

НАУКОВЕ
ТОВАРИСТВО
ІМ. ВЯЧЕСЛАВА
ЛИПИНСЬКОГО

ДЕМОКРАТІЯ

антологія

Упорядник

Олег ПРОЦЕНКО

Інститут європейських досліджень
НАН України

«СМОЛОСКИП»

КИЇВ ♦ 2005

ББК 66.Оя43

ДЗ1

«Демократія» відкриває серію видань під назвою «Політичні цінності». Метою цього проекту є здійснення окремих комплексних досліджень, присвячених справедливості, свободі, рівності, традиції, толерантності та іншим політичним цінностям, із залученням авторитетних джерел і досліджень західної політичної науки і філософії. Публікація цих матеріалів – основних теорій та концепцій – покликана надати українським читачам теоретичне підґрунтя для осмислення суспільно-політичних проблем (пов'язаних з відстоюванням і впровадженням тих чи інших цінностей) у площині українського політичного буття.

Тексти, зібрані у цій антології, охоплюють історію західного політичного мислення від часів античності до наших днів. Послідовне дослідження демократії проходить п'ять стадій, які відображені у відповідних частинах збірника: «Концептуалізація: що таке демократія?», «Типологізація: моделі та теорії демократії», «Трансформація: становлення та переходи до демократії», «Консолідація: демократичний процес, громадянське суспільство і політична культура», «Перспектива: демократія, глобалізація і міжнародний порядок».

Збірник становитиме інтерес як для професійних істориків і політичних науковців, так і для широкого кола читачів, котрі цікавляться проблемами демократичної теорії.

**ПОЛІТИЧНІ
ЦІННОСТІ:**

- Демократія ◆
- Толерантність ◆
- Свобода ◆
- Рівність ◆
- Справедливість ◆
- Традиція ◆
- Нація ◆
- Порядок ◆
- Права ◆
- Спільнота ◆

Упорядник

Оле ПРОЦЕНКО

Відповідальний за випуск

Осип ЗІНКЕВИЧ

Літературний редактор

Ірина КОСОНОЦЬКА

Макет і верстка

Олеги НУЖНОЇ

Художнє оформлення

Євгена НУЖНОГО

На першій сторінці обкладинки – картина Жака Луї Давида (1748–1825)
«Смерть Сократа» (1787), Метрополітен-музей, Нью-Йорк (США)

ISBN 966-8499-15-8

© Упорядкування. О. Проценко, 2005.

© Переклад. Ю. Мельник, П. Тарашук та ін., 2005.

© «Смолоскип», 2005.

ЗМІСТ

Вступне слово XI
ОЛЕГ ПРОЦЕНКО

Джерела XV

Про авторів XXIII

Частина I.

Концептуалізація: що таке демократія?

- 1 Демократичний ідеал: історія становлення 3
ТЕРЕНС БОЛЛ, РІЧАРД ДЕГГЕР
- 2 Основи теорії демократії: народ і врядування 25
ДЖОВАННІ САРТОРІ
- 3 Ключові ідеї демократії 41
ЕНТОНІ АРБЛАСТЕР
- 4 Чим є і чим не є демократія 79
ФІЛІПП К. ШМІТТЕР, ТЕРІ ЛІН КАРА
- 5 Три парадокси демократії 92
ЛАРІ ДАЙМОНД
- 6 Майбутнє демократії 105
НОРБЕРТО БОББІО
- 7 Демократія як універсальна цінність 120
АМАРТЬЯ СЕН

Частина II.

Типологізація: моделі та теорії демократії

- 8 Політична демократія: раціональна та емпірична . . . 135
ДЖОВАННІ САРТОРІ
- 9 Типи і парадокси демократії 143
ЕМІ ГУТМАН
- 10 Моделі демократії 155
ДЕВІД ГЕЛД
- 11 Демократія «з прикметниками»: концептуальні оновлення у процесі порівняльних досліджень 176
ДЕВІД КОЛЬЕР, СТІВЕН ЛЕВІЦКІ

12	i	Більш ліберальна, доліберальна чи постліберальна?	207
		ФІЛІПП К. ШМІТТЕР	
A	•	Пряма (учасницька) демократія	
		<i>Класична демократія</i>	
13	•	Афінська демократія	215
		ПЕРІКЛ	
		<i>Республіканська традиція</i>	
14	•	Природа людини і форми державного устрою	220
		АРІСТОТЕЛЬ	
15	•	Громадянські чесноти і республіка	231
		ЦИЦЕРОН	
16	•	Суспільна угода, демократія і представництво	237
		ЖАН-ЖАК РУССО	
17	•	Думки про врядування	248
		ДЖОН АДАМС	
		<i>Учасницька демократія</i>	
18	•	Сильна демократія: політика учасницького типу	254
		БЕНДЖАМЕН БАРБЕР	
19	•	Учасницька демократія: відродження популізму	263
		ДЖОЗЕФ Ф. ЦІММЕРМАН	
20	•	Участь у політичному житті і проблема апатії	304
		РІЧАРД ДЕГЕР	
		<i>Дорадча демократія</i>	
21	•	Устрій дорадчої демократії	327
		ЕМІ ГУТМАН, ДЕНІС ТОМПСОН	
22	•	Три нормативні моделі демократії	364
		ЮРГЕН ГАБЕРМАС	
B	•	Ліберальна (представницька) демократія	
		<i>Захисна демократія</i>	
23	•	Про розподіл влади	373
		ШАРЛЬ-ЛУІ ДЕ МОНТЕСК'Є	
24	•	Демократичні принципи	377
		ТОМАС ДЖЕФФЕРСОН	
25	•	Основи демократичного врядування	383
		ДЖЕЙМС МЕДСОН	
26	•	Тиранія більшості	37
		АЛЕКСІС ДЕ ТОКВІАЛЬ	
27	•	Інтереси і представництво	408
		ДЖЕЙМС МІЛЛЬ	

28	Представницьке врядування	417
	ДЖОН С. МІЛЛЬ	
29	Істинний смисл демократичного ідеалу	432
	ФРІДРІХ А. ГАЕК	
30	Конституціоналізм і демократичне опротестування	435
	ФІЛІПП ПЕТТІТ	
	<i>Конкурентна елітарна демократія</i>	
31	Елітарна демократія і теорія конкурентного лідерства	467
	ЙОЗЕФ А. ШУМПЕТЕР	
32	Вертикальна демократія	486
	ДЖОВАННІ САРТОРІ	
	<i>Плюралістична демократія</i>	
33	Дилеми плюралістичної демократії	533
	РОБЕРТ А. ДАЛЬ	
34	Ідентичність за демократії	545
	ЕМІ ГУТМАН	
Частина III.	Трансформація: становлення та переходи до демократії	
35	Демократичні трансформації	563
	РОБЕРТ А. ДАЛЬ	
36	Три хвили демократизації	574
	СЕМЮЕЛ Ф. ГАНТІНГТОН	
37	Переходи до демократії: спроба створення динамічної моделі	583
	ДЕНКВОРТ А. РАСТОУ	
38	Переходи до демократії: лібералізація і демократизація	605
	АДАМ ПШЕВОРСЬКИЙ	
39	Драма демократизації	649
	ЛОУРЕНС ВАЙТХЕД	
40	«Державність», націоналізм і демократизація	662
	ХУАН Х. ЛІНЦ, АЛЬФРЕД ШТЕПАН	
Частина IV.	Консолідація: демократичний процес, громадянське суспільство і політична культура	
41	Вимірювання демократичної консолідації	687
	АНДРЕАС ШЕДЛЕР	
42	Теорія ухвалення рішень за демократії	715
	ДЖОВАННІ САРТОРІ	

43	Права і більшості: повертаючись до Руссо	751
	ДЖЕРЕМІ ВОЛДРОН	
44	Мажоритарна та консенсусна моделі демократії	774
	АРЕНД ЛІЙПГАРТ	
45	Президентська система і парламентаризм	802
	ХУАН Х. ЛІНЦ	
46	Порівняння демократичних систем	827
	ДОНАЛЬД Л. ГОРОВІЦ	
47	Президентська система, багатопартійні системи і демократія: складне рівняння	834
	СКОТ МЕЙНВЕРІНГ	
48	Громадянське суспільство й «мистецтво об'єднань»	861
	ВІЛЬЯМ А. ГЕЛСТОН	
49	Парадокс громадянського суспільства	867
	МАЙКА В. ФОЛІ, БОБ ЕДВАРДС	
50	Консолідація демократії і політична культура	882
	ЛАРІ ДАЙМОНД	
51	Представницька демократія і демократичні громадяни: філософське та емпіричне розуміння	943
	СІДНЕЙ ВЕРБА	

**Частина V. Перспектива: демократія, глобалізація
і міжнародний порядок**

52	Демократія і глобальний порядок	985
	ДЕВІД ГЕЛД	
53	Транснаціональна демократія: теорії і перспективи	1025
	ЕНТОНІ МАК-ГРЮ	
54	Глобалізація і самоврядування	1051
	МАРК Ф. ПЛАТНЕР	
55	Глобалізація економіки і демократія: емпіричний аналіз	1064
	КУАН ЛІ, РАФАЕЛЬ РЕВЕНІ	
	<i>Іменний покажчик</i>	1097

ВСТУПНЕ СЛОВО

Робота над антологією завершувалася саме в той час, коли в Україні точилися зовсім не теоретичні дискусії стосовно демократії, а здійснювалися практичні кроки щодо її збереження та утвердження у ході Помаранчевої революції. Без сумніву це додавало актуальності як самому виданню, так і моєму безпосередньому сприйняттю текстів, що увійшли до збірника.

Одне з моїх спостережень полягало у тому, що до багатьох теоретичних конструкцій, які читач знайде на сторінках «Демократії» (і які народжувалися у того чи іншого автора під час опрацювання, зокрема, емпіричних даних про становлення і зміцнення демократичних режимів в усьому світі), цілком достатньо додати український контекст – прізвища ключових гравців на полі української політики та різноманітні соціально-економічні й політичні практики політичних сил – аби отримати один з можливих варіантів дослідження демократичних процесів у нашій країні або дати їм кваліфіковану оцінку.

Одна з таких оцінок не забарилася з'явитися ще до завершення виборчого процесу. Маю на увазі щорічний огляд демократичних тенденцій у світі, який оприлюднив «Freedom House». На думку експертів цієї американської правозахисної організації Україна увійшла до трійки пострадянських держав, в яких за останній рік відбулося покращення стану демократії. Найважливішим уроком 2004 року експерти «Freedom House» вважають ефективність громадянського протесту як способу досягнення політичних змін у недемократичних державах: протестні акції у Грузії та Україні довели, що навіть за умов обмеження демократичних свобод, вибори можуть стати поштовхом до повалення напівавторитарних режимів. Адже правова база для розвитку демократичних інститутів загалом є достатньо сформованою у країнах з т. зв. «керованою демократією», а тому протести, викликані брутальними фальсифікаціями і маніпуляціями під час виборів, покликані передусім змусити владу керуватися буквою та духом закону.

Отже, детальна оцінка й аналіз Помаранчевої революції в Україні може подати чимало фактів на підтвердження різноманітних концепцій. А також, можливо, або принаймні, чого хотілося б, спричинить появу нових наукових студій як серед міжнародної наукової спільноти, так і (що надзвичайно важливо) на українському ґрунті. І, можливо, що український матеріал надасть не лише додаткові емпіричні свідчення для статистичного підтвердження тих чи інших наукових гіпотез, а надихне на

побудову нових теоретичних конструкцій, наприклад, у таких концептуальних питаннях як переходи до демократії та її консолідація (аналогічно до розвитку демократології на латиноамериканському, африканському та центральноєвропейському матеріалах).

◆ ◆ ◆
Антологія «Демократія» відкриває серію видань під загальною назвою «Політичні цінності». Метою цього проекту є здійснення окремих комплексних досліджень, присвячених справедливості, свободі, рівності, традиції, толерантності та іншим політичним цінностям, із залученням авторитетних джерел і досліджень західної політичної науки та філософії. Публікація цих матеріалів – основних теорій та концепцій – покликана надати українським читачам теоретичне підґрунтя для осмислення суспільно-політичних проблем (пов'язаних з відстоюванням і впровадженням тих чи інших політичних цінностей) у площині українського політичного буття.

Аби не бути марнословним це можна проілюструвати на такому прикладі. Наявність в Україні політичної кризи опозиція діагностувала давно і системно. Не секрет, що напередодні парламентських виборів її присутність відчувала і частина провладного табору. Проте відрізнялися ці два різних визнання одного й того ж факту його розумінням і оцінкою. Політична криза для влади означала втрату контролю над ситуацією в країні. Натомість для опозиції – і не лише в Україні – це завжди означає відчуття непевності, а для молодих демократій – відчуття неспокою і перестороги стосовно збереження прав і свобод громадян. Навіть помірковане засудження революційного Майдану здебільшого спиралося на те, що ситуація загрожує поглибленням політичної кризи. Проте, водночас, слід зауважити, «кризи можуть розкривати очі». Вони можуть бути не лише руйнівними, а й мати позитивні наслідки і, зокрема, щодо зміцнення демократії. Про такі парадоксальні, або «діалектичні» наслідки криз йдеться у багатьох дослідженнях західних вчених. Для прикладу наведу висновки з роботи Андреаса Шедлера (побудовані переважно на латиноамериканських фактах), які дивовижно чітко кореспондуються з подіями в Україні. «За самим своїм визначенням кризи режиму провокують різке падіння віри у спроможність зберегти демократію. Та якщо демократичні гравці спмагаються вийти з доби заворушень як безперечні переможці, вони можуть спромогтися перетворити антидемократичну загрозу у свідчення сили демократії. Якщо вони спроможні зарадити кризі, то можуть встановити неоціненні прецеденти. Посилаючи недвозначні сигнали, що антидемократичні дії і пов'язані з великими витратами, й приречені на невдачу, вони можуть звільнити шлях для загальної переконаності, що демократія тут назавжди». Певні паралелі напрошуються самі по собі... Оцим «назавжди» для України в листопаді-грудні став Майдан. А 22 грудня на мітингу з нагоди місячного ювілею революції Юлія Тимошенко дуже добре використала і підкреслила цю символічність «Майдану» як ознаки «назавжди»: «Відтепер, хто б не був при владі – Віктор Ющенко чи наступний Президент через десять років – кожен із вас, хто не буде згоден із тим, що робить влада, зможе завжди прийти сюди і заявити свій протест... Дуже важливо, щоб ніхто не зруйнував тепер вашу віру в себе, ніхто не розчарував».

Тексти зібрані у цій антології охоплюють історію західного політичного мислення від часів античності до наших днів. Послідовне дослідження демократії проходить, умовно кажучи, п'ять стадій, які й відображені у відповідних частинах збірника: «Концептуалізація: що таке демократія?», «Типологізація: моделі та теорії демократії», «Трансформація: становлення та переходи до демократії», «Консолідація: демократичний процес, громадянське суспільство і політична культура», «Перспектива: демократія, глобалізація і міжнародний порядок».

Насправді, укладання цієї антології накладало більше обмежень, аніж відкривало можливостей. По-перше, обсяг наявної літератури настільки великий, що для самої лишень бібліографії можна було б запровадити окреме періодичне видання. По-друге, виокремити вузьке коло «класики», так само є вже сьогодні справою проблематичною. Для прикладу, в межах одного видання навряд чи можна адекватно представити не те що всю плеяду знаних фахівців, а хоча б динаміку досліджень у всій її повноті одного-двох вчених (скажімо, Аренда Лійпгарта, Хуана Лінца та й багатьох інших). По-третє, погляд на демократію вимагає поєднання як філософських роздумів, так і емпіричних досліджень. Проте вже кожен з цих напрямків міг би наповнити об'єми окремих видань.

Таким чином, без сумніву, ця антологія є лише однією з можливих збірок присвячених обговоренню демократії в політичній науці та філософії. Передусім я прагнув максимально можливо надати цілісності подачі матеріалу та висвітленню теми, а тому поєднав два щойно згаданих напрями – філософські міркування про демократію та емпіричні дослідження. Чіткого розмежування, ясна річ, між ними провести не можна (зрештою, ще аристотелівська практика зібрання даних про державний устрій політичних утворень давньогрецького світу свідчить про те, що він прагнув досягнути феномен демократії не лише як філософ, а й заклав основи емпіричного методу, своєрідної першої спроби порівняльних політичних студій).

Відчутна відмінність між двома типами міркувань стала помітною лише з дедалі більшим утвердженням та поширенням демократії у світі. «Три хвили демократизації», спостережені Гантінгтоном, спричинили у науковому та експертному середовищі (в першу чергу) надзвичайно бурхливий розвиток саме т. зв. емпіричних досліджень. Особливо велику кількість літератури про демократію породила «третьохвиля» (зокрема, вона стимулювала різноманітні порівняльні студії, дослідження переходів до демократії та її консолідації). Глобальні перетворення на межі тисячоліть, у свою чергу також, поставили на порядок денний обговорення демократії під кутом зору переможної ходи глобалізації та багатьох інших аспектів розвитку сучасного світу.

Демократія потребувала емпіричного аналізу, зокрема й тому, що її активне повсюдне визнання, всеохоплююча легітимність, а отже, прагнення якомога більшого поширення в світі, потребувало, по-перше, чітких критеріїв; по-друге, складність суспільної організації, вимагала дослідження взаємозв'язку демократії з функціонуванням політичної системи, економіки, культури тощо. Всі ці питання можна було розв'язати лише завдяки порівняльним емпіричним дослідженням та спостереженнями над демократіями світу, і аж ніяк виключно на її абстрактному філософському обґрунтуванні у працях Руссо, Токвіля чи Мілля. Принципи та ідеї, проголошені цими та багатьма іншими авторами, не те щоб втратили актуальність чи стали не-

потрібними, або ж перестали викликати суперечливі інтерпретації та різноманітні підходи, ні... Навпаки, вони настільки вкоренилися, що перманентно живлять будь-які міркування чи практику демократій. Зрештою, мені завжди дуже подобалися зауваження Ендрю Гекера, який писав, що саме такі доробки політичного мислення як твори Аристотеля і Цицерона, Медісона і Джефферсона, Шумпетера і Гаска покликані й здатні надати стимул розумові та натхнення уяві для сучасних діячів і мислителів.

Але саме цей етап своєрідного «емпіричного», «компаративного» буму в розвитку демократології відбивають практично всі тексти, вміщені в антології, які можна віднести до більш прикладних, аніж філософських міркувань про демократію. Відтак до філософських джерел слід зарахувати всю решту матеріалу.

Таким чином, антологію – в основі своїй освітній проект – слід розглядати як джерельний супровід вступу до демократичної теорії. Я прагнув охопити й представити ті ключові тексти і концепції, які становлять необхідне ядро адекватного розуміння становлення та розвитку демократії й демократичних теорій.

Також на перших сторінках цього видання, я хотів би щиро подякувати всім, хто долучився (в той чи інший спосіб) до появи цієї антології. Під час роботи над збірником цілком природно з'являлися певні труднощі і проблеми, які здебільшого вдалося (як на мене) подолати і не в останню чергу завдяки активній участі моїх колег і друзів.

Найбільш фундаментальним і першочерговим завданням було питання структури видання. Завдяки численним розмовам і дискусіям зі своїми колегами мені, здається, пощастило (остаточне ж судження я, звісно, залишаю за шановним читачем) не потонути у морі, чи то пак океані літератури про демократію і спрямувати її провідні ідеї та концепції у відповідні гавані частин антології. Звісно їх формування не є ані досконалим, ані вичерпним, проте, на мою думку, виконує свою основну функцію – систематизація матеріалу. Отже, передусім я дякую своїм співрозмовникам, слухачам, порадицям і критикам, які причетні до мого основного завдання в цьому проекті як упорядника – вироблення та наповнення структури «Демократії». Проте, ясна річ, що ніхто з них, окрім мене самого не несе найменшої відповідальності за її якість, вади і т. д. Я дякую фонду «National Endowment for Democracy», який підтримав цей проект і його співробітнику Майклові Макфулу (Інститут Джона Гопкінса, США), з яким ми вперше обговорили можливість видання такої антології під час його перебування в Україні. Також особливо хочеться відзначити і подякувати Юрію Мельнику, Віталію Заболоцькому та Василю Лісовому. Мені пощастило неодноразово спілкуватися з ними на цю тему.

Інша проблема полягала у швартуванні прибулих до гавані текстів. На перший погляд цей аспект мав більш технічний характер, проте насправді є не менш важливим. Джерельне банкрутство (тобто відсутність необхідних джерел), я гадаю, супроводжує, з багатьох причин, чимало українських дослідників, зокрема тих, предмет зацікавлення яких наявний і найдокладніше висвітлений передусім в іноземних часописах та монографіях. Тож хочу особливо відзначити у даному контексті корисність і незамінність книжкових інтернет-магазинів (зокрема, Amazon.com), а

також витримку і поблажливість, яку проявив Юрій Мельник, який під час свого навчання у США копіював і надсилав мені необхідні матеріали. Підтримку і розуміння я також отримав від свого чеського друга Яна Барти. З приємністю висловлюю їм та всім іншим, кого не згадав тут, свою повагу і вдячність.

Окрема подяка і шана перекладачам, особливо Петру Таращуку, який здійснив мало не 90% всіх перекладів до антології, а також видавництвам, матеріалами яких я скористався в своїй роботі. Я дякую також літературному редактору Ірині Косоноцькій. І, зрештою, Олені та Євгену Нужним – людям, які надали самій книзі того ошатного вигляду, який читачі можуть поцінувати самостійно, і, як на мене, з великою приємністю тримати в руках.

Звісно окрема подяка моїй дружині Юлії, котру першою і найдовше ця «демократія» випробовувала на відданість і силу, толерантність і розуміння, прихильність і любов.

Олег ПРОЦЕНКО

ДЖЕРЕЛА

Переважна більшість текстів перекладена вперше українською мовою саме для цього збірника. В інших випадках я скористався наявними українськими перекладами. Це уривки з Аристотелевої «Політики», «De Res Publica» Цицерона, «Роздумів про представницьке врядування» Джона Стюарта Мілля та *magnum opus* Йозефа А. Шумпетера – «Капіталізм, соціалізм і демократія» (видавництво «Основи»); добірка з трактату Жан-Жака Руссо «Про суспільну угоду» (видавництво «Port-Royal»), українське видання такого важливого джерела як книга «Про демократію в Америці» Алексіса де Токвіля (Видавничий дім «Всесвіт») і переклад «The Federalist Papers», здійснений видавництвом «Сфера». А також уривки з третього тому роботи Фрідріха Гаєка «Право, законодавство і свобода» («Аквілон-Прес») та Роберта А. Даля «Демократія та її критики» (харківська видавнича група «РА-Каравела»). Тексти промов Перікла і Томаса Джефферсона взято з двох надзвичайно добрих збірників – «Невичерпність демократії» та «Американська демократія», які вийшли ще на початку 90-х і малодоступні нинішньому читачеві. З цього ж видання передруковано уривок із безсмертної праці Шарля-Луї Монтеск'є «Про дух законів». За цими та багатьма іншими українськими перекладними виданнями я подавав цитати, що зустрічалися в решті текстів (в посторінкових примітках їх подано в редакторських квадратних дужках).

Серед переглянутих аналогічних англомовних видань я скористався головним чином антологією «Теорії демократії» та збірником «Глобальне відродження демократії». З антології Роберта Терчека і Томаса Конта я запозичив добірку з робіт Бенджамена Барбера «Сильна демократія» та Норберто Боббіо «Майбутнє демократії», а також англомовний текст (зі скороченнями) Юргена Габермаса «Три нормативні моделі демократії». Натомість збірник за редакцією Ларі Даймонда та Марка Ф. Платнера видався надзвичайно зручним у користуванні, позаяк там зібрані найкращі дослідження, що публікувалися на сторінках «Journal of Democracy» – одного з провідних і найбільш знаних фахових часописів з демократології. На сторінках цього часопису друкувалися, зокрема й статті Амартї Сена, Лоуренса Вайтхеда, Вільяма Гелстона, Майкла В. Фолі та Боба Едвардса, Марка Ф. Платнера, які також вміщено в цій антології. Два дослідження взято з «Working Papers of the Helen Kallogg Institute» (Нотр-Дамського університету, США): стаття директора цього Інституту Скота Мейнверінга та скрупульозний аналіз Девіда Кольєра і Стівена Левіцкі. Цю установу так само слід вважати одним з найпотужніших і продуктивних дослідницьких центрів з питань розвитку демократії у світі. Дві роботи перекладено за інтернет-версіями: «Транснаціо-

«Політична демократія» Ентоні Мак-Грю та «Глобалізація економіки і демократія» Куана Лі й Рафаеля Ревені.

В деяких текстах я скорочував авторські примітки (часом не вказуючи на це, а іноді позначаючи як звичайний пропуск – через три крапки в трикутних дужках), зокрема в текстах, які в цій антології передруковуються з інших видань. Натомість до деяких цікавих цитат я подав (у редакторських дужках) точну бібліографічну довідку.

Нижче подаю повний перелік джерел за якими здійснювалися переклади (із зазначенням перекладача), а також інші бібліографічні нотатки.

1. *Ball T., Dagger R. Political Ideologies and the Democratic Ideal / 4th ed.* – New York: Longman, 2002. – С. 19–42. *Переклад з англійської Петра Таращука.* Даний текст є перекладом другого розділу популярного (і неодноразово перевиданого) підручника. Це короткий, але концептуальний історичний нарис розвитку демократичного ідеалу від античності до наших днів, який передує в книжці безпосередньому викладу класичних європейських ідеологій. (До речі, хрестоматійним додатком до підручника є антологія укладена цими ж авторами під назвою «Ідеали та ідеології»).

2. *Sartori G. The Theory of Democracy Revisited.* – Chatham, New Jersey: Chatham House Publishers, Inc., 1987. – С. 8–12, 18–19, 21–38. *Переклад з англійської Петра Таращука.* У цій частині антології подано переклад другого розділу («Демократія в етимологічному розумінні») з першої частини дослідження «Сучасна дискусія».

3. *Arblaster A. Democracy / 3rd ed.* – Buckingham, Philadelphia: Open University Press, 2002 (Concepts in the Social Sciences). – С. 59–94. *Переклад з англійської Петра Таращука.* Це невелике за обсягом (проте надзвичайно змістовне) дослідження видане у серії «Концепти в соціальних науках», під редакцією Френка Паркіна незалежним міжнародним видавництвом «Open University Press» і витримало три видання (1987, 1994 та 2002) та п'ять перевидань (1991, 1993, 1996, 1999 та 2001). До нашої антології включено всю другу частину роботи під назвою «Ідеї».

4. *Schmitter P. C, Karl T. L What Democracy Is... and Is Not.* – У кн.: *The Global Resurgence of Democracy / Edited by Larry Diamond, Marc F. Plattner. 2nd ed.* – Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1996. – С. 49–62. *Переклад з англійської Петра Таращука.* Див. також: *Journal of Democracy.* – 1991. – Т. 2. – №3. – С. 75–88. Ця робота (точніше, ширша й докладніша її версія) була написана на замовлення Американського агентства міжнародного розвитку (The United States Agency of International Development). Нарис є незмінним пунктом у багатьох списках рекомендованої літератури університетських курсів з теорій демократії та суміжних проблем.

5. *Diamond L. Three Paradoxes of Democracy.* – У кн.: *The Global Resurgence of Democracy.* – С. 111–123. *Переклад з англійської Петра Таращука.*

6. *Theories of Democracy: A Reader / Edited by Ronald J. Terchek, Thomas C. Conte.* – Lanham: Rowman & Littlefield, 2000. *Переклад з англійської Петра Таращука.* Див. англ. вид.: *Bobbio N. The Future of Democracy: A Defence of the Rules of the Game / Translated by Roger Griffin; edited and introduced by Richard Bellamy.* – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1987. Італ. вид.: *Bobbio N. Il futuro della democrazia* (Torino: Einaudi, 1984).

7. *Sen A. Democracy as a Universal Value // Journal of Democracy.* – 1999. – Т. 10. – №3. – С. 3–17. *Переклад з англійської Петра Таращука.* Це есе ґрунтується на доповіді,

виголошений в лютому 1999 року на конференції «Розбудова всесвітнього руху за демократію» («Building a Worldwide Movement for Democracy»), зорганізованій в Нью-Делі за підтримки «The National Endowment for Democracy», «Confederation of Indian Industry» та «Centre for Policy Research». Воно увійшло також до збірки під редакцією Ларі Даймонда «Глобальна відмінність демократій» (The Global Divergence of Democracies / Edited by Larry Diamond, Marc F. Plattner. – Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 2001. – С. 3–17).

8. *Sartori G.* The Theory of Democracy Revisited. – Chatham, New Jersey: Chatham House Publishers, Inc., 1987. – С. 51–55. *Переклад з англійської Петра Таращука.* Даний текст складається з уривків із розділу 1 («Невже демократія – це все що завгодно?») та розділу 3 («Межі політичного реалізму») першої частини твору.

9. *Gutmann A.* Democracy. – У кн.: A Companion to Contemporary Political Philosophy / Edited by Robert E. Goodin, Philip Pettit. – Oxford: Blackwell Publishing, 2002 (Blackwell Companions to Philosophy). – С. 411–421. *Переклад з англійської Петра Таращука.*

10. [A] *Held D.* Democracy and the Global Order: From the Modern State to Cosmopolitan Governance. – Stanford, California: Stanford University Press, 1995. – С. 3–16. *Переклад з англійської Петра Таращука.* [B] *Held D.* Models of Democracy / 2nd ed. – Stanford, California: Stanford University Press, 1996. – С. XI, 1–3, 5–8, 10, 33, 55, 61, 99, 116, 152, 197, 217, 261, 271, 324, 358. *Переклад з англійської Юрія Мельника.* У цій добірці об'єднано уривки з двох робіт Гелда. Уривок [A] є викладом трьох основних варіантів демократії в сучасному світі, натомість у [B] відібрані підсумкові таблиці про дев'ять, запропонованих автором, моделей демократії.

11. *Collier D., Levitsky S.* Democracy «with Adjectives»: Conceptual Innovation in Comparative Research // Working Papers of the Helen Kallogg Institute (Notre Dame). – 1996. – №230 (серпень). *Переклад з англійської Петра Таращука.* Вперше дослідження оприлюднене на щорічній конференції Американської асоціації політичних наук (American Political Science Association) в Нью-Йорку 1994 року. Див. також: World Politics. – 1997. – №49. – С. 430–451; Rivista Italiana di Scienza Politica (грудень 1997 року), Agora (Буенос-Айрес, січень 1998 року), La Politica (Барселона, жовтень 1998 року).

12. *Schmitter P. C.* More Liberal, Preliberal, or Postliberal? – У кн.: The Global Resurgence of Democracy. – С. 328–335. *Переклад з англійської Петра Таращука.* Див. також: Journal of Democracy. – 1995. – Т. 6. – №1. – С. 15–22.

13. *Фукидід.* Промова Перікла. – У кн.: Невичерпність демократії. Видатні діячі минулого і сучасності про вільне, демократичне суспільство і права людини / Упоряд. О. І. Терех, Я. Г. Оксюта. – К.: Український письменник, 1994. – С. 3–9. Славнозвісна надгробна промова Перікла викладена грецьким істориком у Кн. 2 (35–46) його «Історії».

14. *Арістотель.* Політика / Пер. з давньогр. та передмова О. Кислюка. 2-ге вид. – К.: Основи, 2003. – Кн. I. – С. 15–18; Кн. 3. – С. 66–67, 70–71, 74–77; Кн. 4. – С. 100, 102, 103, 106–110, 114–116.

15. *Цицерон.* Про державу. Закони. Про природу богів / Пер. з латин. В. Литвинов. – К.: Основи, 1998. – Кн. 1. – С. 29–33, 48–56, 65–66.

16. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або Принципи політичного права / Складання, пер. з фран., заключна стаття, коментарі, довідкові матеріали О. І. Хоми. – К.: Port-Royal, 2001 (Філософські першоджерела). – Кн. I. – С. 20–27, 30; Кн. II. – С. 30–33, 35–36, 44–47; Кн. III. – С. 67, 69, 77–81, 111–115; Кн. IV. – С. 125, 126.

17. Adams J. Thoughts of Government. – У кн.: The Political Writings of John Adams / Edited with an Introduction by George W. Carey. – Washington: Regnery Publishing, Inc., 2000. – С. 482–490. *Переклад з англійської Петра Таращука.*

18. Theories of Democracy: A Reader. *Переклад з англійської Петра Таращука.* Див.: Barber B. Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age. – Berkeley: University of California Press, 1984.

19. Zimmerman J. F. Participatory Democracy. Populism Revived. – New York: Praeger, 1986. – С. 1–16, 35–67. *Переклад з англійської Петра Таращука.* Тут представлено два розділи книги: розділ 1 («Учасницька демократія») та розділ 3 («Плебісцитарна демократія: референдум»).

20. Dagger R. Civic Virtues: Rights, Citizenship, and Republican Liberalism. – New York-Oxford: Oxford University Press, 1997. (Oxford Political Theory). – С. 132–153. *Переклад з англійської Петра Таращука.* Опубліковано повний переклад розділу 9.

21. [A] Gutmann A., Thompson D. Why Deliberative Democracy? – Princeton: Princeton University Press, 2004. – С. 1–10. *Переклад з англійської Юрія Мельника.* [B] Gutmann A., Thompson D. Democracy and Disagreement. – Cambridge, Mass.: The Belknap Press of Harvard University Press, 1966. – С. 199–229. *Переклад з англійської Петра Таращука.* Добірка [A] – уривок з першого розділу праці під назвою «Що означає дорадча демократія?». [B] – повний переклад розділу 6 («Устрій дорадчої демократії»).

22. Theories of Democracy: A Reader. *Переклад з англійської Петра Таращука.* Див. англ. вид.: Habermas J. Three Normative Models of Democracy. – У кн.: Habermas J. Democracy and Difference, Contesting the Boundaries of the Political / Edited S. Benhabib. – Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1996. Нім. вид.: Habermas J. Die Einbeziehung des Anderen. Studien zur Politischen Theorie. – Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1996.

23. Монтеск'є Ш.-Л. Про дух законів. – У кн.: Невичерпність демократії. – С. 40–44. Уривок взято з Кн. II («Про закони, що встановлюють політичну свободу в її відношенні до державного устрою»), Розділ VI («Про державний устрій Англії»).

24. [A] Джефферсон Т. Декларація незалежності. – У кн.: Невичерпність демократії. – С. 56–59. [B] Перша Інавгураційна промова Джефферсона 4 березня 1801 року. – У кн.: Американська демократія. Ідеологічні основи американської політичної системи / Статті і вибір документів Романа Борковського. – Сучасність, 1990. – С. 80–84.

25. Гамільтон А., Медісон Д., Джей Д. Федераліст. Коментар до Конституції Сполучених Штатів / Пер. з англ. Н. Комарової. – К.: Сфера, 2002. – [A] – №10, [B] – №47, [C] – №51. – С. 43–49, 243–249, 261–265.

26. Токвіль А. Про демократію в Америці / Пер. з фран. Г. Філіпчук, М. Москаленко. – К.: Видавничий дім «Всесвіт», 1999. – Том 1. – Частина 2. – Розділ 6 («Реальні

переваги демократичної форми правління для американського суспільства»). – С. 194; Розділ 7 («Про всевладдя більшості в Сполучених Штатах та про його наслідки»). – С. 205–215.

27. *Mill J. Government.* – У кн.: *Mill J. Political Writings / Edited by Terence Ball.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1992 (Cambridge Texts in the History of Political Thought). – С. 3–7, 21–26. *Переклад з англійської Вячеслава Карабана.*

28. *Міль Д. С.* Роздуми про представницьке врядування. – У вид.: *Міль Д. С.* Про свободу. Роздуми про представницьке врядування. Поневолення жінок / Пер. з англ. Є. Мірошниченка, В. Єрмоленка, В. Триліса. – К.: Основи, 2001. – С. 134, 150–151, 161–177, 188–189. Добірка складається з коротких уривків (розділи 1: «Якою мірою форми врядування є справою вибору», розділ 2: «Критерій доброї форми врядування») та повного третього розділу («Представницьке врядування – найідеальніша форма врядування»).

29. *Гаск Ф. А.* Право, законодавство і свобода. Нове визначення ліберальних принципів справедливості і політичної економії. У 3-х томах / Пер. з англ. В. Дмитрука. – К.: «Аквілон-Прес», 2000. – С. 243–246. Див. англ. вид.: *Hayek F. A. Law, Legislation and Liberty. A New Statement of the Liberal Principles of Justice and Political Economy.* – London: Routledge & Kegan Paul, Ltd., 1979. Репрезентативно до цієї частини антології ми включили невеличкий уривок з третього тому «Політичний устрій вільного народу» (Розділ XII. Думка більшості і сучасна демократія).

30. *Pettit P. Republicanism: A Theory of Freedom and Government.* – New York-Oxford: Oxford University Press, 1999. – С. 171–205. *Переклад з англійської Петра Таращука.* В антології опубліковано шостий розділ «Форми республіканського устрою: конституціоналізм і демократія» з другої частини книги «Республіканське врядування». Ця книга Петтіта перекладена на італійську, іспанську, турецьку, французьку, китайську, гебрейську та персидську мови. Частина її також перекладена португальською.

31. *Шумпетер Й. А.* Капіталізм, соціалізм і демократія / Пер. з англ. В. Ружицького та П. Таращука. – К.: Основи, 1995. – С. 294, 295, 301–318, 333–338, 351, 359–367. Див.: *Schumpeter J. A. Capitalism, Socialism and Democracy.* – New York: Harper & Row, 1942. Добірку складають уривки з четвертої частини праці («Соціалізм і демократія»).

32. *Sartori G. The Theory of Democracy Revisited.* – Chatham, New Jersey: Chatham House Publishers, Inc., 1987. – С. 131–181. *Переклад з англійської Петра Таращука.* В цій частині подано повний переклад шостого розділу.

33. *Даль Р. А.* Демократія та її критики / Пер. з англ. М. та О. Лупішко. – Харків: Вид. група «РА-Каравела», 2002. – С. 285–296. Див.: *Dahl R. A. Democracy and Its Critics.* – New Haven – London: Yale University Press, 1989. Тут подано уривок з Розділу 19: «Чому поліархія з'явилася лише в деяких країнах» (Частина 5: «Обмеження і можливості демократії»).

34. *Gutmann A. Identity in Democracy.* – Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2003. – С. 192–211. *Переклад з англійської Петра Таращука.* Цей текст є заключною частиною дослідження.

35. Даль Р. А. Демократія та її критики / Пер. з англ. М. та О. Лупішко. – Харків: Вид. група «РА-Каравела», 2002. – С. 244–250, 355–365. Див.: *Dahl R. A. Democracy and Its Critics*. – New Haven – London: Yale University Press, 1989. Добірку складають два уривки: з Розділу 15: «Друга трансформація демократії: від міста-держави до національної держави» та Розділу 22: «Демократія в завтрашньому світі».
36. *Huntington S. P. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. – Norman and London: University of Oklahoma Press, 1991. – С. 13–26. Переклад з англійської Олега Проценка. Уривок з Розділу 1: «Що?».
37. *Rustow D. A. Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model // Comparative Politics*. – 1970. – Т. 2. – №3 (квітень). – С. 337–363. Переклад з англійської Петра Таращука. Це дослідження вперше було представлено на щорічній конференції Американської асоціації політичних наук у вересні 1969 року. Див. також передрук у вид.: *Transition to Democracy / Edited by Lisa Anderson*. – New York: Columbia University Press, 1999. – С. 14–41.
38. *Przeworski A. Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*. – Cambridge University Press, 1992. – С. 51–99. Переклад з англійської Петра Таращука. Повний переклад Розділу 2: «Переходи до демократії».
39. *Whitehead L. The Drama of Democratization // Journal of Democracy*. – 1999. – Т. 10. – №4. – С. 84–98. Переклад з англійської Петра Таращука. Есе базується на двох семінарах, проведених вчнем у Мадриді 21–22 березня 1996 року в «Center for Advanced Study in the Social Sciences of the Juan March Institute». Повніша версія цього дослідження опублікована у виданні Центру «Working Paper» (грудень, 1997).
40. *Linz J. J., Stepan A. Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. – Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1996. – С. 17–37. Переклад з англійської Петра Таращука. Повний переклад Розділу 2 з першої частини праці.
41. *Schedler A. Measuring Democratic Consolidation // Studies in Comparative International Development*. – 2001. – Т. 36. – №1 (весна). – С. 66–92. Переклад з англійської Петра Таращука.
42. *Sartori G. The Theory of Democracy Revisited*. – Chatham, New Jersey: Chatham House Publishers, Inc., 1987. – Переклад з англійської Петра Таращука. Повний переклад Розділ 8 з першої частини книги.
43. *Woldron J. Rights and Majorities: Rousseau Revisited*. – У кн.: *Woldron J. Liberal Rights: Collected Papers 1981–1991*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1993. – С. 392–421. Переклад з англійської Петра Таращука. Вперше робота опублікована у вид.: *NOMOS XXXII: Majorities and Minorities / Edited by John Chapman, Alan Wertheimer*. (Yearbook of the American Society for Political and Legal Philosophy). – New York: New York University Press, 1990. – С. 44–75.
44. *Lijphart A. Patterns of Democracy. Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*. – New Haven and London: Yale University Press, 1999. – С. 9–47. Переклад з англійської Петра Таращука. Добірка складається з двох розділів: Розділ 2. Вестмі-

нстерська модель демократії та Розділ 3. Консенсусна модель демократії, перекладених повністю.

45. [A] *Linz J. J.* The Perils of Presidentialism. – У кн.: *The Global Resurgence of Democracy*. – С. 124–142. [B] *Lint J. J.* The Virtues of Parliamentarism. – У кн.: *The Global Resurgence of Democracy*. – С. 154–161. *Переклад з англійської Петра Таращука.* Див. також: [A] – *Journal of Democracy*. – 1990. – Т. 1. – Зима. – С. 51–69. [B] – *Journal of Democracy*. – 1990. – Т. 1. – Осінь. – С. 73–91. Тут об'єднано дві статті Лінца (друга – «Переваги парламентаризму» – є відповіддю на критичні зауваження Д. Горовіца («Порівняння демократичних систем») та С. М. Ліпсета («Важливість політичної культури»), що з'явилися після першої публікації Лінца).

46. *Horowitz D. L.* Comparing Democratic Systems. – У кн.: *The Global Resurgence of Democracy*. – С. 143–149. *Переклад з англійської Петра Таращука.* Див. також: *Journal of Democracy*. – 1990. – Т. 1. – Осінь. – С. 73–91.

47. *Mainwaring S.* Presidentialism, Multiparty Systems, and Democracy: The Difficult Equation // *Working Papers of the Helen Kallogg Institute (Notre Dame)*. – 1990. – №144 (вересень). *Переклад з англійської Петра Таращука.* Див. також: *Comparative Political Studies*. – 1993. – Т. 28. – №2. – С. 198–228.

48. *Galston W. A.* Civil Society and the «Art of Association» // *Journal of Democracy* («Democracy in the World: Tocqueville Reconsidered»). – 2000. – Т. 11. – №1. – С. 64–70. *Переклад з англійської Петра Таращука.*

49. *Foley M. W., Edwards B.* The Paradox of Civil Society // *Journal of Democracy*. – 1996. – Т. 7. – №3. – С. 38–52. *Переклад з англійської Петра Таращука.*

50. *Etiamong L* Developing Democracy. Toward Consolidation. – Baltimore-London: The Johns Hopkins University Press, 1999. – С. 161–217. *Переклад з англійської Петра Таращука.* Повний переклад Розділу 5 («Політична культура»).

51. *Verba S.* Representative Democracy and Democratic Citizens: Philosophical and Empirical Understandings // *The Tanner Lectures on Human Values*. – Brasenose College, Oxford, 1999. – С. 231–288. *Переклад з англійської Петра Таращука.* Цю лекцію прочитано в Брейзнуоз-коледжі Оксфордського університету 10–11 травня 1999 року в рамках програми Тенерівських лекцій про людські цінності.

52. *Held D.* Democracy and the Global Order: From the Modern State to Cosmopolitan Governance. – Stanford, California: Stanford University Press, 1995. – С. 16–27, 221–238, 267–286. *Переклад з англійської Петра Таращука.* Добірка складається з короткого уривку розділу 1 та розділів 10 і 12.

53. *McGrew A.* Transnational Democracy: Theories and Prospects (інтернет-версія). *Переклад з англійської Петра Таращука.* Див. також вид.: *McGrew A.* Transnational Democracy. – У кн.: *Democratic Theory Today: Challenges for the 21st Century* / Edited by April Carter, Geoffrey Stokes. – Polity Press, 2002. – С. 269–294.

54. *Plattner M. F.* Globalization and Self-Government // *Journal of Democracy*. – 2002. – Т. 13. – №3. – С. 54–67. *Переклад з англійської Андрія Кулакова.* Вперше переклад цієї статті був опублікований в часописі «Молода нація» (2002. – Т. 22. – №1. – С. 109–125).

55. *Li Q., Reuveny R. Economic Globalization and Democracy: An Empirical Analysis* (інтернет-версія). Переклад з англійської Петра Таращука. Див. також: *British Journal of Political Science*. – 2003. – Т. 33. – С. 29–54. Попередня версія цього дослідження була представлена у 2000 році на щорічній конференції Міжнародної дослідницької асоціації (International Studies Association) у Лос-Анжелесі (СІА) та на щорічному зібранні середньо-західного відділення Асоціації політичних наук (Midwest Political Science Association) у Чікаго.

ПРО АВТОРІВ

АДАМС, Джон (1735–1826) – американський політичний діяч, другий Президент США (1797–1801). Як політичний мислитель відомий своєю тритомною працею «Виступ на захист конституційного врядування Сполучених Штатів» (1787), а також «Роздумами про врядування» (1776) і «Промовами Давіли» (1791).

АРБЛАСТЕР, Ентоні – викладач політики Шеффілдського університету (Велика Британія), журналіст «Tribune». Автор широковідомої праці «The Rise and Decline of Western Liberalism» (1986).

АРИСТОТЕЛЬ (384–322 до н.е.) – давньогрецький філософ. Автор знаменитої «Політики» – найвідомішого і підставового твору з політичної філософії.

БАРБЕР, Бенджамен – американський політичний теоретик, редактор «Political Theory» (1974–1983). Викладав у Пенсильванському та Принстонському університетах; у 1970–2001 рр. – професор політичних наук Rutgers University; засновник і директор «Whitman Center for the Culture and Politics of Democracy»; з 2001 року – професор Університету Меріленд. Автор книг: «The Death of Communal Liberty: A History of Freedom in a Swiss Mountain Canton» (1974), «Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age» (1974), «The Conquest of Politics: Liberal Philosophy in Democratic Times» (1988), «Jihad versus McWorld» (1995), «A Place for Us: How to Make Society Civil and Democracy Strong» (1998).

БОББІО, Норберто (1909–2004) – видатний італійський вчений ліберально-соціалістичного спрямування, почесний професор політичної філософії та юриспруденції Туринського університету (Італія), член національної Академії наук в Турині, а також член-кореспондент Британської академії. Автор книг: «Майбутнє демократії» (1987), «Томас Гоббс» (1989), «Лібералізм і демократія» (1991), «Ліви та праві» (1995).

БОЛЛ, Теренс – викладач політичної теорії в Університеті штату Арізона; працював також в Оксфордському та Каліфорнійському університетах. Автор книг: «Civil Disobedience and Civil Deviance» (1973), «After Marx» (1984), «Idioms of Inquiry: Critique and Renewal in Political Science» (1987), «Transforming Political Discourse: Political Theory and Critical Conceptual History» (1988), «Reappraising Political Theory: Revisionist Studies in the History of Political Thought» (1995).

ВАЙТХЕД, Лоуренс – викладач політики у Ньюфілдському коледжі (Оксфорд). Редактор серії «Дослідження демократизації» у видавництві Оксфордського універси-

тету. Співавтор (спільно з Г. О'Доннеллом і Ф. Шміттером) багатотомного дослідження «Переходи від авторитарного правління: порівняльні перспективи», а також книги (спільно з Д. Кребтрі) «На шляху до демократичної життєздатності: досвід Болівії».

ВЕРБА, Сідней – професор державного управління Гарвардського університету, директор Бібліотеки Гарвардського університету; викладав також у Принстоні. У 1993 році нагороджений Американською асоціацією політичних наук премією Джеймса Медісона за внесок у розвиток політичних наук. Член Національної академії наук та Американської академії мистецтв і наук. Співавтор таких широковідомих праць: «The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations» (1963), «Elites and the Idea of Equality: A Comparison of Japan, Sweden, and the United States» (1987), «Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Democracy» (1995).

ВОЛДРОН, Джеремі – професор права і філософії Каліфорнійського університету (Берклі, США); викладав у Лінкольн-коледжі (Оксфорд), Единберзькому, Корнельському, Колумбійському, Принстонському та Кембріджському університетах; член Американської академії мистецтв і наук.

ГАБЕРМАС, Юрген – німецький філософ, політичний мислитель; автор численних досліджень з проблем політичної філософії та теорії.

ГАСК, Фрідріх Август (1899–1992) – один з найвидатніших політичних філософів та економістів ХХ століття, лауреат Нобелівської премії з економіки 1974 року. У 1927 році був призначений першим директором Віденського інституту економічних досліджень, у 1929–1949 рр. – професор Лондонської школи економіки, у 1950–1962 рр. – професор Чиказького, а у 1963–1968 рр. – Фрайбурзького університетів; з 1968 року співробітничав із Зальцбурзьким університетом. Автор численних славнозвісних і впливових праць, серед яких першість належить роботам «Шлях до рабства» (1944), «Індивідуалізм та економічний порядок» (1948), «Конституція свободи» (1960).

ГАНТИНГТОН, Семюел Філіпс – американський політичний науковець, директор Інституту стратегічних досліджень Гарвардського університету. Автор таких фундаментальних праць як «Політичний порядок у суспільствах, що змінюються» (1968), «Американська політика: майбутня дисгармонія» (1981), «Третя хвиля: демократизація в кінці ХХ століття» (1991), «Зіткнення цивілізацій і перетворення світового порядку» (1996).

ГЕЛД, Девід – професор політики і соціології Відкритого університету (Будапешт, Угорщина), викладач політичних наук Лондонської школи економіки і політичних наук; коло наукових інтересів охоплює теорію демократії та процеси демократизації й глобалізації, модерну політичну і соціальну теорію. Автор численних монографій та колективних праць, редактор наукових збірників. До найважливіших досліджень Гелда слід зарахувати книги «Моделі демократії» (1987), «Демократія і глобальний порядок» (1995), «Політична теорія і модерна держава» (1989), «Політична теорія сьогодні» (1991), «Глобальні трансформації» (1999).

ГОРОВИЦ, Дональд Л. – професор права та політичних наук Дюкського університету (США).

ГЕЛСТОН, Вільям А. – американський політичний теоретик і політичний діяч; професор Школи громадських справ Університету Меріленда та директор універси-

тетського Інституту філософії й громадянської політики; у перші роки адміністрації Клінтона – помічник з питань внутрішньої політики. У 1973–1982 рр. викладав політичну теорію в Техаському університеті; у 1985–1988 рр. – директор економічних і соціальних програм «Roosevelt Center for American Policy Studies» (Вашингтон); у 1991–1992 рр. – співробітник «Woodrow Wilson International Center for Scholars» (Вашингтон); редактор журналу «The Responsive Community». Автор книг: «Kant and the Problem of History», «Justice and the Human Good» (1980), «Liberal Purposes: Goods, Virtues, and Diversity in the Liberal State» (1991).

ГУТМАН, Емі – професор політики Принстонського університету (декан з 2001 р.) і Університетського центру людських цінностей (директор у 1990–1995, 1998–2001 рр.); викладає політичну філософію, демократичну теорію, історію політичної думки та практичної етики; президент Американського товариства політичної та правової філософії, член Американської академії мистецтв і наук, Американської академії політичних наук та Національної академії освіти. Автор книг: «Liberal Equality» (1980), «Democratic Education» (1987), «Identity Groups in Democracy: A Humanist View» (2002); співавтор та редактор книг (з Д. Томпсоном) «Ethics and Politics: Cases and Comments» (1984), «Democracy and Disagreement» (1997).

ДАЙМОНД, Ларі – професор політичних наук і соціології Стенфордського університету, координатор Демократичної програми Центру демократії, розвитку та верховенства права (Center for Democracy, Development, and the Rule of Law) при Стенфордському Інституті міжнародних досліджень, старший співробітник Інституту Гувера, співредактор «Journal of Democracy» (видання «National Endowment for Democracy»), з 1993 року – співголова Міжнародного форуму демократичних студій (NED's «International Forum for Democratic Studies»). Автор книги «Developing Democracy: Toward Consolidation» (1999); редактор численних наукових праць: «The Global Resurgence of Democracy» (1996), «Consolidating the Third Wave Democracies: Themes and Perspectives» (1998), «Democracy in East Asia» (1998), «The Global Divergence of Democracies» (2001), «Democracy After Communism» (2002), «Political Parties and Democracy» (2002), «Islam and Democracy in the Middle East» (2003).

ДАЛЬ, Роберт А. – один з найвідоміших сучасних дослідників демократії, почесний професор політичних наук та соціології Єйльського університету (США), член Національної академії наук, Американського філософського товариства та Американської академії мистецтв і наук, член-кореспондент Британської академії; очолював Американську асоціацію політичних наук. До найважливіших праць Дала варто зарахувати такі книги: «Вступ до демократичної теорії» (1956), «Поліархія» (1971), «Дилеми плюралістичної демократії» (1982), «Демократія та її критики» (1989), «Про демократію» (1999).

ДЕГЕР, Річард – професор політичних наук Університету штату Арізона, директор Програм з філософії, політики та права Barrett Honors College, співробітник Департаменту філософії та Комітету з права та філософії в Правничому коледжі (Університет Арізони). Автор фундаментального дослідження: «Civic Virtues: Rights, Citizenship, and Republican Liberalism» (1997).

ДЖЕФФЕРСОН, Томас (1743–1826) – американський політичний діяч, третій Президент США (1801–1809), політичний мислитель. Автор Декларації незалежності США та закону штату Вірджинія про свободу віросповідання.

ЕДВАРДС, Боб – доцент соціології Університету Східної Кароліни (Грінвіль, Північна Кароліна). Дослідник соціальних змін і рухів у Сполучених Штатах. Спільно з Майклом В. Фолі виступив редактором і упорядником двох спецвипусків журналу «*American Behavioral Scientist*» («*Social Capital, Civil Society and Democracy in America*». – 1997. – Т. 40. – №5; «*Beyond Tocqueville: Civil Society and Social Capital in Comparative Perspective*». – 1998. – Т. 41. – №6).

КАРЛ, Тері Лін – професор політичних наук і директор Центру Латиноамериканських досліджень Стенфордського університету. Автор і співавтор досліджень з транзитології та проблем політичних режимів.

КОЛЬЄР, Девід – професор політичних наук Каліфорнійського університету (Берклі, США). Автор і співавтор книг: «*The New Authoritarianism in Latin America*» (1979), «*Squatters and Oligarchs: Authoritarian Rule and Policy Change in Peru*» (1976), «*Shaping the Political Arena: Critical Junctures, the Labor Movement, and Regime Dynamics in Latin America*» (1991), «*Rethinking Social Inquiry: Deverse Tools, Shared Standards*» (2004).

ЛЕВІЦКІ, Стівен – професор політичних наук Каліфорнійського університету (Берклі, США). Автор книги «*Transforming Labor-Based Parties in Latin America: Argentine Peronism in Comparative Perspective*» (2003).

ЛІ, Куан – доцент політичних наук Університету штату Пенсильванія. Спеціалізується на міжнародній політичній економії, міжнародних конфліктах.

ЛІЙПГАРТ, Аренд – професор політичних наук Каліфорнійського університету (Сан-Дієго, США); всесвітньовідомий вчений-компаративіст, автор і редактор численних авторитетних досліджень. Серед його доробку найвизначнішими є твори «Демократія в плюралістичних суспільствах. Порівняльне дослідження» (1977), «Демократії. Типи мажоритарного і консенсусного врядування в 21 країні» (1984), «Виборчі закони і їх політичні наслідки» (1986), «Парламентське врядування проти президентського» (1992), «Виборчі системи і партійні системи: порівняльне дослідження 27 демократій» (1994).

ЛІНЦ, Хуан Хосе – професор політичних і соціальних наук Єйльського університету. Знаний дослідник політичних режимів та демократичних трансформацій. Автор численних праць та дослідницьких проєктів: «Легітимність демократії та соціо-економічні системи» (1988), «Демократична трансформація і консолідація в Південній Європі» (1995), «Проблеми демократичної трансформації та консолідації» (1996), «Тоталітарні та авторитарні режими» (2000).

МАК-ГРЮ, Ентоні – професор факультету міжнародних відносин Саутгемптонського університету (Велика Британія). Співавтор і редактор книг: «*Global Politics*» (1992), «*Asia-Pacific in the New World Order*» (1998), «*The Transformation of Democracy? Globalization and Territorial Democracy*» (1997), «*Global Transformations. Politics, Economics and Culture*» (1999), «*The Global Transformations Reader: An Introduction to the Globalization Debate*» (2000).

МЕДІСОН, Джеймс (1751–1836) – американський політичний діяч, четвертий Президент США (1809–1817); одна з найвпливовіших фігур Конституційного конвенту Сполучених Штатів 1787 року; політичний мислитель, автор статей «Федераліста» (1787–1788).

МЕЙНВЕРІНГ, Скот – професор політичних наук Університету Нотр-Дам (США), директор Інституту міжнародних досліджень ім. Г. Келлог при Нотр-Дамському уні-

верситеті. Фахівець із латиноамериканської політики, особливо з питань демократичних інститутів та процесів демократизації, політичних партій.

МІЛЛЬ, Джеймс (1773–1836) – англійський філософ і економіст; речник Бентамового утилітаризму та натхненник інтелектуального розвитку багатьох англійських філософських радикалів. Автор «Історії Британської Індії» (1817), а також добре відомого «Нарису про урядування» (1820).

МІЛЛЬ, Джон Стюарт (1806–1873) – визначний англійський політичний філософ і економіст, провідний ліберальний теоретик XIX століття, журналіст і політичний діяч. Автор класичних творів з політичної філософії – «Про свободу» (1859) та «Роздуми про представницьке врядування» (1861).

МОНТЕСК'Є, Шарль-Луї де (1689–1755) – французький політичний філософ, автор класичного твору з політичної філософії «Про дух законів» (1748); основоположник принципу розподілу влад.

ПЕРІКЛ (бл. 495–429 до н. е.) – найвизначніший афінський політичний діяч з ім'ям якого пов'язують розквіт демократії у стародавніх Афінах. Його промова (у викладі історика Фукідіда) протягом століть вважалася взірцем ораторського мистецтва і одним з найкращих історичних джерел щодо античної демократичної системи.

ПЕТТІТ, Філіпп – професор соціальної та політичної теорії Австралійського національного університету (1983–2002). З 2002 року викладає політичну теорію і філософію в Принстонському університеті і є професором політики в Університетському центрі людських цінностей. Автор і співавтор книг: «Rawls: A Theory of Justice and Its Critics» (1990), «Republicanism: A Theory of Freedom and Government» (1997); співредактор: «A Companion to Contemporary Political Philosophy» (1993).

ПЛАТНЕР, Марк Ф. – співредактор «Journal of Democracy», директор «International Forum for Democratic Studies».

ПШЕВОРСЬКИЙ, Адам – професор політики Нью-Йоркського університету (США), член Американської асоціації політичних наук, Американської економічної асоціації та Асоціації Латиноамериканських досліджень.

РАСТОУ, Денкворт А. – професор політичних наук Нью-Йоркського університету, редактор «Comparative Politics» (1979–1995).

РЕВЕНІ, Рафаель – доцент політичної економії в Школі громадських і екологічних відносин Університету Індіани (Блумінгтон).

РУССО, Жан-Жак (1712–1778) – французький мислитель-енциклопедист, політичний філософ; натхненник французьких революціонерів і уособлення радикального «демократичного» виклику політичним принципам старого ладу. Автор популярних художніх творів і визначних політичних трактатів – «Міркування про походження нерівності між людьми» (1750) та «Про суспільну угоду» (1762).

САРТОРІ, Джованні – професор кафедри гуманітарних наук Колумбійського університету, автор широко відомих праць, присвячених питанням методології політичного аналізу, демократичної теорії та партійних систем. Автор книг «Партії та партійні системи» (1976), «Переглянута теорія демократії» (1987), «Порівняльна конституційна інженерія» (1994).

СЕН, Амартья – професор Гарвардського університету, лауреат Нобелівської премії з економіки (1998).

ТОКВІЛЬ, Алексіс де (1805–1859) – французький політичний діяч і мислитель; автор двох славнозвісних праць «Демократія в Америці» та «Старий порядок і революція».

ТОМПСОН, Деніс – професор політичної філософії Гарвардського університету.

ФОЛІ, Майкл В. – доцент політики Католицького Університету Америки (Вашингтон, США). Автор досліджень з проблем громадянського суспільства і формування нових соціальних рухів у Мексиці та Сальвадорі.

ЦИММЕРМАН, Джозеф Ф. – професор політичних наук в Університеті штату Нью-Йорк, директор з дослідницьких питань «New York State Legislative Commission on Critical Transportation Choices» і голова відділу «Representation and Electoral System» в Американській асоціації політичних наук. Автор книг: «The Federated city: Community Control in Large Cities» (1972), «The Government and Politics of New York State» (1981), «State-Local Relations: A Partnership Approach» (1983).

ЦЦЕРОН, Марк Тулій (106–43 до н. е.) – давньоримський оратор і мислитель, політичний діяч. Автор двох визначних політичних трактатів римської доби – «Про державу» та «Про закони».

ШЕДЛЕР, Андреас – професор політичних наук на факультеті латиноамериканських суспільних наук (Facultad Latinoamericana de Ciencias Sociales, FLACSO) в Мехіко; викладач в Інституті політичних наук Віденського університету (Австрія); очолює Міжнародну асоціацію політичних наук (International Political Science Association), член Дослідницької Ради «National Endowment of Democracy» та «International Forum of Democratic Studies».

ШМІТТЕР, Філіпп К. – професор політичних наук Стенфордського університету (США), директор Центру європейських досліджень при Стенфордському університеті. Викладав у Чиказькому університеті та в Інституті європейського університету (1982–1986). Співатор фундаментального чотиритомного дослідження «Переходи від авторитарного правління», а також інших численних публікацій та збірників з проблем транзитології та корпоративізму.

ШТЕПАН, Альфред – професор управління Школи міжнародних і громадських відносин Колумбійського університету (1983–1991), перший ректор і професор політичних наук Центрально-Європейського університету в Будапешті (1993–1996), професор Коледжу Всіх Святих Оксфордського університету (1996–1999), член Американської Академії мистецтв і наук та Британської Академії.

ШУМПЕТЕР, Йозеф Алоїз (1883–1950) – австрійський економіст і політичний мислитель, автор теорій ділових циклів і розвитку капіталізму; справив глибокий вплив на політичні науки і, зокрема на формування та розвиток теорій демократії. Автор класичних праць «Теорія економічного розвитку» (1912), «Економічні цикли» (1939), «Капіталізм, соціалізм і демократія» (1942).

Частина I.

**КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ:
що таке демократія?**

ДЕМОКРАТИЧНИЙ ІДЕАЛ: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ

Теренс Болл, Річард Деггер

Ніхто не стверджує, що демократія досконала і наймудріша. Навпаки, кажуть, що демократія – найгірша форма врядування, за винятком усіх інших форм, до яких пробували вдаватись від часу до часу.

– Вінстон Черчіль

Однією з найразючіших рис сучасної політики є майже загальна популярність демократії. Нині є дуже мало людей – чи то видатних політичних лідерів, чи то звичайних громадян і підданих, які б не вихваляли демократії і не заявляли, що вони демократи. Фактично, за винятком фашистів, нацистів та представників кількох інших рухів і партій, кожен, здається, погоджувався, що демократія бажана. Але ця загальна згода немов перебуває в осередку інтенсивного, а інколи й пов'язаного з насильством ідеологічного конфлікту. Як таке може бути? Як прихильники майже всіх ідеологічних переконань – ліберали і соціалісти, комуністи і консерватори – можуть поділяти віру в цінність демократії?

Одне з можливих пояснень полягає у твердженні, що чимало людей уживають слово «демократія» лицемірно або облудно. Демократія така популярна, що кожен намагається пов'язати свою ідеологію, хоч яка вона може бути, з демократією. Скажімо, офіційною назвою Східної Німеччини до краху її комуністичного режиму в 1989–1990 рр. була Німецька Демократична Республіка. Проте уряд цієї «демократії» суворо обмежував свободу слова і, по суті, оголосив поза законом конкуренцію за політичні посади. Маючи на увазі цей та інші приклади, чимало критиків нарікали, що словом «демократія» надуживають так часто, що воно втратило будь-яке ясне значення.

Друге пояснення полягає в тому, що прихильники різних ідеологій просто мають різні уявлення про те, як досягти демократії. Майже всі погоджуються, що демократія – добра річ, проте не доходять згоди в тому, як найкраще утвердити її. Більшість населення Сполучених Штатів вважають диктатуру за вочевидь недемократичний режим, проте Мао Цзедун, котрий понад сорок років очолював Комуністичну партію Китаю, заявляв, що його врядування – це «народно-демократична диктатура». Мао, либонь, не помічав суперечності в цьому терміні, бо гадав, що Китай потребує періоду диктатури, аби підготуватися до демократії. Тож у такому разі, можливо, існує щира й загально визнана згода, що демократія – це справжня мета ідеологічної діяльності, а незгода виникає тільки з приводу засобів, адекватних для досягнення цієї мети.

Хоча ці обидва погляди можуть мати певні переваги, ми гадаємо, що є третє пояснення, яке дає змогу глибше проникнути в суть проблеми. Просто різні люди розуміють під демократією різні речі. Всі вони, може, хочуть утвердити демократію та посприяти їй, але не можуть дійти згоди, як це робити, бо ж не мають однієї думки, що таке насправді демократія. Коли йдеться про політичні ідеології, можна сказати, що демократія – *ідеал*, який визнають більшість ідеологій, та оскільки люди розуміють демократію дуже по-різному, вони утверджують її різними способами. Люди можуть навіть дійти до конфлікту, намагаючись досягти чи посприяти демократії у своєму розумінні.

Отже, демократія, як і свобода, – це **суперечливий у своїй основі концепт (essentially contested concept)**. Демократичний ідеал сам по собі глибоко втягнений в ідеологічний конфлікт, властивий сучасному світові. Щоб зрозуміти цей конфлікт, ми повинні більше знати про демократію і демократичний ідеал. Зокрема, слід дізнатися, що попервах означало слово «демократія» і чому тільки протягом двох останніх сторіч чи близько цього демократію так широко визнають як бажану форму врядування.

ЗАРОДЖЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ

І слово «демократія», і демократія як форма політичного життя зародилися в стародавній Греції. Саме слово походить від поєднання грецького іменника *demos*, що означає «народ» («people»), або «простолюд» («common people»), і дієслова *kratein*, «урядувати» («to rule»). Для греків *demokratia* означала «правління чи урядування простолюду», тобто людей неосвічених, немудрих і бідних. Оскільки такі люди становили більшість громадян, демократію ототожнювали, як часто роблять і нині, з урядуванням більшості. Але важливо зазначити, що та більшість складалася головню з представників одного класу – *демосу* (*demos*). Отож чимало греків розуміли демократію як певну форму класового врядування – врядування, яке здійснює нижчий, або трудящий, клас, і то задля інтересів цього класу. Тож у такому значенні демократія становить контраст з аристократією, врядуванням *aristoi* – «найкращих», тих, хто начебто найспроможніший урядувати.

Центром діяльності в античній Греції, що не була об'єднана єдиним урядуванням, був самоврядний поліс (*polis*), тобто місто-держава. Афіни, найбільший поліс, – це найкращий приклад демократичного міста-держави. Протягом більшої частини другої половини V століття до н. е., періоду, відомого як золота доба Афін, афіняни називали свій поліс демократією. Не кожен доброхіть погоджувався з таким станом, але ті, хто погоджувався, були, здається, завзятими прихильниками демократії. Це стає очевидним зі слів, які приписують Періклові, найславетнішому лідеру афінської демократії, що виголосив їх в одній надгробній промові:

«У нас держаний устрій не схожий на спосіб життя наших сусідів: ми, скорше, самі даємо зразок іншим, ніж наслідуємо їх. Отже, і називається він «демократія» через те, що основа його не меншість, а більшість громадян. Вона, згідно з нашими законами, дає всім громадянам рівні права, що ж до суспільної поваги, то в нас кожний користується нею, але не тому що якась частина громадян його

підтримує, а тому що сам він має певну доброчесність. А коли хтось зробив щось добре для міста, то навіть бідність не позбавляє його поваги»¹.

Перікл натякає своїми словами на тертя між аристократами і демократами в античних Афінах. Аристократи загалом вважали, що тільки статечні громадяни, які заможні й мають зв'язки зі шляхетними родинами, досить розважливі, щоб урядувати. Проте Перікл і демократи вважали, що врядувати спроможні більшість громадян, якщо тільки вони можуть дозволити собі відібрати час у свого господарства та роботи. Саме тому афінська демократія виплачувала громадянам середній денний заробіток, щоб вони – як бідні, так і багаті – мали змогу ходити на збори й визначати політику безпосереднім голосуванням. Громадянам платили й за те, щоб вони служили як судді, інколи навіть протягом року. Ще одним свідченням віри в демос було те, що на чимало політичних посад афіняни призначали громадян не голосуванням, а навмання вибираючи їх своєрідним жеребкуванням.

У надгробній промові Перікла згадано про ще одну відмінність, яка мала вкрай важливе значення для афінян: відмінність між громадянами, сповненими громадянського духу (*polites*), та егоїстичними індивідами, що віддавали перевагу приватному життю (*idiotes*). В Афінах, казав Перікл,

«[г]одиться в нас тим самим людям і про свої хатні справи, і про державні справи дбати, а всім іншим, що віддані своїм власним справам, розумітися, так чи інакше, і на державних справах. Лише ми самі вважаємо того, хто не бере участі в них, не ледачим, а некорисним. І ми самі судимо наші вчинки або намагаємося правильно оцінити їх»².

Ще важливішим для афінської демократії був інший аспект громадянства, як розуміли його афіняни. Щоб бути громадянином, індивід мав бути дорослим, вільним афінянином чоловічої статі. Жінок, чужинців, які постійно проживали в місті, рабів (що становили, напевне, більшість населення) – усіх їх не брали до уваги. Громадянином, фактично, був тільки кожен десятий афінянин. Отже, з погляду ХХІ століття, афінська демократія видається навряд чи взагалі демократичною.

Цей висновок стане ще разючішим, коли подумати, що афінська демократія забезпечувала дуже малий (а то й узагалі ніякого) захист прав меншин. Хоча громадяни були рівні перед законом, це аж ніяк не означало, що кожен громадянин мав свободу висловлювати свої думки, незважаючи на те, хоч якими непопулярними вони могли бути. Афінські збори інколи тимчасово виганяли деяких громадян з Афін, і то без суду, й навіть не висуваючи проти них чинних, із погляду права, звинувачень, а тільки з тієї простої причини, що більшість народних зборів вважала, ніби ті громадяни становлять загрозу для полісу. То була практика *остракізму* (*ostracism*), що дістала таку назву від черепашок або черепків (*ostrakon*), на яких афінські громадяни писали прізвиська тих, кого намірялись вигнати.

¹ *Thucydides*. History of the Peloponnesian War. – У кн.: *Thucydides* / Ed. and trans. V. Jowett. 2nd ed. – Oxford: Clarendon Press, 1900. – Т. 1. – С. 127–128. Також див. вид.: *Ideals and Ideologies: A Reader* / Eds. T. Ball, R. Dagger. 4th ed. – New York: Longman, 2002. – Добірка 3.

² Там само. – С. 129.

Інколи покарання за вислів непопулярних поглядів було ще суворішим. Ми знаємо про це надто у зв'язку з Сократом, (469–399 до н. е.), філософом, що вважав себе за гедзя, чия місія – кусати ледачкуватих афінських громадян, щоб вони позбувалися самовдоволення й замислювались над своїми найважливішими поглядами. «Я ніколи не припиню розбуркувати кожного з вас, – казав він, – переконувати всіх вас і дорікати вам усім цілісний день і всюди, де побачу себе у вашому товаристві»³.

399 року до н. е., коли демократична фракція утримувала владу, дехто з громадян став кусати у відповідь, хибно звинувативши Сократа в безбожності й моральному розбещенні афінської молоді. Сократа судили, звинуватили й засудили до смерті через отруєння. Отже, Афіни, перша демократія, породили першого мученика, що обстоював свободу слова і мислення.

Проте в V–IV столітті до н. е. ті, хто сприяв демократії, й самі постали перед критикою. Цього разу вже нарікали, мовляв, демократія – небезпечно нестабільна форма врядування. Найчільніше місце серед тих, хто висловлював ці нарікання, посідав Сократів учень і приятель Платон (427–347 до н. е.).

Платон вважав, що демократія небезпечна, бо дає політичну владу в руки сповнених заздрості невігласів. Оскільки це невігласи, доводив він, народ не знатиме, як використати політичну владу задля загального добра. А через те, що заздрісні, вони перейматимуться лише своїм добробутом, який намагатимуться поліпшити, грабуючи тих, хто заможніший від них. А оскільки вони і невігласи, й заздрісні, над ними легко братимуть гору демагоги – буквально, вожді демосу, – що леститимуть їм, звертатимуться до їхніх заздрощів і обертатимуть одних громадян проти інших. Словом, результатом демократії стане громадянська війна та анархія, руїна містдержави. Згідно з Платоновим аналізом, коли демократія доведе поліс до такого жалогогідного стану, народ вимагатиме закону і порядку. В такому разі люди згуртуються навколо будь-кого, досить сильного, щоб покласти край анархії. Але така людина, каже Платон, буде деспотом, тираном, що нітрохи не дбатиме ні про поліс, ні про народ, дбаючи лише про свою владу. Отже, від демократії, народовладдя лише кілька коротеньких кроків ведуть до деспотизму⁴.

Цей аргумент проти демократії знайшов прихильність у багатьох політичних мислителів, зокрема Платонового учня Арістотеля (384–322 до н. е.). Арістотель вважав, що демократія – один із шести основних типів політичних режимів, або державних устроїв (constitution). Владні повноваження, стверджував він у своїй «Політиці», можуть бути в руках однієї людини, кількох людей і багатьох, і ці повноваження можна здійснювати як задля добра всієї спільноти – і в цьому випадку влада добра, або істинна, так і задля добра самих володарів – у цьому випадку влада погана, або хибна. Поєднавши ці риси, Арістотель збудував шестичленну схему, зображену на мал. 1.

Особливо варті уваги дві риси Арістотелевої класифікації [політичних] режимів. По-перше, звичайно, трактуючи демократію як погану чи небажану, Арістотель наслідував Платона. На думку Арістотеля, демократія – хибна форма врядуван-

³ Plato. Apology, 31. – У кн.: The Trial and Death of Socrates / Trans. G. M. A. Grube. – Indianapolis: Hackett Publishing Co., 1983. – С. 33.

⁴ Погляди Платона на демократію див. у Кн. VIII його «Держави».

ня, бо демос схильний до короткозорості та егоїзму. Простолюд, ні на що не зважаючи, утверджуватиме власні інтереси, відбираючи майно, багатство і владу в небагатьох, навіть не дбаючи про мир і стабільність полісу загалом. Але така поведінка посприє їхнім інтересам лиш у короткій перспективі і, зрештою, призведе до хаосу, а потім і деспотизму в усьому полісі.

У чийх інтересах?

		Громадських	Егоїстичних
	Одного	Монархія	Тиранія
<i>Урядування</i>	Небагатьох	Аристократія	Олігархія
	Багатьох	Політія	Демократія
		«Істинне»	«Хибне»

Малюнок 1. Арістотелева класифікація [типів] урядування

Друга прикметна риса Арістотелевої класифікації – це наявність **політії (polity)**, доброї форми урядування багатьох. За Арістотелем, політія відрізняється від демократії, бо ж поєднує елементи урядування кількох з елементами урядування багатьох. Перевага цього **змішаного державного устрою (mixed constitution)**, або **врядування**, полягає в тому, що кожна група може пильно стежити за іншою: заможні й нечисленні – за багатьма, а ця маса – за тими нечисленними заможними, і тому жоден клас не матиме змоги утверджувати свої інтереси коштом загального добра. Арістотель вважав, що політія може відрізнитися від демократії ще й розподілом багатства і власності, тобто за демократії маси будуть бідними. На думку Арістотеля, саме так звичайно трапляється в житті, тож тут мало що можна змінити. Проте за тих нечастих, але щасливих обставин, коли більшість людей ані заможні, ані бідні, а «мають помірковану й достатню власність», можна сподіватися, що маси врядуватимуть розважливо⁵. Це тому, що маси, якщо вони належать до «середнього класу», уникатимуть надмірностей заздрисних злидарів і зарозумілих багатіїв. Трактуючи добро полісу як своє власне добро, маси, що займають проміжне становище, підтримуватимуть у місті-державі поміркованість, мир і стабільність.

Врешті-решт, Арістотель вважав, що політія – це добро, і навіть припускав, що це найкращий із шести режимів, натомість демократія – зло. Але він ще й стверджував, що демократія краща за тиранію та олігархію. Адже здебільшого багато голів можуть судити краще, ніж одна, а чи кілька. Навіть якщо ніхто з простолюду не здатен достатньо добре судити, що слушне, а що хибне, що добро, а що зло, його колективне судження однаково краще за судження індивіда чи невеличкої групи, зокрема й групи фахівців. Це не менш слушно, казав Арістотель, ніж те, що «бенкет, який споряджають багато людей, кращий за обід, оплачений з одного гаманця»⁶. Крім того, демократія надає більшій кількості людей шанс брати участь в активному житті громадян: урядувати й бути урядованими, як висловився сам Арістотель.

Але саме тоді, коли Арістотель уславлював громадян і поліс, цей спосіб життя став жертвою набагато більшого політичного утворення – **імперії**. Спершу під

⁵ The Politics of Aristotle / Ed. and trans. B. Jowett. – New York: Modern Library, 1943. – С. 192; також див. вид.: Ideals and Ideologies. – Добірка 4.

⁶ Там само. – С. 146; Ideals and Ideologies. – Добірка 4.

проводом Філіппа Македонського (382–336 до н. е.), а потім його сина (й учня Арістотеля) Александра Великого (356–323 до н. е.) Еллінська імперія поширилася на всю Грецію, Близький Схід і далі аж до Індії та Єгипту. В імперії влада зосереджувалась у руках імператора, тож самоврядне місто-держава припинило своє існування, а разом з ним зникло і врядування багатьох – чи то у формі демократії, чи то у формі політії.

ДЕМОКРАТІЯ І РЕСПУБЛІКА

Народне врядування (popular government) збереглося у стародавньому світі, проте у формі **республіки**, а не демократії. Слово «республіка» походить від латинських слів *res publica*, які означають буквально «громадська річ» («the public thing»), або «громадська справа» («public business»). Проте під пером грецького історика Полібія (бл. 200 – після 118 року до н. е.) це слово набуло набагато конкретнішого значення.

Республіка і змішане врядування

Полібій років сімнадцять прожив у Римі як заручник. Цей досвід спонукав його зацікавитися зростанням римської могутності, і Полібій вважав розвиток Риму за складову частину появи й занепаду великих держав. Кожна могутня імперія чи країна приречена на занепад, казав Полібій, бо як історія, так і природа сповіщають нам, що жоден витвір людських рук не триває довічно. Проте деякі імперії зберігають свою владу довше, ніж інші, і Полібій гадав, що приклад Риму допоможе пояснити, чому так стається.

Ключем римського успіху, стверджував Полібій у своїй «Історії», було змішане врядування. Ідея такого врядування аж ніяк не була новою, – адже на нього натякав ще Платон, та й Арістотель, говорячи про політію, – проте Полібій сформулював її виразніше за своїх попередників. Римська республіка була змішаним урядуванням, стверджував він, бо вся влада не належить ані одній особі, ані кільком, ані багатьом. Натомість республіка поєднує і врівноважує всі три режими врядування, і то так, що виявляються всі їхні переваги і можна уникнути притаманних їм вад. Словом, радше ніж надати всю владу одній особі, або кільком людям, або простоліуду, Римська республіка поділяє владу між ними. Отже, весь народ – принаймні вільні дорослі чоловіки – здійснює, сходячись на збори, певний контроль за визначенням політики, але такий самий контроль мають і аристократи, яким підпорядкований сенат. І тому замість монарха республіка покладається на консулів, що мають втілювати її політику. Отож, казав Полібій, жодна група не мала змоги утверджувати свої інтереси коштом загального добра. Кожна група стежила за рештою груп, і результатом була вільна, стабільна і тривала форма врядування. Як і сплав, що міцніший за кожен метал, з якого він складається, змішане врядування, гадав Полібій, виявиться тривкішим, ніж будь-яка «чиста», або незмішана, форма врядування.

Отже, республіка була формою народовладдя, проте її захисники наполягали, що республіку не слід плутати з демократією. Демократія сприяє нечестю – егоїстичному врядуванню простоліуду, натомість республіка сприяє чесноті. Республіканська чеснота – це здатність індивіда піднятися над особистим та класовим інтересом і поставити добро всієї спільноти вище від свого власного. Тільки активні громадяни можуть досягти цієї чесноти і плекати її, стверджу-

вали республіканці. Такі громадяни палко прагнутимуть утверджувати свою свободу, але стерегтимуться будь-якого індивіда чи групи, які намагатимуться захопити владу. Змішане врядування служить цим обом цілям, заохочуючи певний ступінь участі народу в урядуванні й водночас зменшуючи шанси кожного набути достатньої влади, щоб загрожувати свободі і загальному добру.

Проте через сто років по смерті Полібія Римська республіка поступилася Римській імперії. Починаючи з Юлія Цезаря (100–44 до н. е.), низка римських імператорів повідбирали владу від республіканських інституцій Риму й зосередили її у своїх руках. Минуло майже півтори тисячі років, перш ніж республіканський ідеал цілком відродився в містах-державках Північної Італії за доби **Ренесансу**. Потім збігло ще чотириста років, перш ніж відродився демократичний ідеал.

Християнство і демократія

Протягом тих років сталося, звичайно, багато важливих подій, і найзначнішою з-поміж них було виникнення християнства. В деяких аспектах християнство видається природним союзником демократії, бо ж проголошує, що кожен індивід незалежно від статі, національності й соціального становища є улюбленим дитям Божим. Безперечно, згідно з критеріями античного світу, християнство обстоювало радикальну рівність. Багатий чи бідний, раб чи вільна людина, громадянин або чужинець, грек, єврей чи римлянин, чоловік чи жінка – жодна з цих відмінностей, проповідували християни, не має значення, бо всі люди рівні в очах Господа.

Отже, можна було б сподіватися, що перші християни обстоюватимуть: кожен повинен мати однаковий голос в урядуванні. Але вони такого не казали. І не тому що перші християни були антидемократичні за своїм духом, а тому що були аполітичні. Християни вважали, ніби земне життя – це готування до прийдешнього царства Божого, часто-густо сповнена страждань подорож до справжнього притулку християн на небесах, і тому справи цього світу самі по собі не мають справжньої вартості й тривалого значення. Крім того, чимало перших християн вважали, що кінець світа недалеко. Такі погляди спонукали декого до беззаконь. Проте звичайна, або ортодоксальна, позиція у ставленні до закону полягала в тому, що християни зобов'язані коритися людським законам і земним володарям. Як сказав св. Павло: «Нехай кожна людина кориться вищій владі, бо немає влади, як не від Бога, і влади існуючі встановлені від Бога. Тому той, хто противиться владі, противиться Божій постанові, а ті, хто противиться, самі візьмуть осуд на себе»⁷. Словом, там, де йшлося про політику, християнська ідея полягала просто в покорі тим, хто має владу, й у тому, щоб самим не домагатися влади.

Проте ситуація не могла лишатися такою простою, надто коли зважити, що різні римські імператори намагалися знищити цю нову і (в їхніх очах) небезпечну релігію. А в IV столітті н. е., коли християнство пережило добу переслідувань і стало офіційною релігією Римської імперії, ситуація стала ще складнішою. Згодом, після краху імперії близько 500 року н. е., Християнська церква стала панівною інституцією Європи. Цей свій статус вона зберігала протягом

⁷ Новий Заповіт, Рим., 13, 1–2.

усього періоду, відомого нам як середньовіччя: приблизно з 500 по 1400 рік. З розпадом імперії й сама Церква поступово поділилася на два крила: східну Православну церкву на чолі з візантійським імператором, що правив у Константинополі (нині Стамбул), і Римо-католицьку церкву на чолі з єпископом Римським, що став відомий як папа. Виникнення і швидке поширення ісламу на всьому Близькому Сході, в Північній Африці та в Іспанії в VII–VIII століттях означало, що значна частина Середземномор'я була втрачена для християнства. Проте Римська церква однаково вважала себе за єдину істинну церкву (слово «католицька» означає «всесвітня») і де тільки можна проповідувала свої ідеї та зміцнювала свої доктрини.

Римська церква становила духовний зв'язок, що об'єднував протягом середньовіччя більшу частину Західної і Центральної Європи. Проте політичного зв'язку, який міг би дорівнятися до нього, не було. Крах Римської імперії спричинив повернення до зосередженості на місцевих інтересах, хоч і не у вигляді грецького міста-держави. Були, щоправда, деякі незалежні міста-держави й за середньовіччя, скажімо, Рим, де панував папа, але найпоширеніші типи місцевого врядування сформувалися навколо племінних осередків або давніх військових областей розваленої імперії. В останньому випадку це сталося завдяки тому, що деякі регіональні полководці римської армії спромоглися утримати свої війська вкупі і захистити свої регіони, незважаючи на крах імперії. Від тих *duces* і *comites*, що як могли врядували на своїх територіях, походили *dukes* («герцоги») і *counts* («графи») середньовіччя.

Траплялися, щоправда, і принагідні спроби знову відродити майже універсальний політичний зв'язок у формі якоїсь нової імперії, і найвидатнішою з них була коронація Карла Великого, коли на Різдво 800 року папа Лев III проголосив цього франкського короля імператором. А втім, попри раз у раз повторювані спроби протягом кількох століть, нова Священна Римська імперія ніколи не досягла могутності і статусу давньої Римської імперії; як згодом саркастично зауважив історик Едвард Гіббон, вона не була ані священною, ані римською, ані імперією. Просто локальні зв'язки та вірність локальним утворенням виявилися сильнішими за бажання створити політично об'єднаний християнський світ.

Ті локальні зв'язки та вірність локальним утворенням посприяли формуванню **феодалізму**. Ця форма соціальної організації, причиною виникнення якої була потреба захисту від грабіжницьких нападів вікінгів та мадярів, надавала величезної ваги «статусові», тобто становищу індивіда в суспільстві. Жменька людей були аристократи, або нобілі (*nobles*), дехто був вільний, а величезна маса людей мала статус кріпаків, тобто селян, які жили і працювали під владою аристократа, що натомість мав захищати їх. Згідно з середньовічним ідеалом, кожен індивід займав певне становище в суспільстві, мав певний ранг, тож розумілося, що він виконуватиме обов'язки і матиме привілеї, які відповідають цьому становищу чи рангу. Отже, кожен начебто сприяв загальному добру, так само як кожна бджола у вулику якомога старається для всіх, виконуючи свої точно визначені обов'язки.

У такому суспільстві майже не лишалося місця для демократичного ідеалу. Світогляд почав змінюватися, коли утвердився Ренесанс, коли нова цікавість до людських досягнень посприяла відродженню республіканських ідей.

Ренесанс і республіканізм

У пізньому середньовіччі, надто в XIII столітті, кілька подій підготували умови для виникнення Ренесансу (чи «Відродження»). Однією з них було поновлення контактів Західної цивілізації зі Сходом. Воно сталося почасти завдяки хрестовим походам, тобто спробам відвоювати в «невірних» мусульман на Близькому Сході християнську Святу землю, а почасти завдяки зв'язкам з ісламською Іспанією, яку завоювали мусульмани на початку 700-х років. Як не раз траплялося, контакти з незнайомими народами й різними культурами спонукали багатьох людей на Заході придивитись до своїх власних звичаїв і поглядів. Відкриття, що інші народи живуть цілком задовільно, і то зовсім іншими способами, ніж той, який завжди вважали за природний і єдиний розумний спосіб життя, часто бентежить і тривожить. Але воно може й пробудити творчий потенціал, бо люди бачать, що можна жити по-іншому, а можливо, навіть краще. Саме таке й сталося в найбезпосереднішому розумінні цього слова, коли християнські вчені знову відкрили для себе – завдяки Іспанії – чимало праць античних авторів, праць, що давно були втрачені на Заході після розпаду Римської імперії. З погляду політики, найважливішою з-поміж них була Арістотелева «Політика», перекладена латиною 1260 року, щоправда, лише після того, як Церква скликала комісію вчених, щоб визначити, чи ідеї того «поганського» філософа сумісні з християнством.

Другою подією, що підготувала шлях для Ренесансу, було відродження в Італії міста-держави⁸. Чимало італійських міст ще до XIII століття мали певний ступінь незалежності, проте й далі перебували під владою імператора Священної Римської імперії, що був німецьким королем. Після довгих років боротьби вони скористалися нагодою у вигляді смерті 1250 року імператора Фрідріха II, щоб стати самоврядними містами-державами. Дарма що імперія та монархія були найпоширенішими формами врядування, громадяни цих міст-держав намагалися виправдати свою «нову» форму врядування. Це виправдання вони знайшли у працях античних теоретиків, що писали про республіканські ідеї (republicanism).

Ці та інші події спричинилися до розквіту в XIV–XVI століттях Західної культури, і тодішні вчені сприймали ту добу як ренесанс, як відродження – відродження, що почалося в італійських містах-державах. Маючи за джерело натхнення античних філософів, вони виснували, що земне життя – не просто паділ скорботи, не тяжка подорож, яку мають здійснити християни по дорозі до царства Небесного. Навпаки, земне життя, таке багате та розмаїте, не тільки варте, щоб жити ним, а й варте, щоб прожити його повнокровно й тішачись свободою. Адже люди здатні на багато дивовижних речей, і не остання серед них – самоврядування.

Спираючись на праці Арістотеля й Полібія і приклади стародавніх республік Риму і Спарти, ренесансні республіканці обстоювали відродження громадського життя, за якого натхнені громадянським духом громадяни могли б брати активну участь в урядуванні своїм незалежним містом чи країною. Ключовими

⁸ Див.: Skinner Q. *The Italian City-Republics*. – У кн.: *Democracy: The Unfinished Journey* / Ed. J. Dunn. – Oxford: Oxford University Press, 1992. – С. 57–69.

концептами тодішнього республіканського дискурсу були слова «свобода», «чеснота» і «розбещеність». Найвиразніше й найточніше сформулював ці концепти у своїх творах Нікколо Макіавеллі.

Макіавеллі (1469–1527) був провідним урядовцем Флорентійської республіки, коли 1512 року родина Медічі повалила республіканське врядування й сама утвердилась як володар цього міста-держави. Бравши участь у змові з метою повалити Медічі й відновити республіку, Макіавеллі був заарештований, зазнав тортур і зрештою був змушений піти у вигнання до свого родинного маєтку. На вигнанні він написав дві книжки. Найвідоміша з двох – це «Володар», невеличка книжечка, в якій Макіавеллі начебто наставляє володарів і дрібних тиранів, радячи забути про сумління і вдаватись до будь-яких засобів – брехні, крадіжок, навіть убивств, аби утримати владу. Макіавеллі став таким сумнозвісним, що згодом Шекспір писав про нього як про «підступного Макіавеллі»⁹, і навіть нині хитру та безсоромну людину ми називаємо «макіавеллістом».

Чи слушне таке трактування намірів Макіавеллі в праці «Володар» – це питання, яке ще й досі обговорюють учені¹⁰. Проте їхні сумніви аж ніяк не поширюються на наміри другої, більшої за розміром книжки Макіавеллі «Роздуми [про першу декаду Тіта Лівія]», де він відверто висловлює недовіру володарям, аналізуючи чинники, які сприяють зміцненню сповненої життєвої сили, чеснотливої й вільної форми врядування – республіки.

На думку Макіавеллі, республіка – змішана форма врядування, за якої жоден клас не має всієї влади. Натомість усі класи мають певну частку владних повноважень і кожен клас стримує потенційні надмірності інших класів. Це система врядування, коли пильні громадяни ревно беруть свою свободу від зазіхань будь-яких можливих тиранів, що потенційно можуть постати серед їхнього гурту. Адже свобода, як розуміє її Макіавеллі, – це самоврядування; те, що знаходять не у приватному житті, а в громадянських учинках. Але чому громадяни мають бути пильними? Бо тільки-но вони стануть самовдоволеними і збайдужіють до громадських справ, як знайдеться тиран, що чекає миті, коли він зможе позбавити їх тягара самоврядування й відібрати в них свободу. Отже, Макіавеллі стверджує, що найлютіші вороги вільного самоврядування – самовдоволені та егоїстичні громадяни.

Такі громадяни більше дбають про гроші та пишноту, ніж про державу (commonwealth). Любов до багатства, розкоші та вигод разом із відповідною їм байдужістю до громадських справ – це те, що Макіавеллі називає «розбещеністю». Аби гамувати розбещеність, громадяни повинні практикувати «чесноту». Вони мають бути уважними та пильними до громадських справ, завжди докладати якомога ревніших зусиль не задля самих себе як приватних осіб, а задля держави. Отже, щоб громадянам була властива «чеснота», вони повинні бути вільними: мати свободу збиратися і сперечатися між собою, викривати

⁹ Шекспір В. Генріх VI. – Ч. III. – Дія 3. – Сцена 2.

¹⁰ Див., нагр.: Dietz M. Trapping the Prince: Machiavelli and the Politics of Deception // American Political Science Review. – 1986. – Т. 80. – Вересень. – С. 777–799, а також відповідь Джона Ленгтона і новий допис Дієц у вид.: American Political Science Review. – 1987. – Т. 81. – Грудень. – С. 1277–1288.

розбещеність, критикувати своїх володарів і одне одного. Якщо громадяни ані тішаться своїми основними свободами, ані реалізують їх, республіка приречена на дочасну загибель.

На думку Макіавеллі, найбільша небезпека, перед якою може постати республіка, – це небезпека, що її занапастить ізсередини розбещеність. Та оскільки зовнішні вороги теж, напевне, загрожуватимуть республіці, справді вільна республіка повинна й вимагати, щоб усі дієздатні чоловіки – а тільки чоловіки можуть бути громадянами – увійшли до складу громадянської міліції, ладної підняти зброю проти будь-якої зовнішньої загрози своїй свободі.

А передусім Макіавеллі вважав, що вільне врядування – це не панування примх якогось одного індивіда чи індивідів, і навіть не більшості громадян, а закону. Вільне врядування – це врядування закону, а не людей. Урядування закону набагато послідовніше й набагато зосередженіше на справедливості, ніж урядування людей. Але ще більше важить те, що закони знеособлені. Можна залежати від законів, не втративши своєї незалежності. Коли ми залежимо від окремих людей чи навіть від більшості людей, ми підпорядковані їхній волі, і такий стан навряд чи можна назвати свободою. Ось чому Макіавеллі, як і Арістотель, вважав чисту демократію за погану форму врядування, а змішану конституційну республіку – за найкращу.

Змішане врядування, чеснотливе громадянство, верховенство права (the rule of law) – ось які республіканські ідеали сформулював Макіавеллі у своїх «Роздумах». Якщо вони здебільшого видаються знайомими, це тому, що погляди Макіавеллі стали джерелом натхнення для атлантичної республіканської традиції – способу мислення про політику, що в XVII столітті поширився від Італії до Британії, а у XVIII столітті – з Британії до її американських колоній¹¹.

Атлантична республіканська традиція

У Британії серед безладдя 1600-х років спалахнув інтерес і до республіканських ідей, і до демократії. 1642 року, коли і король Карл I, і англійський парламент проголосили себе суверенними, або найвищими, органами влади, в країні почалася Громадянська війна. Війна скінчилася перемогою парламентських сил під проводом Олівера Кромвеля, а в січні 1649 року Карлові I відтіяли голову. Відбулася спроба заснувати республіку, але вона зазнала невдачі, бо Кромвель прибрав собі якщо й не титул, то повноваження монарха (його офіційний титул був Лорд-протектор). Після смерті Кромвеля 1658 року була ще одна невдала спроба заснувати республіку.

У ті бурхливі часи чимало англійців звернули свої думки до громадських справ. Серед них був і Джеймс Гаррінгтон (1611–1677), що опублікував свій твір «Океанія» (1656), вочевидь, сподіваючись переконати Кромвеля створити республіку зі змішаною, або «врівноваженою», системою врядування. То було не тільки поєднання врядування одного, кількох і багатьох, бо Гаррінгтонова «рівновага» обіймала і спробу розподілити землю більш-менш на засадах рівності, щоб жоден громадянин не залежав від іншого і міг сам заробити собі

¹¹ Див.: Pocock J. G. A. The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition. – Princeton NJ: Princeton University Press, 1975.

на прожиток. Цей захід мав посприяти утвердженню свободи за врядування не людей, а законів. Гаррінгтон ще обстоював регулярні та часті вибори й систему представництва, за якої представники підлягали б ротатії на своїх посадах. Як і недавні заклики в американській політиці обмежити кількість термінів перебування на посаді, це «чергування» начебто мало захистити свободу, не даючи нікому набутти завеликої влади, знову і знову перемагаючи під час перевиборів на ту або ту посаду. Така система сприяла б і утвердженню чесноти, даючи змогу більшій кількості громадян брати активну та відповідальну участь в урядованні державою.

В Англії ідеї Гаррінгтона та інших республіканських мислителів були забуті після Реставрації 1660 року, коли парламент знову запросив на трон Карла II, сина страченого монарха. Та хоча республіканські ідеї були знехтувані в Англії, вони справили величезний вплив за Атлантичним океаном, у британських колоніях Північної Америки. Але з'явилися й інші впливи, зокрема люди, що фактично вперше за дві тисячі років прихильно заговорили про демократію. Далі ми коротко розглянемо, як ці впливи, поєднавшись, витворили у США «демократичну республіку», але спершу нам треба придивитись до відродження демократії.

ВІДРОДЖЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ

У 1640-х роках, під час Громадянської війни в Англії, деякі прихильники парламентаризму стали на радикальні позиції, обстоюючи демократію. Вони схилились до таких поглядів почасти внаслідок своїх релігійних переконань. Як і більша частина Північної Європи, Великобританія в XVI столітті, коли протестантська Реформація захитала єдність християнства, офіційно зреклася католицизму. Нові, протестантські, форми християнства наголошували на прямих, безпосередніх відносинах індивіда і Бога. На думку Мартіна Лютера, німецького священика, що 1517 року започаткував Реформацію, насправді мало значення не суворе дотримання церковної доктрини, а віра і тільки віра. Спасіння не приходить завдяки священикам, єпископам, папам та розвиненій церковній організації. Людині потрібна тільки віра. Отож істинна християнська церква – це тільки конгрегація вірних, або, як сказав сам Лютер, «священництво всіх вірних».

Демократи XVII століття

Хоча Лютер не зробив висновку, що такий наголос на сумлінні та вірі індивіда робить демократію бажаною, до нього дійшли інші мислителі. Одним з них був Роджер Вільямс (1604–1683), протестантський священик, що 1631 року виїхав з Англії до Массачусетсу. В Массачусетсі Вільямс усякчас був болячкою в оці пуританам, що керували тією колонією. Скажімо, він наполягав, що колоністи повинні платити індіанцям за відібрані в них землі, обстоював суворий поділ релігійних і громадянських органів влади – радикальний крок у колонії, де церква і уряд становили майже одне ціле. 1636 року влада вигнала Вільямса з колонії, після чого він зі своїми послідовниками рушив на південь, купив в індіанців землю й заснував колонію Род-Айленд. Род-Айленд уславився захистом релігійної свободи, але варто й згадати, що уряд цієї колонії, згідно з конституцією 1641 року, був

«демократичним, або народним, урядом, тобто збори вільних чоловіків, як слід організовані, або більшої їх частини, мають повноваження створювати та утверджувати справедливі закони, які регулюватимуть їхнє життя, і делегувати з-поміж себе таких урядовців [наприклад, поліціантів, суддів], які повинні наглядати за належним дотриманням цих законів серед людей».

Конституція 1647 року підтвердила ці наміри, проголосивши форму врядування в Род-Айленді «демократичною, тобто урядування здійснюють за невимушеною й добровільною згодою всіх або більшої частини [тобто більшості] вільних жителів»¹².

А по той бік Атлантичного океану, в Англії, група під назвою левелери обстоювала десь такі самі ідеї під час громадянської війни 1640-х років. Левелери заявляли, що політична влада має спиратися тільки на згоду народу. На думку левелерів, це означало, що виборче право – право голосувати – слід поширити на всіх дорослих чоловіків, окрім тих, хто зрікся цього права, або скоївши злочини, або поставивши себе – скажімо, слуги та люди, що живуть коштом державної доброчинності, – в залежність від інших. Саме таким було природжене право всіх людей, заявляли левелери, незважаючи на те, як багато – чи як мало – в них власності. Найславетніше формулювання цих поглядів належить полковникові Томасові Рейнсборо, офіцерові Кромвелевої армії нового зразка:

«Я справді вважаю, що найубогіша людина в Англії повинна жити таким самим життям, що й найвеличніша; а отже, сер, як на мене, очевидна річ, що кожна людина, яка має жити під певним урядом, повинна спершу своєю власною згодою підпорядкувати себе цьому урядові; на мою щирю думку, найубогіша людина взагалі не зобов'язана коритися в найсуворішому розумінні цього слова урядові, на підпорядкування якому вона не давала своєї згоди...»¹³.

Тодішня радикальна демократична доктрина згодом стала традиційним поглядом, проте левелери не спромоглися переконати Кромвеля та решту проводирів у силі й мудрості своїх аргументів. Здебільшого ті, хто брав участь у політичній діяльності та дискусіях, і далі вважали демократію за небезпечно нестабільну форму врядування. А втім, зусилля левелерів і приклад Род-Айленду засвідчують початок видатної, хоч і поступової, зміни настроїв у бік демократії.

Сполучені Штати як демократична республіка

Демократичні ідеали та аргументи відігравали певну роль в Американській війні за незалежність від Великобританії, але прихильних згадок про демократію було мало як тоді, так і під час роботи над проектом Конституції Сполучених Штатів 1787 року. Загалом слово «демократія» й далі означало певну форму класового врядування, або навіть урядування юрби. То була, як колись давно зауважив Арістотель, погана форма народовладдя; доброю формою була республіка.

¹² Цитати з род-айлендських Конституцій подано за вид.: *Hanson R. Democracy*. – У кн.: *Political Innovation and Conceptual Change* / Eds. T. Ball, J. Farr, R. L. Hanson. – Cambridge: Cambridge University Press, 1989. – С. 72–73 і далі.

¹³ Зауваги Рейнсборо подано за вид.: *Divine Right and Democracy* / Ed. D. Wootton. – Harmondsworth, UK: Penguin, 1986. – С. 286.

Впродовж конфлікту з Великобританією, що спричинився до проголошення 1776 року Декларації незалежності, американські колоністи загалом висловлювали свої аргументи в республіканській формі. Здебільшого вони не нарікали на форму британського врядування, бо вважали, що вона республіканська. Оскільки Корона, Палата лордів і Палата громад поділяли урядові повноваження, британський державний устрій був поєднанням, або рівновагою, врядування одного, кількох і багатьох, точнісінько так, як приписувала республіканська теорія. Проблема, як її бачили колоністи, полягала в розбещеності. Розбещені британські урядовці намагалися порушити рівновагу державного устрою, щоб можна було зосередити у своїх руках усю владу. Спонукані честолюбством і пожадливістю, вони намірялися замінити врядування законів урядуванням людей, і їхньою першою метою в цій розбещеній діяльності були права британських колоністів Америки¹⁴.

Війна, яку колоністи почали, спершу боронячи свої права як англійці, невдовзі стала війною за незалежність від Англії. Але, тільки-но ставши думати про незалежність, колоністам довелося подумати й про те, як найкраще організувати врядування в тринадцяти штатах. Поставши перед цією проблемою, вони знову звернулись до ресурсів республіканських ідей. Надто очевидне це звертання в «Думках про врядування» Джона Адамса (1735–1826), написаних на початку 1776 року. Читання праць республіканських авторів, казав Адамс,

«перекона[є] будь-який щирий [тобто відкритий] розум, що добрим урядуванням є тільки республіканське. Що єдиним вартісним елементом британського державного устрою є республіканське врядування, бо що саме визначення республіки полягає в тому, що це “влада законів, а не людей”. Тобто, якщо республіка – найкраще врядування, тоді той конкретний механізм повноважень суспільства ... який найкраще продуманий, щоб забезпечити неупереджене й точне виконання законів, буде найкращим, що є у республік»¹⁵.

Отже, спочатку в США найприхильніше ставились не до демократичної форми врядування, а до республіканської. Про це свідчить і сама Конституція США, де немає згадки про демократію. Але вона гарантує кожному штатові «республіканську форму врядування» (стаття 4, розділ 4). Не треба довго дивитись і для з'ясування, що засновники США – люди, які склали проект Конституції, – мали намір, щоб урядування Сполучених Штатів як цілого було республіканським.

Першою ознакою є поділ урядових повноважень на три гілки – законодавчу, виконавчу та судову, – де кожна гілка має «стримувати та врівноважувати» решту дві. Це варіант давньої ідеї змішаного, або врівноваженого, врядування. Виконавча гілка влади відповідає монархічному елементові, врядуванню одного; судова – аристократичному елементові, врядуванню кількох, а законодавча – народному, врядуванню багатьох. Ця відповідність, щоправда, не дуже

¹⁴ Докладніше про такий аналіз див.: *Bailyn B. The Ideological Origins of the American Revolution.* – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1967.

¹⁵ *Adams J. Thoughts on Government (1776).* – У кн.: *The Works of John Adams / Ed. C. F. Adams.* – Boston: Little and Brown, 1851. – Т. IV. – С. 194; також див. вид.: *Ideals and Ideologies.* – Добірка 6. [Див. також цю антологію].

точна, бо й сама законодавча галузка є поєднанням «аристократичного» і «демократичного» елементів. Згідно з первісним планом, Палата представників мала бути демократичним органом і чуйно реагувати на побажання народу. Члени Палати мали перебувати на посаді два роки, і такий термін відповідав сподіванню, що потреба часто йти на перевибори вимагатиме від них перебувати в тісному контакті з виборцями. Натомість для членів Сенату визначили шестирічний термін, і то саме на те, щоб вони могли дотримуватися власних суджень, а не побажань виборців. Цей «аристократичний» характер сенату був ще виразніший у первісному тексті Конституції, згідно з яким вибори до Сенату США мали здійснювати не самі виборці, а законодавчі органи штатів. Цей спосіб виборів змінився тільки тоді, коли Сімнадцята поправка (1913 року) до Конституції визначила прямі вибори сенаторів.

Система стримувань і противаг відображувала, крім того, ще й страх республіканців перед розбещеністю. Стримування і противаги необхідні, зауважив Джеймс Медісон (1751–1836), обстоюючи нову Конституцію, бо люди – не янголи. Навпаки, вони честолюбні та схильні до конкуренції, й основа доброго врядування полягає в тому, щоб не дати честолюбцям знищити свободу решти людей. За словами Медісона,

«Честолюбство має протистояти честолюбству. ... Можливо, потреба в таких механізмах для приборкання зловживань владою є певним віддзеркаленням природи людини. Проте чим є сама державна влада, як не найвеличезнішим віддзеркаленням людської природи? Адже якби люди були янголами, не було би потреби в жодному уряді. А якби янголами були члени уряду, то не потрібен був би ні зовнішній, ні внутрішній контроль за урядом. Коли ж створюється форма правління, за якої одні люди керують іншими, то найбільша складність пов'язана з тим, що спочатку треба дати урядові можливість контролювати тих, ким він керує, а потім зобов'язати його контролювати самого себе»¹⁶.

Решта республіканських рис американської Конституції проступає в Біллі про права (1791) – перших десяти поправках до Конституції. Скажімо, Перша поправка гарантує, що Конгрес не повинен ухвалювати законів, які позбавляють людей свободи слова і зборів – двох свобод, що їх республіканські автори вважали за абсолютно необхідні для збереження вільного врядування. А в Другій поправці вчувається наголос республіканців на потребі в громадянській міліції: «Добре керована міліція необхідна для безпеки вільної держави, і тому не слід порушувати право народу зберігати й носити зброю».

Отже, Конституція створила врядування, за якого народний елемент стримували й контролювали Сенат, суди і президент. Такий устрій не кожному припав до вподоби. Александр Гамільтон (1755–1804) підтримав запропоновану Конституцію, але вважав, що вона надто демократична. Інші, скажімо Патрик Генрі (1736–1799), протестували проти неї, бо вона була не досить демократична. Він та інші «антифедералістські» критики Конституції стверджували, що вона відбирає повноваження в урядів окремих штатів, – урядів, тісно пов'яза-

¹⁶ The Federalist Papers. – №51 [Гамільтон А., Медісон Д., Джей Д. Федераліст. Коментар до Конституції Сполучених Штатів / Пер. з англ. Н. Комарової. – К.: Сфера, 2002. – С. 262].

них із бажаннями народу, – і зосереджує їх у руках далекого й небезпечного федерального уряду. Здебільшого саме у відповідь на антифедералістські заперечення Конгрес 1791 року й додав Білль про права до первісного тексту Конституції.

Під час дебатів із приводу ратифікації Конституції термін *демократія* став відігравати провідну роль у політичних суперечках. Федералісти (саме так називали прихильників нової Конституції) критикували своїх опонентів як беззглядних демократів. Антифедералісти у відповідь звинувачували федералістів в «аристократичному» ухилі та претензіях. Після ратифікації Конституції ця дискусія тривала далі, але вже в новій формі, і поступово сформувалися дві політичні партії, виборюючи одна в одній політичну владу. Одна партія, федералісти, йшла за Гамільтоном, намагаючись зміцнити загальнодержавне врядування. Натомість у другій партії колишні антифедералісти поєдналися з деякими провідними прихильниками Конституції, зокрема Томасом Джефферсоном (1743–1826) і Джеймсом Медісоном. Ця партія, здобувши 1800 року велику перемогу, коли Джефферсона обрали президентом, спершу була відома як Республіканська партія, потім як Демократично-республіканська і, нарешті, під проводом Ендрю Джексона, президента США з 1829 по 1837 рік, просто як Демократична партія.

Коли Джексона 1828 року обрали президентом, Сполучені Штати вступили в період, проголошений «добою простої людини». Уряди різних штатів скасували більшість майнових обмежень виборчого права, поширивши його таким чином майже на всіх дорослих білих чоловіків – проте не на жінок, рабів та американських індіанців. За тієї доби Джексонової демократії американці оспівували не тільки свободу, а й рівність. Хоча багатьох людей цей новий наголос на демократії та рівності сповнював завзяття, інші вважали його за тривожний симптом. Один спостерігач – Алексіс де Токвіль – бачив у ньому і радість, і тривогу.

ТОКВІЛЬ ПРО ДЕМОКРАТІЮ

Токвіль (1805–1859) – французький аристократ, що на початку 1830-х років подорожував по Сполучених Штатах. Повернувшись до Франції, він написав двотомну працю «Про демократію в Америці», де проаналізував демократію у США, здебільшого з метою передбачити, що для Франції і для решти Європи означатиме утвердження демократії. Токвіль трактував демократію як нездоланну силу, що руйнує ранги, порядки й аристократичні привілеї давнього способу життя. У своїй книжці він писав, що в багатьох аспектах це буде зміна на краще. Демократія звільняє простолюд і дає йому шанс пробити свій шлях у світі. Але водночас Токвіль застерігав, що демократія, надміру наголошуючи на рівності, загрожує витворити або пересічність, або деспотизм – або зразу і те, і те.

Демократія сприяє пересічності, заявляв Токвіль, і то саме тим, що уславлює рівність. Коли кожен начебто має бути рівним, існуватиме величезний тиск у бік конформізму: на те, щоб діяти й мислити так, як діють і мислять усі. Ніхто не захоче зупинитися й піднятися над юрбою, боячись, що його звинуватять у зарозумілості й намаганні бути кращим за всіх. Радше ніж іти на такий ризик,

застерігав Токвіль, люди коритимуться загалові. Результатом буде суспільство, в якому ті, хто міг би запропонувати щось оригінальне й видатне, мовчатимуть з огляду на соціальний тиск у бік рівності. Токвіль назвав цей примус до конформізму «тиранією більшості».

Демократія, крім того, – це ще й загроза деспотизму, тиранії набагато давнішого зразка. Як і Платон та Арістотель понад дві тисячі років тому, Токвіль застерігав, що простолюди може стати легкою здобиччю демагогів, які леститимуть йому й дуритимуть його, аби добутися до влади. Аристократія допомагає запобігти такому лихові, доводив він, бо клас людей з успадкованою власністю та привілеями стоятиме на сторожі, захищаючи своє становище від демагогів і деспотів. Тільки-но демократія та рівність подолають цей аристократичний бар'єр, уже майже ніщо не перешкодить деспотизмові занапастити свободу.

Але Токвіль добачав у демократії й позитивну можливість: поєднання республіканських ідей з демократичним ідеалом. Він вважав, що участь у громадських справах може сприяти розвитку громадянської чесноти. Люди, які об'єднуються зі своїми ближніми задля розв'язання спільних проблем і суперечок, пересвідчуються у важливості співпраці, відчують міцний зв'язок зі своєю спільнотою і розвинуть ті «звичаї серця», які спонукатимуть їх ототожнювати свій добробут із добробутом усієї спільноти¹⁷. Пропонуючи всім громадянам можливість брати участь у політичному житті, демократія обіцяє культивувати загальнопоширену і глибоко закорінену відданість загальному добру, і тому надто велике враження на Токвіля справили два інститути американської демократії: збори в містах Нової Англії, де всі громадяни могли брати безпосередню участь у місцевому самоврядуванні, і спільна відповідальність за виконання обов'язків у судах присяжних.

РОЗВИТОК ДЕМОКРАТІЇ

Усупереч страхів Токвіля перед тенденціями демократій вироджуватись у пересічність і деспотизм, демократія ставала дедалі популярнішою. Тій популярності посприяла низка соціально-економічних процесів, що відбулися під час Промислової революції наприкінці XVIII і в XIX столітті. Найважливішими серед них був розвиток міст, поширення державної освіти, удосконалення засобів комунікації і транспорту, скажімо поява телеграфу й залізниць. Кожен з цих процесів сприяв поширенню письменності, інформації про політичні події та цікавості до них серед населення Європи й Америки, зміцнюючи таким чином віру в здатність простолюду брати усвідомлену участь у політичному житті держави.

В Англії в XIX столітті аргументи на користь демократії здебільшого зосереджувались на двох головних пунктах: самозахисті й саморозвитку. На думку «філософських радикалів», або **утилітаристів**, обов'язок уряду полягав у «сприянні найбільшому щастю найбільшій кількості людей». Найкращий спосіб досягнути такого результату, висновували вони, – це представницька демократія,

¹⁷ Про аналіз тогочасного американського життя, який багато чим завдячує Токвілеві, див.: *Bellah R. et al. Habits of the Heart: Individualism and Commitment in American Life.* – New York: Harper & Row, 1986; *Putnam R. D. Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community.* – New York: Simon and Schuster, 2000.

яка дасть кожній людині змогу вибирати представника, що захищатиме її інтереси. Один утилітарист, Джон Стюарт Мілль, у своїй праці «Поневолення жінок» (1869) стверджував, що шанс мати самозахист завдяки виборчому праву слід поширити й на жінок.

Крім того, Мілль стверджував, що участь у політичному житті неоціненна завдяки можливостям, які вона дає для саморозвитку. Як і Токвіль, Мілль гадав, що демократія зміцнює громадянську чесноту серед простолюду, завдяки «[м]аксимуму цілющого впливу свободи на характер». Участь у політичному житті – не просто вибори представника, а безпосередня участь на місцевому рівні – напоумить і вдосконалив людей, навчивши їх дисципліни, наточивши їхній розум і навіть сформувавши їхню мораль. Отже, Мілль привертає увагу до того, що є

«моральний аспект такого виховання, якому сприяла б участь, бодай епізодична, кожного окремого громадянина у виконанні державних функцій. Якщо його залучено виконувати їх, він має вирішувати щось пов'язане з інтересами інших людей; у разі, якщо домагання різних людей суперечать одне одному, він має уникати будь-якої упередженості. Щокроку він має дотримуватися тих принципів та правил, що сприяють досягненню спільного добра. Звичайно з ним разом працюють люди, обізнаніші з цими проблемами... Індивід починає відчувати себе членом суспільства, і все, що корисне суспільству, починає вважати корисним для себе»¹⁸.

Такі аргументи посприяли поступовому поширенню виборчого права протягом останніх ста п'ятдесяти років. Право голосувати спершу поширилось на дорослих чоловіків (хоч у Британії цей процес закінчився лише 1885 року), потім на колишніх рабів чоловічої статі після Громадянської війни в США і, нарешті, на початку 1900-х років на жінок обох країн. Але поширення виборчого права відбувалося не так уже легко і швидко: у Швейцарії, яку інколи називають найдавнішою демократією, що існує донині, повне виборче право надано жінкам лише 1971 року¹⁹. Нерідко ці зміни відбулися тільки після запеклих дискусій, протестів і насильства. Навіть наприкінці 1960-х років негрів на Півдні США позбавляли права голосувати й висувати свою кандидатуру на державні посади. А деякі критики стверджують, що навіть тепер жінки, негри та інші меншини позбавлені повноправного членства в суспільстві в таких країнах, як Сполучені Штати, Канада, Британія та інші західні «демократії».

Звичайно, про ці питання ще можна сперечатися. Але безперечно одне: майже кожен у так званих західних демократіях визнає, що демократія – найкраща форма врядування. А втім, такої самої думки дотримуються й чимало лідерів і народів багатьох країн, яким, згідно з західними критеріями, ще далеко до демократії. Як можна пояснити це явище?

¹⁸ Обидві цитати подано з твору «Роздуми про представницьке врядування» за вид.: *Mill J. S. Utilitarianism, Liberty and Representative Government.* – New York: E. P. Dutton, 1951. – С. 196, 197 [Мілль Д. С. Про свободу. Роздуми про представницьке врядування. Поневолення жінок / Пер. з англ. Є. Мірошніченка, В. Єрмоленка, В. Триліса. – К.: Основи, 2001. – С. 175, 176]; також див. вид.: *Ideals and Ideologies.* – Добірка 9.

¹⁹ Про демократію та свободу у Швейцарії див.: *Barber B. The Death of Communal Liberty.* – Princeton: Princeton University Press, 1974.

ДЕМОКРАТІЯ ЯК ІДЕАЛ

Як зазначено вище, демократія нині така популярна, що більшість політичних ідеологій заявляють про свою прихильність до неї. Проте ці начебто демократичні ідеології всякчас конкурують між собою, а інколи навіть доходять до конфлікту. Найкраще пояснити це дивне явище можна тільки сказавши, що різні ідеології таки справді сприяють демократії та утверджують її, але кожна по-своєму, бо не можуть дійти згоди, що таке демократія. І вони таки справді можуть по-різному будувати демократію, бо демократія, як доводить нам її коротка історія, – це не щось єдине. Демократія – це не конкретний тип урядування, що має набути якоїсь визначеної форми, а певний ідеал.

Сказати, що демократія – це ідеал, означає стверджувати, що це те, чого прагнуть, на що сподіваються люди. В цьому аспекті демократія схожа на справжнє кохання, душевний спокій, досконале виконання якоїсь роботи або ж довершену хвилю серфінгіста, бо все це – ідеали, які надихають людей прагнути і шукати їх, проте знайти чи навіть визначити їх нелегко. Скажімо, те, що один індивід вважає за справжнє кохання, згідно з чиймись іншими уявленнями про це кохання може бути чимсь зовсім іншим. Так само і з демократією. Кожен погоджується, що демократія – це народовладдя, але про те, що це, по суті, означає, точаться запеклі суперечки. Хто є тим «народом», що начебто має врядувати? Тільки «простолюд»? Тільки ті, хто має певну власність? Тільки дорослі чоловіки? Чи, може, кожен, хто живе в країні, – зокрема іноземці, що постійно проживають у країні, діти, засуджені злочинці, – формально має голос в урядуванні?

Крім того, як той «народ» має врядувати? Може, кожен громадянин повинен безпосередньо подавати свій голос із приводу запропонованої політики, як робили афінци, чи, може, громадяни повинні обирати представників, що потім визначатимуть політику? Якщо люди обирають представників, то чи вони в такому разі припиняють урядувати над собою? З представниками чи без представників, чи повинні ми дотримуватися принципу врядування більшої? Якщо так, як можна захистити права та інтереси індивідів і меншин, особливо тих, які висловлюють і чинять те, що гнівить або ображає більшість? Але якщо вжити заходів і обмежити повноваження більшої – скажімо, десь так, як діє система конституційних стримувань і противаг, – чи не обмежимо ми демократії, чи, зрештою, не відступимо ми від неї? Нещодавня дискусія у США з приводу обмеження кількості термінів перебування на посаді для членів Конгресу ставить цю проблему в надзвичайно гострій формі. Якщо обмежити кількість термінів, упродовж яких обраний урядовець може перебувати на посаді, чи робимо ми врядування чуйнішим до побажань народу, а отже, демократичнішим? А чи робимо його менш демократичним, відмовляючи потенційній більшості виборців у шансі знову і знову переобирати представника, який їм до вподоби?²⁰

²⁰ Прихильники обмеження кількості термінів у США мають на увазі здебільшого Конгрес, бо президента вже й так обмежено двома термінами. Аргументи на користь обмеження кількості термінів див. у вид.: *Will G. Restoration: Congress, Term Limits and the Recovery of Deliberative Democracy.* – New York: The Free Press, 1992; про протилежні погляди див.: *Wills G. Undemocratic Vistas // New York Review of Books.* – 1992. – №39. – 19 листопада. – С. 28–34.

Ці питання бентежать кожного, хто заявляє, що він демократ. Як видно з нашої короткої історії демократії, протягом століть на них давали вкрай різні відповіді. Крім того, не одного політичного мислителя такі питання спонукали непокоїтись із приводу нестабільності демократії, а надто начебто властивої їй тенденції вироджуватись в анархію та деспотизм. Ця тривога головно і стала причиною виникнення альтернативної форми народовладдя – республіки. Проте популярність республіканізму зменшилась, коли демократія здобула визнання; якщо ці ідеї і збереглися, то здебільшого в гібридній формі демократичного республіканства²¹.

Попри труднощі визначення, демократичний ідеал «народовладдя» й далі зостається привабливим. Почасти це можна пояснити його зв'язком зі свободою та рівністю, бо демократія зумовлює, що в певному розумінні кожен громадянин буде і вільним, і рівним з будь-яким іншим громадянином. Але питання, що таке свобода і рівність або якої форми вони повинні набути і як вони пов'язані між собою, відкрите для інтерпретації.

Саме тут на сцену й виходять політичні ідеології. Всі ідеології, байдуже, визнають вони чи відкидають демократичний ідеал, повинні якимось визначити своє ставлення до нього. «Визначення» в даному контексті означає, що політичні ідеології повинні виробити набагато точніші уявлення про те, що таке демократія. Тож ідеології, спираючись на свої основоположні концепції людської природи і свободи, й намагаються визначити можливість та бажаність демократії, а якщо вона і можлива, і бажана, то якої повинна набути форми.

Коли сформулювати цю думку на основі визначення ідеології, можна сказати, що те, як та або та ідеологія пояснює, чому обставини є такими, якими вони є, здебільшого й формує її ставлення до демократії. Якщо певна ідеологія, скажімо фашизм, вважає, що в суспільстві часто запановує нелад, бо більшість людей нездатні врядувати над собою, вона навряд чи обстоюватиме демократію. А якщо певна ідеологія, скажімо лібералізм або соціалізм, вважає, що більшість людей мають здатність до свободи і самоврядування, тоді ця ідеологія визнає демократичний ідеал – і більшість ідеологій таки справді визнають його. Отже, ідеологія, яка визнає демократичний ідеал, оцінюватиме потім наявні соціальні структури й визначатиме орієнтири для індивідів, основані здебільшого на тому, наскільки демократичними вважає ідеологія ті структури. Якщо індивід начебто має бути рівним партнером у суспільстві, де в певному задовільному розумінні урядує народ, тоді все гаразд, але якщо він, здається, має бути просто пішаком у руках тих, кому належить реальна влада, тоді ідеологія заохочуватиме людей вдаватись до дій, щоб реформувати, а можливо, навіть повалити наявний соціально-політичний устрій. Такі дії, зрештою, вимагатимуть програми змін у напрямі, що його дана ідеологія вважає за демократичний.

²¹ Обговорення розвитку «демократичного республіканства» в США див. у вид.: *Hanson R. L. «Commons» and «Commonwealth» at the American Founding: Democratic Republicanism as the New American Hybrid.* – У кн.: *Conceptual Change and the Constitution* / Eds. T. Ball, J. G. A. Pocock. – Lawrence, KS: University Press of Kansas, 1988. – С. 165–193.

Отже, кожна політична ідеологія пропонує свою власну інтерпретацію демократичного ідеалу. Цей ідеал вона інтерпретує або визначає відповідно до свого конкретного бачення. Своєю чергою й люди, які утверджуватимуть певні політичні ідеології, спиратимуться на своє бачення демократії, намагаючись спонукати інших приєднатися до їхніх зусиль.

ТРИ КОНЦЕПЦІЇ ДЕМОКРАТІЇ

Для з'ясування зв'язку між політичними ідеологіями і демократичним ідеалом розглянемо коротко три головні варіанти демократії в сучасному світі. Хоча всі вони мають кілька спільних рис, відмінності між ними досить виразні, щоб вони могли становити три окремі та конкурентні концепції демократії.

Ліберальна демократія

Як видно з назви, ліберальна демократія сформувалася на основі лібералізму. Як і лібералізм узагалі, ліберальна демократія наголошує на правах і свободах індивіда, і саме ця форма демократії характерна для західних демократій. На думку лібералів, демократія – це безперечно народовладдя, але істотним елементом такого врядування є захист прав і свобод індивіда. Це означає, що врядування більшості слід обмежувати. Отож, згідно з ліберальним поглядом, демократія – це врядування більшості народу, але тільки тією мірою, якою належні до більшості не намагаються позбавити індивідів та меншини їхніх основних громадянських прав. Право вільно говорити і правити службу Божу, право висувати свою кандидатуру на державні посади і право мати власність належать до тих громадянських прав і свобод, що їх ліберали загалом вважають за необхідні для реалізації демократичного ідеалу в своїй інтерпретації.

Соціал-демократія

У західних демократіях, надто в Європі, головний виклик ліберальній концепції становить соціал-демократія. Цей погляд пов'язаний з ідеологією соціалізму. Із «соціал-демократичної» або «демократично-соціальної» позиції ключем до демократії є рівність, надто рівність повноважень у суспільстві та уряді. Соціал-демократи стверджують, що ліберальна демократія віддає знедолених і робітничий клас на ласку багатіїв. У сучасному світі, кажуть вони, гроші – основне джерело влади, тож багаті мають владу над бідними. Багатство дає змогу висувати свою кандидатуру на різні посади і впливати на урядову політику, тож багаті здійснюють набагато більший вплив на визначення державної політики. Але таку перевагу, наполягають соціал-демократи, важко назвати демократичною. Демократія – це народовладдя, і таке врядування вимагає, щоб кожен індивід мав більш-менш однаковий вплив на врядування. Отож слід дотримуватись гасла «Один індивід – один голос». Але ми не досягнемо цього однакового впливу, стверджують соціал-демократи, якщо не вдається до певних заходів задля більш-менш рівномірного розподілу влади, зокрема економічної. Ось чому у своїх програмах соціал-демократи здебільшого закликають до перерозподілу багатства задля утвердження рівності, до державного, а не приватного контролю над природними ресурсами й головними виробничими галузями, до робітничого контролю на робочому місці. Отже, соціал-демократи, як і ліберали,

прагнуть зберегти громадянські свободи і сприяти справедливій конкуренції за політичні посади. Проте, на відміну від лібералів, вони заперечують, що більшість людей справді можуть мати свободу або що можлива справедлива політична конкуренція, коли переважає величезна нерівність багатства і влади.

Народна демократія

У комуністичних країнах панівним варіантом демократичного ідеалу була **народна демократія**. У певних аспектах народна демократія ближча до первісного грецького уявлення про демократію – врядування демосу і в інтересах демосу, – ніж ліберальна демократія або соціал-демократія. З комуністичних позицій простолюд – це пролетаріат, або робітничий клас, і демократії можна досягти тільки тоді, коли врядування здійснюватимуть у його інтересах. Проте це аж ніяк не означає, що пролетаріат повинен сам безпосередньо контролювати уряд. Комуністи закликали колись до **революційної диктатури пролетаріату** – форми диктатури, яку Карл Маркс охарактеризував як врядування в інтересах робітничого класу. Безпосередня мета цієї диктатури полягала б у тому, щоб придушити капіталістів та буржуазію, що раніше вживали свою владу й багатство для експлуатації робітничого класу. Придушивши їх, диктатура пролетаріату начебто підготує простолюд до безкласового суспільства в комуністичному майбутньому, коли й сама держава «відімре». А поки що народна демократія має полягати в провіді комуністичної партії задля добра робітничої більшості. Саме в такому розумінні Мао Цзедун говорив про «народно-демократичну диктатуру» в Китайській Народній Республіці.

Коли на початку 1990-х років Радянський Союз та його комуністичний режим спіткнув крах, ідея народної демократії зазнала тяжкого удару. Проте в Китаї, країні з найчисленнішим у світі населенням, таке бачення демократичного ідеалу збереглося. Влітку 1989 року, наказавши розігнати студентів, що протестували в Пекіні на площі Тяньаньмень, лідери Комуністичної партії Китаю й далі наполягали на потребі в «народно-демократичній диктатурі». Альтернативою, казали вони, була «буржуазна лібералізація» – відома по-іншому як ліберальна демократія, а вони вважали її за цілком неприйнятну. А втім, на світанку нового сторіччя вони поділяють цей погляд тільки з комуністичними вождями В'єтнаму, Куби й Північної Кореї. <...>

Ліберальна демократія, соціал-демократія і народна демократія – ось три головні варіанти демократичного ідеалу в сучасному світі. За нашої демократичної доби важливо зрозуміти ці варіанти і те, як вони пов'язані з різними політичними ідеологіями.

2

ОСНОВИ ТЕОРІЇ ДЕМОКРАТІЇ: НАРОД І ВРЯДУВАННЯ

Джованні Сарторі

Якщо дослідити не словесні визначення, що їх більшість людей, зокрема укладачі словників, дають «демократії», а те, як вони вживають це слово, практично застосовуючи його до справ нашого часу, ми з'ясуємо, що воно не має нічого спільного зі самоврядуванням.

– Джеймс Бернем

1. Що таке народ

Демократія в етимологічному розумінні – це демократія як її розуміли в первісному, буквальному значенні цього терміна. Отже, етимологічне визначення демократії полягає просто в тому, що демократія – це врядування або влада народу.

Такий початок цілком доречний. Слова не тільки мають свою історію – ця історія дуже промовиста. Нехтувати причину, чому вони були створені, нехтувати варіанти слів та подальші відступи від первісного значення тих слів – це зрікатися компаса в небезпечному плаванні. Зокрема, первісне значення ніколи не є вигадкою або химерним значенням. Повернувшись назад до етимону, ми маємо впевненість, що стоїмо на справжніх позиціях. З другого боку, з'ясування первісного значення терміна – це тільки (як правило) перший крок дослідження. Надто слушне це твердження про демократію, бо можна легко довести, що засновок «демократія – це влада народу» не тільки дає лише невеличку вигоду, а й незрозумілий із самого початку.

Передусім яким є значення слова *demos*? Навіть у грецькій мові це слово було не позбавлене двозначності. Згідно з основною схемою Арістотеля, демократія – це *vis-à-vis* і хибна форма *politeia*, того, що можна передати як «добре місто». Звідси випливає, що *demos*, який входить в Арістотелеву концепцію демократії, складається з багатьох елементів. Складається не тільки з багатьох людей, а з бідних людей, крім того, з багатьох і (або) бідних людей, яким при таманні різні вади (егоїстичних, беззаконних і т. ін.), і саме це своєю чергою становить різницю між демократією і *politeia*¹. Оскільки Арістотелеве значення слова *demos* сприяє меті загальної класифікації політичних систем, подавати

¹ Основна схема Арістотеля проста: врядування одного, небагатьох, багатьох, і то або в правильній, або в хибній формі. Ця схема, проте, ускладнена емпіричною типологією, що породжує дуже невпорядковану сукупність демократій. Див.: *The Politics of Aristotle* / Ed. and trans. E. Barker. – New York: Oxford University Press, 1958

його на нинішній стадії було б непотрібним ускладненням. Та навіть якщо дотримуватися суто лінгвістичного вжитку слова *demos*, ми однаково постаємо перед кількома значеннями цього терміна.

Demos у V столітті до н. е. означав афінську (чи подібну до неї) спільноту, що сходилася на *ekklesia*, народні збори. Проте *demos* можна було уподібнити до всього загалу; або до *polloi*, багатьох; або до *pleiones*, більшості; або до *ochlos*, натовпу (принизливе значення). Коли слово *demos* переклали латинським словом *populus*, двозначності збільшилися. Римське поняття народу дуже своєрідне, і його можна зрозуміти тільки в межах структури того, що ми називаємо римським конституціоналізмом. Проте його не можна відкинути як недоречне, бо латина була мовою середньовіччя. Протягом десь п'ятнадцяти сторіч це поняття передавали словом *populus*, тож звідси впливає, що доктрина «суверенітету народу» («popular sovereignty»), що є складовою частиною нашого концепту демократії, не грецького походження, і висновування її безпосередньо від *demos*'у – результат непорозуміння. І, нарешті, головна відмінність проступила з формуванням сучасних європейських мов, бо ж італійське слово *popolo*, так само як і його французький та німецький еквіваленти, передають ідею одиничної єдності, тоді як англійське слово *people* означає множину: попри те, що це збірний іменник, він має форму множини. У першому випадку ми легко доходимо думки, що *popolo*, *peuple* і *Volk* позначають якусь органічну цілість, «єдиносутність» («allbody»), яку може виражати неподільна загальна воля, натомість у другому випадку сказати «демократія» – однаково, що сказати «полікратія» («polusgasy»), окрема множина, що складається з одиниць «кожен». Отож це не просто збіг, що холистичні інтерпретації концепту [демократія] походять від учених, які мислили німецькою, французькою або італійською мовами.

Попри відданість принципіві, що демократія повинна бути якомога збагненнішою, попередні пояснення можна звести не менше ніж до шести інтерпретацій «народу»:

1. Народ означає буквально *кожного*.
2. Народ означає невизначену велику частину, *дуже багато*.
3. Народ означає *нижчий клас*.
4. Народ – неподільна єдність, певна *органічна цілість*.
5. Народ – це більша частина, виражена принципом *абсолютної більшості*.
6. Народ – це більша частина, виражена принципом *обмеженої більшості*.

Перша інтерпретація є, як здається, інтуїтивно найочевидніша. Проте народ, тобто громадяни демократії, не може буквально охоплювати кожного. З такою вимогою ще не існувало жодної демократії й навряд чи існуватиме. У грецьких демократіях до *demos*'у не зараховували не тільки жінок, а й тих, хто не народився вільним, та рабів (що самі становили більшість міського населення). Нині ми й досі відкидаємо (додавши відносно недавно жінок) неповнолітніх, психічно нездорових, злочинців, що відбувають покарання, негромадян і тимчасових жителів. Яким повним має бути «народ»? Байдуже, якою мірою це пи-

---

(надто с. 162–186). Це пояснює, чому жодне визначення Аристотелевого концепту демократії не оминувало критики. <...>

тання вважають за важливе й нагальне², поки що ще ніхто не обстоював тотального, без винятків, залучення всіх. Те, що народ означає «кожного», – це концепція, яка тримається, так би мовити, силою своєї денотативної невизначеності (*demotative vagueness*).

Якщо кожен без винятку є критерієм, тоді демократія була б неможлива, а народ як «дуже багато» або «багато» просто не можна використовувати як критерій. Ні в якій малій частині демократія не є процедурою, а народ як «дуже багато» – це уявлення, яке ставить неможливу процедурну вимогу, бо ж у кожному окремому випадку треба визначити, як *багато* людей становлять народ або є достатньою кількістю, щоб становити народ. А до того ж і знов-таки: дуже багато від якого загального числа? Отже, перші дві інтерпретації створюють більше проблем, ніж розв'язують, тож їх треба лишити з думкою, що використовувати їх можна тільки обмежено.

Може видаватися, ніби невизначеність пункту 2 виправлена пунктом 3, тобто твердженням, що дуже багато – це представники нижчого класу, а особливо незаможного й робітничого класу. Але таку інтерпретацію дуже важко обґрунтувати в принципі й дедалі важче застосувати на практиці. За часів Арістотеля й дуже довго по його смерті нижчий клас складався з бідних, а бідних було набагато більше, ніж заможних. Проте що більшою мірою утверджувався, ставши помітним, середній клас, то розмитішим ставав поділ на бідних і багатих. Коли суспільство модернізується, його соціально-економічна пірамідна форма поступається гексагональній формі, піраміда втрачає верхівку. А в постіндустріальних суспільствах «голодна біднота» і пролетаріат становлять незначні меншості. Крім того, навіть не беручи до уваги нинішньої застарілості цієї процедури, ототожнення народу з нижчим класом у принципі породжує багато заперечень. Хоча ніяка демократія не може буквально охопити кожного, винятки, сумісні з демократичними принципами, все-таки або мають бути конкретно обґрунтовані (як-от у випадку неповнолітніх), або мати процедурний характер. Скажімо, принцип більшості (*majority principle*) в певному розумінні зумовлює винятки, проте гнучкі та минуші, бо моє відкидання сьогодні однаково дозволяє мені долучитися завтра. Натомість народ як нижчий клас утверджує постійне відкидання: того, хто не належить до нижчого класу, відкинуто назавжди. А така ситуація, на мою думку, або демократично неприйнятна, або прийнятна тільки тоді, якщо повернутись до Арістотелевого уявлення, що демократія – це погана держава (*bad polity*).

Четвертій інтерпретації – органічній та холистичній концепції – властива та головна вада, що вона нітрохи не веде до демократії, або, хай там як, дає змогу виправдати який завгодно політичний режим. Придивімося до неї трохи ближче. Попередня засторога полягає в тому, що «народ» не слід розуміти індивідуалістично. І справді, довгий час і грецький *demos*, і римський *populus* розуміли як колективне уявлення (*corporate fashion*), а не як загальну суму окремих індивідів, про яких вважають, що вони здатні самі вирішувати за себе. Згідно з колективною концепцією життя, індивід перебуває в лоні влади, церкви, тра-

² Зокрема див.: *Dahl R. A. Procedural Democracy*. – У кн.: *Phylosophy, Politics and Society*. 5th series / Eds. J. Fishkin, P. Laslett. – Oxford: Blackwell, 1979. – Розд. 6.

диції і механізмів, які приписують йому певну поведінку. Навіть якщо й так, народ однаково не розуміли як «органічну єдність» аж до романтичної революції. Руссо добре продемонстрував різницю між доромантичними і романтичними концепціями. Руссо апелював до неподільної загальної волі, але та воля не була цілковито неподільна. В Руссо ми й далі бачимо відлуння зіпертого на суспільний договір погляду на суспільство, що обмежує природні права індивіда. Романтики абсолютно відкинули таке бачення. Вони покликалися на дух народу, *Volksgeist* або *Volksseele*, що, по суті, скидався на якусь наддушу. Отже, засторога полягає в тому, щоб ми не плутали колективне з «органічним цілим» уявлення про народ. Органічна цілість позначає набагато сильнішу єдність, ніж дозволяла традиція природного права, романтична за своїм характером і є продуктом ідеалістичної філософії, що йшла в кільватері романтизму. А якщо покликатися на романтичну, холістичну концепцію народу, тоді ми постаємо перед уявленнями, яке легітимізує тиранічне врядування набагато краще, ніж демократію. З народу як органічної цілості можна легко виснувати, що жоден індивід не має ніякого значення і в ім'я цілого всіх і кожного можна одразу знищити, а за формулою «всі як один» ми бачимо виправдання тоталітарних автократій, а не демократій. Демократія не може навіть зародитись, якщо не розбити цієї формули.

Отож ми лишаємось із народом, який виражають на основі правил підрахунку, тобто визначають на основі принципу абсолютної більшості (пункт 5) або обмеженої більшості (пункт 6). Абсолютна більшість означає в цьому контексті, що рахуються тільки з більшістю: більша частина будь-якої сукупності людей посідає місце всіх і має необмежене (тобто абсолютне) право вирішувати за всіх. І навпаки, згідно з принципом обмеженої більшості, ніякі права ніякої більшості не можуть бути «абсолютними» (тобто безмежними). Отже, перший критерій веде до демократії, визначеної як система чистого і простого врядування більшості (*majority rule*); натомість другий критерій веде до демократії, визначеної як система врядування більшості, обмеженого правами меншості (*majority rule limited by minority rights*). В обох випадках ми врешті-решт уже маємо критерії, якими можна послуговуватись. Але це єдина спільна риса цих процедурних інтерпретацій «народу», бо в усіх інших аспектах вони суперечать одна одній.

На перший погляд може видатись, ніби трактування «народу» як права більшості на абсолютне врядування репрезентує прямий і простий розв'язок. Але це не так. Утвердження абсолютного права більшості накидати свою волю меншості або меншостям означає утвердження робочого правила, яке в далекій перспективі спрямоване проти самого принципу, який воно підносить. Якщо перший переможець демократичного змагання набуває нічим не скутої (абсолютної) влади, тоді цей перший переможець може утвердити себе як постійний переможець. Якщо так, демократія не має демократичного майбутнього і припиняє бути демократією із самого початку, бо демократичне майбутнє демократії залежить від можливості перетворити більшості в меншості й, навпаки, меншості в більшості. Тож коли поглянути вдруге, видається, що вже принцип обмеженої більшості є демократичним робочим принципом демократії.

Це найвирішальніше твердження<...>³. Поки що я тільки хочу підтвердити, що ми зайшли вже досить далеко в етимологічному визначенні та поясненні слова «демократія». Якщо, як тільки-но виснував я, правда, що уявлення про народ слід розуміти як таке, що вимагає обмежити врядування більшості правами меншості, тоді постає запитання: як можна обмежити владу тих, хто в принципі має цілковите право на неї? На це запитання не можна відповісти, вдавшись до простого уявлення про демократію, заснованого на «волі народу», бо народ, уповноважений ухвалювати рішення у згоді з принципом урядування більшості, здійснює свою владу в певних межах тільки тому, що з'являються чинники, цілковито чужі народній волі. Але, перш ніж розглядати ці ускладнення, треба пильніше придивитись до уявлення про народ.

Природним наслідком демократії в етимологічному значенні цього слова є *демолатрія* (*demolatory*), тобто веломовні балачки про народ, насправді абсолютно не цікавлячись ним. Як зауважив Бурдо, дехто відкидає ту цікавість як блюзнірство – «блюзнірство, бо в пантеоні політичних цінностей народ оповитий таємницею, яку годі відокремити від його влади»⁴. Демолатр справді розводиться про «реальний народ», а зрештою фактично робить фетиш із якогось ідеального народу, ховаючи його так, щоб не бачити. Ще гірше, що демолатрія – не конче *демофілія*, реальна любов і реальне співчуття до бідних, знедолених, незабезпечених. Фетишизація ідеального народу часто йде пліч-о-пліч з цілковитою зневагою до реального, живого народу. Починаючи від Робесп'єра, ми маємо досить свідчень, як легко на практиці містика ідеального діє як своя протилежність, як містика, що спонукає до проливання крові, до нещадного знищення людей. Тож, нехай навіть нас звинуватять у блюзнірстві, надамо «народові» якусь конкретну основу.

2. Народ у масовому суспільстві

Коли був створений термін *demokratia*, народ, про який ішлося, був демосом грецького полісу, невеличкої, тісно пов'язаної спільноти, що безпосередньо діяла як колективний орган ухвалення рішень. Але що більша держава, то менше поняття народу може позначити якусь конкретну спільноту й дедалі більшою мірою позначає певну юридичну фікцію або, хай там як, край абстрактну конструкцію. Ми живемо вже не в полісі, а в тому, що греки розуміли б як пряме його заперечення, – в *megapolis'i*, політичному місті, що втратило всі людські пропорції. Отже, безперечний факт полягає в тому, що народ полісу, середньовічних комун, а також як третій (і четвертий) стани за монархічного ладу вже не існує. З розпадом колективних структур і колективної концепції життя, а також із відкиданням томістського принципу, що життя індивіда повинно відповідати його наперед визначеному становищу, народ дедалі більшою мірою ста-

³ <...> Ясне й розважливе обговорення цієї теми див. у кн.: Mayo H. B. An Introduction to Democratic Theory. – New York: Oxford University Press, 1960. – Розд. 8: «Принцип більшості і його обмеження».

⁴ Burdeau G. Traite de Science Politique. – Paris: Librairie Generale de Droit, 1952. – Т. IV. – С. 112. Але в томах VI і VII можна побачити, що й сам Бурдо вшановує цю таємницю.

вав *Gesellschaft* і дедалі меншою – *Gemeinschaft*⁵. Отже, сучасне суспільство видається прямою протилежністю тій органічній цілості, яку обожнювали романтики у своїх медієвістичних мріях. Нині слово «народ» означає аморфну сукупність, украй дифузне, атомізоване і, зрештою, невідпорядковане (аноміс) суспільство.

Нова реальність вимагає нової назви, і в цьому контексті ми почали говорити про «масове суспільство»⁶. Та оскільки в 1960–1970 рр. теорія масового суспільства та уявлення про масову людину зазнали нищівної критики⁷, не даймо себе втягнути в дискусію про терміни, а почнімо з запитання: якими є ті нові елементи, нові чинники, що характеризують нинішній стан Західних суспільств?

Однією очевидною рисою є фактор величини, або розміру. Афінівських громадян, яких скликали на народні збори, було, як пише Фулідід, максимум 5000, а звичайно їх кількість коливалася від двох до трьох тисяч громадян. Ніяких великих змін масштабу не сталося і в демократичних комунах середньовіччя аж до часів, коли Руссо ідеалізував Женевську республіку та хував на неї. Хоча деякі наслідки зростання фактора величини потребують дальших досліджень, безперечним є те, що *мегаполіс* не сприяє чуттю індивідуальної ефективності, а сприяє натомість атомізації і знеособленню, що переходить в анонімність. Другим фактором є різке прискорення історії, цієї машини часу. Нинішній світ рухається з такою швидкістю, що протягом свого короткого життя ми стаємо цілковито відчужені від світу, який знали в дитинстві. Навіть якщо новації вдосконалюють те, що існувало давніше, однаково лишається травматичний досвід позбавлення історичного коріння. Третій, супровідний, фактор – це масштаби і темпи горизонтальної рухливості. В Західних суспільствах дедалі менше людей живе й помирає там, де вони народилися, і це означає, що спільнота втрачає своє історичне коріння. Звичайно, втрата коріння може бути визволенням від коріння, що було кайданами, проте розрив сполучних тканин має свою ціну. Ця ціна, напевне, драматизована одним минушим аспектом, а саме: розривом, що супроводив перехід від сільського до міського життя. А проте, оскільки мегаполіс не відновлює близькості, «самотність юрби»⁸, напевне, лишить з нами.

⁵ Це добре відома відмінність, див.: *Tonnies F. Community and Society* (1887). – New York: American Book Co., 1940. *Gesellschaft* – це суспільство, яке розуміють як зовнішню, знеособлену мережу об'єднань ділового типу, зовнішній спосіб співіснування; *Gemeinschaft* – це спільнота в симбіотичному значенні цього слова, тобто спосіб співіснування, що досягає максимуму особистого взаємопроникнення, дуже великої інтенсивності «ми». Ці протилежні ідеальні типи лежать в основі переходу від первинних громад до вторинних груп, до суто формальних організацій.

⁶ Теорію масової людини й масового суспільства не слід плутати з попередніми дослідженнями психології юрби. Про відмінності між юрбою (*crowds*), натовпом (*mobs*), аудиторією (*audiences*) тощо див. у вид.: *Brown R. W. Mass Phenomena*. – У кн.: *Handbook of Social Psychology* / Ed. G. Lindzey. – Cambridge, Mass.: Addison-Wesley, 1954. – Т. 2. – С. 833–876. Зокрема, про «рухи» див.: *Smelser N. J. Theory of Collective Behavior*. – New York: Macmillan, 1963; *Alberoni F. Movement and Institution*. – New York: Columbia University Press, 1984.

⁷ Див. передусім: *Halebsky S. Mass Society and Political Conflict*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1976. Критика теорії масового суспільства є частиною набагато загальніших нападів на т. зв. елітарність <...>.

Словом, пов'язаність нашого життя з первинною групою вже минулася; пристосування до середовища, що змінюється швидко й невпинно, – це напружена гонитва на шляху, що встелений останками тих, хто не спромігся пристосуватись, а утворена таким чином порожнеча призводить до відчуження та аномії⁹.

Я казав, що нова реальність вимагає нової назви. А чом би не назвати її «масовим суспільством»? Передусім слід пересвідчитися, що критики цього уявлення не дають йому хибної інтерпретації, крім того, слід розмежувати соціологічну і політичну теорії масового суспільства. Поки що я описував масове суспільство, дотримуючись мови соціології. Як така теорія масового суспільства свідчить, по суті, про втрату спільноти, і то про втрату спільноти, якраз і спровоковану прискоренням розвитку й втратою коріння¹⁰. А з другого боку, вона не утверджує думки, мовляв, традиційні «суспільства-громади» («communal societies») – це втрачений рай. Так само й не спонукає до висновку, що демократії минувшини були кращі або безпечніші. Суть полягає просто в тому, щоб зрозуміти та усвідомити, що означає нині конкретне покликання на «народ». Отже, поки що все має бути гаразд. Суперечність постає тоді, коли ми підходимо до політичної теорії масового суспільства, а конкретно тоді, коли запитуємо, якими є політичні наслідки такого стану справ.

Не слід забувати, що рання політична література про масову людину і масове суспільство – Ортега-і-Гасет, Мангайм, Ясперс і аж до Ганни Арендт – відображувала струс, породжений «демократичним» загарбанням влади з боку спершу фашистів, а потім і нацистів. Як могло статись таке загарбання? І чому, коли скористатись словами Ревеля, «тоталітарна спокуса» бовваніє перед багатьма країнами Європи?¹¹ Філософія Ортеги-і-Гасета була «аристократичною» в грецькому значенні цього слова: він підносив величну досконалість. Проте відмінність, яку він визначив між провідними меншинами і масами, долала бар'єри соціальних класів. Ортега розумів своїх *aristoi* аскетично, як взірцевих індивідів, визначених обов'язками, а не правами. І навпаки, масову людину Ортега уподібнив до нащадків шляхетних родин, які потурають собі. Попри

⁸ Тут ідеться про кн.: *Riesman D. (with Glazer N.). The Lonely Crowd.* – New Haven: Yale University Press, 1950. В цьому напрямі досліджень також див. кн.: *Slater P. The Pursuit of Loneliness.* – Boston: Beacon Press, 1970.

⁹ Аномія, або брак норм, падіння звичаїв, – характерний термін Е. Дюркгайма, напевне, найвидатнішого класика, що писав про перехід від традиційного до сучасного суспільства. Див.: *Durkheim E. Suicide* (1897). – Glencoe: Free Press, 1951.

¹⁰ Говорячи про втрату спільноти, я маю на увазі те специфічне значення, в якому спільнота означає близькість, конкретний тип відносин, коли всі знають одне одного. Цей термін також вказує на одиницю, визначену суто функціонально (як-от у висловах «міська спільнота» або, навіть у ще непевнішому значенні, «політична спільнота»). Звичайно, реальна спільнота, *Gemeinschaft*, має й функціональне значення, проте зворотне твердження не має слушності, бо функціональне значення не зумовлює тісного спілкування. Докладне обговорення цих питань див. у вид.: *Community* / Ed. C. J. Friedrich. – New York: Liberal Arts Press, 1959, а надто: *Nisbet R. A. The Quest for Community.* – New York: Oxford University Press, 1953.

¹¹ *Revel J.-F. The Totalitarian Temptation.* – Garden City, N.Y.: Doubleday, 1977.

чимало викривального матеріалу, його портрет нової людини, що вперше в історії вважає все за даність, що насолоджується вигодами, не будучи солідарним з умовами, які ведуть до цих вигід, що відмовляється доростати до своєї відповідальності й поводить ся, як розбещена дитина, як невдячний нащадок, який нічого не заслуговує, й далі становить прозірливий і вкрай глибокий діагноз¹². На думку Ганни Арендт, саме маси уможливили тоталітаризм, але, як і Ортега, вона не ототожнює маси з нижчим або робітничим класом, з верствами простолюду. «Маси», в її розумінні, складаються з представників усіх класів¹³.

Наприкінці 1950-х років Корнгаузер по-новому сформулював усю теорію масового суспільства, і, на його думку, це атомізоване суспільство, яке легко мобілізувати і яким дуже легко маніпулювати. Масова людина ізольована, виставлена, а отже, доступна; її поведінка має тенденцію бути крайньою поведінкою, за якої активні способи реакції на політичний процес та втручання в нього чергуються з апатією. Отож масове суспільство відкрите для харизматичного панування й тотальної мобілізації. За словами Корнгаузера, «психологічний тип, характерний для масового суспільства, забезпечує невелику підтримку ліберальних демократичних інституцій... Індивід намагається подолати тривогу, яка супроводить самовідчуження, з допомогою апатії або активної діяльності... Отож масова людина вразлива до закликів масових рухів, які пропонують їй спосіб подолати муки самовідчуження»¹⁴. Але це тільки потенційні можливості. Що ж відіграє роль пускового механізму? Як потенційна можливість переходить у конкретну реальність? Корнгаузер вважає, що цю вирішальну змінну величину слід шукати в характері зв'язку еліт з неелітами й *vice versa**. Можливо, це слушна думка, але в такому разі політична теорія масового суспільства лишається здебільшого незакінченою.

Як не брати до уваги мас, Еріх Фромм порушив питання, яке ніколи не порушували за давніших часів. На початку 1940-х років він дивувався, чи не є характерним для нашого часу «страх перед свободою», а отже, й латентна «втеча від свободи»¹⁵. Його тривожне дослідження полягало ось у чому: невже свобода – такий великий тягар, така велика відповідальність? Тоталітарні спокуси, страх перед свободою, вразливість, легка маніпульованість – усе це, безперечно, тривожні риси. А може, ця картина перебільшена чи упереджена? Якщо так, поправмо картину, позбудьмося упередженості. Але її не можна позбутися,

¹² Див. зокрема: *Ortega y Gasset J. The Revolt of the Masses (1930).* – New York: Norton, 1932. – Розд. 6, 12. Камю казав про Ортегу, що той був найвидатнішим європейським письменником після Ніцше. У США Ортегу мало читали й дуже часто неправильно розуміли. Здається, небагато з його радикальних критиків знають, що він обстоював поєднання лібералізму з соціалізмом. Слушну переоцінку Ортеги-і-Гасета див. у кн.: *Pellicani L. Introduzione a Ortega y Gasset.* – Napoli: Liguori, 1978.

¹³ Йдеться про кн.: *Arendt H. The Origins of Totalitarianism.* – New York: Harcourt, Brace, 1951 (перше видання).

¹⁴ *Kornhauser W. The Politics of Mass Society.* – Glencoe: Free Press, 1959. – С. 112 і passim.

¹⁵ Я тут подав обидві назви, дані тому самому творові: англійську – *Fromm E. The Fear of Freedom.* – London: Routledge & Kegan Paul, 1942, і американську – *Fromm E. Escape from Freedom.* Обидві назви точно передають ідею твору.

* Навпаки (*латин.*).

запровадивши контрпередженість або, фактично, просто відновивши «таємницю», про яку говорив Бюрдо. Думка, що впливає на мій аргумент, ось яка: людина нашої доби не може скидатися на своїх предків, проте етимолог буде свою споруду на основах, які він відмовляється дослідити. Його *demos* похований сторіччя тому, а він і досі ще нічим не замінив його.

3. Влада народу і влада над народом

Досі ми аналізували народ, тобто простий елемент нашої проблеми. А коли ми доходимо до зв'язку між поняттям народу і поняттям влади, між *demos* і *kratos*, труднощі зростають. Для етимологічного підходу вони фактично стають нездоланні.

Хоча, з погляду аналізу, влада – складне уявлення, історично та в історії політичного мислення це досить просте уявлення. Влада – *політичний*, а не моральний концепт. Крім того, влада – *не* свобода. Чому я кажу це? Хіба я не стверджую очевидне? Не зовсім. Макферсон десь років із двадцять був дуже впливовим автором, і його визначення влади таке: «[С]проможність [індивіда] використовувати та розвивати свої власні людські здібності»¹⁶. Що ж, аж ніяк. Спроможність використовувати та розвивати свої людські здібності довгий час була темою моралі й увійшла цим шляхом у політику як одне зі значень «свободи». А свобода в такому розумінні стоїть дуже далеко від влади. Те, що можна сплутати такі вкрай різні речі, свідчить про наш стан заплутаності, а легкість, із якою цю хибну назву (просто іншу назву, дану дуже давньому поняттю) проголосили новим концептом, свідчить про тонкість криги, на якій ми ковзаємо. Із цих двох причин аж ніяк не буде зайвим наголосити, що в авторів, які працювали над проблемою пов'язування *demos*'у з *kratos*, влада – це завжди сила і спроможність контролювати інших, зокрема і спроможність порядкувати їхнім життям та заподіювати їм смерть.

Вирішальна відмінність у питаннях влади – це відмінність між номінальними держателями (*titular holders*) і реальними володарями (*actual wielders*). Влада, зрештою, – *exercitium*: здійснення влади. Як може народ, хоч як його розуміти та визначати, ефективно утримувати владу? Очевидна річ, номінальне право на владу не розв'язує проблеми суверенітету народу. Світські монархії в боротьбі з Церквою утверджували свою незалежність, замінивши формулу *omnis potestas a Deo*, тобто вся влада походить від Бога, формулою *omnis potestas a populo*, тобто вся влада походить від народу, вдавшись таким чином до демократичного виправдання. Цим виправданням скористався Марсилій Падуанський, головний середньовічний захисник поняття народного суверенітету, обстоюючи Людовіка Баварського та його верховенство як імператора. Та якщо Марсилій звернувся до принципу суверенітету народу, підтримуючи імператора проти Церкви, єзуїти згодом вдалися до цього самого принципу, щоб боротися з абсолютними монархами і виправдати право вбивати тирана. Суть у тому,

¹⁶ *Macpherson C. B. Democratic Theory: Essays in Retrieval.* – Oxford: Clarendon Press, 1973. – С. 50. Оскільки це головна концепція Макферсона, парафрази цього визначення трапляються всюди в його працях.

що номінальне право на владу – це навряд чи щось більше за номінальне право, за номінальну владу¹⁷.

Середньовічна доктрина була спрямована на замощення прірви між номінальною владою і здійсненням влади з допомогою *fictio* представництва, тобто номінальний держатель делегує здійснення влади комусь іншому. Це й справді була фікція, бо ця середньовічна доктрина не передбачала реального переходу влади¹⁸. Зокрема, згідно із середньовічною доктриною представництва, представник – індивід або орган, якому делеговано здійснення влади, – не конче мав бути обраним представником. За доби середньовіччя й потім представництво було *praesumptio juris et de jure*, презумпцією, яка б не давала змогу довести протилежне. Отже, представництво могло б і легітимізувати – фактично, воно й виконувало цю роль, – монархічний абсолютизм у стані постійного, невідкличного представництва, що належало за спадковим правом суверенові та його нащадкам¹⁹.

Отож можна зрозуміти ту неминущу огиду, що її відчував Руссо до уявлення про представництво, і причину, чому він розвернув формулу, замінивши невиборне представництво принципом виборів без представництва. Демократія Руссо обирала своїх магістратів, але не помазувала їх на представників. Народ,

¹⁷ Див. загалом: *Crosa E.* La Sovranità Popolare dal Medioevo alla Rivoluzione Francese. – Torino, 1915; *Ullmann W.* Principles of Government and Politics in the Middle Ages. – London: Methuen, 1961. – Ч. 3. Зокрема, про Марсилія Падуанського див. у вид.: *Studi Raccolti nel VI Centenario della Morte di Marsilio da Padova / Eds. A. Cechinni, N. Bobbio.* – Padova: Cedam, 1942.

¹⁸ Карлайл (*Carlyle A. J.* Political Liberty. – New York: Oxford University Press, 1941) дає занадто високу оцінку ролі представницьких органів – кортесів – в Іспанії у XII столітті, парламенту 1295 року в Англії та Генеральних Штатів XIV століття у Франції. Середньовічні свободи навряд чи мали підтримку з боку органів, що начебто репрезентували волю громади, а спиралися на думку (як її висловив Бректон), що король має двох зверхників: Бога і закон, тобто звичай спільноти. <...>

¹⁹ Це твердження слухне тільки тоді, коли йдеться про тезу *translatio imperii*, тобто про те, що перехід влади від народу до імператора був остаточним. Протилежний аргумент полягав у тому, що народ здійснив тільки *concessio*, тимчасовий та відкличний перехід своєї влади. Про зародження теорії представництва див.: *Carlyle R. W., Carlyle A. J.* A History of Medieval Political Theory in the West: 6 vols. (1903–1936). – Т. V. – Розд. 4; Т. VI. – Ч. 2. – Розд. 6; *Clarke M. V.* Medieval Representation and Consent (1936). – New York: Russell, 1964. Моммзен вважав, що принцип представництва можна простежити ще з античних часів, і цього напряму аргументації дотримано, наприклад, у кн.: *Larsen J. O. A.* Representative Government in Greek and Roman History. – Berkeley: University of California Press, 1955. Я гадаю, що ця теза хибна, й цілковито згоден із твердженням Руссо: «Ідея обрання представників є сучасною, вона прийшла до нас від феодального урядування... У стародавніх республіках ... ніхто не знав навіть цього слова» [*Руссо Ж.-Ж.* Про суспільну угоду, або Принцип політичного права / Складання, пер. з фр., заключна стаття, коментар, довідкові матеріали О. І. Хомі. – К.: Port-Royal, 2001. – Кн. III. – Розд. 15. – С. 113]. Гірке підтверджує цю думку: «Ідея реалізації прав народу представницькими зборами ... поширена в середні віки, була невідома античності» (*Gierke O.* Political Theories of the Middle Ages (частковий переклад т. 3 праці «Genossenschaftrecht»). – Cambridge, 1900. – С. 64).

на думку Руссо, не делегував своєї влади й не повинен зрікатися здійснення влади. Руссо бачив, де криється небезпека. Проте розв'язок, який запропонував Руссо, навряд чи реальний. Він і сам визнавав, що його можна здійснити тільки в невеликому масштабі, тільки для невеличких республік²⁰. Отож ми не можемо піти за його порадою. Якщо когось обраного не вважають за представника тих, хто обрав його, вибори просто створюють *per se** абсолютного володаря. Протягом усієї історії нічим не обмежених володарів створювали з допомогою виборів не менш часто, ніж самою силою послідовного успадкування. Отже, ми потребуємо і виборів, і представництва. Вибори як такі не створюють представництва. Папу католицької церкви обирає колегія кардиналів, а проте він аж ніяк не є представником своїх виборців. Представницький зв'язок формується за допомогою нормативних сподівань (тобто – завдяки можливості усунути обраного представника – й сподівань, пов'язаних із санкціями) на чуйність до потреб виборців та підзвітність обраної особи перед виборцями. Крім того, передусім самі вибори мають бути вільними. Так само як представництво без виборців має небагато значення, голосування без вільного вибору не може створити представницького урядування і стає не чим іншим, як актами періодичного зречення свого суверенітету, що їх здійснює народ. Якщо в представництві, яке прагнуть утвердити, немає впевненості, вибори без реального вибору стають ошуканством²¹.

Словом, сучасні демократії залежать від: а) обмеженого врядування більшості; б) виборчих процедур; в) представницької передачі влади. Звідси випливає, що в межах усього народу деякі люди мають більше, а деякі менше значення і навіть люди, які становлять переможну більшість на виборах, насправді не здобувають влади, а те, що називають «волею» народу, здебільшого можна охарактеризувати набагато точніше як «згоду» народу. Але тільки-но визнати це твердження, як наша дискусія переходить від етимологічного значення демократії та контексту вияву «волі народу» до методів конституційної демократії. Для *реалізації демократії* номінальну належність влади та її реальне здійснення не лишають в одних руках. І жоден з інструментальних і процедурних засобів утвердження демократії як широкомасштабної політичної системи ані зумовлений, ані припущений значенням слова «демократія».

Слід наголосити, що «влада народу» – це просто еліптичний вираз. Ці слова характеризують початок процесу, проте лишають його підвішеним у повітрі. Адже владу здійснюють над кимсь, а врядування припускає наявність урядованих. Отож влада народу – над ким? Хто є мішенню, об'єктом суверенітету народу? Коли доповнити цю формулу, вона звучатиме так: демократія – це влада

²⁰ «Про суспільну угоду». – Кн. III. – Розд. 1, 13, 15.

²¹ Про теорію представництва див.: Pitkin H. F. The Concept of Representation. – Berkeley: University of California Press, 1967; Sartori G. Representational Systems // International Encyclopedia of the Social Sciences. – New York: Macmillan & Free Press, 1968. – Т. 13; Representation / Eds. J. R. Pennock, J. W. Chapman. – New York: Atherton Press, 1968; Birch A. H. Representation. – New York: Macmillan, 1972. Добру поінформованість можна побачити у вступі до вид.: La Rappresentanza Politica / Ed. D. Fisichella. – Milano: Giuffrè, 1983.

* Самі по собі (латин.).

народу над народом. Але тоді проблема набуває зовсім іншого характеру, бо ж демократія полягає не тільки в переході влади знизу вгору, а ще більшою мірою – в її опусканні вниз. Якщо під час цього двостороннього процесу народ втрачає контроль, тоді постає небезпека, що врядування *над народом* не матиме нічого спільного з урядуванням *народу*. Вирішальне питання таке: як ми підтримуємо та зміцнюємо зв'язок між номінальною належністю і реальним здійсненням влади? Якщо вибори та представництво – необхідні інструменти широкомасштабної демократії, вони ще і її ахіллесова п'ята. Той, хто делегує свою владу, може і втратити її; вибори не конче вільні, а представництво не конче справжнє. Якими засобами можна поправити такі небажані можливості, які є гарантії від них? На це запитання безперечно можна дати відповідь, та аж ніяк не на основі «буквальної демократії». Істина полягає ось у чому: теорія демократії, що складається лише з уявлення про владу народу, адекватна тільки тією мірою, якою вона бореться з владою самодержця. Тільки-но цього суперника подолано, до народу автоматично переходить тільки номінальне право на владу. Здійснення влади – річ зовсім інша.

Коли буде ясне розуміння такої ситуації, ми, безперечно, зможемо посприяти способом і засобам максимального збільшення влади (реальної влади) народу. Проте що дужче ми прагнемо народного *exercitium* влади – як-от у теорії учасницької демократії, – то більше ми повинні прагнути з'ясувати, яким є той реальний народ. Якщо цього прагнення немає, якщо прихильники прямої народної влади – саме ті люди, що зображують народ як священну, незбагненну й загадкову єдність, тоді ми ані на п'ядь не просунулись далі від демократії в етимологічному розумінні.

4. Обмежене врядування більшості

Хоч у цьому розділі викладено підготовчі міркування, є одне питання, на якому я хочу наголосити зразу. Поки що я стверджував, що демократія – це не проста і чиста влада народу. А тепер я наполягатиму, що демократія – це не просте і чисте врядування більшості. І справді «врядування більшості» – тільки скорочена формула *обмеженого* врядування більшості, стриманого врядування більшості, яка шанує права меншості. Ще кілька десятиріч тому це дуже добре розуміли, але я сумніваюся, чи існує таке розуміння нині. Протягом усієї історії людства більшості – етнічні, релігійні чи просто чисельні – фактично переслідували меншості, інколи мало не винищуючи їх. Нині це роблять (найочевидніше в Африці, а також в інших регіонах світу) в ім'я врядування більшості, а отже, як можна зробити очевидний висновок, в ім'я демократії. Цей висновок нічим не обґрунтований, але я дуже рідко чую, щоб про це говорили вголос та виразно. Нинішні заперечення щодо ототожнення демократії з простим (а звідси й абсолютним) урядуванням більшості висувають тільки в окремому випадку вкрай поділених і насичених конфліктами суспільств. За словами Нордлінгера, «демократична модель у своїй ортодоксальній мажоритарній формі непридатна для регулювання тяжких конфліктів»²². Я не заперечую висновку Нордлінгера, проте вражений його засновком, тобто покликанням на «ортодоксальну

²² Nordlinger E. A. Conflict Regulation in Divided Societies. – Cambridge, Mass.: Harvard Studies in International Affairs, 1972. – С. 33.

мажоритарну» модель демократії. Що це за модель? Я не певен. Але я певен, що демократія – аж ніяк не необмежене (а отже, безмежне) врядування більшості.

Те, що робочий принцип демократії – принцип обмеженого (стриманого) врядування більшості, навряд чи є новою думкою. Коли Бернем писав, що «головною рисою демократії в тому значенні, в якому ми вживаємо це слово (незважаючи на те, що воно означало для греків, які створили його), є надання меншостям права на політичне вираження»²³, він слушно вважав, що пише про широко визнану концепцію демократії. Лорд Актон сказав про це так: «Найпевнішим критерієм, згідно з яким ми судимо, чи справді вільна країна, є обсяг безпеки, який мають у ній меншості»²⁴. А Гульєльмо Ферреро стисло сформулював увесь аргумент наступним чином: «За демократії опозиція – не менш важливий орган народного суверенітету, ніж уряд. Придушити опозицію означає придушити суверенітет народу»²⁵. Чому так?

Перша відповідь може полягати в тому, що процитовані вище автори і традиція, яку вони репрезентують, мають сильне чуття індивідуальної свободи й переймаються нею. Отож основний аргумент підтримки видається таким: «Свобода для індивіда не означає нічого, якщо не зумовлює права дотримуватись лінії поведінки та обстоювати погляди, що не мають схвалення більшості»²⁶. Та припустимо, ніби ми не поділяємо такої зацікавленості, ніби вважаємо свободу індивіда за менш важливу, ніж решта цінностей. Чи не слід у такому разі прирівнювати демократію до простого і чистого врядування більшості? Відповіддю однаково буде «ні». Врядування обмеженої більшості й далі лишається головною прикметою демократії навіть без покликання на свободу індивіда. Байдуже, подобається нам свобода чи ні, даний аргумент не конче спирається на це міркування. Адже він спирається на ширше міркування: якщо більшість надмірно користується своїм правом, система як така вже не функціонуватиме як демократія. Тож запитаймо знову: чому?

По-перше, у зв'язку з самим визначенням «народу». Народ, як зазначено вище, не може буквально складатися з кожного, але його й не можна звести до більшої частини громадян. Коли народ трактують на основі такого критерію, як більшість, ми отримуємо тільки «оперативне визначення». Тобто народ поділений на більшість і на меншість процесом ухвалення рішень і задля можливості здійснювати цей процес. Факт, проте, лишається: народ складається загалом з більшості *плюс* меншість. Отже, якщо *критерій* більшості трактують (хибно) як абсолютне *врядування* більшості, такий поворот призводить у реальному світі до того, що частина народу (часто дуже велика) стає ненародом, відкинутою частиною. Отож аргумент тут такий: коли демократію уподібнюють до чистого і простого врядування більшості, внаслідок цього уподібнення части-

²³ Burnham J. The Managerial Revolution. – New York: John Day, 1941. – С. 162.

²⁴ Acton J. E. The History of Freedom in Antiquity (1877). Цит. за вид.: Acton J. E. Essays on Freedom and Power. – New York: Meridian Books, 1955. – С. 56. Хоч Актон переймався релігійною свободою, ці його слова, вочевидь, поширюються на свободу взагалі.

²⁵ Ferrero G. Il Potere. – Milano: Comunita, 1947. – С. 213. Англ. переклад: Ferrero G. The Principles of Power. – New York: Putnam, 1942.

²⁶ Smith J. A. The Growth and Decadence of Constitutional Government. – New York: Holt, 1930. – С. 280.

на демосу *eo ipso** перетворюється в недемос. І навпаки, демократія, яку розуміють як урядування більшої, обмежене правами меншості, відповідає всьому народові, тобто загальній сумі меншості та більшості. Саме тому, що врядування більшої обмежене, *увесь* народ (усі ті, хто має виборче право) *завжди* належить до демосу.

Подані вище міркування вкрай абстрактні. Для розуміння їх практичних наслідків припустімо, що більшість має право – завдяки самим принципам свого формування – здійснювати свою владу без обмежень. Неминуче й майже за визначенням така більшість трактуватиме небільшість несправедливо та нерівно. Це означає, що більшість, про яку йдеться, зможе й дуже легко захоче зберігати свій статус як постійної більшості. Та якщо ми маємо більшість, якої не можна перетворити на меншість, тоді це вже не демократична більшість, тобто не система, де правило гри – принцип більшості. Адже принцип більшості вимагає змінюваних більшостей, коли різні частини політичного утворення мають змогу по черзі утримувати владу. Кельзен сформулював логіку, що лежить в основі цього твердження, з неспростовною очевидністю. Ось що він пише: «Навіть той, хто голосує разом з більшістю, вже не цілком підлягає своїй власній волі. Він усвідомлює це становище, коли змінює свою думку ... щоб бути знову вільним, він, індивід, мав би знайти якусь більшість, яка буде прихильна до його нової думки»²⁷. Дозвольте мені прокоментувати ці слова. Безперечно, якщо меншості не захищені, можливість знайти більшість на користь нової думки малоімовірна, бо той, хто змінює свою думку з думки більшості на думку меншості, миттю опиняється в лавах тих, хто не має права оприлюднити свою думку. Отже, якщо немає поваги до свободи меншостей, то не тільки перше виборче випробування раз і назавжди визначить, хто вільний і хто не вільний, а й буде втрачена свобода тих, хто голосував за більшість у даному питанні, бо на практиці їм не вільно буде змінити свою думку. Тому перші вибори будуть фактично єдиними справжніми виборами. А це означає, що така демократія помирає, тільки-но зародившись.

Коли довести цей аргумент до краю, його суть полягає в тому, що громадянин представницької демократії не втрачає своєї свободи, як стверджував Руссо, тієї миті, коли він голосує, саме тому, що будь-якої миті він може відступити від думки більшості й прихилитись до думки меншості. Саме завдяки цій можливості змінити свою думку не тільки існує його несхитна свобода, а й сама демократія підтримує себе як відкрите, самокероване політичне утворення. А свобода кожного – це свобода всіх, і вона набуває свого найсправжнішого й найконкретнішого значення, коли ми належимо до меншості. *Race*** гасло демократії – врядування більшої, саме повага до прав меншості та захист цих прав підтримують динаміку й механіку демократії. Словом, права меншості – неодмінна умова самого демократичного процесу. Якщо ми віддані цьому процесу, тоді ми повинні бути прихильні до врядування більшої, стриманого та обмеженого правами меншості. Підтримка демократії як неперервного процесу вимагає від нас забезпечити, щоб *усі* громадяни (більшість плюс меншість) мали права, необхідні для методу, яким функціонує демократія.

²⁷ Kelsen H. Vom Wesen und Wert der Demokratie. – Tubingen, 1929. – Розд. 1.

* Тим самим (латин.).

** Попри те, що (фр.).

5. Формула Лінкольна

Я висловив думку, що там, де ми судимо про демократію на основі її буквального визначення, ганджі, які постають при цьому, напевне, полягають у визначенні, а не в реальності. Якщо демократія – «влада народу» і не що інше, з цього засновку мало б впливати, що всі наявні демократії слід сприймати як фальшиві демократії, а отже, й відкидати їх. Проте існують політичні системи, за яких люди не тільки захищені від надуживань влади, а справді й великою мірою беруть участь у процесі вирішування, що слід робити і «хто що отримує». І такі політичні утворення існують саме тому, що збагнули: проблема, як їх можна утвердити, починається саме (і тільки) тоді, коли відмовитись від етимологічного розуміння демократії.

Ця думка аж ніяк не повинна схилити до припущення, ніби буквально значення слова не має значення. Хоч етимологічне визначення не може завести нас далеко, воно забезпечує основу. Належність влади народові утверджує принцип, пов'язаний із джерелами та *легітимністю* влади. Він означає: влада легітимна тільки тоді, якщо нею справді наділяють знизу, якщо вона становить еманацию народної волі, спирається на певний виражений, основоположний консенсус.

Розглянута як теорія про джерела влади й номінальне право на владу, буквально концепція демократії свідчить і про те, чого ми сподіваємося та вимагаємо від певної демократичної форми, коли суспільство має перевагу над державою, *demos* – над *cracy*. Отже, демократія існує тоді, коли відносини між урядованими та урядом спираються на принцип, що держава служить громадянам, а не громадяни – державі, що урядування існує для народу, а не *vice versa*.

У своєму Гетісберзькому зверненні 1863 року Лінкольн подав найвідоміше визначення демократії: «Урядування народу, яке здійснює народ і для народу». Прикметно, що ця фраза не піддається точному аналізу. Якщо спробувати розірвати її, виділивши елемент «урядування народу» («government of the people»), то народ тут постає в ролі і суб'єкта, і об'єкта дії. Отже, з огляду на що рису можна робити всі наступні припущення: а) урядування народу означає самоврядний народ, пряму демократію; б) навпаки, народ є об'єктом урядування, ним урядують; в) уряд походить від народу в тому розумінні, що його легітимність спирається на згоду народу; г) уряд обраний народом; д) уряд керований народом. Отже, ця перша риса охоплює або може охоплювати увесь спектр політики: не тільки всі можливі форми демократії, а й форми врядування над народом, які не мають нічого спільного з демократією. Другий елемент – «урядування, яке здійснює народ» («government by the people»), – страждає на протилежну ваду: надто темний, щоб дати змогу висувати конкретні припущення. «Здійснює народ» у якому розумінні? Ця формула уникає точного визначення. І лише третій елемент – «урядування для народу» («government for the people») – видається недвозначним: «для народу» безперечно означає в його інтересах, задля його добра, задля його вигоди. Але чимало політичних режимів, які в минулому ніколи не називали себе демократіями, проголошували себе урядами

для народу. А нині комуністичні диктатури саме з цих причин претендують на назву демократій²⁹.

Ця вправа з екзегетики свідчить, як тільки й мала засвідчити, що дана Лінкольнова фраза характеризує демократію передусім тому, що її висловив Лінкольн. А знаючи Лінкольна, ми знаємо, що він мав на увазі. А якби Сталін уперше натрапив на цю формулу, хіба він не міг би теж скористатися нею? І справді, його влада була урядуванням народу в тому цілком допустимому граматичному значенні, що він сам урядував народом; важко заперечити, що його наміром було урядувати *для* народу, а слова «яке здійснює народ» цілком могли б означати в голові Сталіна (оскільки могли означати що завгодно), що він і народ єдині, що через його волю урядує якраз «загальна воля». Суть полягає в тому, що Лінкольн формату не досить для визначення демократії, бо віра в демократичність цієї формули походить від самого Лінкольна. Якби вона мала іншого автора, то цілком могла б означати те, чого Лінкольн не хотів і не мав наміру сказати. За умови, що ця формула має радше стилістичну силу та виразність, ніж логічне значення, годилося б визнати, що саме в тій силі та виразності полягають її мета і вартість. Адже вживання слова «демократія» в його буквальному значенні започатковує нормативний дискурс, сама природа якого полягає в тому, щоб бути незакінченим, іти не тільки *ad infinitum**, а *ad indefinitum***.

²⁹ Цікаво, що в Гетісберзькому зверненні Лінкольн не мав наміру дати визначення демократії. Натомість, визначаючи її у своєму посланні до Конгресу у квітні 1861 року, він охарактеризував її як «урядування народу, яке здійснює сам народ». Слова «для народу», напевне, видавалися Лінкольнові наслідком, а не визначальною прикметою.

* До безмежності (латин.).

** До невизначеності (латин.).

Ентоні Арбластер

Урядування народу

С тисло й узагальнено переглянувши історію демократії та перешкоди, які поставали перед нею, пора повернутися до питання про визначення демократії, бо ж тепер з'ясувати його нам допоможе історична перспектива. Вище ми говорили, що уявлення про «народовладдя» («popular power») можна вважати за ядро різних ідей та концепцій демократії. Причину дотримання такої думки слід пояснити трохи докладніше: хоча демократію дуже часто ототожнювали з певною системою урядування, а віднедавна – звизивши уявлення про неї – з певним методом обрання уряду, завеликий наголос на урядуванні відвертає увагу від одного з найсталіших сподівань, що причаїлись за ідеєю демократії: бажання переступити прірву (а то й скасувати її) між урядом і урядованими, між державою і суспільством – прірву, наявність якої завжди можна відчутти у досить великому масиві традиційного політичного мислення.

Те, що нині називають «прямою» демократією, яка існувала в стародавніх Афінах, і справді величезною мірою касувало цю прірву. Значна кількість людей, що брали участь у роботі різних інституцій, які ухвалювали рішення й закони, принцип (звичайно щорічної) ротації посадовців і вибір членів різних органів влади радше жеребкуванням, ніж справжніми виборами, – все це забезпечувало, що участь у політичному житті не обмежувалася зменькою активістів, а поширювалася на всю сукупність громадян. Так само й Руссо був переконаний, що ніхто не може мати справжньої свободи, якщо він сам не урядує над собою, а отже, тільки якийсь різновид прямої демократії може створити структуру, в межах якої можна примирити урядування і свободу. Саме тому у своєму творі «Про суспільну угоду» він глузував з англійців, стверджуючи, що англійський народ є «вільним лише під час обрання членів парламенту, але шойно їх обрано, він перетворюється на раба, на ніщо» (книга III, розд. 15)¹. Тільки-но передавши своє право на самоврядування комусь іншому, навіть якщо та особа має бути вашим «представником», ви одразу втрачаєте свободу. На думку Руссо, доктрина про суверенітет парламенту була якщо не незбагненою, то неле-

¹ *Rousseau J.-J. The Social Contract / Trans. Maurice Cranston. – Harmondsworth: Penguin Books, 1968. – С. 141 [112].*

гітимною. Він вважав, що суверенітет невідчужувано належить народові. Проблема полягала в з'ясуванні, як народ може утримувати та реалізовувати його.

Саме це попервах і мала означати демократія: народ урядує сам собою без посередництва обраних представників, тобто прямо, а в разі необхідності здійснює ротацію урядовців, функції яких громадяни виконуватимуть по черзі. Чимало коментаторів новітньої доби – починаючи з Берка, Гамільтона, Медісона й закінчуючи нашими сучасниками – щиро вважали, що механізм представництва – це засіб обмежити участь і контроль народу, зберегти повсякденні урядові повноваження в руках (бажано освіченої) еліти. І справді, аргументи на користь обмеження влади народу можуть існувати, але їх аж ніяк не можна назвати демократичними. Демократичний аргумент у зв'язку з представництвом мав зовсім інший характер. Здебільшого представництво виправдовували, скажімо Пейн і Джеймс Мілль, просто тим, що це засіб пристосування демократичного принципу до великих суспільств із численним населенням. Тому вони й переймалися тим, щоб не дати обраним представникам набути надто великої незалежної влади або стати постійною самоувічнюваною олігархією. Саме на це були спрямовані такі пропозиції, як щорічні або щодворічні вибори, заборона всім представникам перебувати на посаді понад два терміни поспіль, однопалатні законодавчі органи й т. ін. Намір полягав у якомога більшому збереженні сутності народовладдя.

Що ближче підходить спільнота до реалізації демократичного ідеалу самоврядування, то більший ступінь участі громадян в урядуванні, то більшою мірою розвивається традиційна відмінність між урядом і урядованими. За таких обставин класифікувати демократію просто як певну форму чи метод урядування було б хибно. Звісно, правда, що самоврядування – це одна з відповідей на проблему врядування (хто урядує?), але воно не тільки і не просто ця відповідь. Адже за такого стану держава усупільнена, а суспільство політизоване. Учасницька демократія неодмінно чинить вплив на громадське життя, і тому її краще вважати за певний спосіб життя, спосіб керувати життям усього суспільства, а не за звичайний політичний механізм або метод. Саме в цьому полягала ідея славетної надгробної промови Перікла.

Цікаво, що навіть такий автор, як Джон С. Мілль, попри всю свою занепокоєність невіглаством і громадської думки, і мас, ніколи не відмовлявся від основного демократичного принципу: народ якомога більшою мірою повинен сам керувати собою, і тому остаточною метою має бути максимум прямої, особистої участі в політичному житті:

«[О]чевидно, що тільки те врядування може цілком задовольнити всі потреби суспільства, до якого залучено весь народ; що корисною є будь-яка участь у процесі врядування – навіть виконання найменших громадських функцій; що міра цієї участі має бути такою, яку дозволяє загальний рівень розвитку спільноти, і що немає нічого бажанішого, ніж надана всім людям можливість залучитися до здійснення верховної державної влади»².

² *Mill J. S. Representative Government.* – У кн.: *Mill J. S. Utilitarianism, On Liberty and Representative Government.* – London: J. M. Dent, 1976. – С. 217 [177].

І тільки у ХХ столітті теоретики спробували витворити варіант демократії, за якого до участі народу в політичному житті ставляться з підозрою, а то й взагалі вважають її за вочевидь небажане явище. Ці намагання репрезентували фундаментальний відступ від традиційного розуміння, що таке демократія. Схвалювали їх чи ні – а здебільшого їх не схвалювали, – але доти всюди розуміли, що демократія більшою або меншою мірою означає народовладдя, суверенітет народу й участь народу в політичному житті. Немає ніяких обґрунтованих причин, чому нині слід відмовлятися від цього традиційного розуміння, хоч яким прикрим воно може бути для декого з тих, хто за інших обставин волів би прикритися, немов парасолькою, терміном «демократія».

Крім того, слід запитати, чи обмеження демократичного принципу державним урядуванням справді відповідає сподіванням, що їх мала намір реалізувати демократія. Думка, що демократія означає врядування, яке здійснює сам народ, або принаймні його підзвітні представники, спиралася на припущення, що влада уряду – це *влада*, яку реалізують у суспільстві, що політика домінує над соціально-економічним життям і що жодна фракційна влада або зацікавлена група не може успішно опиратися законній могутності народної волі. Легітимна державна влада означала силу. Ідея, що така влада може існувати, не маючи реальних повноважень, навряд чи спадала кому на гадку.

Але нині ми дедалі більше усвідомлюємо, що влада урядів, зокрема обраних урядів, значно поступається перед незмірною економічною та політичною силою великих транснаціональних корпорацій і конгломератів. Їхні рішення та політики можуть визначати моделі процвітання та злиднів у багатьох країнах із набагато більшою рішучістю, ніж будь-які урядові заходи. Такий стан не тільки підточує законність обраних урядів, а й породжує апатію та цинізм у ставленні до політики загалом.

Один з парадоксів сучасного політичного мислення полягає ось у чому: хоча традиційна теорія здебільшого намагалась обмежити ідею демократії вибором уряду з-поміж конкурентних еліт, вона значною мірою погоджувалася, що теоретичному суверенітетові цих «демократичних» урядів не дорівнюють їхні реальні повноваження в суспільстві. Якщо влада такою великою мірою перебуває за межами сфери контролю обраних урядів, було б, звичайно, дивно вважати, ніби вимоги демократії задоволені, коли уряд обраний народом і в принципі підзвітний йому. Безперечно, авторитет демократії зменшується, коли її застосування таке обмежене, а її результати такі неефективні. Отже, ми маємо ще одну причину, яка з'ясовує, чому визначення демократії на основі лише врядування незадовільне.

У Британії, як і в решті країн, дисбаланс між необраними осередками влади і підзвітними органами місцевої влади протягом останніх років неухильно збільшується. Вплив обраних депутатів місцевої ради на такі інституції, як поліцію та адміністративні органи системи охорони здоров'я, зменшився, чимало їхніх повноважень перебрав на себе центральний уряд, а в багатьох містах були створені такі агентства, як «корпорації міського розвитку», що мають широкі повноваження, які дають їм змогу взагалі обминати обрані органи місцевої влади. Хоч що можна сказати на користь таких процесів, вони вочевидь недемократичні. А якщо дотримуватись ідеї, що демократія – це народовладдя, тоді

зосередження такої великої влади в руках людей, які нікому не підзвітні, за межами контролю обраних органів влади вочевидь несумісне з демократією. Аж ніяк не будучи застарілою, саме давня й широка концепція демократії становить єдину надію, що вдасться надолужити слабкість обраних представницьких органів, упосліджених нині бюрократичними та монополістичними структурами влади, які тиснуть на них з усіх боків.

У Британії тільки 59% виборців завдали собі клопоту подати свій голос на загальних виборах 2001 року, і цей гострий спад, порівнюючи зі звичайним рівнем активності виборців, що коливався в діапазоні 70–80%, став причиною багатьох занепокоєних дискусій. Чимало депутатів парламенту й самі стривожились дедалі нижчим статусом і меншою ефективністю парламенту, що в британській політичній системі офіційно становить суверенний обраний орган влади. Чимало урядових повноважень перейшло в руки «агентств» та інших інституцій, за діяльність яких не відповідає прямо жоден міністр і від яких через те було б дуже важко, а то й неможливо вимагати звіту. Деякі політики та коментатори вітали такі процеси й оспівували кінець «великого уряду» («big government»). Але реакція народу була, здається, ось яка: якщо обрані представники та уряд мають таку невелику вагу, то нема й переконливих причин надто цікавитися ними, і така реакція досить логічна, проте вочевидь небезпечна для здоров'я демократії.

«Народовладдя» і «врядування, яке здійснює сам народ», – це, на мою думку, аж ніяк не пусті гасла, але критикам і скептикам дуже легко відкинути їх як пусту риторичку, поки ті, хто висуває ці гасла, не спромагається конкретизувати, що вони означають на практиці. Саме це й має бути нашим наступним завданням, хоч і в межах, які дозволяє обсяг даної публікації. Що таке народовладдя? Яким воно може бути в контексті масштабних сучасних суспільств? Чи розмови про «волю народу» й досі мають – якщо взагалі коли-небудь мали – сенс? Чи може яесь велике суспільство мати «загальну волю» або загальний інтерес?

Не згадуймо поки що практичних труднощів, які стоять (або про які гадають, ніби вони стоять) на шляху прямої демократії. Навіть якби була забезпечена особиста участь усіх громадян в ухваленні рішень та у визначенні політичних курсів, єдиною ситуацією, за якої нам бодай видавалося б, ніби ми знаємо, що таке воля народу, було б яке-небудь одностайне рішення. Одностайність, або ж – наступний найкращий варіант – рішення, яке, власне, ніхто не заперечує, – явище відоме, надто у відносно нечисленних групах та спільнотах. Але що численніша спільнота, то рідше можна досягти одностайності. І хоч яким бажаним може видаватись утвердження одностайності, принаймні в питаннях про основні цінності й загальним напрям, якого має дотримуватися суспільство, нерозважливо перетворювати її на правило або вимогу в будь-якому розмаїтому суспільстві. Адже тоді, як зазначив професор Джек Лайвлі, будь-яка меншість чи навіть єдиний індивід можуть заблокувати рішення або політичний курс, які могли б мати якнайширшу підтримку³. Тоді важко було б довести, що надання права вето індивіду чи меншості – це таки вияв демократії, окрім хіба деяких украй незвичайних та специфічних ситуацій.

³ Див.: *Lively J. Democracy*. – Oxford: Basil Blackwell, 1975. – С. 13, 17–18, 24.

Як ми бачили, дехто з авторів із підозрою ставиться до одностайності на тій підставі, що вона може бути (чи найімовірніше може бути) тільки результатом або маніпуляцій згори, або примусового тиску громадської думки більшості на решту населення, або поєднання цих обох чинників. Звісно, є ситуації, за яких таке твердження слушне. Але навіть коли одностайність справді є результатом вільного вибору всіх, однаково виникають певні проблеми. Ці проблеми обговорювали, і то з дуже різних позицій, і Руссо, і Бентам.

Бентам, як відомо, скептично ставився до всіх уявлень про «спільноту», «загальний інтерес» і т. ін.:

«Спільнота – це вигадане об'єднання, яке складається з окремих індивідів, що начебто, як вважають, є її членами. Тож який у такому разі інтерес спільноти? Це сума інтересів тих кількох членів, які складають її»⁴.

А фактично навіть якщо кожен індивід голосує або вирішує згідно з тим, що видається йому його особистим інтересом або бажанням, результат не конче буде добрим для всіх чи бодай для більшості. Деякі чудові ілюстрації цього твердження подав Фред Гірш у своїй праці «Соціальні межі зростання». Припустімо, ніби вищу освіту вважають, і то досить слушно, за визначальний чинник кар'єри й соціального просування, і тоді всі батьки-матері прагнутимуть, щоб їхні діти мали таку освіту. Отож пропозиції про збільшення можливостей дістати вищу освіту матимуть, напевне, підтримку переважної частини населення. Але що більша кількість людей, які отримують вищу освіту, то менша ймовірність, що вона допоможе їм доробитися кар'єри. Як писав Гірш:

«Якщо кожен стане навшпиньки, ніхто не бачитиме краще. Там, де наявна така соціальна взаємодія, дії індивіда вже аж ніяк не будуть гарантованим засобом реалізації індивідуального вибору: адже бажаного результату можна досягти тільки колективними діями».

Це приклад того, що Гірш називає «сучасним конфліктом між діями індивіда і задоволенням індивідуальних уподобань. Отримання того, чого прагне індивід, дедалі більше відступає від дій, які подобаються індивіду»⁵. Тож навіть одностайні рішення, що їх без примусу ухвалюють індивіди, діючи відповідно до свого розуміння власних інтересів, не конче дадуть результати, яких вони прагнуть.

Руссо розумів це, що й було однією з причин, чому він прагнув розмежувати волю всіх і те, що він називав «загальною волею». Одне слово, те, чого ми всі прагнемо як індивіди, – не те саме, що й те, чого ми прагнемо як спільнота. Навіть одностайність не гарантує переваги загальної, або спільної, волі. Руссо гостро усвідомлював, що рішення більшості, а то й одностайні рішення, не конче є слухними – тобто слухними не тільки згідно з моральними критеріями будь-якого конкретного індивіда, а й з позицій добра самої спільноти. Така ситуація, правда, не спонукала Руссо засумніватись у принципі ухвалення рішень більшістю голосів, проте привернула його увагу до соціальних, культурних та

⁴ *Bentham J.* An Introduction to the Principles of Morals and Legislation. – Позд. 1. – §4.

⁵ Цю працю можна знайти в більшості видань вибраних творів Бентама.

⁵ *Hirsch F.* Social Limits to Growth. – London: Routledge & Kegan Paul, 1977. – С. 5, 10.

економічних умов, за яких воля всіх (або воля більшості) радше більшою, ніж меншою мірою збігалася б із «загальною волею». Руссо вживає цей термін, щоб позначити те, чого прагнув би кожен з нас, якби ми думали про себе не як про приватних індивідів, а як про громадян, які ототожнюють себе з добром усієї спільноти.

Як теоретика демократії Руссо дуже критикували неприхильні коментатори, зокрема автори, які вбачали в книзі «Про суспільну угоду» зародки «тоталітаризму» або навіть схему того, що дістало назву «тоталітарної демократії». Вони добачили в Руссо наголос на єдності суспільства, а в його нелюбові до фракцій і зацікавлених груп – загрозу плюралізму й толерантності до розмаїття, рисам, що їх вважали за прикмети *ліберальної* демократії. Але ці критики не завжди запитували себе, чи є якесь суспільство, яке не потребувало б певного ступеня єдності, щоб бути суспільством узагалі, не цікавились, до якого ступеня розмаїтості може ставитись толерантно, не розпавшись, навіть ліберальне суспільство⁶. Нелюбов Руссо до «фракційних об'єднань» походила від того, що він вважав за дедалі більшу тенденцію людей ототожнювати себе передусім із цими об'єднаннями та їхніми інтересами, а не зі спільнотою загалом, а отже, й забувати про свої обов'язки як громадян. Це прозірливе спостереження, вкрай доречне за умов нинішніх плюралістичних суспільств. Можливо тільки тому, що в таких суспільствах обов'язки громадянина зведено до мінімуму, коли навіть участь у виборах – річ добровільна в більшості цих суспільств, вони взагалі існують як унітарні держави.

Отож, хоча добровільну однастайність серед громадян, що беруть участь у політичному житті, безперечно можна вважати за справжній вияв того, чого прагнуть усі індивіди, сама по собі вона однаково не може забезпечити реалізації загального добра або загального інтересу. В цьому й полягає одна з проблем демократії, до якої ми повинні повернутися. Але поки що досить визнати, що навіть однастайність може мати свої проблематичні аспекти, а з огляду на те, що у великому масштабі однастайності досягають украй рідко, нам треба розглянути далі наступний найоптимальніший варіант – принцип, із яким досить часто грубо ототожнюють демократію: принцип ухвалення рішень більшістю голосів, або ж урядування більшості.

Урядування більшості і властиві йому проблеми

Чи розумно, за браком однастайності, прирівнювати волю народу до волі більшості, як надто часто роблять у повсякденній політиці? Аби побачити, про що тут ідеться, можна протиставити це питання двом іншим, спрямованим на ту саму проблему. Чи є якась причина, чому меншість, і то будь-яку меншість, не слід вважати за частину народу? Або чи є якийсь глузд у тому, коли про людей, що протестують і голосують проти якоїсь конкретної політики чи постанови, кажуть, буцімто вони згодні з нею, чи кажуть, буцім вони самі над собою урядують, якщо вони голосували проти ухваленого політичного курсу?

⁶ Див.: *Arblaster A. The Proper Limits of Pluralism.* – У кн.: *Defending Politics*, Bernard Crick and Pluralism / Ed. I. Hampsher-Monk. – London: British Academic Press, 1993. – С. 97–111.

Речники більшості часто намагалися зобразити меншість, що протестує, як, по суті, взагалі не належну до «народу». Ідея «народу» часто мала класові конотації, а це означало, що аристократію та буржуазію не брали до уваги, визначаючи що таке народ; саме таке визначення дав Сійєс. А нині твердження, що та або та меншість має притаманні їй інтереси, які суперечать інтересам або добру величезної більшості, здебільшого вже не становить відступу від легітимності. Але зовсім інша річ – іти далі й припускати, що через те така меншість не має політичних прав або ж її слід позбавити тих прав, які вона має нарівні з рештою громадян. У демократичному мисленні я не бачу нічого, що давало б нам змогу думати про «народ» якимось інакше, ніж як про всю сукупність громадян, як про більшість, так і про меншість, як про тих, хто належить до панівної більшості, так і про тих, хто чинить спротив і не погоджується з нею. Прирівнювання волі народу до волі більшості часто може бути виправданим допоміжним політичним засобом, але ті, хто належить до меншості – чи то в якомусь конкретному питанні, чи то внаслідок певних сталих і фундаментальних причин, завжди мають право нагадати решті суспільства, що й вони становлять частину «народу». Що стається, коли більшість забуває про цей факт або намагається заперечити його, ми вже бачили в Північній Ірландії протягом понад тридцяти останніх років.

Руссо, обговорюючи становище меншості у зв'язку з демократичним принципом самоврядування, ставить питання надзвичайно гостро:

«Але ж, запитують, як це людина може бути вільною і водночас змушеною погоджуватися з волевиявленнями, що не є її власними? Як ті, хто протиставляє себе більшості, можуть бути вільними і водночас коритися законам, прийнятим без їхньої згоди?»⁷.

Коротка пряма відповідь на це питання (це не та відповідь, яку дав Руссо) полягає в тому, що не може. Меншість не урядує над собою, бо над нею урядує більшість. Отже, меншість не має свободи в тому фундаментальному розумінні, що є вихідною точкою Руссо. Вихід із цього глухого кута добачити дуже важко. Отже, поки існує потреба в колективному ухваленні рішень та політичних курсів, які визначають напрям розвитку всієї спільноти чи суспільства, і поки (або там, де) не можна досягти однотайності, важко уявити собі, якою може бути альтернатива ситуації, коли меншість примушують коритися тому, що вирішує більшість. Як сказав Локк, виправдовуючи владу більшості, спільнота, «будучи єдиним утворенням, повинна рухатися в одному напрямі». Певна спільнота може толерантно ставитись до великого розмаїття – набагато більшого, ніж за часів Локка, коли релігійний конформізм був однією з неодмінних умов повного громадянства, – проте будь-яке суспільство повинно мати деякі спільні правила й політику – чи то в таких тривіальних питаннях, як, скажімо, котрою стороною дороги вести автомобіль, чи то в таких важливих, як те, чи повинна існувати смертна кара. Демократичний принцип повинен бути ось який: там, де годі досягти загальної згоди, питання слід розв'язувати згідно з волею або бажаннями більшості.

⁷ «Про суспільну угоду». – Кн. IV. – Розд. 2. [– С. 125].

Саме ця безвихідь спонукала Роберта Пола Вольфа виснувати, взявши питання Руссо за вихідну точку, що єдиний тип суспільства, де буде збережена свобода, або моральна автономія кожного індивіда, – це фактично суспільство без уряду, тобто анархічне суспільство⁸. Це, безперечно, сильний аргумент, що й довела несамовита, спровокована ним реакція. Але він аж ніяк не позбавляє слухності аргумент, сформульований у попередньому абзаці: поки ми вважаємо, що існує потреба в уряді і спільній політиці, демократичний принцип вимагатиме, щоб меншість визнавала рішення більшості, яких вона не схвалює.

Проте з цього безперечно прикрого факту можна виснувати набагато більше. Хоча ми не можемо чесно сказати, ніби ті, хто марно протестує проти конкретного рішення чи політики, згоджуються з цим рішенням чи політикою, коли їх здійснюють, незважаючи на їхній спротив, все-таки можна стверджувати, що вони зобов'язані виконувати це рішення, бо ж визнають принцип, що рішення ухвалює більшість, і справедливість процедур ухвалення рішень та визначення політики. Погодившись, що однакостайність – майже неможлива річ і що рішення більшістю голосів – наступний найкращий варіант, слід, як правило, й погодитися дотримуватись рішення більшості, коли раптом виявиться, що ви опинилися серед меншості. Саме в цьому розумінні можна стверджувати, що на згоду спирається не якесь конкретне рішення, а система, за якої рішення ухвалює більшість. Отож поки всі громадяни мають шанс перебувати серед більшості – принаймні тоді, коли йдеться про деякі з найголовніших і найважливіших питань, – більшість їх, якщо не всі, таки погодяться визнати принцип, що рішення ухвалює більшість. Вони не відчуватимуть, що цей принцип дискримінує їх.

Проте є багато держав і суспільств, де, на жаль, ситуація інша. Якщо суспільство поділене так, що має у своєму складі одну або кілька постійних меншостей, які знають: у питаннях, найважливіших для них, вони ніколи навіть не можуть сподіватися, що колись доможуться свого, і то саме тому, що діє принцип ухвалення рішень більшістю голосів, тоді цей принцип перестає бути адекватним. Існування постійних меншостей, чий сподівання, бажання й навіть принципи послідовно нехтують або відкидають у процесі колективного ухвалення рішень, дуже легко може зробити мажоритарну демократію несправедливою і недієздатною. Точна математична рівність голосу кожного індивіда з голосами решти громадян приховує, що за таких обставин деякі голоси взагалі не мають ніякого значення і впливу. Колись такі відкинуті й безвладні меншості здебільшого були релігійні, тепер вони найімовірніше мають національний або етнічний характер. Така меншість у Північній Ірландії водночас і релігійна, й національна.

Північна Ірландія становить надто яскраву ілюстрацію інколи прихованих проблем, пов'язаних із мажоритарним мисленням про демократію. Одне з таких прихованих питань полягає в тому, *яка* більшість, якщо взагалі яка-небудь, має бути вирішальною. Іншими словами, якою є та група чи «сукупність виборців», яка повинна ухвалювати важливі рішення і в межах якої повинен переважати погляд більшості? Як зазначено вище, минулі вибори в самій Північній Ірландії завжди засвідчували очевидну більшість на користь юніоністського

⁸ Див. аргументи у кн.: *Wolff R. P. In Defense of Anarchism.* – New York: Harper Torchbacks, 1976 (надто Ч. II). Там є й відповідь автора одному зі своїх критиків.

руху. Незважаючи на це, результатом була пародія на демократію, бо постійну меншість католиків та ірландських націоналістів не брали до уваги в протестантсько-юніоністській концепції «народу», який у даному випадку називали «народом Ольстера». Голоси меншості не вважали за недвозначний вияв громадської думки цієї меншості; в очах більшості вони взагалі нічого не важили, хіба що були свідченням невірності католиків тій північній напівдержавці.

Отже, в Північній Ірландії меншість була пригноблена. Однією з реакцій на таку ситуацію був сумнів у становищі більшості в провінції, мовляв, питання, про які йдеться, має вирішувати не населення провінції, а населення всієї Ірландії. Тоді меншість і більшість миттю змінили б свої позиції на діаметрально протилежні. В Ірландії загалом протестанти вочевидь становили б меншість, над якою легко братиме гору католицька й націоналістична більшість усієї Ірландії. З погляду демократії, звичайно, аж ніяк не було б удосконаленням, якби волю протестантської меншості так само вважали за ніщо в тому широкому контексті. Але є ще й третє можливе поєднання, в межах якого можна було б застосувати мажоритарний принцип, і тут уже йдеться про все Сполучене Королівство. В межах цієї сукупності виборців юніоністи теж становитимуть нечисленну меншість. Та оскільки офіційна сутність юніонізму – це претензія, що Північна Ірландія є такою самою складовою частиною Сполученого Королівства, як і Йоркшир чи Сафолк, важко добачити, на яких підставах юніоністи могли б заперечувати, щоб їхню долю вирішувала більшість у межах усього Сполученого Королівства. Але вони, звичайно, заперечують.

Отже, конфлікт із приводу майбутнього Північної Ірландії повертає нашу увагу до питання, яке радше нехтують, говорячи про демократію: якою є група, що має в разі необхідності право ухвалювати конкретну політику чи вирішувати певне питання більшістю голосів? І як можна вирішити на користь котрогось із конкурентних масивів виборців? Можливо, більшість англійського народу вважає, що тільки жителі Фолклендських островів чи Гібралтару повинні вирішувати, яка держава має врядувати над ними. Але, безперечно, такої думки аж ніяк не дотримуються аргентинці або іспанці. До того ж немає очевидних свідчень, що вони помиляються. Припустімо, Йоркшир чи Корнуол більшістю голосів вирішили відокремитись від Британії та обрати свій власний уряд. А чи погодиться решта Британії, що ці регіони лише здійснюють своє демократичне право на самовизначення? Вкрай сумнівно.

Ці проблеми стають надзвичайно гострі у зв'язку з етнічними меншинами в межах великих суспільств: чи має більшість у суспільстві загалом демократичне право вирішувати питання, які надто або зокрема важливі тільки для тих меншин? Але проблеми загострюються і у зв'язку з численними конфліктами між місцевими інтересами та спільнотами і центральним урядом. Розгляньмо наступну розмову між противником поховання ядерних відходів і представником фірми, уповноваженої здійснити таке поховання:

«Дев'яносто тисяч людей у Бедфордширі вже підписали петицію, вимагаючи не ховати ядерних відходів. Хіба цього не досить? – Демократія, – пояснив містер Макайверней, – це тоді, коли йдеться про постанови парламенту, а парламент надав своїм інженерам право ховати відходи»⁹.

⁹ Повідомлення в газеті «The Gardian». – 1986. – 29 серпня.

Не згадуючи поки що про ототожнення демократії з парламентом, ми бачимо, що, вочевидь, демократична проблема тут така: хто має вирішувати? Воля тих, хто найбезпосередніше уражений, місцевої громади, що й має визначити результат, чи воля всієї нації, втілена в парламентській постанові? На такі питання немає легких відповідей. Напевне, більшість людей у Британії визнають потребу в національній мережі автошляхів, проте дуже мало (якщо взагалі яка-небудь) конкретних громад вітатимуть будівництво автостради на своїй території. З погляду демократії аж ніяк не є самоочевидним, попри заяву речника від «Nigex», що постанови центрального уряду, які в принципі підтримує більшість населення країни, мають неминуче брати гору над думкою більшості місцевої громади. За таких ситуацій на погляди та інтереси тих, хто найбезпосередніше уражений, слід зважати більше, ніж на думки тих, кого ця постанова навряд чи обходить, а то й узагалі не обходить. Цілком можна вважати, що саме місцева більшість, а не загальнодержавна, повинна мати найвагоміший голос.

Як нам слід оцінювати бажання більшості населення, скажімо, в Шотландії чи Квебеку на тлі бажань більшості всіх британців або канадців? Згідно з конституцією, дуже часто саме велика група або її вибрані представники мають законне право вирішувати, але меншина нерідко заперечує самі конституційні норми, і не останньою чергою тому, що на своїй території, у своєму регіоні чи в країні вона становить більшість. Чутливість до невдоволення, самоповаги, і навіть у деяких аспектах автономії меншини становить неодмінний атрибут різних більшостей, які прагнуть підтримувати в єдності будь-яке плюралістичне суспільство. Отож іспанці спромоглися зберегти вірність каталонців (якщо не басків), визнавши законність окремого характеру, інституцій і мови Каталонії, а передача обмежених повноважень самоврядування Велсу та Шотландії в Британії, визнання прагнень більшості тих, хто проголосував на референдумах в обох країнах, теж має запобігти можливій фрагментації Сполученого Королівства.

Отже, є цілком слушні причини відкидати будь-яке грубе ототожнення демократії з необмеженим принципом урядування більшості. «Народ» не можна ототожнювати з більшістю населення країни, а «урядування народу» не можна ототожнювати з урядуванням більшості, вже не кажучи про представників цієї більшості. Меншини теж становлять частину народу, і в процесах визначення політики та ухвалення рішень треба якомога більшою мірою брати до уваги їхні інтереси, погляди й переконання. Звісно, це не завжди можливо. Часто компроміс неможливий і треба вибирати з-поміж діаметрально протилежних політичних курсів. Але демократія, за якої деякі групи – етнічні, релігійні чи політичні – завжди перебувають у меншості, а отже, в опозиції, буде, напевне, нестабільною й може втратити легітимність. За крайніх обставин якась меншина, а надто національна меншина, опинившись у такій ситуації, може просто вирішити відокремитись і створити суспільство та державу, де вона становитиме більшість. Таке може ще трапитись і з Квебеком, і з Шотландією. Одна з небезпек мажоритарності полягає в тому, що більшості завжди схильні забувати: за інших обставин вони можуть становити меншість. Ще одна небезпека – бездумне припущення, мовляв, за умов реальної демократичної політики більшість у кожній *наявній* державі повинна мати право вирішувати з приводу геть усіх

питань. А яка більшість є доречною, яка більшість має вирішувати – це питання, що його завжди слід ставити перед собою.

Рівність і загальний інтерес

Попереднє обговорення відносин більшостей і меншостей імпліцитно пов'язане з одним важливим питанням, яке тепер слід виразно сформулювати: якою мірою демократія вимагає певної основи у вигляді спільних цінностей для всіх своїх громадян? Або, коли сказати по-іншому, чи поняття загального інтересу, або загальної волі, відіграє якусь роль у демократичному мисленні? Консенсус, який утвердився в сучасному ліберальному мисленні, полягав у тому, що не відіграє; його представники воліли наголошувати на «неодмінно плюралістичному й розмаїтому» характері сучасних суспільств і – як на наслідку цієї ситуації – на потребі досягти консенсусу чи компромісу серед різних конкурентних інтересів та груп у межах суспільства. Як противага грубій мажоритарності така думка вочевидь має слухність. Адже слід нагадувати собі, що в багатьох ситуаціях і в багатьох аспектах суспільство не просто поділяється на дві частини – більшість і меншість, – а є, фактично, конгломератом меншостей, жодна з яких не може мати демократичних претензій на панування, а отже, кожна повинна навчитися жити разом з іншими.

Часто кажуть, що Британія має двопартійну політичну систему, маючи під цим на увазі не тільки те, що виборча система сприяє успіхам двох великих партій, а й – і це твердження менш суперечливе – те, що обидві партії майже монополізували розподіл голосів виборців. Проте, незважаючи на це, навіть у 1950-х роках ні консерватори, ні лейбористи ніколи не мали абсолютної більшості голосів, а нині стає дедалі очевиднішим, що в британській політиці немає єдиної партії більшості. А коли розглянути думки з приводу різних конкретних питань, часто теж виявляється, що жодна єдина позиція чи політика не має підтримки більшості; громадська думка поділяється на цілий спектр різних поглядів, хоча такий поділ часто приховують опитування громадської думки, бо ж ті, хто проводить їх, віддають перевагу відповідям «так» або «ні» на надміру прості запитання. За таких обставин певний компроміс або спроба досягти консенсусу часто може бути як найрозважливішим, так і найдемократичнішим курсом.

Але, як ми бачили, є чимало ситуацій, за яких компроміс неможливий, а також ситуації, коли він небажаний. Як зазначив Роберт Пол Вольф, гостро критикуючи традиційний плюралізм, набагато легше та ймовірніше досягти компромісу, коли причина конфлікту – радше інтереси, ніж принципи¹⁰. Якщо римо-католики вважають, ніби аборт – це завжди зло, яке суперечить Господньому закону, тоді немає компромісу, який можна було б запропонувати їм, який вони могли б визнати і який відповідав би їхнім принципам. Або візьмімо, наприклад, смертну кару. Або ця кара є, або її немає. Це питання можна розв'язати на різних рівнях, і в США в деяких штатах вона є, а в інших – її немає, проте нема і не може бути жодного проміжного стану, ніякого компромісу, більш-менш прийнятного для всіх.

¹⁰ Wolff R. P. The Poverty of Liberalism. – Boston: Beacon Press, 1968. – С. 137.

Навіть тоді, коли йдеться про інтереси, не слід знічев'я припускати, ніби всі інтереси автоматично є законними, а компроміси можна і слід укладати, щоб взаємоузгоджувати ці інтереси. Арістотель вважав, що в суспільстві завжди будуть багаті і бідні, що їхні інтереси, природна річ, протиставлені, і саме уряд мав би переконати багатих і бідних співіснувати й задовольняти їхні легітимні вимоги. Але нині не кожен ладен визнати такий поділ за незмінний, і якщо дехто дотримується не такої вже нерозважливої думки, мовляв, існування багатства – одна з причин бідності, тоді ми, вочевидь, постаємо перед набагато важчим вибором: або терпіти існування і багатства, й бідності, або намагатися ліквідувати бідність, і в цьому випадку в нас немає вибору, як нападати на багатство. А якщо вибір слід робити між толерантним ставленням до багатства та бідності і намаганнями створити більшу економічну рівність, тоді аж ніяк не одразу стає очевидним, що перший варіант набагато демократичніший. І справді, я зараз доведу, що існує зв'язок між демократією і соціальною та економічною рівністю. Надати безперечної легітимності всім інтересам, навіть суперечливим, – це постати перед ризиком прирівняти демократичну політику до політичного паралічу й застою, або, як охарактеризував цей стан Томас Карлайл, до «самоскасувального нічогонероблення» («Chartism», 1839)¹¹.

Не слід вважати, ніби спектр різних лобі та груп з окремими інтересами репрезентує всі справжні та важливі інтереси суспільства або що такі інтереси як слід задоволені завдяки урівноваженню та компромісам, укладеним між тими групами. І справді, як приблизне узагальнення, напевне, матиме слушність таке твердження: що більший інтерес і що більша кількість людей, пов'язаних із ним, то менша ймовірність, що цей інтерес буде як слід репрезентований або взагалі ввійде до системи груп із різними інтересами. Скажімо, загроза ядерного знищення нависає над усіма. Політика, до якої вдаються, щоб відвернути цю загрозу, впливає на кожного, і майже кожен тією або тією мірою цікавиться і занепокоєний нею. Але як слід висловлювати цю занепокоєність? Не конче підтримкою Руху за ядерне роззброєння чи якоїсь іншої «мирної» організації, бо занепокоєність – не те саме, що й підтримка конкретної політики роззброєння. Проте уряди повинні опиратися спокусі нехтувати рухи за мир, що, мовляв, репрезентують думку меншості, бо природа широкої, проте менш визначеної занепокоєності з приводу збереження миру така, що ця занепокоєність навряд чи може правити за основу якоїсь організації або послідовної кампанії боротьби за мир.

Це твердження стане ще очевиднішим, коли розглянути, скажімо, занепокоєність із приводу охорони здоров'я чи освіти. На кожного тією або тією мірою впливає характер і якість забезпечення такими благами, як охорона здоров'я та освіта, в даному суспільстві. Можна навіть сказати, що тут йдеться про загальний інтерес. Проте найкраще організовані та найвпливовіші лобі та групи тиску в цих галузях репрезентують, – характерна річ! – професійні зацікавлені групи: лікарів, медсестер, учителів, або ж такі специфічні групи, як хронічні пацієнти, інваліди й т. ін. Інтереси цих груп можуть бути тотожними з інтересами звичайних споживачів тих послуг, а можуть і не збігатися з ними. Як оті інтереси –

¹¹ *Carlyle T. Selected Writings / Ed. A. Shelton. – Harmondsworth: Penguin Books, 1971. – С. 198.*

Важкі
демокр.

інтереси всіх нас, що колись можуть стати пацієнтами медичних закладів або можуть бути батьками-матерями дітей, що навчаються в школах та університетах, – можна ефективно представити? Такі загальні інтереси годі втиснути у тверді рамки системи різноманітних лобі і груп тиску.

Але ж такі загальні інтереси реальні та суттєві, це не якась руссоїстська фікція. І ці інтереси первісні, а не залишкові. Служба охорони здоров'я існує задля добра пацієнтів, а не лікарів; школи та університети – для студентів, а не для викладачів та адміністраторів. Отже, на мою думку, Руссо мав слушність, занепокоєно спостерігаючи поділ суспільства на сукупність зацікавлених груп і розуміючи, що за таких обставин дуже легко забути про загальний інтерес, добро всієї спільноти. Цей загальний інтерес – ані амальгама інтересів різних конкретних груп, ані компроміс між ними; крім того, як ми бачили, обговорюючи питання про одностайність, його не можна прирівняти, як робив Бентам, до суми виборів усіх індивідів, що діють як індивіди. Адже для реалізації добра всієї спільноти люди, вочевидь, повинні думати й діяти не просто як егоїстичні індивіди або члени якоїсь конкретної зацікавленої групи, а як громадяни, як члени спільноти загалом. Проте, за винятком воєнного часу або гострої зовнішньої загрози, в сучасних демократичних суспільствах таке, здається, трапляється дуже рідко. Чи є якийсь спосіб воскресити за нинішніх умов давній класичний республіканський дух громадянства?

І тут я знову вважаю, що міркування Руссо досі зберігають свою слушність. Він стверджував, що завелика нерівність у суспільстві перешкодить розвитку спільної волі й загального інтересу, і тут він, безперечно, мав рацію. Якщо за доби Арістотеля, а фактично ще й дві тисячі років по його смерті, можна було собі уявляти, що крайності багатства і злиднів, ба навіть свободи і рабства, можуть співіснувати як елементи єдиного суспільства, за часів Руссо ситуація була інша. Усвідомлення конфлікту інтересів, зокрема з боку багатих і заможних, стало надто гострим. А нині така ситуація ще очевидніша. Уряди, байдуже, обрані чи ні, які намагаються вжити широкомасштабних заходів, аби поліпшити умови життя найзлиденніших та експлуатованих, неминуче зіткнуться з нещадною опозицією багатих і привілейованих. Інколи, як-от у Чилі 1973 року, це призвело до руйнування самої виборчої демократії. Можна, правда, сказати, що це сталося почасти тому, що обраний президент Сальвадор Альєнде не забезпечив своїй радикальній програмі достатньої підтримки. Як на мене, таке твердження непереконливе. Навіть уряд, що мав би палку підтримку більшості населення, постав би перед тими самими труднощами. За звичайних умов багаті, які обстоюють власні інтереси, аж ніяк не стримує усвідомлення, що вони становлять лише невелику частку населення.

Звідси можна зробити два висновки. Песимістичний висновок полягає в тому, що виборча демократія може підтримувати своє існування тільки завдяки тому, що не береться розв'язувати найтяжчі проблеми соціальної несправедливості й не позбавляє можливостей впливу на суспільство могутні зацікавлені групи, і в такому випадку бідні в далекій перспективі вважатимуть, що демократію не варто підтримувати. В Британії ми вже бачимо чимало ознак такого стану, а ще більше – у Сполучених Штатах. Потурання багатіям з боку політиків, а також тісні зв'язки між багатством і урядом переконують багатьох людей, які

належать до соціальних низів, що не варто брати участі у виборах: «Політики нічого не можуть запропонувати нам». Альтернативний висновок полягає ось у чому: щоб демократія не стала чимось застиглим, її слід заснувати на міцному підмурку соціальної та економічної рівності, тобто на існуванні в суспільстві реального й конкретного спільного інтересу. Це теж навряд чи оптимістичний висновок, бо лишається проблема, як можна створити таку рівність, як не за допомогою самого обраного уряду. А проте, коли не буде усвідомлення спільного інтересу, під ризиком, вочевидь, опиниться й сама демократія, бо їй загрожуватиме або привілейована меншість, сповнена рішучості перешкодити політиці, спрямованій на допомогу бідній більшості, або, як у Північній Ірландії, здійснене силоміць приєднання до держави певної меншини, яка не визнає легітимності цієї держави і яку через те постійно не допускають до влади і впливу.

Демократія аж ніяк не припускає безмежного розмаїття в межах суспільства. Вона потребує основи у вигляді не тільки спільних цінностей, а й спільного досвіду, щоб люди ототожнювали себе з політичною системою, до якої вони належать, і могли довіряти її процедурам та їх наслідкам. Це означає не тільки те, що народ має сприймати й відчувати справедливість тих процедур. Не менш необхідно, щоб жодна значна меншість не відчувала, що її послідовно не допускають до влади і впливу; щоб групи та індивіди розуміли, що вони приблизно рівні за своєю спроможністю впливати на результати визначення політичного курсу спільноти, і щоб ці результати втілювали те, що люди вважають за спільний інтерес суспільства, а не були просто наслідком поєднання або рівноваги інтересів різних конкретних організованих груп чи якимись окремими інтересами.

Такі міркування підводять нас до другої причини, чому демократія має бути пов'язана з певним ступенем соціальної та економічної рівності. Адже соціально-економічна нерівність, якщо вона велика та надмірна, не тільки загрожуює єдності суспільства, а й має тенденцію заперечувати принцип політичної рівності, виявом якого є демократія. Іншими словами, не можна провести ясної та виразної межі між політичною рівністю і соціальною та економічною. Думка, ніби політичної рівності можна досягти, запровадивши загальне виборче право, спиралася на згадане вище припущення, що уряди справді мають суверенну владу над суспільством і що, зрештою, ніщо не може перешкодити урядові, що його обрав народ, виконувати свої повноваження. Від такого наївного з позицій соціології погляду давно вже довелося відмовитись. Нині ніхто не вважає, що політичні процеси починаються й закінчуються разом з виборами або що обрані уряди мають монополію на політичну владу. Отже, питання, яке стоїть перед демократією, таке: чи можна, не беручи до уваги загального виборчого права, однаково й порівну розподілити в усьому суспільстві політичну владу, спроможність впливати на урядову політику та пріоритети? Як ми бачили вище, дехто з найперших і найпалкіших апологетів плюралізму, як-от Даль і Пламенац, справді вважали, по-перше, що групи тиску й зацікавлені групи, поширившись, охоплюють більш-менш усе суспільство, а по-друге, що такі групи конкуруватимуть одна з одною на приблизно рівній основі. Перше твердження ми вже критикували. Друге твердження, безперечно, ніколи не мало великої вірогідності, й нині від нього здебільшого відмовились. Скажімо, не

соціальний
курс урядів
'абох'

інтерес
спільності

об

існує ніякої кореляції між числом людей, які підтримують якусь конкретну кампанію чи вимогу, і впливом та ефективністю цієї кампанії, а відповідно, до демократичних принципів така кореляція певною мірою мала б існувати. Навіть спроможність певної організації мобілізувати громадську підтримку на мітингах і демонстраціях не конче зумовлює великий вплив чи дає певну вигоду. Навпаки, стає зрозуміло, що деякі групи тиску та кампанії, які вони організують, мають успіх тому, що є виявами реальної економічної влади, що їх щедро фінансують і вони мають підтримку радше з боку «важливих» персон, ніж звичайних людей. За добру ілюстрацію тут править успішна кампанія в 1950-х роках із метою запровадити в Британії комерційне телебачення¹². Постанову про заснування телевізійного каналу, який фінансуватимуть рекламні оголошення, мав ухвалити уряд. Отже, то була політична постанова в найсуворішому розумінні цього слова, але її ухвалили у відповідь не на вимоги народу, а на обмежену, але інтенсивну кампанію, яку організувала група тиску, і в цій кампанії провідну роль відігравали ті, хто мав отримати найбільші фінансові вигоди, скажімо виробники телевізорів. Те, що згодом це комерційне телебачення виявилось популярним, не стосується суті справи. Адже не було нічого демократичного ні в тому, як була ухвалена постанова, ні в процесі, що передував її ухваленню.

Словом, нерівність багатства та економічної влади – це форма політичної нерівності, яка суперечить принципів політичної рівності, вираженому гаслом «Одна людина – один голос». Скажімо, власність у формі газет, телевізійних каналів, радіостанцій (або контроль над ними) – це, з одного боку, просто форма економічної влади, набутої купівлею цих засобів, так само як і будь-яких інших об'єктів приватної власності. Але ж цілком очевидно, що власність на засоби масової інформації – це ще й форма політичної влади, і саме як таку її використовують власники тих засобів. Тим, хто має такі спроможності впливати на політичні результати (чи навіть визначати їх), володіння єдиним окремим голосом може видатись – проти тих незмірних можливостей – банальною і незначною формою участі в політичному житті.

Інші форми нерівності – соціальна, расова і статева – теж суперечать принципів політичної рівності. Кожен індивід, маючи бодай найменший досвід політичних мітингів та участі в роботі низових політичних рухів та організацій, одразу зауважить, як легко і природно запановують над цими групами білі освічені чоловіки з буржуазних верств. Переваги та привілеї, пов'язані з класом, расою і статтю, призводять до того, що такий стан видається нам «цілком» природним. Навіть, як не раз зауважено, те, що начебто має становити інтереси робітничого класу, часто репрезентують представники середнього класу, посідаючи провідне, панівне становище. Хоч які це може мати наслідки для зацікавлених сторін, така ситуація, коли дивитися з демократичних позицій, не може бути нормальною. Не можна назвати нормальним і безперечний факт, що групи тиску й кампанії, пов'язані з середнім та вищим класами, загалом набагато політично ефективніші, ніж спроби мобілізувати інтереси робітничого класу.

¹² Wilson H. H. Pressure Group. – London: Secker & Warburg, 1961 (подаються промовисті свідчення про перебіг цієї конкретної кампанії).

Годі назвати демократичною й часто мінімальну присутність жінок у політиці та виборних органах влади Західних демократій. Етнічні меншини, коли взяти до уваги їхню пропорційну частку серед населення, досить часто теж разюче недопредставлені в таких органах.

Такі невідповідності годі вважати за просто випадкові або ж за результат добровільного вибору. В їх основі лежить нерівність, яку, дарма що її можна характеризувати передусім як соціально-економічну, слід вважати ще й за політичну. Отже, існує певне тертя між дальшим існуванням соціальної та економічної нерівності, що надає деякі переваги окремим групам, тобто ставить інші групи в невідгідне становище, і демократичним принципом політичної рівності, що повинен у принципі означати не тільки рівність у виборчій кабінці, а й рівність доступу до творців політичних рішень та рівність можливостей впливу на політику й напрям, що їх обирає все суспільство. Але, як свідчить теперішня ситуація, в більшості сучасних представницьких демократій виборча кабінка – єдине місце й час, де всі ми маємо однакову владу: одна людина – один голос. Будь-яка інша форма влади розподілена вкрай нерівно та неоднаково.

Але ж можна піти ще далі. У класичному політичному мисленні слово «демократія» означало не просто форму врядування, а все суспільство, і демократію – як її прихильники, так і її вороги та критики – звичайно ототожнювали з принципом соціальної рівності. Як зазначено вище, книжка Токвіля «Про демократію в Америці» – це, по суті, дослідження американського суспільства, і один коментатор навіть висловив думку, що її було б краще назвати «Рівність в Америці»¹³. Якщо ми прагнемо відродити цю традицію або якщо ми зацікавлені у створенні цілком демократичного суспільства, тоді немає сумніву, що нашою метою має бути щось більше, ніж вузькополітична, суто формальна рівність.

Представництво і «пряма» демократія

А втім, тепер нам слід відступити трохи назад. Наше попереднє обговорення однастайності та врядування більшості спиралося, принаймні почасти, на припущення про пряму особисту участь кожного громадянина в ухваленні рішень, і хоча ми скористались багатьма прикладами з практики нинішніх держав, які претендують на свою демократичність, ми поки що не розглядали принципів представництва або будь-якої з процедур і процесів, що можуть наблизити непряму демократію до первісного ідеалу народовладдя.

Нині практично майже всюди демократію вважають за тотожну з якоююсь формою представницької системи. Саме цим і можна пояснити додавання прикметника «пряма» до того, що півтори сотні років тому було відоме просто як «демократія». За нашої доби нічим не обмежений термін «демократія» привласнено для форми демократії, що в найкращому разі є непрямою. Як ми бачили, такі демократи, як Пейн, попервах обстоювали представництво як засіб пристосування демократичного принципу до суспільств, що, як-от США, були надто великі, щоб усі громадяни могли брати безпосередню участь у політичному житті. На думку тих демократів, то був просто доцільний засіб, майже паліатив, пов'язаний, безперечно, з певними небезпеками. Вони вважали, що слід

¹³ Brogan H. Tocqueville. – London: Collins Fontana, 1973. – С. 30.

удатись до засторог, які не дадуть змоги представникам привласнити собі повноваження і владу, що, власне, належать народові.

Але представницькі органи такого роду – парламенти – мали історію, що сягала вглиб на кілька сторіч від миті сучасного відродження ідеї демократії, і ці органи виробили своє власне поняття представництва, яка мала геть інший характер. Її класичне формулювання дав Едмунд Берк у своїй «Промові до виборців Брістоля» від 3 листопада 1774 року. Берк недвозначно відкинув будь-яке уявлення про «мандат» чи «настанови» від виборців, де б йому вказували, як він повинен голосувати або якої лінії має дотримуватися з приводу якогось конкретного питання, – відкинув як «речі, геть незнайомі законам цієї землі», які відображують хибну концепцію «всього нашого порядку і духу нашої Конституції». Берк доводив: «Ваш представник повинен віддячувати вам не тільки своєю працьовитістю, а й своїм судженням, і він зрадить вас, а не служитиме вам, якщо пожертвує ним задля вашої думки». Берк стверджував, що парламент – «не конгрес послів, які репрезентують різні ворожі інтереси ... а *дорадчий* орган з *одним* інтересом, – інтересом цілого, – де повинні керувати не місцеві цілі, не місцеві упередження, а загальне добро, що є результатом загального розуму цілого»¹⁴; в цьому твердженні ми чуємо не просто відлуння слів Руссо, бо ж іронія криється в тому, що Руссо непохитно вважав: націю не можна представляти так, як наполягав Берк.

Ідея, що представник має право, ба навіть обов'язок, висловлювати незалежне судження, бо, на думку Берка, саме незалежність становить ядро того, що відрізняє представника від звичайного делегата, надовго пережила свого автора. Депутати британського парламенту незмінно використовують її, захищаючи себе, коли їхня думка відрізняється від думки виборців, що голосували за їхню партію, а запровадження в Лейбористській партії примусового нового добору серед дійсних членів парламенту перед кожними загальними виборами стало одним з каталізаторів партійного розколу, що спричинився до формування 1981 року Соціал-демократичної партії. На думку соціал-демократів, та вимога становила втручання в традиційну незалежність обраних представників народу.

Хоч якими можуть бути аргументи на користь незалежності членів асамблей чи парламентів, важко додати, що вони можуть мати спільного з представництвом у традиційному розумінні. Представник безперечно повинен репрезентувати певну сукупність індивідів або ж промовляти від їхнього імені, а не репрезентувати сам себе. Представник, що його обрало населення конкретного виборчого округу, повинен, напевне, промовляти від імені цих людей. Згідно зі звичайним значенням цього терміна, представник, на відміну від делегата, не уповноважений говорити чи голосувати конкретним способом, але для мене завжди було загадкою, як про дану людину можна сказати, буцім вона представляє тих, хто послав її туди, або ж промовляє від їхнього імені.

Одна з можливих відповідей полягає в тому, що таку особу вважають не просто за представника, а за людину, яка всією своєю особистістю представляє

¹⁴ Edmund Burke on Government, Politics and Society / Ed. B. W. Hill. – Glasgow: Fontana, 1975. – С. 157–158.

тих, хто послав її до законодавчого органу. Цю думку дуже добре пояснив Анерін Бівен:

«Представник-особистість – це індивід, що діятиме в даній ситуації здебільшого так само, як ті, кого він представляє, діяли б у цій самій ситуації. Словом, він повинен бути таким, як вони... Вибори – це тільки один елемент представництва. Вибори стають повним представництвом тільки тоді, коли обраний розмовляє зі справжнім акцентом тих, хто обрав його... Він повинен поділяти їхні цінності, тобто добре знати реалії їхнього життя»¹⁵.

Це твердження, як може видатись, надає певного змісту уявленню про представництво, що в Берковому варіанті було вкрай невизначеним та невимогли-вим. Проте в західній демократичній політиці переважала Беркова ідея, а не радикальна демократична позиція Пейна або чартистів. У результаті, як не брати до уваги самого виборчого процесу, люди, яких представляють, мають напрочуд малий контроль над тим, що їхні представники чинять, фактично їхнім ім'ям. Важко не зробити висновок, що відмінність між представником і делегатом, хоч і досить реальна, сформульована хибно. Коли не зважати на Беркову концепцію «справжнього» представника, неясно, в якому розумінні Берків представник узагалі є представником. Справжній представник – це, безперечно, той, хто уповноважений говорити та діяти від імені тих, кого він представляє, і хто одержав такі повноваження від них. Іншими словами, справжній представник – це делегат, що має певний мандат і діє, дотримуючись настанов.

На принцип мандата, звичайно, покликаються й далі, але радше у зв'язку з партіями, ніж з окремими представниками. Партія, яка утримує владу, схильна заявляти, ніби вона має мандат, який уповноважує її робити те, що вона обіцяла робити у своїх передвиборчих заявах або просто незадовго до виборів. Найбільше це може означати тільки те, що люди, які голосували за дану партію, віддавали свій голос, знаючи, що вона планує виконати те або те, і тому можна вважати, що ці виборці погодилися з тими планами. Таке припущення цілком нелегітимне. Адже є велика ймовірність, що виборці фактично нічогосінько не знали про ті плани. Та навіть якщо вважати такий стан за злочинне невідання, аж ніяк не можна припускати, мовляв, якби виборці знали про ці плани або наміри, то схвалили б їх. Цілком можливо і навіть дуже ймовірно, що чимало з них голосували за дану партію, незважаючи на деякі її конкретні плани та наміри, й опитування громадської думки часом засвідчують, що більшість тих, хто підтримує якусь партію або уряд, водночас протестують проти одного, а то й кількох конкретних напрямів її політичної діяльності. Виборці віддають свої голоси за кандидатів і за партії, і немає жодного способу з'ясувати, чи їх подано на підтримку якоїсь конкретної політики чи ні. Партія не має мандату на здійснення конкретної політики в тому значенні слова «мандат», про яке ми згадували вище і в якому його звичайно розуміють. Отже, байдуже, чи розглядати нинішню практику представництва у зв'язку з окремими представниками, чи у зв'язку з партіями і тими, хто голосує за них, ясно, що в найкращому разі народний контроль і підзвітність втілені в такій практиці дуже слабо. Це й не випадково, бо, скажімо, в Британії, згідно з офіційною доктриною, суверенітет

Голосувачі, зважаючи на те, що вони голосували за дану партію, вважали, що вона виконає те, що вона обіцяла робити.

¹⁵ Bevan A. In Place of Fear. – London: Quartet Books, 1978. – С. 35.

належить парламенту, а не народу. Отже, навіть коли в Британії відбудеться якийсь референдум, парламент подбає з'ясувати, що це тільки «дорадчий» захід. Парламент не зобов'язаний дотримуватися громадської думки, хоч як недвозначно вона може бути висловлена.

Навіть якби практика представництва була набагато демократичнішою, ніж тепер, і навіть якби були вжиті всі застороги, аби вберегтися від того, що Волт Вітмен незабутньо назвав «нескінченим зухвальством обраних осіб», проблеми, коли дивитися з демократичних позицій, однаково не зникнуть, і ці проблеми притаманні самому принципу представництва. З огляду на унікальність кожного індивіда і на градації та відтінки громадської думки, які можна виявити навіть серед тих, хто великою мірою досяг згоди з приводу якогось конкретного питання, представництво, навіть однієї людини іншою людиною, вже не кажучи про представництво групи однією людиною, неминуче буде приблизним і недосконалим. «Хто може представляти мене? – обурено запитав Д. Г. Лоуренс. – Тільки я сам. Я не маю наміру, щоб хтось представляв мене»¹⁶. Цей фундаментальний протест, висловлений у красномовній статті про демократію, знаходить, я сподіваюсь, широке відлуння навіть серед тих, хто не такий несамовитий індивідуаліст, як Лоуренс.

Ця проблема стає ще тяжчою, якщо на практиці реально представленою виявляється тільки більшість або навіть якась найчисленніша меншість. Вище ми бачили, що ухвалення рішень більшістю голосів, навіть у контексті прямої учасницької демократії, порушує проблему, як про тих людей, які протестують проти думки більшості й голосують проти неї, можна сказати, ніби вони урядують собою. Висловлено припущення, мовляв, їхня участь у процесі ухвалення рішень, поєднана з неохитним дотриманням відкритості і справедливості в цьому процесі, може переконати їх визнати рішення й політичні курси, з якими вони не згодні. Але за представницької системи, коли представник говорить і голосує тільки від імені більшості представленої групи, меншість цієї групи взагалі не представлена у процесі ухвалення рішень. У крайньому разі, якщо виявиться, що якась думка набрала меншість голосів у кожній групі виборців, яка обирала свого представника, збори представників одностайно підтримають іншу думку, тоді як думка меншості буде абсолютно не представлена, навіть коли в принципі її могли б дотримуватися 49% тих, хто бере участь у виборах. Якщо визнати, що представницька, або непряма, демократія і в найкращому разі є неадекватним заміником особистої участі і що слід докласти всіх зусиль, аби за такої системи погляди та бажання людей були представлені якомога точніше, звідси, безперечно, випливає, що представництво має бути пропорційним значенню тієї або тієї думки в самому суспільстві. Загальний принцип пропорційного представництва, безумовно, набагато демократичніший, ніж будь-яка система, що має тенденцію забезпечувати надмірне представництво більшості коштом недопредставлених меншостей – якщо їм узагалі пощастить бути представленими.

¹⁶ *Lawrence D. H. Democracy.* – У кн.: *Lawrence D. H. Selected Essays.* – Harmondsworth: Penguin Boks, 1950. – С. 78.

Є різні способи, вдавшись до яких можна з розважливою точністю представити громадську думку. Один з них полягає в тому, щоб представник не голосував як індивід, а подавав за кожен пункт чи за кожну пропозицію стільки голосів, скільки подавали за них ті, кого він представляє. Інший полягає в тому, щоб мати не одного представника для кожної групи виборців, і кількість представників пропорційно має якомога точніше відповідати пропорційній кількості прихильників різних думок серед репрезентованих. На парламентському рівні багатомандатні округи почасти мають задовольняти цю вимогу. Тут не місце для докладних обговорень різних виборчих систем та їх переваг і вад, але слід зазначити: ті, хто заперечує загальний принцип пропорційного представництва, зазвичай не згадують ніяких аргументів про демократію і представництво, а здебільшого наголошують на потребі в міцному і стабільному урядуванні. Таку причину теж можна вважати за важливий фактор, але, як і решта аргументів на користь обмеження впливу народу і його контролю за політичною системою та виборними органами влади, це не демократичний аргумент. А часто він навіть має яскраво виражений антидемократичний характер.

Отже, окрім тих, для кого перевага представницької демократії полягає якраз у тому, що вона обмежує та стримує народовладдя і навіть, як-от у Британії, пов'язана з наданням суверенітету радше представницьким інституціям, ніж самому народові, головний аргумент на захист представницької демократії був по суті прагматичний: така демократія, мовляв, – найкраще, що можна придумати в контексті великих суспільств, де громадян надто багато і вони надто розпоршені, щоб їх можна було зібрати в одному місці. Пора перевірити слушність цього аргументу. Наскільки непрактичною є пряма демократія?

По-перше, ми повинні запитати себе, чи участь народу вимагає, щоб ми всі певної години зібралися в одному місці. Чи є якась причина, чому одне обговорення або обговорення одного питання не можна провадити більш-менш одночасно в багатьох різних місцях? Сучасні засоби комунікацій, надто телебачення, можуть легко подолати – якщо це вважатимуть за бажане – ізольованість будь-яких окремих місцевих зборів. «Провідні» промови та інші важливі внески до дискусії можна було б легко передавати по всій країні. Люди могли б навіть мати змогу спостерігати якісь політичні чи парламентські дебати вдома по телебаченню, а потім, наприкінці дебатів, реєструвати свій голос або думку, натиснувши кнопку або безкоштовно подзвонивши по телефону. Звичайно, спостерігати або напівспостерігати дебати – не те саме, що брати участь у них, тож цілком можна було б стверджувати, що рівень або стиль участі не вимагає дуже багато від окремого громадянина. Але моє твердження тут просте: завдяки сучасній технології пряма участь людей у політичних дискусіях та ухваленні рішень стала цілком здійсненою можливістю¹⁷. А чи вважають її за бажану чи ні – це вже зовсім інше питання.

Референдум або плебісцит – це спосіб визначення громадської думки, на який подекуди дивляться з підозрою, здебільшого тому, що референдуми та плебісцити часто використовували для ратифікації та утвердження вже ухвалених рішень або вже обраних політичних курсів, як-от, скажімо, у випадку вступу

¹⁷ Див.: *Wolff R. P. In Defense of Anarchism.* – С. 34–37.

Британії до Європейського Економічного Співтовариства; або ж тому, що їх інсценізували, а питання формулювали так, щоб отримати результат, бажаний для уряду, який ініціював їх. Іншими словами, то були жести в бік консультацій із народом, а не щось набагато істотніше; крім того, незалежно від результатів референдуму уряди часто відмовлялися визнавати їх як обов'язкові. Отже, референдуми можна знецінювати, їх можна надуживати. Але звідси не треба висновувати, що вони неефективні і за самою своєю сутністю варті заперечень. Навпаки: знову важко добачити, які демократичні заперечення можна висунути проти принципу дати людям змогу самим вирішувати найголовніші питання. Два питання, з приводу яких у Британії в 1970-х роках відбулись референдуми, – вступ до ЄЕС і створення певного обмеженого самоврядування в Шотландії та Велсі, – добрі приклади саме таких питань. Прикметно, що подальша передача деяких урядових функцій у Шотландії та Велсі 1998 року відбулася тільки після нових референдумів, що дали змогу оцінити ступінь народної підтримки таких змін. Приємно вразило, що ці референдуми породили поважне й широке обговорення питань, які треба було вирішувати.

Якщо покинути загальнодержавний рівень і розглянути невеличкі місцеві громади або конкретні інституції, як-от фабрики та установи, університети і школи, стає ясно, що тут немає проблем ні розміру, ні комунікацій – проблем, які могли б перешкодити керуванню такими установами згідно з принципом прямої учасницької демократії. Можуть існувати – і завжди існують – й інші причини виступати проти запровадження такого принципу: це може потребувати чимало часу, виявитись дуже дорогим, неефективним і т. ін. Але цю ідею аж ніяк не можна назвати непрактичною. Фактично, кількість людей, що братиме участь в обговореннях на таких рівнях, набагато менша від числа афінських громадян у V столітті до н. е. Одна низка британських інституцій, де певною мірою практикують пряму демократію, – це студентські союзи, що їхньою діяльністю почасти керують загальні збори, в яких мають право брати участь усі студенти. Але здебільшого, звичайно, на ті збори ходить тільки невелика частка студентів. Проте принцип, що всі студенти можуть брати участь у процесі ухвалення рішень, утверджено, і цей принцип аж ніяк не виявився неефективним і не призвів до вочевидь безглузвих результатів. Якщо люди поважно зацікавлені в поширенні дії демократичного принципу в нашому суспільстві, то це, безперечно, модель, яку можна, не зіткнувшись із великими практичними труднощами, переймати та пристосовувати в багатьох інших інституціях.

У тісних рамках цього розділу я вважав за потрібне наголосити на двох головних пунктах. По-перше, навіть якщо висувати, що представницька демократія – це найкраще, чого можна досягти за сучасних обставин, ідея (або принцип) представництва аж ніяк не цілком і аж ніяк не ефективно втілена в наявних політичних механізмах. По-друге, пряму демократію можна, фактично, використовувати набагато ширше, ніж її використовують нині, а деякі сучасні технологічні відкриття дають змогу запровадити її набагато легше, ніж можна було б століття тому. І якщо, всупереч цьому, в більшості сучасних суспільств дуже мало прямої демократії, причини тут радше політичні, ніж практичні або технічні: можновладці просто не хочуть її і активно опираються будь-яким спробам запровадити її. Опозиція демократії не така вже слабка, як може нас спонукати думати державна риторика.

Висновок:
немає ген.

Згода, свобода і дискусія

Демократію інколи вільно ототожнюють з урядуванням більшості, а часом її привінують до врядування за згодою (government by consent). Як зазначено вище, є слушні причини, щоб не ототожнювати демократію тільки з певною системою врядування, а от до уявлення про згоду слід придивитися пильніше. Адже альтернативним визначенням могло б бути те, що прикметою демократичного врядування (яке аж ніяк не є всією демократією) є врядування за згодою, на відміну від інших форм свавільного або деспотичного врядування, коли бажання людей нехтують, а їхньої згоди та підтримки не прагнуть і не вважають їх за необхідні.

З такою аргументацією пов'язані дві проблеми. Перша полягає в тому, що люди дають свою згоду не тільки на демократичне врядування або демократичні пропозиції. Підозріле ставлення до референдумів та плебісцитів, про яке ми згадували в попередньому розділі, почасти спиралося на те, що цими механізмами скористалися деякі диктатори й тирані, щоб надати своєму врядуванню принаймні подобу опори у вигляді народної згоди. Піонером у цьому аспекті був Наполеон III у 1850-х роках. Та хоч яким може бути ступінь маніпуляцій у конкретних випадках, у принципі цілком можливо, що щирі народну згоду й активну підтримку отримує диктатура чи якийсь авторитарний режим (саме так підтримали німці Гітлера на початку 1930-х років) або що народ підтримує низку конкретних засобів, які мають обмежити чи навіть знищити демократію. Можна цілком собі уявити, що народ погодиться скасувати демократію. Якщо згода – сутність демократії, ми мали б визнати, що то був би вияв демократії.

Отже, ми зайшли в глухий кут, куди нас завело ототожнення демократії зі згодою. Марно заперечувати, що диктатура *може* спиратися на народну підтримку або що за певних обставин більшість народу можна переконати підтримати і схвалити неліберальну й антидемократичну політику. Феномен народного авторитаризму – аж ніяк не вигадка переляканих буржуазних лібералів. Але якщо пригадати тепер альтернативне визначення демократії як народовладдя, або суверенітету народу, тоді дії народу, коли він голосуванням зрікається своїх повноважень і власних прав, можуть бути *демократичні* не більшою мірою, ніж я можу бути вільним, невимушено зрікшись своєї свободи, бо, мовляв, це зречення – добровільний вчинок. Щоб існувала демократія, влада повинна належати народові. Якщо люди доброхиті зрікаються влади, тоді те, на що вони згоджуються, може мати народну підтримку, але вже не буде демократією. Цей аргумент аналогічний, хоч і не тотожний, із твердженням Руссо, що суверенітет належить народові, і люди не можуть передавати його якомусь іншому органу чи особі. Але нині розмови про «невідчужуваний суверенітет» відгонять трохи застарілим метафізичним духом. А втім, Пейн у своїх «Правах людини» висловив десь ту саму думку, що й Руссо:

«Кожна доба і кожне покоління повинні мати не меншу свободу власних дій, і то за всіх ситуацій, ніж попередні історичні періоди та покоління... Людина не має власності у вигляді людини, і так само й будь-яке покоління не має власності у вигляді наступного покоління»¹⁸.

¹⁸ Paine T. Rights of Man. – С. 41–42 [Пейн Т. Права людини / Пер. з англ. І. Савчака. – Львів: Літопис, 2000. – С. 20].

Якщо кожне покоління має право само вирішувати, як ним повинні керувати, тоді не може бути легітимним, коли одне покоління прагне користуватися цим правом від імені своїх наступників. Одне покоління може зрестися демократії або погодитись на диктатуру, але наступне має абсолютне право відкликати ці рішення. Отож суверенітет народу і справді повинен бути невідчужуваним, якщо він узагалі має означати щось істотне.

Друга проблема, пов'язана з поняттям згоди, полягає в тому, що воно цілком піддається будь-яким невиразним і навіть негативним інтерпретаціям. Навіть авторитарні режими, якщо вони прагнуть тривалого існування, повинні мати змогу спиратися на певний ступінь згоди, хоча не конче на згоду більшості. Але в далекій перспективі самої брутальної сили, хоч яка вона ефективна в залякуванні народу, не досить. Згоду за таких обставин не конче формально реєструвати: для режиму досить, що на практиці він може спиратися на підтримку та співпрацю провідних секторів населення. Будь-який режим відчуває спокусу заявляти, буцім саме його існування доводить, що він забезпечив собі згоду та підтримку. Така заява може спиратися на уявлення про «мовчазну згоду». Мовчазна згода була тактикою, якою скористався Локк у своєму «Другому трактаті про врядування», щоб уникнути дилеми примирення свого основного принципу – «Свобода людини в суспільстві має бути підкорена лише тій законодавчій владі, що встановлена, за згодою всіх, у державі (Commonwealth)»¹⁹ – з бажаністю існування стабільної і тривкої системи врядування, яка не потребуватиме постійного підтвердження з боку народу. Людям судилося погоджуватися з тією системою врядування, за якої вони народилися, – погоджуватись, коли досягнуть повноліття, і то тому, що вони належать до цього конкретного суспільства. Брак реальних заперечень був інтерпретований як згода. Якщо ви не зреклись суспільства, ви приречені давати свою згоду на належність до нього²⁰.

Мовчанка означає згоду. Практично, і то на незліченній кількості рівнів, де треба ухвалювати рішення, це твердження висувають повсякчас. Можливо, так і повинно бути. А проте це хибне ототожнення, і часом воно може завести на вкрай прикрі манівці. Неспроможність заперечувати або відкинути може означати якусь одну з цілої низки реакцій: страх або розважливість перед лицем сили, байдужість, параліч волі, мовчазну резигнацію, просту безнадію, невігластво, звичку коритися. Будь-яка з цих реакцій або всі вони можуть лежати поховані під поверхнею мовчанки. Ці реакції аж ніяк не тотожні зі згодою. Натомість швидке прирівнювання мовчанки до згоди часто призводить до формування в можновладців гіпертрофованих уявлень про ступінь підтримки і згоди, на який вони можуть розраховувати. Отже, згодом вони стають прикро здивовані, коли обурення й навіть відчай, що їх так часто приховує мовчанка, прориваються жорстоким і лютим бунтом.

Це твердження ніде не було проілюстроване з такою разючою силою, як під час краху комуністичних режимів Східної Європи 1989 року. Пасивність, мов-

¹⁹ *Locke J. Two Treatises of Government / Ed. with an Introduction and Notes by P. Laslett. – Cambridge: Cambridge University Press, 1960. – С. 301 [Локк Дж. Два трактати про врядування / Пер. з англ. О. Тереха, Р. Димерця. – К.: Основи, 2001. – Ч. 22. – С. 142].*

²⁰ Див.: Там само. – Ч. 119. – 336 [192].

чанка, покора народів Східної Німеччини, Чехословаччини та Угорщини в попередні роки, напевне, спокушала урядовців тих країн вважати, мовляв, навіть якщо вони не дуже й популярні, то їхню владу принаймні визнають, а отже, й погоджуються з нею. Напевне, їх приголомшили заворушення восени 1989 року, проте сама блискавичність, із якою зазнали краху колишні комуністичні режими, довела їхню принципову нікчемність, брак справжньої, реальної підтримки. «Мовчанка» майже всієї Чехословаччини протягом двадцяти років між погромом Празької весни 1968 року і народним повстанням 1989 року свідчило не про згоду, а тільки про зневіру, безнадію й відчай, що їх підсилював страх, бо ж режим нещадно переслідував тих, хто наважувався опиратися йому.

Але навіть тоді, коли згода має набагато реальніший зміст і вимагає рішучого «так», а не просто браку «ні», поняття згоди однаково лишається безперечно пасивним. Адже згода по суті – це реакція на ініціативу, яку хтось висуває. Ця ініціатива й досі належить урядам, партіям, політичним лідерам. Але чому роль народу має бути такою обмеженою? Е. Д. Ліндсей поставив таке запитання понад сімдесят років тому:

«Демократія – це засіб забезпечення згоди народу з тим, що запропонує робити уряд, чи засіб виконання урядом того, чого прагне народ? Ці дві речі дуже різняться між собою, проте якщо ми хочемо тільки отримати згоду, її можна отримати яким завгодно способом»²¹.

Отже, згода – надто пасивна й обмежена концепція, щоб адекватно пояснити властиву роль народу за демократії. Але як люди можуть відігравати набагато активнішу роль? Чи реально сподіватися ініціатив, які надійдуть від самого народу? Щоб таке було можливим, слід виконати деякі умови, яких ми поки що не обговорювали.

По-перше, повинна існувати атмосфера свободи, в якій можна вільно висловлювати та обговорювати різні погляди, не боячись репресій. Демократія вимагає свободи. Одним з кліше сучасного лібералізму, принаймні з часів Токвіля та молодшого Мілля, були міркування про можливий і навіть імовірний розрив між демократією і свободою, наголос на тому, що народовладдя не конче зумовлює індивідуальну свободу, і викликання привида «тиранії більшості». Безперечно слушно, що народовладдя, коли розглядати його в найпростішій формі, з погляду логіки аж ніяк не зумовлює обов'язку поважати свободу індивіда: адже може існувати таке явище, як народна або схвалена народом тиранія. І, зрозуміла річ, є й ситуації, за яких колективна думка більшості чи навіть панівної меншості чинитиме неприйнятний, а інколи й нестерпний тиск на меншість чи індивіда, що дотримуються інших поглядів.

Супроти цієї ліберальної ортодоксії варто висунути два пункти. По-перше, є дуже мало сенсу в пов'язуванні примусового тиску думки чи погляду, яких дотримується більшість або панівна меншість, з демократією. Закриті суспільства, яким притаманний високий ступінь однорідності поглядів і звичаїв, існували протягом усієї історії. Для них часто, а то й здебільшого характерні не демократичні форми врядування, а авторитарні. Якщо колективний тиск не

²¹ *Lindsey A. D. The Essentials of Democracy. – London: Oxford University Press, 1929. – С. 31.* Далі в дужках ідуть посилання на сторінки цього видання.

трактувати як демократичний за визначенням, єдина підстава міцного пов'язування його з демократією полягає в тому, що, як можна вважати, демократія надає колективному тискові виняткової легітимності. Але це твердження матиме слушність лише тоді, коли прирівняти демократію до простого й необмеженого панування більшості (majoritarianism), але ж, як ми бачили, з погляду демократії є слушні причини не робити такого ототожнення.

По-друге, вкрай вражає, що ті, хто наголошує на цьому ліберальному розриві між свободою і демократією, так легко недобачають факту, що в історії боротьба за демократію і боротьба за основні свободи дуже часто були невіддільними. Британські радикали, зокрема й чартисти, що боролися за демократичне виборче право на початку XIX століття, обстоювали і свободу преси, розуміючи під цим, що пресі не перешкоджатимуть урядова цензура та податки. То був аж ніяк не випадковий збіг. Як міг робітничий клас ефективно скористатися політичною владою, яку начебто мало дати йому виборче право, не діставши змоги брати участь у відкритому обговоренні політичних принципів і перспектив? Або, коли брати ширше, як громадяни могли виконувати свою роль за демократії, не діставши певної політичної освіти, і хіба була можлива ця освіта без вільного спілкування й вільних дискусій?

Припущення, що існує необхідний зв'язок між демократією і свободою, безперечно, правильне, навіть коли дотримуватись якихось вузьких визначень демократії. Скажімо, навіть якщо вважати, що сутність демократії – це процес вибору між елітами, які конкурують за змогу врядувати, саме вибирання на вряд чи можна обмежити візитом до виборчої кабінки. Партії та еліти повинні мати змогу публікувати свої програми й формулювати свої конкурентні претензії на владу; виборець повинен мати змогу звертатись до них і висловлювати свої сумніви чи підтримку. Якщо дозволити публічні дискусії під час виборчої кампанії, їх буде важко заборонити в інші періоди. Вибір, щоправда, обмежений масштабом, зумовлює дискусії, а дискусії зумовлюють певний ступінь свободи, навіть якщо визначено теми, які можна обговорювати.

Якщо дотримуватись ширшої концепції демократії, ніж та, яку використано в даній книжці, аргументи будуть ще переконливіші. Як ми зазначали, демократію як народовладдя слід вважати за неперервний процес взаємодії уряду і суспільства з максимумом участі людей в ухваленні рішень на кожному рівні. Пародію на цей стан – псевдодемократію – ми бачимо тоді, коли творці політичних рішень влаштовують видовища, начебто радячись із тими, на кого впливає рішення, хоча насправді вирішальні постанови вже ухвалено, а політику визначено. Це обставини, за яких, як уїдливо зазначив Ліндсей, «згоду можна зробити штучною» (с. 43). А втім, якщо прагнуть справжньої, переконаної, добровільної згоди, тоді годі уникнути вільних та відкритих дискусій, бо щира згода якраз і вимагає, щоб люди почувалися досить вільними, аби висловити свої сумніви та свій спротив, навіть якщо тільки на те, щоб подолати ці сумніви та небажання. А коли прагнуть, щоб люди відігравали набагато активнішу роль, вільно висловлюючи свої вимоги та сподівання, тривоги й нарікання, так само як пропонували ідеї й були ініціаторами політики, тоді це, вочевидь, можна реалізувати тільки в атмосфері якомога більшої свободи та відкритості, вільної від бодай натяків на занепокоєність і страх перед тим, якими можуть бути наслідки висловлювань.

Те, що індивіди мають почуватися вільними та незалежними – це, безперечно, необхідна, але недостатня умова вільного обговорення, вільного ухвалення рішень та невимушеної згоди. Люди можуть *почуватися* вільними та незалежними навіть тоді, коли насправді ними маніпулюють. Те, що, на думку індивіда, становить вільну та спонтанну реакцію, «зовні» можна вважати за результат або соціального, або ідеологічного формування, або, інколи, цілеспрямованої кампанії з формування громадської думки. Такий вплив може породити реакцію, що її кожен індивід вважатиме за вияв своїх справжніх почуттів і переконань. Ось що сказав Ганс Магнус Енценсбергер у своїй відомій статті «Індустріалізація психіки»:

«Усі ми, хоч які ми нерішучі, полюбляємо думати, ніби ми досконало пануємо над своєю свідомістю, що ми господарі над тим, що приймає або відкидає наш мозок... Жодної ілюзії не дотримуються так затято, як думки про суверенність психіки».

А втім, принаймні з часів Гегеля і Маркса, ми дедалі більше усвідомлюємо, що, як сказав Енценсбергер, перефразувавши Маркса, «те, що відбувається в нашій психіці, завжди було і завжди буде продуктом суспільства»²². Є історія ідей, а є історія й того, як люди формують ідеї, і того, як ідеї формують людей. Ідея, ніби психіка індивіда може бути цілком незалежною сутністю, на яку не впливає соціальне та інтелектуальне середовище людини, належить, безперечно, до сфери індивідуалістичної міфології. З другого боку, не можна стверджувати, ніби люди творять свою психіку для себе тією мірою, якою здебільшого не усвідомлюють впливів, що діють на них, і поки ці впливи за своєю суттю не розмаїті й конкурентні, а загалом поєднуються, формуючи їхнє мислення, погляди та почуття в одному напрямі.

Отже, вільне обговорення, невимушений вибір і справжня згода вимагають певного рівня освіти (що може бути й неформальною): такого соціального розуміння, щоб люди усвідомлювали себе як цілі переконувальні і пропагандистські завдяки цьому мали змогу опиратися тому тискові. Але вони ще вимагають і певного розподілу ресурсів пропаганди та переконувальних, які забезпечать те, що спроможність впливати на нашу психіку буде розподілена більш-менш відповідно до ступеня розмаїття громадської думки в суспільстві. Якщо люди мають змогу сприймати нормальне розмаїття поглядів на якесь важливе питання, то ймовірність, що ними зможуть легко маніпулювати безсоромні формувальники громадської думки, значно зменшиться. Всупереч тому, в що, як хотілося деяким ідеологам, ми мали б вірити, це розмаїття не створене спонтанно ринковими операціями. Погляньмо, хто нині звичайно є власником преси, телебачення й радіо за межами державного телерадіомовлення. Принаймні в Британії засобами масової інформації та комунікаціями володіють кілька мільйонерів і кілька великих компаній-конгломератів. Через те й немає ніякої загальнодержавної щоденної або недільної газети, яка послідовно підтримувала б будь-які політичні позиції, ближчі до лівого краю, ніж позиції «нових» лейбористів, натомість більшість газет висловлює широкий діапазон типово правих поглядів, що далеко виходять за відносно вузькі межі суто партійної політики.

²² Enzensberger H. M. The Industrialization of the Mind. – У кн.: Enzensberger H. M. Raids and Reconstructions. – London: Pluto Press, 1976. – С. 7.

Тут, звичайно, немає нічого дивного. Мільйонери навряд чи будуть соціальними або політичними радикалами. Але поки тільки мільйонери (або їхні еквіваленти у вигляді корпорацій) будуть єдиними людьми, які виявлятимуть охоту мати у своїй власності газети й телевізійні компанії, немає сумніву, що засоби масової інформації неточно відображатимуть як діапазон, так і рівновагу поглядів, ідей і переконань у суспільстві, а отже, й не буде справді врівноважених та відкритих дискусій про політичні питання в самому суспільстві.

Народна учасницька демократія – це система, за якої рішення ухвалюють, а політику визначають у результаті якомога ширших та відкритіших дискусій. Ліндсей писав:

«У здоровій демократії дискусії в органі представницької влади виконуватимуть, так би мовити, роль голови в процесі найрозмаїтіших неформальних обговорень, що відбуватимуться в усій країні, тож ступінь успішного функціонування демократії – це міра, якою характер голосування звичайного громадянина визначений тим якнайширшим громадським обговоренням» (с. 42).

Уряд повинен не тільки радитися з людьми з приводу того, що він пропонує зробити. Здоров'я демократії вимагає, щоб уряд був не просто готовий, а зобов'язаний слухати, що йому в усій своїй незліченності кажуть люди. Лідери та уряди мають бути доступними для народу, а з огляду на велику прірву між лідерами та урядами і народом у багатьох сучасних суспільствах, ця вимога, напевне, означає, що уряд повинен іти до народу, а не сподіватися, що до нього прийде народ. У цьому аспекті видається, ніби деякі латиноамериканські лідери і режими краще розуміли, що слід робити, ніж набагато формальніші, ба навіть застигли демократії Заходу. Салмон Руснді, відвідавши 1986 року Нікарагуа, написав про президента Данієла Ортегу:

«Розмови з народом були пріоритетом його адміністрації. Він регулярно збирав увесь свій кабінет для зустрічей із людьми на народних зборах, сам себе роблячи підзвітним такою мірою, якою ніколи не були його головні західні критики. Я намагавсь уявити, як Роналд Рейган чи Маргарет Тетчер погоджуються піддати себе щомісячному допитові з боку публіки, і не зміг»²³.

А за кілька років перед тим Грем Грін у Панамі теж звернув увагу на десь такий самий характер нарад із народом і доступність, що їх використовував генерал Омар Торіхос та його уряд, і висловив думку, що в країні «сформувався зовсім інший тип демократії», ніж у Британії, але й така демократія має свою слухність²⁴.

Таке спостереження було в Гріна не одиничним. Відвідавши Кубу в перші пореволюційні роки (1963 року), Грін зазначив: «Нинішня Гавана трохи скидається на античні Афіни: республіка досить мала, щоб увесь народ міг зібратися на Агорі». Тієї пори Фідель Кастро, як і Омар Торіхос, видавався надзвичайно доступним для тих кубинців, хто прагнув побачити його: «Набагато доступніший, ніж містер Макміллан», – писав Грін²⁵.

²³ *Rushdie S.* The Jaguar Smile. – London: Pan Books, 1987. – С. 36.

²⁴ *Greene G.* Getting to Know the General. – Harmondsworth: Penguin Books, 1985. – С. 34–35; 56–58.

²⁵ *Green G.* Return to Cuba. – У кн.: *Green G.* Reflections. – Harmondsworth: Penguin Books, 1991. – С. 217–218.

Але доступність і готовність слухати не є, звичайно, несумісними з фундаментально авторитарною структурою влади і врядування. Крім того, це й не подоба нарад та участі в політичному житті, коли прагнуть, по суті, отримати підтвердження вже ухвалених рішень. Це демократія, позбавлена сутності. Сутність – це повноваження народу формувати уряд і спонукати своїх представників дослухатися до волі й вимог народу. Демократія означає дискусії та обговорення, але їх не досить, якщо вони не закінчуються ясною пропозицією і не мають впливу на визначення реальної політики. Саме тут набирає значення поняття «дорадчої демократії». Демократію розуміють не тільки в аспекті, хто вирішує, а й як процес вироблення рішень і формування політичних курсів. Цей процес передбачає безпосередню участь людей у політичному житті, а політичні курси не тільки просто пропонують і обговорюють, а й розвивають під час обговорень, якомога більшою мірою беручи до уваги різноманітні інтереси та погляди тих, хто бере участь в обговоренні. Результатом таких обговорень мають бути народні рішення й народні вимоги, а оскільки за демократії сувереном є саме народ, а не уряд чи парламент, тож обов'язок уряду полягає в тому, щоб визнати й виконати волю народу.

Висновок: творення демократії

Якщо інтерпретація демократії, обстоювана в цій книжці, правильна або принаймні переконлива для читачів, тоді головним практичним висновком, вочевидь, буде той, що демократія – ще й досі «невиконане завдання» на порядку денному сучасної політики, і то не тільки для тих держав, що, так би мовити, перебувають, як «офіційно» визнано, у процесі демократизації. Навіть коли загальне виборче право вже утверджене, а всенародні вибори стають головним елементом політичної системи, демократії ще далеко до повної реалізації. Адже ці обидва суттєві й важливі досягнення можна обґрунтовано вважати тільки за перші кроки на шляху до створення цілком демократичного суспільства. Якщо взяти лише один приклад, те, що росіяни нині вибирають свого президента, навряд чи перетворює посткомуністичну Росію на демократію. З огляду на могутність президента, слабкість парламенту і великий ступінь державного контролю над пресою й телерадіомовленням Росію було б набагато точніше охарактеризувати як країну, де існує «виборча диктатура».

На Заході від часів «холодної війни» ми успадкували ледаче припущення, мовляв, якщо уряд країни не комуністичний або якщо державу не очолює безперечний диктатор, то в тій країні існує демократія. Але одна з цілей цієї книжки полягла в обстоюванні набагато суворішої та вимогливішої концепції демократії, ніж та, на яку спираються ці легковажні міркування. Принагідних більш або менш вільних виборів самих по собі аж ніяк не досить, щоб правити за «критерій» демократії.

Це твердження, проте, не означає, ніби всенародні вибори – річ незначуща й неважлива. Існує, звичайно, примітивний, перекручений варіант марксизму, що має тенденцію трактувати відмінності політичних систем і державних структур серед капіталістичних країн як принципово поверхові та неважливі. Буржуазну демократію вважають за фасад, за яким клас капіталістів і далі урядують й домінують в буржуазному суспільстві. Отже, немає значення, чи зберігається цей фа-

Демократія
Земноворот

А

Буржуазна демократія

сад, чи падає, розкриваючи реальність. Насправді такому розкриттю годилося б віддати перевагу: адже це дасть змогу виразно бачити класового ворога. Саме так відреагували комуністи на утвердження 1933 року нацизму. Виявилось, що то була украй тяжка помилка. Нині вже визнано: те, що колись вважали «просто» за політичні «форми», має набагато більший потенціал і реальну вагу, ніж може припускати виняткова зосередженість на соціально-економічній могутності.

Отже, слід твердо опиратися будь-якій тенденції недооцінювати вартості, переваги та можливості, що їх надає «буржуазна» демократія. Та демократія – це досягнення, на якому, мов на підмурку, можна будувати далі, тож його не слід відкидати чи нехтувати. Цю істину, мабуть, найглибше оцінять у країнах, що донедавна або ніколи не знали її, скажімо в Південній Африці та Польщі, або насилу відродили її, як-от у Чилі та Чеській Республіці. А втім, «буржуазна» демократія не в одному аспекті виявилась фальшивою, бо реалізувала тільки частину обіцяного, якого прагли чимало тих, хто боровся за її утвердження. Скажімо, в Британії першому Акту про реформу (1832) передували десятиліття невпинної народної боротьби, коли такі провідні постаті, як Вільям Кобіт, не настанно виступали проти бунтівничих планів, намагаючись спрямувати народний радикалізм на суто конституційну мету розширення виборчого права. Немає сумніву, що результат цієї тривалої кампанії – сам Акт – був гірким розчаруванням для радикалів із середовища робітничого класу. Як сказав потім Кобіт, народ прагнув закону, «який дав би йому якесь добро; покращив би нашу ситуацію ... не служачи задоволенню ніяких абстрактних чи метафізичних примх»²⁶. Це саме твердження слушне і про чартистів. Вони трактували загальне (чи загальне для всіх чоловіків) виборче право не як самодостатню мету, а як ключ, що відкриє двері до радикальних, ба навіть революційних соціально-економічних змін. Їхні класові опоненти поділяли їхні сподівання, і тому боялися розширення виборчого права й боролися проти нього. Подальше примирення буржуазії з «приходом демократії» дуже багато завдячує тому, що ці страхи (і сподівання) не реалізувалися або реалізувалися в найкращому разі тільки почасти. Так само прокоментувати можна й запеклу боротьбу за виборче право для жінок у Британії на початку ХХ століття. Як і Кобіт, чимало суфражисток могли б сказати, що вони боролися не так за саме виборче право, як за поліпшення становища та умов життя жінок, якого, вони гадали, можна досягти в результаті участі жінок у виборах. З одного боку, було б безглуздо припускати, ніби отримання права голосу не мало ніяких сприятливих наслідків для жінок. З другого боку, відродження жіночого руху, почавшись у 1960-х роках, засвідчило неспроможність самого виборчого права для жінок досягти суттєвої рівності між статями або навіть скасувати деякі з найкричущих форм дискримінації жінок, ревно збережені в багатьох елементах традиційного права і практики.

Нині вже є ознаки такого розчарування у Східній Європі і в колишньому Радянському Союзі. Це розчарування аж ніяк не означає, ніби люди, тільки-но досягнувши тяжко здобутих свобод, у яких їм віддавна відмовляли, вже не ціну-

²⁶ Цит. за вид.: *Briggs A. The Age of Improvement.* – London: Longman, 1959. – С. 245.

бурж. Д.
Формальні
формальні

ють їх. Більшість із них навіть не тужить за «давньою доброю добою» авторитаризму та врядування партійними указами. Але, як і в Британії середини ХІХ століття та революційній Франції, маси людей прагнули демократії, сподіваючись, що вона «дасть їм якесь добро», а нинішнє поєднання демократії з капіталізмом створює не кращі матеріальні умови для народних мас, ніж їх створював авторитарний комунізм. Фактично, накидання згори принципів «вільного ринку» породило багато лиха і труднощів. Гаврило Попов, 1990 року обраний мером Москви, з незвичайною ширістю писав про конфлікт між народними сподіваннями і тим, що він та решта політичних лідерів вважали за необхідну трансформацію економіки:

«А тепер нам треба створити суспільство з розмаїттям різних форм власності, зокрема приватної власності, і це буде суспільство економічної нерівності... [Проте] маси прагнуть справедливості та економічної рівності. Що далі йде процес трансформації, то глибшою і ширшою ставатиме прірва між цими сподіваннями і економічними реаліями»²⁷.

Попов та решта східноєвропейських реформаторів разом з багатьма їхніми найзавзятішими прихильниками на Заході, безперечно, обурено відкинули б думку, мовляв, можуть існувати якісь внутрішні та незнищенні тертя, ба навіть суперечності, між демократією і капіталізмом, що звичайно припускає необмежену економічну нерівність. Проте саме як таке припущення й можна трактувати його власну заяву.

Отже, звідси слід принаймні висувати, що цілей, задля яких звичайні люди прагнуть політичної демократії й виборчого права, повною мірою ще аж ніяк не досягнуто. Але в цій книжці ми обстоювали думку, що слід іти далі й визнати, що саму політичну демократію годі реалізувати, просто надавши кожній дорослій особі голос на загальних і місцевих виборах. Принципу рівності політичної влади, втіленому в тому, що кожен громадянин має тільки один голос, гостро суперечить разюча нерівність розподілу політичної влади майже в усіх важливих сферах. Тут ідеться не просто про розподіл влади і впливу між різними офіційними органами ухвалення рішень, і навіть не про розподіл влади над розумом і почуттями самих людей, хоча в обох випадках цей розподіл, вочевидь, і то просто гротескно, нерівний. Тут ідеться ще й про розуміння самої влади, того, як її використовують і де вона зосереджена. Ось один приклад для ілюстрації цього твердження. У своєму неоціненному й відвертому «Щоденнику міністра» Р. Г. С. Гросман розповів, як лейбористський кабінет, членом якого він був у 1960-х роках, вирішував, чи дозволити одній нафтовій компанії збудувати нафтопереробний завод на острові Канві в Есексі. Не диво, що цю пропозицію рішуче відкидали чимало місцевих жителів, і Гросман як міністр житлового будівництва і житла пройнявся до них симпатією. Та коли питання потрапило на розгляд кабінету міністрів, кабінет вирішив на користь нафтової компанії: «Міністерство закордонних справ, Міністерство у справах Співдружності, Міністерство енергетики, Міністерство економіки і Державна скарбниця – всі наполягали, що ми не можемо дозволити собі відмовити іно-

²⁷ Popov G. Dangers of Democracy // New York Review of Books. – 1990. – Т. XXXVII. – №13. – 16 серпня.

земній нафтовій компанії»²⁸. Ризик, пов'язаний із можливістю не догодити компанії, вважали за дуже великий. На цьому тлі протести місцевих жителів майже не мали значення.

Це був приклад політичного рішення, ухваленого понад тридцять років тому на найвищому рівні, і ухвалив його обраний уряд, який, проте, почувався більш менш безвладним супроти великої транснаціональної компанії. Ясно, що та компанія мала як економічну, так і політичну владу. Але, на відміну від місцевої громади, якій довелося б організуватися, збирати підписи під зверненнями, влаштовувати демонстрації і здійснювати лобіювання, щоб її почули і звернули на неї увагу, компанії треба було *зробити* зовсім небагато. Вона, безперечно, не мала потреби звертатися по державну підтримку. За умови, що кабінет міністрів усвідомлював могутність компанії – а він, певна річ, усвідомлював, – компанія майже не мала потреби в обстоюванні чи лобіюванні своїх інтересів. Лише того, що вона має владу, було досить, щоб кабінет міністрів, сповнившись шанобливого страху, поступився їй «проханням». Отже, треба урівнювати не тільки очевидне й активне здійснення влади, а й *вододіння владою*, яке, там, де його не можна перерозподілити, має принаймні стати підзвітним у межах демократичної структури. Відмінність між політичною та економічною владою, хоч яка вона корисна як аналітичний інструмент за певних обставин, штучна за своєю суттю. Економічна влада – це політична влада, і немає жодного сенсу запроваджувати принцип рівності на виборах, дозволивши будь-якій іншій формі політичної влади бути розподіленою відповідно до величезної нерівності, властивій капіталістичному ринкові, дарма що ця риса набуває значної поширеності в посткомуністичному світі, де капітал так швидко набирає сили.

Отож я буду доводити, що є певна логіка в принципі демократії, спрямованої до соціалізму. Те, що обрані уряди вважають за необхідне схилитися перед бажаннями великих приватних компаній, те, що засоби масової інформації, які такою великою мірою формують громадську думку, можуть купувати та продавати мільйонери, трактуючи їх просто як об'єкти приватної власності (звісно, вони справді такі), доводить, як важко активній та ефективній демократії співіснувати з монополістичним капіталізмом.

Конфлікт між владою обраних урядів, підзвітних народів та покликаних сприяти загальному добру, і могутністю гігантських корпорацій, що перебувають у приватній власності й під приватним контролем і підзвітні, якщо взагалі підзвітні, тільки своїм акціонерам, причому ця підзвітність часто суто номінальна, – цей конфлікт день у день і рік у рік стає дедалі гострішим. Саме він, мабуть, буде найважливішим випробуванням сили і життєздатності демократії у XXI столітті:

«Боротьба між народом і корпораціями буде визначальною битвою XXI століття. Якщо виграють корпорації, настане край ліберальній демократії. Видатні соціальні й демократичні за своїм духом інститути, що захищали слабких від сильних – рівність перед законом, представницьке врядування, демократична підзвітність і суверенність парламенту, припинять своє існування. Натомість якщо

²⁸ Grossman R. H. S. Diaries of a Cabinet Minister. – London: Hamish Hamilton and Cape, 1975. – Т. 1. – С. 366; див. також с. 414.

напад корпорацій на громадське життя буде відбитий, тоді демократія, боронячи його, стане ще сильнішою»²⁹.

Це пророцтво Джорджа Монбйота може видатись апокаліптичним, але ж тут ідеться не тільки про боротьбу за владу, бо на карту поставлена легітимність обраних урядів, а отже, й самої демократії. Система врядування, яку вважати-муть за неефективну та безвладну, втратить повагу й довіру громадськості, а це може підготувати шлях до її падіння або краху. На зміну демократії, і то радше поступово, ніж раптово, прийде якась форма авторитаризму, і той авторитаризм визнають, вважаючи його за ефективний (скажімо, він подбає, щоб поїзди не запізнювались).

Через те тривожним феноменом є й дедалі менша участь людей у виборах, найпомітніша у США (але досить велика) і в Британії, де частка людей, що голосували на загальних виборах 2001 року, становила менше 60%, і це був найнижчий відсоток із часу запровадження 1928 року загального виборчого права для дорослих. Політики схильні приписувати таку пасивність «апатії виборців», яку вони, звичайно, оплакують. Але вона може відображувати ще й загальнопоширену думку, що «голосування нічого не змінює», що зміни уряду не мають значення, бо реальна влада перебуває за межами контролю уряду. Тією мірою, якою таке сприйняття має слушність, неучасть у виборах не така вже й нерозумна, ніж у тому разі, якби вона була наслідком лінощів та безвідповідальності. Але для зміни цієї тенденції потрібні не просто самі заклики.

Дисбаланс влади між урядами і приватними корпораціями й кампаніями, що, як ми бачили, був очевидний навіть у 1960-х роках, значно збільшився протягом останніх трьох десятиліть, і не найменшою мірою тому, що самі уряди сприяли йому й заохочували його. Аргументи за і проти приватизації як економічної стратегії, вочевидь, ще треба обговорювати. Але вкрай важко заперечити, що приватизація такої великої кількості функцій і обов'язків, належних давніше до державного сектору – отже, й відповідав за них уряд, – репрезентує суттєвий зсув влади від уряду у приватний сектор. Можливо, цей процес започаткували консервативні уряди 1980-х років, що їх очолювали Маргарет Тетчер у Британії і Роналд Рейган у США, але згодом за приватизацію ревно взялися уряди всіх політичних відтінків, зокрема лейбористські уряди в Британії після 1997 року.

Політики та їхні прихильники інколи обстоювали ці процеси, заявляючи, мовляв, доба «великих урядів» уже минула, настав час знову повернути владу «громадянському суспільству». Отож видається, ніби це якийсь процес демократизації, і, якби він і справді був таким, його годилося б вітати. Передача у Британії певних владних повноважень Вельській асамблеї й Шотландському парламенту – це, безперечно, заходи, що наближають уряд до народу, якому він має служити і який він має репрезентувати. Проте уряд, який передає частину своїх повноважень, – це виняток, що підтверджує загальне правило. Адже повноваження, що їх більш-менш добровільно віддає центральний уряд, дуже рідко переходять до обраних та підзвітних органів державної влади. У Британії повноваження та відповідальність обраних місцевих урядів дедалі більшою

²⁹ Monbiot G. *Captive State*. – London: Pan Books, 2001. – С. 17.

Партнерство

мірою не розширюють, а обмежують і зменшують. «Громадянське суспільство» – спокусливий вислів, але він часто править за привабливу парасольку, під якою криються олігополії та осередки непідзвітної влади, що перебувають з рештою суспільства у відносинах не співпраці, а панування.

Ще одна відповідь уряду полягає у звертанні до мови «партнерства». Якщо, наприклад, приватні компанії мають дозвіл керувати школами, в'язницями та шпиталями, які, проте, в принципі й далі є державними закладами, це називають «партнерством приватного бізнесу і держави». Звідси випливає висновок, що це відносини між рівними, але характер цих відносин – питання, яке ще треба дослідити. Якою мірою державний інтерес, або загальне добро, пожегнуте вузьким комерційним інтересам компаній, які контролюють ті інституції?

Поки що інформація не дуже втішна. Коли, скажімо, приватні компанії починають постачати школам сніданки, вони, природна річ, користаються з цієї нагоди й рекламують свої товари та дискредитують критику й протести, спрямовані проти їхніх продуктів і виробничих процесів, скажімо, тих, що завдають шкоди довкіллю. Словом, йде попередня робота. «Діти, яких ми обслуговуємо, – сказав один ринковий менеджер, – це споживачі у процесі навчання». Такі погляди підточують незалежність і чесність освіти. Крім того, ми дізналися, що Приватна фінансова ініціатива, яка має відповідати за будівництво нових шпиталів у Британії, може означати, що місце шпиталю буде визначене з огляду не на зручність для пацієнтів, а прибутковість: адже виплата гонорарів та боргів приватній компанії, що керує шпиталем, бере гору над наданням реальних послуг з охорони здоров'я³⁰.

Для політиків передача владних повноважень та відповідальності приватним компаніям має очевидну привабливість. Адже вони можуть зректися будь-якої відповідальності за всі свої дії. Скажімо, сучасні уряди відмовляються від будь-яких намірів втручатися в трудові суперечки або суперечки з приводу зарплатні між робітниками і роботодавцями. Ці дві «приватні» групи, або організації, повинні самі вирішувати свої справи. Але такі суперечки, як і діяльність «приватних» компаній, що контролюють школи, лікарні та в'язниці, звичайно породжують гучне відлуння в суспільстві. І хоча політики докладають зусиль, намагаючись просвітити публіку, щоб вона менше сподівалася від уряду та держави, ніж вона звикла протягом останніх півсотні, а то й більше років, здебільшого їхні успіхи невеликі. Публіка наполягає на тому, щоб і далі сподіватися від уряду, що його вона обирає, «якихось дій», спрямованих на розв'язок суспільних проблем і криз. Як і борці за парламентську реформу в ХІХ столітті, вона сподівається, що обрані уряди «зроблять нам якесь добро». Пасивність, викручування рук і стенання плечима вже не справляють враження на людей.

Якби реальна влада перебувала в руках простого народу та організацій і рухів, що він сам і створив їх, сподівання, з якими народ звертається до уряду, могли б бути іншими й набагато скромнішими. Спонуки братися до самопомочі були б набагато більші, а заклики політиків здійснювати її були б набагато ефективніші, якби вона давала справжні результати. Але, як з'ясували жи-

уряди.

³⁰ Див.: Там само. – С. 331–337; а також розділ 2: «Hospital Cases – the Corporate Takeover of the National Health Service».

телі острова Канві й Бедфордширу (див. [вище]) разом з незліченними кількостями інших громадян, думка населення важить дуже мало супроти інтересів та впливів могутніх компаній і промислових галузей. Але саме тепер, коли я пишу цю книжку (2002), нинішній британський (лейбористський) уряд пропонує зробити процеси планування ще вигіднішими та зручнішими для великих компаній і ще менш відкритими для ефективних протестів місцевого населення.

Не існує жодного неминучого історичного процесу, який гарантує повільне, але неухильне просування в бік дедалі повнішої та ефективнішої демократії. Ступінь демократії, досягнений у глобальному масштабі, ще досить обмежений, і навіть тоді, коли видається, ніби демократію надійно утверджено, в дуже багатьох аспектах вона ще непевна й неміцна. Під покровом таких гасел, як потреба боротьби з «тероризмом», уряди поступово ліквідовують права індивіда, зокрема право на демонстрації та протести, і виявляють дедалі більшу схильність до авторитаризму. Водночас обсяг повноважень і визнаної відповідальності обраних урядів невідступно зменшується супроти дедалі більшої сили величезних транснаціональних корпорацій, деякі з яких мають набагато більші масштаби економічної діяльності, ніж чимало малих і відносно бідних національних держав. Такі корпорації нині загрозливо височать над обраними урядами, немов велетні в дитячих лихих сновиддях. Але це не сновиддя, а щоденна реальність.

Найдужче непокоїть, що більшість демократичних урядів узагалі не опирається такому зменшенню масштабів діяльності та відповідальності обраного підзвітного уряду. Навпаки, вони, здається, зреклися давньої боротьби й захисту загального добра від вузьких часткових інтересів приватних осередків влади, а дехто навіть висловлює гадку, що загальне добро слід ототожнювати з тими частковими інтересами. Маючи часто завзяту підтримку багатьох Західних урядів, великі корпорації невинно збільшують свою присутність і владу в нашому громадському житті. Інколи форми цієї присутності (спонсорство, фірмові знаки, рекламні девізи) видаються досить невинними, проте вони виявляють, і то так, щоб бачив кожен, дедалі більшу залежність відносно безвладних (зокрема й обраних органів місцевої влади) від могутності й щедрості багатих компаній та підприємств, що обслуговують власні егоїстичні інтереси. Ці процеси аж ніяк не демократичні, навпаки, мають яскраво виражений антидемократичний характер. Знаючи про них, можна виснувати, що поблажливість і навіть тріумфальність, які близько 1990 року супроводили крах європейського комунізму та низки інших диктатур, були вкрай передчасні. Ми не перебуваємо в стані неминучого прогресу до дедалі більшої демократії, дедалі більшого контролю держави і громадськості над осередками влади, а рухаємось, можливо, в протилежному напрямку.

Посилення непідзвітної влади корпорацій над державним життям призводить до браку віри в саму демократію, і цей прикрий стан можна виправити, тільки переводячи дедалі більшу частку цієї влади в публічний та підзвітний сектор. Під публічним сектором я розумію передусім не державу, а систему народного контролю, в межах якої виробники та користувачі (або споживачі) матимуть, як і годиться, свою певну частку в ухваленні рішень та визначенні політики. Адже одна з найпомітніших рис «нині наявних демократій» (коли

Умови і ситуація, майже завжди з

Міжнародні

скористатися влучним висловом Рудольфа Баро) полягає в тому, що демократичний принцип обмежений дуже небагатьма державними інституціями й багатьма добровільними організаціями, тоді як великою сукупністю важливих для всієї країни інституцій і далі керують здебільшого невідомі та необрані олігархи й окремі автократи. Якщо ми зацікавлені у створенні демократичного суспільства, тоді попереду в нас ще багато роботи.

Було б безглуздя уявляти, ніби Західні демократії мають монополію на досвід боротьби за демократію. Адже можна послатися, як, скажімо, й ми в попередньому розділі, на характер діалогу лідерів і народу, до якого вдаються в деяких із найрадикальніших країн Латинської Америки. Прикметно, що в останні роки Радянського Союзу його останній керівник Михайл Горбачов ревно намагався запровадити принцип демократії у сфері виробництва:

«Розвиток демократії у сфері виробництва має найголовніше значення... Економіка – вирішальна сфера радянського життя. Десятки мільйонів людей щодня працюють у ній. Отже, розвиток демократії у сфері виробництва – найважливіша тенденція у поглибленні та поширенні соціалістичної демократії загалом»³¹.

Згодом повідомляли, що радянське телебачення висвітлювало вибір директора заводу, вибирали делегати, що представляли 13 тисяч робітників³². Якою поширеною була така модель і яким відкритим був добір кандидатів, нині вже важко з'ясувати. Але у зв'язку з нашою аргументацією слід зазначити, що це той вимір демократії, який дуже рідко практикували чи навіть обговорювали на офіційно демократичному Заході і який, безперечно, вже зник на нещодавно приватизованих підприємствах Росії та Східної Європи. А втім, як писав Раймонд Вільямс, «важко відчутти, що ми справді урядуємо над собою, якщо в такій важливій частині нашого життя, як робота, більшість нас не бере ніякої участі в ухваленні рішень, що безпосередньо обходять нас»³³. Демократія в промисловості або, коли брати ширше, на робочому місці – це ідея, яку часто обговорювали, але, за кількома винятками (зокрема певною мірою й колишньої Югославії), в більшості країн її навряд чи бодай трохи поважно намагалися втілити в життя.

Навіть якщо вибрати трохи вузький фокус і подивитись на суто політичні інституції проголошених демократій, стає ясно: треба пройти ще довгий шлях, поки в цих державах будуть цілком утверджені демократичні принципи. Британія, мабуть, унікальна серед демократичних країн, зберігаючи так багато додемократичних принципів та інституцій в начебто демократичному контексті. У Британії обрана палата парламенту співіснує з палатою, де не обирають жодного члена і яка складається – нині, коли я пишу цю книжку, – з кількох нащадків спадкової феодальної аристократії і набагато більшої кількості людей, яким дісталось місце завдяки протекції кількох прем'єр-міністрів, що по черзі обіймали посаду. Незрозуміло, чи реформована Палата лордів, що має поста-

³¹ Цю промову пана Горбачова докладно переказано у вид.: «The Guardian». – 1987. – 2 лютого.

³² Див.: «The Observer». – 1987. – 8 березня, а також лист депутата британського парламенту Іена Мікардо у вид.: «The Observer». – 1987. – 15 березня.

³³ Див.: Williams R. Towards 2000. – London: Chatto/Hogarth, 1983. – С. 36.

Суверенітет
Парламенту
1929

ти протягом наступних кількох років, буде набагато демократичнішою, ніж теперішня, половинчата за своїм характером. Принцип суверенітету народу ніколи не визнавали у Британії, і суверенітет натомість поділяють парламент і спадковий монарх. Ніколи не був утверджений і принцип фіксованої дати виборів, і тому вибір дати загальних виборів є ще одним з широкого діапазону повноважень патронажу й маніпуляцій у руках прем'єр-міністра. Та й сама виборча система, що сприяє першій та другій за силою партіям, дедалі частіше призводить до такого розподілу місць у Палаті громад, який гостро суперечить реальному розподілові голосів виборців.

Лібералізм
демократії
1929

Це тільки деякі з найочевидніших недемократичних аномалій, властивих британській політичній системі. В останні роки ці аномалії та анахронізми зазнали нищівної критики, і таке явище можна тільки привітати, добачивши в ньому добрий знак. «Хартія-88» та інші групи багато зробили, щоб зосередити увагу на тому, скільки треба ще докласти зусиль, аби Британія могла назватися цілком ліберальною демократією – не кажучи вже нічого про набагато радикальніші зміни. Але за цими конкретними реформами стоїть набагато тривожніше загальне питання. Сам британський парламент, як і парламенти багатьох інших країн, – це фактично додемократична інституція, яка сформувалася ще до новітньої доби, про що й свідчать її анахронічна будова, звичаї, мова і загальний характер. Питання полягає в тому, чи ці освячені архаїзми – тільки поверхові феномени, які будуть відкинуті завдяки розумній модернізації парламенту, а чи вони засвідчують, що ця представницька інституція традиційного типу не може впоратися з проблемами сучасного демократичного врядування. Така занепокоєність не нова. Її можна добачити ще на сторінках праці Ліндсея «Основні принципи демократії», опублікованої 1929 року, а через кілька років у трохи іншому аспекті про неї говорив Гаролд Ласкі, запитуючи, «чи політична демократія не постала, так би мовити, надто пізно, щоб мати змогу контролювати тоталітарні процеси, з якими вона зіткнулася»³⁴. Пишучи в середині 1930-х років, він думав про величезне зростання могутності банків та олігополій, що, здається, виходило за всякі межі спроможності парламенту збагнути чи контролювати його, а за подальші сімдесят років ця могутність тільки незмірно збільшилася. Звичайно, аж ніяк не очевидна річ, що головні інституції політичної демократії – у своїй теперішній формі – добре спроектовані, щоб відігравати провідну роль у демократичній державі та суспільстві.

Отже, існує безперечний аргумент на користь реформ і змін (більш або менш радикальних залежно від різних діагнозів) у кожній сфері політичних інституцій і традицій, де принцип демократії може й повинен бути провідним. Але, як писав колись Мілль:

«Демократичний державний устрій (constitution), не підтримуваний частковими демократичними інституціями, а обмежений центральним урядом, не тільки не забезпечує політичної свободи, а й часто породжує цілком протилежний дух, доводячи аж до низів суспільства жадання і прагнення політичного панування»³⁵.

³⁴ Laski H. J. Democracy at the Crossroads. – London: NCLC Publishing Society, н. д. (але бл. 1934). – С. 17.

³⁵ Mill J. S. Principles of Political Economy / Ed. D. Winch. – Кн. IV, V. – Harmondsworth: Penguin Books, 1970. – С. 314.

За межами сфери формального врядування, за кількома прикметними винятками серед добровільних організацій і профспілок, де справді діють принципи виборності та підзвітності, теж треба докласти ще максимум зусиль, і то не тільки для створення демократії, а й для утвердження думки, що демократія – цей той принцип, який повинен діяти. Звичайно, можуть бути ситуації та організації, коли демократичний принцип недоречний. У деяких конкретних випадках про цю тезу можна ще сперечатися. Але безперечно одне: демократичний принцип – твердження, що люди повинні якомога більшою мірою брати участь в ухваленні рішень, які найдужче і в найважливіших аспектах впливають на них, – можна з користю застосовувати в сучасних суспільствах набагато ширше, ніж тепер. Саме так і повинно бути, якщо ті суспільства мають поважний намір стати демократичними.

На міжнародному рівні відбуваються й інші процеси, які теж становлять виклик демократії і, можливо, навіть віддаляють нас від неї. У світі розвинених і загалом демократичних країн сформувалися нові, наддержавні інституції, що мають величезні повноваження, й уряди країн визнали їхню легітимність, хоча насправді це необрані і здебільшого невідповідні органи влади.

Цілком може бути, що якісь нещирі економісти вважатимуть, ніби Міжнародний Валютний Фонд і Світовий Банк – суто економічні інституції, що позичають гроші бідним державам відповідно до суто економічних та комерційних критеріїв. Але тут знову розкривається фальш отієї начебто відмінності між економічною та політичною владою. Умови, на яких ці необрані уряди, надають допомогу обраним урядам, не менш політичні, ніж економічні, і часто призводять до найзгубніших політичних і людських наслідків. Як всевладна політична могутність цих інституцій може бути сумісною з функціонуванням демократії в тій або тій національній державі?

Підзвітність інституцій таких важливих мульти- і наддержавних організацій, як Європейський Союз і Північноамериканська угода про вільну торгівлю, є, коли сказати якнайменше, мінімальною. Слабкість Європейського парламенту супроти Комісії європейських співтовариств та багатьох підпорядкованих їй органів стала вже сумнозвісною. Здається, вкрай мало думки та енергії вкладено в розвиток демократичних, підзвітних та виборних інституцій на наддержавному рівні, де, і то дедалі частіше, ухвалюють – і в громадській, і у приватній сферах – чимало найважливіших і найдалекосяжніших політичних рішень. Ми потребуємо глобальної і наддержавної демократії не меншою, якщо не більшою, мірою, ніж демократії на державному та місцевому рівні.

Отже, перспективи демократії аж ніяк не такі рожеві та сприятливі, як запевняють нас протягом останніх років. Крім того, вони ще дужче затьмарені нещодавнім відродженням войовничого ісламу. В деяких аспектах сучасний іслам просто дотримується традиційного взірця всіх теїстичних релігій, які єдині в тому, що проголошують, ніби воля Господа повинна брати гору над кожнісінькою людською схильністю, рішенням чи політикою. Закони Господа найвищі, і їх слід утілювати та відображувати в законах, які керують людським суспільством. Жодна людська постанова чи закон, ухвалені чи то волею єдиного володаря, чи то народним голосуванням, не повинні порушувати божественну заповідь, а якщо вони порушують, то не є ані легітимними, ані обов'язковими.

Моральні

Наддержавні інституції

Триває

Саме такого погляду дотримуються християнські фундаменталісти, байдуже, католики чи протестанти, а також непоступливі та ревні мусульмани. Християнські фундаменталісти вважають аборт за вбивство і наполягають, що закон через те має заборонити його. Дехто з них навіть ладен убивати лікарів та медсестер, що роблять аборти.

Мусульманські фундаменталісти теж вважають, що світські уряди повинні шанувати й виконувати волю Аллаха. А ті уряди, байдуже, обрані чи ні, які не дотримуються цієї настанови, втрачають легітимність. Такий підхід до урядування становить очевидний виклик демократії, і, зокрема в Ірані, можна бачити, як точиться глибинна боротьба між мусульманським фундаменталізмом і демократичними тенденціями. Ще більше погіршує ситуацію невдоволення західним, а надто американським, глобальним пануванням, що так потужно підживлювало ісламське відродження. Демократія – західний продукт, і тому породжує десь ті самі підозри, що й кока-кола і макдональдизація. А невдала спроба експортувати парламентські системи врядування в більшість африканських країн тільки править за доказ, що нечутливі Західні демократії мають виробити моделі та стилі демократії, які, напевне, матимуть визнання серед незахідних культур.

Отже, перед демократією постає кілька значних загроз і викликів – як на державному, так і на міжнародному рівнях, – і тому, щоб демократичний принцип міг розвиватися й міцніти, на них треба дати відповідь. З огляду на могутність та динамізм сил, з якими зіткнулася демократія, важко бути впевненим, що вона успішно подолає ті загрози.

Півстоліття тому видатний історик і розважливий коментатор сучасних подій Е. Г. Кар опублікував низку радіорозмов під назвою «Нове суспільство» (що їх уже давно не перевидавали). В книжці він доводив, що «масова демократія», на відміну від давньої ліберальної демократії XIX століття, була тим, чого потребувала тодішня доба, але поки що не створила. Як на мене, його слова й досі правлять за якнайдоречнішу засторогу супроти самовдоволеності та самовихвалянь. Демократія – це проект неперервного розвитку, а не безпечне, надійне досягнення:

«Говорити сьогодні про захист демократії, немов ми захищаємо те, що знаємо вже віддавна й мали його протягом багатьох десятиріч, а то й сторіч, – самоошуканство і ганьба... Критерій слід добачати не у збереженні традиційних інституцій, а в питанні, де зосереджена влада і як її здійснюють. У цьому аспекті демократія – це питання ступеня. Нині деякі країни демократичніші за інші. Але жодна з них, напевне, не є дуже демократичною, якщо застосувати будь-який високий критерій демократії. Масова демократія – складна й велика, а отже, здебільшого недосліджена сфера, і тому ми висловимось точніше й матимемо набагато переконливіше гасло, якщо говоритимемо про потребу не захищати демократію, а створювати її»³⁶.

Творення і розширення демократії, що існує перед лицем дедалі більшої загрози з боку незмірно активної діяльності невідомих «приватних» конгломератів влади, й далі є головним завданням поважних демократів.

³⁶ Carr E. H. The New Society. – London: Macmillan, 1951. – С. 76.

Філіпп К. Шміттер, Тері Лін Карл

Якийсь час слово «демократія» перебувало в обігу на політичному ринку немов знецінена монета. Політики, належні до широкого діапазону переконань і практик, намагалися привласнити цей ярлик і приліпити його до своїх дій. Натомість учені, навпаки, вагалися вживати це слово, не додавши обмежувальних прикметників, бо ж його закутав туман двозначності. Видатний американський політичний теоретик Роберт Даль навіть намагався запровадити замість нього новий термін – «поліархія», сподіваючись (марно) досягти вищого ступеня концептуальної точності. Але, на краще, а чи на гірше, ми «прикуті» до демократії як до модного гасла сучасного політичного дискурсу. Це слово, що озивається в людських душах і спурхує з вуст, коли люди виборюють свободу та якийсь кращий спосіб життя, і значення цього слова нам слід з'ясувати, якщо йому судилося відігравати бодай яку-небудь роль у здійсненні політичного аналізу і практики.

Хвиля переходів від авторитарного правління, що почалася з «Революції гвоздик» у Португалії 1974 року і, здається, сягнула апогею під час краху комуністичних режимів у Східній Європі 1989 року, створила бажані умови для кристалізації якогось спільного визначення демократії¹. Повсюди відбулася мовчазна відмова від таких сумнівних означень, як «народна», «керована», «буржуазна» й «формальна», що по-різному характеризували «демократію». Водночас виник дивовижний консенсус щодо мінімальних умов, які має задовольняти держава, щоб заслужити престижну назву «демократичної». Крім того, нині ціла низка міжнародних організацій досліджує, як добре задоволені ті критерії, а деякі країни навіть беруть їх до уваги, визначаючи свою зовнішню політику².

¹ Порівняльний аналіз недавніх змін режимів у Південній Європі й Латинській Америці див. у вид.: *Transitions from Authoritarian Rule: 4 vols.* / Eds. G. O'Donnell, P. C. Schmitter, L. Whitehead. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986. Є ще один збірник, упорядники якого дотримуються набагато структурнішого підходу: *Democracy in Developing Countries: Vols. 2, 3, 4* / Eds. L. Diamond, J. Linz, S. Martin Lipset. – Boulder, Colo.: Lynne Rienner Pub., 1989.

² Зроблено численні спроби кодифікації та кількісного дослідження існування демократії в різних політичних системах. Найвідомішою, напевне, є щорічник організації «Freedom House»: *Freedom in the World: Political Rights and Civil Liberties*, публікований із 1973 року у «Greenwood Press», а з 1988 року у «University Press of America». Також див.: *Humana C. World Human Rights Guide.* – New York: Facts on File, 1986.

Що таке демократія

Почнімо з широкого визначення демократії і загальних *понять* (*concepts*), які вирізняють її як своєрідну систему організації відносин між урядовцями та урядованими. Потім ми коротко розглянемо *процедури*, правила та механізми, необхідні для збереження демократії. І, нарешті, обговоримо два оперативні *принципи*, завдяки яким функціонує демократія. Їх не згадано серед загальних *понять* і формальних процедур, але, якщо не виявляються їхні основоположні формувальні впливи, перспективи демократії похмурі.

Одна з головних тез даної статті полягає в тому, що демократія не складається з якогось єдиного неповторного набору інституцій. Є багато типів демократії, і їхні різноманітні практики витворюють не менш різноманітні сукупності наслідків. Специфічна форма, якої набирає демократія, залежить як від соціально-економічних умов країни, так і від характеру її усталених державних структур і політичних практик.

Сучасна (*modern*) політична демократія – це система врядування, за якої керівники (*rulers*) підзвітні за свої дії в державній (*public*) сфері громадянам, що діють опосередковано завдяки конкуренції і співпраці своїх обраних представників³.

Режим, або система, врядування – це сукупність моделей, що визначають методи доступу до головних державних посад; характеристики осіб (*actors*), яким відкритий або закритий такий доступ; стратегії, що їх можуть використати ці особи, щоб мати той доступ, а також правила, яких слід дотримуватись у процесі ухвалення обов'язкових для суспільства рішень. Щоб функціонувати так, як слід, ця сукупність має бути інституціоналізована, тобто більшість (якщо не всі) учасників політичного процесу, звичайно, повинні знати, застосовувати й визнавати ті різні моделі. Дедалі більшою мірою найпоширенішим механізмом інституціоналізації є записаний кодекс законів, зміцнений писаною Конституцією, хоча чимало усталених політичних норм можуть мати неформальну основу, продиктовану розважливостю або традиціями⁴.

Задля економії та порівняння ці форми, характеристики і правила здебільшого об'єднують і дають їм якусь загальну назву. Демократія – одна з таких назв, а решта – це автократія, авторитаризм, деспотія, диктатура, тиранія, тоталітаризм.

³ Визначення, яке найчастіше вживають американські соціологи, належить Йозефові Шумпетеру: «[Т]ака інституційна система для прийняття політичних рішень, у якій окремі громадяни здобувають право вирішувати, змагаючись за голоси виборців» (*Schumpeter J. Capitalism, Socialism and Democracy*. – London: George Allen and Unwin, 1943. – С. 269 [Шумпетер Й. А. Капіталізм, соціалізм і демократія / Пер. з англ. В. Ружицького та П. Тарашука. – К.: Основи, 1995. – С. 334]). Ми визнаємо певні аспекти класичного процедурного підходу до сучасної демократії, але відрізняємося передусім наголосом на підзвітності урядовців громадянам і на доречності й інших, ніж вибори, механізмів конкуренції.

⁴ Не тільки деякі країни мають стабільну форму демократії, не маючи формальної конституції (наприклад Великобританія та Ізраїль), а й дедалі більша кількість країн мають конституції та правові кодекси, які не дають жодних гарантій надійного дотримання їх. На папері сталінська Конституція 1936 року в СРСР була віртуальним взірцем демократичних прав і свобод.

соч.
і ліберал.
демо.

літаризм, абсолютизм, традиціоналізм, монархія, олігархія, плутократія, аристократія і султанство⁵. Кожен з цих типів режимів можна й далі поділити на підтипи.

Як і всі режими, демократія залежить від наявності керівників, осіб, що виконують спеціалізовані владні функції й можуть давати законні накази іншим. Демократичних керівників від недемократичних відрізняють норми, які визначають, як демократичні керівники здобувають владу, а також механізми, що роблять їх підзвітними за їхні дії.

Державна сфера охоплює створення колективних норм і виборів, які є обов'язковими для суспільства і спираються на державний примус. Її зміст може великою мірою варіюватись у різних демократіях залежно від уже ustalених відмінностей між публічним і приватним, між державою і суспільством, легітимним примусом і добровільним обміном, колективними потребами та індивідуальними вподобаннями. Ліберальна концепція демократії обстоює якнайужче обмеження державної сфери, натомість прихильники соціалістичного та соціал-демократичного підходів воліли б поширити цю сферу, запровадивши регулювання, субсидування, а в деяких випадках колективне володіння власністю. Жоден з цих підходів не є за своєю суттю демократичнішим за решту, а просто демократичний *по-іншому*. А це означає, що заходи, спрямовані на «розвиток приватного сектору», не демократичніші, ніж заходи, спрямовані на «розвиток державного сектору». Обидва варіанти, якщо довести їх до крайнощів, можуть підточити практику демократії: перший – зруйнувавши основу для задоволення колективних потреб і здійснення легітимної влади; другий – зруйнувавши основу для задоволення індивідуальних уподобань і контролю над нелегітимними діями уряду. Відмінності поглядів на оптимальне поєднання обох варіантів становлять одну з головних причин політичних конфліктів, що точаться в межах утверджених демократій.

Громадяни – найхарактерніший елемент демократії. Усі режими мають керівників і державну сферу, але тільки тією мірою, якою вони демократичні, вони справді мають громадян. В історичному аспекті більшість народжуваних або часткових демократій суворо обмежували право громадянства відповідно до таких критеріїв, як вік, стать, клас, раса, письменність, володіння власністю, сплата податків і т. ін. Тільки невеличка частина всього населення мала право голосувати або висувати свою кандидатуру на посаду. Тільки обмеженим соціальним категоріям було вільно формувати й підтримувати політичні об'єднання та вступати до них. Після тривалої боротьби – в деяких випадках пов'язаної з кривавим повстанням у країні або міждержавною війною – більшість цих обмежень були скасовані. Нині критерії надання громадянства напрочуд стандартні. Всі дорослі, що народились у країні, мають право бути обраними, хоч у деяких випадках для кандидатів на певні посади однаково можуть бути визначені трохи вищі вікові межі. На відміну від американської та європейської демократій

⁵ Найвартіснішу спробу надати якогось сенсу цій мішанині відмінностей зробив Хуан Лінц: *Linz J. Totalitarian and Authoritarian Regimes.* – У кн.: *Handbook of Political Science / Eds. F. I. Greenstein, N. W. Polsby.* – Reading, Mass.: Addison Wesley, 1975. – С. 175–411.

XIX століття, жодна з недавно створених демократій у Південній Європі, Латинській Америці, Азії і Східній Європі ніколи навіть не намагалися офіційно обмежити виборче право або право бути обраним на державні посади. Та коли йдеться про неофіційні обмеження ефективної реалізації громадянських прав, ситуація може бути зовсім іншою. Саме це й пояснює величезну важливість процедур, про які ми поговоримо нижче.

Конкуренцію не завжди вважали за суттєву визначальну умову демократії. «Класичні» демократії припускали ухвалення рішень на основі безпосередньої участі, яка веде до консенсусу. Зібрані громадяни мали виробити узгоджений спільний напрям дій, вислухавши альтернативні проекти й оцінивши їхні переваги та вади. Традиція ворожого ставлення до «фракції» і «часткових інтересів» зберігається в демократичному мисленні, але принаймні після «Федераліста» стало загальноновизнаним, що конкуренція серед фракцій – неминуче зло в демократіях, що функціонують на вищому, ніж місцевий, рівні. Оскільки, як стверджував Джеймс Медісон, «приховані причини утворення фракцій притаманні самій людській природі», а можливі лікувальні засоби від «зла, до якого призводять фракції», гірші за саму хворобу, найкращий вихід полягатиме в тому, щоб визнати їх і намагатися контролювати їхні дії⁶. Та хоча демократи можуть доходити згоди про неминучість фракцій, вони схильні не згоджуватись із приводу найкращих форм конкуренції між фракціями і правил, які регулюватимуть її. І справді, відмінності між найпоширенішими способами і межами конкуренції значною мірою якраз і становлять суть різниці між різними підтипами демократії.

Найпопулярніше визначення демократії ототожнює її з регулярними виборами, які треба чесно провести, а потім чесно підрахувати голоси. Дехто навіть вважає, що сам факт виборів, – навіть виборів, до яких не допущено окремі партії чи окремих кандидатів або в яких значна частина населення не може брати вільної участі, – становить достатню умову існування демократії. Цей хибний погляд названо «електоралізмом» («electoralism»), або «вірою, що саме проведення виборів поверне політичну діяльність у бік мирної конкуренції еліт і надасть переможцям публічної легітимності», незважаючи на те, як проводять вибори і що ще обмежує тих, хто виграє їх⁷. Вибори, хоч яке провідне значення вони мають для демократії, відбуваються через певні проміжки часу й дають змогу громадянам обирати тільки між украй консолідованими альтернативами у вигляді політичних партій, що можуть, надто на ранніх етапах переходу до демократії, бути вкрай численними і строкатими. Протягом інтервалів між виборами громадяни можуть намагатися вплинути на державну політику, вдавшись до широкого спектру інших посередників: об'єднань за певними інтересами, суспільних рухів, місцевих угруповань, клієнтурних структур і т. ін. Іншими

⁶ «Publius» (Alexander Hamilton, John Jay, James Madison). The Federalist Papers. – New York: Anchor Books, 1961. Цитату взято з [«Федераліста»] №10 [– С. 44, 47].

⁷ Див.: Karl T. L. Imposing Consent? Electoralism versus Democratization in El Salvador. – У кн.: Elections and Democratization in Latin America, 1980–1985 / Eds. P. Drake, E. Silva. – San Diego: Center for Iberian and Latin American Studies, Center for US / Mexican Studies, University of California, San Diego, 1986. – С. 9–36.

Виборами
фракції
конкуренція

Вибори

словами, сучасна демократія пропонує цілу сукупність конкурентних процесів і шляхів для вияву інтересів і цінностей – як громадських (*associational*), так і партійних (*partisan*), як функціональних, так і територіальних, як колективних, так і індивідуальних. Усі вони є складовими елементами демократичної практики.

Інший загально визнаний образ демократії ототожнює її з урядуванням більшої частини. Про будь-який орган влади, що ухвалює рішення, поєднуючи голоси понад половини тих, хто має право голосувати і з'явився на голосування, кажуть, що він демократичний, байдуже, чи ця більшість формується серед виборців, у парламенті, в якійсь комісії, в міській раді, а чи на партійних зборах. Для виняткових цілей (скажімо, ухвалення поправок до конституції або позбавлення депутатських чи інших повноважень) може бути потрібна «кваліфікована більшість», значно більша за 50% голосів, проте мало хто заперечить, що демократія має бути пов'язана з деякими засобами поєднання однакових уподобань індивідів.

Проблема виникає тоді, коли кількості протиставлена інтенсивність. Що діяти, коли як слід зібрана більшість (надто стабільна, самоувічнювана більшість) регулярно ухвалює рішення, які шкодять якійсь меншості (надто загроженої культурній чи етнічній групі)? За таких обставин ефективні демократії схильні обмежувати головний принцип урядування більшої частини, щоб захистити права меншості. Такі обмеження можуть набирати форми конституційних статей, які виводять деякі питання за межі сфери впливу більшої частини (біллів про права); вимог утворення конкурентних більшостей серед кількох різних масивів виборців (конфедералізму); гарантій, які забезпечують автономність місцевих або регіональних органів влади супроти вимог центральної влади (федералізму); створення урядів на основі широкої коаліції, до якої входять представники всіх партій (коаліційності) або ж укладання соціальних угод між великими соціальними групами, скажімо, між роботодавцями і робітниками (неокорпоративізму). Проте найпоширеніший і найефективніший спосіб захисту меншостей полягає в повсякденній діяльності об'єднань, утворених на основі певних інтересів, і суспільних рухів. Ці об'єднання та рухи відображують (а дехто сказав би, посилюють) різні інтенсивності вподобань, які існують серед населення, і дають їм змогу чинити вплив на демократично обраних творців політичних рішень. Інший спосіб характеристики цього неминучого тертя між кількістю та інтенсивністю, полягає у твердженні, що «в сучасних демократіях можна рахувати й голоси, але оцінюють насправді тільки впливи».

Співпраця завжди була однією з провідних рис демократії. Індивіди повинні добровільно ухвалювати колективні рішення, обов'язкові для всієї країни. Вони повинні співпрацювати, щоб мати змогу конкурувати між собою. Вони повинні бути здатні до колективних дій за допомогою партій, об'єднань і громадських рухів, щоб добирати кандидатів, висловлювати вподобання, подавати петиції представникам влади і впливати на політику.

Проте свободи, притаманні демократії, мають ще й заохочувати громадян міркувати серед свого гурту, з'ясовувати свої колективні потреби й розв'язувати суперечності між собою, не покладаючись на якийсь вищий центральний орган влади. Антична демократія наголошувала на таких рисах, і вони аж ніяк не щезли, попри раз у раз повторювані намагання сучасних теоретиків наголо-

шувати на аналогії з поведінкою на економічному ринку і зводити всі дії демократії до максимізації конкурентного інтересу. Значення незалежних груп для демократії найкраще охарактеризував Алексіс де Токвіль у своїй книжці «Про демократію в Америці», праці, що й досі є великим джерелом натхнення для всіх, хто й далі розглядає демократію як щось більше, ніж просто боротьбу за вибори й перевибори серед конкуруючих кандидатів⁸.

У сучасному політичному дискурсі феномен співпраці та дискусії (deliberation) завдяки активності автономних груп класифікують під рубрикою «громадянське суспільство». Різні [організаційні] одиниці соціальної ідентичності та інтересів, лишаючись незалежними від держави (і, можливо, навіть від партій) можуть не тільки стримати свавільні дії урядовців, а й посприяти формуванню кращих громадян, які більшою мірою усвідомлюватимуть уподобання інших громадян, будуть упевненіші у своїх діях і матимуть чистіші громадські почування, будучи ладними йти на певні жертви задля загального добра. У найкращому випадку громадянське суспільство становитиме проміжний прошарок урядування між індивідом і державою, який даватиме змогу розв'язувати конфлікти й контролювати поведінку членів суспільства без державного примусу. Повнокровне громадянське суспільство, не перенавантажуючи творців політичних рішень дедалі більшою кількістю вимог і роблячи систему таким чином некерованою⁹, зможе згладжувати конфлікти і вдосконалювати якість громадянства, не покладаючись тільки на захист приватних інтересів, характерний для ринкових відносин.

Представники – обрані чи то прямо, чи то опосередковано – виконують у сучасних демократіях найбільше реальної роботи. Більшість їх – це професійні політики, що орієнтують свої кар'єри навколо прагнення посісти ключові урядові посади. Сумнівно, щоб будь-яка демократія могла вижити, не маючи таких людей. Отже, головне питання полягає не в тому, повинна чи не повинна існувати якась політична еліта чи навіть клас професійних політиків, а в тому, як тих представників обирають і як забезпечити їхню підзвітність за свої дії.

Як зазначено вище, в сучасній демократії є багато способів представництва. Виборчий спосіб, що ґрунтується на територіальних виборчих округах, є найочевиднішим і найпублічнішим. Він сягає своєї кульмінації в парламенті або в постаті президента, які періодично звітують усій сукупності громадян. Але сам розвиток урядування (здебільшого як побічний результат народних вимог) збільшив кількість, різноманітність і повноваження агентств, які мають ухвалювати державні рішення, проте функціонують не на виборній основі. Навколо цих агентств сформувався широкий апарат спеціалізованого представництва, що спирається здебільшого на функціональні інтереси, а не на територіальні виборчі округи. Саме ці об'єднання на основі певних інтересів, а не політичні партії,

⁸ Tocqueville A. Democracy in America: 2 vols. – New York: Vintage Books, 1945.

⁹ Цей страх перед можливістю перенавантажити уряд і перед неминучим крахом демократії добре відобразив у своєму доробку протягом 1970-х років Самюел Ф. Гантінгтон. Див. зокрема вид.: Crozier M., Huntington S. P., Watanuki J. The Crisis of Democracy. – New York: New York University Press, 1975. Погляди (переглянути) Гантінгтона на перспективи демократії див. у вид.: Huntington S. P. Will More Countries Become Democratic? // Political Science Quarterly. – 1984. – Т. 99. – Літо. – С. 193–218.

41. Процедурні

Процедурні

стали головним свідченням існування громадянського суспільства в найстабільніших демократіях, а доповнюють їхню діяльність трохи спорадичніші за своїм характером втручання суспільних рухів.

Нові і ще не зміцнілі демократії, що виникли після 1974 року, змушені існувати в «ущільненому часі». Вони не скидатимуться на європейські демократії XIX – початку XX століття, і годі сподіватися, що в них, як у більшості їхніх попередниць, у поступовій історичній послідовності сформуються різноманітні способи представництва. Характерне для нових демократій приголомшливе розмаїття партій, інтересів та рухів, що всі зразу намагатимуться справляти політичний вплив, поставить перед державою завдання, яких не існувало в попередніх процесах демократизації.

Необхідні, але недостатні, умови демократії

Процедури, які уможливають демократію

Визначальні компоненти демократії неминуче абстрактні й можуть породити значне розмаїття інституцій і підтипів демократії. Проте для процвітання демократії необхідно дотримуватися специфічних процедурних норм і шанувати громадянські права. Державу, яка не спромагається накинати собі такі обмеження, не спромагається дотримуватись «верховенства права» у сфері своїх власних процедур, не можна вважати за демократичну. Самі ці процедури не визначають демократії, проте необхідні для її збереження. Процедури, по суті, – необхідні, але не достатні умови існування демократії.

Роберт Даль запропонував найзагальніший список того, що він назвав «мінімальними процедурними» умовами, які мають бути наявні, щоб існувала сучасна політична демократія (або, як він каже, «поліархія»):

1. Контроль за постановами уряду стосовно політичного курсу конституційно закріплений за виборними посадовими особами (elected officials).
2. Виборні посадові особи обираються під час часто і чесно здійснюваних виборів, на яких майже ніколи не вдаються до примусу.
3. Практично все доросле населення має право голосувати на виборах посадових осіб.
4. Практично все доросле населення має право висувати свою кандидатуру на виборні посади в уряді. ...
5. Громадяни мають право висловлювати свої думки без загрози сурових покарань з широкого кола політичних питань. ...
6. Громадяни мають право шукати альтернативних джерел інформації. Більше того, альтернативні джерела інформації наявні та перебувають під захистом закону.
7. ... Право громадян створювати більш-менш незалежні об'єднання та організації, зокрема незалежні політичні партії і групи, об'єднані певними інтересами¹⁰.

Ці сім умов, на думку багатьох теоретиків, здається, виражають суть процедурної демократії, але ми пропонуємо додати ще дві умови. Першу умову можна було б вважати за уточнення пункту 1, натомість другу можна було б назвати імпліцитною передумовою всіх згаданих вище умов.

¹⁰ Dahl R. Dilemmas of Pluralist Democracy. – New Haven: Yale University Press, 1982. – С. 11.

8. Обрані народом посадові особи повинні мати змогу здійснювати свої конституційні повноваження, не наражаючись на протидію (навіть неформальну) з боку необраних посадовців. Демократія буде під загрозою, якщо військові офіцери, державні службовці, що займають міцні позиції, та керівники державних підприємств мають спроможність діяти незалежно від обраних цивільних осіб або навіть накладати вето на рішення, що їх ухвалюють народні представники. Без цієї додаткової вимоги милітаризовані держави сучасної Центральної Америки, де не існує цивільного контролю над військовими, чимало дослідників могли б класифікувати як демократії, так само як їх (за винятком сандиністського Нікарагуа) називали демократіями творці американської політики. Крім того, ця вимога застерігає нас від лиха, яке ми раніше назвали «електоралізмом»: тенденції зосереджуватися на проведенні виборів, водночас нехтуючи інші політичні реалії.

9. Держава повинна бути самоврядною, мати змогу діяти незалежно від обмежень, накиннутих якоюсь іншою, могутнішою політичною системою. Даль і решта сучасних теоретиків демократії, напевне, вважають цю умову за дану, бо ж пишуть про формально суверенні національні держави. А проте з появою блоків, альянсів, сфер впливу та різних «неоколоніальних» структур і механізмів питання автономії виступило на перший план. Чи може якась система бути справді демократичною, якщо її виборні посадові особи нездатні ухвалювати обов'язкові рішення без схвалення інстанцій за межами своєї територіальної сфери? Цей пункт має важливе значення, навіть якщо зовнішні держави чи структури й самі є демократично конституційованими, а внутрішньодержавні структури більш-менш мають свободу змінити вплив зовнішніх чинників або навіть покласти йому край (як-от у Пуерто-Ріко), проте набуває вирішальної ваги там, де не задоволено жодної з цих вимог (скажімо, в балтійських державах).

Принципи, які роблять демократію здійсненою

Список процесів, що є складовими елементами демократії, і процедурних норм допоможе нам визначити, що таке демократія, проте вони нічого не сповіщають нам про те, як реально функціонує демократія. Найпростіша відповідь буде, мовляв, «за згодою народу», а складніша набуде такої форми: «за можливою згодою політиків, що діють за умов обмеженої невизначеності».

За демократії представники повинні принаймні неформально погоджуватися, що ті, хто здобув більшу підтримку виборців або більший вплив на політику, не повинен використовувати свою тимчасову перевагу, щоб перешкодити тим, хто програв, обіймати посади або здійснювати вплив у майбутньому, і що в обмін на цю можливість і далі змагатися за вплив і місце, ті, хто поки що програє, шануватимуть права переможців ухвалювати обов'язкові рішення. Від громадян сподіваються, що вони коритимуться рішенням, які є наслідком такого процесу конкуренції за умови, що його результати залежатимуть від їхніх колективних уподобань, виражених у процесі чесних і регулярних виборів або відкритих і повторюваних переговорів.

Завдання тут полягає не так у тому, щоб з'ясувати низку цілей, відносно яких існує широкий консенсус, як з'ясувати низку правил, які визначають можливості консенсусу. Точна форма цих, коли скористатися висловом Даля, «де-

17 лютого

Самоврядність
(суверенність)
формально
сув. нації
держави

механізм
зміни влади
(біжності)

мократичних торгів»¹¹, може значно варіюватись у різних суспільствах. Вона залежить від соціальних поділів і таких суб'єктивних чинників, як взаємна довіра, норми чесності і готовність іти на компроміс. Вона може бути сумісною навіть із досить великою незгодою з приводу важливих політичних питань.

Усім демократіям властивий певний ступінь невизначеності щодо того, хто буде обраний і який політичний курс буде ухвалений. Навіть у тих державах, де одна партія раз по раз виграє вибори або де послідовно утверджують якусь одну політику, однаково існує можливість змін унаслідок незалежних колективних дій, як-от в Італії, Іспанії та скандинавських соціал-демократіях. Якщо такої можливості немає, система недемократична, і за приклад тут можуть привести Мексика, Сенегал та Індонезія.

Проте невизначеність, неминуче властива всім демократіям, має обмежений характер. Адже не тільки кожен індивід може стати учасником політичного змагання і порушити яке завгодно питання, а й існують попередньо визначені правила, які слід шанувати. Не тільки можна ухвалити будь-яку політику, а й існують умови, яких треба дотримуватись. Демократія інституціоналізує «нормальну», обмежену політичну невизначеність. Ці межі варіюються від країни до країни. Конституційні гарантії власності, таємниці приватного життя, свободи слова та інших прав становлять частину цих обмежень, але найефективніші обмеження створює конкуренція між зацікавленими групами і співпраця в межах громадянського суспільства. Хоч якою може бути риторика (а деякі держави, здається, пропонують своїм громадянам набагато різючіші альтернативи, ніж інші), тільки-но узгоджено правила можливої згоди, реальні варіації, напевне, перебуватимуть у межах передбачуваного й загальноновизнаного діапазону.

Такий наголос на оперативних провідних принципах становить контраст із часто обстоюваною, але хибною тезою, яку всякчас обговорюють у сучасній літературі, присвяченій питанням демократії, а саме: з наголосом на «громадянській культурі». Принципи, які ми пропонуємо тут, спираються на правила розважливості, а не на глибоко засвоєні звичаї толерантності, поміркованості, взаємоповаги, справедливої гри, готовності до компромісу й довіри до органів державної влади. Міцне засвоєння таких звичаїв, сподівання, що вони пустять глибоке коріння, потребує дуже повільного процесу – який триватиме не одне покоління – консолідації режиму і, мабуть, *ex hypothesi* прирече на поразку більшість сучасних спроб побудови демократії. Наше твердження полягає в тому, що можлива згода й обмежена невизначеність можуть постати на основі взаємодії антагоністичних і сповнених взаємних підозр індивідів або сторін і що набагато зичливіші міцно засвоєні норми громадянської культури слід уявляти собі радше як *результат*, ніж як чинник демократії.

Як різняться демократії

Даючи загальне визначення демократії, ми зумисне не брали до уваги кількох понять, незважаючи на те, що їх часто пов'язують із нею як у повсякденній практиці, так і в наукових працях. Вони, проте, є важливими, коли доводиться виділяти підтипи демократії. Оскільки жоден єдиний набір реальних інституцій,

¹¹ Dahl R. After the Revolution: Authority in a Good Society. – New Haven: Yale University Press, 1970.

Там і підписи

практик або цінностей не втілює демократії, держави, що відступають від авторитарного правління, можуть, поєднуючи різні компоненти, формувати різні демократії. Важливо наголосити, що подані нижче пункти не становлять етапів у межах єдиного континууму дедалі більшої досконалості, а є тільки матрицею потенційних комбінацій, кожна з яких демократична *по-іншому*.

1. *Консенсус*: не всі громадяни можуть дійти згоди про головні цілі політичних заходів або про роль держави (хоча, якби дійшли, керувати демократіями було б набагато легше).

2. *Участь*: не всі громадяни можуть брати активну та однакову участь у політичному житті, хоча повинна існувати визначена законом можливість брати таку участь.

3. *Доступ*: керівники можуть неоднаково оцінювати вподобання тих, хто приходить до них, хоча громадянство зумовлює, що індивіди та групи повинні мати однакові можливості висловлювати свої вподобання, якщо їм захочеться цього.

4. *Чуйність до потреб виборців*: керівники не завжди можуть дотримуватися дій, яким віддають перевагу громадяни. Та якщо вони відступають від політики прислухання до вимог виборців, мотивуючи такі відступи «державними міркуваннями» або «провідними національними інтересами», вони, зрештою, повинні відповідати за свої дії; механізми такої підзвітності мають функціонувати справедливо і регулярно.

5. *Урядування більшості*: на посади можуть призначати, а рішення ухвалювати не тільки на підставі отримання найбільшої кількості голосів, хоча відступи від такого принципу, звичайно, слід недвозначно обґрунтовувати і попередньо схвалювати.

6. *Суверенітет парламенту*: законодавчий орган може бути не єдиним органом, здатним ухвалювати закони, а інколи навіть не остаточною інстанцією, що вирішує, які закони обов'язкові, хоча там, де виконавчі, судові або інші державні органи роблять остаточний вибір, вони теж мають бути підзвітні за свої дії.

7. *Партійне врядування*: керівників не завжди можуть висувати, підтримувати та дисциплінувати в їхній діяльності добре організовані політичні партії з послідовними програмами, хоча там, де немає такої партійної підтримки, може виявитись набагато важчим організувати ефективне врядування.

8. *Плюралізм*: політичні процеси не завжди можуть спиратися на розмаїття добровільних і автономних приватних груп, сфери діяльності яких почасти взаємоперекриваються. Проте там, де існує монополія на представництво, ієрархії об'єднань та обов'язкове членство, цілком може бути, що інтереси, про які йдеться, будуть набагато тісніше пов'язані з державою, а поділ на державні і приватні сфери дій буде значно невідрізнений.

9. *Федералізм*: територіальний поділ влади не завжди може бути пов'язаний із наявністю різних рівнів влади і місцевих автономій, уже не кажучи про те, що їх згадано в якомусь конституційному документі, проте такий розподіл влади між територіальними і (або) функціональними одиницями характерний для всіх демократій.

Рівні
Влади

10. *Президентство*: головна посадова особа виконавчої влади не завжди може бути єдиною постаттю і його не завжди можуть обирати прямо всі громадяни, хоча певна концентрація влади характерна для всіх демократій, навіть якщо владу здійснюють колективно і вона тільки опосередковано підзвітна виборцям.

11. *Стимування і противаги*: різні гілки влади не конче мають бути протиставлені одна одній, хоча врядування, яке здійснюють або законодавчі збори, або орган, у якому зосереджено всю виконавчу владу, або суд своїми наказами, або навіть диктатор своїми указами (скажімо, під час війни), врешті-решт має бути підзвітним усім громадянам.

Хоча кожен з поданих вище пунктів названо необхідним компонентом демократії, їх, власне, слід трактувати як індикатори того чи іншого типу демократії або ж як корисні критерії для оцінки діяльності конкретних режимів. Вважати їх за елемент загального визначення демократії було б помилкою, бо ми б ототожили американську державу з універсальною моделлю демократичного врядування. Адже парламентські, консоціативні (consociational), унітарні, корпоративні та з високим ступенем концентрації влади структури континентальної Європи теж можуть мати певні унікальні переваги і правити за орієнтири для держав, що здійснюють непевний перехід від авторитарного правління до демократичного¹².

Чим не є демократія

Ми намагалися передати, що взагалі означає сучасна демократія, не ототожнюючи її з якоюсь конкретною низкою правил чи інституцій і не обмежуючи її якоюсь специфічною культурою чи рівнем розвитку. Ми ще й доводили, що демократію не можна зводити до регулярного проведення виборів або ототожнювати з якимсь конкретним уявленням про роль держави, проте майже не говорили про те, чим не є демократія, або про те, чого демократія, можливо, не спроможна створити.

Існує цілком зрозуміла спокуса пов'язувати надто багато сподівань із концепцією демократії та уявляти, ніби, утвердивши демократію, суспільство розв'яже всі свої політичні, соціальні, економічні, адміністративні й культурні проблеми. На жаль, «усе добре не конче йде вкупі».

По-перше, демократії не конче економічно ефективніші за інші форми врядування. Їхні показники сукупного зростання, заощаджень та інвестицій можуть бути не кращими за показники недемократичних режимів. Надто велика ймовірність такого феномену в перехідні періоди, коли групи власників і адміністративні еліти можуть відповідати на реальні або уявні загрози «правам», якими вони тішилися за авторитарного правління, втечею капіталів, відмовою від інвестицій або саботажем. Згодом, залежно від типу демократії, сприятливі довготермінові впливи на розподіл прибутку, сукупний попит, удосконалення освіти, продуктивність праці і розвиток творчого потенціалу можуть зрештою

¹² Див.: Linz J. The Perils of Presidentialism // Journal of Democracy. – 1990. – Т. 1. – Зима. – С. 51–69; а потім подальше обговорення цієї теми Дональдом Горовіцем, Сеймуром Мартіном Ліпсетом та Хуаном Лінцем (Journal of Democracy. – 1990. – Т. 1. – Осінь. – С. 73–91).

поєднатися, поліпшивши соціально-економічну ситуацію, але було б занадто сподіватися, що ці поліпшення стануться негайно, а ще менше можна сподіватися на те, що вони будуть визначальними рисами демократизації.

По-друге, демократії не конче ефективніші адміністративно. Їхня спроможність ухвалювати рішення може бути навіть повільнішою, ніж у режимів, які вони заступили, і вже тільки з тієї простої причини, що треба радитись із більшою кількістю агентів та інстанцій. Витрати, пов'язані з функціонуванням демократії, можуть бути більшими, навіть якщо тільки тому, що «виплати» треба здійснювати ширшому й винахідливішому колу клієнтів (хоча ніколи не слід недооцінювати ступеня корупції, який може бути характерним для автократій). Вдоволення народу діяльністю нового демократичного уряду може навіть не видаватися більшим, і то тільки з тієї причини, що необхідні компроміси часто нікому не подобаються цілком, а невдоволені мають змогу нарікати.

По-третє, навряд чи видаватиметься, що за демократій більше порядку й більше консенсусу, що вони стабільніші та керованіші, ніж автократії, на зміну яким вони прийшли. Такий стан почасти є побічним результатом демократичної свободи слова, а водночас ще й відображенням імовірності дальшого існування незгоди з приводу нових законів та інституцій. Ці наслідки накидання й компромісу попервах часто цілком двозначні за своїм характером і невизначені за своєю дією, і то доти, доки індивіди навчаться користуватися ними. Ба більше, вони з'являються тоді, коли тільки-но вщухла серйозна боротьба, вмотивована високими ідеалами. Групи та індивіди, нещодавно набувши автономії, будуть випробовувати певні закони, протестуватимуть проти дій певних інституцій і наполягатимуть на переговорах, щоб отримати і свою частку. Отже, наявність партій, спрямованих проти системи, не повинна дивувати, не слід вважати її й за невдачу демократичної консолідації. Важить тільки те, чи мають ці партії бажання визнавати, хоч і як неохоче, загальні правила обмеженої невизначеності й можливої згоди.

Керованість (governability) – це проблема для всіх режимів, не тільки для демократичних. З огляду на політичне виснаження і втрату легітимності, що спіткали автократії, починаючи від султанського Парагваю й закінчуючи тоталітарною Албанією, може видатися, що нині тільки від демократій можна сподіватися ефективного й легітимного врядування. Проте досвід довів, що демократії теж можуть втратити спроможність урядувати. Широкий загал може розчаруватись у їхній ефективності. Дедалі загрозливішою видається спокуса маніпулювати процедурами, що постає перед вождями, і може зрештою підточити принципи можливої згоди й обмеженої невизначеності. Мабуть, найкритичніша мить настає тоді, коли політики починають прибирати передбачувані ролі, характерні для зміцнілої демократії, і передбачуваними стають і їхні відносини. Тоді чимало людей з'ясує, що їхні сподівання не справдилися; дехто виявить, що нові правила конкуренції ставлять їх у не вигідне становище, а окремі навіть відчують, що їхнім життєвим інтересам загрожує більшість, сформована серед загалу.

І, нарешті, демократії матимуть відкритіші суспільства та політики, ніж автократії, що їх вони заступили, проте не конче відкриті економіки. Чимало з нинішніх найуспішніших і найусталеніших демократій колись давніше вдава-

лися до протекціонізму й закриття кордонів і великою мірою поклалися на державні інституції, що мали сприяти економічному розвитку. Хоча підтверджену часом сумісність демократії і капіталізму ніхто, здається, не ставить під сумнів, попри неперервне тертя між ними, неясно, чи сприяння таким ліберальним економічним цілям, як право індивідів володіти власністю й отримувати прибуток, очисна функція ринків, приватне залагодження суперечок, свобода виробляти без державного регулювання і приватизація державних підприємств, неодмінно сприятимуть зміцненню демократії. Зрештою, демократії справді потребують стягувати податки й регулювати деякі ділові операції, надто там, де існують приватні монополії та олігополії. Громадяни або їхні представники можуть вирішувати, що є бажаним для захисту прав колективів від зазіхань індивідів, надто наділених власністю, і можуть постановити, що деякі види майна повинні перебувати в державній або кооперативній власності. Словом, уявлення про економічну свободу, на яких наголошують нині в неоліберальних економічних моделях, не синонімічні з політичною свободою – й можуть навіть перешкоджати їй.

Демократизація не конче породить економічне зростання, соціальний мир, адміністративну ефективність, політичну гармонію, вільні ринки й «кінець ідеологій». А найменше вона спричиниться до «кінця історії». Нема сумніву, деякі з цих рис можуть сприяти зміцненню демократії, проте вони не є ані її передумовами, ані її безпосередніми наслідками. Натомість нам слід сподіватися на появу політичних інституцій, які можуть мирно конкурувати за формування уряду і вплив на державну політику, розв'язувати соціально-економічні конфлікти за допомогою регулярних процедур і мають достатню пов'язаність із громадянським суспільством, щоб репрезентувати своїх виборців і спонукати їх до колективних дій. Деякі типи демократій, надто в країнах, що розвиваються, виявилися нездатними виконати цю обіцянку, можливо, внаслідок конкретних обставин переходу від авторитарного правління¹³. Демократична ставка полягає в тому, що демократичний режим, утвердившись, не тільки зберігатиметься, сам відтворюючись у своїх початкових обмежуючих рамках, а й вийде врешті-решт за їхні межі¹⁴. На відміну від авторитарних режимів, демократії спроможні консенсусно змінювати свої правила та інституції у відповідь на зміну обставин. Може, вони й не створять одразу всіх тих благ, про які ми згадували вище, проте мають кращі, ніж автократії, шанси зрештою дати їх.

¹³ Karl T. L. Dilemmas of Democratization in Latin America // Comparative Politics. – 1990. – Т. 23. – Жовтень. – С. 1–23.

¹⁴ Kirchheimer O. Confining Conditions and Revolutionary Breakthroughs // American Political Science Review. – 1965. – Т. 59. – С. 964–974.

Ларі Даймонд

Світ 1990 року переживає демократичну революцію. В усьому світі, що розвивається, люди протестують і повстають проти комуністичного й авторитарного правління. Цей неспокій поширився на найізольованіші, найнеймовірніші забуті закутки світу: Бірму, Монголію, Непал, Заір і навіть Албанію. Від посткомуністичного світу Східної Європи до постбюрократичних авторитарних держав Латинської Америки, від ураженої злиднями тропічної Африки до нещодавно збагатілої та індустріалізованої Східної Азії – всюди нації прямують до демократії. Ще ніколи в історії не було стількох незалежних країн, які б або вимагали запровадити, або запроваджували, або здійснювали демократичне врядування. Ще ніколи в історії усвідомлення потреби боротьби народу за демократію не поширювалось так швидко й далеко за межі національних кордонів. А демократи всього світу, здається, ще ніколи не мали такої значної причини для радощів.

А проте переконані демократи вчинили б добре, утримавшись від бажання святкувати. Демократія – тип політичної системи, яким найдужче захоплюються, але його, напевне, ще й найважче підтримувати. Серед усіх форм урядування тільки демократія спирається на мінімум примусу і на максимум згоди. Демократичні держави неминуче постають перед певними «вбудованими» («built-in») [у демократії] парадоксами, або суперечностями. Тертя, що їх спричиняють ці парадокси, нелегко усунути, і кожна країна, що прагне стати демократичною, повинна знайти свій власний шлях розв'язку цих парадоксів.

У цій статті досліджено три суперечності, що великою мірою перешкоджають боротьбі, яка нині точиться у світі, за розвиток та інституціоналізацію демократії. Мій аналіз спирається на свідчення, здобуті на основі порівняльного дослідження досвіду утвердження демократії у 26 країнах, що розвиваються (developing countries)¹.

Чимало проблем, з якими демократія зіткнулась у країнах, що розвиваються, породжені якраз тими тертями, чи парадоксами, які властиві самій природі демократії. Перше з них – це суперечність між *конфліктом* (*conflict*) і *консенсусом* (*consensus*). Демократія за самою своєю природою – це система інституціо-

¹ Democracy in Developing Countries. – Vol. 2: Africa; T. 3: Asia; Vol. 4: Latin America / Eds. L. Diamond, J. J. Linz, S. M. Lipset. – Boulder, Colorado: Lynne Rienner Publishers, 1988, 1989.

налізованої боротьби за владу. Без конкуренції й конфлікту не буде демократії. Проте будь-яке суспільство, яке санкціонує політичний конфлікт, постає перед ризиком, що цей конфлікт стане надто інтенсивним, створивши суспільство, таке пронизане суперечками, що громадянський мир і політична стабільність опиняться під загрозою. А звідси й випливає парадокс: демократія вимагає конфлікту – але не великого; за демократії повинна існувати боротьба за владу, але тільки в ретельно визначених і загально визначених межах. Поділи слід пом'якшувати консенсусом².

Друге тертя, або суперечність, – це суперечність між *представничістю* (*representativeness*) і *керівністю* (*governability*). Демократія зумовлює небажання зосереджувати владу в руках небагатьох, а тому змушує і лідерів, і політичні програми (*policies*) запроваджувати механізми народного представництва і підзвітності. Але щоб бути стабільною, демократія (чи будь-яка інша система врядування) повинна мати те, що Александр Гамільтон назвав «енергією»: вона завжди має бути спроможна діяти, а інколи – дуже швидко й рішуче. Уряд повинен не тільки реагувати на вимоги зацікавлених груп, а й бути здатним стати посередником між ними, опиратися їм. Це потребує партійної системи, яка може створити досить стабільний і згуртований уряд, щоб репрезентувати конкурентні групи та інтереси в суспільстві та відповідати на їхні вимоги, не потрапивши в залежність від них і не будучи паралізованим їхнім тиском. Представничість вимагає, щоб партії висловлювали ці конфліктні інтереси і зверталися до них, а керівність вимагає, щоб партії мали достатню автономію, аби піднятися над ними.

Така ситуація підводить нас до третьої суперечності – між *згодою* (*consent*) й *ефективністю* (*effectiveness*). Слово «демократія» означає буквально «урядування народу», або принаймні врядування за згодою урядованих. Саме цю ідею й підхопили народи всього світу, яким уже остогидли репресії та корупція авторитарних і тоталітарних правлячих еліт. Чимало дослідників засвідчують: люди всієї земної кулі недвозначно заявляють, що прагнуть права позбавити своїх володарів влади, хочуть, аби над ними врядували з їхньої згоди.

Проте заснування демократії і її підтримка – дві різні речі. Щоб бути стабільною, демократія повинна набути легітимності, яку визнає народ, що має вважати її за найкращу, найдоречнішу форму врядування для свого суспільства. Адже демократія, *оскільки* вона спирається на згоду урядованих, залежить від легітимності, яку визнає народ, набагато більшою мірою, ніж будь-яка інша форма врядування. Ця легітимність вимагає глибокої моральної відданості та емоційної пов'язаності, але такі почування розвиваються тільки з часом і почасти як наслідок успішного функціонування демократії. Люди не цінуватимуть демократії, якщо вона не розв'язуватиме успішно соціально-економічних проблем і не досягне певного мінімального рівня порядку і справедливості.

Якщо демократія не працює, народ може віддати перевагу тому, щоб ним керували *без його згоди*, не захоче й далі завдавати собі зайвого клопоту у вигляді потреби робити політичний вибір. Саме тут і криється парадокс. Демократія

² Almond G. A., Verba S. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations. – Boston: Little, Brown and Co., 1965. – С. 356–360.

вимагає згоди. Згода вимагає легітимності. А легітимність вимагає ефективного функціонування. Проте ефективністю можна пожертвувати задля згоди. Обрані лідери завжди відчуватимуть неохоту здійснювати непопулярну політику, байдуже, хоч якою мудрою чи необхідною вона може бути.

Ці три парадокси мають важливі наслідки для розвитку демократії у відсталих країнах Східної Європи і в країнах, які звичайно об'єднують назвою «третій світ», – країнах, що тепер, після стількох репресій і розчарувань, намагаються побудувати тривкі демократії. Розгляньмо наслідки кожного з цих трьох парадоксів, і почнімо з останнього.

Згода versus ефективність

Демократії, а надто нові демократії, страждають від однієї специфічної проблеми, пов'язаної з ефективністю врядування: народна оцінка діяльності уряду має тенденцію бути короткозорою. Отож демократичні уряди геть усюди – в індустріалізованому світі анітрохи не меншою мірою, ніж у країнах, що розвиваються, – постійно відчувають спокусу формувати свою політику з огляду на наступні вибори. В короткій перспективі це може мати добрий політичний сенс, але аж ніяк не сприяє добрій *економічній* політиці. Адже, говорячи про ефективність, ми маємо передусім на увазі економічну ефективність.

Авторитарні режими, скажімо режим Піночета в Чилі, не залежать від народної згоди, а отже, в політичному аспекті можуть дозволити собі, щоб населення їхніх країн страждало протягом тривалого періоду суворой економії і структурної перебудови задля отримання виграшу в далекій перспективі. Економіка Чилі нині бурхливо розвивається – але яким коштом людських страждань, злиднів, безробіття і політичних репресій протягом останніх п'ятнадцяти років?

Східноєвропейські й латиноамериканські країни терміново потребують запровадження структурних реформ, щоб створити ефективні й конкурентні в міжнародному масштабі економіки. Але як довго і як наполегливо нові демократичні або демократизаційні уряди здійснюватимуть економічну реформу, якщо в короткій перспективі злигодні виявляться затяжкими, а виграші, хоч які великі, можуть стати очевидними десь аж після наступних виборів?

За таких обставин зміцнення демократії – тісно пов'язане зі структурною економічною реформою – вимагає укладання своєї угоди, або «пакту», серед конкурентних політичних партій і соціальних сил. То була б угода про: 1) загальний напрям і принципи структурної економічної реформи, що їх підтримуватимуть усі партії незалежно від того, котра прийде до влади; 2) відмову від певних політичних методів і стратегій, зокрема від безвідповідальної, але спокусливої політики надмірних обіцянок; 3) жертви, на які повинні піти всі соціальні сили, відмовившись, зокрема, від певних вимог протягом вирішального і вкрай нестабільного періоду перебудови економіки й запровадження демократії; 4) метод більш-менш справедливого розподілу й полегшення тягара перебудови за допомогою певних механізмів для груп, уражених найтяжче, скажімо робітників, що лишилися без роботи внаслідок структурних реформ³.

³ О'Доннел і Шміттер визначають пакт як «недвозначну, але не завжди публічно пояснену або виправдану угоду, яку уклали певна сукупність дійових осіб (actors), що

Такі пакти можуть бути або такими вузькими, як угоди про основні принципи довготермінової економічної політики, або досить далекосяжними, щоб на їхній основі можна було створити широкі коаліції, здатні керувати в ім'я несхитного політичного консенсусу. Однією з можливих моделей у цьому аспекті могли б бути політико-економічні пакти, що їх 1958 року уклали венесуельські еліти, посприявши таким чином успішному і тривкому відновленню демократії. На додачу до поділу сфер влади ці пакти визначають широкі контури економічної політики країни, знімаючи таким чином потенційно суперечливі питання з порядку денного міжпартійних дискусій⁴.

Масштаб допомоги, необхідної, щоб зробити економічну реформу політично прийнятною, цілком може перебувати за межами того, що здатні фінансувати власним коштом збанкрутілі й переобтяжені боргами економіки Східної Європи, Латинської Америки, Африки та інших країн, що розвиваються (наприклад, Філіппін). Успішна перебудова економіки, спираючись на демократію, здається, вимагатиме і якоїсь міжнародної угоди. Індустриалізовані демократії й міжнародна спільнота можуть запропонувати важливі нові інвестиції та допомогу і справжнє списання боргів в обмін на реформи, що мають припинити задушливе для економіки державне регулювання й забезпечити в тих країнах самопідживлюване зростання.

Які реформи і принципи можуть правити за основні пункти нового консенсусу у сфері економічної політики для цих нестабілізованих демократій?

Економічний розвиток країн «третього світу» протягом останніх чотирьох десятиліть дав нам неоціненну науку, яка дає змогу відрізнити політики, які працюють, від тих, що не працюють. Загалом зорієнтовані на ринок економіки розвиваються, тоді як державно-соціалістичні економіки плентаються позаду. Відкриті для світу й конкурентні економіки працюють, закриті (або принаймні украй закриті протягом тривалого періоду) економіки не працюють. Економіки зростають, коли сприяють заощадженням, інвестиціям і новаціям, коли винагороджують індивідуальні зусилля та ініціативу. Економіки зазнають застою і регресу, коли роздуті, меркантилістські, гіперінтервенціоністські держави вибудовують «структуру несхитного фаворитизму на користь певних груп, перешкоджаючи змінам, експериментам, конкуренції, новаціям і соціальній мобільності»⁵.

намагаються визначити (чи, краще сказати, визначити по-новому) правила, які керують здійсненням влади на основі взаємних гарантій "життєво важливих" інтересів тих, хто приєднався до цієї угоди». Я трохи поширюю значення, яке дали ці автори, розуміючи під пактом угоду на основі гарантій загального національного інтересу. *O'Donnell, G., Schmitter P. C. Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies. – Baltimore: John Hopkins University Press, 1986. – С. 37–38.*

⁴ *Karl T. L. Petroleum and Political Pacts: The Transition to Democracy in Venezuela. – У кн.: Transitions from Authoritarian Rule: Latin America / Eds. G. O'Donnell, P. C. Schmitter, L. Whitehead. – Baltimore: John Hopkins University Press, 1986. – С. 210–215.*

⁵ *Ardito-Barletta N. Democracy and Development // The Washington Quarterly. – 1990. – Т. 13. – Літо. – С. 161–171.*

Крім того, економіки, які інвестують у людський капітал знедолених верств, задовольняючи їхні головні людські потреби, формують неперервний стимул зростання. А ті економіки, які половині, двом третинам, а то й більшій кількості населення реально перешкоджають набути певних умінь і спроможностей, необхідних для участі в розвитку та отриманні вигадів від нього, зрештою зазнають краху.

Демократичний розвиток, як і демократична культура, вимагає значного ступеня рівноваги, поміркованості та поваги до всіх інтересів. Ринки мають бути достатньо відкритими, гнучкими і конкурентними, щоб породжувати збільшення заощаджень, інвестицій і коефіцієнту окупності капіталовкладень. Це означає, що держава не повинна підтримувати виробників. А водночас держава має брати достатню участь в економічних процесах, щоб забезпечити адекватні інвестиції в людський і фізичний капітал, подбати, щоб розвиток відповідав потребам захисту довкілля та іншим інтересам спільноти. Податки мають бути досить високими (й досить справедливими та ефективно збираними), щоб забезпечити надходження для цих важливих цілей, а водночас обмеженими і спланованими так, щоб діяти «найнейтральнішим чином відносно спонук заощаджувати, інвестувати й ефективно розподіляти ресурси»⁶.

Навколо цих загальних принципів існує багато варіантів, але з ними пов'язані й великі труднощі. В різних країнах формуються різні типи державного втручання з метою посприяти розвитку вітчизняної промисловості (й навіть задля тимчасового протекціонізму). Проте країни починають відставати, коли держава стає *домінуючим* виробником та роботодавцем або ж усякчас підтримує неефективних економічних агентів – чи то капітал, чи то робочу силу.

Мабуть, найважливіша наука, виснувана з нашого порівняльного дослідження двадцяти шести країн, дуже проста, але її звичайно нехтують. Хоч який характер політики тієї або тієї країни, ця політика може бути ефективною тільки тоді, коли її здійснюють послідовно і прагматично. Раптові переходи від радикальної популістської перерозподільної політики до радикальної неоліберальної суворості неминуче призводять до економічних нещасть і криз на кшталт тих, що нині загрожують майбутньому демократії в Аргентині, Бразилії й Перу.

Але це аж ніяк не неминуча доля виборчих режимів у країнах, що розвиваються. Ботсвана, Колумбія і (трохи проблематичніше) Індія, маючи різні рівні розвитку та різну забезпеченість природними ресурсами, – всі досягли стійкого економічного зростання завдяки стабільній, розважливій політиці. У цих країнах підприємці всіх рівнів можуть заощаджувати, робити інвестиції, отримувати прибутки, реінвестувати капітал і мати деяку впевненість у передбачуваному майбутньому. Мабуть, найприкметніше те, що прагматична, еклектична економічна політика Колумбії забезпечила постійне зростання з низькою інфляцією протягом трьох десятиліть від часу переходу країни до демократії. Хоча Індію часто вважають за приклад економічного смітника, фактично ця країна за три минулі десятиліття досягла значного соціально-економічного розвитку, і її успіхи були б набагато більшими, якби її населення не подвоїлося, сягнувши 800 мільйонів чоловік. Від миті незалежності Індія досягла самозабезпечення в

⁶ Там само. – С. 163.

сільському господарстві, значної індустріалізації, цілком відчутного збільшення рівня письменності, тривалості життя і зменшення дитячої смертності. Крім того, вона здобула всі ці успіхи, маючи серед країн, що розвиваються, одні з найнижчих показники рівня інфляції та іноземних позичок.

Якщо Індія може розвиватися, чому не може Африка? З населенням, понад наполовину більшим, ніж в Африці, і не більшим достатком природних ресурсів, плюс не меншим за африканський рівнем бідності на початку незалежності, – чому Індія змогла працювати в економіці набагато ефективніше?

Відповіді на це запитання почасти політичні, бо ж ідеться про політику та інституції. Індія мала політичні інституції – не тільки бюрократію, а й стабільну та інституціоналізовану систему політичних партій, – які могли реалізовувати послідовну і прагматичну довготермінову стратегію економічного розвитку. Загалом вона працювала, хоч у країні однаково було забагато неефективності, корупції, марнотратства, – спричинених хибним соціалістичним ідеалізмом і задушливим державним втручанням (statism), – які загрожували досягнутому економічному прогресові.

Ці порівняльні свідчення дають нам дві важливі науки. По-перше, природі демократій не властиво мати гірші показники економічного розвитку, ніж у диктатур. Проте дуже ймовірно, що їх природі не властиво мати й кращі показники. Набагато більше значення має обрана політика та рівень досконалості, з якою її застосовують. По-друге, оскільки послідовність, розважливість і прагматизм у політиці мають таке важливе значення для розвитку економіки, молоді демократії, борючись за своє утвердження, повинні поважно замислитись над тим, як можна сформуванати й підтримати широкий консенсус із приводу економічної політики. Підтримка такого консенсусу вимагатиме творчої розбудови інституцій, державної освіти і взаємоприспосовування еліт. А передусім вимагатиме політичних лідерів, наділених сміливістю, широтою бачення й рішучістю.

Отже, цей висновок повертає нас до другого парадоксу: як збалансувати представничість і підзвітність із потребою в керованості?

Представничість versus керованість

Керованість вимагає достатньої концентрації й автономії влади, щоб ту або ту політику можна було запровадити енергійно і швидко. Ця вимога загалом суперечить потребі в підзвітності влади, в контролі й нагляді народу та його представників за її діяльністю. А втім, у деяких аспектах велика публічна підзвітність може зміцнити урядування і збільшити його ефективність. Це твердження стає найочевиднішим, коли зважити на політичну корупцію.

Поширена урядова корупція отруйна для демократії. Корупція перешкоджає економічному зростанню, спрямовуючи не в ті річища потоки капіталу й ресурсів, чинячи несприятливий вплив на рішення про інвестиції та економічну конкуренцію взагалі. Хоча дехто стверджував, що корупція може збільшити політичну легітимність, розпорозуючи матеріальні вигоди, ці вигоди здебільшого радше зосереджуються, ніж «поширюються». Нечисленний клас урядовців та їхніх бізнесових приятелів збагачується коштом величезної маси населення – і легітимності всієї демократичної системи.

Крім того, там, де перспектива нечесно зароблених прибутків є важливим мотивом намагань здобути посаду, демократичний процес стає радше бороть-

бою за владу, ніж згодою щодо політичного курсу. Політична влада даватиме такі прибутки й переваги, що задля виграшу конкурентні сили робитимуть що завгодно. Такий стан загрожуватиме самій сутності демократичного процесу – вільним, чесним і мирним виборам.

Державне втручання робить корупцію ще гіршою, даючи державним урядовцям численні можливості мати ренту з регулятивної діяльності держави. Проте можливості корупції – споконвічні риси державного життя в усьому світі. Єдиний засіб від неї – підзвітність, яка потребує вільної преси, що охоча і здатна викривати корупцію; організованого громадянства, ладного придивлятися до політичних процесів і поведінки державних урядовців; енергійної, незалежної судової системи, спроможної судити й карати урядовців за службові злочини.

Поки що названо принаймні кілька способів, завдяки яким підзвітність сприяє керованості. Для них характерне обмеження державної влади, надто виконавчої, з метою запобігти її надуживанням. Але це тільки половинчасті заходи, їхня сила надто обмежена або надто розпорошена, й урядування може бути неефективним.

Кожна країна повинна знайти свій власний шлях розв'язку цієї загальної суперечності. Хуан Лінц стверджував, що в більшості країн, що розвиваються, перевагу слід віддавати парламентським системам, бо, *inter alia**, завдяки їм виконавча влада має більший ступінь підзвітності перед законодавчим органом, крім того, вдається уникнути таких рис президентської системи врядування, як застиглість і зосередження всієї влади в руках переможця, а водночас зростає керованість: адже можна обминути потенційний глухий кут, що може виникнути за президентської системи врядування, коли посаду президента контролює одна партія, а законодавчий орган – якісь інші⁷.

Але й тут немає універсальних формул, тож деяким країнам можуть стати в більшій пригоді, скажімо, твердий і рішучий характер президентської влади, більша стабільність президентських кабінетів і можливість, що президентська система дасть змогу обрати єдиного найчільнішого національного лідера, і то способом (і за допомогою правил), які сприяють консолідації якнайширших мас виборців⁸.

Розвинене громадянське суспільство сприяє не тільки підзвітності, а й збільшенню рівня представничості та міцності демократії. Добровільні об'єднання становлять вирішальний інституційний додаток до демократичних політичних партій. Збереження демократії в Індії та Коста-Риці протягом чотирьох десятиліть та у Венесуелі з 1958 року великою мірою завдячує наявним у цих країнах густим мережам автономних добровільних об'єднань і незалежним засобам масової інформації. Адже вони не тільки перевіряють та аналізують діяльність органів державної влади, а й збільшують легітимність демократії, даючи нові

⁷ Linz J. The Perils of Presidentialism // Journal of Democracy. – 1990. – Т. 1. – Зима. – С. 51–69.

⁸ Такі можливості президентської влади в поліетнічних суспільствах розглянуто у вид.: Horowitz D. Ethnic Groups in Conflict. – Berkeley: University of California Press, 1985. – С. 636–639.

* Серед іншого (*латин.*).

засоби вияву політичних інтересів, сприяючи зростанню політичної свідомості, продуктивності і впевненості громадян, формуючи й залучаючи нових політичних лідерів.

А водночас демократичні уряди та партії повинні мати деяку автономію від вимог різних груп, щоб бути спроможними ухвалювати й запроваджувати жорсткі рішення. Якщо політичні партії надто слабкі або надто аморфні і строкаті за своїм складом, якщо бюрократія перебуває в полоні таких партій та різних інтересів, якщо обраний уряд не може піднятися над ними, примирити їх, а інколи й опиратися тискові зацікавлених груп, тоді такий уряд може виявитись неспроможним виробити дієздатну політику. Така слабкість може призвести до кризи довіри, яка загрожуватиме режимові.

Відносини між партійною системою, виборчою системою і конституційною структурою створюють ще одну велику суперечність між представничістю і керуваністю. У принципі найдосконаліший спосіб репрезентувати різні соціальні групи та інтереси, особливо в глибоко поділених суспільствах, – це пропорційне представництво (ПП). Фактично там, де політичні поділи численні, глибокі й політично мобілізовані, спроби перешкодити представництву за допомогою партійної системи різних груп, відмовившись від принципу ПП, означали б іти на ризик політичного відчуження, заворушень і насильства, які б могли загрожувати стабільності демократії⁹. Що чистіша форма ПП і що нижчий мінімальний відсоток голосів, необхідних для утворення партійної фракції в парламенті, то більше сформується важливих партій, а парламент матиме тенденцію більшою мірою віддзеркалювати у своїй політичній структурі рівновагу соціальних, культурних та ідеологічних інтересів суспільства¹⁰. Це може збільшити представничість системи, проте зменшити її керуваність і навіть підзвітність, і то з трьох причин.

По-перше, якщо жодного з парламентаріїв не обрано від (помірковано великих) територіальних округів, жоден з них не буде індивідуально підзвітний будь-якій виразно визначеній частині електорату, а звітуватиме тільки перед партійними босами чи виборцями, що внесли його до партійного списку кандидатів. По-друге, з фрагментацією партійної системи виборці можуть фактично отримувати десь ті самі коаліційні уряди з невеличкими змінами у складі кабінету міністрів незалежно від того, як голосування змінюватиме співвідношення впливу окремих партій. Отже, стане дуже важко справді змінити політику і «усунути негідників від влади». Такий стан може збільшити стабільність політики, навіть якщо й призводить до частих змін уряду (як в Італії), але виборці при цьому втрачають можливість справді щось вибирати. По-третє, за рівноваги між великими партіями і численними дрібними партіями, ці дрібні партії отримують надмірні переговорні козири й «шантажний» потенціал при переговорах із метою сформувати уряд. Це призведе або до недемократичного

⁹ *Powell G. B., Jr. Contemporary Democracies: Participation, Stability, and Violence.* – Cambridge: Harvard University Press, 1982. – С. 123–132.

¹⁰ *Lijphart A. Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries.* – New Haven: Yale University Press, 1984. – С. 150–168.

переходу влади й ресурсів до таких периферійних груп, або до створення коаліційних урядів «національної єдності», поділених так, що вони не зможуть діяти. Цей глухий кут дедалі більшою мірою збаламучує демократичну політику в Ізраїлі, де виборча реформа стала бойовим покликом обуреного ізраїльського населення.

За таких обставин політичній системі можна надати трохи *більшої* демократичної стабільності, зробивши її трохи *менш* представничою. Тому Західна Німеччина, відображуючи поляризацію й нестабільність Веймарської республіки, визначила виборчий поріг у 5% голосів, щоб та або та партія могла ввійти до Бундестагу, й отримала стабільну систему, що складається з двох доміантних партій і однієї чи двох менших. Замислившись над політичною поляризацією і фрагментацією, що 1980 року вдруге за багато десятиліть завдали удару демократії, Туреччина 1982 року ухвалила 10% поріг та інші зміни, що посприяли й формуванню набагато консолідованішої партійної системи. Торік двопартійна комісія з виборчої реформи в Ізраїлі подала розважливо збалансовану пропозицію, що, зберігши принцип ПП, визначила б поріг у 3,5%, причому, як і в Західній Німеччині, половину членів парламенту обирали б у територіальних округах, а половину – на основі загальнодержавних партійних списків¹¹.

Є, звичайно, й набагато жорсткіші механізми для упорядкування партійної системи, скажімо, вибори законодавців в одномандатних округах більшістю голосів і президентська система. Кожен з них матиме тенденцію значно зменшувати кількість партій, а обидва вони становитимуть природний рецепт формування двопартійної системи. Але ми вже згадували про проблеми, пов'язані з президентською системою врядування, а за ситуації, коли більше ніж дві партії мають значну підтримку виборців – як-от у Британії під час останніх парламентських виборів та в Індії з часу незалежності, метод вибору найбільшою кількістю голосів в округах може перетворити найбільшу кількість голосів, поданих за партію в масштабах держави, на хистку більшість голосів у парламенті. Це може посприяти не так більшій керованості, як, вочевидь, недемократичному порушенню рівноваги й зарозумілості влади. Один з елементів загадки демократії полягає в тому, що її парадокси не часто можна розв'язати, вдаючись до грубих і простих альтернатив.

Конфлікт versus консенсус

Мабуть, найбільша суперечність демократії – це суперечність між конфліктом і консенсусом. Демократія зумовлює незгоду й поділ, проте на основі згоди і згуртованості. Вона вимагає, щоб громадяни самоутверджувалися, а водночас і визнавали владу уряду. Вона вимагає, щоб громадяни цікавилися політикою, але не дуже. Ось чому Габріел Алмонд і Сідней Верба у своїй класичній праці «Громадянська культура» назвали демократичну політичну культуру «змішаною». Вона врівноважує роль громадян як учасників (як діячів політичної конкуренції й конфлікту) з їхньою роллю підданих (що коряться державній владі) і «локальною» роллю членів родин, соціальних і громадських органі-

¹¹ Israel-Diaspora Institute: «Electoral Reform in Israel – An Abstract». – Tel-Aviv, Israel. – 1990. – Лютий.

зацій за межами політичної сфери¹². Роль підданих сприяє керованості, тоді як «локальна» роль згладжує політичний конфлікт, зменшуючи політизацію суспільного життя.

До інших тісно пов'язаних елементів демократичної політичної культури належать толерантність до опозиції та незгоди, довіра до своїх колег політичних діячів; бажання співпрацювати, припасовуватись, іти на компроміс, а отже, й певна гнучкість, поміркованість, увічливість і стриманість у захисті своїх партійних інтересів. Цілком зрозуміло, що такі усталені риси, як поміркованість і примирливість, дають демократіям змогу врівноважувати конфлікт і консенсус¹³. Ушанування цих чеснот як словом, так і ділом часто є одним з найважливіших завдань, перед якими постають молоді й нестабільні демократії.

Як плекати такі демократичні риси? Безперечно, їх культивуваці сприяє освіта, що, як довели Алмонд і Верба, збільшує кількість «демократичних» тенденцій в індивіда. Соціально-економічний розвиток теж може посприяти формуванню демократичних цінностей і практик, і то такою мірою, що це збільшить прибутки, поліпшить освіченість, майстерність і життєві шанси громадян. Отже, ми ще раз пересвідчуємося, чому інвестиції в людський капітал мають таке велике значення для збереження демократії.

Проте хіба немає переконливих історичних свідчень, які доводять, що демократична культура – це не меншою мірою результат, ніж причина, ефективного функціонування демократії? Скажімо, еліти можуть «відступити» до демократії з різних стратегічних причин, зокрема, наприклад, історично зумовленого браку чи виснаження інших засобів розв'язку конфліктів¹⁴ або недоступності в нинішній Східній Європі та Латинській Америці будь-якої іншої легітимної альтернативи. Тому успішне утвердження демократії доводить цінність участі в політичному житті, толерантності й компромісу, ба навіть ефективність і бажаність самої демократії. З плином часу громадяни демократичної держави привчаються до демократичних норм і цінностей, поступово засвоюють їх¹⁵. Отже, головне для демократій полягає в тому, аби проіснувати досить довго – і функціонувати досить добре, – щоб урешті відбувся цей процес.

Але цей висновок знову повертає нас до парадоксу. Щоб вижити й добре функціонувати, демократія повинна згладжувати конфлікт. Проте культурні механізми розв'язку конфліктів годі сформувати за одну ніч. А тим часом як можна стримувати конфлікти, щоб політичні поділи та конкуренція не розшматували суспільство?

Соціальні розколи мають тенденцію відбуватися вздовж ліній класових, етнічних (зокрема релігійних та регіональних) і партійних поділів. Проблема класового поділу – це парадокс у межах парадоксу. Для стабільності демокра-

¹² *Almond G. A., Verba S.* Op. cit. – С. 339–360.

¹³ *Dahl R.* *Polyarchy: Participation and Opposition.* – New Haven: Yale University Press, 1971. – С. 150–162.

¹⁴ *Burton M. G., Higley J.* *Elite Settlements* // *American Sociological Review.* – 1987. – Т. 52. – Червень. – С. 295–307.

¹⁵ *Rustow D.* *Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model* // *Comparative Politics.* – 1970. – Т. 2. – Квітень. – С. 358–361.

тії класовий поділ має бути не дуже гострим. Велика соціальна нерівність має тенденцію породжувати, зрештою, інтенсивну, пов'язану з насильством політичну поляризацію, як-от у Перу й на Філіппінах. Аби уникнути цього лиха й досягти помірного ступеня нерівності, слід вдатися до соціально-економічних реформ. Як мінімум, до них мають належати розважливі інвестиції в розвиток освіти, охорони здоров'я, житлове будівництво та решту соціальних послуг. У деяких випадках можуть виявитися необхідними радикальні реформи, зокрема земельна. Але такі реформи можуть породити запеклий опір еліт, що захищають свої позиції, надто великих землевласників і роботодавців, які використовують дешеву робочу силу. Саме тут і криються труднощі: щоб згладити соціальний конфлікт у далекій перспективі, політичній системі може виявитись необхідним піти на ризик поглибити його в короткій перспективі.

Очевидного виходу з цієї складної ситуації немає. В напружених і конфліктних ситуаціях демократія часто виграє тільки тоді, коли певні надто суперечливі питання знято з порядку денного. Але врешті-решт таки треба виявити рішучість, бо демократія не може існувати, якщо зберігаються величезна нерівність і недопуск деяких категорій населення до участі в політичному житті. За самою своєю природою демократія дає змогу здійснювати тільки поступові реформи, а не революційні зміни. Протилежні інтереси слід якось примиряти. Землю, може, і справді треба перерозподілити, але тільки тоді, коли її власники отримають справедливу компенсацію і матимуть змогу реінвестувати свої капітали в інші виробничі підприємства. Може, й треба підвищити заробітну платню, але тільки такими темпами, які не становлять великої загрози для прибутків корпорацій та економічного зростання. Адже тільки на основі економічного зростання можна так зменшити соціальну нерівність, що істотно зменшиться кількість бідних.

Щоб здійснити реформи, необхідно політично організувати та мобілізувати зневажені економічні групи, які перебувають у невідгідному становищі. Але щоб реформа мала визнання, не спровокувавши кризи, яка могла б покласти край демократії, кошти, необхідні для повалення демократії привілейованим економічним групам, мають бути більшими за кошти, яких потребує сама реформа. Це вимагає реалізму й поступових кроків із боку тих груп, які наполягають на реформі. Вимагає, крім того, достатньої загальної ефективності, стабільності й гарантій для капіталу з боку демократичного режиму, щоб привілейовані економічні агенти мали що втрачати в разі повороту проти демократії.

Етнічні й партійні поділи

У суспільних науках, може, і є кілька справжніх законів, і один з цих законів, які можна безперечно сформулювати, стосується етнічної належності: етнічні поділи не зникають. Їх не можна ліквідувати репресіями чи асиміляцією, проте їх можна згладжувати так, що вони не загрожуватимуть громадянському мирові, і люди різних груп матимуть змогу спокійно співіснувати, водночас зберігаючи свої етнічні ідентичності.

Є чотири головні механізми розв'язку етнічних проблем у рамках демократії: федералізм, пропорційність розподілу ресурсів і влади, права меншин (на

збереження культури й захист від дискримінації), поділ влади або ротація урядовців, зокрема через коаліційні структури в центрі¹⁶.

Як доводить досвід Індії та Нігерії і як зазначив Дональд Горовіц, федеральні системи дуже ефективні в розв'язку етнічних конфліктів, бо використовують різноманітні механізми пом'якшення конфлікту. По-перше, вони *розпорошують конфлікт*, переводячи значну його частину на рівень штатів та місцевий рівень. Крім того, породжують *внутрішньоетнічні конфлікти*, протиставляючи різні фракції етнічних груп одна проти одної в боротьбі за контроль над урядами штатів та органами місцевої влади. По-друге, можуть спонукати до *міжсетничної співпраці*, бо штати виявляють необхідність кооперуватися між собою, щоб зменшити свою залежність від розв'язку питань у центрі. По-четверте, можуть спричинити *фрагментацію* окремої етнічної групи, якщо ця група живе в кількох різних штатах і роз'єднана різними інтересами, перевагами й потребами. По-п'яте – посприяти *зменшенню нерівності*, даючи змогу відсталим і нечисленним народам підноситися разом із бюрократією свого штату й розвитком освітньої системи¹⁷.

А загалом федеральні системи дають усім великим територіально компактним етнічним групам певний контроль над своїми власними справами і деякі шанси здобути владу й контролювати ресурси на різних рівнях. Це твердження свідчить про ще один реальний закон: неможливість стабільної демократії у суспільстві, де етнічні поділи глибокі, а влада вкрай централізована. Існують переконливі незалежні причини, чому децентралізація влади і добре організоване місцеве та на рівні штату врядування сприяє зміцненню демократії, але в поділених суспільствах таке врядування набуває характеру абсолютного імперативу.

І, нарешті, партійні поділи незалежно від класових та етнічних поділів можуть становити цілком достатню основу важкого й деструктивного конфлікту. Навіть за браком гострих ідеологічних і програмних відмінностей політичні партії репрезентують конкурентні організації, які прагнуть здобути владу в державі, і що більша та ширша влада держави, то дужче кортітиме партіям за всяку ціну захопити її та утримувати. Це ще одна причина, чому втручання держави таке отруйне для демократії: воно не тільки призводить до корупції та економічної неефективності, а й підвищує виграш від здобуття політичної влади до рівня ігор, у яких переможець забирає все. Тому, коли так багато поставлено на карту у виборчому змаганні, стає страшенно важко підтримувати довіру, толерантність, увічливість і покору законам. Збалансована політична культура (за якої люди цікавляться політикою, але не дуже) можлива тільки за струк-

¹⁶ Набагато докладнішу й далекосяжнішу сукупність цих принципів утілено в концепції «консоціативної демократії» («consociational democracy»), що полягає у кабінеті, створеному на основі «широкої коаліції» в межах парламентської системи; праві взаємного вето для захисту інтересів меншин; пропорційності політичного представництва, призначень на державну службу й розподілу прибутків; значній автономії кожної етнічної групи у своїх власних справах. *Lijphart A. Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration.* – New Haven: Yale University Press, 1977.

¹⁷ *Horowitz D. Op. cit.* – С. 597–613.

турних обставин, де люди можуть *дозволити* собі не дуже цікавитись політикою, де багатство, прибуток, статус і можливості просунутись угору не залежать від політичної влади.

У Східній Європі і в більшій частині «третього світу» стримування міжпартійної боротьби вимагає скорочення державної економіки і заохочення розвитку приватної економіки. Але воно, звичайно, вимагає й більшого. Там, де партії тільки-но починають формуватися, там, де після десятиріч репресій і страху тільки-но зароджується відкрите політичне життя, культура толерантності, довіри, припасування і співпраці ще лише має народитись. Пристрасті там несамовиті, а спогади гіркі. Людям бракує основи взаємної довіри й поваги – основи, на якій вони могли б поєднувати свої політичні зусилля або принаймні розважливо і гнучко обстоювати власні політичні інтереси.

За таких обставин дії, вибори та позиції еліт можуть чинити вирішальний вплив на те, як їхні послідовники ставляться до політичного дискурсу й конфлікту. Лідери протилежних партій повинні вести перед у розбудові взаєморозуміння й відносин, що згладжують історичні відмінності, стримують сподівання і допомагають визначити довші, набагато реалістичніші терміни виконання програмних обіцянок. Пакти й формальні угоди про поділ влади становлять тільки один вимір цього загального імперативу. Як мінімум конкурентні партійні еліти повинні задавати тон, надаючи політичному життю примирливого і ввічливого характеру. А передусім повинні засвідчувати віру в демократичний процес і дотримуватися його правил, що прийшли на зміну гонитві за владою та іншими принайними цілями.

Побудова серед політичних конкурентів такої системи «взаємної безпеки», як назвав її Роберт Даль, – системи найвищої поваги до правил гри, – може вимагати від політичних лідерів не просто віри, а справжнього стрибка віри. Вони повинні вірити, що хоч якими будуть результати демократичного процесу, він у далекій перспективі служитиме їхнім інтересам краще, ніж непримиренність, яка загрожує зруйнувати демократію. Серед розмаїтої невизначеності, що затуманює заснування всіх нових режимів, для демократії, мабуть, найбільше значення має наявність партійних лідерів, які мають досить сміливості й широти бачення, щоб, здійснюючи цей стрибок, поєднати руки.

6

МАЙБУТНЄ ДЕМОКРАТІЇ

Норберто Боббіо

Мінімальне визначення демократії

Мій засновок такий: єдиний спосіб обговорення демократії (як форми врядування, яка відрізняється від усіх форм автократичного правління), що мав би якийсь сенс, полягає в тому, щоб вважати, що демократію характеризує низка (основних чи головних) правил, які визначають, *хто* уповноважений ухвалювати колективні рішення і яких *процедур* слід дотримуватись. Кожна соціальна група потребує – аби забезпечити своє власне виживання, і то як у внутрішньому аспекті, так і в зовнішньому – ухвалювати рішення, обов'язкові для всіх членів групи. Проте навіть групові рішення визначають індивіди (група як така нічого не вирішує). В результаті, щоб рішення, яке виробили індивіди (один, кілька, багато, взагалі всі), було визнане як колективне рішення, необхідно, щоб його виробляли на основі певних правил (чи то писаних, чи то ustalених звичаєм), які визначають, хто ті індивіди, які уповноважені виробляти рішення, обов'язкові для всіх членів групи, і яких процедур слід дотримуватись. Коли йдеться про індивідів, покликаних виробляти колективні рішення (чи долучати й свої зусилля до цього процесу), для демократії характерна передача таких повноважень (що тією мірою, якою вони визначені основним законом, стають правом) великому числу членів групи. Я усвідомлюю, що слова «великому числу» невизначені. Але, навіть незважаючи на те, що політичні заяви походять зі сфери, де переважають слова «майже» і «здебільшого», було б хибно казати «всі», бо навіть за найдосконалішої демократичної системи індивіди можуть голосувати, тільки досягнувши певного віку. «Омнікратія», або панування всіх, – це ідеальна верхня межа. Кількість індивідів, що повинні мати голос ще до того, як можна почати говорити про демократію, не можна визначити на основі якогось абстрактного принципу, тобто не беручи до уваги історичних обставин та потреби в критерії для суджень. Можна лише сказати, що суспільство, в якому мають право голосу дорослі громадяни чоловічої статі, набагато демократичніше за суспільство, де право голосу мають тільки власники майна, й менш демократичне за суспільство, де право голосу мають і жінки. Твердження, що протягом останнього сторіччя в деяких країнах відбувався неперервний процес демократизації, означає, що кількість тих, хто мав право голосу, неперервно зростала.

Коли йдеться про спосіб, яким доходять рішень, основне правило демократії – це врядування більшістю; іншими словами, врядування, згідно з яким рішення вважають за колективні, а отже, обов'язкові для всієї групи, якщо їх схвалила принаймні більшість тих, хто має право ухвалювати рішення. Якщо рішення більшістю чинне, тим паче має чинність одностайне рішення. Проте одностайність можлива тільки в обмеженій та однорідній групі, і її можна вимагати лише у двох крайніх і діаметрально протилежних випадках: або тоді, коли йдеться про дуже важливе рішення, тож кожен, що бере участь, має право вето, або ж тоді, коли наслідки рішення незначущі, тож ті, хто не має ніяких причин не погоджуватися, дає свою згоду (випадок мовчазної згоди). Звичайно, одностайність необхідна тоді, коли вирішують лише двоє людей. Це дає змогу ясно розмежувати рішення, засноване на щирій згоді, і рішення, ухвалене відповідно до закону (воно звичайно вимагає схвалення тільки з боку більшістю).

Крім того, навіть якесь мінімальне визначення демократії, подібне до того, якого дотримуюсь я, вимагає більшого, ніж просто надання значному числу громадян права брати безпосередню чи опосередковану участь в ухваленні колективних рішень, і більшого, ніж існування процедурних правил, як-от правила ухвалення рішень більшістю голосів (або, в крайніх випадках, одностайно). Є ще й третя умова, а саме: тим, хто покликаний ухвалювати рішення або обирати тих, хто ухвалюватиме рішення, слід запропонувати реальні альтернативи, й вони повинні мати змогу вибирати між цими альтернативами. Для виконання цієї умови тим, хто покликаний ухвалювати рішення, мають бути гарантовані так звані базові права: свобода думки, слова, преси, зборів, об'єднань тощо. Саме на цих правах була заснована ліберальна держава з миті своєї появи, породивши доктрину *Rechtsstaat*, або правової держави, в повному розумінні цього слова, тобто держави, що не тільки застосовує владу *sub lege**, а й здійснює її в межах, визначених конституційним визнанням так званих «непорушних» прав індивіда. Хоч би що могло бути філософською основою цих прав, вони є необхідною передумовою належної роботи здебільшого процедурних механізмів, що характеризують демократичну систему. Конституційні норми, які надають цих прав, – це не правила гри як такої, а підготовчі правила, які дають грі змогу відбутися.

Звідси випливає, що ліберальна держава – не тільки історична, а й правова передумова демократичної держави. Ліберальна держава й демократична держава взаємозалежні в подвійному розумінні: якщо лібералізм забезпечує свободи, необхідні для належного здійснення демократичної влади, демократія гарантує існування та збереження фундаментальних свобод. Іншими словами, неліберальна держава навряд чи забезпечить належне функціонування демократії, і навпаки, недемократична держава навряд чи буде спроможна забезпечити базові свободи. Історичним доказом цієї взаємозалежності є те, що коли падає і ліберальна, і демократична держава, вони падають разом.

Ідеали і брутальні факти

Окресливши головні принципи, я тепер можу підступити до теми, про яку йдеться, й запропонувати кілька спостережень про теперішній стан демократії.

* Згідно з законом (латин.).

Ми розглядаємо тему, яку звичайно обговорюють під назвою «трансформація демократії». Збірки всього, що було написано про трансформацію демократії, вистачило б на цілу бібліотеку. Проте саме слово «трансформація» таке непевне, що дає змогу робити радикально різні оцінки. На думку правих (я маю на увазі, наприклад, книжку «Трансформація демократії» В. Парето, основоположника тривалої й неперервної традиції нарікань на кризу цивілізації), демократія трансформувалася в напіванархічний режим, який призведе до «дезінтеграції» держави. На думку лівих (я маю на увазі, наприклад, книжку Й. Агнолі «Трансформація демократії» («Die Transformation der Demokratie»), типовий взірць «екстра парламентської» критики), парламентська демократія дедалі більшою мірою перетворюється на якийсь автократичний режим. Радше ніж зосереджуватися на думці про трансформацію, думаю, набагато корисніше для наших цілей поміркувати про прірву між демократичними ідеалами і «демократією, що існує реально» (ці слова я вживаю в тому самому розумінні, що й люди, які говорять про «соціалізм, що існує реально»). Колись на лекції один слухач привернув мою увагу до останніх слів, що їх Пастернак вклав у вуста Гордона, приятеля доктора Живаго: «Протягом історії таке траплялось не раз. Те, що задумували в піднесеній, ідеальній манері, оберталось у бруталні факти. Отож із Греції вийшов Рим, а з російського просвітництва – російська революція». Так само, додаю я, ліберально-демократичне мислення Локка, Руссо, Токвіля, Бенґама і Джона С. Мілля обернулось у дії... (ви самі можете вставити будь-яке прізвище, яке видасться вам доречним, і ви дуже легко знайдете їх не одне). Отже, тут ідеться саме про ці «бруталні факти», а не те, що було задумане як «шляхетні й піднесені ідеали», або, коли сказати по-іншому, тут ідеться про контраст між обіцянним, і тим, що вийшло насправді. Я назву шість таких порушених обіцянок.

Народження плюралістичного суспільства

Демократія народилася з індивідуалістичної концепції суспільства, відрізняючись від органічної концепції, яка переважала в античному періоді та в подальші часи і згідно з якою ціле має пріоритет над своїми частинами. Натомість індивідуалістична концепція розуміє кожну форму суспільства, надто політичного суспільства, як певний штучний продукт, сформований волею індивідів. Постання індивідуалістичної концепції суспільства та держави і занепад органічної концепції можна приписати взаємодії трьох чинників в історії ідей, що характерні для соціальної філософії новітньої доби. Ці чинники такі:

1. Договірні теорії XVII–XVIII століть, згідно з початковою гіпотезою яких громадянському суспільству передував природний стан, за якого суверенну владу здійснювали вільні та рівні індивіди, що погодилися між собою створити певну громадську владу, яка мала гарантувати їхнє життя і свободу (так само як і їхню власність).

2. Народження політичної економії, тобто аналізу суспільства й соціальних відносин, змістом яких є знову-таки окремий індивід, *homo economicus*, а не *politikon zoon* традиційного мислення, і цього індивіда розглядають не самого по собі, а як члена спільноти. На думку Адама Сміта, «[з]адовільнюючи свої інтереси, індивід часто сприяє інтересам суспільства набагато ефективніше, ніж

якби справді мав намір сприяти їм»¹. (І справді, згідно з інтерпретацією Макферсона, природний стан, який уявляли собі Гоббс і Локк, – це прообраз ринкового суспільства)².

3. Утилітаристська філософія Бентама й Мілля, згідно з якою тільки один критерій може правити за основу об'єктивної моральної системи, а отже, відрізнити добро від зла, не вдаючись до таких невизначених концепцій, як «природа» й т. ін. Цей критерій бере за свій вихідний пункт розгляд особистих за своєю суттю станів психіки, як-от задоволення і страждання, а отже, й розв'язує традиційну проблему спільного добра, визначаючи його як суму добра окремих індивідів, або, за словами Бентама, щастя найбільшої кількості людей.

Визнавши гіпотезу про суверенність індивіда, що, досягши згоди з іншими, не менш суверенними індивідами, створює політичне суспільство, прихильники демократичної доктрини уявили собі стан без проміжних органів, які були характерні для корпоративного суспільства середньовічних міст або держави, що складається з різних рангів та верств, які правили за необхідний попередник інституту абсолютної монархії. Вони передбачали політичне суспільство без ніяких додаткових об'єднань конкретних інтересів, що займають проміжне становище між суверенним народом, який складається з усіх індивідів (одна людина – один голос), і його представниками. Там не було жодної з фракцій, що їх так ненавидів Руссо і що були позбавлені юридичного впливу за законом Ле Шапельє (скасованим у Франції лише 1887 року). Насправді в демократичних державах відбулось якраз протилежне: індивід дедалі меншою мірою є найвпливовішим чинником у політиці, і статусу такого чинника дедалі більшою мірою набуває група: великі організації, найрізноманітніші об'єднання, профспілки яких завгодно професій, політичні партії з укрій різними ідеологіями. Групи, а не індивіди відіграють головну роль у демократичному суспільстві; вже немає однієї суверенної влади, а саме: народу або нації, що складається з індивідів, які набули право безпосередньо чи опосередковано брати участь в урядуванні, – народу, який розуміють як певну ідеальну (або містичну) сутність. Замість цього народ поділений на протилежні групи, що конфліктують між собою, і кожна з них більш-менш незалежна від центрального уряду (це та незалежність, яку окремі індивіди втратили, а то й ніколи не мали, за винятком якоїсь ідеальної моделі врядування, яку завжди спростовували факти).

Ідеальною моделлю демократичного суспільства було доцентрове суспільство. А реальністю є відцентрове суспільство, що має не один центр влади («загальну волю», про яку писав Руссо), а багато й заслуговує назви, як дійшли згоди політичні науковці, поліцентричного суспільства, або поліархії (або, коли висловитись гостріше, але не зовсім правильно, «полікратії»). Модель демократичної держави, заснованої на суверенітеті народу, задумали за подобою

¹ *Smith A. An Inquiry into the Nature and Causes of The Wealt of Nations / Ed. by R. H. Campbell and A. S. Skinner. – Oxford: Oxford University Press, 1976. – Кн. IV. – Розд. II [Сміт А. Система природної свободи. – У кн.: Лібералізм. Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2002. (Політичні ідеології. Вип. 3). – С. 627].*

² *Macpherson C. B. The Political Theory of Possessive Individualism. – Oxford: Clarendon Press, 1973.*

суверенності володаря, і як аналогічну з нею, а отже, то була моністична модель суспільства. Реальне суспільство, що лежить в основі демократичного врядування, плюралістичне.

Відновлена енергія часткових інтересів

Первісна трансформація демократії (первісна в тому розумінні, що йдеться про розподіл влади) стає причиною другої трансформації, пов'язаної з природою представництва. Сучасна демократія, що постала як представницька демократія, мала бути втілена, на відміну від демократії античної доби, в системі політичного представництва, тобто формі представництва, за якої представник, покликаний захищати інтереси нації, не може підлягати якомусь обов'язковому мандатові. Принцип, на який спирається політичне представництво, є точною протилежністю принципу, що лежить в основі представництва часткових інтересів, де представник, що повинен обстоювати інтереси представленого індивіда, підлягає обов'язковому мандатові (риса приватного права, що передбачає можливість відкликати представника, якщо він виходить за межі мандатних повноважень). Одна з найвідоміших та історично важливих дискусій відбулась у французьких Законодавчих зборах, що ухвалили конституцію 1791 року, засвідчивши перемогу тих, хто вважав, що депутат, будучи раз обраним, стає представником нації, а не електорату, і як такий він уже не скутий ніяким мандатом. Необмежений мандат був раніше привілеєм монарха, який, скликавши Генеральні Штати, заявляв, що делегати окремих станів, послані до зборів, не мають *pourvoirs restrictifs**. Необмежений мандат як очевидний вияв суверенітету тепер уже належав суверенітетові не короля, а зборів, що їх обрав народ. Відтоді вето на обов'язкові мандати стало аксіомою в усіх державних устроях, заснованих на демократичному представництві, і там, де демократії доводилось боротися за виживання, вона завжди мала переконаних прихильників у постах тих, хто обстоював представницьку демократію супроти спроб замінити її представництвом часткових інтересів або ж поєднати її з таким представництвом.

Жодну конституційну норму не порушували більше, ніж вето на обов'язкові мандати. Жоден принцип не зневажали більше, ніж принцип політичного представництва. Проте в суспільстві, що складається з відносно незалежних груп, які конкурують за верховенство й утверджують свої власні інтереси над інтересами інших груп, чи можна коли-небудь реалізувати практично таку норму і такий принцип? Навіть не беручи до уваги, що кожна група схильна ототожнювати національні інтереси зі своїми власними, чи є якийсь загальний критерій, що дав би нам змогу відрізнити спільний інтерес від часткового інтересу тієї або тієї групи чи від поєднання часткових інтересів груп, які домовляються між собою коштом інших груп? Хоч би хто представляв часткові інтереси, він завжди матиме обов'язковий мандат. А де можна знайти представника, що не представляє часткових інтересів? Звичайно, аж ніяк не у профспілках, бо від них залежать угоди про заробітну платню, а також національні угоди про організацію та вартість робочої сили, а всі ці угоди мають величезний політичний вплив. Може, в парламенті? Але що означає партійна дисципліна, як не відкри-

* Обмежувальних повноважень (фр.).

те порушення вето на обмежені мандати? Щоразу якісь депутати користаються з переваг таємного голосування, щоб порушити партійну дисципліну, але хіба не затавровано їх в Італії як «потайних стрільців», тобто як відступників, на яких треба вказати, щоб вони постали перед осудом громадськості? Коли вже бути щирим, вето на обмежені мандати – це правило, з яким не пов'язані жодні санкції. Навпаки, єдина санкція, якої боїться депутат, чії перевибори залежать від постійної підтримки з боку його партії, – це санкція, яку застосовують, якщо він переступає протилежний принцип суворого дотримання офіційної лінії, таким чином змушуючи його вважати себе зобов'язаним мандатом, який дала йому його партія.

За підтвердження перемоги – я наважився б навіть сказати остаточної перемоги представництва інтересів над безстороннім політичним представництвом – править той тип відносин, який починає утверджуватись як норма в більшості демократичних держав Європи: відносин протилежних груп із певними інтересами (а отже, представників і промисловців, і робітників) з парламентом. Ці відносини породили новий тип соціальної системи, яку, слушно чи ні, назвали «неокорпоративізмом», і для цієї системи характерна трикутна будова, згідно з якою уряд, в ідеалі представник національних інтересів, виконує лише роль посередника між обома сторонами і може щонайбільше діяти як гарант (загалом безсилий), що має забезпечити дотримання будь-якої досягнутої угоди. Ті, хто років десять тому продумував цю модель, що нині перебуває в центрі дискусій про «трансформацію» демократії, визначили неокорпоративістське суспільство як суспільство, що пропонує розв'язок соціальних конфліктів завдяки певній процедурі: укладення угоди між великими організаціями, – процедурі, яка не має нічого спільного з політичним представництвом, а є натомість типовим виявом представництва часткових інтересів.

Збереження олігархій

Третя невиконана обіцянка демократії пов'язана з її неспроможністю покласти край олігархічній владі. Я не маю потреби довго зупинятися на цьому пункті, бо дану тему розглядали дуже широко, і вона вже не породжує суперечок, принаймні з кінця останнього сторіччя, коли Гаєтано Моска висунув свою теорію політичного класу, яка завдяки впливу Парето стала відома як теорія еліт. Провідним принципом демократичного мислення завжди була свобода, яку розуміли як автономність, тобто спроможність керуватися власними законами (згідно зі славетним визначенням Руссо). Це має привести до цілковитого ототожнення індивіда, що визначає правило поведінки, та індивіда, що кориться цьому правилу, а отже, до зникнення традиційної відмінності, що є основою всякого політичного мислення, між урядованими і урядовцями. Представницька демократія, що, зрештою, є єдиною формою демократії, яка реально діє та існує, за самою своєю природою становить відмову від принципу свободи як автономії. Гіпотеза, що майбутня, як її часом називають, «комп'ютерократія», уможливить пряму демократію, надавши всім громадянам можливість подавати свої голоси до електронного мозку, просто дитинна. Коли судити з кількості законів, які пропонують на обговорення щороку в Італії, відповідальні громадяни мали б подавати свій голос принаймні один раз на день. Така надмірна участь у політичному житті, породжуючи феномен, що його Дарендорф пейо-

ративно назвав «тотальним громадянином»³, призводить тільки до переситу від політики й дедалі більшої апатії електорату. Ціною, яку треба платити за прихильність небагатьох, часто є байдужість багатьох. Ніщо не загрожує так ефективно вбити демократію, як надмір демократії.

Звичайна річ, присутність еліт у структурі влади не знищує відмінності між демократичними і автократичними режимами. Це усвідомив навіть Моска, хоча був консерватором, що називав себе лібералом, проте не демократом, і розробив складну типологію форм урядування, прагнучи довести, що, хоч олігархії завжди матимуть владу, можна розмежувати різні форми врядування на основі різних способів формування та організації урядів. Оскільки моїм вихідним пунктом було здебільшого процедурне визначення демократії, не слід забувати, що Йозеф Шумпетер, один з прихильників такої інтерпретації, влучив у яблучко, коли доводив, що визначальна характеристика демократичного режиму – не брак еліт, а наявність кількох еліт, які конкурують між собою за голоси публіки. К. Б. Макферсон у своїй книжці «Життя і стадії ліберальної демократії»⁴ визначив, починаючи з минулого сторіччя й закінчуючи нинішньою добою, чотири фази в розвитку демократії, і теперішня фаза, яку він визначив як «демократію рівноваги», відповідає визначенню Шумпетера. Один італійський прихильник теорії еліт і фахівець із праць Моски і Парето, стисло, але, як на мене, промовисто визначив відмінність між елітами, що *накидають* себе, та елітами, що *пропонують* себе.

Обмежений простір

Якщо демократії не пощастило цілком зруйнувати олігархічну владу, вона мала ще менший успіх у проникненні в усі сфери, де здійснюється влада, яка робить рішення обов'язковими для всіх членів соціальної групи. В цьому контексті доречна відмінність – це вже не відмінність між владою небагатьох і владою багатьох, а відмінність між висхідною і низхідною владою. Крім того, в цьому питанні набагато доречніше говорити про непослідовність, ніж про порушені обіцянки, бо сучасна демократія постала як метод легітимації та регуляції політичних рішень у точному розумінні цього слова, або як метод «урядування» як такого, чи то загальнодержавного, чи то місцевого, коли індивідів беруть до уваги в їхній загальній ролі громадян, а не в їхніх численних часткових ролях представників певної релігії, робітників, солдатів, споживачів, інвалідів тощо. Якщо вже утверджене загальне виборче право, то, якщо можна говорити, що процес демократизації поширився, це поширення мало б виявлятися не так у переході, як часто гадають, від представницької демократії до прямої, як у переході від політичної демократії до соціальної. Питання, про яке йдеться, – це не так питання «Хто голосує?», як питання «Де голосує індивід?» Одне слово, коли люди хочуть знати, чи в певній країні відбувся розвиток до більшої демократії, треба зважати не на збільшення кількості тих, хто має право брати участь в ухваленні рішень, які обходять їх, а на кількість контекстів чи

³ Я маю на увазі вид: *Dahrendorf R. Citizenship and Beyond: The Social Dynamics of an Idea // Social Research. – 1974. – Т. 41. – С. 673–701.*

⁴ *Macpherson C. B. The Life and Times of Liberal Democracy. – Oxford: Oxford University Press, 1977.*

сфер, у яких вони можуть здійснювати це право. Поки процес демократизації не зачепив два головні осередки верховної влади, що існують у розвинених суспільствах, – великий бізнес і бюрократію (не розглядаючи питання, чи було б це бажаним, навіть якби було можливим), – не можна говорити, що процес демократизації закінчився.

І все ж мені кортить зауважити, що в тих сферах, які в традиційному розумінні є неполітичними, наприклад у сфері виробництва, відбулося утвердження певних свобод у межах тих специфічних систем влади, аналогічне до утвердження прав громадян супроти системи політичної влади. Я маю на увазі, скажімо, Статут італійських робітників 1970 року, а також нинішні намагання скласти проект прав пацієнтів. Навіть там, де йдеться про прерогативи громадян супроти держави, визнання права на певні свободи передувало наданню політичних прав. Як я вже казав, говорячи про відносини ліберальної держави і демократичної держави, визнання політичних прав було природним наслідком визнання базових свобод; єдина гарантія, що право на свободи шануватимуть, полягає в боротьбі за контроль в останній інстанції над владою, яка лежить в основі цієї гарантії.

Невидима влада

П'ята обіцянка, невиконана реальністю демократії, коли порівняти її з ідеалом, – це ліквідація невидимої влади. Якщо масив літератури про відносини демократії та олігархічної влади величезний, тему невидимої влади поки що майже нехтували (почасти тому, що цю владу не можна досліджувати з допомогою методів, до яких звичайно вдаються соціологи, скажімо, інтерв'ю, опитувань громадської думки тощо). Цілком може бути, що я надто вражений тим, що сталося в Італії, де наявність невидимої влади (мафії, камори, аномальних масонських лож, таємних служб, що самі для себе закон, органів влади, що повинні стримувати підривні елементи, а натомість захищають їх) уже стала, якщо ви пробачите мені цю гру слів, украй очевидною. Найдокладніші матеріали на цю тему я поки що знайшов у книжці американського вченого Алена Вольфа «Межі легітимності»⁵, де автор присвячує цілий добре документований розділ тому, що він називає «подвійною державою», – подвійною в тому розумінні, що, на думку автора, поряд із видимою державою існує невидима. Добре відомо, що демократія, вперше поставши на історичній сцені, дотримувалася перспективи назавжди позбавити людство невидимої влади, щоб народилася форма врядування, яке здійснюватиме свою діяльність публічно, «*au grand jour*», як сказав Моріс Жолі. Сучасна демократія взяла собі за взірець демократію античного світу, зокрема ті блаженні дні невеличкого міста Афін, коли люди збиралися на агорі й вільно ухвалювали свої рішення серед ясного дня, слухаючи ораторів, що пояснювали різні погляди. Платон очорнив цю демократію (але Платон був антидемократом), назвавши її театрократією (досить прикметно, що це слово можна побачити в Піцше). Одна з причин вищості демократії від абсолютистських держав, що знов утверджували вартість *arcana imperii** і об-

⁵ Wolfe A. The Limits of Legitimacy: Political Contradictions of Contemporary Capitalism. – New York: Free Press, 1977.

* Таємниць влади (латин.).

стоювали історичними та політичними аргументами потребу ухвалювати найважливіші політичні рішення на таємних зборах кабінету, якнайдалі від нескромних поглядів публіки, спиралася на переконаність, що демократичне врядування зможе нарешті забезпечити прозорість влади, «владу без масок».

У додатку до своєї праці «Вічний мир» Кант сформулював та проілюстрував основний принцип, згідно з яким «усі дії, пов'язані з правами інших людей, хибні, якщо принцип, з яких вони випливають, несумісні з публічністю»⁶. Це означає, що дія, яку мене примусили тримати в таємниці, – дія, безперечно, не тільки несправедлива, а й така, що, ставши публічною, спровокувала б таку сильну реакцію, що її виконання стало б неможливим. Яка держава, коли скористатися прикладом самого Канта, могла б заявити прилюдно, підписуючи якийсь міжнародний договір, що не дотримуватиметься його? Який державний службовець заявить прилюдно, що використає державні гроші задля приватних цілей? Із такого формулювання цієї проблеми випливає, що принцип, згідно з яким усі дії уряду мають бути відкриті для громадського нагляду, важливий не тільки, як звичайно кажуть, для того, щоб громадяни знали про дії тих, хто наділений владою, а отже, контролювали їх, а й тому, що громадський нагляд сам по собі є формою контролю, механізмом, який дає змогу розрізняти, що дозволене, а що ні. Це не просто збіг, що політика, основана на *arcana imperii*, йде рука в руку з теоріями *raison d'etat*^{*}, – теоріями, згідно з якими державі дозволено те, в чому відмовлено приватним громадянам, і тому держава змушена діяти потаємно, щоб не призвести до обурення. (Щоб дати якесь уявлення про виняткову владу тирана, Платон казав, що тільки тиран може собі дозволити прилюдно чинити ті неподобства, що їх звичайні смертні чинять лише у своїх мріях)⁷. Немає потреби казати, що підзвітність влади перед громадськістю тим паче необхідна в такій державі, як наша, де технологічний прогрес дедалі більшою мірою надає владі практично необмежену спроможність приглядатися до всього, що чинять громадяни, аж до найменших подробиць. Якщо раніше я висловлював стриманість із приводу спроможності «комп'ютерократії» стати добром для урядованих за демократії, я не маю жодних сумнівів у тій користі, яку вона може дати для урядовців. Ідеалом можновладця завжди була спроможність бачити кожен порух і чути кожне слово своїх підданих (якщо можливо, не будучи ані баченим, ані чути), а нині цей ідеал цілком здійснений. Жоден деспот античності, жоден монарх новітньої доби, навіть якщо навколо них були тисячі інформаторів, ніколи не спромагався зібрати всю ту інформацію про своїх підданих, яку можуть зібрати більшість демократичних урядів, удавшись до послуг електронних мізків. Отже, давнє запитання, що пронизує всю історію політичного мислення: «Хто стереже сторожу?» можна тепер сформулювати по-новому: «Хто контролює контролерів?» Якщо на це запитання не можна дати жодної адекватної відповіді, демократії, якщо розуміти її як види-ме врядування, настав край. У цьому випадку ми бачимо не так порушену обі-

⁶ Kant I. Perpetual Peace. A Philosophical Essay. – У кн.: Kant's Political Writings / Trans. H. B. Nisbet. – Cambridge: Cambridge University Press, 1970. – С. 126.

⁷ The Republic of Plato / Trans. F. M. Carnford. – Oxford: Oxford University Press, 1941. – IX, 571cd. – С. 296–297.

* Державних міркувань (*фр.*).

цянку, як тенденцію, що справді суперечить головним передумовам демократії, – тенденцію не до якомога більшого контролю з боку громадян над можновладцями, а до якомога більшого контролю підданих із боку можновладців.

Неосвічені громадяни

Шоста порушена обіцянка пов'язана з освітою громадян. Протягом останніх двох століть усі апології від імені демократії містили аргумент, мовляв, єдиний спосіб перетворити підданого на громадянина – надати йому ті права, що їх автори, які писали про публічне право в ХІХ столітті, називали *activae civitatis*. Освіта для демократії становить складову частину практичного здійснення демократії. Освіта – не передумова демократії; її не розуміли як передумову навіть згідно з якобінською моделлю, за якою спершу утверджується революційна диктатура, а вже потім панування чесноти. Ні, для доброго демократа панування чесноти (яка, на думку Монтеस्क'є, становила основний принцип демократії, будучи протилежністю страху, основи деспотизму) тотожне з самою демократією, що не тільки не може існувати без чесноти, коли розуміти її на основі любові до *res publica*, а водночас і сприяє їй, живить та зміцнює її.

Одне з класичних формулювань цього уявлення можна знайти в розділі про ідеальне врядування в «Роздумах про представницьке врядування» Джона Стюарта Мілля. Автор розрізняє активних і пасивних громадян і пояснює, що, хоча володарі загалом полюбляють пасивних громадян, бо їх дуже легко можна перетворити на покірних і апатичних підданих, демократія потребує активних громадян. Він висновує звідси, що, якщо пасивні громадяни переважатимуть, володарі радо обернуть своїх підданих на отару овець, зацікавлених у тому, щоб тільки пастися поряд одне з одним (і які, можна було б додати, не нарікають, навіть коли трави буде обмаль)⁸. Ця думка спонукала Мілля запропонувати поширити виборче право на нижчі класи, дотримуючись принципу, що один з засобів від тиранії більшості – це залучення до виборів не тільки забезпечених, що завжди становлять меншість населення і, природна річ, мають тенденцію служити своїм винятковим інтересам, а нижчих класів. Він казав, що участь у виборах має велику освітню вартість: саме завдяки обговоренню політичних питань робітник виходить за межі одноманітної праці у вузьких межах фабрики і стає спроможним зрозуміти відносини між далекими подіями і своїми власними інтересами, а також має змогу спілкуватися з іншими громадянами, окрім тих, з якими він стикається в повсякденному житті, а отже, стає свідомим членом спільноти⁹. Освіта для громадян була однією з улюблених тем (яку розглядали в категорії політичної культури) американської політології 1950-х років, і різні автори вилили цілі річки чорнила, що враз пересихали і зникали. Серед численних категорій, що їх вони створили, я пам'ятаю про відмінність між «суспільством підданих», тобто суспільством, зорієнтованим на результати системи: виграш, що його сподіваються мати виборці від політичної системи, і «суспільством учасників», тобто суспільством, зорієнтованим на внесок

⁸ *Mill J. S. Considerations on Representative Government.* – У кн.: *Collected Papers of John Stuart Mill.* – Toronto: University of Toronto Press, 1977. – Т. XIX. – С. 406.

⁹ Там само. – С. 470.

до системи; таке суспільство формують виборці, що вважають себе потенційно залученими до формулювання вимог і ухвалення рішень.

Коли критично придивитись до нинішньої ситуації, ми бачимо, що більшість усталених демократій безпорадні перед феноменом дедалі більшої політичної апатії, що вразила майже половину тих, хто має право голосу. З позицій політичної культури це люди без ніякої орієнтації – ні на результати системи, ні на внесок до неї. Їх просто не цікавить, що чинять бюрократи у приміщенні місцевого органу влади, що італійською мовою має таку промовисту назву, як *il palazzo*. Я усвідомлюю, що політичну апатію можна трактувати й набагато прихильніше. Але й найприхильніші інтерпретації не спонукають мене забути, що всім видатним демократичним теоретикам тяжко було б інтерпретувати відмову від виборчого права як позитивний результат освіти громадян. У демократичних країнах, як-от в Італії, де відсоток активних виборців ще досить високий (але зменшується з кожними виборами), є обґрунтовані підстави вважати, що використання виборчого права як способу висловити свою думку зменшується, хоча збільшується використання цього права як засобу обміну. Отже, згідно з аскетичною термінологією політологів, право голосу стає зорієнтованим на результати; або, коли висловитись гостріше, але не так завуальовано, голос виборця «купають», і формується різновид *clientelismo*, відносин патрона і клієнтів, заснованих на часто ілюзорному принципі *do ut des* (політичної підтримки в обмін на особисту прихильність). Проте я не можу не згадати Токвіля, що в промові перед Палатою депутатів (27 січня 1848 року) нарікав на виродження духу громадянського життя, що означало: «думки, почуття та ідеї, яких дотримувалися всі, дедалі більше поступалися частковим інтересам». Звернувшись до своїх колег, він запитував, «чи не зросло число тих, хто голосує з огляду на власні інтереси, і чи не зменшилося число тих, хто вирішує на основі своїх політичних поглядів»; Токвіль нарікав на цю тенденцію як на вияв «нищої, вульгарної моралі», яка породжує принцип, що «ті, хто має політичні права, прагнуть використовувати їх тільки задля своїх інтересів».

Урядування професіоналів

Зламани обіцянки. Але хіба це обіцянки, яких можна було б коли-небудь дотриматись? Навіть не кажучи про природну прірву (про яку я згадував на початку) між піднесеною шляхетністю ідеалу і брутальними фактами, що є наслідками реалізації цього ідеалу, проект політичної демократії був задуманий для суспільства, набагато простішого за своєю будовою, ніж те, яке існує сьогодні. Обіцянки були не дотримані внаслідок перешкод, що або не були передбачені, або несподівано виникли внаслідок «трансформацій» (у даному випадку я вважаю, що термін «трансформація» цілком доречний) характеру громадянського суспільства. Я назву три такі трансформації.

По-перше, всі суспільства поступово змінилися від натурального господарства до ринкової економіки, а від ринкової економіки – до економіки, що захищена, регульована і планована, і паралельно з цим процесом відбулося збільшення політичних проблем, розв'язок яких вимагає професійного досвіду. Технічні проблеми вимагають фахівців, дедалі численнішої команди спеціалізованого персоналу. На цей факт понад століття тому звернув увагу ще Сен-Сімон, що передбачив заміну врядування юристів урядуванням вчених. Із розвитком ме-

тодів статистики, які перевершують геть усе, що бодай приблизно міг собі уявити Сен-Сімон і якими здатні скористатися тільки фахівці, потреба в так званому «врядуванні професіоналів» незмірно зросла.

Технократія і демократія – антитези: якщо фахівець відіграє провідну роль в індустріальному суспільстві, його не можна вважати за звичайного громадянина. В основі демократії лежить гіпотеза, що всі люди спроможні ухвалювати рішення про що завгодно. Натомість технократія стверджує, що тільки одиниці, покликані ухвалювати рішення, є тими нечисленними, які мають потрібну досвідченість. Як я вже казав, за доби абсолютистських держав простолюду треба було тримати подалі від *arcana imperii*, бо його вважали за невігласів. Нині простолюду, безперечно, вже не такий невіглас. Але хіба проблеми, які треба розв'язувати, скажімо, боротьби з інфляцією, забезпечення повної зайнятості, забезпечення справедливого розподілу прибутків, не стають дедалі складнішими? Хіба ці проблеми, за самою своєю природою, не вимагають науково-технічних знань, що є не меншою таємницею для звичайних людей із вулиці (хоч як добре освічених)?

Розростання бюрократичного апарату

Друга перешкода, яка несподівано виникла, – щораз більше зростання масштабів бюрократії, тобто влади апарату, ієрархічно побудованого зверху до низу, а отже, діаметрально протилежного системі демократичної влади. Припустивши, що ступені влади існують у будь-якому суспільстві, певну політичну систему можна візуально зобразити як піраміду, та якщо в демократичному суспільстві владу передають від основи до вершини, в бюрократичному суспільстві владу передають згори донизу.

З погляду історії бюрократична держава і демократична держава були набагато тісніше взаємопов'язані між собою, ніж можна було б гадати, протиставлячи їх так гостро. Всі держави, що стали демократичніші, стали водночас і бюрократичніші, бо процес бюрократизації дуже великою мірою є наслідком процесу демократизації. За доказ тут править те, що нині ліквідація держави загального добробуту, яка зумовила безпрецедентне розростання бюрократичного апарату, приховує пропозицію якщо не ліквідувати демократичну владу, то, безперечно, зменшити її до виразно визначених меж. Причини, чому демократизація відбувається паралельно з бюрократизацією, – зрештою, цей процес ясно передбачав ще Макс Вебер, – загалом зрозумілі. Коли право голосу мали тільки власники майна, цілком природно, що вони просили державну владу виконувати єдину основну функцію: захист приватної власності. Це спричинилось і до зародження теорії обмеженої держави, держави, що виконує функції нічного сторожа, або, як відомо тепер, мінімальної держави, і до формування держави як об'єднання власників майна з метою захисту того природного права, що, на думку Локка, якраз і було правом власності. Відколи виборче право було поширене на неписьменних, стало неминучим, що вони проситимуть державу заснувати безкоштовні школи, а отже, взяти на себе відповідальність, незнану державам традиційних олігархій і державі першої буржуазної олігархії. А коли виборче право було поширене й на тих, хто не має власності, на злидарів, на тих, чиєю єдиною власністю була їхня робоча сила, ці неможливі стали про-

сити державу захистити їх від безробіття, а згодом і про державне страхування від хвороб та пенсійне забезпечення в літньому віці, допомогу при вагітності й народженні дитини, субсидоване житло й т. ін. Отак і з'явилася держава загального добробуту, подобається вона вам чи ні, як реакція на вимоги, що йдуть знизу, – вимоги, що в найповнішому значенні цього слова були демократичні.

Неспроможність задовольнити вимоги

Третя перешкода тісно пов'язана з загальною спроможністю демократичної системи «постачати товари» – проблемою, що протягом кількох останніх років спровокувала дискусію про так звану «некерованість демократії». По суті, головне питання тут таке: спершу ліберальна держава, а потім, коли брати ширше, й демократична держава посприяли емансипації громадянського суспільства від політичної системи. Процес емансипації створив ситуацію, коли громадянське суспільство дедалі більшою мірою ставало невичерпним джерелом вимог, звернених до уряду, що, аби як слід виконувати свої функції, повинен був адекватно реагувати на них. Але як може реагувати уряд, якщо вимоги, породжені вільним суспільством, дедалі численніші, наполегливіші та обтяжливіші? Як я вже казав, необхідною передумовою будь-якого демократичного врядування є гарантія громадянських свобод. Що ж, свобода преси, свобода зборів та об'єднань – це канали, завдяки яким люди можуть звертатися до тих, хто в уряді, і просити переваг, вигід, особливих умов, справедливішого розподілу ресурсів. Кількість і швидка зміна цих вимог такі величезні, що жодна політична система, хоч яка ефективна, не здатна дати їм раду. Це призводить до так званої «перенавантаженості» уряду, й політична система постає перед необхідністю робити тяжкий вибір. Але одна альтернатива відкидає іншу, а кілька незадоволених альтернатив породжують невдоволення.

Але це ще не все. Швидкість, із якою громадяни ставлять перед урядом свої вимоги, становить різкий контраст із повільністю, з якою складні процедури демократичної політичної системи дають змогу політичній еліті ухвалити адекватні рішення. В результаті механізм надходження вимог до системи і механізм видобування відповідей із неї дедалі більше не збігаються по фазі, перший механізм працює щораз швидше, а другий щораз повільніше. Це якраз протилежне тому, що стається в автократичній системі, яка здатна контролювати вимоги, попередньо задушивши незалежність громадянського суспільства, а на практиці набагато швидше ухвалює доречні рішення, бо вільна від зобов'язань дотримуватися складних процедур ухвалення рішень на кшталт тих, що характерні для парламентської системи. Одне слово, демократія добре породжує вимоги й погано задовольняє їх. Натомість автократія має змогу задушити вимоги і спроможніша задовольнити їх.

Незважаючи ні на що

А втім, поки що я тільки сказав, що цілком можна вибачити людині, яка має катастрофічне бачення майбутнього демократії. Я ж такої картини не подаю. В порівнянні з міжвоєнними роками, що у відомій книжці Елі Галеві дістали назву *l'ère des tyrannies**, демократичні режими поступово збільшували свою те-

* Доби тиранії (фр.).

риторию. Хуан Лінц у своїй книжці «Крах демократії» розглядає переважно події, що сталися після Першої світової війни. Натомість Хуліан Сантамарія у книжці «Перехід до демократії в Південній Європі й Латинській Америці» зосереджується на подіях, що сталися після Другої світової війни. Після Першої світової війни знадобилося лише кілька років в Італії і десять років у Німеччині, щоб повалити парламентську державу. А після Другої світової війни там, де була відновлена демократія, її не повалили, зате в інших державах впали авторитарні режими. Навіть в Італії, де демократія не є провідною силою й функціонує неадекватно, їй ніщо серйозне не загрожує, навіть якщо я пишу ці слова з певним трепетом.

З'ясуємо одне: я говорю про внутрішні небезпеки, небезпеки, які можуть постати з боку крайніх правих чи крайніх лівих. У Східній Європі, де демократичні режими були задушені в зародку або нездатні бачити світло дня, причини цієї небезпеки були й далі є зовнішні. У своєму аналізі я зосередився на внутрішніх труднощах демократії, а не на зовнішніх, породжених тим, як різні країни співпрацюють на міжнародній арені. Що ж, мій висновок полягає в тому, що порушені обіцянки й непередбачені перешкоди, які я розглянув тут, не достатні для «трансформації» демократичного режиму в автократичний. Істотна різниця між цими режимами існує й далі. Мінімальний зміст демократичної держави не зазнав шкоди: гарантії базових свобод, існування конкурентних партій, періодичні вибори з загальним виборчим правом, ухвали, що колективні чи компромісні за своїм характером (як-от у консолідаційних демократіях або за неокорпоративістської системи), або ж ухвалені на основі принципу більшості, або, хай там як, є результатом вільних дискусій між різними фракціями чи союзниками урядової коаліції. Деякі демократії нестабільніші, вразливіші за інші, й існують різні ступені наближення до ідеальної моделі, але навіть демократію, досить далеку від цієї моделі, аж ніяк не можна сплутати з автократичною державою, а ще менше – з тоталітарною.

Я не згадував про зовнішні загрози, бо тема, яку я розглядаю, – майбутнє демократії, а не майбутнє людства. Мушу признатися, що на майбутнє людства я не схильний робити жодних ставок. Спародіювавши назву нашого з'їзду – «Майбутнє вже почалося», – хто-небудь міг би жартівливо запитати: «А що, коли це майбутнє вже скінчилося?»

І все-таки, я думаю, що можу запропонувати останнє спостереження, хоча й припускаю, що робити його ризиковано: не виникло ще жодної війни між державами, що утвердились як демократичні режими. Це не означає, що демократичні держави не провадять війн, але поки що вони ніколи не воювали *одна з одною*¹⁰. Це, як я вже казав, сміливе твердження, але нехай-но хтось поспробує спростувати його. Може, Кант мав слушність, коли стверджував, що перша безперечна стаття гіпотетичного договору, який мав забезпечити вічний мир, повинна бути такою: «Державний устрій кожної країни має бути республіканський?»¹¹ Звичайно, концепція «республіки», яку мав на увазі Кант, не збігається з нинішньою концепцією «демократії», але думка, що запорукою миру має

¹⁰ Цю тезу недавно обстоювано, використовуючи теоретичні та історичні аргументи, у вид.: Doyle M. W. Kant, Liberal Legacies and Foreign Affairs // *Philosophy and Public Affairs*. – 1983. – Т. XII. – С. 205–235, 323–353.

¹¹ Kant I. *Perpetual Peace*. – С. 99.

бути державний устрій країн, виявилася могутньою і плідною, ставши джерелом натхнення для багатьох пацифістських проектів, що йшли один за одним протягом останніх двох сторіч, навіть якщо на практиці були мертвонароджені. Заперечення, які висували проти Кантового принципу, завжди були наслідком неспроможності зрозуміти, що, оскільки цей принцип універсальний, він слушний тільки тоді, коли *всі*, а не просто кілька держав визнають форму врядування, необхідну для утвердження вічного миру.

Звертання до цінностей

Закінчуючи, слід дати відповідь на головне запитання, яке я чув не раз, надто з вуст молоді, такої вразливої до ілюзій та розчарувань. Якщо демократія – це здебільшого низка процедурних правил, як вона може стверджувати, що покладається на «активних громадян»? Щоб мати активних громадян, хіба не потрібні ідеали? Звичайно, ідеали потрібні. Але як можна нехтувати тяжку боротьбу за ідеали, що посприяла формуванню цих правил? Може, ці ідеали треба назвати?

По-перше, ідеал толерантності постав тільки після століть жорстоких релігійних війн. Якщо нині існує загроза миру в усьому світі, її знову-таки породжує фанатизм, або, коли сказати по-іншому, сліпа віра у власну монополію на істину і у власну спроможність накинути цю істину іншим. Немає потреби подавати якісь приклади, бо ми щодня бачимо їх просто перед собою. По-друге, ідеал ненасильства: я ніколи не забуду слів Карла Поппера, згідно з якими суттєва різниця між демократичною державою і недемократичною полягає в тому, що тільки в демократичній державі громадяни можуть позбутися свого уряду, не проливши крові¹². Формальні правила демократії, з яких так часто глузують, уперше в історії запровадили методи співіснування, що мали розв'язувати соціальні конфлікти, не вдаючись до насильства. Тільки тоді, коли є повага до правил, суперник – уже не ворог (якого треба знищити), а опонент, який завтра може бути на нашому місці. По-третє, є ідеал поступового оновлення суспільства завдяки вільному обговоренню ідей та зміні поглядів і способів життя, і тільки демократія дає змогу формуватись і поширюватись тихим революціям, як і сталося у випадку відносин між статями протягом останніх кількох десятиріч, бо це, мабуть, була найграндіозніша революція нашої доби. І, нарешті, існує ідея братерства (*fraternite* Французької революції). Основний масив людської історії – братовбивчі війни. У своїй «Філософії історії» (і отак я маю змогу скінчити своє обговорення там, де я починав його) Гегель визначив історію як «величезну бойню»¹³. Хіба можна не погодитись із цими словами? В жодній країні світу демократичний метод урядування не був би тривким, не ставши звичкою. Але хіба він може стати звичкою без визнання зв'язків спорідненості, які об'єднують усіх людей спільною долею? Це визнання тим паче стає необхідним нині, коли ми щодня дедалі більше усвідомлюємо спільність своєї долі. У тьмяному світлі розуму, що досі осяває наш шлях, ми повинні діяти узгоджено.

¹² Popper K. The Open Society and its Enemies. – London: Routledge and Kegan Paul, 1962. – С. 124.

¹³ Hegel G. W. F. Lectures on the Philosophy of World History / Trans. H. B. Nibet. – Cambridge: Cambridge University Press, 1975. – С. 69.

7

ДЕМОКРАТІЯ
ЯК УНІВЕРСАЛЬНА ЦІННІСТЬ

Амартья Сен

У літку 1997 року одна провідна японська газета запитала мене, яка, на мою думку, подія ХХ століття найважливіша. Це запитання спонукало мене до глибоких роздумів, бо за минулі сто років у світі сталося дуже багато подій великої ваги. Розпалися європейські імперії, надто британська і французька, що домінували в ХІХ столітті. Ми були свідками двох світових війн. Ми бачили появу і крах фашизму і нацизму. У ХХ столітті відбулося й утвердження комунізму, що згодом зазнав або краху (як у колишньому радянському блоці), або радикальної трансформації (як у Китаї). Ми бачили й перехід від економічного панування Заходу до нової економічної рівноваги, де значною мірою домінують Японія і Східна й Південно-Східна Азія. І хоча саме тепер даний регіон зіткнувся з деякими фінансовими та економічними проблемами, ці труднощі аж ніяк не скасовують зсув рівноваги світової економіки, що стався протягом багатьох десятиліть (у випадку Японії протягом майже цілого століття). Минулі сто років були щедрі на важливі події.

А проте серед великого розмаїття подій, що стались у ХХ столітті, мені, зрештою, було зовсім неважко вибрати найвидатнішу подію: піднесення демократії. Це моє твердження аж ніяк не заперечує, що інші події теж мали значення, але я хотів би довести, що в далекому майбутньому, коли люди озирнуться на те, що сталося в цьому сторіччі, вони з'ясують, що їм важко не віддати пріоритет виникненню демократії як напрочуд прийнятної форми врядування.

Ідея демократії зародилася, звичайно, в античній Греції, понад два тисячоліття тому. До невеличких спроб демократизації вдавались і в інших країнах, зокрема в Індії¹, але, по суті, лише в античній Греції ідея демократії набула форми і була поважно здійснена на практиці (хоч і в обмеженому масштабі), перш ніж демократія зазнала краху і її заступили авторитарніші та асиметричніші форми врядування. Ніяких інших форм демократії не було ніде.

Отже, демократія, в тій формі, в якій ми її знаємо нині, потребувала тривалого розвитку. Її поступовому – і зрештою триумфальному – утвердженню як ефективної системи врядування сприяло багато подій, починаючи з підписання

¹ У романі Олдоса Гакслі «Контрапункт» ця причина була достатньою, щоб забезпечити адекватне виправдання нечесному чоловікові, який каже дружині, що йому треба поїхати до Лондона вивчати демократію у стародавній Індії в бібліотеці Британського музею, тоді як насправді він іде на побачення з коханкою.

1215 року Великої хартії вольностей і закінчуючи Французькою та Американською революціями у XVIII столітті і поширенням виборчого права в Європі та Північній Америці в XIX столітті. Проте саме в XX столітті ідея демократії утвердилася як уявлення про «нормальну» форму врядування, на яку має право будь-яка нація – чи то в Європі, чи то в Америці, чи то в Азії, чи то в Африці.

Ідея демократії як універсального явища цілком нова і є, по суті, витвором XX століття. Бунтівники, що накинули обмеження англійському королю за доби Великої хартії, трактували свою потребу як абсолютно локальну. Натомість американські борці за незалежність і французькі революціонери великою мірою посприяли розумінню потреби в демократії як у загальній системі. Але фокус їхніх практичних вимог і далі був суто локальним, обмеженим фактично двома берегами Північної Атлантики, і спирався на конкретну економічну, соціальну й політичну історію того регіону.

Протягом усього XIX століття теоретики демократії вважали за природну річ обговорювати, чи та або та країна «придатна для демократії». Такий спосіб мислення змінився тільки у XX столітті, коли з'явилося розуміння, що хибним було саме запитання: немає потреби гадати, чи країна придатна *для* демократії, бо радше вона має стати придатною *завдяки* демократії. То була справді важлива зміна, що поширила потенційну сферу демократії на мільярди людей, які мають різні історії та культури й різні рівні достатку.

Саме в XX столітті люди нарешті усвідомили, що «виборче право для всіх дорослих» повинно означати таки *всіх* – не тільки чоловіків, а й жінок. Коли в січні цього року я мав нагоду зустрітися з Рут Дрейфус, президентом Швейцарії й видатною жінкою, вона нагадала мені, що лише чверть століття тому швейцарські жінки ще навіть не мали права голосу. Ми нарешті зрозуміли, що універсальність, як і милосердя, справді має поширюватися на всіх.

А втім, я не заперечую, що є певні завдання, які має розв'язати демократія, перш ніж претендувати на універсальність. Ці завдання постають у різноманітних формах і подобах – і з різних напрямів. Саме про це почасти йдеться в даному виступі. Я розгляну претензію демократії на буття універсальною цінністю й суперечки, породжені цією претензією. Але спершу слід ясно зрозуміти значення, в якому демократія стала панівним переконанням сучасного світу.

За будь-якої доби й за будь-якої соціальної атмосфери існують певні широкі переконання, що, здається, вимагають поваги як своєрідне загальне правило, немов установка «за мовчазною згодою» в комп'ютерних програмах; їх вважають за слушні, *поки* їхні претензії не будуть чимсь цілковито заперечені. Хоча демократія ще не утвердилася в усьому світі, хоча її ще не всюди визнають однаковою мірою, в загальній атмосфері світової громадської думки демократичне врядування нині набуло статусу абсолютної слушності. А тим, кому заманулося б відкинути демократію, для виправдання свого вчинку, довелося б котити на гору камінь, набагато більший за Сізіфів.

Ця історична зміна сталася зовсім недавно, коли прихильникам демократії для Азії та Африки доводилося обстоювати її, будучи припертими до стіни. Хоч у нас і нині ще є достатні підстави сперечатися з тими, хто явно чи неявно відкидає потребу в демократії, слід ясно зазначити, що загальний дух громадської думки значно змінився проти минулих сторіч. Нам уже не треба щора-

зу заново доводити, що та або та країна (Південна Африка, Камбоджа або Чилі) «придатна для демократії» (питання, що було найголовнішим у дискурсі ХІХ століття), бо вважаємо цю придатність за безперечну річ. Таке визнання демократії як універсально придатної системи, – визнання, що веде нас до проголошення демократії універсальною цінністю, – становить найбільшу революцію мислення, один з найвидатніших внесків ХХ століття. Саме в цьому контексті нам і треба дослідити питання про демократію як універсальну цінність.

Індійський досвід

Наскільки ефективною була демократія? Чому фактично ніхто не сумнівається в ролі демократії, скажімо, у США, Британії чи Франції, але про неї й досі сперечаються, коли йдеться про найбільші країни світу? Тут я не маю змоги докладно розглянути історичний шлях демократії, але стверджуватиму, що демократія була досить ефективною.

Індія, звичайно, була одним із найбільших бойовищ у цій суперечці. Відмовляючи індійцям у незалежності, британці висловлювали занепокоєність із приводу спроможності індійців до самоврядування. 1947 року, коли Індія здобула незалежність, у країні й справді панував певний нелад. Там був уряд, який ще ніколи не брався до роботи, територіальний поділ, із яким не змирилися, неясна політична фрагментація, насильство, що охопило всю країну, й соціальні заворушення. Важко було повірити в майбутнє об'єднаної демократичної Індії. Але за чверть століття ми побачили демократію, що, мужньо долаючи всі злигодні, виявилась напрочуд ефективною. Політичні відмінності здебільшого були залагоджені в межах конституційних принципів, а уряди поставали й падали відповідно до виборчих і парламентських законів. Індія, будучи незграбною, безперспективною, неузгодженою сукупністю відмінностей, збереглась як країна і надзвичайно добре функціонує як політичне утворення з демократичною системою. Індія, по суті, зберегла свою цілість завдяки ефективному функціонуванню демократії.

Індія подолала ще й величезні труднощі, давши собі раду з розмаїттям різних мов і цілим спектром релігій. Релігії та відмінності між громадами були, звичайно, вдячним ґрунтом для експлуатації з боку політиків-сектантів, і їх і справді кілька разів використали так (зокрема кілька місяців тому), сповнивши жахом усю країну. Але те, що цей жах спричинило сектантське насильство, і те, що це насильство засудили в усіх регіонах країни, становить врешті-решт головну демократичну гарантію від вузькофракційної експлуатації та сектантства. Це, безперечно, необхідна річ для збереження і процвітання такої навдивовижу розмаїтої країни, як Індія, де живе не тільки індуїстська більшість, а й третя за чисельністю у світі кількість мусульман у межах однієї країни, мільйони християн і буддистів, а також найбільше у світі сикхів, парсів і джайнів.

Демократія і економічний розвиток

Часто стверджують, ніби недемократичні системи набагато краще сприяють економічному розвитку. Цей погляд іноді поширюють під назвою «гіпотези Лі», бо її обстоює Лі Куан Ю, лідер і колишній президент Сінгапуру. Він, безперечно, має слушність, що деякі дисциплінарні держави (як-от Південна

Корея, його рідний Сінгапур і пореформений Китай) мали більші темпи економічного зростання, ніж чимало менш авторитарних держав (зокрема Індія, Ямайка і Коста-Рика). Проте «гіпотеза Лі» спирається на спорадичний емпіризм, на дуже вибірккову та обмежену інформацію, а не на якусь загальну статистичну перевірку широкого масиву доступних даних. Загальні відносини такого типу не можна визначати на основі дуже вибірккових свідчень. Скажімо, насправді ми не можемо вважати швидке економічне зростання Сінгапуру чи Китаю за «остаточний доказ», що авторитаризм краще сприяє економічному зростанню, так само як не можна робити й протилежного висновку на основі того, що Ботсвана, країна з найвищими темпами економічного зростання в Африці, ба навіть одними з найвищих в усьому світі, протягом десятиліть була оазою демократії на цьому континенті. Потрібні набагато послідовніші емпіричні дослідження, щоб на їхній основі можна було формулювати аргументи і контраргументи.

Фактично, немає переконливих загальних свідчень, що авторитарне правління і утиски політичних і громадянських прав справді сприятливі для розвитку економіки. Адже загальна статистична картина не дає підстав для такого висновку. Систематичні емпіричні дослідження (скажімо, Роберта Барро чи Адама Пшеворського) не підтверджують заяви, мовляв, існує загальний конфлікт між політичними правами та економічною ефективністю². Характер відносин між ними залежить, здається, від багатьох інших обставин, і хоча деякі статистичні дослідження свідчать про слабо негативну залежність, інші виявили сильну позитивну. Якщо розглянути всі порівняльні дослідження, гіпотеза, ніби не існує очевидної – ані позитивної, ані негативної – залежності між економічним зростанням і демократією, лишається вкрай імовірною. Але, оскільки демократія й політична свобода важливі самі по собі, аргумент на їх користь анітрохи не втрачає своєї сили³.

Це питання пов'язане ще й з фундаментальним питанням про методи економічного дослідження. Ми повинні дивитися не тільки на статистичні співвідношення, а й вивчати та аналізувати *причинні* процеси, пов'язані з економічним зростанням і розвитком. Економічна політика та обставини, що спричинилися до економічного успіху в східно-азійських країнах, нині вже з'ясовані більш-менш докладно. Хоча наголос у різних емпіричних дослідженнях варіюється, нині вже існує широкий консенсус про список «корисних політичних заходів», до яких належать відкритість для конкуренції, використання міжнародних ринків, державне стимулювання інвестицій та експорту, високий рівень письменності та освіти, успішна аграрна реформа та інші соціальні можливості, що сприяють участі у процесі економічної експансії. Немає ніяких причин вважати, ніби котрийсь із цих політичних заходів несумісний із розширенням демократії і його треба силоміць обмежувати елементами авторитаризму, що й трапи-

² *Przeworski A. et al. Sustainable Democracy.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1995; *Barro R. J. Getting it Right: Markets and Choices in a Free Society.* – Cambridge, Mass.: MIT Press, 1996.

³ Емпіричні свідчення і причинні зв'язки я розглядав трохи докладніше у своїй книжці «Розвиток як свобода» <...>.

лось у нинішній Південній Кореї, Сінгапурі й Китаї. І справді, є разючі свідчення, які доводять, що для швидкого економічного зростання потрібний сприятливіший для економіки клімат, а не суворіша політична система.

Щоб завершити дане дослідження, ми повинні вийти за вузькі рамки економічного зростання й зосередитись на ширших вимогах економічного розвитку, зокрема потребі в економічній та соціальній безпеці. У цьому контексті нам треба подивитись на зв'язок між, з одного боку, політичними та громадянськими правами, а з другого – на запобігання великим економічним катастрофам. Політичні та громадянські права дають людям змогу привертати пильну увагу до загальних потреб і вимагати відповідних тим потребам дій з боку держави. Реакція уряду на тяжкі страждання свого народу часто залежить від тиску, який чинять на цей уряд. Реалізація політичних прав (як-от голосування, критика, протести й т. ін.) може бути справжнім рушієм політичних стимулів, що діють на уряд.

Я вже обговорював раніше дивовижний факт, що за всю страшну історію голодів у світі ніколи не сталося великого голоду ні в якій незалежній і демократичній країні з більш-менш вільною пресою⁴. Хоч куди ми дивились, винятків із цього правила ми не знайшли ніде: голоди нещодавно траплялися в Ефіопії, Сомалі та інших країнах із диктаторськими режимами; лютували в Радянському Союзі в 1930-х роках і в Китаї в 1958–1961 рр. після краху політики «великого стрибка», а ще раніше – в Ірландії та Індії, що були під чужоземним пануванням. Китай, дарма що в багатьох аспектах його економічні показники були набагато кращими, ніж в Індії, однаково спромігся (на відміну від Індії) зазнати голоду, ба навіть найстрашнішого у світовій історії: від голоду 1958–1961 рр. загинуло близько 30 млн. людей, бо цілі три роки ніхто не виправляв хибної державної політики. Ту політику навіть ніхто не критикував: адже в Китаї не було опозиційних партій у парламенті, не було вільної преси, не було багатопартійних виборів. По суті, саме цей брак критики дав змогу глибоко хибній політиці тривати навіть тоді, коли щороку гинули мільйони людей. Те саме можна сказати про два сучасні голоди, що сталися безпосередньо тепер у Північній Кореї і в Судані.

Голод часто пов'язують із тим, що видається немов природною катастрофою, і коментатори часто задовольняються простим поясненням, вказуючи на ті природні нещастя: повені в Китаї під час провалу «великого стрибка», посухи в Ефіопії, неврожай у Північній Кореї. А проте чимало держав, маючи такі

⁴ Див.: *Sen A. K. Development: Which Way Now? // Economic Journal.* – 1983. – Т. 93. – Грудень; *його ж: Resources, Values, and Development.* – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1984; *його ж: Rationality and Social Choice // American Economic Review.* – 1995. – Березень (звернення голови до Американської економічної асоціації). Також див.: *Dr'eze J., Sen A. Hunger and Public Action.* – Oxford: Clarendon Press, 1987; *Starving in Silence: A Report on Famine and Censorship / Ed. F. D'Souza.* – London: Article 19 International Centre on Censorship, 1990; *Human Rights Watch, Indivisible Human Rights: The Relationship between Political and Civil Rights to Survival, Subsistence and Poverty.* – New York: Human Rights Watch, 1992; *International Federation of Red Cross and Red Crescent Societies. World Disaster Report, 1994.* – Geneva: Red Cross, 1994.

самі, а то й тяжчі проблеми з природою, діють напрочуд ефективно, бо уряд, бачачи, що діється в країні, втручається й допомагає полегшити голод. Оскільки першими жертвами голоду стають злидарі, смертності можна запобігти, збільшивши їхні прибутки (скажімо, запровадивши програми зайнятості), і тоді для потенційних жертв голоду харчі стають доступніші. Навіть найбільш демократичні країни, зіткнувшись зі страшними посухами чи повеннями або іншими природними лихами (скажімо, Індія 1973 року або Зімбабве і Ботсвана на початку 1980-х років), спромоглися нагодувати своє населення, не довівши його до голоду.

Голоду дуже легко запобігти, якщо для цього докладають поважних зусиль, і демократичний уряд, поставши перед виборами і критикою з боку опозиції та незалежних газет, нічого не може вдіяти, як вдатися до таких зусиль. Тож не дивно, що Індія, перебуваючи під британським урядуванням, усякчас страждала від голодів аж до незалежності (останній голод, якому я був свідком ще в дитинстві, стався 1943 року, за чотири роки до незалежності), та коли в країні утвердились багатопартійна демократія й вільна преса, голоди раптом зникли.

Я обговорював ці питання і в інших своїх працях, надто у праці, написаній спільно з Джином Дрезом, тож не буду й далі зосереджуватися на них⁵. І справді, проблема голоду – це тільки один приклад можливостей демократії, хоч у багатьох аспектах його найлегше проаналізувати. Позитивна роль політичних і громадянських прав узагалі допомагає запобігти економічним та соціальним лихам. А коли все гаразд і не трапляється ніяких okazій, цю допоміжну роль демократії можуть не дуже й відчувати. Тільки тоді, коли з тієї або тієї причини щось не клеїться, політичні стимули, що їх забезпечує демократичне врядування, набувають великої практичної вартості.

І саме в цьому, на мою думку, полягає важлива наука. Чимало економічних технократів рекомендували використовувати економічні стимули (які забезпечує ринкова система) й водночас нехтували політичні стимули (що їх можуть гарантувати демократичні системи). Це призводило до формування вкрай незбалансованої низки основних правил. Захисну роль демократії можуть не дуже й відчувати, коли країна досить щаслива й не зіткнулася ні з яким тяжким лихом, коли все відбувається гладенько. Проте за тим, що видається здоровою державою, може критися загроза непевності, породжена зміною економічних чи інших обставин або невиправленими політичними помилками.

Наслідком нещодавніх проблем Східної та Південно-Східної Азії було серед іншого й покарання за недемократичне врядування. З разючою силою це виявилось у двох аспектах. По-перше, розвиток фінансової кризи в деяких економіках (зокрема Південної Кореї, Таїланду, Індонезії) був тісно пов'язаний із браком прозорості в бізнесі, зокрема неучастю громадськості в перегляді фінансових структур і механізмів. Брак справжнього демократичного форуму зіграв вирішальну роль у тій невдачі. По-друге, тільки-но фінансова криза призвела до загального економічного спаду, то, скажімо, в Індонезії, страшенно бракувало захисної сили демократії, – сили на кшталт тієї, що запобігала голоду в демократичних країнах. Люди, які зубожіли внаслідок цієї кризи, не мали куди звернутися зі своїми скаргами.

⁵ *Dr'eze J., Sen A. Hunger and Public Action.*

Зменшення валового національного продукту, скажімо, відсотків на десять може видаватися не дуже й великим, якщо сталося після щорічних темпів приросту в 5–10% протягом кількох десятиліть, а проте цей спад може занести життя мільйонів людей і довести їх до злиднів, якщо тягар скорочення виробництва не розподілили якнайширше, а дозволили йому припасти тільки на тих – безробітних або зайвих із погляду економіки людей, – які найменше здатні витримати його. Вразливі верстви в Індонезії, може, й не відчували браку демократії, коли справи йшли вгору, але цей брак заглушив їхній голос під час нерівномірного розподілу тягаря кризи. Захисної ролі демократії вкрай бракувало саме тоді, коли в ній відчувалася найбільша потреба.

Функції демократії

Поки що я дозволяю, щоб тему цього виступу визначала критика демократії, надто економічна критика. Я ще повернувся до цієї критики, розглядаючи зокрема аргументи культурної критики, але тепер настав час далі докладно аналізувати те, що робить демократія і що може лежати в основі її претензії на буття універсальною цінністю.

Власне, що таке демократія? Не слід ототожнювати демократію з урядуванням більшості. Демократія складається з низки важливих вимог, зокрема виборчого права й поваги до результатів голосування, але, крім того, вимагає й захисту свобод, поваги до законних прав і гарантії вільного обговорення й безцензурного поширення новин і чесних коментарів. Навіть вибори можуть бути вкрай недосконалими, якщо відбуваються так, що різні сторони не мають адекватної можливості висувати свої аргументи або електорат не має свободи дізнатися новини й розглядати погляди конкурентів, які змагаються між собою. Демократія – вимоглива система, а не просто взята окремо якась механічна умова (скажімо, врядування більшості).

Коли дивитись у такому аспекті, заслуги демократії та її претензію на буття універсальною цінністю можна пов'язати з певними характерними чеснотами, що постають разом з її нічим не обмеженим утвердженням. Адже можна додати три різні способи, якими демократія збагачує життя громадян. По-перше, політична свобода – елемент людської свободи взагалі, а реалізація громадянських і політичних прав – вирішальна умова доброго життя індивідів як соціальних істот. Участь у соціально-політичному житті має *самодостатню цінність* для людського життя й добробуту. Якщо людині перешкоджають брати участь у політичному житті спільноти, її позбавляють найсуттєвішого.

По-друге, як я вже казав (обговорюючи твердження, мовляв, демократія суперечить економічному розвитку), демократія має важливу *допоміжну цінність*, збільшуючи шанси людей висловлювати й обстоювати свої претензії на політичну увагу (зокрема й заяви про задоволення своїх економічних потреб). По-третє, – і цей пункт треба розглянути докладніше, – практика демократії дає громадянам шанс навчатись одне від одного, допомагає суспільству формувати свої цінності та пріоритети. Навіть уявлення про «потреби», зокрема розуміння «економічних потреб», вимагає публічного обговорення й обміну інформацією, поглядами та аналізами. У цьому розумінні демократія має *конструктивне* значення на додачу до своєї самодостатньої цінності для життя

громадян і свого допоміжного значення при ухваленні політичних рішень. Розглядаючи претензії демократії на буття універсальною цінністю, слід брати до уваги ці різноманітні міркування.

Концептуалізація – навіть розуміння – того, що вважають за «потреби», зокрема «економічні потреби», може й сама вимагати реалізації політичних і громадянських прав. Належне розуміння економічних потреб – їх змісту і їх сили – може вимагати тривалих дискусій та обміну думками. Політичні та громадянські права, надто права, пов'язані з гарантіями відкритих дискусій, обговорень, критики, виявів незгоди, відіграють головну роль у процесі визначення поінформованого й розважливого вибору. Всі ці процеси вирішальні для формування цінностей та пріоритетів, і загалом не можна вважати вподобання за щось дане незалежно від публічних обговорень, тобто незважаючи на те, чи можна провадити відкритий обмін думками й дискусії чи ні.

Фактично при розгляді соціально-політичних проблем часто недооцінюють значення та ефективність відкритого діалогу. Скажімо, публічне обговорення повинно відігравати важливу роль у зменшенні високих темпів народжуваності, характерних для багатьох країн, що розвиваються. Існують переконливі свідчення, що крутий спад народжуваності в найписьменніших штатах Індії відбувся значною мірою під впливом публічної дискусії про шкідливий вплив високих темпів народжуваності на життя всієї спільноти, а надто на життя молодих жінок. Якщо, скажімо, в таких індійських штатах, як Керала і Тамілнад, сформувався погляд, що щаслива родина за сучасної доби – це невеличка родина, то для його формування знадобилося чимало обговорень і дискусій. У Кералі коефіцієнт народжуваності становить тепер 1,7 (і він близький своїм значенням до такого коефіцієнту в Британії та Франції і менший, ніж у Китаї – 1,9), і такого успіху досягнуто без жодного примусу, головню завдяки формуванню нових цінностей – процесові, в якому величезну роль відіграв політичний і суспільний діалог. Високий рівень письменності в Кералі (там вищий ступінь письменності, ніж у будь-якій провінції Китаю), надто серед жінок, великою мірою посприяв можливості такого суспільного та політичного діалогу.

Злидні й нещастя можуть мати різний характер, і деяким з них можна дати раду з допомогою соціальних заходів набагато легше, ніж іншим. Уся сукупність нещастя, які можуть спіткати людину, могла б правити за найширшу основу для визначення наших «потреб». Скажімо, є багато речей, що їх ми мали б слушні підстави цінувати, а отже, їх можна було б вважати за «потреби», якби вони були здійсненними. Ми можемо прагнути навіть безсмертя, як-от Майтрея, цей дивовижний допитливий дух, про якого сказано в Упанішадах, що він три тисячі років поспіль розмовляв про безсмертя з Яджнавалк'єю. Проте ми не вважаємо безсмертя за «потребу», бо воно вочевидь нездійсненне. Наша концепція «потреб» пов'язана з уявленням, що певним лихам можна запобігти, і з нашим розумінням, до яких заходів можна вдатися задля цього. У формуванні розуміння, що таке здійсненність (зокрема *соціальна* здійсненність), і наших поглядів на неї вирішальну роль відіграють публічні дискусії. Політичні права, зокрема свобода думки та обговорень, не тільки мають найбільше значення у формуванні реакції суспільства на економічні потреби, а й найважливіші для концептуалізації самих економічних потреб.

Універсальність цінностей

Якщо поданий вище аналіз має слушність, тоді претензія демократії на буття універсальною цінністю, спирається не тільки на якусь одну її конкретну заслугу. Адже демократія – це сукупність цінностей, зокрема, по-перше, *самодостатня* важливість участі в політичному житті і свободи в житті людини; по-друге, *допоміжна* цінність політичних стимулів, які спонукають уряд до відповідальності та підзвітності; по-третє, *конструктивна* роль демократії у формуванні цінностей і розумінні потреб, прав і обов'язків. У світлі цього погляду тепер можна повернутися до запитання, яке стало мотивом мого виступу, а саме: до аргументу на користь демократії як універсальної цінності.

Обговорюючи цю претензію демократії, інколи стверджують, що не кожен визнає вирішальне значення демократії, надто коли вона змагається з іншими бажаними речами за нашу увагу та відданість. Це й справді так, одностайності тут нема. Цей брак одностайності дехто вважає за достатнє свідчення, що демократія не є універсальною цінністю.

Отже, ми, вочевидь, повинні почати з методологічного запитання: що таке універсальна цінність? Щоб певну цінність трактували як універсальну, чи повинен її визнавати геть кожен? Якби це справді було б необхідним, тоді взагалі б не існувало категорії універсальних цінностей. Я не знаю жодної цінності, навіть материнства (я маю на увазі *Любу Матусю*), проти якої ніхто не висував би заперечень. Тож я б краще сказав, що загальної згоди непотрібно, щоб щось могло бути універсальною цінністю. Претензія на універсальну цінність полягає радше в тому, що люди, хай там як, цілком матимуть слушність, цінуючи демократію.

Коли Махатма Ганді обстоював універсальну цінність відмови від насильства, то не стверджував, що люди всюди вже діють відповідно до цієї цінності, а тільки казав, що вони мають слушні підстави цінувати її. Так само й тоді, коли Рабіндранат Тагор обстоював як універсальну цінність «свободу духу», то не казав, що з цим твердженням згодні всі, а тільки запевняв, що кожна людина має досить розуму – розуму, який він так багато досліджував, зображував і пропагував, – щоб визнати його⁶. Коли розуміти таким чином, будь-яке твердження, мовляв, щось має універсальну цінність, пов'язане з певним аналізом, зокрема аналізом того, чи могли б люди вбачати якусь цінність у твердженні, яке вони ще й не розглянули як слід. Усі твердження про універсальну цінність – не тільки про універсальну цінність демократії – містять імпліцитне припущення, що могли б.

Я стверджую, що саме з огляду на це часто *імпліцитне* припущення у ХХ столітті й відбулася найбільша зміна настроїв на користь демократії. Нині, розглядаючи перспективи демократії для країни, яка не мала її і де багатьом людям, може, ще не трапилося нагоди побачити її вияви на практиці, припускають, що люди, про яких ідеться, схвалють демократію, тільки-но вона стане реалією їхнього життя. У ХІХ столітті до такої думки ще не доходили, але протягом ХХ століття відбулася радикальна зміна, і нині вважають, що демократію

⁶ Див. мою статтю: Tagore and His India // New York Review of Books. – 1997. – 26 червня.

всюди визнаватимуть як щось природне (або, як сказано вище, «за мовчазною згодою»).

Крім того, слід зазначити, що ця зміна великою мірою сталася завдяки спостереженню історії ХХ століття. Коли демократія поширилася, число її прихильників зросло, а не зменшилося. Починаючи з Європи й Америки, демократія як система врядування досягла найдальших закутків, де її привітали з охотою і вдячністю. Крім того, коли демократії, які вже існували, інколи були повалені, виникали широкі протести, дарма що ці протести часом жорстоко придушували. Чимало людей були ладні ризикувати своїм життям, намагаючись відновити демократію.

Дехто, хто заперечує статус демократії як універсальної цінності, спирає свою аргументацію не на брак одностайності, а на наявність регіональних контрастів. Ці начебто контрасти інколи пов'язують із бідністю деяких країн. Згідно з таким аргументом, бідні люди зацікавлені і мають причини бути зацікавленими в хлібі, а не в демократії. Цей часто повторюваний аргумент хибний, і то у двох аспектах.

По-перше, як сказано вище, захисна роль демократії може бути надто важливою для бідних. Тут вочевидь ідеться про потенційних жертв голоду, що стали перед нестачею харчів. Ідеться і про знедолених, скинутих з економічної драбини під час фінансової кризи. Люди, що відчувають якусь економічну потребу, потребують і політичного голосу. Демократія – це не розкіш, що може зачекати до утвердження загального процвітання.

По-друге, є дуже мало свідчень, що бідні люди, якби вони мали вибір, воліли б відкинути демократію. Отож цікаво зазначити, що коли один колишній індійський уряд у середині 1970-х років спробував дуже близьким до названого вище аргументом виправдати нібито «надзвичайний стан» (і скасування різних політичних і громадянських свобод), який він сам проголосив, були проведені вибори, результати яких засвідчили поділ виборців якраз у питанні про політичну свободу. На тих вирішальних виборах, де, власне, йшлося про цю найголовнішу тему, народ твердо відкинув скасування основних політичних і громадянських прав; індійський електорат – один з найбідніших у світі – довів, що він не менш завзято протестує проти утисків основних прав і свобод, ніж нарікає на економічну скруту.

Отже, оскільки не було ніякої перевірки твердження, мовляв, бідні не дбають про політичні та громадянські права, наявні свідчення цілковито спростовують це твердження. Такого самого висновку можна дійти, спостерігаючи боротьбу за демократичні свободи в Південній Кореї, Таїланді, Бангладеші, Пакистані, Бірмі, Індонезії та в інших країнах Азії. Так само і в Африці, де в багатьох країнах заперечують політичну свободу, всюди, де тільки дозволяли обставини, виникали рухи й протести проти утисків цієї свободи.

Аргумент на основі культурних відмінностей

Є й ще один аргумент на захист начебто фундаментальних контрастів між різними регіонами – аргумент, пов'язаний не з економічними обставинами, а з культурними відмінностями. Мабуть, найвідоміша його форма – це заява про т. зв. «азіатські цінності». Стверджувано, мовляв, азіати традиційно цінують не політичну свободу, а дисципліну, і тому в азіатських країнах ставлення до демократії неминуче має бути набагато скептичнішим. Я докладно обговорю-

вав цю тезу у своїй лекції в пам'ять Моргентхау на засіданні Ради з етики й міжнародних справ ім. Карнегі⁷.

В історії азійських культур дуже важко знайти будь-яку реальну основу для такого наукового твердження, надто якщо придивитись до класичних традицій Індії, Близького Сходу, Ірану та інших частин Азії. Скажімо, одне з найдавніших і найяскравіших тверджень про обстоювання толерантності та плюралізму і обов'язок держави захищати меншини, можна знайти серед написів індійського імператора Ашоки, що жив у III столітті до н. е.

Азія, звичайно, – величезна територія, де живе 60% населення земної кулі, і якісь узагальнення про таку велику сукупність народів зробити нелегко. Прихильники «азійських цінностей» іноді мають тенденцію дивитися передусім на Східну Азію як на найпридатніший для їхніх пояснень регіон. Загальна теза про контраст між Заходом і Азією часто зосереджується на землях на схід від Таїланду, хоч існує ще амбіційніше твердження, начебто решта Азії – радше «тільки схожа» на справжню Азію. Лі Куан Ю, якому ми маємо бути вдячні, що він – такий відвертий речник цієї тези (і часто не криючись висловлює те, про що в плутаній літературі на цю тему нерідко говорять украй невизначено), окреслює «фундаментальну відмінність між західними концепціями суспільства та врядування і східно-азійськими концепціями», пояснюючи: «Коли я кажу “Східна Азія”, я маю на увазі Корею, Японію, Китай, В'єтнам, на відміну від Південно-Східної Азії, що є сумішшю між китайською та індійською культурами, хоч індійська культура й сама наголошує на таких цінностях»⁸.

Навіть сама Східна Азія напрочуд розмаїта, і можна знайти багато відмінностей не тільки між Японією, Китаєм, Кореєю та іншими країнами регіону, а й у межах кожної з цих країн. Конфуцій – автор, на якого неодмінно покликаються, інтерпретуючи азійські цінності, але він – не єдине джерело інтелектуального впливу в цих країнах (скажімо, в Японії, Китаї та Кореї існують дуже давні й дуже поширені буддистські традиції, що не втрачають своєї сили понад два з половиною тисячоліття, крім того, є й інші впливи, зокрема й присутність значної кількості християн). У жодній із цих культур немає одноставного піднесення порядку над свободою.

До того ж сам Конфуцій відраджував від сліпої відданості державі. Коли Цзи-лу запитав його, «як служити володареві», Конфуцій відповів (твердженням, над яким цензори авторитарних режимів могли б замислитися): «Кажіть йому правду, навіть якщо вона прикра для нього»⁹. Конфуцій не відкидає практичної обережності й такту, але не проминає рекомендації чинити спротив кепському правлінню (дотримуючись такту, якщо необхідно): «Коли в державі переважає [добрий] звичай, говори сміливо й дій сміливо. Коли держава втратила звичай, дій сміливо, а говори обережно»¹⁰.

⁷ Sen A. Human Rights and Asian Values // Morgenthau Memorial Lecture. – New York: Carnegie Council On Ethics and International Affairs, 1997; перевид. у скороченій формі у вид.: The New Republic. – 1997. – 14–21 липня.

⁸ Zakaria F. Culture is Destiny: A Conversation with Lee Kuan Yew // Foreign Affairs. – Т. 73. – 1994. – Березень–Квітень. – С. 113.

⁹ The Analects of Confucius / Trans. S. Leys. – New York: Norton, 1997. – 14. 22. – С. 70.

¹⁰ The Analects of Confucius. – 14. 3. – С. 66.

І справді, Конфуцій ясно засвідчує, що два стовпи уявної споруди азіатських цінностей – вірність родині і покора державі – можуть у край суперечити один одному. Чимало прихильників сили «азіатських цінностей» вбачають у ролі держави певне продовження ролі родини, але, як зазначив Конфуцій, між ними можуть існувати тертя. Володар царства Ці сказав Конфуцію: «Серед мого народу є чоловік неситної чесності: коли його батько вкрав вівцю, він виказав його». А Конфуцій відповів на те: «Серед мого народу чесні люди чинять по-іншому: батько покриває свого сина, а син покриває свого батька, і в цьому й полягає їхня чесність»¹¹.

Монолітна інтерпретація азіатських цінностей як ворожих демократії й політичним правам не витримує критичного розгляду. Думаю, я не повинен бути надто критичним, звинувачуючи, мовляв, бракує вчених, які підтримують ці погляди, бо такі заяви виголошують не вчені, а політичні лідери, що часто виконують роль офіційних або неофіційних речників авторитарних урядів. Проте цікаво спостерегти, що хоча ми, академічні вчені, можемо бути непрактичні в практичній політиці, практичні політики можуть, своєю чергою, бути непрактичними в науці.

Неважко, звичайно, знайти авторитарні твори в межах азіатських традицій. Але неважко знайти їх і серед західних класиків: досить лише замислитись над творами Платона чи Томи Аквінського, аби пересвідчитися, що відданість дисципліні – не суто азіатське вподобання. Відкидати вірогідність демократії як універсальної цінності внаслідок наявності деяких азіатських праць про дисципліну й порядок – це однаково, що відкидати вірогідність демократії як природної форми врядування в нинішній Європі та Америці на підставі наявності творів Платона й Томи Аквінського (вже не кажучи про значний масив середньовічної літератури, написаної в підтримку інквізиції).

Внаслідок досвіду сучасних політичних баталій, надто на Близькому Сході, іслам часто зображують як фундаментально нетолерантну й ворожу індивідуальній свободі релігію. Проте твердження про розмаїття *в межах* традиції великою мірою слушне і щодо ісламу. В Індії Акбар та більшість інших могольських імператорів (за прикметним винятком Аурангзеба) становлять добрий приклад як теорії, так і практики і політичної, і релігійної толерантності. Турецькі султани часто були толерантніші, ніж їхні європейські сучасники. Чимало прикладів толерантності можна знайти й серед володарів Каїра і Багдада. Адже у XII столітті великий єврейський учений Маймонід був змушений втікати з нетолерантної Європи (своєї батьківщини), де переслідували євреїв, до безпечного, толерантного і гречного Каїра під протекцію султана Салах-ад-діна.

Розмаїття – риса, властива більшості світових культур, і Західна цивілізація тут не виняток. Практика демократії, що здобула перевагу на *сучасному* Заході, – це здебільшого результат консенсусу, який утвердився з доби Просвітництва і Промислової революції, а конкретніше – десь у минулому сторіччі. Вбачати в цьому історичну відданість Заходу – що тривала протягом тисячоліть – демократії, а потім протиставити її незахідним традиціям (трактуючи їх як монолітні) було б великою помилкою. Цю тенденцію до надмірного спрощення

¹¹ The Analects of Confucius. – 13. 18. – С. 63.

можна добачити не тільки у працях деяких урядових речників в Азії, а й у теоріях окремих найвитонченіших учених самого Заходу.

Як приклад того, що різні явища *в межах* кожної культури дістають цілком неадекватне визнання, – приклад, узятий із праць видатного вченого, чий доробок у багатьох інших аспектах мав безперечний вплив, – дозвольте мені назвати тезу Семюела Гантінгтона про зіткнення цивілізацій. У своєму дослідженні він доходить ясного висновку, мовляв, «чуття індивідуалізму і традицію прав і свобод» можна знайти тільки на Заході, що «унікальний серед цивілізованих суспільств»¹². Крім того, Гантінгтон стверджує, що «головні риси Заходу, які відрізняють його від решти цивілізацій, сформувалися ще напередодні новітньої доби». На його думку, «Захід був Заходом задовго до того, як став сучасним»¹³. Але саме ця теза, як я довів, не витримує аналізу з погляду історії.

На кожну спробу речника котрогось азійського уряду протиставити уявні «азійські цінності» уявним західним цінностям припадає, здається, спроба якогось західного інтелектуала заявити про такий самий контраст з іншого боку. Та, хоч до кожного азійського посмику можна дібрати якийсь європейський поштовх, ці дружні зусилля насправді не спромагаються спростувати претензію демократії на буття універсальною цінністю.

Чому присвячено цей виступ

Я намагався висвітлити кілька питань, пов'язаних із твердженням, що демократія становить універсальну цінність. Цінність демократії складається з її *самодостатньої* важливості для людського життя, її *допоміжної ролі* у формуванні політичних стимулів та її *конструктивної функції* у формуванні цінностей (і в розумінні сили та здійсненності заяв про потреби, права й обов'язки). Ці позитивні риси демократії аж ніяк не регіональні за своїм характером. Немає такого характеру й обстоювання дисципліни та порядку. Неоднорідність цінностей, здається, притаманна більшості великих культур, а то, можливо, й усім. Аргумент на основі культури не перешкоджає нам нині робити той вибір, ба навіть істотно не обмежує наші можливості вибору.

Той або той вибір нам треба робити повсякчас, пам'ятаючи про функціональну роль демократії, на яку спираються аргументи на користь демократії в сучасному світі. Я доводив, що ці аргументи досить переконливі й не пов'язані з конкретним регіоном. Сила твердження, що демократія становить універсальну цінність, полягає, зрештою, в цій переконливості. Саме цьому й присвячено мій виступ. Демократію не можна відкинути, спираючись на якісь уявні культурні табу або схильності, начебто властиві окремим цивілізаціям і визначені їхньою різною історією.

¹² *Huntington S. P. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. – New York: Simon and Schuster, 1996. – С. 71.*

¹³ Там само. – С. 69.

Частина II.

ТИПОЛОГІЗАЦІЯ:
моделі та теорії демократії

8

ПОЛІТИЧНА ДЕМОКРАТІЯ: РАЦІОНАЛЬНА ТА ЕМПІРИЧНА

Джованні Сарторі

Саме наш спосіб уживання слів «демократія» і «демократичне врядування» породжує найбільшу плутанину. Поки ці слова не будуть ясно визначені і всі погодяться з їх значенням, люди житимуть у безвихідній плутанині ідей на втіху демагогам і деспотам.

– Алексіс де Токвіль

Політична та інші демократії

Слово *demokratia* створене в V столітті до н. е. й відтоді аж до періоду часу десь близько сотні років тому воно було політичним концептом. Тобто демократія означала *політичну демократію*. Проте нині ми говоримо про демократію і в неполітичному, або в субполітичному, розумінні, як-от тоді, коли чуємо про соціальну демократію, індустріальну демократію та економічну демократію. Хоча ці значення цілком легітимні, саме на них великою мірою припадає відповідальність за таке лихо, як плутане розуміння демократії. Через те дуже важливо з'ясувати ці значення й подивитися із самого початку, як неполітичні демократії пов'язані з політичною.

Концепт *соціальної демократії* – демократії в соціальному розумінні, як стан суспільства – можна простежити від Токвіля. Навідавши у 1831 році США, Токвіль був вражений суспільними передумовами – надто рівністю статусу, однаковістю манер і звичаїв – американської демократії. Соціальна рівність, що так вразила Токвіля (як і більшість європейських гостей після нього), почасти була результатом браку феодальної минувшини, але, безперечно, виражала й спосіб, яким «дух» демократії пронизував суспільство взагалі. Отже, Токвіль протиставив демократію аристократії і до 1848 року розумів демократію радше як стан суспільства, ніж політичну форму. Після Токвіля ідею демократії як характеру і способу життя, як загального стану і стилю суспільства найкраще передав Брайс. На його думку, американську демократію характеризувала «рівність поваги», тобто егалітарний етос, що спирався на однакову цінність (і виявлявся в ній), «якої люди надають одне одному, хоч які елементи становлять цю цінність»¹. Отже, соціальна демократія – це суспільство, чий етос вимагає від його членів розуміти себе як соціально рівних.

¹ Див.: Bryce J. *The American Commonwealth* (1888): Скорочене вид. У 2 тт. – New York: Putnam's, 1959. – Ч. VI. – Розд. 6 (надто с. 514, 517, 520). Брайс, проте, вважав, що демократія – це, по суті, форма врядування.

Ярлик соціальна демократія застосовують, поширюючи, й на мережу *первинних демократій* – невеличких громад та добровільних організацій, що можуть процвітати в лоні суспільства, становлячи таким чином соціальний хребет та інфраструктуру політичної надбудови. Суспільство, що складається з різних груп, коли кожна група як одиниця складається з демократично структурованих груп, теж має назву соціальної демократії. З другого боку, соціальна демократія (яку не слід плутати з соціал-демократією як партійною назвою) вкрай далека від «соціалістичної демократії». Характерною рисою соціальної демократії є не тільки те, що вона функціонує на рівні суспільства, а й – ще більшою мірою – її спонтанність, її ендогенна природа. Саме з цієї останньої позиції найкраще можна оцінити позаполітичний характер соціальної демократії і причину, чому вона цілковито відрізняється від соціалістичної демократії, від політики, яку накидає суспільству соціалістична держава. Якщо соціальна демократія спрямована знизу вгору, то соціалістична демократія опускається згори вниз. Соціальна демократія – це передусім спосіб життя, а соціалістична демократія – передусім спосіб урядування.

Індустріальна демократія – термін, який створили наприкінці XIX століття Сідней і Беатриса Вебб². По суті, це демократія на промислових підприємствах. Щоправда, подружжя Вебб просувалось у своєму проекті від мікродемократій, що функціонують на рівні заводу, до загальної системи професійного, «функціонального» представництва, тобто від низових демократій у промисловості до гармонійної політичної макродемократії³. А втім, подальша теорія і практика індустріальної демократії загалом відкинули надбудову, яку проектувало подружжя Вебб, і зосередились на промисловому підприємстві як одиниці робітничого самоврядування. Отже, можна сказати, що індустріальна демократія пристосувала грецьку пряму демократію до індустріального суспільства, де членів політичної спільноти, *polites*, заступили члени економічної спільноти, робітники на своєму робочому місці. Нещодавно уявлення про індустріальну демократію було сформульоване по-новому, і його застосовують або у формі «співвизначення» (*Mitbestimmung*), або у формі югославського «самоврядування» («*self-management*»), яке здійснюють робітничі ради. В першому випадку робітник має свій пай у керівництві підприємством і, зрештою, у власності, а в другому випадку, як підказують самі слова, він має реалізувати самоврядування виробників на їхньому робочому місці⁴. Отже, в усіх випадках те, що розуміли під «індустріальною демократією», досить ясне і йому можна надати точного значення.

² Див.: *Industrial Democracy*. – London, 1897; перевид. у 2-х тт. 1920 р.

³ Див.: *Webb S., Webb B. A Constitution for the Socialist Commonwealth of Great Britain*. – London, 1920. До традиції Веббів також належить вид.: *Cole G. H. D. Self-Government in Industry*. – London, 1920.

⁴ До загальних оглядових праць належать: *Clegg H. A. A New Approach to Industrial Democracy*. – Oxford: Blackwell, 1960; *Rhenman E. Industrial Democracy and Industrial Management*. – London: Tavistock, 1968; *Blumberg P. Industrial Democracy: The Sociology of Participation*. – London: Constable, 1968; *Jenkins D. Job Power: Blue and White Collar Democracy*. – Garden City, N. Y.: Doubleday, 1973; *Industrial Democracy in International Perspective // Annals of the American Academy of Political and Social Science*. – 1977. – Травень.

Натомість *економічна демократія* – багатоаспектне і, зрештою, невловиме уявлення. Проте логіка, що спричинилася до його зародження, цілком очевидна: оскільки політична демократія здебільшого обмежує себе політичною та юридичною рівністю, а за соціальної демократії наголос припадає на рівність статусу, звідси випливає, що економічна демократія є турботою про вирівнювання достатку, або ж відображує цю турботу. Отже, перше визначення економічної демократії може бути ось яким: це демократія, політична мета якої – перерозподіл багатства й вирівнювання економічних можливостей та умов. Але в такому розумінні економічна демократія цілком може бути додатком до політичної демократії і може просто становити певний розвиток політичної демократії. Але термін економічна демократія вживають і як одне зі значень індустріальної демократії. У такому розумінні він вказує не на рівний чи майже рівний розподіл багатства, а на робітничий контроль за економікою. У цьому контексті можна було б сказати, що економічна демократія полягає в рівності контролю за економічними виробничими процесами.

Марксистське розуміння економічної демократії відрізняється від обох попередніх значень. У марксистській літературі економічна демократія аж ніяк не припускає політичної демократії: вона зсуває та замінює її. Ця заміна випливає з матеріалістичного розуміння історії й того, що воно зумовлює, а саме: заперечення автономності політики. Згідно з марксистським поглядом, політична демократія сама по собі безвартісна, не має внутрішнього сенсу існування, бо є тільки інструментом панування експлуататорів над експлуатованими. А точніше, політична демократія – це надбудова капіталістичного й буржуазного гноблення, і тому її можна звести до капіталістичної демократії. А що далі? Коли усунуто «капіталістичні» й буржуазні елементи, що трапляється з другим елементом – з «демократією»? Як ми згодом побачимо з того, як діяв Ленін у такій ситуації, у перспективі відмирання політики саме уявлення про демократію зникає в густоті тумані. Якщо політика як така – надбудова, а справжня сутність реальності – її економічна сутність, шлях до комунізму веде не до політичної системи, а до економічної. А наприкінці того шляху не буде ніякої потреби в некапіталістичній демократії, бо нам узагалі не буде потрібна держава. Отже, врешті-решт *«економічна демократія»* – не що більше і не що інше, як «комуністична економіка».

Словом, соціальна демократія та індустріальна демократія вказують на структури, які, вочевидь, можна визначити, й позначають неполітичну демократію в тому розумінні, що обидва концепти не звертаються до проблеми демократії на рівні держави, тобто як до проблеми загальнодержавної й керованої державою демократії. Натомість економічна демократія нині – це вкрай двозначний, надміру розтягнений ярлик. З одного боку, вона просто означає певну політику – фактично політику, яку запроваджує політична демократія в межах своїх структур та через свої процедури. З другого боку, від економічної демократії сподіваються, що вона зруйнує й заступить політичну демократію, – і вона стає уявленням, яке не піддається визначенню.

Коли розглядати «решту демократій», яким можна дати чітке визначення, питання, як вони пов'язані з політичною демократією, отримує пряму відповідь: демократія в політичному розумінні – це широкомасштабна *макродемократія*,

тоді як демократія, зосереджена на групі чи на підприємстві, – це дрібномасштабні *мікродемократії*. Це те саме, що й стверджувати, що політична демократія – у значенні цього терміна, яке зберігалося протягом двадцяти п'яти сторіч, – це вища *суверенна* демократія, тоді як решта демократій неминуче є *підпорядкованими* демократіями. Це, гадаю, тільки проста констатація факту. Можна мати високу думку про мікродемократію і, навпаки, дуже погану думку про макродемократію. Відносини між ними лишаються такими, як є. Ці відносини полягають у тому, що коли вища одиниця – держава – не є демократією, тоді є дуже небагато шансів, якщо взагалі які-небудь, що підпорядковані одиниці зможуть вижити і процвітати як демократії.

Отож ніхто не заперечує важливості соціальної демократії як життєво важливої основи демократичної держави, а також того, що низова, первинна, демократія може мати більшу цінність, ніж будь-який інший аспект демократії. Так само й економічне вирівнювання та індустріальна демократія можуть означати для нас більше, ніж будь-що інше. Адже не змінюється факт, що політична демократія – це *необхідна умова*, необхідний інструмент для будь-якої демократії чи демократичної мети, яку ми можемо плекати. Якщо головна система, загальна політична система – не демократична, тоді соціальна демократія має невелику цінність, індустріальна демократія – невелику вірогідність, а економічна рівність може не відрізнитися від рівності серед рабів.

Саме це і становить причину, чому слово «демократія» без означення означає «політичну демократію», чому демократія – це передусім політичний концепт <...>. Перше має йти попереду, тож політична демократія як метод або як процедура повинна передувати будь-яким матеріальним здобуткам, яких ми можемо вимагати від демократії. Справді, «важливість демократичного політичного методу полягає передусім у його неполітичних побічних продуктах»⁵. Але «товари» припускають машинерію, метод свого виробництва. Від нас не вимагають любити машини, та ми все-таки потребуємо їх. Тому й критику, яку спрямовують проти головної теорії демократії, мовляв, вона розглядає *тільки* політичну демократію, важко зрозуміти, й вона свідчить про ерозію ідентичності. Про всі великі теми, як-от про демократію, завжди ще чимало можна сказати. Але неповнота – не помилка. Помилку коять, радше, автори, що зневажають чи навіть відкидають політичні передумови та засновки якої завгодно демократії, що її вони можуть вимагати. <...>

Раціональна демократія та емпірична демократія

<...> [Е]мпіричні демократії від природи реалістичні, натомість раціональні демократії здатні бути антиреалістичними. У світлі цього висновку обговорення зосереджується на різниці (й залежить від неї) між раціональною (раціоналістичною) й емпіричною демократією. Першу демократію можна ототожнити історично з демократією французького типу. Другу демократію, принаймні історично, – з демократією англо-американського типу. Але ця відмінність потребує обґрунтування. Питання таке: що розуміють під *раціоналістичними демократіями* і що відрізняє їх від *емпіричних демократій*?

⁵ Frankel C. The Democratic Prospect. – New York: Harper & Row, 1962. – С. 167.

Перша очевидна відмінність полягає в тому, що демократії французького типу були народжені *ex novo** з революційного розламу, натомість англо-американська демократія є результатом поступового і здебільшого неперервного процесу історичного розвитку. Англійські революції обстоювали в політичному аспекті не новий початок, а відновлення «природжених прав» англійця, тобто первісної англосаксонської конституції (здебільшого міфічної, звісна річ), що була утверджена супроти норманських королів у Magna Charta й потоптана внаслідок узурпації Тюдорів і Стюартів. Американська революція насправді була не революцією, а відокремленням. Американська Декларація незалежності 1776 року була, по суті, претензією на право просуватися шляхом свобод, що вже існували в Англії. Натомість Французька революція була усвідомленим розривом з минущиною, відкиданням її. Ця перша відмінність зумовлює низку інших відмінностей. Я зійшов би на манівці, розглядаючи їх, але два пункти варто нагадати. Як зазначив Брайс, французький народ перейняв демократію «не просто тому, що врядування народу вважали за найкращі ліки від нагальних лих ... а з поваги до загальних абстрактних принципів, що їх вважали за самоочевидні істини»⁶. А Токвіль помітив ще одну важливу відмінність, написавши: «Якщо в Англії ті, хто пише про політику, і ті, хто бере участь у ній, живуть одним життям ... у Франції політичний світ гостро поділений на дві сфери, що не сполучаються між собою... В одній [політиці] урядують, у другій [автори] формулюють абстрактні принципи. Понад реальним суспільством ... мало-помалу постає уявне суспільство, в якому все здається простим і скоординованим, однорідним, простим і раціональним»⁷.

Зв'язок демократії французького типу з раціоналізмом (абстрактними принципами та уявним суспільством) і зв'язок англо-американської демократії з емпіризмом виявлено давно. Але цієї теми й досі ще ніхто послідовно не розглянув. Тож слід наголосити, що в подальшому викладі матеріалу йдеться, власне, про те, як люди розуміють та уявляють свою власну демократію, тобто йдеться про внутрішню (не зовнішню) політику. Крім того, слід звернути увагу й на таке: хоч і можна з вірогідністю стверджувати, що реалізм сформований часом, тобто адекватним періодом історичного досвіду, вплив такого чинника, як час, дуже складний, щоб я мав змогу обговорити його тут⁸.

І емпіричні, й раціональні демократії мають за свій вихідний пункт суверенітет народу. Проте англійська конституція не визнає, що така єдність, як «народ», має певний конституційний статус. Так само й основний масив американської літератури про демократію був присвячений не так питанню, що таке демократія, як питанню, як функціонує демократія. Аж до 1960-х років амери-

⁶ Bryce J. *Modern Democracies*. – New York: Macmillan, 1924. – Т. I. – С. 208.

⁷ *Tocqueville A. L'Ancien Regime et la Revolution*. – Paris, 1856. – Ч. II. – Розд. 13. – С. 222–223.

⁸ Цей вплив можна не розглядати, зауваживши, що європейські недовговічні демократії нереалістичні у внутрішніх питаннях, але набагато реалістичніші у своїй зовнішній політиці, де існувала підтримка неперервності, незважаючи на зміни режимів урядування. І, навпаки, американська демократія внутрішньо реалістична, проте вкрай ідеалістична в зовнішній політиці, відносно новій сфері свого досвіду.

* З яйця (*латин.*).

канські автори загалом більше зосереджувалися на інструментальному характері демократії, ніж на концепті суверенітету народу. Отже, визначальною рисою англо-американської теорії демократії загалом є те, що це теорія методів і засобів демократичного врядування і навряд чи теорія, яка розглядає остаточні принципи й передумови такого врядування. Натомість у першій статті Конституції Веймарської республіки – що була справжнім прототипом конституційного раціоналізму – ми читаємо, що *die Staatsgewalt geht vom Volke aus*, державна влада походить від народу, і цей засновок править за основу тісно пов'язаного дедуктивного аргументу. І знову-таки, аж ніяк не випадково, що ані загальна воля Руссо, ані романтичний *Volkgeist* ніколи не могли прижитись на англо-американському ґрунті. Не тільки тому що слово «народ» («people») в англійській мові має форму множини, тоді як у французькій, італійській та німецькій мові – однини. Англійський *people* – це конкретні люди; французький *peuple* (та його еквіваленти) – абстрактна сутність, *єдність*, що є наслідком абстрактного розвитку, споріднена з раціональною *Gestalt*. Отже, відмінність полягає в тому, що з самого початку свого формування раціоналістичні демократії великою мірою спиралися на концепт Народу (з великої літери, щоб засвідчити відмінність), якої не розумів, уже не кажучи про те, щоб схвалювати, емпіричний розум.

Та сама відмінність, яку ми бачимо у вихідному пункті, існує й наприкінці шляху. В англійських країнах цілком звичайна річ говорити про «уряд» («government»), натомість європейці майже завжди говорять про «Державу» («State»), з великої літери). Що ж, між урядом і державою та сама дистанція, що й між народом у множині (людьми) і Народом в однині. Це знову-таки відмінність у рівні абстракції. Раціонально навчений розум переймається державою, а не урядом – і ще меншою мірою урядами – ще й тому, що уряд – явище мінливе і плінне, натомість держава – постійна структура. Не варто й казати, що раціоналіст (на відміну від емпірика) почуватиметься незатишно, поставши перед потребою пробиратися крізь аморфність і плінність. Отже, «державу» в англо-американському контексті не означає того самого, що й у європейському. Емпірик, навіть переходячи від концепту уряду до концепту держави, напевне, завжди пам'ятатиме, що за цією сутністю є ще й конкретні люди. Натомість раціоналіст тримає в голові деперсоналізовану, знеособлену юридичну форму⁹.

Між народом і державою, між терміном *a quo** і терміном *ad quem*** відмінність, що відмежовує раціональну демократію від емпіричної демократії, можна, зрештою, звести до того, чи ланцюг аргументації напружений чи розслаблений, непорушний чи гнучкий. Тобто до констатації, що раціональні демократії вибудовують дедуктивно й суворо від засновків до висновків, поєднуючи одну ланку ланцюга з наступною якомога тісніше; натомість побудова емпі-

⁹ Як слушно зауважив Мейтленд, небажання англійців уживати слово «державу» («state») відповідає їхньому небажання визнавати вчення про державу як юридичну особу. Див.: *Maitland F. W. The Crown as Corporation*. – У кн.: *Maitland F. W. Collected Papers*. – Cambridge, 1911. – Т. 3.

* Початковим (латин.).

** Остаточним (латин.).

ричних демократій здебільшого є наслідком зворотних зв'язків, а отже, спирається в цьому розумінні на індуктивні елементи.

Ілюструючи цю думку, можна сказати, що аж ніяк не випадково демократичні режими в більшості країн континентальної Європи розвивалися в напрямі парламентських систем, якщо не систем зборів, тоді як такого розвитку не сталося ні в Англії (де парламентське врядування – неточна назва кабінетної системи), ні в США. Так само не випадковість і те, що всі континентальні європейські демократії відмовилися від системи одномандатних округів (або ніколи не вдавалися до неї) і здебільшого задовольнялися виборчими системами пропорційного представництва. Якщо засновок про владу народу розвивати з дедуктивною суворістю, звідси випливає, що: *a)* справжнє представництво є і може бути тільки пропорційним представництвом; *b)* парламент має бути реальним осередком представницького суверенітету; *в)* уряди мають бути (згідно з усталеним висловом) тільки «виконавчими», тобто виконавцями волі, що передують урядовій волі. В дедуктивній низці міркувань усе попереднє є необхідністю, низкою необхідних логічних висновків. Тож як сталося, що англо-американські демократії не коряться цій «необхідності»? Згідно з моєю аргументацією, тому, що це емпіричні демократії, побудовані не дедуктивно, а, радше, на основі досвіду, що діяльний, ефективний уряд має важливе значення, системи зборів кепсько функціонують, а пропорційне представництво може створити більше проблем, ніж розв'язати їх. Суть полягає в тому, що на емпірика не справляє враження ні «демократична послідовність», ні картина «добре обґрунтованої» демократії.

Подані вище міркування – аж ніяк не оцінка відносних переваг і вад раціональної та емпіричної демократій, а тільки спосіб пояснити відмінності. Звичайно, цілком можна вважати, що демократія функціонує кепсько, або, як кажуть, не працює тому, що це раціональна демократія. Як казав Гете, немає нічого непослідовнішого за найвищу послідовність¹⁰, і результатом крайньої послідовності, принаймні в політиці, є те, що раціоналістичні демократії завжди зазнають небезпеки стати уявними демократіями, дуже далекими від реальності, щоб мати змогу розв'язувати проблеми, які постають у реальному світі. Але не на цій думці я прагну зосереджуватись далі.

Як я вже казав, раціональність – це не розумність, а розумність, здається, походить від емпіричної спрямованості розуму та відповідає їй. Можливо, демократична структура і демократичний *modus vivendi** справді вимагають не так картезіанської суворості, як розумності. Якщо це так, – і саме на цій ноті я хочу закінчити, – популярність емпіризму в усьому світі аж ніяк не пропорційна його перевагам. Руссо, Гегель і Маркс подорожують світом, Маркса читають (можливо, й розуміють) навіть у Китаї, тоді як жоден англійський чи американський автор не спромігся набути бодай трохи близького за силою впливу за межами своєї культури. «Якщо Руссо надихнув тисячі людей, бентамізм переконав одиниці», – визнав Брайс¹¹. Раціоналізм поширюється, а емпіризм – ні. Чому? Щоб мати змогу поширюватися, політична доктрина повинна набути

¹⁰ Goethe J. W. Maximen und Reflectionen. – 899.

* Середній шлях (латин.).

¹¹ Bryce J. Modern Democracies. – Т. I. – С. 46.

універсальності, певного рівня абстракції й теоретичного стрижня, що їх дуже невеликою мірою вшановує емпірична спрямованість розуму. Хоча поширення та проникнення ідей, принаймні в їхній ідеологічній формі, збільшується в усьому світі, емпіричний розум часто виявляється в «практикалізмі» (коли скористатися терміном Вільяма Джеймса), що наголошує на спроможності обійтися без ідей. Тією мірою, якою це так, англо-американська культура цілком може формувати разючу *homo faber*, але перебуває під ризиком неспроможності дорости до своєї відповідальності й виплекати освітою *homo sapiens*, необхідну, щоб жити й доповнювати *homo faber*. Отже, якщо раціоналіст не навчений розв'язувати практичні проблеми, практикалізмові бракує адекватного інтелектуального підходу, ба навіть інтелектуальної сили. Для обох сторін було б великою перевагою, якби раціоналістичний та емпіричний підходи зустрілися десь на півдорозі.

9

ТИПИ І ПАРАДОКСИ ДЕМОКРАТІЇ

Емі Гутман

Хоча головне значення слова «демократія» просте – «урядування народу» – й походить воно від грецького слова *demokratia*, утвореного в V столітті до н. е., і демократію майже повсюди вихваляють у сучасній політиці, ідеал демократії складний і суперечливий, так само як і її обґрунтування та практичні наслідки. Демократію часом вузько ототожують з урядуванням більшості¹, а інколи інтерпретують так широко, що вона охоплює все, що є добром для людини², проте жоден погляд не є адекватним для розуміння демократії як певного соціального ідеалу. Ухвалення рішень більшістю голосів, може, і справді становить спосіб демократичного врядування, проте аж ніяк не може правити за достатній критерій демократії. Інші критерії – пов'язані з тим, хто урядує, за допомогою яких процедур, у яких сферах, у яких межах і з яким ступенем дорадчості, – теж із самого початку були елементами ідеалу демократії як народовладдя і до них іще досі звернені сподівання народу в демократичних суспільствах і суспільствах на шляхах демократизації.

Але й широке ототожнення демократії з усім, що є добром для людини, теж не зараджує при спробах розв'язати дедалі важливіші проблеми, які віддавна не давали спокою прихильникам демократії та їхнім критикам, скажімо, чи можна народу дозволяти здійснювати владу в складних ситуаціях, навіть коли йому бракує знань і досвіду, або чи можна обмежувати свободу небагатьох, щоб маси мали змогу формувати соціальну політику. Демократичний ідеал, хоч якою мірою повний, напевне, не може претендувати на максимізацію всіх людських благ, про які йдеться при здійсненні таких політичних виборів.

Чого сподівається досягти демократія? Хоча відповіді на це запитання варіюються залежно від розглянутих нижче типів демократії, можна виділити кілька загальних виправдань демократичного врядування. Всі типи демократії припускають, що люди, живучи разом у суспільстві, потребують певного процесу ухвалення обов'язкових рішень, які беруть до уваги інтереси кожного. Одне

¹ *Hardin R. Public Choice versus Democracy.* – У кн.: *Majorities and Minorities* / Eds. J. W. Chapman, A. Wertheimer. – New York: New York University Press, 1991. – С. 185.

² *Macpherson C. B. Democratic Theory: Essays in Retrieval.* – Oxford: Oxford University Press, 1973.

звичайне виправдання демократичного врядування поєднує припущення, що люди загалом найспроможніші судити про свої інтереси, з аргументом, що для захисту цих інтересів необхідні рівні громадянські права. Немає, стверджують демократи, кращого способу мінімізувати надуживання політичної влади, ніж розподілити її порівну. Ще одне загальновизнане (проте додаткове) виправдання полягає в тому, що народовладдя виражає й заохочує автономію, або самовизначення, індивідів за умов соціальної взаємозалежності, коли з приводу багатьох важливих питань слід доходити колективних рішень³.

Крім того, чимало демократичних теоретиків доводять, що демократія сприяє людському розвитку, бо ж заохочує людей відповідати за свою політичну долю. Інші стверджують, що демократія репрезентує справедливі умови суспільного договору серед людей, що живуть на одній території, але не доходять згоди щодо єдиної концепції добра. Згідно з цим загальним договірним поглядом, демократія поглядає у справедливому моральному компромісі, хоча точні умови цього компромісу варіюються залежно від різних концепцій демократії. Теоретики демократії доводять, що, навіть коли демократія не може дорівнятися до пов'язаних із нею сподівань, вона обіцяє в кожному аспекті цих сподівань більше, ніж будь-яке недемократичне врядування. Найпереконливіше, навіть якщо й не дуже оптимістичне, виправдання демократії влучно сформулював Вінстон Черчіль, сказавши, що це найгірша форма врядування, якщо не брати до уваги всіх інших форм.

Але якою формою врядування є демократія? І чи це тільки форма врядування? Шість типів демократії, розглянутих нижче (причому кожен з них набагато складніший за врядування більшості, дарма що не претендує на повноту), пропонують із погляду як теорії, так і практики важливі відповіді. Після короткого розгляду Шумпетерової демократії, популістської демократії, ліберальної демократії, учасницької демократії, соціальної демократії та дорадчої демократії ми оцінимо два найславетніші парадокси, які начебто застосовні до всіх форм демократії, і зробимо висновок, обговоривши неминучу дисгармонію демократії.

Шумпетерова демократія

До найменш повних і найменш привабливих концепцій демократії, поширених у сучасному політичному теоретизуванні, належить притаманне Йозефові Шумпетеру розуміння демократії як «так[ої] інституційн[ої] систем[и] для прийняття політичних рішень, у якій окремі громадяни здобувають право вирішувати, змагаючись за голоси виборців»⁴. Хоча така інтерпретація визнає центральне становище політичної конкуренції за демократії, вона водночас заперечує, що демократичний процес конкуренції за голоси народу має якусь істотну вагу. Тож не дивно, що, згідно з Шумпетеровим розумінням, Південна Африка 1993 року (коли виборцями були тільки білі) була демократичною, а сталіністська Росія була б демократичною, якби голосувати мали право тільки члени Комуністичної партії.

³ *Dahl R. A. Democracy and Its Critics.* – New Haven, Conn.: Yale University Press, 1989. – Розд. 6, 7.

⁴ *Schumpeter J. Capitalism, Socialism and Democracy.* – London: George Allen & Unwin, 1943. – С. 269 [334].

Наполягання на *процедурному мінімалізмі* зумовлює відмову від демократії як ідеалу. Як зазначив Роберт Даль, Шумпетерове розуміння «не дає нам жодної конкретної причини прагнути дізнатися, чи якась система “демократична” чи ні. І справді, якщо демос може бути невеличкою групою, що здійснює брутальний деспотизм над численним поневоленим населенням, тоді “демократію” – концептуально, морально та емпірично – годі відрізнити від автократії»⁵.

Від Шумпетерового розуміння пролягає зовсім недалекий шлях до висновку, що тільки дурень або фанатик пожертвує якимись важливими цінностями задля демократії. Але цей висновок сповіщає не так про обмежену вартість демократії, як про важливість розуміння демократії як чогось більшого, ніж звичайна політична процедура. Вартість демократії обмежена, але її межі можна зрозуміти лиш у світлі якоїсь виразнішої та присутнішої концепції, ніж Шумпетерова.

Популістська демократія

Чимало сучасних політичних теоретиків, що вважають демократію передусім за певну політичну процедуру, все-таки відкидають Шумпетерів висновок, натомість дотримуючись погляду, що демократичним процедурам притаманне щось цінніше, і ця цінність – народне врядування, на відміну від ненародного. Популістська демократія спирається на ідею, що сам народ має врядувати над собою як сукупність вільних та рівних істот, а не над ним має правити якась зовнішня сила чи самообрана меншина. Наголос на цінності народного врядування цілком узгоджується з певним значними обмеженнями народної волі (ба навіть вимагає їх) в ім'я демократії. Ці обмеження, проте, лишають широкий діапазон, у якому ухвалювати політичні рішення цілком легітимно може сам народ.

До обмежень, які звичайно пов'язані з популістською демократією і мають забезпечити, що демократичні рішення відображують народну волю, належать:

- 1) свобода слова, друку та об'єднань, необхідна для утвердження політичної свободи;
- 2) верховенство права, на відміну від сваволі державних урядовців;
- 3) формальна виборча рівність, проте не рівність реального впливу на результати виборів⁶;
- 4) надання виборчого права «всім дорослим членам об'єднання, за винятком осіб, що тимчасово проживають у країні, та індивідів, у яких виявлено психічні розлади»⁷.

Отже, популістський ідеал вимагає певних істотних результатів – неманіпульованих політичних уподобань, верховенства права, формальної виборчої рівності та якомога повнішого громадянства, – які можуть суперечити (а інколи і справді суперечать) реальній народній волі, з'ясованій за допомогою будь-якої процедури, виробленої задля утвердження народовладдя.

⁵ Dahl R. A. Op. cit. – С. 121–122 [Даль Р. Демократія та її критики / Перл з англ. М. та О. Лупішко. – Харків: Вид. група «РА-Каравела», 2002. – С. 139].

⁶ Barry B. Is Democracy Special? – У кн.: Philosophy, Politics and Society. 5th series / Eds. P. Laslett, J. Fishkin. – New Haven, Conn.: Yale University Press, 1979. – С. 156–157.

⁷ Dahl. Op. cit. – С. 129 [148].

У конфліктних ситуаціях, стверджують деякі демократи, народна воля не буде демократичною навіть згідно з популістськими критеріями, бо вона ані відображуватиме народну волю, ані створюватиме умови, необхідні для підтримки справжньої народної волі протягом тривалого часу. В таких випадках демократи-популісти можуть привертати увагу до змісту та сутності популістського демократичного ідеалу, і, чинячи так, вони, власне, матимуть слушність. Проте такий напрям міркувань теж може бути хибним. У світлі популістського ідеалу народу, що урядує сам над собою як сукупність вільних і рівних істот, будь-які обмеження народного врядування є недемократичними, навіть якщо, коли зважити всі обставини, ті обмеження виправдані. З огляду на цей конфлікт демократи повинні визнати або те, що певний ступінь ненародного врядування, як-от судовий нагляд, виправданий задля досягнення результатів, що їх не підтримує народна воля, або те, що справді демократичну волю, тобто народну волю, яка підтримує результати, що роблять її демократичною, навряд чи вдасться реалізувати повною мірою; або ж і те, і те.

Ліберальна демократія

Почасти становлячи контраст із популістською демократією, ліберальна демократія заперечує, що народовладдя – остаточна політична цінність. Ліберальні демократи обмежують цінність народовладдя визнанням низки базових свобод, що мають пріоритет перед народовладдям і його результатами. До цих базових свобод звичайно належать ті, що їх Джон Роулз у своїй праці «Теорія справедливості»⁸ характеризує як основоположні для ідеалу вільних та рівних людей: свобода думки, слова, друку, об'єднань та релігії, право мати особисту власність, свобода брати участь у виборах і обіймати державні посади, свобода від свавільного арешту та ув'язнення, визначена концепцією верховенства права. Надавши пріоритет цим базовим свободам, а не демократичному ухваленню рішень, тобто обмеживши цінність популістської демократії, ліберальна демократія принципово лишає простір для судового контролю, стримувань і противаг, поділу гілок влади та інших способів пом'якшення народної волі, які є цілком звичайною річчю для західних конституційних демократій.

Будь-які інституційні обмеження народної волі можна використати для збереження або збільшення – всупереч духові як популістської, так і ліберальної демократії – несправедливих переваг меншостей, що займають міцні позиції. Деякі сучасні демократи, йдучи за прикладом Джона Стюарта Мілля, наголошують на можливості просвітити громадську думку, навчивши її шанувати індивідуальну свободу, – можливості, що, реалізувавшись, дала б демократії змогу розвиватися без будь-яких обмежень народовладдя⁹. Проте жодне суспільство поки що не досягло успіху в просвіті громадської думки, не домігшись, щоб вона невідступно шанувала умови ліберальної демократії, і важко уявити собі такий успіх у передбачуваному майбутньому.

⁸ Rawls J. A Theory of Justice. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1971. – С. 61.

⁹ Waldron J. Rights and Majorities: Rousseau Revisited – У кн.: Majorities and Minorities. – С. 56.

Визнання загрози, яку народовладдя може становити для особистої свободи, аж ніяк не зумовлює рекомендацій запровадити інституційні обмеження народної волі, хіба що про меншість, яка контролює обмежувальні інституції, впевнено можна сказати, що на неї можна покластися набагато більшою мірою, ніж на більшість народу або на його обраних представників. Ліберальні демократи можуть послідовно підтримувати судовий контроль, але тоді й тільки тоді, коли цілком упевнено можна стверджувати, що судовики захищатимуть права індивіда краще, ніж інституції, де рішення ухвалюють більшістю голосів. У цьому аспекті історія судового контролю у США лишається відкритою для інтерпретації.

Контраст між популістською демократією і ліберальною демократією набагато більший у теорії, ніж на практиці. Популістська демократія прихильна не тільки до процесів, що відображують народну волю, а й до результатів, що забезпечують постійне утвердження народної волі¹⁰. Ці результати – зокрема свобода слова, друку та об'єднань, необхідна для формування, вияву та консолідації політичних уподобань, – ще й належать до тих базових свобод, що їх ліберальна демократія зобов'язана захищати від народовладдя¹¹.

Популістська демократія і ліберальна демократія починають не мирити між собою, тільки поставши перед конфліктом між народовладдям і тими базовими свободами, що не є умовами демократії. За взірцевий приклад тут може правити відверта порнографія, що не містить ніяких політичних закликів. Конкретна свобода, про яку йдеться в даному прикладі, непотрібна для формування, вияву та консолідації політичних уподобань. Демократи-популісти мають принципову причину захищати санкціоновані народом обмеження відвертої порнографії, натомість ліберальні демократи мають принципову причину протестувати проти таких обмежень. Ліберальні демократи можуть протестувати проти таких обмежень на підставі, мовляв, що обмежувальне законодавство відкриває урядові шлях до регулювання порнографічного слова, але ж свобода слова – елемент політичної свободи. Проте аргумент про лазівку не завжди застосовний або достатній як причина обмежувати народну волю. У випадках, коли урядові можна довіряти, знаючи, що він шануватиме демократично визначений курс, і коли ризик уживання надмірних заходів невеликий, демократи-популісти і ліберальні демократи затято сперечатимуться, протиставляючи цінність норм спільноти і цінність свободи слова, хоча ті норми спільноти будуть виражені у формі демократичного рішення, що визнає слово, про яке йдеться, за шкідливе для інтересів членів даної спільноти.

Поставши перед розважливою суперечкою з приводу цінності особистої свободи у зв'язку з рештою соціальних благ, демократи-популісти стверджують, що більшість, а не меншість повинна ухвалювати рішення, обов'язкове для всієї спільноти. Ліберальні демократи дивуються, чому популісти надають такої величезної цінності народовладдю, тоді як на практиці кожен з нас має дуже мало

¹⁰ *Walzer M. Philosophy and Democracy // Political Theory. – 1981. – Т. 9. – № 3 (серпень); Ely J. H. Democracy and Distrust. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1980.*

¹¹ *Gutmann A. How Liberal is Democracy? – У кн.: Liberalism Reconsidered / Eds. D. MacLean, C. Mills. – Totowa, NJ: Rowman & Allanheld, 1983.*

шансів вплинути на характер будь-якого рішення. Хіба розважливі люди не оберуть більший простір для особистої свободи замість одного звичайного голосу, або права голосу, серед такої сили людей, які ухвалюють рішення?¹² Щонайбільше тільки невеличка меншість людей відчуває насолоду від політичної діяльності: чимало людей навіть не хочуть голосувати. На практиці для більшості людей демократичний вибір означає втрату особистої свободи, і то без жодної компенсації, а можливо, навіть з ще однією втратою у вигляді небажаного тиску брати участь у політичному житті задля збереження своєї особистої свободи.

Учасницька демократія

Учасницька демократія ставить під сумнів властивий ліберальній демократії наголос на захисті особистої свободи, бо ліберальна демократія надає цьому захисту відносно більшого значення, ніж участі в політичному житті. Прихильники учасницької демократії стверджують, що демократичні громадяни нині недооцінюють участь у політичному житті, бо сучасні демократії пропонують у край обмежені можливості участі, яка б мала сенс, надто коли порівняти з демократією античної Греції. Якби демократичні суспільства пропонували громадянам більші можливості для вислову своїх політичних поглядів, громадяни скористалися б цими можливостями для вислову своїх політичних поглядів і ухвалили б колективні рішення, що їх вони нині делегують своїм представникам¹³.

Адвокати учасницької демократії часто покликаються на багате й широке політичне життя афінських громадян і відповідну йому зневагу античних еллінів до суто приватного життя, намагаючись підтримати свої рекомендації так реконструювати сучасне демократичне життя, щоб воно пропонувало громадянам більші можливості брати безпосередню участь у політичному житті, а не опосередковану через періодичні вибори представників. Але надихає прихильників учасницької демократії передусім аж ніяк не ностальгія за античною грецькою демократією, яку вони разом з рештою сучасних демократів критикують за виправдання рабства і позбавлення жінок та більшості робітничого люду громадянства і права брати участь у громадському житті. Учасницьку демократію можна найкраще зрозуміти як спробу відреагувати на загальнопоширене визнання, що чимало представницьких демократій постало нині перед серйозними проблемами, що їх породжують неадекватні політичне розуміння та інформація, характерні для електорату, дедалі менша виборча активність, корупція та інші порушення демократичної підзвітності з боку державних урядовців, і всі ці лиха можна приписати неучасницькій природі територіально великих представницьких демократій.

Тією мірою, якою звичайні громадяни мають обмежені політичні інтереси та розуміння, намагання ліберальних демократів знайти інституційні механізми, які дадуть змогу запобігти надуживанням влади з боку державних урядовців, майже нічого не обіцяють. Натомість прихильників учасницької демократії

¹² *Berlin I. Two Concepts of Liberty – У кн.: Berlin I. Four Essays on Liberty. – London: Oxford University Press, 1969.*

¹³ *Barber B. Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age. – Berkeley: University of California Press, 1984.*

живить надія, що запрошення громадян брати безпосередню участь в ухваленні політичних рішень збільшить їхнє розуміння політики та цікавість до неї. Такі демократи вважають, що громадяни, коли їм запропонують вибір, братимуть участь у політичному житті, а не шукатимуть приватних насолод. Хоча Руссо сподівався, що демократичні громадяни поспішатимуть на політичні асамблеї¹⁴, деякі сучасні прихильники учасницької демократії опускають свої сподівання до широкого використання інтерактивного кабельного телебачення для ухвалення обґрунтованих рішень на політичних референдумах¹⁵. Але і ті, і ті сподівання можуть бути нереалістичними. Про учасницьку демократію можна було б сказати те саме, що Оскар Вайлд начебто сказав про соціалізм: він, мовляв, забере надто багато вечорів.

У відповідь на такий скептицизм демократи – прихильники прямої участі в політичному житті – висувають два аргументи, які нагадують міркування Руссо. Перший полягає в тому, що участь у політичному житті – головний елемент доброго життя для людей, і за правильних соціальних обставин його й визнають за такий. Другий аргумент полягає в тому, що широка участь необхідна, аби запобігти надуживанням влади з боку державних урядовців. Отже, коли дотримуватися цього погляду, участь у політичному житті – це й необхідний засіб побудови доброго суспільства, і неодмінний елемент доброго життя.

Соціал-демократія

Соціал-демократія поширює логіку ліберальної демократії на сфери, що їх традиційні ліберали вважають за приватні, а отже, й такі, які не підлягають демократичним принципам. Економічні підприємства, а віднедавна й родина – ось ті сфери, що їх намагаються принаймні почасти демократизувати соціал-демократи. За принципову основу демократизації править здебільшого не цінність, притаманна участі в політичному житті, а уникання загрози тиранії над життям індивідів, – загрози, яка є наслідком зосередження влади¹⁶.

У випадку економічних підприємств загроза набирає форми нерівності: адже власники й менеджери великих корпорацій мають величезні повноваження визначати як умови праці своїх робітників, так і їх прибуток і навіть загальний добробут. Хоча деякі ліберали протестують проти будь-якої примусової форми економічної демократії на тій підставі, що тільки власники мають право керувати, більшість ліберальних демократів визнають, що різні принципіві причини володіти особистою власністю, як-от забезпечення умов для особистої автономії, перекреслюють набагато далекосяжніше право контролювати великі економічні підприємства, і то байдуже, яким коштом для свободи робітників. Навіть Локків принцип, що люди мають право на плоди своєї праці, не зумовлює висновку, що «інвестори мають право керувати фірмами, в які вони вклали гроші»¹⁷. Створення умов для автономії всіх членів суспільства вимагає

¹⁴ *Rousseau J.-J.* The Social Contract (1762). – Harmondsworth: Penguin Books, 1968. – Кн. 3. – Розд. 15.

¹⁵ *Barber B.* Op. cit.

¹⁶ *Dahl R. A.* After the Revolution. – New Haven, Conn.: Yale University Press, 1970; *Walzer M.* Spheres of Justice. – New York: Basic Books, 1983.

¹⁷ *Dahl R. A.* Democracy and its Critics. – С. 330.

певного ступеня демократичного контролю або *над* великими економічними підприємствами, або *в межах* цих підприємств.

Найпоширеніший аргумент проти демократизації промисловості зсередини полягає в тому, що звичайні робітники некомпетентні, щоб ухвалювати великий масив рішень, необхідних для прибуткового й ефективного керування економічним підприємством. Те саме заперечення можна спрямувати проти демократичного державного контролю над промисловістю, а також аргумент, що завеликий державний контроль загрожує державною тиранією, яка потенційно набагато гірша за тиранію, що її може здійснювати будь-яке економічне підприємство над своїми робітниками або демократичною державою. Але ці заперечення не спростовують аргументу на користь певної форми та ступеня економічної демократії, а спонукають соціал-демократів розібратись у сукупності прав власності, щоб визначити, які з них найкраще можуть реалізувати демократичним способом робітники на підприємствах, які – підзвітні громадськості урядовці, що контролюють фірми, а які найкраще відступити власникам і менеджерам, взявши до уваги, компетентність, ефективність і потребу створити міцний бастион супроти потенційної тиранії державної влади.

Завдання демократизації родини не менш важливе і складне, хоч і з різних причин. Відносини батька-матері і дітей становлять взірцевий приклад виправданого патерналізму, але це виправдання не поширюється на виняткове батьківське право визначати, яку освіту дістануть діти, та інші повноваження, на які претендують батько-мати і які зазіхають на свободу й рівність майбутніх громадян¹⁸. Крім того, соціал-демократи наголошують на недемократичних наслідках нерівності статей. Унаслідок неоднаковості економічної, соціальної та статевої влади чоловіки мають змогу здійснювати тиранію над жінками. Демократи обстоюють низку реформ (як-от закони проти сексуальних домагань і про субсидоване піклування про дітей), які поважатимуть права жінок і вирівнюватимуть їхні можливості, а водночас вони цілком слушно занепокоєні втручанням держави в такі принципові родинні справи, як внутрішній поділ праці з піклування про дитину або використання родинного прибутку на свій розсуд. А втім, ці традиційно приватні питання справляють глибокий і диференційований вплив на особисту свободу і політичну рівність демократичних громадян.

Дорадча демократія

Чому, може запитати якийсь критик, популісти надають такої цінності народовладдю, а ліберали – особистій свободі? Дорадча демократія пропонує відповідь, що поєднує популістський та ліберальний ідеали. Особиста свобода і політична рівність ціннісні тією мірою, якою вони виражають і підтримують індивідуальну автономію, бажання і спроможність індивідів формувати своє життя на основі раціональних міркувань¹⁹. Дорадча демократія використовує народовладдя для вияву та підтримки автономії всіх індивідів.

¹⁸ Gutmann A. *Democratic Education*. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 1987.

¹⁹ Hurley S. L. *Natural Reasons: Personality and Polity*. – New York: Oxford University Press, 1989; Cohen J., Rogers J. *On Democracy: Toward a Transformation of American Society*. – New York: Penguin Books, 1983.

Якщо демократи-популісти вважають, що вияв народної волі – це найвище добро, прихильники дорадчої демократії оцінюють народовладдя як засіб заохочення громадських розважань про питання, які можна найкраще зрозуміти в процесі відкритих міркувань і нарад. Супроводом до ідеалу автономних індивідів є ідеал політики, коли люди звичайно пов'язані між собою не просто тим, що утверджують свою волю або борються за свої наперед визначені інтереси, а взаємовпливом у процесі шанованих громадськістю розважливих суперечок, доведень, оцінювань і переконувальних, коли кожна тезу підтримують обґрунтовані аргументи. За дорадчої демократії люди колективно формуватимуть свою власну політику, вдаючись до переконливої аргументації²⁰. Прихильники дорадчої демократії обстоюють переконувальну як найвиправданішу форму *політичної* влади, бо вона найбільше узгоджується з повагою до автономії індивідів, їхньою здатністю до самоврядування.

Якщо визнати, що демократія може виражати народну волю й запобігати тиранії з боку меншості, як може якась форма демократії претендувати, ніби вона виражає та підтримує автономію індивідів? Деякі критики підозрюють, що називання демократії дорадчою – це словесна димові завіса задля обмеження особистої свободи. Демократія обмежує можливості кожного з нас жити за своїми власними законами. Тож у такому розумінні демократія, здається, радше підточує, ніж виражає та підтримує автономію. Якщо автономію розуміти індивідуалістично, тобто що кожен індивід сам собі визначає закони, тоді демократія пов'язана з автономією хіба що як інструмент її досягнення. Тому найобмеженіша форма врядування, яка максимізує кількість рішень, полишених індивідуальному виборі, була б, напевне, ефективніша.

Прихильники дорадчої демократії відповідають, що незалежність має ширший, політичніший вимір, який втрачається, коли соціальний контекст індивідуального вибору вважати за даний і зосереджуватися тільки на контролі, який мають індивіди над своїми життєвими виборами, що їх вони можуть здійснювати самі, вільні від усякого втручання. Адже на чимало життєвих виборів впливає (інколи обмежуючи їх) соціальний контекст, найбільший людський контроль над яким має політична влада. Тією мірою, якою індивіди не беруть участі в цій владі, їм бракує автономії у важливому вимірі їхнього життя.

Автономія вимагає окремого виду демократії, системи народовладдя, що заохочує громадян міркувати про політичні рішення. Постійна відповідальність, а не безпосередня політична участь – ось де основа дорадчої демократії. Відповідальність – це форма активної участі в політичному житті, але вона не вимагає постійної і прямої пов'язаності з політикою; відповідальність сумісна з характерним для представницької демократії поділом праці між професійними політиками і громадянами. Якщо учасницька демократія намагається створити політичне утворення, де всі громадяни братимуть активну участь в ухваленні рішень, що впливають на їхнє життя, дорадча демократія бере до уваги тягар політичної діяльності й переваги поділу праці у сфері політики.

²⁰ Walzer M. Spheres of Justice.– С. 304; Fishkin J. S. Democracy and Deliberation. – New Haven, Conn.: Yale University Press, 1991. – С. 1–13.

Теоретики дорадчої демократії вважають, що інституції громадської відповідальності можуть заохотити до міркувань про державні питання, які впливають на умови людського життя. Якщо ця думка хибна, тоді, мабуть, немає надії, що дорадча демократія дотримає своєї обіцянки підтримати автономію через демократію. А якщо слухна, тоді ідеал дорадчої демократії може бути переконливішим, ніж ідеали інших форм демократії.

Два парадокси демократії

Переконливість будь-якої форми демократії почасти залежить від оцінки двох парадоксів, начебто притаманних усім формам демократії. Один парадокс демократії відкрив Річард Волгейм²¹, і коротко його можна охарактеризувати так: виборець вірить і має цілком слушні підстави вірити, що заборона полювати на оленів – правильна політика, і тому голосує за заборону. Але більшість виборців голосує проти цієї заборони. Отже, цей виборець, будучи розважливим індивідом і демократом, повинен тепер вірити в суперечливі речі: в те, що заборона виправдана (з найслухніших причин), і в те, що вона не виправдана (адже більшість проголосувала проти неї). На думку Волгейма, цей виборець постає перед очевидним парадоксом.

Цей парадокс зникає, коли дотримуватися набагато аргументованішого розуміння природи поглядів демократа²². Я голосую проти полювання на оленів, бо вважаю, що заборона полювання – найкраща доступна політична альтернатива, але я визнаю полювання на оленів як політику, яку слід запровадити, тільки-но більшість вибрала її, вдавшись до законних демократичних процедур. Я й далі вважаю, що більшість помиляється, але вважаю, що вона має право запроваджувати хибну політику, доки не порушує умов демократії, необхідних для постійної підтримки народовладдя. Тож тут немає парадоксу, а є тільки різниця між тим, що, на думку виборця, становить правильну політику з огляду на її результати, і тим, що на його думку, становить для демократичної спільноти легітимну політику, яку вона запроваджує, спираючись на результати демократичних процедур.

Другий парадокс, який найдокладніше з'ясував Ентоні Даунс²³, набирає форми проблеми колективних благ, яка випливає з факту, що жодного громадянина не відлучено від переваг, що їх дають результати виборів, або від набагато загальніших переваг дальшого існування самої демократичної системи. Коли обрахувати витрати й вигоди індивіда, то серед великого масиву виборців його участь у голосуванні буде нераціональною для нього, проте неучасть у голосуванні теж призведе до небажаних результатів. Оскільки кожен окремий виборець може сподіватися тільки на мізерний вплив на результати широкомасштабних виборів, то навіть найменші витрати, пов'язані з участю в голосу-

²¹ *Wollheim R. A Paradox in the Theory of Democracy.* – У кн.: *Philosophy, Politics and Society. 2 series* / Eds. P. Laslett, W. G. Runciman. – Oxford: Blackwell, 1962.

²² *Honderich T. A Difficulty with Democracy // Philosophy and Public Affairs.* – 1973. – Т. 3. – Зима. – С. 221–226; *Pennock J. R. Democracy is not Paradoxical: Comment // Political Theory.* – 1974. – Т. 2. – № 1 (лютий). – С. 88–93.

²³ *Downs A. An Economic Theory of Democracy.* – New York: Harper & Row, 1957. – Розд. 14.

ванні, напевне переважають отримані вигоди. Отже, для будь-якого окремого громадянина брати участь у голосуванні нерационально. Проте наслідки нашої неучасті в голосуванні будуть згубні як для всього демократичного суспільства, так і для будь-яких окремих громадян, які прагнуть вигод, що їх може запропонувати демократія.

Якщо більшість людей обраховує витрати й вигоди, тоді демократії приречені зазнати краху під тягарем усіх раціональних індивідуалістів, що живуть за цієї системи. А якщо більшість людей не обраховує втрат і вигід, тоді демократії, згідно з таким аналізом, залежать від ірраціональності виборців. В обох випадках демократію, здається, набагато важче захистити, ніж заявляють теоретики демократії.

Деякі теоретики раціонального вибору, надто Вільям Райкер і Пітер Ордсгук²⁴ примирили утилітаристську концепцію людини як рахівника витрат і вигід зі свідченнями (які суперечать цій концепції) про загальнопоширеність голосування, припустивши, що громадяни отримують вигоди від голосування, які можна виразити формально як щось корисне, а неформально – як задоволення внаслідок дотримання демократичної етики голосування. Задоволення, породжене дотриманням нашого морального обов'язку, ми потім вводимо до рівняння витрат і вигід, яке й визначає, чи раціонально для нас брати участь у будь-яких даних виборах.

Такий спосіб пояснення, коли й навіщо громадяни голосують, вигаданий *ad hoc** і хибний. Якщо ми голосуємо, бо визнаємо обов'язок голосувати, тоді «ми не просто приписуємо обов'язкові більше значення у звичайних обрахунках при визначенні рішень. Ми, радше, формально вирізняємо його»²⁵. Утилітаристське пояснення не тільки не спромагається задовільно пояснити, чому люди голосують, а й хибно інтерпретує ставлення багатьох людей до моральних обов'язків, і те, як вони можуть раціонально розуміти варіанти, які постають перед ними при виборі. Адже вибір, який треба здійснити голосуванням, не конче повинен бути просто ще одним компонентом егоїстичного розрахунку, бо він, радше, становить результат морального розуміння і твердого наміру сприяти соціальній справедливості. Тією мірою, якою громадяни не доростають до цього морального ідеалу, демократичні суспільства постають не перед парадоксом, а перед завданням створити політичні інституції, які заохочуватимуть до моральних розважань, а не до егоїстичних обрахунків. Саме егоїстичні рахівники, а не ті, хто міркує про мораль, становлять парадокс для демократії.

Дисгармонія демократії

Демократія не парадоксальна, а дисгармонійна. У політиці, як і в особистому житті, автономність вимагає вибору серед суперечливих і несумірних цінностей. Навіть найретельніші міркування не гарантують, що якийсь один міркувальник або спільнота міркувальників знайдуть напрочуд правильний розв'я-

²⁴ Riker W. H., Ordeshook P. C. A Theory of the Calculus of Voting // American Political Science Review. – 1968. – Т. 62. – С. 36–40.

²⁵ Goodin R. E. Political Theory and Public Policy. – Chicago: University of Chicago Press, 1982. – С. 101, 115–116.

* Для даного випадку (латин.).

зок складної соціальної проблеми, надто у випадках, коли є кілька привабливих альтернатив, кожна з яких зумовлює відмову від якоїсь важливої цінності.

Демократія не пропонує обрахунку вибору. Демократія сумісна з поглядом, що раціональні міркування можуть, принаймні в теорії, дати напрочуд правильні відповіді на всі політичні питання, але аж ніяк не припускає цього погляду. А на практиці, за умов недостатньої інформації й недосконалого розуміння, громадські міркування (як і приватні міркування) дуже часто не доводять до знань про єдино правильні розв'язки політичних суперечностей. Отже, демократія неминуче має бути дисгармонійною, бо, по-перше, окремі громадяни постають перед важким політичним вибором, не маючи ніякої впевненості, що знайдуть ясний розв'язок, а по-друге, висновки певної спільноти міркувальників напевне різнитимуться, коли вони зіткнуться з таким важким питанням, як аборт. Що більше політичне життя заохочує до автономності, то важче може виявитись дійти певного рішення. Проте рівень політичної злоби і насильства напевне зменшиться, коли громадяни навчаться поважати одне одного, радше, як істот, що міркують і розважають, а не просто як егоїстичних і свавільних створінь²⁶. Збільшення уваги до громадських міркувань може посприяти й утвердженню набагато обґрунтованішої державної політики. Саме це і становить ті найпривабливіші перспективи, що їх може запропонувати демократія.

---

²⁶ *Gutmann A., Thompson D. Moral Conflict and Political Consensus // Ethics. – 1990. – Т. 101. – Жовтень. – С. 64–88.*

Девід Гелд

[А]

В історії демократичної теорії лежить глибоко закоріненний конфлікт між тим, чи повинна демократія означати якийсь різновид народної влади (форму політичного життя, за якої громадяни беруть участь у самоврядуванні або саморегулюванні), а чи, може, якусь допомогу в ухваленні рішень (засоби надання влади тим, кого періодично обирають на посади). Цей конфлікт спричинився до появи трьох основних варіантів, або моделей, демократії. По-перше, є пряма, учасницька демократія, система ухвалення рішень із приводу різних державних питань, у якій громадяни безпосередньо беруть участь. Це був «первісний» тип демократії, що виник, серед кількох інших місць, і в стародавніх Афінах. По-друге, є ліберальна, або представницька, демократія, система врядування, що складається з вибраних «урядовців», що беруться «представляти» інтереси та погляди громадян у межах визначених територій, підтримуючи водночас «верховенство права». По-третє, є варіант демократії, оснований на однопартійній моделі (хоча дехто може сумніватися, чи це взагалі форма демократії). Донедавна Радянський Союз, східноєвропейські країни й чимало країн, що розвиваються дотримувалися саме цієї концепції. Далі я по черзі обговорю кожну з цих моделей. Хоча я немов пропоную путівник по території, яка декому з читачів уже знайома, тут сформульовано концепти та питання, на які я буду спиратися, будуючи дальшу аргументацію.

Активний громадянин і республіканське врядування

Афінська демократія довго правила за основне джерело натхнення для сучасного західного політичного мислення. Це не означає стверджувати, ніби Захід мав слушність, виводячи багато елементів своєї демократичної спадщини тільки від Афін, бо, як довели недавні історичні та археологічні дослідження, деякі з головних політичних новацій, і концептуальних, і інституційних, номінально західної політичної традиції можна простежити до давніх цивілізацій Сходу. Скажімо, така спільнота, як місто-держава, або *polis*, існувала в Месопотамії задовго до того, як виникла на Заході¹. Проте політичні ідеали Афін – рівність

¹ Див.: Bernal M. Black Athena. – London: Free Association Books, 1987 – Т. 1; Springborg P. Western Republicanism and the Oriental Price. – Cambridge: Polity Press, 1992.

серед громадян, свобода, повага до закону і справедливості – стали невіддільною часткою західного політичного мислення, і саме з цієї причини Афіни становлять корисний вихідний пункт.

Афінське місто-держава, яким правили правителі-громадяни, не розрізняло держави і суспільства. В античних Афінах громадяни були водночас і підданими політичної влади, і творцями суспільних законів і норм. Народ (*demos*) брав участь у законодавчій та судовій функціях, бо афінське поняття громадянства зумовлювала його участь у цих функціях, *безпосередню* участь у «державних» справах². Афінська демократія вимагала загальної відданості принципів громадянської чесноти: присвяти свого життя республіканському місту-державі й підпорядкуванні приватного життя громадським справам і загальному добру. «Громадське» і «приватне» були тісно пов'язані між собою. Громадяни могли як слід реалізувати себе й жити почесним життям тільки в полісі й через поліс. Звичайно, за громадян вважали тільки вкрай обмежене число індивідів, а до відкинутих належали жінки й чималий прошарок рабів.

Афінське місто-держава, яке, зрештою, занепало внаслідок формування імперій, могутніх держав і військових режимів, мало багато спільних рис із республіканським Римом. І Афіни, і Рим здебільшого були суспільствами, де кожен знав кожного в обличчя і де переважала усна культура; обидва державні утворення мали елементи народної участі в урядуванні й дуже невеликий, якщо взагалі який-небудь, централізований бюрократичний контроль. Крім того, обидва міста намагалися сприяти розвитку глибокого чуття громадського обов'язку, традиції громадянської чесноти та відповідальності перед «республікою» – речам, які вочевидь належать до суспільної сфери. В обох політичних утвореннях вимоги держави мали безперечний пріоритет над вимогами окремого громадянина. Але якщо Афіни були демократичною республікою, сучасні дослідники стверджують, що Рим, коли порівняти з Афінами, був, по суті, олігархічною структурою³. А проте від доби античності саме Рим справив найтривкіший вплив на поширення республіканських ідей.

Республіканські ідеї античності мали своє наймогутніше підтвердження за доби раннього Ренесансу, надто в італійських містах-державах⁴. Провідним об'єктом дослідження стало значення концепту «активного громадянства в республіці». Політичні мислителі тієї доби критично ставились до афінського формулювання цього уявлення: адже їхні погляди сформувалися під впливом Арістотеля, одного з провідних критиків грецької демократії, і під кількасотрічним впливом республіканського Риму, і тому вони по-новому сформулювали республіканську традицію. Хоча концепт полісу й далі був провідним у політичній

² Коли йдеться про грецький *polis*, деякі вчені віддають перевагу термінові «місто-республіка» на тій підставі, що концепт держави виник на початку новітньої доби. Про деякі з причин такого погляду див.: *Held D. Models of Democracy*. – Cambridge: Polity Press, 1987. – Розд. 2.

³ *Finley M. I. Politics in the Ancient World*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983. – С. 84 і далі.

⁴ Див.: *Rahe P. A. Republics Ancient and Modern*. 2 vols. – Chapel Hill, N. C.: University of North Carolina Press, 1994.

теорії італійських міст, надто у Флоренції, поліс уже не вважали за засіб само-реалізації (self-fulfilment)⁵. Наголос і далі перебував на важливості громадянської чесноти, але цю чесноту вважали за край крихку, яка легко піддається руйнуванню, якщо залежить від політичної участі тільки однієї з трьох великих груп: народу, аристократії чи монархії. Предметом сподівань став державний устрій, що відображував і врівноважував би інтереси всіх головних політичних фракцій. Отож Нікколо Макіавеллі доводив, що всі одиничні форми державного устрою (монархія, аристократія і демократія) нестабільні, і тільки система врядування, що поєднує всі три елементи, могла б сприяти тій політичній культурі, від якої залежить громадянська чеснота⁶. Найкращим прикладом такого врядування, заявляв він, був Рим: змішане врядування в Римі (з його системою консулів, Сенату і народних трибунів) було прямо пов'язане з його неперервними досягненнями.

За основу ренесансних республіканських теорій правила думка, що свобода політичної спільноти спирається на її невідповідність жодній іншій владі, окрім влади самої спільноти. А основа свободи – самоврядування, разом із правом громадян брати участь (у межах конституційної структури, що визначає різні ролі для провідних соціальних сил) у керуванні своїми спільними справами⁷. За словами одного коментатора, «спільнота загалом повинна зберігати остаточну суверенну владу», надаючи своїм різним правителям або головним магістратам «статус не вищий за статус обраних урядовців»⁸. Такі «правителі» повинні забезпечувати ефективну підтримку законів, створених спільнотою задля сприяння своєму власному добру: адже це не правителі в традиційному розумінні, а слуги або розпорядники справедливості.

І в грецькому демократичному мисленні, і в ренесансних республіканських теоріях громадянином був той, хто брав участь в «оголошенні присудів та перебуванні на посадах»⁹. Громадянство означало участь у громадських справах. Таке визначення гідне уваги, припускаючи, що теоретики, які дотримувались тих традицій, постали б перед труднощами, намагаючись виявити громадян за сучасних демократій, і добачивши їх хіба що в особах представників (депутатів) і різних посадовців. Такий обмежений у сучасній політиці простір для активної участі громадян неминуче вважали б за найнедемократичніший¹⁰. А втім, ідея, що люди повинні бути активними громадянами певного політичного устрою –

⁵ Див.: Pocock J. G. A. *The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*. – Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1975. – С. 64–80.

⁶ Див.: Machiavelli N. *The Discourses*. – Harmondsworth: Penguin, 1983. – С. 104–111.

⁷ Одне слово, республіканський погляд наголошує, що свобода громадян полягає передусім у тому, що вони мають змогу безперешкодно досягати цілей, що їх вони самі й визначають. Найвищий політичний ідеал – громадянська свобода незалежної, самоврядної республіки.

⁸ Skinner Q. *The State*. – У кн.: *Political Innovation and Conceptual Change* / Eds. T. Ball, J. Farr, R. L. Hanson. – Cambridge: Cambridge University Press, 1989. – С. 105.

⁹ Aristotle. *The Politics*. – Harmondsworth: Penguin, 1981. – С. 169.

¹⁰ Див.: Finley M. I. *Democracy Ancient and Modern*. – London: Chatto & Windus, 1973.

громадянами своїх держав, – а не просто покірними підданими якогось правителя, мала, починаючи з найдавніших людських об'єднань і закінчуючи раннім Ренесансом, дуже мало прихильників¹¹.

Відмову на Заході від ідеї активного громадянина, саме буття якого утверджується в політичних діях і завдяки їм, дуже важко остаточно пояснити. Проте досить ясно, що антитезою *homo politicus* є *homo credens* християнської віри: на зміну громадянину, чие активне судження доконечне, прийшов щирий вірний¹². Хоча було б хибно припускати, ніби розквіт християнства фактично позбавив світських міркувань і володарів, і підвладних, він безперечно зсунув джерело авторитету й мудрості з представників цього світу на представників потойбічного світу. За доби середньовіччя єдність християнської Європи від східно-атлантичного узбережжя до Балкан залежала передусім від двох теократичних авторитетів: Римо-католицької Церкви і Священної Римської імперії. Не було жодних теоретичних альтернатив їхнім поясненням про природу влади і врядування¹³. Лише наприкінці XVI століття, коли виявилось, що релігія стала силою, яка призводить до глибоких розколів, а повноваження держави відокремились від обов'язку правителів підтримувати ту або ту конкретну релігію, характер і межі політичної влади, право, закони, права і покірності опинилися в центрі уваги європейського політичного мислення, і то від Італії до Англії¹⁴.

Ліберально-представницька демократія

Цікавість до тих питань стала за новітньої доби прикметою ліберальної теорії, яка весь час намагалася виправдати суверенну владу держави й водночас виправдати обмеження цієї влади. Історія цих спроб – це історія аргументів, що мали врівноважити силу і право, владу і закон, обов'язки і права. З одного боку, держава повинна мати певну монополію примусової влади, щоб забезпечити міцну основу, на якій можуть процвітати родинне життя, релігія, промисловість і торгівля. А з другого боку, надавши державі спроможність примушувати й регулювати, ліберальні політичні теоретики усвідомлювали, що визнали силу, яка може позбавити (а часто і справді позбавляла) громадян політичних і соціальних свобод.

Те, як намагалися розв'язати цю дилему в політичній теорії на початку новітнього періоду, проаналізовано в другому розділі, де визначено масштаб пер-

¹¹ Цікавість до різних аспектів «самоврядування» в ренесансній Італії справила значний вплив на Англію, Францію та Америку в XVII–XVIII століттях. Проблему побудови громадянського життя і підтримки державного життя досліджували різні мислителі. Хоча значення ідеалу активного громадянства змінювалось із плином часу – і позбувалося багатьох своїх найгостріших висновків, – основа цього ідеалу зберігалась і далі справляла вплив. На початку новітньої доби можна додати «радикальні» та «консервативні» течії республіканського мислення (пор.: *Wood G. S. The Creation of the American Republic.* – Chapel Hill, N. C.: University of North Carolina Press, 1969; *Pocock J. G. A. Op. cit.*).

¹² *Pocock J. G. A. Op. cit.* – С. 550.

¹³ *Bull H. The Anarchical Society.* – London: Macmillan, 1977. – С. 27; пор.: *Black A. Political Thought in Europe 1250–1450.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

¹⁴ *Skinner Q. The Foundations of Modern Political Thought.* 2 vols. – Cambridge: Cambridge University Press, 1978. – Т. 1. – С. 352.

шого формулювання концепту політичного суверенітету та ідеї сучасної держави, а також конкурентні пояснення цих уявлень, які можна знайти в працях Бодена, Гоббса, Локка і Руссо. Проте, хоч якими важливими були ці пояснення для розвитку дискурсу сучасної (modern) держави, нова модель демократії – ліберальна представницька (або просто представницька) демократія – була остаточно сформульована тільки згодом, і сформулювали її ті, хто згодом стали відомими як ліберальні демократи. На їхню думку, представницька демократія становила головну інституційну новацію, яка мала розв'язати проблему врівноваження влади, зіпертої на примус, і свободи. Турботу лібералів про раціональність, урядування, яке спирається на право, і свободу вибору можна було підтримати як слід, тільки визнавши політичну рівність усіх зрілих індивідів. Така рівність створювала б не тільки безпечне соціальне середовище, в якому люди б мали свободу здійснювати свою приватну діяльність і задовольняти приватні інтереси, а й державу, що під пильним оком політичних представників, підзвітних виборцям, робила б те, що найкраще задовольняє загальні, або громадські, інтереси. Отже, доводили ліберальні демократи, демократична конституційна держава, поєднана з іншими провідними інституційними механізмами, зокрема вільним ринком, розв'язала б проблему забезпечення і свободи, і влади.

Два класичні формулювання цієї нової позиції можна знайти у філософії Джеймса Медісона і в доробку однієї з провідних постатей англійського лібералізму ХІХ століття: Джеремі Бентама. На думку Медісона, «чисті демократії» (під ними він розумів суспільства, які «складаються з невеличкого числа громадян, що збираються й особисто здійснюють урядування») завжди були нетолерантними, несправедливими і нестабільними¹⁵. Натомість представницьке урядування дає змогу уникнути надмірностей «чистої демократії», бо регулярні вибори сприяють з'ясуванню громадських питань, а обрані нечисленні представники, здатні здійснювати політичний процес, напевне будуть компетентні і спроможні «добачити справжній інтерес своєї країни».

Головне, що тривожить Медісона в наведеному вище аргументі, – не місце, яке повинен зайняти активний громадянин у житті політичної спільноти, а законне задоволення власних інтересів індивідів, тоді як уряд має сприяти задоволенню тих інтересів. Хоча сам Медісон шукав ясних способів примирення часткових інтересів із тим, що він називав сучасною «широкою республікою», його погляди засвідчують виразний зсув від класичних ідеалів громадянської чесноти і громадської сфери до ліберальних зацікавлень¹⁶. Представницьку державу Медісон вважав за головний механізм поєднання інтересів індивідів і захисту їхніх прав. У такій державі, гадав він, існуватиме безпека особи і майна, а політику можна буде зробити сумісною з вимогами великих національних держав, яким властиві складні структури промислового виробництва, торгівлі й міжнародних відносин¹⁷.

¹⁵ The Federalist Papers. – New York: Doubleday, 1966. – №10. – С. 20.

¹⁶ Там само. – С. 21–22.

¹⁷ Див.: Krouse R. W. Classical images of Democracy in America: Madison and Tocqueville. – У кн.: Democratic Theory and Practice / Ed. G. Duncan. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983. – С. 58–78.

Паралельно з цим поглядом Бентам вважав, що представницька демократія «має як свою характерну мету та результат ... захист своїх членів від утисків і грабунку, і цей захист здійснюють ті функціонери, до послуг яких вона вдається»¹⁸. Демократичний уряд повинен захищати громадян від деспотичного використання політичної влади, байдуже, належить вона монархові, аристократії чи якійсь іншій групі. Отже, представницька держава стає немов посередником чи арбітром, а індивіди в громадянському суспільстві задовольняють свої власні інтереси відповідно до законів економічної конкуренції та вільного обміну. Вільне голосування не менш необхідне, ніж вільний ринок, бо головне припущення полягає в тому, що в більшості сфер життя колективного добра можна досягти належним чином тільки тоді, коли індивіди взаємодіють у процесі конкурентного обміну, намагаючись збільшити свою користь за умов мінімального втручання держави. Але прикметно, що цей аргумент має й інший бік. Пов'язаний з обстоюванням «мінімальної держави», можливості й силу якої слід суворо обмежувати, він дуже прихильний до певних типів державного втручання, скажімо, втручання з метою регулювати поведінку непокірних або змінити соціальні відносини та інституції, якщо в разі невдачі принципу *laissez faire*, не досягнуто найбільшого щастя найбільшій кількості людей, бо єдиний критерій, який можна виправдати, вважає Бентам, – це громадське добро.

Починаючи з античної доби й закінчуючи XVII століттям, демократію, якщо її взагалі розглядали, великою мірою пов'язували зі зборами громадян в асамблеях та громадських місцях. Натомість на початку XIX століття почали розглядати право громадян брати участь у визначенні політичної волі через посередництво обраних представників¹⁹. Теорія представницької демократії фундаментально змінила орієнтири демократичного мислення: практичні межі, що їх якесь велике число громадян накладає на демократію, – межі, які були у фокусі дуже пильної критичної (антидемократичної) уваги, – фактично шезли з порядку денного. Представницьку демократію тепер можна було вихвалити і як підзвітне, і як цілком здійсненне врядування, потенційно стабільне на великих територіях і протягом тривалих періодів часу²⁰. Її навіть можна було проголосити, як заявив Джеймс Мілль, «великим відкриттям нових часів», у якому можна знайти «розв'язок усіх і теоретичних, і практичних труднощів»²¹. Отже, теорія і практика народного врядування позбулися свого традиційного зв'язку з невеликими державами й містами, мало-помалу перетворюючись на легітимацийне кредо народжуваного світу національних держав. Але питання, кого саме слід вважати за легітимного учасника, або за «громадянина» чи «індивіда», і якою саме має бути його роль за цього нового устрою, лишалося або неясним, або нерозв'язаним. Двозначності притаманні навіть працям Джона Стюарта Мілля: уявлення, що всі громадяни повинні мати однакову політичну вагу в політичному

¹⁸ *Bentham J.* Constitutional Code. – У кн.: *The Works of Jeremy Bentham / Ed. J. Bowring.* – Edinburgh: W. Tait. , 1843. – Т. IX. – Кн. IV. – С. 47.

¹⁹ *Bobbio N.* Democracy and Dictatorship. – Cambridge: Polity Press, 1989. – С. 144.

²⁰ Див.: *Dahl R. A.* Democracy and Its Critics. – New Haven, Conn.: Yale University Press, 1989. – С. 28–30.

²¹ Цит. за вид.: *Sabine G. H.* A History of Political Theory. – London: Harrap, 1963. – С. 695.

утворенні, перебувало за межами його реальної доктрини, а також і поглядів багатьох його сучасників²².

І тільки масова й часто силоміць придушена боротьба робітничого класу й феміністок, часто у складних коаліціях з іншими групами (здебільшого окремими секторами середнього класу) спричинилася до утвердження в ХІХ–ХХ століттях у деяких країнах справді загального виборчого права²³. Ці досягнення не мали міцної основи в таких країнах, як Німеччина, Італія та Іспанія, а на практиці в них часто відмовляли й деяким групам, скажімо, афроамериканцям у США до руху за громадянські права в 1950–1960-х роках. А проте завдяки тій боротьбі мало-помалу утвердилась ідея, що права громадянства слід надавати всім дорослим; чимало аргументів ліберальних демократів можна було спрямувати проти наявних інституцій, розкриваючи міру, якою принципи та сподівання рівної участі в політичному житті лишалися нереалізованими. Тільки тоді, коли всі дорослі чоловіки та жінки справді стали громадянами, ліберальна демократія набула своєї вочевидь сучасної форми: сукупності законів та інституцій, які забезпечували найширшу участь більшості громадян у виборі представників, які самі можуть ухвалювати політичні рішення, тобто рішення, які впливають на всю спільноту.

До цієї сукупності входять: обраний уряд; вільні і справедливі вибори, де голос кожного громадянина має однакову вагу; виборче право, що поширюється на всіх громадян незалежно від расових, релігійних, класових, статевих та інших відмінностей; широка свобода сумління, інформації та думки з приводу всіх громадських питань; право всіх дорослих боротися зі своїм урядом та висуватися кандидатом на посаду; незалежність об'єднань – право формувати незалежні об'єднання, зокрема соціальні рухи, групи з певними інтересами та політичні партії²⁴. Зміцнення представницької демократії в такому розумінні стало феноменом, властивим ХХ століттю; можна навіть сказати феноменом кінця ХХ століття. Адже тільки наприкінці останніх десятиріч цього століття демократія (відносно) впевнено утвердилась на Заході і її в принципі широко визнали як придатну модель урядування й за межами Заходу.

Марксизм і однопартійна демократія

Боротьба лібералізму проти тиранії і боротьба ліберальних демократів за політичну рівність становили широкий крок уперед в історії визволення людини, і з цим охоче погодились Карл Маркс і Фрідріх Енгельс. Але, і на їхню думку, і згідно з марксистською традицією загалом, великі універсальні ідеали «свободи, рівності і справедливості» не можна реалізувати просто «вільною» боротьбою за голоси в межах політичної системи разом із «вільною» боротьбою за прибутки на ринку. Прихильники демократичної держави й ринкової економіки репрезентують ці інституції як єдині, за яких можна зберігати свободу і звести до мінімуму нерівність. А проте, відповідно до марксистської критики,

²² Див.: *Held D.* Op. cit. – Розд. 3.

²³ Див.: *Rueschemeyer D., Stephens E. H., Stephens J. D.* *Capitalist Development and Democracy.* – Cambridge: Polity Press, 1992.

²⁴ Див.: *Bobbio N.* *Which Socialism?* – Cambridge: Polity Press, 1987. – С. 66; *Dahl R. A.* Op. cit. – С. 221, 233.

капіталістична економіка внаслідок своєї внутрішньої динаміки неминує породжує послідовну нерівність і широкі обмеження реальної свободи. Формальне існування певних свобод небагато важить, якщо ними не можна скористатись на практиці. Отже, хоча кожен крок до формальної політичної рівності – це поступ, її визвольний потенціал у край обмежений класовою нерівністю.

У класовому суспільстві держава не може стати інструментом реалізації загального добра або громадських інтересів. Аж ніяк не відіграючи роль визволителя, лицаря-оборонця, арбітра чи судді перед лицем неладу, інституції ліберальної представницької держави втягнені в боротьбу, притаманну громадянському суспільству. Натомість марксистки розуміють державу як продовження громадянського суспільства, як інструмент зміцнення соціального порядку задля утвердження конкретних часткових інтересів. Їхній аргумент полягає в тому, що політичне визволення – це тільки один крок до визволення людини, тобто до повної демократизації і суспільства, й держави. На їхню думку, ліберальні демократичні суспільства виявляють свою неспроможність, навіть коли судити про них за їхніми власними обіцянками.

Серед цих обіцянок є, по-перше, участь у політичному житті, або загальна, опосередкована через представників причетність до ухвалення рішень, які впливають на всю спільноту; по-друге, підзвітний уряд; по-третє, свобода протестувати й реформувати²⁵. Проте «справді наявна ліберальна демократія», як сказав недавно один марксист, «не спромагається виконати» жодної з тих обіцянок²⁶. Адже для неї характерне здебільшого пасивне громадянство (скажімо, значна частка громадян, які можуть бути вибраними, не бере участі в голосуванні); руйнування й заміна парламентських інституцій необраними осередками влади (про це свідчить посилення бюрократичної влади й ролі представників, що виконують певні функції); істотні структурні обмеження дій держави, зокрема можливості поступової реформи капіталізму (скажімо, втеча капіталів за кордон – постійна загроза, що постає перед обраними урядами з рішучими програмами соціальних реформ).

Сам Маркс вважав, що ліберальну демократичну державу замінить «структура комун»: маленькі громади, що самі керуватимуть своїми справами, обиратимуть делегатів до керівних органів більших адміністративних одиниць (округів, міст), а ті одиниці, своєю чергою, обиратимуть кандидатів до керівних органів ще більших адміністративних формувань (національної делегації)²⁷. Такий устрій відомий як «пірамідна» структура «далегативної демократії»: всіх делегатів можна відкликати, вони пов'язані наказами своїх виборців і організовані в «піраміду» прямо обраних комітетів. Отже, посткапіталістична держава аж ніяк не скидатиметься на якийсь ліберальний парламентський режим. Уся діяльність держави зосередиться в межах сфери з єдиним набором прямо підзвітних інституцій. Тільки там, де станеться таке, поступово відновиться, як сказав молодий Маркс (1844), «те покладання на власні сили, та свобода, що

²⁵ Там само. – С. 42–44.

²⁶ Callinicos A. *The Revenge of History: Marxism and the East European Revolutions*. – Cambridge: Polity Press, 1991. – С. 108–109.

²⁷ Marx K. *The Civil War in France*. – Peking: Foreign Languages Press, 1970. – С. 67–70.

зникла з лиця землі після еллінів і розчинилась у блакитному небесному тумані після утвердження християнства».

Згідно з марксистсько-ленінською теорією, систему делегативної демократії слід доповнити в принципі окремою, але трохи подібною до неї системою на рівні Комуністичної партії. Перехід до соціалізму та комунізму неодмінно вимагає «професійного» проводу з боку дисциплінованих кадрів революціонерів²⁸. Тільки таке керівництво має спроможність організувати захист революції від контрреволюційних сил, планувати розвиток виробничих сил і наглядати за перебудовою суспільства. Оскільки всі фундаментальні відмінності інтересів – це класові інтереси, а інтереси робітничого класу (або його позиція) – це прогресивні інтереси суспільства, і оскільки під час та після революції ці інтереси слід формулювати ясно й рішуче, революційна партія вкрай необхідна. Партія – це інструмент, який може створити структуру соціалізму й комунізму. На практиці партія повинна керувати, і тільки за «доби Горбачова» (з 1984-го по серпень 1991 року) піраміді рад, або ж «советів», починаючи від центрального органу й закінчуючи радами на рівні сіл та дільниць, було надане щось трохи більше, ніж та символічна або ритуальна роль, яка належала їй у пореволюційний період.

Демократія, держава і суспільство

Що слід робити з цими різними моделями демократії сьогодні? Класичну модель безпосередньої участі в політичному житті годі дуже легко адаптувати до великих часових і просторових проміжків²⁹. Її виникнення в контексті міст-держав й за умов «соціальної винятковості» було складовою частиною її успішного розвитку. У складних індустріальних суспільствах, позначених високим ступенем соціальної, економічної та політичної диференціації, дуже важко передбачити, як така демократія могла б досягти успіху в широкому масштабі, не зазнавши радикальних змін³⁰.

Значення цих міркувань зростає, коли придивитися до долі тієї концепції демократії, яку обстоювали Маркс, Енгельс та їхні послідовники. По-перше, «глибинна структура» марксистських категорій – із їхнім наголосом на визначальності такого критерію, як класова належність, па універсальності позиції пролетаріату і на концепції політики, яка спирається безпосередньо на процес виробництва, – нехтує або вкрай недооцінює внесок до політики інших елементів соціальної структури, інших форм колективу й діяльності, інших різновидів ідентичності, інтересів та пізнання. По-друге, як інституційна структура, що припускає опосередкування, переговори й компроміси між фракціями, рухами і групами, які борються між собою, марксистська модель, надто в її марксистсько-ленінській формі, аж ніяк не витримує критичного погляду. Отже, видається й необхідною, і бажаною система інституцій, які б сприяли обговоренням, дискусіям і конкуренції різних поглядів, – система, за якої могли б формуватися різні

²⁸ Див., напри.: *Lenin V. I. What is to be Done?* – Moscow: Progress Publishers, 1947.

²⁹ *Held D. Op. cit.* – Розд. 5, 8.

³⁰ Див.: *Budge I. Direct Democracy: Setting Appropriate Terms of Debate.* – У кн.: *Prospects for Democracy: North, South, East, West* / Ed. D. Held. – Cambridge: Polity Press, 1993; і розд. 12 цієї книжки.

рухи, групи тиску і (або) політичні партії з незалежним проводом, які допомагали б їм обстоювати їхні інтереси. Крім того, зміни в Центральній та Східній Європі після 1989 року, здається, напрочуд підтверджують цю думку, увиразнюючи важливість політичних і громадянських прав, конкурентної партійної системи і «згортання держави», тобто визволення громадянського суспільства від панування держави.

Отже у наступних розділах я доводитиму: обґрунтоване пояснення, що, власне, означає демократія, має визнавати важливість низки кількох фундаментальних ліберальних і ліберально-демократичних принципів. До цих принципів належать загалом провідна роль певної «знеособленої» структури державної влади; крім того, наявність конституції, яка має сприяти захисту й забезпеченню прав, а також розмаїття осередків влади і в самій державі, і за її межами, зокрема інституційованих форумів із метою сприяти відкритим дискусіям і обговоренням альтернативних політичних поглядів і платформ. Але, наголошуючи на цих принципах, я повинен і критикувати, а не тільки схвалювати будь-яку ліберально-демократичну модель, як її сформульовано нині. Адже зосередившись на властивій формі й межах урядування, ліберальні демократи не спромоглися дослідити й точно визначити, з одного боку, умови можливої участі в політичному житті, а з другого – низки керівних інституцій, здатних регулювати сили, які реально формують щоденне життя. Неодмінні умови демократичної участі в політичному житті, форма демократичного контролю і можливості демократичного ухвалення рішень – усе це ще не досить вивчене в ліберально-демократичній традиції.

Отже, для обґрунтованого пояснення, що таке демократія, не досить досліджувати власні принципи і процедури демократії та ліберально-демократичної держави, хоч які вони важливі. Адже необхідно досліджувати й умови запровадження цих принципів і процедур, тобто характер і динаміку різних типів влади і їх вплив на розвиток демократії. Таке дослідження повинно з'ясувати не тільки те, як і чому якийсь конкретний тип влади – політична влада – кристалізувався і став складовим елементом держави, а й те, як і чому демократія виявилась пов'язаною саме з цим осередком влади, а не якимсь іншим. Треба ще з'ясувати, як сталося, що демократія утвердилась як ліберально-демократичне врядування і стала майже синонімічна з ним, а також поміркувати, як вплинула така ситуація на ухвалення рішень і на характер підзвітності. Отже, як побачимо, йдеться про спробу зрозуміти характер сучасної держави, масштаб її втручання в соціально-економічне життя на даній території і наслідки цього всього для форми та ефективності демократії. А проте демократія має й інший аспект, який теж вимагає з'ясування, якщо ми хочемо цілком зрозуміти її сучасне значення. Проблеми демократії виходять далеко за межі державних кордонів.

[B]

Ми живемо у добу демократії – принаймні, так здається. Державний соціалізм, який здавався таким незламним ще кілька років тому, розсипався у Центральній та Східній Європі. Демократія виглядає не лише надійно вкоріненою на Заході, але й принципово широко прийнятою за межами Заходу як придатна модель врядування. На теренах усіх основних світових регіонів сталося укріплен-

ня демократичних процесів та процедур. У середині 1970-х років більше як дві третини усіх держав можна було обґрунтовано назвати авторитарними. Цей відсоток зменшився вражаюче; менше, ніж третина всіх держав наразі є авторитарними, й кількість демократій швидко зростає. Демократія стала основоположним стандартом політичної легітимності за сучасної доби.

Історія демократії від античності до сучасності, таким чином, здається, має щасливий кінець. У дедалі більшій кількості країн громадяни-виборці можуть у принципі змусити осіб, відповідальних за прийняття державних рішень, звітувати про свої дії, а самі ці особи представляють інтереси своїх виборців – «народу» на відмежованій території. Однак історія демократії не завершується цими подіями. Хоча перемога демократичних рухів на теренах Центральної та Східної Європи була великою подією, як і трансформація політичних режимів у інших місцях, ці події полишили невирішеними багато важливих питань демократичної теорії та практики. Демократію як ідею та як політичну реальність принципово оспорюють. І не тільки історія демократії позначена конфліктними тлумаченнями, але крім того давні та сучасні уявлення перемішуються й породжують двозначні та суперечливі пояснення ключових термінів демократії, серед яких [можна назвати] належне значення «політичної участі», зміст «представництва», межі можливостей громадян вільно вибирати між політичними альтернативами, а також природа членства у демократичній спільноті. <...>

Історія ідеї демократії є курйозною; історія демократій збиває з пантелику.

Є два вражаючих історичних факти. По-перше, майже кожен сьогодні заявляє, що він є демократом. Політичні режими всіх видів по всьому світу називають себе демократіями. Однак що ці режими кажуть і роблять, часто суттєво різняться між собою. Демократія, як видається, легітимізує сучасне політичне життя: створення правил та забезпечення дотримання закону виглядають виправданими та доречними, якщо вони є «демократичними». Але так було не завжди. Від часів давньої Греції до сьогодні більшість політичних мислителів ставилися вкрай критично до теорії та практики демократії. Загальна відданість демократії є дуже недавнім феноменом.

По-друге, хоча багато держав сьогодні справді можуть бути демократичними, історія їхніх політичних інститутів виявляє крихкість та вразливість демократичних структур. Одна лише історія Європи ХХ століття чітко показує, що демократія є вищою мірою важкою формою правління для створення та підтримання – фашизм, нацизм та сталінізм підійшли дуже близько до майже повного її викорінення. Демократія еволюціонувала у запеклій соціальній боротьбі, й нею часто жертвують у цій боротьбі. <...>

Хоча слово «демократія» прийшло в англійську мову у ХVІ столітті від французького «*democratie*», його витоки є грецькі. «Демократія» походить від «*demokratia*», вихідними значеннями якого є «*demos*» (народ) і «*kratos*». Демократія означає форму врядування, за якої, на противагу монархіям та аристократіям, править народ. Демократія передбачає таку політичну спільноту, в якій існує певна форма політичної рівності серед людей. «Урядування народу» може видаватися недвозначним концептом, але зовнішність є оманливою. Історія ідеї де-

мократії є складною та позначеною конфліктами різноманітних концепцій. Існує досить простору для розходжень у поглядах. <...>

Зосереджуючись на головних варіантах, ця книга викладе деякі з тих політичних альтернатив, перед якими ми стоїмо сьогодні. Але це все одно що сказати, що ці альтернативи не постають у простий, чітко окреслений спосіб. Історія демократії часто є заплутаною, частково через те, що це досі є великою мірою активна історія, а частково через те, що ці проблеми є дуже складними³¹. Важливо зазначити також, що моему огляду мірайдів проблем допомагає – як і всім подібним оглядам – особлива позиція у межах цієї активної історії: віра у те, що демократичні ідеї та практики у довгостроковій перспективі можна захистити лише якщо їхня влада над нашим політичним, соціальним та економічним життям постійно розширюється і *поглиблюється*. <...>

Моделі демократії, розглянуті у наступних розділах, представлені на мал. 1, так само, як і дуже загальні співвідношення між ними. Ці моделі можна резонно розділити на два загальних типи: пряма або учасницька демократія (система прийняття рішень щодо публічних справ, до якої громадяни залучені безпосередньо) та ліберальна або представницька демократія (система врядування, що включає виборних «чиновників», які беруться «представляти» інтереси та(або) погляди громадян у межах системи «верховенства права». <...>

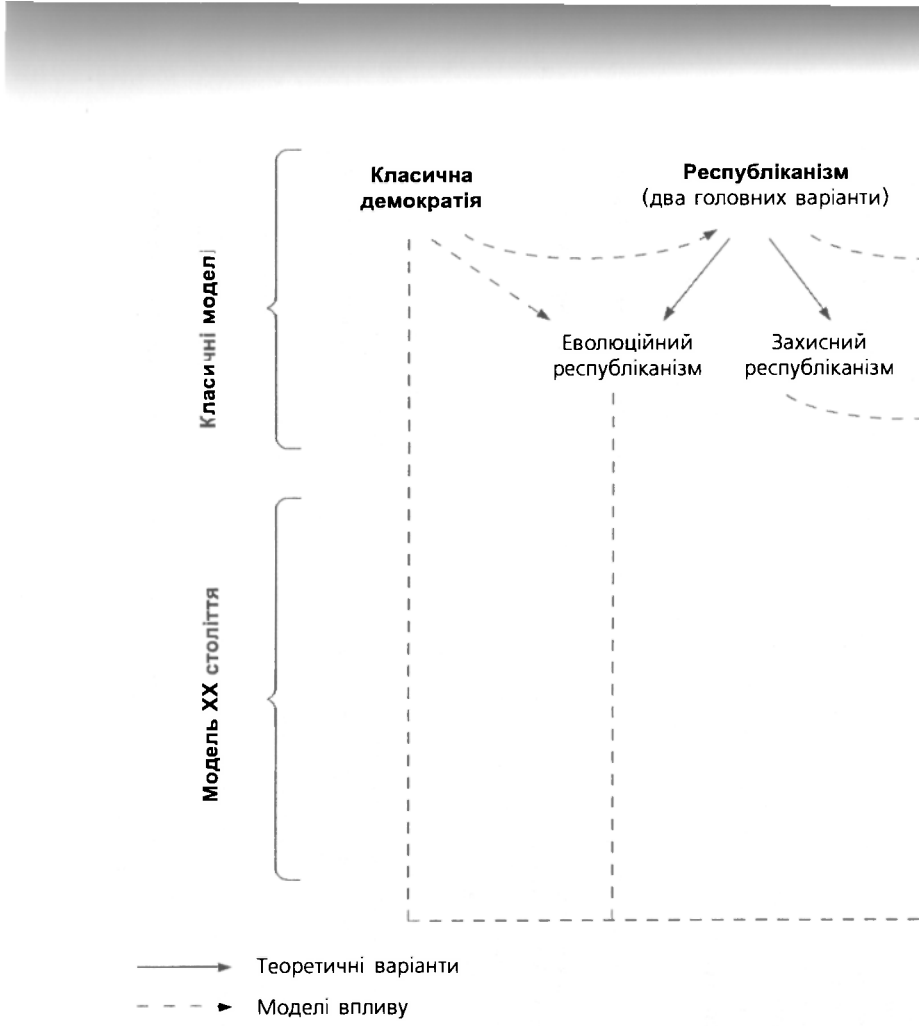
Розвиток демократії являє тривалу та вкрай суперечливу історію. Сфера демократичної теорії містить у собі величезне коло суджень та суперечок. Як ця історія, так і суперечки є необхідними, аби зрозуміти, чи можна досягнути змінне значення демократичного дискурсу впродовж тривалого часу – його ключових концептів, теорій та інтересів. <...>

Я, можливо, повинен наголосити, що вибрав лише ті «моделі демократії», які, на мою думку, мають найбільшу важливість для класичного та(або) сучасного політичного дискурсу. <...>

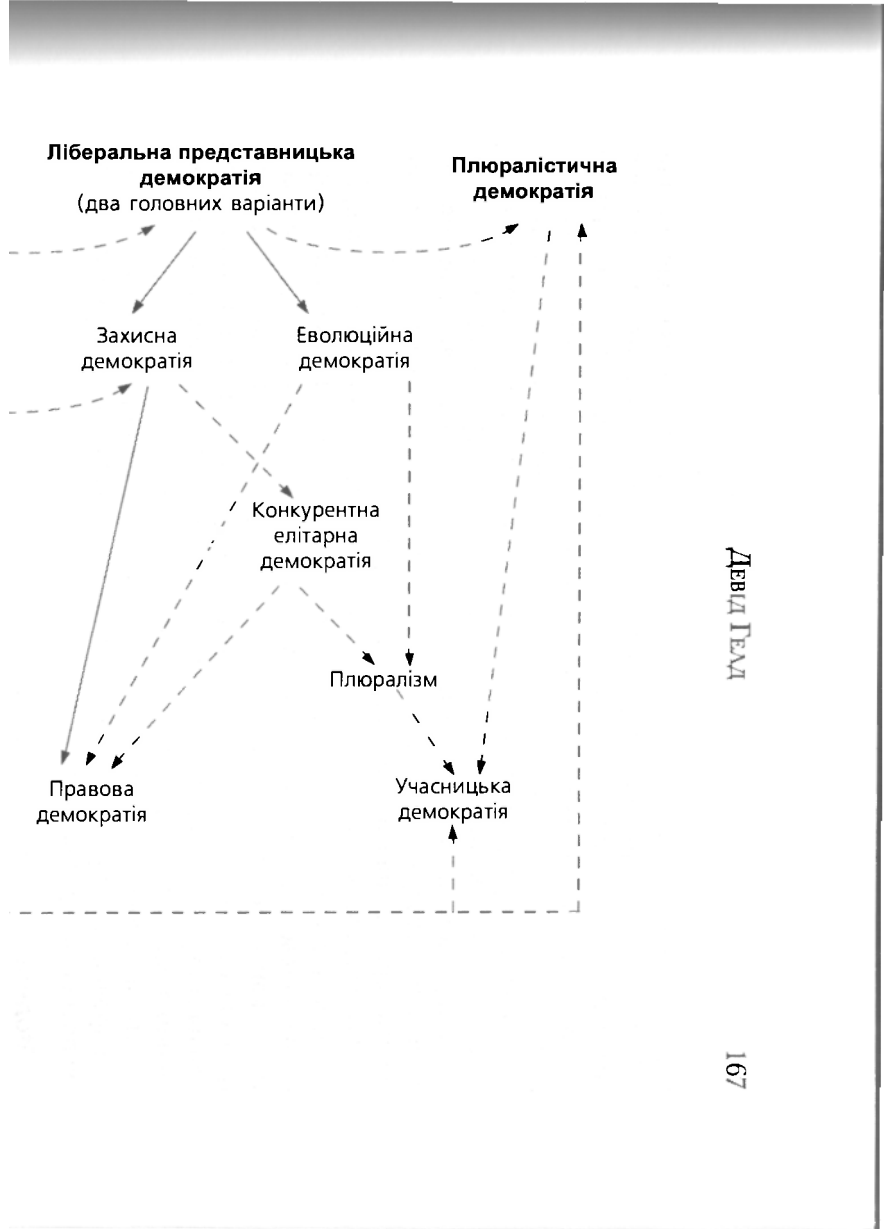
Термін [«модель»], як я використовую його тут, стосується теоретичної конструкції, створеної для виявлення та пояснення головних елементів демократичної форми та тієї структури співвідношень, що лежить у її основі. Певний аспект громадського життя або ж набір інститутів можна належним чином зрозуміти лише у термінах його зв'язків з іншими соціальними феноменами. Моделі є, відповідно, складними «схемами» концептів та узагальнень щодо аспектів політичної царини та її ключових умов закріплення, включаючи економічні та соціальні умови.

Більше того, як ми зараз побачимо, моделі демократії з необхідністю передбачають зсув балансу між дискриптивно-пояснювальними та нормативними твердженнями; тобто між твердженнями про те, якими є речі й чому вони такі, та твердженнями про те, якими речі мусять або повинні бути. У той час як класичні грецькі теоретики часто прагнули, щоб їхні роботи були одночасно дискриптивними та прескриптивними, подаючи цілісне вчення етики, політики та умов людської діяльності, багато «сучасних» теоретиків від Гоббса до Шумпетера стверджували, що вони зайняті вищою мірою «науковою» справою, яка не була нормативною, як вони бачили її. Гоббс фундаментально змінив традицію політичної теорії, різко розмежувавши мораль і політику; для нього політич-

³¹ Williams R. Keywords. – London: Fontana/Croom Helm, 1976. – С. 82–87.

Малюнок 1. Варіанти демократії

ний аналіз мав бути «громадянською наукою», побудованою на чітких принципах та ретельно обґрунтованих умовиводах. Підйом соціальних наук (зокрема, дисциплін «врядування» та соціології) наприкінці XIX та у XX столітті дав поштовх погляду, за яким вивчення демократії повинно базуватися на прагненні до науки. Відбулася помітна зміна у вазі, якої надавали «науковому методу» у поясненні значення демократії. Але «наука» жодним чином не перемогла по всіх усюдах «філософію»; суто емпіричний підхід до демократичної теорії був суворо скритикований. Більше того, незалежно від проголошеного методу, який використовували у політичному аналізі, в усіх моделях демократії можна знайти переплетіння дискриптивного та нормативного. <...>

Розглядаючи колишні, сучасні та, можливо, майбутні моделі демократії, важливо дослідити їх ключові риси, їх рекомендації, їх припущення щодо природи суспільства, у якому демократія є або може бути вкорінена, їх фундаментальні концепції політичних здатностей людських істот, а також, як вони обґрунтовують свої погляди та преференції. Й оцінюючи ці моделі, ми повинні приділити увагу природі та послідовності теоретичних заяв, адекватності емпіричних тверджень та практичності приписів. <...>

Історія демократії, передана у такий спосіб, є історією фундаментальних змін у природі політичної спільноти та деяких ключових політичних можливостей, які постають перед нами, тепер і у майбутньому.

Модель I. Класична демократія

Принцип(и) обґрунтування

Громадяни повинні користуватися політичною рівністю, щоб вони були вільними, аби правити і аби ними у свою чергу правили.

Ключові риси

Пряма участь громадян у законодавчій та судовій діяльності.

Збори громадян мають найвищу владу.

Сфера суверенної влади повинна охоплювати всі спільні справи міста.

Різноманітні методи підбору кандидатів на громадські посади (прямі вибори, жереб, ротація).

Немає розрізнення за привілеями для диференціації пересічних громадян та посадових осіб.

За винятком посад, пов'язаних з веденням війни, одна й та сама людина не може обіймати одну й ту саму посаду більше, ніж двічі.

Короткі строки обіймання посад для усіх.

Платня за громадську роботу.

Загальні умови

Маленьке місто-держава з сільськогосподарськими передмістями.

Рабовласницька економіка, яка створює «вільний» час для громадян.

Ведення домашнього господарства, тобто праця жінок, яка звільняла чоловіків для громадських обов'язків.

Надання статусу громадянина відносно вузькому колу осіб.

Модель IIa. Захисний республіканізм

Принцип(и) обґрунтування

Політична участь є невід'ємною умовою особистої свободи; якщо громадяни не правлять собою самі, вони потраплять під владу інших.

Ключові риси

Баланс влади між «народом», аристократією та монархією, поєднаний зі змішаною Конституцією та змішаним урядуванням, з умовою відігравання активної ролі у громадському житті всіма головними політичними силами.

Участь громадян досягається за допомогою різноманітних можливих механізмів, включаючи вибори консулів або представників, які працюватимуть у керівних радах.

Конкуренція соціальних груп, які переслідують і захищають свої інтереси.

Свобода слова, вираження та об'єднання.

Верховенство права.

Загальні умови

Спільнота маленького міста.

Підтримання релігійного культу.

Суспільство незалежних ремісників і торговців.

Виключення жінок, некваліфікованих робітників та «залежних» з політики (розширення можливостей для громадян-чоловіків брати участь у громадських справах).

Напружений конфлікт між суперницькими політичними об'єднаннями.

Модель IIb. Еволюційний республіканізм

Принцип(и) обґрунтування

Громадяни повинні користуватися політичною та економічною рівністю, щоб ніхто не був паном над іншим, й усі могли користуватися рівною свободою та [можливостями] розвитку у процесі самовизначення для загального добра.

Ключові риси

Розподіл законодавчих і виконавчих функцій.

Безпосередня участь громадян у громадських зібраннях з формування законодавчої влади.

Одноставність у громадських питаннях є бажаною, однак правило голосування за принципом більшості у разі непорозуміння.

Виконавчі посади в руках «магістратів» або «управлінців».

Призначення на виконавчі посади або за допомогою прямих виборів, або за жеребом.

Загальні умови

Маленька неіндустріальна спільнота.

Розосередження права власності серед багатьох; вимога громадянства для володіння майном, тобто суспільство незалежних виробників.

Ведення домашнього господарства жінками для вільних чоловіків в обмін на (непов'язану з домашнім господарством) роботу або політику.

Модель IIIa. Захисна демократія

Принцип(и) обґрунтування

Громадяни потребують захисту від правителів, так само як і один від одного, щоб гарантувати, що ті, хто правлять, проводять політику, яка відповідає інтересам усіх громадян.

Ключові риси

Суверенітет первинно зосереджений у народі, але передається представникам, які легітимно можуть виконувати державні функції.

Регулярні вибори, таємне голосування, конкуренція фракцій, потенційних лідерів чи партій і принцип більшості є інституційними засадами забезпечення відповідальності тих, хто управляє.

Державна влада повинна бути позаособовою, тобто законодавчо обмеженою, й розподіленою між виконавчими, законодавчими та судовими [органами].

Центральне місце конституціоналізму з метою гарантування свободи від свавільного поводження [з особою] та рівності перед законом у формі політичних та громадянських прав або свобод, насамперед тих, які пов'язані зі свободою слова, вираження, об'єднання, голосування та сумління.

Відділення держави від громадянського суспільства, тобто сфера державної діяльності повинна бути загалом суворо обмежена створенням структури, яка дозволить громадянам вести своє приватне життя, не наражаючись на ризик насильства, неприйнятної суспільної поведінки та небажаного політичного втручання.

Конкуренція між центрами влади та групами інтересів.

Загальні умови

Розвиток політично автономного громадянського суспільства.

Приватна власність на засоби виробництва.

Конкурентна ринкова економіка.

Патріархальна сім'я.

Збільшення територіальної сфери впливу національної держави.

Примітка. Ця модель являє собою, як і багато інших у цій книзі, загальний підсумок традиції; це не є спроба точно відобразити конкретні позиції та розмаїття важливих відмінностей між розглянутими політичними теоретиками, та вона і не змогла би [цього зробити].

Модель IIIb. Еволюційна демократія

Принцип(и) обґрунтування

Участь у політичному житті є необхідною не лише для захисту індивідуальних інтересів, а й для виховання поінформованих, соціально активних та розвинених громадян. Політична залученість є невід'ємною для «найвищого і гармонійного» розширення особистих здатностей.

Ключові риси

Суверенітет народу із загальним виборчим правом (разом з «пропорційною» системою розподілу голосів).

Представницький уряд (виборні лідери, регулярні вибори, таємне голосування тощо).

Конституційні стримування з метою обмеження та розподілу державної влади та забезпечення розвитку особистих прав, насамперед тих, які пов'язані зі свободою переконань, почуттів, смаків, обговорень, публікацій, об'єднань та слідування індивідуально вибраним «життєвим планам».

Чітке відділення парламенту від державної бюрократії, тобто розмежування функцій вибраних управлінців та спеціалістів (експертів).

Залученість громадян до різних гілок врядування шляхом голосування, широкої участі у місцевому самоврядуванні, публічних дебатах та суді присяжних.

Загальні умови

Незалежне громадянське суспільство з мінімальним державним втручанням.

Конкурентна ринкова економіка.

Приватна власність та контроль над засобами виробництва разом з експериментами з «суспільними» чи кооперативними формами власності.

Політична емансипація жінок, але назагал збереження традиційного домашнього поділу праці.

Система національних держав з розвиненими відносинами між державами.

Примітка. Важливо згадати, що Мілль ґрунтується та розвиває багато аспектів ліберальної традиції, а відтак декілька рис та умов еволюційної демократії є подібними до тих, які є у моделі IIIa.

Модель IV. Пряма демократія та кінець політики

<i>Соціалізм</i>	<i>Комунізм</i>
<i>Принцип(и) обґрунтування</i>	
«Вільний розвиток усіх» може бути досягнутий лише з «вільним розвитком кожного». Свобода вимагає припинення експлуатації та остаточно сформованої політичної та економічної рівності; лише рівність може забезпечити умови для реалізації потенціалу всіх людських істот у такий спосіб, що «кожен може давати» відповідно до його чи її здібностей та «отримувати те, що вони потребують».	
<i>Ключові риси</i>	
Громадські справи повинні регулюватися комунією (комунами) або радою (радами), організованими за структурою піраміди.	«Урядкування» та «політика» в усіх формах поступаються самоуправлінню.
Особовий склад уряду, судів, управлінці підлягають частим перевиборам, отримують мандат від їхньої громади та можуть бути відкликані.	Усі громадські справи вирішуються колективно. Консенсус як принцип прийняття рішень з усіх громадських справ.
Посадові особи повинні отримувати не більшу зарплатню, ніж робітники.	Розподіл управлінських завдань, що залишилися, за допомогою ротатії або виборів.
Народна міліція, яка підтримує новий політичний лад, підлягає громадському контролю.	Заміна всіх збройних та примусових сил самоконтролем.
<i>Загальні умови</i>	
Єдність трудящих класів.	Усі пережитки класів зникають.
Поразка буржуазії.	Ліквідація злиднів, а також приватної власності на засоби виробництва.
Зникнення усіх класових привілеїв.	Ліквідація ринків, біржі та грошей.
Суттєвий розвиток виробничих сил, а відтак усі базові потреби задоволені, й люди мають достатньо часу для заняття позаробочими справами.	Зникнення соціального поділу праці.
Поступова інтеграція держави та суспільства.	

Модель V. Конкурентна елітарна демократія

<i>Принцип(и) обґрунтування</i>	
Метод підбору кваліфікованої та обдарованої уявою політичної еліти, здатної виробляти необхідні законодавчі та управлінські рішення.	
Перепона зловживанням політичного лідерства.	
<i>Ключові риси</i>	
Парламентське урядування з сильною виконавчою гілкою влади.	
Конкуренція між суперницькими політичними елітами та партіями.	
Домінування партійної політики у парламенті.	
Центральне місце політичного лідерства.	
Бюрократія — незалежна й добре навчена адміністрація.	
Конституційні та практичні обмеження на «робочий діапазон політичного рішення».	

Загальні умови

- Індустріальне суспільство.
- Фрагментарний характер соціального і політичного конфлікту.
- Погано поінформований та(або) емоційний електорат.
- Політична культура, яка терпимо ставиться до розбіжностей у поглядах.
- Поява кваліфікованої страти технічно підготовлених експертів і менеджерів.
- Конкуренція між державами за владу й переваги у міжнародній системі.

Примітка. Ця модель містить у собі основні елементи поглядів як Вебера, так і Шумпетера.

Модель VI. Пліуралізм

<i>Класичний пліуралізм</i>	<i>Неопліуралізм</i>
<i>Принцип(и) обґрунтування</i>	
Забезпечує врядування меншин, а відтак політичну свободу.	
Вирішальна перепона розвитку занадто потужних фракцій та відірваної від людей держави.	
<i>Ключові риси</i>	
Права громадянства, включаючи [правило] «одна людина – один голос», свобода вираження, свобода організації.	
Система стримувань і противаг між законодавчою, виконавчою, судовою [гілками влади] й управлінською бюрократією.	
Конкурентна виборча система з (принаймні) двома партіями.	
Розмаїте коло (перехресних) груп інтересів, які прагнуть політичного впливу.	Численні групи тиску, але політичний порядок денний зміщений у бік корпоративної влади.
Уряд служить посередником та розставляє пріоритети між потребами.	Держава та її підрозділи переслідують свої власні часткові інтереси.
Конституційні права вкарбовані у політичну культуру підтримки.	Конституційні права функціонують у контексті багатоманітної політичної культури й системи вкрай нерівних економічних ресурсів.
<i>Загальні умови</i>	
Влада розподілена і є предметом торгу між численними групами у суспільстві.	За владу змагаються численні групи.
Широка ресурсна база різного роду розпорошена серед населення.	Погана ресурсна база багатьох груп перешкоджає повній політичній участі.
Ціннісний консенсус щодо політичних процедур, діапазону альтернатив державної політики та легітимних масштабів політики.	Розподіл соціально-економічної влади надає можливості та обмежує політичні варіанти.
Баланс між активними і пасивними громадянами, достатній для політичної стабільності.	Нерівна залученість до політики – недостатньо відкритий уряд.
Міжнародна система, яка підтримує правила пліуралістичних суспільств вільного ринку.	Міжнародний порядок, який піддають ризику потужні багатонаціональні економічні інтереси та домінуючі держави.

Модель VII. Правова демократія

Принцип(и) обґрунтування

Принцип більшості є ефективним й бажаним шляхом захисту громадян від свавільного врядування та збереження свободи. Однак, щоб політичне життя, подібно до економічного, стало справою індивідуальної свободи та ініціативи, правління більшості повинно бути обмежене верховенством права. Лише за таких умов принцип більшості може функціонувати мудро і справедливо.

Ключові риси

Конституційна держава (змодельована за характеристиками англо-американської політичної традиції, включаючи чіткий розподіл влади).

Верховенство права.

Мінімальне втручання держави у громадянське суспільство та приватне життя.

Суспільству вільного ринку надано найбільшого можливого простору.

Загальні умови

Ефективне політичне лідерство, кероване ліберальними принципами.

Мінімізація надмірного бюрократичного регулювання.

Обмеження ролі груп інтересів, зокрема профспілок.

Міжнародний порядок вільної торгівлі.

Мінімізація (викорінення, якщо можливо) загрози колективізму будь-яких видів.

Модель VIII. Учасницька демократія

Принцип(и) обґрунтування

Рівного права на свободу та саморозвиток можна досягти лише в «учасницькому суспільстві», суспільстві, яке виховує почуття політичної дієвості, вчить інтересу до спільних проблем та допомагає становленню обізнаного громадянства, здатного проявляти постійну зацікавленість у процесі врядування.

Ключові риси

Пряма участь громадян у регулюванні ключових інститутів суспільства, включаючи власну роботу та місцеву громаду.

Реорганізація партійної системи у такий спосіб, що партійні посадові особи безпосередньо відповідальні перед членами.

Діяльність «учасницьких партій» у парламентській або конгресовій структурі.

Підтримка відкритої інституційної системи для забезпечення можливості експериментування з політичними формами.

Загальні умови

Пряме збагачення бідної ресурсної бази багатьох соціальних груп шляхом перерозподілу матеріальних ресурсів.

Мінімізація (викорінення, якщо можливо) непідконтрольної бюрократичної влади у публічному і приватному житті.

Відкрита інформаційна система для забезпечення виважених рішень.

Перегляд принципу догляду за дітьми у такий спосіб, щоб жінки, так само як і чоловіки, мали можливість брати участь у громадському житті.

Примітка. Модель ґрунтується на основних елементах Макферсона і Пейтман.

Модель IXa. Демократична автономія

Принцип(и) обґрунтування

Люди повинні користуватися рівними правами і, відповідно, мати рівні обов'язки в умовах політичної структури, яка створює й обмежує доступні їм можливості; тобто, вони повинні бути вільними і рівними у визначенні умов їхнього власного життя, якщо вони не використовують цю структуру для заперечення прав інших.

*Ключові риси**Держава*

Принцип автономії, виплеканий у Конституції та Біллі про права.
 Парламентська або конгресова структура (організована навколо двох палат, які ґрунтуються на ПП та СП відповідно).
 Юридична система повинна включати спеціалізовані зібрання для випробування інтерпретацій прав (СП).
 Конкурентна партійна система (видозмінена громадським фінансуванням та ПУ).
 Центральні та місцеві адміністративні служби, організовані внутрішньо за принципами ПУ з вимогою узгоджувати потреби «місцевих користувачів».

Громадянське суспільство

Розмаїття типів домогосподарств та джерел інформації, культурних інститутів, груп споживачів тощо (керованих принципом ПУ).
 Громадські служби, такі як догляд за дітьми, центри здоров'я та освіта, організовані внутрішньо за принципом ПУ, однак пріоритети визначають дорослі користувачі.
 Розвиток й експериментування з саморегульованими підприємствами (які перебувають у державній [національній] власності, якщо вони належать до життєво важливих галузей, а в іншому випадку регулюються суспільно або кооперативно).
 Розмаїття форм приватного підприємництва з метою сприяння інноваціям та економічній гнучкості.

Загальні умови

Відкритість і доступність інформації для забезпечення виважених рішень у громадських справах.
 Запровадження нових демократичних механізмів від «громадських журі» до «зворотного зв'язку з виборцями» для покращення процесу освіченої участі.
 Загальні інвестиційні пріоритети визначає уряд у обговоренні з громадськими та приватними організаціями, однак існує всестороннє ринкове регулювання товарів і праці.
 Мінімізація непідконтрольних владних центрів у публічному і приватному житті.
 Підтримання інституційної структури, чутливої до експериментів з організаційними формами.

Примітка. Інституційні риси демократичної автономії викладені тут, треба зазначити, у дуже недосконалому вигляді. Вони включають розмаїття форм демократичного прийняття рішень та методів виборів. Ключові аббревіатури означають наступне:

- ПУ – пряма участь певних категорій громадян (включаючи відкриті зустрічі, місцеві референдуми та делеговане представництво) у регулюванні організації.
 ПП – вибори представників на основі певної форми пропорційного представництва.
 СП – представників вибирають на основі «статистичного представництва» (тобто вибірки статистично репрезентативних [осіб] щодо ключових соціальних категорій, включаючи стать і расу).

Модель IXb. Космополітична демократія*Принцип(и) обґрунтування*

У світі дедалі інтенсивніших регіональних і глобальних відносин з виразними перехресними «спільнотами долі» принцип автономії вимагає закріплення у регіональних і глобальних мережах так само, як у національних і місцевих політичних утвореннях (polities).

*Ключові риси**Короткострокова перспектива*

Реформа провідних інститутів урядування ООН, таких як Рада Безпеки

*Довгострокова перспектива**Держава/врядування.*

Новий статут прав та обов'язків, вплетений у різноманітні царини

(з метою надання країнам, що розвиваються, вагомого голосу й ефективної здатності до прийняття рішень).

Створення другої палати ООН (внаслідок міжнародної конституційної конвенції)

Підвищення політичної регіоналізації (ЄС і далі) і використання транснаціональних референдумів.

Створення нового міжнародного Суду з прав людини. Примусова юрисдикція Міжнародного Суду.

Запровадження ефективних, контрольованих міжнародних збройних сил.

політичної, соціальної та економічної влади.

Світовий парламент (з обмеженими можливостями щодо отримання прибутку), пов'язаний з регіонами, націями та районами.

Розподіл політичних та економічних інтересів; громадське фінансування дорадчих асамблей та виборчих кампаній.

Взаємопов'язана глобальна юридична система, яка охоплює елементи кримінального і цивільного права.

Постійне зміщення дедалі більшої частки примусової спроможності національної держави у бік регіональних і глобальних інститутів.

Економіка/громадянське суспільство

Збільшення недержавних, неринкових рішень у організації громадянського суспільства.

Системне експериментування з різноманітними демократичними організаційними формами в економіці.

Надання ресурсів тим, хто перебуває у найбільш вразливому соціальному становищі для захисту і вираження їхніх інтересів.

Створення розмаїття самоврядних об'єднань і груп у громадянському суспільстві.

Багатосекторна економіка і плюралізація форм власності і володіння.

Інвестиційні пріоритети громадської структури визначаються шляхом загального обговорення й урядового рішення, однак широке ринкове регулювання товарів та праці залишається.

Загальні умови

Тривалий розвиток регіональних, міжнародних і світових потоків ресурсів та мереж взаємодії.

Визнання дедалі більшою кількістю людей щораз більшої взаємопов'язаності політичних спільнот у різноманітних царинах, включаючи соціальну, культурну, економічну [сфери] та [сферу] довілля.

Розвиток усвідомлення перехресних «спільних доль», які вимагають спільних демократичних рішень — на місцевому, національному, регіональному й світовому [рівнях].

Удосконалене закріплення демократичних прав та обов'язків у виробленні та втіленні національного, регіонального та міжнародного права.

Передача дедалі більшої частки військової примусової спроможності нації транснаціональним установам та інститутам з кінцевою метою демілітаризації та виходу за межі воєнної системи держав.

Примітка. Інституційні вимоги космополітичної демократії, а також складність найважливіших питань реформи, викладені тут неповною мірою. Подальше обговорення дивіться у вид.: *Archibugi D., Held D. Cosmopolitan Democracy: An Agenda for a New World Order.* — Cambridge: Polity Press, 1995; *Held D. Democracy and the Global Order: From the Modern State to Cosmopolitan Governance.* — Cambridge: Polity Press, 1995.

ДЕМОКРАТІЯ «З ПРИКМЕТНИКАМИ»: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОНОВЛЕННЯ У ПРОЦЕСІ ПОРІВНЯЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Девід Кольтер, Стівен Левіцкі

Нещодавня глобальна хвиля демократизації поставила вчених перед великим концептуальним завданням. Дуже багато країн почали відступати від авторитаризму, й концепт демократії стали застосовувати в багатьох нових ситуаціях. Хоча новим національним політичним режимам у Латинській Америці, Африці, Азії й колишньому комуністичному світі властиві важливі атрибути демократії, чимало тих режимів глибоко відрізняються від демократій у розвинених індустріальних країнах. На думку багатьох дослідників, деякі з тих країн не можна вважати за цілком демократичні. Про решту країн часто кажуть, що вони задовольняють мінімальні критерії демократії, але їм, як вважають дослідники, ще й досі притаманні проблематичні риси.

У даній статті йдеться про те, що вчені, спробувавши аналітично дослідити ці нові приклади демократії, йшли до двох потенційно суперечливих цілей. З одного боку, вони намагалися збільшити концептуальну диференціацію, аби охарактеризувати різноманітні нові форми демократії. З другого – вчені намагались уникнути концептуального «розтягування», тобто відмовляються застосовувати концепт демократії до випадків, що засвідчують цілу сукупність атрибутів, які не відповідають їхньому визначенню демократії. Важливим наслідком реалізації цих цілей стало множення альтернативних форм концепту демократії, зокрема дивовижної кількості підтипів, як-от «авторитарна демократія», «неопатрімоніальна демократія», «військова демократія» і «протодемократія». Вивчення літератури дає змогу виявити понад 550 таких прикладів демократії «з прикметниками»¹, тобто, виходить, підтипів демократії набагато більше, ніж проаналізованих країн.

Таке множення підтипів надто цікаве у світлі намагань провідних дослідників цього недавнього періоду демократизації стандартизувати термінологію, передусім завдяки «процедурним» визначенням згідно з традицією Йозефа

¹ Паралельний вираз «демократія без прикметників» з'явився в Латинській Америці серед спостерігачів, стривожених тривалим існуванням неповних та «обмежених» форм демократії. Див., напр.: Krauze E. Por una democracia sin adjetivos. – Mexico City: Joaquin Mortiz/Planeta, 1986.

Шумпетера й Роберта А. Даля². В деяких важливих аспектах ця стандартизація мала успіх. Та оскільки процес демократизації розвивався, а увагу зосереджували вже не на перших етапах переходу від авторитарного правління, а на питаннях зміцнення демократії, множення підтипів та інших концептуальних новацій тривало й далі. Отже, перші намагання стандартизувати термінологію слід тепер доповнити оцінкою структури значення, яка лежить в основі цих розмаїтих форм концепту [демократії].

Зосередившись на вивченні недавніх випадків демократизації на рівні національних політичних режимів і надавши найбільшій уваги країнам Латинської Америки³, автори спробували вдатися до такої оцінки. Щоб мати вихідну точку для обговорення, ми спершу подаємо різні визначення та концепції демократії, виявлені в проаналізованій літературі. Далі ми досліджуємо альтернативні стратегії, яких дотримувались учені, вдосконалюючи концепт демократії під час своїх спроб досягти обох цілей: охопити різноманітний досвід нових прикладів демократії й уникнути концептуального розтягування.

Наш аналіз передусім зосереджується на тому, що ці дві мети інколи суперечать одна одній. Згідно з широковідомим висловом Сарторі, концептуального розтягування слід уникати, піднімаючись «драбиною загальності»⁴, тобто посуваючись до концептів, що мають *менше* визначальних атрибутів, а отже, характеризують *більшу* сукупність випадків. Рухаючись драбиною вгору відповідно до цієї моделі «оберненої залежності» між числом визначальних атрибутів і кількістю випадків, ми отримуємо концепти, що можуть виявитись менш вразливими до концептуального розтягування. Але такі концепти, і то саме тому, що вони загальні, мають гандж, забезпечуючи меншу, а не більшу диференціацію. Натомість Кольєр і Магон нещодавно вказали на альтернативну процедуру творення того, що ми назвемо «слабкими» підтипами, які можуть одночасно забезпечити більшу диференціацію й дати змогу уникнути концептуального розтягування⁵.

² *Schumpeter J.* Capitalism, Socialism and Democracy. – NY: Harper, 1947; *Dahl R. A.* Polyarchy: Participation and Opposition. – New Haven: Yale University Press, 1971.

³ Отже, передусім нас цікавила аж ніяк не література про розвинені індустріальні демократії, хоча ця література є важливим джерелом інтелектуальних посилань у проаналізованих працях і дослідженнях. Подекуди ми згадували й концепції історичних форм демократії, які використовували для порівняння при аналізі сучасних випадків. Ми звертались і до розвідок про країни, що насправді не належать до недавнього періоду демократизації, проте їхні відносно молоді демократії часто правлять за приклади порівнянь у літературі, яку ми розглядаємо, – скажімо, такі країни, як Венесуела й Колумбія.

⁴ *Sartori G.* Concept Misformation in Comparative Politics // *American Political Science Review*. – 1970. – Т. 64. Сарторі насправді говорить про драбину «абстрактності» (с. 1040). Та оскільки слово «абстрактний» часто розуміють як антонім «конкретного», така назва може призвести до плутанини. Отже, на нашу думку, значення, яке мав на увазі автор, буде виражене набагато ясніше, якщо говорити про драбину загальності.

⁵ *Collier D., Mahon J. E., Jr.* Conceptual «Stretching» Revisited: Adapting Categories in Comparative Analysis // *American Political Science Review*. – 1993. – Т. 87. – С. 850–852.

На тлі цих альтернатив ми досліджуємо три стратегії концептуального оновлення, – стратегії, які намагаються задовольнити обидві суперечливі цілі: диференціації та уникання концептуального розтягування. Ось ці стратегії: «уточнення» визначення демократії завдяки додаванню визначальних атрибутів; зміна головного (overarching) концепту (скажімо, на політичний «режим»), з яким пов'язана демократія; створення різноманітних підтипів. Аналізуючи цю останню стратегію, ми спершу дослідимо, як можна використати підтипи, піднімаючись та опускаючись запропонованою у працях Сарторі драбиною загальності. Надто у великій пригоді стають слабкі підтипи, бо вони і збільшують диференціацію, й допомагають уникнути концептуального розтягування. Можливо, саме з цієї причини вони поки що є найпоширенішою стратегією творення нових концептів, яку можна знайти в дослідженій літературі.

Головна мета нашого аналізу – прояснити й розмістити в перспективі різні вживання концепту демократія, що з'явилися в проаналізованих дослідженнях. Різні форми концептуальних оновлень вчені часто використовують радше інтуїтивно, ніж усвідомлено, тож одна з наших головних цілей – посприяти набагато усвідомленішому використанню названих вище стратегій. Крім того, стає зрозуміло, що досліджені автори пішли набагато далі, ніж просто запропонували широкі категоріальні контрасти між демократіями і недемократіями, бо вони охарактеризували численні відмінності, пов'язані з різними аспектами і ступенями демократії. Ці відмінності репрезентують важливу новацію в описі демократії, що своєю чергою значно впливає на те, як учені аналізують *причини й наслідки* демократії.

Але слід згадати й про дві перші застороги. По-перше, вчені запроваджують концептуальні й термінологічні новації з різних причин, а не тільки задля отієї щойно згаданої подвійної мети. Скажімо, інколи вони створюють нові терміни, щоб мати синоніми, які можна використати для подолання стилістичної проблеми – численних повторень того самого терміна впродовж аналізу. Проте аналітичні цілі концептуальної диференціації та уникання концептуального розтягування видаються головними для розуміння появи численних концептуальних форм, обговорених у даній статті. По-друге, водночас із літературою, присвяченою «якісним» аспектам, що перебуває у фокусі нашого теперішнього обговорення, ми розглянули й деякі праці, в яких запропоновано важливі кількісні показники, що теж становлять основу для порівняння нещодавніх прикладів демократизації⁶. Зрештою, було б продуктивним поєднати погляди, що містяться в цих обох масивах літератури. Проте важливий перший крок, на якому ми тепер зосередились, полягає в тому, щоб дізнатися більше про складну структуру значення, яка лежить в основі опису демократії в літературі, присвяченій якісним аспектам.

⁶ Зібрано докупи дуже багато матеріалів на цю тему у вид.: On Measuring Democracy: Its Consequences and Concomitants / Ed. A. Inkeles. – New Brunswick, NJ: Transaction, 1991. Вкрай важлива спроба оцінки альтернативних кількісних показників – вид.: Bollen K. A. Liberal Democracy: Validity and Method Factors in Cross-National Measures // American Journal of Political Science. – 1993. – Т. 37. – №4. Трохи скептичний погляд на ці кількісні показники пропонують учені, які зосереджуються передусім на Західній Європі: Defining and Measuring Democracy / Ed. D. Beetham. – Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 1994.

ВИЗНАЧЕННЯ Й КОНЦЕПЦІЇ ДЕМОКРАТІЇ
В ДОСЛІДЖЕННЯХ НЕДАВНЬОЇ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ

Концептуальні новації, проаналізовані в цій праці, запроваджено з огляду на концепт демократії в тій формі, в якій його застосували до структури національної політики. При обговоренні цих новацій доречним першим кроком буде підсумок визначень і концепцій демократії, які можна знайти в дослідженнях недавньої демократизації.

У своєму славетному аналізі «суперечливого в своїй основі концепту» філософ В. Б. Галлі стверджує, що демократія – «*par excellence** оцінковий (appraisive) політичний концепт»⁷. Через те ми й бачимо нескінченні дискусії про доречне значення та визначення. Але мета аналізу Галлі – не легітимізувати такі дискусії, а довести, що визнання суперечливого статусу концепту відкриває можливість розуміння кожного значення в межах його власної структури. Говорячи про демократію, він стверджує: «Якщо політика – мистецтво можливого, цілі демократії підносяться або опускаються зі зміною обставин...»⁸ – і наполягає, що ці альтернативні стандарти слід розглядати серйозно, як самодостатні⁹. Дотримуючись цього духу, наш аналіз зосереджується на конкретній низці стандартів для оцінки демократії, вироблених задля вивчення конкретної сфери випадків, що цікавлять нас тут.

Спершу ми розглянемо спектр визначень, запропонованих у проаналізованих дослідженнях. Ми не можемо віддати належне всім нюансам значення, проте переконані, що цей підсумок дасть змогу виявити певні критерії визначень і концептуальних опорних позначок, що відігравали вирішальну роль у спрямуванні розглянутих досліджень. Визначення, які ми аналізуємо, передусім «процедурні», бо зосереджуються радше на демократичних *процедурах*, ніж на реальній політиці чи інших результатах, що їх можна вважати за демократичні. Чимало з них – це ще й «мінімальні» визначення, бо вони зумисне зосереджуються на якомога меншій кількості атрибутів, що, як вважають, однаково дають задовільне визначення (хоч аж ніяк не дивно, що дослідники не доходять згоди, скільки потрібно атрибутів, щоб визначення було задовільним). Скажімо, більшість дослідників відрізняють те, що вони вважають за власне політичні риси режиму, від рис, що характеризують суспільство та економіку, стверджуючи, що суспільство та економіку доречніше аналізувати як потенційні причини або наслідки демократії, а не як риси самої демократії¹⁰. У багатьох випадках

⁷ Gallie W. B. Essentially Contested Concepts // Proceedings of the Aristotelian Society. – Т. 51. – London: Harrison and Sons, 1956 (курсив в оригіналі).

⁸ Там само. – С. 186.

⁹ Там само. – С. 178, 189, 190, 193.

* Здебільшого (латин.).

¹⁰ Обговорення процедурних визначень див. у вид.: O'Donnell G., Schmitter P. C. Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986. – Розд. 2; Huntington S. P. The Modest Meaning of Democracy. – У кн.: Democracy in the Americas: Stopping the Pendulum / Ed. R. Pastor. – NY: Holmes and Meier, 1989; Schmitter P. C., Karl T. L. What Democracy Is... and Is Not // Journal of Democracy. – 1991. – Т. 2. – №3. Походження процедурного підходу можна знайти у книзі Шумпетера «Капіталізм, соціалізм і демо-

значення слова «демократія» пов'язане в тих авторів з експліцитними визначеннями, що їх легко розмістити в межах того спектру. Інші автори висловлюються не так ясно, а на основі широкої структури, в межах якої вони обговорюють демократію, і з того, як вони застосовують концепт демократії в конкретних випадках, цілком можливо висувати значення, в якому вони використовують слово «демократія».

Ці визначення разом з атрибутами, що пов'язані з ними, та декілька прізвищ авторів, які вживають їх, подано в табл. 1. Крім того, в межах цього спектру ми розмістили те, що ми назвали «прототипною концепцією» утвердженої індустріальної демократії, що, хоча дану концепцію майже ніколи не визначали експліцитно, править у розглянутих дослідженнях за аналітичний критерій. Ми поставили її тут не тому, що вважаємо, ніби відмінність між формальними визначеннями і неформальними концепціями не має значення, а тому, що цю прототипну концепцію корисно розмістити в межах спектру, щоб згодом під час аналізу забезпечити основу для з'ясування її ролі у формуванні підтипів.

Подивившись спершу на ліву половину табл. 1, ми бачимо вчених, що, йдучи за Шумпетером, дотримуються вузького визначення, яке прирівнює демократію до виборів. Прихильники цього підходу, який можна назвати «електоралізмом»¹¹, визначають демократію як проведення виборів із широким виборчим правом і браком масштабних фальсифікацій. По-друге, чимало дослідників доводять, що без реальної гарантії громадянських свобод вибори не становлять демократії, тож «процедурний мінімум» для визначення демократії повинен охопити не тільки вибори, а й досить широкі гарантії базових громадянських прав, тобто свободи слова, зборів і об'єднань.

По-третє, за межами цього процедурного мінімуму різні дослідники визначили інші характеристики, які мають бути наявні, щоб ці основні процедури справді могли становити демократію, і таким чином вони створили визначення на основі «розширеного процедурного мінімуму». А найважливіше те, що деякі дослідники додали вимогу, що обраний уряд повинен (розумною мірою) мати у своїх руках реальну владу. Це питання може постати, скажімо, тоді, коли ци-

---

кратія». Про мінімальні визначення див. у кн.: *Di Palma G. To Craft Democracies.* – Berkeley: University of California Press, 1990. – С. 28; *Huntington S. P. The Third Wave.* – Norman: University of Oklahoma Press, 1991. – С. 9. Чудовий приклад мінімального визначення див. у кн.: *Przeworski A. Democracy and the Market.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1991. – С. 10. Аргумент про трактування рис суспільства та економіки як причин і наслідків демократії див. у вид.: *Linz J. J. Totalitarian and Authoritarian Regimes.* – У кн.: *Handbook of Political Science 3* / Eds. F. Greenstein, N. Polsby. – Reading, MA: Addison-Wesley, 1975. – С. 182; *Karl T. L. Dilemmas of Democratization in Latin America.* – У кн.: *Comparative Political Dynamics: Global Research Perspectives* / Eds. D. A. Rustow, K. P. Erickson. – NY: Harper Collins, 1991. – С. 165.

¹¹ Цей термін запропоновано у вид.: *Karl T. L. Imposing Consent: Electoralism vs. Democratization in El Salvador.* – У кн.: *Elections and Democratization in Latin America, 1980–1985* / Eds. P. W. Drake, E. Silva. – La Jolla, CA: Center for Iberian and Latin American Studies, University of California, San Diego, 1986. – С. 34.

вільним урядовцям бракує реального контролю над військовими. Таке розширене визначення набуло досить великого визнання, надто в літературі про Латинську Америку¹². Наступний стовпчик у табл. 1 відповідає прототипній концепції утвердженій індустріальної демократії, і ця концепція зумовлює сукупність політичних, економічних і соціальних рис, що їх звичайно пов'язують із тими режимами. Ця прототипна концепція, що відіграє важливу роль у формуванні підтипів, виходить далеко за межі щойно обговорених процедурних визначень. І, нарешті, «максималістський» підхід спирається на атрибути, що, як загалом розуміють, існують у реальному світі, – якщо існують узагалі, – лише в небагатьох країнах. До цих атрибутів належать рівність соціально-економічних відносин і(або) широка участь народу в ухваленні рішень на всіх рівнях політичного життя. Дехто з авторів, хто дотримується такого значення, дистанціюється від решти літератури, вочевидь відкидаючи ідею процедурного визначення¹³, і часто й не згадує процедурних гарантій, що є головними для інших, щойно обговорених визначень. Оскільки чимало таких авторів не дають ніякого формального визначення, ми позначаємо це в таблиці словами «визначення/концепція».

Ці альтернативні визначення поширені не однаковою мірою. У проаналізованій літературі виборче визначення використали чимало вчених. Але таке широке використання породжує занепокоєність із приводу надмірного розтягування концепту демократії, коли його застосовують до країн, – скажімо, Сальвадору, Мексики та Сингапуру в 1980-х роках, – які задовольняють критерій виборів, дарма що там дуже поширені порушення громадянських свобод. З огляду на цю занепокоєність сформувався досить широкий консенсус навколо мінімального процедурного або розширеного мінімального процедурного визначення. Крім того, вчені, які використовують мінімальне процедурне визначення, загалом не матимуть заперечень у разі врахування певного розумного критерію реальності влади (що його висувають прихильники розширеного мінімального процедурного визначення) як визначального атрибуту¹⁴. Дехто й далі

¹² Як зазначено нижче при обговоренні «уточнення», інші аналітики пропонували додаткові вимоги до визначення, які могли спричинитися до дальшого розширення визначення на основі процедурного мінімуму. Проте ці новачки перейняли не так багато дослідників, щоб розміщати їх у таблиці.

¹³ Jonas S. Elections and Transitions: The Guatemalan and Nicaraguan Cases. – У кн.: Elections and Democracy in Latin America / Eds. J. A. Booth, M. A. Seligson. – Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1989. – С. 129–130; Miliband R. The Socialist Alternative // Journal of Democracy. – 1993. – Т. 3. – Липень. – С. 120–121. Критику такого відкидання можна знайти у вид.: Sartori G. The Theory of Democracy Revisited. – Chatham, NJ: Chatham House, 1987; Huntington S. P. The Modest Meaning of Democracy.

¹⁴ Деякі автори обговорили значення цих аспектів демократії, проте не зробили наступного кроку й не ввели їх до формального визначення. Див.: Valenzuela J. S. Democratic Consolidation in Post-Transitional Settings: Notion, Process, and Facilitating Conditions. – У кн.: Issues in Democratic Consolidation: The New South American Democracies in Comparative Perspective / Eds. S. Mainwaring, G. O'Donnell, J. Samuel Valenzuela. – Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1992; Smith W. C., Acuca C. H.

Таблиця 1. Критерії визначень і концепцій, використані в дослідженнях недавніх процесів демократизації*

(Бібліографічні посилання подано в Додатку)

Терміни, що їх уживають для позначення альтернативних визначень і концепцій					
1 Виборче визначення	2 Мінімальне процедурне визначення	3 Розширене мінімальне процедурне визначення	4 Прототипна концепція утвердженої індустріальної демократії	5 Максимальське визначення /концепція	
У проаналізованій літературі вжито п'ять основних визначень, що їх часто подають і застосовують дуже ретельно			Не визначена; відіграє важливу роль у формуванні підтипів	Часто не визначене експліцитно	
Пов'язані значення					
Більш-менш конкурентні вибори, позбавлені масових фальсифікацій, із широким виборчим правом	Так	Так	Так	Часто не згадані	
Базові громадянські свободи: свобода слова, зборів і об'єднань	Так	Так	Так	Часто не згадані	
Обрані уряди мають реальну владу		Так	Так	Часто не згадані	
Додаткові політичні, економічні та соціальні риси, пов'язані з індустріальною демократією			Так	Часто не згадані	
Соціально-економічна рівність і(або) високий ступінь участі народу у функціонуванні економічних, соціальних і політичних інституцій				Так	
ПРИКЛАДИ	Kirkpatrick, 1981; Vanhanen, 1990; Fukuyama, 1992; Chee, 1993; Schumpeter, 1947.	O'Donell, Schmitter, 1986; Diamond, Linz, Lipset, 1989; Di Palma, 1990; Mainwaring, 1992; Linz, 1978.	Karl, 1991; Schmitter, Karl, 1991; Huntington, 1991; Valenzuela, 1992; Rueschemeyer, Stephens, 1992; Loveman, 1994.	Експліцитно не обговорена. Див. нижче аналіз підтипів у табл. 6.	Fagen, 1986; Harding, Petras, 1988; Jonas, 1989; Millband, 1992; Gills, Rocamora, Wilson, 1993; Hamecker, 1994.

* Лінія на таблиці виділяє ті визначення й концепції, що формують упорядковану шкалу.

вживає максималістські визначення, що відповідають концепції демократії, поширеній у сфері латиноамериканських досліджень у 1960–1970-х роках. Проте досить багато вчених, які досліджують недавню хвилю демократизації, зумисне уникають такого підходу.

Варто наголосити, що цій сукупності визначень і концепцій властиве чітке упорядкування. Хоча цей спектр значень не формує досконалої «кумулятивної шкали»¹⁵, за винятком крайньої правої колонки кожне наступне визначення чи концепція містить усі атрибути, пов'язані з попереднім визначенням (див. лінію на таблиці). Таке упорядкування відіграє вирішальну роль у наданні структури концептуальним новаціям, проаналізованим у дальшій частині цієї статті.

Хоч ідентифікація цього спектру визначень – корисний крок до розуміння значень демократії в проаналізованій літературі, такі визначення аж ніяк не абсолютно визначають значення слова «демократія», вжитого в тій або тій ситуації. Демократія – складний концепт, й різні формальні визначення, що їх пропонують різні автори, не з'ясовують раз і назавжди, чим насправді «є» демократія. Ті визначення та концепції здебільшого радше забезпечують значення, якого потребує даний автор у зв'язку з конкретними цілями своїх досліджень і конкретними проаналізованими прикладами. Як ми доведемо в наступних розділах, коли ці цілі змінюються або коли у фокусі аналізу опиняються інші приклади, автори запроваджують різноманітні концептуальні новації і змінюють значення.

СТРАТЕГІЇ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ НОВАЦІЙ

Концептуалізації демократії, що ми їх бачимо в проаналізованій літературі, дуже складні, й почасти внаслідок великої різноманітності випадків, на яких зосереджувались аналітики. Хоча наявність відносно конкурентних виборів у багатьох поставторитарних країнах припускає, що там доречно говорити й про демократію, очевидна різниця між цими режимами і міцно утвердженими демократіями водночас і зумовлює потребу в концептах, які дають змогу розрізнити набагато тонші відмінності, характерні для різних видів демократії, й породжує занепокоєність, як уникнути концептуального розтягування. Наш головний аргумент полягає в тому, що широке використання концепту демократії відображує альтернативні підходи, яких дотримуються різні автори, намагаючись розв'язати обидві щойно названі проблеми. А тепер ми розглянемо три головні стратегії, до яких вони вдавалися.

Future Politico-Economic Scenarios for Latin America. – У кн.: *Democracy, Markets, and Structural Reform in Latin America* / Eds. W. C. Smith, C. H. Acuna, E. A. Gamarra. – New Brunswick, N.J.: Transaction, 1994; *Karl T. L. The Hybrid Regimes of Central America* // *Journal of Democracy*. – Т. 6. – 1995. – №3 (липень).

¹⁵ Див.: *Miller D. C. Handbook of Research Design and Social Measurement* / 5th ed. – Newbury Park, CA: Sage Publications, 1991. – С. 177–178; *Mokken R. J. A Theory and Procedure of Scale Analysis with Applications in Political Research*. – The Hague: Mouton, 1971.

Уточнення визначення

Одна стратегія творення нових концептів полягає в «уточненні», або «контекстуалізації», визначення демократії¹⁶. Оскільки концепт демократії поширюють на нові ситуації, дослідники можуть зіткнутися з тим або тим конкретним випадком, класифікованим як демократія на основі загальноновизнаного визначення, дарма що він – з погляду деяких аналітиків – у світлі якогось ширшого спільного розуміння концепту демократії не є цілком демократичним. Така ситуація може спонукати їх зробити експліцитними один чи більше критеріїв, що, як імпліцитно розуміють, становлять частину загального значення, проте не входять до формального визначення. Результатом стає нове визначення, яке має змінити спосіб класифікації конкретного випадку. Хоч і можна сказати, що ця процедура підносить стандарт демократії, її ще можна розуміти і як адаптацію визначення до нового контексту. Така стратегія уточнення сприяє розв'язковій проблемі концептуальної диференціації, тобто додає ще один критерій диференціації для визначення межі між демократією і недемократією. Отож цю стратегію можна застосувати й тоді, коли йдеться про концептуальне розтягання, бо ж вона не дає застосувати ярлик «демократія» до випадків, що у світлі цього нового критерію видаються аналітикові не зовсім демократичними.

На відміну від деяких інших стратегій, уточнення використовують учені, що надто переймаються формальними визначеннями і, оскільки концепт демократії застосовують до дедалі ширшого діапазону випадків, зосереджуються на доречності наявних визначень. Скажімо, формування розширеного мінімального процедурного визначення, поданого вище в табл. 1, було пов'язане з уточненням. У деяких центральноамериканських країнах, а також у таких південноамериканських, як Чилі й Парагвай, одним з елементів спадщини авторитарного правління є збереження «заказаних сфер» військової влади, над якими обрані уряди мають у край невелику владу, а то й ніякої¹⁷. Отже, незважаючи на вільні або відносно вільні вибори, цивільним урядам у тих країнах бракує, на думку деяких аналітиків, реальної влади. У світлі цієї авторитарної спадщини і часто у формі реакції на твердження, мовляв, ті країни «демократичні», бо там були вільні вибори, деякі вчені змінили попереднє визначення демократії, конкретизувавши як очевидний критерій те, що вільно обрані уряди повинні мати більш-менш реальну владу. Коли дотримуватися цього переглянутого визначення, такі країни, як Чилі, Сальвадор і Парагвай, дарма що в них відбулися відносно вільні вибори, аж ніяк не потрапляють до сукупності випадків, класифікованих як «повні» демократії¹⁸.

¹⁶ «Уточнювальне визначення» – це визначення, яке має охопити чи відкинути певні випадки. Див.: *Sartori G. Guidelines for Concept Analysis*. – У кн.: *Social Science Concepts: A Systematic Analysis* / Ed. G. Sartori. – Beverly Hills, CA: Sage Publications, 1984. – С. 81; *Copi I. M., Cohen C. Introduction to Logic* / 9th ed. – New York: Macmillan, 1994. – С. 173–175. У праці «*Social Science Concepts*» (с. 42) Сарторі вживає ще й дієслово «уточнювати» визначення.

¹⁷ *Valenzuela J. S. Democratic Consolidation in Post-Transitional Settings*. – С. 70.

¹⁸ Див.: *Karl T. L. Dilemmas of Democratization*. – С. 165; *Rubin H. One Step Away from Democracy* // *Journal of Democracy*. – 1990. – Т. 1.; *Valenzuela J. S. Democratic Consolidation*; *Loveman B. «Protected» Democracies and Military Guardianship: Political Transitions in Latin America, 1979–1993* // *Journal of Interamerican Studies and World Affairs*. – 1994. – Т. 36.

Можна стверджувати, що ці вчені не створили якоесь несхитне визначення демократії, а радше адаптували визначення, щоб воно вочевидь містило й атрибут, який ми вважаємо за даний у розвинених індустріальних демократіях. Таким чином вони уникли трактування як повних демократій тих країн, яким бракує цього атрибуту.

Другий приклад уточнення можна знайти в обговоренні того, що можна було б назвати «Токвілевим» визначенням демократії, яке, зокрема, зосереджується на певних аспектах соціальних відносин. Аналізуючи поставиторитарну Бразилію, такі вчені, як Вефорт й Гілгермо О'Доннел, були вражені мірою, якою права громадян підточені незнищенними напівфеодальними і авторитарними соціальними відносинами, що зберігаються в деяких регіонах країни. З огляду на це враження Вефорт додав до визначення таку вимогу, як «певний рівень соціальної рівності», щоб країну можна було вважати за демократію, а О'Доннел теж запровадив засторогу, дуже близьку до щойно названої¹⁹. Врахувавши цей критерій, названі автори вважають, що вони й далі лишаються в межах процедурної структури. Але додавання такого аспекту, як соціальні відносини, все-таки становить важливий відступ від попередніх процедурних визначень. Цей підхід ще не набув великого поширення, і, як ми скажемо в наступному розділі, О'Доннел згодом знайшов альтернативні способи поєднати свою занепокоєність із концептуалізацією демократії.

Третій приклад уточнення постає на основі занепокоєності, що в багатьох нових демократичних країнах Східної Європи й Латинської Америки обрані президенти іноді надміру користуються владою указів, обходять такі демократичні інституції, як законодавчий орган і політичні партії, й керують плебісцитним способом, що, як вважають, має міцне авторитарне підґрунтя. В латиноамериканському контексті до провідних прикладів такої ситуації належать Карлос Менем в Аргентині, Фернандо Колбор де Мельо в Бразилії і – геть крайній випадок – Альберто Фухіморі в Перу. Стривоженість цими авторитарними тенденціями спонукала багатьох авторів додати до процедурних критеріїв демократії ще й засоби стримування виконавчої влади²⁰. Проте ця практика не набула великого поширення, і, як побачимо нижче, Джонатан Гартлін і О'Доннел, що досліджували «неопатримоніальні» й «делегативні» моделі виконавчої влади, підійшли до даного питання з допомогою альтернативної стратегії створення нових підтипів²¹.

¹⁹ *Weffort F. New Democracies, Which Democracies? // Working Paper. – №198 (Latin American Program, Woodrow Wilson International Center for Scholars). – Washington, DC, 1992. – С. 18; Weffort F. Qual Democracia? – Sao Paulo: Companhia das Letras, 1992. – С. 100–101. O'Donnell G. Challenges to Democratization in Brazil // World Policy Journal. – 1998. – Т. 5. – №2. – С. 298; O'Donnell G. Transitions, Continuities, and Paradoxes. – У кн.: Issues in Democratic Consolidation. – С. 48–49.*

²⁰ До авторів, що додали у своїх визначеннях горизонтальну підзвітність, належать: *Karl T. L. Dilemmas of Democratization. – С. 165; Ball A. R. Modern Politics and Government. – Chatham, NJ: Chatham House, 1993. – С. 45–46.*

²¹ *Hartlyn J. Crisis-Ridden Elections (Again) in the Dominican Republic: Neopatrimonialism, Presidentialism and Weak Electoral Oversight // Journal of Interamerican Studies and World Affairs. – 1994. – Т. 36. – №4 (зима); O'Donnell G. Delegative Democracy? // Journal of Democracy. – 1994. – Т. 5. До інших авторів, що зверталися до проблеми*

Отже, уточнення визначення демократії має ту перевагу, що досягає обох згаданих вище цілей, тобто не тільки забезпечує тоншу диференціацію, а й уникає концептуального розтягування завдяки якомусь ширшому спільному розумінню концепту демократії, бо значення та функціонування конкретних демократичних процедур може значно варіюватись у різних політичних контекстах. Водночас слід нагадати про три застороги. По-перше, і це аж ніяк не дивно, будь-яка конкретна новація, заснована на «уточненні», може мати сенс для одного вченого, та не конче для іншого. Скажімо, в одному недавньому аналізі Чилі зроблено виняток для значення, якого дотримуються вчені, що запровадили розширене мінімальне процедурне визначення, і стверджено, що проблема цивільного контролю над військовими не становить досить великого виклику демократично обраному урядові, щоб кваліфікувати Чилі після 1990 року як «межову» демократію²².

По друге, коли брати ширше, слід визнати потенційну проблему «перекроювання меж дефініцій»²³, коли визначення стають такі надміру гнучкі, що втрачається послідовність основного значення. Отже, навряд чи було б продуктивним, якби вчені створювали нове визначення шоразу, тільки-но поставши перед трохи аномальним випадком. Проте контраст між першим і третім прикладами уточнення, обговореними вище, свідчить, що вчені можуть фактично накидати уточненню конструктивні межі. В першому випадку нездатність обраних урядів здійснювати реальну владу вважали за чинник, що позбавляє їх демократичного характеру. Натомість у третьому прикладі, де йдеться про незграбне утвердження влади президента, вирішальне значення має те, що ті президенти – обрані лідери. Отже, видається вірогіднішим трактувати ці випадки як демократичні й уникати уточнення – поки загалом зберігається повага до громадянських свобод і регулярних президентських виборів, а законодавчий орган і опозиційні партії не заборонені й не розпущені (на відміну від Перу 1992 року).

І, нарешті, надмірна контекстуалізація пов'язана з ризиком повернути у визначення демократії атрибутив, що їх попервах намагалися відкинути. За приклад тут править зосередженість на соціальних відносинах у Токвілевому підході. Можна вважати, що автори досліджень у даному випадку й далі лишаються в межах процедурної структури: адже вони стверджують, що участь у політичному житті починає втрачати сенс у контексті крайньої соціальної нерівності. А проте ця концептуальна новація знову запроваджує риси соціальних відносин, і то способом, що справді становить великий відступ від попередніх рекомендацій про те, які саме атрибути слід урахувати у визначеннях демократії.

стримування виконавчої влади, належать: *Abugattas L.* Populism and After: The Peruvian Experience. – У кн.: *Authoritarians and Democrats: Regime Transition in Latin America* / Eds. J. Malloy, M. Seligson. – Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1987; *Tamas G. M.* Socialism, Capitalism, and Modernity // *Journal of Democracy*. – 1992. – Т. 3. – №3 (липень).

²² *Rabkin R.* The Aylwin Government and «Tutelary» Democracy: A Concept in Search of a Case? // *Journal of Interamerican Studies and World Affairs*. – 1992/93. – Т. 34. – №4 (зима). – С. 165.

²³ Цей термін підказав мені Дженіфер Вайтінг в особистій розмові.

Зміна головного концепту

Другою стратегією концептуального новаторства є зміна головного концепту, за конкретний приклад якого вважають демократію. Використовуючи концепт демократії для характеристики конкретних країн, учені здебільшого вважають її за конкретний тип такого широкого концепту, як «режим». Проте в недавній літературі демократію стали розуміти і як конкретний тип кількох інших широких концептів, зокрема «уряду», «врядування», «керованості», «моменту», «устрою», «політики», «керування», «ситуації», «суспільства», «держави» і «системи». Отож, коли країну називають демократичною, значення цього слова може дуже варіюватися залежно від головного концепту, з якою пов'язують слово «демократія».

Отже, зміна головного концепту теж може забезпечити якийсь альтернативний критерій, що дасть змогу назвати певний конкретний випадок демократією – ані змінюючи, ані розтягуючи такий концепт, як «демократичний режим». Як видно з табл. 2, вчені можуть використати цю стратегію для створення більш-менш суворого критерію. Скажімо, якщо в даній країні демократія так кепсько інституціоналізована, що видається недоречним уживати такий широкий ярлик, як «режим», дослідники можуть говорити про демократичну «ситуацію»²⁴ або демократичний «момент» (див. табл. 2). А декілька аналітиків говорили про демократичні «уряди», звідки випливає, що, хоча конкретний уряд був обраний демократично, стабільне функціонування демократичних процедур не конче є забезпеченим. Вважаючи отак за головний концепт не режим, а уряд, учені знижують критерій, який дає змогу говорити про «демократичність», і таким чином можуть уникнути концептуального розтягування.

Таблиця 2. Зміни головного концепту:
приклади, що стосуються Бразилії після 1985 року

(Бібліографічні посилання подано в Додатку)

Автор	Демократичні				
	ситуація	момент	уряд	режим	держава
Duncan Baretta/ Markoff, 1987	Так			Ні	
Malloy, 1987		Так		Ні	
Hagopian/ Mainwaring, 1987			Так	Ні	
O'Donnell, 1988			Так	Ні	
O'Donnell, 1993				Так	Ні

²⁴ Тут ми ступаємо у слід Лінца, що проаналізував, як він вважав, приклад кепсько інституціоналізованого авторитаризму в Бразилії після 1964 року, що й спонукало його говорити про «авторитарну ситуацію». Див.: *Linz J. J. The Future of an Authoritarian Situation or the Institutionalization of an Authoritarian Regime: The Case of Brazil.* – У кн.: *Authoritarian Brazil: Origins, Policies, Future* / Ed. A. Stepan. – New Haven: Yale University Press, 1973.

І навпаки, перейшовши від такого головного концепту, як «режим», до «держави», О'Доннел утверджує набагато суворіший критерій, щоб назвати конкретні країни «демократіями». Пишучи після президентських виборів у Бразилії 1989 року, які спонукали багатьох дослідників по-іншому поглянути на Бразилію і стверджувати, що там існує демократичний «режим», О'Доннел висловив думку, що юридичний апарат бразильської «держави» неадекватно гарантує права громадян, щоб забезпечити справедливий та рівний захист у процесі їхніх соціально-економічних відносин. Хоча він вважає, що ця неадекватність може впливати на функціонування режиму *непрямо*, він переконаний, що такий стан у багатьох важливих аспектах спонукає ширше розуміти демократію. Отже, попри визнання, що Бразилія має демократичний «режим», О'Доннел не зараховує Бразилію до низки країн, які, на його думку, мають демократичну «державу». Зміна головного концепту становить ще один спосіб обмежити та вдосконалити твердження про те, що вважають за приклад неповної демократії. Отож О'Доннел намагається уникнути концептуального розтягування, утвердивши високий і низький критерії демократії й вирішивши, що Бразилія задовольняє тільки низький критерій²⁵.

З позиції збереження процедурного визначення демократії цю новацію можна вважати за кращий спосіб розв'язку проблеми, яку О'Доннел та інші автори спершу намагалися розв'язати, створивши завдяки уточненню Токвілеве визначення. Отже, в поєднанні зі зміною головного концепту демократичний «режим» і далі має процедурне визначення, а прагнення забезпечити широке громадянське життя в контексті авторитарних моделей соціальних відносин реалізують через концепт держави.

Отже, стратегія зміни й вибору поміж кількох альтернативних головних концептів дає змогу уникнути концептуального розтягування й водночас запроваджує тоншу диференціацію – в даному випадку створивши додаткову аналітичну категорію. Вади цього підходу можуть полягати в тому, що з огляду на велике розмаїття застосованих головних концептів тут існує незмірний потенціал наукової плутанини, надто якщо зважити на можливість поєднання одинадцяти чи більше головних концептів із сотнями прикметників, уживаних при визначенні підтипів демократії.

Формування підтипів

Третя й найважливіша стратегія концептуальних новацій – творення підтипів. «Підтип» тут слід розуміти як похідний концепт, сформований з огляду на якийсь інший концепт і як його різновид. Найпоширеніший спосіб формування підтипів – додавання якогось прикметника до іменника «демократія», скажімо, пишучи про «конкурентну демократію», і підтипи, що ми їх вивчали, здебільшого сформовані саме таким способом. В інших випадках підтип, здається, був створений з огляду на концепт демократії, проте саме слово «демократія» в назві того підтипу не вжито, наприклад, коли говорять про «виборчий режим». Аналізуючи підтипи, важливо наголосити, що їхнє значення не конче можна висувати

²⁵ O'Donnell G. On the State, Democratization, and Some Conceptual Problems // World Development. – 1993. – Т. 21. – №8.

на основі тільки конкретних термінів, використаних у назві підтипу. Терміни, що видаються близькими, можуть означати цілком різні речі, тож слід звертати увагу й на визначення, й на реальні значення, характерні для кожного автора²⁶. Спершу ми розглянемо два підходи до формування підтипів, – підходи, які відповідають первісним рекомендаціям Сарторі, – а потім звернемося до слабких підтипів.

Стратегія диференціації за Сарторі

У піонерській статті Сарторі про використання концептів у порівняльному аналізі однією з його головних цілей було показати, як можна досягти більшої концептуальної диференціації, посуваючись *униз* драбиною загальності до концептів, що: 1) мають більше визначальних атрибутів; 2) і через те характеризують вузький діапазон випадків. Ці концепти дають змогу визначати набагато тонші відмінності, що, коли йдеться про деякі цілі, неоціненні для дослідника²⁷. Коли йдеться про концепт демократії, цей рух драбиною вниз часто супроводить творення того, що ми назвемо «класичними» підтипами²⁸, які в контексті нинішнього обговорення слід розуміти як *конкретні* приклади *повної* демократії. Отже, «федеральну демократію», «багатопартійну демократію» і «парламентську демократію» вважають за конкретні *різновиди* демократій і водночас трактують їх як *безперечно* демократичні (хоч яким критерієм послуговується автор). У дослідженнях недавніх прикладів демократизації використання класичних підтипів із метою диференціації можна додати, наприклад, у важливих дискусіях про результати «парламентської» у порівнянні з «президентською» демократією (див. табл. 3)²⁹. Інші класичні підтипи характеризують додаткові аспекти політичної структури, як-от «двопартійна» демократія, і попередників нинішнього режиму, скажімо, «поставторитарна» демократія.

Опускання драбиною загальності забезпечує корисну диференціацію, і ці підтипи справді репрезентують аналітичні відмінності фундаментальної ваги. Проте класичні підтипи, утворені таким чином, можуть зробити аналітиків вразливими до концептуального розтягування: адже вони припускають, що обговорювані випадки – приклади повної демократії. Якщо якийсь конкретний випа-

²⁶ Ось чому в класифікації підтипів, поданій нижче, ми наполягаємо, що підтипи не можна оцінити на основі термінів, узятих ізольовано. Ця класифікація спирається радше на значення, якого надають тим термінам конкретні автори, на яких ми посилаємося.

²⁷ Sartori G. Concept Misformation. – С. 1041.

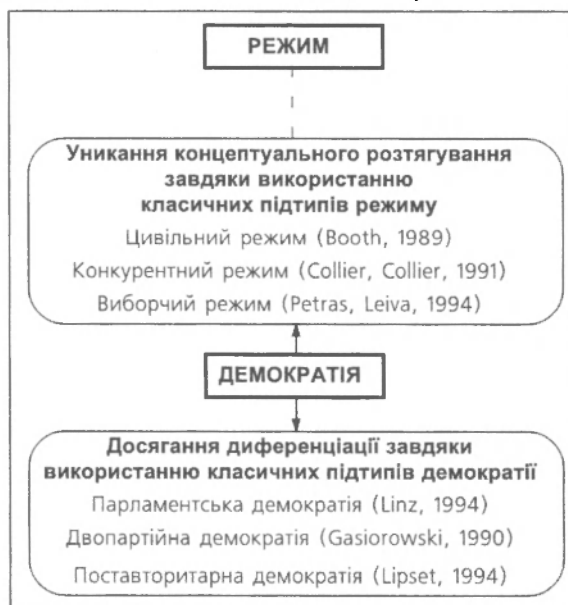
²⁸ Ми називаємо їх класичними, бо вони відповідають «класичному» розумінню категоризації, обговореній у вид.: Lakoff G. Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal About the Mind. – Chicago: University of Chicago Press, 1987, passim; Taylor J. R. Linguistic Categorization: Prototypes in Linguistic Theory. – Oxford: Oxford University Press, 1989. – Розд. 2.

²⁹ Linz J. J., Valenzuela A. The Failure of Presidential Democracy: Comparative Perspectives. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1994; Stepan A., Skach C. Constitutional Frameworks and Democratic Consolidation: Parliamentarism versus Presidentialism // World Politics. – 1993. – Т. 46. – №1 (жовтень); Sartori G. Comparative Constitutional Engineering: An Inquiry into Structures, Incentives, and Outcomes. – New York: New York University Press, 1994.

док аналізують як *маргінально* демократичний, тоді використання цих класичних підтипів як знаряддя концептуальної диференціації може виявитись недоречним. Надто в першій фазі формування масиву проаналізованої літератури, коли вчені вважали, що аналізують випадки неповної або «непевної» демократії³⁰, існувала велика схильність використовувати ярлики, що свідчили про визнання меж демократії. Щоб позначити їх, аналітики потребували концептів, які давали змогу розрізнити різні *ступені* демократії на додачу до *різновидів* демократії. Оскільки класичні підтипи дають змогу розрізнити тільки різновиди, використання їх аж ніяк не було найпоширенішою стратегією концептуальної диференціації.

Таблиця 3. Досягання диференціації versus уникання концептуального розтягування

(Назву підтипу слід розуміти у зв'язку зі значенням, якого надає їй конкретний автор. Бібліографічні посилання подано в Додатку)

Стратегія Сарторі, яка дає змогу уникнути концептуального розтягування

Сарторі, щоб уникнути концептуального розтягування, запропонував по-суватись *угору* драбиною загальності до концептів, що: 1) мають менше визначальних атрибутів; 2) і через те характеризують ширший діапазон випадків³¹. У теперішньому контексті така стратегія зумовлює використання концептів, розміщених *вище* від демократії на драбині загальності. Як зазначено в попередньо-

³⁰ Це слово вжите в підназві до вид.: O'Donnell G., Schmitter P. C. Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions About Uncertain Democracies.

³¹ Sartori G. Concept Misformation. – С. 140–144.

му розділі, вчені звичайно вважають демократію за конкретний тип, підпорядкований такому головному концепту, як «режим». Отже, якщо аналітики мають сумніви, чи в даному конкретному випадку перед ними справді *демократичний* режим, вони можуть піднятися драбиною й назвати його просто «режимом».

Та оскільки перехід до такого загального терміна, як «режим», зумовлює величезну втрату концептуальної диференціації, дослідники здебільшого переходили на якийсь проміжний рівень (табл. 3). Отож, відмовившись від терміна «демократія», вони додавали прикметники до терміна «режим», створивши таким чином класичні підтипи режиму, які дають змогу диференціювати конкретні *різновиди* режиму. Ці створені підтипи мають загальніший характер, ніж концепт «демократія», бо охоплюють не тільки демократії, а й деякі недемократії. До прикладів належать «цивільний режим», «конкурентний режим» і «виборчий режим». У кожному випадку дослідники досягають певної концептуальної диференціації, об'єднаних уявленням про «режим», хоч і не дотримуються думки, що випадок, який вони обговорюють, – таки справді демократія. Як зазначено в попередньому розділі, аналітики не обмежували себе таким головним концептом, як «режим», бо деякі вчені покликалися на «уряд», «урядування», «політика», «систему» чи просто якийсь «ізм». А до підтипів, що відповідають цим концептам (і теж можуть правити за спосіб уникнути концептуального розтягування), належать «обраний уряд», «цивільне врядування», «конкурентна політика», «посткомуністична система» і «посттоталітаризм»³².

Хоча посування драбиною загальності вгору сприяє розв'язкові проблеми концептуального розтягування, воно має одну істотну ваду. Оскільки ці підтипи *загальніші*, ніж концепт самої демократії (в табл. 3 вони розміщені на драбині над демократією), цей підхід призводить до втрати концептуальної диференціації.

Коли підсумувати, обидві стратегії Сарторі – опускання та піднімання драбиною загальності – добре сприяють або униканню концептуального розтягування, або досягання диференціації, та аж ніяк не обом цілям водночас. Тому багато вчених звернулися до альтернативної стратегії, яку можна використати для досягнення обох цілей водночас.

Слабкі підтипи

Слабкі підтипи відігравали провідну роль у дослідженій літературі, бо сприяли й униканню концептуального розтягування, й досягненню більшої диференціації. Ці підтипи широко використовували ще й тому, що ними можна було

³² Див. відповідно до названих термінів: *Whitehead L. The Consolidation of Fragile Democracies: A Discussion with Illustrations.* – У кн.: *Democracy in the Americas.* – С. 82–83; *Wilson R. Continued Counterinsurgency: Civilian Rule in Guatemala.* – У кн.: *Low Intensity Democracy: Political Power in the New World Order / Eds. B. K. Gills, J. Rocamora, R. Wilson.* – London: Pluto Press, 1993; *Karl T. L. Democracy by Design: The Christian Democratic Party in El Salvador.* – У кн.: *The Central American Impasse / Eds. G. Di Palma, L. Whitehead.* – New York: St. Martin's Press, 1986; *Ball A. R. Modern Politics and Government.* – С. 45; *Linz J. J., Stepan A. Problems of Democratic Transition and Consolidation: Eastern Europe, Southern Europe, and South America.* – Baltimore: Johns Hopkins University Press, [1996]. – Розд. 3.

скористатись як переконливими ярликами, які активно привертають увагу до нових форм чи рис демократії, що цікавлять аналітика.

Для розуміння, як слабкі підтипи можуть і сприяти диференціації, й запобігати концептуальному розтягуванню, вирішальне значення мають два міркування. По-перше, на відміну від обговорених вище класичних підтипів, вони *не* є «повними» прикладами загального типу, з огляду на який вони утворені. Скажімо, «демократію з обмеженим голосуванням» або «напівконкурентну демократію» слід розуміти як щось менше, ніж приклади повної демократії, бо їм бракує деяких визначальних атрибутів, властивих повній демократії³³. Отже, використовуючи такі підтипи, аналітик висловлює набагато скромніші твердження про випадки, які можна охарактеризувати з їх допомогою, і тому менше ризикує впасти в концептуальне розтягування.

Друге міркування стосується диференціації. Оскільки слабкі підтипи репрезентують різні форми неповної демократії, можна вважати, що вони мають *менше* визначальних атрибутів, а звідси випливає, що вони мали б стояти *вище* на драбині загальності й забезпечували б радше меншу, ніж більшу диференціацію. Проте визначальною рисою слабких підтипів є те, що вони загалом позначають ті конкретні атрибути демократії, яких *бракує*, повідомляючи таким чином про ослаблений характер підтипу, й водночас позначають інші, *наявні*, атрибути демократії. Внаслідок цієї своєї особливості – позначення відсутніх атрибутів – вони уможливають більшу диференціацію, тож слабкі підтипи характеризуватимуть фактично *іншу* сукупність випадків, ніж загальний концепт демократії.

Щоб зрозуміти використання слабких підтипів у проаналізованій літературі, слід пам'ятати, що значення підтипу формується у зв'язку з початковою концепцією демократії, тобто «основоположним концептом», відносно якої підтип є ослабленим варіантом³⁴. Спершу ми обговоримо слабкі підтипи, створені залежно від мінімального процедурного й розширеного мінімального процедурного визначень, поданих у табл. 1; ці підтипи ми називаємо «частковими» демократіями. Далі ми розглянемо випадки, де критерії диференціації визначені відносно прототипної концепції утвердженої індустріальної демократії; про ці підтипи ми говоримо як про «проблематичні» демократії.

³³ Оскільки це щось менше, ніж приклади повної демократії, то можна заперечити, що насправді вони взагалі не є «підтипами» демократії. Скориставшись терміном, запозиченим із когнітивної лінгвістики, їх можна охарактеризувати як концептуальні «гібриди», що походять почасти від концепту демократії. Проте, аби уникнути потреби всякчас посилатися на «підтипи й гібриди», видається простішим називати їх у поданому нижче обговоренні підтипами. Див.: Fauconnier G., Turner M. *Conceptual Projection and Middle Spaces* (доповідь №9401, факультет когнітивної науки Каліфорнійського університету). – San Diego, 1994.

³⁴ Варто нагадати, що автори, напевне, не вважали, що вони створюють підтипи демократії, а радше просто неформально вживали той або той прикметник у поєднанні з іменником «демократія». Проте з погляду лінгвістики чи теорії пізнання вони створили таким чином аналітичні категорії, і часте використання назв утворених підтипів у назвах їхніх статей або як принципів моментів у передмовях та висновках до них дає змогу припустити, що ці концептуальні новації справді відіграють важливу роль у структурі їхніх досліджень.

А. Часткові демократії: підтипи, похідні від мінімального процедурного й розширеного мінімального процедурного визначень

Такі підтипи схильні використовувати вчені, що досліджують або країни «в процесі переходу» до демократії, або країни, що демократизувалися тільки по часті, й до них належить низка країн Центральної Америки, Південно-Східної Азії, Африки й чимало країн колишнього Радянського Союзу. Цей різновид підтипів загалом висновують у зв'язку з мінімальним процедурним визначенням, поданим у табл. 1, бо дослідники вважають вільні вибори, загальне виборче право й захист базових громадянських свобод за суттєві риси демократії. Більшість цих підтипів служать диференціації випадків на основі якогось конкретного атрибуту, якого бракує або ж який існує в ослабленій формі, скажімо вільних виборів, справді загального виборчого права, справжньої боротьби між кандидатами й партіями і громадянських свобод. Оскільки кожен з цих атрибутів той або той автор вважає за визначальний елемент демократії, утворені підтипи неминуче вважають за приклади неповної демократії. Отже, ці підтипи допомагають розрізнити різні форми «часткової» демократії.

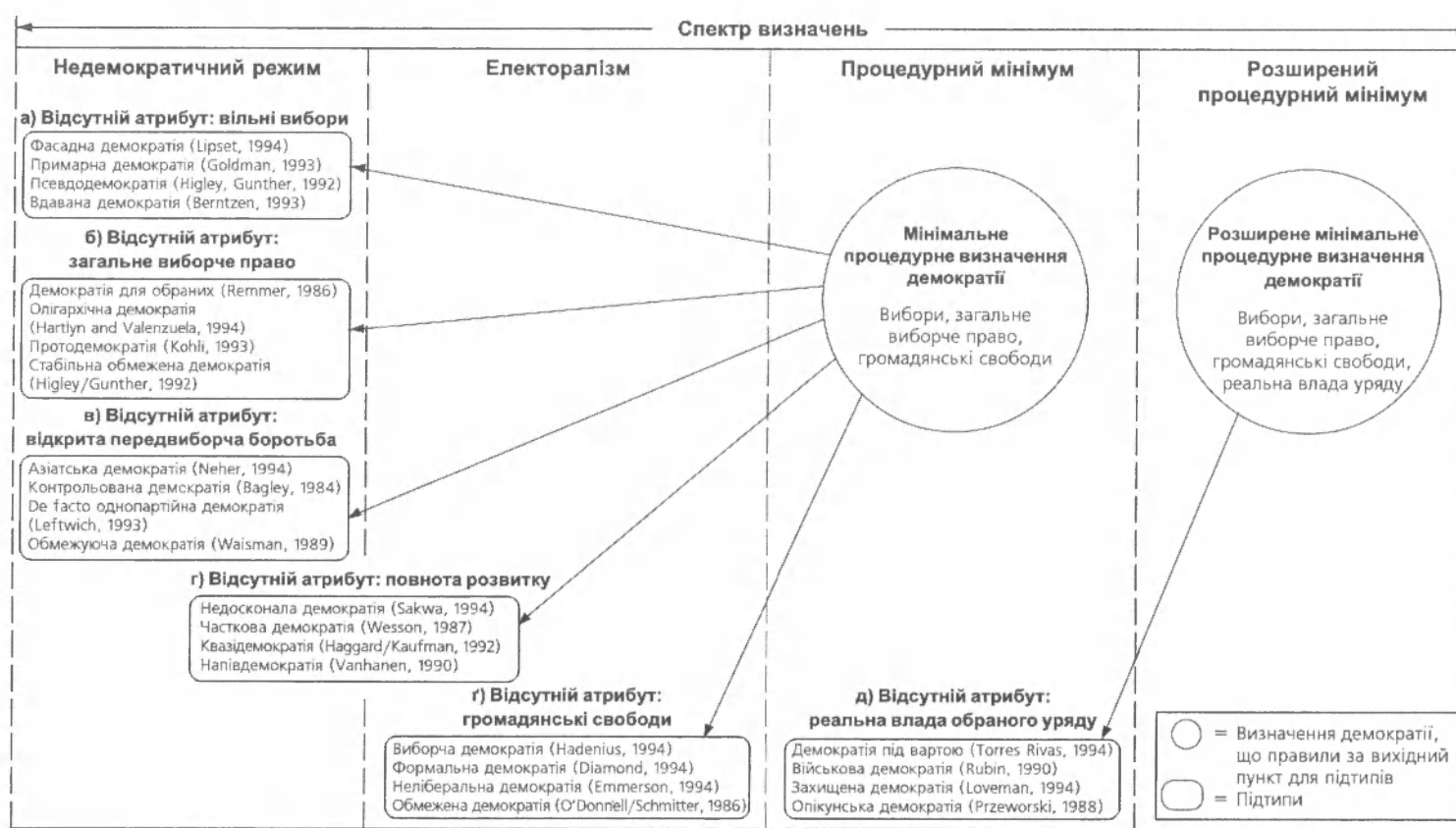
У табл. 4 подано вибрані приклади таких підтипів. Побудова таблиці має привернути увагу до послідовних відповідностей між значеннями підтипів і обговореним вище спектром визначень демократії. У лівому стовпчику таблиці ми бачимо підтипи, які не задовольняють навіть виборчого критерію демократії. Підтипи першої групи (а) лівого стовпчика характеризують випадки, коли вибори були, по суті, сфальсифіковані. На думку аналітиків, цей відсутній атрибут не дає змоги навіть говорити про демократію, і тому вони вдаються до таких ухильних термінів, як «фасадна» або «вдавана» демократія. Там, де вибори відбуваються і бракує тільки такого атрибуту, як справді загального виборчого права (б), ми бачимо такі терміни, як «олігархічна» демократія і «протодемократія». А там, де вибори в принципі конкурентні, але бракує такого атрибуту, як справжньої боротьби між кандидатами і партіями (в), коли, скажімо, впливові партії не допущено до виборчої боротьби, ми бачимо такі терміни, як «контрольована» й «обмежена» демократія.

Звернувшись до наступної групи підтипів (г), ми бачимо, що бракує однієї, а то й більше з цих суттєвих рис демократії, але риси, якої немає, не названо. З того, в якому значенні вживає ці підтипи автор, ясно, що вони принаймні відповідають виборчому визначенню, та оскільки точне розміщення їх у спектрі визначень не відоме, ми помістили їх між першим і другим стовпчиками. До прикладів цих підтипів належать «часткова», «квазі-» й «напів-» демократія.

Коли посунутись до правого краю таблиці, підтипи, згруповані в другому стовпчику (г), відповідають своїм значенням виборчому визначенню демократії. Тут, розглядаючи випадки, де вибори досить вільні та конкурентні, а громадянські свободи неповні, дослідники вживають такі терміни, як «виборча» й «неліберальна» демократія.

І, нарешті, підтипи групи (д), розміщені в третьому стовпчику табл. 4, відповідають своїм значенням мінімальному процедурному визначенню демократії. Поява цих підтипів свідчить, що творення слабких підтипів може відбуватись у поєднанні з уточненням. Отже, дослідники, подавши розширене мінімальне процедурне визначення, завдяки уточненню створили нові слабкі підтипи, де від-

Таблиця 4. Слабкі підтипи vis-à-vis мінімальне процедурне та розширене мінімальне процедурне визначення (Розміщення підтипів у стовпчиках відображує їх значення відносно спектру визначень, поданих у табл. 1. Значення кожного підтипу слід розуміти у зв'язку з тим, як його вживає той або той конкретний автор. Бібліографічні посилання подано в Додатку)

сутнім атрибутом була наявність реальної влади в обраного уряду. До прикладів належать «захищена» та «опікунська» демократія.

Сформувавши основну ідею, як функціонують слабкі підтипи, тепер уже можна повернутися до відносин між цими підтипами і драбиною загальності. Ми вже говорили, що коли ці підтипи просто мають менше визначальних атрибутів, ніж концепт повної демократії, тоді на драбині загальності слабкі підтипи повинні бути *загальніші*, ніж концепт самої демократії, тобто вони мали б характеризувати більшу кількість випадків. У такому розумінні вони б не виходили за межі згаданої вище моделі про обернені відносини між кількістю визначальних атрибутів і кількістю охарактеризованих випадків. Але слабкий підтип не просто має менше визначальних атрибутів. Адже він радше конкретизує певні атрибути, яких *бракує*. Внаслідок конкретизації цих відсутніх атрибутів він позначає якийсь конкретний тип *часткової* демократії і аж ніяк не *повну* демократію. Питання, чи ці слабкі підтипи стосуються більшої чи меншої кількості випадків, ніж основоположний концепт демократії, – суто емпіричне.

У табл. 5 проілюстровано можливу модель додавання та відкидання випадків, яке може відбуватись у поєднанні з творенням якогось слабого підтипу, на відміну від піднімання драбиною загальності, й використано такі ілюстративні приклади, як сучасні Іспанія та Гватемала. Хоч Іспанію, але, мабуть, *не* Гватемалу, можна було б вважати за повну демократію, якщо дотримуватись мінімального процедурного визначення, піднявшись драбиною загальності, ми з'ясуємо, що ширший концепт «виборчий режим»³⁵ охоплює *обидва* випадки. З другого боку, слабкий підтип «обмежена демократія» охарактеризує тільки Гватемалу, та аж ніяк *не* Іспанію. Отже, слабкий підтип обмеженої демократії позначає випадок, що не відповідає основоположному концепту демократії.

Таблиця 5. Додавання та відкидання прикладів, піднімаючись драбиною загальності, і творення слабких підтипів: приклад Іспанії і Гватемали*

(Значення підтипів слід розуміти у зв'язку зі значеннями, охарактеризованими вище в табл. 3 і 4)

* На таблиці слабкий підтип стоїть праворуч від «демократії», а не вгорі чи нижче, і це виражає, що він *не* розміщений на драбині загальності.

³⁵ Слід розуміти, що цей підтип має значення, пояснене вище при обговоренні табл. 3.

Б. «Проблематичні» демократії: критерії диференціації, похідні від прототипної концепції утвердженої індустріальної демократії

Ще одна сукупність підтипів стосується країн, що їх спостерігач вважає по суті за «демократичні», проте ці країни диференціюють на основі тих контрастних рис, що спонукають вважати їх за «проблематичні», тобто дані країни не задовольняють широкої сукупності сподівань щодо того, якою має бути демократія. Ці підтипи здебільшого використовують дослідники, що вивчають країни, які здійснили перехід до якоїсь форми демократії, зокрема випадків, що їх ми бачимо в Південній Європі, більшості країн Південної Америки й окремих країнах Східної Європи. Ці дослідники здебільшого зосереджуються на створенні певної концептуальної диференціації, що увиразнює конкретні політичні, економічні й соціальні проблеми, з якими зіткнулося чимало демократій. Критерії диференціації, застосовані при визначенні цих підтипів, походять не від елементів мінімального процедурного або розширеного мінімального процедурного визначень, як-от у випадку підтипів, поданих у табл. 4, а радше від прототипної концепції утвердженої індустріальної демократії, поданої в табл. 1. Ця концепція спирається на сукупність перелічених у табл. 6 атрибутів, що їх, як загалом вважають, можна знайти в політичних і соціальних системах розвинених індустріальних країн. Як зазначено вище, охопивши атрибути, що їх вважають за характерні для демократій, які, на думку загалу, «функціонують як слід»³⁶, ця концепція далеко виходить за межі основних процедурних визначень. Підтипи, створені таким чином, часто подають, майже не звертаючи уваги на визначення³⁷.

Ми ідентифікували понад сотню таких підтипів, приклади яких подано в табл. 6. Більшість поданих прикладів стосуються випадків, коли розуміють, що один або більше конкретних елементів прототипної концепції ослаблений або відсутній. Деякі з цих підтипів пов'язані з основними рисами режиму. Отже, там, де не відбулося зміцнення режиму (а), дослідники говорять про «крихку» та «непевну» демократію. А там, де горизонтальна підзвітність³⁸, тобто «стримування і противаги» супроти виконавчої влади, неповна (б), ми бачимо такі підтипи, як «каудилістська» і «делегативна» демократія.

Чимало підтипів у Таблиці 6 характеризують не сам режим, а інші риси політичних систем, що їх ми звичайно бачимо в індустріальних демократіях. Отже, там, де рівень реальної участі громадян у політичному житті низький (в), дослідники покликаються на такі підтипи, як «деполітизована» і «млява» демократія. Якщо уряд або режим вважають за малоефективний і нечуйний до потреб і прагнень громадян (г), уживають такі підтипи, як «заблокована», «безсила», «надміру інституціоналізована» і «слабка» демократія. Там, де відданість політиці

³⁶ Слід додати, що ця прототипна концепція звичайно не бере до уваги серйозних політичних та економічних криз, що їх недавно зазнали деякі з тих розвинених індустріальних країн.

³⁷ Як і в решти авторів, що не подавали очевидних визначень, ми часто висновували значення з широкої структури аналізу, до якого вдався автор, і з характеру застосування цього підтипу до конкретних випадків.

³⁸ Цей термін ужито у вид.: O'Donnell G. Delegation Democracy? – С. 61.

соціального забезпечення слабка або відсутня (г), можна побачити, скажімо, «консервативну» й «неоліберальну» демократію. У випадках, коли національний суверенітет слабкий (д), вчені використовують такі підтипи, як «міжнародно залежна», «неоколоніальна» та «накинута США» демократія.

Таблиця 6. «Проблематичні» демократії: критерії диференціації, похідні від прототипної концепції утвердженої індустріальної демократії

(Значення кожного підтипу слід розуміти на основі значення, якого надає йому конкретний автор. Бібліографічні посилання подано в додатку)

<p>а) Ослаблений елемент: зміцнення режиму</p> <p>Крихка демократія (Whitehead, 1989) Незріла демократія (Kelley et al., 1993) Непевна демократія (O'Donnel/Schmitter, 1986) Неконсолідована демократія (Higley/Gunther, 1992)</p> <p>б) Ослаблений елемент: горизонтальна підзвітність</p> <p>Каудилітська демократія (Hillman, 1992) Делегативна демократія (O'Donnell, 1994) Плебісцитна демократія (Tamas, 1992) Популістська демократія (Schmitter/Karl, 1992)</p> <p>в) Ослаблений елемент: реальна участь громадян у політичному житті</p> <p>Деполітизована демократія (Whitehead, 1992) Двоїста демократія (Smith/Acuna, 1994) Елітська демократія (Hagopian/Mainwaring, 1987) Млява демократія (Stahler-Sholk, 1994)</p> <p>г) Ослаблений елемент: ефективність уряду та режиму і їхня чуйність до потреб громадян</p> <p>Заблокована демократія (Lanzano, 1993) Безсила демократія (Whitehead, 1992) Надміру інституціоналізована демократія (Schedler, 1995) Слабка демократія (Weffort, 1992)</p> <p>г) Ослаблений елемент: відданість політиці соціального забезпечення</p> <p>Консервативна демократія (Karl, 1991) Витратна демократія (Black, 1992) «Поміркована» демократія (Hillman, 1992) Неоліберальна демократія (Whitehead, 1992)</p>	<p>д) Ослаблений елемент: національний суверенітет</p> <p>Контрольована демократія (Hinkelammert, 1994) Міжнародно залежна демократія (Whitehead, 1992) Неоколоніальна демократія (Whitehead, 1992) Накинута США демократія (Berntzen, 1993)</p> <p>е) Ослаблений елемент: сприятливі соціально-економічні умови</p> <p>Збанкрутіла демократія (Whitehead, 1992) Демократія без процвітання (Torres Rivas, 1994) Демократія з низьким прибутком (Diamond, 1992) Бідна демократія (Weffort, 1992)</p> <p>є) Ослаблений елемент: соціально-політична стабільність</p> <p>Обложена демократія (Archer, 1995) Конфліктна демократія (Weffort, 1992) Соціально вибухова демократія (Whitehead, 1992) Некерована демократія (Leftwich, 1993)</p> <p>ж) Ослаблений елемент: повнота розвитку</p> <p>Неповна демократія (Hillman, 1992) Проблематична демократія (Hartlyn, 1994) Хвора демократія (Stempel Paris, 1980) Тьмяна демократія (Hellinger, 1991)</p>
---	---

Підтипи, пов'язані з прототипною концепцією, інколи охоплюють і риси суспільства та економіки, – риси, що їх, на думку прихильників мінімального і процедурного визначень, слід викинути з визначення демократії (див. табл. 6). Отже, там, де вважають, що соціально-економічні умови не сприяють демократії (є), ми бачимо покликання на демократію «з низьким прибутком» і «бідну» демократію, а для випадків, що їх характеризує мала соціально-політична

стабільність (є), дослідники підібрали такі назви, як «соціально вибухова» й «конфліктна» демократія. І, нарешті, деякі з цих підтипів покликаються на аспекти розвитку, на якийсь ослаблений варіант прототипної концепції (ж), коли неясно, яких саме рис бракує; скажімо, на «неповну» або «проблематичну» демократію.

Двозначність, пов'язана з цією групою підтипів, заслуговує на коментар. На відміну від підтипів, що репрезентують якусь слабку форму мінімального процедурного визначення, ця друга група складається з підтипів, що, на виражену експліцитно або імпліцитно думку авторів, які запроваджують їх, пов'язані з режимами, що задовольняють основні процедурні визначення демократії. Оскільки ті диференційні риси автори не трактують експліцитно як визначальні риси демократії, їх відсутність не робить режим менш демократичним з позиції формального визначення. У такому розумінні їх можна було б фактично тлумачити як класичні підтипи, створені на основі мінімального процедурного визначення. А з другого боку, можна вважати, що дослідники створюють слабкі підтипи, бо справді трактують ті режими як неповні та проблематичні відносно часто імпліцитної концепції розвиненої індустріальної демократії. Отож у такому випадку відмінність між класичними і слабкими підтипами залежить від позицій, з яких оцінюють підтипи.

В. Оцінка використання слабких підтипів

Тож як у світлі цих прикладів слід оцінювати роль слабких підтипів? Вони корисні тим, що дають нам нові аналітичні категорії для диференціації поміж дивовижного розмаїття нових демократій, які сформувалися протягом двох останніх десятиріч, і тим, що запобігають концептуальному розтягуванню. В межах цієї структури дві групи слабких підтипів мають свої характерні переваги і вади. В першій групі, тобто серед підтипів із табл. 4, які ідентифікують часткові демократії відносно мінімального процедурного й розширеного процедурного визначень, концепція демократії, що є вихідною точкою і для підтипів, і для відносин підтипів із тією концепцією, загалом представлена ясно й послідовно. Використовуючи ці підтипи, автори отримують корисні й доречні засоби характеристики маргінальних випадків. З другого боку, як і у випадку решти обговорених вище стратегій, добра стратегія може виявитись непродуктивною, якщо хибно скористатися нею. Небажано мати численні назви для того, що, коли поглянути на значення, є тим самим слабким підтипом. У табл. 4 подано тільки декілька прикладів великої кількості підтипів, що відповідають кожному ослабленому елементу, бо коли різних ярликів стає вже сотні, безперечно втрачається ясність комунікації.

Крім того, для деяких випадків, що є маргінально демократичними, постає питання, чи не було б краще уникнути ідентифікації їх як типів демократії. Скажімо, серед латиноамериканських країн прикладом такого підходу є постановва Брюса Беглі відкинути численні слабкі підтипи демократії, що їх уживали для назви ситуації в Колумбії за доби Національного фронту (наприклад, «обмежена», «контрольована», «звужена», «олігархічна», «елітарна», «елітарно-плюралістична» й «консоціативна» демократія) й заявити натомість, що Ко-

лумбія була «авторитарним режимом з широкою основою»³⁹. Дотримуючись схожої моделі, деякі вчені створили підтипи, де не вжито слово «демократія», проте завдяки своїм визначальним атрибутам ці підтипи відповідають своїм значенням тому, що ми назвали слабкими підтипами демократії. До прикладів належать «електорократичне врядування», «напівконкурентна політика», «конкурентний, частково ліберальний режим», «гібридний режим» і «гібридний демократично-авторитарний режим»⁴⁰.

Друга група слабких підтипів (табл. 6), про які ми казали, що вони характеризують «проблематичні» демократії, стосується випадків, що їх розуміють як демократії на основі мінімального процедурного визначення, проте вважають за проблематичні відносно прототипної концепції розвиненої індустріальної демократії. Коли йдеться про переваги, можна стверджувати, що читачі літератури про демократію швидко зрозуміють, що назви цих підтипів передають найочевиднішу інформацію про обговорювані випадки, і в такому розумінні вони корисні. Але з приводу даних підтипів може постати й кілька сумнівів. По-перше, автори здебільшого не формулюють виразно основоположної концепції, від якої походять диференційні атрибути. Хоч автори часто подають досить інформації, щоб ми мали змогу ідентифікувати концепцію демократії, відносно якої даний підтип вважають за слабку форму, вони не менш часто не характеризують експліцитно критерій, який застосовують. Дарма що чимало авторів стверджували, що вони спиралися на мінімальне процедурне визначення демократії, цілком очевидно, що їхнє імпліцитне розуміння «повної» демократії набагато розвиненіше. І справді, чимало слабких підтипів, перелічених у табл. 6, запроваджують як критерій диференціації деякі з тих самих соціальних та економічних атрибутів, що їх, на думку прихильників процедурного й мінімального визначень, слід викинути з визначення демократії. Отже, соціально-економічні особливості знову пролізають у концепції демократії багатьох авторів, дарма що ті концепції дуже рідко, якщо взагалі коли-небудь, експліцитні. Ця імпліцитна концепція «повної» демократії потребує ретельного вивчення.

Крім того, в деяких випадках можна спостерегти прикрий взаємозв'язок між неточним характером підтипів і властивою їм тенденцією передавати негативну оцінку обговорюваного випадку чи випадків. Інколи навіть створюється враження, що дослідники критично пишуть про дані випадки, але не ставлять

³⁹ Bagley B. M. Colombia: National Front and Economic Development. – У кн.: Politics, Policies, and Economic Development in Latin America / Ed. R. Wesson. – Stanford: Hoover Institution Press, 1984. – С. 125–127.

⁴⁰ Може видатися, що ці підтипи подібні до підтипів, поданих у верхній частині табл. 3. Проте своїм значенням вони набагато точніше відповідають прикладам у табл. 4, й вирішальна відмінність полягає тільки в тому, що дані підтипи не характеризують випадки, яких вони стосуються, словом «демократія». Подані приклади взято з вид.: Karl T. L. Dilemmas of Democratization. – С. 180; Karl T. L. Imposing Consent. – С. 195; Diamond L. Economic Development and Democracy Reconsidered. – У кн.: Reexamining Democracy / Eds. L. Diamond, G. Marks. – Newbury Park, CA: Sage Publications, 1992. – С. 99; Karl T. L. The Hybrid Regimes of Central America. – С. 72; Conaghan C. M., Espinal R. Unlikely Transitions to Uncertain Regimes? Democracy Without Compromise in the Dominican Republic and Ecuador // Journal of Latin American Studies. – 1990. – Т. 22. – Жовтень. – С. 555.

своєї негативної оцінки в контекст ретельної концептуалізації демократії та її підтипів. Такий метод нам аж ніяк не видається продуктивним. О'Доннеллів аналіз делегативної демократії – добрий приклад уникання цих проблем, бо він пропонує складну концептуалізацію того, як делегативний характер проаналізованих режимів підточує зміцнення демократії⁴¹. Про кожен із тих підтипів варто запитати, чи дає він еквівалентний аналітичний вигравш. У деяких випадках те, що принаймні імпліцитно трактовано як проблему демократії, можна, напевне, краще зрозуміти, звернувшись до набагато глибших проблем суспільств, яким трапилося мати демократичні режими.

ПРИКІНЦЕВІ ЗАУВАГИ

Вчені, які досліджують недавні процеси демократизації, постали перед подвійним завданням розвитку концептуалізації демократії, який дає змогу не тільки тонше диференціювати різні випадки, а й уникнути концептуального розтягування. Ми розглядали різні стратегії концептуальних новацій, ужиті для виконання цього завдання, з метою і зробити зрозумілішою складну структуру сформованих значень, і запропонувати зауваги про переваги й вади різних стратегій. Перші дві стратегії – уточнення визначення демократії і зміни головного концепту, з якою пов'язують демократію, – можна використати, щоб і запобігти концептуальному розтягуванню демократії, й забезпечити тоншу диференціацію. Проте, якщо дотримуватися кожної з цих стратегій досить довго, це може призвести до плутаності значень. А коли йдеться про стратегії, які спираються на створення підтипів, альтернативні підходи Сарторі – опускання та піднімання драбиною загальності – можуть, відповідно, або посприяти тоншій диференціації, або запобігти концептуальному розтягуванню, та аж ніяк не досягти цих обох цілей одночасно.

І, нарешті, створення слабких підтипів може посприяти досягненню обох цілей одночасно, і ці підтипи часто забезпечують яскраві, переконливі назви для конкретних форм демократії, що їх досліджує аналітик. Отже, творення слабких підтипів – найпоширеніша форма концептуальних новацій у розглянутій літературі. Водночас вартість слабких підтипів значно зменшується, якщо дослідники не пропонують ясних визначень і якщо вони непродумано відокремлюють основоположну концепцію, від якої походять підтипи, від свого власного визначення демократії. Не менш непродуктивним методом є вигадкування численних назв для підтипів, що, власне, означають те саме.

Завершуючи, слід наголосити на чотирьох пунктах. По-перше, демократію слід зрозуміти на основі не дихотомії, а різних ступенів вияву. Чимало дослідників вказували на потребу вийти за межі дихотомічної концептуалізації авторитаризму і демократії й визнати «гібридний», або «змішаний», характер багатьох поставторитарних режимів⁴². Як свідчить ця стаття, таке визнання відбулось, і

⁴¹ *O'Donnell G.* Delegation Democracy? – С. 66–68.

⁴² *Malloy J. M.* The Politics of Transition in Latin America. – У кн.: *Authoritarians and Democrats* / Ed. J. M. Malloy, M. A. Seligson. – С. 236–257; *Conaghan C. M., Espinal R.* Unlikely Transitions to Uncertain Regimes? – С. 555; *Hartlyn J.* Crisis-Ridden Elections. – С. 94–96; *Karl T. L.* The Hybrid Regimes of Central America; *Weffort F.* Qual democracia? – С. 89–90.

то в досить широкому масштабі. Вчені, які досліджували режими в Латинській Америці, Африці, Південно-Східній Азії та колишніх комуністичних країнах, не тільки наголошували на «частковій» або «гібридній» природі багатьох нових демократій, а й визначили, інколи скориставшись численними підтипами, різні конфігурації рис, притаманних тим режимам. Бракувало тільки прагнення зрозуміти, як опис тих гібридних режимів був організований концептуально.

Ця стаття мала правити за початок такого розуміння. Адже очевидно, що в межах загальної структури, створеної спектром визначень, поданих у табл. 1, аналітики запровадили у свої концептуалізації низку градацій, і то такою мірою, що, може, було б доречно переглянути давню відмінність між дослідниками кількісних аспектів, що мислили на основі «ступеня», і дослідниками якісних аспектів; категорії цих дослідників відображували відмінності, характерні для «різновидів». Хоч обговорені тут дослідження традиційно вважали б за дослідження якісних аспектів, у багатьох місцях видається, що їхні автори безперечно працювали з порядковою шкалою ступенів демократії, а не з великим числом номінальних відмінностей. Тією мірою, якою ця порядкова шкала проступає очевидніше, а використовують її послідовніше, концептуальну диференціацію здійснити набагато легше.

По-друге, це диференційованіше розуміння демократії важливе не тільки для опису, а й тому, що демократію часто використовують як змінну величину в причинному аналізі. У великому масиві літератури демократію трактовано як результат, який треба пояснити, зокрема й у видатних працях із порівняльно-історичного аналізу та в старій і новій літературі про «соціальні потреби». В інших дослідженнях автори вивчали вплив демократії, а також конкретних типів демократії на економічний розвиток, розподіл прибутку, економічну лібералізацію і структурну перебудову економіки, на міжнародні конфлікти. З огляду на різноманітні визначення демократії, які можна знайти в тих працях, і на численні запропоновані підтипи аж ніяк не дивно, що цей причинний аналіз часто доходив суперечливих висновків. Сподіваємося, що наша стаття буде кроком уперед до більшої послідовності значення та вживання термінів і правитиме за адекватнішу основу для причинної оцінки.

По-третє, наш аналіз припускає: хоча дослідники недавньої хвилі демократизації попервах дотримувалися процедурного й мінімального визначень, нещодавні праці відображують перехід до набагато розвиненіших визначень і концептуалізацій. Цю тенденцію можна додати в багатьох новаціях, обговорених у цій статті, зокрема в різноманітних спробах уточнення, О'Доннеловій відмінності між демократичними «державами» і демократичними «режимами» й широкому використанні підтипів для позначення нових демократій, що задовольняють мінімальні процедурні критерії демократії, проте їм бракує інших – часто «суттєвих» – рис, що їх вважають за характерні для утверджених індустриальних демократій. Хоча чимало цих концептуальних новацій можна критикувати й за брак ясності, й за додавання до концепту демократії атрибутів, яких краще не додавати, вони, здається, справді відображують дедалі більшу занепокоєність, що саме існування (і збереження) основних демократичних «процедур» не гарантує наявності широкого діапазону політичних, економічних і со-

ціальних результатів, що їх ми стали пов'язувати з демократією в тій формі, в якій вона існує на індустріалізованому Заході. Оскільки багато нових демократій у Латинській Америці, Східній Європі та інших частинах світу існують і далі, але не процвітають, ці концептуальні новації, напевне, не припиняться. Водночас розумно знову поставити питання, про яке ми вже згадували: чи справді ці «проблематичні» риси, що перебувають у фокусі мінливих концепцій демократії, позначають атрибути самої демократії, а чи їх можна краще зрозуміти як закладені глибше проблеми суспільств, яким трапилося бути демократичними?

Ми закінчуємо, пропонуючи з новою наполегливістю давню пораду. Складна структура значень, породжена обговореними вище стратегіями концептуального оновлення, пропонує вченим різкий діапазон термінів і концепцій, які можна застосувати до вивчення демократизації. З огляду на таку складність безперечним імперативом є те, що дослідники повинні визначити свої позиції відносно цієї структури, ясно визначивши й пояснивши концепцію демократії, якої вони дотримуються.

ДОДАТОК

Таблиця 1. Визначення і концепції, використані в дослідженнях недавніх процесів демократизації

Електоралізм: *Kirkpatrick J. J.* Democratic Elections, Democratic Government, and Democratic Theory. — У кн.: *Democracy at the Polls: A Comparative Study of Competitive National Elections* // Eds. D. Butler, H. R. Penniman, A. Ranney. — Washington, DC: American Enterprise Institute, 1981. — С. 326–327; *Vanhanen T.* The Process of Democratization. — NY: Taylor and Francis, 1990. — С. 17–18; *Fukuyama F.* The End of History and the Last Man. — NY: The Free Press, 1992. — С. 43, 49–50; *Chee C. H.* Democracy: Its Evolution and Implementation // Доповідь виголошена на конференції про азіатські та американські перспективи демократії. — Сингапур, 1993. — С. 1. Див. також: *Schumpeter J. A.* Capitalism, Socialism, and Democracy. — С. 269.

Мінімальне процедурне: *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions* / Eds. G. O'Donnell, P. C. Schmitter. — С. 8; *Democracy in Developing Countries: Comparing Experiences with Democracy* / Eds. L. Diamond, J. J. Linz, S. M. Lipset. — Boulder, CO: Lynne Rienner, 1989. — С. 6–7; *Di Palma G.* To Craft Democracies. — С. 16; *Mainwaring S.* Transitions to Democracy and Democratic Consolidation: Theoretical and Comparative Issues. — У кн.: *Issues in Democratic Consolidation* / Eds. S. Mainwaring, G. O'Donnell, J. S. Valenzuela. — С. 297–298. Див. також: *Linz J. J.* The Breakdown of Democratic Regimes. — Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1978. — С. 5.

Розширене мінімальне процедурне: *Karl T. L.* Dilemmas of Democratization. — С. 165; *Schmitter P. C., Karl T. L.* What Democracy Is ... and Is Not. — С. 81; *Huntington S. P.* The Third Wave. — С. 9–10; *Valenzuela J. S.* Consolidation in Post-Transitional Settings. — С. 70; *Rueschemeyer D., Stephens E. H., Stephens J.* Capitalist Development and Democracy. — Chicago: University of Chicago Press, 1992. — С. 43–44; *Loveman.* Protected Democracies. — С. 108.

Максималістське: *Fagen R.* The Politics of Transition. — У кн.: *Transition and Development: Problems of Third World Socialism* / Eds. R. Fagen, C. D. Deere, J. L. Coraggio. — NY: Monthly Review Press, 1986. — С. 258; *Harding T., Petras J.* Introduction: Democratization and Class Struggle // *Latin American Perspectives*. — 1988. — Т. 15. — №3. — С. 3–4; *Jonas.* Elections and Transitions. — С. 129–30; *Miliband.* The Socialist Alternative.

– С. 122–23; *Gills, Rocamora, Wilson*. Low Intensity Democracy; *Harnecker M*. Democracy and Revolutionary Movement. – У кн.: Latin America Faces the Twenty-First Century: Reconstructing a Social Justice Agenda / Eds. S. Jonas, E. J. McCaughan. – Boulder, CO: Westview, 1994. – С. 64.

Таблиця 2. Зміни головного концепту

Baretta S. D., Markoff J. Brazil's Abertura: Transition to What? – У кн.: Authoritarians and Democrats / Eds. Malloy, Seligson. – С. 62; *Malloy J. M*. The Politics of Transition in Latin America. – С. 236; *Hagopian F., Mainwaring S*. Democracy in Brazil: Problems and Prospects // World Policy Journal. – 1987. – Т. 4. – №3. – С. 485; *O'Donnell G*. Challenges to Democratization in Brazil. – С. 281; *O'Donnell G*. On the State, Democratization, and Some Conceptual Problems. – С. 1360.

Таблиця 3. Локалізація стратегій Сарторі про драбину загальності

Цивільний режим: *Booth J. A*. A Framework for Analysis. – У кн.: Elections and Democracy in Central America / Eds. Booth, Seligson. – С. 26.

Конкурентний режим: *Collier R. B., Collier D*. Shaping the Political Arena: Critical Junctures, the Labor Movement, and Regime Dynamics in Latin America. – Princeton: Princeton University Press, 1991. – С. 354.v

Виборчий режим: *Petras J., Leiva F. I*. Democracy and Poverty in Chile: The Limits to Electoral Politics. – Boulder, CO: Westview, 1994. – С. 89.

Парламентська демократія: *Linz J. J*. Presidential or Parliamentary Democracy: Does It Make a Difference? – У кн.: The Failure of Presidential Democracy / Eds. J. J. Linz, A. Valenzuela. – С. 3.

Двопартійна демократія: *Gasiorowski M. J*. The Political Regimes Project // Studies in Comparative International Development. – 1990. – Т. 25. – №1 (осінь). – С. 113.

Поставторитарна демократія: *Lipset S. M*. The Social Requisites of Democracy Revisited // American Sociological Review. – 1994. – Т. 59. – Лютий. – С. 8.

Таблиця 4. Слабкі підтипи vis-à-vis мінімальне процедурне та розширене мінімальне процедурне визначення демократії

Фасадна демократія: *Lipset S. M*. The Social Requisites of Democracy Revisited. – С. 17.

Примарна демократія: *Goldman R*. The Nominating Process: Factionalism as a Force for Democratization. – У кн.: Building Democracy in One-Party Systems: Theoretical Problems and Cross-Nation Experiences / Eds. G. E. Wekkin, D. E. Whistler, M. A. Kelley, M. A. Maggiotto. – Westport, CT: Praeger, 1993. – С. 66.

Псевдodemократія: Elites and Democratic Consolidation in Latin America and Southern Europe / Eds. J. Higley, R. Gunther. – Cambridge: Cambridge University Press, 1992. – С. 6.

Вдавана демократія: *Berntzen E*. Democratic Consolidation in Central America: A Qualitative Comparative Approach // Third World Quarterly. – 1993. – Т. 14. – С. 590.

Демократія для обраних: *Remmer K. L*. Exclusionary Democracy // Studies in Comparative International Development. – 1986. – Т. 20. – С. 71.

Олігархічна демократія: *Hartlyn J., Valenzuela A*. Democracy in Latin America since 1930. – У кн.: The Cambridge History of Latin America / Ed. L. Bethell. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – Т. VI. – С. 99.

Протодемократія: *Kohli A.* Democracy amid Economic Orthodoxy // *Third World Quarterly*. – 1993. – Т. 14. – №4. – С. 677.

Стабільна обмежена демократія: *Elites and Democratic Consolidation in Latin America and Southern Europe* / Eds. J. Higley, R. Gunther. – С. 5–6.

Азіатська демократія: *Neher C. D.* Asian Style Democracy // *Asian Survey*. – 1994. – Т. 34. – Листопад. – С. 949–61.

Контрольована демократія: *Bagley B. M.* Colombia: National Front and Economic Development. – С. 125.

De Facto однопартійна демократія: *Leftwich A.* Governance, Democracy, and Development in the Third World // *Third World Quarterly*. – 1993. – Т. 14. – С. 613.

Обмежуюча демократія: *Waisman C. H.* Argentina: Autarkic Industrialization and Illegitimacy. – У кн.: *Democracy in Developing Countries: Latin America* / Eds. L. Diamond, J. J. Linz, S. M. Lipset. – С. 69.

Недосконала демократія: *Sakwa R.* Democratic Change in Russia and Ukraine // *Democratization*. – 1994. – Т. 1. – №1 (осінь). – С. 68.

Часткова демократія: *Democracy: A Worldwide Survey* / Ed. R. Wesson. – NY: Praeger, 1987. – С. 9.

Квазидемократія: *Haggard S. Kaufman R.* The Prospects for Democracy. – У кн.: *The Politics of Economic Adjustment*. Увію S. Haggard, R. Kaufman. – Princeton: Princeton University Press, 1992. – С. 326.

Напівдемократія: *Vanhanen.* The Process of Democratization. – С. 33.

Виборча демократія: *Hadenius A.* The Duration of Democracy: Institutional vs. Socioeconomic Factors. – У кн.: *Defining and Measuring Democracy* / Ed. Beetham. – С. 69.

Формальна демократія: *Diamond L.* Promoting Democracy in the 1990s: Actors, Instruments, and Issues // Revised version of a paper for the Nobel Symposium on «Democracy's Victory and Crisis» (Uppsala, Sweden, 1994), 1.

Неліберальна демократія: *Emmerson D.* Region and Recalcitrance: Questioning Democracy in Southeast Asia // Доповідь виголошена на Світовому конгресі Міжнародної асоціації політичних наук (Берлін, 1994). – С. 14.

Обмежена демократія: *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies* / Eds. G. O'Donnell, P. C. Schmitter. – С. 9.

Демократія під вартою: *Rivas E. T.* La gobernabilidad centroamericano en las noventa: Consideraciones sobre las posibilidades democráticas en la postguerra // *América Latina Hoy*. – 1994. – Т. 2. – Червень. – С. 27.

Військова демократія: *Rubin.* One Step Away from Democracy. – С. 60.

Захищена демократія: *Loveman.* «Protected» Democracy. – С. 6.

Опикунська демократія: *Przeworski A.* Democracy as a Contingent Outcome of Conflicts. – У кн.: *Constitutionalism and Democracy* / Eds. J. Elster, R. Slagstad. – Cambridge: Cambridge University Press, 1988. – С. 61.

Таблиця 6. «Проблематичні» демократії: критерії диференціації, похідні від прототипної концепції утвердженої індустріальної демократії

Крихка демократія: *Whitehead L.* The Consolidation of Fragile Democracies. – С. 77.

Незріла демократія: *Kelley M. L., Maggiotto M. A., Wekkin G. D., Whistler D. E.* The Democratic Impulse and the Movement toward Democracy: An Introduction. –

У кн.: *Building Democracy* / Eds. G. D. Wekkin, D. E. Whistler, M. L. Kelley, M. A. Maggiotto. — С. 7.

Непевна демократія: *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies* / Eds. G. O'Donnell, P. C. Schmitter.

Неконсолідована демократія: *Elites and Democratic Consolidation* / Eds. Higley, Gunther. — С. 24.

Каудилістська демократія: *Hillman R. Democracy for the Privileged: Crisis and Transition in Venezuela.* — Boulder, CO: Lynne Rienner, 1992. — С. 24.

Делегативна демократія: *O'Donnell G. Delegative Democracy?*

Плебіситна демократія: *Tamas. Socialism, Capitalism, and Modernity.* — С. 73.

Популістська демократія: *Schmitter P. C., Karl T. L. The Types of Democracy Emerging in Southern and Eastern Europe and South and Central America.* — У кн.: *Bound to Change: Consolidating Democracy in East Central Europe* / Ed. P. M. E. Volten. — NY: Institute for EastWest Studies, 1992. — С. 56.

Деполітизована демократія: *Whitehead L. The Alternatives to «Liberal Democracy»: A Latin American Perspective // Political Studies.* — 1992. — Т. 40. — С. 151.

Двоїста демократія: *Smith, Acuca. Future Politico-Economic Scenarios for Latin America.* — С. 20.

Елітарна демократія: *Hagopian, Mainwaring S. Democracy in Brazil.* — С. 512.

Млява демократія: *Stahler-Sholk R. El Salvador's Negotiated Transition: From Low-Intensity Conflict to Low-Intensity Democracy // Journal of Interamerican Studies and World Affairs.* 1994. — Т. 36 (зима). — С. 43.

Заблокована демократія: *Lanzaro J. La transición en la transición: Los partidos uruguayos ante la reforma del Estado y la reforma de la política.* — Montevideo: Instituto de Ciencia Política, Facultad de Ciencias Sociales, Universidad de la Republica, 1993. — С. 23.

Безсила демократія: *Whitehead L. The Alternatives to «Liberal Democracy».* — С. 151.

Надміру інституціоналізована демократія: *Schedler A. Under- and Overinstitutionalization: Some Ideal Typical Propositions Concerning New and Old Party Systems // Kellogg Institute Working Paper (University of Notre Dame).* — 1995. — №213. — С. 3.

Слабка демократія: *Weffort. Qual democracia?* — С. 110.

Консервативна демократія: *Karl T. L. Dilemmas of Democratization.* — С. 180.

Витратна демократія: *Black J. K. Elections and Other Trivial Pursuits: Latin America and the New World Order // Third World Quarterly.* — 1993. — Т. 14. — №3. — С. 545.

«Поміркована» демократія: *Hillman R. Democracy for the Privileged.* — С. 167.

Неоліберальна демократія: *Whitehead L. The Alternatives to «Liberal Democracy».* — С. 155.

Контрольована демократія: *Hinkelammert F. J. Our Project for the New Society in Latin America: The Regulating Role of the State and Problems of Self-Regulation in the Market.* — У кн.: *Latin America Faces the Twenty-First Century* / Eds. Jonas, McCaughan. — С. 25.

Міжнародно залежна демократія: *Whitehead L. The Alternatives to «Liberal Democracy».* — С. 151.

Неоколоніальна демократія: *Whitehead L. The Alternatives to «Liberal Democracy».* — С. 146.

- Накинута США демократія:** *Berntzen*. Democratic Consolidation in Central America. – С. 599.
- Збанкрутіла демократія:** *Whitehead L.* The Alternatives to «Liberal Democracy». – С. 151.
- Демократія без процвітання:** *Rivas T.* La gobernabilidad centroamericana. – С. 28.
- Демократія з низьким прибутком:** *Diamond L.* Economic Development and Democracy Reconsidered. – С. 115.
- Бідна демократія:** *Weffort*. Qual democracia? – С. 110.
- Обложена демократія:** *Archer R.* Party Strength and Weakness in Colombia's Besieged Democracy. – У кн.: Building Democratic Institutions: Party Systems in Latin America / Eds. S. Mainwaring, T. R. Scully. – Stanford: Stanford University Press, 1995.
- Конфліктна демократія:** *Weffort*. Qual democracia? – С. 31.
- Соціально вибухова демократія:** *Whitehead L.* The Alternatives to «Liberal Democracy». – С. 151.
- Некерована демократія:** *Leftwich*. Governance, Democracy, and Development. – С. 619.
- Неповна демократія:** *Hillman R.* Democracy for the Privileged. – С. 169.
- Проблематична демократія:** *Hartlyn*. Crisis-Ridden Elections. – С. 93.
- Хвора демократія:** *Paris A. S.* Venezuela: Una democracia enferma. – Caracas: Editorial Ateneo, 1980.
- Тьмяна демократія:** *Hellinger D.* Venezuela: Tarnished Democracy. – Boulder, CO: Westview, 1991.

Філіпп К. Шміттер

З наближенням до кінця ХХ століття загальні перспективи демократії ще ніколи не видавалися такими сприятливими, проте навряд чи коли-небудь було важче передбачити, якого типу чи ступеня демократії нам слід сподіватись у майбутньому. Складається враження, ніби прихильники демократії, вимівши з політичної сфери майже всіх своїх «системних» опонентів, нарешті здобули свободу сперечатися між собою про значення і практичне втілення в життя свого улюбленого політичного устрою.

Поки остання «хвиля демократизації» котилась могутнім валом, представники найрізноманітніших течій мали всі спонуки поспинатись на свої розмаїті та екзотичні припливні дошки задля збудливої подорожі до свободи. Нині ця хвиля здибилася найвище, і напрям майбутніх змін режимів став набагато менш прогнозованим, захват боротьби за спільну мету поступився дедалі гострішому усвідомленню не тільки того, що зміцнення демократії – набагато тяжче завдання, ніж усунування автократії, а й того, що ці всі, за їхніми словами, демократи, ідучи верхи на хвилі, можуть линути подумки до різних берегів.

Ця проблема почасти полягає в нашій сумнозвісній звичці прирівнювати «демократію» до «сучасної, представницької, ліберальної політичної демократії, яка існує в національних державах». Можливо, тому що незручно тримати ці всі риси в пам'яті, набагато легше оминути їх щоразу, коли йдеться про демократію. Але політичні науковці, якщо не політики-практики, повинні усвідомлювати, що:

1) «класичні» демократії, що передували теперішнім (і виробили чимало їх символів та нормативних виправдань) мали дуже відмінні звичаї і традиції громадянського життя та підзвітності;

2) у сучасних представницьких демократіях не тільки зберігаються різні форми «прямої» демократії, а й існують дуже різні типи і ступені «опосередкування»;

3) лібералізм – або як концепція політичної свободи, або як доктрина про економічну політику – в деяких країнах міг збігатися з піднесенням демократії, проте ніколи не був незмінно й недвозначно пов'язаний із практикою демократії, – і щонайменше тоді, коли демократія поширилась і охопила широкий загал, всенародно обраних виконавчих урядовців, об'єднання, згуртовані конкретними інтересами, й галасливі соціальні рухи;

4) існували великі суперечки з приводу того, чи такі загальні демократичні принципи – участі, доступу, підзвітності, чуйності до потреб і прагнень грома-

дян та політичної боротьби – слід обмежувати «державними» і «політичними» інституціями, а чи поширити й на «приватні» й «неполітичні» інституції, що мають вплив на все суспільство;

5) і, нарешті, тільки внаслідок історичної випадковості, що має дуже мало (а то й нічого) спільного з демократією, її практичне функціонування досі було обмежене здебільшого державами, тобто низкою територіальних одиниць дуже неоднакового розміру, що мають різні рівні розвитку, різні ступені національної єдності, культурної однорідності й т. ін.

Моя думка полягає в тому, що всі ці пункти, які обмежують демократію, – а можливо, ще й інші – в наступні десятиріччя будуть поставлені під сумнів. Аж ніяк не будучи впевнена у своїх підвалинах і практичному функціонуванні, демократія постане перед безпрецедентними викликами. Її майбутнє, як я вже припускав і раніше, буде дедалі «бурхливішим, невизначенішим і дуже багатим на події»¹.

Дослідження ймовірних викликів

Більшість цих викликів надійде із середовища утверджених ліберальних демократій (УЛД), а не молодих недемократій (МНД). Безперечно, МНД постануть перед великим розчаруванням, коли реальне функціонування неминуче не задовольнятиме роздутих сподівань, а нудьга зміцнення демократії заступить несамовите збудження переходу до неї. Проте десь у п'ятдесяти спробах демократизації, що відбулися від 1974 року, майже цілковито бракувало експериментів за межами основних інституцій ліберальної демократії. Панівним мотивом усюди було прагнення мати «нормальну політику», тобто копіювати найрутинніші практики УЛД. Врешті-решт політики і громадяни МНД, якщо вони не зазнають цілковитої невдачі й не регресують до якоїсь форми автократії, можуть визнати внутрішні проблеми, що обтяжують УЛД, і почнуть експериментувати з новими структурами. А тим часом лідери МНД будуть цілковито перейматися розв'язком багатьох серйозних зовнішніх проблем, що виникають під час припасування навіть шаблонних демократичних інституцій до розмаїтих соціальних, культурних та економічних обставин своїх країн.

Якщо моя думка слушна, відносно небагато країн, що мчали на тій хвилі демократизації, зазнають цілковитої невдачі й регресують до автократії, ще менше – до форми автократії, яка з вірогідністю може постати як альтернативна модель економічного розвитку й політичної стабільності. Більшість країн будуть «приречені» й далі бути демократичними, навіть якщо тільки небагато з них скористається повними перевагами зміцнення режиму. А в решті країн, тобто в тих, які визнають якусь гібридну форму *dictablanda* [лібералізації без демократизації] чи *democradura* [демократизації без лібералізації], або в тих (а їх більше), які спромоглися вижити як «неконсолідовані демократії», навряд чи можуть постати якісь великі виклики демократії.

Головні виклики натомість надійдуть із середовища утверджених «сучасних, представницьких, ліберальних, національних, політичних» демократій. Спро-

¹ Див. мою статтю: *Schmitter P. C. Dangers and Dilemmas of Democracy // Journal of Democracy*. – 1994. – Т. 5. – Квітень. – С. 57–74.

можність цих країн змінити свої добре закріплені правила і практики, щоб нейтралізувати дедалі більше невдоволення своїх громадян, визначить перспективи демократії в усьому світі. На мою думку, причини невдоволення в УЛД не просто гіпотетичні, навіть якщо й поглибились тільки недавно внаслідок дедалі гіршого функціонування економіки й короточасних тисків з метою пристосуватись до великих змін у міждержавній системі. Невдоволення навряд чи й далі буде обмежене лише одним сегментом політичного спектру, дарма що в короткій перспективі матиме більший вплив на партії та рухи лівого спрямування. Невдоволення щораз більше зосереджуватиметься на деяких основних принципах «реальної» ліберальної демократії:

- 1) її винятковому наголосу на індивідуалізмі;
- 2) її прихильності до волюнтаризму у формі та змісті участі в політичному житті, а також у рекрутуванні політиків;
- 3) її покладанні на територіальне представництво й міжпартійну боротьбу з метою забезпечити єдині легітимні зв'язки між громадянами і державою;
- 4) її обмеженості рамками національних державних інституцій, а також її (мовчазному) співництві з націоналізмом;
- 5) її байдужості до незнищенної й системної нерівності і в розподілі переваг, і в представництві інтересів.

Кожен із цих принципів перебуває під загрозою тієї або тієї з головних тенденцій, які характеризують сучасний світ: глобалізації торгівлі й систем виробництва, змін ролі і джерел технологічних новацій, концентрації власності, формування наднаціональних торговельних блоків і регіональних організацій, збільшення і взаємопроникнення комунікаційних систем, дедалі більшої вразливості до циклів ділової активності, потреби структурної перебудови промисловості, лібералізації фінансових інституцій, індивідуалізації особистого життя і, останнє, але істотне, дедалі більшої непевності внаслідок зміни ролі великих держав і щораз менших спроможностей урядувати за допомогою національних інституцій. Деякі з цих тенденцій не нові, й ліберальна демократія спромоглася пережити аналогічні виклики в минулому, проте розмах і розмаїття цих тенденцій безпрецедентні, і так само й досі немає ніякого «системно вірогідного» альтернативного режиму, що міг би дати їм раду.

Як стверджував Роберт Даль, демократія на практиці вже пережила кілька революцій, а її прихильники часто навіть на усвідомлювали до ладу, що сталося². Іронія криється в тому, що, хоча ліберальний варіант демократії (зосереджений навколо представницьких інституцій, широкомасштабного врядування, широкого, але досить пасивного громадянства) набув такої поширеності, що йому вже не треба боятися, що його підточить якийсь інший тип режиму, він, напевне, все-таки постане перед перспективою ще однієї революції, цього разу внаслідок пильного вивчення з боку краще освіченої та критичніше настроєної публіки.

² *Dahl R. A. Democracy and Its Critics.* – New Haven: Yale University Press, 1989. Також див.: *Downs A. The Evolution of Democracy: How Its Axioms and Institutional Forms Have Been Adapted to Changing Social Forces // Daedalus.* – 1987. – Т. 116. – Літо. – С. 119–148.

На цю перспективу, здається, існуватиме три головні можливі відповіді: 1) нове утвердження й поширення лібералізму («*більш ліберальна демократія*»); 2) повернення до давніх традицій республіканського громадянства («*доліберальна демократія*»); 3) винахід нових, ба навіть безпрецедентних форм представництва й підзвітності («*постліберальна демократія*»).

Більш ліберальна демократія? Поки що найімовірнішою стратегією видається перша: ми побачимо більше лібералізму й (імпліцитно) менше демократії. Приватизація державних підприємств, скасування державного регулювання, лібералізація фінансових потоків, перетворення політичних вимог у вимоги, засновані на правах, заміна колективних повноважень індивідуальними внесками, освячення прав власності, зменшення чисельності державної бюрократії та її зарплатні, дискредитація «політиків» на користь «підприємців», зростання могутності «нейтральних технічних» інституцій, як-от центральних банків, коштом «упереджених політичних» інституцій – усі ці процеси мають дві спільні риси: 1) зменшують сподівання народу на результати суспільного вибору; 2) перешкоджають гуртуванню більшостей, щоб подолати опір меншостей, особливо добре закріплених і привілейованих меншостей.

Дані про УЛД, мабуть, неоднорідні, але країни, які зазнали найбільшого впливу стратегії «більшого лібералізму», здебільшого мають пропорційно найбільший спад активності виборців, участі у профспілках, авторитету політиків, цікавості громадян до державних справ, ролі законодавчих органів, ступеню та інтенсивності партійної ідентифікації і стабільності вподобань виборців. І навпаки, в цих країнах зріс рівень сутяжництва, з'являються щораз нові звинувачення в корупції, множитья число антипартійних кандидатів.

Чи цей процес «дедемократизації» триватиме й далі, – це, звичайно, найважливіше питання. Його виправдання майже цілковито спирається на краще функціонування економіки, що начебто характерне для лібералізованої системи виробництва та розподілу, а також на рішуче прагнення посприяти твердому нормативному відкиданню політики як такої. Навіть якщо передбачений матеріальний виграв справді з'явиться і збережеться – а це твердження саме по собі сумнівне, – сучасні держави, за словами Альберта О. Гіршмана, підлягають циклічним змінам своєї зосередженості на приватних і державних цілях³. Поширений нині цинізм із приводу здійснення колективних, на відміну від індивідуальних, виборів у недалекому майбутньому може ослабнути, а то й зникнути.

Доліберальна демократія? Довгий час існувала одна доступна альтернатива: повернення до «доліберальних» демократичних традицій та інституцій. Прихильники «міцної демократії» критикували кожен з п'яти головних ліберальних рис, окреслених вище: індивідуалізм, волюнтаризм, зосередженість на виборах, націоналізм, а особливо байдужість до незнищеної нерівності⁴. Сутність

³ Hirschman A. O. *Shifting Involvements: Private Interests and Public Action*. – Princeton: Princeton University Press, 1982.

⁴ Вислів «сильна демократія» взято з книжки Б. Барбера, і його можна вважати за найповніше й найпослідовніше твердження сучасного теоретика на користь того, що я називаю тут «доліберальною демократією» (*Barber B. Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age*. – Berkeley: University of California Press, 1984).

альтернативної рекомендації прихильників «сильної» демократії полягає у відродженні громадянства. Вони прагнуть бачити, як індивіди знову безпосередньо діють у державній сфері, колективно міркуючи під час формування вподобань і вирішуючи на користь (начебто) справедливішого розподілу суспільних благ. Крім того, цей пошук нового «республіканського громадянства» звичайно має супровід у формі категоричного відкидання кількох рис, що хоч і не притаманні ліберальній демократії, проте сформувалися на основі її функціонування: професіоналізацію політичних еліт, централізацію державної влади, формування зацікавлених груп, комерціалізацію виборчого процесу, баналізацію партійних суперечок, персоналізацію закликів кандидатів і маніпуляцію громадською думкою.

Конкретні приписи доліберальних демократів значно різноманітніші й менш послідовні, ніж пакет інституційних і політичних реформ, що їх обстоюють прихильники «більшого лібералізму», але ці приписи справді охоплюють широкий діапазон: радикальну децентралізацію й розпорошення державної влади, часте проведення народних референдумів і кампаній за відкликання, обмеження термінів перебування на посаді обраних представників, державне фінансування політичних партій, поєднане з суворим обмеженням приватних внесків, запровадження обов'язкового голосування, квот для меншин, які заслуговують їх, збільшення уваги до виховання громадян, створення стимулів для участі в народних рухах і навіть випадковий добір представників замість конкурентних виборів. Ці приписи ще мають викристалізуватись у ясно визначену і впізнану програму, – американський термін «лівий ліберал» вражає мене як двозначний, якщо не як оксиморон, а «ліберальний соціаліст» – ще дужче, – проте її окремі фрагменти вже можна знайти в кількох недавніх академічних трактатах і в поглядах різних партійних фракцій – і на лівому, й на правому краї політичного спектру⁵.

На мій погляд, долібералізм страждає на кілька невиліковних вад, які підточують імовірність, що він відбере ініціативу в нині панівного руху за «більший лібералізм». По-перше, йому бракує тієї яскравої фокусної точки, якої надавали попереднім ліберальним демократизаторам або «національна незалежність», або «республіканські ідеї», або «визволення робітників», або «свобода об'єднань». По-друге, він сформований радше як строкатий список відносно незначних нарікань на наявні практики, ніж як сукупність заходів, які можуть спричи-

⁵ На додачу до названої вище книжки Бенджамена Барбера див.: *Beetham D. Liberal Democracy and the Limits of Democratization // Political Studies*. – 1992. – Т. 40. – С. 40–53; *Botwinick A. Skepticism and Political Participation*. – Philadelphia: Temple University Press, 1990; *Dryzek J. S. Discursive Democracy*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1988; *Gould C. G. Rethinking Democracy*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1988; *Green P. Retrieving Democracy*. – London: Methuen, 1985; *Mansbridge J. J. Beyond Adversary Democracy*. – New York: Basic Books, 1980; *Pateman C. Participation and Democratic Theory*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1970; *Pateman C. The Problem of Political Obligation: A Critique of Liberal Theory*. – Cambridge: Polity Press, 1985. Хрещеним батьком усіх цих авторів є, напевне, Макферсон, тож див. зокрема кн.: *Macpherson C. B. Democratic Theory: Essays in Retrieval*. – Oxford: Clarendon Press, 1973; *Macpherson C. B. The Life and Times of Liberal Democracy*. – Oxford: Oxford University Press, 1977.

нитися до великих змін у майбутньому, а отже, він навряд чи вартий, щоб «справді» боротися за нього. По-третє, його заклики, надто до децентралізації та розосередження, зумисне нехтують (або відкидають) значно розширений діапазон ухвалення рішень у сучасній національній державі та відповідне йому збільшення міжнародної залежності: ці обидва чинники суворо обмежують міру, якою участь у місцевому політичному житті й місцева автономія справді можуть вплинути на питання, важливі для добробуту окремих громадян. По-четверте, прихильники доліберальної демократії воліють недобачати (або відкидати) ту необхідну роль, яку почали відігравати професійні посередники та постійні організації в інтерпретації великої складності сучасного суспільства і в діях від імені його окремих членів. По-п'яте, і це найважливіше, долібералізм висуває такі вимоги до окремих громадян, – надто претендує на їхній час та увагу, – що нереалістичні, коли зважити на темп сучасного життя й на доступність багатьох інших привабливих способів провести своє (завжди вкрай обмежене) дозвілля.

Постліберальна демократія? Отже, я переконаний, що майбутній характер і тип розвитку демократії більше залежатиме від розвитку постліберальної альтернативи в лоні УЛД, ніж від нагромадженої критики і пропозицій доліберальних демократів. Ця альтернатива менше зневажатиме досягнення ліберальної демократії, але намагатиметься пристосувати ліберальні демократичні практики до розширеного діапазону обмінів та комунікацій, що їх має в запасі глобальне майбутнє. Вона спиратиметься на наступні припущення, жодне з яких не було б прийнятним для прихильників доліберальної – чи то «міцної», чи то «комунітарної» демократії:

- 1) власницький індивідуалізм, звички раціонального обрахунку і прихильність до приватних благ зберігатимуться;
- 2) «здатність людини до альтруїзму обмежена», як зауважив Девід Рікардо, і буде такою й далі;
- 3) традиційно приписані ідентичності та спільноти й далі руйнуватимуться;
- 4) радикальних змін у розподілі багатства і прав власності не можна домогтися демократичним способом;
- 5) громадяни надають обмежену (хоч і позитивну) цінність участі в політичному житті;
- 6) індивіди мають уподобання і усвідомлюють потребу колективних дій, щоб захищати їх, але мають обмежену спроможність досліджувати стан своїх власних інтересів й відчувають велику спокусу користатися результатами діяльності інших людей;
- 7) організоване посередництво між індивідами й органами влади збережеться – почасти внаслідок попередніх двох обмежень, а почасти внаслідок розширення масштабу державної політики та інтенсифікації обміну у приватній сфері;
- 8) політичні партії, передвиборча боротьба й територіальне представництво, попри всю свою очевидну недосконалість, збережуть свою первісну символічну цінність як проміжна ланка між індивідами і широким політичним утворенням;
- 9) і, нарешті, громадяни прагнуть удосконалити функціонування демократії – *за умови*, що запропоновані реформи не створять надто великої невизначеності, не обійдуться дорогим коштом і не порушать жодного з поданих вище припущень.

Ці припущення свідчать про вузькість шляху, що відкритий для вдосконалення якості громадянства й раціональності колективних виборів в УЛД. Постліберали будуть змушені пройти тоненькою ідеологічною межею між деякими дуже добре закріпленими практиками, що їх і далі цінують впливові групи, і деякими не дуже добре сформульованими обіцянками, що їх менш впливові групи ще мають зрозуміти. Крім того, постліберальним реформаторам доведеться при цьому пропонувати круті й важливі політичні зміни, і ці зміни можна схвалити й запровадити відповідно до наявних правил ліберальної демократії.

У цій статті немає змоги докладно сформулювати конкретний зміст постліберальної альтернативи; і справді, наскільки я знаю, поки що не існує жодного докладного проекту. Натомість рясно з'являються окремі припущення про реформи – припущення, які врешті-решт можна було б згромадити в більш послідовний і привабливий пакет пропозицій. Пропонують, наприклад, сформулювати громадянські суди присяжних, провадити інтерактивне голосування, поширити виборчі права на майбутні покоління, запровадити відеодемократію або теледемократію, вдосконалити способи інформування громадян з метою формування їхніх уподобань, запровадити взаємне представництво між країнами, а також ваучери, завдяки яким індивіди могли б підтримувати певну систему «вторинного громадянства» в зацікавлених групах та соціальних рухах і т. ін. Немає потреби казати, що не всі з цих пропозицій вочевидь «постліберальні» своїм духом і не всі вони сумісні одна з одною. Проте завдяки поширенню цих та інших ідей, поєднаному з обнадійливими експериментами в невеличкому масштабі, далі ми матимемо щораз більші можливості окреслити контури цієї ймовірної постліберальної альтернативи.

Одна остання проблема

Хоч якою інтелектуально привабливою може бути будь-яка альтернатива ліберальній демократії, здебільшого неможливо визначити наперед, хто підтримуватиме таку значну зміну і як її можна успішно (й демократично) запровадити. За браком крайньої ймовірної можливості революції основа постійної підтримки, потрібної для будь-яких суттєвих реформістських зусиль, стає дедалі менш очевидна. Тому майже неможливо переоцінити інерцію, притаманну структурі сучасних УЛД, і пов'язані з нею труднощі переконування людей визнати нові ідеї про основні політико-економічні відносини. Всі реформи, запроваджені досі в ліберальній демократії, вимагали принаймні привиду, якщо не безпосередньої загрози революції.

Як немає революції, то що може привернути достатню увагу до кепського функціонування нинішніх інституцій, щоб і громадяни, і лідери виявили охоту здійснити ризикований і пов'язаний із великими витратами поворот до якоїсь іншої ситуації? Понад сорок випадків спроб демократизації після 1974 року доводять, що за певних обставин люди колективно прагнуть здійснити глибокі зміни, навіть якщо й небагато цих змін були коли-небудь спрогнозовані наперед, а склад учасників значно варіювався від країни до країни, так само як і способи переходу до демократії⁶.

⁶ Schmitter P. C., Karl T. L. Modes of Transition in Latin America, Southern and Eastern Europe // *International Social Science Review*. – 1991. – Т. 128. – Травень. – С. 269–284.

Але в межах УЛД перехід до більшої демократії надто ускладнений дивним фактом, що нині ті, хто підточує функціонування ліберальної демократії, – це не її запеклі вороги, а радше люди, які вважають, що підтримують її. Дивна річ, здійснення реформ було б набагато легшим, якби праві та ліві екстремісти *справді* намагалися замінити ліберальні норми і звичаї якоюсь іншою формою врядування, але в реальному житті екстремістські програми та рухи є і, напевне, й будуть непослідовні й непереконливі. Там, де найбільші загрози демократії походять від її «звичайних учасників» – пересічних виборців, громадян, депутатів, представників зацікавлених груп і активістів різних рухів, що вдаються до своєї звичайної діяльності, – потенційних діяльних громадян набагато важче переконати в потребі суттєвих реформ. Усе, що вони відчують у своєму щоденному житті, – це, за словами Антоніо Грамші, «хворобливі симптоми» – чимало нарікань, невдоволення й розчарувань, але навряд чи досить, щоб спонукати їх братися до суттєвих змін чи то в доліберальному, чи то в постліберальному напрямі.

Перікл

Більшість, котрі тут уже виступали, хвалили того, хто перший додав до похоронного обряду надмогильне слово, бо, справді, личить виголошувати його про тих, що гинуть на війні. Як на мене, то мені б здавалося досить і того, щоб людям, які виявили мужність своїми вчинками, і шану віддавати так само вчинками, а що тепер на цьому похороні так і зроблено, ви самі бачите, бо його взяла на себе громада. Але мені здавалося б недоречним одній людині, яка може промовляти то краще, то гірше, доручати судити про добродієність багатьох, і саме тому, що їй усе одно в цьому разі повірять. Важко оповідати стримано про таку справу, в якій уже сама видимість істини переконує. Справді, обізнаний слухач, мабуть, уважитиме висловлене промовцем за недостатнє порівняно з тим, що він бажає і що він знає, а не-обізаному здаватиметься це перебільшенням через заздрість, коли він почує таке, що перевищує його власні можливості. Адже слухачі лише тоді можуть терпіти похвали іншим людям, коли вони самі себе вважають здатними зробити таке, про що їм розповідають; а коли це вище за їхні можливості, вони ставляться до цього із заздрістю та недовірою. А тому, що наші предки вважали це за належне, треба і мені йти за цим звичаєм і намагатися якнайбільше досягти того, чого кожний із вас бажає і сподівається.

Я почну спершу від предків, бо личить і водночас справедливо в такому випадку вшанувати їх спогадом. Адже вони завжди жили в цій країні, де одні заступали інших аж до цього часу, і завдяки своїй відвазі вони залишили нам її у спадщину вільною. Отже, і вони гідні хвали, а ще гідніші її наші батьки, бо вони до успадкованого додали тяжко здобуту ними владу та залишили її нам, теперішньому поколінню. Ще більше зміцнили її ми самі, що живемо тепер у розквіті літ, і ми зробили наше місто цілком самостійним і підготованим і для війни, і для миру. Я не казатиму про подвиги на війні, якими це все здобуто, чи про те, як ми самі або наші батьки завзято відбивали напади прибулих сюди ворогів: чи еллінів, чи варварів. Я не хочу довго промовляти серед тих, хто вже знає про це. Виклавши спершу, в який спосіб вони досягли цього і через який державний устрій і через що стала могутньою наша держава, я перейду і до похвали полеглим, гадаючи, що тут доречно сказати про це і всім присутнім нашим громадянам, і чужинцям корисно буде послухати.

У нас держаний устрій не схожий на спосіб життя наших сусідів: ми, скорше, самі даємо зразок іншим, ніж наслідуємо їх. Отже, і називається він «демократія» через те, що основа його не меншість, а більшість громадян. Вона, згідно з нашими законами, дає всім громадянам рівні права, що ж до суспільної поваги, то в нас кожний користується нею, але не тому що якась частина громадян його підтримує, а тому що сам він має певну добродетель. А коли хтось зробив щось добре для міста, то навіть бідність не позбавляє його поваги. Ми живемо в нашій державі: ми не плачемо в нашому щоденному житті підозри один на одного, ми не виєвляємо гніву до ближнього, коли він учиняє щось для своєї насолоди, не показуємо йому нашого незадоволення, хоч і не шкідливого, але здатного засмутити. Не обмежені примусом у приватному житті, ми не порушуємо законів у житті громадському найбільше через повагу до них. Ми завжди слухаємося тих, хто стоїть при владі. Ми шануємо, зокрема, ті закони, які встановлені на користь скривджених, і, хоч ці закони не записані, вони завдають загально визнаної ганьби тим, хто їх зневажає.

На нашу думку, ми влаштовуємо добрий відпочинок від праці нашому розуму змаганнями та офірами, котрі відбуваються щодва роки, а також і привабливою обстановою у кожного вдома, яка щодня відганяє смуток. Наше місто таке велике, що до нас надходить звідусіль усе, що тільки існує, і тому воно здається нам, коли ми ним користуємося, таким звичайним, неначе б воно було тутешнє, а не від чужих людей.

Ми відрізняємося від наших супротивників і своїм ставленням до військових справ. Ми показуємо наше місто всім, і не буває в нас так, щоб ми через ворожнечу чужинців не дозволяли комусь учитися в нас чи дивитися на видовища з побоювання, що хтось із ворогів, побачивши щось неприховане, скористається з цього, бо ми вважаємо, що найважливіше для нас не військово устаткування і не військові хитрощі, а наш бойовий дух у військових діях. І щодо виховання: вони важкими вправами ще з ранньої юності досягають мужності, а ми, живучи в добробуті, зовсім не гірше за них виступаємо на боротьбу проти рівносильних ворогів. І ось вам доказ: лакедемоняни йдуть у похід на нашу землю не самі, а з усіма своїми спільниками, а самі нападаємо на землю сусідів і там, на чужині, здебільшого перемагаємо тих, хто боронить своє майно. Жоден ворог іще не зустрівся з усією нашою силою, бо ми піклуємося про флот, і на суходолі висилаємо в походи наше військо. Коли вороги наштовхуються на якийсь один загін, то, подолавши його, вихваляються, нібито подолали всіх нас. А коли трапляється, ми їх відганяємо та перемагаємо, вони запевняють, ніби всі ми разом їх перемогли. Хоч нам, радше через байдужість, ніж через нахил до важких вправ, радше не через звичай, а через мужність, властиві нашій удачі, доводиться наражатися на небезпеки, проте ми не виснажуємо себе передчасно тими халепами, що ми їх маємо терпіти, а, наразившись на них, зносимо їх не менш відважно, ніж ті, хто загартовується у важких вправах. Ось і щодо цього наше місто гідне подиву, як і щодо іншого.

Отже, ми любимо красу з простотою та мудрістю без кволості. І багатство буває потрібно нам при нагоді більше для діла, а не для того, щоб хвалитися ним. І не сором у нас визнати себе бідним, а ганебним вважається не уникати бідності працюю. Годиться в нас тим самим людям і про свої хатні справи, і про

державні справи дбати, а всім іншим, що віддані своїм власним справам, розумітися, так чи інакше, і на державних справах. Лише ми самі вважаємо того, хто не бере участі в них, не ледачим, а некорисним. І ми самі судимо наші вчинки або намагаємося правильно оцінити їх, не вважаючи, що розмови можуть пошкодити справам, але буває навпаки, коли без попереднього обговорення приступають до справ. Несхоже в нас із ними й те, що ми виявляємо відвагу і водночас обмірковуємо саму справу, яку розпочинаємо, а в інших незнання веде до відваги і роздумування – до нерішучості. Справедливо вважати за найвідважніших духом тих, хто найбільше знає і прикре, і приємне, а проте не уникає небезпеки. І ще собі на користь ми відрізняємося від багатьох, бо ми заводимо собі друзів не тим, що приймаємо від них послуги, а тим, що робимо їм послуги. Надійніший друг є той, хто зробив послугу, бо він своєю прихильністю до того, хто прийняв її, зберігає в ньому вдячність до себе, а той байдужіший, бо знає, що йому належить віддячити благодійникові, якому він заборгував. Лише ми самі робимо послуги від побоювання не стільки сподіваючись мати від цього користь, скільки через довіру, яку нам дає свобода.

На закінчення я скажу, що наше місто є осередком освіти всієї Еллади. Мені здається, що в нас кожна людина, яка розуміється на багатьох речах і вміє робити їх майстерно і навіть вишукано, може досягти незалежного стану. А що всі ці слова не якісь теревені, а сама правда, це доводить могутність нашого міста, в такий спосіб набути. Бо з усіх теперішніх міст лише наше виявляється краще, ніж чутки про нього. Лише воно не викликає обурення у ворогів, що нападають на нього і зазнають поразки. Воно не викликає зневаги в підданців, що ними, мовляв, керують недостойні керувати. Ми досягли могутності, для якої не треба ні багато доказів, ні свідочств, і за це нам дивуватимуться і наші сучасники, і наші нащадки. І нам не потрібний ні Гомер, який нас вихваляв би, ніхто інший, хто своїми епічними творами дав би нетривалу насолоду, якщо правда про дійсність могла би її зіпсувати. Адже всі моря і всю землю ми зробили собі приступними своєю відвагою. По всіх усядах ми поставили вічні пам'ятники наших добрих і лихих учинків. Ось за таке місто загинули на полі бою ці воїни, які вважали своїм обов'язком бути до кінця вірними місту, а кожен, хто залишився живий, повинен віддати йому всі свої сили.

Я тому так довго говорив тут про наше місто, щоб якнайкраще довести, що в нас із нашими ворогами нема нічого схожого і ми воюємо не за однакове. Своїми доказами я хочу зробити яснішим похвальне слово тим, про кого тепер ідеться. Найважливіше вже було висловлено, бо добродесність їх та їм подібних прикрасила місто, вславлене в моїй промові. І небагато є еллінів, учинки яких, як і вчинки тих, про котрих мовлю, відповідали б похвальним словам про них. Здається мені, що загибель їх уперше виявила й остаточно довела їхню мужність. Справедливо, щоб усі вади людей закреслювала виявлена ними на війні за вітчизну відвага, бо вони добром знищують лихо і приносять усій громаді більше користі, ніж своїми хибами завдали шкоди. Ніхто з них не прагнув для себе багатства і не став боягузом у надії запобігти бідності та забагатіти, уникаючи жажливого кінця. Вони вважали, що покарати ворогів – найважливіше, що наражатися на небезпеки – найкраще. Отже, вони побажали покарати ворогів, зазнавши небезпеки, і зречтися своїх сподіванок. Вони залишили собі надію на

непевний успіх, а самі в боротьбі поклалися на власні сили. Вони вирішили краще загинути, відбиваючи ворогів, ніж відступити і врятувати своє життя. Вони уникли ганебних снів, рятуючи справу, вони згубили своє тіло і в коротку вирішальну хвилину не стільки позбулися страху, скільки досягли вершини своєї слави.

І ось вони показали себе цілком гідними свого міста. А тим, хто залишився живим, слід бажати собі безпечнішого життя, але вони також не менш відважно повинні поводитися з ворогами. Не зважайте на те, що тут перед вами лише на словах ідеться про користь мужності. Хтось вам може надто докладно розповідати, хоч ви і не гірше за нього знаєте про це. Він скаже вам, яка це добра справа – відбивати напади ворогів. Але цього замало: щодня захоплено споглядайте велич нашого міста в дії, любіть його широко і, коли зрозумієте його велику славу, не забудьте, що це здобули відвагою та розумінням обов'язків люди, які у своїх вчинках ставили честь над усе. Якщо вони зазнавали колись невдачі, то, звичайно, не вважали можливим позбавляти рідне місто своєї доброчесності і віддавали йому життя. Отже, офірувавши свої тіла державі, вони здобули собі вічну славу і право на урочистий похорон і могилу не лише оцю, де вони тепер лежать, а таку, де їх незабутня слава і в словах, і в учинках зостанеться назавжди. Про їхню славу та їхні подвиги свідчитиме не лише надмогильний пам'ятник у рідному краї і напис на ньому, а й у суміжних краях неписана пам'ять кожної людини, бо для славних людей вся земля – пам'ятник. Не забувайте про небезпеки на війні, яких зазнали ті, кого ви хотіли б наслідувати, вважаючи, що їхнє щастя було в свободі, а їхня свобода – у величі духу. Знайте, що слід оберігати своє життя не тим, хто живе у злиднях, не тим, у кого нема надії на краще, а тим, у кого все може змінитися на гірше, якщо вони стануть боягузами. Для розважливої людини значно важче зносити зневагу від інших за слабодухість, ніж непомітно зустріти смерть, відчуваючи свою силу та маючи надію врятувати громаду.

Отже, я не стільки співчуватиму батькам загиблих, скільки втішатиму їх. Адже, згадуючи, за яких різноманітних життєвих змін вони зростали, вони знають, що справжнє щастя, яке випадає на долю людей, – померти так, як померли ці воїни, і відчутти таку скорботу, яку довелося відчутти їхнім батькам. Я розумію, звичайно, що важко мені вмовляти вас, бо ви часто згадуватимете, бачачи в інших, те щастя, якому ви й самі колись раділи. Справді, ми сумуємо не за тим, чого не мали, а за тим, що в нас було, до чого ми звикли і що ми втратили. Тим, хто перебуває ще в такому віці, коли вони можуть мати дітей, слід утішатися надією на народження інших дітей. Ці, які мають народитися, допоможуть якоюсь мірою забути про тих, яких уже нема. І для міста вони виявляються подвійно корисними: не дадуть йому збезлюдніти і стануть на його захист. Було б несправедливо на рівних правах брати участь в обговоренні справ тим, хто не зазнав небезпеки втратити дітей, разом із тим, хто їх утратив. А всі ті, хто за віком не може мати дітей, утішайтесь, що більшу частину життя ви були щаливі, а тепер уже вам залишилася менша частина. Нехай слава дітей полегшить ваше горе. Адже не старіє лише бажання слави. І в похилому віці нам дає насолоду не стільки прагнення прибутку, як запевняє дехто, скільки прагнення честі.

Щодо присутніх тут дітей, братів і сестер загиблих, то їм іще, я бачу, доведеться добре позмагатися, бо за звичаєм кожний хвалить того, кого вже нема. Добре було б, коли про вас із усією вашою надмірною доброчесністю пішла слава хоч і не така, як про загиблих, а нехай навіть трохи менша.

Заздрість суперників заважає нам змагатися у славі з тими, кого вже нема. Якщо мені слід згадати тут і про доброчесність жінок, що тепер овдовіли, я звернуся до них із дуже короткою порадою. Будьте не слабкіші, аніж вам дозволяє ваша природа, бо це для вас велика слава, хоч чоловіки найменше кажуть про неї, коли їм доводиться її хвалити чи гудити.

У своїй промові, згідно із звичаєм, я висловив усе, що вважав за потрібне. Що ж до справи, то ми вже належно вшанували померлих, а дітей їхніх наше місто візьме на своє утримання, аж поки вони стануть дорослими. Це буде почесна нагорода і живим, і тим, хто поліг у боротьбі. Адже де за доброчесність дають найвищу нагороду, там урядують найкращі люди. Тепер же, оплакавши як належить померлих, нехай кожен повертається додому.

Арістотель

І. Отже, з досвіду видно, що всяка держава є певне об'єднання, а будь-яке об'єднання утворюється для певного щастя. Адже всі діють заради того, що вважається достойним життям, тож вочевидь усі об'єднання прямують (у своїй діяльності) до певного щастя. До найбільшого і найвищого з-поміж усіх благ, власне, прямує те об'єднання, що є найголовнішим і охоплює решту об'єднань. Саме воно називається державою або політичним об'єднанням. <...>

8. Об'єднання, складене з більшої кількості поселень, є вже довершена держава, яка, так би мовити, досягла повною мірою самодостатнього стану й виникла для задоволення життєвих потреб, але існує заради досягнення впорядкованого життя. Звідси випливає, що всяка держава, як і первинні об'єднання, – природне утворення: вона є їхнім завершенням, тобто завершення – це є природа. Адже ми називаємо природою кожен об'єкт: візьмімо, наприклад, природу людини, коня, сім'ї – той їхній стан, що утворюється при завершенні їхнього розвитку. Більше того: досягнення кінцевої мети означає найвище завершення, а самодостатнє існування є і завершенням, і найкращим станом.

9. Звідси видно, що держава належить до того, що існує за природою, і що людина (за своєю природою) є істота політична. А хто в силу своєї природи, не внаслідок певних обставин, живе поза державою, – той в розумовому відношенні надлюдина, або нелюд: його і Гомер всіляко лає, кажучи: «Без роду, без племені, поза законом, без вогнища», – така людина за своєю природою охоплена бажанням воювати.

10. Те, що людина є істота політична більшою мірою, ніж бджоли і всякого роду стадні тварини, видно з такого. Природа, як ми твердимо, нічого не робить даремно; тим часом з-поміж усіх живих істот тільки людина має здатність говорити. Адже голос передає смуток і радість, тому він притаманний і решті живих істот (оскільки їхні природні властивості розвинуті до такої міри, аби відчувати радість і смуток та передавати ці відчуття одне одному). Але мова здатна передавати як щось корисне, так і шкідливе, достоту як і те, що справедливе і несправедливе.

11. Ця властивість людей відрізняє їх від інших живих істот: тільки людина здатна сприймати такі поняття, як добро і зло, справедливість і несправедливість тощо. Сукупність усього цього і складає основу сім'ї та держави.

Держава порівняно із сім'єю та кожним з нас є первинною з природи, бо необхідно, аби ціле передувало частині. Коли, скажімо, знищити живу істоту в її цілому, і в неї не буде ніг, не буде рук, то залишиться тільки назва їх, достоту як ми кажемо «кам'яна рука»; бо й рука, відокремлена від тіла, буде сама такою кам'яною рукою. Всякий-бо предмет визначається дією, яку він чинить, та можливістю її здійснити; коли ці можливості втрачені, не можна говорити про предмет як такий: залишиться тільки його позначення.

12. Отже, держава існує з природи й, очевидно, з природи передує кожній людині; оскільки ж людина, опинившись у відмежованому стані, не є самодостатньою істотою, то вона так співвідноситься з державою, як усяка частка зі своїм цілим. Хто не здатен до об'єднання або, вважаючи себе істотою самодостатньою, не відчуває потреби ні в чому, не становить собою частини держави, – той є або тварина, або божество. Завдяки природі люди прагнуть до державного об'єднання. Перший, хто встановив такий порядок, учинив найбільше благо. Людина, котра досягла свого вивершення, – найдосконаліша з-поміж живих істот, і навпаки, людина, що живе поза законом і правом, – найгірша за всіх, бо несправедливість, що володіє зброєю, – найтяжчий тягар. Від природи людині дано в руки зброю – розсудливість і чеснотливість, але ними можна користуватися і противним чином. Тому нерозсудлива і нечеснотлива людина стає найнечеснотливішою і дикою істотою, маючи найнищі бажання в їжі і статевих зносинах. Поняття ж справедливості пов'язане з уявленням про державу, бо вона впорядковує засади політичного об'єднання. А правосуддя є мірилом справедливості. <...>

1.1. Досліджуючи окремі форми державного устрою і притаманні їм риси, спочатку належить розглянути питання – що таке держава? Адже тепер з цього питання існують різні думки. Одні запевняють, нібито ту чи ту дію вчинила держава, інші ж заперечують, мовляв, (це зробили) олігархи чи тиран. Справді ми бачимо, що вся діяльність державного діяча і законодавця пов'язана тільки з державою. Сама ж держава є певне впорядкування, в якому живуть її громадяни.

2. Держава – поняття складне; побідно до того, як усяке поняття, як ціле, складається з багатьох частин, достоту так і держава. Звідси зрозуміло, що спершу годиться з'ясувати поняття «громадянин», бо держава є певна сукупність громадян. Отже, потрібно розглянути, кого треба вважати громадянином і що таке громадянин? Річ у тім, що про поняття «громадянин» часто сперечаються і не всі визнають, що громадянин залишається таким (за будь-якого устрою). (Дехто запевняє), що, наприклад, хто в демократичному устрої громадянин – за олігархії може ним і не бути.

3. <...> Наше завдання – з'ясувати поняття «громадянин» без застережень, тобто в абсолютному розумінні слова. <...>

Найкраще визначення громадянина в абсолютному розумінні було б таким: громадянином є той, хто може бути суддею і посадовою особою. Деякі органи бувають тимчасовими, одна й та сама особа не може обіймати посади в них двічі. Решта повноважень – наприклад, судді чи члени народних зборів, – з огляду на це, не мають визначень.

5. Проте дехто може зауважити: мовляв, судді й члени народних зборів не є урядовцями, – але було б смішно твердити, ніби ті, кому належить вирішувати важливі державні справи, не мають влади. Зрештою, вказане заперечення не має сенсу, бо тут ідеться тільки про назву. Справді, загального визначення суддів і членів народних зборів (відносно уряду) не існує; тому нехай ці посади залишаться без чіткішого визначення. Ми ж вважатимемо громадянами тих, хто бере участь у суді і народних зборах. Таке визначення поняття громадянина найкраще підходить усім, хто називається громадянами.

6. Не випускаймо з уваги й те, що предмети, відрізняючись між собою за видом так, що одні з них є первинними, другі – похідними, треті – впливають з похідних тощо, не мають загальної ознаки, спільної для всіх, або мають її незначною мірою. Тим часом форми державного устрою відрізняються між собою за видом, тому одні з них є первинними, другі – похідними. Зрозуміло й те, що форми, які відхиляються від нормальних і спираються на хибні засади, стоять нижче тих, котрі не мають цих вад. Що тут мається на увазі – з'ясуємо згодом. Отже, і громадянин повинен бути таким чи таким, залежно від тієї чи іншої форми державного устрою. Той громадянин, котрий підлягає наведеному вище визначенню, здебільшого відповідає громадянину демократичного устрою. Для решти форм державного ладу це визначення годиться теж, але воно не доконечне. <...>

II.1. З огляду на щойно сказане, треба розглянути питання про те, чи поняття «чеснотливість» досконалої людини й доброго громадянина однакове (за змістом), чи ні?

І щоб у дослідженні нього питання дійти певної думки, треба насамперед з'ясувати в загальних рисах поняття «чеснотливість» доброго громадянина. Як один моряк зв'язаний з рештою команди, так і громадянин із суспільством. Хоч моряки виконують різні обов'язки – один із них весляр, другий стоїть за кермом, третій – помічник керманіча, четвертий виконує ще якусь службу, – проте зрозуміло, що чіткіше визначення поняття «чеснотливість» кожного зокрема притаманне лише комусь із них, а загальне визначення стосуватиметься їх усіх, оскільки щасливе завершення подорожі – мета, якої прагнуть досягти всі моряки загалом і кожен зокрема.

2. Щось подібне і з громадянами: вони хоч і різні (за характером), проте їхнім завданням є збереження утвореного ними об'єднання, яке і є державним устроєм. Тому й чеснотливість громадянина обумовлюється саме (устроєм). Оскільки ж існують різні види державного устрою, то зрозуміло, що чеснотливість доброго громадянина, як певна досконалість, не може бути чимось одним, – тим часом, вважаючи когось досконалою людиною, ми маємо на увазі чеснотливість у її досконалому вигляді. Звідси випливає, – і це зрозуміло, – що всякий громадянин може бути корисним (у чомусь для держави), не володіючи, однак, тими чеснотами, що роблять людину досконалою.

3. А втім, можна дійти також висновку в інший спосіб, наприклад, досліджуючи питання про найкращу форму державного устрою. Так, припустімо, держава складається з винятково корисних громадян, отже, кожен з них неодмінно мусить виконувати свій обов'язок належним чином. А це залежить від чеснотливості. Оскільки ж неможливо, аби громадяни були однаковими, то ні в

якому разі не може бути однакової чеснотливості громадянина і досконалої людини. Чеснотливість корисної людини має бути притаманною кожному громадянину, бо тільки тоді держава буде досконалою. Проте неможливо, аби чеснотливість досконалої людини була притаманна усім громадянам, хіба що за умови, що в досконалій державі усі громадяни мають бути досконалими.

4. А ще державу становлять різні складники, достоту як людину – душу й тіло, а душа, своєю чергою, має в собі розум і бажання; чи достеменно як сім'я складається з чоловіка й жінки, власність – із господаря й раба, так само й держава містить у собі все це, а крім того, утворюється з інших, неоднакових складників. Тож зрозуміло, що чеснотливість усіх громадян не може бути однією, подібно до того як серед членів хору неоднакова роль корифея і роль парастата. <...>

III.6. Отже, звідси зрозуміло, що існує кілька різновидів громадянина. Зрозуміло також, що громадянином переважно буде той, хто володіє сукупністю громадянських прав. У Гомера сказано: «я немов блукалець безправний». Адже ті, хто не має таких прав, – метеки. <...>

Отже, з мовленого зрозуміло, чи можна вважати чеснотливість, яка розрізняє досконалу людину й корисного громадянина, однаковою, чи різною: в одній державі поняття «досконала людина» і «корисний громадянин» збігається (за змістом), в іншій – відрізняються. Та й у першому випадку не всяка досконала людина є водночас громадянином, але громадянин – той, хто певною мірою бере участь у державному житті, наприклад, обіймає або може обіймати верховну посаду – одноосібно чи разом з іншими.

IV.1. З'ясувавши це питання, треба розглянути, чи можна допускати існування однієї форми державного устрою, чи кількох, а коли їх є кілька, то скільки, і в чому полягають відмінності між ними.

Отже, державний устрій – впорядкування держави, пов'язане з державною владою взагалі, й переважно з верховною владою. Верховна ж влада скрізь пов'язана із системою управління в державі, а система управління уособлена в тій чи іншій формі державного устрою. Так, наприклад, у демократичних державах верховна влада належить народові, в олігархіях – окремим особам. Тому ми й говорили, що державний лад у демократичних політіях і в олігархіях різний; з цього погляду ми судитимемо й про решту.

2. Спершу потрібно поставити запитання: з якою метою утворюється держава і скільки існує видів влади, які стосуються управління людиною і впорядковують суспільне життя. Ще в попередніх розділах, де з'ясовувалося питання про управління домашнім господарством і владу господаря в сім'ї (над рабом), було відзначено, що людина за своєю природою є істота політична. Через що навіть ті люди, котрі зовсім не потребують якоїсь взаємодопомоги, все-таки прагнуть до співжиття в об'єднанні.

3. А втім, до цього їх змушує і розуміння загальної користі, оскільки кожна людина окремо зацікавлена в тому, щоб вести достойний спосіб життя. Це прагнення і є здебільшого кінцевою метою людського об'єднання і кожної людини зокрема. Щоправда, люди утворюють громади й заради життєвого інтересу, бо саме в них людина може досягти чогось почесного, та й тільки в об'єднанні можна почувати себе чудово, якщо ніяке життєве лихо не спіткає людину. Зрозуміло також, що люди через бажання жити ладні перетерпіти усякі біди, бо в житті саме і є певна насолода. <...>

7. Отже, зрозуміло, що тільки ті форми державного устрою, які спрямовують до загального щастя, є виходячи із засад справедливості, правильними. Ті ж форми, де віддається перевага особистій користі правителів, – усі помилкові, бо відхиляються від правильних, ґрунтуючись на деспотичних засадах. А держава є об'єднання вільних громадян.

Отже, з'ясувавши такі твердження про державу, далі слід розглянути форми державного устрою, їхнє число й притаманні риси, і насамперед правильні форми. Адже, визначивши останні, можна побачити й відхилення.

V.1. Оскільки управління в державі – те саме, що й політична система, остання ж ототожнюється з верховною владою в державі, то звідси неминуче випливає, що ця верховна влада мусить перебувати в руках або одного, або багатьох, або більшості. І коли одна людина, чи кілька, чи багато керуються інтересами про загальне щастя, то, звичайно, такі форми – правильні; а ті форми, де мається на увазі особиста вигода чи то однієї особи, чи небагатьох, чи більшості, – являють собою відхилення від правильних. Адже потрібно визнати одне з двох: або особи, беручи участь у державному житті, – не громадяни, або (якщо вони – громадяни) вони мусять працювати на загальну користь.

2. Отже, монархічне правління, яке має на увазі загальну користь, ми звичайно вважаємо царською владою; влада ж небагатьох – аристократична за характером, бо в цьому випадку управляють кращі, або (називаються так) тому, що уряд має на увазі вище благо держави й громадян. Коли ж править більшість в інтересах загальної користі, то така форма відома під назвою, спільною для всіх форм державного устрою, – політія.

3. Вказане розмежування має підстави, бо одна особа чи кілька можуть вирізнятися власними чеснотами, для більшості ж вивищуватися такими якостями – справа надто важка. Більшість може відзначитись радше у воїнських справах, що подибується саме серед простолюдю. Ось чому в політії найвища верховна влада зосереджується в руках воїнського стану, – нею користуються саме ті особи, що мають право носити зброю.

4. Відхилення ж від указаних правильних форм такі: відхилення від царської влади – тиранія; від аристократії – олігархія; від політії – демократія. По суті, тиранія – та ж сама монархічна влада, але вона має на меті власні інтереси. Тобто вигоди одного правителя. Олігархія ж пильнує інтересів багатих. Демократія захищає інтереси неімущих верств населення. Жодна з цих форм державного устрою не має на меті загальних інтересів.

◇ ◇ ◇

II.1. <...> А ще розглядати ці форми – означає міркувати про найкращу форму державного устрою і визначити те, що стосується даних понять, бо й аристократія, і монархія не можуть існувати без чеснотливих громадян, поряд з рештою сприятливих обставин. <...>

2. Зрозуміло, отже, яка з форм, що відхиляються від нормальних, найгірша і яка певною мірою близька, нагадуючи її. Звичайно, найгіршою буде та форма, що відхиляється від первісної і найбожественнішої з усіх форм державного ладу (а саме – від монархії). Монархія ж, як необхідність, існує не тільки як звичайнісінька назва, а ґрунтується на якостях царя, якими той вирізняється (з-поміж

решти). Тому тиранія, як найгірша з форм державного ладу, стоїть найдалі від її сутності (монархії). Далі за нею йде олігархія (бо аристократія далекі не те, що олігархія); найкраща ж із форм, що відхиляються (від нормальних), – демократія. <...>

III.3. Отже, зрозуміло: неминуче існуватиме кілька форм державного ладу, що за своїм характером відрізняються одна від одної, бо і їхні складники, вказані нами, за характером відмінні між собою. Державний лад – це встановлена система інституцій; при ньому всі чинники розподіляються на основі їхніх властивостей або з огляду на ту чи іншу загальну засаду (мова про засаду, що урівнює або злидарів, або заможних, або спільну для тих і тих). Таким чином, виникає стільки форм державного устрою, скільки існує способів управління, в залежності від переваг та особливих ознак, притаманних складникам держави. <...>

4. І все ж, мабуть, головними формами державного устрою вважаються дві – демократія та олігархія, подібно до того як говорять головним чином про двох вітрів – північний та південний, а решту вважають відхиленням від них. Із форм же державного устрою аристократію вважають особливим видом олігархії, як таку, що до певної міри представляє цю останню, а так звану політію вважають демократією, все одно як у вітрах західний відносять до північного, а східний – до південного. Те ж саме, на думку декого, спостерігається і в тональності: і в ній два головні види – дорійська і фригійська тональності, – решта ж різновидів належать або до дорійської, або до фригійської (тональності).

5. І щодо форм державного устрою звичайно дотримуються такої думки. Однак, напевне, правильніший і кращий запропонований нами поділ, згідно з яким існує одна чи дві форми державного устрою, чудово впорядковані, решта ж форм – відхилення від добре налагодженої тональності. І ми схильні порівнювати олігархічні форми правління з їхнім деспотичним характером з напруженишим (мажорним) тоном, а демократію з її вільнішим характером – із послабленим (мінорним) тоном.

6. Демократію не треба, як це нині робить дехто, визначити надто спрощено, – мовляв, це така форма, при якій влада належить народові, – тому що і в олігархіях, і взагалі скрізь влада належить більшості. Припустімо, що держава складається із 1300 громадян; з них тисяча є багатими людьми і не допускає до правління решту триста бідних, але вільнонароджених людей, всіма чеснотами подібних до тієї тисячі. Чи запевнив би хтось, що громадяни такої держави мають демократичний лад? Достеменно так само, коли б небагато бідняків мали владу над більшістю заможних, ніхто не назвав би такий устрій олігархічним, оскільки решта багатих не мала б пов'язаних з громадянською честю прав.

7. Отже, треба скорше вважати демократичним устроєм той, за якого влада зосереджується в руках вільнонароджених, а олігархічним – той, за якого вона належить багатим; та іноді буває, що вільнонароджених багато, а заможних мало. Ну, а коли б посади, як твердять декотрі, маючи на увазі Ефіопію, розподілялися за зростом чи красою, – чи ж була б це олігархія? Адже вродливі й високі трапляються не досить часто.

8. Ні, сутність олігархії й демократії не можна визначити за цими ознаками, оскільки і демократія, й олігархія містять у собі багато чинників, а тому можна, розмежовуючи їх, твердити далі, що олігархічним не вважатиметься і той устрій,

де меншість вільнонароджених панує над більшістю невільнонароджених, що ми бачимо, наприклад, в Аполлонії, на Іонійському морі, й на острові Фері. В обох цих державах політичними правами користувалися лише ті особи, котрі переважали всіх своїм знатним походженням і були нащадками перших поселенців у цих державах, але котрі, зрозуміло, становили меншість населення. Не вважатиметься демократичним і такий устрій, де у привілейованому становищі перебувають заможні завдяки тому, що вони становлять більшість, як було це в давнину в Колофоні, де більшість громадян ще до війни Колофону з Лідією надбала значну нерухому власність. Отже, демократією, зрештою, вважатиметься такий устрій, коли вільнонароджені й неімуші, становлячи більшість, матимуть владу в своїх руках; олігархією ж – такий устрій, за якого влада перебуває в руках заможних, що вирізняються своїм знатним походженням, становлячи меншість. <...>

15. <...> Про те, що з різних причин існує кілька форм державного устрою, мовилося вище. А тепер з'ясуємо те, що і демократія, і олігархія буває кількох видів. <...>

IV.2. Характерною особливістю так званого першого виду демократії є рівність. Рівність, як говорить основний закон цієї демократії, полягає в тому, що ні багаті, ні вбогі не мають певних переваг; влада не зосереджується в руках ні тих, ні тих, але і бідні, й багаті однаково користуються нею; коли, як вважають декотрі, свобода й рівність є характерними ознаками демократії, то це повинне знайти свій вияв переважно в тому, що всі неодмінно бувають учасниками у державному управлінні. Оскільки народ становить більшість у демократії, а постанови більшості мають вирішальне значення, то в цьому випадку демократичний устрій таким і є. Отже, це один вид демократії.

3. Другий вид – той, при якому досягнення державних посад обумовлено бодай високим майновим цензом. Хто володіє ним – той матиме право брати участь у застосуванні державних посад; хто ж не володіє ним, той позбувається такого права. Третій вид демократії – той, де всі громадяни, що є взагалі такими (за своїм походженням), мають право брати участь у заступанні державних посад і де панує закон. Четвертий вид демократії – той, за якого кожен від моменту, коли стане громадянином, може обіймати державну посаду. Але знову-таки панівним є закон. П'ятий вид демократії – той, за якого необхідні такі самі умови, що й при четвертому (виді). Але верховна влада належить не законові, а демосові. А це трапляється тоді, коли вирішального значення набувають народні декрети, а не закони. Досягається це через демагогів.

4. У тих демократичних державах, де править закон, демагогам немає місця, але управляють кращі громадяни. Де ж влада спирається не на закони, з'являються демагоги. Тоді править тільки народ, становлячи немовби одне ціле (однлицю), мов громада з багатьох окремих одиниць: влада зосереджується в руках багатьох, при цьому користується нею не кожен, взятий окремо, а всі (взяті разом, як одне ціле). Тому не зрозуміло, що мав на увазі під поняттям «народна влада» Гомер, стверджуючи, ніби держава, де править народ, – не щастя і не той вид, про який щойно йшла мова: коли влада належить кільком особам і при цьому кожен зокрема користується нею.

5. Такий демос із обов'язками монарха прагне управляти, мов одноосібний володар, не підлягаючи певному законіві, і стає деспотом (тому й улесливці користуються в ньому пошаною). Цей демократичний лад найдужче нагадує нам (з окремих видів монархії) тиранію. І крайня демократія, і тиранія жорстко поводяться із кращими громадянами; постанови ж такої демократії мають те саме значення, що й у тиранії розпорядження тирана. А демагоги й улесливці, по суті, одне й те саме: як у тиранів мають вплив улесливці, так і в описаному виді крайньої демократії – демагоги.

6. Останні ж усвідомлюють те, що вирішальне значення в ній надається не законам, а постановам народу, і задля задоволення його бажань вони віддають усе. І трапляється так, що демагоги стають могутніми внаслідок зосередження в руках демосу всіх важелів влади, чинячи все на догоду простолюдові, завдяки чому користуються в нього беззастережним довір'ям. А ще демагоги, притягаючи до суду посадових осіб, наголошують на тому, нібито судити їх повинен народ (демос). Останній охоче вислуховує їхні пропозиції, через що роль державних інституцій зводиться нанівець.

7. Мабуть, слушно докоряють ті (вчені), котрі стверджують, що така демократія не являє собою законних форм державного устрою. Адже там, де відсутня влада закону, немає місця і для певної форми державного устрою. Закон же повинен панувати над усім. Урядовцям, народному зібранню чи народіві треба доручати розгляд часткових питань. Таким чином, коли демократія є одною з форм державного устрою, зрозуміло, що таке впорядкування, за якого все спирається на постанови народу, не може вважатися демократією у власному розумінні, бо жоден декрет (на противагу законіві) не набуває універсального характеру.

Отже, окремі види демократії розмежовуються саме так.

V.1. Відмітною ж ознакою першого виду олігархічного устрою є така: досягти державних посад можна тільки володіючи значним майновим цензом, так що злидарі, хоч і становлять значну частину громадян, не мають доступу до обіймання посад. Таке право мають ті, хто набув відповідного майнового цензу. Другий вид олігархії – той, коли досягнення посад пов'язане також із майновим цензом і коли особи, що володіють ним, заповнюють вакантні місця шляхом кооптації; якщо ця кооптація робиться з усіх (осіб, що володіють необхідним майновим цензом), то такий устрій здається більш схожим на аристократію. Коли ж тільки з певних осіб – влада буде олігархічною. При третьому виді олігархії син заступає батька. Четвертий вид олігархії той, коли наявна щойно вказана умова і панує не закон, а власті: цей вид в олігархічному устрої те саме, що в монархічному тиранія, а в демократичному те, що ми назвали його останнім видом (тобто крайньою демократією). Таку олігархію називають династією.

2. Ось кілька видів олігархії й демократії. Не треба випускати з уваги й те, що в багатьох місцях державний лад, який існує на основі тамтешніх законів, не демократичний, а є таким у силу звичаїв і всього укладу життя, що панує там; достоту так і в інших державах ми подибуємо зворотне явище: законодавство ближче до демократичного, а уклад життя і панівні звичаї скорше можна віднести до олігархічних. Подібні явища мають місце найчастіше внаслідок дер-

жавних переворотів, коли не одразу переходять до нового устрою, а спочатку задовольняються незначними взаємними поступками, так що закони, які існували раніше, не втрачають чинності, перевагу ж мають ті, хто брав участь у поваленні попереднього ладу.

3. Отже, звідси видно, що існує саме стільки різновидів демократії та олігархії. Тож неминує всі групи громадян, перераховані вище, беруть участь в управлінні; або ж одні беруть, а інші не беруть участі. І коли селяни й решта громадян із середніми статками управляють у державі, вважаймо, що влада керується законами. Вони-бо живуть завдяки власній праці, а тому в них немає вільного часу, і вони приходять на зібрання тільки з важливих питань, визначених законом. В інших державах, це дозволяється за умови, коли громадяни мають статки відповідних розмірів, що теж окреслює закон. І взагалі, запам'ятаймо, що там, де надається право на участь в управлінні тільки окремим верствам, а не всім громадянам, панує вид олігархії. Адже ті, у кого бракує коштів, не мають часу на дозвілля, з таких причин утворюється перший вид демократії.

4. Другий вид демократії відрізняється від першого такими ознаками: хоча в управлінні мають право брати участь всі громадяни на підставі їхнього походження, однак скористатися цим правом можуть лише ті, хто дозволить собі повністю віддатися такій діяльності. За цього виду демократії панують закони, тому що брак коштів стоїть на перешкоді багатьом (брати участь у державних справах). За третього виду демократії можуть брати участь в управлінні загалом усі вільні, однак насправді, з указаної вище причини, не всі можуть скористатися цим правом, тож у такій демократії мають панувати закони.

5. Четвертий вид демократії виник у державах згодом, коли вони розширилися від початку свого утворення, що сталося завдяки майновому добробуту, якого досягли громадяни. Тут в управлінні беруть участь усі громадяни, спираючись на здобуті переваги. Управляючи державою завдяки тому, що з'явилося більше можливостей для дозвілля, народ (в тому числі й убогі) ще й отримує певну винагороду. Ось чому простолюд з особливим завзяттям береться за державне управління. І турботи про власні справи зовсім не перешкода для них, тоді як багатим вони стають на заваді, тому заможні громадяни часто пропускають народні зібрання й судові засідання. Звідси випливає, що в управлінні державою влада належить простолюдові, закони ж не мають верховенства. Ось така кількість видів демократії, і такою вона є з огляду на вказані вище причини.

6. Види ж олігархії такі: перший вид – коли нерухома власність, не надто велика, зосереджена в руках більшості (громадян); власники такої нерухомості завдяки цьому мають можливість брати участь у державному управлінні; оскільки число таких осіб значне, то влада неминує підлягає законові, а не людям, велика кількість громадян (що беруть участь в управлінні) віддаляє цей устрій від монархії, з другого ж боку, майновий статок у них не настільки значний, аби полишити турботи про нього і повністю віддатися державним справам, однак і не такий мізерний, аби вимагати від держави засобів існування. Отже, це спонукає до прагнення, щоб панував закон, а не вони самі.

7. Другий вид олігархії: осіб, що мають власність, менше порівняно з першим видом, але розміри їхньої власності значніші. Маючи більше засобів, ці власники висувають і більше претензій (на владу). Тому вони з числа решти

громадян вибирають правителів держави; через те що цей клас не настільки міцний, аби керувати, обходячи закон, вони видають закони, які влаштовують їх.

8. Коли така влада посилюється настільки, що число правителів зменшується, а сама власність збільшується в розмірах, утворюється третій вид олігархії, шаблем вище: всі державні посади зосереджуються в руках власників, причому закон велить, аби після їхньої смерті їх заступали сини. Коли ж їхня власність ще збільшиться, і то неабияк, і вони матимуть численних друзів, виникне щось на кшталт династичної монархії, і тоді в державі правитимуть не закони, а люди. Це четвертий вид олігархії, що відповідає останньому з названих видів демократії. <...>

IX.1. Тож виникає питання: яка форма державного устрою найкраща? Як можна впорядкувати життя для більшості людей? Причому без огляду на чесноти, що перевершують чесноти звичайної людини, без огляду на виховання, яке вимагає природних здібностей і зовнішніх обставин. Без огляду на той устрій, про який мріють, а зважаючи на той стан справ, з яким пов'язане життя більшості, і зважаючи на державний устрій, прийнятий для більшості держав.

2. <...> Коли в нашій «Етиці» правильно сказано, що щасливе життя можливе, якщо для досягнення чеснот не чиниться ніяких перешкод, що сама чеснотливість є середина (між двома крайностями), тоді визнаймо, що найкращим життям і буде саме «середнє» життя, якого може досягти кожна людина.

3. Такі самі вихідні засади як щодо чеснотливості, так і щодо порочності необхідно застосувати й до держави та до її устрою; адже державний устрій – це певним чином життя держави.

У кожній державі ми подибуємо три групи громадян: дуже заможних, дуже убогих і третю, що стоїть посередині між ними. Оскільки ж, на думку багатьох, поміркованість і середина – найкраще (між двома крайностями), то, зрозуміло, і середній статок з усіх благ найкращий.

4. За його наявності легше коритися доводам розуму; і навпаки, важко керуватися ними прекрасній, дужій, знатній, багатющій (людині) – з одного боку, або ж (з другого) дуже вбогій, кволій, незначущій за своїм становищем. Люди з першої групи звичайно стають нахабними й страшними мерзотниками. Люди з другої групи звичайно стають підлими й ошуканцями. А злочини чинять одні – через нахабство, другі – через підлість. А ще люди обох груп прагнуть здобути владу, хоча й найменше дбають про неї, навіть навпаки – одні й другі завдають шкоди державі.

5. Потім: люди, що володіють (з першої групи) надміром майна, сили, добробуту, дружніх зв'язків тощо, не бажають і не вміють коритися. І це спостерігається з раннього віку, з дитинства: розбещені, живучи в розкоші, вони не навчилися коритись навіть у школах. Становище людей другої групи через їхні злидні вкрай принизливе. Тож вони не вміють управляти і звикли до рабської покори; люди ж першої категорії не здатні коритися ніякій владі, а панувати вміють так, як це роблять пани над рабами.

6. Тому виникає держава панів і рабів, а не об'єднання вільних; держава, де одні сповнені заздрощів, другі – презирства. А такі почуття далекі від почуттів дружби в політичному спілкуванні, яке в основі своїй має містити певний чинник зичливості. Згадані ж нами люди не бажають навіть по одній дорозі йти зі супротивником.

Держава прагне найдужче того, аби всі в ній були рівні й однакові, а це (рівність та однаковість) притаманне (середнім громадянам).

7. Таким чином, з природного стану держави неминуче випливає, що вона матиме найкращий державний устрій, коли її складатимуть «середні» громадяни. Ці середні громадяни здебільшого й застережені від певної шкоди. Вони-бо не зазіхають на чуже добро, як бідняки; інші ж люди не заздять їм через їхні статки, подібно до того як бідняки заздять на статки заможних. Знову ж таки, вони не чинять нікому зла, як і їм решта, тому їхнє життя минає в безпеці. Ось чому Фоклід висловив чудове побажання: (мати) багато «середнього» – найбільше благо; жити в державі я бажаю середнім.

8. Отже, зрозуміло, що найкраще об'єднання – те, котре витворюється із середніх складників, і ті держави мають найкращий устрій, де середній прошарок становить значну кількість і користується більшим впливом порівняно з обома крайніми верствами населення, принаймні дужчий від кожного з них, взятого окремо. З'єднавшись із тим чи тим складником, середній складник набуває впливу і перешкоджає виявам протилежних крайнощів. Тому дуже бажано для держави, аби її громадяни володіли середньою власністю, що є достатньою (для існування); а в тих випадках, коли одні володіють незмірним багатством, другі – ніяким, виникає або крайня демократія, або крайня олігархія, або тиранія – саме внаслідок протилежних крайнощів, що мають місце у майнових відносинах (між громадянами). Адже тиранія утворюється як із надто свавільної демократії, так і з олігархії. Значно рідше вона виникає із середніх форм державного устрою і тих, що схожі на них. <...>

9. Отже, зрозуміло, що середній стан найкращий для державного устрою, бо тільки завдяки йому відсутні групові чвари; там, де середнього прошарку багато, найрідше бувають громадянські чвари й незгоди. І великі держави саме з цієї причини найменше терплять від внутрішніх заколотів, бо в них присутня значна частина середнього прошарку. А в невеликих державах населення легко розбивається на дві партії, так що між ними не залишається місця середньому прошаркові; майже всі там стають або бідними, або багатими. Своєю чергою, демократії користуються більшою порівняно з олігархіями безпекою. Їхнє існування триваліше завдяки наявності в них середнього складника, що переважає своєю чисельністю (решту) і буває сильніше представлений у державному житті демократій, ніж олігархій. Та коли середній прошарок відсутній, злидарі придушують своєю чисельністю, і держава потрапляє в скруту, йдучи відтак до своєї загибелі.

Марк Тулій Ціцерон

Отже тут стверджую: природа обдарувала людський рід таким великим прагненням чинити добро і такою великою схильністю служити спільному добробуту, що ця сила переважила всі принади насолоди і дозвілля.

II.2. Однак недостатньо мати [в собі] чесноти, немов якусь науку, якщо не почнеш їх уживати. Бо всяка наука, якщо її не вживати, може триматися на самому її знанні. Чесноти ж призначені цілком, щоб ними користувалися, а їхнє найважливіше призначення – керувати державою і вершити на ділі, а не на словах усе те, про що дехто лише торочить по своїх закутках. Адже філософи не кажуть нічого такого (маю на увазі тих, які говорять щирю правду й по честі), що не було б створено і potwierджено [людьми], які склали закони для держав. Бо звідки взялося почуття обов'язку? Або ким була створена релігія? Звідки взялося право народів чи це наше право, зване цивільним, звідки – правосуддя, вірність, справедливість? Звідки – сором'язливість, стриманість, огида до ганебних вчинків, прагнення до похвал та почестей? Звідки мужність устраждань та небезпеках? А все це виходить від [людей], які, коли таке завдяки [філософським] вченням склалося, potwierдили одне звичаями, а інше зміцнили законами. **3.** Більше того, кажуть, що Ксенократ, один з найвідоміших філософів, на питання про те, чого досягають [його слухачі], буцімто відповів: вони добровільно роблять те, що їм велять робити закони. Отож громадянин лише той, хто своїм імперієм і страхом перед належним покаранням змушує всіх [людей] робити те, до чого філософи своєю мовою можуть схилити хіба що небагатьох, а також тих, які обговорюють подібні питання. Такому треба надавати перевагу перед вченими. Тому, хоч би якою відточеною була їхня промова, хіба їй можна було надавати перевагу перед правильним ладом держави, заснованим на публічному праві і на звичаях? І справді, як «великим і могутнім містам» (так їх називає Еній), слід надавати перевагу перед містечками та фортецями, так, гадаю, і тим, хто завдяки своїй мудрості та авторитету стоїть на чолі цих міст. Саме за мудрість їх слід ставити набагато вище від людей, яким чужа будь-яка державна діяльність. А оскільки нас нестримно тягне до примноження засобів існування людського роду, і ми, помислами своїми та працею, силкуємося зробити життя людей безпечнішим і багатшим (а шукати цієї радості нас спонукає сама природа), то тримаймося шляху, яким завжди йшли найкращі [люди],

і не слухаймо закликів тих, хто сурмить до відступу, бажаючи повернути назад навіть тих, хто вже просунувся вперед. <...>

IV.8. Бо вітчизна породила, точніше, виховала нас для того, щоби чекати від нас якоїсь підтримки, а не служити нашим зручностям і створювати для нас безпечний прихисток у житті на дозвіллі та спокійне місце для відпочинку. Породила собі користь, взяла в заставу багато і при тому найбільших сил нашого духу, розуму, мудрості. І дала нам для наших особистих потреб лише стільки, скільки може лишитися після задоволення її власних потреб. <...>

XXV.39. СЦИПІОН: Отож держава є власністю народу, а народ не будь-яке зібрання людей, що якимось чином згромадилися, а зібрання багатьох людей, пов'язаних між собою згодою в питаннях права та спільністю інтересів. Першою причиною для такого зібрання людей є не стільки їхня слібкість, скільки вроджена, так би мовити, потреба жити разом. Бо людина не схильна до усамітненого існування і самотнього блукання, але створена для того, щоб навіть при рясоті всього необхідного не [віддалятися від подібних собі]. [...]

<І щоб сама природа до цього не лише закликала, але також і примушувала. (Ноній).>

40. <...> [П]ричиною об'єднання став не страх бути розтерзаними дикими звірами, але швидше сама людська природа; і що об'єдналися вони тому, що людська природа уникає самотності і прагне до спілкування і союзу. (Лактанцій).

Що таке держава, як не власність народу? Відтак, власність спільна, власність, в кожному разі, громадянської общини. Але що таке громадянська община, як не гурт людей, пов'язаних згодою? У [римських авторів] можна прочитати:

Невдовзі гурт людей, що розсіялися по землі і блукали по ній, завдяки згоді перетворився на громадянську общину. (Августин).

XXVI.41. ... [Бо, якби не було у людини], так би мовити, насіння [справедливості], не виникло б ні інших чеснот, ні, власне, самої держави. Отож ці об'єднання людей, що утворилися з причини, про яку я вже говорив, передусім вибрали для себе в певній місцевості ділянку землі, щоб жити на ній. Використавши природний захист та обгородивши її ще й штучно, вони назвали таку сукупність жител укріпленням, або містом, влаштували там святилища та громадські місця.

Отож усякий народ, що являє собою таке об'єднання багатьох людей, яке я описав, всяка громадянська община, що є народним установленням, всяка держава, яка, як я сказав, є народним набутком, повинні, щоб бути довговічними, управлятися, так би мовити, радою, а ця рада повинна виходити передусім із тієї причини, яка породила громадянську общину. **42.** Далі, владу слід доручити або одній людині, або кільком обраним, або ж правління повинен брати на себе гурт людей, тобто всі громадяни. І ось, коли верховна влада перебуває в руках однієї людини, ми називаємо її царем, а такий державний устрій – царською владою. Коли вона перебуває в руках у виборних, то кажуть, що ця громадянська община управляється волею оптиматів. Народною ж (адже її так і називають) є така община, в якій усе перебуває в руках народу. І кожний з трьох видів держави, якщо тільки зберігається той зв'язок, який уперше міцно об'єднав людей завдяки їхній спільній участі у створенні держави (щоправда, недосконалий і, на мою думку, не найкращий), є стерпним. Хоча один з них може бути кращий за інший. Бо становище і справедливого та мудрого царя, і обра-

них, тобто перших громадян, і навіть народу (щоправда, останнє менш за все заслуговує схвалення) все ж, якщо тільки цьому не заважають несправедливості вчинки або пристрасті, напевно, може бути цілком міцним.

XXVII.43. Але при царській владі всі інші [люди] зовсім усунені від спільного для всіх законодавства і прийняття рішень. Також і при правлінні оптиматів народ навряд чи може користуватися свободою, тому що позбавлений будь-якої влади та участі у спільних нарадах. А коли все вершиться з волі народу, то, хоч би якою справедливою та помірною була [влада], сама рівність ця все ж несправедлива, тому що при ній нема шаблів [у суспільному становищі]. Тому, хоча знаменитий перс Кір і був найсправедливішим та наймудрішим царем, до такого «набутку народу» (а це, як я вже говорив, і є державою), напевно, таки не слід було особливо прагнути, оскільки державою правила воля і примха однієї людини. Якщо масілійцями, клієнтами нашими, з найбільшою справедливістю правлять виборні і до того ж перші громадяни, то таке становище [того] народу певною мірою подібне до рабства. Якщо атенці, усунувши у свій час ареопаг, вершили всі справи лише на основі постанов та рішень народу, то (оскільки у них не було певних шаблів гідності [суспільного становища]) їхня община не могла зберегти свого блиску.

XXVII.44. І я кажу це про три види державного ладу, якщо вони не спотворені і не змішані один з другим, а зберігають властиві кожному з них риси. Передусім, кожний з цих видів державного устрою має вади, про які я вже згадував. Далі – кожному притаманні й інші згубні вади. Бо з названих видів державного ладу нема жодного, який би не вів по крутому і слизькому шляху до того чи того нещастя. Адже у згаданому мною царі, стерпному і, якщо хочете, гідному любові, – Кірі, приховується (оскільки він вільний змінювати свої наміри) всім відомий найжорстокіший Фаларід, за зразком правління якого самовладдя сповзає вниз по спадному шляху, і до того ж легко. До знаменитого управління державою, яке здійснювалося в Масілії малим числом перших людей, близько стоїть змова клітки тридцяти мужів, які колись правили в Атенах. Чого варте повновладдя атенського народу, коли воно перетворилося на шаленство та сваволю натовпу, виявилось згубним, ... [показали наступні події] [...]

XXIX.45. [...] ... [державний лад] найгірший, і з цієї [форми правління], звичайно, виникає або правління оптиматів, або тиранічні клітки, або царське, або (навіть вельми часто) народне, і знов-таки з нього – один із видів правління, згаданих мною раніше, і дивовижна буває круговерть змін і чергувань подій у державі. Якщо знати їх – справа мудрого, то передбачити їхню загрозу, перебуваючи біля керма держави, спрямовуючи її рух і утримуючи її у своїй владі, – справа, так би мовити, великого громадянина і, либонь, богами натхненого мужа. Тому я і вважаю, що заслуговує найбільшого схвалення, так би мовити, четвертий вид державного ладу, оскільки він утворений шляхом рівномірного поєднання трьох видів, названих мною раніше.

XXX.46. ЛЕЛІЙ: Я знаю, Публію Африканський, що це тобі до вподоби! Я часто чув про це від тебе. І все ж, якщо тобі не важко, я хотів би почути, який із трьох видів державного ладу ти вважаєш найкращим. Адже буде корисним для розуміння... [...]

XXXI.47. [СЦШОН]: ...і кожна держава така, як і вдача і воля того, хто нею править. Тому лише в такій державі, де влада народу найбільша, може бути свобода. Адже приємніше за неї немає нічого. Але тільки якщо вона не рівна для всіх, тоді вона є свободою. Бо як вона може бути рівною [для всіх] (вже не кажу – за царської влади) там, де рабство навіть не приховане і не викликає сумнівів; навіть в таких державах, де на словах вільні всі? [Громадяни], що-правда, подають голоси, надають імперій і магістратури; по черзі обходять їх, домагаючись обрання, вносять пропозиції. Але ж вони дають те, що повинні були б давати навіть усупереч своєму бажанню. І вони самі не мають того, чого від них домагаються інші. Адже вони позбавлені імперією, права участі в раді у справах держави, права участі в судах, де засідають обрані судді, позбавлені всього того, що залежить від давності і грошей. А серед вільного народу, як, наприклад, родосці або атенці, нема громадянина, який «[сам не міг би зайняти становища, яке він надає іншим]» [...]

XXXII.48. ... коли в народі був один або кілька багатших і могутніших з людей, тоді – кажуть вони, – через їхню зарозумілість та пиху й створювалося назване вище становище, оскільки боягузи і слабкі люди поступалися багатим і схилялися перед їхнім свавіллям. Але якщо народ зберігає свої права, то, кажуть вони, це найкращий стан, сама свобода, саме благоденство, бо він – пан над законами, над правосуддям, над справами війни і миру, над союзними угодами, над правами кожного громадянина й над його майном. На їхню думку, тільки такий лад і називається з повним правом державою, тобто справою народу. Тому, за їхніми словами, «справою народу» він звичайно звільняється від панування царів і «батьків», але не буває, щоб вільні народи шукали для себе царів або влади і могутності оптиматів. **49.** І справді, кажуть вони, у зв'язку зі згубними наслідками, пов'язаними з непогамовністю народу, не слід відкидати взагалі всього цього виду свободи для народу. Нема нічого незміннішого й міцнішого, ніж народ, який у всьому зважає на свою безпеку і свободу. Однак найлегше цієї згоди досягнути в такій державі, де всім корисне одне й те ж. Через розмаї інтересів, коли одному подобається одне, а другому інше, виникають чвари. Тому, коли владу захоплювали «батьки», державний лад ніколи не був міцним. Але ще менше буває так за царської влади, коли, за твердженням Енія:

Ані вірності немає, ні священної спільноти.

Тому, якщо закон є сполучною ланкою громадянського суспільства, а право, встановлене законом, однакове для всіх, на якому праві може триматися товариство громадян, коли їхній стан неоднаковий? І справді, якщо люди не згодні зрівняти майно, якщо розум усіх людей не може бути однаковий, то, у кожному разі, права громадян однієї й тієї ж держави повинні бути однаковими. Та й що таке держава, як не спільний правопорядок?.. [...] <...>

XXXIV.51. Якщо [держава] буде керуватися випадковістю, вона загине так само швидко, як загине судно, якщо біля стерна стане керманіч, призначений за жеребом із числа тих, що плывуть на ньому. Тому, коли вільний народ вибере людей, щоб довірити їм себе, – а вибере він, якщо тільки піклується про своє благо, лише найкращих людей, – то благо держави, безумовно, буде вручене

мудрості найкращих людей – тим більше, що сама природа влаштувала так, що не тільки люди, які переважають інших доблестю й мужністю, повинні верховодити над слабкішими, але й ці останні охоче підкоряються першим.

Однак цей найкращий державний лад, за їхніми словами, був повалений внаслідок того, що змінилися поняття у людей, які позбавлені доблесті (бо вона – доля небагатих, та мало хто бачить і оцінює її) і гадають, що багаті й заможні люди, а також люди знатного походження – найкращі. Коли, внаслідок цього помилкового погляду простоліуду, державою починає правити багатство кількох, а не доблесть, то оті перші люди тримаються зубами за цю назву – оптимати, але насправді не заслуговують її. Тому що багатство, знатність, впливовість – при відсутності мудрості та вміння жити й повелівати іншими людьми – призводять лише до безчестя і чванливих гордошів; і нема потворнішої форми правління, ніж та, при якій найбагатші люди вважаються найкращими. 52. А що може бути прекрасніше від становища, коли державою править доблесть? Коли той, хто повеліває іншими, сам не перебуває в рабстві жодної з пристрастей? Коли він перейнявся всім тим, до чого привчає і закликає громадян, і не нав'язує народові законів, яким не буде підкорятися сам, але своє власне життя подає своїм співгромадянам як закон? І якби така людина одна могла достатньою мірою досягнути всього, то не було б потреби у великій кількості правителів. Звичайно, якби всі спільно були у змозі бачити найкраще і бути згідними стосовно нього, то ніхто не прагнув би мати виборних правителів. Але саме труднощі прийняття рішень і призвели до переходу влади від царя до більшого числа людей, а омана і безтям народу – до її переходу від натовпу до небагатих. Саме за таких умов, між слабкістю сил однієї людини і безтямом багатих, оптимати і зайняли середнє становище, що є найпомірнішою формою правління. Коли вони правлять державою, то, природно, народи розкошують, вільні від усяких клопотів і роздумів, доручивши дбати про свій спокій іншим, які повинні про нього турбуватися і не давати народу приводу думати, що ті байдужі до його інтересів. 53. Бо рівноправ'я, до якого так прив'язані вільні народи, не може дотримуватися. Бо самі народи, хоч вони й вільні і на них нема кайданів, накладають багато повноважень здебільшого на можних людей, і в їхньому середовищі відбувається загальний відбір, що стосується і самих людей, і їхнього суспільного становища. І тому ця так звана рівність вкрай несправедлива. І справді, коли, людям, що займають найвище, і людям, що займають найнижче становище, – виявляється однакова шана, то сама рівність вищою мірою несправедлива. У державах, де правлять найкращі люди, цього статися не може. Саме цей чи дещо подібний йому вид державного ладу вихваляють, Лелію, ті люди, які мають звичку сперечатися. <...>

СЦІПІОН: Ти маєш усі підстави питати, який із трьох видів державного ладу найбільше схвалюю я. Бо жодного з них самого по собі, взятого окремо, я не схвалюю і ставлю вище за кожен із них те, що ніби сплавлено з них усіх, разом узятих. Але якби довелося вибрати якийсь один лад у чистому вигляді, то я схвалив би царську владу [і поставив би на перше місце]. Передусім тому, що ім'я царя для мене ніби ім'я батька, що піклується про співгромадян, як про власних дітей, і охороняє їх ретельніше, аніж [змушує до послуху. Тому заради користі і зручності хай] вас підтримує дбайливість одного найкращого та най-

видатнішого мужа! 55. Та ось підводяться оптимати, щоб заявити, що вони роблять це саме краще, і сказати, що мудрості в багатьох буде більше, ніж в одному, а справедливість і чесність та сама. А народ, заглушаючи вас, кричить, що він не згоден слухатись ні одного, ні небагатьох, що навіть для звірів нема нічого солодшого за свободу і що її позбавлені всі ті, хто перебуває в рабстві, незалежно від того, чиї вони раби – царя чи оптиматів. Так ласкою своєю нас ваблять до себе царі, проникливістю – оптимати, свободою – народи. Тому при порівнянні важко вибрати, чого найбільше можна бажати. <...>

XLV.69. Зважаючи на все це, із трьох вказаних на початку видів державного устрою, на мою думку, найкращим є царська влада, але саму царську владу переважить та, яка буде утворена шляхом рівномірного поєднання трьох найкращих видів державного ладу. Бо ж бажано, щоб у державі було щось видатне і царственне, щоб одна частина влади була виділена і вручена авторитету перших людей, а деякі справи віддані на розсуд та волю народу. Такому ладові передусім властива, так би мовити, [велика] рівність, без якої вільні люди навряд чи можуть довго обходитись. Далі – міцність, оскільки види державного ладу, згадані вище, легко перетворюються на свою хибну протилежність, внаслідок чого цар стає тираном, оптимати – клікою, народ – мінливим натовпом. І оскільки ці самі види державного ладу часто змінюються новими, то при об'єднаному і розумно змішаному державному ладі цього не трапляється майже ніколи, – хіба що при великих хибах перших людей. І справді, нема причини для змін там, де становище кожного міцне і йому нікуди зірватися й упасти.

Жан-Жак Руссо

Про суспільний пакт

Припустімо, що люди досягли такої межі, коли спротив тих перепон, які зашкоджують їхньому перебуванню в природному стані, переважає сили, котрі кожний індивід спромагається застосувати задля утримання себе в цьому стані. Відтоді цей первісний стан більше не може існувати, і людський рід загинув би, коли б не змінив свого способу буття.

Але, позаяк люди здатні не породжувати нові сили, а лише об'єднувати і спрямовувати ті, котрі є у наявності, то для них не існує іншого засобу самозбереження, окрім як скласти таку суму сил, яка могла б узяти гору над вищезазначеним спротивом, привести ці сили в дію за допомогою єдиного двигуна і примусити їх діяти узгоджено. <...>

Зрештою, кожен, віддаючи себе під владу усіх, не віддає себе ні під чію окрему владу. І оскільки не існує члена об'єднання, щодо якого інші не мають такого ж права, яке вони йому надали щодо самих себе, то всі здобувають рівнозначне відшкодування втраченого, і більшу силу для збереження того, що мають.

Отже, коли відкинути від суспільного пакту те, що не належить до його сутності, він звучатиме так: кожен з нас перетворює свою особу і всю свою силу на спільне надбання, яке перебуває під верховним керівництвом загальної волі, а кожного з членів тіла ми визнаємо невід'ємною часткою цілого.

Цей акт об'єднання, замість приватної особи кожного з учасників угоди, одразу утворює юридичне і колективне тіло, складене із стількох членів, скільки голосів нараховує об'єднавча асамблея; це тіло отримує внаслідок зазначеного акту свою єдність, своє колективне я, своє життя і свою волю. Така громадська особистість, що відтак утворюється через поєднання усіх інших особистостей, колись називалася *громадянською спільнотою*, а сьогодні іменується *республікою*, або *політичним тілом*, котре отримує від своїх членів назву *держави*, коли воно пасивне, *суверена*, коли воно активне, *суверенної держави* – коли воно порівнюється з подібними до нього тілами. Що стосується членів об'єднання, то всі разом вони називаються *народом*, а кожен окремо – *громадянином*, оскільки бере участь у здійсненні суверенної влади, або *підданим*, оскільки підкоряється державним законам. <...>

Про суверена

З цієї формули стає очевидним, що акт об'єднання містить взаємні зобов'язання народу в цілому і приватних осіб, а кожен індивід, який бере участь в укладанні цієї, так би мовити, угоди з самим собою, є подвійно зобов'язаним перед приватними особами, а як член держави – перед сувереном. Але тут недоречно звертатися до цієї максими громадянського права, згідно з якою зобов'язання перед самим собою ні до чого не зобов'язують, бо існує велика різниця між зобов'язаннями перед самим собою і зобов'язаннями перед цілим, частку якого ти становиш.

Слід зазначити, окрім того, що рішення народу в цілому, котре може зобов'язати всіх підданих щодо суверена на підставі тих двох різних стосунків, в межах яких кожен з підданих розглядається нами, не здатне, з протилежних міркувань, зобов'язати суверена перед самим собою. Таким чином, несумісним з природою політичного тіла є те становище, за якого суверен підкоряє себе законові, котрого не може скасувати. Маючи змогу розглядати себе лише в одному і тому ж відношенні, він потрапляє в становище приватної особи, що укладає угоду з собою. Отже, стає очевидним, що для суверена не існує і не може існувати жодного засадничого закону, обов'язкового для усього тіла народу – навіть якщо йдеться про суспільну угоду. Це не означає, що згадане тіло не може мати ніяких зобов'язань перед іншим таким самим тілом стосовно речей, які не порушують суспільної угоди; адже по відношенню до іноземця, воно становить просту істоту, індивіда.

Однак політичне тіло, або суверен, отримуючи своє буття лише від святості угоди, навіть у стосунках з іншим політичним тілом ніколи не може брати на себе зобов'язань, котрі порушували б цей первинний акт, як, наприклад, щодо відчуження певної частки самого себе або ж – підпорядкування себе іншому суверенові. Порушення акту, завдячуючи якому він існує, означало б його самознищення, а те, що нічого собою не становить, нічого й не породжує.

Щойно згадана юрба таким чином об'єднається в тіло, як вже неможливо заподіяти шкоду одному з його членів, не скоївши замаху на тіло, й поготів – заподіяти шкоду тілові так, щоб цього не відчули його члени. Таким чином, обов'язок та інтерес однаково зобов'язують обидві сторони, що уклали угоду, взаємно допомагати одна одній, і, до того ж, одні й ті ж люди, перебуваючи в цьому подвійному відношенні, повинні прагнути до поєднання усіх переваг, ним зумовлених.

Отже, суверен, утворений виключно з приватних осіб, які входять до його складу, не має й не може мати інтересу, що суперечить їхнім інтересам. Тому немає потреби вимагати від суверенної влади гарантій забезпечення нею інтересів підданих, оскільки неможливо, щоб тіло прагнуло зашкодити усім своїм членам; далі ми побачимо, що воно не може зашкодити також і кожному з них зокрема. Вже через саму лише свою наявність суверен завжди є усім тим, чим повинен бути. <...>

Про громадянський стан

Цей перехід від природного до громадянського стану викликає вельми помітні зміни в людині, віддаючи справедливості те місце в людській поведінці,

яке раніше належало інстинктові, а також наділяючи людські дії моральністю, якої їм раніше бракувало. Тільки відтоді, як голос обов'язку замінює собою фізичне спонукання, а право – <пристрасне> жадання, людина, що досі звертала увагу лише на себе, змушена керуватися іншими принципами і радитися з розумом, перш ніж прислухатися до своїх схильностей. Хоча людина в цьому стані позбавляється деяких переваг, котрі мала від природи, натомість вона отримує набагато більші – вдосконалюються і розвиваються її здатності, розширюються її ідеї, стають шляхетнішими її почуття, вся її душа досягає такого рівня, що, якби зловживання цим новим становищем не відкидали її нерідко на ще нижчий щабель, аніж той, на якому вона була раніше, їй слід було б безперестанку благословляти ту щасливу мить, що назавжди вирвала її з природного стану, перетворивши тупу і обмежену тварину на мислячу істоту – людину.

Спробуймо сформулювати всі ці висновки в легких для порівняння термінах. Через участь у суспільній угоді людина втрачає природну свободу і необмежене право на все те, до чого вона прагне і чого може досягти. Здобуває ж вона громадянську свободу і право власності на все те, чим володіє. Аби не потрапити в полон помилкових поглядів стосовно цих компенсаційних надбань, потрібно чітко відрізнити природну свободу, обмежену лише силами індивіда, від громадянської свободи, обмеженої загальною волею, і володіння, яке є лише наслідком сили чи права того, хто першим захопив, від власності, що може ґрунтуватися тільки на юридичному документі.

На підстаї наведено вище до надбань громадянського стану можна було б додати ще моральну свободу, котра й перетворює людину на справжню володарку самої себе. Бо спонукана, спричинена самим лише твоїм жаданням, – це рабство, а покірність законові, який ти власноруч поставив над собою, – свобода. <...>

[Н]е знищуючи рівності природної, засадничий пакт замінює юридичною і заснованою на законі рівністю фізичну нерівність сил, зумовлену природою, а, відтак, схильні до нерівності за силою чи за розумом люди досягають цілковитої рівності за домовленістю і правом.

Про те, що суверенітет є невідчужуваним

Найпершим і найважливішим висновком з щойно викладених принципів є той, що керувати силами держави – згідно з метою всього її устрою, якою є спільне благо – може виключно загальна воля; адже якщо притиленість партикулярних інтересів зумовила необхідність створення суспільств, то узгодженість цих же інтересів уможливила його. Суспільний зв'язок утворюється тим спільним, що містить у цих відмінних один від одного інтересах, і коли б не було певного пункту, у якому всі вони узгоджуються, то жодне суспільство не змогло б існувати. Відтак, суспільством слід урядувати лише на підставі цього спільного інтересу.

Отже, я тверджу, що суверенітет, який є виключно здійсненням загальної волі, ніколи не може відчужуватися, і що суверен, який є лише колективною істотою, може бути представлений лише самим собою: може передаватися влада, але не воля. <...>

Про те, що суверенітет є неподільним

Основа невідчужуваності суверенітету – це одночасно й основа його неподільності, оскільки воля є або загальною, або ні. Вона є волею корпорації, утворюваної або всім народом, або тільки його частиною. У першому випадку виголошення цієї волі є актом суверенітету і законом, у другому йдеться лише про особливу волю, або акт магістратури, тобто щонайбільше про декрет. <...>

Чи може загальна воля помилятися

З попереднього випливає, що загальна воля завжди прагне до суспільної користі, проте з цього не випливає, що рішення, прийняті народом, так само завжди правильні. Свого блага прагнуть завжди, та не завжди його бачать: народ ніколи не можна підкупити, але часто його можна увести в оману, і саме тоді видається, нібито він прагне того, що є злом.

Часто спостерігається велика розбіжність між волею всіх і загальною волею; остання керується тільки спільним інтересом, перша – тільки інтересом приватним і є лише сумою партикулярних волевиявів. Але відніміть від цих волевиявлень крайнощі, що обопільно заперечують одна одну – і залишиться загальна воля у вигляді суми розбіжностей.

Коли б народ, що приймає рішення, був достатньо проінформованим, а громадяни <у цей час> ніяк не спілкувалися один з одним, то з великої кількості малих розбіжностей завжди впливала б загальна воля, і рішення завжди було б гарним. Та коли воно приймається внаслідок змов, декількома частковими об'єднаннями, що заступають місце одного великого, воля кожного з цих об'єднань стає загальною для його членів і партикулярною для держави; тоді можна сказати, що голосуючих не стільки, скільки людей, а стільки, скільки об'єднань. Розбіжностей стає менше, а це призводить до менш загального результату. Нарешті, коли одне з цих об'єднань є настільки великим, що переважає всі інші, одну-єдину розбіжність; відтоді більше не існує загальної волі, а точка зору, що бере гору, є не більше ніж партикулярною.

Отже, аби правильно визначити те, яка точка зору відповідає загальній волі, вкрай важливо, щоб у державі не було жодного часткового суспільства і щоб кожен громадянин висловлював лише власну думку. Такою була унікальна і велична інституція великого Лікурга. Якщо ж часткові суспільства все ж існують, то слід збільшити їхню кількість і запобігти виникненню нерівності між ними, як робили Солон, Нума, Сервій. Лише ці запобіжні заходи є справжньою запорукою того, що загальна воля завжди буде добре висвітленою і народ ніколи не помилятиметься.

Про закон

Через суспільний пакт ми наділили політичне тіло існуванням і самим життям. Нині йдеться про те, щоб через законодавство наділити його рухом і волею. Бо <сам по собі> вихідний акт, через який це тіло формується і набуває єдності, ще аж ніяк не визначає того, що йому потрібно для самозбереження.

Все гарне і впорядковане є таким за природою речей і не залежить від домовленостей між людьми. Усяка справедливість йде від Бога, лише Він є її джерелом; проте, якби ми могли отримувати її з такої височини, то не мали б потреби

ані в уряді, ані в законах. Безсумнівно, існує універсальна справедливість, аби ми спромоглися прийняти її, повинна бути обопільною. Якщо дивитися на речі з людської точки зору то, через відсутність природної санкції закони справедливості не мають ніякої вартості серед людей. Вони є лише благом для злого і злом для праведного, якщо останній дотримуватиметься їх щодо будь-якої людини, і ніхто не дотримуватиметься їх щодо нього. Отже, потрібні домовленості і закони, аби права поєднати з обов'язками і повернути справедливості її об'єкт. У природному стані, коли все спільне, я не маю жодних зобов'язань перед тими, кому нічого не обіцяв і визнаю майном іншого лише те, що позбавлене користі для мене. Зовсім іншим є громадянський стан, де всі права зафіксовані у законі.

Але що ж це, зрештою, таке – закон? Якщо ми задовольнимся лише тим, що пов'язуватимемо з цим словом виключно метафізичні ідеї, ми довго розмірковуватимемо, не розуміючи один одного, бо розуміння того, що таке природний закон, не дозволить краще пізнати, що таке закон держави.

Я вже казав, що загальна воля не може бути спрямованою на особливий об'єкт. І справді, цей об'єкт існує або у державі, або поза державою. Якщо він існує поза державою, то чужа йому воля не може бути для нього загальною; якщо ж цей об'єкт існує у державі, то він є її частиною; тоді між цілим і частиною виникає відношення, яке перетворює їх на дві окремі істоти, однією з яких є частина, а іншою – ціле. Але ціле без частини – це вже не ціле, і якщо існує це відношення, то існує вже не ціле, а дві нерівні частини; звідси випливає, що воля однієї з них вже не є загальною для іншої.

Але якщо увесь народ приймає рішення стосовно всього народу – він має на увазі лише самого себе. Відношення, котре виникає у цьому випадку, є відношенням цілого об'єкта до самого себе, і тут немає ніякого поділу його цілісності – а завжди один і той самий об'єкт у різних відношеннях. Тоді предмет, щодо якого приймається рішення, є загальним, як і воля, що його приймає. Саме такий акт я називаю законом.

Коли я кажу, що об'єкт законів завжди є загальним, я маю на увазі, що для закону піддані постають єдиним цілим, а їхні вчинки – абстрактними, і що він ніколи не бере до уваги ані людей як індивідів, ані якоїсь партикулярної дії. Відтак, закон безумовно може приписати, щоб існували привілеї, але він не може надати їх конкретній особі. Закон може розподілити громадян на декілька класів, може навіть визначити ті якості, на підставі яких певні класи отримують певні права, але він не може приписувати, щоб тих або інших громадян прийняли до цих класів. Він може встановити монархічний спосіб урядування і спадкову передачу влади, але він не може ані обирати короля, ані призначати династію, що править. Коротше кажучи, жодна функція, що має відношення до якогось індивідуального об'єкту, не може бути властивою законодавчій владі.

Сприймавши цю ідею, ми одразу розуміємо, що далі вже не слід запитувати ані про те, кому належить створювати закони, оскільки вони – акти загальної волі, ані про те, чи стоїть принцепс над законами, оскільки він – член держави, ані про те, чи зможе закон бути несправедливим, оскільки ніхто не може бути несправедливим до самого себе, ані про те, як можна водночас бути вільним і підкорятися законам, оскільки вони – лише реєстри нашого волевиявлення.

Окрім того, можна помітити: оскільки в законі поєднується універсальність волі з універсальністю об'єкта, то самочинні приписи будь-якої людини не є законами, і навіть те, що суверен приписує стосовно партикулярного об'єкта, також не є законом, це – декрет, отже – акт магістратури, а не суверенітету.

Відтак, республікою я називаю будь-яку державу, що керується законами, і немає суттєвого значення, яка форма адміністрації для цього використовується – бо лише тоді править суспільний інтерес, а суспільна справа є чимось справжнім. Будь-яке законне урядування є республіканським. Нижче я поясню, що таке урядування.

Закони – це, власне, лише умови об'єднання громадян. Народ, що підкоряється законам, повинен бути їхнім автором. Лише тим, хто об'єднується, належить визначати умови суспільства. Але як вони їх визначатимуть? Через загальну згоду, через раптове натхнення? Чи має політичне тіло <особливий> орган, щоб сповіщати про свої волевияви? Хто дасть йому ту здатність передбачення, яка необхідна для вироблення його <законодавчих> актів і попереднього їх опублікування? А яким чином виголошуватиме воно їх у разі потреби? Як сліпа більшість, що буде добрим для неї, самотужки здійснить таку велику і складну справу, якою є створення системи законодавства? Народ сам по собі завжди хоче блага, проте сам по собі він не завжди його бачить. Загальна воля завжди права, проте присуд, який вона визначає, не завжди ґрунтується на обізнаності. Іноді слід показати їй, якими є речі, іноді – якими вони повинні їй видаватися, підказати їй той благий шлях, якого вона шукає, забезпечити її від спокус, причиною яких є партикулярні волі, допомогти їй краще зрозуміти місце і час її існування, врівноважити привабливість сьогоднішніх вигод, що кидаються у вічі, небезпечністю віддалених і прихованих бід. Приватні особи бачать те благо, яке вони відкидають, а народ у цілому прагне того блага, якого не бачить. Усі рівною мірою мають потребу у провіді – згаданих осіб слід зобов'язати узгодити їхню волю з їхнім розумом, а народ – навчити розуміти те, чого він хоче. Результатом такої просвіти народу стане єдність здатності розуміння і волі в суспільному тілі, а ця єдність породжує чітку взаємодію частин і, як підсумок, збільшення сили цілого. Ось звідки випливає необхідність мати законодавця.

Про урядування взагалі

Будь-яка вільна дія має два фактори, які сприяють її здійсненню: один із них – моральний, або воля, що детермінує акт, другий – фізичний, або та сила, що виконує його. Коли я йду до якогось предмета, потрібно, по-перше, щоб я хотів до нього йти, і, по-друге, щоб мене туди несли мої ноги. Якби паралітик хотів побігти, а людина, що має прудкі ноги, ні, то обое так і не зрушили б з місця. Політичне тіло має такий самий рушій: в ньому також розрізняють силу і волю, остання має назву *влади законодавчої*, перша – *влади виконавчої*. Ніщо у політичному тілі не відбувається чи не повинне відбуватися без їхнього схвалення. <...>

Отже, *урядуванням*, або найвищою адміністрацією я називаю законне здійснення виконавчої вади, а принципсом або магістратом – людину чи корпорацію, на яких покладене це адміністрування. <...>

Розрізнення урядувань

Суверен може, по-перше, зробити депозитором урядової влади весь народ або більшу його частину, тоді громадян-магістратів стане більше, ніж тих, які є приватними особами. Цю форму урядування називають *демократією*.

Проте він може обмежитися зосередження урядової влади в руках невеликої кількості осіб, і тоді простих громадян стане більше, ніж магістратів. Ця форма має назву *аристократії*.

Нарешті, він може сконцентрувати всю урядову владу в руках одного-єдиного магістрата, від якого всі інші отримуватимуть певну її частку. Ця третя форма урядування найрозповсюдженіша і називається *монархією*, або королівським урядуванням.

Слід зазначити, що усі ці форми, чи, принаймні, дві перші, є більш-менш придатними до <трансформацій> і навіть передбачають досить значний простір для них. Бо демократія може охоплювати увесь народ, або ж обмежуватися лише його половиною. Аристократія, у свою чергу, може охоплювати від половини народу до невизначено малої його частки. Навіть королівська влада не уникає певного розподілу. Конституція Спарти передбачала постійну наявність двох царів, а у Римській імперії іноді одночасно нараховувалося до восьми імператорів, проте це не дає права сказати, що поділеною була сама імператорська влада. Відтак, існує певний пункт у якому кожна форма уряду зміщується з наступною і можна пересвідчитися, що хоча й існує лише три назви, у дійсності урядування може мати стільки форм, скільки є у державі громадян.

Більше того, одне й те ж урядування може у певних відношеннях поділятися на інші складові за способом властивого їм адміністрування; відтак, комбінування цих трьох форм може покласти початок безлічі змішаних форм, кожна з яких теж може мати похідні від поєднання з будь-якою простою формою.

В усі часи точилися гострі дискусії про те, яку форму урядування вважати найкращою, але нікому не спало на думку, що кожна з них – найкраща, але тільки у певних випадках, і в певних випадках – найгірша. <...>

Про демократію

Той, хто створює закон, краще від інших знає як цей закон слід запроваджувати і тлумачити. Отже, здається, не може бути кращої конституції, ніж та, яка передбачає поєднання виконавчої влади із законодавчою; але саме ця риса зумовлює недостатність такого способу урядування в певних відношеннях, оскільки при ньому не розділяються речі, які повинні бути розділеними. Коли принцип суверен – одна й та ж особа, то тоді не виникає нічого іншого, окрім, так би мовити, урядування без уряду.

Погано, коли той, хто створює закони, керує також їхнім застосуванням або коли народ у цілому відволікається від загальних цілей, зосереджуючи увагу на партикулярних об'єктах. Немає нічого небезпечнішого за вплив приватних інтересів на суспільну справу, а зловживання законом, до якого вдається уряд, – це менше зло, ніж підкуп законодавця, що є неодмінним наслідком партикулярних цілей. Адже тоді спотворюється сама субстанція держави і унеможливується будь-яке реформування. Народ, який не зловживає урядовою владою, не зловживав би й незалежністю; народ, який добре урядує, не потребує уряду, який стояв би над ним.

Демократії в буквальному розумінні слова ніколи не існувало і не існуватиме. Протиприродно, коли більшість урядує, а меншість перебуває під урядованям. Не можна навіть уявити собі, щоб усі люди, котрі становлять народ, завжди перебували разом, займаючись суспільними справами, проте легко помітити, що створення з цією метою комісії неможливе без зміни форми адміністрування.

Насправді я вважаю, що можна визначити за принцип: коли урядові функції розподілені між кількома установами, найменш численні, рано чи пізно здобувають найбільшу владу – чи не є природною причиною цього та легкість, з якою вирішуються справи у таких установах?

А скількох важко поєднаних речей вимагає для себе цей спосіб урядування! По-перше, потрібна дуже маленька держава, у якій народ міг би легко збиратися разом, а кожному з громадян не важко було б знати усіх інших. По-друге, велика простота нравів, яка запобігала б виникненню безлічі питань і виснажливим суперечкам. Далі – повна рівність за суспільним становищем і майном, без якої не може протягом тривалого часу існувати рівність в правах і в питаннях влади. Нарешті, мінімальна наявність або повна відсутність розкошів, бо вони або породжені багатством, або зумовлюють його необхідність. Розкоші псують і багатого, і бідного: першого – через його власність, другого – через його заздрість; саме розкоші продають державу за ціну зніженості та марнославства; вони позбавляють державу усіх її громадян, роблячи одних рабами інших, а усіх разом – рабами опінії.

Ось чому один відомий автор проголосив чесноту основою республіки – бо ж всі ці умови не могли б існувати без чесноти. Але через неухагу до необхідних у такій справі розрізнень цьому великому генієві часто бракує точності, а іноді – ясності й розуміння того, що коли суверенна влада скрізь є однією й тією ж, то кожна добре конституційована держава повинна ґрунтуватися на одному й тому ж принципові, звісна річ у тій або іншій мірі – залежно від форми урядування.

Додамо, що не існує іншого урядування, так само невіддільного від громадянських війн і внутрішніх заворушень, як демократичне або народне, оскільки не існує такого, що було б так само схильне до зміни своєї форми і вимагало б <від громадян> пильності і мужності, щоб залишатися самим собою. Саме за такої конституції <політичного тіла> громадянин повинен у глибині свого серця повторювати слова, виголошені у польському Сеймі одним добродійним воєводою: «Molo periculosam libertatem quam quietum servitium»*.

Якби існував народ богів, він мав би демократичний уряд. Для людей настільки досконале урядування не годиться.

Про депутатів, або представників

Щойно суспільна служба перестає бути головною справою громадян, і вони починають вважати за краще служити <суспільству> своїм гаманцем, а не своєю персоною, як держава опиняється на межі загибелі. Якщо треба йти на війну – вони платять найманцям і залишаючи удома, якщо треба йти у раду – вони призначають депутатів і залишаються удома. Через лінощі й гроші вони врешті-

* «Надаю перевагу небезпеці свободи перед спокоєм рабства» (латин.).

решт отримують солдатів, котрі поневолюють їхню батьківщину, і представників, які її продають.

Через марнотну метушню, породжену торгівлею і мистецтвами, через покладливе прагнення до зиску, через зніженість і любов до життєвих зручностей особиста служба замінюється грошима. Люди поступаються частиною свого прибутку, щоб потім легше було його збільшити, але варто тільки заплатити гроші, як тієї ж миті опиняєшся у кайданах. Слово *фінанси* є словом раба, воно невідоме громадянській спільноті. У насправді вільній державі громадяни роблять усе власними руками і нічого за допомогою грошей; не маючи й на думці платити за звільнення від своїх обов'язків, вони навпаки, самі платять за те, щоб їх виконувати. Я вельми далекий від того, щоб визнавати загальнопоширені погляди, і вважаю, що особисте виконання важких робіт менше суперечить свободі, аніж податки.

Чим краще конституційована держава, тим більше суспільні справи превалюють над приватними у свідомості громадян. У такій державі приватних справ навіть незрівнянно менше, <ніж суспільних>, оскільки сума спільного блага становить найбільшу частину блага кожного індивіда, а, відтак, партикулярні турботи мало що дають останньому. В добре керованій громадянській спільноті кожен ледве що не летить на народні збори; за поганого урядування ніхто не бажає зробити бодай кроку, щоб опинитися на них, оскільки ніхто не зацікавлений у тому, що там відбувається, оскільки всі можуть передбачити, що загальна воля там не пануватиме і, нарешті, оскільки до прийняття ще кращих, погані призводять до ще гірших. Варто аби хтось сказав про суспільні справи: *Яка мені з того користь?* – і державу слід вважати мертвою.

Послаблення любові до батьківщини, вплив приватного інтересу, незорі розміри держави, завоювання, урядові зловживання – саме ці чинники породжують ідею скликання загальнонаціональних зібрань депутатів або представників народу. Саме це у деяких країнах наважуються називати третім станом. Відтак партикулярному інтересові двох станів надаються відповідно перший і другий ранги, суспільному ж інтересові – лише третій.

Суверенітет не може бути представлений <кимось> з тих же причин, якими зумовлена неможливість його відчуження; він сутнісно передбачає вияв загальної волі, яка не може мати представника. Вона є або собою, або ж йдеться вже про якусь іншу <волю> – середини тут немає. Тому, депутати, обрані народом, не є і не можуть бути його представниками; вони є лише його комісарами і не можуть нічого вирішувати остаточно. Будь-який закон, не ратифікований безпосередньо народом, нічого не вартий – він не є законом. Англійський народ, вважаючи себе вільним, глибоко помиляється, він є вільним лише під час обрання членів парламенту, але, щойно їх обрано, він перетворюється на раба, на ніщо. З огляду на те, як він використовує нетривалі миттєвості своєї свободи, він цілком заслуговує на її втрату.

Ідея обрання представників є сучасною, вона прийшла до нас від феодального урядування, беззаконного і безглузлого, за якого рід людський виродився, а ім'я людини знеславалося. У стародавніх республіках, і навіть у монархіях народ ніколи не мав представників, ніхто не знав навіть цього слова. Вельми показово, що у Римі, де особа трибуна вважалася священною, нікому навіть на

думку не спадало, що трибуни можуть узурпувати функції народу і серед такої сили людей намагатимуться хоча б одного разу підмінити собою плебісцит. Однак слід уявити собі й ті складнощі, які виникали іноді внаслідок скупчення народу: за часів Гракхів, згадаймо, частина громадян була змушена голосувати навіть з покривель будинків.

Там, де понад усе цінують право і свободу, незручності – ніщо. Цей мудрий народ визначав усе справжньою мірою: своїм лікторам він дозволяв робити те, на що не наважилися б його трибуни, і не боявся, що ці ліктори прагнутимуть його представляти.

Але, щоб роз'яснити, як трибуни все-таки, могли б його іноді представляти, достатньо зрозуміти, як уряд представляє суверена. Закон є лише декларацією загальної волі, і тому зрозуміло, що в ролі виконавця <функцій> законодавчої влади народ не може бути кимось представлений; але він може й повинен бути представлений у <функціях> влади виконавчої, яка є лише прикладною силою закону. Це показує, що (якщо провести більш поглиблене дослідження) небагато знайдеться націй, які <справді> мають закони. В усякому разі безумовним є те, що трибуни, не маючи жодної виконавчої влади, ніколи не могли згідно з тими правами, які надавалися їхніми посадами, представляти римський народ без узурпування прав сенату.

В греків усе те, що повинен був робити народ, він робив сам, майже постійно збираючись на площі. Він мешкав у м'якому кліматі, зовсім не був пожадливым <всю> працю замість нього виконували раби – його ж головною справою була його свобода. Чи можна, не маючи більше таких переваг, зберегти такі права? Якщо ваш клімат суворіший, то перед вами постає більше потреб: шість місяців на рік місця народних зборів непридатні для використання; ваші замілі язички не в змозі говорити голосно на свіжому повітрі; ви більше обстоюватиме ваші прибутки, аніж вашу свободу, і боятиметеся не так рабства, як злиднів.

Як, невже свобода може утриматися, лише спираючись на рабство? Може. Обидві ці крайнощі сходяться. Усе те, чого не існує в природі, має свої незручності, а громадянське суспільство має їх навіть більше, ніж будь-що. Інколи складається прикре становище, коли власну свободу можна зберегти тільки за рахунок свободи іншого і коли громадянин може бути цілковито вільним, тільки якщо раб є цілковитим рабом. Такою була ситуація у Спарті. Стосовно ж вас, сучасні народи, то рабів ви вже не маєте, але самі стали ними; за їхню свободу ви сплачуєте ціною власної. І марно ви вихвалитиметеся цією перевагою, бо, як на мене, у цьому більше малодушності, аніж людяності.

Я не хочу цим сказати ані того, що слід мати рабів, ані того, що рабовласницьке право законне, оскільки сам вже довів протилежне. Я кажу лише про першопричини того, чому сучасні народи, котрі вважають себе вільними, мають представників, а також про те, чому стародавні народи не мали їх. Як би там не було, але шойно народ обирав собі представників, він більше не є вільним народом і взагалі народом.

Після ретельного дослідження усього цього, я не бачу як віднині суверен зможе й надалі здійснюватися серед нас свої права, якщо громадянська спільнота не стане дуже маленькою. Але якщо вона стане такою, то чи не опиниться під чийось ярмом? <...>

Про голосування

Існує лише один закон, який за своєю природою вимагає одностайної згоди, це – суспільний пакт. Адже громадянське об'єднання є найдобровільнішим актом у світі. Кожна людина народжується вільною і володарем самої себе, без її згоди ніхто під жодним приводом не може підкорити її. Вважати, ніби син рабині народжується рабом – це усе одно, що не вважати його людиною.

Отже, якщо під час укладання суспільного пакту хтось із них не погодиться, це не позбавить чинності сам пакт, а лише не дозволить незгодним приєднатися до нього; вони стануть чужинцями серед громадян. Коли ж державу вже засновано, згода <із суспільним пактом> полягає у виборі місця перебування: мешкати на певній території означає підкорятися суверенітетові.

Поза цією первинною угодою голосові більшості завжди повинні підкорятися всі інші громадяни. Це випливає з умов самої угоди. Але ж, запитують, як це людина може бути вільною і водночас змушеною погоджуватися з волевиявленням, що не є її власним? Як ті, хто протиставляє себе більшості, можуть бути вільними і водночас коритися законам, прийнятим без їхньої згоди?

Я відповім, що це запитання невдало поставлене. Громадянин згодний з усіма законами, навіть з прийнятими проти його волі, і навіть з тими, які карають його, якщо він наважиться порушити якийсь з них. Загальна воля – це незмінна воля всіх членів держави; саме завдяки їй вони є громадянами і вільними людьми. Коли народним зборам пропонується якийсь закон, то від них, власне кажучи, вимагають не затвердження чи відкидання, йдеться лише про перевірку того, чи відповідає він загальній волі, що є волею цих зборів. Віддаючи свій голос, кожен висловлює свою думку про цей закон, а з підрахунку усіх голосів народжується декларація загальної волі. Отже, коли переважає думка, протилежна моїй власній, це доводить лише те, що я помилявся, і що речі, які здавалися мені виявленням загальної волі, не були ними. Якщо б переважила моя партикулярна думка, я мав би робити не те, що я хочу: саме тоді я й не був би вільним.

Це, правда, передбачає, що усі визначальні риси загальної волі є також і рисами більшості. Якщо б це було вже не так, то, яке б рішення ми не приймали, – свободи більше не існувало б.

Джон Адамс

Дорогий сер! Якби мені було під силу завдання виробити план урядування колонії, я був би підлещений Вашим проханням і був би дуже радий виконати його: адже, оскільки божественна наука політики – це наука суспільного щастя, а благословенний стан суспільства цілковито залежить від встановленого врядування (the constitutions of government), яке загалом полягає в діяльності інституцій, що існують протягом життя багатьох поколінь, для зичливого розуму не може бути приємнішої праці, ніж пошуки найкращого устрою.

Поп забагато лестив тиранам, коли сказав:
«Про форми врядування хай сперечаються дурні ледащо:
Там, де найкраще урядують, – ота найкраща».

Ніщо не може бути хибнішим за це твердження. Проте поети читають історію, щоб збирати квіти, а не плоди; їх ваблять вигадливі образи, та аж ніяк не наслідки діяльності суспільних інституцій. Адже, спираючись на історію народів та природу людини, можна виснувати: ніщо не може бути безперечнішим за факт, що деякі форми врядування придатніші для доброго врядування (well administered), ніж інші.

Перше ніж визначити, яка форма врядування найкраща, слід розглянути, що становить мету врядування. Всі політики-теоретики погодяться з думкою, що метою врядування є щастя суспільства, так само як усі релігійні та моральні філософи дійдуть згоди, що мета людини – щастя індивіда. З цього принципу випливає, що та форма врядування, яка забезпечує полегкість, затишок, безпеку – одне слово, щастя – найбільшій кількості індивідів, і то найвищою мірою, є найкращою.

Усі розважливі шукачі істини – як стародавні, так і сучасні, як погани, так і християни – стверджували, що щастя людини, а також її гідність, полягає в чесноті (virtue). З цією думкою погоджувалися Конфуцій, Заратустра, Сократ і Магомет, не кажучи вже про справді священні авторитети.

Отже, якщо є така форма врядування, чиїм принципом і основою є чеснота, то хіба не визнає кожна розважлива людина, що ця форма краще сприятиме загальному щастю, ніж будь-яка інша форма?

Страх править за основу більшості форм урядування, але це така ница й брутална пристрасть, і він робить людей, у чиїх грудях він панує, такими ту-

пни й жалюгідними, що американці навряд чи схвалять будь-яку політичну інституцію, що спирається на страх.

Честь – справді священна, але на шкалі моральної досконалості вона посідає нижче місце, ніж чеснота. Адже честь – лиш елемент чесноти, а отже, не має рівних із нею претензій на підтримку системи врядування, що породжує людське щастя.

Основою будь-якого врядування є певний принцип чи пристрасть у душах людей. Отже, найшляхетніші принципи й найвеликодушніші почуття нашої натури мають найсправедливіший шанс підтримати найшляхетніші й найвеликодушніші моделі врядування.

Людина має бути байдужою до глузів сучасних англійців, досить тільки згадати серед них прізвища Сіднея, Гаррінгтона, Локка, Мілтона, Недема, Невілла, Бернета й Гоудлі. Потрібна чимала сила духу, аби признатися, що ти читав їх. Проте жалюгідний стан цієї країни протягом останніх десяти чи п'ятнадцяти років часто нагадував мені про їхні принципи та міркування. Вони переконують будь-який ширий розум, що добрим урядуванням є тільки республіканське. Що єдиним вартісним елементом британського державного устрою (British constitution) є республіканське врядування, бо саме визначення республіки полягає в тому, що це «влада законів (an empire of laws), а не людей». Тобто якщо республіка – найкраще врядування, тоді той конкретний механізм повноважень суспільства, або, іншими словами, той спосіб урядування, який найкраще продуманий, щоб забезпечити неупереджене й точне виконання законів, буде найкращим, що є у республік.

Адже існує невичерпне розмаїття республік, бо можливі поєднання сил суспільства спроможні утворювати незліченні варіації.

Якщо добре врядування – це панування законів, як слід ухвалювати закони? У багатолюдному суспільстві, що живе у великій за площею країні, немає змоги зібратися всьому населенню й ухвалювати закони. Отже, перший необхідний крок – передати повноваження від багатьох небагатьом наймудрішим і найдобрішим. Але за якими правилами слід обирати своїх представників? Треба або дійти згоди про кількість та якості індивідів, які мають перевагу обирати, або надати цей привілей жителям певної території.

Найголовніші труднощі полягають у формуванні цієї представницької асамблеї, і тут треба виявити якнайбільшу ретельність. Вона має бути точним портретом у мініатюрі всього народу. Вона повинна думати, почувати, міркувати й діяти так, як він. Щоб інтерес цієї асамблеї завжди полягав у вияві суворої справедливості, вона має бути сформована на основі рівного представництва, або, іншими словами, рівні інтереси, поширені серед народу, мають бути рівно представлені в ній. Щоб реалізувати цю вимогу й запобігти несправедливим, упередженим і корумпованим виборам, слід виявляти велику розважливість. Щоправда, до таких регуляційних заходів було б краще вдатися за часів набагато більшого спокою, ніж тепер, і ці заходи постануть самі собою природним чином, коли всі повноваження уряду будуть у руках друзів народу. Нині було б найбезпечніше дотримуватися всіх усталених методів, з якими люди знайомі завдяки звичці.

Коли ми вже матимемо представництво всього народу в одній асамблеї, постає питання, чи всі повноваження уряду – законодавчі, виконавчі та судові – слід полишити цьому органу? Як на мене, народ, чий уряд зосереджений в одній асамблеї, не може бути вільним і ніколи не буде щасливим. Причини, чому я так думаю, такі:

1. Єдина асамблея схильна до всіх тих нечесть, безумств і слабкостей, що властиві індивіду; залежить від настроїв, спалахів пристрастей, вогню ентузіазму, схильна до упередженості й небезсторонності, а отже, породжує квапливі результати й безглузді вирокі. Виправляти всі ці помилки й надолужувати вади має якийсь орган контролю.

2. Єдина асамблея схильна бути зажерливою і з часом не відчує докорів сумління, звільнивши себе від тягаря, який би наклала без жалю на своїх виборців.

3. Єдина асамблея схильна ставати честолюбною, а згодом не заважається проголосувати й оголосити себе довічною. Саме це було однією з помилок Довгого парламенту, але найвиразніший приклад ми бачимо в Голландії, де асамблея з однорічної спершу проголосила себе семирічною, потім довічною, а згодом, коли збігли роки, проголосувала, що всі вакантні місця, звільнені внаслідок смерті чи інших причин, має заповнювати вона сама взагалі без ніякого звертання до виборців.

4. Представницька асамблея, хоч і вкрай добре кваліфікована й абсолютно необхідна як законодавча гілка влади, нездатна здійснювати виконавчі повноваження, і то з огляду на брак двох істотних рис: таємності і швидкості.

5. Ще менш придатна представницька асамблея для виконання судових повноважень, бо вона надто численна, надто повільна й надто кепсько обізнана з законами.

6. Єдина асамблея, маючи всі урядові повноваження, ухвалюватиме свавільні закони у власних інтересах, свавільно виконуватиме всі закони у власних інтересах і вирішуватиме всі суперечки на свою користь.

Та чи повинні всі законодавчі повноваження належати одній асамблеї? Більшість зі згаданих вище причин зберігають свою слушність і при доведенні, що законодавча влада повинна мати складнішу будову; до цього можна додати, що якщо законодавча влада цілковито належить одній асамблеї, а виконавча – другій, або якійсь одній людині, ці дві влади будуть протиставлені одна одній і зазіхати одна на одну, аж поки це змагання скінчиться війною і всю владу, й законодавчу, й виконавчу, узурпує найсильніша сторона.

У такому випадку судова влада не зможе бути посередником або утримувати рівновагу між двома конкурентними владами, бо законодавча влада підточила б її. Така ситуація теж доводить необхідність надати виконавчій владі змогу стримувати законодавчу владу, бо інакше законодавча влада всякчас зазіхатиме на виконавчу.

Щоб уникнути цих небезпек, слід сформувати окрему асамблею, що буде посередником між двома крайніми гілками законодавчої влади: тією, що представляє народ, і тією, що наділена виконавчими повноваженнями.

Тож нехай представницька асамблея обирає голосуванням чи то зі свого складу, чи то з-поміж своїх виборців, а може, серед тих і серед тих окрему асамблею, яку задля ясності ми назвемо радою. Рада може складатися з якого зав-

гідно числа людей, скажімо, двадцяти чи тридцяти, й повинна мати змогу вільно і незалежно оголошувати свій присуд, а отже, мати право вето в рамках законодавчої влади.

Нехай ці обидва отак сформовані органи, що становлять складові частини законодавчої влади, об'єднуються і спільним голосуванням оберуть губернатора, що, будучи позбавленим більшості тих прикмет панування, що їх називають прерогативами, матиме змогу вільно й незалежно висловлювати своє судження, і нехай він теж становить складову частину законодавчої влади. Це моє твердження, я знаю, може викликати заперечення, але, якщо Ваша ласка, губернатора можна зробити лише головою ради, як у Коннектикуті. Але як губернатор він матиме й виконавчі повноваження, і, як на мене, за згодою ради він повинен мати право накладати вето на постанови законодавчої влади. Якщо обирати губернатора щороку, як воно й має бути, він завжди буде сповнений такої поваги і приязні до народу та його представників і радників, що, хоч ви й дасте йому змогу незалежно висловлювати своє судження, він у край рідко ставатиме в опозицію до обох палат, за винятком випадків, коли державна користь буде очевидною, і такі випадки неодмінно будуть.

За нинішньої скрути в американських справах, коли актом парламенту ми позбавлені королівської протекції, а отже, звільнені від нашої вірності монархії, якраз і виникла потреба сформувати уряд задля нашої безпосередньої безпеки, тож спільним голосуванням обох палат слід обрати губернатора, помічника губернатора, міністра закордонних справ, скарбничого, поліційного комісара й генерального прокурора. Ці та всі інші вибори, надто представників і радників мають бути щорічними, бо в усій сукупності наук ніколи не було несхибнішої максими, ніж оця: «Там, де кладуть край щорічним виборам, починається рабство».

Тож у цьому аспекті ці величні люди повинні раз у рік,
«Мов бульбашки, народжені з матерії на морі:
Піднятися, луснути й повернутися в море».

Щорічні вибори навчатимуть їх таким величним політичним чеснотам, як смирення, терпіння й поміркованість, що без них кожна людина при владі стане хижим, зажерливим звіром.

Такий спосіб установа великих державних посад цілком відповідатиме теперішній миті, але якщо практика з'ясує, що він незручний, законодавчий орган може, коли захоче, виробити інші методи формування органів державної влади, скажімо, всенародними виборами, як у Коннектикуті, або може збільшити термін, на який обирають урядовців, до семи років, чи до трьох років, чи довічно, чи запровадити будь-які інші зміни, які, на думку суспільства, сприятимуть його спокою, безпеці та свободі, – одне слово, його щастю.

Ротація всіх посадовців, так само як і представників та радників, має чимало прихильників, і її обстоюють із багатьох цілком слухних причин. Звичайно, вона пов'язана з численними перевагами, і якщо суспільство має достатню кількість придатних постатей, щоб заповнити велику кількість вакансій, які звільняються внаслідок такої ротації, я не матиму жодних заперечень проти неї. Цим індивідам можна дозволити служити три роки, а потім відлучити їх від влади на три роки або будь-який довший чи коротший термін.

Будь-які семеро чи дев'ятеро членів законодавчої ради могли б становити кворум для виконання обов'язків таємної ради, дораджуючи губернаторові при здійсненні виконавчої влади та в усіх державних діях.

Губернатор повинен командувати міліцією і всім Вашим військом. Право помилювання має належати губернаторові й раді.

Суддів та всіх інших службовців, як цивільних, так і військових, має пропонувати й призначати губернатор за порадою і згодою ради, якщо Ви не захочете наблизити врядування до народу; а якщо захочете, всіх службовців, і цивільних, і військових, можна обирати спільним голосуванням обох палат; або, щоб зберегти незалежність і важливість кожної палати, голосуванням однієї палати, яке має підтвердити голосування в другій палаті. Шерифів повинні обирати землевласники округів; так само слід обирати й окружних реєстраторів та писарів.

Усі службовці повинні мати патенти з підписом губернатора й печаткою колонії.

Гідність і стабільність усіх гілок влади, мораль народу й кожне благо народу такою великою мірою залежать від справедливого і вправного здійснення правосуддя, що судова влада має бути окремою і від законодавчої, і від виконавчої влад і незалежною від них обох, щоб мати змогу стримувати їх обидві, так само як вони повинні мати змогу стримувати її. Отже, суддями завжди мають бути вчені люди, які добре знають закони, мають взірцеву мораль, велике терпіння, спокій, розважливість та увагу. Їхній розум не повинні збурювати суперечливі інтереси, вони не повинні залежати від жодної людини чи групи людей. Задля цього вони повинні довічно перебувати на своїй посаді; іншими словами, їхні патенти чинні, поки в них добра поведінка, а їхню платню визначає та утверджує закон. За злочинні дії велике журі колонії – палата представників – повинно оголосити їм імпічмент перед губернатором і радою, де вони повинні мати час і можливість захищати себе; в разі засудження їх слід усунути з посад і піддати таким покаранням, які вважатимуть за доречні.

Закон про міліцію, який вимагатиме, щоб усіх чоловіків (або з нечисленними винятками – поряд із випадками, коли за зброю не дозволяє братися сумління) забезпечили зброєю та амуніцією і навчали їх у певні періоди, й вимагатиме, щоб округи, містечка та інші дрібні райони були забезпечені державними складами амуніції та шанцевого інструменту й певними ухваленими планами доставки харчів міліції, коли вона виступить на захист своєї країни від несподіваних нападів, і вимагатиме, щоб певні райони були забезпечені польовими гарматами, матроськими екіпажами і, можливо, кількома полками легкої кінноти, – це завжди мудрий захід, а за теперішніх обставин нашої країни він просто необхідний.

Закони про ліберальну освіту молоді, надто нижчих класів народу, такі надзвичайно мудрі та корисні, що гуманному й великодушному розумові жодні витрати для цієї мети не видаватимуться зайвими.

Сама згадка про закони, які регулюють витрати, викликає усмішку. Я не знаю, чи наші співвітчизники мають досить мудрості і чесноти, щоб коритися їм, проте вони великою мірою можуть посприяти щастю людей і заощадити досить грошей, щоб далі проводити цю війну. Бережливість – це великий прибу-

ток, окрім того, що зцілює нас від марноти, легковажності та хвальковитості – рис, які є справжньою отрутою для всіх величних, мужніх і войовничих чеснот.

Але хіба всі патенти не мають видавати від імені короля? Ні. Чому їм не можна бути такої форми: «Колонія ... вітає ...» і чому їх не може завірити губернатор?

Чому накази, замість бути видані ім'ям короля, не можуть бути складені так: «Колонія ... шерифові» й т. ін. і чому їх не може завірити головний суддя?

Чому всі звинувачувальні акти не закінчуються словами: «...супроти миру та гідності колонії ...»?

Державний устрій, заснований на цих принципах, запроваджує знання серед народу й надихає кожного усвідомленою гідністю, що він стає вільною людиною; люди намагатимуться дорівнятись одне до одного, і це породить добрий гумор, товариськість, добрі манери й добру мораль, що стануть загальними. Така піднесеність почуттів, що її надихне цей уряд, зробить простий люд сміливим і підприємливим. А честолюбство, розвитку якого він посприє, зробить народ розважливим, працьовитим і бережливим. Ви побачите, що йому буде властива певна вишуканість, можливо, він стане статечнішим; матиме небагато втіх, зате багато роботи; небагато любов'язності, зате багато ввічливості. Якщо порівняти таку країну з регіонами, де є панування, чи то монархічне, чи то аристократичне, можна уявити собі, ніби ви в Аркадії або на Єллісейських полях.

Якщо колонії оберуть, щоб кожна мала свій окремий уряд, треба дати їм повну свободу самим обирати форми врядування; а якщо треба буде сформувавши якийсь континентальний державний устрій, слід скликати конгрес, що забезпечить справедливе та адекватне представництво колоній, і його повноваження слід несхитно обмежити ось якими сферами: війна, торгівля, суперечки між різними колоніями, поштова служба і, як їх звичайно називають, ще нікому не належні землі корони.

Ці колонії, перебуваючи під такою формою врядування і в такому союзі, будуть непереможні супроти всіх монархій Європи.

Ви і я, мій дорогий друже, послані в життя за доби, коли б хотіли жити найвидатніші законодавці античності. Як мало людей тішилися коли-небудь можливістю обирати свій уряд більше, ніж можливістю обрати повітря, землю та клімат для себе і для своїх дітей! Що ж, хіба до теперішньої миті три мільйони людей мали повне право і справедливу можливість сформувавши й утвердити наймудріше і найщасливіше врядування, яке могла коли-небудь придумати людська мудрість? Сподіваюся, Ви і Ваша країна скористається тими широкими знаннями і невтомною працьовитістю, що властиві Вам, і Ви допоможете їй у формуванні найуспішнішого врядування й найкращого характеру великого народу. Як на мене, я мушу просити Вас, не оприлюднювати моє ім'я, бо ця слабенька спроба, якщо дізнаються, що вона моя, зобов'яже мене застосувати до себе самого рядки безсмертного Джона Мілтона, що писав у одному зі своїх сонетів:

Я тільки спонукав свою добу позбутися всіх пут,
Закони вживши давньої свободи,
Аж тут ураз почувся звук незгоди:
Ревуть осли і сови, собаки, мавпи й півень-баламут.

Бенджамен Барбер

Добре відома приказка стверджує, що за представницького врядування виборець вільний лише тоді, коли подає свій голос. Навіть якщо акт голосування може мати незначні наслідки для системи, коли громадяни використовують виборче право тільки для вибору виконавчої, чи судової, чи законодавчої еліти, що вже потім виконує решту обов'язків, які мають громадянську вагу. Реалізувати виборче право – це, на жаль, ще й зректися його. Принцип представництва позбавляє індивідів остаточної відповідальності за свої цінності, погляди та дії. І він набагато неприхильніший до таких основних західних цінностей, як свобода, рівність і соціальна справедливість, ніж хотілося б адвокатам слабкої демократії.

Представництво несумісне зі свободою, бо делегує, а отже, відчужує політичну волю коштом справжнього самоврядування й незалежності. Як застеріг Руссо, «тільки-но народ дозволяє, щоб його представляли, він утрачає свою свободу»¹. Свобода і громадянство взаємопов'язані: кожне з них підтримує й дає життя одне одному. Люди, які завдяки спільним міркуванням, спільним рішенням і спільним діям не відповідають безпосередньо за політику, що визначає їхнє спільне життя, насправді взагалі не є вільними, хоч як вони тішаються безпекою, приватними правами і свободою від втручань.

Представництво несумісне з рівністю, бо, згідно з прозірливим висловом Луї Вейо, французького католицького письменника XIX століття, «коли я голосую, моя рівність падає в урну разом із моїм бюлетенем, вони зникають разом»². Рівність, побудована лише на основі абстрактної особистості або правової та виборчої рівності, не бере до уваги вирішальних соціально-економічних детермінант, що визначають її втілення в реальне життя. Коли немає спільноти, рівність – це фікція, що не тільки не менш легко роз'єднує, ніж об'єднує, а й

¹ *Rousseau J.-J. The Social Contract.* – Кн. 3. – Розд. 15. Один пізніший філософ, пишучи в тому самому дусі, наполягає на «логічній неможливості “представницької” системи». Оскільки «волю народу, ба навіть волю одного індивіда не можна нікому передавати, перша поява професійного лідерства означає початок кінця». *Michels R. Political Parties: A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy.* – Glencoe, Ill.: Free Press, 1915; перевид. 1949. – С. 33–34.

² Цит. за вид.: *Michels R. Political Parties.* – С. 39 (переклад мій. – Б. Б.).

викликає привид масового суспільства, що складається з клонованих споживачів, яких годі відрізнити один від одного.

І, нарешті, представництво несумісне з соціальною справедливістю, бо зазіхає на особисту автономію і самодостатність, що їх вимагає будь-який політичний устрій; перешкоджає спроможності спільноти функціонувати як регуляційний інструмент справедливості; зупиняє розвиток громадськості, яка бере участь у політичному житті й серед якої може пустити коріння ідея справедливості³.

Свобода, рівність і справедливість – це, фактично, всі ті *політичні* цінності, що у своїй теоретичній послідовності і своїй практичній ефективності залежать від самоврядування і наявності громадянського суспільства. Їх можна збагнути і втілювати в життя тільки тоді, коли є громадянське суспільство. Це не атрибут певної політичної ситуації, а аспекти задовільної відповіді на політичну ситуацію. Їх не можна визначити зовнішньо, а потім привласнити для використання в політиці, – радше політика має породити і сформувати їх.

Цей пункт безпосередньо пов'язаний із проблемою незалежної основи. За ... слабкої демократії ліквідовану незалежну основу (на місці якої начебто має оперувати політика певного типу) знову потай запроваджено в подібні таких концептів, як *noblesse oblige* («становище зобов'язує» – мудрість авторитетної еліти) або вільний ринок (абсолютна автономність індивіда як неспростовна передумова плюралістичного ринку й договірних відносин). Проте сформульоване вище визначення політичної ситуації давало б змогу виснувати, що саме таким концептам, як «мудрість», «права» і «свобода», потрібно надати значення в контексті демократичної політики. Ці та інші подібні до них терміни за самою своєю суттю породжують суперечки: про їхнє значення сперечаються на фундаментальному рівні, і його не можна з'ясувати з допомогою абстрактних міркувань або покликаючись на зовнішній авторитет⁴. Ось чому вони правлять за фокус дискурсу в демократичній політиці: не вони визначають політику, а політика визначає їх.

Отже, представницька демократія страждає й від того, що покладається на принцип представництва, і від своєї вразливості до спокус недозволеного раціоналізму – від ілюзії, що метафізика може з'ясувати значення дискусійних політичних термінів. Дозволяючи, ба навіть заохочуючи знову запровадити незалежні основи, представницькі типи демократії підточують сам політичний процес, що начебто мав бути відповіддю на брак таких основ. Підпорядковуючи волю та судження громадян абстрактним нормам, з приводу яких не може

³ Визначені постановами суду програми перевозу дітей із метою расової інтеграції, що є «правими» за всіма правовими нормами, спромагаються ліквідувати наслідки громадського упередження лише коштом ліквідації громадянської активності та відповідальності у сфері (шкільне навчання), яку традиційно пов'язують із активною діяльністю місцевої громади. Тут принцип права зіткнувся з принципом участі, і шкода, заподіяна цьому другому принципіві, стає на заваді в далекій перспективі можливості підтримувати перший принцип демократичними засобами.

⁴ Поняття про «суперечливий у своїй основі концепт», яке вперше розвинув у філософському контексті В. Б. Галлі, дуже добре висвітлене і з'ясоване й у політичному контексті: *Connolly W. The Terms of Political Discourse.* – Lexington, Mass.: Heath, 1974.

бути ніякого реального консенсусу, представницькі типи демократії принижують самих громадян, а отже, і зменшують спроможність людей здійснювати самоврядування. Дозволяючи гетерономним уявленням про право заповзати в політику самоврядування, вони згубно підточують автономію, від якої залежить уся реальна політична свобода. Громадяни стають підпорядковані законам, у створенні яких вони не брали справжньої участі: стають пасивними виборцями представників, що, аж ніяк не обстоюючи цілі та інтереси громадян, узурпують їхні громадянські функції і спрямовують у хибний бік їхню громадянську енергію.

Тією мірою, якою ця критика має слушність, слабка демократія не дуже демократична і навіть не переконливо політична. Попри всі балачки про політику в західних демократичних режимах, у повсякденній діяльності бюрократичної адміністрації, функціонуванні прецедентного права, діях верхівки виконавчої влади та формуванні партійної політики важко добачити бодай щось, що нагадувало б активну участь громадян у створенні громадянських спільнот, об'єднаних державними цілями. Політика стала тим, що роблять політики, а громадяни, якщо взагалі щось роблять, лише голосують за політиків.

Дві альтернативні форми демократії, здається, підтримують певну надію, що ці труднощі можна зменшити завдяки активації громадянства і спільноти. Перша форма, яку я називаю *унітарною демократією*, мотивована потребою консенсусу, але зрештою зраджує демократичний порив, надто коли відокремлена від дрібномасштабних інституцій, з яких вона виросла. Друга форма – *сильна демократія*, – здається, здатна надолужити вади слабкої демократії, не ставши здобиччю крайнощів унітарної демократії. В цій книжці сформульовано аргумент, що сильна демократія – єдина справді й наскрізь демократична форма демократії. До того ж цілком може бути, що тільки вона здатна зберегти політичну форму людської свободи й посприяти її розвиткові у світі, що стає дедалі ворожішим до традиційної ліберальної демократії.

Унітарна демократія. Унітарна форма демократії визначена політикою як форма, консенсусна за своїм характером, що, як здається на перший погляд, уникає представництва (якщо не самої політики), утверджуючи свою головну норму – єдність. Унітарна демократія стверджує, що всі суперечливі питання слід розв'язувати одностайно завдяки органічній волі якоїсь гомогенної чи навіть монолітної спільноти, часто символічно визначеної як раса, нація, народ чи воля громади. Урядова позиція при цьому централізована та активна, тоді як позиція громадянства двозначна, бо окремий громадянин досягає своєї громадської ідентичності через злиття свого Я з колективом, тобто, так би мовити, через самозречення. Хоча ця відмова забезпечує певну рівність (ще одну характерну норму як унітарної, так і сильної демократії), вона вочевидь шкодить автономії, а зрештою й самому громадянству.

Інституційна особливість унітарної демократії полягає в символізмі, тобто уряд пов'язує із символічною єдністю, в якій втілена воля громади. Підпорядковуючи участь у великому цілому ототожненню з цим цілим, а автономію і самоврядування – єдності і груповій самореалізації, унітарна демократія стає конформістською, колективістською і часто навіть примусовою. В невеличких

спільнотах, де всі знають одне одного, вона має більш-менш позитивний вплив і в історичному аспекті досить задовільно сприяла розвитку і рівності, і громадянських почуттів у місцях, де за інших обставин вони б узагалі не розвивалися⁵. За таких умов унітарна демократія покладається на добровільне самоототожнення з групою, тиск із боку рівні, соціальний конформізм і охоче визнання групових норм – механізми, яким, певна річ, властиві їхні власні небезпеки, але які здебільшого мають досить добрий імунітет від згубних сучасних течій заразливого тоталізму⁶.

Проте у великих суспільствах, де спільнота стає знеособленою абстракцією, а індивіди пов'язані анонімно й безладно з масами незнайомих, унітарна демократія може виявитись лихою, небезпечною для свободи та громадянства і руйнівною для демократії. У своїй останній фазі Французька революція, здається, прагла якогось унітарного ідеалу в його найгидкішій формі. Саме тому Іполіт Кастіль уславлював панування терору ось якими різючими словами: «Найдосконалішою спільнотою буде та спільнота, де тиранія стане справою всієї спільноти. Це твердження безперечно доводить, що найдосконаліше суспільство – це суспільство, де є найменше свободи в сатанинському [тобто індивідуалістичному] значенні цього слова»⁷. Саме це унітарне збочення «прямої» демократії спонукало стількох лібералів засуджувати участь у політичному житті і спільноту, а також аргументи на користь «політичної свободи», за допомогою яких їхні прихильники виправдовують ці ідеали.

Унітарній демократії (якщо вважати її за відповідь на проблеми політичної ситуації) можна, запровадивши її до нашої типології, дати наступне формальне визначення: *демократія унітарного типу розв'язує конфлікт за умов браку незалежної основи через консенсус спільноти, визначений ототожненням індивідів та їхніх інтересів із якимсь символічним колективом і його інтересами*.

Як я вже казав, те, чи консенсусна спільнота велика й абстрактна (як-от у випадку фашизму в його чистій, національній формі) або нечисленна, де всі знають одне одного (як-от у випадку однорідних містечок Нової Англії у XVIII столітті чи швейцарських сіл), якраз і визначатиме, чи унітарна демократія стане лихою чи просто недоречною⁸. Проте в жодному випадку така спільнота не є послідовно учасницькою (бо підточує самоврядування) чи справді політичною (бо «скасовує» конфлікти). Адже ототожнення індивіда з колективом – що

⁵ Пітер Ласлет у своїй плідній праці обдарував суспільство, «де всі знають одне одного», соціологією та історією. Див.: *Laslett P. The World We Have Lost*. – London: Methuen, 1965.

⁶ Я намагався розповісти про переваги й небезпеки демократії в громадах, де всі знають одне одного (у Швейцарських Альпах, де живуть німці), у вид.: *Barber B. The Death of Communal Liberty*. – Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1974. Читачі можуть звернутися до цього видання по докладнішу інформацію.

⁷ *Castille H. History of the Second Republic*. Цит. за вид.: *Bernstein E. Evolutionary Socialism* / Ed. S. Hook. – New York: Schocken Books, 1961.

⁸ Навіть за таких сприятливих обставин, як міські збори у Вермонті або кризовий кооператив міста, пряма демократія може бути проблематичною. Див., наприклад, одне вправне з погляду соціології дослідження: *Mansbridge J. J. Beyond Adversary Democracy*. – New York: Basic Books, 1980.

дає змогу урядові за умов унітарності говорити не тільки за народ, а і як «Народ» – приховує й затемнює представницькі відносини, що насправді існують між громадянами і органами врядування. Крім того, символічний колектив, позначений такими абстрактними термінами, як *нація*, або *арійська раса*, або *воля громади*, – оскільки вона вже не обмежена реальною волею (чи рішеннями окремих громадян, що діють у згоді між собою), – здебільшого виявляється певним шифром якоїсь таємної сукупності незалежних норм. Іншими словами, колектив виявляється камуфляжем для запровадження незалежних основ, заслоною для Істини у сфері політики, троянським конем, що везе філософів, законодавців та інших шукачів абсолютної впевненості в саме осереддя демократичної цитаделі. Отже, там, де ми нарешті сподівалися почути голоси активних громадян, що визначають свою власну спільну долю дискусіями та міркуваннями, ми чуємо вигнаний голос зарозумілості, начебто істини і можливого права, який годі було б почути з огляду на його власні заслуги. А якби ми їх почули, політика – демократична чи яка інша – ніколи б не мала змоги зародитись.

Отже, обіцянка унітарної демократії згасає: нездатна уникнути залежності слабкої демократії від представництва і прихованої незалежної основи, вона додає до них усі серйозні ризики монізму, конформізму і примусової консенсусності. Не диво, що ліберальні демократи схиляються перед перспективою «сприятливих» альтернатив прямої демократії. Пам'ятаючи про небезпеки унітарної демократії, вони цілком слушно ще дужче бояться ліків від представництва, ніж притаманних йому вад.

Отож головне питання для майбутнього демократії виявляється таким: «Чи є якась альтернатива ліберальної демократії, що не вдається до хитрощів унітарної демократії?». Адже за браком безпечної альтернативи набагато мудріше дотримуватися представницької форми демократії, незважаючи на всі її вади.

Майбутнє демократії пов'язане з сильною демократією – з відродженням тієї форми спільноти, що не є колективістською, тієї форми публічних міркувань, що не є конформістською, і низки громадянських інституцій, сумісних із сучасним суспільством. Сильна демократія визначена політикою як демократія учасницького типу; в буквальному розумінні це радше самоврядування громадян, ніж представницьке врядування в ім'я громадян. За такої демократії активні громадяни безпосередньо урядують над собою, хоча не конче на кожному рівні й кожної миті, а досить часто й, зокрема, тоді, коли треба вирішувати головні політичні питання і коли виявляють свою дію значні сили. Самоврядування здійснюється за допомогою інституцій, які мають сприяти постійній участі громадян у визначенні порядку денного, в дискусіях і розважаннях, у законодавчому процесі та втіленні політики в життя (у формі «спільної праці»). Сильна демократія не покладає безмежної віри у спроможність індивідів здійснювати самоврядування, а стверджує разом з Макіавеллі, що воля громади загалом не менш мудра, а то й мудріша, ніж державці, і стверджує разом з Теодором Рузвельтом, що «більшість простого народу коїтиме день у день менше поми-

лок, урядуючи над собою, ніж скоїть невеличкий гурт людей, намагаючись правити народом»⁹.

Вважаючи сильну демократію за відповідь на проблеми політичної ситуації, їй можна дати таке формальне визначення: *сильна демократія учасницького типу розв'язує конфлікт за умов браку незалежної основи за допомогою постійної участі в політичному процесі, безпосереднього самоврядування і створення політичної спільноти, здатної трансформувати залежних приватних індивідів у вільних громадян, а часткові й приватні інтереси – у громадське добро.*

Вирішальними умовами в цьому визначенні сильної демократії є *активність, процес, самоврядування, створення і трансформація.* Якщо слабка демократія ліквідує конфлікт (анархічна риса), пригнічує його (реалістична риса) або терпить його (мінімалістська риса), сильна демократія *трансформує конфлікт.* Вона перетворює незгоду на привід для взаємності, а приватний інтерес – в епістемологічне знаряддя громадського мислення.

Учасницька демократія розв'язує громадські дискусії й конфлікти інтересів, підпорядковуючи їх нескінченному процесові міркувань, вирішувань і дій. Кожен крок у цьому процесі – гнучкий елемент постійних процедур, тісно пов'язаних із конкретними історичними умовами та соціально-економічними реаліями. Замість пошуків якоїсь дополітичної незалежної основи або якогось незмінного раціонального плану сильна демократія покладається на участь у спільноті, що розвивається й розв'язує проблеми та формує громадські цілі (де раніше не було їх) із допомогою своєї власної діяльності й на основі свого існування як осередку пошуків взаємних розв'язків. У таких спільнотах громадські цілі ані екстрапольовані від абсолютів, ані «відкриті» в якомусь «прихованому консенсусі», що існував раніше. Вони буквально викувані в процесі участі в громадському житті, створені завдяки спільним міркуванням та спільним діям і впливу тих міркувань та дій на інтереси, що завдяки цьому процесові змінюють форму й напрям.

Отже, сильна демократія, здається, потенційно спроможна подолати обмеженість представництва й покладання на незалежні таємні основи, не зрікаючись таких визначальних демократичних цінностей, як свобода, рівність і соціальна справедливість. І справді, ці цінності набирають багатшого й повнішого значення, ніж ті, що їх вони коли-небудь мали за умов ліберальної демократії, виконуючи роль простих інструментів. Адже властивий сильній демократії розв'язок проблем політичної ситуації є наслідком саморушійної діалектики активної участі громадян у політичному житті й неперервного формування спільноти, де плекають свободу та рівність і де ці риси набувають політичного буття. Спільнота формується на основі участі в політичному житті й водночас уможливорює цю участь; громадянська активність привчає індивідів до громадянського мислення, а громадяни надають громадянському життю необхідне йому чуття публічності і справедливості. Політика стає для громадян їхнім уні-

⁹ «Народ розважливіший і постійніший, ніж державці», – писав Макіавеллі у своїх «Роздумах». – Кн. 1. – Розд. 58. Слова Рузвельта цит. за вид.: Allen R. A. The National Initiative Proposal: A Preliminary Analysis // Nebraska Law Review. – 1979. – Т. 58. – №4. – С. 1011.

верситетом, громадянська сфера – їхнім тренувальним майданчиком, участь у політичному житті – їхнім наставником. Свобода – результат цього процесу, а не його передумова. Ліберальні і представницькі типи демократії перетворюють політику в діяльність фахівців та експертів, єдиною прикметною рисою яких виявляється просто те, що вони беруться до політики, постають перед іншими за умов, які потребують дій, і там, де їм треба знайти спосіб діяти у згоді. А сильна демократія – це політика аматорів, де кожна людина змушена поставати перед іншими людьми без посередника у вигляді досвідченості.

Така універсальність участі в політичному житті (кожен громадянин – свій власний політик) необхідна, бо «інший» – це конструкція, що стає реальною для індивіда тільки тоді, коли він постає перед нею безпосередньо на політичній арені. Індивід може зіткнутися з ним як із перешкодою або підступити до нього як союзник, але це неминуча реальність на шляху до спільного ухвалення рішень і спільних дій. *Ми* теж лишається абстракцією, коли індивідів представляють політики або ж їх репрезентують мов якість символічне ціле. Сам цей термін набуває конкретності й простої реальності тільки тоді, коли індивіди визначають себе як громадян і безпосередньо сходяться разом, щоб розв'язувати якийсь конфлікт, досягати певної мети чи втілювати в життя якість рішення. Сильна демократія сама й створює тих громадян, від яких залежить, бо вона залежить від них, оскільки не дозволяє представляти ні *мене*, ні *нас*, оскільки утворює постійну конфронтацію між *ми* як громадянином і «іншим» як громадянином, спонукаючи *нас* спільно мислити й думати. Громадянин за визначенням мислить як *ми*, а мислити як *ми*, про *нас* – це завжди змінювати сприйняття інтересів та визначення благ.

Такий розвиток засвідчує, якими тісними є зв'язки, що пов'язують участь у політичному житті зі спільнотою. Громадянство – це не маска, яку можна, коли заманеться, начепити або скинути. Йому не властива самоусвідомлена мінливість сучасної соціальної «ролі», як міг би висловитися Гофман. За сильної демократичної політики участь у політичному житті – це спосіб визначення *Я*, так само як громадянство – це спосіб життя. Давнє ліберальне уявлення, яке поділяли навіть такі радикальні демократи, як Томас Пейн, полягало в тому, що суспільство «складається з окремих, не пов'язаних індивідів, які всякчас зустрічаються, здибуються, об'єднуються, суперечать один одному й відокремлюються один від одного залежно від випадку, інтересу та обставин»¹⁰. Така концепція повторює Гоббсову помилку відокремлення участі в політичному житті та громадянської активності від спільноти. Проте участь без спільноти, участь перед лицем втрати коріння, участь із боку жертв, або кріпаків, або клієнтів, або підлеглих, участь, що її не підживлює ідея «громадського», яка перебуває в постійному розвитку, участь, не зацікавлена у плеканні самовідповідальності, участь, що фрагментарна, часткова, напівшира чи імпульсивна – це все врешті-решт ганьба, і неуспіх такої участі нічого не доводить.

Пронозливі захисники представницької демократії фактично взяли собі за звичай дорікати прихильникам участі в політичному житті та комунітаристам

¹⁰ Paine T. Dissertation on First Principles of Government. – У кн.: Paine T. Writings / Ed. N. D. Conway. – New York: Putnam, 1894–1896. – Т. 3. – С. 268.

аргументом, мовляв, активніша участь громадськості в політиці не дає великих результатів. Як стверджують ліберальні критики, маси, діставши повноваження, роблять не що інше, як тільки сприяють своїм власним інтересам, женуться за егоїстичними амбіціями й торгуються за особисті виграші. Така участь – це діяльність розважливих тварин, і вона часто менш ефективна, ніж дії представників, що мають краще розуміння апетитів населення, ніж саме населення. Але такий хід подій насправді надає людям лише всі знаки та прикмети громадянства, та аж ніяк не його інструменти, а потім звинувачує їх у некомпетентності. Соціологи й політичні еліти надто часто вдавалися до такої форми лицемірства. Вони накидали людям референдуми, не забезпечуючи їх адекватною інформацією, можливістю організувати повнокровні дискусії, не забезпечуючи розважливого захисту від тиску грошей і засобів масової інформації, в потім таврували їх за неспроможність визначити свою думку. Вони приголомшують народ найтяжчими проблемами масового суспільства – схемами перевозу школярів, інфляцією, структурою податків, ядерною безпекою, законодавчим закріпленням права на роботу, знешкодженням промислових відходів, захистом довкілля (самі представницькі еліти виявили свою крайню неспроможність упоратися з цими проблемами), а потім критикують його за невпевненість, нерішучість і простодушність, із якими він насилу доходить якогось рішення. А що, якби генерал тицьнув рушницю в руки цивільним, погнав їх на бойовисько, а потім обізвав би їх боягузами, якби їх подолав ворог?

Сильна демократія – це не врядування, яке здійснює «народ» або «маси», бо народ – це ще не громадяни, а маси – це тільки номінально вільні люди, які фактично не урядують над собою. Так само й участь у політичному житті не слід розуміти як випадкове борсання худоби, що опинилася в одному потоці, або як рух табунів дрібної рибки, що сахається в унісон. Як і у випадку з багатьма головними політичними термінами, ідея участі в політичному житті має, по суті, нормативний вимір, – вимір, визначений громадянством. Маси галасують, громадяни міркують; маси поводяться, громадяни діють; маси стикаються й перетинаються, громадяни беруться до чогось, об'єднують зусилля і сприяють. Тієї миті, коли «маси» починають міркувати, діяти, об'єднувати зусилля і сприяти, вони перестають бути масами і стають громадянами. Тільки тоді вони «беруть участь у політичному житті».

Або ж, коли підійти до цього питання з іншого боку, бути громадянином означає брати участь у певному усвідомленому способі буття, що припускає усвідомлення існування інших і залучення до спільної діяльності разом з ними. Таке усвідомлення змінює погляди й надає участі те чуття *ми*, яке я пов'язував зі спільнотою. Брати участь у політичному житті означає створювати спільноту, що здійснює самоврядування, а створювати самоврядну спільноту означає брати участь у політичному житті. І справді, з погляду сильної демократії обидва терміни – *участь у політичному житті та спільнота* – це аспекти єдиного способу соціального буття: громадянства. Спільнота, де немає участі в політичному житті, спершу породжує бездумний консенсус та однорідність, потім живе примусовий конформізм, а зрештою призводить до унітарного колективізму такого типу, що задушує громадянство й незалежність, від яких залежить політична активність. Участь у політичному житті, де немає спільноти, поро-

джує бездумне підприємництво й безладну конкурентну гонитву за прибутками. Спільнота без участі в політичному житті просто раціоналізує колективізм, надаючи йому ауру легітимності. Участь без спільноти просто раціоналізує індивідуалізм, надаючи йому аури демократії.

Ці слова аж ніяк не означають твердження, що діалектику участі і спільноти можна легко інституціоналізувати. Індивідуальна громадянська активність (участь) і громада, сформована завдяки громадянській активності (спільнота) покликаються на два різні світи. Перший світ – це світ незалежності, індивідуалізму та діяльності; другий світ – світ товарищескості, спільноти і взаємодії. Світогляди індивідуалізму і комуналізму суперечать один одному, а шлях до інституцій, що можуть полегшити пошук спільних цілей, не завдаючи шкоди індивідуальності шукачів, і що можуть визнати плюралізм і конфлікт за вихідні пункти політичного процесу, не зрікшись пошуку світу спільних цілей, може виявитись набагато важчим, ніж до гарненького уступу про діалектичну взаємодію між участю індивіда в політичному житті і спільнотою. Сильна демократія якраз і стверджує, що вона знайшла цю діалектичну рівновагу.

Джозеф Ф. Ціммерман

УЧАСНИЦЬКА ДЕМОКРАТІЯ

У часті громадян в урядуванні глибоко вкорінена в політичну культуру Сполучених Штатів, і нині яскравим прикладом такої участі є відкриті міські збори в багатьох містечках Нової Англії. Звісно, значення активності громадян для сприяння здоров'ю держави визнано ще за античної доби. Скажімо, Арістотель набагато більше вірив у колективну мудрість громадян, ніж у розважливості якого завгодно індивіда¹.

На думку Дж. Д. Г. Коула, «теорія суспільного договору не менш давня, ніж грецькі софісти, й не менш ухильна»². Ця теорія, зокрема й поняття загальної волі, яке популяризував Жан-Жак Руссо, справила великий вплив на багатьох провідників Американської революції. Руссо писав:

«[З]агальна воля завжди права і завжди прагне до суспільної користі, проте з цього не випливає, що рішення, прийняті народом, так само завжди правильні. Свого блага прагнуть завжди, та не завжди його бачать: народ ніколи не можна підкупити, але часто його можна увести в оману, і саме тоді видається, нібито він прагне того, що є злом»³.

Руссо був задосить реалістом, аби знати, що «реальна демократія – це тільки ідеал»⁴.

Хоч існує згода, що громадяни мають бути поінформовані й відігравати активну роль у системі урядування, аж ніяк не має згоди про те, яких форм і яких масштабів має набувати ця участь громадян. На одному полюсі переважає погляд, що громадяни повинні безпосередньо ухвалювати закони й займати всі посади, присвячуючи цій діяльності частину свого часу. Міста Нової Англії визнали таке поняття громадянської участі досить давно і зробили обов'язковим для всіх вільних людей голосувати та обіймати посади.

А на протилежному полюсі теорія лідера і його зв'язку з масами (the leadership-feedback theory) обмежує роль громадян здебільшого періодичними

¹ Aristotle' Politics / Trans. B. Jowett. – New York: Carlton House, б. р. в. – С. 145–146.

² Cole G. D. H. Introduction. – У кн.: Rousseau J.-J. The Social Contract and Discourses. – New York: E. P. Dutton, 1913. – С. XVIII.

³ Rousseau J.-J. The Social Contract and Discourses. – С. 25 [35].

⁴ Там само.

виборами урядовців, що забезпечують провід у суспільних справах, пропонуючи ту або ту політику. Ця модель відображена у вимозі дотримуватися належної правової процедури при публічних слуханнях, присвячених різноманітним урядовим заходам – і заходам, що їх пропонують, і заходам, що їх вимагають⁵. Реакція громадян на пропозиції може спонукати обраних урядовців змінити ті пропозиції ще до їхнього запровадження. Проте відповідальність за ухвалення рішень і далі лежить на урядовцях.

Оскільки урядові проекти і програми мають неоднакову вагу й у край по-різному впливають на громадян, стає очевидним, що деякі проекти і програми надають більший простір для участі громадян і більше потребують її, ніж інші. В активній участі громадян здебільшого немає потреби, якщо програми несуперечливі й рутинні, а їхня реалізація відбувається гладенько. Натомість можна стверджувати, що державні проекти і програми, пов'язані з великими сумами грошей і значним впливом на громадян, слід планувати та здійснювати із залученням громадян. Якщо якась широка програма дуже суперечлива, громадяни автоматично долучатимуться до її обговорення навіть без механізмів формальної участі, й ця участь може набути форми акцій протесту, зокрема судових позовів із метою заблокувати програму. <...>

Переваги й невгоди участі громадян

Урядові програми можна розвивати й без прямого формального залучення громадян, цілковито покладаючись на обраних представників, які мають забезпечити відображення поглядів і потреб суспільства в планах та програмах, що їх формують законодавчі органи, професійні планувальники і бюрократи. Проте ми переконані, що активна й широка участь громадян таки необхідна для найкращого функціонування різних одиниць урядування в Сполучених Штатах і що різні проміжні органи не завжди точно репрезентують погляди громадян.

Участь громадян має бути постійна й починатися на стадії планування нової програми (чи проекту) і тривати після її запровадження, щоб забезпечити ефективність даної програми (чи проекту). Всі громадяни повинні якомога більшою мірою мати рівні можливості для участі, слід забезпечити їм змогу висловитись, надати їм повну інформацію, доступ до засобів масової інформації й т. ін. <...> Добре функціонування системи учасницького врядування забезпечує чотири головні переваги.

Переваги

Один переконливий аргумент на користь активного і вагомого залучення громадян полягає в тому, що урядові програми безпосередньо впливають на їхнє життя, а традиційні інституції і процедури не завжди здатні визначити й розв'язати проблеми, що їх вважають за серйозні ті або ті групи громадян.

⁵ Цікавий аналіз належної адміністративної процедури див. у вид.: Grumet B. R. Who is «Due» Process? // Public Administration Review. – 1982. – Т. 42. – Липень–Серпень. – С. 321–326.

Друга потенційна перевага залучення громадян пов'язана з неочищеною допомогою громадян у процесах планування й запровадження: адже громадяни докладно знають місцеві умови, потреби і прагнення.

З позиції уряду, громадяни, що разом з обраними урядовцями поділяють відповідальність за ухвалення рішень, можуть забезпечити й третю перевагу: полегшать запровадження планів і програм, бо жителі з більшою охотою погодяться з проектами і працюватимуть задля успішної їх реалізації; якщо вони брали участь у плануванні тих проектів: адже вони краще розумітимуть причини їхнього ухвалення.

По-четверте, залученість громадян має значення для демократії, бо громадянам буде легше вимагати від обраних і призначених урядовців відповідальності за їхні дії. Знання – сила, і тому поінформовані громадяни будуть спроможні судити про якість здійснення тих або тих урядових функцій. Томас Джефферсон писав 1782 році:

«Кожному врядуванню на землі притаманні певні сліди людської слабкості, деякі зародки розбещеності й виродження, що їх виявлять хитрощі, а порочність нерозумно розкриє, виплекає і вдосконалисть їх. Будь-яке врядування вироджується, коли довіру покладають тільки на проводирів народу. Отже, тільки сам народ може бути безпечним джерелом влади. А щоб став ще безпечнішим, людський розум слід трохи вдосконалити»⁶.

Згодом Джефферсон наполегливо обстоював поправку до Конституції штату Вірджинія, яка передбачала систему державної освіти. Джефферсон, по суті, покладався на віру Руссо у значення освіченої громадської думки.

Невигоди

Участь громадян у врядуванні пов'язана і з невигодами, і то з кількох головних причин. По-перше, урядові витрати можуть зрости внаслідок додаткових коштів, що підуть на забезпечення громадськості повною інформацією, а в деяких випадках – на проведення референдумів. По-друге, вимоги громадян додатково вивчити питання можуть затримати підготовку й реалізацію планів, призвівши таким чином до значно більших витрат за доби інфляції.

По-третє, громадяни-нефахівці можуть не мати компетентності, портібною для адекватного судження про технічні аспекти планів і програм, а спроби урядовців пояснити тонкі нюанси можуть призвести до великих втрат часу. По-четверте, існує небезпека, що громадяни, які братимуть участь у плануванні та(або) втіленні процесів у життя, матимуть у край обмежений світогляд і перейматимуться тільки впливом планів і програм на своє безпосереднє довкілля, призводячи таким чином до конфлікту між тим, що є найкращим для даного району, і тим, що є найкращим для якоїсь ширшої географічної одиниці. По-п'яте, індивіди, що беруть участь у створенні програм та ухваленні рішень, можуть не репрезентувати широких мас громадян. По-шосте, може виникнути конфлікт між цінностями, якщо ті, хто бере участь, дотримуються цінностей, які істотно відрізняються від цінностей, що їх дотримується більшість обраних

⁶ The Works of Thomas Jefferson / Ed. P. L. Ford. – Т. 4. – New York: G. P. Putnam's Sons, 1894. – С. 64.

урядовців і бюрократів. Але такий конфлікт можна вважати за здоровий, якщо обрані урядовці й бюрократи будуть змушені по-новому поглянути на свої цінності. Й вони вочевидь стануть чуйніші до потреб і поглядів громадян, якщо змінять свої цінності, аби вони відповідали цінностям, яких дотримуються громадяни-учасники. По-сьоме, питання, що їх з ініціативи громадян виносять на референдуми, можуть бути кепсько сформульовані й призвести до проблем втілення в життя рішень, ухвалених на референдумах <...>.

Хоч у різних програмах участі громадян в урядуванні названі вище невігоди можна й надолужити, ці невігоди – лише незначна ціна, яку доводиться платити за переваги здорової політичної системи.

Неохоча демократія

Дослідження відсотку громадян із правом голосу, зареєстрованих для голосування, й відсотку зареєстрованих виборців, які реалізують своє право голосу, дають змогу визначити здоровий чи нездоровий стан певної держави. 1980 року в одній публікації Бюро з перепису населення США Чарлз Джонсон повідомив, що для президентських виборів завжди характерна неактивна участь виборців, а до 1928 року 50% населення, яке мало право голосу, взагалі не брали участі у виборах⁷. Скажімо, 1976 року не голосувало 46% населення, яке мало право голосу; 82% тих, хто не голосував, навіть не зареєструвалися⁸.

Явка виборців на виборчі дільниці під час виборів в окремому штаті здебільшого нижча, ніж під час президентських виборів, а найнижчу явку виборців засвідчено на місцевих виборах, які теоретично пов'язані з урядуванням, що найближче до народу. В Орегоні відсоток зареєстрованих виборців, що подали свій голос, зменшився від 84,8% 1960 року до 77,1% 1980 року, і ця картина відображає дедалі меншу активність виборців у масштабах усієї країни⁹. Натомість відсоток зареєстрованих виборців, що подали свій голос у Вірджинії, зріс від 20,8% 1948 року до 48,6% 1976 року¹⁰.

Серед різних типів місцевих адміністративно-територіальних одиниць саме в особливих округах активність виборців найнижча, і причина почасти полягає в тому, що органи влади цих одиниць найнепомітніші. Кількість особливих округів збільшилася від 18 323 до 28 588 у 1982 році, тобто зросла на 56%¹¹.

Конституція штату Массачусетс зобов'язує законодавчий орган цього штату ухвалити закон про примусове голосування, проте законодавчий орган не ухвалив нормативних актів, які б утілювали цю статтю Конституції в життя¹². Хоч у деяких країнах голосування обов'язкове, чимало американців вважають,

⁷ Johnson C. Nonvoting Americans. – Washington, D. C.: United States Bureau of the Census, 1980. – С. 8.

⁸ Там само. – С. 9.

⁹ 1983 року ці дані повідомила авторові Норма Паулус, державний секретар штату Орегон.

¹⁰ Sabato L. Virginia Votes 1975–1978. – Charlottesville: Institute of Government, University of Virginia, 1979. – С. 11.

¹¹ US Bureau of the Census. 1982 Census of Governments: Governmental Organization. – Washington, D.C.: United States Government Printing Office, 1983. – Т. 1. – С. VI.

¹² Constitution of Massachusetts, поправки. – Ст. 61.

що в демократичній країні громадян, які мають право голосу, не слід примушувати ходити на вибори. Крім того, примусове голосування саме по собі не гарантує розважливого голосування, а також того, що виборці вивчать риси кандидатів і позитивні аспекти запропонованих питань.

А втім, реєструватись і голосувати громадян можуть заохочувати й інші громадяни. Скажімо, в серпні 1982 року отець Джордж Клементс зі школи Святих Янголів у Чикаго заявив: хоч учні не конче мають ставати католиками, батьки-матері, які бажають записати своїх дітей до школи, повинні зареєструватись як виборці¹³.

Вивчення даних про участь і неучасть у виборах розкриває значні розбіжності між різними расовими та етнічними групами¹⁴. 1976 року не голосувало 39% білих, 51% чорношкірих і 68% іспаномовних американців. Такі відмінності можна пояснити кількома причинами, зокрема рівнем формальної освіти, рівнем прибутку і ступенем володіння англійською мовою. Хоча більшість юридичних перешкод для участі у виборах уже скасовані, спадщина дискримінації чорношкірих та іспаномовного населення в деяких районах безперечно знеохочує представників цих груп реєструватись і голосувати.

Щоб одержати дані про голосування, фінансовий інспектор і збирач податків з округу Тревіс, штат Техас, надіслав поштою анкету 5000 виборцям, що реєструвалися для тодішніх попередніх виборів 1980 року, загальних виборів 1980 року і партійних попередніх виборів 1982 року¹⁵. Адресати репрезентували приблизно 2% зареєстрованих виборців, з-поміж них 2000 чоловік голосували на всіх трьох виборах, а 3000 не голосували на жодних виборах.

Відповіді надійшли від 60% тих, хто отримав анкету і ходив на вибори, і менше ніж від 32% тих, хто не голосував і отримав потім друге повідомлення. Приблизно 6% респондентів, які не голосували, не знали, що вони зареєструвалися для голосування. Крім того, понад 30% зазначили, що не знають свого точного номера, а ще 40% написали, що знали свій номер, проте не записали його в анкеті, як вимагав один з її пунктів. Цікаво, що 46,3% тих, хто не брав участі у виборах, повідомили, що вони голосували на партійних попередніх виборах 1982 року.

Тільки 1,6% тих, хто голосував, повідомили, що раніше вони не брали участі в жодних виборах або брали тільки в окремих, натомість серед тих, хто не голосував, про таку пасивність заявили більш ніж 47%. Ті, хто не голосував, повідомили, що участь у виборах має значення тільки тоді, коли йдеться про потребу змінити державну політику. Крім того, зазначили, що їм бракувало адекватної інформації про кандидатів і питання, а дець половина повідомила, що їхня цікавість до виборів зростає, якби відбулися додаткові телевізійні дискусії.

Недовіру до обраних урядовців, яка зародилася принаймні ще за демократії Джексона, відображує те, що чверть тих, хто не голосував, були переконані:

¹³ Pastor Requires Voter Registration as Condition of School Enrollment // Election Administration Reports. – 1982. – Т. 12. – 27 вересня. – С. 6.

¹⁴ Подальші дані подано за вид.: Johnson C. Nonvoting Americans.

¹⁵ Alshire B. A Study of Voters and Non-Voters in Travis County. – Austin, Texas: Travis County Assessor and Collector of Taxes, 1983.

«політики ніколи не дотримуються своїх обіцянок», а приблизно половина тих, хто не голосував, і дві п'ятих тих, хто голосував, вважали, що на більшості виборів вони поставали перед вибором «меншого з двох лих». І все-таки понад три п'ятих тих, хто голосував, і понад дві п'ятих тих, хто не голосував, вважали, що державні урядовці чесні й сумлінно працюють.

Коли йшлося про перешкоди для виборів, 7% тих, хто не ходив на вибори, повідомили, що не знають, як голосувати, понад 10% сказали, що не знають, де їхні виборчі дільниці, а 12% не знали, що можуть проголосувати заочно, якщо їх не буде в місті в день виборів.

Понад 29% тих, хто не голосував, повідомили, що не ходили на вибори, бо виїхали з місця своєї реєстрації й не зареєструвалися знову. 9% тих, хто не був на виборах, зазначили, мовляв, вони не голосували, бо втратили своє посвідчення виборця, хоча їм дозволили б проголосувати, якби вони показали якийсь інший документ, скажімо, посвідчення водія.

Демографічне дослідження посадовців теж з'ясовує, що певні групи, надто чорношкірі та іспаномовні американці, недостатньо представлені. Пояснення почасти полягає в низькій активності на виборах представників цих двох груп. До інших причин недостатньої представленості належать брак коштів для виборчих кампаній і вибіркова географія¹⁶.

Мала активність виборців – тільки одна з ознак неохочої демократії. Роберт А. Даль 1956 року вважав, «що лише зовсім невеличка частка електорату справляє активний вплив на політиків» при ухваленні політичних рішень¹⁷. На думку Дала, існує не демократія, коли урядує більшість, а поліархія, коли «урядують меншини»¹⁸.

Види участі громадян

Голосування на виборах та референдумах – лише одна з форм участі громадян. За певних обставин не меншу, а то й більшу вагу мають й інші форми. Ці форми ми поділяємо на пасивні й активні.

Пасивні форми

Пасивні форми участі громадян пов'язані з намаганнями державних урядовців поінформувати громадян про проблеми і плани їхнього розв'язку й визначити ставлення громадян до проблем і думок, пов'язаних з альтернативними планами й варіантами вибору. Громадяни відіграють активну роль, роблячи і свій внесок до системи планування.

Державні урядовці часто використовують пасивні форми участі громадян для мобілізації громадської підтримки проектів, що їх вони прагнуть реалізувати. В такому випадку вочевидь можна порушити питання, чи легітимно з боку державних урядовців братися до програм мобілізації підтримки громадян <...>.

Оскільки пасивна участь інформаційна за своїм характером, державні урядовці видають і поширюють інформаційні видання, щоб зацікавити й пояснити

¹⁶ Вибіркова географія – зумисне перекроювання меж виборчих округів на користь певної політичної партії чи кандидата.

¹⁷ *Dahl R. A. A Preface to Democratic Theory.* – Chicago: University of Chicago Press, 1956. – С. 130.

¹⁸ Там само. – С. 131–133.

ти концепції, питання й процедури. Урядовці, крім того, можуть заохочувати радіо- й телестанції транслювати програми, в яких ідеться про суспільні проблеми й запропоновані розв'язки. Звичайно, ті станції можуть здійснювати трансляцію таких програм і з власної ініціативи.

Урядовці заохочують і газети готувати й публікувати редакційні статті, розлогі публікації і спеціальні додатки, присвячені урядовим проблемам і проектам.

Опитування громадської думки – неоціненне джерело інформації, якої потребують планувальники та урядовці – за умови, що питання сформульовано як слід, а результати ретельно проаналізовано. Головне питання тут ось яке: в чому полягає намір опитувань і який метод аналізу застосовано. Можна обстоювати аргумент, що опитування має здійснювати якась нейтральна організація, – можливо, університет або приватна фірма з проведення опитувань громадської думки, – що не відповідає за готування планів та їхню реалізацію. Вебб і Гетрі застерігають, що дані й результати опитувань «повинні сприяти формуванню політичних і адміністративних постанов, а не заступати їх»¹⁹.

Активні форми

Активні форми участі громадян варіюються від відкритих міських зборів у містах Нової Англії до ініціатив у округах і мітингів протесту.

Міські збори в містах Нової Англії

Найдавніші й найбезпосередніші форми участі громадян існують у багатьох містечках Нової Англії, де виборці ходять на міські збори й безпосередньо ухвалюють рішення з усіх місцевих питань. Звичайно, виборці в процесі ухвалення рішень спираються на вказівки представників міського фінансового комітету, ради міського планування та інших урядовців. <...>

Громадські слухання

В органах місцевого самоврядування з обраними радами найдавніша форма активної участі громадян в ухваленні державних рішень – формальні громадські слухання, на яких громадянам дають змогу висловити свої погляди, а під час деяких слухань – навіть звертатися з питаннями до урядовців. Закони штатів про адміністративні процедури визначають, що адміністративні установи повинні проводити громадські слухання до того, як видавати постанови й інструкції і здійснювати певні проекти.

Громадські слухання не передають громадськості функцію ухвалення рішень, але можуть спонукати урядовців змінити свої первісні пропозиції й погляди. Урядовці повинні звернути пильну увагу на висловлені погляди громадян бо інакше громадські слухання будуть не чим іншим, як суто формальним консультативним ритуалом. Вирішальне значення має час проведення громадських слухань. Якщо їх проводять у будній день у робочі години, громадяни, які працюють, можуть бути відкинуті, тож у слуханнях візьмуть участь тільки представники заможних верств.

¹⁹ Webb K., Hatry H. P. Obtaining Citizen Feedback. – Washington, D. C.: The Urban Institute, 1973. – С. 65.

Закон 1969 року про національну політику у сфері захисту довкілля вимагає, щоб капітальні проекти, здійснювані за підтримки федерального уряду, містили й висновок про вплив на довкілля, і цей закон значно збільшив можливості окремих громадян і груп громадян впливати на процеси планування й програмування, бо численні капітальні проекти, що їх здійснюють уряди штатів та органи місцевого самоврядування, – надто коли йдеться про каналізацію, транспорт і водопостачання, – фінансує почасти й федеральний уряд, тож на додачу до традиційних громадських слухань, що їх вимагає закон штату, слід проводити і громадські слухання з приводу висновку про вплив на довкілля²⁰.

Новий цікавий підхід запропонував Кентукський департамент розвитку регіонів і громад, який 1981 року на радіостанції КЕТ транслював в усьому штаті програму (з гарячою телефонною лінією) як альтернативу громадським слуханням, щоб дізнатися про погляди громадян на використання коштів, що їх отримує штат згідно з федеральною програмою надання єдиних субсидій, спрямованих на розвиток громад невеликих міст²¹.

Циніки вважають, що типові громадські слухання – неефективна форма участі громадян, почасти тому, що громадянам бракує інформаційної та кадрової підтримки, яку мають державні урядовці. Дослідження ефективності такої участі в громадських слуханнях із приводу певних норм і постанов обмежена. Джуді Б. Розенер досліджувала слухання, що відбувалися з приводу закону 1972 року про Каліфорнійське узбережжя, й висувала, «що громадяни здебільшого не беруть участі у громадських слуханнях, які проводить Узбережна комісія, хоча тоді, коли громадяни беруть участь, вони сприяють збільшенню кількості відмов»²². Часто висувують звинувачення, ніби в ухваленні рішень домінує кадровий персонал, проте Розенер повідомляє, що рекомендації персоналу відмовити в дозволі були відкинуті в 45% випадків²³.

Внесок громадян до громадських слухань навряд чи правитиме за каталізатор і спричиниться до великих змін планів, якщо ті слухання не починатимуть на ранніх стадіях і не вестимуть протягом усього процесу планування. А якщо громадян тримають в інформаційному вакуумі і звертаються до них тільки після підготовки докладних інженерних планів будівництва якогось об'єкта, громадяни матимуть небагато можливостей, щоб значно вплинути на характер планів. Найкращий підхід проілюстровано в доповіді британського Міністерства захисту довкілля: «Участь громадян у плануванні доріг: консультативний документ», де оголошено про «нову політику міністерства інформувати людей на ранній стадії підготовки планів будівництва або істотного поліпшення доріг (зокрема й автострад) про практично здійсненні альтернативні шляхи, про доступні способи поліпшення й дізнатися на цій стадії про увесь спектр поглядів людей»²⁴.

²⁰ National Environmental Policy Act of 1969, 83 Stat. 852, 42 U.S.C. 4321, 4331–4332 (з додатками 1977 і 1980 року).

²¹ Sunday Herald-Leader. – Lexington, Kentucky, 1981. – 29 листопада. – С. Е6.

²² Rosener J. B. Making Bureaucrats Responsive: A Study of the Impact of Citizen Participation and Staff Recommendations on Regulatory Decision Making // Public Administration Review. – 1982. – Т. 42. – Липень–Серпень. – С. 343.

²³ Там само.

²⁴ Department of the Environment. Participation in Road Planning: A Consultation Paper. – London: Her Majesty's Stationery Office, 1973.

Громадські дорадчі комітети

Обидва види таких комітетів – постійні та спеціальні – мають спільні легітимні цілі: 1) дати громадянам змогу брати участь у процесі ухвалення рішень; 2) вдосконалити взаємообмін думками між громадянами і державними урядовцями; 3) використати досвід громадян у різних функціональних сферах.

Процес добру членів комітетів має вирішальне значення, щоб комітети набули легітимності й ефективно досягали своїх визначених завдань. Більшість комітетів складаються лише з призначених членів. Головні переваги такого методу добору полягають у тому, що громадян добирають з огляду на їхню досвідченість та зацікавленість й можна дібрати такий склад комітету, де будуть урівноважені такі характеристики його членів, як місце проживання, етнічне й расове походження, соціально-економічний статус та інші характеристики.

У деяких містах членів громадських дорадчих комітетів призначають, а в інших обирають. Хоча видається, що вибори членів мають демократичніший характер, використання такого методу добору призвело до надмірного представництва певних груп і недостатнього представництва решти груп. Іноді вдаються до системи, яка поєднує призначення й вибори і якій властиві переваги обох типів добору: спершу проводять вибори, а потім призначають окремих осіб, досягаючи більшої рівноваги серед членів комітету.

Доповідь американської Дорадчої комісії з міжурядових відносин і Міжнародної асоціації з керування містом засвідчує: десь 95% міст і 91% округів повідомили, що вони мають один, а то й більше громадських дорадчих комітетів²⁵. Доповідь, крім того, з'ясовує, що громадські дорадчі комітети часто контролюють бюджети органів місцевого самоврядування, а в деяких органах влади ті комітети готують ще й перший проект бюджету. <...> [В] містах Нової Англії, де немає посад управителів міст, фінансовий комітет готує бюджет, який ухвалюють на міських зборах.

Урядовці, звичайно, можуть використати громадські комітети, щоб загальмувати процес, коли йдеться про якесь вирішальне питання, або створити враження, ніби вони мають намір удатися до дій, які виправляють попередні порушення. Громадські комітети, крім того, можуть прихилитись до опортунізму, тобто забезпечуватимуть беззастережну підтримку з боку громадян програм, що їх утверджують обрані урядовці та бюрократія²⁶. Передачі громадянам певних владних функцій не відбувається, якщо такий опортунізм має успіх і участь громадян тільки надає легітимності певній програмі й забезпечує їй громадську підтримку.

Якщо громадському дорадчому комітетові бракує персоналу, комітет, як правило, здатний лише реагувати на плани, що їх готують професійні кадри, які можуть спробувати схилити громадян до опортунізму. Там, де виникає такий опортунізм, юридична вимога участі громадян стає знаряддям, з допомо-

²⁵ Citizen Participation in the American Federal System. – Washington, D.C.: United States Advisory Commission on Intergovernmental Relations, 1980. – С. 275.

²⁶ Класичне дослідження такого опортунізму див. у вид.: Selznick P. TVA and the Grass Roots. – Berkeley: University of California Press, 1949.

гою якого маніпулюють громадянами, а цілі участі громадян стають викривлені, бо програму залучення громадян використовують як механізм досягання консенсусу задля підтримки даного проекту чи програми, що їх запропонували планувальники.

Аби запобігти розчаруванню з боку громадян, державні урядовці, що засновують дорадчі комітети, повинні забезпечити, щоб рекомендації тих комітетів доставали належну увагу, а урядовці та органи, з діяльністю яких пов'язані ті комітети, без непотрібних затримок дослухалися до їхніх рекомендацій. Якщо доповіді комітетів припадають порохом, урядовцям буде дуже важко переконати громадян працювати у складі таких комітетів у майбутньому й вони можуть зіткнутися з небажанням громадян сприяти втіленню нових пропозицій, якщо ухвалять політику, яка суперечить політиці, рекомендованій комітетами.

У Нью-Йорку, коли мером міста був Роберт Вагнер, сталося те, що можна назвати надуживанням громадських дорадчих комітетів. 1965 року газета «The New York Herald Tribune» повідомила, мовляв, існують «численні комітети», що їх призначив мер, але ніхто, навіть мер, не знав, скільки комітетів існує і скільки грошей вони витрачають²⁷. Далі в статті писали:

«Але багатьох людей, зокрема й тих, хто, здається, ладен працювати, розчаровує не так марнування грошей платників податків, як марнування зусиль і досліджень, на які були витрачені ті гроші. Хоча мер завжди радий вітати тих, хто працює, він, здається, аж ніяк не радіє перспективі діяти на основі висновків, які подають йому ці працівники...

Колишній член нині розпущеного мерського комітету з професійних, технічних та управлінських кадрів нарікав, що до рекомендацій із поданої мером кількох років тому доповіді, яка обійшлася місту в 120 000 доларів, і досі ніхто не дослухається»²⁸.

Рада міст-близнюків

З одним цікавим підходом до планування й розвитку можна ознайомитись у Мінесоті. 1967 року законодавчий орган цього штату створив Раду міст-близнюків [Міннеаполіса й Сент-Пола], територія яких поділена на сім округів, і наказав губернаторові призначити – зі схваленням Сенату – голову ради й шістнадцять членів із числа громадян²⁹. Діяльністю ради керував законодавчий орган, вона готувала перспект розвитку, якого мали дотримуватись усі державні установи, зокрема органи влади, підпорядковані штатові. Отже, від ради вимагають готувати і схвалювати плани для кожної комісії, що працює в обох містах, а кожна комісія повинна готувати програми розвитку з метою реалізації планів, схвалених радою.

Укладання статутів і поправки до них

Громадяни часто відіграють важливу роль в укладанні статутів місцевих адміністративно-територіальних одиниць та у внесенні поправок до них. Ста-

²⁷ Gottehrer B., Hutchens T. New York City in Crisis: Mayor's Multitudinous Committees // The New York Herald Tribune. – 1965. – 22 лютого. – С. 7.

²⁸ Там само.

²⁹ Minnesota Statutes. – Розд. 473В.

тут – це основний закон місцевої адміністративної одиниці і в цьому аспекті він дуже близький до конституції штату або держави. Тільки штати Алабама, Кентуккі й Вірджинія не дозволяють органам місцевого самоврядування укладати статuti, а в деяких інших штатах повноваження укладати статут обмежені конкретними типами адміністративних одиниць, скажімо, містами та містечками в Массачусетсі або містами з населенням понад 5000 чоловік у Техасі³⁰. В деяких штатах громадяни можуть скористатись таким інструментом, як ініціатива, щоб створити комісію з укладання статуту. Громадський комітет з укладання статуту обирають або призначають здебільшого з метою укласти новий статут або переглянути вже наявний і визначити, чи потребує він поправок.

Референдум

За допомогою народних референдумів громадяни часто мають змогу інформувати обраних творців рішень про свої погляди на суперечливі питання або ухвалити постанову з приводу певного питання.

Орган влади може вирішити провести дорадчий референдум, який не має обов'язкової сили, щоб визначити погляди народу на певне питання. В інших випадках орган влади може дозволити виборцям вирішити певне питання – якщо те питання дуже важливе або якщо урядовці прагнуть не визначити своєї позиції щодо питання, яке породжує бурхливі емоції і збудить почуття значної кількості виборців.

У деяких штатах громадяни можуть удаватися до референдумів, щоб висловити свій протест або подати петицію й затримати запровадження закону (чи навіть запобігти йому), ухваленого законодавчим органом штату чи органом місцевого самоврядування. Передбачено період вичікування, здебільшого 90 днів, перш ніж законодавчий акт набуде чинності, щоб громадяни мали змогу ознайомитися з майбутнім законом. Протягом цього періоду ті, хто не схвалює закон, можуть поширювати петиції про проведення референдуму з приводу даного закону. Якщо петицію підписує потрібна кількість виборців, – залежно від штату від 2% до 10% виборців, що подавали свій голос на губернаторських виборах, – питання передають на розгляд виборців під час додаткових або загальних виборів, і закон, про який ідеться, можна скасувати більшістю голосів.

Ініціатива

Нині 23 штати дозволяють використовувати ініціативу – своєрідне пряме законодавство, позитивне за своїм характером, яке дає змогу виборцям ухвалювати закони, не вдаючись до послуг законодавчого органу. За прямої ініціативи закон, запропонований у петиції, підписаний певною кількістю або певним відсотком виборців, безпосередньо поміщають у бюлетені під час наступних загальних або додаткових виборів, щоб електорат схвалив його чи відкинув. За непрямої ініціативи закон, запропонований у петиції, передають на розгляд законодавчого органу, який має визначену кількість днів, щоб відреагувати на петицію. Якщо законодавчий орган не спромагається ухвалити той закон або

³⁰ Див.: *Zimmerman J. F. Measuring Local Discretionary Authority.* – Washington, D.C.: United States Advisory Commission on Intergovernmental Relations, 1981.

внести до нього поправки, петицію виносять на голосування під час референдуму, щоб питання вирішили самі виборці.

Громадяни можуть подавати й петиції про необов'язковий референдум з приводу того чи того питання. Виборці в Анкориджі, Джуно й Фербенксі, штат Аляска, 5 жовтня 1982 року на дорадчому референдумі схвалили резолюцію, яка закликала заморозити ядерні озброєння³¹.

Відкликання

Відкликання має забезпечувати постійну відповідальність державних урядовців перед виборцями, даючи їм змогу збирати підписи з метою організувати окреме голосування, щоб вирішити, чи повинен один, а то й більше урядовців і далі перебувати на посаді. Конституції 14 штатів санкціонують процедуру відкликання, численні укладені та ухвалені на місцях статuti теж передбачають відкликання.

Добровільність

Батьки-засновники США наголошували на потребі мати громадян, які покладаються самі на себе й добровільно працюють задля розв'язку спільних проблем, таким чином зменшуючи потребу в урядових заходах. Добровільність спирається на давню традицію сусідської допомоги і набирає в нинішніх США багатьох розмаїтих форм.

Після своєї інавгурації 1981 року президент Роналд Рейган обстоював добровільну працю задля розв'язку суспільних проблем і призначив дослідницьку групу з питань ініціатив приватного сектору, що 1982 року опублікувала свій підсумковий звіт³².

У минулому організаторами програм добровільної діяльності здебільшого були індивіди та організації. Спеціальні округи, що були адміністративними одиницями, які забезпечували боротьбу з пожежами і швидку медичну допомогу, історично поклалися на працю добровольців. А недавно органи місцевого самоврядування, що виконують різноманітні функції, знову звернулися по допомогу до добровольців. У Юконі, штат Оклахома, 1981 року з'ясували, що було б дуже дорого наймати професійну фірму, щоб перевезти книжки зі старої бібліотеки до нової міської бібліотеки, й вирішили звернутися до громадян із проханням допомогти перевезти книжки. В результаті громадяни, сформувавши подвійний людський ланцюг десь із тисячі чоловік, розтягнулись на півтора квартали й передали книжки за порядком полиць зі старої в нову бібліотеку.

Товариство громадських послуг у Нью-Йорку, створивши 1964 року міську програму добровільної праці для пенсіонерів, залучило десь 9000 пенсіонерів для праці в різних муніципальних органах і неприбуткових організаціях³³. Час, присвячений добровільній праці, варіювався від чотирьох до сорока годин на

³¹ Alaska, Colorado Voters for Freeze // Times Union. – Albany, New York, 1982. – 7 жовтня. – С. D9.

³² Building Partnerships. – Washington, D.C.: The President's Task Force on Private Sector Initiatives, 1982.

³³ Johnston L. Retirees Volunteer Wealth of Expertise // The New York Times. – 1984. – 7 липня. – С. 25–26.

тиждень. Крім того, створений при мері Центр добровільних дій залучив до праці в різних установах Нью-Йорка понад 72 000 добровольців³⁴.

А громадян Норт-Тонаванди, штат Нью-Йорк, закликали відіграти провідну роль у загоні боротьби зі згвалтуваннями, створити централізовану систему закупівель, взяти опіку над ігровими майданчиками, щоб не дати закрити їх, і спонсорувати традиційний салют у День Незалежності³⁵.

У Кетерингу, штат Огайо, Об'єднання громадян задля добровільних дій створило банк умій і зацікавлень громадян, щоб дібрати потенційних волонтерів для різних міських установ. Приблизно чотири п'ятих добровольців виконують короткочасні завдання, а решта 20% працюють повний робочий день.

За даними «Volunteer», Національного центру залучення громадян, 19% дорослих добровольців працюють «у релігійних закладах, 12% – у різних медичних установах, 12% – у сфері освіти, 7% – у сфері відпочинку, 6% – у політичних організаціях, 3% – у сферах, пов'язаних з мистецтвом і культурою, 1% – у сфері юстиції»³⁶. Але підтримка цікавості в добровольців протягом тривалого періоду може становити поважну проблему. <...>

ПЛЕБІСЦИТНА ДЕМОКРАТІЯ: РЕФЕРЕНДУМ

Референдум, що спирається на концепцію колективного ухвалення рішень, – це природний результат дальшого розвитку відкритих міських зборів у містах Нової Англії, що дає змогу виборцям визначити, чи питання, про які йдеться, повинні стати частиною конституції штату, законами штату, місцевими статутами або постановами муніципальних органів. Не дивно, що перший референдум відбувся в колонії Массачусетської затоки 1640 року³⁷. <...>

Розвиток референдумів

Після оприлюднення Декларації незалежності 1776 року конституційні конвенти штатів Массачусетс і Нью-Гемпшир запропонували виборцям для схвалення проекти конституцій. Хоча 1778 року виборці Массачусетсу відкинули проект конституції, запропонований законодавчим органом штату, 1780 року вони схвалили новий проект конституції, укладений на конституційному конвенті³⁸. Виборці Нью-Гемпширу 1778 року відкинули проект конституції, що надійшов від конституційного конвенту, а 1784 року схвалили новий документ,

³⁴ Volunteers: Our Greatest Natural Resource // Community News. – 1983. – Квітень. – С. 1.

³⁵ Brady P. J. Citizens Become Involved in North Tonawanda // New York State Municipal Bulletin. – 1982. – Липень–Серпень. – С. 6–7.

³⁶ The Status

³⁷ Records of the Governor and Company of the Massachusetts Bay in New England / Ed. N. B. Shurtleff. – Boston: From the Press of William White, Printer to the Commonwealth, 1853. – Т. 1. – С. 293.

³⁸ Journal of the Convention for Framing a Constitution of Government for the State of Massachusetts Bay from the commencement of their first session September 1, 1779 to the close of their last session, June 16, 1780. – Boston: Dutton and Wentworth, Printers to the State, 1832. – С. 255. Див. також: The Acts and Resolves of Massachusetts Bay, 1779–1780. – Розд. 135.

запропонований другим конвентом³⁹. Практика передачі запропонованих конституцій на розгляд виборців 1818 року поширилася на штат Коннектикут, а 1819 року – Мен. Штат Нью-Йорк 1821 року став першим штатом за межами Нової Англії, що подав запропонований основний документ на розгляд електорату, що мав або схвалити, або відкинути його.

Делегування законодавчих повноважень

У XIX столітті практика передачі основного документу штату на розгляд електорату вже міцно утвердилась, але суди загалом вважали, що законодавчий орган штату, діючи на основі повноважень, що їх делегував йому народ, не може знову передавати ті повноваження. 1853 року в постанові, пов'язаній із законом 1849 року про Ньюйоркську вільну школу, який передбачав, що самі виборці мали вирішити, чи слід надавати чинності цьому закону, Раглс, головний суддя апеляційного суду штату Нью-Йорк, писав:

«Про здійснення цих повноважень народом в інших випадках нічого не сказано, ба навіть заборонено Конституцією, проте заборонено внаслідок необхідного та неминучого висновку, що впливає з неї. Сенат і Асамблея – єдині органи, члени яких мають повноваження здійснювати загальне законодавство. Їм належать усі повноваження... Народ не лишає собі жодної частки тих повноважень, за винятком законів, які призводять до зростання державного боргу, і тому ні в яких інших випадках не може здійснювати їх»⁴⁰.

Так само й Верховний суд штату Айова 1855 року постановив, що «народ у своїй первісній сукупності та окремі індивіди не мають повноважень ухвалювати закони»⁴¹.

Коли йшлося про закони штату, правила *delegata postesta non potest delegari** послідовно дотримувались, але з одним винятком. Томас М. Кулі у своїй класичній праці «Конституційні обмеження» писав про народ, що зв'язує «собі руки», коли ухвалює конституцію, й додав:

«Одним з усталених принципів конституційного права є те, що повноваження ухвалювати закони, надані законодавчому органу, цей орган не може делегувати ніякому іншому органу... Закони слід ухвалювати тільки на основі конституції, хіба що буде змінена сама конституція»⁴².

У XIX столітті єдиним судовим винятком із цього принципу, пов'язаним із загальним правом, була постанова Верховного Суду штату Вермонт, що підтримав як конституційний закон про заборону алкоголю, запроваджений 1852 року,

³⁹ New Hampshire Constitution of 1784. В цьому документі статті в другій частині не мають номерів. Цей документ – перша конституція, де передбачено проведення референдуму з питання скликання конституційного конвенту. Референдум із цього питання мали проводити щорічно. Див. Частина 2.

⁴⁰ *Barto v. Himrod*, 4 Seld. [N. Y.] 483 (1853).

⁴¹ *Santo v. State*, 2 Clarke [Iowa] 165 (1855).

⁴² *Cooley T. M. A Treatise on the Constitutional Limitations Which Rest upon the Legislative Power of the States of the American Union / 7th ed.* – Boston: Little, Brown, 1903. – С. 56, 163.

* Уповноважені делегати не можуть делегувати (латин.).

заявивши, що схвалення виборців – підстава, достатня для того, щоб закон штату набув чинності⁴³.

Проте суди XIX століття санкціонували передачу законодавчих повноважень муніципалітетам. Кулі писав, що цей виняток «слід розуміти у світлі споконвічної практики й цієї країни, і Англії, де завжди визнавали доречність передачі муніципалітетам певних повноважень у сфері місцевого регулювання, бо тут, як можна слушно припустити, безпосередньо зацікавлені сторони набагато компетентніші судити про свої потреби, ніж будь-яка центральна влада»⁴⁴. Скажімо, 1822 року законодавчий орган штату Массачусетс ухвалив закон, який надав Бостоніві статус міста, й даний закон мав «набути юридичної сили тільки тоді, коли протягом дванадцяти днів жителі голосуванням у письмовій формі вирішать підтримати його»⁴⁵. Верховний Суд постановив, що «в надаванні людям можливості визнавати або відкидати такі закони немає ніякої недоречності, тим паче неконституційності»⁴⁶.

Отже, Массачусетс став першим штатом, де відродився народний референдум. Через три роки законодавчий орган штату Меріленд ухвалив закон про систему початкової освіти, і на той закон виборці будь-якого округу могли під час референдуму накласти вето⁴⁷.

Умовні закони

У XIX столітті дедалі більша недовіра виборців до законодавчих органів штату спричинилася до внесення поправок до конституцій або ухвалення нових конституцій, які передбачали існування умовних законів (*conditional laws*), тобто законів, які набувають чинності тільки після схвалення виборців. Більшість обмежень пов'язані з позичанням коштів та оподаткуванням, і нині їх можна знайти в багатьох конституціях. Перше таке обмеження з'явилося у Конституції штату Род-Айленд (1842), укладеній конвентом і схваленій виборцями. Законодавчому органу заборонили позичати на суму понад 50 000 доларів без згоди виборців, хіба що під час війни, бунту або інтервенції⁴⁸. 1843 року внесено поправку до Конституції штату Мічиган, щоб заборонити законодавчому органу позичати будь-які кошти без згоди виборців, за винятком збору коштів «для оплати реальних витрат законодавчого органу, судовиків та урядовців штату, для придушення бунту, боротьби з інтервенцією і захисту штату під час війни»⁴⁹.

Конституційний конвент штату Колорадо уклад проект конституції 1876 року, виборці схвалили його, і в конституції є стаття про максимальний розмір майнового податку, який можна було перевищити тільки за згодою електорату⁵⁰. Десь такі самі обмеження максимальних місцевих податків і податків, які збирає штат, є і в інших конституціях.

⁴³ *State v. Parker*, 26 Vt. 357 (1854).

⁴⁴ *Cooley T. M. A Treatise on the Constitutional Limitations.* – С. 165.

⁴⁵ *Massachusetts General Laws.* – Розд. 110 (1822).

⁴⁶ *Wales v. Belcher*, 3 Pick. [Mass.] 508 (1826).

⁴⁷ *Maryland Laws of 1825.* – Розд. 162.

⁴⁸ *Rhode Island Constitution of 1842.* – Ст. 4. – §13.

⁴⁹ *Michigan Constitution of 1935.* – Поправка 2.

⁵⁰ *Colorado Constitution of 1876.* – Ст. 10. – §11.

Пряма законотворчість

Новий період розвитку референдумів почався 1898 року, коли виборці Південної Дакоти внесли поправку до своєї конституції, і ця поправка передбачала можливість організації ініціатив та референдумів, у її тексті зазначено, що виборці «зумисне лишають собі право пропонувати закони, визначати, які саме закони має ухвалювати і пропонувати для схвалення виборців штату законодавчий орган штату», й «вимагати, щоб усі закони, які може ухвалити законодавчий орган штату, підлягали, перед тим як набути чинності, схваленню з боку виборців штату...»⁵¹. Єдиними винятками з вимог проводити референдум були закони, які мали забезпечувати «мир, здоров'я і безпеку суспільства, підтримку уряду штату та його інституцій»⁵². Референдум-петицію, або референдум-протест, докладно розглянуто трохи нижче.

На переламі ХІХ–ХХ століття референдум-петицію, ініціативу та відкликання енергійно обстоювали прогресивні рухи та рухи за муніципальну реформу. Ці реформатори були переконані, що зростання кількості населення та урбанізація перешкоджають громадянам робити урядовців такими чуйними до своїх поглядів і потреб, якими вони були б, якби суспільство було не таким складним. Цікаво, що дехто з перших борців за муніципальну реформу, зокрема Річард С. Чайлдс, були прихильниками короткого бюлетеня, щоб зменшити навантаження, яке припадає на виборців, і водночас ці реформатори обстоювали ініціативу, референдум та відкликання⁵³.

Прогресисти на Середньому Заході й на Заході США вважали ініціативу та референдум за зброю, до якої повинні вдатися громадяни, щоб розбити усталеність і зашкарубленість роботи законодавчих органів штатів. В. О. Кі Молодший та Вінстон В. Крауч охарактеризували рух за ініціативу та референдум у Каліфорнії як «бунт проти монополюючої контрольованої ситуації»⁵⁴.

Референдум сьогодні

Конституція штату Делавар – єдина конституція, яка не передбачає референдуму з питань поправок до конституції, ухвалених законодавчим органом штату. Поправки до конституції цього штату набувають чинності після схвалення двома третинами голосів кожної палати законодавчого органу штату на двох послідовних сесіях⁵⁵.

В інших штатах кількість голосів, потрібна для схвалення поправок до конституції в законодавчому органі чи на референдумі варіюється. Достатньої більшості в законодавчому органі штату і простої більшості голосів виборців вимагають у 33 штатах, а в решті штатів потрібна проста більшість голосів у законодавчому органі й проста більшість голосів виборців. Проте у двох штатах для схвалення поправки вимагають простої більшості в законодавчому

⁵¹ Constitution of South Dakota. – Ст. 3. – §1 (1898).

⁵² Там само.

⁵³ Див.: Childs R. S. The Short Ballot: A Movement to Simplify Politics. – New York: The National Short Ballot Organization, 1916.

⁵⁴ Key V. O., Jr, Crouch W. W. The Initiative and Referendum in California. – Berkeley: University of California Press, 1939. – С. 424.

⁵⁵ Constitution of Delaware. – Ст. 16. – §1.

органі на двох послідовних сесіях і простої більшості голосів виборців, а схвалення на двох послідовних законодавчих сесіях вимагають у 12 штатах.

1982 року виборці схвалили 4430 з 7021 поправки, запропонованих законодавчими органами штатів⁵⁶. Запропоновані до конституцій поправки, які стосувалися тільки органів місцевого самоврядування, були характерні для шести штатів – Алабами, Джорджії, Луїзіани, Меріленду, Міссурі й Техасу, – де виборці 1982 року схвалили 99 зі 114 запропонованих поправок, які впливали на функціонування органів місцевого самоврядування⁵⁷.

Конституції тридцяти шести штатів містять статті про референдуми з приводу певних законів, ухвалених законодавчим органом штату. По-перше, закон, що гарантує цілковиту забезпеченість» облігацій, що їх випускає штат, вимагає схвалення з боку більшості голосів електорату в 25 штатах⁵⁸. Окремі винятки (задля конкретних цілей) з вимоги проводити референдум визначені поправками до конституцій. Три поправки до конституції штату Нью-Йорк дозволяють законодавчому органу цього штату випускати «цілком забезпечені» облігації без схвалення виборців⁵⁹.

По-друге, в двадцяти п'яти штатах зареєстровані виборці можуть збирати підписи за проведення референдуму з приводу того чи того закону, ухваленого законодавчим органом штату. Поки триває збір потрібної кількості підписів, закон не набуває чинності (за винятком – у кількох штатах – законів про асигнування й законів, пов'язаних із надзвичайними ситуаціями), аж поки електорат вирішить, чи слід його схвалювати.

По-третє, у 23 штатах можна вдатися до ініціативи, щоб поставити запропоновані поправки до конституції чи закони на голосування під час референдуму. Якщо голосують за альтернативні варіанти, за схвалений вважають той варіант, що збере найбільшу кількість голосів і матиме найменший відсоток заперечень із боку виборців.

Десять штатів нині вимагають, щоб певний названий урядовець підготував і надіслав поштою кожному зареєстрованому виборцеві брошуру, де були б охарактеризовані питання, про які йдеться, й подано аргументи за і проти кожної пропозиції. Обсяг і складність цих настанов для виборців дуже варіюється. 1979 року штат Нью-Йорк випустив листівку розміром 10 на 22,5 см, де написали про запропонований випуск облігацій і три поправки до конституції. 1964 року державний секретаріат штату Массачусетс поширив брошуру на 21 сторінку, де йшлося про чотири запропоновані поправки до конституції, один ініційований закон і один референдум протесту⁶⁰.

⁵⁶ The Book of the States 1982–1983. – Lexington, Ken.: The Council of State Governments, 1982. – С. 117.

⁵⁷ Sturm A. R. State Constitutional Developments During 1982 // National Civil Review. – 1983. – Т. 72. – Січень. – С. 35.

⁵⁸ Див., напр.: Constitution of the State of New York. – Ст. 7. – §11.

⁵⁹ Там само. – Ст. 7. – §§14, 18-19.

⁶⁰ Measures Submitted to Voters Under Amendments to the Constitution of the State of New York, Article XLVIII, General Provisions IV. – Boston: Secretary of the Commonwealth, 1964.

1972 року штат Нью-Гемпшир видав настанови для виборців із приводу запропонованих поправок до конституції, і той документ складався з чотирьох сторінок: на першій сторінці стояла назва настанов, на другій – коротка заява двох лідерів законодавчого органу, на третій – питання плюс пояснення: «Голос ЗА означає, що Ви повинні досягти двадцятиоднорічного віку, щоб Вас можна було обрати на якусь іншу посаду, крім посад губернатора, сенатора штату й радника губернатора; голос ПРОТИ означає, що на будь-яку посаду, крім посад губернатора, сенатора штату й радника губернатора Вас можуть обрати у вісімнадцятирічному віці», а на четвертій сторінці стояло просто нагадування: «СЛІД НЕОДМІННО ПРОЧИТАТИ ЦЮ БРОШУРУ»⁶¹.

Запропонована поправка до конституції штату Каліфорнії про заборону комуністичної партії була складна й довга і не вміщалась у визначений законом максимальний розмір 500 слів для брошури, адресованої виборцям, тож головному заступникові радника з питань законодавства був наданий дозвіл використати 558 слів для пояснення пропозиції №24⁶².

Вартість публікації та поширення інформаційних настанов і брошур, де йдеться про питання референдуму, варіюється від понад 400 000 доларів у Масачусетсі до понад 1 млн. дол. у Каліфорнії. Опитування при виході з виборчих дільниць, яке 2 листопада 1976 року провели співробітники державного секретаріату штату Масачусетс, з'ясувало: 58% виборців зазначили, що «вони великою мірою спираються на „Інформаційні настанови для виборців»», видані державним секретаріатом штату; 39% виборців заявили, що покладаються на газети, а 32% – на телебачення⁶³.

Натомість професор Девід Б. Меглбі з університету Брігема Янга повідомив, що каліфорнійські «виборці, щоб одержати інформацію про пропозиції, майже цілковито покладаються на засоби масової інформації, а не настанови» і що «виборчі брошури написано такою мовою, що їх можуть зрозуміти лише поодинокі виборці»⁶⁴.

Один орегонський закон, ухвалений 1973 року і змінений у 1979 році, вимагає подавати позов до суду за неправдиву інформацію, пов'язану з будь-яким законом, який виносять на референдум, кандидатом і політичним комітетом⁶⁵.

Види референдумів

Окрім таких характеристик офіційних референдумів, як референдум на рівні штату, місцевий, із приводу конституції чи певного закону, можна розрізнити ще чотири види референдумів.

⁶¹ Voter's Guide to Amendment Proposed to the Constitution of the State of New Hampshire. – Concord: State of New Hampshire, 1972.

⁶² Davies L. E. California Faces Ballot Problem // The New York Times. – 1962. – 8 липня. – С. 47.

⁶³ Guzzi P. Secretary of the Commonwealth Analysis of Election Day Poll. – Boston: Secretary of the Commonwealth, 1976 (мінеографічне вид.). – С. 2.

⁶⁴ Magleby D. B. Voter Pamphlets: Understanding Why Voters Don't Read Them (доповідь, прочитана на щорічній конференції Американської асоціації політичних наук). – New York, N. J., 1981. – С. 10, 33.

Дорадчий референдум

Є два різновиди дорадчих, або необов'язкових референдумів, що виражають думку виборців із приводу тих або тих питань. Перший різновид ми маємо тоді, коли законодавчий орган шукає поради в електорату, поставивши певне питання на голосування. Законодавчий орган тільки керується результатом цього плебісциту, а не зв'язаний ним.

Законодавчий орган штату Нью-Йорк 1883 року провів дорадчий референдум із приводу праці за договором у в'язницях штату, а Массачусетський законодавчий орган 1895 року провів дорадчий референдум про надання жінкам права голосу на муніципальних виборах. У 1974 році урядовці міста Кокоа-Біч, штат Флорида, не спромоглися дійти певної думки, чи слід забороняти купання жінок без бюстгальтерів, і запропонували постанову про заборону таких купань на розсуд виборців, які відкинули пропозицію⁶⁶.

Другий різновид пов'язаний зі збором підписів, який здійснюють громадяни, щоб поставити те або те питання на необов'язкове голосування. Цей різновид став поширеним, коли національні та регіональні зацікавлені групи з'ясували, що дорадчі референдуми – ефективний спосіб оприлюднення своїх поглядів. Нещодавно в цих груп з'явилася тенденція збирати підписи про організацію голосування на міських зборах у містах Нової Англії з приводу, скажімо, таких питань, як ядерне роззброєння, Сальвадор і запропонований договір про Панамський канал.

3 листопада 1982 року виборці багатьох місцевих адміністративних одиниць і восьми штатів брали участь у поки що найбільшому дорадчому референдумі, вирішуючи, чи слід заморозити ядерні озброєння. Прихильники замороження мали більшість у восьми штатах і в 27 з 30 міст та округів, де дане питання було поставлене на голосування⁶⁷. 60% десь із 18 млн. виборців, що висловили свою думку з приводу цього питання, схвалили пропозицію⁶⁸. Прихильні до замороження кандидати на виборні посади зазначили, що їхня позиція в даному питанні не має вирішального значення для їхньої перемоги.

Є свідчення, що дорадчі референдуми сприяють більшій явці виборців у день виборів. Опитування виборців на виході з виборчих дільниць у Вустері, штат Массачусетс, проведене 3 листопада 1982 року, з'ясувало привабливість питань дорадчих референдумів. Один виборець заявив: «Я, звісно, хотів сказати і своє слово про кандидатів, але саме питання референдуму привели мене сюди сьогодні», а другий зазначив, що голосував за пропозицію оцінювати житлові будівлі за нижчими ставками, ніж комерційні та промислові, бо він домовласник⁶⁹.

⁶⁵ Oregon Laws of 1973. – Розд. 744. – §36; Oregon Laws of 1979. – Розд. 667. – §2; Oregon Revised Statutes. – Ч. 23. – Розд. 260–532.

⁶⁶ Cocoa Beach to Vote on Toplessness Ban // The New York Times. – 1974. – 5 листопада. – С. 24.

⁶⁷ Kaplan F. Mixed Results for the Freeze // Boston Sunday Globe. – 1982. – 7 листопада. – С. A69.

⁶⁸ Там само. – С. A72.

⁶⁹ Pope C. Ballot Questions Give Voters Good Chance to Answer Back // Worcester Telegram. – Massachusetts, 1982. – 3 листопада. – С. 17A.

Ще один варіант, пов'язаний з офіційним дорадчим референдумом, – неофіційний плебісцит, або попереднє опитування громадської думки, що їх організують зацікавлені групи. 1982 року прихильники замороження ядерної зброї зібрали близько 22 000 підписів, щоб винести це питання на обов'язковий референдум в Остині, штат Техас, але прокурор міста постановив, що питання про замороження не належить до муніципальних питань, і тому його не можна ставити на муніципальне голосування⁷⁰. Прихильники замороження не зупинились і організували приватний референдум із таємним голосуванням у закритих кабінках і підраховували голоси під наглядом урядовця з округу Тревіс.

Обов'язковий референдум

Ухвалення нової конституції штату або поправок до неї вимагає, за винятком штату Делавар, підтримки з боку більшості електорату. Крім того, певну кількість питань виносять *на референдум* і законодавчі органи штатів, і органи місцевого самоврядування. Обов'язкові референдуми (mandatory referendum) здебільшого відбуваються з питань ухвалення місцевих статутів або внесення поправок до них, а також зміни муніципальних кордонів і надання певного адміністративного статусу. Міський статут міста Сан-Хосе, штат Каліфорнія, – приклад місцевого статуту, що вимагає референдуму з приводу запропонованого відчуження міських парків⁷¹.

Конституція штату Монтана, ухвалена 1972 року, містить незвичну статтю про «нагляд виборців над органами місцевого самоврядування»; законодавчий орган штату повинен вимагати, щоб «кожен орган місцевого самоврядування або кілька таких органів переглядали свою структуру й подавали якусь альтернативну форму врядування на розгляд кваліфікованих виборців під час наступних загальних або додаткових виборів»⁷². Крім того, законодавчий орган повинен «вимагати процедури перегляду що десять років після перших виборів»⁷³. Зі 182 місцевих адміністративних одиниць, що 1976 року голосували про якийсь альтернативний план, тільки в 31 одиниці виборці схвалили пропозицію⁷⁴.

Конституція штату Массачусетс (1780) була першою конституцією, яка вимагала референдуму з приводу скликання конституційного конвенту⁷⁵. Нині конституції 14 штатів вимагають, щоб питання про скликання конвенту автоматично від часу до часу виносили на референдум, або ж це питання має ставити на голосування законодавчий орган штату. Протягом 1930–1981 рр. виборці схвалили 35 пропозицій про скликання конституційного конвенту й відкинули 27 пропозицій⁷⁶. В останні роки на конвентах сформувалася тенденція подава-

⁷⁰ Austin Votes Back a Nuclear Freeze // The New York Times. – 1982. – 13 вересня. – С. А16.

⁷¹ San Jose City Charter. – §1700.

⁷² Constitution of Montana. – Ст. 11. – §9(1).

⁷³ Там само. – §9(2).

⁷⁴ Докладніше див. у вид.: Lopach J. J., McKinsey L. S. Local Government Reform by Referendum: Lessons from Montana's Voter Review Experience // State & Local Government Review. – 1979. – №11 (січень). – С. 35–39.

⁷⁵ Constitution of the Commonwealth of Massachusetts. – Ч. 2. – Розд. 6. – Ст. 10.

⁷⁶ The Book of the States 1982–1983. – С. 122.

ти запропоновану конституцію як низку пропозицій, а не ризикувати провалом усього запропонованого документу.

Референдуми, що їх вимагають конституції штатів, у деяких штатах і місцевостях відбуваються тоді, коли законодавчий орган прагне позичити гроші й визначає уряд як гаранта кредиту, бо такі закони «умовні» й підлягають схваленню на референдумі. Відповідно до вимог конституцій штатів і місцевих статутів обов'язкові референдуми відбуваються і в багатьох муніципалітетах <...>. Скажімо, міста, округи та шкільні округи Каліфорнії можуть випускати облігації, забезпечені всім майном, тільки тоді, коли дві третини виборців дадуть свою згоду⁷⁷.

Конституції 13 штатів дозволяють вийти за межі боргового ліміту штату тільки тоді, коли цей захід підтримає більшість електорату⁷⁸. В менших адміністративних одиницях згода виборців часто потрібна й для того, щоб вийти за межі визначених штатом максимальних розмірів боргу й податків.

Вимогу про обов'язковий референдум із приводу облігацій можна обминути, і про це свідчить створення державних органів, уповноважених випускати «морально забезпечені» облігації та укладати угоди про оренду й купівлю. Державні органи не підлягають конституційній вимозі про референдум із приводу боргу, і тому в різних штатах створено чимало таких органів, які уповноважені випускати облігації, забезпечені «моральними зобов'язаннями», або «непрямою» гарантією, що майбутній склад законодавчого органу штату відрахує кошти на виплату відсотків та основної суми в разі, якщо установи, які випускають облігації, будуть нездатні виконати свої фінансові зобов'язання⁷⁹. Ці облігації мають вищий відсоток, ніж «цілком забезпечені» облігації, а отже, накладають більший тягар на платників податків.

Угоди про оренду й купівлю з'являються тоді, коли уряд штату або орган місцевого самоврядування укладає угоду про придбання дорогого устаткування або споруд відповідно до плану купівлі на виплат. Іншими словами, уряд підписує довготерміновий контракт, де зазначено, що цей уряд може використати споруджену чи фінансовану іншим урядом або приватною фірмою споруду, а право на даний проект переходить до нього тільки певної визначеної дати⁸⁰. Фінансування на основі угод про оренду й купівлю, як і фінансування з допомогою «моральних зобов'язань», набагато дорожче за фінансування з «повним забезпеченням».

Хоча виборці в кожному шкільному окрузі штату Нью-Йорк, за винятком підпорядкованих міських округів, можуть відкинути бюджет, запропонований шкільною радою, ця рада може проголосувати за ухвалення «суворого», виз-

⁷⁷ Constitution of California. – Ст. 16. – §18.

⁷⁸ The Book of the States 1982–1983. – С. 368.

⁷⁹ Див., напр.: New York Laws of 1961. – Розд. 603, і New York Private Housing Finance Law. – §48 (McKinney, 1962).

⁸⁰ Докладніше про угоди про оренду й купівлю, які укладав штат Нью-Йорк у зв'язку зі спорудженням Емпайр-Стейт-плаци, офісного центру в Олбені, див.: *Schuyler v. South Mall Constructors*, 32 App. Div. 2d 454 (1969). Також див.: *Zimmerman J. F. Lease-Purchase Fails* // *National Civic Review*. – 1959. – №48 (травень). – С. 1–6.

наченого на свій розсуд бюджету й без санкції виборців⁸¹. Здебільшого після неприйняття першого запропонованого бюджету шкільна рада скорочує статті бюджету і знову подає його на розгляд виборців. Запропоновані бюджети можуть відкидати чотири, а то й п'ять разів, перш ніж рада вирішить реалізувати «суворий» бюджет, здебільшого дуже близький до останнього запропонованого бюджету, який відкинули виборці.

Каліфорнійська конституція обмежує зростання асигнувань із боку штату змінами кількості населення штату й вартості життя, проте не враховує асигнувань на обслуговування боргу, виконання постанов федерального суду, відшкодування податків і створення страхових фондів⁸². Ці обмеження можна подолати, коли є згода електорату, і то на максимальний термін чотири роки⁸³. У штаті Нью-Джерсі теж існують визначені законом обмеження асигнувань: зростання асигнувань пов'язане зі зростанням прибутку на душу населення у штаті між другими кварталами двох попередніх років⁸⁴. Виборці на загальноштатному референдумі можуть подолати це обмеження.

Для підтримки державної освіти закони штату Міннесота передбачають, що кожен шкільний округ стягує майновий податок розміром 0,024 тисячної частки⁸⁵. Шкільна рада або виборці, зібравши підписи, можуть організувати референдум про стягування додаткових податків для фінансування шкіл⁸⁶. У Массачусетсі міста й містечка оцінюють власність у «повній і справедливій» грошовій вартості, а постанову місцевого законодавчого органу про оцінку житлових будівель за нижчими ставками, ніж інші типи власності, має схвалити референдум⁸⁷.

Певна кількість обов'язкових референдумів є результатом захисних надань статусу, коли група виборців збирає підписи про організацію референдуму з приводу надання якогось статусу певному муніципалітету, щоб не дати іншій групі надати статус муніципалітету частині тієї території або запобігти її анексії іншим муніципалітетом. 1974 року група жителів просила всьому містечку Гаррисон, штат Нью-Йорк, надати статус села, щоб не дати жителям належного до містечка району Перчес-Фаєр провести референдум про надання цьому районі статусу села, внаслідок чого містечко втратило б значну частину податкової бази, а також контроль за використанням землі в районі Перчес⁸⁸.

Анексія землі певним муніципалітетом здебільшого вимагає, щоб набути чинності, схвалення виборців, що живуть на території, яку мають анексувати. В кількох штатах анексія, крім того, вимагає ще й схвалення більшості, тобто схвалення з боку виборців головного міста, яке анексує, і виборців території,

⁸¹ New York Education Law. – §2023 (McKinney, 1969).

⁸² Constitution of California. – Ст. 13В. – §1.

⁸³ Там само. – §4.

⁸⁴ New Jersey Statutes Annotated. – § 52:9Н-7; 52:9Н-10 (додаток 1984 року).

⁸⁵ Minnesota Laws of 1983. – Розд. 314; Minnesota Statutes. – §275.125. – Підрозд. 2д (додатки 1969 і 1984 року).

⁸⁶ Там само.

⁸⁷ Massachusetts General Laws Annotated. – Розд. 59. – §5С (додаток 1984 року).

⁸⁸ Harrison Moved Toward Village Status // The New York Times. – 1974. – 22 червня. – С. 41.

що має бути анексована⁸⁹. В Міннесоті місто може анексувати землю без референдуму, якщо місто межує з 60% землі, яку треба анексувати, проте яке-небудь містечко може заперечувати й вимагати слухання перед Міннесотською муніципальною комісією, яка має повноваження ухвалювати остаточну постанову⁹⁰.

Збільшення міст та округів без референдумів відбувалося в Бостоні, Філадельфії, Новому Орлеані, Нью-Йорку й Сан-Франциско, в ХІХ столітті цілі містечка входили до складу великих міст унаслідок законодавчих постанов органів влади тих міст. Нині злиття адміністративних одиниць місцевого рівня здебільшого вимагає згоди електорату, що живе на даній території. Злиття Індіанаполісу та округу Маріон, здійснене 1 січня 1970 року без референдуму постановою законодавчого органу штату Індіана, – виняток⁹¹.

Страх перед анексією, коли можуть зрости податки й немає ніяких гарантій, що на запропонованій для анексії території будуть забезпечені комунальні послуги, допомогли переконати жителів тих територій голосувати на користь запропонованих статутів, згідно з якими злилися округи Нешвіл і Девідсон, штат Теннесі (1962), округи Лексингтон і Фаєт, штат Кентуккі (1972), бо обидва запропоновані статuti гарантували постачання додаткових послуг⁹².

Закони, пов'язані з тим, що можна було б назвати «моральними» питаннями, як-от продажем алкогольних напоїв і азартними іграми, загалом можна ухвалювати тільки тоді, коли виборці схваллять таку пропозицію на референдумі. Чимало штатів мають різні місцеві закони, що стосуються продажу різних алкогольних напоїв, крім того, на голосування можна ставити й окремі питання, скажімо, чи повинен муніципалітет видавати ліцензії на продаж пива, вина та «міцних» напоїв і чи можна дозволити ресторанам подавати разом з їжею й вино⁹³. Закони кількох штатів передбачають і ймовірність місцевого необов'язкового референдуму з приводу продажу алкогольних напоїв у неділю⁹⁴.

Добровільний референдум

Добровільний, або непрямий референдум (voluntary or indirect referendum) ініціює законодавчий орган, вирішивши дозволити виборцям визначити політику в певному питанні, часто внаслідок його суперечливої природи.

Деякі питання – фторування води у водогоні або заборона продажу і споживання алкогольних напоїв – породжують бурхливі емоції, й законодавці знають: хоч за який результат вони проголосують, це призведе до відчуження знач-

⁸⁹ Напр., див.: Texas Acts of 1929. – Розд. 110; Vernon's Annotated Revised Civil Statutes of the State of Texas. – Ст. 970а. – §8 (1963).

⁹⁰ Minnesota Statutes. – Розд. 414 (додаток 1984 року).

⁹¹ Indiana Acts of 1969. – Розд. 67; Burns Indiana Statutes Annotated. – §29–1–3–3.

⁹² Booth D. A. Metropolitcs: The Nashville Consolidation. – East Lansing: Michigan State University Institute for Community Development and Services, 1963. – С. 84–85; Lyons W. E. The Politics of City-County Merger: The Lexington–Fayette County Experience. – Lexington: The University Press of Kentucky, 1977. – С. 28–29, 138, 145, 147.

⁹³ Напр., див.: Massachusetts General Laws Annotated. – Розд. 138. – §11; New Hampshire Revised Statutes Annotated. – Розд. 179. – §1 (1977).

⁹⁴ Див., напр.: Official Code of Georgia Annotated. – Розд. 3. – §3–3–7 (1982).

ної кількості громадян. Тому законодавчий орган штату часто вирішує надати виборцям у кожній місцевій адміністративній одиниці змогу провести референдуми й визначити політику з даного питання в кожній громаді.

Вето громадян

Референдуми-петиції, відомі і як референдуми-протести, або прямі референдуми (protest or direct referendum), забезпечують вето з боку громадян, даючи виборцям змогу з допомогою петицій зупинити запровадження певного закону, аж поки референдум визначить, чи слід скасувати той закон. У 1970 році апеляційний суд США Дев'ятого округу визначив референдум-петицію як «реалізацію з боку виборців їхнього традиційного права прямою законотворчістю брати гору над поглядами своїх обраних представників і самим визначити, що служить громадським інтересам...»⁹⁵

Референдум-петиція близький до ініціативи тим, що питання, скажімо, чи слід той або той закон поставити на референдум, ініціюють самі виборці. Успішний збір потрібної кількості підписів забезпечує організацію обов'язкового референдуму.

До референдуму-петиції можна вдаватись у 24 штатах, а вперше його запроваджено 1898 року в Південній Дакоті, коли виборці внесли до конституції поправку, яка передбачала референдум-петицію та ініціативу. У восьми штатах – Алясці, Айдахо, Массачусетсі, Мічигані, Міссурі, Монтані, Південній Дакоті й Вайомінгу – референдум-петицію можна використати тільки проти всього закону, тоді як в інших штатах цей референдум можна застосувати і проти всього закону, і проти його частини.

Певні сфери – релігію, асигнування, спеціальне законодавство (закони, що стосуються тільки однієї місцевої адміністративної одиниці) та судочинство – конституційні статті про референдум-петицію здебільшого вилучають зі списку питань, які можна виносити на референдум. Найдовший список вилучених сфер і тем містить Конституція штату Массачусетс⁹⁶. Законодавчий орган штату Массачусетс кілька разів голосував за збільшення зарплатні для своїх членів, але те збільшення щоразу касував електорат, вдаючись до референдуму-протесту.

Массачусетський Верховний Суд 1962 року відкинув аргумент, мовляв, зростання зарплатні для законодавців еквівалентне асигнуванню коштів і тому має належати до питань, вилучених конституцією штату з питань, проти яких можна організувати референдум-протест⁹⁷. У 1963 році законодавчий орган додав преамбулу про надзвичайну ситуацію до законопроекту, який передбачав збільшення зарплатні для законодавців, тож завдяки тій преамбулі збільшення стало реальністю одразу після ухвалення закону. Верховний Суд визнав конституційність цього закону⁹⁸.

⁹⁵ *Southern Alameda Spanish Speaking Organization v. City of Union City* 424 F.2d 291, 294 (1970).

⁹⁶ Constitution of the Commonwealth of Massachusetts, статті поправок. – Ст. 48, референдум. – §2.

⁹⁷ *Murray v. Secretary of Commonwealth*, 345 Mass. 23, 184 N. E. 2d 336 (1962).

⁹⁸ *Molesworth v. Secretary of Commonwealth*, 347 Mass. 47, 196 N. E. 2d 312 (1974). Також див.: Massachusetts Laws of 1963. – Розд. 506.

Закони, пов'язані з надзвичайними ситуаціями та асигнуваннями, захищені від вето громадян у 10 штатах; крім того, закони про асигнування захищені ще в п'яти штатах, а закони про надзвичайні ситуації – в чотирьох⁹⁹. В Арканзасі, Айдахо, Неваді й Північній Дакоті референдумам-протестам підлягають усі закони. Статути місцевих адміністративних одиниць і закони штатів часто передбачають організацію референдуму-петиції з приводу якогось місцевого закону чи постанови¹⁰⁰.

У чотирнадцяти штатах пропозиції про референдум-петицію можна подавати тільки під час загальних виборів. Ще в дев'яти штатах питання можна подавати під час і загальних, і додаткових виборів. Губернатор у штатах Каліфорнія, Мен, Північна Дакота й Оклахома може закликати провести спеціальний референдум, а в шести штатах – Арканзасі, Мічигані, Міссурі, Оклахомі, Орегоні та Вашингтоні – законодавчий орган може визначити час проведення спеціального референдуму. Виборці в штатах Арканзас і Мен можуть скликати спеціальний референдум, зібравши підписи.

Щоб зупинити дію закону й поставити його на референдум, потрібна кількість підписів, яка варіюється від 2% голосів, поданих на останніх виборах губернатора в Массачусетсі до 15% тих, хто проголосував на попередніх загальних виборах і живе принаймні в двох третинах округів у Вайомінгу¹⁰¹. Здебільшого існує вимога зібрати певну мінімальну кількість підписів у кожному окрузі або в певній кількості округів, як-от більшості у штаті Юта й двох третинах у Вайомінгу, щоб довести, що даним питанням переймаються в багатьох районах штату. Труднощі, які постають перед невдоволеними виборцями при використанні референдуму-протесту, безпосередньо спричинені вимогами зібрати потрібну кількість підписів, і то розподілену певним чином по округах.

Державний секретар штату або якийсь місцевий урядовець чи рада визначають, чи вже зібрано достатню кількість підписів, за певних обставин їх навіть можуть позивати до суду. Ще до збору підписів від прихильників петиції в 13 штатах вимагають попередньо скласти текст петиції, і якийсь урядовець штату перевіряє його на відповідність правовим вимогам. Мен – єдиний штат, що не висуває ніяких вимог до форми петиції.

Конституційні статті вимагають зібрати кількість підписів, потрібну для петиції у зв'язку з тим або тим законом штату, протягом певного періоду, найчастіше 90 днів після оголошення перерви в роботі законодавчого органу штату. У штаті Юта максимальний дозволений термін сягає 60 днів, а в Монтані – шість місяців. В усіх штатах, крім чотирьох, потрібна проста більшість голосів, коли йдеться про скасування закону. В тих чотирьох штатах, що є винятками,

⁹⁹ У Массачусетсі законодавчий орган може додати до закону преамбулу про надзвичайність, або ж губернатор разом із державним секретарем штату може скласти заяву про надзвичайну ситуацію. В обох випадках закон миттю набуває чинності, а не через 90 днів, і дію цього закону не можна зупинити референдумом-протестом. Проте референдум із приводу цього закону можна однаково провести, якщо буде засвідчена потрібна кількість підписів.

¹⁰⁰ Див., напр.: Newport (Rhode Island) Charter. – §2–14.

¹⁰¹ Докладніше див. у вид.: The Book of the States, яке що два роки видає Рада урядів штатів.

кількість голосів, поданих за дане питання, має дорівнювати від 30 до 50% голосів, поданих на попередніх загальних виборах. Тільки в шести штатах зі штатів, де можна організувати референдум-протест, законодавчий орган не може внести поправок до постанови виборців або скасувати її.

Штати, де немає референдумів-протестів на рівні штату, дозволяють використовувати цей тип референдуму на місцевому рівні. Скажімо, закони штату Нью-Гемпшир дозволяють власникам 20% або певної території, або земельних ділянок збирати підписи на користь референдуму про зміну правил користування землею, визначених даним містом¹⁰². Жителі містечок штату Коннектикут, де існують міські збори, мають право, зібравши підписи – або 200 виборців, або 10% зареєстрованих виборців, залежно від того, де менше число, – організувати референдум із будь-якого питання, оголосивши про нього постановою про скликання міських зборів¹⁰³.

До референдумів-протестів можуть вдаватися різні консервативні чи ліберальні групи, а також прихильники або інтеграції, або сегрегації. Скажімо, прихильники сегрегації в червні 1963 року скористалися референдумом-петицією, щоб заблокувати негайне запровадження закону про громадське примирення в штаті Меріленд¹⁰⁴.

Хоча ділові кола здебільшого не вдаються до ініціативи, щоб домогтися своїх цілей, ці кола використовують референдуми-протести для скасування того чи того закону. Скажімо, 1982 року Массачусетська асоціація слабоалкогольних напоїв збирала підписи за проведення першого в США референдуму про скасування виданого законодавчим органом штату закону про обов'язкове здавання пляшок¹⁰⁵. Хоча виборці 1976 року невеличкою більшістю голосів відхилили запропонований закон про здавання пляшок, вони не погодилися зі скасуванням, запропонованим 1982 року.

Поштовий референдум у Сан-Дієго

Перший референдум-протест, що відбувся цілковито по пошті, стався 6 травня 1981 року у Сан-Дієго, коли виборці відкинули пропозицію про будівництво конференц-центру в центральній частині міста¹⁰⁶. Участь виборців у референдумі становила 61,7%, що десь удвічі більше за участь у будь-якому попередньому окремому референдумі в місті, що відбувався не разом із загальними виборами.

Правові питання

Противники і прихильники питань, винесених на референдум, здебільшого прагнуть знайти певні юридичні рішення, щоб зміцнити свої позиції, а против-

¹⁰² New Hampshire Revised Statutes. – §31:64 (додаток 1983 року) Також див.: *Disco v. Board of Selectmen*, 115 N. H. 609 (1975).

¹⁰³ Connecticut General Statutes. – §7-7 (додаток 1984 року).

¹⁰⁴ *Franklin B. A. Petitions Block a Maryland Law to Combat Bias* // *The New York Times*. – 1963. – 2 червня. – С. 1, 70.

¹⁰⁵ *Petitions Filed for Referendum to Repeal Bay State Bottle Bill* // *The Keene Sentinel*. – New Hampshire, 1982. – 17 лютого. – С. 15.

¹⁰⁶ *San Diego, in a Mail Referendum, Rejects Convention Complex Plan* // *The New York Times*. – 1981. – 7 травня. – С. A20.

ники успішних референдумів часто намагаються позбавити їх чинності. Скажімо в Конституції штату Джорджія (1877) зазначено, що тільки конституційний конвент може подати повністю переглянутий текст конституції на розгляд виборців¹⁰⁷. Проте у 1946 році Верховний Суд Джорджії підтримав право електорату здійснити повний перегляд конституції, не чекаючи тексту, який міг би запропонувати конвент¹⁰⁸.

Інші питання, з якими звертаються до суду, пов'язані з обмеженням кількості питань у бюлетені, мовою бюлетеня, надзвичайними вимогами для схвалення запропонованих законів, вимогами паралельного голосування, майновими вимогами до виборців, змінами розмежування на зони, регулюванням орендної плати, державним житловим будівництвом.

Кількість питань у бюлетені

У штаті Іллінойс закон обмежує кількість питань, які можна винести на будь-який референдум місцевого рівня, їх може бути не більше трьох¹⁰⁹. Група виборців з округу Дюпаж збирала підписи, щоб провести дорадчий референдум про замороження ядерної зброї, але чотирьох питань обов'язкового референдуму вже цілком вистачало для бюлетеня. А якщо питань більше, ніж три, їх не виносять на референдум, а дописують у бюлетень під час наступних місцевих виборів.

Суддя Вільям Т. Гарт федерального окружного суду в Північному окрузі Іллінойсу 1982 року підтримав закон цього штату про кількість питань у бюлетені, проте відкинув вимогу, що петиції про дорадчий референдум потребують підписів 25% зареєстрованих виборців¹¹⁰. Прихильники замороження ядерної зброї зібрали тільки одну восьму потрібних підписів, тож суддя постановив: «Ми не можемо припустити, ніби законодавчий орган штату вважає, мовляв, слід використати професійних збирачів голосів, щоб громадяни мали змогу реалізувати своє законне право поставити на голосування дорадчі суспільно важливі питання»¹¹¹.

Мова бюлетеня

Мова бюлетеня обмежує вибір виборців до відповідей «так» і «ні». Якщо в бюлетені для референдуму є кілька питань, прихильники однієї пропозиції можуть з'ясувати, що їхня кампанія, спонукаючи виборців голосувати «так», незумисне заохоче їх голосувати «так» і за другу пропозицію, з якою дана група не згодна.

4 листопада 1972 року на голосуванні в Йонкерсі, штат Нью-Йорк, було дві пропозиції з номером один¹¹². Союз жінок-виборців сприяв одній пропозиції

¹⁰⁷ Constitution of Georgia. – Ст. 13. – §1 (1877). Чинна конституція Джорджії прямим текстом уповноважує законодавчий орган штату пропонувати нову конституцію. Див.: Ст. 10. – §1.

¹⁰⁸ *Wheeler v. Board of Trustees*, 200 Ga. 323, 37 S.E. 2d 322 (1946).

¹⁰⁹ Illinois Annotated Statutes. – Розд. 46. – §28–6 (додаток 1984 року).

¹¹⁰ *Georges v. Carney*, 546 F. Supp. 469 (1982).

¹¹¹ Там само. – Supp. 477.

¹¹² *Greenhouse L. Voters Can Be For and Against a Proposition One in Yonkers* // *The New York Times*. – 1972. – 4 листопада. – С. 19.

номер один – випуску штатом облігацій із метою захисту довкілля – і заперечував другу пропозицію номер один – поправку до міського статуту, згідно з якою замість міського управителя мала з'явитися посада мера з великими повноваженнями. Оскільки в бюлетені випуск облігацій стояв як перша пропозиція штату, ця пропозиція дістала номер один. Але й поправка до міського статуту була першою місцевою пропозицією і тому вона теж дістала номер один. Організація «Громадяни за дальше збереження посади міського управителя» з'ясувала цю мовну проблему, коли вже поширила 50 000 листівок із закличками відкинути пропозицію номер один.

У 1981 році Верховний Суд штату Огайо наказав Раді Огайо з укладання бюлетенів, органів, що складався з представників двох партій, мав п'ять членів і відповідав за мову бюлетеня, де йшлося про запропоновані поправки до конституції, переписати бюлетень, складений для цієї ініційованої поправки, бо там стояла така фраза: «Це властиво природі аргументу проти ухвалення поправки»¹¹³. Надто суд вважав, що слово «становить», ужите разом зі словами «ніяких коштів для огайських платників податків», створює враження, що ті платники будуть змушені щось платити, якщо поправку ухвалять¹¹⁴.

А Верховний Суд штату Нью-Джерсі того самого року підтримав постанову апеляційного відділу вишого суду, що словесне формулювання листопадового бюлетеня, де йшлося про запропоновану поправку до конституції (складену в офісі генерального прокурора штату) щодо прибережних земель, не було нейтральним і тому знеохочувало б виборців давати згоду¹¹⁵. Урядовці штату майже негайно погодилися використати рекомендовану судом пояснювальну заяву, хоча таке використання було необов'язковим.

Ошуканство при зборі підписів

Найбільшу проблему при застосуванні референдуму-петиції (а також ініціативи й відкликання) становлять фальшиві підписи. Витрати, пов'язані зі збором підписів, спонукають несумлінних збирачів підписів фальшувати підписи на петиціях. Державний секретар штату або Юридична комісія штату з питань голосування має обов'язок вивчати та засвідчувати підписи на петиціях, поширених на території штату, а місцеві урядовці чи ради реєстраторів виборців здебільшого виконують цей самий обов'язок на місцевому рівні. У 1972 році звинувачено шість індивідів на основі свідчень дев'яти підлітків, яким пообіцяли по п'ять доларів за написання прізвищ із вуличних довідників у бланках петиції, щоб поставити на референдум запропонований випуск облігацій на суму 7,3 млн. доларів із метою поліпшити судноплавство на річці Міссурі¹¹⁶.

1963 року у штаті Массачусетс збирали підписи під протестами, намагаючись скасувати закон про збільшення зарплатні членів законодавчого органу

¹¹³ *State ex rel. Bailey v. Celebrezze, Jr.*, 67 Ohio St. 2d 516, 520 (1981).

¹¹⁴ Там само. – 519–520.

¹¹⁵ *Gormley v. Lan*, 88 N. J. 26, 438 A. 2d 519 (1981). Також див.: *Jersey High Court Upholds Ballot Bias Ruling* // *The New York Times*. – 1981. – 7 жовтня. – С. B5.

¹¹⁶ *Six in a Bond Drive Indicted for Forged Missouri Petitions* // *The New York Times*. – 1972. – 17 вересня. – С. 46.

цього штату¹¹⁷. Подавачі петиції вчасно зібрали 88 159 підписів із 12 округів, хоча загалом були потрібні 31 637 підписів¹¹⁸. У зв'язку з сумнівами у справжності підписів Юридика комісія штату з питань голосування організувала публічні слухання, і всі члени погодилися, що при зборі підписів були випадки ошуканства та кривосвідчень. Більшість членів комісії постановили, що справжніми є тільки 29 299 підписів, а меншість стверджувала, що справжні 39 040 підписів. Ця відмінність була пов'язана з юридичним питанням: чи фальшиве свідчення на аркуші реєстрації позбавляє чинності увесь аркуш і чи один фальшивий підпис на аркуші позбавляє чинності увесь аркуш, бо таке ошуканство впливає на свідчення збирача підписів.

Верховний Суд відкинув твердження, що стаття в законі штату, застосовна до свідчень на номінаційних документах, чинна й у випадку референдумів-петицій, і наказав надрукувати бюлетені з питанням референдуму і пояснювальну брошуру для виборців¹¹⁹.

Фінансування референдумів

Закони штатів про корупцію регулюють фінансування виборчих кампаній і кампаній із проведення референдумів. Історично такі закони вимагали квитанцій і повідомлень про витрати цих кампаній та обмежували грошові суми, які можна було жертвувати на кампанії й витратити під час них.

1976 року Верховний Суд США у справі *Баклі проти Валео* розглянув закон 1971 року про федеральну виборчу кампанію та поправки 1974 року до нього¹²⁰. Суд підтримав максимальний розмір індивідуальних внесків, вимоги про оприлюднення витрат і повідомлення про них, фінансову підтримку з боку держави, але визнав, що «обмеження витрат, незалежних витрат індивідів та груп і витрат кандидатів з їхніх особистих фондів, не відповідають конституції»¹²¹. Зокрема суд постановив, що обмеження особистих витрат кандидатів «істотно зменшує спроможність індивідів реалізовувати свободу слова, захищену першою поправкою [до Конституції США]»¹²².

Верховний суд Каліфорнії у 1976 році позбавив юридичної чинності закон цього штату про політичну реформу, який обмежував внески на кампанії з про-

¹¹⁷ Massachusetts Acts of 1963. – Розд. 506.

¹¹⁸ У конституції штату Массачусетс зазначено, що може бути не більше однієї четвертої засвідчених підписів із будь-якого одного округу. Constitution of the Commonwealth of Massachusetts, статті поправок. – Ст. 48. Також див.: *Lincoln v. Secretary of Commonwealth*, 326 Mass. 313 (1950).

¹¹⁹ *Molesworth & Others v. State Ballot Law Commission*, 348 Mass. 23, 200 N. E. 2d 583 (1964).

¹²⁰ Federal Election Campaign Act of 1971, 85 Stat. 3, 2 U. S. C. §431–41 (додаток 1971 року); Federal Election Campaign Act Amendments of 1974, 88 Stat. 1263, 2 U. S. C. §§431–437 (додаток 1974 року).

¹²¹ *Buckley v. Valeo*, 424 U. S. 1, 143 (1976).

¹²² Там само. – 52. 1978 року Федеральний апеляційний суд позбавив юридичної чинності закон, який забороняв внески корпорації на кампанії з проведення референдумів. Див.: *C & C Plywood Corporation v. Hanson*, 583 F. 2d 421 (9th Cir. 1978). 1980 року Федеральний апеляційний суд скасував закон штату Флорида, який обмежував внески індивідів у виборчий комітет сумою 3 000 доларів. Див.: *Let's Help Florida v. McCrary*, 621 F. 2d 195 (5th Cir. 1980).

ведення референдумів, бо ці обмеження порушують свободу слова, гарантовану першою поправкою до конституції США¹²³.

Через два роки Верховний Суд США позбавив юридичної чинності закон штату Массачусетс, що обмежував внески корпорацій на кампанії з проведення референдумів, постановив, що корпорація захищена першою поправкою до Конституції США і тому може витратити кошти для поширення своїх поглядів на запропоновану поправку до конституції штату, – поправку, яка уповноважувала законодавчий орган цього штату стягувати прогресивний прибутковий податок¹²⁴.

1981 року Верховний Суд розглядав постанову міста Берклі, штат Каліфорнія, яка обмежувала внесок у кампанію максимальною сумою 250 доларів на кожного індивіда¹²⁵. Суд скасував постанову й зазначив:

«Суд довго вважав першу поправку за спосіб захисту ринку задля зіткнення різних поглядів і конфліктних ідей. Цю концепцію утверджували і знову наголошували на ній майже від самого укладання конституції. Виборці міста Берклі ухвалили оскаржену постанову, яка накладає обмеження на той ринок. Тут не має значення, що самі виборці, а не законодавчий орган запровадив §602, бо виборці мають не більше право порушувати конституцію, ухваливши голосуванням якусь постанову, ніж законодавчий орган, ухвалюючи закони... Ставити спартанську межу ... перед індивідами, які прагнуть об'єднатися, і не ставити ніякої межі перед індивідами, які діють самі, – це очевидне обмеження права на об'єднання»¹²⁶.

Розрізняючи справу *Баклі проти Валео* і справу міста Берклі, суддя Вайт висловив окрему думку й зазначив, що позбавлений юридичної чинності закон штату Массачусетс цілковито забороняв внески й витрати, натомість постанова міста Берклі дозволяла внески розміром до 250 доларів¹²⁷. Далі він додав:

«Роль цієї ініціативи в Каліфорнії не можна відокремити від її мети: запобігти пануванню окремих інтересів. У цьому й полягає вся історія та мета цієї ініціативи в Каліфорнії, а водночас це ще й мета додаткових постанов, що мали захищати її. І те, і те служить максимальному розширенню обміну політичними думками»¹²⁸.

Хоча постанови Верховного суду США й Апеляційного суду США позбавили юридичної чинності закони кількох штатів, які були спрямовані на боротьбу з корупцією і обмежували внески індивідів для проведення референдумів, такі пункти й далі лишились у збірниках законів деяких штатів, зокрема Массачусетсу й Мічигану¹²⁹.

¹²³ *Citizens for Jobs and Energy v. Fair Political Practices Commission*, 16 Cal. 3d 671, 547 P. 2d 1386 (1976).

¹²⁴ *First National Bank of Boston et al. v. Bellotti*, 435 U. S. 765 (1978).

¹²⁵ Election Reform Act of 1974. – Berkeley, California. – Постанова №4700–N. S. – §602.

¹²⁶ *Citizens Against Rent Control v. City of Berkeley*, 102 S. Ct. 434 (1981).

¹²⁷ Там само. – at 441.

¹²⁸ Там само. – at 445.

¹²⁹ Massachusetts General Laws. – Розд. 55. – §7 (додаток 1984 року); Michigan Consolidated Laws Annotated. – § 169.201–169.282 (додаток 1984 року).

Вимоги схвалення достатньою більшістю

Чи справді пункти статутів, закони штатів і конституційні статті, які вимагають схвалення достатньою більшістю голосів на референдумі, порушують принцип Верховного Суду США «одна людина – один голос»? 1969 року Верховний Суд штату Західна Вірджинія виснував, що вимога достатньої більшості, яка міститься в конституції штату, порушує дану федеральною конституцією гарантію на рівний правовий захист¹³⁰.

Але 1971 року Верховний Суд США скасував цю постанову, визначивши, що вимога схвалення з боку достатньої більшості 60% виборців на референдумі, яка не дає тим чи тим політичним групам призвести до заборгованості внаслідок випуску облігацій або підняти податкові ставки вище від конституційних меж, не виділяє ніякої «окремої та ізольованої меншини» для спеціального ставлення до неї, бо це вимога, застосовна до будь-якого випуску облігацій задля будь-якої мети. Суд не міг виявити ніякої частки населення, яка була б «відгороджена» від виборчого права голосом, який вони подають на такому референдумі, й постановив, що вимога схвалення з боку достатньої більшості голосів у зв'язку з питанням про випуск облігацій досить розважлива: адже без неї можна було б підточити кредит і дітей, і ненароджених поколінь¹³¹.

Вимоги паралельного голосування

Конституція штату Нью-Йорк вимагає народного референдуму, коли йдеться про ухвалення окружного статуту та передачу функціональної відповідальності від міст, містечок і сіл округам; пропозицію, щоб вона набула чинності, мають схвалити виборці міст як одна одиниця і виборці містечок як друга одиниця¹³². Якщо запропонований статут передбачає перехід сільських функцій до округу, для його утвердження потрібне окреме схвалення виборців міст, виборців містечок і сільських виборців. Сільські виборці голосують водночас і як містечкові виборці, бо в штаті Нью-Йорк усі села розміщені в містечках.

Окружний суд США Західного округу штату Нью-Йорк 1974 року позбавив юридичної чинності конституційну вимогу (конституції штату Нью-Йорк) паралельної більшості, бо вона порушує принцип Верховного Суду США «одна людина – один голос»¹³³. А сам Верховний Суд 1977 року підтримав конституційність вимоги паралельної більшості, постановивши, що вона не порушує принципу «одна людина – один голос», бо міста і містечка мають різні інтереси¹³⁴.

Майнові вимоги до виборців

Історично володіння майном було рисою, потрібною для голосування на загальних виборах у багатьох штатах. Хоча від такої вимоги загалом відмови-

¹³⁰ *Lance v. Board of Education*, 153 WV 559, 170 S. E. 2d 783 (1969). Також див.: Constitution of West Virginia. – Ст. 10. – §8; West Virginia Code. – §§11–8–16 (1983).

¹³¹ *Gordon v. Lance*, 91 S. Ct. 1889 (1971).

¹³² Constitution of New York. – Ст. 9. – §1 (h) (1).

¹³³ *Citizens for Community Action at the Local Level, Incorporated v. Ghezzi*, 386 F. Supp. 1 (1974).

¹³⁴ *Town of Lockport v. Citizens for Community Action at the Local Level, Incorporated*, 423 U. S. 808 (1977).

лись, закони кількох штатів обмежують голосування на додаткових окружних виборах і референдумах із приводу облігацій власниками майна.

У 1969 році Верховний Суд США скасував вимогу сплати майнового податку для голосування на референдумі з приводу облігацій, забезпечених прибутком від певних об'єктів¹³⁵. Так само й апеляційний відділ Верховного Суду штату Нью-Йорк позбавив юридичної сили міський закон, який обмежував голосування з приводу пропозицій зібрати, асигнувати або витратити гроші або розпоряджатися міською землею і власністю індивідами, що володіють у даному містечку оціненою власністю¹³⁶. Проте цей міський закон і далі міститься у збірнику законів штату Нью-Йорк¹³⁷.

Зміни кордонів між зонами

Діючи відповідно до статті про ініціативу та референдум Конституції штату Огайо¹³⁸, виборці внесли поправку до статуту міста Істлейк, вимагаючи, щоб зміна використання землі, схвалена міською радою, мала схвалення з боку 55% виборців під час голосування на референдумі. Ця поправка була ухвалена, а заява забудовника про зміну кордонів земельних зон лишилася без відповіді. Забудовник подав позов до суду штату Огайо, намагаючись домогтися присуду, що поправка становить неконституційне делегування законодавчих повноважень виборцям, які відкинули запропоновану зміну використання землі, але судовий позов був не задоволений.

Хоча суд першої інстанції і апеляційний суд штату Огайо підтримали поправку до статуту, Верховний Суд штату Огайо постановив, що поправка є делегуванням повноважень, яке порушує гарантовані федеральною конституцією гарантії належної правової процедури, бо виборці не мали критеріїв, на які вони могли б спиратись у своїй постанові¹³⁹. Верховний Суд США скасував постанову Верховного Суду штату Огайо й виснував, що

«...референдум не можна ... охарактеризувати як делегування повноважень. Згідно з принципами нашої конституції, вся влада належить народові, що може делегувати її представницьким органам, які він створює... Створивши законодавчі органи, народ може зберегти собі повноваження безпосередньо розглядати питання, що їх в іншому випадку розглядав би законодавчий орган»¹⁴⁰.

Суддя Пауел висловив окрему думку на тій підставі, що були знехтувані нормальні захисні процедури розв'язку питань, які впливають на права індивідів», а суддя Стівенс і суддя Бренен висловили окрему думку на підставі, що

¹³⁵ *Cipriano v. City of Houma*, 395 U. S. 701 (1969).

¹³⁶ *Application of Cohalan*, 71 Misc. 2d 196, утверджено 41 A. D. 2d 840 (1972). Також див.: *Hill v. Stone*, 421 U. S. 289 (1975).

¹³⁷ *New York Town Law*. – §84 (1) (McKinney, 1965).

¹³⁸ *Constitution of Ohio*. – Ст. 2. – §1.

¹³⁹ *City of Eastlake et al. v. Forest City Enterprises, Incorporated*, 41 Ohio St. 2d 187, 324 N. E. 2 d 740 (1975).

¹⁴⁰ *City of Eastlake et al. v. Forest City Enterprises, Incorporated*, 426 U. S. 668, 673. Також див.: *Hunter v. Erickson*, 393 U. S. 385, 392 (1969).

«народне голосування – аж ніяк не прийнятний метод судового з'ясування прав окремих сутяжників»¹⁴¹.

Переважає право законів штату

У 1983 році суд у складі трьох суддів апеляційного суду штату Каліфорнія позбавив юридичної чинності як неконституційну постанову про регулювання орендної плати, яку ухвалили виборці міста Берклі, й то на підставі, що закон штату бере гору над постановою, яка дозволяє орендарям не виплачувати ренти, якщо, на їхню думку, землевласники не виконують тієї постанови¹⁴².

Громадянські права

Верховний Суд США 1969 року позбавив юридичної чинності поправку до статуту міста Акрон, штат Огайо, яку схвалили виборці на референдумі, зазначивши, що постанова, яка регулює нерухоме майно на основі кольору шкіри, національного й расового походження та релігії не може мати чинності, якщо її не схвалить на референдумі більшість громадян¹⁴³. Суд вважав, що вимога референдуму заперечує рівний правовий захист, накладаючи «в рамках процесу урядування особливий тягар на расові меншини»¹⁴⁴.

Через два роки Верховний Суд США підтримав вимогу конституції штату Каліфорнії, щоб державні проекти будівництва житла з низькою квартирною платнею не реалізовували без схвалення більшості виборців на місцевому референдумі¹⁴⁵. Хоча конституція штату Каліфорнії передбачала ініціативу та референдум, Верховний Суд Каліфорнії 1950 року визнав, що постанова місцевого органу житлового будівництва просити федеральної фінансової допомоги для державних проектів житлового будівництва була «виконавча» й «адміністративна», а не «законодавча», і тому не підлягала референдуму-протестові¹⁴⁶. Протягом шести місяців після постанови суду виборці ухвалили нову статтю конституції, згідно з якою постанови про державне житлове будівництво теж підлягають обговоренню на референдумі¹⁴⁷.

1970 року Окружний суд (у складі трьох суддів) США Північного округу штату Каліфорнії вважав, що нова стаття конституції Каліфорнії про референдум заперечує рівний правовий захист позивачів і заборонив запровадження статті про референдум¹⁴⁸. Касуючи постанову окружного суду, Верховний Суд США повідомив, що той закон не був спрямований проти «якоїсь расової меншини» і зазначив: «Уся історія Каліфорнії доводить, що повторюване викорис-

¹⁴¹ *City of Eastlake et al. v. Forest City Enterprises, Incorporated*, 426 U. S. 668, 680, 693 (1976).

¹⁴² *Court Invalidates Berkeley Rent Control Law* // *The New York Times*. – 1983. – 30 жовтня. – С. 32.

¹⁴³ *Hunter v. Erickson*, 393 U. S. 385 (1969). Також див.: *Akron City Charter*. – § 137 (1969).

¹⁴⁴ *Hunter v. Erickson*, 393 U. S. 385, 391 (1969).

¹⁴⁵ *James v. Valtierra*, 402 U. S. 137 (1969).

¹⁴⁶ *Housing Authority v. Superior Court*, 35 Cal. 2d 550, 557–558, 219 P. 2d 457, 460–461 (1950).

¹⁴⁷ *Constitution of California*. – Ст. 34. – §1.

¹⁴⁸ *James v. Valtierra*, 313 F. Supp. 1 (N. D. Cal. 1970).

тання референдумів давало громадянам голос у питаннях державної політики...», а також, що «вивчення каліфорнійського права з'ясовує: індивіди, які обстоюють житлове будівництво для людей із невисокими прибутками, не були виділені в окрему групу для обов'язкових референдумів, бо й ніяка інша група не повинна зіткнутися з такою перешкодою»¹⁴⁹.

Участь ФБР

Фінансування витрат, яких зазнали прихильники референдуму про продаж алкогольних напоїв у Болтоні, штат Північна Кароліна, з боку агентів Федерального бюро розслідувань (ФБР) спонукало Виборчу раду штату Північна Кароліна 1983 року позбавити той референдум юридичної чинності¹⁵⁰. ФБР розслідувало крадіжки автомобілів, контрабанду наркотиків та політичну корупцію в окрузі Колумбус, і вирішило, що якийсь бар був би добрим прикриттям для його потаємних операцій.

Агенти ФБР давали кошти одному політичному лідерові в Болтоні, містечку, де менше ніж 400 зареєстрованих виборців, щоб допомогти фінансувати вибори його прихильників до міської ради 1981 року, й розумілося, що вони прихильно поставляться до петиції про референдум із приводу алкогольних напоїв. У грудні 1981 року петиції, де було на сто підписів більше, ніж вимагає закон, передали до міської ради, і референдум був призначений на 30 квітня 1982 року. Виборці схвалили пропозицію 136 голосами проти 76.

Оцінка

Аргументи за і проти референдумів і цифрова демократія, проаналізовані в цьому розділі, великою мірою застосовні й до ініціативи та відкликання. Оцінюючи ці аргументи, читач повинен пам'ятати, що мета урядових реформаторів наприкінці XIX – на початку XX століття полягала в тому, щоб зробити державних урядовців чуйнішими до громадян, зменшивши могутність і вплив босів та окремих інтересів, ліквідувати корупцію в уряді, збільшити економію та ефективність при постачанні комунальних послуг. Незважаючи на те, що референдуми подовжують бюлетень і накладають більший тягар на виборців, кілька прихильників референдумів-петицій теж були членами організації боротьби за короткий бюлетень, яка намагалася зменшити вплив Джексонської демократії, що великою мірою була відповідальна за довгий бюлетень.

Аргументи за

Ранні реформатори спирали свої аргументи на модель раціонального виборця, що пильно приглядається до державних справ й шукає інформації про суспільні питання. Дані опитувань громадської думки свідчать, що нині тільки дуже малий відсоток виборців відповідає цій моделі. На користь референдумів висунуто сім головних аргументів.

1. *Громадянин – суверен, а референдум – механізм «чистої» демократії.* Цей голосливий аргумент висувують індивіди, які вважають, що політичні партії, політичні боси та

¹⁴⁹ *James v. Valtierra*, 402 U. S. 137, 141–142 (1971).

¹⁵⁰ North Carolina State Board Voids Referendum Due to FBI Involvement with Electoral Process // Election Administration Reports. – 1984. – №14 (6 лютого). – С. 3–4.

групи з особливими інтересами викривлюють погляди народу, і тому тільки передача питань на розгляд народу створює точне відображення волі суспільства. Крім того, референдуми-петиції дають змогу виборцям скасувати закони, ухваленню яких сприяли боси та групи з особливими інтересами. Волтер І. Вейл 1912 року стверджував: «[Р]еферендум аж ніяк не досконаліший за таємне голосування чи палицю поліція. Просто за нинішніх обставин це найкращий доречний засіб. З допомогою референдуму ми, безперечно, надамо чинності закону купі витончених дрібниць, як-от нині, скажімо, надаємо такої чинності референдуму»¹⁵¹.

А Ричард С. Чайлдс, ранній муніципальний реформатор, писав:

«Хоча народ переважною більшістю голосів може бути ладен проголосувати за певний закон, за представницької системи його номінальні агенти та слуги часто успішно зберігають байдужість, а то й чинять опір вибори за виборами. Наші уряди не так переймаються тим, як сподобатися народові, як тим, як сподобатися політикам, що стають таким чином безвідповідальним панівним класом із широким впливом, який можна оприбутковувати. Наша представницька система неправильно представляє нас. Чимало американців, утративши терпець, вимагають якоїсь додаткової та альтернативної системи, а саме: прямої законотворчості з допомогою ініціативи та референдуму»¹⁵².

2. *Референдум-петиція має потенційну здатність зробити законодавців чуйнішими до громадян, бо вони матимуть змогу сумніватись у властивій законодавцям спроможності судження.* Згідно з цією лінією міркувань, законодавці не матимуть охоти ухвалювати непопулярні закони, боячись, що буде застосований референдум-петиція, щоб скасувати їх і, власне, цензурувати дії законодавчого органу; отже, електорат може замінити нечуйних законодавців чуйними.

Союз громадян міст-близнюків штату Мінесота в доповіді про ініціативу та референдум, зазначив:

«У Північній Дакоті законодавчий орган має тенденцію ухвалювати свої закони, ніколи не забуваючи про можливу передачу тих законів на референдум. Інколи законодавчий орган не мав охоти ухвалювати закони, що їх вважали за потрібні, бо боявся референдуму. А інколи референдум касував те, що звичайний спостерігач назвав би добрим законом»¹⁵³.

3. *Референдум зменшує відчуження громадян і збільшує цікавість громадян до справ урядування: адже референдуми-петиції дають змогу здійснити вето, не усуваючи законодавців із посади.*

4. *Обов'язкові референдуми й референдуми-петиції сприяють украй бажаному рухові за короткі конституції, штатів і місцеві статuti, оскільки є менша потреба в докладному обмеженні повноважень законодавчого органу, коли його ухвали підлягають референдуму.*

5. *Кампанії, пов'язані з проведенням референдумів сприяють дискусіям та обговоренням, підвищуючи таким чином освітній рівень публіки.* Звичайно, під час референдумних кампаній можуть поширювати й хибну інформацію. 1982 року державний секретар штату Массачусетс Майкл Дж. Конноллі звинуватив противників пропозиції про здавання пляшок, що вони поширюють фальшиве твердження, ніби його офіс зазначив, що негатив-

¹⁵¹ Weyl W. E. The New Democracy: An Essay on Certain Political and Economic Tendencies in the United States. – New York: Macmillan, 1912. – С. 308.

¹⁵² Childs R. S. The Short Ballot: A Movement to Simple Politics. – New York: The National Short Ballot Organization, 1916. – С. 4.

¹⁵³ Initiative and Referendum... «NO» for Minnesota. – Minneapolis: Citizens League, 1979. – С. 26.

не голосування з приводу даної пропозиції спричиниться до того, що проекти з прибирання й переробки пляшок фінансуватимуть підприємства з виробництва напоїв і пляшок¹⁵⁴.

6. Необов'язковий референдум можна використати для виходу з законодавчої безвиході. Але досвід доводить, що обов'язкові референдуми дуже рідко застосовують для цієї мети.

7. Референдум-протест – природний додаток до принципу стримувань і противаг, властивого наявній системі врядування.

У зв'язку з дорадчим референдумом його прихильники вважають, що він дає змогу законодавцям визначити загальну волю з певного питання замість покладатися на погляди якоїсь очевидної меншини.

Аргументи проти

Проти референдумів висунуто дванадцять головних аргументів, крім того, існує тривога, що часте використання референдумів підточить представницьке врядування.

1. Референдум ослаблює представницьке врядування, знеохочуючи енергійних лідерів-новаторів домагатися обрання на посаду законодавця. Справжні лідери завжди новатори, й визнання суспільством законів нового типу відстає від думки новаторів, які можуть боятися, що їхні зусилля змарнуються, якщо референдум-петицію використають для скасування законів.

2. Референдум заохочує законодавців знімати з себе відповідальність у питаннях, які породжують бурхливі почуття, й передавати їх на розгляд електорату. Іншими словами, представники ухиляються від своєї відповідальності. Волтер І. Вейл висунув 1912 року, що референдумом, «напевне, скористаються слабкі законодавці, щоб скинути тягар важкого вирішування на виборців»¹⁵⁵.

3. Електорат не досить поінформований, щоб розважливо розглядати складні технічні питання. Цей аргумент, звичайно, аристократичний.

4. Референдум-протест призводить до непотрібних затримок та невизначеності, й тому законодавчий процес часто набуває, коли обмежитись тільки однією рисою, затяжного характеру. Хоча якийсь законопроект, щоб він набув чинності закону, губернатор може підписати 1 квітня, підписи на користь референдуму можна зібрати тільки до 1 липня, а референдум може відбутися лиш у листопаді. Крім того, противники референдумів заперечують, коли невеликій частці електорату дозволяють урвати діяльність уряду, що змушений чекати референдуму, на якому більшість виборців часто таки схвалює закон, про який ідеться.

5. Референдум спирається на нереалістичне припущення, мовляв, існує проста відповідь «так» або «ні» на складні питання, і призводить до конфронтації між прихильниками і противниками певної пропозиції. А в законодавчому процесі обидві сторони, що по-різному дивляться на питання, можуть укласти компроміс і визнати сформовані протилежною стороною пункти, які поліпшать якість законопроекту. На референдумі можливості для компромісу немає.

6. Референдум неспроможний з'ясувати інтенсивність почувань, що стоять за кожним голосом «за» або «проти». Більшість електорату може бути стривожена тільки однією статтею закону і схвалила б закон, якби ту статтю скасували.

7. Здебільшого набагато менше виборців відповідає на питання референдумі, ніж голосує за кандидатів, тож закони можуть бути схвалені чи відкинуті малим відсотком

¹⁵⁴ Secretary of State: Foes of Bottle Bill Misleading Voters // The Evening Gazette. – Worcester, Massachusetts, 1982. – 1 листопада. – С. 18.

¹⁵⁵ Weyl W. E. The New Democracy. – С. 309.

зарєєстрованих виборців. Одне слово, постанови ухвалює не абсолютна більшість виборців, а відносна. Хоча цей аргумент не можна відкинути, слід зазначити, що й багатьох законодавців обирають на посаду відносно більшістю голосів, а отже, вони не репрезентують поглядів абсолютної більшості своїх виборців.

8. *Групи з окремими інтересами дістають можливість використовувати референдуми-протести для скасування законів, ухваленню яких ці групи не спромоглися запобігти.* Такі групи звичайно мають значно більші фінансові ресурси, ніж ресурси груп, що зважають на державні інтереси. Навіть якщо референдум-протест не використовують для скасування закону, добре фінансовані групи з окремими інтересами можуть спромогтися переконати виборців відхилити пропозицію, що її законодавчий орган виніс для схвалення на референдумі. 1979 року «Consolidated Edison Company» витратила близько 700 000 доларів і успішно провалила пропозицію (в окрузі Вестчестер, штат Нью-Йорк), заснувати окружне агентство з комунальних послуг для вивчення можливості розмістити на території округу трансформаторних станцій тієї енергетичної кампанії. З названої суми 612 540 доларів компанія спрямувала через іншу організацію – Вестчестерські громадяни проти адміністративного перевороту¹⁵⁶.

9. *Проти використання референдумів висувають аргумент про тиранію більшості.* Пишучи в газеті «The New York Times» (1977), Ентоні Льюїс наголошував:

«Голосуючи за скасування місцевого закону, який захищав гомосексуалістів від дискримінації на робочому місці і в громадських місцях, жителі Маямі, штат Флорида, нагадали нам, навіть не мавши такого наміру, про одну річ: права меншин надто важливі, щоб їх можна було довіряти пристрастям минулих більшостей»¹⁵⁷.

10. *Пересічний виборець надміру обтяжений, а референдум, присвячений тому чи тому закону, незважаючи збільшує покладений на нього тягар.* Прихильники короткого бюлетеня вказують на здебільшого значне зменшення кількості виборців, які відповідають на питання референдуму, порівнюючи з кількістю тих, хто проголосував за кандидатів, і вважають його за свідчення, що чимало представників електорату не можуть розібратися в питаннях референдуму. Цей аргумент, хоч і має певну слушність, не є найважливішим аргументом противників, бо ж загалом можна припустити, що виборчі кампанії зберуть більше голосів за кандидатів, ніж голосів за або проти винесених на референдум пропозицій, які, на думку виборців, не дуже важливі (часто вони і справді такі). <...>

11. *У штатах, де законодавчий орган не може скасувати законів, що їх схвалили виборці, й не може внести до них поправки, референдуми призводять до негнучкості.* Отже, референдуми репрезентують негнучкий метод законотворчості. Навіть за браком заборони на законодавчі скасування чи поправки, противники референдуму стверджують, що законодавці не мають охоти братися за питання, що їх безпосередньо вже вирішили виборці.

12. *Витрати платників податків зростають унаслідок вимоги видати й поширити інформаційну брошуру для виборців.* Крім того, витрати можуть зрости ще більше, якщо для референдуму слід влаштувати окреме голосування.

Але є ще одна проблема, пов'язана з попередньою й зумовлена тим, що протягом трьох останніх десятиліть суди здійснюють втручання у формі судових наказів, наказуючи органам місцевого самоврядування вдатися до певних корективних дій; така ситу-

¹⁵⁶ Hudson E. Westchester Drums Beat Over on Con Edison // The New York Times. – 1979. – 9 жовтня. – С. B2.

¹⁵⁷ Lewis A. Tyranny of a Majority // The New York Times. – 1977. – 13 червня. – С. 29.

ація створила значні проблеми для тих органів, бо вони, щоб позичити гроші, потребують схвалення виборців. Джеймс Р. Голанд, президент Асоціації окружних урядовців у штаті Джорджія, писав у грудні 1983 року:

«Урядам округів доводиться тяжко боротися за будівництво нових громадських споруд. З одного боку, суди і здоровий глузд кажуть нам, що ми повинні будувати нові зали суду, в'язниці, адміністративні будівлі й т. ін. ... а з другого – ми маємо громадян, які відкидають випуск облігацій. Отож дуже часто вони тільки відсувають день розрахунку»¹⁵⁸.

Висновки

Мало хто сумнівається, що громадяни – суверен і що запропоновані органічні документи – конституції штатів, поправки до конституцій, місцеві статuti й поправки до тих статутів – бажано передати виборцям, щоб вони остаточно визначили їхню долю. Законодавчі органи вкрай рідко ініціюють необов'язкові та дорадчі референдуми. Крім того, мало що можна закинути дорадчим референдумам, що їх організують виборці, і то з таких питань, як кислотні дощі й замороження ядерної зброї, бо ці референдуми допомагають обраним представникам визначити волю електорату, дають їм змогу дізнатися про спектр поглядів, які доповнюють їхні звичайні джерела інформації про громадську думку.

Хоча референдуми з приводу звичайних законів мають бути додатком до законотворчості обраних державних представників, а не заступати її, поширення петицій і дедалі ширше використання референдумів відображують утрату довіри з боку виборців до обраних представників та ерозію статусу і значення цих представників. З другого боку, доступність референдумів-протестів озброює громадян засобами поправи непродуманих, як їм видається, постанов законодавчих органів. Якби популіст кінця ХІХ століття або прогресист початку ХХ століття поглянули тепер на референдуми-петиції, що відбуваються в окремих штатах, вони, напевне, загалом були б утішені.

Ошуканство при зборі підписів у більшості референдумних кампаній не становило великої проблеми, але є свідчення, що громадськість може бути хибно поінформована з боку і прихильників, і противників певної пропозиції. Хоч офіційні інформаційні брошури для виборців вочевидь виявилися відносно не-ефективними в ознайомленні електорату з усіма за і проти тих або тих питань, безперечно існує потреба в офіційно спонсорованій державній інформаційній кампанії, щоб розповісти виборцям про характер питань, сказати, що означатиме їхній голос «за» або «проти». Органи влади повинні звернути більшу увагу на засоби масової інформації, щоб поінформувати громадськість про характер питань, поставлених на референдум.

Чи повинні обрані урядовці бути нейтральними до питань, про які йдеться, а чи їм слід активно боротися за або проти тих чи тих пропозицій? На жаль, на це питання немає ясної відповіді. Певним державним і місцевим урядовцям слід

¹⁵⁸ *Holland J. R. President's Message // Georgia County Government. – 1983. – №35 (грудень).*

доручити обов'язок забезпечити, щоб громадськість мала доступ до неупередженої фактичної інформації, знала про погляди і прихильників, і противників кожного питання. Інші урядовці, як-от губернатор чи мер, повинні мати свободу виступати за або проти поданих пропозицій. Але тут можна запитати, чи слід витрачати державні кошти, щоб посприяти схваленню з боку громадян тієї чи тієї пропозиції. 1983 р. губернатор штату Нью-Йорк Маріо М. Куомо допоміг організувати громадський комітет для сприяння прихильному голосуванню про випуск транспортних облігацій, і штат витратив близько 75 000 доларів, не рахуючи робочого часу персоналу, щоб забезпечити схвалення пропозиції.

Немає свідчень, що «консервативні» групи частіше вдаються до референдумів, ніж «ліберальні» групи, зате є свідчення, що виборці займають і «консервативні», й «ліберальні» позиції з приводу різних пропозицій у тому самому бюлетені. Скажімо, 1982 року виборці штату Массачусетс схвалили пропозицію про запровадження смертної кари, дарма що цю пропозицію загалом вважають за «консервативну», і пропозиції про здавання пляшок і замороження ядерної зброї, що їх вважають за належні до «ліберального» спектру поглядів.

Бракує свідчень, що обов'язковий референдум загалом призводить до кепських постанов або що групи з окремими інтересами надуживають референдуми-протести.

Небезпека, що «грошовиті» інтереси використовують референдуми-петиції для своєї вигоди, зросла, коли Верховний Суд США своїми постановами скасував закони штатів, що визначали максимальну грошову суму, яку можуть витратити індивіди та корпорації під час референдумних кампаній. Цю тему докладніше висвітлено в розділі 4 у зв'язку з обговоренням ініціативи.

Втручання виборців у законодавчий процес за своєю суттю не є чимсь поганим, бо громадяни мають право зберегти собі повноваження брати участь в ухваленні постанов із тих або тих питань. Проте широке використання референдумів із приводу конкретних законів вочевидь небажане, бо компроміси й поправки, результат представницького процесу ухвалення постанов, поліпшують якість законів.

На нашу думку, вимога схвалення достатньою більшістю голосів при позичанні коштів вкрай небажана, бо дослідження свідчать, що переважна частина відкинутих пропозицій була схвалена більшістю виборців, які голосували за них. Адже відкидання такої пропозиції може збільшити тягар, який покладуть на платників податків у майбутньому внаслідок інфляції і, можливо, вищих процентних ставок; крім того, така відмова позбавляє громадян громадських споруд, яких вони потребують.

Отже, ми висновуємо, що обов'язковий референдум із приводу головних документів штату та органу місцевого самоврядування бажаний, а обов'язковий референдум із приводу «позичок із цілковитим забезпеченням» небажаний, бо ця вимога призвела до застосування засобів, які дають змогу відступити від неї, – облігацій із «моральним зобов'язанням» та угод про оренду й купівлю, які накладають на платників податків значно більший фінансовий тягар. Крім того, ця вимога призвела до неспроможності місцевих органів влади модернізу-

вати й будувати потрібні їм громадські споруди, щоб поліпшити забезпечення комунальними послугами й виконувати судові постанови про важливі вдосконалення: адже таким чином у них виникає конфронтація з судами.

Одна з додаткових переваг референдумів-петицій, а також ініціатив та відкликань, полягає в заохоченні електорату переглядати конституції штатів і місцеві статuti, щоб зробити їх коротшими і зрозумілішими, обмежити головними принципами, бо пряма законотворчість і відкликання дають громадянам механізми, які забезпечують, що законодавці не надживають довіру, з якою ставиться до них електорат. Конституція штату, що обмежена головними принципами і майже не обмежує повноважень законодавчого органу штату та місцевих органів влади, позбавить виборців потреби ухвалювати постанови з таких питань, як-от те, що 8 листопада 1982 року з'явилося у бюлетені штату Нью-Йорк:

«Чи слід схвалити запропоновану поправку до абзацу *E* п'ятого розділу VII статті конституції, що дозволяє відкинути заборгованість, яку має округ, місто, містечко чи село після 1 січня 1982 року й до 1 січня 1984 року за будівництво чи реконструкцію каналізаційних споруд, при оцінці спроможності цього округу, міста, містечка чи села утримувати заборгованість у межах, визначених конституцією?»

Референдум-петиція – це форма вето з боку громадян, яка має виправити гріхи законодавчої діяльності й має бути доступна виборцям як запобіжний клапан, який можна використати для скасування законодавчих постанов, що не відображують думки виборців. Поки що є дуже мало свідчень, що референдум-протест ослабив представницьке врядування, відохотивши багатьох здібних індивідів від спроб здобути законодавчу посаду чи утриматись на ній або заохотивши законодавчі органи ухилитися від відповідальності, часто вдаючись до необов'язкових референдумів.

Хоча здебільшого менша кількість голосів, – порівнюючи з кількістю голосів, відданих за кандидатів, – віддана при відповіді на питання референдумів, на перший погляд і становить проблему, не слід аж ніяк висновувати, ніби невідповідь на питання референдуму означає, що виборцям ті питання нецікаві. Адже цілком може бути, що виборці не відповідали на питання референдуму тому, що вважали: вирішувати тут мають ті, кого це питання обходить більше. Вимога, щоб та чи та пропозиція була схвалена більшістю голосів, відданих за кандидатів, несправедливо карає прихильників змін.

Слід звернути увагу на новий тип референдуму-петиції, коли, після збору потрібної кількості засвідчених підписів, дію закону призупиняють, а законодавчий орган буде зобов'язаний протягом певного періоду скасувати цей закон або внести до нього поправки. В разі, якщо протягом цього визначеного періоду (байдуже, чи був на сесії законодавчий орган, коли засвідчили підписи) цей орган не ухвалить пропозиції, викладеної в петиції, з приводу тієї пропозиції автоматично відбудеться референдум. Нині збір потрібної кількості засвідчених підписів автоматично спричиняє референдум, на якому виборці обмежені вибором між «так» і «ні» в питанні про скасування того чи того закону. Сподіваємось, що запропонований новий тип референдуму-петиції заохотить зако-

нодавчий орган внести поправки до закону чи скасувати його, уникнувши таким чином потреби в референдумі та пов'язаних із ним витратами.

Ініціатива, що за походженням близька до референдуму-петиції, дає зареєстрованим виборцям змогу безпосередньо ініціювати процес законотворчості з допомогою петицій. Успішне використання прямої ініціативи автоматично спонукає організувати обов'язковий референдум.

Річард Деггер

Якщо ми хочемо, щоб політичний устрій гарантував нам певний ступінь упевненості й надійності, а не скидався на дилему в'язнів, слід заохочувати до участі в політичному житті¹. <...> Така рекомендація очевидна. Участь [у політичному житті] дає індивідові змогу контактувати з іншими членами групи, полегшуючи таким чином комунікацію між ними і зміцнюючи зв'язок індивіда з групою загалом. Але те, як втілити цю рекомендацію на практиці, видається вже менш очевидним.

Адже постає дві проблеми. Одна полягає в тому, що є дуже багато різних способів збільшувати кількість нагод для участі. Як я зазначав вище, невеличкі школи дають своїм учням більше шансів на участь [у громадському житті], ніж великі школи. Соціальні мережі й чуття компетентності, що виростають із такої форми участі, згодом перейдуть у громадянську сферу, сприяючи таким чином активнішій участі в політичному житті. Отже, один зі способів посприяти цій участі полягає в перетворенні великих шкіл на малі. Але є ще багато інших способів посприяти участі, й тому визначення, коли і як починати, перетворюється в тяжку проблему.

Друга проблема – апатія. Участь [у політичному житті] може посприяти солідарності й формуванню активних, натхнених громадянським духом громадян, але як досягти такого результату, коли чимало, а то й більшість людей начебто віддають перевагу тому, щоб стати громадянином-споживачем? Як заохотити до участі в політичному житті тих, хто вбачає в цій участі невелику користь (а то й ніякої)?

У цьому розділі я розгляну дві стратегії збільшення участі та зменшення апатії. Але це не єдині стратегії, варті розгляду, й вони не конче найкращі. І справді, я доведу, що було б помилкою дотримуватися лише однієї з них. Ці стратегії тільки ілюструють розмаїття способів, якими можна намагатися посприяти участі в політичному житті, й між ними існують різючі відмінності. Перша пропозиція збільшила б участь, запровадивши певну комп'ютеризова-

¹ Деякі матеріали цього розділу спираються на працю: *Dagger R., Geer J. Apathy, Democracy, and Electoral Participation: The Case for Compulsory Self-Registration // Journal of Social Philosophy* (незабаром вийде). Я вдячний професорові Геррові за його дозвіл скористатися цим матеріалом.

ну форму прямої демократії; друга пропозиція зберегла б представницьке врядування, принаймні на загальнодержавному рівні, примусивши громадян (у юридичному розумінні) або голосувати, або реєструватись для голосування. Друга пропозиція узгоджується з республіканським лібералізмом, перша – ні. Проте обидві намагаються подолати апатію, й тому видається доречним почати з пояснення, чому апатія – такий тривожний симптом.

Чому апатія – зло?

«Якщо не ламається, не лагодь», – каже прислів'я. У випадку участі в політичному житті це означає, що зміна певної політичної системи, яка, як видається, задовільно функціонує, становить більшу небезпеку, ніж апатія, яку виявляє її електорат. Цей погляд спирається на три аргументи.

Перший полягає в тому, що апатія – відображена, наприклад, у неактивній участі у виборах – може просто засвідчувати, що виборці задоволені ситуацією, в якій перебувають їхня держава й вони самі. Згідно з таким аргументом, політика – це ще не все життя; люди загалом звертають увагу на політичні кампанії й вибори тільки тоді, коли вважають, що йдеться про їхні безпосередні інтереси та проблеми. Отже, неучасть у виборах означає тільки те, що чимало громадян не вважають за необхідне йти на виборчі дільниці та обстоювати свої інтереси чи сприяти їм. Замість думати про низьку явку на вибори як про хворобу, яку треба вилікувати, її, може, слід вважати за ознаку міцного здоров'я держави².

Другий аргумент проти намагань збільшити участь у політичному житті полягає в тому, що не потрібні ніякі зміни, поки голосує кількість людей, достатня для підтримки демократичних виборчих процедур. Цінність демократії становлять вибори на конкурентній основі, коли дві або більше партій висувують кандидатів на посаду, а виборці вибирають серед цих кандидатів. Якщо ніхто не голосує, ніхто не виграє – і система зазнає краху. Якщо голосує небагато людей, результат буде тільки трохи кращим, бо обрані не матимуть змоги заявляти про легітимність, надану їм підтримкою «народу». Навіть якщо так, немає потреби, щоб голосував кожен виборець, який має право голосу; треба щоб проголосувала кількість виборців, достатня для підтримки конкурентних виборів. Скільки саме людей становитиме достатню кількість, важко сказати, але за браком значних протестів проти легітимності кандидатів, обраних, коли явка виборців становить десь 50%, – як нині під час президентських виборів у США, – немає підстав вважати, що «достатньо» багато людей не голосує. За словами В. Г. Моріса-Джонса,

«[і]мперативом для здоров'я парламентської демократії є тільки реалізація виборчого права мірою, необхідною для забезпечення гри ідей та зіткнення інтересів. Якщо партитуру симфонії написано для п'ятдесяти інструментів, ми нічого не виграємо, потроївши їх кількість; багатолюдні оркестри ні до чого, якщо

² Як наполягає один самопроголошений захисник апатії, «держава, яка “вилікувала” апатію, напевне, буде державою, де надто багато людей дотримуватиметься хибної віри в ефективність політичних розв'язків проблем повсякденного життя» (Morris-Jones W. H. In Defense of Apathy: Some Doubts on the Duty to Vote // Political Studies. – 1954. – №2. – С. 37).

йдеться про якість музики. Так само й висока активність виборців здебільшого не пов'язана з нормальним функціонуванням політичних процесів»³.

В основі цих обох аргументів лежить погляд, що участь у політичному житті має вартість для більшості людей лише у суто інструментальному розумінні: це зорієнтований на ринок погляд на громадянина як на споживача. Згідно з першим аргументом, люди братимуть (і повинні брати) участь у політиці тільки тоді, коли думають, що їхня участь безпосередньо сприятиме їхнім особистим інтересам. Згідно з другим аргументом, люди повинні брати участь у голосуванні тільки тоді, коли вважають, що їхня участь допоможе підтримати виборчу систему, яка, коли все зважити, працює на їхню користь. У будь-якому випадку відносно низькі рівні виборчої активності не повинні тривожити нас, бо вони просто свідчать, що люди беруть участь у діяльності, яку цінують більше за вибори.

Третій аргумент іде далі. Тут твердження полягає в тому, що відносно високі рівні байдужості серед електорату бажані й, можливо, навіть необхідні для забезпечення здоров'я демократії. Як послідовно доводять дані опитувань громадської думки, більшість людей мають убогу інформацію про політичні справи й державну політику. Скажімо, автори книжки «Американський виборець» описали електорат, що «майже весь не має докладної інформації про ухвалення постанов в уряді», не має «послідовних поглядів» і, напевне, вважає, ніби більшість політичних питань «надто важкі для розуміння»⁴. Коли так багато людей непоінформовані або хибно поінформовані про державні справи, заохочення їх до участі у виборах може тільки погіршити якість рішень, що їх ухвалюють виборці. З огляду на інші дані, які свідчать, що чимало людей не дуже твердо віддані громадянським свободам і процедурним правам, є всі причини непокоїтися, що значне зростання виборчої активності може загрожувати «життєздатності самої демократії»⁵.

Апатія зменшує цю загрозу. Вона, на думку Джона Мюлера, «відіграє важливу роль, сприяючи функціонуванню демократії», забезпечуючи буфер від демагогії: «Нелегко переконати людей погодитися з чийсь поглядом, але, як, напевне, скаже, трохи перебільшивши, кожен досвідчений демагог, найважче передусім примусити їх слухати»⁶.

Саме такими є аргументи, якими оперують ті, хто вважає, що політична апатія не повинна тривожити нас. Хай там як, ці аргументи випливають із конкретного погляду на демократію – ту, яку звичайно називають «захисною» або «еко-

³ Там само. – С. 35.

⁴ *Campbell A., Converse P. E., Miller W. E., Stokes D. The American Voter.* – New York: John Wiley, 1960. – С. 534.

⁵ На думку одного автора, «[ж]иттєвість демократії ... рятує те, що ті, хто має найплутаніші уявлення про демократичні ідеї, напевне, виявляться ще й тими, хто буде політично апатичним і не справлятиме великого впливу. Їхня роль у загальнодержавному процесі ухвалення рішень така мала, що їхні "хибні" думки, а то й брак тих думок, мають незначні практичні наслідки для стабільності» (*H. McClosky. Consensus and Ideology in American Politics // American Political Science Review.* – 1964. – Т. 58. – Червень. – С. 361–382 (цит. на с. 376).

⁶ *Mueller J. Democracy and Ralph's Pretty Good Grocery: Elections, Equality, and the Minimal Human Being // American Journal of Political Science.* – 1992. – Т. 36. – С. 995.

помічною» демократією, вважаючи вибори за спосіб захисту чийось інтересів або сприяння їм, за щось дуже близьке до використання грошей на ринку. Це, звичайно, вже знайоме ставлення до громадян як до споживачів. Але є й протилежна концепція демократії, яка вимагає активної та широкої участі в політичному житті, вважаючи, що така активність сприяє розвитку важливих людських і громадянських рис. Згідно з цією «заснованою на розвитку», або «освітньою», концепцією, демократія – більше ніж просто механізм для додавання інтересів. Це ще й форма діяльності, – можливо, навіть спосіб життя, – що спирається на інтелектуальні та моральні риси громадян⁷. Отже, кожен, хто дотримується такого погляду (як повинні його дотримуватись ліберали-республіканці), відкидає тиме подані вище три аргументи на користь апатії.

З цієї причини навіть ті, хто схиляється до «економічної» концепції демократії, мають слушні підстави вважати загальнопоширену апатію за тривожну ознаку. Якщо вибори – це просто можливість для виборців обстоювати свої інтереси й повідомляти про свої вподобання, мала виборча активність перешкоджає з'ясуванню тих інтересів і вподобань. Існує ще й проблема очевидної легітимності переможців на виборах із низькою явкою виборців. Можливо, нині голосує «достатня кількість» людей, навіть у США, щоб запобігти поважним сумнівам у легітимності виборів. А що діяти тоді, коли явка виборців стане ще меншою? Або якщо люди почнуть висновувати, що участі в політичному житті лише половини виборців, – а то й набагато меншого числа, як-от під час загальних та місцевих виборів у США, – насправді не «достить»? Ці проблеми виникають надто тоді, коли коментатори з засобів масової інформації або представники опозиції починають висловлювати сумнів у реальності «мандатів» кандидатів-переможців. Наприклад, під час «блискучої» перемоги на виборах 1980 року Роналд Рейган здобув лише трохи більше ніж 50% голосів виборців на трьох етапах виборів. Хоча чимало коментаторів інтерпретували цю перемогу як «мандат», інші зазначали, що за Рейгана проголосували лише близько чверті тих, хто мав право голосу⁸.

Одне слово, хоч якої концепції демократії і громадянства дотримуватись, є доволі підстав вважати політичну апатію за проблему, яку слід розв'язати. З цією думкою в голові я звертаюсь тепер до розгляду двох різних способів сприяння участі та подолання апатії. Перший спосіб характерніший для громадянина-споживача, другий – для ліберально-республіканської концепції громадянства.

⁷ Про «засновану на розвитку» демократію див.: *Macpherson C. B. The Life and Times of Liberal Democracy.* – Oxford: Oxford University Press, 1977, надто розд. 3 і 5; *Held D. Models of Democracy.* – Stanford, CA: Stanford University Press, 1987, надто розд. 3. Про «освітню демократію» див.: *Ball T. Transforming Political Discourse: Political Theory and Critical Conceptual History.* – Oxford: Basil Blackwell, 1988. – Розд. 6; *Thompson D. John Stuart Mill and Representative Government.* – Princeton, NJ: Princeton University Press, 1976. – С. 6 (тут ідеться про наголос Мілля на «освітній меті» демократії). Згідно з Пейтменовим розумінням Мілля, Руссо і Дж. Д. Г. Коула, участь у демократичному політичному житті здійснює три функції: освічує людей, інтегрує їх до спільноти, «сприяє визнанню колективних рішень» (*Pateman C. Participation and Democratic Theory.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1970. – Розд. 2. – С. 43).

⁸ Сповнене глибоких міркувань обговорення блискучих перемог і мандатів див. у вид.: *Kelley S. Interpreting Elections.* – Princeton, NJ: Princeton University Press, 1983.

Миттєва пряма демократія

Одна з особливостей політичного мислення Руссо, на яку часто звертають увагу, – це обстоювання прямої демократії. Представництво, сказав він у [книжці] «Про суспільну угоду», – це форма рабства, якої у справді справедливій державі треба уникати. Але Руссо наполягав і на тому, що демократія можлива лише у спільноті, досить нечисленній, щоб люди мали змогу збиратись і вирішувати державні справи (кн. III, розд. 15). Як зауважувало відтоді чимало коментаторів, така умова начебто відкидає можливість, що пряма демократія може відігравати помітну роль у сучасній політиці. Але, хай там як, відкидала, здається, тільки до недавніх успіхів у розвитку комунікаційних технологій, що уможливили сприяння демократії, розширивши та зміцнивши можливість участі в політичному житті.

І справді, кілька авторів припустили, що комп'ютери й коаксіальні кабелі нині дають змогу утвердити нову форму прямої демократії, яку називають по-різному: «відеодемократією», «електронним референдумом» і «миттєвою прямою демократією»⁹. З допомогою комп'ютерів і кабелів ми, здається, можемо поставити електронні голосувальні пристрої в будинках усіх громадян, розпустити законодавчі органи й визначити далі політику прямим голосуванням електорату. Те, що досі видавалося придатним тільки для грецького полісу, швейцарського кантону й новоанглійського містечка, нині вже можна уявити і в сучасній державі.

Сказати, що те або те можна уявити, звичайно, ще не означає, що воно є бажаним, і саме це міркування й цікавить мене тут. Чи є миттєва пряма демократія бажаною формою врядування? В певних аспектах, і я говоритиму про них, вона має привабливі перспективи. Але має й поважні ганджі, й найтяжчий поміж них – властива їй тенденція знеохочувати людей бути активними, натхненими громадянським духом громадянами, як передбачає республіканський лібералізм. Проте я повинен наголосити, що моя критика спрямована тільки проти цієї конкретної форми прямої демократії. Саме тому й видається доречним почати з короткого опису миттєвої прямої демократії.

Як передмову до цього опису я хочу подати наступні обмеження. По-перше, щоб уникнути звинувачень, ніби я злякався солом'яного опудала, я намагався зобразити миттєву пряму демократію в найпривабливішому світлі. Дехто з чи-

⁹ Див., зокрема: *Miller J. C. III. A Program for Direct and Proxy Voting in the Legislative Process // Public Choice. – 1969. – Т. 7. – Зима. – С. 107–113; Shubik M. On Homo Politicus and the Instant Referendum // Public Choice. – 1970. – Т. 9. – Зима. – С. 79–84; Wolff R. P. In Defense of Anarchism. – New York: Harper and Row, 1970. – С. 34–37; Singer P. Democracy and Disobedience. – Oxford: Oxford University Press, 1973. – С. 106–107; Ithiel de Sola Pool. Citizen Feedback in Political Philosophy. – У кн.: Talking Back: Citizen Feedback and Cable Technology / Ed. Ithiel de Sola Pool. – Cambridge, MA: MIT Press, 1973. – С. 237–246; Laudon K. Communications Technology and Democratic Participation. – New York: Praeger, 1977. – Розд. 1–3; Graham K. Democracy, Paradox, and the Real World // Proceedings of the Aristotelian Society. – 1975/1976. – Т. 76. – С. 242; Macpherson C. B. The Life and Times of Liberal Democracy. – Oxford: Oxford University Press, 1977. – С. 94–98; Hollander R. Video Democracy. – Mt. Airy, MD: Lomond Publications, 1985.*

тачів, можливо, подумає, що я надміру переоцінюю аргументи на її користь. По-друге, я спирав цей опис на політичну систему США – систему, з якою я обізнаний найкраще. Проте моя критика не повинна втрачати слушності й тоді, коли йдеться про перехід до миттєвої прямої демократії в інших країнах, де існує та або та форма представницької демократії. По-третє, деякі особливості цього опису, як-от терміни перебування на посаді президента й суддів, трохи довільні. Той, хто не думає, що за такої системи президент повинен обіймати посаду один рік, може, як йому видається потрібним, скоротити або подовжити цей термін і здійснити такі самі зміни інших особливостей схеми. По-четверте, оскільки я намагаюсь охарактеризувати певну форму миттєвої прямої демократії, що є якомога прямою та демократичною, я не розглядав можливості використовувати комп'ютери та кабелі, щоб створити певне поєднання представницького і прямого врядування. Деякі аргументи, спрямовані проти миттєвої прямої демократії в чистому вигляді, можуть мати слушність і тоді, коли йдеться про ті змішані форми, а інші – ні. І, нарешті, в поданому нижче описі я просто припустив, що миттєва пряма демократія вже функціонує. Це припущення може видатись необґрунтованим, бо я нехтую можливість, що може виявитись потрібною поступова трансформація, щоб підготувати громадян і вони відповідали вимогам нових інституцій та процедур¹⁰. Але моя мета – розглянути твердження, яке обстоюють деякі прихильники миттєвої прямої демократії, що ця демократія сама по собі спричинить зміну звичок і поглядів громадян – надто звичку до політичної апатії¹¹.

Нарис миттєвої прямої демократії

Отож припустімо, ніби врядування у США якимсь чином перетворилось у миттєву пряму демократію. Як і за решти форм прямої демократії, основна передумова такого режиму полягає в тому, що самі люди, а не їхні посередники, повинні визначати політику, яка керує їхнім життям. Задля цього в домі кожного виборця слід поставити якийсь комп'ютерний пристрій. Ці пристрої, пов'язані інтерактивним кабельним телебаченням з комп'ютером у столиці, дадуть змогу громадянам голосувати з приводу того чи того питання, торкнувшись однієї чи більшої кількості клавіш¹². У деяких питаннях виборців проситимуть зазначити порядок своїх уподобань серед певної сукупності варіантів вибору; в інших питаннях вони, можливо, вибиратимуть з-поміж таких варіантів відповіді: «Дуже схвалюю», «Схвалюю», «Байдуже», «Не схвалюю» і «Дуже не схвалюю».

¹⁰ Я вдячний Нанерлю О. Кієгейнові за те, що він переконав мене у важливості цього пункту.

¹¹ Я маю на увазі Вольфа й Голендера, скажімо, Голендер пише: «Тільки-но прокладуть кабель двостороннього зв'язку чи запровадять якусь споріднену технологію, Америка матиме справжню можливість надолужити понад ціле покоління апатії. Політики знову зможуть бути такими, якими їх уявляли ті, хто мріяв про демократію. Громадянські справи будуть справою повсякденного життя. Відеодемократія пропонує нове життя системі, яку більше характеризує летаргія, ніж завзяття» (*Hollander R. Video Democracy*. – С. 106).

¹² Той, хто гадає, ніби тут багато фантазії, нехай звернеться до вид.: *Hollander R. Video Democracy* (особливо розд. 1–2), а також до вид.: *Wicklein J. Wired City, U.S.A.: The Charms and Dangers of Two-Way TV // Atlantic Monthly*. – 1979. – №243 (лютий). – С. 35–42.

Така система дає змогу виборцеві зазначати інтенсивність своїх уподобань, а також протестувати проти певної пропозиції, хоча діапазон інтенсивності досить обмежений. Отже, виборець може подати не більше ніж два голоси за або проти якоїсь пропозиції, і тому той, хто вибирає варіант «Дуже не схвалюю» (або «Дуже схвалюю»), подає максимальну кількість голосів із приводу даного питання – два, – а той, хто голосує «Схвалюю» (чи «Не схвалюю»), подасть тільки один голос; варіант «Байдуже» не зараховують як голос. Пропозицію завжди ухвалюють тоді, коли вона отримує більше схвальних, ніж заперечних голосів.

Кожного тижня громадяни голосують із приводу одного або більшої кількості питань, хоча вони можуть проголосувати й просто за те, щоб відкласти постанову. Пропозиції даного тижня висвітлюють по кабельному телебаченню, так само як і дискусії між їхніми прихильниками та опонентами. Ті дискусії повторюють протягом тижня в різні години, крім того, вони доступні через інтернет, тож кожен може бачити, чути й читати їх. Наприкінці тижня відбувається референдум. Виборчі дільниці, так би мовити, відкривають тричі на день у різні години, щоб кожен мав шанс узяти участь. Ті, хто не може бути вдома в названі години, – і ті, хто не має дому, – можуть проголосувати на пошті, на роботі, в бібліотеці, в муніципалітеті чи в якійсь державній установі.

За цієї схеми виконавча та судова гілки влади відіграють важливу, проте набагато меншу роль. Виконавча гілка відповідає не тільки за реалізацію політики, яку схвалив електорат, а й за проведення регулярних телевізійних дискусій із питань, що становлять суспільний інтерес. Президента обирають прямим народним голосуванням на термін один рік. Президента можуть переобирати, але не на два терміни підряд, і людину, яка займає цю посаду, можуть усунути будь-коли, якщо за це проголосує більше половини електорату. Хоча президент має певні надзвичайні повноваження, до них не належить право запроваджувати закони чи накладати на них вето.

Президент призначає членів судових органів держави, але призначених має затвердити більшість тих, хто проголосував на спеціальних референдумах, причому голосувати мають право громадяни, що живуть на території даної юрисдикції. Тобто кожен громадянин має змогу голосувати за або проти кандидата в члени Верховного Суду, але тільки ті, хто живе на території певної юрисдикції, можуть голосувати за або проти людини, призначеної в суд нижчої інстанції. Суддів, тільки-но їх затверджено на посаду, можна відкликати протягом усього терміну їхнього виконання своїх обов'язків. Судді застосовують та інтерпретують закони, проте не мають права проголошувати політику, що її схвалили громадяни, *ultra vires**.

Саме такими є головні риси миттєвої прямої демократії. Тепер до цього нарису я додаю трохи більше деталей, передбачаючи деякі практичні заперечення, які можна висунути проти такої схеми.

Перше заперечення полягає в тому, що вона може виявитись надто дорогою. Це заперечення, власне, не можна спростувати, бо, наскільки я знаю, ніхто не обраховував потрібні кошти. Але з огляду на витрати, пов'язані з утриман-

* Поза компетенцією (*латин.*).

ням 100 сенаторів, 435 представників та їхнього персоналу, можна тільки гадати, чи не може миттєва пряма демократія виявитись *дешевшою* за нинішню форму врядування. Крім того, можна запитати: що саме робить що-небудь надто дорогим? На думку одного прихильника, аргумент, мовляв, миттєва пряма демократія «така дорога, що унеможлиблює дії»,

«україн ганебний... Якщо ми бодай трохи поважаємо цінності демократії, тоді ми повинні бути готові збільшити кількість ресурсів, що йдуть на неї. Суспільство, яке воліє віддавати гроші на урядову пишноту, на гонорари, оплату голови і членів найвужчого керівного осередку тієї або тієї партії, не спромоглося досить поважно сприймати демократію»¹³.

Друге заперечення полягає в тому, що миттєва пряма демократія заохочує до ошуканства. Але тут можна вдатися до низки засторог, зокрема подбати про те, щоб тільки той індивід, якому призначений голосувальний пристрій, міг скористатися ним. Такого результату можна досягти, використовуючи картки та коди, як, скажімо, в банкоматах, або ж можна створити пристрої, що вимагають перед реєстрацією голосу відбитка пальця індивіда, якому призначений даний пристрій¹⁴. Ці самі заходи можуть перешкодити виборцям голосувати більше ніж один раз із приводу даного питання. Інші застороги, як-от різні захисні системи та запобіжники, захищатимуть від можливості, що хтось втрутиться в роботу комп'ютера.

Мабуть, найсерйозніше практичне заперечення полягає в тому, що електорат може опинитися на ласці тих, хто визначає порядок денний. Як сформульовано питання, які пропозиції запропоновано увазі загалу й навіть порядок, у якому подано для голосування альтернативи, – все це важливі проблеми, що їх не можна розв'язати голосуванням, бо їх треба вирішити до голосування. А це означає, що навіть за миттєвої прямої демократії потрібна якась група посередників. Проблема полягає в тому, щоб забезпечити контроль народу над цими посередниками, щоб ні в якому разі народ не став їхнім заручником.

Для розв'язку цієї проблеми можна припустити, що раз на рік громадяни обирають комітет, який визначає порядок денний. Цей комітет формулює пропозиції, про які його члени оголошують по телебаченню наприкінці щотижневого референдуму, й кожну пропозицію, що набирає принаймні третину голосів, вибирають, щоб згодом голосувати за неї. Після цього комітет із визначення порядку денного вибирає своїх членів промовців, що беруть участь у телевізійних дискусіях про переваги тієї чи тієї пропозиції, а потім береться до роботи, щоб сформулювати пропозиції на наступний тиждень. Як і президент та судді, члени цього комітету будь-коли підлягають відкликанню, що дає змогу забезпечити над ним контроль громадян.

Викладені вище міркування – звичайно, тільки ескіз миттєвої прямої демократії, а не її повна картина. Проте він повинен довести нам, що пряма демократія такого типу не є ані безнадійно штучною, ані просто солом'яним пострахом. Крім того, навіть є причини вважати, що цій схемі властиві переваги.

¹³ *Graham K. Democracy, Paradox, and the Real World.* – С. 242.

¹⁴ Про перше припущення див.: *Singer P. Democracy and Disobedience.* – С. 107; про друге – *Wolff R. P. In Defense of Anarchism.* – С. 35.

Переваги миттєвої прямої демократії

Миттєва пряма демократія в кількох аспектах обіцяє бути привабливим способом керування країною. Почнімо з того, що зникають проблеми, пов'язані з представницьким урядуванням. Уже не має потреби непокоїтися, чи представники повинні діяти як делегати чи як довірені особи або в якому співвідношенні вони повинні намагатися поєднати ці ролі. Не буде, крім того, ані недостатньої, ані надмірної представленості окремих груп. Коли глянути на теперішню ситуацію у США, Сенат одним способом, а Палата представників іншим надають більшої ваги вподобанням тих або тих індивідів. У Сенаті громадяни штатів з нечисленним населенням мають перевагу, бо кожен штат обирає двох сенаторів. А в Палаті представників, членів якої обирають в одномандатних округах, ті, хто не голосував за кандидата, що виграв, – а це може бути більшість виборців, якщо кандидатів більше ніж два, – можуть у певному розумінні взагалі не мати представника. Навіть схеми пропорційного представництва не можуть гарантувати рівного представництва поглядів кожного виборця. Але за прямої демократії такі проблеми просто зникають.

Друга приваблива риса миттєвої прямої демократії полягає в тому, що вона зменшує вплив зацікавлених груп. За представницького врядування представники зацікавлених груп здебільшого зосереджуються в столиці, намагаючись вплинути на представників народу. В багатьох випадках зацікавлені групи навіть докладають усіх можливих зусиль, щоб визначити, кого оберуть до законодавчого органу. Відмова від законодавчих органів, може, й не покладе край лобістським зусиллям цих груп, але безперечно перешкодить їм. Звичайно, тією мірою, якою згаданий у поданому вище нарисі комітет із визначення порядку денного виконує деякі функції законодавчого органу, він створюватиме й певні нагоди для лобіювання. Але тією мірою, якою ці функції будуть обмежені, будуть обмежені й можливості лобіювання.

Пряма демократія обіцяє покласти край або принаймні мінімізувати деякі з законодавчих маневрів, що характерні для представницького врядування. Скажімо, за миттєвої прямої демократії не було б затягування дебатов, не було б і голів комітетів із «безпечних» округів, – голів, які б перешкоджали ухваленню законопроектів, до яких прихильна безперечно більшість народу. На краще чи на гірше, але політика взаємних послуг і законодавча годівниця взагалі за цієї системи були б майже неможливі. Безперечно, це не конче наслідок прямої демократії, бо пряма демократія сама по собі не ліквідує стратегічного голосування. Але це наслідок миттєвої прямої демократії, бо велика кількість виборців та їхня ізольованість одне від одного перешкоджатиме їм обмінюватися сигналами, «таким чином зменшуючи простір стратегічної поведінки до її голого мінімуму»¹⁵.

Можна, крім того, зазначити, що миттєва пряма демократія, напевне, не страждатиме від того, що чимало людей вважають за головний гандж сучасної американської політики: наголосу радше на особистостях і стратегіях виборчих кампаній, а не питаннях, про які йдеться. Ця тенденція може бути виразніша у США, ніж деінде, але, напевне, властива всякому представницькому врядуванню. Зрештою, коли нам треба обрати представника, ми звичайно хочемо

¹⁵ *Mueller D.* – *Public Choice.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – С. 66.

щось знати про характер кандидатів. У великій державі, де телебачення загальнодоступне, ця увага до характеру, здається, вироджується в цікавість до особистості, образу чи «харизми», – або, можливо, до скандальних подробиць того, що колись вважали за приватне життя. Натомість за миттєвої прямої демократії в центрі уваги найімовірніше перебуватимуть самі питання.

І, нарешті, дехто може вважати, що миттєва пряма демократія приваблива тим, що вільна від нетолерантності й тиску, спрямованого на конформізм і схвалення, – тиску, начебто властивого іншим формам прямої демократії. Згідно з цим поглядом, пряма демократія того типу, який ми бачимо в суспільствах, де всі знають одне одного, згуртовує громаду і запроваджує рівність коштом багато дорожчих цінностей – свободи і таємниці приватного життя. За словами одного критика, «пряма демократія стирає кордони та поділи, підпорядковує все політичному імперативу, що його визнає суспільство. Цей імператив перешкоджає досліджувати можливості, які властиві несупільній сфері і яким сприяє дух представницької демократії»¹⁶. Але миттєва пряма демократія відрізняється в цьому аспекті від традиційних форм здебільшого тим, що вона не обмежена суспільствами, де всі знають одне одного. З огляду на розмір політичного утворення та ізоляцію громадян, що голосують у приватному затишку своїх осель, миттєва пряма демократія, здається, зберігає бажані риси інших форм прямої демократії, а водночас до мінімуму зменшує перспективу бундючної і брутальної нетолерантності¹⁷.

В усіх цих аспектах миттєва пряма демократія видається привабливою системою врядування. Але це не єдині аспекти, які мають значення. Тепер я стверджуватиму, що набагато важливіші міркування дають підстави заперечувати врядування з допомогою електронних референдумів. Скажімо, дехто не погодиться, що всі названі вище риси слід зараховувати на користь миттєвої прямої демократії, і трохи згодом я й справді спробую повернути останню рису – спроможність голосувати у приватному затишку своєї оселі – проти миттєвої прямої демократії. А втім, я сподіваюся, що достатньо сказав про переваги цієї нової форми прямої демократії, щоб запобігти її відвертому відкиданню.

Вади миттєвої прямої демократії

Будь-який прихильник миттєвої прямої демократії, напевне, постане ось перед якою проблемою: чи хочуть і чи можуть люди тієї або тієї країни отак урядувати над собою? Є досить багато свідчень, що вони не хочуть і не можуть. За даними книжки «Участь у політичному житті в Америці», 22% виборців США не беруть участі в політиці, ще 67% беруть участь тільки принагідно¹⁸. Крім того, коли дослідники вивчають рівні політичної свідомості та поінформова-

¹⁶ *Kateb G. The Moral Distinctiveness of Representative Democracy // Ethics.* – 1981. – Т. 91. – Квітень. – С. 373.

¹⁷ На цьому погляді наголошено у вид.: *Grofman B. Fair and Equal Representation // Ethics.* – 1981. – Т. 91. – Квітень. – С. 484. Також див.: *Mansbridge J. Living with Conflict: Representation in the Theory of Adversary Democracy // Ethics.* – 1981. – Т. 91. – Квітень. – С. 475 (прим. 15).

¹⁸ *Verba S., Nie N. Participation in America: Democracy and Social Equality.* – New York: Harper and Row, 1972. – С. 79–80.

ності, дані опитувань громадської думки майже завжди показують, що більшість людей непоінформовані, кепсько інформовані або неправильно поінформовані. За таких обставин дуже легко зрозуміти, чому дехто може боятися, що політика, ухвалена в процесі миттєвої прямої демократії, виявиться короткозорою, нерозважливою і, зрештою, катастрофічною.

Ось який аргумент часто висувують прихильники елітизму, демократичного чи іншого: оскільки людям бракує спроможності розглядати складні політичні питання, вони повинні довіряти урядування над собою тим, хто мудріший, розважливіший і більше переймається громадянським духом. Проте навіть прихильник учасницької демократії може висувати, що миттєва пряма демократія заходить задалеко. Отож С. В. Макферсон стверджує, що найдемократичніше урядування, якого можна сподіватися на рівні сучасної держави, навіть із допомогою комп'ютерів та кабелів, однаково має бути сумішшю прямого і непрямого урядування. На його думку, деяка форма представництва необхідна, щоб можна було як слід сформулювати питання і примирити несумісні вимоги. Адже інакше виборці,

«напевне, вимагатимуть зменшення безробіття, а водночас вимагатимуть зменшення інфляції, або збільшення урядових витрат водночас зі зменшенням податків ... Щоб уникнути потреби в певному органі, що примирюватиме ці несумісні вимоги ... питанням слід надати таких формулювань, які вимагатимуть від кожного виборця глибини мислення, якої годі сподіватися»¹⁹.

Отже, не конче бути елітистом, щоб вважати, що миттєва пряма демократія вимагає від пересічного індивіда надто багато. Але деяких авторів цей аргумент не переконує. Скажімо, Роберт Пол Вольф «більш ніж наполовину чесний», говорячи про миттєву пряму демократію, яку він обстоює у своїй праці «Захист анархізму». Вольф, передбачаючи щойно згадану критику, пропонує наступне спростування:

«Перша реакція на ... миттєву пряму демократію буде, безперечно, хаотичною. Проте дуже швидко люди побачать, – такого, вочевидь, ще немає, – що їхній голос спричиняє зміни у світі – безпосередні, очевидні зміни. Ніщо не впливає так швидко на розвиток чуття відповідальності, як таке усвідомлення. Америка стане свідком негайного та енергійного підвищення інтересу до політики. Навряд чи буде потреба починати дорогі і сповнені розчарувань кампанії, щоб спонукати людей голосувати. Політика день у день буде на вустах у кожного чоловіка, жінки і дитини»²⁰.

Хоч якою гідною захвату може бути така віра в демократію, позиція Вольфа все-таки неприйнятна. Не конче слід вважати, ніби пересічна людина дурна, егоїстична та ірраціональна, щоб думати, що миттєва пряма демократія надто обтяжлива як метод урядування. Те, що дискваліфікує більшість нас як творців політики, може бути просто браком часу, щоб стати як слід поінформованими про складні проблеми, перед якими ми постаємо на загальнодержавному рівні. Можливо, миттєва пряма демократія збільшить нашу політичну мудрість, проте сама по собі не дасть нам часу на вивчення того, що годилося б знати.

¹⁹ *Macpherson C. B. The Life and Times of Liberal Democracy. – С. 95–96.*

²⁰ *Wolff R. P. In Defense of Anarchism. – С. 36–37.*

Час, звичайно, – не єдине міркування. Люди, здається, «знаходять» час для питань, що важливі для них, отож цілком може статися, що кількість тих, хто цікавиться політичними питаннями, знезацька зросте з переходом до миттєвої прямої демократії, як і стверджує Вольф. Згідно з таким поглядом, справжньою причиною апатії більшості людей є усвідомлення, що їхні голоси надто кволі, щоб їх почули за політичної системи, де домінує еліта. Якщо вони побачать, що їхні голоси справді мають значення, то надаватимуть більшій ваги державним питанням і знайдуть час на ознайомлення з ними.

Вольфове пояснення причин політичної апатії, може, й слушне, хоча це, напевне, ще не вся правда про дане питання. Але, якщо погодитись із цим твердженням, звідси однаково не випливає, що запровадження миттєвої прямої демократії – ліки від цієї недуги. Аж ніяк не є безперечним твердження, що громадяни за миттєвої прямої демократії пересвідчаться, що їхні голоси мають «безпосередній, очевидний вплив» на світ. Їхні голоси напевне впливатимуть на систему з такою демократією, бо саме ці голоси колективно визначають політику. Проте окремий виборець навряд чи пересвідчиться, що його голос справляє якийсь вплив. Будучи одним серед мільйонів, окремий виборець може висувати, що його голос украй незначущий, а це може привести до дальшого висновку, що час, витрачений на збір інформації та формування суджень про актуальні питання, просто змарнований.

Такий висновок принаймні не менш імовірний, ніж той, який передбачає Вольф. Якщо виборці помітять, що їхні індивідуальні голоси мають незначущу вагу, годі сподіватися, що в них сформується чуття відповідальності, яке випливає, на думку Вольфа, з усвідомлення, що їхні голоси мають значення. Натомість видається, що чуття відповідальності – це те, що нині спонукає багатьох голосувати на загальнодержавних виборах, бо ж майже безперечно, що голос будь-якого індивіда не матиме впливу на результат²¹. Прихильники миттєвої прямої демократії мали б довести, що якась інша риса чи риси цієї системи виплекають у громадян чуття високої відповідальності, таким чином заохотивши їх брати активну участь у державних справах. Нагода подати голос, що може бути лиш одним серед ста мільйонів, навряд чи може правити за таке заохочення. Самої можливості голосувати прямо за ті або ті політичні питання, а не за представників просто не досить. У тих частинах США, де регулярно проводять референдуми, за питання референдуму насправді голосує менше людей, ніж на виборах представників²².

²¹ У вид.: *Meehl P. The Selfish-Voter Paradox and the Thrown-Away Vote Argument // American Political Science Review. – 1977. – Т. 71. – Березень. – С. 11*, автор висновує, що його шанси подати вирішальний голос на президентських виборах «десь такі самі, що й шанси загинути в автомобільній катастрофі, ідучи на виборчу ділянку». Таке саме твердження сформульовано і в романі: *Skinner B. F. Walden Two. – New York: Macmillan, 1976 (перше вид. 1948 року). – С. 249.*

²² У вид.: *Arterton F. C. Teledemocracy: Can Technology Protect Democracy? – Newbury Park, CA: Sage Publications, 1985. – С. 161*, автор висновує, що «наявні свідчення [про явку на референдуми] суперечать твердженням прихильників прямої теледемократії, мовляв, відколи громадяни усвідомлять, що їхні дії справді визначають результати, показники участі зростуть».

Отже Вольфові твердження невірні. Проте ми повинні звернути ретельну увагу на те, що випливає звідси. Навіть якщо Вольф помиляється, звідси ще не випливає, що критики миттєвої прямої демократії мають слухність, стверджуючи, ніби результатом цієї системи буде суперечлива, нерозважлива й катастрофічна політика. Це *може* статися, так само як *може* статися, що люди бездоганно реалізуватимуть свою відповідальність. Але є й третя можливість: те, що більшість людей, усвідомлюючи незначущість своїх голосів, просто нехтуватимуть референдуми й полишать вирішення політичних питань тим невеличким групам, яким політика дає насолоду або яких вона зобов'язує. Якщо таке трапиться, в нас не буде причини хвилюватися, – принаймні буде не більше, ніж тепер, – про розважливість політики за миттєвої прямої демократії. Та чи варто йти на такий ризик? Можливо, якщо урядування через електронні референдуми може запропонувати і щось інше. Розважлива політика – не єдина річ, якої слід бажати від політичних інституцій і процесів; ми хочемо ще й інституцій і процедур, які збагачують людське життя. Але мети не можна досягти, якщо людей не заохочують діяти як громадян (у моральному розумінні), а це те, чого навряд чи доможеться миттєва пряма демократія.

Коли не брати до уваги іншої критики, миттєва пряма демократія небажана на загальнодержавному рівні, бо пов'язана з загрозою знеохотити активних, натхнених громадянським духом громадян. Ці слова не означають, що тут вона унікальна. В багатьох аспектах вона тільки загрожує поширити певні умови, які вже переважають у сучасних суспільствах, як-от їхній величезний розмір. <...> [В]еликий розмір перешкоджає співпраці, зокрема співпраці, необхідній для підтримки такого суспільного блага, як демократична система виборів. Крім того, вона, напевне, зміцнить покладання на примус. Розмір держави – це, звичайно, не результат прямої демократії, миттєвої чи якоїсь іншої. Але, на відміну від тих форм прямої демократії, що закликають до децентралізації політичної влади, миттєва пряма демократія не пропонує нічого, щоб зменшити вплив розміру або протидіяти йому. Спроможність голосувати вдома декому може полегшити голосування, а отже, зробити його привабливішим. Та коли індивід подає голос на загальнонаціональному референдумі, він невдовзі усвідомить марність цієї дії. Свідчення незмірності держави й незначущості голосу одного індивіда дійдуть у дім виборця по кабельному телебаченню.

Великі розміри сучасної держави сприяють ще одній умові, неприхильній до (морального) громадянства, – браку спільноти. Якщо індивід має бути громадянином, він або вона? звичайно потребують чуття належності до спільноти, інтереси якої є його або її інтересами. Не можна сподіватися, що багато людей діятимуть, думаючи про громадське добро, якщо та громада не звертає на них ніякої уваги. За таких обставин нам треба тільки сподіватися, що чимало людей не братиме участі в політиці, бо чимало з тих, хто справді брав участь, просто вважатимуть свою участь за колективні намагання реалізувати приватні цілі, тобто діятимуть, за словами Руссо, радше як люди, ніж як громадяни.

Знову-таки було б безглуздо звинувачувати миттєву пряму демократію в бракові в державі громадянської чесноти. Проте це проблема, що її електронні референдуми, напевне, тільки поглиблюють. Даючи нам змогу голосувати в затишку приватної оселі, миттєва пряма демократія ще більше ізолює нас від гро-

мадських зв'язків. За такої системи можна втратити навіть той слабенький зв'язок, який існує, коли ми йдемо на виборчі дільниці, стоїмо в черзі й кидаємо свій бюлетень. Хоч і незначна, ця публічна процедура має нагадувати нам, що голосування – публічний акт, пов'язаний із відповідальністю перед суспільством²³. А за миттєвої прямої демократії це нагадування цілком може зникнути. Безперечно, буде важко спонукати людей діяти в ім'я громади, коли ця громада – лише непевне уявлення, що позначає когось за стінами їхніх осель.

І, нарешті, слід зазначити, що миттєва пряма демократія, мабуть, прискорить тенденцію перетворення політики у видовищний спорт або, можливо, в телевізійне ігрове шоу. Ті елементи політики, які сприяють інтеграційним та освітнім аспектам громадянства, – наприклад, дискусії, компроміси та міркування, – напевне, зникнуть, коли механічний акт голосування в затишку приватної оселі, де індивід вільний від розчарувань унаслідок зіткнення з іншими людьми, погляди яких відрізняються від його власних, стане майже єдиним зв'язком між більшістю громадян (у юридичному розумінні) і суспільним життям. Унаслідок цього процесу судження навряд чи стане гострішим, міркування навряд чи стануть розважливіші, а спроможність громадянства збагачувати життя індивіда і спільноти не реалізується.

Те, чи вважатимуть ці твердження за промовисту критику миттєвої прямої демократії, залежатиме, зрештою, від концепції громадянства, якої дотримується індивід. Якщо вважати, що громадянство – це просто справа правового статусу, а участь у політичному житті – передусім спосіб вияву особистих уподобань, тоді перспектива поєднання комп'ютерів та кабелів із демократичним урядуванням може видаватися цілком привабливою, бо ж обіцяє бути ефективним способом реєстрації вподобань населення. Згідно з таким поглядом, демократія бажана, бо кожному дає рівну можливість захищати свої інтереси та сприяти їм. Це знову-таки вже знайомий погляд на громадян як на споживачів. Але, як я доводив у розділі 7, такий погляд вузький, обмежений і, зрештою, згубний. Участь у політичному житті може й повинна бути способом перетворення та піднесення вподобань, а не просто реєстрації їх. Для ліберала-республіканця, який вважає, що політична активність повинна сприяти і автономії, і умовному альтруїзму, перспектива миттєвої прямої демократії має бути і справді тривожною.

²³ Поп.: *Mansbridge J. Beyond Adversary Democracy*. – Chicago: University of Chicago Press, 1983. – С. 301: «Більшість американців беруть участь у роботі демократії тільки в кабінках для голосування. Громадяни заходять до закритої завісами кабінки, зазначають свої вподобання й виходять. За особливих обставин, якщо працює політична машина великого міста або якщо спільнота нечисленна, вони можуть побачити когось знайомого на вході чи при виході з кабінки, усміхнутися і обмінятися банальними фразами. Більшість виборців на знайомих не натрапляють. Вони сидять по своїх домівках і споживають інформацію; визначають якість уподобання і йдуть на виборчу дільницю; реєструють своє вподобання й повертаються додому. Не дивно, що отак витлумачені та виражені вподобання мають тенденцію бути суто приватними та егоїстичними». Також див.: *Barber B. Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age*. – Berkeley: University of California Press, 1984. – С. 290; *Hollander R. Video Democracy*. – Розд. 9, де автор визнає, що відеодемократія становить поважну загрозу для безпосереднього спілкування й чуття належності до спільноти.

Усі ці твердження зводяться до того, що миттєва пряма демократія загрожує знеохотити республікансько-ліберальне громадянство. Але ця критика має слухність тільки тоді, коли йдеться про *миттєву* пряму демократію, а не про інші форми. Можливо, годилося б ще поговорити про децентралізовані варіанти прямої демократії або навіть локалізовані форми миттєвої прямої демократії²⁴. Пропозиції запровадити елементи миттєвого референдуму в представницьке врядування теж можуть виявитися цілком привабливими²⁵. Можливості існують, лишається тільки дослідити їх.

Примусове голосування й реєстрація виборців

Ще один метод збільшення участі у виборах і боротьби з апатією набагато скромніший за той своєрідний політичний капремонт, що був би необхідним для запровадження миттєвої прямої демократії. Цей підхід лишає представницьку демократію непорушною й зосереджується натомість на правилах, що керують голосуванням та реєстрацією виборців. Виправдання такого підходу можна знайти у відмінності між рівнями явки виборців у США, де й голосування, й реєстрація для голосування добровільні, і рівнями явки в інших розвинених демократіях. У США найвища явка на президентські вибори у XX столітті становила 63% громадян, які мають право голосу, і це сталося на виборах 1960 року. Цей показник був би напрочуд низьким у більшості інших розвинених демократій, де явка становить 70–90%²⁶. Безперечно, є багато причин, які пояснюють цю відмінність, але серед них, звісна річ, є й правила реєстрації та голосування.

Деякі держави забезпечують високу явку виборців, змушуючи своїх громадян (у юридичному розумінні) голосувати. Так чинять Італія, Бельгія та Австралія, чинили Нідерланди від 1917 до 1970 року, і явка в цих країнах наближається до 90%, а то й перевищує їх. Інші країни перекладають тягар реєстрації виборців на уряд, а не на індивіда. В цих країнах явка становить пересічно 75%, дець на 25% більше, ніж на нинішніх президентських виборах у США, причому в Канаді на виборах голосує трохи менше ніж 70% виборців, а в Британії – 75%²⁷. За однією схемою явка зростає, бо голосування стає обов'язковим, за другою схемою усувають перешкоди для реєстрації, таким чином полегшуючи участь у виборах. Але чи котрась із цих схем краща за іншу з погляду республіканського лібералізму? Так, безперечно, і це якраз схема примусового голосування.

²⁴ На думку Голендера (Video Democracy. – Розд. 8), відеодемократія потребує використання миттєвої прямої демократії тільки на місцевому рівні. Барбер (Strong Democracy. – Розд. 10) пропонує різні способи використання відеодемократії, здебільшого на місцевому та регіональному рівнях.

²⁵ Один цікавий приклад див. у вид.: Miller J. C. A Program for Direct and Proxy Voting in the Legislative Process.

²⁶ Rosenstone S. J., Hansen J. M. Mobilization, Participation, and Democracy in America. – New York: Macmillan, 1993. – С. 229–230.

²⁷ Дані про явку див. у вид.: Powell G. B. American Voter Turnout in Comparative Perspective // American Political Science Review. – 1986. – Т. 80. – Березень. – С. 17–43; Jackman R. W. Political Institutions and Voter Turnout in the Industrial Democracies // American Political Science Review. – 1987. – Т. 81. – Червень. – С. 405–423.

Автоматична реєстрація

Перекладання тягаря реєстрації на уряд, а не на індивіда, аж ніяк не забезпечує такого високого рівня явки, як примусове голосування, проте досвід країн, що використовують таку систему, дає змогу припустити, що зростання явки в країнах із низькою активністю виборців, як-от у США, було б дуже разючим. Ба більше, можна було б сказати, що виборці в тих країнах ідуть на виборчі дільниці не внаслідок примусу, а тому що вибирають реалізувати своє виборче право. Проте з цією схемою пов'язані певні проблеми, і то з позицій як ринку, так і форумних концепцій політики.

Автоматична реєстрація виборців, яку здійснює уряд, у багатьох аспектах цілком узгоджується з ринковим поглядом. І справді, аргумент на користь автоматичної реєстрації безпосередньо впливає з аналізу вигід і витрат. Зменшивши витрати голосування, автоматична реєстрація збільшує ймовірність, що люди вважатимуть, що йти на вибори раціонально. Навіть якщо так, автоматична реєстрація навряд чи зменшить витрати достатньою мірою, – принаймні не так, щоб це задовольняло критерій раціональності для тих, хто оцінює політику з погляду економіки. Байдуже, як легко стане реєструватись, із голосуванням можуть бути пов'язані інші витрати. Деякі з цих витрат – скажімо, час, проведений у черзі, щоб проголосувати, – навіть збільшаться, якщо автоматична реєстрація приведе на виборчі дільниці більше виборців. Та головне полягає в тому, що витрати голосування майже завжди переважають вигоди. Байдуже, чи вважати за «вигоду» особистий вигравш індивіда від вибору його улюбленого кандидата, а чи збереження самої конкурентної виборчої системи, шанси, що індивід отримає вигоду, майже цілковито незалежні від його голосу.

Отже автоматична реєстрація постає перед уже знайомою проблемою – тими, хто прагне жити задарма. Система вільних та відкритих виборів – це суспільне благо. Кожен у державі начебто має вигоду від такої системи, проте будь-хто може уникнути витрат, яких вона потребує, – тобто часу та енергії, що йдуть на голосування, – не пішовши на виборчу дільницю. Якщо це так, навіщо непокоїтись і йти на голосування? З позиції економічної концепції демократії аж ніяк не ясно, що треба йти на вибори.

Безперечно, одна зі спроб довести, що йти на вибори раціонально, намагається поєднати чуття громадянського обов'язку з обрахунком вигід і витрат. Як зазначили Вільям Райкер і Пітер Ордесгук, ця спроба спирається на твердження, що для індивіда може виявитись раціональним голосувати, коли індивід отримує задоволення від думки, що, голосуючи, він виконує свій громадянський обов'язок²⁸. У такому разі вигоди голосування з набагато більшою ймовірністю переважають витрати. Проблема, на яку можуть швидко вказати інші, полягає в тому, що цей хід спромагається врятувати раціональність голосування тільки коштом відмови від деяких головних припущень економічного підходу²⁹. Ще

²⁸ *Riker W., Ordeshook P. A Theory of the Calculus of Voting // American Political Science Review. – 1968. – Т. 62. – Березень. – С. 25–42.*

²⁹ *Barry B. Sociologists, Economists, and Democracy. – London: Collier-Macmillan, 1970 (надто розд. 2); Moon J. D. The Logic of Political Inquiry. – У кн.: Handbook of Political Science / Eds. F. I. Greenstein, Nelson Polsby. – Т. 1: Political Science: Scope and Theory. – Reading, MA: Addison-Wesley, 1975. – С. 200–204.*

більше значення має те, що аргумент Райкера й Ордесгука, здається, суперечить аргументові на користь автоматичної реєстрації. Адже, якщо ці автори мають слушність, громадянський обов'язок становить важливий елемент рішення голосувати. Проте автоматична реєстрація, відбираючи в індивіда відповідальність за реєстрацію, радше ослабить, ніж зміцнить чуття громадянського обов'язку серед електорату. Просто автоматична реєстрація нічого не робить, щоб пробудити в потенційних виборців чуття відповідальності перед суспільством.

Оскільки автоматична реєстрація не вимагає ніяких зусиль із боку індивіда, вона постає перед спорідненою проблемою, а саме: багато людей можуть не піти на голосування просто тому, що вони не усвідомлюють, що можуть піти. Поки політика не є для людей важливим інтересом, чимало їх може взагалі не помітити, що уряд зареєстрував їх для голосування. У США зареєстровані виборці нині мають кращі показники активності, ніж у країнах, де використовують автоматичну реєстрацію. Одне пояснення цього явища полягає в тому, що ті, хто не взяв на себе клопіт зареєструватися, досить зацікавлені в політичних питаннях або мають міцне чуття громадянського обов'язку, щоб витратити час на голосування³⁰. Але може бути й те, що люди, які зареєструвалися самі, *знають*, що вони можуть голосувати. Крім того, тільки-но люди потурбувалися зареєструватися, вони можуть відчувати, що інвестують у голосування, і це відчуття може спонукати їх придивлятися до кандидатів, вивчати питання і зрештою, йти на виборчі дільниці. Цей процес може сам себе підживлювати й витворювати навіть ще більш поінформований та зацікавлений електорат. Проте нічого такого не стається, коли уряди автоматично реєструють виборців. Автоматична реєстрація безперечно полегшує голосування, але, можливо, дає змогу сплячим виборцям не прокидатись і далі.

Примусове голосування

У США примусове голосування має небагато прихильників, зате в інших країнах, здається, працює досить добре. Наприклад, в Австралії після запровадження 1925 року обов'язкового голосування явка виборців становить 85–95%. Хоча характер примусу варіюється, закони про примусове голосування зазвичай вимагають, щоб усі, хто має право голосу, вкинули на виборах бюлетень, бо інакше їм загрожує покарання. Невдоволений виборець може виразити свій протест, зіпсувавши бюлетень або не заповнивши його, дарма що він повинен або вкинути бюлетень, або бути готовим до покарання за свою неучасть у виборах³¹.

³⁰ Powell G. B. American Voter Turnout in Comparative Perspective. – С. 26.

³¹ Питання, чи це покарання має бути суворим і чи треба вживати заходів, щоб застосувати його, потребує глибоких міркувань. За словами Джекмена, «я не маю ніяких свідчень ні про те, що австралійська влада виявляє схильність активно переслідувати тих, хто не ходить на вибори, ні про те, що вона має потрібні для таких переслідувань ресурси». В Італії покарання полягає радше в суспільному осуді – скажімо, вивішування прізвищ тих, хто не пішов на вибори, на стінах муніципалітету, – ніж у штрафі. Jackman R. W. Political Institutions and Voter Turnout in the Industrial Democracies. – С. 409.

Примусове голосування, забезпечуючи високу виборчу активність, досягає кількох важливих цілей. По-перше, оскільки голосують майже всі, хто має право голосу, результати виборів становлять набагато яснішу картину вподобань виборців. Але, звичайно, жодні вибори не створять абсолютно ясної картини. Існують добре відомі проблеми з використанням голосування як системи реєстрації вподобань, як-от проблема циклічних більшостей, яку проілюстрував Кенет Ерроу³². Ці проблеми стають ще тяжчі, коли вибори не вирішують політичних питань, а обирають представників, які вирішуватимуть³³. Але такі проблеми можуть бути властиві виборам як із малою, так і з високою активністю виборців. Вибори, які приводять на виборчі дільниці високий відсоток громадян із правом голосу, реєструють вподобання принаймні більшої кількості людей, ніж вибори, які не зумовлюють високої активності. Ця перевага набуває ще більшого значення, коли зважити, що учасники виборів здебільшого заможніші й краще освічені, ніж ті, хто не ходить на вибори³⁴. Отже, примус іти на вибори приведе на дільниці людей, чий голоси чують дуже рідко, а результати виборів більшою мірою представлятимуть уподобання населення. Крім того, висока виборча активність може – як побічний ефект – надати кандидатам-переможцям міцніше чуття легітимності, коли вони обійматимуть посаду.

Примусове голосування певною мірою може посприяти участі й у набагато вимогливіших формах політичної активності. Є свідчення, що вибори спонукають до інших форм участі в політичному житті, як-от писання листів до депутатів, жертвування грошей на виборчі кампанії, обговорення політики з іншими людьми³⁵. І справді, ті, хто не голосує, з набагато меншою ймовірністю, ніж виборці, беруться до будь-якої політичної діяльності. Отже, кожен, хто оцінює участь у політичному житті як спосіб розвитку психічних та моральних спроможностей і сприяння умовному альтруїзму, знайде щось привабливе у примусовому голосуванні.

На додачу до цих переваг, що є наслідком високої активності, примусове голосування – це ще й прямий шлях подолання проблеми любителів жити за дарма, пов'язаної з демократичними виборами³⁶. Примусове голосування чудово розв'язує цю проблему, бо людям буде раціонально йти на вибори, принаймні коли участь у виборах їм коштуватиме дешевше, ніж покарання за те, що вони не вкинули бюлетень. Отож від усіх виборців вимагатимуть чесною гри – або ж платити штраф у разі відмови.

В усіх цих аспектах примусове голосування дуже добре узгоджується з республіканським лібералізмом. Але ті, хто гадає, ніби ліберальне суспільство – це

³² Arrow K. *Social Choice and Individual Values* / 2nd ed. – New York: John Wiley, 1963.

³³ Див.: Dahl R. *A Preface to Democratic Theory*. – Chicago: University of Chicago Press, 1956. – С. 128.

³⁴ Див. зокрема: Rosenstone S. J., Hansen J. M. *Mobilization, Participation, and Democracy in America*. – С. 234–248.

³⁵ Див.: Finkel S. E. *Reciprocal Effects of Participation and Political Efficacy: A Panel Analysis* // *American Journal of Political Science*. – 1985. – Т. 29. – С. 891–913.

³⁶ Як зазначено у вид.: Feeley M. *A Solution to the «Voting Dilemma» in Modern Democratic Theory* // *Ethics*. – 1974. – Т. 84. – С. 235–242; Wertheimer A. *In Defense of Compulsory Voting*. – У кн.: *NOMOS XVI: Participation in Politics* / Eds. R. Pennock, J. W. Chapman. – New York: Leiber-Atherton, 1975. – С. 276–296.

суспільство, де людям слід дозволити чинити як їм заманеться, поки вони не шкодять іншим і не порушують їхніх прав, навряд чи зрадіють, почувши, що від громадян (у юридичному розумінні) вимагатимуть іти на вибори. Але така вимога – це просто один зі способів визнати (як нещодавно нагадали нам ті, хто занепокоєний «балачками про права»), що змога користуватись індивідуальними правами і свободами спирається на громадянську відповідальність. Було б, безперечно, краще, якби кожен виборець із радістю й без примусу робив свій внесок у систему вільних та відкритих виборів, і так само було б краще, якби кожен із радістю й без примусу виконував обов'язки члена суду присяжних, коли його попросять. Певний примус у цих випадках необхідний, так само як необхідний і тоді, коли треба вберегти людей від звалтування, грабунку та інших злочинів. Поки примус сприяє участі в політичному житті й чесній грі в процедурах, що й самі сприяють захистові прав індивіда, він цілком виправданий.

Тому ліберал-республіканець може стверджувати, що люди, які не беруть участі в підтримці доброго функціонування виборчої системи своєї держави, фактично порушують права своїх співгромадян. Якщо виборча система становить інтегральну частину держави, яку цілком слушно можна вважати за підприємство, засноване на співпраці задля взаємовигоди, тоді перед рештою налаштованих на співпрацю громадян індивід має обов'язок (що спирається на принцип чесної гри) голосувати. Отже, невиконання цього обов'язку може порушувати їхні права на співпрацю з боку цього індивіда. Як «людина» (в тому значенні, в якому вживав це слово Руссо) індивід сподіватиметься укласти той «вигідний договір», про який пише Руссо в «Листі до д'Аламбера», – договір, згідно з яким «кожен сумлінно даватиме йому, що належить йому, тоді як він нікому не даватиме того, що зобов'язаний давати»³⁷. Проте індивід, мислячи як громадянин, що має моральну свободу, може видати закон (і дотримуватися його), що справедливо ставиться до кожного члена спільноти. Якщо система вільних та відкритих виборів служить інтересам громадян, тоді кожен громадянин повинен мати і обов'язок брати участь у підтримці системи, і право сподіватися, що інші виконуватимуть свій обов'язок. У такому розумінні примусовий обов'язок може просто забезпечувати, що індивіда, який не хоче голосувати, – а отже, не хоче давати свого внеску, – примусять бути вільним.

А втім, можна й погоджуватися, що громадяни мають обов'язок голосувати, проте вважати, що проблема примусового голосування полягає в ступені його покладання на примус. Як я стверджував у розділі 7, що більше ми покладемося на примус, то більшою мірою нам і далі доведеться покладатися на примус. Завеликий примус породжує озлобленість, і тому примусова участь у виборах може призвести до того, що люди голосуватимуть невдоволено й без охоти, що навряд чи свідчитиме про існування активних громадян, сповнених громадянського духу. На жаль, як і з обов'язком бути членом суду присяжних, примусова участь у виборах може заохотити людей вважати голосування за тяжкий обов'язок, що його треба якомога уникати.

³⁷ *Rousseau J.-J. Politics and the Arts: Letter to M. D'Alembert on the Theatre / Trans. A. Bloom. – Ithaca, NY: Cornell University Press, 1968. – С. 24.*

Як на мене, цей аргумент не переконливий. Функція властивого примусовому голосуванню аспекту примусу полягає радше в тому, щоб переконати людей у важливості виборів як громадянського обов'язку, а не в тому, щоб під страхом покарання погнати їх на виборчі дільниці. А ті, хто думає, ніби якийсь менший ступінь примусу був би кращим, мають розглянути ще й третю виборчу схему для боротьби з апатією.

Примусова реєстрація виборців

Третя схема – це примусова самореєстрація виборців. Така схема вимагає, щоб кожен громадянин реєструвався для голосування, досягши визначеного законом віку, який дає право на участь у виборах. Кожен, хто знехтує реєстрацію протягом конкретного періоду, підлягає покаранню. Проте, зареєструвавшись, індивід вільний вирішувати, голосувати йому чи ні на тих або тих виборах, у яких він має право брати участь. Іншими словами, громадянин матиме обов'язок зареєструватись, але *право* – голосувати.

Отже, як і примусове голосування, примусова реєстрація зміцнюватиме чуття громадянського обов'язку, переконуючи громадян у важливості голосування. Як і примусове голосування та автоматична реєстрація, вона сприятиме зростанню активності виборців у державах, де і реєстрація, й голосування цілком полишені на розсуд окремих громадян (у юридичному розумінні).

Досвід Нової Зеландії, що застосовує таку систему понад півстоліття, засвідчує: примусова реєстрація виборців функціонує добре. До запровадження примусової самореєстрації явка виборців у Новій Зеландії становила близько 79%. Після запровадження вона становить близько 90%. З огляду на високий рівень участі до реформи збільшення на 10% справляє враження. Цей результат стає ще разючішим у світлі скромного покарання для тих, хто знехтував реєстрацію³⁸.

Як і примусове голосування, примусова самореєстрація краща від автоматичної реєстрації з багатьох причин. Перша полягає в тому, що примусова самореєстрація сприятиме, напевне, більшій явці на вибори, ніж автоматична реєстрація. Як я зазначав вище, свідчення припускають, що багато людей, яких автоматично реєструють, можуть не усвідомлювати, що вони мають право голосувати. Зокрема, одне дослідження висновок: ті, хто реєструється сам, схильніші голосувати, ніж ті, кого реєструє уряд. Це дослідження вивчало ефективність стимулів, які дає реєстрація, порівнюючи з рівнем явки тих, хто був зареєстрований організованою групою приватних індивідів³⁹. На вибори 1982 року в Лос-Анджелесі прийшло 56% самозареєстрованих індивідів і тільки 41% зареєстрованих групою. Безперечно, така «групова реєстрація» – не те саме, що й автоматична реєстрація, яку здійснює уряд. Але якщо тут існує розрив у 15%, він був би ще більшим, якби реєстрацію здійснював уряд, бо реєстрація тоді

³⁸ Згідно з поправкою 1963 року, закон визначає штраф, який «не перевищує двох фунтів у разі першого засудження» і «не перевищує п'яти фунтів при кожному наступному засудженні». А нещодавно у вид. «Election Enrollment Information Leaflet» («Інформаційна брошура про реєстрацію виборців»), опублікованому наприкінці 1980-х років, навіть не згадано про покарання за неявку на реєстрацію.

³⁹ Cain B. E., McCue K. The Efficacy of Registration Drives // Journal of Politics. – 1985. – Т. 47. – С. 1221–1230.

взагалі б не вимагала ніяких зусиль від індивіда, – а звідси й випливають сподівання, що примусова самореєстрація забезпечить активнішу участь у виборах, ніж здійснювана урядом автоматична реєстрація.

Примусова самореєстрація виборців набагато задовільніша і з позицій республіканського лібералізму. Якщо, як я зазначав вище, голосування – це крок до наступних, набагато вимогливіших форм участі в політичному житті, тоді вимога, щоб люди реєструвалися, має стимулювати не тільки участь у виборах, а й інші види політичної активності. Ця активність повинна посприяти зміцненню чуття спільноти і громадянського обов'язку. Водночас вона повинна сприяти, як сказав Мілль у «[Роздумах про] представницьке врядування», й розвитку духовних і моральних рис громадян – дисципліни, розуму та чесноти. Звісно, примусова реєстрація виборців не може гарантувати цього процесу, натомість автоматична реєстрація не здатна навіть обіцяти його.

Попри переваги примусового голосування і примусової самореєстрації, критики можуть заперечити, що ці схеми просто лікують симптоми й нехтують хворобу. Адже нам треба, можуть стверджувати вони, з'ясувати, чому люди цураються виборчих дільниць, щоб можна було порівняти наш рецепт із діагнозом. Бо інакше примусові схеми просто й далі дозволятимуть причинам виборчої апатії здійснювати свою згубну роботу.

Це заперечення не переконливе. Передусім цілком можливо, що хвороба, якщо це правильне слово, полягає просто в схильності дедалі більшої кількості людей висновувати, що голосування – це марнування часу, надто коли взяти до уваги клопіт реєстрації. Та якщо такі настрої – проблема (тобто якщо це головна причина низької чи дедалі нижчої явки), тоді слід тільки зменшити витрати, пов'язані з голосуванням, або підвищити витрати тих, хто не голосує. Тобто здійснити різними способами саме те, що забезпечують автоматична реєстрація і примусові схеми. Отже, змінивши обрахунки потенційних виборців і тих, хто не йде на виборчі дільниці, ці схеми цілком можуть подіяти й на саму хворобу, а не тільки на її симптоми.

Але припустімо, що існує якась глибша причина, – можливо, певне чуття відчуження чи невдоволення, – яка стоїть позаду зменшення явки. В такому разі примусове голосування або примусова самореєстрація – однаково добрі ідеї. Сприяючи активнішій участі в голосуванні, кожна схема справді звертає увагу на симптоми, але робить це так, що допомагає з'ясувати саму хворобу. Тобто, привівши людей на виборчі дільниці, примусові схеми дадуть їм змогу висловити свої вподобання й бажання. Варіанти вибору, наявні у виборчому бюлетені, обмежуватимуть – на краще, а чи на гірше – вислів тих уподобань, але принаймні результати виборів дадуть деякий ключ до того, чого хотітимуть люди, – у США значно більше людей, ніж тепер. Отже, і в цьому випадку усунування симптомів є й способом лікування хвороби.

Зрештою, за браком кращої альтернативи, краще лікувати симптоми, ніж не робити нічого. Коли лікарі не знають, чому в пацієнта велика гарячка, вони однаково намагаються збити ту гарячку. Поміркувавши, можна висновувати, що кожен, хто вважає низьку явку за політично нездорове явище, має намагатися посприяти голосуванню, навіть якщо він не знає, що саме призводить до масового нехтування виборів.

Республіканський лібералізм і дорадча демократія

Я не хочу припустити, що або примусове голосування, або примусова самореєстрація – це панацея, яка усуне всі труднощі, пов'язані з участю в політичному житті. Адже лишиться проблема циклічних більшостей та інші різноманітні проблеми, притаманні представницькому врядуванню. Крім того, коли йдеться про участь у політичному житті, голосування – навряд чи щось більше, ніж початок. Але все-таки *це* початок.

Примусове голосування і примусова самореєстрація виборців – перспективні способи здійснити цей початок, бо вони набагато ефективніше, ніж автоматична реєстрація або миттєва пряма демократія, передають ідею, що демократія й вільне врядування не падають, наче дощ із неба. Проте нинішні рівні апатії в деяких державах, надто у США, дають змогу виснувати, що чимало людей або втратили цю ідею, або забули, що вона зумовлює. Змушуючи людей голосувати або реєструватися для голосування, ми нагадаємо їм про неї надто промовистим способом. Ми й справді нагадаємо собі, що кожен, хто сподівається користуватися правами громадянина, має бути готовий брати на себе й тягар відповідальності.

Але ліберали-республіканці, звичайно, не захочуть зупинитися на цьому етапі. Вони дивитимуться далі примусового голосування й примусової самореєстрації, шукаючи інших способів посприяти формуванню активних, пронизаних громадянським духом громадян. Зокрема, вони шукатимуть способів перетворити політичний ринок на форум, де в процесі обговорень і розважань прояснюються вподобання, – способів, пов'язаних з ідеалом *дорадчої* демократії⁴⁰.

Згідно з цим ідеалом, голосування повинно відбуватися *після* розважань, наприкінці відкритого обміну думками на форумі. Отже, ліберали-республіканці повинні вдаватися до спроб заснувати й підтримувати форуми, де люди зможуть зійтися разом і розважати як громадяни (в моральному розумінні). Один зі способів досягти такого стану, полягає, на думку Токвіля, в тому, щоб вважати місцеву громаду за школу громадянства і працювати задля створення або відродження міських зборів та сусідських сходин. <...>

У певному розумінні вся політика є місцевою, як сказав колись спікер Палати представників США, але в сучасній державі це ще не вся правда про дане питання. На додачу до місцевого має бути ще й вищий рівень, а можливо, ще й ширші форуми, як-от парламенти та сенати. Своєю чергою це означає, що за дорадчої демократії повинно, напевне, зберегтися місце й для політичних партій і партійних кампаній. Такі інституції і практики сумісні і з ринковою концепцією політики і громадянина-споживача. Щоб схилити їх до дорадчого напрямку, якому сприяє республіканський лібералізм, необхідно, щоб політичні партії та кампанії менше залежали від потреби збирати гроші, тобто щоб їх годі було

⁴⁰ Дві корисні, хоч і різні, розповіді про дорадчу демократію див. у вид.: *Cohen J. Deliberation and Democratic Legitimacy*. – У кн.: *The Good Polity: Normative Analysis of the State* / Eds. A. Hamlin, P. Pettit. – Oxford: Basil Blackwell, 1989. – С. 17–34; *Gutmann A. The Disharmony of Democracy*. – У кн.: *NOMOS XXXV: The Democratic Community* / Eds. J. W. Chapman, I. Shapiro. – New York: New York University Press, 1993. – С. 126–160.

звести до тих індивідів і груп, що здатні інвестувати значні суми у виборчі кампанії. В цьому аспекті мають стати в пригоді обмеження витрат на виборчі кампанії та внесків у ті кампанії, але республіканський лібералізм, напевне, вимагатиме й набагато радикальнішого заходу – державного фінансування партій і виборів⁴¹.

Третій спосіб повернути політику в бік дорадчості полягає в «дорадчому вивченні громадської думки», яке запропонував Джеймс Фішкін і яке недавно намагалися запровадити в Британії і США⁴². Таке опитування зводиться до купи випадкову вибірку виборців, яким репрезентують або кандидатів на певну посаду, або питання, що становлять загальний інтерес, а потім пропонують обговорити їх. Потім членів вибірки, що мали таку нагоду для дорадчих міркувань, опитують. Результат «забезпечує статистичну модель того, про що *думали б* виборці, якби всі виборці гіпотетично мали ті самі можливості, які були запропоновані вибірці під час дорадчого опитування громадської думки»⁴³. Але з позицій лібералів-республіканців набагато більше значення має приклад справжнього громадянства, який подають ті, хто бере участь у такому опитуванні. Їм не конче досягати консенсусу чи навіть вирішувати питання більшістю голосів, але вони повинні слухати одне одного й розмовляти одне з одним. Вони намагатимуться переконати інших дивитися на речі по-їхньому і зрештою можуть скінчити тим, що змінять власні погляди, бо не зможуть просто зареєструвати свої вподобання й вернутися додому.

Про способи активізації участі в політичному житті можна і слід сказати набагато більше, але говорити про це слід не тут. Поки що головне полягає в тому, що республіканський лібералізм намагатиметься виробити засоби (й підтримувати їх), – скажімо, сформувати місцеві форуми, забезпечити державне фінансування партій і виборів, здійснювати дорадчі опитування громадської думки, – що надихатимуть людей і даватимуть їм змогу реалізувати свої права і брати на себе відповідальність як громадяни. Якщо на заваді такій участі в політичному житті стоїть апатія, ліберали-республіканці повинні намагатися подолати її, і в цій ситуації мають зарадити примусове голосування або примусова самореєстрація.

⁴¹ Як запропоновано, наприклад, у вид.: *Cohen J., Rogers J. On Democracy: Toward a Transformation of American Society.* – New York: Penguin, 1983. – С. 154–157.

⁴² *Fishkin J. Democracy and Deliberation: New Directions for Democratic Reform.* – New Haven: Yale University Press, 1991. Також див.: *The Independent.* – 1994. – 9 травня. – С. 8–9, де розказано про перше дорадче опитування громадської думки у Британії.

⁴³ *Fishkin J. Democracy and Deliberation.* – С. 4.

Емі Гутман, Деніс Томпсон

[А]

Що означає дорадча демократія?

Вступити у війну – це рішення з найбільш важливими наслідками, яке тільки може прийняти нація. Тим не менш, більшість націй, навіть більшість демократій, поступилися великою частиною повноважень приймати таке рішення своїм найвищим урядовцям – президентам і прем'єр-міністрам. Парламентарів не часто просять оголошувати війну і не часто дозволяють їм це робити. Може скластися враження, що рішення вступити у війну є ворожою цариною для того типу розсудливих дебатів, який характеризує політичний дорадчий процес.

Тим не менш, коли Президент Джордж Буш молодший оголосив, що Сполучені Штати невдовзі застосують військову силу проти Садама Хусейна, він та його радники визнавали необхідність виправдати це рішення не лише перед американським народом, але й перед світовою спільнотою. Починаючи з жовтня 2002 року, адміністрація Буша опинилася втягнутою у суперечку з Конгресом США і потім з ООН. Протягом багатомісячної підготовки до війни, Буш і його колеги у багатьох різноманітних дискусіях і у різний час намагалися довести необхідність превентивної війни проти Іраку. Садам Хусейн, зазначали вони, становить загрозу Сполученим Штатам, оскільки він має або невдовзі може оволодіти зброєю масового знищення, а також підтримує терористів, які можуть знову завдати удару по Сполучених Штатах. Більше того, він тиранізує свій власний народ й дестабілізує Близький Схід.

Критики у Конгресі та в ООН погодилися з думкою, що Хусейн є жахливим тираном, але піддали сумніву усі аргументи адміністрації на користь розв'язання війни доки не будуть вичерпані невійськові заходи з контролювання загрози. У ході дебатів стало зрозуміло, що ніхто не заперечував того погляду, що у світі жилося би краще, якби Садам Хусейн більше не правив в Іраку, однак багато хто мав сумніви, що він становив неминучу загрозу, і що він насправді підтримував терористів, які раніше нападали або могли б напасти на Сполучені Штати.

Ці суперечки не являли собою той тип дискусії, якого прагнуть дорадчі демократи, а весь дорадчий процес було припинено, коли війська США розпоча-

ли вторгнення в Ірак у березні 2003 року. Зіхисники і критики війни висловлювали серйозні сумніви щодо мотивів один одного й були глибоко переконані, що наведені аргументи є насправді раціоналізацією упереджених політичних ліній. Адміністрація зі свого боку відмовилася чекати, допоки невійськові засоби будуть вичерпані, й можна буде досягти більшого морального консенсусу. Однак, визначним фактом є той, що навіть за умов війни й перед лицем заявленої неминучої загрози, уряд наполегливо продовжував робити спроби виправдати своє рішення, а опоненти вперто подавали обґрунтовану критику превентивної війни.

Критики, можливо, мають рацію, що жодний обсяг дорадчих обговорень не запобіг би війні, а прибічники, можливо, мають рацію, що деякі критики ніколи не захищали би вступ у війну, навіть якщо б інші невійськові засоби не спрацювали. Тим не менш, дорадчі обговорення, які такі мали місце, заклали основу для більш тривалих і свідомих дебатів *після* воєнної перемоги США, аніж це могло би бути за інших умов. Оскільки президентська адміністрація подала аргументи на користь воєнних дій (такі як загроза зброї масового знищення), критики отримали більше підстав, щоб продовжувати піддавати сумніву вихідне рішення й ставити під питання судження адміністрації. Недосконалий і дорадчий процес, який передував війні, підготував ґрунт для подальших більш досконалих дорадчих обговорень.

Таким чином, навіть у не зовсім дружньому довкіллі дорадча демократія проявляє себе, і з певними наслідками. Як прихильники, так і противники війни діяли так, неначе вони визнавали обов'язок виправдати свої погляди перед своїми співвітчизниками. (Те, що їхні мотиви були політичними або упередженими, є менш важливим, аніж те, що їхні дії відповідали цьому обов'язку). Цей проблемний епізод може допомогти нам розпізнати визначальні риси дорадчої демократії, якщо ми приділимо увагу як присутності, так і відсутності цих рис у дебатах щодо війни.

Що таке дорадча демократія?

У найбільш фундаментальному розумінні дорадча демократія утверджує необхідність виправдовувати рішення, прийняті громадянами і їхніми представниками. Очікується, що обидві сторони обґрунтовуватимуть закони, які вони застосують одна до одної. У демократії, таким чином, лідери повинні подавати підстави для своїх рішень й реагувати на ті аргументи, які громадяни подають у відповідь. Але не всі питання і не завжди вимагають дорадчого підходу. Дорадча демократія залишає місце для багатьох інших форм прийняття рішень (включаючи торг між групами й секретні операції за наказом посадовців), якщо використання таких форм було обґрунтоване у певний момент дорадчих обговорень. Її найпершою й найважливішою рисою, таким чином, є вимога *надання аргументів*.

Ті аргументи, надання яких дорадча демократія вимагає від громадян та їхніх представників, повинні апелювати до принципів, що їх окремі особи, які намагаються віднайти чесні умови співпраці, не можуть резонно відкинути. Такі аргументи не є ані просто процедурними («оскільки більшість за війну»), ані суто незалежними («оскільки війна корисна для національного інтересу чи світо-

вого миру»). Це аргументи, які повинні бути прийнятними для вільних і рівних осіб, які шукають чесні умови співпраці.

Моральна основа цього процесу надання аргументів є спільною для багатьох концепцій демократії. До людей необхідно ставитися не просто як до об'єктів законодавства, як до пасивних підданих, якими треба правити, а як до автономних суб'єктів, які беруть участь в управлінні своїм власним суспільством чи-то безпосередньо, чи за допомогою своїх представників. У дорадчій демократії важливим способом участі цих суб'єктів є надання аргументів та реагування на них або вимагання, щоб їхні представники це робили, з метою обґрунтування законів, за якими вони повинні жити пліч-о-пліч. Аргументи покликані як привести до обґрунтованого рішення, так і засвідчити цінність взаємної поваги. Громадянам недостатньо утверджувати свою владу за допомогою торгу між групами інтересів чи за допомогою голосування під час виборів. Ніхто серйозно не пропонує, щоб рішення оголосити війну було прийняте за допомогою взаємної згоди, чи щоб воно було винесене на референдум. Утвердження влади і вираження волі – хоча вони, звичайно, є ключовою частиною демократичної політики – тим не менш, повинні бути обґрунтовані розумом. Якщо головна підстава, запропонована урядом для оголошення війни, виявляється помилковою, або гірше того – оманливою, тоді під питання потрапляє не лише урядове виправдання війни, але й повага [уряду] до громадян.

Другою рисою дорадчої демократії є та, що аргументи, подані у цьому процесі, повинні бути *доступними* для всіх громадян, до яких вони адресовані. Щоб виправдати нав'язування своєї волі вам, ваші співгромадяни повинні подати зрозумілі вам аргументи. Якщо ви прагнете нав'язати свою волю їм, то ви зобов'язані їм не меншим. Така форма взаємності означає, що аргументи повинні бути публічними у двох розуміннях. По-перше, самі дорадчі обговорення повинні відбуватися публічно, а не лише у потаємних тенетах чийогось розуму. У цьому відношенні дорадча демократія відрізняється від концепції демократії Руссо, за якою окремі особи самостійно роздумують про те, що є правильним для суспільства загалом, а потім приходять на збори і голосують у відповідності до загальної волі.

Інше розуміння, у якому аргументи повинні бути публічними, стосується їхнього змісту. Дорадче обґрунтування навіть не починається, якщо ті, кому воно адресоване, не можуть зрозуміти його сутнісного змісту. Не буде прийнятним, наприклад, апелювати лише до авторитету осяяння, чи-то божого, чи мирського за своєю природою. Більшість аргументів на користь війни проти Іраку апелювали до свідчень, які майже кожен міг оцінити. Хоча Президент Буш давав зрозуміти, що він вважав, наче Бог був на його стороні, він не виводив своїх аргументів з будь-яких особливих наказів від свого небесного союзника (який чи-то приєднався, чи не приєднався до коаліції охочих).

Очевидно, частина доказів з обох боків дискусії була технічною (наприклад, доповіді інспекторів ООН). Але це є поширене явище за умов сучасного врядування. Громадяни часто мусять покладатися на експертів. Це не означає, що аргументи або підстави аргументів є недоступними. Громадяни можуть виправдано покладатися на експертів, якщо останні пояснюють підстави для своїх висновків у зрозумілій для громадян спосіб, а також якщо громадяни

мають певні незалежні підстави вважати, що експертам можна довіряти (як-то попередній досвід висновків, які заслуговують на довіру, чи структура прийняття рішень, яка містить систему стримувань і противаг за допомогою експертів, які можуть обґрунтовано здійснювати критичну оцінку один одного).

Безсумнівно, адміністрація Буша покладалася певною мірою на секретні розвідувальні дані, щоб виправдати своє рішення. Громадяни на той час не були у змозі оцінити вагомість цих розвідувальних даних, а відтак, і їхню роль у виправданні адміністрацією свого рішення. У принципі, використання цього типу доказів не обов'язково повинно порушувати вимогу доступності, якщо є можливість представити вагомі аргументи на користь секретності, а також якщо пізніше будуть надані можливості поставити під сумнів ці докази. Як сталося у цьому випадку, відповідні аргументи були справді пізніше поставлені під сумнів, й виявилися недостатніми. Звичайно, дорадчій демократії було би більше користі, якби ці аргументи можна було поставити під питання раніше.

Третя характеристика дорадчої демократії полягає у тому, що процес її спрямований на вироблення рішень, які є *обов'язковими* протягом певного періоду часу. У цьому відношенні дорадчий процес не схожий на ток-шоу чи на академічний семінар. Учасники не полемізують заради самої дискусії; вони не сперечаються навіть заради самої істини (хоча істинність їхніх аргументів є дорадчою чеснотою, оскільки це є необхідна мета в обґрунтуванні їхнього рішення). Вони прагнуть, щоб їхня дискусія вплинула на рішення, яке прийме уряд, або на ті фактори, які визначатимуть, як прийматимуться майбутні рішення. У певний момент дорадчий процес призупиняється, й лідери ухвалюють рішення. Президент наказує військам йти у бій, законодавчий орган приймає закон, або громадяни голосують за своїх представників. Дорадчі обговорення щодо рішення вступити у війну з Іраком тривали протягом великого періоду часу, довше, ніж більшість приготувань до війни. Дехто вважав, що вони повинні були тривати ще довше (щоб дати можливість інспекторам ООН завершити свою роботу). Однак, у якийсь момент президент повинен був вирішити, продовжувати чи ні. Як тільки він прийняв рішення, дорадчі обговорення щодо питання вступу до війни призупинилися.

Однак, дорадчі обговорення щодо, на вигляд подібного, але суттєво відмінного питання продовжувалися: чи було вихідне рішення виправданим? Ті, хто піддавав сумніву обґрунтування війни, звичайно ж, не вважали, що вони можуть скасувати вихідне рішення. Вони намагалися поширити сумніви щодо компетентності чи правильності суджень наявної адміністрації. Вони також намагалися вплинути на майбутні рішення – з метою добитися залучення ООН та інших націй до роботи з відбудови Іраку або ж просто знизити шанси Буша на переобрання.

Таке продовження дебатів ілюструє четверту рису дорадчої демократії – її процес є *динамічним*. Хоча дорадчі обговорення мають на меті вироблення обґрунтованого рішення, вони не передбачають, що наявне рішення буде насправду обґрунтованим, не кажучи про те, що сьогоденне обґрунтування буде достатнім на невизначене майбутнє. Вони зберігають можливість відкритого діалогу, діалогу, у якому громадяни можуть критикувати попередні рішення й просуватися вперед на основі цієї критики. Хоча рішення повинно виконуватись про-

тягом певного періоду часу, воно є тимчасовим у тому розумінні, що воно повинно залишатись відкритим до оспорення у певний момент у майбутньому. Цю рису дорадчої демократії випускає з уваги навіть більшість її прибічників. (Ми обговорюватимемо її далі, розглядаючи концепцію тимчасовості).

Дорадчі демократи турбуються однаково про те, що відбувається, після того, як рішення прийняте, і про те, що відбувається перед цим. Забезпечення відкритості процесу прийняття рішень у такий спосіб – за допомогою визнання його результатів тимчасовими – є важливим з двох причин. По-перше, у політиці, як і у практичному житті, процеси прийняття рішень і людське розуміння, від якого вони залежать, є недосконалими. Ми, таким чином, не можемо бути впевнені, що рішення, які ми приймаємо сьогодні, будуть правильними завтра, і навіть рішення, які виглядають найбільш правильними зараз, можуть виявитись менш виправданими у світлі пізніших доказів. Навіть у випадку незворотніх рішень, як рішення атакувати Ірак, перегляд може призвести до іншого вибору пізніше, аніж було заплановано спочатку. По-друге, у політиці більшість рішень не є одностайними. Ті громадяни і їхні представники, які не погоджувались з вихідним рішенням, більш вірогідно приймуть його, якщо вони вважають, що мають можливість відмінити чи модифікувати його у майбутньому. І вони більш вірогідно так вчинять, якщо у них є можливість продовжувати наводити свої аргументи.

Важливим наслідком динамічної риси дорадчої демократії є той, що постійна дискусія, якої вона вимагає, повинна відповідати принципу економії моральної незгоди. Подаючи аргументи на користь своїх рішень, громадяни та їхні представники повинні намагатись знайти обґрунтування, які мінімізуватимуть розбіжності з їхніми опонентами. Дорадчі демократи не очікують, що у дорадчих обговореннях завжди або навіть зазвичай буде досягнуто згоди. У який спосіб громадяни вирішують проблему незгоди, внутрішньо притаманну політичному життю, повинно, таким чином, стати головним питанням у будь-якій демократії. Застосування економії моральної незгоди утворює цінність взаємоповаги (яка лежить в основі дорадчої демократії). Економлячи на своїй незгоді, громадяни та їхні представники можуть продовжувати працювати разом для знаходження спільного ґрунту, якщо не стосовно державної політики, яка породила незгоду, то стосовно пов'язаних з нею політик, щодо яких у них є більше шансів дійти згоди. Співпраця у відбудові Іраку не вимагає, щоб сторони у власній країні і за кордоном погоджувались щодо правильності вихідного рішення про вступ у війну. Сумніви у патріотизмі критиків війни або протидія витратам на оборону, необхідних для підтримки військ, не сприяють економії моральної незгоди.

Поєднавши ці чотири риси, ми можемо визначити дорадчу демократію як форму правління, за якої вільні і рівні громадяни (а також їхні представники) обґрунтовують рішення у процесі надання один одному аргументів, які є взаємно прийнятними і загально доступними, з метою досягти висновків, які є обов'язковими для усіх громадян зараз, але можуть бути піддані сумніву у майбутньому. Таке визначення, вочевидь, залишає відкритим певну кількість питань. Ми можемо ще більше викристалізувати його значення й підтримати його твердження, розглянувши, якою мірою дорадча демократія є демократичною... <...>

Наскільки демократичною є дорадчість?

За своїм походженням дорадча політика має суперечливе відношення до сучасної демократії. Її витoki можна прослідкувати до Афін V століття до н. е. Згідно з Періклом, політичні лідери у ті часи бачили дискусію не як «перепону на шляху дії», а як «необхідний підготовчий захід до будь-якої мудрої дії взагалі». Арістотель був найпершим видатним теоретиком, який захищав цінність того процесу, у якому громадяни публічно обговорюють й обґрунтовують закони один перед одним. Він вважав, що пересічні громадяни, дебатуючи і вирішуючи разом, можуть досягти кращого рішення, аніж знавці, які діють самі по собі. Однак, афінська демократія Перікла і Арістотеля була досить відмінною від нашої. Лише невелику частину жителів вважали громадянами; багато людей були рабами. Дорадчі обговорення відбувалися на зібранні, відкритому для всіх громадян, а не у законодавчому органі і не під час [публічних] кампаній, які характеризують демократичну практику у наш час. І хоча Арістотель бачив добрі якості дорадчого обговорення у колі багатьох, він надавав перевагу аристократії, за [правління] якої учасники дорадчих обговорень будуть більш компетентними, а самі дорадчі обговорення більш досконалими.

У період раннього модерну було прийнято більш чітко протиставляти дорадчі обговорення демократії. Коли термін «дорадчий» було вперше застосовано по відношенню до політичної дискусії (очевидно, ще у 1489 році), він стосувався дискусії у межах маленької і обмеженої групи політичних лідерів. Вже на початку XVIII століття дорадчі обговорення виступали як частина обґрунтування політичного представництва, яка гостро опиралася зверненням до громадської думки. «Промова до виборців Брістоля» Едмунда Берка, у якій було проголошено, що «парламент є дорадчою асамблеєю», є відомим виправданням опікунської концепції представництва, яка сьогодні виглядає більше аристократичною, аніж демократичною. Засновники молодої американської нації також не застосовували повністю демократичну форму дорадчих обговорень. Автори «Федераліста» безперечно прагнули запровадити інститути, які б сприяли дорадчим обговоренням. Але хоча, на думку одного коментатора, їхній конституційний устрій «поєднував дорадчість і демократію», ступінь демократії, який вони толерували, залишався дуже обмеженим у своїх масштабах і членстві.

Найбільш видатного прихильника «врядування за допомогою дискусії» у XIX столітті, Джона Стюарта Мілля, справедливо вважають одним з засновників дорадчої демократії. Однак, він також надавав перевагу веденню згаданих дискусій серед найбільш освічених. Лише на початку XX століття дорадчі обговорення почали впевнено поєднувати з демократією. У роботах Джона Дьюї, Альфа Роса і А. Д. Ліндсея ми врешті-решт знаходимо недвозначні заяви про необхідність політичної дискусії у державі, відверто демократичній у сучасному розумінні. Ці теоретики не лише визначили широко розповсюджені дорадчі обговорення як частину демократії, а й вважали їх необхідною умовою цієї форми правління. Ліндсей розцінював дискусію як «невід'ємну частину демократії».

Юрген Габермас більше за усіх інших теоретиків відповідальний за відродження ідеї дорадчості у наш час і надання їй глибокого демократичного змісту.

Стихуєт до
1489 року
А. Д. Ліндсей

Габермас

Його дорадча політика твердо ґрунтується на ідеї народного суверенітету. Основоположним джерелом легітимності виступає колективне судження народу. Воно проявляється не у вираженні безпосередньої народної волі, а у впорядкованому наборі практик, визначених дорадчим ідеалом. Деякі критики, однак, скаржаться, що його концепція недостатньо захищає ліберальні цінності, такі як свобода віросповідання або права людини. Його процедурність, на думку критиків, реалізує демократію за рахунок лібералізму. Вони вважають, що теорія справедливості, подібна до запропонованої Джоном Роулзом, надає більш певного ґрунту цим цінностям, водночас не відмовляючи у легітимних вимогах демократії.

Далі ми зазначаємо, що Габермас і Роулз стоять не настільки далеко один від одного, як передбачає вищезгадане протиставлення. Однак, тут ми повинні мати на увазі, що демократичний елемент у дорадчій демократії повинен залежати не від того, наскільки суто процедурною є відповідна концепція, а від того, наскільки у процес залучено [громадян]. Хоча дорадчість сьогодні щасливо одружена з демократією – і Габермас заслуговує на значну частину честі за влаштування партії – зв'язок, який тримає партнерів вкупі, не є суто процедурним. Дорадчу демократію робить демократичною широке означення тих, хто залучений до процесу дорадчих обговорень – відповідь за допомогою залучення на питання, хто має право (й дієву можливість) брати участь у дорадчих обговореннях або обирати тих, хто буде це робити, й кому учасники дорадчих обговорень повинні представляти свої обґрунтування. У цьому відношенні традиційні критерії демократичного залучення, застосовані до самих дорадчих обговорень, становлять основне мірило демократичності дорадчих обговорень. (Треба, однак, зазначити, що таке обґрунтування дорадчої демократії не є достатнім, щоб показати, що вона перемогла свої аристократичні витоки. Одне з постійних критичних зауважень, до якого ми повернемося пізніше, полягає у тому, що дорадча демократія обмежує залучення у різні способи, виключаючи деяких людей не за допомогою законодавчих або формальних обмежень, як це робила рання дорадча політика, а за допомогою неформальних норм, які визначають, що таке належні дорадчі обговорення).

[B]

Чи може дорадча перспектива становити основу морального аргументу в політиці, що буде придатніша за принцип корисності, проте суворіша, ніж принципи взаємності, публічності й підзвітності? Принципами, що визначатимуть зміст демократичних дорадчих міркувань найімовірніше можуть бути ті принципи, які поважно трактують ті дві цінності, що їх нехтує утилітаризм: свободу й рівність можливостей. У цьому розділі ми розглянемо погляди, що підносять кожен з цих цінностей до рівня конституційних принципів, які визначатимуть хід демократичних дорадчих міркувань. Ми стверджуємо, що і свобода, і рівність можливостей – необхідні, та аж ніяк не достатні для перспективи демократії, що адекватно дає раду проблемам моральної незгоди. Як слід організовані та інтерпретовані, свобода й рівність можливостей долучаються до взаємності, публічності та підзвітності як конституційні принципи дорадчої демократії.

Конституційні принципи – це норми, що їх, формуючи державну політику, не повинні порушувати державні урядовці та громадяни, щоб цю політику, ще до її запровадження, можна було обґрунтувати перед громадянами, які мають дотримуватися її. Ці конституційні принципи правлять за найкращі способи самообмеження. Політики-демократи, які вдаються до дорадчих міркувань, покликаються на ці принципи та інтерпретують їх у процесі пропонування та критики державної політики в щоденному політичному житті так званої середньої ланки демократії. (Нагадаймо: назвати певний принцип конституційним не означає, що суди є головними – чи навіть остаточними – інстанціями, які інтерпретують та запроваджують у життя цей принцип).

Пояснюючи ідею конституційного принципу за дорадчої демократії, можна сказати, що, коли негативну свободу вважати за конституційний принцип, тоді державна політика, що порушує негативну свободу, не виправдана, навіть якщо її запроваджено в процесі, що в решті аспектів задовольняє умови дорадчих міркувань. Лібертаристи якраз і дотримуються такої думки, а егалітаристи стверджують щось дуже близьке, говорячи й про обмеженіше розуміння свободи і рівності можливостей. І ті, і ті погоджуються, що конституційні принципи – морально необхідні провідні орієнтири демократичного ухвалення рішень, проте не можуть дійти згоди, які саме принципи необхідні.

Ми вже висловлювали думку, що дорадча демократія потребує принципів, які виходять за межі умов міркувань і стосуються і їхнього змісту. В демократичному пошуку політики, яку можна обґрунтувати наперед, зміст дорадчих міркувань часто має не меншу вагу, ніж їхні умови. Отже, дорадча перспектива, яку ми розвиваємо тут, вочевидь відкидає ідею, інколи ототожнювану з дорадчою демократією, мовляв, дорадчі міркування за правильних умов – реальні дискурси в ідеальній мовній ситуації – цілком достатні для легітимації законів і державної політики. Натомість ми відчиняємо двері для конституційних принципів, що як визначають, так і обмежують зміст того, що легітимно можуть ухвалювати як закон демократи-прихильники дорадчих міркувань.

Отож якою має бути суть принципів, що регулюють зміст дорадчих міркувань? Відповідаючи на це запитання, почнімо з позиції, яка конституційно захищатиме свободу індивіда від вимог соціального забезпечення. Згідно з лібертаризмом, коли вважати його за шлях до моральних аргументів у політиці, громадяни повинні бути вільні діяти так, як їм хочеться, поки їхні дії – виявившись у насильстві чи ошуканстві – не шкодять решті громадян. Лібертаристи цілком слушно визнають пріоритет свободи і деяких правих різновидів свободи. Проте вони надають надто великої ваги вимогам негативної свободи. Лібертаристи дають громадянам надто великі переваги.

Друга позиція, яку ми розглянемо тут, – егалітаризм, – шанує свободу як конституційний принцип, проте обмежує її, щоб дати простір для рівності можливостей. Ми докладно розглянемо найвпливовіший і найкраще розвинений захист принципу рівних можливостей, поданий у Роулзовій теорії справедливості¹. Роулзів егалітаризм – широкий крок уперед у порівнянні з лібертариз-

¹ Rawls J. A Theory of Justice. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1971. – С. 65–107. Вище говорилося про Роулза як про конституційного демократа, чий прин-

мом, але він однаково неповний у кількох важливих аспектах. Роулзовим вимогам рівності можливостей властива тенденція безмежно поширюватися, а теорія Роулза майже не зазначає, якими мають бути межі. Ми захищаємо основну свободу від набагато ширшого принципу свободи, притаманного егалітаризмові, й так само захищаємо рівність основних можливостей супроти набагато ширшої інтерпретації принципу рівних можливостей.

Дотримуючись духу конституційних принципів дорадчої демократії, ми стверджуємо, що громадяни й державні урядовці відповідальні за визначення меж принципів свободи та рівності можливостей, і вони повинні визначати їх у процесі дорадчих міркувань, який задовольняє умови взаємності, публічності та підзвітності. Устрій дорадчої демократії складається з цих трьох умов міркувань, поєднаних із принципами свободи і рівності можливостей, які визначатимуть зміст міркувань, що з плином часу всі стають як слід організовані та інтерпретовані народом, який дотримується цих принципів.

Політика у сфері охорони здоров'я пропонує найдоречніший і, можливо, найскладніший контекст для розвитку цих конституційних принципів. Ми зосередимося на рішенні законодавчого органу штату Арізона зменшити фінансування пересадок органів і збільшити підтримку охорони здоров'я бідних жінок і дітей². Арізона була одним з перших штатів, що зіткнулися з проблемою визначення пріоритетів для різних видів охорони здоров'я. Спосіб, яким законодавчий орган цього штату розв'язав цю проблему, був і менш складним, і менш задовільним, ніж шлях, якого згодом дотримувались інші штати, надто Орегон. Почасти саме з цієї причини випадок Арізони найяскравіше ілюструє головні проблеми, які виникають у сфері охорони здоров'я, коли доводиться робити важкий вибір у контексті моральної незгоди.

Сумнівно, що навіть федеральний уряд зможе забезпечити необмежену кількість трансплантацій, не обмеживши доступності якихось інших дорогих терапевтичних процедур або ж не обмеживши реального доступу до деяких інших дорогих альтернативних благ, як-от освіта та поліцейний захист. Обмеження реального доступу до певних благ – це те, що деякі коментатори називають раціонуванням, терміном, якого більшість політиків намагаються уникати. Ми теж уникаємо цього терміна, але не тому, що раціонування непопулярне. Радше сам цей термін хибний, бо загалом ідеться не про заборону купівлі та постачання медичних товарів і послуг понад певну суму, а радше про обмеження державного фінансування медичних благ та послуг, що їх більшість людей не можуть собі дозволити без допомоги держави. Отже, таку практику було б набагато точніше називати обмеженням охопленням. Оскільки у сфері медицини й далі з'являються нові, дуже дорогі лікувальні методи і суперничають за частку дедалі обмеженішого медичного бюджету, питання про обмежене охоплення ставатиме, напевне, дедалі актуальнішим.

ципи свободи і рівності можливостей обмежуватимуть демократичні більшості; в цьому розділі Роулзів принцип рівних можливостей править за приклад впливу ліберальної егалітаристської позиції на проблеми моральної незгоди.

² Наша розповідь про цей випадок спирається здебільшого на вид.: *Varley P. Defunding Organ Transplants in Arizona*. – У кн.: *Ethics and Politics: Cases and Comments*. 2nd ed. / Eds. A. Gutmann, D. Thompson. – Chicago: Nelson-Hall. – С. 178–195.

Свобода

Невдовзі по тому, як законодавчий орган штату Арізона 1987 року скасував фінансування державою трансплантацій печінки і серця, Діана Браун, сорокатирічна жінка, що страждала від смертельної хвороби печінки, вимагала пересадки печінки відповідно до сформованої в цьому штаті системи, яка передбачала охорону здоров'я для бідних. Її вимогу відхилили, й за кілька тижнів вона померла. Трансплантація врятувала б її життя. Її особистий лікар сказав: «Я не думаю, що її смерть була нерозумно тяжка чи затягнена, а вважаю, що в ній не було необхідності»³.

Сказати, що в смерті Діани Браун не було необхідності означає, що вона зверталася з проханням до штату, а отже, й до своїх співгромадян допомогти їй пересадити печінку. Яка моральна вимога була б розважлива з її боку? Ми починаємо з розгляду питання, чи могла б вона стверджувати, що її свободу порушено, якщо штат не забезпечує трансплантацію. Лібертаристи сказали б, що ні. Спершу може видаватися дивним, що теорія, яка так високо цінує свободу, відмовляється вважати смерть, якій можна було запобігти, за порушення свободи. Але цю відмову можна обґрунтувати, якщо визнати, що означатиме для свободи решти громадян надання пріоритету саме такій свободі. Але стверджувати, що Діана Браун не мала вимоги, заснованої на свободі, ще не означає обґрунтувати аргумент проти державного фінансування трансплантацій, як спонукали б нас висувати чимало лібертаристів.

Межі свободи

Якщо Діана Браун мала право на трансплантацію, засноване на свободі, держава мала б забезпечити трансплантацію всіма доступними засобами, окрім порушення тієї самої (чи більшої) свободи решти громадян. Державу годі було б виправдати, якби вона пожертвувала життям індивіда, щоб дістати органи для порятунку життя кількох інших індивідів, як-от у схемі лотереї <...>. Але якийсь модифікований варіант лотереї цілком можна було б виправдати, скажімо, варіант, що охоплює тільки певні види процедур, як-от пересадку нирок, яка не вимагає смерті донора. Може існувати потреба і в інших варіантах політики, які можна критикувати з більшості моральних позицій. Скажімо, держава могла б привласнювати органи – які не позбавляють людину життя – навіть без їхньої поінформованої згоди. Уряд може запровадити клінічне випробування препаратів, залучаючи пацієнтів без їхньої згоди, якщо нема сподівань, що добровільно братиме участь достатня кількість пацієнтів, і якщо даний препарат потенційно може запобігти таким смертям, як смерть Діани Браун, у майбутньому. Тобто для захисту більшої свободи майбутніх діан браун штат може обмежити нині свободу своїх громадян.

Такі аргументи підступають небезпечно близько до найкритикованішої риси утилітаристських розважань у політиці. Форма виправдання та сама: максимізація суспільного добра, навіть якщо це означає порушення цілості організму індивідів без надання їм за те ніякої безпосередньої винагороди. Те, що суспільне добро є (вважають, що має бути) радше свободою багатьох індивідів, ніж

³ Там само. – С. 191.

соціальним забезпеченням, не змінює факту, що для сприяння цьому добру державі можна дозволити порушувати основну свободу індивідів. Коли такі вимоги, як вимога Діани Браун, самі по собі трактувати як вимоги, засновані на свободі, вони мають тенденцію призводити до порушень інших свобод. Лібертаристи взагалі заперечують, що це вимоги, засновані на свободі, й дотримуються негативного уявлення про свободу: свобода – це свобода від втручання. Громадяни можуть заявляти про порушення свободи тільки тоді, якщо держава чи інші громадяни використовують проти них насильство чи ошуканство.

Озброєні цим негативним концептом свободи, лібертаристи опираються не тільки нужденним індивідам, які заявляють, що їхня свобода буде порушена, якщо їм не пересадять органів, а й утилітаристським урядам, які домагаються права обмежувати свободу індивідів задля сприяння суспільному добробуту навіть тоді, коли не йдеться про колективні блага, скажімо, національну оборону. Лібертаристи не згодні брати до уваги при дорадчому ухваленні рішень заяви і тих, і тих, і то з однієї причини: слід шанувати й дорадчу позицію, зосереджену на взаємності. Обидва типи заяв не спромагаються поважно трактувати окремість індивіда. Жодні з них не гарантують індивідам сфери дій, захищених від обов'язку служити добру інших людей.

Індивідів не можна трактувати як функціональні одиниці задля досягнення найбільшого суспільного добра. За словами Роберта Нозіка, «жоден акт визначення моральної рівноваги не може статися поміж нас; немає моралі, що переважає життя одного з нас життям інших людей, і то так, щоб це призвело до більшого загального *суспільного* добра»⁴. Коли дотримуватись лібертаристських основ, жоден уряд не може вимагати від мене діяти без моєї згоди задля задоволення вимог моїх співгромадян, байдуже, хоч які вони вартісні. Розподіл можна виправдати тільки тоді, якщо він є результатом вільного вибору *всіх* індивідів, пов'язаних із ним: «Від кожного те, що він вибирає, кожному те, що він вибрав»⁵. Задля трактування кожного з нас як окремої людини, що має жити своїм життям, лібертаризм заступає єдиний утилітаристський принцип – максимізацію щастя – іншими єдиним (і найвищим) конституційним принципом: захистом свободи індивіда.

Лібертаристи слушно вважають, що будь-яка взаємно прийнятна позиція в політиці повинна віддавати пріоритет принципів свободи, а в двох важливих аспектах вони мають слушність і щодо того різновиду свободи, який повинна захищати дорадча позиція.

По-перше, деякі втручання, що їх заперечують лібертаристи, вважали б за порушення свободи з будь-якої моральної позиції, що її можна виправдати перед морально мотивованими громадянами, які дотримуються її. Примусові дарування органів і клінічні випробування або медичні експерименти без згоди індивіда – класичні приклади таких порушень. Свободу, про яку тут йдеться, ми називаємо *основною*. Вона захищає фізичну та психічну цілість індивідів і є передумовою реалізації решти свобод, так само як і використання рівних можливостей.

⁴ Nozick R. *Anarchy, State, and Utopia*. – New York: Basic Books, 1974. – С. 33.

⁵ Там само. – С. 160.

Межі цілості індивіда визначити не дуже легко, проте два названі вище приклади – примусове дарування органів і недобровільні клінічні випробування – вочевидь пов'язані з порушенням цілості індивіда. Якщо індивіди не мають права відмовлятися від дарування своїх органів або від участі в медичних експериментах, вони не мають спроможності контролювати свою фізичну цілість. Такий самий критерій має слухність і тоді, коли йдеться про духовні спроможності. Якщо індивіди не мають права опиратися певним видам обмежень своїх особистих поглядів (скажімо, своїх релігійних чи моральних переконань), їхня духовна цілість перебуває під загрозою. В таких випадках свобода бере гору над добробутом суспільства; вона набуває пріоритету перед іншими (неколективними) благами, яким могла б сприяти державна політика. Якщо цілість індивіда матиме хоч якусь вагу за дорадчої демократії, громадяни й державні урядовці повинні шанувати принаймні цю форму особистої свободи. Індивіди мають бути захищені від політики, яка мобілізує їхні тіла для трансплантацій та експериментів, а їхні духовні риси віддасть у жертву релігійним та іншим справам.

Ці обидва класичні приклади значно відрізняються від загального військового обов'язку. Національна безпека – колективне добро, яке дає вигреш – якщо взагалі кому-небудь – усім громадянам. Оскільки національна безпека – колективне добро, навіть громадяни, які не протестують свідомо проти військової служби, не мають спонук добровільно йти до війська. Тому загальний військовий обов'язок необхідний, якщо хто-небудь узагалі має скористатися ним. Проте виняток, який роблять для тих, хто свідомо протестує, вшановує принцип свободи, який захищає цілість індивіда.

Оскільки цілість індивіда може виходити за межі поданих прикладів (скажімо, поширюватись і на захист від загального військового обов'язку, коли не йдеться безпосередньо про національну безпеку), актуальним питанням за дорадчої демократії є ступінь основної свободи. Запитуючи, якою мірою порушення інших свобод скидаються на ці класичні приклади, ми намагаємося визначити міру, якою ці свободи слід вважати за основні, а отже, й давати їм пріоритет, даний основній свободі. Відповідь на це питання виявляється складною. Розглядаючи в попередніх розділах конфлікти між свободою та іншими цінностями, ми з'ясували, що межі основної свободи не мають виразних контурів, бо інколи дотримуються ліній, що їх визначили лібертаристи, але часто поширюються або звужуються. У випадку охорони здоров'я ситуація теж набагато складніша, ніж звичайно вважають. З одного боку, лібертаристи визначають прийнятну межу простору основної свободи, а з другого – дають їй змогу поширитися далі від взаємно прийнятних меж.

Взаємно прийнятні межі – другий аспект, у якому лібертаристи слушно визначають ту рису свободи, яку повинна визнати дорадча позиція. Основну свободу не слід поширювати так, щоб вона охоплювала й можливі вимоги до суспільства забезпечити всі ті ресурси, які можуть знадобитись індивідові, щоб дотримуватися свого власного способу життя. Як і чимало теоретиків, належних до досить широкого діапазону поглядів, ми розрізняємо свободу і вартість свободи, або можливість жити добрим життям⁶. Якщо дорадча демократія має

⁶ Rawls J. A Theory of Justice. – С. 204–205.

поширити простір свободи, щоб охопити і блага, необхідні для її реалізації, вона практично не обмежуватиме виправданого втручання держави. Трактуючі як вимоги свободи, такі прохання, як прохання Діани Браун, давали б урядові право зазіхати не просто на свободу, а на основну свободу решти громадян. Нещодавно ми припустили, що Діана Браун має вимогу до своїх співгромадян і до уряду, проте ані вона, ані ті, хто обстоює її право на охорону здоров'я, не довели, що її вимога має таку силу, що дозволяє порушувати основну свободу.

Ще одна, почасти теоретична підстава опиратися поширенню простору свободи має й важливі практичні наслідки. Широка концепція свободи підточуватиме відмінність між свободою та іншими морально важливими вартостями, як-от рівність можливостей. Теорія дорадчої демократії стала б теорією свободи, і практично всі види незгоди будуть пов'язані з відмінностями між типами і ступенями свободи. Такий підхід навряд чи підвищить якість моральних міркувань у політиці. Важливі концептуальні відмінності будуть знехтувані, а значні моральні розбіжності затерті. Значно зменшиться ймовірність визнання, що рівність можливостей – це відмінна вартість, а пріоритет самої свободи годі буде обстоювати так непохитно.

Лібертаристське поширення свободи

Хоча лібертаристи опираються поширенню свободи, коли громадяни ставлять вимоги перед урядом, вони заохочують її поширення, коли громадяни опираються вимогам демократичного уряду. Наслідки такої асиметрії можна продемонструвати, розглянувши лібертаристську відповідь на трохи інший варіант проблеми Діани Браун, уже ближчий до реальної ситуації. Припустімо, ніби захисники вимоги Діани Браун стверджують, що дій від уряду вимагає не пошана до свободи, а пошана до рівності можливостей. На підставах рівності можливостей вони стверджуватимуть, що уряд повинен фінансувати трансплантацію органів для тих громадян, хто не може її дозволити собі з незалежних від нього причин. Чи можуть громадяни, які протестують проти такої політики, стверджувати, що їхню свободу невинно порушено політикою оподаткування з метою фінансувати пересадки органів?

На думку багатьох лібертаристів, можуть. Усі (негативні) свободи основні, а отже, мають пріоритет над добробутом індивіда і соціальним забезпеченням. Отож оподаткування більшості – це невинне порушення свободи кожного громадянина, належного до меншості, що протестує проти такого оподаткування. Якщо ви самі належите до цієї меншості, ви можете стверджувати, що уряд діє нелегітимно, спонукаючи вас сприяти своєю працею справі соціального забезпечення супроти вашої волі. За словами Нозіка, «Оподаткування нічим не відрізняється від примусової праці»⁷. Таким чином лібертаристи поширюють пріоритет основної свободи на всі негативні свободи, зокрема свободу від оподаткування без згоди індивіда.

Аналогію між основною свободою і свободою зберегти свій прибуток без відрахування податків не можна підтримати. Примус подарувати певний орган

⁷ Nozick R. *Anarchy, State, and Utopia*. – С. 169. Також див.: *Hospers J. What Libertarianism Is*. – У кн.: *The Libertarian Alternative* / Ed. T. R. Machan. – Chicago: Nelson-Hall, 1974. – С. 3.

не еквівалентний примусові віддати навіть половину вашого прибутку, припустивши, що вам однаково лишиться достатньо, щоб жити гідним життям. Так само й оподаткування вашого прибутку – не те саме, що й примус працювати на державу. Лікар, що протестує проти державного фінансування пересадок органів, вважаючи, ніби оподаткування порушує його свободу, безперечно вважатиме за несправедливість іншого порядку застосований до нього державний примус здійснювати такі операції. Як і примусове дарування органів та вимушене зізнання, примусова праця безпосередньо зазіхає на цілість індивіда, відбираючи в нього контроль над своїм тілом чи духом. Натомість вплив оподаткування на цілість індивіда здебільшого, навіть у щонайгіршому випадку, вкрай далекий. Ми звичайно не пов'язані з грошима, які ми заробляємо, так само, як пов'язані з нашими діями та поглядами.

Що далі поширювати свободу за межі цілості індивіда, то слабшим стає твердження, мовляв, свобода – найвище людське добро, яке повинно брати гору над рештою благ. Що суперечливіше твердження, ніби в даному випадку йдеться про основну свободу, то більше заперечень породжують спроби надати їй привілеїв, відбираючи в дорадчої більшості легітимні повноваження творити закони в її сфері. Громадяни часто не доходять згоди про бажаність податків, бо не мають моральної згоди з приводу політики, яку підтримуватимуть ті податки. Надання абсолютного пріоритету негативній свободі запобігатиме цій незгоді, свідомо проголошуючи забороненим широкий діапазон політичних заходів, що їх міг би легітимно запровадити уряд. Чимало політичних суперечок про право оподаткування задля цілей соціального забезпечення належать до діапазону незгод, властивих дорадчій демократії, і тому їх не слід відокремлювати від процесу демократичного ухвалення рішень.

Лібертаристи повинні також лишити простір для демократичних рішень із приводу деяких політик перерозподілу. Щоб відкинути будь-яку державну політику, яка перерозподілятиме прибуток чи багатство, лібертаристи повинні стверджувати, що даний розподіл справедливий. Але лібертаристи не можуть обґрунтувати цього твердження, і цей факт визнають Нозік та деякі інші лібертаристи⁸. Нинішній розподіл прибутку й багатства у світі є наслідком і – серед багатьох інших причин – численних минулих дій, що їх лібертаристи повинні вважати за невиправданий примус. Отже, лібертаристи не можуть на лібертаристських підставах протестувати проти застосування державного примусу задля зміни цього розподілу з метою допомогти знедоленим. І справді, лібертаризм у своїй взаємно найприйнятнішій формі повинен надати державі право відновлювати справедливий розподіл, який слід розуміти як розподіл, що виник би, якби в минувшині не було невиправданого примусу⁹. Отож Нозік вислов-

⁸ Нозік пише, що ми не можемо покладатися на лібертаристський принцип (що надає абсолютного пріоритету свободі індивіда), «засуджуючи будь-яку конкретну схему передавальних платежів, хіба що стає очевидним, що виправдати її не можна ніякими аргументами про поправу несправедливості». На практиці ця поступка є фатальною для спроможності лібертаризму судити про різні політики перерозподілу. *Nozick R. Anarchy, State, and Utopia.* – С. 231.

⁹ Див.: *Steiner H. Three Just Taxes.* – У кн.: *Arguing for Basic Income / Ed. P. V. Parijs.* – London: Verso, 1992. – С. 81–92.

лює думку, мовляв, щоб лібертаристи могли дотримуватись власних поглядів, може виявитись необхідною держава, яка здійснює перерозподіл. Проте лібертаристи не висувають ніяких принципів задля поправки колишніх несправедливостей, і важко добачити, як вони могли б висунути такі принципи: адже водночас вони стверджують, що перерозподіл легітимний тільки тоді, якщо є результатом справді вільного обміну серед індивідів¹⁰.

Отже, лібертаристи не можуть підтримувати твєдження, що оподаткування з метою фінансувати трансплантації органів для людей, що інакше не могли б дозволити собі таких операцій, порушує свободу індивіда. Громадяни, які протестують проти фінансування пересадок органів, повинні якось по-іншому обґрунтувати свою позицію.

Свобода і охорона здоров'я

Пильніший погляд на дискусії в Арізоні виразніше з'ясує значення потреби обмежувати вимоги свободи. З ухваленням 1966 року програми «*Medicaid*» в США значно поліпшилась охорона здоров'я бідних, але чимало людей, зокрема «робітнича біднота», лишились не охоплені заходами охорони здоров'я. Деякі штати, зокрема Арізона, не забезпечують переваг «*Medicaid*» усім громадянам, що мали б на них право згідно з федеральними принципами охорони здоров'я. Це сталося тому, що «*Medicaid*» була факультативною програмою зі спільним фінансуванням: федеральний уряд давав лише частку коштів, що їх витрачав штат, забезпечуючи охорону здоров'я для бідних, але давав за умови, що штат зі свого бюджету додасть кошти, потрібні для задоволення критеріїв, що їх визначив федеральний уряд. Рішення Арізони не фінансувати трансплантацій органів була ухвалена тоді, коли штат водночас намагався поліпшити охорону здоров'я решти бідних громадян згідно з програмою «*Medicaid*».

До того, як 1987 року штат Арізона ухвалив програму охорони здоров'я для знедолених, система обмеження коштів на охорону здоров'я (Arizona Health Care Cost Containment System, AHCCCS), яка існувала в цьому штаті, не забезпечувала основних заходів охорони здоров'я для родин із чотирьох чоловік, чий прибуток був вищим за 3354 дол., дарма що федеральний рівень бідності для родини з чотирьох чоловік становив 13 750 дол. Отож ця система закривала доступ до охорони здоров'я приблизно двом третинам арізонської бідноти¹¹. 1987 року законодавчий орган штату Арізона постановив збільшити сферу надання медичних послуг, передбачених тією системою для бідноти, поширивши її на піклування про вагітних жінок і педіатричну допомогу всім дітям до тринадцятирічного віку. Основні елементи цієї політики мали чинність протягом багатьох років, хоча мінімальні рівні прибутку, які давали право на таку допомогу, змінювалися з урахуванням інфляції. Більшість робітничої бідноти, не маючи медичного страхування від своїх роботодавців, і далі була не охоплена тією системою, а отже, не мала захисту з боку програми «*Medicaid*».

Якби дорадча демократія визнала лібертаристський принцип свободи, вона б не збільшувала доступності засобів охорони здоров'я для бідних, виходячи за

¹⁰ Там само. – С. 231.

¹¹ Varley P. Defunding Organ Transplants. – С. 194.

межі наявної політики, й навіть не виправдовувала б чимало вже ухвалених законодавчо удосконалень медичного обслуговування. Але вона не мала б і змоги обґрунтовано критикувати таку політику. Те, що чимало бідних жителів Арізони, на відміну від заможних, не мають доступу до основних засобів охорони здоров'я, не є несправедливим, якщо не можна довести, що примус у минулому позбавив їх прибутку, який інакше б належав їм завдяки функціонуванню вільного ринку. У світлі переконливішого твердження, мовляв, оподаткування заможних із метою мати кошти для арізонської системи охорони здоров'я для бідних – примусовий захід, прихильники лібертаристського принципу схильні заявляти, що така політика перерозподілу нелегітимна, становить «легалізований грабунок»¹². Але, як ми бачили, вони не мають моральних підстав і далі заявляти, буцімто негативна свобода бере гору над рівністю можливостей.

У реальних дискусіях, що відбулися в Арізоні з приводу фінансування охорони здоров'я, навіть ті арізонці, які схилилися до лібертаристської позиції, не реагували на запропоноване збільшення податків так, як вони, напевне, б реагували на пропозицію запровадити примусову працю. Як ми знаємо, ніхто не вдався до аналогії з примусовою працею і не скористався ніяким іншим, подібним до названого аргументом, щоб протестувати проти оподаткування або припускати, ніби воно порушить їхню свободу індивіда. Хоча лібертаристський принцип негативної свободи схиляє лібертаристів засуджувати більшу частину оподаткування, спрямованого на перерозподіл, цій схильності бракує виправдання, навіть коли стати на їхні власні моральні позиції. Дорадча демократія повинна визнати певний принцип основної свободи, але повинна опиратися лібертаристській тенденції сприяти надміру широкій концепції свободи та нерозвиненій концепції рівності можливостей.

Рівність можливостей

Прохання Діани Браун зробити їй трансплантацію не було вимогою свободи, спрямованою проти штату. Адже сама вона сформулювала його в іншій формі: «Якщо в трансплантації немає потреби, я не хочу її. Та якщо це єдиний вихід, я б хотіла *мати свій шанс*»¹³. Це мова рівності можливостей: вона просить мати шанс жити нормальним життям, не більший і не менший, ніж той шанс, що його мають здорові громадяни. Дорадча демократія не може виправдано відкидати такі прохання на тій підставі, мовляв, оподаткування задля цих цілей порушує свободу решти громадян. А чи є підстава для держави задовольняти такі прохання? Якщо захищено основну свободу, чи було б взаємно прийнятним, якби держава просто дала змогу своїм громадянам жити так, як вони вважають за потрібне, самі собі даючи й беручи свої шанси? Чи, може, дорадча демократія повинна обмежувати себе не тільки принципом основної свободи?

Коріння рівності можливостей

Тяжка доля Діани Браун аж ніяк не була наслідком її вільного вибору; її потреба в трансплантації і її неспроможність заплатити за цю дорогу процедуру були наслідком незалежних від неї чинників. Якщо їй не зроблено транс-

¹² Hospers J. What Libertarianism Is. – С. 3.

¹³ Varley P. Defunding Organ Transplants. – С. 191 (Курсив наш. – Е. Г., Д. Т.).

плантацію, вона може сказати, що їй відмовили в можливості, яку має більшість інших громадян. На відміну від Діани Браун, багаті громадяни можуть заплатити за трансплантацію, якщо потребують її, й можуть самі оплачувати решту заходів охорони свого здоров'я. Егалітаристи доводять, що така нерівність несправедлива і принаймні *prima facie*, на перший погляд становить заперечення рівності можливостей. Цей аргумент спирається на моральне переконання, яке, на думку егалітаристів, мають поділяти всі громадяни: життєві шанси індивіда не повинні бути зменшені внаслідок впливу чинників, довільних з морального погляду¹⁴.

Чи всі громадяни повинні визнавати це переконання? Щоб отримати відповідь, егалітаристи могли б попросити їх поміркувати над такими випадками, як випадок Діани Браун. На відміну від Діани Браун, чимало громадян були досить щасливі, щоб народитися в батька-матері, які могли забезпечити їм бездоганну охорону здоров'я, починаючи з самого малку, й дати добру освіту, яка збільшила їхні шанси на фінансову безпеку в разі хвороби. Такі громадяни навряд чи можуть стверджувати, що, народившись, робили що-небудь, щоб заслужити своє привілейоване місце в цій природній соціальній лотереї. Їм просто пощастило народитися в родині, здатних забезпечити їм шанс жити добрим життям. Вони можуть або не можуть максимально скористатися цим шансом, але, звісно, нічого не робили, щоб заслужити його. Безперечно, примхливе щастя природної лотереї не повинно позбавляти деяких громадян життєвих шансів, що дісталися іншим без будь-яких заслуг із їхнього боку.

Саме такі міркування становлять інтуїтивне ядро егалітарного захисту принципу рівних можливостей. Громадяни не заслужили свого місця в природній лотереї. Немає підстав припускати, ніби нинішній розподіл ресурсів виправданий, і є певні підстави стверджувати, що держава має виправдання, намагаючись змінити цей розподіл. Принцип рівності можливостей забезпечує як критерій, якого бракує лібертаристам для оцінки нинішнього розподілу ресурсів, так і основу для твердження, що дорадча демократія повинна обмежити себе, шануючи принцип рівності можливостей. Егалітаристи заявляють, що всіх громадян незалежно від їхнього класу, раси, статі, віку та етнічної належності слід трактувати як вільних та рівних громадян, які мають право не тільки на основні свободи, а й на рівність можливостей. Як пише Роулз, «на сподівання тих, хто має ті самі спроможності та сподівання, не повинен впливати їхній соціальний клас»¹⁵. Принцип рівності можливостей має якомога більшою мірою дати кожному громадянину однакові шанси на розвиток своїх природних талантів і вибір серед різних варіантів доброго життя, доступних у суспільстві.

Егалітаризм не вимагає рівних результатів. Демократичний уряд повинен шанувати основну свободу. Отже, державна політика не повинна бути спрямо-

¹⁴ Пор. у Роулза: «У межах, визначених основними структурами, частки, які треба розподіляти, залежать від результатів природної лотереї, а ці результати *довільні з позиції моралі*. Отож є не більше підстав дозволяти, щоб розподіл прибутку й багатства був визначений розподілом природних даних, ніж історичним та соціальним щасливим випадком» (*Rawls J. A Theory of Justice*. – С. 74; курсив наш. – Е. Г., Д. Т.).

¹⁵ Там само. – С. 73.

вана на те, щоб зробити всіх громадян рівними в усіх аспектах. Державна політика, вшановуючи принцип рівності можливостей, ні в якому аспекті не повинна ставитись до всіх громадян однаково. І, безперечно, було б неможливо зробити всіх громадян однаково здоровими. Егалітаристи прагнуть зобов'язати демократичні уряди ставитись до індивідів як до вільних та рівних громадян. На думку Роулза, це означає, що певні «первинні» блага, як-от прибуток і достаток, що є необхідними умовами гідного життя, слід перерозподіляти так, щоб максимізувати життєві перспективи найменш забезпечених членів суспільства. Значну нерівність можна виправдати, якщо вона принаймні забезпечує найнедоленішим бодай трохи краще життя, ніж те, яке б вони мали за майже рівного розподілу. Але будь-яка соціальна інституція і практика, яка не максимізує довготермінових можливостей найменш забезпечених, порушує «принцип різниці», що є першою частиною подвійного принципу, що керує розподілом благ, які забезпечують рівність можливостей. (Другу частину, яку ми невдовзі розглянемо, називають принципом справедливої рівності можливостей).

Роулз не нехтує свободи. Навпаки, певній формі основної свободи він надає пріоритету над егалітарними вартостями. Це пріоритет, який повинна шанувати будь-яка демократична позиція. Але, щоб лишити простір для рівності можливостей, егалітаристи повинні – знову-таки, як і будь-яка адекватна демократична позиція – дотримуватися обмеженішої концепції свободи, ніж та, до якої прихильні лібертаристи. Егалітарний потенціал демократичної позиції був би підточений, якби уряд зараховував до основних свобод свободу, скажімо, від оподаткування. Якби законодавчий орган штату Арізона запровадив новий податок, щоб платити за охорону здоров'я робітничої бідноти, а деякі жителі заперечували, кажучи, що податок неприйнятно порушує їхню свободу, дорадча демократія не визнавала б таких заперечень.

Демократична держава, як зазначає Роулз, не повинна надавати пріоритет «свободі як такій, немов реалізація чогось, що називають свободою, має найвищу вартість і немов це головна, якщо не єдина, мета соціально-політичної справедливості». Натомість вона повинна зосередитись на «утвердженні певних специфічних свобод і конституційних гарантій, як-от, скажімо, тих, що ми їх бачимо в різних законах про права людини і в деклараціях прав людини». Роулзові підстави захисту конкретних свобод спираються на міркування, що «ці свободи становлять необхідні соціальні умови адекватного розвитку й повної реалізації обох спроможностей морального індивіда жити повновартісним життям»¹⁶. Цими двома спроможностями морального індивіда є здатність виробити концепцію доброго життя і чуття справедливості¹⁷. Ці обидві вочевидь людські спроможності та їхні умови є основою того, що ми назвали цілістю індивіда. Вони підтримують широкий діапазон вимог свободи, але не такий широкий, щоб перешкодити вимогам рівності можливостей¹⁸.

¹⁶ Rawls J. *Political Liberalism*. – New York: Columbia University Press, 1993. – С. 291–293.

¹⁷ Там само. – С. 19. Ці спроможності морального індивіда своєю чергою вимагають певних розумових спроможностей: судження, мислення та вміння робити висновки. І без них люди не можуть бути вільними громадянами.

¹⁸ До основних свобод, на думку Роулза, належать «свобода мислення і свобода сумління; політичні свободи і свобода об'єднань, а також свободи, визначені свободою та

Найбільша вигода найменш забезпечених

Деякі егалітаристи трактують охорону здоров'я як первинне благо, і тому вимагають, щоб її розподіляли відповідно до принципу різниці – задля сприяння «найбільшому добре найменш забезпечених членів суспільства»¹⁹. Сам Роулз не висуває цієї вимоги. Задля спрощення його теорія припускає, що ніхто не страждає від хвороб, які позбавляють працездатності або загрожують життю²⁰. Дорадча позиція, спроектована для неідеального суспільства, не може собі дозволити уникнути труднощів, що їх створює охорона здоров'я, проте має слушні підстави відкидати принцип різниці як певне конституційне обмеження розподілу охорони здоров'я²¹.

Розгляньмо, що зумовлював би принцип різниці, якщо трактувати охорону здоров'я як первинне благо (разом із прибутком, безпекою та освітою)²². Він вимагав би, щоб держава розподіляла стільки охорони здоров'я, скільки необхідно з медичних причин (або ж її еквівалент у вигляді страхових виплат), передусім найхворішим громадянам, потім менш хворим і т. ін., аж поки вже ніякі дальші витрати не поліпшать стану здоров'я найхворішої частки суспільства. (Або аж поки друга за рівнем хвороб частка суспільства матиме більші переваги, ніж найменш освічена, найменш захищена і найнезаможніша група в суспільстві, але таке порівняння відкриває для егалітаризму ще одну скриню надокучливих проблем). Коли є багато дорогих медичних процедур, які пропонують розважливі шанси збереження, продовження або якогось іншого поліпшення життя, принцип різниці створює «безодню» медичних потреб, у яку повинні потекти величезні обсяги суспільних ресурсів, лишаючи дуже мало для інших суспільних благ, зокрема таких вартісних первинних благ, як прибуток, безпека та освіта²³.

Ця проблема аж ніяк не гіпотетична. Медична технологія швидко збільшує свої можливості підтримувати життя людини, проте дедалі більшим коштом. Діаліз нирок, що належав до перших високотехнологічних лікувальних методів,

---

цілістю індивіда; і, нарешті, права та свободи, пов'язані з пануванням закону». Всі ці свободи можна розуміти або як конститутивні елементи цілості індивіда, або як її умова (Там само. – С. 291).

¹⁹ Там само. – С. 291.

²⁰ Якщо первісна позиція, яку нас просять визнати, полягає у визнанні, що ми «нормальні, активні й цілком прихильні до співпраці члени суспільства протягом усього свого життя» (*Rawls J. Social Unity and the Primary Goods.* – У кн.: *Utilitarianism and Beyond / Eds. A. K. Sen, B. Williams.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1992. – С. 168. Докладнішу критику застосування принципу різниці до охорони здоров'я див. у вид.: *Daniels N. Just Health Care.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1985. – С. 42–45.

²¹ Це визнає й сам Роулз, заперечуючи, що принцип різниці є конституційно необхідним (*Rawls J. Political Liberalism.* – С. 230).

²² Див., напр.: *Veatch R. M. A Theory of Medical Ethics.* – New York: Basic Books, 1981. – С. 261–264.

²³ Критику ліберального егалітаризму, яка наголошує на проблемі «безодні», див. у вид.: *Fried C. Right and Wrong.* – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1978. – Розд. 5.

які почала фінансувати держава, разюче доводить величезний потенціал сучасної медицини рятувати життя й руйнувати бюджет. 1973 року Конгрес проголосував фінансувати діаліз для кожного американця, який потребує його, й запланував витрати сумою десь 75 млн. дол. щороку. А вже 1992 року витрати на діаліз становили понад 2 млрд. дол.²⁴ Діаліз нині – тільки одна з дорогих медичних технологій, що рятують життя, деякі з них держава фінансує, а більшість – ні. Тиск, спрямований на фінансування технологій, що їх не застосовують безкоштовно, зріс, а водночас посилилась і вимога забезпечити основний рівень охорони здоров'я для мільйонів громадян, яким бракує доступу до неї.

Дилема, з якою зіткнулися арізонські законодавці, постала саме на основі такого тиску й вимог. До 1986 року керівник АНССС мав повноваження схвалювати чи не схвалювати прохання про пересадку органів, дотримуючись цілком довільного принципу. Оскільки технологія пересадки органів була відносно нерозвинена, а її доступність ще не стала широко відома, він отримував мало прохань і не мав ніяких проблем із фінансуванням у тих випадках, де були сподівання на медичний успіх. Коли трансплантації стали здійсненніші, швидко зросла кількість прохань, а водночас і вартість кожної трансплантації. За оцінками, 1987 року вартість піклування про пацієнта, якому пересадили серце, становила 150 000 дол., а про пацієнта, якому пересадили печінку, – 230 000 дол. Водночас зростав політичний тиск на користь поширення основного рівня медичного догляду на робітничу бідноту. Вартість забезпечення цього догляду теж зросла, але в порівнянні з вартістю трансплантацій кошти, які виділяли на індивідуальній основі, мали більшу привабливість. Скажімо, вартість піклування про вагітну жінку при нормальних пологах оцінювали у 2000 дол.

Деякі державні урядовці формулювали це питання як відкритий вибір між трансплантаціями і основним медичним доглядом. Вони сприяли поширенню медичного піклування на вагітних жінок і дітей, належних до робітничої бідноти, проте зменшували фінансування трансплантацій органів. Леонард Кіршнер, новий керівник АНССС, запитував: «Отож на що ви хочете витратити свої гроші? Чи хочу я пустити свої гроші на вісім пересадок серця вартістю півтора мільйони доларів? Чи, може, піти й дати ці гроші бідним людям, яким не забезпечують піклування про вагітних жінок, і забезпечити їм певний рівень такого піклування? Це десь дві тисячі доларів на одну жінку. Скільки буде, коли півтора мільйони поділити на дві тисячі? Сімсот випадків! Ну і як вам сімсот пологів за вісім пересадок серця?»²⁵. На державних урядовцях, вважав Кіршнер, лежить відповідальність за використання державних ресурсів там, де вони можуть зробити найбільше добра. Дотримуючись своєї позиції, він слушно вважав, що законодавці не мають змоги йти за принципом різниці. Вони, напевне, не можуть максимізувати життєвих шансів найменш забезпечених, потім другої гру-

²⁴ 1992 року компенсація витрат становила 2,013 млрд. дол. Запроєктовані витрати на 2000 рік становили 4,280 млрд. дол. Annual Report of the Board of Trustees of the Federal Supplementary Medical Insurance Trust Fund, 1993. – Табл. 2.D. 9, 2.D. 10. – С. 53–54.

²⁵ Varley P. Defunding Organ Transplants. – С. 187.

пи найменш забезпечених і т. д. навіть у сфері охорони здоров'я. Тільки-но вони намагалися максимізувати життєві шанси найменш забезпечених у сфері освіти, безпеки, прибутку й достатку, а також охорони здоров'я, як поставали принаймні перед двома нерозв'язними проблемами: з'ясуванням, кого слід вважати за найменш забезпечених, і виправданням максимізації їхніх життєвих шансів перед лицем конкурентних вартостей.

Кіршнерова альтернатива принципу різниці становить немов модифікований варіант утилітаризму: з огляду на обмеженість ресурсів слід максимально збільшити кількість урятованих життів²⁶. Але ані він, ані будь-хто з учасників дискусій в Арізоні насправді не провів аналізу, необхідного для доведення, яка політика максимально збільшить кількість урятованих життів, або ж чистий вигреш суспільства. Доктор Джек Коупленд, видатний хірург-кардіолог, що очолював центр пересадок серця Арізонського університету, найближче підступив до проведення аналізу вигід і витрат. Він обстоював фінансування – надто трансплантацій серця. Він зазначав, що більшість його пацієнтів протягом шести місяців після хірургічного втручання повертаються на роботу і знову стають продуктивними членами суспільства. Якщо врахувати такі вигоди, додив він, тоді чиста вартість пересадки серця становитиме лише 6100 дол. Але, як, здається, усвідомили більшість урядовців та громадян, утилітаристські обрахунки, навіть якби їх можна було зробити, не здатні розв'язати остаточно конфлікту Кіршнера з Коуплендом. Перспектива такої нічиєї повинна посилювати опір спокусі повернутися до принципу корисності навіть з огляду на розчарованість, породжену неспроможністю задовольнити вимоги принципу різниці.

Егалітарна рівність можливостей

Егалітаристи можуть запропонувати принцип рівності можливостей, що є менш проблематичним, ніж принцип різниці і принцип корисності. За приклад тут править друга частина Роулзового принципу рівних можливостей – справедлива рівність можливостей, – і саме вона є основою найперспективнішого підходу, якого дотримується Норман Деніелс²⁷. На думку Деніелса, демократична держава повинна трактувати охорону здоров'я не як основну свободу і не як первинне благо, яке треба розподіляти відповідно до вимогливого диктату принципу різниці, а як те, що ми називаємо благом рівності основних можливостей. Таке благо слід розуміти як умову тішитись майже всіма іншими життєвими можливостями, зокрема і спроможністю конкурувати за вартісне суспільне становище.

Оскільки стан здоров'я такою великою мірою впливає на решту наших можливостей, уряд, стверджує Деніелс, повинен вирівняти можливості у сфері охо-

²⁶ Його погляди, здається, виражають суміш утилітаризму, егалітаризму і, можливо, слідів патерналізму, бо ж він ще казав: «Коли я маю обмежені ресурси, передусім треба дбати про жінок і дітей. Це концепція медицини «як на «Титаніку»» (Там само. – С. 18 7). Згодом ми критично оцінимо цю концепцію.

²⁷ Критику використання першої чи другої частини Роулзового другого принципу (принципу різниці або справедливої рівності можливостей) при розподілі охорони здоров'я див. у вид.: *Emanuel E. The Ends of Human Life: Medical Ethics in a Liberal Polity.* – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1991. – Розд. 4.

рони здоров'я в межах нормального діапазону функціонування людського організму²⁸. Згідно з таким підходом, держава повинна забезпечити всім громадянам те медичне піклування, якого вони потребують для підтримки можливостей, якими в їхньому суспільстві користувався б кожен нормальний громадянин із десь такими самими вміннями і талантами, коли нема хвороб і непрацездатності. Оце і є егалітарний принцип рівності основних можливостей. Як слід модифікований, цей принцип міг би керувати й розподілом інших благ, що забезпечують рівність основних можливостей, скажімо, освіти.

Аргумент на користь трактування охорони здоров'я як блага, що забезпечує рівність основних можливостей у сучасних демократіях, досить переконливий. А хіба не менш переконливо вимагати, щоб демократичні держави забезпечували кожного громадянина всім необхідним для нормального функціонування людини? Але цей принцип страждає на свій варіант проблеми безодні, яка обтяжує принцип різниці. Хоча принцип Деніелса не вимагає максимізації життєвих перспектив найменш забезпечених, він зумовлює, що демократична держава повинна забезпечити рівний доступ до медичного лікування будь-якої хвороби і неспроможності, які зменшують нормальний діапазон можливостей, що їх мають здорові громадяни. Дарма що це менше, ніж вимагає принцип різниці, це набагато більше, ніж може дати більшість урядів, якщо вони сподіваються забезпечити й інші суспільні блага, зокрема інші блага, які забезпечують рівність основних можливостей.

Аби забезпечити, щоб кожен громадянин міг мати нормальний діапазон можливостей, від арізонського АНССС могли б вимагати, щоб він фінансував кожну пересадку органів, про яку гадатимуть, ніби вона будь-якому громадянину забезпечить основний рівень нормального функціонування. Крім того, АНССС мав би фінансувати будь-яку іншу медичну послугу (як-от інтенсивне піклування про новонароджених), необхідну, щоб забезпечити якомога більшою мірою нормальний діапазон можливостей для кожного індивіда. Важко оцінити, якою могла б бути загальна вартість такої політики, але ясно, що вона поглинула б більшу частину бюджету штату, навіть якщо значно підвищити податки.

Проблема з цим принципом полягає не тільки в тому, що він вимагає більше ресурсів, ніж уряд, здається, спроможний забезпечити. Він, крім того, вимагає таких великих інвестицій в охорону здоров'я, що уряди не змогли б забезпечити не менш важливих благ, які забезпечують рівність основних можливостей, – таких благ, як освіта, громадська безпека, харчі та житло. Фінансування охорони здоров'я, і то способом, що задовольнив би егалітарний принцип, лишить дуже мало коштів, щоб задовольнити власні вимоги цього принципу з огляду на решту благ, які забезпечують рівність основних можливостей. Так само й тоді, коли уряд намагається фінансувати освіту, щоб нормалізувати життєві шанси всіх громадян, ці заходи напевне призведуть до неадекватного фінансування охорони здоров'я.

²⁸ Daniels N. Just Health Care. – С. 42. Важливу критику поглядів Деніелса й загалом ліберальних теорій охорони здоров'я див. у вид.: Emanuel E. The Ends of Human Life. – С. 120–154.

Ця проблема має ще інший вимір. Припустімо, громадяни погоджуються з певною нормою розподілу ресурсів, коли йдеться про такі блага, що забезпечують рівність основних можливостей, як охорону здоров'я, освіту, громадську безпеку, харчі й житло. Але й у цьому разі громадяни й далі могли б розважливо заперечувати егалітарний принцип рівності можливостей. Цей принцип вимагав би від уряду присвятити всі свої ресурси благам, які забезпечують рівність основних можливостей, цілковито нехтуючи інші суспільні блага. У своєму приватному житті більшість людей лишає простір для речей, що, власне, не є потребами. Вони купують стереосистеми, відеокамери, відеомагнітофони та спортивне обладнання й витрачають гроші на концерти, кінофільми, подорожі, спортивні змагання та інші форми розваг, що їх важко вважати за не менш суттєві, ніж охорона здоров'я і освіта. Дехто витрачає більше свого прибутку на ці блага «якості життя», ніж інші люди. Незважаючи на відносну вартість, якої індивід надає таким благам, індивід може визнати, що жодна розумна концепція доброго життя не відкине їх цілковито. Люди сумніватимуться в розумі кожного, хто витрачає всі свої ресурси, намагаючись стати якомога здоровішим, мати якнайбільшу безпеку, якнайкращу освіту. Так само й у суспільному житті громадяни можуть розважливо відкидати політику витрачання всіх їхніх колективних ресурсів на потреби й водночас не потреби: на парки, спорт і мистецтво. Не все в доброму житті і в доброму суспільстві є потребою.

У своїй сильній формі ця егалітарна рівність можливостей, здається, уникає проблеми недостатності ресурсів, що є одним з джерел проблеми моральної незгоди, яку нібито розв'язує егалітаризм. Отже, дорадча демократія потребує обмежити вимоги егалітарної рівності можливостей. Деніелс визнає потребу обмежити ці вимоги задля підтримки продуктивної спроможності суспільства і «важливих соціальних інституцій». Коли такі межі визнані, вважає Деніелс, «пострах безодні не такий загрозливий». Але, роблячи безодню менш загрозливою, Деніелс надає цьому принципові меншої визначеності. «З'ясування, які потреби слід задовольнити і які ресурси слід присвятити цьому завданню, – пише він, – вимагає ретельного морального судження і багатства емпіричних знань про наслідки альтернативного розподілу коштів»²⁹.

Якщо це заклик провадити далі демократичну дискусію, тоді він цілком сумісний із дорадчою демократією. Та якщо Деніелсів підхід припускає, що принцип рівності можливостей може якось подолати недосконале моральне розуміння й неповноту інформації, тоді він хибний. Не має реальної групи експертів, на яких можна було б покласти, що вони ухвалять рішення з важливими моральними наслідками, спираючись на ретельне моральне судження й багатство емпіричної інформації. Узятий сам по собі, без дорадчих міркувань як свого союзника, егалітарний принцип рівності можливостей буде як нереалістичним, так і недемократичним у своїх вимогах.

Отже, дорадча демократія потребує принципу рівних можливостей, що висуває обмеженіші вимоги, ніж егалітарний принцип. Не можна вимагати, щоб у конституції держави був передбачений рівний доступ до однакового за які-

²⁹ Daniels N. Just Health Care. – С. 54.

стю медичного лікування всіх хвороб і недуг, які зменшують нормальний діапазон можливостей, що їх має кожен здоровий громадянин. Не можна вимагати, щоб держава забезпечувала й рівний доступ до освіти, громадської безпеки та будь-якого іншого блага, яке становить передумову рівності основних можливостей і теж служить меті «нормалізації» життєвих шансів кожного індивіда. Егалітаристи на кшталт Деніелса припускають, що здійснення цих вимог у реальному світі неможливе. А ми стверджуємо, що, навіть якби було можливими, за нормальних умов воно було б небажаним.

Принцип рівності можливостей повинен у демократичних державах надавати легітимності обмеженому забезпеченню тим або тим благом, а не претендувати, начебто він запроваджує визначені норми, яких треба дотримуватись. Межі принципу рівності можливостей найкраще можна визначити з допомогою зіпертої на добру поінформованість моральної дискусії в рамках політичного процесу, як і припускають умови дорадчої демократії. Такий принцип рівних можливостей буде провідним, але не визначатиме повною мірою політичні курси, що їх може легітимно ухвалювати демократичний уряд. За дорадчої демократії громадяни й державні урядовці визнають потребу, щоб принцип рівності можливостей водночас і спирався на їхні міркування, й живив їх.

Отже, егалітарний принцип рівних можливостей, що вимагає (або начебто вимагає) нормалізації в межах усього діапазону благ, що забезпечують рівність основних можливостей, не повинен бути елементом конституції дорадчої демократії. Лібертаризм у своєму захисті свободи ні на що не зважає, і так само й егалітаризм іде на крайнощі у своїй відданості рівності можливостей. Якщо лібертаризм загрожує відсунути на периферії значення рівності можливостей, егалітаризм загрожує знехтувати важливість дорадчих міркувань. Саме вдаючись до міркувань, державні урядовці та громадяни, перейняті чуттям відповідальності, найкраще можуть вирішити, які блага, що забезпечують рівність можливостей у діапазоні егалітарної невизначеності, повинні мати пріоритет над іншими і які блага, що забезпечують рівність можливостей, повинні поступитися благам, які визначають якість життя.

Істина егалітаризму полягає в тому, що всі громадяни незалежно від свого становища в суспільстві повинні мати реальний доступ до адекватного рівня благ, які забезпечують рівність основних можливостей. Зіткнувшись із проблемою безодні, громадяни не повинні вдаватися до лібертаризму, що нехтує потребу в принципі рівних можливостей. Держава не має моральної свободи не зважати на охорону здоров'я, освіти, безпеку та інші блага, які забезпечують рівність основних можливостей, а отже, дають людям змогу жити нормальним життям і конкурувати за вартісне соціальне становище. Дорадча позиція так само не може обійтися без принципу рівних можливостей, як не може обійтися без принципу свободи.

Принцип рівності основних можливостей

Отже, дорадча позиція потребує принципу рівних можливостей, що враховує обмеження, продиктовані недостатністю ресурсів і недосконалим знанням. Такий принцип може як уникнути проблеми безодні, так і спробувати вирішити проблему невизначеності. Цей принцип дає собі раду з першою проблемою,

обмежуючи вимоги, а з другою – доручаючи дорадчому процесу завдання конкретно визначити свій зміст³⁰.

Дорадча позиція в аспекті рівності можливостей полягає у двох принципах, які керують можливостями. Перший, який ми називаємо принципом рівності основних можливостей, зобов'язує уряд забезпечити, щоб усі громадяни мали ресурси, необхідні, щоб жити гідним життям та тішитись іншими (неосновними) можливостями в нашому суспільстві. Другий принцип, який ми називаємо принципом справедливої рівності можливостей, керує розподілом у край вартісних благ, у справедливому розподілі яких серед індивідів легітимно зацікавлене суспільство. Провідне місце серед цих благ посідають кваліфіковані робочі місця, і їх справедливо розподіляють на основі радше кваліфікації, ніж потреби. Мати гідну роботу – це основна можливість, бо вона необхідна для реалізації рівного громадянства й життя мінімально добрим життям, але мати роботу, якої ви хочете, або навіть роботу, якої ви заслуговуєте, – ні³¹. А проте наявність роботи, якої ви хочете або заслуговуєте, – важлива можливість у житті, і тому визначення, які високо вартісні робочі місця слід розподіляти справедливо, без дискримінації, – важлива функція будь-якої принципової позиції, коли йдеться про рівність можливостей. Оскільки арізонський приклад не порушує безпосередньо питання про можливість працевлаштування, принцип справедливої рівності можливостей ми проаналізуємо в розділі 9, а тут зосередимось на принципі рівності основних можливостей.

Основні можливості – це ті блага та послуги, що необхідні для життя добрим життям та використання інших можливостей, як-от можливості конкурувати за кваліфіковану працю. Який різновид блага чи послуги слід вважати за основну можливість – навряд чи таке проблематичне питання, як те, який рівень підтримки необхідний. Охорона здоров'я, освіта, фізична безпека, житло, харчі, працевлаштованість або її еквіваленти у вигляді певної суми прибутку – це все блага, які в край важливі для життя гідним життям і забезпечення інших можливостей у нашому суспільстві. Можна визначити, чи інші блага (як-от приватна власність) слід вважати за основні, розглядаючи, чи достатньо вони схожі на

³⁰ У своїх останніх працях Роулз ступає крок у цьому напрямі: «Хоча певний принцип рівності можливостей безперечно є [конституційно] необхідним... справедлива рівність можливостей (як я визначив її) йде набагато далі й не є необхідною. І так само, хоча соціальний мінімум, що забезпечує основні потреби всіх громадян, теж є необхідним, те, що я назвав принципом різниці, водночас і висуває більші вимоги і не є необхідним» (*Rawls J. Political Liberalism*. – С. 228–229). Хоч ідея соціального мінімуму, що покриває основні потреби, може виявитись не такою широкою, як принцип різниці, її вимоги однаково досить широкі та невизначені, якщо не мають проводу з боку демократичних дорадчих міркувань, що їх ми обстоюємо. Наше обговорення в цьому розділі пов'язане з характерним для пізнього Роулза захистом егалітарного принципу рівних можливостей, а також з іншими конституційними теоріями, які вимагають, щоб уряд задовольняв усі основні потреби громадян.

³¹ Мати «адекватну» роботу – це, згідно з нашими поглядами, благо, яке забезпечує рівність основних можливостей. Корисне обговорення того, чому наявність певної роботи становить суттєвий елемент громадянства, принаймні в американській демократії, див. у вид.: *Shklar J. American Citizenship: The Quest for Inclusion*. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1991. – С. 63–101.

безперечні випадки. Якщо виявляється, що немає виразної межі, яка відмежовує основні можливості від деяких інших, принцип стосуватиметься благ, які є основними більшою чи меншою мірою.

Набагато тяжча проблема перед принципом рівності основних можливостей постає тоді, коли від нього сподіваються, що він визначить *рівень*, на якому треба забезпечувати будь-яке дане благо. Якщо цей принцип має зберегти своє егалітарне значення, він повинен вимагати, щоб у деякому важливому розумінні рівень основних можливостей був однаковим для всіх громадян. Визначення адекватного соціального мінімуму, рівня, який кожному громадянину дасть змогу жити гідним життям і використовувати можливості, які загалом вважають за вартісні в нашому суспільстві, видається найперспективнішим підходом. Такий соціальний мінімум не забезпечить, що кожен громадянин перебуватиме на тому самому рівні, бо це було б неможливим без відмови від принципу основної свободи, а така відмова небажана. Але цей соціальний мінімум дасть кожному громадянину однакові претензії на суспільні ресурси, тож забезпечить у цьому важливому аспекті певну форму рівності можливостей.

Роналд Дворкін пропонує спосіб (що узгоджується з цим підходом) колективно визначити адекватний рівень охорони здоров'я. Його погляд, хоч і лишається несхитно егалітарним, має потенціал подолати проблему безодні. Він пропонує громадянам розглянути питання, «який вид медичного піклування і страхування було б розумним купувати для себе більшості американців». Дворкін вважає, що на це питання можна відповісти тоді, коли прибуток і багатство розподілятимуть справедливіше, ніж тепер, громадяни матимуть адекватну інформацію про ризики для здоров'я й медичну технологію, а умови страхування не будуть дискримінаційні щодо громадян, які вже мають проблеми зі здоров'ям³². Дворкінів рекомендований метод міркувань припускає високий ступінь невизначеності. Навіть добре поінформовані громадяни, які міркують розважливо, дійдуть, напевне, різних (але, можливо, не дуже розбіжних) висновків. Та за умови визнання залежності цього методу від результатів реальних міркувань він може становити одну з найперспективніших інтерпретацій принципу рівності основних можливостей. Він спонукатиме громадян до колективних міркувань про рівень та характер медичного страхування, яке вони купували б, якби витрачали свій власний (справедливо розподілений) прибуток, а не податкові долари. Іхній колективний висновок, яким керуватиме принцип рівності основних можливостей, становив би тимчасово виправданий рівень охорони здоров'я для членів даного суспільства.

Коли дотримуватися будь-якого з дорадчих підходів до інтерпретації принципу рівності основних можливостей, рівень можливостей не репрезентує певного незмінного стандарту, об'єктивно визначеного за межами політичного процесу. Цей основний рівень змінюватиметься залежно від тенденцій економічного розвитку та змін соціальних сподівань. Цей рівень зростатиме з піднесенням економіки та зі зростанням сподівань громадян. Як у 1930-х роках громадяни й державні урядовці почали вважати соціальну забезпеченість фінансовим захис-

³² Dworkin R. Will Clinton's Plan Be Fair? // New York Review of Books. – 1994. – 13 січня. – С. 20–25.

том у літньому віці за частину соціального мінімуму, так і в 1990-х роках величезна більшість населення почала вважати гарантовану охорону здоров'я за основну можливість. Так само й сподівання громадян на рівень підтримки цих основних можливостей змінюються з плином часу та у відповідь на суспільні дорадчі міркування.

Отже, хоча зміст принципу рівності основних можливостей залежить від соціальних сподівань, його моральний авторитет не залежить від громадської думки. Соціальні сподівання не слід плутати з результатами опитувань громадської думки, результатами виборів та індивідуальними вподобаннями, що їх утилітаристи розглядають в одній сукупності. Сутність соціальних сподівань має бути морально обґрунтованою, а процес, що формує їх, повинен бути дорадчим, а не наслідком примусу чи маніпуляцій. Що саме слід вважати за основну можливість, – а також і масштаб, і рівень її фінансування, – слід визначати в процесі демократичних дорадчих міркувань. Певний стандарт основних можливостей має бути обґрунтований публічно, спираючись на моральні підстави, і бути сумісним із вимогами взаємності серед громадян. Завдяки публічним міркуванням, що їх здійснюють підзвітні урядовці, демократичний уряд повинен прагнути фінансувати той рівень і масштаб основних можливостей, що є взаємно прийнятним для морально мотивованих громадян, незважаючи на їхні відмінності за рівнем прибутку і достатку, різну расову та етнічну належність, різний стан здоров'я і працездатності.

Поки не буде таких міркувань, повний зміст принципу рівності можливостей лишатиметься почасти невизначеним. Але навіть у своїй зародковій формі принцип рівності основних можливостей певною мірою впливає на вибір політичних курсів, і це сприятиме рухові демократичної політики до більшого егалітаризму, водночас зберігаючи пріоритет основної свободи. Розгляньмо знову арізонських законодавців. Принцип рівності основних можливостей вимагав від них запитати, чи піклування про вагітних жінок, педіатричне лікування та пересадки різних органів необхідні для забезпечення навіть мінімальних шансів жити гідним життям для громадян, які не можуть дозволити собі платити за ці види медичного догляду.

Звичайне піклування про вагітних жінок та педіатричний догляд загалом вважають за блага, що забезпечують рівність основних можливостей. Емпіричні свідчення цього погляду (як ми згодом побачимо) не такі переконливі, як звичайно вважають. Та навіть якщо виявляється, що піклування про вагітних жінок становить суттєву різницю тільки в меншості випадків, принцип рівності основних можливостей і далі може вимагати забезпечення таким піклуванням геть усіх. Він не обмежується тільки тими благами (які забезпечують рівність основних можливостей), що в певному утилітаристському розумінні є «ефективними витратами».

Пересадки печінки, як-от та, якої потребувала Діана Браун, загалом не вважають за блага, яке забезпечує рівність можливостей. Але, тільки-но ми визнаємо, що піклування про вагітних є благом, яке забезпечує рівність основних можливостей, не тому, що воно необхідне для порятунку чи продовження життя більшості дітей, а тому, що деякі діти не житимуть без нього навіть мінімально гідним життям, тоді вже відкриті двері й для твердження, що пересадки печінки

теж слід вважати за благо, яке забезпечує рівність основних можливостей, і тому демократична держава морально зобов'язана забезпечувати його, якщо може. (Слова «якщо може» – важлива умова, і невдовзі ми розглянемо її). Відкривши таким чином двері, арізонські законодавці були б зобов'язані вивчати свідчення про ефективність пересадок печінки у продовженні життя людей, які інакше були б нездатні мати те, що розважливо називають нормальним життям. Пересадки печінки здебільшого набагато дорожчі, ніж піклування про вагітних і педіатричний догляд, проте уряди не повинні відмовлятися фінансувати їх тільки з цієї причини.

Якщо на заваді не стає недостатність суспільних ресурсів, принцип рівності основних можливостей вимагає фінансувати пересадки печінки та інші дорогі медичні терапії тоді (й тільки тоді), коли вони необхідні, щоб дати людям шанси жити гідним життям. Діана Браун потребувала пересадки печінки, бо ця операція забезпечила б їй шанси мати гідне життя. Вона просила «свій шанс», а крім того, додала: «Я можу зрозуміти, що ви повинні дивитися на загальну картину. Я завжди намагаюся зрозуміти. Я не можу сказати, ніби я завжди розуміла, – Господь знає, що ні, – але я намагаюся»³³. Чи недостатні суспільні ресурси дозволяли Арізоні фінансувати пересадки печінки та всі інші блага, які сприяють рівності основних можливостей, – блага, що не менш необхідні для шансів жити гідним життям?

На це запитання відповісти нелегко. Арізонські законодавці відповідали за те, щоб дивитися на загальну картину, і частина цієї відповідальності полягала в намаганні забезпечити певний рівень основних можливостей для кожного громадянина Арізони. А якою видається ця картина з дорадчої позиції, що поважно ставиться до принципу рівності основних можливостей? Безперечно можна довести, що неспроможність фінансувати пересадку печінки (та інших не менш важливих органів) для Діани Браун та інших людей з еквівалентними потребами відбирає в них основні можливості. Якби Діана Браун була багата, вона змогла б забезпечити собі пересадку печінки. Принцип рівності основних можливостей не вимагає вирівнювання можливостей між багатими і бідними, проте зумовлює, що всі громадяни, і багаті, й бідні, мають певний однаковий рівень основних можливостей. 1987 року пересадки печінки вже не були експериментальними процедурами. Вони стали широко доступні на приватному ринку для тих, хто міг їх дозволити собі, і для тих, чий страхові компанії платили за них. А ті, хто, як Діана Браун, не міг їх дозволити собі, не мав жодних шансів бодай близько дійти до звичайної тривалості людського життя, якщо штат не платитиме за них. Отже, з огляду на свій вплив на решту можливостей трансплантації були не менш основним благом, ніж будь-яке інше, проте не були однаково доступні. Тож, припинивши фінансування пересадок печінки, арізонські законодавці знехтували вимоги принципу рівності основних можливостей і тому здійснювали дискримінацію супроти громадян, що без пересадки не могли зберегти своє життя.

Але цей аргумент перестає видаватись таким простим, коли розглянути, чи законодавці мали у своєму розпорядженні досить ресурсів, щоб фінансувати

³³ Varley P. Defunding Organ Transplants. – С. 191.

пересадки печінки та інші блага, які сприяють рівності основних можливостей і не менш, а то й більш важливі для забезпечення людей шансами на гідне життя. Чи могли б законодавці розважливо висувати, що за даних умов вони не повинні фінансувати такі трансплантації? Припустімо, законодавці міркували так: оскільки трансплантація кожного органа вкрай дорога, а потреба в трансплантаціях швидко зростає (адже вони стають дедалі ефективніші), напевне, неможливо збільшити податкові надходження мірою, необхідною для фінансування політики, яка підтримує всі трансплантації. Без додаткових надходжень або збільшення допомоги з боку федерального уряду штат не зможе однаковою мірою підтримувати і трансплантації, і піклування про вагітних та педіатричний догляд, не кажучи вже про інші блага, які сприяють рівності основних можливостей і яких, здається, вимагає дорадча демократія. Як законодавці (або державні службовці, яким законодавці доручили ухвалити постанову) вони повинні вирішити, як розподілити ресурси, виділені на охорону здоров'я, за умови недостатності цих ресурсів. Вони не можуть уникнути важкого вибору між, скажімо, з одного боку, пересадками печінки, а з другого – піклуванням про вагітних і педіатричним доглядом.

Хоча, фактично, більшість арізонських законодавців не мали охоти постати перед можливістю обмежити забезпечення, керівник АНССС не боявся цього. Кіршнер обстоював принцип «жінки і діти передусім», який він назвав «концепцією «Титаніка» в медицині»³⁴. Він мав на увазі не те, що тільки жінки та діти повинні одержати трансплантати, а те, що з огляду на обмеженість ресурсів, виділених на охорону здоров'я, штат повинен підтримувати піклування про вагітних та педіатричний догляд, які дають найбільший довготерміновий вигреш для жінок і дітей. Не мав Кіршнер на увазі й того, що штат повинен фінансувати таке піклування й догляд для всіх жінок і дітей (тобто дотримуватись політики, яка охопить і жінок та дітей з заможних родин, які загалом не належать до тих, хто найдужче потребує медичного піклування та інших благ, які сприяють рівності основних можливостей). Якщо уряд відмовляється фінансувати *все* реальне, спрямоване на порятунок життя медичне піклування про жінок і дітей, що не можуть собі дозволити його, тоді він не повинен платити за медичне піклування про тих, хто й сам спроможний оплатити його.

Кіршнер, напевне, мав у голові трохи вдосконаленіший варіант «концепції «Титаніка»: нехай жінки та діти з рівнем прибутку, нижчим від федеральної межі бідності, й без страхового покриття йдуть першими. Хоч як застосовувати принцип рівності основних можливостей, ця група матиме пріоритет у списку людей, що мають право на урядову допомогу. Але дехто з тих, хто потребує трансплантацій, теж належить до цієї групи. Чому треба віддавати перевагу піклуванню про вагітних та педіатричному догляду, а не трансплантаціям? Підстава, здається, полягає в тому, що вибір першої політики посприє більшому зростанню основних можливостей, і то не тільки в утилітаристському розумінні витворення більшого сукупного суспільного добробуту, а й у неутилітаристському розумінні продовження життя бідних дітей, що за інших обставин умирали б у дуже ранньому віці. В цьому випадку, здається, збігаються утиліта-

³⁴ Там само. – С. 187.

ристські й неутилітаристські підстави надання пріоритету піклуванню про вагітних та педіатричному доглядові бідних дітей. Зосередившись на продовженні життя найменш забезпечених, ці моральні міркування не суперечать принципів рівності основних можливостей. Індивідів, чиї основні можливості треба збільшити, добирають на основі егалітарних міркувань, що підтримують турботу про забезпечення рівності основних можливостей і справедливої рівності можливостей для всіх.

Проблема, пов'язана з цим міркуванням, полягає в його не моральних, а емпіричних припущеннях та умовах, за яких ці припущення вважають за дані. Рішення фінансувати піклування про вагітних та педіатричний догляд, а не трансплантації органів, можна виправдати тільки тоді, якщо законодавці можуть обґрунтувати два припущення.

Перше полягає в тому, що піклування про вагітних та педіатричний догляд будуть ефективні в порятунку та продовженні життя найменш забезпечених. Хоча це припущення загалом має широке визнання, наявні свідчення на його користь досить непевні³⁵. У світлі цих свідчень законодавці, керуючись принципом рівності основних можливостей, не можуть просто припустити, що піклування про вагітних та педіатричний догляд мають пріоритет над пересадками печінки та іншими ефективними, хоч і дорогими, процедурами.

Друге припущення полягає в тому, що законодавці не можуть підвищити податки, щоб фінансувати трансплантації органів разом із піклуванням про вагітних та педіатричним доглядом (чи будь-яким іншим поки що не відкритим благом, яке сприяє рівності основних можливостей), не зменшивши фінансування деяких інших не менш, а то й більш важливих благ, які сприяють рівності основних можливостей. Це припущення слушне тільки тоді, якщо обмеження з боку недостатності ресурсів не менш суворе, ніж гадають у даній ситуації більшість урядовців і законодавців. Якщо ні, тоді припинення фінансування пересадок печінки, що, як відомо, ефективні, даючи таким людям, як Діана Браун, шанс жити нормальним життям, порушує принцип рівності основних можливостей. Якщо законодавці можуть підняти податки, вони зобов'язані забезпечити фінанси для пересадок печінки, щоб дати таким громадянам, як Діана Браун, «їхній шанс».

³⁵ Езекиїл Еманюель вказав на цю проблему, що стає очевидною, коли поглянути на кілька наявних нині наукових досліджень і спробувати по-новому інтерпретувати їх, не стаючи на утилітаристські позиції. Див., напр.: *Joyce T., Corman H., Grossman M. A Cost-Effectiveness Analysis of Strategies to Reduce Infant Mortality // Medical Care.* – 1988. – № 26. – Квітень. – С. 348–360; *Gorsky R. D., Colby J. P., Jr. The Cost-Effectiveness of Prenatal Care in Reducing Low Birth Weight in New Hampshire // Health Services Research.* – 1989. – № 24. – Грудень. – С. 584–598; *Boyle M. H. et al. Economic Evaluation of Neonatal Intensive Care of Very-Low-Birth-Weight Infants // New England Journal of Medicine.* – 1983. – 2 червня. – С. 1330–1337; *Huntington J., Connell F. A. For Every Dollar Spent – The Cost-Savings Argument for Prenatal Care // New England Journal of Medicine.* – 1994. – 10 листопада. – С. 1303–1307. Проблема з визначенням наслідків піклування про новонароджених полягає, на відміну від піклування про вагітних, в тому, що виграші (або, коли йдеться про науковий аналіз, «кінцеві результати») набагато розпорошеніші і їх важко визначити.

Принципи свободи та рівності можливостей вочевидь не можуть допомогти громадянам розв'язати проблему моральної незгоди, якщо вони нехтують одну з причин тієї незгоди – недостатність ресурсів. Але для законодавців було б як моральною, так і емпіричною помилкою вважати будь-який наявний рівень недостатності за даний, немов він даний цілком зовнішньо, а не залежить принаймні почасти від внутрішніх причин, немов цей рівень не визначений почасти міркуваннями. Принцип рівності основних можливостей лише доводить, яким важким може бути вибір, і потребує законодавців, які серйозно намагатимуться визначити – почасти завдяки міркуванням – відносну вагу вартостей, про які йдеться. Коли законодавці з'ясовують, як важко виправдати надання пріоритету піклуванню про вагітних та педіатричному доглядові, а не пересадкам печінки, принцип рівності основних можливостей спонукає їх (і керує їхніми зусиллями) забезпечити більше ресурсів, щоб згладити проблему недостатності ресурсів. Для тих, хто дотримується дорадчих позицій, це одна з важливих функцій принципу рівності основних можливостей.

Сам по собі принцип рівності основних можливостей не може визначити рівня ресурсів, який має бути доступним для державної підтримки охорони здоров'я. Проте він може сповістити арізонським урядовцям, що вони не повинні просто задовольнитися нинішнім рівнем оподаткування. Якщо вони не вдаються до міркувань про обмеження з боку недостатності ресурсів, виражене в обмеженій сумі податкових доларів, тоді вони не виконують своїх зобов'язань відповідно до принципу рівності основних можливостей. Отож фінансові обмеження, за яких діють державні урядовці, намагаючись удосконалити принципи свободи та рівності можливостей і дотримуватися цих принципів, значною мірою визначені самим процесом міркувань³⁶. Коли законодавці не спромагаються серйозно розглянути питання, чи можна і чи треба підвищувати податки, вони відступають від своєї відповідальності шанувати вимоги принципу рівності можливостей, який підвищує життєві шанси незабезпечених громадян.

Державні урядовці загалом не можуть знати меж ресурсів, що є в їхньому розпорядженні, аж поки не вичерпають усіх своїх власних ресурсів відповідального проводу в демократичному процесі міркувань. Вони не можуть відповідально сказати, що вони не мають достатньо, аж поки в них не попросять більшого. Ті арізонські законодавці, які ніколи не намагались обстоювати аргумент про фінансування трансплантацій своїм виборцям чи колегам, перебувають у слабкій позиції, щоб покликатися на недостатність ресурсів. Проблема недостатності реальна, але її серйозність і наслідки значною мірою залежать від того, як урядовці та громадяни трактують конкурентні моральні вимоги, що претендують на обмежені ресурси. У процесі міркувань про ці важкі варіанти вибору та усвідомлення їхнього реального значення в поширенні й поліпшенні якості людського життя (як згодом чимало людей запізно усвідомили у випад-

³⁶ Про теорію охорони здоров'я, що визнає залежність ліберальних принципів від демократичних дорадчих міркувань див. у вид.: *Emanuel E. The Ends of Human Life.* – С. 155–170, 179–183. Хоч Емануель підступає ближче до поглядів, які ми обстоюємо тут, ніж більшість лібералів, що їх він критикує, ми не вважаємо, що охорону здоров'я мають визначати спільноти саме так, як пропонує цей автор.

ку Діани Браун), самі громадяни можуть тиснути на урядовців, домагаючись більших ресурсів, а урядовці можуть заохочувати громадян надавати їм більшу підтримку.

Дорадчі міркування на службі свободи та рівності можливостей

Те, чого вимагають принципи свободи та рівності можливостей, залежить від дорадчих міркувань, і то двома способами. По-перше, сам зміст цих принципів почасти сформований моральною дискусією в рамках політичного процесу. Такий тип невизначеності, напевне, неминучий, але, хай там як, ми вже довели, що він іще й бажаний. Адже він лишає простір для підвищення рівня та вдосконалення поєднань різних типів свобод, можливостей та інших благ, що їх забезпечують уряди. По-друге, обмеження самих принципів свободи та рівності можливостей, зокрема обмежені ресурси, не такі фіксовані, як часто припускають. Моральні дискусії в політиці можуть відкрити нові можливості і вказати на нові напрями, зробивши реалізацію принципів здійсненнішою, ніж гадали раніше. Оскільки дорадчі міркування потенційно можуть удосконалити колективне розуміння свободи та рівності можливостей, умови міркувань становлять необхідний елемент будь-якої позиції, що взагалі засвідчує свою відданість підтримці свободи та рівності можливостей.

На службі підтримки свободи та рівності можливостей дорадчі міркування виконують кілька важливих функцій. Вони захищають свободу та рівність можливостей, вимагаючи, щоб урядовці та громадяни виправдовували свої дії аргументами, які не суперечать тим принципам. Така риса дорадчих міркувань, як самообмеження, теж сприяє свободі та рівності можливостей, допомагаючи громадянам визначити та застосувати ці принципи способами, що недоступні менш діалогічним формам виправдань, як визнають їхні прихильники. Принципи, що виражають вартості свободи та рівності можливостей, стають конкретніші та обґрунтованіші в процесі дорадчих міркувань. Отже, міркування сприяють не тільки самообмеженню, – як-от обмежують себе конституційними принципами громадяни та урядовці, коли вдаються до міркувань, – а й самотрансформації, бо й самі принципи розвинулись завдяки процесові міркувань. Коли дорадчі міркування виявляються ефективними, громадяни та урядовці вдосконалюють розуміння (як своє, так і свого ближнього) змісту конституційних принципів.

Дорадчим міркуванням належить певна роль і у розвитку стандартів свободи та рівності можливостей, що виходять за межі основних принципів. Коли моральний конфлікт не можна цілком розв'язати з допомогою цих принципів, а отже, не йдеться про конституційність певного рішення, громадяни й далі можуть радитись і міркувати, щоб дійти кращих із погляду моралі рішень і знайти кращі з погляду моралі способи здійснення демократичного процесу. На цій стадії міркувань розглядають і набагато величніші форми свободи та рівності можливостей, і то не як конституційні обмеження, а як орієнтири в міркуваннях, які допомагають з'ясувати нові питання, визначити пріоритети і сформулювати зміст політики. Оскільки, коли дотримуватись дорадчих позицій, конституційні принципи свободи та рівності можливостей лишають на розсуд демократичного процесу набагато більше, ніж звичайно вважають, існує значний простір для

того, щоб за орієнтири в міркуваннях правили суворіші критерії свободи та рівності можливостей.

Обмежені конституційними принципами свободи та рівності можливостей, дорадчі міркування відіграють значну роль за демократії. У випадку охорони здоров'я їм має належати провідна роль. Скільки грошей повинен витратити уряд на високотехнологічне медичне лікування в порівнянні з профілактичними заходами? В якій точці задоволення медичних потреб слід урівноважувати благами, що визначають якість життя? Скільки повинен витратити уряд на охорону здоров'я в порівнянні з освітою і громадською безпекою? Принципи основної свободи і справедливої рівності можливостей та рівності основних можливостей відкидають деякі відповіді на ці запитання (скажімо, лотерею органів) і можуть впливати на відповіді на інші питання (наприклад надавати пріоритет трансплантація органів, а не іншим дорогим, але експериментальним методам лікування). Проте широкий діапазон рішень вони лишають демократичному процесові, в рамках якого ці рішення й ухвалюють як слід за умови, що цей процес має дорадчий характер.

Вишальний потенціал умов дорадчих міркувань, пояснений у попередніх розділах, можна додати і в суперечці з приводу пересадок органів в Арізоні. Чи дотримались арізонські законодавці принципів дорадчості, коли вирішили припинити фінансування пересадок органів? Ми висловили думку, що, навіть якби було не досить грошей, щоб забезпечити і піклування про вагітних плюс педіатричний догляд, і потрібні для збереження життя трансплантації органів, рішення законодавчого органу припинити фінансування пересадок органів не виправдана. Навіть лишивши сумнів на користь законодавців і припустивши, що вони не мали б змоги збільшити податкові надходження, ми однаково повинні висувати, що їхня рішення страждає на брак дорадчих міркувань. Вони не могли б виправдати своє рішення перед такими громадянами, як Діана Браун, відмовивши їй у можливості мати нормальні життєві шанси.

По-перше, законодавці просто не досить міркували. Вони не розглядали серйозно відносних переваг сприяння рівності основних можливостей, яке можуть забезпечити альтернативні програми охорони здоров'я. Зокрема навіть не намагалися порівняти результати фінансування трансплантацій органів і результати піклування про вагітних та педіатричного догляду. По-друге, і цей пункт ще важливіший, більшість законодавців виявляли невелику повагу до принципу взаємності. Хоча, як уже зазначено, кілька урядовців в Арізоні й окремі громадяни справді намагалися виправдати рішення припинити фінансування пересадок органів, удавшись до уявлення про взаємність. Вони трактували це питання як вибір між трансплантаціями і піклуванням про вагітних та педіатричним доглядом, коли немає змоги підтримувати обидві програми, й доводили, що бідні діти та їхні матері мають бути на першому місці, бо саме тут податкові долари зможуть зробити найбільше добра. Проте дуже мало сказали про критерій «добра», яким вони користуються, і тому ще менше сказали про потенційну спроможність піклування про вагітних та педіатричного догляду створювати це добро. Цей моральний аргумент був розвинений набагато менше, ніж міг би бути розвинений на основі дорадчих міркувань, а його емпіричні припущення не були навіть бодай трохи ретельно проаналізовані.

Деякі критики цього рішення стверджували, що законодавчий орган просто не «хотів обговорювати питання про гроші й тодішню ситуацію»³⁷. Якби законодавці, стверджували ці критики, мали моральну волю фінансувати обидві програми, вони б знайшли якийсь фінансальний спосіб. Кілька законодавців, які голосували за припинення фінансування, повідомили, що не йшли ні на який усвідомлений обмін і не були абсолютно проти намагань знайти більше коштів. Вони просто погодилися з кваліфікованою думкою службовців АНССС, інтерпретуючи її як висновок, що політика фінансування трансплантацій не мала сенсу з погляду медицини. «Ми намагаємось дослухатися до медичних експертів, щоб з'ясувати, що там раціональне, які витрати будуть ефективні, що має сенс із погляду медицини», – сказав один законодавець. Інший зазначив, мовляв, оскільки законодавчий орган штату Арізона засідав усього сто днів, він не мав досить часу на докладне обговорення таких питань і вважав за краще та легше лишити їх розв'язувати медичним експертам³⁸.

Такі підстави припинити фінансування пересадок органів або визнають уже виражені вподобання громадян і колег-законодавців, навіть не намагаючись обґрунтувати чи змінити їх, або схиляються перед авторитетом фахівців, яким начебто належить останнє слово. Якби законодавці стверджували, що вони повинні дослухатися в цьому питанні до своїх виборців і що вони намагалися, проте не змогли змінити їхньої думки, вони були б на півдорозі до того, щоб дати тимчасове виправдання (хоч і не достатнє). В такій самій ситуації опинилися б будь-які законодавці, якби стверджували, що консервативна у фінансальному аспекті політика сприятиме в далекій перспективі найменш забезпеченим громадянам (хоча це емпіричне твердження було б важко довести надійними методами досліджень, коли взяти до уваги протилежне твердження, що фінансальний консерватизм позбавляє найменш забезпечених громадян благ, які сприяють рівності основних можливостей). Покликання на авторитет було б виправдане, якби, наприклад, законодавці могли довести, що найважливіші питання, навколо яких крутилася дискусія про фінансування охорони здоров'я, були суто наукові. Але в цьому випадку медична й наукова інформація, хоч і яка важлива, не могла б визначити, які варіанти вибору впливають на рівність основних можливостей.

Коли розглянути геть усе, аж ніяк не стає очевидним, що будь-яка з цих дальших причин могла б виправдати рішення законодавчого органу штату Арізона. Хай там як, арізонські урядовці не покликалися на них. Вони вважали, – без ніяких аргументів чи намагань збільшити загальний обсяг фінансування охорони здоров'я, що обмеження з боку недостатності ресурсів та недосконалому знання незмінні. Саме цією мірою вони не задовольнили вимог принципу взаємності. Причини, на які вони покликалися, – це радше твердження необґрунтованої думки та безпідставного авторитету, ніж міркування, що спираються на взаємність.

Форум, на якому арізонські законодавці подали свої причини (чи, коли б бути точнішим, не спромоглися подати їх), теж не відповідає такій умові міркування,

³⁷ Varley P. Defunding Organ Transplants. – С. 191.

³⁸ Там само.

як публічність. Хоча преса широко висвітлювала недолі Діани Браун та кількох інших людей, яким відмовили в трансплантації, ані преса, ані інші сектори публічного форуму не зосереджувались на важких варіантах вибору у сфері політики охорони здоров'я або на питанні, чи повинен цей вибір бути таким важким. Більшість дискусій про це питання відбувалась у законодавчому органі неформально або в невеликих групах. Ось як один законодавець охарактеризував цей процес: «У законодавчому органі існує така обрана група, яка, фактично, й розглядає питання АНССС, і до неї входять, напевне, щонайбільше восьмеро нас, крім того, мабуть, тільки троє чи четверо з нас були тісно пов'язані з обговоренням. Я не думаю, щоб інші так чи так розглядали трансплантації. А згідно з загальною схемою речей, здавалося, ніби з законом усе гаразд»³⁹.

Законодавці не могли брати активної участі в обговоренні кожного питання, за яке голосували, й не могли мати про нього повної інформації та сповіщати її своїм виборцям. Вони були змушені покладатися на своїх колег, а чимало рішень – делегувати комітетам. Проте вибір пріоритетів у сфері охорони здоров'я – таких важливих, як порушені в даному випадку, – мав би перебувати в центрі «загальної схеми речей». Тому на ці пріоритети слід було звернути увагу громадськості, а законодавці мали б бути відкриті для реакції громадськості на свої міркування. Законодавці, які не дали адекватного звіту громадськості за свої рішення в таких питаннях, не діяли відповідно до принципу дорадчості.

Кому вони мали давати такий звіт? Більшість арізонських законодавців, напевне, б відповіли, що своїм виборцям. Але дорадча підзвітність виходить за межі виборчих округів. В арізонському випадку була мить, коли законодавець, що репрезентував округ, де містилась провідна лікарня з пересадок серця, спромігся забезпечити законодавчу підтримку пересадок серця, спричинивши відмову від будь-якої підтримки пересадок печінки та кісткового мозку⁴⁰. Можливо, він думав, що його позиція краще прислужиться майбутнім поколінням, сприяючи дослідженням у цій важливій сфері. Проте, здається, його дії служили радше його виборцям в окрузі, ніж будь-якому загальному добру. Звичайно, його дії можна було набагато легше виправдати перед його виборцями, чи принаймні перед деякими з них, ніж перед Діаною Браун та іншими, які потребували трансплантацій, що їх відкинув досягнений компроміс. Порівнюючи з цим законодавцем, ті представники, що дотримувалися ширшого погляду на свою відповідальність, краще дотримувалися духу принципу підзвітності.

У своїй найзагальнішій формі дорадча підзвітність може видатись ані практичною, ані бажаною, бо ж закликає громадян та урядовців звертати увагу на вимоги кожного, на кого можуть впливати їхні політичні рішення. Чимало людей, на яких могла б серйозно вплинути політика, ухвалена в штаті Арізона, не були жителями Арізони; вони не були виборцями жодного законодавця. Доктор Шалер протестував проти пересадок серця почасти тому, що вважав: ця політика заохотить людей приїздити до Арізони на лікування з таких штатів, як Айдахо та Каліфорнія, що не платили запересадки. Він доводив, що буде несправедливо, коли громадяни Арізони платитимуть за трансплантації, зроб-

³⁹ Там само. – С. 190.

⁴⁰ Там само. – С. 187.

лені жителям інших штатів, які відмовилися фінансувати такі процедури. Аргумент Шалера мав певну моральну силу, проте породжував більше труднощів, ніж розв'язував. Принаймні він припускав, що проблеми політики охорони здоров'я не можна розв'язати на рівні самих штатів. Крім того, він спонукав нас розглянути, якою мірою і яким способом мають бути представлені моральні вимоги тих, хто не присутній. До них належать не тільки жителі інших штатів, а й майбутні покоління.

Принцип відповідальності не розв'язує цієї проблеми, але виявляє її моральне значення й відкидає деякі варіанти розв'язку. Громадяни та урядовці, які усвідомлюють свою відповідальність, виходять не тільки за межі свого егоїзму, а й інтересів своєї спільноти й розглядають інтереси інших. Це ідеал, і більшість демократій, можливо, неминуче, дуже далекі від нього. Проте дорадчі демократії мають кращий шанс реалізувати його певною мірою, ніж демократії, які не сподіваються, що їхні урядовці та громадяни виправдовуватимуть свої дії несхитними принципами, а задовольняються тим, що покладаються на процедурні практики і політичний тиск. Урядовці репрезентують легітимні вимоги несприятливих громадян тільки тоді, якщо ці урядовці мають виправдати свою політику і перед тими, хто не має влади над ними, й перед тими, хто її має.

Можливо, арізонці не зобов'язані платити за трансплантації каліфорнійців та айдахів. Та якщо так, арізонці мають назвати слушні моральні причини, чому люди, що страждають від серцевих хвороб в Айдахо та Каліфорнії, не повинні мати такого самого доступу до процедур, які рятують життя, що й жителі Аризони. Цей моральний звіт може набувати форми публічної дискусії, задовольняючи критерій взаємності, з якого випливає, що ми всі повинні сприяти певному варіанту національної програми охорони здоров'я. Він може набувати й інших форм. Але цей звіт повинен спиратися, бодай імпліцитно, на простий факт, що жителі Аризони мають свій переговорний вплив у законодавчому органі, а жителі Каліфорнії та Айдахо не мають.

Ми аж ніяк не розповіли, як годилося б розв'язати суперечку з приводу припинення фінансування пересадок органів в Арізоні. Розвиваючи принципи дорадчої демократії, ми намагалися виділити найкращі й найгірші аргументи, найкращі й найгірші підходи з метою розв'язати ту суперечку. Та з огляду на характер принципів, як ми інтерпретували їх, жодне рішення не повинне виходити за межі дорадчого процесу. І навіть у межах цього процесу найкраще, на що звичайно можна сподіватися, – це тимчасовий розв'язок. Громадяни та урядовці повинні інтерпретувати та застосовувати принципи основної свободи, рівності основних можливостей і справедливої рівності можливостей у процесі, визначеному умовами дорадчих міркувань. Вони повинні вдаватися до міркувань, щоб ухвалювати морально обґрунтовані рішення з питань, що лежать за межами впливу конституційних принципів свободи та рівності можливостей.

Що вищий ступінь дорадчих міркувань, до яких удаються громадяни в процесі демократичного ухвалення рішень, то більшу впевненість вони можуть мати в демократичних рішеннях, які вони ухвалюють. Цілковита впевненість може бути недосяжною, а взаємоприйнятне виправдання досягне, якщо громадяни мають бажання шанувати всі принципи устрою дорадчої демократії. Наш аналіз арізонського випадку може допомогти довести, чому принципи, які формують

дорадчу позицію, не розглядають так як слід – як суттєві та процедурні. Кожна з умов дорадчих міркувань – взаємність, публічність і підзвітність – мають як суттєвий, так і процедурний зміст і вартість. Кожен елемент *змісту* міркувань – основна свобода, рівність основних можливостей і справедлива рівність можливостей – спирається на дорадчі процедури задля сприяння спільному розумінню суті цих міркувань. Державна політика виправдана тією мірою, якою задовольняє принципи, що становлять і зміст, і умови дорадчої демократії, згідно з найкращим розумінням значення та наслідків усього того, чого можуть досягти громадяни будь-якої конкретної миті.

Принципи дорадчої демократії не гарантують морально слушних результатів, зате пропонують набагато обґрунтованіший спосіб досягнення взаємно виправданої політики, ніж принципи самого утилітаризму, лібертаризму або егалітаризму. Попри свої відмінності, і утилітаризм, і лібертаризм, і егалітаризм зумовлюють, що демократичні рішення виправдані тільки тоді, якщо можна довести, що вони морально слушні відповідно до принципів, визначених незалежно від демократичних міркувань. У кожному з важливих питань розподільної справедливості ці позиції, як їх звичайно інтерпретують, зумовлюють або те, що існує єдина правильна відповідь, яка принаймні в теорії повинна брати гору над демократичними дорадчими міркуваннями, або (коли теоретичні принципи цих позицій невизначені) що правильної відповіді, якщо йдеться про справедливість, узагалі не існує. Натомість за дорадчої демократії пошук виправданих відповідей відбувається з допомогою аргументів, обмежених конституційними принципами, що й самі сформовані на основі дорадчих міркувань.

Юрген Габермас

Я хотів би окреслити контури процедурного погляду на демократію й дорадчу політику, який кількома важливими аспектами відрізняється й від ліберального взірця, й від республіканського. Спершу дозвольте мені визначити протилежні риси обох усталених моделей, а потім я поясню нову процедурну концепцію, вдавшись до критики «моральної перенавантаженості» республіканського погляду. В останній частині статті докладніше розглянуто три нормативні моделі демократії, порівнявши характерні для них погляди на державу й суспільство.

Два традиційні погляди на демократичну політику

Згідно з «ліберальним», або Локковим, поглядом, демократичний процес завершує завдання побудови врядування в інтересах суспільства, причому врядування репрезентоване як апарат державної адміністрації, а суспільство – як структурована на кшталт ринку сукупність взаємодій приватних індивідів. Тут політика (у значенні формування політичної волі громадян) має функцію поєднання приватних інтересів та сприяння їм супроти урядового апарату, що спеціалізується з адміністративного застосування політичної влади задля колективних цілей. А згідно з «республіканським» поглядом, політика – це щось більше, ніж ця функція посередника: політика становить один з формотворчих процесів функціонування суспільства загалом. «Політику» розуміють як мисленеву форму морального життя, а саме: як засіб, завдяки якому члени більш-менш порізаних спільнот починають усвідомлювати свою взаємозалежність і, діючи цілком розважливо як громадяни, далі формують і розвивають наявні відносини взаємовизнання, створюючи об'єднання вільних та рівних індивідів, що співіснують, маючи спільне право. Внаслідок цього ліберальна архітектоніка держави і суспільства зазнає важливої зміни: на додачу до ієрархічних регулювань держави і децентралізованих регулювань ринку, тобто поряд з адміністративною владою та особистими інтересами індивідів, *солідарність* і орієнтація на спільне добро постають як *третє джерело* соціальної інтеграції. Фактично, це горизонтальне формування політичної волі, спрямоване на взаєморозуміння й досягнений у процесі спілкування консенсус, навіть повинно мати пріоритет, і то як в аспекті походження, так і в нормативному аспекті. У громадянському суспільстві певну автономну основу – основу, незалежну й від державної адмі-

ністрації, і від опосередкованої ринком приватної комерції, – вважають за передумову практики громадянського самовизначення. Ця основа зберігає політичне спілкування, не даючи, аби його поглинув урядовий апарат або асимілювали ринкові структури. Згідно з республіканською концепцією, політична державна структура разом зі своєю основою в громадянському суспільстві має стратегічне значення. Ці конкурентні підходи породжують два контрастні образи громадянина.

Згідно з ліберальним поглядом, статус громадян визначений передусім відповідно до негативних прав, що їх вони мають супроти держави й решти громадян. Як носії цих прав громадяни тішаються протекцією держави, поки утверджують свої приватні інтереси в межах, визначених законами, й серед цих прав є й захист від урядових втручань. Політичні права, як-от виборче право і свобода слова, мають не тільки ту саму структуру, а й те саме значення, що й громадянські права, які забезпечують простір, у межах якого суб'єкти права звільнені від зовнішнього примусу. Вони дають громадянам можливість утверджувати свої приватні інтереси, і то так, що за допомогою виборів, формування складу парламенту й формування уряду ці інтереси зрештою згромаджуються в політичну волю, що справляє вплив на адміністрацію.

Згідно з республіканським поглядом, статус громадян не визначений моделлю негативних свобод, що на них ці громадяни можуть претендувати як приватні особи. Політичні права, надто права на участь у політичному житті та політичне спілкування, – це радше позитивні свободи. Вони гарантують не свободу від зовнішнього примусу, а можливість участі у спільній практиці, й тільки завдяки здійсненню цієї практики громадяни можуть стати тим, ким вони прагнуть бути: політично незалежними творцями спільноти вільних та рівних індивідів. Саме цією мірою політичний процес не просто спрямований на те, щоб тримати урядову діяльність під наглядом громадян, що вже набули попередньої соціальної незалежності, реалізуючи свої приватні права та дополітичні свободи. Так само й не відіграє він ролі сполучного шарніра між державою і суспільством, бо адміністративна влада – це взагалі не автохтонна влада; це не щось дане. Радше ця влада походить від влади громадян, створеної комунікативно, тобто в процесі спілкування під час практики самоврядування, і вона має своє виправдання в тому, що захищає цю практику, інституціоналізуючи публічну свободу. Тож *raison d'être* держави полягає передусім не в захисті рівних однакових прав, а в гарантії формування громадської думки та громадської волі з урахуванням якомога більшої кількості чинників, і в процесі цього формування рівні та вільні громадяни досягають розуміння, які цілі та норми становлять однаковий інтерес для всіх.

Полеміка, спрямована проти класичної концепції суб'єкта права як носія приватних прав, розкриває суперечність, яка криється в концепції самого права. Якщо, згідно з ліберальним поглядом, суть правового порядку полягає в тому, щоб визначити в кожному випадку, які індивіди мають право на які права, згідно з республіканським поглядом ці «суб'єктивні» права завдячують своє існування «об'єктивному» правовому порядку, що й уможливорює, і гарантує непорушність незалежного спільного життя, оснований на взаємоповазі: «Для республіканців права, зрештою, – не що інше, як визначення панівної політич-

ної волі, тоді як для лібералів деякі права завжди мають основу у вигляді якогось “вищого закону” ... розуму»¹. І, нарешті, різні способи концептуалізації ролі громадян і ролі права свідчать про глибоку незгоду з приводу *характеру політичного процесу*. Згідно з ліберальним поглядом, політичний процес формування громадської думки і волі в публічній сфері і в парламенті визначений конкуренцією колективів, що вдаються до різних стратегій, намагаючись утримати владу чи набути її. Успіх вимірюють схваленням (вираженим кількістю голосів) з боку громадян певних осіб чи програм. Даючи відповіді під час опитувань громадської думки, виборці виявляють свої вподобання. Їхні рішення з приводу голосування мають ту саму структуру, що й акти вибору, які здійснюють учасники ринку. Виборці дають дозвіл на доступ до владних позицій, за які борються політичні партії, геть усі орієнтуючись на успіх.

Згідно з республіканським поглядом, формування політичної громадської думки й політичної волі, що відбувається в публічній сфері і в парламенті, кориться не структурам ринкових процесів, а несхитним структурам громадського спілкування, зорієнтованим на взаємне розуміння. За взірць для політики в розумінні самоврядування править не ринок, а діалог. За цією діалоговою концепцією, політика – це суперечка з приводу питань цінності, а не просто вподобань.

Процедурний і комунітарний погляди на політику

Перевага республіканської моделі в порівнянні з ліберальною полягає у збереженні первісного значення демократії на основі інституціоналізації публічного використання розуму, яке спільно здійснюють незалежні громадяни. Ця модель породжує ті умови спілкування (комунікації), які надають легітиміційної сили формуванню політичної громадської думки й політичної волі. Це саме ті умови, за яких, як можна припустити, політичний процес почне давати стерпні результати. Змагання за владу, якщо репрезентувати його відповідно до ліберальної моделі ринкової конкуренції, визначене раціональним вибором оптимальних стратегій. З огляду на незнищений плюралізм дополітичних цінностей та інтересів, що в найкращому разі мають не меншу вагу в політичному процесі, політика втрачає всякий зв'язок із нормативним ядром публічного використання розуму. Республіканська віра в силу політичного дискурсу становить контраст із ліберальним скепсисом щодо розуму. Такий дискурс має дати змогу індивіду обговорювати орієнтації на ті або ті цінності та інтерпретації потреб, а потім, *набравшись прозорливості*, змінювати їх.

Проте сучасні республіканці схильні надавати цьому публічному спілкуванню комунітаристського забарвлення. Саме цей рух до *морального обмеження політичного дискурсу* я й розглядаю нині. Політику не можна уподібнити до якогось герменевтичного процесу саморозгортання якоїсь спільної форми життя чи колективної ідентичності. Політичні питання не можна звести до того типу моральних питань, коли ми як члени спільноти запитуємо, хто ми і якими ми б хотіли бути. У своїй комунітарній інтерпретації республіканська модель надто

¹ *Michelman F. I. Conceptions of Democracy in American Constitutional Argument: Voting Rights // Florida Law Review. – 1989. – Т. 41. – №3 (липень). – С. 446 і далі.*

ідеалістична навіть у межах суто нормативного аналізу. В такій інтерпретації демократичний процес залежить від чеснот громадян, що присвятили себе громадському добру. Таке сподівання чесноти ще Руссо спонукало відокремити громадян, зорієнтованих на спільне добро, від приватних індивідів, на яких не можна накладати надмірний моральний тягар. Одноставність політичного законодавства мала бути забезпечена наперед реальним моральним консенсусом. Натомість теоретично-дискурсивна інтерпретація наполягає, що демократичне формування політичної волі набирає легітимізаційної сили не з попередньої згоди про усталені моральні переконання, а й з комунікативних припущень, які дають змогу найслухнішим аргументам відігравати свою роль у різноманітних міркуваннях, і з процедур, які забезпечують справедливий процес переговорів та узгоджень. Отже, теорія дискурсу пориває з суто моральною концепцією незалежності громадян.

Згідно з комунітарним поглядом, існує необхідний зв'язок між дорадчою, заснованою на міркуваннях концепцією демократії і покликанням на конкретну, об'єднану в суттєвих аспектах моральну спільноту. Інакше, згідно з цим поглядом, годі було б пояснити, як узагалі була б можлива орієнтація громадян на спільне добро. Коли дотримуватись такої аргументації, індивід може усвідомити своє співчленство в якійсь колективній формі життя, а водночас усвідомити і якийсь попередній соціальний зв'язок, який тільки на практиці реалізують спільно з іншими. Індивід може ясно усвідомити спільні риси та відмінності, а отже, й розуміння, ким він є і ким йому хотілося б бути, і то тільки в процесі публічного обміну думками з іншими індивідами, що завдячують своїй ідентичності тій самій традиції і схожим процесам формування. Таке уподібнення політичного дискурсу до з'ясування колективного морального самоусвідомлення не дуже добре узгоджується з законодавчою функцією, до якої він веде. Закони, безперечно, теж містять телеологічні елементи, але ці елементи пов'язані не тільки з герменевтичним поясненням спільних ціннісних орієнтацій. Сама структура законів визначена питанням, які норми громадяни хочуть визнати, щоб вони регулювали їхнє спільне життя. Певна річ, дискурс, спрямований на досягнення саморозуміння, – дискурс, у якому учасники хочуть ясно зрозуміти себе як представників конкретної нації, як членів певної громади чи громадян певної держави, як жителів певного регіону й т. ін.; дискурс, у якому вони хочуть визначити, яких традицій слід дотримуватись і далі, й намагаються визначити, як добре вони ставляться один до одного і як вони трактуватимуть меншини та маргінальні групи; словом, дискурс, у якому вони прагнуть з'ясувати, в суспільстві якого типу вони хочуть жити, – такий дискурс теж становить важливий елемент політики. Проте ці питання підпорядковані моральним і пов'язані з прагматичними питаннями. Моральні питання у вузькому розумінні Кантової традиції – це питання справедливості. Питання, що має *пріоритет* у законодавчій політиці, пов'язане з тим, як можна залагодити якусь справу, однаковою мірою врахувавши інтереси всіх. Утвердження норм – це передусім питання справедливості, і за критерій тут правлять принципи, які визначають, що є однаковим добром для всіх. На відміну від моральних питань, питання справедливості не пов'язані з самого початку з конкретним колективом та його способом життя. Політично запроваджений закон певної правової спільноти

повинен, щоб мати легітимність, бути принаймні сумісним з моральними принципами, які стверджують, що універсальна слухність виходить за межі цієї правової спільноти.

Крім того, основний масив політичних процесів становлять компроміси. За умов релігійного або, хай там як, культурного та соціального плюралізму політично важливі цілі часто обирають на основі інтересів та ціннісних орієнтацій, що аж ніяк не є конститутивними для ідентичності спільноти загалом, а отже, для всього способу життя, спільного для багатьох індивідів. Політичні інтереси та цінності, що конфліктують одні з одними без ніяких перспектив консенсусу, потребують урівноваження, якого не можна досягти завдяки моральному дискурсу, – навіть якщо результати переговорних процесів підлягають умові, що вони не повинні порушувати визначених згодою основних цінностей культури. Необхідний баланс конкурентних інтересів є результатом компромісу між сторонами, що можуть покладатися на взаємні погрози. Легітимність переговорів безперечно залежить від попередньої регуляції справедливих умов досягнення результатів, – умов, що є прийнятними для всіх сторін, попри їхні різні вподобання. Хоч обговорення такої регуляції повинно набирати форми практичного дискурсу, що нейтралізує владу, сам переговорний процес дає змогу здійснювати стратегічну взаємодію. Дорадчий спосіб законодавчої практики має намір забезпечити не тільки моральну слухність законів, бо комплексні претензії правових норм на слухність можна зрозуміти, з одного боку, як претензії на укладання компромісу між конкурентними інтересами способом, що сумісний зі спільним добром, а з другого – претензії на утвердження універсальних принципів справедливості на рівні конкретного способу життя конкретної спільноти.

На відміну від морального, обмеження політичного дискурсу, концепція дорадчої політики набуває пов'язаності з емпіричною дійсністю тільки тоді, коли взяти до уваги розмаїття комунікативних форм раціонального формування політичної волі. Це не дискурс морального типу, що сам по собі може стати причиною демократичного зародження права. Натомість дорадчу політику слід розуміти як синдром, що залежить від сукупності справедливо регульованих переговорних процесів і різних форм аргументації, зокрема прагматичного, етичного та морального дискурсів, кожен з яких покладається на різні комунікативні припущення та процедури. В законодавчій політиці постачання інформації й раціональний вибір стратегій пов'язані з урівноваженням інтересів, із досягненням морального саморозуміння й висловом акцентованих уподобань, із моральним виправданням і перевірками послідовності права. Отже, «діалогічна» та «інструментальна» політики, два ідеальні типи, що їх полярно протиставив Франк Міхельман², насправді пронизують одна одну в середовищі найрізноманітніших міркувань.

Образи держави і суспільства

Якщо почати з процедурної концепції дорадчої, тобто заснованої на міркуваннях політики, таке розуміння демократії впливає й на концепцію суспіль-

² Там само.

ства. І ліберальна, й республіканська моделі припускають погляд на суспільство, що існує в державі, проте в державі, що виконує роль сторожа ринкового суспільства, або в державі як самоусвідомленій інституціоналізації моральної спільноти.

Згідно з *ліберальним поглядом*, демократичний процес відбувається у формі компромісів між конкурентними інтересами. Припущено, що справедливість забезпечено загальним і рівним виборчим правом, представницьким характером складу парламенту, правилами ухвалення рішень і т. ін. Такі правила, врешті-решт, виправдані на основі ліберальних основних прав. Згідно з *республіканським поглядом*, демократичне формування політичної волі відбувається у формі морально-політичного дискурсу; тут дорадчість може покладатися на усталений культурою принципівий консенсус, який визнають усі громадяни. Дискурсивна теорія запозичує елементи в обох поглядів та інтегрує їх у концепцію ідеальної процедури дорадчих міркувань та ухвалення рішення. Поєднавши прагматичні міркування, компроміси, дискурс саморозуміння і справедливості, ця демократична процедура править за основу презумпції отримання стерпних або справедливих результатів. Згідно з таким процедурним поглядом, практичний розум відступає від універсальних людських прав або від конкретної моральної субстанції конкретної спільноти до правил дискурсу й форм аргументації. Врешті-решт, нормативний зміст постає із самої структури комунікативних дій. Ці характеристики демократичного процесу становлять основу різних концептуалізацій держави і суспільства.

Згідно з республіканським поглядом, формування політичної думки й політичної волі громадян становить засіб, завдяки якому суспільство будує себе як політичну цілість. Суспільство із самого початку є політичним суспільством – *societas civilis*, громадянським суспільством. Отож демократія стає еквівалентом політичної самоорганізації суспільства загалом. Такий стан веде до *полемічного розуміння політики, спрямованої проти державного апарату*. В політичних працях Ганни Арендт можна додати, куди саме спрямовує свої залпи республіканська аргументація: на відміну від приватності деполітизованого населення й на відміну від набуття легітимності завдяки міцно утвердженим партіям, треба такою мірою вдихнути нове життя в публічну сферу, щоб відроджені громадяни змогли – у формі децентралізованого самоврядування – (знову) привласнити собі владу псевдонезалежних державних агентств. Коли дотримуватись такого погляду, суспільство змогло б нарешті розвиватись до політичної тотальності.

Якщо відокремлення державного апарату від суспільства породжує полемічну реакцію з республіканського боку, згідно з ліберальним поглядом, це відокремлення годі скасувати, через нього можна тільки перекинути міст завдяки демократичному процесові. Звичайно, регульоване врівноваження влади та інтересів потребує конституційних засобів. Демократичне формування політичної волі егоїстичних громадян пов'язане з відносно слабкими нормативними сподіваннями. Конституція начебто має приборкувати державний апарат завдяки нормативним обмеженням (як-от основним правам, поділові гілок влади тощо) і змушувати його – з одного боку, завдяки конкуренції політичних партій, а з другого – завдяки боротьбі уряду та опозиції – адекватно брати до уваги кон-

курентні інтереси та ціннісні орієнтації. Отаке *зосереджене на державі розуміння політики* може передувати нереалістичному припущенню про існування громадянства, здатного до колективних дій. Таке розуміння наголошує не так на внескові у вигляді раціонального формування політичної волі, як на результаті у вигляді розумних та ефективних адміністративних заходів. Ліберальна аргументація спрямовує свої залпи проти потенційних збурень адміністративної влади, що втручаються в дію спонтанних сил саморегуляційного суспільства. Ліберальна модель залежить не від демократичного самовизначення громадян, що міркують про різні питання, а від правової інституціоналізації економічного суспільства, що начебто має гарантувати по суті неполітичне спільне добро, задовольняючи приватні вподобання.

Дискурсивна модель наснажує демократичний процес нормативними конотаціями, що сильніші ніж ті, що їх можна додати в ліберальній моделі, і слабші, ніж ті, що властиві республіканській моделі. Вона знову-таки переймає елементи обох моделей і по-новому взаємоприпасовує їх. Разом з республіканським поглядом дискурсивна теорія відводить центральне місце процесові формування політичної громадської думки й політичної волі, проте не розуміє Конституцію як щось другорядне; радше вона розуміє принципи конституційної держави як послідовну відповідь на питання, як можна інституціоналізувати вимогливі комунікативні форми демократичного формування політичної думки та волі. Згідно з дискурсивною теорією, успіх дорадчої, заснованої на міркуваннях політики залежить не від колективних дій громадянства, а від інституціоналізації процедур та умов спілкування (комунікації). Процедуризований суверенітет народу й політична система, пов'язана з периферійними мережами політичної публічної сфери узгоджуються з образом *суспільства, де немає єдиного центру*. Ця концепція демократії вже не потребує функціонування разом з уявленням про соціальне ціле, зосереджене в державі та уявлене як зорієнтований на мету індивід з великої літери. Не репрезентує вона ціле і як систему конституційних норм, що механічно регулюють взаємодію сил та інтересів у згоді з ринковою моделлю.

Дискурсивна теорія взагалі відкидає деякі засновки *філософії свідомості*. Адже ці засновки або спонукають нас приписувати практику громадянського самовизначення якомусь одному всеохопному макросуб'єктові, або змушують нас застосовувати верховенство права до багатьох ізольованих приватних суб'єктів. Згідно з першим поглядом, громадянство – це колективний діяч, що відображує ціле й діє задля нього; згідно з другим поглядом, індивідуальні діячі функціонують як залежні змінні в системних процесах, що відбуваються сліпо. Натомість дискурсивна теорія розглядає *високу міжсуб'єктність* комунікативних процесів, що відбуваються як у парламентах, так і в неформальних організаціях публічної сфери. В межах і за межами парламентського комплексу ці безсуб'єктні форми комунікації становлять сцени, на яких може відбуватися більш-менш раціональне формування політичної думки й політичної волі.

Неформальне формування громадської думки породжує «вплив»; вплив трансформується в «комунікативну владу» завдяки таким засобам, як політичні вибори, а комунікативна влада знову трансформується в «адміністративну владу» завдяки законодавству. Як і в ліберальній моделі, є повага до межі між «дер-

жавою» і «суспільством», але в цьому випадку громадянське суспільство забезпечує соціальну основу незалежних публічних сфер, що лишаються не менш відокремлені від адміністрації, ніж від економічної системи. Таке розуміння демократії припускає нову рівновагу між трьома різновидами ресурсів – грошима, адміністративною владою і солідарністю, – якими сучасні суспільства задовольняють свою потребу в інтеграції. Нормативні наслідки очевидні: інтеграційна сила «солідарності», якої вже не можна брати тільки з джерел комунікативної дії, має розвиватися завдяки як дуже розширеним та диференційованим публічним сферам, так і юридично інституціоналізованим процедурам демократичних міркувань і ухвалення рішень. Вона повинна набиратися сили, щоб обстоювати своє супроти двох інших механізмів соціальної інтеграції: грошей та адміністративної влади.

Цей погляд впливає на те, як можна розуміти легітимацію й суверенітет народу.

Згідно з ліберальним поглядом, демократичне формування політичної волі має ексклюзивну функцію *легітимації* здійснення політичної влади. Результати виборів – це дозвіл на переймання урядових повноважень, натомість уряд повинен виправдати перед громадськістю використання влади. Згідно з республіканським поглядом, демократичне формування політичної волі має набагато важливішу функцію *побудови* суспільства як політичної спільноти і збереження живої пам'яті про цей акт заснування суспільства під час кожних виборів. Уряд не тільки уповноважений виконувати здебільшого відкритий мандат, а має програмні зобов'язання здійснювати певну політику. Уряд підпорядкований самоврядній політичній спільноті. Дискурсивна теорія вводить у гру третю ідею: процедури й комунікативні припущення демократичного формування політичної думки та волі функціонують як найважливіші джерела дискурсивної раціоналізації постанов адміністрації, обмежених правом і законами. Раціоналізація означає більше, ніж просто легітимацію, але менше, ніж побудову політичної влади. Влада, доступна адміністрації, змінює свій агрегатний стан, тільки-но вона постає на основі громадського використання розуму та комунікативної влади, що не просто аналізує здійснення політичної влади за результатами її дій, а ще й певною мірою програмує його. Незважаючи на цю дискурсивну раціоналізацію, «діяти» може тільки сама адміністративна система. Адміністрація – це підсистема, що спеціалізується у сфері обов'язкових для всього колективу постанов, тоді як комунікативні структури публічної сфери містять розгалужену систему сенсорів, що реагують передусім на тиск проблематики, важливої для всього суспільства, і сприяють появі впливової громадської думки. Громадська думка, що завдяки демократичним процедурам перетворюється на комунікативну владу, не може «врядувати» сама по собі, а може тільки вказати, в яких конкретних напрямках слід використати адміністративну владу.

Уявлення про суверенітет народу походить від республіканського засвоєння та переосінки сформованого на початку новітньої доби уявлення про суверенітет, який попервах пов'язували з абсолютистськими режимами. Державу, яка монополізує всі засоби легітимного застосування сили, вважають за надмогутній концентрат влади – Левіафана. Цю ідею Руссо перетворив на волю об'єднаного народу. Він поєднав силу Левіафана з античною ідеєю самовряду-

вання вільних та рівних громадян і додав до неї своє новітнє уявлення про незалежність. Незважаючи на таку сублімацію, концепція суверенітету й далі була пов'язана з уявленням, що суверенітет втілений у згромадженому, фізично присутньому народі. Згідно з республіканським поглядом, народ є носієм суверенітету, який у принципі не можна нікому делегувати: відповідно до свого суверенного характеру народ не може дозволити, щоб його хтось представляв. Лібералізм протиставить цьому погляду набагато реалістичніший погляд, що в конституційній державі будь-яку владу, що походить від народу, здійснюють тільки «з допомогою виборів, голосування і конкретних законодавчих, виконавчих та судових органів»³.

Ці два погляди вичерпали б усі альтернативи тільки тоді, якби ми розуміли державу і суспільство як ціле та його частини, де ціле визначають і будують або суверенні громадяни, або конституція. Проте дискурсивній теорії демократії відповідає картина суспільства, де немає єдиного центру. Безперечно, разом із політичною публічною сферою процедурна модель готує сцену для вияву, ідентифікації та інтерпретації тих проблем, що впливають на все суспільство. Проте «Я» самоорганізаційної правової спільноти тут зникає в безсуб'єктних формах комунікації, які регулюють плин міркувань таким чином, що їх результати, які можуть виявитись хибними, тішаться презумпцією раціональності. Це не означає зректись інтуїтивного погляду, пов'язаного з уявленням про суверенітет народу, а лише інтерпретувати його на основі міжсуб'єктності. Суверенітет народу, навіть ставши анонімним, відступає до демократичних процедур і правового запровадження їхніх вимогливих комунікативних припущень тільки на те, аби його відчули як комунікативно породжену владу. По суті, ця комунікативна влада – результат взаємодії між юридично інституціоналізованим формуванням політичної волі і культурно мобілізованою громадськістю. Громадськість зі свого боку має свою основу в об'єднаннях громадянського суспільства, що цілковито відрізняється і від держави, й від економіки.

Коли дотримуватися процедурного погляду, уявлення про суверенітет народу пов'язане з контекстом, що, уможлиблюючи самоорганізацію правової спільноти, аж ніяк не перебуває в розпорядженні волі громадян. Міркування безперечно мали забезпечити середовище для більш-менш усвідомленої інтеграції *правової спільноти*, але цей спосіб не поширюється на все суспільство, що в нього політична система *вставлена* лише як одна з кількох підсистем. Навіть згідно зі своїм власним процедурним саморозумінням, дорадча, заснована на міркуваннях політика й далі має статус певного компонента у складному суспільстві, що загалом опирається нормативному підходові, який практикують у теорії права. В цьому аспекті дискурсивно-теоретичне розуміння демократії має щось спільне з неупередженим соціологічним підходом, згідно з яким політична система – ані вершина, ані центр, і навіть не формотворча модель суспільства загалом, а тільки одна система дій серед інших. З другого боку, політики й далі повинні мати спроможність здійснювати комунікацію – через посередництво права – з усіма іншими легітимно впорядкованими сферами дій, хоч як ці сфери можуть бути структуровані та спрямовані.

³ Див.: Основний Закон Федеративної Республіки Німеччини. – Ст. 20. – Розд. 2.

Шарль-Луї де Монтеск'є

У кожній державі є три види влади: законодавча влада, виконавча влада органів, залежних від міжнародного права, і виконавча влада органів, залежних від цивільного права.

Через першу владу король або урядовець створює тимчасові або постійні закони і поправляє діючі закони. Через другу владу він оголошує перемир'я або війну, направляє або приймає послів, забезпечує безпеку, запобігає вторгненням. Через третю владу він карає злочини або розглядає позови приватних осіб. Останню владу можна назвати судовою, а другу – виконавчою владою держави.

Політична свобода для громадянина – це той душевний спокій, що постає з переконання у власній безпеці, а щоб мати свободу, потрібен такий державний устрій, при якому один громадянин може не боятися іншого.

Якщо законодавча і виконавча влади поєднанні в одній особі або в одному відомстві, то свободи геть немає; оскільки можна побоюватися, що той же монарх або сенат створять тиранічні закони, аби їх тиранічно застосовувати.

Свободи геть немає й тоді, коли судова влада не відокремлена від законодавчої та виконавчої влади. Якщо вона поєднана із законодавчою владою, то життя і свобода громадян залежатимуть від сваволі: бо суддя буде законодавцем. Якщо судова влада поєднана з виконавчою, то суддя може стати гнобителем.

Все було б утрачене, коли б одна людина або один гурт вельмож чи дворян, чи простолюду зосередив ці три влади: владу створювати закони, владу виконувати державні постанови і владу карати злочини або розглядати позови приватних осіб.

У більшості європейських королівств державний устрій поміркований, тому що король, маючи дві перші влади, залишає своїм підданцям виконання третьої. У турків, де ці три влади зосереджені в особі султана, панує жахливий деспотизм.

В італійських республіках, де ці три влади також об'єднані, свободи менше, ніж у наших монархіях. Тому там, щоб утриматись, урядові потрібні такі ж жорстокі заходи, як і турецькому уряду, про що свідчать державні інквізитори й скринька, куди кожний донощик разом із поданням може в будь-який час кинути своє звинувачення.

Бачите, в яке становище може потрапити громадянин у цих республіках. Кожне відомство має там як виконавець законів усю повноту влади, яку воно надало собі як законодавець. Воно може зруйнувати державу своїми спільними виявами волі, і оскільки ще й судова влада, то воно може знищити кожного громадянина на підставі своїх особливих виявів волі.

Кожна влада постає тут у нерозривній єдності; і хоч там зовсім відсутня зовнішня пихатість, властива деспотичному королю, однак вона відчувається щохвилини.

Тому правителі, які прагли бути деспотичними, завжди починали з того, що об'єднували у своїй особі різні влади, а багато європейських королів – з того, що присвоювали собі всі найвищі посади у своїй державі.

Звичайно, чиста спадкоємна аристократія італійських республік не відповідає достеменно азійському деспотизмові. Численність посадових осіб часом пом'якшує саму посаду; не завжди всі дворяни бувають згодні у своїх намірах; там створено різні суди, що стримують один одного. Так, у Венеції Велика Рада має законодавчу владу, прагадія – виконавчу, а квантії – судову. Але біда в тому, що всі ці суди сформовані з посадових осіб одного й того ж стану, внаслідок чого вони, по суті, становлять ту саму владу.

Судову владу варто надавати не постійно діючому сенату, а особам, які в певні пори року в обумовлений законом спосіб залучаються для сформування суду, термін повноважень якого залежить від необхідності.

Таким чином, судова влада, така страшна людям, не будучи пов'язаною ні з певним станом, ні з певним фахом, стає, так би мовити, невидимою і неіснуючою. Судді не стоять постійно перед очима людей, а тому вони вже бояться не їх, а самого суду.

Необхідно також, щоб у разі серйозних звинувачень злочинець міг вибирати собі, згідно з законом, своїх суддів або принаймні відводити їх у такій значній кількості, щоб можна було вважати, що решту він сам вибрав.

Дві інші влади можна доручити урядовцям або постійним установам, тому що вони не поширюються на жодну приватну особу, оскільки одна з них є лише виявом спільної волі Держави, а інша – виконавчим органом цієї волі.

Проте якщо склад суду не повинен бути незмінним, то вироки мають бути настільки точними, щоб завжди повністю відповідати тексту закону. Коли б вони передавали лиш особисту думку судді, то люди жили б у суспільстві, не знаючи достеменно зобов'язань, які воно накладає на них.

Потрібно навіть, щоб судді були того ж самого соціального стану з підсудним або його рівнею, аби йому не здалося, що він потрапив до рук людей, схильних до насильства над ними.

Якщо законодавча влада надасть виконавчій право ув'язнювати громадян, які можуть поручитися за свою поведінку, то свободи більше не буде, хіба що в разі арешту, щоб негайно притягти їх до відповідальності за звинуваченням у карному злочині; в цьому випадку арештовані насправді вільні, бо вони підкоряються силі закону.

Проте якщо законодавча влада, здається, опинилася в небезпеці внаслідок якоїсь таємної змови проти держави чи якихось стосунків із зовнішніми ворогами, то вона могла б дозволити виконавчій владі заарештувати на короткий і

обмежений термін підозрілих громадян, які втратили б свободу на певний час лише для того, щоб зберегти її назавжди.

І це – єдиний відповідний розумові засіб уникнути тиранії ефорів або таких же деспотичних державних інквізиторів Венеції.

Оскільки у вільній державі кожна людина, яка вважається вільною, мусить керувати собою сама, то законодавча влада там повинна була б належати всьому народові. А тому що це неможливо у великих державах і пов'язано з багатьма труднощами в малих, то треба, щоб народ через своїх представників робив усе, чого він не може робити особисто.

Люди значно краще знають потреби свого міста, ніж потреби інших міст; вони краще можуть судити про можливість своїх сусідів, ніж про можливість своїх співвітчизників. Тому члени законодавчих зборів загалом не повинні обиратися з усього населення країни; мешканці в кожному великому залюдненому місці мають обирати собі свого представника.

Велика перевага представників полягає в тому, що вони здатні обговорювати справи. Народ до цього геть не придатний, що становить одну з найсерйозніших перешкод для демократії.

Немає потреби в тому, щоб представники, отримавши від своїх виборців загальну настанову, мали від них ще й окрему постанову про кожну справу, як це практикується на німецьких сеймах. Щоправда, в такому разі слово депутатів стало б скорше відлунням голосу нації, проте це призвело б до безкінечних зволікань, зробило б кожного депутата володарем над усіма виборцями, і в найневідкладніших випадках якась примха могла б паралізувати всю силу нації.

Якщо депутати, слухно зауважує д. Сідней, представляють, як у Голандії, весь народ, вони мусять звітувати перед тими, хто їм висловив довіру; але інша річ, коли вони є, як у Англії, депутатами від містечок.

У різних округах усі громадяни повинні мати право віддати свій голос, щоб обрати представника, за винятком тих, хто перебуває в такому низькому стані, що на них дивляться як на людей, котрі геть не мають власної волі.

Більшість стародавніх республік мала одну велику ваду, а саме: народ там мав право приймати активні рішення, пов'язані з певною виконавчою діяльністю, на що він був повністю нездатний. Вся його участь в управлінні обмежується обранням представників, що він непогано усвідомлює. Оскільки є мало людей, котрі знають точну межу людським можливостям, то кожен взагалі може дізнатись, чи той, кого він обрав, освіченіший від більшості інших.

Представницькі збори повинні обиратися не для того, щоб приймати яексь активне рішення, – завдання, яке вони не виконують добре, – а для того, щоб приймати закони або спостерігати за тим, чи добре дотримуються створеного ними закону, – справа, яку вони – і навіть тільки вони – можуть дуже добре здійснити.

В кожній державі завжди є люди, котрі відрізняються походженням, багатством або почестями; і якщо б вони були змішані з народом, якщо б вони, як і решта, мали тільки один голос, то спільна свобода стала для них рабством, і вони анітрохи не були б зацікавлені в тому, щоб захищати її, оскільки більша частина рішень була б спрямована проти них. Тому частка їхньої участі в законодавстві повинна відповідати іншим перевагам, які вони мають у державі; цього

можна досягти в тому випадку, коли вони проведуть надзвичайні збори, що матимуть право відмінити рішення народу, як і народ має право відмінити їхні рішення.

Таким чином, законодавча влада була б довірена і корпусові вельможних, і корпусові представників народу, кожен з яких мав би свої, окремі від іншого, збори й рішення, а також свої окремі погляди й інтереси.

Із трьох влад, про які ми говорили, судова певним чином не є владою. Залишаються дві перші, і оскільки для того, щоб їх стримувати, їм потрібна регулююча влада, то це чудово може здійснити та частина законодавчого корпусу, куди входять вельможні.

Корпус вельможних мусить бути спадковий. Таким він є передусім за своєю природою. Крім того, потрібно, щоб він був у край зацікавлений у збереженні своїх прерогатив, котрі самі по собі огидні і у вільній державі мусять постійно перебувати у небезпеці.

Проте оскільки спадкова влада може бути втягнена в пильнування своїх окремих інтересів, забуваючи про інтереси народу, то необхідно, щоб у тому разі, коли є надзвичайне зацікавлення підкупити її, як у випадку законів про податки, вся її участь у законодавстві полягала б у праві відмінити, а не постановляти.

Під *правом постановляти* я розумію право наказувати самому собі або вправляти те, що було наказано іншим. Під *правом відмінити* я розумію право обертати в ніщо ухвалу, прийняту кимось іншим, – у чому й полягала влада римських трибунів.

Томас Джефферсон

[А]
ДЕКЛАРАЦІЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ
СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ

К оли з перебігом подій один народ усвідомлює потребу розірвати політичні пута, що лучили його з іншим народом, і посісти серед держав світу те окреме й гідне місце, право на яке заповідає йому природними і божественними законами, належна повага до думки людства вимагає оголосити причини, що спонукають його на такий крок.

Ми визнаємо очевидними істинами те, що всіх людей створено рівними; що вони наділені згори деякими невід'ємними правами, серед яких право на життя, на свободу і на пошук щастя; що для забезпечення цих прав поміж людей впроваджено уряди, чия справедлива влада ґрунтується на згоді їхніх громадян; що, коли б котрийсь із цих урядів виявився невідповідним здійсненню таких функцій, правом народу залишається змінити чи усунути його і настановити новий уряд, що засновувався б на таких засадах і виявляв свою владу в таких формах, які цей народ вважатиме найбільш здатним гарантувати його щастя і безпеку.

Справді, розсудливість не дозволить нам легковажити і міняти з незначних і скороминучих міркувань уряд, що існує вже довгий час. До того ж досвід показує, що людство радше терпітиме кривди, доки це видається можливим, аніж виправлятиме становище, скасовуючи усталені форми правління. Але коли з довгої низки зловживань і свавільств, що незмінно переслідують одну мету, починає проступати задум уярмлення народу режимом цілковитої тиранії – право і обов'язок цього народу скинути такий уряд і поставити нових охоронців на сторожі своєї майбутньої безпеки.

Такою була страдницька терплячість наших колоній, і такою є зараз необхідність, що змушує їх відмовлятися від колишнього уряду. Царювання правлячого короля Великобританії – це літопис безперервних кривд і зловживань, які мають на меті утвердження цілковитої тиранії над нашими штатами. Факти на доказ цього ми бажаємо подати на безсторонній розгляд світової громадськості.

Король відмовився схвалити закони, найкорисніші і найнеобхідніші для громадського добра.

Він заборонив своїм губернаторам ухвалювати закони, що носили невідкладний і нагальний характер, аж до його схвалення. Пізніше він цілковито ними нехтував.

Він опирався схваленню законів про заселення цілих регіонів, якщо поселенці не зречуться права представництва в законодавчих органах – права неопцієнного для них і страшного лише для тиранів.

Він скликав законодавчі органи в місцях незвичних і незручних, подалі від архівних сховів, з єдиною метою втомити їх цією тяганиною і відтак схилити до схвалення своїх дій.

Він неодноразово розпускав представницькі органи, які чинили мужній і рішучий спротив його зазіханням на людські права.

Довгий час потому він відмовлявся оголосити вибори нових органів, і законодавча влада, яка не може припинити свого існування, переходила до народної маси. Покинутий напризволяще штат тим часом піддавався усім загрозам зовнішнього втручання і внутрішніх потрясінь.

Він намагався запобігти зростанню чисельності населення наших штатів. З цією метою він чинив перепони законам про натуралізацію іноземців, відмовлявся проводити закони, покликані заохотити емігрантів до наших штатів, і підвищував вимоги до умов отримання землі у власність.

Він перешкоджав здійсненню правосуддя, не даючи своєї згоди на впровадження судової влади.

Він забрав у своє підданство суддів, перевівши на себе право визначати термін їх перебування на посаді і розмір їхнього платні.

Він створив безліч нових установ, куди відрядив силу службовців, які збиткуються над нашим людом і годуються з наших статків.

Навіть у мирний час без згоди нашого уряду він утримував на нашій землі збройне військо.

Він намагався вивести військову владу з підпорядкування цивільній, а потім поставити першу над другою.

Він замислив, укупі з іншими, нав'язати нам юрисдикцію, ворожу духові нашої конституції й не визнану нашими законами. Облудне законодавство, акти якого він з дорогою душею схвалював, добре надавалося, щоб:

- розташувати на нашій землі чимале збройне військо;
- оберігати його удаваним судом від покарання за будь-які злочини, скоєні над людностю наших штатів;
- блокувати нашу торгівлю з усім світом;
- обкладати нас податками без нашої згоди;
- позбавити нас, у багатьох випадках, переваг суду присяжних;
- доправляти нас за океан на суд за вигадані провини;
- скасувати систему англійських законів у одній із суміжних територій, настановити там свавільний уряд і, поступово розсуваючи її кордони, зробити цей уряд зразком і годящим знаряддям впровадження подібної тиранії в наших колоніях;
- відбирати нам привілеї, скасувати найістотніші закони і докорінно змінити форми врядування;
- спинити дію нашого законодавства й оголосити себе наділеними владою видавати для нас закони в усіх випадках без винятку.

Він зрікся тутешнього уряду, оголосивши нас поза своїм захистом і ведучи війну проти нас.

Він чинив розбій на наших морях, пустошив наші узбережжя, палив наші міста і нищив наш люд.

Саме зараз він доправляє сюди величезні армії, набрані з іноземних найманців, щоб довершити справу смерті, розору й гноблення, започатковану з такою жорстокістю і підступністю, аналоги яким важко віднайти в найтемніші віки варварства і які тим більш негідні цивілізованого монарха.

Він приневолював наших співвітчизників, захоплених полоненими у відкритому морі, піднімати зброю проти власної країни, робитися катами своїх друзів і братів або ж загинути від їхньої руки.

Він підбурював наші внутрішні заколоти, намагався нацькувати на мешканців нашого порубіжжя безжальних індіанських дикунів, чиї горезвісні способи ведення війни передбачають поголовне знищення без огляду на вік, стать і стан.

Про відшкодування за кожним наведеним пунктом ми своєчасно подавали якнайсмирнішу петицію. Але у відповідь на наші постійні клопотання ми натикалися на нові й нові образи. І, на наш погляд, володар, чию вдачу такі вчинки визначають як тиранську, не гідний того, щоб правити вільним народом.

Ми не стали покірливо чекати милості від наших британських побратимів. Ми не раз і не два сповіщали їх про неприпустимість спроб їхнього законодавста накинути нам осоружну юрисдикцію. Ми нагадали їм про обставини нашої еміграції сюди і поселення на цій землі. Ми волали до їхньої природної справедливості й великодушності. Ми благали їх припинити, заради нашого спільного коріння, ці беззаконня, які неодмінно приведуть до розриву всіх наших зв'язків і стосунків. Та вони залишилися глухими до голосу справедливості і єдинокровності. Таким чином, ми змушені визнати необхідність нашого відокремлення і вважати їх, як і решту людства, ворогами у воєнний час, друзями – в мирний.

Відтак ми, представники Сполучених Штатів Америки, зібрані на Генеральному Конгресі, засвідчуємо щирість наших намірів світовому Верховному Судді та іменем і владою доброго народу наших колоній урочисто оголошуємо і заявляємо, що відтепер ці сполучені колонії є вільні й незалежні держави і мають бути такими за всіма правами; що вони вільні від будь-якої залежності від Британської Корони і що всі політичні зв'язки між ними і Великобританією уповні розірвані; що як вільні й незалежні держави вони мають повне право оголошувати війну, підписувати мир, укладати союзи, встановлювати торгівлю та здійснювати всі інші справи, властиві незалежній державі. І ми заприсягаємося один одному, покладаючись на захист Божественного Провидіння, підтримати цю Декларацію; і за порукою цього нехай буде наше життя, наша доля і наше непорушне слово честі.

[В]

ІНАВГУРАЦІЙНА ПРОМОВА 1801 РОКУ

Друзі й співгромадяни!

Покликаний на голову виконавчого уряду нашої країни, користаюся з присутності тієї частини моїх співгромадян, яка тут зібралася, щоб висловити мою

велику подяку за прихильність, з якою вони ласкаво поставилися до мене, та широко заявити, що цей обов'язок вищий від моїх здібностей, і що я беру його з турботними й боязкими передчуттями, що їх справедливо викликають великі обов'язки і кволі мої сили. Нація, яка зростає, поширюється по широкій і родючій землі, перепливає всі моря з багатьма продуктами своєї промисловості, займається торгівлею з державами, які відчують силу й забувають право, нація, яка швидко посувається на зустріч долі, яку їй годі збагнути людським оком, – коли я обмірковую ці чудові речі, і бачу пошану, щастя й надії цієї нашої улюбленої країни, якої справи і керівництво довірені мені сьогодні, не стає мені духу від тих роздумів і я корюся перед розміром цих зобов'язань. І дійсно я мусів би впасти в розпуку, якби присутність багатьох, кого я тут бачу, не нагадувала мені, що я знайду в інших, передбачених нашою Конституцією, високих членів уряду підтримку – мудрість, доброчесність і ентузіазм, на які зможу покласти в скрутному становищі. Бадьоро, отже, дивлюся на вас, панове, кому довірені державні функції законодавства, і на тих, хто працює з вами; я сподіваюся поради й підтримки, які дозволять нам безпечно кермувати судном, в якому ми всі пливемо по суперечних подіях неспокійного світу.

Під час обміну думок, які тут відбувалися, жвавість суперечок і зусиль часом мали характер, обманливий для чужих людей, незвиклих думати вільно й говорити й писати те, що вони думають; але все це, вирішене голосом нації й проголошене згідно з правилами Конституції, звичайно, влаштується само собою під волею закону і об'єднається в спільному зусиллі для загального добра. Всі також матимуть на увазі той святий принцип, що хоча воля більшості має першість у всіх випадках, ця воля, щоб бути правосильною, мусить бути розважливою; що меншість має однакові права, які мусять охороняти однаковий закон, і що порушення їх є насильством!

Хай нас, співгромадяни, об'єднає одне серце, одна думка. Відновімо ту гармонію й приязнь в суспільних стосунках, без яких воля і навіть саме життя – лише нудьга. І подумаймо, що прогнавши з нашої країни ту релігійну нетерпимість, під якою людський рід так довго спливав кров'ю й страждав, ми мало чого досягли, якщо підтримуємо політичну нетерпимість, так само деспотичну, неморальну і спроможну на такі самі жорсткі та криваві переслідування, як і нетерпимість релігійна. В час страждань і конвульсій Старого світу, протягом болісних поривань розлюченої людини, яка в кровопролитті і в убивстві шукає свою давновтрачену свободу, – не диво, що розбурхані хвилі досягнули аж до цих далеких і мирних берегів; одні це відчували в нас і боялися більше, а інші – менше, і думки щодо потрібних заходів безпеки розділилися. Але не кожна різниця думки є різницею принципів. Ми називали різними іменами братів тієї самої ідеї. Ми всі – республіканці, ми всі – федералісти. Якщо є поміж нами хтось, хто хотів би розпустити федерацію або змінити її республіканську форму – нехай вони стоять спокійно, як підпори безпеки, помилкові погляди яких можна толерувати, коли розум є вільний боротися з ними. Звичайно, я знаю, що деякі чесні люди бояться, що республіканський уряд не є достатньо сильний, але чи чесний патріот, у розпалі успішного експерименту, покине уряд, який досі беріг нашу свободу – і беріг твердо – на ґрунті теоретичного та уявного страху, що нашому урядові – найліпшій надії світу – може, бува, бракуватиме енергії збе-

регти самого себе? Я сподіваюся, що ні. Навпаки, я вірю, що єдиний уряд, при якому кожна людина, на заклик закону, поспішить під прапори закону і зустріне порушення громадського устрою як свою власну особисту справу. Іноді кажуть, що людина не може покладатися керувати сама собою. Чи ж можна тоді покластися на керування інших? Чи може ми знайшли ангелів у вигляді королів, щоб правити людьми? Нехай історія відповість на це питання.

Отже, візьмімося мужньо і впевнено продовжувати наші власні федеральні й республіканські ідеї, нашу відданість федерації, її урядові. Щасливо відділені на одній четвертій земної кулі природою і широким океаном від нищівного безладдя, надто горді, щоб терпіти приниження інших, володіючи вибраною країною, з простором достатнім для наших нащадків до тисячного й тисячного покоління, відчуваючи належне значення наших рівних прав для розвитку власних здібностей, працьовитості, заслужити на довір'я наших співгромадян, не на основі нашого походження, але наших вчинків і їхнього значення; просвічені великодушною релігією, які справді відверто визнаємо, хоч у різних формах, всі вони проповідують чесність, правду, стриманість, вдячність і любов до людини; визнають і вклоняються Всемогучому Провідінню, яке всіми своїми дарами доводять, що воно радіє щастям людини тут і ще більшим щастям її на тому світі – втішаючися усіма цими благодіяннями, чого ще потребуємо ми, щоб стати щасливим і квітучим народом? Ще одного, співгромадяни, – мудрого і ощадливого уряду, який спинятиме людей від чинення собі взаємної шкоди, а в інших справах дасть їм волю розвивати свою працьовитість і самоудосконалення, та не відбиратиме хліба з рота робітника, який його заробив. У цьому полягає суть доброго уряду, і цього ми потребуємо, щоб завершити перелік наших благ.

Готовий приступити до виконання обов'язків, які охоплюють усе добре і цінне для вас, співгромадяни, я хотів би, щоб ви розуміли, що саме я вважаю за істотні принципи нашого уряду, які, відповідно, мусіли б сформувати його адміністрацію. Я викладаю їх дуже стисло, визначаючи лише загальні принципи, а не всі їхні обмеження. Однакове й точне правосуддя для всіх людей, незалежно від стану та політичних або релігійних переконань; мир, торгівля та чесна дружба з усіма націями, з жодною не заплутуючися в союзи; підтримка урядів кожного штату в усіх їхніх правах, як найкомпетентніших адміністраторів наших домашніх справ і найпевніших твердинь проти антиреспубліканських тенденцій; збереження загального уряду в усій його конституційній силі як єдиної запоруки нашого миру вдома та безпеки за кордоном; ревне дотримання виборчих прав народу – помірне і надійне виправлювання зловживань, підтигання мечем революції там, де нема мирних заходів; абсолютна покірність рішенням більшості, що є життєво важливим принципом республіки, від якого немає відклику, хіба до сили – згубного принципу матері деспотизму; добре зорганізована міліція, – наша найліпша підпора в мирний час і в перші моменти війни, поки її не замінять регулярні частини; зверхність цивільної влади над військовою; економія в громадських видатках, щоб не обтяжувати робітничої сили; чесне виплачування наших боргів і святе дотримання громадського довір'я; підтримування хліборобства і його помічниці торгівлі; розповсюдження інформації і притягнення всіх зловживань до суду громадської opinio; свобода релігії,

свобода преси й особиста воля під захистом Habeas Corpus та суд безпосередньо обраних присяжних. Ці принципи є яскравими зорями, які йшли перед нами і керували нашими кроками протягом років революції і реформ. Розум наших мудреців і кров наших героїв досягнули їх. Вони повинні бути символом нашої політичної віри, підручником громадянського навчання, пробним каменем для тих, на чію службу ми покладаємося, і коли б ми відійшли від них у момент помилок чи тривоги, то треба поспішати вернутися і знову йти шляхом, який веде до миру, волі та безпеки.

Я готуюся, отже, на пост, на який ви призначили мене. З досвідом праці на підлеглих посадах, достатнім, щоб бачити труднощі цієї найвищої посади, я знаю, що рідко щастить недосконалій людині залишити цей пост, зберігаючи ту репутацію і ту громадську прихильність, які привели її туди. Не претендуючи на те високе довір'я, яке ви поклали на першого нашого і найбільшого революційного діяча, чії видатні заслуги дали йому право на любов і перше місце в батьківщині та призначили йому найяснішу сторінку в книзі чесної історії, я прошу лише стільки довір'я, скільки треба для твердості й ефективності в законному керівництві вашими справами. Я часто буду помилятися, через хибне міркування. Коли я буду правий, мені часто будуть приписувати помилки ті, чие положення не дає їм достатньо широкого погляду на речі. Я прошу вашої поблажливості щодо моїх помилок, які ніколи не будуть ненавмисними, і прошу вашої підтримки супроти помилок інших людей, які можуть осуджувати те, чого вони не знають з усіх боків. Схвалення, яке ви дали мені своїм голосуванням, є великою втіхою для мене за минуле, і моїм майбутнім намаганням буде виправдати добру опінію тих, хто наперед обдарував мене нею, викликати її в інших, роблячи їм добро, наскільки є моєї сили, і спричинитися до щастя і свободи всіх.

Отже, покладаючись на підтримку вашої доброї волі, я з покірністю приступаю до праці, готовий відійти від неї кожноразно, як ви усвідомите, що у вашій силі є зробити багато ліпший вибір. І нехай Найвище провидіння, яке править долею всесвіту, веде нашу адміністрацію найкращим шляхом і дасть їй сприятливі умови для вашого миру й добробуту.

Джеймс Медісон

[A]

Серед численних переваг, що їх обіцяє добре побудований Союз, жодна не заслуговує на більш точне й детальне викладення, ніж його здатність стримувати й послаблювати запеклість чвар. Прихильник народного врядування ніколи не відчуває такої тривоги за характер і долю республіки, як тоді, коли помічає в неї нахил до цього небезпечного лиха. Тому він належним чином оцінить будь-який план, що, не порушуючи близьких йому принципів, забезпечить правильне лікування від цієї хвороби. Нестабільність, несправедливість і плутанина, принесені до народних рад, і справді були смертельними хворобами, від яких скрізь гинула народна влада, й вони й надалі залишаються тими улюбленими й благодатними темами, що на них спираються в своїй пишномовній риторичі опоненти свободи. Звичайно, не слід надто захоплюватися цінними вдосконаленнями, внесеними американськими конституціями до моделей народного врядування, стародавніх та новочасних; але було б непробачною упередженістю заперечувати те, що вони з бажаною й очікуваною дієвістю усували саме цю небезпеку. Скрізь чутно скарги від наших найтурботливіших і найдоброчесніших громадян – рівною мірою прихильників громадської та приватної лояльності й громадянської та особистої свободи – на те, що наші уряди надто нестабільні, що загальним благом нехтують у зіткненнях суперницьких партій, а потрібні заходи надто часто обираються не за нормами справедливості, не з урахуванням прав меншості, а завдяки великій перевазі зацікавленої більшості. Як би нам не хотілося, щоб ці скарги виявилися безпідставними, очевидність фактів не дозволить нам заперечувати, що вони певною мірою справедливі. Безсторонній розгляд нашого становища справді виявить, що в деяких лихах, від яких ми страждаємо, було хибно звинувачено діяльність наших урядів. Але водночас він виявить, що неможливо якоюсь однією причиною пояснити багато які з наших найтяжчих нещастя – зокрема, ту загальну й дедалі більшу недовіру до держави й тривогу за особисті права, що зараз панують на всьому нашому континенті. Цим поясненням є, мабуть, насамперед (якщо не цілком) наслідки отих хиткості та несправедливості, що ними дух партійності заплямував нашу державну адміністрацію.

Під партією я маю на увазі об'єднання певної кількості громадян (чи то більшості, чи то меншості від усього загалу), які діють під впливом якоїсь

спільної спонуки – пристрасті або інтересу – всупереч правам інших громадян або сталим і сукупним інтересам спільноти.

Є два способи виправлення такого лиха, як партійні чвари: усунення його причин та послаблення його наслідків.

Є, в свою чергу, два способи усунення причин партійних чвар: перший – знищення свободи, яка зумовлює його виникнення, другий – надання всім громадянам однакових думок, пристрастей та інтересів.

Саме про перший засіб лікування можна цілком підставно сказати, що він гірший за хворобу. Свобода для розбрату є тим самим, чим є повітря для вогню – поживкою, без якого він вмить згасає. Але скасовувати вкрай важливу для політичного життя свободу через те, що вона сприяє виникненню чвар, було б не менш безрозсудно, ніж прагнути знищення необхідного для будь-якого життя повітря через те, що воно сприяє руйнівній дії вогню.

Нездійсненність другого засобу дорівнює нерозумності першого. Доки людському розуму властиво помилятися й доки людина має право користуватися своїм розумом, доти існуватимуть різні думки. Доки існує зв'язок між розумом людини та її себелюбством, її думки та пристрасті відзначатимуться взаємним впливом, і перші будуть невід'ємними від других. Відмінність у здібностях людей, із якої походять права власності, є не менш нездоланною перешкодою для одностайності інтересів. Захист цих здібностей є першою метою державної влади. Із захисту різних і нерівних здібностей до набуття власності безпосередньо випливає володіння різними обсягами та різновидами власності, а наслідком впливу цих відмінностей на почуття та погляди відповідних власників є поділ суспільства на різні зацікавлені групи та партії.

Причини партійного розбрату криються, таким чином, у природі людини, й ми бачимо їх скрізь, на різних рівнях діяльності, згідно з різними обставинами громадянського суспільства. Завзяте обстоювання різних опіній щодо релігії, державного врядування та багатьох інших питань як теорії, так і практики; відданість різним лідерам, які амбіційно сперечаються за першість і владу, або людям іншого роду, чия доля схвалювала людські почуття, – все це, в свою чергу, поділяло людство на партії, розпалало в них взаємну ворожість і куди як більше схияло до утисків і пригнічення один одного, ніж до співробітництва заради спільного блага. Ця схильність людства до взаємної ворожнечі є такою сильною, що там, де не траплялося важливого приводу для неї, було досить цілком нікчемних або уявних розбіжностей, аби розпалити в людях недружні пристрасті й спонукати найжорстокіші конфлікти. Але найпоширенішим і найтривкішим джерелом розбрату завжди був різний і нерівний розподіл власності. Ті, хто має власність, і ті, хто її не має, завжди утворювали різні кола в суспільстві. Така сама відмінність існує між кредиторами та боржниками. Інтереси землевласників, промисловців, торговців, фінансистів та багатьох дрібніших категорій суспільства неминуче виникають у цивілізованих націях і поділяють їх на різні класи, спонукувані різними почуттями та поглядами. Упорядкування цих різних і суперечливих інтересів становить головне завдання сучасного законодавства та вносить дух партійності і фракційності в необхідну й повсякденну роботу уряду.

Нікому не дозволяється бути суддею у власній справі, бо особиста зацікавленість, безперечно, впливає на судження людини й може позначитися на її чесності. Такі самі, якщо не більші, підстави вважати, що й група людей не здатна бути водночас суддями та сторонами справи. Однак що являють собою багато які з найважливіших законодавчих актів, як не судові рішення, тільки не стосовно прав окремих осіб, а стосовно прав великих груп громадян? І ким є різні категорії законодавців, як не адвокатами й сторонами справ, що їх вони вирішують? Якщо пропонується якийсь закон стосовно приватних боргів, то це питання, в якому кредитори репрезентують одну сторону, а боржники – іншу. Правосуддя має підтримувати рівновагу між ними. Однак ці сторони самі є і змушені бути суддями, і найчисленніша сторона, тобто, інакше кажучи, наймогутніша партія найімовірніше візьме гору. Чи треба заохочувати вітчизняне виробництво за допомогою обмежень, запроваджених для іноземних товарів, і якою мірою? Це питання, яке по-різному вирішуватиметься землевласниками та промисловцями, й мабуть, кожен із цих класів керуватиметься не лише міркуваннями справедливості та загального добра. Пропорційний розподіл податків на різні види власності вимагає від законодавців найсумліннішої безсторонності. Однак немає, мабуть, сфери законодавства, яка надавала б панівним партіям більше нагод і спокус зневажати норми справедливості, ніж ця. Кожний шилінг, яким вони обтяжують меншість, – це шилінг, збережений ними для себе.

Марно сподіватися на те, що освічені державні мужі узгодять ці суперечливі групові інтереси та поставлять їх усі на службу громаді. Освічені державні мужі не завжди стоятимуть біля керма. До того ж у багатьох випадках таке узгодження взагалі неможливе без урахування певних опосередкованих і віддалених міркувань, які рідко бувають над тією безпосередньою вигодою, що її одна сторона може вбачати в нехтуванні прав іншої або блага всієї громади.

Отже нам доводиться зробити висновок, що *причини* розбрату усунути неможливо й допомоги треба шукати лише в засобах послаблення його *наслідків*.

Якщо якась угруповання становить менше, ніж більшість, то таку допомогу може надати республіканський принцип, який дозволяє більшості взяти гору над згубними поглядами цього угруповання шляхом звичайного голосування. Така партія може заважати адміністрації та стрясати суспільство, але вона не зможе здійснювати насильство під машкарою конституційних форм. Якщо ж таке угруповання складає більшість, то ця форма народного врядування дозволяє йому приносити в жертву своїй головній пристрасті чи інтересам і загальне добро, і права інших громадян. Отже, захист загального добра та особистих прав від небезпеки такого розбрату й водночас збереження духу й форми народного врядування становлять ту велику мету, на яку спрямовані наші дослідження. Дозволю собі додати, що вирішення цього величезного завдання дозволить врятувати цю форму врядування від ганьби, якої вона такий тривалий час зазнавала, й рекомендувати її людству як гідну високої поваги та запровадження.

Які ж засоби допоможуть досягти цієї мети? Очевидно, що таких засобів лише один чи два. Треба або запобігти одночасному існуванню однакових прагнень чи інтересів у більшості, або завадити більшості з такими збіжними пристрастями чи інтересами узгодити й здійснити свої деспотичні заміри, позбавивши її переваг чисельності та розташування. Адже якщо дозволити відповідним

спонукам і нагодам збігтися, то, як ми добре знаємо, належного стримування не забезпечать ні моральні, ні релігійні мотиви. Вони виявляються безсилими проти несправедливості й жорстокості окремих людей і втрачають свою дієвість пропорційно до сукупної кількості таких людей, тобто тим більше, чим потрібнішою стає їх дієвість.

Із цього погляду на даний предмет можна зробити висновок, що проста демократія, під якою я маю на увазі громаду, що складається з незначної кількості громадян, які збираються й особисто здійснюють державне врядування, не може забезпечити жодного засобу виправлення такого лиха, як партійний розбрат. Майже в кожному випадку більшість загалу відчуватиме спільну пристрасть або спільну зацікавленість. Спілкування і згода впливають із самої форми врядування, і немає жодних способів завадити спонукам пожертвувати слабшою стороною чи якоюсь непереносною особою. Тому такі демократії завжди являли собою видовище бурхливих пристрастей і суперечок, завжди вважалися несумісними з особистою безпекою та правами власності, і їх життя, як правило, було коротким, а смерть жорстокою. Політики-теоретики, які захищали цей різновид державного устрою, хибно вважали, що забезпечення абсолютної рівності політичних прав людей водночас дозволить досягти абсолютної рівності й подібності їхньої власності, їхніх думок і почуттів.

Республіка ж, під якою я розумію врядування за певною схемою представництва, відкриває іншу перспективу й обіцяє той засіб лікування, якого ми шукаємо. Розгляньмо ті пункти, в яких вона відрізняється від чистої демократії, і ми збагнемо і природу цього засобу, і дієвість, якої має йому надати Союз.

Дві великі відмінності між демократією та республікою полягають ось у чому: по-перше, це делегування державної влади в республіці невеликій кількості громадян, обраних рештою; по-друге, це більша кількість громадян і більший простір країни, на які можна поширити республіку.

Наслідком першої відмінності є можливість удосконалити й розширити погляди громадськості через посередництво якоїсь обраної сукупності громадян, мудрість яких допоможе найкраще виявити справжні інтереси країни, а патріотизм і любов до справедливості не дозволять принести ці інтереси в жертву тимчасовим або упередженим міркуванням. За такого порядку цілком може статися, що громадська думка, висловлена представниками народу, більше узгоджуватиметься з загальним добром, аніж за висловлення її самим народом, скликаним із цією метою. З іншого боку, наслідок може виявитися зворотним. Люди, схильні до чвар, до вузьких упереджень або згубних замірів, можуть за допомогою інтриг, корупції чи іншим шляхом виграти вибори, а потім зрадити інтереси народу. Внаслідок цього виникає питання: які республіки краще сприяють обранню справжніх охоронців народного добробуту – маленькі чи великі? І на користь других свідчать два очевидні міркування.

По-перше, треба зауважити, що навіть у найменшій республіці чисельність народних представників має бути доведена до певної кількості заради захисту від купки змовників, а у великій республіці їх чисельність треба обмежувати певною кількістю заради запобігання плутанині, притаманній натовпу. Отже, якщо кількість представників в обох випадках не пропорційна кількості двох складових, а є відповідно більшою в маленькій республіці, то звідси впливає,

що якщо частка придатних для цієї праці людей у великій республіці буде меншою, ніж у маленькій, то в першій існуватиме ширший вибір і внаслідок цього більше можливостей для правильного вибору.

По-друге, через те, що кожний представник у великій республіці обиратиметься більшою кількістю громадян, аніж у малій, негідним кандидатам буде важче з успіхом застосовувати ті безчесні хитрощі, за допомогою яких так часто виграються вибори; а оскільки голосування людей буде вільним, то більшою стає ймовірність того, що вони зосередяться на тих, хто відзначається найпривабливішими чеснотами та найширшою і найміцнішою репутацією.

Треба зізнатися, що в цьому випадку, як і в більшості інших, існує певна середина, з обох боків якої можна виявити недоречність. За надмірного розширення кола виборців представник має надто погане уявлення про всі їхні місцеві обставини та дрібні інтереси; за надмірного ж звуження цього кола він стає надто відданим своїм виборцям і не здатним повною мірою збагнути великі, загальнонаціональні цілі й прямувати до них. З цього погляду федеральна Конституція становить щасливе сполучення: великі, сукупні інтереси вона відносить до компетенції загальнонаціональних законодавчих органів, а місцеві й конкретні – до компетенції легіслатур штатів.

Ще одна відмінність полягає в тому, що коло діяльності республіканського уряду може охоплювати більшу кількість громадян і більшу територію, ніж сфера компетенції демократичного, й саме ця засаднича обставина дозволяє менше побоюватися партійних комбінацій у першому випадку, ніж у другому. Що менше суспільство, то меншою, мабуть, буде кількість різних партій і угруповань, то частіше більшість належатиме до однієї партії; що менше кількість людей, із яких складається більшість, і територія, на якій вони знаходяться, то легше їм узгодити й здійснити свої деспотичні плани. Розширте цю територію, й ви побачите більше розмаїття партій і угруповань; зменшиться ймовірність того, що певна більшість матиме спільну спонуку до порушення прав інших громадян, а якщо така спонука й існуватиме, то всім, хто її відчуває, буде важче виявити власну силу й діяти в згоді один із одним. Окрім інших перешкод можна відзначити ще одну: там, де існує усвідомлення несправедливих або безчесних замірів, їх поширення завжди стримується недовірою, пропорційною до числа тих, чия згода є конче необхідною.

Отже, виявляється, що тією самою перевагою, що її республіка має над демократією в послабленні наслідків розбрату, користується також більша республіка над меншиною, тобто Союз має перевагу над штатами, з яких він складається. Чи полягає ця перевага в заміні одних представників іншими – тими, кому просвічені погляди та добродесні почуття не дозволяють опускатися до місцевих упереджень і замишляти несправедливість? Неможливо заперечувати, що представники Союзу найімовірніше матимуть ці необхідні якості. Чи полягає ця перевага в тому, що більше розмаїття партій забезпечувати кращий захист від таких випадків, коли одна партія переважає кількістю й пригнічує решту? Безперечно, збільшення числа партій усередині Союзу підвищить і цю гарантію. Чи полягає, нарешті, ця перевага в кращій протидії узгодженню та здійсненню потаємних бажань несправедливої і зацікавленої більшості? Тут знову-таки розміри Союзу гарантують найвідчутнішу перевагу.

Вплив схильних до розбрату лідерів може роздмухати полум'я в їхніх власних штатах, але не зможе поширити пожежу на решту штатів. Якесь релігійна секта може виродитися в політичну фракцію в тій чи іншій частині Конфедерації; велика ж кількість сект, розпорошених по всім її землям, стане для національних рад гарантувати від будь-якої небезпеки з цього боку. Прагнення до запровадження паперових грошей, до скасування боргів, до рівного поділу власності або до здійснення будь-якого іншого нечестивого чи шкідливого проекту буде менше здатне просякнути все тіло Союзу, ніж його окремих членів; так само ця хвороба ймовірніше вразить окреме графство чи округ, аніж увесь штат.

Отже, в розмірах і належній структурі Союзу ми вбачаємо певний республіканський засіб лікування хвороб, найбільш притаманних республіканському устрою. І не менш сильним, ніж насолода та гордість від того, що ми республіканці, має бути наше палке бажання виплекати дух і зберегти характер Федералістів.

[B]

Після огляду загальної форми запропонованого уряду й загальної сукупності наданих йому повноважень я переходжу до розгляду конкретної структури цього уряду та розподілу цієї сукупності повноважень поміж його складовими.

Одне з головних заперечень, що його висувують найбільш шановані критики Конституції, пов'язане з гаданим порушенням політичного принципу відокремленості законодавчої, виконавчої та судової гілок влади. В запропонованій структурі федеральної влади, стверджують вони, жодним чином не враховано цієї важливої перестороги, потрібної для збереження свободи. Кілька різновидів влади розподілені та перемішані в такий спосіб, що одразу руйнується вся симетрія та краса форми, а деякі з важливих складових споруди піддаються небезпеці розвалитися під тиском непомірної ваги інших складових.

Безперечно, жодна політична істина не має більшої внутрішньої цінності, не підтримана авторитетом більш освічених покровителів свободи, ніж та, що лежить в основі цього заперечення. Зосередження всіх повноважень – законодавчих, виконавчих і судових – у тих самих руках (байдуже – однієї особи, кількох чи багатьох, байдуже – чи є їхня влада спадковою, самопризначеною чи виборною) можна справедливо назвати уособленням тиранії. Отож якби федеральну Конституцію можна було справді звинуватити в зосередженні або змішуванні повноважень чи навіть у схильності до такого зосередження, то не потрібно було б жодних інших аргументів, аби спричинити загальний осуд такої системи. Однак я переконаний, що для кожного має стати очевидно: таке звинувачення не має підстав, а принцип, на який воно спирається, було прийнято й застосовано цілком хибно. Для того щоб скласти собі правильне уявлення щодо цього важливого предмету, варто з'ясувати, в якому сенсі збереження свободи потребує відокремлення й розрізнення цих трьох основних гілок влади.

Оракулом, до якого завжди звертаються й якого цитують із цього приводу, є славнозвісний Монтеस्क'є. Якщо він і не є автором цього неоціненного правила політичної науки, то йому принаймні належить заслуга його найдієвішої демонстрації та рекомендації людству. Тож давайте в першу чергу з'ясуємо думку Монтеस्क'є з цього питання.

Британська конституція була для Монтеस्क'є тим, чим Гомер був для авторів дидактичних праць із епічної поезії. Ті вважали творчість безсмертного співця досконалим взірцем, джерелом принципів і правил епічного мистецтва, критерієм оцінки будь-яких подібних творів. Так само й для великого політичного мислителя конституція Англії була взірцем, або (якщо скористатися його власним висловом) дзеркалом політичної свободи, і він сформулював у вигляді елементарних істин деякі характерні принципи цієї конкретної системи. Тож для впевненості в правильному тлумаченні його заміру в цьому випадку звернімося до того джерела, звідки було взято згаданий принцип.

Навіть поверхове ознайомлення з британським державним устроєм дозволяє зрозуміти, що законодавча, виконавча і судова гілки влади в Британії аж ніяк не є цілком відокремленими одна від одної. Голова виконавчої влади являє собою невід'ємну складову законодавчої влади. Він один має прерогативу укладення угод із іноземними правителями, які набувають потім, за певних обмежень, чинності законодавчих актів. Усі представники судової влади призначаються ним, з подання двох палат парламенту можуть усуватися ним із посади, а в тих випадках, коли він вважає за потрібне з ними порадитися, становлять одну з його конституційних рад. Одна з палат законодавчого органу теж становить велику конституційну раду для глави виконавчої влади, а з іншого боку, їй єдиній належить судова влада у випадках імпічменту, а також найвища апеляційна юрисдикція в усіх інших справах. Судді, зі свого боку, настільки пов'язані з законодавчим органом, що часто відвідують його засідання й беруть участь у обговореннях, хоч і не мають законодавчого голосу.

Із цих фактів, що ними керувався Монтеस्क'є, можна зробити впевнений висновок: коли він писав про те, що «не може бути свободи там, де законодавча та виконавча влада зосереджені в руках однієї особи або одного органу», або там, де «судові повноваження не відокремлені від законодавчих і виконавчих повноважень», то він не мав на увазі, що ці гілки влади не можуть брати часткової участі в діяльності одна одної або контролювати одна одну. Його власні слова, а ще переконливіше – той приклад, що на нього він спирався, свідчать лише про те, що засадничі, принципи вільного державного устрою порушуються там, де всі повноваження однієї з гілок влади належать тому самому органу, який має всі повноваження іншої гілки влади. Так було б у досліджуваному Монтеस्क'є устрої Великої Британії, якби король – єдиний представник виконавчої влади – користувався також усією повнотою законодавчої влади або очолював здійснення правосуддя; так було б і в тому випадку, якби законодавчому органу належала найвища судова влада або найвища виконавча. Однак такі вади не можна закинути цьому державному устроєві. Той, кому в Великій Британії належить уся виконавча влада, не може сам видавати законів, хоч і може відхилити будь-який закон; він не може особисто здійснювати правосуддя, хоч і має право призначати тих, хто його здійснює. Судді не можуть користуватися прерогативою виконавчої влади, хоч вони і є її відгалуженнями; не можуть вони виконувати й будь-яких законодавчих функцій, хоча законодавчі ради можуть користуватися їхніми рекомендаціями. Законодавчий орган назггал не може виконувати жодних судових дій, хоча спільним актом двох його палат судді можуть усуватися зі своїх посад, а одна з палат має повноваження останньої

судової інстанції. Вся законодавча влада, взята разом, знов-таки не може користуватися прерогативою виконавчої влади, хоч одна з її гілок становить найвищу виконавчу владу, а інша, на підставі імпичменту з боку третьої, може судити й виносити вирок усім підлеглим посадовцям виконавчої влади.

Доводи, якими Монтеск'є обґрунтовує свою максиму, додатково ілюструють те, що він має на увазі. «Коли законодавчі та виконавчі повноваження зосереджені в руках однієї особи чи органу, – каже він, – то свобода неможлива, бо тоді виникають побоювання, що один і той самий монарх або сенат ухвалить тиранічні закони й виконуватиме їх у тиранічний спосіб». І ще: «Там, де судові повноваження сполучаються з законодавчими, життя та свобода підданого можуть залежати від свавілля, бо тоді суддя є й законодавцем. Там, де вони сполучаються з виконавчою владою, суддя може поводитися з усією жорстокістю гнобителя». Деякі з цих аргументів докладніше розгорнуто в інших уривках, але й у такому стислому викладенні вони достатньо підтверджують правильність нашого тлумачення славнозвісного принципу цього уславленого автора.

Якщо ми звернемося до конституцій деяких із наших штатів, то виявимо, що попри всю виразність, а інколи й беззастережність, із якими там сформульовано цю аксіому, жодна з конституцій не становить прикладу абсолютного й чіткого відокремлення гілок влади. Нью-Гемпшир, який уклав свою конституцію останнім, немовби цілком усвідомлював неможливість і недоцільність уникнення будь-якого змішування цих гілок і тому супроводив цю доктрину застереженням, оголосивши, що «законодавча, виконавча та судова влади мають відокремлюватися й бути незалежними одна від одної настільки, наскільки це дозволяв характер вільного державного устрою й наскільки це є сумісним із усіма тими непорушними узами єдності та приязні, що пронизують усю конституцію». Тож конституція Нью-Гемпшира змішує ці гілки влади в кількох відношеннях. Сенат, який становить одну з гілок законодавчої влади, є водночас судом для розгляду справ, пов'язаних із імпичментом. Президент – глава виконавчої влади – є також головуючим членом Сенату, де він окрім постійного рівного права голосу має право вирішального голосу в випадках рівного розподілу голосів. За деяких обставин сам глава виконавчої влади обирається щороку законодавчим органом, члени якого також щороку обирають із-поміж себе склад його кабінету. Деякі урядовці штату також призначаються на посаду легіслатури. Членів же судового департаменту призначає виконавчий орган.

У конституції Массачусетса теж виявлено достатню, хоч і менш підкреслену обережність у викладенні цього фундаментального принципу свободи. Вона проголошує, що «законодавчі органи ніколи не можуть здійснювати виконавчих і судових повноважень або якогось одного з них; судові органи ніколи не можуть здійснювати законодавчих і виконавчих повноважень або якогось одного з них. Ця декларація точно відповідає доктрині Монтеск'є в нашому тлумаченні й у жодному пункті не суперечить проектові, запропонованому Конвентом. Вона не передбачає нічого більшого, ніж заборона кожній із гілок влади, взятій у цілому, здійснювати повноваження іншої гілки. У самій конституції, що їй передує ця декларація, припускається часткове змішування влад. Глава виконавчої влади користується обмеженим правом вето щодо законодавчого органу, а сенат, який становить одну зі складових легіслатури, є судом

імпичменту для членів як виконавчої, так і судової гілок влади. Представники судового департаменту, в свою чергу, можуть призначатися на посаду виконавчою владою й усуватися нею ж за поданням обох органів законодавчої влади. І, нарешті, законодавчий орган щороку призначає на посади певну кількість урядовців штату. Позаяк призначення на посади, особливо в органах виконавчої влади, за своєю природою є виконавчою функцією, то автори цієї конституції порушили (принаймні в цьому останньому пункті) правило, встановлене ними самими.

Конституції штатів Род-Айленд і Коннектикут я залишаю поза увагою, бо їх було складено до Революції і навіть ще до того, як принцип, що його ми зараз розглядаємо, звернув на себе увагу політиків. Конституція штату Нью-Йорк не містить декларації з цього приводу, але при її укладанні вочевидь була врахована небезпека недоречного змішування різних гілок влади. І все ж таки вона надає главі виконавчої влади право часткового контролю за законодавчою владою, а на додаток до цього надає таке саме право й судовій владі і навіть сполучає виконавчі та судові органи в здійсненні цього контролю. У раді штату з призначень на посади об'єднано представників законодавчої та виконавчої влади, які призначають посадовців як виконавчих, так і судових органів. А суд з розгляду справ, пов'язаних із імпичментом і виправленням судових помилок, має складатися з палат легіслатури та головних представників судової влади.

У конституції штату Нью-Джерсі різні повноваження державної влади перемішані більше, ніж у будь-якій із попередніх. Губернатор, який очолює виконавчу владу, призначається законодавчим органом; він є головою суду справедливості та суддею в спадкових справах, тобто суддею штату в справах спадкоємства й опіки, членом Вищого апеляційного суду та головою (з правом вирішального голосу) однієї з палат законодавчого органу. Та сама палата діє, в свою чергу, як виконавча рада при губернаторі й разом із ним складає Апеляційний суд. Представники судової влади призначаються законодавчим органом і можуть усуватися зі своїх посад однією з його палат на підставі імпичменту, висунутого другою палатою.

Згідно з конституцією Пенсильванії, президент – глава виконавчої влади – щорічно обирається шляхом голосування, в якому переважна участь належить представникам законодавчої влади. Спільно з законодавчою радою він призначає членів судових органів і утворює суд імпичменту, який розглядає звинувачення, висунуті проти будь-яких посадовців судових і виконавчих органів. Судді Верховного суду та мирові судді теж усуваються з посад легіслатурою, якій у деяких випадках належить також право помилування. Члени виконавчої ради внаслідок самої своєї посади стають мировими суддями для всього штату.

У штаті Делавер глава виконавчої влади щорічно обирається представниками законодавчої влади. Співкері обох палат законодавчого органу є віце-президентами виконавчої влади. Глава виконавчої влади, разом із шістьма іншими її представниками, призначає палатами законодавчого органу (по троє від кожної), утворює Верховний апеляційний суд; інших суддів він призначає спільно з представниками законодавчої влади. По всіх штатах члени законодавчих органів можуть бути водночас мировими суддями. У штаті Делавер

представники однієї з палат легіслатури, як і члени виконавчої ради, за самою посадою є мировими суддями. Головні посадовці виконавчих органів призначаються легіслатурою, одна з палат якої утворює суд імпічменту. Усі посадовці можуть усуватися з посад за поданням легіслатури.

Меріленд засвоїв вищезгаданий принцип у найбільш беззастережний спосіб: він проголосив, що законодавчі, виконавчі та судові повноваження державної влади мають назавжди бути відокремленими й відмінними одне від одного. Попри це конституція цього штату передбачає можливість призначення глави виконавчої влади законодавчим органом, а представників судової влади – виконавчою владою.

Конституція штату Вірджинія висловлюється з цього приводу ще більш промовисто: «законодавча, виконавча та судова гілки влади мають бути окремими й відмінними, й жодна з них не може здійснювати повноважень, що по праву належать іншій, і жодна особа не може водночас користуватися повноваженнями більш ніж однієї з них, за винятком суддів окружних судів, які можуть обиратися до обох палат законодавчих зборів штату». Проте ми виявляємо в ній не тільки цей особливо зазначений виняток стосовно членів судів нижчого рівня, а й те, що глава виконавчої влади разом із його виконавчою радою можуть призначатися легіслатурою, а два члени виконавчої ради кожні три роки замінюються іншими на розсуд легіслатури, яка займається також призначеннями на три головні посади як у виконавчих, так і в судових органах. Прерогатива виконавчої влади на помилування також в одному випадку надається законодавчій гілці влади.

Конституція Північної Кароліни, в якій декларується, що «законодавчі, виконавчі та вищі судові повноваження державної влади повинні бути назавжди відокремлені й відмінні одна від одної», водночас доручає законодавчому органу призначення не лише глави виконавчої влади, а й усіх головних посадовців усіх трьох гілок влади.

У Південній Кароліні представники виконавчої влади за конституцією обираються законодавчим органом. Він призначає також представників судової влади, в тому числі навіть мирових суддів і шерифів, а також посадовців виконавчих органів, аж до капітанів армії та флоту, штату.

У конституції Джорджії, де проголошується, що «законодавча, виконавча і судова гілки влади мають бути окремими й відмінними, й жодна з них не може здійснювати повноважень, по праву належних іншій», ми виявляємо, що право на заповнення вакансій у виконавчих органах належить легіслатурі, так само, зрештою, як і виконавча прерогатива помилування. Легіслатурою призначаються на посаду навіть мирові судді.

Наводячи ці приклади певного відступу від принципу відокремлення й відрізнення законодавчої, виконавчої та судової гілок влади, я не хотів би, щоб мене вважали прихильником тієї чи іншої організації державного врядування в окремих штатах. Я цілком усвідомлюю, що крім багатьох чудових принципів: втілених у згаданих конституціях, вони несуть на собі помітні ознаки поспіху, а ще більше – недосвідченості, в умовах яких вони склалися. Цілком очевидно, що в деяких випадках цей головний принцип порушувався внаслідок надто помітного змішування, а то й справжнього об'єднання різних гілок влади, і в

жодному випадку не було вжито належних заходів для дотримання на практиці того розподілу владних функцій, що був накреслений на папері. Я хотів лише довести, що висунуте проти запропонованої Конституції звинувачення в порушенні священного принципу вільного врядування не підтверджується ні його справжнім сенсом, вкладеним у нього автором, ні тим значенням, в якому його досі розуміли в Америці. Але цю важливу тему ми продовжимо в наступній статті.

[С]

Тож до якого засобу ми зрештою вдамося для запровадження на практиці необхідного розподілу влади між окремими гілками, передбаченого Конституцією? Єдино можливою відповіддю тут буде така: позаяк усі зовнішні заходи виявилися неефективними, цю ваду треба виправити винайденням такої внутрішньої структури державної влади, щоб її окремі складові могли шляхом своїх взаємних стосунків утримувати одна одну в належних межах. Не збираючись вдаватися до повного викладення цієї важливої ідеї, я наважуся лише на кілька загальних зауважень, які, можливо, допоможуть зробити її більш зрозумілою й дозволять нам скласти більш правильне уявлення про засади та структуру державної влади, запропоновані Конвентом.

Цілком очевидно, що для забезпечення належної основи того окремого й відмінного здійснення різних функцій влади, що його важливість для збереження свободи так чи інакше визнається всіма, кожна гілка влади повинна мати власну свободу дій, і відповідно до цього влада має бути так побудована, щоб представники кожної гілки якомога менше впливали на призначення представників інших гілок. Якщо цього принципу суворо дотримуватися, то всі призначення найвищих посадовців виконавчих, законодавчих і судових органів походять із одного джерела влади – народу, й каналами, які жодним чином не сполучатимуться між собою. Можливо, такий план організації окремих департаментів влади на практиці виявиться менш важким, ніж це може здаватися уможлядно. Проте його здійснення супроводжуватиметься певними труднощами й додатковими витратами, тому треба припускати можливість деяких відхилень від цього принципу. Зокрема, в запровадженні судового департаменту на полягати на судовому дотриманні цієї засади може бути недоцільно: по-перше, представники судової влади мають відзначатися особливими якостями, тому головним міркуванням має бути вибір такого способу їхнього призначення на посаду, який найкраще гарантуватиме наявність цих якостей; по-друге, довічний термін перебування на посаді в цьому департаменті швидко позбавить будь-якого сенсу залежність суддів від того джерела влади, яке розпоряджається цими посадами.

Не менш очевидно, що члени кожного департаменту мають якомога менше залежати від членів інших департаментів у питаннях платні, яку вони отримують на своїх посадах. Якщо в цьому питанні урядовці чи судді залежні від законодавчого органу, то їхня незалежність в будь-якому іншому питанні є суто номінальною.

Але найкраще забезпечення від поступового зосередження всієї влади в одному департаменті полягає в наданні керівниками кожного департаменту необ-

хідних конституційних засобів і особистих спонук для опору зазіханню із боку інших гілок влади. Тут, як і скрізь, засоби оборони треба зробити відповідними загрози нападу. Честолюбство має протистояти честолюбству. Інтереси людини мають бути пов'язані з конституційними правами посадовця. Можливо, потреба в таких механізмах для приборкання зловживань владою є певним віддзеркаленням природи людини. Проте чим є сама державна влада, як не найвеличезнішим віддзеркаленням людської природи? Адже якби люди були янголами, не було би потреби в жодному уряді. А якби янголами були члени уряду, то не потрібен був би ні зовнішній, ні внутрішній контроль за урядом. Коли ж створюється форма правління, за якої одні люди керують іншими, то найбільша складність пов'язана з тим, що спочатку треба дати урядові можливість контролювати тих, ким він керує, а потім зобов'язати його контролювати самого себе. Залежність від народу є, поза сумнівом, головним засобом контролю уряду, але досвід навчив людство необхідності додаткових пересторог.

Цю політику – за допомогою протилежних і суперницьких інтересів надолужувати відсутність кращих спонук – можна простежити в усій системі громадського життя, як приватного, так і публічного. Ми бачимо її вияви, зокрема, в усіх розподілах влади нижчого рівня, де постійною метою є відокремлення й упорядкування різних служб у такий спосіб, аби кожна з них могла контролювати іншу, а приватні інтереси кожної людини стояли на варті її публічних прав. Ці винаходи, продиктовані розумною обережністю, не менш корисні і в розподілі найвищих державних повноважень.

Однак неможливо забезпечити всі гілки влади однаковими можливостями самозахисту. За республіканської форми правління перевага неминуче належить законодавчій владі. виправити цю недоречність можна, розділивши легіслатуру на окремі законодавчі органи та зробивши їх – за допомогою різних способів обрання та різних принципів діяльності – настільки мало пов'язаними між собою, наскільки це дозволяє характер їх спільних функцій і спільна залежність від суспільства. Для захисту від небезпечних зазіхань можуть знадобитися й додаткові перестороги. Оскільки вага законодавчої влади вимагає такого її розподілу, то слабкість виконавчої влади, з іншого боку, може вимагати її зміцнення. На перший погляд абсолютне право вето на рішення легіслатури здається природним засобом оборони, що ним треба озброїти органи виконавчої влади. Але цей засіб не буде, мабуть, ані цілком безпечним, ані достатнім. За звичайних обставин ним можуть користуватися без належної твердості, а за надзвичайних – підступно зловживати ним. Чи не можна виправити цього недоліку абсолютного права вето за допомогою певного спеціально зумовленого зв'язку між цією слабкішою гілкою влади та слабкішим органом сильнішої гілки, завдяки якому ця остання буде змушена захищати конституційні права першої, не надто поступаючись власними правами?

Якщо принципи, на які спираються ці спостереження, є правильними (а я в цьому переконаний) і якщо застосувати їх до конституцій окремих штатів і до федеральної Конституції як критерій, то виявиться, що навіть федеральна Конституція не відповідає їм цілком, а конституції штатів і поготів не витримують такого випробування.

Крім того, є два міркування, які особливо стосуються американської федеральної системи та показують її під дуже цікавим кутом зору.

Перше. У поокремій республіці вся влада, що нею поступається народ, передається одному-єдиному урядові, і засобом проти узурпації влади там є поділ її на окремі гілки. В об'єднаній республіці, якою є Сполучені Штати, віддана народом влада спочатку поділяється між двома різними урядами (федеральним і штатовими), а потім частка влади, виділена кожному з них, розподіляється між різними й поокремими гілками влади. Звідси виникає подвійне забезпечення прав народу. Різні уряди контролюватимуть один одного й водночас кожний із них контролюватиме самого себе.

Друге. За республіканського ладу дуже важливо не лише захищати все суспільство від пригнічення з боку правителів, а й захищати одну його частину від несправедливості іншої. Серед різних класів громадян неминуче існують відмінні інтереси. Якщо більшість буде об'єднана якимось спільним інтересом, то це може створити загрозу правам меншості. Є тільки два способи запобігти цьому лиху: пероший – утворити в громаді якийсь осередок волі, незалежний від більшості, тобто від самого суспільства; другий – забезпечити існування в суспільстві такого розмаїття категорій громадян, що будь-яке несправедливе об'єднання більшості стане малоймовірним, якщо не взагалі неможливим. Перший спосіб переважає в усіх державах із спадковою або самопризначеною владою. Це, в кращому разі, ненадійне забезпечення, бо влада, незалежна від суспільства, може так само підтримувати несправедливі погляди більшості, як і справедливі інтереси меншості, а може й піти проти обох сторін. Приклад другого способу становитиме федеративна республіка Сполучених Штатів. Якщо влада в ній походить від суспільства й буде залежати від нього, то само суспільство розіб'ється на таку кількість груп, класів і категорій громадян, що правам окремих осіб або меншості майже не зможе загрожувати об'єднана спільними інтересами більшість. У вільній державі громадянські права мають гарантуватися так само, як і релігійні. Перші передбачають розмаїття інтересів, другі – розмаїття сект. Міра гарантії в обох випадках залежатиме від кількості груп із спільними інтересами та кількості сект, а ця кількість має залежати від розмірів території та населення держави. З цього погляду належна федеральна система має здатися особливо привабливою всім щирим і турботливим прихильникам республіканської форми правління, бо вона доводить, що за перетворення території Союзу на кілька менших конфедерацій або штатів відповідно полегшиться утворення деспотичних об'єднань більшості, зменшиться найефективніша за республіканських форм гарантія прав кожного класу громадян, натомість пропорційно збільшаться стабільність і незалежність певних представників державної влади – єдиної іншої гарантії. Справедливість – мета державної влади. Це також мета громадянського суспільства. Люди завжди прагнули й завжди прагнуть справедливості, аж поки не отримають її або не втратять свободи в гонитві за нею. Суспільство, де сильніша група може легко згуртуватися й пригнічувати слабкіших, буде так само слушно називати царством анархії, як і той природний стан, коли слабкіший індивід не захищений від насильства з боку сильнішого. І як у природі навіть сильніші індивіди змушені, через непевність свого стану, підкорятися керівництву того, хто може захистити і слабкіших, і їх са-

мих; так і в суспільстві могутніші групи з тих самих причин поступово починають прагнути уряду, який захистить усіх – і слабкіших, і сильніших. Можна майже не сумніватися, що якби штат Род-Айленд відокремився від Конфедерації і залишився на самоті, незахищеність прав за народної форми правління на такій малій території виявилася б у такому частому пригніченні з боку партійної більшості, що незабаром якоїсь взагалі не залежної від народу влади зажадали б навіть ті самі партії, чиє погане керівництво спричинило таке становище. У такій же обширній республіці, як Сполучені Штати, в тому величезному розмаїтті інтересів, партій і сект, яке вона охоплює, навряд чи можлива коаліція якоїсь більшості суспільства, утворена на інших засадах, аніж справедливість і загальне добро. А якщо воля більшості становитиме меншу небезпеку для меншості, то буде й менше приводів піклуватися про захист останньої шляхом введення до уряду волі, яка не залежить від більшості, інакше кажучи – волі, незалежної від самого суспільства. Попри існування протилежних думок, усе ж таки є одне правило – так само певне, як і важливе: що більше суспільство (звичайно, в межах розумного), то більше воно здатне до належного самоврядування. І, на щастя для *республіканської ідеї*, ці межі розумного можна розсунути дуже широко, якщо застосувати мудрі зміни та додатки до *принципу федералізму*.

Алексіс де Токвіль

В ади й слабкості демократичної форми правління лежать на поверхні, для їхнього доказу можна навести очевидні факти. Водночас благодатний вплив такої форми правління відбувається непомітно, можна навіть сказати, приховано. Її недоліки вражають з першого погляду, а достоїнності відкриваються тільки з певним часом.

◆ ◆ ◆

Підґрунтям демократичних форм правління є неподільна влада більшості, позаяк, крім неї, в демократичних державах нема нічого постійного.

У більшій частині американських конституцій спостерігається прагнення збільшити природну силу більшості.

З усіх видів політичної влади законодавча влада найліпше піддається волі більшості. З волі американців її представники обираються безпосередньо народом і на дуже короткий термін. Це змушує їх виявляти не тільки засадничі погляди своїх виборців, а й їхні минуші пристрасті.

Членами обох палат можуть стати представники одних і тих самих класів, процедура їхнього обрання однакова. У зв'язку з цим увесь законодавчий корпус підданий таким самим швидким та невідворотним змінам, як і одна окремо взята законодавча асамблея.

Надавши законодавчій владі такої структури, американці віддали до її рук майже всі функції управління.

Закон зміцнював ті види влади, які були сильними самі собою, й послаблював ті, які були слабкими. Представникам виконавчої влади він не забезпечував ні стабільності, ні незалежності, він цілком підпорядковував їхнім примхам законодавців і в такий спосіб позбавляв тієї незначної сили, якою вони могли б розпоряджатися в демократичній державі. У багатьох штатах формування судової влади також віддавалося на волю більшості, позаяк вона обиралася, й у всіх штатах судова влада в якомусь сенсі залежала від законодавчої: народні представники мали право щороку призначати заробітну платню суддям.

Звичаї йшли ще далі, ніж закони.

У Сполучених Штатах усе більше й більше поширюється звичка, яка може звести нанівець можливості представницької форми правління. Дуже часто виборці, обираючи депутата, накреслюють йому план дій та дають конкретні до-

ручення, які він зобов'язаний виконувати. Це вже дуже схоже на дебати більшості на майдані, тільки галасу менше.

Є також багато інших причин, внаслідок яких влада більшості в Америці не просто велика, а нездоланна.

Моральна влада більшості почасти ґрунтується на уявленні про те, що збори, які складаються з багатьох людей, володіють більшими знаннями та мудрістю, ніж одна людина, на довірі кількості законодавців, а не їхній якості. Це – теорія рівності, поширена на розумові здібності людини, вчення, яке завдає удару людській гордості в її останньому пристановищі. Тому меншості нелегко прийняти це вчення, й вона зникає до нього тільки з часом. Як будь-яка влада, а може, більше ніж будь-яка влада, влада більшості сприймається як законна тільки після тривалого існування. Попервах вона домагається підкорення примусом. Люди починають ставитися до неї з пошаною тільки після того, як вони довго пожили за її законами.

Думка про те, що більшість має право керувати суспільством у силу своєї мудрості, була принесена до Сполучених Штатів першими поселенцями цієї країни. Однієї ідеї досить для того, аби народ став вільним. У Сполучених Штатах вона проникла до народних звичаїв і тепер виказує себе в найдрібніших звичках.

За часів старої монархії французи були переконані в тому, що король не може припуститися похибки й коли йому траплялося чинити якесь зло, то винними, на їхню думку, були його радники. Це дуже полегшувало їм бути слухняними. З'являлася змога водночас і нарікати на закон, і любити та шанувати законодавця. Саме так американці ставляться до більшості.

Моральна сила більшості ґрунтується також на принципі, який говорить, що інтереси більшості повинні брати гору над інтересами невеликих гуртів людей. Однак цілком зрозуміло, що дотримання цього права більшості природним чином збільшується чи зменшується залежно від єдності чи розпорошеності народу. Коли націю роздирають непримиримі інтереси, то про виключне право більшості забувають, оскільки коритися його волі надто болісно.

Якби в Америці існував клас, що його законодавці прагнули б позбавити якихось виняткових переваг, що існували століттями, з метою поставити його в таке саме становище, яке займає більшість громадян, то, може, було б зовсім не просто примусити цю меншість підкорятися законам.

Але в Сполучених Штатах усі рівні між собою, й у жителів ще немає природної та постійної відмінності в інтересах.

Часто за своїм соціальним становищем меншість не може й сподіватися опинитись у більшості. Для цього їй треба було б просто припинити боротьбу, яку вона провадить проти більшості. Аристократія, наприклад, не може стати більшістю й зберегти при цьому свої виняткові привілеї. Якщо ж вона від них відмовиться, то вона не буде більше аристократією.

Однак в Сполучених Штатах політична боротьба не може бути ні загальною, ні вельми глибокою, всі групи населення ладні визнавати права більшості, позаяк кожна з них сподівається колись скористатися ними в своїх інтересах.

Отже, більшість у Сполучених Штатах справляє величезний вплив як на справи, так і на думки. Коли вона виступає за щось, можна сказати, що ніяка сила

не спроможна не тільки зупинити її, а й сповільнити її рух і дати їй змогу вислухати тих, кого вона мимохідь знищує.

Таке становище речей може привести в майбутньому до згубних і небезпечних наслідків.

**Всесилля більшості в Америці
посилює непослідовність у законодавстві та управлінні,
властиву всім демократичним державам**

Я вже вів мову про вади демократичної форми правління. Треба відзначити, що всі вони збільшуються в міру посилення влади більшості.

Почнемо з найзнаменитішої із них.

Непослідовність законодавчої діяльності – це лихо, притаманне демократичному правлінню, бо для нього природна часта зміна людей, наділених владою. Ця влада може мати більші чи менші наслідки залежно від того, наскільки велика влада законодавців і які засоби її здійснення.

В Америці державні органи, що займаються законодавством, мають найбільшу владу. Вони формуються з представників, що обираються на один рік і які можуть швидко й не наштовхуючись ні на жодний опір утілювати в життя всі свої ухвали. Отже, структура законодавчої влади така, що вона найбільшою мірою сприяє розвиткові властивої демократії нестабільності й може коїти свою зрадливу демократичну волю в найважливіших державних справах.

Тому в сучасній Америці закони живуть недовго. За тридцять років свого існування американські конституції зазнали не однієї зміни. Нема жодного штату, який би не зробив змін у своєму основному законі протягом цього періоду.

Що ж до самих законів, то варто тільки зазирнути до архівів різних штатів Союзу, аби переконатися, що законодавча діяльність в Америці не припиняється ні на мить. Річ у тім, що американська демократія менш стабільна, ніж будь-яка інша. Просто під час розробки законів вона має змогу дотримуватися своєї природної пристрасті до мінливості.

Всесилля більшості, а також негайне й беззастережне виконання її ухвал у Сполучених Штатах веде не тільки до частих змін законів, воно впливає також на застосування законів та на діяльність державної адміністрації.

Оскільки більшість – це єдина сила, якій треба догоджати, то всі запопадливо сприяють її починанням. Та тільки-но вона переключає свою увагу на щось інше, старе залишається без будь-якої підтримки. Що ж до вільних європейських держав, де виконавча влада незалежна й міцна, ухвали законодавчих органів влади виконуються й тоді, коли вони зайняті іншими справами.

Американці старанніші й активніші, ніж інші народи, у вдосконаленні громадських інститутів.

Європейське суспільство витрачає на це значно менше сил, але діє послідовніше.

Кілька років тому група релігійних діячів зайнялася поліпшенням стану в'язниць. Їхні промови схвилювали людей, і перевиховання злочинців стало загальнонародною справою.

З'явилися нові в'язниці. Вперше в ставленні до людей, що порушили закон, поруч з ідеєю покарання з'явилася ідея виховання. Однак ця шаслива зміна, яку

так палко підтримали широкі маси і яка завдяки їхнім зусиллям стала необоротною, не могла здійснитися за короткий час.

З волі більшості стало з'являтися дедалі більше в'язниць, але існували ще й старі, в яких утримувалося багато в'язнів. У той час як у перших умови життя в'язнів поліпшувалися, а можливості виправитися збільшувались, другі ставали дедалі згубнішими для тіла й душі. Пояснити це неважко: більшість, захоплена думкою про створення нових в'язниць, забула про ті, що вже діяли. Позаяк ними перестала цікавитися більшість, вони взагалі залишилися без будь-якої уваги. Це призвело до послаблення нагляду. Благотворна для таких закладів дисципліна спочатку послабішала, а відтак і зовсім зруйнувалася. Внаслідок цього поруч із в'язницями, на яких яскраво відбивалися м'якість та освіченість нашої доби, можна було натрапити на кам'яний мішок, що нагадував про середньовічне варварство.

Свавілля більшості

Думка про те, що в царині управління суспільством більшість народу має необмежені права, видається мені лицемірною й огидною. Водночас я вважаю, що джерелом будь-якої влади мусить бути воля більшості. Чи це означає, що я суперечу сам собі?

Існує загальний закон, створений чи принаймні визнаний не тільки більшістю того чи того народу, а й більшістю всього людства. Таким законом є справедливість.

Справедливість обмежує права кожного народу.

Держава становить собою щось на взірць гурту народних обранців, зобов'язаних представляти інтереси всього суспільства й здійснювати основний його закон – справедливість. Чи повинні люди, які репрезентують суспільство, бути могутнішими, ніж саме суспільство, закон якого вони втілюють у життя?

Тож, відмовляючись коритися несправедливому закону, я аж ніяк не заперечую права більшості керувати суспільством, просто в цьому разі я визнаю верховенство загальнолюдського закону над законами якого-небудь народу.

Деякі люди не посоромилися заявити, що жоден народ не здатен піти проти закону справедливості й розуму в справах, що стосуються тільки його самого. Тому, мовляв, можна, нічого не побоюючись, віддати всю владу до рук більшості, що репрезентує його. Але це – рабські розмірковування.

Що таке більшість, узята в цілому? Хіба вона не схожа на індивідуума, який має переконання й інтереси, протилежні переконанням та інтересам іншого індивідуума, що називається меншістю? Однак, якщо ми припускаємо, що одна людина, наділена всією повнотою влади, може надживати нею стосовно своїх супротивників, чому ми не хочемо згодитися, що те саме може зробити й більшість? Хіба об'єднання людей змінює їхній характер? Хіба люди, набуваючи більше влади, стають терплячішими в подоланні перешкод? Що ж до мене, то я не можу в це повірити й рішуче протестую проти всездозволеності як для однієї людини, так і для багатьох.

Неможливо, на мою думку, збудувати правління на засадах кількох принципів, що справді суперечать один одному.

Так зване змішане правління завше здавалося мені химерою. Справді, змішаного правління (в тому розумінні, в якому звичайно вживають ці слова) не існує, позаяк у кожному суспільстві врешті-решт якийсь один принцип дії підпорядковує собі всі інші.

Як приклад такої форми правління особливо часто наводили Англію минулого століття, але вона була переважно аристократичною державою, хоча й мала помітні демократичні риси. Закони й звичаї були там такі, що зрештою аристократія неминуче брала гору й одноосібно керувала державними справами.

Причина цієї омани полягає в такому: постійна боротьба інтересів аристократії та народу так привернула до себе увагу спостерігачів, що вони не помічали її наслідків, а вони ж бо й мали головне значення. Коли в суспільстві справді встановлюється змішане правління, цебто таке, що ґрунтується на протилежних принципах, то воно чи то розпадається, чи то в ньому відбувається революція.

Усе це схилиє мене до думки, що верховна влада в суспільстві мусить спиратися на якісь певні принципи, одначе якщо при цьому вона не зустрічає на своєму шляху жодних перешкод, які могли б стримати її дії й дати їй змогу самій послабити свої поривання, то свобода піддається серйозній небезпечі.

Всеваддя саме собою погане й небезпечне. Воно не під силу жодній людині. Воно не є небезпечним тільки для Бога, позаяк його мудрість та справедливість не поступаються перед його всесиллям. На землі немає такої влади, хоч би яка вона шанована була й хоч би яким священним правом вона володіла, якій можна було б дозволити діяти без будь-якого контролю чи наказувати, не зустрічаючи жодного опору. Й коли я бачу, що комусь, хай то буде народ чи монарх, демократія чи аристократія, монархія чи республіка, надається право й можливість робити все, що йому забагнеться, я кажу: зароджується тиранія – й намагаюсь поїхати жити туди, де панують інші закони.

Демократична форма правління в тому вигляді, в якому вона існує в Сполучених Штатах, заслуговує найсерйознішого докору не за свою слабкість, як це вважають у Європі, а навпаки, за свою нездоланну силу. Що мені найбільше не подобається в Америці, то це аж ніяк не крайній рівень свободи, що там панує, а відсутність гарантій проти свавілля.

До кого, справді ж, може звернутися в Сполучених Штатах людина чи група людей, що стали жертвою несправедливості? До громадської думки? Але ж вона відбиває переконання більшості. До законодавчого корпусу? Але він репрезентує більшість і сліпо йому кориться. До виконавчої влади? Але вона признається більшістю і є пасивним інструментом у її руках. До суду присяжних – це більшість, що має право виносити вироки. Навіть судді в деяких штатах обираються більшістю. Отже, хоч би як несправедливо чи безглуздо з вами обійшлися, ви маєте лише одну можливість – підкоритися.

Але ж може існувати й такий законодавчий корпус, який би репрезентував більшість, не будучи рабом його пристрастей, така законодавча влада, яка мала б свої власні сили, й, нарешті, судова влада, незалежна від двох перших. І тоді правління буде також демократичним, але не буде майже ніякої змоги для виникнення свавілля.

Я не хочу сказати, що в сучасній Америці свавілля – це явище, яке часто трапляється, але ніщо не оберігає американців проти нього, а що ж до м'якості правління, то нею вони зобов'язані передусім не законам, а обставинам та звичаям.

Всесилля більшості веде до свавілля в діяльності американських державних службовців

Треба чітко розрізняти свавілля та тиранію. Тиранія може здійснюватися шляхом законів, і тоді це свавілля. Свавілля може здійснюватися в інтересах громадян, і тоді його не можна прирівнювати до тиранії.

Тиранія часто виказує себе в свавіллі, але за потреби може обходитися й без нього.

Всесилля більшості в Сполучених Штатах призводить як до деспотизму законодавців, так і до свавілля державних службовців. Тільки більшості належить у цій країні право створювати закони й контролювати їх виконання, тільки в її владі перебувають як урядовці, так і громадяни. Тому вона дивиться на державних службовців як на пасивних виконавців її волі, цілком покладається на них у втіленні в життя своїх задумів і не примушує себе заздалегідь визначити коло їхніх прав та обов'язків. У її поведінці з ними є щось від поведінки господаря зі своїми служниками: адже вони постійно діють під його наглядом і він у будь-який момент може втрутитися й виправити їхні дії.

Як правило, за законом американські державні службовці мають куди ширше коло обов'язків, ніж європейські. Іноді навіть правляча більшість дозволяє їм виходити за його межі. Оскільки переконання більшості підтримують і охороняють їх, вони подеколи наважуються коїти такі справи, які дивують навіть європейців, що звикли до свавілля. В такий спосіб у вільному суспільстві складаються звички, які з часом можуть його занапастити.

Про те, як більшість у Сполучених Штатах володарює над думкою

Аналіз духовного життя Сполучених Штатів особливо яскраво показує, наскільки вплив більшості переважає будь-який інший вплив з тих, які відомі нам у Європі.

Мислення володіє невидимою й невлливою силою, здатною протистояти будь-якій тиранії. В наші дні монархії, які мають найнеобмеженішу владу, не можуть перешкодити поширенню в своїх державах і навіть при своїх дворах деяких ворожих їм ідей. В Америці ж справа стоїть інакше: доти, поки більшість не має єдиної думки з якогось питання, вона обговорюється. Та тільки-но вона висловлює остаточне міркування, всі замовкають, і створюється враження, що всі – і прихильники, й супротивники – поділяють її. Це легко пояснюється: немає монарха на світі, який володіє достатньою владою для того, щоб об'єднати всі сили суспільства й подолати будь-який опір, тимчасом як більшість, яка користується правом створювати закони й приводити їх до виконання, легко може це зробити.

Крім того, монарх володіє тільки матеріальною силою: він може не допустити якихось дій, але не має впливу на людей. Що ж до більшості, то вона володіє як матеріальною, так і моральною силою, вона не тільки зупиняє будь-які дії, а й, впливаючи на волю людей, може позбавити їх бажання діяти.

Я не знаю жодної країни, де загалом свобода духу й свобода слова були б так обмежені, як у Америці. Нема такої релігійної чи політичної доктрини, які не можна було б сповідувати в конституційних державах Європи й яка звідти не поширювалася б до інших держав. Це відбувається тому, що в жодній європейській країні немає такої політичної сили, яка володарювала б неподільно. Тому людина, яка хоче там сказати правду, завше знайде підтримку й захист у разі, якщо її незалежна позиція приведе до небезпечних для неї наслідків. Якщо вона має нещастя жити в країні, де при владі перебуває абсолютний монарх, то на її бік часто стає народ, а якщо ж вона живе в конституційній державі, то за потреби вона може шукати захист у королівській владі. В демократичних країнах на її захист може виступити аристократична частина суспільства, а в інших – демократична. Але в такій країні, як Сполучені Штати, де життя суспільства організоване на засадах демократії, є тільки одна умова сили та успіху, тільки одна влада, й усе підпорядковано їй.

В Америці межі розумової діяльності, визначені більшістю, надзвичайно широкі. В них письменник вільний у своїй творчості, але горе йому, якщо він наважиться вийти за ці межі. Звісно, йому не загрожує аутодафе, але він зіштовхується з осорогою в усіх її видах і з щоденним переслідуванням. Політична кар'єра для нього закрита, адже він образив єдину силу, здатну відкрити шлях до цієї кар'єри. Йому відмовляють у всьому, навіть у славі. До того як він поділився своїми переконаннями, письменник гадав, що він має прихильників. Тепер же, коли він виставив свої переконання на загальний суд, йому здається, що прихильників він не має, бо ті, хто його засуджує, говорять гучно, а ті, хто поділяє його думки, але не має його мужності, мовчать і віддаляються від нього. Нарешті, під градом ударів він поступається, здається й замикається в мовчанці, так ніби його мучать докори сумління за те, що він сказав правду.

У минулому тиранія вдавалася до грубих знарядь, таких, як кайдани та кати; сучасна цивілізація вдосконалила навіть деспотизм, хоча здавалося, що він уже не здатний ні на який розвиток.

Володарі минулого перетворили жорстокість на матеріальну силу, а демократичні республіки наших днів зробили з цього минулого таку саму духовну силу, як людська воля, яку воно прагне зламати. За абсолютної влади однієї людини деспотизм, бажаючи вразити душу, жорстоко катував тіло, але душа вислизала від цих катувань і тріумфувала над тілом. Тиранія демократичних республік діє зовсім інакше. Її не цікавить тіло, вона звертається навпростець до душі. Володар більше не каже: «Ти думатимеш, як я, або помреш». Він каже: «Ти можеш не поділяти моїх думок, ти збережеш своє життя й майно, але віднині ти – чужинець серед нас. За тобою залишаться громадянські права, але вони будуть для тебе марними. Якщо ти захочеш, щоб тебе обрали твої співгромадяни, вони тобі в цьому відмовляють; якщо ти домагатимешся їхньої пошани, вони вдадуть, що ти її не заслуговуєш. Ти залишишся серед людей, але втрадиш право спілкування з ними. Й коли ти захочеш зблизитися з іншими людьми, вони уникатимуть тебе, наче нечистої істоти. Навіть ті, хто вірить у твою невинність, навіть вони відвернуться від тебе, позаяк у іншому разі їх спіткала б та сама доля. Йди з миром, я зберігаю тобі життя, але воно буде для тебе болочішим, ніж смерть».

Абсолютні монархії знеславили деспотизм. Будьмо ж обережними: демократичні республіки можуть його реабілітувати й, зробивши його особливо нестерпним для небагатых, позбавити його в очах більшості принизливих і мерзотних властивостей.

У найбільш гордих народів старого світу публікувалися книжки, що описували вади та смішні сторони сучасників. Лабрюйєр писав свій розділ про вельмож, проживаючи в дворі Людовіка XIV, Мольєр критикував двір і розігрував свої п'єси перед придворними. Але сила, яка панує в Сполучених Штатах, зовсім не бажає, аби її брали на кпини. Її ображає найм'якший докір, лякає правда з найменшим відтінком уїдливісті. Все має вихвалитися, починаючи від форми мови й завершуючи найстійкішими чеснотами. Жоден письменник, хоч би яка велика була його слава, не вільний від обов'язку курити фіміам своїм співгромадянам. Отже, більшість живе в самозакоханості, й тільки чужоземці або власний досвід можуть примусити американців почути деякі істини.

Саме тому в Америці досі нема великих письменників. Геніальним літераторам потрібна свобода духу, а в Америці її немає.

Інквізиції ніколи не вдавалося цілком припинити в Іспанії поширення книжок, що суперечать релігії, яку сповідувала більшість народу. Владі більшості в Сполучених Штатах вдалося досягти більшого: вона позбавила людей самої думки про можливість їх публікувати. В Америці можна зустріти невіруючих, але невіра позбавлена змоги бути вираженою словесно.

Є уряди, які, прагнучи зберегти добрі моральні принципи, притягують до суду авторів непристойних книжок. У Сполучених Штатах за такі книжки нікого не притягують до суду, просто ні в кого не виникає бажання їх писати. Річ, звісно, не в тому, що всі громадяни дотримуються бездоганних моральних принципів, однак ними відзначається більшість.

Цього разу влада більшості, безперечно, приносить користь суспільству, й, розповідаючи про це, я хочу тільки показати її силу. Ця нездоланна влада виказує себе в усьому, а користь, яку вона приносить, становить собою не що інше, як випадок.

Як неподільна влада більшості позначається на американському характері. Про придворний дух у Сполучених Штатах Америки

Тиранічна влада більшості поки що слабо позначається на політичному житті суспільства, але її прикрі наслідки помітні в американському національному характері. Гадаю, що невелике число значущих діячів на політичній арені сучасних Сполучених Штатів пояснюється передусім деспотизмом більшості, що постійно зростає. Коли в Америці вибухнула революція, там з'явилося багато великих політиків. У той час громадська думка спрямовувала волю людей, але не гнітила її. Прославлені люди тієї доби, що вільно приєдналися до тої чи тої духовної течії, мали власну велич, і цю велич вони не запозичили в народу, а навпаки, через них вона ширилася на народ.

У державах з абсолютною монархією вельможі, які оточують трон, потурають пристрастям свого володаря й залюбки піддаються його примхам. Але народні маси не плазують. Вони коряться абсолютній владі через слабкість, зі звички або через своє нещасття, а подеколи з любові до королівства чи короля. В історії існували народи, які відчували задоволення та гордість, підкоряючи

свою волю волі монарха, народи переживають нещастя, але вони не піддаються моральному розкладові. Адже робити щось, не схвалюючи цього, далеко не те саме, що вдавано схвалювати те, що робиш. Перше засвідчує про слабкість людини, а друге – про лакейські звички.

У вільних країнах, де кожен може так чи так висловити свою думку про державні справи, в демократичних республіках, де громадське життя постійно перетинається з приватним, де народ, верховний володар, вселяє в усіх любов, де для того, аби тебе почули, достатньо тобі заговорити, є чимало людей, які спекулюють на слабкостях народу та прагнуть нажитися за рахунок його пристрастей. У абсолютних монархіях значно менше. Річ не в тому, що в демократичних країнах люди гірші за своєю природою, ніж у інших місцях, але вони піддаються сильнішій і більш масовій спокусі, й це призводить до загального падіння душевних якостей.

У демократичних республіках придворний дух отримує велике поширення, він проникає до всіх класів суспільства. Це головне, в чому їм можна дорікнути.

Це особливо яскраво видно в демократичних державах, що мають таку саму структуру, як американські республіки, де більшість володарює так неподільно й нездоланно, що для того, аби відхилитися від накресленого нею шляху, потрібні в якомусь сенсі відмовитися від прав громадянина та людини.

Серед безлічі людей, які в Сполучених Штатах займаються політичною діяльністю, дуже мало хто вирізняється мужньою щирістю й незалежністю мислення, такою властивою американцям минулих часів, що скрізь є основною рисою людей сильної вдачі. На перший погляд може видатися, що в інтелектуальному вихованні американців немає жодних відмінностей, так однаково вони думають. Щоправда, подеколи чужоземець може натрапити в Америці на людей, переконання яких не збігаються достоту з громадськими. Вони іноді нарікають на вади законів, непостійність демократії, властивий їй низький рівень освіти. Вони навіть часто відзначають недоліки, які справляють негативний вплив на національний характер, і вказують на засоби їхнього виправлення. Але ніхто, крім чужоземців, їх не слухає, а чужоземці, з якими вони діляться своїми таємними думками, ніде надовго не затримуються. Американці залюбки розповідають про все це чужоземцям, для яких усі ці речі не мають особливого значення, але серед своїх співвітчизників вони ведуть зовсім інші розмови.

Якщо американці колись прочитають ці рядки, то я певен, що спершу вони всі одноставно засудять мене, а відтак багато хто з них подумки вибачить мені.

Я чув, як американці говорять про свою батьківщину, й бачив щиро патріотичні почуття в американського народу. Одначе я не помітив цих почуттів у тих, хто цим народом керує. Це легко зрозуміти, якщо вдатися до аналогії: деспотизм куди дужче розбещує підлеглих, ніж володарів. У абсолютних монархіях король часто-густо має великі чесноти, але придворні завше вирізняються нищістю.

Звісно, в Америці придворні не кажуть «сер» і «ваша величносте» – ось яка величезна різниця. Але вони без угаву торочать про природну освіченість свого володаря. Вони не змагаються в спробах визначити найбільш виняткову чесноту свого володаря, а просто запевняють, що він, незалежно від своєї волі й недокладаючи до цього анітрохи зусиль, володіє всіма чеснотами. Вони не

віддають йому своїх дружин та дочок для того, аби він зволив піднести їх до рангу своїх коханок, але вони віддають йому в жертву свої переконання й продаються самі.

Американські моралісти та філософи не мають потреби приховувати свої думки під пологом алегорії, але щоразу, коли вони наважуються висловити якусь неприємну істину, вони спочатку кажуть: «Ми знаємо, що ми розмовляємо з народом, духовні якості якого настільки вищі за людські слабкості, що він ніколи не може втратити самовладання. Ми б не стали говорити такі речі, якби не знали, що звертаємося до людей, які завдяки своїм чеснотам та освіченості посідають виняткове місце серед усіх народів, гідних жити вільними».

Чи могли підлабузники Людовіка XIV вигадати щось більш витончене?

На мою думку, завше й у будь-яких формах вияву нищість і сила, лестощі й влада стоять у сусідстві, й є тільки один спосіб не допустити морального розкладу людей: ніхто не повинен володіти повнотою влади в суспільстві й тоді ніхто не буде достатньо сильний для того, аби їх образити.

Весилля більшості приховує в собі найбільшу небезпеку для американських республік

Звичайною причиною загибелі якого-небудь уряду є його безсилля або тиранія. В першому випадку він втрачає владу, в другому – її в нього відбирають. Позаяк демократичні держави часто-густо закінчують анархією, багато людей дійшли висновку, що їхні уряди слабкі й безпорадні. Справді, коли в демократичних державах спалахує боротьба між партіями, вплив уряду на суспільство зменшується. Однак не можна сказати, що демократична влада від природи позбавлена сил та можливостей, навпаки, вона майже завше гине від надуживання силою та невдалого використання можливостей. Анархію майже завжди спричиняє її тиранія або її невміння, а не її немічність.

Не слід плутати стійкість та силу, велич чогось і довговічність. У демократичних республіках влада, яка керує суспільством, непостійна, оскільки вона часто переходить з одних рук до інших, часто змінюється її мета. Однак скрізь, де ця влада є, вона має майже нездоланну силу.

Уряди американських республік уявляються мені не менш централізованими й рішучішими, ніж уряди європейських абсолютних монархій. Тому я не гадаю, що їх може занепасти слабкість.

Якщо Америка колись утратить свободу, то звинувачувати за це слід буде всевладдя більшості. Це може статися в тому разі, якщо більшість доведе меншість до розпаду й штовхне її до застосування грубої сили. Тоді може настати анархія, але настане вона як наслідок деспотизму.

Такі самі думки висловлював президент Джеймс Медісон (див. «Федераліст», №51).

«У республіках, – казав він, – дуже важливо не лише захищати суспільство від пригнічення урядовців, а й оберігати одну частину суспільства від несправедливих дій іншої його частини. Справедливість – ось мета, до якої повинен прагнути кожен уряд, саме її ставлять перед собою люди, згуртовуючись. Народи завше робили й робитимуть все для того, щоб домогтися цієї мети, доти, аж поки вони досягнуть цього чи поки вони втратять свободу».

Про суспільство, в якому одна частина, наймогутніша, могла би легко згуртуватися й придушити найслабкішу частину, можна сказати, що в ньому процвітає анархія. Його можна було б порівняти зі станом речей у природі, коли слабкий беззахисний проти сильного. Одначе мінливості долі, що є супутниками природного стану речей, схиляють сильних до підкорення урядові, який однаково піклується й про них, і про слабких. З тих самих причин сильна частина суспільства, що має анархічне правління, з часом прагнучиме до такого уряду, який однаковою мірою оберігатиме інтереси всіх його частин. Якби штат Род-Айленд вийшов із складу федерації й мав народний уряд, який здійснював би свою верховну владу на такій невеликій території, то, безперечно, тиранія більшості привела б до цілковитого безправ'я. Справа скінчилася б тим, що люди зажадали б встановити владу, ціком незалежну від народу. До такої влади закликали б навіть ті угруповання, які й породили безправ'я».

Джефферсон говорив: «Виконавча влада в нашому державному устрої – це не єдина й навіть не головна моя турбота. Нині й ще впродовж багатьох років найбільшу небезпеку становитиме тиранія законодавців. Законодавча влада також може стати тиранічною, але це трапляється пізніше».

Ведучи мову про це, я завше цитую Джефферсона, а не когось іншого, бо вважаю його найбільшим поборником демократії.

Джеймс Мілл

МЕТА УРЯДУВАННЯ; А САМЕ, ДОБРО АБО ВИГОДИ,
ЗАРАДИ ЯКИХ ВОНО ЗДІЙСНЮЄТЬСЯ

Питання про урядування (Government) – це питання пристосування засобів до мети. <...>

Призначення урядування визначається різними способами. Локк визначав його як «суспільне добро»; інші окреслюють його як забезпечення «найбільшого щастя для найбільшої кількості людей». <...>

Відразу очевидно, що перед нами широка та складна проблема, і потрібно проаналізувати всі питання науки про природу людини, аби закласти основи науки урядування.

Для розуміння того, з чого складається щастя найбільшої кількості людей, нам потрібно з'ясувати, що є складниками щастя окремих людей, з якого складається перше.

Аналіз людської природи, що був би необхідним для виявлення, за умов належних даних, первинних складових, на які можна розкласти людське щастя, не є метою цієї статті, і тому ми не будемо його робити. Тут ми обмежимося припущенням деяких результатів такого аналізу.

Наприклад, можна в загальному плані припустити, що доля кожної людської істоти визначається її стражданнями та задоволеннями і що її щастя вимірюється таким співвідношенням, коли задоволення є великими, а страждання – незначними.

Людські страждання та задоволення мають два джерела: вони робляться або співвітчизниками, або зумовлені причинами, що не залежать від інших людей.

Можна прийняти також як ще один принцип те, що турботою урядування є забезпечення першого з означених двох джерел: його завданням є якомога значніше збільшення задовольень, що їх люди приносять один одному, і якомога значніше зменшення страждань, яких люди завдають один одному.

З-поміж законів природи, від яких залежить стан людини, законом з найбільшою кількістю наслідків є необхідність праці задля отримання засобів до існування, а також засобів отримання найбільшої частки наших задовольень. Це, безперечно, є головною справою урядування, адже якщо природа безпосередньо витворила б усі об'єкти нашого бажання і у достатній для всіх кількості,

то не було б жодного приводу для суперечок або заподіяння шкоди людині іншими людьми, як не було б і жодної людини, яка б мала у своєму розпорядженні засоби все більшого і більшого набуття влади над іншими людьми.

Коли ж природа надає об'єкти бажання не в достатній для всіх кількості, то наслідки зовсім інші. Невичерпним виявляється джерело суперечок, і кожна людина має засоби отримання влади над іншими – такої влади, що відповідає кількості тих предметів, якою вона здатна заволодіти.

У такому випадку метою, яку урядуванням як засобом досягнення мети слід досягти, є здійснення розподілу предметів, наявних в обмеженій кількості, що приносять щастя, завдяки чому було б забезпечено найбільшу його суму для членів спільноти, взятих усіх разом, причому таким чином, щоб виключити втручання окремих осіб або груп осіб у розподіл або наділення всіх людей часткою предметів, що є меншою за належну їм частку.

Якщо вважати, що більшість об'єктів бажання і навіть засоби існування виробляються працею, то очевидним є те, що як основа всього є передбачення способів забезпечення праці.

Способи забезпечення праці бувають двох типів: ті, що засновані на злі, та ті, що засновані на добрі.

Перший спосіб звичайно називають «силою», і у разі його застосування працівники є рабами. Немає необхідності розглядати тут цей спосіб забезпечення працею, адже якщо метою урядування повинно бути забезпечення найбільшого щастя найбільшій кількості людей, то такої мети не можна досягти шляхом перетворення найбільшої кількості людей на рабів.

Інший спосіб забезпечення працею – це шляхом принад або забезпечення переваг, які вона несе. Для отримання якомога більшої кількості об'єктів бажання ми повинні забезпечити працею найбільшу кількість людей; а щоб забезпечити працею найбільшу кількість людей, ми повинні підняти на якомога більшу висоту переваги, пов'язані з працею. Неможливо надати праці більше переваги, ніж усій сукупності результатів праці. Чому ж це так? Тому що якщо давати певній людині більше, ніж вона виробляє своєю працею, то це можна зробити тільки шляхом віднімання результатів праці якоїсь іншої людини. Тому найбільше можливе щастя суспільства досягається шляхом забезпечення кожній людині найбільшої можливої кількості результатів її праці.

Як цього можна досягти? Адже очевидно, що кожна людина, яка не має всіх об'єктів свого бажання, відчуває спонукання до віднімання їх у якоїсь іншої особи, яка є слабшою за неї. Як цьому можна запобігти? Один зі способів досить очевидний і, як виявляється по розмірковуванні, не існує жодного іншого способу: об'єднання певної кількості людей для захисту один одного. Зрозуміло, що найкращий спосіб досягнення такої мети – це той, коли велика кількість людей об'єднується і делегує незначній кількості людей повноваження на захист їх усіх. Це й є урядування.

Стосовно ж призначення державного управління або мети, заради якої воно існує, у цьому випадку не можна вважати необхідним продовжувати далі цей аналіз. Нижче робиться тільки спроба проаналізувати засоби досягнення цієї мети.

ЗАСОБИ ДОСЯГНЕННЯ МЕТИ УРЯДУВАННЯ; А САМЕ, ВЛАДА ТА ГАРАНТІЇ ПРОТИ ЗЛОВЖИВАННЯ ВЛАДОЮ

Тут буде розглянуто два моменти: влада, якою наділяється невелика кількість людей, та способи, якими вони повинні її використовувати.

Стосовно першого моменту немає жодних проблем. Складові частини, з яких утворюється право примусу інших, зрозумілі всім. Тому ми не будемо збільшувати обсяг статті за рахунок додаткового пояснення цього.

Всі складні питання урядування стосуються засобів обмеження тих, кому надано повноваження, необхідні для захисту всіх від їх неналежного застосування.

Якими б не були спокуси, що їх зазнавали б особи, якби не було урядування, забрати об'єкти бажання у тих, хто слабші за них, таких самих спокус зазнають і урядовці, аби відібрати об'єкти бажання у членів спільноти, якщо не запобігти тому, щоб вони цього не могли зробити. Отже, якими б не були причини запровадження урядування, точно такими ж самими є причини запровадження гарантій, які ті, хто наділені повноваженнями, що необхідні для захисту інших, використовують винятково з цією метою, а не з метою віднімання у членів спільноти об'єктів бажання.

ПРО ТЕ, ЩО НЕОБХІДНІ ГАРАНТІЇ ПРОТИ ЗЛОВЖИВАННЯ ВЛАДОЮ ВІДСУТНІ ЗА БУДЬ-ЯКОЇ ФОРМИ ВРЯДУВАННЯ

Існує три способи, якими, як можна припустити, можна здійснювати повноваження на захист суспільства. Спільнота може зайнятися своїм захистом та захистом своїх членів. Повноваження на захист можна передати у руки невеликої кількості осіб. І, нарешті, їх можна передати у руки однієї особи. Значна кількість осіб, незначна кількість осіб та одна особа: цими варіантами, як видається, вичерпуються можливості означеного захисту. Неможливо уявити собі якусь кількість осіб або груп осіб, яким можна доручити захист, які б не підпадали під одну з означених вище характеристик. Ці різновиди відповідають трьом формам урядування: демократичній, аристократичній та монархічній.

Слід дещо докладніше розглянути кожен з них у зазначеному порядку.

1. *Демократична форма.* Очевидно, є неможливим, щоб спільнота у повному складі могла зібратися для захисту кожного зі своїх членів. З цією метою вона повинна найняти працівників. Для того щоб їх найняти, їх потрібно вибрати. Вона повинна затвердити норми, у відповідності з якими вони повинні діяти. Вона також повинна карати їх, якщо вони будуть діяти не у відповідності до встановлених норм. До цих функцій відносяться три великих завдання урядування: адміністрація, законодавство та судочинство. Для того щоб виконувати хоч якусь із означених трьох функцій, спільнота повинна зібратися. Сама ця обставина, як видається, становить найпереконливіше заперечення проти демократичної форми [урядування]. Якщо збирати всю спільноту так часто, як цього потребує ведення урядових справ, то тоді виконання цієї вимоги майже повністю зведе нанівець існування праці у суспільстві, а отже, й власності і, в кінцевому рахунку, поставить під загрозу існування самого суспільства.

Є ще одне заперечення, причому не менш переконливе. Вся спільнота – це досить численні збори. А всі збори із великою кількістю людей, по суті, нездатні нормально працювати. Немає необхідності втомлювати читачів доведенням цієї тези. На зборах усе повинно робитися шляхом виступів та голосування пропозицій. Та там, де збори чисельні і виступити бажає велика кількість людей, а пристрасті розпалюються внаслідок взаємного підігрівання емоцій, спокійний та ефективний розгляд питань неможливий.

Тому можна вважати, що ніхто не може заперечити тезу про те, що суспільство в цілому не може ефективно займатися справами урядування. Немає жодного іншого принципу, який би більше узгоджувався з настроями та звичаями людей, ніж наведений вище. Самі люди ніколи не зможуть здійснити управління спільними справами будь-якої значної сукупності людей. Що вони всі разом можуть зробити – так це обрати зі свого складу певну кількість осіб, які б виступали за їх дорученням. Навіть у випадку клубу спільного прибутку його члени обирають раду правління і задовольняються лише загальним контролем справ.

2. *Аристократична форма.* Цей термін стосується всіх тих випадків, коли повноваження урядування має якась кількість осіб, що є проміжною між однією особою та більшістю людей. Коли кількість людей незначна, то таку форму урядування називають олігархією; коли ж кількість людей, що беруть участь в урядуванні, є значною, то така форма називається аристократією. Такі випадки є, по суті, ідентичними, тому що мотиви, чинні в обох випадках, є тими ж самими. Це теза, яка, як нам видається, самодостатньо доводить себе. Тому ми вважаємо це положення таким, що не буде ніким оспорюватися.

Джерела зла є істотно різними у випадку аристократії у порівнянні з тим, що ми маємо у випадку демократії.

Спільнота не може мати такий інтерес, що суперечить його інтересу. Ствердження цього становить явну суперечність. Спільнота у своїх межах та стосовно себе не може мати жодного злого умислу. Одне суспільство може задумувати зло проти іншого, однак ніколи проти самого себе. Це безперечна істина, причому така, що має велике значення. Спільнота може чинити неправильно через помилку. Припускати ж те, що воно може робити це навмисно, означає припускати, що людські істоти можуть бажати нещастя самим собі.

Обставини, що зумовлюють нездатність спільноти в цілому вести урядові справи – а саме, неможливість збирання всіх його членів та незручність проведення зборів тоді, коли все суспільство збереться, не обов'язково мають місце у випадку аристократії. Якщо кількість тих, хто мають повноваження на урядування, є такою великою, що стає неможливим зібрати їх усіх або стає неможливим вести спокійне обговорення після того, як вони зібралися, то це може становити заперечення проти такої значної кількості аристократії і немає стосунку до менш значної кількості аристократії, що зібралася для найкращого проведення обговорення.

Питання полягає в тому, чи можна довіряти такій аристократії використовувати ті повноваження урядування, що найкращим чином сприяють досягненню мети, заради якої існує урядування?

Можна зі значною часткою ймовірності припустити, що будь-яка аристократія, що монополізує повноваження урядування, не може мати досить великих

інтелектуальних здібностей. Інтелектуальні здібності є наслідком праці. А спадкова аристократія позбавлена досить сильних стимулів до праці. Тому її більша частина матиме недостатні розумові здібності. Це – одне із заперечень, причому досить важливе, хоча й не головне.

Ми вже зазначали, що причиною існування держави є те, що одна людина, якщо вона буде сильнішою за іншу, може відібрати в останньої все, чим та володіє і чого та бажає. Проте якщо одна людина може зробити таке, то чому це не можуть зробити кілька людей? І якщо повноваження надані відносно невеликій кількості людей – назовемо їх аристократією – повноваження, що роблять їх сильнішими за решту спільноти, то вони віднімуть у решти членів суспільства стільки об'єктів бажання, скільки вони забажають. Отже, вони знищать саму мету, заради якої встановлювалося урядування. Тому нездатність аристократії виконувати повноваження урядування можна стверджувати безперечно.

3. *Монархічна форма.* Буде показано, і тому непотрібні слова для ілюстрування цього, що у більшості відношень монархічна форма урядування співвідноситься з аристократичною формою, і тому її стосуються ті ж самі заперечення.

Якщо урядування засновано на цьому як на законі людської природи, згідно з яким людина, якщо вона здатна, відніме в інших все, що ті мають, і все, що вона бажає, то стає достатньо очевидним те, що коли людину називають королем, то це не змінює її суті; тому коли вона отримує владу, що дає їй можливість відібрати у всіх те, що їй забажається, вона безперечно відніме все те, чого вона захоче. Припускати, що вона цього не зробить, фактично означає стверджувати те, що урядування непотрібне і що людські істоти будуть утримуватися від заподіяння шкоди одна одній із власної волі.

Досить очевидним є те, що таке розумування поширюється на різні варіанти випадку меншої кількості людей. Тоді, коли повноваження надаються не спільноті в цілому, а комусь із його членів – чи то одній особі, чи то незначній кількості осіб, чи ж то більшій кількості осіб, ці принципи людської природи, що передбачають таку форму врядування, цілковито безумовно передбачають, що такі особи використають їх для підривання самої мети, заради якої існує урядування. <...>

ЗАСОБИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГАРНОГО ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ ПОЛЯГАЮТЬ ЛИШЕ У ПРЕДСТАВНИЦЬКІЙ ФОРМІ ВРЯДУВАННЯ

Що ж тоді слід робити? Бо у відповідності до характеру такого розумування нам можуть сказати, що гарне урядування, як виявляється, неможливе. Увесь народ в цілому не може здійснювати його для самих себе. Якщо ж повноваження на урядування надаються одній людині або кільком людям і утворюються або монархія, або правління аристократів, то результати є фатальними. Видається, що будь-яка комбінація з цих первинних форм неможлива.

Незважаючи на істинність цього положення, все ж ще не доведено, що гарна система урядування недосяжна. Адже хоча народ у цілому, який сам не може виконувати повноваження урядування, повинний надати їх якійсь одній особі або групі осіб, і у таких осіб неминуче з'явиться дуже сильне бажання скористатися ними у своїх цілях, все ж цілком можливо, що такі засоби стримування можуть виявитися достатніми, аби попередити це. Отже, наступним предметом

дослідження є доктрина стримувальних засобів. У відповідності до досить усталеної та модної думки нерідко стверджується, що правильність урядування цілком залежить від правильного формування системи стримуючих засобів. Ми повністю поділяємо таку думку. Отже, ніщо не є важливішим, ніж правильні висновки щодо цього питання. Після того як вище вже багато що було розглянуто, слід сподіватися, що наш аналіз не буде ні складним, ні незадовільним.

Можливо, саме велике відкриття сучасності – система представництва – дасть вирішення всіх труднощів – і теоретичних, і практичних. Якщо ж вона цього не зробить, то, здається, нам доведеться зробити надзвичайно невтішний висновок про те, що гарна система урядування неможлива. Адже оскільки немає ні особи, ні групи осіб, за винятком самої спільноти, які б не були зацікавлені у поганій системі урядування, якщо їм буде надано відповідні повноваження, і оскільки сама спільнота нездатна здійснювати такі повноваження і повинна надати їх якійсь особі або групі осіб, то висновок очевидний: сама спільнота мусить контролювати таких осіб, інакше вони будуть переслідувати власні інтереси і, як наслідок, урядування стане поганим.

Але яка ж спільнота може здійснювати контроль? Спільнота є правочинною тільки тоді, коли вона вся у зборі, але тоді вона не здатна успішно діяти.

Спільнота, однак, може обрати представників, і тоді питання полягає у тому, чи можуть представники виступати стримуючим засобом.

ЩО ПОТРІБНО ПРЕДСТАВНИЦЬКОМУ ОРГАНУ ДЛЯ ТОГО, АБИ ВІН БУВ ГАРАНТІЄЮ ГАРНОГО ВРЯДУВАННЯ?

Розпочнемо розгляд цього питання з формулювання двох тез, що, як видається, пов'язані зі значною частиною нашого дослідження і відносно яких мало ймовірно, щоб були якісь суперечки.

1. Контрольний орган повинен мати повноваження, достатні для здійснення контролю.

2. Він має характеризуватися тотожністю своїх інтересів з інтересами суспільства, інакше він використовуватиме повноваження на його шкоду.

1. Для визначення обсягу повноважень, необхідних у певних конкретних випадках, ми повинні зважити на той обсяг повноважень, який потрібно перевищити, щоб було можливим здійснювати контроль. Потрібний такий обсяг повноважень, якого якраз достатньо для означеної вище мети. Нам слід також з'ясувати, якими повинні бути повноваження у представників спільноти, що діють як контрольний орган, аби вони могли контролювати. Відповідь тут досить проста: це всі ті повноваження, кому б вони не були надані, які ті, кому вони надані, зацікавлені у зловживанні ними. Раніше вже було показано, що кому б суспільство не надавало повноваження урядування, чи одній, чи кільком особам, останні зацікавлені у зловживанні ними. Отже, контрольний орган повинен мати такі повноваження, які були б більшими за всі ті повноваження, що їх один або кілька представників окремо чи разом можуть використати для забезпечення досягнення своїх негідних цілей, інакше його контроль буде неефективним. Іншими словами, контролю просто не буде.

Це так очевидно, що навряд чи нам потрібно щось ще до цього додавати, аби це пояснити. Якщо король, керуючись принципами, внутрішньо притаман-

ними людській натурі, намагається задовольнити яесь своє бажання і зустрічає на шляху задоволення свого бажання якусь перешкоду, то він, безперечно, усуне її, якщо це в його силах. Якщо якась людина або група людей стануть чинити йому опір, то він подолає такий опір, якщо може це зробити, а для того щоб перешкодити королю у його намаганнях, вони повинні мати принаймні рівну з ним владу.

Те ж саме вірно й у випадку аристократії. Для того щоб успішно протистояти їй у переслідуванні нею своїх інтересів на шкоду спільноті, контрольний орган мусить мати повноваження, достатні для успішного чинення опору реалізації всіх тих повноважень, які має аристократія. У випадку наявності разом і короля, і аристократії, коли вони об'єднуються для придушення стримуючої їх сили і для переслідування своїх спільних інтересів на шкоду спільноті, стримуючий орган мусить мати повноваження, достатні для успішного чинення опору об'єднаній владі короля та аристократії.

Ці висновки є не тільки незаперечними – сама теорія британської конституції побудована на них. Згідно з цією теорією, саме Палата громад є таким стримуючим органом. Загальноприйнятою доктриною є й те, що якби король мав право придушувати будь-який спротив його волі, який могла б вчинити Палата громад, або якби король та Палата лордів, об'єднавшись, мали б достатньо сил, аби придушувати опозицію на власний спільний розсуд, то Палата громад перестала б мати право контролю над ними. Ось тому вона повинна мати повноваження більші, ніж об'єднані повноваження короля і Палати лордів.

2. Таким чином, досить легко вирішуються всі питання, що стосуються обсягу повноважень, які потрібно надати такому стримуючому органу, від вдосконалення функціонування якого залежать гарні якості урядування. Особливо значна трудність тут полягає у визначенні способів формування стримуючого органу, повноваження якого не повинні використовуватися проти спільноти, заради захисту якої він створюється.

Безсумнівно, що якщо повноваження будуть надані групі осіб, які називаються представниками, то вони, як і інші люди, будуть використовувати такі повноваження не на користь спільноті, а на власну користь, якщо вони будуть у змозі це зробити. А тому єдина проблема полягає тут у тому, як не дати їм вчиняти так; іншими словами, як можна зробити так, щоб інтереси представників збігалися з інтересами спільноти?

Кожного представника можна розглядати у двох якостях: як власне представника, коли він може здійснювати владу над іншими, та як члена суспільства, коли інші можуть здійснювати владу над ним.

Якби можна було зробити так, що як представник він не мав би можливості отримувати собі більше благ шляхом зловживання владою, ніж завдавати собі шкоди як член спільноти, то мети б було досягнуто. Вище ми вже з'ясували, що коло повноважень, наданих стримуючому органу, не можна обмежувати поза певним рівнем. Воно повинно бути достатнім для того, щоб подолати будь-який опір з боку тих, хто отримав право урядування. Але якщо коло повноважень, наданих представнику, не можна обмежувати, то залишається лише єдиний спосіб, в який їх можна обмежити – це встановлення певного обмеженого терміну володіння повноваженнями.

Отже, ми маємо засіб: зменшення терміну володіння повноваженнями є тим засобом, яким, як нічим іншим, можна досягти бажаної мети. Чим меншим є проміжок часу, протягом якого певна особа перебуває в якості представника, у порівнянні з тим проміжком часу, коли він є просто членом спільноти, тим важче буде компенсувати жертву інтересів тривалішого періоду користю від зловживання владою під час коротшого періоду.

Це старий і випробуваний спосіб якомога більшого наближення інтересів тих, хто здійснює владу, до інтересів тих, ким керують. Саме намагаючись домогтися такої переваги, членів Палати громад Великобританії завжди обиралися на певний обмежений період часу. Якби членство у ній було спадковим чи навіть якби членів цієї палати обирали на довічний термін, то будь-який дослідник відразу ж заявив би, що тоді вони використовували б надані їм повноваження у своїх інтересах і що вони б зайшли настільки далеко у неправильному поводженні з людьми та власністю народу, наскільки б їхні оцінки рівня сил і духу народу чинити їм опір дозволили б їм вважати безпечним вчиняти саме так.

Оскільки таким чином виявляється, і в цьому погоджуються всі люди з часів, коли стародавні римляни стали щорічно змінювати склад своїх консулів, і аж до наших днів, що нашу мету можна досягти шляхом обмеження терміну перебування на виборній посаді або представників виконавчої влади, або (що краще) представників контрольної влади, то наступним є питання про те, яку ступінь обмеження слід застосовувати?

Загальна відповідь зрозуміла. Обмежувати слід так, щоб для обох сторін переважали незручності. Що ж це тоді за незручності, які можуть впливати з досить обмеженого періоду перебування на посаді?

Існує два їх види: ті, що впливають на роботу служби, на яку обираються люди, і ті, що зумовлені клопатами, пов'язаними з проведенням виборів. Достатньо очевидно, що здійснення урядування потребує певного часу. Потрібно вийти з певним питанням та обговорити його; потрібно прийняти відповідну ухвалу та виконати її. Якби повноваження урядування потрібно було б передавати від однієї групи осіб іншій групі щодня, то тоді б виконання функцій урядування було б просто неможливим. Отже, можна абсолютно чітко зробити два висновки: по-перше, потрібно встановити такий період перебування на посаді, який необхідний тим, кому надані контрольні повноваження, щоб вони могли виконувати окреслені функції урядування, і, по-друге, у жодному разі не можна давати їм більше часу, ніж це потрібно для виконання таких функцій. Стосовно незручності, яка зумовлена частотою проведення виборів, можна сказати, що хоча очевидно, що проблеми з проведенням виборів, а це не малі проблеми, не повинні повторюватися частіше, ніж це необхідно, це не повинно бути суттєвою причиною не чинити так, тому що тоді їх частота може легко зменшитися до мінімальної.

Як, таким чином, виявляється, обмеження тривалості влади представників народу є гарантією запобігання виникнення у них своєкорисливих інтересів, і водночас виявляється, що це є єдиною гарантією, яка може бути у такому випадку. Єдиним іншим засобом, що його можна було б використати з цією метою, є покарання за зловживання. Однак неважко зрозуміти, що покарання навряд чи можна застосовувати ефективно. До того ж, перед тим, як покарати, потрібно

визначити діяння, що підлягають покаранню, і певна комісія повинна потім встановити вину. Проте зловживання владою можуть значно збільшитися, якщо не буде передбачено засобів доведення наявності певного злочину. Немає жодного іншого політичного досвіду, який був би довершенішим, ніж цей.

Якщо обмеження періоду перебування на посаді є єдиною гарантією, то немає необхідності вести мову про важливість, що її слід надавати цьому.

У принцип обмеження тривалості повноважень, делегованих представникам народу, не включається ідея їх зміни. Та ж сама особа може обиратися необмежену кількість разів. Обмеження на тривалість періоду, на який він обирається і протягом якого він може забезпечити реалізацію своїх антисупільних інтересів, є одним і тим самим стосовно особи, яку обрали у двадцятий раз, і людини, яку обрали вперше. Проте є всі підстави завжди обирати ту особу, яка виконує свій обов'язок, тому що чим довше вона виконує свої обов'язки на виборній посаді, тим краще вона вникає у справи служби. Згідно з цим принципом переобрання, або постійності особи, поєднаним разом із принципом зміни, запропоновано план постійної служби з постійним правом усунення з посади. Це, як зазначається, дозволяє зменшити період часу, в межах якого представник може реалізувати свої антисупільні інтереси, до найменшого можливого терміну; тому що щойно його виборці починають підозрювати його у невідповідності, вони можуть відмовити йому у довірі. З іншого боку, якщо він продовжує чесно виконувати свої обов'язки, вибори проводять раз і назавжди, і людина може перебувати на виборній посаді стільки, скільки триває її життя. З іншого боку, реалізація цього плану може бути пов'язана з певними незручностями. Однак даний випадок навряд чи можна розглядати як такий, що дозволяє порівнювати різні плани.

Джон Стюарт Мілль

Народ, якому призначена певна форма врядування, повинен хотіти її прийняти, чи принаймні не бути до неї таким неприхильним, щоб чинити нездоланий опір її утвердженню. Крім того, народ повинен мати бажання та спроможність виконувати те, що потрібно для її тривалого існування. А щоб конкретна форма врядування досягала своєї мети, народ повинен мати бажання і змогу робити те, чого вона від нього вимагає. Слово «робити» слід тлумачити і як відмову від певних дій, і як виконання певних дій. Потрібно, щоб люди дотримувались умов (або дій, або утримання від дій), необхідних як для підтримки наявного державного устрою, так і для забезпечення його здатності здійснювати власні наміри – здатності, яка формує його репутацію. <...>

Якщо запитати, що є критерієм визначення якості врядування в усіх його аспектах – від найскромніших до найглобальніших, – то ми з'ясуємо, що критерій, який має найбільше значення та виходить за межі всіх інших, полягає у рисах, притаманних людям, які становлять суспільство і над яким здійснюється врядування.

Першим прикладом могла б служити сфера судочинства; цей приклад доволі доречний, оскільки не існує жодної іншої сфери державної діяльності, у якій такого важливого життєвого значення набув би суто механічний бік справи, тобто правила та механізми, що контролюють деталі процесу. Проте навіть тут важливі риси задіяних людей. Чи будуть ефективними процедурні правила, призначені забезпечити мету правосуддя, якщо внаслідок низького морального рівня народу свідки, як правило, брешуть, а судді та їхні підлеглі беруть хабарі? І далі: яким чином інституції можуть забезпечити добре муніципальне врядування, якщо до своїх функцій урядовці ставляться так байдуже, що тих, хто керував би чесно та вміло, неможливо заохотити виконувати ці обов'язки; натомість ці обов'язки віддано тим, хто, виконуючи їх, домагається утвердження власних інтересів? Яка користь від системи найширшого народного представництва, якщо виборці обирають до парламенту не найкращих, а тих, хто витратить більше грошей задля свого обрання? Як представницькі збори можуть давати користь, якщо їхніх членів можна купити або якщо внаслідок свого надмірного темпераменту, неприборканого громадянською дисципліною чи

особистою стриманістю, вони не здатні спокійно обговорювати проблеми й під дахом парламенту вдаються до бійки чи стріляють один в одного з гвинтівок? Як люди, такі сповнені заздрощів, що, коли хтось із них досягає в чомусь успіху, його колеги нишком чинять усе, аби він зазнав невдачі, можуть урядувати або взагалі співпрацювати бодай трохи ефективно? Добре врядування неможливе, коли кожен індивід переймається тільки власними егоїстичними інтересами, не концентруючи зусиль на своїй частці інтересів суспільства й ніяк на них незважаючи. Немає потреби ілюструвати те, що брак належного рівня розумових здібностей погіршує функціонування всіх складових елементів доброго врядування. Врядування складається з дій людей; і якщо люди, які вдаються до таких дій, або ті, хто таких людей обирає, або ті, кому вони підзвітні, а також своєрідні наглядачі, чия думка має впливати на політичні процеси та контролювати їх, сповнені невігластва, глупоти і злісних упереджень, то врядування буде жахливим; натомість підвищуючи інтелектуальний рівень людей, дотичних до нього, також можна поліпшувати урядування, доводячи його аж до пункту досконалості, якої хоч і можна досягти, та досі ще ніде не досягнуто. Досконале врядування здійснюють люди, яким притаманний найвищий ступінь чеснот і розуму та які працюють в атмосфері добросовісної та освіченої громадської думки.

Оскільки добре врядування передбачає, насамперед, чесноти й розум кожного члена суспільства, то найбільша досконалість, якої може набути будь-яка форма врядування, полягає у розвитку чеснот і розуму самих людей. Перше запитання про будь-яку політичну інституцію має стосуватися того, якою мірою вона дбає про виховання у членів спільноти різноманітних моральних та інтелектуальних рис, наявність яких дуже бажана, або, дотримуючись вичерпнішої класифікації Бенґама, моральних, інтелектуальних та діяльнісних рис. Врядування, що найкраще впорається з цим завданням, найімовірніше буде найкращим і в решті аспектів, оскільки саме від наявності цих рис залежить те, якою мірою його практичні заходи сприятимуть досягненню добра.

Тому одним із критеріїв доброго врядування можна вважати міру, якою воно культивує серед усіх своїх підданих та в кожній окремій людині позитивні риси: адже, крім того, що добробут людей – єдина мета врядування, їхні позитивні риси становлять рушійну силу, завдяки якій функціонує державний механізм. Отже, тут підвищується якість самого механізму (ще одного складового елементу доброго врядування), тобто його здатність скористатися з наявних позитивних рис та примусити їх служити потрібній меті. <...>

Протягом тривалого періоду (мабуть, протягом усього існування британської свободи) було звичною річчю казати, що якби можна було гарантувати царювання доброго деспота, деспотична монархія була б найкращою формою врядування. Я вважаю цю думку виявом цілковитого нерозуміння того, що таке добре врядування. І, до речі, саме таке нерозуміння, якого треба якнайшвидше позбутися, завдає непоправної шкоди нашим роздумам про врядування.

Ця думка спирається на гіпотезу, що абсолютна влада в руках видатної особистості гарантує сумлінне та виважене виконання всіх обов'язків врядування. Абсолютний володар буцімто запровадить добрі закони, забезпечить їхнє виконання та реформує старе законодавство. На всі відповідальні посади

Він призначатиме найгідніших людей; судочинство, мовляв, буде таким досконалим, податки та обов'язки громадян – такими легкими й так розумно розподіленими, кожною адміністративною сферою керуватимуть так чесно й розважливо, як тільки дозволяла ситуація в країні та рівень її морального й інтелектуального розвитку. Я готовий, щоб довести хибність цієї думки, навіть погодитися з цим, проте мушу звернути вашу увагу на те, якою значною є моя поступка і якою мірою просте уявлення про «доброго деспота» недостатнє навіть для приблизної реалізації таких результатів. Для здійснення всього, про що йшлося, монарх має бути не тільки добрим, а ще й усе бачити та знати. Він завжди має бути точно проінформований (ця інформація повинна бути оптимально докладною) про роботу кожної з гілок врядування у кожному регіоні країни і щодня протягом двадцяти чотирьох годин (а це все, що даровано королеві, так само як і скромному працівникові) присвячувати належну увагу всім складовим цього величезного масиву роботи та здійснювати належний нагляд за ними. Окрім величезної кількості чесних та активних людей, спроможних під контролем і наглядом працювати в кожній адміністративній сфері, з маси своїх підданих він має вибрати й невеличку групу надзвичайно обдарованих і найгідніших індивідів, яких можна не тільки позбавити такого контролю, – їм можна довірити нагляд за іншими. Оскільки здібності та енергія, необхідні для виконання цього завдання хоч якимсь прийнятним способом, мають бути надзвичайними, то навряд чи можна уявити, що добрий деспот, існування якого ми припустили, погодився б його виконати – якщо, звичайно, цей крок не буде порятунком від нестерпних бід або тимчасовим підготовчим етапом до чогось, виходить за межі цього завдання. Проте наш аргумент зберігатиме свою чинність навіть за відсутності таких труднощів. Уявімо собі, що їх нема: що в такому разі ми матимемо?

Одна людина з надлюдськими розумовими здібностями керує справами інтелектуально пасивного народу. Передумова його пасивності міститься вже в самому уявленні про абсолютну владу. Народ у цілому та кожен окремий його член геть позбавлені можливості вирішувати власну долю. Люди ніяк не прагнуть обстоювати спільні інтереси. Чужа воля вирішує за них все; і непокора розцінюється законодавством як злочин. Яких людей може витворити такий режим? Якого розвитку їхні розумові та діяльні здібності можуть набути за такого політичного устрою? Можливо, їм дозволять міркувати про суто теоретичні питання, що або зовсім не стосуються політики, або мають лише віддалений зв'язок з політичною практикою. Щонайбільше їм, мабуть, дозволять тільки висувати пропозиції щодо певних практичних проблем, і навіть за найпоміркованішого деспота тільки громадяни, що мають у суспільстві певний авторитет та репутацію, можуть сподіватися, що можновладці зважатимуть на їхні пропозиції або принаймні візьмуть їх до відома. Людині, певно, притаманна вкрай незвична схильність до інтелектуальних вправ самих по собі та заради них самих, якщо вона береться досліджувати інтелектуальні проблеми, що ніяк не впливатимуть на реальне життя, чи готується до певної діяльності, на яку не матиме дозволу. Єдиною достатньою спонукою до розумових вправ (винятками можуть бути лиш окремі одиниці на ціле покоління) є перспектива, що результатами такого мислення можна скористатися на практиці. З цього аж ніяк не випливає, що народові бракуватиме розумових здібностей. Звичайнісінькі

життєві справи, що ними має опікуватися кожна людина та кожна сім'я задля власних інтересів, у певних не надто широких межах стимулюватимуть розвиток розумових здібностей та практичних навичок. Існуватиме, мабуть, певний вибраний клас *savants, ученых*, які братимуться до науки заради її практичного застосування чи задля задоволення від самого дослідження. Існуватиме бюрократія; існуватимуть люди, яких навчатимуть мистецтву державного врядування чи принаймні певним емпіричним принципам, пов'язаним із ним. Задля звелічення деспота найкращі духовні сили нації можна певним чином організувати (створивши, наприклад, елітні військові підрозділи) – і дуже часто монархи саме так і чинили. Але широкий загал звичайно не мав жодної інформації про всі найважливіші питання політичної практики, і відтак ці питання були йому байдужі. Якщо люди все-таки дещо знали про них, це знання було лише *дилетантським* – на кшталт обізнаності тих, хто ніколи не брав до рук інструмента, з нюансами якогось ремесла. Проте за такої ситуації страждають не тільки їхні розумові здібності. Розвиток їхніх моральних рис такий самий уповільнений. Там, де штучно обмежують сферу діяльності людей, їхні почуття починають звужуватися та зменшуватися у тій самій пропорції. Почуття живиться діяльністю; навіть сімейна злагода залежить від тих добровільних послуг один одному членів сім'ї. Позбавте людину обов'язку щось робити задля своєї країни, і вона збайдужіє до неї. Колись давно було сказано, що за деспотизму країна має щонайбільше одного патріота – самого деспота. Ця теза спирається на правильне розуміння того, як абсолютна покора впливає навіть на гарного та мудрого володаря. Залишається релігія, і можна було б сподіватися, що принаймні завдяки її впливові люди зможуть відвернути свої очі від пороку під своїми ногами. Однак, навіть припустивши, що релігія уникла перекирчувань і пристосування до цілей деспотизму, вона втрачає за деспотичного врядування свою вагу в суспільстві та звужується до сфери особистих стосунків між людиною та її Творцем, у яких ідеться тільки про її власне спасіння. Релігія в такій своїй формі цілком сумісна з найвузькозорішим егоїзмом, і її роль у зміцненні солідарності вірних стає аж надто малою.

Добрий деспотизм – це врядування, за якого деспот спромігся усунути будь-які утиски з боку державних службовців; натомість сама влада замість громадян опікується всіма їхніми інтересами, думає замість них і, дедалі більше зменшуючи їхню активність та енергійність, формує людей із пасивною свідомістю. Коли полишати урядові клопіт розв'язувати певні проблеми, неначе лишаючи їх на суд провидіння, такий вчинок є виявом цілковитої байдужості до цих проблем, а згода з негативними результатами таких розв'язань свідчить про готовність прийняти їх як кару природи. Тому, за винятком декількох людей, що беруться до науки та цінують інтелектуальне споглядання заради нього самого, усі, нехтуючи розвиток власного розуму та почуттів, віддають перевагу матеріальним інтересам, а задовольнивши їх – розвагам та прикрашанню приватного життя. Однак це означає (адже свідчення історії чогось-таки варті), що народ занепадає – якщо, звичайно, він перед тим досяг більш-менш високого рівня розвитку. Якщо він ніколи не підносився над рівнем якого-небудь азійського народу, то його стагнація триватиме й далі. Проте якщо – на кшталт греків чи римлян – завдяки енергії, патріотизму та духовному зростанню (а спри-

чинити розвиток цих національних рис може тільки свобода) він сягнув вищого рівня, то за кілька поколінь його чекатиме повернення до рівня азіатських суспільств. І така стагнація аж ніяк не забезпечує суспільство від змін на гірше; вона часто-густо спричинює ситуацію, коли сильніший деспот чи найближчі варварські народи, що разом зі своєю дикістю зберегли й завзяття свободи, спустошують та загарбують території даного народу, перетворюючи все населення на рабів.

Такими є не просто природні тенденції, а неодмінні риси деспотичного врядування, яких можна уникнути тільки тоді, якщо деспотизм погоджується перестати бути деспотизмом, а той, кого вважають добрим деспотом, утримується від здійснення своєї влади і, зберігаючи її номінально, дозволяє процесу врядування відбуватися таким чином, неначе влада й справді належить народові. Можна навіть уявити деспота, який дотримується багатьох правил та обмежень, визначених конституційним урядуванням, хоча в це, звичайно, надто важко повірити. Він міг би дозволити таку свободу преси й таку свободу дискусій, яка дала б громадськості змогу формувати та висловлювати свою думку про національні проблеми. Він міг би дозволити народові самому, тобто без втручання державної влади давати собі раду у своїх локальних справах. Він міг би навіть оточити себе однією чи кількома урядовими радами, членів яких вільно обирав би весь народ чи певна його частина, і водночас тримати в своїх руках систему оподаткування, найвищу законодавчу та виконавчу влади. Якби він діяв саме так, зрікшись урядувати як деспот, то позбувся б багатьох негативних рис, властивих деспотизмові. Надалі деспот не перешкоджав би національному зростанню політичної активності та здатності орієнтуватися в державних справах; тимчасом громадська думка стала б самостійною, а не була б лише відлунням урядових інстанцій. Проте такі покращення спричинили б нові труднощі. Адже незалежна від диктату монарха громадська думка має або підтримувати його, або ні. Середньої позиції тут бути не може. Проте за будь-якого способу врядування існує багато людей, яких він не задовольняє; оскільки вже існують легальні шляхи вислову власної позиції, то часто-густо лунатимуть думки, що суперечать урядовим заходам. Що ж діяти монархові тоді, коли невдоволені ним становитимуть більшість у суспільстві? Чи мусить він змінити свою політику? Чи має він підкоритися позиції власного народу? В такому разі він буде вже не деспотом, а конституційним володарем – знаряддям та найпершим слугою народу; те, що відрізнятиме його від решти людей, полягатиме лиш у неможливості повалити його з трону. Якщо ні, то або він знищить опозицію своєю деспотичною владою, або у суспільстві існуватиме постійний антагонізм між народом та однією людиною, антагонізм, який може мати лиш один кінець. І навіть релігійний принцип пасивної покори та «божественного права» невідверне надовго природних наслідків такої ситуації. Монарх буде змушений або скоритися вимозі запровадити конституційну монархію, або передати трон тому, хто зможе це здійснити. Деспотизмові (за такої ситуації суто номінальному) будуть властиві лише крихта тих переваг, які начебто притаманні абсолютній монархії, і водночас такий політичний устрій аж ніяк не спроможний цілком скористатися з переваг вільного врядування. Адже хоч яким великим буде ступінь свободи, що її надано громадянам, вони ніколи не забудуть, що

цю свободу подарував їм монарх зі своєї доброї ласки і що вона – лише його поступка, яку за наявного державного устрою він може щомиті скасувати; так само вони ніколи не забудуть, що юридично вони – раби, дарма що раби мудрого та милостивого володаря.

Не дивина, якщо нетерплячі чи розчаровані реформатори, нарікаючи на перешкоди, що їх ставить на шляху найпрогресивніших соціальних змін невігластво, байдужість, упертість і якась дурна затятість народу, а також збочений егоїзм, підсилений тією потужною зброєю, якою є вільні інституції, час від часу жалкуватимуть за сильною рукою, яка подолала б усі ці перешкоди та привчила б упертий народ до кращої форми врядування. Проте на одного деспота, який інколи вдається до реформ і виправляє надуживання, припадає дев'яносто дев'ять тих, хто їм якраз і сприяє. Навіть полишивши цей факт поза увагою, слід зауважити, що ті, хто прагне таким чином реалізувати свої сподівання, не помічають в ідеї доброго врядування головну з його складових – вдосконалення самого народу. Одна з переваг свободи полягає в тому, що, коли вона є, володар не може оминати людські душі й покращити життя людей, не вдосконаливши їх самих. Якби й можна було добре правити народом за відсутності зусиль з його боку, таке врядування тривало б не довше, ніж звичайно триває свобода народу, звільненого іноземною армією без допомоги з його боку. Деспот, щоправда, може просвітити свій народ, і, якщо він справді дасть йому освіту, це було б найкращим виправданням його деспотизму. Проте будь-яка освіта, яка прагне створити з людей щось інше, ніж звичайні механізми, врешті-решт спонукатиме їх вимагати права самостійно давати собі раду в своїх діях. Провідні французькі філософи XVIII сторіччя навчалися в єзуїтів. Здається, навіть єзуїтської освіти було досить, аби народився потяг до свободи. А те, що бодай трохи сприяє розвиткові людських здібностей, народжує дедалі дужче бажання вільно застосовувати їх, і процес виховання народу може бути успішним тільки тоді, якщо прищеплюватиме народові саме те, що ця освіта спонукатиме його бажати, а то й вимагати для себе.

Я, проте, аж ніяк не схильний засуджувати тимчасове запровадження диктатури абсолютної влади за ситуацій, коли це конче потрібно. За давніх часів вільні народи з власної волі вдавалися до такої влади, яка була чимось на кшталт необхідних ліків від хвороб даного політичного устрою, яких годі було позбутися м'якішими заходами. Проте запровадження такої форми врядування хай навіть на вкрай обмежений термін – можна виправдати лише тоді, коли диктатор (подібно до Солона чи Пігтака) застосує всю отриману владу задля знищення перешкод, які не дають народові користуватися своєю свободою. Загалом ідеал доброго деспотизму геть хибний, і навряд чи існує щось химерніше, безглуздіше та небезпечніше, ніж спроба його практичного втілення (за винятком тих ситуацій, коли деспотизм тимчасовий). Зло породжує зло, але й добрий деспотизм у країні, бодай трохи цивілізованій, завдає більшої шкоди, ніж лихий деспотизм, оскільки набагато більшою мірою розслабляє та знесилює думки, почуття та енергію народу. Деспотизм Августа підготував римлян до Тіберія. Якби це м'яке рабство не ламало римський дух протягом майже двох поколінь, римляни, мабуть, мали б у собі силу повстати проти рабства мерзеннішого.

Не складно показати, що найкращою формою врядування є та, за якої верховна влада та найвищі контрольні повноваження належать усьому суспільству і кожному громадянину не тільки дано право голосу у здійсненні цієї верховної влади, а й запропоновано принаймні іноді брати активну участь у врядуванні, виконуючи певні місцеві чи загальнодержавні політичні функції.

Задля перевірки цього твердження слід його дослідити з огляду на два аспекти, на які, як ми показали в попередньому розділі, зручно розподілити дослідження позитивних та негативних рис врядування. Цими двома аспектами є, по-перше, міра здатності цього врядування скористатися з наявних моральних, інтелектуальних та діяльних рис громадян у процесі керування справами суспільства і, по-друге, його роль у піднесенні чи занепаді цих рис.

Хтозна, чи є потреба казати, що найкращою формою врядування є не та, яку можна запровадити на всіх стадіях розвитку цивілізації і яка завжди може виявитися прийнятною, а та, яка за сприятливих для свого запровадження обставин породжує найбільшу кількість позитивних наслідків – безпосередніх і в далекій перспективі. Єдиним політичним устроєм, який може претендувати, що він найкращий, є по-справжньому народне врядування. Воно переважає інші форми врядування за обома складовими досконалості політичного устрою. Народне врядування більше, ніж будь-який інший політичний устрій, спроможне забезпечити добре врядування та сприяти вдосконаленню національного характеру.

Його переваги порівняно з теперішнім станом ґрунтуються на двох найзагальніших та універсально застосовних принципах, які мають характеризувати людське буття. Перший принцип полягає в тому, що права та інтереси кожного індивіда будуть забезпечені тільки тоді, коли сам цей індивід має змогу й бажання обстоювати їх. Другий принцип стверджує, що піднесення та поширення загального процвітання прямо пропорційне тому, наскільки значним та розмаїтим є завзяття людей, які прагнуть його досягти.

Сформулюймо ці два твердження так, щоб вони були придатніші для наших цілей. Люди перебувають у безпеці від зла, що його можуть заподіяти їм інші, лише завдяки самозахисту. І вони досягають значного успіху у своїй битві з природою лише тією мірою, якою *покладаються* суто на себе, розраховуючи радше на те, що вони – окремо чи спільно з іншими – можуть зробити самі, ніж на чийсь допомогу.

Перше твердження, тобто теза, що індивід – один-єдиний надійний охоронець власних прав та інтересів, є одним з тих елементарних принципів здорового глузду, якого дотримується кожен, хто здатен у ситуаціях, коли йдеться про його особистий інтерес, дати собі раду у власних справах. Щоправда, багато хто відчуває глибоку відразу до цього принципу як до політичної доктрини: таким людям до вподоби закидати їй, що це доктрина якогось загального егоїзму. На цей закид можна відповісти, що, відколи люди перестануть віддавати перевагу самим собі над іншими та своїм ближнім над тими, хто чужий їм, відтоді комунізм буде не тільки цілком реальною, а і єдиною прийнятною формою соціального устрою. Коли настануть ці часи, комунізм, без сумніву, буде запроваджений. Щодо мене, то, не вважаючи, що всі люди егоїсти, я з легкістю могу визнати, що серед еліти людства комунізм можна було б запровадити

навіть тепер і що він міг би стати цілком здійсненим і для решти. Проте оскільки така думка аж ніяк не популярна серед тих, хто захищає наявні інституції і скаржиться на доктрину, що проголошує наскрізне панування приватного інтересу, то вони, як на мене, й справді вірять, що більшість людей зважає радше на власні інтереси, аніж на інтереси інших. Однак для обґрунтування справедливості претензій усіх громадян на участь у здійсненні верховної влади, ми не мусимо наполягати навіть на цьому. Тоді, коли влада належить певному класові, він не обов'язково усвідомлено та зумисне жертвуватиме іншими класами заради себе; достатньо вже тієї небезпеки, що за відсутності природних захисників інтересів пригноблених на ці інтереси не зважатимуть; і навіть тоді, коли на них звертатимуть увагу, то бачитимуть їх зовсім іншими очима, ніж бачать ті, для кого ці інтереси є власними. Наприклад, про нашу країну можна стверджувати, що так звані робітничі класи зовсім усунуто від будь-якої прямої участі в урядуванні. Я не вважаю, що соціальні верстви, які реально впливають на державну політику, загалом хоч трохи прагнуть пожертвувати робітничими класами заради власного зиску. Колись вони справді бажали такого, і про це свідчать уперті та тривалі законодавчі спроби обмежити зростання заробітної платні. Проте нині їхні прагнення здебільшого цілковито протилежні: задля блага робітничих класів вони дечим охоче поступаються (особливо своїми фінансовими інтересами); їхньою помилкою радше є те, що ці поступки занадто щедрі та занадто нерозважливі. Я не думаю, що коли-небудь якийсь володар минувшини ширіше, ніж британський уряд, бажав виконувати свій обов'язок щодо найбідніших підданих. Проте хіба парламент чи, принаймні, дехто з його членів колись хоча б на мить поглянув на яку-небудь проблему очима робітника? Коли постає питання, яке зачіпає інтереси самих працівників, хіба не розглядають його тільки з погляду роботодавців? Я не стверджую, що загалом у таких питаннях позиція робітників найближча до істини, проте іноді вона принаймні так само близька до неї, як і решта позицій, і, хай там як, до неї слід уважно дослухатися, а не відвертатися від неї чи навіть геть ігнорувати (а саме це тепер і відбувається). Розгляньмо, наприклад, проблему страйків. Серед членів палати навряд чи знайдеться бодай один лідер, який не був би абсолютно переконаний, що саме роботодавці мають беззаперечну рацію, а позиція робітників є просто абсурдна. Ті, хто досліджував цю проблему, добре знають, як погано узгоджується така позиція із реальним станом справ і що обговорення цієї проблеми набуло б геть іншого вигляду, якби класи, що страйкують, мали змогу обстоювати свою позицію в парламенті.

Неодмінною рисою людського буття є те, що жодне, хоч яке щире бажання боронити інтереси інших людей не може повною мірою гарантувати такий захист цих інтересів, який позбавив би тих людей необхідності самим обстоювати себе. І навіть із більшою певністю можна стверджувати, що тільки завдяки їхнім власним зусиллям можна справді поліпшити їхнє життєве становище. Завдяки спільному впливу цих двох принципів усі вільні суспільства повніше позбулися соціальної несправедливості та злочинності й досягли більшого процвітання порівняно з рештою народів та зі своїм власним станом, коли вони втратили свободу. Порівняймо вільні держави за часів, коли вони мали свободу, з державами-сучасниками, що перебували під монархічним чи олігархіч-

ним деспотизмом: грецькі міста з перськими сатрапіями; італійські республіки, вільні міста Фландрії та Німеччини з феодалними монархіями Європи; Швейцарію, Голландію та Англію з Австрією чи дореволюційною Францією. Перевага вільних держав у добробуті надто очевидна, аби її ставити під сумнів; водночас цей добробут свідчить про їхню перевагу в організації врядування та соціальних відносинах, яку можна й так помітити на кожному історичному етапі. Якщо ми порівнюватимемо не одну епоху з іншою, а різні типи врядування, що існували за одного історичного періоду, то жоден ступінь безладдя (а перебільшенням є навіть думка, що, коли у вільних державах народ бере участь в урядуванні, там панує безлад) не можна ані на мить порівняти з тією презирливою зневагою до народних мас, що пронизала все життя монархічних країн, або з притаманною їм огидною індивідуальною тиранією.

Слід визнати, що тих переваг свободи, якими досі користувалися, досягнуто завдяки поширенню їх привілеїв лише на певні прошарки суспільства, і ми ще й нині можемо лише прагнути такого врядування, яке подарувало б ці привілеї всьому суспільству. Кожен крок у цьому напрямку цінний сам по собі, та частогусто наявна ситуація дає можливість здійснити лиш один такий крок, проте вільним можна назвати насамперед те врядування, яке наділяє привілеями свободи всіх громадян. Якщо когось – байдуже, кого саме, – цих привілеїв позбавлено, його інтереси, на відміну від решти, нема кому обстоювати, а відтак ці люди із значно меншим натхненням та завзяттям докладатимуть зусиль для досягнення добробуту (як свого, так і добробуту спільноти). Хтозна, чи слід нагадувати, що добробут суспільства завжди залежить від зусиль, яких докладують його члени.

Отже, саме така складається ситуація, коли йдеться про теперішній добробут, тобто добре керування справами нинішнього покоління. Якщо ми зараз торкнемося впливу тієї чи іншої форми врядування на характер людей, то з'ясуємо, наскільки це можливо, що та перевага, яку народне врядування має над усіма іншими формами врядування, ще очевидніша та безсумнівніша.

Насправді це питання залежить від ще фундаментальнішого питання, а саме: який з двох найпоширеніших типів характеру якнайбільше сприяє добробуту суспільства: активний чи пасивний? Іншими словами, який тип характеру має переважати – той, що чинить опір усіляким негараздам, чи той, що терпить їх; той, що згинається перед обставинами, чи той, що намагається змінити їх на свою користь?

Прихильність до пасивного типу досить поширена серед моралістів і людського загалу. Енергійними людьми можуть захоплюватися, проте більшість віддає перевагу слухняним та покірним. Пасивність наших ближніх підсилює наше чуття захищеності та грає на руку нашим примхам. Пасивні люди, якщо ми не потребуємо якраз їхньої діяльної участі, видаються найменшою перешкодою на нашому власному шляху. Люди, вдоволені своїм життям, не є для нас небезпечними супротивниками. Проте аж надто очевидно, що саме праця невдоволених людей є джерелом людського поступу. І також неможливо заперечити, що активна душа набагато легше може стати терплячішою, ніж пасивна – енергійнішою.

Розгляньмо три види людських чеснот: чесноти інтелектуальні, практичні та моральні. Розвиткові перших двох, без сумніву, сприяє активний тип характеру. Якщо дехто переважає інших інтелектуально, ця перевага завжди є результатом активних зусиль.

Ініціативність, бажання завжди бути в русі, створювати щось нове задля власної користі чи задля користі інших, є джерелом не тільки уможлиднених, а й практичних здібностей. Інтелектуальна культура, пов'язана з іншим типом характеру, має бліді та невиразні риси, притаманні душі, яка не йде далі самого лише подиву чи простого споглядання. Критерієм справжнього та енергійного мислення, що полягає в пошуках істини, а не пустому мрійництві, є його успішне практичне застосування. Там, де нема такого пошуку, – а саме він надає мисленню визначеності, точності та зрозумілості, – народжується тільки містична метафізика на кшталт метафізики піфагорійців чи вчення Вед. А з огляду на практичне вдосконалення ситуація ще очевидніша. Поліпшенню людського життя сприяють люди, які борються з природними силами та тенденціями, а не коряться їм. Усі риси, які сприяють зростанню людського добробуту, притаманні саме активному та енергійному характерові, а звички та поведінка, що сприяють збільшенню вигоди кожного окремого члена суспільства, принаймні належать до низки тих особливостей, що врешті-решт спричиняють поступ усього суспільства.

Проте чи можна віддавати перевагу активному характеру і з погляду моралі? Попервах тут ніби з'являється сумнів. Я не маю на увазі релігійне чуття, яке звичайно виступає на захист неактивного характеру, аргументуючи це тим, що він нібито узгоджується з належною покорою божественній волі. Християнство, так само як і інші релігії, виплекало такі уявлення, проте саме воно й має вирішити, відкинути ці та багато інших хибних уявлень чи ні. Абстрагуючись від релігійних міркувань, зауважмо, що пасивні люди, які відступають перед перешкодами замість прагнути їх подолати, насправді навряд чи можуть бути аж надто корисними як собі, так і іншим, проте від них можна принаймні сподіватися, що вони не заподіють зла. Вдоволеність завжди вважали однією з моральних чеснот. Проте абсолютно хибним є погляд, ніби вдоволеність неминуче або природно породжує пасивність і, якщо немає вдоволеності, моральні наслідки такого стану будуть жахливими. Там, де існує бажання досягти ще не досягнених благ, той, кому цих благ бракує та хто не здатен здобути їх власними зусиллями, схильний із ненавистю та злістю ставитися до тих, хто володіє ними. Натомість сповнена енергії та оптимізму людина, яка береться покращити власне становище, відчуває прихильність до тих, хто прагне цієї самої мети чи успішно досяг її. І там, де більшість із натхненням прагне реалізувати свої цілі й покращити власне життя, тих, хто не здійснив своїх намірів, сповнюють почуття, звичайні для народу нашої країни: вони вбачають причину своїх невдач у слабкості докладених зусиль, браку сприятливих нагод і неприхильності долі. А ті, хто, прагнучи благ, що їх набули інші, не докладають для цього жодних зусиль або без упину нарікають на долю, яка буцімто не дає їм того, чого вони, власне, повинні домагатися самі, або сповнені заздрощів та ворожості до людей, хто досяг того, чого б їм кортіло мати.

Заздрість стає рисою національного характеру тоді, коли до життєвого успіху ставляться як до результату якоїсь фатальності чи випадковості, а не як до наслідку людських зусиль. Найбільшою мірою ця риса притаманна жителям Сходу. Заздрісник – герой східних казок; великої уваги надають йому й моралісти. У реальному житті він нестерпний для всіх, кому належать речі, що можуть стати предметом бажання – чи то палац, чи то гарна дитина, чи навіть добре здоров'я та просто весела вдача. Наслідки, начебто пов'язані з самим його поглядом, є джерелом скрізь поширеного забобону про зурочення. Наступними після азіатів ідуть деякі південні європейці. Іспанці через власні заздрощі переслідували всіх видатних людей, занапали власне життя і взагалі надто рано поклали край власним успіхам. Французам, які за своєю природою є народом південним, подвійний вплив деспотизму та католицизму, всупереч їхньому імпульсивному темпераменту, прищепив покірність та терплячість, які стали рисами національного характеру, а також найпоширеніші серед них уявлення про мудрість та досконалість. І причину того, що заздрощі одне одному та будь-чому досконалому притаманні французам саме такою невеликою мірою, яку ми спостерігаємо, слід вбачати у впливі великої кількості інших позитивних рис французького характеру і, насамперед, величезної індивідуальної енергії. Французька енергійність – хоча вона й менш наполеглива та постійна, ніж енергійність англосаксів, які завжди самі дають собі раду та ніколи не припиняють боротьби, – все-таки виявляла себе скрізь, де її не сковували французькі інституції.

Без сумніву, в усіх країнах існують по-справжньому вдоволені люди, які не тільки не шукають, а й не бажають того, що їм іще не належить, – і такі люди за самою своєю природою не відчують ворожості до тих, чия доля прихильніша. Однак дуже часто ті, хто нібито цілком задоволений своїм життям, насправді відчують постійну вдоволеність. Якщо вони ще й сповнені лінощів та самопотурання, то, ніяк не намагаючись пристойним способом покращити своє становище, тішаються нагодою понизити інших до свого власного рівня. І якщо ближче поглянути навіть на приклади цілком безневинної задоволеності, ми побачимо, що такі вдоволені люди гідні нашої прихильності тільки тоді, коли байдуже ставляться тільки до покращення зовнішніх обставин, прагнучи вночі до безупинного духовного зростання чи принаймні незацікавлено домагаючись іншим. Задоволена людина чи сім'я, які не прагнуть зробити щасливішим свого ближнього, сприяти добробуту власної країни чи свого регіону або стати морально досконалішим, не викликають у нас ані захоплення, ані схвалення. Ми цілком слушно вбачаємо причину такої вдоволеності суто у браку мужності та рішучості. Те відчуття задоволеності, яке ми схвалюємо, є здатністю легко обходитись без того, чого досягти неможливо, правильно оцінити вартість різних предметів бажання та охоче відмовитись від невірних, якщо вони несумісні з верними. Проте такі риси більшою мірою притаманні людині, яка активно прагне покращити власну долю чи долю когось іншого. Той, хто постійно міряється силою з різними перешкодами, з'ясовує, яких перешкод він не спроможний подолати, а які не варті докладених зусиль. Людина, мислення та енергія якої спрямовані на практичну та корисну діяльність, найменшою мірою схильна повнитись невдоволенням через те, чого взагалі не варто досягати, або

те, в чому вона не має жодної потреби. Таким чином, активний характер, який вміє сам дати собі раду, – не тільки найкращий з огляду на внутрішньо притаманні йому риси, а немов містить ще й те, за що ми цінуємо протилежний тип.

Підставою засудження завзятого темпераменту англійців та американців можуть бути тільки якісь неістотні цілі, на які вони звичайно витрачають свою енергію. І все-таки саме з цим темпераментом слід пов'язувати наші сподівання на повсюдне вдосконалення людства. Хтось влучно зауважив, що якщо когось спіткає невдача, то французи кажуть: «Il faut de la patience», а англійці – «Яка ганьба!». Народ, який вважає невдачу ганьбою, який дотримується думки, що злу можна й слід запобігати, зрештою найбільше сприяє вдосконаленню світу. Якщо бажання доволі невибагливі, якщо вони лише трохи виходять за межі матеріального комфорту та демонстрації власного багатства, безпосередні результати людських зусиль полягатимуть лиш у розширенні людської влади над матеріальними об'єктами, проте навіть це уможливило б видатні інтелектуальні й соціальні досягнення та готує ті соціальні механізми, які їм сприятимуть. І коли вже в людей народиться певна енергія, дехто її використає задля вдосконалення не тільки зовнішніх обставин, а й внутрішньої природи людини, і людські зусилля дедалі більше будуть спрямовані саме в цьому напрямку. Брак активності, брак прагнень і бажань – значно фатальніша перешкода для вдосконалення, ніж будь-яке спрямування людської енергії в хибному напрямку. Внаслідок самого лише браку цих рис, іноді притаманного масам, купка енергійних людей може спрямувати суспільство в хибному напрямку та призвести до жаклих наслідків. Переважно саме з цієї причини більшість людей перебуває у стані варварства чи напівварварства.

Тепер вже не може бути аніякого сумніву, що врядування одного володаря або кількох людей сприяє формуванню пасивного типу характеру, натомість врядування багатьох – характерові активному та самостійному. Безвідповідальні володарі потребують радше пасивності своїх підданих, аніж їхньої активності, якщо цю активність вони не можуть змусити служити собі. Всі типи врядування над політично пасивними людьми прищеплюють їм думку, що приписи володарів зумовлені законами самої природи, й тому їм слід коритися. Воля володарів та закон, що є відбитком цієї волі, вимагають пасивної покори. Але жодна людина, чия поведінка демонструє наявність волі, мужності та внутрішньої мотивації, не є суто інструментом чи матеріалом у руках її володаря, однак така людина змушена радше перепрошувати деспота за будь-який вияв цих рис, ніж чекати на його схвалення. Навіть якщо безвідповідальні володарі недостатньою мірою усвідомлюють небезпеку, що їй може спричинити духовна активність їхніх підданих, та з цієї причини не вдаються до репресій проти них – це соціальне становище вже є репресивним. Людські зусилля набагато ефективніше стримуються усвідомленням їхньої цілковитої марності, ніж якоюсь реальною протидією їм. Покірність чужій волі за своєю природою несумісна з чеснотами на кшталт самостійності та самоврядування. Ця теза може бути більш або менш слушною залежно від міри деспотичності певної влади. Володарі значно відрізняються один від одного з огляду на той проміжок часу, протягом якого вони контролюють вільну діяльність своїх підданих або керують їхніми справами замість них. Проте ця різниця полягає лиш у ступені, а не в принципі, і

найкращі деспоти часто найсуворіше обмежують вільну діяльність своїх підданих. Поганий деспот, потурбувавшись про власні забаганки, іноді може полишити своїх підданих самим собі, проте добрий деспот наполягатиме, що робить своїм підданим добро, оскільки опікується їхніми справами краще, ніж вони самі спромоглися б провадити їх. Регулятивні заходи, що чітко визначили послідовність виробничих процесів в усіх провідних галузях французької мануфактури, були витвором великого Кольбера.

Людські здібності перебувають в цілковито іншій ситуації там, де людина не відчуває над собою жодних інших зовнішніх обмежень, окрім тих, що їх вимагає природа, та тих урядовчих повноважень, якими суспільство наділяє деяких своїх членів. І кожен індивід у разі, якщо, на його думку, ці урядовці несумлінно виконують свої функції, завжди має змогу публічно заявити про свою незгоду та активно сприяти їхній заміні. Без сумніву, за частково народного врядування, цією свободою можуть користуватися навіть ті, кому не належать усі привілеї громадянства. Проте значним додатковим стимулом для того, аби кожен сам міг собі зарадити та покладатися на себе, буде ситуація, коли індивіди матимуть рівні права та не відчуватимуть, що їхній успіх залежить від того враження, яке вони справляють на чийсь почуття та настрої. Величезним злом для індивіда, а надто для класу є ситуація, за якої вони не беруть жодної участі у функціонуванні політичного механізму та змушені стояти біля дверей тих, хто вирішує їхню долю без них, і благати. Максимуму цілющого впливу свободи на характер індивіда можна досягти тільки тоді, коли він або є, або дуже прагне стати громадянином із такими самими правами, що й у будь-кого іншого. Проте навіть ще істотнішою є та практична дисципліна, якої набуває характер внаслідок необхідності протягом певного терміну виконувати певні соціальні функції. Ще не наголошено на тому, як мало люди у своєму буденному житті керуються власними уявленнями і почуттями. Їхня праця – цілковита рутинна; не улюблена справа, а найпримітивніша форма вияву власного інтересу, тобто прагнення задовольнити щоденні потреби. Ця праця ніколи не сприятиме виникненню у душах людей тих думок та почуттів, які свідчили б про вихід їхніх інтересів за вузько індивідуальні межі. Якщо їм доступні певні корисні для їхнього розвитку книги, у них геть відсутній стимул їх читати; і звичайно індивід позбавлений можливості спілкуватися з людьми, освіченість яких значно вища за його власну. Нагода зробити щось задля суспільства дещо врівноважує ці негативні моменти. Якщо обставини дозволяють, аби обсяг суспільних обов'язків, що їх мусять виконувати цей індивід, був доволі значним, цей індивід стає освіченою людиною. Попри всі недоліки соціальної системи та моральних ідей античності, участь у системі судочинства та народних зборах піднесли інтелектуальний розвиток пересічного афінського громадянина на значно вищий рівень, аніж той, що існував у будь-якій іншій спільноті людей – давній чи сучасній. Це переконливо доводить кожна сторінка творів видатного англійського історика Греції, і нам достатньо звернути увагу лише на ту високу якість промов, якими видатні оратори сподівалися найефективніше вплинути на розум та волю афінян. Таку саму користь, дарма що набагато меншу за ступенем, приніс англійцям нижчої верстви середнього класу їхній обов'язок виконувати функції присяжних у регіональних судових установах, хоча цей обов'язок і не поширювався на

велику кількість людей, не був аж надто тривалим та не сприяв ознайомленню з таким розмаїттям піднесених думок, аби його можна було порівнювати з тим громадянським вихованням, яке демократичні інституції надавали кожному громадянину Афін. Проте навіть це, певно, радикально змінило цих англійців, прищепивши їм ідеї та розвинувши їхні здібності, яких не мали ті, хто у своєму житті тільки й робив, що писав якийсь непотріб чи продавав товари з прилавка. Ще кориснішим для людської душі є моральний аспект такого виховання, якому сприяла б участь, бодай епізодична, кожного окремого громадянина у виконанні державних функцій. Якщо його залучено виконувати їх, він має вирішувати щось пов'язане з інтересами інших людей; у разі, якщо домагання різних людей суперечать одне одному, він має уникати будь-якої упередженості. Щокроку він має дотримуватися тих принципів та правил, що сприяють досягненню спільного добра. Звичайно з ним разом працюють люди, обізнаніші з цими проблемами; вони й сприятимуть кращому розумінню цим громадянином інтересів суспільства та його щирій зацікавленості у задоволенні цих інтересів. Індивід починає відчувати себе членом суспільства, і все, що корисне суспільству, починає вважати корисним для себе. Там, де немає цієї школи громадянського духу, навряд чи існує розуміння, що окремі індивіди, хоч і займаючи надто високі щаблі соціальної драбини, не тільки мусять дотримуватися законів та коритися уряду, а й мають певні обов'язки перед суспільством. У такому суспільстві ототожнення зі спільними інтересами має лише егоїстичні мотиви. Будь-які уявлення про інтерес та обов'язок мають, насамперед, індивідуальну і сімейну забарвленість. Людина ніколи не опікується яким-небудь спільним інтересом; для неї ніколи не існує певної мети, якої вона прагнула б разом зі своїми ближніми; натомість вона досягає своїх цілей тільки змагаючись з іншими та певною мірою їхнім коштом. Оскільки людина ніколи не залучена до якоїсь спільної справи, що дає користь багатьом, ближній для неї не союзник чи партнер, а тільки супротивник. Таким чином, зазнає шкоди навіть мораль особистих стосунків, натомість суспільна мораль занепадає. Якби було можливим тільки таке становище, найвищі прагнення законодавців та моралістів полягали лише б у перетворенні основної маси спільноти на стадо овець, які безневинно пасуться собі окремо одна від одної.

З цих міркувань стає очевидно, що тільки те врядування може цілком задовольнити всі потреби суспільства, до якого залучено весь народ; що корисною є будь-яка участь у процесі врядування – навіть виконання найменших громадських функцій; що міра цієї участі має бути такою, яку дозволяє загальний рівень розвитку спільноти, і що немає нічого бажанішого, ніж надана всім людям можливість залучатися до здійснення верховної державної влади. Проте оскільки в спільноті, що перевищує розміри одного окремого містечка, кожен громадянин може подбати тільки про вкрай маленьку частину спільних проблем, з цього випливає, що ідеальним типом досконалого врядування є врядування представницьке.

Розглядаючи представницьке врядування, слід передусім зважити на розбіжності між уявленнями про нього (його сутністю) та тими специфічними формами, яких набуває це врядування внаслідок історичних подій і під впливом інших уявлень, поширених за певного періоду.

Сенс представницького врядування полягає в тому, що увесь народ або якась численна його частина через своїх депутатів, яких цей народ періодично обирає, здійснює верховну владу, що контролює суспільні процеси. За будь-якого політичного устрою ця влада має комусь належати, і за представницької системи вся верховна влада має належати народним депутатам. Їм треба надати змогу контролювати всі дії уряду та здійснювати цей контроль коли завгодно. Ці повноваження не обов'язково має санкціонувати якийсь конституційний закон. Наприклад, у Британії такого закону нема. Однак вони, зрештою, впливають з самого державного устрою Британії. За змішаного та збалансованого врядування влада остаточного контролю має так само належати одній інстанції, як і за чистої монархії або демократії. Тож у цьому аспекті почасти мали слугність античні мислителі, думку яких підхопили видатні авторитети наших часів, вважаючи, що врівноважений політичний устрій просто неможливий. Майже завжди існує певний баланс, проте лиш інколи він абсолютно точний. Далеко не завжди, кинувши погляд на наявні політичні інституції, відразу стає зрозумілим, яка шалька терезів переважає. Згідно з британським державним устроєм, кожна з трьох координованих гілок влади наділена повноваженнями, що унеможливили б функціонування всього механізму врядування, якби кожна з цих гілок якнайповніше з них скористалася. Тому номінально кожна з них рівною мірою наділена тим обсягом влади, який дав би їй змогу перешкоджати діяльності інших. І якби одна з цих трьох гілок влади могла сподіватися покращити власне становище, то ми, пом'ятаючи про звичайні закони людського існування, навряд чи сумнівалися б у тому, що вона скористалася зі своїх повноважень. І не менш очевидно, що котрась із цих гілок застосує всю свою владу як засіб захисту в разі, якщо відчуватиме тиск з боку інших. Що ж тоді запобігає агресивному застосуванню такої влади? Неписані принципи конституції, тобто наявна в країні політична мораль. І націю політичну мораль ми мусимо зважати, якщо хочемо зрозуміти, кому належить реальна верховна влада.

Фрідріх А. Гаєк

Хоча дуже багато дуриниць говорилося і говориться про демократію і про ті вигоди, які забезпечить даліше її розширення, я глибоко стурбований швидким падінням віри в неї. Це швидке падіння поваги, з якою ставляться до демократії критичні уми, повинно настожити навіть тих, хто ніколи не поділяв безмежного й некритичного ентузіазму, який вона викликала донедавна і який примушував цей термін означати що завгодно, що є вигідним для політики. Подібно до долі багатьох термінів, які виражали політичний ідеал, «демократія» використовувалася для позначення різного роду речей, які не мали нічого спільного з первинним значенням терміна, а зараз часто використовується там, де насправді мається на увазі «рівність». Власне кажучи, він стосується методу або процедури для прийняття урядових рішень і не стосується ані якогось суттєвого блага чи мети уряду (як, скажімо, певний вид матеріальної рівності), ані є методом, який може бути осмислено застосований до неурядових організацій (таких як навчальні, медичні, військові чи комерційні установи). Обидва ці неправильні вживання позбавляють слово «демократія» будь-якого чіткого значення.

Але навіть цілком об'єктивні і беземоційні міркування, котрі розглядають демократію як звичайну умовність, яка уможливилоє мирну зміну тих, хто є при владі, повинні примусити нас зрозуміти, що це ідеал, вартий того, щоб боротися за нього до останку, бо це наш єдиний захист (нехай навіть і непевний в його теперішній формі) проти тиранії. Хоча демократія само по собі не є свободою (окрім як для невизначеної спільності, більшості «народу»), вона є однією з найважливіших гарантій свободи. Як єдиний ідкритий до цього часу метод мирної зміни уряду, вона є однією з тих вищих, хоча й негативних цінностей, подібних до санітарних запобіжних заходів проти чуми, які ми рідко усвідомлюємо, поки вони діють ефективно, але відсутність яких може бути фатальною.

Той принцип, що примус повинен бути дозволений лише з метою забезпечення послуху правилам належної поведінки, які схвалені всіма або принаймні більшістю, виглядає головною умовою відсутності свавільної влади, а отже – свободи. Саме цей принцип уможливив мирне співіснування людей у Великому Суспільстві і мирну зміну керівників організованої влади. Але те, що необхідність спільних дій повинна скеровуватись загальною думкою більшості, і те, що жодна сила примусу не є законною, якщо принцип, що скерує її, не

схвалений щонайменше більшістю, зовсім не означає, що влада більшості повинна бути обмеженою – чи навіть що повинен існувати можливий спосіб утвердження того, що називається волею більшості, по кожному можливому питанню. Виглядає на те, що ми неумисно створили структуру, яка дає можливість вимагати санкції уявної більшості на заходи, яких більшість фактично не бажає і які могли би навіть бути засуджені більшістю народу; і що ця структура витворює сукупність заходів, якої не тільки ніхто не бажає, але яка не могла би бути схвалена в цілому жодним раціональним розумом, оскільки є внутрішньо суперечливою.

Якщо вся влада примусу повинна ґрунтуватися на думці більшості, тоді вона не повинна виходити за межі того, стосовно чого більшість може щиро погодитись. Це не означає, що повинна існувати окрема згода більшості на кожен конкретну дію уряду. Таку вимогу було би явно неможливо виконати в сучасному складному суспільстві в тій мірі, в якій це стосується сучасного напрямку діяльності всіх деталей урядової структури, тобто для всіх щоденних рішень щодо використання ресурсів, наданих в розпорядження уряду. Але це означає, що індивід зобов'язаний коритися лише таким командам, які з необхідністю виливаються із загальних принципів, схвалених більшістю, і що влада представників більшості повинна бути необмеженою лише в управлінні конкретними засобами, наданими в їх розпорядження.

Головне виправдання для надання влади примушувати полягає в тому, що така влада є необхідною, якщо необхідно підтримувати життєздатний устрій, і що всі таким чином зацікавлені в існуванні такої влади. Але це виправдання не простягається далі, ніж це необхідно. І, безумовно, немає необхідності, щоби хто-небудь, навіть більшість, мав владу над всіма конкретними діями чи речами, які трапляються в суспільстві. Крок від переконання, що тільки те, що схвалене більшістю, є обов'язковим для всіх, до переконання, що все, що більшість схвалює, має таку силу, є дуже незначним. Але він є переходом від однієї концепції правління до цілком протилежної: від концепції, згідно з якою уряд має чітко обмежені завдання, необхідні для забезпечення формування спонтанного устрою, до концепції, що його повноваження є необмеженими; або перехід від системи, при якій шляхом визнаних процедур ми вирішуємо, як організувати певні спільні справи, до системи, в якій одна група людей може проголосити все що завгодно спільною справою і на цій основі підпорядкувати її вказаним процедурам. Тоді як перша концепція стосується необхідних спільних рішень, подібних для підтримання порядку і миру, друга дозволяє окремим організованим групам людей керувати всім і легко стає виправданням для насильства.

Однак, у випадку з більшістю існує не більше причин вірити, що оскільки вони бажають якоїсь конкретної речі, то це бажання є виразом їхнього почуття справедливості, аніж підстав для такої віри у випадку з індивідами. В останньому випадку ми добре знаємо, що їхнє почуття справедливості не раз похитнеться під впливом їхнього бажання конкретних речей. Однак, як індивіди, ми в цілому навчилися стримувати протизаконні бажання, хоча часом нас повинна обмежувати влада. Цивілізація великою мірою ґрунтується на факті, що індивіди навчилися стримувати свої бажання конкретних речей і коритися загально-визнаним правилам належної поведінки. Більшість, однак, ще не є цивілізова-

на таким чином, оскільки не повинна коритися правилам. Чого б ми всі тільки не зробили, якби були широко впевнені, що наше бажання якоїсь конкретної дії є доказом того, що воно справедливе? Результат буде тим самим, якщо людей переконати, що згода більшості стосовно переваг конкретного заходу доводить, що він є справедливим. Коли людей вчать вірити, що те, стосовно чого вони погоджуються, обов'язково є справедливим, то вони й справді скоро перестануть питати, чи воно дійсно так. Але віра, що все, стосовно чого погоджується більшість, тим самим є справедливим, протягом кількох поколінь нав'язувалась громадській думці. І чи слід дивуватися, що існуючі представницькі асамблеї, переконані в тому, що все, ними вирішуване, обов'язково є справедливим, перестали навіть розглядати в конкретних випадках, чи це справді так?

Хоча погодженість багатьох людей щодо справедливості конкретного *правила* дійсно може бути хорошою, хоча й не безпомилковою перевіркою його справедливості, але концепція справедливості стає безглуздою, якщо ми визначатимемо як справедливий будь-який конкретний захід, схвалений більшістю. Це виправдовується лише позитивістською доктриною, що не існує об'єктивних перевірок на справедливість (або радше на несправедливість <...>). Існує велика різниця між тим, що може вирішити більшість з будь-якого конкретного питання, і загальним принципом, котрий стосується питання, яке він міг би схвалити, будучи застосованим до нього – як це діється серед індивідів. Тому існує також велика потреба, щоби від більшості вимагали доведення своєї переконаності в справедливості того, що вона постановляє, шляхом власного *підкорення* універсальному застосуванню правил, згідно з якими вона діє в конкретному випадку; а її право на примус повинно обмежуватись впровадженням правил, яким вона сама готова коритися.

Віра, що воля більшості з конкретних питань визначає те, що є справедливим, веде до погляду, який зараз вважається самоочевидним, що більшість не може бути свавільною. Це виглядатиме необхідним висновком тільки за умови, якщо, згідно з домінуючим інтерпретуванням демократії (і позитивістською юриспруденцією як його основою), джерело, від якого виходить рішення, а не узгодженість цього рішення з правилом, щодо якого люди погодились, вважається критерієм справедливості, а «свавільне» свавільно визначається як таке, що не зумовлене демократичною процедурою. «Свавільне», однак, означає дію, зумовлену конкретною волею, яка не обмежена загальним правилом – незалежно від того, чи ця воля є волею одного чи багатьох. Тому не погодженість більшості щодо конкретної дії, не навіть її узгодженість з конституцією, а лише готовність представницького органу підкорити себе універсальному застосуванню правила, яке вимагає конкретної дії, може вважатися доказом того, що члени більшості вважають справедливим те, що вони ухвалюють. Сьогодні, однак, у більшості навіть не питають, чи вона вважає конкретне рішення справедливим; а її індивідуальні члени не можуть запевнити себе, що принцип, який застосовується при конкретному рішенні, буде застосований також в усіх подібних випадках. Оскільки ніяка резолюція представницького органу не є зобов'язуючою для нього в майбутніх рішеннях, він в своїх окремих заходах не є обмежений ніяким загальним правилом.

Філіпп Петтіт

У попередньому розділі я розглядав заходи, що до них, як можна сподіватися, спробує вдатися республіканська держава, щоб дати раду проблемам, які виникають у процесі людських взаємовідносин: проблемам, пов'язаним із різними рівнями *dominium** чи контролю. Але, як я не раз наголошував, сама держава може стати чинником своєрідного поневолення, пов'язаного радше з *imperium*** , ніж із *dominium*. У цьому розділі я розгляну форми, що їх повинна реалізувати республіканська держава, щоб її прагнення утвердити республіканські цілі не стало підточеним і скомпрометованим у даному аспекті. Звичайно, відмінність між цілями і формами аж ніяк не канонічна й не досить виразна, але вона дає змогу відчути, як змінився фокус нашої уваги.

Державні установи, зокрема й держави, що обстоює республіканські принципи та політику, систематично втручаються в людське життя: примушують народ загалом, накидаючи закони, яких він має дотримуватись, і примушують належних до того народу окремих індивідів у процесі запровадження тих законів і застосування правових санкцій. Якщо втручання, яке здійснює таким чином держава, стає свавільним, тоді й сама держава стає чинником несвободи. В такому разі негайно постає питання, на якому ми й повинні зосередитись. Як організувати державу, щоб державне втручання було пов'язане з якнайменшою сваволею, а то й зовсім було позбавлене її?

Отож це питання про те, як можна все організувати, щоб звести до мінімуму сваволю, яка може бути властива апаратові державного примусу. На цьому етапі нас ще не цікавить, як уберегтися від людської слабкості (ми розглянемо це питання в наступному розділі), ми тільки зосередимось на тому, як уберегтися від можливості, що державні урядовці, навіть урядовці, натхнені високим громадянським духом, додаватимуть елемент сваволі до рішень, пов'язаних із примусом. Зрештою, слід пам'ятати: навіть якщо урядовці у процесі ухвалення власних рішень завжди поважатимуть інтереси та ідеї звичайних громадян, сам факт, що вони можуть не виявляти такої поваги, – факт, що вони мають владу втручатися, виявляючи сваволю, – зумовлюватиме їхнє панування над громадяна-

---

* Панування (латин.).

** Владою (латин.).

ми. Або зумовлюватиме це панування принаймні тією мірою, якою їхні чесноти становлять тільки непевну гарантію, що вони зважатимуть на інтереси та ідеї звичайних людей.

Моя відповідь на це питання пов'язана в різних аспектах із консенсусом щодо інституційних структур, який ми бачимо серед авторів, що дотримувались республіканської традиції (або принаймні мені здається, що той консенсус існує), і я намагатимусь визначити міру, якою вона відповідає тій традиції. Але, наголошую, я вдамся до суто теоретичного обговорення, а не вивчатиму історію питання. А якщо й виявиться, що цей мій нарис не суперечить тому вже традиційному консенсусу, то це лише прийнятний, але випадковий результат. Він прийнятний, бо свідчить, що головне завдання республіканців справді полягало у сприянні свободі як відсутності панування, й випадковий, бо я зосереджувався передусім не на докладній реконструкції республіканських поглядів, а на дослідженні того, що має означати поважне ставлення до республіканської мети утвердження свободи як відсутності панування.

Хоча погляди, які я обстоюю в цьому обговоренні, не суперечать традиційним республіканським принципам, вони аж ніяк не банальні за своїм характером. Вони зміцнюють такі утверджені інституційні ідеали, як верховенство права, поділ влади й демократична підзвітність, проте підтримують ці ідеали на іншій основі, а інколи пропонують цілком неортодоксальне нове формулювання їхнього змісту. Намагаючись наголошувати на зв'язку з республіканською традицією, я водночас вказуватиму й на ті пункти, які відрізняються від більш-менш усталених способів мислення.

Моє обговорення поділене на дві частини. В першій частині я розгляну потребу в конституційних обмеженнях в ідеальній республіці, а в другій – питання демократичного контролю за процесом ухвалення рішень у республіканській державі. Мій аргумент на користь конституційних обмежень полягає в тому, що можновладці не повинні маніпулювати республіканськими механізмами, а ключем до моєї концепції демократичного контролю є твердження, що люди, на яких поширюється чинність постанов республіканського уряду, повинні мати реальну змогу опротестувати ті рішення.

I. КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ І ВІДСУТНІСТЬ МАНІПУЛЯЦІЙ

Якщо ми прагнемо, щоб республіканська держава не вдавалася до свавільних, панівних форм, то на що слід звертати увагу в засобах, якими вона намагається утвердити свої республіканські цілі? Припускаючи, що в усіх інших аспектах ці засоби загалом мають успіх, – тобто що в тих інших аспектах немає потреби щось змінювати, – перша вимога полягає в тому, що вони повинні лишати якомога менший простір для виявів владної сваволі. Не буде ніякого сенсу утверджувати інституції або братися до ініціатив, які зменшують поневолення, пов'язане з *dominium*, якщо ці самі інструменти формують простір для поневолення, пов'язаного з *imperium*; набуте з одного боку, буде втрачене, а то й більше ніж утрачене, з другого.

Звідси випливає висновок: інструменти, що їх використовує республіканська держава, повинні якомога меншою мірою бути придатні для маніпуляцій.

Призначені сприяти певним суспільним цілям, вони мають бути максимально стійкими, щоб їх не можна було використати свавільно, можливо, на користь якихось фракційних інтересів. Жоден індивід чи група не повинні мати свободи дій у способах використання тих інструментів. Жоден індивід не повинен мати змоги взяти їх до своїх власних рук, навіть той, хто сповнений зичливості і громадянського духу, й безперечно не той, хто задля своїх приватних цілей схильний втручатися у життя своїх співгромадян. Республіканські інституції та ініціативи повинні унеможливлювати маніпуляції, рушієм яких є примхи індивіда.

Як зробити республіканські інструменти максимально неманіпульованими? Тут, як і в питаннях, пов'язаних із республіканськими цілями, важливо враховувати емпіричну реальність і, крім того, неможливо виробити повний план на суто філософській основі. Але за будь-якого ймовірного сценарію існує три загальні умови, що їх має задовольняти система, яка не піддається маніпуляціям, тож я й зосереджуся на них. Перша умова полягає, коли скористатися словами Джеймса Гаррінгтона¹, в тому, що система повинна конституювати «панування права (empire of laws), а не людей»; друга – що система має розподіляти визначені правом повноваження поміж різних сторін; третя – повинна забезпечити, щоб право було відносно захищеним від волі більшості. Умова панування права впливає на характер і зміст законів; умова розподілу повноважень – на їхнє функціонування у повсякденному житті, а умова контрматоритарності – на способи легітимної зміни законів.

Усі ці умови сприяють обмеженню волі тих, хто має владу, й водночас не полегшують, а обтяжують організацію врядування. В такому розумінні вони функціонують як формальні конституційні обмеження й репрезентують віру в те, що можна назвати конституціоналізмом. Ми бачимо конституціоналізм усюди, де є законно визначені способи обмеження волі можновладців, навіть якщо про ці обмеження не згадано в офіційній конституції. В минулому сторіччі історик Мейтленд стверджував, що найвидатнішим досягненням демократичного врядування був його внесок у розвиток такого конституціоналізму:

«Запровадження демократичного елемента в урядування бодай трохи захистило нас від “непостійної, невизначеної, невідомої волі інших”, і то не тому що стало менше законів, на ухвалення яких ми не давали своєї згоди, а тому, що зросло тертя під час функціонування урядової машини, стало надто важко використовувати її задля своїх примх. вияви владної сваволі стали менш можливими не за демократії, а за дуже ускладненої форми врядування»².

Умова панування права

Умова панування права має два аспекти. Згідно з першим аспектом, закони повинні набувати певної форми, або ж, коли висловитись прямо, мають відповідати обмеженням, що їх описали сучасні теоретики верховенства пра-

¹ *Harrington J. The Commonwealth of Oceana and A System of Politics / Ed. J. G. A. Pocock. – Cambridge: Cambridge University Press, 1992. – С. 81.*

² *Maitland F. W. A Historical Sketch of Liberty and Equality. – У кн.: Maitland F. W. Collected Papers / Ed. H. A. L. Fisher. – Buffalo, NY: W. S. Hein, 1981. – Т. 1. – С. 84–85.*

ва³. Вони повинні бути загальними й застосовними до кожного, зокрема й самих законодавців; їх слід оприлюднювати й наперед ознайомлювати з ними тих, до кого їх застосовуватимуть; закони мають бути зрозумілі, послідовні й не підлягати постійним змінам; і т. ін.

Слід добре розуміти, чому республіканці прагнуть, щоб закони відповідали таким обмеженням. Якщо закони не відповідатимуть їм, тоді ті, хто творить, реалізує й застосовує право, можуть дуже легко чинити владну сваволю над іншими. Скажімо, законодавці, які можуть ухвалити закони, що їм вони самі не зобов'язані коритись, – наприклад британський парламент, що видавав закони для американських колоній, – чинитимуть владну сваволю. Так само й законодавці, що можуть ухвалювати закони зі зворотною дією або закони, застосовні, як-от парламентський присуд, до конкретних індивідів чи родин, матимуть змогу більш-менш свавільно втручатись у людське життя. Та й адміністратори і судді, що можуть на свій розсуд застосовувати неоприлюднені закони чи використувувати у своїх цілях неясність або непослідовність того чи того закону, теж здійснюватимуть сваволю з боку органів влади. Якщо порушити обмеження про верховенство права, право стає ігрищем для сваволі різних можновладців.

Другий аспект умови панування закону припускає, що перший аспект уже задоволено, і тому всі запроваджені закони мають задовільну форму. Цей аспект вимагає: там, де уряд має вибір – діяти на правовій основі, тобто ухвалювати закони, розглядаючи даний випадок, і діяти, вдаючись до заходів, що не мають законодавчої опори, – він повинен завжди віддавати перевагу першому, принциповому підходові. Тут не припущено, що урядовий захід, за умови, що він має законну основу, неодмінно сприятиме добру. Адже ідея тут ось яка: оскільки існує реальна потреба в діях уряду, ці дії завжди повинні відбуватися на основі законних рішень, зокрема постанов, що вшановують обмеження, пов'язані з верховенством права; скажімо, постанов, що не мають характеру *ad hoc* або *ex post*.

Цій ідеї можна дати наступне республіканське раціональне пояснення. Постанова, ухвалена без законодавчої основи, майже завжди визначена сваволею тих, хто її ухвалює, натомість законами, які спираються на принципи, маніпулювати не так легко. Чинність таких законів поширюватиметься на всіх людей, зокрема потенційно й тих, хто їх ухвалює, і тому їм буде не дуже легко, – хоча, на жаль, усе-таки можливо, – ухвалювати їх на цілком довільній основі.

Подумайте про контраст, що його добачив Джозеф Прістлі⁴, між значенням збору британських податків в Америці і в самій Британії. Американці, казав він, нарікали, мовляв, члени парламенту, оподатковуючи їх, «такі далекі від того, щоб оподаткувати й себе, що водночас звільняють себе від податків». Британці не мали таких нарікань, припускає Прістлі, бо члени британського парламенту підлягали дії законів, що їх вони ухвалювали для Британії, і самі ці

³ Fuller L. L. *The Morality of Law*. – New Haven, Conn.: Yale University Press, 1971; Ten C. L. *Constitutionalism and the Rule of Law*. – У кн.: *A Companion to Contemporary Political Philosophy* / Eds. R. E. Goodin, P. Pettit. – Oxford: Blackwell, 1993.

⁴ Priestley J. *Political Writings* / Ed. P. N. Miller. – Cambridge: Cambridge University Press, 1993. – С. 140.

закони справді відповідали умові про верховенство права. Тому депутати британського парламенту не могли накласти податок на британський народ, не наклавши його водночас і на себе.

Ідея якомога більшого поширення верховенства права, – надто ідея, що слід віддавати перевагу ухваленню принципових рішень, а не продиктованих приватними міркуваннями, – має далекосяжні наслідки для здійснення врядування. Вона означає, що парламент завжди повинен намагатися створювати закони (дотримуючись звичайних обмежень, пов'язаних із верховенством права) з приводу кожного питання, яке потрапляє на його розгляд. Але умова про панування права означає ще й те, що й інші урядові установи теж слід примусити діяти на основі принципових, законних заходів. Їм слід дозволяти діяти, тільки спираючись на право й тільки способом, що узгоджується з вимогами права. Ті установи повинні дотримуватися утверджених протоколів і процедур, скажімо, під час арешту, звинувачення та ухвалення судових вироків щодо тих, кого підозрюють у скоєнні злочинів; або при визначенні тих, хто потребує соціальної допомоги, та забезпеченні їх тією допомогою; або при визначенні, де мають бути розміщені ті або ті урядові установи і якими мають бути пов'язані з ними вигоди; й т. ін. Верховенство права вимагає дотримання належної процедури в широкому діапазоні різних аспектів політичного життя.

Проте можна наголошувати на важливості належної процедури, водночас не маючи конкретного, докладного правила для кожної ситуації. Якби право було кодифіковане з такими докладними подробицями, тоді ним, напевне, навряд чи можна було б маніпулювати. Та якщо кодифікувати право так докладно, урядовці не мали б ніякої свободи дій, а отже, були б позбавлені будь-якої змоги пристосовувати урядові дії до потреб, що існують у тих або тих конкретних випадках. Така регламентація офіційних реакцій майже безперечно підточить спроможність уряду посприяти великою мірою республіканським цілям, які я обговорював у попередньому розділі. Ця заувага дає змогу виснувати, що, напевне, й найкращий закон повинен надавати урядовцям певної свободи дій, покладаючись на дальші засоби, – скажімо, засоби опротестування, що ми їх розглянемо далі в цьому розділі, – які забезпечать, що ті урядовці не зможуть діяти цілком свавільно. Найкращі закони завжди вимагатимуть, щоб урядовці підлягали певним обмеженням, – завжди вимагатимуть дотримуватися належної процедури, – а водночас можуть дозволяти й досить велику свободу дій.

Отже, республіканський аргумент на користь верховенства права не конче має зумовлювати якийсь несхитний принцип, не конче має зобов'язувати нас до крайньої вірності процедурам⁵. Верховенство права зумовлює режим, коли від урядовців завжди вимагають діяти відповідно до закону, навіть якщо закон дозволяє їм певний ступінь свободи в межах визначених у ньому процедурних норм. Найкраща система права може дозволяти різні форми свободи дій – навіть свободи, що зменшують прогнозованість⁶, – за умови, що тією свободою дій користуються з обмеженнями, які допомагають уберегтися від сваволі.

⁵ *Schauer F. Playing by the Rules.* – Oxford: Oxford University Press, 1991; *Campbell T. D. The Legal Theory of Ethical Positivism.* – Brookfields, Vt.: Dartmouth, 1996.

⁶ *Waldron J. The Rule of Law in Contemporary Liberal Theory // Ratio Juris.* – 1989. – Т. 2. – С. 79–96.

У республіканській традиції не раз наголошували на потребі такої умові, як панування права, і то в обох її аспектах. Скажімо, Сідней писав: «Немає нічого безглуздішого, ніж стверджувати, що один чоловік має абсолютну владу (яка стоїть вище від права) керувати як йому заманеться задля добра людей і збереження їхньої свободи: адже свобода не може існувати там, де є така влада»⁷. Ця умова була визнана як необхідна для забезпечення того, що дії уряду – не просто ширма, за якою індивід або група може здійснювати владну сваволю. Вона означає, що право – це «постійне Правило, за яким треба жити», саме з таким докором звернулася Мері Естел до «наших господарів», і ця вимога допомагає забезпечити, що уряд не репрезентуватиме «непостійної, невизначеної, невідомої, свавільної волі»⁸.

Республіканський принцип верховенства права загалом мав підтримку серед ліберальних теоретиків, але зазнав критики з боку марксистів і багатьох прихильників критичних досліджень права⁹. Ця критика здебільшого полягала в тому, що обмеження, пов'язані з верховенством права, ніколи не можуть бути ефективні й можуть тільки приховати факт, що це право часто має класову основу та упереджений характер. Можна, звичайно, погодитись, що вимоги до уряду діяти відповідно до права може бути не досить, щоб уберегтись від владної сваволі; зрештою, саме визнаючи цей факт, ми розглянемо в наступному підрозділі потребу в демократичному опротестуванні. Питання полягає в тому, чи ця вимога бодай трохи корисна, а не в тому, чи вона цілком ефективна, і свідчень на цю тему є дуже багато.

Дослідження такого лівацького історика, як Е. П. Томпсон, свідчать, що, хоча можновладці часто надуживали правом, воно все-таки було бастионом для захисту бідних і безборонних. Він пише, як в Англії XVIII століття можновладці вдавалися до принципу верховенства права:

«Самій природі засобу, який вони вибрали для свого самозахисту, притаманна та особливість, що його не можна зберегти тільки для вжитку представників їхнього власного класу. Право у своїх формах і традиціях зумовлює принципи рівності та універсальності, що їх із необхідністю слід поширити на людей, належних до найрізноманітніших верств»¹⁰.

Така думка про право сформувалася на основі досвіду XX століття, коли з'ясувалося, що спроможні вчинити уряди, зокрема якою мірою вони здатні панувати над своїми громадянами, коли право не виконує ролі обмежень, про які йдеться. Філіпп Зелцник виразно наголошує на цьому пункті:

⁷ *Sidney A. Discourses Concerning Government* / Ed. T. G. West. – Indianapolis: Liberty Classics, 1990. – С. 440, поп. с. 465.

⁸ *Hill B. The First English Feminist: Reflections upon Marriage and other writings by Mary Astell.* – Aldershot: Gower, 1986. – С. 76.

⁹ *Kelman M. A Guide to Critical Legal Studies.* – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1987; про марксизм і верховенство права див.: *Krygier M. Marxism and the Rule of Law: Reflections After the Collapse of Communism* // *Law and Social Inquiry.* – 1990. – Т. 15. – С. 633–663.

¹⁰ *Thompson E. P. Whigs and Hunters: The Origin of the Black Act.* – London: Allen Lane, 1975. – С. 264.

«Чільне місце в порядку денному боротьби за свободу, – скажімо, у Східній Європі або Південній Африці – займає побудова чи перебудова правових інституцій, здатних опиратися політичним маніпуляціям. Для тих, хто страждає від утисків, критика верховенства права як “буржуазної справедливості” або “ліберальної законності” може видаватися тільки наївною чи жорстокою, або й наївною, і жорстокою»¹¹.

Крігель узагальнює цей висновок, пишучи: «Ідея свободи індивіда була величезною новацією в державі, де утвердилось верховенство права, основою першого корпусу права й політики, що відкидає рабство»¹².

Умова розподілу владних повноважень

Друга вимога, пов'язана з бажаністю мати неманіпульовану, конституціоналістську систему врядування, вимагає розподілу повноважень, що їх мають урядовці за будь-якого правового режиму. Якщо умова панування права впливає на характер і зміст закону, ця умова впливає на спосіб функціонування права.

Там, де є право, з необхідністю існують різні ролі, що їх треба виконувати. У класифікації, що нарешті утвердилась у XVIII столітті, – найбільшою мірою в працях Монтеск'є¹³, – є такі функції, як творення законів, запровадження (або виконання) законів і судові вирішення в тих суперечливих випадках, коли треба застосувати закон. Розподіл повноважень вимагає, щоб ці функції були виразно розмежовані. Й причина, принаймні з республіканських позицій, тут цілком очевидна. Поєднання цих функцій в руках однієї особи чи групи, напевне, дасть змогу цій стороні чинити більшу чи меншу владну сваволю над рештою людей; воно означатиме, що ця сторона зможе порядкувати правом більш-менш без ніяких обмежень. Як зазначив Медісон у 47-му номері «Федераліста», «[з]осередження всіх повноважень – законодавчих, виконавчих і судових – у тих самих руках (байдуже – однієї особи, кількох чи багатьох, байдуже – чи є їхня влада спадковою, самопризначеною чи виборною) можна справедливо назвати уособленням тиранії»¹⁴.

Отже, якщо дозволити законодавцям творити тільки ті закони, які не суперечать певним наявним законам або принципам, то дуже важливо, щоб ті, хто визначає, чи справді закони відповідають цим обмеженням, не були законодавцями. І знову, якщо від тих, хто запроваджує право, треба вимагати, щоб їхні дії з запровадження законів відповідали вже наявним законам, важливо, щоб вони не були своїми власними суддями; важливо, щоб ті судові повноваження перебували в інших руках¹⁵. Повноваження законотворчості, здійснення виконавчої влади й виконання судових функцій слід розподіляти серед різних сторін та органів.

¹¹ *Selznick P. The Moral Commonwealth: Social Theory and the Promise of Community.* – Berkeley, Calif.: University of California Press, 1992. – С. 64.

¹² *Kriegel B. The State and the Rule of Law / Trans. M. A. LePain, J. C. Cohen.* – Princeton, NJ: Princeton University Press, 1995. – С. 49.

¹³ *Montesquieu C. The Spirit of the Laws / Trans. A. M. Cohler, B. C. Miller, H. S. Stone.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

¹⁴ *The Federalist Papers / Ed. I. Kramnik.* – Harmondsworth: Penguin, 1987. – С. 303.

¹⁵ Див.: *Montesque C. Op. cit.* – С. 157.

Хоча повна класифікація повноважень утвердилася тільки у XVIII столітті, коли так званий поділ гілок влади став, можливо, найголовнішою темою республіканської традиції, республіканці наполягали на розподілі повноважень набагато давніше¹⁶. Скажімо, Мечмент Недем не сказав щось дуже нового, коли 1657 року охарактеризував поєднання законодавчої і виконавчої влад – елементом виконавчої влади була й судова влада – як велику помилку врядування:

«В усіх королівствах і державах, де існувало бодай трохи свободи, законодавча й виконавча влади перебували в різних руках, тобто законодавці визначали закони як правила врядування, а потім віддавали владу в руки інших людей (не свої власні), щоб вони керували на основі тих правил»¹⁷.

Поки що ми зосереджувалися на поділі функцій, пов'язаних із правом. Але умова розподілу повноважень зберігає своє значення і в інших сферах. Республіканське обґрунтування розподілу повноважень полягає, за рівності решти обставин, у збільшенні неманіпульованості права та в захисті від уряду, що може чинити владну сваволю. Адже існує припущення: коли влада локалізована, тобто зосереджена в руках тієї або тієї особи, ця влада може здійснювати поневолення. З огляду на таке раціональне пояснення розподіл повноважень, якого ми повинні прагнути, цілком може підтримувати й інші заходи, окрім поділу на законодавчу, виконавчу й судову гілки влади.

Наприклад, він може підтримувати такий захід, як формування двопалатних структур, коли існує дві палати парламенту, кожна зі своєю окремою основою. І справді, така двопалатність, як побачимо далі, напевне, в багатьох аспектах припадає до вподоби республіканцям. Ще один, не менш знайомий захід – децентралізація влади, якої досягають, формуючи федеративну систему, за якої існує низка штатів чи інших утворень як складових частин федерації, що поділяють владу з центральним урядом; аж ніяк не випадково, що республіканці традиційно були прихильні до федерацій. Проте ще одним заходом, цього разу новим, є розподіл повноважень, який можна реалізувати в сучасному світі, якщо уряди згодні бути зв'язаними певними міжнародними угодами чи конвенціями; наслідком цієї згоди є передача повноважень міжнародним органам, що інтерпретують ті угоди. Таку політику, напевне, вітатимуть ті, хто прагне, щоб офіційна влада була розподілена так, щоб людська свобода як відсутність поневолення не відчувала ніякої загрози з її боку¹⁸.

Коли я кажу, що розподіл повноважень може вимагати більшого, ніж поділу законодавчих, виконавчих і судових функцій, я дотримуюсь давньої республіканської традиції. В межах цієї традиції функціональний поділ був частиною широкого проекту розподілу повноважень. Цей проект був утілений у давньому ідеалі змішаного уряду, в якому представлені різні сектори населення, а повноважень надано почасти одному представницькому органу (можливо, одній

¹⁶ *Vile M. J. C. Constitutionalism and the Separation of Powers.* – Oxford: Oxford University press, 1967.

¹⁷ Цит. за вид.: *Gwyn W. B. The Meaning of the Separation of Powers.* – The Hague: Nijhoff, 1965. – С. 131.

¹⁸ *Majone G. Regulatory Legitimacy.* – У кн.: *Regulating Europe / Ed. G. Majone.* – London: Routledge, 1996.

палаті представників), а почасти – другому¹⁹. Цей проект характеризувала ворожість не просто до відступів від поділу функцій, а й до того, щоб хтось, наприклад, був суддею власної справи, був водночас і суддею, і присяжними.

Республіканське обґрунтування розподілу повноважень, зокрема обґрунтування поділу функцій, слід протиставити іншим можливим причинам підтримки такого розподілу. Припустімо, ви популіст, який вважає, що тільки народ повинен ухвалювати закони; припустімо, ви прихильник парламентаризму й дотримуєтесь думки, що представники народу – єдиний законний суверен²⁰. В такому випадку ви захочете наполягати, що законодавчу владу не треба нікому віддавати, надто ніколи не віддавати в руки необраних представників судової влади. Дотримуючись букви того, чого вимагає поділ повноважень, ви будете дуже вимогливі, принаймні з огляду на законодавчі повноваження. Але ваша прихильність до цієї вимоги матиме зовсім іншу причину, ніж та, що надихала й надихає республіканські погляди. І справді, вас надихатиме дух, що є справжнім прокляттям для республіканців, дух, який мириться з можливістю, що більшість накидатиме свою волю іншим.

Цей контраст між республіканським і популістським поясненнями розмежування законодавчої, виконавчої та судової функцій виливається в різницю поглядів на те, яким саме має бути те розмежування. Республіканці схильні думати, що всякий точний поділ функцій насправді нездійснений: скажімо, інтерпретуючи закони, суди, безперечно, неминуче набувають певної законодавчої влади. Республіканці можуть навіть вважати, що жоден точний поділ навряд чи й бажаний: адже регламентація функцій, якої вимагають, напевне, погіршить здатність уряду утверджувати свої республіканські цілі. Але це питання не конче має цікавити їх – за умови, якщо владу справді ефективно розподілено. Отож воно не дуже цікавило й авторів «Федераліста», що обстоювали Конституцію США супроти антифедералістських заперечень, мовляв, вона дозволяє небажаний ступінь переходу влади за визначені їй функціональні межі²¹.

Проте популісти схильні дотримуватись іншого погляду. Вони вважають, що будь-який перехід законодавчої влади – в напрямі чи то судових, чи то виконавчих органів – неодмінно становить зло: адже це означає, що закони ухвалює не народ або його представники, а хтось інший. Отож популісти наполягатимуть на поділі влади, або принаймні на відокремленні законодавчої влади, і то якомога виразнішому; вони прагнуть поставити герметичні перегородки. Мабуть, саме такі популістські настрої правили за джерело натхнення для спрямованих проти Конституції США антифедералістських заперечень. Якщо це справді так, тоді антифедералістів можна вважати за людей, чия любов до демократії призвела до того, що вони зрадили властиво республіканське прагнення: прагнення мати захист від сваволі з боку влади, навіть від сваволі з боку влади народу.

¹⁹ *Gwyn W. B.* Op. cit.; *Vile M. J.* Op. cit.

²⁰ *Dicey A. V.* An Introduction to the Law of the Constitution. 10th ed. / Ed. E. C. S. Wade. – London: Macmillan, 1960.

²¹ *Manin B.* Checks, Balances and Boundaries: The Separation of Powers in the Constitutional Debate of 1797. – У кн.: The Invention of the Modern Republic / Ed. F. Biancamaria. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

Умова контрмажоритарності

Ми стверджували, що за рівності решти обставин республіканська система врядування має бути максимально стійкою супроти маніпуляцій, спричинених сваволею, і тому ця система повинна відповідати умовам верховенства права й розподілу повноважень. Усі заходи, що їх здійснює уряд, слід здійснювати відповідно до законів, зокрема законів, які відповідають обмеженням, зумовленим верховенством права. Але всі ті заходи, що їх здійснює уряд, мають здійснювати різні індивіди та групи; повноваження й дії уряду слід розподілити серед різних агентів.

Тепер ми підійшли до третьої умови, що спирається на ті самі конституціоналістські підстави. Прагнучи створити неманіпульовану систему врядування, ми повинні вимагати не тільки верховенства права, за якого існує реальний розподіл владних повноважень, а й намагатися забезпечити, аби закони, які діють за цього верховенства, не можна було надто легко змінити більшістю голосів. Звісно, має існувати можливість внести поправки до кожного закону, бо ж немає гарантії, навіть за найправдивіших законів, що він і далі сприятиме республіканським цілям, і далі сприятиме боротьбі з поневоленням. Але контрмажоритарна умова – це наполягання, що принаймні тоді, коли йдеться про найголовніші й найважливіші закони, – головні та важливі з позицій відсутності поневолення, – змінити ці закони має бути дуже важко. Зокрема, ці зміни повинні вимагати більше, ніж просто підтримки з боку більшості в парламенті чи навіть серед населення.

Це «більше», якого вимагають у даному випадку, може варіюватися від однієї юрисдикції до іншої й від однієї сфери права до іншої. Контрмажоритарний захист може бути пов'язаний із загальною презумпцією проти ухвалення законодавчих поправок до законів, як і тоді, коли закони мають утверджений статус загального права, або суворою вимогою, що до них можна вносити поправки тільки в разі виконання особливих умов. Або він може вимагати, якщо до закону планують внести поправки, щоб ті поправки мали багато ширшу підтримку, ніж із боку простої більшості, і лише у такому разі будуть ухвалені; скажімо, їх мають ухвалити обидві по-різному сформовані палати парламенту, або ж їх має схвалити більшість виборців у більшості штатів, або ж вони повинні мати підтримку з боку двох третин членів законодавчого органу. Можна уявляти собі закони як демократичні витвори, але ми повинні вимагати, щоб демократія функціонувала, простуючи багатьма різними шляхами, й наполягати разом з Брюсом Акерменом²², що поправки до основних і найважливіших законів мають пройти вкрай тяжкий шлях, аби набути чинності.

Республіканський аргумент на користь контрмажоритарного захисту принаймні окремих законів напрочуд безпосередній і відвертий. Більшості формується дуже легко й легко стають радше реальними, ніж віртуальними агентами, а мажоритарні агенти, якщо їх воля не обмежена, чинитимуть більшу або меншу владну сваволю. Якщо дозволити, щоб до законів можна було дуже легко внести поправки більшістю голосів, то вони опиняться під контролем більшої чи меншої сваволі й перестануть бути надійною гарантією від поневолення з

²² *Ackerman B. We the People. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1991. – Т. 1: Foundations.*

боку уряду. Більшість нас у тому чи тому аспекті належить до якоїсь характерної меншості, й тому більшість нас зацікавлені в тому, щоб не жити на законодавчій ласці тієї або тієї більшості.

Отже, сучасні республіканці зобов'язані підтримувати деякі інституції, які забезпечують захист від мажоритарних загроз. Вони зобов'язані прихильно ставитись до тих контрмахоритарних заходів, із якими пов'язують республіканців попереднього покоління, – скажімо, поділу парламенту на дві палати, визнання конституційних обмежень права і утвердження певного Білля про права. Вибір конкретного контрмахоритарного заходу залежатиме, звичайно, від місцевих обставин і становить предмет дискусій, що спираються на емпіричні дані. Але навряд чи можна собі уявити, що республіканці не схвалять жодного такого заходу.

Погляд про необхідність контрмахоритарного захисту вимагає юрисдикції, за якої на питання, що таке добрий закон – добрий закон, а не конче закон як такий, – дають відповідь із допомогою іншого критерію, ніж підтримка більшості. Республіканець, звичайно, добачить такий критерій в ідеалі свободи як відсутності поневолення. Добрий закон – це закон, який сприяє боротьбі з поневоленням, закон, що зменшує поневолення, яке може бути наслідком *dominium*, проте не запроваджує поневолення, що може супроводити *imperium*. Можливо, добрий закон у такому розумінні неминуче матиме певну демократичну підтримку; це питання ми розглянемо в наступному підрозділі. Але наявність підтримки більшості безперечно не становить критерію доброго закону. Отож ми повинні відкинути ті характерні для ХІХ століття популістські ініціативи, прихильники яких, за словами Гарольда Бермена, «за остаточне джерело права вважали громадську думку та волю законодавчого органу»²³. Легітимація закону має спиратися на щось інше, ніж на наявність підтримки з боку більшості народу.

То якого ж погляду дотримуються республіканці на легітимацію законів та їхній контрмахоритарний захист? Деякі з них менше за інших непокоїлися тим, що ухвалення законів залежатиме від демократичних органів ухвалення рішень, і цю меншу занепокоєність можна, мабуть, пояснити їхньою думкою, що демократичний процес ухвалення рішень безперечно зважатиме на міркування про загальне добро й не перетворить меншість на жертву сваволі. Макіавеллі з цього приводу висловився проти «загальнопоширеної думки, яка стверджує, що люди, діставшись до влади, стають мінливі, непостійні й невдячні»²⁴. Але навіть ті, як-от Макіавеллі, хто був утішений, що закони стали залежні від демократичного волевиявлення, однаково вважали за важливе, щоб, крім законів, або *leggi*, що їх люди, напевне, змінюватимуть, існували інституційні або конституційні структури – *ordini*, – які забезпечують відносно фіксовані та обмежені рамки законотворчості²⁵.

²³ *Berman H. J.* The Origins of Historical Jurisprudence: Coke, Selden, Hale // *Yale Law Journal*. – 1994. – Т. 103. – С. 1735.

²⁴ *Machiavelli N.* The Complete Works and Others: 3 vols. / Trans. A. Gilbert. – Durham, NC: Duke University Press, 1965. – С. 315.

²⁵ *Machiavelli N.* Op. cit. – С. 241; *Rubenstein N.* Italian Political Thought 1450–1530. – У кн.: *The Cambridge History of Political Thought 1450–1777* / Eds. J. H. Burns, M. Goldie. – Cambridge: Cambridge University Press, 1991. – С. 49.

Республіканська традиція, розвиваючись від XVI століття, ставала дедалі тісніше пов'язана з поглядом, що, взявши до уваги названі вище причини, добрі закони не слід ототожнювати з підтримкою з боку більшості й вони не повинні надто швидко реагувати на думку більшості. Головний вплив тут справляла так звана інтеграційна юриспруденція, яку розвивали в Англії такі правники, як сер Едвард Коук і сер Метью Гейл²⁶. Цей стиль юриспруденції приписував праву авторитет традиції, що була історично випробувана в аспекті своєї відповідності сподіванням суспільства і спроможності, як сказали б ми, підтримувати свободу як відсутність поневолення. Ця традиція була втілена в давній, неписаній конституції, що її вихваляли в Британії більшість англійських республіканців, і стала джерелом натхнення – якщо не єдиним джерелом²⁷ – конституції, яку створили американські республіканці задля упорядкування своїх справ.

II. ДЕМОКРАТІЯ І ОПРОТЕСТУВАННЯ

Поки що ми обстоювали думку, що система врядування, яка задовольняє обговорені конституціоналістські умови, є необхідним інструментом сприяння свободі як відсутності поневолення. Якщо врядування не опосередковане правом згідно з моделлю, визначеною цими умовами, тоді ним можна дуже легко маніпулювати з боку свавільної, а то й фракційної (sectional) волі. Врядування треба здійснювати, спираючись на верховенство права; повноваження, визначені тим правом, мають бути розподілені серед різних індивідів та органів; найголовніші та найважливіші закони мають бути захищені від поправок, які можна ухвалити простою більшістю голосів.

Та якщо конституціоналістська система права необхідна для сприяння свободі, тоді має стати ясно, що потрібне щось іще. Хоч і як добре спроектована, кожна система права лишатиме певні рішення в руках різних індивідів і груп. Законодавці, звичайно, матимуть свободу дій щодо змісту законів, а проблематичний характер інтерпретації законів означає, що адміністратори та судді зобов'язані мати певну свободу дій, коли починають реалізовувати й застосовувати ті закони: «Немає такого досконалого закону, що був би абсолютно придатним для кожної ситуації, яка може статися»²⁸. Крім того, як ми вже зазначали, сприяння республіканським цілям часто може бути пов'язане з обстоюванням потреби надати представникам виконавчої та законодавчої влад певну свободу дій у деяких питаннях: адже, навіть якщо й можливо видавати докладні закони, вказуючи, як повинні поводитись урядовці, така регламентація може виявитись недоречною і шкідливою.

Та якщо якась система права лишає повноваження ухвалювати рішення в руках представників різних органів державної влади, тоді сприяння відсутності

²⁶ *Berman H. J.* Op. cit.; також див: *Kelly D. R.* Law. – У кн.: *The Cambridge History of Political Thought 1450–1777.* – С. 72–73.

²⁷ *Haakonssen K.* *From Natural Law to the Rights of Man: A European Perspective on American Debates.* – У кн.: *A Culture of Rights: The Bill of Rights in Philosophy, Politics and Law, 1791 and 1991* / Eds. M. J. Lacey, K. Haakonssen. – Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

²⁸ *Sidney A.* Op. cit. – С. 465.

поневолення вимагає, щоб рішення, про які йдеться, були ухвалені на основі, яка відкидає владну сваволю. Адже інакше свобода як відсутність поневолення буде недосяжна для тих, на кого можуть чинити вплив ті урядовці; вони стануть жертвами поневолення, яке здійснюють можновладці. Отож як запобігти ухваленню свавільних рішень серед законодавців, адміністраторів і суддів? Як зупинити урядову *imperium*, що становить певну форму поневолення?

Опротестування

Органи влади чинитимуть владну сваволю, якщо рішення, що їх вони ухвалюють, спиратимуться на їхні приватні, можливо, фракційні інтереси або на їхні приватні, можливо, фракційні уявлення про те, чого вимагає їхня функція як законодавців, адміністраторів та суддів. Якщо приватні схильності та приватні погляди матимуть змогу керувати, люди будуть полишені на ласку урядовців. Органи влади матимуть спроможність не просто втручатись (адже втручання – риса, притаманна самій системі права), а втручатись, чинячи сваволю. Вони хочуть займати становище, яке дасть їм змогу панувати над звичайними людьми, і – а це вже загальновідома річ – займати становище, коли можна сподіватися, що звичайний люд схилиться перед ними й запобігатиме їхньої ласки.

Отже, сприяння свободі як відсутності поневолення вимагає певних заходів, які забезпечать, що ухвалення державних рішень зважатиме на інтереси та ідеї громадян, на яких впливають ті рішення; зрештою, відсутність сваволі гарантована не чим іншим, як тим, що на ті інтереси та ідеї справді зважають. Ухвалення рішень не повинно бути накиданням нам волі урядовців, бо й самі громадяни думають про ті або ті питання. То має бути таке ухвалення рішень, яке ми можемо назвати своїм і з яким можна ототожнитись, – така форма ухвалення рішень, за якої можна бачити, що нашим інтересам сприяють, а наші ідеї поважають. Байдуже, де ухвалюють рішення, – в законодавчому органі, в адміністрації чи в судах, – вони повинні відображувати характер нашої турботи про ті або ті питання й наші способи мислення.

Що потрібне, аби хто-небудь із нас міг назвати своїм якесь державне рішення? Дотримуючись традиції, можна було б сказати, що індивід назве рішення своїм тільки тоді, коли експліцитно або принаймні імпліцитно погоджується з ним чи політикою, яку воно відображує. Але така відповідь стає у невеликій пригоді. Якщо, аби не було сваволі, вимагають експліцитної згоди індивіда, надто коли ця згода має бути несилувана, тоді відсутність сваволі в державних рішеннях стає недосяжним ідеалом. Але якщо вважають, що досить імпліцитної згоди індивіда, і брак протестів трактують як свідчення цієї імпліцитної згоди, тоді відсутність сваволі в державних рішеннях стає таким досяжним ідеалом, що він втрачає зміст: адже вважатимуть, що будь-яке рішення, яка не спонукає мене вийти на барикади, є, на мій погляд, несвавільним. А чи зарадить нам, якщо перейти від індивідуальної до колективної згоди й поставити умову, що будь-яке державне рішення, яке має підтримку більшості або ж не суперечить політиці, що має таку підтримку, буде позбавлене сваволі? Безперечно ні. Певні рішення та політичні курси можуть мати підтримку більшості й водночас становитимуть найсвавільніше втручання в життя різних меншин.

Ми вже бачили в розділі 2, що існує дуже мала пов'язаність між несвавільністю втручання і згодою на це втручання, тож ці зауваги аж ніяк не стали для нас несподіванкою. Вище я припускав, що несвавільність вимагає не так згоди, як змоги опротестувати. Уявіть собі, що якийсь агент може втручатися в мої справи і таки справді втручається, проте я маю змогу ефективно протестувати проти будь-яких втручань, що не відповідають моїм інтересам та ідеям. Тільки тоді, коли я можу ефективно протестувати проти такого втручання, – а це за умови, що я можу примусити його відповідати моїм інтересам та ідеям, – те втручання не буде свавільним, а той, хто його здійснює, не поневолюватиме мене.

Ідея про змогу опротестувати дає нам ключ до правильної відповіді на наше питання. Що може дозволити нам назвати державне рішення своїм? Що забезпечить, аби таке рішення не мало характеру свавільної дії чи втручання? Ось відповідь, яка одразу постає перед нами: можливість більш-менш ефективно опротестувати рішення, якщо воно не відповідає нашим інтересам та ідеям. Рішення може матеріалізуватись, як і більшість державних рішень, на основі, що є консенсусною, лише вкрай мізерною мірою. Але це не має значення, якщо рішення запроваджують за умови, що є широкі можливості опротестувати його. Несвавільність державних рішень породжена не тим, що вони постали на основі якогось консенсусного процесу, а тим, що в разі їхнього конфлікту з інтересами та ідеями громадян громадяни мають реальну змогу опротестувати їх. Важить не історичне походження рішень, що стали результатом якоїсь згоди, а визначена наперед або фактична спроможність опротестувати їх.

Демократія

Вимагати, щоб існувала змога опротестувати державні рішення, зокрема змога опротестувати їх із боку кожного сектору суспільства, – це наполягати, щоб ухвалення рішень відповідало певним демократичним вимогам. Демократія, як її звичайно розуміють, пов'язана зі згодою; вона майже винятково пов'язана зі всенародними виборами урядового персоналу або принаймні зі всенародними виборами членів законодавчого органу. Але демократію можна розуміти, навіть не дуже силуючи свою уяву, й на основі передусім не консенсусної, а протестної моделі. Згідно з цією моделлю уряд буде демократичним і репрезентуватиме форму врядування, яку контролює народ, тією мірою, якою цей народ індивідуально й колективно постійно має можливість опротестувати те, що вирішує уряд²⁹.

Розгляньмо одну аналогію. Хоч що можуть думати екзистенціалісти, автономія і самоврядування індивіда не можуть, наскільки собі можна уявити, вимагати, щоб люди розглядали й запроваджували кожен зі своїх конкретних поглядів і бажань у певному історичному процесі самоформування: адже, якби таке існувало справді, ніхто не був би автономним. З набагато більшою ймовірністю вони вимагають, щоб люди були здатні піддавати кожен зі своїх поглядів і бажань доречним перевіркам, надто в разі виникнення проблем, і

²⁹ *Shapiro I. Political Criticism.* – Berkeley, Calif.: University of California Press, 1990. – С. 266.

підтримка з боку людей потреби вдаватися до таких перевірок залежить від того, з яким успіхом їх проходять ті погляди та бажання³⁰. Ступінь індивідуальної автономії не історичний, а модальний, або зумовлений фактами. Народ автономний завдяки тому, що може бути, – завдяки тому, що можуть зробити люди, перевіряючи свої погляди та бажання, – а не завдяки тому, що вже сталося, тобто не завдяки реєстрові самоперевірок і самоформування.

Демократія нагадує нам, принаймні етимологічно, про самоврядування народу. Оскільки індивідуальне самоврядування, або автономію, можна змодельювати радше модальним, ніж історичним способом, цілком імовірно, що й самоврядування народу можна змодельювати саме таким способом. Самоврядний індивід здебільшого може жити на автопілоті, діючи на основі поглядів та бажань, що зародилися за вже забутих часів і тиску обставин. А самоврядний він у тому розумінні, що ніколи не є просто жертвою тих поглядів і бажань: він здатний, коли захоче, критично придивитися до них і, залежно від результатів, і далі дотримуватися їх або ж трохи змінити. За аналогією, і самоврядний демос, або ж народ, теж часто може жити на автопілоті, дозволяючи ухваленню державних рішень реалізовуватись, дотримуючись більш-менш не розглянутих критично рутинних процедур. А самоврядним, або демократичним, народ стає завдяки тому, що не є пасивним об'єктом такого ухвалення рішень: народ, коли захоче, має змогу опротестувувати рішення і, якщо при цьому з'ясується, що вони суперечать його інтересам та поглядам, зможе примусити внести до них поправки.

Передумови демократичного опротестування

Я стверджував, що, хоча врядування треба здійснювати відповідно до форми права, що робить його якомога менш маніпульованим, однаково лишається значний простір для дискреційного ухвалення рішень, і таке ухвалення, щоб не перетворитись у форму поневолення, повинно задовольняти умову, що його можна опротестувати. Крім того, ми бачили, що висунання цієї умови рівнозначне наполяганням, що ухвалення рішень має бути демократичним в одному конкретному розумінні цього слова: означає, що творці рішень підзвітні перед звичайними людьми, на яких впливають ті рішення. Проте я ретельно уникав докладних пояснень, що саме означає демократичне опротестування, тож тепер нам слід повернутися до цього питання.

Щоб була змога опротестувати ухвалення державних рішень, слід виконати принаймні три загальні передумови. Перша полягає в тому, що ухвалення рішень слід здійснювати так, щоб існувала потенційна основа для опротестування. Друга полягає в тому, що має існувати не тільки потенційна основа для опротестування, а й доступний канал чи голос, скориставшись якими, можна опротестувати рішення. Третя полягає в тому, що має бути не тільки основа та канал для опротестування, а й підходящий реальний форум для вислуховування протестів: форум, де оцінюють слушність претензій і визначають доречну відповідь.

³⁰ Pettit P., Smith M. Backgrounding Desire // *Philosophical Review*. – 1990. – Т. 99. – С. 565–592; Pettit P., Smith M. Freedom in Thought and Action // *Journal of Philosophy*. – 1996. – Т. 93.

Основа для опротестування: дорадча республіка

Яку форму повинно мати ухвалення державних рішень, щоб воно забезпечувало народові основу для опротестувань? Існують, як приблизно можна припустити, дві можливі форми³¹. Це може бути ухвалення постанов на основі переговорів, коли різні зацікавлені групи намагаються укласти взаємоприйнятну угоду, причому кожна група намагається досягти угоди, яка вимагатиме від неї якомога менших поступок³². Або це може бути ухвалення рішень на основі дискусій, коли різні сторони намагаються дійти згоди, який розв'язок найкраще відповідатиме міркуванням, що їх усі вони визнають за слушні, причому одним з-поміж тих слушних міркувань є те, що вони справді повинні досягти угоди³³. За ухвалення рішень, заснованого на переговорах, люди підходять до столу переговорів із наперед визначеними інтересами та ідеями – їхні серця та розуми закриті – й виробляють якийсь узгоджений розв'язок, обмінюючись поступками. За ухвалення рішень, заснованого на дискусіях, люди спільно визнають певні слушні міркування й рухаються до якогось узгодженого результату, запитуючи одне одного про характер та значення тих міркувань і поступово зближуючи свої позиції у відповіді на питання, яке рішення підтримують ті міркування. За ухвалення рішень, заснованого на переговорах, уподобання визначені наперед, а за ухвалення рішень, заснованого на дискусіях, уподобання ще треба сформулювати³⁴.

Ухвалення рішень, засноване на переговорах, пропонує один тип основи для опротестування, засноване на дискусіях – другий тип. Переговорна основа для опротестувань виникає тоді, коли державне рішення не відповідаєгоді, яку уклали між собою зацікавлені групи, або ж вимагає поступки, що її якась зацікавлена група, можливо, та, що не представлена як слід в ухваленні рішень, не готова зробити. Дискусійна основа для опротестувань постає тоді, коли державне рішення спирається на неприйнятні міркування або ж недостатньо відповідає всім пов'язаним із нею міркуванням: нехтує реальність або переконливість того чи того міркування.

Якщо ми хочемо, щоб державні рішення можна було опротестовувати по-республіканському, якщо хочемо, щоб їх можна було опротестовувати так, що люди будуть впевнені, що завдяки опротестуванню вони зможуть дотримуватися своїх інтересів та ідей, тоді яким, на нашу думку, має бути ухвалення рішень? Очевидна річ, ми повинні прагнути, щоб воно було засноване на дискусіях. Проблема з переговорним опротестуванням полягає в тому, що воно доступне тільки для тих, хто має достатню переговорну силу, щоб реально загрожувати

³¹ *Pettit P. The Common Mind: An Essay on Psychology, Society and Politics.* – New York: Oxford University Press, 1993. – С. 288–302.

³² Див.: *Gauthier D. Morals by Agreement.* – Oxford: Oxford University Press, 1986.

³³ *Scanlon T. M. Contractualism and Utilitarianism.* – У кн.: *Utilitarianism and Beyond / Eds. A. Sen, B. Williams.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1982; *Barry B. Justice as Impartiality.* – Oxford: Oxford University Press, 1995.

³⁴ *Sunstein C. R. The Partial Constitution.* – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1993.

іншим сторонам; якщо під час переговорів ви хочете силою схилити до змін, тоді вам краще репрезентувати якусь зацікавлену групу, що має певне значення. Привабливість дискусійних опротестувань полягає в тому, що вони відкриті для кожного, хто може висунути вірогідний аргумент проти спрямованості ухвалюваних державних рішень; вам не конче треба мати – принаймні в принципі – якийсь конкретне значення або вплив, щоб мати змогу кинути розважливий виклик рішенню, яке обмірковують.

Що для ухвалення державних рішень, надто республіканського ухвалення рішень, може означати змога опротестовувати, спираючись на дискусії, – змога проводити дискусії? Означатиме, що в кожному осередку ухвалення рішень – законодавчому, адміністративному та судовому – є свої процедури, які визначають міркування, пов'язані з рішенням, таким чином даючи громадянам змогу порушити питання, чи доречні ті міркування, щоб відігравати таку роль. Крім того, означатиме, що є процедури, які дають громадянам змогу судити, чи ті доречні міркування справді визначають результат: рішення слід ухвалювати за умов прозорості, щоб існувала загроза перевірки, свобода інформації й т. ін.

За республіки, де ніхто не повинен бути поневолений і де ухвалення державних рішень має зважати на інтереси та ідеї кожного, від тих доречних міркувань вимагатимуть, щоб вони мали характерну нейтральну забарвленість; вони не повинні бути упереджені на користь жодного сектору громадської думки чи якогось інтересу. Коли йдеться про законодавчі постанови, до доречних міркувань належатимуть, звичайно, будь-які міркування, що їх можна висунути як аргументи, на слушність яких, якщо дотримуватися визначених канонів мислення, повинен зважати кожен. А коли йдеться про адміністративні та судові постанови, цими міркуваннями будуть набагато конкретніші міркування, що утвердились як доречні у сфері законів, які визначають функціонування цих гілок урядування, хоч у складних випадках – у випадках, коли закони більш-менш мовчать, – вони можуть охоплювати і значно загальніші міркування, що були б доречні для законодавців. Хай там як, завжди існуватиме вимога, щоб представники органів влади вирішували на основі доречних міркувань і завжди пояснювали, які саме міркування надихали їх.

Обстоюючи структуру, за якої державні рішення можна було б ухвалювати дорадчим способом, я підступив дуже близько до ідеалу «республіки розважань» («republic of reasons»), що її Кес Санстейн³⁵ добачив у засновників американської держави, й обстоює її у своїх працях. На думку Санстейна, традиційне республіканське бачення, зокрема бачення, яке надихало американців у XVIII столітті, – це держава, де громадяни мають рівні претензії і повноваження, всі державні справи вирішують у процесі дорадчих розважань на основі міркувань, що здобувають загальну прихильність: вони не упереджені на користь жодної групи чи навіть на користь статус-кво, й досягнена угода править за регулятив-

³⁵ Sunstein C. R. *The Partial Constitution; його ж: Democracy and the Problem of Free Speech.* – New York: Free Press, 1993; *його ж: The Enduring Legacy of Republicanism.* – У кн.: *A New Constitutionalism: Designing Political Institutions for a Good Society / Eds. S. E. Elkin, K. E. Soltan.* – Chicago: University of Chicago Press, 1993.

ний ідеал того, як слід вирішувати питання; одне слово, це бачення дорадчої демократії³⁶.

Квентін Скінер³⁷ підтримує Санстейнове розуміння традиційної республіканської ідеї. Він стверджував, що однією з провідних тем античного й ренесансного гуманізму, за якого сформувалися республіканські ідеї, була віра в діалогічний розум: «Нашим девізом мають бути слова: *audi alteram partem*, завжди слухай другу сторону». «Доречною моделлю, – пише він, – завжди буде модель діалогу, доречною позицією – готовність вести переговори з приводу конкурентних поглядів на застосовність критеріїв оцінки. Ми намагаємось досягти розуміння й розв'язати суперечки саме в розмовах».

До цієї діалогічної моделі палко прихилилися ті законодавці, які наприкінці XVIII століття вбачали в собі втілення республіканського ідеалу. Зокрема, її використовували для захисту образу законодавця-представника – не депутата, що одержав інструкції від своїх виборців, а людини, зобов'язаної міркувати, в душі ніколи не забуваючи про інтереси громадянства. Замислимося над словами Роджера Шермена в першому складі Конгресу США: «Коли народ обрав представника, його обов'язок полягає в тому, щоб зустрітися з іншими представниками з різних частин Союзу, радитися та узгоджувати з ними закони, які сприятимуть загальному добру всієї спільноти. Якби вони керувалися настановами, не було б ніякої дорадчості»³⁸. Або розгляньмо, що казав абат Сієс французьким Національним Зборам у вересні 1789 року:

«Депутати присутні в Національних Зборах не на те, щоб виголошувати вже визначені побажання своїх виборців, а для того, щоб вільно міркувати й голосувати відповідно до своїх справжніх поглядів, коли вони осяяні тим світлом, що його збори проливають на кожного»³⁹.

Майже немає сумніву в республіканському походженні Санстейнового уявлення про дорадчу демократію, й так само немає сумніву в республіканському аргументі, який можна висунути на її користь. Ідеал свободи як відсутності поневолення, а точніше, ідеал можливого опротестування дій уряду з боку громадян, неодмінно поєднуються з таким баченням функціонування демократії. Якщо ухвалення державних рішень не спроектоване реагувати на доречні міркування, і то на основі дискусій, аж ніяк не сформується надійна основа, на якій люди, належні до різних верств населення, зможуть опротестувати його. Не буде вже ніякого критерію, який дав би змогу відрізнити свавільну владу від несвавільної.

Перш ніж полишити тему дорадчої демократії, варто наголосити на одній особливості аргументу, поданого тут на її підтримку. Ця риса ось яка: вартість

³⁶ Також див.: *Cohen J. Deliberation and Democratic Legitimacy*. – У кн.: *The Good Polity* / Eds. A. Hamlin, P. Pettit. – Oxford Blackwell, 1989; *Habermas J. Three Normative Models of Democracy // Constellations*. – 1994. – Т. 1. – С. 1–10; *його ж: Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy* / Trans. W. Rehg. – Cambridge, Mass.: MIT Press, 1995.

³⁷ *Skinner Q. Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996. – С. 15–16.

³⁸ Цит. за вид.: *Sunstein C. R. The Partial Constitution*. – С. 22.

³⁹ *Rials S. Textes politiques français*. – Paris: Presses Universitaires de France, 1983. – С. 13.

такої демократії не залежить від можливості, що люди загалом досягатимуть високого ступеня консенсусу щодо справ, які треба вирішувати в парламенті, органах виконавчої чи судової влади. Навіть якщо в цих сферах не можна сподіватися швидкого консенсусу, однаково зберігає слушність аргумент, що реальна змога опротестувати вимагає ухвалювати рішення на основі розважливих міркувань.

Ця ситуація паралельна до тієї, на яку ми натрапляємо у звичайній розмові. Оскільки годі досягти згоди геть в усьому, я можу під час розмови кинути виклик, – а потенційно навіть реальний виклик, – усьому, що ви кажете й робите; треба лише, щоб ми мали досить багато спільного між собою, щоб наша розмова не скінчилася патовою ситуацією. Так само й тоді, коли люди в суспільстві не досягають стану, коли вони погоджуються або могли б погоджуватись із приводу заходів, які треба здійснити в тій або тій сфері врядування, вони однаково можуть опинитися в ситуації, коли є ще достатньо простору для аргументів, що їх усі сторони визнають слушними. Поки люди перебувають у цій ситуації – поки вони ще не втратили цілком контакту з розумом інших людей – опротестування може становити ефективне втручання та ефективну дисципліну.

Голос за опротестування: всеохопна республіка

Саме стільки – і саме стільки, мабуть, на дуже абстрактному рівні міркувань – потрібно, щоб народ мав основу для опротестування державних рішень. Але така основа навряд чи стане у великій пригоді, якщо не буде водночас і доступних засобів висловити протест. То чого ж у цьому аспекті вимагає демократія, яка припускає опротестування?

Повинен існувати механізм, який забезпечить: хоч якою мірою ухвалені державні рішення можуть зневажити чийсь інтереси та ідеї, мають існувати засоби, завдяки яким можна у відповідь утвердити ці інтереси та ідеї. Демократія повинна бути не просто дорадчою, а всеохопною. Припустімо, законодавчий орган прагне обрати курс, ворожий якійсь конкретній групі в межах суспільства. Ця група матиме голос для спростування тільки тією мірою, якою матиме змогу висловлюватися проти того курсу, і то так, що її думка вплине на запропоновані закони. Або, припустімо, адміністрація чи судова влада, пропонуючи певні законопроекти, виявляють упереджене, а то й вороже ставлення. І знову: покривджена група матиме голос для опротестування тією й тільки тією мірою, якою вона потенційно ефективним способом здатна протестувати проти того неприязного ставлення, якою вона може домогтися, щоб її почули в законодавчому органі.

Що потрібно, щоб потенційні протестанти мали голос? Що потрібно, щоб надати їм голос більш ніж у суто формальному або церемоніальному розумінні? На рівні законодавчих постанов, вочевидь, необхідно, щоб були голоси, які з вірогідністю висловлюють інтереси та погляди всіх значних груп і які здатні запропонувати ці інтереси та погляди на дорадчий розгляд законодавців. Щоб промовляти з вірогідністю, ті голоси мають походити з репрезентованого сектору, а не просто відлунювати симпатією до того сектору⁴⁰; отож в ідеальному

⁴⁰ *Pettit P. Review of John Rawls, Political Liberalism // Journal of Philosophy. – 1994. – Т. 91. – С. 215–220.*

випадку та або та група досягне представництва не завдяки сенаторам як своїм речникам, а завдяки безпосередній присутності окремих своїх членів⁴¹. Тому справді всеохопний законодавчий орган складатиметься з усього розмаїття голосів, що їх можна знайти в суспільстві, й кожен з них матиме однакове право⁴². Тільки такий орган забезпечить, що законодавці, обговорюючи питання аж до ухвалення постанови, врахують усі найголовніші міркування – не тільки з обмеженої низки привілейованих поглядів, а з усього діапазону соціальних перспектив.

Вимога всеохопності, утверджена в законодавчому органі, виявлятиметься, залежно від обставин, у низці рекомендацій щодо добору представників законодавчої гілки врядування та його структури. Очевидний спосіб добору членів законодавчого органу – прямі вибори, бо саме вони збільшують шанси, що депутати матимуть довіру груп, які вони представляють. Але спосіб виборів, який відображає лише територіальні виборчі округи, може не забезпечити окремого голосу для груп, які значно відрізняються від основного загалу населення. Отже, може виявитись необхідним подбати й про інші заходи. Якщо існує двопалатна система, потреба існування якої впливає і з інших міркувань, може виявитись корисним застосовувати різні методи виборів для кожної з двох палат. Якщо існує проблема з представництвом жінок, тоді може виявитись корисним вимагати, щоб кожна з великих партій мала у своєму складі принаймні 40% жінок. Якщо існує більш-менш рівномірно розподілене тубільне населення, тоді може існувати необхідність конкретно виділити кілька місць для його представників. Якщо існує якась меншина виборців, яким видається важким і непривабливим реєструватись і голосувати, не кажучи вже про те, щоб претендувати на посаду, може виявитись бажаним запровадити певну систему примусової реєстрації та голосування. І т. ін.⁴³

⁴¹ Phillips A. *The Politics of Presence*. – Oxford: Oxford University Press, 1995.

⁴² Young I. M. *Justice and the Politics of Difference*. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 1990.

⁴³ Зауважте, що ця концепція протестної демократії аж ніяк не припускає, що коли люди йдуть на виборчі дільниці, вони набираються дорадчого духу й виражають свої розважливі, безсторонні судження про те, що сприяє загальному добру (див.: Coleman J., Ferejohn J. *Democracy and Social Choice* // *Ethics*. – 1986. – Т. 97. – С. 6–25; Cohen J. *An Epistemic Conception of Democracy* // *Ethics*. – 1986. – Т. 97. – С. 26–38; Brennan G., Pettit P. *Unveiling the Vote* // *British Journal of Political Science*. – 1990. – Т. 20. – С. 311–333). Задля республіканських цілей могло б і справді бути добре, якби люди голосували отак розважливо, бо це б становило додаткову засторогу супроти панування меншин, – і тут і справді є певні свідчення, що саме так вони значною мірою й чинять (Kinder D. R., Kiewiet D. R. *Economic Discontent and Political Behavior: The Role of Personal Grievances and Collective Economic Judgements in Congressional Voting* // *American Journal of Political Science*. – 1979. – Т. 23. – С. 495–527; Kinder D. R., Kiewiet D. R. *Sociotropic Politics: The American Case* // *British Journal of Political Science*. – 1981. – Т. 11. – С. 129–161). Та навіть якщо люди голосують за своїх представників з набагато егоїстичніших причин, модель, яку ми описали, однаково може функціонувати цілком розважливо. Ніде в описі цієї моделі ми не припускали, що звичайні виборці повинні бути сповненими громадянського духу оцінювачів різних політик і партій.

Поки що ми говорили про всеохопність законодавчого органу. А що можна сказати про всеохопність у межах адміністративної та судової гілок влади? Тут не місце для обговорень, якою мірою урядовці з цих сфер мають бути всенародно обрані і якою призначені, тобто призначені парламентом або органами, що їх призначив парламент. Але ясно, що всенародні вибори можуть відігравати лише невеличку роль, і так само ясно, що, якби вони могли відігравати більшу роль, це було б небажаним. Адміністрацією та судочинством керує передусім законодавча влада, й ці обидві сфери вимагають такої компетентності й професіоналізації, що їх годі надійно визначити під тиском усенародних виборів. Тож як адміністрація та судова влада можуть бути всеохопні, якщо вони не обрані?

Відповідником виборного представництва – чинника, що мав би забезпечувати всеохопність у цих сферах (невдовзі ми побачимо, що це не найважливіша вимога), – є певний мінімум статистичного представництва для головних угруповань. У згоді з вимогою, щоб такий орган, як, скажімо, колегія присяжних, був дорадчим і ухвалював свої рішення на основі міркувань, чи справді підсудний винен поза всяким розумним сумнівом, ми, природна річ, прагнемо, щоб він репрезентував сукупність різних суспільних верств, зокрема й тих, що близькі підсудному, й тих, що чужі йому. Причина тут очевидна. Ми визнаємо: соціально нерепрезентативна колегія присяжних, навіть коли вона якомога сумлінніше виконує свою дорадчу роботу, може не цілком розуміти всі пов'язані чинники, буде неспроможна переступити деякі межі, й визнаємо, що, навіть досягнувши такого розуміння, вона може не мати такої самої довіри з боку суспільства, як колегія з більшим ступенем репрезентативності. Щоб люди як представники суспільства вірили, що їхні інтереси та ідеї матимуть повне розуміння та повагу, раптом їм доведеться постати перед судом або раптом хтось, хто скривдив їх, постане перед судом, вони мають знати, що присяжні, які розглядають справу, не будуть упереджені проти них, що присяжних не контролюватимуть ті, хто в тому чи тому аспекті не належить до їхнього суспільного прошарку.

Те, що слушне для такого органу, як колегія присяжних, не менш слушне й тоді, коли йдеться про кожну інституцію, пов'язану з адміністративною або судовою гілкою врядування. Навіть якщо люди, які здійснюють адміністративні й судові функції, не обрані на посади, що їх вони обіймають, з огляду на республіканські цілі має значення те, щоб вони не були статистично нерепрезентативні відносно головних соціальних груп. Дуже важливо, щоб у тих органах не домінували статистично представники, скажімо, однієї релігії, статі, класу, однієї етнічної належності. Коли дозволити адміністративним та судовим органам бути статистично нерепрезентативними щодо головних соціальних груп – ураз зникнуть гарантії, що члени нерепрезентованих груп зможуть піднести свій голос, щоб його почули там, де слід.

Я обговорював умови всеохопності, необхідні, щоб люди мали голос для опротестування державних рішень. Я вже згадував, що всеохопність вимагатиме виборного представництва в законодавчому органі й статистичної репрезентативності головних соціальних груп в адміністративних і судових органах. Та коли люди охоплені й мають голос, який можна почути, це означає не тільки те, що вони задовільно репрезентовані. Ще більше значення має те, надто коли йдеться про адміністративні й судові органи, що для вас і подібних до вас існує

простір, який дає змогу протестувати проти тих представницьких органів у тому разі, якщо вам здається, що не все робиться так, як слід. Ви повинні мати змогу нарікати й подавати апеляції, змогу написати скаргу й вимагати відповіді.

Є багато способів, завдяки яким можна було б реалізувати цей аспект всеохопності. До них належать можливість написати до свого депутата в парламенті, спроможність вимагати, щоб омбудсман провів розслідування, право подавати апеляції проти судових рішень до вищої інстанції, а також менш формальні права, як-от об'єднань, протестів і демонстрацій. Як і у випадку більшості заходів, обговорених у цьому розділі, ці заходи важко оцінити незалежно від емпіричної реальності. Проте одне спостереження можна висловити з певним ступенем упевненості. Ось воно: способи опротестування будуть більш ефективні тією мірою, якою існують суспільні рухи, як-от зелений рух, жіночий рух або рух захисту споживачів, до яких можна передусім звернутися зі скаргю. Такі рухи повинні підтримувати канали для оскаржень вільними від перешкод, оскільки можуть правити за первісний центр аналізу та синтезу інформації, де скарги просіюють і підтверджують. Такі рухи можуть дуже ефективно підтримувати ті скарги, що їх вони визнали за варті уваги, бо ж їхній голос долинає туди, куди окремі громадяни навіть не сподіваються потрапити. До значення таких соціальних рухів ми повернемося в останньому розділі.

Перш ніж закінчити обговорення, чого вимагає всеохопна демократія, слід зробити останню й дуже істотну заувагу. Можливо, найбільша проблема, пов'язана з перетворенням будь-якої демократичної системи врядування у справді всеохопну, породжена тим, що політики потребують грошей, щоб виграти вибори, і що вони та партії, які вони формують, залежать від певних індивідів та компаній, що фінансують їхню діяльність. Така залежність неминуче зробить політиків украй уважними до інтересів своїх фінансових спонсорів, а це означає, що парламент та уряд, попри формальну задовільну всеохопність, насправді значною мірою припиняють бути всеохопними. Ті, хто фінансує політиків і політичні партії, може сподіватися мати більший вплив на урядування, ніж хтось інший; ті, хто нічого не дає або не має що дати, не мають тих самих шансів належно репрезентувати свої інтереси та ідеї в коридорах влади.

Що робити, аби дати раду цій проблемі? Тут немає легкого розв'язку, але ясно, куди слід дивитися дослідникам політики. Питання, які треба досліджувати, мають десь отакий характер. Чи є якийсь спосіб обмежити внески приватних компаній і зробити дозволені внески справді публічними? Чи є якийсь спосіб державного фінансування кандидатів на політичній посаді, скажімо, на основі їхніх минулих досягнень, досягнень їхньої партії або ступеня народної підтримки, який вони можуть мати? Чи є якийсь спосіб дати громадянам змогу спрямувати певну обмежену частку податків, які вони сплачують, або державної допомоги, що належить їм, партії, до якої вони прихильні? І, нарешті, чи є якийсь засіб заборонити або обмежити політичну рекламу, бо така реклама надто дорога й не дуже бажана: як ми добре знаємо, вона дуже легко зводить політичні дискусії до рівня балаганного фарсу?⁴⁴

⁴⁴ Sunstein C. R. *Democracy and the Problem of Free Speech*. – New York: Free Press, 1993.

Проблема контролю впливу економічно могутніх індивідів на політиків, а загалом і на врядування, дуже давня, саме вона спонукала традиційних республіканців запропонувати суворо обмежити розміри індивідуального багатства й водночас становить нагальне питання сучасності. Найразючіше воно постає тоді, коли йдеться про фінансування політичних кампаній, але, звичайно, виявляється й по-іншому. Скажімо, економічно могутні індивіди та корпорації можуть мати великий вплив в урядових кабінетах не просто внаслідок наповнення партійних скарбниць, а й завдяки тому, що їхні ініціативи, – скажімо, ініціативи з приводу розміщення промислових підприємств, – можуть справляти значний вплив на долю уряду. Одне з найважливіших завдань у сфері республіканських досліджень безперечно полягає у з'ясуванні, з допомогою яких заходів можна ефективно відокремити врядування від бізнесу.

Форум для опротестувань: республіка, чуйна до своїх громадян

Нарешті я підійшов до третьої передумови, яку треба виконати, якщо держава хоче створити умови для опротестувань і бути демократичною в аспекті можливості виявляти протест. Якщо держава дорадча, громадяни матимуть основу для опротестування будь-яких державних рішень – законодавчих, виконавчих і судових. А якщо держава всеохопна, люди, належні до всіх секторів суспільства, матимуть голос для висловлення своїх протестів. Третя передумова полягає в тому, що люди повинні мати не тільки основу та голос для опротестувань, – їм треба гарантувати ще й форум, де їхні протести матимуть належну вагу. Держава, безперечно, має бути дорадчою та всеохопною, але не менш ясно, що вона має бути ще й чуйною до людей.

Третя передумова порушує два широкі питання. По-перше, які процедури достатні для гарантій, що протести, які висуває народ, матимуть належну увагу? По-друге, які результати можуть задовольнити тих, хто виступає з протестами? Зараз я по черзі розгляну ці обидва питання.

Коли ми думаємо, що якась група людей, протестуючи проти ухвалення певних державних рішень, має належну увагу, тоді перед нами мимоволі постає образ народного руху, широких суперечок та дискусій і поступового вдосконалення законів. Ми думаємо про ту увагу, яку дістали в останні роки жіночий рух, зелений рух, рух за права гомосексуалістів, рухи, що обстоюють вимоги етнічних меншин і тубільних народів. Такий образ цілком доречний. За протестної демократії абсолютно потрібно, щоб люди, скажімо, мали змогу згуртуватися навколо групових ідентичностей, що раніше були придушені, або обстоювати різні питання, що раніше були знехтувані, й мати змогу привертати до своїх поглядів увагу громадської думки та політиків. Кожна демократія, яка прагне сприяти республіканським цілям, повинна бути спроможна звернути належну увагу на нові рухи та угруповання, має бути відкрита для глибоких і широкомасштабних перетворень.

Оскільки цей образ посідає центральне місце в картині республіки, чуйної до громадян, важливо визнати, що там мають бути наявні ще й інші, менш героїчні процедури, потрібні для надання належної уваги протестам. Отже, мають бути процедури, які забезпечать увагу до більш-менш рутинних опротестувань адміністративних і судових рішень. Повинні існувати процедури, які забезпечують, наприклад, що бюрократія, поліція чи суди не можуть нехтувати

ті або ті виклики, спрямовані проти них. Потрібні органи, які б відповідали за те, як поведуться представники тих установ, принаймні у відповідь на скарги й нарікання, що пройшли якусь початкову перевірку, і принаймні до певного рівня звертань з апеляціями. Адже забезпечити послідовну увагу до таких дрібних скарг не буде змоги, якщо єдині доступні процедури – бурхливі неформальні народні протести.

Але потреба мати формальні та рутинізовані процедури спирається не тільки на нездійсненність частого використання героїчних дискусій. Є досить багато протестів, коли народні дискусії привернуть найгіршу можливу увагу до поданих скарг. У таких випадках вимога протестної демократії полягає в деполітизації тих скарг, а слухати їх треба чимдалі від неспокою народних обговорень і навіть чимдалі від театру парламентських дебатів. У таких випадках демократії потрібно вдаватися до відносного затишку парламентського міжпартійного комітету, або формальної бюрократичної процедури, або постійного органу з розгляду скарг, або квазісудового трибуналу, або якогось автономного професіоналізованого органу. Тільки серед такого спокою – тільки тоді, коли змовкають політичні голоси⁴⁵, – згадані протести можуть мати належну увагу.

Цю науку міцно засвоїли у зв'язку принаймні з окремими питаннями, і за свідчення тут править незалежність, яку, наприклад, здебільшого мають центральні банки. Проте її засвоїли в недостатній кількості сфер, і тому республіканська філософія закликатиме до радикального перегляду нинішньої практики. Розгляньмо, наприклад, те, що часто трапляється у сфері злочинності. Серед кримінологів є банальною істиною, що тяжкі й суворі покарання не дуже добре прислужуються спільноті, тобто не зменшують рівня злочинності; навпаки, вони можуть посприяти тому, що правопорушники конститууються як окремий клас і сформують ефективні мережі та угруповання⁴⁶. Але, незважаючи на хвилю протестів проти практики кримінального правосуддя, в останні роки відбувся лише невеличкий відступ (а то й не було ніякого) від такої моделі визначення покарань; навпаки, політики в багатьох країнах вимагають іще суворіших покарань.

Однією з можливих причин такої зятятості є те, що протести проти практики кримінального судочинства оприлюднюють здебільшого на публічних, політизованих форумах, що породжує купу прикрих наслідків. Коли з засудженими суворо поведуться й надовго ізолюють від суспільства, майже не існує можливості зчинити скандал на тому форумі. Та коли до засуджених ставляться поблажливо, або коли в'язням зменшують термін покарання за добру поведінку, або звільняють умовно під чесне слово, тоді завжди існує можливість зчинити скандал і активувати громадську думку. Нехай хтось із таких достроково звільнених скоїть злочин, надто злочин, що має моторошні аспекти, й будуть усі шанси, що преса вхопиться за цей факт, громадськість обуриться, а уряд закличуть покласти край отій поблажливості.

⁴⁵ *Holmes S. Gag Rules or the Politics of Omission.* – У кн.: *Constitutionalism and Democracy* / Ed. J. Elster, R. Slagstad. – Cambridge: Cambridge University Press, 1988.

⁴⁶ *Braithwaite J. Crime, Shame and Reintegration.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

За такої моделі зavelика суворість покарань не санкціонована громадською думкою, тоді як зavelика поблажливість – навіть кілька виявів поблажливості серед тисяч випадків – схильна породжувати бурхливу реакцію громадськості. Неправильно визначених або надмірних покарань ніхто не бачить і не оскаржує, натомість помилування й поблажливі покарання таврують та критикують на кожному розі⁴⁷. До цієї незбалансованої моделі здійснення контролю додається ще й те, що від політиків, яких закликають реагувати на будь-яке обурення, сподіваються, що вони виявлятимуть свою занепокоєність так, що вона одразу перейде в газетні заголовки й телеекранний галас. Отож політики не задовольняють суспільство, якщо говоритимуть про політичні курси, спрямовані на далеку перспективу, й добрий вплив поблажливості на зменшення кількості рецидивів. Вони відчуватимуть спокусу вдаватися до жвавої, експресивної мови, виявляючи свою занепокоєність тавруванням злочинності й закликаючи суворіше карати злочинців.

Якщо існує розв'язок таких проблем, якщо республіканська демократія може сподіватися, що забезпечить кращий форум для переконливих протестів, які можуть бути спрямовані проти практики кримінального правосуддя, цей розв'язок вимагає вдаватися до тих засобів привернути увагу громадськості, що дуже відрізняються від теперішніх. Було б безглуздо, якби я намагався спроектувати якусь альтернативну інституцію для розгляду протестів, але принаймні одне є безперечним: якщо практика кримінального правосуддя надалі вже не повинна дотримуватися своєї теперішньої моделі поневолення, тоді реакції, що формують цю практику, мають надходити від автономних, сформованих на професійній основі органів, що захищені від прожекторів і тиску публічних обговорень; ці реакції мають бути визначені деполітизовано. Саме в таких-от випадках протестна демократія вимагає, щоб демос і законодавчі представники демосу загалом зв'язували собі руки й затикали роти.

Я обговорював питання, які мають існувати процедури для розгляду протестів, що з'являтимуться за умов дорадчої, всеохопної демократії. Друге питання пов'язане з результатами, що їх має давати такий розгляд, щоб реакції були задовільні, тобто забезпечили, що уряд не поневолюватиме конкурентних партій.

Реакція, звичайно, завжди буде задовільна, якщо вона підтримує опротестування й вимагає, щоб той або той орган державної влади змінив своє рішення і, можливо, подбав про певну компенсацію. Але, зрозуміла річ, не кожен протест можна задовольнити. Отже, питання полягає в тому, як сторона, що протестує, й далі могла бути впевнена, що вона або ті, від чийого імені вона промовляє, не зазнає владної сваволі й не поневолена урядом.

Є дві причини, чому той або той протест не можна задовольнити. Перша полягає в тому, що він репрезентує, і то так, що це очевидно для всіх, егоїзм індивіда чи групи, які протестують, і тому сформувалася думка, що загальний інтерес вимагає не задовольняти вимог цього конкретного індивіда чи групи. Розгляньмо апеляцію засудженого за злочин злочинця, спрямовану проти за-

⁴⁷ *Macdonagh O.* The 19-th Century Revolution in Government: A Reappraisal // *Historical Journal.* – 1958. – Т. 1. – С. 52–67; *Pettit P.* Instituting a Research Ethic: Chilling and Cautionary Tales // *Bioethics.* – 1992. – Т. 6. – С. 89–112.

судження чи вироку, або розгляньмо протест групи місцевих жителів проти будівництва на їхній території дороги чи аеропорту. В таких випадках цілком можливо, що сторона, яка висловлює протест, буде впевнена, що матиме свободу й не зазнаватиме поневолення навіть тоді, коли присуд буде проти неї. Потрібно лише, щоб люди не сумнівалися, що присуд ухвалено відповідно до їхніх уявлень про належні процедури і що він продиктований, зрештою, інтересом, який вони поділяють разом з іншими, скажімо, потребою в порядку, який забезпечує система кримінального правосуддя, й можливістю подорожувати, яку забезпечують дороги та аеропорти. Вони можуть тяжко нарікати, що присуд неприхильний до них, але, маючи охарактеризовану вище впевненість, вважатимуть цей присуд за прикру невдачу на кшталт якогось природного лиха; вони не матимуть підстав вважати його за свідчення поневолення з боку держави чи інших груп у межах держави.

Друга причина, чому не можна задовольнити той або той протест, полягає в тому, що він репрезентує не егоїзм певного індивіда чи групи, а думку меншості щодо того, що становить загальний інтерес. Це складна ситуація, коли слід намагатися, щоб у розчарованого індивіда чи групи не склалося враження, ніби той неприхильний присуд становить прикмету поневолення. Ця ситуація має два варіанти, в першому випадку знайти вихід легше, а в другому – важче.

У першому випадку питання, про яке йдеться, не є найважливішим – суто особисто чи з погляду культури – для даного індивіда чи групи. Протест може бути пов'язаний із тим, чи треба фінансувати приватні школи, чи треба будувати окружну дорогу або залізницю, чи треба дозволити неперервне розростання міст. Сторона, чийх протестів не задовольнили, має бути спроможна визнати, що розважливі люди дотримуються різних поглядів на дане питання. А якщо так, то в належному інституційному середовищі така сторона може набути впевненості, що присуд, спрямований проти неї, матеріалізується через процедури, які вона схвалює, – розуміючи, наприклад, міркування, що їх вона б і сама вважала за переконливі, – і що він становить щирі спробу визначити загальний інтерес. Якщо вона впевнена в цьому – якщо процедури, відповідно до яких усе здійснюють, дають їй змогу бути впевненою, – тоді вона зможе визнати присуд, анітрохи не відчуваючи, що їй доводиться зазнавати поневолення.

Такий висновок став результатом емпіричних досліджень. Ось як дослідники підсумували аналіз праць, присвячених даній темі:

«Дослідження засвідчують, що головний чинник, який визначає сприйняття легітимності органів влади, – справедливість процедур. З'ясовано, що судження про процедуру мають набагато більше значення, ніж сприятливість результату, – байдуже, програв індивід чи виграв, – і ніж судження про справедливість результату»⁴⁸.

Одне з найтяжчих питань сучасної демократії пов'язане з легалізацією абортів на вимогу жінки. І, як з'ясували ці дослідники, підтримавши висновок, зроблений на основі узагальнених розвідок, американські громадяни вважають, що

⁴⁸ Tyler T. R., Mitchell G. Legitimacy and the Empowerment of Discretionary Legal Authority: The United States Supreme Court and Abortion Rights // *Duke Law Journal* – 1994. – Т. 43. – С. 746. Також див.: Lind E. A., Tyler T. R. *The Social Psychology of Procedural Justice*. – New York: Plenum, 1988.

Верховний Суд цілком легітимно оголошує рішення про аборти, і рахуються з тими рішеннями тою мірою, яка визначена передусім тим, чи справедливі, на їхню думку, процедури, яких дотримується суд. «Інституційна легітимність важливіша, ніж згода або з минулими рішеннями Верховного Суду взагалі, або з минулими рішеннями цього суду в конкретному питанні про аборти»⁴⁹.

Та припустімо, переходячи до важкого варіанта в другому випадку, що протест, про який ідеться, має справді величезне особисте або культурне значення. Адже питання може бути пов'язане з тим, хоче чи не хоче індивід, щоб його силували робити те, що є образливим для нього з релігійних причин, або те, що суперечить його найглибшим переконанням і сумлінню. Або ж може бути пов'язане з тим, чи визнавати традиційне право тубільного населення або чи запроваджувати інституційні зміни, що їх палко прагнуть, скажімо, гомосексуалісти та лесбіянки. Як сторона, протестів якої не підтримали, може відчувати, що в такій ситуації її не поневолюють?

Припустімо, коли дотримуватися найгіршого сценарію, що розчаровані індивіди і групи справді вважають спрямований проти них присуд лише за вияв владної сваволі. На їхню думку, присуд із приводу їхнього протесту підтримує форму втручання, що на жодному рівні не продиктоване інтересом, який вони поділяють з іншими; або ж, якщо й продиктоване якимсь загальним інтересом, не здійснене за допомогою процедур, що їх вони могли б визнати. Що можна було б вдіяти, щоб уряд не поневолював таких індивідів та групи?

У крайньому випадку ідеал відсутності поневолення може вимагати в певних випадках, щоб групі дозволили відокремитися від держави, мати якусь окрему територію або принаймні окрему юрисдикцію; така можливість завжди має перебувати на обрії. Та відокремлення не завжди можливе і взагалі не завжди бажане, навіть із погляду сторони, яка відокремлюється. Отож важливо утвердити, що, крім крайнощів відокремлення, однаково можуть існувати засоби збільшення свободи як відсутності поневолення для радикальних дисидентів. Засоби, які можуть посприяти такому результату, можна найзагальніше охарактеризувати як засоби сумлінного процедурного заперечення.

У кожному республіканському суспільстві повинен існувати простір для дисидентних індивідів та груп, що вимагають для себе окремого ставлення з боку права. Це дозволене окреме ставлення не повинно створювати можливості для експлуатації одних індивідів іншими, – а отже, для свавільного втручання в їхні справи, – завдяки тому, що окремі індивіди мають змогу уникати тягара системи примусу, перевагами якої вони користуються й далі. Проте існує розмаїття способів, завдяки яким індивіди чи групи можуть домогтися окремого ставлення до себе на основі сумлінного процедурного заперечення, не шукаючи таких експлуаторських переваг. Подумайте про структури, що їх так часто обговорюють тубільні народи в постколоніальних суспільствах. Згадайте про заходи, які здійснюють у США, щоб догодити таким релігійним групам, як американські меноніти. Або подумайте про правила, згідно з якими тим, хто заперечує військову службу, дозволено виконувати якісь альтернативні обов'язки. Як не раз і давніше, я можу тільки вказати на можливості, що потребують ретельного емпіричного дослідження. Безперечно одне: ці можливості неодмінно треба дослі-

⁴⁹ Tyler T. R., Mitchell G. Op. cit. – С. 789.

джувати, і при формуванні республіканської політики таке дослідження має стати питанням найбільшої ваги.

Народжувана концепція демократії

У першій частині цього розділу ми бачили, що позбавлене поневолення республіканське врядування зобов'язане функціонувати відповідно до конституціоналістських обмежень, які не дозволяють фракційним інтересам маніпулювати політичними інструментами. Але в другій частині цього розділу ми бачили, що за будь-якої системи врядування, байдуже, хоч якої конституціоналістської та неманіпульованої, однаково є сфери, де органи державної влади ухвалюють рішення і здійснюють владу. І ми стверджували: для того щоб таке ухвалення рішень не загрожувало людській свободі як відсутності поневолення, має існувати реальна змога опротестувати його. А конкретніше, воно повинно підлягати обмеженням із боку протестної форми демократії: демократії, що дотримується дорадчих способів ухвалення рішень, враховує всі найгучніші несуголосні голоси в суспільстві й належним чином реагує на всі звернені проти неї протести.

Хоча ми обговорювали конституціоналістські обмеження, ба навіть імовірні цілі республіканської держави ще до запровадження уявлення про протестну демократію, уявлення про демократію має важливий пріоритет. Розповідь про республіканські цілі й розповідь про конституціоналістські вимоги – це попереднє, натхнене теорією зображення форми, якої, ймовірно, має набути успішна республіка. Але тільки-но утвердиться протестна демократія, тоді, звичайно, почнуть змагатися геть за все. Якщо функціонування такої демократії призведе до формування інших цілей, ніж ті, що ми визначили, або якщо воно спонукає по-новому поглянути на конституціоналістські обмеження, тоді, очевидна річ, має переважати диктат цього демократичного процесу.

Жоден текст і жодна традиція не мають значення більшого за результати розвитку процесів місцевої демократії. Якщо інституціями, які створені за умов розвитку такого процесу, керують, покликаючись на якийсь знеособлений авторитет, тоді держава не бере по-справжньому до уваги інтересів та ідей народу. Твердження, що демократичний процес – остання інстанція, тут має, звичайно, зовсім інше забарвлення, ніж те, якого воно могло б набути в популістських колах; процес, який ми передбачаємо, – це, по суті, процес опротестування, а не процес, що неминуче зумовлює ухвалення рішень більшістю голосів. Ми аж ніяк не припускаємо, що люди, набувши якоїсь колективної подоби або маючи якийсь колективне представництво, стають зверхниками-волонтаристами. Демократичний процес, що має протестний характер, покликаний сприяти матеріалізації вимог розуму та утверджувати себе; це аж ніяк не процес, що надає якогось особливого статусу волі.

Якою мірою ця народжувана концепція протестної демократії узгоджується з усталеною республіканською традицією? Республіканська традиція, принаймні у формі, якої вона набула в англосовітському світі, схильна, як ми бачили, дуже наполягати на тому, що деякі закони випробувані й перевірені у процесі тривалого історичного розвитку, що ці закони становили елемент давньої й почесної конституції свободи. «Право, якому друзі свободи довіряли захищати свободу, – як писав один коментатор, – аж ніяк не було кодексом реальних законів чи про-

відних принципів. То було радше обмеження, накладене на владну сваволлю, – прадавнє право, народне право, добре право, звичаєве право суспільства»⁵⁰.

Наголос на привабливості добре й давно випробуваного права має сенс і на основі нашої концепції демократії. Адже за цієї концепції важить саме те, що демократія створює середовище для добору законів, яке забезпечує, що закони, які лишилися, загалом задовільні; тією мірою, якою ці закони виявилися здатні протистояти спрямованим проти них протестам, вони начебто мають відповідати інтересам та ідеям усього населення. Головний контраст між концепцією демократії, центральним уявленням якої є змога опротестувати, і стандартними, зосередженими на згоді концепціями якраз і полягає в тому, що наша концепція покладається на процес добору, тоді як ті концепції покладаються на процес проектування. А уявлення про прадавню Конституцію пов'язане з аспектом добору, характерним для протестного підходу.

Але протестний підхід має ще й інші зв'язки з республіканською традицією. Джон Локк⁵¹ добре відомий як мислитель, котрий дуже наголошував на уявленні про договір і про згоду, що мають правити за основу врядування. Але для характеристики врядування Локк ужив ще й друге порівняння зі сфери права, стверджуючи: оскільки врядування має договірний аспект, воно має ще й аспект обов'язку, що його мають виконувати володарі в ім'я народу⁵². Ця ідея мала великий вплив на республіканський спосіб мислення, зринаючи, наприклад, у словах Томаса Пейна⁵³, мовляв, елементом сваволі в монархії є те, що індивід має владу, «в процесі реалізації якої об'єктом є він сам, а не *республіка*»⁵⁴. «Республіканське врядування, – стверджував Пейн, – це не що інше, як урядування, засноване і здійснюване в інтересах загалу як індивідуально, так і колективно».

Ідея, що врядування – це своєрідний юридичний обов'язок (тобто більш-менш добре визначений список завдань, вірність якому мають зберігати володарі), йде в парі з дальшою ідеєю, що народ має право запитувати в уряді, якою мірою і як добре він виконує той обов'язок. І, нарешті, пов'язана з ідеєю, яку, вочевидь, обстоюють Локк⁵⁵ і республіканці, що тоді, коли уряд не спробується виконувати свою роботу, народ має право опиратися й повалити його. Такий напрям мислення, очевидно узгоджується з протестним образом демократії й доводить, що цей образ не чужий республіканській традиції. Він пропонує образ, який показує, в чому полягає суверенітет народу: не в наданні повноважень під час виборів, а в праві на опір⁵⁶, і цей образ природно пасує до протестного погляду на демократію.

⁵⁰ Reid J. P. *The Concept of Liberty in the Age of the American Revolution*. – Chicago: Chicago University Press, 1988. – С. 63.

⁵¹ Locke J. *Two Treatises of Government* / Ed. P. Laslett. – New York: Mentor, 1965.

⁵² Finn P. *Abuse of Official Trust: Conflict of Interest and Related Matters, Second Report on Integrity in Government*. – Research School of Social Sciences, Australian National University, 1993.

⁵³ Paine T. *Political Writings* / Ed. B. Kuklick. – Cambridge: Cambridge University Press, 1989. – С. 168.

⁵⁴ Поп.: Sidney A. *Court Maxims* / Eds. H. W. Blom, E. H. Muller, R. Janse. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996. – С. 199–200.

⁵⁵ Locke J. *Op. cit.*

⁵⁶ Pasquino P. *Popular Sovereignty: What Does It Mean?* (мімеографічне вид.). – CREA, Ecole Polytechnique, Paris, 1996.

Контраст із плюралізмом зацікавлених груп

Протестна концепція демократії становить вирішальний розрив із деякими утвердженими способами мислення. Вона пориває з будь-яким уявленням про демократію, що освячують думку більшості, байдуже, на якій основі підносять ту думку. Надто різкий контраст вона становить із плюралізмом зацікавлених груп, що його так ефективно критикував Санстейн⁵⁷, і я хотів би закінчити, розглянувши її на тлі того плюралістичного образу.

Протестна республіка висуватиме на перший план розум – у тому розумінні, що вимагатиме, аби творці державних рішень ухвалювали свої рішення, і то цілком прозоро, на основі певних нейтральних міркувань. А модель зацікавлених груп не висуває розум, а відсуває його на задній план. Згідно з нею, найкращий спосіб організувати все в державному житті – мати якусь структуру, яка означає, що все відбуватиметься відповідно до розуму, зокрема все відбуватиметься так, щоб забезпечити максимальне задоволення вподобань, якщо кожна людина в межах цієї структури намагатиметься тільки сприяти своїм інтересам.

Ця модель починається з невидимої руки, яку дві сотні років вихваляли економісти. На вільному ринку, як стверджували вони, те, що покупці шукають товар за найкращою можливою ціною, і те, що продавці в пошуках покупців намагаються продати за ціною, нижчою, ніж конкуренти, – словом, те, що й покупці, і продавці поведуться вкрай егоїстично, означає, немов зичлива невидима рука робить так, що товари загалом стають доступні за конкурентною ціною: за найнижчою ціною, яка дає змогу продавцям зберігати свій бізнес. Вільний ринок – це структура, що виконує роботу розуму й породжує результат, що найкращий для всіх, і породжує цей результат попри те, що кожен агент у межах тієї структури прагне реалізувати лише свої власні цілі.

Модель зацікавлених груп припускає, що за наявності відповідної структури ті самі чари можна здійснити не тільки в економіці, а й у політиці. Подумайте про державу, що забезпечує такі блага й послуги, як право і порядок, оборону від зовнішніх ворогів, охорону здоров'я та інші речі, що їх не забезпечує ринок. Як можна все організувати, щоб споживачі таких послуг – громадяни – досягли найвищого рівня задоволення вподобань? Тож як досягти цілей, що, як вважають, є цілями розуму? Уявлення про зацікавлені групи полягає в тому, що ми повинні виробити структуру виборів, призначень та ухвалення рішень (часто гадають, ніби ми вже маємо її), яка забезпечить: якщо люди поведуться як добрі егоїстичні споживачі, а урядовці поведуться як добрі, зорієнтовані на споживача поставники, тоді результатом буде найвищий можливий рівень задоволення вподобань. Нехай громадяни голосують за кандидатів і політичні програми, що обіцяють найкраще задовольнити їхні особисті інтереси. Нехай законодавці голосують за політичні курси, що дадуть їм найкращі шанси для переобрання. І нехай уряд та судовики діють способом, що найкраще відповідає волі законодавчого органу чи, можливо, народу, яка утримує їх на посаді. За наявності належної структури виборів та призначень результат полягатиме в тому (принаймні так припускають), що громадяни матимуть вищий рівень задоволення вподобань (або ж той самий рівень, проте з більшою впевнені-

⁵⁷ Sunstein C. R. The Partial Constitution.

стю), ніж той, якого вони могли б сподіватися за будь-якого іншого альтернативного режиму, зокрема за будь-якого республіканського режиму⁵⁸.

Хоча спосіб мислення на основі моделі зацікавлених груп чи невидимої руки набув статусу майже ортодоксії лише у нашому сторіччі, вперше його виразно сформулював Бернард МанDEVІЛЬ⁵⁹ на початку XVIII століття, коли доводив, усупереч республіканській ортодоксії, що приватне нечестя сприяє добру всього суспільства⁶⁰. Спосіб забезпечити найкращі результати для суспільства полягає не в тому, щоб громадяни і народ засвоїли, що таке загальне добро, й міркували про те, як вони індивідуально можуть посприяти йому, а радше в тому, щоб заохотити кожну людину шукати, що є найкращим для неї, й покладатися на соціальну структуру, яка забезпечить, що така поведінка, хоч і як опосередковано, посприяє максимізації загального добра. Адам Сміт, розвиваючи свої економічні погляди, спирався на ідеї МанDEVІЛЯ й безпосередньо запровадив термін «невидима рука» в літературу⁶¹. Хоча в інших аспектах Сміт дотримувався республіканських поглядів⁶² і дбав про те, щоб дистанціюватися від поглядів МанDEVІЛЯ, він, напевне, зробив більше, ніж будь-хто інший, сприяючи такому способові мислення про політику. Коли уявлення про невидиму руку набуло широкого обігу, стало неминучим, що рано чи пізно люди подумують, що його можна використати для концептуалізації не тільки економіки, а й політики.

Є чимало питань – напрочуд багато питань, які можна поставити про те, якою мірою модель зацікавлених груп здатна реалізуватися. Це питання, якою мірою можна сподіватися, що навіть егоїстичні індивіди проголосують під час виборів за свої інтереси, з огляду на те, що шанс вплинути на результати виборів украй незначний і що існують ще інші, так звані експресивні інтереси, яким можуть посприяти вибори⁶³; питання, якою мірою можна сподіватися, що якась виборча система здатна впоратися з різними можливими профілями вподобань, щоб відповідати ймовірним обмеженням⁶⁴; і це питання, якою мірою можна сподіватися, що урядовці, обрані і необрані, не скористаються з можливостей чинити тиск, до якого не можна вдаватися за плюралістичної системи⁶⁵. Але, навіть якщо не брати до уваги цих питань, республіканська перспектива дає нам незалежну причину відкидати ідеал зацікавлених груп.

⁵⁸ Див.: *Truman D. The Governmental Process.* – New York: Knopf, 1951; *Dahl R. A. A Preface to Democratic Theory.* – Chicago: University of Chicago Press, 1956; *Stigler G. The Theory of Economic Regulation // Bell Journal of Economics and Management Science.* – 1971. – Т. 2. – С. 3–21.

⁵⁹ *Mandeville B. Free Thoughts on Religion, the Church and National Happiness (1731) / 3rd edn.* – London, 1924.

⁶⁰ *Hayek F. A. New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas.* – London: Routledge, 1978. – Розд. 15.

⁶¹ *Smith A. The Theory of Moral Sentiments / Eds. D. D. Raphael, A. L. McFie.* – Indianapolis: Liberty Classics, 1982. – С. 184–185.

⁶² *Winch D. Adam Smith's Politics: An Essay in Historiographic Revision.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1978.

⁶³ *Brennan G., Lomasky L. Democracy and Decision: The Pure Theory of Electoral Preference.* – Oxford University Press, 1993.

⁶⁴ *Arrow K. Social Choice and Individual Values / 2nd edn.* – New York: Wiley, 1963.

⁶⁵ *McLean I. Public Choice: An Introduction.* – Oxford: Blackwell, 1987.

Хоч якою бажаною може видатися максимізація загального задоволення вподобань, намагання досягти такої мети, вдаючись до невидимої руки, означало б, що індивіди на багатьох різних фронтах постануть перед привидом владної сваволі. Якщо я погляну на урядовців і побачу в них рішучість робити що завгодно, щоб утриматися на посаді, незважаючи на міркування про відсутність поневолення, що їх я чи хто інший може протиставити їхній поведінці, – «Ті ваші аргументи пусті, за нами чисельна перевага», – тоді я неминуче вбачатиму в них людей, що чинять наді мною владну сваволю. Якщо я придивлюсь до судів і побачу прагнення інтерпретувати право, незважаючи на сформульовану в Конституції мету утвердити неупереджене врядування – з огляду тільки на волю більшості, як її можна зареєструвати, – тоді тією мірою, якою воля більшості ставитиме мене та подібних до мене в не вигідне становищу, я неминуче вважатиму суди за засоби, з допомогою яких мене полишають на ласку тієї волі. Таких прикладів можна назвати більше.

Отже, обґрунтування причини, чому слід рекомендувати плюралізм зацікавлених груп, самою своєю суттю вороже меті сприяння свободі як відсутності поневолення. Навіть якби не було сумнівів у задоволенні вподобань як способі трактування вимог розуму, слід зрозуміти: республіканці неминуче відкидатимуть плюралізм, що прагне перетворити егоїстичні або «голі» вподобання⁶⁶ на рушій політичного життя. Адже перетворення голих уподобань на рушій політичного життя означає віддати всіх індивідів, чії позиції слабкі, на поталу голим уподобанням індивідів, що мають сильні позиції; означає зробити їх заручниками всього того зла, яке вони заподіють їм. Ніщо не може бути далі від республіканського ідеалу. Обстоюючи висування розуму на передній план, республіканська концепція протестної демократії безпосередньо відкидає плюралістичну ідею. Та плюралістична модель – справжнє прокляття.

Чи справді республіканці повинні заперечувати вільний ринок, якщо на основі поданого вище аргументу вони мають відкидати пропозицію, згідно з якою політика була б організована на засадах ринку? Ні, не повинні. Це правда, що на вільному ринку, як теоретизували економісти, індивіди постають один перед одним як носії голих уподобань і кожен намагається якомога краще задовольнити ті вподобання. Та коли немає великої різниці в переговорній силі, такий устрій аж ніяк не означає, що хтось постає перед можливістю свавільного втручання з боку будь-якого іншого індивіда чи групи. Один продавець може мати змогу втрутитись у справи другого, знизивши ціну на свій товар, але в цього другого однаково є свобода, не опускаючись нижче від рівня конкурентної ціни, й собі знизити ту ціну, отже, тут не йдеться про те, що хтось постійно зазнає втручання з боку інших. Проблеми формування уподобань більшості (проблеми, які й далі є каменем спотикання на політичній арені) не конче повинні мати ринкові аналогії, і я не бачу на ринку тих самих можливостей поневолення, яким може сприяти плюралістична політика. Ідеал протестної демократії – ревізійністський, проте не такий ревізійністський, щоб бути ворожим до будь-яких форм ринкових структур.

⁶⁶ Sunstein C. R. The Partial Constitution. – С. 25.

ЕЛІТАРНА ДЕМОКРАТІЯ І ТЕОРІЯ КОНКУРЕНТНОГО ЛІДЕРСТВА

Йозеф А. Шумпетер

Для того, хто вірить у демократію, важливість дотримання демократичних принципів очевидно зростає пропорційно до важливості поставленого на розгляд питання. Отже, дотримання цих принципів ніколи не вимагатиме пильнішого нагляду і ретельнішого забезпечення всіма наявними гарантіями, ніж у випадку докорінної соціальної перебудови. Той, хто готовий пом'якшити цю вимогу й погодитись або на відверто недемократичний процес, або на якийсь спосіб забезпечити формально демократичне розв'язання недемократичними засобами, переконливо доводить, що є речі, які він цінує вище за демократію. Радикальний демократ вважатиме таку перебудову зіпсованою в самому зародку, хоч як би схильний він був до неї на інших засадах. Намагання змусити людей погодитися на те, що вважається корисним і чудовим, але чого вони, власне, не бажають (навіть якщо наслідки запропонованого могли породити прихильність до нього), – це і є та сама ознака антидемократичності поглядів. То вже казуїстові вирішувати, чи можна робити виняток для недемократичних акцій, вчинених з *одною* метою встановити справжню демократію, за умови, що інших засобів для цього не існує. Бо це, навіть якщо припустити таку можливість, не стосується соціалізму, що його, як ми вже бачили, демократично можна запровадити лише тоді, коли є надія на його практичний успіх.

У всякому разі, однак, очевидно, що будь-який аргумент на користь відкладення демократії до кінця перехідного періоду дає чудову можливість уникнути всякої відповідальності за нього. Такі тимчасові заходи цілком можуть розтягтися на століття, а то й довше, а правляча верхівка, приведена до влади переможною революцією, матиме у своєму розпорядженні засоби для того, щоб продовжити ці заходи на невизначений час або встановити формальну демократію, позбавлену своєї суті. <...>

◆ ◆ ◆

Є основні ідеали та інтереси, які найпалкіший демократ поставить вище демократії, і, заявляючи про безкомпромісну відданість їй, він має на увазі лише свою переконаність у тому, що демократія гарантуватиме згадані ідеали та інтереси, як от свободу совісті та слова, справедливість, порядний уряд тощо.

Причину цього далеко шукати не треба. Демократія є політичний *метод*, тобто певна система інституцій для прийняття політичних (правових та адмін-

істративних) рішень, а отже, вона не може бути самоціллю, незалежно від породжених нею рішень у даних історичних умовах. І з цього має починатися будь-яка спроба дати їй визначення. <...>

По-перше, наведених прикладів досить, щоб запобігти будь-якій спробі поставити під сумнів щойно висловлене твердження, а саме, що демократія як політичний метод – не самоціль, так само, як і будь-який інший метод. Однак метод сам по собі може бути абсолютним ідеалом чи основною цінністю. Це так. Цілком припустимо вважати, що, хоч якої б злочинної чи безглуздої мети намагався хтось досягти демократичним методом у межах даної історичної моделі, він має спиратися на волю народу чи що його ідея не повинна викликати опозиції, принаймні у формі, дозволеній демократичними принципами. Проте в таких випадках, здається, природніше говорити не про народ, а про набрід і боротися проти його злочинності й тупості всіма доступними засобами.

По-друге, коли погодитись, що безоглядна відданість демократії може бути зумовлена беззастережною вірністю певним інтересам чи ідеалам, яким демократія має слугувати, то наші приклади запобігають і такому запереченню: хоча демократія – це не обов'язково абсолютний ідеал з огляду на його власні якості, вона, однак, заміняє його, бо обов'язково, завжди і всюди слугує певним інтересам чи ідеалам, за які ми безумовно готові боротися і вмерти. Але це явно не відповідає дійсності. Демократія дає ті самі наслідки чи сприяє утвердженню тих самих інтересів або ідеалів не більшою мірою, ніж будь-який інший політичний метод. Отже, раціональна відданість їй передбачає не тільки систему надраціональних цінностей, а й певний стан суспільства, в якому демократія здатна працювати у прийнятний для нас спосіб. Твердження про дієвість демократії позбавлені будь-якого сенсу поза конкретним часом, місцем та умовами, так само, звичайно, як і антидемократичні аргументи.

На жаль, це, зрештою, очевидно. І не повинно нікого дивувати, а ще менше приголомшувати. Бо в будь-яких умовах це не має нічого спільного з палкістю чи величчю демократичних переконань. Здатність усвідомлювати відносну вагомість своїх переконань і все-таки рішуче обстоювати їх – це те, що відрізняє цивілізовану людину від варвара. <...>

Ми маємо вихідну точку, від якої можемо повести своє дослідження. <...>

Звернення до Арістотеля, який вживав термін «демократія» для визначення одного з відхилень від його ідеалу добре організованої держави, допомогло б нам небагато. Проте можна пролити трохи світла на наші труднощі, пригадавши значення, яке ми надали термінові «політичний метод». Це метод, який держава застосовує для прийняття рішень. Такий метод ми ніби могли б охарактеризувати, вказавши, хто і як приймає ці рішення. Прирівнявши «прийняття рішень» до «правління», ми могли б визначити демократію як «народне правління». Чому ж цьому визначенню бракує точності?

Не тому, що воно має стільки значень, скільки є комбінацій усіх можливих визначень поняття «народ» («demos», римське «populus») з усіма можливими визначеннями поняття «правити» («kratein»), і що ці визначення не є незалежними від аргументу, який стосується демократії. Щодо першого поняття, то «populus» з конституційних засад може не включати в себе рабів і частково

інших категорій населення; закон може визнати будь-яке число status від рабства до повного чи навіть привілейованого громадянства. І незалежно від правового тлумачення різні групи в різні часи вважали себе народом.

Звичайно, ми могли б заперечити, що в демократичному суспільстві така диференціація не застосовується, принаймні в питаннях, що стосуються державних справ, таких, як виборче право. Проте, по-перше, були країни, де практикувався згаданий поділ і водночас виявлялися риси, які ми звичайно пов'язуємо з демократією. По-друге, обійтися без диференціації взагалі неможливо. Наприклад, жодна країна, хоч яка демократична, не надає права особам стати виборцями до визначеного віку. Проте якщо нас зацікавить логічне пояснення цього обмеження, то виявиться, що воно також стосується невизначеної кількості громадян, вік яких перевищує згадане обмеження. Якщо особам до певного віку не дозволяється брати участь у голосуванні, то ми не можемо назвати недемократичною державу, яка з тих самих чи аналогічних причин вилучає з цього процесу інших людей. Зверніть увагу: визнаємо ми, дослідники, законність цих причин або практичних правил чи ні, не має значення: важить лише те, що її визнає те чи інше суспільство. Не слід вдаватися до заперечень і в тому плані, що тут ідеться про обмеження на ґрунті особистої непридатності (наприклад, «повноліття»), а не про масові обмеження на основі, що не має нічого спільного із здатністю розумно скористатися своїм правом голосу. Бо придатність – це питання переконань і ступеня вияву. Її наявність повинна встановлюватися системою норм. *Не будучи ні безглуздом, ні нещирим*, можна вважати, що придатність вимірюється здатністю утримувати себе. У державі глибоких релігійних переконань може панувати думка (і знову ж таки, вона не буде ні абсурдною, ні нещирою), що підставою для позбавлення того чи іншого права є сектантство, а в державі з антифеміністськими настроями – що такою підставою є стать. У державі з расовими забобонами поняття здатності може пов'язуватися з расовими міркуваннями. Перелік цей неважко продовжити. Хочу повторити, що важить не те, якої ми думки про будь-яку чи про всі оті можливі різновиди непридатності. Важить те, що при відповідних поглядах на ці та подібні речі позбавлення прав на підставі економічного статусу, релігії та статі потрапить у ту саму категорію обмежень, яку ми всі вважаємо сумісною з демократією. Звичайно, ми можемо їх не схвалювати. Але в такому випадку ми радше маємо логічно обґрунтувати наше критичне ставлення до теорій про важливість власності, релігії, статі, раси тощо, ніж називати суспільства, що визнають ці теорії, недемократичними. Релігійний запал, наприклад, звичайно сумісний з демократією, хоч яке визначення ми б їй дали. Є такі релігійні погляди, що в їхньому світлі еретик видається гіршим за божевільного. Хіба з цього не випливає, що еретика слід відсторонити від участі в політичних рішеннях так само, як божевільного? А може, кожен *populus* повинен сам дати собі визначення?

Цього неминучого висновку звичайно уникають, упроваджуючи додаткові припущення в теорію демократичного процесу; деякі з них ми розглянемо в наступних двох розділах. А тим часом просто зауважимо, що згаданий висновок значно прояснює справу. Серед інших речей він відкриває той факт, що зв'язок між демократією та свободою, очевидно, значно складніший, ніж ми звикли вважати.

Ще більші труднощі виникають із другим елементом, що входить у поняття демократії, – *kratein*. Як природу, так і *modus operandi* будь-якого «правління» завжди важко пояснити. Юридичні повноваження ніколи не гарантують здатності користуватися ними, але вони багато в чому допомагають, як і багато що ускладнюють; традиційний престиж завжди має якусь вагу, але не у всьому; особистий успіх і, почасти незалежний від нього, особистий авторитет впливає на правові й традиційні складники інституційної системи та викликає відповідну реакцію. Жоден монарх, диктатор чи олігархічна група не мають абсолютної влади. Їхнє правління залежить не тільки від загальної ситуації в країні, а й від необхідності з одними діяти спільно, з іншими ладнати, ще інших нейтралізувати, а решту підкорити. І на все це є майже безконечна кількість способів, і кожен з них визначить, що насправді означає дана офіційна структура для країни, в якій вона визнана, чи для вченого-дослідника; говорити про монархію як про щось конкретне означає бути дилетантом. Але якщо *kratein* має народ (хоч яке б визначення ми йому дали), то постає ще одна проблема. Як технічно може «народ» правити?

Існує категорія випадків, у якій ця проблема не виникає, принаймні в гострій формі. У невеликих примітивних суспільствах з простою соціальною структурою, де мало підстав для розбіжностей поглядів, можлива практична участь усіх індивідів, які становлять народ відповідно до конституційного визначення, у виконанні всіх законодавчих і виконавчих обов'язків. Певні труднощі можуть залишатися навіть у таких випадках, і психолог, який вивчає колективну поведінку, матиме підстави говорити про управління, рекламу та інші причини відхилення від розповсюдженого ідеалу демократії. Однак тут є сенс говорити про волю чи дію суспільства або народу як такого (про народовладдя), надто коли народ приймає політичні рішення шляхом обговорень у фізичній присутності всіх, як це відбувалося, наприклад, у грецькому *polis* чи на міських зборах у Новій Англії. Останній приклад, який іноді називають прикладом «прямої демократії», власне, слугував вихідною точкою для багатьох політиків-теоретиків.

Усі інші випадки пов'язані з нашою проблемою, проте ми досить легко збулися б її, якби погодилися відмовитись від народовладдя, замінивши його владою, схваленою народом. На захист такої пропозиції можна сказати чимало. Багато тверджень про демократію, які ми звичайно висуваємо, пасують до всіх урядів, що вселяють загальне почуття відданості у значної більшості народу чи, ще краще, у значної більшості кожного класу. Це, зокрема, стосується цінностей, які звичайно пов'язуються з демократичним методом: людська гідність, задоволення, викликане відчуттям того, що в цілому політичні реальності відповідають поглядам даного громадянина, координація політики з громадською думкою, довір'я громадянина урядові та співробітництво з ним, впевненість останнього в тому, що він має повагу і підтримку від пересічної людини. Все це, як і ще багато з того, в чому ми схильні вбачати суть демократії, цілком відповідає ідеї влади, схваленої народом. А позаяк очевидно, що, крім випадку «прямої демократії», народ як такий фактично ніколи не зможе правити державою, то це останнє визначення здається повністю обґрунтованим.

І все-таки для нас воно неприйнятне. Є безліч прикладів (серед історичних вони, мабуть, складають більшість) автократій, як *dei gratia*, так і диктаторських, різних монархій неавтократичного типу, аристократичних і плутократичних олігархій, які звичайно викликали почуття безперечної, часто палкої відданості переважаючої більшості всіх класів і які, зважаючи на їхнє оточення, досягли великих успіхів у забезпеченні того, що, на нашу думку, має забезпечувати демократичний метод. На цьому варто наголосити, так само, як і визнати, що згадані приклади включають у себе значний елемент демократії (у цьому сенсі). Така протиотрута від культу форми, чи навіть фразеології, надзвичайно бажана. Але це не змінює того факту, що, прийнявши подібні розв'язання проблеми, ми втрачаємо явище, якому хотіли дати визначення: всі різновиди демократії увійдуть до значно ширшої категорії політичних устроїв, у якій є місце для осіб явно недемократичного забарвлення.

Однак наша невдача навчила нас одному: поза «прямою» демократією існує безліч можливих форм, де «народ» може брати участь в управлінні державою чи впливати на тих, хто фактично керує, чи контролювати їх. Жодна з цих форм, особливо реальних, не має ніякого очевидного чи виняткового права називатися владою народу, якщо ці слова брати в їх природному значенні. Коли якась форма претендуватиме на таке право, то вона може це зробити лише через розважливу угоду, що визначить, як розуміти термін «правити». Така угода, звичайно, завжди можлива: народ ніколи практично не править, але він завжди може це зробити через визначення.

Правові «теорії» демократії, що розвинулися в XVII та XVIII століттях, саме й призначалися для того, щоб дати визначення, які б пов'язували певні існуючі або ідеальні форми правління з ідеологією народовладдя. Чому утвердилася саме ця ідеологія, зрозуміти не важко. В ті часи, принаймні в країнах західної Європи, короновані особи швидко втрачали атрибути освяченої Богом влади (процес, звичайно, почався раніше) й, за принципом етики та логіки, воля народу, чи суверенна влада народу, виступила на передній план як найприйнятніша заміна для ментальності, яка виявилася готовою відмовитися від такого *charisma*, як абсолютна влада, але не готовою обійтися без нього взагалі.

Поставлений перед такою проблемою, правничий розум обшукав свою комірчину, де зберігалися різноманітні конструкції, намагаючись знайти інструменти для суміщення цього найвищого постулату з існуючими політичними моделями. Фіктивні угоди про підлеглисть принцеві, за якими незалежні люди нібито продали свою свободу чи повноваження, або не менш фіктивні угоди, за якими ці люди делегували свої повноваження, чи їх частину, вибраним представникам, – ось що, по суті, можна було знайти в тій комірчині. Хоч би як добре ці механізми підходили для певних практичних цілей, для нас вони позбавлені будь-якої вартості. Вони не підлягають захисту навіть з погляду права.

Бо для того, щоб терміни «делегування» та «представництво» взагалі мали якийсь сенс, вони повинні стосуватися не окремих громадян (це була б доктрина середньовічних маєтків), а народу в цілому. Тоді можна собі уявити, що народ як такий делегує свої повноваження, скажімо, парламентові як своєму представникові. Але тільки (фізична чи моральна) особа має законне право

делегувати свої повноваження чи бути представленою. Так, американські колонії, чи штати, які посилали делегатів на континентальні конгреси, що відбувалися з 1774 року в Філадельфії (так звані «революційні конгреси»), були фактично представлені цими делегатами. Проте народ цих колоній, чи штатів, представлений не був, бо народ як такий не є юридичною особою: сказати, що він делегує свої повноваження парламентові чи що парламент представляє його, однаково, що сказати річ, цілком позбавлену правового сенсу. Що ж тоді є парламент? Відповідь не треба шукати далеко: це державний орган, такий самий, як уряд чи суд. Якщо парламент узагалі представляє народ, то це повинно відбуватися по-іншому, про що ми ще маємо дізнатися.

Однак згадані «теорії» про суверенітет народу, делегування повноважень та представництво відбивають щось більше, ніж ідеологічний постулат і кілька правничих прийомів. Ці теорії доповнюють соціологію чи соціальну філософію політичного утворення, яке, сформувавшись і досягнувши апогею свого розвитку на кінець XVIII століття, під впливом почасти відродження давньогрецьких поглядів на це питання, почасти тогочасних подій, фактично спробувало розв'язати згадану проблему. Хоча загальні терміни, які я вживатиму, ніколи не бувають достатніми чи абсолютно правильними, я наважусь назвати цю філософію (як заведено) по суті своїй раціоналістичною, гедоністичною та індивідуалістичною: щастя (визначене в гедоністичних термінах) індивідів, які наділені ясним баченням (чи до яких воно приходить з освітою) цієї мети та засобів її здійснення, уявлялося як сенс життя і головний принцип діяльності в приватній та політичній сферах. Через термін, запроваджений Джоном Стюартом Міллем, ми можемо також визначити цю соціологію, чи соціальну філософію (продукт раннього капіталізму), як утилітаризм. За цією філософією поведінка, що відповідала згаданому принципіві, була не просто єдино раціональною й виправданою, а й *ipso facto* «природною». Це твердження є перехідним містком між надзвичайно різними теоріями Бенґама та *contract social* Руссо – імена, що можуть слугувати нам маяками там, де все, крім уже згаданого, доведеться залишити в темряві.

Якщо така надзвичайна стислість не заважає читачам стежити за моєю аргументацією, то зв'язок між згаданою філософією і темою демократії повинен бути очевидним. Ця філософія породила, серед інших речей, теорію природи держави та цілей, для яких вона існує. Крім того, завдяки наголосові на раціональному й гедоністичному індивідові та його етичній незалежності ця філософія, здається, спромоглася навчити єдино правильним політичним методам керування такою державою і досягнення таких цілей найбільшого щастя для найбільшої кількості людей тощо. Нарешті ця філософія дала те, що нагадує раціональну основу для віри у волю народу (*volonté générale*) та в пораді, яка підсумовує все, що означала демократія для групи авторів, які стали відомими як філософи-радикали: навчайте людей і давайте їм можливість вільно голосувати.

Ворожа критика цієї конструкції почалася майже відразу як складова частина загальної реакції проти раціоналізму XVIII століття, що утвердився після революційних і наполеонівських війн. Хоч що б ми там думали про вартості та вади течії, яку охрестили романтизмом, вона звичайно ж поглибила розуміння

докапіталістичного суспільства та історичного розвитку взагалі, розкривши в такий спосіб істотні хиби утилітаризму й тієї політичної теорії, для якої утилітаризм слугував підґрунтям. Згодом історичний, соціологічний, біологічний, психологічний та економічний аналіз виявився згубним для них обох, і сьогодні серед тих, хто вивчає соціальні процеси, важко знайти когось, хто сказав би про них добре слово. Це може видатися дивним, але протягом усього часу, поки що теорію нищівно критикували, її застосовували на практиці. Що переконливіше доводилася неспроможність згаданої теорії, то частіше вона фігурувала в офіційній фразеології та промовах політиків. Ось чому в наступному розділі ми повинні розглянути те, що можна назвати класичною доктриною демократії. <...>

КЛАСИЧНА ДОКТРИНА ДЕМОКРАТІЇ

Загальне добро і воля народу

Суть філософії демократії XVIII століття можна викласти у формі такого визначення: демократичний метод – це така інституційна система для прийняття політичних рішень, що працює для загального добра, даючи народові можливість самому розв'язувати питання через обрання індивідів, які на своїх зібраннях виконують його волю. Розглянемо детальніше, шб мається на увазі.

Отож вважається, що існує загальне добро, очевидний маяк для проведення певної політики, яке завжди легко визначити і сенс якого кожній нормальній людині можна показати, навівши раціональні аргументи. От же, немає виправдання тому, хто його не бачить, а наявності таких людей немає іншого пояснення, крім невігластва (якому можна зарадити), глупоти та антисоціальних інтересів. До того ж, розуміння цього загального добра дає точні відповіді на всі питання, тож створюється можливість недвозначно класифікувати кожен соціальний факт і кожен вжитий або запланований захід як «добрий» чи «поганий». Крім того, що всі громадяни повинні доходити принаймні принципової згоди, є ще загальна воля народу (= воля всіх розсудливих індивідів), яка збігається з поняттям загального добра, інтересу, добробуту або щастя. Єдина річ (крім глупоти й зловорожих інтересів), яка може спричинити незгоду та появу опозиції, – це розбіжність поглядів на швидкість, з якою має бути досягнута спільна майже для всіх мета. Таким чином, кожний член суспільства, свідомий цієї мети й свого ставлення до неї, розрізняючи, що є добре, а що зле, з почуттям відповідальності бере активну участь у сприянні першому й боротьбі з останнім, а всі члени суспільства разом контролюють стан справ у державі.

Правда, ця робота іноді потребує певних здібностей та методів, а отже, має бути довірена фахівцям, які ними володіють. Це, однак, не порушує самого принципу, бо згадані фахівці виконують волю народу, так само, як лікар виконує волю хворого, який хоче видужати. Правда й те, що в суспільстві будь-якої величини, надто якщо в ньому застосовується поділ праці, було б дуже незручно для кожного окремого громадянина звертатися до всіх інших громадян з кожного питання, щоб брати участь у правлінні чи управлінні. Набагато зручніше залишити за окремими громадянами право брати участь у прийнятті найважливіших рішень (скажімо, шляхом референдуму), а решту доручити при-

значеному тими ж таки громадянами комітетові – зборам чи парламентам, який обиратиметься народним голосуванням. Як ми вже бачили, цей комітет, чи група делегатів, репрезентуватиме народ не в правовому сенсі, а в ширшому – виражатиме, відбиватиме чи репрезентуватиме волю виборців. Знову ж таки, для зручності цей комітет, будучи завеликим, може розділитися на менші відповідно до різних ділянок державної діяльності. Зрештою, серед цих менших комітетів буде один комітет загального призначення, головним чином для поточного керівництва, який називатиметься кабінетом чи урядом, можливо, на чолі з генеральним секретарем чи козлом розгрішення, так званим прем'єр-міністром.

Щойно ми приймаємо всі припущення, які зроблені (чи маються на увазі) в цій теорії державного устрою, демократія справді набуває чітко окресленого сенсу, і в нас не залишається ніяких проблем, крім однієї – як цю демократію запровадити. Більше того, досить нам забути про кілька сумнівів, які стосуються логіки, аби додати, що в цьому випадку демократичний устрій не тільки був би найкращим з усіх можливих устроїв, а й що мало хто виявив би бажання розглядати будь-яку альтернативу. Але не менш очевидне й те, що ці припущення є лише констатацією певних фактів, і якщо ми маємо прийти до згаданого висновку, то кожне таке твердження має бути доведене. А спростувати ці твердження значно легше.

По-перше, не існує однозначного поняття загального добра, на яке всі люди погодилися б самі чи під тиском раціональної аргументації. І не тому, головним чином, що дехто, мабуть, бажав чогось іншого, ніж загального добра, а тому (і це значно істотніше), що різні індивіди та соціальні групи розуміють загальне добро по-різному. Цей факт, прихований від утилітариста вузькістю його погляду на світ людських оцінок, призведе до розбіжності в поглядах на принципові питання, яку неможливо зменшити за допомогою раціональної аргументації, бо найвищі цінності (наше бачення життя і суспільства) не вкладаються в рамки звичайної логіки. В деяких випадках ці розбіжні погляди можна наблизити за допомогою компромісу, але в інших ні. Американці, які кажуть: «Ми бажємо, щоб наша країна, озброївшись до зубів, боролася у всьому світі за те, що ми вважаємо справедливим», і американці, які кажуть: «Ми бажємо, щоб наша країна розв'язувала свої власні проблеми, бо для неї це єдиний спосіб слугувати людству», мають таку різницю в поглядах на найвищі цінності, що компроміс може лише призвести до їх спотворення та деградації.

По-друге, навіть якби достатньою мірою визначене загальне добро (як-от максимальне з погляду утилітариста вдоволення економічних потреб) виявилось прийнятним для всіх, то це не означало б існування однаково ясних відповідей на всі питання. Тут розбіжності в поглядах можуть виявитися доволі вагомими, щоб спричинити появу більшості ознак «істотних» розходжень у поглядах на самі цілі. Проблеми, які полягатимуть у порівняльній оцінці рівнів нинішнього та майбутнього задоволення потреб, навіть соціалізму й капіталізму, після, наприклад, навернення кожного окремого громадянина до утилітаризму й далі залишатимуться нерозв'язаними. «Здоров'ю» може бути бажане для всіх, але щодо щеплення віспи та вазектомії думки можуть розійтися.

Утилітаристські творці доктрини демократії не збагнули цілком значення сказаного просто через те, що жоден з них серйозно не розглядав суттєвих змін

в економічній структурі та звичаях буржуазного суспільства. Світогляд цих людей мало чим відрізнявся від світогляду торговця залізними виробами XVIII століття.

Проте, по-третє, з появою таких тверджень, як два попередні, саме поняття волі народу, чи *volonté générale*, яке утилітаристи привласнили собі, зникає безслідно. Бо це поняття передбачав існування зрозумілого для всіх однозначного поняття загального добра. На відміну від романтиків, утилітаристи не мали уявлення про оту напівмістичну реальність, наділену власною волею, – оту «душу народу», якій історія правознавства надавала такого великого значення. Вони щиро виводили свою волю народу з волі окремих індивідів. Без центру, тобто загального добра, до якого, принаймні в кінцевому підсумку, тяжіє воля кожного індивіда, ми не матимемо отого особливого типу «природної» *volonté générale*. З одного боку, утилітарний центр притягання об'єднує волю окремих індивідів, виявляв тенденцію до сплавляння, через раціональні обговорення, їхньої волі в єдину волю народу, а з другого боку, надав останній виняткової етичної цінності, на яку претендує класичний демократичний принцип. *Цей принцип полягає не тільки в простому поклонінні волі народу як такій, а й підпирається певними припущеннями про «природний» об'єкт цієї волі, освячений утилітарною розважливістю. Та щойно ідея загального добра перестає нам слугувати, як існуванню й вартості такого роду *volonté générale* приходить кінець. І обидві підпори класичної доктрини неминуче розсипаються на порох.*

Воля народу та особисте прагнення

Звичайно, хоч би як переконливо промовляли ці аргументи проти такого поняття волі народу, вони не завадять нам спробувати висловити інший, реалістичніший погляд. Я не маю наміру сумніватися ні в реальності, ні в важливості соціально психологічних фактів, які ми маємо на увазі, говорячи про волю народу. Їхній аналіз є, звичайно, передумовою поступу у вивченні проблем демократії. Проте нам краще відмовитися від терміну «воля народу», бо він має тенденцію приховувати від нас той факт, що, як тільки ми відділяємо це поняття від його утилітарного значення, ми починаємо створювати не просто іншу теорію того самого поняття, а теорію цілком іншого поняття. Ми маємо всі підстави остерігатися пасток, що чигають на тих захисників демократії, які, приймаючи під тиском зростаючої кількості доказів усе нові й нові факти демократичного процесу, намагаються мастити його наслідки елеєм із посудин XVIII століття.

Та хоча все-таки можна сказати, що надзвичайно безладна плутанина індивідуальних і групових ситуацій, прагнень, впливів, дій та реакцій «демократичного процесу» породжує загальну волю, чи щось на зразок громадської думки, результатів бракує не тільки раціональної єдності, а й раціонального схвалення. Перше означає, що, хоча з погляду аналізу демократичний процес є не просто хаотичним (для аналітика все, що можна пояснити за допомогою принципів, не в хаотичним), його результати не матимуть сенсу, хіба що випадково, – як, наприклад, у випадку здійснення будь-якої визначеної мети чи ідеалу. Останнє (брак раціонального схвалення) означає (оскільки така воля вже не відповідає будь-якому поняттю «добра»), що тепер для того, щоб результат мав

етичну цінність, необхідно беззастережно повірити в демократичні форми правління як такі, – а ця віра, в принципі, повинна бути незалежною від бажання мати певні результати. Як ми вже бачили, не так легко прийняти цей погляд. Та навіть якщо ми це зробимо, то, відмовившись від утилітарного поняття загального добра, однаково опинимось перед низкою труднощів.

Зокрема, ми й далі стоїмо перед практичною необхідністю надати волі індивіда цілком нереалістичних форм незалежності й раціональності. Якщо ми хочемо довести, що воля громадян *per se* є вартим уваги політичним фактором, то він спочатку має існувати. Тобто він має бути чимось значимішим, ніж випадковий набір невиразних імпульсів, що хаотично спалахують у відповідь на дані гасла та помилкові враження. Кожен мав чітко знати, що він обстоює. Ця спрямована воля повинна здійснюватися через здатність спостерігати й правильно тлумачити факти, до яких є безпосередній доступ, і критично аналізувати інформацію про факти, до яких такого доступу немає. Зрештою, на підставі цієї спрямованої волі та цих з'ясованих фактів мають бути *швидко* зроблені ясні висновки щодо окремих питань у відповідності з законами логіки – і з високою загальною ефективністю, тим більше, що думку одного громадянина можна приблизно вважати (і це не буде видимим безглуздя) не гіршою за думку іншого. І все це типовий громадянин має робити сам і незалежно від соціальних груп та пропаганди, бо нав'язані виборцям прагнення й висновки не можна вважати основними даними демократичного процесу. На питання, чи ці умови виконуються достатньою мірою, щоб забезпечити функціонування демократії, не слід відповідати ні необачним ствердженням, ні так само необачним запереченням. Відповідь може дати лише трудомістка оцінка плутанини суперечливих доказів.

Та перш ніж приступити до діла, я хотів би впевнитись, що читач до кінця збагнув іншу шойно висловлену думку. Отож я повторюю, що навіть якби думки та бажання окремих громадян були цілком певними й незалежними даними, придатними для демократичного процесу, і якби кожен діяв у відповідності з ними з ідеальною раціональністю та швидкістю, то це не обов'язково означало б, що політичні рішення, вироблені з такої сировини, як згадані особисті прагнення, репрезентували б хоч щось доволі переконливе, аби бути названим волею народу. Кожного разу, коли індивідуальні вияви волі дуже різнитимуться між собою, не тільки можливо, а й вельми ймовірно, що вироблені політичні рішення не відповідатимуть тому, «чого насправді бажають люди». Ми не можемо також сказати, що люди одержать якщо не те, чого хочуть, то принаймні «чесний компроміс». Взагалі це можливо. Найкращі шанси для такого розв'язання мають кількісні за природою питання, або які допускають поступовість, а саме: скільки витратити на допомогу безробітним за умови, що всі згодні на такі витрати. Проте щодо якісних питань, як от переслідування еретиків чи війна, то одержавний результат може, хоч і з різних причин, у всіх викликати огиду. тоді як рішення, накинута недемократичним керівним органом, може виявитись набагато прийнятнішим. <...>

ЩЕ ОДНА ТЕОРІЯ ДЕМОКРАТІЇ

Змагання за політичну владу

Я гадаю, що більшість із тих, хто вивчає політику, вже погодилася з викладеною у попередньому розділі критикою класичної доктрини демократії. Я сподіваюсь також, що більшість із цих науковців сприйняла, або невдовзі сприйме, іншу теорію, яка є значно реалістичнішою й водночас великою мірою ґрунтується на тому, що прихильники демократичного методу розуміють під цим терміном. Виклад її суті, як і класичної теорії, можна звести до певного визначення.

Я хочу нагадати, що головні вади класичної теорії демократії зосереджені у твердженні про те, що погляди «народу» на кожне окреме питання є визначеними й раціональними і що в демократичному суспільстві народ здійснює їх, обираючи «представників», які забезпечують дотримання цих поглядів. Таким чином, вибір представників є другорядним порівняно з головною метою демократичного суспільства – наділити виборців правом вирішувати політичні питання. Уявімо, що ми поміняли ролі цих двох елементів, тобто на друге місце поставили вирішення виборцями політичних питань, а на перше – вибори людей, які мають приймати рішення. Інакше кажучи, тепер ми вважаємо, що роль народу зводиться до обрання уряду чи проміжного органу, який своєю чергою обере президента чи уряд. Отож маємо визначення: демократичний метод – це така інституційна система для прийняття політичних рішень, у якій окремі громадяни здобувають право вирішувати, змагаючись за голоси виборців.

Захищаючи та пояснюючи цю думку, ми швидко побачимо, що вона значно поліпшує теорію демократичного процесу – припущення робить імовірнішими, а твердження – логічнішими.

Насамперед ми одержуємо досить ефективний критерій для, відрізнення демократичних урядів від інших. Ми вже бачили, що класична теорія демократії у зв'язку з цим стикається з труднощами, бо виконувати волю народу й працювати для його добра так само або й краще здатні уряди (історія знає чимало таких випадків), які не можна назвати демократичними, хоч якого б значення ми надавали цьому термінові. Тепер ми дещо покращили своє становище, твердо вирішивши наголосити на *modus procedendi*, наявність чи брак якого в більшості випадків легко перевірити.

Парламентська монархія, як, наприклад, в Англії, виконує вимоги демократичного методу, бо монарх практично змушений призначати тих самих членів кабінету, яких вибрав би парламент. «Конституційну» монархію не можна назвати демократичною, бо в ній виборці та парламенти мають ті самі права, що й у парламентських монархіях, крім права накидати свій вибір щодо керівного органу: міністри кабінету в цьому випадку є слугами монарха як по суті, так і формально, і він, у принципі, звільняє їх і призначає. Така система може задовольнити народ. Виборці можуть проголосувати проти будь-яких змін. Популярність монарха може допомогти йому припинити будь-яке змагання за верховну владу. Та позаяк тут бракує механізму забезпечення ефективності цього змагання, то такий випадок не підпадає під наше визначення.

По-друге, теорія, відбита в цьому визначенні, залишає нам усі можливості для належної оцінки життєво важливого факту влади. Класична теорія не дає

нам такого шансу, зате, як ми вже бачили, вона приписує виборцям цілком нереалістичну ініціативу, що фактично зводиться до нехтування владою. Проте суспільство майже завжди визнає владу – це домінуючий механізм практично будь-якої колективної дії чимось більшої, ніж рефлекс. Твердження про дієвість демократичного методу, в яких ураховується цей факт, незрівнянно реалістичніші, ніж твердження, – де цей факт не береться до уваги. Вони не зупиняються на виконанні *volonté générale*, а йдуть трохи далі, показуючи, як вона виникає або як її заміняють чи підробляють. Те, що ми назвали штучно сформованою волею, тепер не є поза теорією як помилка, якої ми так щиро намагалися уникнути: цей фактор, як і має бути, входить у нашу теорію нарівні з іншими факторами.

По-третє, однак, поки існують істинні прагнення певних соціальних груп (наприклад, воля безробітних одержати допомогу чи воля інших груп надати її), наша теорія не нехтує цими прагненнями. Навпаки, тепер ми маємо змогу використовувати їх саме у притаманній їм ролі. Такі прагнення, як звичайно, не заявляють про себе прямо. Навіть будучи сильними й визначеними, вони часто десятиліттями перебувають у прихованому стані, аж поки їх покличе до життя, перетворивши на політичні фактори, той чи той політичний лідер. Він, або його представники, робить це, надаючи цим прагненням організованого характеру, збуджуючи їх та включаючи відповідні положення у свою програму. Взаємодія між груповими інтересами та громадською думкою, а також спосіб, у який вони створюють модель, що ми її називаємо політичною ситуацією, під цим кутом зору постають у новому, яснішому світлі.

По-четверте, наша теорія є, звичайно, не більш визначеною, ніж поняття змагання за владу. Це поняття так само складне, як і поняття економічної конкуренції, і між ними є багато спільного. Економічне життя ніколи повністю не обходиться без конкуренції, але навряд чи вона будь-коли буває досконалою. У політичному житті теж завжди існує певна конкуренція (хоча, мабуть, лише потенційна) за прихильність народу. Щоб спростити справу, ми обмежили змагання за владу, яке має визначати демократію, до вільного змагання за вільне голосування. Це зроблено, виходячи з того, що демократія, здається, передбачає визнаний метод боротьби і що вибори є практично єдиною доступним методом для суспільств будь-якої чисельності. Та хоча таким чином ми вилучаємо багато способів здобувати владу, які слід вилучити (як-от боротьба шляхом військового повстання), ми не виключаємо випадків, які дуже нагадують економічні явища і які ми називаємо «нечесною конкуренцією», «шахрайством» чи обмеженням конкуренції. А якби ми їх виключили, то залишилися б із цілком нереалістичним ідеалом. Між цим ідеальним, неіснуючим випадком і випадками, коли будь-яка конкуренція з тим, хто при владі, припиняється силою, є ще низка варіантів, у межах якої демократична форма правління непомітно переходить в автократичну. Але якщо ми хочемо щось зрозуміти, а не просто філософувати, то так і повинно бути. Це не відіб'ється серйозно на значенні нашого критерію.

По-п'яте, наша теорія, здається, прояснює зв'язок між демократією та свободою особи. Якщо під цією свободою ми розуміємо існування сфери індивідуального самоуправління, межі якої є історично змінними (жодне

суспільство не погоджується на повну свободу, навіть совісті та слова, й жодне суспільство не звужує згадану сферу абсолютно), то питання, певна річ, зводиться до ступеня вияву даного явища. Ми вже бачили, що демократичний метод небов'язково гарантує більший ступінь свободи особи, ніж будь-який інший політичний метод за таких самих умов. Цілком можливо, що буває й навпаки. Однак зв'язок між демократією та свободою особи при цьому не зникає. Якщо ж, принаймні з принципу, кожному вільно змагатися за політичну владу, виносячи свої погляди на суд виборців, то це найчастіше, хоч і не завжди, означатиме чималий ступінь свободи слова *для всіх*. Зокрема, це звичайно означатиме досить великий ступінь свободи преси. Цей зв'язок між демократією та свободою не є абсолютно жорстким і його можна змінювати. Проте з погляду інтелігента він має дуже велике значення, хоч і не більше, ніж я сказав.

По-шосте, слід зауважити, що, говорячи про створення уряду (безпосередньо або через проміжний орган) як про головну функцію виборців, я мав на увазі також функцію його відкликання. Перше означає просто згоду на певного керівника чи групу керівників, друге – просто відмову від попереднього рішення. Йдеться про деталь, на яку читач, можливо, не звернув уваги. Йому могло здатися, що виборці не тільки обирають, а й контролюють. Та оскільки вони не мають іншого способу контролювати політичних керівників, крім відмови переобрати їх чи парламентську більшість, що підтримує їх, то нам залишається звузити поняття про, цей контроль так, як це зроблено в нашому визначенні. Зміни настрою виборців іноді безпосередньо викликають відставку уряду чи міністра або спричиняються до обрання іншого політичного курсу. Однак ці зміни є не тільки винятками: вони, як ми далі побачимо, суперечать духові демократичного методу.

По-сьоме, наша теорія проливає таке жадане світло на одну давню суперечність. Кожного, хто сприймає класичну доктрину демократії, а отже, вірить, що демократичний метод гарантує вирішення питань і формування політики згідно з волею народу, неодмінно вразить той факт, що навіть якби ця воля була незаперечно істинною й визначеною, прийняте простою більшістю рішення в багатьох випадках радше перекручувало б, аніж здійснювало б її. Річ ясна, що воля більшості є воля більшості, а не воля «народу». Остання – це мозаїка, яку перша ніяк не може «репрезентувати». Прирівняти їх через визначення не означає розв'язати проблему. Проте автори різних схем пропорційної виборчої системи робили спроби знайти істинне її вирішення.

Ці схеми зазнали нищівної критики з практичних міркувань. Адже очевидно не тільки те, що пропорційна система сприятиме утвердженню різного роду відхилень, а й те, що вона може перешкодити демократії сформувати ефективний уряд і в такий спосіб стати небезпечним фактором у тяжкі часи. Та перш ніж виснувати, що в разі послідовного додержання її власного принципу демократія втрачав свою дієвість, варто запитати себе, чи цей принцип справді передбачає пропорційну систему виборів. Фактично – ні. Якщо сприйняття влади є істинною функцією виборців, то аргументація на користь пропорційної системи розвалюється, бо її передумови вже не є обов'язковими. В такому разі принцип демократії просто означає, що біля керма влади слід ставити тих, хто мав більшу підтримку, ніж їхні суперники, окремі індивіди чи групи. А це своєю

чергою, здається, утверджує в межах логіки демократичного методу мажоритарну систему, хоча ми могли б відкинути її з причин, що виходять за межі цієї логіки. <...>

◇ ◇ ◇

Як виявилось, теорія політичної конкуренції переконливо тлумачить факти демократичного процесу. <...>

Насамперед, згідно з нашою точкою зору, демократія не означає і не може означати, що народ дійсно править у будь-якому очевидному значенні слів «народ» і «правити». Демократія означає лише те, що народ має можливість погодитись чи не погодитись, аби ним правила та чи інша особа. Та позаяк він може розв'язати це питання також у цілком недемократичний спосіб, то нам довелося звузити своє визначення, додавши до нього ще один критерій, що характеризує демократичний метод, тобто вільну боротьбу серед майбутніх керівників за голоси виборців. Один бік розглядуваного питання можна розкрити через твердження, що демократія – це правління політики. <...>

Умови, необхідні, на мою думку, для успішного застосування демократичної форми правління¹ (у суспільствах, де це взагалі можливо), я розділив би на чотири категорії, зосередившись на великих індустріальних країнах сучасного типу.

Перша умова полягає в тому, що людський матеріал для політики (працівники партійного апарату, парламентарі, члени кабінету міністрів) має бути доволі високої якості. Це означає більше, ніж наявність достатньої кількості людей з відповідними здібностями та моральними якостями. Як уже вказувалося раніше, демократичний метод передбачає не просто відбір серед населення, а лише серед тієї його частини, яка придатна для політичної діяльності чи, точніше, яка висуває свої кандидатури для виборів. Це, звісно, стосується всіх методів відбору. Отже, залежно від того, якою мірою дана галузь приваблює талановитих людей з відповідними якостями, всі ці методи забезпечать її функціонування на рівні вищому чи нижчому середнього по країні. Проте конкурентна боротьба за відповідальні посади призводить, з одного боку, до марнотратства сил і кадрів. З другого боку, демократичний процес може легко створити у сфері політики умови, які відштовхуватимуть більшість із тих, хто здатний досягти успіху в будь-якій галузі. З обох цих причин якість людського матеріалу надзвичайно важлива для успіху демократичної форми правління. Це неправда, що в демократичній країні люди завжди мають ту форму і тієї якості державне управління, яких хочуть і заслуговують.

Існує чимало способів забезпечити країну доволі здібними політиками. Проте дотеперішній досвід, здається, наводить на думку, що єдина гарантія такого забезпечення – це наявність соціальної верстви, теж наслідку суворого відбору,

¹ Під «успішним застосуванням демократичної форми правління» я розумію не більше, ніж те, що демократичний процес має постійно відновлюватися, не створюючи ситуацій, які вимагали б застосування недемократичних методів, і що він має розв'язувати поточні питання у спосіб, який у кінцевому підсумку виявився б прийнятним для політично впливових соціальних груп. Я не хочу цим сказати, що кожен дослідник має схвалювати, виходячи з власної точки зору, наслідки цього процесу.

з природним потягом до політики. Якщо ця верства nebude ні надто замкненою, ні надто доступною для сторонніх і матиме в собі доволі сили для асиміляції більшості поглинутих елементів, то вона не тільки поповнить шерехи політиків людьми, які витримали численні випробування в інших галузях (пройшли, так би мовити, приватну школу), а й зробить цих людей придатнішими для політичної кар'єри, прилучивши їх до втілюваного у традиціях досвіду, професійного кодексу та певної системи поглядів. <...>

Друга умова успіху демократії полягає в тому, що сфера ефективної дії політичного рішення не повинна бути надто широка. Наскільки широкою їй бути, залежить не тільки від загальних обмежень демократичної форми правління, що впливають з аналізу в попередньому підрозділі, а й від обставин, характерних для кожного окремого випадку. Спробуємо конкретизувати нашу думку. Сфера дії даного рішення залежить не тільки, наприклад, від якості та кількості питань, що їх у змозі успішно розв'язати уряд, постійно напружений у боротьбі за своє політичне виживання; у будь-який даний час і в будь-якому даному місці межа поширення прийнятого рішення залежить також від якості людей, з яких складається даний уряд, і від типу політичного механізму та характеру громадської думки, з якими цим людям доводиться мати діло. З погляду нашої теорії демократії немає потреби вимагати (як це було б необхідно з точки зору класичної теорії), щоб політичний апарат розглядав лише ті питання, які б широкі верстви населення цілком розуміли й сприймали серйозно. Проте є ще одва, менш категорична вимога подібного характеру. Отож міркуймо далі.

Звичайно, не може бути ніяких правових обмежень щодо питань, з яких парламент, очолюваний прем'єр-міністром, при потребі приймає рішення шляхом внесення конституційної поправки. Проте, як доводив Едмунд Берк, розглядаючи позицію англійського уряду та парламенту щодо американських колоній, аби функціонувати належним чином, цей всемогутній парламент повинен накласти на себе обмеження. Так само й ми можемо сказати, що навіть у межах того переліку питань, які повинні ставитись на парламентське голосування, і урядові, й парламентові часто доводиться схвалювати законопроекти, які потребують суто формального чи, щонайбільше, суто контролюючого рішення.

В протилежному разі демократична форма правління здатна породжувати законодавчі потвори. Візьмемо для прикладу такий об'ємистий та специфічний законопроект, як карний кодекс. Демократичний метод придатний для з'ясування, чи країні взагалі потрібна така кодифікація. Цей метод годиться також для розгляду певних «проблем», які уряд, можливо, забажає розглянути, щоб прийти до більш ніж формальних політичних рішень, – наприклад, чи вважати певні підступи робітничих або наймацьких асоціацій кримінальними діями. А щодо решти, то урядові й парламентові доведеться, нехтуючи власними поглядами, покладатися на поради фахівців. Бо злочинність – явище складне. Цей термін, власне, охоплює чимало явищ, які мають дуже мало спільного між собою. Популярні гасла стосовно злочинності майже завжди хибні. А раціональний підхід до цієї проблеми потребує захисту відповідного законодавства як від мстивості, так і від сентиментальності – настроїв, у які час від часу схильні впадати аматори в цій галузі з уряду та парламенту. Саме це я й хотів сказати, наголошуючи на сфері ефективної дії політичних рішень – сфері дії, в межах якої політики приймають рішення і фактично, й формально.

І знову ж таки, розглядувану умову можна справді задовольнити, відповідно обмеживши активність держави. Проте читач неправильно зрозумів би нас, якби вирішив, що це обмеження має бути обов'язковим. Демократія не вимагає підпорядкування своєму політичному методу кожної державної функції. У більшості демократичних країн, наприклад, судді значною мірою незалежні від політичних установ. Ще один приклад – становище Англійського банку до 1914 року. Деякі його функції фактично мали державний характер. Однак ці функції було надано організації, яка мала правовий статус торговельної (а не фінансової) корпорації, доволі незалежної від державної політичної машини, щоб проводити свою власну політику. Як приклад можна також назвати певні федеральні установи в Сполучених Штатах. Комітет з питань міжштатного транспорту й торгівлі є спробою розширити сферу державного впливу без розширення сфери дії політичних рішень. Або ще один приклад: деякі наші штати фінансують свої університети «не ставлячи ніяких умов», тобто не втручаючись у те, що іноді являє собою практично повну автономію.

Отже, майже будь-який тип людської діяльності можна включити в державну сферу, не використовуючи його в конкурентній боротьбі за політичну владу, якщо не враховувати того, що передбачається законопроектом для надання відповідних повноважень та створення установи для їх реалізації, а також зв'язків, що їх вимагає здійснюваний урядом загальний нагляд. Правда, цей нагляд може виродитись у негативний вплив. Часто досить лише надати політикові право добору кадрів для позаполітичних державних установ, щоб, за жорсткого застосування цього права, скорумпувати їх. Але це не змінює принципу, який ми розглядаємо.

Третя умова. Для досягнення всіх державних цілей (багато їх чи мало) демократичний уряд у сучасному індустріальному суспільстві повинен мати можливість користуватися послугами добре вишколеної бюрократії з репутацією, традиціями, сильним почуттям обов'язку та не менш сильним *esprit de corps*. Використання такої бюрократії – головна відповідь на аргумент про управління аматорів. Потенційно це єдина відповідь на питання, яке ми так часто чуємо в нашій країні: якщо політика демократів виявилася нездатною сформувати пристойну міську владу, то хіба можна сподіватися забезпечення якогось життєвого рівня нації, якщо все, включаючи зрештою весь виробничий процес, має перейти в їхні руки? Нарешті, це є також принциповою відповіддю на питання про те, як задовольнити нашу другу умову там, де широко застосовується державний контроль. Самої ефективності бюрократії в галузі сучасного управління та здатності чиновників взагалі давати компетентні поради замало. Бюрократія має бути доволі впливою, щоб давати поради, а в разі потреби настанови політикам, які очолюють міністерства. А для цього вона повинна мати можливість розробляти власні засади й достатній ступінь незалежності, щоб їх запроваджувати. Бюрократія повинна бути самостійною силою. Інакше кажучи, фактично, проте не формально, призначення на посаду, визначення посадових термінів, службові підвищення мають значною мірою залежати (в межах правил державної служби, яких політики не наважуються порушувати) від корпоративної думки чиновництва попри неодмінні (й, звичайно ж, часті) протести невдоволених політиків чи громадськості.

І знову ж таки, як у випадку з політичними кадрами, питання про відповідний людський матеріал має першорядне значення. Навчання відіграє істотну, але далеко не таку важливу роль. І знову ж таки, проблема необхідних для функціонування чиновництва людського матеріалу й традиційного кодексу розв'язується дуже легко при наявності соціальної верстви, з якої можна набирати кадри відповідної якості та репутації, – верстви не забідної й незабагатої, не надто замкненої й не надто доступної. Приклад бюрократії європейських країн, хоча доволі ворожа критика й заплямувала її репутацію, дуже добре показує, що я маю на увазі. Європейська бюрократія – це продукт тривалого розвитку, починаючи від *ministeriales*, що слугували середньовічним магнатам (спершу це були призначені для виконання адміністративних та військових обов'язків кріпаки, які з часом одержали статус дрібної шляхти) протягом віків, аж поки сформувався потужний механізм, який ми бачимо сьогодні. Бюрократію неможливо створити за короткий час. Її неможливо «найняти» за гроші. Але вона виростає всюди, за будь-якого політичного устрою. Її розростання – єдина певна річ у нашому майбутньому.

Четверту групу умов можна окреслити двома словами демократичний самоконтроль. Кожен, звичайно, погодиться, що застосування демократичного методу не обійдеться без ускладнень, якщо всі впливові соціальні групи не виявлять готовності підтримати будь-який законопроект, що не суперечить чинному законодавству, та виконувати всі розпорядження правосильних органів влади. Проте демократичний самоконтроль означає значно більше.

Насамперед електорат і парламент повинні мати доволі високий інтелектуальний та моральний рівень, щоб відкидати пропозиції дурисвітів і твердолобих, інакше під їхній вплив підпадатимуть люди, які не є ні тими, ні тими. Навіть більше, до невдач, які дискредитують демократію та підривають прихильність до неї, можуть також спричинитися законопроекти, прийняті без урахування інших думок або ситуації в країні. Окремі пропозиції щодо реформування законодавства чи адміністративних заходів повинні, так би мовити, терпляче дотримувати черги, а не водночас кидатися на приступ парламенту, мов зголоднілий людина на хлібницю. Пригадавши те, що говорилося у попередньому розділі про *modus operandi* демократичного методу, читач зрозуміє, що така поведінка значною мірою потребує добровільних поступок.

Політики в парламенті, зокрема, не повинні піддаватися спокусі використувати кожен можливість, аби завдати урядові поразки чи створити йому додаткові труднощі. За таких умов успішна політика неможлива. Це означає, що прихильники уряду мусять погодитися на його провідну роль і дозволити йому розробляти та здійснювати власну програму, а опозиція повинна визнати лідерство свого «тіньового кабінету» й дати йому можливість вести політичну війну в межах певних правил. Виконання цієї вимоги (систематичне порушення якої означає початок кінця демократії) потребуватиме помірного традиціоналізму – ні забагато, ні замало. Захист цього традиціоналізму – одна з тих цілей, для досягнення яких існують парламентський регламент і правила етики. Електорат своєю чергою повинен дотримуватися поділу праці між собою та політиками, яких він обирає. У міжвиборчий період виборці не повинні поспішати висловлювати недовіру своєму депутатові, усвідомлюючи, що з моменту обран-

ня депутата політична діяльність – то його справа, а не їхня. Це означає, що вони повинні утримуватись від постійного повчання депутата – метод, загальне визнання якого знаходить відбиття в конституціях і політичній теорії ще з часів Едмунда Берка. Проте не всі розуміють, що цей метод означає. З одного боку, мало хто усвідомлює, що вона суперечить класичній доктрині демократії, спричиняючись на практиці до відмови від неї. Бо якщо народ має правити в плані розв'язання окремих питань, то хіба може він чинити природніше, ніж давати своїм обранцям настанови на кшталт тих, що їх давали французи своїм представникам у генеральних штатах до 1789 року включно? З другого боку, ще менше людей усвідомлює, що, прийнявши згаданий метод, слід також заборонити не тільки формальні настанови, як оті французькі *cahiers*, а й менш формальні спроби обмежувати свободу дії парламентарів – наприклад, бомбардування їх листами й телеграмами.

Ми не маємо можливості заглиблюватися у кожен складну проблему, що виникає у зв'язку з цим стосовно справжньої природи демократії у нашому визначенні. Єдине, що тут важить – це те, що успішне застосування демократичного методу у великих складних суспільствах завжди було несумісним із небажаним для політиків втручанням у їхню діяльність (аж до таємної дипломатії та фальшивих намірів і зобов'язань) і що від громадян вимагається неабияке самовладання, щоб утриматись від такого втручання.

Нарешті, ефективне змагання за владу потребує великої терпимості до розбіжності в поглядах. Раніше ми вже вказували на те, що ця терпимість не є й ніколи не буде цілковитою. Проте кожному претендентові на лідерство має бути надана можливість (хіба що його поставлено поза законом) викласти свої аргументи, не порушуючи громадського порядку. А це може означати, що люди повинні терпіти, коли хтось виступає проти їхніх життєво важливих інтересів або чорнить їхні найдорожчі ідеали; чи, навпаки, означати, що претендент на лідерство, який дотримується таких поглядів, повинен відповідно стримувати себе. Ні те, ні те не є можливим без щирої поваги до поглядів співвітчизника аж до готовності поступитися своїми власними.

Кожна система здатна витримати певні відхилення. Та навіть необхідний мінімум демократичного самоконтролю, очевидно, потребуватиме національного характеру та національних звичаїв, для розвитку яких не всюди є можливість, а від демократичної системи годі чекати, що вона створить їх сама. І немає країни, де цей самоконтроль здатний витримати більш чи менш суворі випробування. Читачеві, власне, досить ще раз переглянути наші умови, аби впевнитись, що переваги демократичної форми правління виявляться повністю лише тоді, коли всі впливові верстви будуть практично однотайні не тільки в вірності батьківщині, а й у вірності засадам її соціальної структури. Всюди, де ці засади ставляться під сумнів, породжуючи проблеми, які розколюють країну на два ворожі табори, демократія функціонує в несприятливих умовах. А коли з'являються інтереси та ідеали, що виключають будь-який компроміс, її механізм взагалі може зупинитись.

Узагальнюючи, ми можемо сказати, що в лиху годину демократична справа потрапляє в несприятливі умови. Демократичні системи всіх типів практично однотайно визнають, що в певних ситуаціях краще відмовитись від політичної

конкуренції, погодившись на монополію на владу. У Стародавньому Римі невинборна посада, що за виняткових обставин давала монополію на владу, передбачалася конституцією. Той, на кого покладалися такі обов'язки, називався *magister populi* або *dictator*. Подібні положення мають практично всі конституції, включаючи нашу: за певних умов президент Сполучених Штатів одержує повноваження, які фактично перетворюють його на римського диктатора, попри всі відмінності в правовій структурі та практичних деталях. Якщо монополію на владу ефективно обмежити, визначивши часові рамки або для цієї монополії (як це було зроблено ще в Римі), або для короткотермінового надзвичайного стану, то дія демократичного методу політичної конкуренції буде лише тимчасово зупинена. Якщо монополію на владу не обмежити в часі юридично чи фактично (а необмежена в часі, вона звичайно може стати необмеженою стосовно всього іншого), то демократичний метод можна вважати скасованим, і ми матимемо диктатуру в сучасному розумінні цього слова.

Джованні Сарторі

Суспільство без лідера – взагалі не суспільство, бо там, де двоє чи більше людей формують суспільство й живуть разом, уже немає такої речі, як неконтрольовані, необмежені, самотійні дії.

– Ф. С. Гайман

1. Принцип більшості і врядування меншості

Політика пов'язана здебільшого з підпорядкуванням, порядкуванням та координацією – по суті, з ієрархічною структурою колективів. Я назву цю структуру *вертикальним виміром* політики. Політика має й *горизонтальний вимір*, але цей вимір стає очевидним тільки в демократіях і поділяє історично їхню долю: він перестав бути характерним для політики після занепаду грецького полісу й по-справжньому знов увійшов у теорію та практику політики лиш у ХІХ столітті. Про це добре свідчить і розвиток політичного словника, починаючи з часів Арістотеля. Єдиним латинським терміном, що підтримує грецьке, горизонтальне, бачення політики, є слово *respublica*, найближчим англійським відповідником якого є слова «common weal». Решта термінів, що сформувалися протягом середньовіччя, як-от *principatus, regnum, dominium, gubernaculum*, покликаються на вертикальність політики. Це саме твердження слушне й тоді, коли йдеться про характерні внески Макіавеллі й Бодена, що запропонували, відповідно, терміни держава і суверенітет. Крім того, словник політики, застосовний геть до всіх політичних утворень – влада, врядування, наказ, примус, уряд, держава, – відображує вертикальний, а не горизонтальний вимір¹.

У світлі різниці між вертикальним і горизонтальним вимірами політики стає очевидним, що в попередньому розділі ми зосереджувались на *горизонтальній демократії*. Громадська думка, виборча демократія (electoral democracy), учасницька демократія (participatory democracy), референдумна демократія (referendum democracy) – всі вони репрезентують горизонтальне запровадження та поширення демократії. Це правильний початок, бо унікальність демократії якраз і полягає в тому, що вона утверджує або відновлює горизонтальний вимір політики. Але демократія – не анархія, не брак або відсутність керування. Громадська

¹ Про історичний аналіз концепту політики та основу різниці між її вертикальним та горизонтальним вимірами див.: Sartori G. What Is Politics // Political Theory. – 1973. – Лютий. – С. 5–26.

думка, вибори, участь у політичному житті (participation) й демос, що вирішує (в тій або тій формі), репрезентують основи споруди, але основи, хоч які вони необхідні, – це те, що підтримує додану надбудову. Отож пора поглянути на демократію як на систему врядування, а загалом – на вертикальне структурування демократії, – словом, на *вертикальну демократію*. Якщо виборча демократія за типових умов підсумовує горизонтальну схему демократії, її вертикальним супроводом, або перетворенням, є представницька демократія. Проте вертикальне структурування демократії порушує питання, яким не можна дати раду з допомогою теорії представництва. Адже з'являється прикре запитання: як урядування більшості стає врешті-решт урядуванням меншості? Заслуга цього запитання (сформульованого в такій формі) полягає в тому, що воно спонукає нас пильніше придивитися до термінів врядування (rule), «більшість» і «меншість».

Почнімо з аналізу англійського слова «rule», що й справді є дуже плутаним терміном. Хоча ясно, що під цим словом можна розуміти як певний *принцип* (критерій чи метод), так і реальний *процес урядування* (rulership), часто неясно, в якому саме значенні англійці вживають це слово. Те саме речення цілком може мати сенс і з першим, і з другим значенням слова «rule». Щоб позбутися двозначності, коли це слово вживають у першому значенні, англійцям радять уживати його в доповненій формі – *rule of the game* [*правило гри*], або ж замінити його словами «принцип» чи «критерій». А в другому значенні, коли йдеться про врядування як процес урядування (rule as rulership), не забуваймо про засторогу, що є врядування і врядування (ruling and ruling). Урядування Сталіна майже не мало нічого спільного (а то й зовсім нічого) з урядуванням Ф. Д. Рузвельта, тобто між *диктаторським керуванням* (dictatorial rulership) і *демократичним лідерством* (democratic leadership) пролягає цілий світ відмінності – відмінності, яку можна передати (я щойно згадав про це), говорячи про «лідерство», коли врядування розуміють у м'якій формі, і про «керівництво» («direction»), коли урядують із допомогою наказів².

Отож начебто суперечність між урядуванням більшості та урядуванням меншості може бути результатом тільки словесних формулювань. Якщо відносини, які ми розглядаємо, виявляються відносинами між певним критерієм (*regula*) і тим, хто урядує (*regulator*), тоді суперечність зникає. Передусім не тільки те, що *принцип* більшості – це не реальне *врядування* більшості, а й загальна архітектура демократії надає крайньої невірогідності походженню врядування меншості від урядування більшості. По-друге, термін *урядування меншості* може

² Моя позиція тут, власне, семантична. Щоправда, вона підтримує визначення лідерства у формі твердження, що «лідери спонукають послідовників діяти задля певних цілей, які репрезентують цінності й мотивації ... і лідерів, і послідовників» (Burns J. M. Leadership. – New York: Harper & Row, 1978. – С. 19). Хоча Бернсова конотація може бути надміру суто демократичною, я, звичайно, підтримую висновок, що диктаторів не слід ані вважати за лідерів, ані називати їх так. Із глибоким обговорення багатьох граней лідерства можна ознайомитись у вид.: Pennock J. R. Democracy and Leadership. – У кн.: Democracy Today: Problems and Prospects / Eds. W. N. Chambers, R. H. Salisbury. – New York: Collier Books, 1962. – С. 122–158. Також див.: Tucker R. C. Politics as Leadership. – Columbia: University of Missouri Press, 1981. Проте жоден з названих вище авторів не розрізняє чітко, на відміну від мене, демократичного лідерства і диктаторського керівництва.

бути дескриптивно хибним, і його можна поставити під сумнів із двох причин: *а)* демократія витворює меншості (у множині), а не меншість в однині; *б)* демократія здійснює «врядування» не в суворому розумінні, а тільки в м'якому розумінні, яке передає термін «лідерство».

Відступивши трохи назад, нам слід не забувати, що предмет нашого дослідження – вкрай складна загальна взаємодія урядованих і урядування. Ця взаємодія полягає в багатоетапному й багатогранному процесі, в якому конкретні більшості й конкретні меншості матеріалізуються (і, зрештою, розпадаються) по-різному й на різних рівнях. У процесі розгляду ми повинні спробувати розплутати цю складну взаємодію. На початку є тільки два твердо визначені пункти: місце, де починається процес, і те, чого він наміряється уникнути. Процес починається з правила (гри), що визначає, як слід розв'язувати конфлікти, і це правило (метод) – принцип більшості. Щодо наміру, то промовисту передмову до нього сформулював Гамільтон: «Дайте всю владу багатьом, вони гнобитимуть небагатьох. Дайте всю владу небагатьом, вони гнобитимуть багатьох»³. Отже, намір полягає в тому, щоб уникнути передачі «всієї влади» в руки чи то багатьох, чи то небагатьох, надаючи її по черзі і/або на конкурентній основі то більшостям, то меншостям.

2. Тиранія більшості

Тепер ми повинні визначити контексти чи ситуації, в яких по-різному застосовують терміни «більшість» і «меншість». Цих контекстів, що вимагають окремого розгляду, принаймні три: *а)* конституційні структури і процеси; *б)* сфери виборів та голосувань; *в)* суспільство загалом. Отож можна стверджувати, що відносини більшості і меншості набувають трьох великих, зумовлених контекстом сукупностей значень:

конституційної
виборчої (голосування)
суспільної

У конституційному контексті увагу зосереджено на меншостях, а не на більшостях. А точніше, проблема, яка виходить на перший план у цьому контексті, полягає в тому, що меншість або меншості повинна мати право опиратися, право на опозицію⁴. Саме тут вираз «урядування більшості і права меншості» набуває свого найточнішого значення і особливої ваги. Якщо опозицію стри-

³ Цит. за вид.: *Debates on the Adoption of the Federal Constitution* / Ed. J. Elliot. – Philadelphia: Lippincott, 1941. – Т. 5. – С. 203 [*Hamilton A. Speech in the Constitutional Convention on a Plan of Government, June 18, 1787.* – У кн.: *Hamilton A. Writings.* – New York: The Library of America, 2001. – С. 156].

⁴ На провідному значенні опозиції для демократій дуже наголошував Р. А. Даль, особливо у кн.: *Dahl R. A. Political Oppositions in Western Democracies.* – New Haven: Yale University Press, 1966. Також див.: *Ionescu G., Madariaga I. de. Opposition.* – London: Watts, 1968; *Studies in Opposition* / Ed. R. Barker. – London: Macmillan, 1971. У цих працях уявлення про опозицію поширюється, як і слід, далеко за межі конституційної сфери. Але якщо право на опозицію не захищене Конституцією, ніякої опозиції може й не бути. Уявлення про права меншостей <...> досить широке й теж зумовлює, що слід «шанобливо» ставитись до життєво важливих потреб меншостей. <...>

мують, залякують, затоптують, тоді можна говорити про «тиранію більшості» в конституційному значенні цього виразу. Є, проте, й друге конституційне значення тиранії більшості, і Медісон та Джефферсон назвали його «виборчим деспотизмом» («elective despotism»). Вони боялися деспотизму зборів, що урядують, не обмежені розподілом влади: певного виборного органу (парламенту, а надто його нижньої палати), що зосередить у своїх руках необмежену, а отже, тиранічну владу⁵. Добру обґрунтованість цього страху невдовзі довів французький революційний *gouvernement conventionnel*, що справді був досконалим утіленням виборчого деспотизму. Проте виборчий деспотизм, який передбачали Медісон і Джефферсон, пов'язаний насправді не з відносинами більшості і меншості, а з принципом, що нерозподілена влада завжди надмірна й небезпечна влада. Отже, тиранія більшості, що набуває значення в конституційній перспективі, – це тиранія, яка впливає на *права меншин*, а надто на те, шанують право на опозицію чи ні.

У виборчому (*electoral-voting*) контексті цей аргумент набирає зовсім іншої форми. Тут увагу винятково зосереджено на принципі більшості, тобто на «більшості», що її розуміють як правило гри. Аргумент полягає просто в тому, що той, хто голосує з більшістю (тобто як і більша частина решти виборців), перебуває на боці переможців. І навпаки, той, хто голосує з меншістю (отже, не приєднується до більшості), опиняється на боці переможених: його голос не має значення. Отже, при голосуванні слово «меншість» просто позначає тих, хто повинен підпорядкуватися волі більшості (навіть якщо то відносна більшість (*plurality*)). Суть полягає тут у тому, що *меншість не має прав*: вона складається з тих, чий голос був утрачений⁶. Наслідком є те, що у виборчих контекстах вираз «тиранія більшості» незастосовний і позбавлений значення.

Безперечно, хоча кожен акт голосування скінченний, одиничний акт, ми, подаючи голос, цілком можемо ініціювати певний процес, надто у випадку голосування на виборах. Дарма що одиничний акт голосування не слід плутати з процесом, який він врешті-решт запускає, не слід випускати з уваги, що цей процес не тільки впливає на уявлення про «перемогу», а й неминуче збільшує кількість тих, хто програє. Виборець-переможець – це виборець, кандидата якого обирають (або виборець, що голосує за партійний список, який здобуває в його виборчому окрузі принаймні одне місце). Проте якщо ми почнемо розглядати дальшу послідовність подій, що є багатоетапним процесом, стає очевидним, що виборець може виграти на рівні свого округу, але програти на інших рівнях: парламентському рівні (де його представник може належати до партії меншості), а також на урядовому рівні (коли його партію не допускають до урядування). Подані вище міркування мають два аспекти. По-перше, тут наголошено на важ-

⁵ Див.: *The Federalist*. – №48, а також: *Jefferson T. Notes on the State of Virginia*. Я не звертаю уваги на інші значення слова «більшість» у Медісона: як значення, яке можна було б назвати федеративним (можлива тиранія великих і сильних штатів над невеличкими штатами), так і пов'язане з проблемою фракцій; на перше, тому що воно просто поширює загальний принцип на конкретний випадок США, а на друге, тому що проблема фракцій надто складна, щоб обговорювати її тут (я обговорюю її у кн.: *Sartori G. Parties and Party Systems*. – 1976. – Розд. 1, 4).

⁶ Слід наголосити, що мій аргумент суворо обмежений виборчим голосуванням. <...>

ливості окремо розглядати *акт голосування* і *процес голосування*. По-друге, тут є зв'язок із попереднім твердженням, що не можна висновувати *врядування більшості* (керування) з *принципу більшості*. Одна з причин такого розмежування полягає в тому, що, коли принцип більшості застосовують на послідовних рівнях, багатоетапний процес цілком може відкинути послідовність меншостей (по одній на кожному етапі), які становлять більшість початкової сукупності виборців, демосу взагалі.

Звернімося тепер до значення слова «більшість» у третьому контексті, тобто в усьому суспільстві, або *суспільному контексті*. Соціальне значення терміна «більшість» – це значення, яке приписували виразові «тиранія більшості» Токвіль і Джон Стюарт Мілль. Токвіля, а згодом і Мілля, непокоїла небезпека духовної тиранії, тобто крайнього та задушливого соціального конформізму. Тут відносини більшості і меншості важливі вже не самі по собі, а у своєму значенні для індивіда та у впливі на нього. Отже, фокус уваги зсувається на відносини *суспільства з індивідом*. Антитеза існує між більшістю і свободою індивіда, або між більшістю та інтелектуальною незалежністю. «Демократична республіка, – писав Токвіль, – робить деспотизм зайвим, бо сама більшість сподружує високий мур навколо думки»⁷. А Мілля писав:

«[К]оли тираном є саме суспільство – суспільство у своїй сукупності, понад окремими індивідами, що його складають, ... то воно і на практиці здійснює суспільну тиранію, яка виявляється тяжчою за багато різновидів політичного гноблення, оскільки ... залишає менше можливостей для втечі, бо глибше проникає в усі дрібниці життя і поневолює саму душу. Отже, не достатньо захисту від різноманітних посадових осіб, – потрібен також захист від тиранії панівних думок і настроїв; від прагнення суспільства нав'язати, ... як правила поведінки, свої власні ідеї та звички тим індивідам, що з ними не згодні; ... змусити всі особистості підганятися під його фасон»⁸.

У поданому вище вступі йдеться про певну реальну більшість, навряд чи про критерій або принцип [більшості]. Отже, те, що описав Мілля, має мало спільного з мажоритарною тиранією, а пов'язане (за його власними словами) з «суспільною тиранією». Хай там як, поданий приклад не дуже переконливий. Я не стверджую, що колективи не контролюють і, зрештою, не утискують окремих своїх членів, а тільки кажу, що суспільна тиранія Мілля віддавна передуює демократії і, здається, немає нічого спільного з демократією. Громади містечок і сіл дуже легко придушують індивідуальність саме так, як описав Мілля, але це просто прикрий аспект «спільності» («commonality»), гандж, недобачений ідентифікаціями громад і громадського життя. Пуританські спільноти давніх часів бу-

⁷ Tocqueville A. De la Démocratie en Amérique. – Т. I. – Ч. 2. – Розд. 7: «De l'Omnipotence de la Majorité aux Etats-Unis, et de ses Effets» (с. 265, 266 у вид.: Paris: Gallimard, 1951).

⁸ Mill J. S. On Liberty (1859). – Розд. 1 (с. 6 в анотованому тексті за ред. D. Spitz: New York: Norton, 1975). [Укр. перекл. – С. 14]. Про Міллеві запозичення в Токвіля див.: Mill J. S. Dissertations and Discussions. – Boston, 1864. – Т. 2. – С. 79–161. Про відмінність між цими авторами та інші тонкощі див. аналіз у кн.: Thompson D. F. John Stuart Mill and Representative Government. – Princeton: Princeton University Press, 1976. – С. 69–77.

набагато гірші, – з огляду на те, чого боявся й на що нарікав Мілль, – ніж будь-що інше, що він бачив коли-небудь за своєї доби. Отож чи треба нам відкидати Міллів аргумент? І чи повинні ми, йдучи далі, відкидати й Токвілеве твердження?

Так далеко я б не заходив. Адже Токвіль мав слушність, коли говорив про тиранію більшості, і ми втрачимо це зерно істини, інтерпретуючи його концепцію як «суспільну тиранію». А слушність полягає в тому, що принцип більшості (зверніть увагу, що я повернувся до принципу) додає елемент легітимності, *право*, до того, що інакше є голим *фактом*, а саме: соціальний конформізм існує і призводить до втрат і надмірностей. Це не зовсім Токвілів аргумент⁹, проте він припускає, що існує причина, чому уявлення про більшість призводить до страху перед суспільною тиранією. Ця причина полягає в тому, що «від прагнення суспільства нав'язати ... свої власні ідеї та звички», тобто накидати конформізм, знаходить у принципі більшості принцип легітимізації. Якщо це і є нашим прочитанням (між рядками) Токвіля і Мілля, тоді нам не слід забувати про соціальне значення виразу «тиранія більшості».

Перше ніж йти далі, годилося б повторити основні твердження. По-перше, принцип більшості ставить нас перед проблемою захисту меншостей. Цей захист – передусім конституційна проблема. Отже, в цьому контексті ми шукаємо певного принципу *обмеженої* більшості, тобто намагаємось обмежити та пом'якшити застосування принципу більшості. Іншими словами, якщо принцип більшості необмежений та абсолютний, тоді ми маємо «тиранію більшості» в конституційному значенні цього виразу. Але таке твердження не зумовлює, що дане питання обмежується запровадженням конституційних гарантій. Почавши думати над тим, як надати повноважень, не зробивши їх надмірними, ми невдовзі з'ясуємо, що самі юридичні стримування не можуть розв'язати цієї проблеми. Це вже додаткова причина наголошувати, що врядування більшості, яке топче права опозиції, справді втілює тиранію більшості. Тож у цьому контексті ця думка цілком слушна.

По-друге, принцип більшості постає перед проблемою формування урядової більшості. Це ситуація, коли принцип більшості застосовують до виборчого (electoral-voting) процесу. В цьому контексті кожна більшість (або відносна більшість) прагне усунути – рівень за рівнем – відповідну їй меншість. Щоб сформувати урядову більшість, критерій більшості можуть використовувати на кожному рівні тільки як принцип «переможець забирає все». Звідси випливає, що вираз «тиранія більшості» позбавлений значення у виборчому контексті. Наприкінці цього процесу ситуація може бути такою, що чисельна меншість громадян постає – на урядовому рівні – як переможна більшість. Отож тут більшість часто є тільки *найбільшою меншістю*.

По-третє, принцип більшості може поглиблювати суспільну тиранію (як її охарактеризував Джон Стюарт Мілль), легітимізуючи її. В цьому аспекті тира-

⁹ Насправді Токвіль спирає свій аргумент на такі наслідки рівності, як нівеляція і знеособлення. Цікаво, що Токвілеву тривогу, дарма що її недооцінюють нинішні плюралісти, поділяють автори, які в більшості інших питань навряд чи є послідовниками Токвіля. Про занепокоєність «народним тоталітаризмом» див. у кн.: Moore B. Political Power and Social Theory. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1958. – С. 83–87, 182–183.

нія більшості, якої боялися Токвіль і Мілля, – тиранія над індивідом – і далі лишається джерелом тривоги.

На перший погляд може видаватися дивним, що авторів-засновників ліберальної демократії – Медісона, Джефферсона, Токвіля, Мілля – набагато дужче непокоїла тиранія більшості (в тому чи тому розумінні), ніж тиранія меншості. Проте, поміркувавши, ми вже не дивуємось. Оскільки демократія заступає тиранію якоїсь меншості, а правило (принцип) демократії полягає в тому, що більшість завжди має слухність, занепокоєність тих авторів свідчила про їхню далекоглядність, розуміння, що увагу слід звернути на «протилежну небезпеку», – небезпеку, притаманну новому принципіві.

Тут варто згадати ще й про те, що аналіз цього *принципу* не зумовлює якогось реального *врядування більшості* – багатьох людей, їхніх сукупностей, або, якщо ваша ласка, мас. І причину тут шукати недовго. Коли йдеться про якийсь інституціоналізований орган (уряд, парламент, партію), «більшість», на яку покликаються, – це певний різновид об'єднаної та ототожненої *оперативної одиниці*. Та коли йдеться, як-от, візьмімо найближчий приклад, про численні й розпорошені колективи, більшість, на яку покликаються, загалом становить низку *ефемерних сукупностей*. Більшість на виборах – це здебільшого витвір виборчої ситуації, а отже, витвір партійної системи як системи спрямування голосів¹⁰. Щодо більшостей, організованих навколо певних питань, вони мають тенденцію формуватись і розпадатися залежно від питання. Відверто кажучи, більшість громадян – «масова більшість» – це процес безкінечного поєднання й розпаду міриадів груп та індивідів. Таке твердження аж ніяк не заперечує можливості, що з плином часу навіть масова більшість може згуртуватися й діяти як оперативна одиниця. Проте масова більшість стає «оперативною більшістю» тоді й тільки тоді, якщо набуває певної сталості, згуртованості, що не розпадається одразу. Щоб таке трапилося, більшість населення повинна мати *яскраво виражені* партійні, класові або расові *ідентифікатори*. В західних демократіях такого стану майже не досягають. Більшість тимчасових масових більшостей, об'єднаних конкретним питанням, – це рухливі більшості, що чергуються, і вони не здатні підтримувати чи витворити «врядування більшості» (керування) в будь-якому переконливому значенні цього виразу. Отож, коли ми покликаємось на масові більшості, є дуже мало підстав боятися тиранії більшості, й головне тут у тому, що з *методу ухвалення рішень більшістю* (*majority method for making decisions*) не можна виснувати, що існує якась одна група, яка становить *більшість* і ухвалює рішення. Коли говорять про *метод* ухвалення рішень більшістю голосів, ідеться тільки про математичну більшість і аж ніяк не про якусь постійну більшу частину колективу¹¹.

Я зазначав, що загальний намір полягав у тому, щоб не дати «всієї влади» ані більшостям, ані меншостям. А наш аналіз доводить, що саме таке і трап-

¹⁰ На спрямувальній функції партій наголошено в моїй праці «Партії та партійні системи» (Розд. 3.1). Без партій результат 50% голосів плюс один був би вкрай випадковим.

¹¹ Зауважте, що мій погляд тут не є суто теоретичним, мовляв, метод більшості не може повинен відображувати (й часто таки не відображує) вподобань реальної більшості, волі цієї більшості.

ляється. Зокрема, під час виборчого (electoral-voting) процесу конкретні більшості витворюють конкретні меншості, які своєю чергою підпорядковані критерію більшості – і це всюди: від масового електорату аж до уряду¹².

3. Вибори, добір і поганий добір

Вертикальна конструкція демократії залежить від обирання та виборів – вільних, повторюваних і конкурентних виборів. І саме на виборах ми бачимо не тільки вирішальне, а й повне застосування «урядування більшості» і як конкретного врядування, і як правила гри.

Хоч яким це може видатися дивним, ідея правила більшості й, зокрема, критерія більшості навряд чи була відома до Локка¹³. Адже коли Арістотель говорив про «врядування багатьох», він характеризував ситуацію, а не стандартизований критерій для розв'язку суперечностей та ухвалення рішень. Про те, якою малою мірою грецьке врядування багатьох правило за критерій, свідчить факт, що грецькі демократії загалом обирали своїх урядовців жеребкуванням, з допомогою випадкового механізму. Марсилій Падуанський, середньовічний автор, що оживив ідею суверенітету народу, вживав вираз *major et valentior pars*: більша й «найспроможніша» частина. За доби середньовіччя і згодом уявлення про *major pars*, більшу частину, ніколи не відокремлювали від уявлення про *melior pars*, кращу частину. І хоча можна сказати, що, починаючи від Локка, критерій більшості почав поставати в тій формі, в якій ми знаємо його, тобто як кількісний критерій, відокремлений від якісних атрибутів, це відокремлення проступило з усією очевидністю лише за доби Французької революції. Щодо Руссо, то він не брав участі в цьому розвитку, бо його загальна воля була «загальною» тільки тому, що мала *якість* об'єктивного загального інтересу.

Чому принцип більшості так повільно й неохоче набував визнання? Відповідь полягає просто в тому, що право більшості – це не «правість» («rightness») більшості. 1801 року у своєму першому інаугураційному зверненні Джефферсон сказав: «Хоча воля більшості повинна переважати в усіх випадках, ця воля, щоб мати слушність, має бути розважливою». Отже, Джефферсон надав пріоритет принципів більшості, але цілком та відкрито усвідомлював, що слушність не може залежати тільки від чисельності. Через кілька десятиліть це заперечення гостро сформулював один французький *doctrinaire*, Руаєр-Коляр: «Воля єдиної людини, воля багатьох, воля всіх – це тільки сила, яка може бути більш або менш могутньою. Ані покора, ані найменша повага не належать тій або тій

¹² Про додаткові елементи й нинішнє вживання терміна «врядування більшості» див. загалом у вид.: *Berg E. Democracy and the Majority Principle.* – Stockholm: Akademiforlaget, 1965; *Pennock J. R. Responsiveness, Responsibility and Majority Rule // American Political Science Review.* – 1952. – Вересень; а також його статтю у вид.: *Pennock J. R. Majority Rule // International Encyclopedia of the Social Sciences.* – Т. 9. Також див.: *McClosky H. The Fallacy of Absolute Majority Rule // Journal of Politics.* – 1949. – Т. 11. – С. 637–654.

¹³ Стандартний розгляд цього питання див. у кн.: *Kendall W. John Locke and the Doctrine of Majority Rule.* – Urbana: University of Illinois Press, 1941. Проте Кендел хибно трактує Локка як твердого оборонця врядування більшості. Насправді Локк прихилився до нього з міркувань доречності.

волі просто тому, що це воля»¹⁴. А Тен 1875 року підсумував це вирішальне нарікання славетною фразою: «Десять мільйонів невігластв не становлять одного знання»¹⁵.

Цю проблему, чи радше приголомшеність, можна сформулювати так: яким є *право* самої кількості? Чому більше число має більшу *цінність*? Особисто я сумніваюся, що існує неспростовна відповідь на це запитання. Проте можна спробувати сказати, мовляв, відповідь залежить від кількісного чинника. Скажімо, можна уявити собі принцип більшості як логічно необхідний висновок із рівності на виборах і доводити, спираючись на цей засновок, що кожна воля «дорівнює за своєю цінністю» будь-якій іншій волі, а отже, що більша кількість волей збереться разом, то більшою буде їхня колективна «вага цінності». Та ці й близькі до них аргументи аж ніяк не безперечні, бо ж однаково можна сказати, що численність створює силу, а не право. Більшість – це кількість, а кількість не може породити якості.

Нещодавно захист критерію більшості набув нових форм: Дуглас Рей і Майкл Тейлор шукали його на ґрунті ймовірності. Рей, наслідуючи Роулза, припустив існування первісної «завіси незнання». У початковій позиції індивіди невпевнені, яким буде порядок денний і як діятимуть відповідно до нього інші індивіди. Отож індивід віддасть перевагу правилу голосування, що мінімізує ймовірність підтримки з його боку питання, яке буде відхилене, або ж ймовірність опинитися в опозиції до питання, яке виграє, і правило більшості є саме таким правилом, бо зменшує ймовірність, що проти даного індивіда буде більшість голосів. За словами Рея, цей аргумент розгортається так: «Коли є правило більшості, сподівана (загальна) частота подій А і В мінімальна, і тому, згідно з цим критерієм, правило більшості буде оптимальним. Це твердження далі припускає ... що правило більшості максимізує ймовірність, що наш (анонімний індивід) “доможеться свого” з огляду на дану пропозицію. В далекій перспективі це припускає, що правило більшості оптимізує відповідність між індивідуальними цінностями і колективними політичними курсами»¹⁶. Я схиляюсь перед вигадливістю поданого вище уступу, проте відчуваю, що цей аргумент доводить і вірогідність, і ймовірність до точки зникнення. Теорема Рея–Тейлора припускає випадковість і ймовірні великі частоти. Але жодної з цих умов нема. Жоден звичайний виборець навряд чи коли-небудь вважатиме, що правило більшості «найкраще», бо ж дає йому більші шанси бути менш часто на боці переможених, чи то, навпаки, бути частіше на боці переможців. Якби він роз-

¹⁴ Цит. за вид.: *Jouvenel. Du Pouvoir.* – С. 310.

¹⁵ *Taine H. Origines de la France Contemporaine* (1875), передмова.

¹⁶ Див.: *Rae D. Decision Rules and Individual Values in Constitutional Choice* // *American Political Science Review.* – 1969. – Березень (цитата зі с. 42); *Taylor M. Proof of a Theorem on Majority Rule* // *Behavioral Scientist.* – 1969. – Травень. Оскільки Рей часто говорить про «комітет», я підозрюю, що насправді він має на увазі невеличку групу. Якщо так, його аргумент набуває вірогідності, але Рей фактично підтримує Блекове якнайширше визначення комітету (яке я критикую в Розд. 8, прим. 21). Вигадливий захист правила більшості можна знайти і у кн.: *Ackerman B. A. Social Justice in the Liberal State.* – New Haven: Yale University Press, 1980. – Розд. 9 (особливо с. 274–293).

раховував на таке, то помилився б: адже протягом свого дорослого життя виборець не має достатнього числа спроб, щоб з'явилася така частота.

Але навіщо виправдання правила більшості спирати на такі підстави, як шанси на перемогу або слушність? Чому не обстоювати принцип більшості так, як Черчілль обстоював демократію, тобто що це жажливий критерій, але решта ще гірші? Зрештою, те, що ми розглянули, – це тільки *техніка*, інструмент. Кожне суспільство потребує процедурних правил, правил розв'язку конфліктів та ухвалення рішень, і правило більшості – це та процедура (або метод), яка найкраще відповідає вимогам демократії. Я справді дотримуюсь цього погляду. Проте інструменти – це інструменти *для* чогось. Настав час пильніше придивитися, що це за інструмент і навіщо та як він функціонує.

Щойно я сказав, що принцип більшості – процедурне правило, найпридатніше для демократії. Та чи справді це так? Чому, наприклад, він кращий, ніж правило однаковості? Безпосередня відповідь полягає в тому, що у великих колективах правило більшості дає змогу уникнути патових ситуацій і водночас висловити колективну думку¹⁷. А водночас про правило більшості говорять і як про критерій ухвалення рішень, і тут його «кращість» не можна обстоювати без певних обмежень. Ухвалення рішень – дуже широка категорія, що охоплює різні феномени. Ми кажемо, що виборці вирішують, але виборчі рішення дуже відрізняються від ухвалення рішень як процесу міркувань про ті або ті питання. Отже, те, що вирішує електорат, – це не те, що вирішує комітет; і справді, *виборче вирішування* (*electoral deciding*) має дуже мало спільного з *дорадчим ухваленням рішень* (*deliberative deciding*)¹⁸. Зокрема, виборчі рішення мають дуже непевний статус постанов: вони просто або здебільшого «вирішують, хто буде вирішувати». Тож збережімо уявлення про ухвалення рішень для сфери, де «вирішують ті, хто має вирішувати», а у виборчому контексті говоримо просто про вибори і/або про добір. Отже, ми покликаємось тут на *правило більшості як на виборчий інструмент* (а не як на інструмент ухвалення рішень). Питання нині

¹⁷ Ці риси взаємневіддільні. Адже коли йдеться тільки про уникнення патових ситуацій, правило більшості не має ніяких переваг над диктаторським чи авторитарним урядуванням.

¹⁸ Я докладно розглядаю ці пункти (а надто комітетський тип ухвалення рішень) у Розд. 8, підрозд. 5. Відмінність між одноразовим вибором на виборах і неперервними міркуваннями про ті або ті питання теж пояснює, чому я не зосереджуюсь на проблемі неминущості вподобань, сформульованій у «парадоксі голосування» Ероу. Цей автор справді доходить до «теорема загальної неможливості», яка доводить – з огляду на певні умови – неможливість досягнення слушних соціальних виборів у тому розумінні, що рішення більшості не можуть претендувати на те, що вони відображають перші вподобання більшості. Див.: Arrow K. J. *Social Choice and Individual Values*. – New York: Wiley, 1951, 1963; але особливо його підсумкову працю: Arrow K. J. *Values and Collective Decision Making*. – У кн.: *Philosophy, Politics and Society*. 3rd Series / Eds. P. Laslett, W. Runciman. – New York: Barnes & Noble, 1967. Хоча парадокс голосування Ероу відкриває цікаву дискусію, з огляду на виборчу поведінку це питання набуло непропорційних розмірів, і я згоден з думкою Райкера, що «мінімальна ліберальна концепція» ані вимагає, ані припускає, що голосування з'ясовує єдину народну волю. Див.: Riker W. H. *Liberalism Against Populism*. – San Francisco: Freeman, 1982. – С. 244.

таке: як функціонує правило більшості як інструмент виборів-добору?

Дарма що небагато людей усвідомлює це, але спосіб проведення виборів, таємне голосування, проста і кваліфікована більшість – усе це й чимало іншого фактично створили заново ченці, й воно прийшло до нас від ченців. У цьому факті немає нічого дивного. Ще на початку VIII століття чернечі ордени зіткнулися з проблемою вибору своїх старших. Оскільки ченці не могли вдаватися до принципу спадковості або до сили, вони повинні були знайти спосіб добору своїх «голів», обираючи їх. У результаті досвіду та експериментів, що тривали протягом століть, виборчий конституціоналізм різних чернечих орденів досяг неперевершеної досконалості та складності¹⁹. Постійним головним елементом цього конституціоналізму є якраз те, як *major pars* має бути пов'язана з кращою частиною: *sanior pars*, або *melior pars*, й зумовлена нею. Незважаючи на те, що в чернечих орденах існували оптимальні умови, ченці добре знали, що навіть вони не ангели, і тому ніколи не припиняли працювати над тим, як вибирати найспроможніших і найпридатніших, як забезпечити, щоб більшість найгірших не подолала меншості найкращих²⁰.

Коли перейти до світського життя, монархічний режим упав передусім тому, що народ уже не визнавав суспільства, організаційним принципом якого були успадковані привілеї, – привілеї, відокремлені від спроможностей і заслуг. Наш ліберально-демократичний світ народився з обстоювання принципу, що несправедливе врядування необраних – тих, хто здійснює владу за правом успадкування чи завоювання, – слід заступити врядуванням «обраних». Люди прагнули обирати тих, хто мав урядувати ними, і вимагали права поставити *своє* сприйняття заслуг і спроможності на місце приписаних чи *самопроголошених* заслуг і спроможності. Жодне відоме мені суспільство не зацікавлене в тому, щоб мати врядування найгірших. Отже, характерна риса демократії полягає в принципі, що ніхто не повинен проголошувати себе, *сам*, за «кращого» («better»), ніж будь-хто інший, бо це мають вирішувати *інші*. Отже, вибори були задумані як інструмент *добору* в якісному значенні цього терміна. Джон Стюарт Мілль ще засвідчує факт, що на початку і в наших демократіях вибори обстоювали й запроваджували як кількісний інструмент, призначений здійснити якісний вибір, бо суть його головної політичної праці якраз і полягає в тому, щоб розробити систему представницького врядування, за якої парламент складатиметься «з самої *élite* країни»²¹.

¹⁹ Тільки розвиток конституціоналізму Венеціанської республіки репрезентує більш-менш близький, а то навіть більший ступінь складності. Див. фундаментальне дослідження: *Maranini G. La Costituzione di Venezia: 2 Vols. – Venezia, 1927, 1934.*

²⁰ На важливості конституціоналізму чернечих орденів і розвитку їхніх виборчих методів наголошено у вид.: *Moulin L. Sanior et Major Pars // Revue Historique de Droit Français et Etranger. – 1958. – Vol. 3, 4. – С. 368–397, 491–529.* Також див.: *Moulin L. Le Monde Vivant des Religieux: Dominicains, Jesuites, Benedictins. – Paris: Calmann-Levy, 1964.*

²¹ *Mill J. S. Considerations on Representative Government (1861). – Розд. 7 (с. 113 у вид.: New York: Liberal Art Press, 1958) [226].* Цікаво, що ще Мілль використовував слово «еліта» (у значенні, яке згодом підхопив Парето). Дана цитата належить до контексту, де Мілль вихваляв систему пропорційного представництва Геєра, але вона свідчить і про постійну тему його «Роздумів». Мілль так намагався забезпечити вп

Наміри часто не спрацьовують так, як задумано. Минув час, і кількісний наголос узурпував місце якісного. Хоча первісний намір полягав у тому, щоб рахувати задля добору, в нинішніх демократіях цей інструмент набув контролю над своєю метою. Лунає звинувачення, що правило більшості стало простим «правилом кількості», яким керує принцип: здобудь якомога більше голосів яким завгодно способом. Таким чином ми отримуємо факсиміле закону Грешема. Як гнилі яблука заражають добрі, так і закон кількості *знищує якість*. Якщо намір виборів – добір, вони, фактично, здійснюють поганий добір, тобто *добирають навпаки*. Згідно з законом кількості, тих, хто гідний вибору, досить часто, а то й здебільшого відсувають ті, хто негідний вибору. Зрештою, «неоціненне лідерство» поступається вбогому лідерству, негідному лідерству²².

Тут можна стверджувати, що жоден інструмент не має переваг без вад і що, хай там як, узурпація якісного аспекту кількісним аспектом – це неминучий розвиток, неминучий факт. Можливо. Проте не менш слушно, що демократія повинна, щоб існувати, спиратися на цінність. Отож як могло статися, що хор на підтримку цінності, який був недавно таким украй галасливим, лишився в цьому питанні навдивовижу мовчазним? Адже, зрештою, вибори – вирішальний вихідний пункт для вертикальної конструкції демократії. Якщо правда, що вибори здійснюють поганий добір, ба навіть контрдобір, звідси випливає, що чимало з того, що становить зміст демократії, починає з хибної основи. Якщо цінності важливі, – як важливі вони для хору на підтримку цінностей і для мене, – тоді перейнятість цінністю має бути важливою в усіх аспектах важливості.

Якщо судити на основі нинішніх дискусій про виборчі системи, стає очевидним, що проблема добору, а отже, і якості лідерства, цілковито зникла з поля зору. Нашу увагу дедалі більше монополізувало питання про «точне представництво», про те, як добре чи як неточно голоси виборців перетворюються в депутатські місця в парламенті. Я згоден з цією занепокоєністю, але вважаю, що вона не може заступити решту тривожних питань. Те, чи виборчі системи формують (або не формують) парламенти, які «пропорційно» репрезентують свої електорати, – це одне питання. А те, чи виборчі системи – це процеси добору, які добирають найгірших (або ні), – зовсім інше питання. Те, що вибори мають бути підпорядковані *функції віддзеркалення суспільства*, – цілком законна вимога. А те, що вибори мають бути підпорядковані певній *функції добору*, – вимога, на мою думку, не менш законна. Проте, наскільки мені відомо, Ернест Баркер був, напевне, останнім видатним автором, що наголошував (у 1942 році): «Ми не можемо відмовитись від ідеї цінності; ми не можемо підносити на трон

«найкращих», що обстоював (див. розд. 8 його праці, с. 135–143 у вид. 1958 року) подачу голосу одним виборцем одразу в кількох округах, яка спиралася на професійні та освітні критерії. Див. також нижче прим. 74–76.

²² Це нарікання висловив ще Мілль: «Нині всюди панує погляд, що, маючи тільки певні таланти та сильний характер, стати депутатом Палати Громад дедалі складніше» («Роздуми», Розд 7, с. 112 у вид. 1958 року) [225–226]. У США це нарікання (цілком звичайну річ у континентальній Європі) застосовують здебільшого до апаратної та місцевої політики. А втім: «Знання і влада насправді не поєднані в межах правлячого класу» (Mills C. W. The Power Elite. – С. 351).

більшість тільки тому, що це більшість і вона переважає кількісно. Ми повинні знайти якийсь спосіб поєднувати цінність і кількість як речі взаємоневіддільні»²³. Для 1960-х років було характерне нове значне посилення уваги до питань цінності. Навіть якщо й так, саме ті люди, які нині найгучніше нарікають на те, як мало шанують цінності демократії, найбільше уникають пошуку «якогось способу поєднувати цінність і кількість. Цей зручний дальтонізм я розгляну трохи згодом»²⁴. Поки що я хочу наголосити, що правило більшості – не кращий інструмент, ніж решта, якщо ми дозволимо йому стати простим правилом кількісної сили. Якщо закон кількості є тепер фактом, потрібно навіть більше, ніж просто багато інших фактів, щоб протидіяти йому тиском із боку цінності. В цьому розділі якраз і йдеться про це. Адже демократія, що поступається перед неминучістю безвартісного лідерства, поганого добору, – це така демократія, що врешті-решт і сам демос визнає, що її не варто підтримувати.

4. Меншості та еліти

Досить про «більшість» у її багатьох значеннях. Тепер пора розглянути «меншість», і то не тільки в її численних значеннях, а й у надміру великій кількості її назв: політичний клас (political class), правлячий (панівний) клас (ruling (dominant) class), еліта(-ти) (elite(s)), владна еліта (power elite), правляча еліта (ruling elite), провідні меншості (leading minorities), лідерство (leadership) та інші. Таке багатство назв аж ніяк не зумовлює, що «меншість» має переваги (над терміном «більшість»), маючи одну назву для кожного значення. Навпаки, багатство назв, які характеризують меншість, тільки додає плутанину до тієї рясності: «Різні назви використовують для характеристики того самого концепту, а різні концепти називають однією назвою»²⁵.

Почнімо зі з'ясування ситуації, зазначивши, що всі подані вище вислови стосуються певного типу *конкретної* меншої частини, а не «меншості» як артефакту демократичних процедур (як-от частини виборців, яка зазнала поразки на виборах, або меншої частини парламенту). По-друге, там, де політичний аналітик звертається до вертикальної демократії, його не цікавить жоден можливий тип реальної меншості, він цікавиться тільки меншостями, що додаються, становлячи якусь *контролюючу групу*. Звичайно, релігійні, етнічні, мовні та інші меншини відіграють важливу роль у політиці, проте не входять до вертикального аргументу, якщо не функціонують як політична контролююча група. Отже, об'єкт наших досліджень можна охарактеризувати так: ступінь і характер політичної *контролюючої влади* груп, менших за половину загалу (universe), над яким здійснюють цю владу. Не варто й казати, що *ресурси* політичної влади можуть бути й неполітичними (економічними та іншими). Отже, слід розуміти, що певна контролююча влада є *політичною*, коли її ресурсною базою є політичні по-

²³ Barker E. Reflections on Government. – С. 66. До кількох подальших винятків належить і вид.: Einaudi L. Major et Sanior Pars // Il Buongoverno. – Bari: Laterza, 1954. – надто с. 92–93.

²⁴ Зокрема, в підрозд. 8 і 9.

²⁵ Zuckerman A. The Concept «Political Elite»: Lessons from Mosca and Pareto // Journal of Politics. – 1977. – №39. – С. 327.

сади і/або коли вона діє через політичні канали та впливає на рішення творців політики²⁶.

Ще одна початкова засторога пов'язана з різницею між питанням «Що таке контролююча меншість?» і питанням «Хто належить до контролюючої меншості?». Перше стосується концептуальної проблеми, друге – емпіричної. Концептуальне завдання – визначити «контролюючі групи» з огляду на їхні характеристики та позначити їх, якщо вони відрізняються, різними назвами. Емпірична проблема – це з'ясування, де справді існують контролюючі групи і хто що контролює. Від концептуального аналізу ми вимагаємо структури і типології, натомість емпіричне завдання – перевірити, яка контролююча група існує як визначена, тобто як охарактеризована приписаними їй рисами. Неспроможність роздвинути концептуальне та емпіричне дослідження в їхній окремоті або здійснити їх адекватним способом – концептуальне має передувати емпіричному – призвели до «теоретичної літератури, що розглядає еліти і влади ... блукає в морі несказанної плутанини»²⁷.

Критеріїв виділення контролюючих меншин дуже багато, але два з-поміж них мають щонайвище значення. Перший критерій *альтиметричний (altimetric)*: контролююча група має такі функції тому, що у вертикальному структуруванні суспільства розміщена «нагорі». Отож можна сказати, що в кожному суспільстві влада належить *верхньому владному класу (top power class)*. Альтиметричний критерій припускає, що той, хто нагорі, «має владу», і це припущення обґрунтоване поясненням, що наявність влади виводить людину нагору, і вона справді має владу тільки тому, що перебуває нагорі. Тут можна заперечити, що цей критерій має слушність, поки ми маємо перед собою піраміду влади, проте втрачає свою силу, коли ми постаємо перед «стратархією» («stratarchy») ²⁸, тобто владною конфігурацією без верхівки (незавершеною, обтятою пірамідою). Проте альтиметричний критерій можна застосувати й до стратархії, якщо визнати, що кожна страта має свою власну верхівку (що й пояснює складність такої структури). Отож скажімо, що в альтиметричній перспективі кожне суспільство є стратархією і що стратократію (stratocracy), яка є наслідком такої структури, можна зосередити або на одній вершині, або розподілити між різними вершинами.

Альтиметричний критерій полишає нас з освяченням фактичного стану: той, хто на вершині, – на вершині, і хто там «владний», здобуває і утримує владу.

²⁶ З огляду на мою теперішню мету мені немає потреби розглядати численні труднощі, пов'язані з концептом влади. Див.: *Dahl R. A. Modern Political Analysis*. – Розд. 5; *March J. G. The Power of Power*. – У кн.: *Varieties of Political Theory* / Ed. D. Easton. – Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, 1966; *Nagel J. H. The Descriptive Analysis of Power*. – New Haven: Yale University Press, 1975; *Lane J.-E. and Stenlund H. Power*. – У кн.: *Social Science Concepts* / Ed. G. Sartori. <...>

²⁷ Е. Гіденс у вид.: *Elites and Power in British Society* / Ed. P. Stanworth, A. Giddens. – Cambridge: Cambridge University Press, 1974. – С. IX.

²⁸ Уявлення про стратархію розвинене у кн.: *Eldersveld S. Political Parties: A Behavioral Analysis*. Зауважте, що мій аргумент не пов'язаний із класовою структурою і тому не змінюється, якщо та структура пірамідальна, гексагональна (обтята піраміда), з накладанням різних елементів або, як припущено у Дж. Ленські, взаємна (*Lanski G. Power and Privilege: A Theory of Social Stratification*. – New York: McGraw-Hill, 1966).

Невже це все? Середньовічні суспільства й суспільства феодального типу спиралися на принцип, що кожен індивід повинен жити відповідно до свого [суспільного] становища, і водночас іще за середньовіччя були сформовані принципи *valentior, melior* і *sanior pars*. А монархічний режим був повалений саме в ім'я ціннісного критерію, що йому вертикальна структура суспільства мала надати провідного (й визнаного) значення. Згідно з такими поглядами, індивід перебуває на вершині не тому що має владу, а тому що заслуговує її. Отже, другий критерій – це *критерій заслуг*.

Як ці обидва критерії виявились у нинішній номенклатурі і як вона виражає їх? Оскільки зрештою утвердився термін Парето – *еліта*²⁹, – важливо зрозуміти, чому Парето вжив цей термін і як він розумів його. У «Трактаті» Парето дуже ясно сказано, що еліта – це люди, які мають найвищий рівень «спроможностей» («сарасіту») у своїй царині діяльності³⁰. Проте до повного визначення цього концепту Парето найбільше підійшов в одній своїй ранній праці, і звучить воно так:

«Ці класи [“люди, упорядковані відповідно до ступеня свого впливу й політичної та соціальної влади”, і/або “так звані вищі класи”] *становлять еліту, “аристократію”* (в етимологічному значенні: *aristos* = найкращі). Поки соціальна рівновага стабільна, здається, ніби більшість представників цих класів напрочуд обдаровані певними якостями, байдуже, добрими чи лихими, які забезпечують владу»³¹.

Можна майже не сумніватися: Парето вибрав слово «еліта» тому, що воно вносило у французьку та італійську мови – дві його рідні мови – конотацію латинського слова *eligere* (добірний вибір), а отже, хоч і непрямо, первісне значення грецького слова *aristoi* – найкращі за здібностями та успіхами (не за народженням). Отже, концепт Парето передусім якісний, а за своїми наслідками – альтиметричний. Звичайно, ці наслідки становлять ключ до «циркуляції еліт» Парето. Тобто коли поєднати заслуги і владу, тоді ми маємо стабільний стан соціальної рівноваги, а коли вони відокремлені, відбувається порушення рівноваги, яке породжує циркуляцію: альтиметричні, *de facto* еліти поступаються

²⁹ Як побачимо згодом, за допомогою Лассвела. Отож К. Райт Міллз говорить про «владну еліту», Даль – про «правлячу еліту» й т. ін. Натомість Моска дотримувався терміна «політичний клас». Моска вживав і термін «керівний клас» (*classe dirigente*), але цей термін периферійний у його мисленні. На думку Ломбардо (*Lombardo A. La Struttura del Potere*. – Roma: Bulzoni, 1972. – С. 27–34 і passim), *classe dirigente* відповідає соціологічному аспекту мислення Моски, який Ломбардо виразно відокремлює від його політичної науки. Головна відмінність між Москою і Парето полягає в тому, що політичний клас Моски – це політичний концепт, пов'язаний з проблемою організації та здійснення політичної влади, а еліти Парето – концепт соціальної динаміки (з набагато ширшою сферою), зосереджений на якостях, необхідних, щоб стати частиною цього класу (теорія успадкування) і на причинах їхнього зародження й занепаду (теорія циркуляції еліт).

³⁰ Див.: *Pareto V. Trattato di Sociologia Generale*. – 1916. – №2027, 2031.

³¹ *Pareto V. I Sistemi Socialisti* (1902). – Torino: UTET, 1954. – С. 21 (переклад мій, курсив автора). Найкращим англійським виданням, яке допомагає розібратись у збірні мислення Парето, є антологія, яку уклав і написав до неї передмову С. Файнер: *Finer S. E. V. Pareto: Sociological Writings*. – Oxford: Pall Mall Press, 1975.

«спроможним», тобто справжнім елітам. Отже, якщо й можна сказати, що концепт Парето – *i* враховує заслуги, *i* альтиметричний, ці обидва критерії пов'язані саме в такому порядку, тож в історії остаточним переможцем, за Парето, завжди є спроможна еліта, а не владна еліта.

На мою думку, саме Лассвел більше, ніж будь-хто інший, утвердив термін «еліта» як загальну категорію для обговорення того, що ми, ступаючи в його слід, називаємо «моделлю правлячої еліти». Проте Лассвел засвоїв тільки термін, а не концепт Парето. В Лассвела зникає якісна конотація терміна «еліта». Одне з його типових визначень звучить так: «Політична еліта – це верхній владний клас»³². Це суто альтиметрична конотація. Часом «еліта» в нього просто збігається з «можновладцями», як-от у наступному визначенні: «Еліта – це ті, хто має в групі найбільшу владу»³³. Як може додати кожен, це радикальна трансформація концепції Парето: трансформація, переваги якої непомітні під її вадами. Переваги тут аналітичні: відокремлення альтиметричного аспекту (або *de facto* владного аспекту) від якісного аспекту дає аналітичний вигравш. А вади – семантичні: навіщо казати «еліта», коли не мають на увазі нічого з того, що означає цей термін, тобто передає завдяки своєму семантичному значенню? Крім того, якщо слово «еліта» вже не свідчить про якісні риси (спроможність, компетенцію, талант), який термін слід уживати, коли ми маємо на увазі ці риси? Отже, семантичне викривлення породжує у свою чергу цілковите концептуальне викривлення, – як ми згодом і побачимо.

Я зійшов би на манівці, якби став будувати чи перебудовувати якусь загальну структуру, в якій слова набувають концептуальної сконцентрованості. Дозвольте мені стисло підсумувати вже висвітлені твердження. По-перше, ми розглядаємо контролюючу владу *контролюючих груп*. Отже, слід припускати, що ці слова дають змогу краще зосередитись на питанні, ніж будь-які інші. По-друге, якщо ми хочемо вдосконалити Парето Лассвелом, і навпаки, поправити Лассвела Парето, тоді ми повинні розрізнити, і термінологічно, й концептуально, *владною структурою* і *елітною структурою*. Не кожна контрольна група є за визначенням чи за якоюсь необхідністю «елітною меншістю» (в первісному значенні Парето), бо може просто бути «владною меншістю» (у значенні Лассвела). Якщо так, то й називаймо їх так, бо або ми будемо розрізнити ці дві назви, або ж ці обидві меншості неминуче змішаються. Лишається, проте, й третій варіант. Ми вже визначили, принаймні в одному вирішальному аспекті, уявлення про меншість, але ще треба визначити, принаймні в якомусь основному значенні, уявлення про *контролюючу владу*.

5. Урядування меншості: від Москви до Дала

Підійшовши до суті питання, ми тепер можемо покликатися на те, що Даль назвав *моделлю правлячої еліти*. Насправді те, що розуміють та обговорюють під цією назвою, – це передусім належний Москва закон політичного класу. Тому я віддаю перевагу виразу «модель правлячого класу». Хай там як, ідеться про

³² *Lasswell H. D. Agenda for the Study of Political Elites.* – У кн.: *Political Decision-Makers* / Ed. D. Marvick. – Glencoe: Free Press, 1961. – С. 66.

³³ *Lasswell H. D., Kaplan A. Power and Society.* – С. 201.

ідею *врядування* (*rule*). Як зазначено при аналізі врядування більшості, там, де концепт врядування розуміють по суті як реальне урядування (*as an actual ruling*), не всі процеси керування (*rulerships*) однакові. А коли ми починаємо розглядати врядування меншості, то з двох конотацій слова «rule» на перший план виходить уже не правило чи критерій (*rule-as-criterion*), а саме *врядування* (*rule-as-ruling*). Тож тепер ми повинні подивитись на те, що зумовлюють уявлення про: а) контролюючу владу; б) лідерство; в) врядування. Як я розумію, контролююча влада – загальна категорія, і то з двох причин. Коли ми говоримо про контролюючі групи і владу, ми зосереджуємось на реальних способах і засобах здійснення влади, незважаючи на те, чи вони формалізовані та інституціоналізовані, і незважаючи на їх інтенсивність. Уявлення про лідерство, а отже, про провідну меншість чи меншості, застосовують, власне, до політичного класу, проте його головний семантичний відтінок полягає в тому, що «командування» («*command*») тут розуміють у слабкому значенні, як наділене малою інтенсивністю. І, нарешті, уявлення про врядування безперечно застосовують до політичного класу, воно загалом пов'язане з використанням державного владного апарату і свідчить про «командування» в сильному значенні, тобто про набагато інтенсивніший спосіб здійснення влади.

Подані вище значення дають змогу сформулювати суперечливі питання з приводу моделі правлячої еліти (або, як вважаю за краще говорити, з приводу закону правлячого класу) наступним чином: по-перше, чи в даному контексті контролюючі групи (владні меншості) становлять у своїй сукупності якесь одне утворення чи декілька; по-друге, і тут уже більше визначеності, чи характерні для цих груп такі риси (як-от у тричленній формулі Мейзела), як групова свідомість, пов'язаність і спільництво; по-третє, й насамкінець, чи в будь-якому даному контексті можна конкретно визначити владні меншості. Залежно від того, котру з цих альтернатив визначить тест перевірки, в одному випадку результат перевірки можна адекватно підсумувати, говорячи про *правлячий клас* в однині, а в другому – про лідерство і *провідні меншості* в множині. Зрештою, головна відмінність, яку повинні обґрунтувати наші знахідки, пролягає між а) урядуванням (*government*) у формі керівництва (*rulership*) та б) урядуванням у формі лідерства³⁴.

Таким чином, ми дійшли до точки, де концептуальний аналіз може плідно підтримувати емпіричний аналіз і навіть потребує емпіричної перевірки на практиці. Саме К. Райт Міллз передусім наголошував, що у США домінує, фактично, правлячий клас (Міллз називав його «владною елітою»), охарактеризований як військово-промисловий комплекс: згуртована кліка великих багатіїв, власників корпорацій, військової верхівки й невеличкої групи провідних політиків³⁵. Натомість передусім саме Даль відповів Міллзу критикою моделі прав-

³⁴ Цю формулу взято з кн.: *Hermens H. A. The Representative Republic*. – South Bend: University of Notre Dame Press, 1958. – С. 21–25.

³⁵ «The Power Elite», *passim*. Міллз визнає, що «владна еліта нині зумовлює часто незграбне поєднання економічної, військової та політичної влади» (*Problems of Power in American Democracy* / Ed. A. Kornhauser. – Detroit: Wayne State University Press, 1957. – С. 166). Це «незграбне поєднання» не зовсім відповідає образіві *однієї* владної еліти, проте Міллз гіпотетично зображує правлячий клас в однині, і його згуртованість, якщо раптом її забракне, підтримує спільницький погляд на історію.

лячого класу³⁶. Далова модель посідає центральне місце в усіх дискусіях про реальні конфігурації влади в політичних суспільствах. Адже Даль нарешті визначив критерії оцінки, чи контролює державу якась одна згуртована владна група, одна правляча еліта (як каже Даль) або (як вважаю я) один правлячий клас.

Передусім, якщо припустити, що існує *один* правлячий клас і що суспільство насправді контролює якась владна кліка, таке припущення не може уникнути потреби в доведенні. Адже в такому разі певний політичний клас – не просто категорія, «клас», що є наслідком класифікації, бо ж ми надаємо йому діяльного, конкретного існування, і тому якраз і слід довести, що така сутність існує. Отже, суть полягає в тому, щоб цілком вірогідно й переконливо з'ясувати та визначити, *хто належить* до правлячого класу. І навпаки, якщо нам не вдасться з'ясувати, тоді припущення буде не підтвержене. По-друге, уявлення про владу і контроль повинні бути розумної оперативності. Тут Даль наголошує, що владу здійснюють, або що питання про владу справді виникає тільки тоді, коли якась рішення суперечливе. Отже, умова перевірки, яку запропонував Даль, така: для доведення, що правлячий клас існує, ми повинні довести, що з огляду на низку суперечливих рішень одна постійна група, що піддається ідентифікації (правляча, або владна група), регулярно бере гору. Але навіщо обмежувати «владу» «суперечливими рішеннями»? Даль переконливо пояснює, що інакше, ми, напевне, приписали б владу (реальну владу) владним ресурсам і можливостям, і це призвело б не просто до плутанини, а до плутанини, що відкриває безкінечну регресію до влади, яка така остаточна, що її ніколи не можна збагнути.

Даловим умовам був протиставлений аргумент Бахраха й Бараца, що влада – це ще і влада придушувати питання, усувати їх із поля зору³⁷; цей аргумент спирається на твердження Шатшнайдера, що «деякі питання організовано залучені в політику, натомість інші – організовано вилучені з неї»³⁸. Це фактичне твердження. Проте Шатшнайдер інтерпретує його як «мобілізацію упередженості», а це вже цілком необґрунтовано. Не те що я заперечую упередженість, але найбільше упередженості в тому, щоб називати все упередженістю. Можливо, справді існують функціональні передумови будь-якого суспільства³⁹. Мож-

Погляди Міллза обстоювано у кн.: *Prewitt K., Stone A. The Ruling Elites.* – New York: Harper & Row, 1973. – Розд. 4. Серед критики див.: *Bell D. The Power Elite Reconsidered.* – У кн.: *Democracy and Elitism* / Ed. H. Girvetz. – New York: Scribner's, 1967. – С. 320 seq.

³⁶ Див.: *Dahl R. A. A Critique of the Ruling Elite Model* // *American Political Science Review.* – 1958. – Червень. – С. 463–469; результати емпіричної перевірки – дослідження влади спільнот, яке здійснив Даль, див. у кн.: *Dahl R. A. Who Governs?* – New Haven: Yale University Press, 1961.

³⁷ Див.: *Bachrach P., Baratz M. S. Two Faces of Power* // *American Political Science Review.* – 1962. – Грудень. У їхній наступній праці – *Bachrach P., Baratz M. S. Power and Poverty.* – New York: Oxford University Press, 1970 – друге обличчя влади визначене зовсім по-іншому: як «постанова» не вирішувати, перешкоджати постановам. Хоча таке нове визначення цілком прийнятне, воно вже не становить критики Далового підходу.

³⁸ Цит. за вид.: *Bachrach P., Baratz M. S. Two Faces of Power.* – С. 949.

³⁹ Як дослівно сказано у вид.: *Aberle D. F. et al. The Functional Prerequisites of a Society // Ethics.* – 1950. – Січень. Але див.: *Merton R. K. Social Theory and Social Structure.* – Glencoe: Free Press, 1957. – С. 33 і passim.

ливо, й політика миттю стала б некерованою, якби всі можливі питання одразу вийшли б на перший план і вимагали розв'язку. Отож, можливо, це не упередженість. Чекаючи, поки будуть визначені та підтримані серйозні звинувачення в упередженості, ми лишаємося з твердженням, що «цінності ... вбудовані в політичну систему»⁴⁰. Вони й справді такі. Але що має спільного цей трюїзм із питанням, яке ми розглядаємо і яке (тут мені вже й самому собі треба про це нагадати) звучить так: невже якийсь єдиний конгломерат лихих інтересів повігадавав це все? Аргумент Бахраха й Бараца в тій формі, в якій його сформульовано, важко довести чи спростувати, крім того, він відступає від нашого питання⁴¹.

А загалом мені видається, що обидві вимоги Даля – конкретного визначення правлячого класу (коли припущено, що він існує) і можливості перевірки здійснення влади – добре опираються критичним нападам. Крім того, хибно стверджувати, ніби умови Даля такі суворі, що він доводить свою думку майже за визначенням. Насправді я б обстоював, що його умови цілком застосовні й до низки диктаторських держав і до всіх комуністичних режимів, де можна і справді знайти (якби були дозволені дослідження) правлячу групу, що задовольняє критерії Даля. З другого боку, передумови Даля не повинні автоматично породжувати висновок, мовляв, коли не виявлено ніяких «правлячих класів», тоді там узагалі нема чого шукати. Даль розглянув *одну* модель структури влади, а не *всі* моделі структури влади. Зате він переконливо доводить, що терміни «правляча еліта» і «владна еліта» (в однині) – неправильні назви, бо обидві хибно репрезентують і хибно інтерпретують той тип структури влади, що існує у США і демократіях узагалі. Але демократії теж мають структуру влади.

Якщо закон Моски означає, що кожне політичне суспільство формується у своїй вертикальній структурі як піраміда або – якщо це стратархія – як приземкувата фігура, тоді він межуватиме з безвартісністю, бо ж банальна річ – стверджувати, що завжди будуть керівники та керовані, урядовці та урядовані. Щоб уникнути тривіальності, слід припустити, що закон Моски зумовлює щось інше, тобто що кожне політичне суспільство перебуває під контролем врешті-решт *однієї меншості*, і тому питання залежить від того, як слід розуміти цю «*одну меншість*». В інтерпретації Мейзела меншість, про яку йдеться, повинна усвідомлювати свій колективний інтерес, бути згуртованою, солідарною в реалізації спільної програми дій. Хоча ці умови можна було б задовольнити, Москва не висував їх з тієї очевидної причини, що добре усвідомлював, що їх навряд чи

⁴⁰ Bachrach, Baratz. Two Faces of Power. – С. 950.

⁴¹ Дальшу критику див. у матеріалах дискусії: Nondecisions in the Study of Local Politics // American Political Science Review. – 1971. – Грудень. – С. 1063–1104, надто у: Folsby N. W. Comments; а також спростування: Folsby N. W. Empirical Investigation of the Mobilization of Bias in Community Power Research // British Journal of Political Studies. – 1979. – Червень. Спробу врятувати тезу про невіршування подано у вид.: Lukes S. Power: A Radical View. – London: Macmillan, 1975. Луксів аргумент критиковано у вид.: Hindness B. On Three-Dimensional Power // Political Studies. – 1976. – Вересень. Слід пам'ятати, що я обговорюю не середній, а верхній рівень влади.

можна узагальнити⁴². Отже, умова, яку можна генералізувати, повинна бути якою умовою, а саме: одна меншість справді є «однією» доти, доки не стає фрагментованою множиною антагоністичних владних груп. Мовлячи емпірично, якщо одна меншість має бути «однією», вона повинна піддаватись ідентифікації й бути ідентифікованою. А якщо навпаки, цю «одну» не можна конкретно ідентифікувати, постає висновок, що закон Моски призводить до хибних результатів. Як на мене, Даль таки забезпечує емпіричні інструменти, які дають змогу пересвідчитись, що Моска не доводить слушності свого аргументу за визначенням.

Ми лишаємося з питанням: що становить вертикальну структуру влади в демократіях? Згідно з критерієм Дала і (я додав би) будь-яким досі винайденим критерієм, що піддається перевірці, для демократій характерна дифузія влади, і то такою мірою, що вона розвиває «модель правлячого класу». Отож стає ясно: модель, яку застосовують до демократій, – інша модель. Згодом ми повинні перевірити й цю іншу модель. Поки що я хочу припустити, що її було б доречно характеризувати – аби відрізнити від інших – як модель *лідерства меншостей*, якій властива множина перехресних владних груп, що вдаються до коаліційних маневрів. Безперечно, те, що процеси лідерства і впливу стають за демократій надзвичайно складні та невловні, – як ми вже бачили, розглядаючи каскадну модель формування громадської думки, – не повинно схилити нас до висновку, ніби владні меншини мають мало влади або ніби вони самі себе касують поміж себе. Може, й так, а може, й ні. Інколи можна натрапити, як натрапив Рісмен, на «систему групового вето»⁴³. Але в інші моменти часу, вже не кажучи просто, можна натрапити й на переможні коаліції⁴⁴.

6. Залізний закон олігархії

Незастосовність моделі правлячого класу до демократії утверджує – супроти закону Моски – принцип, що демократія – це не ширма для меншості. Проте інший шлях досліджень веде до відвертого, рішучого висновку, що демократія «неможлива», – шлях Міхельса. І справді, закон Міхельса – залізний закон

⁴² Див.: *Meisel J. H. The Myth of the Ruling Class: G. Mosca and the Elite.* – С. 4 і passim. На те, що ані Моска, ані Парето не обстоюють тричленної формули – свідомість, згуртованість і співництво, – вказано, зокрема, й у вид.: *Zuckerman A. The Concept «Political Elite».* – С. 332–334.

⁴³ Див.: *Riesman D. The Lonely Crowd.* Рісмен приєднується до погляду, що «теорії правлячого класу, які застосовують до сучасної Америки, видаються примарними пережитками» (с. 238, але див. у нього й розд. 11, passim).

⁴⁴ Масив літератури про еліти та демократії дуже широкий і далеко виходить за межі попередніх міркувань, обговорених у цьому розділі. Див., напр.: *Keller S. Beyond the Ruling Class.* – New York: Random House, 1963; *Bottomore T. B. Elites and Society.* – London: Watts, 1964; *Parry G. Political Elites.* – London: Allen & Unwin, 1969, де розглянуто й праці F. Hunter, R. Dahl, N. Polsby, R. Presthus; *McFarland A. S. Power and Leadership in Pluralist Systems.* – Stanford: Stanford University Press, 1969; *Philosophers and Kings: Studies in Leadership / Ed. D. Rustow.* – New York: Braziller, 1970; *Elites and Power in British Society / Eds. P. Stanworth, A. Giddens; Putnam R. D. The Comparative Study of Political Elites.* – Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, 1976. Також див. вище прим. 2.

олігархії – є виявом сумніву в самій можливості демократії. Звісно, правда, що Міхельс не пропонує загальної теорії демократії: він зосередився на політичній партії. Первісною назвою його найважливішої праці була «Соціологія політичної партії за сучасної демократії»⁴⁵. Проте висновки, які можна зробити з його аналізу, вирішальні для демократії *per se*, і то з двох причин.

Перший висновок полягає в тому, що у своєму реальному функціонуванні демократична система здебільшого є партійною системою. Як недвозначно висловився Кельзен, «сучасна демократія цілком заснована на політичних партіях; що більше застосування демократичного принципу, то важливіші партії»⁴⁶. Мабуть, за єдиним великим винятком – у США, – політичні партії стали такою необхідною ланкою, що певна кількість авторів сприймає демократію не просто як партійну систему, а як «партіократію» (*partitocrazia*), як партійну тиранію, за якої реальний осередок влади перейшов від урядів та парламентів і зосередився в керівництвах партій⁴⁷. Друга причина полягає в тому, що феноменологія партій має значення як взірець. Якщо демократичний спосіб життя походить від добровільного створення невеличких вільних громад *inter pares**, – це й справді так, – партії теж сформовані як добровільні об'єднання і є, фактично, їхнім типовим політичним виявом у великих за розмірами демократичних державах. Отже, з цього погляду партії – це тип політичного організму, що найтісніше нагадує або повинен нагадувати прототип кожної справжньої політичної демократії.

Безперечно, Міхельс звернув увагу на стратегічний пункт. Крім того, він розглядає питання організації, а ми живемо в дедалі організованішому (навіть якщо й дезорганізованому) світі. Нині немає такої сфери людських зусиль, яка б не прагнула організації або не прагнула зміцнити й вдосконалити свою організацію. Отже, хоч як подивись, нам аж ніяк не випадає применшувати значення міркувань Міхельса, які, по суті, полягають у тому, що організація знищує демократію й перетворює її на олігархію. Ось його слова: «Той, хто говорить про організацію, говорить про тенденцію до олігархії... Машинерія організації – цілковито змінює становище лідера відносно мас... Там, де організація міцна, ми бачимо лише невеличкий ступінь практичної демократії»⁴⁸. На думку Міхель-

⁴⁵ Книжка вийшла німецькою мовою 1911 року, а італійською – 1912 року. Оскільки Міхельс був двомовним, обидва тексти можна вважати за оригінали. Невдовзі вийшов і англ. переклад: *Michels R. Political Parties: A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy* (1915). – Glencoe: Free Press, 1966.

⁴⁶ *Kelsen H. Vom Wesen und Wert der Demokratie*. – Розд. 2. Зв'язок між демократією та партіями (у множині) широко обговорено в моїй праці «Партії та партійні системи», надто розд. 1–3.

⁴⁷ Див. передусім: *Maranini G. Miti e Realtà della Democrazia*. – Milano: Comunità, 1958. Крім того, вставка між громадянами і державою системи політичних партій створює труднощі й для теорії представництва. Паралельно з представницьким процесом саме партія, як яскраво зобразив Герман Файнер, стала «королем». Цит. з *Beer S. H. British Politics in the Collectivist Age*. – New York: Vintage Books, 1965. – С. 88.

* Серед рівних (*латин.*).

⁴⁸ *Michels R. La Sociologia del Partito Politico*. – Torino, 1912. – С. 33. Підсумок тез Міхельса «про олігархічні тенденції політичних організацій» див. у його праці: *Studi sulla*

са, це «залізний закон», процес, якому не можна запобігти і якого не можна зупинити. Кожна партія неминуче намагається мати якомога більше членів, і тому «партії переконань» неминуче перетворюються в «організаційні партії». А оскільки зі зростанням потреби в організації зростає влада лідера, всі партійні організації мають тенденцію ставати олігархічними. Міхельс закінчує своє класичне дослідження наступним твердженням: «Існування проводу – феномен, властивий усім формам соціального життя. Завдання науки не полягає в тому, щоб з'ясувати, добрий він чи поганий.... Проте великої і наукової, і практичної ваги набуває з'ясування, що будь-яка система лідерства чи керівництва несумісна з найголовнішими постулатами демократії»⁴⁹.

Міхельсів діагноз і прогноз можна дуже критикувати. Передусім він говорить про олігархію та організацію, не розрізняючи виразно цих двох концептів. У зв'язку з цим я писав у своїй іншій праці, що Міхельс цілком міг би мати залізний закон *бюрократії*, проте має тільки «бронзовий закон» (аж ніяк не окутий залізом) *олігархії*⁵⁰. Суть цього напряму критики ось яка: оскільки є багато різних типів організацій, ми не можемо висувати, не вдавшись до жодних обмежень, що всі вони неминуче є олігархіями, несумісними з демократіями. По-друге, сфера спостережень у Міхельса надто обмежена, він розглядає здебільшого тодішню Соціал-демократичну партію Німеччини. По-третє, він здійснює необґрунтований перехід від засновку «партії не демократичні» до висновку «демократія не демократична». Доказ, який він подає, надто вузький для такого загального висновку. Незважаючи на це все, закон Міхельса здебільшого й досі має слушність, навіть якщо тільки як «бронзовий закон»⁵¹. Адже на перше

Democrazia e sull'Autorita. – Firenze: La Nuova Italia, 1933. – С. 58–59, де можна знайти такий уступ, написаний 1909 року: «Якщо є якийсь соціологічний закон, якого дотримуються політичні партії ... цей закон, коли звести його до найстислішої формули, повинен звучати так: організація – це мати врядування обраних над виборцями» (с. 49).

⁴⁹ La Sociologia del Partito Politico. – С. 419. В німецькому тексті написано *Führertum*, а в італійському – *sistema di capi*, тож казати просто *leadership* («лідерство»), як стоїть в англійському перекладі, було б неправильною передачею тексту. Я, проте, додав і «лідерство», нагадуючи, що концепт Міхельса поширюється, за браком сформульованої різниці, й на це уявлення.

⁵⁰ У вид.: Democrazia, Burocrazia e Oligarchia nei Partiti // Rassegna Italiana di Sociologia. – 1960. – №3. – С. 119–136, де я вказав і на відмінність між підходами Міхельса й Макса Вебера до бюрократизації. Див. загалом передмову Ліпсета до праці Міхельса, що вийшла у вид.: New York: Collier Books, 1962, а також: Linz J. R. Michels // International Encyclopedia of the Social Sciences. – Т. 10, а надто його завдовжки в книжку передмову до переглянутого італійського вид.: La Sociologia del Partito Politico. – Bologna: Il Mulino, 1966. Загальну оцінку див. у вид.: Sola G. Organizzazione, Partito, Classe Politica e Legge Ferrea dell'Oligarchia in Roberto Michels. – Genova: E.C.I.G., 1972.

⁵¹ Такі авторитетні судження висловив, зокрема, М. Дюверже: у праці Міхельса «олігархічні тенденції масових організацій охарактеризовано на основі тогочасної ситуації» (*Duverger M. Les Parties Politiques. – Paris: Colin, 1951. – С. X*). У тому самому дусі пише й Ліпсет: «Очевидними висновками з цього аналізу є те, що в більшості об'єднань протягом більшої частини їх існування не можна створити необхідних

заперечення можна відповісти заувагою, що основний аргумент про організацію – це узагальнення, що, хоч і яке непевне, вказує на сталу, тривку тенденцію. На друге заперечення можна відповісти, сказавши, що приклад Міхельса – Соціал-демократична партія Німеччини до 1914 року – завжди доречний, коли йдеться про великі масові партії Європи, які й досі, як правило, навряд чи демократичніші за своїм походженням та функціонуванням. А третьому запереченню можна протиставити міркування, що, коли поширити дослідження на інші організовані сектори політичної діяльності – надто профспілки, – ми навряд чи знайдемо в будь-якій великомасштабній організації більше внутрішньої демократії, ніж знайшов Міхельс у політичних партіях. Якщо так, тоді теза, що «демократія призводить до олігархії»⁵², зберігає слушність.

Додаймо в дужках, що якщо протиотрутою від закону Міхельса є «ширша участь у громадсько-політичному житті», тоді наше нинішнє розуміння логіки колективних дій ще більше поглиблює Міхельсів песимізм. Згідно з аргументацією Мансура Олсона, партії і профспілки забезпечують своїм членам і послідовникам серед загалу колективні (неподільні) блага, тобто вигоди, що дістаються кожному членові групи, байдуже, чи він брав участь у їхньому досягненні і сприяв їм. Отже, «індивід не має стимулу добровільно жертвувати своїм часом чи грошима, аби допомогти організації отримати якесь колективне благо; він сам не може мати вирішальної ваги у визначенні, чи буде отримане це колективне благо чи ні, але якщо воно отримане внаслідок зусиль інших людей, він, хай там як, неодмінно матиме змогу користуватися ним»⁵³. Отож видається, ніби що більша організація, то менш «раціонально» для її дійсних або латентних членів поділяти тягар її обов'язків. Якщо так, сама природа колективних, неподільних благ виправдовує та мотивує апатію⁵⁴. Отже, нині є набагато більше

функціональних умов демократії» (*Lipset S. M. Political Man. – Garden City, N.Y.: Doubleday, 1960. – С. 394*). Але тезу Міхельса часто підтверджують незумисне або опосередковано: «Добровільні організації або об'єднання, що на них покликалися ранні теоретики плюралізму ... й самі стали олігархічно керованими ієрархіями» (*Kariel H. The Decline of American Pluralism. – Stanford: Stanford University Press, 1961. – С. 2*).

⁵² *La Sociologia del Partito Politico. – Передмова. – С. XIII.*

⁵³ *Olson M. The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1965. – С. 134.* А конкретно, «пересічна людина не піде на велику жертву задля партії, до якої вона прихильна, бо перемога його партії забезпечує колективне благо» (с. 164).

⁵⁴ Як я наголошу на цьому нижче в Розд. 8, теорія учасницької демократії просто виступає теорією колективних благ (уже не кажучи про Міхельса). А. О. Гіршман відповідає Олсонові, зазначивши, що «громадсько зорієнтовані дії належать до ... тих різновидів людської діяльності, які ... містять у собі свою винагороду», що зусилля – це не витрати, а радше «частина виграшу», якщо не сама винагорода (*Hirschman A. O. Shifting Involvements: Private Interest and Public Action. – Princeton: Princeton University Press, 1979. – С. 85–86*). Завдяки цьому зростає кількість Олсонових «вибіркових стимулів», і саме це пояснює те, що Олсон пояснив недостатньою мірою. Мені, проте, не здається, що Гіршманів аргумент заперечує думку Олсона: у великому масштабі й протягом тривалих періодів часу «закон Олсона» й досі зберігає свою слушність.

підстав, ніж на початку ХХ століття, боятися, що Міхельсів прогноз добре обгрунтований.

Як бачите, Міхельсів аргумент я трактую дуже поважно. А проте я вважаю його за вірець фундаментальної помилки в засновку, тобто в тому, як можна шукати демократії, ніколи не знаходячи її. Якщо ми згодні судити про демократичну державу, протиставляючи її організаційні структури прототипним добровільним об'єднанням, на основі такого критерію важко буде довести, що Міхельс помилявся. Але чи можна переходити від демократії громади (а *face-to-face democracy*), де всі знають одне одного, до якоїсь демократичної форми в загальнодержавному масштабі (а *nationwide democratic form*), немов ці дві сутності сумісні й належать до одного континууму? Ось де питання. Міхельс розумів демократію *a la Russo*⁵⁵. У своєму формулюванні проблеми Міхельс не відрізняється від Прудона, Маркса чи Бакуніна; всі вони покликалися на матрицю добровільних об'єднань і, використовуючи їх як критерій, дійшли висновку, що політичні демократії, за яких вони жили й живемо ми, не мають організованої форми, яка відповідала б цьому прототипові.

На цій стадії пророцтва починають суперечити одне одному. Згідно з одним твердженням, демократія має майбутнє, проте воно відкладене до миті, коли всі організовані надбудови, що душать демократію, – передусім держава – будуть зруйновані. Згідно з іншою думкою, надбудовам якщо й судилося щонебудь, то зростання, і тому демократію ніколи не можна реалізувати. В першому випадку ми вважаємо за можливе збільшити до безмежності прототип добровільних об'єднань і перетворити його на ту гігантську самокеровану політичну сутність, про яку мріяли Маркс і анархісти. У другому випадку ми визнаємо, що в процесі збільшення цей прототип викривлюється, тож ми висновуємо, що широкомасштабна демократія – це утопія. Та хоча *пророцтва* суперечать одне одному, *діагноз*, що лежить у їх основі (тією мірою, якою він зазіхає на теперішнє), той самий: наші так звані демократії апокрифічні. Обидва табори поєднують сили у своєму практичному впливі, у своєму спільному запереченні, бо і Міхельс, і апологет удосконалюваності, і песиміст, і оптиміст шукають демократії з тим самим ліхтарем. А весь клопіт якраз і полягає в ліхтарі.

Те, що ліхтар нічого не висвітлює або висвітлює не досить, найочевидніше розкриває факт, що він не проливає світла на відмінність між нашими начебто хибними демократіями і реальними недемократіями, – між життям, скажімо, під урядуванням Черчілля і життям під орудою Гітлера. Ані Маркс, ані Міхельс не сприймали й не пояснювали цієї відмінності. Вони просто були нездатні пояснити її, бо ніколи не розуміли, як насправді створюється широкомасштабна демократія. Вони шукали демократії у структурах, а не у *взаємодії*. Вони хотіли знайти її знерухомлену в чомусь, замість шукати її як динаміку *серед* груп та організацій. Звісна річ, структури важливі. Проте їхня вирішальна вага полягає – з огляду на те, як постає макродемократія, – в їх взаємодії. Якщо не врахувати цього попереднього пункту, тоді ми, напевне, завжди опинятимемось там,

⁵⁵ Міхельс і справді стверджував, мовляв, представницькі системи неможливі, нагадуючи про постулат Руссо, що реалізацію волі не можна відчужувати (*La Sociologia del Partito Politico*. – С. 37).

де демократія мертва або не може існувати, й ніколи не доходимо туди, де вона жива та існує. Міхельс шукав демократії *в межах* великих організацій. Але організація, зрештою, – це реакція на великі розміри, на те, що інакше було б некерованим. Отож ми організуємось або вдаємось до організацій не для того, щоб створити якусь демократичну форму, а передусім щоб мати впорядкований та ефективний орган, а це зовсім інша річ. Із цього очевидного міркування випливає, що наша проблема – розуміння, як держава може бути демократичною, – починається саме там, де її полишив Міхельс. Замість дивитися всередину організацій, дивімося назовні, на взаємодію між антагоністичними і конкурентними організаціями – політичними, звичайно.

Чому і за що вони конкурують? Очевидна річ, конкурують за прихильників, бо їхня сила пропорційна кількості людей, що підтримують їх. Як вони конкурують? Відкрито й відверто, обіцяючи вигоди та переваги своїм послідовникам. Наслідком стає те, що неорганізована більшість політично неактивних прибирає роль арбітра – а зрештою, *tertium gaudens** – в контексті організованих меншостей політично активних. Отож байдуже, якою олігархічною виявляється організація кожної меншості, коли придивлятися до неї зсередини, бо навіть у такому разі результат конкуренції між меншостями становить у сукупності демократію. Але дозвольте наголосити, що такий стан справ аж ніяк не оптимальний. Навіть якщо й так, і, якщо ваша ласка, *не зважаючи ні на що*, загальна макродемократія однаково буде результатом простого факту, що *влада* вирішувати між конкурентами *перебуває* в руках демосу. Саме цього й не спромоглися додати ані Міхельс, ані марксистичні взагалі і чимало тодішніх антиелітаристів. Найкраще, ніж будь-хто інший, розібрався в цьому всьому Шумпетер. Таким чином, ми підійшли до конкурентної теорії демократії – нашої наступної теми.

7. Конкурентна теорія демократії

У класичній теорії демократії – так починається аргумент Шумпетера – добір представника «є другорядним порівняно з головною метою ... наділити виборців правом вирішувати політичні питання», а тепер істина ситуації полягає в тому, що вирішування питань виборцями поставили на друге місце, а на перше – «**вибори** людей, які мають приймати рішення». Спираючись на цей засновок, Шумпетер запропонував класичне визначення того, що тепер називають конкурентною теорією демократії: «Демократичний метод – це така інституційна система для прийняття політичних рішень, у якій окремі громадяни здобувають право вирішувати, змагаючись за голоси виборців»⁵⁶.

⁵⁶ Schumpeter J. Capitalism, Socialism and Democracy. – С. 269 [334]. Хоча Шумпетерова конкурентна теорія спирається на головну економічну аналогію, це не економічна теорія, на відміну від поданої у вид.: Downs A. An Economic Theory of Democracy. – New York: Harper, 1957. Про важливість Даунсового аналізу я говорив у своїй праці «Партії та партійні системи», розд. 10. Загальну оцінку економічних теорій демократії див. у кн.: Barry B. Sociologists, Economists and Democracy. – London: Collier-Macmillan, 1970, надто Розд. 5.

* Третьої сторони, що тішиться (латин.).

Як кожен може добачити, Шумпетерове визначення суто процедурне: демократія переходить у метод. Варто нагадати, що Шумпетер обмежує свій аргумент вихідним пунктом (або моментом) загального процесу демократії. Отож слід запитати: як ми рухаємось від цього методу до його демократичних наслідків, тобто від демократії *на початку* до демократії *результатів*? Відповідь, на мою думку, спирається на Фрідріхів принцип (або правило) «передбачених реакцій»⁵⁷. У випадку, який ми розглядаємо, це правило можна сформулювати так: обрані урядовці, що домагаються перевиборів (на конкурентній основі), ухвалюючи рішення, зважають на передбачення (сподівання), як виборці реагуватимуть на їхні рішення. Отже, правило передбачених реакцій забезпечує зв'язок між початком і результатом, між процедурою (як її сформулював Шумпетер) та її наслідками. Тож нехай доповнене визначення буде таким: *Демократія – це побічний продукт конкурентного методу набирання лідерів*. І це тому, що повноваження обирати завдяки зворотному зв'язку спонукають обраних звертати увагу на повноваження своїх виборців. Одне слово, *конкурентні вибори витворюють демократію*. Отже, назвімо подані вище міркування – в межах конкурентної теорії – теорією демократії зворотного зв'язку (*freedback theory of democracy*).

Згодом ми пояснимо та доповнимо ці міркування. Поки що важить тільки те, що вони стверджують (реально пояснюючи, як функціонує демократія): широкомасштабна демократія – це ані збільшення, ані просте додавання багатьох «малих демократій». Отже, аналогія, або критерій, – уже не маленька добровільна група, а система зворотних зв'язків, ланцюгових реакцій. І я вважаю, що саме це, незважаючи на подальший надмір начебто нових конструкцій, становить *нову* теорію демократії, або, коли висловитись точніше, те нове, що з'явилося у головному річищі нашої теорії.

Конкурентну, або, точніше, *конкурентно-зворотну теорію* демократії (*competitive–freedback theory of democracy*) часто трактують як «модель». Нехай і так, це одне з можливих значень цього терміна. Але якщо так, тут слід застерегти, що модель, принаймні в суспільних науках, ніколи не є ключем до геть усього. Якщо коли-небудь існувало твердження, що вся демократія полягає в конкуренції між елітами, тоді ця модель аж ніяк не обґрунтовує цього твердження. Крім того, конкурентна модель не може зумовлювати і таки справді не зумовлює, що демократія, яку ми маємо, – найкраща, яку ми можемо мати. Не свідчить ця модель і про вдосконалюваність демократії. Тож очевидно, що конкурентна теорія демократії – це ще не вся теорія. Проте вона забезпечує *deskriptивну теорію* низкою *необхідних і достатніх умов* для існування політичної демократії. Цілком слушно стверджувати, що конкурентна теорія визначає демократію «мінімально». Проте лишається факт, що тепер у нас є модель, яка пояснює доти непояснене, що інакше було б витлумачене хибно.

⁵⁷ Цей принцип сформульовано у кн.: *Friedrich C. Constitutional Government and Democracy / 2nd ed.* – Boston: Ginn, 1941. – Розд. 25. Цей розділ пропущено у виданні 1950 року, але принцип з'явився знову в наступній праці дослідника: *Friedrich C. Man and His Government.* – New York: McGraw-Hill, 1963.

Шумпетер подав свою теорію як «ще одну теорію». Слушно, окрім хіба того, що цю *ще одну* теорію дуже легко переробити й перетворити в *альтернативну* теорію. І справді, нині набула загального поширення думка, що ми дотримуємось двох альтернативних теорій демократії, – класичної і конкурентної, – серед яких нам вільно (а часом від нас навіть вимагають) вибирати. Проте мій аргумент зумовлює, що це вкрай хибний погляд і вибір.

Теорія демократії почала, як і сподівалися від неї, з зосередження головної уваги на основах. Тож коли на перший план вийшли дослідження, в емпіричному фокусі теорії великою мірою опинились окремих виборець та поєднання таких виборців у більшість. Але що далі ми йдемо цим шляхом, то стає очевиднішим, що основи – це ще не вся будівля і що цю будівлю (вертикальну демократію) не можна ані пояснити, ані репрезентувати як державу, якою керує воля більшості. Отже, заперечення «першої» теорії демократії полягає, по суті, в тому, що вона *неповна* і що її неповнота вкрай спантеличує нас. У ретроспективі тепер уже можна бачити, що неповнота дошумпетерової теорії була надолужена надмірною перевагою нормативності над описом: там, де теорія відчувала свою недостатність, вона вдавалася до якогось *обов'язку*. Одним з критичних моментів було те, що ідеали або виставляли у вакуумі фактів, або подавали потай як самі факти. В результаті ми тільки дивувались, як можуть узагалі функціонувати демократії. А це тому, що початкова теорія не спромоглася зрозуміти тієї ролі, – дуже вирішальної ролі, – яку відігравали механізми системи, не зрозуміла, що оператори цієї системи змушені конкурувати *vis-a-vis* на споживчому ринку. І тут уже постає – разом із різними додатками – конкурентна теорія.

Що ж тоді править за основу уявлення, ніби ми маємо дві протилежні й альтернативні теорії демократії? Наскільки я знаю, це уявлення завдячує свою вірогідність одній неприйнятній історичній реконструкції. Звичайно, завжди можна говорити про «класичну теорію» демократії, що передує нинішній, проте класична теорія, яку будували антиелітаристи, – цілком необґрунтована сутність. Це питання я розгляну згодом, а поки що тільки зауважу, що (так би мовити) теорія «двох теорій» демократії справді дуже зручна. Якщо ми маємо дві альтернативні теорії, серед яких, як сказано, нам вільно вибирати, тоді конкурентну теорію демократії можна відкинути без усякого клопоту єдиним рядком: «Я вибираю з-поміж двох класичну теорію». Але такої альтернативи не існує. Проте, оскільки антиелітарна критика спрямована одночасно (і, як на мене, плутано) на дві мішені, а саме: на конкурентну теорію демократії і на поліархічну теорію плюралізму, слід, перш ніж відповісти на цю критику, перейти від Шумпетера до Даля.

Хоча Даль дотримується конкурентної теорії, він наголошує зовсім на іншому, ніж Шумпетер. Даль починає там, де закінчив Шумпетер, тобто шукає **плюралістичного поширення та посилення конкуренції між елітами в усьому суспільстві**. Якщо проблема Шумпетера – зрозуміти функціонування демократії, проблема Даля, крім того, – **посприяти демократії**. Пам'ятаючи про цю відмінність, я, з вашого дозволу, спробую передати думки Даля своїми словами, **привернувши** таким чином увагу читача до відмінностей стратегії. Головна стратегія Даля – **приберегти слово «демократія» для «ідеальної системи» й вживати слово «поліархія» («polyarchy»)** як наявний у реальному світі стан, **близький до**

демократії⁵⁸. Натомість я вживаю слово «демократія», коли йдеться про реальний світ, але поділяю його значення на дві половини: зобов'язувальну (нормативну) та описову, чи то дескриптивну (денотативну). Звичайно, це паралельні способи розгляду тієї самої проблеми. А відмінність пролягає між стратегіями. Головна відмінність ось яка: я всякчас наголошую на тому, як ідеали впливають на реальний світ, і, навпаки, на тому, як реальний світ сприймає й розчаровує ідеали. А на цьому шляху увагу зосереджую на *ідеалах керування (ideals management)*, і нарікаю, що у сфері ідеалів керування ми й досі перебуваємо у віці немовляти. Усе (я сподіваюсь) гаразд, аж поки ми дійдемо до остаточного вузла: визначення демократії вздовж вертикального виміру. Оскільки мені належить робити це і дескриптивно, і нормативно, саме в цьому місці моя стратегія веде мене, як побачимо згодом, в одну вразливу царину.

Дескриптивно «модель зворотного зв'язку» можна охарактеризувати, сказавши, що демократія – це *виборча поліархія*. На думку Даля, ця характеристика була б зайвою, бо його концепт поліархії містить – згідно з визначенням – вільні та конкурентні вибори (а також інші риси). Але коли терміни й характеристики мають успіх, вони набувають свого власного життя, і їхня семантична інерція значно переважає концептуалізацію їхнього винахідника. Що ж, семантично слово «поліархія» є протилежністю слову «олігархія». Отож термін «поліархія» сам по собі і в собі передає тільки те, що олігархію злаmano, що вона трансформувалася в множинну, дифузну і, в щонайкращому разі, відкрити констеляцію владних груп. Про аж ніяк не зайвість «виборчої поліархії» свідчить і те, що можна цілком собі уявити невиборчу поліархію. Скажімо, середньовічний світ цілком можна було б охарактеризувати як поліархічний, якби не брак однієї риси – відкритості. Проте з погляду семантики відкритість аж ніяк не є необхідною властивістю чи рисою поліархії. Відкритість поєднана з поліархією, бо ми маємо на увазі, хоч інколи й не кажемо про це, «виборчу» поліархію. Саме повторюваність виборів фактично й зумовлює відкритість.

Отже, суть полягає в тому, що політична система може бути поліархічною і не спиратися на народне голосування. В цьому випадку вона однаково може дуже відрізнятись від олігархії, й навіть від олігополії (*oligopoly*), і то завдяки своїй дифузності: кожній владній одиниці надано невеличку (за обсягом та силою) владу. Отже, невиборча поліархія цілком обґрунтовано припускає взаємообмеження і взаємоконтроль *серед* лідерів, принаймні в тому розумінні, що її розпорошеність запобігає картелізації влади. Але від цього ще дуже далеко до демократії. Демократії теж виграють від взаємоконтролю серед лідерів, але спершу утвердивши контроль лідерів і *над* лідерами. Отже, суть питання така:

⁵⁸ З плином часу Даль створив цілу низку варіантів цього основного твердження. У своїй «Передмові до демократичної теорії» Даль пов'язує «поліархічну демократію» з «егалітарними поліархіями». У праці «Поліархія» демократизацію «повних поліархій» Даль вимірює їх «лібералізацією» і «повнотою охоплення» (див. нижче прим. 60–62); у праці «Дилеми плюралістичної демократії» країну проголошено «плюралістичною демократією, якщо: а) це демократія в розумінні поліархії; б) важливі організації [субсистеми] відносно автономні» (с. 5). До того ж про Даля можна сказати, що він розуміє поліархію як «відносно (але не повною мірою) демократизовані режими» (*Polyarchy*. – С. 9).

щоб стримувати й контролювати лідерів та впливати на них, демос повинен мати повну й нічим не скуту владу обирати їх; регулярні вибори повинні відбуватися регулярно. Крім того, – й цей пункт не менш важливий, – саме уявлення про вибори утворює зв'язок із конкуренцією та конкурентністю. Самі по собі й у собі ані олігархія, ані поліархія не зумовлюють конкуренції в тому розумінні, що надає значення конкурентній теорії демократії й має для неї значення. Отже, слід зупинитись на терміні «виборча поліархія». Зробити цей стислий запис ще коротшим означає, на мою думку, сказати надто мало.

Подані вище міркування – лише дескриптивний вимір. Крім того, як я наголосив, тут ідеться не про вдосконаленість, а тільки про здійсненість демократії. Та, перш ніж досліджувати максимальне збільшення демократії, слід пересвідчитись, що ми таки добре бачимо, як багато вже міститься в нашій мінімальній характеристиці. Називаючи демократію поліархією, ми не просто кажемо, що багато лідерів посідають місце одного. Якби в цьому й полягала вся відмінність, ми б майже не мали причин радіти. Так само й говорячи про виборчу поліархію, ми не стверджуємо, що нам просто дозволено вибирати з-поміж низки лідерів. Якби це було все, знову було б можна – розчаровано – висувати, що лідери змінюються, а панування лишається. Цей погляд, якщо його дотримуватись, фактично засвідчує, що ми не зрозуміли ані модель зворотного зв'язку, ані, конкретніше, провідну роль, яку відіграє в цій моделі правило передбачених реакцій. Тож дозвольте ще раз наголосити, що якраз це правило й пов'язує та гармонізує акт голосування з представницьким процесом. Якщо правда, – а здебільшого це так, – що лідер, який періодично підлягає ризику втратити свої позиції під час виборів, переймається тим, як виборці реагуватимуть на його дії, звідси випливає, що він зважатиме (принаймні коли йтиметься про найактуальніші питання) на те, якими можуть бути – позитивні чи негативні – ті реакції. Отже, коли додати ще й принцип Фрідріха, ця модель стає завершена.

Моє попереднє дескриптивне визначення було таке: демократія – це побічний продукт конкурентного методу набирання лідерів. А тепер його можна сформулювати в повній формі наступним чином: широкомасштабна демократія – це процедура і/або механізм, що: а) породжують відкриту поліархію, чия конкуренція на виборчому ринку б) призначає владу народові і в) зокрема посилює чуйність лідерів до потреб виборців⁵⁹.

Тут ми вже готові до наступної проблеми: сприяння демократизації демократії, і то сприяння задля її розвитку поза тими межами реальної (не фіктивної) демократії, які нам лишає конкурентна машинерія. Демократизація поліархії, як сказав би Даль, відбувається одразу, проте не одночасно у двох напрямках: а) лібералізації і/або публічної передвиборчої боротьби; б) повного охоплення і/або участі⁶⁰. Даль розуміє цю схему та її категорії як «напрями».

⁵⁹ Цього останнього пункту цілковито недобачають антиелітарники. Їхній аргумент здебільшого ось який: оскільки більшість народу не може організуватися сама в групі тиску, більшість лишається безголосою. А те, що більшості мають голос, і чакло переможний голос, беручи гору над групами тиску, і то більшості як виборці більшості, послідовно замовчують.

⁶⁰ Див.: Dahl R. A. Polyarchy. – С. 4–8.

вздовж яких змінюються всі режими, зрештою переходячи один в один. Якщо проблему звужено, як отут, до поліархій, то, як на мене, слово «участь» придатніше за слова «повнота охоплення»⁶¹, й відповідно до цього слово «лібералізація» краще за слова «публічна передвиборча боротьба»⁶². Але цілком може бути, що цієї схеми досить, аби вказати на напрями, дотримуючись яких, Даль у своїй теорії поліархії зіткнувся з тими питаннями, які не поставали перед Шумпетером.

Перш ніж просуватися далі, наголосімо на таких двох пунктах. По-перше, те, що *уможливило* демократію, не слід плутати з тим, що робить демократію *демократичнішою*; по-друге, якщо ці обидві проблеми не розглядати саме в такому порядку, воли можуть розтрити повіз замість тягнути його. Тож підступімо тепер до антиелітарної критики так званої елітарності.

8. Новий підхід до антиелітарності

У цьому тексті ми вже не раз натрапляли на уявлення про антиелітаристів і елітаристів. А тепер пора розглянути їх саме в цьому порядку, бо поки що антиелітарність визначає, що таке елітарність. Можна сказати, що антиелітарним поглядам властиві два окремі аспекти, дві грані⁶³. Один з них, вочевидь, полемічний і полягає, по суті, в утвердженні слова «елітарний» як певного епітета, зневажливої назви. Другий, позитивний, аспект полягає в піднесенні учасницької теорії демократії, на відміну від теорії представницької демократії і, зокрема, конкурентної теорії.

Задля підтримки цієї зневаги авторів, що дотримуються лінії Шумпетера й Шумпетера – Даля, трактують як послідовників традиції мислення Моски й Парето⁶⁴. Натяк полягає в тому, що оскільки Моска й Парето мали вади⁶⁵, їх

⁶¹ Таке розуміння вірогідне з двох причин. По-перше, й Даль зазначив, що сама повнота охоплення веде тільки до «всеохопної гегемонії», тобто плебісцитних і мобілізаційних режимів. По-друге, конкретно розглядаючи проблему «доброго суспільства» (*Dahl R. A. After the Revolution? – New Haven: Yale University Press, 1970*), Даль розглядає здебільшого проблему участі в політичному житті.

⁶² Як на мене, труднощі, пов'язані з терміном «публічна передвиборча боротьба», полягають у тому, що він не бере до уваги принципу протилежної небезпеки, тобто перетворення ідеалів на свою протилежність. Публічна боротьба може, а то й не може бути демократизаційною силою.

⁶³ Докладно про це можна дізнатись у кн.: *Bachrach P. The Theory of Democratic Elitism: A Critique. – Boston: Little, Brown, 1967*. Окрім цього автора, основні й (на мою думку) найкращі з-поміж решти антиелітарних праць зібрано здебільшого у вид.: *Frontiers of Democratic Theory / Ed. H. S. Kariel. – Pt. 3. – С. 95–323*. Задля зручності і стислості посилань далі я буду зазначати тільки назву: *Frontiers*.

⁶⁴ Скажімо, у книзі П. Бахраха «Теорія демократичного елітизму», Моску й Шумпетера поставлено поряд як «предтеч» нинішніх елітаристів. Бахрах міг би, а насправді мав би додати до цієї групи Макса Вебера, що був не меншим «елітарником», ніж Моска й Парето. Вебер засуджував *fuhrelose Demokratie* [демократію без лідера – *нім.*], й вихваляв плебісцитарну демократію, що обирає харизматичного лідера. Цей напрям міркувань точно задокументовано у кн.: *Cavalli, Luciano. Il Capo Carismatico. – Bologna: Il Mulino, 1982*.

⁶⁵ Якщо не з інших причин, то тому (як інколи стверджують), що їх використовував фашизм. Але, на щастя, це не так. Як слушно зауважив Н. Боббіо, «у двох провідних доктринерів і творців доктрини фашизму, філософа Джентіле і юриста Рокко, про

мають і їхні наступники (до яких маю честь належати і я). Але ця генеалогічна реконструкція неправдива. Не можна вважати, ніби конкурентна теорія демократії «елітарна», бо пов'язана, духовно чи якимось інакше, з Московією й Парето. Суть не в тому, що Шумпетер ніколи не згадував Москву, а Парето згадував тільки як економіста (за одним другорядним винятком). Головне в тому, що будь-яке розуміння – вже не кажучи про правильне розуміння – Шумпетера доводить, що джерела його теорії – це просто його невдоволення теорією демократії (не антидемократії), що існувала за тих часів. Додаймо, що ця хибна генеалогічна реконструкція, хоч як її легко можна викрити, серйозно заплутує концепт елітаристів. Бо те розуміння, в якому Москву проголосили елітаристом, не має нічого спільного з тим розумінням, у якому теорію поліархії Даля називають елітарною⁶⁶.

Та коли перейти до позитивного твердження антиелітаристів – теорії учасницької демократії, – генеалогічні реконструкції стають ще важливішою частиною аргументу. Це тому, що антиелітаристи прагнуть сповістити, що вони відроджують «класичну теорію» демократії, і то супроти «ревізійонізму» елітаристів, – ревізійонізму, який запровадив, на думку Керіела, не хто інший, як Токвіль⁶⁷. Отже, ми натрапляємо тут на теорію «двох теорій» демократії, на яку антиелітаристи здебільшого і спирають свій аргумент. У такому разі важливо прояснити це питання.

Коли покликаються на теорію демократії, здебільшого розуміють, що теорія, про яку йдеться, продемократична, а не антидемократична. Та коли дотримуватись такого розуміння, грецької «класичної» теорії *демократії античних народів* уже не існує, бо Платон дуже критично ставився до грецької демократії, а Арістотель класифікував цей тип державного устрою серед *неправильних форм*⁶⁸. Протягом тисячоліть ми пройшли аж до Руссо і тільки в нього знайшли першу ідеалізацію античної демократії. Але не зовсім, бо Руссо ані підноси

теорію еліт і не згадано, навіть побіжно... Реальними послідовниками теорії політичного класу були не фашистські, а антифашистські й демократичні автори... Єдину поважну спробу ... застосувати та вдосконалити ідеї Москви ... здійснив Гвідо Дорсо, демо-радикальний учень Гобетті, а до єдиної спроби розвинути ідеї Парето ... в нас є послідовник Парето демо-ліберал Філіппо Бурціо» (*Bobbio N. Saggi sulla Scienza Politica in Italia.* – С. 247–248).

⁶⁶ Цю думку підтримує заувага, що Далья можна інтерпретувати і як «популіста». На думку Л. Дж. Шарпа, незважаючи на те, чи Далья наголошує на «процесах, завдяки яким звичайні громадяни здійснюють відносно високий ступінь контролю над діями уряду до вподобань своїх громадян» (як у праці «Передмова до демократичної теорії»), чи на «постійній чуйності уряду до вподобань своїх громадян» (як у «Поліархії»), в обох випадках «вони» «несхитний популіст», бо не лишає «ніякого місця для спроможності уряду відповідати». (Див.: *Sharpe L. G. American Democracy Reconsidered // British Journal of Political Science.* – 1973. – С. 132 і passim).

⁶⁷ *Frontiers.* – С. 32.

⁶⁸ Звідси випливає, що «участь» (як її розуміють прихильники активної участі в політичному житті) зумовлює певний обов'язок, а не набуток. А суть у тому, що Арістотелі *polites*, громадяни, визначають як певний спосіб діяльності антропологію, тобто онтологічне буття частиною (спільноти), а не нашу участь у її житті.

цей термін⁶⁹, ані розумів його так, як його попередники чи сучасники. Коли висловитись прямо, згідно з антиелітарними критеріями, Руссо був наскрізь елітарним. Він не любив афінян, вихваляв сумнівно демократичних римлян і, ще гірше, спартанців. З не меншою ревністю він вихваляв Венеціанську республіку (безперечно цілком сформовану аристократичну олігархію) й поглядав на Женеву як на можливе в цьому світі втілення ідеального міста⁷⁰. Що ж, Женева, яку спостерігав Руссо, була становою аристократичною республікою, причому обіймати посади могли тільки представники першого стану («громадяни») з п'яти, а представників трьох останніх станів (що за всіма підрахунками становили понад 90% населення) не тільки не допускали до посад, а й не давали їм права голосу. Якщо, крім того, зважити, що Руссо розумів добре життя тільки на основі суто статичного політичного утворення⁷¹, можна тільки дивуватись антиелітарному захвату Руссо.

Фатальним ганджем учасницької схеми є те, що її прихильники не спростаються зауважити, що антична демократія – це не сучасна демократія. Антична

⁶⁹ Загальна категорія доброї держави в Руссо – це «республіка», тобто «будь-який спосіб урядування, що керується загальною волею, втіленою у законі» («Про суспільну угоду». – Кн. II. – Розд. 6, прим.) [46], а «демократія» – тільки одна з форм республіки, і, прикметна річ, ставлення Руссо до неї двозначне. З одного боку, він досить критичний. Демократії, зазначає він, украй схильні до «громадянських війн і внутрішніх заворушень» («Про суспільну угоду». – Кн. III. – Розд. 4) [80], а республіка, за якої народ сам запроваджує закони, тобто пряма демократія грецького типу, «неминуче має кепське врядування» («Міркування про нерівність», присвята). А, з другого боку, там, де Руссо підходить близько до твердження, що демократія – найкраща форма республіки, його безпосереднє й часто повторюване спростування полягає в тому, що «[д]емократії в буквальному розумінні слова ніколи не існувало і не існуватиме» («Про суспільну угоду». – Кн. III. – Розд. 4; Кн. IV. – Розд. 3) [79, 129: «Проте, я вже казав, що справжньої демократії ніколи не існувало»]. Оскільки Руссо ще стверджує, що «найкраща» політична інституція – «виборча» аристократична республіка, бо «цей порядок, за якого наймудріші урядують більшістю, є найкращим і найприроднішим, коли можна бути впевненим у тому, що урядують вони задля її користі, а не задля власної» («Про суспільну угоду». – Кн. III. – Розд. 4, 5) [82], це твердження, здається, можна урівноважити заувагою, що немає абсолютно найкращого урядування («Про суспільну угоду». – Кн. III. – Розд. 9) і що той самий рецепт не можна застосувати за всіх обставин («Про суспільну угоду». – Кн. III. – Розд. 8).

⁷⁰ Див. присвяту Руссо до «Міркування про нерівність» («Discours sur l'Inegalité», 1755 р), де він із захватом описує Женеву як найкращий режим урядування, якого б він бажав за тодішніх умов. Тільки 1764 року у своїх «Листах, написаних з гори» (й після того, як женевська влада підняла голос проти його «Еміля» та «Про суспільну угоду»), Руссо змінив свою похвалу на суворий осуд Женеві, республіканської тільки за назвою і деспотичної насправді (надто листи 7 і 9). Про ідилічні відносини Руссо і Женевської республіки 1754 року дуже добре розказано у кн.: *Cranston M. Jean-Jacques: The Early Life and Work of Jean-Jacques Rousseau, 1712–1754.* – New York: Norton, 1983. – Розд. 17.

⁷¹ Тому Шкляр цілком слушно трактує Руссо як останнього з традиційних утопістів, бо ж його ідеальне суспільство засуджує зміни. Див.: *Shklar J. N. Rousseau's Two Models: Sparta and the Age of Gold // Political Science Quarterly.* – 1966. – Березень.

демократія була обмежена містом, пряма, байдужа до індивіда (неліберальна); сучасна демократія – загальнодержавна, представницька, уважна до індивіда (ліберальна), і ці дві реальності такі різні між собою, що потребують різних теорій. Ретроспективно завжди можна казати, що участь була характерна для античної демократії, але, якщо так, не можна не сказати, що теорія цієї демократії критично ставилась до участі. Бо там, де класики (аж до Токвіля, зокрема й Руссо) висновували з народовладдя активну участь у політичному житті, вони одностайно зазначали, що цей елемент демократії руйнівний і спрямований на самознищення. І навпаки, там, де покликалися (починаючи від Токвіля) на ліберальну демократію, участь уже не становила головної риси чи то реальності, чи то теорії представницької демократії. Отож де та «класична» учасницька теорія демократії, що її начебто репрезентують та відроджують антиелітаристи?

Більшість антиелітаристів, здається, вважають за самоочевидну істину, що певна сутність із назвою «класики» перебуває на їхньому боці. В рідкісних випадках, коли це твердження підтримують іменами та аргументами, найкраще, на що вони спромагаються, – поставити поряд з прізвиськом Руссо Джеймса Мілля, Джона Стюарта Мілля і Дж. Д. Г. Коула як батьків-засновників теорії учасницької демократії⁷². Це і справді короткий список класиків, і ми небагато втратимо, зробивши його ще коротшим, відкинувши (як менших, другорядних класиків) Джеймса Мілля й Коула. Отож чи існує що-небудь, що його Руссо і Джон Стюарт Мілля могли породити чи створити спільно? На мою думку, ні. Руссо – останній речник *sui generis*, своєрідної ідеалізації античної демократії. Джон Стюарт Мілля – головний речник ліберальної і представницької демократії. Крім того, не тільки дуже важко охарактеризувати Руссо як прихильника участі в сучасному розумінні цих слів – ще важче зобразити, вдавшись до героїчних купюр, Джона Стюарта Мілля як батька й засновника учасницької демократії. Мілля і справді писав: «[Т]ільки те врядування може цілком задовольнити всі потреби ... до якого залучено весь народ»⁷³, проте, коли дивитися з антиелітарних позицій, умови, які супроводять та обмежують це твердження, украй елітарні. Мілля не тільки обстоює право мати кілька голосів для найкваліфікованіших і найосвіченіших згідно з принципом, що «[н]е лише некорисно, а й шкідливо, коли державний устрій (constitution) ... допускає, що невігластво має такі самі права на політичну владу, як і знання»⁷⁴, а вимагав ще й перевірки на письменність і вважав, що злидарів, які не сплачують податки, слід не допус-

⁷² Див. принаймні: *Duncan G., Lukes S. The New Democracy*, перевид. у вид.: *Kariel. Frontiers* (з новою назвою «Democracy Restated»). Також див.: *Pateman C. Participation and Democratic Theory*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1970, де теж утверджено такий родовід (без Джеймса Мілля).

⁷³ На цю цитату (з кінця третього розділу Міллевих «Роздумів про представницьке врядування» [177]) спирають свої аргументи Duncan і Lukes, вважаючи Мілля за «головного теоретика демократії» («Frontiers». – С. 191). Протилежні міркування див. у кн.: *Lucas J. R. Democracy and Participation*. – Harmondsworth: Penguin, 1976, надто розд. 8, де подано розважливу переоцінку позиції Мілля. Див. також нижче прим. 76.

⁷⁴ *Considerations*. – Розд. 8. – С. 142 (вид. 1958 року) [249]. Див. також вище прим. 71.

кати до голосування⁷⁵. Отже, головне полягає в тому, – і це питання набагато важливіше, ніж суперечки, був чи *не* був Мілля засновником учасницької теорії демократії, – що Мілля непокоїла «небезпека низького рівня інтелектуальної культури членів парламенту (representative) та самої громадської думки, що контролює їхню діяльність», думка, що Конституція може не гарантувати «належного рівня компетенції у представницьких зборах»⁷⁶.

А загалом протиставлення учасницької теорії демократії конкурентній теорії не можна підтримати й захистити, врівноваживши низкою чеснотливих авторів низку порочних авторів. Чеснотливий гурт (Руссо та Мілля плюс менші помічники) не має ніякої згуртованості, бо, навіть коли побіжно придивитися до нього, розбігається в різні боки. Так само й порочний гурт (від Моски до Даля) – аж ніяк не щось монолітне, а тільки солом'яне опудало. Такі сукупності, – як начебто своїх прихильників, так і ворогів, – що їх виготовляють антиелітаристи, можуть розпастися, проте кожен з наших авторів однаково може повідомити нам щось своє. Тобто певну теорію можна заснувати заново – без допомоги чи підтримки батьків-засновників. Отож у нас з'являється стимул з'ясувати, який тип теорії мають на увазі наші антиелітаристи.

Може, це суто нормативна та ідеалістична теорія, тобто теорія, яка переймається *тільки* ідеалами? Так, але не зовсім, і то з трьох причин. По-перше, якщо ми засновуємо суто нормативну теорію, тоді для нас має бути ясно, що така теорія забезпечує – і має забезпечувати – тільки певний *критерій*, натомість антиелітарність аж пнеться зі шкіри, намагаючись зобразити себе як *програму*. По-друге, відродження ідеалів повинно витворювати деяку витонченість або принаймні трохи точніше характеризувати ідеали, що їх плекають, – а цього ми якраз і не бачимо. По-третє, навіть якщо участь у політичному житті можна зображувати як ідеал, це однаково лише проміжний ідеал і навряд чи самодостатня мета. Можливо, дехто з наших авторів вважає, ніби народ повинен брати участь задля самої участі. Навіть якщо так, найвищими ідеалами ліберальної демократії є і будуть свобода і рівність. Що ж, до політичної свободи як такої (в її відмінності від решти вимірів свободи) антиелітаристи ставляться напрочуд байдуже. Натомість вони хизуються ідеалом рівності – проте в суто рутинній формі. Рівність нещодавно посприяла збагаченню та розвитку аналізу, та аж ніяк не в руках учених-антиелітаристів.

Оскільки антиелітаристів, здається, не цікавить різниця між ідеалістичними і реалістичними теоріями⁷⁷, і вони не люблять говорити про неї, тоді поставмо

⁷⁵ Про перевірку на письменність див.: Considerations. – Розд. 8. – С. 131–133 (вид. 1958 року). Про відкидання злидарів на тій підставі, що вони не зацікавлені у зменшенні державних витрат, див. с. 133–135.

⁷⁶ Considerations. – Розд. 7. – С. 102 (вид. 1958 року) [Укр. перек. – С. 217] і розд. 6. – С. 92 [укр. перек. – С. 209]. Те, що для Мілля «компетенція» мала пріоритет над участю, добре задокументовано у кн.: Thompson D. F. John Stuart Mill and Representative Government, надто с. 54–90.

⁷⁷ Я вже мав нагоду говорити про реалізм та ідеалізм, але див., наприклад, безцеремонне трактування цієї теми у вид.: Walker J. L. A Critique of the Elitist Theory of Democracy; перевид. у збірнику «Frontiers» під назвою «Normative Consequences of Democratic Theory».

набагато простіше запитання: яка концепція участі підтримує їхню теорію? Та виявляється, що це аж ніяк не просте запитання. Дивовижною прикметою наших авторів і справді є та ретельність, із якою вони уникають визначення свого головного концепту. Причини такої поведінки шукати недовго. Слід нагадати, що я визначив участь як *брання участі особисто*; реальність та ефективність такої участі виражає співвідношення 1 до 10, 1 до 100 і так аж до 1 до мільярдів, а оскільки учасницька теорія наголошує, що участь має бути «реальною», моє визначення могло б видатися дуже доречним. Але ні. Адже учасницька теорія не хоче розглядати проблему розміру. Хоч антиелітаристи присвячують досить багато уваги індустріальній демократії та іншим видам мікродемократії⁷⁸, у принципі вимога прихильників участі універсальна й тому поширюється й на макродемократію. Та якщо участь у групі, скажімо, з десяти чоловік – це те саме, що й участь у колективі зі, скажімо, десяти мільйонів чоловік, тоді ціна, якої вимагає така повсюдність цієї «участі», – це слово «участь», позбавлене концептуального змісту, сильне своїм звучанням і несамовитістю, але зникає за значенням.

Тут доречно зауважити, що одне з найбільших звинувачень, висунутих проти елітарних теорій, полягає в тому, що або вони ухильні і двозначні, вагаючись між широким і вузьким визначенням політики, або їх визначення політики надто вузьке. У першому звинуваченні є певна частка істини, так само як і в твердженні Боттомора, що в Моски та Раймонда Арона аргументація трохи двозначно вагається між «концепцією множини еліт і зовсім іншою концепцією розмаїття добровільних асоціацій»⁷⁹. Але це вагання аж ніяк не зумовлює висновку, начебто елітаристи применшують украй важливе значення добровільних груп, Токвілевих проміжних структур, словом, суспільного плюралізму. Наступне міркування полягає в тому, що коли доходить до визначення меж політики, напасники – антиелітаристи – стають ухильні та двозначні значно більшою мірою, і то з набагато тяжчими наслідками, ніж ті, на кого вони нападають.

Тобто Бахрахів аргумент спирається, по суті, на відкидання звуження демократії до певного «політичного методу», а отже, на збільшення «політичного масштабу, щоб охопити наймогутніші приватні інституції» і, загалом, забезпечити якомога ширшу участь⁸⁰. Нині межі політики і справді можна проводити дуже по-різному, проте немає, власне, нічого хибного в дуже вузькому або в дуже широкому розумінні політики. Помилка, якщо вона тут є, полягає у визначенні меж, які неадекватні аналізованим проблемам. Тому немає абсолютно ніякої помилки (*pace*, попри всю повагу до Бахраха) у вузькому визначенні полі-

⁷⁸ Див. дуже добру, дарма що незумисну, ілюстрацію цих примх у вид.: *The Case for Participatory Democracy* / Eds. C. G. Benello, D. Roussopoulos. Крім того, й у кн.: *Pateman C. Participation and Democratic Theory*, попри таку широку назву, розглянуто переважно демократію в промисловості.

⁷⁹ *Bottomore T. B. Elites and Society*. – С. 118. Боттомор, хоч і критик елітарних теорій, не належить до тієї антиелітарної групи, яку ми розглядали та критикували в цьому розділі. Тут ідеться про вид.: *Aron R. Social Structure and the Ruling Class // British Journal of Sociology*. – 1950. – №1. Але краще див.: *Aron R. Classe Sociale, Classe Politique, Classe Dominante // Archives Europeennes de Sociologie*. – 1960. – №2.

⁸⁰ *The Theory of Democratic Elitism*. – С. 97.

ти там, де досліджуваний об'єкт – держава і, зрештою, юридична монополія сили. Це так, як і має бути. Оскільки конкурентна теорія демократії розглядає передусім основну систему – демократичну державу, – вона цілком слушно відмовляється плутати (як плутають усякчас антиелітаристи) основну систему з її підсистемами, макро з мікро. Річ не в тому, що начебто елітаристи заперечують, що політична демократія потребує запровадження участі, соціальної демократії чи навіть індустріальної демократії. Різниця полягає в тому, що так звані елітаристи усвідомлюють те, що вперто відмовляються помічати антиелітаристи, а саме: якщо силу запроваджує держава, яка не є демократією, тоді всі мікроструктури, всі мікродемократії, що їх плекає демократія, зазнають смертельної небезпеки. Бахрах цілком має право дотримуватись широкого визначення політики. Але, чинячи так, він не спромагається звернути увагу на те, що є вирішальним для вертикального виміру політики. Якщо існує велика плутанина з приводу того, що таке політика і які її цілі, тоді ті, хто поки що найбільше заплутався в цих питаннях, – антиелітаристи.

Отож, коли повернутись до нашої головної теми, теорія учасницької демократії спирається на «участь» як слово, яке навряд чи може правити за якусь концептуальну основу. Те, що антиелітаристи розуміють під участю, – не що інше, як твердження, що народ *повинен* правити. Оскільки це *déjà vu*, а антиелітаристи навіть не намагаються показати, як домогтися, щоб народ правив, вони, безперечно, не мають підстав нападати на тих, хто показує. Антиелітаристи не можуть показати не тільки майже нічого, якщо взагалі що-небудь, позитивного, а й майже нічого негативного. Отак ми підходимо до останнього запитання, яке інтригує нас найдужче, а саме: на основі якого критерію елітариста проголошують елітаристом? Хто такий елітарист? І я знову-таки боюся, що не почую відповіді.

Якщо критерій поділу на антиелітаристів і елітаристів полягає в тому, чи той або той автор визнає як факт, що відносини супраординації і, навпаки, субординації (тобто владні структури) неминуче існують у кожному суспільстві, тоді це ще один доказ, що більшість антиелітаристів виявиться ще й елітаристами. А якщо критерій полягає в намірі, а саме в тому, чи теорією еліт хизуються, щоб кинути виклик реальності й самій можливості демократії, тоді Парето, Моска й Міхельс – елітаристи, натомість автори, близькі до Шумпетера й Даля, – антиелітаристи, бо для них характерний протилежний намір. Може, тоді критерій – це участь? У такому випадку участь (хоч як визначену) годилося б розуміти як вододіл; суть поділу полягала б не в тому, яку завелику участь можна брати (емпіричне питання), а в тому, чи учасницька демократія може заступити – на рівні держави – представницьку демократію, і згідно з цим критерієм більшість антиелітаристів знову виявилися б елітаристами. Отже, здається, ми лишилися тільки з тим, як автор трактує «маси» (у відносинах маси й еліти). Ілюструючи це твердження, скажімо, що елітарист начебто вбачає «головну функцію еліти у стримуванні мас, в утриманні їх від спокус ... удосконалюваності та пасток демагогії»; припускає, що маси «вироджені»; що «мета виборів – аж ніяк не зміцнення демократії» і що «поправа полягає не в освіті електорату задля прищеплення йому високих стандартів, які посприяють виборіві лідерів

із найкращими якостями»⁸¹. Але кого тепер можна назвати таким порочним елітаристом?⁸² Оскільки я не бачу нікого, я вже не маю аргументів.

Якщо ми не знаємо, хто елітарист або чому він такий, це свідчить, що ми так само й не знаємо, хто антиелітарист, – як не брати до уваги однієї несхибної риси, а саме: його спроможності покликатися на «елітарність» як на об'єкт зневаги. А це полишає нас у щонайкращому разі у стані *embarras de pauvreté**, на чому й наголошують мої прикінцеві міркування.

На цьому етапі аргументації має бути зрозуміло, що конкурентно-поліархічна теорія демократії – це, по суті, описова, дескриптивна теорія, яка справді пояснює, як працює та функціонує демократія. Наступний етап аргументації полягає в доведенні, що дескриптивної теорії демократії не досить, що нам потрібна й нормативна теорія. Хоч яким може видаватися дивним, якщо це нарікання антиелітаристів, то це ще й моє нарікання. Але відтепер наші шляхи безперечно розходяться. А втім, оскільки я не маю монополії на те, яким має бути нормативне втілення в життя теорії демократії, моє заперечення антиелітарності – аж ніяк не заперечення принципу – пов'язане з принципом потреби в нормативності, – а заперечення методу. По-перше, я не розумію, чому нормативна теорія повинна відкинути дескриптивну. Яким чином нам буде краще без теорії демократії, яка пояснює її функціонування? По-друге, і це питання закутує ще густіший морок, як вади реальної демократії, що їх викрили антиелітаристи, пов'язані з їхньою учасницькою терапією, як ця терапія виправить ті вади? Не тільки цей необхідний зв'язок ніде не пояснений, а й спосіб, яким антиелітаристи підтримують свої аргументи, за всіма критеріями цілком жалюгідний.

Що ж, нехай, не звертаймо надалі уваги на послідовне й цілковите перозування тверджень авторів, яким трапилось опинитись у списку ворогів, який склали антиелітаристи. Адже перекручення сягає набагато глибше, бо викривлює саме уявлення про свідчення та існування їх. Щодо мене, я аж ніяк не вірю у святість свідчень і не вважаю, що ідеали мають бути підпорядковані ним. Я тільки думаю, що якщо ми хочемо, щоб наші ідеали були конструктивні, вони мають бути пов'язані з верифікацією фактами. Проте антиелітарний метод (так би мовити) – це просто перетворення свідчень на своєрідного чеширського кота. На реальний світ рясно покликаються, але тільки тоді, коли він припускає заперечення й *ніколи* тоді, коли він дає змогу перевірити. І справді, антиелітаристи або просто відкидають, або подають як сфабриковані елітаристами будь-які свідчення, які суперечать їхнім заявам. Скажімо, *факт*, що участь мала, перетворюють на «елітаристський аргумент»; *факт*, що пересічний громадянин

⁸¹ *Bachrach P.* – С. 40–41.

⁸² Насправді погляди, які я охарактеризував, Бахрах приписав мені. Карикагурист зневага тут такі очевидні, що редактор італійського перекладу книжки Бахраха написав, що Бахрахове хибне розуміння моєї «Демократичної теорії» – «яскравий приклад полемічного перекручення» (*Stoppino M. Presentazione.* – У кн.: *Bachrach P. La Teoria dell'Elitismo Democratico.* – Napoli: Guida, 1974. – С. XVII–XVIII), а оскільки трохи уважніший читач моєї праці дивується, чи моє розуміння демократичного урядування «дуже» відрізняється від поглядів Джона Стюарта Мілля (*Parry G. Political Elites.* – С. 152).

* Розгубленості внаслідок відсутності (*фр.*).

погано поінформований, називають «вигадкою» й т. ін.⁸³ Отже, сутність анти-елітарної стратегії полягає в тому, щоб подолати всі труднощі, просто нехтуючи їх. Розглядаючи в попередньому розділі референдумну демократію, ми з'ясували, що участь корелює з інтенсивністю вподобань, а ця інтенсивність, своєю чергою, корелює з екстремізмом. Якщо це правда, звідси випливало б, що учасницький ідеал може не мати нічого спільного зі збагаченням і повним розвитком людських спроможностей. Отож від прихильників участі нам слід сподіватися контрз'ясувань або принаймні контраргументів із приводу «інтенсивності», але ми чуємо від них тільки нічим не порушене мовчання. Крім того, ми бачили, що покоління вчених працювали над Міхельсовим залізним законом олігархії і над тим, як його можна спростувати (скажімо, використовуючи Шумпетера як протиотруту). Вихід, який знайшов для себе антиелітарист, полягає в тому, щоб узагалі не відповідати Міхельсові. Ще гірше те, що збільшення обсягу суспільних благ підтримує, якщо взагалі щось підтримує, сподівання, що кількість стимулів до масової участі зменшується. Річ безперечна, саме цю проблему й мали б розглядати прихильники участі. Але не чути навіть слова. І, нарешті, ми б хотіли почути від прихильників участі, як їхній рецепт задоволення потребу в компетентності, раціональності і, зрештою, знанні. На всі подані вище запитання відповідає Керіел, і то цілком представницьким підсумком, мовляв, «ідеалізована концепція демократії *припускає*, що всі люди загалом схильні брати участь ... що вони здатні оцінювати наслідки своїх дій ... що економічні ресурси існують, аби давати людям змогу ставати раціональними, відповідальними громадянами»⁸⁴. Що ж, я всякчас наголошував, що без «ідеалізованої концепції демократії» не було б реальної демократії, але таке твердження надто просте. Якщо можна позбутися проблем таким чином, тоді можна спекатись геть усього.

9. Нормативне визначення поліархії

Час тепер перейти до *прескриптивного визначення* демократії як системи *врядування*. Хоча перед цією проблемою дуже рідко постають безпосередньо, вона лежить в основі наших оцінок лідерства. Чи еліти та провідні меншості – це необхідне (або навіть не необхідне) зло, а чи вкрай важливий і сприятливий чинник? Зрештою, альтернатива така: лідерство треба принижувати чи підносити?

Низка авторів, що промовляють на користь останнього твердження, справляє враження, і то з огляду як на хронологічні межі, так і на велич постатей. Коли йдеться про античну добу, не хто, як Фуکیدід нагадує нам, що велич Афін досягла свого розквіту за часів Перікла саме тому, що «завдяки своєму становищу, здібностям та відомій чесності він мав змогу здійснювати незалежний контроль над масою людей»⁸⁵. Після того як збігло понад два тисячоліття й ми

⁸³ Зауважте, аргумент – це не те, що участь мала, а інформація кепська, бо це статистика. «Аргумент» полягає в тому, що тут йдеться і про альтернативні витрати. Тоді чому він «елітарний»? І невже він хибний? Адже цьому аргументові не протиставлено жодного аргументу.

⁸⁴ *Frontiers*. – С. 32 (курсив мій. – Д. С.).

⁸⁵ *Thucydides*. *History of the Peloponnesian War* / Trans. R. Crawley. – New York: Oxford University Press, 1950. – Кн. II. – Розд. VII. – С. 142–143.

знову підступили до демократії, Брайс узагальнив досвід своєї доби отаким стислим реченням: «Напевне, жодна форма врядування не потребує так видатних лідерів, як демократія»⁸⁶. А десь через п'ятдесят років, 1937 року, після падіння демократії в Італії, Іспанії та Німеччині Мадаріага писав: «Попри зовнішнє враження, ліберальні демократії залежать від лідерства, можливо, навіть більшою мірою, ніж інші, авторитарніші форми врядування; бо ... їхню природну тенденцію ослаблювати джерела політичної влади слід урівноважити вищим рівнем ... авторитету з боку їхніх лідерів»⁸⁷. У ті самі роки Карл Мангайм дійшов того самого висновку: «Брак лідерства в пізньоліберальному масовому суспільстві можна ... визначити як результат змін на гірше в доборі еліти... Саме цей загальний брак проводу створює сприятливі нагоди для груп із диктаторськими амбіціями»⁸⁸. Наприкінці Другої світової війни Ліндсей у класичній праці 1940-х років виклав такі міркування: «Якщо демократія має вижити, їй треба застосувати й використати кожен найменшу часточку вміння, знання і лідерства, яку вона може здобути. Цим складним, взаємозалежним світом, у якому ми живемо, не можна керувати без знань і вміння, прозорливості й лідерства. Будь-який культ некомпетентності може призвести тільки до лиха»⁸⁹. Ця тема з'являється і в В. О. Кі, автора, який найкраще обстоює мудрість електорату: «Вирішальний елемент здоров'я демократичного устрою – це переконання, норми і компетентність тих, хто має вплив, визначає громадську думку, є політичним активістом у цьому устрої... Якщо демократія схильна до нерішучості, занепаду й нещастя, провина полягає саме тут...»⁹⁰. А Деніел Белл сказав так: «Будь-яка оцінка спроможності суспільства задовольняти свої проблеми залежить ... від якості лідерства й характеру народу»⁹¹. Всі ці автори (а цей список можна легко продовжити) заслуговують на повагу. Навряд чи можна сумніватися, що їхні слова щиро відображують науку досвіду і справді тривалий, продуманий і часом прикрий процес навчання. Але якщо подивитися на теорію демократії взагалі, навряд чи можна сказати, що провідна думка, яку передають подані вище цитати, набула певного теоретичного статусу; вихваляння лідерства лишається бічним відгалуженням з невеликим теоретичним значенням. І це якщо не брати до уваги антиелітарних нападів.

В усіх попередніх розділах я чимало уваги присвячував взаємодії між ієрархією фактів і напруженою ідеалією, і моєю провідною нотою була думка, що демократія потребує як реалізму (усвідомлення фактів), так і ідеалізму (тиску ідеалів на факти). Тому, а також в ім'я послідовності, моє запитання нині таке: що змінюється в проблемі вертикальної демократії з огляду на ці критерії? Пряма відповідь полягає в тому, що не змінюється нічого.

⁸⁶ Bryce J. *The American Commonwealth* (1888). – С. 432 (вид. 1959 року).

⁸⁷ Madariaga S. de. *Anarchie ou Hierarchie*. – Paris: Gallimard, 1936. – С. 56.

⁸⁸ Mannheim K. *Man and Society in an Age of Reconstruction* (переклад англ. вид.) – London: Routledge & Kegan Paul, 1940. – С. 87.

⁸⁹ Lindsay A. D. *The Modern Democratic State*. – London: Oxford University Press, 1943. – С. 261.

⁹⁰ *Public Opinion and American Democracy*. – С. 558. Йдеться про кн.: Key V. O. *The Responsible Electorate*. – Cambridge, Mass.: Belknap Press, 1966.

⁹¹ Bell D. *The Cultural Contradictions of Capitalism*. – New York: Basic Books, 1976. – С. 204.

Перед нами постає ось який очевидний факт: *ідеали* демократії великою мірою лишилися такими, якими були в IV столітті до н. е.⁹². А якщо ідеали демократії – й досі здебільшого грецькі ідеали, це означає, що вони пов'язані з прямою, а не представницькою демократією. Звідси випливає, що навіть нині деонтологія й тиск цінностей на демократію промовляють тільки до горизонтального виміру політики. Безперечно, навіть грецький поліс мав урядовців і певну мінімальну вертикальність. Проте вертикальний вимір античної міської демократії можна порівнювати з вертикальним виміром загальнодержавної (nation-wide) представницької демократії десь так само, як венеціанську дзвіницю з горою Еверест. Отож дивовижним фактом є те, що ми створили представницьку демократію – здійснили диво, яке Руссо проголосив неможливим – *без підтримки з боку цінностей*. Вертикальну побудову широкомасштабної демократії не тільки не супроводили суголосні їй ідеали, а й наявні ідеали можна було за одну ніч – як ми з'ясували в 1960-х роках – перетворити на бойовий поклик проти представницької демократії. Коли сказати найменше, вертикальний вимір демократії й донині лишається *безідеальним*, а труднощі полягають у тому, що в наших ідеалах цей вимір дуже легко знаходить ворожі собі ідеали.

Очевидна річ, пряма демократія (чи то колишня, чи то теперішня) не має потреби у вертикальному тиску цінностей і не має для нього місця. Але не менш очевидним має бути й те, що ми давно вже проминули, і то без вороття, грецьку формулу. Байдуже, які можна здобути успіхи у відродженні невеличких демократій прямого типу, факт лишається фактом: демократії, де всі знають одне одного, можуть бути тільки частинами більших одиниць, зрештою, мікрочастинами якоїсь загальної одиниці, що завжди є непрямою демократією, залежною від вертикальних процесів. Якщо це так, невже ми повинні полишити ці процеси їхній інерційній, «природній» порочності? А у зв'язку з цим постає ще одне запитання: чи можна дати раду своєму майбутньому, просто відродивши ідеали минувшини, тобто ідеали, чужі проблемам представницької демократії? Здається, саме в це вірять антиелітаристи і взагалі прихильники нових лівих, бо їхня ідея та панацея полягають у простому й чистому поверненні до *горизонтальної політики* та до її поширення. Натомість мені здається, що оскільки ця ідея не пов'язана з альтиметричною конструкцією, – саме такою альтиметричною, якою вона є, – вона може тільки зробити її дедалі нефункціональнішою.

Дозвольте мені наголосити – у спробі, хоч як марній, знайти справжнє розуміння, – що якщо існує (а таки існує) надто поблажлива література про демократію, тобто література, яка заспокоює, що ми діємо так, як нам дозволяє людська недосконалість, то я не поділяю цього погляду. Якби я не був невдоволений тим, як функціонують наші демократії, я б задовольнився демократією, визначеною дескриптивно, тобто як дифузною, відкритою системою контролюючих груп, що конкурують на виборах одна з одною, і таким чином я б позбавив себе клопоту підносити до такого високого рівня свою занепокоєність нормативністю.

Дескриптивно, як я сказав, демократія – це виборча поліархія. Але якою вона *має* бути? Оскільки поліархія – це *фактичний стан*, якою є відповідна їй

⁹² З одним важливим винятком: «поцінуванням» індивідуальної особистості. Проте цей виняток не впливає на даний аргумент.

деонтологія, відповідний їй *стан норм*? По суті, питання полягає не тільки в тому, чи в далекій перспективі представницька демократія може функціонувати і, як сподіваються, вдосконалювати своє функціонування без тиску своїх власних цінностей, а в тому, – і тут воно стає ще нагальнішим, – як вона може функціонувати й далі під тиском цінностей, які дедалі більше *знецінюють* вертикальний вимір.

Про це знецінення яскраво свідчить нинішній стан нашого словника. Низка слів, які конкретно характеризують вертикальний вимір, – це «вибори», «еліта» і «добір». Усі ці терміни розуміють як *оцінкове сито*. Слово «вибори» протягом десь п'ятнадцяти століть позначало вибирання за якістю, як-от у слові *the elect*, «обранець Божий», яким серед протестантів називали тих, кого покликав Бог. Слово «еліта» походить від того самого кореня й було створене – коли аристократія втратила своє первісне значення і цим словом просто означали певний суспільний стан – саме для позначення «найкращих», *bristoi*, обраної частини (саме в цьому значенні і став уживати цей термін Парето). Натомість слово «selection», походить від латинського слова *seligere*, яке поступово злилося з *eligere* (його вживали, коли вибори конкретно позначали акт голосування), передаючи тотожне значення: вибирання з огляду на досконалість і придатність. У мові сьогоденної політики всі ці конотації або втрачені, або зазнають критики. Вибори зведені лише до одного значення: простого акту голосування. Добір означає тільки трохи щось більше, ніж просте вподобання, і то якщо його не перекручують і не принижують як «дискримінацію». Отже, в нашій мові «обраний» – це просто індивід, вибраний голосуванням на посаду, і думка, що обрані мають бути «добірними», вражає нас не як аксіологічне уточнення, а як щось зайве. І, нарешті, Лассвел перший трансформував слово «еліта» в нейтральне слово, а нинішні антиелітаристи – у слово-пугало. Хай там як, термін «еліта», цілковито забувши про причини його існування, пов'язують із владними та привілейованими.

Згадані вище перетворення можна вважати за складову частину дедалі більшого перекручення мови, яке так добре виявив та проілюстрував Орвел⁹³. Та якщо це твердження слушне про недавні надмірності, перетворення, про які йдеться, відображують здебільшого бачення політики з позиції горизонтальних цінностей. Хай там що, ми лишаємось у порочному колі, що, крутячись, прискорюється до порочного виру. Без ціннісних конотацій ми опиняємось у ціннісній порожнечі, а коли добре слово перетворюють у погане, ми маємо словник, що може виражати тільки упередження. Зрештою, ми доходимо до реальності, що лишається, за браком слова для назви цього стану, *аксіологічно зачехленою*. Цього порочного виру годі уникнути, якщо не вивести знову наперед аксіологічний елемент. Своєю чергою, цього можна досягти тільки відновивши мову, що виражала його.

Дозвольте мені почати з «добору». Тут справа ще аж ніяк не програна, бо тільки в політиці – вкрай промовисто – цей термін був нейтралізований, якщо

⁹³ Див., зокрема, чудовий додаток Орвела до роману «1984», а також: *Orwell G. Politics and the English Language // Selected Essays*.

не перекручений⁹⁴. Чимало з тих, хто вживає терміни «вибори» (election) і «добір» (selection), не розрізняючи їх, автоматично переходить – в усіх неполітичних сферах – до оцінкового значення терміна добір. Для наукового проекту, щоб він був науковим, необхідний «добір» людей, які здійснюватимуть його. В академіях «добір» кандидата на певну посаду означає, що оберуть найкращого. Коли фірма набирає персонал, вона або «добирає», або, напевне, втратить свої позиції. Невже політика демократії така проста і так глибоко відрізняється від решти суспільних процесів, що добір у ній або зайвий, або навіть гріховний? Якщо це не так, тоді нехай моє перше аксіологічне визначення буде таке: демократія має бути *системою добору* конкурентних обраних меншин. Але нехай це визначення буде ще коротшим та симетричним з дескриптивним визначенням: демократія має бути *поліархією на основі добору* (selective polyarchy).

Якщо зупинитись і подумати, слова «поліархія на основі добору» самі по собі промовисті і вкрай насичені значенням. Проте годі сподіватися, що ця неповнність значенням так легко дійде до адресата. Щоб плисти супроти хвиль зубоженої мови, потрібні постійні зусилля. Тож я тепер підступлю до цієї проблеми з іншого боку – з боку рівності. Безперечно, наш спосіб розв'язку проблеми вертикальної демократії вирішальною мірою залежить від нашого ставлення до концепту рівності. Але очевидність цього твердження затирається, коли доводять, мовляв, хоча рівність – головна цінність горизонтальної демократії, саме через це вона не є й не може бути головною цінністю вертикальної демократії (головною цінністю якої є натомість свобода). Навіть якщо так, я хочу запитати, чи може (і як саме) концепт рівності ввійти у вертикальний вимір.

Монтеск'є повторював науку Платона й Арістотеля, коли писав, що «принцип демократії занапащений не тільки тоді, коли втрачено дух рівності, а й тоді, коли запановує дух крайньої рівності й кожен хоче бути рівним із тими, кого він обирає, щоб вони врядували над ним». Отож, додає Монтеск'є, «демократія повинна уникати двох надмірностей: духу нерівності, що призводить ... до врядування однієї особи, і духу крайньої рівності, що призводить до деспотизму однієї особи»⁹⁵. Руссо, хоч і був антагоністом Монтеск'є, говорив щось дуже близьке, коли стверджував, що «це вочевидь суперечить законам природи, байдуже, як ми визначаємо їх, коли ... недоумок керує мудрецем»⁹⁶. Що ж, байдуже, як ми визначимо недоумка й мудреця, факт полягає в тому, що ми невпинно оцінюємо свого ближнього як людину, що «небагатого варта» або, навпаки, як «першорядну». І критерії тут не пов'язані з суттю (мені немає потреби говорити про критерії краси, щоб підтримати фактичне твердження, що люди, коли йдеться про красу, діляться на певні категорії). Оскільки люди ма-

⁹⁴ Скажімо, існує таке визначення «дбору»: «процедури, завдяки яким теперішні можновладці самі обирають своїх наступників та рівню» (Eckstein H., Gurr T. R. Patterns of Authority: A Structural Basis for Political Inquiry. – New York: Wiley, 1975. – С. 372). Таке пояснення: а) знищує якісну конотацію терміна; б) змінює його значення («добір» набуває значення «кооптації»), а отже, в) збільшує без усякої потреби його двозначність.

⁹⁵ Montesquieu C. L. L'Esprit des Lois. – Кн. VIII. – Розд. II.

⁹⁶ Rousseau J.-J. Discourse on Inequality, останнє речення.

ють безліч типів і різновидів, кожен індивід цілком може оцінити іншого на основі власних критеріїв. Хай там як, ми завжди судимо про інших людей та оцінюємо їх як таких, що мають вищі, однакові з нами або нижчі якості. Чи означають ці слова, що ми вступаємо до царини, звідки вигнано всяку рівність? Ні, не конче. Я б радше сказав, що ми зіткнулися тепер із питанням: *вирівнювати слід угору чи вниз?*

Коли доходить до цього вибору, антиелітаристи фактично тиснуть, навіть якщо незумисне, на акселератор вирівнювання вниз, бо їхні аргументи вочевидь спираються на поцінування *тільки* горизонтальної концепції демократії. Але чи свідчить це, що «елітаристи» підтримують якимсь адекватним способом протилежний вибір – вирівнювання вгору? Це питання справді інтригує. Оскільки так звані елітаристи – це не група, хоч якось пов'язана між собою, і оскільки ми навіть не знаємо, згідно з яким критерієм визначають елітариста, ми лишаємося тільки з однією провідною ниткою, а саме: нам треба визначити, хто вживає термін «еліта» і в якому значенні. У зв'язку з цим я вже зазначав, що Лассвел змінив значення слів Парето, трансформувавши еліту в суто альтиметричний концепт, визначену як ті, хто має найбільшу владу, верхівка владного класу, «можновладців політичного утворення»⁹⁷, і ця семантична зміна зумовлює певні наслідки. Лассвел, здається, зводить слово «еліта» до значення «тих, хто має владу», щоб припасуватися до *Wertfreiheit*, свободи від цінностей; але навіть у цьому разі, даючи слову «еліта» нейтральну конотацію, Лассвел натрапив на зайвий клопіт і породив при цьому інший. Натрапив на зайвий клопіт, бо ж міг би обрати якийсь загальний термін, що вже існував. Термін Моски «політичний клас» є цілком вільний від цінності. Владна група, контрольна меншість, можновладці – це все терміни, вільні від цінності. І породив клопіт – принаймні для політичної теорії, – бо його нове визначення знищило єдиний збережений ціннісний термін.

Якщо еліти, надто політичні еліти, визначені на основі самої влади, або альтиметричних підстав, саме це визначення не дає нам помітити розбіжності між, з одного боку, *елітними якостями* (і нормами), а з другого – *владними позиціями* (хибно уподібненими до елітних позицій). Тому дослідження еліти недобачають найважливішого, бо ж ідеться не про питання, чи владний (powerful) існує, і не тільки про питання, чи *владних еліт* кілька, а, зрештою, про питання, яку еліту – справжню чи апокрифічну – репрезентує владний⁹⁸. Отже, ясним і неминучим наслідком підходу Лассвела є або безпідставне приписування *ціннісного*

⁹⁷ Одне з визначень еліти див. у вид.: *Lasswell H. D., Lerner D. The Comparative Study of Elites.* – Stanford: Stanford University Press, 1952. – С. 13. Інші автори визначають «еліти» як «індивідів, що займають стратегічні позиції» й наголошують, «що слово “еліта” не вживають ... для позначення осіб, що їх начебто вирізняють “вищі” особисті якості чи вміння» (*Field G. I., Higley J. Elitism.* – London: Routledge & Kegan Paul, 1980. – С. 20).

⁹⁸ Цікаво зазначати, що, хоча цього всього однаково недобачають як елітаристи, так і антиелітаристи (хоч як вони поділяються між собою), К. Райт Міллз наполягав, що владну еліту слід відрізнити від інтелектуальної еліти, і намагався зробити владну еліту підзвітною перед інтелектуальною. Див.: *Mills C. W. The Causes of World War Three.* – New York: Simon and Schuster, 1958. – Розд. 7.

значення еліти байдуже якій владній структурі, що існує, або *знецінення* всього, що могло бути вартісним у такій владній структурі, або й те, і те у страшному поєднанні. Адже так можна дійти або до простого освячення status quo, або, навпаки, цілковитого паплюження його. В першому випадку антиелітаристи знаходять тут найкраще виправдання своєї критики; у другому – свого природного предка. В обох випадках ми чинимо гріх, плутаючи *факти з легітимністю* і, в принципі, позбавляючи питання про цінність ціннісного змісту.

Повертаючись до вибору між вирівнюванням угору чи вниз, ми бачимо, що аргументація зупинилась ось на якому міркуванні: якщо антиелітарна ідея може тільки заохотити (байдуже з якими намірами) вирівнювання вниз, інтригу породжує питання, чи протилежний вибір – вирівнювання вгору – справді було турботою начебто елітаристів. Відповідь на це питання ми почасти маємо: школа Лассвела, коли зважити на її концепт еліти, не виявляє такої турботи. А решта відповіді така сама, бо в останні десятиріччя теорія демократії наголошувала, і то всюди, здебільшого на горизонтальній демократії; і що більшою мірою ми розуміємо демократію тільки в горизонтальному напрямі, то більшою мірою (перефразуючи Маркузе) маємо одновимірну демократію, що відповідає вкрай *зубоженій одновимірній рівності*.

Безперечно, автори рухаються від «рівності повноважень» («equality of power») у розумінні горизонтальної рівності (рівних повноважень демосу) до «рівності можливостей» («equality of opportunity»), тобто до рівності, яка припускає вертикальні процеси. Проте рівні можливості вказують не так на кінцевий стан, як на початок, старт. Якщо перейматися *наслідками для цінності*, що їх породжує кожен вид рівності, тоді видавалося б, ніби рівність можливостей виправдовує рух угору, формування, проте не конче приписує цінність цьому формуванню. Отже, могло б видаватися, ніби рівність, яка найбільшою мірою обмежує вертикальні процеси і вертикальний розвиток демократії, – це «рівність заслуг», тобто Аристотелева пропорційна рівність. Щоб інтерпретувати рівність як *цінність, що підносить (upgrading value)*, застосовують такий принцип: кожному своє, тобто кожному – залежно від його заслуг, спроможності і таланту.

Попереднє нормативне визначення було таке: демократія повинна бути поліархією на основі добору. Тепер його можна доповнити наступним визначенням: демократія повинна бути *поліархією заслуг*. Аргумент, що вирівнювання нерівних талантів – це не справедлива, а несправедлива рівність, може нас не зворушувати. Навіть якщо так, аргумент, який важко критикувати, полягає в тому, що рівність заслуг (відповідно до спроможностей) сприяє суспільству загалом, тоді як рівність вад (однаковий статус нерівним) – *кепська рівність*, рівність, яка шкодить усьому загалові. За словами Роулза, «соціально-економічні нерівності слід упорядкувати так, щоб від них *а)* можна було розважливо сподіватися, що вони будуть кожному на користь; *б)* будуть пов'язані зі становищами та посадами, відкритими для всіх»⁹⁹. Що ж, якщо все буде так упорядковане, такий стан чудово охарактеризує поліархію, засновану на заслугах.

⁹⁹ Це «перше твердження» «початкової позиції» Роулзового другого принципу справедливості. Див.: Rawls J. A Theory of Justice. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1971. – С. 60.

Одне заперечення, серед інших, полягало б у тому, що подані вище міркування ширяють на суто абстрактному рівні. Аби надати цій аргументації бодай трохи конкретності, слід передусім поставити таке запитання: *рівний відносно кого?* Задля відповіді я пропоную пригадати уявлення про референтну групу, а конкретніше – про еліту (в первісному значенні цього слова), зображену як референтна група. Зв'язок тут такий: передаючи уявлення «гідний вибору», термін «еліта» вказує на певну референтну групу, і то на *ціннісну* референтну групу¹⁰⁰. Отже, на питання «Рівний відносно кожного?» можна відповісти так: відносно *ціннісних параметрів еліти*. Адже відомо, що конкретні еліти аж ніяк не складаються з тих (і не збігаються з ними), кому трапилося мати владу (реальним політичним класом). Натомість у референтній групі перспективні групи перебувають під постійною увагою: вони стають «референтними» на основі своїх чеснот тоді й тільки тоді, коли мають чесноти. Це твердження можна підсумувати так: рівність конкретно сприяє піднесенню, *зростанню цінності*, коли пов'язана з «елітою», – за умови, що цей термін розуміють як референтну групу і вводять його в референтну теорію еліт.

У цьому розділі ми пройшли дуже довгий шлях, і тому дозвольте мені нагадати хід аргументації. Підходячи до демократії як до системи врядування, ми постаємо перед проблемою контролюючих груп і лідерства. Один зі способів розв'язку цієї проблеми – визнати, що влада нерівно розподілена, що існують владні групи і що з усією ймовірністю вони існуватимуть і далі. Таку позицію можна назвати реалістичною, і тут моє заперечення полягає не в тому, що котрийсь із цих поглядів емпірично хибний, а в тому, що всі вони лишають ситуацію точно такою, як вона є. Протилежний спосіб підходу до проблеми втілює антиелітарна позиція, і тут моє заперечення набуває такої форми: нетривалі полемічні здобутки антиелітарної ідеї великою мірою переважає її внутрішня вада. Тут не слід помилятися, бо, знецінивши владу на основі заслуг, ми просто отримаємо владу без урахування заслуг; бо, знецінивши добір, ми просто отримаємо добір щонайгірших, а знецінивши рівність заслуг, ми просто отримаємо рівність вад.

Оскільки цей аргумент розміщений у перспективі, доречним буде таке запитання: що становить нинішні й безпосередні небезпеки для демократії як політичної форми? Якийсь різновид «урядування меншості»? Гадаю, ні. Адже очевидний факт полягає в тому, що всі демократичні уряди – деякі більшою мірою, деякі меншою – втрачають авторитет і спутані надто великою кількістю вимог, яким вони нездатні дати раду. Зауважте, що перенавантаженість уряду – це не великий уряд. Хоч і можна сказати, що великий уряд зменшує перенавантаженість, це речі, які, безперечно, можуть існувати окремо. Отже, ми живемо в затиснутій, придавненій з усіх боків демократії, яку характеризує низька урядова спроможність, тобто малий опір до вимог і мала спроможність ухвалювати й запроваджувати рішення. Здебільшого станом, характерним для 1960–1970-х років, були нерішучість, короткозорість, неефективність і надмірні витра-

¹⁰⁰ Зауважте, що у випадку добору термін «еліта» був знецінений тільки у сфері політики. Коли ми говоримо, наприклад, про інтелектуальні еліти, первісна конотація зберігається.

ти¹⁰¹. Але не все це – прикрі речі. Насправді такий стан переконливо засвідчує, – всупереч протилежним заявам прихильників теорії вдосконалюваності, участі в політичному житті та популістів, – що представницька демократія – аж ніяк не ганьба, не держава, де люди позбавлені належної їм влади. Адже це все підтверджує міру, якою представницькі зв'язки максимізували *чуйність до потреб виборців*. Проте чуйність до потреб виборців – лише один елемент представницького врядування. Уряд, який просто поступається вимогам, просто подається, виявляється вкрай безвідповідальним урядом – урядом, що не дорожить до своєї відповідальності. Адже представницький – це не тільки відповідальний *перед*, а й відповідальний *за*. А це означає стверджувати, що представництво, по суті, складається з двох елементів: чуйності до потреб виборців і незалежної відповідальності¹⁰². І що більшою мірою уряд стає чуйним *до*, на шкоду відповідальності *перед*, то більша ймовірність, що над нами урядують кепсько, а то й зовсім не урядують. Це однаково що сказати: що більшу ми собі дозволяємо чуйність до потреб виборців, то більша потреба в *незалежній відповідальності*, бо саме в ній насправді й полягає лідерство.

Таким чином, ми повертаємося до питання, з якого починали, а саме: становить лідерство складовий елемент демократії чи ні. Давній, але нині відроджений погляд полягає в тому, що лідерство потрібне тільки тією мірою, якою роль народу лишається другорядною. Цей погляд дуже легко знаходить схвалення. Та якщо його прихильники справді вірять у нього, чому б не замінити лідерів «адміністраторами», призначеними жеребкуванням? Чекаючи, поки буде випробувана ця альтернатива, дозвольте мені закінчити мою власну думку.

Коли демократія визначена як виборча поліархія, ми не говоримо про «добре» функціонування системи, бо виборча конкуренція забезпечує не якість результатів, а тільки їхній демократичний характер. Решта – вартість кінцевих результатів – залежить від якості (а не тільки чуйності до потреб виборців) лідерства. Та хоч украй важливу роль лідерства часто визнають, в теорії демократії йому дістається тільки незначний статус. Мої пошуки вертикального нормативного визначення якраз і спрямовані на розв'язок цієї проблеми. Задля цього я запропонував *референтну теорію еліт* і два стислі визначення, що, на мою

¹⁰¹ Див.: Crozier M. J., Huntington S. P., Watanuki J. The Crisis of Democracy: Report on the Governability of Democracies to the Trilateral Commission. – New York: New York University Press, 1975; Lombardo A. La Crisi delle Democrazie Industriali. – Firenze: Vallecchi, 1977. Загальну оцінку див. у вид.: Challenge to Governance: Studies in Overloaded Politics / Ed. R. Rose. – Beverly Hills: Sage, 1980. На економічному аспекті наголошено у вид.: Rose R., Peters B. G. Can Government Go Bankrupt? – New York: Basic Books, 1978. Конкретніше див.: Brittan S. The Economic Contradictions of Democracy // British Journal of Political Science. – 1975. – №1; Buchanan J. M., Wagner R. E. Democracy in Deficit: The Political Legacy of Lord Keynes. – New York: Academic Press, 1977.

¹⁰² Я описую незалежну відповідальність як характерний елемент сучасного представництва (на відміну від середньовічної мандатної теорії представництва) у своїй статті, де й подаю докладну аргументацію: Sartori G. Representational Systems // International Encyclopedia of the Social Sciences. Найголовнішу бібліографію див. вище в розд. 2, прим. 21.

думку, підсилюють одне одного, а саме: демократія повинна бути: а) поліархією на основі добору; б) поліархією заслуг. Як казав Джон Стюарт Мілль: «Коли ми бажаємо мати хорошу школу, не слід виганяти звідти вчителів»¹⁰³. Хоч яка вартість цих пропозицій, головне полягає в тому, що теорія демократії загалом не спромоглася спроектувати цінність рівності у вертикальний вимір. Якби суспільство без проводиря взагалі було можливим, ми б могли тільки радіти, і в цьому аспекті ми нещодавно таки мали успіхи. Та якщо відсутність проводиря чи лідера – не розв'язок, тоді наша нинішня зневага до еліт або страх перед ними – анахронізм, що робить нас сліпими до проблем і небезпек, які постають попереду. Що більше ми забуваємо, що демократія – це система врядування, то тяжчими стають наші труднощі й множиться їхнє число.

¹⁰³ *Mill J. S. Considerations.* – Розд. 15 (с. 228 вид. 1958 року) [327].

Роберт А. Даль

Сучасне суспільство організованого плюралізму

Історично поліархія завжди була тісно пов'язана з суспільством, яке характеризується великою кількістю взаємопов'язаних показників: відносно високим рівнем доходу й добробуту на душу населення, довгостроковим зростанням доходу й добробуту на душу населення, високим рівнем урбанізації, швидким зменшенням частки сільського населення або відносно невеликою його часткою, великою різноманітністю професій, значною часткою письменого населення, порівняно великою часткою людей з високою освітою; економікою, в якій виробництво здійснюється в основному незалежними фірмами, чиї рішення орієнтовані на вітчизняний та міжнародний ринки; відносно високим рівнем умовних показників добробуту – у тому числі кількістю терапевтів і лікарняних ліжок на тисячу чоловік, тривалістю життя, часткою сімей, володіючих товарами тривалого використання; низькою дитячою смертністю і т. ін. Ці соціальні показники тісно співвідносяться один з одним, що тягне за собою обґрунтування – якщо подальше обґрунтування досить очевидного історичного факту необхідне – того, що перелічені показники виступають індикаторами більш чи менш визначеного типу соціальної системи¹. У великій і все більше зростаючій кількості досліджень про умови появи демократії спільним місцем є співвідношення між будь-яким із цих соціальних показників та індикаторами демократії: або поліархії.

Як нам назвати тип суспільства, котрий так неприховано сприяє поліархії? Такий тип суспільства може мати багато назв: ліберальний, капіталістичний, буржуазний, суспільство середнього класу, бізнес-суспільство, сучасний (або постмодерний), конкурентний, орієнтований на ринок, відкритий. Однак більшість наведених термінів занадто сильно підкреслює другорядні риси й особливості суспільства такого типу. Деякі з істотних рис, можливо, найкраще можуть бути передані терміном «сучасність» (як, наприклад, історично високий середній рівень доходів, добробуту, споживання, освіти, різноманітних професій, значна частка міського населення, швидке зменшення частки сільського насе-

¹ Див., наприклад, табл. 1 (яка показує співвідношення пояснюючих перемінних) у кн.: *Vanhanen T. The Emergence of Democracy: A Comparative Study of 119 States, 1850–1979.* – Helsinki: Finnish Society of Arts and Letters, 1984.

лення й економічно вигідне сільське господарство). Інші аспекти можуть бути відображені в словах «динаміка суспільства» (економічне зростання, поліпшення життєвих стандартів), а також «плюралізм» (численні відносно автономні групи й організації, здебільшого в економіці). Таким чином, дозвольте нам називати цей особливий тип суспільства «сучасним динамічним суспільством плюралізму», а країну з цими ознаками – «сучасною динамічною країною плюралізму» (для зручності – СДП-суспільство та СДП-країна).

Чому СДП-суспільство сприяє поліархії?

Так багато характеристик СДП-суспільства сприяє поліархії, що було б помилкою виділити одну чи дві як головні або причинні. Однак уся різноманітність сприяючих аспектів може бути зведена до двох основних: 1) СДП-суспільство розсосереджує владу, вплив, силу й контроль між різними індивідуумами, групами, асоціаціями та організаціями²; 2) воно виховує у своїх громадян склад розуму й погляди, які сприяють появі демократичних ідей. Хоча ці дві особливості виникають незалежно одна від одної, вони підсилюють одна одну³.

Найважливіше в СДП-суспільстві те, що, з одного боку, воно забороняє зосередження влади в руках окремої групи, а з другого – розсосереджує цю владу серед декількох відносно незалежних виконавців. Останні мають силу і владу, достатні для того, щоб чинити опір однобічному домінуванню, змагатися один із одним у перевагах, утягувати себе в конфлікти й угоди та здійснювати дії, ні від кого не залежні. Характерною рисою СДП-суспільства є розсосередження: *політичних ресурсів* – таких як гроші, знання, статус і доступ до організацій; *стратегічних місцезнаходжень*, особливо в економічних, наукових, освітніх та культурних галузях; *угодовських позицій* – як прихованих, так і наявних, у економічній галузі, науці, засобах зв'язку, освіті тощо.

Серед засобів, за допомогою яких СДП-суспільство сприяє демократичним переконанням, ми дозволимо собі виділити лише деякі. Економічне зростання характерне для СДП-суспільства, виховує переконання, що обопільна вигода може бути досягнута за допомогою підвищення продуктивності. У політичному житті політичні ігри не повинні закінчуватися рахунком один – нуль; у такому разі політичні опоненти не обов'язково стають запеклими ворогами, а переговори й угоди можуть привести до взаємовигідних компромісів. Таким чином, якщо уряд будь-якої держави обмежений його елітою, що було, як правило, в країнах, котрі пізніше перетворилися на поліархії, в СДП-суспільстві може виникнути конкуруюча політична система, в якій компроміс відіграє важливу роль. Проте в СДП-суспільстві важко підтримувати обмеження лише елітою. Оскільки розсосередження багатства, доходів, освіти, статусу й сили створює

² Я не прагну тут визначити відмінність між силою, впливом, владою і контролем. Винятково для зручності в іншій частині цього розділу я в основному використовую термін «влада».

³ Ванханен підкреслює значення першого фактора «Демократія з'являється в умовах, коли силові ресурси стануть так широко розповсюджені, що ніяка група вже не зможе придушувати своїх суперників чи підтримувати свою гегемонію» (*Vanhanen T The Emergence of Democracy*). Однак автор не надає особливого значення другому фактору і, очевидно, вірить, що він просто похідний від першого.

різні групи людей, які визнають одні одних рівними в правах і можливостях, розмиваються або навіть зникають межі поміж членами цих груп⁴. СДП-суспільство таким чином надає кожній конкуруючій групі можливості апелювати до логіки рівноправності з тим, щоб виправдати своє втручання в політичне життя. У той же самий час воно послабляє здатність привілейованої групи виправдати своє виключне право на участь в політичному житті. Прийняття нової групи ще більше полегшується політичним суперництвом та конкуренцією в середовищі еліти. Якщо члени нової групи володіють політичними ресурсами, котрі можуть бути вжиті з користю, як це звичайно й буває, то деяким членам правлячої групи стає вигідно вимагати входження новачків у політичне життя суспільства в обмін на їхню підтримку.

Отже, тільки-но члени привілейованої меншості починають керувати державою за допомогою зачаткового демократичного процесу, обмеженого своїм колом, як це зробила британська аристократія у XVIII столітті, розвиток СДП-суспільства все більше й більше утруднює недопущення інших груп, особливо найближчих до цієї меншості в соціальному та економічному відношеннях. Але при послабленні станових перегородок важко не досягти включення всіх верств до політичного життя. Таким чином, у системі, де політична конкуренція вузько обмежена, динаміка СДП-суспільства спрямована на максимальне розширення її соціальної бази. Коли СДП-суспільства почали розвиватися одне за одним, вони цим самим сприяли розвитку поліархії.

Обмеження

Однак зв'язок між СДП-суспільством і поліархією не можна вважати простим причинно-наслідковим зв'язком. Строго кажучи, СДП-суспільство не є ані необхідною, ані достатньою умовою для поліархії.

1. У той час як СДП-суспільство розсосереджує владу для запобігання її монополізації будь-якою однією групою, воно не може уникнути істотної нерівності в розподіленні влади. У результаті громадяни в поліархіїх далеко не рівноправні щодо свого впливу на уряд чи державу. З цього випливає декілька запитань. Чи розподілена влада настільки нерівномірно, що поліархії фактично керуються домінуючою верхівкою? Чи повинні поліархії бути більш демократизовані, і якщо так, то яким чином? Ці питання ми розглянемо в наступних розділах.

2. Більше того, якщо поліархія розвинулася в країнах, де відсутнє СДП-суспільство, очевидно, що СДП-суспільство не є необхідною умовою для існування поліархії. Провідним сучасним винятком з цього правила взаємозв'язку між поліархією та СДП-суспільством виступає Індія, де поліархія була встановлена ще тоді, коли населення було в більшості сільським, неписьменним, набагато менше спеціалізованим, ніж у СДП-країнах, – і при цьому вкрай консервативним і законслухняним щодо поведінки й переконань. Хоч поліархія була анульована через чверть століття квазіавторитарною владою обраного

⁴ Знаменитий виняток з цього правила допоможе проілюструвати сказане. Фактичне виключення південних негрів з числа дієздатних громадян Сплучених Штатів було сильно спрощене відносною простотою відмінності рис самої раси.

народом прем'єр-міністра Індіри Ганді, через декілька років вона знову була відновлена.

Ще більше підтверджують це країни, де інституції поліархії пустили міцне коріння задовго до появи в них СДП-суспільства, у той час, коли вони ще були переважно аграрними. Наприклад, коли в Сполучених Штатах на початку ХІХ століття сформувалися інституції білої чоловічої поліархії, населення там було в основному сільським і аграрним. У 1800 році 94% його мешкало в сільській місцевості, а в 1830 році (лише за декілька років до славнозвісного візиту Токвіля) – 91%. У 1820 році 72% зайнятого населення (за даними перепису населення США) працювало на фермах, а десятиріччям пізніше – 70%. Дійсно, тільки в 1880 році неаграрні працівники перевищили чисельністю аграрних, і лише в 1890 році перепис уперше зафіксував невелику перевагу міського населення (пункти з населенням 2500 чоловік і більше) над сільським⁵. Проте, за спостереженням Токвіля (серед решти інших), сільське населення США відрізнялося двома дуже важливими рисами, котрі роблять СДП-суспільство сприятливим для поліархії: воно здійснювало широке роззосередження влади й виховувало демократичні переконання. По суті ідеологи аграрного республіканізму – такі як Томас Джефферсон і Джон Тейлор – були настільки глибоко переконані, що аграрне суспільство незалежних фермерських сімей у край необхідне для існування демократичної республіки, що не могли навіть припустити можливості продовження існування республіки в Сполучених Штатах після того як фермери перетворяться на мізерну меншість.

Як і в Сполучених Штатах, розвиток поліархії відбувався і в інших країнах, де фермерів була більшість: серед новозаселених країн до них належать Канада, Австралія та Нова Зеландія, а серед старих європейських – Норвегія, Швеція, Данія та Швейцарія⁶.

⁵ U.S. Bureau of the Census, 1960. Historical Statistics of the United States, Series A 195209. – С. 14 і Series D 3646. – С. 72.

⁶ «Демократії спочатку виникли в країнах, де землеволодіння було широко розповсюджене і грамотність майже повсюдна, але й де ... урбаністичне і неагрикультурне населення було все ще порівнянно нечисленне» (*Vanhanen T. The Emergence of Democracy*. – С. 126). У порівняльному дослідженні появи демократій в 119 країнах за період 1850-1979 рр. Ванхенан дійде висновку про те, що відсоток сімейних ферм – це корисна змінна для пояснення появи демократії. Однак, у той час як СДП-суспільство розвивається і частка населення, зайнятого в сільському господарстві, зменшується, сімейні ферми самі по собі вже перестають служити поясненням роззосередження влади. Для сучасного періоду, отже, Ванхенан розглядає сімейні ферми з погляду відсотка населення, зайнятого в сільському господарстві, і відсотка сільськогосподарської продукції у ВВП (*Vanhanen T. The Emergence of Democracy*). Стефенс показує, що серед 13 західноєвропейських країн (включаючи Фінляндію й Австро-Угорщину) у семи, де основною формою землеволодіння на 1900 рік був малий наділ, демократичні інституції, встановлені до 1919 року, успішно пережили період між війнами, у той час як в одній країні (Фінляндія) мало місце «часткове затмарення демократії». З п'яти країн, де велике землеволодіння переважало в 1900 році, тільки в Британії демократія закріпилася, у той час як у Австро-Угорщині, Іспанії, Італії і Німеччині були встановлені авторитарні режими (*Stephens E. H., Stephens J. Democracy and Authoritarianism in the Caribbean Basin // Доповідь, виголошена на XII Міжнародному конгресі Карибської дослідницької асоціації. 26–29 травня 1987 року*).

Хоч ці приклади й демонструють, що наявність СДП-суспільства не дуже істотна для поліархії, ми навряд чи можемо взяти під сумнів те, що дві основні риси СДП-суспільства – розсосередження влади й виховання співчуваючих демократії поглядів – є важливими для стабільного й тривалого існування поліархії.

3. У ХІХ столітті дві основні риси СДП-суспільства були найбільш помітні в аграрних суспільствах незалежних фермерів. Але в наступному столітті вільні фермерські суспільства майже зникли, поступившись місцем СДП-суспільствам, котрі, як і сама поліархія, є продуктами ХХ століття. Сьогодні країни з переважно сільським населенням не мають ані вільних фермерських суспільств ХІХ століття, ані СДП-суспільства ХХ століття, до того ж звичайно в них відсутні дві риси, необхідні для демократичної стабільності. Відповідно, на відміну від вільних фермерських суспільств ХІХ століття, сучасні аграрні суспільства не забезпечують відповідної бази для поліархії.

4. Нарешті, наявність СДП-суспільства явно не достатня для поліархії, оскільки не всі СДП-країни стали поліархіями. Найбільш переконливі приклади 1980-х років – Югославія, Південна Корея і Тайвань. У кожній із цих країн розвиток СДП-суспільства призвів до появи демократичних ідей, рухів та опозицій, які керівництво врешті-решт змогло придушити. Щоб зрозуміти, чому наявності СДП-суспільства не завжди досить для появи поліархії, слід узяти до уваги додаткові чинники. Про один із них – концентрацію контролю над засобами тиску – вже йшлося. Тепер перейдемо до наступних.

Наслідки субкультурного плюралізму

Уявіть собі ситуацію, за якої значна частина населення країни вважає, що його стилю життя та життєвим цінностям загрожує серйозна небезпека з боку іншої частини населення. Існує певна ймовірність того, що, зіткнувшись із конфліктом такого роду, поліархія переросте в громадянську війну, чи її змінить інший недемократичний режим – або відбудеться й те, й інше. Будь-який недемократичний режим може з успіхом придушувати публічні прояви прихованого конфлікту за допомогою своїх засобів силового примусу; поліархія ж не може зробити цього, оскільки, використавши такі засоби, вона перестане бути поліархією.

Правомірно припустити в такому разі, що перспективи поліархії значно звужуються, якщо моральні принципи й переконання людей усередині країни призводять до політичних конфліктів і, відповідно, розширюються, якщо погляди й переконання спільні і не стають джерелом конфліктів. Отже, із збільшенням впливу відмітних особливостей субкультур країни шанси поліархії повинні знижуватися. Субкультури звичайно формуються навколо етнічних, релігійних, расових, мовних або релігійних відмінностей, спільного історичного досвіду або успадкованих міфів. Менш характерні випадки, коли в деяких країнах могутні субкультури, що мали відмітні риси, формувалися, в першу чергу, навколо ядра політичної партії та ідеології⁷. Чим сильніша субкультура, і чим наяв-

⁷ У моїй дискусії про субкультури в «Поліархії» я виключив з розгляду партійно-ідеологічні субкультури. Тепер мені здається, що я зробив помилку, оскільки демократія не прижилася в країнах, де партійно-ідеологічні субкультури відігравали важливу роль, як у Чилі 1973 року.

нішими відмітними ознаками вона характеризується, тим більшою мірою отожднюють себе з нею суб'єкти, і тим більше вони взаємодіють між собою і менше – із суб'єктами інших субкультур. Трапляються екстремальні випадки, коли більшість суб'єктів однієї субкультури проживає все своє життя практично в повній ізоляції від суб'єктів інших субкультур. Вони являють собою мовби окрему націю всередині країни. Шлюби, дружба, ігри, спорт, спільне споживання їжі, свята, процес освіти, церемонії, релігійні, обряди і навіть розв'язання економічних проблем відбуваються майже виключно всередині цієї субкультури.

Таким чином, ситуація, коли суб'єкти однієї субкультури починають вірити, що їхньому спільному життю серйозно загрожують дії або наміри суб'єктів інших субкультур, нагадує ситуацію, за якої існування громадян однієї країни поставлене під загрозу силою іншої держави. Так само, як громадяни цієї країни, суб'єкти даної субкультури з усіх сил чинитимуть опір будь-якому вторгненню та заселенню на їхній території, якщо це вторгнення поставить під загрозу збереження їхньої субкультурної спадщини. Якщо їхні опоненти також являють собою окрему субкультуру, суб'єкти якої відчувають подібну загрозу з боку своїх супротивників, то конфлікт між ними напевно матиме вибухову силу. Оскільки міжсубкультурні конфлікти загрожують самосвідомості особистості та групи, їх сталому укладу життя, а також викликають глибокі й сильні емоції, оскільки такі жертви самосвідомості й порушеного способу життя не можуть бути виправдані й урегульовані шляхом переговорів, то все це призводить до того, що розбіжності між різними субкультурами дуже часто перетворюються в жорстокі конфлікти, що не піддаються розв'язанню за допомогою переговорів. У країні, де постійно виникають такі конфлікти, існування поліархії навряд чи можливе.

Ці теоретичні міркування підкріплюються емпіричними даними. Поліархія набагато рідше зустрічається в країнах з яскраво вираженим субкультурним плюралізмом⁸.

Деякі обмеження

Все ж таки відношення поліархії до субкультурного плюралізму являє собою складне явище. Оскільки субкультурний плюралізм розповсюджений у відносно більшій мірі в країнах, котрі здобули незалежність після 1945 року, пройшли через усі труднощі становлення нації та мають зараз низький рівень економічного розвитку, їхня деяка спільність може пояснюватися за допомогою інших чинників. Більше того, навіть якщо культурна однорідність і сприяє поліархії, очевидно, що однієї її недостатньо для встановлення і підтримки поліархії. Той факт, що культурна однорідність не веде до появи поліархії автоматично, добре простежується на прикладі Північної та Південної Кореї, де панували недемократичні режими, хоч це найбільш однорідні країни світу в культурному відношенні. До списку відносно однорідних країн з недемократичним режимом можна також додати Південний Йемен, Йеменську Арабську

⁸ Дані в «Поліархії» хоча і відбивають ранні 1960-ті роки, але виявляють безпосередню відповідність. <...>

Республіку, Східну Німеччину, Польщу, Об'єднані Арабські Емірати та, упродовж більшої частини його історії, Гаїті⁹.

Ще важливіший той факт, що культурна однорідність – не обов'язкова умова для встановлення поліархії. Вірніше буде сказати, що за певних умов поліархія може вижити і навіть непогано функціонувати, незважаючи на розвинений субкультурний плюралізм. У деяких країнах успішним виявилось вирішення, котре можна назвати «консоціативною демократією»¹⁰.

Консоціативна демократія як одне з рішень

Найяскравіші приклади поліархій, які продовжують існувати в умовах найсильнішого субкультурного плюралізму, – це Швейцарія, Бельгія, Австрія та Голландія. Швейцарці в найбільшій мірі розділені і релігією, і мовою. Крім релігії та мови, всі 25 кантонів, за невеликим винятком, внутрішньо дуже однорідні і характеризуються повагою до релігії та мови; як наслідок цього, країна поділена на регіони за територіальними лініями. Відносно мови бельгійці поділяються на фламандців, які розмовляють голландською мовою, та франкомовних валлонів. Хоч більшість бельгійців номінально сповідують католицизм, мовні відокремлення частково співпадають з католицькою або антиклерикальною орієнтацією. Крім того, і католики, які розмовляють фламандською мовою, і франкомовні валлони, налаштовані більш антиклерикально, досить густо сконцентровані географічно, за винятком Брюсселя. Австрія була історично поділена на три різних антагоністичних «табори», котрі формувалися довкола ідеології й підсилювалися релігійними поглядами, а також, деякою мірою, й місцем проживання – міською або сільською місцевістю. У Голландії взаємодія релігії та ідеології призвела до появи чотирьох окремих блоків, або *zuilen* (католицького, кальвіністського, ліберального і соціалістичного), кожний з яких являє собою строго обмежену субкультуру, яка має свої власні переконання, дружбу, партнерів для шлюбу, газети, школи, політичну партію, торговельну мережу, радіо й телебачення, а також волонтерські організації, які займаються організацією дозвілля, культурних, спортивних заходів, справами молоді або здійснюють благодійну діяльність.

⁹ Ці країни характеризуються найбільш глибоким етнічним і лінгвістичним розшаруванням. Кожна релігійна група, тобто протестанти, католики чи мусульмани, номінально охоплює значну частину населення. Цей загальний поділ на три групи може мати, звичайно ж, свої внутрішні підрозділи. <...>

¹⁰ Термін «консоціативний» був уведений у вжиток А. Лійпгартом наприкінці 1960-х років (*Lijphart A. The Politics of Accommodation*. 2nd ed. – Berkeley: University of California Press, 1975). Хоча він і не використовував його в аналізі «політики угоди» в Нідерландах, але пізніше вжив його в другому виданні для позначення демократичних систем, подібних до нідерландської (там само. – С. 209). Він виводить цей термін (*Lijphart A. Democracy in Plural Society*) з концепції «consociatio», що вперше зустрічається в Й. Альтузія в його «*Politica Methodice Digesta*» (1603). Лійпгарт, однак відзначає, що «першим сучасним автором, який використав цей термін, був Д. Аптер (*Apter D. The Political Kingdom of Uganda*. – Princeton: Princeton University Press, 1961. – С. 24–25), що приклав його до Нігерії (там само. – С. 161–162). Хоча термін «консоціативна поліархія» був би більш сумісний з термінологією даної книги, «консоціативна демократія» стала нормою, і тому я використовую цей термін тут.

Як же можна пояснити той факт, що, незважаючи на субкультурні розшарування, поліархія в цих країнах продовжує функціонувати? Це можна пояснити двояко. По-перше, політичні лідери створили так звану «консоціативну» угоду для розв'язання конфліктів, згідно з якою всі важливі політичні рішення повинні спочатку узгоджуватися між лідерами основних субкультур, що в результаті попередило можливі вибухонебезпечні конфлікти. Проте, якби не деякі конкретні умови, об'єднані системи не з'явилися б на світ або виявилися б нежиттєздатними, як це сталося в низці інших країн. Таким чином, наявність цих сприятливих умов і є другою частиною пояснення. Короткий огляд цих двох чинників допоможе нам зрозуміти, чому консоціативна демократія вдалася в кількох країнах, але лише в кількох.

Характерні риси консоціативної демократії

Незважаючи на те, що політичний устрій країн з консоціативною демократією має істотні розбіжності, Лійпгард визначив чотири її основні характеристики¹¹.

Хоч консоціативна демократія набуває різноманітних форм у різних країнах, «першим і найважливішим елементом є правління великої коаліції політичних лідерів усіх значних сегментів суспільства зі змішаними культурами», Другий елемент – обопільне вето: рішення, які впливають на життєві інтереси окремої субкультури, не можуть прийматися без згоди її лідерів. Таким чином, обопільне вето являє собою в однаковій мірі вето меншості й відхилення від закону більшості. По-третє, основні субкультури представлені в кабінетах і інших органах, які приймають рішення, приблизно пропорційно їх кількості; пропорційність також може використовуватися і щодо призначених на державну службу. По-четверте, кожна субкультура має високий ступінь автономності в розв'язанні питань стосовно її внутрішньої діяльності. Цей принцип «є логічним наслідком принципу великої коаліції, з усіх справ, що торкаються загальних інтересів, рішення повинні прийматися всіма сегментами, з приблизно пропорційним ступенем їх впливу. Проте з решти питань прийняття рішень та їх виконання можуть бути доручені окремим сегментам»¹².

Австрія, Бельгія, Голландія та Швейцарія підтверджують успіх об'єднаних систем у зменшенні потенційно дестабілізуючого ефекту субкультурних конфліктів. Об'єднана система може бути сталою, як, наприклад, у Швейцарії, або ж після того, як згладжені субкультурні конфлікти в період часу, достатній для встановлення або відновлення внутрінаціональної згоди, консоціативні угоди можуть поступатися місцем звичайному порядку суперництва й полеміки всередині політичних еліт, як це сталося в Австрії після 1966 року і в Голландії 70-х років.

У Колумбії та Венесуелі перехід до демократії після жорстоких часів громадянської війни й диктатури відбувся з успіхом здебільшого завдяки угодам між партійними лідерами, які включали в себе елементи консоціативної системи. У

¹¹ Lijphart A. Democracy in Plural Society. – New Haven: Yale University Press, 1977. – С. 25–44.

¹² Там само. – С. 41.

Колумбії лідери двох партій, що склалися історично, – консервативної та ліберальної – формально уклали подібну угоду після десятиліття фактичної громадянської війни між собою, котра забрала 100–200 тис. життів, увійшовши до історії як «LaViolepcia»¹³. У 1957 році лідери цих двох партій домовилися про формування Національного фронту (Пакт Ситжеса), котрий на деякий час призупинив їхнє згубне суперництво. Основні умови угоди були прийняті і внесені до конституції національним плебісцитом у 1958 році, і це означало, що впродовж 12 років місця в обох палатах конгресу, департаментних асамблеях (окружних законодавчих органах) і муніципалітетах повинні розподілятися порівну між цими двома партіями. Всі секретаріати кабінету міністрів, посади верховного суду, урядові посади та суспільні пости мали також ділитися порівну. В усіх виборних органах були прийняті дієві засоби для того, щоб рішення реалізовувалися лише тоді, коли за них проголосують не менше двох третин депутатів. Згодом лідери партій домовилися про те, що до 1972 року посада президента кожні чотири роки буде по черзі переходити до представників обох партій¹⁴. Консоціативна система продовжувала діяти до 70-х років, згодом вона була поступово знищена й замінена системою суперництва й протистояння.

Венесуела знаходилася під владою диктаторів упродовж майже півстоліття, з 1908 по 1946 рік, коли диктатуру різко змінила поліархія. Однак три роки жорстоких конфліктів майже повністю підірвали легітимність громадянського уряду, і в 1948 році військові здійснили державний переворот, зруйнувавши поліархію, що ледве зародилася, захопивши владу й установивши десятиліття жорстокої й кривавої диктатури. Після повалення диктатури в 1958 року лідери трьох основних партій, навчені гірким досвідом невдалого встановлення демократичного режиму в період «трієпю», уклали угоду (пакт Пунто Фіджо), в якій поклялися визнати результати наступних виборів, виробити й підтримати програму-мінімум законодавчої діяльності, котра б задовольнила всі три партії. Цей пакт одержав також підтримку асоціації підприємців, профспілок, церкви та збройних сил. Перехід до поліархії, розпочатий коаліційним урядом і очолюваний президентом, був успішно завершений згідно з умовами пакту Пунто Фіджо, який дав напрямок політичному життю Венесуели на наступні тридцять років¹⁵. Незважаючи на те що венесуельська консоціативна система була менш повною, ніж в інших згаданих країнах, вона значною мірою сприяла розвитку стабільної поліархії в країні, яка раніше не могла її досягти. Ці успіхи сусідять з невдачами. У Лівані складна консоціативна система, котра впродовж

¹³ Оцінка для 1946–1964 pp. є в кн.: *Dix R.* Columbia: The Political Demensions of Change. – New Haven: Yale University Press, 1967. – С. 362.

¹⁴ *Dix R.* Columbia. – С. 134–135.

¹⁵ *Levine D.* Conflict and Political Change in Venezuela. – Princeton: Princeton University Press, 1973. – С. 43, 235–243 і в інших місцях; *Karl T. L.* Petroleum and Political Pacts: The Transition to Democracy in Latin America. – У кн.: *Transitions from Authoritarian Rule* / Eds. Guillermo O'Donnell, Philippe Schmitter, Laurence Whitehead. — Baltimore: John Hopkins University Press, 1986. – С. 213 ff; *Bautista Urbaneja D.* El Sistema Politico, o Cymo Funciona la Maquina de Procesar Decisiones. – У кн.: *El Caso de Venezuela: Una ilusiyn de armonia* / Eds. M. Nam, R. Picango. – Caracas: Ediciones IESA, 1986. – С. 229.

тридцять років підтримувала соціальну згоду між численними субкультурами країни, зазнала поразки в 1975 році, змінившись кровопролитною міжусобною боротьбою. У Малайзії консоціативна система була зруйнована в 1969 року, проіснувавши 14 років, і її угоди так і не були поновлені. Конституційна консоціативна система, котра мала місце на Кіпрі з 1960 по 1963 рік, закінчилася громадянською війною. Угоди аналогічної системи ніколи не приймалися протестантською більшістю Північної Ірландії. Встановлення поліархії в Нігерії, яке включало в себе реалізацію слабкого варіанта консоціативної системи, десять років потому закінчилося воєнним правлінням¹⁶.

Сприятливі умови

Які ж умови сприяють консоціативній системі як засобу пом'якшення конфліктів, котрі інакше обов'язково виникли б у рамках субкультурного плюралізму¹⁷? Почнемо з того, що хоч угоди консоціативної системи інколи й можуть усунути загрозу, яка виникає в результаті субкультурного розшарування в країні, де в противному разі поліархії ніщо б не загрожувало, вони не можуть без сторонньої допомоги створити або зберегти поліархію в країні, де основні умови не сприяють її створенню. Таким чином, консоціативна система матиме успіх лише в тих країнах, де є інші умови, сприятливі для поліархії.

Крім того, політична еліта повинна вірити в те, що угоди консоціативної системи потрібні і реально здійсненні, й мати необхідні ініціативу й уміння для того, щоб змусити їх працювати. Незважаючи на те що ця умова очевидна, її невиконання в багатьох країнах робить існування консоціативної системи неможливим. Ця умова, безперечно, зникла в Лівані в 1975 році, і її ніколи не було в Північній Ірландії. Розвиткові переконань, умінь та ініціатив політичної еліти сприяє існування таких цінностей як відданість демократичним інституціям і незалежність країни, глибоке переконання в тому, що альтернативою консоціативній системі можуть служити лише жакхлива гобсівська боротьба з руйнівними наслідками, а також традиції всередині елітної культури, які сприяють примиренню, взаємним угодам і компромісу. Ці традиції були в політичній еліті Нідерландів, Швейцарії, Бельгії та деякою мірою Австрії за часів правління монархії Габсбургів. Необхідних переконань, умінь та ініціатив не було ані в Колумбії до і під час «La Violencia», ані у Венесуелі за часів «trienio». В Австрії за часів Першої республіки між 1918 та 1933 роком вони були присутні так слабо, що уряд не зміг ними скористатися. У цих трьох країнах гіркий досвід руйнівних конфліктів згодом неприховано сприяв створенню твердої впевненості політичної еліти в тому, що консоціативна система обов'язкова, щоб уникнути набагато гіршої альтернативи гобсівської боротьби. Будучи прийнятими, самі угоди допомогли зміцнити відношення, поведінку й уміння, необхідні для того, щоб консоціативна система діяла.

¹⁶ Ці випадки коротко описані Лійпгартом (*Lijphart A. Democracy in Plural Society*). Проте, з його погляду, Нігерія «навіть чи взагалі підходить під більш вузьке визначення консоціативної демократії» (с. 162). <...>

¹⁷ *Lijphart A. Democracy in Plural Society*. – С. 53–103; *Nordlinger E. Conflict Regulation in Divided Societies*. – Cambridge: Center for International Affairs, Harvard University, 1972.

Успіх угод консоціативної системи більш імовірний, якщо відповідні сили найбільших субкультур знаходяться в політичній рівновазі або, принаймні, у положенні, яке не дуже порушує цю рівновагу, – так, щоб будь-яка з цих субкультур не плекала надій на управління без участі решти. Шанси існування консоціативної системи, таким чином, збільшуються, якщо жодна з субкультур не становить більшої частини населення або через свою виборчу систему не отримує більшості місць і не формує уряд самостійно. Отже, дві субкультури гірше, ніж три або чотири, у яких жодна не являє собою більшість.

Там, де існує три або чотири субкультури, багатопартійні системи більш сприятливі, ніж двопартійні¹⁸. За багатопартійної системи на переговорах між лідерами субкультур кожна з них може бути представлена партійними лідерами, котрі відображують загальний напрямок саме цієї субкультури, і котрим, отже, можна довіряти, бо їхні угоди будуть, можливо, прийняті всіма прихильниками. Якщо ці партії централізовані, то, можливо, партійні лідери мають владу укладати угоди й не допускати публічного обговорення й участі у своїх переговорах. У результаті цього можуть бути досягнені й згодом прийняті такі угоди, котрі були б неприйнятні в разі винесення на публічне обговорення різних суспільних прошарків субкультур.

Таким чином, може, консоціативна система більше підходить маленьким країнам, ніж великим? Лійпгард пропонує дві ймовірні причини цього. По-перше, «вища вірогідність, що суб'єкти політичних еліт особисто знайомі й часто зустрічаються». По-друге, «маленькі країни сильніше, ніж великі, відчують загрозу з боку зовнішніх сил. Такі відчуття вразливості й ненадійності часто дають сильні стимули для підтримання внутрішньої єдності»¹⁹.

Альтернативні рішення проблеми?

Незважаючи на те що угоди консоціативної системи мали цілком очевидний успіх у подоланні можливих розбіжностей при субкультурному плюралізмі, поліархія виживала і в країнах з характерними субкультурними відмінностями. Як найпереконливіші приклади можна навести Канаду, Сполучені Штати Америки й Індію. У всіх трьох країнах періодично виникали гострі субкультурні

¹⁹ Досвід Авторії та Колумбії припускає деякі обмеження. В Австрійській Другій Республіці третя політична субкультура Першої Республіки (табір націоналістів) занепадала. Незважаючи на те, що Штейнер описує продовження діяльності табору націоналістів у Другій Республіці (*Steiner K. Amicable Agreement versus Majority Rule: Conflict Resolution in Switzerland / Rev. Ed. – Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1972*), очевидно, що цей табір має набагато меншу культурну і політичну важливість, ніж два попередніх. Народна і соціалістична партії одержували понад 80% голосів на всіх виборах Національної асамблеї, а іноді і більше 90% (там само. – Табл. II. – С. 420). Грунтуючись на твердженні, що «коаліція у двопартійній системі накладає суворі обмеження і, можливо, приводить до змін у розв'язанні питання», у 1966 році в «Політичних опозиціях західних демократій» я припустив, що не зрозуміло, «чи будуть, при всіх цих обмеженнях, угоди в Колумбії функціонували понад шістнадцять років» (с. 337). Як виявилось, дія угод продовжувалася до кінця цього періоду, незважаючи на те, що уряд не зміг придушити нечисленний, але жорстокий партизанський рух.

²⁰ *Lijphart A. Democracy in Plural Society. – С. 65–66.*

конфлікти. У Канаді переважаюче франкомовне населення Квебека дуже відрізняється від решти канадців не тільки мовою, але й історією, традиціями, культурою, і все це підсилюється їхнім католицизмом у країні, що у великій мірі вважається протестантською. Хоч деякі автори розпізнають у канадській політиці елементи консоціативної системи, ключовий елемент вирішення проблеми полягає у високому ступені автономності, що була дана Квебеку в межах федеральної системи.

У Сполучених Штатах Америки етнічні особливості політично важливі; однак незважаючи на те що «плавильний казан» (так іноді називають Америку, у якій органічно сплавляються в єдине ціле різні культури) більше схожий на міф, ніж на реальність, сильніші і маючі більше відмітних ознак політичні субкультури могли б розвинутися серед численних етнічних груп країни, якби не стрімка асиміляція (як добровільна, так і примусова) іммігрантів і їхніх дітей у пануючу політичну і загальну культуру. Однак набагато логічнішим виявилось існування регіональної й етнічно однорідної субкультури білих жителів півдня і субкультури чорних американців, що відрізняється від неї історично, соціально і расово. Насильно об'єднані рабством, вони створили суспільство, у якому мирне співіснування виявилось неможливим, незважаючи на далеко йдучі плани досягнення компромісу. Ці плани містили в собі розроблену Джоном К. Келгуном попередню версію консоціативної системи у вигляді програми «спільно діючої більшості» і загальних прав вето (з яких, звичайно ж, виключалися негри). Незважаючи на поразку в Громадянській війні і заборону рабства, Південь так і залишився яскравою характерною субкультурою, з якою можна було співробітничати тільки на її умовах; славнозвісна «біла перевага», що зберігалася ще протягом цілого століття після закінчення Громадянської війни за допомогою південного вето (таким був запізнілий і фарсовий тріумф ідеї Келгуна про «спільно діючу більшість»). Після того як чорні жителі Півдня були допущені до політичного життя в 60-ті роки ХХ століття і після сильних і часто жорстоких конфліктів вони утворили найоднорідніший блок голосів у країні. Але тому що вони являли собою відносно невелику меншість, у них не було можливості реалізувати свої варіанти консоціативних угод (хіба що всередині Демократичної партії – у дуже слабкій мірі), і замість цього вони мали справу в основному з двопартійною системою, що суперничає.

Незважаючи на те що субкультурні конфлікти в Індії відбуваються досить часто, іноді мають фатальні наслідки і навіть загрожують цілісності країни, надзвичайна кількість субкультур, що розділилися за мовною, кастовою, релігійною чи регіональною ознаками, не дозволяє жодній з них (чи навіть їхній коаліції) перемогти на виборах або, більше того, керувати країною. Таким чином, лідери партій мають сильну мотивацію до того, щоб планувати свою політику, програми і пропаганду так, аби вони залучали широкий спектр субкультур. У результаті цього субкультурні конфлікти до тепер не зруйнували поліархію в Індії, хоч вони часто загрожують її існуванню.

Емі Гутман

Інтеграція ідентичності в демократію

За демократичної політики не бракує груп із певною ідентичністю, проте їхні вимоги й безпосередню важливість цих вимог не можна вважати за сумісні з демократичною справедливістю, вже не кажучи про те, що вони аж ніяк не сприяють її утвердженню. Демократична справедливість зумовлює ставлення до всіх індивідів як до рівних громадян, що мають однакову свободу і можливості. Надання групам із певною ідентичністю суверенітету або інших важливих політичних повноважень, не беручи до уваги, як вони трактують індивіда, означатиме підпорядкування індивіда справі, яку обстоює та чи та група. Підпорядкування індивідів групі – це тільки ще одна назва тиранії. Одна з причин скептичного ставлення до груп із певною ідентичністю за демократії полягає в тому, що вони часто посилюють свою владу коштом справедливості. Так само чинять і групи з певними інтересами.

Оцінка груп із певною ідентичністю може варіюватись, бо такі групи як сприяють, так і перешкоджають демократичній справедливості. Демократичні суспільства – це осередки постійної дискримінації, спрямованої проти індивідів з огляду на їхню расу, стать, сексуальну орієнтацію та інші групові ідентичності. Коли, скажімо, феміністичні, афро-американські, гейські, лесбійські та бісексуальні групи публічно подають якусь позитивну інтерпретацію своїх групових ідентичностей, заперечуючи панівні негативні стереотипи, вони можуть використати політику врахування ідентичності задля доброї справи. А виборюючи більшу громадянську рівність для якоїсь підпорядкованої групи, групи з певною ідентичністю використовують свій політичний вплив для захисту демократичної справедливості.

Крім того, групи з певною ідентичністю – здебільшого не просто інструменти публічної політики для своїх членів. Вони забезпечують взаємопідтримку і чуття належності, що їх інакше бракувало б у житті багатьох людей, і деякі групи досягають цього, не загрожуючи несправедливістю тим, хто не належить до групи. Це означає, що цілком незалежно від вимог справедливості можна визначити, що людям бракує взаємопідтримки та чуття належності, – ба навіть вони потребують їх, – що їх можуть забезпечити групи з певною ідентичністю. Ідентифікація з групою, яка надає взаємопідтримку на основі взаємної іденти-

фікації, може посприяти і зменшенню непевності соціально-економічного життя в конкурентних капіталістичних суспільствах.

За демократичної політики групи з певною ідентичністю надто важливі, тому що має значення кількість (принаймні коли рахувати правильно). Без спроможності братися до скоординованих колективних дій більшість індивідів матиме набагато менший політичний вплив. Пригноблені індивіди, до яких ставляться несправедливо, не можуть почати успішної боротьби, вже не кажучи про соціальний рух, не маючи союзників, які підтримували б їх. Може виявитись, що союзників набагато легше організувати на основі взаємної ідентифікації, ніж на основі егоїзму, надто коли йдеться про колективні блага. Індивіди, які не ідентифікують себе з захистом певної справи, не мають ніяких егоїстичних причин жертвувати собою задля якогось соціального руху. Ідентифікація з певною групою може забезпечити цю причину й дати невідчутні вигоди, як-от належність до певної спільноти, які дають індивідам мотиви боротися разом з несправедливістю.

Якщо жінки і меншини негативно стереотипізовані внаслідок своєї групової ідентичності, то індивіди, які діють одинцем, відносно безвладні, щоб спричинити зміни. Організований опір необхідний, щоб бути противагою панівним негативним стереотипам і дати змогу публічно висловити якийсь позитивніший (а в ідеальному випадку й точніший) погляд на ту чи ту групову ідентичність. Будь-який погляд на групову ідентичність у певному розумінні є стереотипом, але не всі стереотипи ворожі демократичному ідеалові громадянської рівності для всіх індивідів. Групи з певною ідентичністю (жінки та меншини), які опираються на негативній стереотипізації, – неоціненне знаряддя в арсеналі демократичної політики. А коли немає взаємоідентифікації, жінки і меншини матимуть набагато меншу спроможність боротися з негативними стереотипами. Коли взаємоідентифікація служить цій меті, така ідентифікація – не самодостатня моральна мета, а виправданий засіб, який дає змогу пригнобленим індивідам боротися проти однієї з найпідступніших форм соціальної несправедливості – негативної стереотипізації індивідів. Якщо групи з певною ідентичністю сприяють такій моральній меті, можна вважати їх за «прихильні до справедливості».

Навіть ті групи з певною ідентичністю, які прихильні до справедливості, не повинні уникнути критичного розгляду. Критики запитують: люди повинні ідентифікуватися навколо таких категорій поділу, як раса або стать, чи, може, навколо об'єднаної симпатії до тих, до кого ставляться несправедливо, хоч би хто вони були? Із погляду логіки люди не потребують мислити і діяти в межах груп із певною ідентичністю. Але насправді люди таки ідентифікують себе з іншими людьми на основі різноманітних соціальних маркерів, а за демократії вони й повинні мати свободу чинити саме так. Крім того, взаємоідентифікація полегшує процес політичної організації, отожд демократичній політиці притаманна спонукати формувати групи з певною ідентичністю. З погляду моралі групова ідентифікація сама по собі не варта захвату за демократії, бо, як ми бачили в усій книжці, групи з певною ідентичністю можуть як посприяти демократичній справедливості і висловити її вимоги, так і перешкодити їй та підточити її. Отже, згідно з демократичною перспективою, групи з певною ідентичністю не є доб-

рими чи лихими самі по собі, бо їх треба оцінювати відповідно до того, що вони публічно обстоюють і висловлюють.

Оскільки свобода індивіда – важливий елемент демократичної справедливості, група з певною ідентичністю породжуватиме підозри тією мірою, якою намагатиметься радше якомога повніше визначити ідентичність індивідів, ніж лишити великий простір для самоформування. Але тією мірою, якою групові ідентичності не є ані повними, ані закритими від інтерпретації, індивіди можуть і ідентифікуватися з групами, і жити життям вільних людей. Одна з важливих тем, що лежать в основі цієї книжки, ось яка: групові ідентичності можна найкраще зрозуміти як різноманітні і плинні; за винятком умов тиранії, вони не визначають повною мірою ідентичності індивідів. Вільні люди мають різноманітні та змінювані ідентичності.

Групи з певною ідентичністю здебільшого оцінюють за їхнім типом, а не за їхнім сприянням демократичній справедливості. Критики, скажімо, закликають скасувати групи, сформовані за вже даною ознакою, й натомість вихваляють добровільні об'єднання. Як ми бачили, такі контрасти між групами надто яскраві і грубі, щоб їх можна було використовувати для оцінки. Нам слід поєднати розгляд різних груп із певною ідентичністю з захистом певного оцінкового критерію, пов'язаного з їхнім середовищем і соціальною роллю. Я вибрав таке середовище, як демократичні суспільства, і критерій, на який я покликаюсь, демократичний. Аби віддати належне різним групам із певною ідентичністю і конкретним питанням, які виникають із приводу кожної групи, я розглянув чотири великі категорії груп із певною ідентичністю, оцінивши їх на основі критеріїв демократичної справедливості, і кожну категорію в окремому розділі: групи з певною культурною ідентичністю, добровільні об'єднання, групи, сформовані на основі вже даної ознаки, і групи з певною релігійною ідентичністю.

Відокремлення культури від суверенітету

У першому розділі я зосередив свою увагу на групах із певною культурною ідентичністю. Засновком для деяких теоретиків культури є те, що культури таких спільнот, як жителі публо та квебекці, визначають і ідентичність своїх представників. Отже, потім ці теоретики висувають аргумент на користь політичного суверенітету, спираючись на засновок, мовляв, культура визначає індивідуальну ідентичність. Оскільки ця визначальна культура забезпечує середовище вибору для своїх представників, політичний суверенітет культурної групи становить, кажуть, виправданий контекст, у межах якого можна адекватно реалізувати індивідуальну свободу й тішитися нею.

Одна проблема у зв'язку з цим популярним аргументом – це сам засновок, мовляв, якась єдина культура, хоч яка розвинена, забезпечує середовище вибору для людей, належних до неї. Адже індивіди можуть думати, уявляти і сподіватися, виходячи далеко за межі того, що визначила для них будь-яка єдина культура. Теоретики культури слушно зазначають, що чимало національних культур, як-от квебецька, які не мають суверенних держав, мають не менше право бути культурою, ніж культури, як-от англійська канадська, пов'язані з суверенними державами. Ці теоретики не спромагаються зрозуміти, яку малу частку права на суверенітет можна висувати з претензій будь-якої культурної гру-

пи на визначення культурної ідентичності своїх членів. Націоналізм, байдуже, писати його з великої літери чи з малої, не можна виправдати, підпорядкувавши культурні ідентичності індивідів політичному суверенітету їхньої групи.

І сучасні демократичні держави, і чимало індивідів, що живуть у них, полікультурні. Демократичне життя набагато точніше характеризує взаємозмішування та зміна культур і суперечливих інтерпретацій культури з боку творчих індивідів та груп, ніж формування ідентичності індивіда єдиною згуртованою культурною групою. Але демократичному життю аж ніяк не бракує панівної культурної моделі. Кожне демократичне суспільство накидає своїм громадянам певну культуру самою своєю мовою, історією, святами і звичаями, в межах яких здійснюється його політика. Панівна культура не формує індивідів цілковито, проте й не забезпечує рівної свободи та можливостей для тих людей, що почувалися б краще за іншого культурного клімату. Така асиметрія належності до певної культури висуває певні легітимні вимоги до демократичних суспільств, які повинні охопити й поєднати різні культурні групи, і то так, щоб їхніх представників вважали за не менш вільних громадян, ніж тих, хто ідентифікує себе з панівною культурою. Турбота про збереження культур – це не рецепт ставлення до всіх індивідів як до вільних і рівних громадян, бо моральні вимоги різних культур залежні від вимог належних до них людей. Коли культурні інституції зазнали шкоди внаслідок історичної несправедливості, скоєної проти людей, належних до цієї культури, вимоги підтримати культурні інституції набирають такої сили, якої вони не мають, будучи абстрагованими від обґрунтованих вимог своїх представників. Отож, скажімо, політичні вимоги завойованих тубільних груп часто виправдано поширюються й на урядову підтримку своїх культурних звичаїв та інституцій, які б процвітали, якби не несправедливість, скоєна проти людей, належних до тубільної культури. Проте підтримку культур за таких обставин не слід плутати з загальним груповим правом на збереження культури.

Хоч яку культуру чи культури підтримують демократичні уряди, громадяни, якщо до них слід ставитись як до бодай мінімально вільних у нинішньому світі, матимуть перед собою вибір, що далеко виходить за межі середовища, яке забезпечує будь-яка єдина культура. Це твердження має ще більшу слушність, коли йдеться про культури в межах демократичного контексту, в якому люди можуть дізнатися про життя інших людей та інші можливості, здійснюючи свою свободу слова, пересувань та об'єднань і користуючись перевагами вільної преси. Навіть культури, що їх часто вважають за взірцево повні, – як-от культури тубільних народів, – не є такими повними, про що й свідчить змішування культур їх представників. Якщо за найвсеохопніші культури вважати культури наймогутніших демократичних держав, скажімо, Сполучених Штатів, однаково було б хибно стверджувати, ніби якась єдина культура визначає ідентичність своїх представників.

Вимога, щоб якась єдина культура забезпечувала середовище вибору для своїх представників, може стати радше логічним обґрунтуванням дальшого існування певної культурної влади, ніж якимсь виправданням, якщо представники культурної влади спромагаються здобути абсолютний суверенітет над своїми підлеглими. За такої ситуації політичний суверенітет функціонує як різновид

культурної тиранії, а не як середовище індивідуальної свободи, яким начебто є суверенітет, заснований на єдності культури. Тому захист політичного суверенітету на основі всеохопної культури – річ небезпечна. Що ширша група, то більша її спроможність до тиранії, якщо вона матиме суверенну політичну владу.

А загалом відокремлення потенційно гнобительських центрів влади в суспільстві, а не злиття та об'єднання їх – набагато кращий спосіб захисту основних прав. У четвертому розділі я обстоював відокремлення церкви від держави, але водночас визнав, що найсуворіша форма відокремлення (релігії від політики) не є ані можливою, ані бажаною. Подібне до цього твердження є слухним і тоді, коли йдеться про відокремлення культури від політики. Абсолютно повне відокремлення культури неможливе й небажане, бо демократичні країни повинні здійснювати узгоджену внутрішню політику, дотримуючись кожна своєї спільної мови, календаря, свят та історії, а всі ці речі культурно специфічні, а не нейтральні. Проте певний значний ступінь відокремлення між організованими осередками культурної і політичної влади однаково допомагає захистити індивідуальну свободу.

Коли немає такого відокремлення, політична влада має тенденцію накидати певну культуру, яка обмежує індивідуальну свободу. Чинячи так, вона може надати своїм підлеглим чуття безпечної належності до даної культури й наповнити їхнє життя значенням, але надавати з цієї причини певній культурній групі суверенітет означало б нехтувати серйозну загрозу з боку суверенної влади свободі індивідів. Було б набагато слушніше стверджувати інше: що більше певна культурна група обмежує себе міркуваннями справедливості, то більші претензії цієї групи на політичний суверенітет. Отже, політичне завдання полягає в підтримці інституцій, які можуть обмежувати себе (або бути обмеженими) міркуваннями справедливості.

Групи з певною культурною ідентичністю можуть наполегливо запроваджувати такі способи шлюбу, розлучення, успадкування, освіти (а також якісь інші закони), які неминуче суперечитимуть ставленню до всіх представників даної культури і до решти людей як до вільних громадян, що мають рівну свободу та можливості. Сімейне право деяких таких груп у межах демократичних суспільств надає чоловікам несправедливі переваги над жінками. Чоловіки – не тільки домінуючі члени даної культурної групи, а й усталене джерело влади. Деякі теоретики культури, як-от Тейлор і Кімліка, обстоюють обмеження легітимної влади культурної групи з метою захисту основних прав індивідів. Натомість такі теоретики культури, як Маргаліт і Голбертол, обстоюють владу групи над своїми членами доти, доки широке демократичне утворення, в межах якого існує дана група, забезпечує юридичне право індивідів виходити з цієї групи. Маргаліт і Голбертол пропонують демократам відповісти, чому юридичного права покидати якусь могутню культурну групу не досить для гарантії демократичної справедливості. Я обговорював це завдання в першому розділі, доводячи, що з тих самих причин, чому право виходу є необхідним для забезпечення індивідуальної свободи, воно не може бути достатнім для виправдання ситуації, коли індивідів позбавляють рівної свободи і можливостей. Індивідів не можна вважати за консенсусних членів групи, яка, скажімо, не дає їм, як дітям, освіти, адекватної для реалізації рівної свободи та можливостей у уже дорослому віці.

Ніхто не зможе обґрунтовано висувати наявність згоди, якщо вразливі індивіди й далі лишаються у складі культурної групи, яка не дає їм рівної свободи та можливостей. Для багатьох жінок та решти вразливих індивідів, яким загрожує втрата родин, друзів, власності й засобів існування, якщо вони покинуть групу, ціна виходу є надмірною. За таких обставин юридичне право виходу недостатнє для гарантії поваги до індивідів як до моральних суб'єктів або висновку, мовляв, вони погодилися з тим, що їхня культурна група позбавила їх рівної свободи та можливостей. Взаємоповага та принцип взаємності зумовлюють рівну свободу і можливості. Рівна свобода і можливості виходять далеко за межі формального права покидати недемократичні культурні групи, що роблять ціну виходу надмірною і нездоланно високою для вразливих людей, які перебувають у невідгідному становищі.

У щонайкращому випадку певна культура – це арсенал наповнених значенням можливостей вибору для індивідів. Повага до людського чинника вимагає, щоб демократичні устрої надавали всім індивідам однакову культурну свободу. Коли могутні культурні більшості обмежують культурні вияви не таких сильних меншин, якщо ці вияви не кривдять інших людей, – це своєрідна тиранія, яку ще менше можна вибачити, ніж тиранію, до якої вдаються культурні меншини, не даючи своїм членам переймати ті риси, характерні для культури більшості, які не кривдять інших людей. (Культурні меншини покликаються на потребу дбати про збереження своєї культури, хоча це виправдання, як ми бачили, не виправдовує обмежень особистої свободи). Чимало обмежень культурної свободи – це відображення радше вузькості вподобань, ніж безсторонності принципів справедливості. Широкі дискусії між різними культурними групами можуть пом'якшити тенденцію використовувати власні вузькі вподобання задля обмеження культурної свободи інших людей.

Культурна дистанція збільшує ймовірність, що могутній народ не розумітиме справедливості вимог інших культурних ідентичностей. Його неспроможність надати рівну свободу людям, чия культурна ідентичність відрізняється від його власної ідентичності, часто цілком слушно вважають за вияв неповаги й небажання розуміти інші культури на тих самих умовах, на яких він розуміє свою власну. Треба привітати Сієтлський шпиталь за те, що завдяки розважливим переговорам із родиною сомалійських іммігрантів сторони дійшли порозуміння, як можна вчинити так, щоб дівчинка з цієї родини уникнула кліторектомії, а її батько-мати могли задовольнити чуття своєї культурної ідентичності. Визначеною в процесі переговорів альтернативою був невеличкий розтин вуздечки клітора, здійснений під анестезією, бо ж цей розтин, на відміну від кліторектомії, накладання скоб та інших форм калічення жіночих геніталій, не менш безпечний, ніж обрізання в чоловіків. І він аж ніяк не був би більш сексистським чи гнобительським, ніж косметична хірургія для підлітків, законність якої у Сполучених Штатах вважають за безперечну. І все-таки пропозиція здійснити цю операцію спровокувала бурю несамовитих протестів із боку непричетних людей, які погрожували дорогим судовим процесом у федеральному суді. Ця погроза підточила досягнену угоду, а разом з нею й рівну свободу сомалійських іммігрантів. Визнання не меншої законності «інших» культурних практик, що не менш проблематичні, ніж «наші», має таке саме значення, як і боротьба з

культурними практиками, чи то «нашими», чи то «їхніми», коли вони порушують основні права.

Громадянська рівність та рівна для всіх свобода, справедливо надані представникам різних культурних ідентичностей, вимагають, щоб огида до певних культурних практик, які вражають нас як образливі, не стала приводом для заборони тих практик, якщо ми толерантно ставимось до аналогічних практик у нашій власній культурі, з якою ми більше знайомі і яка, отже, не так дисонує з нашою естетичною чутливістю. Будучи відкритішими до чужих культурних практик, які більше узгоджуються з громадянською рівністю, і водночас критикуючи ті практики, які не узгоджуються, ми підступаємо ближче до можливості існування взаємоповаги і взаємності, що вимощують шлях до демократичної справедливості.

Боротьба з дискримінацією

Жити життям вільної людини означає мати свободу виражати свою ідентичність і формувати її через пов'язаність з іншими людьми. Добровільні об'єднання, як ми бачили в другому розділі, мають велике значення, навіть якщо самі по собі вони не є знаряддям боротьби з несправедливістю і засобом забезпечити якесь суспільне благо. Добровільні групи неоціненні як вияви індивідуальної свободи об'єднань, яка є доконечною для свободи самовияву. Вільне об'єднання зумовлює свободу не допускати інших (хто прагне увійти) до тієї або тієї добровільної групи, проте таке відкидання не повинно бути несправедливим. Чимало добровільних груп не чинять несправедливості, не допускаючи різних людей: адже вони підтримують спроможність вільних індивідів жити своїм власним життям – життям, що його ті індивіди вважають за придатне для себе. Вільні індивіди повинні мати змогу об'єднуватись, як їм видається слушним, проте з однією умовою: не кривдити інших. Проблеми виникають тоді, коли недопуск до тих або тих об'єднань несправедливий, надто коли недопущені індивіди належать до найвразливіших у суспільстві і їм бракує тієї свободи самовияву, яку мають ті, хто відкидає їх.

Право на вільні об'єднання закінчується там, де починається несправедливість до інших. Добровільні об'єднання часто дискримінують індивідів на підставі таких ознак, як стать, раса, сексуальна орієнтація, етнічна належність і релігія, що є невинуватими причинами громадянської нерівності. Несправедливо, якщо інституції вдаються до дискримінації при розподілі таких суспільних благ, як освіта та економічні можливості, перешкоджаючи таким чином громадянській рівності, рівній свободі й рівним можливостям. Пом'якшувальною обставиною тут є свобода вияву індивідів, яку засвідчує добровільне об'єднання, якщо їхня головна мета – захист конкретного погляду, що його не можна відокремити від недопуску певних індивідів до складу групи. Скажімо, група, яка передусім прагне обстоювати гомосексуалізм чи гетеросексуальність, цілком законно відкидає в першому випадку гетеросексуалів, а в другому – гомосексуалістів, і таке відкидання становить елемент її свободи самовияву. Отже, свободу самовияву об'єднання слід оцінювати на тлі такого суспільного блага, як забезпечення громадянської рівності й рівної свободи для всіх індивідів, запобігаючи таким чином огидній дискримінації тією мірою, якою дозволяє справедливість.

Вільний самовияв не повинен перетворюватись у дозвіл здійснювати необмежену дискримінацію. Юнацькій торговельній палаті, головна мета якої полягає в знайомстві молоді зі світом комерції через прищеплення їй необхідних соціальних умінь, слухно нагадали, що вона не повинна дискримінувати жінок, бо об'єднання, яке навчає соціальних торговельних умінь, розподіляє суспільне благо, яке слід розподіляти справедливо задля зміцнення демократичної справедливості. А нещодавно бойскаути захищали право своєї організації дискримінувати гомосексуалістів на підставі своєї свободи самовияву. Свобода самовияву – найпереконливіша вимога, яку може висунути об'єднання, щоб здійснювати ту дискримінацію, яку воно вважає за потрібне. Але сама ця вимога аж ніяк не виправдовує всіх випадків дискримінації з боку добровільних об'єднань. Серед інших міркувань є й те, чи впливає саме об'єднання на можливість існування за демократії громадянської рівності та рівної свободи для всіх індивідів, бо можна довести, що бойскаути здійснюють такий вплив. Ще одне міркування має бути пов'язане з тим, як недопуск гомосексуалістів якимсь об'єднанням впливає на свободу самовияву недопущених. Демократична справедливість прагне утвердити рівну свободу, що охоплює і свободу самовияву індивідів. Отже, слушне міркування полягає в тому, чи недопуск до якогось могутнього об'єднання лишає відкинутим змогу не менш вільно виражати свою ідентичність іншими способами. Коли йдеться про бойскаутів, то відкинуті індивіди навряд чи матимуть не меншу свободу, приєднавшись до якоїсь іншої організації.

Коли конституційна демократія (спираючись чи то на слушні, чи то на хибні міркування) дозволяє добровільним об'єднанням дискримінувати на підставі їхньої свободи самовияву, урядові представники мають відповідний цьому дозволі громадянський обов'язок цуратися самим дискримінації. Демократичні уряди не повинні підтримувати дискримінацію, навіть якщо й змушені толерантно ставитись до деяких її виявів задля підтримки свободи самовияву. Найважче визначити, які вияви вони повинні терпіти, коли йдеться про конкурентні свободи (свободу самовияву і свободу від дискримінації), як-от у випадку бойскаутів. Коли відкинуті не мають не менш провідних та могутніх об'єднань для публічного вислову своїх поглядів, тоді сама свобода самовияву породжує протилежні наслідки. Демократична справедливість підтримує загальне правило, що демократичні уряди не повинні ставати чинниками дискримінації, пропонуючи спеціальну підтримку дискримінаційним об'єднанням.

Мотивація політичних дій ідентичністю, визначеною на основі вже даної ознаки

Об'єднання, що утворюються навколо таких уже даних рис, як стать і раса, здається, повинні бути першими об'єктами антидискримінаційних законів. Проте, як ми бачили в третьому розділі, чимало об'єднань на основі вже даної ознаки існують для боротьби зі статевою й расовою дискримінацією, а не для сприяння їй. Чимало організацій, як-от NAACP (National Association for the Advancement of Colored People, Національна асоціація сприяння кольоровим народам), відкриті для кожного, хто підтримує їхню справу незалежно від раси і статі. Деякі об'єднання на основі вже даної ознаки, як-от Національна асоціація глухих (НАГ), не є відкритими, і то з цілком слушних причин: адже вони

пропонують своїм членам підтримку, якої б ті не знайшли в якомусь розмаїтішому середовищі. Коли НАГ забезпечує взаємопідтримку для глухих індивідів, якої за інших обставин вони б не отримали, ця асоціація сприяє утвердженню справедливості, і то не всупереч тому, що є об'єднанням на основі вже даної ознаки, а завдяки цьому. Та коли вона протестує проти легалізації імплантації рауліків глухим дітям, то не сприяє утвердженню справедливості, і за те її слушно критикують. Тому НАГ згодом змінила своє ставлення до вушних імплантантів, хоч і далі вважає себе за організацію, яка забезпечує основну підтримку глухим індивідам, що радше показують щось знаками, ніж розмовляють.

Ідентифікація на основі вже даної ознаки, як і решта видів групової ідентичності, допомагає мобілізувати людей для участі в політичному житті. Інколи мотиви дій – не боротьба з несправедливістю й не забезпечення взаємопідтримки в групі, членом якої є індивід, а радше прагнення мати якийсь матеріальний вигравш. Саме тому Скіп Гейворд наприкінці життя перейняв собі ідентичність індіанців пеко й заснував у Фоксвудсі казино, тож неоціненний у матеріальному аспекті імунітет від дії деяких законів штату поширився й на нього – імунітет, на який мали право тільки індіанці пеко, чийм нащадком він був. Групова ідентичність була дуже важлива для Гейворда та його численної родини, бо правила йому за інструмент матеріального збагачення. Проте, на відміну від багатьох інших індивідів, ідентичність яких спонукала їх боротися проти дискримінації своєї групи, інтерес Гейворда до матеріального збагачення, здається, визначив його вибір ідентичності на основі вже даної ознаки. В історичному аспекті ідентичність пеко ставила членів цієї групи в не вигідне становище. Але ця прикра ситуація скінчилася, принаймні в матеріальному аспекті, для численної родини Гейворда, і тому зміну цієї ситуації на протилежну, яку здійснив Гейворд, прозвали «помстою пеко». Навіть коли до політики утвердження ідентичності вдаються не як до такого витонченого засобу матеріального збагачення, групова ідентичність однаково інколи відіграє незалежну роль у визначенні того, як задовольняють ті або ті інтереси.

За демократичної політики об'єднання на основі вже даної ознаки здебільшого мобілизують для боротьби з дискримінацією, спрямованою проти своєї групи. Громадянська нерівність, що спирається на ідентичності, визначені на основі вже даної ознаки, – це несправедливість, яку повинні намагатись подолати демократичні уряди. Політичну мораль групи з ідентичністю, визначеною вже даною ознакою, можна оцінити на основі того, чи сприяє ця група громадянській рівності, рівній свободі та рівним можливостям, чи перешкоджає їм. Намагання боротися з несправедливістю, поєднані з накиданням ідентичності з боку об'єднання, побудованого на основі вже даної ознаки, – захід не менш суперечливий, ніж відмова боротися з несправедливістю з допомогою об'єднань, побудованих на основі вже даної ознаки, на тій підставі, що вони увічнюють згубне уявлення, мовляв, такі довільні з погляду моралі риси, як стать і раса, мають політичне значення.

Чому групи з ідентичністю на основі вже даної ознаки неодмінно мають боротися з несправедливістю? Незважаючи на ідентичність групи, до якої належить індивід, можна стверджувати, що кожен індивід повинен об'єднатися з будь-яким іншим індивідом для захисту справедливої справи. Якби кожен

індивід діяв отак безсторонньо, було б так багато безсторонніх людей, що демократична справедливість утвердилася б. Проте не кожен діє безсторонньо, й поклатися на саму безсторонність у боротьбі за справедливість не тільки нереалістично – в цьому немає й моральної необхідності. Чимало людей, здається, мають мотиви діяти як аморально, так і морально внаслідок своєї ідентифікації з іншими. Оскільки ті аморальні способи дій, до яких удаються люди у складі груп, навряд чи зникнуть, сприяння моральним способам дій – набагато краща стратегія, ніж прагнення, щоб зникла загалом колективна ідентифікація. Як ми бачили, ідентифікацію з іншими можна використати й моральним способом, і часто (хоч і не досить часто) саме так і стається.

Один зі способів боротьби з несправедливістю для членів групи з ідентичністю, визначеною на основі вже даної ознаки, полягає у спільній праці в об'єднаннях із метою замінити негативно стереотипізовані ідентичності, накинуті іншими, позитивними соціальними ідентичностями. Навіть позитивну ідентичність навряд чи вільно визнають усі члени даної групи, але позитивна ідентичність краща за негативну, а ідентичність, визначена в процесі дискусій і переговорів, краща за накинуту ідентичність, коли зважити, що деякі колективні ідентичності, визначені за соціальною ознакою, неминуче існуватимуть навіть у справедливому суспільстві.

Прихильні до справедливості об'єднання на основі вже даної ознаки, як-от NAACP і NOW (National Organization for Women, Національна організація жінок), прагнуть боротися з тією несправедливістю, якої б не існувало у справедливому суспільстві. Отож було б безглуздя оцінювати їх якимось інакше, ніж у їхньому неідеальному соціальному контексті. Гостра потреба боротися з несправедливістю випливає з довгої історії дискримінації, а також того, що чимало людей ще й нині прихильні до тих, хто подібний до них, набагато дужче, ніж може схвалити справедливість. Щоправда, демократичні устрої інституціоналізують певний фаворитизм, бо не існує жодної об'єктивної політичної влади, якій можна було б довірити (недемократичне) повноваження накидати кожному безсторонність або не давати упередженим людям утверджувати свою волю в органах самоврядування.

Прихильні до справедливості об'єднання на основі вже даної ознаки допомагають поборювати дискримінацію. Ці об'єднання пройшли довгий політичний шлях від взаємоідентифікації навколо таких морально довільних рис, як стать і раса. Хто може дорікнути їм, що вони вдавалися до таких зусиль перед лицем невгавущої несправедливості? Висувати такі докори означало б звинувачувати жертв несправедливості в тому, що вони об'єднуються для боротьби з нею. Можна послідовно підтримувати прихильні до справедливості об'єднання на основі вже даної ознаки й водночас прагнути налагодити набагато ефективнішу роботу об'єднань, утворених не на основі вже даних ознак.

Об'єднання на основі вже даної ознаки буде максимально прихильним до справедливості, якщо боротиметься проти дискримінації й поєднуватиме свої зусилля з іншими об'єднаннями, які дотримуються цієї самої мети. Об'єднання на основі вже даної ознаки, що мають вузько егоїстичні інтереси, не формують таких союзів, але чимало об'єднань на основі вже даної ознаки мають як моральні, так і стратегічні причини не бути вузько егоїстичними. В цьому аспекті

за взірць може правити НААСР, що безперечно намагається покінчити з дискримінацією всіх індивідів, навіть якщо зосереджує свої зусилля на афроамериканцях. Вона прихильна до справедливості в найповнішому розумінні, і то не меншою мірою, ніж таке не сформоване навколо вже даної ознаки об'єднання, як Американський союз захисту громадянських свобод (ACLU, American Civil Liberties Union). ACLU не є морально кращим просто тому, що в основі його організації і діяльності немає ніякої вже даної ознаки. Аналіз, поданий у цій книжці, з'ясує, що морально важливою рисою прихильних до справедливості об'єднань є те, що вони однаковою мірою визнають, що всі люди, незалежно від своїх ідентичностей, визначених на основі вже даної ознаки, мають право, щоб їх трактували як рівних громадян, які мають рівну свободу й рівні можливості.

Чимало груп на основі вже даної ознаки потребують діяльності від свого власного імені, бо інакше ніхто не діятиме замість них, принаймні тепер. А якщо не тепер, то можна цілком слушно запитати: коли? Якщо відповідь буде, мовляв, настане день, коли достатня, аби подолати дискримінацію, кількість людей думатиме та діятиме безсторонньо (а не на основі своїх ідентичностей), це аж ніяк не переконлива причина припинити боротьбу з дискримінацією – боротьбу, яку здійснюють об'єднання, побудовані на основі вже даної ознаки.

Отже, демократи можуть послідовно обстоювати ту частину політичної солідарності на основі вже даних рис, що бореться з дискримінацією на основі цієї даності. Прихильні до справедливості об'єднання на основі вже даної ознаки виконують за умов неідеальних демократичних устроїв важливу роботу, якої без них не виконав би ніхто. Коли ці об'єднання мають найбільше успіхів, вони утверджують громадянську рівність своїх членів, формують, долаючи межі, визначені вже даними ознаками, коаліції з іншими прихильними до справедливості об'єднаннями і чинять успішний тиск на уряди з метою запровадити недискримінаційні закони й недискримінаційну державну політику. А коли успіхи найменші, то всі об'єднання на основі вже даної ознаки лиш увічнюють огидні поділи та відмінності, збільшуючи таким чином несправедливість, наявну за демократичних устроїв. Немає ніякого простого аргументу (що спирався б на демократичні підвалини) за або проти будь-яких об'єднань на основі вже даної ознаки. Добрі об'єднання сприяють утвердженню громадянської рівності індивідів, ідентифікованих із підпорядкованими групами, натомість лихі об'єднання чинять протилежне. Не бракує і змішаних випадків.

Найогиднішою з погляду моралі рисою будь-якого побудованого на основі вже даної ознаки об'єднання *per se* є його неспроможність висловити ідею, що люди повинні об'єднуватися задля політичних цілей на основі загального морального обов'язку й рішучого наміру боротися з несправедливістю, а не на основі ідентифікації з якимись конкретними іншими. На проблему несправедливості повинен звернути увагу кожен, а не лише передусім чи тільки ті люди, які найтісніше ідентифіковані з жертвами, або ж ті, що й самі є жертвами. Справедливість проголошує: дій, незважаючи на свою конкретну ідентичність, і допомагай тим, хто потребує допомоги; не дій на основі ідентифікації тільки з тими, хто близький тобі. Коли справедливість обмежується тільки певною групою, ми чинимо ще тяжчу кривду. Скажімо, афроамериканцям, жінкам та пред-

ставникам інших груп, які перебувають у невігідному становищі, надано певних обов'язків на основі їхньої групової ідентифікації. Отож негрів, що належать до середнього класу, критикують, якщо вони не підтримують захист афроамериканців. В основі цієї критики лежить погляд, що на найпривілейованіших представниках найменш привілейованої групи лежать найбільші зобов'язання. Хоча думку, що вони мають більші обов'язки, ніж афроамериканці, які перебувають у найневігіднішому становищі, можна аргументувати, твердження, ніби їх слід критикувати за пасивність, однаково необґрунтовані з погляду моралі. Найбільші обов'язки слід приписувати тим індивідам, незважаючи на їхню групову ідентичність (і вони мають виконувати їх), що перебувають у найневігіднішому становищі.

Приписування обов'язків іншим людям заходить так далеко лиш у боротьбі з несправедливістю. Світ був би кращий тією мірою, якою люди могли б ідентифікувати свої інтереси з життям у суспільстві та у світі, де до інших людей ставляться набагато справедливіше, ніж тепер. Якщо ми побачимо, що наші інтереси пов'язані з тим, як ставляться до інших, ми сприятимемо утвердженню справедливості не тільки (чи навіть передусім) з обов'язку, а й завдяки ідентифікації. Наші інтереси будуть пов'язані з нашою соціальною ідентифікацією як членів і справедливого суспільства, і справедливого світу. Кожен з нас містить у собі розмаїття, бо наша ідентичність охоплює й наше членство в суспільстві, і це членство поширюється й на світ, із яким наше суспільство взаємозалежне. Отже, ми ідентифікуємося зі справедливою справою і тому що вона справедлива, і тому що наше життя буде кращим, ставши складовою частиною справедливого (або менш несправедливого) суспільства і світу.

Ідентифікуючи себе зі справедливою справою, ми можемо й поліпшити своє життя, і посприяти демократичній справедливості. Цієї мотиваційної особливості погляду на ідентифікацію бракує в перспективі, яка зосереджується тільки на моральних обов'язках індивіда, немов будь-які дії задля допомоги іншим – це неодмінно або здебільшого жертва. Позиція ідентифікації нагадує нам: індивіди цілком розважливо можуть вважати, що якість їхнього життя пов'язана зі справедливістю їхнього суспільства та світу. Коли люди ідентифікують своє власне добро зі справедливістю світу, в якому вони живуть, ідентифікація стає джерелом мотиваційного змісту боротьби за демократичну справедливість. Цілком слушно, що наші ідентичності та добробут мають бути пов'язані зі справедливістю: адже ми розважливо усвідомлюємо, що нас об'єднують суспільства та світ, спільні для всіх нас. Протягом того короткого часу, поки ми живемо у світі, це не тільки «просто» світ, а й «наш» світ.

Наша ідентифікація з іншими людьми найкраще служить боротьбі за демократичну справедливість, якщо ця ідентифікація спирається не тільки на вже дану ознаку. В ідеальному випадку ідентифікація з іншими людьми, що зацікавлені в демократичній справедливості, була б основою організації, спрямованої проти дискримінації. За браком цього ідеалу будь-яка ідентифікація, яка спонукає людей організуватися задля сприяння громадянській рівності, набагато краща, ніж брак мотиваційної ідентифікації. Поширена підозра до ідентифікації на основі вже даної ознаки видаватиметься менш суворою критикою політичної організації, коли ми нагадаємо собі, що саме людство – це ідентичність на ос-

нові вже даної ознаки; ідентичність, що водночас і служила утвердженню справедливості, і робила людей сліпими до потреб інших живих істот. Отже, нам не слід ставитися з підозрою до людських груп з ідентичністю, визначеною на основі вже даної ознаки.

Тому нам слід розглянути, як групи з певною ідентичністю можуть уникнути поширеної хвороби забуття про потреби інших людей – як тих, що перебувають за межами групи, так і тих, що стоять на відмінних позиціях у межах групи. Мабуть, найважливішим для кожної сучасної демократії є наголос, що жодна єдина групова ідентичність не формує цілковито індивіда і жоден індивід не є тільки людиною взагалі. Проте навіть якщо кожен із нас містить у собі розмаїття, ми повинні чинити те, що слід: діяти на основі ідентифікації з нашими ближніми. Але демократична справедливість закликає до більшого, ніж до самої ідентифікації. Ось найповажніша критика, яку демократична справедливість звертає проти деяких випадків політики утвердження груп із певною ідентичністю. *Без моральних принципів, які керуватимуть групою з певною ідентичністю, члени цієї групи сліпі й можуть не менш легко як допомагати жертвам тиранії, так і додатково пригноблювати їх. А керуючись моральними принципами, індивіди можуть використовувати групову ідентичність як виправданий засіб організації за умов демократичної політики.*

Захист індивідуального сумління і демократичне врядування

Часто кажуть, ніби релігійна ідентичність посідає особливе місце серед групових ідентичностей, бо тісно пов'язана з моральною ідентичністю, а моральна ідентичність зумовлює те, чому, зрештою, присвячує своє життя індивід. Є ще багато інших причин, чому вважають, ніби релігійна ідентичність має особливий статус, і я розглянув їх у четвертому розділі, проте я зосереджувався на вимогах сумління, бо ці вимоги найтісніше пов'язані з демократичною справедливістю. Я покликаюсь на те значення слова сумління, яке ширше від значення, що його інколи припускає протестантське походження цього слова. Я вживаю слово «сумління» для назви остаточних моральних зобов'язань індивіда, байдуже, чи ці зобов'язання релігійні або світські за своїм походженням. Сумління історично було пов'язане з наявністю певної релігійної ідентичності. Але тільки-но ми визнаємо, що людям не конче бути релігійними, щоб мати сумління – остаточні зобов'язання, на які спирається моральна ідентичність, – ми повинні й визнати, що релігія в цьому аспекті не має особливого статусу. Натомість для демократичної справедливості особливе значення має моральна ідентичність, байдуже, має вона релігійну чи світську основу. Моральна ідентичність має особливий статус, бо виражає остаточні моральні зобов'язання індивіда.

Отже, постає запитання: «Чого ця особлива природа сумління вимагає від демократичних урядів?» Оскільки й сама демократична справедливість спирається на повагу до індивіда, а повага до індивіда зумовлює серйозне ставлення до його сумління, демократичні уряди повинні намагатися захистити свободу сумління всюди, де дозволяє справедливість. Сумління схильне до помилок, і повага до сумління одного індивіда може перешкоджати рівній свободі та рівним можливостям інших людей. Отже, демократичні уряди повинні не про-

сто зважати на сумління. Але уряди й не повинні просто придушувати сумління тих людей, які з чимсь не згодні, навіть якщо наявні закони й можуть давати урядам таку змогу. Аналіз того, чи можна без несправедливої дискримінації примирити з законом індивідуальне сумління, – один з важливих способів, якими демократичні уряди висловлюють свою повагу до моральної особистості.

Демократичним урядам теж притаманно помилятися, тож протести, які спираються на сумління, – це важливий засіб викриття несправедливих законів. Я доводив: навіть якщо закони легітимні, однак варто зробити виняток і розглянути ті заперечення, що їх висувають деякі критики, спираючись на своє сумління. Така увага до сумління буде взірцевою, якщо повага до моральної ідентичності індивідів не пов'язана з заподіянням кривди іншим людям. Повага до індивіда, що лежить в основі демократичної справедливості, зумовлює серйозне ставлення до людського сумління. Серйозне ставлення до людського сумління аж ніяк не відрізняється радикально від серйозного ставлення до ідентичності індивіда, бо сумління – фундаментальний елемент цієї ідентичності. Демократичні уряди повинні, де тільки є змога, толерантно ставитись до різноманітних індивідуальних ідентичностей, за умови, що така толерантність не пов'язана з несправедливістю. Ця засторога свідчить, що не до всіх зобов'язань, які спираються на сумління, слід ставитись толерантно, і то просто тому, що вони спираються на сумління. Толерантне ставлення до основаних на сумлінні зобов'язань, які вочевидь призводять до несправедливості (скидання бомб на невірних або спалення єретиків), було б глузом над демократичною справедливістю, підточувало б її, а не виражало чи підтримувало її.

Коли демократичний уряд робить виняток із певного закону для критиків, які спираються на сумління й не чинять несправедливості, він однаково може підтримувати первісну мету самого закону. Дотримуючись закону, але роблячи виняток для сумління, демократичний устрій поважає щирі моральні зобов'язання незгодних індивідів, а також легітимність демократичного врядування перед лицем протилежних моральних зобов'язань. Із тих самих причин демократичний уряд може терпіти певний ступінь дискримінації з боку груп, які реалізують свій самовияв, – ту дискримінацію, яка не загрожує громадянській рівності та узгоджується з загальною політикою недискримінації при розподілі суспільних благ. Цей подвійний спосіб захисту індивідуального сумління й демократичної справедливості спрямований на врівноваження конкурентних вимог свободи самовияву і боротьби з дискримінацією. Якою має бути ця рівновага, часто досить важко визначити, але провідне значення обох вимог для утвердження демократичної справедливості годі заперечити. Коли групи, які прагнуть самовияву, дискримінують на основі моральних переконань, і ця дискримінація не перешкоджає утвердженню громадянської рівності для всіх індивідів, демократичний уряд може відгородитися від поглядів цих груп, водночас дозволяючи їм діяти на основі тих поглядів. Але демократичний уряд не може відгородитися від дискримінації, яка загрожує підточити основний принцип громадянської рівності.

Повага до законних вимог як індивідуального сумління, так і демократичного врядування якраз і відрізняє цей подвійний захист від одинарного, тобто від захисту або тільки індивідуального сумління, або тільки демократичного

врядування, коли другий елемент просто нехтують. Ні захист сумління, ні захист демократичного врядування не є ідеально абсолютним, бо обидва типи захисту відображують важливі, проте інколи конкурентні свободи: перший тип – особисту, а другий – політичну. Ці обидві свободи – важливі інструменти захисту основних елементів демократичної справедливості: громадянської рівності, рівної свободи та рівних можливостей для всіх. Церкву слід відокремити від держави, але слід мати й демократичну розважливості, звільняючи прихильників тієї або тієї віри, які діють на основі свого сумління, від легітимних законів з поваги до їхньої моральної ідентичності. Подвійний спосіб захисту може послідовно й підтримувати винятки для критиків, які діють, спираючись на своє сумління, і не чинять несправедливості, й водночас обстоювати легітимність демократичного врядування.

Роблячи деякі винятки для критиків, які діють, спираючись на своє сумління, справедливий демократичний уряд прагне виразити свою повагу до остаточно моральних зобов'язань індивідів. Крім того, він визнає свою власну схильність до помилок у царині моралі. Він не сподівається забезпечити кожному громадянину соціальне середовище, яке відповідає вимогам його сумління. Це сподівання нерозумне, якщо зважити на розмаїтість зобов'язань індивідів, що діють на основі свого сумління. Крім того, воно небажане, коли зважити на зміст деяких форм сумління. Розмаїтість типів сумління навряд чи зникне за демократії, яка всім індивідам надає рівну свободу та рівні можливості. Це означає, що демократична справедливість, напевне, суперечитиме тому, що дехто вважає за основний елемент своєї ідентичності. Крім того, це ще означає: навіть якщо політика утвердження ідентичності в найкращому разі означає політику утвердження спільного сумління, демократичні устрої в найкращому разі не повинні намагатися задовольнити всі вимоги політики утвердження ідентичності.

Демократична справедливість обіцяє надати індивідам рівну свободу й рівні можливості жити своїм життям, як вони вважають за потрібне, а не дати їм змогу бачити, як їхні ідентичності беруть гору в їхньому власному суспільстві. Цю обіцянку важко реалізувати, але її можна виправдати міркуваннями демократії. А примирення геть із кожною ідентичністю, основою на сумлінні, і то незалежно від її змісту, обґрунтувати не можна. Групи з певною ідентичністю – важливий засіб сприяння демократичній справедливості, проте вони не є самодостатньою метою.

Міркування про ідентичність за демократії

Одне слово, чимало індивідів формують і становлять групи з певною ідентичністю, і то з багатьох політично слухних причин, зокрема щоб:

- публічно висловлювати те, що вони вважають за важливий аспект своєї ідентичності.
- зберігати свою культуру, яку вони ідентифікують зі своєю групою.
- мати більший матеріальний (та інший) вигравш для себе і своєї групи (виправданий, а то й ні).
- боротися у складі групи проти дискримінації та іншої несправедливості.
- мати взаємопідтримку від інших людей, що поділяють певні елементи їхньої соціальної ідентичності.

— висловлювати моральні зобов'язання (та діяти на їхній основі), які вони поділяють із групою.

Самих цих причин не досить, аби дізнатися, чи групи з певною ідентичністю, які ми розглядаємо, сприяють чи перешкоджають утвердженню демократичної справедливості. Оскільки жоден демократичний устрій не може виправдано скасувати групи з певною ідентичністю, всебічне судження про групи з певною ідентичністю загалом не може служити жодній практичній чи моральній меті. Задля сприяння демократичній справедливості слід оцінити, як групи з різною ідентичністю діють у межах специфічних соціальних контекстів, спираючись на критерії, які можна обґрунтувати. Оскільки боротьба за утвердження демократичної справедливості неминуче є справою суспільства, слід удатись до міркувань про групи з різною ідентичністю та придатні для них критерії оцінки в суспільному контексті.

Ця книжка аж ніяк не замінить таких міркувань. Але я сподіваюсь, що я таки запропонував тут принциповий демократичний спосіб розуміння та оцінки груп із різною ідентичністю за демократії. За демократії люди повинні мати свободу об'єднуватися, формуючи широкий діапазон груп із різною ідентичністю. Групи з різною ідентичністю становлять важливий елемент того, що являють собою люди, і, своєю чергою, впливають на прагнення цих людей. Отже, групи з різною ідентичністю дають індивідам змогу виявляти себе за умов демократичної політики, яку вони змінюють і на краще, і на гірше. Громадяни, яким не байдужа демократична справедливість, повинні вміти відрізнити добре від лихого й водночас визнати, що такі цілі, як скасування груп із певною ідентичністю або ставлення їх вище від основних прав індивіда, загрожуватимуть самому утвердженню демократичної справедливості, яку вони прагнуть обстоювати.

Частина III.

Роберт А. Далл

**ТРАНСФОРМАЦІЯ:
становлення та переходи
до демократії**

жінки. Перша трансформація відбулася у столітті до н. е. в Греції. Через тисячоліття відбулися також трансформації в Римській імперії, в обох візантійських імперіях і республіканській Італії. Ці перетвори перетворили народні уряди в абсолютні монархії або олігархічні правління.

Друга головна трансформація, наступниками якої ми є, розпочалася з 18 століттям переміщенням одні демократичного устрою від Іспанії до Англії, де у місті Лордів відбулися політичні реформи, урядом чи парламентом керував монарх. Як політичний уряд, а не монархія, він з'явився в Англії в 1701 році. Ця друга трансформація відбулася безпосередньо з Європи і в англійському стилі. У XX столітті ця демократія прийшла до США, де раніше, об'єднуючи два народи, яку сприйняли лише на Заході як частину загальної і яка раніше вважалася прогностом майбутнього стану на всьому світі. Цей і є тільки загальною тенденцією, «стандартною» демократія в сучасному розумінні цього слова досягла майже універсальності на політичній арені держави в ієрархії.

Трансформація

Цей другий головний рух демократизації ідеї і встановлення демократії, суттєво змінився, як допоміжною речовиною виникла демократія, яку досі було або могло бути досягнуто. Наприклад, хоч і не єдиний, але одна з трансформацій полягає у зникненні місця зосередження влади в руках монарха. За межами національної держави тепер виникає спільна форма національних політичних об'єднань паїти у всіх формах міжнародної співпраці. Хоч майбутні і гіпотетичні, масштаби впливу цієї трансформації державного устрою ще утворило сучасну демократичну державу, чому дозволяється від демократичного устрою через державу.

За більшою кількістю ринку - від кожного з них до 2001 року - демократичним засобом західної політичної думки було те, що в демократич-

Роберт А. Даль

Сучасні демократичні ідеї та їхнє практичне здійснення є продуктом двох головних трансформацій політичного життя. Перша трансформація, як ми вже бачили, охопила античну Грецію і Рим у V столітті до н. е. і відступила з Середземномор'я із настанням християнської ери. Через тисячоліття в деяких містах-державих середньовічної Італії правління також трансформувалися в народні, які, проте були відхилені в епоху Відродження. В обох випадках головним місцем зосередження і здійснення демократичних і республіканських ідей і було місто-держава. У цих же двох випадках народні уряди були витіснені імперським або олігархічним правлінням.

Друга головна трансформація, наступниками якої ми є, розпочалася з поступовим переміщенням ідей демократичного устрою від її історичного осереддя у місті-державі до більш поширеної сфери націй, країни чи національної держави. Як політичний рух, а іноді і як досягнення – а не лише ідея, – у XIX столітті ця друга трансформація набула більшого імпульсу в Європі і в англослов'янському світі. У XX столітті ідея демократії вже не була, як раніше, обмеженою доктриною, яку сприймала лише на Заході незначна частина населення і яка реалізувалася протягом кількох століть на зовсім незначній частині землі. Хоч і не занадто всесвітнє досягнення, останнім півстоліттям демократія в сучасному розумінні цього слова досягла майже універсальної сили як політична ідея, прагнення й ідеологія.

Трансформація

Цей другий головний рух демократичних ідей і їх втілення у життя, зрештою, суттєво змінив шлях, за допомогою якого поняття демократичного процесу було або могло бути досягнуте. Найдієвіша, хоч і не єдина, причина цієї трансформації полягає у зміщенні місця зосередження ідей демократії від міста-держави. За межами національної держави тепер визначається можливість наднаціональних політичних об'єднань навіть у ще більшому масштабі і більшим змістом. Хоч майбутнє і гіпотетичне, масштабне розширення політичного державного устрою вже утворило сучасну демократичну державу, котра різко відрізняється від демократичного устрою міста-держави.

За більше аніж дві тисячі років – від класичної Греції до XVII століття – домінуючим засновком західної політичної думки було те, що в демократич-

них і республіканських державах кількість громадян і розмір території держави мали бути б незначними, звичайно, як сучасні стандарти. Демократичний чи республіканський уряд, як зазвичай вважалося, був придатним лише для малих держав¹. Отже, ідея й ідеали поліса, маленького унітарного міста-держави, яке складається з клану родичів та друзів, процвітали і після того, як самі міста-держави практично зникли як історичні феномени.

Незважаючи на вражаючу перемогу греків над персами, зрештою, маленьке місто-держава не було гідним супротивником більшого сусіда по імперії, що відповідно продемонстрували Македонія та Рим. Значно пізніше, піднесення національної держави, часто пов'язане із розширенням концепції державності, потіснило місто-державу та інші крихітні князівства. Як виняток кілька таких міні-держав, як Сан-Марино і князівство Ліхтенштейн, дожили й донині як дивний спадок зникаючого минулого.

Унаслідок піднесення національних держав, приблизно від XVII століття ідея демократії так би і залишалася нездійсненим майбутнім, коли б центральне місце в ній посіло не місто-держава, а національна держава. У праці «Про суспільну угоду» (1762) Руссо, проте, чіпляється за давню точку зору на народ, який володіє кінцевим контролем за управлінням державою, досить маленькою, як за кількістю населення, так і за територією, що дає змогу всім її громадянам збиратися разом для того, щоби здійснювати свої суверенні права на

¹ З приводу аргументів Джеймса Медісона у «Федералісті» №10 та №14 та Джона Адамса в «Захисті Конституції уряду Сполучених Штатів Америки» американці інколи стверджують, що слово «демократія» історично стосувалося «прямих» систем, у котрих, як у Афінах, збори громадян були суверенними, тоді як слово «республіка» стосувалося представницьких систем. Але для цього мало підстав. Наприклад, на італійські міста-республіки середніх віків і раннього Ренесансу, часто посилалися як на республіки, хоча вони не мали представницької форми правління в більш пізньому сенсі слова. Згідно з цією традицією, і Монтеस्क'є, і Руссо визначали республіки як держави, в котрих збори громадян були суверенними; і вони відрізняли демократичні республіки від республік аристократичних та монархій по співвідношенню правителів та підданих. Тим чином, демократія також була особливим видом республіки. Пор.: *Montesquieu C. L. De l'Esprit des lois. 2 vols. – Paris: Editions Gamier Preres, 1961 (1748).* – Т. 1. – Кн. 2. – Розд. 1 та 2. – С. 11-12; *Rousseau J.-J. On the Social Contract, with Geneva Manuscript and Political Economy / Ed. Roger D. Masters and Judith R. Masters. – New York: St. Martin's Press, 1978 (1762).* – С. 83-87. На підставі вивчення газет та інших джерел Білі Пол Адамс переконливо доводить, що протягом епохи Американської революції ці терміни використовувалися без їх чіткого розмежування (*Adams W. P. The First American Constitution: Republican Ideology and the Making of the State Constitutions in the Revolutionary Era / Trans. Rita Kimber, Robert Kimber. – Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1980.* – С. 90-117). На підставі своїх досліджень Роберт В. Шумейкер походить, що ці «терміни використовували по-різному». Наприклад, їх часто використовували як синоніми. Проте він робить висновок, що «представництво набагато частіше асоціювалося з республіканською формою правління, ніж з демократією, і таким чином, є законним критерієм для розмежування інших термінів». Оскільки він не демонструє переконливо відносну частоту їх використання і, враховуючи, що ці терміни часто використовувалися однозначно, його висновки здаються мені необґрунтованими.

єдиному народному зібранні. Врешті-решт, менш аніж через століття, думка, що нація чи країна є «природна» одиниця суверенного уряду, була до такої міри серйозно прийнята на віру, що в своїй праці «Роздуми про представницьке врядування» Джон Стюарт Мілль, визначаючи одним реченням те, що він і його читачі змогли сприйняти як самоочевидну істину, відійшов від традиційної мудрості, що панувала протягом двох тисяч років і відкинув припущення, що для самоврядування необхідна присутність незначної кількості громадян на зібранні².

Як би там не було, навіть Мілль не в змозі був цілковито зрозуміти, як розширення демократії мало радикально трансформувати її інститути та її здійснення на практиці. У крайньому разі, вісім важливих результатів вирушило з цієї епохальної зміни місця зосередження демократії. Разом узяті, вони визначають сучасну демократичну державу, прямо протилежну давнім ідеалам та практиці демократичних і республіканських урядів. Унаслідок цей сучасний нащадок демократичної ідеї погано вживається зі спадковою пам'яттю, безперестанно нарікаючи на те, що існуюча практика значно віддалилася від античних ідеалів. (Не беручи до уваги той факт, що те, що було на практиці в давнину само собою ледве узгоджується з античним ідеалом).

Вісім наслідків

Тож коротко підсумуємо головні наслідки величезного розростання демократії за масштабом. <...>

Представництво

Найімовірніша зміна, звичайно ж, це те, що представництво значною мірою відійшло від моделі зібрання громадян античної демократії (одна фраза Мілля, відкидаючи пряму демократію, трапляється в праці про представницьке врядування). Я вже описував, як представництво, за своїм походженням недемократичний інститут, було задіяне сучасною демократією як невід'ємний елемент (розд. 2). Кілька слів допоможуть уявленню про представництво.

Як засіб, котрий допомагає демократизації урядів національних держав, представництво можна розуміти і як історичне явище, і як застосування логіки рівноправності до великомасштабної політичної системи.

Перші успішні зусилля демократизації національної держави відбувалися звичайно у країнах із наявними законодавчими органами, котрі мали б представляти різні соціальні інтереси: аристократів, вільних людей, землевласників, комерсантів тощо. Оскільки рух шляхом великої демократизації набирав сили, то схема представницького законодавства не мала плестися з тонких ниток абстрактних демократичних ідей; конкретні законодавства і представництва, хоча вони й були недемократичними, вже існували. В результаті прихильники реформи, котрі спочатку мали винятково слабкі наміри створення всеосяжної демократії, прагнули зробити існуюче законодавство більш «представницьким», розширюючи право участі у виборах, беручи на озброєння виборчу систему, що мала б зробити членство в електораті більш представницьким, гарантуючи

² Mill J. S. Considerations on Representative Government / Ed. C. V. Shields. – Indianapolis: Bobbs-Merrill, 1958. – С. 55.

тим самим, що найвища офіційна особа (президент чи прем'єр-міністр, міністерський чиновник чи губернатор) мають обиратися більшістю представників законодавчої влади (або народною палатою представників) чи всіма виборцями.

Хоч цей короткий опис загального шляху демократизації і може цілковито охопити численні важливі особливості у кожній окремій країні, щось подібне мало місце на шляху демократизації перших національних держав. Це сталося, наприклад, в американських колоніях перед революцією – двадцятип'ятирічний період переддемократичного розвитку, важливість якого часто недооцінюють, – і після прийняття незалежності, у тринадцяти американських штатах. А саме, розробляючи конституцію Конфедерації після прийняття незалежності, американські лідери мали б створити національний конгрес зі стартової позначки; і невдовзі після цього, в 1787 році, на Конституційному конвенті Конгрес США був проголошений майже таким, яким він є і тепер. При цьому під час розробки Конституції делегати з'їзду за точку відліку брали конкретні особливості британської конституційної системи – тобто король, двопалатний парламент, прем'єр-міністр і Кабінет Міністрів, – хоча вони і змінили британську модель так, щоби підігнати її до нових умов країни, сформованої із тринадцяти суверенних штатів і яка не мала ні монарха, котрий би був главою держави, ні спадкових перів, необхідних Палаті лордів. Хоч їхнє розв'язання проблеми обрання глави виконавчої влади – колегії виборців – продемонструвало суперечність демократичних імпульсів епохи, на практиці президента почали обирати, по суті, народним обранням.

У Британії, де прем'єр-міністр наприкінці XVIII століття вже залежав від довіри парламентської більшості, головною метою руху демократизації від 1832 року було розширення права голосу на виборах членів парламенту і гарантія того, щоби парламентські вибори були справедливими і вільними. У країнах Скандинавії, де, як і в Англії, законодавчі органи існували ще із середніх віків, завдання полягало в тім, щоби зробити прем'єр-міністра залежним від парламенту (а не від короля) і розвинути виборче право для парламентських виборів. Подібна ж ситуація спостерігалася в Голландії і в Бельгії. Хоча від революції 1789 року до Третьої Республіки 1871 року Франція йшла дещо іншим шляхом (експансія виборчого права зазвичай супроводилася деспотизмом виконавчої влади), вимоги демократичних рухів були близькі до того, що мало місце на практиці. Політичні інституції Канади, Австралії та Нової Зеландії формувалися за своїм власним колоніальним досвідом, котрий включав важливі елементи парламентського уряду, а також британську й американську конституційні системи.

Слід підкреслити, головний момент у цій короткій історії руху – до демократизації урядів національних країн у Європі й Америці розпочиналися не з *tabula rasa*. У країнах, що були головними центрами успішної демократизації з кінця XVIII століття приблизно до 1920 року, законодавчі органи, системи представництва і навіть вибори були вже звичайними інститутами. Як наслідок, деякі з більшості демократичних інститутів сучасної демократії, включаючи і представницький уряд, були не просто продуктом абстрактних роздумів про необхідність демократичного процесу. Вони з'явилися замість конкретної і успішної модифікації вже існуючих політичних інститутів. Якби вони були лише про-

дуктом мислення прихильників демократії, що виходять винятково з абстрактних схем демократичного процесу, тоді, ймовірно, результати були б іншими.

Проте було б помилкою інтерпретувати демократизацію наявних законодавчих органів як не більш як спеціально організовану адаптацію існуючих інституцій. Коли місце зосередження демократії перейшло до національної держави – логіка політичної паритетності, впроваджена в країнах, більших за розміром, аніж місто-держава, мала на увазі, що значна частина законів буде прийнята тепер не на зібраннях громадян, а їхніми виборними представниками. Бо як тоді, так і тепер стало ясно, що оскільки кількість громадян вже переважає невелику, якщо взагалі існуючу межу, то частина громадян, котрі можуть тепер збиратися разом (або мають зручну можливість взяти участь як-небудь ще, а не лише голосуванням) має неминуче скорочуватися. Пізніше я хочу детальніше зупинитися на проблемі представництва. На мою думку, представницький уряд не був трансплантований в демократичну ідею просто через інерцію і фамільярне ставлення існуючих інституцій. Ті ж, хто брався модифікувати ці інституції, були досить добре поінформовані, щоб для того, аби застосувати логіку політичної рівності до національної держави великого масштабу, «пряму» демократію зібрань громадян слід замінити (чи, в крайньому разі, доповнити) представницькими урядами. Це спостереження було зроблене не один раз, перш ніж в нього змогли повірити, як у випадку з Міллем. Навіть швейцарці, з їхньою давньою традицією асамблейного правління в стародавніх кантонах, усвідомили, що національні референдуми не можуть адекватно виконувати функції національного парламенту.

Проте, як правильно передбачав Руссо в праці «Про суспільну угоду», представництво мало б неодмінно викликати зміну природи громадянства і демократичного процесу. І як ми побачимо надалі, великомасштабній демократії бракує деяких потенційних можливостей демократії дрібного масштабу. Що часто випускають із виду, так це те, що зворотне твердження теж правильне.

Необмеженість масштабу розповсюдження

Коли представництво було визнане як можливе вирішення питання, суперечності стосовно розміру демократичної одиниці, що обмежували асамблею у місті-державі, були усунені. У принципі, жодна країна не могла бути надто завеликою, жодне населення не могло бути занадто великим для представницького уряду. В 1787 році Сполучені Штати мали населення приблизно чотири мільйони чоловік, що здається гігантським порівняно з ідеальним грецьким полісом. Деякі делегати до Конституційного конвенту насмілилися напроорокувати, що в майбутньому населення Сполучених Штатів буде понад сто мільйонів жителів – цифра ця була, нарешті, перевищена в 1915 році. У 1950 році, коли Індія встановила свою республіканську парламентську систему, число її жителів налічувало близько 350 млн. чоловік і продовжувало збільшуватися. Досі не можна точно визначити теоретичну верхню межу.

Обмеження на демократію участі

Як прямий наслідок великого розміру деякі форми політичної участі за своєю природою більш обмежені в поліархіях, аніж у містах-державах. Я не збираюся наводити докази того, що участь у демократичних або республіканських містах-

державою фактично досягла чогось, що нагадує межі її потенційних можливостей. Але теоретичні можливості існували в багатьох давніх і середньовічних містах-державою, чого не скажеш про демократичну країну, навіть стосовно невеликої, через елементарну чисельність її громадян і (менш важливо) розмірів її території. Теоретична межа ефективної політичної участі, навіть за сучасних електронних засобів комунікації, швидко зменшується у своєму масштабі. Наслідком цього є те, що в середньому громадянин Сполучених Штатів, чи навіть громадянин Данії, не може брати участі в політичному житті так повно, як середньостатистичний набагато менший за чисельністю демос у набагато меншій за розмірами державі. Я повернуся до цього питання в наступному розділі.

Різноманітність

Незважаючи на те що зв'язок між масштабом і різноманітністю не лінійний, чим більша за розміром і всеосяжніша політична одиниця, тим більша кількість її жителів тяжіє до різноманітності політичного життя, що виражається у відданості місцевості й регіону, в етнічній і расовій ідентичності, в релігії, у політичних переконаннях та ідеологіях, у заняттях, у стилі життя тощо. Відносна однаманітність цивільного населення об'єднаного загальною прив'язаністю до міста, мови, раси, історії, легенд, богів і релігії, що була політичною деталлю уявлення про демократію давнього міста-держави, тепер для всіх стала практично недосяжною. Проте усе ще можлива, як це ми собі тепер уявляємо, – політична система, яка перебуває за межами уяви прибічників народного уряду, котрі жили до сучасної епохи: представницькі уряди із загальним електоратом і широким набором прав людини і свобод, що склалися у великих країнах, які відрізняються яскравою різноманітністю.

Конфлікт

Проте, оскільки внаслідок різноманітності політичні розколи множаться, то політичний конфлікт є неминучим аспектом політичного життя, а політична думка і практика мають тенденцію вважати конфлікт нормальною особливістю політики, а не відхиленням від норми.

Вражаючим символом зміни цієї думки є Джеймс Медісон, який під час американського Конституційного конвенту 1787 року, а пізніше у своїй праці «Федераліст», зустрінутій суперечливо через її історичну концепцію, котра проте відобразилася в антифедералістській позиції про абсурдність і незаконність спроби створення демократичної республіки в такому гротескному масштабі. У блискучій полеміці Медісон відстоював свою думку, що оскільки конфлікти інтересів були завжди природними для людини і суспільства, а прояв цих конфліктів не можна було приховати без того, щоб не придушити свободу, то найліпшим способом уникнути втрат від чвар було б збільшення масштабу. Як він, імовірно, і передбачав, логічно з цього випливалала (на противагу точки зору, що склалася) наступна позитивна перевага республіканського уряду національної держави – при ній політичні конфлікти стали б, найвірогідніше, набагато рідше викликати гостру громадянську боротьбу, аніж у більш тісних межах міст-держав.

Тоді, на противагу класичній точці зору, за котрої можна було б очікувати, що більш однорідне суспільство громадян розділить свої надто схожі переконання про загальне добро і буде діяти згідно з цим переконанням, ідея про за-

гальну добродієність розповсюджується значно ширше і включає в себе прихильність, вірність переконанням і віруванням, сформованим серед громадян, котрі перебувають між собою у конфліктах і розходженнях. Насправді, воно поширюється настільки далеко, що ми змушені поставити собі запитання, чи ж може нині концепція загального добра бути чимось більшим, аніж вагомим нагадуванням про давню точку зору, яка незворотно змінившись, стала недоречною за умов сучасного і постмодерного політичного життя. <...>

Перше демократичне перетворення зруйнувало межі попереднього традиційного правління небагатих чи то у формі монархії, аристократичного правління, олігархії або тиранії, і створило нові структури та переконання, які підтримували правління багатих у демократичних республіканських містах-державих. Через два тисячоліття друге демократичне перетворення прорвало кордони всіх попередніх структур і переконань, навмисно застосувавши ідею демократії до великої сфери національної держави. У результаті інституції поліархії витіснили більш старі інституції й переконання, що підтримували республіканську систему правління держав або централізованих монархій та залишки феодалізму.

Чи маячить зараз на обрії третє перетворення демократичних кордонів і можливостей? Історія демократичного розвитку надихає нас, але також і попереджає. Тому що історія демократії – це така ж історія невдач, як і успіхів: невдач переступити існуючі межі, короткочасних проривів, за якими йшли масові поразки, а іноді утопічних цілей, за якими поставали розчарування і розпач. У порівнянні з її суворими ідеалами, недосконалістю будь-якої дійсної демократії настільки явні і величезні, що відчутне протиріччя між ідеалом і дійсністю постійно спонукає безмежні надії на те, що цей ідеал можна якось перетворити в реальність. Але можливі рішення часто виявляються невловимими, і ті, хто так легко будують ідеальну демократію у своїх уявленнях, незабаром виявляють, що значно важче і навіть неможливо побудувати цей ідеал у реальному світі. <...>

Зміни в масштабі політичного життя

Межі і можливості першого демократичного перетворення визначалися структурами і свідомістю міст-держав Греції, Риму (навіть коли республіка виривалася за межі міста) і середньовічної Італії та Італії епохи Ренесансу, на які, у свою чергу, впливав малий масштаб міста-держави. Маленьке місто з його обмеженим демосом пропонувало теоретичні можливості для прямої участі в політичному житті – можливості, якими не завжди користувався, – які були ліквідовані більш великомасштабною нацією-державою. Крім того, громадянська чеснота була переконливим ідеалом, навіть якщо вона зазвичай і не розігрувалася в політичному житті. Загальне добро цілком могло бути відомим громадянам, а загальна цивільна культура могла успішно розвивати в громадян прагнення досягти загального добра.

Друге перетворення одночасно скорочувало і розширювало межі демократії. З урахуванням збільшених масштабів політичного режиму в нації-державі прямі форми участі мали б значною мірою бути замінені представництвом. Пряма участь демосу в національному законодавстві шляхом дискусій і голосування у відкритих асамблеях була більше неможливою, навіть якщо в деяких країнах

громадяни могли брати участь прямо в управлінні малими місцевими об'єднаннями. Однак у той час, як можливості демократії скорочувалися в одному напрямку, вони розширювалися в іншому. Представництво зруйнувало всі теоретичні бар'єри стосовно масштабів демократичного об'єднання. Влада закону тепер могла охопити всю країну – що було неможливо при пануванні з ідеалами старих міст-держав. Однакова система юридичних прав могла тепер бути поширена на всю націю. При такому положенні сильні протиріччя між численними малими незалежними населеними пунктами – хронічна хвороба міст-держав – були замінені загальною примусовою правовою системою.

Нація-держава також включала найрізноманітніші групи й інтереси, які, як виявилось, могли якимсь чином мирно вживатися. Крім того, як боявся Руссо і як пізніше зі співчуттям спостерігав Токвіль, демократія в нації-державі не тільки терпіла, але й стимулювала утворення щодо автономних суспільств усіх видів: політичних, соціальних, економічних, культурних. Інші бачення моністичної демократії зіткнулися з плюралістичною дійсністю. Політичний конфлікт був відверто неминучий. Як наслідок, конфлікт, а не консенсус став поступово розумітися як нормальна і (у погано встановлених межах) навіть здорова характеристика політичного життя.

Як подальший наслідок спроби застосувати демократичний процес до великомасштабної нації-держави, розвинулися політична практика й інституції, такі, як політичні партії, що були невідомі містам-державам. У світі з'явився новий тип політичного режиму: поліархія. Інституції, що відрізняли поліархію від інших політичних режимів, також вимагали політичних і громадянських прав, значно більш всеохоплюючих, ніж будь-які, що існували доти чи існують у сучасному світі при недемократичних режимах. Тому навіть у той час, як друге перетворення різко скоротило можливості для прямої політичної участі в рішеннях національного уряду і фактично знищило перспективи того, що всі громадяни могли б бути прихильні до гармонійного бачення загального добра, воно значно збільшило кількість людей, які жили в загальній юридичній та конституційній системах і користувалися всіма рівними правами людини. У той час, як перше перетворення передало правоуправління від небагатьох багатом, «ці багато хто» були в дійсності небагатьма, тоді як ті, що були виключені, були насправді численні. На противагу цьому друге перетворення було завершено в демократичних країнах (з чималою боротьбою), рівні права громадянства поширені фактично на всіх дорослих.

Чи знаходимося ми зараз у середині ще одного різкого збільшення масштабів прийняття рішень? І чи не може ця зміна виявитися настільки ж важливою для демократії, як і зміна розмірів міста-держави в національну державу?

Кордони країни, навіть такої великої як Сполучені Штати, зараз значно менші, ніж межі рішень, що істотно торкаються основних інтересів її громадян. Економічне життя країни, фізичне навколишнє середовище, національна безпека і виживання дуже і, мабуть, усе більше і більше залежать від діячів і дій, що знаходяться за межами країни і безпосередньо не підкоряються її уряду. Таким чином, члени демосу не можуть використовувати свій національний уряд і ще менше свої місцеві уряди, щоб здійснювати безпосередній контроль над зовнішніми діями, чий рішення небезпечно позначаються на їхньому житті. Резуль-

тат дещо схожий на друге перетворення, виражене у світових масштабах. Так само, як підйом національної держави скоротив здатність місцевих жителів здійснювати контроль над справами життєвої важливості за допомогою їхніх місцевих урядів, так і розростання транснаціональних дій і рішень зменшує здатність громадян країни контролювати життєво важливі для них питання через їхній національний уряд. У такому разі уряди країн стають місцевими урядами.

Міф про автономну демократичну державу

Як же тоді ця нова зміна масштабів перетворить межі і можливості демократії?

Відповідь вимагає оцінити, чи є ця тенденція оборотною, тобто без затрат, які занадто багато людей не захочуть прийняти. Тоді було б помилкою тлумачити цю тенденцію як однакову і неминучу стосовно всіх питань у моєму судженні доступного для огляду майбутнього. Транснаціональні сили будуть продовжувати підривати національну автономію стосовно тих питань, які я щойно згадав. Звичайно, можна не погодитися з таким судженням – я не намагаюся захищати його тут – і відкинути цю проблему як неважливу. Але якщо воно вірне, то означає, що демос країни, як демос більш раннього міста-держави, відчує значне скорочення можливості контролювати рішення важливих для нього питань.

Однак, щоб належним чином розглянути цю зміну, нам слід пам'ятати, що автономія міста-держави і суверенітет національної держави завжди були більше вигадкою, ніж фактами. Міжнародні конфлікти, конкуренція, альянси і війни постійно демонстрували, наскільки автономія всіх держав, демократичних і недемократичних, була радикально неповною. Не тільки конфлікт, але і роздрібна й оптова торгівля та фінанси завжди переливалися через державні кордони. Тому демократичні держави ніколи не могли діяти автономно, не звертаючи уваги на дії зовнішніх сил, які вони слабо могли чи не могли контролювати. Самі Афіни були більше, ніж місто-держава; вони управлялися імперією, дуже залежали від зовнішньої торгівлі, часто втягувалися в міжнародні конфлікти і неодноразово шукали допомоги в союзників. Рим був справжнім містом-державою дуже недовго, хоча республіка так і не пристосувала повністю свої інституції міста-держави до своїх зростаючих масштабів. Такий же стан справ з національними державами, особливо у Європі. Навіть автономія Сполучених Штатів, хоч і захишених океанами, була спочатку скорочена війнами і небезпечною воєн, міжнародними фінансами (вони виступали як позичальник і як кредитор) і торгівлею.

Більше того, тоді як відносна автономія демократичних держав завжди дуже відрізнялася, якість демократії в країні очевидно не залежить безпосередньо від міри її автономії. У той час як судження стосовно «якості демократії» у різних країнах спірні, невеликі європейські демократичні країни можуть бути яскравою ілюстрацією. Взагалі, чим менш розвинена країна, тим більше економічний добробут її громадян залежить від зовнішньої торгівлі; крім того, менші країни мають тенденцію більше зазнавати вторгнення і більше залежати від союзників. Однак хоч про велику частину влади над ключовими питаннями і попереджа-

лося міжнародними діями, багато хто з невеликих європейських демократій демонструють могутнє й впевнене в собі політичне життя. Дійсно, самосвідомість уразливості й залежності, здається, стимулювала більше використання урядових дій для захисту людей у менших демократичних країнах від потенційно шкідливих наслідків дії міжнародних сил, які вони не можуть контролювати³.

Перехідні стратегії

Ці міркування підказують кілька способів, за якими демократичну ідею можна було б пристосувати до нової зміни масштабів. Найочевидніший – це скопіювати друге перетворення в більших масштабах: від демократії в національній державі до демократії в транснаціональній державі. Однак історична аналогія занадто недосконала, щоб дозволити нам зробити такий поспішний висновок. Тому що в країнах, де з'явилася поліархія, структури і свідомість приналежності до нації були вже досить добре розвинуті, але транснаціональні політичні структури й усвідомлення, мабуть, залишаться слабкими в доступному для огляду майбутньому. Тільки Європейське Співтовариство демонструє багато ознак того, що приховують у собі гени супернаціонального зростання. Там ледве помітні інституції «демократичного» транснаціонального політичного співтовариства, які зароджуються. Поступово може з'явитися свого роду транснаціональна поліархія. Хоча громадянська маса була б значно більшою, ніж у Сполучених Штатах, центральний уряд Співтовариства міг би й не бути більш віддаленим від його громадян, ніж американський національний уряд – від американців. Тоді демократична ідеологія і практика могла б поступово набутися порівняльного значення.

Однак, за винятком Європейського Співтовариства, перспективи навіть помірковано «демократичних» урядів і транснаціональних політичних об'єднань мають досить бідний вигляд. Навіть якщо транснаціональні політичні системи дуже зміцніють, ще довго рішення, імовірно, будуть прийматися делегатами, призначуваними національними урядами. Таким чином, зв'язок між делегатами і демосом буде залишатися слабким; і демократичний процес буде навіть ще більш ослабленим, ніж в існуючих поліархіях. Тоді стосовно рішень, прийнятих щодо найважливіших міжнародних питань, небезпека в тому, що третє перетворення призведе не до розширення демократичної ідеї за межі нації-держави, а до перемоги на цій території де факто опікунства.

Ця можливість, яка з'являється, означає, що для того, аби підтримувати життєздатність демократичного процесу, слід було б удосконалити демократичні інституції всередині країн. Приміром, більш сильні демократичні інституції забезпечили б будь-який можливий демократичний контроль над владою, делегованою приймати транснаціональні рішення. Демократичні важелі управління допомогли б не стати цьому дорученню відчуженим. Більш сильні демократичні інституції також допомогли б створити здорове демократичне політичне життя у великій сфері відносної автономії, якою все ще володіють демократичні країни. Тут надихає досвід більш дрібних європейських демократій. Так само,

³ Пор.: *Cameron D. The Expansion of the Public Economy: A Comparative Analysis // American Political Science Review. – 1978. – Т. 72. – №4. – С. 1243–1261.*

як вони підтримували енергійне впевнене в собі політичне життя в самому процесі адаптацій до своєї міжнародної вразливості й незалежності, так і в майбутньому всім демократичним країнам буде кинутий виклик відкривати шляхи збереження і зміцнення демократичного процесу в міру їхньої адаптації до транснаціональних сил. Таким чином, у той час, як свобода і влада могли бути втраченими на одному фронті, вони могли б бути знайдені на іншому.

Нарешті, демократичне життя в менших співтовариствах, що знаходяться нижче рівня нації-держави, могло б піднятися. Великі масштаби рішень не ведуть неминуче до розширення усвідомлення безвладдя за умови, що громадяни можуть здійснювати значний контроль над меншою низкою питань, важливих для їхнього повсякденного життя: освіти, охорони здоров'я, міського планування, постачання і якості місцевого громадського сектора, від вулиць і освітлення до парків та ігрових майданчиків і т. п.

Семюел Гантінгтон

Політичні системи з демократичними характеристиками не обмежені модерними часами. В багатьох куточках світу протягом століть обиралися племінні вожді, а в деяких місцях демократичні політичні інститути довгий час існували на рівні поселення. До того ж, поняття демократії було, ясна річ, добре відоме античному світу. Демократія греків і римлян, проте, виключала з участі в політичному житті жінок, рабів і часто інші категорії населення, такі як постійно проживаючі [на території держави] чужоземці. Ступінь відповідальності, який мали правлячі органи навіть перед такою вузькою громадськістю, на практиці також був дуже обмежений.

Сучасна демократія – це не просто демократія поселення, племені, чи міста-держави, це демократія національної держави і її поява пов'язана з розвитком останньої. Початковий поштовх до демократії на Заході відбувся в першій половині XVII століття. Демократичні ідеї та демократичні рухи були важливою, хоча й не основною, рисою Англійської революції. Основні положення Коннектикута, прийняті громадянами Гартфорду і навколишніх міст 14 січня 1638 року стали «першою писаною конституцією сучасної демократії». В цілому, проте, пуританські перевороти не залишили спадщини демократичних інституцій ні в Англії, ні в Америці. Більше століття після 1660 року урядування в обох цих країнах прямувало до навіть більш закритого та менш широкого представництва народу, ніж це було раніше. Різними шляхами відбувалися аристократична та олігархічна реставрація. 1750 року в Західному світі на національному рівні не існувало жодних демократичних інституцій. 1900 року такі інституції були у багатьох країнах. А наприкінці XX століття демократичні інституції мало набагато більше країн. Ці інституції поставали у хвилях демократизації (див. схему 1).

Хвиля демократизації – це група переходів від недемократичних до демократичних режимів, що відбуваються у певний період часу та кількісно істотно переважають переходи в протилежному напрямку в даний період часу. Хвиля також як правило спричинює лібералізацію або часткову демократизацію в тих політичних системах, які не перетворюються у цілковито демократичні. У сучасному світі відбулося три хвилі демократизації. Кожна хвиля впливала на відносно малу кількість країн, і протягом кожної з хвиль деякі режими здійснювали переходи і в протилежному недемократичному напрямі. До того ж, деякі

1799.
Початок
XVII ст.

переходи до демократії відбувалися під час цих демократичних хвиль. Історія є безладною і політичні зміни неможливо розсортувати по зручних історичних шухлядах. Історія також не є односпрямованою. Кожна з перших двох хвиль демократизації супроводжувалася зворотнім відкатом, під час якого деякі, проте не всі країни, що початково здійснювали перехід до демократії, поверталися до недемократичного правління. Часто встановити момент переходу від одного режиму до іншого можна лише дуже умовно. Умовно встановлюються також і дати хвиль демократизації та зворотніх відкатів. Тим не менше, доля умовності незрідка буває корисною, тож дати цих хвиль змін режиму приблизно виглядають таким чином:

Перша, тривала хвиля демократизації	1828–1926
Перший відкат	1922–1942
Друга, коротка хвиля демократизації	1943–1962
Другий відкат	1958–1975
Третя хвиля демократизації	1974–

Категорія	Кількість країн	Перша хвиля	Перший відкат	Друга хвиля	Другий відкат	Третя хвиля	Третій відкат?
L	2					■	■
K	11					■	■
J	6			■	■	■	■
I	1					■	■
H	9			■	■	■	■
G	9			■	■	■	■
F	3	■	■	■	■	■	■
E	4	■	■	■	■	■	■
D	5	■	■	■	■	■	■
C	10	■	■	■	■	■	■
B	1	■	■	■	■	■	■
A	10	■	■	■	■	■	■
Демократичні країни		33 (мак.)	11 (мін.)	51 (мак.)	29 (мін.)	62 (мак.)	59 (мін.)
Кількісні зміни	+33	- 22	+40	-22	+33	-3	
Всього країн	- 71						

■ Демократичні чи напівдемократичні фази

■ Недемократичні фази в країнах, що раніше були демократичними

Схема 1. Хвилі демократизації та відкати

Примітка: Класифікація країн на схемі 1.

A – Австралія, Ісландія, Ірландія, Канада, Нова Зеландія, Об'єднане Королівство, США, Фінляндія, Швеція, Швейцарія

B – Чилі

C – Австрія, Бельгія, Данія, Західна Німеччина, Італія, Колумбія, Нідерланди, Норвегія, Франція, Японія

D – Аргентина, Греція, Угорщина, Уругвай, Чехословаччина

E – Іспанія, Польща, Португалія, Східна Німеччина

- F – Естонія, Латвія, Литва
- G – Ботсвана, Венесуела, Гамбія, Ізраїль, Коста-Ріка, Малайзія, Мальта, Тринідад-і-Тобаго, Шрі-Ланка, Ямайка
- H – Болівія, Бразилія, Еквадор, Індія, Пакистан, Перу, Турція, Філіпіни, Южна Корея
- I – Нігерія
- J – Бірма, Гайана, Гана, Індонезія, Ліван, Фіджі
- K – Болгарія, Гаїті, Гватемала, Гондурас, Домініканська Республіка, Монголія, Намібія, Нікарагуа, Панама, Румунія, Сальвадор, Сенегал
- L – Судан, Сурінам

Перша хвиля демократизації. Перша хвиля закорінена в Американській та Французькій революціях. Однак справжнє поява національних демократичних інститутів є феноменом ХІХ століття. В більшості країн протягом цього століття демократичні інституції розвивалися поступово і тому визначити конкретну дату, після якої певна політична система може вважатися демократичною, досить важко і можливо лише достатньою мірою умовно. Проте Джонатан Саншайн висуває два вагомих критерія, що дозволяють говорити про те, коли саме політичні системи ХІХ століття досягли мінімальних демократичних якостей у контексті того століття: 1) 50% дорослого чоловічого населення має право голосу; 2) відповідальний голова виконавчої влади повинен або зберігати за собою підтримку більшості в обраному парламенті або ж обиратися під час періодичних всенародних виборів. Сприймаючи ці критерії та користуючись ними досить вільно, можна сказати, що Сполучені Штати розпочали першу хвилю демократизації десь близько 1828 року. Скасування майнового цензу в старих штатах і приєднання нових штатів із виборчим правом для всіх дорослих чоловіків посприяло тому, що доля білих чоловіків, які дійсно проголосували на президентських виборах 1828 року сягнула понад 50%. Протягом наступних десятиліть інші поступово розширили своє виборче право, скорочували можливість голосування однієї особи в кількох виборчих округах, запроваджували таємне голосування і встановлювали відповідальність прем'єр-міністрів і кабінетів перед парламентами. Швейцарія, заморські англійські домініони, Франція, Велика Британія та кілька маленьких європейських держав здійснили перехід до демократії під кінець століття. Незадовго до Першої світової війни, більш чи менш демократичні режими встановили в себе Італія та Аргентина. Після війни демократичними були щойно здобувші незалежність Ірландія та Ісландія, масові рухи на підтримку демократії охопили держави-наступниці імперії Романових, Габсбургів і Гогенцолернів. На самому початку 1930-х років, після успішного завершення першої хвилі, демократичні ряди поповнили Іспанія та Чилі. Загалом протягом ста років понад тридцять країн запровадили у себе щонайменше мінімальні національні демократичні інститути. В 1830-х роках Токвіль передбачив цей тренд в його зародку. У 1920-х роках Джеймс Брайс, оглядаючи його історію, міркував чи не є «тренд до демократії, що нині широко проглядається, природною тенденцією, зумовленою загальним законом соціального розвитку».

Перша зворотня хвиля. Тоді як Брайс міркував про мабутнє [цієї тенденції], демократичний тренд добігав кінця і обертався на протилежне. Домінантою політичного розвитку 1920-х і 1930-х років були відхід від демократії і або повернення до традиційних форм авторитарного правління, або ж встановлення

нових, масових, більш бруталних і всеохоплюючих форм тоталітаризму. Така зворотність охопила здебільшого ті країни, що сприйняли демократичні форми безпосередньо напередодні чи після Першої світової війни, де не лише демократія була чимось новим, а й, в багатьох випадках, сама нація. Лише одна країна – Греція – з-посеред дюжини країн, що запровадили демократичні інституції до 1910 року, пережила зворотність після 1920 року. Лише чотири із сімнадцяти країн, що сприйняли демократичні інститути між 1910 та 1931 роком, зберегли їх протягом 1920-х – 1930-х років.

Перша зворотня хвиля розпочалася в березні 1922 року з Риму і легкого заволодіння Муссоліні німцями і вкрай корумпованою італійською демократією. Трохи більше десятиліття знадобилося аби ледь обпірені демократичні інституції Литви, Польщі, Латвії та Естонії були повалені в наслідок військових переворотів. Такі країни як Югославія і Болгарія, котрі ніколи не знали справжньої демократії, підпорядкувалися новим формам дорсткої диктатури. Захоплення влади Гітлером у 1933 році поклато край демократії в Німеччині, спричинило кінець австрійської демократії наступного року, і, зрозуміло, як наслідок поклато край чеській демократії в 1938 році. Грецька демократія, що була розхитана Національним розколом ще 1915 року, була остаточно похована в 1936 році. Португалія пала від військового перевороту 1926 року, що потягло за собою довготрималу диктатуру Салазара. Військові путчі охопили 1930 року Бразилію і Аргентину. Уругвай повернувся до авторитаризму у 1933 році. Військовий переворот 1936 року призвів до громадянської війни і загибелі Іспанської Іспанської республіки в 1939 році. Нова і обмежена демократія, запроваджена в Японії в 1920-х роках, була витіснена військовим правлінням на початку 1930-х років.

Ці зміни режимів відображали розквіт комуністичних, фашистських і мілітарних ідеологій. У Франції, Британії та інших країнах, де демократичні інституції збереглися на місці, антидемократичні рухи набирали сили, черпаючи їй в відчуженні 1920-х роках і депресії 1930-х. Війна, що велася задля завоювання світу для демократії, натомість стимулювала рухи як з права, так і з ліва, котрі прагнули знищити її.

Друга хвиля демократизації. Друга світова війна слугувала стартом для другої, короткої хвилі демократизації. Союзницька окупація сприяла введенню демократичних інституцій в Західній Німеччині, Італії, Австрії, Японії та Кореї, хоча водночас Совети придушили зароджувану демократію в Чехословачії та Угорщині. Наприкінці 1940-х років і на початку 1950-х Турція і Греція пришили до демократії. В Латинській Америці Уругвай повернувся до демократії під час війни, а в Бразилії та Коста-Ріці введення демократії відбулося наприкінці 1940-х років. В чотирьох інших латиноамериканських країнах – Аргентині, Колумбії, Перу і Венесуелі – вибори 1945 і 1946 років запровадили всенародно обрані уряди. Проте в усіх чотирьох країнах демократична практика виявилася не-тривалою і диктатури повернулися на початку 1950-х років. Наприкінці 1950-х років Аргентина і Перу повернулися назад до обмеженої демократії, що була, однак, досить нестабільною в наслідок конфлікту між військовими і популістськими рухами апристів і пероністів. Натомість, також наприкінці 1950-х років еліти в Колумбії і Венесуелі дійшли згоди щодо заходів, покликаних поклати

край військовим диктатурам в цих країнах і запровадити демократичні інституції, що залишилися б надовго.

Між тим, початок кінця західного колоніального правління породив численні нові держави. В багатьох з них не здійснювалося справжніх спроб запровадження демократичних інституцій. В деяких демократія була досить вбогою: в Пакистані, наприклад, демократичні інституції ніколи по-справжньому не користувалися владою і були формально відмінені 1958 року. Малайзія, отримала незалежність 1957 року і зберегла свою «квазі-демократію», за виключенням короткого періоду надзвичайного правління 1969-1971 років. Індонезія мала дещо незрозумілу форму парламентської демократії від 1950 по 1957 рік. В кількох нових державах – Індії, Шрі-Ланці, на Філіпінах та Ізраїлі – демократичні інституції протрималися десятиліття чи більше, а в 1960 році найбільша африканська держава, Нігерія, розпочала життя як демократія.

Друга зворотня хвиля. На початок 1960-х років друга хвиля демократизації вичерпала себе. Наприкінці 1950-х років політичний розвиток і транзит режимів прибрали чітко авторитарний характер. Найбільш драматичними були зміни в Латинській Америці. Зсув у бік авторитаризму розпочався в Перу 1962 року, коли військові втрутилися аби змінити результати виборів. Наступного року президентом був обраний цивільний, що задовільняв військових, але він був зміщений внаслідок військового перевороту 1968 року. У 1964 році військові перевороту скинули цивільні уряди в Бразилії та Болівії. Аргентина наслідувала їх приклад 1966 року, Еквадор – 1972 року. 1973 року військові режими отримали гору в Уругваї і Чилі. Військові уряди Бразилії, Аргентини, і, більш суперечливо, Чилі та Уругваю, згідно з однією теорією, являли собою приклади нового типу політичної системи – «бюрократичного авторитаризму».

В Азії військові встановили режим військового стану в Пакистані в 1958 році. Наприкінці 1950-х років Лі Син Ман розпочав підрив демократичний процедур в Кореї, а демократичний режим, що змінив його 1960 року був повалений в результаті військового перевороту 1961 року. Цей новий «напівавторитарний» режим був легітимізований виборами 1963 року, а повністю в крайню авторитарну систему перетворився 1973 року. У 1957 році Сукарно змінив парламентську демократію керованою демократією в Індонезії, а в 1965 році індонезійські військові покінчили з керованою демократією та захопили урядування своєю країною. В 1972 році Президент Фердінанд Маркос ввів військовий стан на Філіпінах, 1975 року Індіра Ганді відмовилась від демократичної практики та проголосила надзвичайний стан в Індії. На Тайвані недемократичний гоміньданівський режим толерував ліберальних дисидентів у 1950-х роках, проте вони були розгромлені в «епоху темряви» 1960-х років і «політичний дискурс будь-якого сорту» замовк.

У Середземномор'ї грецька демократія впала під ударами «монархічного» перевороту 1965 року і військового – в 1967 році. Турецькі військові повалили цивільний уряд цієї країни у 1960 році, повернули владу вибраному уряду у 1961-му, і знову здійснили напівпереворот у 1971 році, дозволили повернути виборний уряд 1973 року, і, нарешті, здійснили повномасштабний переворот у 1980 році.

Протягом 1960-х років деякі неафриканські країни британських колоній отримали незалежність і встановили демократичні режими, що проіснували значний проміжок часу. Це Ямайка та Тринідад-і-Тобаго в 1962 році, Мальта у 1964 році, Барбадос – 1966 року та Маврикій – 1968 року. Більша частина нових країн, що отримали незалежність у 1960-х роках, однак, знаходилась в Африці. Найбільш важлива з цих країн, Нігерія, розпочала свій шлях як демократія, але у 1966 році пала від військового перевороту. Єдиною африканською країною, яка стійко дотримувалася демократичних практик була Боствана. Тридцять три інших африканських держави, які отримали незалежність між 1956 і 1970 роками, стали авторитарними з часу незалежності або ж одразу після того. Декolonізація Африки призвела до найзначнішого в історії збільшення кількості незалежних авторитарних урядів.

Глобальний поворот від демократії у 1960-х і на початку 1970-х років був вражаючим. Згідно одного з підрахунків, 1962 року тринадцять урядів у світі були продуктом державних переворотів; на 1975 рік – тридцять вісім. За іншою оцінкою, одна третя з тридцяти двох діючих демократій у світі 1958 року перетворилися на авторитарні до середини 1970-х років. У 1960 році в дев'яти з десяти південноафриканських іспаномовних країнах були демократично обрані уряди; 1973 року – лише в двох – Венесуелі та Колумбії. Ця хвиля переходів від демократії була тим більше вражаючою, оскільки охопила деякі країни, такі як Чилі, Уругвай («Швейцарія Південної Америки»), Індія та Філіппіни, в яких демократичні режими протривали чверть століття і більше. Такі транзити режимів не лише спричинили появу теорії бюрократичного авторитаризму, покликаної пояснити латиноамериканські зміни. Вони також породили значно більший песимізм щодо придатності демократії для країн, що розвиваються і посилили стурбованість щодо життєздатності та дієвості демократії в розвинутих країнах, де вона проіснувала протягом багатьох років.

Третя хвиля демократизації. І знову, однак, діалектика історії заперечила теорії соціальної науки. Протягом п'ятнадцяти років після падіння португальської диктатури 1974 року демократичні режими змінили авторитарні майже в тридцяти країнах Європи, Азії і Латинської Америки. В деяких країнах відбулася значна лібералізація авторитарних режимів. В інших рухи на підтримку демократії отримали силу та легітимність. Цілком очевидно, що існувало протистояння, бували невдачі, як, наприклад, в Китаї 1989 року, але рух до демократії, здавалося, здобув характер нестримної глобальної припливної хвилі, що накочувалася від однієї перемоги до іншої.

Цей демократичний приплив проявив себе спершу в південній Європі. Через три місяці після португальського перевороту пав військовий режим, що правив у Греції з 1967 року, і там цивільний уряд прийшов до влади під керівництвом Константіно Караманліса. В листопаді 1974 року, грецький народ віддав Караманлісу і його партії переважачу більшість під час запеклого виборчого змагання, а наступного місяця переважна більшість проголосувала за те, аби не відновлювати монархію. 20 листопада 1975 року, лише за п'ять днів до того як Еанеш розгромив марксистів-леніністів в Португалії, смерть генерала Франсіско Франко поклала край його тридцятишестилітньому правлінню в Іспанії. Протягом наступних вісімнадцяти місяців новий іспанський король Хуан Карлос за

підтримки свого прем'єр-міністра Адольфо Суареса домогся згоди парламенту та народу на закон про політичну реформу, що спричинило вибори нових законодавчих зборів. Ці збори склали проект нової конституції, яка була ратифікована референдумом в грудні 1978 року, і на основі якої в березні 1979 року відбулися парламентські вибори.

В кінці 1970-х років демократична хвиля докотилася до Латинської Америки. 1977 року військові лідери в Еквадорі заявили про свою готовність залишити політику; проект нової конституції був складений 1978 року; 1979-го в результаті виборів був сформований цивільний уряд. Аналогічний процес сходження військових зі сцени в Перу призвів до виборів в установчі збори 1978 року; в 1979 році – до прийняття нової конституції; в 1980 – до обрання цивільного президента. В Болівії відступ військових спричинив чотири конфузних роки переворотів і зрваних виборів, що розпочалося 1978 року, проте все ж 1982 року був обраний цивільний президент. У тому ж році поразка у війні з Великою Британією підірвала військовий уряд в Аргентині і призвела до виборів 1983 року цивільного президента і уряду. Переговори між військовими і політичними лідерами в Уругваї завершилися обранням цивільного президента в листопаді 1984 року. Два місяці по тому тривалий процес *abertura* чи «відкриття», що розпочався в Бразилії 1974 року, досягнув критичної точки з обранням першого цивільного президента в цій країні з 1964 року. Вцілому ж, військові також залишали свої посади в Центральній Америці. Гондурас отримав цивільного президента в січні 1982 року; виборці Сальвадору обрали в змагальних виборах в травні 1984 року Хосе Наполеона Дуарте; Гватемала провела вибори до установчих зборів у 1984 та обрала цивільного президента в 1985 році.

Демократичний рух також заявив про себе в Азії. На початку 1977 року перша демократія третього світу – Індія – проіснувавши півтора роки під режимом надзвичайного стану, повернулася на демократичний шлях. В 1980 році турецькі військові у відповідь на поширення насильства і тероризму в третє захопили правління країною у свої руки. Проте 1983 року вони відійшли і вибори запровадили цивільне урядування. Того ж року вбивство Беніньйо Акіно поклато край низці подій, які зрештою призвели в лютому 1986 року до повалення диктатури Маркоса і відновлення демократії на Філіпінах. У 1987 році військовий уряд Південної Кореї висунув свого кандидата на пост президента, котрий переміг у доволі змагальній виборчій кампанії та відносно чесних виборах. Наступного року опозиція домоглася запровадження контролю над південно-корейським парламентом. У 1987–1988 рр. уряд Тайваня значно пом'якшив обмеження на політичну діяльність в цій країні і взяв на себе зобов'язання створити демократичну політичну систему. 1988 року військове правління завершилося в Пакистані, і опозиція, очолювана жінкою, перемогла на виборах, отримавши контроль над урядом.

Наприкінці десятиріччя демократична хвиля накопилася на комуністичний світ. У 1988 році в Угорщині розпочався перехід до багатопартійної системи. 1989 року вибори на з'їзд народних депутатів в Радянському Союзі призвели до поразки кільком високопоставлених лідерів комуністичної партії і дозволили створити доволі незалежну Верховну Раду. На початку 1990 року багатопартійні системи отримали розвиток в Прибалтійських республіках і Комуністич-

на партія Радянського Союзу (КПРС) відмовилася від керівної ролі. У 1989 році «Солідарність» в Польщі отримала повну перемогу на виборах до національного парламенту і почало існувати некомуністичне урядування. 1990 року лідер «Солідарності» Лех Валенса був обраний президентом, змінивши на цій посаді комуністичного генерала Войцера Ярузельського. В останні місяці 1989 року пали комуністичні режими в Східній Німеччині, Чехословачії і Румунії, а в 1990 році в цих країнах відбулися конкурентні вибори. В Болгарії комуністичний режим також розпочав лібералізацію, а народні рухи за демократію з'явилися в Монголії. У 1990 році в обох країнах, здається, відбулися достатньо чесні вибори.

Між тим, повертаючись до Західної півкулі, мексиканська правляча партія 1988 року вперше перемогла на президентських виборах з досить мінімальною перевагою голосів, а 1989 року вперше втратила владу в державі. Чилійська громадськість у 1988 році проголосувала на референдумі за те, щоб покласти край довготривалому перебуванню при владі генерала Августо Піночета і наступного року обрала цивільного президента. Військова інтервенція США 1983 року знищила марксистсько-ленінську диктатуру в Гренаді, а в 1989 році – військову диктатуру генерала Мануеля Норьєгі в Панамі. В лютому 1990 року марксистсько-ленінський режим зазнав краху на виборах в Нікарагуа, в грудні – був обраний демократичний уряд на Гаїті.

1970-ті і початок 1980-х років стали також фінальною фазою європейської деколонізації. Кінець португальської імперії спричинив п'ять недемократичних урядів. Проте, 1975 року Папуа – Нова Гвінея стала незалежною з демократичною політичною системою. Ліквідація залишків, здебільшого на островах, британської імперії породила чимало крихітних нових націй, і майже всі вони зберегли демократичні інститути, хоча в Гренаді ці інститути довелося відновлювати за допомогою військової інтервенції із-за кордону. 1990 року Намібія отримала незалежність з урядом, обраним під контролем міжнародних спостерігачів.

В Африці і на Середньому Сході рух до демократії в 1980-х роках був обмежений. Нігерія в 1979 році змінила військовий режим на демократично обраний уряд, але він, у свою чергу, був повалений внаслідок військового перевороту на початку 1984 року. До 1990 року певна лібералізація відбулася в Сенегалі, Тунісі, Алжирі, Єгипті та Йорданії. У 1978 році південно-африканський уряд розпочав повільний процес згортання апартеїду і розширення політичної участі на користь кольорових меншин, проте не на користь переважаючої більшості чорношкірого населення країни. Після певної паузи, а тоді обрання президентом Ф. В. де Клерка цей процес у 1990 року було поновлено переговорами між урядом і Африканським національним конгресом. 1990 року демократичні вимоги підносили голос в Непалі, Албанії та інших країнах, котрі мали до цього досить скромний демократичний досвід або ж не мали його зовсім.

Загалом, рух до демократії мав глобальний характер. За п'ятнадцять років демократична хвиля прокотилася Південною Європою, затопила Латинську Америку, дійшла до Азії і знищила диктатуру в Радянському блоці. В 1974 році вісім з десяти південно-американських країн керувалися недемократичними урядами, в 1990 році – в дев'яти уряди були обрані демократичним шляхом. В 1973 році, за даними «Freedom House», 32% мирного населення проживало у

вільних країнах; 1976 року, внаслідок введення надзвичайного стану в Індії, – менше 20%. Натомість, 1990 року, у вільних суспільствах проживало майже 39% людства.

В певному сенсі хвилі демократизації і відкати вкладаються в схему «два кроки вперед – крок назад». До сьогодні кожен відкат анулював деякі, проте не всі переходи до демократії, що були здійснені протягом попередньої хвилі демократизації. Щоправда остання колонка в табл. 1 передбачає менш оптимістичний прогноз на майбутнє. Держави неодноразово змінювали обриси і розміри, за десятиріччя, що пройшли після Другої світової війни, кількість незалежних держав подвоїлася. А частка демократичних держав у світі змінювалася з спостережуваною регулярністю. В нижчих точках двох відкатів 19,7% і 24,6% країн у світі були демократичними. На піках двох хвиль демократизації – 45,3% та 32,4%. У 1990 році приблизно 45% незалежних країн світу мали демократичні системи, практично як і 1992 року. Очевидно, що демократична Гренада є менш важливою, ніж демократичний Китай, і не всі співвідношення між загальною кількістю країн і демократичними країнами є важливими. До того ж, у 1973-1990 рр. абсолютна кількість авторитарних держав вперше зменшилася, хоча до 1990 року третя хвиля демократизації ще не призвела до збільшення відсоткової частки демократичних держав у світі у порівнянні з попереднім піком, що був досягнений шістьдесят вісім років тому.

Таблиця 1. Демократизація в сучасному світі

Рік	Демократичні держави	Недемократичні держави	Всього держав	% демократичних держав
1922	29	35	64	45,3
1942	12	49	61	19,7
1962	36	75	111	32,4
1973	30	92	122	24,6
1990	58	71	129	45,0

Примітка: Тут не враховуються країни з населенням менше 1 млн чол.

Денкворт А. Растоу

I

Які умови дають змогу створити демократію і завдяки яким умовам вона процвітає? Мислителі від Локка до Токвіля й А. Д. Ліндсея давали на це запитання багато відповідей. Демократія, стверджували вчені, закорінена у внутрішній спроможності людини до самоврядування, або ж у християнській моралі, або ж у традиції тевтонського права. За місце її народження вважали то поле під Патні, де сердиті молоді солдати Кромвеля дискутували зі своїми офіцерами, то набагато затишнішу Палату громад у Вестмінстерському палаці, то скелю в Плімуті, то лісові кантони над Женевським озером, то запальний мозок Жана-Жака Руссо. Природними об'єктами демократії були то статечні йомени, то роботящі купці, то заможний середній клас. Демократія має бути поєднана з сильними органами місцевого самоврядування, двопартійною системою, потужною традицією громадянських прав і великою кількістю приватних об'єднань.

У нещодавніх працях американських соціологів і політичних науковців можна помітити прихильність до трьох типів пояснень. Одне з них, яке запропонували Сеймур Мартін Липсет, Філіпс Катрайт та інші, пов'язує стабільну демократію з певними соціально-політичними основними умовами, як-от високий рівень прибутку на душу населення, загальнопоширена письменність і перевага міського населення. Другий тип пояснення спирається на твердження, що громадянам мають бути властиві певні погляди і психологічні почування. Довга низка авторів – від Волтера Беджета до Ернеста Баркера – наголошувала на потребі в консенсусі як основі демократії: або у формі спільної віри в деякі основоположні принципи, або у формі процедурного консенсусу з приводу правил гри, що його Баркер назвав «угодою про право мати розбіжності» («the Agreement to Differ»). Серед громадянських почувань, що їх потребує успішне функціонування демократичної системи, Деніел Лернер назвав і здатність до співчуття, й готовність брати участь у політичному житті. Натомість, на думку Габрієла Алмонда й Сіднея Верби, такий ідеал, як «громадянська культура» демократії, припускає не тільки таку участь, а й інші традиційні та місцеві патріотичні почування¹.

¹ *Barker E.* Reflections on Government. – Oxford, 1942. – С. 63; *Lerner D. et al.* The Passing of Traditional Society. – Glencoe, 1958. – С. 49 і далі, 60 і далі; *Almond G., Verba S.* The Civic Culture. – Princeton, 1963.

Третій тип пояснення звертає увагу на певні риси соціально-політичної структури. На відміну від панівної консенсусної теорії, такі автори, як Карл Дж. Фрідріх, Е. Е. Шатшнайдер, Бернард Крік, Ральф Дарендорф і Аренд Лійпгарт, наполягали, що конфлікт і примирення – суттєві риси демократії². Почавши десь із такого самого припущення, Девід Б. Трумен приписав життєву силу американських інституцій «членству громадян у найрізноманітніших групах», і цей зв'язок Ліпсет назвав «політичним пронизуванням громадянських об'єднань»³. Роберт А. Даль і Герберт Мак-Клоскі, а також деякі інші дослідники, стверджували, що стабільність демократії вимагає відданості демократичним цінностям і нормам, і то не серед широкого електорату, а серед професійних політиків; кожен з них має бути пов'язаний з іншими ефективними зв'язками політичної організації⁴. І, нарешті, Гарі Екстейн запропонував досить витончену теорію «конгруентності»: щоб забезпечити стабільність демократії, такі структури влади в суспільстві, як родина, церква, бізнес і профспілки, повинні мати тим вищий рівень демократії, що безпосередніше вони впливають на процеси врядування⁵.

Деякі з цих гіпотез сумісні одна з одною, хоча їх можна дотримуватись і незалежно, скажімо, гіпотез про заможність, письменність і консенсус. Інші – як-от про консенсус і конфлікт – суперечать одна одній, хіба що пощастить ретельно обмежити їх і примирити. Саме такий синтез і становив сутність великого масиву праць. Наприклад, Даль стверджував, що за умов поліархії (або «врядування меншостей» – найтіснішого реального наближення до демократії) політичні курси урядів, які послідовно змінюють один одного, мають тенденцію перебувати в межах широкого діапазону консенсусу більшості⁶. І справді, після інтенсивної зосередженості на консенсусі в роки Другої світової війни нині загальновизнано, що демократія – це такий процес «припасування», який зумовлює поєднання «поділу і згуртованості», «конфлікту і згоди», коли подати лише кілька провідних термінів з назв нещодавно виданих книжок⁷.

² *Friedrich C. J.* The New Belief in the Common Man. – Boston, 1942; *Schattschneider E. E.* The Semi-Sovereign People. – New York, 1960; *Crick B.* In Defence of Politics / Rev. ed. – Penguin Books, 1964; *Dahrendorf R.* Class and Class Conflict in Industrial Society. – Stanford, 1959; *Lijphart A.* The Politics of Accommodation. – Berkeley–Los Angeles, 1968.

³ *Truman D. B.* The Governmental Process. – New York, 1951. – С. 514; *Lipset S. M.* Political Man. – New York, 1960. – С. 88 і далі. Ще А. Лоуренс Ловелл говорив про потребу в партійній орієнтації там, де «лінія поділу вертикальна» і пронизує горизонтальний поділ на класи. Див.: *Lowell A. L.* Government and Parties in Continental Europe. – Boston, 1896. – Т. 2. – С. 65 і далі.

⁴ *Dahl R. A.* Who Governs? – New Haven, 1961; *McClosky H.* Consensus and Ideology in American Politics // *American Political Science Review.* – 1964. – Т. LVIII. – Червень; *Prothro J. W., Grigg C. M.* Fundamental Principles of Democracy: Bases of Agreement and Disagreement // *Journal of Politics.* – 1960. – Т. XXII. – Травень.

⁵ *Eckstein H.* The Theory of Stable Democracy. – Princeton, 1961; *його ж:* Division and Cohesion in a Democracy. – Princeton, 1965.

⁶ *Dahl R. A.* A Preface to Democratic Theory. – Chicago, 1956.

⁷ *Lijphart A.* The Politics of Accommodation; *Eckstein H.* The Theory of Stable Democracy; *Dahl R. A.* Pluralist Democracy in the United States: Conflict and Consent. – Chicago, 1967.

Отож наукові дискусії тривають і відповіді дуже розмаїті. А втім, є два прикметні спільні пункти. Майже всі автори ставлять те саме запитання і спирають свої відповіді на ті самі свідчення. Це питання полягає в тому, як постає демократична система. А радше в тому, як можна, припустивши, що демократія вже існує, найкраще зберегти та зміцнити її здоров'я і стабільність. Свідчення, які подають, загалом складаються з сучасної інформації – чи то у формі порівняльних статистичних даних, інтерв'ю, опитувань громадської думки, чи то інших даних. Це твердження стосується навіть тих авторів, що докладають значних зусиль для обговорення історичної основи феноменів, які цікавлять їх: Алмонд і Верба – громадянської культури, Екстейн – конгруентності соціальних структур у Норвегії, Даль – керівних меншостей у Нью-Гейвені та опозицій у західних країнах⁸. Їхні найголовніші твердження сформульовано в теперішньому часі.

Може бути ще й третя спільна риса, притаманна нинішній американській літературі про демократію. Кожне наукове дослідження починається з усвідомленого чи неусвідомленого сприйняття певної проблеми⁹. Найвпливовіших авторів вочевидь дивував контраст між відносно гладеньким функціонуванням демократії в англосовітських і Скандинавських країнах і частими кризами, а зрештою крахом демократії за французької Третьої та Четвертої республік і за Веймарської республіки в Німеччині.

Цікавість до цього факту, звичайно, цілком обґрунтована. Про її плідність свідчить дедалі більший масив літератури і щораз витонченіше теоретизування про основи демократії. Ця початкова цікавість цілком логічно приводить до питання вже не про походження, а про функціонування демократії. Своєю чергою, на це питання відповідають, досліджуючи передусім сучасні дані про функціонування демократії і звертаючи увагу й на ті демократії, які функціонують погано, а також, можливо, задля контрасту, й на недемократії. Така цікавість до функціонування теж цілком природно виникає у вчених країни, яка ступила вирішальні кроки до демократії ще за часів Томаса Джефферсона й Ендрю Джексона. Крім того, вона відповідає деяким характерним тенденціям американської соціології протягом одного-двох останніх поколінь, коли вчені зацікавилися станами послідовної рівноваги, кількісною кореляцією і даними опитувань громадської думки з приводу питань, що їх формулює сам дослідник. А передусім вона узгоджується з деяким міцно вкоріненим упередженням проти причинності. Як разуче висловився Герберт А. Саймон, «у соціології нас непокоїть асиметричність відносин. Вона нагадує нам про дог'юмові й доньютоніві уявлення про причинність. Вогнем і мечем нас повернули до віри, що причинності не існує, а є тільки функціональна взаємопов'язаність, і ці функціональні відносини мають досконалу симетричність. Можливо, ми навіть перейняли як дуже переконливу аналогію твердження, мовляв, “кожна дія породжує рівну і протилежну їй протидію”»¹⁰.

⁸ *Almond G., Verba S. The Civic Culture; Eckstein H. The Theory of Stable Democracy; його ж: Division and Cohesion in a Democracy; Dahl R. A. Who Governs?; Political Oppositions in Western Democracies / Ed. R. A. Dahl. – New Haven, 1966.*

⁹ Див.: *Kuhn T. The Structure of Scientific Revolutions. – Chicago, 1962.*

¹⁰ *Simon H. A. Models of Man: Social and Rational. – New York, 1957. – С. 65.*

Річ природна, що вченим, які досліджують регіони на шляхах розвитку, скажімо, Близький Схід, Південну Азію, тропічну Африку й Латинську Америку, властива трохи інша цікавість до демократії. Контраст, який, напевне, дивує їх, існує між зрілими демократіями, як-от у нинішніх США, Британії та Швеції, і країнами, що борються на грані демократії, до яких належать, наприклад, Цейлон, Ліван, Туреччина, Перу та Венесуела. Така цікавість підведе їх передусім до генетичного питання, тобто питання про походження демократії¹¹. Не менше цікавляться цим питанням (або принаймні цікавились до російської інтервенції в Чехословаччину 1968 року) і в Східній Європі. Отже, походження демократії не тільки становить великий самодостатній інтерес для більшості світу, а й має набагато більш прагматичне значення, ніж дальші панегірики про переваги англо-американської демократії чи нарікання на фатальні ганджі демократії у Веймарській республіці і в кількох французьких республіках.

У наступних розділах цієї статті я б хотів дослідити деякі методологічні проблеми, пов'язані з переходом від досліджень функціонування демократії до досліджень її походження, а потім окреслю одну можливу модель переходу до демократії.

ІІ

Які зміни в концепції чи методі зумовлює перехід від досліджень функціонування до досліджень походження? Найпростіша відповідь була б така: «Ніякі». Виникає спокуса примусити теорії функціонування демократії виконувати ще й другий обов'язок: правити за теорії походження; крім того, поширити погляд на Вестмінстер і Вашингтон як протиставлені Веймарській республіці та Парижу й на Анкару, Каракас і Бухарест. Якщо такі умови, як консенсус чи можливість, допомагають зберегти функціонування демократії, можна, напевне, стверджувати, що вони тим паче потрібніші для зародження демократії.

На жаль, просте ототожнення функціонування і походження надміру просто, й поданий вище аргумент *a fortiori** непереконливий¹². Таке ототожнення, здається, безперечно не має слушності для більшості інших типів політичних режимів. Скажімо, військові диктатури здебільшого починаються з таємних змов і збройних заколотів, а увічнюють себе масованою рекламою й союзами з цивільними прихильниками. На думку Вебера, харизматичні лідери утверджують свою претензію на легітимність, здійснюючи начебто дива, проте зберігають її завдяки рутинізації. Спадкова монархія має свою найміцнішу опору в безперечному визнанні з боку підданих споконвічної традиції, але збудувати монархію на такому принципі неможливо. Комуністичні режими були утверджені руками революційних еліт або іноземних завойовників, а зміцнилися завдяки

¹¹ Загальне обговорення демократії в контексті країн, які нещодавно почали модернізуватись, див. у вид.: Rustow D. A. A World of Nations: Problems of Political Modernization. – Washington, 1967. – Розд. 7 (де узагальнено деякі з поданих у цій статті аргументів).

¹² «[П]евна політична форма може зберегтися й за умов, звичайно, неприхильних до виникнення цієї форми» (Lipset S. M. Political Man. – С. 46).

* Тим паче (латин.).

зростанню внутрішньодержавних масових партій і своїх бюрократій. З фізики та хімії всі ми знаємо про різницю між енергією, потрібною для започаткування реакції, і енергією, потрібною для її підтримки. Але, звичайно, ці аргументи на основі аналогії не менш переконливі, ніж згаданий вище. А втім, вони пересувають тягар доведення на тих, хто стверджує, що обставини, які підтримують зрілу демократію, сприяють і її народженню.

Найвідомішими спробами застосувати позицію єдиного широкого світу до демократії, чи народжуваної, чи зрілої, є статистичні кореляції, що їх подали Ліпсет і Катрайт¹³. Стаття Ліпсета дуже добре ілюструє труднощі застосування теорії функціонування демократії до питання про її походження. Коли дотримуватися суворої інтерпретації, дані Ліпсета пов'язані тільки з функціонуванням демократії. Всі його статистичні знахідки набувають форми кореляцій у даний момент часу. В 1950-х роках його «стабільні демократії» загалом мали істотно більший рівень прибутку на душу населення і вищий рівень освіченості, ніж «нестабільні демократії» та нестабільні й стабільні авторитарні режими. Що ж, кореляція – вочевидь не те саме, що й спричинення, бо в найкращому разі забезпечує тільки ключ до певного причинного зв'язку, не вказуючи на його напрям. Скажімо, дані Ліпсета не дають ніякої відповіді на питання, чи заможні та освічені громадяни стають кращими демократами; чи демократії забезпечують кращі школи і сприятливіший клімат для економічного зростання; чи існує взаємозв'язок, тобто чи збільшення заможності та освіченості породжує підвищення рівня демократії і, навпаки, чи вищий рівень демократії сприяє зростанню заможності та освіченості; чи є якісь інші чинники, наприклад, можливо, індустріальна економіка, які породжують і демократію, і заможність та освіченість. Десь такі самі критичні закиди можна звернути й до висновків Алмонда, Верби та інших дослідників, які спираються переважно на сучасні дані вивчення громадської думки. Тільки далі дослідження можуть довести, чи такі риси, як «громадянська культура», готовність брати участь у політичному житті, консенсус із приводу найголовніших принципів і згода з приводу процедур, є причиною чи наслідком демократії, або й тим, і тим, або нічим.

Назва статті Ліпсета цілком слушна, бо ж він переймається функціонуванням. Він обережно говорить про «деякі соціальні умови», та аж ніяк не про передумови «демократії», а отже, визнає відмінність між кореляцією і причиною. Але ці тонкощі уникнули уваги багатьох читачів, що бездумно інтерпретують «умови» як «передумови»¹⁴. Крім того, до такої заміни спонукає й сам текст статті, бо автор раз у раз сповзає від мови кореляції до мови причинності. Прикметно, що в цих усіх випадках соціально-економічні умови були незалежною змінною, а демократія – залежною.

¹³ Lipset S. M. Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy // *American Political Science Review*. – 1959. – Т. LIII. – Березень; його ж: Political Man; Cutright P. National Political Development: Measurement and Analysis // *American Sociological Review*. – 1963. – Т. XXVIII. – Квітень.

¹⁴ Р. Емерсон саме так і тлумачить слова Ліпсета (*Emerson R. From Empire to Nation*. – Cambridge, 1960. – С. 278). М. Реджай у своїй цікавій коментованій антології подав фрагмент статті Ліпсета під назвою «Соціально-економічні передумови» (с. 242–247). Див.: *Rejai M. Democracy: The Contemporary Theories*. – New York, 1967.

Теорія походження демократії повинна ясно висловлюватись про відмінність кореляції від причини. Та це твердження аж ніяк не означає вимоги дотримуватись якогось старомодного чи простакуватого погляду на причинність, згідно з яким кожен наслідок має тільки одну причину, а кожна причина – тільки один наслідок. Не впливає звідси й відкидання «ймовірнісного» погляду, який нещодавно обстоював Алмонд і якого дотримувався кожен соціальний статистик, починаючи з Еміля Дюркгайма, а то й давніше¹⁵. Не означає це й відкидання трохи складніших каузальних концепцій, скажімо, спіралі Гунара Мірдала, сукупності передумов Карла В. Дойча, нелінійних кореляцій Гейворда Р. Елкера та уявлення про поріг, яке Дін Нойбауер нещодавно застосував до тверджень Ліпсета й Катрайта¹⁶. А передусім перейнятість каузальністю цілком сумісна зі скептичним поглядом (ба навіть є його необхідним елементом), який приписує людські події поєднанню закономірності й випадковості. Такий напівдетермінізм дорівнює припущенню, що соціолог ніколи не знатиме достатньо, щоб дати повне пояснення, що він принаймні, як і природознавець, ніколи не дорівнюється до Лапласового демона. Отож і вченим, які теоретизуватимуть про походження демократії, не конче потрібно доходити згоди в усій своїй епістемології та метафізиці. Але, щоб узагалі бути дослідниками походження, їм треба вивчати й причини. Тільки завдяки такому вивченню, додав би я, соціолог зможе виконати своє безпосереднє завдання – дослідити межі людського вибору і з'ясувати наслідки здійсненого вибору на тих межах¹⁷.

Мабуть, не просте плутання кореляція й причини збило на манівці читачів Ліпсета, а інколи й самого автора. Радше видається, ніби існує мовчазне припущення, що соціально-економічні умови важливіші, й тому ми повинні шукати значущих відносин у цьому глибшому прошарку, а не в «надбудові» політичних епіфеноменів. Наш теперішній наголос у політичній науці на соціально-економічних чинниках – найнеобхідніша поправка до безплідного легалізму попереднього покоління. Проте, як застеріг сам Ліпсет (разом з Бендіксом) в іншому контексті, він може легко «пояснити самі факти політичного життя»¹⁸. Нам загрозувала небезпека викинути й політичну дитину разом із купеллю з її інституційної ванночки.

Зазначмо, що цей поширений американський економізм вийшов далеко за межі тверджень Маркса та Енгельса, які вважали, що державу створено військовим завоюванням, економічні режими визначені характерними для них правовими відносинами власності, а зміни режимів відбуваються внаслідок політич-

¹⁵ *The Politics of the Developing Areas* / Eds. G. A. Almond, J. S. Coleman. – Princeton, 1960. – Вступ.

¹⁶ *Myrdal G. An American Dilemma*. – New York, 1944. – Додаток; *Alker H. R., Jr. The Long Road to International Relations Theory: Problems of Statistical Non-Additivity* // *World Politics*. – 1966. – Т. XVIII. – Липень; *Neubauer D. Some Conditions of Democracy* // *American Political Science Review*. – 1967. – Т. LXI. – Грудень.

¹⁷ Цю думку про завдання соціолога взято з вид.: *Rustow D. A. A World of Nations*. – С. 17; наступні два абзаци теж спираються на поданий там матеріал: Там само. – С. 142 і далі.

¹⁸ *Bendix R., Lipset S. M. Political Sociology* // *Current Sociology*. – 1957. – Т. VI. – №2. – С. 85.

них революцій. Якщо вони й проголошували себе матеріалістами і промовляли як економічні детерміністи, це був передусім протест проти несамовитих злетів гегелівського «ідеалізму».

Було б добре, якби якась теорія походження демократії визнала двобічну спрямованість причинності або певну форму кругової взаємодії між, з одного боку, політикою, а з другого – соціально-економічними умовами. Там, де до теорії входять основоположні соціально-економічні умови, вона повинна прагнути визначити механізми, можливо, почасти політичні, завдяки яким ті умови виходять на передній план демократії. Політолог, крім того, отримує повноваження на свій фах у межах загального поділу праці й може прагнути зосередитись на якихось політичних чинниках, водночас не заперечуючи значення соціально-економічних чинників. Разом з Труменом, Далем та іншими авторами я б волів вважати наявність конфліктів та повторюваних і змінюваних орієнтацій за одну з головних рис будь-якої політичної системи. Разом з Аптером я вважав би, що в політичному процесі найбільшу увагу слід звертати на вибір¹⁹.

Те, що слушне для економіки й соціології, слушне й для психології. Адже й тут відносини з політикою – це відносини взаємодії і взаємозалежності, отож політичні феномени можуть мати психологічні наслідки, і так само й навпаки. Пояснюючи походження демократії, не слід припускати, – на відміну від авторів сучасних праць про опитування громадської думки, – мовляв, погляди однобічно впливають на дії. Радше разом з Леоном Фестинджером та іншими соціальними психологами зі школи «когнітивного дисонансу», що між поглядами і діями існує взаємовплив²⁰. З багатьох нинішніх теорій демократії начебто впливає, що для сприяння демократії спершу слід сприяти демократам, – можливо, проповідями, пропагандою, освітою, а можливо, сприяти їм як автоматично витвореному побічному результату дедалі більшої заможності. Натомість не слід відкидати й можливості, що обставини можуть хитрощами, ошуканством, принадами чи лестощами схилити недемократів до демократичної поведінки, а їхні погляди згодом можуть зазнати змін унаслідок якогось процесу раціоналізації чи пристосування.

Як я вже казав, пошуки причинних пояснень не зумовлюють простакуватості. А як говорити конкретно, ми не повинні припускати, ніби перехід до демократії – це процес, який однаково відбувається в усьому світі, ніби він завжди пов'язаний із тими самими соціальними класами, тими самими типами політичних питань чи навіть тими самими методами розв'язку. Навпаки, разом з Гарі Екстейном цілком можна було б припустити, що з демократією може поєднуватись широке розмаїття соціальних конфліктів і політичних ідей²¹. Така думка, звичайно, цілком узгоджується з загальним визнанням, що демократія – це передусім питання процедури, а не сутності. Крім того, з неї впливає, що в різних країнах, які здійснили перехід до демократії, може існувати розмаїття шляхів до демократії.

¹⁹ *Apter D. E. The Politics of Modernization. – Chicago, 1965.*

²⁰ *Festinger L. A Theory of Cognitive Dissonance. – Stanford, 1957.*

²¹ *Eckstein H. Division and Cohesion in a Democracy. – С. 183–185.*

Не слід і дотримуватись моделі переходу, згідно з якою розвиток демократії – рівномірний процес, однорідний із плином часу. Таке уявлення про часову неперервність і, можливо, лінійну кореляцію, здається, бовваніє позаду значного масиву літератури в дусі Ліпсета й Катрайта. І навпаки, перервність у часі імпліцитно присутня в тій визначеній вище в цій статті головній відмінності між питаннями функціонування і питаннями походження. Цю ж перервність можна запровадити і в саму схему походження. Наприклад, може бути корисним виділити певні обставини як основоположні чинники, а потім мало-помалу перейти до інших чинників, що можуть виявитись вирішальними на таких стадіях процесу переходу до демократії, як готування, вирішування і зміцнення.

Навіть в одній країні й під час однієї стадії процесу переходу політичні погляди навряд чи рівномірно поширюються серед населення. Даль, Мак-Клоскі та інші автори з'ясували, що в зрілих демократіях погляди професійних політиків значно відрізняються від поглядів звичайних громадян²². Не можна вважати й за даність, що всі політики поділяють ті самі погляди. Тією мірою, якою демократія спирається на конфлікт, потрібно мати бодай дві позиції, щоб точилася суперечка. Всі ці відмінності, крім того, напевне, будуть поглиблені під час формотворчого періоду, коли суперечка почасти повинна відбуватись *ex hypothesi* між демократами і недемократами. І нарешті, динамічна модель переходу до демократії повинна припускати можливість, що критичний поштовх для розвитку демократії можуть забезпечувати різні групи, скажімо, то громадяни, то урядовці, то сили, які обстоюють зміни, то ті, хто прагне зберегти минувшину.

III

Методологічний аргумент, який я сформував, можна сконцентрувати до певної кількості стислих тверджень.

1. Чинники, які допомагають зберегти стабільність демократії, можуть бути іншими, ніж чинники, які витворили її; пояснюючи демократію, слід відрізнити функціонування від походження.

2. Кореляція – аж ніяк не спричинення; теорія походження демократії має зосереджуватись на з'ясуванні причин.

3. Не всі причинні зв'язки тягнуться від соціально-економічних чинників до політичних.

4. Не всі причинні зв'язки йдуть від поглядів і почувань до дій.

5. Процес творення демократії не конче має бути однаковим у різних географічних регіонах: до демократії можна йти багатьма шляхами.

6. Процес творення демократії не конче має бути однорідним у часі: під час послідовних стадій її розвитку вирішальної ролі можуть набувати різні чинники.

7. Процес творення демократії не конче має бути соціально однорідним: навіть в одному місці та періоді погляди, які сприяють демократії, можуть бути різні в політиків і звичайних громадян.

Мій рефрен, як і в Спортінга Лайфа, героя відомого мюзиклу Джорджа Гершвіна «Поргі та Бесс», такий: «Це не конче так». Кожне твердження промовляє на користь скасування якогось традиційного обмеження, відмови від якогось спрощеного припущення, поширеного в літературі попередніх років, запрова-

дження чинників, які ускладнюють, урізноманітнюють ситуацію. Якщо закінчити аргумент на цій скептичній ноті, дослідник остаточно пуститься берега, а завдання сформулювати теорію походження демократії видасться майже нездійсненним.

На щастя, позиція, зосереджена на походженні, вимагає або уможлиблює певну кількість нових обмежень, що більше ніж надолужують втрату семи інших. Перш ніж розвивати цю другу частину нашого методологічного аргументу, можна назвати ще кілька узагальнених тверджень.

8. Емпіричні дані на користь теорії походження повинні охоплювати для будь-якої даної країни період часу від миті одразу перед утвердженням демократії до миті одразу після утвердження демократії.

9. Щоб дослідити логіку переходу до демократії *в межах* політичних систем, можна не брати до уваги країни, де головний поштовх походить з-за кордону.

10. Певну модель або ідеальний тип переходу до демократії можна висувати на основі пильного вивчення двох чи трьох емпіричних випадків і перевірити, застосувавши до решти.

Має бути очевидним, що діахронічні дані, охоплюючи більше ніж одну мить часу, необхідні для будь-якої теорії походження. Таку теорію, крім того, слід спирати на випадки, коли процес переходу до демократії був більш-менш повним. Хоча контрольні дані про недемократії, а також про невдалі й зародкові випадки переходу до демократії можуть набути значення на пізніших стадіях теоретизування, набагато зручніше почати з вивчення феномену, де справді зародилась демократія. Не слід, звичайно, розуміти, що «прихід» демократії відбувається протягом єдиного року. Оскільки йдеться про виникнення нових соціальних груп і формування нових звичаїв, життя одного покоління – це, напевне, мінімальний час переходу до демократії. У країнах, які не мали попередніх моделей, щоб рівнятися на них, цей перехід, напевне, відбувався ще повільніше. Скажімо, можна стверджувати, що в Британії він почався 1640 і закінчився 1918 року. Але, щоб висунути перші гіпотези, можливо, найкраще звернутися до країн, де цей процес відбувався більш-менш швидко.

Дослідження переходів до демократії заведе політолога далі в глибини історії, ніж йому, звичайно, хотілося б. Саме це й зумовлює численні зміни методу, починаючи з пошуку методів, які могли б замінити дані опитувань громадської думки та інтерв'ю. На початку будь-якого демократичного експерименту важко натрапити навіть на надійні статистичні дані. Конституція США (ст. 1, розд. 2) нагадує, що перепис населення, який проводять у США кожних десять років, запровадили тієї самої доби, що й конституцію, щоб американці могли почати самоврядування, точно полічивши свою кількість.

Хоч які постають труднощі у зв'язку зі значно ширшим використанням історичних даних з боку соціологів, можна висунути принаймні три аргументи, щоб заохотити їх до досліджень і обґрунтувати потребу в них. Людина не стала політичною істотою 1960 або 1945 року, як претендує чимало авторів нашої недавньої літератури. Історія, коли перефразувати Жоржа Клемансо, надто важлива тема, щоб лишити її самим історикам. А нещодавно дослідники порівняльної політології з новим завзяттям звернулися до історичних тем. До них належать

Алмонд, Леонард Біндер, Даль, Семюел Ф. Гантінгтон, Ліпсет, Роберт Е. Ворд і Мрон Вайнер, вже не кажучи про таких дослідників, як Фрідріх і Дойч, для яких політико-історична позиція була природним початком²³.

Наступне обмеження – відкидання на ранніх стадіях дослідження випадків, коли головний поштовх до демократизації походить зовні – цілком узгоджується з традиційним поділом праці між сферами порівняльної політології і міжнародних відносин. Але є теми, як-от теорія модернізації, де такий поділ треба подолати з самого початку²⁴. Досліджуючи походження демократії, слід дотримуватись одразу обох позицій, про що й свідчать переконлива праця Луїса Гарца, майстерний синтез Роберта Палмера й дослідження Роберта Ворда про японсько-американську взаємодію у створенні конституції 1947 року²⁵. Але при першій спробі сформуванню якусь загальну теорію може бути бажаним вивчати країни, де перехід до демократії відбувся здебільшого в межах єдиної системи.

Але говорити про «великі поштовхи зовні» й переходи «здебільшого в межах системи» – це визнавати, що закордонні впливи майже завжди були присутні. Протягом усієї історії війна була головною демократизаційною силою, бо ж породила потребу в додаткових людських ресурсах²⁶. Крім того, демократичні ідеї виявилися заразливі – чи то за доби Руссо, чи то за часів Джона Ф. Кеннеді. А повалення силою однієї олігархії (наприклад, у Франції 1830 року, Німеччині 1918 року) часто так лякало іншу, що вона мирно капітулювала (наприклад, у Британії 1832 року, Швеції 1918 року). Від таких завжди присутніх міжнародних впливів слід відрізняти ситуації, коли люди, які прибули з-за кордону, відіграють активну роль у внутрішньому політичному процесі демократизації. Тобто теорія походження демократії повинна, так би мовити, лишити збоку з самого початку ті країни, де військова окупація відіграла головну роль (у повоєнних Німеччині та Японії), де демократичні інституції та погляди з'явилися разом з іммігрантами (Австралія і Нова Зеландія) або де імміграція тим або тим чином відіграла провідну роль (Канада, США та Ізраїль).

²² Dahl R. A. *Who Governs?*; McClosky H. *Consensus and Ideology in American Politics*; Prothro J. W., Grigg C. M. *Fundamental Principles of Democracy*.

²³ Алмонд – нинішні дослідження Британії XIX століття; *Politics in Lebanon* / Ed. L. Binder. – New York, 1966; Даль – див. прим. 4, 7 і 8; *Deutsch K. W. Nationalism and Social Communication*. – New York, 1953; *Deutsch K. W. et al. Political Community and the North Atlantic Area*. – Princeton, 1957; *Friedrich C. J. Constitutional Government and Democracy*. – Boston, 1950; *Huntington S. P. Political Modernization: America vs. Europe // World Politics*. – 1966. – Т. XVIII. – Квітень; *Lipset S. M. The First New Nation*. – New York, 1963; *Party Systems and Voter Alignments* / Eds. S. M. Lipset, S. Rokkan. – New York, 1967; *Political Modernization in Japan and Turkey* / Eds. R. E. Ward, D. A. Rustow. – Princeton, 1964; М. Вайнер – дослідження соціальної історії Балкан у XIX століття.

²⁴ Саме в цьому й полягає сила праці К. Блека, в порівнянні з більшістю інших праць, присвячених даній темі. Див.: *Black C. E. Dynamics of Modernization*. – New York, 1966.

²⁵ *Hartz L. et al. The Founding of New Societies*. – New York, 1964; *Palmer R. R. The Age of the Democratic Revolution: 2 vols.* – Princeton, 1959–1964.

²⁶ Див., напр.: *Jouvenel B. de. On Power*. – New York, 1948.

Висловлена раніше прихильність до прикладів відносно швидких переходів до демократії та відкидання країн, де багато іммігрантів, означає дуже суворе обмеження, бо ж тут не взято до уваги – вже на першій стадії теоретизування – всі англомовні демократії. Причини, проте, видаються переконливими. І справді, цілком може бути, що американські соціологи збільшили свої труднощі в розумінні переходів до демократії, надавши неналежно великої уваги Британії і США – державам, які з огляду на щойно названі причини належать до найважчих випадків із позиції аналізу походження. Вся сукупність восьми тимчасових винятків однаково лишає (серед наявних демократій) близько двадцяти трьох країн, на які можна спирати порівняльний аналіз, тринадцять їх розміщено в Європі: Австрія, Бельгія, Венесуела, Данія, Індія, Ірландія, Ісландія, Італія, Колумбія, Коста-Ріка, Ліван, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Туреччина, Уругвай, Фінляндія, Філіппіни, Франція, Чилі, Цейлон, Швейцарія, Швеція²⁷.

Серед цих двадцяти з гаком демократій остання методологічна позиція спонукає нас до ще вужчого добору на цій підготовчій стадії теоретизування. Тут, власне, йдеться про вибір між трьома стратегіями досліджень: урахуванням усіх випадків переходу до демократії; зосередженням на одній країні; дотриманням якогось проміжного курсу.

Повнота, звичайно, бажана, й тим паче тоді, коли «світ» складається не більше ніж із двох або трьох десятків країн. Та що ближче ми підступаємо до майже повного охоплення всіх випадків, то поверховішим воно стає. Число можливих змінних таке величезне (економічні умови, соціальні розлами, політичні орієнтації, психологічні почування), що їм можна дати раду тільки з допомогою певних спрощених припущень, від яких ми раніше відмовлялися з огляду на потребу дотримуватися логіки. Перевірка, байдуже, яка повна, сукупності хибних тверджень навряд чи дасть переконливі результати.

Пишучи монографію про одну країну, цієї небезпеки можна уникнути. Таке дослідження аж ніяк не буде зумисне антитеоретичним або «суто описовим». Але дослідження будь-якої країни неминуче жертвує перевагами порівняння, яке для соціолога становить якнайближчу заміну лабораторії. Не сповістить нам таке дослідження й про те, які тенденції в плутанині емпіричних чинників репрезентують розвиток демократії, а які – національні особливості *Монографістану*.

Проміжний курс уникає подвійних небезпек непереконливої схоластики і нагромадження фактів. І справді, він може запропонувати збалансованішу, а отже, й пліднішу суміш теорії та емпіризму. Багато можливих змінних, які можуть вплинути на походження демократії й навіть на складні відносини між причинами, які породили її, можна найкраще впорядкувати, подивившись на

²⁷ Цей список разом із вісьмома згаданими вище винятками (Австралія, Великобританія, Ізраїль, Канада, Німеччина, Нова Зеландія, США, Японія) відповідає спискові, який я подав у праці «World of Nations» (с. 290 і далі), з наступними винятками: Грецію не враховано, бо розвиток демократії урвав військовий переворот 1967 року; Мексику не згадано, бо, коли поміркувати ретельніше, я не вірю, що вона задовольняє критерій урядування, заснований на «трьох чи більшій кількості послідовних, народних і конкурентних виборів»: адже проблеми, звичайно, пролягають у фактичному суворому обмеженні конкуренції; Венесуелу й Туреччину додано тому, що тепер вони почали задовольняти цей критерій.

їхню загальну конфігурацію в обмеженій кількості випадків, – на початку, можливо, не більше ніж у двох чи трьох. На підставі такої операції постає модель, або, як любляв казати Вебер, «ідеальний тип», переходу від олігархії до демократії. Будучи ідеальним типом, він зумисне увиразнює певні риси емпіричної реальності й зумисне викривлює, спрощує та відкидає інші. Як і про будь-яку таку конструкцію, про неї треба судити передусім на основі її внутрішньої послідовності та вірогідності, а потім – плідності в побудові гіпотез, застосованих до широкого розмаїття інших емпіричних випадків²⁸. Саме на цій подальшій стадії перевірки знову постає вимога повноти в усій своїй вагомості.

Модель, яку я б хотів охарактеризувати на наступних кількох сторінках, спирається здебільшого на мої дослідження Швеції, західної країни, що здійснила перехід до демократії протягом 1890–1920 рр., і Туреччини, країни в процесі вестернізації, де цей перехід почався близько 1945 року і триває досі. Вибір цих обох країн випадковий, якщо не зважати на певні моменти моєї біографії, про які тут не місце говорити. Нині я перебуваю на ранніх стадіях дослідження, в якому спробую удосконалити цю саму сукупність гіпотез у світлі даних вивчення трохи ширшої й не такої довільної добірки країн.

IV

А. Основна умова. Запропонована модель починає з єдиної основної умови – національної єдності. З цього твердження не випливає нічого загадкового про *Blut und Boden*, кров і ґрунт, або про щоденні зобов'язання покори, про індивідуальну ідентичність у психоаналітичному розумінні або про велику політичну мету, до якої йдуть усі громадяни. Дане твердження означає тільки те, що величезна більшість громадян у майбутній демократії не повинна мати сумнівів і засторог щодо того, до якої політичної спільноти вони належать. Така вимога дає змогу відкинути ситуації латентного відокремлення, як-от у пізніх Габсбурзькій та Османській імперіях або в багатьох африканських державах сьогодні, і навпаки, ситуації, коли існують великі сподівання на об'єднання, як-от у багатьох арабських державах. Демократія – це система врядування тимчасових більшостей. Щоб можна було вільно міняти керівників і політичні курси, мають зберігатися кордони, не повинен мінятися склад населення. Як лаконічно висловився Айвор Дженнінгс, «народ не може вирішити, поки хтось не вирішить, хто є народом»²⁹.

Національну єдність названо як основну умову в тому розумінні, що вона повинна передувати всім іншим стадіям демократизації, бо в іншому разі її часові рамки не мають значення. Національна єдність може утвердитися в доісторичні часи, скажімо, в Японії чи Швеції, або ж випередити решту стадій на цілі століття, наприклад у Франції, чи на десятиліття, наприклад у Туреччині.

Не має значення й те, якими засобами можна утвердити національну єдність. Географічне становище може бути таким, що ніколи не виникало ніяких поважних альтернатив, і тут Японія знову-таки править за найкращий приклад. Або ж чуття національності може бути продуктом раптової інтенсифікації

²⁸ Недавнє виразне формулювання раціонального обґрунтування таких моделей чи ідеальних типів див. у вид.: *Bottomore T. B. Elites and Societies.* – New York, 1965. – С. 32.

²⁹ *Jennings W. I. The Approach to Self-Government.* – Cambridge, 1956. – С. 56.

Kass. 4-21-10

спілкування новою мовою, розвиненою для цієї мети. З другого боку, національна єдність може бути спадщиною певного династичного чи адміністративного процесу об'єднання. В даному разі, мабуть, мають слухність усі ті гіпотези, які запропонував Дойч³⁰.

В одній своїй праці я стверджував, що за доби модернізації людям навряд чи буде властиве якесь домінантне чуття відданості, хіба що відданості політичній спільноті, яка досить широка, щоб досягти певного високого ступеня сучасності у своєму соціально-економічному житті³¹. Таку гіпотезу слід дослідити як елемент теорії національності, а не теорії розвитку демократії. В теперішньому контексті важить тільки результат.

Я вагаюсь називати цей результат консенсусом принаймні з двох причин. По-перше, національна єдність, як стверджує Дойч, – це результат не так спільних настроїв і поглядів, як чутливості і взаємодоповнення. По-друге, слово «консенсус» означає думку, якої дотримуються усвідомлено, а також зумисне укладену угоду. Але основна умова реалізована найповніше, коли національну єдність визнають бездумно, мовчки вважають за даність. Тож, фактично, будь-який усний консенсус із приводу національної єдності повинен стривожити нас. Більшість націоналістичної риторики походить з вуст людей, що були найменш упевнені у своєму чутті національної ідентичності – німців та італійців у ХІХ столітті і арабів та африканців у ХХ столітті, проте ніколи з вуст англійців, шведів чи японців.

Виділення національної єдності як єдиної основної умови зумовлює, що немає потреби ні в якому мінімальному рівні економічного розвитку чи соціальної диференціації як передумови демократії. Ці соціально-економічні чинники входять у модель тільки опосередковано як одна з кількох альтернативних основ для національної єдності або задоволеного конфлікту (див. нижче пункт Б). Соціально-економічні показники, на які так полюбляють покликатися автори як на «основні умови», видаються, хай там як, трохи невірогідними. Завжди існують недемократії, що досягають підозріло високого рівня розвитку, як-от Кувейт, нацистська Німеччина, Куба або Конго-Кіншаса. І навпаки, США 1820 року, Франція 1870 року і Швеція 1890 року безперечно не задовольняли той чи той із запропонованих критеріїв урбанізації та прибутку на душу населення, вже не кажучи про загальний тираж газет, кількість лікарів, кінотеатрів і телефонів на тисячу чоловік населення.

Отже, дана модель зумисне лишає відкритою можливість існування демократій (слухно так названих) за доновітніх, донаціоналістичних часів, і то з низькими рівнями економічного розвитку. Отож знайти якесь розумне визначення демократії, яке б охопило і сучасні парламентські системи, і середньовічні лісові кантони, і античні міста-держави (ті, де не було рабства й метеків), а також деякі доколумбові індіанські держави, може виявитись дуже важким. Таке завдання аж ніяк не становить частини нинішнього проекту, але все-таки я б не хотів відмовлятися від спроби знайти таке визначення.

³⁰ *Deutsch K. W.* Nationalism and Social Communication; *Deutch K. W. and et al.* Political Community and the North Atlantic Area.

³¹ *Rustow D. A.* A World of Nations. – С. 30 і далі; International Encyclopedia of the Social Sciences (див. статтю «Nation»).

Б. Підготовча стадія. Моя гіпотеза полягає в тому, що на тлі цієї єдиної основної умови сам динамічний процес демократизації визначений затяжною й непевною політичною боротьбою. Щоб він справді мав такі риси, головні учасники мають представляти міцно утверджені сили (звичайно соціальні класи), а питання, з приводу яких точиться боротьба, повинні мати для них велике значення. Така боротьба починається, напевне, в результаті формування нової еліти, яка спонукає пригноблену й перед тим позбавлену проводирів групу до цілеспрямованих зусиль. Проте конкретний соціальний склад протиборчих сил – і проводирів, і послідовників, – а також конкретний характер питань широко варіюватимуться від однієї країни до іншої, а в межах однієї країни – від одного періоду до іншого.

У Швеції на переламі XIX–XX століття точилася боротьба спершу селян, а потім міського середнього класу і робітників проти консервативного союзу бюрократів, великих землевласників і промисловців; питаннями, з приводу яких сперечалися, були тарифи, оподаткування, військова служба і виборче право. В Туреччині протягом останніх двадцяти років здебільшого точилася боротьба села з містом, а точніше селян із великими й середніми ділянками (що мали підтримку більшості сільського електорату) проти спадкоємців кемалістського бюрократично-військового істеблішменту; головним питанням була індустріалізація, протиставлена сільськогосподарському розвитку. В обох поданих прикладах економічні чинники мали найголовнішу вагу, проте напрям причинних зв'язків був різним. У Швеції тоді був період інтенсивного економічного розвитку, що створив нові політичні напруги; вирішальною миті зростання зарплатні дало змогу стокгольмським робітникам подолати наявний податковий бар'єр і доступитись до права голосу. А в Туреччині, навпаки, потреба в сільськогосподарському розвитку була наслідком, а не причиною початку демократизації³².

Можуть бути й ситуації, де економічні чинники відігравали набагато меншу роль. В Індії та на Філіппінах тривала боротьба між націоналістичними силами та імперською бюрократією з приводу самоврядування відігравала, можливо, ту саму підготовчу роль, що й класова боротьба в інших країнах. У Лівані точиться й не вщухає боротьба переважно між різними релігійними групами, і ставками в ній є здебільшого урядові посади. Хоча політична боротьба такого типу зазвичай має свої економічні виміри, тільки економічний детермініст-доктринер пояснюватиме колоніалізм або релігійні поділи суто економічними причинами.

³² Про події у Швеції див.: *Rustow D. A. The Politics of Compromise: A Study of Parties and Cabinet Government in Sweden.* – Princeton, 1955. – Розд. 1–3; *Verney D. A. Parliamentary Reform in Sweden, 1866–1921.* – Oxford, 1957. Про Туреччину див.: *Political Modernization in Japan and Turkey* / Eds. R. E. Ward, D. A. Rustow; а також наступні статті Д. А. Растоу: *Politics and Islam in Turkey.* – У кн.: *Islam and the West* / Ed. R. N. Frye. – The Hague, 1957. – С. 69–107; *Turkey: The Tradition of Modernity.* – У кн.: *Political Culture and Political Development* / Eds. L. W. Pye, S. Verba. – Princeton, 1965. – С. 171–198; *The Development of Parties in Turkey.* – У кн.: *Political Parties and Political Development* / Eds. J. LaPalombara, M. Weiner. – Princeton, 1966. – С. 107–133; *Politics and Development Policy.* – У кн.: *Four Studies in the Economic Development of Turkey* / Ed. F. C. Shorter. – London, 1967. – С. 5–31.

Джеймс Брайс у своєму класичному порівняльному дослідженні виснував: «У минулому тільки один шлях вів до демократії – прагнення позбутися відчутних лих»³³. Демократія не була первинною чи головною метою; про неї думали як про засіб досягти якоїсь іншої мети або як про сприятливий побічний результат боротьби. Та оскільки відчутних лих, що припадають на людську долю, – леґіон, Брайсів єдиний шлях розпадається на багато окремих шляхів. Жодні дві наявні демократії не пройшли однаковий шлях боротьби між тими самими силами з приводу тих самих питань і з тим самим інституційним результатом. Отже, видається невірогідним, що якась майбутня демократія точно ступатиме в слід котроїсь зі своїх попередниць. Як застеріг Альберт Гіршман, обговорюючи економічний розвиток, пошуки дедалі численніших передумов та неодмінних умов можуть скінчитись остаточним доведенням, що розвиток завжди буде неможливим – і завжди був неможливим³⁴.

А конкретніше, Гіршман та інші економісти стверджували, що країна може найуспішніше ввійти у фазу зростання, не копіюючи по-рабському приклад уже індустріалізованих держав, а найефективніше використовуючи свої конкретні природні й людські ресурси і старанно припасовуючи їх до системи міжнародного поділу праці³⁵. Так само й країна, напевне, досягне демократії, не копіюючи конституційних законів і парламентських практик якоїсь попередньої демократії, а радше чесно стаючи обличчям до притаманних їй конкретних конфліктів і розробляючи та вдосконалюючи ефективні процедури для їх розв'язку.

Серйозний і затяжний характер боротьби, мабуть, спонукає головних гравців об'єднатися навколо двох прапорів. Отже, саме поляризація, а не плюралізм є символом цієї підготовчої стадії. Проте вимозі національної єдності властиві й певні обмеження, і ця єдність повинна не тільки вже існувати, а й зберігатися. Якщо існують гострі міжрегіональні поділи, ймовірним результатом буде радше відокремлення, ніж демократія. Навіть серед географічно перемішаних учасників боротьби повинно існувати якесь чуття спільності або певна рівновага сил, унеможлививши повне вигнання та геноцид. Турки почали формувати в себе певну низку демократичних практик, але п'ятдесят років тому вони геть недемократично вирізали вірменів і вигнали греків. Глибокі розлами на цій підготовчій стадії могли виконувати роль засобів посилити і зберегти чуття єдності.

Даль сумовито зауважив: «Одна одвічна проблема протистояння полягає в тому, що воно або надто велике, або надто мале»³⁶. Перші два елементи моделі, яка займає проміжне становище між єдністю і боротьбою, забезпечують, що існує потрібний ступінь протистояння. Але боротьбу й національну єдність не можна просто звести до середнього рівня, бо їх не можна вимірювати однією шкалою. Слід поєднувати великі дози і боротьби, і національної єдності, так

³³ Bryce J. *Modern Democracies*. – London, 1921. – Т. 2. – С. 602.

³⁴ Hirschman A. O. *Journeys Toward Progress*. – New York, 1963. – С. 6 і далі.

³⁵ Там само; Hirschman A. O. *The Strategy of Economic Development*. – New Haven, 1958; його ж: *Obstacles to Development: A Classification and a Quasi-Vanishing Act // Economic Development and Cultural Change*. – 1965. – Т. XIII. – Липень. – С. 385–393.

³⁶ *Political Oppositions in Western Democracies* / Ed. R. A. Dahl. – С. 397.

само як можна поєднувати й гостру поляризацію з глибокими розламами в межах кожного табору. Крім того, як зазначали деякі автори, певні типи конфліктів самі по собі становлять творчі процеси інтеграції³⁷. Молода демократія вимагає не млявої боротьби, а гарячої родинної ворожнечі.

Наслідком такого делікатного поєднання є те, що під час підготовчої стадії багато чого може піти шкереберть. Боротьба може тривати так довго, що головні гравці виснажаться, а питання, з приводу яких точилась боротьба, відімруть, але в цьому процесі не постане ніякого демократичного розв'язку. Або ж одна група зрештою може дібрати спосіб знищити своїх опонентів. Тим або тим чином розвиток у напрямі начебто демократії може зазнати відхилення, причому найімовірніше саме під час підготовчої стадії.

В. Стадія вирішування. Роберт Даль писав: «Легальна партійна опозиція ... недавній і незапланований винахід»³⁸. Ця думка узгоджується з Брайсовим наголосом на тому, що задоволення конкретних нарікань має правити за рушій демократії, а також із висловленим у цій статті припущенням, що перехід до демократії – складний процес, який триває протягом багатьох десятиріч. Але вона аж ніяк не відкидає виборчого права і свободи опозиції як усвідомлених цілей підготовчої боротьби. Не припускає вона й ситуації, мовляв, якась країна може стати демократією мимохідь, не доклавши зосереджених зусиль. Навпаки, підготовчу стадію закінчує зумисне ухвалені рішення політичних лідерів визнати існування розмаїття в єдності й задля цієї мети інституціоналізувати деякі вирішальні аспекти демократичної процедури. Саме таким було рішення 1907 року (яку я назвав «великим компромісом» шведської політики) запровадити загальне виборче право в поєднанні з пропорційним представництвом³⁹. Замість якоїсь єдиної постанови їх може бути кілька. У Британії, як добре відомо, принцип обмеженого врядування правив за основу компромісу 1688 року, кабінетне врядування сформувалось у XVIII столітті, а реформування виборчого права почалося тільки 1832 року. Навіть у Швеції після разючої зміни 1907 року була ще й подальша реформа виборчого права (1918), яка, крім того, підтвердила принцип кабінетного врядування.

Байдуже, чи демократія була утверджена цілковито, як-от у Швеції 1907 року, або запроваджена поступово, як-от у Британії, вона утверджується в результаті процесу усвідомленого вирішування принаймні з боку верхівки політичного керівництва. Політики – фахівці з питань влади, і тому такі принципи зміни влади, як перехід від олігархії до демократії, не можуть уникнути їхньої уваги.

³⁷ *Follett M. P.* The New State. – New York, 1918; *його ж:* Creative Experience. – New York, 1924; *Coser L. A.* The Function of Social Conflict. – Glencoe, 1956. – С. 121 і passim. Досить поширене протилежне твердження недавно знову сформулював Едвард Шилс, що писав, мавши на увазі Ліван: «Громадянські почуття не зміцніють унаслідок кризи. Вони можуть зміцніти тільки поступово і в спокійній атмосфері. Посилення громадянських почуттів – неодмінна умова перетворення Лівану ... у справді демократичну систему» (цит. за вид.: *Politics in Lebanon* / Ed. L. Binder. – С. 10). Як на мене, дуже важко пригадати ситуації, де бодай трохи помітний розвиток чи то громадянських почуттів, чи то демократії відбувався не в результаті кризи.

³⁸ *Political Oppositions in Western Democracies* / Ed. R. A. Dahl. – С. XI.

³⁹ *Rustow D. A.* The Politics of Compromise. – С. 69.

Вирішування означає вибір, а оскільки вибір демократії відбувається тільки за наявності основної та підготовчої умов, це таки справді вибір, що не впливає автоматично з тих обох умов. Історія Лівану ілюструє можливості зичливої автократії та іноземного врядування як альтернативних шляхів розв'язку за давненої боротьби в межах політичної спільноти⁴⁰. І, звичайно, рішення на користь демократії чи якогось вирішального елемента демократії можна запропонувати та відкинути, призвівши таким чином або до продовження підготовчої стадії, або до якогось невдалого результату.

Рішення на користь демократії є результатом взаємодії кількох сил. Оскільки точні умови можна визначити в процесі переговорів і піти на можливий великий ризик у майбутньому, невеличкий гурт проводирів відіграватиме, напевне, непропорційно велику роль. Серед груп, що провадять переговори, та їхніх лідерів можуть бути й головні гравці підготовчої боротьби. До інших учасників можуть належати групи, що відкололися від тієї чи тієї сторони, або нові постаї на політичній сцені. У Швеції ці нові й проміжні групи відігравали вирішальну роль. Консерватори й радикали (на чолі, з одного боку, з промисловцями, а з другого – з інтелектуалами) протягом 1890-х років увиразнили й викристалізували питання. Потім настав патовий період, коли дисципліна в усіх недавно сформованих парламентських партіях зазнала краху – відбувся своєрідний процес рандомізації, під час якого були вироблені й випробувані різноманітні компроміси, комбінації і перестановки. Формула, що утвердилася 1907 року, була результатом вирішальних зусиль одного помірно консервативного єпископа й одного помірно ліберального фермера, причому жоден з них не відігравав ніякої видатної ролі в політиці до і після тієї стадії вирішування.

Можуть існувати різні типи спонсорів вирішування й різний зміст рішень, отож мотиви, на основі яких пропонують і визнають рішення, різні в кожному окремому випадку. Сили консерватизму можуть бути породжені страхом, що дальший опір з боку опозиції може призвести зрештою до ще більшої втрати опори (саме такі думки були в головах британських вігів 1832 року і шведських консерваторів 1907 року). Або ж вони можуть сповнитися запізнілого бажання жити у згоді з давно проголошеними принципами: саме таким був перехід у Туреччині до багатопартійної системи, проголошений вустами президента Іненю 1945 року. Радикали можуть визнати компроміс як перший захід, упевнені, що час на їхньому боці і що далі неминуче будуть інші заходи. І консерватори, й радикали можуть виснажитись у процесі затяжної боротьби або злякатися громадянської війни. Таке міркування набуде ще більшої сили, якщо в учасників протистояння ще досі свіжа пам'ять про недавню громадянську війну. Згідно зі слушним твердженням Барінгтона Мура, громадянська війна в Англії була вирішальним «внеском раннього насильства до пізнішої поступовості»⁴¹. Одне слово, демократія, як і будь-яка колективна людська дія, породжена, напевне, широким розмаїттям різних мотивів.

Стадію вирішування цілком можна було б вважати за акт зумисного, експліцитного консенсусу. Але знову-таки, цей трохи туманний термін слід ретельно вивчити і, можливо, замінити його менш двозначними синонімами. Передусім,

⁴⁰ Politics in Lebanon / Ed. L. Binder.

⁴¹ Moore B. Jr. Social Origins of Dictatorship and Democracy. – Boston, 1966. – С. 3.

як стверджував Брайс, демократичний зміст рішення може бути випадковим відносно інших суттєвих питань. По-друге, якщо це справжній компроміс, він видаватиметься другим за оптимальністю варіантом для всіх головних сторін і, звичайно, не буде угодою про найважливіші принципи. По-третє, навіть у процедурних питаннях, напевне, й далі існуватимуть відмінності вподобань. Загальне виборче право з пропорційним представництвом, цей зміст компромісу у Швеції 1907 року, майже однаково ненавиділи й консерватори (що радше й далі дотримувалися б давньої плутократичної виборчої системи), і ліберали та соціалісти (що прагнули врядування більшості, нерозбавленого пропорційним представництвом). На стадії вирішування важить не те, яких цінностей лідери дотримуються абстрактно, а те, до яких конкретних заходів вони ладні вдатися. По-четверте, угода, яку виробили лідери, аж ніяк не загальна. До неї ще треба прихилити професійних політиків і широке суспільство. Для останньої стадії нашої моделі (стадії призвичаєння) характерні два аспекти.

Г. Стадія призвичаєння. Колись ухвалене немиле рішення з часом, напевне, коли люди будуть змушені жити з ним, видаватиметься стерпнішим. Повсякденний досвід може конкретними прикладами проілюструвати для нас цю можливість. Фестинжерова теорія «когнітивного дисонансу» дає нам і технічне пояснення, й експериментальну підтримку⁴². Демократія, крім того, за самим своїм визначенням – конкурентний процес, і ця конкуренція дає перевагу тим, хто може раціонально пояснити свою відданість демократії, а ще більшу перевагу – тим, хто щиро вірить у неї. Еволюція шведської Консервативної партії від 1918 до 1936 року яскраво ілюструє це твердження. За два десятиріччя ті лідери, які були змушені невдоволено змиритися з демократією або прагматично визнати її, пішли у відставку чи померли, і їх заступили інші, які щиро вірили в демократію. Так само і в Туреччині відбулася значна зміна з часів лідерства Ісмета Іненю, що сприяв демократії з чуття обов'язку, й Аднана Мендереса, що вбачав у демократії безпрецедентний інструмент свого честолюбства: молоді лідери, утвердившись у партії кожного з обох згаданих політичних діячів, розуміли демократію набагато повніше й приймали її щиросердіше. Одне слово, сам процес демократії запроваджує подвійний процес Дарвінового добору на користь переконаних демократів: один процес добору серед партій на загальних виборах, а другий – серед політиків, що конкурують за лідерство в межах тих партій.

Але політика полягає не тільки в конкуренції за посаду. Передусім це процес розв'язку конфліктів у межах людських груп – байдуже, чи ті конфлікти постають на основі зіткнення інтересів чи непевності в майбутньому. Новий політичний режим – це новий припис ухопитися за спільні шанси на невідоме. Основна практика демократії – багатосторонні дискусії, і тому демократія пов'язана, зокрема, з процесом перевірок і помиляння, спільним досвідом навчання. Перший великий компроміс, що запроваджує демократію, – якщо цей компроміс узагалі виявляється життєздатним, – сам по собі є доказом ефективності принципу примирення і припасування. Отже, перший успіх може заохотити конкурентні політичні сили та їхніх лідерів розв'язувати й решту важливих питань із допомогою демократичних процедур.

⁴² Festinger L. A Theory of Cognitive Dissonance.

Наприклад, у Швеції в останній третині XIX століття існувала загальна політична патова ситуація з приводу найголовніших тоді питань – оподаткування й системи рекрутування до війська, успадкованих від XVI століття. Але протягом двох десятиліть після 1918 року, коли шведи цілковито визнали демократію, була розв'язана, розважливо чи не зовсім, і ціла низка інших важливих питань. Соціал-демократи відмовились від свого попереднього пацифізму, антиклерикалізму й республіканства, так само як і від вимоги націоналізації промисловості (хоча змиритися з цим останнім пунктом їм було дуже важко). Консерватори, колись несхитні націоналісти, підтримали участь Швеції в міжнародних організаціях. А насамперед і консерватори, й ліберали цілком визнали урядове втручання в економіку й державу загального суспільного добробуту.

Звичайно, та спіраль, що у Швеції піднімалась угору до дедалі більших успіхів демократичного процесу, може опускатись і донизу. Очевидна неспроможність розв'язати те чи те нагальне політичне питання може зашкодити перспективам демократії; якщо така неспроможність виявляється на початку стадії призвичаєння, вона може стати згубною.

Спостерігаючи еволюцію політичних дискусій і конфліктів у західних демократіях протягом XIX століття, ми вражено помічаємо різницю між соціально-економічними питаннями, що їх демократії розв'язували більш-менш легко, і питаннями про характер суспільства, які виявились набагато тривожнішими⁴³. Маючи перевагу оцінки подій з відстані одного століття, тепер легко додати, що Марксові думки були хибні в кількох вирішальних пунктах. У національності він добачав прикриття буржуазних класових інтересів. Релігію він викривав як опіум для народу. Натомість в економіці бачив дуже реальну й дедалі запеклішу боротьбу, яка мала скінчитися крахом буржуазної демократії. А фактично демократія виявилася найефективнішою в розв'язку політичних питань там, де головні поділи були соціально-економічні, як-от у Британії, Австралії, Новій Зеландії і Скандинавських країнах. Натомість боротьба між релігійними, національними і расовими групами виявилась найтривалішою й не раз призводила до озлоблення, як-от у Бельгії, Голландії, Канаді і США.

Причини знайти тут неважко. На соціально-економічному фронті сам марксизм став достатньою силою в Європі, щоб правити певною мірою за пророцтво, яке саме себе спростовує. Та, крім цього, є ще й фундаментальна відмінність у характері питань. У питаннях економічної політики й соціальних витрат завжди можна піти на компроміс. За умов зростання економіки його можна навіть зміцнити: боротьба за вищу зарплатню, прибутки, заощадження й вищі рівні соціальної допомоги може перетворитись у гру з позитивною сумою виграшу. Проте немає проміжної позиції між фламандською і французькою як офіційними мовами або між кальвінізмом, католицизмом і секуляризмом як принципами освіти. Найкраще, чого тут можна домогтись, – «повний компроміс»⁴⁴, угода на кшталт «ти мені, я тобі», коли в деяких державних установах розмовляють французькою мовою, а в інших – фламандською, коли одних дітей навчають за Томою Аквінським, других – за Кальвіном, а третіх – за Вольтером.

⁴³ Цей контраст стає очевидним на основі вивчення різних країн у вид.: *Political Oppositions in Western Democracies* / Ed. R. A. Dahl.

⁴⁴ *Rustow D. A. Politics of Compromise.* – С. 231.

Такий розв'язок може почасти деполітизувати питання. Але він, крім того, закріплює відмінності замість усунути їх, а отже, може перетворити політичний конфлікт у своєрідну окопну війну.

Труднощі, перед якими постає демократія, розв'язуючи питання про характер суспільства, увиразнюють важливість національної єдності як основної умови процесу демократизації. Найтяжча боротьба, яку доводиться вести демократії, – це боротьба з природженими вадами політичної спільноти.

Перехід до демократії, як сказано вище, може вимагати наявності певних спільних поглядів у політиків і звичайних громадян, а водночас погляди цих обох категорій повинні й трохи відрізнятись. Ця відмінність існує ще на стадії вирішування, коли лідери шукають компромісу, а їхні послідовники втомлено тримають прапори давньої боротьби. Вона стає ще очевидніша під час стадії призвичаєння, коли діють три різні процеси. По-перше, і політики, і громадяни на основі успішного розв'язку деяких питань навчаються довіряти новим правилам і застосовувати їх до нових питань. Їхня довіра зростає набагато швидше, якщо в перші десятиріччя нового режиму брати участь у вирішуванні справ мали змогу представники широкого розмаїття політичних тенденцій – чи то об'єднуючись у різні коаліції, чи то по черзі стаючи або урядом, або опозицією. По-друге, як ми вже бачили, досвід розвитку демократичних методів і конкурентної політичної мобілізації може зміцнити демократичні погляди і практики політиків. По-третє, населення загалом цілком припасується до нової структури, коли партійні організації сформують ефективні зв'язки, які поєднують політиків у столиці з масовим електоратом усю країну.

Ці партійні організації можуть бути прямими спадкоємцями тих, що були активні під час підготовчої (або конфліктної) стадії демократизації, а розширення виборчого права за доби демократичного «вирішування» може тепер звільнити для них поле. З другого боку, цілком можливо, що під час тієї конфліктної стадії не виникне ніяких партій із широкою народною основою, а розширення виборчого права буде дуже обмеженим. Навіть за умов такої часткової демократизації політичної структури цілком може зародитись конкурентна динаміка, що завершує процес демократизації. Парламентські партії прагнутимуть підтримки з боку організацій електорату, щоб забезпечити постійний приплив членів для своїх фракцій у майбутньому парламенті. Сьогодні одна, а завтра друга політична група може додати шанс випередити своїх опонентів, збільшивши свій електорат або усунувши інші перешкоди на шляху до створення більшості. Приблизно саме таким може видаватися характер подій у Британії від 1832 до 1918 року. Єдиним логічним завершенням такої динаміки є, звичайно, тільки повна демократизація.

V

Подана тут модель пов'язана з трьома загальними твердженнями. По-перше, йдеться про те, що для зародження демократії необхідні певні елементи. З одного боку, має існувати чуття національної єдності. З другого – існувати непримиренний і серйозний конфлікт. А з третього – слід усвідомлено визнати демократичні правила гри. І, нарешті, і політики, і електорат повинні призвичаїтись до цих правил.

По-друге, згідно з цією моделлю всі названі елементи мають бути зібрані одночасно. Кожне завдання має свою власну логіку й кожне має своїх природних головних гравців: групу урядовців чи групу націоналістичних культурних діячів, які забезпечують об'єднання; масовий рух нижчих класів (можливо, на чолі з дисидентами з вищих класів), що провадять підготовчу боротьбу; невеликий гурток політичних лідерів, які мають досвід переговорів та компромісів і формулюють демократичні правила гри; різноманітні об'єднання людей та сукупності цих об'єднань, що здійснюють при звичаєння. Отож дана модель відмовляється від пошуку «функціональних умов» демократії, бо такий пошук об'єднує ці всі завдання в одну купу, й через те увесь процес демократизації стає цілком некерованим. Щойно поданий аргумент аналогічний до того, який сформулювали Гіршман та інші, протиставивши його теорії збалансованого економічного зростання. Ці економісти не заперечують, що перехід від натурального господарства до зрілого індустріального суспільства пов'язаний зі змінами на всіх фронтах – робітничих умінь, процесів формування капіталу, системи розподілу, звичаїв споживання, монетарної системи й т. ін. Проте наполягають, що будь-яка країна, яка спробує виконати ці всі завдання одночасно, на практиці виявиться цілком паралізованою, бо найстабільніша рівновага – це рівновага стагнації. Отже, на думку прихильників економічного розвитку, проблема полягає в тому, щоб знайти «зв'язки», спрямовані назад і вперед, тобто розробити послідовність завдань, якою можна керувати.

По-третє, запропонована модель припускає таку послідовність, що тягнеться від національної єдності як основи через боротьбу, компроміс і при звичаєння до демократії. Переконаливість цієї послідовності стала очевидною завдяки девіантному розвитку Туреччини після 1945 року. Відданість демократії в Туреччині утвердилася за відсутності попереднього відкритого конфлікту між головними соціальними групами чи їхніми провідними елітами. 1950 року відбулася перша зміна уряду в результаті формування нової більшості під час виборів, але в наступне десятиріччя з боку тієї новообраної партії відбувся дрейф назад до авторитарних практик, а в 1960–1961 рр. військовий переворот урвав той демократичний розвиток. Ці події аж ніяк не були непов'язані: 1960 року Туреччина заплатила ціну за те, що перший демократичний режим їй дістався як подарунок із рук диктатора. Проте після 1961 року відбувся дальший розвиток відповідно до трохи сприятливішої послідовності. Криза 1960–1961 рр. зробила соціально-політичний конфлікт набагато прийнятнішим, уперше був обговорений увесь діапазон соціально-економічних питань. Тодішній конфлікт відбувався між, з одного боку, військовими, а з другого – речниками аграрної більшості, й компроміс між цими двома сторонами дав змогу відновити 1965 року демократичний експеримент на значно надійнішій основі.

Задля ощадливості кількість основних елементів обговорюваної моделі обмежена чотирма, а соціальні обставини й психологічні мотиви, що можуть витворити кожен з них, не були конкретизовані. Власне, дана модель відкидає те, що інколи називали передумовами демократії, тобто високий рівень соціально-економічного розвитку та попередній консенсус щодо або головних принципів, або процедурних норм. Економічне зростання може бути однією з обставин, які породжують напруги, необхідні для підготовчої (або конфліктної) фази, але

є й інші обставини, які теж можуть стати в пригоді. Масова освіта й послуги соціального забезпечення найімовірніше будуть результатом демократизації.

Консенсус щодо головних принципів – невірогідна передумова. Люди, які не конфліктували з приводу принципових питань, матимуть невелику потребу виробляти характерні для демократії докладні правила розв'язку конфліктів. З погляду логіки, визнання цих правил становить радше елемент процесу переходу до демократії, ніж його передумову. Запропонована модель переводить різні аспекти консенсусу зі спокійного стану передумов до стану активних елементів процесу. Тут я дотримуюсь думки Бернарда Кріка, що написав такі різючі слова:

«... Часто вважають, що для функціонування цієї “головної науки” [тобто демократичної політики] вже має існувати певна спільна ідея якогось “загального добра”, певний “консенсус”, або ж *consensus juris**. Але це загальне добро саме по собі є процесом практичного примирення інтересів різних ... сукупностей чи груп, що складають державу; це не якийсь зовнішній та невідчутний зв'язувальний матеріал... Різні групи тримаються вкупі, по-перше, тому що спільно захищені в самому своєму виживанні, а по-друге, тому що здійснюють політику, а не тому що дійшли згоди з приводу “головних принципів” чи якоїсь іншої концепції – надто непевної, надто особистої або надто божественної, щоб виконувати замість політики її роботу. Моральний консенсус вільної держави – це не щось загадкове, що передує політиці і стоїть над політикою; це діяльність (цивілізаційна діяльність) самої політики»⁴⁵.

Основа демократії – аж ніяк не максимальний консенсус. Це непевний проміжний ґрунт між накинутою однорідністю (такою, що може призвести до тиранії) і непримиренною ворожістю (такою, що могла б призвести до громадянської війни чи відокремлення). У процесі зародження демократії елемент того, що можна було б назвати консенсусом, постає принаймні в трьох аспектах. Має існувати попереднє чуття спільноти, в найкращому разі – чуття спільноти, яке спокійно приймають як даність і яке стоїть вище від звичайної громадської думки й простої угоди. Має існувати усвідомлене визнання демократичних правил, але треба не так вірити в ці правила, як застосовувати їх – спершу, можливо, з необхідності, а потім дедалі більшою мірою завдяки звичці. Саме застосування цих правил мало-помалу розширить сферу консенсусу тією мірою, якою демократія виконуватиме свої численні завдання.

Проте завжди постають нові питання, а нові конфлікти загрожують недавню укладеним угодам. До характерних процедур демократії належать промови під час виборчих кампаній, вибори кандидатів, структурування парламенту, вотуми довіри й недовіри – одне слово, ціла сукупність засобів вираження конфлікту, а отже, і його розв'язку. Сутність демократії – це звичай незгоди і примирення з приводу щоразу нових питань і за щоразу інших обставин. Тоталітарні володарі змушені запроваджувати однострійність із приводу основних принципів і процедур, перш ніж матимуть змогу перейти до інших питань. Натомість демократія – це та форма врядування, справедливі повноваження якої спираються на незгоду з боку урядованих – чи то когось одного, чи то аж до половини населення.

⁴⁵ Crick B. In Defense of Politics. – С. 24.

* Юридичний консенсус (латин.).

Адам Пшеворський

Вступ

Стратегічна проблема переходу – це можливість дійти до демократії й не зазнати смерті від тих, хто має зброю, і не жити в злиднях через тих, хто контролює продуктивні ресурси. Як припускає це твердження, шлях до демократії небезпечний. А остаточна мета залежить від шляху. В більшості країн, де утверджено демократію, вона виявилась крихкою. А в деяких країнах перехід до демократії не завершився.

Головне питання у зв'язку з переходами полягає в тому, чи ведуть вони до міцної, консолідованої демократії, тобто системи, за якої політично важливі сили підпорядковують свої цінності та інтереси непевній взаємодії демократичних інституцій і згодні з результатами демократичного процесу. Демократія консолідована, коли більшість конфліктів відбувається за посередництвом демократичних інституцій, коли ніхто не має змоги контролювати результати *ex post* і визначити їх *ex ante*, вони мають значення в межах певних прогнозованих меж і забезпечують собі визнання з боку всіх причетних політичних сил.

Зауважмо, що крах авторитарного режиму можна й відвернути, як-от у Чехословаччині 1968 року, у Бразилії 1974 року та в Польщі 1981 року, або ж він може призвести до нової диктатури, як-от в Ірані та Румунії. Навіть якщо результатом переходу до демократії не є стара чи нова диктатура, цей процес може зупинитися десь посередині, формуються режими, що обмежують політичну конкуренцію або перебувають під загрозою військового втручання. І, нарешті, навіть якщо демократія утвердилась, вона може не зміцніти. За певних умов демократичні інституції можуть послідовно породжувати результати, які спонукають деякі політично важливі сили схилитися до авторитаризму. Отже, консолідована демократія – тільки один з можливих результатів краху авторитарних режимів.

Щоб сформулювати питання для подальшого аналізу, слід вивчити увесь діапазон можливостей, які з'являються в різних ситуаціях переходу до демократії – в миті, коли авторитарний режим розпадається й на політичному порядку денному постає демократія. З огляду на цілі та ресурси конкретних політичних сил і структуру конфліктів, перед якими вони постають, можна уявити собі п'ять різних результатів.

1. Структура конфліктів така, що не можуть існувати ніякі демократичні інституції й політичні сили закінчують боротьбою за нову диктатуру.

Конфлікти з приводу політичної ролі релігії, раси та мови найменш імовірно можна розв'язати з допомогою будь-якої сукупності інституцій. За характерний приклад тут править, напевне, Іран.

2. Структура конфліктів така, що не можуть існувати ніякі демократичні інституції, але політичні сили згодні на демократію як на перехідний розв'язок.

Характерний приклад таких ситуацій подав О'Доннел, проаналізувавши Аргентину від 1953 до 1976 року. З огляду на структуру аргентинської економіки, де головними предметами експорту є споживчі товари, демократія сформувалася в Аргентині на основі коаліції між міською буржуазією і масами міського населення: союзу міста з містом. Уряди, що були наслідком цього союзу, завищували вартість аргентинської валюти, щоб спрямувати споживання на внутрішній ринок. Згодом ця політика призвела до криз платіжного балансу і спонукала міську буржуазію єднатися з землевласницькою буржуазією, виник союз буржуазії з буржуазією. Ця коаліція намагалася зменшити народне споживання й потребувала для цього авторитаризму. Але трохи згодом міська буржуазія опинилася без ринку і знову поміняла собі союзників, цього разу повернувшись до демократії.

Пригляньмося до цього циклу з миті, коли диктатура тільки-но зазнала краху. Міська буржуазія – головний гравець – опинилася перед такими варіантами вибору: *a)* негайно схилитись до нової диктатури; *b)* погодитись на демократію тепер і поміняти собі союзників, коли виникне криза платіжного балансу; *c)* погодитись на демократію тепер і підтримувати її в майбутньому. З огляду на інтереси міської буржуазії і структуру конфліктів друга стратегія оптимальна. Зауважмо: тут немає ніякої короткозорості, бо міська буржуазія знає, що колись у майбутньому вона змінить свої позиції. Демократія в даному разі – це просто оптимальний перехідний розв'язок.

3. Структура конфліктів така, що деякі демократичні інституції в разі утвердження зберезяться, але протиборні політичні сили борються за утвердження диктатури.

Такий результат може з'явитися тоді, коли політичні сили мають різні вподобання з приводу конкретних інституційних структур; скажімо, одні схильються до унітарної системи, а інші – до федеративної. Одна частина країни відчуває велику прихильність до унітарної системи, інші частини – до федеративної. Що станеться за таких обставин – невідомо, і до цього питання згодом я ще не раз повернуся. Можливо, якщо будь-яку інституційну структуру запроваджують тимчасово, вона набуває сили договору¹ і тому зберезеться. Але одним з можливих результатів є відкритий конфлікт, що вироджується у громадянську війну та диктатуру.

4. Структура конфліктів така, що деякі демократичні інституції в разі утвердження зберезяться, але протиборні політичні сили погоджуються на інституційну структуру, яка не може існувати довго.

Цей результат може видатися збоченим, проте є ситуації, де його слід сподіватися. Щоб побачити, що звідси випливає, уявімо собі, ніби якийсь військо-

¹ Hardin R. Why a Constitution? – University of Chicago, 1987 (рукопис).

вий режим проводить переговори про свій відхід від влади. Сили, що їх репрезентує цей режим, віддають перевагу демократії з гарантією своїх інтересів, а не увічненню диктатури, проте більше бояться демократії без гарантій, ніж статус-кво, і здатні підтримати далі існування диктатури, якщо демократична опозиція не захоче запровадити інституції, які забезпечать ті гарантії. Отже, опозиція тоді знає: якщо вона не погодиться на такі інституції, військові знову придушуть її. Результатом є демократія з гарантіями. Та якщо демократичні інституції, утвердившись, руйнують репресивну владу військових, такі інституції проіснують недовго. Така ситуація справді пов'язана з короткозорістю або необізнаністю. За яскравий приклад тут може правити Польща.

5. І, нарешті, – й на щастя, – структура конфліктів така, що деякі демократичні інституції в разі утвердження зберезуться і їх таки утверджують.

Умови, за яких з'являються такі результати, і шляхи, що ведуть до них, якраз і є темою цього розділу. Але прологом до процесів демократизації є лібералізація авторитарних режимів, і тому ми спершу проаналізуємо її. Далі ми обговоримо те, як виникають конфлікти з приводу вибору інституцій у двох різних контекстах: коли старий режим відходить від влади з допомогою переговорів і коли він розпадається, тож проблема побудови нових демократичних інституцій цілковито лишається в руках протодемократичних сил. Останній підрозділ присвячено взаємодії інституцій та ідеологій.

Підхід, який я використовую, породжує гіпотези порівняльного характеру: гіпотези, які конкретизують наслідки конфліктів між гравцями, що мають конкретні інтереси та цінності й діють за умов, незалежних від їхньої волі. Ці гіпотези слід перевірити, вдаючись до порівняльних свідчень. Оскільки події у Східній Європі розгортаються, нам уперше дістався шанс спостерігати достатню кількість випадків, щоб можна було послідовно, ба навіть статистично перевірити їх. Але тут я тільки пропоную ці гіпотези, а не перевіряю їх.

Лібералізація

Спільною рисою диктатур, хоч яку суміш стимулів та обмежень вони використовують, є те, що вони не здатні терпіти й не терплять незалежних організацій². Причина полягає в тому, що, поки немає доступних колективних альтернатив, ставлення індивідів до режиму має невелике значення для стабільності режиму³. Навіть Вебер зауважив: «Люди можуть коритися внаслідок інди-

² Певна річ, не всі диктатури однакові. Деякі не терплять ніяких незалежних організацій: навіть Товариство захисту тварин організоване згори і є елементом Об'єднання над об'єднаннями, що становить частину Фронту національної єдності, яким керує Міністерство порядку. Інші диктатури вибірковіші: забороняють профспілки та партії, але толерантно ставляться до філателістичних товариств, церков та асоціацій виробників. Але жодна диктатура не дозволяє незалежної організації політичних сил.

³ Саме тому пояснення краху режимів на основі легітимності або тавтологічні, або фальшиві. Якщо під втратою легітимності ми розуміємо появу колективно організованих альтернатив, вони тавтологічні ось у якому розумінні: колективна організація цих альтернатив означає, що режим зазнав краху. А якщо тлумачити легітимність на основі індивідуальних поглядів, або, за словами одного дослідника (*Lamounier B. Notes on the Study of Re-Democratization // Latin American Program Working Paper*

відуальної слабкості та безпорадності, бо не існує ніякої прийнятної альтернативи»⁴. Авторитарним режимам загрожує не крах легітимності, а організація контррегімонії: колективних проектів якогось альтернативного майбутнього⁵. Тільки тоді, коли доступні колективні альтернативи, окремим індивідам стають доступні й варіанти політичного вибору⁶. Ось чому авторитарні режими

(Wilson Centre, Washington, D.C.). – 1979. – №58. – С. 13), «покори, мотивованої суб'єктивною згодою з даними нормами і цінностями», вони фальшиві. Деякі авторитарні режими були нелегітимні з самого початку, а проіснували по сорок років.

Важко оцінити, якою мірою зміна поглядів відбувається до лібералізації і якою – завдяки лібералізації. В Іспанії 1966 року 35% респондентів підтримували демократичну представницьку систему, на відміну від одноосібного врядування; 1974 року – 60%, а в травні 1976 року – 78%. 1971 року 12% респондентів вважали, що добре, коли існують політичні партії; 1973 року 37% вважали, що вони повинні існувати, і ця частка зросла до 56% в квітні 1975 року, впала до 41% в січні 1976 року і знову піднялася до 67% в травні 1976 року (*Lopez-Pintor R. Transition toward Democracy in Spain: Opinion Mood and Elite Behavior // Latin American Program Working Paper (Wilson Centre, Washington, D.C.). – 1980*). В Угорщині 1985 року 88% респондентів заявили про свою довіру до національних лідерів (57,3% – «повну»), 81% – до парламенту, 66% – до партії, а 62% – до профспілок (*Bruszt L. «Without Us but for Us?» Political Orientation in Hungary in the Period of Late Paternalism // Social Research. – 1988. – Т. 55. – С. 43–77*). В Польщі, де організована опозиція відкрито функціонувала від 1976 року і була репресована у 1981 році, довіра до комуністичної партії (ПОП) повільно зменшилася від 66,2% в червні 1985 року до 53,1% в липні 1987 року і круто впала до 26,6% під час хвилі страйків у серпні 1988 року; знову зросла до 38,6% в листопаді 1988 року і знову впала до 26% напередодні переговорів у Магдаленці в січні 1989 року. Протягом того самого періоду довіра до опозиції зросла від 20,5% 1985 року до 26,2% в серпні 1988 року і до 45,9% в січні 1989 року (*Ostrowski K. The Decline of Power and Its Effects on Democratization: The Case of the Polish United Workers Party // Eastern Europe and Democracy. The Case of Poland. – New York: Institute for East-West Security Studies, 1989. – С. 15–28*).

⁴ *Weber M. Economy and Society. 3 vols. / Eds. G. Roth, C. Wittich. – New York, 1968. – Т. I. – С. 214.*

⁵ Ці гіпотези вочевидь перебувають під впливом поглядів Грамші, але структура, яку пропонує Грамші, з властивим їй дуалізмом примусу і покори не досить конкретна в інституційному аспекті, щоб правити за орієнтир при розв'язку даної проблеми. Зокрема Грамші не відрізняв поступки з боку тих, хто контролює політичну систему, від реалізації інтересів, досягнутої завдяки вільній, навіть якщо і обмеженій, конкуренції.

⁶ Демонстрації відіграють важливу роль у переходах до демократії. Ось один бразильський анекдот, створений у сутінках диктатури. В переповненому міському автобусі в Ріо-де-Жанейро один чоловік дав ляпаса офіцерові, що стояв біля нього. Ще один чоловік дав другого ляпаса. З задку автобуса пробрався *mulatinho* [негрюк] і заліпив третього ляпаса. Автобус зупинився, і його оточила поліція. Запитали першого чоловіка: «Чому ти вдарив офіцера по обличчю?» – «Він образив честь моєї доньки, я мусив відреагувати», – була відповідь. Запитали другого чоловіка: «Він образив честь моєї небоги, я мусив відреагувати». І, нарешті, запитали *mulatinho*: «Коли я побачив, як вони б'ють офіцера, я подумав, що диктатура впала», – пояснив той.

Як хтось зауважив, крах комуністичної монополії на владу в Польщі тривав десять років, в Угорщині – десять місяців, у Східній Німеччині – десять тижнів,

боятися незалежних організацій і або підпорядковуюють їх централізованому контролю, або силоміць придушують їх⁷. Ось чому вони так бояться слів, навіть якщо ці слова повідомляють про те, що й так уже знає кожен, бо саме висловлення цих слів, а не їхній зміст, має мобілізаційний потенціал.

Отже, як це трапляється, коли якоїсь миті певна група в межах авторитарного владного істеблішменту вирішує толерувати в громадянському суспільстві якусь незалежну організацію? Якоїсь миті іспанський режим припинив репресії робітничих комісій (*Comisiones Obreras*); генерал Піночет дозволив відновити політичні партії; в липні 1986 року генерал Ярузельський ухвалив закон про амністію за політичну діяльність, не пов'язану зі статтею про рецидивізм, сповістивши таким чином про легалізацію *de facto* опозиції; Егон Кренц визнав існування зародкового «*Neue Forum*». Такі моменти свідчать про розкол авторитарного владного блоку й повідомляють громадянському суспільству, що найменні певні форми незалежних організацій не зазнають репресій. Вони свідчать про початок лібералізації⁸.

Пояснення таких рішень можна поділити на дві категорії: рішення, що йдуть згори, і рішення знизу. Певною мірою ці пояснення відображують реальні відмінності. Угорщину, наприклад, загалом вважають за майже чистий приклад розколу авторитарного владного блоку. За словами Кароя Гросса, «партію розхитали не її опоненти, а, хоч як парадоксально, її вожді»⁹. Східна Німеччина репрезентує другу крайність: там не було ніяких ознак розколу владного

а в Чехословаччині – десять днів. Події в Польщі та Угорщині довели східним німцям можливість такого краху, а видовище руйнування муру стало для окремих чехів сигналом про можливість трансформації режиму.

⁷ У радянському самвидавському часописі «Хроніка-Експрес» (№16, 17 листопада 1987 року) був опублікований документ комсомолу з назвою «Посилити роботу в незалежних організаціях молоді». В тому документі зазначено, що «недавнє поширення демократії спричинилося до появи дедалі більшого числа незалежних соціально-політичних організацій молоді... Діапазон їхніх інтересів дуже широкий: від інформації про міжнародні події, екології та захисту історичних пам'яток до безсоромних спекуляцій на ще не подоланих труднощах перебудови». Далі цей документ розрізняє добрі й погані об'єднання. У випадку добрих об'єднань комсомольські організації повинні розширити співпрацю й послати туди своїх «найкращих бійців, щоб вони відігравали роль комісарів». У випадку поганих об'єднань їхнім лідерам слід давати хабарі або «пропонувати потай конкретні шляхи реалізації їхніх здібностей». І, нарешті, сказано далі в документі, якщо така стратегія зазнає невдачі, комсомол має бути готовим «створити своє власне, альтернативне об'єднання».

⁸ Я використовую термінологію О'Доннела (*O'Donnell G. Notas para el estudio de procesos de democratización a partir del estado burocrático-autoritario // Estudios CEDES. – 1979. – №5. – С. 8*), згідно з якою «лібералізація полягає в заходах, що їх, хоча вони і сприяють значно більшій відкритості попереднього бюрократичного авторитарного режиму (як-от надання реальних судових гарантій певним правам індивідів або запровадження парламентських форм, які не спираються на вільну виборчу конкуренцію), аж ніяк не можна назвати політичною демократією».

⁹ Інтерв'ю з Кароем Гроссом, колишнім першим секретарем Угорської соціалістичної робітничої [комуністичної] партії у вид.: *Przeгляд Tygodniowy. – 1989. – № 51 (403). – 22 грудня. – С. 15.*

блоку, аж поки сотні тисяч людей заповнили вулиці Лейпцига. В працях, присвячених дослідженню конкретних випадків, вражає ще один аспект: пояснюючи одну подію, часто називають дуже різні причини. Коли взяти Бразилію, то, скажімо, Кардозо (1979) вважав послаблення (*distensão*), за результат давнього розколу серед військових, а Ламуньєр (1979) – за наслідок народної мобілізації. І справді, пояснюючи лібералізацію, моделі руху «згори–вниз» і «знизу–вгору» часто конкурують між собою¹⁰.

Причина таких аналітичних труднощів полягає в тому, що модель, яка просто розрізняє два напрями, надто груба. Якщо немає реальної революції – масового повстання, що призведе до краху репресивного апарату¹¹, – рішення почати лібералізацію поєднують елементи руху згори і руху знизу. Навіть у тих випадках, коли розколи авторитарного режиму стають очевидні задовго до будь-якої народної мобілізації, лишається питання, чому якоїсь миті режим розколовся. Відповідь почасти полягає в тому, що належні до режиму прихильники лібералізації вбачали можливість союзу з певними силами, які доти були неорганізовані, а звідси випливає, що в громадянському суспільстві існувала певна сила, з якою можна об'єднуватися. І навпаки, коли масова мобілізація передувала очевидним розколам режиму, лишається питання, чому режим вирішив не придушити її силою. Відповідь знову почасти полягає в тому, що режим був поділений, бо складався з прихильників лібералізації і прихильників твердої лінії. Лібералізація – це результат взаємодії між розколами авторитарного режиму і незалежною організацією громадянського суспільства. Народна мобілізація дає потенційним лібералізаторам сигнал про можливість союзу, що міг би змінити відносини сил у межах владного блоку на їхню користь; очевидні розколи владного блоку дають громадянському суспільству знак, що політичний простір може стати відкритим для незалежної організації. Отже, народна мобілізація і розколи режиму – чинники, які підживлюють один одного.

Байдуже, що відбувається спершу – очевидний розкол владного блоку чи народна мобілізація, логіка лібералізації та сама. Відрізняється тільки її темп. Народна мобілізація диктує ритм перетворень, бо спонукає режим вирішити, що діяти: вдатися до репресій, кооптувати когось до вищих органів влади чи

¹⁰ Навіть Угорщина та Польща не позбавлені альтернативних інтерпретацій: Селень (*Szelensyi I.* *Eastern Europe in an Epoch of Transition: Toward a Socialist Mixed Economy?* – У кн.: *Remarking the Economic Institutions of Socialism: China and Eastern Europe* / Eds. D. Stark, V. Nee. – Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1989) наголошував на такій ризі переходу до демократії в Угорщині, як спрямованість знизу вгору, а Коміссо (*Comisso E.* *Crisis in Socialism or Crisis of Socialism? A Review Essay // World Politics.* – 1989) вважав, що Селень нехтує елементи руху згори вниз. Валіцький (*Walicki A.* *From Stalinism to Post-Communist Pluralism.* – Notre Dame University, 1990 (рукопис)) пішов у супереч стандартним інтерпретаціям переходу до демократії в Польщі, які приписували вирішальну роль «Солідарності», і стверджував, що то був результат угоди між двома елітами. Вятр (*Wiatr J. J.* *Nie sposob zatrzymac lawiny // Zdanie.* – 1989. – №11–12. – С. 2–14), можливо, ще з більшим викликом, охарактеризував цей перехід як угоду між армією і церквою.

¹¹ Навіть у Румунії не сталося справжньої революції. Здається, ми ще дуже багато не знаємо про підґрунтя тих трагічних подій, але зверніть увагу, що румунська армія пережила крах режиму Чаушеску, зберігши свою командну структуру.

передати владні повноваження. Байдуже, скільки триває лібералізація, – роки, місяці чи дні, – режим і опозиція постають перед тією самою послідовністю варіантів вибору.

Проекти лібералізації, започатковані силами в межах авторитарного владного істеблішменту, незмінно були сплановані як контрольоване збільшення відкритості політичного простору. Здебільшого вони є результатом розколів у межах авторитарного блоку, і ті розколи були спровоковані різними сигналами, що провіщали неминучу кризу в певній сфері, зокрема й народні заворушення. Проект лібералізаторів полягав у зменшенні соціальної напруги і зміцненні своїх позицій у владному блоці через розширення соціальної бази режиму: вони мали намір дозволити певну незалежну організацію громадянського суспільства й залучити до авторитарних інституцій нові групи¹². У світлі цього проекту лібералізація завжди залежить від сумісності своїх результатів з інтересами й цінностями авторитарного блоку. Отже, лібералізацію трактували як «збільшення відкритості» (*apertura*), «послаблення» (*distensao*), «відродження» (*odnowa*) та «перебудову» (*перестройка*). Всім цим термінам властиві сильні конотації обмеженості реформ.

Проте лібералізація за своєю суттю нестабільна. Її звичайний перебіг Ілля Еренбург охарактеризував 1954 року як «відлигу» («*оттепель*»): це танення айсберга громадянського суспільства, що спричиняє прорив гребель авторитарного режиму. Тільки-но, байдуже, з якої причини, репресії вщухають, першою реакцією є бурхливий розвиток незалежної організації громадянського суспільства. Студентські громади, профспілки і протопартії формуються майже за одну ніч. У Бразилії спершу організувалися адвокати, журналісти і студенти, далі йшли громади (*comunidades de base*). В Польщі за кілька тижнів у вересні 1980 року до «Солідарності» вступило десять мільйонів чоловік. Навіть організації, засновані й контрольовані режимом, проголосили себе незалежними: не тільки професійні організації, а й Товариство з туризму та охорони пам'яток і Асоціація філателістів. На думку К. С. Кароля (*Le Nouvel Observateur* [Париж]. – 1987. – №1200. – 6 листопада), першою незалежною групою, що утворилася в СРСР за Горбачова, цілком могли бути спартаківці, під якими, очевидна річ, розуміли вболівальників московського футбольного клубу «Спартак». 1987 року існувало вже тридцять тисяч незалежних груп, що провели всесоюзний з'їзд. Наприкінці 1989 року вже шістьдесят тисяч незалежних груп, клубів, об'єднань, гуртків і федерацій зондували околиці політичного простору («Правда». – 1989. – 10 грудня)¹³.

¹² На думку дослідників (*Carr R., Fusi A. Z. P. Spain: Dictatorship to Democracy. – London: Allen and Unwin, 1979. – С. 179*), в Іспанії «політичний клас був поділений боротьбою між *aperturistas* – тими, хто вважав, що режим слід «відкрити», щоб вижити, здобувши ширшу підтримку, яку звичайно називали «участью в політичному житті», – та *immobilistas*, тобто консерваторами». Едвард Герек, колишній перший секретар Польської об'єднаної робітничої [комуністичної] партії, признався в одному недавньому інтерв'ю (*Rolicki J. Edward Gierek: Przerwana dekada. – Warsaw: Wydawnictwo FAKT, 1990. – С. 146*), що наприкінці сімдесятих років він «мав намір ввести до сейму чималу групу депутатів-католиків – 25%. Це дало б нам змогу, – сказав далі Герек, – розширити політичну базу влади».

¹³ Ретельне, зосереджене на профспілках дослідження народної мобілізації в Іспанії див. у вид.: *Maravall J. M. La politica de la transicio, 1975–1980. – Madrid: Taurus,*

Темп мобілізації громадянського суспільства різний у різних режимах залежно від того, чи авторитарна рівновага спирається передусім на брехню, на страх чи економічне процвітання. Рівновага брехні – найнестабільніша. В режимах ритуалізованого мовлення, де кожен здійснює обряд проголошення слів, у які він не вірить, і навіть не сподівається, що хтось їм повірить, свіжі слова мають підривний ефект. Тільки-но хтось заявив, що король голий, рівновага миттю руйнується. В Румунії кілька людей почали вигукувати гасла проти Чаушеску під час демонстрації, організованої для його привітання після повернення з Ірану, й через кілька днів режим упав. У режимах, заснованих на страхові, де слова дозволяють, поки вони не досягають публічної сфери, – за добрі приклади тут правлять постсталіністська Польща і Мексика після 1982 року, – незгода може жевріти дуже довго, перш ніж спалахне полум'я. Вирішальним чинником прориву ізоляції індивіда є безпека, створена масовістю. Поляки з'ясували силу опозиції, коли під час візиту папи в червні 1979 року на вулиці вийшло два мільйони людей; у Болгарії перша незалежна демонстрація, що відбулася 17 листопада 1989 року, переросла з демонстрації, яку організував для своєї підтримки новий уряд Младенова; те саме сталося в Румунії, коли Чаушеску повернувся з Ірану; в Східній Німеччині масовий рух почався тоді, коли потяги, що везли втікачів з Чехословаччини, почали перетинати цю країну, їдучи до Західної Німеччини. І, нарешті, режими, засновані на мовчазному обміні матеріального процвітання на пасивну покору, – «гуляшний комунізм» Кадара в Угорщині, доба Герека в Польщі та режим, що існував до 1982 року в Мексиці, – вразливі передусім до економічних криз. Отже, відстань у часі між збільшенням відкритості режиму і народною мобілізацією варіюється від режиму до режиму.

Певної миті громадянське суспільство мобілізується й формуються нові організації, проголошують себе незалежними від режиму, заявляють про свої цілі, інтереси і проекти. Проте режим має централізовані, неконкурентні інституції, які залучають тільки ті групи, що визнають його провід, і *ex post* контролюють результати будь-якого політичного процесу. Отже, з одного боку, в громадянському суспільстві з'являються незалежні організації; з другого боку, немає інституцій, де ці організації могли б репрезентувати свої погляди та вести переговори про свої інтереси. Внаслідок такої неузгодженості (*décalage*) між незалежною організацією громадянського суспільства і закритим характером державних інституцій, єдиним місцем, де новостворені організації можуть боротися за свої цінності та інтереси, є вулиці. Така боротьба неминуче набуває масового характеру¹⁴.

1981. Невідомо, якою мірою можна довіряти цим оцінкам, проте є деякі цифри, що стосуються Болгарії: 13 листопада 1989 року підзаголовок у газеті «New York Times» мав назву «Болгари пасивні»; 28 грудня ця сама газета повідомила, що незалежна профспілка «Родктера» налічувала 5000 членів; 16 січня 1990 року паризька газета «Liberation» повідомила, що «Родктера» має 100 000 членів.

¹⁴ Бразильський досвід не суперечить цьому загальному твердженню. Щоправда, в Бразилії боротьба за демократію вийшла на вулиці тільки під час кампанії «Direitas, ja!» 1984 року, але причина, думаю, полягала в тому, що *distensão* 1974 року негайно

Тільки-но трапляється таке, лібералізація вже не може тривати далі. Сльозогінний газ, що обкутує вулиці, коле очі прихильникам лібералізації; спалахи масових рухів, заворушення й безладдя засвідчують, що політика лібералізації зазнала невдачі. Оскільки лібералізацію завжди задумували як процес, контрольований згори, зародження незалежних рухів становить доказ, що лібералізація вже не є або принаймні вже не буде життєздатним проектом. Вуличні демонстрації – це доказ, що порушені всі найсвятіші авторитарні цінності, ба навіть сам порядок. Масові рухи підточують позицію лібералізаторів в авторитарному блоці.

У Китаї студентські демонстрації змусили лібералізаторів дати сигнал до відступу й коштували їм лідерства в партії. Знову посилювались репресії. Зате в Південній Кореї такі демонстрації привели до краху режиму й перетворили прихильників лібералізації в демократизаторів. Адже реальні альтернативи були такі: або залучити кілька груп, які можна залучити, й репресувати всі інші, повернувшись до авторитарного стану, або відкрити політичний порядок денний для проблем інституцій, тобто проблем демократії¹⁵. Лібералізації або завертали назад, що призводило до похмурих періодів, які евфемічно називали нормалізацією¹⁶, або ж перетворювали їх у процес демократизації.

Дивує, що так багато авторитарних політиків вважали, ніби вони досягнуть успіху там, де зазнали невдачі інші, але їх теж спіткала поразка. Класичним тут

перейшла у виборчу конкуренцію. Була наявна інституційна структура для вияву активності опозиції. І все-таки проект лібералізації опинився під загрозою внаслідок несподіваного успіху на виборах Демократичного руху Бразилії (*MDB*).

Так само й у СРСР лібералізація не спричинилася до масових демонстрацій у російській частині країни, і, я думаю, з двох причин. По-перше, політичну мобілізацію заохочував фактично Горбачов, що намагався сформувати традиційну російську коаліцію царя і народу проти бюрократії (див. відкриті заяви такого змісту в його книжці «Перебудова»). По-друге, Верховна Рада за одну ніч перетворилася в інституцію, де відбувалася досить інтенсивна політична боротьба, інколи траплялися миті гострої конфронтації, а закони ухвалювали незначною більшістю голосів. Отже, інституційна структура була трансформована *de facto*, щоб відповідати своєму статусові *de jure*.

¹⁵ Польські події 1955–1957 рр. – класичний приклад лібералізації, що скінчився нормалізацією. Після певного періоду незалежної організації режим інкорпорував робітничі ради, натомість студентський рух був репресований. У Бразилії після невдалої спроби лібералізації 1974 року протягом 1975–1977 рр. посилені репресії поєднувалися з заходами соціального забезпечення. Див.: *Andrade R. Política social e normalização institucional no Brasil*. – У кн.: *America latina: Novas estratégias de dominação* / Ed. L. Maira. – Petropolis, 1980. Маючи певні причини, деякі бразильські автори висловили подив, що проект лібералізації не спрацював так добре, як був задуманий, і стали розрізняти «проект» і «процес» (*Diniz E. The Political Transition in Brazil: A Reappraisal of the Dynamics of the Political Opening // Studies in Comparative International Development*. – 1986. – Т. 21. – С. 63–73). Мабуть, вони не знали третього закону *послаблення*, який сформулював Перес: «Речі завжди виходять з-під контролю».

¹⁶ Такі ситуації найкраще охарактеризував Мілан Кундера: «Якийсь чоловік блює на майдані Вацлава. Підходить перехожий. “Не хвилюйтесь, я розумію вас”, – каже він». (Я вже й не пам’ятаю, з якого роману цей епізод).

є приклад Бразилії. За словами Сміта¹⁷, «різниця між лібералізацією і демократизацією для Голбері була цілком зрозуміла: обережні дози лібералізації, якщо здійснити її як слід, могли б замінити справжню демократизацію, зберігши таким чином недопуск підпорядкованих груп до політичного життя і запобігши розважливим вимогам реально реформувати економічну модель»¹⁸. У Польщі режим Ярузельського якомога ближче підступив до визначення квадратури кола. Стратегія полягала у створенні демократичних інституцій, як-от Адміністративного суду, Конституційного суду, самоврядних рад і незалежних профспілок, Консультативної урядової ради і посади омбудсмена, – й водночас у збереженні влади¹⁹. Навіть у випадках, коли лібералізація відбулася тільки під великим тиском масових демонстрацій (у Східній Німеччині та Чехословаччині), перший проект лідерів лібералізації полягав у тому, щоб поглинути й нейтралізувати незгоду самою авторитарною системою. Кренц заохотив «народ» поділитися своїми наріканнями з партією й пообіцяв, що «влада» вислухає його, а Владислав Адамець ретельно дібрав кількох некомуністів для свого першого кабінету, і обидва сподівалися, що з допомогою цих заходів пощастить відвернути народну мобілізацію. Проте всі помилились у своїх сподіваннях і всі були зрештою змушені визнати демократизацію. Чому?

Розгляньмо цю ситуацію з позиції протолібералізаторів тієї миті, коли на обрії замаячила перспектива збільшити відкритість режиму. Протолібералізатори можуть зберегти свою нинішню позицію у владному блоці, і тоді результатом є статус-кво, позначений на мал. 1 як СДИК (статус-кво диктатури). Або вони можуть вирішити подати сигнал, що згодні толерувати якусь незалежну організацію за межами владного блоку, тобто збільшити відкритість. Якщо організовані сили громадянського суспільства вирішують вступити до нових організаційних форм, створених режимом, здебільшого якогось Фронту національної єдності, і вже не відбувається ніякої дальшої незалежної мобілізації, результатом стає РДИК (розширена диктатура), тобто стратегія лібералізації мала успіх. Якщо громадянське суспільство й далі здійснює незалежну організацію, лібералізатори постають перед вибором: або повернутися назад за свої мури й дати згоду на репресії народної мобілізації, або піти далі й здійснювати ПЕРЕХІД до демократії. Але репресії можуть виявитись неефективними; в разі успіху результатом є ВДИК (вузька диктатура), за якої лібералізатори опиняються на ласці виконавців репресій; у разі неуспіху результатом є ПОВСТАН-

¹⁷ *Smith W. C. The Political Transition in Brazil: From Authoritarian Liberalization and Elite Conciliation to Democratization.* – У кн.: *Comparing New Democracy* / Ed. E. A. Baylora. – Boulder, Colo.: Westview, 1987. – С. 207.

¹⁸ Чудовим документом, де були сформульовані плани лібералізації, стала промова генерала Голбері до Куто е Сільва 1980 року (*Golbery C. S. Conjuntura politica nacional: O poder executivo e Geopolitica no Brasil.* – Rio de Janeiro: Livraria Jose Olimpio, 1981). Карой Грос так охарактеризував свої початкові погляди: «Моя позиція була така: рухаймось уперед, сміливо, проте розважливо, щоб нація зрозуміла нас і пішла за нами... Я думав, що сама партія, втративши свої обидва радикальні крила, буде здатна подолати труднощі» (див. прим. 7).

¹⁹ Цю стратегію добре пояснено у вид.: *Gontarski L. Czy boimy się demokracji? // Życie Warszawy.* – 1987. – №291. – 12–13 грудня. – С. 3.

НЯ. Припустимо, що з успішними репресіями лібералізатори пов'язують коефіцієнт імовірності r .

Зауважмо одразу, що процес лібералізації можна почати тільки тоді, коли деякі групи за авторитарного режиму віддають перевагу не статус-кво, а розширеній диктатурі. Лібералізатори віддають перевагу РДИК, а не СДИК, бо розширення соціальної бази зміцнює режим загалом, а групи, залучені до режиму, є природними союзниками лібералізаторів супроти прихильників твердої лінії. ПОВСТАННЯ – найгірший варіант для кожного, хто живе за цього режиму.

Малюнок 1.

Що ж, якщо кожен знає все і кожен знає те саме, тоді єдині можливі результати цієї гри – ані статус-кво, ані розширена диктатура; лібералізація відбувається тільки тоді, коли може бути успішною. Припустимо, вподобання лібералізаторів розміщені в такому порядку: РДИК > СДИК > ПЕРЕХІД > ВДИК > ПОВСТАННЯ. Тоді лібералізатори знатимуть: якщо суспільство організується, їм треба перетворитись у реформаторів. Так само й громадянське суспільство. Отже, якщо лібералізатори збільшують відкритість, суспільство організовується. Проте лібералізатори віддають перевагу не ПЕРЕХОДОВІ, а СДИК. Тому вони ніколи не збільшують відкритість. А тепер припустимо, що вподобання лібералізаторів мають інший порядок: РДИК > СДИК > ВДИК > ПЕРЕХІД > ПОВСТАННЯ і що лібералізатори пов'язують високий ступінь імовірності з успіхом репресій. Тоді лібералізатори знатимуть, що в разі організації суспільства вони віддадуть перевагу репресіям. Знає про це й громадянське суспільство. Оскільки для суспільства РДИК > ВДИК, громадянське суспільство прилучається до режиму, знаючи, що лібералізатори вдадуться до репресій, якщо воно організується. А оскільки для лібералізаторів РДИК > СДИК, вони збільшують відкритість режиму. Отже, результатом є РДИК.

Тож як цей процес узагалі може дійти до ПЕРЕХОДУ? Я бачу два можливі шляхи, і вони обидва покладаються на хибні припущення.

1. Припустимо, лібералізатори насправді є протодемократизаторами, тобто їхні вподобання такі: РДИК > ПЕРЕХІД > СДИК > ВДИК > ПОВСТАННЯ²⁰.

²⁰ Або, можливо, лібералізатори – це навіть демократизатори в овечій шкурі, тож для них ПЕРЕХІД > РДИК > СДИК > ВДИК > ПОВСТАННЯ.

Проте лібералізатори повинні виявляти свої вподобання стратегічно, взявши до уваги, що прихильники твердої лінії ніколи не погодяться на лібералізацію, якщо знатимуть, що лібералізатори ладні йти аж до кінця. Отже, лібералізатори заявляють, що віддають перевагу РДИК > СДИК > ВДИК > ПЕРЕХІД, і прихильники твердої лінії вірять їм.

А тепер припустімо, що рішення збільшити відкритість залежить від згоди прихильників твердої лінії. Якщо лібералізатори пропонують збільшити відкритість, прихильники твердої лінії вирішують дати згоду, і в цьому випадку відбувається решта гри, або ж не дозволяють збільшити відкритість, і в цьому випадку результатом є статус-кво. Що ж, припустімо, що а) прихильники твердої лінії віддають перевагу ВДИК над СДИК і б) гадають, ніби суспільство хибно вважає, що лібералізатори насправді є протодемократизаторами. Тоді прихильники твердої лінії аналізують ситуацію наступним чином: якщо вони погодяться збільшити відкритість, суспільство, вважаючи, що лібералізатори не здійснюватимуть репресій, організується. Проте лібералізатори віддають перевагу результатів, якого сподіваються як наслідку репресій. Отже, прихильники твердої лінії думають, що результатом збільшення відкритості буде ВДИК. Вони дають згоду збільшити відкритість. Та з огляду на справжні вподобання лібералізаторів результатом є ПЕРЕХІД.

Це пояснення припускає, що лібералізатори завжди знають, що вони роблять і навмисне вводять в оману прихильників твердої лінії, водночас подаючи правильні сигнали суспільству. Вірогідність такого сценарію оцінити важко, і то саме тому, що згідно з ним лібералізатори змушені виявляти свої вподобання стратегічно. Ми повинні з'ясувати, чи ширі лібералізатори, коли заявляють, що прагнуть тільки зміцнити режим, розширивши його базу²¹. З огляду на їхні публічні заяви ми висновуємо: або вони добрі брехуни, або цей сценарій невірогідний.

2. Припустімо, що вподобання лібералізаторів такі: РДИК > СДИК > ВДИК > ПЕРЕХІД > ПОВСТАННЯ, а їхні попередні оцінки успіху репресій високі, тож звідси випливає, що результатом буде РДИК. Прихильники твердої лінії не відіграють у цьому сценарії ніякої ролі; можливо, режим не розколовся або лібералізатори контролюють зброю. Лібералізатори збільшують відкритість, сподіваючись, що суспільство прилучиться до режиму. Але суспільство має низьку оцінку успіху репресій і вважає, що й лібералізатори дотримуються тієї самої оцінки. Тому суспільство організовується. Тільки-но лібералізатори помічають, що суспільство й далі організовується, вони знижують свою оцінку успіху репресій до точки, коли віддають перевагу ПЕРЕХОДОВІ, а не результатів, сподіваному за успіху репресій. Отже, громадянське суспільство організовується, а лібералізатори, спостерігаючи вулиці, змінюють свою думку про ефективність репресій.

²¹ О'Доннел (*O'Donnell G. Notas para el estudio de procesos de democratización a partir del estado burocrático-autoritario. – С. 13*), говорячи про лібералізацію, яку ініціювали Лануссе (1971–1973) в Аргентині і Гейсел (1975–1979) у Бразилії, зазначив, що в кожному випадку вони погрожували, що будуть «зобов'язані» зупинити процес, якщо він зайде дуже далеко. Але вони дуже зосереджувались на тому, щоб зупинитися: скасування лібералізації було б перемогою прихильників твердої лінії над «поміркованими» («blandos»).

Такі припущення видаються вірогідними. Кажуть, начебто Еріх Мільке, вісімдесятидворічний голова східнонімецького апарату безпеки, сказав Хонекерові: «Еріху, ми не можемо розтопати сотні тисяч людей», але я інтерпретую цю заяву як технічну, а не моральну засторогу («New York Times». – 1989. – 19 листопада. – С. 15). Якщо народна мобілізація посилюється, незважаючи на побиття та ув'язнення, режим менше чіпляється за свою віру в ефективність стрілянини. Крім того, якоїсь миті ставки стають незмірними. Відмова підтримати репресії – це зрада, за яку одного румунського генерала змусили «накласти на себе руки», що й стало останнім актом Чаушеску біля керма влади²²; а партійний секретар у Празі, підтримавши репресії, які зазнали невдачі, за кілька тижнів опинився у в'язниці. За таких обставин перехід на інший корабель видається не менш добрим способом урятувати власну шкуру, ніж розстріл демонстрантів²³.

Ці два пояснення припускають, що вподобання фіксовані і що гравці раціональні, навіть якщо погано поінформовані. Але тут може бути ще два пояснення.

Одне з них соціологічне. Тією мірою, якою кристалізується організація громадянського суспільства, стають відомі його лідери й зав'язуються особисті контакти, лібералізатори дізнаються, що опозиція не така загрозна, як вони гадали. Ось що сказав генерал Ярузельський, коли в нього, тільки-но його обрали президентом, брав інтерв'ю Адам Міхнік, нині головний редактор щоденної газети, яка обстоює позиції «Солідарності», з приводу восьмої річниці репресій 1981 року: «Поступово наш погляд на світ змінився. Нині ми бачимо його по-іншому. Але треба було дійти до цього, треба було понабивати гулі. І то нам усім. Хай там як, навіщо дивитись кудись далеко? Адже ви кілька років у моїх,

²² З того, що ми знаємо досі, випливає, що міністр оборони, міністр внутрішніх справ і начальник таємної поліції не виконали початкового наказу Чаушеску про озброєння своїх підлеглих. Коли Чаушеску вичитував їм на останньому засіданні Політбюро, міністр внутрішніх справ і начальник поліції досить переконливо засвідчили свою покору і зберегли собі життя, за кілька днів таки спробувавши перейти на інший бік. Протоколи цього засідання див. у вид.: *Mari J.-P. La dernière colere de Ceausescu // Le Nouvel Observateur*. – 1990. – 11 січня. – С. 42–45.

²³ Більш формальне обговорення таких ситуацій див. у вид.: *Przeworski A. Some Problems in the Study of the Transition to Democracy*. – У кн.: *Transition from Authoritarian Rule / Eds. G. O'Donnell, P. C. Schmitter*. – Baltimore: John Hopkins University Press, 1986. – Т. 1.

Тут потрібний коментар на теорію колективних дій. Головна вада погляду Олсона (*Olson M., Jr. The Logic of Collective Action*. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1965) полягає в його припущенні про «достратегічний статус-кво»: згідно з його теорією, індивіди мають вибір між відмовою від дій і виконанням дій, щоб створити якесь суспільне добро. Але, як зауважив Сартр (*Sartre J.-P. Critique de la raison dialectique*. – Paris: Gallimard, 1960), є ситуації, в яких вибір існує тільки між діями «за» і діями «проти». Коли королівські війська шукали зброї в будинках вздовж вулиць, що вели до Бастилії, жителі, які ховали її, мали тільки один вибір: або самим опинитися в Бастилії, або зруйнувати цю фортецю. За таких умов «проблема колективної дії» – це не дилема в'язнів.

і не тільки в моїх очах, були надто вже демонічною постаттю»²⁴. Переговори засвідчили, що опозиція готова слухати і йти на поступки; особисті контакти посприяли зближенню індивідів. Поступово перехід до демократії вже не видавався прірвою, а до репресій ставились як до звичайних нецивілізованих дій. Лібералізатори самі змінили свої вподобання завдяки переговорам з опозицією.

Друге пояснення психологічне. Лібералізатори можуть бути й нераціональними. Рациональні гравці формують свої погляди на основі отриманої інформації й діють відповідно до своїх прагнень і спираючись на ті погляди. Адже якщо вони справді рациональні, вони скористаються поглядами, щоб приборкати бажання. Нераціональні гравці дозволяють своїм прагненням впливати на свої погляди й відсіюють небажану інформацію. Припустімо, режим не має ніякого вибору, крім збільшити відкритість. Зовнішній тиск, економічна й політична скрута можуть не лишити ніякого вибору, як лібералізуватися. За очевидний приклад тут править Нікарагуа. Народна мобілізація може бути нестримною, як-от у Польщі. За таких умов лібералізатори, напевне, переконуватимуть себе, що збільшення відкритості матиме успіх, ба навіть що вони виграють конкурентні вибори, якщо без вагань ітимуть уперед до демократії.

Якщо будь-яка з цих гіпотез слушна, картина, коли лібералізатори беруться здійснювати якийсь нездійснений проект, а потім, на півдорозі, переходять на інший бік, стає незрозумілою. Лібералізатори або справді були готові з самого початку йти до демократії, проте були змушені приховувати свої справжні погляди, або з'ясували на півдорозі, що репресії навряд чи матимуть успіх, або пересвідчилися, що втратять не так уже багато, як гадали спочатку, або не мали вибору і просто вдають, що все гаразд.

Але лібералізація не завжди спричиняє перехід до демократії, про що й гадали нам трагічні події на площі Тяньаньмень. Коли саме результатом лібералізації будуть репресії й вузька диктатура, за якої лібералізаторів усунуть? Ми вже знаємо, що такий результат неможливий, якщо кожен знає все і всі знають те саме. Припустімо, що 1) лібералізатори прагнули тільки розширити базу режиму; 2) лібералізатори вважають, ніби суспільство знає, що вони віддають перевагу РДИК перед ПЕРЕХОДОМ і ладні в разі потреби вдатися до репресій; 3) суспільство хибно вважає, ніби лібералізатори – насправді демократизатори, або вважає, що вони не схиляться до репресій, гадаючи, що ті неефективні. Тоді лібералізатори збільшують відкритість режиму, сподіваючись, що суспільство прилучиться до нього; суспільство вважає, що, коли воно й далі буде організовуватись, лібералізатори схиляться до переходу, але ті схиляються до репресій.

Отже, лібералізація, тобто збільшення відкритості, яке спричиняє розширення соціальної бази режиму, не змінивши його структури, – це нездійснений проект, якщо кожна людина не матиме повних і точних знань про вподобання всіх інших людей і про ймовірність успіху репресій. Одні хибні уявлення повер-

²⁴ Z generałem Jaruzelskim o stanie wojennym // Gazeta [Варшава]. – 1989. – 18 грудня. – С. 5–6. А генерал Кішак зауважив, що «агенти МВС мало-помалу звикли до перспективи співіснування з опозицією, до неминучості польського компромісу. Якби вони не підготувалися, тепер тут були б опір і напруженість» (*Przewrót niewykonywalny*, інтерв'ю з генералом Чеславом Кішаком // Gazeta [Варшава]. – 1989. – 11 вересня. – С. 4).

тають лібералізацію в бік переходу; інші – до репресій. Одвічну трагедію лібералізаторів охарактеризував Маркс ще 1851 року: вони прагнули демократії, яка допоможе їм зберегти владу, й відчули удар демократії, коли та повернулася проти них. Вони намагалися триматись якомога довше, але певної миті їм довелось вирішити, чи повернути назад до реставрації авторитаризму, а чи піти вперед до демократичного відходу від влади через переговори.

Демократизація

Вступ

Проблема, яка сама постає в центрі політичного порядку денного, тількино зазнала краху диктатура, полягає в тому, чи головні політичні сили визнають бодай які-небудь інституції, що дозволять вільну, навіть якщо і обмежену, конкуренцію. А коли ті інституції вже сформувалися, постає питання, чи забезпечать вони спонтанну згоду, тобто чи залучать як учасників наявні політичні сили, прагнучи підпорядкувати їхні інтереси невизначеності конкуренції і спонукати їх до згоди з її результатами.

Для організації цього аналізу зазначмо, що конфлікти, притаманні переходам до демократії, часто трапляються на двох фронтах: між опонентами і оборонцями авторитарного режиму з приводу демократії і між самими протодемократичними гравцями за кращі шанси за умов демократії. Картина боротьби за демократію як боротьби суспільства проти держави – це корисна фікція під час першого періоду переходу до демократії, бо вона править за об'єднавче гасло для сил, що борються з нинішнім авторитарним режимом. Проте суспільствам властиві різні поділи, та й сама сутність демократії – конкуренція різних політичних сил, що мають суперечливі інтереси. Ця ситуація створює дилему: щоб створити демократію, антиавторитарні сили повинні об'єднатися проти авторитаризму, але, щоб бути переможцями за демократії, вони повинні конкурувати між собою. Тому боротьба за демократію завжди відбувається на двох фронтах: проти авторитарного режиму за демократію і проти своїх союзників за краще місце за демократії.

Отже, на цих двох різних аспектах демократизації – відході від авторитарного режиму через переговори і побудові демократичного режиму – варто зосередитись окремо, навіть якщо інколи вони збігаються в часі. Відносна важливість відходу і побудови залежить від становища в межах авторитарного режиму тих політичних сил, які контролюють репресивний апарат, найчастіше збройні сили²⁵. Там, де військові лишаються згуртовані, захищаючи режим, у процесі переходу переважають елементи відходу від авторитаризму через переговори. Чилі й Польща – взірцеві приклади такого відходу, проте відхід через переговори домінував і в переходах до демократії в Іспанії, Бразилії, Уругваї, Південній Кореї та Болгарії. Натомість там, де згуртованість військових розпалася внаслідок невдалих закордонних авантур – у Греції, Португалії та Аргентині, – і в

²⁵ Їм не конче треба бути монолітними. Зауважмо, що в Східній Європі як спадщина сталінської доби існували дві організовані репресивні сили: збройні сили для зовнішньої оборони під контролем міністра оборони і армія для підтримки внутрішнього порядку під контролем міністра внутрішніх справ. Незалежність таємної поліції варіювалася від країни до країни й від періоду до періоду.

режимах, де військові були реально підпорядковані цивільному контролю – в решті східноєвропейських країн – процес побудови нового режиму зазнав меншого впливу елементів відходу від авторитаризму через переговори.

Відхід від авторитаризму через переговори

Оскільки відхід через переговори досліджували досить широко, я подавати-му матеріал схематично. По-перше, дозвольте мені йти за попередніми дослідниками²⁶ й розрізнити чотирьох політичних гравців: прихильників твердої лінії і реформаторів (що можуть або не можуть бути лібералізаторами) в межах авторитарного блоку і поміркованих та радикалів у лавах опозиції. Прихильників твердої лінії здебільшого можна знайти в репресивній серцевині авторитарного блоку: поліції, судовій бюрократії, серед цензорів, журналістів і т. ін. Реформатори здебільшого належать до політиків даного режиму або до певних груп за межами державного апарату: окремих секторів буржуазії за капіталізму й деяких керівників промисловості за соціалізму²⁷. Помірковані й радикали мо-

²⁶ *O'Donnell G.* Notas para el estudio de procesos de democratización a partir del estado burocrático-autoritario; *Transition from Authoritarian Rule* / Eds. G. O'Donnell, P. C. Schmitter.

²⁷ Ставлення буржуазії до авторитарних режимів спростовує прості узагальнення. Причина тут така. Буржуазія має три способи захисту своїх інтересів: 1) за демократії вона сама може організуватись як партія і брати участь у політичній конкуренції; 2) за будь-якого режиму вона здатна організуватись як група тиску й використовувати привілейовані канали доступу до держави; 3) за будь-якого режиму децентралізована гонитва за прибутком обмежує дії держави, спрямовані проти інтересів буржуазії (це так звана «структурна залежність держави від капіталу» – див.: *Przeworski A., Wallerstein M.* Structural Dependence of the State on Capital // *American Political Science Review*. – 1988. – Т. 82. – С. 11–31). Що ж, усупереч Марксу, останнє обмеження може виявитись недостатньою для захисту буржуазії від держави. Адже кілька військових режимів у Латинській Америці заподіяли величезної шкоди деяким секторам буржуазії: Мартінес до Ос знищив половину аргентинських фірм, а бразильські військові створили державний сектор, що конкурував із приватними підприємствами. Ось чому 1978 року провідні сектори паулістської [зі штату Сан-Паулу] буржуазії вважали військовий режим за загрозу. Отже, принаймні в Бразилії антиавторитарна позиція була наслідком економічного лібералізму. (Інтерпретації цієї позиції див. у вид.: *Bresser Pereira L. C.* O colapso de uma aliança de classes. – Sao Paulo: Editora Brasiliense, 1978; *Cardoso F. H.* O papel dos empresários no processo de transição: O caso brasileiro // *Dados*. – 1983. – Т. 26. – С. 9–27). Натомість у країнах, де народна мобілізація слабка, буржуазія мала змогу цілком успішно конкурувати за демократичних умов. Здається, саме така ситуація в Еквадорі, де незалежність технобюрократів, – на думку одного дослідника (*Conaghan C. M.* Industrialists and the Reformists Interregnum: Dominant Class Political Behavior and Ideology in Ecuador, 1972–1979 (Ph.D. dissertation, Yale University, 1983), це радше стиль, ніж сутність творення економічної політики, – повернула буржуазію проти військового врядування і ця буржуазія не боялася виборчої конкуренції.

Так само і в соціалістичних країнах деякі керівники підприємств більш-менш рано добавили можливість перетворити свою політичну владу в економічну (*Hankiss E.* *East European Alternatives: Are There Any?* – Budapest: Institute of Sociology, Hungarian Academy of Sciences, 1989) й підтримали демократизацію.

жуть представляти різні інтереси, проте не завжди. Відмінностей між ними можна шукати, аж поки знудить. Поміркowanими можуть бути ті, хто боїться прихильників твердої лінії, а не конче ті, хто має менш радикальні цілі²⁸.

Відхід від авторитаризму через переговори може бути тільки результатом порозуміння між реформаторами і поміркowanими. Відхід через переговори можливий, якщо: 1) можна досягти угоди між реформаторами і поміркowanими з метою заснувати інституції, за яких соціальні сили, що їх вони представляють, матимуть значну політичну присутність у демократичній системі; 2) реформатори можуть домогтися згоди прихильників твердої лінії або нейтралізувати їх; 3) поміркowanі можуть контролювати радикалів.

Останні дві умови з погляду логіки передують, бо визначають низку можливих розв'язків для реформаторів і поміркowanих. Хоч якої угоди вони досягнуть, вони повинні спонукати прихильників твердої лінії йти разом з реформаторами й відмовляти радикалів від мобілізації задля набагато глибших перетворень. Коли можна задовольнити ці умови?

Якщо збройні сили контролюють відхід від авторитаризму через переговори, то або вони самі повинні схилитися до реформ, або ж їх лестощами спонукують до співпраці, чи принаймні пасивності, реформатори. Поміркowanі мають оплатити ці витрати. Та якщо реформатори, на думку поміркowanих, є справжніми партнерами тільки тоді, коли здатні контролювати збройні сили чи здобувати їхню прихильність, поміркowanі не мають політичної ваги, якщо вони не можуть стримати радикалів. Поміркowanі джентльмени в краватках можуть провадити цивілізовані переговори в урядових палацах, та якщо на вулиці вийшли люди, а на заводах робітники закликають схопити за горло їхніх переговорних партнерів, така поміркowanість недоречна. Отже, поміркowanі повинні або запропонувати умови, стерпні для радикалів, або, якщо вони не можуть домогтися від реформаторів створення таких умов, лишити достатньо влади в руках репресивного апарату, щоб залякати радикалів. З одного боку, поміркowanі потребують радикалів, щоб мати змогу тиснути на реформаторів; з другого боку, поміркowanі бояться, що радикали не погодяться на угоду, яку вони виробляють із реформаторами. Не дивно, що здійсненими варіантами дій часто ніхто не може скористатися.

Коли можна досягти угоди, яка задовольняє всі ці обмеження? Реформатори постають перед стратегічним вибором: або лишитися в авторитарному альянсі з прихильниками твердої лінії, або прагнути демократичного альянсу з поміркowanими. Натомість поміркowanі можуть або прагнути цілковитого знищення політичних сил, організованих за авторитарного режиму, єднаючись із радикалами, або ж намагатися досягти якоїсь угоди, ведучи переговори з реформаторами. Припустімо, структура ситуації така, як на табл. 1²⁹.

²⁸ Фактично, 1981 року в Польщі поміркowanими були ті, хто вважав радянську інтервенцію за неминучу; радикалами – ті, хто вважав її за невірогідну.

²⁹ Перше число в кожній клітинці репрезентує важливість такого результату для реформаторів; друге число – для поміркowanих (4 краще, ніж 3, й т. ін.). Ці числа не можна порівнювати між собою на рівні особистостей, вони тільки позначають вагу альтернатив. Отже, поміркowanі можуть почуватися нещасними за другого з найгірших для себе варіантів, натомість реформатори цілком можуть задовольнитися своїми варіантами.

Таблиця 1.

		Помірковані єднаються з	
		Радикалами	Реформаторами
Реформатори єднаються з	Прихильниками твердої лінії	Авторитарний режим зберігається в старій формі: 2, 1	Авторитарний режим зберігається, пішовши на поступки: 4, 2
	Поміркованими	Демократія без гарантій: 1, 4	Демократія з гарантіями: 3, 3

Якщо реформатори єднаються з прихильниками твердої лінії, а помірковані з радикалами, формуються дві протилежні коаліції, що борються між собою. Якщо реформатори єднаються з поміркованими, а помірковані з реформаторами, результатом є демократія з гарантіями. Недіагональні результати слід розуміти таким чином: коли помірковані єднаються з радикалами, а реформатори з поміркованими, реформатори визнають демократію без гарантій, що є наслідком коаліції радикалів із поміркованими. Коли реформатори єднаються з прихильниками твердої лінії, а помірковані з реформаторами, помірковані визнають лібералізацію. Вони прилучаються до режиму в значенні, згаданому вище.

За таких умов реформатори мають домінуючу стратегію, а саме: завжди єднатися з прихильниками твердої лінії. Якщо помірковані єднаються з радикалами, опозиція переможена й авторитарний блок зберігається в цілості, і це краще для реформаторів, ніж демократія, породжена коаліцією поміркованих і радикалів, яка не пропонує гарантій. Якщо помірковані шукають союзу з реформаторами, є деякі поступки, що дістаються коштом прихильників твердої лінії. Ці поступки кращі для реформаторів, ніж навіть демократія з гарантіями. Отже, потенційні реформатори завжди виграють, захищаючи авторитарний режим у союзі з прихильниками твердої лінії.

Визначальна риса цієї ситуації полягає в тому, що реформатори не мають власного політичного впливу, а отже, не мають перспектив мати політичний успіх за демократії. Без спеціальних гарантій їм буде дуже кепсько за демократію, і навіть з гарантіями їм однаково буде краще під захистом своїх авторитарних союзників. Саме такою була ситуація в Польщі в 1980–1981 рр.³⁰ Будь-який розв'язок мав задовольняти дві умови: 1) опозиція наполягала на принципі відкритої виборчої конкуренції; 2) партія прагнула мати гарантію, що вона зможе виграти виборчу боротьбу. Опозиція прагнула, щоб виграла партія, бо вимагала шансів не на вигреш, а тільки на виборчу конкуренцію. Партія не відкидала виборів, але прагнула мати добрий шанс на вигреш³¹. Але при таємному

³⁰ Польську ситуацію проаналізував на основі теорії ігор Стефан Новак у газеті «Polityka» (Варшава) у вересні 1981 року.

³¹ 1981 року цю загальну позицію досить відверто сформулював в одному інтерв'ю Якуб Берман, друга за вагою постать у Польщі під час сталіністської доби. Маючи на увазі повоєнні вибори, Берман сказав: «Кому ми мали поступитися владою? Може, Миколайчикові [лідерів Селянської партії]? Чи, може, тим, хто стояв ще правіше від Миколайчика? Чи біс його зна кому там іще? Ви одразу скажете мені, що це свідчило б про повагу до демократії. Ну то й що? Кому потрібна така демократія!

опитуванні тільки десь 3% виборців заявили про свій намір підтримати партію. Подолати цю перешкоду не можна було ніяк. Якби партія набирала 35% голосів, їй було б за іграшки вигадати якусь виборчу систему, що була б конкурентною й давала їй добрий шанс на перемогу. Але не з трьома відсотками. Не існувало ніяких інституцій, які могли б реалізувати ці обмеження, зумовлені інтересами та незначними шансами протиборних політичних сил³². За таких умов реформатори не могли б наважитись на демократичний союз із поміркованими.

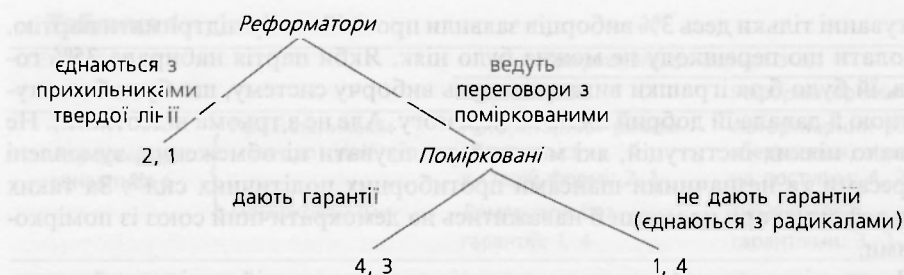
Припустімо, що реформатори справді мають достатній політичний вплив, щоб спромогтись конкурувати за умов демократії, якщо вони мають інституційні гарантії. Чи досить цього для них, щоб схилитися до демократії? Розгляньмо табл. 2. Тут реформатори мають політичну вагу незалежно від прихильників твердої лінії: вони можуть здобути певну підтримку за умов конкуренції й віддають перевагу демократії з гарантіями перед усіма іншими альтернативами. Проте результат для реформаторів залежить від дій поміркованих. Якщо помірковані схильються до гарантій, реформаторам буде краще за демократії, та якщо помірковані єднаються з радикалами, реформатори програють³³. А помірковані віддають перевагу демократії без гарантій. Розгляньмо цю структуру конфлікту в ширшій формі, тобто припустімо, ніби перші реформатори вирішують, що робити, передбачаючи реакцію поміркованих (див. мал. 2). Реформатори аналізують ситуацію наступним чином: якщо вони єднаються з прихильниками твердої лінії, результатом буде статус-кво, що є другим найкращим результатом. Їм було б краще за демократії з гарантіями. Та якщо вони вирішать вести переговори з поміркованими, ті схиляться до союзу з радикалами, що призведе до найгіршого результату для реформаторів. Отже, реформатори лишаються з режимом.

Таблиця 2.

		Помірковані єднаються з	
		Радикалами	Реформаторами
Реформатори єднаються з	Прихильниками твердої лінії	Авторитарний режим зберігається в старій формі: 2, 1	Авторитарний режим зберігається, пішовши на поступки: 3, 2
	Поміркованими	Демократія без гарантій: 1, 4	Демократія з гарантіями: 4, 3

Тепер, до речі, ми теж не можемо провести вільні вибори, і то ще більшою мірою, ніж десять чи двадцять років тому, бо ж ми програємо. Тут навіть годі сумніватися. Тож який сенс таких виборів? Хіба що нам кортить показати, що ми такі супердемократи, такі джентльмени, що просто скинемо капелюхи, вклонимось і скажемо: «Ласкаво просимо, ми йдемо у відставку, беріть собі владу!»» (інтерв'ю, подане у вид.: *Toracska T. Oni.* – London: Aneks, 1985. – С. 290).

³² Таку саму стратегічну ситуацію розв'язали в березні 1989 року, удавшись до геніального ходу. Хтось запропонував створити верхню палату парламенту і проводити цілком вільні вибори до цієї палати, й водночас гарантувати комуністичній партії та її союзникам більшість у нижній палаті, а отже, й право формувати уряд.

Малюнок 2.

А чи не постане все-таки демократія внаслідок повторення такої ситуації?³⁴ Уявіть собі, ніби кожен знає, що ця стратегічна ситуація майже напевне повторюватиметься завжди. Помірковані знають: якщо вони відповідають на збільшення відкритості згодою з вимогами радикалів, реформатори наступного разу поєднаються з прихильниками твердої лінії. Отже, виграш поміркованих від відступництва в першому раунді буде $\{4, 1, 1\dots\}$ або якась інша суміш четвірок та одиниць залежно від стратегії покарання, яку оберуть реформатори³⁵. Та якщо помірковані вирішують дати гарантії в першому раунді, реформатори відплатять їм тим самим, і виграш поміркованих буде $\{3, 3, 3\dots\}$. Неважко помітити, що тут у реформаторів є багато стратегій покарання, які повинні спонукати поміркованих до співпраці. Отже, якщо початкова ситуація повторюватиметься, демократія може розвиватися спонтанно.

Але я не думаю, що ситуації, в яких ідеться про зміну режиму, повторювані. Такі ситуації унікальні; щось зламалося в апараті авторитарної влади; певна група починає відчувати, що, можливо, було б краще поділитися владою за згодою, ніж монополізувати її силою, й вирішує ступити крок, звертається до можливих партнерів за межами режиму в пошуках запевнень у своїй ролі за демократії. Тільки-но реформатори вирішують ступити крок, *alea iacta est* – жереб кинуту, вони вже не можуть повернутися до статус-кво. Тут ідеться про виграш від майбутньої зміни в результаті дій, на які наважились тепер. Піти назад – це визнати крах стратегії демократичного збільшення відкритості й постати перед гнівом прихильників твердої лінії. Реформатори, які вирішують відступити, майже ніколи не переживають своєї невдачі; вони грають на поразку³⁶. Але це не означає, що збільшити відкритість не спробують знову здійснити в майбутньому нові реформатори; саме це справді сталося в Південній Кореї

³³ У цій грі чисті стратегії не мають рівноваги.

³⁴ Наступні абзаци – результат моєї палкої дискусії з Джоном Елстером, що, як і завжди, спонукав мене вирішити, що я насправді думаю.

³⁵ Око за око – стратегія, яку схильні обирати люди в експериментальних ситуаціях і яка справді максимізує наднормовий виграш, але така стратегія не сприяє досконалій рівновазі. Натомість є дуже велика кількість стратегій, які забезпечують результат, заснований на співпраці. Про ці та інші технічні подробиці, про які йдеться тут, див. чудовий підручник: *Rasmusen E. Games and Information. An Introduction to Game Theory.* – Oxford: Blackwell Pub., 1989.

³⁶ Я кажу «майже» через Бразилію, де архітектори невдалого «послаблення» 1974 року спромоглися перегрупуватись і спробувати знову.

та Польщі. Але то вже нові сили, що зіткнулися з новими обставинами. А якщо стратегія реформаторів успішна й демократія інституціоналізована, змінюються й виграші. Перехід влади до демократичних інституцій незворотний, навіть якщо демократію можна підточити знову³⁷.

Чи впливає з цього аргументу, що демократія ніколи не утверджується як рівновага, а може бути тільки результатом нормативної відданості демократії? Ні, досить придивитися до виграшів, щоб побачити, що можуть існувати унікальні ситуації, за яких рівноважним результатом є демократія. Тут є дві можливості. Одна з них полягає в тому, що радикали визнають демократію з гарантіями; друга – що помірковані й далі будуть захищені існуванням незалежних збройних сил.

Перша можливість – що радикали припинять бути радикальними – не така гіпотетична, як може видаватися на перший погляд. Поки демократія утвердиться, сили, що прагнуть глибоких політичних та економічних перетворень, не мають ніякої альтернативи, як спрямувати свої дії на вулиці й заводи, бо немає ніяких політичних інституцій, де на їхні вимоги не відреагують великими репресіями. Але тільки-но внаслідок угоди між поміркованими і реформаторами утверджується конкурентна демократична структура, радикали з'ясовують, що вони теж можуть грати в цю гру, брати участь. Вони стривожені наявністю демократичних інституцій, вважають, ніби їхні шанси мізерні, і скептично ставляться до можливості, що їхні перемоги коли-небудь терпітимуть. Проте привабливість вільної демократичної взаємодії нездоланна, й радикали бачать, що утриматись означає позбутися народної підтримки. Як свідчить історія соціалістичних партій Західної Європи, всі політичні сили постають перед альтернативами – приєднатись чи зникнути – і, крім анархістів, що зятято опираються «виборчим пісням сирен», всі приєднуються³⁸.

³⁷ Ось чому я не думаю, що еволюційні теорії інституцій (*Schotter A. The Economic Theory of Social Institutions. – Cambridge: Cambridge University Press, 1981; його ж: The Evolution of Rules. – У кн.: Economics as a Process / Ed. R. N. Langlois. – Cambridge: Cambridge University Press, 1986*) можуть пояснити переходи до демократії.

Тут постають деякі технічні питання. Результати, пов'язані з виникненням співпраці в повторюваних іграх, керують тільки тими ситуаціями, які точно повторюються, а конкретніше, дають ті самі виграші. Наскільки мені відомо, ми дуже мало знаємо про ігри, в яких характер гри трохи змінюється від одного раунду до наступного. Два автори (*Benhabib J., Radner R. Joint Exploitation of a Productive Asset: A Game-Theoretic Approach. – New York University and A.T. & T., 1988* (рукопис)) проаналізували гру «праця – капітал», в якій змінюються виграші, й з'ясували: якщо вони значно змінюються від одного раунду до наступного, рівновага не заснована на співпраці; якщо вони змінюються незначно, низка рівноваг монотонно наближається до рівноваги, заснованої на співпраці, й ця рівновага утверджується, тількино гра набуває стабільності. Значення цього результату засноване на інтуїції, тож постає питання, якою мірою виграші змінюються від однієї ситуації до наступної. Мій аргумент полягає в тому, що принаймні для реформаторів вони змінюються дуже разуче.

³⁸ *Przeworski A. Capitalism and Social Democracy. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985. – Розд. 1.*

Якщо радикали відмовляються брати участь в інституціях, що їх створили помірковані та реформатори, інтереси поміркованих однаково можуть бути такими, що вони віддають перевагу демократії, за якої сили громадянського суспільства, що їх репрезентують реформатори, мають великий вплив, а не демократії, в якій домінують радикали³⁹. За таких умов виграші на ігровій схемі, поданій вище, поміняються місцями: помірковані віддаватимуть перевагу демократії з гарантіями для реформаторів, а не союзів з радикалами. Часто це означає, що деякі сектори, пов'язані з авторитарним режимом, і далі матимуть захист із боку збройних сил. Якщо реформатори мають певний власний політичний вплив і якщо помірковані віддають перевагу інституційній структурі, за якої збройні сили зберігають незалежність як противага вимогам радикалів, тоді реформаторам майже нема чого боятися демократії. За таких обставин рівноважним результатом буде демократія, проте демократія, за якої збройні сили лишаються вільними від контролю цивільних і здійснюватимуть опіку над процесом розвитку демократії⁴⁰.

Але чому помірковані толерують незалежність військових? Чому вони згоджуються на військову опіку, яка обмежує можливий діапазон демократичних результатів, інколи принижує цивільних політиків і запроваджує джерело нестабільності в демократичну систему?⁴¹

За винятком Польщі, комуністичні системи Східної Європи витворили цивільні режими. Військові й більшість сил охорони правопорядку підлягали пильному політичному контролю, що поширювався навіть на оперативну діяльність⁴². Отже, не слід дивуватися, що в конфліктах із приводу провідної ролі комуністичних партій збройні сили в усіх східноєвропейських країнах прямо стали на бік тих, хто прагнув скасувати монополію комуністів на владу. «Армія хоче служити не партії, а народові», – саме так найчастіше заявляли генерали. Коли зважити на латиноамериканські події, такі шляхетні почування видаються лиховісними: це не обстоювання демократичних цінностей, а утвердження незалежності.

³⁹ На мал. 2 виграш поміркованих за демократією з гарантією дорівнює 4, без гарантій – 3.

⁴⁰ Я усвідомлюю, що ця гра, фактично, набагато складніша, ніж припускає мій аналіз, оскільки я вважаю, що поведінка прихильників твердої лінії має стабільний характер. Але прихильники твердої лінії можуть, наприклад, спровокувати радикалів, щоб підточити угоду між поміркованими і реформаторами. В багатьох випадках переходу постають тіньові групи, що видаються радикалами, проте можуть бути провокаторами: *GRAPO* [*Grupo de Resistencia Anti-Fascista Primero de Octubre*, «Жовтнева антифашистська група опору», військове крило однієї з комуністичних партій Іспанії. – *Ред.*] в Іспанії – один приклад, справа Алехандро Таблада в Аргентині – другий.

⁴¹ У жовтні 1987 року бразильський уряд за одну ніч підняв платню військовим більше ніж на 100%, відреагувавши на те, що в одному провінційному містечку невеличкий військовий підрозділ захопив муніципалітет, і підняв після того, як міністр фінансів публічно заявив, що не зробить цього.

⁴² Таємна поліція – зовсім інша річ. Конфлікти між таємною поліцією і політичними партіями були досить характерні для політичного життя комуністичних режимів. Таємна поліція – це група, яка зазнала б найбільших утрат у разі краху комунізму, і в кількох країнах вона стала мішенню народного гніву.

У більшості латиноамериканських країн військові зберегли свою незалежність і далі здійснювали опіку над політичною системою, і то не тільки в країнах, де перехід до демократії був результатом переговорів, а навіть в Аргентині, де збройні сили зазнали принизливої зовнішньої поразки. Привид військового втручання – це постійне гальмо політичного процесу, й можлива реакція військових – міркування, яке пронизує повсякденне політичне життя нових демократій. Аргентинський досвід надто прикрий, бо безкарність, якою тішилися викрадачі людей, кати і вбивці, мала глибокий деморалізаційний вплив на політичне життя. Серед прикладів недавніх переходів до демократії Іспанія і Греція – єдині країни, де демократичні уряди спромоглися утвердити ефективний контроль цивільних над військовими й звільнитися від їхньої опіки.

Одна очевидна відповідь полягає в тому, що помірковані бояться, що будь-яка спроба накинути цивільний контроль негайно спровокує саме те, чому намагалися запобігти: військове втручання. Стратегічні обрахунки в даній ситуації мають бути наступні. По-перше, ймовірність негайного державного перевороту після будь-якої спроби установити цивільний контроль слід вважати за вищу, ніж тоді, коли військовим дають спокій. Отже, навіть якщо цивільний контроль, утвердившись, значно зменшив би вірогідність військового втручання, ймовірність, що переворот коли-небудь таки станеться, менша без цивільного контролю. Розгляньмо табл. 3. Ймовірність, що військові втрутяться тепер чи в майбутньому, якщо й далі здійснюватимуть опіку над політичною системою, становить 68%, натомість ймовірність, що вони здійснять переворот, якщо уряд намагається накинути цивільний контроль, становить 80,2%⁴³.

Це ще не кінець труднощів, бо не всі перевороти однакові. Один з аргументів на користь покарання порушень прав людини полягає в тому, що покарання позбавляють упевненості: військові двічі подумують, перш ніж знову втрутяться, бо знатимуть, що їх, коли вони вже не матимуть влади, покарають. Може, й так, та якщо цей аргумент слушний, звідси випливає, що, коли загроза покарання не утримує військових від втручання, внаслідок цієї загрози зменшується ймовірність, що вони відмовляться від влади. Отже, запровадження цивільного контролю може зменшити ймовірність перевороту, проте збільшує зумовлену ймовірність, що переворот, відбувшись, буде вкрай репресивним, стане *golpe duro*.

Таблиця 3.

	Ймовірність, що станеться переворот	
	Негайно	Можливо, але не тепер
З опікою	0,20	0,60
З цивільним контролем	0,80	0,01

⁴³ Нехай p – ймовірність негайного військового перевороту за умов опіки, а t – ймовірність можливого перевороту в тому самому випадку. Нехай q – ймовірність негайного перевороту, якщо уряд накидає цивільний контроль, а c – ймовірність можливого перевороту. Тоді загальна ймовірність перевороту за умов опіки становить $p + (1 - p)t$, а за спроби накинути цивільний контроль – $q + (1 - q)c$.

Отже, якщо уряд не хоче спровокувати військовий переворот і піти на ризик застосування репресій, він може проковтнути своє моральне обурення та свої демократичні ідеали і змиритися з межами, визначеними військовою опікою⁴⁴. Але я вважаю, що ці міркування недостатні для пояснення ставлення цивільних політиків до військових. Є дві причини, чому демократичні політики можуть не виявляти бажання усунути загрозу з боку військових, навіть якби могли її усунути.

По-перше, Фонтана⁴⁵ зауважив, що 1981 року політичні партії в Аргентині боялися, що, коли не буде загрози з боку військових, нова хвиля народної мобілізації посуне їх, як-от 1973 року, далі вліво, ніж вони хотіли: вони боялися радикалів. Коли перефразувати слова Ернеста Бевіна, сказані колись про Лейбористську партію, вони «не хотіли, щоб їх примусили дослухатися до свого власного народу». Якщо можна сподіватися, що військові придушуть народну мобілізацію, їхня опіка – бастион, який захищає утверджені політичні партії.

По-друге, багатьом країнам, де існує тривала традиція військового втручання, властива така проблема, як брак інституційних моделей, завдяки яким можна було б здійснювати контроль цивільних над військовими⁴⁶. Завдяки командному ланцюжкові військові прямо підзвітні президентові, а не парламентським комітетам і цивільним установам, що наглядають за конкретними аспектами їхньої поведінки. Без апарату цивільного контролю вибором, перед яким постають демократичні уряди, може бути або толерантне ставлення до незалежності військових, або цілковита ліквідація їхнього впливу⁴⁷. І тут, гадаю, певну роль відіграє націоналізм: жоден президент не може вдатися до дій, які підточать здатність держави боронитися. Можливо, тоді, коли вибір стратегії відносно військових постає у вигляді двох варіантів: або взагалі їх не чіпати, або цілковито позбавити їх впливу, увічнення верховенства військових видається меншим злом для націоналістичних політиків.

Отже, проблема цивільного контролю над військовими – це не тільки питання, чи розумно намагатись утвердити його, а й питання, хто прагне його мати⁴⁸.

⁴⁴ 1987 року у статті «Військова політика конституційного уряду Аргентини» Фонтана наголосив, що 1983 року ситуація у збройних силах була аж ніяк не сприятлива для уряду, який хибно вважав, ніби військові очистяться самі, якщо їм дати шанс, і постійно недооцінював силу солідарності серед різних поколінь військових. Усе це, може, й правда, але мене вражає інше: автор статті не спромігся довести, що уряд мав якусь військову політику.

⁴⁵ Fontana A. Fuerzas armadas, partidos politicos y transicion a la democracia en la Argentina. – У кн.: Transición a la democracia / Ed. A. Varas. – Santiago, 1984. – С. 121.

⁴⁶ Цю думку я завдячую Хосе Мурільйо де Карвало.

⁴⁷ Скажімо, один дослідник (Delich F. Estado, sociedad y fuerzas armadas en la transición Argentina. – У кн.: Transición a la democracia. – С. 135) охарактеризував вибір, доступний аргентинському демократичному урядові, наступним чином. Оскільки жорстокості, скоєні руками військових, були актами, що їх санкціонували військові як інституція відповідно до писаних наказів і під контролем військового командування, демократичний уряд міг тільки або засудити збройні сили загалом, або забути все, що сталося.

⁴⁸ Ось як у жовтні 1987 року були охарактеризовані (Murilo de Carvalho J. Militares e civis: Um debate alem da contituente // Доповідь на Одинадцятій щорічній зустрічі

Деякі цивільні політичні сили можуть схилитися до військової опіки як до способу захиститися від вимог більшого представництва, запобігти тискові з боку тих, хто прагне і політичної, й соціальної революції⁴⁹.

Отже, відхід від влади з допомогою переговорів лишає інституційні сліди. Ви тільки зверніть увагу на ціну, якої вимагав Піночет за свою згоду на вільні вибори: 1) збереження посад для теперішніх головнокомандувачів збройних сил і поліції; 2) захист «авторитету службовців армії та поліції»; 3) «активна боротьба з тероризмом»; 4) повага до думки Ради національної безпеки, що складатиметься з чотирьох військових представників і чотирьох цивільних; 5) збереження амністії за політичні злочини, скоєні в 1973–1978 рр.; 6) невтручання органів політичної влади у визначення й реалізацію оборонної політики, зокрема збереження повноважень військових судів, командної структури та військового бюджету, невтручання у службове просування генералів (звичайно це президентська прерогатива); 7) право призначати дев'ять членів сенату; 8) незалежність центрального банку, голову якого призначають військові; 9) визнання приватизації, здійсненої протягом останніх місяців військового режиму, без розслідувань, як її здійснено; 10) автоматичне відрахування 20% прибутків від міді до військового бюджету. Натомість коли реформаторами є самі збройні сили, а опір чинять бюрократи, ситуація простіша, навіть якщо інколи й драматична⁵⁰.

ANPOCS. – Aguas de Sao Pedro, 1987. – С. 18) погляди бразильських політичних сил в Установчих зборах: «Набагато важче уявити собі формування твердої політичної волі з метою утвердити гегемонію цивільної влади. Як ми бачили, такої волі безперечно бракувало політичним діям особи, що займала тоді посаду президента Республіки, і вона аж ніяк не виявлялася недвозначно в партії більшості – Партії демократичного руху Бразилії. Навіть потреби немає говорити, що сліди такої волі годі помітити і в інших партіях: Партії ліберального фронту, Робітничій партії Бразилії й т. ін. Усі, хто спостерігав політичну сцену нової Республіки, мав враження, що військова опіка – річ нормальна і її слід здійснювати далі».

Отже, не слід дивуватися, що тижневик «Latin American Weekly Report» за 15 вересня 1988 року у статті під назвою «Бразильські військові тихо здобувають те, чого гучно вимагав Піночет» повідомив: «Оскільки деяких бразильських військових охоче приймали у вузькому колі, тоді як в інших країнах цивільні непокоїлись, яку незалежність їм можна чи слід надати військовим, військові у Бразилії ретельно дозували незалежність для цивільних».

⁴⁹ Хосе Антоніо Чейбуб в особистій розмові зі мною так розкритикував цю гіпотезу: «Пояснення, засноване на страхові еліти перед народною мобілізацією, погане з двох причин. Адже, по-перше, лідери країн, що постали перед проблемою цивільного контролю з'ясували (чи мали з'ясувати), що, з одного боку, захист, який пропонують військові, – це, з другого боку, ще й загроза. Іншими словами, їхня праця як політиків перебувала під загрозою тієї самої опіки, яку вони прагнули зберегти, щоб захиститися від народної мобілізації... По-друге, мені здається, що це пояснення можна ... перетворити в аргумент, який припускає, що політична еліта в тих країнах за своєю суттю була консервативна й завжди віддавала перевагу ризику військового перевороту, а не збільшенню представницького характеру режиму».

⁵⁰ Програма політичних реформ, яку запропонував генерал Ярузельський на партійному пленумі в січні 1989 року, не здобула підтримки більшості. Тоді генерал Ярузельський (головнокомандувач), міністр оборони і міністр внутрішніх справ (ще два генерали) заявили, що йдуть у відставку й покинули збори. Тільки тоді Центральний Комітет визнав за бажане повернутися до переговорів з опозицією.

Але зауважмо, що в Польщі, де імпульс проводити реформи походив від голови збройних сил, режим спромігся й домогтися кількох гарантій: 1) комуністичній партії гарантували 35% місць у найважливішій палаті парламенту (сеймі), а її тодішнім союзникам дали ще 30%; в принципі то була широка підтримка, яка давала змогу сформувати уряд; 2) розумілося, що опозиція не блокуватиме виборів генерала Ярузельського президентом; 3) питання зовнішньої оборони і внутрішнього порядку лишилися під контролем комуністів.

Отже, оптимальна стратегія відходу від влади з допомогою переговорів не-послідовна. Сили, які утверджують демократію, мають бути розважливі *ex ante*, а їм хотілося б бути рішучими *ex post*. Але рішення, ухвалені *ex ante*, створюють умови, які важко змінити *ex post*, бо вони зберігають вплив сил, пов'язаних зі старим режимом. *Ex post* демократичні сили шкодують про свою розважливність, проте *ex ante* вони не мають вибору, як бути розважливими⁵¹.

Але умови, створені переходами, здійсненими внаслідок переговорів зі старим режимом, не є незворотними. Головною рисою демократії є те, що нічого не вирішують остаточно. Якщо суверенітет належить народові, народ може вирішити підточити всі гарантії, що їх досягли політики за столом переговорів. Навіть найґрунтовніше інституціоналізовані гарантії дають у щонайкращому разі тільки високий ступінь упевненості й ніколи не дають абсолютної певності⁵². Щоправда, в Чилі, Південній Кореї й Пакистані спроби модифікувати конституції, що дістались як авторитарна спадщина, поки що були невдалі, а в Уругваї референдум не дав змоги скасувати амністію, яку військові дали самі собі. В Польщі початкова угода, укладена в квітні 1989 року, одразу розпалася в результаті виборів у червні 1989 року, поступово були знищені і її залишки. Перехід до демократії через переговори про відхід від влади спонукає демократичні сили усунути гарантії, полишені як авторитарна спадщина. Отже, він лишає інституційну спадщину, нестабільну за самою своєю сутністю.

Побудова інституцій

Припустімо, аспекту відходу від влади через переговори немає: збройні сили розпались, як-от у Греції та Східній Німеччині, або ж підтримують перехід до демократії, як-от у низці східноєвропейських країн. Самопідтримна демократія утвердиться, якщо конкурентні політичні сили згодні на інституційну структуру, яка дає змогу здійснювати відкрити, хоч і обмежену, політичну боротьбу, і якщо ця структура постійно зобов'язує до послуху. Отже, питання подвійне: 1. Які інституції слід заснувати? 2. Чи будуть вони самопідтримні?

⁵¹ Відколи демократія консолідувалась у низці країн, деякі північноамериканські інтелектуали нині радять нам, що провідні учасники боротьби з авторитаризмом повинні бути набагато радикальніші, обстоюючи соціально-економічні перетворення. Про такі фантазії див.: *Cummings B. The Abortive Abertura: South Korea in the Light of Latin American Experience // New Left Review. – 1989. – №173. – С. 5–33.*

⁵² Крім того, увесь цей аналіз припускає більшу обізнаність, ніж її звичайно мають або можуть мати провідні постаті. В Польщі кожна сторона не раз помилялася: партія мала таку малу виборчу підтримку в першому турі виборів у червні 1989 року, що легітимність обговореної угоди була підточена й доти вірні союзники комуністів вирішили рухатись самостійно, тож увесь ретельно вироблений план переходу розсипався. Опозиції довелось останньої миті піти на додаткові поступки, щоб рефор-

Зазначмо передусім, що всі переходи до демократії були результатом переговорів: і з представниками старого режиму, і поміж представників продемократичних сил, що намагаються сформувати нову систему. Для звільнення суспільства від авторитарного режиму не завжди потрібні переговори, але вони вкрай потрібні для побудови демократичних інституцій.

Модель таких переговорів можна легко побудувати в тому самому дусі, в якому ми аналізували відхід від влади. Вона має таку структуру: конфлікти пов'язані з інституціями. Кожна політична сила вибирає інституційну структуру, яка найкраще сприятиме її цінностям, проектам та інтересам. Залежно від співвідношення сил, зокрема спроможності конкретних гравців накидати недемократичні розв'язки, або утверджуються певна демократична інституційна структура, або починається боротьба за якусь диктатуру. З цієї моделі випливає гіпотеза, що пов'язує ці співвідношення сил та об'єктивних умов з інституційними результатами. Зокрема різні інституційні структури пояснюють на підставі умов, за яких відбувається перехід.

Перше ніж розвинути цю модель, дозвольте мені спершу сформулювати питання, пов'язані з вибором інституцій. Групи, які конфліктують із приводу вибору демократичних інституцій, постають перед трьома головними проблемами: сутності і процедури; угоди і конкуренції; мажоритарності і конституціоналізму. Якою мірою соціально-економічні результати мають бути невизначені і якою мірою деякі з них мають бути гарантовані й захищені, незважаючи на результати конкурентної взаємодії?⁵³ Які рішення слід ухвалювати на основі угоди, а які мають бути результатом конкуренції? Чи повинні деякі інституції, як-от конституційні суди, збройні сили й голови держав, виступати в ролі арбітрів, ставши понад процесом конкуренції, а чи й вони мають підлягати періодичним виборчим вердиктам? І, нарешті, якою мірою і якими засобами суспільство має стримувати себе, щоб запобігти майбутнім перетворенням?⁵⁴ Це головні питання, які порушують під час конфліктів із приводу інституцій.

матори не вийшли з гри. Я підозрюю: якби партія знала, що трапиться, то б не погодилась на вибори; якби опозиція передбачала, що трапиться, то б не пішла на поступки.

Партійні стратеги покликалися на низку причин, чому «Солідарність» матиме невисокі результати на виборах у червні 1989 року. Один провідний реформатор запевнив мене, що партійні кандидати здобудуть більшість на виборах до Сенату (насправді вони набрали 15,8%; див.: *Ostrowski K.* Op. cit.). Але друга сторона була здивована не менше. Коли Валенсу запитали, чи політичні події відповідали його планові, той відповів: «Мій проект відрізнявся від того, що трапилось. В аспекті політики я хотів зупинитися на завоюваннях круглого столу: зробити паузу й заопікуватися економікою та суспільством. Але нам не пощастило, ми виграли вибори» (інтерв'ю в газеті «Le Figaro», 26 вересня 1989 року, с. 4).

⁵³ Про напругу між процедурними і сутнісними аспектами конституцій див.: *Casper G.* *Changing Patterns of Constitutionalism: 18th to 20th Century.* – University of Chicago, 1989 (рукопис). Коли взяти недавній досвід, іспанська конституція 1977 року найбільше підійшла до класичної ліберальної конституції, що визначає тільки правила гри й майже нічого не каже про результати (хіба що в питанні про приватну власність), натомість бразильська конституція 1988 року відступила на протилежний край, у ній перелічено докладні соціально-економічні права.

⁵⁴ На цю тему див. статті у вид.: *Elster J., Slagstad R.* *Constitutionalism and Democracy.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1988.

Інституційні розв'язки, яких слід досягти, конкретні й докладно сформульовані. Класичним прикладом успішних переговорів є шведські реформи 1905–1907 рр.⁵⁵ Тоді були обговорені та розв'язані наступні питання: 1. Чи поширювати виборче право й на які категорії населення? 2. Чи реформа виборчого права має охопити й верхню чи тільки нижню палату? 3. Парламентські місця слід розподіляти між одномандатними округами чи багатомандатними виборчими округами з пропорційним представництвом? 4. Якщо збережуться одномандатні округи, чи слід переможця визнавати на основі принципу «перший на фініші», а чи слід організувати другий тур? 5. Виконавча влада має й далі бути підзвітна короні, а чи риксдагові?⁵⁶

Причина, чому угода проблематична, полягає в тому, що інституції впливають на характер розподілу. Якби вибір інституцій був тільки питанням ефективності, він не викликав би суперечок; ніхто не має причини боятися системи, що поліпшує комусь життя, нікому не заподіявши шкоди. Та коли йдеться про розподіл економічних, політичних та ідеологічних ресурсів, інституції справді впливають на ступінь і спосіб захисту конкретних інтересів та цінностей. Отже, різні гравці виявляють прихильність до різних інституцій.

То чого тоді можна сподіватися за тих або тих умов? Тут вирізняються дві умови: чи відоме учасникам співвідношення сил, коли була запроваджена певна інституційна структура, і, якщо відоме, чи це співвідношення нерівне або збалансоване? Це співвідношення визначає, які інституції будуть створені і чи будуть ці інституції стабільні. З поданих міркувань випливають три гіпотези: 1) якщо *ex ante* відомо, що співвідношення сил буде нерівне, інституції підтримають це співвідношення й будуть стабільні тільки тією мірою, якою переважають первісні умови; 2) якщо *ex ante* відомо, що співвідношення сил буде збалансоване, може трапитись що завгодно: тривала громадянська війна, згода на інституції, які не можуть функціонувати, або згода на інституційну структуру, що врешті-решт набуде сили договору; 3) якщо співвідношення сил *ex ante*:

⁵⁵ Див.: Rustow D. A. *The Politics of Compromise: A Study of Parties and Cabinet Governments in Sweden*. – Princeton: Princeton University Press, 1955; Verney I. *Parliamentary Reform in Sweden. 1866–1921*. – London: Oxford University Press, 1959.

⁵⁶ До списку інституційних питань, що були об'єктом дискусій під час конституційних процесів в Америці і Франції двісті років тому, належали: 1) загальне чи обмежене виборче право; 2) прямі чи непрямі вибори; 3) загальна чи поетапна заміна депутатського корпусу; 4) однапалатність чи двопалатність; 5) таємне чи відкрите голосування; 6) парламентський чи президентський устрій; 7) вибори через фіксований проміжок часу чи на розсуд уряду; 8) можливість переобрання виконавчого органу влади; 9) депутатський імунітет; 10) вето з боку виконавчої влади; 11) відповідальний виконавчий орган, який можна послати у відставку; 12) право розпуску законодавчого органу; 13) право законодавчого органу ініціювати й касувати закони; 14) монополія законодавчого органу на подачу фінансових законопроектів; 15) незалежна судова влада; 16) публічні суди присяжних; 17) заборона законів зі зворотною дією; 18) абсолютна свобода друку; 19) свобода сумління; 20) інституційні бар'єри між армією і поліцією; 21) територіальна децентралізація повноважень ухвалювати рішення. Цей список склав Стівен Голмс. Див.: Hardin R., Holmes S., Przeworski A. *The Constitution of Democracy*. – University of Chicago, 1988 (пункт 21).

невідоме, інституції матимуть широкий арсенал стримувань та противаг і зберігатимуться за різноманітних обставин. Далі ми обговоримо ці гіпотези.

Співвідношення сил відоме й нерівне. Коли співвідношення сил відоме й нерівне, інституції створюють на основі традиції для конкретної особи, партії чи союзу. Геддес⁵⁷ довела, що нові конституції в Латинській Америці були ухвалені тільки там, де після авторитарної доби сформувалася нова партійна система. Риси нових інституцій, що їх проаналізувала ця авторка, мали зміцнити нове співвідношення сил.

Походження й роль таких інституцій найкраще охарактеризував Гейворд⁵⁸, пишучи, рідч випадкова, про Францію: «Оскільки французи сподіваються, що режими будуть короточасні, – адже їхні конституції часто відкидали, немов стару газету, – сама конституція завжди мала дуже невеликий авторитет. Наявний документ трактували як договір, що тимчасово визначав розподіл влади, аби задовольнити переможців у політичній боротьбі. Конституцію, що аж ніяк не була основним чи нейтральним документом, часто вважали тільки за партійний процедурний засіб, що визначав формальні умови, відповідно до яких уряд мав повноваження керувати».

У Польщі конституція 1921 року передбачала слабку президентську владу, бо опоненти маршала Пілсудського знали, що його оберуть президентом. Пілсудський відмовився висувати свою кандидатуру за таких умов і здобув владу в результаті військового перевороту в травні 1926 року. Через дев'ять років розробили нову конституцію, щоб підтвердити його реальну владу. Ще через рік він помер, і виявилось, що в країні немає нікого, хто міг би ступити йому в слід. У Франції конституцію П'ятої республіки навмисне створили для генерала де Голя, проте вона витримала випробування періодом співіснування (*cohabitation*), коли президент-соціаліст співіснував з правою парламентською більшістю.

Розумно сподіватися, що конституції, які підтверджують наявне співвідношення сил, існуватимуть доти, доки зберігатиметься те співвідношення. Чилійська конституція 1925 року – чудовий приклад⁵⁹ такої ситуації. Цю конституцію загалом визнали тільки 1932 року, коли була укладена побічна угода, щоб лишити в руках землевласників контроль над голосами селян і зберегти на невизначений час надмірне представництво сільських округів. Отож конституція, що утвердилася 1932 року, була картелем міських верств і латифундистів, що мав підтримувати ціни на сільськогосподарські продукти на низькому рівні, дозволяючи землевласникам знижувати платню в сільських регіонах. Бар'єри, створені цим пактом, були зруйновані тільки протягом 1960-х років, коли християнські демократи здобули владу й мали намір підтримати селян. 1968 року

⁵⁷ *Geddes B. Democratic Institutions as Bargains among Self-Interested Politicians //* Доповідь представлена на щорічній зустрічі в Американській асоціації політичних наук (жовтень 1990 року).

⁵⁸ *Hayward J. E. S. Governing France: The One and Indivisible Republic / 2nd ed. – London: Weidenfeld and Nicolson, 1983. – С. 1.*

⁵⁹ Дальший виклад спирається на вид.: *Stanton K. A. The Chilean Constitution of 1925. – Department of Political Science, University of Chicago, 1990.*

ця система зазнала краху, а 1973 року була підточена демократія. Зазначмо, що інституції в даному випадку існували сорок один рік. Але з самого початку вони були спроектовані так, що не змогли б пережити тільки одну конкретну зміну умов: надання реального виборчого права селянським масам.

Співвідношення сил відоме і збалансоване. Поки що це найскладніша сукупність обставин. Припустімо, що протиборні політичні сили мають тверді вподобання, пов'язані з альтернативними способами організації політичного життя суспільства. Одна частина країни може відчувати велику прихильність до унітарної форми врядування, тоді як друга – до федеративної системи. Деякі групи можуть вважати, що їхні інтереси будуть найкраще захищені за парламентської системи, а інші наполягають на президентській⁶⁰. Один альянс сил наполягає на відокремленні церкви від держави; другий закликає до утвердження державної релігії. Уявіть собі загалом, що один альянс сил із назвою Рядок вважатиме, що демократія йому вигідніша за інституційної системи А, натомість другий – Колонка – відчуває загрозу з боку цієї системи й віддає перевагу Б. Вони не доходять згоди (табл. 4).

Таблиця 4.

		Колонка	
		А	Б
Рядок	А	Найкраще, так собі	Страшно, страшно
	Б	Страшно, страшно	Так собі, найкраще

Ця ситуація не має рівноваги чистих стратегій, і один можливий результат – громадянська війна. Саме такий стан існував в Аргентині в 1810–1862 рр.; дві спроби написати конституцію зазнали невдачі, й ситуація стабілізувалася тільки тоді, коли провінція Буенос-Айрес зазнала воєнної поразки⁶¹. Саме такою, напевне, є нинішня ситуація в Радянському Союзі, де націоналістичні, федералістські та унітарні сили конфліктують без будь-якої очевидної перспективи розв'язку.

Але перспективи тривалого конфлікту, громадянської війни, що триває, можливо, впродовж поколінь, відлякують. Отже, політичні сили можуть бути змушені запровадити якусь інституційну структуру – будь-яку – просто як тимчасовий розв'язок⁶². Як зауважив Растоу⁶³, коли жодна з партій не може одно-

⁶⁰ Під час недавнього опитування 418 представників бразильської еліти 71% респондентів прагнули бачити утвердження парламентської системи, й серед них 80% політиків і журналістів, 60% профспілкових лідерів і 45% військових (Latin American Weekly Report, 90–26. – 1990. – 12 липня. – С. 5).

⁶¹ *Saguir J. On the Origins of the Argentine Constitution.* – Department of Political Science, University of Chicago, 1990.

⁶² Кавка (*Kavka G. S. Hobbesian Moral and Political Theory.* – Princeton: Princeton University Press, 1986. – С. 185) описує вибір конституцій як приклад «нечистої координації»: жодна угода не є небезпечною для обох партій, проте кожна партія віддає перевагу іншій угоді. Він стверджує, що за таких умов партії спершу дають згоду дійти згоди, а потім вирішують із приводу чого. Проте я не певен, як це можна зробити.

⁶³ *Rustow D. A. Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model // Comparative Politics.* – 1970. – Т. 2. – С. 337–363.

бічно накинути свій розв'язок, «ця затяжна безвихідь спонукає зацікавлені партії шукати субоптимального компромісного розв'язку».

І таке справді сталось у кількох країнах, тож конфлікти з приводу інституцій швидко скінчилися. У Бразилії була ухвалена нова конституція з повним усвідомленням, що її не можна дотримуватись, – з очевидною метою зменшити інтенсивність конфлікту, пообіцявши задовольнити всі вимоги в майбутньому. В Аргентині була відновлена конституція 1853 року, хоча ця конституція ніколи не діяла раніше й не було ніяких підстав вважати, що вона діятиме тепер⁶⁴.

Чому такі тимчасові розв'язки привабливі? Одна з причин – переконаність політичних гравців, що інституції мають невелике значення, не достатнє, щоб варто було йти на ризик продовження конфлікту. І справді, віра в каузальну силу інституцій, здається, становить характерну рису тільки політичної культури США, де й політики, і вчені вважають, що інституції спонукають людей поводитись інакше, ніж вони поводитись б за інших обставин, і приписують політичну стабільність геніві батьків-засновників країни. За межами англосаксонського світу інституціям приписували набагато меншу ефективність; один відомий бразильський вчений і політик якось зауважив, що «державний переворот не зупиняють статтею конституції»⁶⁵. В Угорщині референдум про спосіб вибору президента привів на виборчі дільниці тільки 14% електорату. Отже, хоча для координації політичних стратегій і необхідна певна інституційна структура, немає великого значення, яка саме та структура, бо вона однаково не буде обов'язковою.

Крім того, навіть якщо політики вважають, що інституції таки мають значення, вони знають, що не можуть точно передбачити наслідки запровадження альтернативних інституційних структур. Європейські консерватори закликали до примусового голосування, вважаючи, ніби саме їхній електорат утримується від виборів, і боролися проти надання виборчого права жінкам, гадаючи, ніби жіночі голоси дадуть виграш їхнім противникам, – і в обох випадках помилися.

Але не слід перебільшувати ані скептичне ставлення до важливості інституцій, ані брак знань про вплив інституцій. Політики справді знають, що виборчі системи впливають на розподіл місць у парламенті, і знають, як вони впливають; політики знають: те, хто здійснює нагляд за розвідувальними службами, має велике значення; вони гостро реагують на норми, які визначають фінансу-

⁶⁴ Від 1854 до 1983 року президенти Аргентини перебували на посаді пересічно 52% визначеного конституцією терміну: до 1930 року – 72%, а протягом недавнього періоду – 37% (див.: *de Pablo J. C. Argentina*. – У кн.: *Latin American Adjustment: How Much Has Happened?* / Ed. J. Williamson. – Washington, D.C.: Institute for International Economics, 1990. – С. 113). Конституція 1853 року передбачала дев'ятимісячний період між виборами та інаугурацією. Причина полягала в тому, що виборцям треба було доїхати до Буенос-Айреса, і саме стільки часу забирала подорож. Цей пункт лишився й тоді, коли відновили конституцію, і перший демократичний перехід влади від Рауля Альфонсіна до Карлоса Менема вже був неконституційним: вони погодилися, що країна не може так довго терпіти уряд-«кривеньку качечку», й передали владу раніше.

⁶⁵ Fernando Henrique Cardoso, інтерв'ю у вид. «Veja». – 1987. – 9 вересня.

вання політичних партій. Історія сповнена свідчень про конфлікти з приводу інституцій, – конфлікти, провідні учасники яких діяли, спираючись на свою віру у важливість ретельно вироблених інституційних структур. Отже, слід точно сформулювати гіпотезу, зумовлену викладеними вище аргументами: на мою думку, провідні учасники погоджуються припинити конфлікти з приводу інституцій, бо бояться, що продовження конфлікту може призвести до громадянської війни, яка загрожуватиме й індивідам, і групам. Тиск задля стабілізації ситуації величезний, бо слід і далі якось здійснювати врядування. Хаос – найгірша альтернатива для всіх. За таких умов політичні гравці обраховують: хоч яка різниця в рівні їхнього добробуту може бути результатом якоїсь сприятливішої інституційної структури, ця різниця не варта ризику, пов'язаного з продовженням конфлікту.

Але як вони можуть припинити конфлікт? Слід утвердити якусь інституційну структуру, але яку структуру вони можуть утвердити, якщо жодна сукупність інституцій не становить розв'язку, який забезпечує рівновагу? Єдиний спосіб – пошук, за словами Шеллінга, так званих точок опори: вже наявних розв'язків, які не вважають за егоїстичні. А пошук точок опори цілком природно веде до національних традицій, якщо вони є, або, якщо їх немає, до закордонних прикладів. Ось чому аргентинці повернулися до конституції 1853 року, а іспанці великою мірою спиралися на західнонімецьку систему⁶⁶. І справді, дехто в Польщі вважав, що країна просто повинна взяти будь-яку зі старих західноєвропейських конституцій і задовольнитися цим⁶⁷. Оскільки будь-який порядок кращий за безлад, утверджують будь-який порядок.

Це підводить нас до питання, яка ймовірність, що ці інституційні розв'язки збережуться. У світлі теорії ігор розв'язки, засновані на координації, нестабільні, якщо ситуація пов'язана з конфліктом. Гардін стверджує, що точки координації, тільки-но їх утверджено, набувають каузального впливу: деякі інституції є напихваті, бо вже тривалий час були напихваті. Зміна пов'язана з великими витратами⁶⁸.

Гардінова теорія дістала велику підтримку, коли Даль⁶⁹ зауважив, що, крім Уругваю, демократія ніколи не була внутрішньо підточена в жодній країні, де

⁶⁶ Ерреро де Міньйон (*Herrero de Miñon, M. Les sources étrangères de la Constitution // Pouvoirs. – 1979. – №8. – С. 97–109*) стверджує, що іспанська конституція не була «рабським наслідуванням» однієї з кількох закордонних моделей, але подає свідчення, що закордонні приклади, надто західнонімецький, великою мірою вплинули на кілька визначальних статей.

⁶⁷ Ця пропозиція має власну традицію. Ще наприкінці XVIII століття поляки звернулися до Руссо, щоб він склав конституцію для їхньої країни.

⁶⁸ За словами цього дослідника (*Hardin R. Op. cit. – С. 17*), «якщо ми вже дійшли згоди з приводу якоїсь інституційної структури, то навряд чи інтересам когось із нас відповідатимуть намагання відмовитись від тієї структури. Наші інтереси будуть задоволені краще, якщо ми не вийдемо за межі тієї структури». Крім того: «Конституція 1787 року зрештою діяла, бо достатня кількість людей досить довго працювала в її межах, щоб у сподіваннях кожного утвердилася думка, що немає ніякого сенсу не працювати в її межах» (с. 23). Такої самої думки дотримується й Кавка (*Kavka G. S. Op. cit.*).

⁶⁹ *Dahl R. A. Transitions to Democracy. – Yale University, 1990* (рукопис).

вона проіснувала двадцять років⁷⁰. Але теорія «договору на основі традиції» теж досить вузька: вона може пояснити, чому дотримувались Конституції США, але не пропонує ніяких пояснень, чому конституція коли-небудь може стати неефективною і чому так багато конституцій виявились недовговічними або неадекватними.

Причина, чому тимчасові розв'язки можуть не протриматись двадцять років, така. Припустімо, під час першої конфронтації всі провідні політичні сили схиляються радше до утвердження будь-якої структури, ніж до продовження конфлікту. І все-таки в системі запроваджено якийсь тимчасовий доцільний засіб, що збільшує шанси певних груп відносно інших груп. Тепер уже є два механізми. По-перше, альянс, що програє, знає: за цієї системи його шанси на перемогу менші, ніж за якоїсь альтернативної системи. Це сподівання справджується, й даний альянс програє раз, а то й кілька разів підряд. Отже, ситуація *ex post* не така сама, що й *ex ante*: якби тому альянсові пощастило перемогти, незважаючи на свої мізерні шанси, обрахунки були б інші. По-друге, гравці дізнаються про свої майбутні шанси тоді, коли дотримуються теперішніх результатів. Переможені зменшують свої сподівання, пов'язані з системою інституцій, і можуть дійти думки, що ризик нового спалаху конфлікту з приводу інституцій, уже не такий страшний, як минулого разу⁷¹.

Якщо цей аргумент слушний, тоді тимчасові розв'язки можуть виявитись ось якими. Ними скористались, бо дальшу боротьбу вважали за надто небезпечну. Та якщо вони породжують прикрі результати, провідні політичні сили цілком природно відчують спокусу спробувати уникнути витрат, пов'язаних із конкуренцією відповідно до демократичних правил, або принаймні поліпшити свої шанси в майбутній конкуренції. Отож політичні сили, що мають змогу вдаватись до різних альтернатив, таки стануть на цей шлях.

Співвідношення сил невідоме. Припустімо, країна відроджується після тривалого періоду авторитарного врядування й ніхто не знає, яким буде співвідношення сил. У такому разі велике значення має час написання конституції. Якщо конституцію укладено до того, як вибори та інші події з'ясують це співвідношення, ми знову повертаємось до ситуацій, обговорених вище: точка опори може виявитись не посередині й будуть спроектовані інституції, що закріплять чиюсь теперішню перевагу, або ж буде посередині – з усіма можливостями, які

⁷⁰ Демократію в цій праці визначено як систему, за якої є вільні вибори, уряд підзвітний обраному парламенту чи президентові й – умова, яка різко звужує діапазон прикладів, – більшість населення має виборче право.

⁷¹ Відмінність між моїми поглядами і поглядами Гардіна й Кавки (*Kavka G. S. Op. cit.*), мабуть, пов'язана з властивим нам різним розумінням вигравів за демократії: вони вважають, що ті виграші забезпечені, тільки-но утверджено якусь конкретну сукупність інституцій, а я вважаю, що вони непевні й мають той чи той ступінь імовірності. Навіть у простій моделі, поясненій у попередньому розділі, ймовірність, необхідна, щоб не вийти з гри після програшу, $-p^*(1)$ – вища за ймовірність $p^*(0)$, потрібну *ex ante*, щоб схилитися до демократії; фактично, $p^*(1) = p^*(0)/r$, де $r < 1$. Крім того, якщо гравці змінюють свої погляди на спостережувані результати, є ще одна причина, чому $p^*_{SSL} >> p^*(0)$. Отже, може бути гравець, що визнає демократію *ex ante*, але намагається підточити її, програвши в одному раунді, двох раундах і т. ін.

впливають з цієї ситуації. Відносний час президентських виборів, парламентських виборів та укладання конституції став предметом гострих суперечок у Польщі, й було ухвалено рішення провести президентські вибори до укладання конституції. А втім, припустімо, що спершу написано конституцію, як-от у Греції, або що відбулися вибори з у край непереконливими результатами, як-от в Іспанії.

Якщо кожен перебуває за Роулзовою завісою незнання, тобто якщо кожен знає дуже мало про свій політичний вплив за демократичних інституцій, що, можливо, утвердяться, всі вибирають максиміальний розв'язок: інституції, які запроваджують стримування й противаги і максимізують політичний вплив меншин і, еквівалентною мірою, роблять політику в край нечутливою до коливань громадської думки. Кожна з протиборчих політичних сил прагнучиме інституцій, які забезпечать гарантії від тимчасових політичних злигоднів, від несприятливих поворотів громадської думки, від негативних для себе змін альянсів⁷². У Швеції ліберали й демократи були готові дати гарантії, яких вимагали консерватори, як сказав речник консерваторів єпископ Готфрід Біллінг, він волів би мати «тверді гарантії й дальше розширення виборчого права, а не слабкі гарантії і обмежене виборче право»⁷³.

Отже, конституції, написані, коли співвідношення сил було ще неясне, напевне, протидіятимуть зростанню прибутків від влади, даватимуть гарантії тим, хто може програти, і зменшуватимуть ставки в конкурентній боротьбі. Вони з більшою ймовірністю спонукатимуть переможених змиритися з результатами і з більшою ймовірністю спонукатимуть їх брати участь у політичному житті. Тобто такі конституції з більшою ймовірністю чинитимуть стабілізаційний вплив у широкому діапазоні історичних обставин.

Отож гіпотетичні висновки, які можна перевірити на основі послідовних свідчень, такі. Інституції, запроваджені тоді, коли співвідношення сил невідоме або неясне, з найбільшою ймовірністю зберігатимуться за багатьох різних обставин. Інституції, запроваджені як тимчасові розв'язки, коли відомо, що співвідношення сил ще слід збалансувати, а різні групи відчувають велику прихильність до альтернативних розв'язків, можуть набути авторитету традиції, якщо їм пощастить проіснувати досить довгий період, але навряд чи вони існуватимуть дуже довго. І, нарешті, інституції, які закріплюють чийось минушу перевагу, напевне, проіснують стільки, скільки зберігатимуться умови, які породили їх.

⁷² Кілька прикладів міркувань за завісою незнання можна добачити в діяльності Конституційного конвенту 1789 року. Скажімо, згідно з нотатками Медісона, Джордж Мейсон висунув такий аргумент: «Ми повинні звернути увагу на права кожного класу людей. Я часто дивуюся байдужості верхніх верств суспільства до цього веління людяності й політики, вважаючи, що, хоч яке заможне їхнє життя і хоч яке високе їхнє становище, з плином літ обставини не тільки можуть цілком змінитися, а й напевне зміняться внаслідок дій нижніх класів суспільства. Отже, кожен егоїстичний мотив, кожне родинне почуття повинні рекомендувати таку систему політики, яка подбає про права і щастя найнижчих верств громадян не менш ретельно, ніж про права і щастя найвищих верств» (*Farrand M. The Records of the Federal Convention. 4 vols. – New Haven, Conn.: Yale University Press, 1966. – Т. І. – С. 49*). Цю цитату я завдячую Джонові Елстеру.

⁷³ Подано за вид.: *Rustow D. A. Op. cit. – С. 59*.

Суперечливі питання

Але треба розглянути ще один додатковий аспект. Ідучи за О'Доннелом і Шміттером, слід розрізнити демократизацію держави і демократизацію режиму. Перший процес стосується інституцій, другий – відносин між державними інституціями і громадянським суспільством⁷⁴.

Отже, кожна сила, що бореться з авторитаризмом, повинна придивитись до свого майбутнього становища за демократії. Всі вони мають об'єднатися проти диктатури, але повинні зберігати й розмежування між собою⁷⁵. Якщо вони поділяться надто рано, результатом, напевне, буде повторення досвіду Південної Кореї, де суперництво між двома антиавторитарними кандидатами на президентську посаду – суперництво, що було і особистим, і регіональним та економічним – забезпечило перемогу на виборах кандидатури, якого пов'язували з диктатурою⁷⁶. Якщо вони взагалі не поділяться, новий режим буде дзеркальним відображенням старого: не представницьким і не конкурентним. Це небезпека, з якою зіткнулися кілька східноєвропейських країн: революція скінчиться тим, що буде тільки антикомуністичною, а не демократичною⁷⁷.

⁷⁴ На думку цих авторів (Transition from Authoritarian Rule / Eds. G. O'Donnell, P. C. Schmitter. – Т. IV. – С. 73), режим – це «сукупність моделей, експліцитних чи ні, які визначають форми й канали доступу до головних урядових посад, риси гравців, які мають і які не мають такого доступу, та ресурси і стратегії, якими можна скористатися, щоб мати той доступ».

⁷⁵ Тому переговори про форму переговорного столу – аж ніяк не дріб'язкові чвари. Наявний режим має слушні підстави боятися поділу на дві сторони, бо за такої структури опозиція об'єднана. Польський розв'язок полягав у тому, щоб стіл був круглий. Угорці сконструювали трикутний стіл, але дотримувались восьмикутних розв'язків.

⁷⁶ Зауважмо, що в Іспанії демократична опозиція не могла об'єднатися аж до смерті Франко. Головною проблемою була участь комуністів (див.: Carr R., Fusi A. Z. P. Op. cit). Чилійська опозиція постала перед тими самими труднощами.

⁷⁷ Ситуація в кількох східноєвропейських країнах надто складна, бо будь-яка нова ліва партія неминує матиме у своїх лавах колишніх комуністів, проте союз із ними був би поцілунком смерті. В Польщі деякі групи у складі антикомуністичної коаліції, зумисне намагалися спровокувати розкол на лівих і правих, бо вони точно знали про виборчі наслідки для будь-якої групи, що назве себе лівою (див. редакційну статтю у вид.: *Tygodnik Solidarność* [Варшава]. – 1989. – 22 грудня). Своєю чергою, ті, кого зображували як лівих, були змушені відповідати, що в межах коаліції немає ніяких реальних поділів і немає жодної причини розколюватись і формувати численні політичні партії.

Зауважмо, що в Бразилії минуло п'ять років, перше ніж Партія демократичного руху Бразилії (ПДРБ) поділилася на ідеологічні течії. Попервах створений задля прикрашення авторитарного режиму, Демократичний рух був єдиним прикриттям для легальної опозиційної діяльності і як такий він став парасолькою для найрізноманітніших політичних сил. Ніхто не сумнівався, що цей штучний витвір розпадеться на свої природні частини, тільки-но політичні партії матимуть змогу існувати легально, і невдовзі він справді розпався, коли відколосся праве крило, ставши Народною партією (Partido Popular). Але цей поділ тривав недовго, і в своїй новій подібності ПДРБ перетворилася в найбільшу партію країни, сформувалися місцеві партійні машини, й ПДРБ виграла вибори аж до 1989 року.

Та сама дилема постає в модифікованій формі й після утвердження демократичних інституцій. Класична проблема опозиції за демократії – як сильно протестувати і якими засобами. Якщо опозиція не стає опонентом – не пропонує альтернатив і не обстоює їх завзято, – тоді представницька влада політичних інституцій – їхня спроможність мобілізувати й залучати – слабка⁷⁸. Демократія анемічна. Та якщо опозиція чинить енергійний спротив, демократія може опинитись під загрозою. Надто за важких економічних обставин непоступлива опозиція може створити некеровану ситуацію. Якщо щоразу, коли якась партія програє вибори або уряд ухвалює непопулярну політику, опозиція починає загальний страйк, демократичні інституції можуть бути ослаблені і виникають умови для втручання військових.

Можливо, найвиразніше цю дилему можна розглянути на прикладі пероністського руху в Аргентині. «Renovadores» [«відновителі»], прагнули стати партією, що бере участь у виборах, і звели свою тактику до виборчої та парламентської боротьби, тоді як ортодоксальне крило прагнуло лишитися «рухом» і боротися за «соціальну справедливість» усіма можливими засобами. Отож Убальдіні не вважав, що програш на виборах перешкодить Загальній конфедерації праці вдатися до загальних страйків, тоді як депутати-пероністи не ходили на засідання в Конгресі, коли гадали, що програють, не даючи таким чином зібрати кворум.

Одним з розв'язків цієї дилеми є політичні угоди: угоди між лідерами політичних партій (чи протопартій) про: 1) поділ урядових посад між собою не залежно від результатів виборів; 2) визначення головних політичних орієнтирів; 3) недопуску і, в разі потреби, репресії інших сторін⁷⁹. Такі угоди мають довгу традицію в Італії, Іспанії та Уругваї, і ця практика дістала назву *transformismo*. Угода, укладена в Пунто-Фіхо (Венесуела) 1958 року – приклад таких домовленостей. Згідно з цією угодою, три партії мали поділити урядові посади, здійснюючи політику, зосереджену на досягненні певних цілей за умов збереження приватної власності та вилучення комуністів із політичної системи. Ця угода мала великий успіх, посприявши організації демократичного чергування на урядових посадах.

Метою таких угод начебто є захист зародкових демократичних інституцій унаслідок зменшення інтенсивності конфліктів із приводу політичних курсів і кадрових питань. Якщо угоди про заснування інституцій визначають правила

⁷⁸ Оскільки в основі подальшої аргументації лежить певний конкретний погляд на представництво, дозвольте мені нагадати, як я інтерпретую представницький режим. Представницька система – це система, за якої: 1) існують незалежні організації; 2) вони внутрішньо поділені на лідерів і послідовників; 3) лідери мають спроможність а) покликатися на колективні ідентичності; б) контролювати стратегічну поведінку послідовників; в) карати за відступництво; 4) лідери – представники, тобто беруть участь у діяльності представницьких інституцій; 5) це представництво впливає на рівень добробуту їхніх послідовників. Організовані політичні сили беруть участь у функціонуванні демократичних інституцій, якщо вважають, що дії, здійснювані завдяки цим інституціям, впливають на їхній добробут.

⁷⁹ Вятр запропонував таку структуру для Польщі під назвою договірної демократії (*Wiatr J. J. Polska szansa*. – Krakow: Wydawnictwo Literackie, 1983; *його ж*: *Nie sposob zatrzymac lawiny*).

гри, а все інше полишають конкуренції, дані угоди стосуються сутності й виводять головні політичні питання за межі процесу конкуренції. Такі угоди визнають за потрібні для захисту демократичних інституцій від тиску, на який вони не можуть відповісти. Але зауважмо, що такі угоди здійсненні тільки тоді, коли партнери мають свої приватні вигоди від демократії; крім того, додаймо, що вони можуть мати такий вигравш, тільки усунувши інші сторони від конкуренції⁸⁰. Небезпека, притаманна таким сутнісним угодам, полягає в тому, що вони стають картелями посадовців проти претендентів на посаду, картелями, які обмежують конкуренцію, закривають доступ і розподіляють виграші від політичної влади серед учасників угоди. Демократія тоді перетворюється на приватний проєкт лідерів певних політичних партій і корпоративних об'єднань, стає олігополією, за якої лідери певних організацій таємно змовляються, щоб перешкодити участі інших сторін.

Підприємчі прибутки можуть бути неодмінною приватною винагородою тим, хто береться до демократичного проєкту. Крім того, демократичні інституції можуть бути нездатні розв'язати всі важливі конфлікти, що полягають у суспільстві, і тут слід звернути увагу на зумисне вилучення релігійних питань із конституційного процесу США. Всі демократичні системи створюють певні бар'єри для вступу, й виборча політика – напевне, найзахищеніша галузь у США. Але для зміцнення демократії роль конкуренції має полягати в ліквідації цих прибутків, а не в перетворенні їх на постійну ренту. Не слід забувати, що ціною успіху *Pacto de Punto Fijo* для Венесуели став найінтенсивніший партизанський рух у Латинській Америці. Недопуск вимагає примусу й дестабілізує демократичні інституції⁸¹.

Цей аналіз політичних угод був сформульований мовою економіки, ми говорили про прибуток як результат таємної змови. Проте страх перед поділами мотивований не тільки привидом реставрації авторитаризму й не тільки егоїстичною поведінкою політиків. Він притаманний демократії з ідеологічних причин.

⁸⁰ Коли скористатися термінологією попереднього розділу, такі угоди не можуть бути оборудками, бо немає третьої сторони, що накидає їх. Щоб бути стабільними, вони мають утверджувати рівновагу. Але угода про обмеження конкуренції є рівновагою тільки тоді, якщо вона ефективно перешкоджає всім іншим приєднуватися до неї. Джерело виграшу – монополія.

⁸¹ Головна проблема цієї гіпотези пов'язана зі США, де бар'єри для вступу були величезні, представницькі повноваження політичних партій мінімальні, а економічна нерівність дуже висока в порівнянні з іншими країнами, – і все це на тлі відносно низького рівня політичних репресій. Може з'явитися спокуса пояснити цю аномалію, стверджуючи, як-от деякі бразильці (*Andrade R. C. Op. cit.; Moises J. A. Sociedade civil, cultura politica e democracia: Descaminhos da transicao politica.* – У кн.: *A cidadania que nao temos / Ed. M. L. M. Covre.* – Sao Paulo: Edit ra Brasiliense, 1986) про свою країну, мовляв, у них слабке громадянське суспільство, а це, на мою думку, означає, що воно нездатне організуватись і пробити собі шлях до представницької системи. Але ж громадянське суспільство в США видається вкрай сильним, принаймні якщо ми віримо і в інші, крім виборів, різноманітні способи участі в політичному житті. Я підозрюю, що роль репресій у США історично була набагато більшою, ніж припускають стандартні інтерпретації, але я не маю ніяких послідовних свідчень, які підтвердили б цю думку.

Одна з причин полягає в раціоналістичному походженні демократичної теорії. Теорія демократії, що сформувалася протягом XVIII століття, вважала демократичний процес за процес раціональних міркувань, що веде до одностайності й зосереджується на тому, що начебто становить загальний інтерес. Якщо громадянство однорідне, а його інтереси гармонійні, тоді існує один і тільки один інтерес, що є і загальним, і раціональним. Згідно з таким поглядом на світ, усі поділи – це поділи суджень; немає таких конфліктів, які не можна було б примирити в процесі раціональних обговорень. Роль політичного процесу епістемологічна: він є пошуком істини. А стан консенсусу моральний: він є втіленням загального інтересу. Вищість демократії якраз і полягає в її раціональності. Отже, і Руссо, і Медісон боялися інтересів, пристрастей і «фракцій», що їх вони породжують; обидва вважали демократію за механізм досягнення угоди, з'ясування загального добра.

З огляду на таке ідеологічне походження постійні розбіжності думок, палкі конфлікти інтересів, процедурні суперечки часто вважали за перешкоди для раціональності. «Якби ж ми могли дійти згоди!» – ось де одвічна мрія тих, хто приголомшений галасом партійної політики, навіть якщо більшість політиків, закликаючи до раціональних обговорень, мають на увазі лише слова «Якби ж ви тільки погодилися зі мною!» Консенсус має вищий моральний статус, ніж постанови, ухвалені більшістю голосів чи на основі правил. Отже, намагання розв'язати конфлікти з допомогою згоди, урочистих домовленостей завжди наявні там, де політичні конфлікти, здається, виходять з-під контролю, де вони, як здається, загрожують демократичним інституціям.

Ще могутніший порив до одностайності притаманний країнам, що мають міцні традиції органічного погляду на націю, джерелом натхнення для якого часто ставав католицизм⁸². Якщо нація – організм, у цьому утворенні аж ніяк не можуть проступити поділи та конфлікти. Єдність нації органічна, тобто це даність, визначена наявними зв'язками. Нація – «живий соціальний організм, що має духовну своєрідність, зіперту на расову та історичну основу»⁸³. Ті, хто не відчуває себе частинкою національного духу, не можуть належати до нього, вони чужі організму нації. А якщо нація – організм, вона не може терпіти чужих елементів⁸⁴. Індивідуалізм і незгода – це свідчення неналежності.

⁸² Подальші параграфи є результатом кількох розмов з Гіллермо О'Доннелом про наші рідні країни – Аргентину і Польщу.

⁸³ *Dmowski R. Mysli nowoczesnego polaka / 8th ed.* – Warsaw: Wydawnictwo Grunwald, 1989. – С. 71. Роман Дмовський був духовним і політичним лідером польських націонал-демократів до 1939 року. Восьме видання основоположної праці Дмовського «*Muynli nowoczesnego polaka*» («Думки сучасного поляка»), написаної 1903 року, вийшло в Польщі 1989 року.

⁸⁴ Ця мова органічної теорії набула лихої слави в Аргентині; див. кілька прикладів у вид.: *O'Donnell G. Argentina, de nuevo.* Я пригадую одну промову командувача армії за президента Альфонсіна 1988 року: «Ми – імунна система, яка захищає націю від вірусу підривної діяльності» (Página 12 [Буенос-Айрес]. – 1988 (вересень). Під час недавнього обговорення в польському парламенті питання про аборти сенатор Качинський, лідер проваленсівської партії, заявив: «Усі добрі поляки проти абортів», і ті, хто підтримує їх, – «погана частина нації» (Libération. – 1990. – 1 жовтня. – С. 19).

Як довів О'Доннел⁸⁵, уявлення про органічну єдність інтересів спонукає всі політичні сили боротися за монополію представництва «національних інтересів». Адже політичні сили не вважають себе за партії, які представляють конкретні інтереси й конкретні погляди, – партії, протиставлені представникам інших інтересів та проєктів. Оскільки нація – єдине тіло з єдиною волею, кожна політична сила намагається стати єдиним представником нації, прагне вбратися в шати *el movimiento nacional*. А оскільки тут немає конфліктів, які можна було б розв'язувати конкуренцією відповідно до правил, демократія править тільки за можливість боротися за монополію представництва національних інтересів.

Католико-націоналістична ідеологія активна в багатьох країнах, і саме ця ідеологія правила за мотив боротьби з комунізмом для багатьох, та аж ніяк не всіх, східноєвропейських дисидентів. Чимало з них розривалися між боротьбою з комунізмом і боротьбою з націоналістично-релігійною ідеологією, що була єдиною реальною політичною силою, спрямованою проти комунізму⁸⁶. Незважаючи на те, що Вацлав Гавел красномовно вихваляв підривну силу правди, духовною силою, яка віддавна живила джерело опозиції до комунізму, було не прагнення свободи (на відміну від прагнення незалежності від СРСР), а релігія і націоналізм, ба навіть історично конкретна амальгама релігії та націоналізму⁸⁷. Відновлення політичного впливу церкви⁸⁸, спалахи націоналістичних ідеологій та етнічних конфліктів, вибух антисемітизму – все це симптоми живучості ідеологій органічності в Східній Європі.

Отже, прагнення консенсусу мотивоване не тільки егоїстичними міркуваннями. Демократія закликає до конкретної форми застигlosti поглядів: упевненості, що тільки один результат – найкращий для всіх, раціональний. Рішення, ухвалені більшістю голосів або на основі правил, не мають *prima facie** раціональності. Повсякденна реалізація демократичної політики – не спектакль, що виповнює шанобливості, а безкінечні суперечки дріб'язкових амбіцій, риторика, з метою приховати і ввести в оману, тіньові зв'язки між владою і грішми, закони, що навіть не претендують на справедливість, політика, яка зміцнює привілеї. Такий досвід надто прикрий для людей, що ідеалізували демократію в боротьбі з авторитарними утисками, людей, для яких демократія була заборо-

⁸⁵ O'Donnell G. *Argentina, de nuevo*. – Sao Paulo: CEBRAP, 1989 (рукопис).

⁸⁶ Найпромовистіші й найразючіші свідчення напруги, яку породжувала ця дилема, див. у мемуарах Я. Куроня: *Kuron J. Wiara i Wina: Do i od komunizmu*. – Warsaw: Niezależna Oficyna Wydawcza, 1990.

⁸⁷ Гавел, на мою думку, спутав підривну роль правди в режимах ритуалізованої мови з відданістю свободі слова з боку тих, хто висловлював свою правду в боротьбі з тими режимами. Слова «Ми нація, і в нас є власна культура» за комунізму означали протест проти радянського панування; натомість за демократії вони можуть означати, що ті, хто відкидає цю культуру, не мають права говорити. Не слід забувати, що всюди, крім Чехії, політична культура, яку комуністи придушили після Другої світової війни, була націоналістично-релігійно-авторитарною амальгамою, що в міжвоєнні роки посприяла формуванню кількох диктатур. За комуністичного панування та культура була заморожена й не мала шансу розвинути у бік демократії, як-от у Франції, Італії та Фінляндії. І саме ця культура великою мірою була розморожена восени 1989 року.

* На перший погляд (*латин.*).

неним раєм. Коли рай стає повсякденним життям, неминуче постає розчарування. А звідси і спокуса одразу зробити все прозорим, зупинити чвари, замінити політику адмініструванням, анархію – дисципліною, здійснювати раціональні дії, – і це спокуса авторитаризму.

Висновки

Увесь цей аналіз менш переконливий, ніж хотілося б. Дозвольте мені підсумувати найголовніші гіпотези.

По-перше, там, де старий режим веде переговори про свій відхід від влади, оптимальна стратегія демократизації непослідовна: *ex ante* вона вимагає компромісів, а *ex post* – рішучості. Переходи до демократії через переговори про відхід від влади лишають інституційні сліди, й найглибший серед них – незалежність збройних сил. Ці сліди можна стерти, але переходи до демократії проблематичніші й триваліші в країнах, де вони є результатом досягнених у процесі переговорів угод зі старим режимом. Цей перехід був довшим у Бразилії, ніж в Аргентині, тривалішим у Польщі, ніж у Чехословаччині. А там, де збройні сили лишилися незалежними від цивільного контролю, військове питання є постійним джерелом нестабільності для демократичних інституцій.

По-друге, видається, що вибір інституцій під час недавніх випадків переходу до демократії значною мірою був випадковим, визначеним цілком зрозумілим бажанням якомога швидше покласти край найголовнішим конфліктам. Є підстави вважати, що інституції, запроваджені як тимчасові розв'язки, мають саме такий характер. Отже, слід сподіватися, що в нових демократіях відбудеться затяжний конфлікт із приводу головних інституцій; політичні сили, що зазнали поразки внаслідок взаємодії тих інституцій, раз по раз повертатимуть на політичний порядок денний питання про інституційну структуру.

І, нарешті, нас не повинна спокушати демократична риторика деяких сил, що успішно приєдналися до опозиції до конкретних авторитарних режимів. Не всі антиавторитарні рухи продемократичні, деякі стають під гасла демократії тільки на те, щоб проковтнути і авторитарних опонентів⁸⁹, і своїх союзників у

⁸⁸ Банальні річ – наголошувати на впливі католицької церкви в Польщі. Але це дивний феномен. Хоча політично церква і справді найвпливовіша, як моральна сила вона неефективна. В Польщі здійснювали контроль за народжуваністю, були дуже поширені аборти, існував високий рівень розлучень, зростав алкоголізм, тривожно збільшувалася кількість злочинів – тут важко добачити вплив церкви на повсякденну моральну поведінку. А ситуації, коли церква має політичний, але не моральний вплив, цілком природно ведуть її до якоїсь авторитарної позиції: не досягши чогось переконанням, вона надолужує примусом. Перед розлученням створили перешкоди, звелівши справи про розлучення розглядати в судах вищої інстанції; під час літніх вакацій міністр освіти видав указ про запровадження релігійного навчання в дитячих садках, початковій і середній школі; аборт був оголошений злочином.

⁸⁹ Чи слід колишніх членів номенклатури позбавляти політичних прав без належної правової процедури в кожному окремому випадку? Чи слід їх виганяти з лав бюрократії? В усіх східноєвропейських країнах заклики здійснити чистку мали широку народну підтримку. Та чи сумісні такі чистки з верховенством права? Ось як сказав недавно у промові Адам Міхнік, удавшись до майже Дантонових інтонацій: «Позбавляючи інших політичних прав, ми забираємо їх у себе» (Віденський семінар з

боротьбі зі старим авторитарним режимом. Пошук консенсусу – це часто не більше ніж маскування нової авторитарної спокуси. На думку багатьох, демократія репрезентує безладдя, хаос, анархію. Як зазначив Маркс ще 150 років тому, партія, яка захищає диктатуру, – це партія порядку⁹⁰. Страх перед невідомим не обмежується силами, пов'язаними за старим режимом.

Демократія – царина невизначеності, майбутнє не записане на скрижалях. Конфлікти вартостей та інтересів притаманні всім суспільствам. Демократія потрібна саме тому, що ми не можемо дійти згоди. Демократія – це тільки система розв'язку конфліктів, не вбиваючи одне одного; це система, за якої є відмінності, конфлікти, переможці та переможені. Конфліктів немає тільки в авторитарних системах. Ніяка країна, де якась партія набирає 60 % голосів двічі підряд, не є демократією.

Як погодиться кожен, можливе збереження нових демократій значною мірою залежить від їхніх економічних успіхів. Оскільки чимало демократій виникли за умов безпрецедентної економічної кризи, економічні чинники працюють проти збереження демократій. Але перш ніж ми зможемо проаналізувати взаємодію політичних та економічних чинників, слід дослідити варіанти вибору, пов'язані з економічними системами.

Додаток: підходи до вивчення переходів

Використаний вище підхід – тільки один з кількох можливих. А оскільки методи впливають на висновки, може виявитись корисним порівняти цей підхід з альтернативними підходами. Але мій намір полягає не в перегляді різних масивів літератури, що використовують конкретні підходи, а тільки у висвітленні головної логіки тих альтернатив.

Останнє питання при вивченні переходів до демократії пов'язане з характером системи, що постає як кінцевий стан. Чим скінчиться процес – демократією чи диктатурою, новою або старою? Чи стабільна нова демократія? Які інституції формують її? Чи веде вона до свободи індивіда та соціальної справедливості? Саме на ці питання ми й намагаємось відповісти, вивчаючи переходи до демократії.

Щоб надати нашому аналізу певного стилю, дозвольте мені називати систему, що формується як кінцевий стан переходу, терміном, узвичаєним у Бразилії: *Nova Republica*, нова республіка. Дослідження переходів до демократії намагаються пояснити риси цієї нової республіки.

Вихідним пунктом є авторитарний статус-кво, що передує їй, старий режим, а можливо, й соціальні умови, які посприяли формуванню цієї авторитарної сис-

---

питань демократизації в Східній Європі, червень 1990 року). Найкращий розгляд цього питання можна знайти у вид.: *Vence G. Political Justice in Post-Communist Societies: The Case of Hungary*. – Eptvos Lorand University of Budapest, 1990.

⁹⁰ Коли звернутися до наших сучасників, то Мілош Якеш, прихильник твердої лінії і перший секретар Комуністичної партії Чехословаччини, звинувачував організаторів демонстрацій у Празі в «намаганнях створити хаос і анархію» (*New York Times*. – 1989. – 21 листопада). Те саме говорив і Еріх Хонекер, а також кілька опонентів Горбачова на Пленумі ЦК КПРС у лютому 1990 року.

теми, – старому суспільству⁹¹. Отже, перехід відбувається від старого режиму до нової республіки.

Що ж, один підхід, який, напевне, був домінантним до кінця 1970-х років, полягав у кореляції рис вихідного пункту з рисами кінцевого стану. Цей підхід загалом відомий як макроісторична порівняльна соціологія, й до основоположних праць у даній царині належать дослідження Мура⁹² й Ліпсета та Рокана⁹³. Метод, характерний для цього підходу, – індуктивне пов'язування результатів, як-от демократія чи фашизм, з початковими умовами, наприклад аграрною класовою структурою. Згідно з таким формулюванням, результат визначений тільки вихідними умовами, тож історія відбувається й ніхто ніколи нічого не робить.

Цей підхід утратив велику частину своєї популярності, коли на історичному обрії замаячила можливість демократизації – спершу в Південній Європі, а потім на півдні Латинської Америки. Причина, я думаю, була передусім політична. Просто даний підхід був надто детерміністським, щоб зорієнтувати діяльність політичних гравців, які не могли не вірити, що успіх демократизації повинен залежати радше від їхніх стратегій і стратегій їхніх опонентів, ніж бути визначеним раз і назавжди минулими умовами⁹⁴. Бразильці не бачили сенсу в тому, щоб думати, ніби всі їхні зусилля нічого не варті внаслідок аграрної класової структури їхньої країни, а іспанським демократам 1975 року видавалося сміховинним, що майбутнє їхньої країни визначене раз і назавжди відносним часом індустріалізації й запровадження загального виборчого права для чоловіків. Макроісторичний підхід був непривабливим навіть для тих учених-активістів, які не визнавали інтелектуальних припущень мікроісторичного погляду, бо він прирікав їх на політичну імпотентність.

З розвитком подій змінювались і думки дослідників про них. Перша сукупність питань пов'язана з впливом різних рис старого режиму на характер переходу. Переходи до демократії були класифіковані як різні «способи». Зокрема крах авторитарного режиму відрізняли від – цей термін з цілком слухних причин був іспанським – *«ruptura pactada»*, розриву, визначеного переговорами. Перегляд великого масиву літератури, присвяченого цій темі, доводить, на мою думку, що ці дослідження дали невеликі результати: виявилось, що дуже важко знайти спільні чинники, які посприяли лібералізації в різних країнах. Деякі авторитарні режими зазнали краху після тривалих періодів економічного процвітання, деякі – після гострих економічних криз⁹⁵. Деякі режими були вразливі до іноземного тиску, інші успішно використовували цей тиск, щоб згур-

⁹¹ До цих соціальних чинників мою увагу привернув Філіп Шміттер.

⁹² Moore B., Jr. *Social Origins of Dictatorship and Democracy*. – Boston, 1965.

⁹³ Lipset S. M., Rokkan S. *Party Systems and Voter Alignments: Cross-national Perspectives*. – New York: Free Press, 1967.

⁹⁴ Пригадую, як я був вражений, коли працю Барингтона Мура навіть не згадали 1979 року під час першої зустрічі учасників проекту демократизації О'Доннела–Шміттера.

⁹⁵ Я вважаю, що ретельніший аналіз однаково може довести, що економічні чинники справляли якийсь однаковий вплив: лібералізація відбувається тоді, коли після тривалого періоду зростання виникає економічна криза. Можливо, в нас просто не досить прикладів, щоб можна було обґрунтувати індуктивно висунуті результати.

тувати лави під націоналістичними гаслами. Проблема, перед якою постають ці дослідження, – й масив праць про Східну Європу забезпечує тут нові ілюстрації, – полягає в тому, що легше пояснити *ex post*, чому якийсь конкретний режим «мав» упасти, ніж спрогнозувати, коли він упаде. Просто соціологія має не дуже великі успіхи в розмежуванні основних структурних причин і сприятливих умов. І хоча пояснення на основі структурних умов задовільні *ex post*, вони безвартісні *ex ante*, бо ціною навіть за невеличку помилку, пов'язану з визначенням миті, коли станеться крах, часто стає людське життя. 1975 року, за рік до свого кінця, режим Франко ще страчував людей.

Підхід О'Доннела–Шміттєра⁹⁶ полягав у зосередженні на стратегіях різних гравців і поясненні результатів як наслідків тих стратегій. Причиною засвоєння такого підходу, можливо, було те, що чимало учасників проекту О'Доннела–Шміттєра були провідними постатями в боротьбі за демократію і прагнули зрозуміти наслідки альтернативних напрямів дій. Хоча цей підхід зосереджувався на стратегічному аналізі, він не став переймати формалістичного, антиісторичного підходу, притаманного абстрактній теорії ігор. Оскільки макромова класів, їхніх союзів та «угод про панування» була тієї пори домінантною, результатом був інтуїтивний мікропідхід, часто викладений макромовою.

Головний висновок підходу О'Доннела–Шміттєра полягав у тому, що характер переходу визначає риси нового режиму, а конкретніше, якщо збройні сили не розпалися, успішний перехід може відбутися тільки в результаті переговорів та угод. Політичний висновок полягав у тому, що продемократичні сили повинні бути розважливі; вони мають бути готові піти на поступки в обмін на демократію. Звідси випливало, що демократія, яка є результатом *ruptura pactada*, неминуче консервативна в економічному та соціальному аспектах.

Тільки-но демократія утвердилася в кількох країнах, ці висновки стягнули на себе звинувачення, що вони надміру консервативні. Такі ретроспективні оцінки дуже легко підтримувати, надто спостерігачам, що знайшли собі безпечну криївку в стінах північноамериканських університетів. Адже для багатьох провідних постатей головне політичне питання тієї пори полягало в тому, чи вони повинні одночасно боротися й за політичні, й за економічні перетворення, а чи тільки за політичні питання. Чи повинні вони боротися й за демократію, і за соціалізм одночасно, а чи за демократію слід боротись як за самодостатню мету? Й та історично адекватна відповідь, яку дістали в процесі своєї політичної практики більшість сил, була категоричною: демократія – незалежна вартість, варта тих економічних та соціальних компромісів, на які доводиться йти, щоб утвердити її. Ця проста наука стала наслідком жорстокості військових режимів в Аргентині, Чилі та Уругваї: будь-що було кращим за масові вбивства і тортури, що їх здійснювали ті режими.

І справді, в ретроспективі видається, що головне питання не політичне, а емпіричне: чи правда, що характер переходу визначає остаточний результат? Як свідчить мій аналіз, перехід, здійснений завдяки переговорам про відхід від влади, справді полишає інституційні сліди, надто коли він ставить демократію під опіку незалежних військових. Що ж, по-перше, ці сліди можна поступово

⁹⁶ Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies.

стерти. В Іспанії демократичні уряди, змінюючи один одного, поступово та ефективно усували залишки франкізму і ставили військових під контроль цивільних; у Польщі розвиток співвідношення сил мало-помалу ліквідував більшість слідів Матдаленської угоди. По-друге, я бачу напрочуд мало свідчень, що риси «нової республіки» справді відповідають або рисам старого режиму, або характеру переходу. Напевне, саме в цьому й полягає неадекватність мого аналізу, бо ми ще тільки на початку появи достатньої кількості прикладів, щоб можна було здійснити послідовні емпіричні дослідження. Проте я можу запропонувати принаймні дві причини, чому нові демократії повинні бути більш схожі між собою, ніж умови, які породили їх.

По-перше, має значення час. Те, що недавні переходи до демократії накопились, мов хвиля, свідчить, що вони відбулися під впливом однакових ідеологічних та політичних умов, що існували у світі. Крім того, відіграє свою роль і передача певних рис. Одночасність сприяє однорідності: нові демократії вчать-ся від уже утверджених і одна від одної.

По-друге, наш культурний репертуар політичних інституцій обмежений. Незважаючи на дрібні відхилення, інституційних моделей демократії дуже мало. Демократії – це системи, що мають президентські, парламентські або змішані системи врядування; проводять періодичні вибори, які підтверджують угоди між політиками; мають вертикальну організацію інтересів і не мають майже ніяких інституційних механізмів для прямого контролю над бюрократією з боку громадян. Звичайно, існують важливі відмінності між типами демократії, але немає такого розмаїття типів, яке можна було б порівняти з розмаїттям умов, за яких відбуваються переходи до демократії.

Отже, те, куди йде людина, важить не менше, ніж те, звідки вона вийшла. Переходи, які ми аналізуємо, відбуваються від авторитаризму, й риси старих режимів справді формують характер і напрям цих переходів. Але переходи відбуваються до демократії, і ця мета сприяє зближенню шляхів до демократії.

Лоуренс Вайтхед

Аналітики переходів до демократії повинні намагатися розібратись у плутаному розмаїтті подій, що відбулись у проміжку між крахом авторитарного правління і формуванням його демократичного наступника. Протягом цього обмеженого періоду ціла низка доти не відомих або маргінальних політичних діячів могли вдаватися до практично необмеженого діапазону експериментів. Створення повної картини переходу до демократії з допомогою додавання цих усіх складових елементів вимагало б опрацювання величезної маси подробиць, більшість яких у ретроспективній оцінці може видатись недоречною. Навіть там, де аналітик наперед успішно визначає провідних діячів і найперспективніші стратегії, непередбачуваність, характерна для більшості переходів до демократії, означає: сформульовані досі часткові думки та висновки нездатні пояснити увесь процес.

Ось чому дослідники вдавалися до порівнянь, аналогій і моделей, щоб виробити структуру для процесів, які, здається, майже неможливо зрозуміти, поки вони відбуваються, навіть коли в ретроспективі вони можуть стати цілком збагненими. Дехто уподібнював переходи до демократії до гри в шахи на багатьох дошках. До інших порівнянь належать «домовленості еліт», «плекання інституцій» і навіть потік океанських хвиль.

У цій статті я б хотів запропонувати одну альтернативну структуру. На мій погляд, складна динаміка, мінливість порядку денного й різноманітні взаємодії, що характеризують переходи до демократії, можна найкраще об'єднати й зосередити у фокусі, покликаючись на аналогію з театром. Кожен перехід до демократії дотримується логіки публічної драматичної вистави. Драми, як і гра в шахи, а також багато переходів до демократії, починаються у конкретно визначеній точці, конденсують досить складну й часто несподівану оповідь в обмеженому хронологічному просторі, а потім досягають миті розв'язки, яка кристалізує значення того, що відбувалося доти: драма закінчується; гра в шахи програє або виграна; демократичні інституції засновані¹.

¹ Ретроспективно деякі переходи до демократії можна вважати за відносно упорядковані процеси, утримувані в передбачуваних межах завдяки мовчазній або експліцитній співпраці головних учасників боротьби за владу, ідентичності та ресурси яких були очевидні з самого початку. Але навіть такі «домовлені» переходи, поки вони

Отож ми маємо принаймні певну аналогію. Але чи маємо ми інтерпретаційну структуру, варту наших зусиль?

Більшість усталених порівнянь і аналогій у сфері досліджень демократизації були цілком продуктивні. Проте кожній аналогії властиві свої конкретні припущення і міцно вкорінені упередження. Скажімо, якщо вважати, що демократизація – це здебільшого домовленість еліт, тоді де серед широкого загалу ми знайдемо елементи переконаності та готовності йти за лідерами, – елементи, потрібні для формування в масі громадян розуміння й підтримки досягнутих угод? А якщо демократизація – передусім «плекання інституцій», тоді чому ми прагнемо, щоб державні діячі були ще й добрими промовцями? Якщо демократизацію вважати за розгортання складної багаторівневої гри в шахи, тоді як «гросмейстери» здійснюють моніторинг і керують рухами всіх «фігур» на шахівниці?² Якщо демократизація відображає зсув тривалої рівноваги впливу різних класів, то як ця зміна основоположних умов виявляється у стратегії і взаємодії окремих постатей, які ухвалюють рішення, та їхніх послідовників? Чи можна дії цих політичних гравців надійно спрогнозувати на основі їхнього класового походження, а чи треба, крім того, розглянути їхні особисті погляди та мотиви?

На мою думку, навіть теорію раціонального вибору, що нині така впливова в політології, можна класифікувати як порівняння або спрощену аналогію. Хоча ця інтерпретаційна структура може бути загальніша й сильніша, ніж згадані вище, вона теж увиразнює певні види зв'язків і відкидає інші. Головним джерелом натхнення для цієї структури є модель економічної людини в класичній і неокласичній економічній теорії. Цю аналогію можна вдосконалити і пристосу-

---

відбуваються, містять у собі заряд драматичної напруги. Як і циркові виступи на линві, вони можуть бути ретельно завченими і прогнозовано успішними, але глядачі зосереджують свою увагу на можливостях невдачі, й зірки циркового мистецтва досягають успіху тільки завдяки тому, що добре знають про наслідки неуважності.

² 1866 року Джордж Еліот опублікував наступний коментар на проблему принципала й агента, вживши слова, які, здається, надто добре пасують до недавніх дискусій у літературі про демократизацію. «Цікаво, якою була б гра в шахи, якби всі шахісти мали пристрасті та інтереси більш-менш дріб'язкові й лукаві; якби, скажімо, ви не тільки не мали впевненості в ходах фігур свого суперника, а й були трохи невпевнені й у своїх власних фігурах; якби, наприклад, ваш кінь міг хитрощами перескочити на нову клітинку, якби ваш слон, невдоволений вашою рокіркою, міг виманити ваших пішаків з їхніх місць або якби ваші пішаки, ненавидячи вас тому, що вони пішаки, могли покинути призначені їм пости, наразивши вас на несподіваний шах, а то й мат. Ви могли б бути найякшеголовішим дедуктивним мислителем, проте вам могли б завдати поразки ваші власні пішаки. Ймовірність поразки стане ще більшою, якщо ви зарозуміло покладаєтесь на свою математичну уяву і зневажливо поглядаєте на свої несамовиті фігури. Проте ці уявні шахи легко порівняти з грою, в яку людині доводиться грати проти свого ближнього з іншими ближніми за свої інструменти. Вона вважає себе за розважливу, можливо, тому що не довіряє ніяким іншим зв'язкам, крім егоїзму, але єдиний егоїзм, на який вона може безпечно покластися, – це той, що видається таким розумові, яким вона скористається чи яким керуватиме. Чи може вона коли-небудь бути впевнена в цьому?» (*Eliot G. Felix Holt, the Radical*. – Harmondsworth, Eng.: Penguin, 1972. – С. 323).

вати, щоб створити ширші концепції раціональності й вільніші теорії обрахунків та егоїзму, а отже, охопити ширший діапазон соціально-політичних феноменів, але вона вразлива до тих самих принципів критики, що й інші, вже обговорені порівняння.

Коли аналіз на основі теорії раціонального вибору застосовують до демократизації, цілком легітимно запитати, які аспекти будуть увиразнені і які, напевне, стануть приховані внаслідок використання цієї конкретної інтерпретаційної структури і якою видається ця структура в порівнянні з альтернативними структурами чи аналогіями. А конкретніше, якщо демократія – це і система правил гри, і нормативний ідеал, чи може теорія раціонального вибору пояснити ті імпульси до дій, що виникають завдяки ентузіазму поривань до ідеалу, на відміну від імпульсів, які виникають на основі обрахованого егоїзму, пов'язаного зі створенням правил? Чи може вона пояснити, чому ті, хто спроможний вдатись до насильства, інколи вибирають відмову від найбезпосередніших інструментів власного самоутвердження й по-новому визначають свої цілі, роблячи їх привабливими для своїх колишніх ворогів і жертв? Доклавши великих зусиль і вигадливості, теоретики раціонального вибору справді намагалися тонко настроїти свою інтерпретаційну структуру, щоб узяти до уваги ці вирішальні риси. Але великі зусилля, яких вимагає такий захід, дають змогу припустити, що дане конкретне порівняння може бути не дуже придатним для цього завдання.

Демократизація як драма

Звернімося тепер до ідеї, що перехід до демократії можна вважати за публічну драматичну виставу і що ця спроба обміркувати процес переходу до демократії принаймні досить перспективна, щоб заслуговувати на дальший розвиток і порівняння з уже ustalеними конструкціями. Зокрема, дозвольте мені повернути увагу до аспектів, у яких цей засіб пояснення заохочує нас придивитися до тих рис демократизації, які найважче пояснити з допомогою вже названих структур, – до таких її особливостей, як конфлікт між різними нормами, роль лідерів, переконування (зокрема його зв'язок із насильством), зв'язок між напругою оповіді та розв'язкою, плин драматичного часу, пояснення мотивів і розвитку характерів, а також зв'язок між публічною виставою і приватними особами. Як на мене, це питання, які раз по раз постають у порівняльному аналізі переходів до демократії, і всі вони мають великий вплив на характер і тривалість процесів, що відбуваються після переходу до демократії, – процесів соціалізації задля визнання (чи відкидання) нового демократичного режиму.

По-перше, будь-яка зміна режиму драматизує закладений глибше конфлікт між нормами. Поступових змін можна домогтися тихцем, не приваблюючи великої уваги, але системні зміни на загальнодержавному рівні слід оприлюднювати і палко обстоювати, щоб подолати увесь опір, інерцію і скепсис, що інакше могли б перешкодити їм. Окремі вади й загальну неспроможність *ancien regime* слід згромадити в докладне звинувачення. Тих, хто звичайно стоїть осторонь від суспільних справ, треба переконати: йдеться про такі широкі принципи, що й вони теж повинні брати участь. Треба не тільки гостро звинуватити минуле, а й зосередити громадську увагу на переконливому образі якоїсь кра-

щої альтернативи й обстоювати його так, щоб прихилити народ. Крім того, задля заохочення до активної участі багатьох звичайно пасивних глядачів слід запропонувати більш-менш переконливу оповідь про ясний шлях від затаврованого минулого до бажаного майбутнього. Принаймні в цьому аспекті початок переходу до демократії досить близько нагадує постановку драми.

А тепер розгляньмо роль лідерів у цьому заході. В усіх інших згаданих вище інтерпретаційних структурах це залишкова категорія, яка стає на заваді. Натомість західна драматична традиція віддавна зосереджувалася здебільшого на дослідженні та поясненні рис і помилок різноманітних політичних лідерів. Кожен, хто стежить за публічною кар'єрою Нельсона Манделі, Аун Сан Су Чі, Вацлава Гавела та багатьох менш видатних постатей сучасних процесів демократизації, добачить такі повторювані теми, як боротьбу, ізоляцію, неохитність і символічну реалізацію задумів, – теми, що є звичайним матеріалом таких драм.

Ми повинні звернути увагу не тільки на героїчні зусилля, що їх здійснюють демократичні лідери. Адже є й ті, хто пристав до демократичного руху на пізніх етапах, є випадкові лідери й постаті, які породжують сподівання, дарма що цілковито нездатні виконати їх. З огляду на значний елемент випадковості, притаманний більшості переходів до демократії, для динаміки процесу дуже велике реальне значення має те, який тип лідерів переважає. Несподівана смерть тільки-но обраного президента Танкредо Невеса 1985 року серйозно дестабілізувала перехід Бразилії до демократії, а брак харизми і схильність до бюрократизму президента Ернесто Седильйо серйозно перешкодили перспективам Мексики. Порівняльна політологія повинна охоплювати обговорення та оцінку й цього виміру демократизації, хоч що можуть казати про це завдання соціологі-пуристи. І, як і в будь-якій добрій політичній драмі, провідних опонентів демократії слід виразно охарактеризувати – і для з'ясування нормативних принципів, про які йдеться, і для пояснення результатів.

Найсуттєвіший аспект політичного проводу – спроможність переконувати, ба навіть надихати інших. Тут йдеться не просто про звернення до їхнього безпосереднього егоїзму чи про погрозу примусом. Лідер повинен мати ораторські здібності, тонко відчувати мелодику мови, бути спроможним оцінювати настрої аудиторії, створювати образи можливого майбутнього й відвертати увагу від нездоланних перешкод. Одне слово, лідерство вимагає широкого діапазону здібностей. Надто слушне це твердження у випадку відносно спонтанних і неструктурованих дій, часто потрібних у процесі переходу до демократії. Хіба можна забути Бориса Єльцина, що вдерся на танк перед «Білим домом» (штаб-квартирою Верховної Ради Росії) в серпні 1991 року?

У принципі можна сподіватися, що будь-який теоретик, зосередившись на роді діяльності й вибору, а не на структурних обмеженнях і детермінантах, визнає провідну роль властивих лідерів здібностей і вміння переконувати. Цікаво, що теорія раціонального вибору не дає змоги з'ясувати саме ті риси соціально-політичної діяльності, які найпотрібніші, аби прихилити народ і надихнути його на новачі. Властиве цій теорії зuboжене пояснення мотивів політичних гравців схильне зводити діяльність лідера в найкращому разі до функцій простого брокера. Але під час переходу до демократії, надто коли обговорювані політичні вибори стосуються таких визначальних питань, як тип режиму і

правила гри, гравцям повинні давати настанови, заповняти та переконувати їх авторитетні й переконливі лідери. Задовільне пояснення демократизації навряд чи може обійтися без аналізу, як постають такі лідери і які методи вони використовують для формування виборів інших людей. Уявлення про демократизацію як драму якраз і привертає нашу увагу до цього суттєвого аспекту.

Звичайно, спосіб, яким такі питання подають у драмі, відрізняється від безпосереднього викладу, якого сподіваються від лекції. В театрі увагу глядачів привертають завдяки розгортанню оповіді. Здебільшого там трапляються несподівані повороти сюжету, що приковують увагу глядачів і спонукають їх до емоційного ототожнення з героями. Напруга розповіді увиразнює конфлікт норм і живить прагнення глядачів дочекатися задовільної розв'язки. Напруга, непередбачуваність і драма переходу до демократії десь так само діють і на її учасників. Немає ніякої впевненості в щасливому кінці, процес переходу сповнений несподіванок, нових і невипробуваних героїв і навіть трагічних поворотів сюжету. Суто раціоналістична розповідь про мотиви неспроможна передати, як учасники політичної трансформації втягуються в дію, принаймні тимчасово гальванізовані сподіваннями і страхами, які спонукають до активнішої участі, що їй годі зрозуміти тим, хто звик користуватися плодами чужих зусиль. Порівняння з театром допомагає заповнити цю прогалину в поясненні мотивів – і завдяки взаємодіям, зображеним на сцені, й завдяки ототожненню, що виявляється у глядачів.

Драматичний час і потреба катарсису

Головна причина, чому драматична вистава може так захоплювати, полягає в тому, що вона конденсує широку й символічно наснажену оповідь до часових рамок єдиного й неперервного перегляду. Натомість соціальні процеси, властиві реальному життю, тривають набагато довше, їх часто переривають події та епізоди, що відвертають увагу. Навіть найкоротші переходи до демократії відбуваються протягом тижнів, а то й місяців, більшість триває кілька років і навіть довше. Навіть якщо й так, відбувається прискорення темпу – ми бачимо початок, розгортання, а потенційно й закінчення, – і тому перехід до демократії набуває більшої самодостатності, а отже, й більшої подібності до театральної вистави, а не до рутинної політики. Коли крах старого режиму прискорюється, здебільшого настає період, коли час немов стискається і багато подій, здається, відбувається дуже швидко. Такі епізоди ніколи не можуть тривати дуже довго, бо напруга й непевність були б нестерпні. Ці стиснуті епізоди політичної драми можна плідно проаналізувати за аналогією з ритмами театральної вистави³.

У процесі переходу до демократії дуже важко обійтися без стадії катарсису. Деякі демократичні лідери вважають, що мають таке ясне розуміння бажаної кінцевої мети, що, на їхню думку, можна б було безпосередньо перейти від повалення авторитарного режиму до вже сформованої зміцненої демократії, оминувши драматичну напругу й непевність перехідного періоду, яка не дає зосередити

³ Див.: *Schmitter P. C., Santiso J. Three Temporal Dimensions to the Consolidation of Democracy* (мімеографічне видання, лютий 1997 року).

тись. Скажімо, чимало лідерів керівної в Мексиці Інституційно-революційної партії разом із більшістю тих, хто стоїть за ними у США, вважали, що такий швидкий перехід матиме велику прихильність на південь від Ріо-Гранде⁴. Натомість я стверджую, що без катарсисного періоду колективних міркувань (які мають пройти крізь певні логічні стадії, щоб досягти послідовності оповіді) не вдасться демонстративно відкинути звичаї і припущення, що характеризують авторитарний режим, і очистити шлях до колективно визнаного утвердження якоїсь демократичної альтернативи. Як глядачі потребують вистави, щоб за-своїти драму, так і громадяни потребують очевидного переходу до демократії, щоб засвоїти нові правила політичної гри.

І, нарешті, як аналіз на основі теорії раціонального вибору зосереджується на поясненні спостереженої поведінки соціальних гравців, так і театральна структура інтерпретації привертатиме увагу до розуміння їхньої публічної драматичної вистави. Драма зумовлює репрезентацію дії і вибору у структурі, що робить їх збагненними і значущими. Інколи герої публічно пояснюють свої мотиви, а інколи їх можна виснувати зі структури ситуації і з розвитку вистави. Мотиви можуть бути змішані, а їхній вплив на дію невизначений. У переконливій драмі ми бачимо, як герої розриваються між конкурентними спонуками до дій, змушені миритися з непередбаченими наслідками своїх попередніх дій і пристосовуватись до реакцій інших героїв на сцені, бачимо, як розвивається їхній характер із плином оповіді. В переході до демократії можна спостерігати десь такі самі конфлікти, спроби пристосувань і намагання подолати минулі ідентичності.

Тут варто зазначити, що ніякі потаємні думки чи боротьба сумління, якої зазнають герої під час переходу до демократії, не конче повинні входити до нашого аналізу, байдуже, чи ми обираємо структуру на основі теорії раціонального вибору, чи якусь театральну перспективу. В обох випадках мають значення тільки спостережені дії і публічно сформульовані причини, які можуть супроводити їх. Ми, звичайно, можемо вірити чи не вірити в ці причини. Акторів завжди можна оцінити на основі дій, що їх вони виконують перед публікою. Остаточні внутрішні мотиви, можливо, й недосяжні, і, хай там як, їх не конче знати.

Хоча й існує схожість між соціальним актором, що фігурує в теорії раціонального вибору, і, коли скористатися нашим театральним порівнянням, драматичним актором, не слід недобачати відмінностей між ними. На політичній сцені суто раціонального рахівника майже напевне вважатимуть за кепського актора. Він не матиме ніякого чуття жанру оповіді і драматичного темпу, не виявить ніякої психологічної глибини характеру й буде неспроможним викликати співчуття глядачів і переконливо реагувати на дії інших гравців; він зможе покликатися тільки на редуцціоністську модель мотивів, яка, напевне, відчужить та образить тих, на кого він сподівається вплинути і кого наміряється контро-

⁴ Див. мою працю: *Whitehead L. An Elusive Transition: The Slow Motion Demise of Authoritarian Dominant Party Rule in Mexico // Democratization.* – 1995. – Т. 2. – Осінь. – С. 246–269.

лювати. Як і геометр Веласкес у романі Яна Потоцького «Рукопис, знайдений у Сарагосі», він не зможе танцювати, бо немає «жодних танцювальних па, послідовність яких, зародившись, була б визначена якимсь несуперечливим правилом»⁵.

Цей короткий огляд переваг нашого порівняння з театром можна, звичайно, розвинути, застосувавши це порівняння до конкретних епізодів переходу до демократії. Така процедура могла б розкрити додаткові потенційні можливості, не названі в моєму списку. Крім того, існує й потреба розглянути, як якість драматичної вистави, поставленої під час переходу до демократії, може вплинути на довготермінові процеси демократизації та інституціоналізації. Скажімо, можна було б доводити, що перехід до демократії в Перу наприкінці 1970-х років не спромігся створити умов для зміцнення демократії, бо на сцену повернулися тільки давні й дискредитовані гравці, що й далі виконували роль тільки для міської та європеїзованої елітної аудиторії, не розширивши свого діапазону, щоб прихилити до себе здебільшого селянський і тубільний масовий електорат. Натомість перехід до демократії в Іспанії дав кращі результати почасти, напевне, тому, що король і комуністи, а між ними й *carabínegos*, поставили таку повчальну та освітню виставу, що вона перевиховала все іспанське суспільство. Було б потрібно набагато більше зусиль, щоб довести, що це порівняння з театром справді може пояснити ті аспекти процесу демократизації, що їх нездатні пояснити інші засоби структуризації. Але, сподіваюсь, я довів, що існує принаймні *prima facie*, аргумент на користь розвитку цього підходу й порівняння його з альтернативними варіантами.

Драма й політична комунікація

Отже, поки що наше обговорення зосереджувалось радше на вузькій паралелі між драматичною виставою і переходом до демократії. Але все-таки це не випадкова чи довільна аналогія. Щоб точно визначити її місце, нам треба трохи відступити й поміркувати про ті широкі відносини, які пов'язують драму, врядування й походження демократії.

Усі форми врядування пов'язані з комунікаційними потоками між правителями і їхніми підданими. Сила цих потоків може бути вкрай нерівномірна, деякі правителі передаватимуть, але навряд чи отримають щось у відповідь, натомість, коли розглянути другу крайність, піддані можуть бомбардувати своїх лідерів посланнями і звертаннями, які навряд чи матимуть якусь конкретну відповідь. Попри ці варіації, немає ніякого іншого способу правити, крім впливати на розум тих, ким мають врядувати. Це твердження не менш слушне про врядування, засноване на примусі, ніж про врядування, яке спирається на переконання й публічні розважання. Щоб привернути увагу громадян або підданих, що їм властиві різні інтереси та неоднакова здатність до міркувань, усі

⁵ *Potocki J. The Manuscript Found in Saragossa / Trans. I. Maclean. – Harmondsworth, Eng.: Penguin, 1995. – С. 229.* По суті, Веласкес видається досконалим утіленням «раціонального дурня» майже за два сторіччя до того, як Амартья Сен охарактеризував цей тип. Батько Веласкеса навчив його характеризувати людські дії та емоції геометричними фігурами, але той однаково падав, бо ходіння не завжди кориться законам логіки.

правителі змушені вдаватися до якоїсь драматичної чи театральної манери презентації. Крім дуже невеличких громад, де всі знають одне одного, немає змоги дискутувати чи обговорювати ті або ті теми з громадянами чи підданими індивідуально. Їх слід принаймні згрупувати в певні аудиторії, до кожної з яких можна було б звернутися по-різному відповідно до притаманних їй пріоритетів та розуміння питань, про які йдеться. Певною мірою всі правителі звертаються до різноманітних аудиторій, вдаючись до простішої або до складнішої мови, та навіть якщо комунікація між урядом і урядованими фрагментована таким чином, усі ті окремі аудиторії втягнуті в процес, що неминуче є трохи театральною двостороннім потоком публічної комунікації. Крім того, завжди існуватиме й набагато абстрактніша громадська думка або колективна свідомість, виходячи за межі кожної конкретної аудиторії і спонукаючи уряди припасовувати, стишувати й гармонізувати свої дії, щоб породити притаманний усьому суспільству мінімум спільного розуміння.

Отже, всі форми врядування пов'язані з певним аспектом театральності. Завжди існує якась офіційна сцена (в діапазоні від дуже формальної й далекої до облудно близької, подібної до балачок біля каміна), з якої люди, наділені владою, промовляють до тих, чії громадські справи вони прагнуть регулювати. До того ж завжди існує певна форма офіційних письмен (указ, призначена для публікації промова, дискусія, настанови й навіть фатва), до яких можна спрямувати політичну спільноту – якщо не завжди задля освіти, то принаймні для верифікації та інтерпретації. Такий стан цілком сумісний із можливістю, що неофіційні ремарки, нові інтерпретації з боку втаємничених і невисловлені, приховані припущення можуть визначати ходу громадських справ набагато більшою мірою, ніж будь-які офіційно виголошені заяви. Зрештою, в кожній вартісній театральній виставі ми бачимо взаємодію між проголошеними цілями героїв та їхніми імпліцитно зазначеними мотивами.

Крім того, розгортання оповіді завжди має мету пробудити й переконати, а не просто декламувати й реєструвати. Воно завжди пов'язане з добром, упорядкуванням і подачею інформації, спостереженням за впливом, який вона здійснюватиме на тих, кому адресована. Адже уряд, який нехтує завдання пробудити й переконати свій народ, згодом побачить, що до нього вже не дослухаються, а отже, й не коряться йому. Отож ефективне врядування вимагає виробництва цікавих оповідей і морально насажених символічних інцидентів, що знов і знов привертатимуть увагу публіки, перш ніж ця увага розвіється, і нададуть громадській думці спрямованість, сумісну з урядовою політикою.

Це твердження підводить нас до, по суті, двостороннього характеру політичної комунікації. Як і в будь-якому театрі, політичну аудиторію ніколи не вдасться безумовно контролювати зі сцени. Хоч яка гіпнотична вистава, дехто буде заворожений більше, ніж інші, а недовіра тільки тимчасово покине всіх глядачів. Актори завжди повинні пам'ятати про можливість, що аудиторія розчарується, пам'ятати, з якою легкістю вона може проїнятися недовірою, виразити своє відверте несхвалення. Байдуже, як нечасто наших політичних чи театральних акторів проганяють свистом зі сцени, – така можливість ніколи не зникає, й кожну виставу слід почасти готувати так, щоб уникнути її. Актори

можуть зачарувати, розважити чи одурити своїх глядачів, але ніколи не можуть дозволити собі знехтувати їх. Так само й уряди ніколи не можуть дозволити собі не прогнозувати реакцій своїх підданих.

Цинічні й пересичені сучасні аудиторії можуть не спромогтися відтворити гармонію, довіру й зачарованість, із якими глядачі давніших часів, коли ще не утвердився модернізм, вітали театральні вистави. Додатковий бар'єр тут спорудила й секуляризація, бо традиційний театр великою мірою був пронизаний пасмами священного. Монархічні й аристократичні форми врядування часто були відгороджені від критичної реакції з допомогою міцно утверджених звичаїв пошани до сформованої влади. Та навіть у тому гіпотетичному шанобливому й забобонному минулому функціонували ті самі принципи театральності, хоча, можливо, з більшою кількістю подушок безпеки, ніж у ХХ столітті. Токвіль вважав, що одним із перших свідчень занепаду чільного становища аристократів у широкому суспільстві було б піднесення народних тем у драматичному мистецтві. Минуло століття, й театральні новації Брехта й Піранделло цілком могли бути провісниками ерозії масових ідентичностей, які, на думку деяких аналітиків, мали структурувати всю сучасну політику. І справді, важко не охарактеризувати однорядкове спілкування, звукові фрагменти й рекламні пісеньки як домінуючі драматичні форми нинішньої неоліберальної доби. Драма, як і політика, може набирати багатьох різних форм. Шекспірові трагедії могли віддзеркалювати добу героїчної політики, натомість добу цинічної зневіри в такі вартості, як суспільне обслуговування, може краще відобразити нігілістична сатира. Але і трагедія, і сатира пов'язані з використанням сцени й підготованого тексту, щоб пробудити й переконати аудиторію, яка має свободу відповіді схваленням чи докором – як їй видається доречним.

Деякі форми сучасної політики можуть бути пов'язані з більшою участю аудиторії, ніж класичний театр. І буквально, й метафорично акторів можуть посадити в третьому ряду, глядачів – випхати на рампу, спонукаючи давати короткі інтермедії, а актори різних труп конкуруватимуть між собою за увагу аудиторії. Спеціальні ефекти можуть затьмарити намагання виконавців пробудити і здивувати публіку. Але розмивання різниці між акторами і глядачами не слід плутати з її скасуванням. А з розмаїття нині доступних театральних форм не слід висновувати, ніби можна відмовитись від основоположних драматичних моделей. Якщо структуру п'єси не живить єдина оповідь чи об'єднавча інтерпретація, комунікація між акторами і глядачами може урватися. Так само й у політичній сфері сучасний уряд може застосувати набагато розмаїтіші і фрагментованіші методи комунікації, ніж у минулому (від гасел бульварних видань до комп'ютеризованих «особистих» листів), а його політичні співрозмовники можуть бути строкатіші і двозначніші за своїм статусом, ніж у попередні часи. Набагато складніші методи «зворотного зв'язку» (опитування громадської думки, дослідження фокусних груп, ретельний аналіз виборчої поведінки й т. ін.) можуть значно змінити роль традиційних інструментів ораторського мистецтва й керування юрбою. Та хоча ці новації перетворюють урядування на складну, спеціалізовану виставу, вони аж ніяк не відкидають її основної драматичної структури.

Драма і походження демократії

Ці риси театральності, хоча їх поділяють усі форми врядування, в деяких контекстах проступають набагато яскравіше й виразніше, ніж в інших. Нас цікавить передусім демократія і демократизація, і саме тут комунікація між офіційними структурами і громадянством займає головну сцену. Але, перш ніж іти туди, де світять прожектори, слід пригадати, що навіть під час найцікавіших демократичних вистав уряд ніколи не зосереджується тільки на тому, щоб прихилити громадську думку. Завжди існують постаті за лаштунками або в затінку, які готують декорації, організовують рекламу, набирають акторів, шукають нові п'єси. Хоч урядування завжди містить у собі елемент театральності, воно полягає ще й у значному обсязі адміністративної роботи й постійних зусиль, спрямованих на керування державними ресурсами та їх організацію.

Звичайно, уряди здійснюють комунікацію зі своїми підданими не тільки через дискурс, а й, коли скористатися термінологією Фуко, через «дисципліну». А загалом відвертий примус – неефективний інструмент урядування. Навіть примушений реагуватиме швидше, якщо йому запропонують якийсь раціональне пояснення, узгодити з яким він намагатиметься свої дії. Але слушне й зворотне твердження: навіть найпереконливіші й найцікавіші речники уряду не можуть цілком знехтувати вимогу мати мінімум організації й суспільної дисципліни. Вистава може йти тільки тоді, коли глядачі розуміють, як зайняти своє місце й коли звертати увагу на слова і дії акторів. Демократична політика можлива тільки тоді, коли громадяни усвідомлено конституювались як такі і сформувався деяке процедурне розуміння масштабу й меж публічних розважань.

Повернімося тепер до головної сцени, погляньмо, якою вона видається в ході драми демократизації. Тут, принаймні під час коротенької інтерлюдії, обмеження, продиктовані потребою в адмініструванні, організації, дисципліні й «керуваності», задраповані в п'єтуму. А процес побудови політичної демократії перебуває на видноті протягом усієї драми. Навіть помпезна проза професійних політологів відображує цю ситуацію, наголошуючи, що є «політичні актори», «плекання», збудження й порив якогось потенційного «розриву».

Короткий відступ у світ античності дає змогу проілюструвати, що зв'язок між демократією і драмою виходить за межі простого порівняння. В Західній історичній традиції вони обидві тісно пов'язані між собою. Це не просто цікавий факт про Афіни близько V століття до н. е., а міцно вкорінений аспект мови й мислення європейських народів, що постає в низці різних подіб у вирішальні миті й за набагато пізнішої доби. Цей зв'язок сформувався на основі потреби давати освіту громадянам, щоб виховати з них членів політичної спільноти. За аристократичного врядування політична освіта могла бути обмежена нечисленною верствою привілейованих, освіту можна було давати під час особистих контактів. А за демократичного врядування виявилась потрібною якась колективна форма комунікації й соціалізації. Отож у демократичних Афінах вирішальним знаряддям суспільної освіти стала драма (і трагедія, і комедія). На думку Вернера Єгера, «автор трагедій був важливою політичною постаттю... Трагедія розхитувала самовдоволену впевненість одноманітності повсякденного

життя незрівнянно сміливою й піднесеною образною мовою»⁶. Так само і в царині комедії, Естер стверджує, що «норми духовного здоров'я ... винесли в театрі на суд усього афінського народу. Так прищеплювали ідею відповідальності, що невіддільна від свободи й реалізується за демократії завдяки *euthyne*... Сутність афінської демократії полягала в тому, що обмеження запроваджували не урядовці, а громадська думка»⁷.

Отже, давньогрецький театр міг визначати параметри участі в демократичному політичному житті, хоча тільки опосередковано переймався конкретними політичними рішеннями. Ораторське мистецтво, красномовність і риторика постали як життєво важливі атрибути політичного лідерства. Театральні методи драматизації використали для переконання ті, хто міг діяти (тобто застосовувати владу) тільки тією мірою, якою міг забезпечити згоду публіки.

Найвідоміший приклад демократичного красномовства – надгробну промову Перікла – протягом подальших сторіч згадували безліч разів:

«Наша система врядування не копіює інституцій наших сусідів. Радше ми правимо за модель для інших, ніж наслідуємо когось. Наш державний устрій називають демократією, бо влада перебуває в руках не меншості, а всього народу. Коли йдеться про розв'язок приватних суперечок, кожен рівний перед законом; коли йдеться про те, щоб одна особа публічно відповідала перед іншою, то важить не належність до конкретного класу, а реальні здібності, якими володіє людина. Нікого, поки він спроможний служити державі, не тримають у політичному затінку через бідність. Наше політичне життя вільне й відкрите – й не менш відкрите та вільне і наше повсякденне життя, й наші відносини одне з одним... Ми вільні й толерантні у своєму приватному житті, але в громадських справах дотримуємось закону. Це тому, що ми глибоко поважаємо його»⁸.

Як об'єктивний аналіз структури афінської політики ця промова вочевидь недосконала, зате як класичний приклад того, як переконати громадян брати участь у системі колективних розважань і відчувати прихильність до них, вона виявилась безсмертною. Але, як часто зауважували критики, цю промову використовували і для підтримки імперіалістичної війни, і для виправдання участі в демократичному політичному житті; методи риторики і драматизації можна використати і для піднесення демократії, і для придушення її. І все-таки мистецтво політичного переконання вкрай потрібне для демократичних систем і відіграє провідну роль у процесах демократизації, а ці античні прецеденти тільки підтверджують спільне походження народного врядування й політичного театру.

І, нарешті, як нещодавно нагадав Квентін Скінер, зв'язок між красномовством і врядуванням в античній традиції став найочевиднішим, коли ця традиція почала занепадати. Тацит натякнув на це 101 року н. е., коли іронічно закінчив свій діалог про ораторське мистецтво, зазначивши, що обсяг функціону-

⁶ Werner J. Paideia: The Ideals of Greek Culture. – Oxford: Oxford University Press, 1954. – Т. 1. – С. 248.

⁷ Там само. – С. 364–365. «Мовою права покарання, що спонукає людину повернутися до межі, яку вона переступила, називають *euthynē*, поправою, і саме тут, на думку софістів, стає очевидною освітня функція» (с. 311).

⁸ *Thucydides*. History of the Peloponnesian War / Trans. R. Warner. – Harmondsworth, Eng.: Penguin, 1972. – С. 145.

вання цього мистецтва недавно зменшився: «Яка користь із читання численних промов перед народом, коли державні питання розглядає вже не темна юрба, а однісінький індивід, наділений найвищою мудрістю?»⁹.

Спроба підбити підсумки

Це порівняння з театром править радше за інтерпретаційну структуру для поглиблення нашого розуміння конкретних процесів демократизації, ніж за етап на шляху з'ясування якогось загального закону. За своєю природою драматична вистава привертає увагу до якоїсь одиничної ситуації, навіть якщо й припускає, що сценічна оповідь спонукає до загальних висновків. Добра драма зображує дії гравців у певному соціальному контексті. Так само й переконливі пояснення демократизації в конкретній країні вимагають доброго знання контексту (зокрема історичного тла, культурної своєрідності, пов'язаних із ними колективних символів та орієнтирів). Коли абстрагуватися від нього, ми напевно чи дійдемо далі, ніж до пустих теорій про абстрактні причину і наслідок, які не переконують народ, до якого ми звертаємося, бо хоч як міцно утвердженими видаються вони соціологові, що витає у хмарах, вони аж ніяк не відповідають наявному в людей розумінню свого скрутного становища. Порівняння з театром долає цю обмеженість. Воно забезпечує захист від накидання «наперед сфабрикованих» категорій, які не стали збагненними на місцях. Якщо у країні Х демократизацію розуміють або на основі мінімального процедурного визначення, або як вияв піднесення робітничого класу, або як тріумф капіталізму, це, безперечно, сталося внаслідок якоїсь разючої публічної вистави, що посприяла усвідомленню саме такого розуміння.

Звичайно, навіть із позицій дослідження «контексту» (або «царин») можна додати, що з надмірним покладанням на це порівняння з театром пов'язані й певні обмеження та пастки. Наприклад, переважній частині літератури про демократизацію притаманні такі вади, як викривлена зосередженість на національній політичній арені або відносно нехтування позанаціональних і субнаціональних процесів, що часто мають не меншу вагу. Порівняння, в якому йдеться про одну сцену, пов'язане з ризиком збільшити це викривлення. Літературу про «домовленості еліт» і «плекання інституцій» критикували за її «волонтаризм», тобто за припущення, мовляв, якась єдина воля спрямовує й контролює увесь процес. Аналогія з драмою може посилити це сумнівне припущення, бо всі п'єси мають авторів і режисерів, хоч як вони намагаються створити ілюзію спонтанності. Чимало переходів до демократії справді піранделлівські в тому, що для них характерна імпровізація та незазначені в тексті втручання й виходи на публічну сцену, – і наші порівняння мають зважати на цей факт¹⁰. А порівняння з театром припускає існування єдиної аудиторії, що постійно стежить за однією сюжетною лінією. А насправді публіка здебільшого строката, розпорошена, дуже

⁹ Цит. за вид.: *Skinner Q. Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1996. – С. 70.

¹⁰ Публічні драматичні вистави можуть, звичайно, набувати багатьох форм – не тільки історичної драми, а фарсу і психологічної трагедії; не просто театру, а цирку й мильної опери. Отож моє порівняння можна дуже розтягувати. Для доведення його корисності потрібна ціла низка конкретних досліджень, і обмежений розмір статті не дає змоги говорити про них.

легко відволікається і лише принагідно звертає увагу на хід політичної оповіді. Ще одне потенційне викривлення породжене фактом, що драматична вистава зосереджує увагу на одному конкретному процесі, буквально запинаячи завісою інші, інколи тісно пов'язані види діяльності. Отже, аналогія з театром може схилити до висновку, ніби формування нових «правил політичної гри» відбувається ізольовано від інших споріднених подій, які не потрапили на сцену. Крім того, більшість театрів функціонує в межах давно усталеної сукупності спільних традицій і сподівань. Хоч у сюжеті можуть бути нові повороти, формат вистави затишно близький. Натомість переходи до демократії часто дуже тривожні, уривчасті, непередбачувані й породжують розбіжності. І, нарешті, коли завіса опускається, кожен знає, що вистава скінчилася, і глядачі йдуть додому. Кінцева точка переходу до демократії позначена набагато невизначніше, й різні групи зменшують свою участь у політичному житті на різних стадіях процесу демократизації¹¹.

Завершуючи, слід сказати, що порівняння демократизації з драматичною публічною виставою варте вивчення як один з багатьох інших методів розвитку порівняльного аналізу таких процесів. Це порівняння не відкидає альтернатив, а може з користю доповнити їх і навіть правити за своєю «перевірку реальністю» в разі, коли інші позиції пов'язані з завеликими претензіями. Порівняння з театром, коли не вважати його за сурогат цікавої оповідки або, у вужчому розумінні, «наукових» стратегій компаративних пояснень, можна дотримуватись так, що це не суперечитиме інтересам ані історії, ані політичної науки, а отже, посприє нагромадженню знань. Незважаючи на властиву йому начебто недисципліновану методологію, воно за своїм характером може бути радше міждисциплінарним, ніж антидисциплінарним, а його процедури можуть бути упорядковані і сприяти з'ясуванню. Як і інші, набагато усталеніші позиції, воно має свої вади, а водночас і конкретні переваги й допомагає виявити деякі сліпі плями альтернативних підходів.

Отже, зрештою я висловився на користь методологічного плюралізму. Доречним критерієм перевірки для кожного методу є те, чи може він дорівнятися до пояснювального потенціалу інших методів або доповнити його. Поки що в царині досліджень демократизації досягнений рівень ще не дуже високий. Отож існує простір для дальших, досконаліших досліджень на основі усталених моделей пояснення, а водночас і простір для поширення сфери досліджень, надто якщо мета (а вона й має бути такою) – пояснити чимало конкретних явищ, які виникають у шораз ширшому світі сучасних процесів демократизації.

¹¹ Порівняння переходів до демократії з театральною виставою зумовлює те, що аналітик стоїть зовні й вистави, й аудиторії. Аналітик, якщо ваша ласка, – це театральний критик. Першим критерієм перевірки п'єси є те, чи збільшує вона аудиторію. Так само й першим критерієм перевірки переходу до демократії є те, чи переконує він громадян. Аналітик, стоячи зовні, може стверджувати, що наявні всі необхідні умови демократизації, та якщо суспільство, в якому вона відбувається, не переконане, процес демократизації насправді не відбуватиметься. Так само й театральний критик може вихвалити виставу, але ця похвала марна, якщо глядачі мовчать. Звичайно, можна було б сподіватися певного збігу між сприйняттям демократизації з боку соціології і її сприйняттям з боку громадян, але й глядачі не конче бачать те саме, що й критики, і тому такий збіг існує не завжди.

Хуан Х. Лінц, Альфред Штепан

У цьому розділі ми звертаємося до питання державності – змінної, недостатньо висвітленої теоретично, але такої вирішальної для демократії, що вона вимагає повного аналізу, перше ніж ми підемо далі. Ми зосередимося тут на відносинах між державою, нацією (націями) і демократією¹. Сучасна демократична держава спирається на участь демосу (населення), а націоналізм забезпечує одне з можливих визначень демосу, який може або не може збігатися з демосом держави. Саме з цим питанням і пов'язані ті кілька проблем, що ми їх проаналізуємо.

Думаючи про переходи до демократії, чимало людей схильні вважати, що йдеться про виклик недемократичному режимові і що разом з демократією утверджується й нова легітимна система. Проте в багатьох країнах криза недемократичного режиму поєднується ще й з великими розбіжностями поглядів на те, що насправді становить державу (політичну спільноту) і який демос чи демоси (населення чи групи населення) мають бути членами цієї політичної спільноти. Та коли існує глибока незгода з приводу територіальних меж держави даної політичної спільноти і глибока незгода в питанні, хто має право на громадянство цієї держави, постає так звана проблема «державності». Молоді сучасні демократії можуть значно різнитися цією змінною: адже є держави, що не мають ніяких проблем з державністю, і є держави, де демократія неможлива, якщо не розв'язано проблеми державності.

Перша й нині вже класична праця про переходи до демократії не надавала великої уваги проблемам «державності», бо більшість опублікованих досліджень зосереджувались на переходах до демократії в Південній Європі та Латинській Америці, де виклик з боку конкурентних націоналізмів у межах однієї державної території і питання, хто є громадянином нової демократичної держави, загалом не належали до головних питань². Навіть конкурентні каталон-

¹ Наше твердження про недостатнє теоретичне висвітлення стосується, зокрема, триадних взаємовідносин між сучасною державою, сучасним націоналізмом і сучасною демократією. Щоправда, недавно з'явилося кілька важливих праць про історію держави. Див., зокрема: *Mann M. The Sources of Social Power. – Т. 2: The Rise of Classes and Nation-States, 1760–1914. – New York: Cambridge University Press, 1993.*

² Наприклад, одним з найвпливовіших досліджень переходів до демократії є чотири томна праця «Переходи від авторитарного правління», що присвячена Південній Європі й Латинській Америці і практично не містить обговорень проблем держав

ський і баскський націоналізми в Іспанії навряд чи стали темою теоретичної літератури, бо легітимність іспанської державності була досить міцно утверджена. Звідси й випливає наше прагнення залучити послідовний підхід до державності в теорію переходу до демократії та її зміцнення. Ми досягнемо цієї мети, дослідивши три різні питання. Чому існування суверенної держави є передумовою сучасної демократії? Чому концептуально та історично розбудова держави і розбудова нації – це різні процеси? І найважливіше: коли логіка національної держави і логіка демократії доповнюють одна одну, а коли – суперечать одна одній, і що можна зробити для зміцнення демократії, коли ті логіки суперечливі?

Суверенна держава як передумова демократії

Демократія – це одна з форм урядування в сучасній державі. Отже, без держави жодна сучасна демократія не може існувати³. Ці твердження зберігають свою слушність і теоретично, й емпірично. Погляньмо на деякі з основних визначень держави, щоб побачити, чому це так. Макс Вебер подав класичне й виразно сфокусоване обговорення головних атрибутів держави в сучасних суспільствах:

«Головні формальні риси сучасної держави такі: вона має адміністративний і правовий порядок, який підлягає законодавчим змінам і на який зорієнтована організована корпоративна діяльність адміністративного персоналу, її теж регулює законодавчий орган. Така система порядку претендує на обов'язкову владу не тільки над членами держави – громадянами, більшість яких те членство дісталося з народження, а й дуже великою мірою на всю діяльність, що відбувається у сфері державної юрисдикції. Отже, існує обов'язковий зв'язок із певною територіальною основою. Крім того, нині використання сили вважають за легітимне тільки тією мірою, якою його дозволяє або забороняє держава... Претензія сучасної держави на монополізацію використання сили – суттєва для неї риса, бо її характеризують обов'язкова юрисдикція і постійна організація»⁴.

Трохи згодом Шарль Тіллі запропонував нове формулювання, яке теж привертає увагу до спроможності держави контролювати населення своєї території. На думку Тіллі, «організація, що контролює населення, яке займає певну територію, – це держава, якщо вона: 1) відрізняється від інших організацій, що діють на тій самій території; 2) автономна; 3) її елементи формально скоординовані між собою»⁵.

ності чи навіть націоналізму (Transitions from Authoritarian Rule / Eds. G. O'Donnell, P. C. Schmitter, L. Whitehead. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986).

³ Звичайно, інші, ніж сучасна держава, форми соціальної організації, до яких належать додержавні (чи навіть бездержавні) форми політичних організацій, можуть, як слушно зауважили антропологі – використовувати для ухвалення рішень демократичні процедури. Але такі форми ухвалення рішень усе-таки докорінно відрізняються від суті поширеного нині терміна «політична демократія», що означає певну форму влади, створену в сучасній державі.

⁴ Weber M. The Fundamental Concepts of Sociology. – У кн.: The Theory of Social and Economic Organization / Ed. T. Parsons. – New York: Free Press, 1964. – С. 156.

⁵ Tilly C. Reflections on the History of European Statemaking. – У кн.: The Formation of National States in Western Europe / Ed. C. Tilly. – Princeton: Princeton University Press,

Якщо на певній території немає організації з цими подібними до державних атрибутами, уряд (навіть «демократично обраний») не може ефективно реалізувати свою претензію на монополію легітимного використання сили на даній території, не може збирати податки (а отже, забезпечувати будь-які соціальні послуги) й не може запровадити судову систему. Як з'ясувало наше обговорення п'яти царин консолідованої демократії (consolidated democracy), без таких повноважень немає демократичного врядування. Отже, логічно та емпірично цей аргумент веде до того самого висновку: відсутність організації з атрибутами сучасної держави (як-от у Сомалі в 1992–1994 роках) перешкоджає демократичному врядуванню на всій території держави, дарма що можуть існувати окремі територіальні сегменти, де існує політична влада.

Якщо визнати (як-от ми) Веберове твердження, що організація, перш ніж стати державою, потребує, щоб її претензія на обов'язкову владу на певній території мала успіх, і вимогу Тіллі, що держава має бути «автономною», стає зрозуміло, що це суворі (й, на нашу думку, нездоланні) межі для демократії, якщо певне територіальне утворення не визнано за суверенну державу. Ми розвинемо цей аргумент на прикладі Гонконгу. Згідно з основною угодою між Сполученим Королівством і Китайською Народною Республікою (КНР), ухваленою 1984 року, КНР належать головні конституційні прерогативи; поки КНР не стане демократичною або не надасть незалежність Гонконгу, Гонконг не може стати демократією, незважаючи на дедалі більші масштаб і силу демократичного руху на тій території.

Початкова формула (1984 року) «Одна країна, дві системи» та угода, що обіцяла зберегти наявні правову, економічну, соціальну та політичну системи Гонконгу протягом п'ятдесяти років від 1 липня 1997 року, дуже добре ілюструють межі демократизації без державності. Якщо замінити слова «одна країна» словами «одна держава», стає очевидним, що вирішити, яка політична система візьме гору, може, зрештою, тільки держава. КНР, керуючись власними міркуваннями, надто з огляду на плани возз'єднати з Китаєм Макао, а передусім Тайвань, могла б виявити бажання надати особливому адміністративному району Гонконг більшу чи меншу автономію та самоврядування. Але доля такого рішення перебуватиме врешті-решт у руках китайського уряду. Тільки інституціям, згаданим в угоді між Сполученим Королівством і Китаєм, на основі цього міжнародного договору буде гарантована певна подоба існування, і саме це є причиною, чому уряд у Пекіні щоразу відкидав будь-які інституційні реформи, які бодай наблизитимуть те, що можна було б назвати політичною демократією в Гонконгу⁶.

1975. – С. 70. В тому самому визначенні Тіллі ще й говорить, що держави мають бути «централізовані». Ми опускаємо цю частину, щоб не запровадити плутанини в приводу федеративних держав, що, поки вони «формально скоординовані» (в розумінні Тіллі), звичайно, можуть бути державами. Чудовий стислий аналіз формування сучасної держави див. в історично й концептуально добре обґрунтованому вид.: *Poggi G. The Development of the Modern State: A Sociological Introduction* – Stanford: Stanford University Press, 1978.

⁶ Наприклад, уважний читач, розглянувши конституційну структуру, що мала існувати після 1997 року, помітить, що політична система Гонконгу, як її тепер передбачено

Приклад Гонконгу ілюструє проблему, не обговорену в літературі про демократизацію. Чи можливо створити демократичну політичну підсистему й підтримувати її функціонування в межах недемократичної держави? Чи може демократична політична підсистема існувати в межах загальної структури тоталітарної чи посттоталітарної держави? Політично, напевне, ні – через приклад, який вона подаватиме громадянам ширшого державного утворення, що бачитимуть, як один регіон має недосяжні для них свободи. Цей дисонанс породить у суверенної держави постійну спокусу покласти край тим демократичним інституціям. Але тут існують і набагато серйозніші, принципові конституційні труднощі. Держава однаково матиме право змінити політичний статус будь-якої своєї складової одиниці. Звичайно, така зміна може призвести до гострого політичного конфлікту, й розрахунки, що їх виконав Даль, вартості репресій у порівнянні з вартістю толерантності можуть схилити суверенну державу до толерантного ставлення до демократичних інституцій у якійсь частині країни. Навіть якщо так, розмежування тих сфер ухвалення рішень, які будуть зарезервовані для тієї своєрідної федеративної підоддиниці, та сфер, полишених недемократичному центральному урядові, цілковито б вивело за межі демократичного контролю всі важливі рішення. В будь-якій демократичній федеративній державі громадяни певної підоддиниці вочевидь беруть участь у процесі ухвалення рішень у центрі завдяки демократичному членству у федеральних представницьких органах. Але в системі, що недемократична в центрі, вони б не брали тієї участі, й недемократична система ухвалювала б найважливіші рішення. Отже, якась одиниця на кшталт Гонконгу не задовольняла б жодного з двох необхідних критеріїв (які запропонував Роберт Даль) існування федеративної держави: вимоги, щоб у «федеративній системі національна більшість не брала гору над меншиною, яка може становити більшість в одній з місцевих одиниць, що має конституційні привілеї» (адже Гонконг не мав гарантованого Конституцією привілейованого статусу), і вимоги, щоб усі одиниці федерації були демократичні, а отже, щоб існувала повага до всіх політичних прав окремих громадян⁷.

У недемократичних системах, наприклад в Індії за колоніального врядування Британії, можуть відбуватися вкрай важливі демократичні зрушення та існувати певна форма поділу влади й широкі консультації з демократично обраними представниками, проте кожна така система, коли дотримуватись нашого визначення політичної демократії, не була б демократією з огляду на ті повноваження, що їх зберігав за собою Вестмінстерський парламент, аж поки Сполу-

---

угоді 1984 року, не задовольнятиме наш критерій демократії, бо уряд Гонконгу не обиратимуть, а призначатимуть із Пекіна зі списку з трьох осіб, що їх спільно запропонують представники Гонконгу і КНР.

⁷ Далеве коротке, але класичне обговорення демократичного федералізму, а також тих внутрішньо притаманних федеративній системі обмежень (хоч і прийнятних) на ухвалення деяких категорій демократичних рішень з боку окремих груп громадян держави, див. у вид.: *Dahl R. A. Democracy, Liberty, and Equality*. – Oslo: Norwegian University Press, 1986. – С. 114–126 (цит. зі с. 115).

чене Королівство визнало незалежність Індії. Демократія вимагає державності. Без суверенної держави не може бути міцно утвердженої демократії⁸.

З'ясувавши необхідність сучасної держави для демократії, ми розглянемо далі, чому розбудова держави і розбудова нації – два почасти пов'язані, але концептуально та історично різні процеси. Якщо розбудова держави і розбудова нації не пов'язані тісно між собою і не є по суті невіддільними процесами (а ми доведемо, що часто вони справді не пов'язані), – взаємодія цих обох процесів може створити проблеми і для державності, і для демократизації.

Розбудова держав прискорилося завдяки кризі феодалізму й розвитку Ренесансу та Реформації⁹. То був результат кризи Священної Римської імперії та суперництва між молодими монархіями в Західній, а згодом і в Північній Європі. Держава, як зауважив видатний історик Буркгардт, була «витвором мистецтва» і з самого початку їй була притаманна певна штучність¹⁰. Не випадково, що, характеризуючи цей процес, дослідники покликалися на архітектуру. Державотворчий процес не мав конотацій органічного зростання, які переважатимуть у пізніших дискусіях про націоналізм. Держава була пов'язана не з ідеями природи та органічного народження, а з ідеями творення і мистецтва.

Державотворчий процес тривав кілька століть, перш ніж ідея нації – а надто «національної держави» – запалила уяву культурних діячів і народу. По суті, державотворчий процес значно посприяв повільному зменшенню числа дер-

⁸ Поділені, проте незалежні й суверенні держави, як-от Північна та Південна Корея, а також Тайвань і КНР, можуть створити демократію в якійсь одній частині, проте еліти, усвідомлюючи загрозу державній безпеці, можуть бути прихильні до військових і розвідувальних організацій та ускладнювати процес демократизації. Скажімо, демократизація в Тайвані була дуже ускладнена юридичною фікцією, бо Китайська Республіка (що контролює *de facto* тільки Тайвань і деякі прилегли острови) претендувала на представництво всього китайського народу, і тому в парламенті були зарезервовані місця для «представників» континенту, яких процедура виборів не стосувалася. Вони мали «продовжені мандати», а після їхньої смерті на їхні місця призначали інших осіб. Крім того, обстоювати сепаратну державність Тайваню було незаконним. Ця фікція повернення в Китай була однією з причин збереження авторитарного правління. Прикметна річ, перехід до розвитку демократії в Тайвані спричинив відмову від зарезервованих місць і продовжених мандатів та посприяв відкритим дискусіям про незалежність Тайваню. Про недавні зміни в Тайвані див.: *Chialung Lin. Political Elites and Democratic Consolidation in Taiwan: Institutional Connection in a Divided Society* (доповідь, прочитана на Першій щорічній конференції з тайванських досліджень у Північній Америці, Єйльський університет, 2–4 червня 1999 року).

⁹ Докладніше і краще документоване обговорення (на яке ми великою мірою спираємося) див. у вид.: *Linz J. J. State Building and Nation Building // European Review* – 1993. – №1. – С. 355–369. Ми вдячні видавцям «European Review» за дозвіл скористатися тією статтею в цьому розділі. Також див.: *Linz J. J. Plurinazionalismo e democrazia // Revista Italiana di scienza politica*. – 1995. – Т. 25. – №1. – С. 21–50.

¹⁰ *Burckhardt J. Die Kultur der Renaissance in Italien*. – Bern: Hallwag, 1943. Книжка починається з розділу, названого «Der Staat als Kunstwerk» [«Держава як витвір мистецтва»] (с. 11–144). Цю книжку вперше опубліковано 1860 року, і вона й далі лишається головним текстом.

жавних утворень: від сотень державок на історичній карті Європи 1500 року до всього десь 25 – 1900 року¹¹. До Французької революції й підтримки з боку Французької Республіки республіканської незалежності на її периферії, а згодом підтримки з боку Наполеона деяких націоналістичних рухів та націоналістичної реакції на панування Наполеона державотворчий процес розвивався без опори на національні почування, ідентичність і свідомість¹². Держави, що з'явилися після XV століття, не вимагали інтенсивного ототожнення своїх підданих із територіальними кордонами, історією, культурою та мовою. І справді, дуже часто лунали сподівання, що ототожнення з державою та вірність будуть *переходити*, і то внаслідок лише укладання династичних шлюбів. Тобто вірність належала династії, а не нації (яку в більшості випадків ще не «вигадали»).

Проте навряд чи можна сумніватися, що ототожнення підданих із державою й вірність спільному монархові з боку людей, які жили на різних територіях, що були об'єднані в сучасні монархії, супроводилися протонаціональними почуттями¹³. Рано чи пізно в багатьох країнах сама держава почала *процес створення державної нації*, а зрештою, коли почалась демократизація, націотворчий процес. Така ситуація підводить нас до складних відносин нації і національної держави¹⁴.

На думку Вебера, концепт нації належить до сфери цінностей; він «означає передусім, що від певних груп слід сподіватися особливого чуття солідарності перед лицем інших груп»¹⁵. Крім того, як зазначив Вебер, немає згоди, як ці групи мають бути обмежені і які колективні дії повинні бути результатом такої

¹¹ Див., напр., карту, де зображено 300 державок і вільних міст, що існували 1648 року на території теперішньої Німеччини у вид.: *Barraclough G. The Times Concise Atlas of World History.* – London: Times Books, 1982. – С. 79.

¹² У літературі про націоналізм часто експліцитно або імпліцитно проведено жирну лінію каузального зв'язку між Французькою революцією і націоналізмом. Історично й концептуально цей зв'язок був набагато складнішим. Французька революція не експортувала націоналізм, бо устрої, які вона створила в Батавській та Гельветичній республіках, були знярядям експлуататорських армій і французької окупації. Якщо й існує зв'язок між націоналізмом і Французькою революцією, то це пробудження контрреволюційних народних реакцій невдовзі потому, як династичні володарі, політики й дипломати засвідчили свою неспроможність захистити народ, що в такому разі брав суверенітет у свої руки (як-от під час боротьби з Наполеоном в Іспанії). Так само й прагнення досягти «природних кордонів» Франції спиралося не на сучасні концепції нації, а на інтереси Французької держави. Наполеон I, перекроюючи карту Європи, не наважився створити національні держави, якими керували б його брати і генерали, а роздав їм старі держави (монархії), як-от Іспанію та Неаполь, або створив держави, скажімо, Вестфалію.

¹³ Див. важливу працю: *Greenfeld L. Nationalism: Five Roads to Modernity.* – Cambridge: Harvard University Press, 1992.

¹⁴ Хоча ми говоримо про Організацію Об'єднаних Націй світу, насправді йдеться про об'єднані держави світу. UN (United Nations, ООН) годилося б називати US (United States), якби цю «торговельну марку» вже не привласнили собі США (US).

¹⁵ Обговорення націоналізму див. у вид.: *Weber M. Political Communities.* – У кн.: *Weber M. Economy and Society / Eds. G. Roth, K. Wittich.* – New York: Bedminster Press, 1968. – Розд. 11. – С. 921–926.

солідарності. Коли висловитися звичайною мовою, нація не конче тотожна з народом чи державою, тобто з членством у даному політичному утворенні. Це не означає, що вони не можуть бути тотожні, але вони не повинні бути тотожними. Ситуація до недавнього об'єднання Німеччини дуже виразно ілюструє цю відмінність. Там були дві держави, хоч існувала думка, – яку поділяли багато людей і яка зрештою знайшла свій остаточний вияв у краху Німецької Демократичної Республіки та у словах «Wir sind ein Volk»*, – що є тільки одна німецька нація, поділена між двома державами¹⁶.

Звернімося тепер до деяких найзначніших відмінностей між державами і націями. Нація не має урядовців, і в ній немає визначених ролей лідерів, хоча є індивіди, що виконують функції носіїв (у значенні вжитого в працях Вебера слова *Träger*) національних почувань у різних рухах і націоналістичних організаціях. Немає ніяких виразних правил про членство в нації і ніяких визначених прав та обов'язків, які можна було б легітимно утвердити (дарма що націоналісти часто намагаються спонукати до певної поведінки тих, хто ототожнює себе з нацією або хто, як здається їм, повинен ототожнювати себе з нею). Проте без державного контролю цю бажану поведінку не можна накинати законно чи бодай легітимно. Нація та націоналістичні лідери, що діють від її імені, не мають таких ресурсів, як право чинити примус і стягувати податки, щоб домогтися послуху; тільки держава може забезпечити ці ресурси, щоб досягти національних цілей в обов'язковому порядку.

Отже, нація як така не має ніяких організаційних рис, які можна було б порівняти з рисами держави. Нація не має автономії, не має агентів, не має законів, а має тільки ресурси, породжені психологічною ідентифікацією людей, з яких вона складається. Якщо держава може існувати на основі зовнішнього дотримання її законів, нація вимагає певної внутрішньої ідентифікації. Бенедикт Андерсон має цілковиту слушність. Без «уявлених спільнот» немає націй¹⁷.

Можна, звичайно, стверджувати, що нація, кристалізуючись з націоналістичного руху, навіть коли той не контролює державу, може здійснювати владу, вдаватися до насильства й вимагати внесків, ще навіть не здобувши державності. Проте у світовій системі держав це означає, що націоналістичний рух перебирає собі окремі функції іншої держави, підточуючи її устрій, тож держа-

¹⁶ *Lepsius M. R. Ethnos and Demos.* – У кн.: *Lepsius M. R. Ideen und Institutionen.* – Opladen: Westdeutscher Verlag, 1990. – С. 250–251, 232–246. 1919 року Установчі збори в Австрії в першій статті проекту своєї Конституції проголосували, з одним голосом проти, за злиття з Німеччиною, але з геополітичних міркувань це злиття заборонили переможці Першої світової війни. Ця заборона полишила спадщину у вигляді проблем державності, що ослаблювали демократію в повоєнних Австрії та Німеччині. Див.: *Simon W. B. Democracy in the Shadow of Imposed Sovereignty: The First Republic of Austria.* – У кн.: *The Breakdown of Democratic Regimes: Europe / Eds J. J. Linz, A. Stepan.* – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1978. – С. 80–121 (про те голосування див. с. 83).

¹⁷ Див. його чудову книжку: *Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism.* – London: Verso, 1991 (переглянуте й розширене вид.). – С. 141.

* «Ми єдиний народ» (нім.).

ва в цьому процесі розпадається. Націоналісти можуть створити приватні армії, щоб підтримати свої сподівання й кинути виклик владі держави, що інколи може втратити контроль над певною територією. В цьому випадку ми говоримо про виникнення громадянської війни або початок національно-визвольної боротьби, що може скінчитися створенням нової держави.

Хоча виникнення сучасної держави ми датуємо XV століттям, сучасні ідеї про націю й сучасний націоналізм з'явилися тільки наприкінці XVIII століття, а національні держави стали провідною силою тільки в другій половині XIX століття¹⁸. Та хоча з погляду історії «нації» почали зароджуватись у XIX столітті, і то здебільшого в другій половині, тільки небагато з них правили за основу державотворчих процесів; до них належали Італія, Німеччина, Греція і, по-своєму унікально, Угорщина у складі дуалістичної монархії. Надто цікавий випадок – Бельгія: держава, що 1830 року стала незалежною від Нідерландів (хоча мала свій політично відмінний характер ще від XVI століття), згодом, здавалося, могла б узятися до розбудови національної держави, проте у XX столітті, поставши перед викликом з боку фламандського націоналізму, витворила політичні інституції і практики, що перетворили її на демократичну багатонаціональну державу. Угорський націоналізм був одним з найсильніших у XIX столітті, проте корона св. Іштвана поширила свою владу на багатонаціональну державу. Історики Італії не доходять згоди, якою мірою *Risorgimento* та об'єд-

¹⁸ Хоч і спираючись на трохи відмінні міркування, Бенедикт Андерсон і Ернест Гелнер 1983 року, коли вперше були опубліковані їхні великі праці про націоналізм, дійшли згоди, що націоналізм, як ми визначаємо його, зародився наприкінці XVIII століття. На думку Андерсона, «національність ... як і націоналізм, – це особливі витвори культури... Я спробую довести, що поява цих витворів наприкінці XVIII століття була результатом спонтанної перегонки складного «поєднання» різних історичних сил» (*Anderson B. Imagined Communities*. – С. 4). Зокрема, він звертає увагу на поширення друкованого слова: «Друковане слово – ось що винаходить націоналізм, а не якась конкретна мова сама по собі» (Там само. – С. 134). Його аналіз виникнення націоналізму до індустріалізації й там, де мовні відмінності не мали значення, як-от у Північній та Південній Америці, оригінальний і переконливий (Там само. – С. 47–66). На думку Гелнера, появи націоналізму посприяв розвиток індустріалізації, що вимагала високої писемної культури, поділу праці, а надто складної освітньої системи, щоб соціалізувати людей, вивести їх за межі їхніх населених пунктів. Він стверджує, що «імперативи екзосоціалізації – головна причина, чому держава і культура повинні тепер бути пов'язані, тоді як у минулому їхній зв'язок був неміцним, випадковим, мінливим, вільним і часто мінімальним. Нині він неминучий. Ось чому присвячений націоналізм і ось чому ми живемо за доби націоналізму». Див.: *Gellner E. Nations and Nationalism*. – Ithaca: Cornell University Press, 1983. – С. 38.

Ще в одному докладному аналізі визнано, що більшість сучасних учених датує націоналізм як рух та ідеологією кінцем XVIII століття, проте автор наполягає на важливості «тісного зв'язку між досучасними етносами та етноцентризмом і сучасними націями й націоналізмом». Див.: *Smith A. D. National Identity*. – London: Penguin Books, 1991. – С. 43–70 (цит. зі с. 52). Також див. уже згадане вид.: *Greenfeld L. Nationalism: Five Roads to Modernity*. Новаторське теоретичне та емпіричне дослідження націоналізму в Європі див. у вид.: *Hermet G. Les nationalismes en Europe*. – Paris: Editions du Seuil, 1996.

нання країни були не так процесом розбудови нації під проводом Маціні та Гарібальді, як процесом розбудови держави під проводом Кавура¹⁹. Хоч у Німеччині за процесом об'єднання стояв сильний націоналістичний рух, німецький рейх був більшою мірою результатом розбудови держави під проводом Бісмарка, ніж зусиль націоналістів.

Мирні угоди після Першої світової війни були певним кульмінаційним пунктом у процесі розбудови націй, коли Вільсон проголосив принцип самовизначення. Проте не всі нові держави, що постали після 1918 року, справді були національними державами. В Чехословаччині чехи і словаки становили 64,8% населення цієї нової республіки, німці – 23,6%, русини [українці] – 3,5%, євреї – 1,4%, «інші» – 6,7%. В Польщі поляки становили 69,2% населення, українці – 14,3%, євреї – 7,8%, німці – 3,9%, росіяни – 3,9%. В Латвії «титильна національність» становила 73,4% населення, в Литві – 80,1%, в Естонії – 87,6%. Розпад тодішніх трьох імперій на кілька нових держав і проведення кордонів між державами не були безпосереднім результатом зусиль націотворчих рухів. Про нові держави, що з'явилися у результаті Паризьких мирних договорів, і держави, чії території збільшилися, важко стверджувати, ніби більшість їх були національними державами, бо значна частка їхнього населення не належала до домінантної національності. Це стає очевидним, коли назвати бодай кілька держав: Югославію, Чехословаччину, Польщу і збільшені Румунію, Литву й Латвію.

Домінантні «нації» (або групи населення) цих нових держав, а саме: серби, чехи, поляки, литовці й латиші могли почуватися «звільненими», але таких почуттів аж ніяк не поділяли підпорядковані їм народи, якщо вони вже мали чи виробили згодом окрему національну свідомість, як-от хорвати та словенці в Югославії, судетські німці в Чехословаччині, німці та українці в Польщі чи навіть різні меншини в Балтійських країнах. Ступінь поваги до меншин або їхніх утисків був різним у різних державах. Інколи дехто обстоював ідею створення багатонаціональної держави, але через привабливість уявлення про «розбудову нації» її дуже рідко втілювали в життя. Насправді труднощі, перед якими постали нові країни, полягали в успішній розбудові держави. Можна історично проаналізувати, як у деяких випадках пріоритет, наданий розбудові нації в державі, посприяв нестабільності демократії, кризам, а інколи, в наступні десятиріччя, й ліквідації самої держави. З восьми нових держав, сформованих у Європі після Першої світової війни, тільки три – Фінляндія, Чехословаччина та Ірландія – були стабільними демократіями. Натомість із п'ятнадцяти давніх держав дев'ять лишилися стабільними демократіями. За винятком Фінляндії, жодна з держав-наступниць переможених Османської та Російської імперій не стала стабільною демократією²⁰.

¹⁹ Ulrich H. *Burgertum und Nationale Bewegung im Italien des Risorgimentos*. – У кн.: *Nationalismus und Sozialer Wandel* / Ed. O. Dann. – Hamburg: Hoffman und Cape, 1978.

²⁰ Див.: *Linz J. J. La crisis de las democracias*. – У кн.: *Europa en crisis, 1919–1939* / Eds. M. Cabrera et al. – Madrid: Editorial Pablo Iglesias, 1991. – С. 231–280. З огляду на нашу тему Фінляндія – найцікавіший випадок. Фінляндія була близька до того, щоб стати однорідною національною державою. Проте вона мала шведськомовну меншину. Здійснивши успішну спробу збільшити відданість державі, Фінляндія зробила шведську мову однією з двох державних мов і надала широкі права громадянства.

Ці радше безрадісні дані про зв'язок між появою сучасних держав, що розбудовували націю, і зміцненням демократії привели нас до головної теми цього розділу. Жодна з двох блискучих праць, належних перу двох найвидатніших дослідників сучасного націоналізму – Ернеста Гелнера і Бенедикта Андерсона, – не присвячена передусім зв'язкам між націоналізмом, державами і демократіями²¹. Решта цього розділу якраз і буде присвячена даній темі.

Національні держави і демократизація: незручні факти

За яких емпіричних умов логіка «національної держави» і логіка «демократизації» доповнюють одна одну? За яких умов ці логіки суперечливі? Якщо вони суперечать одна одній, які типи практик та інституцій нададуть зміцненню демократії більшої чи меншої вірогідності?

Чимало політичних мислителів і діячів вважають, що Веберові держави, національні держави й демократія узгоджуються між собою як елементи самих основ сучасного вчення про державу. У світі, де Франція, Німеччина, Португалія, Греція, Японія і Швеція – це й Веберові держави, і національні держави, і демократії, таке припущення може видаватися виправданим. Проте в багатьох країнах немає консолідованих демократій, а політика національної держави часто дотримується іншої логіки, ніж демократична політика. Під політикою національної держави ми розуміємо політику, коли лідери держави дотримуються, за словами Роджера Брубейкера, «націоналізаційної державної політики», спрямованої на збільшення культурної однорідності. Усвідомлено чи ні, лідери подають сигнали, що держава повинна бути «на основі» нації і «для» нації²². Отже, в конституціях, які вони пишуть, і в політиці, яку здійснюють, мова домінуючої нації стає єдиною офіційною мовою, а часом і єдиною прийнятною мовою для ділової діяльності в державі й державної (а можливо, й приватної) освіти, релігія цієї нації набуває привілейованого статусу (навіть якщо її не конче проголошують офіційною релігією), а культурні символи домінуючої

В цьому контексті серед шведської меншини легко сформувалася відданість демократичній державі Фінляндії, й водночас збереглися важливі шведські культурні інституції, визнані за легітимні у Фінській державі.

²¹ І справді, в докладних покажчиках жодної з цих праць навіть не згадано демократії. В деяких своїх інших працях Гелнер (зокрема див.: *Gellner E. Conditions of Liberty: Civil Society and Its Rivals.* – London: Hamish Hamilton, 1994) розглядає й демократичні практики. Проте у праці «Нації і націоналізм» він зосереджується передусім на розвитку індустріалізації й націоналізму. В загальному масиві свого доробку Гелнер трактує націоналізм (і демократію) як складні для розуміння наслідки індустріалізації. Ми вважаємо, що пояснення Гелнера, надто коли йдеться про заснований на емпіричних даних аналіз реального формування та розмаїття демократій у світі, надміру функціоналістський. Він нехтує серед іншого вплив міжнародного поширення демократії на такі держави, як Індія або численні країни належних колись Британії Карибських островів, де міцно утвердилась демократія, дарма що ті країни не зазнали широкої індустріалізації.

²² Див.: *Brubaker R. National Minorities, Nationalizing States, and External Homelands in the New Europe: Notes toward a Relational Analysis* (травень 1994 року, неопублікований рукопис, що потрапив до нас, коли ми вже написали перший варіант цього розділу).

ної нації теж набувають привілейованості в усіх державних символах (як-от прапор, національний гімн і навіть придатність для деяких типів військової служби), а також в усіх контрольованих державою засобах соціалізації, як-от на радіо, телебаченні та в підручниках. Натомість демократична політика в державотворчому процесі – це політика наголосу на широкому й повному громадянстві, коли всім громадянам надано рівних індивідуальних прав.

За яких емпіричних умов логіка державної політики, спрямованої на розбудову нації, узгоджується з логікою державної політики, спрямованої на зміцнення демократії? Конфлікти між цими різними політиками згладжуються, коли емпірично майже всі жителі держави ототожнюють себе з суб'єктивною ідеєю нації, і ця нація практично збігається з державою. Ці умови можна задовольнити тільки тоді, якщо немає великих так званих *неприсланих територій* за межами кордонів даної держави, якщо в цій державі існує (або пробуджується) тільки одна нація і якщо в межах держави існує невелике культурне розмаїття. Практично *тільки* за цих обставин лідери уряду одночасно здійснюють політику демократизації і політику розбудови національної держави. Така узгодженість емпірично ліквідує більшість проблем державності, і тому її слід вважати за умову зміцнення демократії. Але за сучасних обставин дуже мало держав, де ще немає демократії, можуть почати перехід до демократії з дуже високим рівнем однорідності, характерної для національної держави²³. Цей незручний для прихильників національної держави факт не досить визнано, і, власне, майже ніхто не розглядав його серйозно, а проте йому властива тенденція загострювати проблеми державності.

Дуже часто націоналістичні сподівання політичних лідерів не узгоджуються з емпіричними реаліями *демосів* (груп населення) їхньої держави. Є багато різних типів неузгодженості між полісом і демосом, і всі вони створюють, якщо не звернути на них пильної уваги, проблеми для зміцнення демократії. Є, фактично, багато держав (уже не кажучи про уряди), легітимність яких стоїть під сумнівом. Одна з головних причин сумнівів у легітимності держави з'являється тоді, коли існують національні групи, які вимагають права на національне самовизначення, і коли домінують, або, коли скористатися радянською термінологією, «титовські національні» групи, заперечують фактичний багатонаціональний характер держави, відкидають будь-який компроміс з іншими групами й не допускають їх до повного громадянства. Ще одна причина сумніватися в державі виникає тоді, коли більшість громадян держави прагне приєднатися до іншої держави, здебільшого тому, що вони, як-от австрійці 1919 року або східні німці 1989 року, вважають себе за частину тієї держави, яка начебто є втіленням національної держави.

²³ Наприклад, із низки держав, розглянутих у цій книжці, тільки Португалія, Греція, Польща, Чилі, Уругвай та Аргентина почали свій перехід до демократії, бодай трохи наблизившись до ідеального типового стану однорідності «національної держави». Колишні СРСР, Югославія і Чехословаччина нині становлять 22 держави. В Іспанії, Румунії та Болгарії в межах держави існує більше ніж одна нація. В Угорщині чимало угорських «націоналів» живуть за межами держави в Румунії, Словаччині та Сербії. Бразилія – особливий випадок, коли зважити на її велике расове та соціально-економічне розмаїття.

Дальші труднощі для демократії, а інколи навіть для миру між державами виникають тоді, коли частину території країни, де живе якась велика меншина, певна сусідня країна вважає або може вважати за неприєднану національну територію. Потенціал поглиблення цього латентного конфлікту зростає тоді, якщо титульна нація намагається здійснювати агресивну націотворчу політику, що відчужує меншини, які потім звертаються до сусідніх держав за підтримкою. Така націотворча політика може, крім того, роздути екстремістський націоналізм у сусідній країні, й ця ситуація, витворивши порочне коло, може делегітимувати уряд, що або не захищає інтересів «членів своєї нації», або не вживає військових заходів з метою приборкати іредентистську політику. Та хоч який буде початок, коли іредентистська політика стає домінантною, вона становить серйозну загрозу для демократії і в зовнішній «батьківщині» даної меншини, і в сусідній державі, що розбудовує націю²⁴.

Нехтування в літературі про переходи до демократії та її зміцнення питань про легітимність держави – прикра річ, бо ця змінна хоч і не завжди має велике значення в недемократичних державах, проте має фундаментальну теоретичну й політичну вагу для демократії. Фактично, з погляду логіки, угоди про державність *передують створенню* демократичних інституцій. Класичне формулювання цієї проблеми дав Роберт Даль: «У межах самої теорії демократії ми не маємо змоги розв'язати питань про належні масу населення й розмір території демократичних одиниць. Як і принцип більшості, демократичний процес припускає існування певної одиниці. *Критерії демократичного процесу припускають законність самої одиниці*. Якщо саму одиницю не вважають за правильну чи законну, – якщо масу її населення та розмір її території годі обґрунтувати, – тоді їй неможливо надати законності самими демократичними процедурами»²⁵.

Ми не вважаємо, що Далева важлива заувага означає, ніби проблеми державності завжди нерозв'язні. Просто для визнання принципу більшості як легітимно обов'язкового часто бувають необхідні складні переговори, угоди, можливі територіальні зміни й консоціативні домовленості. Але, як стверджує Даль, саме наполягання на формулі більшості *per se* не дасть нічого, якщо не утверджено законність самої одиниці.

У цьому аспекті демократичні режими становлять дуже яскравий контраст із будь-яким недемократичним режимом – байдуже, «авторитарним», «султанським», «тоталітарним» чи «посттоталітарним». Договори про розмір території держави не конче передують утвердженню недемократичного режиму. Неде-

²⁴ Така ситуація зрушує суперечливу сферу сил у межах тріади «націоналізаційних держав, національних меншин і зовнішніх батьківщин», так добре обговорену в цитованій вище статті Роджера Брубейкера. Наприклад, вірменський іредентистський рух у Нагірному Карабасі дуже ускладнив процес демократизації у Вірменії. Якби Ясир Арафат переконував Організацію визволення Палестини демократизувати сектор Газу та Єрихон як ядро Палестинської держави, він постав би перед викликом з боку тих, хто вважає Західний берег за незвільнену територію.

²⁵ Див.: *Dahl R. A. Democracy and Its Critics*. – New Haven: Yale University Press, 1989. – С. 207 (курсив в оригіналі). Після поїздки до СРСР Даль подав розширений виклад своїх думок на цю тему у вид.: *Dahl R. A. Democracy, Majority Rule, and Gorbachev's Referendum // Dissent*. – 1991. – Весна. – С. 491–496.

мократичний режим може спомогтися накинати покору великим групам людей на тривалій період часу, не створивши загроз для єдності держави. За недемократичного режиму факт, що центральна влада не є результатом вільної конкуренції на виборах, означає, що до сепаратистських та іредентистських сподівань, якщо вони існують, здебільшого не апелюють під час звичайного політичного процесу, тож їх можна просто придушити.

Становлячи яскравий контраст із поданою вище ситуацією, саме визначення демократії зумовлює згоду громадян, що живуть на певній, хоч як визначеній території, з процедурами, які слід використовувати для створення уряду, що може надати легітимності своїм претензіям на їхню покору. Отже, якщо якась значна група людей не визнає за легітимну претензію уряду на їхню покору, бо люди не хочуть належати до даної, хоч як демократично конституційованої, політичної одиниці, така ситуація становить серйозну проблему для переходу до демократії і ще тяжчі проблеми для зміцнення демократії²⁶.

Отже, головною змінною в теорії демократії є міра, якою жителі визнають розмір і межі певної територіальної одиниці, вважаючи її за слушне утворення для ухвалення легітимних рішень про її можливі майбутні зміни. Отже, гіпотеза, яка випливає з цього твердження, така: що більший відсоток людей на даній території відчуває, що вони не хочуть бути членами цієї територіальної одиниці, хоч як її можна було б реконституювати, то важче буде зміцнити загальну демократію в межах цієї одиниці.

Угоди про громадянство даної держави теж не конче потрібні недемократичному режимові. Національна більшість – мовна, релігійна, етнічна чи культурна – часто накидає меншинам своє врядування або концепцію держави. Урядові, що «претендує, ніби він представляє народ», не можна кинути виклик через потенційно авторитетні та обов'язкові інституційні канали (наприклад, суди та вільні й відкриті вибори), бо в недемократичній країні таких каналів для апеляції не існує. Проблеми «відлучення» меншин від виборчого права і прав на повне громадянство також мають меншу політичну вагу в недемократичному контексті, бо звичайно від таких прав відлучено кожного.

Але в процесі переходу до демократії неминуче постають два потенційно вибухові питання: хто є громадянином держави? Як визначені правові норми громадянства? Демократія вимагає певного визначення *демосу*. Вже саме уявлення про демос як «народ» порушує питання: хто є народом? Німецьке слово, яке позначає народ, – *Volk*, унаочнює, що визначення демосу становить проблему. Нам було б легше, якби ми могли сказати, що демос – це громадяни (з усіма індивідуалістичними конотаціями, пов'язаними з цим словом), а не колективістський народ (*Volk*) або нація. Але це тільки частковий розв'язок, бо потім ми повинні запитати: хто визначає громадянство і як? Традиційно вико-

²⁶ Власне, навіть за демократичних режимів, коли вони постають перед більшістю або значною меншиною, що сумнівається в легітимності держави, реакцією центрального демократичного уряду часто стає придушення демократичного процесу на території тієї меншини, запровадження недемократичного прямого врядування, а інколи й серйозні порушення громадянських свобод і навіть прав людини. Для ілюстрації досить згадати тільки Північну Ірландію та Кашмір.

ристовують два головні принципи: *ius sanguinis* (громадянство за походженням) і *ius soli* (громадянство за народженням у даній країні). Є ще й третій принцип, пов'язаний із двома добровільними актами: зверненням про надання громадянства і наданням громадянства. Громадянство відповідно до всіх трьох принципів пов'язане з державою: *походження* здебільшого свідчить про походження від громадян даної держави, інколи впродовж довгої низки поколінь, причому ніхто не ставить запитань про мову, релігію, расу чи суб'єктивну ідентичність. Зв'язок із державою ще очевидніший у випадку *ius soli*, народження на території даної держави. Звісна річ, громадянство, засноване на зверненні, найтісніше пов'язане з державою, бо тим, хто хоче набути громадянства, його надає – покликаючись на закон або йдучи на поступку – держава.

Такі обставини знову повертають нас до нашого головного твердження: сучасне демократичне врядування неминує пов'язане з державністю. Без держави не може бути громадянства; без громадянства не може бути демократії. Це твердження не слід плутати з Гоббсовим уявленням, ніби жодна форма організованого суспільства не може існувати без держави. Як не раз доводили антропологі, чимало видів належності до певної спільноти (або членства в ній) не зумовлюють формального громадянства. Натомість ми стверджуємо, що не може бути розвиненої сучасної демократії без виборів, не може бути виборів без громадянства і не може бути офіційного членства в спільноті громадян без держави, яка засвідчує це членство. Під час переходів до демократії в Латинській Америці та Південній Європі питань про визначення громадянства в державі не поставало. Громадянство було визначене законами про громадянство (національність) ще до того, як утвердилось недемократичне врядування, зберігалося за авторитарного врядування (за винятком деяких *cassados* [«відступників»], позбавлених своїх політичних прав за бразильської диктатури) і не зазнало принципівих змін у процесі демократизації. Навіть в Іспанії, де деякі країни націоналісти в Країні Басків і Каталонії заперечували легітимність держави, питання про *демос*, або про те, хто є громадянином Іспанської держави, ніколи не поставало перед цією державою. В юридичному статусі іспанського громадянина ніколи не відмовляли жодному баскському чи каталонському озброєному бойовику чи сепаратистові. На відміну від СРСР, у паспорті Іспанської держави ніколи не було графи «національність». Кожен іспанський громадянин, хоч яка його мова, національна самоідентифікація або місце народження, мав і має рівні громадянсько-політичні права в усіх територіальних одиницях Іспанської держави.

Натомість початкова ситуація в деяких державах Східної Європи й колишнього СРСР була зовсім інша. Розпад у ХХ столітті Австро-Угорської та радянської імперій, спалах і згасання нацистського й радянського експансіонізмів, супровідні їм brutальні переселення й пересування народів і масштабне переформування кордонів надали питанню про державність і націю надто великої проблематичності. Чимало людей у цій частині світу протягом свого життя були громадянами або підданими трьох, а то й більшої кількості держав, навіть не полишивши своїх рідних місць. Отже, посткомуністична Європа – це регіон, де з недавніх історичних причин, а не просто внаслідок «спокоєвічних почувань», існує незгода з приводу питань, хто є демосом, що є полісом, а передусім якими

є належні одиниці (в розумінні Роберта Даля) ухвалення рішень і державного суверенітету. Прочитуймо ще одне розважливе міркування цього вченого:

«Надто велику вагу має виразне обмеження маси населення – людей, які входять до даної одиниці. Це, безперечно, одна з причин, чому територіальні кордони, хоч і не абсолютно необхідні, так часто використовують для конкретизації маси населення даної одиниці, надто якщо ті кордони відображують очевидні історичні та геофізичні чинники. І навпаки, *що невизначеніші маса населення й розмір території, то більша вірогідність, що дана одиниця, утвердившись, буде втягнена в суперечки з приводу юрисдикції, а то й у громадянські війни*»²⁷.

Демократію характеризують не піддані, а громадяни, тож перехід до демократії часто ставить питання про поліс і демос у центрі політики. З усього сказаного вище можна зробити три висновки:

1. Що більшою мірою населення території даної держави складається з багатьох національних, мовних, релігійних і культурних спільнот, то складніша стає політика, бо важче досягти угоди про основні принципи демократії.

2. Хоча це твердження не означає, що демократію не можна зміцнити в багатонаціональних і полікультурних суспільствах, воно означає, що повинна існувати значна політична підтримка демократичних норм, практик та інституцій.

3. Деякі способи розв'язку проблем державності за своєю суттю несумісні з демократією²⁸.

Можливо, перше, чого вимагає ясне мислення в цих питаннях, – розважливого сумніву в деяких простих припущеннях. Одну з найнебезпечніших для демократії ідей можна підсумувати максимою, мовляв, «кожна держава повинна намагатися стати національною державою й кожна нація повинна стати державою». А фактично, на нашу думку, напевне, неможливо, щоб половина територій світу, на яких нині немає демократії, стала коли-небудь водночас і національними державами, і консолідованими демократіями – згідно з нашим визначенням цих термінів.

Одна з причин цього незручного факту полягає в тому, що чимало наявних держав у світі багатонаціональні, багатомовні й полікультурні²⁹. Перетворити

²⁷ Dahl R. A. Democracy and Its Critics. – С. 207 (курсив наш. – Х. Л., А. Ш.).

²⁸ Певна річ, оті цікаві для нас проблеми, з якими зіткнулись у Східній Європі, а надто в колишніх СРСР та Югославії, були набагато важчі, ніж політичні проблеми будь-якої з південноєвропейських, південноамериканських чи навіть центральноєвропейських країн, що їх ми розглянути.

²⁹ На початку 1970-х років Вокер Коннор обрахував, що тільки 12 зі 132 держав світу, що існували тоді, були «по суті однорідними з етнічного погляду». Див.: Connor W. Nation-Building or Nation-Destroying // World Politics. – 1972. – Т. 24. – С. 320. Подальші міркування, що спиралися на трохи інші критерії, але теж дійшли висновку про дуже малу кількість справді національних держав у світі, див. у вид.: Wibben C. Self-determination as an International Issue. – У кн.: Nationalism and Self-determination in the Horn of Africa / Ed. I. M. Lewis. – London: Ithaca Press, 1983; Kurian G. T. The New Book of World Ranking. – New York: Facts on File, 1991; а також різні статті, зібрані у вид.: Connor W. Ethnonationalism: The Quest for Understanding. – Princeton: Princeton University Press, 1994. Праця Коннора цікава тим, що він на основі документів доводить, що в сучасній політичній науці провідні дослідники на

їх у національні держави демократичними засобами вкрай важко. У структурно вкорінених полікультурних середовищах майже єдиними демократичними можливостями для створення однорідної національної держави є добровільна культурна асиміляція, добровільний вихід (переселення) або мирне створення нових територіальних кордонів, що мають фінансову підтримку й пильну увагу з боку міжнародної спільноти та визнання з боку всіх політичних лідерів. Такі припущення справді героїчні, а з погляду і демократії, і емпіричних свідчень їх важко реалізувати³⁰.

Інші можливості створення однорідної національної держави за складних, суперечливих умов пов'язані з невеликими, а то й більшими санкціями проти тих, хто не розмовляє мовою титульної нації, не вдягає її національного вбрання, не дотримується її релігії. Юджин Вебер у своєму класичному дослідженні «Перетворення селян у французів» дуже докладно аналізує широкий репертуар політичних заходів, продиктованих метою створити національну державу і здійснюваних у школах та у сферах державної і військової служби; ці заходи мали забезпечити послідовні утиски та ліквідацію багатомовності й полікультурності³¹. Французька держава, натхнена якобінською ідеєю *nation unie et indivisible**, зрештою спромоглася подолати культурну та мовну строкатість Франції. Цілеспрямований процес розбудови нації Французькою державою мав неймовірний успіх, що становить різкий контраст із набагато скромнішим успіхом Іспанської ліберально-центральної держави в ХІХ столітті, що взялася до такого самого завдання, хоча не слід нехтувати, якою великою мірою Іспанія та Іспанська держава досягли успіху у своєму намаганні створити протягом століть іспанську ідентичність, надто в перші сімдесят п'ять років ХІХ століття. З перспективи сьогодення ті намагання сучасних держав видаються набагато менш гідними захвату і свідчать про ціну, якої чимало з нас не захотіло б платити. Але йдеться не просто про оцінку таких зіпертих на державу намагань розбудувати націю, а про їхню придатність у сучасному контексті. Наша відповідь, подана на основі соціологічного аналізу, полягає в тому, що незалежно від бажаності такого процесу (адже тут потрібні оцінкові судження) в більшості суспільств і, звичайно, в ліберально-демократичних суспільствах такі намагання нині приречені на невдачу. Можна було б проаналізувати, чому це так, але ми повинні обмежитись лише кількома пунктами. В сучасному світі, навіть у найменш розвинених периферійних або маргінальних етнічних, куль-

часто вживають слова «національна держава» і «держава» як синоніми в межах тієї самої статті. Див.: Connor W. Terminological Chaos («A Nation Is a Nation, Is a State, Is an Ethnic Group, Is a...»). – У кн.: Connor W. Ethnonationalism (надто с. 8).

³⁰ Як виняток певна національна спільнота, що демократично контролює державу, – або одну з її територіальних одиниць, – може здійснювати націотворчий процес, використовуючи багатство ресурсів, стимулів та обмеженої дискримінації, й мати частковий успіх. Найближчий приклад, який спадає на гадку, – політика мовної «нормалізації» з боку уряду Каталонії (*Generalitat*), дискримінаційна щодо іспанської мови в початкових школах. Проте ми повинні зазначити, що перед цією політикою нормалізації постають конституційні та політичні виклики.

³¹ Див. видатну монографію цього вченого: Weber E. Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870–1914. – Stanford: Stanford University Press, 1976.

* Єдиної та неподільної нації (*фр.*).

турних, мовних меншинах, кожне суспільство створює інтелектуальну еліту, яка з емоційних причин і (не забудьмо про це) з егоїстичних міркувань захищатиме «споконвічні» цінності й риси. Таких еліт не було, як слушно наголосив Гелнер, тільки в аграрних, доіндустріальних суспільствах. А нині вони існують навіть у таких аграрних суспільствах. За сучасних обставин, коли всі значні групи мають письменників і культурних діячів, що поширюють національні культури, коли системи комунікацій набагато збільшили можливості мігрантів постійно підтримувати зв'язок зі своїми рідними культурами і коли сучасні демократичні норми визнають певний ступінь полікультурності, політика утвердження однорідності, навіть не будучи формально антидемократичною, напевне, аж ніяк не сприятиме зміцненню демократії. Якщо титульна нація справді прагне мати однорідне населення національної держави, такий варіант, як «етнічні чистки», часто видається спокусливим методом.

Наше дослідження про неможливість розбудови національних держав і демократій у деяких типах держав спирається ще й на характер просторового розподілу людства у світі. Одним з будівельних матеріалів для побудови націй є, напевне, мова. Але, як зауважив Ернест Гелнер, у світі є, мабуть, аж вісім тисяч мов (уже не кажучи про важливі діалекти)³². Можливо, таким будівельним матеріалом були б «національні спільноти», але, якщо задля підтримки нашого аргументу припустити, що тільки одна з кожних десяти мов спирається на «розважливо ефективний» націоналізм, може бути аж 800 життєздатних національних спільнот³³. Але найважливіший незручний факт – не кількісні обрешунки, а екзистенційна реальність, що культурні, мовні та релігійні групи не мають виразного поділу на 8000 чи 800 національностей, кожна з яких займає більш-менш добре визначені території, а дуже змішані й часто живуть на одній території. Доречним порівнянням були б не чітко окреслені квадрати шахівниці, а невіддільно поєднані відтінки та нюанси барвистої верети.

Розгляньмо деякі з просторових моделей розподілу мови та етнічної належності в деяких державах, що прагнуть стати національними. Ми аж ніяк не виступаємо проти демократично здійснених «оксамитових розлучень». Проте слід зазначити, що більш-менш виразні культурні межі полегшують такі територіальні поділи. Латвія хотіла б стати національною державою, проте в жодному з семи найбільших міст Латвії більшість жителів не розмовляє латиською мовою. В Талліні, столиці Естонії, зовсім близько від кордону з Росією, навряд чи половина жителів розмовляє естонською мовою, дарма що Естонія прагне стати національною державою. Для цих і багатьох інших країн неможливий простий територіальний поділ на кшталт «оксамитового розлучення»³⁴.

³² Див.: *Gellner E. Nations and Nationalism.* – С. 44.

³³ Там само. – С. 44–45.

³⁴ Див. чудове й тверезе вид.: *Lieven A. The Baltic Revolution: Estonia, Latvia, Lithuania and the Path to Independence.* – New Haven: Yale University Press, 1993. – С. 434. Навіть якщо існує більш-менш виразна культурна демаркація, як-от у російськомовній частині Криму, що його Хрущов 1954 року передав Україні, або на північно-східних територіях Казахстану, де переважають росіяни, політикам, належним до націоналістів, що є носієм державності, здебільшого вкрай важко дозволити «відокремлення». Спроможність прем'єр-міністра Клауса переконати свою партію й більшість членів, що вони економічно виграють, відокремившись від словаків, цілком нетипова.

Деякі аналітики зраділи, коли окремі національності колишнього СРСР створили п'ятнадцять республік, кожна з яких спиралася на «титкульні національності», й припускали, що можуть сформуватися демократичні національні держави. Насправді чимало вищих посадових осіб у тих республіках під час перших виборів висловлювали крайні націоналістичні, а не демократичні погляди. Одним з можливих способів зменшити інтенсивність конфліктів між титульними національностями і «мігрантами» є те, що Девід Лейтін назвав «зустрічною асиміляцією». Тобто інтересам багатьох належних до робітничого класу мігрантів відповідатиме прагнення асимілюватися з метою збільшити життєві шанси своїх дітей у новому середовищі. Таке, напевне, може статися з іспанськими робітниками-мігрантами в культурно та економічно активній Каталонії. Але чи асимілюються росіяни в Середній Азії? 1989 року в Алма-Аті, столиці Казахстану, росіяни становили 59% населення, а казахи, титульна нація, – 22,5%. Менше ніж 1% росіян розмовляють мовою титульної нації. В Бішкеку, столиці Киргизстану, ці відсотки були фактично такі самі. В такому контексті «усталеного колоніалізму» («колоніалізму постійних жителів») аж ніяк не може виникнути національна держава, добровільно створена завдяки процесу зустрічної асиміляції. За таких обставин якщо там і виникне колись національна держава, то аж ніяк не в результаті демократичних заходів. По суті, самі намагання збудувати національну державу тільки ще більше заохотять «прихильників усталеного колоніалізму» звертатися по підтримку до крайніх націоналістичних лідерів у Росії на кшталт Жириновського³⁵.

Але є ще один незручний факт для прихильників національної держави за умов багатонаціональності. Чимало людей, якщо вони жили в багатонаціональних державах, можуть, зберігаючи свою узвичаєну ідентичність (або свій портфель розмаїтих шляхів доступу до економічного життя), тішитися наявністю кількох ідентичностей та опиратися рухові до етнічно-державної гомогенізації. Такі люди звичайно правлять за перші мішені примусу з боку етнічно-державних ентузіастів. Емпіричним та емоційним фактом є те, що чимало людей у сучасному світі довгий час ототожнювали себе більше ніж з однією культурою та історією, укладали шлюби між собою, мали друзів серед представників різних національностей і пересувалися в межах держави. Отже, не дивно, що вони можуть мати подвійні ідентичності. Націоналісти, репрезентуючи водночас і домінуючу національність у державі, і пригноблену національність, прагнули, щоб люди відмовились від таких подвійних ідентичностей і зробили свій остаточний вибір. І справді, внаслідок цього прагнення вони часто вигадували або створювали поділи там, де раніше їх не існувало. Це одна з причин, чому плебісцити можуть призвести до глибоких поділів і зруйнувати реальні соціальні зв'язки.

³⁵ Аналіз того, що Девід Лейтін назвав «зустрічною асиміляцією мігрантів» у Каталонії, а також аналіз можливих «дій прихильників усталеного колоніалізму» в середньо-азіатських республіках колишнього СРСР див. у вид.: *Laitin D. The Four Nationality Games and Soviet Politics // Journal of Soviet Nationalities*. – 1991. – Весна. – С. 1–37. Казахстан і справді може становити надто складний випадок конфліктів між націоналістами, що є носіями державності, російськими меншинами і політичними елітами російської «батьківщини». Див.: *Olcott M. B. Kazakhstan: A Republic of Minorities*. – У кн.: *Nations and Politics in the Soviet Successor States / Eds. I. Bremmer, R. Taras*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1993. – С. 313–330.

Багатонаціональні держави і демократизація: поза межами суперечливих логік

Тож як можна утвердити демократію в багатонаціональних державах? Ми, звичайно, вже маємо обґрунтовану гіпотезу про чинники, які перешкоджають зміцненню демократії за умов багатонаціональності. Що більший відсоток людей у даній державі, які народилися в багатонаціональному середовищі, які ще не почали сприймати себе за іноземних громадян і яким відмовлено в громадянстві даної держави, і тому їхні життєві шанси зменшились унаслідок цієї відмови, то менша ймовірність, що в цій державі зміцніє демократія.

Коли висловитись трохи оптимістичніше, наша гіпотеза полягає в тому, що в багатонаціональному середовищі шанси зміцнити демократію зростають завдяки державній політиці, яка надає повного та рівного громадянства й надає всім громадянам спільний «дах» у вигляді запроваджених і забезпечених державою прав індивіда.

Багатонаціональні держави мають ще більшу потребу, ніж інші держави, досліджувати різноманітні немажоритарні, неплебісцитні формули. Наприклад, якщо існують відносно виразні просторові поділи між групами в межах держави, можна дослідити федералізм. Крім того, держава й суспільство можуть дозволити існування різноманітних підтриманих державою інституцій, що належать різним громадам, різномовних засобів масової інформації та шкіл з різною мовою викладання, символічно визнати культурне розмаїття, ухвалити кілька юридично визнаних шлюбних кодексів, утвердити правову й політичну толерантність до партій, які репрезентують різні спільноти, а також застосувати увесь арсенал політичних процедур і засобів, що їх Аренд Лійпгарт охарактеризував як «консоціативну демократію»³⁶. В переважній більшості випадків пропорційне представництво (радіше ніж великі одномандатні округи, де відбуваються вибори на основі принципу «перший на фініші») може посприяти представництву просторово розпорощених меншин. Деякі затяті прихильники традиції політичного лібералізму, що зосереджується на правах індивіда та універсалізмі, заперечують будь-яку форму колективних прав. Проте ми вважаємо, що поєднання *колективних прав* національностей або меншин у багатонаціональному, полікультурному суспільстві та державі з *правами індивідів, повністю захищених державою*, – це, напевне, найменш конфліктний шлях вияву демократичної політики, не пов'язаної з розбудовою національної держави³⁷.

³⁶ Див. його основоположну працю: *Lijphart A. Consociational Democracy // World Politics*. – 1969. – Т. 21. – Січень. – С. 207–225; *Lijphart A. Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration*. – New Haven: Yale University Press, 1977.

³⁷ Цікаві аргументи на користь твердження, що певне уявлення про групові права є, власне, необхідним для самого визначення деяких типів прав індивіда, а також для утвердження універсальних норм у правах, див. у праці одного оксфордського філософа: *Raz J. The Morality of Freedom*. – Oxford: Oxford University Press, 1986. – С. 165–216; крім того: *Schepelle K. L. Rethinking Group Rights* (доповідь, підготовлена для конференції «Значення прав у країнах колишнього радянського блоку», що відбулася 4–5 липня 1994 року в Інституті конституційної й законодавчої політики Центральноєвропейського університету в Будапешті). Також див. скрупульозну працю ще одного філософа: *Kymlicka W. Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of*

Значення
права індивіда
колективних прав
національностей
або меншин
у багатонаціональному
полікультурному
суспільстві та державі

У випадках, коли переходи до демократії починаються в контексті недемократичної багатонаціональної федеративної системи, стратегія зміцнення демократичного федералізму повинна, напевне, полягати в проведенні спершу загальнодержавних виборів, щоб створити легітимну структуру для пізніших міркувань про те, як демократичним способом децентралізувати державу. Якщо перші конкурентні вибори регіональні, цим виборам буде властива тенденція надавати привілейованого статусу регіональним націоналістам, тож цілком вірогідно можуть виникнути не демократії, а етнократії³⁸. Проте конкретні способи структурування політичного життя за умов багатонаціональності слід контекстуалізувати в кожній країні. Водночас ми вважаємо, що час по-новому оцінити цілу низку експериментів з *нетериторіальною автономією*, пов'язаною, наприклад, із самоврядуванням корпоративних етнічних або релігійних спільнот, як-от єврейські кагали в Польсько-Литовській Речі Посполитій, мілети [релігійні громади] в Османській імперії, «національні курії» наприкінці існування Габсбурзької імперії³⁹. Ці механізми не ліквідують конфлікт у багатонаціональних державах, але можуть згладити його і зміцнити й державу, і демократію.

Крім того, ми вважаємо, що слід звернути деяку концептуальну, політичну й нормативну увагу на можливість існування «держав-націй». Держави, що ми їх хотіли б так назвати, – це полікультурні, ба навіть багатонаціональні держави, які, проте, однаково спромагаються породити у своїх громадян міцне чуття ідентифікації та вірності. США якраз і є такою полікультурною й дедалі більшою мірою багатомовною країною, як-от Швейцарія. Власне, жодна з цих двох країн не є «національною державою», але, на нашу думку, їх обидві можна назвати «націями-державами». За Джавахарлала Неру Індія домоглася великих успіхів у зменшенні міжнаціональних напруг завдяки вмілому та консенсусному використанню численних консоціативних практик. Унаслідок цих процесів Індія стала в 1950-х – на початку 1960-х років «державою-нацією». Та якщо індуські націоналісти здобудуть у 1990-х роках владу і спробують перетворити Індію, де живе 110 мільйонів мусульман, в індуську національну державу, майже безперечно зросте рівень насильства у стосунках між громадами, й індійська демократія опиниться під серйозною загрозою⁴⁰.

Minority Rights. – Oxford: Oxford University Press, 1995 (надто Розд. 3: «Індивідуальні і колективні права»; Розд. 4: «Переглядаючи ліберальну традицію»; Розд. 6: «Справедливість і права меншин».)

³⁸ Ми докладно розглядаємо цю думку в нашій праці: *Linz J. J. And Stepan A. Political Identities and Electoral Sequences: Spain, the Soviet Union and Yugoslavia // Daedalus. – 1992. – Т. 121. – Весна. – С. 123–139*, а також у цій книжці в розділі про Іспанію та в розділі про державність у СРСР.

³⁹ Аналітичний та бібліографічний вступ до цих важливих, проте знехтуваних експериментів див. у вид.: *Coakley J. Approaches to the Resolution of Ethnic Conflict: The Strategy of Non-territorial Autonomy // International Political Science Review. – 1994. – Т. 15. – №3. – С. 297–314.*

⁴⁰ Цій темі вже присвячено дві перші праці: *Lijphart A. The Puzzle of Indian Democracy: A Reinterpretation* (неопублікований рукопис, 1994); *Varshney A. Contested Meanings: India's National Identity, Hindu Nationalism and the Politics of Anxiety // Daedalus. – 1993. – Т. 122. – Літо. – С. 227–261.*

Наприкінці поговоримо трохи про *політичні ідентичності*. Чимало праць про націоналізм зосереджувалися на «споконвічних» ідентичностях і потребі людей вибирати між ідентичностями, які взаємно відкидають одна одну. Проте наше дослідження політичних ідентичностей довело дві речі. По-перше, політичні ідентичності не фіксовані й не споконвічні у значенні, поданому в «Оксфордському словнику англійської мови»: «Належність до самого початку або існування на самому початку, від самого початку; перший у часі, найдавніший, правічний, первинний, первісний». Ці ідентичності радше дуже мінливі й соціально конструйовані. По-друге, якщо націоналістичні політики (або соціологи та переписувачі населення, що вдаються до грубих, дихотомічних категорій) не призводять тією атмосферою, яку вони створюють, до поляризації, чимало людей можуть віддати перевагу самоідентифікації на основі *кількох і взаємодоповнювальних* ідентичностей⁴¹. Фактично, разом зі спільним політичним «дахом» у вигляді захищених державою прав на повне та рівне громадянство, спроможність людей мати кілька взаємодоповнювальних ідентичностей якраз і є одним з провідних чинників, які уможливають демократію в багатонаціональних державах. Оскільки політичні ідентичності не фіксовані й не постійні, якість демократичного проводу набирає надто великого значення. Політичне керівництво може навіть сприяти розвитку кількох взаємодоповнювальних політичних ідентичностей. А інколи – й розвитку полярних і конфліктних політичних ідентичностей⁴². До усвідомленого використання етнічних чисток як стратегії побудови національних держав у Боснії і Герцеговині, Сараєво було багатонаціональним міським середовищем, громадяни якого мали кілька ідентичностей і один з найвищих рівнів шлюбів між представниками різних конфесій серед усіх міст світу.

Головне припущення, запропоноване в цьому розділі, було ось яким: якщо мета – успішне зміцнення демократії, тоді майбутні зміцнювачі демократії, що керують державним апаратом, повинні ретельно придивитися до конкретної суміші націй, культур і пробуджених політичних ідентичностей, наявних на цій території. Коли вважати, що рівні соціально-економічного розвитку однакові, деякі типи демократії можливі в одному типі політичного суспільства, але стають практично неможливі, якщо еліти, відповідальні за державу, намагаються збудувати інший тип політичного суспільства. Якщо територія культурно багатонаціональна, політичні еліти, що контролюють державу, можуть ініціювати «націоналізаційну політику», яка може й не порушувати прав людини чи затверджених Радою Європи норм демократії, але така політика мала б супе-

⁴¹ Наприклад, 1982 року у Каталонії, коли респондентам давали можливість класифікувати себе відповідно до п'яти можливостей, запропонованих в анкеті: «іспанець», «більше іспанець, ніж каталонець», «рівною мірою іспанець і каталонець», «більше каталонець, ніж іспанець» і «каталонець», 40% (найчисленніша група) ідентифікували себе як «рівною мірою іспанці і каталонці». Див.: *Linz J. J. De la crisis de un Estado Unitario al Estado de las Autonomías*. – У кн.: *La España de las Autonomías* / Ed. F. F. Rodríguez. – Madrid: Instituto de Estudios de Administración Local, 1985. – С. 527–672 (дані взято зі с. 560).

⁴² Див.: *Linz J. J., Stepan A. Political Identities and Electoral Sequences: Spain, the Soviet Union and Yugoslavia*. – С. 123–139.

речливі наслідки в кожній із п'яти сфер державного життя, значно зменшивши шанси на зміцнення демократії. Прикладами такої мажоритарної «націоналізаційної політики» в кожній із п'яти сфер могли б бути наступні. У сфері громадянського суспільства освіту й засоби масової інформації можна було б обмежити офіційною мовою. У сфері політичного суспільства закони про націоналізаційне громадянство могли б призвести до значного надмірного представництва домінантної національності у виборних політичних органах. У сфері державної бюрократії швидкий перехід до офіційної мови міг би *de facto* зменшити участь у політичному житті інших національностей та їхній доступ до державної служби. У сфері верховенства права правова система могла б надавати більш-менш привілейованого статусу цілій низці звичаїв, практик та інституцій майбутньої національної держави. І нарешті, у сфері економічного суспільства національності, що є носієм державності й начебто «власником» національної держави, можна було б надати особливі (чи навіть виняткові) права на розподіл землі та роздачу ваучерів у разі приватизації. Натомість, якщо реальна мета – зміцнення демократії, стратегія демократизації вимагала б, щоб у кожній з названих вище сфер здійснювали менш мажоритарну й більш консенсусну політику.

Останнє, на чому слід наголосити, – це *вибір часу*. Потенційно складними результатами демократичного розвитку можна керувати тільки тоді, коли політичні лідери обстоюють, обговорюють і запроваджують деякі запобіжні політичні заходи та рішення. Якщо шанси для такої політики удосконалення втрачені, діапазон наявного простору для маневрів буде звужений, а динаміка суспільного конфлікту, напевне, зросте, аж поки зміцнення демократії стане дедалі важчим, а зрештою й неможливим завданням.

Щоб підсумувати можливості та межі примирення національної держави і демократизації й привернути увагу до того, де і коли репертуар запобіжних політичних заходів стає політично можливим і його можна рекомендувати задля розвитку демократії, ми подаємо наприкінці таблицю⁴³.

⁴³ У таблиці не зазначено впливу іредентизму на демократію – й на території, на яку претендують, і в сусідніх державах. Для врахування цього впливу довелося б побудувати набагато складнішу таблицю.

Таблиця 1. Взаємозв'язок між державою, нацією (-ями) і демократією (з припущенням, що немає ірредентизму)

Ступінь присутності інших «націй», крім титульної, на території держави	Політика й дії державних лідерів «титульної нації»				
	Рух до створення національної держави	Певне визнання легітимності культурного розмаїття	Зміцнення деяких федеральних чи квазифедеральних інституцій і (або) квазіконсоціативних практик	Визнання в принципі можливості мирного й демократично обговореного відокремлення	Відсутність виразних державних лідерів або їхня крайня слабкість
✓ Немає ніяких інших націй і є дуже невелике культурне та етнічне розмаїття	Демократична національна держава цілком може зміцнити й бути сильною		Мононаціональна демократична держава цілком може існувати		
✓ Немає ніяких інших націй, зате є велике культурне розмаїття		Демократична держава-нація цілком може існувати	Мононаціональна демократична держава цілком може існувати		
✓ Інші нації є, але не пробуджені	Демократична національна держава можлива	Демократична держава-нація цілком може існувати			
Інші нації є і пробуджені	Виникає конфлікт, побудова демократії ускладнюється, але не є неможливою	Демократична держава-нація може існувати, але перебуватиме під тиском рухатися до	Багатонаціональна держава — єдина демократична можливість. Якщо обережно діяти, демократію можна зміцнити	Якщо існує виразно позначена територіальна основа, можливе вільне відокремлення з демократією в обох нових державах	
Інші нації є і войовничі	Виникає стільки конфліктів і репресій, що зміцнення демократії дуже невірогідне	Демократична держава-нація може існувати, але для зміцнення їй треба рухатися до	Багатонаціональна держава — єдина демократична можливість, проте перспектива зміцнення демократії складна. Тиск до	Якщо не існує територіальної основи, «оксамитове розлучення» неможливе, а якщо войовничість зберігається, демократію зміцнити неможливо	
Жодна група не має достатньої згуртованості та ідентичності, щоб бути будівничим нації					Неможливо створити державу, тож демократія неможлива

Примітка. Використаний тут концепт власного простору вперше сформульовано у вид.: Lazarsfeld P. The Language of Social Research: A Reader in the Methodology of Social Research. — Glencoe, Ill.: Free Press, 1951. — С. 40—62.

Частина IV.

ВИМІРОВАННЯ
ДЕМОКРАТИЧНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ

Андрей Шедер

КОНСОЛІДАЦІЯ:
демократичний процес,
громадянське суспільство і
політична культура

Андреас Шедлер

Протягом минулого десятиріччя концепт зміцнення демократії став «одним із найуживаніших у порівняльній політології»¹. Проте спостерігачі стали підозрювати, що значна частина успішної кар'єри цього концепту спирається на сипкий пісок семантичної двозначності. Попервах ідея «зміцнення» демократії була запроваджена як «вузький» концепт, який мав пояснити завдання стабілізації режиму. Сподівалися, що він дає відповідь на головне питання: коли можна вважати, що демократії вже не загрожує крах? Або, коли пригадати влучні слова Джузеппе Ді Пальми: «Коли ... демократи можуть розслабитись?»². Але невдовзі уявлення про зміцнення демократії розвинулось у «широкий» концепт, що вже охопив увесь арсенал політичних проблем, з якими зіткнулися демократії «третьої хвилі». Наслідком став брак ясності у значенні терміна «зміцнення демократії», що й призвело до численних критичних закидів³. Але найнищівніші напади були спрямовані не на проблеми концептуалізації, а на проблеми використання даного концепту. Передусім Гілдермо О'Доннел суворо критикував тих дослідників демократизації, які були схильні спостерігати й вимірювати ступені зміцнення режиму «платано» й «непослідовно», на основі «невиправданих узагальнень», «випадково створених» та «емпірично непростежуваних» категорій вимірювання й ненадійних, «у край двозначних» показників⁴. Раніше я стверджував, що концептуаль-

¹ *Munck G. L. Democratic Consolidation.* – У кн.: *Encyclopedia of Democratic Thought / Eds. P. B. Clarke, J. Foweraker.* – London: Routledge, 2001.

² *Di Palma G. To Craft Democracies: An Essay on Democratic Transition.* – Berkeley: University of California Press, 1990. – С. 141.

³ Про «третю хвилю» глобальної демократизації див.: *Huntington S. P. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century.* – Norman and London: University of Oklahoma Press, 1991. Про «вузький» та «широкий» концепт див.: *Coppedge M. How the Large N Could Complement the Small in Democratization Research.* (Стаття підготовлена для виступу на конференції «Режими і політичні зміни в Латинській Америці», Ілійойський університет, Urbana-Champaign, 6–7 серпня 1999). Про аналітичну реконструкцію різних значень терміна «зміцнення демократії» залежно від емпіричних контекстів і нормативних цілей дослідження див.: *Schedler A. What Is Democratic Consolidation? // Journal of Democracy.* – 1998. – Т. 9. – №2 (квітень). – С. 91–107.

⁴ *O'Donnell G. Illusions about Consolidation // Journal of Democracy.* – 1996. – Т. 7. – №2 (квітень). – С. 34–51; *його ж: Illusions and Conceptual Flaws // Journal of Democracy.* – 1996. – Т. 7. – №4 (жовтень). – С. 160–8.

ну плутанину навколо цього терміна можна було б подолати. Якщо ми розуміємо й емпіричні контексти, перед якими постають учені, й нормативні цілі, які вони визначають для себе, то розуміємо й про що йдеться, коли вони говорять про зміцнення демократії. Отже, «зміцнення» демократії може бути пов'язане з «позитивними» завданнями поглибити цілком ліберальну демократію або завершити побудову напівдемократії. Або ж воно може бути реакцією на «негативні» завдання: запобігти руйнуванню ліберальної демократії, уникнути краху якого завгодно мінімального, вже наявного рівня демократії⁵. Проте тільки-но ми розв'язали питання, як визначити зміцнення демократії, перед нами постає ще складніша проблема: як спостерігати його.

Прогностичні висновки

Не переймаючись іншими, конкурентними значеннями терміна «зміцнення демократії», автор цієї статті дотримується класичного й найпоширенішого визначення, згідно з яким демократичний режим зміцнений тоді, коли він «напевне виживе»⁶, коли можна сподіватися, що він «існуватиме і в майбутньому»⁷. Ця «вузька» концептуалізація, яка прирівнює зміцнення демократії до сподівань на збереження режиму, займає три різні щаблі на «драбині загальності», сконструйованій під час вивчення процесів зміцнення демократії (див. мал. 1). По-перше, вона «негативна» в тому розумінні, що її імпліцитна нормативна мета – радше уникнути відступів до авторитаризму, ніж досягти вищих рівнів демократії. По-друге, вона «спрямована в майбутнє», бо покликається не на історичні досягнення, не на колишню стабільність демократії, а на теперішні сподівання на майбутню стабільність режиму. По-третє, вона займає позицію «зовнішнього» спостерігача, який покладається на фахові судження про ймовірну тривалість існування демократичних режимів, а не позицію «внутрішнього» учасника подій, що покладається на суб'єктивні сподівання політичних еліт і громадян⁸.

Попри всю свою вузькість навіть ця «класична» концептуалізація зміцнення демократії становить значні труднощі, коли йдеться про її використання. Основна проблема полягає в покладанні на сподівання. Теорія, заснована на класичному концепті, обговорює епістемологічні труднощі, що їх породжують

⁵ *Schedler A. What Is Democratic Consolidation?*

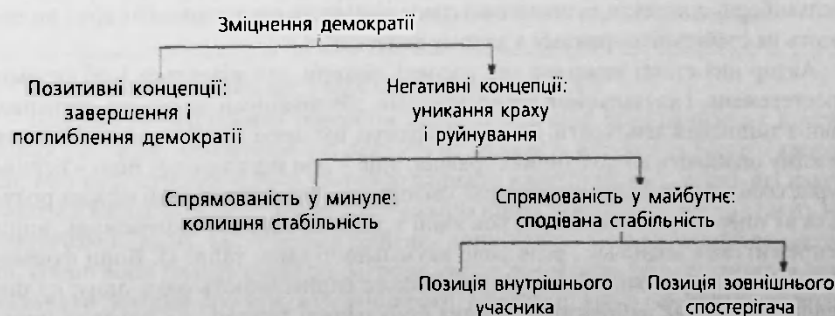
⁶ *O'Donnell G. Illusions about Consolidation.*

⁷ *Valenzuela J. S. Democratic Consolidation in Post-Transitional Settings: Notion, Process, and Facilitating Conditions.* – У кн.: *Issues in Democratic Consolidation: The New South American Democracies in Comparative Perspective* / Eds. S. Mainwaring, G. O'Donnell, J. S. Valenzuela. – Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1992. – С. 70.

⁸ Широке обговорення «негативного» і «позитивного» концепту зміцнення демократії див. у вид.: *Schedler A. What Is Democratic Consolidation? Про «спрямованість у минуле» і «спрямованість у майбутнє» при оцінці зміцнення режиму, а також про позиції «внутрішнього» учасника і «зовнішнього» спостерігача див. у вид.: *Schedler A. How Should We Study Democratic Consolidation? // Democratization.* – 1998. – Т. 5. – №4 (зима). – С. 1–19. Про «драбину загальності» див.: *Collier D., Mahon J. E. Conceptual «Stretching» Revisited: Adapting Categories in Comparative Research // American Political Science Review.* – 1993. – Т. 87. – №4 (грудень). – С. 845–55.*

концепти, емпіричні референти яких належать до «тутешнього», об'єктивного світу, як-от стільці, столи й дерева. Зміцнення демократії не відповідає цій схемі. Перспективи збереження політичних режимів – це не матеріальні об'єкти, що перебувають «тут», перед нашим духовним і мовним сприйняттям»⁹. Перспективи не репрезентують емпіричних фактів, які можна побачити, до яких тут і тепер можна доторкнутися. Це радше міжсуб'єктивні судження про майбутні події, і ці судження ми формуємо, спираючись на певні фактичні судження – і нинішні, й минулі. Отже, зміцнення режиму – це не річ, а аргумент, не об'єкт, а висновок.

Отже, визначення емпіричних ступенів зміцнення демократії – справа не тільки спостережень, а й міркувань, спрямованих на перспективу. Така ситуація ускладнює традиційне питання про слушність спостережень, «так би мовити, чи забезпечують нас наші спостереження (якісні та кількісні) інформацією про світ, яка відповідає нашим концептам»¹⁰. Вона ускладнює вже й так «складний вибір, який ми здійснюємо ... пов'язуючи ідеї з фактами»¹¹. Хоч коли застосовуючи абстрактні категорії до так званого реального світу, ми потребуємо двох різновидів правил: правил пошуку свідчень, які визначають, що і як спостерігати, і правил формування дескриптивних висновків, які дають змогу визначити, що сповіщають нам об'єктивні факти про концепт, якого ми дотримуємось¹². Проте, намагаючись оцінити перспективи збереження демократичних режимів, ми потребуємо додаткової сукупності правил – правил формування прогностичних висновків, які дають змогу визначити, що теперішні дані сповіщають нам про майбутнє.

Малюнок 1. Концепції зміцнення демократії

⁹ Sartori G. Guidelines for Concept Analysis. – У кн.: Social Science Concepts: A Systematic Analysis / Ed. G. Sartori. – Beverly Hills: Sage, 1984. – С. 24.

¹⁰ Collier D., Adcock R. Nailing Down Issues of Validity. (Стаття підготовлена для виступу на конференції «Режими і політичні зміни в Латинській Америці», Ілінойський університет, Urbana-Champaign, 6–7 серпня 1999 року). – С. 1.

¹¹ Там само.

¹² «Прототипи» або «ідеалізовані когнітивні моделі» Джорджа Лакова – приклади таких правил формування дескриптивних висновків (див.: Lakoff G. Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. – Chicago and London: University of Chicago Press, 1984).

Пов'язуючи теперішнє з майбутнім, слід запровадити каузальні припущення. Отже, в дослідженнях зміцнення демократії використання даного концепту тісно пов'язане з питаннями каузальної оцінки. Ці дві речі абсолютно невіддільні. Якщо ми не готові, скориставшись принципом «чорного ящика», робити прості прогнози, які лише проєктують минулі тенденції в майбутнє, не конкретизуючи «механізмів відтворення»¹³, наші спрямовані в майбутнє міркування припускають наявність каузальних гіпотез. Отже, будь-яке судження про зміцнення демократії в даній країні має спиратись і на фактичні судження, й на каузальні аргументи. Іншими словами, прагнучи виміряти зміцнення демократії, ми повинні теоретизувати про стабільність демократії.

Для ілюстрації глибокої відмінності між дескриптивними і прогностичними висновками припустимо, ніби ми хочемо з'ясувати, чи демократичний даний режим. Як нам діяти? Нам треба: *a)* визначити демократію; *b)* скористатись нашим визначенням; *в)* перевірити факти. Далі припустимо, ніби ми прагнемо з'ясувати, чи зміцнені ті демократичні режими, які ми виявили. Потім припустимо, що ми визначаємо зміцнення демократії так, як сказано вище: як сподівану стабільність режиму. Що діяти далі? Адже не досить перетворити наше визначення у фрагменти та елементи спостережених свідчень. Наявні факти не промовляють самі по собі. Можна пересвідчитись, що тривають післявиборчі суперечки, відбувається економічний спад і діють партизанські групи. Але такі фактичні дані не розкривають самі по собі, якою мірою вони визначають майбутнє демократії. Якщо ми хочемо оцінити їхній вплив на існування демократії в короткій чи середній перспективі, нам потрібна каузальна теорія, що пояснює, як післявиборчі суперечки, економічний спад і діяльність партизанських груп впливають на стабільність режиму в даному контексті.

Автор цієї статті визначає три головні підходи, що різняться і об'єктами спостережень, і каузальними припущеннями, збудованими на основі оцінених рівнів зміцнення демократії. Автор стверджує, що деякі дослідники зміцнення режиму оцінюють дії політичних гравців, інші – їхні погляди, ще інші – структурне середовище. Хоча поведінкові, світоглядні і структурні дані можна розуміти як оперативні індикатори, пов'язані з різними рівнями вимірювань, вони репрезентують водночас і різні рівні каузальності (див. табл. 1). Вони формують ланцюг каузальності, окремі ланки якого спричинюють одна одну: *a)* поведінка постає як найближча причина стабільності режиму; *b)* погляди правлять за першорухій поведінки; *в)* структурні контексти – найголовніша причина формування і гравців, і поглядів. Ось як це можна зобразити графічно:

Структурні контексти —> гравці і погляди —> поведінка —> стабільність демократії

Першим і найголовнішим припущенням у цій ієрархії причинних зв'язків є припущення, що, зрештою, саме політичні гравці забезпечують існування політичних інституцій. Це припущення можна вважати за основоположне в дослідженнях зміцнення демократії: демократія – ані божественний дар, ані побічний

¹³ Collier R. B., Collier D. *Shaping the Political Arena: Critical Junctures, the Labor Movement, and Regime Dynamics in Latin America*. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 1991. – С. 29–39.

наслідок соціальних чинників; демократія – це результат зусиль політичних гравців. Навіть якщо не всі дослідники однаково зацікавлені у з'ясуванні мікропідвалин демократичного врядування, більшість їх погодиться з думкою, що демократія виникає й утверджується як «єдина політична гра» тільки тоді (і доти), коли (і доки) гравці вирішують дотримуватися її головних правил. Усе дуже просто: немає демократичних гравців – немає демократичної гри¹⁴. Проте не всі дослідники зміцнення демократії зосереджуються на найближчих причинах та індикаторах поведінки. Як побачимо в наступних розділах статті, чимало вчених, замість досліджувати очевидні дії гравців, досліджують їхні нормативні мотиви, стратегічні обрахунки та когнітивні сподівання, а також соціально-економічне та інституційне середовище, щоб спрогнозувати шанси на подальше існування того чи того демократичного режиму.

Таблиця 1. Вимірювання зміцнення демократії: типи свідчень і висновків

Рівень вимірювання і причинності	Об'єкт спостереження	Каузальне припущення
Поведінкові основи	Спостережувана поведінка. фактична і гіпотетична	Інституції залежать від гравців. Минула поведінка (під час кризи) дає змогу спрогнозувати майбутню поведінку
Світоглядні основи	Перспективи учасників: стратегії, норми і сприйняття	Погляди дають змогу спрогнозувати поведінку
Структурні основи	Структурні контексти: економічний, соціальний та інституційний	Контексти (стимули та обмеження) формують гравців і погляди

Поведінкові основи стабільності демократії

Для лікаря звичайним способом оцінити фізичний стан пацієнта є пошук ознак розладів, симптомів, які вкажуть на наявність або якоїсь гострої хвороби, або потенційних загроз здоров'ю пацієнта в майбутньому. Вчені, які намагаються визначити перспективи збереження нових демократій, часто стають на такий самий шлях. На поверхні політики вони шукають ознак хвороб демократії. Якщо вони бачать очевидні загрози життю демократії, то відмовляться далі видавати довідки про міцність демократії. І навпаки, якщо демократичні води видаються спокійними, а небо – ясным, вони впевнено поставлять діагноз про високий ступінь зміцнення режиму. Що становить очевидні симптоми розладів демократії? Чого повинні шукати лікарі-демократологи? На загальному рівні

¹⁴ Каузальне припущення про залежність демократії від гравців іде рука в руку з важливим обмеженням: демократичні структури справді залежать від гравців – але тільки певною мірою. Вони не залежать від окремих гравців. Демократична гра відносно невразлива до підривних дій з боку відносно слабких та ізольованих гравців; вона припиняється тільки тоді, коли якась достатня кількість кмітливих гравців покине демократичний табір. Відносна незалежність гравця від інституцій висуває суперечливе завдання визначення порогів: скільки щиро демократичних громадян потребує демократія? Коли терористична діяльність стає загрозою для демократичного режиму? Який ступінь нерівності може витримати демократія? І т. ін.

відповідь проста: їм слід шукати прикладів антидемократичної поведінки. Якщо політичні гравці вдаються до антидемократичних дій, демократія під загрозою. І навпаки, демократія видається в безпеці, якщо всі причетні до неї гравці дотримуються головних правил демократичної гри. Це м'яке правило відкидання, що прирівнює зміцнення демократії до відсутності антидемократичної поведінки, становить сутність того, що чимало авторів стали називати «формуванням демократичної поведінки» («behavioral consolidation»)¹⁵.

Антидемократична поведінка

Пошук симптомів пов'язаний із великим покликанням на інтуїцію. Але що це означає, коли перейти до конкретних досліджень? Незважаючи на широкий консенсус, що панує в політичній науці з приводу концепту ліберальної демократії, немає цілковитої ясності, що точно означає вимога, щоб гравці «дотримувалися демократичних правил гри»¹⁶. Якими є головні правила демократії? І як можна виявити приклади порушення тих правил? Тобто, так би мовити, якими є недвозначні ознаки, що гравці відмовились від демократичного консенсусу і ступили на заборонену територію антидемократичної поведінки? На мою думку, «вбогній» каталог дій, які порушують основні правила демократичної гри, а отже, ставлять під сумнів гру як таку, повинен містити три головні (взаємопов'язані) категорії.

Використання насильства. «Головним симптомом невдалої інституціоналізації є насильство»¹⁷. Політична конкуренція в межах ліберально-демократичної структури зумовлює безперечну відмову від насильства. Гравці, що утверджують свої політичні цілі силою, порушують одну з найфундаментальніших норм демократичної теорії і практики. Вони грають в «іншу гру», ніж їхні колеги-демократи, гру, яка небезпечно підточує універсальну слушність демократичних правил. Убивство політичних конкурентів, зазіхання на свободу, фізичне здоров'я й майно політичних суперників, залякування виборців і кандидатів, спроби силою повалити обраних урядовців, етнічні та соціальні чистки, бунти й зумисне нищення державної власності – всі ці приклади політично мотивованого насильства свідчать, що демократична заборона сили ще далеко не «зміцнена» серед політичних гравців.

Відкидання виборів. У представницькій демократії «дотримання писаних (і неписаних) правил гри»¹⁸ найбільшою мірою зумовлює визнання головного

¹⁵ *Diamond L.* Developing Democracy: Toward Consolidation. – Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1999. – С. 65–72; *Linz J. J., Stepan A.* Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe. – Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1996. – С. 5–6; *Gunther R., Diamandouros P. N., Puhle H.-J.* Introduction. – У кн.: The Politics of Democratic Consolidation: Southern Europe in Comparative Perspective / Eds. R. Gunther, P. N. Diamandouros, H.-J. Puhle. – Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1995. – С. 7.

¹⁶ Там само.

¹⁷ *Elster J., Offe C., Preuss U. K., with Boenker F., Goetting U., Rueb F. W.* Institutional Design in Post-Communist Societies: Rebuilding the Ship at Sea. – Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1998. – С. 27.

¹⁸ *Diamond L.* Developing Democracy. – С. 65.

інституту демократичного режиму: вільних і чесних конкурентних виборів. Якщо політичні партії: а) відмовляються брати участь у демократичних виборах; б) активно заперечують право інших брати участь у виборах¹⁹; в) шахрайством і залякуванням намагаються вплинути на результати виборів²⁰; г) не визнають результатів демократичних виборів, а вдаються до позаінституційних протестів, здійснюють бойкот обраних асамблей або піднімають зброю, щоб подолати обрану владу силою, – тоді демократія вочевидь не «стала єдиною грою, коли ніхто не може уявити дій за межами демократичних інституцій»²¹.

У сучасній Латинській Америці «синдром шахрайства», характерний для партій, які в разі свого програшу звинувачують у шахрайстві на виборах незалежно від того, чи справді було шахрайство, ще не подоланий остаточно²². А загалом політичні партії Латинської Америки засвідчують високий ступінь демократичної зрілості, визнаючи результати виборів і не вдаючись до позаінституційних протестів. Серед 81 опротестованих виборів, що їх Роберт Пастор²³ нарахував в усьому світі від кінця 1989 року до початку 1999 року, тільки четверо відбулися в Латинській Америці й Карибському басейні (в Домініканській Республіці 1990 і 1994 року, в Мексиці – 1991 року та Нікарагуа – 1996 року)²⁴. А втім, можна поставити й протилежне запитання: чи перетворює сам факт участі у виборах відверто (чи приховано) антидемократичні сили в демократичні? Аргентинські *Carapintadas* [військові повстанці], «безумовні» поплічники Піночета в Чилі й венесуельські палії заколотів не перетворилися у справжніх демократів тільки тому, що грали у виборчу гру. Як ми вже бачили у Венесуелі за Уго Чавеса, загроза підточити демократію демократичними засобами досить реальна.

¹⁹ Може, читач захоче обмежити це твердження, щоб мати змогу законно відкидати антидемократичних гравців. Звичайно, визначити, кого слід вважати за «антидемократа», – проблематичне завдання, бо партії-суперниці можуть подавати «кричущу фальш, звинувачуючи тих, хто вірний демократії, в недемократичності» (*Diamond L. Developing Democracy*. – С. 67). Становище Італійської комуністичної партії до кінця 1980-х років ілюструє суперечності, що можуть бути пов'язані з демократичністю політичних гравців. А втім, повоєнні Австрія та Німеччина вирішили усунути прихильників нацистської ідеології від виборчої конкуренції, відмовивши їм у свободі слова і праві на об'єднання.

²⁰ Про «меню виборчих маніпуляцій», що його мають у своєму розпорядженні панівні партії, див. у вид.: *Schedler A. The Nested Game of Democratization by Elections // International Political Science Review*. – 2002. – Т. 23. – №1 (січень).

²¹ *Przeworski A. Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*. – Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1991. – С. 26.

²² Наприклад, про реалії і дискурс шахрайства на виборах у Домініканській Республіці див. у вид.: *Hartlyn J. The Struggle for Democratic Politics in the Dominican Republic*. – Chapel Hill and London: University of North Carolina Press, 1998. – С. 245–255.

²³ *Pastor R. A. The Role of Electoral Administration in Democratic Transitions: Implications for Policy and Research // Democratization*. – 1999. – Т. 6. – №4 (зима), С. 1–27.

²⁴ На основі постійної рубрики «Нагляд за виборами» в «*Journal of Democracy*» Пастор назвав опротестованими або «зіпсутими» виборами ті, що їх опротестували переможені партії – судовим позовом, політичним протестом чи бойкотом.

Вихід за межі повноважень. Банальна річ стверджувати, що ліберальна демократія зумовлює верховенство права, а не верховенство людей. Безперечно, демократичні урядовці «повинні відмовитися від звички ставити себе над законом»²⁵. Якщо не відмовляються, то режим, яким вони керують, мабуть, не можна називати демократичним. А якщо й називають, то кваліфікують у найкращому разі як «неліберальну демократію»²⁶ або як плебісцитний режим, ворожий ліберальному принципів обмеженої влади. Але те, як обрані урядовці здійснюють свої повноваження впливає не тільки на якість демократії²⁷. Це впливає ще й на стабільність демократії. За словами Ларі Даймонда, для зміцнення демократії політичні гравці повинні «коритися законам, конституції і взаємно визнаним нормам політичної поведінки»²⁸. Але які порушення права досить серйозні, щоб сповістити нам, що демократія може бути під загрозою? Безперечно, майже всі, якщо ми маємо справу з повторюваними діями, здійснюваними серед білого дня й захищеними від судових переслідувань. Але демократичний дзвін на сполох лунає тоді, коли державні урядовці починають нехтувати юридичні межі своїх посадових повноважень. Коли вони порушують узвичаєні правила законотворення, утвердження та інтерпретації законів, а також розв'язку конфліктів, демократи мають бути на сторожі. Окремі порушення можуть мати невеликий вплив на стабільність демократії. Та коли порушення правил і метаправил переходить у постійну практику у випадках, які привертають широку увагу, перспективи демократії тьмяніють. Наприклад, голови уряду, які порушують конституційний поділ на гілки влади, нехтуючи постанови парламенту та ухвали Верховного суду, породжують величезні сумніви у своїй демократичності. Їх підозрюють у прагненні повалити демократію, а також спровокувати конфлікти, які загрожують зруйнувати демократію. Іронія полягає в тому, що критерій сваволі й зазіхань виконавчої влади може такою мірою втратити свою емпіричну корисність, що президенти стають на шлях Альберто Фухіморі, намагаючись конституційно утвердити авторитарне правління, тобто поширити свої конституційні повноваження (радше ніж порушувати їх), і водночас формують навколо себе податливі інституції (а не перетворюють їх на ворогів).

²⁵ Carothers T. The Rule of Law Revival // Foreign Affairs. – 1998. – Т. 77. – №2. – С. 100.

²⁶ Zakaria F. The Rise of Illiberal Democracy // Foreign Affairs. – 1997. – Т. 76. – №6 (листопад-грудень). – С. 22–43.

²⁷ Послідовне пояснення відмінності між доступом до влади і здійсненням влади див. у вид.: Mazzuca S. Acceso al poder versus ejercicio del poder: Democracia y patrimonialismo en América Latina. – Washington, DC: Woodrow Wilson International Center for Scholars, Working Paper 245 (2000). Про концепт якості демократії див.: Schedler A. Dimensionen der Demokratiequalität. – У кн.: Die Qualität der österreichischen Demokratie: Versuche einer Annäherung / Eds. F. J. D. Campbell et al. – Vienna: Manz, 1996. – С. 165–180.

²⁸ Вимога дотримуватися «взаємно визнаних норм» ставить, здається, дуже високий поріг. Проте, як свідчить досвід Чилі 1973 року, не завжди йдеться про відверте порушення найважливіших правил з боку тих, хто готує сцену для краху демократії. Адже може відбуватися повторюване порушення мікроправил з боку всіх (так само як і супровідна йому ескаляція конфронтаційної риторики), яке руйнує взаємну довіру між політичними гравцями (Diamond L. Developing Democracy. – С. 69).

Каузальна оцінка

Попередній каталог явних порушень демократичних правил репрезентує обмежену, мінімальну симптоматологію загроз демократії. Він пов'язаний тільки з поведінкою, не реєструючи суджень ні про демократичні погляди (що можуть бути невідомі), ні про публічні заяви про вірність демократії (які можуть бути нещирі). Отже, він охоплює тільки «нелояльні» [відносно демократії] дії й полишає без уваги сірий простір «напівлояльної» поведінки²⁹. Таке обмежене і програмно позитивістське визначення антидемократичних загроз начебто має забезпечувати відносно ясні та універсальні критерії, коли саме зорієнтовані на симптоми демократи можуть відкинутись на бильця і розслабитись. Проте воно порушує три методологічні проблеми, які ускладнюють його застосування.

Каузальні пороги. Всі типи антидемократичної поведінки порушують проблему визначення порогів. Скільки має бути антидемократичної поведінки, щоб ми почали непокоїтись за долю демократії? Навіть акти насильства, хоч які вони антидемократичні самі по собі і в собі, порушують питання про те, як глибоко вони впливають на стабільність даного демократичного режиму. Деякі автори розв'язують це питання семантично. Вони вимагають поваги до демократичних правил тільки від «політично значущих» гравців, чиє «стратегічне становище» перетворює їхню нелояльну поведінку в «серйозний» виклик режимові³⁰. А втім, якщо навіть висувати, наприклад, що тероризм ЕТА в Іспанії не є серйозною загрозою для існування демократії, було б важко стверджувати, що він політично «незначущий» або «недоречний». Саме системний контекст, а не значення, притаманне актам насильства і діям схильних до насильства гравців, визначає, чи загрожують ці акти і дії демократичному врядуванню.

Епістемологія криз. Навіть якщо демократичний режим не виявляє жодних очевидних ознак антидемократичної поведінки, ми однаково можемо не вірити цьому начебто свідченню доброго здоров'я демократії. Адже можна підозрювати, що відсутність антидемократичних симптомів – це, може, не ознака здоров'я, а тільки побічний результат якогось щасливого збігу. Добре здоров'я, зрештою, – це не просто здоровий вигляд за сприятливих обставин. Це ще і спроможність опиратися неприхильним обставинам. Таку саму логіку можна застосувати й до спостережень стабільності демократії. Якщо певний режим існував за сприятливих обставин, слід дуже обережно називати його «зміцненим», коли є підозра, що він може розпастися від найтихішого подуву. Радше ніж довіряти очевидному здоров'ю демократії під усміхненим сонцем, ми, певне, захочемо дізнатися, чи здатний цей режим пережити бурхливі критичні ситуації. Якщо окреслена вище «логіка симптомів» потребує демократії, щоб уникнути загрозованих криз, «логіка випробувань» вимагає свідчень, як функціонує

²⁹ Див.: Linz J. J. *The Breakdown of Democratic Regimes: Crisis, Breakdown, and Reequilibration*. – Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1978. – С. 27–38.

³⁰ Gunther R., Diamandouros P. N., Puhle H.-J. Introduction. – У кн.: *The Politics of Democratic Consolidation*. – С. 7–8.

режим під час криз. Ідеалізована кінцева мета зміцнення демократії полягає в «цілком забезпеченій впевненості у спроможності [політичного режиму] опиратися кризам та ударам»³¹.

«Логіка випробувань» припускає, що демократичні режими постають перед двома різновидами умов, або «природних станів», як сказали б прихильники теорії ігор: поганими (кризи) і добрими (нормальний стан). Крім того, ця логіка спирається на епістемологічне припущення про досяжність істини: нормальність може бути оманлива, кризи можуть розкривати очі. З'являється підозра, що нормальні періоди можуть не спромогтися довести нам, наскільки демократичні демократи і наскільки сильні насправді антидемократи. З огляду на таку можливість кризи можуть виконувати важливу епістемологічну та інформаційну функції. Кризи можуть виявити чимало явищ, що за «нормальних» демократичних часів лишаються в п'яті. Кризи мобілізують. Вони спонукають гравців визначатись і, ризикуючи, брати участь у захисті демократії. Розгортаючись, вони можуть виявити щирі вподобання гравців, їхні справжні ідентичності, а також реальні владні відносини між демократами і прихильниками авторитаризму.

Такий добре відомий критерій зміцнення демократії, як «одна зміна симпатій виборців», так само як і набагато вимогливіший критерій «дві зміни симпатій виборців», дотримуються тієї самої логіки. Вони мають визначити готовність політичних гравців визнати демократію не просто як шлях до влади, а як «систему, за якої партії програють вибори»³². Загальновідомо, що застосовність цих обох емпіричних правил аж ніяк не універсальна. Обидва критерії надміру конкретні й нечутливі до контексту. Оскільки вони можуть бути хибними в цих обох аспектах, то не забезпечують ні необхідних, ні достатніх показників для оцінки відданості демократії з боку політичних конкурентів. Вони хибно класифікують системи, де є панівна партія, що може протягом десятиліть перебувати біля керма влади, а також президентські системи, де є норми, які забороняють обрання на другий термін, тож зміна осіб біля керма влади відбувається після кожних виборів³³. А проте обидва критерії, навіть якщо й не зовсім надійні, цілком слушні. Ставлення політичних гравців до чергування біля керма влади – чудовий показник їхньої відданості демократії³⁴.

Недійсні ефекти. Кризи режиму вносять у життя демократії драматичні миті непевності. Хоч де молода демократія постає перед серйозною кризою, можна спостерегти три можливі результати: *а)* демократія зазнає краху; *б)* демокра-

³¹ Burnell P., Calvert P. The Resilience of Democracy: An Introduction // Democratization. – 1999. – Т. 6. – №1 (весна). – С. 19.

³² Przeworski A. Democracy and the Market. – С. 10.

³³ Gunther R., Diamandouros P. N., Puhle H.-J. Introduction. – У кн.: The Politics of Democratic Consolidation. – С. 12; Huntington S. P. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. – С. 266.

³⁴ У вид.: Mainwaring S., Brinks D., Perez-Lican A. Classifying Political Regimes in Latin America, 1945–1999 // Studies in Comparative International Development. – 2000. – Т. 36. – №1 (весна). – С. 37–65, обговорено з добре обґрунтованим скептицизмом іншу проблему: чи повинні ми визнавати чергування біля керма влади за визначальний критерій не зміцнення демократії, а самої демократії.

тичний режим сповзає до моделі повторюваних криз, які ослаблюють державні структури і створюють ситуацію перманентної крихкості; в) демократичні гравці спмагаються успішно пережити кризу й надовго утвердити стійкість демократії. Іншими словами, кризи можуть доводити до краху, ослаблювати або стабілізувати. Цю останню можливість, навіть якщо вона реалізується нечасто, не слід відкидати. Кризи можуть бути руйнівні, а можуть дати й позитивні результати. За самим своїм визначенням кризи режиму провокують різке падіння віри у спроможність зберегти демократію. Та якщо демократичні гравці спмагаються вийти з доби заворушень як безперечні переможці, вони можуть спмагати перетворити антидемократичну загрозу у свідчення сили демократії. Якщо вони спроможні зарадити кризі, то можуть встановити неопіненні прецеденти. Посилаючи недвозначні сигнали, що антидемократичні дії – і пов'язані з великими витратами, й приречені на невдачу, вони можуть звільнити шлях для загальної переконаності, що демократія тут назавжди. Отже, кризи можуть мати парадоксальні, або «діалектичні», наслідки. І постійні, і принагідні виклики можуть, зрештою, зміцнити демократію, а не підточити її. Невдалі спроби військових переворотів можуть запобігти майбутнім спробам переворотів. Загроза насильства може зміцнити правила мирного розв'язку конфліктів. Наявність нелояльних гравців може зміцнити єдність демократичної коаліції. Невдала спроба державного перевороту в Іспанії 1981 року становить класичний приклад того, як «конфлікт, що утверджує прецедент», зміцнює демократію³⁵, бо хоча цей конфлікт свідчив про короткий період драматичної невизначеності, зрештою, коли провідні гравці (надто король Хуан Карлос) виступили проти бунту військових і швидко поклали йому край, притлумлений страх за долю іспанської демократії розвіявся.

Коли говорити про розвиток сподівань, «симптомний» підхід до зміцнення демократії функціонує простим лінійним способом. Минулий досвід ми проєктуюмо в майбутнє. Тією мірою, якою всі причетні гравці грали за демократичними правилами, можна сподіватися, що вони не відступлять від них і в передбачуваному майбутньому. Тією мірою, якою вони не бралися до авторитарних ігор, можна висувати, що демократія лишиться тут як «єдина гра». Брак очевидних загроз створює латентне чуття безпеки³⁶. Вимога перевірити відданість демократії в того чи того гравця за несприятливих обставин дотримується тієї самої лінійної логіки. Вона тільки додає важливе обмеження: не довіряйте своєму кораблю, якщо не пережили на ньому доброго шторму. Проте діалектичне розгортання «криз стабілізації» спирається на іншу логіку каузальності: кризи

³⁵ *Valenzuela J. S. Democratic Consolidation in Post-Transitional Settings: Notion, Process, and Facilitating Conditions.* – У кн.: *Issues in Democratic Consolidation: The New South American Democracies in Comparative Perspective* / Eds. S. Mainwaring, G. O'Donnell, J. S. Valenzuela. – Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1992. – С. 71.

³⁶ Зауважмо, що наголос на походженні сподівань дає змогу уникнути тавтологічних міркувань, що характеризують певні варіанти досліджень зміцнення демократії: гравці грають за демократичними правилами, якщо гравці грають за демократичними правилами. А ми тут кажемо, що (вчені почали сподіватися, що) гравці почали сподіватися, що інші гратимуть за демократичними правилами, якщо вони справді послідовно дотримуються їх.

можуть породити стабільність. Парадокс криз свідчить, що антидемократична поведінка може, а то й не може, мати лінійні ефекти.

Методологічні проблеми зважування причин, оцінки причинних відносин за гіпотетичних умов та оцінки нелінійних ефектів взаємодії можуть привести спостерігачів, що спираються на тотожні свідчення про поведінку, до протилежних висновків. Ці проблеми і справді пояснюють непослідовне трактування антидемократичної поведінки і криз демократії, поширене в дослідженнях зміцнення демократії. Вчені роблять різні прогностичні висновки на основі однакових фактів залежно від того, де вони ставлять пороги каузальної значущості; від того, чи довіряють вони поведінковим свідченням про добре здоров'я демократії навіть тоді, коли немає криз, і від того, якою мірою вони сподіваються, що антидемократична поведінка матиме наслідки, яких не сподівалися. Оскільки вчені не пояснили як слід підстав, на основі яких вони доходять каузальних висновків, вони інколи закінчували тим, що більш-менш свавільно і плутано застосовували подвійні стандарти. Наприклад, як слушно нарікав Гіллермо О'Доннел, автори деяких досліджень вважають, ніби «переживання "тяжких випробувань" свідчить про "істотне" або "достатнє" зміцнення демократії в Південній Європі, натомість в інших частинах світу воно свідчить тільки про "ослаблення" демократії»³⁷.

Світоглядні основи демократії

Як і будь-яка інша гра, демократична гра вимагає від гравців дотримуватись її правил. А гравці, що грають в авторитарні ігри, можуть зберігати демократичний фасад режиму. Проте вони неминуче руйнують його основи. Щоб оцінити шанси на збереження демократичних режимів, спостерігачі можуть не захотіти ані задовольнитися простою відсутністю очевидних порушень правил, ані чекати появи загрозливих криз, щоб дізнатися про спроможність демократії дати раду збуренням. Натомість їм може бути властиве бажання спирати свої прогнози на інші види даних – не на очевидну поведінку гравців, а на їхні вподобання та відчуття. Радше ніж перевіряти поверхню демократичної політики, шукаючи виявів девіантної поведінки, вони можуть захотіти пірнути в глибокі води політичних поглядів, щоб з'ясувати, чи нормативна, стратегічна або когнітивна раціональність гравців відповідає вимогам стабільності демократичного врядування³⁸.

Нормативні основи

На думку багатьох авторів, легітимність демократії – справжня, глибинна підтримка демократії (коли її вважають не просто за інструмент) з боку і полі-

³⁷ O'Donnell G. Illusions and Conceptual Flaws. – С. 168.

³⁸ Нашому триптихові «світоглядних основ» імпліцитно притаманна ідея, що раціональність – не одновимірний концепт, і, хай там як, її годі звести чи то до інструментальної, чи то до стратегічної раціональності. Про багатовимірний характер раціональності див., напр.: Habermas J. Theorie des kommunikativen Handelns. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1981; Boudon R. Social Mechanisms Without Black Boxes. – У кн.: Social Mechanisms: An Analytical Approach to Social Theory / Eds. P. Hedstrom, R. Swedberg. – Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1998. – С. 172–203.

тичних еліт, і громадян – становить найважливіший, ба навіть визначальний елемент зміцнення демократії³⁹. І справді, вагомі емпіричні свідчення підтримують ідею, що вподобання гравців режиму мають суттєве значення для збереження того режиму. На верхньому рівні рівновага недвозначна: жодна демократія, що спиралася на «демократичний консенсус», ніколи не зазнавала краху. Зате на нижньому рівні все видається трохи двозначнішим: демократії можуть зберегтися, незважаючи на низькі рівні народної підтримки. І все-таки майже немає сумніву, що великі резерви народної підтримки – неоціненний запобіжник, який допомагає демократіям не допустити криз, а також подолати їх, коли вони виникають⁴⁰.

Пов'язування вимірювань зміцнення демократії з легітимністю в очах народу може призвести до значних труднощів. Коли трохи змінити перспективу, будь-який варіант каузальної змінної можна було б перетворити в залежну змінну. Легітимність режиму, як і всі інші структурні змінні, енергійно спонукає нас ставати на такий спрямований назад шлях каузальних міркувань. Зрештою, якщо легітимність становить «ключ до зміцнення демократії»⁴¹, її причини – це ще й більш-менш безпосередні умови зміцнення демократії. Проте ставлення суспільства до демократії є наслідком багатьох потенційних причин. Тільки-но індивід починає запитувати про причини легітимності демократії, він ступає на запаморочливо широкий терен досліджень. Ставши визначальною змінною, легітимність демократії відразу стає підпорядкована експансіоністській логіці, яка відкриває двері до потенційно безмежної низки структурних та інституційних вимог. Скажімо просто: коли зміцнення режиму зробити залежним від досягнення тим режимом легітимності, ми робимо його залежним від усього, чого вимагають громадяни (або ми думаємо, що вони вимагають), щоб надати політичному режимові легітимності. У крайньому випадку наголос на легітимності може зумовлювати, що демократії зміцнюються тільки тією мірою, якою подолають свої соціально-економічні обмеження, культурну відсталість і дефіцит демократії.

³⁹ Див., напр.: *Diamond L. Developing Democracy; Linz J. J., Stepan A. Problems of Democratic Transition and Consolidation.*

⁴⁰ Спроможність (деяких) демократичних режимів дати раду низьким рівням легітимності (принаймні якийсь час), здається, підтверджує славетні слова Адама Прzeworsького про другорядне значення політичної легітимності: «Для стабільності будь-якого режиму важить не легітимність цієї конкретної системи врядування, а наявність чи брак альтернатив, яким віддають перевагу» (*Przeworski A. Some Problems in the Study of Transitions to Democracy.* – У кн.: *Transitions from Authoritarian Rule: Comparative Perspectives / Eds. G. O'Donnell, P. C. Schmitter, L. Whitehead.* – Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1986. – С. 47–63). А втім, демократичні й авторитарні режими, безперечно, не симетричні у своїй залежності від народної підтримки. Демократія дуже обмежує можливість застосування репресій і значно збільшує їхню ціну, а водночас відкриває широкі шляхи для організації незгоди. Широке обговорення теоретичної літератури, а також наявних емпіричних свідчень про легітимність і зміцнення демократії див. у вид.: *Diamond L. Developing Democracy.* – Розд. 5).

⁴¹ *Merkel W. The Consolidation of Post-Autocratic Democracies: A Multi-level Model // Democratization.* – 1998. – Т. 5. – №3 (осінь). – С. 59.

На щастя, коли зіпертись на емпіричні дані, ані історія, ані економіка не визначають повною мірою відданість народу демократії. Радше «самі громадяни незалежно оцінюють – і то набагато присклипливіше – політичне функціонування системи, зокрема міри, якою вона дотримується своїх обіцянок свободи і демократії»⁴². Іншими словами, що демократичніший режим, то більше підтримують його громадяни. Начебто «каузальний пріоритет політичних чинників»⁴³ ставить важливе емпіричне гальмо на вільний пошук причин легітимності (а отже, умов зміцнення демократії). З нього може впливати, що бідні та обмежені «демократії з прикметниками»⁴⁴, які виникли під час третьої хвилі демократизації, можуть спромогтись вижити, проте не зміцніти, якщо не перейдуть від суто «виборчих демократій» до цілком ліберальних демократій. Але звідси не випливає, ніби ці режими повинні збудувати царство небесне на землі. Поки вони не відступають від своїх найголовніших політичних принципів, громадяни можуть терпляче ставитись бо багатьох розчарувань і невдач в інших сферах.

Стратегічні основи

У типовому, зосередженому на гравцях аналізі переходу до демократії цей перехід відбувається як гра з чотирма гравцями між «прихильниками твердої лінії» та «реформаторами» на боці авторитаризму і «поміркованими» та «радикалами» на боці опозиції⁴⁵. Дослідження зміцнення демократії дотримуються іншої аналітичної позиції. Деякі автори стверджують, що процеси переходу до демократії та її зміцнення вимагають асиметричного наголосу на виборі, протиставленому структурі, прихильності до «випадкових пояснень переходу до режиму і структурних пояснень зміцнення режиму»⁴⁶. Але дослідження зміцнення демократії здебільшого не підтримують таких структуралістських сподівань. Якраз навпаки, у своїй переважній масі вони зорієнтовані на гравців. Проте література про зміцнення демократії концептуалізує гравців і моделі взаємодії способом, що становить різючий контраст зі стратегічною аналітичною структурою досліджень переходів до демократії.

Аналізам зміцнення режиму властива тенденція зводити стандартну ситуацію переходу з чотирма гравцями до простого двогравцевого формату. Демокра-

⁴² *Diamond L.* Developing Democracy. – С. 192.

⁴³ Там само. – С. 193.

⁴⁴ *Collier D., Levitsky S.* Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation in Comparative Research // *World Politics*. – 1997. – Т. 49. – Квітень. – С. 430–451.

⁴⁵ «Класичний» опис схеми «2 на 2» див. у вид.: *O'Donnell G. and Schmitter P. C.* Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies. – Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1986. – С. 15–17, 63. Звичайно, не всі авторитарні режими дають змогу сформуватися повному наборові гравців (див.: *Geddes B.* What Do We Know about Democratization after Twenty Years? // *Annual Review of Political Science*. – 1999. – Т. 2. – С. 115–44; *Snyder R.* Paths out of Sultanistic Regimes: Combining Structural and Voluntarist Perspectives. – У кн.: *Sultanistic Regimes* / Eds. H. E. Chehabi, J. L. Linz. – Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1998. – С. 49–81).

⁴⁶ *Bratton M., Nicolas van de Walle.* Democratic Experiments in Africa: Regime Transitions in Comparative Perspective. – Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1997. – С. 47 (курсив знято. – *А. Ш.*).

ти здійснюють процеси консолідації, граючи проти антидемократів (звідси впливає скасування наголосу на внутрішніх відмінностях у межах обох антагоністичних груп). Як я вже писав в іншій праці, в багатьох сферах політики політологи схильні розуміти динаміку інституційної зміни як гру з двома гравцями, як стратегічну взаємодію між «консерваторами» і «прихильниками змін»⁴⁷. В контексті зміцнення демократії слово «консерватори» означає демократів, які намагаються зберегти демократичний статус-кво, натомість «прихильники змін» – це антидемократи, які намагаються підточити демократичні інституції. Проте в аналізі зміцнення демократії лишається (набагато частіше, ніж ні) напрочуд мало місця для динаміки, збудження й невизначеності стратегічної взаємодії між двома антагоністичними групами.

По суті, можна було б стверджувати, що головна мета зміцнення демократії полягає в поступовому перетворенні конфліктної гри з двома гравцями (коли демократи борються з антидекратами) в консенсусну гру з одним гравцем (коли лишаються тільки демократи), що, звичайно, взагалі не є грою. Для зміцнення демократії чимало вчених вимагають утвердження загальнопоширеного демократичного консенсусу, коли «всі політично важливі групи ... дотримуються демократичних правил гри»⁴⁸, «ніхто з важливих національних, соціальних, економічних, політичних та інституційних гравців не витрачає значних ресурсів, намагаючись досягти своїх цілей завдяки створенню недемократичного режиму»⁴⁹, «ніхто з важливих колективних гравців не сумнівається в легітимності демократичних інституцій»⁵⁰ і «ніхто не може уявити собі дій за межами демократичних інституцій»⁵¹.

Звичайно, не всі автори закликають до нормативного консенсусу. Але навіть теоретики раціонального вибору стверджують, що «самопідтримна» рівновага припускає збіг інтересів різних гравців. Належна до теорії ігор демократична «рівновага» (як і будь-яка інша інституційна рівновага) – це стан зближення інтересів. З цього погляду демократія може зберегтися тільки тоді, коли всі головні гравці певною мірою зацікавлені в її збереженні⁵². Перетворення ворогів демократії на її пайовиків, тобто зацікавлених у ній осіб, здебільшого припускає дві речі. З одного боку, гравці за межами виборчої арени (як-от солдати та підприємці) потребують інституційних гарантій, які забезпечать їхні «життєві» інтереси (скажімо, військові привілеї й майнові права). З другого боку, політичні партії, не причетні до врядування, повинні бачити реалістичні шанси дістатися до влади завдяки виборам (або, якщо вони належать до постійних мен-

⁴⁷ Schedler A. *Restraining the State: Conflicts and Agents of Accountability*. – У кн.: *The Self-Restraining State: Power and Accountability in New Democracies* / Eds. A. Schedler, L. Diamond, M. F. Plattner. – Boulder and London: Lynne Rienner Publishers, 1999. – С. 333–350.

⁴⁸ Gunther R., Diamandouros P. N., Puhle H.-J. Introduction. – У кн.: *The Politics of Democratic Consolidation*. – С. 7.

⁴⁹ Linz J. J., Stepan A. *Problems of Democratic Transition and Consolidation*. – С. 6.

⁵⁰ Diamond L. *Developing Democracy*. – С. 67.

⁵¹ Przeworski A. *Democracy and the Market*. – С. 26.

⁵² Там само.

шин, повинні бачити, що їхні основні права захищені повноваженнями накладати вето і створенням сфер автопомії»⁵³.

Звичайно, заклик до демократичного єднання має значення, байдуже, чи то на основі спільних правил, чи то на основі зближення інтересів. Стратегічна взаємодія між протилежними гравцями завжди зумовлює певний мінімальний ступінь невизначеності⁵⁴, а зміцнення режиму, зрештою, мало б витворити віру в майбутнє демократії, зводячи невизначеність щодо дальшого існування демократії до мінімального рівня. Та навіть якщо зміцнення демократії як кінецьовий стан може залежати від припинення стратегічної конфронтації між приятелями і ворогами демократії, шлях до безперечного панування демократів, тобто консолідації як процесу, цілком може залежати від стратегічної взаємодії між демократами і антидемократами.

На початку створення масиву літератури про зміцнення демократії Гіллермо О'Доннел визначив контури «стратегічного погляду» на зміцнення демократії. Зміцнення демократичних режимів, стверджував він, вимагає, щоб стратегічно розважливі продемократичні гравці спромоглися зміцнити свій власний табір, водночас нейтралізуючи своїх антидемократичних суперників та інтегруючи нейтральні групи⁵⁵. В тому самому дусі Лоуренс Вайтхед охарактеризу-

⁵³ Покладання на егоїстичні стратегічні обрахунки відкривають двері до можливості, що демократичний режим може залучити значну кількість антидемократичних гравців, і то на рівні й мас, і еліт, але однаково поставатиме як по суті «зміцнений», тобто навряд чи схильний до розпаду. Антидемократичні гравці можуть не мати активної особистої зацікавленості в демократичному врядуванні, а просто можуть усвідомити, що вони не мають влади надати переваги своїм авторитарним уподобанням. Влада перебуває в самому центрі досліджень переходів до демократії. Найвидатніші типології змін режиму відповідають на просте запитання: хто контролює? Кожен, здається, згоден, що переходи до демократії – це боротьба за владу. Та коли дослідники політичної демократизації переходять до аналізу зміцнення демократії, вони схильні відмовлятися від головної змінної політичної науки – влади – на користь майже виняткового наголосу на вподобаннях. Політичні гравці можуть вирішити грати за демократичними правилами не тому що люблять їх, а тому що знають про свою неспроможність змінити їх. Наприклад, у Росії «новий баланс влади», що в середині 1990-х років сформувався серед політичних гравців (більшість яких не виявляли недвозначної демократичності), «здається, посприяв взаємній згоді про мирний і демократичний шлях розв'язку конфліктів. Жоден гравець чи група гравців у Росії сьогодні не думає, що вони можуть захопити владу недемократичними методами» (*McFaul M. The Perils of a Protracted Transition // Journal of Democracy. – 1999. – Т. 10. – №2 (квітень). – С. 10*). Іншими словами, демократична «рівновага» може бути (динамічною) рівновагою влади, а не цінностей та інтересів. Якщо цінності та інтереси – це, власне, вподобання, влада – це наявність доступних варіантів вибору.

⁵⁴ А втім, теорія раціонального вибору схильна применшувати роль невизначеності політичного конфлікту, вдаючись до детерміністичного припущення, що виграші диктують результати – за тієї вирішальної умови, що можна досягти тільки одного стану рівноваги.

⁵⁵ *O'Donnell G. Transitions, Continuities, and Paradoxes. – У кн.: Issues in Democratic Consolidation: The New South American Democracies in Comparative Perspective / Eds. S. Mainwaring, G. O'Donnell, J. S. Valenzuela. – Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1992. – С. 17–56.*

вав зміцнення демократії як складну й нелінійну «засновану на взаємодії послідовності заходів»⁵⁶, натомість Семюел Валенсуела наголошував на вирішальному значенні «політичних конфронтацій, які визначають прецеденти»⁵⁷. Проте автори подальших праць здебільшого нехтували таку стратегічну позицію, коли процес зміцнення демократії вважають за інтерактивну гру⁵⁸.

Когнітивні основи

Перші запитання, з якими лікар звертається до пацієнта, часто пов'язані з його самопочуттям: «Як ви почувалися?»; «Як ви почуваетесь?»; «Де вам болить?». Навіть якщо лікар заявляє, ніби він володіє вищим фаховим знанням, суб'єктивне знання пацієнта про себе самого – добрий стартовий майданчик для початку медичного обстеження. А втім, лікар буде схильний відкидати власні оцінки з боку пацієнта можливої тривалості його життя. Натомість у світі суспільних інституцій суб'єктивним сподіванням гравців можна відступити значне місце. Когнітивні варіанти нового інституціоналізму в соціології визначають інституції як замкнені й самопідтримні моделі сподівань⁵⁹. Автори деяких концептуалізацій зміцнення демократії дотримуються близького погляду на демократію, визначаючи зміцнення демократії (або «інституціоналізацію») на основі відчуттів гравця. Це твердження слушне, наприклад, про Семюела Валенсуелу, що стверджує: зміцнення режиму «сягає завершення, коли й головні політичні гравці, й широка громадськість сподіваються, що в передбачуваному майбутньому демократичний режим існуватиме»⁶⁰.

Відчуття гравця, на додачу до притаманної їм політичної та інформаційної вартості, можуть мати суттєвий каузальний вплив на зміцнення режиму. Соціальні сподівання часто мають самопідтримний вимір⁶¹. Скажімо просто: розважливо сподіватися, що демократія збережеться, якщо всі головні гравці сподіватимуться, що вона збережеться. Отже, «суб'єктивна» логіка самосприйняття може забезпечити важливі дані навіть для зовнішнього спостерігача, зацікавленого в з'ясуванні «об'єктивної» вірогідності збереження режиму.

⁵⁶ *Whitehead L.* The Consolidation of Fragile Democracies: A Discussion with Illustrations. – У кн.: *Democracy in the Americas: Stopping the Pendulum* / Ed. R. A. Pastor. – New York and London: Holmes and Meier, 1989. – С. 79.

⁵⁷ *Valenzuela J. S.* Democratic Consolidation in Post-Transitional Settings. – С. 71–73.

⁵⁸ Тут є і прикметний виняток (*Hunter W.* *Eroding Military Influence in Brazil: Politicians Against Soldiers*. – Chapel Hill and London: University of North Carolina Press, 1997). Ця авторка трактує поступову ліквідацію привілеїв військових у демократичній Бразилії як кумулятивний результат повторюваної конфронтації між політиками-демократами і військовими.

⁵⁹ Обговорення зсуву моделі досліджень від нормативних до когнітивних позицій, характерних для соціологічного неінституціоналізму див. у вид.: *DiMaggio P. J., Powell W. W.* Introduction. – У кн.: *The New Institutionalism in Organizational Analysis* / Eds. W. W. Powell, P. J. DiMaggio. – Chicago and London: University of Chicago Press, 1991. – С. 1–38.

⁶⁰ *Valenzuela J. S.* Democratic Consolidation in Post-Transitional Settings. – С. 70.

⁶¹ Про сподівання, які самі себе реалізують (а також про інші конвенційні сподівання) див.: *Schelling T. C.* *Thermostats, Lemons, and Other Families of Models*. – У кн.: *Schelling T. C.* *Micromotives and Macrobehavior*. – New York–London: W. W. Norton, 1978. – С. 115–118.

Що ми знаємо про сприйняття невизначеності з боку гравців у демократіях третьої хвилі? На жаль, небагато. Вчені зазвичай доходять своїх суджень про зміцнення демократії з позиції зовнішнього спостерігача, не запитуючи політичних гравців про їхні оцінки з погляду внутрішнього учасника⁶². В більшості опитувань громадської думки є кілька запитань про нормативні погляди (легітимність режиму), але немає запитань про когнітивні сприйняття (сподівання на збереження демократії). Відповідно до усталених традицій опитувань громадської думки, дослідники запитують респондентів, подобається їм демократія чи ні, проте не запитують їх, чи вірять вони, що демократія тут надовго. Це твердження слухне, наприклад, щодо даних програми «Латиноамериканський барометр», започаткованої 1995 року. А втім, деякі періодичні масові опитування громадської думки такі використовують прямі запитання про сподівання на стабільність режиму. Наприклад, програма «Барометр нових демократій», що від 1991 року забезпечує щорічні дані про рівень політичної культури в посткомуністичних країнах Центральної і Східної Європи, містить одне запитання, яке цікавить нас. Респондентів просять оцінити вірогідність розпуску національного законодавчого органу протягом наступних кількох років (див. табл. 2)⁶³.

Таблиця 2. Відсоток респондентів, які вважають, що розпуск парламенту маловірогідний (країни Центральної і Східної Європи, (1991–1996)*)

	1991	1992	1993/94	1995	1996	ЛЕГ 1995**
Болгарія	68,4	63,4	61,5	73,9	74,7	78
Польща	43,4	38,0	46,2	38,4	40,0	65
Румунія	68,1	73,0	69,0	87,5	89,5	88
Словаччина	50,5	66,2	63,8	65,8	66,7	66
Словенія	68,0	62,1	63,5	83,2	73,7	81
Угорщина	70,7	74,6	70,4	74,8	73,7	67
Чеська Республіка	60,3	63,2	71,4	79,7	80,0	74

Джерела: New Democracies Barometer, Paul Lazarsfeld Society, Vienna (дані, що їх подав Harald Waldrauch, European Centre for Social Welfare Policy and Research, Vienna). Демократична легітимність (1995): *Diamond L. Developing Democracy*. – Табл. 5.1. – С. 176–177 (для Болгарії, Румунії і Словенії); *Plasser F., Ulram P. A., Waldrauch H. Politischer Kulturwandel in Ost-Mitteleuropa*. – Opladen: Leske + Budrich, 1997, – Табл. 9. – С. 123 (для решти країн).

- * Запитання анкети: «Дехто вважає, що цією країною було б краще керувати, якщо розпустити парламент і не мати так багато політичних партій. Яка, на вашу думку, вірогідність, що таке станеться (в цій країні) в найближчі кілька років?» Варіанти відповіді: дуже велика; можливо; навряд чи; безперечно ні. В таблиці підсумовано два останні варіанти.
- ** ЛЕГ 1995 – демократична легітимність 1995 року. Чеська Республіка, Словаччина, Угорщина і Польща: згодні, що «демократія завжди краща за диктатуру». Болгарія, Румунія і Словенія: не схвалюють «розпуск парламенту і скасування партій».

⁶² Докладніше висвітлення методологічних труднощів, пов'язаних із «внутрішніми» поглядами на зміцнення демократії див. у вид.: *Schedler A. How Should We Study Democratic Consolidation // Democratization*. – 1998. – Т. 5. – №4 (зима). – С. 10–14.

⁶³ Крім того, в цьому самому запитанні респондентів просять оцінити вірогідність, що в країні вже не буде «багато політичних партій». Двозначність цього додаткового виміру трохи затемнює значення запитання.

Що повідомляють нам дані з табл. 2? Навіть побіжний огляд цих цифр з'ясує деякі цікаві речі. По-перше, країни значно різняться своїми середніми рівнями сприйняття стабільності демократії. 1996 року загальний рівень віри в майбутнє демократії в регіоні був високий. Але тільки дві п'ятих населення вважали, що парламент навряд чи можна розпустити. Польща вочевидь відступала від загалу, майже на 50% відстаючи від найупевненішої країни – Румунії. По-друге, країнам були властиві не тільки різні рівні впевненості. Різнилися і їхні траєкторії. В 1991–1996 роках у більшості країн вочевидь зріс оптимізм щодо майбутнього демократії. Але цей прогрес мав не лінійний, а уривчастий характер. У певні роки відбувалися великі стрибки: 1992 року – у Словаччині; в 1993/94 роках – у Чеській Республіці, 1995 року – в Болгарії, Румунії і Словенії. Натомість Угорщина засвідчила стабільну модель на високому рівні, а Польща зазнавала виразних коливань на відносно низькому рівні віри в майбутнє демократії. По-третє, дані засвідчують тісну пов'язаність із рівнями легітимності (поданими в останній колонці табл. 2 за 1995 рік). Проте впевненість у демократії й підтримка демократії не завжди цілком узгоджуються між собою. В Болгарії, Чеській Республіці та Угорщині сподівання на стабільність і легітимність демократії різняться на кілька відсотків. Польща знову видається винятком, там принаймні одна четверта частина громадян говорила про публічну підтримку демократії й водночас виражала тривогу з приводу її дальшого існування⁶⁴. По-четверте, дані опитувань громадської думки почасти відрізняються від суджень фахівців про держави, де міцніе демократія. Наприклад, Хуан Лінц і Альфред Штепан з'ясували, що 1995 року «Румунія була найдалі від зміцнення демократії» з-поміж усіх досліджених країн Центральної і Східної Європи. Водночас, згідно з табл. 2, самі румунські громадяни були найупевненіші щодо шансів збереження демократії у своїй країні. Хай там як, навіть побіжний огляд кількох сукупних даних підтверджує ідею, що сприйняття зміцнення демократії з боку широкого загалу дотримується своєї власної логіки, розуміння якої вимагатиме набагато більше досліджень і міркувань про когнітивні основи демократичних інституцій.

Структурні основи демократії

Хоча терапія намагається усунути найтривожніші ознаки хвороби, профілактична медицина прагне контролювати найголовніші патогенні чинники. Як ми знаємо, чимало хвороб не мають ніяких очевидних симптомів, аж поки буде пізно щось робити. Отже, з огляду на стан наших знань про причини хвороби, було б безвідповідальним удавати невігласів і чекати, поки здоров'я дійде до критичної межі, щоб з'ясувати фізичний стан нашого пацієнта. Якщо перекласти наше медичне порівняння мовою зміцнення режиму, то слід сподіватися, що демократичний режим збережеться, якщо він спирається на міцні «струк-

⁶⁴ Я кажу «принаймні» одна четверта, бо ці дані, звичайно, аж ніяк не індивідуальні. Отже, гіпотетично можливо (навіть якщо не цілком вірогідно), що майже всі респонденти-демократи сподіваються, що демократія зазнає краху, натомість більшість респондентів-недемократів вважають, що режим збережеться. В цьому випадку і демократи, і антидемократи видаються вкрай песимістичними.

туриї» основи («джерела здоров'я»). Під широким заголовком «структурних» підходів можна згрупувати тих авторів, які наголошують на соціально-економічних чинниках, а також тих, хто наголошує на інституційних чинниках. Представники цих обох теоретичних родин не спостерігають прямо демократичних гравців, поведінку та погляди, а радше опосередковано аналізують соціально-політичні умови, які сприяють формуванню демократичних гравців, поведінки й поглядів⁶⁵.

Соціально-економічні основи

Як добре відомо, теорія модернізації, що існувала одразу після Другої світової війни, дуже наголошувала на соціально-економічних основах демократії. Нині, після кількох десятиліть дискредитації, ця теорія зазнала інтенсивного відродження. Попри важливі обмеження, слова Сеймура Мартіна Ліпсета, коли він говорив про вірогідність, і досі зберігають свою слушність: «Що заможніша держава, то більші шанси, що в ній збережеться демократія»⁶⁶. Скажімо, Адам Пшеворський і його співавтори стверджують, що «рівень економічного розвитку має дуже великий вплив на вірогідність збереження демократії»⁶⁷. Згідно з їхніми обрахунками, незможні демократії, де річний прибуток на душу населення становить менше 1000 доларів США, «украї крихкі», натомість багаті демократії, де прибуток на душу населення становить понад 61 000 доларів, «незнищенні, тож можна сподіватися, що вони існуватимуть довіку»⁶⁸. Теж оцінюючи різні цифрові пороги, Семюел Гантінгтон визначив «верхній поріг спроби військового перевороту», вище від якої навряд чи станеться військовий переворот, у 3000 доларів ВВП на душу населення, а також «верхній поріг успіху перевороту», вище від якої втручання військових навряд чи матиме успіх, у 1000 доларів на душу населення⁶⁹. Коли синтезувати, то нинішня дискусія припускає, що рівні економічного розвитку справді становлять важливі обмеження та можливості для зміцнення демократії. Проте вони не визначають долі політич-

⁶⁵ Як зауважила одна дослідниця (*Collier R. B. Democratic Transition. – Berkeley: University of California, 1999.* (неопублікований рукопис, с. 1–2), говорячи про літературу 1960–1970-х років про демократизацію, і в історико-соціологічному, і в економічному трактуванні демократизації «аргумент про діячів» часто був «принаймні імпліцитним». Ті теорії висували гіпотези, що демократія постає тоді, коли під час економічної модернізації формуються продемократично настроєні соціальні групи. Звичайно, «не можна непомітно перейти від структури до діяльності без ретельного аналізу» реальних гравців, уподобань і стратегій. Отже, і минулі, й сучасні структурні теорії демократизації постають перед завданням заповнити прогалину в поясненні між загальними структурами і загальними результатами, розкривши їхні мікропідвалини.

⁶⁶ *Lipset S. M. Political Man: The Social Bases of Politics. – Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1981. – С. 31.*

⁶⁷ *Przeworski A., Alvarez M. E., Cheibub J. A., Limongi F. What Makes Democracy Endure? // Journal of Democracy. – 1996. – Т. 7. – №1 (січень). – С. 40–41.*

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ *Huntington S. P. Democracy for the Long Haul // Journal of Democracy. – 1996. – Т. 7. – №2 (квітень). – С. 7.*

них режимів. Відступи існують і на низьких, і на високих рівнях економічного добробуту⁷⁰.

Разом із ривнями та циклами економічного розвитку злидні й соціальна нерівність були постійною темою для дослідників зміцнення демократії, надто в Латинській Америці, на цьому континенті нерівності. Крайне економічне зубожіння та нерівність схильні підточувати мінімальні умови реалізації тих рівних прав, що є конститутивними для демократичного громадянства⁷¹. На додачу до своїх нормативних наслідків крайня соціальна нерівність і злидні можуть загрожувати стабільності демократичного режиму. «Численні аналітики стверджували, що ... турбота про більшу соціально-економічну рівність абсолютно необхідна, щоб дати змогу формальній демократії зміцніти в будь-якому розумному значенні цього слова»⁷². В Латинській Америці (як і в інших країнах) зв'язок між ступенем соціально-економічної нерівності і мірою зміцнення демократії був аж ніяк не лінійним. А втім, поширена соціально-економічна нерівність справді становила «постійний виклик демократичним інституціям»⁷³.

Інституційні основи

Глобальне відродження демократії було рушійною силою відродження інституційного аналізу в сучасній політичній науці. Дослідження зміцнення демократії і посприяли розвитку неоінституційних теорій, і виграли від нього. Дискусія про інституційні умови «підтримуваної демократії»⁷⁴ здебільшого розгорталася навколо інституційного проекту форм урядування і виборчих си-

⁷⁰ Збалансований огляд літератури до початку 1990-х років див. у вид.: *Diamond L. Economic Development and Democracy Reconsidered.* – У кн.: *Reexamining Democracy: Essays in Honor of Seymour Martin Lipset* / Eds. G. Marks, L. Diamond. – Newbury Park: Sage, 1992. – С. 93–139. А нещодавно Скот Мейнверінг переглянув вплив економічного розвитку на демократичне урядування в Латинській Америці від 1940 до 1997 року. Він з'ясував, що «відносини між прибутком і демократією аж ніяк не лінійні» (с. 29), а «демократія може вижити за несприятливих соціально-економічних умов, якщо головні гравці дотримуються демократичних правил гри» (*Mainwaring S. Democratic Survivability in Latin America.* – У кн.: *Democracy and its Limits: Lessons from Asia, Latin America, and the Middle East* / Eds. H. Handelman, M. A. Tessler. – Notre Dame: University of Notre Dame Press, 2000. – С. 60). «Дивовижна стійкість латиноамериканських демократій після 1978 року спонукала його наголошувати на “важливості поєднання структурних і зорієнтованих на гравців підходів”» (Там само. – С. 60).

⁷¹ Див.: *Dahl R. A. Democracy and its Critics.* – New Haven and London: Yale University Press, 1989. – С. 163–175.

⁷² *Nylen W. R. The Making of a Loyal Opposition: The Workers' Party (PT) and the Consolidation of Democracy in Brazil.* – У кн.: *Democratic Brazil: Actors, Institutions, and Processes* / Eds. P. R. Kingstone, T. J. Power. – Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2000. – С. 127.

⁷³ *Lamounier B. Brazil: Inequality against Democracy.* – У кн.: *Democracy in Developing Countries: Latin America.* 2nd ed. / Eds. L. Diamond, J. Hartlyn, J. J. Linz, S. M. Lipset. – Boulder and London: Lynne Rienner Publishers, 1999. – С. 172. ■ ■ ■ ■ ■

⁷⁴ *Przeworski A. et al. Sustainable Democracy.* – Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1995.

стем⁷⁵. Загалом дослідники розуміли формальні інституції передусім як стимуляційні структури (що або заохочують до антидемократичної поведінки, або відохочують від неї) і тільки потім як структурні обмеження (що або дозволяють, або забороняють антидемократичну поведінку). Вони аналізували інституції як сукупності правил, що винагороджують деякі типи гравців і деякі типи поведінки й водночас карають інших гравців. Скажімо, виборчі системи дуже різняться між собою стимулами, які вони забезпечують для інституціоналізації політичних партій, фрагментації партійної системи та внутрішньої партійної дисципліни⁷⁶. Натомість учасники дискусій надавали набагато меншої уваги можливості, що інституції можуть не просто створити певні стимули для поведінки, яка або підточує, або зміцнює демократію. Адже інституції можуть і спорудити ефективні бар'єри від певних видів антидемократичної поведінки. Дослідники не брали серйозно до уваги можливості, що демократи можуть спромогтися «замкнутись» в уподобаннях свого режиму, так само як деякі авторитарні еліти спмагаються влести інституційні засоби захисту своїх життєвих інтересів у договори про перехід до демократії.

У багатьох країнах, які здійснюють перехід до демократії, ключ до «інституціоналізації конкурентних виборів»⁷⁷ лежить у сфері керування виборами – інституційній царині, яку політологи донедавна були схильні нехтувати⁷⁸. Якщо демократам щастить вивести центральний виборчий орган за межі авторитарних маніпуляцій, вони досягають значного поступу на шляху інституціоналізації демократичних виборів. Звичайно, уряди з авторитарними схильностями однаково можуть намагатися підточити й контролювати виборчий процес із допомогою інших засобів, як-от обмеження громадянсько-політичних свобод. Та якщо органи, які відповідають за проведення виборів, діють як ефективні «органи стримування»⁷⁹,

⁷⁵ Обговорення систем урядування див., напр., у вид.: *The Failure of Presidential Democracy* / Eds. Juan J. Linz, Arturo Valenzuela. – Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1994; *Presidentialism and Democracy in Latin America* / Eds. S. Mainwaring, M. S. Shugart. – Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1997. Обговорення виборчих законів див. у вид.: *Diamond L. Developing Democracy*. – С. 99–111; *Taagepera R. How Electoral Systems Matter for Democratization* // *Democratization*. – 1998. – Т. 5. – №3 (осінь). – С. 68–92.

⁷⁶ Наприклад, про негативні наслідки виборчих законів у Бразилії див. у вид.: *Mainwaring S. Rethinking Party Systems in the Third Wave of Democratization: The Case of Brazil*. – Stanford: Stanford University Press, 1999. – С. 243–262; *Power T. J. Political Institutions in Democratic Brazil: Politics as a Permanent Constitutional Convention*. – У кн.: *Democratic Brazil: Actors, Institutions, and Processes* / Eds. P. R. Kingstone, T. J. Power. – Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2000. – С. 25–30.

⁷⁷ *Ozbudun E. Institutionalizing Competitive Elections in Developing Countries*. – У кн.: *Competitive Elections in Developing Countries* / Eds. M. Weiner, E. Özbudun. – Durham: Duke University Press, 1987. – С. 393–422.

⁷⁸ Див.: *Schedler A., Mozaffar S. Introduction: The Comparative Study of Electoral Governance* // *International Political Science Review*. – 2002. – Т. 23. – №1 (січень).

⁷⁹ *Collier P. Learning from Failure: The International Financial Institutions as Agencies of Restraint in Africa*. – У кн.: *The Self-Restraining State: Power and Accountability in New Democracies* / Eds. A. Schedler, L. Diamond, M. F. Plattner. – Boulder and London: Lynne Rienner Publishers, 1999. – С. 313–330.

антидемократичним гравцям принаймні «бракує спроможності відкласти або сфальсифікувати вибори, навіть якщо вони справді прагнуть підточити виборчий процес»⁸⁰.

Пріоритет близькості

Як три головні погляди на зміцнення демократії пов'язані один з одним? Що вони дають, коли застосувати їх до конкретних випадків? У вступі ми стверджували, що поведінка, погляди і структура формують ієрархію незалежних змінних, які визначають стабільність політичних режимів. Що ж, оцінюючи шанси зберегти демократію, видавалося б доречним оцінити причини відповідно до їхньої каузальної близькості до залежної змінної – стабільності демократії. Видавалося б доречним і перевести ієрархію каузальних відносин в ієрархію прогностичних висновків. Отже, перші свідчення, потрібні для оцінки міри зміцнення демократії, були б наслідком найближчих причин. Свідчення, виявлені на дальших рівнях причинності, або підтверджуватимуть, або обмежуватимуть висновки, зроблені на основі найближчих причин, але не спростують їх. Одне слово, коли дотримуватись гіпотези, що найближчі причини беруть гору над віддаленими, то поведінкові свідчення мають більшу вагу від світоглядних, а світоглядні – від структурних.

Побіжний огляд недавнього латиноамериканського досвіду дає змогу припустити, що автори і справді формують свої судження про зміцнення демократії способами, які сумісні з такою формою ієрархічних міркувань. Якою мірою південноамериканські демократії видаються зміцненими наприкінці 1990-х років? Почнімо з прикладів успіху. Нині небагато вчених не погодиться з характеристикою Уругваю як «міцної й сильної демократії»⁸¹. Проте і в сусідній Аргентині демократична політика стала «нормалізована» та «узвичаєна»⁸². Демократичний режим «видається зміцненим ... підтримка наявних інституцій, здається, вже не має випадкового характеру. Ліберальна демократія нині – «єдина гра»⁸³. Крім того, навряд чи породжує заперечення думка, що в сучасній Бразилії «ризик раптового повалення демократії ... видається [sic] дуже малим»⁸⁴. Можна стверджувати, що й у Чилі є «значний простір для оптимізму... Чилійці заклали підвалини свого світлого майбутнього як демократичної держави»⁸⁵. Наприкінці 1990-х років навіть Болівія, здається, досягла спокійної гавані

⁸⁰ *McFaul M.* The Perils of a Protracted Transition // *Journal of Democracy*. – 1999. – Т. 10. – №2 (квітень). – С. 10.

⁸¹ *Cason J.* Electoral Reform and Stability in Uruguay // *Journal of Democracy*. – 2000. – Т. 11. – №2 (квітень). – С. 86

⁸² *Levitsky S.* The «Normalization» of Argentine Politics // *Journal of Democracy*. – 2000. – Т. 11. – №2 (квітень). – С. 57.

⁸³ *Waisman C. H.* Argentina: Capitalism and Democracy. – У кн.: *Democracy in Developing Countries: Latin America*. 2nd ed. / Eds. L. Diamond, J. Hartlyn, J. J. Linz, S. M. Lipset. – Boulder and London: Lynne Rienner Publishers, 1999. – С. 122.

⁸⁴ *Power T. J.* Political Institutions in Democratic Brazil: Politics as a Permanent Constitutional Convention (прим. 37)

⁸⁵ *Valenzuela A.* Chile: Origins and Consolidation of a Latin American Democracy. – У кн.: *Democracy in Developing Countries: Latin America*. 2nd ed. / Eds. L. Diamond, J. Hartlyn, J. J. Linz, S. M. Lipset. – Boulder and London: Lynne Rienner Publishers, 1999. – С. 240.

зміцнення демократії. Натомість видається безперечним, що сучасна Колумбія – «демократичний політичний режим, дуже далекий від зміцнення»⁸⁶. Таке саме негативне судження висловлюють і про «схильну до криз демократію» Еквадору⁸⁷, і про постгегемонічний режим Парагваю, що зазнав низки глибоких політичних криз⁸⁸. І, на додачу, протягом 1990-х років Венесуела, одна з пайдовговічніших латиноамериканських демократій, скотилася до небезпечного процесу криз і «ослаблення демократії»⁸⁹.

Що наявні свідчення про поведінку розповідають нам про труднощі зміцнення демократії на південноамериканському континенті? Протягом минулих двох десятиріч усі південноамериканські демократії (крім Уругваю) зазнали тих або тих тяжких криз – партизанського насильства, військових заворушень, бунтів, конфліктів між гілками влади або економічного краху. Як правило, ці кризи вочевидь ослаблювали, а не зміцнювали демократію. Жодна латиноамериканська демократія не пережила «кризи стабілізації», яку можна було б порівняти з невдалим військовим переворотом 1981 року в Іспанії. Єдиним можливим винятком є Гватемала, де невдала спроба узурпувати владу, яку намагався здійснити президент Хорхе Серрано в травні 1993 року, посприяла «швидкому і значному рухові до зміцнення демократичних інституцій»⁹⁰. А загалом кризи розвивалися радше лінійним, ніж діалектичним способом. Замість встановити прецеденти життєвої сили демократії, вони засвідчили її крихкість. Але кризи не всюди відбувалися однаково. Загальний баланс боротьби з кризами демократії свідчить про різні результати. В Аргентині, Болівії і Бразилії демократичні політики спромоглися витягнути свої країни з порочних кіл гіперінфляційних економічних криз і соціальних заворушень. Крім того, аргентинський президент Карлос Менем зміг загасити полум'я військових бунтів, що раз по раз відбувались у країні наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років, установивши тверде верховенство цивільних над збройними силами. Зате інші демократії не змогли розірвати кайдани загроз демократії, що їх викували організоване політичне насильство (в Колумбії), непокора військових (у Парагваї), масові протести, конфлікти між гілками влади і арбітраж із боку військових (в Еквадорі). У крайніх випадках – у Перу та Венесуелі – демократичні гравці не змогли утримати свою країну й не дати їй скотитися до якогось плебісцитного авторитаризму.

⁸⁶ *Hartlyn J. and Dugas J. Colombia: The Politics of Violence and Democratic Transformation.* – У кн.: *Democracy in Developing Countries: Latin America* / Eds. L. Diamond, J. Hartlyn, J. J. Linz, S. M. Lipset. – Boulder and London: Lynne Rienner Publishers, 1999. – С. 249

⁸⁷ *Biles R. E. Democracy for the Few: Ecuador's Crisis-Prone Democracy.* – У кн.: *Assessing Democracy in Latin America* / Ed. P. Kelly. – Colorado: Westview, 1998. – С. 220–242.

⁸⁸ *Valenzuela A. Paraguay: The Coup that Didn't Happen* // *Journal of Democracy.* – 1997. – Т. 8. – №1 (січень). – С. 43–55.

⁸⁹ *McCoy J. L. Chvez and the End of 'Partyarchy' in Venezuela* // *Journal of Democracy.* – 1999. – Т. 10. – №3 (липень). – С. 64–77; *Levine D. H., Crisp B. F. Venezuela: The Character, Crisis, and Possible Future of Democracy.* – У кн.: *Democracy in Developing Countries.* – С. 367–428.

⁹⁰ *McCleary R. M. Guatemala's Postwar Prospects* // *Journal of Democracy.* – 1997. – Т. 8. – №2 (квітень). – С. 136.

Повернімося на коротку мить до певних світоглядних і структурних свідчень зміцнення демократії. У табл. 3 подано вузький індикатор нормативних основ демократії: розподіл народної прихильності до демократичного врядування. Крім того, в ній подано два традиційні критерії соціально-економічних основ демократії: обсяг валового національного продукту на душу населення та індекс Джині. Дані про легітимність демократії, економічне багатство й соціальну нерівність охоплюють усі південноамериканські демократії (крім Гаяни, Суринаму й Перу) в середині 1990-х років⁹¹. Дані в таблиці поділено на ті, які мають позитивні наслідки, і ті, які мають негативні наслідки для зміцнення демократії, ці останні дані підкреслено. Ми визначили наступні пороги для «стабілізаційних» величин, що мають свідчити про обґрунтований ступінь зміцнення демократії: для легітимності демократії – 66% і вище; для економічного розвитку – обсяг ВВП 3000 доларів США на душу населення; для розподілу прибутку – показник Джині, що дорівнює 50 або менше⁹². А загалом картина, яку подають ці цифри, аж ніяк не рожева. Колумбія і Парагвай мають негативні показники в

⁹¹ Тієї пори тільки Аргентина, Чилі, Еквадор та Уругвай були класифіковані як «вільні» країни відповідно до Щорічного огляду політичних прав і громадянських свобод організації «Freedom House» (*Freedom in the World: The Annual Survey of Political Rights and Civil Liberties 1995–1996* / Ed. A. Karatnycky. – New York: Freedom House, 1996). Всі інші країни потрапили до категорії «почасті вільних» країн, де Парагвай (7), Колумбія (8) і Перу (9) мали найнижчі сукупні рейтинги політичних прав і громадянських свобод. Ми не врахували Перу в таблиці, бо після узурпації влади, яку 1992 р. здійснив Альберто Фухіморі, ця країна, як можна довести, лишилась у категорії радше авторитарних, ніж напівдемократичних режимів (див., напр.: *McClintock C. ¿Es autoritario el gobierno de Fujimori?* – У кн.: *El juego político: Fujimori, la oposición y las reglas* / Ed. F. T. Soldevilla. – Lima: Friedrich Ebert Foundation, 1999. – С. 65–95).

⁹² Звичайно, визначення виразної межі між «стабілізаційними» і «дестабілізаційними» величинами – трохи штучні намагання. А втім, наслідки визначення тієї чи тієї межі цілком прозорі. Що суворіші критерії, згідно з якими ми визначаємо зміцнення режиму, то менша кількість демократій задовольнятиме їх. Наприклад, Ларі Даймонд переконливо стверджує: «...і логіка, й емпіричні свідчення» дають змогу вважати, що «дві третини – це мінімальний поріг» (*Diamond L. Developing Democracy*. – С. 68) необхідної народної підтримки. Коли опустити цей поріг до 60%, то й Болівію, Колумбію та Венесуелу теж можна було б зарахувати до країн, що мають достатній ступінь легітимності. А коли взяти «верхній поріг успішного перевороту» Семюела Гантінгтона в 1000 доларів США на душу населення, а не його «верхній поріг спроби перевороту» в 3000 доларів США на душу населення (*Huntington S. P. Democracy for the Long Haul*. – С. 7), то створиться враження, ніби всі південноамериканські демократії, крім Болівії, спираються на міцні економічні основи. Натомість показники Джині засвідчують певний біполярний розподіл, а отже, менш чутливі до альтернативних визначень порогів. Вони або істотно нижчі, або істотно вищі, ніж наша точка відтину – 50. А втім, коли порівняти з «розвиненими демократіями», наш поріг може видатись надміру толерантним до нерівності прибутку. Варто згадати, що Коста-Ріка, де існує найдовговічніша в регіоні демократична модель (визначена на основі якості демократії і соціально-економічної рівності), має не набагато кращі показники. 1995 р. показник Джині для цієї країни становив 47 (*World Development Report 1988–99: Knowledge for Development*. – Washington, DC: International Bank for Reconstruction and Development. – Табл. 5. – С. 198).

усіх трьох аспектах, натомість Аргентина та Уругвай послідовно засвідчують позитивні показники (хоч у таблиці не подано показника Джині для цих обох країн). Решта країн мають змішані, проте здебільшого негативні показники.

Як загальні судження про зміцнення демократії пов'язані з цими невеличкими фрагментами поведінкових, світоглядних і структурних свідчень? Безперечно, фахові судження засвідчують тісну пов'язаність із поведінковими свідченнями, зате мають набагато вільніший зв'язок зі світоглядними і структурними даними. З одного боку, видається, що дослідники починають тривожитись майбутнім демократичного режиму, тільки-но в ньому з'являється інтенсивний позаінституційний конфлікт, але заспокоюються, тільки-но політичні гравці розв'язують свої суперечки в межах даної інституційної структури. Фактично, очевидним заворушенням властива тенденція майже миттю змінювати сприйняття. Наприклад, соціальні заворушення, що похитнули Аргентину наприкінці 2000 року, відновили тривогу, що демократія постає перед «непередбачуваним ризиком»⁹³ у випадку затяжної економічної та інституційної кризи. З другого боку, там, де країнам властиві однакові світоглядні та структурні моделі (як зазначено в табл. 3), ті дані, здається, підтверджують загальні судження про зміцнення демократії. Послідовно негативні показники Колумбії й Парагваю підтверджують поширене враження про крихкість демократії, натомість послідовно позитивні показники Аргентини та Уругваю збільшують довіру до загальнопоширеного враження про стійкість демократії. Серед змішаних випадків, поданих у табл. 3, Болівія, Бразилія і Чилі потрапляють до категорії начебто зміцнених демократій. Характерні для них погані показники у двох вимірах із трьох, не змінюють цього головного судження. Проте додають важливу засторогу: низька легітимність видається тривожною в усіх трьох країнах, соціальна нерівність – надто в Бразилії та Чилі, а бідність – у Болівії. І навпаки, те, що з латиноамериканських позицій розподіл прибутку в Еквадорі видається не таким уже страшним, аж ніяк не створює враження, ніби демократія в цій країні зміцнена. Таке твердження слухне й про Венесуелу наприкінці 1990-х років, перше ніж Уго Чавес перетворив країну на своєрідну неліберальну демократію. Країна стала на шлях руйнування інституцій, попри своє відносне багатство й попри те, що її рівень соціальної нерівності, коли зважити на регіональні стандарти, поміркований. Одне слово, побіжний огляд південноамериканських демократій наприкінці 1990-х років, здається, почасти підтримує наші гіпотетичні міркування про ієрархічну логіку формування прогностичних висновків. Він, здається, підтверджує думку, що дослідники зміцнення демократії спираються у своїх працях здебільшого на поведінкові, а не світоглядні чи структурні емпіричні свідчення. Світоглядні та структурні свідчення найчастіше обмежують поведінкові свідчення. Якщо світоглядні та структурні свідчення збігаються з даними про поведінку, то судженням про зміцнення режиму, заснованим на поведінкових свідченнях, притаманна впевненість; якщо не збігаються, ці судження стають схильними до обережності.

⁹³ Tokatlán J. G. Argentina, el blindaje y después // El País. – 2001. – 10 січня. – С. 4.

Таблиця 3. Показники зміцнення демократії в Південній Америці в середині 1990-х років

	Аргентина	Болівія	Бразилія	Венесуела	Еквадор	Колумбія	Парагвай	Уругвай	Чилі
Легітимність демократії*	71	64	50	62	52	60	59	80	54
Обсяг ВВП на душу населення**	8,570	950	4,720	3,450	1,590	2,280	2,010	6,020	5,020
Показник Джині***	...	42,0	60,1	46,8	46,6	57,2	59,1	...	56,5

Примітка: показники, класифіковані як «негативні» для зміцнення демократії, підкреслено.

* Відсоток респондентів, які погодилися з твердженням «Демократії слід віддавати перевагу перед будь-якими іншими типами врядування». Джерело: Latino Barometer 1996, цит. за вид.: Lagos M. Latin America's Smiling Mask // Journal of Democracy. – 1997. – Т. 8. – №3 (липень). – С. 133.

** У доларах США, 1977 р. Джерело: World Bank, 1998: табл. 1, 190–191.

*** Роки визначення: Болівія – 1990 р.; Бразилія – 1995 р.; Венесуела – 1995 р.; Еквадор – 1994 р.; Парагвай – 1995 р.; Перу – 1994 р.; Чилі – 1994 р. Джерело: World Development Report 1998–1999. – Табл. 5. – С. 198–199.

Висновок

Процеси зміцнення демократії закінчуються, коли демократія видається міцно утвердженою, а демократи можуть розслабитись. Та коли демократія видається міцно утвердженою? Коли можуть розслабитись демократи? Автор даної статті, радше ніж прямо відповісти на це запитання, відступає на крок назад і запитує, коли дослідники починають вважати, що демократія видається міцно утвердженою. Коли вчені гадають, що демократи можуть розслабитись? Як вони «спостерігають» і «вимірюють» зміцнення демократії? Автор з самого початку виразно наголошує на своєрідності завдання спостерегти зміцнення демократії. Спостереження зміцнення демократії, стверджує він, – це не просто питання про те, як визначити наш об'єкт дослідження й надати йому форми, якою можна оперувати. Щоб на підставі наявних даних зробити прогноз про стабільність режиму, ми потребуємо запровадження каузальних гіпотез. Емпіричні оцінки зміцнення демократії залежать від теорій стабільності демократій.

Автор статті розрізняє три головні підходи до вимірювання зміцнення демократії; кожен з цих підходів використовує свої конкретні емпіричні свідчення і припускає інший тип каузальних відносин. За словами автора, деякі вчені зосереджуються на «поведінкових основах» стабільності режиму. Вони вважають, що демократи можуть відкинутись на бильце й розслабитись тільки тоді, коли доведуть свою спроможність відповідати на антидемократичні виклики і коли ніякі провідні політичні гравці не порушують основних демократичних правил. Інші дослідники віддають перевагу «світоглядним основам» демократичного врядування. Вони вважають, що демократія перебуває під загрозою, якщо в усіх головних політичних гравців не сформується нормативні мотиви, стратегічна раціональність і когнітивні сприйняття, потрібні для підтримки ліберально-демократичного режиму. Ще інші привертають нашу увагу до «соціально-економічних основ» демократії. Вони не радять забувати про важливість, якщо

соціально-економічне середовище та інституційні обставини видаються не сприятливими для збереження демократії.

Згідно з аргументами, викладеними в останньому розділі статті, цілком вірогідно припустити, що в наукових оцінках зміцнення демократії безпосередні причини стабільності режиму беруть гору над непрямими причинами. Побіжний огляд нещодавнього південноамериканського досвіду, здається, підтримує цей здогад: три методи вимірювання та пояснення ієрархічно упорядковані. Поведінкові свідчення беруть гору над світоглядними і структурними чинниками. Здається, політичний режим, байдуже, чи можна, на думку політичних спостерігачів, зберегти його, залежить передусім від того, чи демократично поведуться політичні гравці. Протилежні свідчення, належні до світоглядного або до структурного рівня, можуть обмежувати висновки, зроблені на основі поведінкових свідчень. Проте дуже рідко беруть гору над ними.

Проте у завершальному уступі, який певною мірою сам себе підточує, можна привернути увагу до одного іронічного парадоксу зміцнення демократії. Демократів слід застерегти від можливості, що властива їм спокуса розслабитись може виявитися згубною. Якщо вони розслабляться, коли демократія видається міцно утвердженою, це розслаблення може скінчитися руйнуванням безпеки демократії. Можливо, демократи можуть розслабитись тільки тоді, якщо їм властиве прагнення ніколи не розслаблятися. Як мудро зауважив М. С. Джілл, голова Центральної виборчої комісії Індії, «головна умова міцного утвердження демократії – ніколи не вважати її за щось уже досягнене»⁹⁴.

⁹⁴ Gill M. S. India: Running the World's Biggest Elections // *Journal of Democracy*. – 1998. – Т. 9. – № 1 (січень). – С. 167.

Джованні Сарторі

Можна сподіватися зрозуміти наявні демократії тільки тією мірою, якою ми ладні взяти до уваги виміри проблеми інтенсивності вподобань і труднощі, що їх породжує ця проблема.

- Вілмур Кендел

1. Природа політичних рішень

Попередні розділи були присвячені здебільшого концептуальному з'ясуванню. Тепер я хочу запропонувати щось менше, ніж «нову теорію» демократії, а проте поглянути свіжим оком на питання з позиції ухвалення рішень: а) індивідуальних; б) групових; в) колективних; г) колективізованих¹.

Індивідуальні рішення ухвалює кожен індивід для себе, незважаючи на те, чи він діє відповідно до власних поглядів, чи до чужих. *Групові рішення* зумовлюють те, що рішення ухвалює конкретна група, тобто індивіди, які знають одне одного й беруть реальну участь в ухваленні таких рішень. *Колективні рішення* навряд чи можна точно визначити; загалом розуміють, що це рішення, які ухвалює «багато людей». На відміну (як впливає з мого визначення) від групових рішень, колективні рішення припускають існування великої маси, що не функціонує й не може функціонувати – внаслідок свого розміру – так, як функціонують конкретні групи. Варто наголосити, що колективне рішення не слід плутати з колективним уподобанням; колективне рішення не конче породжує колективне вподобання, тобто результат, що справді відображує соціальні уподобання. Крім того, є це *колективізовані рішення*. Можна сказати, що колективним і колективізованим рішенням властива та спільна риса, що вони ні в якому сповненому значенні розумінні не є індивідуальними рішеннями. Навіть якщо так, колективізовані рішення дуже відрізняються від решти рішень. Як індивідуальні, так і групові та колективні рішення містять покликання на суб'єкт, на того, хто ухвалює рішення. Натомість колективізовані рішення – це рішення, що їх застосовують і запроваджують у колективі, незважаючи на те, ухвалює їх одна людина, кілька чи багато. Визначальний

¹ Цей розділ спирається на мою статтю (проте змінює й великою мірою розширює її): Sartori G. Will Democracy Kill Democracy? Decision-Making by Majorities and by Committees // Government and Opposition. – 1975. – Весна.

критерій – уже не *хто* ухвалює рішення, а масштаб рішень: байдуже, хто вирішує, – він *вирішує за всіх*².

Уявлення про колективізовані рішення передусім дає змогу стверджувати, що *політика складається з колективізованих рішень*³. Зауважте, що колективні й колективізовані рішення збігаються тільки тоді, коли сукупність людей, що видає рішення, збігається з сукупністю, яка отримує їх. Такий збіг має великий теоретичний інтерес і справді може трапитись. Але зі збільшенням розміру політичних одиниць він трапляється дедалі рідше. Отже, на макрорівні можна сказати, що політика, зрештою, складається з рішень (запроваджених рішень), що їх забрано зі сфери компетенції кожного індивіда як такого, тож їх *ухвалює хтось для когось*. Це твердження аж ніяк не зумовлює, що колективізоване рішення – це ще й рішення від імені тих, кому воно адресоване; таке може бути, але так само може й не бути. Автори рішень вирішують за всіх лише у тому розумінні, що їхнє вирішування падає на голову кожного.

Звичайна річ, хоча всі рішення політичного характеру – колективізовані рішення, зворотне твердження не має слушності: не всі колективізовані рішення політичні. Скажімо, говорячи про економічну владу, ми знову-таки маємо на увазі колективізовані рішення, те, що хтось (капіталіст, корпорація тощо) ухвалює рішення за найманих робітників та споживачів і накидає їх їм. Отже, відмінність між політичною владою, економічною владою та іншими владами годі знайти в уявленні про колективізовані рішення. Відмінність між ними радше ієрархічна. Тобто колективізовані рішення політичні в тому розумінні, що вони: *а) суверенні; б) поширюються на всіх; в) пов'язані з санкціями*⁴. Суверенні вони в тому розумінні, що їх не може скасувати ніяке інше рішення; поширюються на всіх, чи безвихідні, як сказав би Гіршман, бо сягають меж, які територіально визначають громадянство; пов'язані з санкціями в тому розумінні, що їх підтримує правова монополія на силу.

Якщо розуміти, що політика складається з тих колективізованих рішень, що є найвищими й мають найбільші наслідки для добробуту (чи злобуту) кожного і всіх, доречно почати з лібертаристського ідеалу Маркса або з запитання анархіста: навіщо взагалі мати політику? Це питання не тривіальне. Зрештою, чому ми повинні любити рішення, що їх ухвалили для нас (замість нас) *інші*, надто коли – як-от у разі політики – вони можуть вплинути навіть на життя і свободу? Відповідь давали вже тисячі разів, але ще один раз не завадить. За гіпотетичного природного стану всі рішення – індивідуальні рішення. З друго-

² Різницю між колективними і колективізованими рішеннями загалом недобачають у літературі з політичної економії та суспільного вибору. Ось два добрі огляди такої літератури: *Mueller D. C. Public Choice*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1979; *Frohlich N., Oppenheimer J. A. Modern Political Economy*. – Englewood Cliffs, N. J: Prentice-Hall, 1978.

³ Це тільки одна з рис, а не вичерпне визначення. Докладний аналіз див. у моїй статті: *Sartori G. What is Politics // Political Theory*. – 1973. – Лютий.

⁴ Ієрархічна відмінність між політичною та економічною владою припускає умови ринкового типу. В державній економіці з централізованим плануванням ця відмінність стає мінімальною, бо на практиці наймані робітники не мають змоги відкрутитися від них; крім того, економічна санкція (коли лишають помирати голодною смертю) сама по собі і в собі ще тяжча, ніж більшість політично запроваджених санкцій.

го боку, будь-який організований колектив кориться правилам колективізації принаймні в тому розумінні, що визнає колективізовані рішення, які є умовою його організації. Проте відносини між сферами індивідуальних і колективізованих рішень дуже варіюються в різних сучасних суспільствах, навіть за рівних технологічних та середовищних умов. Скажімо, сфера колективізованих рішень незмірно більша в соціалістичних (комуністичних) країнах, ніж у несоціалістичних країнах. Основна причина цієї відмінності ідеологічна, і на ній нема потреби зосереджуватись. Проте слід пересвідчитись, що наголос на ідеологічному чиннику тут справді має істотне значення.

Часто кажуть, що ми зіткнулися з двома ідеологіями – індивідуалістичною і колективістичною, – а отже, з двома непоступливими сутностями, які слід так і полишити. Проте такий спосіб відкидання проблеми надміру переоцінює безвихідь. Так звана ідеологія індивідуалізму здебільшого поступається колективізації, коли її корисність та необхідність розважливо доведено. Натомість протилежне твердження не має слушності. Ідеологія колективізації не поступається, бо сприймає приватні та індивідуальні рішення за справжнє зло: і тому, що індивідуалізм лихий сам по собі, і тому що він зумовлює приватну власність, приватне нагромадження капіталу і всі лиха, які випливають звідси. Отож аргумент «двох ідеологій» застосовний тільки до однієї з них. Це дає нам змогу розрізняти «ідеологію» та «корисність» колективізованих рішень і помітити, що, коли не брати до уваги ідеологічного догматизму, дане питання можна оцінити на основі аналізу витрат і вигід, і його справді так оцінюють.

Причини колективізованих рішень, що їх раніше полишали індивідуальному вибору, загалом пов'язують із технологічними імперативами та з потребами сучасних суспільств у послугах і колективних благах. Проте в деяких випадках важко відповісти, чи вигоди колективізації даної сфери ухвалення рішень (системи освіти, житлового будівництва, транспорту, комунальних послуг і т. ін.) не перекриті, принаймні в далекій перспективі і внаслідок кумулятивних ефектів, витратами. Отож і корисно, й важливо запитати: коли необхідно чи зручно колективізувати певну сферу ухвалення рішень? А друге й пов'язане з першим питанням таке: як ми повинні діяти у сфері колективізованих рішень?

2. Зовнішні ризики й витрати рішень

Згадані вище питання можна розв'язувати на основі двох дуже простих аналітичних інструментів: а) витрат, пов'язаних з ухваленням рішень; б) ризиків, породжених колективізованими рішеннями. Мої засновки, коли сформувавши їх у вигляді аксіом, такі:

Аксіома 1. Усі групові та колективні рішення пов'язані з *внутрішніми витратами*, тобто витратами, яких зазнають самі творці рішень і які загалом називають *витратами, пов'язаними з ухваленням рішень*.

Аксіома 2. Усі колективізовані рішення зумовлюють *зовнішні ризики*, тобто ризики для адресатів рішень, для тих, хто отримує їх зовні, *ab extra*.

Хоч уявлення про витрати та ризики знайоме нам, ці аксіоми засвідчують, що їх можна зменшувати й корегувати⁵. Почнімо з того, що в моєму розумінні

⁵ Основне джерело: Buchanan J. M., Tullock G. *The Calculus of Consent*. – Ann Arbor: University of Michigan Press, 1965. Хоча я дуже завдячую цій блискучій праці, згодом ви побачите, що моя концептуалізація значно відрізняється від поданої в ній.

витрати, пов'язані з ухваленням рішень, мають *внутрішньогруповий* характер, тобто стосуються тільки *тих, хто* вирішує. Натомість зовнішні ризики мають *зовнішній щодо групи* характер, тобто стосуються тільки колективу, *для якого* ухвалюють рішення. По-друге, кажучи «внутрішні витрати», я маю на увазі тільки *витрати, пов'язані з процесом вирішування* (а не втрати чи набутки членів органу, що вирішує). Внутрішні витрати (отак визначені) – це тільки витрати часу, енергії, змарновані зусилля й т. ін. По-третє, кажучи «зовнішній ризик», я розумію *ризик*, і кажу це зумисне. Витрати можна визначити, і їх загалом визначають (принаймні *ex post*). Натомість ризик – невизначеність *ex ante*. Крім того, ризик – це окремий вид непевності, а саме: потенційна можливість, сприйнята як небезпечна. Коли говорять про ризик, це означає втрати, а не набутки.

Отже, повний аргумент набуває такої форми: *a)* колективізовані рішення пов'язані з зовнішніми ризиками; *b)* зовнішні ризики не конче призводять до шкоди, але *в)* проблема полягає саме в тому, щоб збільшити ймовірність «сприятливих результатів» і мінімізувати ймовірність «шкідливих результатів». Саме це й спонукає наголошувати не тільки на факторі непевності, а й на наявному тут елементі безпеки. Колектив, який отримує рішення *ab extra*, і справді може або мати виграш від них, або страждати від них. Але найголовнішу тривогу породжує те, що колектив може *не* мати виграшу. Отож колектив, який отримує рішення, що їх він ухвалив не сам, *завжди* підлягає ризику. Оскільки ми зосереджуємось на політичних ризиках, вони поділяються на два конкретні різновиди: передусім ризик (і шкода) гноблення, а також ризик (хоча я розглядатиму його тільки побіжно), породжений некомпетентністю, тупістю й лихими памірами.

Аксіома 2 зумовлює, що зовнішній ризик з'являється тоді й тільки тоді, коли сфера рішень колективізована. Це означає, що коли рішення ухвалює та сама група (або колектив), до якої його застосовують, немає ніяких зовнішніх ризиків. Безперечно, в цій групі будуть і ті, хто виграв, і ті, хто програв, крім того, навіть вирішуючи для себе, група може ухвалити нерозумне рішення. Але ж і ті, хто програв, і ті, хто сам собі нашкодив, брали участь в ухваленні рішення, і тому не можна сказати, що вони постають перед *зовнішнім* ризиком у тому розумінні, в якому постають ті, хто не брав участі в ухваленні. Хоч би що трапилось – призвівши до втрат чи давши виграш, – *усередині* групи, яка справді брала участь в ухваленні рішення, це аж ніяк не впливає на твердження, що там, де сфера рішень колективізована, ми створюємо таким чином: *a)* орган, що вирішує; *b)* *групу, відкрити для зовнішніх ризиків* через те, що вона не може вирішувати сама для себе.

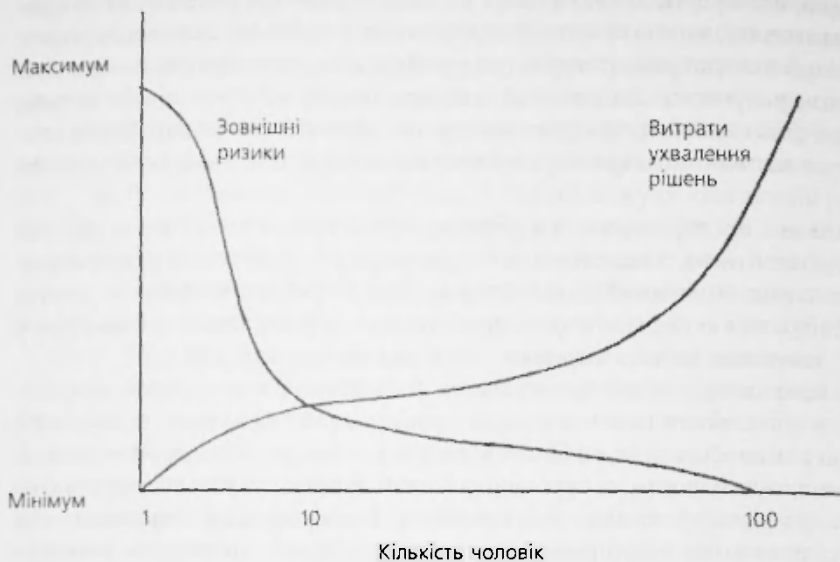
Коли повернутися до внутрішніх витрат, тобто витрат, пов'язаних з ухваленням рішень, аксіома 1 припускає, що тільки групові (чи колективні) рішення зумовлюють витрати, пов'язані з ухваленням рішень. Рішення «однієї людини», як-от у сфері політики, диктаторське рішення, не пов'язана ні з якими витратами. Звичайно, вирішуючи сам, диктатор може вдатися до важких психологічних зусиль, але такі витрати не стосуються проблеми, яку ми розглядаємо. Бо, по-перше, рішення зумовлюють витрати тільки тоді, коли їх ухвалює *більше ніж одна людина*. По-друге, слід наголосити, що витрати, про які йдеться, –

процедурні, це, по суті, витрати часу і втома. Загалом про рішення, які потребують багато часу, можна сказати, що вони коштують більше, ніж швидкі рішення. Але якщо час – добрий критерій, цей критерій можна поширити й на «змарнований час», розуміючи під ним час, змарнований на не ухвалені або щоразу відкладені рішення. Малу продуктивність, неефективність, зашкарублість і параліч – усе це можна охарактеризувати як витрати, пов'язані з ухваленням рішень.

Одне слово, орган, що ухвалює рішення, йде на «витрати» (байдуже, про що інше ще може йтися), а колектив, що отримує рішення, постає перед «ризиками» (хоч якими вони можуть виявитись). Обидва уявлення визначені досить вузько. Витрати – *внутрішні й процедурні*, ризики – *тільки зовнішні й пов'язані зі шкодою*. Зіпершись на такі засновки, тепер уже можна піти далі.

Коли йдеться про витрати, пов'язані з ухваленням рішень, можна здогадатися, що вирішальною змінною є *число індивідів*, які беруть участь в ухваленні. Очевидна річ: що більше їх, то більші й витрати, пов'язані з ухваленням рішень. Тож можна, таким чином, сказати, що витрати, пов'язані з ухваленням рішень, залежать від розміру органу, що ухвалює їх. Безперечно, це твердження має слушність тільки тоді, коли припустити, що творці рішень – незалежні, самокеровані індивіди, вільні виражати свою думку. Тисячна юрба, що зібралась докупи й галасливо висловлює своє схвалення, не відповідає цій вимозі, бо насправді нічого не вирішує, а тільки підтверджує вже ухвалені рішення. Отож правило тепер можна сформулювати по-іншому: за умови, що кожен учасник має свою незалежну думку, витрати, пов'язані з ухваленням рішень, *прямо пропорційні* кількості творців рішень, тобто кількість і витрати зростають разом. Якщо це правда, звідси випливає, що нерозумно безпідставно збільшувати орган, який ухвалює рішення (тобто збільшувати витрати ухвалення). Отже, питання зводиться до того, якими можуть бути ті підстави. Серед багатьох можливих відповідей найбільшу, на мою думку, переконливість має ось яка: орган ухвалення рішень збільшують задля кращого захисту третіх сторін, тобто задля зменшення зовнішніх ризиків. Якщо ця думка слушна, можна визначити й друге правило: кількість творців рішень *обернено пропорційна* зовнішнім ризикам: коли орган ухвалення рішень збільшується, зовнішні ризики зменшуються.

Слід пересвідчитись, що цей аргумент не має прихованого ганджу. Припустивши задля спрощення, що колектив складається з сотні чоловік, перша ситуація буде такою, коли один індивід вирішує (колективізує рішення) за 99 чоловік. За такої гіпотези зовнішні ризики найбільші, або максимальні, тоді як витрати ухвалення нульові. Друга ситуація: рішення ухвалюють десятеро людей. Безперечно, витрати ухвалення зростають. А чи зменшаться зовнішні ризики? І так, і ні. Так у тому тривіальному розумінні, що вони поширюватимуться на 90 чоловік, а не 99. Але ми не можемо напевне сказати, що ці 90 чоловік постануть перед меншим ризиком. Якщо ми скажемо «так», ми повинні мати в голові якийсь інший чинник. Отож ми маємо тут проблему. Третя ситуація: всі 100 людей вирішуватимуть за себе. Зрозуміло, зовнішні ризики дорівнюватимуть нулю, а витрати ухвалення будуть максимальні. Аргумент тут знову бездоганий.

Малюнок 1. Зовнішні ризики і витрати ухвалення рішень

Ми відчули певну неповноту, але загалом ці два правила, здається, мають слушність і сенс. Якщо так, ми начебто підходимо до патової ситуації. Тією мірою, якою витрати ухвалення рішень і зовнішні ризики пов'язані обернено пропорційно, або ж негативно коваріюються, і ми розуміємо ці два чинники як монотонні функції, дуже мало можна сказати на користь колективізації тих або тих сфер ухвалення рішень. Ми можемо *бути змушені* обстоювати цю колективізацію на підставі простої необхідності, але це все могло б бути взагалі не втішним: або зовнішні ризики будуть надто великі, або витрати ухвалення надто значні, і зменшення будь-якого з цих елементів означатиме збільшення другого. Безперечно, припущення про монотонність функцій – нереалістичне припущення. Навіть якщо так, ми однаково не маємо задовільного розв'язку. Адже розв'язок вочевидь полягає у зменшенні зовнішніх ризиків набагато швидшими темпами, і то ще до тієї миті, коли зростуть витрати ухвалення рішень, як і показано задля ілюстрації на мал. 1.

З малюнка видно: для того щоб мати розв'язок, крива зовнішніх ризиків повинна стрімко впасти вниз і перетнути криву витрат ухвалення, перше ніж та прискорено почне підніматись угору. З огляду на наш уявний колектив зі 100 чоловік точка найменшої ординати (10 чол.) визначає оптимальний баланс між зовнішніми ризиками і коштами ухвалення рішень, – оптимальний баланс, який вказує не тільки на мить, коли зручно колективізувати певну сферу ухвалення рішень, а й на те, як зробити це зручно. Тут постає таке питання: як у реальному світі можна отримати криві на кшталт отих гіпотетичних, зображених на малюнку? Ця проблема була б нерозв'язною, якби єдиною змінною була тільки кількість учасників ухвалення рішень. Але нам на допомогу приходять ще дві змінні, і ми вводимо їх:

1. *Метод формування органу ухвалення рішень*: як його набирають чи призначають і яким є його склад і характер.

2. *Правило, згідно з яким ухвалюють рішення*: принципи і процедури ухвалення рішень.

Перша змінна має найбільше значення для зменшення зовнішніх ризиків. Натомість друга змінна пов'язана, хоч і не винятково, з витратами ухвалення рішень.

Перша змінна припускає – завдяки словам «орган ухвалення рішень», – що рішення, про які йдеться, – групові або колективні рішення. Це припущення спрощує загальний аргумент, але для повноти аргументу варто зазначити, що воно зберігає слушність і в разі врядування однієї особи. Є багато різних типів одноосібного володаря. Він може бути: а) однією людиною, що урядує невизначений час (монархом, головою церкви, диктатором); б) будь-якою людиною, що урядує певний визначений час (тобто різними людьми, що урядують протягом певних коротких періодів часу). Ця головна відмінність залежить, своєю чергою, від того, як єдиний володар утверджує себе, тобто від методу призначення або самопризначення. Адже *зовнішні ризики варіюються залежно від методу призначення*, тобто залежно від того, чи «одноосібний володар» обіймає посаду завдяки успадкуванню (монарх), виборам (скажімо, Римський Папа), силі (диктатор), жеребкуванню (будь-хто), і у зв'язку з цим – на невизначений час або тимчасово. Наприклад, за абсолютного монарха чи диктатора зовнішні ризики вкрай високі, надто коли йдеться про ризик гноблення. Навіть якщо так, успадкування посади напевне дасть володарів, особисті риси яких дуже відрізняються від рис, що їх виявляє індивід (диктатор), що захоплює посаду силою. Голова католицької церкви теж довільно перебуває на посаді, але те, що він обраний (хоч у край нечисленним конклавом), зумовлює, що він «добірний». Тільки з цієї причини зовнішні ризики, здається, набагато зменшуються. Якщо вибори абсолютного володаря на довічний термін стають дедалі ризикованішою справою, то тільки внаслідок довголіття. А проте різниця між необраним і обраним єдиним володарем значно впливає на фактор ризику. І, нарешті, єдиного володаря, призначеного жеребкуванням на короткий термін, не слід боятися як джерела ризику гноблення, проте його слід дуже боятися на підставі ризику некомпетентності. Отже, метод утвердження творця рішень має головне значення при обрахунку зовнішніх ризиків, і то байдуже, той творець один чи їх кілька. Лише тому, що я хочу конкретно розглянути ситуацію за умов демократії, я припускаю у своєму аргументі, що творців рішень більше ніж один.

Друга змінна – правила ухвалення рішень – пов'язана, як я казав, передусім із витратами ухвалення рішень. При обговоренні правил, які визначають ухвалення рішень, за вихідний пункт вважають принцип *одностайності*. Прихильники *одностайності* зазначають, що це єдиний принцип ухвалення рішень, який приписує однакову вагу кожному учасникові ухвалення. Але це не завжди так. Хоч і правда, що кожен член органу ухвалення рішень має, згідно з цим принципом, право вето, звідси не конче впливає, що це право однакове для всіх. Якщо, наприклад, дотримуються поіменного голосування, перший, хто голосуватиме, матиме непропорційно великий вплив, бо або зобов'яже кожного своєю думкою, або ж не буде ніякого рішення. З другого боку, можна стверджувати,

що одностайність пов'язана не тільки з рівністю повноважень, а й з надмірним, близьким до шантажу типом влади. Коли відкласти вбік прекрасні міркування, стає зрозуміло, що принцип одностайності працює або може працювати тільки в невеличких групах. Це аж ніяк не причина відкидати його, бо, мовляв, пов'язані з ним витрати ухвалення завжди надто великі. Фактично, ми побачимо, що одностайні рішення аж ніяк не трапляються так рідко, як їм начебто судилося б бути. А втім, однаково лишається факт, що у великих групах принцип одностайності не може працювати.

Принцип більшості, або, коли висловитись точніше, правила ухвалення рішень більшістю голосів, застосовують там, де принцип одностайності виявляється непрактичним⁶. Згідно з принципом більшості певна частка органу ухвалення рішень чи колективу взагалі не має ніякого значення, проте шанси розв'язку, утвердження рішення зростають. Коли говорять про «принцип більшості», загалом розуміють, що йдеться принаймні про три різні величини: а) кваліфіковану більшість (часто більшість у дві третини); б) просту, або абсолютну, більшість (50,01%); в) відносну більшість, або найбільшу кількість набраних голосів, тобто найчисленнішу меншість (більшість, меншу за 50%). Оскільки кожному зі згаданих вище більшостей можна вимірювати або з огляду на всю сукупність (увесь колектив, що має право вирішувати), або з огляду на тих, хто реально присутній і справді голосує (людина може бути присутньою, але утримуватись від голосування), звідси випливає, що більшості можна рахувати принаймні шістьма різними способами. Плутанини не було б, якби просту більшість усієї сукупності завжди називали «абсолютною більшістю», а просту більшість присутніх завжди називали «відносною більшістю». Але насправді це не так. Отож абсолютну більшість, відносну більшість і найбільшу кількість набраних голосів дуже легко плутають між собою.

На якій підставі обрано мажоритарні критерії? Очевидна річ, коли переходити від кваліфікованої до простої більшості і, зрештою, до будь-якої більшості (відносної більшості), витрати ухвалення зменшуються. Коли потрібна кваліфікована більшість, рішення важко ухвалити, чимало рішень будуть заблоковані. Коли визнаватимуть будь-яку більшість, завжди буде якийсь рішення. Отже, причина зниження мажоритарного рівня полягає у сприянні ухваленню і, зрештою, в потребі не мати невирішених питань. Але якби єдиним критерієм було тільки зменшення витрат ухвалення, ми б завжди схилилися до відносної більшості. Насправді цього немає, і причина полягає в тому, що ми переймаємось, як кажуть, і правами меншостей, захистом меншостей. А коли висловитись точно, остаточний критерій – зменшення зовнішніх ризиків⁷. Це причина, чому задля зміни конституції загалом потрібна кваліфікована більшість і чому важливі рішення вимагають абсолютної більшості (всієї сукупності). Отже, коли підсумувати, ми, обираючи конкретне мажоритарне правило, повинні визна-

⁶ У цьому розділі англ. вираз *majority rule* – тільки принцип, критерій ухвалення рішень, *regula*, а не реальне врядування. Про інші значення цього виразу див. у розд. 6, підрозд. 1, 2.

⁷ Це формулювання набагато точніше, бо в аргументі про захист меншин часто неясно, чи покликаються на меншості, внутрішні щодо певної групи чи зовнішні.

чити рівновагу між доречністю (зменшенням витрат ухвалення) і безпекою (зменшенням зовнішніх ризиків), і що рівновагу визначають на різних мажоритарних рівнях залежно від більшої чи меншої ваги питань, які треба вирішити.

Поки що все гаразд. Джерело суперечності полягає в аргументі, що принцип однакості і кваліфіковані більшості вимагають, щоб більша частина здобула підтримку меншої частини, а отже, утвердила (хоч і різною мірою) «врядування меншості». Але цей аргумент непереконливий, і то з двох причин. Передусім не зрозуміло, чому слід обмежитися однакості і кваліфікованими більшостями: адже відносні більшості набагато більшою мірою (й набагато частіше) сприяють утвердженню врядування меншості. Отже, стверджують, що звинувачення у врядуванні меншості повинно привести до висновку, що врядування більшості є «реальним» тільки на основі критерію абсолютної більшості (простої більшості всієї сукупності). Якщо так, більшість виборчих вердиктів були б делегітимізовані, бо не дуже багато з обраних отримують понад 50% частки голосів електорату (а не просто тих, хто справді брав участь у голосуванні). Крім того, і цей пункт важливіший, просто хибно прирівнювати будь-яку більшість, що не є абсолютною більшістю, до врядування меншості. Спроможність *блокувати* дії незмірно відрізняється від спроможності *здійснювати* дії. Отже, меншість, що перешкоджає діям, – не те саме, що й «урядування меншості». Врядування полягає в рішеннях, а не у відсутності рішень. Коли сказати по-іншому, невирішування ніяких питань (перешкодження діям або блокування їх) безперечно стримує, обмежує «врядування», а то й перешкоджає йому, але не тотожне з урядуванням. І справді, меншості, про які йдеться, не мають повноважень вирішувати. Вони не можуть накинути своїх уподобань, а тільки захищають їх.

Звівши все до купи, ми тепер маємо три змінні: а) число творців рішень; б) спосіб обирання (призначення) їх; в) правила ухвалення рішень. Крім того, слід пам'ятати, що проблема полягає в мінімізації зовнішніх ризиків у зв'язку з витратами ухвалення рішень. А точніше, ми повинні отримати, з одного боку, більше, ніж пропорційне зменшення (ба навіть експоненційне зменшення) зовнішніх ризиків, а з другого – менш ніж пропорційне зростання витрат ухвалення. В моєму аналізі цю проблему можна довести до розв'язку з двох причин.

Перша полягає в тому, що зовнішні ризики залежать не так від кількості учасників ухвалення рішення, як передусім від методу формування групи, що вирішує, а отже, від її складу та характеру. Насамперед це тому, що можливим методом формування органу ухвалення рішень може бути й представницький метод. А реальну різницю – з позиції зовнішніх ризиків – становить тільки те, чи група, яка вирішує, є групою представників⁸. Оскільки теорію і практику політичного представництва дуже легко критикувати, дозвольте наголосити, що, крім представницьких методів контрольованої передачі влади, не існує ніяких інших відомих методів дати раду зовнішнім ризикам. Коли повернутись до

⁸ Я зумисне кажу «група представників», бо вираз «представницька група» можна пов'язувати і з соціологічним представництвом, тобто певним різновидом подоби суспільства. Натомість я маю на увазі чуйність до потреб виборців і відповідальність перед ними.

нашого попереднього прикладу, то причина, яка дає змогу колективу довірити повноваження вирішувати за всіх 10 особам, полягає тільки в тому, що ми припускаємо, ніби ця група складається з представників. Бо інакше колектив буде захищений лише тоді, коли всі його члени ввійдуть до органу ухвалення рішень. Це добре, коли йдеться про сотню чоловік, але швидко стає нездійсненним, коли кількість людей зростає.

Попередні міркування зумовлюють, що проблему мінімізації зовнішніх ризиків без зупинки процесу ухвалення рішень можна з набагато більшим успіхом на основі того, як сформований орган ухвалення рішень, ніж на основі того, як він ухвалює. І справді представницький метод формування органу ухвалення рішень дає змогу запаморочливо впасти кривій зовнішніх ризиків, тоді як правила ухвалення рішень дозволяють тільки трохи зменшити або вирівняти витрати ухвалення. Якщо ваша ласка, обидві криві засвідчують дуже різну еластичність. Отже, головне – це *представництво*, бо тільки значне зменшення сукупності представлених до невеличкої групи представників дає змогу *значно зменшити зовнішні ризики* (гноблення), *не збільшивши витрат ухвалення*. Якби єдиний спосіб зменшити зовнішні ризики полягав у збільшенні кількості творців рішень, майже ніколи не видавалося б доречним колективізувати певну сферу ухвалення рішень.

3. Результати і контексти ухвалення рішень

Поки що я зосереджувався здебільшого на зовнішніх ризиках і на тому, як дати раду проблемам, пов'язаним із ними. Тепер я переходжу до самого ухвалення рішень, і то не тільки з огляду на правила, згідно з якими ухвалюють рішення, а взагалі, беручи до уваги їхній характер, що виявляється в результаті. Питання нині таке: *як індивід вирішує і з якими кінцевими результатами?* Щоб висвітлити цю нову і ширшу сферу, необхідно розглянути й нові елементи:

- тип результату
- контекст ухвалення рішень
- інтенсивність уподобань

Тип результату ми зведемо до його найабстрактнішого формулювання, а саме: з'ясування, чи він узагалі сприятливий у модальності *зростання суми виграшу* чи несприятливий (для всіх) у модальності *нульової суми виграшу*⁹. Ці уявлення взято з теорії ігор, і тому мені немає потреби докладно пояснювати їх. І справді, задля моїх цілей мені треба визначити їх якомога простіше. Кажуть, що гра має нульову суму виграшу, коли один гравець здобуває рівно стільки, скільки другий гравець утрачає. Головне в такій грі – просто виграти. Авантюрний гравець намагатиметься завдати найбільшої шкоди своєму супернику (суперникам) навіть коштом великого ризику для себе. Натомість обережний гравець обере стратегію, яка мінімізує його власні можливі втрати. Хай там як, коли це гра з нульовою сумою виграшу, альтернатива полягає в тому, щоб просто виграти чи програти. І навпаки, кажуть, що гра має позитивну суму вигра-

⁹ Задля простоти аргументу я не розглядаю результат зі зменшенням суми виграшу, за якого мають зазнати втрат усі сторони. Слід розуміти, що тут я покликаюся на внутрішньогрупові результати. Як вони впливають на треті сторони (зовнішні групи) – завершальна проблема, до якої ми підступимо згодом.

шу, коли може виграти кожен гравець. Якщо так, проблема, зрештою, полягає в тому, як поділити здобутки. В теорії ігор ігри з позитивною сумою виграшу характеризують як ігри, пов'язані зі співпрацею та переговорами. Проте, перейшовши від цих аналітичних конструкцій до політики – політики, яку розуміють як гру, – слід розуміти, що політика з позитивною сумою виграшу не конче має бути заснована на співпраці й цілком може бути результатом поєднання співпраці та конфлікту. Пам'ятаючи про цю засторогу, я дам таке формулювання: тією мірою, якою ми відступаємо від «політики як війни»¹⁰ й підступаємо ближче до «політики як торгів-переговорів», доречно говорити, що ми переходимо від політики з нульовою сумою виграшу до політики з позитивною сумою виграшу¹¹.

Контекст ухвалення рішень можна поділити на перервний і неперервний. Контекст *перервний*, коли ми вирішуємо окремі, *дискретні питання*. Саме така ситуація складається на референдумах та на виборах. Незважаючи на частоту референдумів і навіть на те, що на референдумі треба відповісти на цілу низку питань, кожна відповідь виборця неминуче становить окреме рішення. Так само й вибори для виборців є одномоментним рішенням. З другого боку, ми бачимо й групи (конкретні групи), навантажені потоком рішень. У такому випадку контекст ухвалення рішень *неперервний*, бо групи вже не постають перед окремими питаннями, – принаймні в тому розумінні, що органу, який вирішує, не конче трактувати їх окремо. Зауважте, що в даному разі рішення «течуть» теоретично безкінечним потоком і ніхто не може вирішувати ізольовано. З обох цих причин група, напевне, пов'язуватиме різні питання, незважаючи на те, чи існує між ними якась близькість, а її члени йтимуть на взаємні поступки одне одному. Групу, що так функціонує, загалом характеризують як комітет. Докладніше про це ми поговоримо невдовзі. Суть полягає в тому, що *контекст ухвалення рішень неперервний, коли потік питань розглядають, пов'язуючи їх*, тобто коли питання не трактують окремо.

Як впливає з поданих вище міркувань, перервний і неперервний контексти ухвалення рішень не відокремлені якоюсь фіксованою чи «природною» межею. Можна сказати, що розгляд питання окремо або у зв'язку з іншими питаннями залежить від контексту, в якому його розглядають. З другого боку, коли йдеться про велику кількість людей, – як на загальних виборах чи на референдумах, – разові рішення з окремих питань неминучі. В цьому розумінні можна стверджувати, що перервні контексти накинуті обставинами.

4. Інтенсивність уподобань і врядування більшості

Інтенсивність (або сила) вподобань – наш третій елемент – вимагає ширшого пояснення, ніж два попередні. Чинник інтенсивності ставить нас перед фактом, що кожне питання пов'язане з характером ставлення до нього, різним ступе-

¹⁰ У вид.: *Riker W. H. The Theory of Political Coalitions*. – New Haven: Yale University Press, 1962, стверджено, що вся політика має нульову суму виграшу. Якщо так, уся політика – наче війна, і це погляд, проти якого я маю багато заперечень.

¹¹ Фахівець помітить у моєму визначенні, що терміни «нульова сума виграшу» та «позитивна сума виграшу» вжито як способи гри або як способи сприйняття гри (а не як фіксовані структури) і що я зумисне уникаю покликання на те, чи гра сама по собі має постійну суму виграшу чи ні.

нем цікавості або незацікавленості. Ми, отже, зіткнулися з *неоднаковою інтенсивністю індивідуальних уподобань*. Уподобання варіюються не тільки тому, що різноманітні, а й тому, що їх дотримуються з більшою чи меншою силою¹². Цей факт добре відомий, бо становить невіддільну частку нашого щоденного життєвого досвіду, проте його політичні наслідки часто уникають нашої уваги¹³.

Перша низка наслідків пов'язана з принципом більшості, тобто мажоритарними критеріями ухвалення рішень¹⁴. Ми вдалися до правил ухвалення рішень більшістю голосів, припускаючи, що люди мають різні вподобання¹⁵ і що коли треба виїти з безвихідних ситуацій, те, чому віддає перевагу більша частина людей (чи то абсолютна більшість, чи то будь-яка відносна більшість), повинно взяти гору над уподобаннями меншої кількості людей. Гаразд. Але ми не повинні не помічати, що принцип більшості цілковито нехтує, що вподобання *мають* різну інтенсивність. Правила ухвалення рішень більшістю голосів зважують індивідів як індивідів, і це означає, що вони *урівнюють неоднакові інтенсивності*. Отже, ці правила спираються на фікцію, ба навіть на дуже непевну й переалістичну умову: слід удавати, що вподобання мають однакову інтенсивність. Що ж, удаваймо, але й слід усвідомити, що вподобанням властива різна інтенсивність. Цим твердженням я аж ніяк не припускаю, ніби ми повинні приписувати однакову вагу рівним інтенсивностям, а не однакову вагу різним індивідам, що їх проголошено рівними. Коли скористатись словами Кендела, я не вважаю, що ми заступаємо рішення, «яким віддає перевагу більшість членів», рішеннями, «яким члени віддають найбільшу перевагу»¹⁶. Критерій інтенсивності вподобань не можна утвердити як здійсненне правило, а наша перша потреба полягає в тому, щоб мати *regulae*¹⁷. Я тільки хочу пояснити, чому прин-

¹² Тут немає потреби розрізняти «вподобання» і «варіанти вибору» й запитувати, що мотивує вибір. Не підступаючи до труднощів теорій вибору, я вживаю слово «вподобання» як найзагальніший термін у своїй семантичній царині. Отже, мій аргумент не припускає, що кожен індивід справді має вподобання геть в усьому.

¹³ Наскільки я знаю, вид.: *Dahl R. A. A Preface to Democratic Theory* (надто с. 90–119), – перша праця, де послідовно розглянуто чинник інтенсивності в політичній теорії.

¹⁴ Найдокладніше обговорення цього питання див. у вид.: *Kendall W. The «Intensity» Problem and Democratic Theory* (за участю G. W. Carey). – У кн.: *Willmoore Kendall Contra Mundum* / Ed. N. D. Kendall. – New Rochelle: Arlington House, 1971. – С. 469–506. Бібліографію про принцип більшості взагалі див. вище в розд. 6, прим. 12.

¹⁵ Самі по собі вподобання можуть бути просто різні, а не протилежні, проте мажоритарні правила ухвалення рішень перетворюють спектр уподобань на структуру альтернатив, що складається «так» і «ні».

¹⁶ *Willmoore Kendall Contra Mundum*. – С. 472.

¹⁷ Тут ідеться про голосування на виборах і масові електорати. А в невеличких групах інтенсивності можна виразити й визначити, скажімо, з допомогою системи «очкового голосування», коли кожному виборцеві дають однакову кількість виборчих очок, які він може або розподілити, або зосередити на свій розсуд, а отже, як можна припустити, у згоді зі своєю ієрархією інтенсивностей. Проте я не бачу, як систему очкового голосування можна зробити функціональною серед масового електорату. Найближчим варіантом тут є система «кумулятивного голосування» в багатомандатних округах, – система, яка дає виборцеві змогу віддати всі свої голоси за єдиного кандидата. Та насправді, коли перевірити, кумулятивне голосування не виражає інтенсивностей, а його реальні вади набагато більші за його потенційні переваги.

цип більшості ніколи не визнають повною мірою, чому його часто не застосовують послідовно, а надто чому меншості з інтенсивними вподобаннями заперечують цей принцип і рішуче відмовляються коритися йому.

Реальні життєві факти полягають у тому, що одне сильне «ні» регулярно долає два слабенькі «так і, навпаки, затяте «так» здебільшого бере гору над двома слабенькими «ні». Отже, всі колективи, напевне, містять – будь-якої даної миті і з приводу даних питань – якусь інтенсивну підгрупу, що має шанс узяти гору над апатичними (менш інтенсивними або байдужими) підгрупами, *навіть якщо* ця підгрупа з інтенсивними вподобаннями становить меншість даного колективу. Коли сказати докладніше, більшість у 51% буде непереможною, якщо вона складається ще й з представників із великою інтенсивністю вподобань, натомість більшість у 51% (чи навіть більшу) можна перемогти, якщо її представникам властива мала інтенсивність уподобань. Важливо зазначити, що в цій ситуації нічого не зміниться, якщо матеріальні владні ресурси (скажімо, багатство) кожного і всіх будуть цілковито рівні. Це означає звернути увагу, що чинник інтенсивності найчастіше недобачали, проте він становить цілком незалежну й наймогутнішу основу влади. Хай там як, та безперечне одне: меншості з великою інтенсивністю вподобань мають додаткову вагу в процесі ухвалення рішень; ця інтенсивність надолужує їхню нечисленність. Отож вирішальне питання тепер таке: випадково чи ні пов'язаний чинник інтенсивності (сили вподобань) із більшостями і меншостями? І чи *сильні меншості* трапляються набагато частіше й набагато тривкіші, ніж *сильні меншості*?

Свідчення, здобуті на основі, на якій поки що експериментально вивчали це питання, не дають остаточної відповіді, а як дають, то тільки почасти¹⁸. Але чимало з нас стали свідками відродження методів прямої демократії і ми не раз мали нагоду знову пересвідчитися, що пряма демократія (як її застосовують) виявляються справжнім раєм для активних, здебільшого дуже нечисленних меншостей. У літературі про так звану студентську революцію трапляється часто повторювана оцінка: від 5 до 10% студентського загалу виявляли активність і домагалися свого. Чому так? У випадку, про який ідеться, відповіді вигадувати не треба. Інтенсивність – це елемент, що згуртовує *конкретні групи*, активує їх, і саме це пояснює їхній вплив і привабливість.

Лишається, проте, одне широке питання: чому інтенсивність повинна бути, як правило, атрибутом невеликих меншостей, а не більшостей? Головне пояснення, на мою думку, полягає в тому, що сильна більшість цілком може матеріалізуватися, але, з усією ймовірністю, тільки з приводу якогось одного питання або низки питань, об'єднаних спільною головною темою. Отже, в широкому діапазоні чи низці питань у щонайкращому разі можна сподіватися знайти тільки різні сильні меншості, кожна з яких розпадається, коли змінюється питання. Отже, *сильна більшість* означає, по суті, *принагідну більшість*. Натомість мала

¹⁸ Див., напр., обговорення цього питання у вид. Lane, Sears. Public Opinion. – С. 108–113. Окрім того, що ці свідчення тільки американські, аргументація авторів обмежена сукупністю виборців, тоді як моє питання пов'язане з розмаїтими сукупностями і припускає (хоча я повинен лишити це припущення в його найабстрактнішій формі), що в політичну гру грають в одиницях різного розміру – аж до статистично незначних конкретних груп.

група може бути однаково сильною протягом тривалого часу з приводу глобальної низки питань. І справді, саме так і з цієї причини вони й формуються¹⁹. Отже, відмінність полягає в тому, що *сильні меншості – це реальні групи*, натомість сильні більшості – ефемерні сукупності. Якщо ні, то можна з'ясувати, що вони мобілізовані сильними меншостями, – і коло отак замикається.

Читач, напевне, помітив, що подані вище міркування виходять за межі мажоритарних правил і йдуть шляхом пояснення та обґрунтування закону, який уперше сформулював Моска, тобто аспекту, в якому можна стверджувати, що *меншості завжди урядують*. Вище я критикував гіпотезу «єдиного керівного класу», проте визнав, що «контрольні меншини» завжди існували й завжди спрямовували хід історії²⁰. Думаю, тепер ми вже бачимо, чому це так. Кінець кінцем, коли решта умов однакові, хто має інтенсивні вподобання, той активний; хто активний, бере гору над неактивним, і тільки невеликі групи, напевне, протягом тривалого часу матимуть інтенсивні вподобання й будуть активні з глобальної низки чи сукупності питань. Те, що невеликі активні групи теж можуть поділитися на численні фракції й бути джерелом бунту та розбрату і, зрештою, руйнувати себе, аж ніяк не доводить протилежного твердження; ця обставина радше пояснює, чому інтенсивні меншості домагаються успіху набагато рідше, ніж можна було б сподіватися від них.

Конкретно розглядаючи принцип більшості, ми зазначили, що він нехтує неоднакову інтенсивність індивідуальних уподобань, натомість чинник інтенсивності бере гору над принципом більшості. Така ситуація спонукає нас замислитись, чи може якимось іншим правилом ухвалення рішень уникнути цієї скрути. Передусім хіба в цьому випадку принцип одностайності не розв'язує краще проблему інтенсивності, ніж принцип більшості? Щодо принципу, то навряд чи можна заперечити, що одностайність віддає належне інтенсивності вподобань, ба навіть більше ніж належне, бо легітимізує вето єдиного сильного дисидента. Та якщо принципу одностайності можна дотримуватись – із тих або тих причин – абстрактно, він, здається, зазнає краху на практиці. Заперечення тут добре відоме й видається значним: витрати ухвалення рішень на основі принципу одностайності підточують сам цей принцип, бо призводять до паралічу. Цей висновок справляє враження остаточного й безперечно слушний усюди, де його можна застосувати. Але чи можна застосувати цей висновок до всіх випадків? Чи *завжди* трапляється так, що витрати одностайності призводять до паралічу? Саме це питання я й розглядатиму тепер.

5. Комітети і одностайність

Досі ми вважали, що неоднакова інтенсивність уподобань становить *перешкоду* для принципу більшості. Але різний ступінь і різний розподіл інтенсив-

¹⁹ Тут можна додати, що в малих групах набагато легша взаємодія, і завдяки цій обставині вони не тільки підтримують себе, а й здатні зміцнюватись. Крім того, цілком може бути, що індивіди набагато повніше й легше ототожнюють себе з невеличкими групами, ніж із великими. Щоправда, це все тільки припущення.

²⁰ Див. розд. 6, підрозд. 4, а надто 5. Крім того, слід зазначити, що мій аргумент набагато ширший, ніж в Олсона, хоч і доходить до близького висновку: Olson. *Logic of Collective Action* (див. розд. 6, підрозд. 6 в цій моїй праці).

ності може бути й *перевагою*. Якби вподобання кожного були однаково інтенсивні з усіх питань, як той чи той орган ухвалення рішень міг дійти б коли-небудь згоди? І справді, згоди досягають саме тому, що *не* всі члени виявляють однакову інтенсивність уподобань в усіх питаннях. Одне слово, механізм групової згоди здебільшого полягає в тому, що індивіди з малою інтенсивністю вподобань поступаються тим, чий вподобання інтенсивні. Надто це відбувається в тому випадку, коли групи з ухвалення рішень, про які ми говоримо, – комітети.

Оскільки уявлення про комітет здебільшого полишене інтуїтивному розумінню, необхідно пояснити точне значення цього слова²¹. Взвзявши до уваги три риси, я визначу слово «комітет» наступним чином.

По-перше, комітет – це *невеличка група, де існує взаємодія і всі знають одне одного*. Оскільки є взаємодія, така група не може складатися менше, ніж із трьох членів, бо взаємодія набуває значення, коли є бодай три члени²². Але якою завеликою може бути «невеличка» група? Вимога, щоб усі знали одне одного, становить перше обмеження, проте і збори – це група, де всі знають одне одного, хоча збори набагато численніші за комітет²³. І справді, максимальний ефективний розмір комітету визначений його оперативним кодом. На практиці це означає, що до складу комітету звичайно входить від трьох до, скажімо, тридцяти чоловік. Безперечно, тридцять чоловік – досить приблизна цифра. Комітет може погано працювати, складаючись із десяти членів, але добре виконувати свої функції, складаючись із сорока членів, – усе залежить від міри, якою члени комітету цілковито погоджуються з модусом (чи кодом) його діяльності, який я зараз охарактеризую.

По-друге, комітет – *тривка та інституціоналізована група*. Він інституціоналізований у тому розумінні, що його існування визнане чи то юридично, чи то неформально, тим, що певні речі треба робити через спеціалізовану групу. Можна сказати, що комітет інституціоналізований завданнями, які визначені для нього. Проте група не може бути або стати інституціоналізованою, не будучи тривкою. Ця остання риса не пов'язана з реальною постійністю чи стабільністю членів групи. Як ми знаємо з теорії прибирання ролей, той, хто входить до

²¹ Насправді в науковій літературі, що перебуває під впливом Дункана Блека, визначення «комітету» вкрай контрінтуїтивне, бо у своїй важливій праці (*Black D. The Theory of Committees and Elections*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1958) цей автор зазначає: «Під комітетом ми розумітимемо будь-яку групу людей, які доходять певного рішення завдяки голосуванню» (с. 1). Коли врахувати таке визначення, широкі електорати, коли голосують, – теж комітети.

²² Не кажучи вже про міркування, що комітет із двох осіб не зможе виходити з безвиході. Інші риси «групи», як-от спільні цілі й чуття належності, не слід вважати за визначальні риси комітетів.

²³ В англійському конституційному мовленні Палату громад збирають як «комітет». Це термінологічна аномалія, пов'язана, проте, з *ad hoc* процедурними правилами. Див.: *Wheare K. C. Government by Committee*. – Oxford: Clarendon Press, 1955. – С. 7–9, де автор загалом дотримується узвичаєного вжитку і припускає, що «якщо комітет з однієї особи вважають за суперечність у термінах, не меншою суперечністю є й комітет із тисячі та однієї особи».

інституціоналізованої групи, напевне перейме часову перспективу цієї інституції. Отож група тривка, – незважаючи на реальний темп плінності її членів, – коли ці члени діють *так, ніби* вони постійні. Тут важать тільки сподівання²⁴.

По-третє, комітет – це група з ухвалення рішень, яка розглядає *потік рішень*. Так само можна сказати, що коли рішення йдуть потоком чи вервечкою, вони «природно» потребують комітету, що давав би їм раду. Тож, говорячи про комітети, ми маємо на увазі *неперервний контекст ухвалення рішень*²⁵, на відміну (див. вище) від окремих рішень з окремих питань.

Важливість визначення уявлення про комітет спричинена двома наступними міркуваннями. Перше полягає в тому, що комітети й комітетську систему, створену таким чином, здебільшого не тільки не помічають, а й не усвідомлюють. І це не тільки тому, що комітетська система функціонує фактично в сутні, за умов майже непрозорості (це, як ми згодом побачимо, дуже важлива супровідна риса), а й унаслідок її розпорошеності, фрагментації. Звідси випливає, що вирішальна роль, яку відіграє «комітетська підсистема» в межах будь-якої політичної системи, – відіграє набагато частіше, ніж не відіграє, – або дуже недооцінена, або дуже зневажена, а здебільшого й недооцінена, і зневажена. Отже, друга причина, чому я зосередився на визначенні, полягає в тому, що комітетська система – найпоширеніший, найвирішальніший і найхибніше витлумачений елемент реальної «сутності» політики²⁶. Всі рішення, що їх запроваджують у державі, попередньо були вивчені, обговорені й фактично написані в одному чи більшій кількості комітетів. А оскільки уряд (згідно з моїм визначенням) – комітет, досить часто це ще й комітет, що вирішує в останній інстанції²⁷.

Як насправді працюють комітети? Навряд чи на основі принципу більшості. Рішення здебільшого не доводять до голосування. Якщо й голосують – тільки *pro forma* піднімаючи руки задля протоколу. Здебільшого всі рішення комітетів одностайні. Та звідси аж ніяк не випливає, ніби комітети дотримуються *принципу* одностайності. Це принцип зумовлює, що кожен член комітету має право вето, а такого права в принципі немає в практиці діяльності комітетів. З другого боку, якщо комітетські рішення так часто бувають одностайні, це не тому,

²⁴ Мій аргумент аж ніяк не припускає, що комітет слід розглядати як безкінечний у часі (тривалість існування – ще не вічність) і що він припинить виконувати свої функції як комітет, коли термін його існування визначений наперед і наблизиться до кінця. Тільки-но члени комітету прибрали свої ролі, виконання ролі триватиме, напевне, аж до останнього дня. До речі, зауважте, що репутація доброго члена комітету вимощує шлях до кар'єри члена багатьох комітетів.

²⁵ Цій рисі відповідає вимога, що в теорії ігор відома як «супергра», яка полягає в дилемі в'язнів. Про цю дилему див.: *Luce R. D., Raiffa H. Games and Decisions*. – New York: Wiley, 1957. – С. 94–113. Про можливість розв'язку, заснованого на співпраці, який постає в супергрі дилема в'язнів, див.: *Taylor M. Anarchy and Cooperation*. – New York: Wiley, 1976. – С. 28–97.

²⁶ На філософській площині це головний інтуїтивний погляд, сформульований у вид.: *Jouvenel B. de. The Pure Theory of Politics*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1963.

²⁷ Очевидно, що ці міркування застосовні до будь-яких широких організацій. Задля стислості аргумент обмежений тільки політичними системами.

що їхні члени дотримуються однієї думки, – вони не дотримуються. Комітети здебільшого доходять одностайної згоди, бо кожен член групи сподівається: те, чим він поступається в даному питанні, він поверне собі, коли йтиметься про якесь інше питання. Оскільки щодо цього існує мовчазна згода, її можна назвати оперативним кодом.

Суть цього оперативного коду – *do ut des*, даю, щоб отримати взамін. Уявлення про взаємні послуги, торги, компромісні угоди та взаємоприпасування теж характеризують цей *modus operandi*, спосіб діяльності. Нині ми багато говоримо ще й про торгівлю голосами й «плату» за голос, проте ці два вирази не пояснюють своєрідності «компромісів», які властиві роботі в комітетах. Кажучи «компроміс», ми загалом розуміємо, що сторони, які мають дійти згоди, зупиняються десь на півдорозі, йдучи назустріч одна одній задля досягнення згоди в конкретному питанні. Що ж, навіть у комітетах кожне рішення може бути результатом довгої боротьби і становити якийсь середній розв'язок. Але тут є і щось більше. Особливістю комітетів є те, що їхні члени *постійно* йдуть на *поступки одне одному*, а надто з огляду на майбутнє. Як я вже казав, кожен член групи мовчки «сподівається». Щоб засвідчити цей темпоральний елемент, слід говорити про принцип чи механізм *відкладеної взаємної компенсації*.

З'ясовуючи далі оперативний код комітетів, дуже важливо пам'ятати, що члени комітетів не мають права вето. Отже, якщо певний член комітету починає вперто перешкоджати діяльності комітету, він, зрештою, скінчить тим, що стане занудою й тягарем, а така поведінка вимагає відплати. Тобто більшість членів комітету подбає, щоб обструкціоніста згодом не минуло покарання, щоб він дістав свою науку: йому ніхто не піде назустріч, коли десь потім настане його черга. Крім того, можна легко добачити, що механізм відкладеної взаємної компенсації припускає дві взаємопов'язані умови, з якими ми тепер уже ознайомлені: *а)* неоднакову інтенсивність уподобань; *б)* потік рішень, що надходять на розгляд. Група може бути одностайною тією мірою, якою розподіл інтенсивності вподобань має тенденцію змінюватися залежно від питання, тож будь-якої миті члени, які не мають інтенсивних уподобань із приводу якоїсь проблеми, будуть схильні поступитися членам, які мають сильні вподобання. Але ця схильність потребує, своєю чергою, сприяння та зміцнення згодом, тобто під час ухвалення майбутніх рішень: поступаючись сьогодні, член комітету сподівається, що колись йому відплатять такими самими послугами.

На перший погляд, комітетський тип ухвалення рішень може вразити нас своєю крихкістю та непевністю, залежністю від надто багатьох умов. Насправді виявляється, що це поширена й ефективна система ухвалення рішень, і то тільки тому, що залежить від дуже реалістичних стимулів та винагород. Як завжди й розуміли, рішення, ухвалені в комітетах і комітетами, – це *гра з позитивною сумою виграшу*. Сутність системи ухвалення рішень, заснованої на відкладеній взаємній компенсації, полягає, власне, в тому, що всі члени групи мають виграти, крім того, ця гра з позитивною сумою виграшу неперервна. Отже, комітети дуже далекі від того, щоб існувати, не маючи твердої опори. Навпаки. З огляду на «схильність до трансакцій», уможливлену різними інтенсивностями вподобань, комітети підтримують звичайну схильність конкретним інтересом, що виявляється в постійних загальних набутках із позитивною сумою виграшу.

Безперечно, кожен комітет має свої внутрішні конфлікти, і то принаймні з двох причин: ніяка наперед визначена гармонія не керує розподілом уподобань, і тому виграші дуже рідко розподілені рівномірно. Отже, від часу до часу навіть у комітетах стаються критичні ситуації, тобто вони справді мають вирішувати більшістю голосів. А втім, якщо вирішування на основі принципу більшості буде не винятком, а правилом, це означатиме, що комітет уже не працює. Отож можна сказати, що комітет припинив бути комітетом. Хай там як, це означає, що принцип більшості репрезентує межу між комітетами і некомітетами, або, якщо ваша ласка, між комітетами, що функціонують добре, і комітетами, що функціонують погано.

Хоча комітети ефективно використовують неоднакову інтенсивність уподобань, ми вже знаємо, що принцип більшості не використовує інтенсивностей і якщо й пов'язаний із ними, то тільки протидіє їм. Отже, це перший аспект, який дає змогу відрізнити рішення комітетів від рішень, ухвалених більшістю. Але вони різняться в іще одному, найважливішому аспекті. *Рішення комітетів мають позитивну суму виграшу.* Це твердження аж ніяк не має слушності, коли йдеться про рішення, ухвалені більшістю: *принцип більшості зумовлює нульову суму виграшу*, тобто дає результати з нульовою сумою виграшу. Адже, коли вдатись до цього принципу, більшість виграє все, меншість утрачає все, тож можна сказати, що більшість виграє те (байдуже, про що йдеться), що втрачає меншість. Рішення комітетів і рішення, ухвалені більшістю, різняться і в третьому аспекті. Критерій більшості накидає дихотомічну структуру вибору, тож виборці та творці рішень немов змушені виражати свої *перші вподобання*, і тільки їх. І навпаки, рішення, ухвалені комітетами, вочевидь дають змогу *упорядкувати вподобання* і справді сприяють потім утвердженню згоди на основі других або третіх за інтенсивністю вподобань²⁸.

Коли повернутись до головної відмінності, – між результатами з нульовою сумою виграшу і результатами з позитивною сумою виграшу, – я повинен негайно висунути наступну засторогу: те, що було слухним абстрактно, може не мати слушності в усіх конкретних ситуаціях. Як ми невдовзі побачимо, у «гру в більшість» можна грати (в парламентах) способами, що протягом тривалого часу не призводять до результатів із нульовою сумою виграшу. А проте навряд чи можна заперечити, що принцип більшості *як такий* – принцип нульової суми виграшу. Група чи колектив, які регулярно і справді вирішують голосуванням

²⁸ Як розуміється тут, перше вподобання не конче має бути найсильнішим уподобанням, а просто є одним з уподобань, які задовольняють нас. Звичайно, порядок уподобань можна визначати різними способами. Серед виборчих систем метод голосування з зазначенням кандидатів у порядку прихильності до них (система Гера) та альтернативне голосування справді дають змогу виявити друге і третє вподобання, і те саме можна сказати про останні тури виборів при голосуванні у два тури. Основний метод визначення порядку вподобань – критерій Кондорсе: виберіть того кандидата чи ту пропозицію, що бере гору над усіма іншими при парному порівнянні. Проте вподобання не конче виставляти парами, їх можна відкидати одне за одним, аж поки на остаточне голосування будуть виставлені два розв'язки, яким віддають найбільшу перевагу. Прикметно, що присвячена даній темі література майже не згадує про комітетську систему у зв'язку з можливістю маневрувати вподобаннями.

більшістю: а) трактують кожне питання як окреме питання; б) доходять у кожному питанні до нульової суми виграшу, а це своєю чергою в) сприяє формуванню і стабілізації більшості на основі принципу «переможець забирає все». Замислімось над цим останнім наслідком і запитаймо: чому стабільним переможним коаліціям сприяє голосування більшістю, а не ухвалення рішень комітетського типу? Адже, зрештою, і в комітеті коаліційна більшість може виявити вигідним для себе існувати і всякчас забирати собі все. Звісна річ, якби так було і справді, комітет припинив би функціонувати як комітет. Але таке трапляється рідко, бо члени комітету більше втрачуть, ніж виграють, зруйнувавши свій власний оперативний код. Тимчасові союзи – так, стабільні коаліції – ні²⁹. Переможна більшість, яка завжди виграв, формує в межах невеличкої групи на кшталт комітету сильну розчаровану меншість, що завжди програє і, напевне, уповільнить діяльність, удасться до обструкційної, а не спрямованої на співпрацю тактики і зрештою збільшить загальні витрати, пов'язані з ухваленням рішень, до неможливого рівня. Отже, врешті-решт переваги комітету будуть втрачені. Тож чому не грати в гру спокійно, кожен за себе, навзаєм даючи й беручи?

Досі я розглядав комітети окремо. Але кожен комітет міститься в мережі інших комітетів: комітетської системи. Як функціонує ця система або, коли висловитись вужче, як комітети, належні до того самого *iter* (курсу) чи тієї самої мережі, взаємодіють і здійснюють координацію? Координація відбувається завдяки другому механізму: *побічним платежам*.

Хоч уявлення про побічні платежі я запозичив із теорії ігор, слід розуміти, що я скористався ним, аби протиставити його уявленню про внутрішні платежі. Механізм відкладених взаємних компенсацій, про який я говорив нещодавно, можна охарактеризувати як механізм відкладених *внутрішніх платежів*, тобто внутрішньогрупових обмінів. Звідси випливає, що побічні платежі, які трапляються між різними комітетами, – це *зовнішні платежі*, платежі, призначені зовнішнім групам. Проте їх доречно характеризувати саме як *побічні платежі*, бо вони призначені іншим комітетам, групам того самого типу, що грають у ту саму гру (й відплачують взаємністю). Отож я визначаю побічні платежі як поступки, що їх кожен комітет повинен зробити іншим комітетам (у справах одного порядку).

Крім того, має бути зрозумілим, що про побічні платежі не конче проводити очевидні переговори. Звісно, цілком можливо, що побічні платежі серед комітетів набувають форми тяжких переговорів про обмін голосами. Але це навряд чи є характерною рисою побічних платежів, бо я інтерпретую їх як *механізм координації*. Що складніша мережа (яка справді стає дуже складною за демократій), то більша потреба в автоматичних або квазіавтоматичних механізмах. Це

²⁹ Я тут суперечу узагальненню Райкера, що процес групового ухвалення рішень – це «неодмінно... процес формування коаліцій» (*Riker: The Theory of Political Coalitions*, – С. 12). Коаліція – безперечно, «союз», проте її має характеризувати певний ступінь стабільності, бо було б мало сенсу стверджувати, що коаліція формується й розпадається залежно від питання. Отже, згідно з мою аргументацією, коаліції – стабільні союзи, і це одна можливість; тимчасові союзи – друга можливість, проте останніх, неузгоджених дій не можна відкинути ні в першому, ні в другому випадку.

означає, що про більшість побічних платежів не вестимуть прямих переговорів, бо вони просто відбуваються на основі *передбачених реакцій*. Комітети, як і індивіди, наперед імпліцитно передбачають імовірні реакції третіх сторін, на які впливають їхні рішення. Отже, передбачення негативної реакції породжує завдяки зворотньому зв'язку стан перішучості або ж перетворює послідовне рішення на непослідовне рішення «всім на угоду». Отож я не вважаю, ніби міжкомітетський механізм координації функціонує комусь на користь. Я просто намагаюсь пояснити, як він узагалі може функціонувати. Координація – це *мета*, але більшу частину реального процесу можна найкраще охарактеризувати як безладне просування.

Одне слово, комітетська система функціонує – в межах кожного комітету – на основі відкладених взаємних компенсацій (або взаємообміну), а як система – на основі побічних платежів, здебільшого визначених передбаченими реакціями. *Внутрішні* платежі (взаємні компенсації) сприяють одностайним рішенням і результатам із позитивною сумою виграшу. *Зовнішні* побічні платежі репрезентують витрати, а водночас і невідмінну умову спонтанного (на відміну від накинутаго) процесу припасування та координації. Слід тільки додати, що зовнішні платежі не конче обмежені межами комітетської системи. І то тією мірою, якою комітетська система містить і «представницькі комітети», чуйні до вимог народної волі, а також тією – пов'язаною з попередньою – мірою, якою зовнішні платежі досягають того широкого світу. Але до цього питання ми ще повернемося.

6. Комітети, участь і деморозподіл

Комітети – це щонайменше органи *формування*, а в остаточному підсумку й органи *творення* рішень, і то в кожній державі й за будь-якого режиму. А проте комітетська система (підсистема) формується під впливом політичної системи, до якої вона належить. Отож комітетська система, що функціонує за демократії, набуває своїх власних рис. Задля змоги робити порівняння, пов'язані з нашою метою, можна не брати до уваги комітети, які становлять невіддільну складову частину бюрократичної машинерії (ще й тому, що їхня кількість змінюється залежно від ступеня бюрократизації), й зосередитись на комітетах, що формують на різних рівнях передусім політику. В цій категорії головною рисою є те, що за демократій комітетів з'являється набагато більше, ніж за автократій³⁰. Одна причина такого явища полягає в тому, що там, де орган ухвалення рішень стає надто великим, він звичайно породжує – у своїх межах – якусь меншу групу, скажімо, комітет, який насправді розробляє рішення, потім запроваджувані широким органом. Такому помноженню органів ухвалення рішень можна дати дві протилежні інтерпретації: або це розвиток антиорганів, що, отже, репрезентує антидемократичні тенденції; або ж цей процес цілком узгоджується з плюралістичним розвитком демократії. Якщо дотримуватись останнього погляду;

³⁰ Один автор нагадує про гнівний вислів Черчіля: «Вони [комітети] подолали нас так само, як кролики – австралійців» (*Wheare K. C. Government by Committee*), і в своїй книжці добре засвідчує (навіть якщо тільки покликаючись на «комітетську формувальну частину» британської урядової машинерії) таке зростання кількості комітетів.

тоді збільшення кількості комітетів може сприяти максимізації учасницької демократії, створюючи, зрештою, осередки «реальної участі».

Останнє твердження має певні переваги. Оскільки участь не має іншого «реального» значення, ніж особиста участь, то якщо ми поважно ставимось до цього питання (як і повинна ставитись теорія учасницької демократії), тоді ми маємо тут найпростішу концепцію, яку найлегше зробити оперативною: участь – це *співвідношення*, яке можна виразити як *дріб* і яке пов'язане з *частотою*. У групі з 10 чоловік кожен бере участь як 1/10, і ця участь що більша, що частіше зустрічається група. У групі зі 100 чоловік кожен бере участь як 1/100 і т. д. Коли зростає знаменник, це означає зменшення частки або значення кожного учасника. Так само й тоді, коли зменшується частота, зменшується й ступінь участі (хоч і набагато меншою мірою й менш визначено). Звідси випливає безперечний висновок: участь має значення і є справжньою та ефективною лиш у нечисленних групах (що навряд чи можуть бути більшими за збори). А коли ми говоримо про участь у виборах і загалом про масову участь, концепція участі стає надто розтягнена і свідчить – більше, ніж про щось інше – про «символічну участь», звичайне чуття причетності.

Отже немає сумніву, що комітети становлять оптимальну одиницю для реальної участі (піднявшись значно вище від простої демонстрації участі). Та звідси аж ніяк не випливає, ніби вимогу учасницької демократії справді можна задовольнити завдяки таким механізмам. Збільшення нагод узяти участь у політичному житті через збільшення кількості комітетів розв'язує проблему такої участі лише для тих, хто бере участь у їхній діяльності. А як щодо тих, хто не працює в них? Звичайно, проблему їхньої участі аж ніяк не розв'яже участь інших замість них, її можна розв'язати тільки на основі *контролю*, тобто тією мірою, якою вони, громадяни демократичної держави, контролюють свої органи ухвалення рішень. Таким чином ми знову повернулися до методів контрольованої передачі влади представникам, коли ці методи функціонують як *засоби* мінімізації зовнішніх ризиків. Водночас ми дійшли й до диференційної ознаки комітетської системи за демократії: комітети *чуйні до потреб* громадян та *підзвітні* перед ними, тож мають у цьому розумінні представницький характер. За демократичних режимів комітети існують і далі, їх кількість і справді збільшується. Але ця перша риса набагато менш виразна й важить набагато менше, ніж те, що демократії змінюють метод формування – набору і складу – комітетів. Це не означає стверджувати, ніби *всі* комітети складаються з представників, обраних у результаті вільних виборів та виборчих процедур. І справді, навіть за демократій більшість комітетів утворюються не так: це групи, організовані з конкретною метою, й вони «представляють» таланти і наукову компетентність. А втім, система ухвалення рішень нагадує систему дорожнього руху, бо її теж можна контролювати на кількох стратегічних перехрестях. Отже, контрольну функцію можуть виконувати відносно небагато представницьких комітетів, – здебільшого уряд та постійні парламентські комісії, – розміщені в належних точках.

Тепер в нас уже краща ситуація, щоб підступити до головного питання: *яке становище комітетської системи супроти демократичної системи? Якщо драматизувати це питання, воно означає, власне, чи не ворожі одне одному дема-*

кратія та комітети. А коли не доходить до таких крайнощів, питання полягає в тому, чи комітети уповільнюють розвиток демократії, а чи підтримують її на будь-якій стадії розвитку. Як ми давно вже пересвідчилися, оцінки демократії – байдуже, чи вона існує і якою мірою, – залежать від використаних параметрів. Якщо демократію трактують як демовладу, тобто розуміють як буквально народовладдя, тоді з нею ніколи нічого не можна буде узгодити. Коли зняти шкалу, влада – це її здійснення, а не номінальна належність. Отже, буквально демократія повинна бути буквально самоврядуванням³¹. А буквально самоврядування можна звести до операцій і вимірювати, як і участь: це співвідношення між урядуванням кожного над іншими і, навпаки, між урядуванням «всіх» над кожним. Отак ми, здається, зіткнулися на макрорівні з квадратурою кола. Але замість піднімати розпачливо руки я пропоную змінити перспективу.

Хоча мікродемократії й далі можна розуміти тільки як *початковий продукт*, тобто інтерпретувати їх на основі уявлення про *демовладу*, таке твердження, на мою думку, не має слушності, коли йдеться про макродемократії, які можна найкраще зрозуміти й посприяти їм, говорячи про результати, тобто на основі деморозподілу³². Отож я вважаю, що важливих удосконалень можна досягти не там, де йдеться про владу, – більше влади народові, – а в кінцевому результаті: більше рівних вигід або менше нерівних невідгід народові. Дарма що вчені трохи неохочі признаватись, вони, фактично, дедалі меншою мірою розглядають питання, *хто* має владу, і дедалі більше цікавляться виплатами й розподілом, тобто *наслідками* владних рішень: кому що дістається. Тут треба додати, що саме так демос здебільшого й оцінює свої демократії. Для широкого загалу народовладдя навряд чи означає, що демос справді повинен узяти владу до своїх рук, а означає радше задоволення народних бажань і потреб.

Що ж, якщо демократію оцінювати за результатами, тоді можна пересвідчитись, що комітетська система – не антиорган, який протидіє розвитку демократії, а система ухвалення рішень, яка *підтримує деморозподіл*. Це твердження, дозволяє повторити, спирається на вирішальну передумову, що демократичні устрої створюють представницькі (підзвітні та чуйні до потреб виборців) комітети, які займають стратегічні позиції. За цієї умови побічні платежі виходять за межі комітетів і стають *зовнішніми платежами* взагалі, тобто платежами, що поширюються на всю сукупність представлених громадян. Отже, система ухвалення рішень із позитивною сумою виграшу, пов'язана з народом пуповиною представництва, – це *це й позитивна сума виграшу для самого народу*. Це твердження не можна поширити аж так далеко, щоб воно зумовлювало, що ми таким чином досягнемо рівного розподілу, або ж оптимуму за Парето, не кажучи вже про розв'язок, якому віддає перевагу Роулз³³. Оскільки йдеться про певні

³¹ Про його неможливість я вже говорив вище.

³² Ця відмінність пов'язана з крайніми точками континууму розміру, тобто я вважаю, що мікродемократія не виходить за межі містечка, тоді як макродемократія – це велика держава з територіально розпорощеним населенням. Між цими двома крайнощами дуже важко визначити, як розмір пов'язаний із демократією. Див.: *Dahl R. A., Tufte E. R. Size and Democracy*. – Stanford: Stanford University Press, 1973.

³³ Розв'язок буде оптимальним за Парето, коли принаймні одному індивіду стане краще й нікому не стане гірше. Розв'язок, якому віддає перевагу Роулз, такий: ті, хто має

величини, моє твердження полягає тільки в тому, що результати з позитивною сумою виграшу сприяють усім, або, коли сказати точніше, всім як *узагальненій сукупності*, проте не кожному, не кожному однаковою мірою та одночасно³⁴. Коли я кажу «деморозподіл», то саме це я й маю на увазі – це і нічого більше.

Хоча моє твердження – розподіл із позитивною сумою виграшу – досить скромне, його важливості не слід недооцінювати, надто якщо взяти до уваги, що цей аргумент пов'язаний не тільки з комітетською системою, а й системами ухвалення рішень узагалі і, зрештою, йдучи цим шляхом далі, з політикою (визначеною як головна сфера колективізованих рішень). Поки що ми бачили, що системи ухвалення рішень можна поділити на системи з позитивною сумою виграшу (як у межах групи, що вирішує, так і для зовнішніх груп) і системи з нульовою сумою виграшу³⁵. Крім того, я наголошував, що групи, численніші за комітет, здебільшого змушені застосовувати мажоритарні правила, а ці правила в принципі забезпечують нульову суму виграшу. Проте моя попередня засторога полягала в тому, що принцип більшості не конче призводить на практиці до політики з нульовою сумою виграшу. Тепер ми повинні з'ясувати це питання й визначити міру, якою мажоритарні правила збігаються з системами ухвалення рішень із нульовою сумою виграшу й неминуче призводять до перемог і втрат, пов'язаних із нульовою сумою виграшу.

Принцип більшості не зумовлює результатів із нульовою сумою виграшу в наступних випадках: *а)* вибори (голосування з метою призначити на посаду); *б)* референдуми; *в)* коли конкретна більшість відносно стабільна й кристалізована. Це явище має дві різні причини: одноразовий, окремий характер вирішування (у випадку виборів та референдумів); характер наявної більшості (що має бути «конкретна» і «кристалізована»). Висновок полягає в тому, що принцип більшості *не* породить *загальних* результатів із нульовою сумою виграшу за двох

найменше, отримає якомога більше. Я не в захваті від таких «розв'язків». Коли йдеться про принцип Парето, заперечення полягає в тому, що ніколи не можна зробити жодної важливої зміни, не заподіявши шкоди кому-небудь. Що стосується принципу Роулза, я згоден з критикою Дена Ашера: «Доктрина, мовляв, наші уявлення про те, що справедливе й несправедливе, можна раціоналізувати, маючи на увазі найнезабезпеченіших індивідів у суспільстві... безглузда. Коли розуміти її буквально, вона означає, що невеличке погіршення стану найнезабезпеченіших вважають за річ важливішу, ніж значне поліпшення добробуту мільйонів інших людей» (*Usher D. The Economic Prerequisite to Democracy. – New York: Columbia University Press, 1981. – С. 149.*

³⁴ Таке формулювання узгоджується з засторогою Дугласа Рея, що «політична демократія багатьма способами обмежує невдоволення, проте не дає ніяких більших обіцянок» (*American Political Science Review. – 1971. – Березень. – С. 119*). І справді, мій аргумент не спирається на поширені серед народу припущення про «потребу та її задоволення».

³⁵ Тепер уже має бути зрозуміло, чому мій поділ не пов'язаний (на відміну від теорії ігор) з різницею між іграми зі змінною сумою виграшу та іграми з постійною сумою виграшу. З плином часу та коли ми переходимо від власне групи до зовнішніх груп і навпаки, апріорні припущення про постійну суму виграшу втрачають силу під впливом характерних для реального світу структур із нульовою та позитивною сумою виграшу.

поєднаних умов: а) неперервний потік рішень, запропонованих на розгляд б) циклічних, відносно плинних і хистких конкретних більшостей (нестабільних коаліцій, якщо ваша ласка). Навіть за цих обставин кожне рішення, безперечно дає нульову суму виграшу, але цей процес, напевне, витворить у своїй сукупності компенсації з позитивною сумою виграшу серед мінливих більшостей³⁶. Зазначмо тепер, що додаток у вигляді неперервного потоку рішень повинен стосуватися не тільки конкретної, а й інституціоналізованої групи: власне, або групи завбільшки в комітет, або зборів, скажімо, парламенту. Принагідні, схожі на юрбу або некеровані збори, на яких може бути присутня щоразу інша публіка, не годяться. Отже, за особливих обставин принцип більшості не дає нульової суми виграшу. На практиці й у царині демократичної політики це означає, що оскільки парламент дотримується – з необхідності – принципу більшості, проте ухвалення рішень у парламенті може породити з плином часу позитивну суму виграшу: а) якщо більшості циклічні; б) якщо парламентська більшість чутлива (до вимог опозиції); в) якщо більшості бракує дисципліни і якщо їй властива погана згуртованість. Із другого боку, коли подані вище міркування не застосовні або коли контекст ухвалення рішень неперервний, принцип більшості дає нульову суму виграшу.

Пора повторити все й довести наші міркування до висновку. Я думаю, очевидна річ, що ідеальна система ухвалення рішень мала б задовольняти наступні вимоги: а) кожному індивідові слід надавати однакову вагу; б) однаковій силі вподобань слід надавати однакову вагу; в) результати з позитивною сумою виграшу і з нульовою системою виграшу повинні бути відповідно збалансовані; г) зовнішні ризики мають бути мінімізовані; д) витрати, пов'язані з ухваленням рішень, мають бути мінімізовані. Самого цього переліку досить, аби довести, що не існує жодного принципу, правила чи системи ухвалення рішень, які хоч коли-небудь починали задовольняти всі ці вимоги³⁷. Сталося так, що кожна одиниця застосовує правила ухвалення рішень, які придатні для неї та відповідні їй. Ці одиниці можна звести до таких типів:

- комітети
- інституціоналізовані збори
- будь-яка розпорошена громада виборців³⁸.

Комітети цураються принципу більшості, досягають однастайних угод завдяки внутрішнім відкладеним платежам і пристосовуються до зовнішнього світу, або ж інкорпорують його вимоги через побічні платежі. Натомість інституціоналізовані збори повинні дотримуватися принципу більшості, проте з плином

³⁶ Це твердження розглянуто – з огляду на різницю між «панівними» та «компенсаційними» більшостями – у вид.: *D'Alimonte R. Regola di Maggioranza, Stabilita e Equidistribuzione // Rivista Italiana di Scienza Politica*. – 1974. – №1.

³⁷ Див. протилежну думку: «Процес взаємних послуг [повні побічні платежі] забезпечує загальну модель аналізу різних правил визначення вибору» (*Buchanan J., Tullock A. The Calculus of Consent*. – С. 123). Натомість мій висновок полягає в тому, що такої загальної моделі не існує.

³⁸ Я не беру тут до уваги інших конкретних одиниць, як-от невеликих груп узагалі або принагідних, неінституціоналізованих зборів, бо діяльність груп не можна звести ні до якого точного оперативного коду, а принагідні збори вкрай безладні.

часу можуть дати, а то й не дати результати з нульовою сумою виграшу залежно від стабільності своїх більшостей. Для розпорощених громад виборців – незалежно від їх розміру – характерне те, що розпорощена сукупність нездатна взаємодіяти або здійснювати торгівлю голосами: кожен, хто вибирає, повинен діяти окремо. Ці одиниці вочевидь залишкові, проте мають деякі спільні риси: кожен індивід може тільки голосувати; його голос неминуче виражає ставлення до певного питання; голос ураховують тільки тоді, коли він додається до якоїсь переможної більшості; результати завжди й неодмінно дають нульову суму виграшу. Повторімо головне: розпорощені громади виборців не можуть ані торгуватись, ані досягати згоди.

Тут слід наголосити на двох пунктах. Передусім те, що розпорощена громада виборців не визначена кількістю членів цієї громади, аж ніяк не зумовлює, що розмір не має ніякого значення. І справді, якщо громада за кількістю своїх членів не більша за збори, цю розпорощену громаду можна зібрати до купи, та якщо громада численніша, вона неодмінно буде розпорощена (про що й свідчить її головна риса). Другий пункт пов'язаний із відмінністю між двома важливими випадками, належними до цієї категорії: загальними виборами і референдумами. В першому випадку широкі електорати обирають особу чи партію, яка набуває повноважень ухвалювати за них рішення. Отже, хоча виборчі результати самі по собі дають нульову суму виграшу, акт голосування – це голосування з метою обрати на посаду, тож воно проектується на *процеси*, що можуть набути (в парламенті, а надто в парламентських комітетах) позитивної суми виграшу. Одне слово, акт голосування – не остаточний, не самодостатній акт. Натомість референдуми остаточні. В цьому випадку широкий загал виборців не обирає тих, хто вирішуватиме, а вирішує і, отже, закриває питання. Отож референдуми остаточо дають нульову суму виграшу й ніяк не можуть привести до гри, заснованої на співпраці³⁹.

Оскільки моя увага була зосереджена здебільшого на першій одиниці – комітетах – і оскільки комітетську систему дуже рідко оцінюють адекватно, доречно спробувати дати таку оцінку. На користь комітетів можна сказати дуже багато. По-перше, тільки невеличкі групи, де всі знають одне одного і де існує утверджений, проте вкрай гнучкий оперативний код (взаємні компенсації можна відкладати), дають змогу «розважливо», докладно обговорюючи, виробляти рішення. Отже, з одного боку: *а)* комітети цілком можуть стверджувати, що є оптимальними одиницями формування рішень. Крім того, *б)* комітети не тільки враховують неоднакову силу вподобань, а й ефективно використовують їх. А якщо з'являються «комітети представників», тоді комітетській системі можна приписати й додаткові переваги: *в)* дають змогу значно зменшити зовнішні ризики (гноблення), коли витрати, пов'язані з ухваленням рішень (у порівнянні з витратами зборів) зростають мінімально, а то й зовсім не зростають; *г)* дають результати з позитивною сумою виграшу для громади загалом

³⁹ Я не маю змоги розглядати типологію референдумів, і ще меншою мірою – реальне проведення їх. Див. на цю тему вид.: *Referendums: A Comparative Study of Practice and Theory* / Eds. D. Butler, A. Ranney. – Washington, D. C.: American Enterprise Institute, 1978. Сам я в принципі заперечую «референдумну демократію».

(деморозподіл). І останнє, але істотне: реальні меншини (етнічні, релігійні та інші), які неодмінно зазнають поразки, коли рішення ухвалює більшість, знаходять у комітетах умови, за яких *д*) їхні вимоги, з якими пов'язані найінтенсивніші вподобання, матимуть добрий шанс здобути прихильність і згоду.

Висока оцінка не повинна нам перешкодити побачити й обмеженість комітетів. Власне, зворотним боком медалі є те, що результати з позитивною сумою виграшу ведуть, по суті, лише до поступових змін⁴⁰. Швидкі та рішучі зміни постають перед виразними альтернативами «так» чи «ні», а отже, вимагають рішень із нульовою сумою виграшу. Тому слід добре розуміти, що я аж ніяк не висновую, ніби треба, де тільки можна, віддавати перевагу політиці з позитивною сумою виграшу, а не з нульовою сумою. З другого боку, з огляду на те, що принцип більшості не може врахувати неоднакову інтенсивність індивідуальних уподобань, а також на міру, якою його запровадження порушене та викривлене чинником інтенсивності вподобань, звідси, здається, мало б впливати, що *а*) правила ухвалення рішень більшістю голосів слід застосовувати, ясно усвідомлюючи їхні вади; *б*) такі правила найкраще застосовувати або *faute de mieux*, за браком чогось ліпшого, або коли за всяку ціну треба спрямувати події в певний бік. Оскільки, здається, не існує єдиної оптимальної системи визначення вибору, наступний крок полягає у з'ясуванні, де саме завелике комітетське врядування або завелике врядування більшості стає контрпродуктивним.

7. Консоціальна демократія

На питання, як визначити рівновагу між процедурами з ухвалення рішень із позитивною сумою виграшу і такими процедурами з нульовою сумою виграшу, важко дати абстрактну відповідь. На нього набагато легше відповісти, взявши до уваги різницю, яку визначив Аренд Лійпгарт, між, з одного боку, «демократією за врядування більшості», а з другого – «консоціативною демократією»⁴¹. Мажоритарна демократія, на думку Лійпгарта, – тільки один тип демократії, – тип, натхнений вестмінстерською моделлю, – проте існує інший тип демократії – консоціативна демократія, за якої «врядування більшості замінене спільним консенсусним урядуванням» і робочі принципи якої («великі коаліції, взаємне вето, пропорційність і секторна автономія») безперечно відсту-

⁴⁰ Про поступові зміни див.: Lindblom C. E. *The Intelligence of Democracy: Decision Making Through Mutual Adjustment*. – New York: Free Press, 1965; ця праця й досі становить класичний аналіз.

⁴¹ Див.: Lijphart A. *The Politics of Accommodation: Pluralism and Democracy in the Netherlands* (1968) / 2nd ed. – Berkeley: University of California Press, 1975; Lijphart A. *Typologies of Democratic Systems*, потім почасти перевид.: *Democracy in Plural Societies*. – New Haven: Yale University Press, 1977. У своїй новій праці: *Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries*. – New Haven: Yale University Press, 1984, цей автор змінив термін «консоціативна демократія» на «консенсусну демократію». Я не дотримуватимусь цієї зміненої назви, бо вона, хоч і незумисне, може передавати ідею, мовляв, вестмінстерська, мажоритарна модель не заснована на консенсусі. Див. також критику врядування більшості у вид.: Nordlinger. *Conflict Regulation in Divided Societies*.

Мажоритарна Д.
Консоціативна Д.

пають від мажоритарного принципу⁴². Немає, як видається мені, сумніву, що Лійпгартові «дві моделі» демократії становлять важливий внесок до емпіричної теорії демократії, а його аргумент на користь демократії консоціативного типу є їй переконливим, і бездоганим у своєму твердженні, що сегментовані й глибоко поділені суспільства не можуть спиратися на принцип більшості; вибір, що стоїть перед ними, – або бути консоціативними, або взагалі не бути демократіями.

Очевидна річ, що мій підхід із позиції ухвалення рішень паралельний тезі Лійпгарта і править їй за основу. Ця теза, крім того, теж припускає деякі корекції. Але спершу я повинен довести аргумент до тієї точки, де він дорівнює аргументу Лійпгарта. Поки що я говорив про меншості взагалі, розуміючи, що такі меншості і справді можуть бути дуже нечисленні, бо їхня визначальна риса – сила і тільки сила вподобань. Натомість теорія консоціативної демократії розглядає етнічні, мовні та релігійні меншини, що є не тільки великими меншинами, а й *розкольніцькими меншинами*, тобто меншинами, які визначені (й підтримувані) конкретною структурою розколів, а саме: кумулятивними, самопідсилювальними, а надто «ізоляційними» розколами⁴³. Ці меншини, засновані на розколах, не порушують моєї схеми аналізу, а репрезентують окремий випадок, який слід пояснити на основі його власних причин. Розкольніцькі меншини не порушують моєї схеми аналізу, бо вони однаково повинні задовольняти мою умову й мати «велику інтенсивність уподобань» (якщо вони не такі, то становлять лише витвір уяви, що не має ніяких істотних реальних наслідків). Отже, різниця полягає в тому, що меншини, засновані на розколах, мають інтенсивні вподобання (якщо справді їх мають) у похідному розумінні, бо ж є передусім етнічними, мовними та релігійними меншинами, які ідентифікують себе на основі цих критеріїв, а отже, відчувають, що ідентичність, яку вони плачуть, перебуває в упослідженому стані або під загрозою. Ця відмінність породжує ще одну, останню відмінність: адже питання, з приводу яких розкольніцькі меншини мають інтенсивні вподобання, відомі наперед або принаймні добре визначені у своїй суті. Слід також зазначити, що хоча розкольніцькі меншини – часто дуже великі меншини, їх поведінка набагато передбачуваніша, ніж поведінка малих меншостей, об'єднаних тільки силою вподобань. Саме в цій точці мій аргумент поєднується з аргументом Лійпгарта.

Перша заувага полягає в тому, що я рішуче наголошуватиму на ідеальному, ба навіть полярному характері відмінності між мажоритарною і консоціативною демократіями. Натомість Лійпгарт наголошує на емпіричному та емпірично

⁴² *Lijphart A. Majority Rule versus Democracy in Deeply Divided Societies // Politikon. – 1977. – Грудень. – С. 118.* Ця стаття добре підсумовує аргументи автора.

⁴³ Ця «відокремлювальна» риса, на мою думку, дуже важлива для теорії консоціативної демократії, бо кумулятивні розколи можуть як збільшувати конфлікт, так і зменшувати його. Це питання обговорено у вид.: *Sani, Sartori. Polarization, Fragmentation and Competition in Western Democracies. – У кн.: Western European Party System / Eds. Daalder, Mairs (надто с. 331, 337).* Крім того, зауважте, що мій аргумент не охоплює і «класові меншини», про які я писав у своїй статті: *From the Sociology of Politics to Political Sociology. – У кн.: Politics and the Social Sciences / Ed. S. M. Lipset. – New York: Oxford University Press, 1969 (надто с. 75–87).*

виснуваному характері своїх типів і, чинячи так, ризикує переоцінити свій аргумент. Почнімо з того, що контраст, про який згадує Лійпгарт, емпірично перебільшений, бо жодна реальна демократія не дотримується *абсолютного* принципу більшості. Англійська конституційна практика (конституційні звичаї) залежить від *поваги до прав меншості* не меншою, а можливо, й більшою мірою, ніж чимало демократій, які не спираються на вестмінстерську модель. Отже, слід твердо заявити, що прирівнювання будь-якої демократії суто до врядування більшості – це спрощене твердження, або, коли сказати інакше, помилка. Врядування більшості, якщо демократія має зберегтись як така, – це завжди *обмежене* врядування більшості. А мій аналіз оперативного коду комітетів доводить, що обмеження врядування більшості – це не тільки принцип, підтримуваний конституційними звичаями, а й – і здебільшого – побічний продукт комітетського *modus decidendi*, способу ухвалення рішень. Отож, фактично, мій аргумент полягає в тому, що в усіх демократіях більшість рішень – це аж ніяк не мажоритарні рішення з пульвовою сумою вирашу.

Той контраст емпірично трохи перебільшений і з другого краю, тобто тоді, коли йдеться про демократію консоціального типу. Лійпгарт говорить про «взаємне вето, або вето меншості» і стверджує, що «врядування більшості тут поступилося негативному врядуванню меншості»⁴⁴. Це твердження могло б стосуватись і *liberum vetum*, одноосібного вето, яким послуговувались (і справді надживали його) в польських сеймах XVII–XVIII ст. Щоправда, Лійпгарт негайно характеризує практику вето, про яку він розповідає, як тотожну з Келгуновим принципом «конкурентної більшості». Але в такому разі формулюванню Келгуна, де вето є наслідком, а не постійним принципом, мабуть, треба віддати перевагу⁴⁵. Обстоюючи консоціальну демократію, Лійпгарт, крім того, заходить задалеко, стверджуючи, мовляв, «більша швидкість і рішучість мажоритарного врядування не так реальна, як гадана»⁴⁶. Якщо це так, – а я погоджуюсь, що може бути й так, – то тільки тому, що мажоритарне врядування – не таке мажоритарне, яким видається на перший погляд, або тому, що консоціальність не така цілковито консоціальна й зіперта на право вето, як нас запевняли.

⁴⁴ Lijphart A. Majority Rule versus Democracy in Deeply Divided Societies // *Politikon*. – С. 118.

⁴⁵ Див.: Calhoun J. C. A Disquisition on Government (1851). Келгунів принцип «конкурентної більшості» полягає в тому, щоб давати «кожному інтересові або частині спільноти *негативну владу* [курсив мій. – Дж. С.] над іншими... Саме ця негативна спроможність, спроможність запобігти діям уряду або зупинити їх – назвімо її яким завгодно терміном: вето, втручанням, скасуванням, стримуванням або рівновагою влади – фактично й формує конституцію... Справді, саме негативна влада формує конституцію, а позитивна – уряд. Одна з них – спроможність діяти, друга – спроможність запобігати діям та зупиняти їх. Поєднавшись, ці дві влади становлять конституційний уряд» (Див.: Calhoun: Basic Documents / Ed. J. M. Anderson. – Carrolltown: Bald Eagle Press, 1952. – С. 51). Хоча Лійпгарт покликається на Келгуна, цитата засвідчує, що Келгунів аргумент здебільшого конституційний.

⁴⁶ *Politikon*. – С. 123. Проте Лійпгарт додає, що це твердження слухне тільки тоді, коли йдеться про довгі періоди (див.: Democracy in Plural Societies. – С. 50–52).

Розвиваючи цей аргумент на основі своєї термінології, я викладу його наступним чином. По-перше, в деяких країнах мажоритарні правила можуть дати раду «інтенсивності вподобань», натомість в інших країнах правила ухвалення рішень підпорядковані інтенсивності вподобань та пристосовуються до неї. По-друге, мажоритарна демократія і консоціальна демократія репрезентують два типові способи визначення рівноваги між політикою з нульовою сумою виграву і політикою з позитивною сумою виграву. По-третє, в континуумі з такими крайніми точками, як «завжди мажоритарність» і «ніколи мажоритарність», конкретні демократії схильні бути дедалі мажоритарнішими, що більше вони консенсусні, гомогенні (культурно) й несегментовані (за своєю структурою розколив), і дедалі менш мажоритарними (тобто більш консоціальними), що менше виражені ті риси. Іншими словами, хоча ми завжди спостерігаємо суміш мажоритарних і немажоритарних рішень, співвідношення між ними змінюється, і то змінюється відповідно до такого емпіричного правила: що більша присутність меншостей з інтенсивними вподобаннями, то меншою мірою врядування з нульовою сумою виграву є бажаним і придатним із погляду демократії.

А загалом, коли зробити висновок, чимало, а то й більшість рішень не відображують ані принципу більшості (навіть коли подано й підраховано голоси), ані принципу однакості (навіть коли рішення однакості). Насправді рішення аж ніяк не свідчать про врядування більшості в буквальному та неспитному розумінні, бо перед лицем сильної опозиції й меншостей з інтенсивними вподобаннями більшості звичайно йдуть на поступки, вирівнюють кути й утверджують хіба що «помірковану» волю більшості. З другого боку, однакості або майже однакості рішення комітетів аж ніяк не є наслідком принципу однакості, бо характерний для нього елемент – право вето – не відіграє ніякої ролі в оперативному коді відкладених взаємних компенсацій. Це твердження можна сформулювати так: змінна інтенсивності вподобань створює великий проміжний простір ухвалення рішень, який не є суто мажоритарним, дарма що про нього не можна й сказати, ніби він перетворює врядування більшості на реальне врядування меншості. Радше можна сказати тільки таке: що більший вияв чинника інтенсивності вподобань, то більша кількість відмов від ухвалення певних рішень і більша кількість рішень комітетського типу.

8. Епілог про ціну ідеалізму

Напевне, ви помітили, що в цьому розділі я вже не порушую теми, обговореної в попередніх розділах, а саме: протиставлення ідеального і реального, нормативної демократії і описової демократії. Це тому, що я розглядав *реальні механізми* ухвалення рішень, незважаючи на особисті риси та мотиви – ідеалістичні чи ні – конкретних творців рішень. Крім того, я розглядав радше «невидиму», ніж «видиму» політику, а це означає, що я дивився на вчинки, а не слова, а отже, можливо, на сферу, де політична риторика важить небагато. Але, звичайно, справжніх ідеалістів можна знайти й навколо столу засідань в комітеті, проте більшість ідеалістів на словах, демагогів і популістів, що їх ми чуємо з трибуни, стають надивовижу діловими, коли діють без протоколу за умов комітетської непрозорості. Отже, що ближче ми підступаємо до того, як конкретно ухвалюють реальні рішення, то, в наших очах, стають ближчі між собою ідеалістичний та реалістичний політики.

Невже попередні міркування свідчать, що я маю намір скінчити реалістичною нотою? Певною мірою так, але з *ad hoc*, конкретних, причин. Я розглянув нормативні елементи, а також роль ідеалів майже не менш ретельно, ніж реалістичне розуміння демократії, й наприкінці цього шляху мені видається доречним оцінити, від чого більше страждає нинішня теорія демократії – від ідеалістичних чи від реалістичних вад і нехтувань.

Панівні настрої 1960–1970-х років, я думаю, добре відображені у статті, названій «Ціна реалізму»⁴⁷. Фактично, у статті йшлося про те, що наша теорія демократії страждає від надмірної дози реалізму, а отже, від убогості ідеалізму. Як точно висловився автор, «ціна реалізму – це, по суті, практична відмова від того, що становило характерну моральну функцію демократичної політики і врядування»⁴⁸. Спершу я хочу обговорити появу моралі в обговоренні нашого питання, а згодом поставити додаткове питання: яка ж нинішня *ціна ідеалізму*?

З'ясовуючи, слід добре розуміти, що норми, приписи та ідеали не конче мають належати до сфери моралі й не збігаються з нею. Моральні ідеали – це певний сектор, і то дуже специфічний сектор ідеалів узагалі. Крім того, аж ніяк не бажано пов'язувати «класичну демократію» з моральною метою. Адже класична демократія, про яку йдеться, – це тільки грецька демократія, а оскільки античні греки ще не відокремили мораль від політики, релігії, економіки та ін., характеризувати античну демократію як державу, де порядкує мораль, було б украй хибно. По-третє, можна тільки дивуватися, чи демократії, які розводяться про «моральну функцію» уряду чи політики, розуміють повною мірою наслідки такої позиції. Знадобився безмір страждань і пролитої крові, щоб утвердити поділ між сферою Бога і сферою кесаря, і з цього поділу випливає, що сфера моралі – це не сфера політики, а конкретно це твердження означає, що політичні переслідування, тортури і вбивства не можна ані легітимізувати, ані виправдати моральною метою. Отже, запровадження моралі в політику близьке до гри з вогнем, що ми знову дуже добре з'ясували собі, відколи Гегель міркував про «звичаєвість» – *Sittlichkeit*. Адже і фашизм, і нацизм виявили, що ця *Sittlichkeit* дуже зручна для них, а коли марксистський тоталітаризм привласнив собі місію створення нової людини, «доброї людини», і то за всяку ціну, його джерелом була не мораль Канта, а моральна позиція Гегеля. Тож нехай Господь нас боронить від моральних функцій уряду.

Звичайно, демократія має або повинна мати моральні основи. Та коли так формулювати аргумент, він набуває зовсім іншої форми⁴⁹. А те, що ці основи стають дедалі тонші й слабші, – навряд чи провина реалістів. На жаль, «утрата моралі» відображає тривалу історичну тенденцію, яку нинішні покоління просто успадкували. Моральні основи будь-якої вільної держави мають бути пов'язані з чуттям обов'язку, з розумінням, що права зумовлюють обов'язки і що

⁴⁷ Davis L. The Cost of Realism: Contemporary Restatements of Democracy // Western Political Quarterly. – 1964. – Березень.

⁴⁸ Там само. – С. 38 (курсив мій. – Дж. С.); проте на с. 43 Дейвіс повторює: «Головне у класичній демократії – моральна мета».

⁴⁹ Див., напр.: Hallowell J. H. The Moral Foundations of Democracy. – Chicago: University of Chicago Press, 1954. Також див. важливі праці Рейнголда Нібура.

праця «за так», *gratis*, теж має свою вартість і дає своє задоволення. Немає такої речі, як безкоштовні сніданки, зате є така річ, як давання без ніяких сподівань на винагороду, дії задля *amore Dei**. Проте чуття обов'язку, виконання безоплатних дій і т. ін. – це все давно вже знецінене економічним баченням політики. Якщо це так, тоді я підтримую погляд, що нинішня криза демократії – дуже великою мірою криза моральних основ. Отже, нехай ніхто не зрозуміє хибно, яка моя позиція в питанні про зв'язок політики з мораллю.

Як я вже казав, говорячи про нормативні аспекти політики, ми не конче говоримо про моральні приписи. Оскільки не всі норми – моральні норми, використання форми *повинен* не вводить нас автоматично у сферу моралі. Але, звичайно, поділ на політику й мораль великою мірою залежить від того, як ми визначаємо мораль. Щоб визначити її, такі мовні звороти, як «політична мораль», соціальна мораль, професійна етика й т. ін., найкраще відкласти вбік. Оскільки я вже пояснював свою нелюбов до Гегелевої *Sittlichkeit* (хоча я не звинувачую Гегеля за хибне використання й несподівані наслідки його моральної філософії), ми лишаємося, по суті, з мораллю Канта, і я справді провів би межу між політикою і мораллю, спираючись на Кантові критерії: сфера моралі – це сфера «незацікавлених дій»⁵⁰. Проте саме Веберова відмінність між *Gesinnungsethik* і *Verantwortungsethik*, між моральними принципами, яких слід дотримуватись незалежно від наслідків, і, навпаки, мораллю, що відповідає за наслідки⁵¹, править за найкраще обґрунтування точки, де мораль і політика розходяться в різні боки. Кант лишив нас із тривожним запитанням: чи повинні ми казати правду людині, що вмирає? Згідно з критеріями Вебера, відповідь *Gesinnungsethik* полягає в тому, що повинні, а відповідь *Verantwortungsethik* – у тому, що, може, й ні. Напевне, коли я кажу, що критерії Вебера дають змогу виразно відокремити мораль від політики, я трохи перекручую букву (але, можливо, не дух) того, що казав Вебер, бо він говорив про два види «моралі». Натомість я припускаю, що є тільки одна мораль, тільки *Gesinnungsethik*. Коли ми постаємо перед *Verantwortung*, тобто відповідальністю за наслідки, ми входимо в зовсім іншу сферу, де ми повинні рахуватися з проблемою засобів і з тим, що ми повинні поводитись і як політичні, а не тільки як моральні тварини, як індивіди, що живуть у полісі, а не тільки в собі.

Отож, коли дотримуватись Кантових і Веберових уявлень, стає зрозуміло, що наші демократії страждають від браку моральної основи і справді перебувають у стані «моральної кризи»⁵². Громадянам нинішніх демократій кажуть

⁵⁰ Кантові значення втрачають, коли вжите у його фразі слово «інтерес» роблять синонімічним із будь-яким «мотивом». Кант мав на увазі не «дії без мотивів», а те, що моральні дії не мотивовані утилітаристськими, егоїстичними та егоцентричними причинами. Коли дотримуватись такого погляду, утилітаристська мораль породила аморальність нинішньої доби.

⁵¹ Див.: *Weber M. Politik als Beruf*. – 2 вид. – München, 1926. – С. 55 seq. Англ. переклад: *From Max Weber*. – New York: Oxford University Press, 1946.

⁵² Саме в цьому аспекті Солженіцин критикував західну освіченість (у своїй вступній лекції в Гарвардському університеті, 1978 р.) і саме так утікачі зі східноєвропейських країн розуміють здебільшого наші демократії.

* Любові до Господа (*латин.*).

на кожному розі, що вони мають бути «раціональними», розуміючи під цим, що вони повинні раціонально сприймати та обраховувати свої інтереси і що їхня політична поведінка повинна бути, якщо вона раціональна, точнісінько такою, як і їхня індивідуальна економічна поведінка. Чи може індивід, який щиро переймається мораллю, погодитись із цим твердженням? Що має спільного з мораллю оцей запропонований образ, що зображує людину – не фактично, а нормативно – як добре вирахованого егоїста? Я полишаю це питання, зауваживши, що воно, здається, тривожить нинішніх ідеалістів та «оцінювачів» (прихильників оцінкової політології) не більше, ніж реалістів. Я не сумніваюсь у їхній щирості, коли вони запевняють, що виражають моральну занепокоєність, але питання лишається: *на яку мораль спираються ці запевнення?*⁵³ Хай там як, головне полягає тут у тому, чи «ідеалістичні» політичні переконання можуть приписати собі як заслугу поважну спробу відновити моральну основу, гідну цієї назви. Як на мене, це й справді була б дуже велика заслуга, але ж дати їй винагороду неможливо. Отож цілком слушно запитати: яка ціна реалізму? Не менш слушно запитати й про ціну ідеалізму. Хоч у своїй праці я всякчас із різних позицій звертався до цих питань⁵⁴, нині я пропоную розглянути результати на основі аналітичної структури, застосованої в цьому розділі. На цій основі тенденції, що я їх вважаю за характерні для нашої доби, можна сформулювати так:

1. Цілком виправдане і справді небезпечне нехтування проблеми *зовнішніх ризиків*.

2. Дуже неясне сприйняття *градацій розміру*, які впливають і на витрати ухвалення рішень і на перехід від (так би мовити) комітетського врядування до врядування більшості.

3. Наголос на *більшій прозорості політики*, спрямований проти сфер, де вона непрозора, проте без ясного розуміння, про що йдеться.

4. Гіпертрофія сфер, у які спершу ввійшла політика, а потім вони стали *політизованими*.

5. І, нарешті, вкрай наївний демократичний примітивізм, що *протиставить* пряму та учасницьку демократію контролю і представництву.

Неважко додати, що перші два звинувачення спрямовані проти питань, які має розглядати реалістична, тобто описова теорія демократії. Неадекватну увагу до зовнішніх ризиків дуже добре унаочнює занепад *гаранційного* (захисного) конституціоналізму перед лицем експоненційного зростання потенціалу влади. Біхевіористська критика інституціоналізму й так званого формалізму зайшла задалеко. Можна сперечатися про можливу ефективність конституції, проте краще мати добру конституцію, ніж погану, і я наважусь додати, що прагну, аби конституція була на моєму боці. Що стосується другого звинувачення, я просто зазначаю, що наша нерозважливість у ставленні до градацій розміру, не беручи до уваги ані витрат, пов'язаних з ухваленням рішень, ані вад урядування більшості, добре проілюстрована згубно простим способом, яким була

⁵³ Праці Макферсона (Macpherson C. B. *Democratic Theory*, а також *The Political Theory of Possessive Individualism*. – Oxford: Clarendon Press, 1962) добре ілюструють моральний поряток та підхід, проте я так і не зміг визначити, яка ж його мораль.

⁵⁴ Зокрема, див. антиелітарну полеміку (розд. 6, підрозд. 7–9).

задоволена вимога участі в ухваленні рішень у більшості країн Європи, коли 1960-ті роки поступилися 1970-м: комітети були трансформовані в квазіпарламенти, вкрай неефективні, надміру численні органи.

Третій пункт, тобто проблему прозорості, пропускають або недобачають в реалістичному таборі, а з другого боку, не розуміють і поглиблюють в ідеалістичному таборі. Ця проблема потребує трохи більше пояснень, бо досі я згадував про неї тільки побіжно, вважаючи, що мала прозорість дуже важлива для оперативного коду комітетів. Безперечно, демократія, здається, вимагає прозорості, щоб дім влади був домом зі скла. Рациональна, на відміну від моральної, основа цієї позиції полягає в тому, що висока прозорість дає змогу краще контролювати, а отже, зменшує зовнішні ризики. Це справді так, і звідси випливає, що навіть тоді, коли прозорість призводить до більших витрат, пов'язаних з ухваленням рішень, ці витрати цілком можна виправдати. Але медаль має і свій зворотний бік. Як ми добре знаємо з особистого дозволу, той самий індивід поводить себе дуже по-різному, переходячи з непрозорих в крайню прозорість контексти, і це означає, що елемент прозорості може як поліпшити, так і викривити поведінку. Скажімо, прозорість викривлює, коли накладає «продаж свого образу» на шкоду «відповідальній поведінці». Крім того, прозорість може якщо не створити, то поглибити конфлікти, і то такою мірою, що *втека від прозорості* – найпоширеніший і найпрактичніший спосіб зменшення напруги. У конфліктних, поляризованих і вкрай поділених суспільствах парализує справи можна укласти тільки коштом проведення переговорів за умов суворої непрозорості. Коли звернутися від внутрішньої до зовнішньої політики, слова «відкриті угоди, досягнені відкрито» дають ще гірші результати. Звичайно, можна цілком законно вимагати, щоб покер перетворили в якусь іншу гру, але не можна просити, щоб тільки один гравець розкрив свої карти, тоді як решта гравців і далі грати будуть у покер. А загалом, якщо «більшу прозорість» характеризувати (а її справді так характеризують) як універсальну панацею, вона, напевне, породить більше зла, ніж зможе виправити його. Тією мірою, якою прозорість перешкоджає відповідальній поведінці, спонукає надавати свій образ і схильне до демагогії, посилює конфлікти, призводить до парализу, коли нічого не можна вирішити, або, у сфері міжнародної політики, до поразок. – саме цією мірою зовнішні ризики найкраще зменшувати з допомогою інших засобів і методів контролю. Не кажучи вже про те, що ефективність прожектора зменшується з роздальним відстанню світа. Завелика прозорість у завеликій кількості сфер і питань перешкоджає прозорості.

Натомість два останні звинувачення стосуються «здебільшого «вирни ідеалізму». Дозвольте мені швиденько пояснити їх. Передусім як нам слід розуміти вислів *гіпертрофія політики*? Як зазначено на початку, рішення колективізують у багатьох сферах і царинах, а політика з'являється тільки тоді, коли їх колективізують «суверенні» творці рішень, наділені правовою монополією влади. Здебільшого я розглядав ризики та витрати колективізованих рішень. Але це уявлення допомагає й визначити відмінність між *милитаризмом політики* і *політикою колекцією*. Дедалі більшу кількість рішень можна колективізувати й передати їй – за демократії – на розсуд парламенту, проте їхнє запровадження можна ефективно

тизувати»⁵⁵. Політика цілком може проникнути, як кажуть, усюди, але якщо навіть так, не вся політика політизована⁵⁶. Існують великі суперечки з приводу того, якою мірою експансія політики необхідна і сприятлива. Проте набагато більше згоди в питанні про відносні переваги та вади політизації, а суть мого твердження обмежена, власне, *політизацією політики*.

Якщо політика входить у дану сферу, це може бути як на краще, – як-от коли ми говоримо про апатичних громадян, що зацікавились, стали поінформовані, беруть участь, – так і на гірше. А коли стається на гірше? У двох випадках: *а)* коли політика стає перегрітою, тобто стає політикою насильства, залякування, нетерпимості та ідеологічної дискримінації; *б)* коли політика проникає в одну з цих сфер (навіть у найм'якшій формі): суд, армію, державну службу та навчальні заклади. Хоча моя схема аналізу майже не пояснює причин перегріву політики, з неї випливає кілька засторог, які дають змогу стримувати його. Перша засторога полягає в тому, що не слід так легковажно, як нині, формувати нові електорати для створення у процесі виборів нових органів. Адже, цілком незалежно від того, чи витрати, пов'язані з ухваленням рішень, мають сенс і як слід оцінені, остаточне питання полягає в тому, чи те, що з'являється – внаслідок виборів – є тільки політикою в її безневинному й позитивному розумінні чи політизацією з її небажаними аспектами і кумулятивними ганджами.

Останній пункт полягає, по суті, ось у чому: якщо розуміти учасницьку демократію як ворожу представницькій демократії, – і якщо учасницька демократія справді підточує представницьку, – тоді я дуже боюся, що ці обидві демократії перебувають у небезпечній ситуації. Але така заява потребує пояснення. Як ми знаємо, уявлення про учасницьку демократію може охоплювати низку різних речей, а саме: *а)* участь на основі інтересів, уваги, інформації та компетентності; *б)* участь у підтримці «голосу», тобто як демонстрація демократії, *в)* поділ влади, тобто реальна та ефективна участь в ухваленні рішень; *г)* участь, що доходить до справжньої прямої демократії. То що віщує лихо і чому?

З огляду на перший пункт усі згодні, що ми вкрай потребуємо зацікавлених і краще поінформованих громадян. Але прихильники участі йдуть наба-

⁵⁵ Першим прикладом є незалежність судової влади, що має відокремити формування законів (у парламентах) від нагляду за законами. Вимога мати «нейтральну» професійну державну службу, захищену від партійного втручання, спрямована на розв'язок тієї самої проблеми.

⁵⁶ Я тільки погоджуюсь *arguendo*, що політика проникає всюди. Як енергійно висловився Гайнц Ейлау, маючи на увазі слова, мовляв, «викладання політології саме по собі становить політичний акт», таке твердження «теоретично тривіальне, емпірично хибне... морально облудне». Див.: *Eulau H. The Politicization of Everything*. – У кн.: *Teaching Political Science / Ed. V. V. Dyke*. – Atlantic Highlands: Humanities Press, 1977. – С. 55. Це тому, що, між іншим, «щоб бути теоретично слухним та емпірично прийнятним, твердження повинно ставати хибним під впливом протилежних свідчень», тоді як «засновок про політизацію всього ... завжди слухний, а його заперечення завжди хибне» (с. 56-57). Ейлау, крім того, зазначає, що «якщо все політичне, немає нічого політичного... Попри претензії на "теоретичність", розуміння політики як чогось іманентного та універсального, притаманного всім людським діям, – це тільки страхітлива тавтологія... позбавлена сутності» (с. 58). Я думаю, що це слушна критика.

гато далі від цієї рекомендації. Якщо слушно стверджувати, що ніхто не проаналізував адекватно, як «інтенсивність уподобань» пов'язана з поінформованістю, а також зі знанням і компетентністю, догани за цей великий недогляд заслуговують надто ідеалісти. Та коли не зважати на догани, припущення, «що будь-хто, втягнений у політичний процес, може зробити позитивний внесок... наївне й нездійсненне. Є три великі категорії людей: ті, хто втягнувся й робить внесок; ті... хто сприяє дуже мало, а то й нітрохи; ті, хто несхибно тягнучись до всякого лиха... завдає решті суспільства чимало клопоту, шкоди й горя»⁸⁷. Дарендорф висловлюється не менш енергійно: «Я вважаю, що постійна участь усях в усьому фактично є визначенням абсолютного тупцювання на місці... це означатиме суміш постійних теоретичних дискусій і постійної практичної бездіяльності». На його думку (з якою я згоден), за умов необмеженого вихвалювання участі, «громадяни одурять самі себе, створюючи умови, які знеціняють той самий принцип, який вони намагаються утвердити»⁸⁸.

З огляду на другий пункт – демонстрацію демократії – можна просто сказати, що дужчий «голос» – сприятливий чинник, але за умови, що цей голос не стає «насильством». Натомість слід знову замислитись над третім пунктом, що є головним для прихильника участі. Оскільки «реальність» участі індивідуальна і оскільки навряд чи можна заперечити, що її ефективність оптимальна в комітетах, один зі способів збільшення реальної участі полягає у збільшенні числа комітетів. Але якщо справді стати на цей шлях, він, як виявляється, заперечує сам себе і швидко веде до безвиході. Що більше комітетів, то більша умовляльний *iter*, шлях, рішень (витрати часу) й більша поширеність побічних платежів (аж до крайньої нескоординованості). Отже, зростання числа комітетів швидко досягає рівня, вище від якого здобутки у сфері поділу влади стають непропорційно малими на тлі втрат ефективності та дієвості. Якщо можливість реальної участі, що їх пропонують комітети, порівняти з кількістю претендентів на роботу в комітетах, уся система швидко зазнає краху під впливом витрат унаслідок збільшення масштабу.

Отже, ми лишилися з тим, що я назвав «референдумною демократією», яку розуміють як щоденну пряму демократію, коли громадяни стають перед екраном і начебто самі урядують над собою, відповідаючи на питання, що звучать в ефірі, натиском гудзика. Як добре – і як мертво. Оскільки на референдумах не обирають тих, хто вибиратиме, а вирішують без довгої мороки, там переваги залежать передусім від стану поінформованості та рівня компетентності широкого загалу. Як сказав Руссо, народ прагне добра, якого часто не спрямовується добачити. А світ Руссо був немірно простішим та розумнішим від нашого теперішнього світу. І то так, що навіть фахівці – політологи, а також економісти – виявляються дедалі неспроможнішими зрозуміти його. Отже, цей мріяв керування нашим фантастично складними, власнопов'язаними і крихкими суспіль-

⁸⁷ MacKinnon F. Postures and Politics. Some Observations on Participatory Democracy. – Toronto: University of Toronto Press, 1973. – С. 8. Зверніть увагу, автор каже про учасницьку демократію (с. XI).

⁸⁸ Dahrendorf R. Citizenship and Beyond. The Social Dynamics of an Idea // Social Research. – 1974. – Зима. – С. 691, 692.

ствами можна довірити мільйонам *окремих воль*, які мають вирішувати *навгадь*, із допомогою *інструмента, що дає нульову суму виграшу*, – ця ідея і справді є монументальним доказом *прірви нерозуміння*, що загрожує нам.

А тепер висновок. Якщо не брати до уваги згаданого вище зведення до абсурду, загалом мені видається, що ми прагнемо цілей несумірних і без потреби ізольованих, прагнемо сліпо і тому перебуваємо в процесі створення – *щонайменше* – чогось *цілковито некерованого й лиховісно перенавантаженого*. Найтривожніший елемент тенденцій, які я перелічив у п'яти пунктах, – це саме той інтелектуальний туман, у якому вони формуються. Хіба можна зрозуміти політику без будь-якого розуміння ризиків і витрат, комітетського врядування і врядування більшості, важливості розміру і характеру результатів? Гадаю, ні, проте задля цього сказано і зроблено дуже мало. Ми, громадяни заможних демократичних суспільств, починаємо усвідомлювати, що живемо не у згоді зі своїми засобами, за межами їх. Але так само, і то з куди тяжчими наслідками, ми живемо не у згоді зі своїм розумом, за межами розуміння того, що ми робимо. Що більше ми втягуємось у перебудову політичного утворення, то дужче я вражений моторошним відчуттям, що ми – *недолугі учні чаклуна*, які перетворюють політику на гігантську гру з негативною сумою виграшу, отримують мінус, – гру, в якій нам усім судилося програти.

Джеремі Волдрон

I

Відмінність між політичною теорією і політичною філософією часто видається штучною. Обидва термини позначають здебільшого ту саму дисципліну, проте під егідою різних академічних сфер. Але питання про основні права якраз і є тим питанням, яке породжує значні розбіжності в акцентах між політичними теоретиками і політичними філософами, – або між тими, хто досліджує політичну мораль у царині філософії, і тими, хто досліджує її в царині політології. Ті, хто вірить у права, вважають, що індивіди та меншини мають певні інтереси, на яких вони можуть наполягати, певні вимоги, що їх вони можуть ставити до решти спільноти, яка без жодних заперечень повинна виявляти до них повагу. Звісно, цей погляд суперечливий: дехто вважає, що індивіди справді мають такі права, інші – ні, і навіть серед тих, хто вважає, існує велика неіюда з приводу природи цих прав. Відмінність між політичними філософами і політичними теоретиками, яку я спробую розглянути в цьому розділі, пов'язана з двома різними поглядами на характер цієї суперечності.

Філософи звичайно характеризують її як вибір між правами індивіда і якесь варіантом утилітаристської теорії. Вони вважають, що ця суперечність пов'язана з виправданням. Чи справді утилітаризм, як заявляють його прихильники, – цілком адекватна теорія виправдання політики, а чи її треба доповнити (або навіть замінити) незалежно обґрунтованою теорією прав індивіда?

На думку політичних теоретиків, ідеться про суті, про відмінність не від утилітаризму, а від мажоритарної демократії. Політичні теоретики цікавлять форми ухвалення політичних рішень, і вони вважають, що в цій суперечції ідеться про політичну легітимність. Невже немає нічого, чому не можна було б надати легітимності рішенням більшості? Чи, може, слід визнати певні межі, засновані на правах індивіда, – межі, до чого більшість може зобов'язати суспільство?

Таке протиставлення виправдання і легітимності попервах може видаватися приголомшливим, бо ж обидва термини вжиті тут у нормативному значенні.

¹ Я не вживаю слова «легітимність» у Веберовому значенні того, що фактично має широке визнання й визнане за слушне, див. *Weber M. Economy and Society* – Berkeley, 1968 – С. 31–38.

Запитати, чи те або те рішення виправдане, означає запитати, чи це рішення, коли оцінити його переваги, має слушність; подивитись, які є аргументи на користь дій, визначених тим рішенням. А запитати, чи те рішення має політичну легітимність, означає порушити радше процедурне питання, тобто запитати, чи його ухвалено саме так, як слід ухвалювати такі рішення². Але ми потребуємо відмінності між виправданням і легітимністю, надто в демократичному контексті, бо ж має бути якийсь спосіб розрізнити властиві виборцям причини голосувати так, як вони проголосували, і причини, які спонукають урядовців реалізовувати певне рішення після підрахунку голосів. На референдумі з ініціативи населення я можу проголосувати, щоб максимальна дозволена швидкість автомобільного руху в Каліфорнії була вища, бо для мене порятунок людських життів важить менше, ніж змога мчати у швидкому авто, – саме так я й виправдовую своє рішення. Але я вважаю, що максимальна швидкість має лишитися такою, як тепер, якщо більшість населення цього штату незгодна зі мною, – саме такою є моя думка про легітимність. Те, що більшість схвалює що-небудь, – ще не причина голосувати за нього (і справді, якби кожен голосував, покликаючись на такі причини, як-от «Я голосую за те, до чого схиляється більшість», процедура голосування втратила б усякий практичний сенс). З погляду логіки причини підтримувати дану пропозицію відрізняються від причин здійснювати певні дії у сфері політики на тій підставі, що народ підтримує таку пропозицію. І ті, і ті причини нормативні, але вони свідчать про різні ступені чи рівні нормативності у зв'язку з ухваленням політичних рішень³.

Отже, можна вважати, що права – і здебільшого саме так на них дивляться філософи, – це один із пунктів теорії виправдання. А водночас їх можна вважати, – і, по суті, саме так на них дивляться політичні теоретики, – й за належні до теорії легітимності. У цьому розділі я розгляну деякі уявлення про відносини між цими двома способами концептуалізації питань. Якими, з одного боку, є відносини між правами і корисністю, а з другого – між правами і демократією?

II

Очевидний спосіб спробувати відповісти на це запитання полягає у з'ясуванні зв'язку між утилітаризмом і мажоритарною демократією. Чи справді в певному розумінні вони означають те саме? Коли філософи кажуть, мовляв, права (за словами Рональда Дворкіна) «мають козира» супроти корисності, а політичні теоретики стверджують, що права «мають козира» супроти мажоритарної демократії, чи справді вони добачають ту саму мішень, так би мовити, ту саму масть, яку треба побити козирем?⁴

² Відмінність, яку я визначаю між виправданням і легітимністю, подібна до відмінності між справедливістю і чесністю, про яку пише Дворкін: *Dworkin R. Law's Empire*. – Cambridge, Mass., 1986. – С. 177–178.

³ Це, безперечно, становить елемент розв'язку славетного «парадоксу демократії»: *Wollheim R. A Paradox in the Theory of Democracy*. – У кн.: *Philosophy, Politics and Society*. 2nd ser. / Eds. P. Laslett, W. G. Runciman. – Oxford, 1969. – С. 153–167.

⁴ *Dworkin R. Taking Rights Seriously*. – London, 1977. – С. IX; також див. *того ж: Rights as Trumps*. – У кн.: *Theories of Rights* / Ed. J. Waldron. – Oxford, 1984. – С. 153–167.

Якщо зосередитись і погамувати кілька критичних запитань, тут можна добачити певний зв'язок. Припустімо, голоси, подані з приводу якогось питання, відображують індивідуальні вподобання. Можна вдатися до кількох альтернативних напрямів дій, і як добрі демократи ми вирішимо визнати той напрям, який набрав найбільшу кількість голосів. Коли скористатися відомою утилітаристською формулою, таке твердження може трохи скидатися на спробу максимізувати задоволення серед виборців. В обох випадках факт полягає в тому, що той або той напрям дій сприяє задоволенню певних уподобань, виявлених на його користь, а коли стає зрозумілим, що не всі вподобання можна задовольнити, ми вибираємо задоволення якомога більшої кількості уподобань, зважаючи на той вибір, перед яким ми постали. Як демократи ми дотримуємося волі більшості, а як утилітаристи намагаємось посприяти найбільшому щастю найбільшій кількості людей. Ці обидва види поведінки можуть означати те саме, якщо подані голоси – це надійний проводир до щастя індивідів.

Щось дуже близьке до таких міркувань правило за основу утилітаристської теорії демократії, яку сформулював Джеремі Бентам наприкінці свого життя. Все життя він був прихильний до принципу корисності, охарактеризувавши його 1789 року як «принцип, що дає змогу схвалити чи не схвалити яку завгодно дію відповідно до властивої їй тенденції збільшувати або зменшувати щастя тих, про чий інтерес йдеться... Якщо це суспільство взагалі, тоді йдеться про щастя суспільства, а якщо конкретний індивід – про щастя цього індивіда»³. Але з погляду психології Бентам – ще й егоїст і тому завжди припускав, що люди завжди діятимуть із метою посприяти своєму задоволенню: прагнутимуть щастя для себе й уникатимуть страждань. Довгий час Бентам не спробував добачити наслідки цього егоїзму в тому випадку, коли йдеться про тих, хто ухвалює рішення в ім'я спільноти. Коли дивитись абстрактно, постанови законодавця впливають на все суспільство, і тому такий критерій, як суспільна корисність, – цілком доречний критерій виправдання. Та коли дивитися з позицій самого законодавця, даний політичний вибір репрезентує шанс збільшити або зменшити його власне щастя, і, коли дотримуватися Бентамової психологічної теорії, саме це й матиме значення для нього. Отож слід сподіватися, що законодавець завжди схвалить або не схвалить закони, що впливають на все суспільство, відповідно до властивої їм тенденції сприяти щастю не суспільства, а його власному, бо ж – із погляду психології – йдеться саме про це щастя, саме про його інтереси.

Найжорстокіші з біографів Бентама припускали, що він звернув увагу на цю проблему тільки тоді, коли протягом довгих літ законодавці, яким він вислав свої, як йому здавалося, напрочуд розумні утилітаристські пропозиції про реформу законодавства, раз по раз відкидали їх. Дуже поволи йому свинуло, що ті люди, можливо, не дуже зацікавлені у сприянні загальному щастю відповідно до принципів, які він пропонував (дарма що існували й інші можливі пояснення, які з огляду на скромність Бентама не спали йому на гадку). Врешті-решт він став думати про те, якими мали б бути політичні структури, щоб утвердив-

³ *Bentham J. Introduction to the Principles of Morals and Legislation / Ed. J. Burnet, H. L. A. Hart. - London, 1982. - Розд. 1. - Параграф 2-3.*

ся певний надійний збіг особистих інтересів законодавця й загального щастя суспільства (і більшої чутливості до пропозицій на кшталт його власних)⁶.

Близько 1817 року, майже через тридцять років після публікації «Вступу до принципів моралі й законодавства», Бентам почав висувати аргументи на користь представницької демократії, заснованої, як він сказав, на «справді загальному» виборчому праві. Він відкинув пряму демократію афінського взірця на тій підставі, що законотворчість вимагає спеціальних умінь, проте обстоював демократичну підзвітність (через загальні вибори) на підставі, – ми помічаємо перегук з Аристотелем, – що, хоча справді потрібний добрий швець, щоб пошити черевики, єдиний, хто може оцінити, чи не муляють вони, – індивід, що поситиме їх⁷. Ідея полягала в тому, що кожен виборець висловить свою засновану на досвіді думку, чи виграє він від дальшого перебування на посаді даного законодавця, і сума цих висловлених поглядів, зіптертих на егоїзм виборців, буде приблизним свідченням, чи справді дії цього законодавця сприятимуть сукупним інтересам загалу. Оскільки законодавець зацікавлений у тому, щоб лишитися на посаді, він матиме особистий стимул діяти так, щоб посприяти тим, хто має повираження вирішувати його майбутнє.

Це справді дуже приблизна теорія, й пов'язані з нею труднощі очевидні. Поперше, її ця теорія, як і згадані вище, постає перед проблемою, як її можна втілити в життя. Представницька демократія – не більшою мірою переконливий *deus ex machina*, ніж зичливий законодавець. Якщо люди – егоїсти, як можна сподіватися, що укладачі конституцій віддадуть перевагу певній системі представницької демократії? (Пригадаймо, що Бентам писав років за п'ятдесят до ухвалення у Британії другого закону про парламентську реформу). І якби завдяки щасливому випадкові якась представницька система таки справді утвердилась, як можна сподіватися, що люди підтримуватимуть її або робитимуть усе необхідне, щоб не дати занепасти її?⁸

Інші труднощі пов'язані з самим демократичним процесом. Якщо ухвалення рішень – егоїстичне й розраховане на вигоду, утилітаристський аргумент спирається на припущення, мовляв, кожен виборець – добрий оцінювач свого майбутнього егоїстичного інтересу. Але жодна теорія (зокрема й Бентамова) не проголошує, що люди справді розважливі. Їхні рішення з приводу заощаджень відображують цю ситуацію, тож можна собі уявити, що й виборчі рішення теж будуть викривлені в бік надмірного споживання⁹. Крім того, результат виборів може тільки дуже приблизно відповідати певній суспільно корисній

⁶ Див. обговорення цього питання у вид.: *Lieberman D. Historiographical Review: From Bentham to Benthamism // The Historical Journal. – 1985. – №28. – С. 199–217.*

⁷ Цю аналогію можна знайти в Бентамовому рукописі в збірці Університетського коледжу в Лондоні: моє джерело – чудове обговорення у вид.: *Harrison R. Bentham. – London, 1983. – С. 209.* Пор.: *Aristotle. The Politics / Trans. T. A. Sinclair. – Harmondsworth, 1962. – Кн. 3. – Розд. 11: «Є завдання, щодо яких той, хто справді виконує їх, не є ні найкращим, ні єдиним суддею ... гість за столом, а не куховар має говорити про якість обіду» (с. 125).*

⁸ Див. обговорення у вид.: *Harrison R. Op. cit. – С. 215–223.*

⁹ Обговорення сучасного стану питання див. у вид.: *Brittain S. The Economic Contradictions of Democracy // British Journal of Political Science. – 1975. – №5. – С. 48.*

функції. Голосування, напевне, не можна зробити таким, щоб воно відображувало інтенсивність задоволення чи невдоволення, яке передбачають індивіди у зв'язку з певним законом. Але ж інтенсивність задоволення – вирішальний вимір у Бентамових гедоністичних обрахунках¹⁰.

Та постають і значно більші труднощі. Як прогностична теорія Бентамів психологічний егоїзм майже безперечно хибний. Люди, байдуже, чи вони виборці чи політики, не ухвалюють рішень, спираючись лише на свій егоїзм. Інколи (а як на мене, часто) вони мотивовані своїми симпатіями до інших, своїм власним сприйняттям того, що посприяло б загальному добру, або прихильністю до якогось іншого морального ідеалу. Ці обставини начебто свідчать, що ситуація має поліпшуватись, бо вони ослаблюють відцентрову силу егоїзму в політиці, а насправді вони погіршують ситуацію для Бентамової теорії демократії. Поки кожен виборець вирішує на основі своїх інтересів, існує певний шанс, що рішення більшості могло б більш-менш відповідати сукупному щастю суспільства. Та якщо кожен з великої кількості людей голосує на основі своїх індивідуальних уявлень про те, чого вимагає сукупне щастя, тоді геть усе розпадається. Якщо хтось голосує так, а хтось голосує егоїстично, додавання масивів цих голосів буде чимсь на кшталт послання крейди і сиру. А якщо всі зрештою егоїзму, проголосують на основі своїх особистих уявлень про загальний добробут, у нас не буде ніякої загальної причини вважати, що рішення більшості взагалі сповіщає нас щось нове. Коли дивитися з утилітаристських позицій, додавання індивідуальних голосів має певний сенс, якщо голоси репрезентують індивідуальні вподобання. Але воно не має ніякого сенсу, якщо голоси репрезентують утилітаристські погляди.

III

Можливо, нам слід охарактеризувати певний ідеальний контраст між двома різними моделями демократії, або демократичного ухвалення рішень. Перша модель – Бентамова, яку я щойно описав і розкритикував. Важливі пункти, пов'язані з Бентамовою моделлю, полягають у тому, що голоси індивідів репрезентують індивідуальні задоволення, а підрахунок голосів більшості наближається до функції соціального добробуту, де індивідуальні задоволення управляють за незалежні змінні.

Цю модель я хочу протиставити тому, що я назву руссоїстською моделлю демократичного ухвалення рішень. Я маю на увазі, звичайно, обговорення «загальної волі» в книжках 2 і 4 твору «Про суспільну угоду»¹¹. Я хочу трохи спростити свій виклад, і таке спрощення напевне обурить дослідників права Руссо, але тут для нас важать аж ніяк не окремі моменти його доробку. З огляду на обстоюю я, важливою рисою концепції Руссо є не розмежування між демократичними законами і демократичним урядуванням, і не прихильність автора до прямої демократії, а не представницьких інституцій, а його погляд на те, що роблять громадяни, подаючи свої голоси в демократичній державі.

¹⁰ Класичне обговорення див. у вид. *Dahl R. A Preface to Democratic Theory* – Chicago, 1956 – С. 48.

¹¹ *Rousseau J.-J. The Social Contract / Trans. M. Cranston* – Harmondsworth, 1966.

«Коли народним зборам пропонується якийсь закон, то від них, власне кажучи, вимагають не затвердження чи відкидання, йдеться лише про перевірку того, чи відповідає він загальній волі, що є волею цих зборів. Віддаючи свій голос, кожен висловлює свою думку про цей закон, а з підрахунку голосів народжується декларація загальної волі. Отже, коли переважає думка, протилежна моїй власній, це доводить лише те, що я помилявся, і що речі, які здавалися мені виявленням загальної волі, не були ними»¹².

Знехтуймо на хвилину зроблене в останньому реченні припущення, що більшість повинна мати слухність. Тут важить ось яке міркування: якщо голосування руссоїстських громадян виражає їхню думку про те, чого вимагає загальна воля (що, як гадає Руссо, сприяє загальному добру всього суспільства), до цієї думки варто придивитись, щоб побачити, слухна вона чи хибна¹³. Якщо голос індивіда відрізняється від вердикту більшості, принаймні хтось із них помиляється. Натомість, коли дотримуватися Бентамової моделі, голос індивіда і вердикт більшості можуть відрізнитися, не суперечачи одне одному. Все це доводить, що індивід, про якого йдеться, не належить до «найбільшого числа» тих, чийм задоволенням сприятимуть.

Оце і є той контраст, на якому я хочу наголосити. Вважають, що Бентамів виборець виражає свої власні вподобання, його голос репрезентує можливе індивідуальне задоволення. Про виборця Руссо не кажуть, що він має висловлювати свої особисті вподобання, бо він радше утверджує свій особистий погляд на найкращий спосіб посприяти загальному добру. Бентамова політична система підсумовує голоси, так само як утилітаризм підсумовує задоволення, натомість політична система Руссо рахує голоси, щоб визначити, яка думка переважає. Отже, ми маємо розбіжність, на яку вказував Руссо, розрізняючи загальну волю і волю всіх: «[Загальна воля] керується тільки спільним інтересом, перша [воля всіх] – тільки інтересом приватним і є лише сумою партикулярних волевиявів»¹⁴.

Дальше питання пов'язане з тим, що саме, на думку Руссо, означає загальне добро, той властивий об'єкт, про який голосують індивіди. Чи припущено тут, що люди, намагаючись сформулювати загальну волю, мають дотримуватись утилітаристських міркувань, думати про найбільше щастя найбільшій кількості людей? А чи вони, як інколи припускає Руссо, начебто повинні звертати свою увагу на спільне добро, тобто на принципи і практики, що дають виграш усім? Уявлення про загальне добро, а отже, й про загальну волю, досить туманне, щоб відповідати як цим критеріям, так і багатьом іншим. Поки що я хочу лишити дане питання без відповіді¹⁵.

Було б хибно вдавати, ніби описані тут ідеальні типи ухвалення рішень можна знайти де-небудь у чистій формі. Проте вони репрезентують крайні точки спектру. З огляду на те, що за демократій суспільні рішення залежать від індивіду-

¹² Там само. – Кн. 4. – Розд. 2. – С. 153 [126].

¹³ Там само. – Кн. 2. – Розд. 3–4. – С. 72–76.

¹⁴ Там само. – Кн. 2. – Розд. 3. – С. 72 [35].

¹⁵ До цієї думки я знову повернувся в VII підрозділі даного розділу. Про відмінності між такими концепціями, як «загальне добро», «спільне добро», «суспільне добро», «суспільний інтерес» і «добро для всіх» див. вид: *Barry B. Political Argument*. – London, 1965. – Розд. 11–15. Також див.: *Rawls J. A Theory of Justice*. – Oxford, 1971. – С. 61 seq.

альних рішень, певна теорія демократії є бентамістською тією мірою, якою вважає, що індивідуальні рішення репрезентують особисті задоволення та інтереси, й руссоїстською тією мірою, якою вважатиме, що індивідуальні рішення репрезентують погляди на загальне добро.

Я вже досить далеко відступив від розгляду прав. Питання, з якого я почав, полягає в тому, чи уявлення про права як козири, що беруть гору над корисністю, є, зрештою, тим самим, що й уявлення про права як козири, що беруть гору над демократією. Моя відповідь ось яка: ці уявлення можна зблизити тільки тією мірою, якою демократичний процес ухвалення рішень вважають за бентамістський процес, і навіть тоді таке зближення пов'язане з труднощами. Якщо розуміти демократію по-бентамістському, тоді засновані на правах причини непокоїтись про певні утилітаристські виправдання можуть перейти в засновану на правах занепокоєність із приводу деяких демократичних результатів. Та якщо демократія більш руссоїстська за своїм характером, тоді уявлення про козири, що беруть гору над демократією, цілком відрізнятиметься від уявлення про козири, що беруть гору над корисністю, тож нам треба вдатися до досить складних пояснень відносин між ними.

IV

Тепер пора, як я вже зазначав, сказати трохи більше про цю індивідуальних прав. Передусім уявлення про права – це твердження про політичне виправдання, зокрема твердження, що існують межі того, що можна виправдовувати. В соціально-політичному житті індивіди і групи неминує страждатимуть від розчарувань, фрустрацій, втрат, невдач, поразок і навіть різноманітної шкоди. Ніхто не може мати все, чого йому хочеться. Права зумовлюють обмеження шкоди і втрат тим рівнем, коли з ними, як можна розважливо сподіватись, упо-рається кожен індивід або група; права визначають, що певні втрати і шкоди з жодних причин не слід накидати жодному індивідові чи групі. Є шкода і втрати, що їх не можна обмінювати на якусь більшу масу менш важливих міркувань, як чинять під час утилітаристських обрахунків. Отже, звідси досить виразно випливає, що права визначають обмеження цілей, яких ми можемо досягати, й засобів, до яких можна вдатись у політиці. Навіть тоді, більшого щастя або досягання якоїсь іншої шляхетної мети ми не повинні заподіювати зазначеної шкоди і втрат. Отже, завдання прав полягає у визначенні меж.

Поки що це тільки абстрактна концепція. Вона набуває змісту, коли нам сповіщають, які ті межі. І стає теорією, коли нам підкажуть, чому не треба заподіювати такої шкоди й втрат і чому причини, які ми можемо мати, щоб заподіювати їх, неадекватні. Сучасний аналіз прав зробив величезний стрибок уперед, коли усвідомив, що балачки про природні права або права людини – це не спосіб дати відповіді на запитання, а лише спосіб пообіцяти дати їх¹⁸. Як зазначив Річард Рорті, «сказати, що певні люди мають певні права, означає

¹⁸ Значна частина стимулів тут походить від бентамістової критики природних прав. Див. *Nonsense upon Stilts: Bentham, Burke and Marx on the Rights of Man* (Ed. J. Waldron) – London, 1987. – С. 36 seq.

просто сказати, що ми повинні виявляти до них певне ставлення. Це не означає назвати *причину* такого ставлення до них»¹⁷. Ці причини можуть спиратися на певні уявлення, чого слід вимагати як мінімум, щоб окремі індивіди мали бодай які-небудь перспективи процвітання й бодай який-небудь шанс жити гідним життям. Теорія прав визначає певні людські інтереси, – деякі пов'язані зі свободою, інші, можливо, з іншими аспектами добробуту, – й наголошує на моральній важливості тих інтересів, що мають гарантований рівень захисту й задоволення. Різні теорії чинитимуть це по-різному й визначатимуть різні (хоча здебільшого зі спільними елементами) низки інтересів як властивих об'єктів цієї конкретної занепокоєності.

Права – річ не проста. Ми звикли думати про них на основі відносно простих гасел: «Свобода слова!», «Свобода сумління!», «Належна правова процедура!», «Життя, свобода і власність!», «Ні жорстоким і вигадливим покаранням!» і т. ін. Але, як разюче ілюструє історія судових дискусій про ці питання, моральні принципи не можна інтерпретувати й застосовувати так легко, як припускають ці формули. Оскільки критерії людського процвітання й гідного життя складні та витончені, уявлення про те, що необхідне як мінімальна умова, має відображувати ту складність і витонченість. А найважливіше те, що люди, будучи навіть найзичливіші у світі, напевне, не зможуть дійти згоди, намагаючись виробити це уявлення. Не слід плутати ентузіазм, що існує з приводу певних гасел (скажімо, поправок до конституції США 1787 року) з будь-яким глибоким консенсусом про те, які права ми маємо і що вони справді означають. Уживання простих фраз і добре відомих формул, мабуть, неминуче в політиці, присвяченій правам людини, але саме в глибокій занепокоєності та в аргументах, які підтримують ті формули, ми і знайдемо сутність тієї або тієї конкретної теорії. Та сутність може виявитися суперечлива, навіть якщо гасла – ні. Очевидна річ, більш-менш загальне визнання гасла про права людини як того, що слід обстоювати, нічого або майже нічого не сповіщає нам про глибину чи подробиці політичного або морального консенсусу¹⁸.

Розглядаючи завдання, пов'язані з формулюванням теорії прав, та застосування тієї теорії в реальному світі, уявлення, мовляв, якое право відображує міцний і безперечний консенсус, видається сміховинним. У теорії прав слід пояснювати моральне значення певного інтересу, і тому треба звернутися до відносин між цим поясненням та іншими спрямованими на виправдання теоріями, які можна протиставити йому. Цілком може існувати моральний конфлікт між правами та іншими міркуваннями або між самими правами. Люди, звичайно, можуть не доходити згоди в цих питаннях, не відмовляючись від ідеї прав, і, звичайно, не відкочуючись до зосередженості на егоїзмі. Можна відчути спокусу трактувати разючу й пібито нерозв'язну незгоду з приводу прав просто як замаскований конфлікт інтересів. Але складність питання дає нам добре обґрунтовані підстави опиратися цій спокусі.

¹⁷ Rorty R. *Solidarity or Objectivity*. – У кн.: *Post-Analytic Philosophy* / Eds. J. Rajchman, Cornel West. – New York, 1985. – С. 14.

¹⁸ Про твердження, мовляв, визнання цього гасла репрезентує консенсус із приводу певної концепції й дуже мало сповіщає нам про якое докладне уявлення про конкретні права, див. у вид.: Dworkin R. *Taking Rights Seriously*. – С. 134–136.

Передусім я прагну наголосити: витонченість, складність, труднощі й суперечливість моральних аргументів аж ніяк не означають, що ці аргументи не можуть стосуватися прав. Хоча розмови про права звичайно протиставляють іншим стилям моральних міркувань, скажімо, якимсь компромісним обрахункам, до яких удаються конвенціоналісти, їм однаково притаманна особлива складність, а водночас і власна суперечливість. Ми не можемо обминути цих труднощів у жодній теорії виправдання: політичне життя, коли придивитись до тих моральних вимог, які воно породжує, є безладним.

Та складність і суперечливість сприяють формуванню поважних питань про те, що ми повинні робити у сфері політики, коли оборонці прав не доходять згоди. Поки права – лише аспект дискусій про виправдання, складність та суперечливість існуватимуть і далі. Дехто скаже, мовляв, певна суспільна практика чи постанова порушує права, натомість інші скажуть, що не порушує, і сторони висуватимуть аргументи «за» і «проти» в часописах і аудиторіях, в газетах і на партійних зборах, з'ясовуючи, чого вимагає повага до прав. Справжня проблема постає тоді, коли нам доводиться ухвалювати певне суспільне рішення, пов'язане з правами. Адже тоді нам треба запитати: чи й це рішення має ухвалювати більшість, як і решту суспільно важливих рішень? Чи й слід ухвалювати, скориставшись якимсь іншим принципом політичної легітимності?

V

Вище я казав, що політичні теоретики думають про права не просто як про аспект теорії політичного виправдання, а як про елемент теорії легітимного ухвалення рішень. Певні рішення, стверджують вони, не слід ухвалювати на мажоритарній основі: адже є речі, що їх не повинна робити більшість.

Інколи ці погляди на легітимність безпосередньо випливають із теорії виправдання. Скажімо, такі мислителі, як Медісон, Токвіль і Джон Стюарт Мілль, стверджують: якщо деспота чи еліти вважають за тирана, вони будуть тиранічні й тоді, коли їх здійснюють в ім'я більшості. «Повноваження чиновників усе, в якому я маю відмовити комусь зі своєї рівні, я ніколи не надам і будь-якій кількості людей, що рівня мені»¹⁹. Деякі дії такі хибні, що навіть принцип урядування більшості не може виправдати їх.

Проте інколи концепція легітимності має більш процедурний характер і заснована на зосередженості на самому процесі ухвалення рішень. Наприклад, Джон Гарт Ілі стверджує, що права можна найкраще зрозуміти як обмеження, які мають підтримувати, посилювати й полегшувати процеси представницької демократії²⁰. Між цими полюсами сутності й процедури міститься низка ідей про те, що потрібне для збереження приязності всіх суспільних груп, які слід запропонувати гарантії, щоб запобігти їхньому відокремленню чи бунту.²¹

¹⁹ *Tocqueville A. Democracy in America* – New York, 1835–1840 – Ч. I – Part. 15. Також див.: *Hamilton A., Madison J., Jay J. The Federalist Papers* – New York, 1961 – №10 – С. 77 seq.; *Mill J. S. On Liberty* – Indianapolis, 1955 – Part. 1 – С. 8 seq.

²⁰ *Ely J. H. Democracy and Distrust: A Theory of Judicial Review* – Cambridge, Mass., 1980.

²¹ Див., напр.: *Dahl R. Procedural Democracy* – У кн.: *Philosophy, Politics and Society* 5th ser. / Eds. P. Laslett, J. Fishkin – Oxford, 1979 – С. 97–113.

Хоч яким може бути обґрунтування прав у теорії політичної легітимності, постає наступне запитання: як реально можна запобігти рішенням, що їх забороняють права? Якщо ми вважаємо, що аж ніяк не можна виправдати стан, коли індивідам заподіюють ту або ту шкоду чи втрати, або якщо вважаємо, що слід запобігти тим шкодам і втратам, щоб захистити чистоту демократичного процесу або зберегти прихильність усіх секторів суспільства, як можна домогтися такого результату? Сказати, мовляв, права визначають межі політичної легітимності – це поки що тільки балачки. Як можна ті балачки перетворити в потрібні політичні результати?

У США цілком природно одразу думати про інституціоналізацію прав як правових обмежень процесу ухвалення політичних постанов. Американський Білль про права принципово наголошує, що певні закони не слід ухвалювати, а певні дії уряду не слід терпіти. А суди взяли на себе обов'язок заявляти, коли саме відбулося порушення тих принципів, і проголошувати нечистим кожен закон чи урядову дію, що суперечать їм. Ці постулати нині вважають за авторитетні і в політичній системі, і в країні взагалі. Зіперті на права обмеження демократичного процесу ухвалення рішень нині утвердились як реальна політична практика.

Але, мабуть, набагато важче добачити, що така форма інституціоналізації – не єдиний і аж ніяк не неминучий результат суперечок про легітимність. Ми схильні думати, що ті, хто висловлює занепокоєність небезпеками тиранії більшості або загрозою правам індивідів чи меншин, *повинні* запропонувати щось на кшталт білля про права, що його судді запровадять у життя як інституційний припис. Така тенденція цілком зрозуміла, коли зважити на двозначність слова «права», яке інколи вживають для характеристики моральних аргументів, а інколи для опису системи позитивного права. Але цей захід аж ніяк не є необхідним. Адже можна обстоювати інші інституційні розв'язки, ніж білль про права: скажімо, Медісон віддавав перевагу стримуванням і противагам, а також поділові гілок влади, а не біллеві про права в якій завгодно формі²².

Отже, розгляньмо й неінституційні альтернативи. Джон Стюарт Мілль заявляв про свою прихильність до принципу свободи індивіда, яка, за його словами, «повинна абсолютно керувати способами застосування до індивіда примусу та контролю з боку суспільства», й висловив страх перед «дедалі більшою схильністю надміру поширювати владу суспільства над індивідом – як силою громадської думки, так і силою законодавства»²³. Проте ліки, які запропонував Мілль, полягали не в запровадженні інституційних стримувань і противаг або втіленні його принципу шкоди в якомусь біллі про права. Мета Мілля на той час полягала в тому, щоб переконати загальну важливість поваги до свободи індивіда:

«Схильність людства, чи то володарів, чи то наших співгромадян, накидати іншим свої думки та вподобання як правила поведінки так завзято підтримує деякі з найкращих і деякі з найгірших почуттів, притаманних людській природі. що її навряд чи коли-небудь вдасться приборкати, хіба що недостатністю влади.

²² Див.: *The Federalist Papers*. – №47. – С. 300 seq.

²³ *Mill J. S. Op. cit.* – Розд. 1. – С. 13, 18.

та оскільки влада не зменшується, а зростає, то, якщо цьому згуг не можна протиставити несхитний бар'єр моральних переконань, за нинішньої ситуації у світі слід сподіватися, що ми побачимо, як ця схильність посилюється»²⁴.

Міллів аналіз головної загрози індивідові десь такий самий

«Поєднання всіх цих причин становить таку велику масу впливів, верою яких індивідові, що не легко добачити, як він може обстоювати свої позиви. Він обстоюватиме їх із дедалі більшими труднощами, якщо розум та освічена частина загалу не зрозуміє його вартості, не пересвідчиться, що в даному питанні мають відбутися зміни, навіть якщо й не на краще, навіть якщо, як може й видаватися, деякі зміни будуть на гірше»²⁵.

Мілль, напевне, тиранія громадської думки турбувала не менше, ніж ухвалення рішень більшістю голосів, а коли йдеться про ту тиранію, певний вплив можуть мати тільки моральні обмеження. Але Мілль, здається, віддав, і як на мене, цілком слушно, що певна зміна громадської думки необхідна і для захисту інтересів індивіда від юридичних і політичних нападів. Поки задля захисту ідеї прав індивіда не спорудять «міцного бар'єру моральних переконань, поки освічена частина загалу не добачить їхньої вартості», свобода індивіда, а разом із нею й соціальний прогрес будуть зметені юридичним і соціальним зломом масового суспільства.

VI

Мабуть той консенсус, що його намагався створити або охарактеризувати Мілль, потрібний у будь-якому разі, навіть якщо інституційні обмеження – головна лінія оборони. Тут постає те саме міркування, про яке ми вже згадували вище, говорячи про Бентамову теорію демократії. Інституційні обмеження й Білль про права не з'являються магічно з повітря, бо мають бути політично узгоджені та запроваджені, як і всяка інша юридична чи політична угода. Тільки-но вони будуть запроваджені, їх слід визнавати, поважати і зміцнювати, бо інакше вони перетворяться в те, що Медісон називав «просто ризиками та папієрними», які, як свідчить конституційний досвід більшості режимів у світі, нітрохи не захищають від тиранії і гноблення²⁶.

Спокусливо сказати, що інституційні обмеження прав і конституційні статті взагалі повинні мати одностайну підтримку, бо ж їхня функція зростає і покладається в тому, щоб визначити умови, за яких потім відбуватиметься боротьба за запровадження більшістю. Суто теоретично такий стан видається привабливим. Конституційну структуру можна репрезентувати як умови суспільного договору, заснованого на згоді всіх, а потім – у межах цієї структури й відповідно до цих умов – подальші політичні суперечки можна буде розв'язувати і доводити до процедур (як-от принципу більшої), що прийняті для кожного²⁷.

²⁴ Там само. – Розд. 1. – С. 18 (курсив мій. – Дж. В.)

²⁵ Там само. – Розд. 3. – С. 90 (курсив мій. – Дж. В.)

²⁶ The Federalist Papers – №48 – С. 313

²⁷ Про сучасний договірний аргумент такого типу див. у вид. *Robert J. O'Connell* – С. 221–234

Ми знаємо, що на практиці неможливо забезпечити одностайну згоду в усьому, і, звісно, аж ніяк не з приводу такого суперечливого питання, як права індивідів. Навіть якщо так, білль про права повинен, щоб його можна було інституціоналізувати й підтримувати, спиратися на певний консенсус, принаймні на неглибокому рівні. І він, безперечно, потребуватиме широкої, прямої чи опосередкованої, громадської підтримки, щоб його можна було запровадити й він протримався довше, ніж один або два президентські терміни. Цю вимогу відображено в суворому підході до поправок до конституції. Тільки-но ми пересвідчимося, що рішення запровадити обмеження прав і саме є політичним рішенням, ми побачимо й можливість, а то й необхідність для більшості, принаймні в деяких випадках, добровільно обмежувати свою колективну владу.

Звідси випливає, що як аргумент на користь білля про права не можна використати будь-яку теорію, згідно з якою більшість завжди надуживатиме свою владу. Адже така теорія була б надто песимістична, бо ж відкидає можливість, що більшість коли-небудь накладе на себе інституційні обмеження та дотримуватиметься їх, – хіба що випадково. Теоретик, що сповнений оптимізму з приводу можливості захисту прав за демократичної системи, повинен, зрештою, покладати свої сподівання на спроможність переконати достатню кількість своїх співгромадян, – принаймні інколи, а можливо, й назавжди, – що повага до прав має важливе значення.

VII

Трохи вище я розрізняв бентаміську та руссоїстську концепції демократичного ухвалення рішень: виборець-бентаміст голосує відповідно до своїх інтересів, а руссоїст – за те, чого, на його думку, вимагає загальне добро. В підрозділі III питання, що означає вислів «загальне добро» в руссоїстській моделі, лишилося без відповіді.

Хоч би що мали означати слова «загальне добро» для Руссо чи когось іншого, привабленого цією моделлю демократії, вони безперечно мають становити якусь адекватну основу для виправдання. Коли виборці звертають свої думки до загального добра, коли вони своїми голосами намагаються висловити загальну волю, вони повинні сподіватися ухвалювати справедливі політичні рішення. Це означає, серед іншого, що вони сподіваються ухвалювати політичні рішення, які визначають належну рівновагу між інтересами різних членів суспільства. Якщо даде питання зачіпає інтереси, які можна по-справжньому утвердити колективно, вони шукатимуть якогось утилітаристського розв'язку. А якщо пов'язане з інтересами, що набувають особливої ваги у зв'язку з правами, тоді вони прагнутимуть ухвалити рішення, яка зважає на цю особливу вагу.

Іншими словами, якщо філософ-теоретик прав має слухність на рівні виправдання політики, тоді суспільна корисність не завжди може бути доречним об'єктом загальної волі. Деякі речі не слід робити, навіть в ім'я суспільної корисності, тож є сподівання, що кожен індивід, який переймається загальним добром, кожен індивід, який дотримується руссоїстського ухвалення рішень, зважатиме на це міркування.

Саме в цьому й полягає важлива відмінність між концепціями демократії, належними Бентамові й Руссо. За Бентамовою демократією голоси індивідів репрезентують не що більше, як індивідуальні задоволення; вони взагалі нічого не сповіщають про належну рівновагу, яку треба визначити між індивідом і суспільством. Усяка занепокоєність із приводу того, якою має бути та рівновага, є, так би мовити, зовнішньою щодо процесу голосування. А згідно з моделлю Руссо, подані голоси вже виражають думку з приводу належної рівноваги між ними. Зважування внутрішньо притаманше процесові вирішування, який здійснює окремий виборець. Отже, за демократією Руссо можуть існувати більш труднощі виправдання зовнішніх інституційних обмежень прав, бо громадяни, міркуючи та визначаючись, уже й так повинні брати до уваги права.

Мабуть, не варто й говорити, що з погляду практики модель Руссо надто ідеалістична і що, коли дотримуватися прагматичних позицій, буде набагато розумніше припускати, що у сфері політики люди голосуватимуть і поводитимуться так, як прогнозував Бентам. Як я зазначив у VI розділі, таке твердження не може мати абсолютної слушності, бо шакше не було б на ні, що колись справді вдасться інституціоналізувати обмеження прав — обмеження, що їх так потребує саме ця модель. Хай там як, із власного політичного досвіду ми знаємо, що це твердження *не* завжди має слушність. Люди часто голосують на основі того, що, на їхню думку, становить загальне добро суспільства. Іх непокоїть дефіцит, або питання абортів, або Судна Європа, і в цих випадках користі анітрохи не виявляються їхні приватні інтереси, просто вони активно переймаються тими питаннями²⁸. Так само й характер їхнього голосування часто відображає їхні уявлення про особливе значення певних інтересів і свобод. Принаймні почасти люди голосують, зважаючи на своє розуміння прав, а не просто на основі того, що вони вважають за свій власний егоїстичний інтерес. Якщо хтось хоче бути практичним «реалістом» у політиці, слід зважати на характер важливих свідчень, а не просто припускати егоїстичні мотиви, коли доказів немає, що вони чинні не завжди.

Зокрема, — хоча, безперечно, правда, що виборці ніколи поводитимуться відповідно до моделі Бентама, а ніколи — до моделі Руссо, — ми не маємо ніяких свідчень на користь кореляції цих моделей із відмінністю між ними сферами, де ми маємо інституційні обмеження прав, і тими, де не маємо. Немає свідчень, які б давали підстави припускати, що, скажімо, питання, про які йдеться в Біді про права, — це питання, з приводу яких люди за інших обставин голосували б, найімовірніше, по-бентамівському. Натомість я дозримувку проти такої думки. Коли люди матимуть шанс, то це питання, з приводу яких вони з'якнайменшою ймовірністю будуть бентамівцями, і то саме тому, що це сфера, де ми як суспільство мали певний успіх у «спорудженні» міцних бар'єрів моральних пере-

²⁸ Звичайно, думки людей про те, що становить загальне добро, будуть сформовані під впливом їхнього досвіду та зашкварень. Але дивлячись із погляду дитини, як часто вияв навіть конкретних зашкварень відокремлює батька, або як члени трудового колективу, або як фермерів має кваліфікувати як такий, що бере до уваги те, що вважають за його належні зв'язки з іншими інтересами суспільства та загальним добром.

конань», про які говорив Мілль. Виборці та їхні представники глибоко усвідомлюють, що йдеться про такі речі, коли вони не повинні вирішувати, просто спираючись на свої інтереси²⁹.

VIII

Адже виборці, які, наслідуючи Руссо, запитують себе, чого вимагає загальне добро суспільства, – це одне, а їхня згода з приводу цього пункту – річ зовсім інша. Навіть якщо інтерпретувати «загальне добро» по-утилітаристському, слід сподіватися незгоди, бо люди мають різні погляди, різну інформацію та різну спроможність удаватися до складних консеквенціальних розрахунків. І справді, одне зі сподівань, пов'язаних із Бентамовою моделлю демократії, полягає в тому, що результати голосування забезпечують інформацію про сукупний добробут, яка за інших обставин була б недоступна для дослідників суспільної корисності.

Я сподіваюся, що аргумент, викладений у IV підрозділі, утверджує й те, що виборці, напевне, не дійдуть згоди з приводу прав індивіда, навіть якщо всі вони поважно ставляться до них, навіть якщо всі вони сумлінно зосередять свої думки на цьому питанні. Зміст конкретних прав, відносини між правами та іншими моральними міркуваннями, а також відносини між самими правами породжують питання, які треба розв'язувати з допомогою моральних аргументів, – питання, з приводу яких навряд чи пощастить дійти легкого консенсусу в процесі політичних розважань. Із приводу будь-якого питання, пов'язаного з конкретним правом, неодмінно постане кілька конкурентних концепцій, і кожна матиме послідовників, які в процесі дискусій намагатимуться переконати інших.

Цілком можливо, що причиною такої незгоди буде конфлікт інтересів, хоч у будь-якому прямому розумінні навряд чи йтиметься саме про нього. Люди не доходять згоди про належний обсяг свободи слова в сучасному суспільстві навіть тоді, коли не йдеться про їхні інтереси. Або, якщо йдеться про їхні інтереси, ці інтереси не можна зрозуміти на основі поглядів Бентама, бо їх живить усвідомлення важливості – на соціально-політичному рівні – певних цінностей і принципів, що визначають їхню соціальну роль. Подумайте, наприклад, про журналіста, що захищає свої джерела інформації або обстоює якусь конкретну концепцію свобод, визначених першою поправкою до конституції США.

Суперечки з приводу абортів становлять разючий приклад. Моральні питання, пов'язані з тим, чи слід дозволяти аборти та полегшувати здійснення їх, майже безнадійно суперечливі, бо пов'язані з глибокими і складними питаннями про те, як ми цінуємо життя, і з тим, як ми цінуємо незалежність та індивіду-

²⁹ Цікаво зазначити, що аргумент Дворкіна, мовляв, сфери, що їх охоплюють права, – це сфери, де голосування індивіда найімовірніше визначатимуть радше зовнішні, ніж особисті вподобання, тобто сфери, де голосування з якнайменшою ймовірністю відповідатиме чистій Бентамовій моделі. (Дворкін не подає ніяких доказів на користь цього твердження, тож неясно, чи це емпіричне твердження або нормативне твердження про властиву функцію прав). Проте теорія Дворкіна відрізняється від моєї, бо він наполягає, що перевага зовнішніх уподобань у процесі ухвалення рішень – це аргумент на користь утвердження інституційних обмежень прав. Див.: *Dworkin R. Taking Rights Seriously*. – С. 231–238, 275–276, 357–359. Також див. вид.: *Dworkin R. Rights as Trumps*. – С. 153.

альний контроль. Ніхто, крім недоумка, не вважає, що питання про аборти легко розв'язати, тож нам не треба покликатися ні на який конфлікт інтересів, що лежить в основі, щоб пояснити глибину та інтенсивність цієї конкретної незгоди з приводу прав. І справді, дехто намагався сформулювати це питання як конфлікт інтересів між різними статями. Але такий погляд надто спрощений. Коли вдається до витонченіших міркувань про мотиви опонентів, то інтереси, про які йдеться для них, виявляються глибокими й суперечливими поглядами на світ, на ідеальні форми індивідуальності, на розмноження, сексуальність, стиль життя і соціальну структуру. Хоч активістів, які виступають і «за вибір», і «за життя», можна дуже легко охарактеризувати як «зацікавлені групи», цілком зрозуміло, що питання, які вони вирішують, – це радше руссоїстська незгода з приводу основних принципів суспільного життя, ніж Бентамове зіткнення різних і несумісних претензій на задоволення³⁰.

IX

Що слід робити, коли, як звичайно трапляється завжди, суспільство не доходить згоди з приводу існування, значення або меж якогось окремого права? Що станеться в тій або тій демократії, коли виборці, поставивши собі руссоїстські запитання й сумлінно розглядаючи їх, дійдуть різних висновків? Навпевне, різні відповіді матимуть різний ступінь народної підтримки, й може бути якийсь один погляд, що матиме більшу підтримку, ніж будь-який інший. Чи саме цей погляд повинен здобути перевагу?

На це питання важко відповісти. Коли дотримуватися моделі Руссо, принаймні один з традиційних аргументів на користь принципу більшості не спрацює. Але важливо додати, що й традиційне заперечення принципу більшості – стривоженість із приводу тиранії більшості – тут теж годі застосувати.

Традиційним аргументом на користь принципу більшості, що не спрацює в руссоїстському контексті, є, звичайно, Бентамів аргумент. Поки голоси репрезентують індивідуальні задоволення, грубо утилітаристський аргумент сприяє намаганням задовольнити якомога більшу кількість таких задовольнень. Оскільки кожен голос репрезентує можливе задоволення і оскільки мета полягає в максимізації задоволення, кожен голос сам по собі становить незалежну причину для дій. Та якщо голоси є висловом судження про загальне добро, зокрема думки, як слід задовольняти задоволення та розподіляти їх у суспільстві, тоді не існує такої спрямованої на максимізацію причини діяти відповідно до думки, яка має найбільше прихильників. Думка, мовляв, треба діяти, сама по собі ще не становить причини виконувати заплановані дії. Можна було б припустити, що дії відповідно до думки, яка має найбільше прихильників, – це принаймні спосіб максимізації кількості задоволення, яке дістають люди, діючи у згоді зі своєю думкою. Але люди, про яких йдеться, цілком можуть вважати ці задоволення за досить тривіальні в порівнянні з питаннями, зокрема питаннями задоволення, які становлять предмет їхніх суджень.

³⁰ Див.: *Luker K. Abortion and the Politics of Motherhood.* – Berkeley, 1984 (надто Розд. 7–8).

Сам Руссо пояснює цей пункт украй стисло й незадовільно. В одному уступі він стверджує, що однастайність – прикмета загальної волі й що «більшою мірою... громадська думка наближається до однастайності, то більшою мірою переважає загальна воля, натомість тривалі обговорення, суперечки й неспокій свідчать про перевагу приватних інтересів»³¹. Але, як ми щойно бачили, це твердження хибне, якщо зважити на труднощі, пов'язані з найважливішими питаннями, про які має висловити своє судження громадська думка. Руссо, щоправда, визнавав, що однастайність – аж ніяк не гарантія, що громадяни справді зосередяться на питаннях загального добра. «Страх і лестоші, казав він, – можуть перетворити голосування на схвалення; люди вже не міркують, а схилиються чи проклинають»³². «Воля всіх» теж може бути однастайною.

Позиція, на якій зрештою зупинився Руссо, здається, така: *якщо* існує незгода і *якщо*, незважаючи на цю незгоду, можна бути впевненим, що громадяни все-таки переймаються питаннями загального добра, тоді «голоси найбільшої кількості людей завжди зобов'язують решту». Далі він негайно почав говорити, що «це наслідок самого [первісного суспільного] договору»³³. Але це пояснення незрозуміле. В його попередньому аналізі суспільного договору я не бачу нічого, на що могли б покликатися ці слова.

Єдиний переконливий аргумент (що не суперечить мисленню Руссо) на користь принципу більшості – це аргумент Кондорсе: якщо виборці незалежно звертаються до питання, на яке можна дати і правильну, й хибну відповідь, і якщо пересічна ймовірність, що кожен виборець дасть правильну відповідь, більша за 0,5, тоді ймовірність, що відповідь, визначена групою на основі принципу більшості, буде правильна, наближається зі зростанням численності групи до впевненості³⁴. Нещодавно теорему Кондорсе подавали як пояснення переконаності Руссо, що загальна воля, звичайно постає на основі голосування більшістю³⁵. Проте застосування цієї теореми слід обмежити заувагою самого Кондорсе, мовляв, незалежно від зростання численності групи пересічна індивідуальна компетентність напевне зменшуватиметься і стане набагато меншою за 0,5 навіть ще до того, як група досягне розміру народних зборів у невеличкому руссоїстському полісі³⁶. І, звичайно, ця теорема зумовлює, що, коли середня компетентність менша за 0,5, тоді шанси, що більшість матиме слушність, зі зростанням численності групи падають до нуля.

Можливо, щось у самій динаміці аргументації може підтримувати середню компетентність на рівні, де теорема Кондорсе дає сприятливі результати. Коли

³¹ *Rousseau J.-J.*. Op. cit. – Кн. 4. – Розд. 2. – С. 151.

³² Там само. – Кн. 4. – Розд. 2. – С. 152.

³³ Там само. – Кн. 4. – Розд. 2. – С. 153.

³⁴ *Marquis de Condorcet*. Essay on the Application of Mathematics to the Theory of Decision-Making. – У кн.: *Condorcet: Selected Writings* / Ed. K. M. Baker. – Indianapolis, 1976. – С. 33–70.

³⁵ *Grofman B., Feld S.* Rousseau's General Will: A Condorcetian Perspective // *American Political Science Review*. – 1988. – Т. 82. – С. 567–576. Відповідь див. у вид.: *Estlund D., Waldron J.* Democratic Theory and the Public Interest: Condorcet and Rousseau Revisited // *American Political Science Review*. – 1989. – Т. 83. – С. 1309.

³⁶ *Condorcet*. Op. cit. – С. 49.

якусь пропозицію поставлять на обговорення, дехто буде за неї, а решта проти неї. На цьому етапі розподіл голосів випадковий, немає підстав гадати, ніби сторона, якій трапиться бути в більшості, матиме слушність. Але припустімо, що далі відбуваються дискусії й люди з обох сторін намагаються різними аргументами переконати своїх опонентів. Якщо це питання дає змогу вдаватися до раціональної аргументації і якщо люди, що беруть участь у дискусіях, схильні до раціональної аргументації, опираються простій риториці («страхові й лестощам», за словами Руссо), й не мотивовані приватними інтересами, можна сподіватися, що наприкінці дискусій шанси того або того індивіда дійти до правильної відповіді значно зростуть. Не слід думати, що така ситуація порушує наявну в теоремі Кондорсе умову про незалежність. За умови, що наприкінці процесу обговорень і перед подачею голосів можна буде незалежно визначити ймовірність, що кожен окремий виборець дійде до правильної постанови, те, результатом чого є ця ймовірність, анітрохи не має значення³⁷.

Хоча не існує безперечних аргументів на користь принципу більшості в державі Руссо, важливо бачити, що традиційні заперечення, спрямовані проти врядування більшості, й недовіра до нього в даному контексті майже цілком недоречні. Отже, саме цією мірою тягар виправдання зменшився.

Найповажніші причини недовіри пов'язані з тим, що за демократичного ухвалення постанов меншини та індивіди можуть страждати від утисків з боку більшості. Це велика небезпека, якщо голоси тих, хто належить до різних фракцій, репрезентують конкретні інтереси або задоволення виборців. У такому випадку перевага більшості означає лише те, що інтереси меншості віддано в жертву інтересам численнішої групи. Але такого аж ніяк не повинно ставатися між більшостями та меншостями за ситуації, яку зображує Руссо. Тут кожен голос репрезентує індивідуальну думку про певне питання, яке становить загальний інтерес, зокрема, там, де доречно, й думку, яку рівновагу треба підтримувати між різними інтересами меншини та індивідів. Наді мною не чинитимуть ніякої тиранії внаслідок просто того, що не діють відповідно до моєї думки. За умови, що думка, відповідно до якої діють, належним чином урахує мої інтереси, а водночас інтереси й інших людей, факт, що ця думка не моя, сам по собі не становить загрози моїй свободі й моему добробуту.

Звичайно, якщо я не згоден із більшістю, я не думаю, що всі інтереси будуть належно взяті до уваги або що загальну волю правильно визначать. Отже, я можу думати, що над моїми інтересами нависає серйозна загроза. Але така ситуація не повинна призводити до незгоди. Якщо всі сторони наближаються до постанови в дусі Руссо, питання, з приводу яких вони не доходять згоди, не конче відображують різні рівні турботи про свої власні приватні інтереси. Цілком може бути, що *A* має інші погляди, ніж *B* і *C*, на те, що становить належну турботу про інтереси *A*, але й *A* може мати іншу думку, ніж *B* і *C*, про те, що становить належну увагу до інтересів *B*. Він може думати, що *B* і *C*, тобто більшість, недооцінюють важливості деяких інтересів, що їх вони мають, а він – ні.

Тут може допомогти один приклад. Чимало жінок не згодні з думкою феміністок про гендерну рівність і незалежність, а деякі чоловіки погоджуються з

³⁷ Див. також обговорення «мудрості юрби» у вид.: *Aristotle. Op. cit.* - Кн. 3. - Розд. 11.

ними. Припустімо, що належні до обох статей індивіди, прихильні до позиції феміністок, опинилися в меншості. Тоді деякі представники меншості, «феміністичні» чоловіки, можуть охарактеризувати незгоду, сказавши, що деякі люди, належні до більшості, – не надають достатньої уваги власним інтересам у сфері свободи й добробуту.

Але ось ще одне, важливіше міркування. Навіть якщо питання, в якому *A*, меншість, відрізняється від *B* і *C*, – це належний рівень поваги до інтересів *A*, немає ніяких підстав ставитися до погляду *A* на це питання з більшою повагою або думати, що він із більшою ймовірністю має слушність, ніж погляд, що його поділяють *B* і *C*. І це знову-таки за умови, що всі розглядають дане питання, дотримуючись духу Руссо. Більшість не конче має слушність, але в питаннях, пов'язаних із правами меншин, вона не конче й помилятиметься. І справді, як я зазначив у VI підрозділі, більшість не може завжди або здебільшого помилятися у таких питаннях, бо інакше ми б не мали жодної надії виявити коли-небудь політичну повагу до прав меншин.

Отож яку повагу слід виявляти до думки меншини в державі Руссо? Провокативна відповідь полягає в тому, щоб не виявляти ніякої, поки йдеться про політичні дії. Якщо існує певний аргумент на користь легітимності мажоритарності і якщо голоси справді репрезентують думки про належну рівновагу інтересів у суспільстві, а не самі інтереси, тоді погляд більшості повинен просто переважати, а меншість вважає свій погляд за переможений. Оскільки він переможений у дискусії про питання, що становить загальний інтерес, а не в боротьбі інтересів, їх можна буде примирити між собою без великих труднощів.

Але така відповідь надто покvapлива. Погляди меншості треба поважати як окремі погляди. Їх треба згадувати в дискусіях і слід давати їм реальну можливість здобути прихильників. Та й після дискусій не слід придушувати їх, бо громадяни коли-небудь можуть знову розглянути питання; крім того, слід виявляти ліберальну повагу до людей як до прихильників тієї або тієї думки. І з погляду загального добра, і з позицій поваги до індивідів слід толерантно ставитися до думок, які відрізняються від думки загалу. Але толерантність – не те саме, що й дозвіл тій або тій думці якоюсь мірою взяти перевагу. Одна річ – дозволити думці існувати і впливати на аргументи сторін, і зовсім інша – дозволити їй бути вирішальною чи навіть просто виконувати роль певного чинника в політичній діяльності.

Тут знову-таки з разючою силою проступає відмінність значення між думкою меншості, як її розуміє Руссо, та інтересами меншості за Бентамовою демократією. У Бентамовому світі прихильники прав прагнуть, щоб інтереси меншості переважали й були вирішальними набагато більшою мірою, ніж дозволили б утилітаристські обрахунки. Якщо я маю право емігрувати, тоді мій інтерес у виборі емігрувати чи ні має переважати, навіть якщо, заперечивши можливість вибору, можна посприяти соціальній користі. В цьому аспекті права нагадують різні вето, або, коли сказати по-іншому, перетворюють індивідів на диктаторів у питаннях, на які поширюються ті права. За демократії Руссо права можуть існувати й далі, та оскільки вони становлять предмет індивідуальних поглядів, їх ніколи не слід ототожнювати з індивідуальними поглядами. Тут немає аргументів про те, щоб дозволити переважити *поглядам* меншості, хоч

індивідуальні погляди можуть становити й, напевне, становитимуть аргумент – моральний аргумент – про те, що деяким *інтересам* меншин слід дозволити взяти перевагу. Звичайно, за обох типів демократії слід захищати індивідуальне голосування; згідно з Бентамовою моделлю, індивідам слід дозволити утверджувати свої інтереси, а згідно з демократією Руссо, індивідам слід дозволити висловлювати свою думку. Але, крім того, коли дотримуватися Бентамової моделі, певним індивідуальним голосам слід дозволити взяти гору, незважаючи на те, що вони в меншості; згідно з моделлю Руссо, в такій вимозі немає потреби.

X

Я почав міркувати над цими проблемами, замислившись над питанням, що його рано чи пізно ставить майже кожен, хто переймається конституційним правом. Коли населення держави, кілька мільйонів чоловік, зосереджується на певному питанні – прямо чи через своїх представників, – і ухвалює закон з приводу того, що, на їхню думку, становить питання громадської ваги, то як можна виправдати дії, коли жменьці суддів дозволяють переглянути їхні міркування і скасувати той закон? Адже чимало звичайних виправдань виявляються незадовільними.

Це тому, кажуть нам, що суди – це форум, де обстоюють принципи, і тому вони захищають та підтримують важливість принципів у нашому політичному процесі³⁸. Але хіба хтось заперечує, що виборець чи законодавець здатен діяти, коли йдеться про принцип, як суддя? Скажімо, хіба хтось думає поважно, що законодавці зі штату Техас не діяли – принаймні відповідно до власних позицій – на основі принципу, коли ухвалювали закони, сформовані на ґрунті постанови у справі *Roe проти Вейда*?³⁹ Вони, звичайно, мали думку, що відрізнялася від принципових міркувань більшості членів Верховного суду, але в таких складних питаннях, як аборти, сміховинно висновувати з факту незгоди, що тільки один орган може щиро перейматися принциповими питаннями⁴⁰.

Здебільшого те саме можна сказати й про вимогу, що нагляд із боку нечисленної еліти необхідний для захисту прав індивідів та меншин. Це твердження видається слушним тільки тією мірою, якою раціонально думати, що в демократичних і представницьких процесах не слід зважати належним чином на права індивідів. Якщо дивитись на політичний процес у світлі Бентамових поглядів, ми швидко дійдемо такого висновку. Та якщо визнати, що виборці й законодавці не менше переймаються правами, ніж будь-хто інший у цій країні, цілком можна схилитися до поглядів, ближчих до тверджень Руссо. Якщо виборці й законодавці здатні, – а вони безперечно здатні, – інколи зосереджувати свої

³⁸ Див., напр.: *Dworkin R. A Matter of Principle*. – Cambridge, Mass., 1985. – Розд. 2.

³⁹ *Roe v. Wade*, 410 U. S. 113, 93 S. Ct. [Збірник судових постанов Верховного суду США] 705 (1973).

⁴⁰ Слід також розглянути й висновки з факту, що, коли судді не доходять згоди між собою в принципових питаннях, вони вважають за цілком доречне вирішити питання простою більшістю голосів. Тут не йдеться про мажоритарність як таку, бо ж усе зрештою, залежить від того, чії голоси рахуватимуть.

міркування на загальному добрі й на певному розумінні належної рівноваги, якої слід дотримуватися серед інтересів окремих індивідів у суспільстві, і якщо ті міркування інколи правлять за основу постанов, що їх вони ухвалюють, тоді, запровадивши практику судового нагляду, ми дозволимо думкам народу з приводу певного питання поступатися думці дев'яти суддів на те саме питання, і то не з якої іншої причини, як... – гаразд, із якої ж причини?

Невже тому, що судді мудріші й краще розуміють загальну волю й належну рівновагу, ніж люди або їхні представники? Вже не кажучи про те, що вони набагато краще знають право? Одна з проблем, про які йдеться, полягає в тому, чи має існувати якась юридична доктрина з приводу цих питань. Ми дозволяємо суддям голосувати більшістю, не беручи до уваги, що мудрість може бути притаманна їм різною мірою. Як можна виправдати заперечення, щоб такою самою процедурою вибору могла скористатися маса інших людей, що можуть міркувати про ті або ті питання не менш чесно й не менш шляхетно, ніж судді?

Третя, непереконлива відповідь полягає в тому, щоб указати на вади демократичного представницького процесу. Адже існують певні причини непокоїтися з приводу виборчих систем, політичної корупції, труднощів реєстрації виборців, поділу на округи і взагалі того вільного зв'язку, що існує між волею народу та її представництвом у законодавчих органах окремих штатів і США взагалі. Ця занепокоєність, звичайно, обґрунтована. Проте важко зрозуміти, чому право вето, надане жменьці суддів, є доречним засобом захисту, тобто важко додати, що це не спосіб тільки погіршити ситуацію. Годі виправдати якусь одну ваду демократичної системи, просто вказуючи на інші.

Четвертий аргумент ми вже згадували. Навіть якщо судовий нагляд не є доречним способом виправлення вад, властивих демократичному процесові, він цілком може бути способом підтримки відкритості цього процесу й забезпечення доступу всіх до громадського форуму. Наприклад, такі права, як свобода слова, не конче суперечать звичайним демократичним процесам. Радше вони втілюють у собі демократичні вартості й допомагають забезпечити, що наша система лишається вірною своїм власним процедурним нормам⁴¹. Цей аргумент досить цікавий. Ми вже бачили, що в теорії легітимності він сприяє обстоюванню прав. Проте з причин, які я вже називав, він аж ніяк не є аргументом на користь судового втручання. Звісно, правда, що процеси демократизації слід підтримувати й контролювати, але це те, чим мають перейматися громадяни та їхні представники. Так само як вони здатні розглядати принципи питання, що виходять за межі їхніх власних особистих інтересів, вони здатні піклуватися й про чесність демократичного процесу, і то так, щоб це піклування виходило за межі конкретних цілей, задля яких цей процес від часу до часу використовують. Повага до спроможностей демократії не зупиняється на порозі процедури. Громадяни Руссо виявлятимуть турботу як про чесність і справедливість процесу, так і про все інше. Їм не конче бути суддями, щоб робити це для себе.

Як на мене, єдиний аргумент, що виправдовує роль судів у належній Руссо концепції держави, – це погляд на них як на учасників демократичних політичних дискусій, як на чинник, що сприяє цим дискусіям. Хоча ми досить вільно

⁴¹ Див.: *Ely J. H. Op. cit.* (надто Розд. 4–6).

говоримо про демократію й про формування погляду більшості, слід пам'ятати, що політична дискусія – це не завжди те, що просто трапляється. Інколи стимул удатись до дискусій походить від народу, постає на основі його досвіду й занепокоєності. Але досить часто ту або ту тему спершу порушують завдяки чийсь вузьким інтересам або якійсь групі тиску, і тільки тоді, коли й решта суспільства буде змушена звернути на неї увагу, вона стане реальною темою національних політичних дискусій. Це може статися завдяки вправній політичній діяльності або внаслідок символічних протестів і масових демонстрацій, що їх важко знехтувати. Скажімо, саме таким чином «Рух за ядерне роззброєння» та інші групи, які борються за мир у Британії та Європі, запровадили до порядку денного питання про ядерну зброю. За системи, яка має щось на кшталт білля про права, таке може статися і внаслідок судового процесу. Питання, що за інших обставин було б предметом інтересу якоїсь маргінальної меншини, можна накинути увазі всього суспільства, запропонувавши його на розгляд суду, пов'язаного з якимсь правом людини, що принаймні в абстрактній формі має широку підтримку.

Найяскравішою ілюстрацією цього процесу є боротьба за громадянські права й десеєграцію в США в 1950–1960-х роках. Без Білля про права питання про десеєграцію в школах могло б бути на Півдні дратливим, але суто локальним політичним явищем. Лідери руху за громадянські права, порушивши питання про них перед Верховним судом і вирішуючи на тому форумі, чи не суперечить сегрегація конституційній гарантії «рівного захисту», спромоглися започаткувати боротьбу та дискусії, що змінили характер расової політики в Америці. Немає сумніву, як зазначав Рональд Дворкін, що дискусія «не мала б такого характеру, якого вона набула, якби не сам факт постанов Верховного суду та їхнє символічне значення»⁴².

Та, хоча правда, що постанови Верховного суду спонукали громадян розглядати питання, яких вони могли намагатись уникати, його роль у тих процесах не слід переоцінювати. На мою думку, Дворкін помилявся, коли стверджував, що судовий нагляд «сприяє зосередженню політичних дискусій на принципових питаннях», немов без утручання Верховного суду про принципи в дискусіях не було б ніякої згадки⁴³. Ми вже пересвідчилися, що люди цілком спроможні думати про принципові питання; їм не потрібні судді, які б навчили їх замислюватися над такими питаннями. Або ж, якщо існує аргумент на користь думки, мовляв, принципи мали тенденцію випадати з фокусу уваги виборчої політики, то це пророцтво, яке саме себе справджує. Якщо ми досить часто кажемо одне одному, що суди – це форум для обговорення принципових питань, а законодавчі органи та вибори – просто процеси, під час яких відбувається зіткнення непринципових інтересів, тоді ми зрештою можемо опинитися з законодавцями й виборцями, що відповідатимуть такому паплюженню своїх політичних спроможностей. А якщо наполягати, що в політиці йдеться про надання судам особливих повноважень у сфері захисту прав індивіда вилається не таким переконливим.

⁴² *Dworkin R. A Matter of Principle.* – С. 70

⁴³ Там само. – С. 70.

XI

Висновок із мого аргументу полягає в тому, що ми повинні переглянути свій спосіб мислення про права, щоб урахувати й перспективу, що виборці та представники за демократичної системи матимуть таке чуття відповідальності, яке передбачав Руссо. Якщо визнати таку перспективу за можливість, ми повинні визнати, що на права можуть зважати і при визначенні постанов більшістю голосів. Якщо так, то звичайне протиставлення демократичного процесу і прав як зовнішніх інституційних обмежень припинить своє існування. Уявлення про права як козири, які беруть гору, має сенс на рівні виправдання у зв'язку з сукупною корисністю і має, крім того, сенс на рівні ухвалення постанов у випадку демократії за Бентамом. Але на цьому рівні вони не мають сенсу у випадку демократії Руссо, бо тут усе пов'язане з виправданням політики могло вже бути розглянутим. Козири не можуть побити козирів, і козири вже могли відіграти свою роль у демократичних розважаннях Руссо.

Ми не знаємо, звичайно, а часто й не можемо сказати, коли ухвалення політичних рішень належить до Бентамового типу, а коли до типу Руссо. Часто воно має змішаний характер, а інколи в душах окремих виборців ці обидва способи безнадійно переплутані. Я наполягав (у VII підрозділі) тільки на тому, що ухвалення рішень під час виборів і в законодавчому органі інколи наближається до руссоїстського типу і що воно не завжди з абсолютною прогнозованістю є бентамістським у випадках, коли звичайно накинуто зовнішні обмеження прав. Поки зберігається така ситуація, ми не повинні думати про права індивідів і мажоритарну демократію як неминуче взаємосуперечливі.

Дозвольте мені закінчити остаточним висновком у дусі Руссо. Ми повинні, напевне, оцінювати поважніше, ніж тепер, елемент образи, що криється у твердженні, мовляв, люди або їхні представники не здатні ухвалювати добрі закони або що закони, які вони ухвалюють, повинні підлягати наглядові з боку судової еліти. Люди в США, так само як і в Європі, довго й наполегливо боролися за право брати участь у політиці за більш-менш однакових умов. Не може бути, щоб вони боролися за них, дотримуючись тільки Бентамового духу, тобто враховуючи свій інтерес та інтереси всіх інших громадян, хоча, безперечно, така боротьба була важливим складником. Вони боролися ще й за можливість мати своє слово у формуванні доброго суспільства, громади, де вони живуть разом з іншими людьми, – за те, щоб у таких питаннях рахувалися і з їхньою думкою. Вони прагнули мати змогу звертатися до важливих питань загального добра, зокрема питання про рівновагу між правами індивіда і чесністю процесу, в якому захищають ті права, й не хотіли, щоб їх не допускали до тих питань на підставі, мовляв, вони не здатні давати їм раду. Вони прагнули взятися до великого мистецтва законотворчості, а не задовольнятися конституційними обмеженнями дріб'язкової політики законодавчої годівниці.

Ми протверджуємось, збагнувши подібність багатьох аргументів на користь зовнішніх обмежень прав до аргументів, що їх традиційно висували на користь аристократії та супроти демократичних форм урядування. Скажімо, Платон впадає у розпач із приводу спроможності простолюду та його обраних прово-

дирів розуміти питання справедливості та звертатися до них⁴⁴. Якщо, всупереч нашим демократичним претензіям, ми трактуємо політику як певний бентамівський контекст, якщо ми забираємо питання про права з юрисдикції народу й передаємо суддям, це, напевне, тому, що ми поділяємо той давній песимізм. Я прагнув лише обстоювати думку, що в самому уявленні про права немає нічого, що виправдовувало б таку упередженість проти демократії⁴⁵.

⁴⁴ Plato. *The Republic* / Trans. D. Lee. – Harmondsworth, 1974. – С. 280–283, 372–381 (Кн. 6, 487–489с; Кн. 8, 555b–62a). Див. загалом вид.: Corcoran P. *The Limits of Democratic Theory*. – У кн.: *Democratic Theory and Practice* / Ed. G. Duncan. – Cambridge, 1983. – С. 13–24.

⁴⁵ Я розвинув ці міркування в набагато загальніший, заснований на правах критичний напад на ідею білля про права та інститут судового нагляду у вид.: *Constitutional Rights: A Right-Based Critique* // *Oxford Journal of Legal Studies*. – 1982. – Грудень.

Аренд Лійпгарт

ВЕСТМІНСТЕРСЬКА МОДЕЛЬ ДЕМОКРАТІЇ

У даній праці я вживаю термін *вестмінстерська модель* (*Westminster model*), а інколи й термін *мажоритарна модель* (*majoritarian model*), для назви загальної моделі демократії. Крім того, іноді я вживаю його у вужчому розумінні для позначення головних рис *британських* парламентських та урядових інституцій¹, бо ж парламент Сполученого Королівства засідає в Лондоні у Вестмінстерському палаці. Британський варіант вестмінстерської моделі – це й первісний, і найкраще відомий приклад цієї моделі. До того ж він став об'єктом загального захвату. Річард Роуз зазначає: «З упевненістю, породженою ізоляцією континенту, американці почали вважати, ніби їхні інституції – президентська адміністрація, Конгрес і Верховний суд – прототип того, що слід запровадити всюди»². Проте американські політичні науковці, надто ті, що працюють у царині порівняльної політики, схильні вважати, що британська система врядування заслуговує на принаймні не нижчу оцінку³.

Одним зі славетних політичних науковців, що палко обстоював вестмінстерську модель, був президент Вудро Вільсон. У своїх ранніх працях він заходив так далеко, що закликав скасувати президентську форму врядування й запровадити у США парламентське врядування британського типу. Таких поглядів дотримувались і чимало інших небританських спостерігачів британської політики, і чимало рис вестмінстерської моделі були експортовані до інших країн: Канади, Австралії, Нової Зеландії і більшості колишніх британських колоній в Азії, Африці і в Карибському регіоні, коли ті країни здобули незалежність.

¹ Wilson G. The Westminster Model in Comparative Perspective. – У кн.: *Developing Democracy: Comparative Research in Honour of J. P. Blondel* / Eds. I. Budge, D. McKay. – London: Sage, 1994. – С. 189–201; Mahler G. S. The «Westminster Model» Away from Westminster: Is It Always the Most Appropriate Model? – У кн.: *Designs for Democratic Stability: Studies in Viable Constitutionalism*. – Armonk, N.Y.: M. E. Sharpe, 1997. – С. 35–51.

² Rose R. A Model Democracy? – У кн.: *Lessons from America: An Exploration* / Ed. R. Rose. – New York: Wiley, 1974. – С. 131.

³ Kavanagh D. An American Science of British Politics // *Political Studies*. – 1974. – Т. 22. – №3 (вересень). – С. 251–270.

Вільсон, говорив про парламентське врядування у згоді з вестмінстерською моделлю як про «всесвітню моду»⁴.

Десять взаємопов'язаних елементів вестмінстерської, або мажоритарної, моделі можна проілюструвати рисами трьох демократичних устроїв (democracies), які близько підходять до цієї моделі і які можна вважати за прототип мажоритарності: Сполученого Королівства, Нової Зеландії і Барбадосу. Британія, де й зародилася вестмінстерська модель, вочевидь, є першим і найочевиднішим прикладом, який треба розглянути. Проте в багатьох аспектах Нова Зеландія становить навіть іще кращий приклад, принаймні до свого раптового відступу від мажоритарності в жовтні 1996 року. Третій приклад – Барбадос – теж є майже досконалим прототипом вестмінстерської моделі, хоча тільки тією мірою, якою йдеться про перший вимір (зв'язок виконавчої влади з партіями) контрасту між мажоритарною та консенсусною моделями. В подальшому обговоренні десяти мажоритарних рис у трьох країнах я наголошую не тільки на їхній узгодженості з загальною моделлю, а й на будь-яких принагідних відступах від цієї моделі, а також на всіх інших обмеженнях, які слід згадати.

Вестмінстерська модель у Сполученому Королівстві

1. *Зосередження виконавчої влади в руках однопартійного кабінету*. обраного простою більшістю. Найвпливовіший орган британської системи врядування – кабінет міністрів (cabinet). Здебільшого він складається з членів партії, що має більшість місць у Палаті громад, представники меншості до нього не входять. Коаліційні кабінети формуються дуже рідко. У Британії двопартійна система, і тому дві головні партії мають приблизно однакову силу, партія, яка виграє вибори, найчастіше репрезентує не більше, ніж невеличку більшість, а меншість завжди відносно численна. Отже, британський однопартійний і обраний простою більшістю голосів кабінет (one-party and bare-majority cabinet) – досконале втілення принципу мажоритарного врядування (the principle of majority rule): він одержує великий обсяг політичних повноважень, щоб урядувати як представник більшості та в інтересах більшості, яка ніколи не є переважною. А численну меншість не допущено до влади, і їй судилася роль опозиції.

Відступів від британської норми формувати кабінети однопартійної більшості (one-party majority cabinets) було дуже мало, надто після 1945 року. Девід Батлер пише, що «суто однопартійний уряд переважав набагато меншою мірою, ніж видається багатьом людям»⁵, проте більшість відступів від норми – коаліцій із двох або більшої кількості партій та кабінетів меншості (minority cabinets) – сталося з 1918 по 1945 рік. Останнім прикладом коаліційного кабінету була коаліція, яку у воєнні 1940–1945 рр. сформували консерватори (що мали більшість у парламенті) за участі Лейбористської та Ліберальної партій на чолі з прем'єр-міністром консерватором Вінстоном Черчиллем. Єдиними прикладами кабінетів меншості у повоєнний період були два лейбористські кабінети

⁴ *Wilson W. Committee or Cabinet Government? // Overland Monthly. – 1884. – Ser. 2, 3 (січень). – С. 33.*

⁵ *Butler D. Conclusion. – У кн.: Coalitions in British Politics / Ed. D. Butler. – New York: St. Martin's, 1978. – С. 112.*

меншості в 1970-х роках. На парламентських виборах у лютому 1974 року Лейбористська партія здобула найбільше число, проте не більшість місць у парламенті, і сформувала уряд меншості, що міг існувати лиш у тому разі, якщо решта партій не об'єднаються, щоб повалити його. Нові вибори відбулись у жовтні, і лейбористи вже мали безперечно, хоч і незначну, більшість місць, проте цю більшість зруйнували перебіжчики й поразки на довиборах, тож 1976 року лейбористський кабінет знову став кабінетом меншості. Він відновив тимчасову законодавчу більшість 1977 року внаслідок угоди, укладеної з тринадцятьма лібералами в Палаті громад: ліберали погодились підтримувати кабінет в обмін на консультації з приводу законодавчих проектів ще до їх подання в Парламент. Проте жоден ліберал не ввійшов до складу кабінету, і тому кабінет і далі існував як кабінет меншості, а не як справжній коаліційний кабінет. Цей так званий лейбористсько-ліберальний пакт тривав до 1978 року, а 1979 року кабінет меншості лейбористського прем'єр-міністра Джеймса Калагена пішов у відставку після того, як Палата громад висловила йому вотум недовіри.

2. *Перевага кабінету.* Сполучене Королівство має парламентську систему урядування, а це означає, що кабінет міністрів залежний від довіри Парламенту. Теоретично Палата громад, оскільки вона може відправити кабінет у відставку, «контролює» кабінет. А насправді ситуація протилежна. Оскільки кабінет складається з лідерів згуртованої партії більшості в Палаті громад, його звичайно підтримує більшість у Палаті громад, і він може впевнено розраховувати, що перебуватиме біля влади й матиме схвалення своїх законодавчих пропозицій. Отже, кабінет вочевидь домінує над Парламентом.

Оскільки безперечний провід кабінету залежить від підтримки з боку більшості в Палаті громад і від згуртованості партії більшості, кабінет втрачає певну частину свого впливу, коли одна або дві з цих умов не виконані. Надто під час періодів урядування меншості в 1970-х роках можна було спостерігати велике збільшення частоти парламентських відхилень важливих законопроектів кабінету. Така ситуація навіть спричинила зміну традиційного погляду, що кабінети повинні піти у відставку або розпустити Палату громад і закликати до нових виборів, якщо зазнали поразки внаслідок або вислову недовіри з боку Парламенту, або провалу якогось важливого законопроекту, що має першорядне значення для кабінету. Новий неписаний закон полягає в тому, що тільки очевидний вияв недовіри зумовлює відставку або нові вибори. Перевага кабінету здебільшого знову стала нормою в 1980-х роках, за доби сильного лідерства прем'єр-міністра консерватора Маргарет Тетчер.

І нормальна, і виняткова ситуації доводять, що радше дисциплінована двопартійна система, ніж парламентська система породжують перевагу виконавчої влади. За багатопартійної парламентської системи кабінетам – що часто є коаліційними – властива тенденція мати меншу перевагу над Парламентом⁶. Унаслідок зосередження влади в кабінеті, що посідає панівне становище, ко-

⁶ *Peters B. G. The Separation of Powers in Parliamentary Systems. – У кн.: Presidential Institutions and Democratic Politics: Comparing Regional and National Contexts / Ed. K. von Mettenheim. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1997. – С. 67–83.*

лишній міністр лорд Хейлсгем назвав британську систему врядування «виборчою диктатурою» («elective dictatorship»)⁷.

3. *Двопартійна система.* У британській політиці домінують дві великі партії: Консервативна і Лейбористська. Інші партії теж беруть участь у виборах і здобувають місця в Палаті громад, зокрема ліберали, і, після свого злиття з Соціал-демократичною партією наприкінці 1980-х років, Ліберально-демократична партія, проте вони не досить численні, аби виграти загальні вибори. Основний масив парламентських місць належить обом найбільшим партіям, і ці партії формують кабінети: Лейбористська партія з 1945 по 1951 рік, з 1964 по 1970 рік, з 1974 по 1979 рік і з 1997 року донині, а Консервативна партія з 1951 по 1964 рік, з 1970 по 1974 рік і протягом довгого періоду з 1979 по 1997 рік. Гегемонія цих двох партій була надто виразною з 1950 по 1970 рік; разом вони ніколи не здобували менше ніж 87,5% голосів виборців і 98% місць у Палаті громад під час семи виборчих кампаній, що відбувалися протягом того періоду.

Міжвоєнні роки були перехідним періодом, протягом якого Лейбористська партія заступила Ліберальну як одну з двох головних партій, і на виборах 1945 року Лейбористська й Консервативна партії здобули разом 85% голосів виборців і 92,5% парламентських місць. Підтримка цих партій значно зменшилася після 1970 року: їхня спільна частка голосів виборців сягала від усього 70% (1983) до менш ніж 81% (1979), але вони й далі здобували мінімум 93% парламентських місць, за винятком 1997 року, коли їхня спільна частка місць упала до 88,5%. Найбільше від цього виграли ліберали. Разом із Соціал-демократичною партією вони одного разу здобули понад 25% голосів виборців (на виборах 1983 року), проте до 1997 року ніколи не мали більше ніж 14 парламентських місць для себе і 23 – в союзі з соціал-демократами. А на виборах 1997 року Ліберально-демократична партія несподівано для всіх здобула 46 місць у Парламенті й за неї проголосувало 17% виборців.

Наслідком двопартійної системи є тенденція формування одновимірних партійних систем (one-dimensional party systems), тобто програми та політичні курси головних партій здебільшого відрізняються одні від одних лише в одному аспекті – соціально-економічних питаннях. Такий стан є безперечною прикме-

⁷ За президентської системи врядування, коли за звичайних умов законодавчий орган не може усунути виконавчу владу на чолі з президентом (за винятком імпічменту), теж може існувати варіативність ступеня переваги виконавчої влади залежно від того, як саме розподілені урядові повноваження. Про США можна сказати, що між президентом і Конгресом більш-менш існує рівновага влади, проте у Франції та в деяких латиноамериканських країнах президенти мають набагато більшу владу. Гілермо О'Доннелл (*O'Donnell G. Delegative Democracy // Journal of Democracy*. – 1994. – Т. 5. – №1 (січень). – С. 59–60) запропонував термін «делегативна демократія» («delegative democracy») (близький до «виборчої диктатури» Хейлсгема (*Hailsham, Lord. The Dilemma of Democracy: Diagnosis and Prescription*. – London: Collins, 1978. – С. 127)) для систем, де президента обирають прямими виборами і він посідає панівне становище; за таких «суто мажоритарних систем» («strongly majoritarian»). «той, хто виграє вибори на посаду президента, дістає таким чином право врядувати, як йому заманеться, обмежене тільки невблаганними фактами наявних владних відносин і конституційно зумовленим терміном врядування».

тою британської двопартійної системи. Принциповою і значущою політичною відмінністю, що поділяє Консервативну та Лейбористську партії, є незгода з приводу соціально-економічної політики: у спектрі політичних сил лейбористам притаманні лівоцентристські вподобання, а консерваторам – правоцентристські. Ця відмінність відображена і в характері підтримки політичних партій з боку виборців під час парламентських виборів: представники робітничого класу схильні віддавати свої голоси за кандидатів-лейбористів, а представники середнього класу – підтримувати консерваторів. Місце лібералів та ліберал-демократів у спектрі соціально-економічних поглядів теж можна дуже легко визначити: вони займають центр.

Є, звичайно, інші відмінності, але вони не дуже помітні й не дуже впливають на склад Палати громад і кабінету міністрів. Скажімо, різниця між протестантами і католиками в Північній Ірландії – абсолютно найважливіша різниця, що ділить партії та їхніх виборців, проте в Північній Ірландії живе тільки 3% населення Сполученого Королівства, і такі релігійні відмінності вже не мають політичного значення у британській частині Сполученого Королівства (Англії, Шотландії та Велсі). Етнічні відмінності пояснюють існування Шотландської національної партії та валійських націоналістів, але ці партії ніколи не спромагаються здобути більше, ніж кілька місць. Єдиними невеличким винятком з одновимірності британської партійної системи є одне питання зовнішньої політики – членство Великобританії в Європейському Співтоваристві, – яке часто ставало причиною поділу як між Консервативною і Ліберальною партіями, так і всередині цих партій.

4. *Мажоритарна й диспропорційна система виборів.* Палата громад – великий законодавчий орган, кількість членів у якому сягала від 625 депутатів 1950 року до 659 – 1997 року. Депутатів Парламенту обирають в одномандатних округах найбільшою кількістю поданих голосів (plurality method), і цю систему в Британії називають «перший на фініші» («first past the post»): виграє кандидат, що отримує більшість голосів, а якщо немає більшості – то найчисленнішу меншість.

Така система має тенденцію призводити до вкрай диспропорційних результатів. Скажімо, на виборах у жовтні 1974 року Лейбористська партія здобула абсолютну більшість місць у Парламенті – 319 із 635, – проте її підтримувало всього 39,3% виборців, тоді як ліберали здобули тільки 13 місць, хоча їх підтримувало 18,6% виборців, майже половина від кількості тих виборців, що голосували за лейбористів. Під час п'яти виборчих кампаній, що відбувалися відтоді (1979–1997), переможна партія завжди мала більшість місць у Парламенті, дарма що її ніколи не підтримувало більше 44% виборців. Усі такі більшості Дуглас В. Рей дуже влучно назвав «штучними більшостями» («manufactured majorities»), тобто більшостями, штучно створеними виборчою системою на основі найбільшої кількості поданих голосів⁸. Фактично всі переможні партії, починаючи з 1945 року, мали вигоду від такої штучної більшості. Отож Сполучене Королівство було б набагато точніше назвати *демократією на основі віднос-*

⁸ Rae D. W. The Political Consequences of Electoral Laws. – New Haven: Yale University Press, 1967. – С. 74.

ної більшості (*pluralitarian democracy*), а не мажоритарною демократією. Диспропорційність виборів на основі відносної більшості може спричинитись навіть до того, що переможцем на виборах буде партія, яка не спромоглася здобути найбільшу кількість голосів: на виборах 1951 року консерватори отримали більшість місць у парламенті, проте за них проголосувало не те що менше половини виборців, а ще менше, ніж тих, які голосували за лейбористів.

Така диспропорційна виборча система була надто невідгідною для лібералів і ліберальних демократів, які через те довго обстоювали запровадження якоїсь форми пропорційного представництва (ПП). Та оскільки принцип відносної більшості був надзвичайно вигідним і консерваторам, і лейбористам, ці обидві великі партії твердо дотримувались старого диспропорційного методу. А втім, є й деякі ознаки руху в напрямі ПП. З одного боку, після початку боротьби між протестантами й католиками на початку 1970-х років принцип ПП ухвалено для всіх виборів у Північній Ірландії (за винятком виборів до Палати громад). З другого боку, невдовзі після виборчого успіху лейбористів 1997 року новий кабінет прем'єр-міністра Тоні Блера вирішив, що 1999 року вибори британських представників до Європейського парламенту відбуватимуться згідно з принципом ПП, і Британія таким чином дорівнюється до решти членів Європейського Союзу. ПП використовували й під час виборів до нових регіональних асамблей у Шотландії та Велсі. Крім того, створено дорадчу комісію з питань виборчої системи, і її очолив колишній міністр лорд Дженкінс; ця комісія має запропонувати зміни до виборчої системи, зокрема й можливий перехід до ПП для Палати громад. Принцип пропорційності вочевидь уже не є пострахом. А втім, було б мудро дослухатись до застороги Грехема Вілсона, який зазначає, що обидві великі партії мають довгу історію сприяння основним реформам, але тільки доти, доки здобудуть владу: тоді «вони відступають від змін, як-от від виборчої реформи, які могли б поставити їх у невідгідне становище»⁹.

5. *Плюралізм зацікавлених груп*. Зосереджуючи владу в руках більшості, вестмінстерська модель демократії запроваджує модель уряду, якому протиставлена опозиція, і ця модель пронизана боротьбою і конкуренцією. Конкуренція і конфлікт характеризують і типову для мажоритарної моделі систему зацікавлених груп (*interest group*): систему вільного для всіх плюралізму (*a system of free-for-all pluralism*). Вона становить контраст із корпоративізмом зацікавлених груп, за якого відбуваються регулярні зустрічі представників уряду, профспілок та організацій роботодавців із метою виробити узгоджену соціально-економічну політику; цей процес координації часто називають *узгодженням*, а досягнені домовленості часто називають *тристоронніми* угодами. Узгодження полегшується, якщо існує відносно небагато великих і сильних зацікавлених груп у кожному з головних функціональних секторів – серед робітників, роботодавців, фермерів – і (або) якщо існує могутня провідна організація в кожному з цих секторів, яка координує вподобання й бажані стратегії для кожного

⁹ Wilson G. *British Democracy and Its Discontents*. – У кн.: *Institutions and Democratic Statecraft* / Eds. M. Heper, A. Kazancigil, B. A. Rockman. – Boulder, Colo.: Westview, 1997. – С. 72.

сектору. Натомість плюралізм означає розмаїття зацікавлених груп, які здійснюють нескоординований тиск на уряд, конкуруючи одна з одною.

Система зацікавлених груп у Британії, вочевидь, плюралістична. Єдиний виняток становить Соціальна угода 1975 року про зарплатню і ціни, укладена між лейбористським урядом, головною федерацією профспілок (Британським конгресом профспілок) і головною федерацією роботодавців (Конфедерацією британської промисловості). Ця угода припинила своє існування через два роки, коли уряд не спромігся забезпечити згоду профспілок на подальше обмеження зарплатні і в односторонньому порядку запровадив межу заробітної платні. Для 1980-х років були характерні ще гостріші сутички між консервативним урядом Маргарет Тетчер і профспілками, що становили діаметральну протилежність концентрації та корпоративізму. Як зазначив Майкл Гелегер, Майкл Лейвер і Пітер Мер, Британія «вочевидь, не є корпоративною системою», і то з двох важливих причин: «По-перше, і профспілки, і промисловий менеджмент не беруть активної участі у процесі формування політики. По-друге, обидві сторони, вочевидь, віддають перевагу конфронтаційним методам розв'язування своїх суперечностей»¹⁰.

6. *Унітарне й централізоване врядування.* Сполучене Королівство – унітарна й централізована держава. Місцеві (local) уряди виконують низку важливих функцій, але їх створив центральний уряд і їхні повноваження не гарантовані конституцією (як за федеральною системою). Крім того, вони фінансово залежні від центрального уряду. Не існує виразно означених географічних і функціональних сфер, до яких не мають доступу парламентська більшість і кабінет міністрів. Королівська комісія з питань державного устрою (Constitution) під проводом лорда Кілбредона 1973 року висувала: «Сполучене Королівство – найбільша унітарна держава Європи і належить до найцентралізованіших держав серед розвинених промислових країн світу»¹¹. А нещодавно прем'єр-міністр Тоні Блер назвав британську систему «найцентралізованішим урядуванням серед усіх великих держав західного світу»¹².

Тут слід звернути увагу на два винятки. По-перше, з 1921 року, коли Ірландія стала незалежною державою, Північною Ірландією керували її власний парламент і кабінет із високим ступенем автономії – вищим, ніж той який мають більшість штатів за федеральною системою, – аж поки 1972 року було запроваджене пряме керування з Лондона. Прикметно, що автономію Північної Ірландії можна було ліквідувати (і її таки справді ліквідували) 1972 року за допомогою постанови, яку ухвалив Парламент простою більшістю голосів. Другим винятком є поступовий рух до дедалі більшої автономії Шотландії та Велсу – деволюція, як кажуть у Британії. Але тільки у вересні 1997 року референдуми в Шотландії та Велсі остаточно ухвалили створення автономних шотландських

¹⁰ Gallagher M., Laver M., Mair P. Representative Government in Modern Europe / 2^d ed. – New York: McGraw-Hill, 1995. – С. 370.

¹¹ Цит. за вид.: Busch A. Central Bank Independence and the Westminster Model // West European Politics. – 1994. – Т. 17. – №1. – С. 60.

¹² Цит. за вид.: Beer S. The Roots of New Labour: Liberalism Rediscovered // Economist. – 1998. – 7 лютого. – С. 25.

та валійських асамблей, що їх обирають прямим голосуванням, і прем'єр-міністр Тоні Блер міг заявити про кінець «доби великого централізованого уряду»¹³.

7. *Зосередження законодавчої влади в однопалатному законодавчому органі.* Коли йдеться про організацію законодавчого органу, мажоритарний принцип зосередження влади означає, що законодавча влада має бути зосереджена в одній палаті. В цьому аспекті Сполучене Королівство відступає від суто мажоритарної моделі. Парламент складається з двох палат: Палати громад, яку обирає населення, і Палати лордів, яка складається здебільшого з представників спадкової аристократії, а також із великого числа так званих дожиттєвих перів, що їх призначає уряд. Відносини цих палат асиметричні: майже вся законодавча влада належить Палаті громад. Єдине повноваження, яке зберігає Палата лордів, – це право відкладати законодавчі проекти: фінансові законопроекти можна відкладати на термін до одного місяця, а решту законопроектів – до одного року. Однорічний ліміт запроваджено 1949 року; в період між першою великою реформою 1911 року і 1949 роком лорди могли відкладати законопроект майже на два роки, проте, починаючи з 1911 року, вони здебільшого утримувались від відкладань на тривалий проміжок часу.

Отож, хоча британський двопалатний законодавчий орган і відступає від мажоритарної моделі, цей відступ невеликий: у повсякденній мові у Британії словом «парламент» майже без винятків називають Палату громад, і таку вкрай асиметричну двопалатну систему можна назвати майже однопалатною. Крім того, повноваження лордів можна обмежити ще більше. Надто в Лейбористській партії існує велика прихильність до реформ, які варіюються від скасування права голосу для спадкових членів до скасування Палати лордів. Перехід від майже однопалатності до чистої однопалатності не був би важким кроком: його можна було б ухвалити простою більшістю голосів у Палаті громад і, якби лорди заперечували, простим відкладанням голосування на один рік.

8. *Конституційна гнучкість.* Британія має «неписану» Конституцію, – «неписану» в тому розумінні, що немає жодного письмового документа, який визначає склад і повноваження державних інституцій і права громадян. Натомість це все визначене в низці основних законів, скажімо у Великій хартії 1215 року, Біллі про права 1689 року і Парламентських Актах 1911 і 1949 років, а також у принципах загального права, звичаях і традиціях. З того, що Конституція не писана, випливає два важливі наслідки. Перший полягає в тому, що Конституція стає цілковито гнучкою, бо Парламент може змінювати її так само, як і будь-які інші закони: простою більшістю голосів, а не переважною більшістю, наприклад двома третинами голосів, які потрібні в більшості інших демократій для ухвалення поправок до писаних Конституцій. Одним невеличким винятком із цієї гнучкості є опозиція з боку Палати лордів, які на один рік можуть відкласти запровадження конституційних змін.

9. *Брак судового контролю.* Другим важливим висновком з неписаності Конституції є брак судового контролю: немає жодного писаного конституційного документа зі статусом «найвищого закону», на основі якого суди могли б пере-

¹³ Цит. за вид.: Buxton J., Kampfer J., Groom B. Blair Says Scot's Home Rule Vote Will Affect Rest of UK // Financial Times. – 1997. – 13–14 вересня. – С. 1.

віряти конституційність звичайного законодавства. Хоча Парламент зазвичай визнає закони неписаної Конституції і розуміє, що треба дотримуватися їх, формально він анітрохи не зв'язаний ними. Отже, в аспекті як змін, так і інтерпретації Конституції Парламент, тобто парламентська більшість, має, можна сказати, абсолютну, або суверенну, владу. Згідно зі славним висловом А. В. Дайсі, суверенітет парламенту «означає не більше і не менше, як те, що парламент ... має, за англійською Конституцією, право ухвалювати або скасовувати будь-який закон; крім того, немає жодної особи чи інституції, визнаних англійським законом, які мають право скасувати або відкласти закони, що їх ухвалив Парламент»¹⁴.

Один виняток із парламентського суверенітету стався тоді, коли Британія 1973 року вступила до Європейського Співтовариства – наднаціональної, а не просто міжнародної організації: в кількох сферах політики Британія визнала, що закони та інституції Співтовариства мають вищий авторитет, ніж Парламент. Оскільки суверенітет означає найвищу та остаточно владу, Парламент у такому разі вже не можна вважати за цілком суверенний. Крім того, членство Британії в Європейському Співтоваристві – нині його називають Європейським Союзом – запровадило певний ступінь судового контролю з боку і Європейського суду, і британських судів: «Верховенство парламенту поставлене під сумнів правом інституцій Співтовариства видавати закони для Сполученого Королівства (без попередньої згоди Парламенту) і правом судів оголошувати постанови з приводу прийнятності (з погляду права Співтовариства) майбутніх актів Парламенту»¹⁵. Крім того, 1951 року Британія підписала Європейську конвенцію з прав людини, а визнання 1966 року факультативної клаузули цієї концепції надало Європейському суду з прав людини у Страсбурзі право переглядати й позбавляти чинності будь-яку дію держави, зокрема закони, що, на його думку, порушують права людини, записані в конвенції¹⁶.

10. *Контроль виконавчої влади над центральним банком.* Центральні банки відповідають за монетарну політику, тож загалом вважають, що незалежні банки краще контролюють інфляцію та підтримують стабільність цін, ніж банки, які залежать від виконавчої влади. Проте незалежність центрального банку вочевидь суперечить характерному для вестмінстерської моделі принципу зосередження влади в руках однопартійного кабінету більшості. Як і сподівалися, Англійський банк справді був нездатний діяти самостійно й перейшов натомість під контроль кабінету. Протягом 1980-х років посилювався тиск, щоб збільшити незалежність Англійського банку. Два міністри фінансів, консерватори, намагалися переконати своїх колег зробити цей великий відступ від вестмінстер-

¹⁴ Dicey A. V. *Introduction to the Study of the Law of the Constitution* / 8th ed. – London: Macmillan, 1915. – С. 37–38.

¹⁵ Coombs D. *British Government and the European Community*. – У кн.: *New Trends in British Politics: Issues for Research* / Eds. D. Kavanagh, R. Rose. – London: Sage, 1977. – С. 88.

¹⁶ Cappelletti M. *The Judicial Process in Comparative Perspective*. – Oxford: Clarendon, 1989. – С. 202; Johnson N. *The Judicial Dimension in British Politics // West European Politics*. – 1998. – Т. 21. – №1. – С. 155–158.

ської моделі, проте їїню пораду відкинули¹⁷. Лише 1997 року – внаслідок однієї з перших постанов новообраного лейбористського уряду – Англійський банк одержав незалежне право визначати ставку відсотка.

Вестмінстерська модель у Новій Зеландії

Чимало рис вестмінстерської моделі запозичили інші країни-члени Британської Співдружності, але тільки одна країна справді перейняла всю модель: Нова Зеландія. Великий відступ від мажоритарної системи стався 1996 року, коли в країні відбулися перші вибори на основі ПП, проте до 1996 року новозеландська політична система може правити за другий повчальний приклад функціонування вестмінстерської моделі.

1. *Зосередження виконавчої влади в руках однопартійного кабінету, обраного простою більшістю.* Шість десятиріч, з 1935-го до середини 1990-х років, Нова Зеландія без винятків і без перерв мала кабінети однопартійної більшості (single-party majority cabinets). У новозеландській політиці домінували дві великі партії – Лейбористська партія і Національна партія, що по черзі перебували біля влади. Кабінет однопартійної більшості, сформований після останніх виборів 1993 року простою більшістю, спіткала низка партійних зрад, і невдовзі він став квазікоаліційним кабінетом (коаліцією з недавніми перекинчиками), а потім кабінетом однопартійної меншості і, нарешті, кабінетом коаліційної меншості, але всі ці незвичайні кабінети формувалися в останній фазі переходу до нової, невестмінстерської системи¹⁸. Ще один відступ від уряду однопартійної більшості стався набагато раніше: з 1915-го по 1919 рік Нова Зеландія мала воєнний коаліційний кабінет, а ще одна коаліція існувала з 1931-го по 1935 рік.

2. *Перевага кабінету.* І в цьому аспекті Нова Зеландія становить досконалий приклад вестмінстерської моделі. Так само, як і протягом більшої частини повоєнного періоду в Сполученому Королівстві, поєднання парламентської системи врядування і двопартійної системи згуртованих партій спричинилося до переваги кабінету над законодавчим органом. За словами новозеландського політичного науковця Стівена Левіна, «утримувана в суворих рамках дисципліни двопартійна система посприяла зосередженню влади в кабінеті міністрів, сформованому з депутатів Парламенту ... належних до партії більшості»¹⁹.

3. *Двopартійна система.* Дві великі партії мали фактичний контроль над партійною системою і тільки ці партії формували кабінети протягом шести десятиріч із 1935-го по середину 1990-х років: Лейбористська партія (1935–1949, 1957–1960, 1972–1975 і 1984–1990) і Національна партія (1949–1957, 1960–1972, 1975–1984 і після 1990 року). Партійна політика майже без винятків зосереджувалась на соціально-економічних питаннях: лейбористи репрезентували лівоцентристські, а Національна партія – правоцентристські політичні вподобання. Крім того, на відміну від Британії, треті партії були майже відсутні в новозеландській Палаті представників. Під час одинадцяти з сімнадцяти виборчих

¹⁷ Busch A. Op. cit. – С. 59.

¹⁸ New Zealand Under MMP: A New Politics? / Eds. J. Boston, S. Levine, E. McLay, N. S. Roberts. – Auckland: Auckland University Press, 1996. – С. 93–96.

¹⁹ Levine S. The New Zealand Political System: Politics in a Small Society. – Sydney: George Allen and Unwin, 1979. – С. 25–26.

кампаній із 1946 по 1993 рік обидві великі партії ділили між собою всі парламентські місця, на п'яти виборах тільки одна інша партія здобувала одне або два місця, а 1993 році дві невеличкі партії здобули кожна по два місця (з дев'яності дев'яти). Отже, новозеландська двопартійна система була майже чистою двопартійною системою.

4. *Мажоритарна та диспропорційна виборча система.* Палату представників обирали методом найбільшої кількості голосів в одномандатних округах. Єдиною незвичною рисою було тільки те, що в Новій Зеландії існували чотири спеціальні великі округи, які географічно перекривалися зі звичайними малими округами й були зарезервовані для маорійської меншини (що становить близько 12% населення). Ці чотири округи зумовили відступ від мажоритарності вестмінстерської моделі, бо їхня мета полягала в гарантуванні представництва меншини. Від 1975 року всі виборці-маорі мали право реєструватись і голосувати або у звичайному окрузі, або в спеціальному маорійському окрузі, де вони живуть.

Як і в Сполученому Королівстві, мажоритарна система призводила до вкрай диспропорційних результатів, надто 1978 і 1981 року. На виборах 1978 року Національна партія здобула очевидну більшість у п'ятдесят одне місце з дев'яності двох, хоча не мала ані мажоритарної (більшої ніж 50%) підтримки виборців (її підтримали тільки 39,8%), ані найбільшої кількості голосів, бо лейбористів підтримало 40,4% виборців; Партія соціального кредиту, маючи підтримку виборців 17,1%, здобула тільки одне місце. 1981 року Національна партія знову мала більше половини місць у Парламенті, – сорок сім із дев'яності двох, – і знову-таки мала меншу підтримку виборців, ніж лейбористи, хоча відповідні відсотки підтримки були вже ближчі: 38,8% і 39%; Партія соціального кредиту знову мала підтримку виборців 20,7%, – понад половини голосів, поданих чи то за першу, чи то за другу з обох великих партій, – але одержала всього два місця. Крім того, всі парламентські більшості, починаючи з 1954 року, були штучними більшостями, здобутими з підтримкою виборців, меншою за 50%. В цьому аспекті Нова Зеландія, як і Сполучене Королівство, – демократія на основі найбільшої кількості поданих голосів, а не мажоритарна демократія.

5. *Плюралізм зацікавлених груп.* Система зацікавлених груп у Новій Зеландії, як і в Британії, вочевидь плюралістична. Для Нової Зеландії, як знову-таки і для Великобританії, характерні часті страйки, що свідчить про конфронтацію між робочою силою і менеджментом, а не про узгодженість між ними. В порівняльних дослідженнях корпоративізму і плюралізму чимало вчених намагалися визначити точну міру, якою система зацікавлених груп у промислово розвинених демократіях є корпоративістською або плюралістичною. Їхні висновки дуже різняться між собою щодо кількох таких країн, але про Великобританію і Нову Зеландію всі висловлюються майже однотайно: обидві країни належать до плюралістичного краю політичного спектру, що йде від плюралізму до корпоративізму. До того ж загалом вважають, що Нова Зеландія трохи плюралістичніша, ніж Британія²⁰. Отже, і в цьому аспекті Нова Зеландія є трохи кращим прикладом вестмінстерської моделі.

²⁰ Lijphart A., Crepaz M. M. L. Corporatism and Consensus Democracy in Eighteen Countries: Conceptual and Empirical Linkages // British Journal of Political Science. – 1991. – Т. 21. – №2. – С. 235–246.

6. *Унітарне й централізоване врядування.* «Акт про надання представницької Конституції колонії Нова Зеландія», ухвалений британським Парламентом 1852 року, створив шість провінцій зі значними автономними повноваженнями і функціями відносно центрального уряду, проте 1875 року ці провінції були скасовані. Нині система врядування унітарна й централізована, що, звичайно, не так дивує в країні з населенням, меншим за чотири мільйони чоловік, ніж у Сполученому Королівстві з його набагато численнішим населенням – близько 60 млн. чоловік.

7. *Зосередження законодавчої влади в однопалатному законодавчому органі.* Майже століття Нова Зеландія мала двопалатний законодавчий орган, що складався з вибраної нижньої палати і призначеної верхньої палати, проте верхня палата поступово втрачала вплив. Її скасування 1950 року змінило асиметричну двопалатну систему на чисту однопалатність.

8. *Конституційна гнучкість.* Як і Сполучене Королівство, Нова Зеландія не має якогось єдиного писаного конституційного документа. Її «неписана» Конституція складалася з кількох основних законів, скажімо Конституційних актів 1852 і 1986 років, Выборчих актів 1956 і 1993 років, Білля про права 1990 року, а також звичаїв і традицій²¹. Деякі головні пункти основних законів «міцно утверджені», і їх можна змінити тільки більшістю в три чверті голосів членів Палати представників або більшістю голосів виборців на референдумі, проте цю утвердженість завжди можна скасувати простою більшістю, тож, зрештою, переважає правило ухвалення рішень простою більшістю. А отже, як і Британський Парламент, Парламент Нової Зеландії суверенний. Будь-який закон, зокрема закон, що запроваджує «поправку» до неписаної Конституції, можна ухвалити простою більшістю голосів. За словами одного з новозеландських експертів конституційного права, «головний принцип Конституції полягає в тому, що немає реальних правових обмежень того, що може запровадити Парламент завдяки звичайному законодавчому процесові»²².

9. *Брак судового контролю.* Суверенітет парламенту означає, як і в Британії, що суди не мають ніякого права на судовий контроль. Палата представників – єдиний суддя, що визначає конституційність своїх власних законів.

10. *Контроль виконавчої влади над центральним банком.* Андреас Бусх пише, що історично Нова Зеландія «була країною з ... дуже низьким ступенем незалежності центрального банку», а на період до 1989 року він дає Резервному банкові Нової Зеландії найнижчий рейтинг, що є свідченням ще меншої незалежності, ніж незалежність Англійського банку²³. Ця ситуація радикально змінилася після ухвалення 1989 року Акта про Резервний банк. Головною метою монетарної політики була тепер визначена стабільність цін, і тільки центральний банк мав відповідати за те, щоб не перевищити визначений рівень інфляції, точну величину якої визначають на основі переговорів між центральним банком і міністром фінансів. Рівні інфляції в Новій Зеландії різко зменши-

²¹ Конституційний акт 1852 року і выборчий закон 1956 року були замінені двома подальшими законами.

²² Scott K. J. The New Zealand Constitution. – Oxford: Clarendon, 1962. – С. 39.

²³ Busch A. Op. cit. – С. 65.

лися: коли вимірювати на основі індексу споживчих цін, інфляція протягом шести років у 1980-х роках сягала кільканадцяти відсотків, проте з 1991 по 1997 рік її рівень становив пересічно всього 2%²⁴. Принаймні частину цього успіху слід приписати більшій незалежності центрального банку.

Лише з двома винятками – депутатськими мандатами, гарантованими маорійській меншині, і згаданим вище переходом до незалежності центрального банку – демократія в Новій Зеландії до 1996 року була вочевидь мажоритарною, а тому й становила кращий приклад вестмінстерської моделі, ніж британська демократія. Фактично, надто з огляду на кабінети меншості й часті провали законодавчих пропозицій кабінету в 1970-х роках, Річард Роуз цілком слушно міг стверджувати, що Нова Зеландія становила «єдиний збережений взірець справжньої британської системи (в особистій розмові, 8 квітня 1982 року). А проте ухвалення ПП і перші пропорційні вибори до парламенту в жовтні 1996 року зумовили радикальний відступ від вестмінстерської моделі.

Обидві великі партії опиралися ПП, але й обидві незумисне посприяли його ухваленню. Першим поштовхом була незадоволеність Лейбористської партії результатами виборів 1978 та 1981 років, про які ми згадували вище; тоді Національна партія здобула більшість місць у Парламенті, отримавши не тільки менше 40% голосів виборців, а навіть менше голосів, ніж Лейбористська партія. Коли 1984 року Лейбористська партія повернулася до влади, вона призначила Королівську комісію з питань виборчої системи, яка мала виробити рекомендації для удосконалення цієї системи. Проте компетенція комісії була дуже широкою, і вона запропонувала не просто невеличкі поправки, а радикальні зміни в бік ПП, а також референдум із приводу схвалення цих змін. Уряд намагався відхилити таку пропозицію, спрямувавши її до одного парламентського комітету, що, як сподівалися, відкине ПП і запровадить натомість рекомендовані дрібні зміни. Але виборча кампанія 1987 року знову поставила ПП на порядок денний: прем'єр-міністр лейборист пообіцяв дати самим виборцям вирішити це питання на референдумі, але його партія після свого переобрання відступила від своїх зобов'язань. Намагаючись збентежити лейбористів, Національна партія з опортуністичних міркувань дала ту саму обіцянку під час виборчої кампанії 1990 року, а вигравши вибори, вже неминуче мусила дотримати своєї обіцянки. Згодом виборці двічі схвалили ПП на референдумах 1992 і 1993 років²⁵.

Форму ПП, що була ухвалена й використана на виборах 1996 року, змодельовано за німецькою системою, і згідно з цією формою 65 членів парламенту обирають найбільшою кількістю поданих голосів в одномандатних округах, зокрема п'яти спеціальних маорійських округах, а 55 членів – на основі ПП за партійними списками; головне полягає в тому, щоб цю другу частку в 55 місць розподілити між партіями так, щоб загальний результат був якомога пропорційнішим. Отже, хоча новозеландський термін для назви цієї системи звучить

²⁴ *Economic Outlook*, 63. – Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development [Організація з економічної співпраці та розвитку], 1998. – С. 240.

²⁵ *Jackson K., McRobie A. New Zealand Adopts Proportional Representation: Accident? Design? Evolution?* – Aldershot: Ashgate, 1998.

як «змішано-пропорційна» (ЗМ) система, вказуючи, що це суміш ПП і чогось іншого, фактично вона цілком є системою ПП²⁶.

Перші вибори на основі ПП миттю трансформували новозеландську політику в кількох аспектах²⁷. По-перше, результати виборів були набагато пропорційніші, ніж результати попередніх виборів на основі найбільшої кількості поданих голосів. Найчисленніша партія – Національна – й далі мала відносно надмірне представництво, проте перевага становила менше 3%: партія здобула 33,8% голосів виборців і 36,7% депутатських місць. По-друге, ці вибори породили багатопартійну систему, і сталася безпрецедентна подія: аж шість партій мали своє представництво в Парламенті. По-третє, на відміну від решти повсюдних виборів, жодна партія не здобула більшості місць. По-четверте, до партійної системи був доданий етнічний вимір: Новозеландська перша партія, яку очолюють маорійці і яка здобула 17 місць, зокрема і п'ять місць, спеціально виділених для маорі, стала головним представником маорійської меншини (хоча це була не суто маорійська партія і підтримували її не тільки маорійці). Християнська коаліція майже спромоглася зробити партійну систему ще багатовимірнішою, додавши релігійний вимір, проте зовсім трошки не дотягла до необхідного порога 5%. По-п'яте, на відміну від довгої низки попередніх кабінетів однопартійної більшості, був сформований кабінет двопартійної коаліції, який сформували Національна партія та Новозеландська перша партія.

Внаслідок цих поважних відступів від мажоритарної моделі Нова Зеландія після 1996 року вже не становить доброго, вже не кажучи про найкращий, прикладу «справжньої британської системи». Тому, за словами Курта фон Меттенгайма, «Сполучене Королівство [нині] видається єдиною країною, що зберегла головні риси вестмінстерської моделі»²⁸. Проте слід зазначити, що всі зміни, які відбулись у Новій Зеландії після 1996 року, пов'язані з таким виміром мажоритарної моделі, як відносини виконавчої влади і партій, який охоплює перші п'ять рис цієї моделі, і що, надто з огляду на цей перший вимір, кілька інших колишніх британських колоній і далі здебільшого зберігають інституції, характерні для вестмінстерської моделі. Надто виразним і повчальним є приклад Барбадосу.

Вестмінстерська модель у Барбадосі

Барбадос – невеличка острівна держава в Карибському морі з населенням близько чверті мільйона. Він має «дуже однорідне суспільство», переважно афри-

²⁶ Кожен виборець має два голоси, один – за окружного кандидата, а другий – за партійний список. Аби уникнути надмірної фрагментації, партії повинні здобути принаймні 5% голосів на підтримку свого партійного списку або перемогти принаймні в одному окрузі, щоб претендувати на депутатські місця за партійним списком.

²⁷ *First Election Under Proportional Representation* / Eds. J. Vowles, P. Aimer, S. Banducci, J. Karp. – Auckland: Auckland University Press, 1998.

²⁸ *von Mettenheim K. Introduction: Presidential Institutions and Democratic Politics. – У кн.: Presidential Institutions and Democratic Politics: Comparing Regional and National Contexts* / Ed. K. von Mettenheim. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1997. – С. 11.

канського походження²⁹. Барбадос здобув незалежність від Британії 1966 року, але там і далі зберігається «сильне й повсюдне відчуття британських традицій і культури»³⁰, зокрема британських *політичних* традицій. Барбадос часто називають «Малою Англією» Карибського басейну.

1. *Зосередження виконавчої влади в руках однопартійних кабінетів, обрахих простою більшістю.* З миті своєї незалежності 1966 року Барбадос мав кабінети, сформовані однопартійною більшістю. Дві найчисленніші партії – Лейбористська партія Барбадосу (ЛПБ) і Демократично-лейбористська партія (ДЛП) – становили головні сили Барбадоської політики й по черзі утримували владу. На відміну від Британії і Нової Зеландії, на Барбадосі немає винятків із вестмінстерської моделі чи її обмежень, на які варто було б звернути увагу. Фактично ця модель зародилася ще за колоніальних часів. Відколи на початку 1950-х років запроваджене загальне виборче право і кабінети міністрів (*cabinet government*), що мали правити островом, низка кабінетів однопартійної більшості ніколи не уривалася.

2. *Переважа кабінету.* Барбадоські кабінети посідали принаймні не менш домінуюче становище, ніж кабінети, про які йшлося у двох попередніх прикладах вестмінстерської моделі. Термін *виборча диктатура*, що його запровадив лорд Хейлсгем, говорячи про Британію, дуже добре характеризує й барбадоську систему³¹. Однією з особливих причин переваги кабінету на Барбадосі є нечисленність законодавчого органу. Барбадоська Палата зборів із 1966 по 1981 рік мала тільки двадцять чотири депутати, і ця кількість тільки незначно збільшилася до двадцяти семи чоловік 1981 року і до двадцяти восьми 1991 року. Отже, чимало законодавців є міністрами кабінету, а це своєю чергою означає, за словами Тревора Мунро, що майже одна третина членів законодавчого органу «є фактично конституційно захищеною від незалежного і критичного ставлення до виконавчої влади»³².

3. *Двопартійна система.* Ті самі обидві великі політичні партії контролювали з миті незалежності партійну політику Барбадосу й формували всі кабінети міністрів: ДЛП з 1966 по 1976 рік і з 1986 по 1994 рік, а ЛПБ з 1976 по 1986 рік і з 1994 року донині. Ці дві партії не доходять згоди між собою переважно в соціально-економічних питаннях: ЛПБ займає правоцентристську позицію, а ДЛП – лівоцентристську. На п'яти з семи виборів після 1966 року жодна третя партія не здобула жодного місця в парламенті; тільки одна дрібна партія здобула два місця 1966 року, а інша невеличка партія здобула одне місце 1994 року.

²⁹ *Duncan N. Barbados: Democracy at the Crossroads.* – У кн.: *Democracy in the Caribbean: Myths and Realities* / Ed. C. J. Edie. – Westport, Conn.: Praeger, 1994. – С. 77.

³⁰ *Banks A. S., Day A. J., Muller T. C. Political Handbook of the World: 1997.* – Binghamton, N.Y.: CSA, 1997. – С. 69.

³¹ *Payne A. Westminster Adapted: The Political Order of the Commonwealth Caribbean.* – У кн.: *Democracy in the Caribbean: Political, Economic, and Social Perspectives* / Eds. J. I. Domínguez, R. A. Pastor, R. D. Worrell. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1993. – С. 69.

³² *Munroe T. Caribbean Democracy: Decay or Renewal?* – У кн.: *Constructing Democratic Governance: Mexico, Central America, and the Caribbean in the 1990s* / Eds. J. I. Domínguez, A. F. Lowenthal, 1996. – С. 108.

Силу двопартійної системи добре ілюструє й доля чотирьох членів парламенту, що 1989 року вийшли з ДЛП, яка тоді правила, і сформували окрему партію. Як писав Тоні Торндайк, ця нова партія «недовго змогла витримати логіку перемоги відносно більшістю голосів, властиву вестмінстерській системі, і двопартійну культуру Барбадосу. На виборах у січні 1991 року вона втратила всі свої чотири місця»³³.

4. *Мажоритарна і диспропорційна система виборів.* На виборах до незалежності, зокрема й на виборах 1966 року, що відбулися за кілька місяців до офіційного проголошення незалежності, Барбадос використовував метод найбільшої кількості голосів, проте не у звичайних одномандатних округах. Адже на острові існували двомандатні округи³⁴, і це сприяло збільшенню диспропорційності виборчих результатів, бо в системах, де перемагає кандидат, що одержав відносну більшість голосів, диспропорційність збільшується, якщо збільшується кількість депутатів, обраних від одного округу. Від 1971 року всі вибори відбуваються на основі принципу відносної більшості в одномандатних округах, проте виборча диспропорційність однаково дуже велика. Наприклад, 1971 року ДЛП здобула три чверті місць у Парламенті, маючи підтримку в 57,4% голосів виборців, а 1986 року вона здобула 24 з 27 місць (88,9%), хоча її підтримало всього 59,4% виборців. На трьох виборах після 1966 року парламентська більшість була «штучною», створеною на основі відносної більшості голосів виборців, але на інших чотирьох виборах більшість місць у Парламенті справді була «заробленою», бо переможну партію підтримало більше половини виборців. Тож коли підвести підсумки, Барбадос мав менш виражений, ніж Британія і Нова Зеландія, характер демократії, де більшість у Парламенті не має підтримки з боку більшості виборців. Крім того, на відміну від тих обох країн, в Барбадосі ніколи не було випадку, щоб та або та партія мала більшість у Парламенті, дарма що на виборах вона здобула менше голосів виборців, ніж партія-конкурент.

5. *Плюралізм зацікавлених груп.* Знову-таки як і в Сполученому Королівстві та Новій Зеландії, система зацікавлених груп у Барбадосі за своїм характером радше плюралістична, ніж корпоративістська. 1993 року уряд, провідні бізнесмени і профспілки обговорювали угоду про зарплатню і ціни, яка передбачала й заморожування зарплатні. Через два роки цю угоду замінила нова й набагато гнучкіша тристороння угода.

6–10. *Риси другого виміру (федерально-унітарного) мажоритарної моделі.* Барбадос має унітарну й централізовану форму врядування, і це навряд чи дивує в маленькій країні з населенням усього чверть мільйона чоловік, але якщо йдеться про інші чотири риси федерально-унітарного виміру, Барбадос не відповідає чистій мажоритарній моделі. Він має двопалатний законодавчий орган,

³³ Thorndike T. Revolution, Democracy, and Regional Integration in the Eastern Caribbean. – У кн.: Modern Caribbean Politics / Eds. A. Payne, P. Sutton. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1993. – С. 158.

³⁴ Emmanuel P. A. M. Elections and Party Systems in the Commonwealth Caribbean, 1944–1991. – St. Barbados: Caribbean Development Research Services, 1992. – С. 6; Duncan N. Op. cit. – С. 78.

що складається зі сформованої голосуванням Палати зборів і призначеного Сенату, що може відкладати розгляд законопроектів, проте не має права накладати вето, і це знову-таки випадок асиметричної двопалатності. Барбадос має писану Конституцію, яку можна змінити тільки двома третинами голосів в обох палатах законодавчого органу. Конституція безпосередньо надає судам право судового контролю. І, нарешті, центральний банк Барбадосу має статут, який надає йому якийсь середній ступінь незалежності в монетарній політиці³⁵.

Ентоні Пейн доводить, що для колишніх британських колоній у Карибському морі характерна не вестмінстерська система, а «адаптована вестмінстерська система»³⁶. Як свідчить приклад Барбадосу, а загалом і решти демократичних країн Британської Співдружності в тому регіоні, ця адаптація вплинула здебільшого на другий вимір вестмінстерської моделі. В першому вимірі (відносин виконавчої влади і партій) вестмінстерська модель лишилася майже без змін. Барбадос відступає від мажоритарності в більшості з рис федерально-унітарного виміру, але це, звичайно, аж ніяк не означає, ніби він відступає такою мірою, що становить виразний приклад контрастної моделі консенсусної демократії. Для ілюстрації цієї консенсусної моделі я звернуся в наступному розділі до прикладів Швейцарії, Бельгії та Європейського Союзу.

КОНСЕНСУСНА МОДЕЛЬ ДЕМОКРАТІЇ

Мажоритарна інтерпретація основного визначення демократії полягає в тому, що демократія означає «врядування більшістю народу». Прихильники цієї інтерпретації доводять, що більшість повинна врядувати, а меншість – перебувати в опозиції. Але цей погляд заперечують прихильники консенсусної моделі демократії (*consensus model of democracy*). Як наголосив лауреат Нобелівської премії економіст Артур Льюїс, врядування більшості й зумовлену ним модель уряд-versus-опозиція можна інтерпретувати як недемократичні, бо це принципи відкидання³⁷. Льюїс стверджує, що первісний зміст демократії полягає в тому, що «всі, на кого впливає певне рішення, повинні мати шанс брати участь в ухваленні цього рішення – або безпосередньо, або через обраних представників». Друге її значення полягає в тому, що «воля більшості повинна переважати». Якщо це означає, що переможна партія може ухвалювати всі урядові постанови, а переможена партія може критикувати, але не врядувати, доводить Льюїс, тоді ці два значення несумісні: «Недопуск переможеної групи до участі в ухваленні рішень вочевидь порушує первісне значення слова “демократія”».

Мажоритарники цілком слушно можуть відповісти, що несумісності, на яку вказав Льюїс, можна уникнути за двох головних умов. По-перше, відкидання меншості має пом'якшені наслідки, якщо більшість і меншість урядують по черзі, тобто якщо нинішня меншість на наступних виборах може стати більшістю, а не буде приречена на постійну опозицію. Саме так і функціонує британська, новозеландська і барбадоська двопартійні системи. На Барбадосі чергування

³⁵ Cukierman A., Webb S. B., Neyapti B. *Measuring Central Bank Independence and Its Effect on Policy Outcomes*. – San Francisco: ICS, 1994. – С. 45.

³⁶ Payne A. *Op. cit.*

³⁷ Lewis W. A. *Politics in West Africa*. – London: George Allen and Unwin, 1965. – С. 64-65.

партій після проголошення 1966 року незалежності здійснювалося досконало: жодна з обох головних партій ніколи не виграла більше двох виборчих кампаній підряд. Проте в Британії й Новій Зеландії були тривалі періоди, коли одна з двох головних партій не мала доступу до влади: британська Лейбористська партія протягом тринадцяти років з 1951 по 1964 рік і вісімнадцяти років з 1979 по 1997 рік, а новозеландська Національна партія – чотирнадцяти років з 1935 по 1949 рік і новозеландська Лейбористська партія – дванадцяти років з 1960 по 1972 рік.

Можна цілком аргументовано стверджувати, що навіть під час цих тривалих періодів недопуску до влади демократія і врядування більшості не суперечили одне одному завдяки наявності другої умови: всі три країни – відносно однорідні суспільства, і їхні найвпливовіші політичні партії не дуже різняться між собою своїми політичними світоглядами, бо їм властива тенденція перебувати близько до політичного центру. Недопуск однієї партії до влади може бути недемократичним із позиції такого критерію, як «урядування народу», але якщо інтереси і вподобання виборців цієї партії досить задовільно обслуговує урядова політика другої партії, ця система наближається до такого визначення демократії, як «урядування для народу».

В менш однорідних суспільствах жодна з цих умов незастосовна. Політичні курси, що їх обстоюють головні партії, мають тенденцію дуже різнитися між собою, а відданість виборців тій або тій партії часто буває набагато непохитніша, зменшуючи шанси, що головні партії будуть чергуватися, здійснюючи урядові повноваження. Надто в *плюралістичних суспільствах* – суспільствах, гостро поділених за релігійними, ідеологічними, мовними, культурно-етнічними і расовими ознаками на фактично окремі субсуспільства зі своїми власними політичними партіями, зацікавленими групами та засобами комунікації, – гнучкість, необхідна для мажоритарної демократії, навряд чи існуватиме. За таких умов урядування більшості не тільки недемократичне, а й небезпечне, бо меншини, всякчас не маючи доступу до влади, почуватимуться відкинутими та дискримінованими й можуть втратити свою вірність режиму. Скажімо, в плюралістичному суспільстві Північної Ірландії, поділеному на протестантську більшість і католицьку меншість, урядування більшості означало, що Юніоністська партія, яка репрезентувала протестантську більшість, виграла всі вибори й формувала всі уряди з 1921 по 1972 рік. Масові католицькі протести наприкінці 1960-х років призвели до протестантсько-католицької громадянської війни, яку пощастило приборкати тільки завдяки втручанню британської армії й запровадженню прямого керування з Лондона.

У найгостріше поділених суспільствах, як-от у Північній Ірландії, врядування більшості означає диктатуру більшості і радше громадянський конфлікт, ніж демократію. Тому такі суспільства потребують певного демократичного режиму, що наголошує не на опозиції, а на консенсусі, що радше залучає, ніж відкидає, й намагається максимізувати панівну більшість замість задовольнитися простою більшістю: консенсусної демократії. Попри свої мажоритарні симпатії, низка британських кабінетів визнавали цю потребу й наполягали на ПП на всіх виборах у Північній Ірландії (за винятком виборів до Палати громад) і – як передумові політичної автономії Північної Ірландії – на широкій протестантсько-католицькій урядовій коаліції. ПП і поділ влади – це ще й головні елемен-

ти угоди про Північну Ірландію, підписаної 1988 року. Льюїс наполегливо рекомендує ПП, широкі коаліції та федералізм і для плюралістичних суспільств Західної Африки³⁸. Консенсусна модель вочевидь доречна і для менш подільних, але однаково різнорідних країн, і навіть як розумна і практично здійснена альтернатива вестмінстерській моделі й у цілком однорідних країнах.

Для ілюстрації консенсусної моделі я використаю такі приклади, як Швейцарія, Бельгія та Європейський Союз; це все багатопартійні утворення. Швейцарія – найкращий приклад і, за єдиним винятком, досконало втілює чисту модель. Бельгія – теж добрий приклад, надто після 1993 року, коли вона офіційно стала федеральною державою, і тому я пильно зосереджусь на характері бельгійської політики в найостаннішому періоді. Європейський Союз (ЄС) – наднаціональна, а не просто міжнародна організація, але він не став або поки що не став суверенною державою. Внаслідок проміжного статусу ЄС аналітики Європейського Союзу не доходять згоди, як його досліджувати: як міжнародну організацію чи як народжану федеральну державу, проте цей другий підхід стає дедалі поширенішим³⁹. Це ще й мій підхід: якщо вважати ЄС за федеральну державу, його інституції напрочуд близькі до консенсусної моделі демократії. Спершу я розгляну швейцарський та бельгійський прототипи, порівнюючи їх, а потім звернуся до прикладу ЄС.

Консенсусна модель у Швейцарії та Бельгії

Консенсусну модель демократії можна охарактеризувати на основі десяти елементів, що становлять гострий контраст із кожною з десяти мажоритарних рис вестмінстерської моделі. Замість зосереджувати владу в руках більшості, консенсусна модель намагається різними способами ділити, розпоршувати та обмежувати владу.

1. *Поділ виконавчої влади між різними партіями в кабінетах, створених на основі широкої коаліції.* На відміну від тенденції вестмінстерської моделі зосереджувати виконавчу владу в кабінетах, створених однією партією, що насилу здобула більшість місць у парламенті, консенсусний принцип полягає в тому, щоб усі або більшість головних партій поділяли виконавчу владу у складі широкої коаліції. Федеральна рада, орган виконавчої влади (до її складу входять семеро членів) у Швейцарії становить чудовий приклад такої широкої коаліції: три великі партії – Християнсько-демократична, Соціал-демократична і Радикально-демократична, кожній з яких належала приблизно чверть місць у нижній палаті законодавчого органу протягом усього повоєнного періоду, – а також Швейцарська народна партія, що має одну восьму частину місць, пропорційно поділяють сім виконавчих посад відповідно до так званої магічної формули 2:2:2:1, запровадженої 1959 року. Додатковий критерій полягає в тому, що мовні групи мають бути репрезентовані більш-менш відповідно до своєї численності: четверо або п'ятеро німецькомовних членів, один або двоє франкомовних членів і часто італомовний член. Обидва критерії – неофіційні правила, проте їх суворо дотримуються.

³⁸ Lewis W. A. Op. cit. – С. 51–55, 65–84.

³⁹ Hix S. The Study of the European Community // West European Politics. – 1994. – Т. 17. – №1 (січень). – С. 1–30.

Бельгійська Конституція становить приклад формальної вимоги, щоб до складу органу виконавчої влади входили представники великих мовних груп. Протягом багатьох років існував звичай формувати кабінети з приблизно однаковою кількістю міністрів, що репрезентують фламандськомовну більшість і франкомовну меншість. 1970 року цей звичай став офіційним законом, і нова федеральна Конституція знову застерігає, що «за можливим винятком прем'єр-міністра, Рада міністрів [кабінет] складається з однакової кількості франкомовних і фламандськомовних членів»⁴⁰. Таке правило не застосовують до партійного складу кабінету, але протягом повоєнної доби було лише чотири роки однопартійного врядування, а від 1980 року всі кабінети міністрів були коаліціями, що їх формували чотири або шість партій.

2. *Рівновага влади між виконавчим і законодавчим органами.* Політична система Швейцарії – ані парламентська, ані президентська. Відносини між виконавчою Федеральною радою і законодавчим органом пояснив швейцарський політолог Юрг Штайнер: «Членів ради обирають індивідуально на фіксований термін чотири роки, і, згідно з Конституцією, законодавчий орган протягом цього терміну не може порушити питання про недовіру. Якщо Парламент відхилить урядову пропозицію, це не кінче має означати, що член ради, який висунув цю пропозицію, або Федеральна рада в повному складі мають піти у відставку»⁴¹. Таке формальне розмежування повноважень збільшило незалежність і виконавчого, і законодавчого органів, а їхні відносини набагато збалансованіші, ніж відносини кабінету міністрів і парламенту в Британії, Новій Зеландії і Барбадосі, де вочевидь переважає кабінет. Федеральна рада у Швейцарії має величезний вплив, проте не є найвищим органом.

Бельгія має парламентську форму врядування з кабінетом, залежним від довіри законодавчого органу, як і в трьох прототипах вестмінстерської моделі. А проте кабінети міністрів у Бельгії, і то здебільшого тому, що вони часто є широкими і незгуртованими коаліціями, не мають такого домінуючого впливу, як їх вестмінстерські відповідники, і їм властива тенденція мати справді компромісні відносини з парламентом. Недовгий період існування бельгійських кабінетів часто свідчить про їхню відносно слабку позицію: скажімо, з 1980 по 1995 рік було шість кабінетів, що склалися з різних багатопартійних коаліцій, тож пересічна тривалість існування кабінету сягала лише двох з половиною років.

3. *Багатопартійна система.* І Швейцарія, і Бельгія мають багатопартійні системи, причому жодна партія не наближається до статусу партії більшості. На виборах 1995 року до швейцарської Національної ради місця в парламенті здобули п'ятнадцять партій, проте основний масив цих місць – 162 з 200 – поділили між собою чотири головні партії, репрезентовані у Федеральній раді. Отже, можна сказати, що Швейцарія має чотиріпартійну систему.

⁴⁰ Alen A., Erges R. *Federal Belgium After the Fourth State Reform of 1993*. – Brussels: Ministry of Foreign Affairs, 1994.

⁴¹ Steiner J. *Amicable Agreement Versus Majority Rule: Conflict Resolution in Switzerland*. – Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1974. – С. 43.

До кінця 1960-х років для Бельгії була характерна трипартійна система, що складалася з двох великих партій – Християнсько-демократичної та Соціалістичної – і партії середнього розміру – Ліберальної. Відтоді ці обидві великі партії поділилися за мовною ознакою, а кілька нових мовних партій посіли провідне становище, і тому й виник крайній випадок багатопартійної системи: кільканадцять партій здебільшого мають змогу здобути місця в Палаті представників, а дев'ять партій досить впливові, щоб брати участь у формуванні одного, а то й кількох підряд кабінетів міністрів.

Формування багатопартійної системи у Швейцарії та Бельгії можна пояснити двома чинниками. Перший полягає в тому, що обидві країни – плюралістичні суспільства, поділені за кількома ознаками. Це розмаїття поділів відображене в багатовимірності їх партійних систем. У Швейцарії релігія поділяє християнських демократів, що їх підтримують здебільшого активні католики, і соціал-демократів та радикалів, що завдячують більшу частину своєї підтримки католикам, які рідко, а то й ніколи не ходять до церкви, а також протестантам. А соціально-економічна ознака відокремлює соціал-демократів, яких підтримує головно робітничий клас, від радикальних демократів, що спираються переважно на середній клас. Швейцарська Народна партія має надто великий вплив серед фермерів-протестантів. Третя причина поділу – мова – вже не створює додаткових бар'єрів у швейцарській партійній системі, хоча Народну партію підтримують здебільшого в німецькомовній Швейцарії, а три великі партії є відносно вільними альянсами кантонних партій, у *лоні* яких мовна ознака становить суттєву відмінність⁴².

І в католицькій Бельгії релігійна ознака відокремлює Християнсько-соціалістичну партію, що репрезентує вірних католиків, від Соціалістичної та Ліберальної партій, що репрезентують католиків, віра яких пасивна. Соціалісти та ліберали відокремлені одні від одних класовою ознакою. На відміну від Швейцарії, мовний поділ у Бельгії призвів до дальших розколів, як поділивши названі вище три партії, що були в Бельгії провідними, на окремі дрібні фламандськомовні і франкомовні партії, так і створивши додаткові дрібні мовні партії⁴³.

4. *Пропорційне представництво*. Другою причиною формування у Швейцарії та Бельгії багатопартійної системи є те, що їхні пропорційні виборчі системи не перешкоджають перехідні суспільних поділів у поділі партійної системи. На відміну від виборів на основі найбільшої кількості поданих голосів (таким виборам властива тенденція надміру репрезентувати великі партії і недорепазентувати дрібні партії), основна мета пропорційного представництва полягає в поділі парламентських місць між партіями відповідно до кількості виборців, які підтримують їх. Нижні палати законодавчих органів обох країн обирають на основі пропорційного представництва.

5. *Корпоративізм зацікавлених груп*. Між фахівцями з питань корпоративізму існує незгода з приводу ступеня корпоративізму у Швейцарії й Бельгії, і то головно тому, що профспілки обох країн здебільшого менш організовані й менш

⁴² *McRae K. D. Conflict and Compromise in Multilingual Societies: Switzerland.* – Waterloo, Ont.: Wilfrid Laurier University Press, 1983. – С. 111–114.

⁴³ Там само. – С. 130–148.

впливові, ніж представники бізнесу. Проте цю незгоду можна усунути, розрізняючи два варіанти корпоративізму: соціальний корпоративізм, де домінують профспілки, і ліберальний корпоративізм, де мають більшу силу асоціації промисловців. Петер Й. Каценштайн характеризує Швейцарію та Бельгію як два приклади ліберального корпоративізму й висловує, що Швейцарія «найвиразніше репрезентує риси, характерні для ліберального корпоративізму»⁴⁴. Обидві країни вочевидь засвідчують три загальні елементи корпоративізму: тристороннє узгодження, відносно невелике число відносно великих зацікавлених груп і визначальне становище провідних об'єднань. Герхард Лембрух пише, що «сила швейцарських провідних об'єднань просто дивовижна, і загалом визнають, що згуртованість швейцарських зацікавлених груп набагато вища від згуртованості швейцарських політичних партій»⁴⁵. Крім того, Клаус Армінгон стверджує, що, хоча в 1990-х роках ступінь та ефективність корпоративізму в багатьох європейських країнах зменшується, він і надалі зберігає свої сильні позиції у Швейцарії⁴⁶.

6. *Федеративне і децентралізоване врядування.* Швейцарія – федеративна держава, і влада в ній поділена між центральним урядом і урядами двадцяти кантонів та шести так званих напівкантонів, утворених унаслідок поділу трьох колишніх єдиних кантонів. Напівкантони мають тільки одного, а не двох представників у швейцарській федеральній палаті – Раді кантонів – і їхній голос наполовину слабший від голосу справжніх кантонів при голосуванні поправок до Конституції, проте в більшості інших аспектів їхній статус дорівнює статусові повних кантонів. Швейцарія – одна з найдецентралізованіших держав у світі.

Бельгія довгий час була унітарною централізованою державою, але з 1970 року вона мало-помалу рухається в напрямі і децентралізації, і федералізму; 1993 року Бельгія офіційно стала федеративною державою. Форма федералізму, що існує в Бельгії, – «унікальний федералізм»⁴⁷, федералізм «по-візантійському заплутаний»⁴⁸, бо цей федералізм виявляється в існуванні трьох географічно визначених регіонів – Фландрії, Валонії і двомовної столиці Брюсселя – і трьох негеографічно визначених культурних спільнот: численних фламандської і французької спільнот і набагато меншої німецькомовної спільноти. Головна причина побудови такої дворівневої системи полягала в тому, що двомовна територія Брюсселя мала переважну більшість франкомовних жителів, але навколо неї простягнулась фламандськомовна Фландрія. Існує досить великий ступінь взаємоперекривання між регіонами і спільнотами, проте точно їх межі

⁴⁴ Katzenstein P. J. *Small States in World Markets: Industrial Policy in Europe*. – Ithaca: Cornell University Press, 1985. – С. 105, 130.

⁴⁵ Lehmbruch G. *Consociational Democracy and Corporatism in Switzerland* // *Publius*. – 1993. – Т. 23. – №2 (весна). – С. 52.

⁴⁶ Armingeon K. *Swiss Corporatism in Comparative Perspective* // *West European Politics*. – 1997. – Т. 20. – №4 (жовтень). – С. 164–179.

⁴⁷ Fitzmaurice J. *The Politics of Belgium: A Unique Federalism*. – Boulder, Colo.: Westview, 1996.

⁴⁸ McRae K. D. *Contrasting Styles of Democratic Decision-Making: Adversarial versus Consensual Politics* // *International Political Science Review*. – 1997. – Т. 18. – №3 (липень). – С. 289.

не збігаються. І регіони, і спільноти мають свої законодавчі органи та органи виконавчої влади, і лиш у Фландрії уряд фламандської спільноти – це ще й уряд фламандського регіону.

7. *Суворе двопалатність.* Головна причина запровадження двопалатного законодавчого органу замість однопалатного полягає в потребі забезпечити представництво меншин, зокрема невеличких автономних територіальних утворень за федеративного устрою, у другій, або верхній, палаті. Треба задовольнити дві умови, щоб таке представництво меншини мало значення: верхню палату слід обирати на іншій основі, ніж нижню, і вона повинна мати реальну владу – в ідеалі не меншу, ніж влада нижньої палати. Обидві ці умови виконані у швейцарській системі: Національна рада – це нижня палата й репрезентує швейцарський народ, а Рада кантонів – верхня, або федеральна, палата, що репрезентує кантони, кожен кантон має двох представників, а напівкантон – одного. Отже, малі кантони набагато краще представлені в Раді кантонів, ніж у Національній раді. Крім того, як пише Вольф Ліндер, «абсолютна рівність» обох палат – «най-святіший закон» у Швейцарії⁴⁹.

Дві палати бельгійського парламенту – Палата представників і Сенат – мали фактично рівні повноваження в дофедеративній Бельгії, проте вони обидві були конституційовані пропорційно, і тому були дуже близькі за складом. Новий Сенат, обраний вперше 1995 року, репрезентує, зокрема, дві культурно-мовні групи, але він і досі великою мірою конституційований пропорційно і не призначений забезпечувати надмірне представництво франкомовної і німецькомовної меншин⁵⁰. Крім того, порівнюючи з давнім сенатом, його повноваження були обмежені, наприклад він уже не має влади над бюджетом⁵¹. Отже, нове федеральне законодавство в Бельгії становить приклад відносно слабкої, а не сильної двопалатності.

8. *Конституційна негнучкість.* І Бельгія, і Швейцарія мають писану Конституцію – єдиний документ, що містить основні правила врядування, який можна змінити тільки певною більшістю. Поправки до швейцарської Конституції вимагають схвалення на референдумі, і то не тільки більшістю виборців у масштабах усієї країни, а й більшістю виборців у більшості кантонів. Напівкантони мають половинну вагу при обрахунках кількості кантонів, а це означає, що, наприклад, поправку до Конституції можуть схвалити 13,5 кантону, тоді як 12,5 кантону буде проти. Вимога схвалення з боку більшості кантонів означає, що

⁴⁹ *Linder W.* *Swiss Democracy: Possible Solutions to Conflict in Multicultural Societies.* – New York: St. Martin's, 1994. – С. 47.

⁵⁰ Більшість senatorів – 40 із 71 – обирають безпосередньо у двох багатомандатних округах, які почасти визначені негеографічними чинниками: перший округ – це Фландрія і фламандськомовне населення Брюсселя, а другий – Валонія і франкомовні брюссельці. Решту тридцять одного сенатора обирають непрямо або кооптують різними способами. Загальний мовний склад Сенату такий: 41 фламандськомовний сенатор, 29 франкомовних і один німецькомовний. Ще одним кумедним пунктом є те, що будь-які дорослі діти короля є «сенаторами по праву».

⁵¹ *Senelle R.* *The Reform of the Belgian State.* – У кн.: *Federalizing Europe? The Costs, Benefits, and Preconditions of Federal Political Systems* / Eds. J. J. Hesse. V. Wright. – Oxford: Oxford University Press, 1996. – С. 283.

населення малих кантонів і напівкантонів, де живе менше 20% всього населення Швейцарії, можуть накласти вето на конституційні зміни.

У Бельгії є два типи кваліфікованої більшості. Всі поправки до Конституції вимагають схвалення більшістю у дві третини голосів в обох палатах законодавчого органу. Крім того, закони, пов'язані з організацією й повноваженнями спільнот і регіонів, мають напівконституційний статус, і їх навіть іще важче схвалити і змінити: на додачу до більшості у дві третини голосів в обох палатах вони вимагають схвалення більшістю і фламандськомовної групи, і франкомовної групи в обох палатах. Цей закон надає франкомовній меншині ефективне право вето.

9. *Судовий контроль.* В одному аспекті Швейцарія відступає від суто консенсусної моделі: її верховний суд – Федеральний трибунал – не має права судового контролю. Народну ініціативу, що намагалася запровадити його, рішуче відкинуто на референдумі 1939 року⁵².

У Бельгії до 1984 року теж не було судового контролю, аж поки був заснований новий Арбітражний суд. Попервах головним завданням суду мало бути тлумачення конституційних статей про розмежування повноважень між центральним урядом, урядами спільнот і регіональними урядами. Вплив Арбітражного суду значно збільшився після перегляду Конституції 1988 року, і нині цей суд можна вважати за справжній конституційний суд⁵³.

10. *Незалежність центрального банку.* Центральний банк Швейцарії, разом із німецьким «Bundesbank» і Федеральною резервною системою у США, довго вважали за один з найсильніших і найнезалежніших центральних банків. Натомість національний банк Бельгії довго був одним із найслабших центральних банків. А втім, його незалежність значно збільшилась на початку 1990-х років, приблизно тоді, коли відбувся перехід до федеративного устрою, але головню внаслідок Маастрихтського договору, підписаного 1992 року й ратифікованого 1993 року; цей договір зобов'язав держави-члени ЄС збільшити незалежність своїх центральних банків. Роберт Сенель висновує, що бельгійський центральний банк має тепер «високий ступінь незалежності ... у здійсненні своєї монетарної політики»⁵⁴.

Консенсусна модель у Європейському Союзі

Головні інституції Європейського Союзу не відповідають тому виразному поділові на виконавчі, законодавчі, судові та монетарні органи, що був характерним для п'яти обговорених вище суверенних держав. Надто слушне це твердження про Раду Європи, що складається з голів урядів п'ятнадцяти держав-членів і збирається принаймні двічі на рік; вона може мати великий політичний

⁵² Проте національні закони можна опротестувати по-іншому: якщо протягом дев'яноста днів після ухвалення закону мінімум п'ятдесят тисяч громадян вимагатиме референдуму з приводу цього закону, більшість швейцарських виборців може відкинути його (Coddig G. A., Jr. *The Federal Government of Switzerland*. – Boston: Houghton Mifflin, 1961. – С. 112).

⁵³ ALEN A., ERGEC R. *Op. cit.* – С. 20–22; VEROUWSTRAETE I. *Judicial Politics in Belgium* // *West European Politics*. – 1992. – Т. 15. – №3 (липень). – С. 95.

⁵⁴ Senelle R. *Op. cit.* – С. 279.

вплив, і переважну частину великомасштабних заходів у розвитку Європейського Співтовариства, а після 1993 року – Європейського Союзу ініціювала саме Рада Європи. Серед інших інституцій Комісія європейських співтовариств править за виконавчий орган ЄС, і її можна порівняти з кабінетом міністрів; Європейський парламент – це нижня палата законодавчого органу, а Раду Європейського Союзу можна вважати за верхню палату. Сфери повноважень Європейського суду і Європейського центрального банку зрозумілі з їхніх назв.

1. *Поділ виконавчої влади в кабінетах, створених на основі широкої коаліції.* Комісія європейських співтовариств складається з двадцяти членів, кожен з яких має спеціальні міністерські повноваження, а призначають їх уряди держав-членів. П'ять найбільших держав – Німеччина, Сполучене Королівство, Франція, Італія та Іспанія – призначають по двох комісарів кожна, а кожна з решти десяти держав – по одному комісару. Оскільки всі п'ятнадцять держав, належні до ЄС, репрезентовані в Комісії, вона є широкою й постійною міжнародною коаліцією. На практиці ця Комісія – ще й коаліція, яка об'єднує лівий край, центр і правий край політичного спектру Європи. Промовистим прикладом є те, що в середині 1990-х років двома британськими комісарами були консерватор Леон Бритн і колишній лідер Лейбористської партії Ніл Кінок – політики, що напевно чи працювали б коли-небудь разом у британському кабінеті міністрів.

2. *Рівновага виконавчої і законодавчої влад.* Після кожних парламентських виборів, що відбуваються раз у п'ять років, склад нової Комісії європейських співтовариств має схвалити голосування в Європейському Парламенті. Парламент має право й розпустити Комісію, але тільки більшістю у дві третини голосів. Парламент має великі бюджетні повноваження, і хоча решта його законодавчих повноважень збільшилися завдяки Амстердамському договору 1997 року, вони й далі лишаються відносно слабкими. В порівнянні з Комісією роль Парламенту видається підпорядкованою. Але така думка про відносини між виконавчою і законодавчою владами зміниться, коли додати до цієї картини Раду Європейського Союзу, що складається з міністрів урядів п'ятнадцяти держав-членів. Джордж Цебеліс і Жанет Моні називають Раду «європейським еквівалентом верхньої палати парламенту»⁵⁵. Рада вочевидь і найсильніша серед цих трьох інституцій. Отже, загалом Комісія – це набагато більшою мірою рівний партнер у консенсусній моделі, ніж домінуючий кабінет у вестмінстерській моделі.

3. *Багатопартійна система.* 626 членів Європарламенту мали 1996 року вісім офіційно визнаних партій (а для визнання потрібно мінімум 18 членів). Найчисленніша з них – Партія європейських соціалістів, що займає майже 34% місць у Парламенті, – до парламентської більшості ще дуже далеко. Наступна найбільша партія – Європейська народна партія (що складається переважно з християнських демократів), яка має 29% місць. Жодна інша партія не займає більше 10% місць. Але насправді політична фрагментація навіть ще більша, ніж видається на основі цього міжпартійного поділу, бо партії Європарламенту набагато менш згуртовані й дисципліновані, ніж партії в національних парламен-

⁵⁵ Tsebelis G., Money J. *Bicameralism*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – С. 180.

тах. Партійний склад «верхньої палати», тобто Ради Євросоюзу, змінюється зі зміною кабінетів країн-членів і, крім того, залежить від обговорюваної теми, яка визначає, який конкретний міністр буде на тій чи тій конкретній сесії; скажімо, якщо на порядку денному Ради стоїть сільськогосподарська політика, міністри сільського господарства країн-членів напевне братимуть участь у засіданні. А втім, на практиці Рада – теж багатопартійне утворення.

4. *Пропорційне представництво.* Від 1979 року Європейський Парламент обирають у процесі прямих виборів. У кожній країні його мали обирати відповідно до єдиної виборчої системи, проте країни-члени не дійшли згоди щодо такої системи. А втім, переважним методом є якийсь варіант ПП, і ПП використовують в усіх країнах-членах та в Північній Ірландії. Єдиним винятком були вибори найбільшою кількістю представників Сполученого Королівства, але 1997 року новий лейбористський кабінет вирішив, що вибори 1999 року до Європарламенту у Сполученому Королівстві відбудуться цілком на основі ПП. Проте й тоді збережеться значний ступінь непропорційності внаслідок надмірного представництва малих держав і недостатнього представництва великих держав у Європарламенті. Коли взяти крайні випадки, Німеччина має 99 представників у Європарламенті, а Люксембург – шість, хоча населення Німеччини приблизно у двісті разів численніше за населення Люксембургу. Тож у цьому аспекті Європейський Парламент поєднує в одній законодавчій палаті принципи пропорційного представництва та рівного представництва різних держав, тоді як, наприклад, у Швейцарії ці два принципи втілені у двох різних палатах законодавчого органу.

5. *Корпоративізм зацікавлених груп.* У ЄС ще не сформувалось розвиненого корпоративізму, і то внаслідок того, що найважливіші соціально-економічні рішення й далі ухвалюють на державному рівні або ж вони підлягають вето, яке може запровадити та або та держава. Оскільки ЄС стає дедалі інтегрованишим, неминуче збільшуватиметься і ступінь корпоративізму. В назві книжки Майкла Дж. Годжиса «Єврокорпоративізм?» знак запитання не дуже акцентований, і Годжис, розглядаючи нинішню ситуацію, відповідає на запитання здебільшого заперечно, але водночас бачить і важливі корпоративістські елементи в певних секторах, а також виразну тенденцію до більшого корпоративізму⁵⁶. Один важливий чинник полягає в тому, що Комісія європейських співтовариств давно вже сприяє корпоративістському способу переговорів із зацікавленими групами. Скажімо, вона підтримувала в 1970-х роках низку тристоронніх конференцій, і хоча вони не спричинились до інституціоналізації тристоронніх переговорів, «Комісія ніколи не відмовлялася від своєї мети – сприяти діалогові між соціальними партнерами та вдосконалювати їх участь у процесі ухвалення рішень у Співтоваристві»⁵⁷. Ще одним свідченням схильності ЄС до корпоративізму є те, що одна з його офіційних інституцій – дорадчий Соціально-економічний комітет – складається з представників зацікавлених груп, призначених урядами країн-членів.

⁵⁶ Gorges M. J. Euro-Corporatism? Interest Intermediation in the European Community. – Lanham, Md.: University Press of America, 1996.

⁵⁷ Там само. – С. 139.

6. *Федеральне й децентралізоване врядування*. Порівнюючи з іншими міжнародними організаціями, наддержавний ЄС є вкрай об'єднаним та централізованим, але на тлі національних держав – навіть таких децентралізованих, як Швейцарія, – ЄС є і вкрай децентралізованим і вочевидь більш «конфедеративним», ніж федеративним.

7. *Суворі двопалатність*. Два критерії суворі двопалатності полягають у тому, що обидві палати законодавчого органу мають однакові повноваження й різні за своїм складом. Законодавчий орган ЄС відповідає цьому другому критерію без жодних сумнівів: Рада має однакове представництво країн-членів і складається з представників національних урядів, тоді як Парламент безпосередньо обирають виборці, і численність делегації тієї або тієї країни залежить від кількості її населення. В національних законодавчих органах відступи від принципу однакових повноважень здебільшого дають вигоду нижній палаті. В ЄС ситуація протилежна: верхня палата (Рада) значно могутніша за нижню палату (Парламент), і це, правда, не зовсім відповідає консенсусній моделі, проте ще менше відповідає мажоритарній моделі⁵⁸.

8. *Конституційна негнучкість*. «Конституція» ЄС складається з договору про заснування Європейського Економічного Співтовариства, підписаного в Римі 1957 року, і низки як давніших, так і пізніших договорів. Оскільки це міжнародні договори, їх можна змінити тільки за згодою всіх підписаних сторін. Тож ці договори вкрай непорушні. Крім того, більшість важливих рішень у Раді вимагають одностайності; з приводу менш важливих питань із 1980-х років стало набагато звичайнішою практикою ухвалювати рішення на основі «голосування кваліфікованою більшістю», тобто приблизно двома третинами голосів і за допомогою пропорційного голосування (подібного до пропорційного розподілу місць у Європарламенті).

9. *Судовий контроль*. Головна інституція ЄС – Європейський суд. Цей суд має право судового контролю і може оголошувати неконституційними як закони ЄС, так і закони тієї або тієї держави, якщо вони порушують різні договори ЄС. Крім того, підхід суду до своїх судових функцій був активним і творчим. Мартін Шапіро та Алекс Стоун писали, що «два вочевидь найвпливовіші конституційні суди в Європі – це конституційний суд Німеччини і Європейський суд... Є дуже мало таких і спостережуваних, і важливих прикладів, як аргументи Європейського суду, що суд повинен будувати себе як політична інституція і будувати всю низку інституцій, елементом яких він є»⁵⁹.

10. *Незалежність центрального банку*. Європейський центральний банк, що почав свої операції 1998 року, мав стати центральним банком із дуже високим ступенем незалежності. І справді, «Economist» (8 листопада 1997 року) писав, що «його статут робить його найнезалежнішим центральним банком у світі». Проте його незалежність певною мірою була скомпрометована, коли 1998 року

⁵⁸ Ще одним відомим прикладом принаймні невеличкої асиметрії на користь верхньої палати є американський Конгрес, де Сенат має спеціальні повноваження у сфері договорів і призначень.

⁵⁹ Shapiro M., Stone A. The New Constitutional Politics of Europe // Comparative Political Studies. – 1994. – Т. 26. – №4 (січень). – С. 408.

був призначений перший президент банку. Щоб максимально збільшити повноваження президента, це призначення формально здійснене на восьмирічний термін, проте перший президент був зобов'язаний подати у відставку задовго до кінця цього терміну, можливо, за чотири роки, і це зобов'язання було частиною політичної угоди між Францією, що наполягала на своєму кандидатурі, і рештою членів ЄС.

На початку цього розділу я наголошував, що мажоритарна модель несумісна з потребами глибоко поділених, плюралістичних суспільств. ЄС вочевидь є таким плюралістичним суспільством: «Глибоко закорінені й давні національні відмінності, серед яких мова є лиш однією, не повинні зникнути і не зникнуть у Європі»⁶⁰. Отож не дивно, що інституції ЄС великою мірою узгоджуються з консенсусною, а не мажоритарною моделлю. Чимало спостерігачів провіщає, що ЄС стане зрештою федеративною державою, надто внаслідок запровадження спільної валюти. Скажімо, Мартін Фельдштайн стверджує, що «головним далеким наслідком запровадження спільної валюти буде створення політичного союзу – Європейської федеративної держави, що відповідатиме за загальноєвропейську зовнішню політику та безпеку, а також за те, що тепер становить внутрішню соціально-економічну політику»⁶¹. Тож коли і якщо ЄС розвинується в суверенну європейську державу, його інституції, напевне, зміняться, і, скажімо, Європарламент стане, мабуть, набагато впливовішою законодавчою палатою, проте навряд чи далеко відступить від консенсусної моделі, а ЄС майже напевне набуде форми якихось *федеративних* Сполучених Штатів Європи.

⁶⁰ *Kirchner E. J. The European Community: A Transnational Democracy? – У кн.: Developing Democracy: Comparative Research in Honour of J. F. P. Blondel. – London: Sage, 1994. – С. 263.*

⁶¹ *Feldstein M. EMU and International Conflict // Foreign Affairs. – 1997. – Т. 76. – №6 (листопад-грудень). – С. 60.*

Хуан Х. Лінц

[А]

НЕБЕЗПЕКИ ПРЕЗИДЕНТСЬКОЇ СИСТЕМИ ВРЯДУВАННЯ

Дедалі більше країн світу прихиляються до демократії, і тому цікавість до альтернативних конституційних форм і структур далеко вийшла за межі академічних кіл. У таких різних країнах, як Чилі, Південна Корея, Бразилія, Туреччина й Аргентина, політики та фахівці з конституційних питань завзято обговорювали відносні переваги різних типів демократичних режимів. Деякі країни, скажімо, Шрі-Ланка, перейшли від парламентських державних устроїв до президентських. З другого боку, виявилось, що, зокрема, на латиноамериканців велике враження справив успішний перехід від авторитаризму до демократії, що стався в 1970-х роках в Іспанії, – перехід, якому великою мірою посприяла парламентська форма врядування, обрана тією країною.

Та Іспанія – не єдиний приклад, коли парламентаризм довів свою вартість. Адже величезна більшість стабільних демократій у нинішньому світі – це парламентські режими, де виконавчу владу формують більшості в законодавчому органі і де її підтримка залежить від тих більшостей.

Натомість єдиною президентською демократією з тривалою історією неперервності державного устрою є США. Державні устрої Фінляндії і Франції – радше гібридні, ніж справді президентські системи, а у випадку французької П'ятої республіки ще досі існують сумніви, як класифікувати її. Окрім США, тільки Чилі спромоглося на півторастоліття більш-менш спокійної неперервності державного устрою за президентського врядування, проте в 1970-х роках чилійська демократія зазнала краху.

Звичайно, парламентські режими теж можуть бути нестабільними, надто за умов гострих етнічних конфліктів, про що свідчить недавня історія африканських країн. Проте досвід Індії і англомовних країн Карибського регіону доводять, що навіть у значно поділених суспільствах періодичні парламентські кризи не конче перетворюються в повномасштабні кризи режиму, а відставка прем'єр-міністра й кабінету міністрів не конче свідчать про кінець самої демократії.

Тема цієї статті полягає в тому, що кращі історичні результати парламентських демократій не випадкові. Ретельне порівняння парламентаризму як тако-

президентська система
парламентаризм
небезпеки

го з президентською системою як такою веде до висновку, що, коли зважити все, парламентська система більше сприяє стабільній демократії, ніж президентська. Надто слушний цей висновок щодо країн із глибокими політичними розламами й численними політичними партіями; таким країнам парламентаризм загалом пропонує кращу надію на збереження демократії.

Порівняння парламентської і президентської систем

Парламентський режим у суворому розумінні цього слова – це режим, за якого єдиною демократично легітимною інституцією є парламент; за такого режиму влада уряду цілковито залежить від довіри парламенту. Хоч унаслідок дедалі більшої персоналізації партійного керівництва в деяких парламентських режимах прем'єр-міністри щораз більше уподібнюються до президентів, проте, крім розпуску парламенту і оголошення про нові вибори, прем'єр-міністри й далі не можуть звертатися безпосередньо до народу через голови його представників. У деяких парламентських системах можуть бути й президенти, яких обирають прямим народним голосуванням, але звичайно їм бракує спроможності серйозно конкурувати за владу з прем'єр-міністром.

У президентських системах голову виконавчої влади з великими конституційними повноваженнями – зокрема й повним контролем за складом кабінету міністрів та врядуванням у країні – прямо обирає народ на визначений термін, і такий президент не залежить від парламентських вотумів недовіри. Він не тільки наділений виконавчою владою, а й символічний голова держави, і між виборами його можна усунути тільки завдяки такому крутому заході, як імпічмент. На практиці, як свідчить історія США, президентські системи можуть більш або менш залежати від співпраці законодавчого органу, і тому в таких системах рівновага між виконавчою і законодавчою владами може значно варіюватися.

У президентській системі врядування вирізняються дві особливості. По-перше, президент має великі претензії на демократичну, ба навіть плебісцитну легітимність; по-друге, термін його перебування на посаді – фіксований. Ці обидва твердження потребують уточнення. Деякі президенти здобувають посаду, маючи меншу частку голосів народу, ніж чимало прем'єрів, які очолюють кабінети меншості, хоча виборці можуть вважати, що такі прем'єри мають набагато меншу легітимність. Візьмімо лише один приклад – вибори Сальвадора Альєнде на посаду президента Чилі 1970 року: він мав найбільшу кількість голосів (36,2%), здобутих, спираючись на підтримку строкаатої коаліції, і його становище дуже відрізнялося від становища, в якому опинився Адольфо Суарес в Іспанії, що став прем'єр-міністром, набравши 35,1% голосів. Як побачимо згодом, Альєнде на шість років отримав мандат на контроль над урядом, здобувши набагато менше голосів народу, ніж проста більшість, натомість Суарес, маючи десь таку саму найбільшу кількість набраних голосів, добачив необхідність у співпраці з іншими партіями задля підтримки уряду меншості. Йдучи за британським політичним мислителем Волтером Беджетом, можна сказати, що президентська система надає обраній особі й «церемоніальних» функцій голови держави, і «реальних» функцій голови виконавчої влади, створюючи таким чином навколо нього певну ауру й сукупність народних сподівань, які цілком

відмінні від сподівань, що їх пов'язують із посадою прем'єр-міністра, хоч яка його популярність.

Але найбільше в президентській системі вражає те, що законодавці, надто репрезентуючи згуртовані, дисципліновані партії, які пропонують ясні ідеологічні та політичні альтернативи, теж можуть претендувати на демократичну легітимність. Ця претензія набуває ще виразнішої форми, коли більшість законодавчого органу репрезентує політичний вибір, протиставлений виборіві, що його представляє президент. Хто за таких обставин має переконливіші претензії на те, щоб говорити від імені народу: президент чи більшість у законодавчому органі, яка опирається його політиці? Оскільки повноваження і президента, й більшості походять від голосів народу, поданих у процесі вільної конкуренції серед добре визначених альтернатив, завжди існує можливість конфлікту, що інколи виникає з різючою силою. Не існує демократичного принципу, на основі якого можна було б розв'язати цей конфлікт, а механізми, що їх може запропонувати конституція, теж виявляються надто складними й суто юридичними, щоб мати велику силу в очах електорату. Отже, не випадково, що в деяких таких ситуаціях у минулому збройні сили часто намагалися втрутитись і відіграти роль посередника. Можна стверджувати, що США успішно «нормалізували» такі конфлікти, а отже, розрядили їх. Пояснення, як американські політичні інституції і практики досягли такого результату, вийшло б за межі даної статті, але варто зазначити, що його певною мірою визначає незвичайно розмитий характер американських політичних партій, що, хоч як іронічно, доводить до відчаю багатьох американських політологів і спонукає їх закликати до створення відповідальних, ідеологічно дисциплінованих партій. На жаль, приклад США видається винятком: розвиток сучасних політичних партій, надто в соціально та ідеологічно поляризованих країнах, загалом посилює, ніж пом'якшує конфлікти між законодавчою і виконавчою владами.

Друга характерна особливість, властива президентським системам, – більш-менш фіксований термін перебування президента на посаді – теж має свої вади. Вона розбиває політичний процес на перервні, гостро відмежовані періоди, які не лишають простору для неперервних припасувань, що їх можуть вимагати події. Тривалість президентського мандату стає вирішальним чинником в обрахунках усіх політичних гравців, і цей факт (як побачимо згодом) пов'язаний із важливими наслідками. Розгляньмо, наприклад, правові норми про наступність влади у разі смерті президента або його неспроможності виконувати свої функції; в деяких випадках автоматичний наступник може бути обраний окремо й репрезентувати політичну орієнтацію, що відрізняється від президентської; в інших випадках президент може накинути наступника як свого приятеля, анітрохи не беручи до уваги його спроможності здійснювати виконавчу владу і зберігати народну підтримку. Бразильська історія дає нам приклад першої ситуації, натомість Марія Естела Мартінес де Перон, що стала спадкоємицею влади свого чоловіка в Аргентині, ілюструє другу ситуацію. Саме в цьому й полягає парадокс президентської системи врядування: з одного боку, вона призводить до персоналізації влади, а з другого – її юридичні механізми можуть призвести – в разі раптової передачі влади в середині терміну – до утвердження на президентській посаді особи, яка ніколи б не стала головою держави в результаті звичайного виборчого процесу.

Парадокси президентської системи врядування

Хоч як парадоксально, президентським державним устроєм властиві суперечливі принципи і припущення. З одного боку, такі системи сприяють створенню міцної стабільної виконавчої влади з достатньою плетиситною легітимністю, щоб твердо опиратися сукупності часткових інтересів, представлених у законодавчому органі. В запропонованій Руссо концепції демократії, зумовленій уявленням про «народ», від імені якого начебто промовляє президент, тим інтересам бракує легітимності; не мають вони її й відповідно до англо-американського уявлення, що демократія природним чином пов'язана з великою кількістю, інколи навіть мішаниною, інтересів. Отже, конфлікти зацікавлених груп цілком здатні виявлятися і в інших сферах, ніж у суто політичних. З другого боку, президентські державні устрої відображують і глибоку підозру до персоналізації влади: спогади про королів і каудильйо та страх перед ними розвиваються дуже важко. Найголовнішим серед конституційних бастионів захисту від потенційно свавільної влади є заборона переобрання. Інші правові норми, як-от повноваження законодавчих органів давати пораду і згоду у випадку президентських призначень, механізми імпліменту, незалежність суду й такі інституції, як *Contraloria* в Чилі, теж відображують цю підозру. І справді, політичне втручання збройних сил, що діють як *poder moderador**, у деяких політичних культурах можна вважати за корисне стримування зарозумілої виконавчої влади. Можна докладно дослідити суперечності між текстами конституцій і політичними практиками латиноамериканських президентських режимів, і будь-який дослідник історії регіону міг би подати чимало прикладів втручання військових.

Було б цікаво дослідити й те, як фундаментальна суперечність між прагненням міцної й стабільної виконавчої влади і латентною підозрою до тієї самої президентської влади впливає у президентських системах на процес ухвалення політичних рішень, на стиль керівництва, політичну практику й риторику і президентів, і їхніх опонентів. Таке дослідження приверне увагу до того виміру конфлікту, який не можна цілковито пояснити соціально-економічними, політичними та ідеологічними обставинами. Навіть якщо визнати дискусійне уявлення, мовляв, латиноамериканські суспільства за своєю суттю схильні до *personalismo*, навряд чи можна сумніватися, що в деяких випадках ця тенденція має підтримку з боку інституційних структур.

Можливо, найкращий спосіб підсумувати головні відмінності між президентською і парламентською системами – це сказати, що парламентаризм надає гнучкості політичному процесові, натомість президентська система надає йому певної застигlosti. Прихильники президентської системи можуть відповісти, що ця застигlost є перевагою, бо вберігає від непевності й нестабільності, таких характерних для парламентської політики. Зрештою, за парламентського врядування міриади гравців – партії, їхні лідери й навіть рядові законодавці – можуть будь-коли між виборами ухвалити основні зміни, започаткувати процеси політичної переорієнтації, а передусім обратн або скинути прем'єр-міністра. Та, хоча потреба у владі й прогнозованості начебто промовляє на користь пре-

* Посередник (ісп.).

10 4 50

Передімісія:
всі застосовує
до кваліфікації

зидентської системи, можуть трапитись несподівані події – від смерті чинного президента до серйозних помилок, скоєних під тиском некерованих обставин, – які роблять президентське врядування менш прогнозованим і часто слабшим за врядування прем'єр-міністра. Прем'єр-міністр завжди може намагатися зміцнити свою легітимність і владу завдяки чи то вотуму довіри, чи то розпуску парламенту та оголошенню нових виборів. Крім того, прем'єр-міністра можна помінати, не обов'язково призвівши до кризи режиму.

Такі міркування набувають надто великої ваги за доби зміни та зміцнення режиму, коли застиглість президентської системи врядування справді може видаватись несприятливою в порівнянні з тією перспективою припасувань, яку пропонує парламентаризм.

Вибори з нульовою сумою виграшу

Попереднє обговорення зосереджувалося здебільшого на інституційних ви- мірах проблеми: в аналізі домінували міркування про норми конституції – деякі писані, деякі неписані. Але на додачу слід звернути увагу й на те, як структурована політична конкуренція в системах, де є прямі президентські вибори; на стилі керівництва в таких системах; на відносини між президентом, політичними елітами й суспільством загалом, а також на те, як здійснюють владу та розв'язують конфлікти. Цілком слушно вважати, що інституційні структури і прямо, і непрямо формують увесь політичний процес, або «спосіб врядування». Якщо ми охарактеризували відмінності між парламентською і президентською формами врядування, які є результатом властивих їм різних інституційних структур, ми повинні бути готові запитати, яка з двох форм пропонує найкращі перспективи створення, зміцнення та підтримки демократії.

Президентський устрій неминуче проблематичний, бо функціонує відповідно до правила «переможець забирає все» – принципу, якому властива тенденція перетворювати демократичну політику в гру з нульовою сумою виграшу з усіма потенційними можливостями породити конфлікт, притаманними таким іграм. Хоча парламентські вибори можуть забезпечити абсолютну більшість депутатських місць якійсь одній партії, найчастіше вони забезпечують представництво певної кількості партій. Поділ влади між ними і формування коаліцій досить поширені, й тому ті, хто перебуває на посаді президента, уважні до вимог та інтересів навіть невеличких партій. Ці партії й собі плекають сподівання на поділ влади, а отже, й на те, щоб мати певну ставку в системі загалом. Натомість переконаність президента, що він має незалежну владу й незалежний мандат, напевне, виповнить його чуттям сили і своєї місії, навіть якщо найбільша кількість голосів, поданих за нього, досить незначна. З огляду на такі припущення про становище й роль президента, неминуча опозиція його політиці набагато більше дратуватиме й деморалізуватиме президента, ніж прем'єр-міністра, який знає, що він – радше речник тимчасової урядової коаліції, ніж голос нації або трибуна народу.

За браком підтримки з боку абсолютної і згуртованої більшості парламентська система неминуче містить елементи, що стають інституціоналізовані в так званій «консоціативній демократії». Президентські режими теж можуть містити консоціативні елементи, можливо, як частину неписаної конституції. Ска-

жімо, коли у Венесуелі та Колумбії за несприятливих обставин була знов утверджена демократія, писані конституції цілком могли закликати до президентського врядування, проте лідери великих партій швидко уклали консоціативні угоди, щоб пом'якшити жорсткі наслідки президентських виборів на основі принципу «переможець забирає все».

Небезпека, яку становлять президентські вибори з нульовою сумою виграшу, обтяжена ще й застиглістю фіксованого терміну перебування президента на посаді. Переможці й переможені різко визначені протягом усього терміну президентського мандату. Немає ніякої надії на зміни союзів, збільшення урядової підтримки завдяки формуванню великих коаліцій задля збереження національної єдності та в разі надзвичайних ситуацій, на нові вибори у відповідь на нові визначні події й т. ін. Натомість переможені повинні чекати принаймні чотири-п'ять років без будь-якого доступу до виконавчої влади й патронажу. Гра з нульовою сумою в президентських системах підвищує ставки президентських виборів і неминуче посилює пов'язані з ними напругу й поляризацію.

З другого боку, президентські вибори справді пропонують безперечну перевагу, даючи людям змогу відкрито і прямо обирати голову своєї виконавчої влади, і то на передбачуваний період, а не полишаючи вирішування цього питання залаштунковим маневрам політиків. Але ця перевага може існувати тільки тоді, коли результатом виборів стає безперечний мандат. Якщо не визначено необхідного мінімуму найбільшої кількості набраних голосів і кілька кандидатів конкурують в одному турі, розрив між переможцем і другим на фініші може бути надто малим, щоб підтримувати будь-яке твердження, ніби стався вирішальний плебісцит. Щоб запобігти цьому, виборчі закони інколи визначають нижню межу переможного відсотка найбільшої кількості поданих голосів або створюють певний механізм для вибору поміж кандидатів, якщо жоден з них не набирає мінімальної кількості голосів, необхідної для виграшу; такі процедури не конче віддають посаду кандидатові, який набрав найбільше голосів. Набагато поширенішими є правові норми про проведення другого туру, який забезпечує конкуренцію між двома найзначнішими кандидатами і якому властиві вже згадані потенційні можливості поляризації. В багатопартійних системах одним із можливих наслідків конкуренції між двома кандидатами є, напевне, формування широких коаліцій (під час маневрів, здійснених напередодні чи то виборчої кампанії, чи то другого туру), в яких екстремістські партії набувають надміру великого впливу. Якщо великі кількості виборців міцно ідентифікуються з такими партіями, одна чи більше з них цілком вірогідно можуть претендувати, ніби у процесі запеклої конкуренції вони представляють вирішальний виборчий блок, а отже, й висувати вимоги, відповідні цим претензіям. Якщо якийсь сильний центристський кандидат не здобуде широкої підтримки супроти екстремістів, президентські вибори можуть поділити й поляризувати електорат.

У країнах, де переважна частина виборців дотримується центристських поглядів, доходить згоди про відкидання екстремістів і сподівається, що і праві, й ліві кандидати різнитимуться тільки в межах широкого, поміркованого консенсусу, схильність поділяти електорат, латентно притаманна боротьбі за президентську посаду, не становить серйозної проблеми. Коли електорат здебільшого поміркований, кожен, хто укладає союзи або дотримується поглядів, які,

здається, схиляють його до екстремізму, навряд чи виграє, що й з'ясували з прикритою для себе й Баррі Голдвотер і Джордж Макговерн. Проте суспільства, де існують тяжкі соціально-економічні проблеми, різні оцінки недавніх авторитарних режимів, що колись мали значну підтримку виборців, і де добре дисципліновані екстремістські партії мають значний електоральний вплив, не відповідають моделі, яку становлять Сполучені Штати. У поляризованому суспільстві з мінливим електоратом жоден серйозний кандидат на виборах, що відбуваються в один тур, не може дозволити собі нехтувати партії, з якими за інших обставин він ніколи б не співпрацював.

Вибори, здійснювані у два тури, можуть уникнути деяких з цих проблем, бо перший тур показує екстремістським партіям межі їхньої сили й дає змогу двом головним кандидатам точно визначити, які союзи вони повинні укласти, щоб виграти. Така система зменшує ступінь непевності і сприяє розумнішим рішенням з боку й виборців, і кандидатів. Адже президентська система може таким чином відтворити щось на кшталт переговорів, які «формують уряд» у парламентських режимах. Проте потенціал поляризації лишається, так само як і труднощі ізоляції екстремістських фракцій, до яких у край неприхильно ставиться значна частина виборців та еліт.

Іспанський приклад

Для ілюстрації попереднього аналізу розглянемо приклад Іспанії 1977 року, коли відбулися перші вільні вибори після смерті Франсиско Франко. Парламентські вибори, що відбулися того року, дали змогу утвердженому на перехідний період прем'єр-міністрові Адольфо Суаресові лишитися на посаді. Його поміркований *Union del Centro Democratico (UCD)* [Союз демократичного центру], постав як провідна партія, набравши 34,9% голосів і забезпечивши собі 167 депутатських мандатів у законодавчому органі на 350 місць. Соціалістична партія (*PSOE*) на чолі з Феліпе Гонсалесом мала 29,4% голосів і 118 місць, за нею йшла Комуністична партія (*PCE*), здобувши 9,3% голосів і 20 місць, а права партія *Alianza Popular (AP)* на чолі з Мануелем Фрагою отримала 8,4% голосів і 16 місць.

Ці результати вочевидь доводять: якби замість парламентських виборів відбувалася боротьба за президентську посаду, жодна партія не набрала б простої більшості голосів виборців. Кандидати були б змушені формувати коаліції, щоб мати шанс виграти в першому чи другому турі. Але до виборів не було ніякої реальної інформації про розподіл уподобань електорату. У такій непевній атмосфері формування коаліцій виявилось б складним питанням. Безперечно, лідери з'ясували б, що вони змушені формувати без потреби великі переможні коаліції.

Припустивши, що демократична опозиція Франко мала об'єднатися навколо якогось єдиного кандидата, скажімо, Феліпе Гонсалеса (таке об'єднання тієї пори було дуже невірогідним), і взявши до уваги і сподівання на силу комуністів, і ті 10% виборців, яких вони реально представляли, він ніколи б не міг змагатися за свою посаду незалежно, як-от під час виборчої кампанії за місце в парламенті. Під час такої президентської кампанії домінувала б ментальність народного фронту, яка, напевне, затьмарила б окремі ідентичності, що їх різні партії, починаючи з екстремістів на лівому фланзі й закінчуючи християнськими де-

мократами й поміркованими регіональними партіями в центрі, були здатні підтримувати в більшості округів. Ця проблема була б ще гострішою для правоцентристів, що підтримували реформи, надто *reforma pactada*, які справді поклали край авторитарному правлінню. Аж ніяк не є певним, що Адольфо Суарес, попри велику популярність, якої він набув під час процесу переходу до демократії, зміг би об'єднати всіх, хто перебував на правому фланзі від Соціалістичної партії. У тій скрутній ситуації чимало християнських демократів, зокрема ті, хто 1979 року брав би участь у виборах у списку *UCD*, напевне, не виявили б бажання відмовитися від політичних союзників, яких вони мали протягом років опозиції до режиму Франко; з другого боку, Суаресові було б дуже важко висуватися, спираючись на підтримку правої *AP*, бо вона, як видавалось, репрезентувала «неперервну» (тобто франкістську) альтернативу. *AP* й собі навряд чи підтримувала б такого кандидата, як Суарес, що сприяв легалізації Комуністичної партії.

Відкинувши можливість, що кандидатом правих став би Фрага (що згодом став визнаним лідером опозиції), Суаресові однаково довелося б докладати тяжких зусиль, щоб зберегти під час виборчої кампанії свою окрему позицію як альтернативу будь-якій думці про зв'язок із режимом Франко. І справді, *UCD* 1977 року спрямувала свою виборчу кампанію і проти *AP* справа, і проти соціалістів зліва. Крім того, з огляду на невизначеність сили *AP* і страх та огиду, що їх вона викликала в лівих, чимало лівих, провадячи кампанію, виступали і проти Фраги. Наслідком такої ситуації стало зменшення поляризації, надто між, з одного боку, демократами зі стажем, а з другого – тими, хто недавно долучився до демократичної політики (до них належали й великі сегменти і керівництва, і рядових членів *UCD*). Звичайно, і праві, і правоцентристські кандидати зосереджували б свої напади на «небезпечних» прихильників лівого демократичного кандидата, надто комуністах і партіях, що репрезентують баскський і каталонський націоналізми. Відповідаючи на ці напади, кандидати лівих і лівоцентристських сил напевне вказували б на зв'язок між політикою опонентів і політикою Франко, ймовірну присутність неперебудованих франкістів у таборі крайніх правих і обмаль демократів-центристів у правій коаліції.

Годі сумніватися, 1977 року президентські вибори в Іспанії призвели б до набагато більшого поділу суспільства, ніж парламентські вибори, які відбулися насправді. Чи відкинув би Суарес порозуміння з Фрагою та його *AP* і чи відкинув би Фрага – хибно керуючись своїми власними роздутими сподіваннями на шанси *AP* стати партією більшості за двопартійної системи – будь-який союз із суарістами, результат, найімовірніше, полягав би в забезпеченні найбільшої кількості голосів для кандидата, що стояв би лівіше й від Суареса, і від Фраги. Президент, що спирається на народну підтримку, мав би – навіть не забезпечивши собі більшості в законодавчому органі – обґрунтовані підстави і скласти проект конституції, і провести набагато радикальніші соціальні-політичні зміни, ніж ті, що їх здійснював прем'єр-міністр соціаліст Феліпе Гонсалес після своєї перемоги 1982 року. Тут варто нагадати, що Гонсалес удався до своїх ініціатив тоді, коли Іспанія вже п'ять років жила за умов успішного демократичного врядування, і то тільки після партійного з'їзду, що бачив поразку угонічного лівого крила *PSOE*, і виборчої кампанії, спрямованої на перемогу над

центристською більшістю іспанських виборців. Іспанська політика з часів Франко вочевидь відчувала опосередкований вплив парламентаризму; без нього перехід до народного уряду і зміцнення демократичного врядування набули б набагато відміннішого – й набагато жорсткішого – курсу.

Дозвольте мені тепер додати й мою власну опосередковану ноту. Я не вважаю, що поляризація, яка дуже часто є наслідком президентських виборів, становить неминучий елемент президентської системи врядування. Якщо суспільний консенсус надійно зосереджений у центрі політичного спектра і якщо очевидно, що значення периферійних партій досить обмежене, жоден кандидат не матиме ніякої спонуки об'єднуватися з екстремістами. Вони можуть конкурувати за посаду, але прагнутимуть робити це окремо і здебільшого суто риторично. За умов поміркованості й наперед сформованого консенсусу президентські кампанії навряд чи призведуть до великих поділів у суспільстві. Проблема полягає в тому, що в країнах, які докладають важких зусиль, намагаючись утвердити і зміцнити демократію, дуже рідко існують такі сприятливі обставини. І, безперечно, їх немає там, де є поляризована багатопартійна система, зокрема екстремістські партії.

Стиль президентської політики

Оскільки поки що ми зосереджувались тільки на впливах президентської системи на виборчий процес, можна цілком резонно зауважити, що, хоча вибори – це одне, термін перебування переможця на посаді – річ зовсім інша; якщо він виграв, то хіба не може він сам загоїти рани, заподіяні під час виборчої кампанії, й відновити єдність нації? Хіба він не може запропонувати своїм переможеним опонентам – але не екстремістським елементам у своїй власній коаліції – певну роль у своїй адміністрації і стати таким чином президентом усього народу? Така політика, звичайно, можлива, проте неминуче залежить від особистості й політичного стилю нового президента і, меншою мірою, його головних супротивників. Перед виборами ніхто не може бути впевненим, що новий президент вдасться до певних заходів задля примирення: адже процес політичної мобілізації у плебісцитній виборчій кампанії аж ніяк не сприяє такому повороту подій. Новий президент повинен поміркувати, чи жести, спрямовані на примирення з недавніми опонентами, не ослаблять його без потреби, надто якщо є ризик спровокувати тих своїх прихильників, які дотримуються крайніх позицій, цілковито покинути його. Існує також можливість, що опозиція може відмовитись відповісти взаємністю на його великодушність, призивши таким чином до краху всієї стратегії. Публічне відкидання публічно запропонованої оливкової гілки може надати непримиренності позиціям обох сторін і радше збільшити, ніж зменшити антагонізм.

Деякі найважливіші впливи президентської системи на стиль політики є наслідком рис, притаманних самій президентській посаді. Серед цих рис є не тільки значні повноваження, пов'язані з президентською владою, а й межі, накинута їй – надто ті, які вимагають співпраці з законодавчою гілкою влади, і ця вимога набуває надто великого значення, коли в парламенті переважають опоненти президентської партії. А передусім існують часові обмеження, накинута президентові: фіксований термін перебування на посаді й можлива кількість тих термінів. Посада президента за самим своїм характером двовимірна, а отже, в

певному розумінні, й двозначна: з одного боку, президент – голова держави і представник усього народу; з другого боку, він обстоює вочевидь партійний політичний вибір. Якщо він стоїть на чолі багатопартійної коаліції, він може навіть репрезентувати вибір у межах якогось іншого вибору, як-от коли йому доводиться мати справу з іншими членами переможного виборчого блоку.

Президент може пересвідчитись, що йому важко поєднати свою роль голови того, що Беджет назвав «величним» або символічним аспектом держави (роль, яку, на думку Беджета, британська монархія виконувала чудово і яку, в республіканських парламентських державних устроях, успішно виконували такі президенти, як Сандро Пертіні в Італії і Теодор Гейс у Західній Німеччині), зі своєю роллю реального голови виконавчої влади й партійного лідера, який намагається посприяти своїй партії та її програмі. Не завжди легко бути водночас президентом, скажімо, і всіх чилійців, і всіх робітників; важко бути і елегантним та гречним господарем Ла Монеди (офіційної резиденції президента Чилі), й демагогічним оратором масових мітингів на футбольних стадіонах. Чимало й виборців, і представників провідних еліт схильні думати, що виконання другої ролі означає зраду першій: адже хіба не повинен президент як голова держави стояти бодай трохи над партіями, щоб бути символом нації і стабільності її врядування? Президентська система, на відміну від конституційної монархії чи республіки, де є і прем'єр-міністр, і голова держави, не дає змоги так виразно диференціювати ролі.

Можливо, найважливішими наслідками прямих відносин, що існують між президентом і електоратом, є відчуття, що президент – єдиний обраний представник усього народу, і пов'язаний з тим відчуттям ризик, що президентові буде властива тенденція плутати своїх прихильників із «народом» узагалі. Внаслідок плебісцитного компоненту, імпліцитно притаманного президентській владі, президент напевне дратуватиметься, поставши перед перешкодами та опозицією. Розчарувавшись, він може відчувати спокусу визначити свою політику як відображення волі народу, а політику своїх опонентів трактуватиме як егоїстичні проекти вузьких інтересів. Таке ототожнення лідера з народом сприяє певному популізмові, що може бути джерелом сили. Але воно може породити й відмову визнавати межі мандату, що його проста більшість виборців (уже не кажучи про найбільшу кількість у разі голосування в один тур) може вважати за демократичне виправдання реалізації програми президента. Сумний потенціал виявів холодної байдужості, зневаги чи навіть прямої ворожості до опозиції навряд чи можна перебільшити.

На відміну від президента-олімпійця, прем'єр-міністр звичайно є членом парламенту, що, навіть сидячи на урядовій лаві, лишається частиною цього широкого органу. Іноді він змушений зустрічатися зі своїми колегами-законодавцями на умовах суворої рівності, що й робить регулярно британський прем'єр-міністр під час традиційного часу для запитів у Палаті громад. Якщо він очолює коаліцію чи уряд меншості або якщо його партія має тільки незначну більшість місць, тоді він навряд чи може щось дозволити собі, щоб відступити від думки парламенту. Натомість президент очолює незалежну гілку влади й зустрічається з членами законодавчого органу на своїх власних умовах. Надто непевним у президентських режимах є місце лідерів опозиції, що можуть навіть

не займати державних посад і, хай там як, не мати й чогось близького до того квазіофіційного статусу, що його мають, скажімо, лідери опозиції в Британії.

Відсутність у президентських режимах монарха чи «президента республіки», що може виконувати символічну роль посередника, позбавляє систему гнучкості й засобів обмежувати владу. Загалом нейтральна постать може забезпечити моральний баласт під час кризи або діяти як посередник між прем'єром і його опонентами, до яких можуть належати не тільки його парламентські вороги, а й військові командири. Парламентський режим має спікера або голову парламенту, що може певною мірою стримувати парламентських антагоністів, зокрема й самого прем'єр-міністра, що, зрештою, є членом палати, в якій головує спікер.

Проблема подвійної легітимності

З огляду на свою неминучу інституційну ситуацію президент цілком може стати фокусом, байдуже, як перебільшених, сподівань, що їх можуть плекати його прихильники. Вони схильні думати, ніби він має більше повноважень, ніж має або повинен мати насправді, й часом можуть політично мобілізуватися супроти будь-яких супротивників, які заступають йому шлях. Взаємодія між популярним президентом і юрбою, яка вітає його, може породити страх серед його опонентів і напружений політичний клімат. Призвести десь до такої ситуації може й президент, який спирається на військових або має з ними тісні зв'язки, що формуються набагато легше за відсутності визначного міністра оборони, що його ми звичайно бачимо за кабінетного врядування.

Міністри в парламентських системах мають зовсім інше становище, ніж члени кабінету в президентських режимах. Надто у випадку коаліційних урядів або урядів меншості прем'єр-міністри набагато ближчі до того, щоб бути на рівних зі своїми колегами-міністрами, ніж коли-небудь можуть бути президенти з людьми, яких вони призначили до кабінету міністрів. (Але тут можна зазначити, що існують певні тенденції, які можуть привести до формування таких інститутів, як *Kanzlerdemocratie* в Німеччині, коли прем'єр-міністрові вільно обирати свій кабінет без схвалення з боку парламенту окремих міністрів. Парламентським системам з добре дисциплінованими партіями і прем'єр-міністром, що має абсолютну більшість місць у законодавчому органі, буде властива тенденція ставати дуже подібними до президентських режимів. Ця тенденція персоналізувати владу в сучасній політиці, надто завдяки впливу телебачення, ослабила не тільки незалежність міністрів, а й ступінь колегіальності та колективної відповідальності в кабінетних урядах).

Президентський кабінет міністрів із набагато меншою ймовірністю, ніж кабінет за парламентської системи, матиме у своєму складі сильних членів, що мають незалежний розум. Члени президентського кабінету перебувають на своїх посадах тільки з ласки свого шефа і в разі відставки взагалі зникають з публічного життя. Натомість прем'єр-міністри звичайно – не висуванці президента, а його парламентські колеги; з кабінету міністрів вони знову можуть повертатися на свої місця в парламенті і ставити запитання прем'єр-міністрові на партійних зборах або під час звичайного плину парламентської діяльності не менш вільно, ніж інші члени. Крім того, президент може захистити членів свого кабінету від критики набагато ефективніше, ніж прем'єр-міністр, членів кабінету

якого регулярно тягнуть до парламенту, щоб вони відповідали на запитання і, в крайніх випадках, навіть постали перед осудом.

Тут не конче розводитись про всю складність відносин між виконавчою і законодавчою владами в різних президентських системах, щоб додати, що всі такі системи спираються на подвійну демократичну легітимність: не існує жодного демократичного принципу, який дав би змогу розв'язувати суперечки між виконавчою і законодавчою владами з приводу того, яка з них насправді репрезентує волю народу. Але на практиці, надто в тих країнах на шляхах розвитку, де існує дуже неоднаковий рівень модернізації різних регіонів, цілком імовірно, що соціально-політичні погляди законодавчого органу відрізнятимуться від поглядів, яких дотримуються президент і його прихильники. Територіальний принцип представництва, часто зміцнений недосконалим визначенням норми представництва або такими федеральними інституціями, як непропорційно велика верхня законодавча палата, мають тенденцію надавати значної законодавчої ваги містечкам і сільським районам. Такі обставини можуть дати президентові підстави сумніватися в демократичності своїх опонентів у законодавчому органі. Він може навіть звинуватити, що вони репрезентують лише місцеві олігархії й вузькі, егоїстичні клієнтурні. Може, це правда, а може, й ні, і хтозна, чи гірше, коли індивід подає свій голос під опікою місцевих достойників, племінних ватажків, землевласників, священників чи навіть босів, а не профспілок, місцевих громад і партійних машин. Хоч яка тут може бути ситуація, сучасні міські еліти й далі будуть схильні скептично ставитись до демократичної *bona fides**, законодавців із сільських і провінційних округів. У такому контексті президент, розчарований непоступливістю законодавців, відчує спокусу мобілізувати народ супроти начебто олігархів і особливих інтересів, одноосібно як трибун народу претендувати на демократичну легітимність і спонукати своїх прихильників до масових демонстрацій проти опозиції. Крім того, цілком зрозуміло, що в деяких країнах президент може репрезентувати більш традиційні або провінційні маси виборців і може використати їхню підтримку супроти більш урбанізованих і модернізованих секторів суспільства.

Ще гірше те, що за браком будь-якого принципового методу, який дав би змогу вирізнити справжнього носія демократичної легітимності, президент може скористатись ідеологічними формулюваннями для дискредитації своїх ворогів: інституційне суперництво може таким чином призвести до потенційно вибухової соціально-політичної боротьби. Інституційні тертя, що їх у деяких суспільствах можна мирно розв'язати завдяки переговорам або правовим заходам, в інших, менш щасливих суспільствах, шукають свого розв'язку на вулицях.

Питання стабільності

Серед часто згадуваних переваг президентської влади є пункт про стабільність виконавчої влади. Ця риса, як кажуть, становить бажаний контраст із напруженістю, властивою багатьом парламентським урядам із притаманними їм частими кабінетними кризами і змінами прем'єр-міністрів, надто в багатопартійних демократіях Західної Європи. Безперечно, картина політичної не-

* Сумлінності (латин.).

стабільності, яку репрезентують Третя і Четверта Республіки у Франції, а недавно ще й Італія та Португалія, посприяла низькій оцінці, що її чимало вчених – надто в Латинській Америці – дають парламентаризмові й через те віддають перевагу президентському врядуванню. Але такі несправедливі порівняння недобачають великого ступеня стабільності, який справді характеризує парламентське врядування. Ота нібито мінливість, яка інколи притаманна йому, затьмарює неперервність перебування партій при владі, тривкий характер коаліцій і те, що партійні лідери й провідні міністри переживають кабінетні кризи, лишаячись на своїх посадах. Крім того, дослідники урядової стабільності знехтували нестабільність президентських кабінетів. Не досить наголошено й на тому, що парламентські системи, і то саме завдяки своїй поверховій нестабільності, часто уникають глибоких криз. Прем'єр-міністра, який став причетний до якогось скандалу або втрачає прихильність своєї партії чи коаліційної більшості й далі перебування якого на посаді могло б спровокувати великі заворушення, можна усунути набагато легше, ніж корумпованого чи вкрай непопулярного президента. Якщо партійні позиції не унеможливають формування демократично легітимного кабінету, парламент, зрештою, має бути спроможним обрати нового прем'єр-міністра, що може сформувати новий уряд. У деяких більш серйозних випадках можна провести нові вибори, хоча вони часто не розв'язують проблеми й навіть можуть, як-от у випадку Веймарської республіки в Німеччині в 1930-х роках, ускладнити її.

Урядові кризи і зміни міністрів за парламентських режимів звичайно стають неможливі, коли є фіксований термін перебування президента на посаді, проте ця велика стабільність дістається коштом не менш великої негнучкості. Гнучкість перед лицем постійно мінливих ситуацій аж ніяк не є перевагою президентської системи. Заміна президента, що втратив довіру своєї партії чи народу, – пропозиція, яку вкрай важко реалізувати. Навіть коли поляризація дійшла до насильства й беззаконня, впертий президент може й далі перебувати на посаді. На той час, коли незграбні механізми дадуть змогу усунути його з посади, замінивши якимсь здібнішим чи схильнішим до примирення наступником, може бути вже дуже пізно. Імпічмент – украй непевна й пов'язана з великими витратами часу процедура, надто коли порівняти його з простим вотумом недовіри в парламенті. Бойовий і завзятий президент може скористатися своїми повноваженнями так, що опонентам не захочеться чекати до кінця його терміну, щоб скинути його, проте немає ніяких конституційних способів – окрім імпічменту та відставки під тиском – замінити його. Крім того, навіть із цими цілком законними методами пов'язаний ризик: адже прихильники президента можуть відчутти, що їх одурили, і згуртуватися навколо нього, таким чином поглибивши кризу. Важко уявити, як можна було б розв'язати дане питання зусиллями лише політичних лідерів, не вдаючись до погроз удатися до народу або до таких недемократичних інституцій, як суди або – в гіршому випадку – до військових. Інтенсивний антагонізм, що лежить в основі таких криз, не можна навіть почасти примирити в коридорах та кулуарах законодавчого органу. Те, що в парламентській системі було б урядовою кризою, у президентській системі може стати повномасштабною кризою режиму.

Та сама негнучкість виявляється й тоді, коли президент, перебуваючи на посаді, помирає або стає неспроможним виконувати свої обов'язки. В другому випадку існує спокуса приховати неспроможність президента аж до кінця його терміну. В разі смерті, відставки, імпічменту чи неспроможності президента президентський державний устрій дуже часто забезпечує автоматичну й негайну наступність влади без усякого безкоролів'я чи вакууму влади. Проте інститут переходу влади до віце-президента, що так добре функціонував у США, в інших країнах може функціонувати не так гладенько. Надто під великим ризиком опиняються країни, конституції яких, як-от Конституція США до ухвалення 1804 року. XII поправки, дозволяють поділяти президентський список, отож переможний кандидат у президенти і переможний кандидат у віце-президенти можуть походити з різних партій. Якщо президент, який помер або якого усунуто з посади, і його законний наступник походять із різних партій, ті, хто підтримував попереднього президента, можуть заперечувати, кажучи, що наступник не репрезентує їхнього вибору і йому бракує демократичної легітимності.

Нині, звичайно, небагато конституцій дозволили б щось подібне до того, що сталося 1800 року в США під час виборів Джефферсона-Бера. Натомість конституції вимагають, щоб кандидатів на посади президента й віце-президента висували разом, і забороняють поділ президентського списку при балотуванні в президенти. Але ці формальні заходи нічим не можуть зарадити тоді, коли йдеться про критерії номінації. Безперечно, є випадки, коли віце-президента висувують здебільшого з метою урівноважити список, а отже, він не має єдності з президентом. Відомі й приклади, коли претендент на президентську посаду, ревниво ставлячись до своєї влади, призначає на посаду віце-президента слабкого кандидата, а то навіть власну дружину. Ніщо в президентській системі не гарантує, що виборці й політичні лідери обрали б віце-президента й надали б йому тих повноважень, що їх вони прагнули надати колишньому президентові. Отож та неперервність, що її начебто забезпечує інститут автоматичного переходу влади до віце-президента, може виявитись не так реальною, як ілюзорною. Лишається очевидною можливість формування кабінету, що тимчасово виконує свої обов'язки, аж поки відбудуться нові вибори, бажано якомога швидше. Проте навряд чи видається вірогідним, що тяжка криза, яка могла б вимагати переходу влади, становитиме сприятливий момент для нових президентських виборів.

Фактор часу

Демократія за самим своїм визначенням – це *pro tempore*^{*}, врядування, режим, за якого виборці з регулярними інтервалами можуть вимагати звіту від своїх урядовців і спричиняти зміни. Обмежений дозволений період часу, який може збігти між виборами, – це, напевне, найбільша гарантія супроти зарозумілої влади й остання надія тих, хто перебуває в меншості. Гандж тут полягає в тому, що така визначеність обмежує спроможність уряду виконувати обіцянки, дані задля того, щоб бути обраним. Якщо ці обіцянки далекоюсяжні, й серед

* Тимчасове (латин.).

них будуть, зокрема, великі програми соціальних змін, більшість може відчувати, що її ошукано, бо реалізації тих програм перешкоджає обмежений термін перебування на посаді, накинута обраному лідерові. З другого боку, повноваження президента водночас і такі зосереджені, й такі широкі, що видається небезпечним не обмежувати їх, визначаючи, скільки разів президента можна переобирати на посаду. Такі правові норми можуть розчаровувати, надто якщо президент дуже честолюбний; спроби змінити цю норму в ім'я неперервності політики часто видавалися привабливими.

Навіть якщо президентові не властиве нестримане честолюбство, усвідомлення часових меж, що постають перед ним і програмою, з якою пов'язане його ім'я, не може не впливати на його політичний стиль. Стурбованість із приводу перервності політики й характеру можливих наступників сприяє тому, що Альберт Гіршман назвав «прагненням *vouloir conclure* [завершити]». Це перебільшене чуття терміновості з боку президента може призвести до кепсько продуманих політичних ініціатив, вочевидь покvapних кроків у реалізації своєї програми, необґрунтованого гніву проти законної опозиції та до багатьох інших лих. Цілком імовірно, що президент, який відчайдушно намагається вибудувати свою Бразилію чи реалізувати свою програму націоналізації або аграрної реформи, перш ніж він втратить змогу бути обраним на наступний термін, нерозумно витрачатиме гроші або ризикуватиме поляризацією країни задля того, щоб побачити, як його програма стає реальністю. Прем'єр-міністр, який може сподіватися, що його партійна чи урядова коаліція виграє наступні вибори, відносно вільний від такого тиску. Прем'єр-міністри лишалися на посаді протягом діяльності кількох складів законодавчого органу, не породжуючи ніякого страху з приводу народження диктатури, бо завжди зберігалася можливість змінити уряд, не вдаючись до неконституційних заходів.

Фіксований термін перебування на посаді та обмежені можливості перевиборів – інститути безперечної вартості в президентських системах урядування, але вони означають, що політична система повинна витворювати здібного й популярного лідера що чотири роки або десь так і, хоч який «політичний капітал» міг нагромадити президент, що йде з посади, той капітал стає втраченим, коли закінчується його термін.

Усіх політичних лідерів повинні непокоїти амбіції другорядних лідерів: інколи тому, що вони змагаються за свою позицію в порядку наступності, а інколи через їхні інтриги. Фіксована й точно визначена дата переходу, яку передбачає президентська система врядування, може тільки посилити стурбованість лідерів із цього приводу. Додайте до цього прагнення неперервності, й не треба ніякого стрибка логіки, щоб спрогнозувати, що президент обере як свого помічника й начебто наступника особу, яка виявиться радше підтакувачем, ніж самостійним лідером.

Цей неминучий перехід влади створює ще один вид напруги між екс-президентом і його наступником. Наступник може відчутти спонуку утверджувати свою незалежність і відрізнятись від свого попередника, дарма що обидва можуть належати до тієї самої партії. Зі свого боку, старий президент, зазнавши незвичайної шани та відчуття величезної влади, яка дісталася йому разом з посадою, завжди відчуватиме, як йому важко примиритися з тим, що його назавж-

ди усувають від влади, не маючи перспектив повернутися, навіть якщо новий президент зазнає жалюгідної невдачі. Внаслідок такого антагонізму й розчарувань партії та коаліції можуть публічно розколотися. Вони можуть призвести й до інтриг, як-от коли колишній президент, що й далі має високий ступінь поваги, працює за лаштунками, щоб вплинути на наступний перехід влади або підточити політику нинішнього президента чи його лідерство в партії.

Звичайно, такі проблеми можуть існувати і в парламентських системах, коли якийсь видатний лідер втрачає посаду, проте прагне повернути її собі. Але парламентські системи здатні набагато легше згладити такі труднощі, і то з багатьох причин. Гостра потреба зберегти єдність партії, повага до видатних партійних лідерів і виразне усвідомлення з боку нового прем'єра, що він потребує допомоги свого попередника, навіть якщо той сидить не на урядовій лаві на тому самому краї законодавчої палати, – це все сприяє збереженню згоди. Лідери однієї партії можуть чергуватися на посаді прем'єра; кожен знає, що будь-коли можуть закликати іншого, щоб він заступив його, і що конфронтація може дорого коштувати для обох, і тому вони поділяють владу. Така сама логіка застосовна й до відносин між лідерами конкурентних партій і парламентських коаліцій.

Часові обмеження, властиві президентській системі врядування й пов'язані з такою рисою президентських виборів, яка дає змогу характеризувати їх як гру з нульовою сумою, напевне, нададуть цим виборам набагато драматичнішого характеру, що більше сприятиме поділу суспільства, ніж парламентські вибори. Політичні переорієнтації, що в парламентській системі можуть відбуватися між виборами і в палатах законодавчого органу, в президентських системах повинні відбуватися публічно під час виборчих кампаній, коли вони є необхідним елементом процесу побудови переможної коаліції. За президентської системи врядування час стає вкрай важливим виміром політики. Темп політики за президентської системи врядування дуже відрізняється від темпу за парламентської системи. Коли можна балотуватись на посаду президента, угоди слід укладати не тільки публічно, а й рішуче, бо коли переможна сторона зречеться їх ще до наступної виборчої кампанії, таке зречення могло б видатися зрадою довіри виборців. Компроміси, хоч і необхідні, надто ті, які можуть видаватися безпринципними, опортуністичними чи ідеологічно нездоровими, укладати набагато важче, коли до них пильно приглядаються виборці, готуючись до недалеких виборів. Президентський режим лишає набагато менше простору для мовчазного витворення консенсусу, зміни коаліцій та укладання компромісів, які, хоч і розумні, важко обгрунтувати публічно.

Консоціативні методи компромісу, переговорів і поділу влади за президентських державних устроїв відігравали провідну роль у відновленні демократичного врядування в Колумбії, Венесуелі, а нещодавно і в Бразилії. Але ці методи поставали як необхідні антиномії – відступи від норм системи, здійснені, щоб обмежити вибір виборців тим, що дістало досить широку і радше зневажливу назву *democradura* [неліберальної демократії]. Відновлення демократії, безперечно, й далі вимагатиме консоціальних стратегій, як-от формування великих коаліцій та укладання багатьох угод; вада президентської системи полягає в

тому, що вона формалізує їх і надає їм застиглості. Вони стають обов'язкові на фіксований період часу, протягом якого є дуже мало можливостей для ревізії політики чи нових переговорів. Крім того, як доводить приклад Колумбії, такі угоди позбавляють виборців певної свободи вибору; натомість парламентські системи, як-от в Іспанії з її *consenso*, набагато збільшують імовірність, що консолідаційні угоди будуть укладені тільки після того, як висловився народ.

Парламентаризм і політична стабільність

З цього аналізу несприятливих для демократії наслідків президентської системи врядування аж ніяк не повинно випливати, ніби жодна президентська демократія не може бути стабільною; навпаки, найстабільніша демократія світу – США – має президентський устрій. Проте не можна не висувати гіпотетично, що в багатьох інших суспільствах шанси президентської системи врядування зберегти демократію набагато менші.

Хоч і правда, що парламентаризм забезпечує значно гнучкіший і спроможніший пристосовуватись інституційний контекст для утвердження і зміцнення демократії, звідси не випливає, що його забезпечить кожен парламентський режим. І справді, щоб завершити аналіз, слід поміркувати про найкращий тип парламентського державного устрою та характерні для нього інституційні риси. До цих рис має належати посада прем'єр-міністра, яка поєднує владу з відповідальністю, а це й собі вимагатиме міцних, добре дисциплінованих політичних партій. Ці риси – є, звичайно, й багато інших, для обговорення яких бракує місця, – сприятимуть відповідальному ухваленню рішень і стабільному врядуванню, заохотять справжню партійну конкуренцію, не призвівши до шкідливої політичної фрагментації. Крім того, кожній країні властиві унікальні особливості, які слід брати до уваги: традиції федералізму, етнічної або культурної неоднорідності й т. ін. І нарешті, мабуть, не варто й згадувати, що наш аналіз визначає тільки вірогідності й тенденції, а не детермінізм. Ніхто не може гарантувати, що парламентські системи ніколи не зазнаватимуть великих криз чи навіть краху.

Зрештою, підтримка всіх режимів, хоч і як мудро спроектованих, повинна залежати від підтримки всього суспільства – його потужних сил, груп та інституцій. Отже, ці режими покладаються на суспільний консенсус, який визнає як легітимну тільки владу, здобуту законними й демократичними засобами. Залежать вони й від спроможності їхніх лідерів керувати, надихати довірою, шанувати межі своїх повноважень, досягати адекватного ступеня консенсусу. Хоча ці риси найпотрібніші за президентської системи, саме там їх найважче й виробити. Велике покладання на особисті риси політичного лідера – на чесноти державного діяча, якщо хочете, – ризикований шлях, бо ніколи не знаєш, чи можна знайти таку людину, щоб висунути її на президентську посаду. Та якщо жоден президентський державний устрій не може гарантувати появи Вашингтона, Суареса чи Лінкольна, то й жоден парламентський режим не може гарантувати появи Аденауера чи Черчіля. З огляду на таку неминучу непевність мета цієї статті полягає лиш у тому, щоб посприяти відновленню дискусій про роль альтернативних демократичних інституцій у побудові стабільних демократичних держав.

[В]

ПЕРЕВАГИ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ

Критичні коментарі професора Горовіца і професора Ліпсета на мою статтю стали плідним внеском у дискусію про відносні переваги різних форм демократичної політики. Ця дискусія дуже доречна, бо, здається, нині вже вшухає суперечка про переваги демократії над іншими формами врядування. Моя стаття була скороченим варіантом набагато розлогішої, але ще не завершеної праці, і я сподівався, що вона посприє дальшому дослідженню проблеми¹. Порушивши більше питань, ніж на них можна відповісти з огляду на теперішній стан наших знань про функціонування демократії, Горовіц і Ліпсет підтверджують потребу в дальших дослідженнях і роздумах.

Щоб уникнути будь-яких непорозумінь, я повинен наголосити: я не стверджував, що *всяка* парламентська система *ipso facto*, з більшою ймовірністю забезпечить стабільність демократії, ніж *будь-яка* президентська система. Не припускав я й того, що кожен парламентський режим забезпечить ухвалення кращих політичних рішень, ніж будь-який президентський устрій, бо обґрунтувати такий аргумент було б ще важче. Цим обом типам урядування властиві, безперечно, й лихі форми. У своїй статті я не обговорював можливих нових форм президентського устрою, а обмежився тільки наявними демократичними президентськими системами й відкинув докладний розгляд США, бо вважаю, що ця країна – виняток². Я не думаю, ніби я сконструював якийсь «вигаданий» варіант президентської системи врядування, бо мій аналіз спирається на ретельне дослідження багатьох провідних президентських систем, хоч я й не врахував нігерійського і шрі-ланкійського варіантів президентського устрою, що їх так добре висвітлив професор Горовіц. Проте в моїй статті (як і в коментарях Горовіца) немає й міркувань про багато можливих різновидів парламентаризму і про складні питання, пов'язані з напівпрезидентськими або напівпарламентськими системами, де виконавчі органи мають подвійний характер. Такі системи заслуговують окремого розгляду.

Я згоден із професором Горовіцем, що дослідження демократичних режимів годі відокремити від дослідження виборчих систем, і визнаю, що мій аналіз не охоплює всіх можливих методів президентських виборів. Нігерійська система репрезентує унікальний метод президентських виборів, що може бути застосовним у федеративних державах, надто багатоетнічних, але я дуже сумніваюсь, що її можна було б виправдати в більш однорідних суспільствах, ба навіть у федеративних державах Латинської Америки. Мій аналіз зосереджується на

¹ Див.: *Hacia una democracia moderna: La opción parlamentaria* / Ed. Oscar Godoy Arcaaya. – Santiago: Ediciones Universidad Católica de Chile, 1990, де є іспаномовний варіант моєї розширеної праці, так само як і праці Арседа Ліппгарта й Артуро Валенсуели. Я сподіваюся опублікувати її як вступну статтю до книжки, яку видаю спільно з Артуро Валенсуелою і в якій будуть вміщені дослідження окремих країн, належні багатьом авторам, а також теоретичні праці Ліппгарта і Джованні Сарторі, що почасти підтримують мою аргументацію, проте і незгодні з нею в деяких пунктах.

² *Riggs F. W. The Survival of Presidentialism in America: Para-Constitutional Practices // International Political Science Review*. – 1988. – Т. 9 (жовтень). – С. 247–278.

двох найпоширеніших методах виборів: системі простої або відносної більшості та другому турі, в якому беруть участь два провідні кандидати. Не взято до уваги й зовсім окремий випадок Болівії, де постанову про вибір президента може ухвалити, незважаючи на народне голосування, своєрідна колегія виборців. Болівійський Конгрес вибирає поміж кандидатів на президентську посаду, не беручи до уваги кількості голосів, поданих за кожного кандидата, і ця практика, безперечно, аж ніяк не посприяла в тій країні ні політичній стабільності, ні підзвітності. Утримався я й від здогадок про практику прямих виборів якогось двочленного виконавчого органу або президента й віце-президента, що репрезентують два різні масиви виборців (наприклад, грецьких і турецьких кіпріотів). Мій аргумент стосується тільки *вірогідності* формування певних моделей політики в найпоширеніших типах президентських систем, я аж ніяк не намагався вичерпно проаналізувати всі типи прямо обраних виконавчих органів. Моделі, які я описав, напевне сприятимуть нестабільності й ускладнять функціонування президентських виконавчих органів. Я вживаю слово «вірогідність», щоб наголосити: такі наслідки не конче мають виявитись у кожній президентській системі або призвести до краху самої демократії. Навпаки, недавній досвід свідчить, що навіть начебто неспроможні демократичні режими мають добрий шанс вижити просто тому, що всі головні гравці бачать: недемократичні альтернативи ще незадовільніші.

Горовіц звертає увагу, що мажоритарні наслідки президентського устрою – принцип «переможець забирає все», на якому я наголошував, – можуть бути притаманні й парламентським системам з виборами на основі відносної більшості в одномандатних округах, надто за двопартійних систем, що так часто йдуть у парі з парламентським урядуванням вестмінстерського типу. В суспільствах, що поляризовані або поділені численними розламами, багатопартійна система з пропорційним представництвом може дати змогу сформувати альтернативні коаліції (скажімо, в Бельгії), а отже, запобігти небезпечним результатам гри з нульовою сумою виграшу.

Щодо парламентських систем із виборами на основі відносної більшості, то місіс Тетчер, безперечно, – перша понад нерівними, мов справжній президент, і, мабуть, має більше повноважень, ніж голова виконавчої влади в США. Звісно, парламентські демократії, де якась одна дисциплінована партія здобуває абсолютну більшість усіх місць, опиняються в ситуації, дуже близькій до стану, коли «переможець забирає все». А втім, це не найпоширеніша модель, характерна для парламентських систем, надто там, де є пропорційне представництво. Горовіц, власне, натякає, що я, напевне, повинен поширити свою стурбованість стилем політики, властивим президентським устроєм, і на таких мажоритарних прем'єр-міністрів, і що я, мабуть, трохи упереджений на користь стабільного коаліційного урядування. Я повинен знову зазначити, що розглядаю ідеальні типи, які не можуть охопити всі можливі різновиди політичних систем: адже я розглядаю тільки найчастіші тенденції, притаманні тим ідеальним типам. Проте, хоча реальне становище сильного прем'єр-міністра, як-от Маргарет Тетчер, можна було б порівнювати зі становищем президента, що має більшість у законодавчому органі, *de jure* відмінність між ними однаково дуже значна. Якби, наприклад, Маргарет Тетчер виявила нерішучість чи якимсь іншим чином стяг-

нула на себе якісь звинувачення, консервативна більшість у Палаті громад могла б позбавити її посади, не призвівши до конституційної кризи. Не було б жодної потреби давати їй змогу й далі неефективно обіймати посаду, як-от колишнім президентам Раулю Альфонсіну в Аргентині та Алану Гарсії в Перу. Парламентські вибори можна оголосити не тільки на піку популярності, щоб мати від неї виграш, а й тоді, коли врядування ускладнюється внаслідок браку згуртованості серед парламентської більшості. Саме це і сталося в Іспанії 1982 року, коли прем'єр-міністр Леопольдо Кальво Сотело, розпустивши кортеси, дав змогу Феліпе Гонсалесові взяти владу як голові соціалістичної більшості. Крім того, у випадках, коли парламентська більшість зберігається, а прем'єр-міністр стає дискредитованим чи знесиленим (як-от іспанський прем'єр-міністр Адольфо Суарес 1981 року), він може піти у відставку, не чекаючи кінця свого терміну або перевороту, який усуне його з посади.

Така риса, як «переможець забирає все», характерна для президентських виборів, і «одноосібна» виконавча влада (коли скористатися терміном Аренда Лійпгарта) аж ніяк не відкидають можливості ні появи слабких президентів зокрема, ні існування слабкої президентської влади взагалі, дарма що Горовіц висловлює протилежну думку. Оце «все», що його забирає переможець, може не охоплювати набагато ефективнішої влади, надто якщо сподівання на парламентську підтримку невеликі. Ще з більшою силою це виявляється тоді, коли напередодні наступних виборів зменшується народна підтримка. Президенти, надто ті, хто прийшов до влади після плебісцитної чи популістської виборчої кампанії, часто з'ясовують: влада, яку вони мають, безнадійно недостатня для задоволення породжених під час кампанії сподівань. Цей факт відображують постійні спроби президентів набути нових повноважень або вимагати надзвичайних повноважень.

Горовіц не спромігся розглянути головну проблему конкурентних претензій на легітимність з боку президентів і парламентів, а також потенційних конфліктів між обома гілками влади, які можуть стати наслідком тих претензій. Президенти, безперечно, ніколи перемагають у таких конфліктах, проте мій аргумент стосується інституцій, а не того, як ведеться конкретним особам за тих або тих обставин. Горовіц міг би відповісти, що за президентської демократії конфлікти між законодавчою і виконавчою владою не є неминучістю. Може, й так, але вони досить імовірні. Хоча вони не призвели до краху демократії у США, слід пригадати, що протягом більшої частини історії Сполучених Штатів партія, яка контролювала президентську посаду, контролювала водночас і обидві палати Конгресу. А недавно поділ цього контролю між різними партіями призвів до політики патових ситуацій і взаємних звинувачень. Крім того, США як глибоко інституціоналізована демократія набагато спроможніші пережити труднощі президентської системи врядування, ніж чимало нових або слабких демократій у країнах, розвиватися.

Горовіц схильний переоцінювати мою позицію, нехтуючи неминуче обмежений характер мого аналізу. Я тільки намагався оцінити наявні свідчення й запропонувати оцінку можливостей; я б ніколи не став на абсурдні позиції, впевнено висловлюючись про речі, що їх і далі розуміють тільки почасті.

Різновиди президентської системи врядування

Горовіц далі стверджує, що моя вибірка викривлена і вкрай селективна, бо я використав здебільшого латиноамериканські приклади. Я не робив кількісного аналізу, але президентські системи Латинської Америки, а також Філіппін і Південної Кореї (їх я теж мав на увазі) – це майже всі чисті президентські режими, що існують у світі; єдиними винятками є президентські системи США, Нігерії і Шрі-Ланки. Горовіц спирає свої аргументи здебільшого на приклад цих двох останніх країн³. Я не обмежую свої узагальнення Латинською Америкою, бо вважаю, що вони загалом слушні й для Південної Кореї та Філіппін. Наприклад, під час президентських виборів 1987 року у Південній Кореї Ро Де У, представник Демократичної партії справедливості, здобув посаду, набравши 36,6% голосів виборців – майже той самий відсоток, що й Адольфо Суарес (34,7%) на чолі Союзу демократичного центру в Іспанії 1977 року. Перемога Ро Де У розчарувала лідерів опозиції Кім Юн Сама й Кім Те Чжуна, що наполягали на прямих президентських виборах і набрали вдвох 55% голосів.

Щодо Африки, то, пильно придивившись до постколоніальної історії цього континенту, годі підтримати твердження Горовіца, що «інституційним негідником напевне б виявилися парламентські системи». В Африці зазнав поразки не просто парламентаризм, а загалом усі демократичні інституції, чужі й погано вкорінені на тому континенті. Звичайно, британській вестмінстерській моделі властива риса «переможець забирає все», але ця риса набуває ще більшого значення в президентських системах. І справді, формування авторитарних режимів у таких країнах, як Гана, Уганда й Сенегал, збіглося з «конституційним переходом від парламентської до президентської системи з надмірним зосередженням влади в руках президента і значним зменшенням повноважень законодавчого органу»⁴; ця конституційна зміна зміцнила ті режими.

Горовіц критикував мене, мовляв, я дотримуюсь механістичного, ба навіть карикатурного погляду на президентську систему врядування. Безперечно, я зосереджувався здебільшого на аналізі механіки президентських систем, але думаю, що мої зауваги про стиль політики в президентських країнах, реакцію виборців на президентські вибори, моделі взаємодії між політичними лідерами в президентських системах і т. ін. піднесли мою статтю набагато вище від суто механічного рівня. Може, я й винен у карикатурному зображенні, але чимало спостерігачів латиноамериканської політичної сцени погодяться, що моя характеристика – досить точний опис подій у тих країнах.

³ Горовіц згадує й Колумбію як досить успішний приклад президентського устрою, проте перехід цієї країни до підтримки президентської демократії став можливим тільки завдяки *Concordancia* 1958 року, угоді, згідно з якою дві головні партії домовились не конкурувати на виборах за посаду президента, а по черзі обіймати цю посаду. Хоча цей захід допоміг стабілізувати країну після періоду громадянської війни і диктатури, його навряд чи можна вважати за модель демократичної політики або за метод запровадити підзвітність уряду перед виборцями. Назвати це відступом було б надто м'яко.

⁴ *Diamond L.* Introduction: Roots of Failure, Seeds of Hope. – У кн.: *Democracy in Developing Countries* / Eds. L. Diamond, J. J. Linz, S. M. Lipset. – Т. 2: Africa. – Boulder, Colo.: Lynne Rienner, 1988. – С. 3.

Третє твердження Горовіца, – що я не розглядаю кожную можливу систему виборів президента, – досить точне, хоч я й висвітлюю головні системи (з винятками, які він подає). Щодо четвертого пункту тверджень Горовіца, пов'язаного з функціями, що їх може здійснювати окремо обраний президент у подільному суспільстві, то я згоден, що за певних дуже особливих обставин (як-от у Нігерії й, можливо, Шрі-Ланці) президент *міг би* бути спроможним допомогти збудувати політичний консенсус. А втім, є й протилежні приклади, скажімо, Кіпр і Ліван (коли згадати дві інші президентські системи), які свідчать, що президентський устрій не може подолати певні типи розломів. Крім того, з огляду на неспроможність Другої Республіки в Нігерії та перехід від військового врядування до президентської Третьої Республіки, що відбувається нині, судити про президентський устрій у Нігерії ще рано. Те саме можна було б сказати і про Шрі-Ланку, де й далі лютує етнічне насильство і не припиняється занепад демократичних інституцій і свобод. За якої завгодно системи врядування (в даному разі демократичної або авторитарної) політичні проблеми багатоетнічних суспільств є тими труднощами, які я не маю змоги розглянути в межах цієї короткої статті.

Горовіц наполягає, що президентська виборча система зі стимулами пошуку широко розподіленої підтримки (як у Нігерії) може відступити від політики на основі принципу «переможець забирає все», яка переважає в більшості президентських систем, надто там, де є слабкий поділ на гілки влади, немає справжнього федералізму й немає сильної судової системи. Я не сумніваюсь: вимога, щоб кожен кандидат набрав, скажімо, принаймні 25% голосів не менше, ніж у двох третинах штатів, матиме тенденцію утверджувати президента з широкою підтримкою серед етнічно-територіальних одиниць, зменшуючи таким чином етнічну поляризацію. Але, хай там як, жодна з цих рис не пом'якшила такого аспекту нігерійської президентської системи, як принцип «переможець забирає все». Ця система двічі надавала партії меншості виняткове право конституювати виконавчу гілку влади й допомогла підточити демократію, посприявши масованій режисурі президентських виборів 1983 року. Така система може дати і зворотну реакцію, призвівши до вибору слабкого компромісного кандидата. Можливо, я надміру узагальнював на основі проаналізованих випадків, але робити протилежні узагальнення на основі вкрай незвичних механізмів видається мені ще менш незадовільним. Я й досі дивуюсь, чи справді легко президентові Шрі-Ланки ухвалювати ті непопулярні рішення, на які він начебто має бути спроможний (завдяки певному методу виборів, коли додають другі й подальші вподобання) перед лицем ворожої більшості в законодавчому органі.

Потрібно й набагато більше досліджень, присвячених складові і стабільності кабінетів у президентських системах. Забезпечене перебування президента на посаді протягом усього фіксованого терміну його повноважень аж ніяк не означає, що його кабінет захищений від змін. У парламентських системах, навіть там, де є нестабільні уряди, членам кабінету властива тенденція нагромаджувати значний досвід. Прем'єри загалом уже входили до складу попередніх урядів, а система тільки виграє від нагромадженого політичного й адміністративного досвіду членів виконавчого органу. В більшості президентських систем цей досвід налевно буде втрачений зі зміною президентів, бо кожен голова вико-

навчої влади, мабуть, добиратиме тих осіб, до кого відчуває особисту довіру. Крім того, оскільки президент і його кабінет не вимагають цілковитої довіри парламенту чи партій, представлених у ньому, президент може обрати собі до радників та міністрів з-поза меж політичного класу і, як, здається, чинили бразильські президенти, з інших партій, окрім своєї власної, – навіть із тих, які боролися проти нього під час виборів. Така система могла б видаватися гідною захвату й іноді добре спрацювати, проте вона ослаблює партії, заохочуючи до фракційності та клієнтелізму. Від президента, якого не можна переобрати, напевно чи можливо вимагати звіту за його дії, і так само й за президента, що формує кабінет, не залучаючи послідовно до участі в ньому партії, які підтримують його, виборцям важко вимагати звіту від партій під час наступних виборів. Мій аналіз зосереджується радше на багатопартійних системах, ніж на двопартійних, але навіть у двопартійній системі не ясно, кого звинуватять виборці: партію президента чи партію, що має більшість у парламенті й перешкоджала діям президента, які за інших обставин начебто мали бути успішні.

Проблема поділеного врядування

Джованні Сарторі використав досвід США, щоб стверджувати: тільки-но зламану модель неподілених суголосних більшостей (поєднання президентської більшості й більшості в законодавчому органі) і консоціативних практик (надто двопартійної співпраці в закордонних справах), постає антагоністично поділений уряд, обидва головні елементи якого усвідомлюють, що їхні окремі виборчі інтереси будуть найкраще задоволені завдяки невдачам іншої інституції. Адже для Конгресу, який контролюють демократи, співпраця з республіканською адміністрацією означає допомогу виборам майбутніх президентів-республіканців. І навпаки, президент, чия партія має в Конгресі меншість, намагатиметься відновити неподілене врядування, воюючи з Конгресом. Словом, звинувачуватиме його. Отож відповіддю на запитання, чи забезпечує президентський устрій ефективне врядування, буде, коли взяти до уваги його найвихвалюваніший приклад, рішуче «ні». Американська система працює і працювала радше незважаючи на президентський устрій США, ніж завдяки йому. Тією мірою, якою цей устрій ще може функціонувати, він потребує трьох речей, що здатні розблокувати його: гнучкості або браку ідеологічної застигlosti; слабких, недисциплінованих партій; «законодавчої годівниці» й локально зорієнтованої політики⁵.

Ці міркування спростовують уявлення, що, оскільки США – це й успішна демократія, і президентський режим, інші президентські системи теж повинні мати добрий шанс домогтися не меншого успіху. Тут я не маю змоги докладно зупинитися на подробицях, проте рекомендую ознайомитися з чудовим дослідженням Фреда Рігса про унікальність політичної системи США, – системи, в якій президентський устрій становить тільки один елемент⁶.

Ідеться, власне, про два окремі питання: стабільність демократичної системи і якість її функціонування. Не всі президентські режими нестабільні й не всі

⁵ *Sartori G. Neither Presidentialism nor Parliamentarism* (неопублікована доповідь, прочитана в Джорджтаунському університеті в травні 1989 р.).

⁶ *Riggs F. W. Op. cit.*

з них слабкі, незважаючи на їхню начебто силу. Проте чимало таких режимів виявились нестабільними й досить слабкими, хоча я ніколи не відкидав би можливості існування стабільної і сильної президентської системи, якщо президент має підтримку й більшості виборців, і більшості в законодавчому органі. Проте в реальних президентських системах таке поєднання трапляється дуже рідко і, хай там як, може бути не дуже доброю річчю: популярний президент, що має за собою дисципліновану партію, може зруйнувати конституційну схему стримувань і противаг, знехтувавши, таким чином, головну перевагу президентського устрою. Навіть якщо так, то, як доводить чудове дослідження Майкла Копіджа про венесуельську президентську систему, заборона переобирати президента позбавляє його спроможності керувати наприкінці свого терміну⁷.

Я вдячний професорові Горовіцу за його коментарі, надто пов'язані з незвичними президентськими системами Нігерії та Шрі-Ланки. Як я й сказав на початку, ми потребуємо більше систематичних порівнянь і більше досліджень про конкретні приклади президентського врядування (тема, яку звичайно нехтують), перш ніж можна буде дійти остаточних висновків. Жодне з наявних досліджень не спростовує мого головного твердження: певні структурні проблеми, притаманні президентській системі, збільшують вірогідність, що чимало президентських систем постануть перед серйозними труднощами, що їх успішно подолали деякі парламентські системи. Після висловлення всіх необхідних обмежень мій висновок можна було б сформулювати тепер наступним чином: деякі парламентські системи з більшою ймовірністю, ніж президентські системи, розв'яжуть певні складні проблеми багатопартійної політики. Але, навіть висловлюючи обмеження, я стривожений тим, щоб ми не скоїли помилки, відмовившись від порівняльного аналізу задля простої оцінки конкретних політичних систем, розглянутих поодиноці. Порівняльний аналіз має визначити не щось остаточне, а тільки вірогідності, й тому він завжди буде відкритий для сумнівів. Але сама потреба в такому аналізі не підлягає жодним сумнівам.

Важливість інституцій

Професор Ліпсет у своїх коментарях слушно наголошує на впливі соціально-економічних та культурно-історичних чинників на долю демократії в багатьох країнах у минулому, нині і в майбутньому. Ці чинники діють більш-менш незалежно від політичних інституцій. Культуру, як зазначає Ліпсет, важко, а то й неможливо змінити. Історична спадщина ніколи не зникає остаточно, а соціально-економічну трансформацію не можна здійснити указом, тож нам лишається тільки пошук тих політичних інституцій, які будуть найпридатніші за обставин, характерних для тієї або тієї конкретної країни. Це скромний пошук, але вартий зусиль. Президентська система, парламентська чи якийсь гібрид їх обох; централізм чи федералізм; вибори в один тур чи в два – в кожному випадку перед нами постає одне питання: яке поєднання законів та інституцій спрямує суперечливі інтереси даного суспільства на шлях миру і демократії? Саме тут я й намагаюся зробити свій внесок.

⁷ *Coppedge M. Venezuela: Democratic Despite Presidentialism* (неопублікована доповідь, прочитана в Джорджтаунському університеті в травні 1989 року).

Кваліфіковане порівняння США і Канади, яке здійснює Ліпсет, підтверджує: навіть там, де суспільства більш-менш близькі, тип демократичного врядування, що існує в кожному з них, таки має свої відмінності. Заувага Ліпсета, що прем'єр-міністри, які спираються на тверду більшість (не конче представників однієї партії), можуть мати більшу владу, ніж президенти, непрямо підтримує мій аргумент. Цікаві й думки Ліпсета про більшу вагу зацікавлених груп та місцевих інтересів у президентських системах; якщо ці думки обґрунтовані, вони зміцнять позиції тих, хто нарікає на підступний клієнтелізм, який пронизує такі президентські країни, як Філіппіни й Бразилія. Пише він і про слабкість і партій, і президентів, залежних від їх підтримки. Чи підтвердять далі дослідження мою гіпотезу, що президентський устрій сприяє ослабленню партій і зменшенню їх відповідальності? Чи парламентаризм зобов'яже партії поводитись інакше?

Дональд А. Горовіц

У статті «Небезпеки президентської системи врядування» професор Хуан Лінц стверджує, що парламентські системи «більше сприяють стабільній демократії», ніж президентські системи. «Надто слушний цей висновок, – провадить він далі, – щодо країн із глибокими політичними розламами й численними політичними партіями». Ця тема становить лейтмотив останніх праць професора Лінца, її підхопили й інші вчені, і вона ризикує стати банальною істиною, перш ніж їй буде присвячена пильна увага.

Лінц вважає, що президентська посада запроваджує небажаний елемент політики на основі принципу «переможець забирає все» в суспільств, які потребують натомість механізмів примирення. Кандидата на президентську посаду або оберуть, або ні, а в парламентських системах можливі численні відтінки результату. Крім того, прямо обраний президент може вважати, ніби він має народний «мандат», навіть якщо його обрано тільки незначною відносною більшістю голосів, можливо, меншою за 40%. Отже, можливості появи конфліктів збільшуються.

Конфліктам сприяє, на думку Лінца, й поділ на гілки влади, внаслідок якого законодавчий орган відокремлений від президента. Фіксований термін перебування на посаді окремо обраного президента призводить до застигlosti між виборами. Натомість парламентські системи здатні будь-коли розв'язувати кризи, просто змінивши лідерів чи уряди. Крім того, окремі президентські вибори призводять до формування слабких кабінетів і до виборчої боротьби, в якій або екстремісти мають зavelикий вплив, або все суспільство стає поляризованим.

Це сильне звинувачення, і його підтримує постійна турбота про стабільність режимів, які невпевнено демократизуються. Проте Лінцові твердження непереконливі. По-перше, вони спираються на регіонально викривлену і вкрай селективну вибірку порівняльного досвіду, здебільшого латиноамериканського. По-друге, їм властивий механістичний, ба навіть карикатурний погляд на президентську владу. По-третє, вони припускають конкретну систему виборів президента, яка не конче є найкращою. І, нарешті, нехтуючи функції, що їх окремо обраний президент може виконувати в поділеному суспільстві, вони спростовують ті чудові цілі, які обстоює сам Лінц.

Президентська система врядування і політична нестабільність

Як свідчать часті покликання на Бразилію, Колумбію, Венесуелу та Чилі, Лінц вважає, що президентська система врядування посприяла нестабільності в Латинській Америці. Та якби він зосередився на нестабільності в постколоніальній Азії та Африці, тоді інституційним негідником, напевне, виявилися б парламентські системи. Адже сер Артур Льюїс ще 25 років тому у своїх лекціях про «Політику в Західній Африці» стверджував, що успадкована вестмінстерська система парламентської демократії значною мірою призвела до авторитаризму, що сформувався в англомовній Африці. Льюїс наголошував на таких рисах вестмінстерської моделі, як принцип «переможець забирає все», коли кожен, хто має більшість у парламенті, міг узурпувати собі державну владу.

Думки Льюїса суголосні поглядам багатьох африканців, які прагнуть відновити демократичне врядування. Найразючіші намагання відновити демократію, скажімо, в Нігерії в 1978–1979 роках і знову за нинішньої доби, пов'язані з запровадженням президентської системи, щоб ослабити поділи в суспільстві. За парламентської системи, успадкованої в мить набуття незалежності, низка етнічних груп з лівночі спромоглися забезпечити собі більшість місць у парламенті й закрити шлях до влади решті груп. Така гра цілковитого залучення й відкидання, характерна для нігерійської політики після 1960 року, прискорила військові перевороти 1966 року і війну за відокремлення Біафри (1967–1970). Обравши поділ на гілки влади, нігерійці прагнули не дати жодній групі контролювати країну через контроль над парламентом.

Що ж, можливо, парламентські системи допомогли задушити демократію в Африці, натомість президентські системи допомогли задушити її в Латинській Америці, але тут є підстави для сумніву. Лінц згадує про появу схильності до примирення в президентських системах Колумбії, Венесуели і Бразилії, проте зневажливо характеризує їх як «відступи». З другого боку, Чилі за Сальвадора Альєнде Лінц вважає за країну, ближчу до норми, бо президентський устрій поглибив там соціальний конфлікт. Але принаймні деякі дослідження Артуро Веленсуели дають змогу виснувати, що до Альєнде чимало чилійських президентів справді сприяли центристським, поміркованим тенденціям. Досвід існування президентської системи в США, де виник інститут президентства, теж охарактеризовано як «виняток». Отож поглиблення конфлікту в Чилі приписано президентській системі врядування, натомість сказано, що стримуваний конфлікт у США має інші причини. Політичний успіх має, так би мовити, багато батьків, а політична невдача – тільки одного: президентську владу.

Вдаючись до різних аргументів, Лінц характеризує президентську владу як застиглий інститут, що призводить до політичної гри з нульовою сумою виграшу. Але Лінц зобразив у своїй уяві радше фіктивний президентський устрій, ніж фактичний. Він стверджує, наприклад, що парламентські системи, на відміну від президентських, не поділяють навпіл переможців і переможених. У парламентських режимах можуть сформуватися коаліційні уряди, а уряд і опозиція можуть співпрацювати в законодавчому процесі.

Але такі результати не менш можливі і в президентських системах. Нігерійська Друга Республіка мала і президента, й коаліцію в законодавчому органі. Крім того, в президентських системах уряд і опозиція часто діють разом у зако-

нодавчому процесі. Конгрес США сумнозвісний такою співпрацею. Лінц приписав цю співпрацю «незвичайно розмитій» партійній системі США. Така партійна система спирається на федералізм, що лежить і в основі способу вибору президента. Хіба це не аргумент проти засудження якогось одного інституту, скажімо, президентської влади, без вивчення загальної конфігурації інститутів, запропонованих для даної країни?

Важко добачити, як президентська система могла б призвести до результатів, які більш абсолютно відповідають принципу «пан або пропав», ніж парламентська система. Один з Лінцових закидів президентській системі полягає в тому, що вона призводить до непотрібного конфлікту між виконавчою і законодавчою владами, надто якщо їх контролюють різні партії. Та якщо їх контролюють різні партії, то система аж ніяк не витворила результату «переможець забирає все». Важко водночас нарікати і на стримування й противаги між різними гілками влади, й на політику на основі принципу «переможець забирає все».

Президентство, каже Лінц, – це посада, яка заохочує особу, що обіймає її, вважати, ніби вона має більше повноважень, ніж насправді. Якщо змагаються кілька кандидатів, президент, обраний, скажімо, однією третиною голосів, набуває цілковитих повноважень своєї посади (Лінц говорить про Альєнде, обраного 36,2% голосів). Новий президент може робити призначення, пропонувати закони й накладати вето на них і, з огляду на фіксований термін свого перебування на посаді, навіть пережити коливання рівня партійної підтримки. Урядова криза під час фіксованого терміну перебування президента на посаді стає, на думку Лінца, конституційною кризою, оскільки загалом не існує законного способу повалити президента, не спроможного виконувати свої функції, в середині терміну. Натомість парламентський уряд, що втратив більшість у законодавчому органі, впаде, байдуже, відбудуться вибори чи ні. Отже, конфлікт стає звичайною річчю й не конче має перетворюватись у кризу.

Перш ніж відповісти на ці твердження, слід наголосити на головному припущенні в аналізі Лінца: президента обирають на основі відносної більшості поданих голосів (за принципом «перший на фініші») або простої більшості голосів, із проведенням у разі потреби другого туру. З цього припущення й випливають більшість Лінцових нарікань. Отже, слід ясно сказати, що президенти не конче мають бути обрані відносною чи простою більшістю поданих голосів. У поділених суспільствах, як я стисло поясню, президентів слід обирати на основі іншого принципу, який забезпечить президентові широко розподілену підтримку. Цей принцип великою мірою розв'язує проблему президента, що обраний на вузькій основі й живе під впливом ілюзії, ніби він має широкий мандат. Принцип «переможець забирає все» залежить від виборчих систем, а не від інституцій, узятих абстрактно.

Способи вибору президента

Припущення про вибори забарвлюють увесь аналіз Лінца. Він вважає, що в системах з найбільшою кількістю поданих голосів (відносною більшістю) кандидати на президентську посаду здебільшого, щоб домогтись успіху, потурують крайнім політичним поглядам, тож надають таким чином екстремістам впливу, якого ті не мають у парламентських системах. Але ця гіпотетична потреба в поступках екстремістам задля створення відносної більшості зникає.

якщо президентів обирають іншим способом. Та й у парламентських системах вплив екстремістів може дуже варіюватись. Як свідчить досвід Ізраїлю, один зі способів керування цим впливом – спосіб виборів.

На думку Лінца, вибори президента простою більшістю голосів під час проведення другого туру виборів між двома провідними кандидатами становлять зовсім іншу проблему. Другий тур може посприяти укладанню союзів між поміркованими, але й посилює «конфронтацію» між провідними кандидатами, з'являється ризик, що все суспільство може стати поляризованим.

Що ж, насправді виборам президента певною відносною більшістю чи простою більшістю голосів віддають перевагу аж ніяк не всі, хто запровадив останнім часом президентський державний устрій. Навіть система з Колегією виборців, завдяки якій обирають президентів США, – набагато складніша за системи з відносною більшістю голосів і системи, де вибори здійснюють у два тури. Кандидати на президентську посаду в США внаслідок самого розподілу членів Колегії виборців між різними штатами змушені розважливо оцінювати, які інтереси переважають у тому чи тому штаті. Цей процес аж ніяк не можна охарактеризувати такими термінами, як екстремізм чи поляризація. Та оскільки Лінц надто схильний засуджувати президентський устрій у суспільствах із глибокими розламами, було б краще зосередитись на прикладах президентських виборчих систем у двох таких гостро поділених країнах, як Нігерія і Шрі-Ланка.

У Нігерії президентську систему створено під час Другої Республіки, що сформувалася 1979 року (цю саму президентську та виборчу систему мали використати й за Третьою Республікою, запланованою на 1992 року). Щоб бути обраним, президент потребував відносної більшості голосів, а також певного розподілу тих голосів. Успішний кандидат мав набрати принаймні 25% голосів виборців не менше ніж у двох третинах тодішніх 19 штатів. Ця подвійна вимога повинна була забезпечити, що президент матиме підтримку багатьох етнічних груп. Коли скористатися термінологією Лінца, мета полягала у відкиданні етнічних екстремістів і виборі поміркованого, центристського президента. Саме такого президента й вибрали нігерійці за цієї нової системи. Екстремісти насправді були обрані до парламенту, а не на президентську посаду. Не було там і поляризації, яку Лінц пов'язує з проведенням другого туру. Ретельно спроектована система виборів президента може зміцнити центр і з'єднати до купи розірвану тканину поділеного суспільства. Обираючи систему виборів президента, яка б спонукала формування широкої й більш-менш рівномірно розподіленої підтримки, нігерійці відкинули політику на основі принципу «переможець забирає все». Вони прагнули мати президента, схильного не до конфліктів, а примирення, і домоглися успіху.

1978 року Шрі-Ланка теж перейшла до президентської системи. Її головна мета полягала у створенні політичної виконавчої влади з фіксованим терміном повноважень, який дав би змогу президентові ухвалювати непопулярні рішення, надто пов'язані з ослабленням етнічних конфліктів. Президент мав набрати просту більшість голосів. Оскільки більшість кандидатів навряд чи забезпечили б собі більшість голосів у багатопартійній системі Шрі-Ланки, було запроваджене альтернативне голосування. Кожен виборець міг голосувати за кількох

кандидатів, вишкловуючи їх у порядку прихильності до них. Якщо жоден кандидат не набрав простої більшості перших уподобань, двох провідних кандидатів піддавали процедурі, яка, власне, була миттєвим другим туром. Отже, дали рахувати другі уподобання виборців для всіх кандидатів (і так само й треті уподобання), аж поки котрись із двох провідних кандидатів не набрав простої більшості голосів. Існувало сподівання, що кандидати на президентську посаду забезпечать собі більшості на основі других і третіх уподобань виборців, улюблений кандидат яких не належав до двох провідних постатей. Завдяки цьому етнічні меншини (надто шрі-ланкійські таміли) мали б змогу вимагати певного компромісу як ціни за свої другі уподобання. Отож така президентська система відкидала б екстремізм, сприяла б поміркованості й заохочувала б до компромісів у фрагментованому суспільстві.

Вимога набрати просту більшість була породжена страхом, який поділяє й Лінч. Як і Лінч, шріланкійці були стурбовані тим, що вибори на основі відносної більшості поданих голосів можуть спричинитися до обрання президента, який матиме підтримку лише 30–35% виборців і виграє вибори завдяки дуже невеликій перевазі. Щоб такий голова виконавчої влади не вважав, ніби в нього є «мандат», шріланкійці наполягали на посланні других і третіх уподобань, щоб забезпечити необхідну просту більшість. Переваги, що їх дає така система, щиковито спростовують заперечення.

Адже якщо шріланкійці та інші в інтерній запровадили свої президентські виборчі системи раніше, були б усі підстави вважати, що завдяки тим системам внутрішні конфлікти, характерні для тих країн, були б згладжені. Замість цього конфлікти тільки поглибилися унаслідок принципу «переможець забирає все», який керував парламентськими системами тих країн і не допускав меншини до влади.

Неістотні відмінності

Наступні елементи звичування – непорушність фіксованого терміну, слабкий кабінет і перспектива надужиття президентських повноважень; усі це ганьки, притаманні президентській системі урядування. Але на практиці всі вони неістотні.

Звісно, правда, що президент перебуває на посаді визначену кількість років і його не можна усунути вотумом недовіри. Але фіксований термін перебування на посаді прямо обраного президента не більше сприяє урядовим кризам, ніж багатого гнучкий термін існування парламентського уряду. Коли парламентські режими починають зупинені більшістю, вони здатнішого зберігати протягом узкого періоду діяльності даного складу парламенту. Виняток стається тоді, коли уряд, скориставшись перевагами своєї минулої популярності, оголошує про передчасні вибори. Теоретично усунути парламентський уряд до кінця його терміну легше, ніж усунути президента. А на практиці така потреба з'являється дуже рідко, хіба що внаслідок фрагментації суспільства уряд складається з нестабільної коаліції. В такому разі є слушні підстави для переходу до президентської системи, яку підтримує спосіб виборів, що сприяє примиренню й формуванню консенсусу. Саме такою, фактично, була б розумна інтерпретація дій, до яких удалися французи, запровадивши 1958 року президентський устрій П'ятого Республіки.

У президентських системах, як зауважив Лінц, кабінети здебільшого слабші, ніж у парламентських системах. Слабкість міністрів кабінету у президентських системах почасти є наслідком поділу на гілки влади. Оскільки міністри кабінету – це не обрані законодавці, вони завдячують свої посади президентові. Якщо президент схильний до примирення, вони теж будуть схильні до примирення, і саме це має набагато більше значення для держав, долею яких цілком слушно непокоїться Лінц, а не те, слабкий чи сильний кабінет міністрів.

Хай там як, ця відмінність перебільшена. Лінц стверджує, що слабкість кабінету – це наслідок зовеликої сили президента. Але тут є ще й інша причина. Наприклад, у США кабінети формують на основі представництва окремих інтересів: сільського господарства, торгівлі, робочої сили й т. ін. Це означає, що президент *не* має цілковитої свободи дій у доборі міністрів. Крім того, сильні прем'єр-міністри, як-от Маргарет Тетчер або Індіра Ганді, спробували безкарно домінувати над своїми парламентськими кабінетами міністрів і змінювати їх. Отже, згадана вище відмінність між двома системами зникає.

І, нарешті, надуживання влади – навряд чи монополія президентів. Парламентські режими в Азії та Африці спричинилися до непропорційно великих надуживань влади. В Латинській Америці та Південній Європі, як і в Азії та Африці, надуживання влади стало можливим здебільшого внаслідок військових переворотів або посилення однопартійної гегемонії. В цьому аспекті немає ніякого сенсу вибирати між президентською і парламентською системами, вони обидві стають жертвами надуживань влади.

Вибір поміж демократичних інститутів

Хоча гостре розмежування між президентською і парламентською системами не виправдане, тривога Лінца таки не позбавлена підстав. Він справді мав причини непокоїтись із приводу інститутів, що їх запроваджували держави на шляхах демократизації, надто держави з глибокими розламами й численними партіями. Лінц слушно стурбований результатами, які зводяться до принципу «переможець забирає все», та їхніми наслідками, вкрай значущими для таких суспільств. Проте саме Вестмінстер, ця мати парламентів, дає такі результати не менш часто, ніж будь-яка президентська система.

Усе це дає змогу припустити, що Лінц ганить не президентську систему, а дві риси, притаманні вестмінстерському варіантові демократії: по-перше, вибори на основі відносної більшості, які забезпечують просту більшість парламентських місць, відкидаючи політичних конкурентів, належних до третьої партії; по-друге, змагальна демократія, коли існує різкий поділ між переможцями і переможеними, урядом та опозицією. Оскільки головні заперечення Лінца саме такі, його аргументи неважко спрямувати і проти парламентських систем, принаймні там, де вони створюють згуртовані більшості і меншості. А там, де немає більшості й необхідно будувати коаліції, іноді – але тільки іноді – формуються процеси і з'являються результати, які сприяють примиренню. В результаті Лінцова теза зводиться до аргументу не проти президентської системи, а проти виборів на основі відносної більшості, не на користь парламентських систем, а на користь парламентських коаліцій.

Це й справді важливий аргумент, бо суспільства, які демократизуються, повинні думати, й думати наполегливо, про виборчі системи, які сприяють примиренню, і про системи врядування, що радше залучають, ніж відкидають. Передусім вони повинні зосередитись на тому, чи обирають президентів за виборчою формулою, яка максимізує взаємоприпасування суперечливих політичних сил. Демократичним новаторам можна допомогти, тільки взявши до уваги наголос Лінча на інституційному проекті. Але їх тільки зіб'є з пантелику його необгрунтований поділ на дві системи, відокремлений від виборчих та інших урядових інститутів, у лоні яких відбувається їхнє функціонування.

Скот Мейнверінг

Протягом тривалого часу вчені дискутували, чи кількість партій у країні впливає на перспективи розвитку в ній демократії. Під час Другої світової війни й невдовзі після неї деякі вчені¹, перебуваючи під враженням стабільності демократії в Британії і США та її краху в Німеччині та Італії, стверджували, що двопартійні системи більше сприяють демократії, а багатопартійним системам властива тенденція бути нестабільними. Ці аналітики не надавали великої уваги невеликим європейським демократичним країнам, де багатопартійні системи не одне десятиліття були сумісні зі стабільною демократією.

Спрямованість цих обговорень змінилася в 1960–1970-х роках, і найзначніший внесок тут належить Лійпгартові². Зазначивши, що чимало багатопартійних демократій досягли тривалої стабільності, Лійпгарт стверджував, що в «плюралістичних суспільствах» з гострими культурними, етнічними, релігійними і мовними розламами багатопартійні системи більше сприяють утвердженню стабільної демократії. За двопартійної системи значні меншини можуть постійно опинятися «поза грою», й така ситуація може зменшити їх готовність дотримуватися правил гри. Багатопартійна система може дати цим меншинам змогу домогтися реального представництва і брати участь в урядових коаліціях.

Сані й Сарторі хоч і не вихваляли переваг багатопартійних систем, проте стверджували, що у стабільних демократіях вирішальним виміром є радше рівень ідеологічної поляризації, ніж кількість партій³. Валенсуела обстоював багатопартійні системи, стверджуючи, що в ідеологічно поляризованих політичних системах спроби накинути двопартійний формат зменшать легітимність і ло-

¹ Див., напр.: *Maurice D. Political Parties: Their Organization and Activity in the Modern State.* – London: Methuen, 1954. – С. 206–280; *Ferdinand H. Democracy or Anarchy? A Study of Proportional Representation.* – Notre Dame: Review of Politics, 1941.

² *Lijphart A. Typologies of Democratic Systems // Comparative Political Studies.* – 1968. – Т. 1. – №1 (квітень). – С. 3–44.; *Lijphart A. Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration.* – New Haven: Yale University Press, 1977. Також див.: *Dodd L. Coalitions in Parliamentary Government.* – Princeton: Princeton University Press, 1976.

³ *Sani G., Sartori G. Polarization, Fragmentation and Competition in Western Democracies.* – У кн.: *Western European Party Systems: Continuity and Change / Eds. H. Daalder, P. Mair.* – Beverly Hills: Sage, 1983. – С. 307–340.

яльність⁴. У кількох дослідженнях автори й далі доводили статистичну кореляцію між малим числом партій і високим ступенем стабільності демократії, проте неясно, чи кількість партій *per se** може пояснити стабільність⁵. Отож консенсус між учасниками наукових дискусій зсунувся в протилежний бік. Але цей консенсус замаскував важливу відмінність між парламентськими і президентськими системами.

У цій статті я стверджую, що за президентських систем багатопартійну демократію підтримувати набагато важче, ніж двопартійну демократію. Тільки одна країна – Чилі – з багатопартійною системою і президентською системою досягла стабільної демократії. Я згоден з недавніми працями, автори яких припускають, що президентські системи загалом менше сприяють стабільній демократії, ніж парламентські системи (надто кабінетні системи врядування), але ступаю на крок далі і стверджую, що труднощі президентської демократії посилені багатопартійними системами⁶.

Дослідження механізмів президентських систем дає деякі підстави вважати, що за президентських систем існує тісна кореляція між стабільною демократією і двопартійними системами. Створення коаліцій має тенденцію бути проблематичнішим за президентських систем, ніж за парламентських, і то внаслідок відмінностей у тому, як сформовано виконавчу владу і як її підтримують. Президентським системам бракує механізмів, які б дали змогу виконавчій владі забезпечити собі більшість у законодавчому органі, й тому немає ніякого способу замінити уряд меншості аж до наступних наперед визначених виборів. Отже, президентські системи і сприяють існуванню урядів меншості, і призводять до іммобілізму. Іммобілізм часто породжував проблеми керованості й ставав причи-

⁴ *Valenzuela A.* Origins and Characteristics of the Chilean Party System: A Proposal for a Parliamentary Form of Government. Latin American Program, The Wilson Center / Working Paper. – 1985. – №164 (травень).

⁵ У вид.: *Sanders D., Herman V. M.* The Stability and Survival of Governments in Western Democracies // *Acta Politica*. – 1977. – Т. 12. – №3 (липень). – С. 346–377, стверджено, що коли проаналізувати ще чотири інші змінні, то фрагментація партійної системи має лише незначний вплив на стабільність демократії. Лійпгарт (*Lijphart A.* Typologies of Democratic Systems) теж обстоював думку, що немає емпіричного зв'язку між числом партій і стабільністю демократії. Натомість у вид.: *Taylor M., Herman V. M.* Party Systems and Government Stability // *American Political Science Review*. – 1971. – Т. 65. – №1 (березень). – С. 28–37, автори стверджують, що кількість партій має зворотну кореляцію зі стабільністю демократії. Але вони справді визначали стабільність кабінету й на цій основі робили висновки про стабільність демократії. Як я доведу згодом, ці висновки сумнівні, бо за парламентських систем часті зміни уряду становлять меншу загрозу для стабільності режиму, ніж за президентських систем. На думку Пауела (*Powell G. B.* Contemporary Democracies. – Cambridge: Harvard University Press, 1982. – С. 108), багатопартійним системам властива тенденція мати менш стабільні уряди, проте до нестабільності призводять не фрагментація як така, а поєднання таких систем з екстремізмом.

⁶ Десь такий самий аргумент див. у вид.: *Arriagada G.* El sistema político chileno (Una exploración del futuro) // *Coleccion Estudios CIEPLAN a15, Estudio №99*. – 1984 (грудень). – С. 171–202.

* Сама по собі (*фр.*).

ною слабкості виконавчої влади і тяжких конфліктів між законодавчими органами і президентами, інколи сприяючи вирішальною мірою крахові демократій. Натомість двопартійні системи за президентських демократій спроможніші давати раду цим проблемам, бо полегшують формування уряду, який забезпечив собі більшість (або щось дуже близьке до неї) в парламенті, а також тому, що там, де тільки дві партії, ідеологічна поляризація видається менш імовірною.

Визначення президентської демократії

Перш ніж підступити до самого аргументу слід з'ясувати, в якому значенні вжито в цій статті терміни «демократія» і «президентська демократія». Демократія повинна задовольняти три критерії. По-перше, демократії повинні мати відкриті, конкурентні вибори, які визначають, хто формує державну політику. Це означає, що результати виборів не можуть бути визначені шахрайством, примусом або великими утисками і що ці вибори пов'язані з важливими політичними питаннями. В принципі вибори повинні давати змогу змінити владу, навіть якщо, як-от у Японії, реальної зміни не відбувається. По-друге, за нинішньої доби має бути майже загальне виборче право для дорослих. Донедавна про цей критерій точилися суперечки, бо деякі країни, що їх звичайно вважали за демократичні, відкидали значну частину дорослого населення (наприклад, у Швейцарії жінки не мали права голосу), але нині ситуація змінилася. По-третє, повинні існувати гарантії традиційних громадянських прав, як-от свободи слова, свободи об'єднань, належної правової процедури й т. ін.⁷

Президентська демократія має дві характерні риси⁸. По-перше, голову уряду обирають незалежно від законодавчого органу в тому розумінні, що вибори до законодавчого органу й переговори після виборів не визначають складу виконавчої влади. А коли голову виконавчої влади обирає законодавчий орган, і ці вибори – аж ніяк не можлива альтернатива в разі, якщо всенародне голосування не визначить недвозначно переможця, а принциповий процес, таку систему звичайно називають парламентською⁹ і аж ніяк не президентською. Переговори після виборів, що визначають, які партії керуватимуть і які очолять уряд, мають вирішальне значення в багатьох парламентських режимах, а отже, й визначають опосередковано, хто буде прем'єр-міністром. Натомість у президент-

⁷ Мое визначення демократії впливає, по суті, з визначення поліархії, яке дає Даль, за винятком такого додаткового критерію, як традиційні громадянські свободи. Див.: *Dahl R. A. Polyarchy*. – New Haven: Yale University Press, 1971.

⁸ Обговорення того, як можна визначити президентську систему, див. ще й у вид.: *Linz J. Democracy: Presidential or Parliamentary. Does it Make a Difference?* – 1984 (неопублікована доповідь); *Lijphart A. Democracies*. – New Haven: Yale University Press, 1984. – С. 68–74; *Riggs F. The Survival of Presidentialism in America: Paraconstitutional Practices // International Political Science Review*. – 1988. – Т. 9. – №4 (жовтень). – С. 247–278.

⁹ Найвідоміший виняток – Швейцарія. У Швейцарії законодавчий орган обирає колегіальний виконавчий орган, але система там не парламентська, бо виконавча влада має фіксований термін повноважень. Ще один виняток – Болівія. Коли жоден кандидат у президенти не набирає абсолютної більшості голосів народу, президента обирає парламент. Але термін перебування президента на посаді фіксований, і тому система не парламентська.

ських системах такі переговори після виборів не відіграють ніякої ролі в процесі добору голів виконавчої влади.

У більшості президентських демократій голову виконавчої влади вибирають всенародно, хоч у деяких країнах, передусім у США, існують не прямі народні вибори, а колегії виборців¹⁰. Навіть якщо й так, результати всенародного голосування в кожному штаті мають справді обов'язковий характер для колегії виборців. В Аргентині, якщо жоден кандидат не здобуває абсолютної більшості голосів народу, президента вибирає колегія виборців, але традиція диктує, щоб колегія виборців обирала кандидата, який має найбільшу народну підтримку. В Чилі до 1973 року президента, якщо той не здобував абсолютної більшості голосів народу, обирав конгрес. Проте народне голосування було першим критерієм і традиція диктувала, щоб конгрес обирав кандидата, який має найбільшу народну підтримку.

Зауважте, що саме голову уряду, а не просто президента, обирають народним голосуванням або в колегії виборців. В Австрії, Ісландії та Ірландії президента обирають прямим народним голосуванням, але він має лише незначні повноваження, а отже, не є головою уряду. В усіх трьох країнах система врядування парламентська, незважаючи на наявність усенародних виборів президента¹¹. В більшості випадків цілком зрозуміло, чи обраний президент справді є головою уряду, але в деяких країнах (надто у Франції та Фінляндії) це питання суперечливе.

Друга характерна риса президентських демократій полягає в тому, що президента обирають на певний термін. Більшість президентських демократій дозволяють імпичмент, але до нього вдаються рідко і внаслідок свого надзвичайного характеру він не впливає суттєво на наше визначення. Президента не можна примусити піти у відставку внаслідок втрати довіри з боку законодавчого органу. Натомість за парламентської системи голову уряду обирає законодавчий орган, і тому його перебування на посаді всякчас залежить від довіри законодавчого органу; отже, термін чинності мандата голови виконавчої влади може зазнавати змін.

Є й інші риси, що їх звичайно тісніше пов'язують із президентською (або навпаки, з парламентською) системою врядування, але їх не треба брати до

¹⁰ До 1988 року Фінляндія теж мала колегію виборців для президентських виборів, але, на думку більшості аналітиків, система врядування у Фінляндії напівпрезидентська або парламентська. 1988 року Фінляндія запровадила нову систему президентських виборів. Якщо на президентських виборах котрийсь кандидат здобуває більшість голосів виборців, він стає обраним безпосередньо. Колегія виборців збирається тільки тоді, коли ніхто не набирає більшості голосів.

¹¹ Дюверже (*Duverger M. A New Political System Model: Semipresidential Government // European Journal of Political Research. – 1980. – Т. 8. – С. 165–187*) стверджував, що Австрія, Ісландія та Ірландія мають напівпрезидентську систему врядування, але мене його логіка не переконує. Немає підстав називати врядування напівпрезидентським тільки тому, що є посада президента, так само як і називати врядування напівмонархічним тільки тому, що є спадковий монарх. Важить тут тільки те, чи ці посади майже суто символічні чи, навпаки, посадовці, що обіймають їх, мають значні повноваження.

уваги, даючи визначення президенталізму (presidentialism). Скажімо, чимало аналітиків пов'язують право законодавчих органів робити запити міністрам кабінету з парламентським урядуванням, але ця практика властива й багатьом президентським системам Латинської Америки. Так само і в деяких президентських системах законодавчий орган може закликати до відставки конкретних міністрів, а це ще одна риса, яку деякі аналітики пов'язують із парламентськими системами. Чимало президентських систем дозволяють народним представникам, обраним до парламенту, ставати міністрами кабінету, але й цю рису інколи вважають за елемент парламентського врядування.

Таке визначення президентських демократій відкидає напівпрезидентські й проміжні системи, коли виконавча влада поділена між прем'єр-міністром і всенародно обраним президентом (або по черзі належить їм). З другого боку, воно охоплює більшість латиноамериканських систем, які інколи називають парламентськими¹². Врядування законодавчих зборів у Чилі (1891–1924) і напівпрезидентська система Бразилії (1961–1963) – винятки. В багатьох інших державних устроях Латинської Америки є риси, які загалом властиві парламентським системам, проте вони не змінюють основних визначальних рис президентських систем¹³.

У сучасній Латинській Америці найнезвичайнішим випадком є Болівія. Як і в Чилі до 1973 року, перший метод визначення переможця президентських виборів – всенародне голосування, й парламент обирає президента тільки тоді, коли ніхто не здобуває абсолютної більшості голосів. Проте, на відміну від Чилі, болівійський парламент надавав посаду президента кандидатові, що не мав більшості голосів, у 1979, 1985 і 1989 роках. У Болівії переговори між законодавцями стали головним механізмом вибору президента. Всенародні вибори визначають параметри, проте переговори між партіями визначають реального пере-

¹² У вид.: *Stokes W. The Cuban Parliamentary System in Action, 1940–1947 // Journal of Politics. – 1947. – Т. 11. – №2 (травень). – С. 335–364*, автор стверджує, що кубинський режим у 1940–1947 рр. був парламентським. А у вид.: *Stokes W. Parliamentary Government in Latin America. – У кн.: The Evolution of Latin American Government / Ed. A. Christensen. – New York: Henry Holt, 1951. – С. 454–467*, Стоукс характеризує системи в Болівії, Уругваї, Перу, Гаїті й Гондурасі як парламентські або (хоча він не вживає цього терміна) напівпарламентські.

¹³ Обговорення різних експериментів з урядування, що змінювали президентську систему див. у вид.: *Stokes W. The Cuban Parliamentary System in Action, 1940–1947; Stokes W. Parliamentary Government in Latin America; Stokes W. Latin American Politics. – New York: Thomas Y. Crowell, 1959*. В цій останній праці (с. 422) Стоукс слушно зауважив: «Коли латиноамериканці вживають термін “парламентське” або “напівпарламентське” врядування, вони не мають на увазі класичну систему Великобританії чи навіть французьку модель. Жодна латиноамериканська система ніколи не мала системи, коли голову виконавчої влади обирає законодавчий орган і він відповідає перед тим органом». Оскільки одна з особливостей парламентської системи полягає в тому, що голову виконавчої влади обирає законодавчий орган і він відповідальний перед ним, звідси випливає висновок, що жодна латиноамериканська країна не мала парламентського врядування. Системи врядування в Чилі (1891–1924) і Бразилії (1870-ті–1889) найближче підступили до парламентської системи.

можця, а водночас і розподіл міністерських посад. Отож я б радше стверджував, що болівійська система – не суто президентська, а радше проміжна: це президентська система, коли один кандидат здобуває абсолютну більшість голосів виборців, але гібридна в тих досить частих випадках, коли такого не стається.

Президенталізм і демократична стабільність

Невисокі історичні досягнення президентських демократій стають очевидні з поданої нижче табл. 1, де названо найстабільніші демократії світу. Стабільність демократії тут визначено лише на основі тривалості існування демократії, а конкретніше, вона має існувати неперервно не менше ніж тридцять років. Такі часові рамки і не такі широкі, щоб охопити й молоді демократії, і не такі вузькі, щоб дуже зменшити вибірку. В табл. 1 не подано країн з населенням менше 1 млн. чол., проте залучення таких мікродержав тільки зміцнило б велику кореляцію між стабільною демократією і парламентською системою.

Деякі випадки важко класифікувати. Я врахував Колумбію, хоча її можна було б відкинути з кількох причин, зокрема обмежень на політичну конкуренцію при формуванні виконавчої й законодавчої влади від 1958 до 1974 року. У 1958 році обидві домінуючі партії домовилися здійснювати ротацию президентської посади й наступні 16 років порівну розподіляли кількість місць у парламенті. З другого боку, для політичної системи Колумбії була характерна активна участь у політичному житті й високий рівень політичної боротьби¹⁴. Індію можна було б відкинути внаслідок запровадження 1975 року закону про надзвичайний стан, проте поразка Індійського національного конгресу на виборах 1977 року довела, що до результатів виборів і далі ставилися з повагою. Вчені сперечаються, яку систему врядування має Франція – напівпрезидентську чи президентську, суперечлива й класифікація Фінляндії (парламентська чи напівпрезидентська).

Президентським системам велося не дуже добре. Хоча президентських систем більше, ніж парламентських, з-поміж двадцяти п'яти країн, що мали неперервну демократію від 1959 року, тільки чотири – Колумбія, Коста-Рика, США і Венесуела – мають президентські системи, і про Колумбію ще можна сперечатися. Кореляція між стабільною демократією і парламентською системою може бути сумнівною, проте є переконливі причини вважати, що це не так. У даному питанні я загалом згоден з кількома іншими дослідниками¹⁵ і в подальшому синтетичному обговоренні почасти спиратимусь на їхні праці.

Мабуть, найбільшими відносними перешкодами для президентських систем є труднощі, перед якими вони постають, даючи раду великим кризам. Хоча

¹⁴ Збалансовану оцінку цього випадку див. у кн.: *Hartlyn J. The Politics of Coalition Rule in Colombia.* – Cambridge – New York: Cambridge University Press, 1988.

¹⁵ *Lijphart A. Presidentialism and Majoritarian Democracy: Theoretical Observations* (доповідь на симпозіумі «Президентська чи парламентська демократія: чи є між ними різниця?», Джорджтаунський університет, 1989); *Linz J. Op. cit.; Riggs F. Op. cit.; Suarez W. El poder ejecutivo en America Latina: Su capacidad operativa bajo regimenes presidencialistas de gobierno // Revista de Estudios Políticos.* – 1982. – Т. 29 (вересень-жовтень). – С. 109–144; *Blondel J., Suarez W. Las limitaciones institucionales del sistema presidencialista // Criterio.* – 1981. – №1853–1854 (26 лютого). – С. 57–70.

більшість президентських систем мають у законодавстві статтю про імпичмент, у кризових ситуаціях вони виявляють набагато меншу гнучкість, бо спроби скинути президента дуже легко захитують усю систему. Немає ніяких очевидних засобів усунути президента, що вкрай непопулярний у суспільстві та втратив більшість своєї підтримки в законодавчому органі¹⁶. Президент може бути нездатним здійснювати послідовний курс дій унаслідок опозиції парламенту, але й жоден інший гравець не може розв'язати проблеми, дотримуючись демократичних правил гри. В багатьох випадках переворот видається єдиним засобом позбутися некомпетентного або непопулярного президента. Отже, намагання позбутися некомпетентної або непопулярної особи може повалити режим.

Таблиця 1. Стабільні демократії (1959–1989)

Парламентські системи	Президентські системи	Інші системи
Австралія	Венесуела	Фінляндія (напівпрезидентська)
Австрія	Коста-Рика	Франція (напівпрезидентська)
Бельгія	Колумбія	або проміжна)
Данія	США	Швейцарія (колегіальна)
Західна Німеччина		
Ізраїль		
Індія		
Ірландія		
Італія		
Канада		
Нідерланди		
Нова Зеландія		
Норвегія		
Об'єднане Королівство		
Тринідад і Тобаго		
Швеція		
Ямайка		
Японія		

Одна з проголошених переваг президентських систем полягає у високому ступені їхньої стабільності. Дотримуючись головного консенсусу, виробленого в процесі наукових дискусій, Пауел повідомив, що «президентські системи повинні забезпечувати стабільність законодавчої влади, і таки забезпечують її»¹⁷.

¹⁶ Президенти йдуть у відставку, коли втрачають більшість своєї підтримки в законодавчому органі, але відставка в даному разі залежить від волі самого президента – отже, аж ніяк не є інституціоналізованим засобом виходу з кризи. Ба більше, коли президент іде у відставку, він звичайно радше поглиблює кризу, ніж відкриває шлях до її розв'язку, бо віце-президентам здебільшого бракує легітимності, потрібної, щоб обійняти посаду без виборів. Отже, коли 1961 року президент Бразилії Квадрос пішов у відставку, це призвело до величезної кризи, що, зрештою, скінчилася переворотом 1964 року. Постанова президента Альфонсіна скоротити термін свого перебування на посаді 1989 року була новаторським способом дати раду повному краху керівності, але й тоді бракувало інституціоналізованих механізмів, що їх пропонують парламентські системи.

¹⁷ Powell G. B. Op. cit. – С. 63.

Проте висновок Пауела сумнівний, бо спирається на кілька випадків президентських демократій, а не президентських систем. За президентських систем тільки як виняток голову виконавчої влади усувають з посади до кінця терміну його повноважень, не призвівши до краху режиму, отож, коли взяти тільки стабільні демократії, вища стабільність президентів не дивує. Суарес довів, що коли розглянути всі випадки, а не тільки стабільні демократії, президентські системи забезпечують меншу стабільність виконавчої влади¹⁸.

Як зазначив Лінц¹⁹, слід розрізняти стабільність кабінету і стабільність режиму. Парламентські системи мають механізми, які можуть привести до відносно частих змін кабінетів і урядів, але ця гнучкість у зміні урядів може допомогти зберегти стабільність режиму. І навпаки, фіксований графік виборів за президентських систем начебто забезпечує стабільність кабінету та уряду, а насправді запроваджує жорсткість, ворожу стабільності режиму.

Іронія криється в тому, що фіксований графік президентських виборів має певні невигоди й для президентів, які добре виконують свої функції²⁰. В більшості латиноамериканських країн (Домініканська Республіка і Нікарагуа – винятки) не можна одразу переобрати президента на другий термін. Отже, добрі президенти втрачають посаду навіть тоді, коли населення загалом, політичні еліти і партії та інші значні гравці й далі підтримують їх.

Президенталізм спирається на інституційне відокремлення законодавчої і виконавчої влад, а парламентське врядування – на поєднання цих обох гілок. Ця друга структура може бути сприятливіша для стабільності демократії, ніж перша. Оскільки президентів і законодавчі органи вибирають незалежно, президентські режими часто дають підстави для двох конкурентних претензій на легітимність: однієї – з боку президента, а другої – з боку парламенту²¹. Подальші конфлікти між цими двома гілками врядування з приводу того, кому можна робити те або те, можуть призвести до ескалації ворожості. Парламентські режими дають підстави тільки для однієї претензії на легітимність, бо виконавча влада не має бази, незалежної від законодавчого органу. Конкурентні претензії на легітимність за президентських систем можуть призвести до антагоністичних відносин між президентом і парламентом, а не до поміркованості, яка сприяє утвердженню стабільної демократії.

Президенталізм та іmobілізм

Нещодавні аналітичні дослідження привернули увагу до кількох проблем, які часто пов'язують із президентським врядуванням, проте їхні автори не досить пильно вивчали питання, якому в цій статті надано головної уваги, а саме: можливості, що президентські системи більш схильні до іmobілізму, слабкості виконавчої влади і дестабілізаційних конфліктів між виконавчою і законодавчою владами, ніж парламентські системи. Те, чи породжують політичні системи ефективне врядування, залежить від широкого діапазону чинників, серед яких інституційний устрій є тільки одним, хоч і дуже важливим. Крім того, немає абсолютно чіткої кореляції між системою врядування й ефективністю полі-

¹⁸ Suarez W. Op. cit.

¹⁹ Linz J. Op. cit.

²⁰ Blondel J., Suarez W. Op. cit.

²¹ Linz J. Op. cit.

тики. Одна президентська демократія (США) постає як досить ефективна за більшістю історичних і порівняльних стандартів, натомість більшість президентських демократій мали значно менші досягнення. Чимало парламентських систем справді забезпечували ефективне врядування, а деякі – ні, і тут часто згадують як приклади (хоч і трохи суперечливі) Третю й Четверту республіки у Франції. Серед парламентських систем урядування, яке здійснюють Національні збори, мало, як виявилось, жалюгідні результати у створенні ефективного уряду й були дуже схильні до іммобілізму. Французька держава була набагато стабільніша за напівпрезидентської структури, ніж за доби урядування Національних зборів Третьої і Четвертої республік²².

Подані вище зауваги – це, власне, застороги проти швидких узагальнень на кшталт «парламентське врядування завжди набагато ефективніше за президентське врядування». І все-таки президентські системи загалом схильніші до іммобілізму, ніж парламентські системи, надто кабінетні уряди (на відміну від урядування, яке здійснюють національні збори). Це твердження слухне з двох головних причин. По-перше, коли порівняти з парламентськими системами, президентським системам більше властива тенденція створювати уряди меншості й слабку виконавчу владу, що може призвести до іммобілізму. По-друге, президентські системи менш спроможні, ніж парламентські, давати раду проблемам, коли вони виникають. Ці обидва міркування я розгляну трохи докладніше на подальших сторінках.

Унаслідок поділу влади президентським системам бракує засобів забезпечити президентам підтримку більшості депутатів у парламенті. Президентів обирають незалежно від парламенту²³, а оскільки в президентських кампаніях вирішальну роль часто відіграють саме постаті, переможець не конче має походити з партії більшості – якщо така існує. В деяких президентських системах кандидати від невеликих партій можуть з успіхом боротися за посаду президента, здобуваючи її, незважаючи на незначну підтримку в парламенті. Президентські кампанії часто мають надпартійне й навіть антипартійне забарвлення, тож домогтися обрання можуть і політичні аутсайтери з невеликим досвідом налагодження відносин з парламентом. У результаті в деяких країнах (наприклад, Бразилії та Еквадорі) президенти часто не можуть забезпечити собі підтримки з боку своєї власної партії²⁴.

²² *Suleiman E.* Presidential Government in France. – У кн.: *Presidents and Prime Ministers* / Ed. R. Rose, E. Suleiman. – Washington, D. C.: American Enterprise Institute, 1981. – С. 94–138; *Suleiman E.* French Presidentialism and Political Stability (доповідь на симпозиумі «Президентська чи парламентська демократія: чи є між ними різниця?», Джорджтаунський університет, 1989).

²³ Як зазначено вище, з цього правила були деякі невеличкі винятки. В Чилі до 1973 року, якщо всенародне голосування не забезпечувало абсолютну більшість голосів котромусь кандидатові, президента обирав парламент. Але парламент завжди обирав кандидата, що мав найбільшу народну підтримку. Якщо парламент відіграє головну роль у виборах президента, таку систему не можна вважати за цілком президентську.

²⁴ *Mainwaring S.* Institutional Dilemmas of Multiparty Presidential Democracy: The Case of Brazil (доповідь на XV міжнародному конгресі Асоціації латиноамериканських досліджень, 1989).

У США існування одномандатних мажоритарних округів при виборах до Конгресу зміцнене нормами, які перешкоджають появі нових партій у бюлетені й колегії виборців, що обирають президента, підтримувало збереження найчистішої двопартійної системи серед розвинених індустріальних демократій. Президенти, звичайно, мали більшість представників своєї партії в Конгресі, хоча від 1950-х років така ситуація була радше винятком, ніж правилом²⁵. Навіть якщо й так, у США партії, до яких належали президенти, зазвичай контролювали принаймні 40% складу обох палат, а недосконала партійна дисципліна давала змогу президентам-республіканцям створювати принагідні більшості, залучаючи демократів. А в більшості латиноамериканських країн немає ані колегій виборців, ані одномандатних округів, і тому президентам набагато важче забезпечити собі більшість; крім того, зростає ймовірність, що опозиція матиме солідну більшість. У більшості латиноамериканських країн вибори до законодавчого органу спираються на пропорційне представництво, коли розміри округів досить великі, щоб полегшити представництво великої кількості партій. У деяких країнах, зокрема в Колумбії та Венесуелі, збіг президентських і парламентських виборів перешкоджав фрагментації партійної системи²⁶. Принаймні в одній країні – Уругваї – громадяни повинні голосувати за ту саму партію і на парламентських, і на президентських виборах, а вирішальний вплив президентства (presidency) полягав у тому, що воно гальмувало розвиток партій, які не мали шансів здобути президентську посаду. Проте в більшості країн президентські партії навіть близько не підступають до більш-менш впевненого контролю над більшістю місць у парламенті. Інколи обирають президентів, які мають невелику підтримку в парламенті, і така ситуація може призвести до запеклої боротьби між виконавчою і законодавчою владами.

У більшості президентських систем Латинської Америки президент великою мірою відповідає за політику й законодавство, а головна політична функція парламенту полягає в нагляді за виконавчою владою. Цей факт спонукав багатьох спостерігачів²⁷ виснувати, що президенти мають справді диктаторські по-

²⁵ *Sundquist J. L. Needed: A Political Theory for the New Era of Coalition Government in the United States // Political Science Quarterly. – 1988/89. – Т. 103. – №4 (зима). – С. 613–636.*

²⁶ Метью Шугарт довів, що там, де президентські вибори збігаються з парламентськими виборами, навіть за пропорційного представництва є певний стимул формувати двопартійну систему. І навпаки, якщо ці вибори не збігаються, за умов пропорційного представництва існує тенденція до формування багатопартійної системи. Найімовірніше пояснення цього феномену полягає ось у чому: президентство таке важливе, що поляризує виборців на табори запеклих противників і дає побічний результат у вигляді впливу на вибори до законодавчого органу (*Shugart M. Duverger's Rule, District Magnitude, and Presidentialism* (докторська дисертація). – University of California, Irvine, 1989).

²⁷ *Davis H. E. The Presidency. – У кн.: Government and Politics in Latin America / Ed. H. E. Davis. – New York: Ronald Press, 1958. – С. 252–289; Dimic H. P. A Monarquia Presidencial. – Rio de Janeiro: Nova Fronteira, 1984; Hambloch E. His Majesty, the President of Brazil. – New York: Dutton, 1936; Lambert J. Latin America: Social Structure and Political Institutions. – Berkeley – Los Angeles: University of California Press, 1969.*

вноваження. Хоча таке твердження може бути слушним для авторитарних режимів, ніщо не може бути дальшим від істини за демократичних урядів²⁸.

В усій Латинській Америці ролі президента властива глибока амбівалентність і двозначність²⁹: президенти мають широкі повноваження в деяких сферах, але дуже слабкі – в інших. Навіть за доби масивних бюрократизованих гілок виконавчої влади президентські повноваження залежать від постаті самого президента; упередженості та прихильності, й навіть особистість президента – важливі політичні чинники. Більшість латиноамериканських конституцій надають президентам більших законодавчих повноважень, ніж ті, що їх має Президент США. Скажімо, президенти в латиноамериканських країнах ініціюють величезну більшість законопроектів, їм належить і більша частина повноважень у сфері реалізації політики. Крім того, вони можуть накладати вето на конкретні частини законопроектів, тоді як американський президент повинен або накладати вето на весь закон, або цілком приймати його³⁰. Чимало законів президенти можуть проводити у формі «указів», які мають автоматичне схвалення, хіба що парламент зумисне накладе на них вето. Більшість латиноамериканських президентів мають широкі надзвичайні повноваження. Скажімо, стаття 121 колумбійської конституції дає президентові право оголошувати надзвичайний стан в усій країні або її частині, тобто дає йому змогу врядувати за допомогою указів. Після відновлення 1958 року цивільного врядування в Колумбії ця країна жила за умов надзвичайного стану 75% часу³¹. Крім того, латиноамериканські президенти здебільшого мають ширші номінаційні повноваження й ширші ресурси патронажу, ніж президенти США.

Оскільки президенти мають такі великі повноваження, конституції різними способами намагаються обмежити їх. Президентів вважають відповідальними за широку низку різноманітних сфер, проте їхні повноваження суворо обмежені, тож у результаті їм часто доводиться докладати великих зусиль, реалізуючи якісь мінімальні політичні завдання. Можливо, ще більше значення мають звичайні застороги, які перешкоджають одразу переобрати президента на другий термін. Укладачі конституцій боялися, що довге перебування однієї особи на посаді президента призведе до великих надуживань влади. Більшість конституцій заснували двопалатні законодавчі органи як засіб обмежити президентські повноваження, а деякі з них – федеративні системи. В багатьох країнах законодавчий орган має право робити запити міністрам і відправляти їх у відставку, обмежуючи таким чином повноваження президента призначати своїх міністрів.

Повноваження парламенту у сфері політики обмежені практично в усій Латинській Америці, й ця обставина спонукала багатьох коментаторів вважати,

²⁸ Archer R. P. *State Inaction and Social Conflict: Colombia into the 1990s* (доповідь на щорічній конференції канадської Асоціації латиноамериканських і карибських досліджень, Карлтонський університет, 5–7 жовтня 1989 року); Mainwaring S. *Presidentialism in Latin America* // *Latin American Research Review*. – 1990. – Т. 25. – №1. – С. 157–179.

²⁹ Blondel J., Suárez W. *Op. cit.*; Suárez W. *Op. cit.*

³⁰ Президент Рейган намагався здобути право часткового вето, проте не домогся його.

³¹ Archer R. P. *Op. cit.*

що парламенти слабкі. А втім, хоча більшості законодавчих органів бракує повноважень ініціювати політику, вони мають повноваження блокувати президентські проекти³². Коли парламент здійснює це повноваження на послідовній основі, можна дуже легко зайти в безвихідь. Хоча латиноамериканські законодавчі органи загалом слабші, ніж Конгрес США, за демократичних урядів система стримувань і противаг таки функціонує. Оскільки здатність формувати політику зосереджена в руках виконавчої влади, параліч виконавчої влади майже унеможлиблює здійснення ефективної політики.

У результаті, дарма що президенти більшості латиноамериканських країн досить могутні супроти своїх законодавчих органів, вони часто постають перед величезними труднощами при реалізації своїх проектів унаслідок різноманітних стримувань і противаг, а передусім парламентської опозиції. Труднощі реалізації політики породжені почасти великою кількістю пекучих проблем у контексті обмежених ресурсів. Крім того, більшості президентських систем властиві вади, які мають тенденцію перешкоджати ефективному творенню політики.

Подані тут міркування про президентські повноваження та їх межі спонукає по-новому оцінити традиційну мудрість. Про президентські системи можна судити набагато краще на основі створення стримувань і противаг, ніж на основі сприяння швидкому ухваленню рішень. Усупереч загальнопоширеній думці, президенти демократичних країн загалом слабші виконавчі урядовці, ніж прем'єр-міністри, хоча французький президент інколи був винятком із цього правила. Проте французький президент був винятково сильним тільки тоді, коли (й тільки завдяки тому що) прем'єр-міністр належав до того самого блоку, тобто коли президент мав у парламенті підтримку більшості. Слабкість президентів навряд чи дивує з огляду на те, що президент у США мав бути джерелом слабкої виконавчої влади. Вороже ставлячись до королівського абсолютизму, перші проводирі США розробили складну сукупність стримувань і противаг, що мали радше розподілити, ніж сконцентрувати, владу в політичній системі³³. Проте безліч тяжких проблем, які пригнічують більшість бідних країн, вимагають ефективної і швидкої виконавчої влади.

Президентським системам не тільки властива більша тенденція формувати уряди меншості, створювати глухі кути й породжувати слабку виконавчу владу; коли є фіксований графік виборів і поділ влади, вони не мають жодних інституціоналізованих засобів розв'язувати такі глухі кути. Внаслідок фіксованого графіка виборів навіть тоді, коли парламент у своїй масі перебуває в опозиції до програми президента, він не має ніякого іншого способу усунути президента, крім імпічменту. Проте до імпічменту вдаються в разі кримінальних звинувачень, і законодавці можуть не мати охоти (або підстав) звинувачувати в кри-

³² Archer R. P., Chernick M. El Presidente frente a las instituciones nacionales. – У кн.: La democracia en blanco y negro: Colombia en los años 80 / Ed. P. Vasquez. – Bogotá: Fondo Editorial CEREC, 1989. – С. 31-79; Santos W. G. dos. Sessenta e Quatro: Anatomia da Crise. – São Paulo: Vertice, 1986.

³³ Dahl R. A. A Preface to Democratic Theory. – Chicago: University of Chicago Press, 1956; Huntington S. P. Political Order in Changing Societies. – New Haven: Yale University Press, 1968.

мінальних злочинах президента, до якого вони перебувають в опозиції. Отже опозиція може вважати, що єдиний спосіб усунути неефективного президента – підтримати військовий переворот. Парламентський механізм вотуму недовіри в даному разі недосяжний.

І навпаки, президентам бракує інструментів для реалізації політики в періоди, коли відносини між виконавчою і законодавчою владою заходять у глухий кут. Оскільки латиноамериканські конституції забороняють одразу переобрати президента на другий термін, президенти – «кривенькі качечки» з першого ж дня, відколи обіймають свою посаду. Чимало президентів починають правити, надійно контролюючи свої партії, але втрачають цей контроль, коли їхнє становище «кривеньких качечок» стає очевидним³⁴. Вони, на відміну від більшості прем'єрів, не можуть розпустити законодавчий орган і закликати до нових виборів. У поєднанні з браком можливості проголосувати вотум недовіри відсутність цієї загрози в багатьох президентських системах може спонукати партію до недисциплінованості³⁵. В результаті президенти можуть із важкими почуттями чекати кінця свого терміну, нездатні реалізувати якийсь послідовний пакет політичних пропозицій, бо ж їм бракуватиме підтримки. Крайнім прикладом тут є нещодавній (1985–1990) уряд Сарнея в Бразилії; один з його палких прихильників у парламенті припустив у середині 1989 року, що в законодавчому органі уряд може покладатися тільки на 31 з 570 голосів³⁶.

За таких скрутних ситуацій, коли відносини між президентом і виконавчою владою заходять у глухий кут та існує фіксований графік виборів, і президенти, й опозиції часто відчувають спокусу вдатися до позаконституційних механізмів, щоб домогтися своїх цілей. Невдоволені своєю нездатністю здійснювати реформу в межах наявної системи, президенти часто намагаються змінити конституцію або вийти за її рамки. Авторитет президентської влади може похитнутись, а разом з ним – і можливість здійснення послідовної політики. Послідовність політики президенти часто підпорядковують спробам здобути підтримку для своїх програм, бо така підтримка аж ніяк не автоматична: адже в парламенті постійно треба формувати нові більшості. У країнах, де партії недисципліновані, президенти часто відчувають потребу будувати нову коаліцію у випадку кожного суперечливого закону. Все це дає змогу припустити, що демократичні президенти, аж ніяк не будучи всемогутніми, звичайно мають обмежену спроможність реалізувати свої програми. Але там, де виконавча влада слабка, часто немає й політичної стабільності.

Оскільки система стримувань і противаг досить часто заводить ту або ту політичну систему в глухий кут, за конституційні прерогативи президентів і парламентів у багатьох латиноамериканських країнах і далі точиться боротьба. Зневірившись і поставши перед великими труднощами реалізації політики,

³⁴ *Coppedge M.* Strong Parties and Lame Ducks: A Study of the Quality and Stability of Venezuelan Democracy (докторська дисертація, Єйльський університет, 1988).

³⁵ *Epstein L.* A Comparative Study of Canadian Parties // *American Political Science Review.* – 1964. – Т. 58. – №1 (березень). – С. 46–59; *Epstein L.* Political Parties in Western Democracies. – New York: Praeger, 1967.

³⁶ *Istoe Senhor* №1033. – 1989. – 5 липня. – С. 25.

президенти часто намагаються провести поправки до конституції, які розширюють їхні повноваження. А законодавці здебільшого вже й так перебувають на маргінальних позиціях у сфері визначення політики й через те часто опираються зазіханням президентів на свою парафію³⁷.

Щоб дати раду ситуації, коли президент не може забезпечити собі більшості в парламенті, президенти часто намагались обминути парламент і обходитись без підтримки з боку партій. У більшості латиноамериканських країн президенти можуть здійснювати законотворчість із допомогою указів, заблокувати які законодавчі органи можуть тільки з великими труднощами. Президенти часто намагались реалізувати значну частину своєї програми через виконавчі агентства, які обминають парламент. Чимало президентів покладалися на військових, залякуючи законодавчі органи і спонукаючи їх підтримувати їхні дії; в такому розумінні військові заступили партії як джерела підтримки. Президенти можуть також спробувати мобілізувати маси, щоб надолужити брак парламентської підтримки, сподіваючись, що тиск мас змусить парламент до покори. Така модель дій, хоч і поширена серед президентів-популістів, може легко призвести до ескалації взаємних підозр і ворожості між президентом і опозицією.

Більшість президентів провадять широкі переговори з представниками парламенту, щоб забезпечити підтримку своїх програм. Загалом вони можуть запропонувати неоціненні патронажні ресурси сенаторам і депутатам, які підтримують їх. Отже, президенти не цілком безборонні, поставши перед опозиційним блоком більшості, надто коли партійна дисципліна досить слабка й вони можуть забезпечити собі підтримку й представників інших партій. Проте й за найкращих обставин досить важко забезпечити стабільну основу парламент-

³⁷ Поставши перед труднощами при спробах ухвалити той або той закон у парламенті, кожен чилійський президент від Алессандрі до Альєнде намагався або обминути парламент, або змінити конституцію, щоб розширити повноваження виконавчої влади. Президент Фрей (1964–1970), зрештою, спромігся змінити конституцію, але дуже дорогим коштом: не стало простору для переговорів і компромісу (*Falenzuela A., Wilde A. Presidential Politics and the Decline of the Chilean Congress.* – У кн.: *Legislatures in Development: Dynamics of Change in New and Old States* / Ed. J. Smith, L. Musolf. – Durham: Duke University Press, 1979. – С. 189–215). Десь такі самі проблеми іммобілізму привели до конституційних змін, які розширили президентські повноваження в Колумбії 1968 року (*Hartlyn J. Op. cit.; Hartlyn J. Presidentialism and Colombian Politics* (доповідь на симпозіумі «Президентська чи парламентська демократія: чи є між ними різниця?», Джорджтаунський університет, 1989) та в Уругваї 1967 року. Від 1918 до 1967 року уругвайську конституцію змінювали п'ять разів, і головна причина суперечок була пов'язана з характером виконавчої влади (*Fidelmann A. The Rise and Demise of Uruguay's Second Plural Executive // Journal of Politics.* – 1969. – Т. 31. – №1 (лютий). – С. 119–139; *Gillespie C. Presidential-Parliamentary Relations and the Problem of Democratic Stability: The Case of Uruguay* (доповідь на симпозіумі «Президентська чи парламентська демократія: чи є між ними різниця?», Джорджтаунський університет, 1989. – С. 3–17). У тому самому дусі президент Бразилії Гуларт, невдоволений вузькими рамками, в яких він був змушений працювати з парламентом, вимагав у березні 1964 року (за два тижні до свого повалення) конституційної реформи, яка збільшила б його повноваження.

ської підтримки і майже неможливо – за періоду економічної скрути. Крім того, широке покладання на патронаж як засіб забезпечити підтримку своєї політики може призвести до звинувачень у корупції та непотизмі, а популістська демагогія може збільшити страх у міцно утверджених еліт. Хоча тут не місце розвивати далі цю думку, цілком імовірно, що президентська система заохочує популізм і клієнтелізм як способи дати раду труднощам, створеним поділом на гілки влади.

Імобілізм за президентських демократій часто був головним елементом військових переворотів. У контексті неефективного врядування, нагальних соціально-економічних проблем і політичної мобілізації, до якої заохочують представники еліт як до засобу здобути перевагу в патових ситуаціях, авторитарні лідери можуть легко виправдати військовий переворот і забезпечити його підтримку. Крім того, імобілізм може заохотити до радикалізму, в якому вбачатимуть спосіб подолати неефективність або неадекватність безпорадних ліберальних демократій. Отож не дивно, що деякі аналітики почасти приписували військові перевороти паралічу, породженому здебільшого конфліктом між виконавчою і законодавчою владами³⁸.

Хоча президенти здебільшого поставали перед великими труднощами при реалізації своїх програм, їхня відповідальність величезна й дедалі зростає. Латиноамериканські президенти повинні керувати масштабними і складними державними бюрократіями. І все-таки більшість демократичних президентів постійно втягнені в завоювання народної підтримки, а отже, насправді мають менше часу для нагляду за адміністративною діяльністю, ніж прем'єр-міністри³⁹. Крім того, вони загалом мають менший досвід керування, ніж прем'єр-міністри⁴⁰. Розрив між вимогами до президентської влади і її спроможностями значно збільшився в недавні роки внаслідок тяжких економічних криз 1980-х років. Економічні кризи призвели до закритого, технократичного ухвалення рішень у межах виконавчої гілки влади, а парламенти були вилучені з процесу здійснення економічної політики⁴¹. Але спроможність президентської влади розв'язувати ці тяжкі кризи зменшилася. В минулому слабкість демократично обраних президентів допомагала виправдати перевороти, які призводили до надмірної гіпертрофії виконавчої влади і слабкості – якщо не скасування – парламенту.

Почасти внаслідок труднощів забезпечення підтримки в парламенті президенти обминають законодавчі органи, створюють нові виконавчі установи, здійснюють патронаж, аби здобути прихильність деяких політиків, намагаються змінити конституцію, щоб розширити свої повноваження, і пробують ослаби-

³⁸ Santos W. G. dos. Op. cit.; Gillespie C. Op. cit.

³⁹ Rose R. Government Against Subgovernments: A European Perspective on Washington. – У кн.: Presidents and Prime Ministers / Ed. R. Rose, E. Suleiman. – Washington, D. C.: American Enterprise Institute, 1981. – С. 284–347.

⁴⁰ Suarez W. Op. cit.

⁴¹ Conaghan C. Capitalists, Technocrats and Politicians: Economic Policy-Making and Democracy in the Central Andes. – У кн.: The New Democracies in Latin America: Problems of Transition and Consolidation / Ed. S. Mainwaring, G. O'Donnell, J. S. Valenzuela. – Notre Dam: Kellogg Institute / University of Notre Dame Press, незабаром вийде.

ти вплив парламенту й партій, щоб домогтися свого. Найчастіше ці схильності латиноамериканських президентів вважали за вияв іберійської політичної культури. Іберійська політична культура, може, й посприяла пориванням президентів до влади, але не менш важливо й придивитися до дилем, які визначають поведінку президентів. На відміну від більшості прем'єр-міністрів, вони не можуть розпустити парламент і оголосити про нові вибори. На відміну від усіх прем'єр-міністрів, вони є «підбитими качечками» – ще гірше, ніж «кривенькими качечками», – якщо не мають підтримки в парламенті. В деяких країнах, на відміну від прем'єр-міністрів, вони навіть не можуть розраховувати на підтримку своїх власних партій.

Сукупність проблем, які спонукають багато президентських систем до імобілізму, дає підстави припустити, що демократичне президентське врядування буде ефективним, напевне, тільки за особливих умов. Двопартійна система, вільно організовані партії й украй обмежена ідеологічна поляризація посприяли перетворенню США на життєздатну президентську демократію⁴². Проте виявилось, що ці умови важко відтворити за межами США. В Латинській Америці тільки Колумбія, Коста-Рика і Венесуела постійно мали після 1973 року більш-менш двопартійні системи⁴³. Ідеологічна поляризація в межах партійної системи обмежена в усіх трьох країнах, надто в Колумбії та Коста-Риці. Не випадково, що ці три країни мають найдавніші демократії в регіоні.

Я почав цей розділ із твердження, що президентські системи можуть бути схильніші до імобілізму, ніж кабінетні системи врядування, бо їм легше уникнути урядів меншості й знайти вихід у ситуації, коли такий уряд все-таки існує. Більшість парламентських демократій здебільшого мають уряди більшості, хоча Норвегія, Швеція, а надто Данія мали більше урядів меншості, ніж урядів більшості⁴⁴. Деякі парламентські системи, надто в Британській Співдружності, мають мажоритарні виборчі системи, які допомагають сформувати більшість для партії, що перебуває при владі. В більшості інших парламентських систем зазвичай урядують коаліції партій. Навіть у Скандинавських країнах, де уряди меншості – поширена річ, уряди здебільшого мають надійну підтримку більшості в законодавчому органі. Одна, а то й більша кількість партій, які не перебувають при владі, пропонують якусь зумовлену (хоч аж ніяк не необмежену) підтримку. Оскільки в більшості сучасних європейських країн уряди, сформовані парламентом, мають надійну парламентську підтримку, небезпека імобілізму зменшується.

⁴² *Riggs F.* Op. cit.

⁴³ Уругвай мав двопартійну систему протягом більшої частини своєї демократичної історії, але наприкінці 1960-х років перейшов до двох з половиною партій, а то й до трипартійного формату. В 1980-х роках аргентинська партійна система наближалася до двопартійного формату, але в 1960–1970-х роках ситуація була інша.

⁴⁴ *Herman V., Pope J.* Minority Governments in Western Democracies // *British Journal of Political Science.* – 1973. – Т. 3. – Ч. 2 (квітень). – С. 191–212; *Lijphart A.* Democracies; *Strom K.* Minority Governments in Parliamentary Democracies: The Rationality of Nonwinning Cabinet Solutions // *Comparative Political Studies.* – 1984. – Т. 17. – №2 (липень) – С. 199–227.

Крім того, на відміну від президентських систем, парламентські системи мають інституціоналізований механізм виходу з глухих кутів, коли вони виникають. Вотум недовіри може повалити уряд, а це приведе до нових виборів, які можуть змістити рівновагу сил і допомогти розв'язати кризу. Така можливість дає змогу замінити непопулярних або нездалих виконавців із найменшою інституційною напругою. Часте посилення урядів у відставку може породити нестабільність і призвести до іншого різновиду іммобілізму, але цю проблему можна пом'якшити за допомогою, скажімо, конструктивного вотуму недовіри, як-от у Західній Німеччині та Іспанії. І навпаки, якщо якийсь прем'єр-міністр зневірився з огляду на труднощі реалізації політики під контролем опозиції в законодавчому органі, в переважній частині парламентських систем він може оголосити про повні вибори, намагаючись забезпечити собі більшість. В обох випадках є спосіб змістити уряд, не створивши загрози для режиму.

Переваги двопартійних систем за президентського врядування

Якщо президентські системи загалом не сприяють демократичній стабільності, ця думка має ще більшу слушність, коли йдеться про багатопартійні президентські системи. В табл. 2 подано всі президентські системи, що принаймні 30 років існували за неперервної демократії, зокрема дві країни (Чилі та Уругвай), що нині не є стабільними демократіями у визначеному вище розумінні. Врахування Уругваю протягом 1951–1967 років може породити заперечення, бо там існувала колегіальна виконавча влада⁴⁵, проте Уругвай мав безперечно президентське врядування в 1942–1951 і 1967–1973 роках. Байдуже, враховано чи ні цю країну, це не впливає на подані тут аргументи. І справді, вилучивши Уругвай, ми ще більше увиразнимо труднощі утвердження стабільної президентської демократії.

У табл. 2 подано Індекс Рає партійної фрагментації і число Лааксо–Таагепери – число реальних партій для визначеної кількості місць у нижній палаті. Індекс Рає отримують, визначивши квадрати частки місць кожної партії й віднявши суму всіх цих квадратів від 1,00. Цю формулу можна виразити наступним чином:

$$F_s = 1 - \sum_{i=1}^N p_i^2$$

F_s – індекс фрагментації, виражений кількістю місць, N – число партій, а p_i – частка місць, належна i -й партії. Мале число означає, що небагато партій (можливо, одна або дві) контролюють величезну більшість місць, натомість велике число свідчить про протилежну ситуацію⁴⁶. Число реальних партій за Лааксо–Таагеперою, яке можна обрахувати з Індексу Рає простим алгебраїчним перетворенням, вираховують, обчисливши квадрати частки місць кожної партії, потім додавши всі ці квадрати й поділивши 1,00 на це число. Цю формулу можна виразити так:

⁴⁵ Гонсалес стверджує, що навіть за доби існування колегіального виконавчого органу ця система була квазіпрезидентською. Див.: *Gonzalez L. E. Political Structures and Democracy in Uruguay*. – Notre Dame: Kellogg Institute / University of Notre Dame Press, незабаром вийде.

⁴⁶ *Rae D. The Political Consequences of Electoral Laws*. – New Haven: Yale University Press, 1967.

$$N_s = \frac{1}{\sum_{i=1}^n p_i^2}$$

N_s – число реальних партій, виражене кількістю місць, а p_i – частка місць, належна i -й партії. Якщо кожна партія має однакову кількість місць, число реальних партій дорівнює числу партій, що мають фракції в парламенті. Якщо дві рівні партії контролюють величезну більшість місць, а третя має небагато місць, N_s дорівнює певному числу між 2,0 і 3,0, відображуючи домінування двох найбільших партій і наявність третього, проте незначного конкурента⁴⁷.

Таблиця 2. Фрагментація партійної системи і число реальних партій у президентських демократіях

	Середня фрагментація партійної системи (індекс Рае)	Середнє число реальних партій (індекс Лааксо–Тааґепери)
США	0,475	1,90
Коста-Рика	0,592	2,45
Венесуела	0,620	2,63
Колумбія	0,521	2,09
Чилі (1933–1973)	0,796	4,90
Уругвай (1942–1973)	0,595	2,47

Вибори, на які спираються обрахунки: США: 1968–1986; Коста-Рика: 1974–1986; Венесуела: 1973–1988; Колумбія: 1974–1986; Чилі: 1946–1973; Уругвай: 1950–1971.

Джерела

США: *Stanley H. W., Niemi R. G. Vital Statistics on American Politics.* – Washington, D. C.: CQ Press, 1988. – С. 90. Коста-Рика: *Keesing's Contemporary Archives.* – Т. 20 (27 травня–2 червня 1974 р.). – С. 26535; – Т. 28 (21 травня 1982 р.). – С. 31499; – Т. 32. – № 5 (травень 1986 р.). – С. 34350. Колумбія: *Colombia, Registraduría Nacional del Estado Civil, Estadísticas Electorales (пізні роки).* – Bogotá. Чилі: *Sartori G. Parties and Party Systems: A Framework for Analysis.* – Cambridge–New York: Cambridge University Press, 1976. – С. 313. Уругвай: *Fabregat J. Elecciones uruguayas.* – Montevideo: Senado, 1972. – С. 50; CLAEH, Uruguay: *Indicadores basicos.* – Montevideo: ARCA, 1983. – С. 84; Uruguay: *le retour au régime présidentiel // Problèmes d'Amérique Latine.* – № 5, Notes et Etudes Documentaires. – № 3383. – 1967. – 19 квітня. – С. 27–28; *Taylor P. B. Government and Politics of Uruguay.* – New Orleans: Tulane University Press, 1960. – Додаток В; *Fabregat J. Elecciones uruguayas.* – Montevideo: Cámara de Diputados, 1957. – С. 22, 114.

П'ять або шість випадків стабільної президентської демократії мали порівняно низькі індекси партійної фрагментації й менше трьох «реальних партій». Із 23 інших демократій, для яких Сарторі⁴⁸ підрахував Індекс Рае за 1945–1973 роки, тільки три з них мали менше 0,500, а ще три – від 0,500 до 0,599. Венесуе-

⁴⁷ *Laakso M., Taagepera R. The «Effective» Number of Parties: A Measure with Application to Western Europe // Comparative Political Studies.* – 1979. – Т. 12. – №1 (квітень). – С. 3–28.

⁴⁸ *Sartori G. Parties and Party Systems: A Framework for Analysis.* – New York: Cambridge University Press, 1976. – С. 313.

⁴⁹ Порівняльні дані про число реальних партій див. у вид.: *Taagepera R., Shugart M. S. Seats and Votes: The Effects and Determinants of Electoral Systems.* – New Haven: Yale University Press, 1989. – С. 82–83. Їхні обрахунки спираються на дані про найостанніші вибори до законодавчих органів, а не на аналіз часових рядів.

ла, що мала другу за фрагментованістю партійну систему серед стабільних президентських демократій, все-таки мала менш фрагментовану систему, ніж 16 країн із 23, які проаналізував Сарторі⁴⁹. На цьому факті можна наголосити дуже, зазначивши, що найдавнішою у світі постійною багатопартійною президентською демократією є Еквадор, що став демократією тільки після 1978 року.

Кореляція між двопартійними системами і стабільною президентською демократією не мала б значення, якби двопартійні системи були нормою за президентських демократій, але ж насправді цього немає. Переважна частина президентських демократій мають більше ніж дві партії⁵⁰. Серед президентських систем кореляція між числом партій і демократичною стабільністю просто рідко. Але ця кореляція не пояснює, чому двопартійні системи більше сприяють стабільним президентським демократіям, ніж багатопартійні системи. Адже без певного логічного пояснення цілком може бути, що ця кореляція сумнівна. Проте є причини вважати, що ця кореляція не випадкова, що поєднання президентської і багатопартійної систем перешкоджає утвердженню стабільної демократії.

Двопартійні системи самі по собі і в собі не конче є неодмінною вимогою. Вони мають тенденцію обмежувати широту представлених поглядів, крім того, перешкоджають створенню коаліційних урядів, унаслідок чого набагато важче утвердити консолідаційні форми демократії⁵¹. На думку Сарторі, з поширенням сфери громадської думки двопартійні системи стали менш функціональними й менш життєздатними⁵². Проте за президентських систем двопартійний формат, здається, більше сприяє утвердженню стабільної демократії. Наявність двопартійної системи не розв'язує цілковито проблем іммобілізму, паралічу відносин виконавчої й законодавчої гілок влади і слабкості виконавчої влади, зате збільшує ймовірність, що президент матиме підтримку з боку більшості в парламенті, а отже, зменшує ймовірність, що відносини президента й законодавчого органу зайдуть у глухий кут. Двопартійні системи не конче спроможніші розв'язувати проблеми, створені урядом меншості, проте їм набагато краще вдається уникнути уряду меншості. Цей факт відображено в табл. 3, де показано, що в п'яти з шести стабільних президентських демократій президентські партії контролювали близько половини місць у нижній палаті.

Тенденція до створення урядів меншості та іммобілізму стає надто виразною в багатопартійних президентських демократіях, надто там, де партійні системи вкрай фрагментовані. За цих обставин президент, напевне, постане перед рішеннями більшістю в обох (якщо є дві) палатах законодавчого органу, тож реалізувати ті або ті політичні заходи йому буде дуже важко. Результатом нерідко стає іммобілізм і гострий конфлікт між виконавчою і законодавчою владами з потенційно шкідливими наслідками для демократичної стабільності. Затяжні конфлікти між виконавчою владою і парламентом можуть призвести до паралічу ухвалення рішень. У міцно утверджених демократіях такий параліч може не мати катастрофічних результатів, а в молодих демократіях має досить часто. Якщо на додачу до високого ступеня фрагментації партійна система ще й вкрай поляризована, труднощі врядування стануть ще більшими.

Саме тут і криється парадокс. Президентські системи залежать від підлігу влади, проте латиноамериканський досвід дає змогу припустити, що такий поділ часто призводить до іммобілізму. Якщо партія президента становить меншість,

часто дуже важко врядувати. І навпаки, якщо партія президента має більшість у парламенті, поділ влади часто не має значення, бо ініціативи виконавчої влади будуть механічно затверджені.

Таблиця 3. Середня частка місць у нижній палаті, контрольована президентською партією

США	45,8%
Коста-Рика	50,9%
Венесуела	49,9%
Колумбія	52,2%
Чилі*	30,1%
Уругвай	49,3%**

* На відміну від інших країн, поданих у цій таблиці, Чилі не має одночасних виборів на посаду президента й до законодавчого органу, і тому частка місць у нижній палаті, контрольована президентською партією, змінюється протягом перебування президента на посаді. Обраховуючи дані для Чилі, я просто використав вибори до законодавчого органу, найбільшчі в часі до президентських виборів. Отже, для президентського терміну 1942–1946 років я використав дані парламентських виборів 1941 року. А для президентських термінів 1946–1952, 1952–1958, 1958–1964, 1964–1970 і 1970–1973 років я використав, відповідно, дані парламентських виборів 1945, 1953, 1957, 1965 і 1969 року. Генерал Карлос Ібаньєс, президент від 1952 до 1958 року, був відомий своїм антипартійним стилем і не мав партії, а правив, спираючись на підтримку коаліції партій, зокрема Аграрної робітничої партії, Демократичної партії Чилі, Народно-демократичної партії і Доктринерської партії. Я використав дані для всіх цих партій, обрахувавши відсоток місць, контрольованих президентською партією. Артуро Алессандрі, президент протягом 1958–1964 років, теж не правив як кандидат якоїсь партії, його ніхто й не ототожнював із жодною партією, а він мав підтримку Консервативної і Ліберальної партій. Тому я й скористався часткою місць, належною обоим партіям укупі.

** Уругвай мав колегіальну виконавчу владу від 1951 до 1967 року. За ці роки дані стосуються частки місць у Палаті депутатів, які належали партії, що мала більшість у колегіальному виконавчому органі.

Вибори, на основі яких визначено цифри: крім Чилі, ті самі, що й у табл. 2. Для Чилі: 1941–1970.

Джерела

Окрім Чилі, ті самі, що й у табл. 2. Для Чилі див.: *Cruz-Coke R. Historia electoral de Chile 1925–1973.* — Santiago: Ed. Juridica, 1984.

Двопартійні системи, крім того, здебільшого сумісніші з президентською демократією, бо ідеологічна поляризація навряд чи можлива, коли є лише дві партії⁵⁰. Конкуренція має тенденцію бути доцентровою, бо для забезпечення більшості партії повинні здобути голоси з центру політичного спектра. Масові партії, що звичайно мають центристську, помірковану орієнтацію, схильні домінувати на виборчому ринку. Такі особливості партійної системи загалом спри-

⁵⁰ У вид.: *McDonald R. H., Ruhl M. J. Party Politics and Elections in Latin America.* — Boulder: Westview, 1989, названо шість двопартійних систем у Латинській Америці й дев'ять багатопартійних систем. Хоча цей список неповний і в деяких випадках хибний, автори однаково з'ясовують, що стабільними демократіями були п'ять із тих шести двопартійних систем і тільки одна з дев'яти багатопартійних систем.

⁵¹ *Lijphart A. Presidentialism and Majoritarian Democracy.*

⁵² *Sartori G. Op. cit.* — С. 191–192.

⁵³ *Downs A.. An Economic Theory of Democracy.* — New York: Harper, 1957.

ють поміркованості й компромісу, а ці риси й собі збільшують імовірність утвердження стабільної демократії⁵⁴.

У Латинській Америці є чимало прикладів, зокрема й недавніх, гострої політичної боротьби, незважаючи на брак непримиренних ідеологічних поділів⁵⁵. Проте гострі ідеологічні поділи підвищують ставки в політичній грі й правлять за спонуку до поляризації, а отже, менш сприятливі для стабільної демократії. Такі ідеологічні поділи навряд чи можливі в контексті двопартійної системи. Це одна з причин, чому двопартійні демократії дуже рідко зазнають краху. Один з небагатьох винятків стався в Колумбії 1949 року, коли давня олігархічна демократія розпалася з огляду на гостру конкуренцію двох партій. Уругвай мав двопартійну систему протягом більшої частини існування своєї демократії (1904–1933, 1942–1973), але наприкінці 1960-х років, коли сформувався лівачський *Frente Amplio*, перейшла до трипартійного формату. Гілеспі й Гонсалес переконливо довели, що цей відступ від традиційного двопартійного центристського формату був важливим чинником краху демократії 1973 року⁵⁶.

Президенталізм, багатопартійність і партійні коаліції

Труднощі поєднання президенталізму й багатопартійних систем ускладнені проблемами створення коаліцій у президентських системах. У багатопартійних системах партія головного виконавчого урядовця рідко, якщо взагалі коли-небудь, має більшість у законодавчому органі. Отже, для забезпечення більшості потрібно створити міжпартійну коаліцію. В багатопартійних парламентських системах створення коаліції часто забезпечує основу для стабільного врядування. В багатопартійних президентських демократіях створити стабільну коаліцію набагато важче.

⁵⁴ *Levine D. Conflict and Political Change in Venezuela.* – Princeton: Princeton University Press, 1973; *Reis F. W. Partidos, Ideologia e Consolidação Democrática.* – У кн.: *A Democracia no Brasil: Dilemas e Perspectivas* / Ed. Fábio Wanderley Reis, Guillermo O'Donnell. – Sao Paulo: Vértice, 1988. – С. 296–326; *Rustow D. The Politics of Compromise: A Study of Parties and Cabinet Government in Sweden.* – Princeton: Princeton University Press, 1955; *Sani G., Sartori G. Op. cit.; Sartori G. Op. cit.; Scully T. Cleavages, Critical Junctures, and Party Evolution in Chile: Constituting and Reconstituting the Center* (дисертація). – Каліфорнійський університет, Берклі, 1989.

⁵⁵ Яскравим прикладом є Колумбія до 1958 року. Кавароцці (*Cavarozzi M. Autoritarismo y democracia (1955–1983).* – Buenos Aires: Centro Editor, 1983) писав про існування запеклих поділів в аргентинській політиці, незважаючи на те, що там не було великої ідеологічної дистанції між двома головними партіями (пероністами і радикалами). В 1945–1974 рр. ідеологічна дистанція між пероністами і радикалами, можливо, була більшою, ніж припускає Кавароцці, але вона не може цілком пояснити поганих відносин між обома партіями. Взятши трохи дальший історичний приклад, Льюїн (*Lewin L. Politics and Parentela in Paraíba: A Case Study of Family-Based Oligarchy in Brazil.* – Princeton: Princeton University Press, 1987) докладно розповідає про гостре суперництво між різними політичними кланами в Північно-Східній Бразилії наприкінці XIX – на початку XX століття. Таке суперництво мало обмежений ідеологічний вимір, якщо взагалі його мало.

⁵⁶ *Gillespie C. Op. cit.; Gonzalez L. E. Op. cit.*

На перший погляд, відмінності між президентами, чії партії контролюють меншість місць у парламенті, і прем'єр-міністрами в такій самій ситуації можуть видатись радше незначними, та насправді вони досить істотні. Це твердження слушне передусім тому, що головний приз за президентських систем – президентська влада – неподільний і його надають на фіксований термін. У результаті, як доводив Лінц, президенталізму властива тенденція сприяти підходу до політики на основі принципу «переможець забирає все»⁵⁷. Вона властива й деяким дво- трипартійним парламентським системам, відомим своєю ефективністю, як-от у Сполученому Королівстві, Канаді, Австралії й Новій Зеландії, але в цих випадках термін перебування при владі не фіксований. У багатьох президентських демократіях проста більшість забезпечує абсолютний контроль над виконавчою владою на визначений період часу. Обидва аспекти цієї ситуації – цілковитий контроль над виконавчою владою і фіксований термін – сприяють тому, що президентські системи набувають характеру «переможець забирає все» і становлять проблему для стабільності демократії протягом тривалого часу.

У президентських системах механізми поділу виконавчої влади загалом менш розвинені⁵⁸. За винятком Колумбії і Венесуели в 1958–1963 роках і можливим винятком Уругваю (якщо його колегіальний виконавчий орган вважати за президентську систему), президентські системи не мають інституціоналізованих консоціативних структур тією мірою, якою їх мають чимало парламентських систем. Навіть коли кабінет часто складається з представників кількох партій, ці партії не відповідають за врядування. Президент звичайно на свій розсуд може відправляти членів цього кабінету у відставку. Отже, проста більшість може забезпечити практично абсолютний контроль над виконавчою владою.

У більшості президентських демократій ті, хто програв, довго перебувають у становищі аутсайдерів і не мають ніяких засобів знов утвердитись при владі, крім військових переворотів. Той, хто завойовує виконавчу владу, практично монополізує на тривалий період часу спроможність реалізовувати політику і здійснювати великі реформи. (Як зазначено вище, чимало парламентів у президентських системах мають значні повноваження обмежувати дії президента, проте позбавлені змоги визначати політику). Отож у більшості президентських систем ставки, пов'язані з виграшем чи програшем, набагато вищі, їх обстоюють із більшою затятістю. Ця структурна особливість президентських мажоритарних систем сприяє формуванню *golpista** політичній культурі, коли військо-

⁵⁷ Linz J. *Democracies*.

⁵⁸ Вирішальна відмінність пролягає між мажоритарними і консоціативними демократіями. Обговорення цієї відмінності див. у вид.: Lijphart A. *Typologies of Democratic Systems*; його ж: *Democracy in Plural Societies*, його ж: *Democracies*. Проте, як доводив Лійпгарт (Lijphart A. *Presidentialism and Majoritarian Democracy*; його ж: *Separation of Powers and the Management of Political Cleavages*. – У кн.: *Political Institutions and Their Consequences* / Ed. Kent Weaver, Bert Rockman. – Washington, D. C.: Brookings Institution, 1990), парламентські системи загалом забезпечують більше можливостей для консоціативних форм демократії, ніж президентські системи.

* Путчистській (ісп.).

вий переворот вважають за головний спосіб захисту інтересів, якщо на посаді перебуває неприхильний або некомпетентний президент.

У президентських системах коаліції з метою підтримки кандидата на президентських виборах звичайно не зумовлюють такої стабільної основи для законодавчої підтримки, як коаліції з метою сформувати уряд у парламентській системі. Урядові коаліції часто дуже мало схожі на виборчі коаліції⁵⁹. Так само й залучення певної партії до формування кабінету не має в президентській системі того самого значення, – надто коли існують украй фодатливі партії, – що й у парламентській системі.

Багатопартійна угода з метою сформувати уряд у парламентській системі має три великі відмінності від угоди кількох партій з метою підтримки кандидата на президентську посаду під час виборчої кампанії, а також від рішення президента залучити лідерів кількох партій до формування кабінету. Передусім у парламентській системі партії, що формують уряд, вибирають кабінет і прем'єр-міністра. У президентських системах відповідальність за формування кабінету лежить насамперед на самому президенті, а не на партіях. Президент може мати якісь попередні домовленості з партіями, які підтримують його, але ці домовленості не такі обов'язкові, якими вони були б у парламентській системі. Президенти загалом мають більшу свободу відправляти міністрів у відставку і змінювати склад кабінету, ніж прем'єр-міністри в коаліційному уряді. Ця президентська незалежність є елементом загалом вільнішої інституційної структури, яка може легко призвести до браку стабільної парламентської підтримки, бо як президенти менше зобов'язані партіям, так і партії менше зобов'язані президентам. Зміни у складі кабінету, звичайно, є наслідком ухвали президента, а не спричинені партійними рішеннями.

Друга велика відмінність між партійними коаліціями за президентської та за парламентської систем полягає в тому, що в парламентській системі окремі законодавці більш-менш зобов'язані підтримувати уряд, якщо їхня партія не вирішить вийти зі складу урядового альянсу. Депутати ризикують повалити уряд і втратити свої місця в парламенті під час нових виборів, якщо вони не підтримуватимуть уряд⁶⁰. У президентських системах рішучість окремих законодавців голосувати за партійну лінію дуже варіюється: від украй згуртованих парламентських партій у Венесуелі до вкрай незгуртованих масових партій у Бразилії та Еквадорі. Отже, неможливо зробити загальний висновок, до чого підтримка уряду з боку партії зобов'язує кожного окремого депутата. У Венесуелі, коли якась партія підтримує уряд, її представники в парламенті послідовно голосують разом з урядом. Натомість у Бразилії масові партії рідко мають партійні позиції, зате окремі депутати голосують як їм заманеться. Досить часто трапляється, що уряд має якогось члена кабінету від конкретної партії, але постає перед опозицією більшості членів цієї партії в парламенті. Вхідження представників тієї або тієї партії до складу кабінету аж ніяк не зумовлює, що парламентська фракція цієї партії підтримуватиме уряд⁶¹.

⁵⁹ *Mainwaring S.* Institutional Dilemmas of Multiparty Presidential Democracy.

⁶⁰ *Epstein L.* A Comparative Study; *Epstein L.* Political Parties.

⁶¹ Ця розбіжність між партійною належністю членів кабінету і партійними коаліціями порушує тривожні питання про те, як визначити уряд меншості у президентських

Третя головна відмінність між партійними коаліціями в президентській і парламентській системах полягає в тому, що в парламентській системі самі партії відповідають за врядування й твердо підтримують урядову політику. Коли вони припиняють підтримувати уряд, з'являється слушна нагода провести нові вибори. Коаліція, що об'єднує партії, зберігає свою чинність і після виборів. Разом із двома рисами, згаданими вище, цей захід допомагає забезпечити, що або існуватиме стабільна підтримка виконавчої влади з боку парламенту, або будуть наявні засоби повалити уряд.

Якщо в парламентських системах партійні коаліції загалом створюють після виборів і вони мають обов'язковий характер, у президентських системах їх часто створюють до виборів, а після виборів вони вже втрачають свою обов'язковість. З огляду на поділ влади, міжпартійна угода може стосуватися тільки парламентських справ, не маючи обов'язкового впливу на відносини між партіями і президентом. Під час виборчої кампанії президента можуть підтримувати кілька партій, але це не гарантує їхньої підтримки, відколи він утвердиться на посаді. Хоча до складу кабінету можуть входити представники кількох партій, партії не відповідають за врядування. Партії або більшість представників партії можуть приєднатися до опозиції, не поваливши при цьому уряд. Оскільки єдиний спосіб замінити головного виконавчого урядовця – імпичмент, теоретично можливо, що він до кінця добуде свій термін, не маючи підтримки в парламенті.

Крім того, в президентських системах партії мають більші спонуки розвалити коаліції, ніж у багатьох парламентських системах. У багатопартійних президентських системах, коли на обрії постають нові президентські вибори, партійні лідери здебільшого відчують потребу дистанціюватися від президента, що перебуває на посаді. Партійні лідери бояться, що, залишившись мовчазним партнером в урядовій коаліції, вони втратять свою ідентичність, поділять тягар провини за урядові помилки й не матимуть вигоди від досягнень уряду⁶². Оскільки в багатопартійних парламентських системах склад уряду визначений партіями, вони менш схильні дотримуватися цієї логіки.

Висновки

Протягом останніх кількох років з'явилося кілька важливих праць, автори яких доводили, що президентські системи врядування загалом менше сприяють утвердженню стабільної демократії, ніж парламентські системи. Автор цієї статті доводив, що надто проблематичним є поєднання президентського врядування і багатопартійної системи. У статті подано свідчення на підтримку цієї

системах. У парламентських системах уряд меншості – це уряд, у якому партія або партії, які підтримують уряд, мають меншість у парламенті. У багатопартійних президентських системах з податливими партіями не існує очевидного критерію для визначення, чи якась партія підтримує уряд. Те, чи надано партії якісь портфелі в кабінеті міністрів, не завжди має значення, бо тут радше індивід, а не представник партії займає міністерську посаду, а більшість партії може перебувати в опозиції до уряду. Така ситуація увиразнює нестабільну основу підтримки урядової політики з боку парламенту.

⁶² *Cappedge M. Op. cit.*

думки, а потім стверджено, що кореляція між двопартійністю і стабільною президентською демократією, напевне, не є хибною. Отже, в цьому аспекті автор заперечує поширену нині думку, що кількість партій не має значення для визначення перспектив стабільної демократії. Окрім крайніх випадків, велика кількість партій може не справити негативного впливу на перспективи демократії в парламентських системах, але, здається, справляє в президентських системах.

Ці спостереження дають змогу припустити, що характер поєднання інституцій такий має значення. Президентські системи загалом менше сприяють розвиткові демократії, ніж парламентські системи, і їхні невігоди стають ще більшими за умов багатопартійності. Деякі проблеми, типові для президентських систем, – конфлікти між виконавчою і законодавчою владами, що призводять до іммобілізму, намагання президентів обминути парламент, прагнення парламентів обмежити дії президента, – часто стають ще тяжчими в багатопартійних системах. І навпаки, за парламентського врядування – та аж ніяк не за президентського – багатопартійні системи, здається, не менш здатні підтримувати демократичні режими, ніж двопартійні системи. Парламентські режими мають більше механізмів для створення коаліцій, ніж президентські режими, і ці механізми сприяють багатопартійній демократії.

Це не означає стверджувати, що поєднання президентського врядування й багатопартійності унеможливорює добре функціонування демократії. Історія Чилі від 1930-х до кінця 1960-х років доводить, що президентське врядування, багатопартійність і стабільна демократія можуть поєднуватись навіть в ідеологічно поляризованій системі⁶³. Але Чилі – один-єдиний приклад стабільної багатопартійної президентської демократії. Коли є таке поєднання інституцій, стабільність демократії залежить передусім від бажання еліт і громадян укласти компроміси і створювати тривкі демократичні інституції. В оптимальному варіанті політичні системи повинні мати інституційні механізми, які підтримують такі схильності еліт.

Не маю я наміру й припускати, що інституційні питання завжди відіграють головну роль у визначенні, матиме демократія успіх чи ні. Деякі суспільства постають перед конфліктами, що їх годі розв'язати в короткій перспективі, незважаючи на інституційні структури. Соціальні, культурні та економічні умови теж впливають на перспективи демократії. Проте деякі поєднання інституцій

⁶³ У вид.: *Valenzuela A. Political Brokers in Chile.* – Durham, NC: Duke University Press, 1977; *Valenzuela A. The Breakdown of Democratic Regimes: Chile.* – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1978; *Valenzuela A. Origins and Characteristics of the Chilean Party System: A Proposal for a Parliamentary Form of Government.* Latin American Program, The Wilson Center, документ №164 (травень 1985 року); *Scully T.* Op. cit.), доведено, що поряд зі значними елементами поляризації в Чилійській державі існували й не менш сильні елементи поміркованості, компромісу і примирення. Ці елементи допомагали підтримати існування багатопартійної президентської демократії. Проте вирішальне випробування інституційних структур відбувається в періоди криз, а негнучкість президентських систем, поєднана з великою партійною фрагментацією багатопартійних систем, перешкоджає головному виконавчому урядовцю ма-

сприяють розв'язкові соціальних, економічних і політичних проблем, натомість інші перешкоджають. Надто несприятливим для ефективного врядування і стабільної демократії є поєднання президентського врядування й багатопартійності.

Що можна зробити в аспекті конституційної та інституційної реформи у багатопартійних президентських демократіях? Коли говорити абстрактно, є дві можливості: перейти від президентської системи до напівпрезидентської чи парламентської системи або вжити заходів, щоб зменшити подрібненість партійної системи. На жаль, дуже важко виробити ефективні альтернативи, навіть маючи політичну підтримку, а найчастіше забезпечити її дуже важко.

Перехід до парламентського врядування в деяких країнах був би здійсненніший, ніж в інших. Ефективне кабінетне врядування залежить від дисциплінованості партій, і це неодмінна умова, яка більш-менш існує в деяких латиноамериканських країнах (Чилі, Коста-Риці, Уругваї та Венесуелі), проте її прикро бракує в деяких інших (зокрема в Бразилії та Еквадорі). В цих країнах, як і в романі Джозефа Хеллера, існує «пастка-22»: президентська система (в поєднанні з іншими чинниками) ослабила партії, але з огляду на цю слабкість парламентське врядування було б пов'язане зі своїми власними ризиками. Будь-який перехід до парламентського врядування вимагав би одночасного утвердження механізмів для посилення партійної дисципліни і згуртованості. Оскільки Франція – єдиний виразний приклад напівпрезидентської системи, важко оцінити порівняльні переваги цієї системи, але в країнах із дуже недисциплінованими партіями формування такої системи могло б допомогти уникнути деяких проблем, властивих парламентським системам⁶⁴.

У багатьох країнах було б і здійсненням, і бажаним зменшити кількість партій, які забезпечують собі місце в законодавчому органі, запровадивши вищий поріг, або зменшивши розмір округів за пропорційних систем, або здійснюючи одночасні парламентські й президентські вибори. Такі заходи можуть дуже легко зменшити кількість партій, що мають фракції в парламенті, деє із кількох-надцяти в окремих випадках до чотирьох–п'яти агломерацій. Проте намагання трансформувати багатопартійні системи у двопартійні з метою збільшити керованість президентських демократій були б нерозважливі. Те, що двопартійні системи більше сприяють стабільним президентським системам, ніж багатопартійні системи, аж ніяк не означає, що спроби зменшити кількість партій у багатопартійних системах з успіхом посприяють побудові життєздатних демократій. Розлами в політичних системах стали інституціоналізовані, відколи

⁶⁴ Я не маю змоги докладно розглянути тут це питання. Див. цікаву дискусію між Лінцом (*Linz J. Op. cit.*), що дуже скептично ставиться до таких гібридних формул, і Сарторі (*Sartori G. Neither Presidentialism nor Parliamentarism. – У кн.: Stable Democracy in the Third World / Ed. J. J. Linz, A. Valenzuela, незабаром вийде*), що обстоює їх на підставі, мовляв, парламентське врядування не працюватиме в більшості країн Латинської Америки. Про напівпрезидентські системи див. також: *Carey J. Semi-Presidentialism: The Third Alternative* (неопублікована доповідь). – University of California, San Diego, 1990; *Duverger M. A New Political System Model: Semipresidential Government // European Journal of Political Research. – 1980. – Т. 8. – С. 165–187.*

партійні системи проіснували досить тривалий час, а еліти і послідовники почали опиратися спробам різко обмежити представництво. Надто в партійних системах, де є: а) впливові етнічні, регіональні й релігійні партії, які зникнуть при запровадженні інших виборчих законів, або б) широкі ідеологічні розбіжності, намагання перетворити багатопартійну систему у двопартійну майже напевне будуть приречені на невдачу⁶⁵.

Інституційну й конституційну реформу здійснити, вдаючись до політичних заходів, дуже важко, крім того, це аж ніяк не панацея. Але таке визнання аж ніяк не повинно призвести до утвердження пасивного песимістичного ставлення до всіх намагань здійснити реформу. Дедалі більша неспроможність латиноамериканських політичних систем розв'язувати нагальні проблеми минулого десятиріччя повинна правити за спонуку дослідити можливості проведення реформи.

⁶⁵ Valenzuela A. Origins and Characteristics.

Вільям А. Гелстон

Минулі два десятиліття засвідчили вибух цікавості до «громадянського суспільства» з боку і вчених, і політичних активістів. Така цікавість має чотири головні причини. По-перше, події в країнах Центральної Європи, що належали давніше до радянського блоку, драматизували способи, якими громадські об'єднання – зокрема профспілки, організації дисидентів-інтелектуалів і церкви – можуть правити за ефективні джерела опору репресивним урядам.

По-друге, «недержавні організації», що з'явилися в усьому світі як форуми для доти нечутих голосів, які обговорюють питання транснаціонального значення, як-от охорона довкілля, зростання кількості населення, статус жінки, права людини й навіть роззброєння. (Про це свідчать конференції в Ріо-де-Жанейро, Каїрі й Пекіні, вплив організації «Amnesty International», договір про заборону застосування мін).

По-третє, поняття громадянського суспільства – сферу неприватизованих колективних дій, що радше добровільні й визначені переконаннями, а не продиктовані примусом, – становить основу для критики надмірностей з боку і держави, і ринку. Ліві, протвержені обмеженістю централізованої діяльності уряду, почали вбачати в добровільних об'єднаннях альтернативний спосіб сприяння громадянській активності й суспільним цілям. Консерватори, занепокоєні аморальністю ринку та його згубним впливом на соціальні інституції, звернулися до добровільних об'єднань як джерел стабільності й чесноти. (Прикметна річ: обидва провідні претенденти на посаду президента США – і від Демократичної, й від Республіканської партії – закликали у 2000 році збільшити роль добровільних об'єднань, зокрема й релігійних організацій, як партнерів уряду).

І, нарешті, поняття громадянського суспільства відповідало поширеній у розвиненому індустріалізованому світі (а надто в США) занепокоєності, що традиційні джерела соціалізації, солідарності й активного громадянства стали небезпечно слабкими. Роберт Патнем у статті «Боулінг на самоті», опублікованій п'ять років тому¹, якраз і говорив про цю занепокоєність,

¹ Putnam R. D. Bowling Alone // Journal of Democracy. – 1995. – Т. 6. – №1 (січень). – С. 65–78.

породивши й досі жваві дискусії про концептуальні, емпіричні й політичні питання².

Не дивно, що таке пробудження цікавості до добровільних об'єднань збіглося з відродженням уваги до творів Алексіса де Токвіля, бо саме його вважають (не без підстав) за *locus classicus* цієї теми. Адже це він заявив, що «в демократичних країнах наука об'єднань є матір'ю всіх наук... Щоб люди були або стали цивілізовані, мистецтво об'єднань має розвинути і вдосконалитися серед них прямо пропорційно зростанню рівності умов» (II, 110).

Хоча жодного несучасного автора американські вчені та політики не цитують так часто, як Токвіля, його набагато частіше цитують, ніж розуміють. У цій статті я спробую поставити Токвілеве обговорення добровільних об'єднань у праці «Про демократію в Америці» у відповідний йому контекст і розглянути його доречність у сучасній політиці.

Політичні об'єднання

Токвіль почав своє обговорення добровільних організацій у демократичних країнах не з громадянського суспільства, а з політики (I, розд. XII). Його аналіз політичних об'єднань менш відомий, ніж аналіз громадських об'єднань, але, як ми побачимо, не менш важливий. Токвіль розрізняє три типи (або фази) вільних політичних об'єднань: сукупності спільних поглядів, сформовані на основі свободи публічного слова, надто завдяки таким органам масової комунікації, як газети; свобода зборів; і, найважливіше, формальні організації, створені навколо політичних партій і пекучих державних питань. Вільні політичні об'єднання правлять за протиположності до вочевидь примусовому зосередженню політичної влади, й витонченіший (але не менш значущий) загрози демократичній свободі, якій він дав славетну назву: «тиранія більшості».

Сучасного читача, мабуть, найбільше дивує Токвілів наголос на загрозі, яку становить свобода політичних об'єднань, або ж надуживання цієї свободи. В одному місці він заявив, що «необмежену свободу об'єднань не можна цілковито уподібнити до свободи преси. Ця свобода водночас і менш необхідна, й більш небезпечна, ніж свобода преси. Держава може обмежити її певними рамками, не втративши жодної частини своєї суверенної влади, а інколи може бути навіть змушена вчинити так, щоб підтримати свій авторитет» (I, 193).

Наш подив зменшується, коли оцінити контекст Токвілевої занепокоєності. Повна свобода політичних об'єднань становить загрозу за двох умов: по-перше, тоді, коли більшість не допущено до участі в політичному житті, отож бунтівна фракція може претендувати, ніби вона репрезентує весь народ супроти державних інституцій; по-друге, тоді, коли відмінності між політичними фракціями і партіями величезні й принципові. За таких обставин вільні політичні об'єднання можна вважати за певну форму «боротьби з урядом» (або вони стають такою формою). Але в США більшість (або дорослі білі чоловіки) має змо-

² Про нинішній стан цих дискусій див. у вид.: Civic Engagement and American Democracy / Eds. T. Skocpol, M. P. Fiorina. – Washington, D. C.: Brookings, 1999; Civil Society, Democracy, and Civic Renewal / Ed. Robert K. Fullinwider. – Lanham, Md.: Rowman & Littlefield, 1999; Community Works: The Revival of Civil Society in America / Ed. E. J. Dionne Jr. – Washington, D. C.: Brookings, 1998.

гу брати участь у політиці, а «відмінності поглядів – це просто відмінності відтінків» (I, 197). За цих дуже відмінних обставин необмежена свобода політичних об'єднань, аж ніяк не загрожуючи демократичному врядуванню, допомагає забезпечити його.

І справді, Токвіль називає емпіричні умови, за яких можна сподіватися, що партії або фракції будуть джерелом мирної і легітимної демократичної опозиції, а не стануть революційними загрозами режимові. Варто зазначити, що в історії США був один очевидний випадок, коли політичні партії стали репрезентувати суттєві відмінності політичного принципу, і результатом були повстання і громадянська війна.

Громадські об'єднання

Тепер я знову повертаюся до Токвілевого обговорення громадських об'єднань. Контекст визначений його припущенням, що хоча демократичні народи цінують і свободу, і рівність, їхнє прагнення рівності набагато могутніше: «Вони закликають до рівності у свободі, а коли не можуть домогтися її, однаково закликають до рівності в рабстві» (II, 97). Нестримне й непом'якшене прагнення рівності становить загрозу свободі.

Ця загроза виявляється двома способами. По-перше, з метою ліквідувати згубну нерівність суспільство може змиритися з репресивним урядом. Народна політика антиаристократичного вирівнювання може придушити економічну та політичну свободи й навіть свободу думки.

Друга спокуса витопченіша. Соціальна рівність руйнує зв'язки, що залежать від стабільності та ієрархії. Результатом є індивідуалізм, «зріле та спокійне почуття, яке спонукає кожного члена спільноти відокремитися від маси своїх ближніх і податись у затишок родини та кола приятелів» (II, 98). Виникає небезпека, що має і особистий, і соціальний характер. На особистому рівні кожен індивід ризикує опинитися в ізоляції й самотності, втратити важливі людські зв'язки, замкнутися «цілковито в самотності свого серця». А в соціальному аспекті ці егалітарні індивіди схильні забувати про свій борг перед предками і відповідальність перед нащадками, а також ставити жертвою згубної ілюзії, ніби «їхня доля цілковито перебуває в їхніх руках» (II, 99).

Якщо прагнення рівності й досі властиве людям, надихаючи їх до дій, то як можна обмежити його небезпечні надмірності? Токвіль припускає, що вільні місцеві інституції, відповідальні за повсякденні справи, можуть породити такі добровільні об'єднання, які зможуть протидіяти ізоляційним впливам індивідуалізму. Федеративній устрій США дав громадянам на місцях регулярні нагоди діяти узгоджено, «щоб вони всякчас відчували свою взаємозалежність» (II, 104). А взагалі свобода на місцях «згуртовує людей і спонукає їх допомагати одне одному, попри схильності, що відокремлюють їх» (II, 105).

Громадські об'єднання не менш розмаїті, ніж саме повсякденне життя. Американці створюють такі об'єднання задля якої завгодно практичної мети – чи релігійної, чи світської. Надто важливі об'єднання, створені, щоб «прищепити певну істину або породити певне почуття, заохотивши видатним прикладом» (II, 106). Токвіль висловив дивовижне особисте міркування, в якому йдеться про можливість франко-американського культурного порозуміння (незважаючи на несприятливі шанси): «Коли я вперше почув у Сполучених Штатах, що

сто тисяч чоловіків дали обітницю утримуватись від алкогольних напоїв, мені така обітниця видалась радше жартом, ніж поважним зобов'язанням, і я не одразу зрозумів, чому ці помірковані громадяни не можуть задовольнитися просто тим, що сидітимуть біля камінів і попиватимуть воду. І тільки згодом до мене дійшло, що ці сто тисяч американців, стривожені поширенням пияцтва навколо них, вирішили сприяти поміркованості» (II, 109).

У сучасній Америці є приклади важливих аналогій із таким об'єднанням, і на гадку тут одразу спадають «Дотримувачі обіцянок» – групи побожних людей, які дають обіцянки Господу, а може, й «Марш мільйона чоловіків» – похід чорношкірих американців на Вашингтон (1995). Але приклад із поміркованістю ілюструє складність життя громадських об'єднань. Попри свою велику прозорливість, Токвіль не передбачав, що виконання ролі морального свідка буде перетворене в політичну програму й масовий політичний рух, а зрештою і в законодавчі та конституційні зміни. Громадські об'єднання не завжди відокремлені від офіційної політики й не завжди заступають її; крім того, можуть правити за арени формування громадської думки і стимуляції державної політики.

Як ми бачили, Токвіль стверджує, що соціальні наслідки егалітаризму з необхідністю спонукають до створення добровільних об'єднань. В аристократичних суспільствах багаті та могутні можуть спонукати до дій, мобілізуючи свій почет і залежних від себе людей і паразитів. У демократичних суспільствах тільки добровільні об'єднання можуть подолати відносну слабкість окремих громадян, що не можуть ані захистити себе, ані примусити діяти інших (II, 107).

У цьому контексті слід запитати, чи дедалі більша концентрація багатства в ринкових суспільствах – і на початку корпоративного індустріального виробництва століття тому, і нині, в ранній фазі розвитку економіки інформаційних технологій, – змінює суть аналізу Токвіля способами, передбачити які він не міг на основі своїх гострих спостережень економіки за доби президента Джексона. Тією мірою, якою великі корпорації й великі багатії мають квазіаристократичну спроможність спонукати інших до дій, вони займають ту частину соціального простору, що інакше була б заповнена добровільними об'єднаннями. Майже це саме можна було б сказати про великі незалежні фонди, що в них великі багатії в США здебільшого переливають значну частину свого капіталу.

Слід іще запитати, чи цей соціальний простір може бути чи був узурпований державним сектором. Токвіль думав про це питання й досліджував його. Чимало його сучасників, поставши перед слабкістю індивідів за умов егалітаризму, відповіли обстоюванням широкого й сильного уряду, що дедалі поширюватиме свій вплив. Токвіль боявся, що така експансивна адміністративна держава не зможе виконати своє самопризначене завдання і зрештою призведе до сміховинних соціально-економічних провалів. Ба навіть гірше, утворилося б порочне коло, яке підточило б незалежність, гідність і свободу громадян: «Що більшою мірою уряд займає місце об'єднань, то більшою мірою індивіди, втрачаючи уявлення про поєднання своїх зусиль, потребуватимуть його допомоги... Якщо уряд коли-небудь цілковито узурпує місце приватних об'єднань [*associations privees*], дух і розум демократичного народу зазнають не меншої загрози, ніж його ділове життя та виробництво» (II, 108).

Політика і громадянське суспільство

Токвілева розповідь про відносини між політичними і громадськими об'єднаннями набагато витонченіша, ніж погляди багатьох його сучасних послідовників. За вихідний пункт йому править спостереження, що могутні політичні й громадські об'єднання, які він побачив у США, навряд чи випадково пов'язані між собою. Треба тільки з'ясувати характер зв'язку між ними. Токвіль стверджує, що обидва типи об'єднань навзаєм підтримують одне одного.

З одного боку, громадські об'єднання промощують шлях до політичних об'єднань: що більше індивіди звикають до ідеї об'єднання задля економічних, соціальних і моральних цілей, то більшою стає їхня спроможність до «великих спільних зусиль» (II, 115).

З другого боку, політичні об'єднання промощують шлях до громадських об'єднань: вільна політична система забезпечує стимули створювати широкі політичні об'єднання. Люди, що за інших обставин жили б ізольованим життям, виповнюють бажанням об'єднати зусилля і з плином часу навчаються об'єднувати їх ефективно, а «використання принципу об'єднання у важливих справах дає їм практичну науку, що в їхніх інтересах допомагати одне одному і в менш важливих справах» (II, 116). Саме завдяки політичним об'єднанням американці, строкаті й розмаїті за своїм складом, «набувають загальної прихильності до об'єднань і звикають користатися з них» (II, 119). Отже, висновок Токвіля, політичні об'єднання можна зрозуміти як «великі вільні школи, де всі члени спільноти навчаються загальної теорії об'єднань» (II, 116).

З цього останнього аргументу випливають дві важливі гіпотези, кожна з суттєвими наслідками для сучасної політики. Передусім, якщо Токвіль має слушність, хибно вважати, що громадянське суспільство може бути сильним, якщо громадяни утримуються від активної участі в політичних об'єднаннях. Із плином часу ослаблення публічної сфери напевне породить приватизований гіперіндивідуалізм, який ослабить і громадську сферу³. Хоча й існує аргумент, що надмірна політична централізація і адміністративне втручання ослаблюють громадянське суспільство, таке «гідравлічне» бачення громадянського суспільства, – мовляв, воно зміцнюється мірою зменшення участі в демократичному політичному житті, – дуже хибне.

По-друге, автократи всіх мастей помиляються, вважаючи, ніби вони можуть спрямувати політичну енергію на приватні громадські зусилля. Якщо придумано вільний вияв політичних поглядів, активність громадян напевне зменшиться і у сфері добровільних об'єднань, бо індивіди стануть ізольовані, приватизовані й деморалізовані (II, 117–118).

З цього твердження аж ніяк не випливає, що політичні репресії неминуче фрагментують громадянське суспільство. Адже має значення те, як здійснюють ті репресії. Якщо держава свідомо обирає стратегію ліквідації громадянського суспільства, забороняючи незалежні об'єднання, підпорядковуючи державному контролю доти незалежні різновиди діяльності й ширячи поміж громадян

³ Недавнє соціально-наукове дослідження цих відносин «верхів із низами» див. у вид.: *Rahn W. M., Brehm J., Carlson N. National Elections as Institutions for Generating Social Capital.* – У кн.: *Civic Engagement in American Democracy.*

недовіру, тоді громадянське суспільство буде значно ослаблене. Росія нині намагається дати раду спадщині саме такої стратегії. Та якщо до квазінезалежних громадських об'єднань ставляться толерантно, результатом може бути перехід політичної енергії в громадський сектор (щось таке відбулося в Польщі). Тому репресивні режими, які не цілком придушують добровільні об'єднання, часто постають перед труднощами, не можучи відрізнити справді громадську діяльність від діяльності, що репрезентує політику іншими засобами, і за свідчення тут править ставлення до секти «Фалун Гон» з боку китайського уряду.

Цього короткого обговорення, мабуть, досить, щоб вказати на розмаїття функцій, які виконують добровільні об'єднання. Вони можуть правити за осередки опору тиранії та утискам. Зміцнюючи соціальні зв'язки, добровільні об'єднання можуть зменшити небезпеки аномії. Вони можуть посприяти буржуазним чеснотам, що їх потребують сучасні демократичні суспільства, і прищеплювати звичаї громадянської активності. Вони можуть допомогти сформувати громадську думку, яка визначає хід міркувань у демократичних державних інституціях. Добровільні об'єднання забезпечують засіб для неінструментального вияву моральних переконань як норм, запропонованих для широкого суспільства. І, звичайно, пропонують групам громадян можливість виконувати важливу суспільну роботу в процесі колективних дій за межами урядового контролю.

У сучасних демократичних суспільствах, висновує Токвіль, принцип егоїзму неминуче має визначати людські дії. Питання полягає в тому, як люди інтерпретуватимуть свій егоїзм. Громадські об'єднання завдяки своїм різноманітним функціям і операціям допомагають демократичним громадянам перейти від грубого егоїзму до «правильно витлумаченого егоїзму», зокрема навчаючи їх, що жертвування часткою егоїзму необхідне для його збереження. Правильно витлумачений егоїзм не створює безпосередньо чесноти, а накидає дисципліну, яка формує в громадян звички «регулярності, поміркованості, стриманості, завбачливості й самовладання» (II, 123). Він не веде до героїчної чесноти, але зменшує ймовірність великої нелюдяності. Стримуючи необмежений в інших аспектах індивідуалізм, громадські об'єднання служитимуть справі свободи.

Принаймні так стверджує Токвіль. Питання для сучасних демократій полягає в тому, чи й досі вистачає цих джерел поміркованості й пристойності. Нещадна хода лібертаристського егалітаризму зруйнувала і моральний авторитет, і соціальні структури, що колись підтримували його⁴. У Сполучених Штатах, де ця тенденція найрозвиненіша, важко добачити якусь реальну противагу могутньому, навіть якщо і специфічному, поєднанню рівності, яку розуміють як заперечення морально важливих відмінностей, і свободи, яку розуміють як необмежений індивідуальний вибір. Нове сторіччя дасть змогу перевірити твердження, що ці принципи становлять адекватну основу для вільного суспільства.

⁴ Про цю думку див., зокрема, у вид.: *Ehrenhalt A. Where Have All The Followers Gone?* – У кн.: *Community Works*.

Майкл В. Фолі, Боб Едвардс

Аргумент на користь громадянського суспільства», як назвав його Майкл Волюер, – це насправді складна сукупність аргументів, не всі з яких узгоджуються між собою¹. У грубій формі цього аргументу, що стала загально визнаним варіантом, стверджено, що «густа мережа громадських об'єднань» сприяє стабільності та ефективності демократичної держави завдяки і впливам об'єднань на «звичай серця» громадян, і спроможності об'єднань мобілізувати громадян в ім'я важливих для суспільства питань. Існує думка, що народжувані громадянські суспільства у країнах Латинської Америки і Східної Європи здійснювали ефективну боротьбу з авторитарними режимами: демократизували суспільство знизу й водночас чинили тиск на прихильників авторитаризму, спонукаючи їх змінитися. Отже, громадянське суспільство, коли розуміти його як сферу приватних добровільних об'єднань, починаючи від сусідських громад і закінчуючи зацікавленими групами й різноманітними філантропічними організаціями, почали вважати за важливий елемент і демократизації, і здоров'я утверджених демократій.

Отже, коли підсумувати, аргумент, про який ідеться, лишає без відповіді багато питань. Деякі з цих питань пов'язані з труднощами визначення й породжені різними способами, якими утверджувалось громадянське суспільство в різні періоди і в різних місцях. Скажімо, чи охоплює воно не тільки добровільні об'єднання, а й бізнес («риннок»), а чи ринок становить якусь окрему, «приватну» сферу? Якщо відкинути ринок, чи повинні ми все-таки враховувати економічні об'єднання – торговельні групи, професійні організації, профспілки й т. ін.? А як бути з політичними організаціями? Чи є сенс, коли дотримуватися слів Антоніо Грамші, відрізнити «громадянське» суспільство від «політичного»? Якщо так, то як нам розрізнити політичні об'єднання *per se* і політичну діяльність різних груп громадянського суспільства, починаючи від зацікавлених груп і закінчуючи релігійними організаціями, які вряди-годи мобілізуються задля досягнення політичних цілей?² Отож коли «громадянське» стає «політичним»?

¹ *Walzer M. The Civil Society Argument. – У кн.: Dimensions of Radical Democracy: Pluralism, Citizenship, Community / Ed. C. Mouffe. – London: Verso, 1992. – С. 89–107.*

² Найбільше значення мають «релігійні групи з конкретною метою», яким властива тенденція бути відносно дрібними організаціями, сформованими для виконання

Окрім цих труднощів визначення, існує ще й невловний характер відносин між «громадянським суспільством» і демократичним урядуванням. Отож як об'єднання, сформовані з окремих індивідів, створюють широкомасштабні політичні й соціальні вигоди, постульовані аргументом на користь громадянського суспільства? Чи є тут ключем плекання «звичаїв серця», яке заохочує до толерантності, співпраці й громадянської активності? Якщо так, то за яких обставин і форм дрібномасштабної взаємодії найімовірніше з'являться ці впливи? Якщо, як вважає дехто, головна чеснота громадянського суспільства – його спроможність діяти як організована противага державі, то якою мірою це може статися без допомоги політичних партій і суто політичних рухів? І, нарешті, що не дає громадянському суспільству розпастися на войовничі фракції (така можливість непокоїла теоретиків з часів Гегеля) або виродитись у сукупність «особливих інтересів», зосереджених на пошуках ренти? Іншими словами, яке те громадянське суспільство, що породжує сприятливі впливи, постульовані аргументом на користь громадянського суспільства?

Намагаючись відповісти на ці запитання, може бути корисним бодай приблизно розмежувати два широкі варіанти (або групи) «аргументів на користь громадянського суспільства». Перший варіант кристалізовано в праці Алексіса де Токвіля «Про демократію в Америці», хоча його досить важливі предтечі можна додати в працях «шотландських моралістів» XVIII століття, зокрема Адама Сміта, Адама Фергюсона і Френсіса Гатчісона. Прихильники цього підходу наголошують на здатності громадського життя взагалі і звичок об'єднуватися зокрема сприяти утвердженню ввічливості у вчинках і діях громадян демократичної держави. Цю першу групу аргументів ми назвемо «Громадянське суспільство I». Другу групу, що складається з аргументів, які найпереконливіше висловили Яцек Куронь, Адам Міхнік та близькі до них люди, виробляючи стратегію опору комуністичному режимові в Польщі в 1980-х роках, часто згадують і в недавній літературі, присвяченій процесам «редемократизації» в Латинській Америці. Прихильники цієї групи аргументів, яку ми назвемо «Громадянське суспільство II», наголошують на громадянському суспільстві як на сфері дій, незалежній від держави і здатній – саме з цієї причини – спонукати до опору тиранічному режимові.

Уже може бути очевидним, що між обома групами аргументів існує певна суперечність, бо якщо перша група аргументів постулює позитивні впливи об'єднань на врядування (хоч і демократичне врядування), то друга група наголошує на важливості громадських об'єднань як противаги державі. В принципі немає причин, чому «противага» у формі громадянського суспільства не могла б стати тягарем не тільки для авторитарної, а й для демократичної держави. І

конкретних функцій, часто спрямованих на реформу широкої релігійної громади або суспільства взагалі. Такі групи в США мають довгу історію, але їх число і кількість членів у них, здається, значно зросло в недавні десятиліття. Докладний аналіз див. у вид.: *Wuthnow R. The Growth of Religious Reform Movements // Annals of the American Academy of Political and Social Science.* – 1985. – Т. 480 (липень). – С. 106–116; *Wuthnow R. The Restructuring of American Religion: Society and Faith Since World War II.* – Princeton: Princeton University Press, 1986.

справді, деякі дослідники, скажімо, економіст Мансур Олсон, вважають: «густі мережі об'єднань», що їх вихваляють прихильники аргументу на користь громадянського суспільства, є постійними загрозами гладенькому і справедливому функціонуванню сучасних держав і ринків³.

Можливо, найпереконливіший недавній аргумент, належний до першої групи – аргумент Роберта Д. Патнема, сформульований почасти як емпірично обґрунтована відповідь на висловлену вище занепокоєність. Аргумент Патнема набув великої поширеності після публікації в січні 1995 року його статті «Боулінг на самоті» в часописі «*Journal of Democracy*». Проте цей аргумент сформульовано набагато докладніше в його книжці «Працююча демократія» – дослідженні регіонального врядування в Італії⁴. Більшу ефективність регіональних урядів Північної Італії Патнем приписує в цій книжці густим «мережам громадянської активності», яким сприяють різноманітні «громадські об'єднання». «Що густіші такі мережі в суспільстві, то більша ймовірність, що його громадяни здатні співпрацювати задля взаємної вигоди», – пише він. А потім, вочевидь покликаючись на Олсонові аргументи, провадить далі: «Соціальний капітал, втілений у горизонтальних мережах громадянської активності, поліпшує функціонування держави та економіки, та аж ніяк не навпаки: міцне суспільство – міцна економіка; міцне суспільство – міцна держава»⁵.

У статті «Боулінг на самоті» Патнем аналізує тенденції в США протягом останніх тридцяти років і стверджує протилежне: ослаблення суспільства – ослаблення економіки; ослаблення суспільства – ослаблення держави. На думку Патнема, починаючи від 1960-х років, у США руйнується основа «громадянського суспільства». Ми вичерпуємо наші національні резерви соціального капіталу, соціальної довіри й поширеної на всіх взаємності, стверджує він, підточуючи нашу спроможність до взаємно вигідних колективних дій. Ця тенденція найочевидніша в занепаді «традиційних вторинних об'єднань», як-от бойскаутських організацій, батьківсько-вчительських об'єднань, союзів жінок-виборців і навіть товариств із боулінгу, що збираються раз на тиждень⁶.

Аргумент Патнема надихає, а його використання емпіричних свідчень спонукає до дальшої роботи. Проте його турбота про здоров'я громадянського суспільства у США й розповідь про експеримент Італії з розвитку регіонально-

³ *Olson M.* The Rise and Decline of Nations: Growth, Stagflation, and Social Rigidities. – New Haven: Yale University Press, 1982. Аргумент Олсона – чи не найамбіциозніший напад представника школи суспільного вибору в політичній економії на присвячену «пошукам ренти» поведінку нашого «суспільства, що складається з зацікавлених груп».

⁴ *Putnam R. D.* Bowling Alone: America's Declining Social Capital // *Journal of Democracy*. – 1995. – Т. 6 (січень). – С. 65–78; *Putnam R. D.* Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy. – Princeton: Princeton University Press, 1993.

⁵ *Putnam R. D.* Making Democracy Work. – С. 173, 176.

⁶ Патнем розвиває цей аргумент у своїй лекції 1995 року в пам'ять Ітієла де Соли Пула, в якій він зосереджується на поясненні «дивного зникнення соціального капіталу в Америці». Див.: *Putnam R. D.* Tuning In, Tuning Out: The Strange Disappearance of Social Capital in America // *PS: Political Science and Politics*. – 1995. – Т. 28 (грудень). – С. 664–683.

го врядування свідчать про значну слабкість обох варіантів аргументу на користь громадянського суспільства. Ця слабкість порушує важливі питання, які слід вивчити і теоретично, й емпірично, перш ніж ми як слід зрозуміємо роль громадянського суспільства в демократії і демократизації.

Наш аргумент складається з трьох частин. По-перше, Патнем і в своїй оцінці стану «громадянського суспільства» в США, і в розповіді про регіональне врядування в Північній Італії недооцінює спроможність нових організацій, а надто таких політичних об'єднань, як соціальні рухи й політичні партії, сприятливі розвиткові різних аспектів громадянського суспільства і прогресу демократії. По-друге, розмови про «мережі громадянської активності» заглушують реальні й часто гострі конфлікти між різними групами громадянського суспільства. Ці конфлікти, коли немає суто політичних домовленостей, можуть вилитись у громадянські заворушення й насильство. По-третє, і найважливіше, щоб зрозуміти будь-яку державу, слід спершу подивитися на політичні угоди, на основі яких її створено, і на вплив цих угод на соціальні сили і громадянське суспільство. Коли узагальнити, наші зауваги свідчать про проблематичний характер і Патнемового визначення громадянського суспільства, і самого аргументу на користь широкого громадянського суспільства.

Які функції громадянського суспільства?

Аргумент на користь широкого громадянського суспільства приписує громадянським об'єднанням різноманітні функції. Патнем у своєму обговоренні зосереджується на вузькому, хоч нібито й могутньому, сегменті тих функцій. На думку Патнема, головна перевага громадських об'єднань полягає в їхній спроможності соціалізувати учасників, привчаючи їх до «норм загальної взаємності» і «довіри», що є суттєвими елементами «соціального капіталу», потрібного для ефективної співпраці. Громадські об'єднання створюють «мережі громадянської активності», в яких навчаються взаємності і зміцнюють її, зароджується довіра, полегшується комунікація, формуються моделі колективної дії. Це горизонтальні мережі, на відміну від вертикальних мереж зв'язків між патроном і клієнтом і традиційних ієрархічних організацій, як-от католицької церкви. Що ширші ці мережі, то вони ефективніші:

«Густі, але окремі одна від одної горизонтальні мережі підтримують співпрацю в межах кожної групи, це мережі громадянської активності, що простяглися над лініями соціальних розломів і живлять широку співпрацю... Якщо горизонтальні мережі громадянської активності допомагають учасникам розв'язати дилеми колективної дії, тоді що горизонтальніше структурована якась організація, то більше вона має сприяти інституційному успіху в широкому суспільстві. Членство в горизонтально упорядкованих групах (скажімо, спортивних клубах, кооперативах, товариствах взаємодопомоги, культурних товариствах і добровільних об'єднаннях) слід позитивно пов'язувати з добрим урядуванням»⁷.

Те, що вторинні об'єднання породжують такий «соціальний капітал», який підносить Патнем, навряд чи підлягає сумнівам. А чи цей «соціальний капітал» справді є «суспільним благом», доступним для широкого загалу і здатним ство-

⁷ Putnam R. D. Making Democracy Work. – С. 167–175.

рити приписані йому ефекти, – це вже інше питання⁸. Патнемова засторога дуже важлива: «Густі, але окремі одна від одної мережі» можуть або не можуть сприяти ефективному демократичному врядуванню; інколи вони стають основою для громадянських конфліктів. Отже, мережі, що їх створюють ці об'єднання, повинні «простиралися над лініями соціальних розламів», щоб жити широку співпрацю⁹.

Стривоженість Патнема тут дуже знайома. Як припускає його аргумент, такі об'єднання, щоб посприяти справжньому духові «широкої співпраці», не повинні бути «поляризовані» або «політизовані». Вони повинні «зшивати» соціальні та політичні поділи, а отже, як можна припустити, бути незалежними від політичних сил. Ці застороги є відлунням тривалої традиції «плюралістичного» аналізу. Проте як громадські об'єднання можуть визначати участь у політичному житті і «громадянську активність», не розв'язуючи суто політичних питань і не представляючи переконливих соціальних інтересів?

Формулювання Патнема тим більше видається дивним у світлі його висновків, згідно з якими область Емілія-Романья перебуває в центрі зони «громадянської активності» в Італії. Патнем не зазначив, що більшість спортивних клубів, хорових гуртків, кооперативів і культурних товариств цієї області були організовані двома великими політичними партіями і задля їхніх інтересів: комуністами і християнськими демократами. І справді, один спостерігач зауважив: «Якби якийсь сучасний Токвіль шукав незалежні групи, щоб на їх основі дослідити «демократію в Італії», він написав би тонесеньку книжечку... Адже простір, який в інших індустріалізованих країнах займають бюрократи й місцеві низові організації, узурпують партії. Навряд чи буде перебільшенням сказати, що вони пронизують усі аспекти політичного, економічного й соціального життя Італії»¹⁰.

⁸ Тут і справді є те, що статистичний аналіз характеризує як «проблеми екологічної кореляції», пов'язані в деяких випадках із Патнемовою інтерпретацією даних (див.: *Robinson W. S. Ecological Correlations and the Behavior of Individuals // American Sociological Review.* – 1950. – Т. 15. – С. 351–357). Збіг наявності громадських об'єднань і ефективного врядування в одному регіоні аж ніяк не доводить, що люди, належні до об'єднань, – ті самі люди, завдяки яким працює уряд. Щоб розглянути це питання, слід систематично запроваджувати опосередкувальний рівень аналізу, який може з'ясувати реальні шляхи впливу, що поєднують громадянсько активних людей, громадські об'єднання та ефективність функціонування інституцій. Але там, де громадські об'єднання організовані на партійній основі, було б набагато легше продемонструвати зв'язки між членством у партії, належністю до партійних громадських об'єднань, партіями, виявом та зосередженням інтересів та ефективністю функціонування інституцій. Фактично партії вочевидь відіграють важливу роль у громадському житті Північної Італії.

⁹ Як сказав Патнем в одній недавній статті, «тією мірою, якою норми, мережі й довіра поєднують важливі сектори суспільства і простягаються над лініями соціальних розламів, тобто тією мірою, якою соціальний капітал править за «міст», – саме цією мірою зміцнена співпраця напевне служитиме широким інтересам і її ведення вітатимуть». Див.: *Putnam R. D. Tuning In, Tuning Out.* – С. 665.

¹⁰ *Perlmutter T. Italy: Why No Voluntary Sector?* – У кн.: *Between States and Markets: The Voluntary Sector in Comparative Perspective* / Ed. R. Wuthnow. – Princeton: Princeton University Press, 1991. – С. 157.

Якщо «громадянське суспільство» Патнема може співіснувати з начебто політизованим громадянським суспільством, то що нам робити з аргументом про необхідність «всеохопних» об'єднань, які простираються над лініями соціальних і політичних розламів?

Такі питання впливають не тільки на аналіз Патнема, а й на доробок дослідників, які наголошують на спроможності громадянського суспільства опиратися державним репресіям, – тобто на аргументи, належні до другої групи. Загальником у цій групі аргументів є те, що громадські об'єднання мають бути «незалежні». Цей аргумент поширений не тільки в науковій літературі, а й у політичних дискусіях про характер і траєкторію розвитку громадянського суспільства в Латинській Америці і Східній Європі. Як зауважив Олександр Смоляр у недавній статті в часописі «*Journal of Democracy*», властивий східноєвропейським дисидентам підхід на основі принципу «передусім суспільство» був «антиполітичним»¹¹. Свідчення Патнема, якщо не його аргумент, припускають, що політична незалежність менш важлива, ніж сам факт об'єднання¹². І справді, навіть Токвіль охарактеризував суто політичні організації як ключ до щедрої появи різних громадських об'єднань, які він вітав у США 1832 року.

Іронія криється в тому, що й належні до першої групи аргументи, які наголошують на політичних перевагах аполітичного громадянського суспільства, і аргументи другої групи, які зосереджуються на політично мобілізованих соціальних гравцях за межами звичайних політичних об'єднань, схильні маргіналізувати суто політичні об'єднання, надто партії. Але збіг у цій точці аж ніяк не розв'язує труднощів із визначенням, про які ми згадували на початку. Адже прихильники обох груп аргументів не доходять згоди про сам характер громадянського суспільства, який вони протиставляють політичному суспільству. Труднощі визначення породжені почасти масштабом самого аргументу. Громадянському суспільству приписували то зміцнення демократії, то приборкання авторитаризму, і то в таких різних контекстах, як Америка за президента Джексона, Італія після Другої світової війни, Східна Європа наприкінці існування радянської імперії й Латинська Америка за доби генералів. Інколи уявлення про громадянське суспільство немов набуває властивостей газу, що розширюється чи стискається, пристосовуючись до аналітичного простору, відведеному йому кожним історичним чи соціально-політичним контекстом.

¹¹ Smolar A. From Opposition to Atomization // *Journal of Democracy*. – 1996. – Т. 7 (січень). – С. 26. Вацлав Гавел і далі репрезентує цю позицію, яку визначає передусім моральний за своїм характером дискурс. Див.: *Havel V., Klaus V. (with commentary by Petr Pithart). Rival Visions // Journal of Democracy*. – 1996. – Т. 7. (січень). – С. 12–23.

¹² Разючий погляд на переваги – й небезпеки – політичної орієнтації для суспільних організацій див. у вид.: *Schneider C. L. Shantytown Protest in Pinochet's Chile*. – Philadelphia: Temple University Press, 1995. Шнайдер доводить, що соціалізація, яку здійснювала Комуністична партія Чилі в контрольованих нею бідонвілях, породила значно вищі рівні соціальної організації, суспільної солідарності й протестів, ніж деінде, проте войовничість цих містечок, а також ізоляція комуністів, відколи вони взялися до збройної боротьби, призвели до того, що після обмеженого переходу Чилі до демократії бідонвілі були придушені репресіями й лишилися без політичних ресурсів.

Аргументи, належні й до першої, і до другої групи, відображують конкретні контексти, в яких їх застосовують. Прихильники аргументів другої групи прагнуть урахувати й організації, які дають змогу громадянам мобілізуватися проти тиранії і протистояти державній владі. Чинячи так, вони слушно наголошують на конфліктному потенціалі громадянського суспільства. Крім того, вони схильні наголошувати на нових формах об'єднань, бо політичні і традиційні об'єднання часто запламовані співпрацею з режимом. Прихильники аргументів першої групи теж визначають «громадянське суспільство» способами, які відповідають їхньому конкретному контекстові. Отож, на думку Патнема, громадянське суспільство складається здебільшого з груп, діяльність яких створює бажані «мережі, норми й довіру» в осередді «соціального капіталу». На відміну від аргументів другої групи, Патнем наголошує на традиційних вторинних об'єднаннях, організаціях, не відомих своїм конфліктним характером чи політичним значенням. Обидва варіанти аргументу на користь громадянського суспільства мають тенденцію створювати дві різні сукупності відповідних їм організацій. Але щоб аргумент не набув форми замкненого кола, ми повинні міркувати краще. Аргумент на користь громадянського суспільства залежить від чеснот конкретного об'єднання і організованого суспільства *per se*: прихильники цього аргументу не можуть позбутися конфліктного потенціалу того суспільства з допомогою спритності рук при формулюванні визначень, але не можуть і знехтувати конфлікт у серці сучасного «організаційного суспільства».

Девальвація політичних об'єднань

Нехтування з боку Патнема політичних об'єднань мотивоване і емпіричними, і теоретичними міркуваннями. З емпіричних міркувань Патнем відкидає політичні партії як важливих учасників процесів змін, які він помічає в Північній Італії, бо ті самі партії породжують різке відмінні результати у несхожих соціальних контекстах Північної і Південної Італії. Крім того, відкидає американські соціальні рухи й неприбуткові організації (кількість і масовість яких значно зросли за останні тридцять років), не вважаючи їх за суттєву протипагу спостереженням у США тенденціям, проте не так пильно придивляється до свідчень¹³. Негативна оцінка з боку Патнема соціальних рухів спирається на причини, мовляв, членство в таких групах, як Національна організація жінок і

¹³ Наскільки нам відомо, збільшення кількості організацій, що їх створюють прихильники різних соціальних рухів і громадських кампаній, уперше обговорено у вид.: *McCarthy J. D., Zald M. N.* The Trends of Social Movements in America. – Morristown, Pa.: General Learning Press, 1973; проілюстровано емпірично на прикладі організацій, розміщених у Вашингтоні, у вид.: *King D., Walker J. L., Jr.* An Ecology of Interest Groups in America. – У кн.: *Mobilizing Interest Groups in America: Patrons, Professions and Social Movements* / Eds. J. L. Walker, Jr. – Ann Arbor: University of Michigan Press, 1991. – С. 57–75; про групи, що обстоюють права жінок, расових і етнічних меншин, див. у вид.: *Minkoff D.* Organizing for Equality: The Evolution of Women's and Race-Ethnic Organizations in America, 1955–1985. – New Brunswick, N. J.: Rutgers University Press, 1995. Дані про неприбуткові групи див. у вид.: *Hall P. D.* Inventing the Nonprofit Sector. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1992; *O'Neill M.* The Third America: The Emergence of the Nonprofit Sector in the United States. – San Francisco, Calif.: Jossey-Bass, 1989.

товариство з захисту довкілля «Съера-клуб», здебільшого пов'язане з питаннями фінансової підтримки й навряд чи свідчить про «громадянську активність» у тому конкретному значенні, яке зумовлює його аргумент.

Патнем у своєму радше побіжному огляді соціальних рухів у США недобачає й багатогранного характеру багатьох американських груп і – ще важливіше – широкої основи (у формі низових організацій) багатьох соціальних рухів, що діють у масштабах усєї країни. Патнем слушно зазначає, що членство в групах, належних до високо професіоналізованих соціальних рухів, найчастіше навряд чи полягає в чомусь більшому, ніж підписування чека й перегляд часопису даної групи. Та коли пильніше придивитись до, скажімо, «Съера-клубу», ми побачимо, що це не завжди так. Відділи «Съера-клубу» в окремих штатах, а надто місцеві відділи, звичайно підтримують фінансово різні комунальні проекти, скажімо, очищення стоків, що потрапляють до міських річок, і активний відпочинок просто неба «з увагою до довкілля» – діяльність, дуже близьку до тієї, яку підтримують бойскаути, група, дуже близька до осереддя Патнемого «громадянського суспільства».

• Крім того, великі групи, що фігурують у загальнонаціональних засобах масової інформації, – це просто найочевидніші масиви на широкому просторі сучасних соціальних рухів. У масштабах усєї країни низові організації становлять величезну більшість осередків соціальних рухів, і, коли порівняти ці організації з вашингтонськими групами, вони беруть набагато активнішу участь у суспільному житті й громадських мережах місцевих спільнот. Скажімо, у списку загальнодержавних організацій із захисту довкілля недавно було 645 груп, натомість Громадська рахункова палата небезпечних відходів, що є загальнодержавним інформаційним центром для низових груп із захисту довкілля, стверджує, що підтримує контакти десь із сімома-дев'ятьма тисячами груп в усій країні¹⁴. Статистика зростання числа груп, що борються за мир, повторює цю саму модель. У виданні 1987 року «Низові організації боротьби за мир» названо 7700 груп, що борються за мир, але з них менше ніж 300 претендують на загальнодержавний масштаб своєї діяльності, і тільки близько половини їх розміщено у Вашингтоні. Коли оцінювати спроможність жіночого руху сприяти «громадянській активності» тільки на основі вивчення Національної організації жінок, ми побачимо викривлену картину зусиль тисяч центрів допомоги жертвам звалтувань, притулків для жінок – жертв домашнього насильства, жіночих клінік, книгарень, театральних груп, програм жіночих досліджень, кредитних спілок, читацьких гуртків, жіночих загонів із розблокування клінік від пікетів, організованих противниками абортів, та інших «нетрадиційних» жіночих груп у населених пунктах на всій території США¹⁵. Соціальні зв'язки й

¹⁴ Тільки десь чверть із цих загальнонаціональних груп розміщена у Вашингтоні та його околицях. Див.: *The Directory of National Environmental Organizations*. 4th ed. / Ed. J. C. Brainard. – St. Paul, Minn.: Environmental Directories, 1992.

¹⁵ *Topsfield Foundation. Grassroots Peace Directory*. – Pomfret, Conn., 1987; *Directory of National Environmental Organizations; Feminist Organizations: Harvest of the New Women's Movement* / Eds. M. M. Ferree, P. Y. Martin. – Philadelphia: Temple University Press, 1995.

довіру серед членів організації, що діє в межах певної територіальної громади, не слід ототожнювати зі зв'язками й довірою, характерними для членів організацій, яких не оминають увагою засоби масової інформації¹⁶.

Ці спостереження аж ніяк не здивували б Токвіля, що в 1830-х роках вважав суто політичні об'єднання за «великі вільні школи» демократії у США. На його думку, політичні об'єднання небезпечні для будь-якого режиму, зокрема й відкритого. Але, незважаючи на ці застороги, він закінчив схваленням вільних політичних об'єднань на тій підставі, що тільки така свобода може запобігти «й деспотизмові партій, і сваволі володаря» і що на практиці саме політичне об'єднання є матір'ю громадського об'єднання, та аж ніяк не навпаки: «Тож політичні об'єднання можна вважати за великі вільні школи, до яких ходять громадяни, щоб їх навчили загальної теорії об'єднань». Там, де політичні об'єднання заборонені, провадить далі Токвіль, «завжди буде мало громадських об'єднань, вони будуть слабкі, ними невправно керуватимуть, і вони або ніколи не сформують ніяких широких проєктів, або не спроможуться реалізувати їх»¹⁷.

З погляду теорії, ота стислість, із якою Патнем пише про політичні об'єднання й соціальні рухи, здається, породжена тривогою, яка не давала спокою й Токвілеві і про яку рідко згадували прихильники аргументів другої групи. Адже Патнем слушно зауважує, що не всі організовані групи справді сприяють «ефективному врядуванню». В цьому аспекті він виявляє занепокоєність, властиву не тільки плюралістам, а й Токвілеві, що трактував «політичні об'єднання» як відмінний тип і писав: «Не слід заплющувати очі на те, що – з-поміж усіх форм свободи – необмежена свобода об'єднань задля політичних цілей є останнім, що може витримати нація. Хоча така свобода може й не призвести до

¹⁶ Патнем нехтує й тисячі неприбуткових організацій із різних послуг, створених на основі територіальних громад, прирівнюючи їх потенціал створення «соціального капіталу» до потенціалу Фонду Форда, клініки Меїо в Рочестері й музею Метрополітен. Тільки в тому разі, якби значне зростання «неприбуткового сектору» протягом останніх десятиріч справді можна було приписати розвитку передусім великих організацій загальнодержавного рівня, що їх називає Патнем, його оцінка цього сектору взагалі була б добре обґрунтована. У праці «Tuning In, Tuning Out» його аргумент видається набагато обґрунтованішим, бо він покладається на свідчення багатьох національних досліджень, зокрема «Загального соціального огляду», доводячи, що кількість членів цих організацій зменшується, починаючи від кінця 1960-х років. Проте використання участі взагалі як сприятливого чинника, що промовляє на користь «соціального капіталу», робить сумнівними навіть ці дані, бо й сам Патнем стверджує, що «тих, хто виграє від цих зв'язків, норм і довіри, – індивіда, широкє суспільство чи якусь його фракцію, – слід виявляти емпірично, а не на основі визначення» (с. 665), – саме на цьому ми й наголошуємо нижче.

¹⁷ *Tocqueville A. Democracy in America.* – New York: Doubleday, 1969. – С. 193, 524, 192. Цікаво, що Ларі Даймонд у своєму синтезі ідей про роль громадянського суспільства у зміцненні демократії: *Diamond L. Rethinking Civil Society: Toward Democratic Consolidation // Journal of Democracy.* – 1994. – Т. 5 (липень). – С. 8, – цитував уступ про «вільні школи» і стверджував, що тут йдеться радше про громадські, ніж про політичні об'єднання. Як і Патнем, Даймонд прагне вилучити політичні партії з «громадянського суспільства», і так само він ставить до громадських об'єднань, які відмовляються бути «громадськими» у своїх діях (с. 11).

анархії, вона всякчас підводить націю до її краю», – і цей уступ Токвіль подає потім знову, говорячи про відносини між політичними і громадськими об'єднаннями.

Сумніви, що їх висловив Токвіль, були серйозні, і їх досить швидко підтвердив початок громадянської війни в США (1861). Коли буде повний розквіт політичних об'єднань, непокоївся Токвіль, дисиденти зможуть згуртуватись і «сформувати щось на кшталт окремої нації в межах нації і уряду в межах уряду». Там, де так високо злетять політичні пристрасті, чи можна буде припустити, «що в тривалій перспективі така група тільки говоритиме і не вдасться до дій?»¹⁸. За таких обставин «густі мережі громадянської активності», створені різноманітними об'єднаннями, забезпечать сприятливий ґрунт для рекрутування конкурентних зграй, налаштованих знищити своїх опонентів, і реальність цієї можливості аргументовано, покликаючись на документи, доводять сучасні дослідники стратегій рекрутування, характерних для різних революційних рухів.

Патнем пропонує подвійний захист від такої можливості. По-перше, применшує або нехтує роль суто політичних об'єднань і рухів у своїй картині «громадянського суспільства». По-друге, описуючи саме громадянське суспільство, він запроваджує плюралістичне обмеження: напевне, тільки численні, горизонтально структуровані групи, здатні «перекрити» помітні соціальні розлами, породять ті впливи, які загалом приписують громадянському суспільству. Згідно з цим плюралістичним аргументом, якщо громадяни належать до різноманітних організацій, членство в яких «перекриває» «помітні соціальні розлами», а не поглиблює їх, такі об'єднання зменшать ті розлами, а отже, нададуть суспільству більшої керованості. Але ж це еквівалент твердження, мовляв, «що слабше громадянське суспільство, то сильніша держава», і це твердження вочевидь не властиве Патнему. Крім того, це аж ніяк не та громадянська утопія, що її бачать прихильники аргументів другої групи, на думку яких конкретна функція громадянського суспільства – правити за протипагу державі.

Політична змінна

Прихильники аргументу на користь громадянського суспільства не можуть підтримувати його в обох його варіантах. Якщо громадянське суспільство має бути «сильним», воно має бути сильним і в захисті інтересів громадян, байдуже, чи ті інтереси породжені «помітними соціальними розламами», чи суто особистими вподобаннями¹⁹. Як ми бачили, в межах широкого аргументу на користь громадянського суспільства існують, здається, два центри ваги, пов'язані з відносинами громадянського суспільства й держави і впливом цього суспільства на державу. В обох випадках прихильники сильного громадянського сектору наголошують на його незалежності від партійної та виборчої політи-

¹⁸ *Tocqueville A. Democracy in America.* – С. 190–191.

¹⁹ Ларі Даймонд, і то набагато відкритіше, ніж Патнем, просто викинув би з «громадянського суспільства» ті групи, цілі й поведінка яких можуть загрожувати демократичному врядуванню. Див.: *Diamond L. Rethinking Civil Society.* – С. 11. Внаслідок такої маніпуляції аргумент на користь громадянського суспільства набуває форми замкненого кола й не дає нам шансів зрозуміти, як функціонують реальні суспільства.

ки, хоча стверджують, що така незалежність має вирішальне значення з протилежних причин. Той варіант аргументу, який ми назвали «Громадянське суспільство II», зосереджується на громадянському суспільстві як на противазі держави. Зокрема в контексті переходів до демократії, коли наявні політичні партії були репресовані, ослаблені або використані як знаряддя авторитарної держави, незалежність від традиційної політики видавалась необхідною передумовою опозиційності. В таких контекстах громадянське суспільство вважали за автономну сферу суспільної влади, в межах якої громадяни можуть тиснути на прихильників авторитаризму, вимагаючи змін, захищаючись від тиранії й демократизуючись знизу.

Якщо громадянське суспільство – досить надійний плацдарм, яким можна скористатися, тиснувши на деспотичні режими, то що не дає використати його з метою підточити демократичне врядування? Тією мірою, якою громадські об'єднання сильні, вони вимагають від урядових інституцій задовольнити конкретні потреби, сподівання й концепції загального добра. Міцно утвержені інтереси можуть закрити доступ до суспільних ресурсів і заблокувати спроможність суспільства задовольнити вимоги знедолених (як-от на півдні США до руху за громадянські права 1960-х років); можуть сформуватися суспільні блоки, кожен зі своїм спектром об'єднань, які змагатимуться між собою за контроль над державою (як у сучасному Лівані або «плюралістичних державах» Західної Європи до політичних угод XIX століття); політичні сили можуть налагодити міцні зв'язки з організаціями, що існують у лоні територіальних громад, і з громадськими об'єднаннями, призводячи до поляризації суспільства, а інколи загрожуючи «порядку», що його так плекають можновладці (як в Італії після Другої світової війни і в сучасному Сальвадорі). Для зрозуміння ролі громадянського суспільства в сучасному світі, слід з'ясувати, як і за яких обставин організовані елементи суспільства сприяють політичній могутності чи політичному крахові.

Але, як і аналітики з табору «Громадянське суспільство II». Роберт Патнем прагне зробити узагальнення про громадянське суспільство взагалі й за будь-яких обставин. У своєму аналізі Італії і США Патнем стверджує, що громадянське суспільство радше збільшує, ніж зменшує спроможність держави врядування. Цілком у згоді з аргументами першої групи Патнем зосереджує увагу на культурних і організаційних перевагах, які дає демократичній державі участь громадян у громадських об'єднаннях. Але в його міркуваннях імпліцитно виявляється страх, що такі об'єднання, надто тісно дотримуючись моделі політичної солідарності, яка призводить до розбрату, можуть поглибити соціальні розлами і справді підточити спроможність здійснювати ефективне врядування. Отже, Патнем, здається, не хоче зараховувати до своїх «громадських об'єднань» ті, які обстоюють якусь справу, прагнуть передусім політичних змін і провокують конфлікти. Чинячи так, Патнем, на нашу думку, немов трохи роздвоюється. Він вочевидь прагне, щоб населення було діяльним та активним, і стверджує, що соціалізація, здійснювана громадськими об'єднаннями, життєво необхідна для створення такого активного громадянства. Але врешті-решт вважать тільки ті об'єднання, що породжують високі громадянські почуття, дух, що начебто «підноситься» над поділами, зумовленими затяжними соціально-

політичними і культурними конфліктами. Такий розв'язок дилеми загрожує надати аргументові на користь громадянського суспільства форми кола, але непокоїть нас не тільки теоретично, бо, здається, зникає перед лицем і власних Патнемових свідчень, і досвіду західних демократій із соціальними рухами. Адже аргументи, що їх подають Сідней Тероу, Дітріх Рушемеєр, Івлін Г'юбер Стівенс і Джон Д. Стівенс, переконливо свідчать: соціальні рухи – тобто організовану мобілізацію груп уздовж ліній соціальних розламів – слід вважати за головні чинники тиску на користь демократизації в західних демократичних державах²⁰.

Але наша мета в цій статті полягає не в повторенні цих аргументів. Натомість ми стверджуємо, що аргумент на користь громадянського суспільства, як його звичайно формулюють, у щонайкращому разі частковий, а в щонайгіршому – хибний. У багатьох аспектах він припускає саме той тип політичного миру, який, як гадають прихильники цього аргументу, забезпечує громадянське суспільство. Якщо є наголос на спроможності громадянського суспільства опиратися тиранічній державі, то спроможність цього суспільства чинити опір демократичній державі або відверто знехтувана, або так обмежена, що самі ці обмеження підточують переконливість аргументу на користь громадянського суспільства взагалі²¹. А коли наголошувати на формуванні «звичаїв серця», які сприяють співпраці й колективним діям, як-от в аргументі Роберта Патнема, то механізми, з допомогою яких такі «мікросоціальні» ефекти переходять у «макрополітичні» результати, кепсько визначені або суперечливі, – або й кепсько визначені та суперечливі водночас²².

Але в обох цих випадках бракує політичної змінної. В мінімальному випадку ця «політична змінна» повинна охоплювати й політичні об'єднання, що відіграють важливу роль у будь-якому суспільстві, сприяючи формуванню політичних компромісів, обмежень і припасувань, необхідних для примирення конкурентних інтересів мирним і більш-менш упорядкованим способом. А загалом політична змінна складається з панівної «політичної угоди», яка визначає, хто грає, визначає правила гри і прийнятні результати. Численні приклади з недавньої історії доводять, що такі угоди – витвір політичних партій і найкра-

²⁰ Tarrow S. *Power in Movement: Social Movements, Collective Action and Politics*. – New York: Cambridge University Press, 1994: Rueschemeyer D., Stephens E. H., Stephens J. D. *Capitalist Development and Democracy*. – Chicago: University of Chicago Press, 1992.

²¹ Інші дослідники розв'язують цю дилему з допомогою формулювання умов, які слід виконати, щоб громадянське суспільство здійснювало свої чари. Групи мають бути «помірковані» та обмежені у своїх вимогах; бути демократичними або принаймні підтримувати демократію; повинні бути інституціоналізованими й зацікавленими в системі; повинні не поглиблювати соціальні розлами, а перекривати їх, – і т. д. Кругова форма такого визначення умов має бути очевидною.

²² Наприклад, здається, немає ніякого зв'язку між змінами характеру італійської регіональної політики і політиків, що їх дослідив Патнем, і рівнем «громадянськості» регіонів. Більшу поміркованість та ефективність, що їх помітив Патнем, він приписує радше новим *інституціям* (регіональним урядам), ніж громадянській культурі, на основі якої деякі з них сформувалися. Збільшена увага до виборців з боку уряду, репрезентованого новими інституціями, була ключем до їхнього успіху, хоча Патнем доводить, що цей успіх має різний ступінь вияву залежно від регіону.

ще фінансованих, а часто й найкраще озброєних елементів громадянського суспільства.

Структури, створені такими політичними угодами, народжуються нелегко, а коли нарешті з'являються, цілком можуть свідчити про зраду довіри, яку громадянське суспільство покладає на політиків і політичні партії, а також про зумисне й принагідне придушення соціальних вимог та сподівань, і за доказ тут править чимало недавніх експериментів з «демократизації». Саме за такої ситуації соціальні рухи можуть відігравати вирішальну роль, і то не тільки в «нових» демократичних країнах, підносячи знехтувані або придушені вимоги і спонукаючи політичну систему звернути увагу на забуті або маргіналізовані сектори і питання.

Ця роль, звичайно, аж ніяк не однозначна, і то більшою мірою, ніж роль решти елементів громадянського суспільства²³. Адже соціальні рухи можуть репрезентувати і якесь озброєне й параноїдне бачення громадянської відповідальності (скажімо, рух міліції у США) або відступ від соціальної відповідальності за межами своєї безпосередньої групи (як у випадку деяких релігійних рухів). Їхня діяльність може початися з насильства або перейти в насильство, коли зросте розчарування перед лицем нечуйної до виборців політичної системи або репресивної держави. Але серед своїх членів ці рухи ще й створюють довіру і формують звичаї співпраці та громадської активності. Там, де політична система бодай мінімально чуйна до виборців, соціальні рухи можуть збільшити енергію громадянсько-політичного суспільства, мобілізуючи народ і стимулюючи дискусії. Одне слово, й суто політичні об'єднання цілком можуть відігравати ролі, приписані громадським об'єднанням в аргументі на користь громадянського суспільства, й можуть виконувати їх краще²⁴.

На нашу думку, роль, яку відіграватимуть у громадянському суспільстві організовані групи, вирішальною мірою залежить від ширших політичних обставин. За словами Майкла Волцера, «немає змоги уникнути влади і примусу, немає можливості вибрати, на кшталт давніх анархістів, тільки громадянське суспільство». «Парадокс аргументу на користь громадянського суспільства», як назвав його Волцер, полягає в тому, що демократичне громадянське

²³ Це, звичайно, ті варіанти аргументу на користь громадянського суспільства, в яких соціальні рухи і громадські активісти відіграють провідну роль. У статті Майкла Вальзера, згаданій у прим. 1, названо один з них. Ширше розроблений варіант подано у вид.: *Cohen J. L., Arato A. Civil Society and Political Theory*. – Cambridge: MIT Press, 1992. Проте ні там, ні там автори не розглядають досить серйозно труднощів поділених і «небезпечних» громадянських суспільств.

²⁴ Загалом існує тісна кореляція між індивідуальною участю в якомусь об'єднанні і широкою громадянською активністю. Див.: *Barnes S., Kaase M. Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies*. – Beverly Hills, Calif.: Sage, 1979. Проте видається ймовірним, що суто політичні об'єднання (байдуже, чи то організації, які представляють соціальні рухи, чи то зацікавлені групи, чи то політичні партії) більше сприяють громадянській активності, ніж будь-які інші види об'єднань. Таке твердження цілком узгоджується з аргументом Токвіля. А втім, як і чимало інших аспектів аргументу на користь громадянського суспільства, воно є далі лишається цікавим емпіричним питанням.

суспільство, здається, потребує демократичної держави, а міцне громадянське суспільство, здається, потребує міцної й чуйної до виборців держави. Сила й чуйність демократичної держави до людей може залежати від характеру її громадянського суспільства, зміцнюючи водночас, як стверджує Патнем, і функціонування демократії, й могутність держави. Але такі результати залежать від попередніх досягнень і демократії, й міцної держави²⁵.

Коли держава не зважає на народ, а її інституції недемократичні, тобто демократія недосконала й нездатна визнати вимоги громадян і реагувати на них, характер колективних дій вочевидь відрізнятиметься від дій за умов сильної демократичної системи. Громадяни побачать, що їхнім зусиллям організуватися задля громадських цілей перешкоджатиме державна політика: інколи їх активно репресуватимуть, інколи просто нехтуватимуть. З'являтимуться дедалі агресивніші форми громадських об'єднань, і щораз більше громадян або будуть втягнені в активну боротьбу з державою, або поринуть у захисну апатію. Розпад номінальних демократій і авторитарних держав у Латинській Америці в 1970–1980-х роках засвідчив те, що не один спостерігач евфемічно назвав «небезпеками недопуску реформаторів до влади». За таких обставин може стати поляризованим усе громадське життя, про це досить давно говорив ще Семюел Ф. Хантінгтон (хоча розв'язки, які він запропонував, виявились туманними): адже навіть Патнемові хорові гуртки і товариства з боулінгу – навіть черниці та єпископи! – можуть виявитись «підривними»²⁶.

Нові напрями досліджень

Подані вище зауваги не закривають нашого питання. Якщо ми хочемо взяти все найкорисніше з аргументу на користь громадянського суспільства, слід досліджувати болючі емпіричні питання: як у сучасних суспільствах конституїована соціальна влада, як її розподіляють і як нею керують. Один шлях, підказаний сумнівами, виявленими в центрі аргументу на користь громадянського суспільства, полягав би в набагато глибшому дослідженні форм громадського життя, які, ймовірно, створюють «соціальний капітал», що його так підносить Патнем. Широкі взаємозаперечні ідеальні типи – як-от «політичне суспільство» та «економічне суспільство», «громадський», «приватний», «непробудковий» сектори й навіть саме «громадянське суспільство» – навряд чи охоплюють увесь діапазон організаційних форм, що готують громадян до участі в колективних діях задля взаємної вигоди. В будь-якому такому аналізі слід бра-

²⁵ *Walzer M. Civil Society Argument.* – С. 102–103. Також див.: *Diamond L. Rethinking Civil Society.* – С. 15–16.

²⁶ *Huntington S. P. Political Order in Changing Societies.* – New Haven: Yale University Press, 1968. Уявлення Хантінгтона про партії як необхідні канали участі в політичному житті як сучасних суспільств, так і тих, що модернізуються, дуже великою мірою спираються на порядкодайні й контрольні функції партій. Його улюблений приклад – тогочасні комуністичні партії ленінського типу – виявився кепським вибором, бо ці партії якраз і не мали такої риси, як чуйність до потреб і бажань виборців: адже саме завдяки їй успішно функціонують демократії, – проте Хантінгтон послідовно знехтував її у своїх поясненнях, якою має бути «інституціоналізація», потрібна для утвердження політичного «порядку».

ти до уваги й роль менш формальних, але набагато численніших груп²⁷. Напевне, ми з'ясуємо, що організації, які репрезентують соціальні рухи, низові захикавлені групи й різноманітні низові політичні об'єднання з набагато більшою ймовірністю породять Патнемове активне громадянство, ніж хорові гуртки, клуби спостережень за птахами і товариства з боулінгу, які він так полюбляє згадувати.

Другий напрям досліджень може початися з демографії виробництва «соціального капіталу» в різних суспільствах із метою з'ясувати, як широкий політичний контекст формує відносини між громадянським суспільством і державою. Якщо поданий у даній статті аргумент слушний, ключ до успіху чи невдачі демократичних інституцій полягає не в характері громадянського суспільства, а в чуйності тих інституцій до потреб населення – у їхній здатності опосередковувати конфлікти, дослухаючись до вимог громадян, спрямовуючи їх і сприяючи їхньому задоволенню, – вимог, що їх у сучасному суспільстві висувають з допомогою і громадських, і політичних об'єднань.

І, нарешті, аргумент на користь громадянського суспільства порушує цікаві й нагальні питання про характер і політичне значення зв'язків, що їх можуть мати з державою і між собою найрізноманітніші об'єднання. Скажімо, який сенс – і який нонсенс – криється в часто повторюваній вимозі, щоб громадські об'єднання були «непартійними»? Як може діяти громадянське суспільство, аби посприяти інтересам громадян, коли немає ефективного політичного представництва, і якими є межі таких дій? Чи є якась реальна відмінність між численними «особливими інтересами» громадянського суспільства і «державним інтересом»? Якщо є, то як і хто має забезпечувати цей державний інтерес? Там, де громадські об'єднання тісно пов'язані з партіями, які зв'язки між ними сприяють більшій внутрішній демократії й повнішому представництву інтересів громадян? Чи справді більша внутрішньопартійна демократія (а отже, відкритість до «громадянського суспільства») корелює з демократичним урядуванням, чи між ними немає ніякого очевидного зв'язку? Якщо немає, то як енергійне представництво інтересів і вимог громадянського суспільства можна примирити з нормами компромісу і пристосування, що визначають укладання політичних угод? Це класичні питання політичної філософії, а водночас і емпіричні питання, що їх накидає нам аргумент на користь громадянського суспільства, хоч який він хибний як загальне пояснення демократичного врядування. На такі питання не можна дати абстрактну відповідь, потрібні ретельні емпіричні дослідження.

²⁷ З огляду на соціальне значення боулінгу в США, задокументоване в праці «Боулінг на самоті», слід придивитись і до неформально організованих груп і гравців, не належних до товариств. Навідавши недавно боулінг-центр компанії «AMF» у Східній Кароліні, один з авторів цієї статті спостеріг десятки людей, що грають у кеглі, не користуючись перевагами членства в товаристві з боулінгу. Але всупереч Патнемовому «дивному і тривожному» прикладові, ніхто не грав у кеглі одинцем.

Ларі Даймонд

З погляду політичної культури дуже мало проблем так дозріли для висвітлення, як причини постання, зміцнення і збереження демократії. Провідні теорії демократії, як античні, так і сучасні, стверджують, що демократична держава вимагає від своїх громадян певної низки політичних цінностей та орієнтацій: поміркованості, толерантності, ввічливості, ефективності, знань, участі в політичному житті. Погляди на легітимність та сприйняття легітимності певного режиму давно вже визнано за вирішальні чинники зміни режиму, що набирають надто великого значення для збереження або падіння демократії¹. Габрієл Алмонд та Сідней Верба, а також Алекс Інкелес і Девід Сміт у своїх основоположних працях довели, що різні країни значно різняться між собою сукупностями своїх політично важливих поглядів, цінностей та настанов і що в межах кожної держави ці елементи політичної культури вочевидь залежать від життєвого досвіду, освіти й соціального походження².

Ще наприкінці 1950-х років Сеймур Мартін Ліпсет зібрав численні свідчення, які доводили не тільки існування великої позитивної залежності між економічним розвитком і демократією, а й те, що політичні погляди, настанови та цінності є важливим змінним чинником, який впливає на цей зв'язок³. 1980 року Інкелес і Ларі Даймонд подали набагато безпосередніші свідчення зв'язку між

¹ *Dahl R. A. Polyarchy.* – New Haven: Yale University Press, 1971. – С. 129–140; *Linz J. J. The Breakdown of Democratic Regimes: Crisis, Breakdown, and Reequilibration.* – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1978.

² *Almond G. A., Verba S. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations.* – Princeton: Princeton University Press, 1963; *Inkeles A., Smith D. Becoming Modern: Individual Change in Six Developing Nations.* – Cambridge: Harvard University Press, 1974; *Inkeles A. Participant Citizenship in Six Developing Countries // American Political Science Review.* – 1969. – Т. 63. – № 4. – С. 1120–1141.

³ *Lipset S. M. Political Man: The Social Bases of Politics.* – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1981. – С. 27–63. Нові свідчення на користь загальної пов'язаності та посередницької ролі політичної культури подано у вид.: *Diamond L. Economic Development and Democracy Reconsidered.* – У кн.: *Reexamining Democracy: Essays in Honor of Seymour Martin Lipset / Eds. G. Marks, L. Diamond.* – Newbury Park, Calif.: Sage, 1992. – С. 93–139.

рівнем економічного розвитку країни і поширеністю серед її населення таких рис демократичної культури, як толерантність, довіра та ефективність⁴. Згодом Роналд Інглгарт довів, що задоволеність життям, довіра між людьми та відкидання революційних змін дуже тісно пов'язані не тільки з економічним розвитком, а й зі стабільною демократією, і що «політична культура може правити за вирішальну ланку між економічним розвитком і демократією»⁵.

Попри ці вагомні теоретичні та емпіричні підстави сподіватися, що політична культура відіграє важливу роль у розвитку та підтримці (чи падінні) демократії, постшістдесятникам, що писали про демократію, донедавна була властива тенденція нехтувати цей феномен, надто на масовому рівні. Представники різних політичних та інтелектуальних течій у суспільних науках наприкінці 1960-х і протягом 1970-х років або сумнівались у теорії політичної культури, або відкидали її, і то як з лівих, так і з правих позицій. Літературі 1980-х років про перехід до демократії теж була властива тенденція лише побіжно згадувати про такий змінний чинник, як політична культура. Тільки зі збільшенням у 1990-х роках теоретичної та емпіричної уваги до процесу зміцнення демократії (і до – як серцевини цього процесу – зростання переконаності мас у легітимності демократії) політична культура повернула собі центральне місце в порівняльному дослідженні демократії.

У цьому розділі сформульовано аргументи на користь політичної культури (надто поглядів на легітимність демократії) як провідного чинника зміцнення демократії. Автор, спираючись на багатство даних, зібраних завдяки опитуванню громадської думки в різних регіонах і країнах, оцінює тенденції підтримки демократії з боку населення, задоволеність демократією та інші політичні настанови й цінності, що можуть вплинути на життєздатність демократії третьої хвилі. Автор, крім того, звертається до трьох важливих теоретичних питань у вивченні політичної культури: які елементи політичної культури мають значення для зміцнення демократії? Як і наскільки змінюється з плином часу політична культура демократії, що розвивається? Що становить причини зміни політичної культури?

Найразючіше відкриття в цій царині – автономність політики. Безперечно, соціально-економічний розвиток справді породжує «сучасніші» настанови й цінності: більшу толерантність та більше поцінування свободи, вищі рівні політичної ефективності, більшу спроможність брати участь у політичному та громадянському житті. Проте політичний досвід, набутий під час життя за демократії та альтернативних режимів, а також те, як добре функціонує формально демократичний режим, постачаючи «політичні блага» демократії, справляють відчутний незалежний вплив на політичні настанови та цінності, часто беручи гору над впливом таких чинників, як рівень соціально-економічного розвитку

⁴ Inkeles A., Diamond L. Personal Qualities as a Reflection of Level of National Development. – У кн.: Comparative Studies in the Quality of Life / Eds. F. Andrews, A. Szalai. – London: Sage, 1980. – С. 73–109.

⁵ Inglehart R. Culture Shift in Advanced Industrial Countries. – Princeton: Princeton University Press, 1990. – С. 45. Також див.: Inglehart R. The Renaissance of Political Culture // American Political Science Review. – 1988. – Т. 82. – № 4. – С. 1203–1230.

країни, соціально-економічний статус індивіда й економічні досягнення режиму. Такий політичний досвід і якість урядування чинять великий незалежний вплив на те, що думають, у що вірять і як поводяться на політичній сцені громадяни, – і все це увиразнює потребу розглядати демократію в перспективі розвитку. Спроби утвердити демократію в таких у край збобілих країнах, як Непал, Монголія, Бенін і Мозамбiк, мають певний успіх, і тому рівень соціально-економічного розвитку країни нині вже не становить передумови демократії. Немає кращого способу утвердити цінності, навички та обов'язки демократичного громадянства, ніж завдяки безпосередньому досвідові демократії, хоч яка вона може бути недосконала.

Щоб краще зрозуміти, як пов'язані між собою зміни політичної культури й розвиток демократії, ми повинні не тільки оцінити наявні свідчення, а й обміркувати деякі методологічні питання, породжені новим поколінням досліджень громадської думки. Почну я з деяких необхідних концептуальних і теоретичних підвалин.

ТЕОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ І ДЕМОКРАТІЇ

Концептуалізація політичної культури

У 1960-х роках перші праці про політичну культуру визначили важливі шляхи розуміння, що таке політична культура і як вона структурована. Ця концептуальна основа добре витримала випробування досвідом. Згідно з нею, політична культура – це *властиві певному народові поширені погляди, настанови, цінності, ідеали, почування та оцінки політичної системи своєї країни та своєї ролі в цій системі*. Ці компоненти політичної культури (їх можна охарактеризувати просто як окремі схильності, або «орієнтації до дій»)⁶, були поділені на три типи орієнтацій: *когнітивну* орієнтацію, пов'язану зі знанням про політичну систему й поглядами на неї; *афективну* орієнтацію, що полягає в емоційному ставленні до політичної системи, і *оцінкову* орієнтацію, що охоплює прихильність до певних політичних цінностей і суджень (на основі інформації та почуттів) про досягнення політичної системи, пов'язані з цими цінностями⁷. Чисті оцінки, звичайно, можуть легко змінюватися під впливом емпіричного досвіду, проте норми та цінності репрезентують найглибші й найтривкіші орієнтації на певні політичні дії й політичну систему. Саме ці афективні та оцінкові орієнтації на демократію і становлять головний предмет розгляду в цьому розділі.

Люсіан Пай зауважив: «Уявлення про політичну культуру припускає, що настанови, почуття і знання, які визначають політичну поведінку в будь-якому

⁶ *Eckstein H. A Culturalist Theory of Political Change // American Political Science Review. – 1988. – Т. 82. – №2. – С. 790.* Відносно несхитний і тривкий характер цих орієнтацій (коли «освіта в ранньому віці зумовлює пізнішу освіту») породжує «економію дій і передбачуваність взаємодії» у «культурологічній теорії» Екштейна (с. 792).

⁷ *Almond G. A., Verba S. The Civic Culture. – С. 15; Almond G. A. The Intellectual History of the Civic Culture Concept. – У кн.: The Civic Culture Revisited / Eds. G. A. Almond, S. Verba. – Boston: Little, Brown, 1980. – С. 27–28; Almond G. A. A Discipline Divided: Schools and Sects in Political Science. – Newbury Park, Calif.: Sage, 1990. – С. 153.*

суспільстві й керують нею, – це не просто випадкова сукупність, а внутрішньо послідовна єдність взаємоприпасованих елементів, що посилюють один одного⁸. Але це твердження аж ніяк не означає, що всі соціальні групи мають однакову політичну культуру або що настанови й цінності рівномірно розподілені серед населення. Еліти (провідні постаті політичного, інтелектуального, ділового та громадського життя, популярні представники засобів масової інформації й т. ін.) здебільшого дотримуються відмінних цінностей і норм (і завжди мають докладнішу інформацію про систему) і тому часто ведуть перед у широкомасштабній зміні цінностей. Різні етнічні та регіональні групи в межах єдиної країни часто мають різні системи цінностей і світогляди. Крім того, в різних інституційних середовищах, скажімо серед військових, бюрократії, в університетах, можуть переважати свої окремі погляди та норми. Можна навіть стверджувати, що відмінності основних культурних схильностей часто більші в межах окремих народів, ніж між різними народами⁹. Існування цих політичних субкультур спонукає нас поділятися на групи і з великою обережністю говорити про політичну культуру *нації*, розуміючи під нею хіба що окрему суміш, або рівновагу, різних орієнтацій у межах однієї країни¹⁰.

Чому ці погляди, настанови та цінності такі важливі для розуміння демократії? Згідно з одним стереотипом, теорії політичної культури властивий каузальний детермінізм, бо, мовляв, політична культура більш-менш заздалегідь визначає й політичні структури, і політичну поведінку, а елементи політичної культури стійкі до змін. Безперечно, такі погляди можна знайти в літературі. Інтерпретації з погляду культури латиноамериканської політики завжди були вочевидь детерміністські, вважаючи, що авторитарна, ієрархічна моністична культурна спадщина Латинської Америки значно зменшує перспективи лібераль-

⁸ Pye L. W. *Political Culture and Political Development*. – У кн.: *Political Culture and Political Development* / Eds. L. W. Pye, S. Verba. – Princeton: Princeton University Press, 1965. – С. 7. Проте в одній новітній праці Пай застерігає, що «логічно послідовні погляди не конче переважають, і люди у своїх колективних настановах і схильностях цілком здатні дотримуватися суперечливих позицій». Pye L. W. *Asian Power and Politics: The Cultural Dimensions of Authority*. – Cambridge: Harvard University Press, 1985. – С. 29. На послідовності та єдності політичних культур (як «способів життя» в широкому розумінні) особливо наголошено у вид.: Wildavsky A. *Choosing Preferences by Constructing Institutions: A Cultural Theory of Preference Formation* // *American Political Science Review*. – 1987. – Т. 81. – № 1. – С. 2–21.

⁹ Обговорення цього твердження з посиланнями на свідчення, подано в книжці Алмонда та Верби «Громадянська культура»; див.: *Thompson M., Ellis R., Wildavsky A. Cultural Theory*. – Boulder, Colo.: Westview, 1990. – С. 247–259. Фактично, теорія культури постулює як головний засновок твердження, що жодна з основних культурних орієнтацій не буде життєздатною в суспільстві без наявності альтернативних орієнтацій, а отже, диференціація та «конфлікт між культурами є передумовою культурної ідентичності». Wildavsky A. *Choosing Preferences*. – С. 7.

¹⁰ Одну недавню теорію про різні національні політичні культури, яка трохи нагадує літературу про національний характер, див. у вид.: Pye L. W. *Asian Power and Politics*, де автор визначає спільні способи трактування влади і владних відносин в азіатських країнах і в усій Азії.

ної демократії¹¹. Пай, розглядаючи азіатську політичну культуру, визнає, що вона засвоїла світову культуру, проте Пай наближається до детерміністської моделі, вважаючи, що політична культура «напрочуд тривка і стійка», і це тому, що вона закорінена в національних історіях і в особистостях індивідів, а ці особистості формують передусім інтенсивний досвід ранньої соціалізації в дитинстві; з погляду каузальності політична культура – визначальний чинник, а «культурні варіації справляють вирішальний вплив на визначення ходу розвитку»¹².

До таких детерміністських у культурному аспекті інтерпретацій слід ставитися скептично, і то з трьох причин. Одна з них теоретична. Габрієл Алмонд стверджує, що стереотип культурного детермінізму – це викривлення як його власної, так і решти теорій про зв'язок між політичною культурою та демократією. «Перші прихильники пояснень із погляду політичної культури ... визнавали, що причинні зв'язки спрямовані в обидва боки, бо й настанови впливають на структуру та поведінку, і структура та ефективність впливають на настанови». Отже, «політична культура впливає на структуру та ефективність урядування, але, безперечно, аж ніяк не визначає їх». Три десятиріччя досліджень із часу публікації книжки «Громадянська культура» довели, що когнітивний, настановчий та оцінковий виміри політичної культури цілком «пластичні» й можуть дуже різко змінюватись у відповідь на досягнення режиму, історичний досвід та політичну соціалізацію. Доведено, що глибокі ціннісні та нормативні прихильності набагато тривкіші і змінюються тільки дуже повільно у відповідь на вагомий історичний досвід та інституційні зміни¹³.

«Утвердившись, – пише Інглхарт, – ці орієнтації мають свою власну інерцію й можуть справляти незалежний вплив на політику та економіку ще довго після тих подій, які посприяли їхньому формуванню»¹⁴. Ступінь пластичності культури – питання емпіричне. З погляду Гарі Екстейна, ще одного провідного теоретика, «навчання» політичним цінностям і поглядам відбувається кумулятивно протягом усього життя. Індивіди адаптуються до зміни умов (та інституцій), проте «переорієнтація завжди дістається важко», а «навчання в ранньому віці значно обмежує ступінь та легкість навчання в пізньому віці»¹⁵.

¹¹ Див., напр.: *Politics and Social Change in Latin America: The Distinct Tradition* / Ed. H. Wiarda. – Amherst: University of Massachusetts Press, 1974. Див. також праці, названі у вид.: *Booth J. A., Seligson M. A. Paths to Democracy and the Political Culture of Costa Rica, Mexico, and Nicaragua.* – У кн.: *Political Culture and Democracy in Developing Countries* / Ed L. Diamond. – Boulder, Colo.: Lynne Rienner, 1993. – С. 107–138. (номери 4, 10, 11 та 12).

¹² *Pyne L. W. Asian Power and Politics* (цитати на с. 20 і vii; див. також с. 12–53, *passim*). Екстейн, хоча назва його статті – «Культурологічна теорія політичних змін», поділяє наголос Пая на рисах політичної культури, що формують певну модель, і глибокий скепсис щодо можливостей короткотермінових, «революційних» трансформацій основних (ціннісних) рис політичної культури (безперечно, почасти внаслідок властивого їм обом наголосу на ранній соціалізації).

¹³ *Almond G. A. A Discipline Divided.* – С. 144–147 (цит. на с. 144).

¹⁴ *Inglehart R. Culture Shift.* – С. 17.

¹⁵ *Eckstein H. Social Science as Culture Science, Rational Choice as Metaphysics.* – У кн.: *Culture Matters: Essays in Honor of Aaron Wildavsky* / Eds. R. J. Ellis, M. Thompson. – Boulder, Colo.: Westview, 1997. – С. 25. Див. також: *Eckstein H. A Culturalist Theory of Political Change.* – С. 796.

Друга причина відкидання детерміністського підходу до політичної культури емпірична. Нагромаджено досить багато свідчень, що хоча політична культура впливає на характер і життєздатність демократії, її формує і переформовує ціла низка чинників, зокрема не тільки вже згадані вище (політична освіта на основі історичного досвіду, інституційних змін, політичної соціалізації), а й масштабні зміни економічної та соціальної структури, міжнародні чинники (зокрема, колоніалізм і культурна дифузія) і, звісно, функціонування та звичайна практика самої політичної системи¹⁶.

За браком виразних свідчень на користь протилежної думки існує ще й нормативна причина уникати детерміністського підходу: «упередженість на користь надії». Стверджувати, що політична культура не є принаймні хоч трохи пластична та відкрита для розвитку і змін, – це прирікати чимало країн, як-от ті, що їх досліджено в цій праці, до нескінченного авторитаризму та преторіанства. Це міркування знову повертає нас до переконливих емпіричних свідчень, серед яких ми бачимо ознаки реальних і постійних культурних змін у таких країнах, як Німеччина, Італія, Японія, Іспанія і Португалія, що їх вважали колись за непридатний ґрунт для демократії. Нещодавні дослідження дають змогу висувати, що навіть розміщений глибше нормативний шар масової політичної культури може досить швидко реагувати на великі зміни політичної системи країни, даючи змогу зміцнювати демократію навіть тоді, коли та країна має невеличкий (а то й ніякого) попередній історичний досвід демократії.

Культурні кореляти демократії

Теорії про зв'язок між політичною культурою і демократією зародилися ще принаймні за доби політичних мислителів античної Греції. Скажімо, від Аристотеля теорія політичної культури успадкувала наголос на важливості поміркованості й толерантності, а також на небезпеках політичного екстремізму й необмеженого популізму, і ця занепокоєність й досі відлунує в сучасній літературі. Розвиток звичаїв, а зрештою й культури *поміркованості, припасування, співпраці й переговорів* серед політичних еліт почав становити одну з головних тем динамічних, зорієнтованих на розвиток теорій переходу до демократії і її консолідації. Але ще задовго до появи сучасного покоління праць, присвячених політичній культурі, такі теоретики, як Габрієл Алмонд, Сідней Верба, Сеймур Мартін Ліпсет, Роберт Даль і Алекс Інкелес з'ясували, що як елементи політичної культури такі орієнтації необхідні для розвитку й підтримки демократії.

¹⁶ Diamond L., Linz J. J., Lipset S. M. Democracy in Developing Countries: Africa, Asia, and Latin America. – Boulder, Colo.: Lynne Rienner, 1988, 1989. Про роль міжнародної системи у сприянні змінам політичної культури див.: Huntington S. P. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. – Norman: University of Oklahoma Press, 1991; Pye L. W. Political Science and the Crisis of Authoritarianism // American Political Science Review. – 1990. – Т. 84. – №1. – С. 8–9; Diamond L. The Globalization of Democracy: Trends, Types, Causes, and Prospects. – У кн.: Global Transformation and the Third World / Eds. R. Slater, B. Schutz, S. Dorr. – Boulder, Colo.: Lynne Rienner, 1992. – С. 31–69. Про роль розвитку економіки та соціальних змін див.: Inglehart R. Culture Shift.

сприяючи розв'язкові однієї з найголовніших проблем демократії: урівноваженню розколів та конфліктів із потребою в консенсусі¹⁷.

Ці орієнтації мають тенденцію взаємоприпасовуватись і зумовлюють кілька важливих складників ліберальної демократії: толерантність до протилежних політичних поглядів та позицій, а загалом і до соціальних та культурних відмінностей; прагматизм і гнучкість, на відміну від зашкарублого, заідеологізованого підходу до політики; довіру до представників інших політичних поглядів та соціального середовища; готовність до компромісу, породжену вірою в необхідність і бажаність компромісу; ввічливість політичного дискурсу й повагу до інших поглядів. Безперечно, до цих орієнтацій можуть спонукати структурні та інституційні стимули і обмеження, їм сприяє брак глибоко засвоєних норм, і саме ці моменти становлять провідну тему літератури, присвяченої переходові до демократії. Проте може виявитись, що ці орієнтації важко підтримувати, якщо і для еліт, і для маси вони не будуть складником якоїсь глибшої, послідовнішої та загальнішої сукупності поглядів і цінностей.

Відносини між цими чинниками насичені й заплутані. Прагматизм – риса, що її Токвіль назвав особливістю американської демократії, – полегшує переговори й компроміси, даючи змогу обговорювати цілі й роблячи погляди та думки відкритими для критики і нової інформації. Така інтелектуальна відкритість сприяє толерантності, утверджуючи «ідею, що ніхто не має монополії на абсолютну істину і не може бути єдиною правильною відповіді на всі питання державної політики»¹⁸. Отже, прагматизм обмежує роль ідеології в політиці, а звідси й зменшує небезпеку поляризації конфлікту. Крім того, оскільки демократична прагматика не афішує своїх поглядів, а їхні цілі можна припасовувати до обставин, вони менш схильні відмовлятися від тих поглядів і цілей, опинившись у скрутній або небезпечній ситуації (скажімо, коли комуніст раптом стає фашистом або якимсь іншим «ширим послідовником»). Коли дивитися з таких позицій, неафішованість та гнучкість демократичних поглядів становлять їхню силу¹⁹.

Прагматизм породжує гнучкість цілей і тому він сумісний із дотриманням демократичних процедурних норм, що мають пріоритет над важливими політичними цілями. Така пріоритетність демократичних процедур – вирішальна умова політичної культури демократії. Наголос на непорушності демократичних процедур, прагматизм політики і політична толерантність сприяють по-

¹⁷ Див.: *Almond G. A, Verba S. The Civic Culture.* – С. 489–493; *Verba S. Comparative Political Culture.* – У кн.: *Political Culture and Political Development / Eds. L. W. Pye, S. Verba.* – С. 544–550; *Lipset S. M. Political Man.* – С. 78–79; *Dahl R. A. Polyarchy; Inkeles A. National Character and Modern Political Systems.* – У кн.: *Psychological Anthropology: Approaches to Culture and Personality / Ed. F. L. K. Hsu.* – Homewood, Ill.: Dorsey, 1961. – С. 193–199. Також див.: *Diamond L. Three Paradoxes of Democracy // Journal of Democracy.* – 1990. – Т. 1. – №3. – С. 56–58. На кілька зі згаданих вище праць справив вплив політичний та психологічний підхід, викладений у вид.: *Lasswell H. The Political Writings of Harold Lasswell.* – Glencoe, Ill.: Free Press, 1951. – С. 465–525.

¹⁸ *Pye L. W. Political Science and the Crisis of Authoritarianism.* – С. 15.

¹⁹ *Verba S. Comparative Political Culture.* – С. 546.

міркованості серед представників різних політичних поглядів, а отже, є рисами, які з найбільшою ймовірністю обмежуватимуть політизацію суспільного життя і злобу політичних відносин. Крім того, загальнопоширене чуття політичної та соціальної довіри – те, що Гаролд Лассвел назвав «вірою в потенціал добра в людині», – не тільки полегшує переговори та компроміси, а й заохочує до політичних дискусій, роблячи політичні конфлікти не такими загрозливими, а отже, допомагає перетворити політику на гру зі змінною сумою виграшу, коли лідери та послідовники переможених партій можуть змиритися з тим, що їм не дісталася державна влада, не боячись за свої основні інтереси. Довіра – це ще й головний компонент соціального капіталу, що, полегшуючи співпрацю між горизонтальними мережами громадянської активності, веде до активнішої (й економічно успішнішої) демократії²⁰.

Ставлення до влади

Ставлення до влади визначає саму суть того, що таке демократія. На першому етапі розвитку літератури про політичну культуру Інкелес характеризував демократичну політичну культуру як зворотний бік синдрому авторитарної особистості, що полягав у вірі в могутніх лідерів, ненависті до всіх чужих та інакших, чутті безвладності та неефективності, крайньому цинізмі, підозрах та недовірі до інших і догматизмі. Отож демократичній культурі властиві гнучкість, довіра, ефективність, відкритість до нових ідей і нового досвіду, толерантність до відмінностей та двозначностей, визнання інших і ставлення до влади, що не є ані «сліпою покорою», ані «ворожим відкиданням», будучи радше «відповідальним ... дарма що завжди пильним»²¹. За словами Сіднея Гука, «справжньою вимогою ефективної демократії є розумна недовіра до її лідерів, затяте, але не сліпе скептичне ставлення до всіх вимог надати додаткових повноважень, наголос на критичному методі на кожній стадії суспільного життя»²². З цим твердженням тісно пов'язана й віра в те, що Жак Марітен назвав «невідчужуваними правами індивіда», а Сідней Гук – «внутрішньою вартістю чи гідністю» «кожного індивіда»²³.

Пай вважає, що азіатській політичній культурі загалом бракує цих орієнтацій на індивідуалізм та недовірливе ставлення до влади, і тому, на його думку, перспективи ліберальної конкурентної демократії в Азії обмежені. Вважаючи концепції влади (повноважень і легітимності) за вирішальну культурну вісь

²⁰ *Lasswell H. Political Writings* (цит. на с. 502); *Almond G. A. Verba S. The Civic Culture; Verba S. Comparative Political Culture; Dahl R. A. Polyarchy; Putnam R. D., Leonardi R., Nanetti R. Y. Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy.* – Princeton: Princeton University Press, 1993. Про аналіз впливу довіри та соціального капіталу на рівень розвитку економіки, економічну ефективність і гнучкість див.: *Fukuyama F. Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity.* – New York: Free Press, 1995.

²¹ *Inkeles A. National Character.* – С. 195–198.

²² *Hook S. Reason, Social Myth, and Democracy.* – New York: Humanities, 1950 (цит. за вид.: *Inkeles A. National Character.*) – С. 196.

²³ Жака Марітена цит. за вид.: *Inkeles A. National Character.* – С. 195–196; також див.: *Pennock J. R. Democratic Political Theory.* – Princeton: Princeton University Press, 1979. – С. 240–241.

для розуміння альтернативних шляхів політичного розвитку, Пай визначає (в межах властивого Азії значного розмаїття політичних культур) спільні тенденції: піднесення відданості колективу вище від свободи й потреб індивіда; прихильність до патерналізму з боку влади, що «задовольняє глибоке психологічне прагнення безпеки, яку дає залежність», – а отже, й персоналізація політичної влади, цурання ворожнечі, прихильність до порядку, а не конфлікту, безсловесна критика влади, нехтування інституційних обмежень, які можуть перешкодити здійсненню влади²⁴.

«Нелюбов до відкритої критики влади, – пише Пай, – страх порушити єдність спільноти і знання, що будь-яке порушення притаманних цій спільноті законів пристойності призведе до остракізму – все це, поєднуючись, обмежує привабливість західної демократії. Тож у результаті розвиток відкритішої та освіченішої політики в Азії породить, напевне, набагато обмеженішу форму участі народу в житті держави. В найкращому разі це, мабуть, буде форма демократії, поєднана з багатьма елементами, що їх представники Заходу вважають за авторитарні»²⁵. Хоча Пай схильний приписувати орієнтаціям політичної культури сильніший і тривкіший вплив, ніж можна виправдати, він пропонує напрочуд ясне теоретичне формулювання сумісності демократії з головними елементами політичної культури й пояснює, як такі інституційні форми, як демократія, можуть по-різному функціонувати в різних культурних середовищах.

А втім, теоретики політичної культури не стверджують, мовляв, демократії сприяє необмежений індивідуалізм. Спільним для всіх тих теоретичних формулювань, надто для теорій Алмонда й Верби, є прагнення врівноважити суперечливі цінності. Владу треба ставити під сумнів і заперечувати, але її треба й підтримувати. На думку Дж. Роналда Пенока, демократія вимагає, щоб індивіди «усвідомлювали свої права й були ладні обстоювати їх і боротися за них». І все-таки індивідуалізм слід урівноважити «громадянським духом», що забезпечить відданість добробуту колективу та якомусь «об'єднавчому почуттю», скажімо націоналізму²⁶. І так само, на думку Майкла Томпсона, Річарда Еліса та Аарона Віддавскі, демократія вимагає і «норм участі в політичному житті, що витворюються разом із ... культурами індивідуалізму та егалітаризму», і культури «ієрархії, яка має прищеплювати норму, що частинами слід жертвувати задля цілого»²⁷.

Легітимність, участь у політичному житті і громадянська культура

Нині одним з основних принципів емпіричної теорії демократії є те, що стабільна демократія вимагає ще й *віри в легітимність демократії*. І справді, посилення цієї віри й засвідченої поведінкою прихильності до демократії є визначальною рисою процесу зміцнення демократії. В ідеалі цієї віри слід дотримуватися на двох рівнях: як загального постулату, що демократія – найкраща (або

²⁴ Pye L. W. *Asian Power and Politics*. – С. VII; також див. с. 18–19, 22–29, 326–341.

²⁵ Там само. – С. 341.

²⁶ Pennock J. R. *Democratic Political Theory*. – С. 257, 245–246, 258–259. Про важливість громадянського духу і громадянської активності див. також: Putnam R. D. *et al.* *Making Democracy Work*.

²⁷ Thompson M., Ellis R., Wildavsky A. *Cultural Theory*. – С. 256–257.

принаймні найменш погана) можлива форма врядування, і як поцінування демократичного режиму своєї рідної країни, що, незважаючи на свої вади та невдачі, кращий за будь-який недемократичний режим, який міг би утвердитись²⁸. Ці обидві оцінки, надто друга, – це відносні судження, що містять порівняння з відомими альтернативами. Безпосередній і недавній досвід життя за альтернативних режимів може бути могутнім чинником готовності населення визнати легітимність демократії, і то не конче як ідеальної форми врядування, а такої, якій треба віддавати перевагу перед будь-якими іншими вже спробованими системами врядування²⁹.

При опитуваннях громадської думки для оцінки рівнів легітимності демократії (або рівнів того, що часом називають «підтримкою демократії») використовують кілька типів запитань. На найабстрактнішому рівні з'ясовують підтримку «ідеї» демократії «в принципі». Трохи менш абстрактним є запитання (яке завжди має вже трохи слабшу підтримку в утверджених демократіях) про те, чи становить «демократія найкращу форму врядування, незважаючи на обставини», а чи «інколи можна віддати перевагу якомусь авторитарному режимові».

Набагато конкретнішим є запитання, чи громадяни «задоволені тим, як функціонує демократія» в їхній країні, і відповіді на нього зазнають великих коливань. Відповідь на це запитання часто вважали за критерій підтримки демократичної системи, і цей критерій найширше й найпоширніше застосовували в різних країнах і в різні періоди часу. Проте це аж ніяк не критерій легітимності чи підтримки системи *per se*³⁰. З одного боку, однакові відповіді на це запитання можуть мати різне значення в різних інституційних контекстах; залежно від ступеня демократичності країни (і, звичайно, респондента), невдоволення може означати або підтримку демократичних реформ, або віддавання переваги якомусь недемократичному режимові³¹. Громадяни можуть бути невдоволені тим, як функціонує демократія в їхній країні, але однаково будуть широким чином

²⁸ Linz J. J. Breakdown of Democratic Regimes. – С. 16; Lipset S. M. Political Man. – С. 64.

²⁹ Хоча Річард Роуз, Вільям Мішлер та Крістіан Герпфер не використовували терміну *легітимність*, концепція підтримки демократії як неминуче порівняльної за своєю природою лежить в основі їхньої теорії та методології при аналізі тенденцій зміни почувань і поглядів у посткомуністичних державах. Див.: Rose R., Mischler W., Haerpfer C. Democracy and its Alternatives: Understanding Post-Communist Societies. – Oxford: Polity Press, 1998.

³⁰ Надто підозрілою особливістю цього пункту як критерію демократії є те, що прихильники урядової партії засвідчують значно вищі рівні задоволення демократією, ніж прихильники опозиційної партії незалежно від того, партія якого напряму – права чи ліва – перебуває при владі. В окремих випадках ця різниця дуже велика (30–40%). Fuchs D., Guidorossi G., Svensson P. Support for the Democratic System. – У кн.: Citizens and the State / Eds. H.-D. Klingemann, D. Fuchs. – Oxford: Oxford University Press, 1995. – С. 345–346. Типовим надуживанням цього пункту є загалом ретельне й широко згадуване дослідження «легітимності», згідно з яким задоволеність тим, як функціонує демократія, править за еквівалент інших, набагато доречніших критеріїв легітимності. Weil F. D. The Sources and Structure of Legitimation in Western Democracies: A Consolidated Model Tested with Time-Series Data in Six Countries since World War II // American Sociological Review. – 1989. – Т. 54. – № 4. – С. 682–706.

³¹ Rose R. et al. Democracy and Its Alternatives. – С. 99–101.

ципу демократії й не матимуть охоти терпіти якусь іншу форму врядування. Саме такою була ситуація в Італії протягом 1980-х і на початку 1990-х років, і це одна з причин, чому італійський політичний землетрус, спричинений викриттям систематичної корупції, спричинився до політичної реформи й реорганізації системи політичних партій, а не до обмеження демократії чи відмови від неї.

І навпаки, громадянин може вважати, що демократія нині функціонує досить добре, але однаково буде ладен підтримувати якийсь авторитарний режим при перших ознаках заворушень. У цьому випадку віра в легітимність не внутрішньо притаманна, тобто глибоко засвоєна й закорінена, або, як сказав Хосе-Марія Мараваль, «незалежна»³², а корислива, залежна від ефективного функціонування демократії. Тож у такому разі перед нами не справжня легітимність, отже, не та, що підтримує та зміцнює демократію. Адже якоїсь певної пори демократія, мабуть, постане перед проблемами, а населення відчуватиме, що її ефективність зменшилася. Тільки тоді, коли підтримка демократії стала внутрішньо притаманна більшості населення й незалежна від жодних умов, демократію можна вважати за консолідовану й безпечну. Як стверджує Ліпсет, тривалий період ефективного функціонування демократії може створити великий запас внутрішньо притаманної віри в легітимність, проте легітимність та ефективність – чинники різні, й легітимність може мати багато потенційних причин³³. Історичний огляд даних опитувань, проведених у Західній Європі, підтверджує тезу Ліпсета, що коли підтримка демократії з боку населення вже пустила глибоке коріння, ця підтримка не зменшується перед лицем поганенької економічної ефективності, навіть якщо зменшується довіра до політичних лідерів та інституцій³⁴.

Водночас населення може бути прихильне до ідеї демократії в принципі, але буде таке розчароване її невдачами у своїй країні й відчуватиме до неї таку відразу, що вважатиме її за недоречну форму врядування *для своєї країни й саме цієї пори*. Отож люди можуть обстоювати тимчасову відмову від демократії, сподіваючись, що подальші структурні реформи дадуть їй змогу функціонувати краще. Напевне, десь такі почуття переважали серед населення Нігерії, коли в грудні 1983 року стався військовий переворот, призвівши до падіння Другої республіки після чотирьох років ескалації надуживань, а також серед населення Перу в квітні 1992 року, коли на тлі тероризму й економічної стагнації Альберто Фухіморі інсценізував свій *autogolpe**, й серед населення Таїланду в лютому 1991 року, коли в результаті військового перевороту впав, набувши лихого слави, корумпований однопартійний уряд. У кожному випадку населення підтримувало відмову від демократії зі щирим спонтанним захватом, але ця підтримка була обмежена й прагматична, не будучи філософським відкиданням самої демократії.

Отже, у зміцненій демократії судження про легітимність мають бути пов'язані з тим, як насправді функціонує система, пов'язана з її реальними інститу-

³² Maravall J. M. *Regimes, Politics, and Markets: Democratization and Economic Change in Southern and Eastern Europe*. – Oxford: Oxford University Press, 1997. – С. 204.

³³ Lipset S. M. *Political Man*. – С. 68–70.

³⁴ Weil F. D. *The Sources and Structure of Legitimation*.

* Прихід до влади (*icn.*).

ціями й неформальними правилами, а не просто з її юридичною формою³⁵. Тож легітимність відображує глибину прихильності до сутності політичної системи й політичного процесу (а також до меж та ідентичності держави, де панує демократія). Все це свідчить, що найпрямовістіший критерій легітимності демократії мав би виявляти міру, якою населення вважатиме демократію за найкращу, найдоречнішу або найпридатнішу систему врядування для країни нинішньої миті. Дивно, дуже мало досліджень ставили запитання в такій формі³⁶. Так само й не подано в них досить конкретного або досить розгорнутого уявлення про демократію, щоб можна було визначити, чи людське розуміння демократії дорівнює концепції багатопартійної виборчої конкуренції з конституційними свободами – концепції, яку мають на увазі дослідники, розробляючи анкети³⁷.

Легітимність демократії спирається почасти на ефективність функціонування демократичного режиму протягом певного часу. Залежить вона (надто на ранньому етапі існування демократії) й від того, як конкретні демократичні інституції поєднуються з традиційними легітимними формами влади, а згодом – у результаті соціалізації – і від поширення освіти та інших соціальних і культурних змін. Досягнення режиму оцінюють на основі не тільки економічного зростання та соціальної реформи, а й кількох вирішальних *політичних* вимірів: спроможності підтримувати порядок, забезпечувати прозорість урядування, підтримувати верховенство права та іншими способами поважати правила демократичної гри й дотримуватися їх.

Одним із чинників, що, здається, посилює легітимність демократії серед громадян, є особистий досвід життя за демократією. З цієї причини, а також з огляду на характер і щирість демократії участь у політичному житті становить ще один головний елемент ідеальної масової демократичної культури. Звідси впливає

³⁵ *Fuchs D. et al. Support for the Democratic System.* – С. 328.

³⁶ Два винятки – низка опитувань громадської думки в Іспанії, де громадян запитували, чи «демократія – найкраща система врядування для такої країни, як наша», і програма «New Korea Barometer», згідно з якою корейців просили оцінити від 1 до 10 балів, наскільки «придатна» була демократія для країни за авторитарної доби й нині. *Montero J. R., Gunther R., Torcal M. Democracy in Spain: Legitimacy, Discontent, and Disaffection // Estudio/Working Paper, 1997/100, Centro de Estudios Avanzados en Ciencias Sociales, Instituto Juan March de Estudios e Investigaciones, 1997.* – С. 5; *Shin D. C., McDonough P. The Dynamics of Popular Reaction to Democratization in Korea: A Comparative Perspective* (неопублікований ескіз, грудень 1997 року, факультет політичних наук Ілінойського університету у Спрингфілді).

³⁷ Це головний критичний закид стандартній манері досліджень, поданий у вид.: *Miller A. H., Hesli V. L., Reisinger W. M. Understanding Democracy: A Comparison of Mass and Elite in Post-Soviet Russia and Ukraine // Studies in Public Policy.* – 1995. – Т. 247 (Centre for the Study of Public Policy, University of Strathclyde). В Росії та Україні еліта й маси дотримуються різних концепцій демократії і «погляди на демократію варіюються залежно від демографічних та політичних категорій населення, а не відображують якусь спільну культуру» (с. 16). У вид. «Демократія та її альтернативи» (*Rose R. et al. Democracy and Its Alternatives*) автори уникають потенційної двозначності (або зменшують її) інтерпретації прихильності до «демократії», визначаючи демократію як систему, що передбачає «вільні вибори й багатопартійність», або визначаючи конкретні типи авторитарних альтернатив.

потреба цінувати участь у політичному житті і як норму політичного життя, і як прагнення брати реальну участь у політиці, основане на поінформованій цікавості до державних справ³⁸. На думку Алмонда та Верби, «учасницька політична культура» пов'язана з «активною» роллю індивіда в державі³⁹, що виявляється не тільки на виборах, а й у політичних інтересах, інформації, знаннях, формуванні громадської думки та членстві в різних організаціях. В основі орієнтації на участь у політичному житті лежать властиві громадянам політична ефективність, впевненість у своїй силі й усвідомлення своєї компетентності – риси, які дають громадянам змогу відчувати, що їхні політичні дії можуть спричинити політичні зміни або виправити кривду.

Алмонд і Верба стверджують, що прикметною рисою громадянської культури є не притаманна їй орієнтація на участь у політичному житті, а поєднання участі в політичному житті з політично підпорядкованою роллю підданого (яка врівноважує самостійну роль учасника політичного процесу і втілює визнання політичної влади та покору їй), а також із роллю члена якоїсь місцевої громади (ця роль пов'язує індивіда з традиційними неполітичними групами, як-от родиною й церквою, і поглинає певну енергію та афекти, що за інших обставин могли б зосередитися на політиці). Таке поєднання різних ролей пом'якшує інтенсивність участі в політичному житті, надаючи цій участі (для більшості громадян) «періодичного й потенційного характеру». Це поєднання забезпечує системі легітимність і підтримку, а проте сприяє збереженню інституцій, які не належать до державних структур і могли б обмежити надуживання влади або її надмірне зосередження в руках держави. Громадянська культура ослаблює інтенсивність політики ще й завдяки таким рисам, як суспільна довіра й готовність до співпраці, загальна прихильність до системи, нації та спільноти. Все це пом'якшує політичні конфлікти й загладжує розколи, а довіра сприяє ще й вертикальним зв'язкам між елітами та їхніми виборцями, а отже, утримує функціонування політики в рамках властивих демократії інституційних меж та обмежень⁴⁰.

Еліта і масова культура

Наскільки важливі згадані вище умови, що їх забезпечує політична культура, для демократії? Тері Лін Карл висуває переконливий аргумент, що, «напевне, існує не одна передумова утвердження демократичної держави» і що «передумови демократії можна набагато краще зрозуміти як результати існування демократії»⁴¹. За винятком прихильності політичних еліт до легітимності й процедурних норм демократії (прихильності, що попервах може бути цілком ко-

³⁸ *Inkeles A.* Participant Citizenship in Six Developing Countries // *American Political Science Review.* – 1969. – Т. 63. – № 4. – С. 1120–1141.

³⁹ *Almond G. A. and Verba S.* The Civic Culture. – С. 19.

⁴⁰ Там само. – С. 482, 490.

⁴¹ *Karl T. L.* Dilemmas of Democratization in Latin America. – У кн.: *Comparative Political Dynamics* / Eds. D. A. Rustow, K. P. Erickson. – New York: Harper/Collins, 1991. – С. 168. Аргумент проти передумов уперше сформульовано у вид.: *Rustow D. A.* Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model // *Comparative Politics.* – 1970. – Т. 2. – №3. – С. 337–363.

рислива та випадкова), жоден з названих вище елементів політичної культури не видається необхідним для утвердження демократії; більшість їх видаються важливими переважно для еліти, надто на ранніх стадіях існування демократії. Та тільки-но демократія утверджується офіційно, масова політична культура стає дедалі важливішою для формування характеру й життєвої сили демократії.

Чимало теорій переходу до демократії визнають важливість для демократії розвитку поміркованого, примирливого стилю політичної поведінки, проте між теоріями першого покоління і недавніми теоріями є важливі відмінності. Теоретики 1960-х і початку 1970-х років вважали, що політична культура – незалежний чинник розвитку демократії й наголошували на формотворчій ролі дій та рішень еліт на ранніх стадіях переходу до демократії чи розвитку демократичної системи. Спираючись на історичний досвід Англії і Швеції, Алмонд і Верба, Даль і Денкворт Растоу простежили, як поступово формується демократична культура в результаті корисливих, доцільних стратегічних виборів, що їх робило відносно невелике число політичних діячів⁴². Така поступова еволюція була успішною, бо «правила, практика і культура політичної конкуренції формувалися спершу серед нечисленної еліти», яку об'єднували дружні, родинні і класові зв'язки, що пом'якшували суворість конфлікту. Даль назвав спільні норми, що постають завдяки цьому процесові, системою «взаємної безпеки», заснованою на культурних нормах толерантності, довіри, співпраці, обмежень та примирливості. Алмонд і Верба називають такий стан «громадянською культурою», що поєднує традиції і сучасність, консенсус і розмаїття, дозволяючи зміни, але пом'якшуючи їх. Тільки-но ця культура утверджувалась, допуск нижчих соціальних верств до політичного життя ставав не таким загрозливим, бо «їх можна було набагато легше привчити до норм і практик політичної конкуренції, вже сформованих серед еліт»⁴³. Надто на думку Растоу, вибір демократії, який здійснюють еліти, що конкурують між собою, є випадковим і продиктованим доцільністю, а не нормативним, проте подальше закорінення демократії у якійсь «фазі призвичаєння до неї» – це великою мірою процес культурної освіти, коли і еліти, і маси стають прихильні до норм і цінностей демократії завдяки успішному здійсненню її.

Друге покоління теорій переходу до демократії, на чолі яких стоїть багатотомна праця Гілермо О'Доннела, Філіпа Шміттера і Лоуренса Вайтхеда, а також праці Адама Пшеворського, посприяло аналізу виборів і стратегічної взаємодії конкурентних еліт у межах авторитарного режиму та демократичної опозиції до нього⁴⁴. Автори з'ясували, що провідні елементи обох сторін мало-помалу переходили до якоїсь гнучкішої, суто інструментальної низки норм. Проте їхньому трактуванню такої змінної величини, як політична культура, властиві три вади. По-перше, вони здебільшого зневажають або взагалі нехтують

⁴² Dahl R. A. Polyarchy. – С. 36–37; Almond G. A., Verba S. Civic Culture. – С. 7–8; Rustow D. A. Transitions to Democracy.

⁴³ Dahl R. A. Polyarchy. – С. 36.

⁴⁴ Transitions from Authoritarian Rule / Eds. G. O'Donnell, P. Schmitter, L. Whitehead. – Baltimore: John Hopkins University Press, 1986. зокрема том: O'Donnell G., Schmitter P. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies; Przeworski A. Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America. – Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

масову культуру. По-друге, зосереджуються здебільшого на поведінці й дуже мало – на складних процесах, завдяки яким поведінка позбувається свого випадкового, продиктованого доцільністю характеру й починає спиратися на сталі цінності⁴⁵. І, нарешті, цілковито ігнорують елементи політичної культури, що характерні здебільшого для масового рівня і що були теоретично інтерпретовані як важливі для підтримки демократії.

Натомість Майкл Бертон, Річард Гантер і Джон Гайлі трактують культуру серйозно, називаючи «стриману прихильність» до «переважно мовчазного консенсусу з приводу правил і кодексів політичної поведінки» однією з визначальних рис «консенсусно поєднаної еліти», що своєю чергою є провідним чинником зміцнення демократії⁴⁶. Як і Растоу, їх дуже мало цікавлять первісні ціннісні орієнтації, які спонукають або мотивують різні еліти доходити взаєморозуміння. Але, на відміну від Растоу, ці автори здебільшого нехтують роль змін політичної культури на масовому рівні, і це робить їх сліпими до характеру деяких заходів еліт, що потенційно можуть відкидати інші верстви, а отже, дестабілізувати демократію⁴⁷. В інших працях про зміцнення демократії, як-от у працях Вайтхеда та Джузеппе Ді Пальми, завдання зміцнення демократії трактовано головню на основі «посилення впливу демократії» на еліті⁴⁸. Серед дослідників політики переходу до демократії та зміцнення демократії Хуан Лінц та Альфред Штепан вирізняються тим, що високо підносять важливість змін політичної культури на масовому рівні й намагаються поєднати елітний та масовий рівні поведінки та поглядів⁴⁹.

⁴⁵ Чудовий розгляд цього процесу див. у вид.: *Bermeo N. Democracy and the Lessons of Dictatorship // Comparative Politics*. – 1992. – Т. 26. – №3. – С. 273–291.

⁴⁶ *Burton M. G., Gunther R., Higley J. Elite Transformations and Democratic Regimes*. – У кн.: *Elites and Democratic Consolidation in Latin America and Southern Europe* / Eds. J. Higley, R. Gunther. – Cambridge: Cambridge University Press, 1992. – С. 1–37. Див. також: *Higley J., Burton M. G. The Elite Variable in Democratic Transitions and Breakdowns // American Sociological Review*. – 1989. – Т. 54. – № 1. – С. 17–32; *Burton M. G., Higley J. Elite Settlements // American Sociological Review*. – 1987. – Т. 52. – №3. – С. 295–307.

⁴⁷ Критику див. у вид.: *Knight A. Mexico's Elite Settlement: Conjuncture and Consequences; Peeler J. Elite Settlements and Democratic Consolidation: Colombia, Costa Rica, and Venezuela*. Обидві статті вміщено у вид.: *Elites and Democratic Consolidation; Diamond L. Political Culture and Democracy*. – У кн.: *Political Culture and Democracy in Developing Countries* / Ed. L. Diamond. – С. 5–6.

⁴⁸ *Whitehead L. The Consolidation of Fragile Democracies: A Discussion with Illustrations*. – У кн.: *Democracy in the Americas: Stopping the Pendulum* / Ed. R. A. Pastor. – New York: Holmes and Meier, 1989. – С. 76–95; *Di Palma G. To Craft Democracies: An Essay on Democratic Transitions*. – Berkeley: University of California Press, 1990.

⁴⁹ *Linz J. J., Stepan A. Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996. У своїх інших працях Річард Гантер теж приділяє велику увагу масовій політичній культурі як вирішальному чинникові, що визначає зміцнення демократії. Див., напр.: *Montero J. R. et al. Democracy in Spain; The Politics of Democratic Consolidation: Southern Europe in Comparative Perspective* / Eds. R. Gunther, P. N. Diamandouros, H.-J. Puhle. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1995.

Оскільки в недавніх теоретичних працях про демократію масовий рівень значною мірою нехтували, варто нагадати про одну начебто самоочевидну заувагу Джона Стюарта Мілля, що «народ, для якого призначена дана форма врядування, повинен мати охоту визнати її або принаймні не мати такої великої неохоти, щоб становити нездоланну перешкоду її утвердженню. Народ повинен мати охоту й бути здатним робити те, що н.еобхідне для її збереження. Народ повинен мати охоту й бути здатним робити те, чого вона вимагає від нього, щоб він дав їй змогу виконувати свої завдання. Слово "робити" тут слід розуміти і як вияви терпіння, і як вчинки»⁵⁰.

Безперечно, політична культура еліти має вирішальне значення для зміцнення демократії. Поки еліти не визнають, і то послідовним, передбачуваним способом, правила та обмеження конституційної системи і легітимність діячів, що дотримуються інших поглядів, але теж визнають ті правила та легітимність, демократія не зможе працювати. Та й це ще не все. Адже, врешті-решт, щоб демократія стала стабільною та ефективною, серед основного масиву демократичного громадянства має сформуватися глибока і стійка прихильність до демократії. Ось чому лідери демократичного громадянського суспільства в багатьох народжуваних демократіях визнавали високу пріоритетність громадянської освіти й мобілізаційних зусиль, що мали прищепити на масовому рівні демократичні цінності, знання і звичаї.

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА І ЗМІЦНЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ

Якщо легітимність з боку народу – головний компонент зміцнення демократії, тоді зібрані на масовому рівні дані опитувань громадської думки про народну підтримку демократії становлять необхідний критерій успіхів на шляху зміцнення демократії. Аналіз загальнонаціональних статистичних вибірок може ще й з'ясувати нам, як маси оцінюють ефективність функціонування своїх (молодих) демократій, якою мірою їм властиві інші атрибути демократичної культури, як-от довіра, толерантність, ефективність і громадсько-політична активність, і як ці інші погляди та цінності пов'язані з вірою в легітимність демократії. Більшість даних опитувань громадської думки в демократіях третьої хвилі зібрано більш-менш недавно (бо й багато демократій третьої хвилі теж сформувалися недавно), і треба докласти ще великих зусиль, аби досягнути певного ступеня стандартизації пропонованих запитань, яка дала б змогу точно порівнювати різні регіони та країни. А проте дослідження вочевидь шораз далі виходили за межі однієї країни, тож нині вже можна робити порівняння принаймні між країнами окремих регіонів, а інколи і протягом певних періодів часу.

Підтримка демократії: легітимність

Іспанія, Греція та Португалія були не тільки першими демократичними країнами третьої хвилі, а й першими країнами, де демократія зміцніла. Дані численних опитувань доводять, що в Португалії протягом десятиріччя, а в Іспанії та Греції набагато швидше сформувалася політична культура з високим ступе-

⁵⁰ Цит. за вид.: *Penock J. R. Democratic Political Theory.* – С. 211 (з праці Мілля «Роздуми про представницьке врядування»).

нем підтримки демократії незалежно від пов'язаних із нею матеріальних вигід. 1985 року 70% іспанців, 61% португальців і 87% греків відповіли, що «демократії слід віддавати перевагу перед будь-якими іншими режимами», тоді як не більше 10% населення цих країн вважало, що «в деяких випадках перевагу можна було б віддати якомусь авторитарному режимові, якійсь диктатурі»⁵¹. За три роки ці рівні легітимності демократії зросли до 75% в Іспанії, 84% в Португалії та 90% у Греції. 1992 року цей показник у Греції був другим за величиною серед дванадцяти країн Європейського Співтовариства (більшість яких мало принаймні кілька десятиріч досвіду життя за демократії), тоді як у Португалії відсоток підтримки демократії був вищим за середній у ЄС – 78%, – а в Іспанії дорівнював йому (див. табл. 1). Зважаючи на те, що підтримка демократії сягала від 76 до 81% в таких давно утверджених і вочевидь надійно захищених демократіях, як Британія, Франція, Німеччина та Нідерланди, показники Південної Європи свідчать, що демократія пустила міцне культурне коріння. Фактично, в кожній з трьох південноєвропейських демократій підтримка «ідеї демократії ... в принципі» наприкінці 1980-х років була майже загальною: в Іспанії – 95,5%, Португалії – 98,5%, Греції – 98,7%. Обидва останні показники були ще й найвищими серед дванадцяти країн ЄС⁵².

Дані інших опитувань підтверджують існування міцної підтримки демократії серед іспанського населення. З 1978 (невдовзі після завершення переходу до демократії) по 1993 рік відсоток іспанського населення, який погоджувався, що «демократія – найкраща політична система для такої країни, як наша», сягнув 87% й ніколи не опускався нижче 69%, навіть у періоди економічного спаду і спалахів насильства з боку терористів. Оразу після невдалої спроби військового перевороту в лютому 1981 року тільки 2% населення сказало, що віддають перевагу якійсь принциповій альтернативі демократії – військовому врядуванню (й лише 5% схилилися до цивільно-військового врядування). Ці дані спонукали Лінца і Штепана висувати, що після суду й покарання 1982 року учасників військового перевороту 1981 року демократія в Іспанії зміцніла⁵³. Леонардо Морліно і Хосе Рамон Монтеро по суті підтверджують цей висновок, доводячи, що хоча невдоволеність функціонуванням демократії 1980 року круто зросла, віра в легітимність демократії лишилась непохитною⁵⁴. Брак, починаючи з 1970-х років, будь-якої значної виборчої підтримки якоїсь протилежної системи або антидемократичних партій знову-таки свідчить про зміцнення іспанської демократії⁵⁵.

⁵¹ Див.: *Morlino L., Montero J. R. Legitimacy and Democracy in Southern Europe.* – У кн.: *The Politics of Democratic Consolidation.* – С. 236. – Табл. 7.1. Точну словесну форму запитання див. на с. 458, прим. 21.

⁵² *Fuchs D., Guidorossi G., Svensson P. Support for the Democratic System.* – С. 349. – Табл. 11.6.

⁵³ *Linz J. J., Stepan A. Problems of Democratic Transition.* – С. 110; дані див. на с. 108–109. – Табл. 6.4 і 6.5. Див. також: *Montero J. R. et al. Democracy in Spain.* – С. 5–6. – Табл. 1, 2.

⁵⁴ *Morlino L., Montero J. R. Legitimacy and Democracy in Southern Europe.* – С. 244. Легітимність зросла й на тлі крутого зменшення політичної довіри під час безладдя в економіці Іспанії. Дані про довіру див. у вид.: *Weil F. D. The Sources and Structures of Legitimation.* – С. 694.

⁵⁵ *Montero J. R. et al. Democracy in Spain.* – С. 3.

Зміцнення демократії найочевидніше й найпевніше там, де підтримка демократії не тільки безперечна, а й властива всім великим політичним групам і течіям. Хоч у кожній країні (Португалії, Греції, а особливо Іспанії) громадяни, які дотримуються в політиці правих поглядів, скептичніше ставляться до ефективності демократії й часто схильніші підтримувати якийсь авторитарний режим, в усіх трьох країнах безперечна більшість опитаних в усіх п'яти точках політичної шкали правих і лівих поглядів вважають, що демократії завжди слід віддавати перевагу, і тільки невеличкий відсоток людей не згоден ні з легітимністю, ні з ефективністю демократії⁵⁶. Фактично, в 1990-х роках в Іспанії «віра в легітимність демократії поширилася досить рівномірно в усьому суспільстві», а вплив ідеології був надто малим, щоб ним можна було пояснити коливання цієї віри⁵⁷. Впевненість у легітимності не пов'язана з рівнем прибутку, освітою, віком, професією чи релігією в жодній із цих трьох країн, а безперечна (і здебільшого дуже велика) більшість членів головних політичних партій кожної країни вважають демократію за легітимну і гадають, що вона «функціонує добре» в їхній країні⁵⁸.

Таблиця 1. Легітимність та підтримка демократії в різних країнах. Дані за різні роки (1985–1997)

Країна	1985	1988	1991	1992	1993	1995	1996	1997
Іспанія	70 ^а	72 ^а	76 ^а	78 ^а	81 ^а	74 ^а	81 ^а	
		87 ^а		73 ^а	79 ^а			
Португалія ^а	61	84		83				
Греція ^а	87	90		90				
ЄС (середній показник) ^а				78				
Уругвай ^г		73 ^г	73 ^г			80 ^г	80 ^г	
Аргентина ^г		74 ^г				77 ^г	71 ^г	
Чилі		57 ^а	87 ^а	79 ^а		52 ^а	54 ^а	
Бразилія ^г		43 ^г	39 ^г	42 ^г		41 ^г	50 ^г	
Панама ^г							75 ^а	
Венесуела ^г							62 ^а	
Перу ^г							63 ^а	
Нікарагуа ^г							59 ^а	
Колумбія ^г							60 ^а	
Сальвадор ^г							56 ^а	
Латинська Америка (середній показник) ^г								63 ^а
Чеська Республіка			77 ^а	71 ^а	72 ^а	74 ^а		
			88 ^а	78 ^а	82 ^а	75 ^а		
Словаччина			67 ^а	68 ^а	60 ^а	66 ^а		
			85 ^а	81 ^а	76 ^а	78 ^а		
Угорщина			69 ^а	69 ^а		67 ^а		
			75 ^а	75 ^а	70 ^а	74 ^а		
					54 ^а			

⁵⁶ Morlino L., Montero J. R. Legitimacy and Democracy in Southern Europe. – С. 236–241 (див., зокрема, с. 241, табл. 7.5). Про несхвалення ефективності демократії свідчить відповідь: «Наша демократія функціонує гірше, а невдовзі зовсім не працюватиме», на відміну від згоди з твердженням: «Наша демократія функціонує добре» або «Демократія має багато вад, але вона працює».

⁵⁷ Maravall J. M. Regimes, Politics, and Markets. – С. 221.

⁵⁸ Там само. – С. 218, 249.

Таблиця 1. Продовження

Країна	1985	1988	1991	1992	1993	1995	1996	1997
Польща			60 ^{1h} 67 ^{3d}	48 ^{1h} 57 ^{3d}		65 ^{1h} 68 ^{3d}		
Словенія			85 ^{3d}	89 ^{3d}		81 ^{3d}		
Болгарія			79 ^{3d}	72 ^{3d}		78 ^{3d}		
Румунія			90 ^{3d}	81 ^{3d}		88 ^{3d}		
Країни Центральної і Східної Європи (середній показник)			81 ^{3d}	76 ^{3d}	75 ^{3d}	79 ^{3d}		
Білорусь				68 ^{3d}	57 ^{3d}	60 ^{3d}		
Україна				58 ^{3d}	56 ^{3d}	39 ^{3d}		
Росія					40 ^{4e} 49 ^{5d} 49 ^{4e}	41 ^{4e}		
Південна Корея							65 ^{1f}	69 ^{1f}
Південна Африка						47 ^{6g} 72 ^{1h}		81 ^{1f} 56 ^{6g}

Джерела

a. *Montero J. R., Gunther R., Torcal M.* Democracy in Spain: Legitimacy, Discontent, and Disaffection // Estudio/Working Paper, 1997/100, Centro de Estudios Avanzados en Ciencias Sociales Instituto Juan March. – Табл. 1, 2, 3.

b. *Lagos M.* Latin America's Smiling Mask // Journal of Democracy. – 1997. – Т. 8. – №3. – Табл. 3.

c. *Linz J. J., Stepan A.* Problems of Democratic Transition and Consolidation. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996. – Табл. 10.1, 11.2, 11.4, 13.1, 14.1, 16.8.

d. *Rose R., Haerpfer C.* Change and Stability in the New Democracies Barometer // Studies in Public Policy. – 1996. – Т. 270 (Centre for the Study of Public Policy, University of Strathclyde). – Мал. 2.7; *Rose R., Tichomirov E.* Trends in the New Russia Barometer, 1992–1995 // Studies in Public Policy. – 1995. – Т. 256. – Мал. II. 4.

e. *Evans G., Whitefield S.* The Politics and Economics of Democratic Commitment: Support for Democracy in Transition Societies // British Journal of Political Science. – 1985. – Т. 25. – Табл. 1; *Whitefield S., Evans G.* Support for Democracy and Political Opposition in Russia, 1993–1995 // Post-Soviet Affairs. – 1996. – Т. 12. – №3. – Табл. 2.

f. *Shin D. C., Rose R.* Koreans Evaluate Democracy: A New Korea Barometer Survey // Studies in Public Policy. – 1997. – Т. 292.

g. *Mattes R., Thiel H.* Consolidation and Public Opinion in South Africa // Journal of Democracy. – 1998. – Т. 9. – №1. – Табл. 1.

h. *Plasser F., Ulram P. A., Waldrauch H.* Politischer Kulturwandel in Ost-Mitteleuropa. Theorie und Empirie Demokratischer Konsolidierung. – Opladen: Leske und Budrich, 1997. – Табл. 9, 123.

Примітки. Цифрові позначки вказують на такі критерії легітимності:

1. Вибираю фразу «Демократії слід віддавати перевагу перед будь-якими іншими формами врядування» замість твердження «За певних обставин слід віддавати перевагу не демократичній системі, а якомусь авторитарному режимові, якійсь диктатурі» або «Для таких людей, як я, демократичний і недемократичний режими – це те саме».

2. Згоден, що «демократія – найкраща система для такої країни, як наша».

3. Не схвалюю фрази, мовляв, «якби розпустити парламент і скасувати партії...»

4. Підтримую «мелу запровадження демократії в [країні респондента], де партії конкурують між собою за владу».

5. Не згоден із твердженням «Нам не потрібні парламент і вибори, ми потребуємо натомість сильного лідера, що може оголошувати рішення і швидко запроваджувати їх».

6. Вибираю фразу «Навіть коли нічого не виходить, демократія – завжди найкраща форма врядування» замість фрази «Коли таке трапиться, нам буде потрібний сильний лідер, що не морочить собі голову виборами».

7. Згоден, що «демократія може мати свої проблеми, але це найкраща форма врядування».

Таблиця 2. Схвалення попереднього авторитарного режиму в шістнадцяти країнах

Країна та рік	Схвалюю авторитарний режим (%)	Схвалюю нинішній режим (%)	Різниця між схваленням (%)
Іспанія, 1985 ¹	17		
Португалія, 1985 ¹	13		
Італія, 1985 ¹	6		
Греція, 1985 ¹	6		
Бразилія, 1989 ²	46 ³		
Чеська Республіка, 1995	24	77	+53
Словаччина, 1995	52	61	+9
Угорщина, 1995	56	50	-6
Словенія, 1995	36	66	+30
Польща, 1995	25	76	+51
Румунія, 1995	28	60	+32
Болгарія, 1995	58	66	+8
Білорусь, 1995	77	35	-42
Україна, 1995	75	33	-42
Росія, 1995	67	26	-41
Корея, 1997	46	21	-25

Джерела

Linz J. J., Stepan A. Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996. – Табл. 11.3.

Про Південну Європу див.: *Montero J. R., Torcal M.* Voters and Citizens in a New Democracy: Some Trend Data on Political Attitudes in Spain // International Journal of Public Opinion Research. – 1990. – Т. 2. – №2. – Табл. 6. Про Центральну та Східну Європу див.: *Rose R., Haerpfer C.* Change and Stability in the New Democracies Barometer. – Мал. 2.1, 2.2; табл. 5.1. Про Південну Корею див.: *Shin D. C., Rose R.* Koreans Evaluate Democracy: A New Korea Barometer Survey. – Запитання 16а, 16с.

1. Оцінюють авторитарний режим як «здебільшого добрий».

2. Вважають, що загальна ситуація була кращою за військового режиму, ніж за нинішнього.

3. Тільки 17% вважають, що загальна ситуація краща за нинішнього режиму нової республіки, тоді як 28% вважають, що обидва режими однакові. *Linz J. J., Stepan A.* Problems of Democratic Transition and Consolidation. – Табл. 11.3.

Ще два критерії доповнюють картину глибокої та стійкої легітимності (консолідованої демократії) в Південній Європі в середині 1980-х років. По-перше, виявлено тільки невелику тугу за авторитарним минулим. 1985 року менше ніж п'ята частина громадян Іспанії та Португалії і тільки невелика частка населення Греції вважали, що коли взяти до уваги геть усе, попередній авторитарний режим був добрим. Ці дані можна порівняти з набагато прихильнішими оцінками попередніх авторитарних режимів у більшості посткомуністичних країн і Кореї (див. табл. 2). Крім того, думка, що перевагу завжди слід віддавати демократії, була дуже слабо пов'язана з оцінкою ефективності системи (тим, як добре, на думку громадян, функціонує демократія в їхній країні). В жодній із трьох країн кореляція між цими двома пунктами не була вищою за 0,30. Отже, можна «виснувати, що ефективність “пояснює” менше ніж 10% дисперсії змінної легітимності»⁵⁹.

⁵⁹ *Morlino L., Montero J. R.* Legitimacy and Democracy in Southern Europe. – С. 243.

В інших демократичних країнах третьої хвилі легітимація не просунулась так далеко, як у Південній Європі. Серед демократій третьої хвилі у Латинській Америці, напевне, лише демократію в Уругваї можна назвати нині консолідованою (Лінц і Штепан вважають її за «міцно утверджену демократію, що, проте, “підлягає ризику”»)⁶⁰. В інших країнах регіону підтримка демократії або не сягає рівня двох третин (мінімального порогу масової підтримки консолідованої демократії), або ж там існують поважні сумніви у стабільності цієї підтримки чи в щирості прихильності еліти до правил демократичної гри.

Дані, отримані 1996 року за програмою «Latinobarometro», створюють найдокладнішу на нинішній день порівняльну картину громадської думки про демократію в Латинській Америці. Вони підтверджують висновки Лінца і Штепана, що широкі маси уругвайського населення твердо підтримують демократію. Безумовна підтримка демократії становила 1996 року в Уругваї 80%, і цей показник був однаковим з показниками таких стабільних і давно утверджених демократій, як Коста-Ріка та Іспанія (табл. 1)⁶¹. Крім того, ця підтримка аж ніяк не була недавньою, будучи майже не менш високою (73%) й 1991 року (через шість років після переходу до демократії), коли підтримка демократії була добре розподілена по всіх регіонах та в усьому ідеологічному спектрі, а прихильники правих поглядів у політиці мали найнижчий показник (69%), що всетаки був вищим за відповідні показники для правих у будь-якій демократичній країні Південної Європи 1985 року⁶².

Такий значний рівень підтримки демократії – лише один вимір того, що видається (разом із демократичним режимом Коста-Ріки) найдемократичнішим режимом Латинської Америки. Серед вісімнадцяти країн, досліджених за програмою «Latinobarometro» (до яких належать Іспанія і Коста-Ріка), уругвайцям властиві найвищі показники задоволення демократією (57%) і сприйняття, що в країні існує повна демократія (34%; див. табл. 3). Уругвайці, крім того, найсхильніші довіряти іншим людям взагалі і (з великим запасом) вважають своїх співвітчизників за чесних і законслухняних людей. Уругвай і справді видається єдиною демократичною країною регіону, що зреклася загальної «регіональної спадщини недовіри»⁶³. Не дивно, що дані цього масового опитування мають підтвердження і з боку численних свідчень, що еліти політичних партій засвоюють принципи демократичної поведінки й набувають того, що Лінц називає «вірністю» демократичній системі, і ці обидві тенденції цілком відповідають ситуації, що з 1989 року, відколи референдум схвалив урядову амністію порушень прав людини, здійснених за попереднього військового режиму, Уругвай не знає політичних криз⁶⁴.

⁶⁰ Linz J. J., Stepan A. Problems of Democratic Transition. – Розд. 10.

⁶¹ Lagos M. Latin America's Smiling Mask // Journal of Democracy. – 1997. – Т. 8. – №3. – С. 133. – Табл. 3.

⁶² Дані про Уругвай див. у вид.: Linz J. J., Stepan A. Problems of Democratic Transition. – С. 160–161; порівняльні дані про ідеологію та легітимність див. у вид.: Morlino L., Montero J. R. Legitimacy and Democracy in Southern Europe. – С. 241. – Табл. 7.5.

⁶³ Lagos M. Latin America's Smiling Mask. – С. 128–129.

⁶⁴ Про плідне визначення Лінца, що таке вірність демократичному режимові (та його правилам, процедурам і нормам) як наріжний камінь стабільності демократії див.: Linz J. J. The Breakdown of Democratic Regimes. – С. 27–28. Також див.: Linz J. J., Stepan A. Problems of Democratic Transition. – Розд. 10.

Таблиця 3. Показник свободи й рівень підтримки (%) демократії серед населення Іспанії та латиноамериканських країн (1996)

Країна	Показник свободи	Підтримка демократії	Задоволеність демократією	Захист демократії	Пересічна прихильність до демократії	Сприйняття повної демократії
Іспанія	1,5	81	57	76	71,3	29
Коста-Ріка	1,5	80	51	85	72,0	23
Уругвай	1,5	80	52	78	70,0	34
Аргентина	2,5	71	34	73	59,3	12
Панама	2,5	75	28	75	59,3	13
Болівія	2,5	64	25	84	57,7	13
Венесуела	2,5	62	30	74	55,3	16
Еквадор	3,0	52	34	80	55,3	20
Перу	3,5	63	28	75	55,3	14
Нікарагуа	3,0	59	23	72	51,3	7
Колумбія	4,0	60	16	74	50,0	7
Сальвадор	3,0	56	26	60	47,3	10
Гондурас	3,0	42	20	80	47,3	13
Парагвай	3,5	59	22	59	46,7	9
Бразилія	3,0	50	20	69	46,3	4
Чилі	2,0	54	27	53	44,7	10
Мексика	3,5	53	11	66	43,3	10
Гватемала	3,5	51	16	56	41,0	6

Джерело: *Lagos M. Latin America's Smiling Mask // Journal of Democracy. — 1997. — Т. 8. — №3. — С. 133. — Табл. 3; Freedom House. Freedom in the World: The Annual Survey of Political Rights and Civil Liberties, 1996–1997. — New York: Freedom House, 1997. — С. 579–580.*

Примітка: *показник свободи* — середній комбінований показник (запроваджений організацією «Freedom House») політичних прав і громадянських свобод за 1996 рік. *Підтримка* — це відсоток людей, які згодні, що «демократії слід віддавати перевагу перед усіма іншими формами врядування». *Задоволеність* висловлюють тим, «як функціонує демократія [в даній країні]». *Захист демократії* — це готовність «захищати демократію, якщо вона під загрозою». *Прихильність* — це середнє значення трьох попередніх показників. *Сприйняття* — це відсоток тих, хто радше «вважає, що демократія цілком утвердилась [у даній країні]», ніж «що демократія утверджена не повністю і ще треба докласти чимало зусиль, щоб тут була повна демократія».

Таблиця 4. Задоволеність тим, як функціонує демократія в даній країні. Дані за різні роки (1985–1997)

Реґіон	Країна	1985	1989	1993	1996	1997
Південна Європа,	Португалія	34	60	54'		
	Іспанія	51	60	39'	57	
Латинська Америка, Корея і Тайвань	Греція	51	52	45'		
	Італія	28	27	32'		
	ЕС (середній показник)	58	66	41'		
	Уругвай				52	
	Аргентина				34	
	Болівія				25	
	Бразилія				20	
	Колумбія				16	
	Чилі				27	
	Еквадор				34	
	Мексика				11	
	Перу				28	
	Венесуела				30	
	Корея					49
	Тайвань				51'	

Таблиця 4. Продовження

		1990	1991	1992	1993	1994
Центральна і Східна Європа	Чеська Республіка	40	35	40	53	40 ³
	Словаччина	26	17	24	27	19 ³
	Угорщина	21	34	23	29	24 ³
	Польща	50	35	37	26	
					17 ³	
	Болгарія				25 ³	
	Румунія				17 ³	
	Естонія				29 ³	
	Литва				23 ³	
	Росія				19 ³	
	Україна				12 ³	
	Центральна і Східна Європа (середній показник)					29

Джерела

Morlino L., Montero J. R. Legitimacy and Democracy in Southern Europe – У кн.: *The Politics of Democratic Consolidation: Southern Europe in Comparative Perspective* / Eds. R. Gunther, P. N. Diamandouros, H.-J. Puhle. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1995. – Табл. 7.4; *Lagos M. Latin America's Smiling Mask* // *Journal of Democracy*. – 1997. – Т. 8. – №3. – Табл. 3; *Shin D. C., Rose R. Koreans Evaluate Democracy: A New Korea Barometer Survey* // *Studies in Public Policy*. – 1997. – Т. 292 (Centre for the Study of Public Policy, University of Strathclyde). – Запитання 34; *Tyka G. Political Support in East-Central Europe*. – У кн.: *Citizens and the State* / Eds. H.-D. Klingemann, D. Fuchs. – Oxford: Oxford University Press, 1995. – Табл. 12.3.; *Rose R., Mishler W., Haerpfer C. Democracy and Its Alternatives: Understanding Post-Communist Societies*. – Oxford: Polity, 1998. – Мал. 5.1; *Evans G., Whitefield S. The Politics and Economics of Democratic Commitment: Support for Democracy in Transition Societies* // *British Journal of Political Science*. – 1995. – Т. 25. – Табл. 4; *Evans G. Mass Political Attitudes and the Development of Market Democracy in Eastern Europe* // *Discussion Paper* (Centre for European Studies, Nuffield College). – Т. 39. – Oxford University, 1995. – Табл. 1.

1. Середні рівні задоволення протягом певних періодів такі: Португалія (1985–1991) – 63%; Іспанія (1985–1991) – 58%; Греція (1980–1991) – 56%; Італія (1976–1991) – 24%; ЄС загалом (1976–1991) – 57%.

2. Низький рівень задоволення за даними двох опитувань 1996 року у Тайвані: одне опитування дало 60%, друге – 41%.

3. Відсоток тих, хто відповів «Позитивно» або «Дуже позитивно» на запитання «Як Ви оцінили б дотеперішню реальну практику демократії у своїй країні: дуже позитивно, позитивно, негативно, дуже негативно, ані позитивно, ані негативно?»

Серед латиноамериканських демократичних країн третьої хвилі тільки Уругвай засвідчує недвозначно високі рівні народної підтримки демократії. Хоча 1996 року понад 70% населення Аргентини й Панами підтримували демократію як найкращу систему врядування, неясно, наскільки стабільні ці рівні підтримки. В обох країнах (а фактично в усіх латиноамериканських демократіях, крім Уругваю та Коста-Ріки) значна більшість населення 1996 року була невдоволена тим, «як функціонує демократія» в їхній країні, а в Бразилії та Венесуелі понад чверть населення сказало 1996 року, що вони «взагалі не задоволені» (див. табл. 3). Задоволеність демократією набагато чутливіша до короткотермінових змін економічних, соціальних та політичних умов, ніж оцінки з боку населення легітимності та ефективності системи. Задоволеність демократією у зміцнених демократичних режимах (скажімо, Південної Європи) може опуститись до низького рівня внаслідок тимчасового зменшення ефективності політики. У випадку Італії невдоволеність була дуже значна і зберігалася протягом

1985–1993 рр. Проте в Італії високі рівні невдоволеності були врівноважені глибоким сприйняттям ефективності системи, бо близько двох третин італійців казали, що «демократія працює» або що «наша демократія має багато вад, але вона працює»⁶⁵. В інших трьох південноєвропейських демократіях еквівалентні, а то ще й більші частки населення теж сприймали певний ступінь ефективності системи.

Подібний до згаданих вище критерій ефективності системи виявив 1995 року в країнах Латинської Америки набагато більший скепсис, бо тільки близько половини населення в кожній країні відчувало, що «демократія дає змогу розв'язати проблеми» країни (див. табл. 5), натомість 34–46% казали, що «демократія не розв'язує наших проблем». Після 1980 року не менш високі рівні скепсису спостережено і в Іспанії (42–56% населення давали таку відповідь), проте в Іспанії були набагато вищі рівні й легітимності та задоволення. По суті, саме цей широкий розрив між високими рівнями легітимності і лише поміркованими рівнями ефективності системи (розрив 43% в столиці Уругваю Монтевідео 1990 року) спонукав Лінца і Штепана непокоїтися, що уругвайська демократія «підлягає ризику», якщо не доведе своєї спроможності формулювати ефективні політичні відповіді на серйозні інституційні та економічні проблеми країни⁶⁶. І все-таки серед латиноамериканських демократичних країн третьої хвилі тільки Уругвай мав високий рівень задоволеності демократією, що цілком узгоджується з історично нормальним рівнем 50–60% для Західної Європи⁶⁷. З нагромадженням даних опитувань у подальші роки ми дізнаємось, якою мірою низькі рівні задоволеності демократією в Латинській Америці становлять серйозну проблему для зміцнення демократії – і як вони коливаються у відповідь на зміну економічної та політичної ситуації.

Таблиця 5. Ефективність системи: частка населення, яке стверджує, що демократія працює. Дані за різні роки (1978–1995)

Країна	1978	1980	1982	1985	1988	1993	1994	1995
Іспанія	68 ¹	45 ¹	55 ¹		56 ¹	42 ¹	50 ¹	
Іспанія				69 ²		75 ²		63 ²
Португалія				68 ²				
Греція				81 ²				
Італія				65 ²				
Уругвай								54 ¹
Аргентина								53 ¹
Чилі								48 ¹
Бразилія								46 ¹

⁶⁵ Morlino L., Montero J. R. Legitimacy and Democracy in Southern Europe. – С. 236. Як свідчать їхні дані, італійці, дарма що були значно більше невдоволені своєю демократією, ніж населення решти трьох південноєвропейських країн, майже не менше (65%) за громадян Іспанії та Португалії були схильні вважати, що їхня демократична система працює, попри притаманні їй вад.

⁶⁶ Linz J. J., Stepan A. Problems of Democratic Transition. – С. 163.

⁶⁷ Від 1976 по 1991 рік середній рівень задоволеності демократією у кожній із дванадцяти країн ЄС становив 49–59%, а загальний рівень – 57%. Лиш у Північній Ірландії та Італії середній рівень за п'ятнадцять років був менший за 50%. У Греції, Іспанії та Португалії середня задоволеність протягом 1980-х років становила, відповідно, 56%, 58% і 63% (Fuchs D., Guidorossi G., Svensson P. Support for the Democratic System. – С. 332–334, 337–342).

Джерела

Montero J. R., Gunther R., Torcal M. Democracy in Spain: Legitimacy, Efficacy, and Disaffection (доповідь, прочитана на конференції «Руйнування довіри в розвинених індустріальних демократіях»). – Brussels, 1996. – Табл. 4, 5; *Morlino L., Montero J. R.* Legitimacy and Democracy in southern Europe. – У кн.: *The Politics of Democratic Consolidation: Southern Europe in Comparative Perspective* / Eds. Richard Gunther, P. Nikiforos Diamandouros, Hans-Jürgen Puhle. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1995. – Табл. 71; *Linz J. J., Stepan A.* Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996. – Табл. 14.1.

1. «Демократія дає змогу розв'язати наші проблеми» (супроти твердження «Демократія не розв'язує наших проблем»).

2. «Демократія функціонує добре» або «Демократія має багато вад, проте функціонує досить добре» (супроти твердження «Демократія функціонує кепсько» або – в опитуваннях 1985 р. – «Демократія функціонує дедалі гірше, а скоро взагалі не працюватиме»).

Чи можна ці тенденції підтримки та оцінювання демократії порівняти з такими самими тенденціями в Центральній та Східній Європі й колишньому Радянському Союзі після краху комунізму? На жаль, опитування громадської думки тільки-но починають стандартизувати в різних регіонах⁶⁸. Отже, до тих пробних порівнянь, які ми подаємо, слід ставитися з великою обережністю. В табл. 1 здебільшого подано – як показник легітимності демократії для посткомуністичних країн – несхвалення перспективи розпуску парламенту і скасування політичних партій, і цей показник має ту перевагу, що його можна було використувати в кожній із дев'яти країн протягом чотирьох років реалізації програми «New Democracies Barometer» (NDB) з 1991 по 1996 рік. Проте дані, зібрані в Чеській Республіці, Словаччині, Угорщині та Польщі, показують, що цей показник тісно пов'язаний із найтрадиційнішим критерієм легітимності демократії. Ще одним промовистим критерієм програми NDB є відсоток респондентів, які відкидають усі ймовірні авторитарні альтернативи: військове врядування, повернення до комуністичного режиму і «розпуск парламенту та скасування виборів задля сильного лідера».

Дані обох критеріїв NDB свідчать про розбіжність тенденцій між двома низками посткомуністичних держав. У семи країнах Центральної та Східної Європи демократія, здається, зміцнюється, принаймні на рівні масових настроїв і норм. Зате пострадянські держави, за винятком балтійських країн (що наближаються до Європи культурно, політично та економічно), зупинились, а то й рухаються назад.

В усіх семи центрально- та східноєвропейських країнах понад дві третини населення послідовно (під час чотирьох щорічних опитувань) стверджувало, що не схвалить ані розпуску парламенту, ані скасування партій. У шести країнах із семи такі заходи не схвалило б три чверті, а то й більша частка населення (табл. 1). За винятком Чеської Республіки (нормативно найдемократичнішої), трохи менша, та однаково значна більшість населення в кожній країні відкидала всі три авторитарні альтернативи (див. табл. 6), і в кожній країні підтримка

⁶⁸ Про застосування в Кореї опитувань, найширше використовуваних у посткомуністичному світі, див.: *Shin D. C., Rose R.* Koreans Evaluate Democracy: A New Korea Barometer Survey // *Studies in Public Policy*. – 1997. – Т. 292 (Centre for the Study of Public Policy, University of Strathclyde).

будь-якої конкретної авторитарної альтернативи була обмежена. Хоча попередні опитування засвідчували значну підтримку (до 45% в Болгарії) думки про необхідність позбутися парламенту та виборів на користь сильного лідера, прихильність до «сильної постаті», що розв'яже проблеми країни, вочевидь зменшилася від пересічних 39% 1992 року до 24% 1995 року. Крім того, існує значна підтримка ліберальних свобод⁶⁹. Ще 1991 року значна більшість населення в кожній країні не схвалила б накладання більших обмежень на публікації в пресі⁷⁰.

Таблиця 6. Показник свободи і частка населення (%), що підтримує демократію в Центральній та Східній Європі (1995) і Кореї (1997)

Країна	Показник свободи	Відкидання всіх авторитарних альтернатив	Схвалення нинішнього режиму мінус схвалення колишнього режиму	Прихильність до демократії
Чеська Республіка	1,5	80	49	75
Словаччина	2,5	71	9	69
Угорщина	1,5	69	-6	65
Словенія	2,5	68	30	69
Польща	1,5	63	51	51
Румунія	3,5	61	32	66
Болгарія	2,0	55	8	65
Білорусь	5,0	31	-42	36
Україна	3,5	23	-42	22
Росія	3,5	28	-41	п. а.
Корея	2,0	70	-25	65

Джерела

Rose R., Haerpfer C. New Democracies Barometer IV: A 10-Nation Survey // *Studies in Public Policy*. – 1996. – Т. 262 (Centre for the Study of Public Policy, University of Strathclyde). – С. 21, 86; *Rose R., Haerpfer C.* Change and Stability in the New Democracies Barometer // *Studies in Public Policy*. – Т. 270. – Мал. 2.1, 2.2, табл. 5.1; *White S., Rose R., McAllister I.* How Russia Votes. – Chatham House, 1997. – С. 48; *Shin D. C., Rose R.* Koreans Evaluate Democracy: A New Democracy Barometer Survey // *Studies in Public Policy*. – Т. 292; *Shin D. C.* (приватна розмова з автором).

Примітки: Відкидання всіх авторитарних альтернатив – це відкидання військового врядування, повернення до комуністичного режиму і «розпуску парламенту та скасування виборів на користь сильного лідера, що може швидко все вирішити». Відносно схвалення – це відсоток тих, хто схвалює нинішній режим мінус відсоток тих, хто схвалює попередній комуністичний режим. Прихильність до демократії – це відсоток тих, хто віддає перевагу парламентській демократії, а не «сильному лідерові» і не схвалює розпуску парламенту та скасування всіх партій. Примітку і джерело до показника свободи див. у табл. 3

⁶⁹ Про тенденції зміни відповідей на ці всі запитання в Центральній та Східній Європі під час чотирьох опитувань із 1991 по 1995 рік див.: *Rose R., Haerpfer C.* Change and Stability in the New Democracies Barometer: A Trend Analysis // *Studies in Public Policy*. – 1996. – Т. 270 (Centre for the Study of Public Policy, University of Strathclyde). – С. 22–41.

⁷⁰ *Kaase M.* Political Culture and Political Consolidation in Central and Eastern Europe // *Research on Democracy and Society*. – 1994. – Т. 2. – Табл. 10.

У різних країнах і почасти різною мірою зростання прихильності до демократії в Центральній та Східній Європі відбувалося паралельно зі стабілізацією політики і очевидним збільшенням прихильності еліти до правил демократичної гри. Найважливішою політичною подією в цьому аспекті була поразка комуністичної партії-наступниці в Румунії на виборах 1996 року і мирний конституційний перехід до ліберальнішого врядування. На той час чергування партій, що утримували владу, відбувалося в усіх країнах Центральної та Східної Європи. (Хоча для Чеської Республіки таке чергування було характерне меншою мірою, вона мала найліберальніший уряд, і цілком можна стверджувати, що демократичний режим у ній був найближчим до зміцнення).

Коли судити за зміною настанов, поглядів і цінностей, країни Центральної та Східної Європи, здається, прямують до зміцнення демократії, хоча тут ще існують певні застороги і тривоги. В кожній із цих країн, за винятком Польщі, прихильники представницької демократії (люди, що не схвалюють розпуску парламенту, а отже, віддають перевагу парламентській системі, а не «сильному лідерові») становлять дві третини, а то й більшу частку населення, а якщо поляки трохи невизначеніші (лише 51% прихильників демократії), то для них характерна найбільша різниця між тими, хто схвалює нинішній режим, і тими, хто схвалює попередній (табл. 6). Рівні задоволеності функціонуванням демократії були значно нижчі в Чеській Республіці, Угорщині, Польщі та Словаччині, ніж у нових південноєвропейських демократіях, наближаючись натомість до показників Латинської Америки (табл. 4). Та коли в питанні про те, «як працює уряд», треба порівняти нову демократію зі старою комуністичною системою, всі семеро країн, крім однієї, виявляють набагато більшу прихильність до демократії, і здебільшого з величезною перевагою. (Угорщина – виняток, але вона мала найліберальніший комуністичний режим, а її населення було на другому місці у відкиданні недемократичних альтернатив)⁷¹.

У Росії, а надто в Білорусі та Україні підтримка демократії набагато обмеженіша. Більшість населення (51% в Росії, 56% в Білорусі, 67% в Україні, порівнюючи з середніми 24% в семи країнах Центральної та Східної Європи) підтримало б скасування парламенту та виборів на користь сильного лідера, і набагато численніші меншості, ніж у країнах Центральної та Східної Європи (загалом близько чверті населення) підтримали б повернення комуністичного режиму⁷². Фактично, 1995 року повні три чверті населення Білорусі та України і дві третини населення Росії прихильно озиралися на колишні комуністичні режими⁷³. В Білорусі та Україні, на відміну від країн Центральної та Східної Європи, підтримка пропозиції скасувати партії й розпустити парламент навіть

⁷¹ *Rose R. et al. Democracy and Its Alternatives.* – Розд. 5.

⁷² *Rose R., Haerpfer C. Change and Stability in the New Democracies Barometer.* – Мал. 2.8; *Rose R., Tichomirov E. Trends in the New Russia Barometer, 1992–1995 // Studies in Public Policy.* – 1995. – Т. 256 (Centre for the Study of Public Policy, University of Strathclyde). – С. 29. – Мал. II.4. Російський показник визначено навесні 1994 року, решту – восени 1995 року.

⁷³ *Rose R. et al. Democracy and Its Alternatives.* – С. 21. – Мал. 2.1; *Rose R., Tichomirov E. Trends in the New Russia Barometer.* – С. 17. – Табл. 2.1.

зросла, а восени 1995 року тільки 39% українців сказали, що вони не схвалили б таких заходів (табл. 1)⁷⁴.

Так само і в Росії з 1993 по 1995 рік підтримка побудови демократії зменшилася з 49% до 41%, а позитивне оцінювання реальної практики демократії зменшилося від уже жалюгідних 19% до 14%⁷⁵. У кожній із цих трьох пострадянських країн старий комуністичний режим набагато популярніший, ніж нинішній режим, а демократії ще дуже далеко до зміцнення. Хоча нормативна прихильність до демократії відігравала вирішальну роль у мотивації масового опору спробі державного перевороту в Радянському Союзі в серпні 1991 року⁷⁶, нещодавні тенденції зміни громадської думки були провісниками сповзання до відвертої диктатури в Білорусі й лиховісно вказують на таку саму загрозу в Україні та Росії. Ці дані допомагають зрозуміти, чому, окрім балтійських країн, жодна інша з дванадцяти колишніх республік Радянського Союзу не має «свободи» і тільки чотири з них – виборчі демократії⁷⁷.

Політичні настанови й цінності широко досліджували в Кореї і на Тайвані. Більшість із тих опитувань громадської думки визначали легітимність демократії з допомогою питань, що значно відрізнялися від поданих вище. 1997 року реалізація програми «New Democracies Barometer» у Південній Кореї засвідчила порівняно високі рівні підтримки демократії: 81% корейців не схвалили б розпуску парламенту і скасування партій, і цей показник трохи вищий від середнього показника для семи демократичних країн Центральної та Східної Європи. А визначення легітимності з допомогою питання, яке використовували у програмі «Latinobarometro», – чи «слід віддавати демократії перевагу перед будь-якою іншою формою врядування»? – засвідчило вищий рівень підтримки демократії (69%), ніж у більшості латиноамериканських країн.

Велику підтримку демократії виявила ціла низка різних питань: 78% опитаних погоджуються, що «найкращий спосіб призначення нашого уряду – це ви-

⁷⁴ Rose R., Haerpfer C. Change and Stability. – С. 34–37. – Мал. 2.7, 2.8; Rose R., Mishler W. What Are the Alternatives to Democracy in Post-Communist Societies // Studies in Public Policy. – 1995. – Т. 248 (Centre for the Study of Public Policy, University of Strathclyde). – С. 12. – Табл. 1; Rose R., Tichomirov E. Trends in the New Russia Barometer. – С. 24–25. – Мал. 2.2. Хоча Роуз і Тихоміров наголошують на бракові очевидної підтримки будь-якої авторитарної альтернативи, дані їхнього опитування, проведеного навесні 1995 року, засвідчують деякий спад підтримки демократії, що й з самого початку була не дуже високою. Частка «демократів», що позитивно оцінювали нинішній режим, проте аж ніяк не комуністичний режим до перебудови, зменшилася з 21% 1994 року до 7%. Кількість реакціонерів (навпаки) зросла з 36% до 48%. Частка тих, хто казав: «Ми спробуємо якусь іншу систему врядування, якщо нинішня не дасть швидких результатів», зросла з 55% 1994 року до 68%.

⁷⁵ Whitefield S., Evans G. Support for Democracy and Political Opposition in Russia, 1993–1995 // Post-Soviet Affairs. – 1996. – Т. 12. – №3. – Табл. 2, 5.

⁷⁶ Gibson J. L. Mass Opposition to the Soviet Putsch of August 1991: Collective Action, Rational Choice, and Democratic Values in the Former Soviet Union // American Political Science Review. – 1997. – Т. 91. – №3. – С. 671–684.

⁷⁷ Karatnycky A. Freedom on the March. – У кн.: Freedom House. Freedom in the World: The Annual Survey of Political Rights and Civil Liberties, 1996–1997. – New York: Freedom House, 1997. – С. 10.

бори, які дають кожному виборцеві змогу вибирати серед різних кандидатів і партій»; 92% підтримують (принаймні «трохи») «ідею демократії» в принципі⁷⁸; 72% відкидають обидва ймовірні авторитарні варіанти (військове врядування і сильну постать на чолі держави), і цей показник знову-таки вищий від показників більшості посткомуністичних країн⁷⁹. Крім того, віддавання переваги демократії зросло з початку десятиріччя, а з середини 1997 року стабілізувалося на досить високому рівні. Коли скористатися десятибальною шкалою, де 1 – «повна диктатура», а 10 – «повна демократія», середній рівень демократії, якої прагнули корейці, зріс від 6,8 бала у листопаді 1991 року до 8,4 через два роки. Під час трьох опитувань громадської думки протягом наступних чотирьох років цей показник лишився на рівні 8,4–8,6 бала⁸⁰.

Підтримка демократії в Кореї, здається, зменшилася, коли всі пересвідчились, як кепсько працює уряд Кім Ян Сема. Коли я пишу ці рядки, ще надто рано говорити про те, як вплине на демократію фінансовий крах, що охопив Корею наприкінці 1997 року, проте навіть у середині 1997 року, після викриття не одного випадку широкомасштабної корупції (один був пов'язаний із сином президента Кіма), переконаність, що демократія придатна для Кореї, зменшилася за три роки на 13%, опустившись до 63%⁸¹. Хоча це й досі значна більшість, коли оцінювати демократію не як абстрактний принцип, а як конкретний режим, підтримка демократії в Кореї зменшується й далі.

Корейці в середині 1997 року висловили значне розчарування функціонуванням своєї демократії, і майже половина їх прихильно ставилася до авторитарної «системи врядування за президента Чон Ду Хвана». Тільки чверть населення прихильно ставилася до системи Кім Ян Сема, і це негативний баланс, що становить яскравий контраст із настроями населення, характерними для країн Центральної і Східної Європи. А фактично, коли запропонувати конкретну альтернативу у вигляді «диктаторського врядування, скажімо, за такого сильного лідера, як Пак Чжон Хі, відкидання авторитарної альтернативи значно зменшилося. Аж дві третини корейців 1997 року (цей відсоток виріс від 61% 1994 року) вважали, що такий диктатор, як Пак, «набагато краще, ніж демократія, впорався б із проблемами, що постали нині перед країною. 85% населення оцінювали політичну корупцію за Кім Ян Сема як «високу» або «дуже високу», а приголомшливі 96% звинувачували його, мовляв, він «великою мірою» або «трохи» винен у «політичних проблемах нашої країни». З огляду на ці цифри може видаватися дивним, що понад половини населення 1996 року була задоволене тим, «як функціонує демократія в Кореї», і ця частка більш-менш екви-

⁷⁸ *Shin D. C., Rose R. Koreans Evaluate Democracy.* – С. 11.

⁷⁹ *Shin D. C. The Evolution of Popular Support for Democracy during the Kim Young Sam Government* (доповідь, прочитана на конференції «Інституційна реформа і зміцнення демократії в Кореї»). – Hoover Institution, 1998. – Табл. 6.

⁸⁰ *Shin D. C., Rose R. Koreans Evaluate Democracy.* – С. 24; *Shin D. C., Shyu H. Political Ambivalence in South Korea and Taiwan // Journal of Democracy.* – 1997. – Т. 8. – №3. – С. 112–113.

⁸¹ *Shin D. C. The Evolution of Popular Support for Democracy.* Переконаність у придатності демократії реєстровано тоді, коли респонденти вибирали від 6 до 10 балів на десятибальній шкалі. Див.: *Shin D. C., Rose R. Koreans Evaluate Democracy.* – С. 25.

валентна такій самій частці населення Іспанії та Греції 1985 року і Уругваю 1996 року (і значно вища, ніж у більшості латиноамериканських демократій). 1997 року ця частка впала до 36%⁸². Коли взяти разом, ці дані свідчать про загальний рух до легітимації демократії на масовому рівні, а водночас і про певні елементи занепаду, нестабільності, стриманості й навіть суперечливості.

Амбівалентність підтримки демократії з боку корейців увиразнюють і їхні відповіді на кілька запитань, що оцінюють ставлення населення до політичного плюралізму й демократії. Тільки 39% корейців (1997) і 43% тайванців (1996) не згоджувалися з твердженням: «Якщо законодавчий орган часто стримує уряд, той навряд чи зможе чогось досягти». 1993 року 39% корейців і 40% тайванців не погоджувалися з твердженням: «Усе можна лишити на розсуд морально чесних лідерів». 1996 року лише 34% корейців і 43% тайванців не згоджувалися з твердженням: «Завелика кількість конкурентних груп підточить соціальну гармонію»⁸³. Та хоча більшість населення цих обох країн висловлювала, відповідаючи, прихильність до недемократичних цінностей та поглядів, є й позитивні ознаки змін у напрямі демократичних цінностей.

Згідно з деякими критеріями, більшість тайванського населення й досі виявляє страх перед безладдям і віддає перевагу гармонії у спільноті, а не індивідуальній свободі (ця риса, на думку Пая, – загальна особливість ставлення азіатів до влади, а Лі Куан Ю стверджує, – і це твердження породжує набагато більше заперечень, – що це, по суті, конфуціанські, або східно-азіатські, цінності)⁸⁴. Проте найдужче на Тайвані вражає загальне поступове збільшення – від початку демократизації в середині 1980-х років – частки населення, що висловлює продемократичні почування й відкидає патерналістські, колективістські, неліберальні норми, пов'язувані з системою «азіатських цінностей». Від 1985 по 1991 рік підтримка авторитарних політичних норм зменшилася, а згідно з деякими критеріями ця зміна була величезна: відсоток тих, хто відкидав уявлення, що «політикою мають керувати старші», зріс із 49% 1985 року до 81% 1991 року; тих, хто не згоджувався, що «багато політичних партій призводять до поганої політики», зріс із 34% 1985 року до 78% 1991 року. Таке посилення орієнтації на ліберальні цінності, спричинене модернізацією й лібералізацією політики, суперечить уявленням про стабільну політичну культуру, закорінену в традиційних цінностях і відтворену завдяки досвідові ранньої соціалізації⁸⁵.

⁸² *Shin D. C.*. The Evolution of Popular Support for Democracy. – Мал. 4.

⁸³ На Тайвані форма запитання була трохи іншою, але порівняння можна однаково робити. Дані та форми відповіді для Кореї див. у вид.: *Shin D. C., Rose R.* Koreans Evaluate Democracy. – С. 19–20. Дані та відповіді для Тайваню див.: Там само. – Табл. 5.

⁸⁴ *Pye L. W.* Asian Power and Politics. Лі Куан Ю у своєму славетному інтерв'ю «Культура – це доля» відкинув уявлення про єдину азіатську модель, проте в інтерв'ю є чимало узагальнень про недемократичні вартості, що «дуже поширені в усій Східній Азії» (*Foreign Affairs.* – 1994. – Т. 73. – №2. – С. 109–126, 113).

⁸⁵ *Parish W. L., Charles Chi-hsiang Chang.* Political Values in Taiwan: Sources of Change and Constancy. – У кн.: *Taiwan's Electoral Politics and Democratic Transition: Riding the Third Wave* / Ed. Hung-mao Tien. – Armonk, N. Y.: M. E. Sharpe, 1996. – С. 27–41. Еволюція політичних цінностей – елемент набагато ширшого процесу культурних

Дані різних опитувань, охоплюючи тривалий період часу, дають змогу добачити, як політична культура зазнає процесу демократичної трансформації. Простеживши з 1984 по 1993 рік п'ять вимірів демократичних поглядів і прихильності до демократії на Тайвані (використавши одинадцять критеріїв), Гу Фу і Юнхань Чу виснували, що погляди на політичну легітимність загалом «ближчі до сучасної авторитарної, ніж до демократичної типології»⁸⁶. А втім, як зазначають автори, підтримка політичної рівності була високою з самого початку, а обстоювання суверенітету народу круто зросло з 1984 по 1993 рік. Крім того, кілька інших поглядів із 1984 по 1996 рік набували дедалі демократичнішого характеру (див. табл. 7). Нині громадяни Тайваню значно менше бояться політичних та соціальних відмінностей і значно менше дослухаються до уряду. Згідно з сімома з десяти критеріїв більшість населення виявляє плюралістичну, демократичну орієнтацію, а згідно з трьома іншими критеріями зросла прихильність до демократичних норм. А коли йдеться про норму, що лишалася, по суті, стабільною, то значна більшість населення відкидає уявлення, що жінки повинні відігравати меншу роль у політиці. Один аналіз, що поєднує шість критеріїв у чотирибальну шкалу демократичної орієнтації, з'ясував, що частка найавторитарніших відповідей зменшилася з 44% 1984 року до 15% 1996 року, тоді як частка найдемократичніших відповідей збільшилася з 12% до 34%⁸⁷.

Таблиця 7. Демократичні настанови в Тайвані (%). Дані за різні роки (1984–1996)

Досліджувані питання	1984	1987	1990	1991	1993	1996
Не згоден:						
«Відмінність думок призводить до хаосу»	24	34	35		34	40
Не згоден:						
«Велика кількість різних груп призводить до хаосу»	25	36	38		49	43
Не згоден:						
«Велика кількість партій призводить до хаосу»	24	32	33		49	53
Не згоден:						
«Уряд не може діяти без сильного законодавчого органу»	37	47	38		47	43

змін на Тайвані в результаті модернізації та інтеграції з Заходом. Скажімо, такі традиційні конфуціанські цінності, як безперечна синівська повага, непотизм, фаталізм, конформізм і пріоритет чоловіків зазнали такої великої ерозії, що тільки чотири з шістнадцяти тверджень про традиційні цінності мали схвалення більшості опитаних на Тайвані. З величезною перевагою голосів тайванці не погодилися, що завжди слід виявляти прихильність родичеві або приятелеві, що слід робити те, що кажуть батько-мати, і що краще мати сина, ніж доньку. *Huoyan Shyu*. *Neo-Traditionalism in a Modernizing Confucian Society: Value Change in Taiwan* (доповідь, прочитана на засіданні Товариства азіатських досліджень). – Washington, 1995.

⁸⁶ *Hu Fu, Yun-han Chu*. *Neo-Authoritarianism, Polarized Conflict and Populism in a Newly Democratizing Regime: Taiwan's Emerging Mass Politics // Journal of Contemporary China*. – 1996. – Т. 5. – №11. – С. 31.

⁸⁷ *Shyu H.* *Empowering the People: The Role of Elections in Taiwanese Democratization* (доповідь, прочитана на семінарі «Влада в політичній культурі: порівняння східно-азіатських і північних країн»). – Nordic Institute of Asian Studies, Copenhagen, 1997. – Табл. 3.

Таблиця 7. Продовження

Не згоден:					
«Уряд повинен вирішувати, які питання дозволені»	42	55	49	60	65
Не згоден:					
«Усі питання має вирішувати уряд»	44	59	–	67	72
Не згоден: «Жінки не повинні брати участь у політичному житті»	81	87	79	83	81
Не згоден: «Судді повинні зважати на думку органів виконавчої влади»	45	57	53	60	57
Не згоден: «Суспільство вже досить демократичне»				44	51
Згоден: «Опозиція поліпшує політику»				56	69
Демократична орієнтація за шкалою Шу	12	27	27	32	34

Джерела

Shyu H. Empowering the People: The Role of Elections in Taiwanese Democratization (доповідь, прочитана на семінарі «Влада і політична культура: порівняння східноазійських і північних країн»). – Nordic Institute of Asian Studies, Copenhagen, 1997; Тайванський національний університет, факультет соціології, опитування громадської думки з приводу політичних систем та виборчої поведінки під керівництвом професора Гу Фу й за підтримки Національної наукової ради Китайської Республіки.

1. Після кожного з досліджуваних питань подано відсоток тих, хто каже, що дуже, помірковано або трохи не згоден (чи згоден) із наступними твердженнями (що їх незначно змінювали протягом часу):

- «Кожен повинен мислити однаково, інакше суспільство буде нестабільним».
- «У будь-якому місці (суспільстві), де утвориться багато різних груп, це негативно позначиться на стабільності і спокої».
- «Якщо в країні буде забагато політичних партій, це перешкоджатиме політичній стабільності».
- «Якщо законодавчий орган часто обмежує дії уряду, уряд навряд чи зможе чогось досягти».
- «Урядовці – однаково, що голови родин, тож усі питання – великі й малі – мають вирішувати вони».
- «Жінки, на відміну від чоловіків, не повинні брати участь у політичній діяльності».
- «Коли судді розглядають важливі справи, що впливають на закон і порядок, вони повинні зважати на думку виконавчих органів».
- «Наше суспільство вже досить демократичне, нам насправді не слід прагнути більшого».
- «Політика тільки поліпшиться, якщо існуватиме сильна опозиційна партія».

2. Пункти зі шкали демократичної орієнтації Шу.

3. Окремі запитання оцінено за шкалою від +3 (дуже не згоден) до –3 (дуже згоден з тим або тим авторитарним пунктом). Отже, вся шкала сягає від +18 до –18. Респонденти були поділені на чотири категорії, зокрема: авторитарники – від –18 до –6; демократи – від +6 до +18.

Розвиток політичної культури на Тайвані вражає ще дужче, коли пригадати, що воєнне становище скасовано лише в липні 1987 року (майже тієї самої пори, коли того року провадили опитування громадської думки); що перші багатопартійні вибори в державі відбулися лише 1989 року; що перші повні перевибори законодавчих зборів сталися тільки 1992 року; що прямі вибори президента запроваджено лише 1996 року⁴⁴. Дані за 1987 рік засвідчують, що

⁴⁴ Чудовий огляд етапів розвитку демократії на Тайвані подано у вид.: *Hung-mao Tien.* Taiwan's Transformation. – У кн.: *Consolidating the Third Wave Democracies: Regional Challenges* / Eds. L. Diamond, M. F. Plattner, Yun-han Chu, Hung-mao Tien. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1997. – С. 123–161; *Chao L., Myers R. H.* The First Chinese Democracy: Political Life in the Republic of China on Taiwan. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1998 (надто с. 13, мал. 2).

після скасування воєнного становища відбулося зростання демократичних почувань за кількома критеріями. Коли демократія набуває зрілості, почування народу з приводу деяких питань, скажімо, спроможності уряду щось здійснити, якщо в країні є сильний законодавчий орган (як тепер на Тайвані), тверезішають. Проте ще в середині 1990-х років цінності стали демократичніші за своїм характером, а з початком демократичної реформи 1991 року, обранням нових Національних Зборів, що мали внести поправки до конституції, населення дедалі більшою мірою прихилилося до поширення демократії⁸⁹. Всі ці зміни почувань відображують постійний розвиток на Тайвані ринку ідеологій, що дає змогу провадити запеклі дискусії з приводу широкої низки питань, політичних курсів та філософій: національної ідентичності, прав людини, охорони довкілля і структури самої політичної системи⁹⁰.

Оцінюючи тенденції зміни громадської думки про демократію протягом останнього десятиріччя, Дох Чул Шин і Гуань Шу виявили «політичну амбівалентність» і в Кореї, і на Тайвані. Підтримка ідеалу демократії існувала в обох молодих східноазійських демократіях, проте цінності й погляди були ще не зовсім демократичні, зберігалось й чимало традиційних підозр до повільності й непевності ходи демократичного процесу. Навіть з огляду на фінансову кризу та економічну депресію, що спіткали Південну Корею, здається, майже не існує перспективи повернення до відверто авторитарного врядування, зате є ознаки зростання прихильності серед мас до демократії. Проте на рівні масової політичної культури демократія ще має консолідуватися. «Очевидна річ, вісім років демократичного врядування ще не дали змогу більшості тайванського та корейського народів подолати авторитарні політичні тенденції, до яких їх так довго призвичаювали. Отже, вони й далі живуть у державах, де зберігається політична амбівалентність: прагнуть свободи від політичних утисків і водночас хочуть, щоб ними правив сильний лідер»⁹¹. Причина, гадають вони, почасти може полягати в тому, що, на відміну від Латинської Америки та колишніх комуністичних держав, авторитарні режими Південної Кореї й Тайваню домоглися успіху в економічному розвитку, а в останні роки свого існування були стриманіші у використанні репресій.

Моя власна інтерпретація набагато оптимістичніша. Навіть якщо демократія не має великої легітимності автоматично, – на відміну від інших регіонів, – нині в Південній Кореї й на Тайвані відбувається поступове вростання демократії в масові погляди і звичаї. Якщо воно й відстає від темпу культурних змін у Південній Європі, то все-таки дотримується тієї самої траєкторії. Зрештою, відсоток тих, хто вважав, що демократії «слід завжди віддавати перевагу» становив 1980 року в Іспанії лише 49%, а 1985 року зріс до 70%. Хоча демократичні орієнтації та вимоги були повніше сформовані в Іспанії перед початком переходу до демократії, вони теж сформувалися протягом певного часу, і то на

⁸⁹ Shin D. C., Shyu H. Political Ambivalence in South Korea and Taiwan. – С. 114–115.

⁹⁰ Цю провідну думку обстоювано у вид.: Chao L., Myers R. H. The First Chinese Democracy.

⁹¹ Shin D. C., Shyu H. Political Ambivalence in South Korea and Taiwan. – С. 117.

основі ще авторитарнішої культури, а зміцнювалися вже після переходу до демократії⁹². У процесах демократизації політична освіта відбувається на рівні, нижчому від рівня еліти. Демократичні зміни масової політичної культури відбуваються завдяки не тільки соціалізації нових поколінь, а й ресоціалізації старших поколінь. Будь-яка життєздатна модель динаміки політичної культури повинна оцінювати процес політичної соціалізації, що відбувається протягом усього життя, а отже, й потенційну можливість, що існує і для цілком зрілих громадян, змінювати свої політичні погляди та вподобання у відповідь на реальний досвід⁹³. Хоча в Кореї (й на Тайвані) змінам політичної культури в бік демократії можуть перешкоджати економічна криза чи політичні заворушення, вони, напевне, триватимуть, дарма що повільно й нерівно, і культура, безперечно, набуде рис, несхожих на північноамериканські чи європейські політичні погляди. А втім, прогноз, що «переплата авторитарних культурних норм ... може забрати кілька поколінь», видається мені песимістичним⁹⁴. З огляду на величезні культурні та інституційні зміни, яких зазнали обидві країни за минуле десятиріччя, не буде, напевне, забагато сподіватися, що коли демократія й далі функціонуватиме розважливо демократичним і навіть скромно ефективним способом, ще одне десятиріччя може довести зміцнення демократії до рівня масових поглядів і цінностей.

З регіонів, що демократизуються під час третьої хвилі, Африку досліджували найменш послідовно. Проте найбільша і найвпливовіша демократична країна в Африці – Південна Африка – протягом останніх кількох років стала об'єктом інтенсивного вивчення громадської думки. Ці опитування створюють змішану картину. Певний ступінь легітимності, який можна трохи порівняти (хоча йому ще чималого бракує) з думкою, що «демократії слід завжди віддавати перевагу», має дедалі більшу підтримку, і нині – вже з боку більшості населення. Частка південноафриканців, які кажуть, що демократія «завжди найкраща, навіть якщо не працює», зросла з 47% 1995 року до 56% 1997 року. Але за ці два роки відбувся радикальний поділ поглядів. Якщо 1995 року і білі, і негри були дуже

⁹² 1966 року тільки 35% іспанців погоджувалися, що «рішення має ухвалювати група людей, яких обирають громадяни» (а не якась одна особа). Ця демократична відповідь 1974 року набрала вже 60%, а в травні 1976 року (через півроку після смерті Франко) – 78%, після чого перебувала на одному рівні. Інші свідчення дають змогу виспувати, що політична культура більшості населення за доби Франко була неліберальною, «захисною і авторитарною». Проте 1973 року, коли ця доба закінчувалася, опитування громадської думки почали виявляти підтримку різних політичних свобод серед переважної більшості населення (*Montero J. R., Torcal M. Voters and Citizens in a New Democracy: Some Trend Data on Political Attitudes in Spain // International Journal of Public Opinion Research. – 1990. – Т. 2. – № 2. – С. 119–120*).

⁹³ Цей наголос на політичній освіті дорослих дуже властивий працям Монтеро та його колег (*Montero J. R. et al. Democracy in Spain: Morlino L., Montero J. R. Legitimacy and Democracy; Montero J. R., Torcal M. Voters and Citizens in a New Democracy*); також див.: *Rose R. et al. Democracy and Its Alternatives*. Певні потенційні можливості ресоціалізації в дорослому віці визнають і суворіші варіанти теорії політичної культури. Див.: *Almond G. A. A Discipline Divided; Eckstein H. A Culturalist Theory.*

⁹⁴ *Shin D. C., Shyu H. Political Ambivalence in South Korea and Taiwan. – С. 122.*

близькі до середнього національного рівня, через два роки підтримка демократії з боку негрів зросла до 61%, тоді як підтримка білих зменшилася до 39%⁹⁵.

Підтримка демократії в Південній Африці дуже тісно пов'язана і з належністю до політичних партій (що, своєю чергою, пов'язані з расою). Повні дві третини негрів, що підтримують правлячий Африканський Національний Конгрес, підтверджують легітимність демократії, тоді як таку відповідь дають лише чверть білих прихильників консервативного Фронту Свободи. Такий розподіл расових і партійних відмінностей політичних поглядів та оцінок зберігається при застосуванні й інших критеріїв. Задоволеність демократією, довіра до політичних інституцій та пов'язані з ними оцінки тісно корелюють і з расовою належністю і, меншою мірою, з партійною. Негри схильніші бути задоволеними функціонуванням демократії й позитивно оцінювати її, а білим така схильність притаманна значно рідше. І все-таки середні рівні задоволеності демократією серед негрів набагато вищі, ніж рівні задоволеності в Центральній та Східній Європі десь через ту саму кількість років після переходу до демократії⁹⁶.

Пояснення підтримки демократії

Яка причина прихильності населення до демократії? Відповідь на це запитання – одне з найважливіших (і одне з найважчих) аналітичних завдань, які треба розв'язати, щоб зрозуміти процес зміцнення демократії. Підтримка демократії не дуже тісно пов'язана зі сприйняттям її ефективності як системи або з задоволеністю її новими здобутками. Але критерії ефективності та задоволеності здебільшого беруть до уваги (або ж їх інтерпретують так, що вони беруть до уваги) дії системи, спрямовані на подолання економічних проблем і проблем соціальної політики. Дедалі більше свідчень із багатьох країн і регіонів дають змогу виснувати, що, формуючи погляди на легітимність режиму, громадяни незалежно – й набагато суворіше – оцінюють політичні досягнення системи, зокрема міру, якою вона дотримується своїх обіцянок свободи і демократії.

Однією з підстав підтримки цієї тези є новаторський аналіз (який здійснили Дох Чул Шин і Пітер Макдапе) причин, чому корейці з плином часу змінили свої погляди на придатність демократії для їхньої країни. Найзначнішим провісником зміцнення думки про придатність демократії була аж ніяк не оцінка з боку корейців економічних досягнень (чи то своїх власних, чи то країни). Не була ним і їхня особиста (егоцентрична) чи загальнонаціональна оцінка зміни якості життя. Таким провісником було зростання масштабності демократичного політичного досвіду. І тут найвирішальнішим показником було сприй-

⁹⁵ Серед нечисленого азіатського населення Південної Африки підтримка демократії впала з 55% до 27%. *Mattes R., Thiel H. Consolidation and Public Opinion in South Africa // Journal of Democracy.* – 1988. – Т. 9. – №1. – С. 100. – Табл. 1.

⁹⁶ Середній бал на чотирибальній шкалі задоволеності (4 бали – «дуже задоволений») становив 2,75 для негрів прихильників АНК і тільки 2,41 – для негрів-прихильників конкурентної Партії свободи Інката (приватна розмова з Робертом Матесом, 14 листопада 1997 року). Цей показник загалом можна порівняти з даними 1993 року: 1,9 бала для Польщі, 2,0 – для Угорщини, 2,1 – для Словаччини і 2,5 – для Чеської Республіки. *Toka G. Political Support in East-Central Europe.* – У кн.: *Citizens and the State / Eds. H.-D. Klingemann, D. Fuchs.* – С. 362. – Табл. 12.2.

няття з боку корейців зміни характеру режиму, починаючи з військової авторитарної доби й закінчуючи нинішньою. Що більше країна, на думку корейців, ставала демократичною, то більшала їхня переконаність, що демократія «придатна» для їхньої країни. Другим за значенням провісником була задоволеність тим, як функціонує демократія в Кореї. Що дужче вони були задоволені, то збільшувалася їхня підтримка демократії. Отже, хоч оцінки економічного становища (і трохи більшою мірою – змін якості життя) значно впливали на зміни підтримки «демократії на практиці», збільшення виміру легітимності в Кореї було набагато тісніше пов'язане з тим, наскільки демократично, за оцінками населення, функціонує система. Звідси Шин і Макдане висновують, що модель «політичної освіти» – реалізації демократичної практики й засвоєння демократичних норм – найкраще пояснює зміни підтримки демократії⁹⁷.

Дані опитувань громадської думки в Південній Африці підтверджують цей висновок. Здається, існує «тісний зв'язок між поглядами людей на мораль та корупцію ... і їхніми поглядами на парламент і демократію». З-поміж тих, хто вважає, що «майже всі урядовці» корумповані, тільки 22% «задоволені демократією». Коли думка про корумпованість слабшає, рівень «задоволеності» зростає: до 51% серед тих, хто вважає, що корумповані лише «нечисленні урядовці», і до 68% серед тих, хто вважає, що «серед урядовців корупції немає»⁹⁸. Оцінки діяльності парламенту й національного уряду плюс розмаїття інших політичних чинників, як-от відчуття, що «уряд репрезентує таких людей, як я», теж тісно пов'язані з задоволеністю демократією⁹⁹. Звичайно, задоволеність – не те саме, що легітимність, але усвідомлення корумпованості та безвідповідальності має такі самі наслідки для задоволеності демократією і в Іспанії, а коли такий державний цинізм поєднується з економічною кризою, це «може призвести до серйозного руйнування легітимності і схилити до демагогічної економічної політики»¹⁰⁰.

Два дослідження підтримки демократії в посткомуністичному світі підтверджують тезу про каузальний пріоритет політичних чинників. Річард Роуз, Вільям Мішлер і Крістіан Герпфер із допомогою аналізу численних регресій проаналізували детермінанти двох критеріїв підтримки режиму в дев'яти країнах Центральної та Східної Європи: відкидання всіх альтернативних альтернатив і позитивного оцінювання нинішнього режиму за «небесно-пекельною» шкалою від -100 до +100, яку запропонували автори¹⁰¹. Коли йдеться про відкидання

⁹⁷ *Shin D. C., McDonough P.* The Dynamics of Popular Reactions. Зовнішня ефективність – сприйняття, що уряд впливає на громадян як на індивідів, – теж постає як важливий елемент «демократичного досвіду», що впливає на зміни підтримки демократії.

⁹⁸ *Parliamentary Ethics and Government Corruption: Playing with Public Trust* (Institute for Democracy in South Africa) // *Public Opinion Service Reports*. – 1996. – Т. 3. – С. 12–13.

⁹⁹ *The Public's View of Parliament* // *Public Opinion Service Reports*. – 1996. – Т. 1. – Додатки 2, 11.

¹⁰⁰ *Maravall J. M.* Regimes, Politics, and Markets. – С. 239.

¹⁰¹ За словесною формою оцінка нинішнього режиму видається близькою до задоволеності тим, як функціонує демократія, але за характером відповідей у різних країнах вона ближча до критеріїв легітимності. Ось якими 1993 р. були відповіді на запитання про задоволеність тим, як функціонує демократія, про схвалення режиму й відкидання авторитарних альтернатив:

авторитарних альтернатив, сукупність восьми політичних поглядів та оцінок пояснює значно більшу дисперсію (19,3%), ніж низка з дев'яти об'єктивних та суб'єктивних економічних критеріїв (14,3%). Коли визначити регресію цього загального критерію підтримки демократії одночасно від усіх сімнадцяти часткових критеріїв, значущими виявляються п'ять політичних змінних і чотири економічні змінні¹⁰².

Роуз, Мішлер і Герпфер з'ясували, що найсильніші детермінанти відкидання авторитарних альтернатив політичні: негативна оцінка колишнього комуністичного режиму і сприйняття більшої політичної свободи за нинішнього режиму. Ще одна політична змінна – терпіння – справляє майже не менший вплив за будь-яку економічну змінну. Терпляча людина, яка вважає, що урядові знадобиться чимало років, щоб дати раду проблемам, успадкованим від комуністичного врядування, із двічі більшою ймовірністю відкидатиме всі авторитарні альтернативи, ніж ті, хто «категорично» нетерплячий. Такий причинний зв'язок можна виявити тоді, коли об'єктивні критерії політичного контексту країни враховані в регресії з двадцятьма сімома змінними. Політичні змінні й далі лишаються наймогутнішими чинниками (визначаючи понад половину всієї поясненої загальної дисперсії), і серед чотирьох об'єктивних змінних для країни кожен із трьох політичних критеріїв набагато вирішальніший, ніж економічний критерій (зміни обсягу валового національного продукту). Крім того, об'єктивні показники підсилюють суб'єктивні. Ступінь збільшення свободи у світі, за даними організації «Freedom House», справляє незалежний позитивний вплив на цей критерій підтримки демократії. І тут єдиним найвирішальнішим провісником (україн негативним) є політичний досвід належності до Радянського Союзу. А втім, однаково важливо зазначити, що в посткомуністичній Європі (як і в Кореї) досвід економічного життя і сприйняття ефективності роботи економіки теж пов'язані зі збільшенням легітимності демократії. Якщо торік люди були цілковито позбавлені необхідних харчів, тепла та електрики, це великою мірою ослаблює підтримку демократії. Меншою, проте однаково великою

Країна	Задоволеність демократією (%)	Схвалення нинішнього режиму (%)	Несхвалення розпуску парламенту (%)
Чеська Республіка	53	78	72
Угорщина	29	51	70
Польща	26	69	71
Словаччина	27	52	76

Джерела: про задоволеність див.: *Toka G. Political Support in East-Central Europe.* – У кн.: *Citizens and the State / Eds. H.-D. Klingemann, D. Fuchs.* – С. 364–365. – Табл. 12.3; *Rose R., Haerpfer C. Change and Stability in the New Democracies Barometer.* – Ман. 2.1, 2.7.

¹⁰² *Rose R. et al. Democracy and Its Alternatives.* – Табл. 7.2, 8.4, 9.2. Стандартизовані коефіцієнти регресії (бети) для поєданого тесту економічних і політичних досягнень (табл. 8.4) – це оцінка комуністичного режиму (–0,22), відчуття більшої свободи (0,14), терплячість (0,11) і злидні (–0,09). Довіра до інституцій, рівень прибутку, майбутні сподівання на родинний добробут і майбутні сподівання на розвиток національної економіки мають значні, проте слабші впливи (від 0,03 до 0,06). Дані про політичну терплячість див. ще у вид.: *Rose R., Mischler W. Political Patience in Regime Transformation: A Comparative Analysis of Post-Communist Citizens // Studies in Public Policy.* – Т. 274. – Centre for the Study of Public Policy, University of Strathclyde. – С. 28. – Табл. 4.

мірою високий родинний прибуток і великі сподівання на майбутній розвиток економіки і зростання родинного добробуту посилюють підтримку демократії.

Коли йдеться про другий критерій підтримки режиму – схвалення «теперішнього режиму врядування з багатьма партіями й вільними виборами, – то єдиним найвирішальнішим провісником є, фактично, економічний: оцінка нинішньої економічної системи (оцінка старої економічної системи, сподівання на майбутнє і зміни обсягу валового національного продукту теж справляють значний вплив). Проте більший вплив мають радше політичні, ніж економічні змінні, і наслідки цього впливу напрочуд стійкі, незважаючи на характер визначення регресії. Зокрема й реальність політичної свободи, і індивідуальне сприйняття більшої політичної свободи мають незалежний і більш-менш значний позитивний вплив на схвалення режиму, не менше значення мають і політична ефективність та довіра до інституцій. Лише трохи меншим є позитивний вплив сприйняття більшої справедливості¹⁰³. Надто в Росії загальнопоширене сприйняття, що завдяки привілейованим зв'язкам із державою несправедливо наживається нечисленна паразитична капіталістична еліта, гальмує зростання підтримки з боку народу молодій демократії. Фактично, російська держава надміру пронизана надбагатими монополіями та організованою злочинністю, що є наслідком об'єктивної слабкості демократичних інституцій: партій, робітництва, громадянського суспільства й судової системи¹⁰⁴.

Того самого року (1993), зібравши дані для іншого критерію (підтримки «мети запровадження демократії»), ніж того, якого дотримувались Роуз та його колеги, і проаналізувавши ті самі країни Центральної та Східної Європи, Джефрі Еванс і Стівен Вайтфілд з'ясували, що політичні погляди і сприйняття – зокрема позитивні оцінки «реальної практики демократії» – пояснюють значно більшу частину дисперсії в підтримці демократії, ніж оцінки економічних обставин. Крім того, вплив економічних оцінок фактично зникає, коли до моделі регресії додати підтримку «мети створення ринкової економіки». Отже, підтверджуючи дані інших досліджень, автори висновують, що «народ підтримує демократію, вважаючи, що вона працює, і ця підтримка відображує досвід респондентів, що мали виграш від самої демократії, а не на основі простої «матеріальної залежності» від неї¹⁰⁵.

¹⁰³ *Rose R. et al. Democracy and Its Alternatives.* – Табл. 7.2, 8.4, 9.2. Пункт «більша справедливість» визначали там, де нинішній режим вважали за кращий чи гірший від попереднього або за такий самий, як той, в аспекті «рівного та справедливого ставлення до всіх громадян».

¹⁰⁴ *McFaul M. Russia: Transition without Consolidation.* – У кн.: *Freedom House. Freedom in the World, 1996–1997.* – С. 14–25. Підтримка політичної свободи (а отже, й демократії) в Росії видається залежною від політичного контексту. Під час опитування 1996 р. тільки 30% громадян сказали, що вони протестували б проти воєнного становища, якби поширилися політичні заворушення. Що більшу загрозу порядку сприймають росіяни, то ладніші вони підтримувати скасування політичних прав і свобод, і це тривожний знак з огляду на слабкість правових інституцій. *Gibson J. L. The Struggle between Order and Liberty in Contemporary Russian Political Culture // Australian Journal of Political Science.* – 1997. – Т. 32. – №2. – С. 271–290.

¹⁰⁵ *Evans G., Whitefield S. The Politics and Economics of Democratic Commitment: Support for Democracy in Transition Societies // British Journal of Political Science.* – 1995. –

Дані, отримані за програмою «Latinobarometro», теж узгоджуються з такою теоретичною інтерпретацією. Якщо разом із Мартою Лагос визначити середнє арифметичне трьох відповідей (підтримки демократії, готовності захищати демократію й задоволеності функціонуванням демократії), зобразивши його на шкалі прихильності до демократії, ми з'ясуємо, що рівні прихильності до демократії тісно пов'язані з рівнями самої демократії¹⁰⁶. Три країни, що мають найвищі показники і де вже зміцніла демократія (Коста-Ріка, Іспанія та Уругвай; див. табл. 3), мають і найвищі середні бали свободи, визначені 1996 року під час обрахунку щорічних рейтингів організації «Freedom House». Рівні підтримки демократії й загальної прихильності до демократії схильні опускати разом із зменшенням кількості балів свободи, а найнижчі рівні підтримки демократії ми бачимо в найменш демократичних країнах: Мексиці та Гватемалі, що обидві мали до 1996 року низькі бали свободи.

Два винятки з цього типу залежності досить промовисті. Колумбія (що швидко опустилася до найнижчих балів свободи з-поміж усіх латиноамериканських демократій) засвідчує середні рівні підтримки демократії. Цей, ще досить високий рівень такої підтримки можна, напевне, пояснити чотирма десятиріччями формальної демократії, що існувала в країні. Проте Колумбія має і один з найнижчих рівнів задоволеності тим, «як функціонує демократія» (випередивши тільки Мексику, що тільки в липні 1997 року під час проміжних виборів почала переступати поріг виборчої демократії). Ще разючішим винятком є Чилі, що має мало не найнижчий рівень підтримки демократії та загальної прихильності до демократії, дарма що за балами свободи країна стоїть на другому місці. Такий скепсис із боку населення породжують, здається, два чинники: дальше існування проавторитарних елементів, що прихильно ставляться до колишнього військового врядування генерала Піночета й підтримують його (чи то військових) подальшу інституційну роль у політиці, і поширене розчарування «залишковим впливом авторитарних інституцій», зокрема тим, що генерал Піночет і далі командує військом, а також визначеною конституцією роллю військових в урядуванні навіть через сім років після переходу до демократії. Фактично, як стверджують Лінц і Штепан, взаємопов'язана система привілеїв для військових та від них призначених цивільних, визначена Піночетовою конституцією 1980 року, так обмежує владу обраного уряду і так відгороджує військових від демократичного контролю, що «поки впливу військових не покласти край або поки він не буде значно обмежений, перехід до демократії в Чилі годі завершити, і тому зрозуміло, що чилійська демократія не може консолідуватися»¹⁰⁷. Отож

Т. 25. – С. 503. Висновок авторів дуже близький до тверджень Вейла, що проаналізував дані опитувань у США, Британії, Франції, Німеччині, Італії та Іспанії: «Громадяни судять про демократію не так за тим, що вона «дає» їм, як за тим, чи пропонує вона їм реальні (проте не поляризовані) альтернативи та відповідає їхнім виборам» (Weil F. D. *The Sources and Structures of Legitimation*. – С. 699).

¹⁰⁶ *Lagos M. Latin America's Smiling Mask*. Також див.: *Lagos M. The Latinobarometro: Media and Political Attitudes in South America* (доповідь прочитана на щорічному засіданні Американської асоціації політичних наук). – San Francisco, 1996.

¹⁰⁷ *Linz J. J., Stepan A. Problems of Democratic Transition*. – С. 210. Концептуальний розгляд цієї проблеми див. на с. 3–5, 207–211.

бали свободи, які отримала Чилі, призводять до недооцінки інституційних проблем чилійської демократії, що їх глибоко відчувають чилійські громадяни і що й далі поділяють суспільство.

Така ситуація повертає нас до відносин між поглибленням демократії і демократією. З огляду на широке розчарування в усьому світі корупцією та «політикою грошей» більшість громадян нових демократичних країн навряд чи будуть схильні думати, ніби вони досягли повної демократії. В кожній латиноамериканській країні частка населення, яка вважає, ніби в їхній країні утвердилася повна демократія, загалом невелика, проте ці частки вищі в тих країнах, що мають вищі рівні легітимності демократії (надто в трьох країнах, де демократія вже зміцніла; див. табл. 3). Промовисто, що Чилі тут має дуже низький показник (10%, так само як у Мексиці та Сальвадорі), а в Бразилії цей відсоток найнижчий.

Як засвідчили Лінц і Штепан, аналізуючи Іспанію та інші демократичні країни третьої хвилі, громадяни нових демократій розрізняють політичний та економічний виміри діяльності режиму й можуть цінувати демократію за політичні блага, які вона створює, навіть якщо її економічні досягнення вважають за жалюгідні, за такі, що в короткій перспективі обходяться дорогим коштом. Почасти це стається завдяки тому, що громадяни посткомуністичної Європи виявилися набагато терплячішими та реалістичнішими у своїх сподіваннях на економічне поліпшення, ніж сподівалися багато спостерігачів. А почасти це можна пояснити й реальними поліпшеннями, що їх помітили громадяни в тому, що Лінц і Штепан назвали «кошиком політичних благ», протягом перших кількох років існування демократії. Наприкінці 1993 й на початку 1994 року 60–98% громадян Чеської Республіки, Словаччини, Словенії, Угорщини, Польщі, Болгарії та Румунії вважали, що нинішня політична система краща за попередню, даючи людям свободу приєднатися до якої завгодно організації, казати те, що вони думають, подорожувати й жити там, де їм хочеться, жити без страху перед незаконним арештом, вирішувати, чи слід їм цікавитися політикою, і вибирати, чи дотримуватися їм релігійних обрядів чи ні. В цих шістьох вимірах свободи відсоток тих, хто вважав, що політичне життя покращилося, часто сягав 85–90%. Сприйняття, що свободи стало набагато більше, було властиве пересічно 94% населення Болгарії, 91% – Румунії, 82% – семи країн Центральної та Східної Європи. Цей показник приблизно таким самим був і в Литві та Естонії. Натомість росіяни (в середині 1993 року) не так виразно сприймали, що свободи в цих шістьох вимірах стало більше, тож їхні показники коливалися від 29% (менше страху перед незаконним арештом) до 83%, становлячи пересічно 62% (майже так само, як і в Білорусі та Україні)¹⁰⁸. Під час іншого, недавнього опитування (наприкінці 1996 року) 83% росіян бачили тільки невеличкий поступ (а то и

¹⁰⁸ Rose R. Freedom as a Fundamental Value // *International Social Science Journal*. – 1995. – Т. 145. – Табл. 2. Додаткові необроблені дані, що їх отримали Роуз та Герпфер, здійснюючи програму «New Democracies Barometer III», див.: Linz J. J., Stepan A. Problems of Democratic Transition. – С. 443. – Табл. 21.3. Всі необроблені дані див. у вид.: Rose R., Haerpfer C. New Democracies Barometer III: Learning from What Is Happening // *Studies in Public Policy*. – 1994. – Т. 230 (Centre for the Study of Public Policy, University of Strathclyde). – Запитання 35–42.

ніякого) до панування закону, і лише трохи більше третини населення вважало, що вибори були чесні, а засоби масової інформації справді вільні; тільки 15% вважали, що судова система ставиться до всіх однаково¹⁰⁹.

Загальнопоширене усвідомлення більшої свободи значно прислужилося легітимації нових демократій Центральної і Східної Європи. Що повніше чуття більшої свободи, то більша ймовірність, що громадянин посткомуністичної країни позитивно оцінить нинішній режим і відкине всі недемократичні альтернативи. Згідно з кожним критерієм підтримки демократії, існує очевидний прогрес, бо кількість вимірів, у яких індивід почувається вільнішим, збільшується. Ті, хто сприймає більшу свободу в усіх аспектах, з учетверо більшою ймовірністю позитивно ставляться до нинішнього режиму і з отричі більшою ймовірністю відкидають усі авторитарні альтернативи, ніж ті, хто взагалі не бачить жодних змін проти минулого¹¹⁰. Отже, підтримка демократії пов'язана з «усвідомленням свободи від державних утисків, яке властиве всім посткомуністичним суспільствам Центральної та Східної Європи. Люди можуть бути незадоволені своїми теперішніми умовами життя або боятимуться втратити роботу, проте не забули великих здобутків у вигляді свободи від страху та цензури»¹¹¹.

Статистичний аналіз Роуза та його колеги підтверджує очевидний зв'язок у посткомуністичних країнах (як і в Латинській Америці) між підтримкою демократії і реальними рівнями демократичної свободи (табл. 6). Люди, що живуть у ліберально-демократичних країнах, схильніші відкидати всі авторитарні альтернативи та схвалювати нинішній режим, водночас не схвалюючи попереднього (комуністичного). А загалом ці дані підтверджують враження, що відбувається швидкий прогрес до посилення легітимності демократії й до зміцнення демократії в шести державах колишнього Варшавського блоку, а також у Словенії. Ці семеро центрально- та східноєвропейських країн становлять яскравий контраст із колишніми радянськими республіками: Росією, Україною та Білоруссю. Пострадянські країни мають значно менші рівні свободи, а їхні громадяни з набагато більшими симпатіями ставляться бодай до однієї авторитарної альтернативи демократії¹¹². В більшості інших неросійських держав-наступниць важкий тягар радянської спадщини наближає загальну ситуацію до стану утисків у Білорусі, де в аморфному інституційному середовищі домінують корумповані клани еліт, авторитарні президенти і місцеві мафії¹¹³.

¹⁰⁹ *U. S. Information Agency. The People Have Spoken: Global Views of Democracy.* – Office of Research and Media Reaction. – Січень 1998 р.

¹¹⁰ *Rose R. et al. Democracy and Its Alternatives.* – Мал. 7.3. У програмі «New Democracies Barometer III», яку використовують ці автори, названо тільки п'ять вимірів свободи. Серед тих, хто почувався вільнішим, відповідно, до всіх п'яти вимірів, 65% схвалювали нинішній режим, тоді як серед тих, хто почувався вільнішим тільки в одному (або в жодному) вимірі, схвалювали режим усього 19%, а позитивно ставились до демократії – 16%.

¹¹¹ *Rose R. Postcommunism and the Problem of Trust // Journal of Democracy.* – 1994. – Т. 5. – №3. – С. 25.

¹¹² *Rose R., Haerpfer C. New Democracies Barometer IV: A 10-Nation Survey // Studies in Public Policy.* – 1996. – Т. 262 (Centre for the Study of Public Policy, University of Strathclyde). – С. 41. – Табл. 3.1.

¹¹³ *Motyl A. J. The Non-Russian States: Soviet Legacies, Post-Soviet Transformations.* – У кн.: *Freedom in the World, 1996–1997.* – С. 26–31.

Румунія становить аномалію, бо рівні прихильності до демократії в цій країні ставлять її набагато вище серед посткомуністичних країн, ніж можна було передбачити на основі її відносно низького показника свободи 1995 року і в попередні роки. Це може пояснити, чому на президентських виборах 1996 року Румунія обрала демократичнішу альтернативу й перейшла того року до категорії «вільних» держав, а 1997 року її середній показник свободи підвищився до 2 балів. Такий прогрес Румунії порушує питання про спрямованість причинних зв'язків. Якщо вже стався формальний перехід до демократії, чи відіграє політична культура, що править за основу, якусь істотну роль у просуванні країни вперед до певного рівня демократії (чи, як у Білорусі, назад до диктатури)? А чи (як вважає нині школа дослідників переходу до демократії) об'єктивні умови та інституції демократії породжують високу оцінку демократії і ця оцінка може потім стати елементом політичної культури?

Географічний розподіл дотримання прав людини у світі відображує, здається, провідну роль культури. Спираючись на дані 1990-х років, Расел Бова довів, що серед виборчих демократій західні країни (або країни, що перебували під впливом західних культурних традицій і цінували свободу та незалежність індивіда) мають більші досягнення в захисті прав людини, ніж незахідні (африканські чи азіатські) країни¹⁴. Цей аналіз не поширюється на економічний розвиток, що пов'язаний із регіональними та культурними особливостями, і не досліджує адекватно, якою мірою (і як швидко) може розвиватися культура у відповідь на структурні зміни. Проте він дає змогу висувати, що культура справді відіграє незалежну роль у формуванні політичної системи. Крім того, як ми бачимо в Південній Кореї й на Тайвані, деякі істотні залишки неліберальних ціннісних орієнтацій можуть зберігатися та співіснувати з великою підтримкою демократії загалом і навіть із підтримкою громадянських свобод. Отже, якщо привчання змінює політичні норми та цінності, щоб вони відповідали демократичним інституціям, закладені глибше культурні схильності можуть уповільнити або прискорити цей процес.

Як уже давно стверджено в теорії модернізації і як доведено такими дослідженнями, як «Громадянська культура» Алмонда та Верби і «Модернізація» Інкелеса і Сміта, соціально-економічні зміни, як мікро, так і макро, теж допомагають пояснити утвердження демократичних орієнтацій і цінностей. А втім, як можна стверджувати на основі обмеженого аналізу причин, який поки що доступний для нас, соціальні структурні чинники не такі впливові й не такі численні, як можна було сподіватися. Це добра приквiтка для зміцнення демократії, навіть якщо розуміти під ним тільки брак «соціально згуртованих вогнищ опору демократизації»¹⁵. В докладному дослідженні, яке Роуз та його колеги проводили протягом 1990-х років у Центральній та Східній Європі, однією соціальною структурною змінною, що, здається, має якесь реальне значення в поясненні підтримки демократії (а надто відкидання авторитарних альтернатив) виявилась освіта. (В обох названих вище класичних дослідженнях освіту теж визнано

¹⁴ Bova R. Democracy and Liberty: The Cultural Connection // Journal of Democracy. – 1997. – Т. 8. – №1. – С. 112–126.

¹⁵ Rose R. et al. Democracy and Its Alternatives. – С. 140.

за найвпливовішу структурну зміну). Найосвіченіші схильніші схвалювати демократію, навіть коли брати до уваги ще й багато інших чинників. Освіта – один з трьох найвпливовіших чинників, які дають змогу прогнозувати відкидання авторитарних альтернатив¹¹⁶. Освіта справляє позитивний вплив і на широку сукупність ліберальних продемократичних соціально-політичних цінностей у кожній з десяти посткомуністичних країн, що їх досліджував Джефрі Еванс¹¹⁷. Ще разючіше те, що, на відміну від висновків Роуза та ін., такий вплив справляє і молодість¹¹⁸. І справді, коли подумати, що молодість, освіта і престижна професія – все це пов'язане з підтримкою ринку, то прогноз для посткомуністичних країн видається набагато сприятливішим, бо ж «головним вогнищем опозиції і ринкам, і демократії є групи, що занепадають»¹¹⁹.

Освіта, здається, тісно пов'язана з демократичними цінностями й на Тайвані. Вільям Л. Периш і Чарлз Джисянь Чан з'ясували, що найосвіченіші громадяни з найбільшою ймовірністю не погоджуватимуться з авторитарними політичними ідеалами, і – з 1985 по 1990 рік – засвідчували зміни в напрямі демократичних цінностей. Окрім освіти, сучасна, престижніша професія, проживання в місті та молодість теж незалежно сприяють прихильності до ліберальних цінностей¹²⁰. Протягом п'яти часових проміжків освіта послідовно постає як єдина найважливіша детермінанта шкали демократичних цінностей, що охоплює чимало критеріїв, зазначених у табл. 7¹²¹. А в континентальному Китаї Юньхань Чу з'ясував, що «рівень освіти послідовно справляє найважливіший вплив на трансформацію політичної культури на індивідуальному рівні». Що вищий рівень освіти, то більша була ймовірність, що респонденти в кожній із чотирьох китайських вибірок (Гонконг, Тайвань, Китай і урбаністичний Китай) виявлятимуть продемократичні ціннісні орієнтації (так само як і політичну ефектив-

¹¹⁶ Там само. – Табл. 6.3, 9.2.

¹¹⁷ *Evans G. Mass Political Attitudes and the Development of Market Democracy in Eastern Europe // Discussion Paper 39. – Centre for European Studies, Nuffield College, Oxford University, 1995. – Табл. 11.* Шкала охоплює не тільки демократичні політичні орієнтації, а й суспільну толерантність. Отож ця шкала послідовно відображує негативний зв'язок із віком в усіх десяти країнах. Дослідження, крім того, виявили послідовний значний позитивний вплив освіти (і негативні впливи віку) на демократичні орієнтації в Росії, Україні та Литві в 1991, 1992 і 1995 р. *Miller A. H., Hesli V. L., Reisinger W. M. Reassessing mass Support for Political and Economic Change in the Former USSR // American Political Science Review. – 1994. – Т. 88. – №2. – С. 406–407.* А ось ще одна їхня праця: *Understanding Political Change in Post-Soviet Societies: A Further Commentary on Finifter and Mickiewicz // American Political Science Review. – 1996. – Т. 90. – №1. – С. 157–158; Reisinger W. M., Miller A. H., Hesli V. L., Maher K. H. Political Values in Russia, Ukraine, and Lithuania: Sources and Implications for Democracy // British Journal of Political Science. – 1994. – Т. 24. – С. 183–223.*

¹¹⁸ Розбіжності висновків щодо віку між різними джерелами – *Rose R. et al. Democracy and Its Alternatives; Evans G. Mass Political Attitudes; Miller A. H. et al. Reassessing Mass Support* – можна пояснити ширшим діапазоном демократичних цінностей та орієнтацій, розглянутих у другій із двох груп досліджень.

¹¹⁹ *Evans G. Mass Political Attitudes. – С. 37.*

¹²⁰ *Parish, Chang. Political Values in Taiwan. – С. 31–34.*

¹²¹ *Shyu. Empowering the People. – Табл. 4.*

ність)¹²². Інші дослідження Гонконгу теж засвідчують, що люди з кращою освітою схильніші толерантно ставитись до соціального конфлікту й цінувати політичну свободу¹²³.

Оцінювання демократії: роль ефективності функціонування системи

Ми бачили, що погляди на легітимність демократії формуються під впливом радше політичних, ніж економічних досягнень, і, фактично, їх можна пояснити багатьма причинами, деякі з яких взагалі не пов'язані з досягненнями системи. І все-таки, навіть якщо громадяни за певний тривалий час почали цінувати демократію за її політичні риси, короткотермінові оцінки системи (скажімо, з'ясовані запитанням про задоволеність тим, як функціонує демократія в країні) можуть, напевне, вплинути на здатність демократичного режиму мобілізувати підтримку та ефективно врядувати. Ці, набагато безпосередніші оцінки досягнень, здається, значно чутливіші до економічних обставин. Хосе Рамон Монтеро, Річард Гантер і Маріано Торкаль довели, що за перші два десятиріччя іспанської демократії (1976–1996) оцінки економічних та політичних умов коваріювалися «майже цілковито», і, напевне, загальні оцінки ефективності системи теж не відступали далеко від оцінок економічної та політичної ситуації. Та коли ці різні оцінки досягнень зіставити зі стабільністю поглядів населення на легітимність демократії, не видно ніякого очевидного зв'язку. Невдоволеність досягненнями демократії, здається, відображує партійну опозицію уряду в вигляді невдоволення владою та політикою, тоді як «принципова легітимність демократії більш-менш незалежна»¹²⁴.

Таке відокремлення легітимності від оцінок досягнень (задоволеності та ефективності системи) характерне для демократії, яка ще раніше вибудувала міцну основу легітимності, і то кількома способами: відкиданням авторитарної минувшини, соціально-економічним розвитком і зміною поколінь, інтеграцією в соціально-культурне середовище демократичної Європи і, можливо, найбільшою мірою, інституціоналізацією демократичних структур і процедур, у результаті якої демократична система функціонує демократично, дотримуючись конституційних норм і прав індивіда. В деяких регіонах Латинської Америки, а надто колишнього Радянського Союзу легітимність ще не пустила міцного коріння, й підтримка демократії, здається, більше зумовлена оцінками, як функціонує режим.

Країни Центральної та Східної Європи начебто дотримуються іспанської моделі, проте з важливими відмінностями. Рівні зовнішньої ефективності низькі,

¹²² *Yun-han Chu*. The Transformation of Civic Culture in Mainland China, Taiwan, and Hong Kong (доповідь, прочитана на конференції Товариства азійських досліджень). – Honolulu, 1996. – С. 13.

¹²³ *Inkeles A.* Continuity and Change in Popular Values on the Pacific Rim. – Stanford, Calif.: Hoover Institution Press, 1997. – С. 20.

¹²⁴ *Montero J. R. et al.* Democracy in Spain. – С. 13–15. Дальші свідчення про вплив економічних умов і оцінок із боку населення політики уряду й політичних досягнень на задоволеність демократією див. у вид.: *Maravall*. Regimes, Politics, and Markets. – С. 230. – Табл. 5.6.

люди загалом вважають, що їхні обрані урядовці далекі та нечуйні до їхніх потреб, проте зовнішня ефективність так само низька і в Іспанії, і в інших західноєвропейських демократіях¹²⁵. Загальні рівні задоволеності тим, як функціонує демократія, набагато нижчі в Іспанії, Португалії та Греції, але тенденції змін теж відповідають економічним оцінкам. На індивідуальному рівні, а надто на сукупному рівні загальнонаціональних опитувань громадської думки, на задоволеність демократією чинять великий вплив особисті економічні оцінки (нинішні й на майбутнє), і що більший економічний оптимізм, то більша задоволеність тим, як функціонує демократія¹²⁶. Так само і в п'яти вибірках у посткомуністичних країнах задоволеність тим, як розвивається демократія в країні, послідовно корелюється зі сподіваннями на поліпшення як особистого становища, так і становища держави¹²⁷.

Дані, отримані за програмою «New Democracies Barometer», зображують десь таку саму картину. Хоча вони не охоплюють стільки часових періодів, як дані з Іспанії, середні рівні політичного та економічного схвалення у країнах Центральної та Східної Європи варіюються, перебуваючи у взаємозв'язку, тоді як легітимність (підтримка демократії) більш-менш незалежна від них. Слід звернути увагу на високий рівень легітимності навіть у періоди, коли задоволеність економікою дуже мала. Проте, на відміну від задоволеності в Іспанії, схвалення політичної системи послідовно піднімається десь на 20% вище від схвалення економічної системи (див. мал. 1). Така різниця може бути результатом високих сподівань, що їх громадяни посткомуністичної Європи постійно пов'язують із майбутньою економічною системою. Для семи центрально- та східноєвропейських країн середня частка людей, які сподівалися через п'ять років схвалити економічну систему, становила від 70 до 74% під час чотирьох опитувань, проведених у 1991–1995 рр.¹²⁸ Навіть ще трохи більші частки населення сподівалися схвалити через п'ять років і політичний режим.

Великий розрив між нинішніми оцінками роботи економіки і оцінками роботи економіки в майбутньому (що зменшився з 40% 1991 року до 26% 1995 року завдяки зростанню схвалення нинішньої системи) можна пояснити терплячістю населення країн Центральної та Східної Європи. Пересічно дві третини населення цього регіону відкидають твердження: «Якщо наша система не може дати швидких результатів, є сенс спробувати якусь іншу систему», й натомість погоджуються з твердженням: «Урядові знадобляться роки, щоб розв'язати проблеми, успадковані від комуністів». Крім того, з 1993 по 1995 рік терплячість

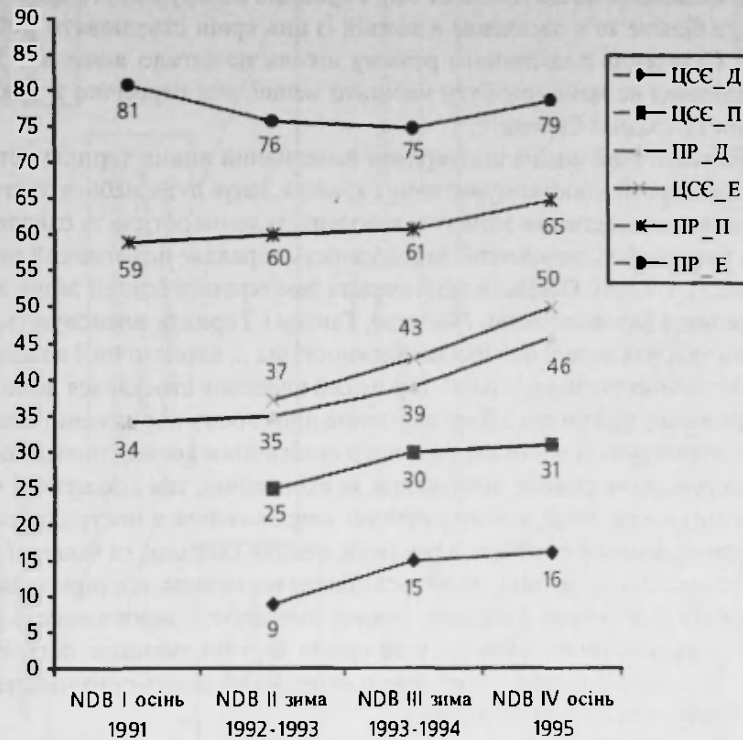
¹²⁵ Скажімо, в обох сукупностях демократичних країн тільки 25–35% відчували (1991 р.), що «більшість обраних урядовців зважають на те, що думають такі люди, як я». Крайні позиції на нижньому краї займають Італія (15%) і європейська частина Росії (20%), а на верхньому краї – США (45%). *Kaase M. Political Culture and Political Consolidation.* – Табл. 7.

¹²⁶ *Toka G. Political Support.* – С. 363–367.

¹²⁷ *Kaase M. Political Culture and Political Consolidation.* – С. 255, 269.

¹²⁸ *Rose R., Haerpfer C. Change and Stability.* – С. 49. – Мал. 3.4. Тут за показники задоволення я вважаю оцінки, як функціонує система врядування та економіка (нині, в минулому і в майбутньому) на «небесно-пекельній» шкалі від +100 до –100, де позитивні значення свідчать про задоволеність або схвалення.

зросла на 10%. Хоч уряди країн Центральної та Східної Європи часто мінялися, коли народ не обирав їх знову, реагуючи таким чином на економічну скруту, «люди голосують не проти нового режиму, а здійснюють шляхом спроб і помилок пошук уряду, що спонукає нову систему працювати краще»¹²⁹. Ця політична терплячість має важливі наслідки. Вона не тільки збільшує підтримку демократії, а й породжує набагато позитивніші оцінки нинішнього режиму¹³⁰.

Центральна і Східна Європа

ЦСЕ_Е Схвалення нинішньої економічної системи.

ЦСЕ_П Схвалення нинішньої політичної системи.

ЦСЕ_Д Підтримка демократії (відкидання розпуску парламенту і скасування партій).

Пострадянські держави

ПР_Е Схвалення нинішньої економічної системи.

ПР_П Схвалення нинішньої політичної системи.

ПР_Д Підтримка демократії (середні значення тільки для України та Білорусі).

Малюнок 1. Тенденції підтримки демократії і схвалення системи в Центральній та Східній Європі і в пострадянських державах

Джерело: Rose R., Haerpfer C. Change and Stability in the New Democracies Barometer: A Trend Analysis // Studies in Public Policy. – 1996. – Т. 270 (Centre for the Study of Public Policy, University of Strathclyde).

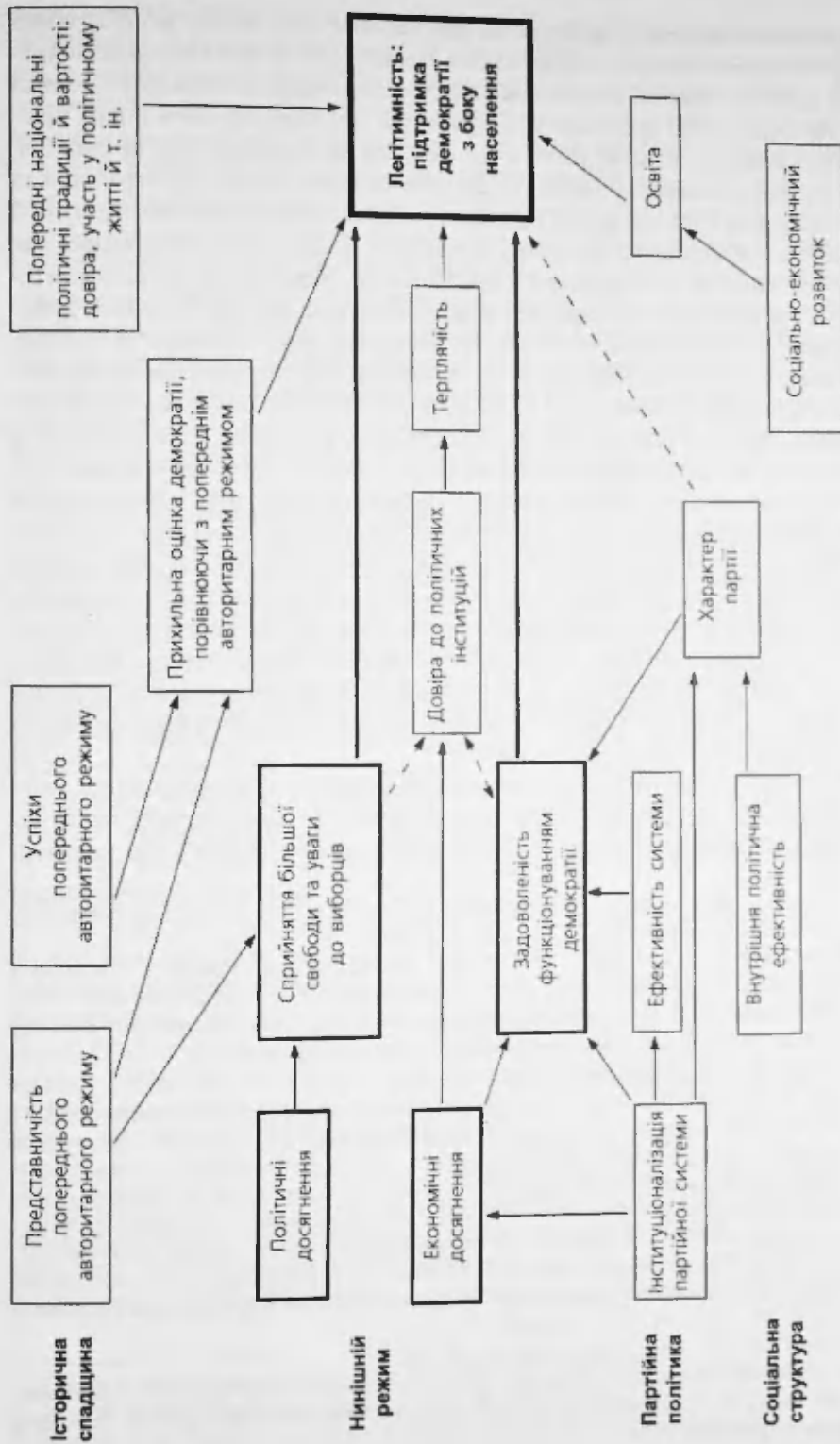
¹²⁹ Там само. – С. 38.

¹³⁰ Rose R. et al. Democracy and Its Alternatives. – Табл. 7.2, 8.4, 9.2.

Пострадянські республіки – що мали найдовший, найтотальніший досвід комунізму й постали перед найважчим, найвиснажливішим завданням переходу від державного соціалізму до ринку – не такі терплячі й не такою великою мірою схвалюють нинішню економічну та політичну системи. 1995 року тількидесь третина росіян та українців були ладні змиритися з думкою, що системі «знадобляться роки» для розв'язку успадкованих проблем¹³¹. Розчарування нинішньою економічною системою в Росії, Україні та Білорусі круто зростає, й 1995 року не більше 16% населення в кожній із цих країн схвалювати роботу економіки. Схвалення політичного режиму ніколи не сягало вище від 36%. Навіть сподівання на майбутнє були набагато менші, ніж пересічно в країнах Центральної та Східної Європи¹³².

Хоча статистичний аналіз підтверджує позитивний вплив терплячості на підтримку демократії в посткомуністичних країнах, існує дуже небагато статистичних тестів для визначення впливу задоволеності демократією та схвалення режиму на легітимність демократії. Задоволеність справляє позитивний вплив на легітимність у Кореї. Оскільки легітимність демократії в Іспанії лише дуже слабо корелює з задоволеністю, Монтеро, Гантер і Торкаль висновують, що легітимність «набула дедалі більшої незалежності від ... економічної незадоволеності й політичних розчарувань»¹³³. Проте цей висновок стосувався демократії, яка мала значну підтримку з боку населення при своєму народженні і швидко набула легітимності почасти завдяки своїм політичним досягненням. З огляду на те, що схвалення режиму визначають як економічні, так і політичні чинники, і з огляду на те, якою мірою політичне невдоволення в пострадянських країнах обґрунтоване об'єктивними реаліями меншої свободи та більшої злочинності, беззаконня й корупції, видається цілком імовірним, що (принаймні в деяких країнах) низькі рівні досягнень режиму зменшують задоволеність тим, як працює нова політична система, а це своєю чергою зменшує підтримку демократії. Водночас політичні та історичні чинники вочевидь справляють незалежний вплив на легітимність режиму.

Економічні досягнення можуть впливати на легітимність опосередковано через проміжну змінну задоволеності демократією (чи схвалення режиму), проте демократичність режиму чинить незалежний і безпосередніший вплив на легітимність (через сприйняття дедалі більшої свободи та уваги влади до потреб громадян; див. мал. 2). Хоча цю модель не можуть цілком підтвердити подані вище дані та аналіз, вона узгоджується з багатьма свідченнями. Звичайно, вплив економічних досягнень на задоволеність демократією нині вже досить добре доведено¹³⁴. Певна річ, каузальна динаміка не всюди однакова. Хоча в Іспанії «легітимність демократії не була неминуче підточена економічним невдоволенням, політичним песимізмом, політичними скандалами та іншими непопулярними аспектами діяльності уряду»¹³⁵, в пострадянських державах слухним видається якраз протилежне твердження. Одне слово, в системах, де демократія – економічно і політично – не функціонувала від самого початку, демократія, якщо хоче набути легітимності, повинна функціонувати краще.

Малюнок 2. Чинники формування демократичної легітимності

А чи можна сказати те саме про Латинську Америку? В Уругваї підтримка демократії постійно була високою, а задоволеність тим, як функціонує демократія, теж відносно висока. В Аргентині підтримка демократії завжди становила понад 70%, дарма що задоволеність демократією низька. Проте в інших країнах, навіть коли збігло десять, а то й більше років після переходу до демократії, рівні підтримки демократії значно відставали від таких рівнів у Центральній та Східній Європі й були меншими від двох третин населення, яких можна було б сподіватися в країні консолідованої демократії. В цих латиноамериканських країнах високі рівні розчарування в політиці й недовіри (почуттів, що, здається, якийсь час переважали) посприяли формуванню сумнівів у легітимності демократії серед значних секторів населення. 1996 року дані, отримані за програмою «Latinobarometro», засвідчили, що величезна більшість населення багатьох країн (понад 60% у Бразилії, Аргентині, Перу та Венесуелі) стурбована перспективою втратити роботу протягом наступного року (пор. цей показник із 29% в Іспанії). Хоча більшість (незначна) населення багатьох країн вважає, що участь у виборах «може змінити ситуацію в майбутньому», лиш у Чилі з-поміж восьми південноамериканських демократій більшість виборців і справді вірить, що вибори чесні. Понад третина громадян в Аргентині, Болівії, Бразилії та Колумбії й половина населення Венесуели кажуть, що політики не пропонують ніяких розв'язків (навіть «бодай кількох») проблем країни. Значні частки населення, характеризуючи своє ставлення до політики, говорили про недовіру, нудьгу та байдужість. Недовіру загалом висловлювали і в Іспанії (40%), проте в Бразилії та Еквадорі (двох країнах із найнижчими рівнями підтримки демократії) її відчували приблизно 60% населення¹³⁶.

Наскільки важливі економічні досягнення для суджень громадян про свою демократію? Дотеперішні свідчення тільки часткові і трохи суперечливі. Політичні досягнення видаються набагато важливішими за економічні у формуванні

¹³¹ *Rose R., Haerpfer C.* Change and Stability. – С. 39. – Мал. 2.9; *Rose R., Tikhomirov E.* Trends in the New Russia Barometer. – С. 27. – Мал. 2.3.

¹³² У Росії, Україні та Білорусі 53% населення сподівалися, що схвалять політичний режим через п'ять років, тоді як у країнах Центральної та Східної Європи – 79%; 45% населення в тих трьох країнах сподівалися, що схвалять економічну систему через п'ять років, а в країнах Центральної і Східної Європи – 72%.

¹³³ *Montero J. R. et al.* Democracy in Spain. – С. 12.

¹³⁴ На додачу до поданого вище аналізу під час одного недавнього дослідження виявлено, що в кожній з одинадцяти західноєвропейських країн, досліджених 1990 року за програмою «Eurobarometer», оцінки і національних економічних досягнень, і власних економічних досягнень респондентів справляють статистично вагомих позитивний вплив на задоволеність демократією. Натомість стандартні демографічні змінні (навіть рівень освіти) практично ніколи не породжують значних впливів. *Anderson C. J., Guillory C. A.* Political Institutions and Satisfaction with Democracy: A Cross-National Analysis of Consensus and Majoritarian Systems // *American Political Science Review.* – 1997. – Т. 91. – №1. – С. – 74. – Табл. 1.

¹³⁵ *Montero J. R. et al.* Democracy in Spain. – С. 16.

¹³⁶ Див.: *Lagos M.* The Latinobarometro. – Мал. 7, 8, 9. Безперечно, Уругвай був би близький до Чилі у своїх поглядах на чесність виборів, але даних про Уругвай не подано в цьому порівнянні.

міцно засвоєної переконаності в легітимності демократії, натомість економічні досягнення (можливо, більшою мірою, ніж політичні, або нарівні з ними) відіграють провідну роль у формуванні задоволеності демократією. Проте тривалі економічні негаразди можуть збільшити вплив на легітимність поганих, а то й посередніх економічних показників, а наслідки економічних злиднів і стагнації в далекій перспективі поки що неясні. В Латинській Америці – а передусім у посткомуністичних державах – демократії третьої хвилі мають досить великий запас «автоматичної легітимності», бо в громадян ще не стерлись у пам'яті утиски попередніх режимів. Ці спогади спонукають людей бути терплячими і розважливими у своїх сподіваннях на те, що може їм дати демократія в недалекій перспективі. Але що станеться, коли зі зміною поколінь такі спогади згаснуть? Тією мірою, якою не закладено основ економічної стабільності, а прихильність до демократії не стала несхитною, ці режими можуть стати вразливими перед лицем дедалі більшого невдоволення їхньою задавленою неспроможністю забезпечити певний матеріальний прогрес і розподілити його плоди.

Довіра до демократії: довіра до інституцій

У демократіях, старих і нових, докладено великих зусиль у зв'язку зі зменшенням довіри населення до інституцій – станом, що його Сеймур Мартін Ліпсет та Вільям Шнайдер назвали «браком довіри»¹³⁷. Проте для ефективного функціонування демократії не потребують високих рівнів довіри до політичних лідерів та інституцій. Ідеальна демократична культура ані сліпо довіряє, ані вороже відкидає, а пильно і скептично придивляється. Здорова демократія повинна цуратися цинізму, покvapної недовіри до соціально-політичних інституцій. Навіть якщо населення західних країн стало трохи менше довіряти своїм партіям та політикам, західні суспільства так щедро наділені інституціями, які функціонують незалежно, що принаймні котрійсь одній з-поміж них можна повірити¹³⁸. Натомість недовіра набагато поширеніша в Латинській Америці та посткомуністичних державах.

З п'ятнадцяти соціально-політичних інституцій, що їх Роуз зі своїми колегами досліджували в посткомуністичних країнах, жодній інституції не довіряє більшість населення. Навіть інституціям, що тішаться найбільшою довірою, – армії та церкві – в дев'яти проаналізованих країнах довіряє не більше 30% населення. За винятком президентів цих країн (політичних діячів, яким загалом довіряли найбільше), політичні інституції тішаться невеликою довірою. Партіям довіряє лише 5% населення, парламентам – 9%, судам – 17%. Проте альтернатива довіри – не конче недовіра, а радше скепсис, своєрідна середня відповідь (3, 4 або 5 балів на 7-бальній шкалі довіри), яка свідчить про занепокоєність, а не про відверту втрату довіри чи відчуження¹³⁹. Тож позитивний висновок із результатів опитування громадської думки в посткомуністичній Європі ось який: звичайним ставленням до кожної інституції є радше скептицизм, ніж недовіра, і здебільшого він набагато поширеніший, а то й удвічі поширеніший (скажімо,

¹³⁷ *Lipset S. M., Schneider W. The Confidence Gap. – New York: Free Press, 1983.*

¹³⁸ *Rose R. Postcommunism and the Problem of Trust. – С. 19.*

¹³⁹ *Rose R. et al. Democracy and Its Alternatives. – Розд. 7. – Мал. 7.4.*

серед державних службовців та судовців), ніж чуття недовіри. А негативним висновком є те, що кожна інституція, за винятком армії та церкви, має більшу недовіру, ніж довіру, а в деяких випадках співвідношення недовіри і довіри становить більше, ніж два до одного, а то й чотири до одного (для парламенту і профспілок), а інколи (для партій) навіть дев'ять до одного.

Другим негативним результатом є свідчення про прямий зв'язок між довірою і легітимністю демократії, принаймні в деяких молодих демократичних країнах. Довіра до інституцій чинить значний позитивний вплив і на підтримку нинішнього режиму, і на відкидання авторитарних альтернатив, і цей позитивний вплив видається лінійним. Ті, хто загалом довіряє інституціям, схильніші підтримувати нинішній режим (76%), ніж скептики (58%), вже не кажучи про недовірливих (39%)¹⁴⁰. Довіра до уряду може впливати й на задоволеність функціонуванням демократії¹⁴¹. Отже, підвищення рівнів довіри (або принаймні зменшення рівнів недовіри) – один з елементів завдання легітимації, а звідси – і зміцнення демократії. Це завдання надто тяжке в Білорусі, Україні та Болгарії, де недовіра до інституцій дорівнює скепсисові (44% в обох останніх країнах)¹⁴².

Довіру (і до інституцій, і, коли брати ширше, до людей узагалі), здається, певною мірою формують усталені культурні особливості. Відмінності довіри між людьми в різних країнах і регіонах можуть бути величезні. В Південній Америці та Росії менше ніж чверть населення вважає, що більшості людей можна довіряти, а в Кореї цей показник становить три чверті населення (більше, ніж у скандинавських країнах). Проте довіра корейців не переходить у сферу політики: лише кожен п'ятий кореець довіряє партіям і Національним Зборам¹⁴³. Дотримуючись тривалої традиції досліджень політичної культури, Монтеро, Торкаль і Гантер висновують, що в Іспанії недовіра становить частину синдрому «неприятні до політики», який полягає в цинізмі, неефективності, байдужості й загальному відчуженні від політики¹⁴⁴. Цей синдром видається цілком незалежним від легітимності й задоволення, але напрочуд стійкий. На думку Ларос, загальнопоширена недовіра між людьми має в Латинській Америці глибоке

¹⁴⁰ Там само. – Мал. 7.5, табл. 9.2. Збільшення спостережено і для відкидання всіх авторитарних альтернатив.

¹⁴¹ Під час трьох опитувань протягом першого десятиріччя іспанської демократії довіра до уряду великою мірою позитивно корелювала (від 0,37 до 0,40) з задоволеністю демократією. *McDonough P., Barnes S. H., Pina A. L. The Growth of Democratic Legitimacy in Spain // American Political Science Review.* – 1986. – Т. 80. – №3. – С. 747. – Табл. 5.

¹⁴² Чеська Республіка має найнижчий рівень загальної недовіри (18%) і була єдиною з дев'яти країн, де рівень недовіри не перевищував рівня довіри. *Mishler W., Rose R. Trust, Distrust, and Skepticism: Popular Evaluations of Civil and Political Institutions in Post-Communist Societies // Journal of Politics.* – 1997. – Т. 59. – №2. – Мал. 2.

¹⁴³ *Lagos M. The Latinobarometro; Lagos M. Latin America's Smiling Mask.* – Табл. 1; *Shin D. C., Rose R. Koreans Evaluate Democracy; Rose R., Shin D. C. Discerning Qualities of Democracy in Korea and Post-Communist Countries* (доповідь, прочитана на конференції Міжнародної асоціації політичних наук). – Seoul, 1997. – С. 21–22. Корейські показники довіри до інституцій не можна порівнювати точно, бо категорії відповідей були структуровані по-іншому.

культурне коріння і є архетипною рисою її політичної культури, лежачи в основі дуже низьких рівнів довіри до інституцій¹⁴⁵. На думку Роуза, низькі рівні довіри в посткомуністичних країнах – це радше спадщина комуністичних структур, що ставили бар'єри між людьми, і наслідок досвіду життя за комунізму, що породжував відчуження від політики¹⁴⁶.

Політичні та економічні досягнення теж впливають на рівні довіри до інституцій, і в Центральній та Східній Європі відчуття, що стало більше свобод, справляє «значний позитивний вплив на довіру до посткомуністичних інституцій (і політичних, і ринкових)¹⁴⁷. Це відчуття, відчуття дедалі більшої справедливості системи та сподівання на майбутнє національної економіки – ось три найголовніші чинники, що пояснюють варіації загальних рівнів довіри до інституцій. Проте мають значення й інші економічні оцінки, і їхня роль зростає ще більше, коли йдеться про довіру лише до політичних інституцій. За умов відчужувальних впливів, породжених комунізмом та його крахом, довіра зростає там, де народ бачить, що економіка починає працювати краще.

Довіра між людьми може видатися мало пов'язаною зі стабільністю демократії. На перший погляд, набагато доречнішою видається політична довіра. І справді, є статистичні свідчення, що рівні довіри між людьми не спричиняють змін рівня демократії: низькі рівні довіри начебто не перешкоджають переходу до демократії й не підточують існування демократії, а високі рівні довіри не конче сприяють демократизації¹⁴⁸. Проте довіра між людьми може заслуговувати набагато пильнішої уваги. Теоретично довіра править за основу співпраці. Якщо конкурентні політичні еліти не довіряють одна одній, не вірять, що кожна з них шануватиме домовленості, їм буде набагато важче інституціоналізувати договори, угоди, порозуміння та взаємні обмеження, що стабілізу-

¹⁴⁴ *Montero J. R. et al. Democracy in Spain.*

¹⁴⁵ *Lagos M. Latin America's Smiling Mask.* Низькі рівні довіри між людьми видаються цілком стабільними: показники, що їх Лагос подає за 1996 р. для Мексики (21%) і Аргентини (23%), майже ті самі, що й показники, визначені для цих обох країн протягом 1981–1991 рр. (відповідно 18% і 21%). Ці останні показники див. у вид.: *Muller E. N., Seligson M. A. Civic Culture and Democracy: The Question of Causal Relationships // American Political Science Review.* – 1994. – Т. 88. – №3. – С. – 648. – Табл. А-1. Як видно з цієї таблиці, то, за винятком Скандинавії, довіра між людьми не дуже висока навіть в усталених демократіях, проте середній рівень довіри більше ніж на 40% вищий, ніж у Південній Америці.

¹⁴⁶ *Rose R. Postcommunism and the Problem of Trust.*

¹⁴⁷ *Mishler W., Rose R. Trust, Distrust, and Skeptizism.* – С. 441; також див. табл. 3 і 4. Політична довіра (як і задоволеність демократією) теж може мати партійний вимір. З 1978 по 1984 р. в Іспанії люди були набагато схильніші довіряти урядові, якщо партія, яку вони підтримували, перебувала при владі. *McDonough P. et al. Democratic Legitimacy in Spain.* – Табл. 2.

¹⁴⁸ *Muller E. N., Seligson M. A. Civic Culture and Democracy.* Проте Фредрик Д. Вейл з'ясував, що довіра між людьми має позитивний вплив на демократичні цінності в Німеччині (хоча значно меншою мірою в Східній Німеччині). *Weil F. D. Will Democracy Survive Unification in Germany? Extremism, Protest, and Legitimation Three Years after the Fall of the Berlin Wall* (доповідь, зачитана на щорічній конференції Американського соціологічного товариства). – Miami, 1993. – Табл. 2.

ють політику і зміцнюють демократію на рівні еліт. Звичайно, теорії раціонального вибору наполягають, що саме брак довіри вимагає координаційних механізмів конституції і правових інституцій задля стабільності демократії. Коли дивитися з таких позицій, то довіра – радше результат, ніж передумова ефективних інституцій¹⁴⁹. Та якщо довіра мала, а сподівання співгромадян здебільшого цинічні, інституції будуть простими формальностями, яким бракує згоди та ефективності, бо більшість людей виявлятимуть непокору, сподіваючись, що решта коритиметься.

По суті, така ситуація – тепер головна проблема в Латинській Америці, де закони пусті, куці та слабкі, а президенти, не зважаючи на конституцію, вдаються до сили. Дані, отримані за програмою «Latinobarometro», припускають тісний зв'язок між культурою та інституційною нікчемністю демократії. В більшості латиноамериканських країн переважна частина населення (від 57% у Венесуелі до 85% у Перу) вважають, що їхні співвітчизники нечесні, а величезна більшість (понад 80% в Аргентині, Бразилії та Перу) вважають, що їхні співвітчизники дуже мало шанують закон, а то й узагалі не визнають його. Єдина країна, що вочевидь відступає від цієї моделі, – Уругвай. В інших країнах Латинської Америки беззаконня та недовіра, здається, глибоко пронизують соціальні сподівання, призводячи і до уникання податків, і до незграбних бюрократичних регуляцій¹⁵⁰. Наслідком є слабкість і держави, і панування закону, а отже, й недосконала демократія, що становить головну перешкоду на шляху зміцнення демократії.

Ефективність та інші орієнтації

Теорія політичної культури провіщає, що демократія буде легітимніша і стабільніша, коли існують (не призводячи до поляризації) високі рівні політичної ефективності, участі в політичному житті та політичної поінформованості. Коли громадяни обізнані, поінформовані та політично активні, коли вони впевнені, що їхня активність матиме певний вплив на політичні результати (внутрішня ефективність), і коли вважають, що політична система прислухається до їхніх потреб (зовнішня ефективність), слід сподіватися високих рівнів підтримки демократії і задоволеності демократією. З допомогою наявних даних перевірити це припущення неможливо, але є підстави сумніватися, чи існує цей сподіваний зв'язок. У Латинській Америці, здається, існує певна широка пов'язаність між політичною недовірою та відчуженням і кволими темпами просування до легітимності демократії. Проте, як можна висувати з наших досліджень, краще функціонування демократії сприятиме збільшенню легітимності, навіть якщо індивідуальна політична ефективність невисока, а політичні інтереси індивідів обмежені.

¹⁴⁹ Це, по суті, висновок Мюлера та Селігсона, які довели (для двадцяти семи країн Європи та Центральної Америки), що довіра між людьми – не причина, а результат демократії (числа років неперервної демократії з 1900 р.) Вони висували, що «інституційні можливості для мирної колективної діяльності, що їх створюють демократичні режими, сприятимуть, як можна сподіватися, відносно високим рівням довіри між людьми» (Muller E. N., Seligson M. A. Civic Culture and Democracy. – С. 647).

¹⁵⁰ Lagos M. Latin America's Smiling Mask. – С. 128–130.

Дані з Іспанії свідчать, що неприязнь до політики у формі слабенької цікавості до неї та невисокої політичної активності й низька політична ефективність (і внутрішня, і зовнішня) стабільні протягом кількох поколінь і можуть тривалий час співіснувати з високими рівнями легітимності демократії. З початку 1980-х років частка іспанців, які виявляють лише невелику цікавість до політики (а то й ніякої), становила загалом 70–80%. Згідно з даними 1978 року, визначеними на основі кількох критеріїв, переважна більшість населення (зазвичай 60–70%) вказувала на брак політичної ефективності, люди вважали, що політика надто складна для розуміння, а політикам байдуже до того, що думає народ. Проте легітимність постійно була високою й навіть зростала, тоді як задоволеність коливалася без жодних об'єктивних причин. З погляду статистики невелика цікавість до політики, мала політична активність, кепська поінформованість і недостатня ефективність згромаджуються в синдром «афективного відчуження», що існує окремо від легітимності та задоволеності й постає як «стабільна, якщо не постійна, риса політичної культури Іспанії»¹⁵¹.

З огляду на таку ситуацію високі рівні неефективності та цинізму в інших нових демократіях, зокрема країнах Південної та Східної Європи¹⁵², можна бачити в менш апокаліптичному світлі. 60% тайванців, які вважали (1996), що такі люди, як вони, не мають змоги впливати на політику уряду, – це майже така сама частка людей (64%), що 1993 року дали таку відповідь в Іспанії¹⁵³. Одна чверть тайванців, які не згодні, що «такі люди, як я, мабуть, не можуть впливати на політику уряду», може видаватися незначним рівнем політичної ефективності, але цей показник удвічі вищий за типову частку населення посткомуністичних країн, що дають таку відповідь, і то навіть в Угорщині та Польщі, де вже зміцніла демократія (див. табл. 8). А втім, згідно з іншими показниками ефективності, Угорщина та Польща (і певною мірою інші країни) виявляють вищі рівні ефективності, і тут уже постає питання про способи визначення тієї ефективності.

По суті, ще надто рано відкидати індивідуальну політичну ефективність і активність, бо вони, мовляв, не впливають на формування загального ставлення до демократичної системи. Еванс і Вайтфілд виявили значний вплив ефективності на нормативну прихильність до демократії в посткомуністичних краї-

¹⁵¹ *Montero J. R. et al. Democracy in Spain.* – С. 22. Хоч аналіз цих авторів переконливий, можна запитати, наскільки справді низькою є політична ефективність в Іспанії. Іспанці, здається, набагато впевненіші у своїй спроможності справляти деякий вплив на політичну систему. 1991 р. 47% населення не погоджувалися, що «такі люди, як я, не мають ніякого впливу на те, що робить уряд», а 78% погоджувалися, що «вибори дають таким людям, як я, певний вплив на врядування» (табл. 8). Цей останній показник був (разом із французьким показником) найвищим серед шести західних держав і більше ніж на 20% вищим, ніж у Британії. Попередній показник може видатися низьким, але він був вищим, ніж у США, Британії й Західній Німеччині.

¹⁵² *Maravall J. M. Regimes, Politics, and Markets.* – С. 234–237.

¹⁵³ *Montero J. R. et al. Democracy in Spain.* – С. 20–21. Тайванські дані отримано під час опитування, яке мало назву «Зміна політичної системи і виборча поведінка» і яке 1996 року провів Тайванський національний університет. Питання, що їх ставили в обох країнах, були практично тотожні.

нах. Люди, які не згодні, що «нема жодного сенсу голосувати, бо уряд не може нічого змінити», з більшою ймовірністю підтримуватимуть демократію, так само як і ті, хто вбачає певні потенційні можливості вплинути на уряд через вибори, а також ті, хто підтримує певну політичну партію. Як і при інших опитуваннях громадської думки, громадяни Росії та України засвідчують найнижчі рівні як особистої ефективності, так і ефективності системи й найнижчі рівні прихильності до демократії¹⁵⁴.

Таблиця 8. Індивідуальна політична ефективність

Країна	Твердження, які дають змогу визначити індивідуальну політичну ефективність, та відповіді на них (у %)		
	Latinobarometro, 1996		
	«Вибори можуть змінити ситуацію в майбутньому»	«Голоси таких людей, як я, мають «значний» або «певний» вплив на врядування у країні»	Не згоден: «Такі люди, як я, не мають ніякого впливу на формування урядової політики»
Іспанія	67	78 ²	47 ²
Аргентина	63		
Бразилія	61		
Еквадор	58		
Перу	52		
Болівія	51		
Венесуела	49		
Чилі	49		
Мексика	46		
Колумбія	43		
Корея	1997	68	
Тайвань	1993, 1996		25 27
Посткомуністичні країни (1991 і 1993)			
	Не згоден: «Нема сенсу голосувати, бо уряд нічого не може змінити»	«Кожен має вплив на вибори уряду»	Не згоден: «Такі люди, як я, не мають впливу на дії уряду»
Угорщина	1991	53 ²	14
	1993	58	11
Польща	1991	44 ³	10
	1993	43	11
Румунія	1993	76	11
Болгарія	1991	86 ³	22
	1993	49	14
Естонія	1993	39	8
Литва	1993	39	11
Росія	1993	33	15
Україна	1993	23	11

Джерела

Lagos M. The Latinobarometro: Media and Political Attitudes in South America (доповідь прочитана на щорічних зборах Американської асоціації політичних наук). — San Francisco, 1996; Shin D. C., Rose R. Koreans Evaluate Democracy: A New Korea Barometer Survey // Studies

¹⁵⁴ Evans G., Whitefield S. The Politics and Economics of Democratic Commitment. — Табл. 1, 4, 5.

in Public Policy. — 1993. — Т. 292 (Centre for the Study of Public Policy, University of Strathclyde). — Запитання 14; Тайванський національний університет, факультет соціології, опитування громадської думки з приводу політичних систем та виборчої поведінки під керівництвом професора Гу Фу й за підтримки Національної наукової ради Китайської Республіки; *Evans G., Whitefield S.* The Politics and Economics of Democratic Commitment: Support for Democracy in Transition Societies // *British Journal of Political Science*. — 1995. — Т. 25. — Табл. 4; *Kaase M.* Political Culture and Political Consolidation in Central and Eastern Europe // *Research on Democracy and Society*. — 1994. — Т. 2. — Табл. 7.

1. Фраза при опитуванні 1991 року була такою: «Вибори дають таким людям, як я, певний вплив на урядування».

2. 1991 рік.

3. Ішлося про те саме, що й у прим. 1, а отже, ефективність тут визначає згода, а не незгода.

Висновок

Попри недавнє збільшення кількості даних, ми перебуваємо поки що на дуже ранній стадії розуміння як тенденцій, так і каузальної динаміки, що лежать в основі легітимності демократії та інших вимірів політичної культури в демократіях третьої хвилі. По-перше, більшість цих демократій або недавно утворились, або їх тільки недавно почали інтенсивно досліджувати. Отже, мине певний час, перше ніж ми з'ясуємо повну картину сталих тенденцій. По-друге, масиви здобутих даних поки що докладно ще не проаналізовані. Чимало цікавих показників демократичних настанов і поглядів ще не проаналізовано систематично, і дуже мало зроблено для визначення докладної структури причин, які визначають суб'єктивні та об'єктивні показники.

По-третє, каузальна динаміка, напевне, варіюється залежно від історичної та культурної спадщини, різних часових періодів і стадій розвитку. Адже не можна вважати, ніби детермінанти легітимності демократії безпосередньо після переходу до демократії будуть тими самими й за десять, і за двадцять років, коли вже змінився історичний контекст, сталася зміна поколінь, а демократія певною мірою стала рутинною. Отже, легітимність та решта демократичних норм можуть у нових демократіях мати інші кореляти та причини, ніж в усталених демократіях. Аж ніяк не є очевидним, що детермінанти легітимності будуть такими самими у якійсь відносно багатій західній країні та у якійсь відносно бідній незахідній країні, навіть якщо вони перебувають на однаковій стадії переходу до демократії. Відмінностей у причинності можна сподіватися й між посткомуністичними країнами з огляду на їхні величезні й украй дискредитовані спадщини диктаторських режимів і східноазіатськими нещодавно індустріалізованими країнами, де авторитаризм мав більше успіху, а демократія постала великою мірою завдяки цьому успіхові. Навіть серед посткомуністичних країн економічні чинники можуть мати більше значення в пострадянських державах, де економічна криза набагато глибша.

Найбільша проблема з порівняннями та узагальненнями полягає у використанні специфічних критеріїв. Брак стандартизації в різних країнах і дослідженнях — одна з найбільших перешкод на шляху аналізу політичної культури різних держав. У різних країнах та регіонах були використані сім критеріїв легітимності (підтримки демократії; див. табл. 1). Чимало з цих критеріїв видаються дуже близькими, якщо не майже тотожними, і всі, здається, визначають прихильність до демократії як до найкращої форми врядування. Проте відповіді

дуже залежать від словесної форми запитань. У кількох клітинках табл. 1 ми бачимо різні рівні підтримки демократії в тій самій країні того самого року, і цю різницю можна пояснити тим, що поставлено різні запитання. Іспанці 1988 року були набагато схильніші погоджуватися, що «демократія – найкраща система для такої країни, як наша» (курсив мій. – Л. Д.), ніж із твердженням, що «демократії слід віддавати перевагу перед усіма іншими формами врядування», хоча ці обидва критерії дали змогу виявити широку підтримку. Поляки 1992 року були набагато схильніші відкидати такий варіант, як сильний лідер замість парламенту й партій, ніж справді підтверджувати, що демократії слід завжди віддавати перевагу. Так само й населення посткомуністичних країн 1993 року було набагато схильніше казати, що воно не схвалило б «розпуску парламенту і скасування партій», ніж підтримувати набагато загальнішу «мету запровадження демократії» у своїй країні (табл. 1). Ще інші рівні підтримки – загалом нижчі, ніж для першого питання, але вищі, ніж для другого питання – спостережено в посткомуністичних країнах, коли людей запитували, чи вони схвалюють пинішню систему врядування «з вільними виборами й багатьма партіями». Різні критерії внутрішньої політичної ефективності теж дають змогу почути вкрай різні відповіді в більшості країн (табл. 8).

Проблеми порівняння, а коли брати глибше – формування висновків, породжені не тільки словесною формою запитань, а й можливими запропонованими відповідями. Як опитування громадської думки можуть виявити той самий рівень підтримки демократичного режиму, коли один дослідник вимірює схвалення п'ятибальною шкалою («дуже» або «помірковано схвалюю», «дуже» або «помірковано не схвалюю» і «ані схвалюю, ані не схвалюю»), другий – чотирибальною шкалою (п'ятибальна шкала, проте без останнього варіанта вибору), третій – семибальною шкалою (додавши такі варіанти, як «трохи» схвалюю чи не схвалюю), четвертий – шестибальною шкалою (семибальна шкала без варіанта «і не те, і не те»), а п'ятий – 201-бальною шкалою (славетний «небесно-пекельний» індекс Роуза)? Якою мірою рівні схвалення, визначені з допомогою широких шкал, вищі за рівні, з'ясовані з допомогою вузьких шкал, і вищі просто тому, що в першому випадку враховано й респондентів, які виявляють слабку підтримку і яких за інших обставин можна було б характеризувати як цікавих, що пасивно сидять на паркані?

Ці самі проблеми актуальні й тоді, коли йдеться про всі критерії Лікерта, або ж вимірювання за температурною шкалою. Отже, чи має значення, коли респондентів просто просять погодитись чи не погодитись (дуже або ні), що «демократії слід віддавати перевагу перед будь-якою іншою формою врядування», замість запропонувати їм варіант вибору, що «в деяких випадках перевагу слід віддавати авторитарному режимові», або навіть варіант, що «для таких людей, як я, це не має значення»? Цілком імовірно, що спостережені рівні легітимності дуже залежать від тих варіантів відповідей, що їх пропонують респондентам. І це питання навіть важливіше від питання про присутню відмінність, зокрема про те, яку легітимність визначають: безумовну чи таку, що виконує роль знаряддя, конкретну чи загальну. Існує ще й добре відома проблема «схильності згоджуватись», тобто тенденції респондентів погоджуватись із запропонованим запитанням (або зачитаним твердженням), а отже, існує велика

ймовірність, що певна вартість або політика отримають підтримку, якщо показником цієї підтримки буде згода, а не незгода. Джеймс Гібсон, провівши недавно опитування громадської думки в Росії, довів, що це серйозна проблема¹⁵⁵.

Усе це спонукає наголосити на важливості методології, яка комусь із читачів може видатися нудною, хоча вона вкрай необхідна для розуміння розвитку демократичної культури. Ми потребуємо набагато систематичніших досліджень згаданих вище політичних питань, щоб з'ясувати, як варіюються відповіді залежно від словесної форми запитання та структури відповіді, й потребуємо набагато тіснішої співпраці між різними країнами й різними дослідниками, щоб можна було впевнено порівнювати стандартизовані анкети. (Навіть тоді існуватимуть певні межі впевненості, бо ж треба буде передати точнісінько те саме значення різними мовами і пристосовуючись до різних культур).

Ці проблеми надто ускладнюють завдання порівняння рівнів підтримки демократії (натомість інші пункти, як-от задоволеність тим, як функціонує демократія, мають тенденцію до більшої стандартизації словесної форми). Розмаїті причини розбіжностей, помилок та «перешкод», поєднуючись із додатковими помилками, які можуть статися при визначенні вибірок, анкетуванні та кодуванні результатів, ще далі зменшують імовірність, що ми виявимо якусь регулярність у каузальній структурі. Проте, як ми бачили, в результаті дуже різних досліджень, і то дуже різних регіонів, постають однакові закономірності: політичні чинники, надто пов'язані з тим, наскільки демократично функціонує режим, або тим, якою мірою вважають, що він функціонує демократично, важливіші за економічні чинники у формуванні сприйняття легітимності.

З огляду на очевидні відмінності характеру причин і радше обмеженість випадків каузального аналізу може видатися завеликим зухвальством пропонувати якусь докладну модель, що має пояснити, як розглянуті в цьому розділі політичні погляди й вартості пов'язані одне з одним. А проте є достатньо теоретичних підстав і практичних свідчень, щоб принаймні запропонувати модель для подальшої перевірки. Ця модель (див. мал. 2) стверджує, що політичні досягнення режиму (дедалі більша свобода, увага до потреб виборців та прозорість влади, опосередковані через сприйняття населення) мають прямий позитивний вплив на легітимність демократії, тоді як економічні досягнення та економічні оцінки найбільше впливають на задоволеність тим, як функціонує демократія (і, напевне, ще й на довіру до інституцій). Підтримка демократії (а також внутрішня ефективність) зростають і завдяки більшій освіченості, та аж ніяк не інших об'єктивних індивідуальних рис. Вплив західної культури, якому певною мірою сприяє соціально-економічний розвиток, може мати подальший невеличкий вплив на прихильність до демократії; хоча це твердження загалом ще треба перевірити, його доведено на прикладі Східної Німеччини¹⁵⁶.

У посткомуністичних країнах ті, хто підтримує ринок, набагато ревніше підтримують – унаслідок чи то усвідомлення своїх інтересів, чи то послідовнішої ідеології – і демократію (такого зв'язку не спостережено в Латинській Аме-

¹⁵⁵ *Gibson J. L. Democratic Political Culture in the Transitional Russian Polity* (доповідь, зачитана на щорічній конференції Американської асоціації політичних наук). – San Francisco, 1996. – С. 8–9. – Табл. 1.

¹⁵⁶ *Weil F. D. Will Democracy Survive Unification?*

риці)¹⁵⁷. Довіра – і як загальнопоширений суспільний феномен, і як довіра до політичних інституцій – збільшує політичну терплячість і готовність до компромісу та співпраці. Принаймні опосередковано вона повинна вирівнювати шлях для зміцнення демократії, поліпшуючи стабільність та ефективність політичної системи, хоча Роуз у своєму дослідженні виявив прямий позитивний вплив довіри до інституцій на підтримку демократії¹⁵⁸. З погляду логіки цілком може бути слушним, що довіра до політичних інституцій пов'язана з задоволеністю тим, як функціонує демократія, хоча спричинювання тут може бути взаємним. Задоволеність збільшується завдяки ототожненню з керівною партією (а цей зв'язок, здається, опосередкований політичними інституціями, бо системам, збудованим на консенсусі, властивий менший спад задоволеності серед тих, чия партія програла, ніж системам із мажоритарними інституціями)¹⁵⁹.

Політична інституціоналізація, надто сила та послідовність системи політичних партій теж справляє значний вплив на задоволеність демократією (а отже, й на можливу легітимність), і то як прямо, так і через свій позитивний вплив на економічну діяльність та оцінки ефективності системи (загальної спроможності розв'язувати суспільні проблеми)¹⁶⁰. Внутрішня політична ефективність повинна збільшувати ймовірність ототожнення з тією або тією партією (та іншими формами участі в політичному житті), а ефективність і участь у політичному житті схильні збільшувати підтримку демократії (або корелювати з нею)¹⁶¹. Ці шойно згадані впливи та зв'язки (й деякі інші) виявлено в Центральній і Східній Європі, але не в Іспанії. Тільки дальший аналіз може показати, наскільки універсальними є ці причинні зв'язки.

Проте в одному важливому аспекті дані з Іспанії та посткомуністичних держав узгоджуються між собою. Нормативна прихильність до демократії (наба-

¹⁵⁷ *Evans G. Mass Political Attitudes; Evans G, Whitefield S. The Politics and Economics of Democratic Commitment; Miller A. H. et al. Reassessing Mass Support.*

¹⁵⁸ *Rose R. et al. Democracy and Its Alternatives.* – Розд. 7, 9.

¹⁵⁹ *Anderson C. J., Guillory C. A. Political Institutions and Satisfaction with Democracy.*

¹⁶⁰ Згідно з думкою Вейла (*Weil F. D. The Sources and Structures of Legitimation.* – С. 697), неузгоджена система політичних партій із високими рівнями політичної поляризації й законодавчої фракційності, здається, негативно пов'язана з задоволеністю демократією та легітимністю демократії в Західній Європі. Таке твердження збігається з іншими аналітичними висновками про відносини між узгодженістю системи політичних партій і досягненнями уряду, скажімо, у сфері економічної реформи. Див.: *Haggard S., Kaufman R. R. The Political Economy of Democratic Transition.* – Princeton: Princeton University Press, 1995. Воно збігається й зі свідченнями, що Бразилія та Перу (з непевною легітимністю) мають дві з найнестійкіших і найменш інституціоналізованих систем політичних партій у Латинській Америці (порівнюючи з Уругваєм і Коста-Рікою, де вже міцно утвердилась демократія), натомість Росія має одну з найменш інституціоналізованих систем політичних партій серед усіх проаналізованих демократій. *Mainwaring S. The Party System and Democratization in Brazil: Rethinking Party Systems.* – Stanford: Stanford University Press. – Незабаром вийде.

¹⁶¹ Мілер та ін. з'ясували, що росіяни та українці, які ототожнюють себе з певною політичною партією, схильніші наголошувати на свободі та врядуванні більшості і значно менш схильні давати негативні коментарі, коли їх запитують про значення демократії. *Miller A. H. et al. Understanding Democracy.* – С. 20.

гато більше, ніж задоволеність демократією та пов'язані з нею оцінки досягнень системи) великою мірою сформована історією та досвідом соціалізації в ранньому віці. Отож в Іспанії (і, як можна припустити, у Греції) прихильні погляди на демократію, були сформовані ще до переходу до демократії: почасти завдяки передачі від покоління до покоління певної спадщини демократичної минувшини, почасти завдяки суспільним змінам, а почасти завдяки «інтенсивному процесові освіти» та «колективним міркуванням» різних соціальних груп¹⁶². Згодом, після переходу до демократії, ці погляди швидко поширились і зміцніли в початковому періоді функціонування демократії. Проте в Іспанії й досі зберігаються значні відмінності між різними поколіннями, основані на різному формотворчому досвіді й на різних колективних спогадах. В Іспанії «що молодша категорія населення, то більша підтримка демократії»¹⁶³.

Ніякого впливу віку не виявлено у змішаних вибірках населення посткомуністичних країн, що їх досліджували Роуз, Мішлер і Герпфер (хоча що молодші виборці, то схильніші вони підтримувати демократичні партійні альтернативи в Росії)¹⁶⁴. Проте дослідники з'ясували, що ранній життєвий досвід, породжений соціальною структурою (надто рівнем освіти), і національне середовище, в якому індивід досягає повноліття, зумовлюють третину, а то й половину поясненої дисперсії показника підтримки демократії (залежно від використаного критерію підтримки). Коли додати ще одну історичну змінну (оцінку попереднього комуністичного режиму), історичні та структурні чинники становитимуть три чверті причин (для відкидання авторитарних альтернатив), а решта припадатиме на нинішні політичні та економічні досягнення. З погляду аналізу (і коли йдеться про критерій не так підтримки нинішнього режиму, як «відкидання авторитаризму») легітимність великою мірою зумовлена історично (на це вказують стрілки від верхніх змінних на мал. 2). Використовуючи різні критерії підтримки демократії, Вейл дійшов майже таких самих висновків, досліджуючи Східну Німеччину після об'єднання, яка, «здається, стала неохотно демократичною» внаслідок непривабливості колишнього режиму та знайомства з престижними закордонними моделями демократії, що правлять за «орієнтири»¹⁶⁵.

¹⁶² *Maravall J. M. Regimes, Politics, and Markets.* – С. 208–211 (цит. на с. 210).

¹⁶³ *Montero J. R. et al. Democracy in Spain.* – С. 31.

¹⁶⁴ *Rose R. et al. Democracy and Its Alternatives; Whitefield S., Evans G. Support for Democracy.* – Табл. 241.

¹⁶⁵ *Weil F. D. Will Democracy Survive Unification?* – С. 3; *Weil F. D. The Development of Democratic Attitudes in Eastern and Western Germany in a Comparative Perspective // Research on Democracy and Society.* – 1993. – Т. 1. – С. 195–225. Також див.: *Weil F. D. Sources and Structures of Legitimation.* – С. 699–700. Вайтфілд і Еванс дійшли зовсім іншого висновку про відносне значення історичних (культурних) чинників супроти впливу недавніх чинників, пов'язаних із досягненнями. Аналізуючи відмінності в підтримці демократії між чеською і словацькою національними вибірками (1994), вони з'ясували, що вплив країни зникає, коли до регресії додають критерії економічних досягнень (ефективність системи, особисту ефективність та оцінку демократичної практики), а також коли додають економічні оцінки (*Whitefield S., Evans G. Political Culture versus Rational Choice: Explaining Responses to Transition in the Czech Republic*

Висновки з цього дослідження видаються сприятливими для деяких країн і тривожними для інших. В Іспанії, Греції, Чеській Республіці та Уругваї (де національні політичні традиції, соціальна структура й досвід попереднього режиму – все надає значної попередньої легітимності демократії, що утверджується) зміцнення демократії (хоча воно може й не бути історично зумовленим) має велику підтримку з боку історичної спадщини. Проте навіть у цьому випадку початкова легітимність демократії залежить від того, як культурні діячі, політичні еліта та засоби масової інформації просіяли історичну спадщину і відтворили та сформували її в міфах про заснування¹⁶⁶. Над іншими країнами – Бразилією, Перу, Росією та Україною – вочевидь тяжіє авторитарна минувшина, породжуючи відчуження й недовіру. Отож чи приречені ці країни знову пережити її?

Може видатися, що історія та рання соціалізація становлять могутню детермінанту культури. Але вони – ще не доля. Пізніший життєвий досвід теж формує погляди на демократію, а свідчення з Тайваню дають підстави думати, що політична освіта після переходу до демократії може поступово змінити навіть міцно засвоєні цінності (вже не кажучи про прагматичні оцінки режиму), зорієнтувавши людину на систему демократичних цінностей. Ті режими, що не мають початкового запасу легітимності в мить переходу до демократії (величезна більшість демократичних країн третьої хвилі), аж ніяк не приречені на цинізм і неприязнь населення, але їм треба боротися задля утвердження своєї легітимності і вони зможуть провадити цю боротьбу тільки поступово, з допомогою політичних та економічних досягнень. У цих не таких щасливих країнах зміцнення демократії, напевне, буде тривалим процесом, і вони досягнуть успіху лиш у тому разі, коли доведуть свою спроможність розв'язувати великі політичні та соціальні проблеми й забезпечити політичну свободу, справедливість, прозорість і порядок – усе те, чого народи цих країн сподіваються від демократії. Така ситуація й собі вимагає від політиків певної уваги до «моральних і педагогічних аспектів політики»¹⁶⁷. І вимагає побудови інституцій демократичної держави, системи політичних партій і громадянського суспільства – одне слово, розвитку демократії.

---

and Slovakia // *British Journal of Political Science* <...>. Проте обидві національні вибірки мали спільний державний досвід демократії у міжвоєнній Чехословацькій Республіці, і саме цей спільний досвід, на думку Роуза та ін. (*Rose R. et al. Democracy and Its Alternatives*), пояснює значний вплив життя в Чеській Республіці чи Словаччині на підтримку демократії й відкидання авторитарних альтернатив серед широких вибірок населення посткомуністичних Чехії і Словаччини.

¹⁶⁶ Я вдячний Хосе Рамонові Монтеро за те, що він з'ясував мені цей пункт.

¹⁶⁷ *Maravall J. M. Regimes, Politics, and Markets.* – С. 23.

Тема людських цінностей широка й наганяє страх. Коли я став думати, що я можу сказати на цю тему на Тенерівських лекціях, я переглянув попередні лекції цієї серії. Доповідачами звичайно були політичні філософи або правознавці. Вони аналізували системи цінностей і переконань та обстоювали ту або ту систему. Виправдовуючи систему, якій вони віддавали перевагу, вони спиралися на праці інших мислителів, на доробок інших філософів і на думки суддів.

Позаду багатьох із цих теорій, надто пов'язаних із моєю сферою зацікавленень – демократичним урядуванням, – є ще одна сукупність цінностей і переконань: ті, що їх дотримується широкий загал. Дослідники покликаються на якусь «громадську філософію», на «властиве громаді спільне розуміння», на якусь «громадську культуру», або – цей термін уживають найчастіше, проте з різноманітними значеннями – на громадську думку. Майкл Сендел у своїй книжці «Невдоволеність демократії» пише про «громадську філософію», під якою він розуміє «політичну теорію, притаманну нашій практиці, твердження про громадянство і свободу, які живлять наше громадське життя...»¹. Майкл Волцер у «Сферах справедливості» пише про щось дуже близьке: «відчуття та інтуїтивні погляди», що їх поділяють ті, хто живе за певної політичної системи². На думку таких теоретиків демократії, як Сендел і Волцер, що спирають свою демократичну філософію на інтерпретацію моралі в тій формі, в якій її дотримується в конкретному місці конкретний народ, цінності та погляди громади матимуть, напевне, велику вагу. Волцер, наприклад, відкидає мораль, засновану на тому, що вибрали б «раціональні індивіди ... за узагальнених обставин», і віддає перевагу тому, що обрав би «звичайний народ із міцним чуттям ідентичності, зі своїми власними благами у своїх руках, спостережений серед свого повсякденного клопоту...»³. Волцер, здається, безперечно покликається на реальну громаду з реальною сукупністю поглядів.

¹ *Sandel M. Democracy's Discontent: America in Search of a Public Philosophy.* – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1993. – С. 4.

² *Walzer M. Spheres of Justice: A Defense of Pluralism and Equality.* – New York: Basic Books, 1983. – С. 28.

³ Там само. – С. 5

А як щодо тих філософів, хто намагається розвинути загальні, можливо, універсальні принципи політичної моралі на основі радше експериментів у сфері логіки та мислення, ніж інформації про реальний світ громадян? Джон Роулз у «Теорії справедливості»⁴ починає свій виклад з уявного світу раціональних людей, які перебувають у штучному стані незнання, хто вони. Але навіть тут читач відчуває: коли-небудь він постане перед питанням, що насправді робитимуть і що насправді думатимуть люди. Роулз припускає існування громадян, здатних до розважань, до співпраці, до концепцій добра: це розважливі, схильні до співпраці моральні громадяни. Ці атрибути обговорено на найабстрактнішому рівні, але це реальні атрибути або принаймні можуть бути реальними. Роулз підступає ближче до загалу в «Політичному лібералізмі», де запитує, як можна мати стабільне суспільство, коли існує чимало концепцій моралі, несумісних одна з одною. В цій Роулзовій книжці громада – набагато відчутніша сутність. Роулз заявляє на початку книжки: «Ми, отже, починаємо з розгляду самої громадської культури як спільного фонду імпліцитно визнаних основних ідей і принципів»⁵.

Отже, громадська філософія – це не філософія, властива філософам. Здається, це те, чого ми ще не бачимо, те, що треба відкрити і врахувати. Проте його важко визначити й важко виявити. «Громадська філософія – річ невловна, бо вона постійно перед нашими очима. Часто вона становить неусвідомлене тло нашого політичного дискурсу та дискусій»⁶. Кажучи ці слова, Сендел немов повторює Джеймса Брайса, що десь століття тому говорив про громадську думку в Америці. Брайс зауважив, що громадська думка ніде не має такої ваги, як в Америці. Крім того, додав, що цю думку «важко з'ясувати»⁷.

Саме це і становить одну з причин амбівалентного ставлення до громадської думки, яке можна виявити серед учених, політичних діячів і самої громадськості. Громадська думка має велике значення, зрештою, саме вона править за підвалини демократії. Якщо демократія – не пустий звук, вона означає, що вподобання та цінності загалу повинні певним чином впливати на державну політику, або, коли сформулювати категоричніше, напевне, повинна визначати дії уряду. Проте, як сказав Брайс, громадські цінності та вподобання важко з'ясувати. Як громадська думка може визначати політику, коли неясно, що це за думка? Та навіть якщо її можна з'ясувати, – чи повинна вона бути проводирем? Хіба громадська думка не занадто некомпетентна, кепсько поінформована, мінлива й безвідповідальна? Громадської думки дотримуватись не можна, і навіть якщо можна – не слід. А проте громадська думка – суверен.

Емпіричні соціологи теж звертаються до питання громадських поглядів і цінностей та їхнього зв'язку з політичним життям. Існують численні емпіричні дослідження громадянських цінностей у сфері соціально-політичних питань, а також способів, якими громадяни висловлюють ці цінності. Чимало дослідників зосереджуються на конкретних політичних уподобаннях громадян, але є й дослі-

⁴ Rawls J. *The Theory of Justice*. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1971.

⁵ Rawls J. *Political Liberalism*. – New York: Cambridge University Press, 1993.

⁶ Sandel M. *Democracy's Discontent*. – С. 4.

⁷ Цит. за вид.: Stimson J. A. *Public Opinion in America: Moods, Cycles, and Swings*. – Boulder, Colo.: Westview Press, 1991. – С. 8.

дження широких і набагато визначальніших цінностей, яких дотримуються громадяни. Ці дослідження не пропонують якоїсь однієї системи цінностей замість іншої й не виправдовують її, а намагаються охарактеризувати й пояснити всі наявні системи цінностей. Нормативні філософи та емпіричні соціологи певною мірою виконують різну роботу. Нормативні філософи досліджують структуру складних нормативних систем і намагаються виправдати такі системи. Вони спрямовують свої аргументи проти альтернативних систем цінностей, стверджуючи, мовляв, ті альтернативи спираються на хибні висновки, або ж внутрішньо непослідовні, або ж породжують несприятливі наслідки, або ж поєднують усі ці вади. Натомість послідовні емпіричні дослідники здебільшого мають перед собою інші завдання. Їх цікавить метод і висновки. Вони зосереджуються на тому, як можна визначити властиві населенню цінності й поведінку. Крім того, їх цікавлять причинні зв'язки: що формує ті цінності, яких дотримуються люди? Що впливає з тих цінностей? Емпіричні дослідники спрямовують свої аргументи проти альтернативних методів, альтернативних описів і альтернативних пояснень.

Я покваплюсь додати, що ми не повинні надто широко трактувати відмінність між нормативними філософами та емпіричними дослідниками. Адже дуже мало нормативних філософів нехтують факти, а дехто досить пильно придивляється до них. Лише поодинокі емпіричні дослідники заперечують нормативні основи своїх досліджень або нормативні висновки з них. Факти й цінності не так уже й відгороджені одні від одних, як дехто намагався відгородити їх. Проте нормативні філософи та емпіричні соціологи, здається, переймаються різними інтересами і здебільшого по-різному підходять до своїх завдань.

Але і для тих, і для тих питання громадської філософії, чи то громадської думки, становить справжню проблему. Отже, як можна з'ясувати, що думає широкий загал і як саме він думає? Чи є навіть сенс запитувати про такі речі? Нормативні філософи з'ясовують, що громадська думка невловна, і жоден послідовний соціолог, що досліджував її, не заперечить цього висновку.

Така невловність має кілька причин. Громадянські цінності не зразу впадають у вічі. Філософи розповідають нам про свої нормативні системи. Це їхня робота. Натомість громадяни не мають такого обов'язку. Вони не марнують час на роздуми про свої нормативні системи й не пишуть трактатів, що пояснюють та виправдовують їх. Якщо когось цікавлять ті цінності, треба вийти і з'ясувати їх.

Крім того, є ще одна проблема, пов'язана з емпіричним дослідженням цінностей і вподобань, що притаманні громадянам: їх треба досліджувати на двох рівнях – індивіда та сукупності індивідів. Вплив громадянських цінностей на політичні результати залежить не від цінностей і вподобань окремого індивіда, а від характерної для всього загалу сукупності цінностей і вподобань, що виявляються по-різному: як голоси на виборах, як громадська думка, як повідомлення, спрямовані до політичних еліт, і т. ін. Цей другий рівень цінностей – сукупні цінності – становить додаткові труднощі для спостереження поглядів, властивих громадянам. З'ясування цінностей індивіда – досить важке завдання. А з'ясування цінностей, властивих широкому загалові, надто якщо ці цінності варіюються від індивіда до індивіда й за змістом, і за інтенсивністю, – ще важче.

Тож як можна дослідити цей невловний феномен? Відповідь на це запитання спонукає нас звернутися до методології – не найкращої теми для публічної лекції, присвяченої великому й важливому питанню. Але про методологію треба сказати бодай що-небудь, бо громадська думка аж ніяк не розкривається просто перед нашими очима, або, коли сказати прямо, якщо ви, як і багато інших людей, гадаєте, ніби вона лежить на видноті, ви помиляєтесь. Її треба з'ясувати, і з'ясування тут залежить від методу з'ясування. Я не маю наміру докладно обговорювати методи, але треба бодай трохи відступити вбік і зробити кілька загальних зауваг. А фактично, це не такий уже й відступ від моєї головної теми – дослідження, що думають звичайні громадяни про політичні питання, – бо моя розповідь про метод пов'язана з тим, як громадяни дізнаються про ті питання та міркують про них.

МІРКУВАННЯ ПРО МЕТОД

Поділімо всі методи на дві широкі категорії: послідовні соціологічні методи і методи повсякденного здорового глузду. Послідовна соціальна наука цікавиться або принаймні повинна цікавитися загальним пізнанням соціально-політичної реальності, тобто описовими та причинними висновками про реальний світ. Я кажу «описовими висновками», а не описом, щоб відрізнити те, що ми спостерігаємо, від набагато загальніших висновків, які ми робимо на основі цих спостережень. Ми спостерігаємо, що деякі люди щось роблять, щось кажуть, певним чином реагують. Те, що ми спостерігаємо, залежить від того, як ми спостерігаємо (чи вони висловлюються спонтанно, а ми чуємо їх, а чи вони відповідають на наші запитання?). Залежить і від того, кого ми спостерігаємо (як дібрано людей, що підлягають спостереженню?). Отже, послідовна соціологія залежить від критеріїв, з якими ми підступаємо до реальності, що цікавить нас, і від процедури добору, яка дає нам змогу припустити, що люди, яких ми спостерігаємо, репрезентують широкий загаль, на який ми хочемо поширити наші висновки. Якщо добір упереджений, – ми спостерігаємо людей, що внаслідок застосованої процедури добору не репрезентують усього населення, – тоді наші висновки не можна узагальнювати. І за взірць тут править загальнопоширений соціологічний інструмент, який використовують для вивчення широкого загалу, – опитування репрезентативних вибірок населення.

Окрім описових висновків, послідовна соціологія прагне дійти й до причинних висновків: з'ясувати, який зв'язок між тими або тими явищами, що спричиняє те або те. Ми прагнемо знати не тільки те, що кажуть і що чинять люди, а й те, чому вони це кажуть і чинять. Знати, чому вони голосують саме так і віддають перевагу одній політиці, а не іншій. І прагнемо дізнатися про наслідки їхніх слів і дій. Чи має якесь значення те, як вони голосують? Моделлю для відповідей на такі запитання є експеримент. Бездоганний експеримент може дати відповідь на запитання чому, бо бере до уваги альтернативні пояснювальні чинники й виділяє ті, які дають нам пояснення. Загальнопоширені опитування громадської думки аналізують так, немов вони є експериментами. Це не експерименти, й вони навіть близько не підступають до них. Проте добрий аналіз може нам дати результати, що набагато ближче підступають до причинного пояснення.

Властиве здоровому глуздові розуміння широкого загалу менш формальне й менше зосереджується на критеріях чи вибіркових дослідженнях. Таке розуміння більше покладається на дотепну розповідь, ніж на послідовність вибіркових досліджень; на наявну, а не ретельно дібрану інформацію; часто вдається до інтроспекції («Я член цієї громади, тож я знаю наші думки та почування»); може використовувати опосередковані судження про громаду (те, як характеризують її інші, не запитуючи, звідки вони знають); воно інтуїтивне.

Багато – та аж ніяк не всі – філософських праць про демократію, які розглядають широкий загал або властиву йому громадську філософію чи дух, дотримуються саме такого підходу. Вони не надто послідовні в доборі своїх джерел. У багатьох випадках вони можуть або згадувати громадський дух, або покликатися на нього, і за свідчення його існування править інтуїтивне розуміння самого автора. Філософи, що спирають свої праці на реальну практику, – Вальзер чи Сендел, – часто подають багату, але випадково дібрану сукупність свідчень такого підходу. Пишучи про широкий загал, вони покликаються на твори літературних оглядачів, соціальних критиків, попередніх філософів, журналістів та інших людей, що викладали свої думки на папері. Анекдотів та цікавих оповідок про людські погляди й поведінку не бракує. Часто трапляються і згадки про судові справи, коли судді обгрунтовували свої постанови загальними вартостями або нормами громади. Та якщо поцікавитися, звідки судді беруть свою інформацію про широкий загал, звичайно виявляється, що вона породжена їхнім власним розумінням тих норм. Такий автор, як Ролз, що починає з абстрактного логічного аналізу, теж дуже мало знаходить у соціологічних даних. Він покликається на яесь непевне спільне розуміння «найрозважливішої концепції індивіда, яку, здається, дозволяють загальні факти, відомі про людську природу та суспільство». А ось його відгук про внесок соціології: «...окрім науки історичного досвіду і ... дрібок мудрості, – сповіщає він нам, – тут є небагато, з чого можна було б почати»⁸.

ПРОБЛЕМА НЕПОСЛІДОВНОГО СПОСТЕРЕЖЕННЯ

Головна вада такого непослідовного спостереження полягає в тому, що воно може становити головну перешкоду на шляху до слушного описового висновку про широкий загал: репрезентувати упереджений добір. За браком послідовних спостережень філософам, політикам або іншим спостерігачам суспільства дуже легко знайти ті, які найбільше відповідають їхній позиції. Цілком може бути, що це саме той випадок, коли індивід зазирає в себе, шукаючи тих цінностей. Цілком може бути, що це й випадок, коли індивід екстраполює на основі людей, яких він знає найкраще, – або особисто, або через їхні праці. Крім того, таке може статися й тоді, коли індивід інтерпретує цінності якоїсь культури; оскільки культури можуть мати численні цінності, завжди можна знайти ті, які відповідають власним наперед сформованим судженням. Як сказав Браєн Барі, «... претензії на висновки з начебто спільних цінностей якогось суспільства завжди тенденційні. Якби вони не були тенденційні, годилося б вважати за дивовижний збіг, що спільні цінності, що їх начебто виявив якийсь політичний філо-

⁸ Rawls J. Political Liberalism. – С. 87.

соф, завжди ненароком ведуть до висновків, яких він уже дотримувався»⁹. Баррі стверджує, що завдання зрозуміти широкий загал – марне; там нема чого розуміти. Думаю, з таким твердженням він зайшов задалеко. Там є що розуміти, але до нього не так легко дістатися.

ДОСЛІДЖЕННЯ ОПИТУВАНЬ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ І ШИРОКИЙ ЗАГАЛ

Головний спосіб з'ясувати громадську думку – опитування репрезентативних вибірок населення. Опитування громадськості загальнопоширені в політиці й у пресі, а також у соціології. Чому їх так широко використовують соціологи? Однією з відповідей може бути закон молотка Абрагама Каплана: дайте хлопчикові молоток, і раптом виявиться, що по всьому навколо слід гріюкати. Дайте соціологові метод опитування, і раптом виявиться, що кожна тема потребує опитування громадської думки. Але тут є й переконливіші причини. Головна перевага доброго опитування полягає в тому, що воно репрезентує все населення. Добра випадкова вибірка ліквідує упередженість добору й дає змогу узагальнити на основі спостережених одиниць в поширити висновки на широкий загал, звідки вибрано ті одиниці.

Але що саме вона дає змогу узагальнити? Звичайно якісь радше поверхові риси та ознаки. На основі однієї суто випадкової вибірки не можна з'ясувати всієї складної сукупності цінностей того чи того індивіда. Погляди й цінності індивіда, пов'язані з демократією, з'ясувати дуже важко. Їх можна було б з'ясувати тільки розглянувши низку вибраних ситуацій, спостережених протягом тривалого часу в різних контекстах. Опитування громадської думки, використовуючи прості запитання, що їх однаково ставлять кожному представникові вибірки, цілком можуть призводити до надмірного спрощення в оцінці реальності, недобачати головного і, можливо, радше створити, ніж відобразити реальність, яку ми досліджуємо. Крім того, нас цікавить і сукупний результат, а не тільки індивід: громадська філософія і громадська думка, а не цінності та процеси мислення того чи того індивіда. Складні моделі поглядів і цінностей, що їх дотримуються різні індивіди, не так легко пододати, щоб вони створили сукупність. Індивідів можна було б зрозуміти, пишучи біографії, де сказано, яких поглядів вони дотримувались і як вони дійшли до них. Проте нелегко й, напевне, неможливо, скласти докупи множину таких біографій, щоб зрозуміти широкий загал. Додавання цінностей різних індивідів вимагає редукції цих цінностей до одиниць, які можна порівнювати й рахувати, а вчинивши так, ми втратимо частку сутності того, що ми рахуємо.

Ця проблема загальна – й не тільки для соціологів, а й для реального політичного вибору та ситуацій діяльності, перед яким постає і в яких опиняється широкий загал. Джеймс К. Скот дуже цікаво писав про спробу урядів контролювати суспільства, роблячи їх «зрозумілими», тобто стандартизуючи речі (людей, міста, дії), щоб їх можна було рахувати й регулювати. Треба розподілити по категоріях людей та об'єкти (закони, звичайно, залежать від категорій), стандартизувати методи спостереження, спроектувати схеми обрахунків. Усе це

⁹ Barry B. M. *Justice as Impartiality*. – Oxford: Oxford University Press, 1995. – С. 5.

згладжує кути реальності, що набагато складніша й контекстуально розмаїтіша. Скот зосереджується на перекрученнях, до яких може призвести це згладжування, проте визнає, що певний ступінь такої систематизації потрібний у будь-якому складному суспільстві.

Проблема, яку визначає Скот у зв'язку з діями держави, давно вже відома в соціології. Він назвав свою книжку «З погляду держави»¹⁰. Якби це була книжка про методологію соціології, її можна було б назвати «З погляду соціолога». Соціологи (або принаймні дехто з нас) вважають, ніби завдання соціології – зробити суспільство зрозумілішим, виявити порядок у хаотичному перебігу повсякденного життя. Ми, як і бюрократи, податківці та планувальники, – серед іншого неприємного люду, – любимо поділяти людей на виразні категорії. Скот непокоїться перекрученнями, пов'язаними з тим, як держави використовують ту інформацію, щоб накинути суворий порядок суспільству, – порядок, руйнівний для звичайних практик, – і так само можна непокоїтись, що послідовна соціологія вибілює реальність, намагаючись систематизувати її.

За демократичної політики найкращим прикладом спрощення цінностей і вподобань є голосування. Поки що ще ніхто не знайшов йому заміни. Мільйони індивідів – кожен унікальний, зі складною сукупністю цінностей, поглядів та інтересів – можуть одночасно висловити свої вподобання. Всяка форма громадянського контролю була б неможлива, якби не існувало такої стандартизації. Якщо всі писатимуть довгі листи про те, що повинен робити уряд, ті побажання навряд чи були б утілені в життя. Голосування охоплює всю сукупність виборців і зводить її до простої та послідовної сукупності. Можна або голосувати, або не голосувати, або, голосуючи, вибрати з обмеженої низки варіантів. Численні та різноманітні причини, чому громадяни вирішують голосувати, а не лишатись удома, а потім вирішують, за кого голосувати, можна звести до пари стилізованих, прямих варіантів.

Опитування громадської думки кращі за голосування, бо ж дають більше інформації про індивіда. Адже їх використовують навіть для інтерпретації голосування – з'ясування, чому люди голосували так, як проголосували. Але опитування однаково дають тільки обмежену змогу з'ясувати погляди та цінності громади.

І все-таки опитування стають у великій пригоді, коли ми прагнемо знайти слушний спосіб типізувати широкий загал. Це метод, – хоч які вади можуть бути притаманні йому, – завдяки якому я зібрав свої судження про загал. Крім того, добре академічне дослідження громадської думки, – дослідження, спрямоване не тільки на те, щоб якнайшвидше з'ясувати ставлення громадськості до Косово чи до якихось інших поточних питань, – може далеко вийти за межі простої доповіді, який відсоток загалу до чого прихилиється. Досліджуючи громадську думку на основі опитувань, можна проаналізувати різницю поглядів, і це завдання часто набагато цікавіше, ніж з'ясування, до якої думки схиляється більшість опитаних. Крім того, відповідь на якесь одне запитання з'ясовує небагато. Такі відповіді дуже залежать від словесної форми запитання. А моделі.

¹⁰ *Scott J. C. Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed.* – New Haven: Yale University Press, 1998.

визначені на основі низки запитань, надійніші й можуть з'ясувати думку загалу з приводу багатьох різних речей. Зміна думок із плином часу й варіювання їх залежно від словесної форми запитання, породжують чимало сумнівів у надійності та корисності результатів опитування. Але, коли проаналізувати як слід, такі зміни з плином часу та варіації залежно від стимулу, поданого респондентові, дають змогу досить докладно придивитися до характеру громадської думки.

Крім того, звичайні опитування громадської думки можна доповнити тривалими, докладними інтерв'ю і груповими дискусіями, щоб підступити ближче до розуміння властивих громадянам процесів розважань. До того ж дослідники опитувань громадської думки в останні роки розширили репертуар своїх методів. Проведення комп'ютеризованих телефонних інтерв'ю дає змогу дослідити міркування, що стоять за конкретною відповіддю: адже дослідники змінюють джерело, яке презентують респондентові, змінюють характер запитання, запитують і дають змогу громадянам замислитись над своїми поглядами, ставлять під сумнів погляди, що їх вони висловили раніше, й т. ін. Завдяки цим методам стає можливим щось дуже близьке до діалогу з індивідом, але ще більше важить те, що стають можливі діалоги з вибірками індивідів.

Майже всі дослідження, про які я повідомляю, проведені в США. Сполучені Штати – цікава країна з дивними і часом страшнуватими звичаями, деякі з них нещодавно проступили в надміру оголеній формі. Я зосередився на США, бо саме там зібрано найбільше даних, які я прагнув проаналізувати. Я не впевнений у можливості поширити ці дані на інші демократичні країни, кожна з яких по-своєму цікава. Але, прочитавши працю таких дослідників, як Вільям Мілер, Еніс Мей Тімпсон та Майкл Леснов, про політичні погляди у Британії, я побачив там багато суголосного з тим, що я маю намір обговорити¹¹. Думаю, тут є певна загальна наука, але, узагальнюючи, слід бути обережним.

ДЕМОКРАТИЧНІ ГРОМАДЯНИ

Демократичні дилеми

Оскільки я вже дещо сказав про методи оцінки цінностей і поглядів широкого загалу, дозвольте мені звернутися до того, що можна дізнатися про цей загал з опитувань. Важливе питання, яке я розглядатиму, пов'язане з головною демократичною дилемою, що полягає в участі громадян у демократії. Цікаво, що слова «демократія» і «дилема» йдуть поряд, здається, дуже часто. Коли я не працюю як соціолог, я виконую функції директора Гарвардської університетської бібліотеки й часом продивляюсь наш електронний каталог тільки на те, щоб побачити, про що можна дізнатися з каталожних записів. Я знайшов понад шістдесят назв джерел, що містили слова «демократія» і «дилема». Мабуть, автори полюбляють ставити ці терміни поряд. Демократія, здається, становить дилему і в зв'язку – серед багатьох інших речей – з релігією, бюрократією, збереженням таємниць, наукою, соціалізмом, націоналізмом, фінансуванням мис-

¹¹ Miller W. L., Timpson A. M., Lessnoff M. *Political Culture in Contemporary Britain: People and Politicians, Principles and Practice.* – Oxford: Clarendon Press, 1996.

тецтва, десегрегацією шкіл, владою, національною обороною (в низці назв – із Німеччиною) і – хоч би що це означало – з майбутнім. Це й не дивус. Демократія як система породжує дилеми та суперечності. Сам термін демократичне врядування суперечливий. Слово «демократія» означає народ, контроль знизу, процедури, які надають громадянам голос в ухваленні рішень. «Урядування» означає політику, владні постанови, контроль зверху, засоби збільшення ефективності політики. Це дилема, яку я хочу дослідити з позиції ролі загалу в демократичному врядуванні: чи можна мати демократію, яка надає громадянам вагомий та рівний голос у державних справах і водночас забезпечує ефективну і справедливую політику?

Отож дозвольте мені відповісти. Голос та участь громадян перебувають у центрі демократичної половини демократичного врядування. Завдяки участі в політичному житті громадяни висловлюють свої вподобання урядовцям і спонукають їх реагувати на ці вподобання. Вони посилають інформацію про себе (хто вони, чого прагнуть, чого потребують) і вдаються до тиску на урядовців, щоб дістати відповідь. Громадяни роблять це по-різному: голосують, беруть участь у політичних кампаніях, пишуть листи, беруть участь у діяльності громади, протестах і т. ін. Сукупність цих дій становить спосіб, завдяки якому люди подають демократичний голос.

Демократія залежить від цього голосу. Залежить вона й від того, чи цей голос рівний, однаковий для всіх. Один з основоположних принципів демократії – однакова увага до потреб і вподобань усіх громадян, принцип, утілений у формулі «один індивід – один голос». Зауважте: я говорю не про однакову реакцію уряду і не про однакову вигоду від нього. Вимагати такого, мабуть, було б забагато. Навіть якщо громадяни промовляють, маючи рівний голос, а урядовці кожному виявляють однакову увагу, однакова відповідь була б неможлива. Урядові ресурси обмежені; громадянські вподобання суперечать одні однім; кожен не може дістати однакову відповідь. А якщо люди не можуть дістати однакову відповідь, то чи можуть вони дістати справедливу? Важко дізнатись, якою саме мала б бути справедлива відповідь, але припустімо, ніби вона означає – серед багатьох інших речей – і те, що ті, кому дістається трохи менше, не вважатимуть такий результат за несправедливий (принаймні за дуже несправедливий). Без рівного голосу та рівної уваги не буде шансу наблизитись до рівної відповіді й було б дуже мало шансів на результат, який можна вважати за справедливий. Отож, коли дотримуватися цієї позиції, рівний політичний голос сприятиме задовільним результатам. А коли висловитись інакше, результати будуть кращі – справедливіші, – якщо кожен матиме шанс бути почутим. З одного боку, тією мірою, якою демократичні результати начебто відображують уподобання та потреби громадян і тією мірою, якою рівний політичний голос сприяє вислову цих уподобань і потреб, процедури, які максимально забезпечують рівний голос, ведуть до сприятливих результатів. Крім того, рівний політичний голос повинен сприяти формуванню в громадян таких політичних поглядів, що вони будуть набагато схильніші підтримувати уряд. Люди, що мають голос, із більшою ймовірністю визнаватимуть політику, якої вони не схвалюють, ніж люди, які не мають голосу. А політичний голос – шанс узяти участь у політичному житті – сприяє й формуванню набагато освіченішого гро-

мадянства. Усе це й багато іншого дає змогу припустити, що громадянство, яке має реальний та рівний голос у формуванні політики – найкраще громадянство, і там, де воно найкраще, буде найкращою й держава.

Але є і зворотний бік медалі. Бажаність громадянського голосу, а надто рівного голосу залежить від деяких якостей громадян. Чому ми хочемо надати голос громадянським уподобанням і потребам? І чому рівний голос? Для деякого відповідь полягає в погляді, мовляв, усі люди рівні перед Господом. Світську низку причин сформулювали такі демократичні мислителі, як Роберт Даль і Джон Роулз, і полягають вони в тому, що люди – це розважливі істоти, здатні розуміти світ, і моральні істоти, здатні сприймати концепції добра. Що це означає для звичайних громадян і чому це становить принцип, на який спирається рівний громадянський голос? По-перше, означає, що громадяни повинні бути добрими (або принаймні адекватними) моральними мислителями. Їхні вподобання й цінності, хоч яка їхня сутність, повинні мати певну послідовність і бути бодай трохи стабільними. Якщо вподобання й цінності змінюються щоміти, або якщо вони непослідовні та суперечливі, то важко дізнатись, як їх можна бодай трохи розумно висловити. Крім того, громадяни повинні бути й добрими (або принаймні адекватними) соціологами. Вони повинні мати досить інформації, щоб знати, як їм досягати своїх цілей завдяки політиці. Вони повинні бути здатні робити причинні висновки про те, як їхня діяльність може привести до бажаних результатів (наприклад, бути здатні вирахувати – у світлі політичних результатів, яким вони віддають найбільшу перевагу, – за кого голосувати або як та або та конкретна політика, а не якась інша, впливатиме на їхній добробут). Якщо вони не здатні міркувати про політичний світ, то чого варті їхні висловлені вподобання?

Отже, демократичний голос, здається, мав би полягати в певній спроможності громадян бути моральними мислителями й соціальними теоретиками. Але він може спиратися й на іншу якість звичайних громадян: їхню готовність виходити за межі своїх власних цінностей і вподобань. Ця готовність складається з двох компонентів. Один з них – це готовність дивитися далі від своїх вузько-егоїстичних інтересів і бачити спільне добро, а другий – готовність бути прихильним до принципів справедливої демократичної процедури (або принаймні визнавати їх), які дають змогу висловлювати розмаїття поглядів і доктрин. Дехто стверджуватиме, мовляв, у першому компоненті немає необхідності: нехай усім керує егоїзм, і невидима рука забезпечить добрі соціальні результати. Це твердження може бути слухним на ринку товарів, проте я вважаю (хоч і не маю змоги докладно викласти тут цей аргумент), що його не можна застосовувати до політичного процесу формування державної політики. Другий компонент пов'язаний із демократією набагато безпосередніше. Роулз характеризує його як незалежний широкий консенсус із приводу демократичного процесу, – консенсус, що зумовлює толерантне ставлення до альтернативних доктрин. Роулз, і багато інших демократичних теоретиків до нього, зазначає, що цей консенсус необхідний для підтримки стабільності демократії з огляду на неминучий плюралізм конкурентних доктрин, яких дотримуються громадяни за демократії.

А що коли громадяни не доростають до цього завдання; а що, коли вони неадекватні моральні теоретики й соціологи; а що, коли вони не знають, чого вони хочуть або як до нього дістатися? А що, коли не можна сподіватися, що

вони вийдуть за межі своєї улюбленої системи цінностей, щоб дати змогу існувати іншим? Тоді демократичний голос стає безвартісним і небажаним. А що, коли громадяни *неоднаково* підготовані для моральних міркувань або соціологічного аналізу? Деякі з них компетентні, інші ні. А що, коли вони *неоднаково* мірою прихильні до демократичних процедур? Тоді *рівний* демократичний голос може виявитись безвартісним і небажаним. Такі міркування спонукали багатьох філософів демократичного врядування висловлювати скептичне ставлення до загалу, до зavelикої демократії, до популістської демократії. Голос народу, – нічим не обмежений, що рівною мірою йде як від тих, від кого можна сподіватися, що вони будуть найкомпетентніші в демократії й найревніше підтримають демократичні принципи, так і від тих, хто не сягає такого рівня, – може виявитись небезпечним для демократії. Й послідовні соціологічні дослідження підтримують цей висновок. Проте без голосу й без рівного голосу що станеться з однаковою увагою до потреб і вподобань усіх громадян?

Саме це й становить демократичну дилему моїх лекцій. Рівний громадянський голос необхідний для рівної уваги до потреб і вподобань. Але рівний громадянський голос може бути руйнівним для ефективного врядування й небезпечним для демократії. Я хочу пильніше придивитися до того, що ми знаємо про громадянський голос і громадську думку, щоб побачити, чи це справді так.

У цьому погляді на громадян мене цікавить не так сутність того, про що думають громадяни, – зміст їхніх цінностей та їхніх політичних уподобань, – як те, як вони думають. Я хочу побачити, як вони діють як нормативні політичні філософи, тобто розглянути структуру їхніх систем політичних уподобань і цінностей. Я хочу побачити і як вони діють як емпіричні соціологи, тобто розглянути, як вони дістають інформацію про соціально-політичний світ і як використовують її, щоб дійти причинних висновків по те, як функціонує той світ.

Обидва погляди на громадян як учасників політичного процесу – громадянський голос як добру річ і громадянський голос як погану річ – можна знайти в літературі та нашому спільному розумінні політики. За браком точних даних про те, що роблять громадяни і як вони міркують, можна сподіватися на найкраще, але боятися найгіршого.

ДЕМОКРАТИЧНІ ГРОМАДЯНИ: ЯКІ ВОНИ?

Отож придивімося ближче до даних – з усією належною осторогою з огляду на недостатність послідовних даних, але, сподіваюся, з увагою до того, що вони можуть сповістити нам. Я вестиму свій виклад наступним чином. Я хочу почати з праці, яку я здійснивав кілька років, досліджуючи політичну рівність, а конкретніше – рівність участі в політичному житті. Така участь – не те саме, що й політичний голос, але близька до нього, якщо уявляти собі участь як засіб, завдяки якому громадяни реалізують свій політичний голос, – завдяки якому вони повідомляють про свої інтереси та вподобання керівним елітам і спонукають їх давати відповідь. Це емпіричне дослідження, яке спирається на широкомасштабні опитування про те, що роблять громадяни, і цю працю я здійснив разом із Кеєм Л. Шлоцманом і Генрі І. Брейді. Я хочу стисло підсумувати це дослідження, а потім пов'язати його – тісніше, ніж воно було пов'язане, – з нормативними питаннями політичної рівності.

Наше дослідження починається з основного принципу рівності, про який ми згадували вище: за демократії до потреб і вподобань громадян повинні ставитися з однаковою увагою. Я б хотів стисло підсумувати те, що ми з'ясували про ступінь політичної рівності, а потім повернутися до нормативного принципу, на основі якого ми почнемо пильніше придивлятися до бажаності політичної рівності, надто з позиції спроможності звичайного громадянина розуміти політичні питання та міркувати про них.

Чи рівні громадяни в політиці?

Почнімо з того, що, як добре відомо, – і як підтверджують наші дослідження на основі невеликої кількості даних, – голоси громадян не рівні між собою. Американці не менш активні, а то й набагато активніші, ніж громадяни інших країн. Але характерною рисою участі в політичному житті в Америці є її нерівномірний розподіл, вона тісно пов'язана з належністю до певних соціальних класів. У США надто виражений зв'язок між високими рівнями освіти та прибутку і високими рівнями політичної активності, хоча ця риса є характерною прикметою участі в політичному житті і в решті демократичних країн усього світу.

Яка тут причина? Замислившись, чому одні люди активні, а інші – ні, мої колеги і я з'ясували, що краще надати звичайному запитанню протилежного змісту й запитати натомість, чому люди не беруть участі в політиці. Тут одразу спадають на гадку три відповіді: бо не можуть; бо не хочуть; бо ніхто їх не запрошує.

– Відповідь «не можуть» припускає вбогість потрібних ресурсів: часу, щоб брати участь, грошей, щоб сприяти виборчим кампаніям та іншим політичним заходам, та вміння ефективно використовувати час і гроші.

– Відповідь «не хочуть» привертає увагу до браку політичних стимулів: браку цікавості до політики або байдужості до громадських питань; думки, мовляв, участь нічого чи майже нічого не змінить, недостатніх (а то й ніяких) знань про політичний процес; до наявності інших пріоритетів.

– Відповідь «ніхто не запрошував» свідчить про ізоляцію від мереж мобілізації, завдяки яким громадяни долучаються до політики.

Ці три компоненти – ресурси, стимули й мобілізація – пояснюють стратифікацію політичної активності. Загалом члени суспільства, які перебувають у привілейованому становищі, мають більше політичних мотивів. Освічені, заможні люди з набагато більшою ймовірністю цікавитимуться політикою та будуть поінформовані про неї, турбуватимуться про політичні питання. Крім того, вони мають більше ресурсів: не часу (що виявляється однаково доступним – або, можливо, однаково недоступним – для всіх), а безперечно більше грошей. І вони краще обдаровані потрібними вміннями, що походять від доброї освіти та роботи з високим статусом.

А тепер ще одне слово про останню причину неактивності: «ніхто не запрошував». Деяка політична активність спонтанна, але значна її частина потребує мобілізації. Ми стаємо активні, бо хтось нас запрошує бути активним. Можна було б уявити, ніби мобілізація змінить стратифікацію, визначену ресурсами. Зрештою, політичні рухи часто зумисне мобілізують бідних та упосліджених, – людей, що інакше були б неактивні. Але наше дослідження доводить, що зага-

лом у масі населення мобілізація просто зміцнює стратифікацію участі в політичному житті. Ті, хто мобілізує, раціональні. Вони шукають тих, хто може брати ефективну участь, – дивляться, де є гроші, – й мобілізують у політику людей, що однаково б виявляли активність.

У недавні роки стратифікація політичної активності, залежна від нерівності ресурсів, почала зростати, й головна причина цієї зміни полягає у відносному зсуві значення часу і грошей як найважливіших ресурсів політичної діяльності. Гроші стали важити більше, а час – менше. Причина полягає в попиті та пропозиції: часу тепер дефіцит, бо в дедалі більшій кількості родин починають працювати обоє дорослих. Крім того, значення грошей для політики збільшили й професіоналізація політичних кампаній та посилення ролі телебачення. Політичні кампанії потребують грошей, бо треба купити комп'ютери й бази даних або телевізійний час, і потребують їх набагато більшою мірою, ніж людей, які можуть ходити вулицями або писати листи.

Усе це збільшує стратифікацію політичної активності з тієї простої та очевидної причини, що гроші – стратифікований ресурс, а час – ні. Заможні мають гроші, а бідні – ні. Й усі ми – і заможні, й бідні – маємо, здається, однаково багато – або однаково мало – часу.

З позиції нашої оцінки політичної нерівності є різниця, чи нерівність політичного голосу зумовлена нерівністю мотивів, а чи нерівністю ресурсів. Якщо причина полягає в нерівності мотивів, – люди воліють лишатись удома й дивитися телевизор, а не йти голосувати й ходити на збори місцевої громади; або ж воліють посидіти на кілька годин довше на роботі, а не брати участь у політичній кампанії, – тоді б ми менше переймалися тим, що їхнього голосу не чують. Та якщо йдеться про те, що вони «не можуть» – внаслідок браку ресурсів, – тоді тут постає набагато поважніша проблема. Наше дослідження участі громадян у політичному житті доводить, що, хоча певну роль відіграють і мотивація, і ресурси, недостатність ресурсів, здається, набагато більшою мірою перешкоджає активності, ніж брак мотивів.

Але з такою нерівністю ресурсів дуже важко боротися. Уявіть собі спробу обмежити використання грошей у політиці. Саме це й намагаються запровадити нині в США з допомогою законів про фінансування виборчих кампаній. Ці заходи неефективні внаслідок винахідливості керівників тих кампаній. Крім того, Верховний Суд США суворо обмежив міру, якою можна зменшити використання грошей у політиці, доводячи, що таке зменшення перешкоджає свободі слова. Є багато людей, які не погоджуються з цією інтерпретацією і які могли б доводити, що свободи слова буде більше, коли спроможність говорити буде рівною для всіх. Але постанова Верховного суду й досі чинна. В американській англійській мові, – не знаю, як там у британській англійській, – є приказка: «Говорять гроші». Вона цілком слушно характеризує американську політику, бо гроші говорять гучно й мають конституційний захист як різновид слова.

Хай там як, навіть якби існували обмеження на гроші, було б важко піти ще далі та обмежити решту ресурсів. Дуже мало з нас вважали б за доречно обмежити використання своїх когнітивних умінь (спроможності розуміти питання та помічати зв'язки між ними) або риторичних умінь (спроможності переконливо викласти свої аргументи).

Майкл Волцер схвально писав про те, що він називав складною рівністю, коли в різних сферах життя існують різні норми справедливості й коли ті сфери трохи відокремлені одна від одної, тож люди можуть перебувати на вершині в одній сфері й десь унизу в іншій сфері. Наші дані про участь громадян справді свідчать про деякі відмінності стандартів у різних сферах: норми в політиці ближчі до егалітарності, ніж в економіці. Один індивід – один голос, – принцип, що керує в політиці, але принцип один індивід – один долар, чи то один фунт, аж ніяк не діє у справах економіки. Але межі між цими сферами не суцільні, бо економічна нерівність – у грошах та вмінні – переходить через межу і створює нерівність у політичній сфері.

Отже, коли доходить до політичної активності, всі три чинники – мотивація, ресурси й мобілізація – взаємно посилюють один одного й надають кумулятивних політичних переваг тим, хто вже й так краще забезпечений. Результат нашого аналізу політичної рівності можна було б підсумувати наступним чином: громадянський голос повинен бути гучним, виразним та рівним; гучним, щоб його почули урядовці, виразним, щоб вони знали, чого прагнуть люди, та рівним, щоб можна було задовольнити нормативну вимогу однакової уваги до інтересів та вподобань кожного громадянина. Наші дані доводять, що голос загалом часто гучний, інколи виразний, проте рідко буває рівним.

Чи прагнемо ми політичної рівності?

У цьому запитанні якраз і криється суть нашої оповіді. Але дозвольте мені повернутися до вступного нормативного принципу й перетворити його на запитання: чи повинні всі голоси бути рівними? Погляньмо на це запитання з двох позицій: в аспекті змісту того, що повідомлене урядові про політичні вподобання й потреби громадян (коли громадяни подають свій політичний голос, що вони повідомляють?), і в аспекті якості рішень, що їх ухвалює уряд (як голос громадянина сприяє справедливості та ефективності урядової політики?).

Коли йдеться про зміст спрямованих до уряду повідомлень активних громадян, вирішальним елементом є те, що нерівний голос становить велику різницю. Припустімо, деякі люди активні, а інші – ні, але, коли йдеться про елементи, пов'язані зі змістом та реалізацією державної політики, – потреби і вподобання, властиві людям, – різниці між активними і неактивними громадянами немає. Нерівність активності могла б не мати великого значення, якби підсукупність громадян, що активні, повідомили уряд про ті самі потреби та вподобання, що властиві й неактивній частці населення. Деякі добре відомі дослідження Раймона Волфінгера та Стівена Розенстоуна доводять, що, коли порівнювати тих, хто брав участь у голосуванні, й тих, хто не брав, в аспекті їхніх політичних уподобань на основі стандартних запитань Американської національної програми дослідження виборів (як-от чи повинен уряд дбати, щоб кожен мав добру роботу та високий рівень життя, а чи має не перейматися такими речами), різниця між тими двома групами дуже невелика, – за умови, коли те, що одні голосують, а інші – ні, не має великого значення¹².

¹² Wolfinger R. E., Rosenstone S. J. Who votes? – New Haven: Yale University Press, 1980.

Але припустімо, що ми розглядаємо іншу політичну активність, ніж голосування, як-от діяльну допомогу кандидатові на посаду, писання листів урядовцям або значний фінансовий внесок у виборчу кампанію. Тут уже існує велика відмінність між тими, хто активний, і тими, хто неактивний. Неактивні – це групи, що мають свої виразні потреби і вподобання, пов'язані з урядовою політикою. Це члени суспільства, які перебувають у найгіршому становищі: бідні, найнеосвіченіші, расові та етнічні меншини. Саме це і становить причину, чому вони менш активні.

Отже, рівна участь у політичному житті збільшувала б імовірність рівності в державній політиці. Це не означає стверджувати, ніби поданий політичний голос певної групи неминуче породить відповідь із боку уряду або що урядова відповідь певній групі вимагає, щоб ця група спершу висловила свої потреби. Адже є й багато інших елементів політичного процесу. Люди можуть говорити про свої потреби та вподобання, але не почують ніякої відповіді. Й навпаки, погляди людей, які не говорять, можуть представляти ті, хто обстоює їхні інтереси, недержавні організації або бюрократи чи законодавці, які утверджують власні політичні цілі. Про їхні потреби та вподобання можна дізнаватися завдяки дослідженням, що їх здійснює уряд або якийсь фонд. Усе це справді так. Але, коли зважити все, групи, які самі формулюють свої питання та обстоюють їх, мають більші шанси домогтися сприятливих для себе результатів у процесі формування політики та під час її реалізації, ніж ті, хто мовчить.

Але і в цій ситуації однаково зберігається дилема демократії: компетентність звичайних громадян. Ми хочемо, щоб політика була ефективною, щоб вона справедливо й розважливо реагувала на потреби громадян і забезпечувала збереження демократичного процесу. Припустімо, що говорять усі, а компетентних мало: чи матимемо ми таку політику? Припустімо, крім того, що громадяни егоїстичні, не прагнуть боротися за спільного добра й не хочуть толерантно ставитись до тих, із ким вони не згодні. Чи виживе тоді демократія? А втім, якщо в нас немає чогось на кшталт рівності політичної активності, як можна забезпечити, щоб урядова політика не зазнавала викривлень на користь нечисленної частки населення, яка тішиться більшими перевагами?

Одна з очевидних відповідей – представницьке врядування. Це система, як казав Джеймс Медісон, яка дає змогу зміцнити та вдосконалити погляди народу завдяки тому, що на них зосереджують свою увагу кілька обраних та мудрих громадян. Та якщо ці обрані та мудрі громадяни – наші представники – чують голоси тільки частини народу, вони будуть схильні зважати на тих, кого вони чують. Погляди можна удосконалити, але в процесі такого удосконалення можуть бути відкинуті погляди численних груп. Отже, участь громадян у політичному житті й далі зберігає своє значення, не втрачає актуальності й питання компетентності громадян.

Слід пильніше придивитися до поглядів, цінностей і способу мислення громадян, щоб побачити, чи можуть вони виконувати завдання громадянства. Наскільки компетентні громадяни як теоретики, що міркують про державні питання, і як моральні судді, здатні судити про ці питання? Якою мірою громадяни можуть бути добрими соціальними аналітиками? Чи мають вони адекватну, неупереджену й точну інформацію або знають, як дістати її? Чи здатні вони

скористатися з цієї інформації, щоб зробити слушні причинні висновки про ймовірні наслідки різних дій? Чи властиві їм ті моральні риси, що видавалися б достатніми для ефективного функціонування демократії, коли є змога подавати громадянський голос? Першою рисою має бути турбота про державні справи і громадське добро, а не вузькоєгоїстичні інтереси. А друга риса – відкритість до виявів поглядів, що відрізняються від власних.

Коли ще не було даних систематичних опитувань громадської думки, існувало чимало поглядів на природу загалу. Дехто вважав, ніби пересічний громадянин – мудрий і розважливий спостерігач політики, а громадська думка репрезентує суму тієї мудрості. На думку мислителів-популістів, громадська думка була набагато мудріша й набагато моральніша, ніж думка інтелектуальних, економічних чи політичних еліт. На думку інших, пересічний громадянин перетворювався на жалюгідну постать, коли починав міркувати про громадські справи, а сукупність таких міркувань була ще гіршим лихом. Такі спостерігачі вважали, що політичні питання краще полишити тим, хто спроможний розглядати їх, – елітам, що їх зневажали мислителі, схильні до популізму¹³.

Некомпетентний громадянин

Можливо, головне звинувачення проти широкого загалу, – й безперечно те, яке привернуло найбільшу увагу у сфері соціології, – сформульоване у впливовій праці Філіпа Конверса про характер систем поглядів, що властиві масам¹⁴. Він прагнув визначити структуру поглядів і виснував, що тут мало що можна знайти. Добре структурована система поглядів була б такою, коли люди займають визначені позиції щодо низки абстрактних принципів, а їхні конкретні політичні позиції спираються на певні загальні принципи. Результатом були б послідовна та несуперечлива низка політичних поглядів, – можливо, консервативних, можливо, ліберальних.

Конверс з'ясував, що дуже мало людей покликаються на широкі ідеологічні позиції, коли обговорюють політику. Крім того, майже не було «обмежень» у настановах людей на ті або ті питання. Під обмеженнями Конверс розумів те, чи пов'язані настанови індивідів одна з одною і чи конкретні політичні позиції можна виснувати з певних загальних принципів, притаманних даній особі. Люди не мають такої структури поглядів. Один позиція не дає змоги спрогнозувати іншу. Так само й відповідь на певне запитання, поставлене однієї миті, не дає змоги спрогнозувати відповідь на це запитання, поставлене іншої миті: трохи змініть формулювання – і ви змініте відповідь. Загальний висновок полягав у тому, що американці не переймаються ідеологіями. Їхні погляди ані розмаїті, ані тверді, ані послідовні.

Крім того, тієї доби були свідчення, що загал не має моральної компетентності, що його погляди несумісні з орієнтованою на співпрацю та розвиток демократичною системою. Громадяни зосереджувались тільки на своєму приватному житті та єгоїстичних інтересах. І, як довели дослідження Семюела

¹³ З-поміж багатьох утверджень цього принципу найвиразніше див. у вид.: *Lippman W. Public Opinion.* – New York: Macmillan, 1992.

¹⁴ *Converse P. The Nature of Belief Systems in Mass Publics.* – У кн.: *Ideology and Discontent* / Ed. D. Apter. – New York: Free Press, 1964. – С. 206–261.

Стоуфера, аж ніяк не можна було сподіватися, що громадяни підтримуватимуть основні свободи самовираження, які правлять за основу демократичного врядування в плюралістичному суспільстві.

Цей результат стривожив дослідників демократії. Він припускав, що пересічний громадянин нездатний брати участь у політичному житті. Громадянин не мав ані когнітивної компетентності, щоб здійснити обрахунки, необхідні для подання розважливого голосу в політичному процесі, ані моральної компетентності, щоб прагнути цілей, які не суперечать функціонуванню демократичної спільноти. Якщо це справді так, звідси випливало б: прагнучи політичної рівності, щоб мати рівність вислову потреб і вподобань, властивих громадянам, ми можемо значно пограти в якості громадянства.

Тож подивімося, що показують нам недавні дослідження про обидва види компетентності – когнітивну й моральну. Аналізуючи, ми зможемо з'ясувати, якою мірою міркування громадян наближаються до міркувань, властивих соціологам та нормативним філософам, або ж відступають від них.

Трохи компетентний громадянин

Чи справді громадяни такі функціонально некомпетентні, як свідчать ці ранні дані? Хоча чимало з того, що попередні дослідження говорили про некомпетентність громадян та непослідовність їхніх політичних позицій, було й лишається слухним, є й оцінки, згідно з якими це судження може видатися засуворим. З одного боку, наші методи досліджень можуть переоцінити брак інформації серед громадян або недолугість властивих їм міркувань. Це саме той випадок, коли методи опитування громадської думки та спрощення, яке вони породжують, можуть кепсько прислужитися громадянам, надаючи їм більшої простоти, ніж притаманна їм. Під час опитувань громадської думки громадян запитують про те, що цікавить дослідників або, на їхню думку, цікавить загал (або ж людей, що фінансують опитування). Питання визначає інтерв'юер, що раптом постає на порозі житла респондента або на іншому кінці телефонного дроту. Громадянина, не попередивши його заздалегідь і не давши йому змоги підготуватися, спонукають відповідати на питання, що їх визначив дослідник, який провадить опитування.

Крім того, те, яким компетентним видається громадянин згідно з опитуванням, може залежати не тільки від запитань, що їх ставить інтерв'юер, а й від питань, що їх ставить перед громадянами політичний процес. Коли інтерв'юери починають запитувати громадян про їхній вибір під час голосування і те, як вони дійшли до нього, вони з'ясовують, що громадяни оцінюють кандидатів на основі їхньої особистих якостей або партійної належності, проте рідко згадують політичні позиції як причину віддання переваги тому або тому кандидату. Одна з причин може полягати в тому, що громадяни більше цікавляться особистістю, ніж політикою. Ще одна причина може полягати в тому, що у відносно неполяризовані 1950-і роки між кандидатами існували незначні відмінності в політиці. Коли я і мої колеги придивилися до таких досліджень, проведених після набагато поляризованіших виборчих кампаній Ліндона Джонсона проти Барі Голдвотера 1964 року і Річарда Ніксона проти Джорджа Макговерна 1972 року, ми з'ясували, що респонденти більше говорять про

політичні питання, коли їх запитували про тих кандидатів, і що ці питання – позиції кандидатів і позиції виборців – відігравали більшу роль у їхніх виборчих рішеннях. Іншими словами, як казав Голдвотер, пропонуючи виборцям у своїй особі вибір, що не є відлунням, – тобто кандидата з низкою ясних і добре сформульованих політичних поглядів, які відрізняються від плутаної середньої позиції, – він звертається до загалу з запитанням, яке дає змогу визначити відповіді на ті або ті політичні питання¹⁵. (До речі: вибори 1964 і 1972 років доводять: якщо ви пропонуєте публіці певний вибір, а не відлуння, загал голосуватиме за відлуння. Але це вже інша оповідка).

Отже, цілком може бути, що ці дані переоцінюють обмеженість звичайних громадян. Серед них немає філософів королів чи навіть принців, але вони не такі вже темні, як можна було б висувати на основі цієї картини. З'явилися нові праці про компетенцію та розважання громадян, і чимало з них спираються на когнітивну соціальну психологію. Це багата література з багатьма різними школами, що, як часто видається, принаймні мені, кажуть те саме різними словами й водночас сперечаються, хто з них має слушність. Ця література, хоч і не відкидаючи сутності висновків про обмеженість звичайних громадян, доводить, що вони діють краще, ніж можна було б сподіватися. Вони мають ефективні способи використання обмеженої інформації, їхні погляди не дуже розвинені, але не позбавлені певної структури, тож, коли брати загалом, громадяни мають більші успіхи, ніж можна було б висувати на основі їхніх індивідуальних умінь. Головне в цій літературі про компетентність громадян полягає в тому, що громадяни і громадянство (індивіди та сукупність індивідів) діють цілком добре навіть із тими обмеженими ресурсами, що є в їхньому розпорядженні.

Почнімо з інформації. Ця нова література зосереджується на тому, як громадяни можуть давати собі раду за умов обмеженої інформації. Хоч у переважній частині класичної літератури, присвяченої економічному аналізу, припущено, що раціональні індивіди мають досконалу інформацію, в недавніх теоретичних та емпіричних дослідженнях визнано, що люди оперують, коли скористатися словами Герберта Саймона, обмеженою раціональністю. Ми не можемо знати всього – ані фактів, ані причинних відносин між фактами. Згідно з відомими словами Ентоні Даунса, інформація дорого коштує. Звичайний громадянин, зіткнувшись зі складністю політики, чинив би нераціонально, намагаючись зібрати більше інформації – почасти внаслідок самої цієї складності, а здебільшого тому, що окремий громадянин має тільки тихенький голос у тому, що робить уряд.

Отож як громадяни, маючи обмаль інформації, обмежений час та обмежений вплив на результати, – але остаточно легітимність, – розбираються в труднощах політики? Дозвольте мені назвати деякі з них. Чимала кількість праць про інформацію, яку мають громадяни, вийшла за межі запитань про те, що знають громадяни, – страшенно мало, – й зосередилася на питанні, як громадяни можуть ухвалювати розумні, раціональні рішення за умов обмеженої інформації. Вони ухвалюють, удаючись до евристики. Існують шляхи навпростець,

¹⁵ *Nie N. H., Verba S., Petrocik J. R. The Changing American Voter. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1979.*

які дають змогу індивідові доходити розважливих висновків, маючи обмежену інформацію. Є багато типів евристики, й різні автори використовують різні категорії. Ентоні Даунс вважав, що ідеологія і партія – евристичні засоби, що їх найчастіше використовують на виборах. Вам не треба знати про те або те питання нічого, крім позиції, яку займає щодо нього ваша партія або ті, хто поділяє вашу загальну ідеологію, щоб дійти до «слушного» для вас рішення.

Є й інші подібні до згаданих евристичні засоби. Якщо є люди, яким ви довіряєте і які поділяють ваше соціальне становище й ваші цінності, і якщо вони уважніші до деяких питань, ніж трапилось бути вам, було б цілком розважливо дослухатися до них. (Усі ми вдаємось до цього методу в нашому повсякденному житті: кожен з нас має якогось приятеля, що знає про ресторани, і ще одного, який підказує, який автомобіль купувати). Або ж ми дослухаємось до якогось урядовця, що тішиться нашою довірою. Американські конгресмени дослухаються до порад фахівців, якщо вони взагалі поділяють цінності того чи того фахівця. Громадянам теж можна так чинити.

Евристичні засоби перетворили нині звичайних темних і некомпетентних громадян, якими вони були кілька десятиліть тому, на раціонального користувача обмеженої інформації. Проте, хоча шлях навпростець може бути ефективним способом дістатися куди-небудь, він стає в пригоді тільки тоді, коли доправить вас туди, куди ви хочете. Інформація, яку здобувають завдяки використанню евристичних засобів, може виявитись недоречною. Вона може бути непов'язаною з питанням, про яке йдеться, хибною або упередженою. Громадяни, що дістають інформацію від інших, часто звертаються до тих, хто перебуває поблизу від них, або до тих, хто поділяє їхні погляди. А це шлях до упередженої інформації. Проте в цікавому дослідженні Роберта Гакфельдта є свідчення, що, хоч індивіди й використовують критерій спільності поглядів, вибираючи джерела інформації, вони можуть сказати, хто поінформований, а хто ні, тож і вибирають інформацію ще й на цій основі. Вони досить вправно вибирають тих, хто має інформацію. Вони добуваються до неї з допомогою друзів, – і можуть вибрати друзів, котрі поінформовані.

Це не означає, що звичайні громадяни перетворюються на соціологів. Вони справді здійснюють певний якісний контроль джерел інформації, але шукають і тієї, яка узгоджується з тим, у чому вони вже переконані (соціологи часом чинять так само). Можливо, звичайні громадяни відрізняються від послідовних соціологів здебільшого там, де, на мою думку, може існувати певний гандж у пошуках інформації з боку нормативних філософів, – у сфері дослідження вибірок і репрезентативності. Методологічно послідовна соціологія залежить від репрезентативності (ось чому ми полюбляємо випадкові вибірки та опитування). Звичайний громадянин добирає інформацію не випадково, й мабуть, не на основі типовості, а внаслідок пов'язаності тієї інформації з тим, що він уже знає, внаслідок яскравості прикладу або свіжості інформації; жоден з цих критеріїв не відповідав би канонам справжнього дослідницького проекту. Звичайний громадянин завжди має якусь тітоньку Едну – постать, добре відому дослідникам опитувань громадської думки. Коли хто-небудь знайомиться зі статистичними даними про здорові звички і довголіття, надто коли ця статистика тривожить індивіда, ми завжди чуємо про тітоньку Едну, що пила пляшку горілки й випалювала дві пачки сигарет на день, проте дожила до дев'яноста

п'яти років. Звичайні громадяни використовують конкретні приклади – конкретні сюжети новин, конкретні особисті події, – й будує на їхній основі аналогії. Дослідження припускають, що упередженість або односторонність набування інформації становить найбільші перешкоди на шляху до точних висновків, що їх могли б зробити громадяни¹⁶. Звичайні громадяни загалом хибно розуміють соціальну реальність унаслідок статистичних помилок: вони не знають, як зробити правильні висновки з наявних свідчень. Скажімо, уявлення про незалежні ймовірності їм незрозуміле. Один з моїх улюбленіших прикладів, – це моя справжня статистична героїня, – жінка, що двічі виграла в лотерею в штаті Нью-Джерсі (щоразу понад мільйон доларів). В інтерв'ю пресі вона сказала, що більше вже не збирається грати в лотерею. Коли її запитали чому, сказала, що це було б несправедливо, – вона хотіла дати шанс ще кому-небудь. Громадяни коять логічні похибки й тоді, коли доходять висновків про причини. Їхні міркування часто пов'язані з такими статистичними проблемами, як пропущена змінна упередженості (вони думають, що *A* спричиняє *B*, тоді як насправді щось інше, змінна, якої не беруть до уваги, може спричиняти і те, і те) або хибно визначають напрям причинних зв'язків.

Одне слово, громадяни – не статистики й не послідовні соціальні аналітики, проте добирають способів обходитись і без цього.

Громадянин, що міркує

А що, коли розглянути громадянина, який міркує про політичний вибір – кого підтримувати на виборах? яку політику підтримувати? коли і з якого приводу бути політично активним? Нещодавні праці про властиві громадянам процеси міркувань тісно пов'язані з дослідженнями евристики, а їхні автори дотримуються, як видається мені, набагато реалістичнішого погляду, ніж той, що був поширений у попередній літературі. Давній погляд на широкий загал вони зміщують на протилежний. Давніше вважали, що громадяни мають дуже мало у своїх головах, і саме тому дуже легко переходять з однієї позиції на іншу. Нове пояснення, чому погляди громадян на певне питання змінюються з плином часу або зі зміною словесної форми запитання, полягає не в тому, що люди мало мають у своїх головах, а в тому, що мають забагато. Джон Цалер найспініше сформулював цю думку у зв'язку з відповідями, одержаними під час опитування громадської думки. Причина, чому відповіді видаються такими непереконливими, майже випадковими, полягає в тому, що люди мають у своїх головах багато цінностей і принципів. Цалер назвав їх міркуваннями – широким і корисним терміном, бо він охоплює все, що можна було б назвати вартостями або принципами, а також інші міркування, як-от вузькоогоїстичні інтереси, соціальний тиск і т. ін. Поставши під час опитування перед тим або тим запитанням про державну політику, люди не відповідають навмання, щоб показати, що вони мають відповідь (як припускає чимало теорій, які пояснюють відповіді на опитування). Щоправда, вони відповідають «експромтом», тобто не дуже замислюючись, але відповідають, вибираючи з низки міркувань, що їх породжує дане запитання. Вони бачать, про яке питання йдеться, зважають на

¹⁶ Fiske S. T., Taylor S. E. *Social Cognition*. – New York: Random House, 1984. – С. 253.

пов'язані з ним міркування й часто вибирають з-поміж тих міркувань, що вже є в їхніх головах, і саме на цій основі дають відповідь.

Цей опис процесу відповіді дуже добре узгоджується з кількома фактами про ситуацію вибору у зв'язку з тим або тим питанням державної політики. Один з них полягає в тому, що майже всі соціальні питання пов'язані з вибором поміж певних цінностей. Отже, на позицію з приводу даного питання можна вплинути різноманітними міркуваннями. Більшість людей мають у своїх головах чимало таких міркувань. Деякі з них взаємонесумісні, але ця несумісність не виявляється, бо громадяни звичайно не вимагають від своїх цінностей логічної послідовності. Крім того, зіткнувшись із питанням, із яким можна пов'язувати численні та суперечливі цінності, індивіди можуть вибрати сформулювати питання так, що воно буде пов'язане радше з однією низкою міркувань, ніж із якоюсь іншою. Таким чином вони уникають непослідовності, так і не примиривши різні аспекти.

Праця Амоса Тверскі й Деніела Канемана найвидатніша в цій царині досліджень. Провівши довгу низку експериментів, вони та інші дослідники довели, що та сама ситуація вибору породжує різні постанови залежно від способу формулювання вибору, тобто контексту, в який вставляють цей вибір. Візьміть ту саму ситуацію, змініть її символічний опис, – і ви зміните відповідь¹⁷. Часто це роблять за аналогією, скажімо, вирішуючи, чи інтервенція в Косово схожа на інтервенцію задля порятунку євреїв за Гітлера чи на інтервенцію у В'єтнамі? Один з моїх улюблених прикладів – експериментальне дослідження дилеми в'язнів, де на ймовірність співпраці в тій самій грі впливає те, чи що гру назвати Товариством, а чи Уолл-стрітом. Назвіть її Товариством, і гравці будуть схильні до співпраці, назвіть Уолл-стрітом, – і вони будуть схильні до егоїзму¹⁸.

Суть тут полягає в тому, що громадяни мають у своїх головах чимало різних стандартів, а не якийсь один. Розгляньмо, наприклад, егоїстичні обрахунки економічного типу, що їх припускають у більшості економічних моделей людської поведінки. Такий стандарт можна застосовувати в багатьох ситуаціях, та, мабуть, не в усіх. Експериментальна література доводить: що більше експериментальна ситуація «наближається до конкурентного ... ринку» з анонімними покупцями і продавцями, то меншою мірою спостерігають поведінку, яка враховує інтереси інших. За словами Семюела Баулза, «...наближені до ринку ситуації спонукають до поведінки, зосередженої на власних інтересах, і не тому, що перетворюють людей на егоїстичних за своєю суттю, а тому, що активують егоїстичну поведінку в їхніх репертуарах уподобань»¹⁹. Те, яку поведінку вибирають індивіди, залежить від контексту, в якому вони вибирають.

¹⁷ *Tversky A., Kahneman D.* The Framing of Decisions and the Psychology of Choice. – У кн.: *Question Framing and Response Consistency* / Ed. R. Hogarth. – San Francisco: Jossey-Bass, 1982.

¹⁸ *Ross L., Ward A.* The Power of Situational Effects in the Prisoners' Dilemma Game (неопублікований рукопис. – 1993), цит. за вид.: *Sunstein C.* Social Norms and Social Roles // *Columbia Law Review*. – 1996. – Т. 96 (травень). – С. 913 (прим. 33).

¹⁹ *Bowles S.* Endogenous Preferences: The Cultural Consequences of Markets and Other Economic Institutions // *Journal of Economic Literature*. – 1998. – Т. 36. – Березень. – С. 75–111 (цит. на с. 89).

Дослідження словесної форми запитань проливає світло на ситуацію, коли громадянам, здається, властиві мінливі та невизначені погляди. Зміни позиції від одного запитання до іншого можуть бути результатом незначних змін словесної форми запитання або змін контексту, в якому його ставлять. Або ж вони можуть бути результатом зміни висвітлення в засобах масової інформації, що привчили людей радше до однієї форми, ніж до якоїсь іншої. Така мінливість не конче свідчить про невизначеність поглядів людей, а може бути результатом зміни контексту, в якому вони сприймають те або те питання.

Цей факт, проте, не конче породжує довіру до глибокодумності та розважливості поглядів громадян. Тверські й Канеман з'ясували, що існує своєрідна евристика доступності, тобто ставлення до тих або тих політичних питань залежить від низки міркувань, які найближчі до поверхні розуму індивіда²⁰. Це може бути міркування, яке справило на них найсвіжіший вплив (До речі, слід зазначити: така залежність – аж ніяк не монополія звичайних громадян; кожен з нас, напевне, подумає про високих політичних лідерів, погляди яких залежать від того, до кого вони промовляли найостаннішим часом).

Характер висвітлення в засобах масової інформації здебільшого саме так і впливає на думку громадян про ті або ті питання. Газети й телебачення справляють найдужчий вплив, «привчаючи» людей зважати радше на якесь одне провідне міркування, ніж на інше, у зв'язку з даним питанням, – надавши йому конкретної форми. Вони спонукають громадян зараховувати дане питання до тієї чи тієї категорії. Якщо зміна символу змінює позицію, або якщо засоби масової інформації чи еліти можуть сформулювати питання тим або тим способом і видобути певну реакцію громадян, то можна, мабуть, припустити, що громадяни не діють незалежно, що ними маніпулюють спритні крутії в засобах масової інформації та на державних посадах.

Безперечно, свідчення такої маніпуляції існують, і чимало людей витрачає багато часу і грошей, якраз і намагаючись маніпулювати людьми. Проте можна дати й набагато оптимістичнішу інтерпретацію чутливості громадян до характеру та походження інформації й до контексту. Індивіди можуть міняти свої погляди залежно від контексту, в якому виникає певне питання чи рішення. Але це не просто реакція на байдужі символи. Контекст має значення у зв'язку з тим, які цінності застосовують. Ігри Уолл-стріт і Товариство різняться між собою. В товаристві слід довіряти одне одному і здійснювати співпрацю, в грі Уолл-стріт менша довіра й більше відступництво видаються цілком доречними. Ми не маємо великої поваги до людей, що в усіх особистих відносинах діють як інвестори з Уолл-стріту. А інвестор, що поводить на Уолл-стріт немов приязний товариш, невдовзі, напевне, зазнає краху.

Крім того, дослідження засвідчують, що формування – не просто маніпуляція пасивними індивідами з боку спритних маніпуляторів. Те, яке формування сприймає індивід, залежить, принаймні досить великою мірою, від цінностей та міркувань, що їх уже нагромадили індивіди. Постійно відбувається взаємодія між нагромадженим із попереднього досвіду і новими набутками. Є свідчення,

²⁰ *Tversky A., Kahneman D. Availability: A Heuristic for Judging Frequency and Probability // Cognitive Psychology. – 1973. – Т. 5. – С. 207–232.*

що індивіди не визнають якої завгодно накинutoї їм форми. Форми стають визнані, якщо вони сумісні з міркуваннями, що були наявні раніше. А індивіди визначають, чи гідні довіри ті, хто визначає форму. Отже, процес формування – це не просто питання пасивних громадян і активних маніпуляторів з боку еліти. Може було б завеликою сміливістю вважати його за демократичний діалог, у якому громадяни взаємодіють з засобами масової інформації та іншими засобами, до яких вдається еліта для вислову своїх поглядів, а також із приятелями та іншими людьми, розглядаючи та переглядаючи свої погляди на суспільні питання у світлі нових аргументів і мінливих контекстів. А втім, він може становити цілком розважливий процес вирішування, який здійснюють почасти автономні індивіди. Безперечно, існують свідчення, що певна частина широко загалу займає незалежні позиції. Розгляньмо справу Білла Клінтона й Моніки Левінскі. Широкий загал вочевидь реагував на неї незалежно, тобто без вказівок з боку політичних еліт та належних еліті засобів масової інформації. Коли стало відомо про цей скандал, усі мудрагелі пророкували, що Клінтон приречений, бо громадськість не схвалить його поведінки. Ніхто не спонукав загал розмежувати приватне і громадське життя. Натомість видається, що єдиним цілком розважливим учасником того божевілля був американський народ.

Така оцінка цілком узгоджується з кількома підходами до ухвалення індивідуальних рішень, які наголошують на безпосередній обробці політичної інформації²¹. Індивіди формують загальні оцінки людей, певних питань і груп. Нова інформація змінює вже нагромаджені враження, створює осучаснену, мінливу сукупність сприятливих і несприятливих суджень про президента Клінтона, про Косово, Республіканську партію і будь-що інше. Головне полягає в тому, що індивіди тоді знатимуть, де вони, – що вони прихильні до певної особи чи політики або протестують проти них, – але вони можуть бути невпевнені, як вони дійшли до таких поглядів. Якщо їх запитати про причини, вони, напевне, миттю вигадують їх. Така ситуація вже становить труднощі для спостерігача – журналіста, політика чи соціолога, – бо йому треба з'ясувати низку міркувань, які спонукали до даного висновку. Адже за ним безперечно стоїть певна структура міркувань.

Цей аналіз проливає світло й на різницю між сукупностями цінностей, що їх дотримуються філософи, і вартостями, яких дотримуються звичайні громадяни. Системи цінностей, властиві філософам, – людям, чие завдання – пропонувати й пояснювати такі системи, – ясно сформульовані, здебільшого формальні, логічно послідовні, їх супроводять прозорі пояснення. Звичайні громадяни не мають жодних зобов'язань пояснювати логіку своїх поглядів або виправдовувати їх. Моральні погляди народу сформульовані неясно й не конче послідовні. Але непослідовність нехай собі буде, бо нам не конче поставати перед нею. Адже цінності починають відігравати певну роль у зв'язку з конкретними моментами: тоді, коли індивід – це респондент, що відповідає на запитання, виборець у кабінці для голосування або громадянин, що вирішив написати листа якомусь депутатові або бере участь в акції протесту. Коли це все сходиться до купи, не-

²¹ On-Line Cognition in Person Perception / Ed. John M. Basili. – Hillsdale, N. J.: Lawrence Erlbaum, 1989.

має потреби в розвитку послідовних виправдань або примирення цінностей. Єдина потрібна річ – результат: голос, політична позиція. Навіть якщо існує пов'язана з ними певна модель міркувань, вона часто лишається невисловлена.

Цей аналіз свідчить про ще одну загальну відмінність між процесами розважань, які властиві філософам, і процесами розважань, які властиві громадянам. Засновані на здоровому глузді розважання громадян видаються набагато конкретнішими, тісніше пов'язаними з конкретними прикладами. Громадяни використовуватимуть як приклад якусь найсвіжішу інформацію, якусь останню подію й будують на їхній основі аналогії. Вони визнають схожість моделей. Філософи теж використовують приклади, але ці приклади мають тенденцію бути абстрактно сконструйованими ситуаціями, які ілюструють певне загальне твердження, скажімо, як готовність спортивних уболівальників платити додаткові гроші, щоб бачити гру Вілта Чемберлена, доводить, що вільні ринки ведуть до справедливого розподілу, або як дилема, перед якою постало двійко в'язнів, вирішуючи, зізнаватися чи ні, свідчить про труднощі колективної дії. Міркування за аналогією не такі логічні, як дедуктивні розважання, але це міркування, що цілком можуть бути розважливі.

Одне слово, громадяни можуть видатися непослідовними, – найбільший логічний переступ, – але ця непослідовність розважлива. Вони не філософи, але обходяться й без цього. Громадяни – не соціологи; вони використовують шляхи навпростець і методи досліджень, які б не правили за взірць у соціологічних журналах. Але як соціальні аналітики вони теж обходяться й без цього.

Якщо звичайні громадяни – не моральні філософи й не соціологи, хто ж вони тоді? Можливо, найближча аналогія полягає в тому, що вони – законодавці, видають закони для себе. Вони – творці політики й повинні ухвалювати рішення. Ці рішення обмежені: адже вони вирішують політику тільки для себе. Вони вирішують, як голосувати, вирішують, чи ставати їм політично активними і з яких питань, якій політиці віддавати перевагу, вирішують, як відповідати на те або те суспільно важливе запитання під час опитування громадської думки.

Законодавча діяльність пов'язана і з нормативним, і з емпіричним аналізом. Індивід повинен знати те, чого він прагне, а це вимагає, щоб він мав цінності й цілі і, як можна було б сподіватися, спроможність розмірковувати про ці цінності й цілі. Індивід повинен мати спроможність аналізувати засоби досягнення своїх цілей, а це вимагає знання потрібної інформації і здатності використовувати її для аналізу наслідків різних дій. Отже, ідеальний громадянин повинен бути й філософом, і соціологом. Та з огляду на те, що громадянам ніхто не платить за їхній час, що вони мають виконувати й інші завдання, громадяни у своїх нормативних міркуваннях та у своїх соціологічних аналізах можуть обирати чимало шляхів навпростець. Результатом аж ніяк не буде найвищий рівень розважань чи то про цінності, чи то про факти (або про їхнє поєднання). Але такий результат годі назвати нерозважливим.

Повернімося до деяких прикладів громадської філософії, щоб побачити, як діє ця система.

Розмаїття цінностей і брак потреби примирювати їх напевне спонукають громадян дотримуватися добре врівноважених поглядів на різні політичні питання, коли існує певний конфлікт загальноновизнаних цінностей. Громадяни

можуть зійтися в центрі, на позиції, що більшою мірою узгоджується з тими нормативними теоріями, які намагаються врівноважити або примирити різні погляди, ніж із теоріями, що займають певну ясну позицію з того чи з того боку. Розгляньмо наступні дилеми демократії.

Я почав із твердження, що терміни «демократичний» і «врядування» містять приховану напругу – між демократією, що зумовлює поширення влади знизу вгору, і врядуванням, що зумовлює поширення влади згори вниз. Паралельно з цією напругою існує тертя між законодавцем як делегатом і законодавцем як довіреною особою, а також багато інших дилем демократії, пов'язаних із потребою чути громадянський голос і потребою мати ефективне врядування, яке не може відповідати на вимогу кожного громадянина. Громадяни – якщо придивитися до результатів опитувань – погоджуються з обома позиціями. Вони не хочуть мати лідерів, які нічого не роблять, а тільки йдуть за результатами опитувань, або лідерів, що нехтують їх. Громадяни прагнуть і лідерства, і чуйності до своїх потреб.

Так само вони більш-менш урівноважені і в аспекті своєї компетенції як громадян. Пересічний громадянин – не популіст, принаймні про це свідчать дані опитувань. Більшість американського населення дотримується, здається, цілком скромної думки про свої власні спроможності. Люди вважають, що більшість громадян не знають, що найкраще для них, не розуміють питань та аргументів і надто непоінформовані, щоб робити розумний вибір у важливих для суспільства питаннях. А проте більшість дотримується погляду, що «кожен громадянин повинен мати рівне право вирішувати, що найкраще для країни», і не погоджуються з твердженням, що ті, хто має характер і розум, повинні мати гучніший голос²². Вони не впевнені, що знають, що найкраще, проте не вважають, ніби хтось має право вирішувати за них. На мою думку, це трохи суперечлива, а насправді цілком розважлива позиція.

КОМПЕТЕНТНИЙ ГРОМАДЯНИН І КОМПЕТЕНТНИЙ ЗАГАЛ

Окремі громадяни можуть бути кращими громадянами, ніж можна було б сподіватися. Проте демократичні вибори залежать не від поглядів того чи того конкретного громадянина, а від сукупності громадян. Як і в питанні про спроможність окремого громадянина добре функціонувати в межах демократичної системи, існують суперечливі погляди й на спроможність сукупності громадян виконувати ті самі функції. Можна подавати (й були подані) різні аргументи про аналітичну та моральну некомпетентність сукупності громадян:

1. Сукупність аморальна. Цей аргумент полягає в тому, що люди у своїй сукупності можуть поводитися так, що ця поведінка була б неприйнятною для них, якби вони діяли як індивіди, – чи то внаслідок того, що їхня відповідальність (перед собою або перед іншими) за вчинені дії може розчинитися в загалі, чи то тому, що груповий тиск може спонукати їх діяти таким чином. Юрба, «маси» можуть бути недемократичними й несправедливими, і то такою мірою, до якої не доходять індивіди.

²² McClosky H., Zaller J. *The American Ethos: Public Attitudes toward Capitalism and Democracy*. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1984. – Розд. 3 (цит. на с. 79).

2. Сукупність може перекрутити погляди індивідів, з яких вона складається. Гуртове невігластво і спіралі мовчанки існують там, де окремі члени групи хибно оцінюють погляди своїх співгромадян і внаслідок слабкості зв'язків або страху відкидання діють так, що перекручують те, що становило б суму їхніх індивідуальних позицій.

3. Може не існувати якогось стабільного підсумку позиції групи внаслідок проблем сукупності, що їх визначив Ероу. Цілком може статися, що вислів «колективний погляд» буде оксимороном.

Усі ці застороги, пов'язані з широким загалом, цілком можуть мати слушність. Але дозвольте мені зосередитись на протилежному аргументі – твердженні, що загал вищий від індивіда. Бенджамін Пейдж і Роберт Шапіро у своїй книжці «Рациональний загал» доводили, що нестабільність думки індивіда не конче має бути несумісною з відносно стабільною низкою розважливих уподобань, властивих усьому загалові. «Навіть коли індивіди дотримуються тільки невизначених і зіпертих на недостатню інформацію поглядів, які можна ще й хибно ідентифікувати і які підлягають випадковим змінам унаслідок нової інформації, однаково може існувати стабільна, розважлива громадська думка, що спирається на основоположні, провідні тенденції суджень індивідів. Вибіркове опитування, виявляючи даної миті висловлені погляди багатьох індивідів, може досить точно з'ясувати характер колективної громадської думки»²³.

Як це трапилося? На думку авторів, «індивіди, які отримують випадкові фрагменти інформації», можуть помилятися або погано орієнтуватись у питанні й можуть формувати політичні вподобання, що не дуже відповідають їхнім потребам і вартостям, проте увесь широкий загал, поки ці помилки розподілені випадково, скористається всією наявною інформацією й вибере доречну політику»²⁴. Цей добре відомий аргумент походить від теореми присяжних Кондорсе й був сформульований двісті років тому. Аргумент полягає ось у чому: що численніша група суддів, то з більшою ймовірністю – з огляду на скромні обсяги інформації – недосконалі індивідуальні судження сформуують слушне групове судження. Отже, присяжні швидше з'ясуують правду, ніж будь-який окремий суддя, а громадська думка може бути розважливіша за думку індивідів.

Проте за умову такого результату Кондорсе править припущення, що помилки кількох індивідів випадкові. А якщо окремі виборці, чуючи звернені до них слова, зазнають послідовного упередженого впливу в тому чи тому напрямі, вся сукупність здебільшого не доходить слушних висновків. Це одна з тих сфер, де є багато різних міркувань, проте обмаль емпіричних досліджень. Ларі Бартел намагався вивчати це питання емпірично, спираючись на дослідження виборів. Його висновки не переконливі. «Яка ймовірність, що наслідки невігластва виборця зберігатимуться навіть у сукупному виборі масового електорату? Проста відповідь полягає в тому, що цього ніхто не знає»²⁵.

²³ Page B. I., Shapiro R. Y. *The Rational Public: Fifty Years of Trends in American's Policy Preferences*. – Chicago: University of Chicago Press, 1992. – С. 25–26.

²⁴ Там само. – С. 26.

²⁵ Bartels L. M. *Uninformed Voted: Information Effects in Presidential Elections* // *American Journal of Political Science*. – 1996. – Т. 40. – С. 200.

Один з найцікавіших підходів до відносин між настановами індивідів і сукупністю тих настанов можна знайти у праці Джеймса Стімсона. Використавши деякі новаторські методи підсумовування позицій індивідів у певному діапазоні питань, він простежує розвиток із плином часу середньої позиції американського населення в широкому спектрі політичної орієнтації, зокрема його середньої позиції на осі правої та лівої орієнтації урядової політики; ця вісь, можна вважати, тягнеться від нічим не обмеженого вільного ринку до цілком сформованої держави загального добробуту. Хоча багато індивідів займають неясні та непослідовні позиції з приводу цих питань, для змін позиції всього громадянства характерна цікава регулярність. Широкий загал здебільшого уникає крайнощів. Коли урядова політика зсувається вліво, загал починає рухатися вправо; коли політика, дослухаючись до громадської думки, посувається вправо, загал відступає вліво. Отже, до приходу адміністрації Рейгана загал був прихильний до зменшення соціальних послуг, та коли Рейган став запроваджувати таку політику, загал повернув назад. І така модель повторювалася не раз – останнього разу у зв'язку з рухом Республіканської партії вправо та її союзом із правими релігійними колами на виборах 1994 року.

Загал прагне змін, та, побачивши, що зміни заходять задалеко, відсахується. Стімсон уподібнює таку реакцію до термостата. Коли стає надто холодно, термостат підвищує температуру, аж поки стає надто гаряче, а потім зменшує її. Така поміркованість може видаватися непослідовністю, й певною мірою це і справді так. А політики, яким здається, ніби вони здобули з боку загалу підтримку нового політичного курсу, напевне, будуть прикро розчаровані, побачивши, що загал повертається проти них, тільки-но вони намагаються рухатись у новому напрямі. Але така позиція аж ніяк не видається нерозважливою. У цьому аспекті загал громадян справді може бути кращим за окремого громадянина.

ПРИВАТНИЙ І ПУБЛІЧНИЙ ГРОМАДЯНИН

Розгляньмо ще одну низку причин, чому можна бути проти рівного голосу для всіх громадян: громадяни морально некомпетентні й дотримуються цінностей, несумісних із розвитком демократичної держави. Визначити, які цінності потрібні для функціонування демократії, досить важко. Дозвольте мені зупинитися на двох, що видаються головними й мають ту перевагу, що їх дослідили емпірично. Вони мають певне значення для громадського добра й пов'язані з толерантним ставленням до протилежних і непопулярних поглядів.

Почнімо з міркувань про загальне добро. Здебільшого вважають, що звичайний громадянин – це обмежений вузькими інтересами трохи егоїстичний індивід, що переймається тільки своїм вузьким світом і трактує широке суспільство лише як проекцію своїх власних потреб. Якщо це справді так, хто думатиме про загальне добро? Я усвідомлюю, що це питання тільки для тих, хто вважає, що громадяни можуть і повинні стояти вище від своїх вузькоегоїстичних інтересів. З позиції, яка ближча до економіки, вузькоегоїстичний інтерес – це те, на що ми сподівалися б, і те, чого ми, напевне, прагнули б. Я не маю змогу розглядати ці різні погляди, тож дозвольте мені сказати, що, як на мене, дуже добре, коли люди думають про загальне добро. Хай там як, подивімося, чи вони справді думають про нього. Задля цього я можу знову повернутися до моїх власних досліджень громадянської активності.

Насправді ця тема цікавила мене й моїх співробітників зовсім в іншому аспекті: ми цікавилися парадоксом участі в політичному житті. Це загадка, породжена висновком з теорії раціонального діяча, мовляв, окремому громадянину не має сенсу брати участь у політичному, якщо при цьому він не отримує якоїсь вибіркової вигоди. Коли дотримуватися цієї позиції, безглуздо брати участь у політичному житті задля якогось колективного результату (певної вигоди для суспільства), бо індивід, скажімо, своїм голосом, майже не може вплинути на результат політики й може мати вигоду від неї навіть у разі пасивності. Отже, індивід повинен жити «на халяву», тобто користуватись, не сприяючи. Цей аргумент добре відомий, і я не буду докладно зупинятися на ньому. А парадокс полягає в тому, що, незважаючи на начебто бездоганну логіку, мільйони людей фактично беруть участь.

Наша спроба зрозуміти цей парадокс допомогла нам краще зрозуміти звичайного громадянина і як приватну, і як публічну постать. Ми зробили те, чого раніше майже ніхто ніколи не робив: запитали індивідів, чому вони були активні. А коли взяти конкретніше, запитували їх, які переваги вони мали від своєї активності²⁶. Звісно, дуже складно ставити такі запитання, які ставив я: просити людей сказати, чому вони робили те або те і що їм дісталось внаслідок певної дії. Громадяни можуть дати відповідь, яка, на їхню думку, становить соціально правильну відповідь. Один зі способів почути, як видавалося нам, переконливі відповіді на запитання, чому люди беруть участь у політичному житті, полягав у тому, щоб попросити їх назвати питання, яке спонукало їх бути активними. Чому вони витратили час і зусилля, щоб зробити те, що зробили? В деяких видах активності, як-от при голосуванні, причини дій можуть бути розмаїті і трохи невизначені. Проте ми запитували про конкретні дії, тож мотиви було легше визначити, а мета мала бути яснішою для індивіда. Більшість нас знає, чого ми хочемо, коли ми пишемо листа депутатові або беремо участь в акції протесту чи йдемо на збори місцевої громади.

Відповіді громадян видались нам переконливі. Інколи вони характеризували питання, в яких вони були активні, як пов'язані з вузько вибілковими вигодами, які начебто відповідають сподіванням, сформульованим у теорії раціонального діяча. Але такі вузькі питання траплялися відносно рідко. Питання і проблеми, що, як здавалося їм, стимулювали їхню активність, були питаннями, які, на їхню думку, впливали на багатьох людей, на все населення, на державу, а не тільки на них самих. І справді, здебільшого то були питання, які дуже легко назвати колективними. І коли ми просили людей охарактеризувати ці питання, вони відносили їх саме до цієї категорії. На нашу думку, то були щирі характеристики їхніх мотивів.

Загалом ми з'ясували, що деякі з причин, чому люди активні, належать до категорії, пов'язаної з вузькою, матеріальною, егоїстичною вибірковою вигодою, й цілком відповідають тому, чого можна було б сподіватися на основі

²⁶ Дані про ці запитання й повний аналіз матеріалів, обговорених тут, можна знайти у вид.: *Verba S., Schlozman K. L., Brady H. E. Voice and Equality.* – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1995. – Розд. 4.

теорії соціального вибору: люди прагнуть дістати роботу, підписати вигідний для своєї фірми контракт або мати конкретну допомогу від уряду. Деяка активність і справді зумовлена такими причинами, але не вся. Більшість людей мотивовані зовсім іншими причинами. Дехто активний з огляду на так звані соціальні причини: їм дає насолоду праця разом з іншими людьми або ж вони хочуть сподобатися приятелеві чи комусь іншому, з ким прагнуть бути в добрих відносинах. Багатьом людям і досі дає втіху виконання дій, що їх вони вважають за слушні: вони активні тому, що це їхній громадянський обов'язок, або тому, що, як вони кажуть про себе, їм не байдужі суспільні питання. З позиції раціонального діяча такі мотиви можна вважати – і їх таки справді вважали – за егоїстичні задоволення. Але в такому разі егоїзм перетворюється на досить широку й не дуже корисну рубрику. Та навіть якщо вважати, що соціальне та психічне задоволення належать до рубрики егоїстичних вигід, однаково, здається, є різниця, чи активіст активний внаслідок матеріальної вигоди, а чи властивого йому розуміння, що таке добре громадянство. Таке розуміння дуже великою мірою відповідає уявленню про громадянську чесноту. І, нарешті, чимало відповідей про те, чому люди беруть участь, вочевидь пов'язані з певною громадською метою: зробити громаду чи націю кращою, вплинути на державну політику. Такі громадські цілі вочевидь не відповідають обрахункам раціонального діяча.

Одне слово, люди, яких ми досліджували, діють як по-громадянському настрокені індивіди набагато частіше, ніж як вузькоегоїстичні індивіди. Аристотель, може, й не мав слушності, стверджуючи, що люди за своєю природою – політичні тварини, але не мають слушності й економісти, які стверджують, що люди – раціональні рахівники вузьких, егоїстичних інтересів. Одне слово, якщо під громадянською чеснотою ми розуміємо «схильність віддавати в процесі міркувань перевагу громадському добру, а не приватному»²⁷, громадяни, здається, і справді виявляють цю чесноту, ба навіть заявляють про свою відданість цій чесноті.

Ці дані цілком узгоджуються з іншим масивом літератури, який засвідчує, що громадяни оцінюють політичні курси й кандидатів як громадські питання, а не на основі конкретних наслідків, пов'язаних для них із цими курсами та кандидатами. Досліджуючи ставлення до політики боротьби з безробіттям, Кей Л. Шлоцман і я з'ясували, що індивіди (вирішуючи, який політичний курс підтримувати, якого кандидата обрати) більше зважали на становище з безробіттям в усій країні, ніж на свій власний досвід²⁸. Десь таких самих висновків ми дійшли й вивчаючи ставлення до расових питань, шкільної освіти, участі США у війні, охорони здоров'я та інших питань. Загальні погляди (ототожнення себе як ліберала чи консерватора, прихильність до тієї або тієї партії, ставлення до расових питань тощо) набагато більшою мірою, ніж вплив тих або тих питань на

²⁷ Цит. за вид.: *Dagger R. Civic Virtues: Rights, Citizenship, and Republican Liberalism.* – New York: Oxford University Press, 1997. – С. 14.

²⁸ *Schlozman K. L., Verba S. Injury to Insult.* – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1979.

вужькоогоістичні інтереси індивіда, дають змогу прогнозувати конкретні політичні вподобання індивіда або його рішення, за кого голосувати²⁹.

На теорію раціонального діяча й розуміння звичайних громадян можна дати наступний коментар: безперечно, якщо може існувати якась теорія участі громадян у громадському житті, яка б давала універсальні пояснення громадянської поведінки, то це теорія раціонального діяча. В тій або іншій формі вона постає як пояснення поведінки в багатьох сферах за межами економіки, з якої вона походить, і, певна річ, у політичні науки. Як уже зазначено вище, я і мої колеги зацікавились мотивами громадянської активності внаслідок труднощів, перед якими постає теорія раціонального діяча у зв'язку з участю громадян у політичному житті: фактом, що чимало людей, які б мали жити «на халяву», насправді виявляють активність. Наш аналіз мотивів, якими індивіди пояснюють свою активність, припускає, що, коли вважати їхні пояснення за правду, – як на мене, такої думки можна дотримуватися більш-менш завжди, – свідчить, що громадяни активні з багатьох причин. Деякі з цих причин, проте не дуже багато, відповідають теорії раціонального діяча, моделі вужькоогоістичних обрахунків витрат і вигід. Деякі могли б відповідати їй, якщо поширити діапазон вигід, щоб вони охоплювали й моральні вигоди буття добрим громадянином, хоча після такого поширення теорія раціонального діяча втрачає свою специфічність. А деякі мотиви, скажімо, досить поширене бажання вплинути на державну політику, взагалі не відповідають тій теорії.

Але раніше у своїх лекціях я згадував про наш аналіз стратегій, що їх використовують люди, які здійснюють політичну мобілізацію, – люди, що дзвонять по телефону або якимись іншими способами контактують із громадянами, щоб спонукати їх пожертвувати гроші або час на виборчу кампанію чи ту або ту політичну справу. Я сказав, що вони діють як раціональні вербувальники. Ми з'ясували, що можна цілком задовільно змодельювати їхні стратегії, вдаввшись до обрахунків вигід і витрат. Ми довели, наприклад, що вони раціонально використовують інформацію, щоб знайти тих людей, які найімовірніше дадуть ствердну відповідь на прохання і, сказавши «так», матимуть змогу зробити свій внесок у виборчу кампанію чи обстоювання якоїсь політичної справи. Вони цілком раціонально дотримуються поради Вілі Сатона, славетного американського грабіжника банків, що, коли його запитали, чому він грабує банки, відповів: «Бо там лежать гроші». Крім того, раціональним, обрахованим методом вони використовують і особисті зв'язки.

Як оце все поєднується – наша неспроможність змодельювати поведінку громадян узагалі на основі теорії раціонального діяча і наша спроможність змодельювати активність політичних вербувальників, коли вони шукають активістів? Відповідь на це запитання проливає світло на обставини, за яких теорія раціо-

²⁹ Див., напр.: *Lau R. R., Brown T. A., Sears D. O. Self-Interests and Civilians' Attitudes towards the War in Vietnam // Public Opinion Quarterly. – 1978. – Т. 42. – С. 464–483; Sears D. O., Hensles C. P., Speer L. K. Whites' Opposition to Busing: Self-Interest or Symbolic Racism // American Political Science Review. – 1979. – Т. 73. – С. 369–384; Sears D. O., Lau R. R., Tyler T. R., Allen H. M., Jr. Self-Interest vs. Symbolic Politics in Policy Attitudes and Presidential Voting // American Political Science Review. – 1980. – Т. 74. – С. 670–684.*

нального діяча зберігає свою слухність і корисна для розуміння політичної поведінки громадян. Ми не можемо змоделювати причини, чому індивіди стають вербувальниками: чому вирішують витратити свій час на телефонні дзвінки, закликаючи інших підтримувати певну політичну справу. Мотиви в них найрізноманітніші. Дехто робить це задля вузькоогоїстичних інтересів – їх наймають для виконання такої роботи. Інші працюють задля товариства: можливо, їхні приятелі беруть участь у цій самій політичній кампанії. Ще інші просто віддані цій справі. Як і з політичною активністю взагалі, є багато причин, чому люди починають активно здійснювати політичну мобілізацію.

Та тільки-но люди вирішили бути активними вербувальниками, вони здійснюють свої мобілізаційні заходи ретельно продуманим і ефективним способом. Вони шукають людей, які мають гроші, щоб допомогти тій або тій політичній справі, відомих тим, що допомагали раніше, відомих як прихильники тієї справи, – все це риси, що перетворюють людей на корисні об'єкти звертань із проханнями.

На нашу думку, причина, чому обрахунки витрат і вигід виявляють свій вплив у тих випадках, коли люди зголошуються активно сприяти тій або тій кампанії, полягає в тому, що існує добре визначене завдання (мобілізація підтримки) і тому можна зробити такі обрахунки. Ситуація тут аналогічна до ринкових рішень, коли людина хоче дістати найбільше найдешевшим коштом.

Загалом ми з'ясували, що визначені теорією раціонального діяча підходи до громадянської активності придатні в одних контекстах і не годяться в інших. Інколи вони досить корисні, але не завжди³⁰. Ми наголошували на цьому пункті на кількох конференціях у США, й реакція була дуже цікава. Наш висновок критикували. Причому напади відбувалися з двох сторін, і, певною мірою, з однієї причини. Фундаменталісти, прихильники теорії раціонального діяча, відкидали думку, що ця теорія *інколи* корисна, бо їм кортіло вважати, що вона *завжди* корисна. Ті, хто заперечував теорію раціонального діяча, – а їх багато, хоча вони не так добре організовані, – відкидали навіть уявлення, що ця теорія *інколи* корисна. Вони б воліли гадати, що вона буває корисна *дуже рідко*, а то й *ніколи*. Нехай і так.

СВОБОДА СЛОВА І ТОЛЕРАНТНІСТЬ

Є ще одна базова цінність, яка лежить в основі демократії і яку, як можна сподіватися, поділятимуть звичайні громадяни: толерантність до поглядів інших людей. Соціологи докладно вивчали це питання, і воно тісно пов'язане з нормативними питаннями. Йдеться про стабільність у суспільстві з численними, несумісними доктринами. Джон Роулз припускає, що в будь-якому плюралістичному суспільстві неминуче існуватиме певна кількість всеосяжних доктрин, які конфліктуватимуть одна з одною. Тож як вони можуть співіснувати? Припущення Роулза про природу доктрин, яких дотримується демократичний загал, і його опис можливого розв'язку конфліктів цілком узгоджуються з ясни-

³⁰ Повне обговорення використання теорії раціонального діяча в дослідженнях участі в політичному житті див. у вид.: Verba S., Schlozman K. L., Brady H. E. Rational Action and Political Activity. – Неопублікований рукопис.

ми і докладними принципами, які часто можна знайти в політичній філософії: різні всеосяжні і внутрішньо послідовні концепції добра співіснують поряд. Таке співіснування могло б спричинити нестабільність у суспільстві, прихильному до мирних і непримусових методів ухвалення політичних рішень, тобто в демократичному суспільстві. Стабільність підтримують, а тертя між численними несумісними доктринами зменшують за допомогою незалежного колективного консенсусу (*free-standing overlapping consensus*) з приводу демократичного процесу, – консенсусу, що зумовлює толерантність до альтернативних доктрин. Концепція справедливої демократичної процедури незалежна в тому розумінні, що не походить від жодної з конкурентних концепцій добра.

Це сфера, де існує вже досить довга традиція емпіричних досліджень того, у що справді вірять громадяни, і то в широкому діапазоні доктрин, які можна знайти в демократичному суспільстві (що про них не згадує Роулз), і того, чи прихильні громадяни до якоїсь панівної концепції демократичного процесу, яка спонукала б їх толерантно ставитись до доктрин, несумісних із тими, в які вони вірять³¹. Що нам сповіщає про це питання емпірична література? Ця тема становить предмет обговорень, існують різноманітні дослідження, виконані на основі трохі різних припущень і різними методами, тож я не можу дати остаточної відповіді. Але ці дослідження добре висвітлюють питання.

Почнімо з того, що видається, ніби такі політичні філософи, як Роулз, – як і можна було сподіватися, – трактують доктрини добра набагато поважніше, ніж звичайні громадяни. Цілком може бути, що існують всеосяжні конкурентні концепції добра, але більшість громадян не дотримується жодної такої доктрини. Конкурентні доктрини не конче мають бути гостро розмежовані, тож можуть існувати й концепції добра, яким властиві спільні елементи. Такі концепції не конче повинні взаємно відкидати одна одну, поширившись серед індивідів або груп індивідів. Якщо люди дотримуються відмінних концепцій стосовно того, що є слушним, коли йдеться про родину, економіку, релігію та державу, вони можуть не згоджуватися зі своїми ближніми в одних питаннях, зате доходити згоди в інших. Такі спільні елементи можуть бути властиві й різним соціальним групам. Афроамериканці у США аж ніяк не мирять із численними представниками правих релігійних кіл, коли йдеться про економічну політику, проте не дуже відрізняються від них, коли доходить до таких питань, як аборти й гомосексуалізм. Такий перехресний консенсус – можливо, його краще було б назвати давнішим терміном політичної науки: часткове згладження розколів – може підтримувати єдність системи.

А чи існують свідчення незалежної прихильності (*free-standing commitment*) до толерантності й до конкурентних концепцій добра? У переважній частині

³¹ Див. зокрема: *Stouffer S. A. Communism, Conformity, and Civil Liberties: A Cross-section of the Nation Speaks Its Mind.* – Garden City, N. Y.: Doubleday, 1955; *Sullivan J. L., Piereson J., Marcus G. E. Political Tolerance and American Democracy.* – Chicago: University of Chicago Press, 1982; *Sniderman P. M. et al. Principled Tolerance and the American Mass Public* // *British Journal of Political Science.* – 1989. – Т. 19. – С. 19–44. Обговорення зв'язку праці Роулза з емпіричним матеріалом про свободу слова див. у вид.: *Klosko G. Rawls's Political Philosophy and American Democracy* // *American Political Science Review.* – 1993. – Т. 87. – С. 348–360.

давнішої літератури існувало припущення, що така толерантність – аж ніяк не те, на що можна розраховувати як на підтримку демократії. Дослідження Семюела Стоуфера та інших свідчать, що більшість громадян справді обстоюють те, що, здається, становить незалежну прихильність до загальних принципів, сформульованих у Білі про права. Але суть полягає в тому, що ці громадяни, здається, не висновують із цих принципів набагато конкретнішої схильності толерантно ставитись до непопулярних груп. Майже всі підтримують загальне право на свободу слова, але чимало людей протестують, не дозволяючи висловлюватись у своїй громаді прихильникам комунізму чи атеїзму³².

Є кілька можливих інтерпретацій цього феномену: громадяни можуть нешироко говорити про свою підтримку Біли про права (утвердження позитивного символу), або можуть непослідовно дотримуватись своєї позиції (ілюстрація неадекватної логіки), або можуть протиставити одну цінність (свободу слова) іншій цінності (прагненню захищати демократію чи релігію від нападі). Та хоч яка інтерпретація, вона, здається, не дуже заспокоїть тих, хто спирає би демократичну стабільність на незалежну відданість більш відкритому суспільству.

Дослідження Джона Салівена та його помічників змінили проєкт Стоуфера й поведи дослідження далі. Він із помічниками доводив, що подані в праці Стоуфера приклади груп, яким люди могли б відмовити у праві свободи слова, це здебільшого групи, що були б прокляттям для консерваторів, – соціалісти, комуністи, атеїсти. Якщо бути докладнішим і дати індивідам змогу назвати свого ворога (тобто попросити респондентів перелічити групи, що їх вони справді не люблять, а потім запитати, чи надали б вони їм можливість користатися правом свободи слова), ми б з'ясували, що нетолерантність притаманна тим індивідам ще більшою мірою. Такі самі дослідження в Британії привели до дуже близького висновку. Дослідження Салівена, здається, доводять, що люди відомляють про свою прихильність до незалежних принципів свободи слова й толерантності і такі справді можуть мати цю прихильність, та коли доходить до діла, їхня неприязнь до тих, хто дотримується доктрин, яких вони не люблять, бере гору над їхньою прихильністю. Але що рису можна знову-таки трактувати не як нетолерантність, а як більшу турботу про соціальну стабільність. До груп, що їх найменше люблять у США, належать Ку-Клукс-Клан і американська Націонал-соціалістична партія, у Британії – Національний фронт і Шинн Фейн.

Дослідження припускають кілька механізмів, завдяки яким цей загальний вияв прихильності до принципу свободи слова, поєднаний із конкретним відкиданням цієї свободи, не призводить до нестабільності або втрати таких свобод. До цих механізмів належить факт, що громадяни, найменш прихильні до свободи слова для конкретних груп, були ще й найменш освіченими та найменш активними громадянами. Їхні погляди могли б становити й більшу загрозу для демократичних свобод, але вони навряд чи діють на основі цих поглядів. Аргумент полягає у тому, що нетолерантність, властива широкому загалові, не шкодить демократії, – хіба що під час масових політичних заворушень, – бо ж не має активного вияву. Апатія та невігластво нетолерантних має нейтралізувати їхні потенційно згубні впливи. Еліти – активніші й толерантніші за маси – ряту-

³² *Stouffer S. A. Communism, Conformity, and Civil Liberties.*

ють демократію. Стоуфер з'ясував, що лідери спільноти набагато більше підтримують демократичну свободу слова, ніж пересічні громадяни. Широке дослідження громадської думки, що їх здійснили Мілер, Тімпсон та Леснов у Британії, підтверджують цей висновок³³. Так само й Джон Салівен та ін. з'ясували, що законодавці у США, Британії та в кількох інших країнах набагато більшою мірою підтримують громадянські свободи для непопулярних груп³⁴.

З цієї теми пов'язаний ще один масив досліджень. Пол Снайдермен і його колеги, використовуючи деякі складні аналітичні методи, знайшли те, що вражає мене як добре свідчення незалежної прихильності до толерантності. Люди, толерантні до однієї групи, толерантні й до інших груп, незважаючи на близькість тієї групи до улюблених позицій самого індивіда. Отже, толерантність має незалежний статус і не залежить (безперечно, не цілком) від поглядів індивіда на сутність доктрини, до якої він ставиться толерантно чи ні. Іншими словами, громадяни, що загалом толерантні, більшою мірою підтримують свободу слова для груп, яких вони не люблять, ніж нетолерантні громадяни толерантні до свободи слова для груп, що їх вони схвалюють. Загалом толерантний расист-ліберал толерантніший до свободи слова для якогось расиста-священника, ніж нетолерантний расист-священник до інших расистів-священників.

Снайдермен та його колеги назвали таку загальну толерантність до різних груп і доктрин принциповою толерантністю. Але цікаво, що саме вони розуміють під цим терміном. Принципові прихильники толерантності аж ніяк не пояснили, що вони дотримуються такої позиції, бо вона походить від якогось загального погляду на суспільство або від якоїсь загальної теорії демократії. Вони не дали такого обґрунтування, і Снайдермен та інші припустили, що вони й не змогли б його дати, якби їх попросили. Аналіз дослідників радше припускає, що принципова толерантність означає загальну толерантність, – толерантність, що трансцендує підтримку з боку індивіда поглядів, до яких він ставиться толерантно, або ж його негативне ставлення до таких поглядів. Отже, це добрий приклад Ролзової незалежної прихильності до політичного принципу справедливості.

А втім, здається, однаково ще бракує принципової прихильності, якої досягають завдяки міркуванням, спираючись на природу плюралістичної демократичної системи. Снайдермен та інші, не висновуючи загальної толерантної позиції громадян з якоїсь абстрактної низки принципів, подають свідчення (засновані на тому, як один приклад підтримки свободи слова пов'язаний з іншими), що толерантні громадяни міркують на основі аналогії. Вони зосереджуються на якомусь яскравому прикладі толерантності, – прикладі свободи слова для якоїсь групи, – а потім підтримують толерантність для інших груп, вважаючи, що й ті ситуації подібні до попередньої. Це приклад створення шаблону. Конкретну ситуацію – толерантність до певної групи – категоризують як приклад свободи слова. Якщо вважають, що толерантність до іншої групи теж нале-

³³ Miller W. L., Timpson A. M., Lessnoff M. Political Culture in Contemporary Britain.

³⁴ Sullivan J. L. et al. Why Politicians Are More Tolerant: Selective Recruitment and Socialization among Elites in Britain, Israel, New Zealand, and the United States // *British Journal of Political Science*. – 1993. – Т. 55. – Листопад. – С. 51.

жить до цієї категорії, індивід знову прихильний до свободи слова. Принципова послідовність – це результат не логічно пов'язаної структури аргументів, а пов'язаної низки впізнаваних об'єктів.

Але й тут не взято до уваги міркувань. Чи є вони тут насправді? Новий стандартний погляд на громадян, що походить із когнітивної соціально-психологічної літератури, полягає в тому, що громадяни добираються, міркуючи, до висновку завдяки зіпертому на здоровий глузд процесові, зорієнтованому на результати. Вони визнають конкретні моделі в конкретних випадках; складають до купи різноманітні міркування й доходять певного висновку. Це своєрідна форма логіки та міркувань. Вона, проте, відрізняється від міркувань філософів тим, що громадяни не розповідають, як вони доходять до того висновку. Громадяни можуть міркувати, але не подають своїх аргументів.

Ця відмінність не така вже пуста. Аргументи та їхнє прилюдне формулювання мають вирішальне значення в демократичному процесі ухвалення рішень, бо пов'язані з глибокими роздумами і є чимсь більшим, ніж просто зіткненням уподобань, воль чи інтересів. Припущено, що ми здатні міркувати разом – доводити й переконувати. І тому дуже погано, якщо громадяни доходять до рішень, що є розважливими та узгоджуються з сукупністю їхніх сформованих поглядів, проте не можуть сказати, як вони дійшли до них.

Але знову-таки, може, ми не чуємо, як міркують громадяни, бо вони не мають шансу? Ми ставимо конкретні запитання й отримуємо відповіді, але не запитуємо їх, чому вони сказали те, що сказали. Проте експериментальні дослідження, коли дослідники модифікують словесну форму запитань і форму подачі запитань, здається, і справді демонструють нам процес міркувань. Ми змінюємо формулювання, і респондент змінює відповідь. Це, як я вже казав, не конче наслідок неміцності переконань, а те, чого ми й сподівалися від демократичного дискурсу, – можливо, трохи висушеного прикладами. В певному розумінні зміна форми запитання означає сказати кому-небудь, як-от кажемо ми під час дискусії: ви кажете «так», та чи думали ви про наступні міркування? Атож, відповідаєте ви, тепер, коли ви згадали про це, я думаю інакше.

Але в цих експериментах індивіди не пояснюють своїх відповідей. Може, вони не можуть, а може, й можуть, якщо запитати їх; може, й можуть, коли запитати їх, а вони матимуть трохи часу, щоб обміркувати свою відповідь. Вони зіткнулися з важливими питаннями, з якими ще не стикалися, й потребують трохи часу на роздуми.

А що, коли дати людям час подумати й попросити їх пояснити їхні відповіді? Існує певна традиція таких досліджень, традиція докладних інтерв'ю. Їхні результати важко узагальнити, бо таких досліджень ще надто мало. Та якщо ці інтерв'ю вибрати більш-менш випадково, – щоб то не були інтерв'ю з нашими професійними колегами чи студентами, – вони дають нам добру вказівку на процеси міркувань, які можна виявити серед широкого загалу. Це традиція досліджень Роберта Лейна й Дженіфер Гохшїлд, а також досліджень дискусійних груп, що їх провели Вільям Гемсон і Роберта Сїгел³⁵. Дозвольте мені проілюстру-

³⁵ Lane R. E. *Political Ideology: Why the American Common Man Believes What He Does*. – New York: Free Press of Glencoe, 1962; Hochschild J. L. *Facing Up to the American Dream: Race, Glass, and the Soul of the Nation* (Princeton Studies in American Politics). –

вати те, що можна з'ясувати, аналізуючи деякі відповіді на запитання про громадянські свободи.

Герберт Маклоскі провів експериментальні дослідження, намагаючись визначити запитання, які слід ставити за ситуації вимушеного вибору, щоб скористатися ними у своєму широкому дослідженні ставлення до свободи слова. Натомість Деніс Чонг оприлюднив цілий масив розмовного матеріалу про свободу слова, коли людей запитували про їхні погляди й дозволяли міркувати про ті або ті питання³⁶. Питання свободи слова майже завжди пов'язані з конфліктними міркуваннями. Свобода слова бажана з багатьох причин, але проблеми виникають, звичайно, тоді, коли це свобода для людей, які прагнуть висловлювати щось лихе: те, що ображає, що кривдить інших (інколи дітей), що призводить до соціальних заворушень. Амбівалентного ставлення до свободи слова слід сподіватися від багатьох людей, що схильні до роздумів. І ось що ми з'ясували в розмовах із людьми, в яких ми брали інтерв'ю. Люди змінюють свої погляди. Вони кажуть, що прихильні до свободи слова, але бояться, що люди будуть переконані нацистською або комуністичною пропагандою. Як сказала одна жінка, вона вірить у свободу слова, але протестує, щоб таким групам дозволяли відкривати книгарню. За її словами, «...це, звичайно, трохи обмежує їхні права, але, можливо, захищає інших людей. Я б сказала «ні» [не дозволила б відкрити книгарню]». Інші люди висувають інші мотиви, протестуючи проти надання прав на свободу слова різним радикальним групам. Та коли опитувану запитали взагалі про людей, «що протестують і обстоюють примусове повалення уряду», вона відповіла: «...це було б десь те саме, що намагалися чинити нацисти й комуністи. Вони таки мають право, вони мають право. Я знаю, що мають... Саме це й означає свободу. Авжеж, свободу слова. Тільки я дивлюся тут на все з іншого боку. Я знаю, що вони мають право, а наш уряд не досконалий, і вони, знаєте, могли б багато зробити задля зміни життя на краще, але я б не хотіла, щоб дійшло до крайнощів і комуністи раптом усе перевернули...».

Ще один приклад ілюструє, як люди дають собі раду, коли їм доводиться міркувати про такі питання. Джеймс Куклінські провів один цікавий експеримент³⁷. Він запитував про права на свободу слова для членів Ку-Клукс-Клану й намагався дістати більш-менш продумані відповіді. Деяких респондентів просили відповісти те, що перше спадало їм на гадку; інших – поміркувати над наслідками позиції, якої вони дотримуються. Цікаво, що найприхильнішими до свободи слова для членів Ку-Клукс-Клану аж ніяк не були респонденти, що давали продумані відповіді; якраз вони виявляли найменшу прихильність. Більша продуманість відповіді не зазіхала на важливість захисту свободи слова в загальному балансі цінностей, а, здається, спонукала людей думати про шкоду для суспільства, яка буде наслідком свободи слова, коли йдеться про речі не-

Princeton: Princeton University Press, 1995; Gamson W. A. *Talking Politics*. – New York: Cambridge University Press, 1992; Sigel R. S. *Ambition and Accommodation: How Women View Gender Relations*. – Chicago: University of Chicago Press, 1996.

³⁶ Див.: Chong D. *How People Think, Reason, and Feel about Rights and Liberties* // *American Journal of Political Science*. – 1993. – Т. 37. – С. 867–899.

³⁷ Kuklinski J. et al. *The Cognitive and Affective Bases of Political Tolerance Judgments* // *American Journal of Political Science*. – 1991. – Т. 35. – С. 1–27.

прийнятні. Роздуми спонукають не до більшої толерантності, а до меншої. Тут слід наголосити на одному пункті. Я не певен, чи ці результати завжди матимуть слушність. Але вони суперечать припущенню, яке ми часом робимо, що люди, якби вони міркували, стали б освіченіші й були б прихильніші до свободи слова. Внаслідок роздумів вони, може, й справді зайняли б іншу позицію, але, певне, не ту, яку ми уявляємо собі.

Одне слово, міркування, які ми бачимо в тих інтерв'ю, не вирізняються елегантністю: індивіди не дуже зосереджувались на тому чи тому питанні й вирішували практично миттю. Проте годі сподіватися, що більшість людей витратитиме час на роздуми про такі питання, і ці наші припущення цілком розважливі.

ОСВІЧЕНИЙ ГРОМАДЯНИН І УЧАСТЬ У ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ

I, нарешті, останнє міркування про відносини між рівною участю і якісною участю: хоча я припускав, що звичайний громадянин не такий уже темний, як можна було б уявити собі, це аж ніяк не означає, що всі громадяни однаково компетентні. Деякі компетентніші за інших, і найбільшим критерієм такої компетентності є освіта. Тож не дивно, що майже всі дослідники громадянського суспільства сподівалися на набагато освіченіше громадянство, а деякі, звичайно, обстоювали особливі права участі в політичному житті для краще освічених – даючи додаткові голоси чи то випускникам університетів, чи то людям, які показують кращі результати під час проведення тестів на освіченість. А фактично, немає ніякої потреби запроваджувати політику, яка сприяла б освіченим як учасникам політичного життя, бо вони й так беруть активнішу участь.

Цей факт ілюструє дилему неоднакової участі. Розгляньмо її трохи докладніше. Найкращим прогностичним критерієм участі в політичному житті є рівень освіти. Досліджуючи участь у політичному житті, я і мої колеги намагалися відповісти на запитання: чому рівень освіти становить такий важливий прогностичний критерій політичної активності? Може, тому, що люди краще поінформовані? Може, завдяки освіті вони відчувають, що можуть справити більший вплив? Може, завдяки освіті їм легше бачити зв'язок між своїми цінностями та вподобаннями і діями уряду? Може, освіта прищеплює громадянські цінності, думку, що слід брати участь? Може, вона збільшує запас ресурсів, що їх мають люди, – вмінь, що дають їм змогу бути ефективними учасниками, та прибутку, який допомагає зробити свій політичний внесок? Може, освіта залучає людей в певні організаційні мережі, тож вони перебувають у середовищі інших людей, що активні й можуть допомогти їм діяти ефективно? У відповідях респонденти називали – скориставшись накинутою мовою тестів та опитувань громадської думки – всі подані вище причини. Освіта сприяє активності завдяки своєму впливу на рівень поінформованості, вмінь, цінностей, ресурсів, організації й т. ін. Не дивно, що вона справляє такий могутній вплив. Крім того, її могутність зростає, коли люди вже дістали освіту.

Освічений громадянин не тільки активніший, а ще й кращий громадянин. Освічений громадянин краще поінформований, дотримується послідовнішої сукупності політичних цінностей і може краще пов'язувати засоби й цілі. Освічені громадяни мають ще й інші чесноти: загалом вони більше підтримують

принципи демократії, толерантніші до непопулярних голосів, прихильніші радше до громадських, ніж до індивідуалістичних цілей. Деякі прості дані наших досліджень пояснюють це твердження. Порівняймо індивідів, що не мають університетської освіти, з тими, хто має. Випускники університетів активніші в кожній сфері діяльності, яку ми досліджували, і то значно. Вони, наприклад, учетверо схильніші йти на контакт із державними урядовцями (це добрий спосіб висловити свій політичний голос), ніж ті, хто має тільки шкільну освіту. Вони вдвічі поінформованіші. Зустрічаючись з урядовцями, вони з учетверо більшою ймовірністю обговорюватимуть питання, що має широке значення, ніж питання, яке стосується тільки їх та їхньої родини; отже, вони більше переймаються громадськими інтересами. В інших аспектах вони теж можуть правити за взірць. Вони вп'ятеро схильніші обстоювати право тих, хто відкидає релігію, висловлювати свої погляди серед громади. І так далі. Освічені – кращі громадяни.

А втім, я не хочу надати цьому твердженню надмірної ваги. Існує можливість, що ми, коли йдеться про громадянські чесноти, даємо освіченим громадянам більший сумнів на їхню користь, ніж вони заслуговують. І це може ставатися тому, що вони розмовляють нашою мовою. Деякі ранні дослідження громадянських настроїв серед громадян з'ясували, що громадяни з кращою освітою, коли замислюються над соціально-економічними питаннями, з більшою ймовірністю мають дальший часовий обрій і думають про громадське добро. Менш освічені громадяни та недавні іммігранти мають короткий часовий обрій і думають про політику з погляду її безпосереднього впливу на них самих³⁸. Гадаю, в цьому є певна істина, але, досліджуючи багато років поспіль, що кажуть респонденти про важливі для суспільства питання, ми з'ясували, що красномовнішим набагато легше сформулювати свої власні егоїстичні інтереси мовою широких соціальних уявлень. Досліджуючи безробіття, ми з'ясували, що неосвічені респонденти потребують роботи й запитують про роботу. Освічені респонденти потребують роботи та обговорюють проблему безробіття – а водночас і запитують про роботу. Ні я, ні мої колеги, що посилали пропозиції про ті або ті дослідження до Національної наукової фундації, ніколи не стверджували, що фінансування досліджень дасть нам змогу робити те, що ми хотіли б робити (досліджувати), а не те, що ми мали б робити за інших обставин (викладати), або що фінансування збільшило б престиж нашого дослідного інституту й т. ін. Але цілком може бути (лише може бути), що дехто з нас мав у голові такі думки, – а водночас був широким відданий меті досліджень і розумів їхнє значення для науки й для розуміння суспільства.

Це добре, що освічені найактивніші. Те, що освіта сприяє активності, означає, що вона сприяє ефективнішій участі в демократичному політичному процесі. Проте освічені відрізняються від решти громадянства не тільки більшою компетентністю й більшою відданістю демократії. Вони, крім того, заможніші, здебільшого походять із панівних расових та етнічних груп, серед них більше чоловіків. Вони менш схильні підтримувати програми допомоги бідним. Але, мабуть, важливіше те, що їм майже не доводиться зазнавати нестатків, з якими стикаються менш освічені. Згідно з багатьма критеріями потреб (потреби в ме-

³⁸ *Wilson J. Q., Banfield E. C. Public-Regardingness as a Value Premise in Voting Behavior // American Political Science Review. – 1964. – Т. 58. – С. 876–887.*

дичному лікуванні, потреби в кращому житті тощо), вони значно відрізняються від тих, хто не має університетського диплома. Одне слово, освічені активісти набагато компетентніші у громадянських справах, тобто їхній внесок у демократичний політичний процес вирізняється вищим рівнем освіти; вони заможніші й перебувають у вигіднішому становищі, а це означає, що їхні політичні вподобання й потреби відрізняються від уподобань і потреб населення загалом, і це зумовлює їхній значно характерніший вплив на політичний процес. Тією мірою, якою участь освічених у політичному житті зумовлена демократичними вартостями толерантності або громадянськими поглядами, прищепленими в школі, вона сприяє підвищенню рівня громадянства. А тією мірою, якою їхня політична активність зумовлена елементами їхнього соціально-класового становища (рівнем прибутку, мережами зв'язків, що з'являються внаслідок зміни роботи), вона сприяє формуванню суспільства, якому притаманна певна викривленість політики. Ми, може, й прагнемо мати освічених громадян, але ж нам доводиться мати справу з заможними³⁹.

ВИСНОВОК

Який же тут зв'язок із громадянами як соціологами й моральними філософами? Окремим громадянам дуже далеко до того, щоб міркувати як соціологи та філософи. Проте вони цілком спроможні робити розважливий вибір, визначаючи, що їм підтримувати і що робити. Одне слово, окремий громадянин – не філософ, він не здатний сформулювати якоїсь послідовної соціальної філософії й не може цілком обґрунтувати позицій, яких він дотримується, та ухвалених варіантів політичного вибору. Але громадянин, як з'ясував політолог В. О. Кі, – аж ніяк не дурень.

Може, пересічний громадянин – це раціональний діяч, що з власної егоїстичної позиції обраховує вигоди і витрати своїх дій чи дій інших людей? Відповідь залежить від того, як вузько чи як широко визначати егоїстичний інтерес, і від того, що розуміти під вигодами й витратами. Та коли скористатися визначенням не таким широким, щоб зробити це питання беззмістовним, відповідь, здається, буде такою: інколи. Все залежить від ситуації. Громадяни справді ду-

³⁹ Досліджуючи політичну активність, я і мої колеги намагалися відокремити впливи освіти на громадянську активність від впливів прибутку, а отже, прагнули визначити і вплив тієї активності (пов'язаної чи то з рівнем освіти, чи то з рівнем прибутку) на характер вимог до уряду. Ми збудували трикомпонентну модель: які соціальні риси пов'язані з активністю (це давало нам змогу відрізнити впливи освіти від впливів прибутку), яка природа політичної активності (це давало нам змогу відрізнити активність, пов'язану з жертвуванням часу, від активності, пов'язаної з жертвуванням грошей); якими були вподобання і цінності, що дістали найбільшу підтримку в процесах участі в політичному житті. Ми з'ясували, що активність, пов'язана з витратами часу, залежить безпосередньо від освіти, натомість активність, пов'язана з витратами грошей, залежить від прибутку й тільки опосередкованою мірою – від освіти внаслідок її впливу на рівень прибутку. Активність, пов'язана з рівнем прибутку й заснована на грошах, була спрямована на захист багатих і на політику, яка сприяла заможним; активність, пов'язана з освітою й витратами часу, надавала більшого впливу в політиці тим, хто був поінформований і толерантний.

мають про громаду, коли доходить до громадських інтересів. Але не забувають і про свої вузькі інтереси. І врівноважують ці інтереси. Адже інакше не може бути. Рабин Гігель писав: «Якщо я не за себе, то хто буде за мене? А якщо я тільки за себе, то навіщо я?». Пересічна людина згодна з цим твердженням.

Невже звичайні громадяни – і справді, як припускає Роулз, вільні та рівні індивіди, здатні до концепцій справедливості й добра? Відповідь знову-таки залежить від того, що саме зумовлюють ці концепції. Та якщо придивитися до того, що ми знаємо про окремих громадян, – і то придивитись як до репрезентативної, проте недостатньої інформації, отриманої в результаті опитувань громадської думки, так і до набагато повнішої інформації, яку забезпечили дослідження у формі докладних інтерв'ю, – відповідь, здається, буде позитивною.

Чи означає це, що представницьке врядування з його спроможністю ошляхетнювати вподобання громадян можна або слід замінити набагато безпосереднішим громадянським контролем, здійснюваним завдяки референдумам, опитуванням громадської думки або іншим механізмам прямої демократії? Гадаю, ніхто не зробить такого висновку з моїх зауваг. Існує велика відстань між складністю та витонченістю процесів формування політики і вподобаннями звичайних громадян, що їх виявляють опитуваннями громадської думки та іншими методами. Здається, навіть сам широкий загальний схвалює такого необмеженого діапазону громадянського голосу. Проте я щиро вважаю, що спільнота громадян може зробити свій корисний внесок до політичного процесу, – внесок, що спонукав би уряд бути демократичнішим і уважнішим до думки громадян. Я не певен, що цей внесок слід називати мудрістю, але це не глупота. Мудрості, хай там як, може бракувати на всіх етапах політичного процесу – як звичайним громадянам, так і лідерам. Але це вже інша тема.

52

ДЕМОКРАТІЯ
І ГЛОБАЛЬНИЙ ПОРЯДОК

Частина V.

Україна

Девід Річ

ПЕРСПЕКТИВА: демократія, глобалізація і міжнародний порядок

Девід Гелд

Демократія, здається, одержала історичну перемогу над альтернативними формами врядування. Нині майже кожен заявляє, що він демократ. Найрізноманітніші політичні режими в усьому світі стверджують, що вони демократичні. За доби, коли до багатьох традиційних способів розв'язку суперечок про цінності ставляться з крайньою обережністю, надто до тих, які покликаються, наприклад, на потойбічні вчення, або на доктрини про природний порядок рангів та ієрархію, або на заяви про інтереси пролетаріату, видається, що той або той політичний вибір можна почати адекватно визнавати, формулювати та обговорювати тільки за умов демократії. Демократія надає ауру легітимності сучасному політичному життю: закони, правила й політичні курси видаються виправданими, коли вони «демократичні». Але так було не завжди. Величезна більшість політичних мислителів, починаючи з античної Греції й закінчуючи сьогоднішнім, вкрай критично ставились до теорії і практики демократії. Загальнопоширена прихильність до демократії – дуже недавній феномен. Крім того, демократія – це форма врядування, яку надзвичайно важко створювати й підтримувати. Це добре видно на прикладі історії навіть самої Європи в ХХ столітті: фашизм, нацизм і сталінізм були дуже близькі до того, щоб узагалі покласти край демократії.

На цьому тлі видається тривожним, що деякі недавні політичні коментатори проголосили (скориставшись фразою, запозиченою – вкрай прикметно – в Гегеля) «кінець історії» – триумф Заходу над усіма політичними та економічними альтернативами. Революції, що пронеслися Центральною та Східною Європою наприкінці 1989 – на початку 1990 року, посприяли створенню святкової атмосфери. Ліберальна демократія перемогла як чинник прогресу, а капіталізм – як єдина життєздатна економічна система; поширилась думка, що на зміну ідеологічному конфліктові поступово йде універсальна демократична раціональність і зорієнтоване на ринок мислення¹. Проте в кількох аспектах цей погляд цілком неадекватний.

¹ Див.: *Fukuyama F. The End of History // National Interest. – 1989. – №16; Fukuyama F. A Reply to my Critics // National Interest. – 1989/90. – №18; ноп.: Held D. Liberalism, Marxism and Democracy // Theory and Society. – 1993. – №22; Held D. Anything but a dog's life? Further Comments on Fukuyama, Callinicos and Giddens // Theory and Society. – 1993. – №22.*

Передусім «ліберальний» компонент ліберальної демократії не можна трактувати просто як певну єдність. Існують вочевидь ліберальні традиції, що дотримуються цілком різних концепцій індивіда як діяча (agent), автономії, прав та обов'язків підданих і властивого характеру і форми спільноти. Крім того, «святковий» погляд на ліберальну демократію не вважає за потрібне досліджувати, чи є якісь тертя або, можливо, навіть суперечності між «ліберальним» і «демократичним» компонентами ліберальної демократії; скажімо, між характерною для лібералів перейнятстю правами індивіда, або «межами свободи», які «нікому не вільно переступати» і між притаманною демократам цікавістю до регулювання індивідуальних і колективних дій, тобто до публічної підзвітності. Ті, хто розлого писав про ці питання, часто розв'язували їх у цілком різних напрямках. Крім того, просто не існує однієї інституційної форми ліберальної демократії. Сучасні демократії кристалізувалися в кілька відмінних типів, і тому будь-яке покликання на якусь ліберальну позицію стає в шонайкращому випадку непевним². Крім того, вони кристалізувалися в точці перетину внутрішньодержавних і міжнародних сил, які глибоко вплинули на їхній характер та ефективність. Нехтувати ці факти – це лишати непроаналізованим широкий спектр питань про демократію та її можливі варіанти. <...>

Демократія, глобалізація і міжнародне управління

Протягом XIX–XX ст. теоретики демократії мали тенденцію припускати «симетричні» та «гармонійні» відносини між тими, хто творить політичні постанови, і тими, кому вони призначені. По суті, симетрію і гармонійність часто вважали за безперечно дану у двох вирішальних пунктах: по-перше, між громадянами-виборцями і творцями політичних постанов, що від них громадяни в принципі могли вимагати звіту; по-друге, між «випуском продукції» (постановами, політичними курсами тощо) творців постанов і їхніми виборцями, тобто, зрештою, «народом», що живе на певній визначеній території.

Навіть нинішнім критикам сучасних демократій властива тенденція поділяти це припущення; дотримуючись традиційного розуміння демократії, вони думали про проблему політичної підзвітності передусім як про внутрішньодержавну проблему. Представницькі структури, на їхню думку, недостатньо реагують на потреби своїх громадян; обговорюючи різні форми прямої демократії або інтерпретуючи неминушу важливість республіканських ідей, вони наголошували на тому, щоб зробити політичний процес прозорішим і збагненнішим, відкритішим та уважнішим до різноманітних потреб «народу»³.

Але проблема – і для оборонців, і для критиків сучасних демократичних систем – полягає в тому, що регіональна і глобальна взаємопов'язаність опротеєтовує традиційні внутрішньодержавні розв'язки головних питань демократичної теорії і практики. Сам процес урядування може вийти за межі досяжності

² Див., напр.: *Lijphart A. Democracies.* – New Haven, Conn.: Yale University Press, 1984; *Dahl R. A. Democracy and Its Critics.* – New Haven, Conn.: Yale University Press, 1989.

³ Див.: *Macpherson C. B. The Life and Times of Liberal Democracy.* – Oxford: Oxford University Press, 1977; *Barber B. Strong Democracy.* – Berkeley, Calif.: University of California Press, 1984; *Pateman C. The Problem of Political Obligation: A Critique of Liberal Theory.* – Cambridge: Polity Press, 1985.

національної держави. Національні спільноти аж ніяк не мають виняткового права ухвалювати й визначати для себе постанови та політичні курси, а уряди аж ніяк не визначають, що годиться робити, тільки для громадян своїх країн⁴. Ось кілька прикладів: постанову збільшити ставку процента, аби спробувати стримати інфляцію або нестабільність валютного курсу, часто ухвалюють як «державну» постанову, хоча вона цілком може спричинити економічні зміни в інших країнах. Постанова дозволити вирубання тропічних лісів може призвести до тяжких екологічних наслідків далеко за межами кордонів, які формально обмежують відповідальність даної низки творців політичних постанов. Постанова збудувати атомну електростанцію поблизу кордонів сусідньої країни – це постанова, яку, напевне, ухвалюватимуть без консультацій із населенням тієї країни (чи країн), незважаючи на великий ризик і численні прикрі наслідки для нього. Постанова уряду заощадити ресурси, не надавши харчової допомоги певній країні, може стимулювати раптове зростання цін на харчі в тій країні і прямо посприяти початку голоду серед міських та сільських злидарів. Ці постанови, а також політика у сфері таких різноманітних питань, як інвестиції, постачання зброї та СНІД, належать, як здебільшого вважають, до легітимної сфери влади тієї або тієї суверенної національної держави. Проте у світі регіональної і глобальної взаємопов'язаності є багато важливих питань, які стосуються послідовності, компетентності й підзвітності самих органів ухвалення постанов тієї або тієї держави.

Крім того, постанови, що їх ухвалюють такі квазірегіональні і квазінаціональні організації, як Європейський Союз (ЄС), Північноатлантичний блок (НАТО) та Міжнародний валютний фонд (МВФ), зменшують діапазон, у якому можуть ухвалювати постанови «більшості» тих або тих країн. Отже, ідея спільноти, що як слід урядує собою й визначає своє власне майбутнє, – ідея, що лежить у самому серці демократичного державного утворення, – стає лийн глибоко проблематичною. Будь-яке просте припущення в демократичній теорії, мовляв, політичні відносини є або можуть бути «симетричними» і «гармонійними», видається невиправданим.

Якщо можна остаточно довести неадекватність цього припущення, то постають питання, які зачіпають саму основу демократичного мислення і практики. Уявлення, мовляв, згода легітимує уряд і державну систему загалом, було головним для ліберальних демократів ХІХ–ХХ століття⁵. Вони зосереджувалися на виборчій скриньці як механізмі, завдяки якому окремі громадянини виражає свої політичні вподобання, а всі громадяни періодично надають урядові владу ухвалювати закони та регулювати соціально-економічне життя. Принцип «урядування більшості», або ж принцип, що повинні переважати постанови, які зібрали найбільшу кількість голосів, лежить в основі претензій політичних постанов на те, щоб їх вважали за вартісні або законні⁶. Проте сама думка про згоду, досягнену завдяки виборам, і конкретне уявлення, мовляв, виборці,

⁴ *Offe C.* Disorganized Capitalism. – Cambridge: Polity Press, 1985. – С. 286 ff.

⁵ *Hanson R.* Democracy. – У кн.: Political Innovation and Conceptual Change / Eds. T. Ball, J. Farr, R. Hanson. – Cambridge: Cambridge University Press, 1989. – С. 68–69.

⁶ Пор.: *Dahl R. A.* Democracy and Its Critics. – Розд. 10, 11.

які визначають добровільну згоду, – це спільнота, що живе на обмеженій території чи в певній державі, стають проблематичними, тільки-но розглянути питання державної, регіональної і глобальної взаємопов'язаності й засумніватись у характері так званої «спільноти, яку обходить це питання». Чия згода необхідна і чия участь виправдана, наприклад, в ухваленні постанов, пов'язаних зі СНІДом, кислотними дощами, використанням невідновлюваних ресурсів і керуванням транснаціональними економічними потоками? Який масив виборців буде тут доречним: у межах держави, регіональний чи міжнародний? Перед ким творці політичних постанов повинні виправдовувати їх? Кому вони мають бути підв'язані? Крім того, які впливають звідси наслідки для ідеї легітимного панування постанов, ухвалюваних у межах національних держав, коли потенційні результати втілення цих постанов важливі для життя і смерті багатьох людей, чимало яких можуть не брати ніякої демократичної участі у процесі ухвалення постанов?

Територіальні кордони позначають основу, на якій індивідів залучають або не залучають до участі в ухваленні постанов, що впливають на їхнє життя (хоч якою обмеженою може бути ця участь), проте наслідки цих постанов часто виходять за межі державних кордонів. Звідси випливає кілька важливих наслідків, і то не тільки для категорій згоди і легітимності, а й для всіх головних ідей демократії: характеру масиву виборців, значення представництва, властивої форми й масштабу політичної участі, доречності демократичної національної держави, що постає перед тривожними моделями відносин та обмежень, притаманних міжнародному порядку, її доречності як гаранта прав, обов'язків і добробуту своїх підданих⁷. Звичайно, ці міркування, напевне, мало здивують ті народи і країни, чия незалежність та ідентичність позначені глибоким впливом гегемонічних зазіхань і давніх, і нових імперій, але вони будуть несподіванкою для багатьох на Заході.

Можна заперечити, що в глобальній взаємопов'язаності немає нічого нового і що значення глобальної взаємопов'язаності для демократичної теорії в принципі було очевидним для людей уже досить тривалий час. Таке заперечення можна розвинути, наголошуючи, що тісна глобальна взаємопов'язаність почала зароджуватися разом із початковою експансією світової економіки й появою сучасної держави⁸. Чотири століття тому, як лаконічно зауважив один коментатор, «торгівля і війна вже формували кожен важливий аспект як внутрішньої політики, так і міжнародної системи»⁹. Внутрішня та міжнародна політика тісно пов'язані протягом усієї новітньої доби: внутрішню політику завжди розуміли на тлі міжнародної політики, а міжнародна політика часто була причиною змін внутрішньої політики. Байдуже, чи розглядати монархічну політику XVI–XVII століття (скажімо, питання, ким має бути король Франції – католиком чи про-

⁷ Скажімо, саме постанови Європейського суду спричинили зміни британського права в 1980-х роках, і то в такому широкому діапазоні питань, як сексуальна дискримінація і рівність зарплатні.

⁸ Див.: *Wallerstein I. The Modern World-System.* – New York: Academic Press, 1974; *Anderson P. Passages from Antiquity to Feudalism.* – London: New Left Books, 1974.

⁹ *Gourevitch P. The Second Image Reversed: The International Sources of Domestic Politics // International Organization.* – 1978. – Т. 32. – №4. – С. 908.

тестантом), чи намагатися зрозуміти зміни торговельних шляхів зі Сходу на Захід у XV–XVI ст. (і те, як ці зміни змінювали структуру міст, міське середовище й соціальну рівновагу), дослідження моделей місцевої та міжнародної взаємозалежності і взаємопроникнення видається неминучим¹⁰.

Усі ці міркування стисло відображені в класичному дослідженні європейської дипломатії «Про спосіб переговорів із володарями» Кальєра, опублікованому 1716 року. Ось що він писав:

«Щоб зрозуміти постійне використання дипломатії й необхідність неперервних переговорів, слід подумати, що держави, з яких складається Європа, поєднані всіма різновидами необхідної торгівлі, і то так, що їх можна вважати за членів однієї республіки, і тому в жодній із них не може статися ніяких значних змін, не вплинувши на стан решти країн і не потривоживши їхнього спокою. Груба помилка найнезначнішого володаря і справді може кинути яблуко розбрату поміж усі наймогутніші держави, бо немає держави такої могутньої, щоб вона не вважала за корисне для себе мати відносини з меншими державами й шукати собі друзів серед різних партій, з яких складається навіть найменша держава»¹¹.

Складна взаємодія між державними і недержавними силами і діями – напевно чи нове або недавнє явище, тож було б цілком хибно стверджувати, ніби політичне мислення постало сьогодні перед цілком новими політичними обставинами¹².

Проте одна річ – заявляти, що існують елементи неперервності у формуванні та структурі сучасних держав, економік та суспільств, і зовсім інша – казати, мовляв, в аспектах їхньої форми та динаміки немає нічого нового. Адже існує фундаментальна відмінність між, з одного боку, розвитком конкретних торговельних шляхів, або ж деякими військовими і військово-морськими операціями, або навіть глобальним масштабом імперій XIX століття і, з другого боку, міжнародним порядком, пов'язаним з такою кон'юнктурою: густою мережею регіональних і глобальних економічних відносин, що виходять за межі контролю будь-якої єдиної держави (навіть панівних держав); широким діапазоном транснаціональних відносин і миттєвим електронним сполученням, над яким конкретні держави мають обмежений контроль; великим числом міжнародних режимів та організацій, які можуть обмежити можливості дій наймогутніших держав; формуванням глобального військового порядку й розбудовою засобів «тотальної» війни як сталої риси сучасного світу; все це може звузити діапазон політичних виборів, доступних урядам та їхнім громадянам. Хоча торговельні шляхи та імперії можуть пов'язувати далекі народи довгими причинно-наслідковими ланцюгами, ці зв'язки потребують досить тривалого періоду, щоб утвердитись, і їх можна підтримувати тільки з великими труднощами¹³. Ці зв'язки дуже залежали від спілкування віч-у-віч, а коли його бракувало, – від прямого

¹⁰ Там само. – С. 908–911.

¹¹ *Calliures F. de. On the Manner of Negotiating with Princes / Trans. A. F. Whyte. – Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1963. – С. 11.*

¹² *Bull H. The Anarchical Society. – London: Macmillan, 1977. – С. 278–280.*

¹³ Див.: *Abu-Lughod J. Before European Hegemony. – Oxford: Oxford University Press, 1989.*

руху народів, товарів і вісток, що використовував (як нам видається нині) дуже повільні засоби транспорту та комунікацій. Скажімо, до 1830-х років лист, відправлений в Англії, добрався до Індії 5–6 місяців, а обмін листами забирав до двох років, якщо на нього впливали ще й сезони мусонних дощів¹⁴. Натомість процеси розвитку сучасного міжнародного порядку пов'язують людей, спільноти і держави вкрай складними шляхами і можуть, якщо зважити на природу сучасних комунікацій, практично знищити відстані та територіальні кордони як бар'єри на шляху соціально-економічної діяльності.

Події, що чинять тиск на демократичні держави, часто називають складовою частиною процесу «глобалізації». Хоча згодом у цій книжці використання терміну глобалізація буде обмежене, можна вважати, що глобалізація означає поширення та поглиблення соціальних відносин та інституцій у просторі й часі, і то так, що, з одного боку, на повсякденну діяльність дедалі більше впливають події, які стаються на іншому краї землі, а з другого – дії і постави місцевих груп і спільнот можуть мати важливі глобальні наслідки. Отже, глобалізацію можна вважати за «дію на відстані»¹⁵. Конкретна форма дії на відстані, яку ми досліджуємо тут, породжена поширенням і поглибленням (і то дедалі інтенсивнішим) відносин, що виходять за межі державних кордонів.

Глобалізація в такому розумінні зумовлює принаймні два очевидні феномени. По-перше, припускає, що чимало ланок політичної, економічної та соціальної діяльності стають всесвітніми за своїм масштабом. По-друге, припускає, що відбувається інтенсифікації рівнів взаємодії та взаємопов'язаності як у межах держав і суспільств, так і між цими державами та суспільствами¹⁶. Новим у сучасній глобальній системі є поширення соціальних відносин у нові виміри діяльності (й завдяки цим вимірам), зокрема технологічний, організаційний, адміністративний та юридичний, і постійна інтенсифікація процесів взаємопов'язаності, здійснювана з допомогою таких феноменів, як сучасні мережі комунікації й нові інформаційні технології. Політика, з усією властивою їй звичайною непевністю й невизначеністю, розгортається нині на тлі світу, що невпинно формується й пронизаний рухом товарів і капіталу, потоком комунікацій, взаємообміном культур і пересуваннями людей¹⁷.

Отже, сучасну добу характеризує разючий парадокс, на який слід звернути увагу: від Африки до Східної Європи, від Азії до Латинської Америки дедалі більше держав і груп обстоюють ідею «врядування народу», але чинять це якраз тієї миті, коли сама ефективність демократії як державної форми політичної організації видається сумнівною. Важливі сфери людської діяльності дедалі більше організуються на глобальному рівні, і тому доля демократії й зокрема демократичних національних держав постала перед важкими проблемами. В цьому контексті значення й місце демократичної політики, а також суперечли-

¹⁴ Див.: *Thompson J. B. The Media and Modernity.* – Cambridge: Polity Press, 1995. – Розд. 5.

¹⁵ Див.: *Giddens A. The Consequences of Modernity.* – Cambridge: Polity Press, 1990.

¹⁶ Див.: *McGrew A. G. Conceptualizing Global Politics.* – У кн.: *Global Politics / Eds. A. G. McGrew, P. G. Lewis et. al.* – Cambridge: Polity Press, 1992. – С. 1–28.

¹⁷ *Kegley C. W., Wittkopf E. R. World Politics.* – London: Macmillan, 1989. – С. 511.

вих моделей демократії слід обдумати по-новому у зв'язку із взаємонакладанням місцевих, державних, регіональних¹⁸ і глобальних структур та процесів.

Коли демократію у зв'язку із взаємопов'язаністю держав і суспільств справді пощастить обдумати по-новому, перед демократичною теорією і практикою постане новий порядок денний. У цьому контексті важливо добре усвідомлювати значення слова «новий». Цей порядок денний не буде новим у тому розумінні, що не матиме прецедентів: адже й раніше люди намагалися зрозуміти вплив міжнародного порядку на форму та вияви внутрішньої політики в демократичних державах. Люди й раніше намагалися визначити, як зміни міжнародного порядку звичайно впливають на роль і характер демократичного врядування. Порядок денний не буде новим і в тому розумінні, що будуть цілком відкинуті традиційні питання демократичної теорії. Навпаки, лишаються, наприклад, питання про властиву форму громадянства, характер індивідуальних прав і обов'язків, ступінь участі та представництва. Але цей порядок денний буде новим тією мірою, якою визнано аргумент, що теорія демократії (переймаючись чи то емпіричними, чи то філософськими проблемами) вимагає певної теорії взаємопов'язаних процесів і структур глобальної системи. Адже, як побажимо далі, теорія демократії повинна пояснити як зміну значення демократії за умов глобального порядку, так і вплив глобального порядку на розвиток демократичних об'єднань. Демократичні інституції і практики слід охарактеризувати у складному контексті державної та міжнародної політики; крім того слід проаналізувати взаємопроникнення національного та міжнародного. Політичне розуміння та успішний розвиток демократичної політичної теорії залежать від того, як нам пощастить виконати ці завдання.

За доби, коли чимало детермінант розподілу влади, чимало осередків влади й адміністративних систем діють як у межах державних кордонів, так і переступаючи їх, основи політики й демократичної теорії слід сформулювати по-новому. Треба по-новому придивитися до значення й характеру влади, адміністрації та підзвітності. В подальшому викладі я спробую виконати це завдання й довести, що концепцію легітимної політичної влади слід відокремити від її виняткового традиційного поєднання з державами та непорушними державними кордонами і що умови її успішного утвердження залежать від структури міжнародного політичного життя з огляду на форму того, що я називаю «космополітичним демократичним правом», або просто «космополітичним правом» (див. розд. 10, 11). Аби уникнути непорозуміння, я кваплюся додати, що все це не зумовлює відмови від сучасної держави як такої, – вона буде з нами в усьому передбачуваному майбутньому, – а радше спонукає розглядати її як елемент широкої структури політичних умов, відносин і об'єднань. Зрештою, я ствер-

¹⁸ Під регіоном я розумію сукупність національних держав на певній географічній території, між якими існує високий ступінь взаємодії (пов'язаний із позарегіональною взаємодією), які мають певну низку спільних інтересів і можуть співпрацювати одна з одною завдяки організаціям з обмеженим членством. Отож у Європі можна додати ЕС із політичними та економічними кордонами народжуваної регіональної спільноти держав і суспільств, тоді як у Південно-Східній Азії Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН) визначає межі народжуваного регіонального комплексу.

джуватиму, що демократія може розвинути з певного ядра (і тільки з нього), або сукупності, демократичних держав і суспільств. Або, коли висловитись по-іншому, національні демократії, якщо їм судилося існувати та розвиватися за сучасної доби, вимагають утвердження міжнародної космополітичної демократії. Можливо, це парадокс, що демократія повинна розширитись і поглибитись у межах держав і між державами, щоб зберегти своє значення в майбутньому. В наступних розділах я спробую переконливо розповісти про форму та межі цього нового демократичного проекту.

Межі демократичної політичної теорії і теорія міжнародних відносин

Вихідний пункт другої частини цього тому – формування сучасної держави – вимагає з'ясування. Такі ідеї, як суверенітет, свобода і представницька демократія, а також утілення цих ідей у формі інституцій, законів і процедур однаково містять у собі сліди свого найдавнішого формулювання за доби, коли сформувалася сучасна національна держава. Отже, щоб зрозуміти характер і межі сучасного політичного утворення, тобто його «далекосяжності» в межах територіальних кордонів та його «протяжності» за межі цих кордонів, слід розібратись у цьому історичному контексті. Проте з плином часу контекст сучасної держави змінювався в багатьох важливих аспектах, порушуючи питання про слушність і неминущу вартість деяких основних концепцій сучасного політичного мислення. У другій частині розглянуто зміни цих умов, натомість у третій та четвертій частинах пояснено їхній вплив на сучасну політичну теорію і практику.

На жаль, концептуальні ресурси, необхідні для такого дослідження, годі так легко знайти в традиціях чи то демократичної політичної теорії, чи то теорії міжнародних відносин. Як уже зазначено, цілком очевидно, що в XIX–XX ст. демократична політична теорія загалом вважала світ за межами держави як даний – *ceteris paribus*, за решти однакових умов¹⁹. У «суверенітеті» держави мало хто сумнівався. Загалом припускали, що представницька демократична держава контролює свою власну долю й підлягає тільки компромісам, до яких вона змушена вдатися, та обмеженням, що їх накинuli групи й сили в межах її територіальних кордонів і дії інших національних держав та їхніх представників. Крім того, більшість провідних теорій соціально-політичних змін припускають, що зародки суспільної трансформації можна добачити у внутрішніх процесах самого суспільства²⁰. Існувало припущення, що зміни відбуваються

¹⁹ До почесних винятків належать такі праці: *Laski H. Studies in Law and Politics.* – London: Allen & Unwin, 1932. – С. 237 seq; *Figgis J. N. Churches in the Modern State.* – London: Longman, Green, 1913. – С. 54–93. Також див.: *Hirst P. The Pluralist Theory of the State.* – London: Routledge, 1989.

²⁰ Див.: *Giddens A. The Nation-state and Violence. Vol. II: A Contemporary Critique of Historical Materialism.* – Cambridge: Polity Press, 1985; *Mann M. The Sources of Social Power.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1986. – Т. I; *Dunn J. Interpreting Political Responsibility.* – Cambridge: Polity Press, 1990. – С. 123–141; *поп.: Weber M. General Economic History.* – London: Allen & Unwin, 1923; *його ж: Politics as a Vocation.* – У кн.: *From Max Weber / Eds. H. H. Gerth, C. W. Mills.* – New York: Oxford University Press, 1972; *Hintze O. Historical Essays.* – New York: Oxford University Press, 1975.

завдяки, так би мовити, «вбудованим» механізмам, самій структурі даного суспільства, й визначають його розвиток. Світ за межами національної держави, – скажімо, динаміку світової економіки, інтенсифікацію транснаціональних зв'язків, міжнародне право та інституції – майже не розглядали теоретично.

Цікаво зазначити, що концепції держави не завжди були подібними до цієї. Теоретики «міжнародного суспільства» на початку новітньої доби, як-от Гроцій і Кант, намагалися розвинути розуміння держави в контексті «суспільства держав»²¹. Вони досліджували умови та вимоги співіснування і співпраці держав, зосереджуючись зокрема на характері та діапазоні відносин, визначених правом. Ці мислителі дали вирішальний стимул розвитку міжнародного права та міжнародній політичній теорії. Хоч елементи їхнього доробку збереглися в міжнародному праві й теорії міжнародних відносин, для політичної теорії загалом вони надто часто були втрачені²². З огляду на недостатність цієї теорії нас навряд чи дивує, якщо якийсь політичний теоретик чи соціолог, намагаючись зрозуміти місце сучасної демократичної держави в глобальному порядку, звертається до добре утверджених постулатів теорії міжнародних відносин.

Протягом більшої частини ХХ ст. у дослідженнях міжнародних відносин переважала реалістична традиція²³. Цю традицію часто називали «статичною», бо вона майже винятково зосереджувалася на тому, як глобальна система держав зумовлює дії окремих держав²⁴. У межах реалістичного мислення складна взаємодія внутрішніх і зовнішніх сил лишалася здебільшого недослідженою. Адже в контексті глобальної системи держав державу розуміють здебільшого як суверенну монолітну єдність, головна мета якої – сприяти національним інтересам і захищати їх. У найпростішому варіанті реалістична традиція вважає державу за інструмент забезпечення внутрішньодержавного та міжнародного порядку завдяки здійсненню державної влади. В деяких аспектах державу вважають майже за даність, визначивши її цілі й додаючи дуже малу (а то й ніякої) внутрішню диференціацію її елементів. Крім того, такі категорії, як держава, національна держава і нація, часто вживали як взаємозамінні, дарма що цими термінами слід позначати різні феномени.

Проте реалізм певною мірою таки спромігся визнати значення процесів глобалізації²⁵. З'явилися деякі докладні пояснення міжнародних режимів та міждер-

²¹ Див.: *Bull H. The Anarchical Society.* – London: Macmillan, 1977. – Розд. 1; розд. 10 цієї книжки.

²² Докладне обговорення цієї тези див. у вид.: *Held D., McGrew A. Globalization and the Liberal Democratic State // Government and Opposition.* – 1993. – Т. 28. – №2. – С. 277–282; саме на основі цієї книжки й написано наступні параграфи.

²³ Див.: *Smith S. Reasons of State.* – У кн.: *New Forms of Democracy / Eds. D. Held, C. Pollitt.* – London: Sage, 1987; *Holsti K. J. International Politics: A Framework of Analysis / 5th edn.* – Englewood Cliffs N. J.: Prentice Hall, 1988.

²⁴ *Morgenthau H. Politics Among Nations.* – New York: Alfred Knopf, 1948; *Waltz K. Theory of International Politics.* – New York: Addison Wesley, 1979.

²⁵ Див., напр.: *Gilpin R. War and Change in World Politics.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1981; *Їого ж: The Political Economy of International Relations.* – Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1987.

жавної співпраці²⁶. В цій праці відчувається виразне усвідомлення неминущого пріоритету ліберально-демократичної держави у світовій політиці, поєднане з відвертим відкиданням тих поглядів, які тлумачать посилення глобальної взаємопов'язаності як начебто «кризу сучасної національної держави». І хоча неореалізм пожвавив інтелектуальну цікавість до «держави» серед учених у галузі міжнародних відносин, ця цікавість поки що не була відображена ні в якому послідовному теоретичному дослідженні. Тільки в найвитонченіших неореалістичних спробах аналізу уявлення про державу досліджували, виявивши бодай дрібку інтелектуальної суворості. Але й у них державу розуміли як щось лише трохи більше за суверенного, раціонального, егоїстичного діяча на світовій арені²⁷. Отже, немає і свідчень, які б дали змогу вважати, що реалізм і неореалізм переконливо пояснюють утягування держав у широкий глобальний порядок, вплив глобального порядку на держави і політичні наслідки цього всього для сучасної демократичної держави.

Деякі спроби серйозно розглянути сучасну державу в мережі її глобальної взаємопов'язаності можна знайти в радше велемовній літературі, що має своє філософське коріння в «ліберально-ідеалістичній» традиції міжнародних відносин²⁸. Провідною думкою, яка об'єднує цю конкретну школу мислення, є припущення, що дедалі більша глобальна взаємопов'язаність змінює характер і роль держави в глобальній системі²⁹. По суті, ця «трансформаційна» література зображує сучасну державу як заплутану в широкій мережі глобальної взаємозалежності, густо пронизану транснаціональними організаціями й силами, дедалі нездатнішу виконувати свої головні функції, не спираючись на міжнародну співпрацю. Як стверджують, світ «складної взаємозалежності» має разючі наслідки для суверенітету, незалежності й підзвітності держави. Взаємозалежність пов'язана з чутливістю і вразливістю до зовнішніх подій, підточуючи незалежність держав і остаточно стираючи межі між внутрішньою і зовнішньою сферами³⁰. Крім того, розвиток регіональних і глобальних інституцій тлумачать як дальше свідчення обмеженої спроможності держави незалежно розв'язувати головні політичні проблеми, що постають перед нею.

І хоча такі міркування певною мірою можуть бути слушні, трансформаційна література поки що не спромоглася переконливо або послідовно пояснити

²⁶ Див.: *Keohane R. O. After Hegemony*. – Princeton N. J.: Princeton University Press, 1984; *пор.: Mastanduno M., Lake D. A., Ikenberry G. J. Towards a Realist Theory of State Action // International Studies Quarterly*. – 1989. – Т. 33. – №4. – С. 457–474.

²⁷ *Waltz K. Op. cit.; Keohane R. O. Neo-realism and its Critics*. – New York: Columbia University Press, 1986; *Buzan B., Jones C., Little R. The Logic of Anarchy*. – New York: Columbia University Press, 1993.

²⁸ Див.: *Howard M. War and the Liberal Conscience*. – Oxford: Oxford University Press, 1981.

²⁹ Див.: *Morse E. Modernization and the Transformation of International Relations*. – New York: Free Press, 1976; *Rosenau J. The State in an Era of Cascading Politics // Comparative Political Studies*. – 1988. – Т. 21. – №1; *його ж: Turbulence in World Politics*. – London: Harvester Press, 1990; *Brown S. New Forces, Old Forces and the Future of World Politics*. – Boston: Scott/Foreman, 1988.

³⁰ Див.: *Keohane R. O., Nye J. S. Power and Interdependence / 2nd edn.* – Boston: Little, Brown, 1989.

саму сучасну державу. Зокрема вона має тенденцію перебільшувати ерозію державної влади під дією глобалізаційного тиску і неспроможна визнати неминуще значення сучасної держави – і як ідеї, і як інституційного комплексу – у визначенні напряму внутрішньої та міжнародної політики. Міра, якою держави тішаються «незалежністю» за різних умов, недооцінена, а отже, головну основу послідовного та суворого пояснення сучасної держави надто квапливо відкидають убік.

Чимало тих самих подій, що посприяли появі «трансформаційної» критики реалізму, забезпечили і свіжі стимули для радикальних підходів до міжнародних відносин. Разом із глобалізацією капіталізму з'явилися теорії світових систем і пов'язані з нею неомарксистські проекти³¹. За інтелектуальне ядро цих підходів править теорія сучасної держави, яка наголошує, що її незалежність обмежена диктатом транснаціонального капіталу і структурними вимогами глобального капіталістичного порядку. Отже, держави постають як почасти незалежні політичні сутності³². І хоча неомарксистські спроби пояснити наслідки економічної глобалізації спричинилися до витонченішої концептуалізації відносин держави та економічних сил, важливі питання лишилися здебільшого без уваги. Скажімо, наголос на відносній незалежності держави, що перебуває під впливом транснаціональних і національних економічних інтересів, постає на основі визнання, що глобальна система держав має свою внутрішню логіку та імперативи. Проте формування й розвиток держав схильні пояснювати здебільшого на основі глобальної експансії капіталізму або модернізації під проводом Заходу, тобто державу розуміють як епіфеномен³³. Ця неспроможність послідовно дослідити незалежну динаміку системи держав та оцінити її відносини з функціонуванням світової капіталістичної економіки є каменем спотикання в багатьох неомарксистських спробах аналізу.

Традиційна література, присвячена демократичній політичній теорії, і наявні постулати теорії міжнародних відносин теж мають свої обмеження, – обмеження, які будуть подолані, якщо пощастить виробити задовільне розуміння характеру й перспектив демократичної політичної влади. Коли висловитись простіше, сучасну демократичну державу вже не можна пояснити, не дослідивши глобальної системи, а глобальну систему не можна дослідити, не пояснив-

³¹ Див.: *Wallerstein I.* Op. cit.; *його ж.*: *The Capitalist Economy.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1979; *його ж.*: *Historical Capitalism.* – London: Verso, 1983; *його ж.*: *Antisystemic Movements.* – London: Verso, 1990; *його ж.*: *Geopolitics and Geoculture.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1991; *Sunkel O. and Fuenzalida E.* *Transnationalization and its National Consequences.* – У кн.: *Transnational Capitalism and Development* / Ed. J. Villamil. – Brighton: Wheatsheaf Books, 1979; *Cox R. W.* *Production, Power and World Order: Social Forces in the Making of History.* – New York: Columbia University Press, 1987.

³² *Cox R. W.* Op. cit.; *Gill S., Law D.* *Global Hegemony and the Structural Power of Capital* // *International Studies Quarterly.* – 1989. – Т. 33. – №4.

³³ Див.: *Skocpol T.* *Wallerstein's World Capitalist System: a Theoretical and Historical Critique* // *American Journal of Sociology.* – 1977. – Т. 82. – №5; *Zolberg A.* *Origins of the modern world system: a missing link* // *World Politics.* 1981. – Т. 33. – №2; *Tilly C.* *Coercion, Capital and European States, ad 990–1990.* – Oxford: Blackwell, 1990.

ши демократичної держави. Шлях уперед полягає у виході за межі ендогенних та екзогенних постулатів теоретичних традицій, які живили досі аналіз сучасної держави та міжнародних відносин.

Отже, в розділах, що йдуть у другій частині, автор намагався досягти чотирьох головних цілей: по-перше, зобразити фрагментований і багатий на конфлікти контекст, що становить основні умови розвитку сучасної держави; по-друге, дослідити питання, чому ліберально-демократична національна держава стала провідною формою сучасної держави; по-третє, дослідити розвиток міждержавної системи; по-четверте, оцінити міру, якою і сучасна держава, й міждержавна система зазнають ерозії та занепаду під тиском глобалізаційних структур і сил. Такі цілі вочевидь далекосяжні, але, присвятивши увагу всім чотирьом, можна пролити деяке світло на головні процеси формування сучасної держави і на нинішні суперечки з приводу її майбутнього. А втім, перше ніж братися до сучасних політичних питань, треба відступити в часі на кілька кроків назад.

ПОЛІТИЧНА СПІЛЬНОТА І КОСМОПОЛІТИЧНИЙ ПОРЯДОК

Принцип незалежності: резюме та розвиток

Принцип незалежності зумовлює можливість незалежності для всіх. Такий ідеал є необхідним уявленням – умовою демократії і провідним орієнтиром для її зміцнення. Дедалі більше наближення до цього ідеалу буде водночас і досяганням мети, і ненастанним утвердженням її, яке вимагає дальших зусиль. Кантове формулювання основи свого вчення про свободу дуже добре передає цю напругу між вимогою і практичним завданням:

«Конституція, яка уможливує *найбільшу людську свободу* згідно з законами, які забезпечують, *що свобода кожного може співіснувати зі свободою решти людей* ... це, хай там як, необхідна ідея, яку треба зробити основою не тільки першого нарису політичної конституції, а й усіх законів. Вона вимагає, щоб ми абстрагувалися передусім від нинішніх перешкод, які, можливо, не конче впливають із нашої людської природи, а радше спричинені нехтуванням справжніх ідей у процесі законодавства... Навіть якщо [«досконала держава»] ... ніколи не постане, ідея, що утверджує цей максимум як взірць ... однаково лишається слушною. Бо ніхто не може й не повинен вирішувати, яким може бути найвищий ступінь, на якому людство може припинити свій розвиток, а отже, який заширокий розрив може необхідно зберігатися між ідеєю та її втіленням. Адже це залежатиме від свободи, яка може подолати будь-які межі, що ми їх визначимо їй»³⁴.

Ідея незалежності зумовлює, що реалізація спроможностей індивіда має бути вільною від непотрібних обмежень – політичних, соціальних та економічних, – і що цю незалежність слід сформулювати на основі структур, які правлять за підвалини незалежності для всіх у політичній спільноті. Отже, незалежність спирається на взаємне надання свободи й на певні обмежувальні умови; її слід підтримувати та обмежувати в ім'я її самої. Люди, по суті, з плином часу зможуть стати незалежними, якщо визнають свою однакову зацікавленість у принципі незалежності і свою взаємозалежність.

³⁴ Kant's Political Writings / Ed. and intro. H. Reiss. – Cambridge: Cambridge University Press, 1970. – С. 170.

Зміцнення демократичного публічного права – це основа незалежності, що обіцяє захист і безпеку кожному і всім. Незалежність вимагає запровадження та утвердження в демократичній правовій державі семи сукупностей прав і обов'язків. Демократична правова держава забезпечує політичну основу для розвитку спільної структури політичних дій. Парадоксально, що утвердження такої основи вимагає обмеження масштабу народного врядування: сферу народного суверенітету слід обмежити. Демос повинен урядувати, але в межах структури справедливих соціальних, політичних та економічних умов, які уможливають сам характер демократичного життя. Демос повинен урядувати, але в межах правового порядку, що водночас і надає повноважень, і обмежує. Саме в такому розумінні демократична незалежність займає проміжні позиції між суверенітетом держави і суверенітетом народу.

Що ж, коли структура демократичного публічного права вже існує, претензії сучасної держави на нейтралітет і безсторонність можна в принципі виправдати. Адже така структура з її безпосередніми вимогами і довготривалими зобов'язаннями є основою певною системи влади, що керується демократичним благом і може уникнути – як елементу своєї головної орієнтації – послідовного упередження на користь фракційних інтересів. Або, коли висловитись трохи по-іншому, демократична незалежність репрезентує низку механізмів розподілу благ і навантажень, яка має бути прийнятною для всіх партій. У принципі це структура і процес, з якими люди «можуть жити, хоч яке їм випаде місце в [соціальній] послідовності, але за умови, що решта людей гратимуть свої ролі за тими самими правилами»³⁵. Отже, йдучи за Кантом, про демократичну незалежність можна думати як про «практичну ідею» розуму, або, як можна тепер висловитись на основі запропонованих тут аргументів, як про практичне уявлення ідеальних теоретичних міркувань³⁶.

А чи оті сукупності прав, що їх зумовлює принцип незалежності, це громадянські права, права людини чи, може, знову щось інше? За цим запитанням стоїть нагальна проблема властивої форми й характеру політичної спільноти, тобто найдоречнішої і найпридатнішої політичної опори для прав. Як зазначено в розділах 7 і 9, я волію називати права «уповноважувальними правами», або «повноважними спроможностями», бо вони становлять невіддільну складову частину можливості самої демократії. Їх не можна найкраще зрозуміти, називаючи їх чи то громадянськими правами, чи то універсальними правами. Громадянські права втілюють певну концепцію надання повноважень, яка суворо обмежена рамками національної держави. За нинішніх часів права майже всюди і справді перебувають під захистом інституцій національної держави. Тією мірою, якою певні різновиди прав стали більш-менш банальністю, це було результатом процесів, які поширилися разом із формою самої сучасної національної держави. А тією мірою, якою ці держави «демократичні», вони надають своїм громадянам низку прав, передусім громадянських і політичних. Але якщо є аргументи, що чимало аспектів громадянських прав дедалі більшою мірою універсалізувалися слідом за національною державою, то є й аргументи, що національна держава нині аж ніяк не здатна гарантувати значної частини

³⁵ Barry B. *Theories of Justice*. – London: Harvester Wheatsheaf, 1989. – С. 199.

³⁶ Поп.: *Kant I. Critique of Pure Reason*. – New York: St Martin's Press, 1956. – С. 17 seq.

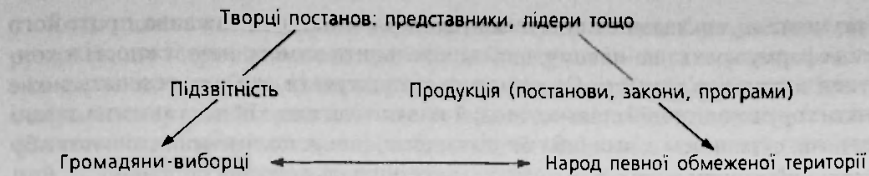
цих прав. Крім того, з'явилися такі формулювання прав – у договорах, регіональних документах і міжнародному праві, – які прямо виходять за межі вимог окремих національних держав. Отже, постає фундаментальне питання, чи можна права, втілені в громадянських правах, і далі просто підтримувати в межах тих структур, які породили їх.

Але чи можна права справді перетворити на універсальні права, або права людини? Аргумент, викладений у другій частині цієї книжки полягав у тому, що прискорення глобалізації спричинило тиск із метою зміцнити важливі «громадянські права» в межах рамок міжнародного права. Проте цей процес ще дуже далекий до завершення. Крім того, уявлення, що «права» сприяють утвердженню універсальних цінностей і, отже, є правами людини – *за своєю суттю* застосовними до всіх, – можна піддати сумніву. Адже ясно, скажімо, що чимало держав і народів не конче обирають і схвалюють ті права, які часто проголошують універсальними, і ми проілюстрували це твердження на прикладі культурного зіткнення з приводу прав³⁷. Тертя між вимогами національної ідентичності, релігійної належності, державного суверенітету і міжнародного права очевидні, і аж ніяк не зрозуміло, як їх можна розв'язати.

Уповноважувальні права, або повноважні спроможності – неодмінний елемент демократичного процесу. Може не бути релігійних, метафізичних чи принципових причин ставати демократом, але якщо людина вибрала бути демократом, вона повинна утверджувати ці права. Демократія і сукупності прав тісно взаємопов'язані. Отже, права, які перебувають у центрі демократичного процесу, найвиразніше відокремлені від будь-яких прямолінійних претензій чи то на статус громадянських прав, чи то на універсальність. Їх можна обстоювати незалежно від уявлення про громадянство тієї або тієї держави, тобто їх можна виправдати безпосередньо у зв'язку з демократією. І на них можна покликатися незалежно від претензій на універсальність. Історичну та культурну відносність демократії можна визнати, не жертвуючи твердженням, що, визнавши демократію як найвищу форму врядування, слід визнати і її специфічні та складні умови. Щоб уникнути непорозуміння, ці аргументи потребують дальшого з'ясування у зв'язку з ідеєю і перспективами демократичної політичної спільноти.

Протягом XIX–XX ст. у серці ліберально-демократичного мислення існувало припущення про «симетричні» й «гармонійні» відносини між творцями політичних постанов і тими, кому призначені ті політичні постанови. Фактично, як зазначено в першому розділі, симетрія і гармонійність припущені у двох вирішальних пунктах: по-перше, між громадянами-виборцями і творцями постанов, що від них громадяни в принципі могли вимагати звіту; по-друге, між «випуском продукції» (постановами, політичними курсами тощо) творців постанов і їхніми виборцями – зрештою, «народом» певної визначеної території. Ці відносини можна зобразити так, як показано на мал. 10.1. Іншими словами, теоретики демократії (і ортодокси, й радикали) вважали, що «доля національної спільноти» перебуває здебільшого в її власних руках і що задовільну теорію демократії можна сформулювати, досліджуючи передусім взаємодію «діячів» і «структур» у межах національної держави.

³⁷ Поп.: Galtung J. *Human Rights in Another Key*. – Cambridge: Polity Press, 1994.

Малюнок 1. Демократична політична спільнота?

У центрі цього погляду перебуває прийнята за даність концепція суверенітету і некритично засвоєна концепція політичної спільноти. Коли згадати викладені вище аргументи, труднощі, пов'язані з цим поглядом, полягають у тому, що політичні спільноти рідко – якщо взагалі коли-небудь – існували в ізоляції як обмежені кордоном географічні тотальності, і що їх можна краще зрозуміти як мережі взаємодії, які не раз взаємоперекриваються. Ці мережі кристалізуються навколо різних осередків і форм влади, витворюючи форми діяльності, які в будь-якому прямолінійному розумінні не відповідають територіальним кордонам. Сучасна національна держава, хоч і займає певний простір, не ставить непроникних кордонів перед іншими мережами, розміри і протяжність яких можуть бути як міжнародними чи глобальними, так і локальними. Крім того, національні ідентичності та мережі взаємодії пронизані різноманітними напрямками орієнтації та обміну. Отже, виходить, що політичні спільноти замкнені в розмаїтті процесів і структур, які відбуваються та існують у них і завдяки ним, пов'язуючи і фрагментуючи їх у складні констеляції. Тому не дивно, що національні спільноти ухвалюють та визначають постанови й політичні курси аж ніяк не тільки для себе, а уряди визначають, що є правильним або придатним аж ніяк не тільки для своїх громадян.

Припущення, мовляв, можна зрозуміти природу й можливості політичної спільноти, покликаючись тільки на національні структури й механізми політичної влади, невиправдане. Хоча з очевидної насиченості сучасних мереж взаємодії було б хибно висновувати, ніби політичні спільноти нині не мають виразних меж та відмінностей на своїх «кордонах», бо ці спільноти формувалися протягом тривалого часу під впливом розмаїтих мереж взаємодії і систем влади. Отже, постає питання і про долю уявлення про політичну спільноту, і про належне місце визначення, що є політичним благом демократії. Якщо агент, що перебуває в центрі сучасного політичного дискурсу, – чи то індивід, чи то група, чи то колектив, – замкнений у розмаїтті взаємоперекритих спільнот («вітчизняної» та «міжнародної»), тоді належний «осередок» політики і демократії стає справжньою загадкою.

Неодмінна умова блага демократії: космополітична демократія

Якщо свободі загрожують дії інших народів і держав, то, як стверджував Кант, те, що є слухним для певної політичної спільноти, не може взяти гору. Натомість «право», вважав він, може взяти гору, якщо панування закону підтримують і в міжнародних відносинах, і в усіх державах³⁸. Якщо дотримуватись

³⁸ Kant *I.* Op. cit. – С. 107–108; також див.: Reiss *H.* Introduction. – У кн.: Kant's Political Writings. – С. 33–34.

аргументації, викладеної в цій книжці, це твердження дуже важливе, проте його слід сформулювати по-новому, щоб задовольнити вимоги незалежності в контексті взаємопов'язаності. Отож можна стверджувати, що незалежність може взяти гору в політичній спільноті тоді й тільки тоді, якщо їй не стають на заваді загрози, спричинені діями (або бездіяльністю) інших політичних спільнот або функціонуванням мереж взаємодії, які перетинають кордони спільнот.

Хоча загрози свободі походять, на думку Канта, від багатьох форм насильства, їх породжує передусім війна та підготовка до війни. «Найтяжчі лиха, що уражають цивілізовані народи, – писав він, – породжує війна, і то не так реальні війни минувшини й сьогодення, як безкінечні і щоразу активніші готування до війни»³⁹. Скасування силою закону і права в одному місці має тяжкі наслідки для людей, що живуть у багатьох інших місцях, і його можна відчутти скрізь⁴⁰. На думку Канта, запровадження того, що є слушним, вимагає утвердження «вічного миру» й відмови від війни як засобу політики. «Дух» торгівлі й республіканських ідей править за стимул до реалізації цієї можливості: адже торгівля створює мережі взаємовигоди, які неприхильно ставляться до руйнувань, спричинених війною та воєнними готуваннями, а республіканські ідеї витворюють політику, яка залежить від згоди і спонукає громадян не тільки з великою осторогою ставитись до війни (адже всі її «лиха» впадуть безпосередньо на них), а й поважати інших людей, чії республіки теж спираються на згоду й покору законам⁴¹.

Якщо загрози незалежності з боку війни та прямого насильства важко переоцінити, вони становлять лиш один елемент усіх тих труднощів, які постають перед незалежністю. Адже виклик їй може походити від будь-якого з розмаїтих джерел порушення незалежності, і кожен такий виклик спроможний підточити ефективно зміцнення демократичного права. Крім того, демократичне право може взяти гору тільки тоді, якщо утвердилось і у сферах, підвладних конкретним політичним спільнотам, і у сферах, що пронизують ці спільноти. Осередки влади можуть бути національними, транснаціональними і міжнародними. Отже, демократичне публічне право в межах певної політичної спільноти вимагає утвердження демократичного права в міжнародній сфері. Демократичне публічне право треба підтримати міжнародною системою цього права, або тим, що я набагато охочіше назвав би просто «космополітичним демократичним правом». Під космополітичним демократичним правом я розумію передусім демократичне публічне право, міцно утверджене як у межах державних кордонів, так і понад цими кордонами⁴².

³⁹ Цит. за вид.: *Reiss H. Op. cit.* – С. 34.

⁴⁰ Див.: *Kant I. Op. cit.* – С. 107–108.

⁴¹ *Kant I. Op. cit.* – С. 100, 114.

⁴² У Європі походження терміна «космополітичний» можна простежити від античних еллінів, а надто від стоїчного ідеалу людей як раціональних істот з універсальними правами громадян «космополісу» (див.: *Heater D. Citizenship.* – London: Longman, 1990). Вперше цей термін дуже широко вживали в доіндустріальній Європі серед європейської інтелектуальної еліти, розуміючи під ним політичний і культурний універсалізм, що кидав виклик, з одного боку, партикуляризмові націй і держав, а з другого – претензіям релігійного універсалізму. Оксфордський словник англійської

Космополітичне демократичне право найслушніше було б розуміти як сферу права, що відрізняється від права окремих держав і від права, утвердженого між державами, тобто міжнародного права. На думку Канта, найвидатнішого інтерпретатора ідеї космополітичного права, космополітичне право не є ані фантастичним, ані утопічним способом розуміння права, а становить «необхідний додаток» до неписаного кодексу наявного державного й міжнародного права і засоби трансформації міжнародного права в публічне право людства⁴³. Кант обмежував форму та обсяг космополітичного права умовами універсальної гостинності, під якою він розумів право чужинця або іноземця «не зіткнутись із ворожим ставленням», прибувши до якоїсь іншої країни⁴⁴. Він наголошував, що це право поширюватиметься й на ситуації, які даватимуть людям змогу здійснювати обмін ідеями і товарами з жителями іншої країни, проте не поширював його так далеко, щоб воно ставало правом мати гостинне прийняття або правом на постійне поселення, вже не кажучи про право громадянства⁴⁵. Чужинець не повинен зіткнутися з жодною ворожістю, «поки він поводить себе мирно», хоча його можна прогнати, «якщо це можна вчинити, не заподіявши йому смерть»⁴⁶. Одне слово, право на гостинність – це право представитись і бути вислуханим, тобто умови, необхідні, щоб «спробувати започаткувати відносини з тубільним населенням»⁴⁷.

Космополітичне право в такому розумінні трансцендує часткові вимоги націй та держав і поширюється на всіх людей, належних до «універсальної спільноти». Воно означає право і обов'язок, які слід визнати, якщо люди хочуть навчитися толерантно ставитися до товариства інших людей і мирно співіснувати. Ці аргументи спонукали Канта й гостро засудити колоніалізм: «негостинне поводження цивілізованих держав нашого континенту, надто торговельних держав» і «несправедливість, яку вони коять, *навідуючи* чужоземні країни та народи (що в даному випадку є тим самим, що й завоювати їх)»⁴⁸. Отже, на думку Канта, універсальна гостинність становить умову відносин співпраці і справедливого ставлення. Та хоча Кантові протести проти колоніалізму і аргументи на користь універсальної гостинності гідні уваги, в них немає адекватного пояснення умов такої гостинності. Адже без розуміння космополітичного права як

мови визначає космополіта як індивіда, «належного до всіх частин світу», що йому «властиві риси, які походять із різних країн (або підходять для різних країн ... або ж характерні для багатьох різних країн); вільного від національних обмежень і вподобань» (Oxford English Dictionary, 1971. – Т. 1. – С. 1032). Хоча це визначення корисне як перший орієнтир, я обмежу тут значення слова «космополітичний» певною формою права і певною формою політичної спільноти, що може створити й підтримувати це право.

⁴³ Kant I. Op. cit. – С. 108. Хоча точне значення Кантової концепції космополітичного права довго було суперечливим, ця суперечність не повинна безпосередньо цікавити нас тут. Репрезентативний діапазон різних поглядів див. у вид.: Hinsley, 1963. – Розд. 4; Doyle, 1983; Wight, 1987; Archibugi, 1992.

⁴⁴ Kant I. Op. cit. – С. 105.

⁴⁵ Там само. – С. 105–108.

⁴⁶ Там само. – С. 105–106.

⁴⁷ Там само. – С. 106.

⁴⁸ Там само.

космополітичного демократичного права не можна задовільно передбачити умов захисту свободи та незалежності кожного та всіх. Здійснення індивідуальних і колективних проєктів у контексті відданості «універсальному добросусідству» вимагає анатомії влади та залежності, щоб можна було визначити легітимні межі і своєї незалежності, й незалежності іншого. Універсальна гостинність має бути пов'язана як мінімум і з незалежністю, і з повагою до необхідних обмежень незалежності. Тобто повинна полягати у взаємовизнанні рівних та легітимних прав (і в повазі до них) інших людей здійснювати свої власні проєкти й життєві плани. Крім того, в край вільно пов'язаному світі «інші» складаються не тільки з тих, кого можна знайти у своїй безпосередній спільноті, а й усі ті, чия доля пов'язана з мережами економічної, політичної та екологічної взаємодії. Отже, універсальної гостинності годі досягти, якщо з економічних, культурних та інших причин якість життя інших людей у близьких чи далеких землях сформована та визначена без їхньої участі, угоди або згоди. Умовою універсальної гостинності, або, як я сказав би інакше, космополітичної орієнтації, є демократичне публічне право.

Відданість принципів незалежності зумовлює обов'язок працювати задля утвердження міжнародної спільноти демократичних держав і суспільств, які прагнуть підтримувати демократичне публічне право і у власних кордонах, і за межами тих кордонів, – утвердження космополітичної демократичної спільноти. За словами Канта, утвердження космополітичної спільноти залежить від створення «мирної федерації», або «союзу», тобто договору, до якого приєднується дедалі більше число держав і який має навіки запобігти війні. Ось що писав сам Кант:

«Мирна федерація (foedus pacificum) ... відрізнятиметься від мирного договору (pactum pacis), бо мирний договір закінчує одну війну, тоді як федерація намагатиметься назавжди покінчити з війнами. Ця федерація не прагнучиме набути влади, подібної до державної, а просто намагатиметься зберегти й забезпечити власну свободу кожної держави, а також свободу решти конфедеративних держав... [Союз держав забезпечить] свободу кожної держави відповідно до ідеї міжнародного права, і все це поступово пошириться далі й далі»⁴⁹.

Кант розрізняв «мирні союзи», основані на федеративних і на конфедеративних засадах. Федеративне об'єднання спирається, «як і асоціація Американських Штатів... на політичну конституцію, і тому його годі розпустити», натомість конфедеративна структура означає просто «добровільне об'єднання різних держав, яке можна розпустити будь-коли»⁵⁰. Ці умови можна визначити ясніше, розуміючи федералізм як політичний союз, у якому спільні фінанси, зовнішня та оборонна політика і не існує статті про вихід «субфедеративних» одиниць зі складу федерації; натомість конфедералізм означає союз, у якому нації і держави мають кожна свою окрему фінансову, зовнішню та оборонну політику, а також існує стаття про вихід, який може покласти край визначеним у результаті переговорів скоординованим відносинам⁵¹.

⁴⁹ Там само. – С. 104.

⁵⁰ Там само. – С. 171.

⁵¹ Я вдячний Йоганові Гальтунгові за те, що він з'ясував мені ці терміни.

Кант твердо обстоював конфедералізм у міжнародних справах, і то на тій підставі, що єдина держава для всіх народів – держава націй, або міжнародна держава – непрактична й потенційно небезпечна мета. Непрактична, бо держави навряд чи погодяться цілковито зректися свого суверенітету, а територія світу надто велика, щоб нею керував один найвищий орган влади. Небезпечна, бо потенційним наслідком формування єдиної централізованої держави може бути тиранія. Але в деяких своїх творах Кант не відкидає цілковито ідеї світової держави й визнає, що це розв'язок, який міг би мати кілька переваг, але такий вихід із ситуації він завжди вважав за нереалістичний і політично наївний, і тому обстоював як придатний і слухний розв'язок основу на договорі конфедерацію всіх держав із метою запобігти війні⁵².

У межах контурів демократичної незалежності ідею космополітичної спільноти можна розмістити між принципами федералізму й конфедералізму. Якусь єдину, об'єднану міжнародну державну структуру не слід вважати за мету, бо вона непрактична й небажана з багатьох причин, які назвав Кант. Держави й далі ревниво бережуть свій суверенітет, часто добираючи спосіб захистити і зміцнити його перед лицем регіональних і глобальних потоків. Крім того, регуляцію та розвиток багатьох аспектів життя місцевих і державних спільнот мають здійснювати самі ці спільноти, і вони цілком слушно опираються дальшим спробам централізації влади (див. §10.3). Такі спільноти не хочуть зрікатися права на самоврядування в цілій низці сфер. Локкове славетне заперечення ідеї, мовляв, індивіди можуть мати «мирне й затишне» життя тільки тоді, коли ними керує влада єдиного, об'єданого, неподільного суверена, й досі зберігає свою слухність на тлі спроб об'єднати й централізувати політичну владу.

До того ж уявлення про єдину федеративну структуру, яка врядуватиме над усіма державами, вразливе й до багатьох із тих заперечень, які висували проти «бюрократичного командного керівництва», яке діє самовпевнено, немов знаючи, що люди повинні робити і як їм слід поводитися за різних обставин, і страждає на хронічну неефективність, інформаційну перенавантаженість і вияви деспотизму⁵³. Крім того, концепція світової держави, або держави націй, надто часто припускає, ніби народи світу зможуть мати якусь однорідну культуру, спільний світ дискурсу і єдину форму (глобального) громадянства, і це припущення видається небезпечно наївним, коли зважити, що народи дуже часто всім серцем прив'язуються до свого рідного краю як до найпридатнішого форуму для самоутвердження й демократичного об'єднання. Бажання зберегти щось важливе й відчутне в наявній місцевій культурі, і то в контексті глибоких глобалізаційних тенденцій, – ось що, як можна довести, стоїть позаду багатьох нинішніх найяскравіших політичних феноменів, починаючи від спроб етнічно-

⁵² Kant I. Op. cit. – С. 102–105. Дойл слушно нагадує нам, що Кант «не запропонував ніякого організаційного втілення цього договору і, напевне, не вважав таку інституціоналізацію за необхідну. Здається, він мав на увазі договір про взаємний ненапад, а можливо, угоду про колективну безпеку» (Doyle M. W. Kant, Liberal Legacies and Foreign Affairs (parts I and II) // Philosophy and Public Affairs. – 1983. – Т. 12. – №3 і 4. – С. 227).

⁵³ Див.: Hayek F. A. The Constitution of Liberty. – London: Routledge & Kegan Paul, 1960; Rutland P. The Myth of the Plan. – London: Hutchinson, 1985.

го відродження й закінчуючи політичним сепаратизмом і рухами за демократію на місцевому рівні.

А проте ідея демократичного космополітичного порядку не просто сумісна з ідеєю конфедеративності, тобто цілком добровільного, основанийого на договорі союзу, постійно оновлюваного різними частковими угодами. Адже створення космополітичної демократії вимагає активної згоди народів і держав: початкове членство може бути тільки добровільним. Якби космополітичний порядок був створений не добровільно, а примусово, це суперечило б самому уявленню про демократію. Щоб заснування демократичного міжнародного порядку було легітимним, воно має спиратися на згоду. Проте згодом, за обставин, коли самі люди не беруть безпосередньої участі в процесі врядування, згода має впливати з постанови більшості народних представників, але гільки тоді, якщо вони, будучи довіреними особами урядованих, підтримують космополітичне демократичне право і його принципи. З огляду на цю обставину дотримування регуляційних процедур демократичного міжнародного порядку було б недобровільним і лишалося б таким доти, доки буде визначеним та обмеженим тільки цим правом (див. розд. 12, де обговорено цю ситуацію й можливе використання референдумів у разі суперечок). Щоб космополітичне демократичне право зміцніло й розвинулось, повинен існувати ясно визначений обов'язок коритися цьому праву. Але якщо ті, хто керує, зневажатимуть вимоги космополітичного права, основа політичної легітимності зруйнується.

Демократія як транснаціональна спільна структура політичних дій

Права та обов'язки, що притаманні демократії, не дані природою й не визнані універсально, а вимагають певної політичної постанови або прихильності до уявлення, що в політичних спільнотах саме дорослі громадяни мають вільно визначати умови свого власного об'єднання і політичний курс своєї держави. Тільки-но цю постанову ухвалено, можна вже дотримуватись умов інституціоналізації демократії та обговорювати їх. Але в контексті регіональної та глобальної взаємопов'язаності однаково зацікавленість усіх людей у незалежності можна адекватно захистити тільки завдяки спільним діям усіх тих спільнот, чий дії, політика й закони взаємопов'язані та переплетені. Щоб демократичне право було ефективним, воно має набути міжнародного статусу. Отже, запровадження космополітичного демократичного права й заснування космополітичної спільноти – спільноти всіх демократичних спільнот – мають стати обов'язком для демократів, – обов'язком побудувати транснаціональну спільну структуру політичних дій, бо, зрештою, тільки вона й може підтримувати політику самовизначення.

У принципі цією структурою можна охопити все населення планети, але це залежить, звичайно, від політичних та культурних ресурсів спільноти, які визначають її спроможність брати участь у демократичних транснаціональних процесах. Космополітичне демократичне право можуть поширювати та захищати передусім ті демократичні держави і громадянські суспільства, які спроможні виробити необхідний політичний здоровий глузд і навчитись, як треба змінити політичні практики та інституції і пристосувати їх до нових регіональ-

них і глобальних обставин. Таке об'єднання держав і суспільств було б об'єднанням демократичних націй, яке згодом привабило б інші нації, можливо, внаслідок простої необхідності стати членом об'єднання, якщо система врядування конкретної країни хоче мати легітимність в очах свого власного населення. Теоретичну науку, що демократичну легітимність можна остаточно реалізувати тільки в транснаціональних масштабах, можуть швидко опанувати на практиці, і то на основі як прецедентів, визначених новим демократичним об'єднанням, так і труднощів підтриму демократії, що діє самостійно в межах однієї країни.

Отже, космополітична модель демократії створює можливість існування розширюваної інституційної структури для демократичної регуляції країн і суспільств. Успіхи в процесі реалізації демократичної незалежності в межах однієї національної держави або регіону – хоч які вони, безперечно, важливі – будуть лише етапом на шляху утвердження космополітичної демократії в глобальному масштабі. Якщо попервах до такого майбутнього йтимуть, напевне, тільки ті країни, які дають змогу формувати свої політику та право своїм громадянам, існує можливість, що згодом, коли дедалі більше держав і агентств приєднуються до нового демократичного порядку, вдасться зрештою розв'язати конфлікт між обов'язком індивіда *qua*, як громадянина коритися законам конкретної спільноти і його обов'язком коритися міжнародно визнаним законам⁵⁴. Принципи окремих демократичних держав і суспільств інколи можуть і збігатися з принципами космополітичного демократичного права. Внаслідок цього можуть збігатися і права та обов'язки людей *qua* громадян певної держави і *qua* суб'єктів космополітичного права, а демократичне громадянство може набутися в принципі справді універсального статусу. За цих обставин можна було б сказати, перефразувавши Канта, що індивідів, які живуть у державах та суспільствах, чії конституції сформовані відповідно до космополітичного права, можна було б вважати за громадян не просто своїх національних спільнот та регіонів, а універсальної системи «космо-політичного» врядування⁵⁵. Така система означає не що інше, як зміцнення та поглиблення демократичного публічного права серед усіх народів, – цього права як обов'язкових контурів політичних дій держав, суспільств і регіонів, а не як докладної регуляційної структури, що визначатиме всі аспекти їхньої діяльності. Люди, отже, матимуть не одне громадянство, ставши членами розмаїтих політичних спільнот, які чинитимуть на них значний вплив. Вони будуть громадянами своїх безпосередніх політичних спільнот, а також широких регіональних та глобальних асоціацій, які впливатимуть на їхнє життя. Така космополітична спільнота своєю формою та сутністю відображатиме й охоплюватиме різноманітні форми влади, які діють як у межах державних кордонів, так і над ними і які, коли не обмежувати їх, загрожують створити вкрай фрагментований неосередньовічний порядок.

На цьому тлі космополітичної спільноти національна держава і справді «відмиратиме», але це *не* означає стверджувати, ніби держави й національні спільноти стануть зайвими. Є чимало слушних причин, про які йшлося у другій

⁵⁴ Див.: Heater D. Citizenship. – С. 54–55.

⁵⁵ Пор.: Kant I. Op. cit. – С. 47–53, 128–130.

частині, сумніватися в теоретичній та емпіричній основі заяв, мовляв, національні держави зникнуть. «Відмирання» радше означає, що держави вже не будуть єдиними центрами легітимної влади (і їх не вважатимуть за такі) в межах своїх власних кордонів (зрештою, за різних обставин ми вже й нині спостерігаємо таку ситуацію). Держави будуть «розміщені по-новому» у сфері глобального демократичного права, що охопить їх, і засвідчуватимуть своє існування в поєднанні з ним. У межах цієї структури закони національної держави будуть лиш одним з фокусів правового розвитку, політичних роздумів і мобілізації. Адже ця структура по-новому визначатиме й конституюватиме значення та межі суверенної влади. Часткові осередки влади та авторитету матимуть легітимність тільки тією мірою, якою запроваджуватимуть і підтримуватимуть демократичне право.

Як уже зазначено вище, саму ідею сучасної держави можна виправдати тільки завдяки ідеї демократичної правової держави. Проте, як тепер уже стає очевидним, цю другу ідею слід розширити і сформулювати по-новому, якщо ми маємо намір повною мірою відповісти на всі виклики найтісніше взаємопов'язаного світу. Безсторонню та обмежену систему влади слід уявляти собі як певну космополітичну владну структуру або як космополітичну демократичну правову систему. Аргументи на користь такої системи полягають почасти в необхідності – теоретично і практично – «розколоти державу», хоча важливо й відокремити аргументи на користь трансформації організаційної форми держави від аргументів про доречність самої концепції сучасної держави. Визнання, що деякі з обов'язків та функцій держави слід виконувати на різних політичних рівнях – місцевому, державному, регіональному та міжнародному – і пронизуючи ці рівні, аж ніяк не зумовлює висновку, що сама ідея сучасної держави вже цілком мертва; воно радше зумовлює, що цю ідею слід припасувати до обставин і поширити за межі кордонів.

Якщо ці твердження слушні, то «штучного індивіда», що перебуває в центрі уявлення про сучасну державу, слід інтерпретувати по-новому на основі космополітичного демократичного права. Згідно з такою концепцією, суверенна влада або суверенітет завдячуватимуть свою легітимність цьому праву; виправдана система влади було б системою, пронизаною і обмеженою цим правом. Хоча така система вимагає низки верховних інституцій, які мають забезпечувати зміцнення й застосування основного права, вона б складалася з різноманітних незалежних осередків ухвалення постанов, тобто кожен з цих осередків діятиме в межах сфери своєї компетенції, корячись тільки потребі дотримуватися вимог демократичного права. Такі «осередки» вочевидь будуть національними державами, але не конче самими державами. Функцію таких осередків можуть виконувати і, з одного боку, асоціації держав, тобто регіони, а з другого – субдержавні одиниці і транснаціональні спільноти, організації і агентства. Отож суверенітет можна відокремити від уявлення про непорушні кордони й території і думати про нього як про в принципі мінливі часо-просторові сукупності. *Суверенітет – це атрибут основного демократичного права, але його можна зміцнити завдяки різноманітним саморегулювальним об'єднанням і зіперти на них: від держав до міст і корпорацій.* Космополітичне право вимагає підпорядкування регіональних, державних і місцевих «суверенітетів» якійсь верховній правовій

структурі, але в межах цієї структури об'єднання на різних рівнях можуть бути самоврядними. Можна передбачити нову можливість: відродження активної учасницької демократії на місцевому рівні, що буде додатком до публічних асамблей широкого глобального порядку; тобто існуватиме політичний порядок, що охопить як регіони і глобальні мережі, так і демократичні об'єднання, міста і країни. Космополітична модель демократії становить правову основу глобальної та поділеної системи влади, – системи різноманітних і взаємоперекритих осередків влади, сформованих і обмежених демократичним правом. У цьому контексті відокремлення може набути нового значення: розпаду давніх політичних одиниць у межах спільної структури політики, тобто, з одного боку, переформування традиційних політичних спільнот, тоді як із другого – можливої появи нових спільнот у межах транснаціональної структури демократичних дій.

Нові форми та рівні врядування

Хоч як розуміти космополітичну демократію, вона спирається на визнання, що демократія в межах конкретної спільноти і демократичні відносини між спільнотами взаємопов'язані та абсолютно невіддільні і що слід створити нові організаційні та обов'язкові механізми, щоб демократія могла успішно розвиватися протягом майбутніх десятиріч. Але тут вочевидь є небезпека (на якій наголосила дискусія 1992–1993 рр. про «підпорядкованість» у Європі), що за нового наддержавного демократичного устрою політична влада і спроможність ухвалювати постанови будуть «підняті» нагору. Щоб уникнути цього, необхідно з'ясувати принципи, які визначають належні рівні ухвалення постанов, і твердо дотримуватися їх.

Питання й політичні проблеми, які цілком слушно належать таким рівням, як місцевий, виробничий та міський, – це питання, які цікавлять людей при безпосередньому визначенні умов їхнього об'єднання: сукупність громадських питань і проблем (починаючи з поліцейного патрулювання й закінчуючи дитячими майданчиками), які найдужче обходять їх. Питання, які слушно належать до державного рівня врядування, – це питання, які серйозно впливають на людей, що живуть на певній обмеженій території: різноманітні колективні проблеми й суто політичні питання, значення яких не виходить за межі кордонів даної території. Натомість питання, які цілком слушно належать до регіонального рівня врядування, – це питання, які вимагають транснаціонального опосередкування з огляду на взаємопов'язаність державних постанов і наслідків дій кожної держави: адже держави за таких обставин часто виявляються неспроможними досягти своїх цілей без взаємної співпраці. Отже, ухвалення й реалізація постанов належать до регіонального рівня тоді й тільки тоді, коли спільну зацікавленість у самовизначенні можна ефективно реалізувати завдяки регіональному врядуванню, звичайно, питання, які цілком слушно належать до глобального рівня, – це питання, зумовлені взаємопов'язаністю і взаємозалежністю, питання, що їх годі розв'язати зусиллями тільки місцевої, державної або регіональної влад. Центри витворення постанов і повинні перебувати за межами державних кордонів, якщо «нижчі» рівні ухвалення постанов не можуть задовільно розглядати та розв'язувати питання транснаціональної і міжнародної політики.

Проблеми охорони довкілля становлять очевидну ілюстрацію необхідності здійснювати демократичне врядування на всіх цих різних рівнях. Скажімо, якщо йдеться про підприємства, діяльність яких пов'язана з утворенням різноманітних токсичних відходів, то на місцевому рівні можна здійснювати їхній моніторинг і висувати проти них звинувачення, на державному рівні можна регулювати їхню діяльність і наглядати за ними, на регіональному рівні їх можна перевіряти на дотримання міжнародних норм і ступенів ризику, а на глобальному рівні можна оцінювати їхній вплив на здоров'я, добробут та економічні можливості інших людей. Знешкодження токсичних відходів і глобальне потепління – ось два нагальні питання, які вимагають відповіді як на місцевому, так і на глобальному рівнях, щоб можна було обмежити та регулювати їхні несприятливі наслідки.

Можна запропонувати три критерії, які допомагають класифікувати й розподілити політичні питання по різних рівнях урядування: критерії екстенсивності, інтенсивності і порівняльної ефективності. На основі критерію екстенсивності визначають кількість населення (як у межах визначених територій, так і поза тими межами), на яке значно впливає якась колективна проблема чи політичне питання. Критерій інтенсивності дає змогу оцінити міру, якою те або те політичне питання впливає на певну групу людей, а отже, міру, якою виправдане державне, регіональне, глобальне законодавче (чи якесь інше) втручання. Третій критерій – оцінка порівняльної ефективності – дає змогу визначити, чи є необхідність у будь-якій запропонованій державній, регіональній чи глобальній ініціативі, якщо цілей, яких вона намагається досягти, не можна адекватно реалізувати з допомогою ініціатив, ухвалюваних на «нижчих» рівнях урядування. Згідно з цими критеріями визначають доступність альтернативних законодавчих та адміністративних заходів, вартість запропонованої акції і її можливі наслідки для окремих частин даної території⁵⁶. Отже, демократію можна адекватно утвердити тільки тоді, якщо розподіл повноважень і компетенції визначено на різних рівнях політичної взаємодії і взаємопов'язаності, – рівнях, що відповідають мірі, якою ті або ті важливі для громадськості питання виходять за межі даної адміністративно-територіальної одиниці й позначаються на населенні інших одиниць. Такий розподіл повинен охоплювати розмаїті та різні сфери влади, пов'язані і вертикально, й горизонтально, якщо тільки він має стати успішним творцем і слугою демократичної практики, і то байдуже, на якому рівні⁵⁷.

⁵⁶ Критерії екстенсивності та інтенсивності природно впливають із попереднього обговорення глобалізації, що пов'язана і з «екстенсивними», і з «інтенсивними» формами взаємопов'язаності (див. §1.2). А самі назви критеріїв інтенсивності та порівняльної ефективності запозичено в трохи зміненій формі з нинішнього європейського обговорення передумов, які слід задовольнити, щоб виправдати участь ЄС у законотворчому процесі (див. вартісні коментарі у вид.: *Neunreither K. Subsidiarity as a guiding principle for European Community activities // Government and Opposition. – 1993. – Т. 28. – №2 (налто с. 209–211).*

⁵⁷ Принцип, що постанови про ті або ті важливі для громадськості питання повинні ухвалювати ті, хто найдуже відчуває на собі їхній вплив, або ж їхні представники, не завжди, звичайно, дасть змогу виразно розрізнити належні рівні ухвалення

На завершення: консолідація демократії

Утвердження певної космополітичної моделі демократії – це намагання зміцнити демократію «в межах» спільнот і громадських об'єднань, створивши й посиливши демократію «зовні» завдяки мережі регіональних і міжнародних агентств і асамблей, які пронизують просторово розмежовані території. Стимул розвивати цю мережу породжують різноманітні процеси і сили, зокрема розвиток транснаціональних рухів на низовому рівні з виразними регіональними або глобальними цілями, як-от захист природних ресурсів та довкілля і боротьба з хворобами й підвищення рівня здоров'я; створення нових юридичних прав і обов'язків, які спонукають держави та індивідів зберігати «спільну спадщину людства», здійснювати захист глобальних «громадських земель» і прав людини, обмежувати застосування сили; зародження та збільшення в ХХ ст. кількості міжнародних інституцій із метою координації транснаціональних сил і проблем, починаючи від ООН та її агентств і закінчуючи регіональними політичними асоціаціями та організаціями⁵⁸. Отже, можна доводити, що існує політична основа, на якій можна значно послідовніше будувати демократичне майбутнє.

Про це майбутнє слід думати на основі космополітичних уявлень: нового інституційного комплексу глобального масштабу, сформованого, спираючись на основоположне демократичне право; цей комплекс набирає характеру уряду тією й тільки тією мірою, якою поширює, запроваджує і зміцнює це право. Та хоч як точно передбачити інституції цього комплексу, це буде майбутнє, побудоване на визнанні, що демократія в межах однієї спільноти і демократія у відносинах між спільнотами тісно взаємопов'язані і що для захисту та процвітання демократії слід запровадити нові організаційні і правові механізми.

КОСМОПОЛІТИЧНА ДЕМОКРАТІЯ І НОВИЙ МІЖНАРОДНИЙ ПОРЯДОК

У сучасному світі демократію можна цілком утвердити, тільки забезпечивши підзвітність усіх взаємопов'язаних систем влади – від економічної до політичної. Ці системи охоплюють агентства та організації, які є складовими елементами національних держав, хоча часто й перетинають та пронизують державні кордони. Отже, можливість утвердження демократії нині має бути пов'язана з дедалі ширшою мережею демократичних інституцій і процедур – із тим, що я назвав космополітичною моделлю демократії.

У першій та другій частинах цього тому стверджено, що значення і місце демократичної політики слід обдумати по-новому у зв'язку з низкою місцевих,

---

постанов навіть із допомогою запропонованих принципів і критеріїв розподілу. Суперечки з приводу належної юрисдикції конкретних спільнот будуть, найімовірніше, складними та запеклими (як тепер у ЄС). Отже, будуть створені форуми або суди, які розглядатимуть «питання про кордони»: слухатимуть справи про те, де і як слід вивчати проблему, що становить «значний інтерес» для населення, і як її треба розв'язувати.

⁵⁸ Див.: *Falk R. Positive Prescriptions for the Near Future. World Order Studies Program Occasional Paper, №20.* – Princeton, N. J.: Princeton University, Center for International Studies, 1991.

регіональних і глобальних процесів, що співіснують і перекриваються між собою. Ми наголошували на трьох особливостях цих процесів: по-перше, процеси економічної, політичної, правової, військової та культурної взаємопов'язаності змінюють зверху характер, масштаб і спроможності суверенної держави, тож у деяких сферах її «регуляційні» можливості поставлені під сумнів та обмежені; по-друге, внаслідок регіональної і глобальної взаємопов'язаності виникають ланцюги взаємопов'язаних політичних постанов та їхніх наслідків між державами та громадянами цих держав, змінюючи характер і динаміку самих національних політичних систем; по-третє, місцеві групи, рухи та націоналізми вже знизу ставлять під сумнів національну державу як представницьку та підзвітну систему влади. Демократія повинна визнати ці всі три особливості та їхні наслідки для державних і міжнародних осередків влади.

Перед нами постають принаймні три окремі вимоги: по-перше, територіальні межі систем підзвітності слід по-новому визначити так, щоб ті питання, які уникають контролю з боку національної держави, – глобальні фінансові потоки, обтяженість боргами країни на шляхах розвитку, забруднення довкілля, елементи безпеки та оборони, нові форми комунікацій і т. ін., – можна було поставити під набагато кращий демократичний контроль; по-друге, роль і місце регіональних і глобальних регуляційних та офіційних агентств слід обдумати по-новому, щоб вони могли забезпечити набагато послідовнішу й пильнішу зосередженість на громадських справах; по-третє, діяльність політичних інституцій, а також провідних груп, агентств, об'єднань та організацій – і в економіці, і в громадянському суспільстві, і на державному, й на міжнародному рівнях – слід змінити так, щоб вони стали складовим елементом демократичного процесу, запровадивши структуру правил і принципів, сумісних із принципами демократії.

Як можна далі розвинути цей підхід до демократичної політики? Наявні системи геоврядування не спромоглися створити ефективних демократичних механізмів політичної координації та змін. Вестфальська модель, у центрі якої було обстоювання принципу ефективної влади, – тобто принципу, що зрештою міг би утвердитись у міжнародній сфері, – суперечить будь-якій вимозі неперервних демократичних переговорів серед членів міжнародної спільноти. Крім того, сама ієрархія, властива системі держав, була зруйнована внаслідок виникнення глобальної економіки, швидкого зростання транснаціональних відносин і комунікацій, надзвичайного зростання кількості міжнародних організацій і режимів, розвитку транснаціональних рухів та чинників, – і все це кидало виклик ефективності тієї ієрархії. Натомість ООН є потенційним форумом для міркувань про нагальні міжнародні питання, проте її діяльності як незалежного агентства надто часто завдавали ударів. Крім того, хоча доба після «холодної війни» сприяла можливості створити «новий міжнародний порядок», оснований на поширенні демократії на всю земну кулю й на новому дусі співпраці та миру, ентузіазм, із яким привітали цю можливість, нині, здається, вщух. Кризи в Іраку, Боснії, Сомалі, Руанді та інших країнах спонукали багатьох людей висувати, що новий світовий порядок – це нове світове безладдя. Чимало ініціатив ООН, спрямованих на пом'якшення та розв'язок конфліктів, – ініціатив, які надто часто були опротестовані, не мали достатнього фінансування, станови-

ли тільки реакцію на події, – знехтувано або відкинуто. Постає перспектива, що міжнародна спільнота може бути розшматована множиною різних ідентичностей, що сфера міжнародних відносин перетвориться на баговишню, де точиться ненастанна боротьба народів і груп, абсолютно нездатних розв'язати пекучі колективні питання⁵⁹. І навпаки, нині можна було б ужити певних заходів для створення міжнародної демократичної спільноти і культури. Міжнародна спільнота перебуває тепер на роздоріжжі.

Перший крок у напрямі створення міжнародної демократичної спільноти, дарма що він перехідний, цілком під силу системі ООН, але вимагатиме від неї практично відмовитись від свого статуту. Серед іншого цей крок буде пов'язаний із пошуком засобів запровадити в життя головні елементи конвенцій ООН із прав людини, посиливши заборону використовувати силу на свій розсуд і зміцнивши систему колективної безпеки, передбачену самим статутом. Крім того, якщо розширити модель, сформульовану в статуті, – скажімо, додати вимоги примусової юрисдикції у випадку суперечок, що перебувають у межах сфери компетенції ООН, або забезпечити засоби відшкодування у випадку порушення прав людини, створивши новий міжнародний суд із прав людини, або проголосити (майже) консенсусне голосування в Генеральній Асамблеї ООН легітимним джерелом міжнародного права (й визнаного як таке Світовим судом), або переглянути пункти про право вето в Раді Безпеки і по-новому сформулювати принцип представництва в ній, щоб уможливити адекватну регіональну підзвітність, – то можна створити основу, на якій побудована навколо статуту ООН система сама породжувала б власні політичні ресурси й діяла б як політично незалежний центр ухвалення постанов. Отож ООН може ступити рішучий крок уперед і струсити з себе не раз оприлюднені звинувачення, боцїм-то вона діє за «подвійними стандартами», функціонує здебільшого від ім'я Півночі та Заходу, наприклад, коли наполягала на військовому втручанні, щоб захистити суверенітет і визнану міжнародним правом незалежність Кувейту в 1990–1991 рр., бо йшлося про нафтово-енергетичну політику, проте дозволила розпастися Боснії в 1993–1995 рр., або коли не спромоглася запровадити в життя резолюції, спрямовані проти Ізраїлю, й водночас немов не помічала боротьби палестинців (1967–1993 рр.). Якби ООН набула засобів, із допомогою яких вона матиме змогу позбуватися цієї прикрої спадщини, можна було б ступити широкий крок уперед, запроваджуючи й підтримуючи «панування закону» та свій безсторонній провід у міжнародних справах⁶⁰.

Якщо кожен рух у цьому напрямі матиме значення, надто коли він зміцнює перспективи глобального миру, цей рух у найкращому випадку однаково був би просуванням до дуже часткової та неповної форми демократії в міжнарод-

⁵⁹ Див.: *Cosmopolitan Democracy: An Agenda for a New World Order* / Eds. D. Archibugi, D. Held. – Cambridge: Polity Press, 1995.

⁶⁰ Є дуже мало шансів, що станеться таке, бо зростає підозра, ніби США та ООН часто становлять немов одне уявлення. Коли оцінювати з таких позицій, то президент Клінтон нещодавно висловився вкрай невдало. Міркуючи про «уроки «Бурі в пустелі», він стверджував, що США й далі відіграватимуть «свою унікальну роль лідера у світі ... завдяки різноманітним засобам, як-от ООН, що розподіляє кошти та виражає єдину волю міжнародної спільноти» («Guardian». – 1993. – С. 18).

ному житті. Звичайно, кожна держава тішилася б формальною рівністю в системі ООН, а регіональні інтереси були б представлені щонайкраще. А втім, однак зберігалася б можливість, що ціла низка найрізноманітніших політичних режимів на рівній для всіх основі братиме участь у формуванні статуту, і тому динаміка та логіка нинішньої міждержавної системи й далі репрезентуватимуть незмірно могутню силу у глобальних відносинах, надто коли взяти до уваги, що її військова машинерія лишилася здебільшого непорушною; що величезну нерівність сили та асиметрію ресурсів у глобальній політичній економії практично годі буде виправити; що *ad hoc*, принагідні, відповіді на нагальні міжнародні і транснаціональні питання й далі будуть типовими; що не буде ніякого форуму для обговорення глобальних питань, – форуму, безпосередньо підзвітного суб'єктам і агентствам громадянських суспільств; що транснаціональні агенти, громадські об'єднання, неурядові організації і соціальні рухи й далі можуть відігравати лише маргінальну політичну роль, а загальна проблема широкої підзвітності міжнародних організацій і глобальних асоціацій лишиться нерозв'язаною. Отже, така модель урядування й далі буде зосередженою на державі (або зосередженою на суверенітеті) моделлю міжнародної політики й перебуватиме на значній відстані від того, що можна було б назвати «інтенсивним» демократичним порядкуванням глобальними справами. Крім того, буде далекою від адекватного визнання трансформацій, що стала наслідком глобалізації, – трансформацій, що породжують дедалі більшу напруженість і у вестфальській, і в зіпертій на статут ООН концепціях міжнародного врядування.

Нові думки про демократію та міжнародний порядок: космополітична модель

Головні риси альтернативної панівній моделі геоврядування були викладені в попередніх розділах, надто в 7–11, і тепер їх можна узагальнити (див. табл. 12.1). В цій таблиці подано головні риси космополітичної моделі, і то у формі, яка дає змогу виразно порівняти її з вестфальською та оонівською моделями, про які йшлося вище. Проте для повного з'ясування її характеру та можливостей слід докладніше визначити її інституційні компоненти.

Таблиця 1. Космополітична модель демократії

1. Глобальний порядок складається з багатьох різноманітних мереж влади, які почасти перекриваються між собою і охоплюють людське тіло, добробут, культуру, громадські об'єднання, економіку, відносини примусу, організоване насильство, регуляційні та правові відносини. Аргумент на користь космополітичної демократії постає на основі цих різноманітних мереж – різних систем влади, які становлять взаємопов'язаність різних людей і країн.

2. Припущено, що всі групи та об'єднання мають здатність до самовизначення, яку можна конкретизувати як відданість принципів незалежності і певним сукупностям прав та обов'язків. Ці сукупності пронизують кожну мережу влади, і їх поділено на такі категорії: охорони здоров'я, соціальну, культурну, громадську, економічну, боротьби за мир і політичну. Разом вони становлять юридичну основу, що надає повноважень: космополітичне демократичне право.

3. Ухвалено юридичні принципи, які визначають форму та масштаб індивідуальних і колективних дій у межах організацій та об'єднань, притаманних державі, економіці і громадянському суспільству. Визначено певні норми ставлення до всіх людей, і ті норми не може законно порушити жоден політичний режим чи об'єднання.

4. Законотворчість і підтримку закону можна розвивати в межах цієї структури в різних осередках і на багатьох рівнях разом із поширенням впливу регіональних та міжнародних судів для здійснення моніторингу та обмеження політичної й соціальної влади.

5. Захист самовизначення, створення спільної структури політичних дій і збереження блага демократії – ось де загальні колективні пріоритети. Відданість принципу демократичної незалежності сприяє створенню як програми довготермінових змін, так і списку нагальних пріоритетів, зосереджених на зміні обставин життя тих людей, які живуть за умов, що аж ніяк не задовольняють вимог рівного членства в публічній сфері.

6. Ось остаточні принципи соціальної справедливості: *modus operandi*, спосіб, виробництва, розподілу та експлуатації ресурсів повинен вести до демократичного процесу і спільної структури політичних дій і бути сумісним із ними.

7. Принцип відмови від примусу стає основою розв'язку суперечок, хоча використання сили повинно лишатися колективним вибором як останній засіб порятунку перед лицем очевидних намірів знищити космополітичне демократичне право. Космополітична демократія могла б виправдати застосування сили, якби всі інші форми переговорів і санкцій не дали результатів, і то з огляду на загрозу міжнародній демократії і невизнання демократичних прав та обов'язків із боку деспотичних режимів або з огляду на обставини, що виходять з-під контролю конкретних народів і діячів (скажімо, розпад держави).

8. Люди можуть підтримувати членство в різних спільнотах, які істотно впливають на них, а отже, мати доступ до різноманітних форм участі в політичному житті. Громадянство в принципі пошириться на членство в усіх політичних спільнотах – від місцевої до глобальної, – що долають традиційні межі.

Як можна підтримувати космополітичне демократичне право? Що може стати на сторожі цього права? Перед лицем цього права тільки учасники демократичної політичної системи можуть бути його «охоронцями», бо тільки вони мають змогу судити, чи справді систематично нехтувано статті демократичного публічного права, і оцінити, які інституційні наслідки та ризики можуть випливати з цієї ситуації. Проте учасники діють в інституційному середовищі, і, звичайно, саме його характер має найбільше значення при визначенні політичних процесів та їхніх наслідків. Деякі сукупності інституцій мають надто велике значення для підтримки й захисту космополітичного права. Їх можна вважати за необхідні мінімальні компоненти інституційного розв'язку проблем демократії за глобального порядку.

Космополітична модель демократії передусім намагалася б зміцнити космополітичне демократичне право, щоб визначити форму та межі ухвалення політичних постанов. Задля цього потрібно, щоб демократичне право було вписане в конституції парламентів та асамблей на державному та міжнародному рівнях, а вплив міжнародних судів поширився так, аби групи та індивіди мали ефективні засоби позивати органи політичної влади в разі їхньої неспроможності запровадити та підтримати головні права та обов'язки як у межах, так і поза межами політичних об'єднань. Отже, демократичне право створює конституційну основу способів взаємодії і розв'язку суперечок; його утвердження неможливе без вимоги запроваджувати примусову юрисдикцію в разі суперечок із приводу питань, які належать до сфери цього права, і без передбачення засобів поправки ситуації у випадку порушення прав⁶¹.

⁶¹ Поп.: *Kelsen H. Peace Through Law.* – Chapel Hill, N. C.: University of North Carolina Press, 1944; *Ferrajoli L., Senese S. Prospettiva di riforma dell' ONU // Democrazia e diritto.* – 1992. – Т. 32. – №1.

Поряд із цими процесами космополітична модель намагатиметься створити ефективну транснаціональну законодавчу та виконавчу владу на регіональному і глобальному рівнях, яка дотримуватиметься демократичного права й діяти на його основі. Ці намагання були б пов'язані зі створенням регіональних парламентів (скажімо, в Латинській Америці та Африці) і посиленням ролі регіональних органів, які вже існують (Європейського парламенту), щоб їхні постанови в принципі стали визнані як легітимні незалежні джерела регіонального та міжнародного регулювання. Поряд із заснуванням таких органів космополітична модель передбачає можливість загальних референдумів, які відбуватимуться на території кількох держав у разі конфлікту різних пріоритетів, пов'язаних із запровадженням демократичного права і балансом публічних витрат; склад учасників референдуму визначатиме характер і масштаб обговорюваних проблем. Крім того, важливе значення матиме відкритість міжнародних урядових організацій для громадського контролю і демократизація міжнародних «офіційних» органів (на основі, можливо, створення обраних наглядових рад, що, беручи до уваги статистичні дані про кількість населення на різних територіях, будуть почасти представниками своїх виборців). Широке використання референдумів і запровадження демократичної підзвітності міжнародних організацій сприятиме участі громадян у розв'язку питань, які глибоко впливають на них, але які – в контексті плинних прогалів і фрагментації серед міжнародних організацій – видаються далекими. Отже, ці механізми сприятимуть збереженню ідеалу належної участі в процесі врядування, навіть у контексті, де розв'язок суперечок і проблем неминуче перебуватиме на якійсь значній відстані від місцевих груп та зборів.

Проте повне запровадження космополітичної демократії вимагатиме й формування авторитетної асамблеї всіх демократичних держав і агентств – певної реформованої Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй, – або ж якогось додатка до неї. ООН, як зазначено вище, – це міждержавна організація з усіма перевагами та слабкостями, зумовленими цим статусом. Хоч ООН певною мірою й ефективна як установа, яка організовує наміри та інтереси (і сприяє їм) урядів і держав, надто наймогутніших держав, вона не може, майже за самою своєю природою, бути ефективною інституційною структурою, яка репрезентуватиме народи й рухи світу, чимало з яких вимагають захисту від своїх держав та урядів. Заснування незалежної асамблеї демократичних народів, яку вони прямо обирають і яка безпосередньо підзвітна їм, – неминуча інституційна вимога. Почнімо принаймні з того, що така асамблея навряд чи буде асамблеєю всіх народів: адже це буде асамблея демократичних держав, яка згодом у принципі привабить і решту держав. Отже, цю нову асамблею на початкових етапах найкраще уявляти собі як певний додаток до ООН, що її вона або замінить у далекій перспективі, або визнає у зміненій формі за своєю «другою палату» – необхідне місце контактів для всіх держав незалежно від характеру їхніх режимів врядування.

Укласти угоду про умови скликання та функціонування міжнародної демократичної асамблеї буде, коли сказати найменше, дуже важко. Постануть, скажімо, такі труднощі, як правила, що визначають представницьку базу асамб-

лей⁶². Одна держава – один голос? Число представників відповідає кількості населення? Чи будуть представлені великі міжнародні офіційні організації?⁶³ Та якщо вдасться домовитися про правила функціонування тієї асамблеї, – можливо, в міжнародній конституційній конвенції, яку підпишуть держави, міжнародні урядові організації, міжнародні неурядові організації, групи громадян і соціальні рухи, – цей новий орган зміг би стати авторитетним міжнародним центром дослідження тих нагальних глобальних проблем, що становлять основу самої можливості запровадити космополітичне демократичне право, скажімо, проблем охорони здоров'я і боротьби з хворобами, постачання й розподілу харчів, боргового тягаря країн «третього світу», нестабільності сотень мільярдів доларів, які щодня циркулюють по планеті, глобального потепління, зменшення ризику ядерної та хімічної війни.

Звичайно, ідея створити нову демократичну міжнародну асамблею відкрита для вогню заперечень, які здебільшого висувують проти таких схем⁶⁴. Чи матиме вона силу втілити в життя свої постанови? Як можна запровадити космополітичне демократичне право? Чи існуватиме якась централізована поліція й централізовані збройні сили? Хоча ці тривоги обґрунтовані, чимало їх можна розвіяти. Наприклад, слід наголошувати, що будь-яку глобальну законодавчу інституцію слід розуміти передусім як інституцію, що лише визначає контури. Хоча слід розрізняти юридичні інструменти, пов'язані з головними питаннями космополітичного демократичного права, що матимуть статус закону незалежно від будь-яких дальших переговорів від ім'я регіону, держави чи місцевого уряду, та інструменти, які вимагатимуть дальших дискусій із ними, втілення в життя широкого діапазону рекомендацій буде клопотом неглобальних рівнів урядування⁶⁵.

Міжнародні угоди про правила та ресурси часто мають значні нормативні наслідки, устанавлюючи політичні «маркери» для дальших змін інституцій та узвичаєної практики, проте без засобів запровадження в життя ці угоди, як ска-

⁶² Пор.: *McLean I. Forms of Representation and Systems of Voting.* – У кн.: *Political Theory Today* / Ed. D. Held. – Cambridge: Polity Press, 1991. – С. 190–196; *Burnheim J. Is Democracy Possible?* – Cambridge: Polity Press, 1985. – С. 82–124.

⁶³ Про докладно сформульовану пропозицію заснувати «другу асамблею» – Асамблею Народів, – пропозицію, що мала велику підтримку серед багатьох міжнародних неурядових організацій, див.: *Segall J. Building World Democracy Through the UN // Medicine and War.* – 1990. – Т. 6; *Segall J. A UN Second Assembly.* – У кн.: *Building a More Democratic United Nations* / Ed. F. Barnaby. – London: Cass, 1991. Серед пропозицій цього автора є й виборча система, подібна до виборчої системи Європейського парламенту, число представників визначатимуть відповідно до кількості населення, а для населення найменших країн існуватимуть певні застереги.

⁶⁴ Див.: *Archibugi D. The Rreform of the UN and Cosmopolitan Democracy // Journal of Peace Research.* – 1993. – Т. 30. – №2; *Archibugi D. From the United Nations to Cosmopolitan Democracy.* – У кн.: *Cosmopolitan Democracy: An Agenda for a New World Order* / Ed. D. Held. – Cambridge: Polity Press, 1995.

⁶⁵ Право Європейського Союзу слушно розрізняє цілу низку юридичних інструментів і типів запровадження, і про це дуже корисно поміркувати в даному контексті (див.: *Hartley T. C. The Foundations of European Law.* – Oxford: Clarendon Press, 1988; *Pinder J. European Community.* – Oxford: Oxford University Press, 1992. – Розд. 1–2).

зано в одному недавньому дослідженні, «маловартісні, бо або не є юридично обов'язковими, або їм бракує графіка втілення в життя та фінансового підтриму»⁶⁶. Безперечно, різні типи юридичних приписів вимагають різних типів запровадження та підтримки. Це твердження слушне й тоді, коли йдеться й про демократичне право. Не всі сукупності прав та обов'язків, сформульовані в ньому, можна реалізувати тими самими засобами і за тим самим графіком. Хоча сім таких сукупностей є конститутивними для можливості формування спільної структури політичних дій, відмінності між ідеальним, досяжним і вкрай необхідним рівнями незалежності – це той інтерпретаційний критерій, про який не слід забувати, якщо порядок денний демократії має бути ясно сформульованим і практичним. Отже, хоча космополітична демократична правова структура визначає основний принцип публічної політики, в короткій перспективі деякі її компоненти годі буде реалізувати на досяжному (вже не кажучи про ідеальний) рівні, і то навіть у найзаможніших країнах. Скажімо, питання охорони здоров'я, соціальні права і права на соціальну допомогу вимагають для свого запровадження істотних фінансових ресурсів, а ці ресурси не завжди можуть бути доступні, якщо цілі, яких мають намір досягти, – це цілі, що їх у порівняльній перспективі вважають за «найкращі».

Отже, для визнання демократичних прав і обов'язків за інтегральну складову частину захисту рівної зацікавленості людей у принципі незалежності і трактування їх як чогось іншого, ніж необов'язкові заяви, міжнародна спільнота повинна вжити заходів, щоб зробити їх юридично обов'язковими. Через те їх слід поділити на ті права, які можна зробити обов'язковими і які пов'язані з випадками вкрай необхідного втручання, зумовлюючи негайну відповідальність за дії як міжнародної спільноти, так і конкретних національних груп, і на права, які можна зробити обов'язковими в принципі, бо вони репрезентують досяжні цілі, за винятком певних зон, зокрема «зон розвитку», які можна вилучити з-під дії даних зобов'язань на визначений договором період; крім того, на права, які репрезентують орієнтацію на ідеал: заяви про головні наміри, що визначають порядок пріоритетів, реалізацію яких годі передбачити у близькій перспективі⁶⁷. Демократичне благо – орієнтир і критерій при визначенні демократичної політики, проте діалектика відносин між ідеальною і реальною, між ідеальною і досяжною та між ідеальною і вкрай необхідною незалежністю й далі визначатиме рівень можливих результатів, які завжди будуть справою повсякденної практичної демократичної політики на різних щаблях урядування.

Міркування про підтрим законів у міжнародному контексті неминуче спонукають замислитися про роль примусової влади на регіональному і глобальному рівнях. Хоча це вкрай складні політичні питання, в принципі вони мають розв'язок; певну частку збройних сил (можливо, згодом дедалі більшу) кожної

⁶⁶ Wallace W. et al. *Beyond the Nation State*. – London: Liberal Democrat Publications, 1992. – С. 22. Нещодавно укладені угоди на Саміті Землі – договори про збереження біорозмаїття і запобігання змінам клімату, низка принципів раціонального лісового господарства, угода про потребу в майбутній міжнародній конвенції про боротьбу з поширенням пустель і «Пам'ятка-21», настанови з розвитку, який не шкодить довкіллю, – вкрай тривожні свідчення такої ситуації.

⁶⁷ Див.: Wallace W. et al. *Op. cit.*

держави можна було б «відступити» новій міжнародній владі, і, коли ці частки сформуються у згуртовані бойові одиниці, віддати їх у розпорядження цієї влади на звичайних підставах⁶⁸. Або, що, звісно, краще, та влада зможе збільшити власну спроможність підтримувати закони, створивши постійні незалежні збройні сили, набрані безпосередньо з індивідів-добровольців різних країн⁶⁹. Задля цього слід ужити певних заходів, щоб задовольнити вимогу укладання «угод не мечем, а словом» (Гобс).

Спокусливо уявити собі нові міжнародні демократичні організації як потенційно саморегуляційні, що не потребують ніякої опори у формі примусової влади⁷⁰. Але такий погляд не просто надміру оптимістичний, а хибний і небезпечний⁷¹. Він хибний, бо якщо немає загальної змоги обмежити право держав проводити війну, космополітичну модель демократії годі адекватно підтримати: її, як і ООН сьогодні, й далі гнітитиме логіка державних конфліктів і насильства. Незнищеність воєнних конфліктів за нашої доби пов'язана з небажанням держав передавати свої суперечки з іншими державами на розсуд якоїсь «вищої влади». Якщо не подолати це небажання, космополітична модель буде, напевне, мертвонародженою дитиною. Крім того, надміру оптимістично й небезпечно уявляти собі космополітичну модель без примусової сили, бо ж не можна відкинути можливість нападів деспотії на демократичне право. Один з постійних уроків ХХ ст. має, напевне, полягати в тому, що історія не скінчилась, а людський прогрес лишається вкрай крихким досягненням. Зрештою, фашизм, нацизм і сталінізм мало не задушили демократію на Заході всього п'ятдесят років тому. Інституційну структуру нового демократичного міжнародного порядку годі уявити собі як слід без засобів підтриму закону.

З другого боку, тільки тією мірою, якою нові форми військового устрою становитимуть елемент міжнародної демократичної структури, існуватимуть обґрунтовані підстави думати, що можна створити новий стан рівноваги між примусовою силою і підзвітністю. Якщо такий стан видається нездійсненною мрією, слід наголосити, що уявляти, ніби нині можна обстоювати демократію, не зосереджуючись на розглянутих у цій книжці питаннях, – це теж нездійснена мрія. Якщо новий, народжуваний на наших очах глобальний порядок має бути демократичними, ці питання слід уважно обдумати, навіть якщо їхні подобиці й далі становитимуть предмет дискусій.

Досягнення незалежності не можна розуміти як просто засноване (скажімо, в доктринах таких ліберальних мислителів, як Нозік і Гаєк) на низці стримувань і протипаг, накинених примусовій владі й зіпертих на право приватної власності й ресурси, що їх можуть нагромадити громадяни, аби здійснювати свої проекти незалежно від держави. Не можна його розуміти і як засноване на вкрай непевній надії, якої дотримується чимало марксистів, ніби такі стримування та протипаги непотрібні, – припускаючи, іншими словами, якусь оста-

⁶⁸ Пор.: Grove E. UN armed force and the Military Staff Committee // *International Security*. – 1993. – Т. 17. – №4.

⁶⁹ Johansen R. C. Japan as a Military Power? // *Christian Century*. – 1993. – 5 травня. – С. 477.

⁷⁰ Див.: Archibugi. *Op. cit.*

⁷¹ Див.: Shaw M. *Post-military Society*. – Cambridge: Polity Press, 1991.

точну «гармонію інтересів», досягнену, «коли скінчиться політика», бо ця гармонія вочевидь зробить зайвими всі форми примусової політичної влади. Радше досягнення незалежності, як зазначено в розділах 10–11, слід розуміти як *утвердження* прав і обов'язків демократичного права в організаційних статутах усіх організацій і об'єднань, що належать до сфер політики, економіки і громадянського суспільства. Слід зміцнити й водночас сформулювати по-новому ліберальний принцип, що певна система протизважної влади – неодмінний компонент будь-якого відкритого та підзвітного політичного порядку.

Отже, розширювана демократична мережа держав і суспільств несумісна з існуванням могутніх соціальних відносин і економічних організацій, які можуть, і то завдяки самим принципам свого функціонування, послідовно викривлювати демократичні умови та процеси. Йдеться, серед іншого, про обмеження різними засобами могутності корпорацій, щоб вони не мали змоги впливати на *політичний* порядок денний, та про обмеження діяльності (вдавшись, скажімо, до регуляції переговорних процедур, аби зменшити «тактику примусу» як у самих громадських і приватних об'єднаннях, так і у відносинах між ними) могутніх зацікавлених груп, щоб вони не могли безперешкодно домагатися своїх цілей. Якщо індивіди та народи мають бути вільними та рівними у визначенні умов свого життя, повинна існувати ціла низка сфер, – від приватних та кооперативних фірм до незалежних засобів комунікації й незалежно керованих культурних центрів, – які дадуть змогу своїм членам контролювати ресурси, що є в їхньому розпорядженні, не зазнаючи прямого втручання політичних партій або інших третіх сторін. Космополітична демократія завжди повинна бути сукупністю організацій, об'єднань і агентств, що реалізують свої власні проекти, бай-дуже, економічні, соціальні чи культурні, проте ці проекти завжди повинні підлягати обмеженням із боку демократичних процесів і спільної структури політичних дій.

Космополітичні цілі: близькі й далекі

Космополітична модель демократії становить програму можливих трансформацій, що матимуть певні політичні наслідки у близькій і далекій перспективах. Це не вибір за принципом «або все, або нічого», а радше визначення напряму можливих змін із ясними орієнтирами. Див. табл. 2.

Якщо історія та практика демократії зосереджувалися досі на уявленні про певну місцевість, осередок, – місто-державу, спільноту, державу, – то чи можуть вони в майбутньому зосередитись, якщо взагалі на чомусь зосередяться, тільки на міжнародній та глобальній сферах? Висувати такі сумніви означає не розуміти характеру сучасної глобалізації та поданих тут аргументів. Глобалізація, коли скористатися запозиченою фразою, – це «діалектичний процес»; зміни на місцях – не менш важливий елемент глобалізації, ніж поширення соціальних відносин у просторі й часі⁷². Перед регіональною та місцевою незалежністю постали нові вимоги, коли групи виявили, що їм треба боротися з глобальними силами і негодящими або неефективними політичними режимами. Хоча ці обставини вочевидь пов'язані з безпекою й ризиком посилення

⁷² Giddens A. Op. cit. – С. 64.

сектантської політики, вони репрезентують ще й нову можливість: відновлення активної учасницької демократії на місцевому рівні, що правитиме за додаток до дорадчих представницьких асамблей широкого глобального порядку (див. § 10.3). Тобто вони пов'язані з можливістю існування політичного порядку не тільки держав, регіонів і глобальних мереж, а й демократичних об'єднань, виробничих колективів та міст⁷³.

Таблиця 2. Цілі космополітичної моделі демократії (кілька прикладів)

У близькій перспективі	У далекій перспективі
Держава / врядування	
1. Реформа Ради Безпеки ООН (щоб дати країнам на шляхах розвитку впливовий голос і реальну спроможність брати участь в ухваленні постанов).	1. Зміцнення космополітичного демократичного права: новий Статут прав і обов'язків, пов'язаний із різними сферами політичної, соціальної та економічної влади.
2. Створення другої палати ООН (дотримуючись якоїсь міжнародної конституційної конвенції).	2. Глобальний парламент (з обмеженою спроможністю збирати податки), пов'язаний із регіонами, країнами та місцевостями. Створення громадського суду з питань кордонів.
3. Посилення політичної регіоналізації (ЄС тощо) й використання транснаціональних референдумів.	3. Відокремлення політичних інтересів від економічних, громадське фінансування дорадчих асамблей і виборчих процесів.
4. Примусова юрисдикція Міжнародного суду. Створення нового міжнародного Суду з прав людини.	4. Взаємопов'язана глобальна правова система, що містить елементи і кримінального, і цивільного права. Заснування міжнародного кримінального суду.
5. Заснування нового координаційного економічного агентства на регіональному і глобальному рівнях.	5. Утвердження підзвітності міжнародних і транснаціональних економічних агентств парламентам і асамблеям на регіональному і глобальному рівнях.
6. Формування ефективних підзвітних міжнародних збройних сил.	6. Постійний і дедалі інтенсивніший перехід спроможності чинити примус, властивої національним державам, до регіональних і глобальних інституцій з остаточною метою демілітаризації й відмови від війни.

⁷³ Можна уявити собі різні типи демократії, що формують континуум від місцевого до глобального рівня, де для місцевого рівня характерні активні, пов'язані з безпосередньою участю процеси, тоді як великі території зі значною кількістю населення дедалі більшою мірою будуть охоплені різними представницькими механізмами. Можливості прямої, учасницької демократії у спільнотах та виробничих колективах вочевидь ширші, порівнюючи з тими, що існують в украй диференційованих соціальних, економічних та політичних середовищах (див.: *Held D. Op. cit.* – Розд. 8–9; також див.: *Beetham D. Liberal Democracy and the Limits of Democratization.* – У кн.: *Prospects for Democracy: North, South, East, West / Ed. D. Held.* – Cambridge: Polity Press, 1993; *Phillips A. Must Feminists give up on Liberal Democracy?* – У кн.: *Prospects for Democracy*). А втім, просте протиставлення учасницької та представницької демократії нині розмивається з огляду на розвиток інформаційних технологій, завдяки яким одночасна двобічна комунікація стала доступна широким масам населення. Тепер, коли технічна здійсненість прямої учасницької демократії стала для нас ближчою, слід знову придивитися до її переваг. Як доводив нещодавно

Таблиця 2. Продовження

Економіка / громадянське суспільство

1. Сприяння недержавним, неринковим зв'язкам при організації громадянського суспільства.	1. Створення розмаїття саморегуляційних об'єднань і груп у громадянському суспільстві.
2. Систематичне експериментування з різними демократичними організаційними формами в економіці.	2. Багатосекторна економіка і плюралізація моделей власності та володіння.
3. Запровадження суворих обмежень на приватну власність на провідні інституції «формування публіки»: засоби масової інформації, інформаційні служби тощо.	3. Соціально зорієнтовані інвестиційні пріоритети, визначені громадськими дискусіями та урядовими постановами, але збереження широкої ринкової регуляції і виробництва товарів, і робочої сили.
4. Передбачення ресурсів для тих, чиє соціальне становище найвразливіше, щоб вони мали змогу захищати та висловлювати свої інтереси.	4. Гарантований основний прибуток для всіх дорослих, байдуже, чи вони працюють на виробництві, чи в хатньому господарстві.

Сформулювати цілі космополітичної моделі демократії ще не означає стверджувати, що їх усі можна негайно реалізувати, – звісно, ні! Але хто всього кілька років тому міг уявити собі мирне об'єднання Німеччини? Хто міг передбачити руйну Берлінського муру і крах комунізму в Центральній та Східній Європі? Політичний простір для космополітичної моделі демократії ще треба створити, – і його вже створюють численні транснаціональні рухи, агентства та інституційні ініціативи, домагаючись більшої координації та підзвітності тих сил, які визначають використання ресурсів земної кулі і які визначають правила, що керують життям транснаціональної громадськості⁷⁴. Ті, хто домагається більшої рівності в усіх регіонах світу, мирного розв'язку суперечок та демілітаризації, захисту прав людини і основних свобод, взаємопідтримки поколінь, взаємовизнання культур, взаємовизнання політичних та релігійних ідентичностей і політичної стабільності політичних інституцій – усі вони закладають не-

Бадж, не годиться відкидати всі типи прямої демократії, немов їх можна реалізувати тільки через «безпосереднє народнє голосування, бо ж інакше вона втратить свою основу»: адже пряма демократія, як і представницька демократія, теж може набирати кількох різних інституційних форм (*Budge I. Op. cit. – С. 136–149*). Хоча деякі з цих форм відкриті для поважних засторог, цілком можна уявити собі, наприклад, певну засновану на партійному принципі пряму демократію, коли електорат матиме змогу, по-перше, вибрати серед представників конкурентних партій кандидата на посаду, а по-друге, діяти, немов парламентська асамблея: безпосередньо й регулярно голосувати з приводу законопроектів, які пропонує та обстоює партія, що перебуває коло влади. Стабільність такої політичної системи вимагатиме складної низки правил і процедур, але їх у принципі неважко конкретизувати (див.: *Budge I. Op. cit. – С. 136–155*). На практиці, звичайно, чимало значних питань лишається нерозв'язаними, і ніякі, коли я пишу цю книжку, всі вони відкриті для широкого дискусій. (Про різні погляди на це питання див.: *Prospects for Democracy: North, South, South, East, West. – Ч. 2; Fishkin J. Democracy and Deliberation. – New Haven, Conn: Yale University Press, 1991*).

⁷⁴ Див.: *Commission on Global Governance. Our Global Neighbourhood. – Oxford: Oxford University Press, 1995*.

обхідні підвалини космополітичної демократичної спільноти⁷⁵. Крім того, цілком можна уявити собі, що дальші можливості розвитку космополітичної демократії з'являться, скажімо, після тяжкої кризи глобальної фінансової системи, або кризи довкілля, або внаслідок війни. Політичні зміни можуть почати відбуватись із надзвичайною швидкістю, й самі будучи, безперечно, почасти результатом процесу глобалізації.

Звичайно, можна заперечити, що значення деяких основних концепцій міжнародної демократичної системи можна інтерпретувати вкрай суперечливо і що глобалізація у сферах комунікацій та інформації, аж ніяк не створивши усвідомлення спільної мети, посприяла, як можна довести, зміцненню ідентичності та відмінності деяких регіонів, давши стимул, як зазначено вище, «етнізації» та «націоналізації» політики. Отже, політичні та культурні перешкоди на шляху реалізації космополітичної спільноти й далі лишаються значними. Та якщо мало хто може сумніватися в серйозності цих перешкод, їхнє значення не слід і переоцінювати.

Передусім скептичне ставлення до вартості таких уявлень, як права, та незгоду з цього приводу часто пов'язують із досвідом західної гегемонії. Дискурс політичних і громадянських прав дуже часто відкидають разом із відкиданням панування Заходу, надто в тих країнах, які тривалий час перебували у складі західних імперій. Є чимало цілком зрозумілих причин такого неприйняття. Але, попри свою зрозумілість, ці причини недостатні, щоб стати основою добре виправданій критики: таж хибно відкидати мову самовизначення та незалежності внаслідок її неперервного пов'язування з історичними конфігураціями могутності Заходу. Слід розрізняти той дискурс про права та незалежність, що приховує якісь часткові інтереси та владні системи або ж править їм за основу, і дискурс, який намагається визначити, чи справді можна узагальнити всі інтереси і зробити владу – політичну, економічну чи культурну – підзвітною.

Крім того, космополітична демократична спільнота не вимагає політичної та культурної інтеграції у формі консенсусу з приводу широкого діапазону поглядів, вартостей і норм. Адже привабливість демократії почасти полягає в її наголосі на пріоритеті тих політичних уподобань, що їх витворили самі люди, а також на залагодженні суперечок зусиллями громадськості. Демократія в сучасному світі звертається до «великих» і «метapolітичних» тем, бо пропонує легітимний спосіб формулювання та обмеження конкурентних уявлень про добро. Це має вкрай важливе значення, бо демократія створює перспективу побудови політичного блага як блага демократії: намагань збудувати «добре життя», характер якого визначено за вільних та рівних умов участі. Отже, розв'язок суперечок про вартість стає справою участі в публічних роздумах та обговореннях, дотримуючись, звичайно, певних правил, запроваджених, аби зберегти форму й характер самих цих процесів. А втім, вочевидь потрібна ще й «відданість» демократії, бо без неї не може бути всякчас підтримуваних публічних обговорень, демократія не зможе функціонувати як механізм витворення політичних постанов, а різні політичні проекти та ідентичності навряд чи пощастить примирити.

⁷⁵ Пор.: Reich R. B. *The Works of Nations*. – London: Simon and Schuster, 1993. – С. 309–315.

Різні національні, етнічні, культурні та соціальні ідентичності становлять один з елементів самої основи чуття людей, що вони належать до цього світу й забезпечують глибокий внутрішній затишок і окремі соціальні ніші для спільнот, що шукають на цій землі місця, де б вони почувались «як удома». Але ці ідентичності – завжди тільки можливі ідентичності, одні з багатьох. Вони історично та географічно випадкові, бо для кожного індивіда інше місце народження та інше соціальне походження могли б витворити якусь іншу національну або культурну ідентичність. Отже, щоб можна було підтримувати і зберігати протягом тривалого часу розмаїті ідентичності, кожен повинен визнати іншого як певну легітимну присутність, до якої треба пристосуватися, і кожен повинен мати бажання зректися своїх виняткових претензій на право, на добро, на універсальність і на життєвий простір. Без політики примусу та гегемонії єдиною основою для підтриму та захисту культурного плюралізму й розмаїття ідентичностей буде запровадження космополітичного демократичного права як конструктивної основи, на якій може процвітати плюралізм ідентичностей у межах структури взаємотолерантності, розвитку та підзвітності. Прихильність до цієї структури – це прихильність до способу життя, що його кожен індивід матиме не менш слушні причини вшанувати, ніж решта індивідів.

Підсумкові міркування

Чи матиме космополітична модель демократії організаційні ресурси – процедурні, юридичні, інституційні та військові, – щоб змінити за сучасної доби динаміку виробництва та розподілу ресурсів і способи ухвалення та підтриму законів? Було б украй хибно припускати, ніби вона з самого початку матиме такі спроможності. А проте боротьба за поширення й поглиблення механізмів демократичної підзвітності у великих регіонах і в міжнародних структурах допоможе відрегулювати сили, що вже нині недосяжні для демократичних механізмів і рухів однієї держави. А боротьба за захист і зміцнення демократичних прав і дальший розвиток регіональної та міжнародної судової системи посприє процесові, завдяки якому індивіди та групи матимуть змогу позивати свої уряди, якщо ті не забезпечують основних прав і політичних можливостей.

Крім того, формування регіональних органів влади як впливових незалежних чинників у світовій політиці могло б посприяти дальшому руйнуванню геополітичних поділів, що переважали у світі з 1945 по 1989 р. А на глобальному рівні зосередженість нових інституцій на важливих транснаціональних питаннях певною мірою сприятиме ліквідації сектантських підходів до цих питань і вирівнюванню найразючіших випадків асиметрії життєвих шансів і можливостей брати участь у політичному житті. І, нарешті, нові низки регіональних і глобальних правил і процедур можуть допомогти витягти громадські справи з трясовини невпинної боротьби національних держав, нездатних розв'язати пекучі колективні питання. Звичайно, тут можуть бути нові можливі небезпеки: адже жодна політична ініціатива не вільна від такого ризику. Але ж ітиметься про початок створення нового транснаціонального демократичного порядку, відступ від часткових вимог окремих народів і держав.

Щоб уникнути деяких можливих непорозумінь, було б корисно наголосити на місці, яке займають запропоновані тут аргументи, і на тих позиціях, що їх

вони відкидають. Цього можна досягти, критично оцінивши низку концептуальних полярностей, які часто можна додати в політичному дискурсі: глобалізація і культурне розмаїття; конституціоналізм і політика; ієрархічне упорядкування держав і тривкість реформ; політичні амбіції і політична здійсненність; учасницька, або пряма, демократія і ліберально-представницька демократія; глобальне врядування згори і поширення низових організацій знизу. Хоча ці полярності великою мірою створюють напругу, яка властива дискусіям про можливість демократії без кордонів, є цілком слушні підстави сумніватися в обґрунтованості такого полярного поділу.

Почнімо з того, що глобалізація й культурне розмаїття – не просто протилежності. Адже глобальна взаємопов'язаність уже формує густу мережу відносин, які пов'язують між собою різні культури. Питання полягає в тому, яким саме способом культури взаємопов'язані між собою, – скажімо, взаємоприпасовуються або ж опираються одна одній, – а не в тому, як застигле культурне розмаїття може зберегтися перед лицем глобалізації.

По-друге, протиставлення конституціоналізму – або ж розвитку теоретичних моделей принципів політичної організації – і політики як практичної діяльності становить ще одну несправжню полярність. Політика здебільшого оперує в межах певної структури – хоч і мінливої структури – правил. Політика рідко коли не дотримується якоїсь моделі, і найчастіше ця модель визначає характер правил, які формуватимуть і визначатимуть політичну діяльність. Ідеться, власне, про те, чи політика буде сформована якоюсь очевидно вираженою, формальною конституцією або моделлю, яка в принципі може бути відкритою, зокрема й для заперечень, а чи підлягатиме якійсь неписаній конституції, покликатися на яку, обстоюючи свої позиції перед лицем невідзвітної системи влади, набагато важче.

По-третє, часто стверджують, що ієрархію держав не досить визнано, і тому будь-яка реформа глобальної системи врядування буде в щонайкращому разі тимчасовою (що й сталося у випадку Ліги націй). Тобто, якщо ієрархія могутності різних держав не пронизує політичні реформи, всі такі реформи будуть недовговічними. Проблема з цим, отак викладеним твердженням полягає в тому, що система національних держав, хоча вона, звичайно, зберігається, вже й тепер існує в середовищі складних економічних, організаційних, військових правових та культурних процесів і структур, які обмежують та розмивають силу цієї системи. А якщо не визнавати цих процесів і структур та їхньої безпосередньої участі в політичному процесі, вони матимуть тенденцію обминати наявну систему держав. Якщо йдеться про ефективність демократичної реформи, то питання полягає не в тому, чи можна всю систему держав втягнути в демократичний процес, а в тому, як домогтися цього.

По-четверте, питання про політичну здійсненність не можна просто протиставити питанню про політичні амбіції. Адже те, що видається амбіційним сьогодні, може бути здійсненням завтра. Небагато політичних коментаторів, якщо взагалі хто-небудь, передбачали крах Радянського Союзу і чимало дивовижних змін, які сталися здебільшого мирно протягом 1989–1990 рр. Дедалі більша взаємопов'язаність між державами і суспільствами породжує певні наслідки, як зумисні, так і незумисні, для стабільності режимів, урядів та держав. Хоча пи-

тання про політичну здійсненність найважливіше, було б наївно просто протиставити його амбіційним політичним програмам.

По-п'яте, різні варіанти учасницької демократії не можна просто протиставити ліберально-представницькій демократії. Програми учасницької, або прямої, демократії пов'язані з багатьма труднощами й питаннями. Так само й ліберально-представницька демократія означає не просто якусь одну низку можливих інституцій та форм. Сам характер ліберальної демократії – це питання, яке породжує чимало суперечок. Отож, хоча, здається, є слушні підстави визнавати властиву лібералізму відмінність між державою і громадянським суспільством, немає не менш слушних причин не критично визнавати чи то державу, чи то громадянське суспільство в їхній традиційній ліберальній подобі. Протиставлення безпосередньої участі і ліберально-представницької демократії відкидає значну частину політичного аналізу.

По-шосте, проблем глобального врядування згори не можна розв'язати самим поширенням низової демократії. Адже слід поставити таке запитання: які низові об'єднання і яка демократія? Є чимало соціальних рухів, – скажімо, правонаціоналістичні рухи або евгенічний рух, – які яскраво засвідчують, що можна заперечити сам характер низових рухів і боротися з ними. Отож низові рухи аж ніяк не є просто шляхетні та мудрі. Як і більшість соціальних, економічних та політичних форм, вони можуть поставати в різноманітних подобах, мати розмаїті моделі внутрішньої організації. Покликання на сам характер низових об'єднань та рухів або на властиві їм позитивні риси – це просто відмова від необхідних зусиль теоретичного аналізу.

Нині будь-яка спроба утвердити позицію того, що можна було б назвати «вбудованою утопічністю», повинна починатися і з тієї точки, де ми перебуваємо тепер, – наявної моделі політичних відносин і процесів, – і з аналізу того, що може бути: бажаних політичних форм і принципів⁷⁶. Якщо утопічність вбудована, вона має бути пов'язана з тими моделями та рухами, що існують насправді. Але якщо цей контекст вбудованості слід не просто утвердити у формах і моделях, що їх групи та рухи витворили в минулому, його треба оцінювати відповідно до певних норм, критеріїв та принципів. Ці норми, критерії та принципи, впливають, як ми довели, з теорії космополітичної демократії, що ставить у своєму центрі принцип незалежності. Обстоювати цю теорію – це надавати політичному теоретикові роль адвоката, що наперед шукає якоїсь спрямованої проти протилежних позицій інтерпретації політики. Хоча таке адвокатство не дає гарантій, сама невизначеність цієї ситуації створює можливість нового політичного розуміння.

⁷⁶ Пор.: *Falk R. Op. cit.* – С. 8–10.

Ентоні Мак-Грю

Вступ

Демократична теорія (і практика), зазначив Шапіро, завжди видавалася «безсилою, поставши перед питанням про свій власний масштаб»¹. Бінарні опозиції між публічним і приватним, внутрішньодержавним і міжнародним займали центральне місце в суперечках про властиві межі демократичного проекту. Скажімо, радикальні критики сучасної ліберальної демократії обстоювали і розширення, і поглиблення демократичного устрою, щоб охопити приватні сфери хатнього господарства й робочого місця². А втім, порівняно до недавнього часу теоретики демократії рідко виходили за межі держави, бо панівна ортодоксія припускала категоричну відмінність між моральною сферою суверенної політичної спільноти і аморальною сферою анархічного суспільства, тобто між внутрішньою і міжнародною аренами³. І справді, теоретики сучасної демократії схильні оминати анархічне суспільство, тоді як теоретики міжнародних відносин схильні оминати демократію. Звичайно, є й винятки. Класичний ліберальний інтернаціоналізм, виражений в ідеях Бентама, Вудро Вільсона й таких оборонців функціоналізму, як Мітрані, обстоювали набагато демократичніший міжнародний порядок⁴. Але здебільшого тільки після кінця «холодної війни» історично відчужені масиви літератури про теорію міжнародних відносин і теорію демократії почали спільно прихилитися до ідеї демократії без кордонів, тобто транснаціональної (або глобальної) демократії⁵. Цей, як його можна охарактеризувати, «транснаціональ-

¹ *Shapiro I.* Democracy's Edges: Introduction. – У кн.: *Democracy's Edges* / Eds. I. Shapiro, C. Hacker-Cordon. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – С. 1.

² *Held D.* Democracy and Global Order: From the Modern State to Cosmopolitan Governance. – Cambridge: Polity Press, 1995.

³ *Connolly W. E.* Democracy and Territoriality // *Millennium*. – 1991. – Т. 20. – №3. – С. 463–484; *Walker R. B. J.* On the Spatio-temporal Conditions of Democratic Practice // *Alternatives*. – 1991. – Т. 16. – №2. – С. 243–262.

⁴ *Mitrany D.* A War-time Submission (1941). – У кн.: *A Functional Theory of Politics* / Ed. P. Taylor. – London: LSE/Martin Robertson, 1975; *Mitrany D.* A Working Peace System (1943). – У кн.: *A Functional Theory of Politics*.

⁵ *Held D.* Op. cit.; *Clark I.* Globalization and International Relations Theory. – Oxford: Oxford University Press, 1999.

ний поворот» свідчить про значущу зміну в мисленні про сучасний демократичний проект, – зміну, що заслуговує поважного критичного аналізу.

Сприяючи такому критичному аналізу, ми починаємо цей розділ з обговорення чинників, що прискорили той «транснаціональний поворот». Таке обговорення дасть змогу визначити контекст для уважного розгляду літератури про транснаціональну демократію. В процесі розгляду цієї літератури в розділі 2 подано різні розуміння транснаціональної демократії, що спираються на окремі традиції демократичного мислення. Критичні міркування про чотири сучасні оновлені форми демократії – ліберал-інтернаціоналізм, радикальний демократичний плюралізм, космополітизм і дорадчу демократію – порушують принципові питання про бажаність і можливість транснаціональної демократії. Ці питання розглянуто в розділі 3. Відповідаючи на скептичні аргументи, в розділі 4 подано суворий захист ідеї транснаціональної демократії. І, нарешті, в розділі 5 розглянуто перспективи транснаціонального демократичного проекту, а також вірогідність чотирьох дуже різних форм демократії, охарактеризованих у розділі 2.

Глобалізація і транснаціональна демократія

Дедалі більший масив літератури про транснаціональну демократію слід розглядати в контексті кількох сучасних тенденцій розвитку: прискорення глобалізації, третьої хвилі глобальної демократизації й піднесення транснаціональних соціальних рухів. Ці взаємопов'язані тенденції, про значення яких сперечаються, заохотили до міркувань про умови й можливість ефективної демократії. На думку багатьох, економічна глобалізація збільшила тертя між демократією як територіально вкоріненою системою врядування і діяльністю глобальних ринків і транснаціональних мереж корпоративної влади. У світі, де навіть наймогутніші уряди видаються безсилими, зіткнувшись із коливаннями глобальних ринків і діяльністю транснаціональних корпорацій, ефективність демократії в межах однієї країни поставлена під сумнів. Адже, якщо, як зауважив Сендел, уряди втратили спроможність керувати транснаціональними силами відповідно до виражених уподобань своїх громадян, сама сутність демократії, а саме: самоврядування – безперечно підточена⁶. Крім того, намагаючись посприяти силам глобалізації або регулювати їх завдяки механізмам глобального чи регіонального врядування, держави втворили нові сфери політичної влади, що мають слабенький демократичний потенціал і перебувають у недвозначних відносинах із наявними системами підзвітності на рівні національних держав. За цих умов уже незрозуміло, коли скористатися класичним висловом Даля, «хто урядує?». Скажімо, під час загальних виборів 1997 року в Південній Кореї, одразу після східноазійського фінансового краху, МВФ попросив обох кандидатів на посаду президента підписати довірчу декларацію про дотримання умов запропонованого пакету фінансової допомоги незалежно від результатів виборів. За доби, коли й публічна, і приватна влада виявляються і здійснюються в транснаціональному, ба навіть глобальному масштабі, поважна переоцінка перспектив демократії – більш ніж нагальне питання.

⁶ Sandel M. *Democracy's Discontent*. – Harvard University Press, 1996.

По-новому мислити про демократію спонукало і глобальне поширення ліберальної демократії як системи політичного врядування. У порівнянні з початком ХХ століття демократія, а отже, ліберальна представницька демократія, постала як панівна система державного врядування на всій планеті – принаймні у формальному розумінні⁷. Як не брати до уваги хибно витлумаченого тріумфалізму Фукуями, демократія, хоч якими були причини третьої хвилі демократизації, стала майже загальним політичним стандартом. Звичайно, в багатьох нових демократичних країнах сподівання й політична риторика набагато перевершують реалізацію справжньої демократії. Проте розчарування громадськості в обраних політиках і спроможності демократичних урядів розв'язувати різноманітні багаторічні проблеми, – від нерівності до забруднення довкілля, – які постали перед сучасними суспільствами, дає змогу припустити, що не все гаразд і з давніми демократіями. Попри такі невдачі, давні, а надто нові демократичні країни дедалі більше усвідомлюють слабкість демократичного потенціалу наявних структур глобального та регіонального врядування, тим паче, що дії тих структур безпосередньо впливають на їхніх громадян. Оскільки демократичні держави починають становити більшість у складі глобальних інституцій, зростає тиск, спрямований на збільшення прозорості та підзвітності тих інституцій⁸. Іронія криється в тому, що чимало нових демократичних країн які підлягали обмеженням з боку МВФ і Світового банку, що вимагали від них доброго врядування, нині борються за те, щоб десь такі самі принципи і практики були застосовані й до тих цитаделей глобальної влади. Але завдання поєднати ефективні міжнародні інституції з демократичними практиками є, на думку Кієгейна, однією з найважчих сучасних міжнародних політичних проблем⁹.

Одна переконлива відповідь на цю проблему надійшла від інституцій (agencies) громадянського суспільства. Глобальна революція у сфері різноманітних об'єднань, що виявляється у величезній експансії діяльності недержавних організацій і транснаціональних мереж груп тиску, зокрема трудових, професійних та релігійних об'єднань, виворила інфраструктуру транснаціонального громадянського суспільства¹⁰. Хоч інституції транснаціонального громадян-

⁷ *Democratization* / Eds. D. Potter, D. Goldblatt, M. Kiloh, and P. Lewis. – Cambridge: Polity Press, 1997.

⁸ *Governance C. o. G. Our Global Neighbourhood*. – Oxford: Oxford University Press, 1995.

⁹ *Keohane R. O. International Institutions: Can Interdependence Work?* // *Foreign Policy*. – 1998. – Весна. – С. 82–96.

¹⁰ *Matthews J. T. Power shift* // *Foreign Affairs*. – 1997 (січень). – С. 50–66; *Rosenau J. Along the Domestic-Foreign Frontier*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997; *Boli J., Thomas G. M. INGOs and the Organization of World Culture*. – У кн.: *Constructing World Culture* / Eds. J. Boli, G. M. Thomas. – Stanford: Stanford University Press, 1999.

Звісно, про ідею глобального або транснаціонального громадянського суспільства й досі сперечаються. Хоча тут ідеться про транснаціональну сферу добровільних об'єднань, відмінності між державним і недержавним, неприбутковим і корпоративним секторами вкрай розмиті. Крім того, між прихильниками марксистських і ліберальних концепцій і далі точаться суперечки, чи сферу економічних відносин слід виводити за межі концепцій громадянське суспільство. На думку Кіна, економічну сферу слід відкинути (*Keane J. Civil Society: Old Images, New Visions*. – Cambridge: Polity Press, 1998).

ського суспільства нині ще дуже малою мірою представляють народи світу, вони повинні ставати засобом вираження потреб і прагнень громадян та колективів на міжнародних форумах¹¹. А втім демократичний потенціал транснаціонального громадянського суспільства й досі вкрай двозначний. Про те, чи транснаціональне громадянське суспільство є важливим чинником демократизації світового порядку, а чи просто ще однією ареною, на якій привілейовані та могутні утверджують свою глобальну гегемонію, й далі точаться суперечки¹².

Отже, академічні міркування про нормативні принципи й потенційні інституційні форми транснаціональної демократії цікавлять представників різноманітних сил, що занепокоєні недостатньою демократичністю наявних систем глобального врядування. Прозорість, підзвітність і представництво – ось терміни, що стали новими мантрами (*mantras*) тих, хто наполягає на реформі глобальних інституцій – починаючи від ООН і закінчуючи МВФ і Світовим банком¹³. Такій політичній і дипломатичній риторичі, хоч яка вона похвальна, все-таки дуже бракує конкретності. Але в академічній літературі про глобалізацію й демократію з'явилося і чимало міркувань про нормативні та інституційні основи демократії без кордонів. Результатом став початок теоретичних дискусій про те, якою має бути транснаціональна демократія.

Теоретичні міркування про транснаціональну демократію

У дедалі більшому масиві літератури про транснаціональну демократію можна вирізнити чотири окремі нормативні теорії, а саме: ліберал-інтернаціоналізм, радикальну плюралістичну демократію, космополітичну демократію й дорадчу демократію. Хоча ця типологія трохи спрощена і її можна критикувати з багатьох причин, вона все-таки забезпечує простий поділ складної сфери, бо дає змогу визначити групування аргументів. Типології завжди ризикують стати карикатурою, бо ж очевидно, що індивідуальні теоретики схильні спиратися на цілу низку демократичних традицій. Адже ці чотири сукупності можна, власне, вважати, за ідеальні типи, тобто кожна з них – це загальний синтез нормативних аргументів і теорій, що відображують спільне розуміння головних принципів, які визначають транснаціональну демократію. В такій своїй якості ця типологія забезпечує основу для послідовного аналізу матеріалу дискусій про транснаціональну демократію.

Спільною для цих усіх теорій є спроба надати значення ідеї транснаціональної демократії і з'ясувати нормативні принципи, моральні ідеали та інституційні умови, необхідні для її ефективної реалізації. Кожна теорія спирається на полі-

¹¹ *Boli J., Loya T. A. et al. National Participation in World-Polity Organization. – У кн.: Constructing World Culture / Eds. J. Boli, G. M. Thomas.*

¹² *Wapner P. Environmental Activism and World Civic Politics. – New York: SUNY, 1996; NGO's, The UN, and Global Governance / Eds. T. G. Weiss, L. Gordenker. – London: Lynne Reiner, 1996; Globalization and its Discontents / Eds. R. Burbach, O. Nunez, et al. – London: Pluto Press, 1997; Boli J., Thomas G. M. INGOs and the Organization of World Culture.*

¹³ *General S. Renewing the United Nations. – New York: United Nations, 2000; Summers L. Statement to the International Monetary and Financial Committee, IMF. – 2000. – 16 квітня.*

тичний космополітизм, який намагається виробити загальні принципи, структури і практики, потрібні для побудови набагато гуманнішого світового порядку, за якого люди повинні мати пріоритет над інтересами держав та їхніми геополітичними махінаціями¹⁴. Отже, космополітизм, чи то політичний, чи то духовний, слід відрізнити від інтернаціоналізму, що, починаючи з комунітарного засновку, мовляв, держави становлять головні моральні та політичні основи світового порядку, покладає сподівання радше на якесь засноване на співпраці суспільство держав, ніж народів. І, нарешті ці чотири теорії поділяють віру, що за умов сучасної глобалізації транснаціональна демократія – потрібний, бажаний і політично здійснений проект; іншими словами, демократію слід ставити вище від альтернативних систем авторитарного правління. Коли це припущення відкласти на якийсь час убік, то що вирізняє кожен з цих різних концепцій демократії без кордонів?

Ліберал-інтернаціоналізм

У своїх найдавніших виявах ліберал-інтернаціоналізм становив радикальний виклик панівному реальнополітичному (*realpolitik*) баченню світового порядку: чия сила, того й право. Починаючи від Локка, Бентама, Мілля й закінчуючи Вудро Вільсоном, сутність ліберально-інтернаціоналістичного проекту полягала в побудові міжнародного порядку, заснованого на верховенстві права та співпраці між державами¹⁵. Представники іншої течії лібералізму, зокрема Пейн, Кобден і Брайт, що обстоювали комерційний пацифізм, вважали, що торгівля та міжнародна економічна взаємозалежність зрештою витворять світ, у якому держави врешті-решт повідмирають¹⁶. Але, за словами Лонга, сучасні варіанти ліберал-інтернаціоналізму втратили свій радикалізм, обстоюючи натомість реформу, а не трансформацію світового порядку¹⁷. Хоча різні форми ліберального радикалізму збереглися у подібні ортодоксального економічного неолібералізму, він, що аж ніяк не дивно, глибоко ворожий уявленням про глобальне врядування й транснаціональну демократію, обстоюючи натомість світ нескутих глобальних ринків.

З огляду на провідне становище (в теорії міжнародних відносин) ліберал-інтернаціоналізму, що зосереджується передусім на висвітленні раціональних обрахунків міжнародної співпраці, з'явилася тенденція розуміти питання транс-

¹⁴ *Hutchings K. International Political Theory.* – London: Sage, 1999. – С. 35, 153.

Радикальний демократичний плюралізм і дорадча демократія схильні відкидати духовний космополітизм, бо не визнають існування універсальних моральних принципів дій, застосованих незалежно від культурних та соціальних відмінностей. Отож Гатчингс зробив важливий поділ на духовний і політичний космополітизм, і я дотримуюсь цього поділу у своїй статті. Див. про ці питання у вид.: *Cochran M. Normative Theory in International Relations.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

¹⁵ *Doyle M. A Liberal View: Preserving and Expanding the Liberal Pacific Union.* – У кн.: *International Order and the Future of World Politics / Eds. J. A. Hall, T. V. Paul.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – С. 41–66.

¹⁶ *Hinsley F. H. Power and the Pursuit of Peace.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1967; *Carr E. H. The Twenty Years Crisis 1919–1939.* – London: Papermac, 1981.

¹⁷ *Long P. The Harvard School of Liberal International Theory: The Case for Closure // Millennium.* – 1995. – Т. 24. – №3. – С. 489–505.

національної демократії здебільшого на процедурній основі, як-от створення більш представницьких, прозорих і підзвітних міжнародних інституцій¹⁸. Скажімо, Кіегейн розуміє демократію на міжнародному рівні як форму «добровільного плюралізму за умов максимальної прозорості»¹⁹. Згідно з таким поглядом, плюралістичніший світовий порядок буде водночас ще й демократичнішим. В основі цієї філософії лежить прихильність до деяких головних принципів класичного плюралізму, тож її характеризує: наголос на політичних і громадянських правах, представництво завдяки організованим інтересам, розосередження влади, обмежена влада держави і врядування на основі консенсусу. І справді, прихильники цієї філософії обстоюють реконструкцію певних аспектів ліберально-плюралістичної демократії на міжнародному рівні у відриві від вимог виборчої політики. Замість партій, що конкурують за голоси, енергійне транснаціональне громадянське суспільство передаватиме свої вимоги творцям постанов і водночас зробить їх підзвітними за їхні дії. Отже, «підзвітність буде посилена не тільки відносинами офіційної відповідальності, а й вимогами прозорості. Офіційні дії, обговорені в колі представників окремих держав у міжнародних організаціях, підлягатимуть контролю з боку транснаціональних організацій»²⁰. Отже, міжнародні інституції стануть аренами, на яких виявлятимуться інтереси і держав, і інституцій громадянського суспільства. Крім того, вони функціонують як провідні політичні структури, завдяки яким досягають консенсусу й легітимізують колективні рішення. Такі міркування відображують здебільшого процедурний погляд на демократію як метод ухвалення й легітимізації публічних рішень.

Хоч існують і інші важливі варіанти ліберально-інтернаціоналістичної позиції, найвідомішим з-поміж яких стала доповідь Комісії з питань глобального врядування, всі вони мають такий спільний з охарактеризованим вище варіантом елемент, як прихильність до більш представницького, чуйного до потреб і прагнень людей і підзвітного міжнародного врядування²¹. Такі ідеї починають доминувати і в теперішньому мисленні про реформу глобальних інституцій – від МВФ до СОТ. І це й не дивує, бо ліберал-інтернаціоналізм відображає сподівання та цінності Західних держав і еліт, що переважають в інституціях глобального врядування. Але, як стверджує Фолк, ця філософія пропонує обмежений і трохи технократичний погляд на транснаціональну демократію²². Як і ліберал-плюралізм узагалі, вона не спромагається визнати, що нерівність влади схильна перетворювати демократію на заручницю впливових ділових кіл. Критики класичного плюралізму, що критикували і Даля, й Ліндблома, визнали, що влада корпорацій викривлює демократичний процес²³. Проте позиції неоплюралізму майже не відображені в ліберал-інтернаціоналістичній літературі, яка схильна недобачати структурну нерівність влади в глобальній системі

¹⁸ Falk R. Liberalism at the Global Level: The Last of the Independent Commissions? // *Millenium*. – 1995. – Т. 24. – №3. – С. 563–578; *Governance C. o. G.* Op. cit.

¹⁹ Keohane R. O. Op. cit.

²⁰ Там само.

²¹ *Governance C. o. G.* Op. cit.; *Rosenau J.* Op. cit.

²² Falk R. Op. cit.

²³ McLennan G. *Marxism, Pluralism and Beyond*. – Cambridge: Polity Press, 1989.

й зокрема нерівність впливу інституцій транснаціонального громадянського суспільства і впливу глобального капіталу. Перетворюючи «голі вподобання на рушій суспільного життя», плюралізм – байдуже, на якому рівні – схильний накидати «всім індивідам, що мають слабкі позиції в суспільстві, голі вподобання тих, хто займає сильні позиції»²⁴. Обстоювання прозорості та підзвітності самого по собі не досить для боротьби з такою нерівністю доступу та впливу. Дарма що принципи прозорості та підзвітності необхідні для утвердження транснаціональної демократії, без механізмів забезпечення набагато ефективнішого представництва народів світу в політичному процесі вони будуть вочевидь недостатніми для справжньої реалізації такої демократії. У цьому аспекті конструювання інституцій навряд чи розв'яже проблему дефіциту демократії, який підточує глобальне врядування. Попри визнання ваги транснаціонального громадянського суспільства, ліберально-інтернаціоналістична теорія лишається суто західною й державоцентричною тією мірою, якою транснаціональну демократію справді розуміють як засіб збільшення прозорості та підзвітності міжнародних інституцій національним урядам.

Радикальний демократичний плюралізм

Розглядаючи політичний космополітизм, Гатчингс охарактеризував радикальний демократичний плюралізм як проект, що уникає реформізму ліберал-інтернаціоналізму на користь форм прямої демократії й самоврядування разом зі створенням альтернативних структур врядування від глобального і аж до місцевих рівнів²⁵. Радикальний демократичний плюралізм енергійно відкидає ліберал-реформістську позицію, бо, на думку його прихильників, наявні структури глобального врядування створюють структурні привілеї для інтересів замочної й могутньої космократії й водночас не зважають на потреби та інтереси більшої частини людства. Тому прихильники радикальної плюралістичної демократії, зокрема Бернгейм, Коннолі, Патомакі й Вокер, зацікавлені в нормативних основах «нової політики», що пов'язана з наданням повноважень індивідам та спільнотам у контексті світу владних структур, які глобалізуються²⁶. Ця політика репрезентує реальний погляд на демократію тією мірою, якою її прихильники зацікавлені у створенні «добрих спільнот», заснованих на нормативних принципах рівності, активного громадянства, сприяння громадському

²⁴ Pettit P. *Republicanism: A Theory of Freedom and Government*. – Oxford: Oxford University Press, 1997. – С. 205.

²⁵ Hutchings K. *Op. cit.* – С. 166 seq.

²⁶ Burnheim J. *Is Democracy Possible?* – Cambridge: Cambridge University Press, 1985; Burnheim J. *Democracy, Nation-States, and the World System*. – У кн.: *New Forms of Democracy* / Eds. D. Held, C. Pollitt. – London: Sage, 1986. – С. 218–239; Connolly W. E. *Op. cit.*; Walker R. B. J. *Op. cit.*; Burnheim J. *Power-trading and the Environment // Environmental Politics*. – 1995. – №4. – С. 49–65; Walker R. B. J. *International Relations and the Concept of the Political*. – У кн.: *International Relations Theory Today* / Eds. K. Booth, S. Smith. – Cambridge: Polity Press, 1995; Patomaki H. *Republican Public Sphere and the Governance of Globalizing Political Economy*. – У кн.: *Value Pluralism, Normative Theory and International Relations* / Eds. M. Lensu, J.-S. Fritz. – London: McMillan, 2000. – С. 160–195.

добрю, гуманному врядуванню й гармонії з природним середовищем. Це нормативне бачення, яке «репрезентує своєрідний коктейль елементів постмодерністської, марксистської й громадянсько-республіканської демократичної теорій»²⁷. Вона намагається адаптувати уявлення про пряму демократію й самоврядування до доби, коли транснаціональні і глобальні структури влади регулюють умови щоденного існування спільнот і родин в усьому світі.

Радикальний демократичний плюралізм є, по суті, «перевернутою» теорією демократизації світового порядку. Політика нового демократичного життя, на відміну від давньої політики визволення, виражається передусім у розмаїтті численних критичних соціальних рухів, як-от захисників довкілля, жіночих і боротьби за мир, які кидають виклик авторитетові держав та міжнародних структур, а також гегемонії конкретних (ліберальних) концепцій «політичного». Внаслідок такої «політизації» наявних глобальних інституцій і практик, не кажучи вже про заперечення традиційних меж політичного (бінарних поділів на закордонне і внутрішнє, публічне і приватне, суспільство і природу), критичні соціальні рухи розуміють як агентів «нової прогресивної політики». Ця політика спирається на досвід критичних соціальних рухів, який доводить, що одна з «найбільших хиб політичної теорії полягає у твердженні, ніби централізоване здійснення владою ... необхідне для забезпечення політичного порядку»²⁸. Отже, немає причини припускати, що демократія й демократична легітимність мають спиратися на такі територіально обмежені одиниці, як національні держави. Радше «справжню» демократію слід добавати в мережі численних самоврядних і самоорганізованих колективів, створених у різному просторовому масштабі – від місцевого до глобального²⁹. Простір функціонування цих самоврядних спільнот визначений географічним масштабом колективних проблем і видів діяльності, яку вони прагнуть здійснювати, проте тут існує сильна презумпція на користь принципу автономних сфер відповідальності. Згідно з цією теорією, транснаціональна демократія визначена існуванням множини різноманітних просторово диференційованих самоврядних «спільнот долі», сфери діяльності яких почасти перекриваються, й розмаїтих осередків влади без потреби в «суверенних» або централізованих структурах влади. В політичній практиці критичних соціальних рухів вона добаває іманентні тенденції трансцендувати суверенну територіальну державу як основну одиницю демократії.

Радикальний демократичний плюралізм відображує велику прихильність до теорій прямої демократії та учасницької демократії³⁰. Крім того, він спирається на неомарксистську критику ліберальної демократії. Адже демократію вважають за невіддільну від створення умов для ефективної участі в політичному житті й самоврядування, зокрема, серед іншого, й від утвердження соціально-економічної рівності. До того ж він пов'язаний із громадянською республіканською традицією, бо, на думку його прихильників, реалізація свободи індивіда має

²⁷ Hutchings K. *Op. cit.* – С. 166–167.

²⁸ Burnheim J. *Democracy, Nation-States, and the World System.*

²⁹ Connolly W. E. *Op. cit.*

³⁰ Held D. *Democracy and Global Order.*

«відбуватись у поєднанні з [могутнім] чуттям політичної спільноти й загально-го добра і на основі цього чуття»³¹.

Тією мірою, якою прихильники радикальної плюралістичної демократії стверджують, що сприятливі умови реалізації транснаціональної демократії вимагають побудови альтернативних форм глобального врядування, ця демократія підточує наявні принципи світового порядку. Але, як вважають її критики, оце відкидання будови світового порядку якраз і породжує сумніви³². Адже можна стверджувати, що кидаючи виклик верховенству права в глобальній політиці й відкидаючи принцип суверенної політичної спільноти, ми вочевидь підточуємо самі умови демократії. Скажімо, без певної концепції суверенітету важко добачити, як, за браком сили, можна примирити суперечливі вимоги множини спільнот, навіть у межах кордонів однієї держави. Крім того, коли не буде нинішнього досить недосконалого ліберального світового порядку, що різною мірою втілює принципи верховенства права і нормативні обмеження на здійснення організованого насильства, можна стверджувати, що не буде й безпечної основи для побудови та підтримки транснаціональної демократії. Територіальна демократія, як свідчить історія, процвітала тільки за обставин, коли існувало верховенство права й не було політичного насильства. Отже, переконлива критика аргументу на користь радикального плюралізму може, напевне, бути пов'язана з його двозначним ставленням до тих самих умов – верховенства права та суверенітету, – що уможливають демократію (байдуже, на якому рівні).

Космополітична демократія

У порівнянні з теорією радикального плюралізму космополітична демократія надає особливої уваги інституційним та політичним умовам, необхідним для здійснення ефективного демократичного врядування в межах держав і між державами. Гелд якнай докладніше сформулював теорію космополітичної демократії, що, спираючись на наявні принципи ліберального міжнародного порядку (тобто верховенства права й прав людини), зумовлює побудову нового глобального конституційного ладу з міцно утвердженими демократичними принципами³³. Обстоюючи «подвійну демократизацію» політичного життя, прихильники космополітичної демократії намагаються зміцнити демократію в стосунках між державами, поширюючи демократію на публічну сферу міждержавних відносин. У цьому аспекті транснаціональну демократію й територіальну демократію трактують як такі, що зміцнюють одна одну, а не як суперечливі принципи політичного врядування. Космополітична демократія справді прагне утвердити «політичний устрій демократичних об'єднань, міст і держав, а також регіонів і глобальних організацій»³⁴.

Головним для цієї моделі є принцип демократичної автономії, а саме: «право на автономію в рамках обмежень із боку спільноти»³⁵. Цього слід досягати через вимоги космополітичного демократичного права, тобто права, яке утверджує «повноваження та обмеження, права і обов'язки, що трансцендують ви-

³¹ Barns. – 1995.

³² Held D. *Democracy and Global Order*; Hutchings K. *Op. cit.* – С. 178.

³³ Held D. *Democracy and Global Order*.

³⁴ Там само. – С. 234.

³⁵ Там само. – С. 156.

моги національних держав»³⁶. Отже, принцип демократичної автономії залежить від «утвердження міжнародної спільноти демократичних держав і суспільств, відданих підтримці демократичного публічного права і в межах і за межами своїх кордонів, тобто космополітичної демократичної спільноти»³⁷. Звідси аж ніяк не випливає вимога заснувати світовий уряд чи якусь федеральну наддержаву, йдеться тільки про утвердження «глобальної й поділеної системи влади – системи розмаїтих осередків влади, що почасти перекриваються і сформовані та обмежені демократичним правом»³⁸. Космополітична демократія зумовить не ієрархію політичної влади від місцевого рівня до глобального, а гетероархічну структуру. Коли оцінювати з концептуальних позицій, вона перебуває посередні між федералізмом і набагато вільнішими структурами, натхненними уявленням про конфедералізм, – тим, що дехто називає філадельфійською системою³⁹. Адже космополітична демократія вимагає «підпорядкування регіональних, національних і локальних “суверенітетів” верховній правовій структурі, проте в межах цієї структури об'єднання на різних рівнях можуть бути самоврядними»⁴⁰. Отже, зміцнення космополітичної демократії пов'язане з процесом *реконструкції* наявної структури глобального врядування.

Головною для реалізації цієї демократичної реконструкції є, як стверджують, вимога, щоб демократичні практики тісніше зрослися зі «спільнотами й громадськими об'єднаннями, розвиваючи і зміцнюючи демократію “ззовні” через мережу регіональних та міжнародних інституцій і асамблей, що поєднують просторово розмежовані осередки»⁴¹. Тільки завдяки таким механізмам глобальні інституції і транснаціональні мережі влади, що нині уникають ефективного демократичного контролю з боку окремих держав, стануть підзвітними, утверджуючи таким чином політичні умови, потрібні для реалізації демократичної автономії.

Космополітична демократія – це незмірно амбіційне завдання перебудови глобального врядування і світового порядку. Її походження еkleктичне, бо ж вона наполягає на багатьох елементах, спільних із різноманітними традиціями демократичного мислення. Хоча за велике джерело натхнення для неї правлять сучасні теорії ліберальної демократії, вона зазнає впливу й критицизму [критичної теорії], теорій учасницької демократії і громадянських республіканських поглядів. Космополітична демократія відрізняється від ліберал-інтернаціоналізму своїми радикальними завданнями і скептичним ставленням до пріоритету державоцентричних і процедурних уявлень про демократію. Хоч і визнаючи важливу роль прогресивних транснаціональних соціальних сил, вона все-таки відрізняється від радикальної плюралістичної демократії своєю прихильністю

³⁶ Held D., McGrew A., Goldblatt D., Perraton J. *Global Transformations: Politics, Economics and Culture* – Cambridge: Polity Press, 1999. – С. 70.

³⁷ Held D. *Democracy and Global Order*. – С. 229.

³⁸ Там само. – С. 234.

³⁹ Deidney D. *Binding Sovereigns: Authorities, Structures, and Geo-politics in Philadelphian systems*. – У кн.: *State Sovereignty as Social Construct* / Eds. T. J. Biersteker, C. Weber. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996. – С. 190–239.

⁴⁰ Held D. *Democracy and Global Order*. – С. 234.

⁴¹ Там само. – С. 237.

до провідного становища верховенства права й конституціоналізму як доконечних умов утвердження набагато демократичнішого світового порядку. Але ідея космополітичної демократії має і своїх критиків.

Сендел вважає, що мораль, яка лежить в основі уявлень про космополітичну демократію, має «гандж – і як моральний ідеал, і як публічна філософія самоврядування за нашої доби»⁴². Цей гандж, на його думку, пояснюється тим, що за основу космополітизму править ліберальна концепція індивіда, що нехтує способами, якими індивіди, їхні інтереси та цінності «конструйовані» спільнотами, до яких вони належать. Отже, демократія може процвітати, тільки створивши спершу демократичну спільноту зі спільною громадянською ідентичністю. Хоча глобалізація справді витворює чуття загальної пов'язаності, вона, на думку Брауна, не породжує еквівалентного чуття спільноти, заснованого на спільних цінностях і переконаннях⁴³. Крім того, можна стверджувати, що теоретики космополітичної демократії не можуть переконливо пояснити, як мають бути створені моральні та культурні ресурси, потрібні для її ефективної реалізації. Космополітичну демократію можна критикувати й за своєрідний підхід, спрямований зверху вниз, коли реконструкцію структури глобального врядування на основі демократичних принципів вважають за ключ до реалізації транснаціональної демократії. Адже прихильники такої віри в нову конституцію глобального врядування недовго вдоволяються внутрішніми напругами, що існують між демократичним імпульсом і логікою конституційних обмежень дій, до яких може вдатися демос⁴⁴. І, як зауважив Томпсон, вони не конче з'ясовують, як у цій багаторівневій системі глобального врядування демократичними методами розв'язуватимуть і примирятимуть конфлікти юрисдикцій між різними рівнями політичної влади, не кажучи вже про те, як за такої системи можна підвищити ефективність підзвітності⁴⁵. Ці труднощі породжують важливі питання про згоду й легітимність. За словами Томпсона, це проблема «багатьох більшостей», коли «ніяка більшість не має виняткових і переважних претензій на демократичну легітимність»⁴⁶. Крім того, він стверджує, що космополітична демократія тільки посилюватиме постійне тертя між демократією і захистом індивідуальних прав, бо права можна утверджувати завдяки міжнародним інституціям, кидаючи таким чином виклик легітимності демократично санкціонованих місцевих політичних політик і рішень⁴⁷. І, нарешті, як вважають і Патомакі, й Гатчингс, припускаючи універсальну слушність західних демократичних цінностей, проект космополітичної демократії стає вразливим до звинувачень у легітимізації нового різновиду імперіалізму⁴⁸.

⁴² Sandel M. Op. cit. – С. 342.

⁴³ Brown. – 1995.

⁴⁴ Saward M. The Terms of Democracy. – Cambridge: Polity Press, 1998.

⁴⁵ Thompson D. Democratic Theory and Global Society // The Journal of Political Philosophy. – 1999. – Т. 7. – №2. – С. 111–125.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Hutchings K. Op. cit.. – С. 177; Patomaki H. Op. cit.

*Дорадча (дискурсивна) демократія*⁴⁹

Однією з похвальних спроб відреагувати на критику, спрямовану проти і космополітичного, й радикально-демократичного плюралістичного проекту, є праці, присвячені дорадчій демократії і спорідненій із нею концепції пайової (stakeholder) демократії⁵⁰. Замість пропонувати нову конституційну структуру для глобального політичного утворення або створювати альтернативні структури глобального врядування, прихильники дорадчої демократії зосереджуються на з'ясуванні «можливостей демократизації врядування, що вже існує в міжнародній системі, а не на врядуванні, яке може бути»⁵¹. Дорадчі демократи цікавляться дискурсивними джерелами наявних систем глобального врядування й роллю транснаціонального громадянського суспільства «в утвердженні дорадчого демократичного контролю над умовами політичного дискурсу, а також процесом урядування в міжнародній системі»⁵². Фактично, вони наголошують на принципах й необхідних умовах створення справді транснаціональної публічної сфери демократичних розважань. До цих принципів належать: відсутність панування, участь у політичному житті, публічні розважання, чуйне до потреб і прагнень виборців урядування і право всіх зацікавлених мати свій голос у публічних рішеннях, що впливають на їхній добробут та інтереси⁵³. За словами Драйзека, реалізація транснаціональної демократії залежить від визнання, що «сутність демократичної легітимності слід шукати не в голосуванні чи представництві, а радше в розважаннях»⁵⁴.

Хоча прихильники дорадчої демократії не відкидають цілковито ані ліберальної прихильності до інституційної реформи глобального врядування, ані космополітичної вимоги створити демократичну конституцію для світового порядку, ці обидві позиції вони вважають за недостатні самі по собі, щоб правити за основу транснаціональної демократії. Замість цього дорадчий ідеал набирає форми «об'єднання, справами якого керують публічні розважання його членів»⁵⁵. Цей ідеал, як стверджують його прихильники, зумовлює культивування транснаціональних публічних сфер, де може відбуватися справжній діалог між інституціями публічного врядування і тими, на кого впливають їхні рішення та дії. Рациональні та поінформовані розважання, в яких беруть участь усі,

⁴⁹ Драйзек розрізняє дорадчу і дискурсивну демократії. Дискурсивна демократія – набагато радикальніша концепція дорадчої демократії, яка намагається вийти за межі свого походження в теорії лібералізму й критицизмі. Проте задля спрощення обидва варіанти в цій статті вжито як синоніми. Див.: *Dryzek J. S. Deliberative Democracy and Beyond.* – Oxford: Oxford University Press, 2000. – Розд. 1.

⁵⁰ *Dryzek J. S. Discursive Democracy.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1990; *Deudney D. Global village sovereignty.* – У кн.: *The Greening of Sovereignty* / Ed. K. T. Litfin. – Boston: MIT Press, 1998. – С. 299–325; *Thompson D.* Op. cit.; *Dryzek J. S. Deliberative Democracy and Beyond.*

⁵¹ *Dryzek J. S. Deliberative Democracy and Beyond.* – С. 120.

⁵² Там само. – С. 138.

⁵³ *Dryzek J. S. Discursive Democracy; Pettit P.* Op. cit.; *Saward M.* Op. cit. – С. 64–65.

⁵⁴ *Dryzek J. S. Transnational Democracy // The Journal of Political Philosophy.* – 1999. – Т. 7. – №1. – С. 30–51.

⁵⁵ *Cohen*, цит. за вид.: *Saward M.* Op. cit. – С. 64.

на кого впливають такі рішення, а не просто ті, хто декларативно заявляє, ніби його цікавлять дані питання, врешті-решт пов'язані з реалізацією загального добра. Таку позицію слід відрізнити від ліберально-плюралістичної концепції демократії, за якої досягнення консенсусу поміж висловлених інтересів і вподобань громадян та організованих інтересів вважають за пріоритет у процесі ухвалення публічних рішень⁵⁶. Крім того, від органів публічної влади сподіваються, що вони виправдовуватимуть свої дії, бо ті, на кого впливають ті дії, повинні мати право заперечувати їх: адже врядування вважають за демократичне тільки «тією мірою, якою люди індивідуально і колективно мають постійну можливість опротестувати те, що вирішує уряд»⁵⁷. Отже, дорадча демократія потребує інформованих та активних громадян, а водночас ефективного сприяння правам і обов'язкам, потрібним, щоб надати тим громадянам повноважень⁵⁸. З огляду на велике значення принципу врахування інтересів усіх, на кого впливають публічні рішення, критерії і процедури такого врахування за умов дорадчого політичного процесу набувають вирішальної ваги.

Центральне місце в дорадчому аргументі посідає принцип пайової участі: всі, на кого впливають рішення публічної влади (всі, хто має свій пай), мають право подати свій голос у керуванні тими питаннями⁵⁹. Отже, коли йдеться про будь-яке питання, членство у відповідній йому дорадчій спільноті залежить від конкретного складу зацікавлених пайовиків, тобто тих, чий інтерес і матеріальне становище прямо або опосередковано пов'язані зі здійсненням публічної влади. По суті, сам процес розважань конституює відповідну тому чи тому питанню дорадчу спільноту⁶⁰. Ці розважання, стверджують їхні прихильники, роблять дорадчу демократію напрочуд придатною для світу, в якому існують визначені долею спільноти, що почасти перекриваються між собою, і в якому організація та здійснення влади вже не збігаються з обмеженою територіальною політичною спільнотою⁶¹. На відміну від ліберальної представницької демократії, де демос визначено у зв'язку з фіксованими територіальними межами, дорадча демократія припускає здебільшого функціональну або системну концепцію демосу, не обмеженого ніякими попередніми територіальними, культурними і людськими кордонами. За словами Драйзека, «розважання ... можуть вийти за межі хитких кордонів і витворити результати, що переступають ті кордони. Адже демократію можна добачити і в характері політичної взаємодії ... не турбуючись про те, обмежена вона чи ні конкретними територіальними сутностями»⁶².

⁵⁶ Dryzek J. S. *Discursive Democracy*; Pettit P. *Op. cit.*; Saward M. *Op. cit.* – С. 64.

⁵⁷ Pettit P. *Op. cit.* – С. 185.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Burnheim J. *Democracy, Nation-States, and the World System*; Deudney D. *Global village sovereignty*; Eckersley R. *Deliberative Democracy, Ecological Representation and Risk: Towards a Democracy of the Affected*. – 2000 (mimeографічне вид.); Saward M. *A Critique of Held*. – У кн.: *Global Democracy: Key Debates* / Ed. B. Holden. – London: Routledge, 2000.

⁶⁰ Thompson D. *Op. cit.*

⁶¹ Dryzek J. S. *Transnational Democracy*; Eckersley R. *Op. cit.*

⁶² Dryzek J. S. *Deliberative Democracy and Beyond*. – С. 129.

Прихильники дорадчої демократії стверджують, що вона пропонує низку принципів, на основі яких можна збудувати всеохопну, чуйну до потреб і прагнень людей та відповідальну транснаціональну демократію. А ті, хто обстоює ортодоксальніші варіанти дорадчої демократії, схильні наголошувати на її реформістських амбіціях тією мірою, якою розважання розуміють як механізм зміцнення демократичної легітимності ухвалення публічних рішень – від місцевого до глобального рівня⁶³. Натомість прихильники радикальніших виявів підносять потенціал перетворень, властивий дорадчій демократії, що, мовляв, прагне заперечити порядок денний глобальних інституцій, кидає виклик невідзвітним осередкам транснаціональної влади й надає повноважень прогресивним силам транснаціонального громадянського суспільства⁶⁴. Це третя між процедурною інтерпретацією дорадчої демократії і протиставленою їй присутньою інтерпретацією є наслідком радше еkleктичного філософського походження дорадчої демократії, яке охоплює традиції критицизму, аналізу дискурсу, республіканських ідей, учасницької і прямої демократії.

Критики дорадчої демократії стверджують, що вона не є окремою моделлю демократії, а становить тільки механізм з'ясування й легітимації публічних рішень. У цьому аспекті вона має вартість лиш у контексті утверджених демократичних структур⁶⁵. Ця критика слухна, байдуже, спрямована вона на транснаціональну, локальну чи національну демократію. Крім того, попри наполягання на дискурсі, дорадча демократія, хоч як парадоксально, схильна недобачати проблем мовного й культурного розмаїття, які можуть перешкоджати побудові справді транснаціональної дорадчої публічної сфери. Від цього питання не можна відмахнутись як від технічного питання перекладу, навпаки: воно порушує вкрай поважні питання про роль мови й культури у визначенні умов, які уможливають справді політичні розважання⁶⁶. Крім того, стверджуючи, що дорадчі спільноти конституційовані, по суті, принципом, що участь мають брати всі зацікавлені, прихильники дорадчості ніколи не визначають ясно основи, на якій слід залучати пайовиків – чи то як безпосередніх учасників, чи то через представників. І справді, наголос на самоорганізації здебільшого означає, що процедурні вимоги та інституційні умови справжньої дорадчості сформульовані трохи туманно. І, нарешті, існує промовиста мовчанка про те, як із допомогою дорадчих процедур можна давати раду непримиренним конфліктам інтересів і цінностей, не вдаючись до якогось накинутаго владою розв'язку. В цьому аспекті дорадча демократія може мати лише маргінальну вартість, намагаючись розв'язати чимало найнагальніших питань глобального розподілу чи безпеки – від полегшення боргового тягаря до гуманітарного втручання, – належних до політичного порядку денного нашого світу. Як і кожна з розглянутих вище теорій транснаціональної демократії, дорадча демократія теж не захищена від серйозної критики.

⁶³ *Saward M. The Terms of Democracy.*

⁶⁴ *Dryzek J. S. Transnational Democracy; Eckersley R. Op. cit.*

⁶⁵ *Saward M. The Terms of Democracy.*

⁶⁶ *Kymlicka W. Citizenship in an Era of Globalization. – У кн.: Democracy's Edges.*

Транснаціональна демократія: вірогідна чи бажана?

Хоч якими можуть бути інтелектуальні переваги будь-якого конкретного проекту транснаціональної демократії, з приводу самої вірогідності й бажаності цієї ідеї висловлювали серйозний скепсис. Комунітарні, реалістичні й деякі радикальні критики сперечалися з прихильниками транснаціональної демократії в кількох важливих царинах: теоретичній, інституційній, історичній та моральній.

Політичних комунітаристів, скажімо, Кимліку, аж ніяк не переконує космополітичний засновок, що живить теорії транснаціональної демократії. Демократія, стверджує Кимліка, має спиратися на спільну історію, мову й політичну культуру – конститутивні риси сучасних територіальних політичних спільнот⁶⁷. Усі ці риси більш або менш відсутні на транснаціональному рівні. Попри те, що глобалізація тісно пов'язує долі окремих спільнот, реальність полягає в тому, що «єдиний форум, на якому реалізується справжня демократія, перебуває в межах національних кордонів»⁶⁸. Навіть у межах Європейського Союзу транснаціональна демократія – не більше, ніж феномен, властивий елітам⁶⁹. Згідно з цим поглядом, якщо немає ніякої реальної духовної спільноти за межами держави, то не може бути і справжнього демосу. Звісно, прихильники транснаціональної демократії стверджують, що політичні спільноти так трансформовані глобалізацією, що уявлення про демос як про фіксовану, територіально обмежену сукупність уже застаріле⁷⁰. Але, заперечують скептики, отака проблематизація демосу ставить вирішальне питання, хто чи яка інституція вирішує, як має бути конституційований демос і на якій основі? Без недвозначного уточнення принципів, згідно з якими слід конституювати демос, важко передбачити, як можна інституціоналізувати транснаціональну демократію і чи справді вона може правити за основу більш представницького, легітимного й підзвітного глобального врядування. Не спромігшись відповісти на це запитання теоретично суворим і переконливим аргументом, провадять далі скептики, прихильники транснаціональної демократії згубно підточують вірогідність свого проекту⁷¹.

На думку політичних реалістів, суверенітет і анархія становлять найнездоланніші бар'єри перед реалізацією демократії без кордонів. Навіть хоч і можуть існувати елементи міжнародного суспільства держав, де визнають верховенство права й шанують міжнародні норми, порядок на глобальному рівні, вважають реалісти, й далі є радше чимсь випадковим, ніж тривким. Конфлікти й насильство наявні завжди і є щоденною реальністю в багатьох регіонах світу. Це аж ніяк не ті умови, за яких міг би успішно розвиватися будь-який істотний демократичний експеримент, бо належне функціонування демократії вимагає відсутності політичного насильства й верховенства права. У відносинах між суверенними державами організоване насильство завжди існує як можливість,

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ Linklater A. *The Transformation of Political Community*. – Cambridge: Polity Press, 1998.

⁷¹ Gorg C., Hirsch J. *Is International Democracy Possible? // Review of International Political Economy*, 1998; Dahl R. A. *Can International Organizations be Democratic? – У кн.: Democracy's Edges*. – С. 19–36; Kymlicka W. *Op. cit.*; Seward M. *A Critique of Held*.

а верховенство права здебільшого є виявом реальної політики. Міжнародний порядок – це завжди порядок, утверджений наймогутнішими державами й задля них. У цьому аспекті глобальне врядування – просто синонім західної гегемонії, бо міжнародні інституції й далі є заручниками панівних держав. Держави діють стратегічно, щоб заохотити міжнародне врядування тільки тоді, коли воно збільшує їхню незалежність або дає змогу обминати гострі внутрішні проблеми, а отже, й витворюють політичний імператив, упереджений до демократизації глобального врядування⁷². Отже, за браком демократичного гегемона або ж якоїсь федерації демократичних держав, що накладають і культивують транснаціональну демократію, умови її реалізації видаються теоретично і практично невіргодними. Напевне, дуже мало демократичних держав пожертує національним самоврядуванням задля якогось набагато демократичнішого світового порядку й водночас, як неважко здогадатися, жодна авторитарна держава ніколи не прихилиться до такої перспективи. На думку реалістів, транснаціональна демократія й далі є вочевидь утопічним ідеалом.

Навіть якби транснаціональна демократія була набагато віргоднішим ідеалом, вона, як висловує чимало скептиків, політично й морально небажана⁷³. В осередді теорій транснаціональної демократії лежить нерозв'язний конфлікт між нормативною відданістю реальній національній демократії і прагненням утвердити демократію без кордонів. Ця дилема постає на тому ґрунті, що демократичні практики й рішення когось одного мають величезну спроможність долати й заперечувати демократичний потенціал і вимоги когось іншого. В більшості зрілих демократій цю дилему розв'язують завдяки конституційним механізмам, але таких механізмів вочевидь бракує на міжнародній арені. Одна з промовистих ілюстрацій цієї дилеми пов'язана з «демократично вирішеним» втручанням Європейського Союзу в австрійську політику після виборчого успіху крайніх правих на початку 2000 року. ЄС колективно загрожував не визнати офіційно будь-який коаліційний уряд, у якому відігравав би певну роль пан Гайдер, лідер головної крайньоправої партії. І це незважаючи на демократично висловлені вподобання австрійського електорату. Хоч яка мораль цього конкретного випадку, головне полягає в тому, що транснаціональна демократія має потенційні спроможності придушити реальне самоврядування на місцевому й національному рівнях⁷⁴. Без ефективних засторог – що їх за браком глобальної конституції не можна обґрунтувати інституційно – з транснаціональною демократією пов'язана небезпека, що вона вразлива до грубих мажоритарних імпульсів, які потенційно можуть заперечити легітимні демократичні права і прагнення (національних) меншин. І навпаки, без інституційної спроможності втілити в життя демократичну волю більшості супроти закріплених інтересів великих дер-

⁷² Wolf K. D. The New Raison d'Etat as a Problem for Democracy in World Society // *European Journal of International Relations*. – 1999. – Т. 5. – №3. – С. 333–363.

⁷³ Zolo D. *Cosmopolis: Prospects for World Government*. – Cambridge: Polity Press, 1997; Gorg C., Hirsch J. *Op. cit.*; Dahl R. A. *Op. cit.*; Hirst P. *Between the local and the global: Democracy in the Twenty First Century*. – У кн.: *Balancing Democracy* / Ed. R. Axtmann. – London: Routledge, 2000; Mayall J. *Democracy and International Society // International Affairs*. – 2000. – Т. 76. – №1. – С. 61–75.

⁷⁴ Hutchings K. *Op. cit.* – С. 166.

жав транснаціональна демократія стане просто заручником інтересів наймогутніших геополітичних сил. Саме в цьому криється те, що можна було б назвати парадоксом транснаціональної демократії, а саме: без спроможності накласти транснаціональну демократичну волю наймогутнішим геополітичним і транснаціональним соціальним силам демократія без кордонів неминуче буде чимсь несуттєвим, проте саме існування такої спроможності створює реальну можливість тиранії транснаціональної демократії, підточуючи таким чином бажаність цього демократичного ідеалу.

Почасти внаслідок цих причин навіть ті, хто дотримується більш радикальних і прогресивних переконань, дуже сумніваються в бажаності транснаціональної демократії. Деякі радикальні критики саму ідею транснаціональної демократії розуміють як приховування нового інструмента Західної гегемонії⁷⁵. Як і у випадку філософії «доброго врядування», яку пропагували уряди країн «великої сімки» й багатосторонні агентства, транснаціональну демократію розуміють передусім як інтерес Заходу. Іншими словами, серед знедолених верств Африки, Азії й Латинської Америки можна знайти дуже мало прихильників транснаціональної демократії⁷⁶. На думку більшості людей, вона тільки відвертає увагу від найнагальніших глобальних проблем: СНІДу, голоду, поширення пустель, злиднів. Як сказано у Програмі розвитку ООН, найпекучіше для людства питання полягає в тому, чи можна глобалізації надати людського обличчя⁷⁷. В такому контексті транснаціональна демократія може бути цілком недоречною відповіддю, бо ж вирішальна проблема полягає в тому, як забезпечити, щоб глобальні ринки й глобальний капітал працювали в інтересах більшості народів світу, не знищивши природного середовища⁷⁸. Демократизація глобального врядування, навіть якби вона була здійснена, напевне, тільки зміцнила б і легітимувала б гегемонію глобального капіталу, а не кинула б виклик його владі над важелями глобальної могутності⁷⁹. Історія розвинених капіталістичних суспільств, доводять скептики, свідчить, як імперативи капіталізму беруть гору над міркуваннями демократії⁸⁰. Саме такою і є майбутня доля транснаціональної демократії. Такі проблеми, як прискорення глобальної нерівності й близька екологічна катастрофа, просто не можна розв'язати певною дозою транснаціональної демократії. Навпаки, як вважає Гірст, необхідні радше мо-

⁷⁵ Globalization and its Discontents / Eds. R. Burbach, O. Nunez, et al.; *Elmandjra M. The Need for the Deglobalization of Globalization.* – У кн.: *Politics at the Edge* / Eds. C. Pierson, S. Tormey. – London: McMillan, 2000. – С. 29–40.

⁷⁶ *Cheru F. The Silent Revolution and the Weapons of the Weak: Transformation and Innovation from below.* – У кн.: *Innovation and Transformation in International Studies* / Eds. S. Gill, J. Mittleman. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

⁷⁷ UNDP. *Globalization with a Human Face – UN Human Development Report 1999.* – Oxford: UNDP/OUP, 1999.

⁷⁸ *Cox R. Globalization, Multilateralism and Democracy.* – У кн.: *Approaches to World Order* / Ed. R. Cox. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996. – С. 524–537; *Globalization and its Discontents* / Eds. R. Burbach, O. Nunez, et al.

⁷⁹ *Gill S. Globalization, Market Civilization, and Disciplinary Neoliberalism // Millennium.* – 1995. – Т. 24. – №3. – С. 399–424; *Globalization and its Discontents* / Eds. R. Burbach, O. Nunez, et al.

⁸⁰ *Miliband R. The State in Capitalist Society.* – London: Routledge, 1973.

гутні та ефективні, ніж демократичні глобальні органи, які зможуть брати гору над міцно вкоріненими інтересами глобального капіталу, сприяючи загальному добробуту – соціальній демократії на глобальному рівні⁸¹. І навпаки, деконструкція глобального врядування й передача влади самоврядним, самостійним місцевим спільнотам – це стратегія, якій сприяють радикали зеленого забарвлення⁸². І з політичних, і з моральних причин скептики з прогресивними поглядами вважають транснаціональну демократію за невдалий проект. Тому й моральні вполювання багатьох радикальних критиків полягають у зміцненні наявних систем соціального демократичного врядування й нових форм учасницької демократії на субдержавному рівні⁸³. На думку цих скептиків, реальна демократія – це завжди місцева (національна) демократія.

Існують переконливі причини висловлювати критичні судження про доречність, вірогідність і бажаність транснаціональної демократії. Спільним для різних скептичних аргументів є усвідомлення, що транснаціональна демократія ані становить необхідну й доречну відповідь на глобалізацію, ані є таким морально й теоретично переконливим проектом, як вважають її прихильники. Навпаки, в цьому проекті рясніють теоретичні вади і практичні небезпеки. Не найменшою серед них, на думку Даля, є небезпека пародного контролю в таких важливих сферах, як економічна та військова безпека⁸⁴. Крім того, розвиток національної (територіальної) демократії був тісно пов'язаний із силою та насильством, а історія сучасної демократії свідчить, що навіть у контексті спільної політичної культури вона вочевидь є крихкою системою врядування⁸⁵. Отож слід вважати, що у світі культурного розмаїття й дедалі більшої нерівності можливість реалізації транснаціональної демократії вкрай незначна, – хіба що її запровадять силоміць або узгодженими діями демократичних держав, або волею якогось зичливого демократичного гегемона. Тож і не дивно, що, на думку більшості скептиків, самоврядування в межах держав, байдуже, демократичних чи ні, має моральну перевагу перед імовірною тиранією якогось демократичнішого глобального політичного утворення.

Чи можна відкинути транснаціональну демократію?

Відповідаючи, прихильники транснаціональної демократії звинувачують скептиків, що ті надто швидко відкидають теоретичні, моральні та емпіричні аргументи, які живлять проекти демократії без кордонів. А точніше, прихильники стверджують, що, відкидаючи значні політичні зміни, спричинені дедалі більшою глобалізацією та регіоналізацією, скептики просто не бачать можливостей для великих політичних змін з метою побудови демократичнішого світо-

⁸¹ *Hirst P., Thompson G. Globalization in Question. – Cambridge: Polity Press, 1999; Hirst P. Op. cit.*

⁸² *Dryzek J. The Politics of the Earth. – Oxford: Oxford University Press, 1997; Laferriere E., Stoett P. J. International Relations and Ecological Thought. – London: Routledge, 1999.*

⁸³ *Mittleman J. H. The Globalization Syndrome. – Princeton: Princeton University Press, 2000.*

⁸⁴ *Dahl R. A. Op. cit.*

⁸⁵ Там само.

вого порядку⁸⁶. Ці перетворення змінюють без вороття умови, що уможливили існування суверенних, територіальних, самоврядних політичних спільнот, бо у світі глобальних потоків локальне і глобальне, внутрішнє й закордонне здебільшого дуже важко розрізнити. Не звертати уваги на ці явища означає стати жертвою позачасної, есенціалістської концепції сучасної державності й політичної спільноти, яка не зважає на їхній історично та соціально зумовлений характер⁸⁷.

Сучасні політичні спільноти – історичні та соціальні конструкції. Їхня конкретна форма, збігаючись із територіальним обсягом такої «уявленої спільноти», як нація, є результатом конкретних умов і сил. Ця форма й визначає ту метричну систему, якою калібрують одиницю сучасної демократії. Історично держава була первісним інкубатором сучасного демократичного життя. Але, як зауважив Лінклатер, політичні спільноти ніколи не були статичними, фіксованими витворами, а завжди перебували в процесі формування та перебудови⁸⁸. <...>⁸⁹ На думку Гелда, національні політичні спільноти співіснують нині зі «спільнотами долі, які перекриваються між собою» й визначені просторовим обсягом транснаціональних організацій, систем, зв'язків і проблем⁹⁰. А за словами Волцера, їх можна розуміти як «тонкі» («thin») спільноти, на відміну від «товстих» («thick») спільнот місцевого та державного (nation-state) рівнів. Проте саме вони становлять необхідні моральні й політичні передумови плекання транснаціональної демократії. По суті, ці спільноти долі, що перекриваються, визначають контури нових, можливо транснаціональних виявів демосу.

Як уже зазначено, критики транснаціональної демократії звинувачують її прихильників, мовляв, ті користуються невизначеною концепцією демосу. Але ті, хто висуває це звинувачення, недобачають невизначеного та штучного характеру самого сучасного (національного) демосу. Адже формування демосу в межах національної держави завжди було предметом суперечок (про це свідчить, скажімо, боротьба за право голосу для жінок і нинішні суперечки про громадянство) й відбувалось історично як реакція на зміну соціально-політичних умов. Тож усупереч скептичному аргументові можна припустити, що демос – це не якась наперед сформована сутність, що передувала демократичному розвитку, а навпаки, він і сам сформований завдяки процесу демократизації⁹¹. З часів античної грецької демократії формування демосу завжди було проблематич-

⁸⁶ *Elkins D. J. Beyond Sovereignty – Territory and Political Economy in the Twenty First Century.* – Toronto: University of Toronto Press, 1995; *Castells M. End of the Millenium.* – Oxford: Blackwells, 1998; *Linklater A. Op. cit.*; *Clark I. Op. cit.*; *Held D., McGrew A., Goldblatt D., Perraton J. Global Transformations: Politics, Economics and Culture; Mittleman J. H. Op. cit.*

⁸⁷ *Devetak R. Incomplete States: Theories and Practices of Statecraft.* – У кн.: *Boundaries in Question* / Eds. J. McMillan, A. Linklater. – London: Frances Pinter, 1995. – С. 19–39; *Linklater A. Op. cit.*

⁸⁸ *Linklater A. Op. cit.*

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ *Held D. The Changing Contours of Political Community.* – У кн.: *Global Democracy: Key Debates* / Ed. B. Holden. – London: Routledge, 2000.

⁹¹ *Linklater A. Op. cit.*

ним і випадковим⁹². Саме це й надає вірогідності заявам прихильників транснаціональної демократії, що невизначений характер демосу в їхніх проектах не зменшує вірогідності й теоретичної послідовності їхнього проекту. Замість розуміти космополітичний демос як одиничну, визначену та універсальну сутність – об'єднаний світовий демос – у літературі про транснаціональну демократію здебільшого наголошують на його складній, плинній і багаторівневій будові, бо він виявляється за розмаїтих обставин залежно від множини осередків глобальної влади і архітектури глобального врядування⁹³. Така концепція, як свідчить досвід ЄС і федеральних держав, безперечно має історичні прецеденти. Саме тому т. зв. загадка демосу в теоріях транснаціональної демократії не є фатальним ганджем, як вважають чимало скептиків.

Головним у побудові політичних спільнот без кордонів є дедалі більша інституціоналізація транснаціональних публічних сфер унаслідок того, що, на думку деяких дослідників, є дедалі більшою конституціоналізацією світового устрою⁹⁴. Нагромадження багатосторонніх, регіональних і транснаціональних структур (що сформувалися протягом останніх п'ятдесяти років) витворило неписану конституцію глобального політичного утворення. Намагаючись керувати питаннями, що виходять за межі державних кордонів, і регулювати їх, держави прагнули й кодифікувати завдяки договорам та іншим угодам свої повноваження і владу. Завдяки цим зусиллям вони інституціоналізували розвинену систему правил, прав і обов'язків, щоб вести свої спільні справи. Найдалі цей процес зайшов у ЄС, де, фактично, сформувалася квазіфедеральна конституція. Але і в інших контекстах, як-от у СОТ, влада державних урядів визначена вже по-новому, бо розв'язок торговельних суперечок теж підлягає верховенству права⁹⁵.

З цією інституціоналізацією був пов'язаний і розвиток та зміцнення деяких важливих демократичних принципів у суспільстві держав⁹⁶. Отож принципи самовизначення, суверенітету народу, демократичної легітимності, правової рівності держав стали ортодоксальними принципами міжнародного суспільства. За словами Мейола, відбулося «зміцнення не тільки самої демократії, а й демо-

⁹² *Saward M.* The Terms of Democracy.

⁹³ *Held D.* Democracy, the Nation-state and the Global System. – У кн.: *Political Theory Today* / Ed. D. Held. – Cambridge: Polity Press, 1991; *Walker R. B. J.* Op. cit.; *Linklater A.* Op. cit.; *Zürn M.* Democratic Governance beyond the Nation State? – Bremen: Institut für Interkulturelle und Internationale Studien, Universität Bremen, 1998; *Albert M.* Complex Governance and Morality in World Society // *Global Society*. – 1999. – Т. 13. – №1. – С. 77–93; *Dryzek J. S.* Transnational democracy; *Thompson D.* Op. cit.; *Greven M. T.* Can the European Union Finally become a Democracy? – У кн.: *Democracy Beyond the State? The European Dilemma and the Emerging Global Order* / Eds. M. T. Greven, L. W. Pauly. – Boston: Rowman and Littlefield, 2000. – С. 35–63; *Held D.* The Changing Contours of Political Community; *Mittleman J. H.* Op. cit.

⁹⁴ *Gill S.* Op. cit.; *Elazar D. J.* Constitutionalizing Globalization. – Boston: Rowman and Littlefield, 1998.

⁹⁵ *Shell G. R.* Trade Legalism and International Relations Theory: An Analysis of the WTO // *Duke Law Journal*. – 1995. – Т. 44. – №5. – С. 829–927.

⁹⁶ *Crawford J.* Democracy in International Law. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

кратичних цінностей як стандарту легітимності в міжнародному суспільстві»⁹⁷. В останні роки ця демократизація міжнародного суспільства, здається, прискорилась у відповідь на процеси глобалізації, функціонування транснаціонального громадянського суспільства й соціалізаційну динаміку розширеної спільноти демократичних держав. Попри неоднаковість свого розвитку і крихкість, демократизація разом із конституціоналізацією світового порядку репрезентує формування необхідних історичних умов – створення «зон миру» й верховенства права – для плекання транснаціональної демократії⁹⁸.

Дальші свідчення цього процесу демократизації можна знайти в шораз більшій політичній реакції багатьох урядів та інституцій транснаціонального громадянського суспільства на наслідки економічної глобалізації⁹⁹. Така реакція виявляється різними способами, але спільним сподіванням усіх прогресивних політичних сил є підзвітне, чуйне до потреб і прагнень людей та прозоре глобальне врядування. Водночас із дедалі виразнішим усвідомленням, що від демократичних держав та електоратів влада тікає до необраних і фактично не-підзвітних глобальних органів, як-от СОТ, збільшило політичний тиск на уряди країн «великої вісімки», надто з метою запровадити добре врядування на глобальному рівні¹⁰⁰. Здається, формується широкий глобальний консенсус із приводу потреби в такій реформі, маючи певну політичну підтримку від держав по обидва боки межі, що поділяє їх на Північ і Південь, а також від різних масивів транснаціонального громадянського суспільства. Звичайно, демократія – це не просто прозоре та підзвітне ухвалення рішень, і тут цікаво зазначити, що дискусії про реформу великою мірою спираються на кілька обговорених вище дискурсів транснаціональної демократії: ліберал-інтернаціоналістичний, дорадчий, радикальний і космополітичний. Скажімо, в контексті СОТ мова пайової участі стала, хоч як дивно, досить помітна і в офіційних пропозиціях уряду США, і в пропозиціях із боку громадянського суспільства реформувати цю організацію¹⁰¹. Та хоч якими є безпосередні результати нинішнього процесу реформ, він твердо поставив на глобальний порядок денний проблему демократичності міжнародного врядування. Завдяки цьому сформувалася транснаціональна публічна сфера, в межах якої поєдналися серйозні політичні розважання й дискусії про легітимність глобального врядування.

Звичайно, для таких скептиків, як Даль, ці зміни аж ніяк не позбавляють слухності нормативний аргумент, що міжнародні інституції не можуть бути справді демократичними¹⁰². Проте прихильники транснаціональної демократії заперечують, мовляв, такі скептики цілковито недобачають великого досвіду діяльності міжнародних і наддержавних структур, – від ЄС до Міжнародної

⁹⁷ *Mayall J.* Op. cit.

⁹⁸ *Held D.* Democracy and Global Order.

⁹⁹ *O'Brien R. et al.* Contesting Global Governance: Multilateral Economic Institutions and Global Social Movements. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000; *Scholte J. A.* Globalization: A Critical Introduction. – London: McMillan, 2000.

¹⁰⁰ *Woods N.* Good Governance in International Organization // *Global Governance*. – 1999. – №5. – С. 39–61.

¹⁰¹ *Shell G. R.* Op. cit.; *McGrew A.* The WTO: Technocracy or Banana Republic? – У кн.: *Global Trade and Global Social Issues* / Eds. A. Taylor, C. Thomas. – London: Routledge, 1999.

¹⁰² *Dahl R. A.* Op. cit.

організації праці (МОП), – інституційний дизайн яких відображує нові поєднання традиційних міжрядових і демократичних принципів¹⁰³. Хоча ЄС репрезентує дивовижну інституціоналізацію своєрідної форми демократії без кордонів, він аж ніяк не унікальний. Скажімо, МОП інституціоналізувала обмежену форму «пайової участі» завдяки потрібній системі представництва, що відповідає державам, діловим колам і робітничим організаціям. Крім того, такі нові міжнародні функціональні органи, як Міжнародний фонд сільськогосподарського розвитку і Глобальна організація захисту довкілля, запроваджують принципи пайової участі як засіб забезпечити представницьке ухвалення рішень¹⁰⁴. До того ж практично всі міжнародні інституції стали відкриті для формальної чи неформальної участі представників громадянського суспільства¹⁰⁵. Навіть СОТ створила громадянсько-суспільний форум. Скептичне твердження, мовляв, ефективне міжнародне врядування просто несумісне з демократичною практикою, видається трохи хибним у світлі історичного досвіду глобального врядування. Навпаки, в певних аспектах головні демократичні принципи є конститутивними для існування глобальних і регіональних систем урядування.

І, нарешті, сумніваючись у вартості транснаціональної демократії, соціалістична критика порушує серйозне питання, чи можна довірити демократії утверджувати широку глобальну соціальну справедливість. Коли глянути на ліберальну демократію в національному контексті, історичні свідчення видаються почасти суперечливі. Натомість прихильники транснаціональної демократії починають із радше трохи інакшого прочитання (історичного й концептуального) відносин між капіталізмом – як першорудієм глобальної нерівності й несправедливості – і демократією. Згідно з цим прочитанням, існують неминучі суперечності між логікою капіталізму і логікою демократії. Воно відступає від фаталізму багатьох структурних марксистів і радикальних критиків, а його прихильники стверджують, що і з теоретичних, і з історичних причин транснаціональна демократія є необхідною вимогою для реалізації глобальної соціальної справедливості¹⁰⁶. Історію європейської соціал-демократії, що згладжувала нерівності ринкового капіталізму, вважають за важливий доречний аргумент. Отже, і обстоювання транснаціональної демократії невіддільне від боротьби за глобальну соціальну справедливість. І справді, вартість транснаціональної демократії, вважають її найпалкіші прихильники, якраз і полягає в її спроможності забезпечити легітимні механізми та підстави для приборкання влади глобального капіталу, посприявши таким чином реалізації умов більшої глобальної соціальної справедливості¹⁰⁷. Неспроможність наявних інституцій глобального врядування здійснити це завдання не повинна дивувати нас, бо вони є заручниками панівних економічних інтересів¹⁰⁸. Але, на думку прихильників транснаціональної демократії, це аж ніяк не причина відмовлятися від проекту, навпаки, такий стан спонукає енергійніше обстоювати його.

¹⁰³ Woods N. Op. cit.

¹⁰⁴ Там само.

¹⁰⁵ Weiss T. G., Gordenker L. Op. cit.

¹⁰⁶ Held D. Democracy and Global Order; Mittleman J. H. Op. cit.

¹⁰⁷ Held D. Democracy and Global Order.

¹⁰⁸ Gill S. Economic Globalization and the Internationalization of Authority: Limits and Contradictions // GeoForum. – 1992. – Т. 23. – №3. – С. 269–283; Cox R. Op. cit.

Рух до демократичного глобального політичного утворення?

Якщо ідею транснаціональної демократії не можна відкинути так легко, тоді слід звернутися до перспектив її реалізації. Тут слід розглянути два питання: міру, якою можливо з'ясувати іманентні тенденції глобальної політики, що забезпечують умови для її потенційної реалізації, і міру, якою будь-які теорії транснаціональної демократії забезпечують вірогідну або переконливу розповідь про умови її можливого існування¹⁰⁹. Ці питання годі обминати, і вони, напевне, приведуть до радикально різних висновків, бо спонукають до умовляючих суджень і невіддільні від попередніх моральних переконань.

Попри переконливість скептичного аргументу, є слушні причини погоджуватися з прихильниками транснаціональної демократії, що обережний оптимізм цілком виправданий. Глобалізація й регіоналізація стимулювали могутні політичні реакції, що у своїх найпрогресивніших виявах породили безпрецедентні публічні дискусії про демократичний потенціал урядування без кордонів¹¹⁰. Після недавньої східноазіатської кризи і протестів антиглобалістів у Сіетлі під час засідання СОТ з'явилися свідчення, що формується глобальний консенсус щодо потреби ефективніше регулювати глобальні фінансові ринки і глобальний капітал¹¹¹. Вашингтонський консенсус, обстоюючи нескутий глобальний капіталізм, уже не видається таким безпечним і гегемонічним¹¹². Регулювання глобалізації стало найголовнішим політичним питанням, і саме тому з'явилося так багато праць про точну форму, якої має набути це регулювання, а також про нормативні принципи й вартості, що можуть правити за його основу. Як засвідчив недавня конференція ООН, присвячена кінцю тисячоліття, реформа найголовніших інституцій глобального урядування нині твердо стоїть на політичному порядку денному світу¹¹³. Прозорість, підзвітність, участь у політичному житті й легітимність швидко стали вартостями, що їх пов'язують із панівним дискурсом реформ. Прогресивні елементи транснаціонального громадянського суспільства, як-от група «Хартія 99», організуються й мобілізуються для підтримки політичного тиску на уряди та інституції, щоб ті дотримувалися курсу реформ. Ці недавні політичні зміни, коли розуміти їх у широкому контексті демократизації міжнародного суспільства (обговореному вище), набувають набагато більшої політичної ваги. Незважаючи на можливість кінцевого провалу чи суто косметичної реформи, за теперішньої ситуації, коли руйнується гегемонія неолібералізму, засвідчує свою силу транснаціональне громадянське суспільство, постають нагальні вимоги запровадити ефективне та легітимне регіональне і глобальне урядування й поширюються демократичні вартості та сподівання, перс-

¹⁰⁹ *Hutchings K.* Op. cit.

¹¹⁰ *Beetham D., Lord C.* Legitimacy and the European Union. – London: Longman, 1998; *Dryzek J. S.* Transnational democracy; *Woods N.* Op. cit.; *Greven M. T.* Op. cit.; *Mayall J.* Op. cit.; *Scholte J. A.* Op. cit.

¹¹¹ UNCTAD S.-G. o. The Least Developed Countries 1998 Report. – Geneva: Un Conference on Trade and Development, 1998; UNDP. Op. cit.; *Jones R. J. B.* The World Turned upside down? – Manchester: Manchester University Press, 2000.

¹¹² *McGrew A.* Sustainable Globalization? – У кн.: *Poverty and Development in the New Century* / Ed. A. Thomas, et al. – Oxford: Oxford University Press, 2000.

¹¹³ *Woods N.* Op. cit.

пективи транснаціонального демократичного проекту, наголошує Драйзек у своєму оптимістичному висновку, «в багатьох аспектах набагато реальніші, ніж будь-коли давніше»¹¹⁴. Це твердження не означає, що тут відкинуті чи злегковажені протилежні тенденції й сили та межі демократичної реформи, а просто є визнанням, що сучасні події і процеси сприяють рухові до більш підзвітних і демократичних форм глобального врядування. Звісно, при цьому лишається відкритим набагато цікавіше питання про ймовірний курс демократичної реформи.

Було б недоречним сподіватися, що будь-яка з чотирьох обговорених вище головних теорій транснаціональної демократії могла б запропонувати переконливу чи вірогідну розповідь про можливий курс (або курси) демократичної реформи. Кожна з них, будучи нормативною теорією, передусім визначає принципи транснаціональної демократії й необхідні умови її існування. Загалом ті теорії відображують різні концепції демократії, що належать до цілком різних традицій демократичного мислення (хоч інколи мають і спільні елементи). Отож радше ніж запитувати, котра теорія, якщо взагалі яка-небудь, забезпечує найкращий проект транснаціональної демократії, – а це питання припускає існування певних об'єктивних критеріїв, на основі яких можна було б висловити таке судження, – слід поставити набагато доречніше й цікавіше питання, чи будь-яка з цих теорій забезпечує переконливу та послідовну розповідь – зіперту на можливості глобальної політики в її нинішній конфігурації – про моральні й політичні умови її реалізації.

Оскільки ліберал-інтернаціоналізм здебільшого сумісний з ліберальним світовим порядком і цінностями панівних західних держав та еліт, він міг би видаватися найвірогіднішим шляхом до транснаціональної демократії. Дискурс ліберал-інтернаціоналізму домінує в нинішніх розважаннях про реформу глобального врядування, і про це свідчить пріоритет, якого надають підзвітності та прозорості. Але це дуже обмежена процедурна концепція демократії, що за своїми припущеннями статична та універсалістська. На думку послідовників багатьох прогресивних соціальних сил, це панівна ортодоксія, подолати яку намагаються учасники політичної дискусії про реформу глобального врядування. Іншими словами, ліберал-інтернаціоналізм прагне утвердити передусім демократію держав, – радше міжнародну демократію, ніж демократію народів, – тобто транснаціональну демократію. Натомість спрямовані на більші зміни сподівання прихильників радикальної плюралістичної демократії, заохочені бунтівливою політикою нових соціальних рухів, видаються підточеними неспроможністю теоретично та історично конкретизувати, як, за браком будь-якої суверенної влади чи верховенства права, можна реалізувати чи інституціоналізувати транснаціональну демократію. За умов украй децентралізованого світового порядку, де множаться самоврядні спільноти, перспективи розвитку справді транснаціональної публічної сфери і демократизації глобального врядування видаються дуже далекими. Аж ніяк не очевидно, чому такий порядок неминуче породить транснаціональну демократію, а не тиранію спільноти. Саме в цьому аспекті радикальний плюралістичній демократії бракує переконливої розповіді про умови своєї власної реалізації.

¹¹⁴ Dryzek J. S. *Deliberative Democracy and Beyond*. – С. 139.

Натомість теорії космополітичної й дорадчої демократії забезпечують набагато послідовніші й переконливіші розповіді про умови своєї можливої реалізації. Кожна з цих теорій амбіційна й радикальна своєю нормативністю, бо кожна прагне змінити світовий порядок, перетворивши його в демократичну спільноту держав і народів, проте в кожній усе-таки відчувається глибоке усвідомлення могутніх структурних та економічних сил, які перешкоджають перспективам транснаціональної демократії. Обидві теорії докладно пояснюють необхідні передумови і процеси, з допомогою яких можна демократизувати світовий порядок. У цих аспектах їх можна вважати за взаємодоповнювальні теорії транснаціональної демократії. Якщо дорадча демократія переймається передусім дискурсивними джерелами світового порядку і роллю комунікативної влади громадянського суспільства в демократизації глобального врядування, космополітична демократія зосереджується передусім на конкретизації конституційних та інституційних устроїв, придатних для плекання і зміцнення демократії без кордонів¹¹⁵. Крім того, прихильники і космополітичної демократії, й дорадчої демократії вважають транснаціональну демократію «не за альтернативу національній демократії, а за елемент її порятунку»¹¹⁶. Попри властивий їм ідеалізм, космополітична й дорадча теорії транснаціональної демократії є найдокладнішими й найпереконливішими аргументами на користь демократії без кордонів. Разом вони становлять оригінальні й докладні спроби по-новому поглянути на демократію, щоб узгодити її зі світом, у якому організація і здійснення влади набули значних транснаціональних, регіональних і навіть глобальних вимірів.

Висновок: новий погляд на демократію

Історія теорії демократії – це історія послідовних спроб по-новому поглянути на демократичний проект, щоб пристосувати його до нових історичних обставин. Реагуючи на сучасні моделі глобалізації й регіоналізації, теоретики стали міркувати про необхідність, бажаність і вірогідність транснаціональної демократії, щоб зробити підзвітними ті глобальні й транснаціональні сили, що тепер уникають наявних інституцій територіальної демократії. Почалися поважні академічні та політичні дискусії, під час яких сформувалися чотири нові погляди на демократію, що різною мірою знайшли собі вияв у нинішніх міркуваннях про реформу глобального й регіонального врядування – від ЄС до МВФ. У цій статті критично розглянуто нормативні та емпіричні твердження цих чотирьох теорій транснаціональної демократії, а саме: ліберал-інтернаціоналізму, радикального демократичного плюралізму, космополітичної демократії й дорадчої демократії. Як видно зі статті, ці нові погляди певною мірою виправдовують скептичне ставлення до них. Проте подана в статті аргументація спрямована на захист самої ідеї транснаціональної демократії від закидів її найскептичніших критиків. А точніше, автор статті обстоював аргументи на користь космополітичної й дискурсивної демократії як взаємодоповнювальних проектів, що мають переваги супроти інших теорій. Разом вони становлять переконливу й

¹¹⁵ Held D. *Democracy and Global Order*; Dryzek J. S. *Deliberative Democracy and Beyond*.

¹¹⁶ Clark I. *Op. cit.* – С. 155.

морально амбіційну відповідь на виклик глобалізації й вимоги створити демократичнішу архітектуру глобального й регіонального врядування. Звісно, тих, хто дотримується вкрай скептичних поглядів, ці аргументи можуть не переконати в тому, що ідея транснаціональної демократії – не просто утопія. Такий скептицизм слід стишувати засторогою Е. Г. Карра, що «здорове політичне мислення і здорове політичне життя можна знайти тільки там, де [утопія і реальність] співіснують»¹¹⁷.

¹¹⁷ Carr E. H. Op. cit. – С. 10.

Марк Ф. Платнер

У міжнародному житті в останню чверть ХХ століття та перші роки ХХІ століття домінують дві значні тенденції: глобалізація та демократизація. І хоча як перша, так і друга мають довгу та складну історію, кожна з них значно активізував занепад Радянського комунізму внаслідок революцій 1989–1991 рр. Ці дві тенденції тісно взаємопов'язані, передусім, підсилюючи одна одну. Тобто глобалізація сприяє демократизації, а демократизація – глобалізації. Більше того, обидві ці тенденції, як правило, сприяють американським інтересам та зміцненню американської могутності. І все ж таки, хоча вплив глобалізації на демократизацію дотепер був переважно позитивним, зовсім необов'язково, що так триватиме й надалі. Як виявляє нове століття, глобалізація може становити загрозу демократизації й поставити Сполучені Штати перед складними дилемами.

Глобалізація, мабуть, є найбільш модним слівцем сучасної соціальної науки, яке останнім часом відвойовує пальму першості у «громадянського суспільства». Прочитавши до цього часу буквально десятки спроб віднайти точне визначення для «громадянського суспільства», я дійшов висновку, що для таких популярних слів годі встановити одне точне значення, яке б задовольняло всіх. Ними по-різному послуговується надто велика кількість різних авторів, часто недоладно їх вживаючи. З другого боку, якщо ми всерйоз налаштовані обговорити природу та потенційні наслідки глобалізації, навряд чи до неї можна достосувати відомий вислів члена Верховного Суду Сполучених Штатів Потера Стюарта про непристойність: «Я знаю про неї, коли я її бачу». Тож, дозвольте мені коротко витлумачити той комплекс значень (які переважно доповнюють одне одного, але іноді й суперечать одне одному), що міститься в слові «глобалізація».

По-перше, як вказує корінь слова, глобалізація відсилає до всесвітнього за масштабом процесу. У цьому сенсі все розпочалося з Христофора Колумба, позаяк до відриття Нового Світу не було по-справжньому глобального розвитку, принаймні в політичній, соціальній та економічній сферах. Але якщо розуміти глобалізацію виключно та передусім у цьому «планетарному» сенсі, тоді не лише відкриття та завоювання впродовж раннього періоду модерної доби, а й європейський імперіалізм ХІХ століття та світові війни ХХ століття є серед її найбільш дієвих знарядь. Метафорою, що найкраще схоплює цей смисл глоба-

лізації, є твердження про те, що ми живемо у «дедалі цільнішому світі» (*a shrinking world*), де події у будь-якій його частині – чи то в кращий, чи то в гірший бік, – суттєво зачіпають людей, які живуть в іншому місці, часом з надзвичайною швидкістю.

Безперечно, що ущільнення світу дало початок як глобальному співробітництву, так і глобальним конфліктам. Деякі сьогоденні міжнародні організації, такі як Міжнародний телекомунікаційний союз (International Telecommunication Union) та Всесвітня поштова спілка (Universal Postal Union) беруть свій початок ще у XIX ст. Нині існує безліч подібних організацій, діяльність яких зачіпає майже кожний аспект міжнародного життя. І звичайно, вже сама по собі Організація Об'єднаних Націй, в якій амбасадори у Нью-Йорку представляють ледве не кожну країну світу, являє собою формальне визнання глобального ладу.

Дальший наслідок ущільнення світу полягає в тому, що скрізь люди стають більш схожими одне на одного. І це також – стара історія. В середині XVIII ст. Жан-Жак Руссо писав:

«У тому, наскільки перемішалися раси і народи, проглядає поступове зникнення національних відмінностей, які раніше впадали у вічі подорожньому з першого ж погляду. Раніше кожна нація залишалась більше замкненою на самій собі. Було менше спілкування, люди менше подорожували, було менше спільних або ворожих інтересів і менше політичних та громадських зносин між народами; не було ... фахових та постійних послів; досить рідкісними були довгі вояжі, і нерозвинутою – далека комерція. Нині в десятки разів активніші контакти між Європою та Азією, ніж раніше – між Галією та Іспанією. Сама лише Європа була колись різноманітніша, ніж сьогодні цілий світ»¹.

Очевидно, що тенденція, що її описав був Руссо, за останні два з половиною століття не лише збереглась, а й посилилась. Фактично за останні десятиліття, передусім завдяки розвиткові комунікаційних технологій, ця тенденція настільки швидко розвинулась, що сучасний ступінь глобалізації можна з упевненістю вважати виникненням нової відмінності, яка відрізняє [сучасний світ].

Це приводить нас до ширшого розуміння глобалізації, що його запропонували прихильники поєднання глобальних ринків з нестримним технологічним прогресом, відомого як «нова економіка» (принаймні так це звалось у божевільні 1990-ті). Цей погляд було вдало схоплено у газетному рекламному оголошенні на цілу полосу, що його дала фінансова фірма – гігант «Меріл Лінч» (Merrill Lynch) в самий апогей світової економічної кризи 1998 року. У цьому оголошенні під назвою «Світові 10 років», цитованому Томасом Фрідманом у його колоритній та небезпідставно популярній книжці 1999 року «Лексус і олива», читаємо так:

«[Світ] народився, коли впала Стіна, 1989 року. І не дивно, що наймолодша світова економіка – глобальна економіка – ще й досі у пошуках свого шляху... Багато світових ринків лише нещодавно стали вільними, оскільки вперше ними почали керувати почуття народу, а не кулаки держави. З нашої теперішньої позиції, це зовсім не применшує надії, поданої смертю розмежованого і закритого

¹ Rousseau J.-J. Emile / Trans. A. Bloom. – New York: Basic Books, 1979. – С. 453.

світу... Поширення по всьому світу вільних ринків та демократії дає змогу більшій кількості людей повсюдно перетворювати свої поривання на досягнення. А вдало упокорена й вільно розподілена технологія має силу руйнувати кордони не лише географічні, а й людські»².

Так усвідомлювана глобалізація виходить за межі частіших і жвавіших контактів між людьми; вона являє собою процес інтеграції, що сполучає *індивідів*, які живуть по різних країнах. Діючи у такий спосіб, вона робить національні відмінності не лише менш відчутними, а й менш впливовими. Для натхнених вільними ринками та Інтернетом економіка й технологія мають більшу вагу, ніж політика. Як говориться у рекламі «Меріл Лінч», такий погляд на глобалізацію має на увазі, що вона є творенням світу, де кордони важать дедалі менше, або вона творить усе більше *безкордонний* світ.

Важко заперечити, що технологічні досягнення разом з наявним домінуванням вільних ринків і демократії сьогодні уможливають такий ступінь глобальної торгівлі та взаємин «віч-на-віч» («*people-to-people*»), який був немислимим у попередні часи. Однак залишаються без відповіді ключові питання про те, наскільки тривкою є ця тенденція і наскільки далеко піде процес зменшення вагомості політичних кордонів. Дедалі щільніший світ не обов'язково призводить до світу безкордонного. Наведемо лишень один приклад. Міжнародний ісламський тероризм, найнаочнішим виявом якого було 11 вересня, переконаливо засвідчує драматичну очевидність глобалізації в сенсі дедалі щільнішого світу. Водночас він підкреслює, наскільки досі значущими залишаються територіальні межі, і ми, безперечно, мусимо розуміти, що глобальні терористичні мережі становлять головну перешкоду глобалізації, яка витлумачується в сенсі безкордонного світу.

Прогрес демократизації

Звичайно, існують також суттєві розбіжності стосовно смислу демократії (хоча сьогодні вони набагато менші, ніж два десятиліття тому), коли дехто досі всерйоз обстоює такі поняття як «народна демократія», «однопартійна демократія» чи «революційна демократія». Нинішні суперечки політичних науковців переважно точаться між тими, хто приймає мінімалістичне визначення, що обмежується виключно проведенням вільних виборів, і тими, хто наполягає до того ж і на необхідності більшого рівня захисту політичних та громадянських свобод. Проте хоч би яке визначення ми вибрали, цілком очевидно, що кількість демократій у світі стрімко збільшилася з часу, коли Португальська революція 1974 року дала початок «третьої хвилі» демократії.

У своїй вже класичній книжці 1991 року «Третя хвиля: демократизація в кінці ХХ століття» Семюел Хантінгтон, застосовуючи мінімалістичне визначення, писав про те, як між 1973 та 1990 роками число демократій у світі майже подвоїлось, збільшившись із 30 до 58³. Незважаючи на нескінченні суперечки про

² *Friedman Th. L.* The Lexus and the Olive Tree. – New York: Farrar, Straus, and Giroux, 1999. – С. XIII–XIV.

³ *Huntington S. P.* The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. – Norman: University of Oklahoma Press, 1991. – С. 26.

те, як специфікувати окремі країни, не може бути заперечень проти того, що кількість демократій значно зросла за десять років після виходу його книжки. Згідно з останніми підрахунками «Freedom House», кількість «виборних демократій» (країн, які обирають своїх лідерів на вільних виборах) сягнула сьогодні 121, водночас країн, що визнані вільними відповідно до ступеня захищеності політичних прав та громадянських свобод, налічується 86. Щоправда, такого збільшення було досягнуто переважно на початку 1990-х років, і нині зростання вирівнялося, а багато нових демократій переживають не найкращі часи. І все-таки дивовижно, наскільки мало трапляється випадків відвертого повернення до авторитаризму – Пакистан є одним з деяких разючих прикладів того – і як багато демократичних досягнень з'явилося за останні кілька років: падіння диктаторських режимів в Індонезії й Нігерії; заміна ворожих демократії правителів у Словаччині, Хорватії й Сербії; вперше мирний перехід влади до опозиційних лідерів у Кореї, Тайвані, Мексиці, Сенегалі й Гані.

Цю тривалість демократичного прогресу можна частково пояснити ідеологічною домінацією демократії. Амарт'я Сен, уподібнюючи нинішній глобальний стан демократії «стандартним» параметрам при завантаженні комп'ютерної програми, стверджує: «Вже сьогодні, коли ще не вироблено єдиних стандартів демократичного життя, коли ще не скрізь по-справжньому визнано демократію, у загальній атмосфері світової думки демократичне врядування досягло статусу, коли його вважають загально правильним»⁴. Він відзначає, що ситуація різючо змінилась порівняно з тією, коли лише якихось кілька років тому прихильники демократії у країнах, які розвиваються, змушені були завзято захищатися. Можна також додати, що виживанню навіть кволих та бідних демократій значно сприяла дескредитація військового правління, однопартійних систем та інших авторитарних способів урядування.

Останні десять років дві доктрини мають найбільші можливості кинути ідеологічний виклик ліберальній демократії: ісламський фундаменталізм та «азійські цінності». І хоча події 11 вересня знову підтвердили, що ісламський фундаменталізм здатний мобілізувати фанатичний опір демократії, залишаються сумніви, що він спроможний стати підмурком сильних сучасних держав. Насправді скидається на те, що сьогодні ісламський фундаменталізм становить менш безпосередню загрозу для більшості арабських правителів, ніж десять років тому. І навіть у цільній країні, де він при владі, в Ірані, його лещата слабшають. Особливо вражає той обсяг словника «громадянського суспільства», «верховенства права» та прав громадян, який засвоїли багато тих, хто безпосередньо пов'язаний з клерикальним режимом, включаючи й президента Мохоамада Хатамі; громадськість же стає дедалі більше антиклерикальною й продемократичною. Водночас привабливість «азійських цінностей» потьмяніла завдяки не лише Азійській фінансовій кризі, а й падінню одного з найпалкіших їхніх проповідників, колишнього індонезійського диктатора Сухарто, а також завдяки прогресу демократії в таких ключових країнах Азії, як Корея, Тайвань і Таїланд. Жодною з цих доктрин все ще не можна знехтувати, але видається, що сьогодні вони не становлять суттєвої загрози ідеологічній гегемонії демократії.

⁴ Sen A. Democracy as a Universal Value // Journal of Democracy. – 1999. – Т. 10. – №3 (липень). – С. 5.

Небувалою всесвітньою легітимністю демократії можна побачити в нещодавній еволюції міжнародного права й інституцій⁵. Якщо після Другої світової війни демократія посідала найвищу позицію – про це свідчить доповнення Загальної декларації прав людини (1948) 21 статтею, у якій прописано право кожного брати участь в урядуванні через вільні вибори, – то з розгортанням «холодної війни» й поширенням практики однопартійного режиму право вільних виборів ставало мертвою літерою. Проте з часу падіння Берлінської стіни воно відродилося в усілякого роду міжнародних статутах, угодах та деклараціях. І це не просто справа риторики. Підтримка демократії є складником діяльності також і численних міжнародних (multilateral) організацій, як регіональних, так і глобальних. Різноманітні міжнародні органи так само, як і провідні західні уряди у той чи той спосіб забезпечують «сприяння демократії» («democracy assistance»). Навіть Світовий банк як умову для отримання позики вимагає, щоб у графі «форма правління» було зазначено: «демократична». Демократія дедалі більше стає головним критерієм міжнародного визнання й членства у найбільш провідних регіональних організаціях. У випадку з Гаїті в 1994 р. ООН навіть прийняла резолюцію, яка санкціонує застосування сили для відновлення влади обраного на виборах лідера, якого було усунуто внаслідок державного перевороту.

Отже, в результаті постає маленьке питання, наскільки, в такому разі, глобалізація й поширення демократії взаємно підсилюють одне одне. По-перше, панування в світі однієї ідеології, байдуже якої саме, схоже, більш сприяє глобалізації, ніж розділення світу на ідеологічно протилежні блоки, як це було під час біполярного ладу за часів «холодної війни». Але поза тим існує очевидна схожість між глобалізацією й демократією. Ліберальна демократія вочевидь сприяє економічному устрою (arrangements), що живить глобалізацію – а саме, ринковій економіці та відкритій міжнародній системі торгівлі. Більше того, надання ліберальною демократією виняткового значення свободі індивіда та праву на інформацію допомагає вільному потоку комунікацій, що зміцнює глобалізацію. І не випадково, що всі країни, які шукають обмежень на доступ своїх громадян до Інтернету, – недемократичні. Глобалізація, у свою чергу, робить значний внесок у підрив авторитарних режимів, дозволяючи їхнім народам дізнатися про інші способи життя та доторкнутися до них. Вона вочевидь віддає перевагу більш відкритим, гнучким і прозорим суспільствам, а відтак, принаймні найближчим часом, сприятиме демократії.

Дві сторони ліберальної демократії

Звідки тоді виходить моє припущення, що мине трохи більше часу і глобалізація й демократія суперечитимуть одна одній? Відповідь на це запитання вимагає від нас бути більш точними стосовно природи та визначення демократії. Коли сьогодні говорять про демократію, посилаються не на демократію античного міста, але на сучасну (modern) ліберальну демократію. Як останнім часом наголошують деякі автори, ліберальна демократія являє собою непросте по-

⁵ Загальний розгляд цього розвитку див.: Rich R. Bringing Democracy into International Law // Journal of Democracy. – 2001. – Т. 12. – №3 (липень). – С. 20–23.

єднання двох складників: ліберального елемента, який обмежує простір та сферу впливу уряду в ім'я захисту індивідуальної особистої свободи, і елемента, який ґрунтується на суверенітеті народу і передбачає владу більшості, що і знаходить своє вираження в виборчій урні⁶. (Цей останній елемент можемо назвати демократичним у строгому сенсі, адже це відповідає етимологічному значенню цього терміна – правління народу). Без ліберального елемента влада більшості ризикує виродитися в тиранію більшості, яка може жорстко поглинитися над правами окремих осіб і меншин. А без елемента більшості існує велика небезпека, що непередбачувані правителі, задовольняючи свої егоїстичні інтереси чи слідуючи своїм ідеологічним схемам, порушуватимуть права громадян.

Ліберальний елемент ліберальної демократії без особливих труднощів узгоджується з глобалізацією. Лібералізм ґрунтується на природних правах й бажанні мати власність й комфортне забезпечення власного існування (*self-preservation*), які однаково притаманні всім людським істотам. По суті, це – універсальна сфера, так само як універсальними є принципи людських прав та закони ринку. Лібералізм обмежує державу в ім'я дополітичних чи надполітичних цілей окремих осіб. У принципі, немає причин, з яких ліберальним порядком не міг би керувати мудрий і благодійний деспот. Також немає підстав заперечувати, що так само, як нинішні національні держави, або й краще за них, його могла б встановити й держава всесвітня. Якщо американці чи канадійці або французи та німці мають однакові права людини, тоді, здається, немає *ліберальних* підстав для того, щоб вони були розділені штучними кордонами й мали різні уряди, які б захищали їхні права. У цьому сенсі лібералізм являє собою цілковито космополітичну доктрину, яка вповні гармонізує з глобалізаційними тенденціями.

Цього не можна сказати про демократичний чи самоврядний складник ліберальної демократії, що вимагає, аби народ був єдиним автором законів, яким він мусить коритися. Мається на увазі, що саме народ повинен обирати того, хто врядуватиме ним, і що обрані провідники мусять бути підзвітними народові. Цей самоврядний аспект ліберальної демократії передбачає особливі зв'язки, які поєднують членів політичної спільноти. Останні мусять бути більш ніж лише людськими істотами, які посідають права; вони мусять бути громадянами, які мають обов'язки та зобов'язання перед своїми співгромадянами. Говорячи словами практика, таке громадянство так собі просто неможливе в глобальному масштабі. Якщо ідея «всесвітнього громадянства» виглядає привабливою в теорії, на практиці важко уявити її успішне втілення. Навіть не беручи до уваги багатюче різноманіття мов, релігій і культур, яке треба було би подолати, аби сформувати всесвітню політичну спільноту, уявлення про те, що держа-

⁶ *Diamond L.* Is the Third Wave Over? // *Journal of Democracy*. – 1996. – Т. 7. – Липень. – С. 20–37; *Huntington S. P.* After Twenty Years: The Future of the Third Wave // *Journal of Democracy*. – 1997. – Т. 8 (жовтень). – С. 3–12; *Zakaria F.* The Rise of Illiberal Democracy // *Foreign Affairs*. – 1997. – Т. 76. – Листопад–грудень. – С. 22–43; *Plattner M. F.* Liberalism and Democracy // *Foreign Affairs*. – 1998. – Т. 77. – Березень–квітень. – С. 171–180; *його ж:* From Liberalism to Liberal Democracy // *Journal of Democracy*. – 1999. – Т. 10. – Липень. – С. 121–134.

ва (polity) з шістьма мільярдами громадян зможе врядуватися демократично, виглядає вкрай неймовірним.

Якимсь парадоксальним чином ліберальні демократії здатні поєднувати вірність універсальним принципам з могутнім почуттям відданості та зобов'язаності перед конкретною державою. З особливою виразністю це видно на прикладі Сполучених Штатів, де узи громадянства ґрунтуються менше на спільному родоводі чи національності, в звичайному сенсі цього слова, ніж на палкій прив'язаності (attachment) до конституційного порядку, що тримається на універсальних принципах. Ключ до цього мозаїчного поєднання можна знайти у вченні про суспільний договір, що його висунув провідний ліберальний політичний філософ Джон Локк.

Підставовий засновок Локкового вчення полягає в тому, що людські істоти є «за своєю природою абсолютно вільними, рівними і незалежними», а відтак «ніхто з них не може ... підкоритися політичній владі іншого без своєї особистої згоди». Отже, єдиним підґрунтям легітимного врядування є угода або договір між певною кількістю людей про об'єднання в політичну спільноту. Така угода вимагає від індивідів зобов'язання визнавати рішення більшості, адже якщо сторони договору прагнуть зберегти свою природну свободу, то спільнота не виживе. Будь-хто може вирішити об'єднатися у подібну спільноту, говорить Локк, «оскільки це не утискає свободи решти; вони так само, як і раніше, посідають свободу природного стану». По суті, одна з головних підстав того, чому люди об'єднуються у спільноту, полягає в тому, що завдяки такому об'єднанню вони досягають «більшої захищеності від тих, хто не є членом їхньої спільноти». Ця теорія тягне за собою те, що свобода чи права є природними, а відтак, і універсальними, на відміну від політичних зобов'язань, які є конвенційними і дотримуватись яких слід лише стосовно тих, з ким укладено суспільний договір. Відповідно, аби забезпечити собі захист універсальних прав людини, слід залучитися до певного політичного ладу⁷.

Глобальна економіка versus самоврядування

Розмах, з яким глобалізація прагне стерти усі бар'єри між країнами та посунути ефективно прийняття рішень з національного рівня, загрожує послабленням не лише режимів авторитарних, а й демократичних. По суті, можна сказати, що глобалізація, допроваджена до своїх логічних висновків, ворожа самоврядуванню як такому. Світ без кордонів навряд чи буде демократичним. Тому, зберігаючи демократію, можна справедливо вимагати певних обмежень для глобалізації.

Ми вже можемо спостерігати багато ознак виникнення суперечності між глобалізацією та демократією. Широкомасштабні демонстрації проти ВОО, МВФ і Світового банку, звичайно ж, вказують на це. Хоча ідеологічна програма (чи програми) тих, хто вдається до протесту, не знаходить широкої політичної підтримки, вони таки користаються з народного невдоволення тим фактом, що важливі події й рішення дедалі частіше залишаються поза сферою впливу

⁷ Locke J. *Second Treatise of Government* / Ed. C. B. Macpherson. – Indianapolis: Hackett, 1980. – Розд. VIII. – Ч. 95. – С. 52.

політичних лідерів національного рівня. Від того, наскільки громадяни, передусім менших і не таких потужних країн, відчувають, що обрані ними провідники втратили усю владу керувати національною економікою чи зберігати самобутність національної культури, демократія може надзвичайно послабнути. Ця небезпека, звичайно, не може виправдати короткозорі спроби протекціонізму, але вона залишається досить реальною проблемою. Глобалізація й далі триватиме, байдуже, хочемо ми цього чи ні. Але форма, якої вона набуде, і, передусім, її відносини з автономією національних держав – це те, що повністю ще не вийшло з-під нашого контролю.

Автономії національних держав потенційно загрожує як діяльність світових ринків, так і піднесення ролі міждержавних і міжнародних (multilateral) інституцій. Перша з цих двох небезпек набуває форми триумфу економіки над політикою. Друга – замінює національні політичні інституції й домовленості новими, глобальними. Дозволю собі сказати кілька слів про кожну з цих небезпек.

Із самого початку сучасна ліберальна демократія ототожнювалась із суттєвим звільненням економічної сфери. Для Локка «значна і провідна мета», задля досягнення якої люди об'єднуються під знамена уряду, полягає у «збереженні своєї власності». І якщо він часом і вживав термін «власність» у ширшому значенні, що містить у собі людські «життя, свободу й майно», то він також робив більший, ніж попередні політичні мислителі, наголос на «захисті володіння» матеріальними благами й їхньому примноженні⁸. Отже, у самій своїй основі ліберальна демократія пов'язана з поглядом, який, наполягаючи на обов'язковості політичного чинника, в якомусь сенсі ставить його на друге місце після економічного.

Більше того, ліберальна традиція тривалий час розуміє комерцію як союзника свободи. Це розуміння з особливою виразністю присутнє у ставленні Монтеск'є до Англії у «Дусі законів», де він розглядає цю країну як модель свободи. Стосовно англійців він навіть говорить, що, на відміну від інших народів, вони «як ніхто інший поступаються своїми політичними інтересами на користь економічних». Більше того, у розділі під назвою «Як комерція зазнала збитків через варварство Європи» Монтеск'є дає захоплюючий розгляд того, як розвиток міжнародної валюти змусив середньовічних європейських правителів обмежити побори зі своїх підданих. Оскільки церковна огуда гендлярства обмежила коло комерсантів євреями, багато з них збагатили. Але євреїв «грабувала тиранія правителів», які обкладали їх непомірними податками, мордували, здираючи з них гроші, витісняли, аби заволодіти їхнім майном. У відповідь на такі утиски єврейські крамарі вигадали вексель. Через це Монтеск'є стверджує: «[Т]оргівлі ... вдалося уникнути насильства й утриматися скрізь, оскільки навіть найбагатший крамар мав лише невидимі статки, що їх можна було переказати будь-куди, не лишаючи жодних слідів»⁹. Як результат, правителі мусили навчитися бути поміркованішими й стриманішими, якщо вони не бажали зубожіння собі та своїм країнам.

⁸ Там само. – Розд. IX. – Ч. 123–124. – С. 66.

⁹ *Montesquieu. De l'Esprit des Loix.* – Кн. 20. – Розд. 7; Кн. 21. – Розд. 20 (переклад мій. – М. П.).

Тому слід визнати, що обмеження сфери впливу уряду задля процвітання царини економіки являє собою давню рису ліберальної теорії й практики. Але це жодним чином не змушує щоразу догматично схилитися перед невпорядкованою комерцією чи вільними ринками. Більше того, серйозні прибічники вільних ринків, на відміну від заповзятих прихильників глобалізації, розуміють важливість політичних інституцій для ефективного функціонування вільних ринків, у чому переконує строкатий досвід ринкових реформ у посткомуністичному світі. Безперечно, тут, у Сполучених Штатах, є багато окремих політичних проблем, в яких вплив комерційних інтересів, що прагнуть більш відкритої, вільної торгівлі, прикро поглинає інші внутрішні та міжнародні політичні питання, включаючи національну безпеку. Водночас комерційні інтереси також часто досягають успіхів у спорудженні протекціоністських торгових бар'єрів за рахунок інших законних національних інтересів.

Загалом я не вірю, що в майбутньому, яке проглядається вже нині, інтенсифікація глобалізаційних процесів в економічній діяльності становитиме якусь небезпеку для американської демократії, передусім через те, що національна держава й демократична передбачуваність, яка її забезпечує, набагато більш непохитні, ніж це можуть собі уявити економічні глобалізатори. Не виникає питання стосовно того, що ця проблема в перспективі більш гостро може постати перед новітніми та біднішими демократіями. Але успішне економічне зростання, імовірно, притлумить біль від обмежень їхніх політичних рішень. А для країн, економіка яких не розвивається, демократія буде конче небезпечною в будь-якому випадку.

Глобальні інституції versus самоврядування

Виникнення і посилення міжнародних (multilateral) інституцій є природним наслідком на дедалі щільніший світ. Із збільшенням кількості міжнародних контактів як в економіці, так і в інших сферах, виникає неминуча потреба в інституціях, яким можна адресувати проблеми, що лежать поза межами компетентності якоїсь однієї держави. Навіть для такої наддержави, як Сполучені Штати, ні ізоляціонізм, ні односторонність [у вирішенні глобальних проблем] (unilateralism) не є реалістичною альтернативою. Серйозним аргументом на користь цього є сама природа міждержавних організацій та їхніх повноважень стосовно національних урядів.

Я переконаний, що в майбутньому це стане дедалі суперечливішим питанням, яке може дійсно призвести до надзвичайних політичних поділів й союзів. Наприклад, навіть ті, хто був непохитним поборником політики глобального поширення демократії, розколяться на два табори, які розділятимуть тих, хто прагне бачити світ національних держав з демократичними урядами, і тих, хто прагне бачити демократичну світову спільноту; тих, хто турбується про збереження суверенітету демократичних націй, і тих, хто сприяє універсалізації не лише ринків, а й політики та права. Одним словом, ми спостерігатимемо розкол між прибічниками демократичного складника ліберальної демократії й тими, хто наголошує на її ліберальному компоненті.

Ознаки цього конфлікту всередині продемократичних кіл між «лібералами» й «демократами», можливо, найбільш наявні сьогодні, зважаючи на суперечку

стосовно покарання за порушення прав людини. У випадку, коли іспанський суд спробував екстрадувати колишнього чилійського диктатора Августо Піночета або коли намагалися допровадити Слободана Мілошевича до Міжнародного Військового Трибуналу в Гаазі, «ліберали» загалом схвально поставились до міжнародної судової справи проти цих порушників прав людини, у той час як багато «демократів» у Чилі й Югославії відповідно (так само як і деякі з їхніх прихильників за кордоном) були занепокоєні тими згубними впливами, яких могла зазнати від цього розбудова стабільної демократії у них вдома. Стурбованість «демократів» ґрунтується не лише на міркуваннях про національний суверенітет й можливість того, що широкий розголос міжнародних судових процесів спричинить внутрішні суперечки й ще більш ускладнить процес національного примирення, а й на побоюваннях, що поразка у вирішенні подібних питань у власних країнах уповільнить необхідне зміцнення демократичних політичних і судових інституцій. І звичайно, у Сполучених Штатах ми бачимо почасти подібні розбіжності у поглядах щодо нового Міжнародного Кримінального Суду, а також щодо політики стосовно інших міжнародних установ та документів, у яких вбачають зазіхання на американський суверенітет.

Той самий конфлікт розгортається й на іншій арені, я маю на увазі суперечку навколо майбуття Європейського Союзу. Строго кажучи, Європейський Союз являє собою радше регіональну, ніж всесвітню інституцію, але водночас на сьогодні він є найяскравішим прикладом спроби інтегрувати суверенні національні держави. Як зазначив Ральф Дарендорф у нещодавно [опублікованій] статті: «Багато хто ... бачить інституційну Європу як крок до того, аби зарадити собі в глобалізації демократичними засобами. Якщо ми ще не можемо мати глобальної демократії, то ми принаймні можемо розпочати рух до цієї мети, витворюючи великий світовий регіон, Європу, згідно з демократичними принципами»¹⁰.

Європейський Союз багато в чому є ліберальним проектом *par excellence**. І все-таки нині, коли Європейський Союз досяг помітного успіху в побудові спільного ринку й виробленні консенсусу стосовно прав людини, широко визнано, що він страждає на «демократичний дефіцит»¹¹. Невдоволення цим було висловлено спочатку тими критиками, які хотіли посилити владу демократично обраних національних парламентів стосовно Брюсселя, але пізніше їх розкрикували прихильники радикальнішої інтеграції, які зажадали більшої легітимності для європейських інституцій. Це свідчить про те, що Європейський Союз опинився у драгливому проміжному становищі: він має досить значну владу і

¹⁰ Dahrendorf R. Can European Democracy Survive Globalization? // The National Interests. – 2001. – Осінь. – С. 20.

¹¹ Це відлунняє й у Дарендорфа, який називає процес прийняття рішень в ЄС «образом для демократії». Він зазначає, що «[Європейський] Союз запровадив для так званих країн-кандидатів (accession countries) багато серйозних перевірок на наявність демократії. Проте якби сам Союз застосував їх до себе, результати були б невтішні. Це не просто жарт, якщо сказати, що якби ЄС подав заяву на вступ до ЄС, його б не прийняли, оскільки він недостатньо демократичний» (Dahrendorf R. Can European Democracy Survive Globalization? – С. 20).

* Здебільшого (фр.).

здатний покласти тягар засвідчення своєї демократичності виключно на плечі внутрішніх демократичних інституцій держав-членів, але самі країни-члени не бажають по-справжньому демократизувати ЄС, оскільки знають, що це означатиме безповоротну втрату власного національного суверенітету.

Нині скликано Європейську конференцію під головуванням колишнього французького президента Валері Жискар д'Естена, аби обговорити прийдешні часи ЄС. Дехто уподібнив її Філадельфійській конференції 1787 року, що розробила Конституцію Сполучених Штатів й успішно об'єднала 13 колоній, сформувавши нову державу з власними демократичними інституціями. І, в принципі, немає підстав для того, щоб європейці не змогли зробити те саме, але на практиці існують всі підстави припускати, що вони цього не зроблять, позаяк країни старого континенту не схожі на охочих зараховувати себе до свого нового витвору. Як повідомляла стаття в «Le Figaro», нещодавно переобраний французький президент Жак Ширак у своїй передвиборній промові 6 березня намагався «сумістити несумісне», обіцяючи «побудувати могутню в світі Європу, водночас зберігаючи самобутність французької нації»¹². Згідно з повідомленням, Ширак «захищав інтенсивну європейську інтеграцію, але також і ставив їй межі: ні – європейській наддержаві й ні – Сполученим Штатам Європи». І хоча сам Ширак визнавав «дефіцит демократичної легітимності» в ЄС і пропонував реформи для залагодження справи, важко уявити собі, як по-справжньому демократизувати ЄС без підриву суверенітету його членів.

Глобалізація й Сполучені Штати

Питання про те, як Сполучені Штати вписуються в цю картину, яку я щойно накидав, складне. Вдалий спосіб вирішити це питання полягає в тому, аби розплести американське плетиво й відділити ліберальні нитки від демократичних. Ці дві часом конфліктні тенденції (одна – ліберальна й універсалістська, інша – демократична й націоналістська) надають Сполученим Штатам у їхньому ставленні до решти світу дещо шизофренічного вигляду. З одного боку, як ліберальне, відкрите й надзвичайно строкате суспільство, що явно засноване на універсальних принципах, Сполучені Штати краще споряджені для того, щоб пристосуватися до глобалізації й користатися з неї. Маючи економічні інтереси в кожному куточку земної кулі, Сполучені Штати дістають користь з подій, які розширюють міжнародні взаємини й гармонізацію. Відтак Штати мають велику схильність до багатосторонніх стосунків (multilateralism) і підтримання міжнародного права й регулювання. З другого боку, серед розвинутих демократій саме Сполучені Штати відрізняються найгострішою ревністю до національного суверенітету (радіше у політичній, ніж в економічній чи культурній царинах), яка штовхає країну до одностороннього вирішення глобальних проблем (unilateralism), що викликає сьогодні скарги багатьох інших націй. У цій країні демократичний складник ліберальної демократії залишається особливо сильним, і тому деякі аспекти глобалізації стикаються у Сполучених Штатах із значним опором, і опір цей, імовірно, зростатиме.

¹² Luc de Barochez. Europe: Le candidat va plus loin que le chef de l'Etat // Le Figaro. – Paris, 2002. – 7 березня.

Перш ніж узятися детально аналізувати цю ситуацію, варто наголосити, що міжнародний порядок, який підтримує глобалізацію, у свою чергу тримається на американському військовому пануванні. Як сказав французький дипломат і письменник Жан-Марі Гуєно (нині заступник Генерального секретаря ООН з миротворчих операцій), «аполітичний світ глобалізації може розквітнути лише під егідою організму політичного, свого гаранта – Сполучених Штатів»¹³. Як засвідчили події 11 вересня, у світі існують значні ворожі наявному ладові сили, і одна лишень економічна перевага чи інші форми «м'якої сили» (soft power) не спроможні тримати їх під контролем. Територія й здатність її захищати й досі мають найбільш вирішальне значення.

Водночас сьогодні широко, і часто з прикрістю, визнають той факт, що Америка переважає інші нації не лише військовою потугою, а й економічною могутністю й культурним впливом. Оглядачі за межами Америки часто пояснюють її тенденції до одностороннього вирішення глобальних проблем її непропорційною могутністю, але самі американці вбачають у спробах стримати Сполучені Штати міжнародними інституціями намагання ліліпутів прив'язати американського Гулівера. Без сумніву, цей погляд є небезпідставним, але залишається ще багато непроясненого. Зокрема, досить складно пристосувати це пояснення до поведінки Сполучених Штатів після Другої світової війни, коли Америка також мала значну перевагу в силі, проте все ж таки прислужилася заснуванню величезної кількості міждержавних органів, які й до сьогодні становлять інституційну архітектуру глобалізації.

А що ж забезпечило Сполученим Штатам процвітання за доби глобалізації? У книжці «Лексус і олива» Томас Фрідман пропонує мисленнєвий експеримент: якби в 1900 році «мрійливому геоархітектору» повідомили, що через сторіччя настане глобалізація, «яку б країну він спроектував, аби позмагатися й виграти в прийдешньому світі?» Фрідман відповідає, що цей фантазер «вигадав би щось, надзвичайно подібне до Сполучених Штатів»¹⁴. Продовжуючи далі, він перераховує різноманітні аспекти Америки, які дозволяють їй брати гору за доби глобалізації, – це її географічне розташування, різноманітне населення й відкритість до іммігрантів, її економічний динамізм і дух підприємництва, її гнучка, чесна та прозора правова система, толерантність та індивідуалізм, її прихильність вільному потокові інформації. Загалом це слушний підхід, але він не охоплює, як на мене, всієї картини. Бо хоча він багато пояснює, що саме дало можливість Америці скористатися з нагод, які пропонує глобалізація, він не здатний пояснити, як Америці вдалося протистояти її небезпекам.

Гуєно в цитованому вище есе пропонує з цього приводу декілька цікавих міркувань. Відзначаючи, що глобалізація дедалі більше стає синонімом американізації, він з'ясовує, як Вашингтон, незважаючи на стурбованість американського народу внутрішніми проблемами та брак зацікавленості у зовнішніх справах, «майже мимохідь» став столицею країни, яку решта світу розглядає як імперію. Гуєно так пояснює заздрість й обурення, які викликають Сполучені Штати:

¹³ *Guehenno J.-M. The Post-Cold War World: Globalization and the International System / Journal of Democracy. – 1999. – Т. 10. – Січень. – С. 24.*

¹⁴ *Friedman T. L. The Lexus and the Olive Tree. – С. 298.*

«Захоплює й водночас дратує саме те, як американцям вдається зводити політику до зіткнення інтересів й все ж таки підтримувати життєздатність американської системи. Як можна примирити факт глобалізації, яка нехтує кордонами та руйнує старі соціальні структури, що поєднують індивіда з глобальним ринком, з цією іншою реальністю, американською нацією, яка опирається на глобалізації краще, ніж інші спільноти?»¹⁵.

Відповідаючи на своє запитання, Гуено посилається на «інституційний» патріотизм Америки, на те, що Америка розглядає себе як «спільноту вибору, засновану на договорі»; він протиставляє це іншим націям, для яких їхні спільноти засновано на чомусь «більшому, ніж функціональний вибір». Я вважаю, що ця відповідь скеровує нас у правильному напрямі, але в своїй аргументації, підкреслюючи виключно функціональний чи «утилітарний» характер відданості американців своїй країні, Гуено заходить надто далеко. Мій друг зі Східної Європи якось зауважив, що американці вважають себе представниками всіх нових змін, які відбуваються в світі. Однак, на його думку, найважливіше, що американська система являє собою модель традиції й стабільності з тяглістю в понад 200 років її панування, з її пієтетом перед Батьками-засновниками, з її національними пам'ятками й символами та з її громадянським духом. Я переконаний, що саме палка відданість Америки своїй Конституції й політичним традиціям захищає її від можливих небезпек, якими загрожує глобалізація.

Цей демократичний або громадянський елемент також неминуче породжує в американцях ревне ставлення до свого національного суверенітету й небажання схвалювати політику, що може применшити владу чи сферу впливу їхньої Конституції. Це може часом призводити до звуження поглядів, що геть не пасує до спрямованості Америки назовні до її ліберального духу й провідної ролі в світі. Але ця суперечність не піддається остаточному розв'язанню. Те, що потрібно, і не лише Америці, а й усім ліберальним демократіям, – це підтримувати належний баланс між ліберальним та демократичним елементами. У найновіших демократіях ліберальний елемент найслабший і тому найбільше потребує підсилення. Проте у найрозвинутіших демократіях ситуація зовсім протилежна. А позаяк глобалізація має тенденцію сприяти лібералізму за рахунок демократії, мудрим державцям не слід нехтувати зміцненням суспільних уз громадянства, які невід'ємні від ліберального демократичного ладу.

¹⁵ Guehenno J.-M. The Post-Cold War World. – С. 25.

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ЕКОНОМІКИ І ДЕМОКРАТІЯ: ЕМПІРИЧНИЙ АНАЛІЗ

Куан Лі, Рафаель Ревені

1. Вступ

Чи справді глобалізація економіки впливає на рівень демократії? Чи справді поглиблення інтеграції у світову економіку пов'язане з занепадом чи піднесенням демократичного врядування? Ці питання привертають увагу і творців політики, й академічних учених. На них запропоновано різні відповіді, сформульовано й політичні рекомендації. В дискусіях здебільшого покликаються на поодинокі свідчення, натомість систематичних свідчень дуже мало. Автори цієї статті намагаються заповнити цю емпіричну прогалину.

У науковій літературі уявлення про глобалізацію й демократію обговорені досить широко. Більшість дослідників погоджуються, що глобалізація зумовлює принаймні більшу інтеграцію країн у світову економіку, між ними циркулюють дедалі інтенсивніші інформаційні потоки¹. Більша економічна інтеграція й собі зумовлює більшу відкритість торгівлі й фінансової системи. А збільшені потоки інформації, як можна довести, зумовлюють культурну конвергенцію різних країн. Більшість учених доходять згоди і в тому, що демократія зумовлює національний політичний режим, заснований на вільних виборах і на широкому політичному представництві².

У теоретичній літературі подано суперечливі погляди про вплив глобалізації на рівень демократії: прихильники одного погляду сподіваються позитивного впливу, другого – негативного впливу, а прихильники третього погляду доводять, що глобалізація не конче впливає на демократію. Прогрес у пояс-

¹ Held D., McGrew A., Goldblat D., Perraton J. *Global Transformations: Politic, Economics and Culture*. – Stanford, CA: Stanford University Press, 1999.

² Історичний розвиток і глобалізації, й демократії був циклічний. Про глобалізацію див., напр., вид.: Wallerstein I. *The Modern World System*. – New York: Academic Press, 1974; Cameron R. *A Concise Economic History of the World: From Palaeolithic Times to the Present*. – New York: Oxford University Press, 1997; Held D. *et al.* *Global Transformations: Politics, Economics and Culture*. Про демократію див., напр.: Huntington S. *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. – Norman: University of Oklahoma Press, 1991; *Democratization* / Eds. D. Potter, D. Goldblat, M. Kiloh, P. Lewis. – Cambridge: Polity, 1997; Diamond L. *Developing Democracy: Toward Consolidation*. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1999.

ненні впливу глобалізації на демократію вимагає емпіричної оцінки цих тверджень. Досліджуючи вплив глобалізації на демократію, ми намагаємось виявити емпіричні моделі, які можна узагальнити. Демократію концептуалізують як певний континуум, що сягає від цілком автократичного режиму на одному краї до цілком демократичного на другому³. Ми вивчали чотири національні аспекти глобалізації: відкритість торгівлі, потоки прямих іноземних інвестицій (ПІІ), потоки портфельних (фінансових) інвестицій і поширення демократичних ідей. Наш аналіз охоплює 127 країн, розглянутих від 1970 року до 1996 року відповідно до об'єднаної статистичної моделі вивчення часових рядів і даних, належних до одного періоду часу.

Наші результати можна підсумувати наступним чином. Відкритість торгівлі й потоки портфельних інвестицій негативно впливають на демократію. Вплив відкритості торгівлі має постійний характер, натомість негативний вплив потоків портфельних інвестицій із плином часу збільшується. Потоки ПІІ позитивно впливають на демократію, проте цей ефект із плином часу зменшується. Поширення демократичних ідей постійно сприяє розвитку демократії.

Дана стаття має таку будову. В розділі 2 коротко розглянуто літературу про детермінанти демократії. В розділі 3 обговорено вплив глобалізації на демократію. В розділі 4 охарактеризовано наш дослідницький проект. У розділі 5 подано емпіричні знахідки. В розділі 6 повідомлено результати аналізу чутливості. В розділі 7 оцінено політичні наслідки наших емпіричних знахідок і обговорено можливі напрями майбутніх досліджень.

2. Література про детермінанти демократії

Наш огляд літератури про детермінанти демократії аж ніяк не вичерпний, бо в ньому ми радше намагаємось проілюструвати, як наш аналіз узгоджується з загальною картиною. Цей великий масив літератури ми поділили на три групи. Перша група складається з докладних конкретних досліджень. Друга група складається з праць зі статистичного аналізу. Праці, належні до цих обох груп, загалом зосереджуються на внутрішніх політичних та економічних змінних і звертають відносно невелику увагу на міжнародні чинники. До третьої групи (обговореної в розділі 3) належать здебільшого теоретичні дослідження впливу глобалізації на демократію.

У своєму синтезі кількох конкретних досліджень О'Доннелл, Шміттер і Вайтхед висували, що вплив міжнародних чинників на демократію непрямий і маргінальний⁴. Спростовуючи цей висновок, Прідам назвав міжнародні чинники забутими вимірами в дослідженнях переходів країн до демократії (*domestic transition*), а Шміттер згодом висловив думку, що, можливо, пора переглянути вплив міжнародного контексту на зміну режиму⁵. Намагаючись замостити

³ Далі в цій статті терміни «демократія» і «рівень демократії» вживано як синоніми.

⁴ O'Donnell G., Schmitter P. C., Whitehead L. *Transitions from Authoritarian Rule*. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986. – С. 5.

⁵ Pridham G. *Encouraging Democracy*. – Прим. 1. – У кн.: *The International Dimension of Democratization in Eastern Europe* / Eds. G. Pridham, E. Herring, G. Sanford. – New York: St. Martin, 1994; Schmitter P. C. *The Influence of the International Context upon the Choice of National Institutions and Policies in Neo-Democracies*. – У кн.: *The*

прірву між цими конкретними дослідженнями, Вайтхед і Дрейк доводять, що важливими детермінантами демократії є й такі міжнародні чинники, як поширення демократичних ідей і формування глобальних ринків⁶.

У статистичних дослідженнях залежною змінною є рівень демократії, а незалежні змінні варіюються. В одній групі досліджень стверджено, що економічний розвиток позитивно впливає на демократію⁷. У другій групі обговорено вплив економічних криз, скажімо, спадів виробництва та високої інфляції⁸. У третій групі розглянуто позитивний вплив християнства і негативний вплив соціальних розколів⁹. У четвертій групі досліджено вплив інституцій, скажімо, конституційних структур, нефрагментованих партійних систем, а також парламентських систем у порівнянні з президентськими¹⁰. І, нарешті, в деяких дослі-

International Dimensions of Democratization: Europe and the Americas / Ed. L. Whitehead. – Oxford: Oxford University Press, 1996. – С. 27.

⁶ Whitehead L. Three International Dimensions of Democratization. – У кн.: The International Dimensions of Democratization / Ed. L. Whitehead. – Oxford: Oxford University Press, 1996. – С. 3–24; Drake P. W. The International Causes of Democratization, 1974–1990. – У кн.: The Origins of Liberty: Political and Economic Liberalization in the Modern World / Eds. P. W. Drake, M. D. McCubbins. – Princeton: Princeton University Press, 1998. – С. 70–91.

⁷ Див., напр.: Lipset S. M. Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy // American Political Science Review. – 1959. – Т. 53. – С. 69–105; Dahl R. A. Democracy and its Critics. – New Haven: Yale University Press, 1989; Huntington S. P. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century; Burkhart R. E., Lewis-Beck M. Comparative Democracy: The Economic Development Thesis // American Political Science Review. – 1994. – Т. 88. – С. 903–910; Muller E. N. Economic Determinants of Democracy // American Sociological Review. – 1995. – Т. 60. – С. 966–982; Londregan J. B., Poole K. T. Does High Income Promote Democracy? // World Politics. – 1996. – Т. 49. – С. 1–30; Yi Feng, Zak P. J. The Determinants of Democratic Transitions // Journal of Conflict Resolution. – 1999. – Т. 43. – С. 162–177.

⁸ Див., напр.: O'Donnell G. Modernization and Bureaucratic-Authoritarianism: Studies in South American Politics. – Berkeley: Institute of International Affairs, University of California, 1973; Haggard S., Kaufman R. R. The Political Economy of Democratic Transitions. – Princeton: Princeton University Press, 1995; Hellwig J. F. Empirical Linkages Between Democracy and Economic Growth // British Journal of Political Science. – 1994. – Т. 24. – С. 225–248; Gasiorowski M. J. Economic Crisis and Political Regime Change: An Event History Analysis // American Political Science Review. – 1995. – Т. 89. – С. 882–897.

⁹ Див.: Huntington S. P. Will More Countries Become Democratic? // Political Science Quarterly. – 1984. – Т. 99. – С. 193–218; Muller E. N. Democracy, Economic Development and Income Inequality // American Sociological Review. – 1988. – Т. 53. – С. 50–68; Gasiorowski M. J. Economic Crisis and Political Regime Change: An Event History Analysis.

¹⁰ Обговорення цих інституцій див., відповідно, у вид.: Lijphart A. Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration. – New Haven: Yale University Press, 1977; Mainwaring S. Presidential, Multipartisan, and Democracy: The Difficult Combination // Comparative Political Studies. – 1993. – Т. 26. – С. 198–228; Linz J. J. Presidential or Parliamentary Democracy: Does it Make a Difference? – У кн.: The Failure of Presidential Democracy / Eds. J. J. Linz, A. Valenzuela. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1994. – С. 3–87.

дженнях розглянуто зовнішні чинники, проте не змінні, пов'язані з глобалізацією, а, скажімо, статус центру чи периферії й поширення демократичних ідей¹¹.

Про переваги й вади конкретних досліджень і статистичних аналізів демократії точаться суперечки¹². Одне слово, статистичні дослідження зосереджуються на макроумовах, які сприяють або перешкоджають демократії. Хоча за допомогою цих досліджень можна перевірити загальнотеоретичні твердження та оцінити протиборні сили, вони менш придатні для пояснення мікропроцесів, що впливають на рівень демократії. Конкретні дослідження дають змогу докладно визначити впливи на мікрорівні, проте менш придатні для перевірки загальних теорій та оцінок відносної ваги каузальних чинників.

У своєму дослідженні ми дотримуємося макропідходу, проте вважаємо, що макро- й мікропідходи забезпечують взаємоповнювальні погляди на демократію, так само як макроекономічний і мікроекономічний аналізи забезпечують взаємоповнювальні погляди на економіку. Наше дослідження дотримується духу видатної праці Рушемеєра, Стефенса і Стефенс, присвяченої порівнянню якісних аспектів¹³. Крім того, ми дослідили багато країн і наголошуємо на важливості транснаціональних владних відносин, надто у сфері економіки, а також інформаційних потоків. У наступному розділі ми розглянемо, як ці зовнішні сили впливають на демократію.

3. Суперечність між глобалізацією і демократією

Література, присвячена впливу глобалізації на демократію, досить багата і здебільшого теоретична. В ній утверджено три конкурентні теоретичні позиції: глобалізація сприяє демократії; глобалізація перешкоджає демократії; глобалізація не справляє послідовного впливу на демократію. Для увиразнення картини в табл. 1, 2 і 3 підсумовано аргументи, взяті з досліджень, які підтримують кожен з цих теоретичних позицій.

Глобалізація сприяє демократії

Перше твердження, подане в табл. 1, полягає в тому, що глобалізація сприяє демократії, сприяючи економічному розвитку. Уявлення, що вільні ринки сприяють демократії, зародилося ще наприкінці XVIII століття. Згідно з цим поглядом, глобалізація сприяє економічному зростанню, збільшує численність

¹¹ Див.: *Bollen K.* World System Position, Dependency, and Democracy: The Cross-National Evidence // *American Sociological Review*. – 1983. – Т. 48. – С. 468–479; *Burkhardt R. E., Lewis-Beck M.* Comparative Democracy: The Economic Development Thesis; *Starr H.* Democratic Dominoes: Diffusion Approaches to the Spread of Democracy in the International System // *Journal of Conflict Resolution*. – 1991. – Т. 35. – С. 356–381; *Przeworski A., Alvarez M., Cheibub J. A., Limongi F.* What Makes Democracies Endure? // *Journal of Democracy*. – 1996. – Т. 7. – С. 39–55. Виняток див. у вид.: *Gasiorowski M. J.* Economic Crisis and Political Regime Change: An Event History Analysis. Автор хоч і зосередився на впливі економічних криз на демократизацію, проте вважає відкритість торгівлі контрольною змінною.

¹² Див.: *Przeworski A., Limongi F.* Modernization: Theories and Facts // *World Politics*. – 1997. – Т. 49. – С. 155–183.

¹³ *Rueschemeyer D., Stephens E. H., Stephens J. D.* Capitalist Development and Democracy. – Chicago, IL: Chicago University Press, 1992.

середнього класу, сприяє освіті і зменшує нерівність прибутку: все це плекає демократію. Існує думка, що торгівля, прямі іноземні інвестиції й потоки фінансового капіталу забезпечують такий розподіл ресурсів, який дає змогу найефективніше використати їх. Результат в обох випадках репрезентує свободу волі індивідів¹⁴.

Таблиця 1. Глобалізація сприяє демократії

№	Аргумент	Обговорено у вид.
1	Глобалізація сприяє економічному розвитку	Schumpeter, 1950; Held, 1992; Plattner, 1993; Weitzman, 1993; Bhagwati, 1994; Lipset, 1994; Muller, 1995; Im, 1996
2	Глобалізація збільшує потребу міжнародного бізнесу в демократії	Kant, 1795; Bhagwati, 1994; Schmitter, 1996; O'Neal і Russett, 1997, 1999
3	Глобалізація зменшує стимули авторитарних лідерів чіплятися за владу	Rueschemeyer і Evans, 1985; Diamond, 1994; Drake, 1998
4	Глобалізація зменшує витрати на інформацію, інтенсифікує контакти з іншими демократіями і збільшує ефективність про-демократичних міжнародних недержавних організацій	Van Hanen, 1990; Brunn і Leinback, 1991; Diamond, 1992; Schmitter, 1996; Kummell, 1998; Keck і Sikkink, 1998; Risse і Sikkink, 1999; Boli і Thomas, 1999
5	Глобалізація спонукає авторитарні держави децентралізувати владу	Self, 1993; Sheth, 1995; Roberts, 1996
6	Глобалізація сприяє розвитку державних інституцій, які підтримують демократію	Roberts, 1996; Stark, 1998; Keck і Sikkink, 1998; Fruhling, 1998; Risse і Sikkink, 1999; Boli і Thomas, 1999
7	Глобалізація інтенсифікує поширення демократичних ідей	Kant, 1795; Whitehead, 1986, 1996; Huntington, 1991; Starr, 1991; Przeworski et al., 1996

Згідно з другим поглядом, глобалізація збільшує потребу міжнародного бізнесу в демократії. Процвітання бізнесу вимагає миру й політичної стабільності. Оскільки демократичні країни рідко, якщо взагалі коли-небудь, воюють одна з одною, комерційні інтереси прагнуть утвердити демократію, щоб забезпечити мир і стабільність. Із розвитком економічних зв'язків між державами комерційні інтереси зміцнюються і зростає їх потреба в демократії. Авторитарні

¹⁴ Див.: *Schumpeter J. A. Capitalism, Socialism and Democracy.* – New York: Harper and Row, 1950; *Held D. Democracy: From City States to a Cosmopolitan Order? // Political Studies.* – 1992. – Т. 40. – С. 13–40; *Plattner M. F. The Democratic Moment.* – У кн.: *The Global Resurgence of Democracy / Eds. L. Diamond, M. F. Plattner.* – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1993. – С. 31–49; *Weitzman M. L. Capitalism and Democracy: A Summing Up of the Arguments.* – У кн.: *Markets and Democracy: Participation, Accountability and Efficiency / Eds. S. Bowles, H. Gintis, B. Gustaffson.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1993. – С. 314–335; *Bhagwati J. Globalization, Sovereignty and Democracy.* – У кн.: *Democracy's Victory and Crisis: Nobel Symposium / Ed. A. Hadenus.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – С. 263–281; *Lipset S. M. The Social Requisites of Democracy Revisited // American Sociological Review.* – 1994. – Т. 59. – С. 2–13; *Muller E. N. Economic Determinants of Democracy; Im H. B. Globalization and Democratization: Boon Companions or Strange Bedfellows? // Australian Journal of International Affairs.* – 1996. – Т. 50. – С. 279–291.

країни, що відкривають свої економіки, постають перед великим тиском на користь політичної лібералізації з боку міжнародного бізнесу¹⁵.

Третій аргумент полягає в тому, що в авторитарних лідерів глобалізація зменшує стимули чіплятися за владу. Оскільки держава може стягувати з суспільства прибутки, втрата посади зумовлює і втрату тих прибутків. Саме тому автократичні лідери чіпляються за владу й опираються демократії. Але глобалізація зменшує спроможність держави стягувати з суспільства прибутки, бо посилює конкуренцію і ослаблює ефективність економічної політики. Звідси випливає, що лідери автократій, чії економіки відкритіші, з меншою ймовірністю опираються демократизації¹⁶.

Прихильники четвертого погляду стверджують, що глобалізація зменшує витрати на інформацію, збільшує контакти з іншими демократіями і збільшує ефективність продемократичних міжнародних недержавних організацій (МНДО). Успішна демократія вимагає добре поінформованих людей. З посиленням глобалізації громадяни дістають доступ до більшої кількості інформації, яку постачають не тільки їхні уряди. Відкритість економіки дає змогу утвердженим демократіям експортувати свої цінності в автократичні країни, і цьому дуже сприяють розвинені засоби масової інформації демократичних країн. Авторитарні режими нині мають менший контроль над своєю інформаційною сферою. Більша відкритість до засобів масової інформації посилює ефективність транснаціональних мереж оборонців тієї або тієї справи і МНДО, допомагаючи їм захищати продемократичні сили під владою авторитарних режимів і сприяти демократії¹⁷.

¹⁵ *Kant I.* Perpetual Peace and Other Essays on Politics, History, and Morals; *Schmitter P. C.* The Influence of the International Context upon the Choice of National Institutions and Policies in Neo-Democracies. – С. 26–54; *O'Neal J., Russett B.* The Classical Liberals were Right: Democracy, Interdependence and Conflict, 1950–1985 // *International Studies Quarterly*. – 1997. – Т. 41. – С. 267–294; *O'Neal J., Russett B.* Assessing the Liberal Peace with Alternative Specifications: Trade Still Reduces Conflict // *Journal of Peace Research*. – 1999. – Т. 36. – С. 423–442.

¹⁶ *Rueschemeyer D., Evans P.* The State and Economic Transformation: Towards an Analysis of the Conditions Underlying Effective Intervention. – У кн.: *Bringing the State Back In* / Eds. P. Evans, D. Rueschemeyer, T. Skocpol. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985. – С. 69–92; *Diamond L.* Democracy and Economic Reforms: Tensions, Compatibility, and Strategies of Reconciliation (неопублікована доповідь, 1994), цит. за вид.: *Im H. B.* Globalization and Democratization: Boon Companions or Strange Bedfellows?; *Drake P. W.* The International Causes of Democratization, 1974–1990. – С. 70–91.

¹⁷ *Tatu Van Hanen.* The Process of Democratization: A Comparative Study of 147 States, 1980–1988. – New York: Russak, 1990; *Brunn S. D., Leinback T. R.* Collapsing Space and Time: Geographic Aspects of Communications and Information. – London: Harper Collins Academic, 1991; *Diamond L.* Economic Development and Democracy Reconsidered. – У кн.: *Reexamining Democracy* / Eds. G. Marx, L. Diamond. – Newbury Park: Sage, 1992. – С. 93–139; *Schmitter P. C.* The Influence of the International Context upon the Choice of National Institutions and Policies in Neo-Democracies. – С. 26–54; *Kummell G.* Democratization in Eastern Europe. The Interaction of Internal and External Factors: An Attempt at Systematization // *East European Quarterly*. – 1998. – Т. 32. – С. 243–267; *Keck M. E., Sikkink K.* Activists Beyond Borders: Advocacy Networks in International Politics. – Ithaca, NY: Cornell University Press, 1998; *Risse T., Sikkink K.* The Socialization

Згідно з п'ятим поглядом, глобалізація спонукає авторитарну державу децентралізувати владу. З поглибленням глобалізації держави ослаблюють контроль над економічним і соціальним прогресом на шляху до ринку, що за своєю суттю є демократичним, бо мільйони економічних агентів подають свої голоси добровільно. Коли держава ослаблена, це сприяє виходові на політичну арену самоорганізованих груп (скажімо, ділових і професійних об'єднань, профспілок). Громадяни починають брати дедалі більшу участь у щоденному керуванні країною, допомагаючи таким чином утвердженню демократії¹⁸.

Прихильники шостого погляду стверджують, що глобалізація зміцнює державні інституції, які підтримують демократію. Оскільки ефективне функціонування ринку потребує дієздатної системи підтримки майнових прав і безсторонніх судів, відкритість економіки спричиняє поширення норм, які свідчать про повагу до верховенства права, до громадянських прав і до прав людини. Дедалі активніша участь міжнародного бізнесу та МНДО у функціонуванні економіки знову-таки сприяє прозорості та підзвітності державних інституцій і зменшує втручання держави; разом це все сприяє демократії¹⁹.

Згідно з сьомим поглядом, глобалізація інтенсифікує поширення демократичних ідей через кордони. Дослідники стверджують: що більше демократій оточують якусь недемократичну країну, то більша ймовірність, що вона стане демократичною. Оскільки більшу відкритість економіки пов'язують із інтенсивнішими інформаційними потоками і транснаціональними контактами, є сподівання, що поширення демократичних ідей через кордони зросте разом із дедалі більшою економічною інтеграцією²⁰.

of International Human Rights Norms into Domestic Practices: Introduction. – У кн.: *The Power of Human Rights: International Norms and Domestic Change* / Eds. T. Risse, S. C. Ropp, K. Sikkink. – Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1999. – С. 1–38; *Boli J., Thomas G. M. INGOs and the Organization of World Culture*. – У кн.: *Constructing World Culture: International Nongovernmental Organizations Since 1875* / Eds. J. Boli, G. M. Thomas. – Stanford, CA: Stanford University Press, 1999. – С. 13–50.

¹⁸ *Self P. Government by the Market?: The Politics of Public Choice*. – London: McMillan, 1993; *Sheth D. L. Democracy and Globalization in India: Post-Cold War Discourse* // *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. – 1995. – Т. 540. – С. 24–39; *Roberts B. The Social Context of Citizenship in Latin America* // *IJURR*. – 1996. – Т. 1. – С. 38–65.

¹⁹ *Roberts B. The Social Context of Citizenship in Latin America; Stark J. Globalization and Democracy in Latin America*. – У кн.: *Fault Lines of Democracy in Post-Transition Latin America* / Eds. F. Aguero, J. Stark. – Miami: North-South Centre, 1998; *Keck M. E., Sikkink K. Activists Beyond Borders: Advocacy Networks in International Politics; Risse T., Sikkink K. The Socialization of International Human Rights Norms into Domestic Practices: Introduction; Fruhling H. Judicial Reform and Democratization in Latin America*. – У кн.: *Fault Lines of Democracy in Post-Transition Latin America; Boli J., Thomas G. M. INGOs and the Organization of World Culture*.

²⁰ *Kant I. Perpetual Peace and Other Essays on Politics, History, and Morals; Whitehead L. International Aspects of Democratization*. – У кн.: *Transitions from Authoritarian Rule*. – С. 3–46; *Whitehead L. Three International Dimensions of Democratization*. – С. 3–24; *Huntington S. P. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century; Starr H. Democratic Dominoes: Diffusion Approaches to the Spread of Democracy in the International System; Przeworski A., Alvarez M., Cheibub J. A., Limongi F. What makes Democracies Endure?*

Глобалізація перешкоджає демократії

Перший аргумент у таблиці 2 полягає в тому, що глобалізація зменшує незалежність державної політики і призводить до утвердження політичних курсів, які до вподоби іноземним інвесторам, а не звичайним людям. Глобалізація збільшує рухливість капіталу між країнами й полегшує розподіл засобів виробництва. А це, своєю чергою, зменшує спроможність держави здійснювати економічну політику, зорієнтовану на внутрішні потреби. Ще одним наслідком є те, що уряди нині намагаються конкурувати за іноземний капітал і планують свою політику так, щоб задовольнити інтереси глобальних інвесторів та фірм, які можуть діяти не в найкращих інтересах виборців, а водночас ще й невідзвітні їм. Звідси випливає, що рівень демократії зменшується²¹.

Таблиця 2. Глобалізація перешкоджає демократії

№	Аргумент	Обговорено у вид.
1	Глобалізація зменшує незалежність державної політики і призводить до утвердження політичних курсів, які до вподоби іноземним інвесторам, а не звичайним людям	Lindblom, 1977; Held, 1991; Diamond, 1994; Gill, 1995; Jones, 1995; Gray, 1996; Schmitter, 1996; Cox, 1997; Cammack, 1998
2	Глобалізація, принаймні в короткій перспективі, дає більше число тих, чиє становище погіршилось, ніж тих, чиє поліпшилось, і зменшує спроможність держави компенсувати втрати тим, чиє становище погіршилось	Drucker, 1994; Muller, 1995; Bryan, Farrel, 1996; Beck, 1996; Cox, 1996; Moran, 1996; Marquand, 1997; Rodrik, 1997; Martin, Schumann, 1997; Longworth, 1998
3	Глобалізація спричиняє швидке пересування грошей між країнами, призводячи до частих криз платіжного балансу й нестабільного функціонування економіки країни	Im, 1987; Diamond, 1992, 1999; Haggard, Kaufman, 1995, McDonald, 1991; O'Donnell, 1994; Trent, 1994; Cammack, 1998
4	Глобалізація поглиблює етнічні й класові розколи і зменшує національно-культурну основу демократії	Robertson, 1992; Dahl, 1994; Im, 1996
5	Глобалізація дає змогу державі й багатонаціональним корпораціям контролювати інформацію, яку постачають громадськості, й маніпулювати тією інформацією	Gill, 1995; Im, 1996; Martin, Schumann, 1997
6	Глобалізація знецінює поняття громадянства, яке є важливою передумовою дієвої і стабільної демократії	Whitehead, 1993; O'Donnell, 1993; Im, 1996; Sassen, 1996; Cox, 1997; Boron, 1998
7	Глобалізація розширює економічну прірву між Північчю і Півднем	Wallerstein, 1974; Bollen, 1983; Tarkowski, 1989; Przeworski, 1991; Gill, 1995; Amin, 1996; Cox, 1996; Im, 1996; Kummell, 1998

²¹ Lindblom C. E. *Politics and Markets: The World's Political-Economic Systems*. – New York: Basic Books, 1977; Held D. *Democracy, the Nation State and the Global System*. – У кн.: *Political Theory Today* / Ed. D. Held. – Stanford, CA: Stanford University Press, 1991. – С. 197–235; Diamond L. *Democracy and Economic Reforms: Tensions, Compatibility, and Strategies of Reconciliation*; Gill S. *Globalization, Market Civilization, and Disciplinary Neoliberalism* // *Journal of International Studies*. – 1995. – Т. 24. – С. 399–423; Jones R. J. B. *Globalization and Interdependence in the International Political*

Згідно з другим аргументом, унаслідок глобалізації у країні з'являється набагато більше тих, чие становище погіршилось, ніж тих, чие поліпшилось, принаймні в короткій перспективі; крім того, зменшується спроможність держави дати фінансові компенсації тим, чие становище погіршилось. Внутрішні виробники, які не можуть конкурувати на міжнародному ринку, втрачають від більшої відкритості економіки. Уряди, які прагнуть дати компенсацію тим, чие становище погіршилось, постають тепер перед вільним капіталом, що скорочує податкову базу й перетворює у злочин дефіцитне фінансування. Отже, уряди зменшують обсяг програм соціального забезпечення. Цю скруту дедалі більше відчувають знедолені верстви. Результатом є щораз більша нерівність прибутків і класова поляризація, все це ослаблює демократію²².

Згідно з третім поглядом, глобалізація уможлиблює швидкий рух грошей між країнами, що призводить до частих криз платіжного балансу й нестабільного функціонування внутрішньої економіки. За такої ситуації країни, що розвиваються, змушені визнавати економічні реформи, що їх накладають розвинені країни та міжнародні організації; ці реформи здебільшого пов'язані з суворими заходами. Економічні кризи вражають бідні верстви набагато дужче, ніж багатих, що збільшує нерівність прибутків у країні. Внаслідок цього потім виникають соціальні заворушення, зростає підтримка радикальних опозиційних груп. Намагаючись знов утвердити владу, слабкі демократії вдаються до авторитарних заходів. Виборча машинерія начебто існує й далі, а громадянські права і думку обраних законодавців дедалі більше нехтують²³.

Economy. – London: Frances Pinter, 1995; Gray J. After Social Democracy. – London: Demos, 1996; Schmitter P. C. The Influence of the International Context upon the Choice of National Institutions and Policies in Neo-Democracies; Cox R. W. Globalization, Multilateralism, and Democracy. – У кн.: Approaches to World Order / Eds. R. W. Cox, T. J. Sinclair. – New York: Cambridge University Press, 1996. – С. 524–536; Cammack P. Globalization and the Death of Liberal Democracy // European Review. – 1998. – Т. 6. – С. 249–263.

- ²² Drucker P. F. The Age of Social Transformation // Atlantic Monthly. – 1994 (листопад); Muller E. N. Economic Determinants of Democracy; Bryan L., Farrell D. Market Unbound. – New York: John Wiley, 1996; Beck U. Kapitalismus Ohne Arbeit // Der Spiegel. – 1996. – №20; Cox R. W. Globalization, Multilateralism, and Democracy; Moran J. Contradictions Between Economic Liberalization and Democratization: The Case of South Korea // Democratization. – 1996. – Т. 3. – С. 459–490; Marquand D. The Great Reckoning // Prospect. – 1997. – Липень; Rodrik D. Has Globalization Gone Too Far? – Washington, D. C.: Institute for International Economics, 1997; Martin H. -P., Schuman H. The Global Trap: Globalization and the Assault on Prosperity and Democracy. – London: Zed Books, 1997; Longworth R. C. Global Squeeze: The Coming Crisis for First World Nations. – Chicago: Contemporary Book, 1998.
- ²³ Im H. B. The Rise of Bureaucratic Authoritarianism in South Korea // World Politics. – 1987. – Т. 38. – С. 231–257; Diamond L. Economic Development and Democracy Reconsidered; Diamond L. Developing Democracy: Toward Consolidation; Haggard S., Kaufman R. R. The Political Economy of Democratic Transitions; McDonald M. Post-Fordism and the Flexibility Debate // Studies in Political Economy. – 1991. – Т. 36. – С. 177–201; O'Donnell G. Delegative Democracy // Journal of Democracy. – 1994. – Т. 5. – С. 55–69; Trent J. E. Democracy in Danger (доповідь, прочитана на 46-му Світовому конгресі Міжнародної асоціації політичних наук, Берлін, Німеччина, 1994); Cammack P. Globalization and the Death of Liberal Democracy.

Згідно з четвертим аргументом, глобалізація поглиблює етнічні та класові розколи і зменшує національно-культурну основу демократію. Ті, хто програє від відкритості економіки, схильні прагнути єдиної ідентичності, заснованої на етнічній належності чи релігії. А ті, чиє становище поліпшилось, можуть обстоювати дискримінаційні заходи для збереження своєї переваги над тими, хто програв. Глобалізація, крім того, спонукає до міграції робочої сили між різними країнами. Давні жителі здебільшого намагаються обмежити участь іммігрантів у політичній системі (або взагалі не допустити їх до тієї участі), щоб зменшити їхню конкурентоспроможність. Ці всі процеси збільшують соціальні розколи й підточують консолідацію демократії²⁴.

П'ятий аргумент полягає в тому, що глобалізація дає змогу державним і багатонаціональним корпораціям контролювати інформацію, яку отримує громадськість, і маніпулювати тією інформацією. За допомогою нових інформаційних технологій держава й багатонаціональні корпорації годують публіку дистильованою інформацією, що репрезентує тільки певні погляди. Крім того, вони мають більшу змогу стежити за джерелами інформації, якими користується народ. Результатом стає суперечність між тим, як ухвалюють державні рішення, і думкою народу про те, як їх ухвалюють. Урядування стає менш прозорим і менш підзвітним перед народом, рівень демократії зменшується²⁵.

Згідно з шостим аргументом, глобалізація знецінює поняття громадянства, яке є важливою передумовою дієвої і стабільної демократії. Глобальний ринок перетворює індивіда на звичайну *homo economicus*, що дбає більше про прибутки, ніж суспільні та громадянські обов'язки. Індивіди утверджують власні економічні інтереси, байдуже, чи здійснюють уряди демократичне ухвалення рішень. Оскільки населення менше цікавиться реалізацією і змістом державної політики, демократія поступово ослаблюється²⁶.

Прихильники сьомого аргументу стверджують, що глобалізація збільшує економічну прірву між Північчю і Півднем. Глобалізація охоплює здебільшого

²⁴ Robertson R. *Globalization: Social Theory and Global Culture*. – London: Sage, 1992; Dahl R. A. *From Immigrants to Citizens: A New Yet Old Challenge to Democracies* (доповідь, прочитана на Міжнародній конференції про XXI століття і демократію, Сеул, Південна Корея, 1994); Im H. B. *Globalization and Democratization: Boon Companions or Strange Bedfellows?*

²⁵ Gill S. *Globalization, Market Civilization, and Disciplinary Neoliberalism*; Im H. B. *Globalization and Democratization: Boon Companions or Strange Bedfellows?*; Martin H.-P., Schuman H. *The Global Trap: Globalization and the Assault on Prosperity and Democracy*.

²⁶ Whitehead L. *Three International Dimensions of Democratization*; O'Donnell G. *The Browning of Latin America // New Perspectives Quarterly*. – 1993. – Т. 10. – С. 50–53; Im H. B. *Globalization and Democratization: Boon Companions or Strange Bedfellows?*; Sassen S. *Losing Control: Sovereignty in an Age of Globalization*. – New York: Columbia University Press, 1996; Cox R. W. *Democracy in Hard Times: Economic Globalization and the Limits to Liberal Democracy*. – У кн.: *The Transformation of Democracy? Globalization and Territorial Democracy / Ed. A. McGrew*. – Malden, MA: Blackwell Publishers, 1977. – С. 49–72; Boron A. *A Reflection on the Capitalist Fault Lines in Latin America*. – У кн.: *Fault Lines of Democracy in Post-Transition Latin America / Eds. F. Aguero, J. Stark*. – Miami: North-South Centre Press at the University of Miami, 1998.

розвинені країни, висмоктуючи капітал, технологію і кваліфіковану робочу силу з країн, що розвиваються. Зі зростанням різниці в рівні багатства, в країнах, що розвиваються, починаються соціальні заворушення, їхні еліти чіпляються за владу, а уряди стають менш демократичні. В країнах, що перебували колись у колоніальній залежності, відбуваються схожі процеси. У світі, що складається з багатого центру і бідної периферії, центр домінує над периферією. Еліта на периферії об'єднується з елітою в центрі для експлуатації мас на периферії. Багатонаціональні корпорації перебираються до країн, що розвиваються, де вони виграють завдяки меншій зарплаті й не таким суворим нормам умов праці та захисту довкілля, а потім репатріюють прибутки до центру. Проникнення багатонаціональних корпорацій викривлює економіку країн, що розвиваються; ті корпорації скеровують внутрішню політику на свою користь, і це все перешкоджає демократії²⁷.

Глобалізація не конче впливає на демократію

У табл. 3 подано три аргументи, які висловлюють сумнів, чи має глобалізація якийсь загальний вплив на демократію. Перший стверджує, що ступінь глобалізації дуже перебільшений. Світова економіка не така вже інтегрована, як загалом вважають. Більша частина міжнародної торгівлі відбувається в географічних регіонах, багатонаціональні корпорації здебільшого прихильні до своїх батьківщин, а більшість прямих іноземних інвестицій зосереджується в небагатьох країнах. Оскільки країни на шляхах розвитку здебільшого не беруть участі в глобальній економіці, вплив відкритості їхньої економіки на рівень демократії в них, коли сказати найменше, не повинен бути великим. Оскільки розвинені країни – вже стабільні демократії, глобалізація не вплине на рівні демократії в них²⁸.

Другий аргумент полягає в тому, що глобалізація не конче робить безсилою державу загального добробуту. Більша відкритість національних економік за-

²⁷ *Wallerstein I.* The Modern World System; *Bollen K.* World System Position, Dependency, and Democracy: The Cross-National Evidence; *Tarkowski J.* Old and New Patterns of Corruption in Poland and USSR // *Telos*. – 1989. – Т. 80. – С. 51–62; *Przeworski A.* Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America. – Cambridge: Cambridge University Press, 1991; *Gill S.* Globalization, Market Civilization, and Disciplinary Neoliberalism; *Amin S.* The Challenge of Globalization // *Review of International Political Economy*. – 1996. – Т. 2. – С. 24–46; *Cox R. W.* Globalization, Multilateralism, and Democracy; *Im H. B.* Globalization and Democratization: Boon Companions or Strange Bedfellows?; *Kummell G.* Democratization in Eastern Europe. The Interaction of Internal and External Factors: An Attempt at Systematization.

²⁸ *Scharpf F.* Crisis and Choice in European Social Democracy. – New York: Cornell University Press, 1991; *Jones R. J. B.* Globalization and Interdependence in the International Political Economy. – London: Frances Pinter, 1995; *Wade R.* Globalization and its Limits. – У кн.: *National Diversity and Global Capitalism* / Eds. S. Berger, R. Core. – New York: Cornell University Press, 1996; *Hirst P., Thompson G.* Globalization in Question: The International Economy and the Possibilities of Governance. – Cambridge: Polity Press, 1996; *Hirst P.* The Global Economy: Myth and Realities // *International Affairs*. – 1997. – Т. 73. – С. 409–425.

родилась унаслідок свідомого вибору держав. Уряди й досі здійснюють значний контроль над своїми економіками. Крім того, сучасна держава загального добробуту й досі ефективна, бо забезпечує важливі колективні блага, що їх недопостачають ринки (наприклад, соціальну стабільність, майнові права, інфраструктуру), й дає компенсації тим, чиє становище погіршилось унаслідок відкритості економіки. А отже, можна стверджувати, що рівень демократії не обов'язково має зменшуватися зі зростанням відкритості економіки²⁹.

Таблиця 3. Глобалізація не конче впливає на демократію

№	Аргумент	Обговорено у вид.
1	Ступінь глобалізації перебільшений	Scharpf, 1991; Jones, 1995; Wade, 1996; Hirst, Thompson, 1996; Hirst, 1997
2	Глобалізація не робить безсилою державу загального добробуту	Vernon, 1971; Kurzer, 1993; Frieden, Rogowski, 1996; Garrett, 1999
3	Вплив глобалізації на різні країни варіюється	Haggard, Kaufmann, 1995; Milner, Keohane, 1996; Frieden, Rogowski, 1996; Longworth, 1998; Armijo, 1998

Згідно з третім поглядом, впливи глобалізації варіюються від країни до країни залежно від урядової політики, становища країни в глобальній ієрархії, внутрішніх політичних інституцій, характеру тих, чиє становище поліпшується чи погіршується в певній країні, від того, приватизовані чи ні сектори економіки, від наявного рівня демократії. Скажімо, хоча спричинені глобалізацією економічні кризи можуть спонукати автократичні режими прихилитись до демократії, ці кризи, якщо ефективно керувати ними, можуть натомість збільшити підтримку авторитарних лідерів із боку суспільства. Отже, впливи глобалізації на демократію можуть бути неоднозначні³⁰.

Усі аргументи, зібрані в табл. 1–3, на перший погляд, слушні. Оскільки вони доходять суперечливих висновків, їх слід оцінити емпірично, й далі ми візьмемось до цього завдання.

²⁹ *Vernon R. Sovereignty at Bay.* – New York: Basic Books, 1971; *Kurzer P. Business and Banking: Political Change and Economic Integration in Western Europe.* – Ithaca, NY: Cornell University Press, 1993; *Frieden J. A., Rogowski R. The Impact of the International Economy on National Policies: An Analytical Overview.* – У кн.: *Internationalization and Domestic Politics* / Eds. R. O. Keohane, H. V. Milner. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996. – С. 25–47; *Garrett G. Global Markets and National Politics: Collision Course or Virtuous Circle?* // *International Organization.* – 1999. – Т. 52. – С. 787–824.

³⁰ *Haggard H.-P., Kaufman H. The Political Economy of Democratic Transitions; Milner H. V., Keohane R. O. Internationalization and Domestic Politics.* – У кн.: *Internationalization and Domestic Politics; Frieden J. A., Rogowski R. The Impact of the International Economy on National Policies: An Analytical Overview; Longworth R. C. Global Squeeze: The Coming Crisis for First World Nations; Armijo L. E. Mixed Blessing: Foreign Capital Flows and Democracy in Emerging Markets* (доповідь, прочитана на щорічній зустрічі членів Асоціації міжнародних досліджень, Міннеаполіс, Мічиган, 1998).

4. Проект досліджень

Робочі питання

Кілька робочих питань впливають на те, як нам слід статистично оцінювати суперечливі твердження про вплив глобалізації на демократію. Перше пов'язане з вимірюванням глобалізації. Інтеграцію держав у світову економіку слід визначати з допомогою численних показників, бо ця інтеграція – багатовимірний процес. Ми зосередимось на міжнародній торгівлі, прямих іноземних інвестиціях, портфельних інвестиціях і поширенні демократичних ідей. Наскільки нам відомо, наше дослідження – перша спроба оцінити в одному статистичному аналізі вплив глобалізації на демократію, спираючись на численні показники.

Друге робоче питання пов'язане з характером вибірки. До нашої вибірки ввійшли 127 країн, розглянуті від 1970 до 1996 року. За одиницю аналізу править країно-рік. Об'єднаний аналіз часових рядів і даних, належних до одного періоду, дає нам змогу оцінити вплив глобалізації на демократію протягом часу і в різних країнах. Одна з проблем добору вибірки пов'язана з різницею між розвиненими країнами і країнами на шляхах розвитку. Більшість розвинених країн досягли високого рівня демократії ще на початку розглянутого періоду. З другого боку, чимало країн на шляхах розвитку зазнали від 1970 до 1996 року значних коливань рівня своєї демократії. Хоча вплив глобалізації на рівень демократії може не залежати від рівня розвитку країни, не менш можливо, що глобалізація по-іншому впливає на демократію в країнах, що розвиваються, ніж у розвинених. І справді, кілька авторів стверджують, що негативний вплив глобалізації на демократію може бути більшим у розвинених країнах, ніж у країнах на шляхах розвитку. Ми дослідили цю можливість, аналізуючи вплив глобалізації на всі країни, а потім на певну вибірку, не беручи до уваги розвинених країн, визначених за членством в Організації економічної співпраці та розвитку (ОЕСР).

Уточнення статистичної моделі становить третє робоче питання. Річ очевидна – демократія залежить не тільки від відкритості економіки країни. Слід додати ще й контрольні змінні, щоб уникнути сумнівних статистичних результатів. Проте наявні статистичні дослідження, що використовують певний ступінь демократії як залежну змінну (наприклад, рівень демократії, дихотомічний критерій – стався чи ні перехід до демократії, і зміну рівня демократії), відрізняються своїми незалежними змінними. В багатьох дослідженнях є висновок, що змінні, які відображають стан економіки країни, впливають на демократію. Отже, як контрольні змінні ми враховували обсяг ВВП на душу населення, темпи зростання економіки й рівень інфляції³¹. Внутрішні структурні змінні (на-

³¹ Про ці три економічні змінні див.: *Bollen K. Political Democracy and The Timing of Development // American Sociological Review.* – 1979. – Т. 44. – С. 572–587; *Muller E. N. Democracy, Economic Development and Income Inequality; Lipset S. M., Seong K.-R., Torres J. C. A Comparative Analysis of the Social Requisites of Democracy // International Social Science Journal.* – 1993. – Т. 16. – С. 155–175; *Muller E. N., Seligson M. A. Civic Culture and Democracy: The Question of Causal Relationship // American Political Science Review.* – 1994. – Т. 88. – С. 635–652; *Burkhart R. E., Lewis-Beck M. Comparative*

приклад, протестантське населення, інституційні риси режиму, кількість і вплив політичних партій) і риси міжнародної системи теж можуть впливати на демократію. Але ці чинники відносно стабільні, схиляючи до висновку, що демократії властива інерція. Щоб проконтролювати вплив інерції, ми врахували запізнілу залежну змінну (рівень демократії) як незалежну змінну; такої стратегії дотримувались автори й деяких інших досліджень³². Крім такої теоретичної причини, ця запізніла змінна допомагає передати і вплив змінних, не представлених у даній моделі. Коли є такий докладний контроль, імовірність, що той чи той вплив виявиться сумнівним, набагато менша³³. Варто зазначити, що врахування запізнілої залежної змінної може поглинути варіації залежної змінної, які можна було б пояснити іншими незалежними змінними, ускладнивши цим завдання знайти статистично значущі результати. Отже, наш підхід можна охарактеризувати як консервативний.

Відносини між нашими змінними можуть бути одночасні. Скажімо, змінні економічної інтеграції можуть зазнати впливу змін рівня демократії. Вищий рівень демократії може зумовлювати менші політичні ризики і кращий захист майнових прав, приваблюючи торгівлю та інвестиції³⁴. Коли знехтувати одночасність, це може призвести до систематичної помилки. Автори багатьох досліджень розв'язують цю проблему з допомогою запізнення незалежних змінних³⁵. Хоча це частковий розв'язок, ми в цій статті дотримуємось такого самого підходу.

Четверте робоче питання постає через те, що вплив глобалізації на демократію може змінюватись протягом часу. Причинні спостереження припускають, що масштаб і характер глобалізації справді змінюються з плином часу. Скажімо, масштаб і типи портфельних інвестицій та потоки інформації (два аспекти глобалізації) відігравали набагато помітнішу роль у 1990-х роках, ніж у 1970-х. Ця риса характерна не тільки для змінних, пов'язаних із глобалізацією. Гасіоровські, наприклад, з'ясував, що вплив інфляції на ймовірність демократизації змінюється з плином часу. Цілковите нехтування цього питання може призвести до хибного визначення моделі.

Democracy: The Economic Development Thesis; *Helliwell*. Empirical Linkages Between Democracy and Economic Growth. – С. 225–248; *Muller E. N.* Economic Determinants of Democracy. – С. 966–982; *Gasiorowski M. J.* Economic Crisis and Political Regime Change: An Event History Analysis; *Yi Feng*. Democracy, Political Stability and Economic Growth // *British Journal of Political Science*. – 1997. – Т. 27. – С. 391–418.

³² Див., напр.: *Bollen K.* Political Democracy and the Timing of Development; *Burkhardt R. E.*, *Lewis-Beck M.* Comparative Democracy: The Economic Development Thesis; *Muller E. N.*, *Democracy, Economic Development and Income Inequality*. – С. 50–68; *Muller E. N.*, *Seligson M. A.* Civic Culture and Democracy: The Question of Causal Relationship.

³¹ *Burkhardt R. E.*, *Lewis-Beck M.* Comparative Democracy: The Economic Development Thesis. – С. 905.

³⁴ Див: *Olson M.* Dictatorship, Democracy, and Development // *American Political Science Review*. – 1993. – Т. 87. – С. 567–576.

³⁵ Див., напр.: *Muller E. N.*, *Seligson M. A.* Civic Culture and Democracy: The Question of Causal Relationship; *O'Neal, Russett*. The Classical Liberals were Right: Democracy, Interdependence and Conflict, 1950–1985. – С. 267–294; *O'Neal, Russett*. Assessing the Liberal Peace with Alternative Specifications: Trade Still Reduces Conflict. – С. 423–442.

Для оцінки впливу, який варіюється з плином часу, ми використали метод послідовного врахування параметрів, які змінюються з часом³⁶. Щоб визначити, які змінні мають вплив, що змінюється з часом, ми спершу оцінили об'єднану модель аналізу часових рядів і даних, належних до одного періоду, для кожного десятиріччя (1970-ті роки, 1980-ті й 1990-ті). Такий поділ на десятиріччя не мав ніякого конкретного теоретичного виправдання, проте результати дають загальне уявлення про часову стабільність впливу демократії. Змінні, параметри яких виявляють інверсію знаків протягом цих десятиріч, вважають за такі, чий вплив на демократію змінюється з плином часу. Потім ми визначили члени, що виражають взаємодію цих змінних і змінної календарного року, і ввели їх до моделі³⁷.

П'яте робоче питання пов'язане зі знайомим ризиком гетероскедастичності й серійної кореляції. З гетероскедастичною дисперсією і серійною кореляцією у члені, що виражає похибку, визначені коефіцієнти ще узгоджуються, проте їхні середні квадратичні помилки не ефективні й, найімовірніше, мають відхилення. Щоб дати раду цій проблемі, ми оцінювали нашу статистичну модель, використовуючи варіант Вайтової формули оцінки стійких середніх квадратичних помилок, придатних для групування в даній країні³⁸. Ця формула оцінки дає змогу послідовно оцінити коваріаційну матрицю за дуже загальних умов гетероскедастичності й серійної кореляції³⁹. Крім того, як вважають Бек і Кац, додавання запізненої залежної змінної моделює часову динаміку й допомагає дати раду серійній кореляції⁴⁰.

Дані і змінні величини

У цьому підрозділі охарактеризовано дані і змінні нашої статистичної моделі. Щоб полегшити пояснення, ми дали кожній змінній формальну назву. Залежна змінна ДЕМОКРАТІЯ позначає рівень демократії в країні будь-якого даного року, цей рівень визначено на основі даних «Polity III»⁴¹. Широко вико-

³⁶ Див.: *Judge G. G., Hill R. C., Griffiths W. E., Lutkepohl H., Lee T.-C.* Introduction to the Theory and Practice of Econometrics. – New York: Wiley, 1988. – С. 435; *Griffiths W. E., Hill R. C., Judge G. G.* Learning and Practicing Econometrics. – New York: Wiley, 1993. – С. 421.

³⁷ Гасіоровскі використовує таку модель взаємодії для вивчення впливу інфляції, який варіюється з плином часу, на демократизацію. Див.: *Gasiorowski M. J.* Economic Crisis and Political Regime Change: An Event History Analysis.

³⁸ *White H.* A Heteroskedasticity-Consistent Covariance Matrix Estimator and a Direct Test for Heteroskedasticity // *Econometrica*. – 1980. – Т. 48. – С. 817–838.

³⁹ Див.: *Wiggins V.* Comparing XTGLS with Regress Cluster // STATA Corporation, Website: http://www.stata.com/support/faqs/stat/xtgls_rob.html, 1999.

⁴⁰ *Beck N., Katz J. N.* Nuisance Vs. Substance: Specifying and Estimating Time-Series-Cross-Section Models // *Political Analysis*. – 1995. – Т. 6. – С. 1–34; *Beck N., Katz J. N.* What to Do (and Not to Do) With Time-Series-Cross-Section Data // *American Political Science Review*. – 1995. – Т. 89. – С. 634–647.

⁴¹ *Jagers K., Gurr T. R.* Trucking Democracy's Third Wave With the Polity III Data // *Journal of Peace Research*. – 1995. – Т. 32. – С. 469–483; *Gurr T. R., Jagers K.* Polity98 Project: Regime Characteristics, 1800–1998 (веб-сторінка: <http://www.bsos.umd.edu/cidcm/polity/>, 1999.

ристовувані дані «Polity III» рееструють різні атрибути режиму на щорічній основі для багатьох країн від приблизно 1800 року до 1998 року, спираючись на два показники. Десятибальний показник демократії (ДЕМОК) вимірює демократичні риси режиму. Десятибальний показник автократії (АВТОК) вимірює автократичні риси режиму. Як зазначали, серед інших, О'Ніл і Расет, Лондрейган і Пул, Менсфілд і Снайдер, обидва показники дають аж ніяк не зайву інформацію про тип режиму: адже багатьом урядам притаманні й демократичні, й автократичні риси, – тож їх обидва і слід використати для визначення рівня демократії⁴². Ми дотримуємось цих досліджень і вимірюємо рівень демократії як різницю між ДЕМОК і АВТОК, що дає показник, який варіюється від 10 (найавтократичніший режим) до 10 (найдемократичніший режим).

Незалежні змінні поділяють на два типи: змінні, пов'язані з глобалізацією (фокус нашого дослідження) і контрольні змінні. Глобалізацію вимірюють чотири показниками: відкритістю торгівлі, потоками прямих іноземних інвестицій, потоками портфельних інвестицій і поширенням демократичних ідей. Три економічні змінні взято з компакт-диску Світового банку «Показники світового розвитку за 1999 рік». Ступінь поширення демократичних ідей закодовано, використовуючи дані «Polity III».

Змінна ТОРГІВЛЯ позначає щорічний рівень відкритості торгівлі для кожної країни. Як зазвичай в літературі, відкритість торгівлі визначають як суму вартості імпорту та експорту товарів і послуг даної країни, визначену як відсоток від ВВП країни.

Показник ПІІ позначає щорічну вартість чистих прямих іноземних інвестицій у вигляді відсотка від ВВП для кожної країни. ПІІ зумовлюють придбання істотної частки в керуванні (10%, а то й більше акцій, що дають право голосу) підприємством, що функціонує в економіці іншій, ніж економіка інвестора, або створення нової філії чи фірми в закордонній країні. ПІІ подано тут як суму капіталу у формі акцій, реінвестицій прибутків та іншого довготермінового й короткотермінового капіталу, як зазначено в платіжному балансі.

Змінна ПОРТФЕЛЬ позначає щорічну вартість чистих потоків портфельних інвестицій у вигляді відсотка від ВВП для кожної країни. Портфельні інвестиції (за винятком пасивів, що становлять резерви закордонних організацій) охоплюють трансакції, здійснювані з цінними паперами (сума державних цінних паперів, депозитних квитанцій і прямих купівель часток акцій з боку іноземних інвесторів), і боргові зобов'язання (гарантовані й не гарантовані державою борги у формі облігацій, розміщених у приватних руках).

Змінна ДИФУЗІЯ позначає щорічне число демократичних країн у даному регіоні навколо кожної країни. До цих регіонів належать Європа, Близький Схід, Африка, Азія, Північна й Південна Америка. Ми позначаємо країну як демокра-

⁴² Londregan, Poole. Does High Income Promote Democracy? – С. 1–30; O'Neal, Russett. The Classical Liberals were Right: Democracy, Interdependence and Conflict, 1950–1985. – С. 267–294; O'Neal, Russett. Assessing the Liberal Peace with Alternative Specifications: Trade Still Reduces Conflict. – С. 423–442; Edward Mansfield, Jack Snyder. Democratization and the Danger of War // International Security. – 1995. – Т. 20. – С. 5–38.

⁴³ O'Neal, Russett. The Classical Liberals were Right: Democracy, Interdependence and Conflict, 1950–1985. – С. 267–294; Mansfield, Snyder, Democratization and the Danger of War. – С. 5–38.

тичну, якщо різниця між її балами ДЕМОК і АВТОК більша або дорівнює шести, як-от, наприклад, у Менсфілда і Снайдера, О'Ніла й Расета⁴³. Як і Стар та Гасіоровські, ми вважаємо, що на тип політичного режиму країни з набагато більшою ймовірністю вплине політичний режим сусідніх країн, ніж далеких⁴⁴. Загалом стверджують, що поширення демократичних норм відбувається завдяки різноманітним контактам, тобто обмінові інформацією, ринковим контактам, комунікаційним мережам, туризмові й т. ін. Географічно близькі країни здебільшого мають більше контактів між собою. Отже, в нашому контексті ДИФУЗИЮ можна вважати за показник інформаційних та комунікаційних потоків демократичних ідей між країнами⁴⁵.

Коли перейти до контрольних змінних, змінна ІНФЛЯЦІЯ позначає щорічні темпи зростання дефлятора ВВП⁴⁶. Автори кількох досліджень використовують інфляцію як показник економічних криз, про вплив яких на демократію сперечаються. Автори деяких досліджень вважають, що цей вплив позитивний, натомість інші стверджують, що негативний⁴⁷.

Змінна ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК позначає зареєстрований ВВП на душу населення в міжнародних цінах, визначених відповідно до паритету купівельної спроможності. В багатьох статистичних дослідженнях детермінант демократії цю змінну використовують як показник рівня економічного розвитку, і то або як головну змінну, або як контрольну змінну⁴⁸. Змінна ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ позначає темпи (у %) щорічного зростання реального ВВП.

Змінна ПОПЕРЕДНЯ ДЕМОКРАТІЯ характеризує значення цієї залежної змінної минулого року для кожної країни (однорічне відставання залежної змінної). Ця змінна має дві функції. По-перше, реєструє те, що політичні режими схильні мати інерцію, повільно змінюючись із плином часу. По-друге, як ми пояснювали вище, ця змінна реєструє можливий вплив випущених змінних, а також допомагає дати раду можливій серійній кореляції у члені, що виражає похибку.

⁴⁴ *Starr. Democratic Dominoes: Diffusion Approaches to the Spread of Democracy in the International System.* – С. 356–381; *Gasiorowski. Economic Crisis and Political Regime Change: An Event History Analysis.* – С. 882–897.

⁴⁵ Ми обрахували кореляцію між щорічним показником кількості головних телефонних ліній і телевізорів для кожної країни і ДИФУЗИЄЮ. Кореляція ($r = 0,45$) статистично значуща на рівні в 1%. Ми не врахували цей показник як незалежну змінну, бо в нашій моделі він колінеарний ($r = 0,8$) із ВВП на душу населення. Отож можна стверджувати, що ВВП на душу населення править і за показник комунікаційного аспекту інтеграції країни у світову економіку.

⁴⁶ Дефлятор ВВП – це співвідношення номінального ВВП (визначеного в теперішніх цінах) і реального ВВП (визначеного в постійних цінах).

⁴⁷ Див., напр.: *Gasiorowski M. J. Economic Crisis and Political Regime Change: An Event History Analysis*; *Drake. The International Causes of Democratization, 1974–1990.* – С. 70–91; *Huntington S. P. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*; *Haggard, Kaufman. The Political Economy of Democratic Transitions.*

⁴⁸ *Rueschemeyer D. Different Methods – Contradictory Results? Research on Development and Democracy // International Journal of Comparative Sociology.* – 1991. – Т. 32. – С. 9–38; *Diamond L. Economic Development and Democracy Reconsidered*; *Gasiorowski M. J. Economic Crisis and Political Regime Change: An Event History Analysis.* – С. 882–897; *Przeworski A., Limongi F. Modernization: Theories and Facts.* – С. 155–183.

I, нарешті, змінна РІК – це змінна календарного року, що виконує дві функції. Змінна РІК сама по собі перевіряє, чи рівень демократії має лінійну тенденцію, і взаємодіє з іншими змінними, вплив яких на демократію змінюється з плином часу.

5. Емпіричні результати

Як сказано при поясненні нашого проекту досліджень, спершу ми задля діагностичних цілей оцінюємо об'єднану статистичну модель вивчення часових рядів і даних, належних до одного періоду, на кожне десятиріччя для всіх країн і для країн на шляхах розвитку. Результати подано в табл. 4. Вплив ТОРГІВЛІ на демократію завжди негативний і статистично значущий, вплив ДИФУЗІЇ статистично значущий у чотирьох із наших шести випадків, і завжди позитивний. Вплив ПОПЕРЕДНЬОЇ ДЕМОКРАТІЇ завжди позитивний і статистично значущий. Вплив ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ позитивний, але статистично незначущий в усіх випадках (за винятком усіх країн від 1970 до 1979 року). Оскільки знак цих чотирьох змінних не змінюється протягом усіх трьох десятиліть, ми ввели їх у модель тільки як головні впливи. Знаки ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ, ПІ, ПОРТФЕЛЯ та ІНФЛЯЦІЇ з плином десятиліть змінювалися. Отже, вони входять у модель й індивідуально, і як члени, що взаємодіють із РОКОМ⁴⁹.

Таблиця 4. Об'єднані моделі аналізу часових рядів і належних до одного періоду даних про рівень демократії, за десятиріччями

	Усі країни			Менш розвинені країни		
	(1970–1979)	(1980–1989)	(1990–1996)	(1970–1979)	(1980–1989)	(1990–1996)
ТОРГІВЛЯ	-0,0042** (0,0022)	-0,0021* (0,0014)	-0,0041** (0,0021)	-0,0049** (0,0025)	-0,0029** (0,0016)	-0,0032* (0,0024)
ПІ	0,0141 (0,0178)	-0,0357 (0,0340)	-0,0188 (0,0391)	0,0110 (0,0192)	-0,0426 (0,0385)	-0,0200 (0,0424)
ПОРТФЕЛЬ	0,0031 (0,0183)	-0,0211 (0,0196)	0,0021 (0,0069)	-0,0118 (0,0216)	-0,0247 (0,0210)	0,0092 (0,0093)
ДИФУЗІЯ	0,6034** (0,2662)	0,1501 (0,1559)	0,2251* (0,1445)	0,9548*** (0,3172)	0,1981 (0,1777)	0,2378* (0,1617)
ІНФЛЯЦІЯ	-0,0031 (0,0028)	0,0002*** (0,0000)	-0,0001 (0,0001)	-0,0045* (0,0029)	0,0001*** (0,0000)	-0,0001 (0,0001)
ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ	-0,0019 (0,0153)	0,0067 (0,0122)	0,0115 (0,0156)	0,0012 (0,0165)	0,0071 (0,0125)	0,0127 (0,0160)
ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК	0,1098 (0,1143)	0,4081*** (0,0999)	-0,0820 (0,0797)	0,1523 (0,1509)	0,5352*** (0,1199)	-0,1938** (0,1120)
ПОПЕРЕДНЯ ДЕМОКРАТІЯ	0,9253*** (0,0237)	0,9253*** (0,0161)	0,9202*** (0,0226)	0,9141*** (0,0244)	0,9290*** (0,0170)	0,9170*** (0,0238)
Константа	-1,4142 (1,0956)	-3,0927*** (0,8233)	1,0082 (0,7240)	-2,2999 (1,3985)	-4,0277*** (0,9187)	1,7565* (0,9460)
Спостереження	353	948	720	273	772	595
Скорегований R ²	0,93	0,94	0,90	0,89	0,91	0,88

– У дужках подано Вайтові стійкі середні квадратичні помилки, скореговані для групування по кожній країні.

– Односторонні критерії: * значущий при 10%; ** значущий при 5%; *** значущий при 1%.

⁴⁹ Коли йдеться про змінні, що перекриваються (інфляцію, економічне зростання, економічний розвиток, відкритість торгівлі), ці результати загалом узгоджуються з

У табл. 5 в першому стопчику подано результати для всіх країн від 1970 до 1996 року, а в другому стопчику – для країн, не належних до ОЕСР. Скорегований R^2 для обох моделей становить, відповідно, 0,93 і 0,90, вказуючи, що ці моделі пояснюють більшість спостережених варіацій рівня демократії. Усі члени, що виражають взаємодію, статистично значущі, як і всі головні впливи змінних, для яких ураховано взаємодію. Ще одна загальна заувага про модель полягає в тому, що всі змінні, пов'язані з глобалізацією, теж статистично значущі. Фактично, крім ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ, всі впливи статистично значущі, що підтримує специфікацію нашої моделі. А тепер звернімося до конкретних результатів.

Таблиця 5. Впливи економічної глобалізації на демократію (1970–1996)

	Усі країни	Країни, не належні до ОЕСР
ТОРГІВЛЯ	-0,0029*** (0,0010)	-0,0032*** (0,0011)
ПІІ	5,1906* (3,3016)	5,8359* (3,7712)
ПОРТФЕЛЬ	4,7240*** (1,8888)	5,3892** (2,4406)
ДИФУЗИЯ	0,2437*** (0,1058)	0,2922*** (0,1219)
ІНФЛЯЦІЯ	0,0599** (0,0350)	0,0537* (0,0344)
ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ	0,0068 (0,0084)	0,0069 (0,0087)
ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК	34,2597*** (11,5024)	36,7637*** (16,8662)
ПОПЕРЕДНЯ ДЕМОКРАТІЯ	0,9269*** (0,0109)	0,9242*** (0,0115)
РІК	0,1514*** (0,0505)	0,1593*** (0,0670)
РІК*ПІІ	-0,0026* (0,0017)	-0,0029* (0,0019)
РІК*ПОРТФЕЛЬ	-0,0024*** (0,0009)	-0,0027** (0,0012)
РІК*ІНФЛЯЦІЯ	-0,00003** (0,000017)	-0,000027* (0,000017)
РІК*ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК	-0,0172*** (0,0058)	-0,0184** (0,0085)
Константа	-301,8202*** (100,2552)	-317,8469*** (132,8935)
Спостереження	2021	1640
Скорегований R^2	0,93	0,90

– У дужках подано Вайтові стійкі середні квадратичні помилки, скореговані для групування по кожній країні.

– Однобічні критерії: * значущий при 10%; ** значущий при 5%; *** значущий при 1%.

результатами, про які повідомив Гасіоровскі, хоча його залежна змінна вимірює наслідок дихотомічного поділу – демократизацію (змінна 1,0), – а наша змінна вимірює рівень демократії. Див.: *Gasiorowski. Economic Crisis and Political Regime: An Event History Analysis.* – С. 882–897.

У першому стопчику, що стосується всіх країн, ТОРГІВЛЯ має статистично значущий негативний вплив на рівень демократії. Цей результат узгоджується з добре відомою тенденцією торгівлі породжувати в короткій перспективі тих, чие економічне становище поліпшується, і тих, чие погіршується. Хоча загальний вигреш від торгівлі переважує витрати, пов'язані з торгівлею, процес, під час якого ті, чие становище поліпшилось, компенсують утрати тим, чие становище погіршилось, – це повільний політичний процес; крім того, породжений внутрішніми причинами процес внутрішнього економічного пристосування (тобто перехід робочої сили з програшного сектору економіки до вигрешного) теж відносно повільний. Торгівля сама по собі може спричинити в короткій перспективі зміни розподілу прибутку, породивши процеси, описані в розділі про те, як глобалізація перешкоджає демократії.

Головний вплив ПІІ на демократію позитивний і статистично значущий. Коефіцієнт члена, що виражає взаємодію $PIK * PII$, – негативний і статистично значущий. Загальний вплив ПІІ дано (5,1906 – 0,0026 PIK). Цей вираз дає 0,055 1975 року, 0,029 1985 року, 0,001 1996 року. Отже, загальний вплив ПІІ на демократію позитивний і зменшується з плином часу. Ці результати дають змогу припустити, що ПІІ здійснюють, як сказано в розділі 3, і позитивний, і негативний вплив на демократію, але негативний вплив із часом зростає. В позитивному аспекті ПІІ можуть сприяти економічному зростанню і технологічному прогресові. А в негативному аспекті ПІІ можуть збільшити нерівність прибутків у країні. Тенденція ПІІ швидко переміщати підприємства в інші країни, де виробництво коштує дешевше, й тенденція багатонаціональних корпорацій втручатися у внутрішню політику країн-господарів (див. розділ 3) теж можуть спричинити негативний вплив ПІІ на демократію.

Головний вплив ПОРТФЕЛЯ позитивний і статистично значущий. Коефіцієнт члена, що виражає взаємодію $PIK * PORTFEL$, – негативний і статистично значущий. Загальний вплив ПОРТФЕЛЯ дано (4,7240 – 0,0024 PIK). Цей вираз дає –0,016 1975 року, –0,04 1985 року, –0,066 1996 року. Отже, загальний вплив ПОРТФЕЛЯ на демократію негативний і зростає з плином часу. Ці результати дають змогу припустити, що портфельні інвестиції мають, як сказано в розділі 3, і позитивний, і негативний вплив на демократію, але негативний вплив переважає. Головний позитивний вплив портфельних інвестицій на демократію може відображувати економічну дисципліну, що їх фінансові ринки накладають урядам; ця дисципліна може сприяти більшій прозорості, кращому керуванню, зміцненню інституцій підтримки майнових прав. Негативний вплив може бути наслідком величезного зростання здатності портфельних інвестицій швидко пересуватися між країнами, що інколи призводить до фінансового краху і згубних соціально-політичних наслідків.

Вплив ДИФУЗІЇ на демократію позитивний і статистично значущий. Отже, збільшення кількості демократичних країн у регіоні навколо якоїсь країни підвищує рівень її демократії. Інтерпретуючи ДИФУЗІЮ як показник інформаційних потоків, можна стверджувати, що регіон із більшою кількістю демократичних країн, напевне, ефективніше поширюватиме ідеї демократії. Отже, опосередковано цей результат аж ніяк не підтримує твердження (див. розділ 3), що збільшені інформаційні потоки зменшують рівень демократії.

Коли перейти до контрольних змінних у першій колонці, ПОПЕРЕДНЯ ДЕМОКРАТІЯ має позитивний і статистично значущий вплив на нинішній рівень демократії. Автори інших досліджень, що враховують цю змінну, повідомляють про близькі результати, доводячи, що демократія як соціальний феномен схильна мати інерцію. За словами Пршеворські та ін., видається майже тавтологією стверджувати, що нинішній рівень демократії зростає, коли піднявся минулий рівень демократії⁵⁰. Проте цей результат має важливий реальний наслідок. Адже взагалі не можна сподіватися знайти вищий рівень демократії, зміцнивши, *ceteris paribus**, диктатуру або авторитаризм. Якщо рівень демократії зменшився в минулому, слід сподіватися, що нижчий рівень демократії буде і в майбутньому. Отже, міжнародні відносини, що зміцнюють якийсь авторитарний режим, напевне, зменшать рівень демократії в цій країні у близькому майбутньому. Так само й реформи, спрямовані на підвищення рівня демократії, мають тенденцію нагромаджуватись із плином часу, ведучи до значно демократичніших реформ⁵¹.

Вплив ІНФЛЯЦІЇ статистично значущий і позитивний, проте член, що виражає взаємодію РІК*ІНФЛЯЦІЯ, статистично значущий і негативний. Загальний вплив інфляції на рівень демократії позитивний і був найбільшим у 1980-х роках. ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ має позитивний знак, проте статистично незначуще. Як і в багатьох дослідженнях, ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК має позитивний і статистично значущий вплив на рівень демократії. Член, що виражає взаємодію РІК*ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК, статистично значущий, але негативний, і це схиляє до висновку, що його вплив зменшується з плином часу. Зміна календарного року РІК статистично значуща і позитивна, вказуючи на часткову тенденцію рівня демократії зростати з плином часу в даній вибірці.

Результати впливу внутрішніх економічних умов на рівень демократії повторюють висновки попередніх досліджень, які підтримують нашу модель. Для дальшого дослідження несхитності результатів ми оцінили модель тільки для вибірки країн, не належних до ОЕСР. У порівнянні з результатами для всіх країн у першому стовпчику скорегований R^2 для країн-членів ОЕСР у другому стовпчику трохи менший – унаслідок меншого розміру вибірки і менших відхилень незалежних змінних. Проте знаки й рівні статистичної значущості для всіх змінних у другому стовпчику дуже добре узгоджуються зі знаками й рівнями в першому стовпчику. Це свідчить, що результати в першій колонці не є наслідком залучення до вибірки країн-членів ОЕСР. Найразючіша відмінність між першою і другою колонкою – це величина оцінених параметрів ТОРГІВЛІ, ПІІ, ПОРТФЕЛЯ, ДИФУЗІЇ, РІК*ПІІ і РІК*ПОРТФЕЛЬ. Хоча знаки ті самі, ці

⁵⁰ Przeworski A., Alvarez M., Cheibub J. A., Limongi F. What Makes Democracies Endure? – С. 39–55.

⁵¹ Крім того, ми оцінюємо моделі в табл. 5, відкидаючи запізнілу залежну змінну. Хоч урахування цієї запізнілої залежної змінної звичайно робить інші незалежні змінні незначущими, її викидання з нашої моделі справді робить результати статистично менш значущими в обох вибірках. Це дає змогу припустити, що ми не отримали нульових результатів у табл. 5 внаслідок запізнілої залежної змінної. Про ці статистичні результати можна довідатися в авторів досліджень.

* За рещти однакових умов (латин.).

параметри більші в другому стовпчику, ніж у першому стовпчику. На нашу думку, така різниця загалом свідчить, що глобалізація більше впливає на рівень демократії в країнах на шляхах розвитку, ніж у розвинених. Власне, це й не дивує, бо в нашій вибірці рівні демократії в країнах-членах ОЕСР здебільшого стабільні, а то й близькі до найвищого балу демократії, згідно з даними «Polity III».

6. Аналіз чутливості

Специфікація моделі, критерії демократії і методи оцінювання різні в різних статистичних дослідженнях демократії. Щоб дослідити вплив цих відмінностей у нашому випадку, ми здійснили аналіз чутливості. Коли говорити конкретно, ми додали нові контрольні змінні, скориставшись даними організації «Freedom House» для вимірювання рівня демократії, й застосували різні формули оцінки. Результати подано в таблицях 6 і 7. Загалом вплив глобалізації на демократію, про який сказано в табл. 5, підтверджений 25 експериментами, відображеними в табл. 6 і 7. Отже, ми вважаємо, що наші результати стійкі. Нижче ми обговоримо таблиці 6 і 7 докладно⁵².

У табл. 6 подано результати 15 експериментів, позначених як моделі 1–15, ці моделі мали дослідити вплив додаткових нових контрольних змінних і використання якогось іншого критерію демократії. В моделях 1–12 рівень демократії визначають на основі даних «Polity III», як і в Таблиці 5, а моделі 13–15 спираються на дані «Freedom House». Серед нових контрольних змінних ДЖИНІ позначає ступінь нерівності прибутку в країні, визначений коефіцієнтом Джині. ОСВІТА позначає рівень освіти у країні, виміряний середньою кількістю років освіти серед населення⁵³. Змінна МНДО позначає кількість міжнародних недержавних організацій, до яких належать індивіди чи організації кожної країни будь-якого даного року⁵⁴. Змінні НАПІВПЕРИФЕРІЯ і ПЕРИФЕРІЯ – це дві неістотні змінні, які позначають, чи належить країна відповідно до світової напівпериферії і периферії. В нашій моделі вони взаємодіють зі змінною ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК, як-от у Буркгарта й Луїса-Бека⁵⁵. ЄВРОПА, БЛИЗЬ-

⁵² Результати первісних контрольних змінних, належних до моделей із табл. 6 і 7, великою мірою узгоджуються з табл. 5. Задля економії місця ми не повідомляємо тут про них.

⁵³ Для ДЖИНІ та ОСВІТИ ми використовуємо ті самі дані й ті самі перетворення змінних, що й у вид.: *Feng, Zak. The Determinants of Democratic Transitions.* – С. 162–177. ДЖИНІ взято з дуже якісних даних із вид.: *K. Deininger, L. Squire. A. New Dataset Measuring Income Inequality // World Bank Economic Review.* – Т. 10. – 1996. – С. 565–591. Ми реєстрували й записували необроблені дані. Відсутні дані ДЖИНІ заповнено прогнозами на основі оцінок ДЖИНІ як функції від частки ВВП на душу населення, квадрату ВВП на душу населення й регіональних неістотних змінних. Дані про ОСВІТУ (їх теж зареєстровано й записано) взято з вид.: *Robert J. Barro, Jong-Wha Lee. International Data on Educational Attainment: Updates and Implications* (рукопис, Гарвардський університет, 2000 р.).

⁵⁴ Дані про МНДО взято з вид.: *Boli, Thomas. INGOs and the Organization of World Culture.* – С. 13–50.

⁵⁵ Як і ці два автори, ми теж оцінювали моделі, використовуючи тільки неістотні змінні НАПІВПЕРИФЕРІЯ і ПЕРИФЕРІЯ, й дійшли до схожих результатів. Див.: *Burkhardt R. E., Lewis-Beck M. Comparative Democracy: The Economic Development Thesis.*

КНИЙ СХІД, АФРИКА і АЗІЯ – це неістотні змінні, що позначають географічний регіон, до якого належить країна.

Згідно з моделями 1–12 в Таблиці 6, вплив ТОРГІВЛІ статистично значущий в 11 випадках із 12 й завжди негативний. Головний вплив ПІІ значущий в 11 випадках і завжди позитивний. Вплив ПІІ у взаємодії теж значущий в 11 випадках і завжди негативний. Вплив ДИФУЗІЇ значущий в 11 випадках і завжди позитивний. Головний вплив ПОРТФЕЛЯ значущий у 6 випадках і завжди позитивний. Вплив ПОРТФЕЛЯ у взаємодії значущий у 6 випадках і завжди негативний. Ці результати великою мірою підтримують результати, подані в табл. 5.

Коли перейти тепер до залежної змінної, ми визначаємо рівень демократії на основі даних «Polity III», а деякі дослідники застосовують дані «Freedom House»⁵⁶. Дані «Polity III» наголошують на обмеженнях (які постають перед виконавчою владою) політичних протестів та дій і політичного рекрутування. Спираючись на дані «Freedom House», Даємонд вважає, що в недавні роки деякі країни стали псевдодемократіями, де право протесту захищене, але громадянські права перебувають під сумнівом⁵⁷. На додачу до інституційних аспектів, прямо визначених у «Polity III», дані «Freedom House» відображують і аспекти, тільки опосередковано згадані в «Polity III», як-от фактичну силу опозиції, свободу від іноземного панування, права меншин, свободу слова й сумління, право на об'єднання, верховенство права, права людини, особисті економічні права.

На відміну від даних «Polity III», дані «Freedom House» доступні тільки від 1973 року. У періоді, що їх охоплюють обидві сукупності даних, взаємна кореляція між обома сукупностями відносно висока: 0,88 у вибірці всіх країн і 0,83 у вибірці країн на шляхах розвитку. І справді, подані в табл. 6 висновки з моделей, які спираються на дані «Freedom House», не дуже відрізняються від висновків із моделей, які спираються на дані «Polity III» й подані в табл. 5⁵⁸. У моделях 13–15 вплив ТОРГІВЛІ завжди негативний і статистично значущий у двох випадках. Вплив ДИФУЗІЇ завжди позитивний і значущий. Позитивний вплив ПІІ і негативний вплив члена, що виражає його взаємодію, теж завжди значущі. Позитивний вплив ПОРТФЕЛЯ і негативний вплив члена, що виражає його взаємодію, значущі у двох випадках.

⁵⁶ Див., напр.: *Burkhart R. E., Lewis-Beck M. Comparative Democracy: The Economic Development Thesis*; *Diamond L. Developing Democracy: Toward Consolidation. Про вимірювання рівня демократії див.: Bollen K. Political Democracy: Conceptual and Measurement Traps / Ed. A. Inkeles. On Measuring Democracy. – New Brunswick, NJ: Transaction, 1991.*

⁵⁷ *Diamond L. Developing Democracy: Toward Consolidation.*

⁵⁸ Як і Буркхарт та Луїс-Бек, ми додали обидві семибальні шкали політичних прав і політичних свобод у даних «Freedom House». Див.: *Burkhart R. E., Lewis-Beck M. Comparative Democracy: The Economic Development Thesis.* Ця процедура дає показник, що варіюється від 2 (найнижчий рівень демократії) до 14 (найвищий рівень демократії). Крім того, спираючись на цю шкалу, ми по-новому обрахували змінні ДИФУЗІЯ і ПОПЕРЕДНЯ ДЕМОКРАТІЯ.

Таблиця 6. Аналіз чутливості І: Оцінки на основі аналізу регресії простих найменших квадратів (АРНК) з додатковими контрольними змінними і даними організації «Freedom House»

	Модель 1 Усі країни	Модель 2 Менш розви- нені країни	Модель 3 Усі країни	Модель 4 Менш розви- нені країни	Модель 5 Усі країни	Модель 6 Менш розви- нені країни	Модель 7 Усі країни	Модель 8 Менш розви- нені країни
ТОРГІВЛЯ	-0,0028***	-0,0033***	-0,0025***	-0,0027***	-0,0025***	-0,0027**	-0,0023***	-0,0025**
ПІІ	5,4310*	6,3762**	5,5593*	5,7162	5,6117*	6,1508*	8,4556**	10,5950**
ПОРТФЕЛЬ	4,1119**	4,9084**	2,7475	3,6058	2,6123	3,1767	5,6914	3,4633
ДИФУЗІЯ	0,2369**	0,2971***	0,3141***	0,3915***	0,3124***	0,3928***	0,2844***	0,3558***
РІК*ПІІ	-0,0027*	-0,0032**	-0,0028*	-0,0029	-0,0028*	-0,0031*	-0,0043**	-0,0053**
РІК*ПОРТФЕЛЬ	-0,0021**	-0,0025**	-0,0014	-0,0018	-0,0013	-0,0016	-0,0029	-0,0017
ДЖИНИ	-0,6336*	-0,9099*			-0,1091	-0,3664	0,0950	-0,2263
ОСВІТА	2021	1640	0,1417	0,1137	0,1343	0,0879	0,2889***	0,2457**
N			1662	1281	1662	1281	1783	1353
Скорегований R ²	0,93	0,90	0,93	0,91	0,93	0,91	0,93	0,91
	Модель 9 Усі країни	Модель 10 Менш розви- нені країни	Модель 11 Усі країни	Модель 12 Усі країни	Модель 13 Усі країни	Модель 14 Усі країни	Модель 15 Менш розви- нені країни	
ТОРГІВЛЯ	-0,0018**	-0,0012	-0,0016**	-0,0026***	-0,0006	-0,0007*	-0,0007*	
ПІІ	6,2954**	8,0067**	6,8347**	4,8632*	5,8462**	4,3957*	5,3203*	
ПОРТФЕЛЬ	4,5246***	5,7176**	3,9381***	5,1121***	2,3640*	2,4035**	1,6529	
ДИФУЗІЯ	0,2576***	0,3073***	0,1345	0,2902***	0,1151***	0,0995***	0,1209***	
РІК*ПІІ	-0,0032**	-0,0040**	-0,0035**	-0,0025*	-0,0030**	-0,0022*	-0,0027*	
РІК*ПОРТФЕЛЬ	-0,0023***	-0,0029**	-0,0020***	-0,0026***	-0,0012*	-0,0012**	-0,0008	
МНДО	0,0002**	0,0007***						
НАПІВЕРИФЕРІЯ*РОЗВИТОК				0,0170**	-0,0035			
ПЕРИФЕРІЯ*РОЗВИТОК				-0,0046	-0,0117			
ЄВРОПА			0,0148					
БЛІЗЬКИЙ СХІД			-0,7589**					
АФРИКА			-0,5427**					
АЗІЯ			-0,1591					
N	1949	1568	1879	1826	1705	1784	1421	
Скорегований R ²	0,93	0,90	0,93	0,93	0,94	0,94	0,90	

— Однобічні критерії: *** значущий при 1%; ** значущий при 5%; * значущий при 10%.

— У дужках подано Вайтові стійкі середні квадратичні помилки, скореговані для групування по кожній країні.

— Задля економіч місії не подано інших незалежних змінних із Таблиці 4.

— Моделі 5–6 враховують, натомість моделі 7–8 відкидають ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК і член, що виражає його взаємодію.

У порівнянні з табл. 5 результати для моделей 14–15, що спираються на дані «Freedom House», слабші, коли йдеться про статистичну значущість портфельних інвестицій. На нашу думку, причина полягає в тому, що організація «Freedom House» визначає ще й рівень захисту громадянських прав і утвердження демократичних норм, які потребують для свого розвитку відносно тривалого часу. Показник «Freedom House» здебільшого відстає від показника «Polity III» й має меншу дисперсію⁵⁹. Оскільки показник «Freedom House» варіюється менше, то й результати менш значущі. Крім того, оскільки портфельні інвестиції в країни на шляхах розвитку невеликі й зосереджені на еліті, їхній вплив може бути великим в аспекті стримування виконавчої влади, що перебуває у фокусі уваги «Polity III», але, напевне, буде меншим в аспекті громадянських прав, відображеному в показнику «Freedom House».

У табл. 7 подано результати використання п'яти формул оцінки: фіксованих впливів країни, фіксованих впливів року, випадкових впливів, [оцінки] на основі аналізу регресії простих найменших квадратів (АРПНК) із груповими скорегованими середніми квадратичними помилками (ГССКП) і загальне оцінкове рівняння (ЗОР) моделі⁶⁰. Усі випадки, зокрема й подані в табл. 5, мають приблизно ту саму модель критерію згоди. Оцінки в табл. 7 загалом подібні до оцінок у табл. 5, за винятком фіксованих впливів країни.

Учені сперечаються про методи оцінки групових даних. Хоча ця стаття присвячена не методам, ми вважаємо, що оцінка, використана в табл. 5 (оцінка на основі аналізу регресії простих найменших квадратів із неситими середніми квадратичними помилками Вайта, скорегованими для групування по країнах), найдоречніша для нашого випадку. Починаючи з формул оцінок фіксованих впливів, Кінг стверджує, що слід віддати перевагу використанню набагато елегантніших статистичних методів, а не оцінюванню фіксованих впливів⁶¹. Такого підходу ми дотримуємось у табл. 5. При моделюванні відомо, що формули оцінок фіксованих впливів надмірно поглинають дисперсію між країнами, яку

⁵⁹ Скажімо, для Болгарії показник «Polity III» піднявся від -7 1989 року до $+8$ 1991 року, зростання на 75 % (в діапазоні 20 балів – від -10 до $+10$), натомість показник «Freedom House» піднявся від 2 1989 р. до 9 1991 р., зростання на 53 % (в діапазоні 13 балів – від 2 до 14). Інший приклад: у Росії за той самий період показник «Polity III» піднявся від -4 до $+6$, зростання на 50%, тоді як індекс «Freedom House» піднявся від 5 до 7, зростання на 15%.

⁶⁰ Як докладно пояснено у вид.: *Green W. H. Econometric Analysis*. – New Jersey: Prentice Hall, 1997, така формула оцінки, як фіксовані впливи країни, припускає, що член, який виражає втручання, варіюється в межах групи, фіксовані впливи року припускають, що член, який виражає втручання, варіюється з плином років, а випадкові впливи припускають, що член, який виражає помилку, варіюється між групами. Метод групових скорегованих середніх квадратичних помилок припускає, що дисперсія члена, який виражає помилку, гетероскедастична між групами і гомоскедастична в межах груп. Див.: *Beck, Katz. What to Do (and Not to Do) With Time-Series Cross-Section Data*. – С. 634–647. Загальне оцінкове рівняння – це формула оцінки, пов'язана з середніми даними, залежними від кількості населення; її часто використовують для групових даних. Див.: *K. Y. Liang, S. L. Zeger. Longitudinal Data Analysis Using Generalized Linear Models // Biometrics*. – Т. 73. – 1986. – С. 13–22.

⁶¹ *Gary King. Proper Nouns and Methodological Propriety: Pooling Dyads in International Relations Data // International Organization*. – Т. 51. – 2000. – С. 497–507.

можна приписати істотним змінним, і зменшують ступені свободи внаслідок урахування багатьох неістотних змінних. Якщо кількість періодів часу не наближається до безмежності, оцінені впливи не узгоджуються з оцінками фіксованих впливів країни⁶². Оскільки в нас лише 27 періодів, ми можемо постраждати від цієї проблеми, і це може пояснити, чому результати, отримані завдяки формулі оцінки фіксованих впливів країни, значно відрізняються від результатів, отриманих завдяки іншим формулам оцінок.

Таблиця 7. Аналіз чутливості II: оцінки параметрів з альтернативних формул оцінки

	Фіксовані впливи (країна)	Фіксовані впливи (рік)	Випадкові впливи	АРНК і ГССКП	Загальне оцінкове рівняння
Усі країни					
ТОРГІВЛЯ	0,0004	-0,0027***	-0,0030***	-0,0029***	-0,0027***
ПІІ	8,796**	4,786*	5,196	5,191*	4,903*
ПОРТФЕЛЬ	0,515	3,545*	4,724	4,724	4,704**
ДИФУЗІЯ	0,197	0,285***	0,244***	0,244***	0,237***
ІНФЛЯЦІЯ	0,006	0,039	0,060	0,060	0,067**
ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ	0,004	0,005	0,007	0,007	0,007
ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК	45,851***	36,566***	34,290***	34,260**	32,634***
ПОПЕРЕДНЯ ДЕМОКРАТІЯ	0,797***	0,925***	0,927***	0,927***	0,934***
РІК	0,262***	0,157***	0,151***	0,151**	0,145***
РІК*ІНФЛЯЦІЯ	-0,000003	-0,00002	-0,00003	-0,00003	-0,00003**
РІК*ПІІ	-0,004**	-0,002*	-0,003	-0,003*	-0,002*
РІК*ПОРТФЕЛЬ	-0,0003	-0,002*	-0,002	-0,002	-0,002**
РІК*РОЗВИТОК	-0,023***	-0,018***	-0,017***	-0,017**	-0,016***
Константа	-517,172***	-312,65***	-302,064***	-301,820**	-288,835***
N	2021	2021	2021	2021	2021
Скорегований R ²	0,93	0,93	0,93	0,93	
Менш розвинені країни					
ТОРГІВЛЯ	-0,000005	-0,0030***	-0,0032***	-0,0032***	-0,0029***
ПІІ	11,075**	5,183*	5,836	5,836*	5,536*
ПОРТФЕЛЬ	-1,311	4,652*	5,389	5,389	5,882**
ДИФУЗІЯ	0,185	0,358***	0,292***	0,292***	0,290***
ІНФЛЯЦІЯ	0,006	0,024	0,054	0,054	0,061**
ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ	0,003	0,004	0,007	0,007	0,007
ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК	24,572	41,139**	36,764**	36,764*	35,577**
ПОПЕРЕДНЯ ДЕМОКРАТІЯ	0,792***	0,922***	0,924***	0,924***	0,934***
РІК	0,186*	0,171***	0,159**	0,159*	0,154***
РІК*ІНФЛЯЦІЯ	-0,000003	-0,00001	-0,00003	-0,00003	-0,00003**
РІК*ПІІ	-0,006**	-0,003*	-0,003	-0,003*	-0,003*
РІК*ПОРТФЕЛЬ	0,001	-0,002*	-0,003	-0,003	-0,003**
РІК*РОЗВИТОК	-0,013	-0,021**	-0,018**	-0,018*	-0,018**
Константа	-368,001*	-340,864**	-317,847**	-317,847*	-306,119***
N	1640	1640	1640	1640	1640
Скорегований R ²	0,91	0,91	0,90	0,90	

— Однобічні критерії: * значущий при 10%; ** значущий при 5%; *** значущий при 1%.
 — Вайтові стійкі середні квадратичні помилки, оцінені для моделей фіксованих впливів і моделі загального оцінкового рівняння.

⁶² Див.: Green W. H. Econometric Analysis. – С. 632.

Застосовність моделі випадкових впливів для певної сукупності даних можна перевірити, використовуючи доречний критерій-мультиплікатор Лагранжа. Нульова гіпотеза полягає в тому, що дані не підтримують модель випадкового впливу⁶³. Здійснюючи перевірку, ми не здатні відкинути нульову гіпотезу, не подавши ніяких свідчень на користь моделі випадкового впливу в нашому випадку.

Оцінки на основі аналізу регресії простих найменших квадратів із формулою оцінки групових скорегованих середніх квадратичних помилок припускає, що дисперсія члена, який виражає помилку, гетероскедастична й водночас корельована між групами і гомоскедастична в межах груп⁶⁴. Формула оцінки з груповими скорегованими середніми квадратичними помилками може бути недоречною в нашому випадку, бо в табл. 5 кілька змінних мають вплив, що змінюється з часом, припускаючи можливість гетероскедастичних помилок із плином часу. Формула оцінки, яку ми використовуємо в табл. 5, не припускає певної структури гетероскедастичності чи серійної кореляції, й тому вона доречніша для нашої мети. Одна з переваг методу групових скорегованих середніх квадратичних помилок полягає в його спроможності виправляти кореляційні помилки між групами. Проте, як зазначають Бек і Катц, трохи краща стратегія – моделювати цю кореляцію теоретично, чого можна досягти з допомогою нашої змінної ДИФУЗІЯ⁶⁵.

Результати методу загального оцінкового рівняння в табл. 7, коли скористатися ним для перевірки результатів, поданих у табл. 5, тотожні з ними. Ця тотожність ще більше підтримує наше твердження, що наші результати загалом стійкі, навіть коли вдаватися до різних формул оцінки (за винятком фіксованого впливу країни).

Коли повернутись до результатів для нових контрольних змінних у табл. 6, то Фен і Зак стверджують, що зменшення нерівності прибутку і піднесення рівня освіти збільшують імовірність переходу до демократії⁶⁶.

Хоча наш аналіз відрізняється від аналізу цих авторів (ми ввели відкритість економіки, визначення рівня демократії, взяли ширшу вибірку), наші результати загалом узгоджуються з їхніми. В моделях 1 і 2 вплив ДЖИНІ негативний і значущий (збільшення нерівності зменшує рівень демократії). В моделях 7 і 8 вплив ОСВІТИ позитивний і значущий, коли відкинути ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК. Подібно до результатів Фена і Зака, коли ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ураховано (моделі 3–6), вплив ОСВІТИ позитивний, але незначущий. Згідно з їхніми поясненнями, це тому, що ОСВІТА і ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК корелюють між собою⁶⁷.

⁶³ Там само. – С. 628.

⁶⁴ Див.: *Beck, Katz*. What to Do (and Not to Do) With Time-Series Cross-Section Data. – С. 634–647.

⁶⁵ Там само. – С. 642.

⁶⁶ *Feng, Zak*. The Determinants of Democratic Transitions. – С. 162–177.

⁶⁷ Коли врахувати й ОСВІТУ (моделі 5–8), вплив ДЖИНІ негативний, як і у Фена й Зака, але не є незначущим. Цей результат можна приписати згаданим вище відмінностям між нашою моделлю і їхньою.

Вплив МНДО на демократію позитивний і значущий у моделях 9–10. Ці результати доводять, що членство в МНДО збільшує рівень демократії у країні, й цей висновок підтримують аргументи деяких досліджень⁶⁸. Коефіцієнти регіональних неістотних змінних у моделі 11 вимірюють вплив належності до певного регіону на рівень демократії, і то відносно американського континенту⁶⁹. Результати свідчать, що відносно американського континенту рівень демократії на Близькому Сході, в Африці й Азії нижчий, а в Європі приблизно такий самий. Як і можна було сподіватися, коли врахувати регіональні фіктивні змінні, вплив ДИФУЗІЇ (що корелює з регіональним впливом), хоч іще позитивний у табл. 5, нині незначущий.

Впливи становища у світі на демократію вивчено в моделях 12–13. В моделі 12 вплив НАПІВПЕРИФЕРІЇ позитивний і значущий, а вплив ПЕРИФЕРІЇ – негативний і незначущий. Проте в моделі 13, яка використовує дані організації «Freedom House», як і в Буркгарта й Луїса-Бека, обидві змінні негативні й жодна з них не є значущою⁷⁰. Наші результати відрізняються від результатів Буркгарта й Луїса-Бека, бо в них вплив членів, що виражають взаємодію, негативний і значущий і для ПЕРИФЕРІЇ, і для НАПІВПЕРИФЕРІЇ. На нашу думку, одна з причин такої відмінності пов'язана з характером вибірки. Їхні дані закінчуються 1989 роком, а наші – 1996 роком, охопивши, коли скінчилася «холодна війна», переходи до демократії в багатьох напівпериферійних країнах (наприклад, Болгарії, Чехословаччині). Друга причина пов'язана з відмінністю між даними «Polity III» і даними «Freedom House». Як уже зазначено, вимірювання, яке спирається на дані «Polity III», мають більшу дисперсію, ніж у випадку даних «Freedom House». Дані «Polity III» зосереджуються на змінах інституційних обмежень, що їх накидають лідерам виконавчої гілки влади, натомість дані «Freedom House» охоплюють і поступові зміни у сфері громадянських прав. Ці зміни відображені і в змінних, пов'язаних зі становищем у світі, надто в НАПІВПЕРИФЕРІЇ.

Одне слово, аналіз чутливості доводить, що наші результати стійкі. Пам'ятаючи про це, ми звертаємося тепер до політичних наслідків наших знахідок.

7. Висновок

У теоретичній літературі висловлено суперечливі сподівання про вплив глобалізації на демократію. Ці несуголосні сподівання відображені і в публічних дискусіях про глобалізацію. У своїй статті ми спробували послідовно емпірично оцінити суперечливий вплив глобалізації на демократію. Ми вважаємо, що наш аналіз є першою спробою статистично оцінити цю суперечність у великій вибірці. Наші результати мають важливі наслідки не тільки для майбутніх досліджень, а й для політичних дискусій про глобалізацію.

⁶⁸ Keck M. E., Sikkink K. *Activists Beyond Borders: Advocacy Networks in International Politics*; Risse T., Sikkink K. *The Socialization of International Human Rights Norms into Domestic Practices: Introduction*.

⁶⁹ Ми відкинули одну неістотну змінну, щоб не потрапити в пастку неістотної змінної. Див.: Green W. H. *Econometric Analysis*.

⁷⁰ Burkhardt R. E., Lewis-Beck M. *Comparative Democracy: The Economic Development Thesis*.

Наш аналіз слід розуміти як частину широкомасштабної дослідницької програми про вплив глобалізації. Хоч отримані результати стійкі до різних коливань, наше дослідження можна поширити в кількох напрямках. Одна з можливостей – збільшення часової сфери нашого аналізу. Ще одна можливість – застосування моделі одночасних рівнянь із кількома ендогенними змінними. Було б корисно сформулювати й нові теорії про вплив глобалізації на демократію і провести глибокі конкретні порівняльні дослідження взаємодії між демократією і глобальною економікою. Оскільки феномен глобалізації найімовірніше існуватиме й далі та посилюватиметься, безперечно варто спробувати краще зрозуміти відносини між глобалізацією і демократією.

Ми з'ясували, що відкритість торгівлі й портфельні інвестиції справляють негативний вплив на рівень демократії. Негативний вплив торгівлі постійний протягом часу, натомість вплив портфельних інвестицій посилюється. Поток ПІІ позитивно впливає на рівень демократії, проте цей вплив із часом зменшується. Поширення демократичних ідей постійно сприяє демократії. Такі особливості впливу властиві й для всіх країн, і для країн на шляхах розвитку. Крім того, він стійкий і щодо різних специфікацій моделей, різних критеріїв демократії й альтернативних статистичних оцінок. Словом, економічні аспекти інтеграції у світову економіку починають спричиняти занепад демократичного врядування в національних державах.

Якщо максимальне збільшення економічної ефективності – єдина політична мета, тоді негативні впливи глобалізації на демократію не мають значення. Та якщо бажана політична мета – демократичне врядування, наші знахідки припускають існування політичної дилеми між вигодами від економічної ефективності й занепадом демократії. А це вже має непокоїти і творців політики, і академиків.

Наш аналіз припускає, що глобалізація руйнує перспективи демократії. Сформована після 1945 року модель засвоєного лібералізму сприяла підтримці демократичного врядування в розвинених країнах із відкритою економікою. Проте запровадити цю модель у країнах на шляхах розвитку за теперішньої глобалізації не дуже легко. Демократіям, які постали серед країн на шляхах розвитку, бракує фінансових і керівних ресурсів, потрібних для розбудови мереж соціальної безпеки. Оскільки лібералізація торгівлі триває й далі, негативний вплив торгівлі на демократію, напевне, зростатиме.

Так само й дедалі більша рухливість капіталу, що супроводить глобалізацію, створює політичну дилему для урядів, які прагнуть і економічної конкурентоспроможності, й демократичної політичної підзвітності. Вільний капітал загалом невідзвітний громадськості. Рухливість капіталу зменшує спроможність демократичних урядів відповідати на народні вимоги соціального добробуту та ефективного економічного керування. Наші знахідки припускають, що за умов економічної відкритості простір для політичних маневрів вочевидь зменшений. Отже, загрози демократії з боку фінансових потоків і прямих іноземних інвестицій досить істотні.

Якщо нинішня тенденція у впливі глобалізації на демократію триватиме й далі, наш висновок, що більша кількість демократичних країн у регіоні пов'я-

зана з більшою демократією, може вивести нас на диявольський слизький шлях. Тобто якщо торгівля ПП і фінансові потоки стають дедалі тісніше пов'язані з занепадом демократії, кількість демократичних країн у регіоні теж може зменшитися, що й собі може посприяти зменшенню кількості демократичних країн.

Як можна ослабити негативний вплив глобалізації на демократію? Ми вважаємо, що загалом існує три можливості. Перша можливість полягає в тому, що має існувати один світовий уряд, який керуватиме однією економічною системою, де немає ніяких бар'єрів для потоків товарів, фінансового капіталу та інших факторів виробництва. Тоді можна було б визначити розумний компроміс між виграшами в ефективності й занепадом демократії. Ми вважаємо, що цей варіант нині непрактичний.

Друга можливість – збільшити координацію соціально-економічної політики між урядами за наявної міжнародної системи. Скажімо, зорієнтована певним чином податкова політика могла б звести до мінімуму надмірну леткість фінансового капіталу на інтегрованому глобальному фінансовому ринку. За умов координації політики країни могли б і далі мати вигравш від економіки, що глобалізується, й водночас зменшувати її шкідливий вплив на демократію. Але тут можна, безперечно, додати й ваду такого варіанта. За умов наявної міжнародної політичної системи кожен національний уряд підзвітний перед своїм народом. Отже, варіант, який спирається на координацію політики, важко утвердити й підтримувати протягом часу.

Третя можливість – уповільнити темпи глобалізації. Скажімо, уряди можуть виробити таку політику податків і субсидій, щоб дати компенсації тим, чиє становище погіршилось унаслідок відкритості економіки, уповільнити рух капіталу і зменшити його надмірну леткість, обмежити з допомогою закону надмірні пошуки ренти з боку багатонаціональних корпорацій. Щоб мати успіх, цей підхід вимагав би координованої регуляції ринку, в якій брали б участь уряд, приватний сектор і громадські групи оборонців певної справи; така регуляція зумовлювала б широкі консультації з приватним сектором і громадськими групами й під пильним контролем цього сектору й громадських груп. Мета такої координації – виробити й запровадити ту регуляцію, покладаючись не тільки на уряд. Уряди, надто в країнах, що розвиваються, сумнозвісні своєю неефективністю й негнучкістю. Покладання тільки на уряд може задушити ринок. Там, де демократичне врядування ще не утвердилось як слід, як-от у багатьох країнах на шляхах розвитку, думка, що тільки уряд може виправити вияви неефективності ринку, може призвести до надмірного урядового втручання, меншого соціального забезпечення і зрештою спричинити занепад демократичного врядування. Хоча цей третій варіант може бути пов'язаним із меншим соціальним забезпеченням, ніж перші дві можливості, він може виявитись тепер єдиним практичним підходом, зорієнтованим на зменшення негативних впливів глобалізації на демократію.

Додаток. Описові статистичні дані для визначення рівня демократії, використані в оцінках (127 країн, 1970–1996)

Код	Країна	OBS	Середн.	STDDEV	Мін.	Макс.
AGO	Ангола	11	-2,55	3,53	-7	0
ALB	Албанія	6	4,50	1,76	1	6
ARG	Аргентина	21	3,24	7,72	-9	8
ARM	Вірменія	1	-6,00		-6	-6
AUS	Австралія	22	10,00	0,00	10	10
AUT	Австрія	22	10,00	0,00	10	10
AZE	Азербайджан	3	-5,33	1,15	-6	-4
BDI	Бурунді	12	-4,33	3,28	-7	0
BEN	Бенін	20	-2,65	7,07	-7	9
BFA	Буркіна Фасо	19	-4,79	3,87	-7	5
BGD	Бангладеш	22	-1,86	5,60	-7	6
BGR	Болгарія	11	2,55	7,57	-7	8
BHR	Бахрейн	15	-9,73	0,46	-10	-9
BLR	Білорусь	5	0,00	7,00	-7	7
BOL	Болівія	9	9,00	0,00	9	9
BRA	Бразилія	22	3,14	5,81	-4	8
BWA	Ботсвана	22	9,00	0,00	9	9
CAF	Центрально-Африканська Республіка	16	-6,06	3,23	-7	6
CAN	Канада	22	10,00	0,00	10	10
CHE	Швейцарія	14	10,00	0,00	10	10
CHL	Чилі	22	-0,77	6,98	-7	8
CHN	Китай	15	-7,00	0,00	-7	-7
CIV	Кот-д'Івуар	21	-8,14	1,28	-9	-6
CMR	Камерун	13	-7,54	0,52	-8	-7
COL	Колумбія	16	8,06	0,25	8	9
COM	Коморські острови	15	-1,93	5,30	-7	4
CRI	Коста-Рика	19	10,00	0,00	10	10
DNK	Данія	20	10,00	0,00	10	10
DOM	Домініканська Республіка	18	5,00	2,91	-3	6
DZA	Алжир	15	-7,47	2,88	-9	-2
ECU	Еквадор	21	7,43	4,15	-5	9
EGY	Єгипет	12	-3,67	0,98	-5	-3
ERI	Еритрея	3	-2,00	0,00	-2	-2
ESP	Іспанія	22	8,86	2,90	0	10
EST	Естонія	5	8,00	0,00	8	8
ETH	Ефіопія	15	-4,00	4,31	-8	1
FIN	Фінляндія	22	10,00	0,00	10	10
FJI	Фіджі	18	4,78	4,28	-3	9
FRA	Франція	22	8,23	0,43	8	9
GAB	Габон	16	-6,94	3,23	-9	0
GBR	Великобританія	22	10,00	0,00	10	10
GEO	Грузія	4	4,75	0,50	4	5
GHA	Гана	12	-4,25	5,19	-7	6
GMB	Гамбія	18	5,33	5,54	-7	8
GRC	Греція	21	9,14	1,01	8	10
GTM	Гватемала	20	0,30	4,87	-7	8
GUY	Гаяна	9	-5,44	3,09	-7	0
HND	Гондурас	21	4,38	3,41	-1	7
HTI	Гаїті	20	-4,85	6,02	-10	7
HUN	Угорщина	15	2,87	8,13	-7	10
IDN	Індонезія	15	-7,00	0,00	-7	-7
IND	Індія	22	7,95	0,21	7	8

Додаток. Продовження

Код	Країна	OBS	Середн.	STDEV	Мін.	Макс.
IRL	Ірландія	22	10,00	0,00	10	10
IRN	Іран	13	-5,54	1,66	-6	0
ISL	Ісландія	20	10,00	0,00	10	10
ISR	Ізраїль	22	9,00	0,00	9	9
ITA	Італія	22	10,00	0,00	10	10
JAM	Ямайка	18	9,89	0,32	9	10
JOR	Йорданія	21	-6,90	3,21	-10	-3
JPN	Японія	20	10,00	0,00	10	10
KAZ	Казахстан	5	-1,00	2,74	-3	2
KEN	Кенія	22	-6,23	1,11	-7	-3
KGZ	Киргизька Республіка	5	4,20	2,05	2	6
KOR	Корея	21	4,52	4,66	-5	10
KWT	Кувейт	15	-8,73	1,28	-10	-7
LAO	Лаос	7	-7,00	0,00	-7	-7
LKA	Шрі-Ланка	22	5,50	0,91	5	8
LSO	Лесото	20	-4,75	5,50	-7	8
LTU	Литва	4	10,00	0,00	10	10
MAR	Марокко	22	-4,91	1,02	-9	-4
MDA	Молдова	1	7,00		7	7
MDG	Мадагаскар	21	-2,14	6,51	-6	9
MEX	Мексика	18	-0,33	3,01	-3	6
MLI	Малі	22	-2,91	6,29	-7	7
MNG	Монголія	3	8,33	0,58	8	9
MOZ	Мозамбік	12	-2,42	6,23	-7	6
MRT	Мавританія	21	-6,76	0,44	-7	-6
MUS	Маврикій	21	9,76	0,44	9	10
MWI	Малаві	18	-7,06	5,48	-9	8
MYS	Малайзія	22	4,86	0,35	4	5
NAM	Намібія	7	8,00	0,00	8	8
NER	Нігер	11	-7,00	0,00	-7	-7
NGA	Нігерія	20	-2,60	5,90	-7	7
NIC	Нікарагуа	20	1,25	5,06	-8	8
NLD	Нідерланди	22	10,00	0,00	10	10
NOR	Норвегія	22	10,00	0,00	10	10
NPL	Непал	13	3,38	5,19	-2	8
NZL	Нова Зеландія	22	10,00	0,00	10	10
OMN	Оман	18	-9,83	0,38	-10	-9
PAK	Пакистан	13	5,15	5,23	-4	8
PAN	Панама	17	0,76	7,57	-8	9
PER	Перу	8	5,25	3,24	0	7
PHL	Філіппіни	20	1,70	7,99	-9	9
POL	Польща	12	4,42	6,57	-7	9
PRT	Португалія	22	9,73	0,46	9	10
PRY	Парагвай	22	-2,77	6,63	-8	7
ROM	Румунія	10	3,80	4,69	-8	8
RUS	Російська Федерація	5	4,00	0,00	4	4
RWA	Руанда	21	-5,52	2,77	-7	0
SAU	Саудівська Аравія	22	-10,00	0,00	-10	-10
SDN	Судан	3	7,00	0,00	7	7
SEN	Сенегал	21	-0,10	2,23	-6	1
SGP	Сінгапур	21	-2,00	0,00	-2	-2
SLE	Сьєрра-Леоне	19	-6,37	2,52	-7	4
SLV	Сальвадор	21	5,10	5,20	-6	9
SVK	Словацька Республіка	4	7,00	0,00	7	7

Додаток. Продовження							
Код	Країна	OBS	Середн.	STDDEV	Мін.	Макс.	
SVN	Словенія	4	10,00	0,00	10	10	
SWE	Швеція	22	10,00	0,00	10	10	
SWZ	Свазіленд	22	-9,77	0,43	-10	-9	
SYR	Сирія	20	-9,00	0,00	-9	-9	
TCD	Чад	18	-3,72	3,23	-7	0	
TGO	Того	20	-5,55	2,63	-7	0	
THA	Таїланд	21	3,14	3,97	-7	9	
TTO	Тринідад і Тобаго	21	8,62	0,50	8	9	
TUN	Туніс	21	-6,14	2,35	-9	-3	
TUR	Туреччина	19	6,42	5,14	-5	9	
TZA	Танзанія	8	-3,63	3,85	-7	1	
UGA	Уганда	14	-4,43	3,20	-7	3	
UKR	Україна	3	6,67	0,58	6	7	
URY	Уругвай	19	4,42	7,98	-7	10	
USA	США	22	10,00	0,00	10	10	
UZB	Узбекистан	4	-9,00	0,00	-9	-9	
VEN	Венесуела	22	8,73	0,46	8	9	
YEM	Ємен	6	0,00	0,00	0	0	
ZAF	Південна Африка	3	9,00	0,00	9	9	
ZMB	Замбія	14	-6,86	5,45	-9	6	
ZWE	Зімбабве	18	-1,72	4,64	-6	5	

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Август (імператор) – 422
Августин, Аврелій – 232
Агнолі, Й. – 107
Адамець, Владислав – 614
Адамс, Вілі Пол – 564
Адамс, Джон – 16, 248, 564
Аденауер, Конрад – 818
Акбар – 131
Аквінський, Тома – 131, 601
Акермен, Брюс – 444
Акіно, Беніньйо – 580
Актон, Джон – 37
Александр Великий – 8
Алессандрі – 847, 853
Алмонд, Габрієл – 100, 101, 583, 585, 587, 588,
592, 882, 885–887, 890, 894, 895, 923
Альєнде, Сальвадор – 53, 803, 828, 829, 847
Альтузій – 539
Альфонсін, Рауль – 635, 642, 821, 840
Андерсон, Бенедикт – 668, 669, 671
Аптер, Д. – 539, 589
Арафат, Ясир – 673
Арблестер, Ентоні – 41
Арендт, Ганна – 31, 32, 369
Арістотель – 6, 7, 8, 11, 13, 15, 25–27, 53, 156,
220, 263, 332, 468, 486, 493, 516, 527, 529,
754, 887, 971
Армігон, Клаус – 795
Арон, Раймонд – 520
Аун Сан Су Чи – 652
Аурангзеб – 131
Ашер, Ден – 737
Ашока – 130

Б

Бадж – 1020
Бакунін – 509

Барац – 503, 504
Барбер, Бенджамен – 210, 211, 254
Барі, Браєн – 947, 948
Баркер, Ернест – 497, 583
Баро, Рудольф – 75
Барро, Роберт – 123
Бартел, Ларі – 968
Батлер, Девід – 775
Баул, Семюел – 963
Бахрах – 503, 504, 515, 520–522
Бевін, Ернест – 628
Беглі, Брюс – 198
Беджет, Волтер – 583, 803, 811
Бек – 1078, 1090
Белл, Деніел – 524
Бендікс – 588
Бентам, Джеремі – 45, 53, 107, 108, 159, 160,
418, 472, 753, 754–756, 761, 763–765, 768,
769, 772, 1025, 1029
Бер – 815
Беренгейм – 1031
Берк, Едмунд – 42, 57, 58, 332, 481, 484
Берман, Якуб – 622
Бермен, Гарольд – 445
Бернем, Джеймс – 25, 37
Бернет – 249
Бернс – 487
Бертон, Майкл – 896
Бівен, Анерін – 58
Біллінг, Готфрід – 638
Біндер, Леонард – 592
Бісмарк – 670
Блек – 494, 592, 729
Блер, Тоні – 779–781
Боббіо, Норберто – 105, 515
Боварський, Людовік – 33
Боден – 159, 486

Болл, Теренс – 3
 Боттомор, Томас – 520
 Брайс, Джеймс – 135, 139, 141, 524, 576, 597,
 598, 600, 944
 Брайт – 1029
 Браун, Діана – 336, 337, 339, 342, 343, 353,
 354, 356, 358, 359, 361, 1035
 Брейді, Генрі І. – 953
 Бректон – 34
 Бренен – 294
 Брехт – 657
 Бритн, Лерн – 798
 Брубейкер, Роджер – 671, 673
 Буркгардт, Якоб – 666
 Буркгарт, Р. – 1085, 1086, 1091
 Бурціо, Філіппов – 516
 Буш, Андреас – 785
 Буш, Джордж (молодший) – 327, 329, 330
 Бурдо – 29, 33

В

Вагнер, Роберт – 272
 Вайлд, Оскар – 149
 Вайнер, Мирон – 592
 Вайт – 292, 1078, 1081, 1082, 1087–1089
 Вайтінг, Дженіфер – 186
 Вайтфілд, Стівен – 919, 935, 941
 Вайтхед, Лоуренс – 649, 702, 895, 896, 1065,
 1066
 Валенса, Лех – 581, 631
 Валенсуела, Аргуно – 819, 834
 Валенсуела, Семюел – 703
 Валіцький, Анжей – 610
 Ванханен – 534, 536
 Вашингтон, Джордж – 818
 Вебб, Беатриса – 136
 Вебб, К. – 269
 Вебб, Сідней – 136
 Вебер, Макс – 116, 172, 507, 515, 586, 594, 607,
 663, 664, 667, 668, 671, 745, 751
 Вебер, Юджин – 677
 Вейл – 920, 933, 940, 941
 Вейл, Волтер І. – 297, 298
 Вейо, Луї – 254
 Верба, Сідней – 100, 101, 583, 585, 587, 882,
 885, 887, 890, 894, 895, 923, 943
 Вефорт, Ф. – 185
 Вілдавскі, Аарон – 890
 Вілсон, Грехем – 779
 Вільсон – 670, 774, 775, 1025, 1029
 Вільямс, Раймонд – 75

Вільямс, Роджер – 14
 Вітмен, Волт – 59
 Вокер – 1031
 Волгейм, Річард – 152
 Волдрон, Джеремі – 751
 Волфінгер, Раймон – 956
 Волцер, Майкл – 867, 879, 943, 947, 956, 1043
 Вольтер – 601
 Вольф, Ален – 112
 Вольф, Роберт Пол – 48, 51, 309, 314–316
 Ворд, Роберт Е. – 592
 Вятр – 610, 640

Г

Габермас, Юрген – 332, 333, 364
 Гавел, Вацлав – 643, 652, 872
 Гаск, Фрідріх А. – 432, 1017
 Гайдер – 1040
 Гайлі, Джон – 896
 Гайман, Ф. С. – 486
 Гакслі, Олдос – 120
 Гакфельдт, Роберт – 961
 Галеві, Елі – 117
 Гамільтон, Александр – 17, 18, 42, 488
 Ганді, Махатма – 128
 Гантінгтон, Семюел Ф. – 84, 132, 574, 592,
 706, 711, 880, 1053
 Гардін – 636, 637
 Гаррінгтон, Джеймс – 13, 14, 249, 437
 Гарт, Вільям Т. – 289
 Гартлін, Джонатан – 185
 Гарц, Луїс – 592
 Ганчингс, К. – 1029, 1031, 1035
 Гатчисон, Френсіс – 868
 Гегель – 66, 119, 141, 744, 745, 868, 985
 Геєр – 496
 Гейворд, Скіп – 553, 633
 Гейл, Метью – 446
 Гейс, Теодор – 811
 Гелд, Девід – 155, 985, 1033, 1043
 Генрі, Патрик – 17
 Генріх VI – 12
 Гер – 732
 Герпфер, Крістіан – 891, 917, 918, 921, 941
 Гершвін, Джордж – 590
 Гетрі – 269
 Гігель, Рабин – 982
 Гірст, П. – 1041
 Гірш, Фред – 45
 Гіршман, Альберт О. – 210, 508, 597, 603, 716,
 816

- Гітлер, Адольф – 62, 509, 577, 963
 Гоббс, Томас – 108, 159, 166, 260, 675, 1017
 Голанд, Джеймс Р. – 300
 Голбертол – 549
 Голендер – 309, 318
 Голмс, Стівен – 632
 Голь – 633
 Гомер – 217, 220, 223, 226, 389
 Горбачов, Михаїл – 75, 163, 611, 613, 645
 Гордон – 107
 Горовіц, Дональд – 89, 103, 819– 823, 825, 827
 Гоудлі – 249
 Гохшїлд, Дженіфер – 977
 Гракхи – 246
 Гук, Сідней – 889
- Г**
- Галлі, В. Б. – 179, 255
 Гальтунг, Йоган – 1002
 Ганді, Індіра – 535, 578, 832
 Гантер, Річард – 896, 925, 928, 932
 Гарібальді – 670
 Гарсія, Алан – 821
 Гасіоровскі – 1077, 1078, 1080, 1082
 Геддес – 633
 Гейсел – 616
 Гелегер, Майкл – 780
 Гелнер, Ернест – 669, 671, 678
 Гелстон, Вільям А. – 861
 Гемсон, Вільям – 977
 Герек, Едвард – 611, 612
 Гете – 141
 Гіббон, Едвард – 10
 Гібсон, Джеймс – 939
 Гіденс, Е. – 499
 Гієров – 304
 Гілеспі – 854
 Гобетті – 516
 Годжис, Майкл Дж. – 799
 Голбері до Куто е Сільва – 614
 Голдвотер, Баррі – 808, 959, 960
 Гонсалес, Філіпе – 808, 809, 821, 850, 854
 Гофман – 260
 Грамша, Антоніо – 214, 608, 867
 Грешем – 497
 Грін, Грем – 67
 Грос, Карой – 609, 614
 Гросман, Р. Г. С. – 70
 Гроцій – 993
 Гуємо, Жан-Марі – 1062, 1063
- Гуларт – 847
 Гутман, Емі – 143, 327, 545
- Д**
- д'Аламбер – 322
 Даймонд, Ларі – 92, 694, 711, 875, 876, 882, 1086
 Дайсі, А. В. – 782
 Даль, Робер А. – 54, 79, 85, 86, 104, 145, 177, 209, 268, 488, 500–505, 512–516, 519, 521, 533, 563, 584, 585, 589, 590, 592, 597, 598, 636, 665, 673, 676, 836, 887, 895, 952, 1026, 1030, 1042, 1045
 Данте – 644
 Дарвін – 600
 Дарендорф, Ральф – 110, 584, 749, 1060
 Даунс, Ентоні – 152, 510, 960, 961
 Дворкін, Рональд – 352, 752, 764, 771
 Деггер, Річард – 3, 304
 Дейвіс – 744
 Деніелс, Норман – 347, 348, 349, 350
 д'Естен, Валері Жискар – 1061
 Джейд, Д. – 17
 Джеймс, Вільям – 142
 Джекмен – 320
 Джексон, Ендрю – 18, 267, 296, 585, 864, 872
 Дженкінс – 779
 Дженнінгс, Айвор – 594
 Джентіле – 515
 Джефферсон, Томас – 18, 265, 377, 407, 489, 492, 493, 536, 585, 815
 Джілл, М. С. – 714
 Джонсон, Ліндон – 959
 Джонсон, Чарльз – 266
 Ді Пальма, Джузеппе – 687
 Дмовський, Роман – 642
 Дойл – 1003
 Дойч, Карл В. – 588, 592, 595
 Дорсо, Гвідо – 516
 Драйзер – 1036, 1037, 1048
 Дрез, Джин – 125
 Дрейк – 1066
 Дрейфус, Рут – 121
 Дуарте, Хосе Наполеон – 580
 Дюверже, М. – 507, 837
 Дюркгайм, Еміль – 588
 Дьюї, Джон – 332
- Е**
- Еанеш – 579
 Еванс, Джефрі – 919, 924, 935, 941

- Едвардс, Боб** – 867
Ейлау, Гайнц – 748
Екстейн, Гарі – 584, 585, 589, 886
Екштейн – 884
Еліот, Джордж – 650
Еліс, Річард – 890
Елкер, Гейворд Р. – 588
Елстер, Джон – 624, 638
Еманюель, Сзекил – 356, 357
Емерсон, Р. – 587
Енгельс, Фрідріх – 161, 163, 588
Еній – 231, 234
Енценсбергер, Ганс Магнус – 66
Еренбург, Ілля – 611
Ерроу, Кенет – 321, 495, 968
Естел, Мері – 440
- Є**
- Єтер, Вернер** – 658, 659
Ельцин, Борис – 652
- Ж**
- Живаго** – 107
Жириновський – 679
Жолі, Моріс – 112
- З**
- Зак** – 1090
Заратуштра – 248
Зелцнік, Філіпп – 440
- І**
- Ібаньсс, Карлос** – 853
Ілі, Джон Гарт – 759
Інлгарт, Роналд – 883, 886
Іненю, Ісмет – 600, 599
Інкат – 916
Інкелес, Алекс – 882, 887, 889, 923
Ітіел де Сола Пул – 869
Іштван, св. – 669
- К**
- Каварощі** – 854
Кавка – 634, 636, 637
Кавур – 670
Калар – 612
Калаген, Джеймс – 776
Кальвін – 601
Кальєр, Ф. – 989
Камю, Альберт – 32
Канеман, Деніел – 963, 964
- Кант, Іммануїл** – 113, 118, 119, 744, 745, 993, 996, 997, 999–1003, 1005
Каплан, Абрагам – 948
Кар, Е. Г. – 78, 1050
Караманліс, Константіно – 579
Карвало, Хосе Мурільйо де – 628
Кардозо – 610
Карл Великий – 10
Карл I – 13
Карл II – 14
Карл, Тері Лін – 79, 894
Карлайл, А. – 34
Карлайл, Томас – 52
Карлос, Хуан – 579, 697
Карнегі, Дейл – 130
Кароль, К. С. – 611
Кастіль, Іполіт – 257
Кастро, Фідель – 67
Катрайт, Філіпс – 583, 587, 588, 590
Кац – 1078, 1090
Каценштайн, Петер Й. – 795
Качинський – 642
Квадрос – 840
Келгун, Джон К. – 544, 742
Кельзен – 38, 506
Кендел, Вілмур – 493, 715, 726
Кеннеді, Джон Ф. – 592
Керіел – 516, 523
Кимліка – 549, 1039
Кі, В. О. (молодший) – 278, 524, 981
Кісгейн – 1027, 1030
Кісгейнов, Нанерль О. – 309
Кілбрендон – 780
Кім Те Чжун – 822
Кім Юн Сам – 822
Кім Ян Сем – 910
Кін – 1027
Кінг – 1088
Кінок, Ніл – 798
Кір – 233
Кіршнер, Леонард – 346, 347, 355
Кішак – 618
Клаус – 678
Клемансо, Жорж – 591
Клементе, Джордж – 267
Клерк, Ф. В. де – 581
Клінтон, Білл – 965, 1011
Кобден – 1029
Кобіт, Вільям – 69
Колумб, Христофор – 1051
Кольбер – 429

- Кольєр, Девід** – 176, 177
Коміссо – 610
Конверс, Філіп – 958
Кондорсе – 732, 766, 767, 968
Конноллі, Майкл Дж. – 297, 1031
Коннор, Вокер – 676
Конфуцій – 130, 131, 248
Копідж, Майкл – 825
Корнгаузер – 32
Корнуол – 49
Коук, Едвард – 446
Коул, Дж. Д. Г. – 263, 307, 518
Коупленд, Джек – 347
Крауч, Вінстон В. – 278
Кренц, Егон – 609, 614
Крігель – 441
Крік, Бернард – 584, 604
Кромвель, Олівер – 13, 583
Ксенократ – 231
Куклінські, Джеймс – 978
Кулі, Томас М. – 276, 277
Кундера, Мілан – 613
Куомо, Маріо М. – 301
Куронь, Я. – 643, 868
- Л**
- Лааксо** – 850, 851
Лабрюйєр – 404
Лагос, Марта – 920, 932, 933
Лайвлі, Джек – 44
Лайф, Спортінг – 590
Лаков, Джордж – 689
Лактанцій – 232
Ламуньєр – 610
Лангранж – 1090
Лануссе – 616
Лаплас – 588
Ласкі, Гаролд – 76
Ласлет, Пітер – 257
Лассвел – 500, 501, 526, 528, 529, 889
Лев III (папа) – 10
Левін, Стівен – 783
Левінські, Моніка – 965
Левіцкі, Стівен – 176
Лейвер, Майкл – 780
Лейн, Роберт – 977
Лейтін, Девід – 679
Лелій – 233, 235
Лембрух, Герхард – 795
Ленгтон, Джон – 12
Ленін – 137
Ленські, Дж. – 499
Лернер, Деніел – 583
Леснов, Майкл – 950, 976
Лі, Куан – 1064
Лівій, Тіта – 12
Лійпгарт, Аренд – 539, 540, 542, 543, 584, 680, 740–742, 774, 819, 821, 834, 835, 855
Лікерт – 938
Лікурґ – 240
Ліндблом – 1030
Ліндер, Вольф – 796
Ліндсей, А. Д. – 332, 524, 583
Ліндсей, Е. Д. – 64, 65, 67, 76
Лінклатер – 1043
Лінкольн, Абрагам – 39, 40, 818
Лінц, Хуан – 81, 89, 98, 118, 187, 662, 705, 802, 827–833, 841, 855, 859, 896, 898, 902, 905, 920, 921
Ліпсет, Сеймур Мартін – 89, 507, 583, 584, 587, 588, 590, 592, 646, 706, 819, 825, 826, 882, 887, 892, 931
Ловелл, Лоуренс – 584
Локк, Джон – 47, 63, 107, 108, 116, 159, 149, 249, 364, 408, 463, 493, 583, 1003, 1029, 1057, 1058
Лонг – 1029
Лондрейган – 1079
Ломбардо – 500
Лоуренс, Д. Г. – 59
Луїс-Бек – 1085, 1086, 1091
Лукс – 504
Людовік XIV – 404, 406
Лютер, Мартін – 14
Льюїн – 854
Льюїс, Артур – 790, 792, 828
Льюїс, Ентоні – 299
- М**
- Магомет** – 248
Магон – 177
Мадаріага – 524
Майзел – 502, 504
Маймонід – 131
Макайверней – 49
Макговерн, Джордж – 808, 959
Мак-Грю, Ентоні – 1025
Макдане, Пітер – 916, 917
Македонський, Філіпп – 8
Макіавеллі, Нікколо – 12, 13, 157, 258, 259, 445, 486
Маккроскі, Герберт – 584, 590, 978

Макмиллан – 67
 Макферсон – 33, 108, 111, 173, 211, 314, 746
 Ман. Лі Син – 578
 Мангайм, Карл – 31, 524
 Мандевіль, Бернард – 465
 Мандела, Нельсон – 652
 Мараваль, Хосе-Марія – 892
 Маргаліт – 549
 Маріген, Жак – 889
 Маркос, Фердінанд – 578, 580
 Маркс, Карл – 24, 66, 141, 161–163, 509, 588, 601, 619, 620, 645, 716
 Маркузе – 529
 Мартінес до Ос – 620
 Матес, Роберт – 916
 Мацціні – 670
 Меглбі, Девід Б. – 280
 Медісон, Джеймс – 17, 18, 42, 82, 159, 383, 406, 441, 489, 492, 564, 568, 638, 642, 759, 760, 761, 957
 Медічі – 12
 Мейнверінг, Скот – 707, 834
 Мейол – 1044
 Мейсон, Джордж – 638
 Мейтленд – 140, 437
 Мельо, Фернандо Кольор де – 185
 Мендерес, Аднан – 600
 Менем, Карлос – 185, 635, 710
 Менсфілд – 1079, 1080
 Мер, Пітер – 780
 Меттенгайм, Курт фон – 787
 Миколайчик – 622
 Мікардо, Іен – 75
 Мілер, Вільям – 940, 950, 976
 Міллз, К. Райт – 500, 502, 503, 528
 Мілль, Джеймс – 42, 160, 408, 518
 Мілль, Джон Стюарт – 20, 42, 64, 76, 107, 108, 114, 146, 160, 170, 307, 324, 332, 417, 472, 490–492, 496, 497, 518, 519, 522, 532, 565, 567, 759–761, 764, 897, 1029
 Милошевич, Слободан – 1060
 Мілтон, Джон – 249, 253
 Мільке, Еріх – 617
 Міньйон, Ерреро де – 636
 Мірдал, Гунар – 588
 Мітрані – 1025
 Міхельман, Франк – 368
 Міхельс, Роберт – 506–510, 521, 523
 Міхняк, Адам – 617, 644, 868
 Мішлер, Вільям – 891, 917, 918, 941
 Младенов – 612

Мольєр – 404
 Моммзен, Теодор – 34
 Монбйот, Джордж – 72
 Моні, Жанет – 798
 Монтеро, Хосе Рамон – 898, 915, 925, 928, 932, 942
 Монтеск'є, Шарль-Луї де – 114, 373, 388–390, 441, 527, 564, 1058
 Моргентау – 130
 Моріс-Джонс, В. Г. – 305
 Морліно, Леонардо – 898
 Моска, Гаetano – 110, 111, 500, 501, 504, 505, 515, 516, 519–521, 528, 728
 Мунро, Тревор – 788
 Мур, Барінгтон – 599, 646
 Муссоліні, Беніто – 577
 Мюлер – 934
 Мюлер, Джон – 306

Н

Наполеон I – 667
 Наполеон III – 62
 Невес, Танкредо – 652
 Невілл – 249
 Недем – 249, 442
 Неру, Джавахарлал – 681
 Нібур, Рейнголд – 744
 Ніксон, Річард – 959
 Ніцше, Фрідріх – 32, 112
 Новак, Стефан – 622
 Нозік, Роберт – 337, 339, 340, 1017
 Нойбауер, Дін – 588
 Ноній – 232
 Нордлінгер – 36
 Норьєгі, Мануель – 581
 Нума – 240

О

О'Доннелл, Гілгермо – 94, 185, 188, 200, 606, 609, 616, 639, 642, 643, 646, 647, 687, 698, 702, 777, 895, 1065
 Олсон, Мансур – 508, 617, 728, 869
 О'Ніл – 1079, 1080
 Орвел – 526
 Ордегук, Пітер – 153, 319, 320
 Ортег, Данієл – 67
 Ортега-і-Гасет, Хосе – 31, 32

П

Павло св. – 9
 Падуанський, Марсілій – 33, 34, 493

- Пай, Люсіан – 884, 885, 886, 890, 911
 Пак Джон Хі – 910
 Палмер, Роберт – 592
 Пальма, Джузеппе Ді – 687, 896
 Парето, В. – 107, 110, 111, 496, 500, 501, 505,
 515, 516, 521, 526, 528, 736, 737
 Пастернак – 107
 Пастор, Роберт – 693
 Патнем, Роберт – 861, 869–878, 880, 881
 Патні – 583
 Патомакі – 1031, 1035
 Пауел – 294, 835, 840, 841
 Паулус, Норма – 266
 Пейдж, Бенджамін – 968
 Пейн, Ентоні – 790
 Пейн, Томас – 42, 56, 58, 62, 260, 463, 790,
 1029
 Пейтман – 173
 Пенок, Дж. Роналд – 890
 Перес – 613
 Периш, Вільям Л. – 924
Перікл – 4, 5, 42, 215, 332, 523, 659
 Перон, Марія Естела Мартінес де – 804
 Пертіні, Сандро – 811
Петтіт, Філіпп – 435
 Пілсудський – 633
 Піночет, Августо – 94, 581, 609, 629, 693, 920,
 1060
 Піранделло – 657
 Піттак – 422
 Пламенац, Джон – 54
Платнер, Марк – 1051
 Платон – 6, 8, 112, 113, 131, 516, 527, 772
 Полібій – 8, 9, 11
 Попов, Гаврило – 70
 Поппер, Карл – 119
 Потоцький, Ян – 655
 Прідам – 1065
 Прістлі, Джозеф – 438
 Прудон – 509
 Публій Африканський – 233
 Пул – 1079
 Пунто Фіджо – 541
Пшеворський, Адам – 123, 605, 699, 706, 895,
 1084
- Р**
- Рагс – 276
 Рае – 850, 851
 Райкер, Вільям – 153, 319, 320, 495, 733
 Расет – 1079, 1080
- Растоу, Денкворт А.** – 583, 596, 634, 895, 896
 Ревель – 31
Ревені, Рафаель – 1064
 Реджай, М. – 587
 Рей, Дуглас – 494, 737, 778
 Рейган, Роналд – 67, 72, 274, 307, 844, 969
 Рейнсборо, Томас – 15
 Рігс, Фред – 824
 Рікардо, Девід – 212
 Рісмен – 505
 Ро Де У – 822
 Розенер, Джуді Б. – 270
 Розенстоун, Стівен – 956
 Рокан – 646
 Рокко – 515
 Рорті, Річард – 757
 Рос, Альф – 332
 Роуз, Річард – 774, 786, 891, 917–919, 921–
 924, 931, 933, 938, 940, 941, 942
 Роулз, Джон – 146, 333–335, 343–345, 347,
 351, 494, 529, 638, 736, 737, 944, 947, 952,
 973, 974, 976, 982
 Руаср-Коляр – 493
 Рузвельт, Теодор – 258, 259
 Рузвельт, Ф. Д. – 487
Руссо, Жан-Жак – 28, 30, 34, 35, 38, 41, 45–
 48, 53, 57, 62, 107, 108, 110, 140, 141, 149,
 159, 237, 254, 263, 265, 307, 308, 316, 322,
 329, 367, 371, 472, 493, 509, 516–519, 525,
 527, 564, 567, 570, 583, 592, 536, 642, 749,
 751, 755, 756, 762–770, 772, 805, 1052
 Русді, Салмон – 67
 Рушмеєр, Дітріх – 878, 1067
- С**
- Саймон, Герберт А. – 585, 960
 Салазар – 577
 Салах-ад-діна – 131
 Салівен, Джон – 975, 976
 Сані – 834
 Санстейн, Кес – 451, 452, 464
 Сантамарія, Хуліан – 118
 Саншайн, Джонатан – 576
 Сарней – 846
Сарторі, Джованні – 25, 135, 177, 178, 189–
 191, 200, 486, 715, 819, 824, 834, 851,
 852, 859
 Сартр, Жан-Поль – 617
 Сатон, Вілі – 972
 Сафолк – 49
 Седильйо, Ернесто – 652

- Селень, І. – 610
 Селігсон – 934
 Сен, Амартья – 120, 655, 1054
 Сендел, Майкл – 943, 944, 947
 Сенель, Роберт – 797
 Сен-Сімон – 116
 Сервій – 240
 Серрано, Хорхе – 710
 Ситжес – 541
 Сігел, Роберт – 977
 Сідней – 249, 375, 440
 Сійсс, Е. Ж. – 47, 452
 Скінер, Квентін – 452, 659
 Скот, Джеймс К – 948, 949
 Сміт, Адам – 107, 465, 868
 Сміт, В. – 614
 Сміт, Девід – 882, 923
 Смоляр, Олександр – 872
 Снайдер – 1079, 1080
 Снайдермен, Пол – 976
 Сократ – 6, 248
 Солженіцин – 745
 Солон – 240, 422
 Сотело, Леопольдо Кальво – 821
 Сталін – 40, 487
 Стар – 1080
 Стефенс, Дж. – 536, 1067
 Стефенс, І. – 536, 1067
 Стівенс – 294
 Стівенс, Івлін Г'юбер – 878
 Стімсон, Джеймс – 969
 Стоукс – 838
 Стоун, Алекс – 800
 Стоуфер, Семюел – 959, 975, 976
 Стюарт, Потер – 1051
 Суарес, Адольфо – 580, 803, 808, 809, 818, 821, 822, 841
 Сукарно – 578
 Сухарто – 1054
 Сципіон – 232, 234, 235
- Т**
 Таагепера Р. – 850, 851
 Таблада, Алехандро – 626
 Тагор, Рабіндранат – 128
 Тверські, Амос – 963, 964
 Тейлор, Джон – 536
 Тейлор, Майкл – 494
 Тейлор, Чарлз – 549
 Тен – 494
- Тероу, Сідней – 878
 Тетчер, Маргарет – 67, 72, 776, 780, 820, 832
 Тіберій – 422
 Тіллі, Шарль – 663, 664
 Тімпсон, Еніс Мей – 950, 976
 Токвіль, Алексіс де – 18–20, 56, 64, 84, 115, 135, 139, 185, 188, 325, 397, 490–492, 516, 518, 520, 536, 567, 570, 576, 583, 759, 862–866, 868, 871, 872, 875, 876, 879, 888
 Томпсон, Деніс – 327
 Томпсон, Е. П. – 440
 Томпсон, Майкл – 890
 Торіхос, Омар – 67
 Торкаль, Маріано – 925, 928, 932
 Торндайк, Тоні – 789
 Трумен, Девід Б – 584, 589
- У**
 Убальдіні – 640
- Ф**
 Файнер, Герман – 506
 Файнер, С. – 500
 Фалард – 233
 Фельдштайн, Мартін – 801
 Фен – 1090
 Ферпосон, Адам – 868
 Ферреро, Гульєльмо – 37
 Фестинжер, Леон – 589
 Фішкін, Джеймс – 326
 Фокілд – 230
 Фолк – 1030
 Фолі, Майкл В. – 867
 Фонтана – 628
 Фрага, Мануель – 808, 809
 Франко, Франсіско – 579, 639, 647, 808, 809, 810, 915
 Фрей, Едуардо – 847
 Фрідман, Томас – 1052, 1062
 Фрідріх – 511, 514, 584, 592
 Фрідріх II – 11
 Фромм, Еріх – 32
 Фу, Гу – 912, 913, 937
 Фуکید – 30, 523
 Фуко – 658
 Фукуяма, Френсіс – 1027
 Фухіморі, Альберто – 185, 694, 711, 892
- Х**
 Хатамі, Мохоамад – 1054
 Хейлегем – 777, 788

Хеллер, Джозеф – 859
Хома, О. І. – 34
Хонекер, Еріх – 617, 645
Хрущов, Микита – 678
Хусейн, Садам – 327

Ц

Цалер, Джон – 962
Цебеліс, Джордж – 798
Цезар, Юлій – 9
Цзедун, Мао – 3, 24
Цзи-лу – 130
Ці – 131
Циммерман, Джозеф Ф. – 263
Ціцерон, Марк Тулій – 231

Ч

Черчіль, Вінстон – 3, 144, 495, 509, 730, 775, 818
Чайлдс, Річард С. – 278, 297
Чаушеску – 610, 612, 617
Чейбуб, Хосе Антоніо – 629
Чавес, Уго – 693, 712
Чон Ду Хван – 910
Чу, Юнхань – 912, 924
Чан, Чарлз Джисянь – 924
Чемберлен – 966
Чонг, Деніс – 978

Ш

Шалер – 361, 362
Шапельє, Ле – 108
Шапіро, Мартін – 800, 1025
Шапіро, Роберт – 968

Шарп, Л. Дж. – 516
Шатшнайдер – 503, 584
Шедлер, Андреас – 687
Шекспір, Вільям – 12, 657
Шеллінг – 636
Шермен, Роджер – 452
Шилс, Едвард – 598
Шин, Дох Чул – 914, 916, 917
Ширак, Жак – 1061
Шкляр – 517
Шлоцман, Кей Л. – 953, 971
Шміттер, Філіпп К. – 79, 94, 207, 639, 646, 647, 895, 1065
Шнайдер, Вільям – 872, 931
Штайнер, Юрг – 793
Штейнер, К. – 543
Штепан, Альфред – 662, 705, 896, 898, 902, 905, 920, 921
Шу, Гуань – 913, 914
Шугарт, Метью – 843
Шумейкер, Роберт В. – 564
Шумпетер, Йозеф – 80, 111, 144, 145, 166, 172, 177, 179, 180, 467, 510–512, 515, 516, 521, 523

Ю

Ю, Лі Куан – 122, 123, 130, 911

Я

Якеш, Мілош – 645
Янг, Брігем – 280
Ярузельський, Войцех – 581, 609, 614, 617, 629, 630
Ясперс, Карл – 31